Radomsko Memorial Book

Sefer-yizkor li-ḳehilat Radomsḳ ṿeha-sevivah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

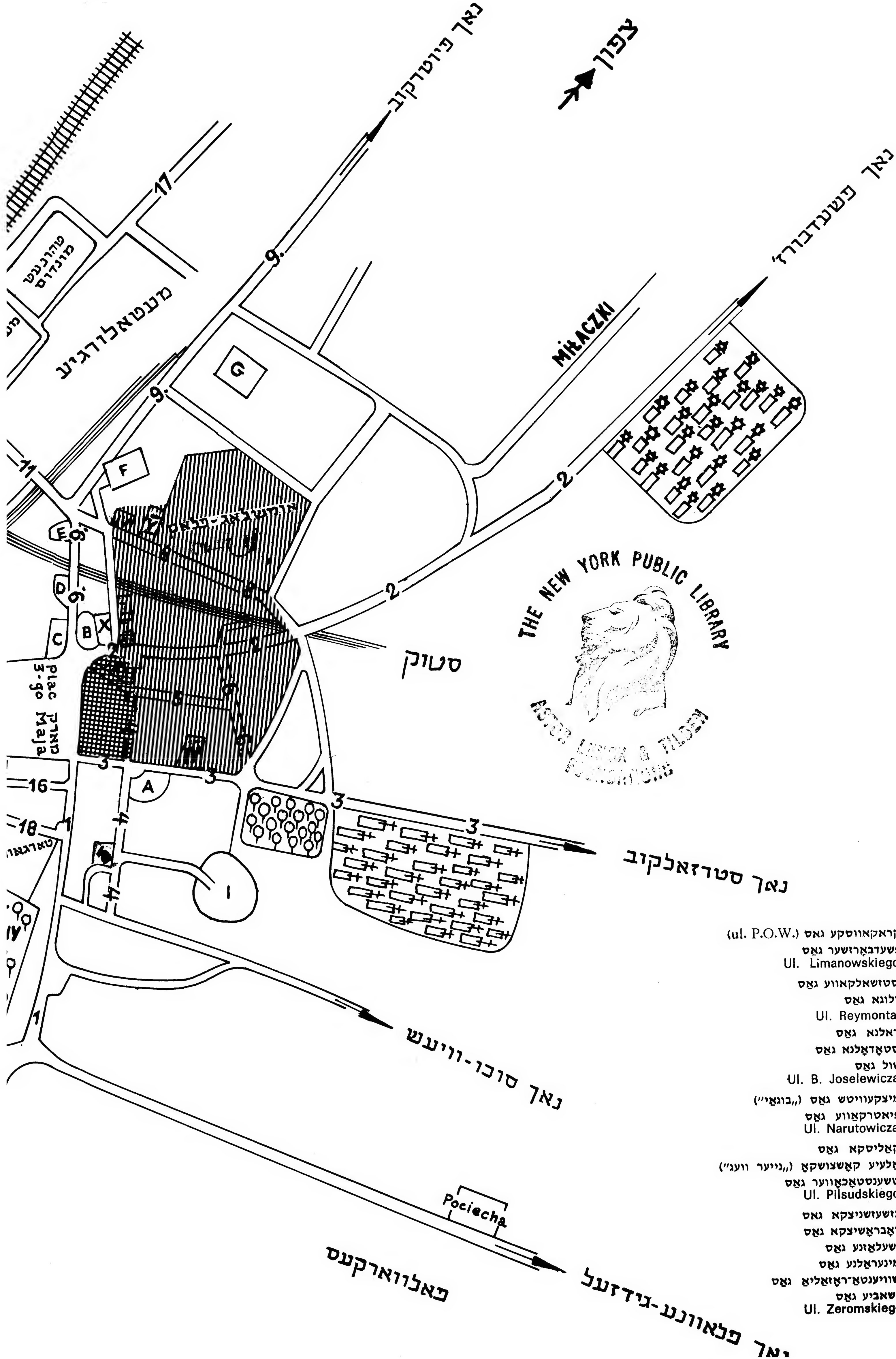

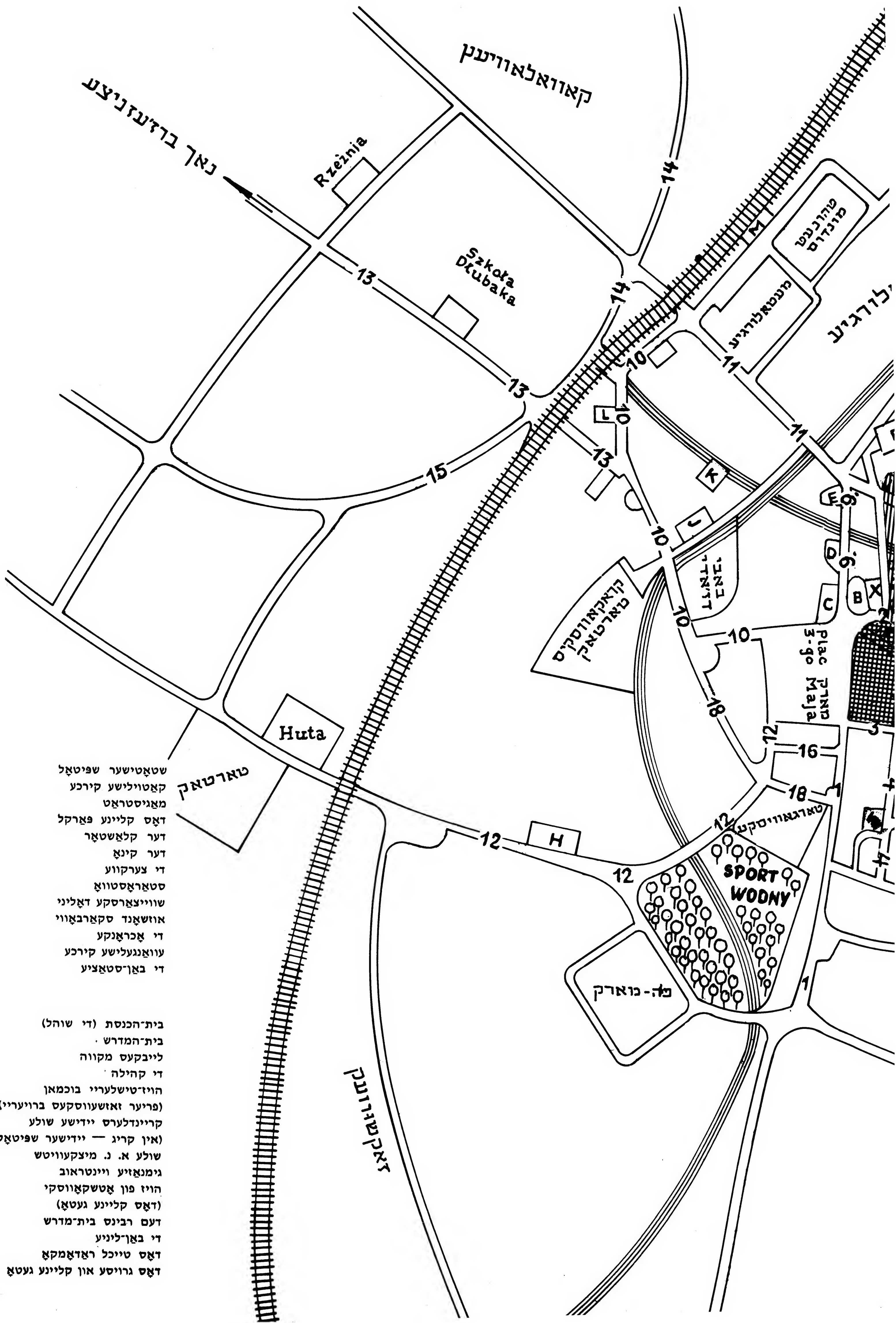
Original publication data

TITLE	Sefer-yizkor li-ḳehilat Radomsḳ veha-sevivah / ha-ʼorekh, L. Lush ; ha-maʻarekhet, Hayim Goldberg, Yehudah Liberman.
IMPRINT	880-03 [Tel Aviv] : Irgun Yotsʼe Radomsḳ be-Yiśraʼel, [1967]
DESCRIPT	603 p. : ill., facsims., maps, ports. ; 32 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Radomsko. Radomsko (Poland) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Radomsko.
ADD'L NAME	Losh, L.
ADD'L TITLE	Yizkor li-ḳehilat Radomsḳ

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

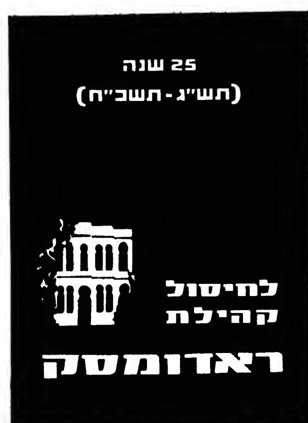

צפון
נאך פיוטרקוב
נאך פשעדבורז'
MIŁACZKI
סטוק
נאך סטרזאלקוב
נאך סוכו-וויעש
פאלווארקעס
נאך פלאוונע-גידזעל
Pociecha
Plac 3-go Maja
מעטאלורגיע
1. קראקאָווסקע גאס (ul. P.O.W.)
2. פשעדבאָרזשער גאַס
Ul. Limanowskiego
3. סטזשאלקאווע גאַס
4. דלוגא גאַס
Ul. Reymonta
5. ראלנא גאַס
6. סטאַדאָלנא גאַס
7. שול גאַס
Ul. B. Joselewicza
8. מיצקעוויטש גאַס („בוגאַיי")
9. פיאטרקאַווע גאַס
Ul. Narutowicza
10. קאַליסקא גאַס
11. אַלעיע קאָשצושקאָ („נייער וועג")
12. טשענסטאָכאָווער גאַס
Ul. Pilsudskiego
13. בזשעזשניצקא גאַס
14. דאָבראָשיצקא גאַס
15. זשעלאַזנע גאַס
16. מינעראַלנע גאַס
17. שוויענטאַ־ראָזאַליאַ גאַס
18. זשאביע גאַס
Ul. Zeromskiego

A שטאָטישער שפּיטאָל
B קאַטוילישע קירכע
C מאַגיסטראַט
D דאָס קליינע פּאַרקל
E דער קלאַשטאָר
F דער קינאָ
G די צערקווע
H סטאַראָסטוואָ
I שווייצאַרסקע דאָליני
J אוזשאָנד סקאַרבאָווי
K די אָכראָנקע
L עוואַנגעלישע קירכע
M די באַן־סטאַציע

I בית־הכנסת (די שוהל)
II בית־המדרש
III לייבקעס מקווה
IV די קהילה
V הויז־טישלעריי בוכמאן (פריער זאזשעווסקעס ברויעריי)
VI קריינדלערס יידישע שולע (אין קריג — יידישער שפּיטאָל)
VII שולע א. נ. מיצקעוויטש
VIII גימנאַזיע ווינטראוב
IX הויז פון אָטשקאָווסקי (דאָס קליינע געטאָ)
X דעם רבינס בית־מדרש

די באַן־ליניע
דאָס טייכל ראַדאָמקאָ
דאָס גרויסע און קליינע געטאָ

ראדומסק

קהילת ישראל שנסחפה בסערת השואה של מלחמת־העולם השניה (1945-1939) ונגרפה במבול של דם ואש בידיהם הטמאות של שטני דורנו; קהילה קדושה שנכרתה בעצם פריחתה, הושמדה ונחרבה עד היסוד, נמחתה מספר החיים, נמחקה כלא היתה, אפסה ואיננה עוד.

נעלה נר־תמיד לזכרה ונשמרהו לבל יכבה!

ספר־יזכור
לקהילת ראדומסק
והסביבה

העורך / רעדאקטאר: **ל. לוש**

המערכת / רעדאקציע:
חיים גולדברג • יהודה ליברמן

ועד־הספר / בוך־קאמיטעט:
האמפל ד"ר שמחה, וואלדפוגל אברהם, לחמן יצחק, לעהמן יוסף, סאבטובסקי זאב, פאכטר הלל, קאלקה יהושע, קו־ניצפולד דוד, קראוזה דוד, רבינוביץ צבי־מאיר, שיטנברג משה־יצחק (ישראל). פאצאנאווסקי יחזקאל און רודניצקי הארי (ניו־יארק); עפשטיין הארי (לאס־אנדזשעלעס); מערקין ישראל (בוענאס־איירעס).

יעוץ גראפי: **ט. אהרוני**

הוצא לאור על־ידי אירגון יוצאי ראדומסק בישראל בשיתוף עם האירגונים של ניו־יורק ולוס־אנג׳לס (ארה"ב) ושל ארגנטינה / ארויסגעגעבן דורכן פארבאנד פון יוצאי ראדומסק בישראל ביי דער מיטבאטייליקונג פון די לאנדסמאנשאפט־ארגאניזאציעס אין ניו־יארק און לאס־אנדזשעלעס (פ. ש. א.) און אין ארגענטינע.

האחראי: יהודה ליברמן, גבעתיים, רח׳ סירקין 43

גלופות: צינקוגרפיה גל־אור בע״מ, תל־אביב

נדפס: חברה קואופרטיבית דפוס „אחדות" בע״מ, תל־אביב

חשון תשכ״ח • תל־אביב • נובמבר 1967

בשער

א

במשך שתי עשרות שנים קינן בתוכנו הרצון להציב — בצורת מגילת-ספר — יד ושם לקהילתנו הקדושה ראדומסק שנחרבה ואינה עוד. רק אחרי תקופה רבת-תלאות זכינו לסיום הספר ואנו מוסרים אותו בזאת לידי בני-עירנו במדינת-ישראל ובתפוצות ולידיהם של חוקרי תקופת השואה.

ספר זה הוא גולת-הכותרת בפעולות אירגוננו להנצחת זכרם של קדושי עירנו — עיר יהודית תוססת, שתפארת גאוותה ינקה ממעינותיו הרוחניים של ה„תפארת שלמה" מזה וממקורות הציונות והקידמה הסוציאלית מזה.

קהילת ראדומסק, בהשוואה עם שכנתה פיוטריקוב, היתה קהילה צעירה שראשיתה בתחילת המאה ה-19 (עד אז אסור היה ליהודים לגור בה). אך במרוצת השנים נהיתה ראדומסק לאחת הקהילות הבולטות ביהדות פולין והתפרסמה במישור החסידי ובחיבתה לציון.

הודות ל„שושלת הראדומסקאית" שראשית תולדותיה מה„תפארת שלמה", רבה הראשון של ראדומסק, הפכה העיירה למרכז חסידי גדול עוד לפני מלחמת-העולם הראשונה. חסידים למאות נהרו לראדומסק בכל שבתות השנה ואלפים באו להתארח בה בחגים ובמועדים, וכל אלה הטילו את חותמם על החיים הרוחניים והכלכליים של העיירה-העיר ופירסמו את שמה ברחבי הארץ (הניגונים של „חצר ראדומסק" נפוצו ברחבי פולין וגליציה).

יהודי ראדומסק נודעו בדביקותם לרעיון הגאולה והעליה לארץ-ישראל עוד בשלהי המאה הקודמת, דביקות שמקורה באהבה הגלוייה לארץ-הקודש שהפגין ה„תפארת שלמה" ובעלייתם של בתו רבקה וחתנו יחיאל לנדאו להתיישב בצפת. העליה לא"י הקיפה בעירנו, במשך כל השנים, חוגים רחבים של דתיים וחופשיים, ציונים וגם לא-ציונים, שנמשכו ארצה בכל הדרכים שעמדו לרשותם עד לשואה ולחורבן. גם שארית-הפליטה מבני-עירנו רובה עלתה ארצה מיד לאחר מלחמת-העולם השניה מתוך חיבה לארץ, וגם בכך הוכחה נוספת לדעה שהיתה מקובלת לפני השואה, כי ראדומסק היא אחת הערים הציוניות בפולין אשר בניה מגשימים הלכה למעשה את צו העליה של הציונות. אכן, הודות לכך זכינו, שמאות מבני-עירנו ניצלו מהשואה ותרמו בגופם לגאולת הארץ, התערו בה ונלחמו למען שיחרורה, נתנו את חלקם לביסוסה ולביצורה.

ב

רבים היו הקשיים שגרמו להשהיית הוצאתו לאור של הספר, אך להלן נייחד את הדיבור על שניים עיקריים.

הוגה הרעיון להוציא לאור ספר-זכרון — יקירנו חיים גולדברג ז"ל — נחלץ לעבודה קדושה זו מיד עם תום מלחמת-העולם השניה. כאשר נתגלו לעינינו גודל הטרגדיה של יהדות אירופה וממדי ההרג וההשמד ביהודי פולין ונתברר לנו כי מבין יהודי ראדומסק רק מעטים נשארו בחיים — היה חיים גולדברג הראשון בינינו שהתנדב כל-כולו לעזרת ניצולי השואה ולהנצחת זכר הקהילה שחרבה. הוא התחיל לרשום מפי ניצולי ראדומסק שהגיעו ארצה את קורות השואה שעברה על יהודי העיר ותוך כך הלכה והתגבשה שאיפתו להוציא ספר רב-היקף שיכיל גם את תולדות קהילת ראדומסק מראשיתה ועד לחורבנה.

בפגישה של קבוצת בני-עיר שנתקיימה בראשית 1948 בדירתו של בן-עירנו הסופר והעסקן דוד קלעי ז"ל, נקבעו קווי-הפעולה לאיסוף ולליקוט החומר ואף שורטטה התכנית הכללית של הספר (ד. קלעי נפטר זמן קצר לאחר הפגישה הנ"ל ולא זכה לשמש כעורך הספר וכמעצב דמותו). אך העבודה המעשית לאיסוף-ליקוט החומר לספר רב-היקף כפי שתוכנן, נמשכה הרבה שנים והיתה כרוכה במאמצים אל-אנושיים שאין לשערם כלל. בהתחלה לא היו ברשותנו שום מקורות היסטוריים, אף לא עתונים או פנקסי-הקהילה. רק בשנת 1963 נתגלתה האפשרות בספריה הלאומית שליד

האוניברסיטה העברית בירושלים להעתיק חומר אינפורמטיבי ופובליציסטי מאוספי השבועון „אונדזער צייטונג" (מהשנים 27—1925) שהופיע בפיוטריקוב-ראדומסק. בחומר זה הסתייענו להשלמת הרשימות שעניינן חיי החברה והכלכלה בעיר בשנות העשרים, אך המלאכה לשחזר את חיי הקהילה על-סף חורבנה (בשנות השלושים) נעשתה ע"י בני-העיר עצמם, לפי הזכרון.

בהכנת החומר לא חסכנו מאמצים לדלות מן הנשייה, ככל שניתן, זכרונות ורשמים בכל שטחי החיים הרב-צדדיים והמגוונים שאפיינו את קהילתנו. תשומת-לב מיוחדת הקדשנו לתולדות „השושלת הראדומסקאית", המוסדות והמפלגות ותנועות-הנוער שהשפיעו במישרין ובעקיפין על חיי היהודים בעיר. במאמצים רבים עלה בידינו לאסוף מאת בני-עירנו המעטים ניצולי-השואה, הפזורים ברחבי תבל, את החומר העובדתי על תקופת השואה. קרוב ל-12 שנה השקיע חיים גולדברג באיסוף ובליקוט החומר הנדון וכאשר נבצר ממנו לסיים מלאכה זאת, השקיעו ממשיכי המלאכה — יהודה ליברמן ועוזריו — עוד זמן רב ומאמצים רבים על מנת לסיימה.

הקושי השני היה — מימון הוצאות הספר. בשנת 1958 פרץ משבר בנדון, שהעמיד בסימן שאלה את ביצוע הדבר — והפעולה הופסקה כליל. רק בשלהי 1959, לאחר התארגנות מחודשת, חלה תזוזה בגיוס האמצעים והוכרזה מגבית כללית בקרב בני-עירנו בארץ ובתפוצה. התגובות החיוביות לעצם המגבית וההתעוררות שהיא הולידה בקרב בני-עירנו בארץ, וכן בניו-יורק, לוס-אנג'לס, בואנוס-איירס ופריס, — איפשרו את חידוש הפעולה למען הספר והוצאתו לאור. אעפ"כ נמשכה הפעולה האפורה לגיוס הכספים במשך שנים לא-מעטות והיא אף לא נסתיימה עם הופעת הספר.

חרף כל התלאות שהיו מנת-חלקם של היוזם-המייסד חיים גולדברג ז"ל ושל הממשיך-המסיים יהודה ליברמן יבל"א, ועוד אחדים מבני-עירנו שהיו מסורים בלב-ונפש לרעיון הוצאת הספר, אפשר לציין בסיפוק, כי מיצינו את כל האפשרויות לביצוע התוכנית המקורית של הספר כפי שנקבעה לפני 20 שנה ואף עברנו עליה בחלקים מסויימים. הספר נותן תמונה מקיפה ונכונה מחייה של הקהילה היהודית בעיר, מראשיתה ועד חורבנה, גם אם ישנם שטחים או פרקים מסויימים אשר „קופחו" ולעומתם — כאלה שזכו לתיאורים חוזרים ונשנים. וראויה כאן לציון העובדה, כי מופיעים בספר קרוב ל-100 משתתפים — רובם ככולם מבני-עירנו, מכל החוגים והגילים.

ג.

החומר ניתן בשתי שפות — עברית ויידיש — לפי לשון המאמרים בכתיבתם (מאמרים אחדים תורגמו ומופיעים בשתי השפות). יש בין כותביהם-מחבריהם שהתע-לו לדרגה ספרותית ראויה לציון וכולם טרחו כמיטב יכולתם לא-רק לתאר את המציאות העובדתית כפי שהיתה, אלא גם לתת ביטוי רגשי לעולם-החוויות הקשור בימי-העבר ולעומס של צער ותוגה שאנו נושאים בלבותינו לזכרם של קדושי קהילתנו.

החיים והמוות ימצאו כרוכים ושלובים במסכת הספרותית הנדונה, אף-על-פי-כן בולט בה קוו-הגבול ביניהם, החוצה את ספר-הזכרון כמעט לשני מכלולים שווים מבחינת מיספרי החלקים והעמודים שבהם.

שמונת החלקים הראשונים (כ-290 עמודים) מקיפים את תולדות העיר ו„השושלת הראדומסקאית", מתארים את אורח-החיים וההווי מן העבר הרחוק והקרוב, משקפים את חיי המשק, הכלכלה והחברה, סוקרים את הסתדרויות הנוער והארגונים הפוליטיים, מוסדות הציבור והסעד ומפעלי התרבות והחינוך, מונים את הסופרים והאמנים שנולדו או שפעלו בראדומסק, וכל זה מתחילת המאה ה-20 ועד פרוץ מלחמת-העולם השניה (1939). ויצויין במכלול זה של נושאים, חלקו הבולט של ד"ר צבי-מאיר רבינוביץ, בן הרב מפלאוונה, מצאצאי ה„תפארת שלמה", מרצה באוניבר-סיטות בר-אילן ותל-אביב, אשר שני מחקריו בדברי ימי ראדומסק ו„השושלת הרא-דומסקאית" בחסידות, מפארים את שני חלקיו הראשונים של הספר (וכן מרובים הקטעים מפרי-עטו של צ. מ. רבינוביץ בתיאור תולדות העיירות ו„חצרות" החסידות של סביבת ראדומסק, בחלקו השנים-עשר של הספר). כן יצויינו במכלול הנושאים הנ"ל: גולדברג חיים, גרוסמן יצחק ויחזקאל, המר-דז'קלין שרה, הרב וויינטרויב יחיאל, זעירא שלמה, ליברמן יהודה, פוזנאנסקי יהיאל, קוניצפולר דוד, קרויזה דוד, קרקובסקי שלמה, — שכל אחד מהם תרם את חלקו הבולט לעיבוד נושאים מרכזיים (לפעמים 2-3 ויותר) במכלול הנדון.

המכלול של עדויות ותיאורים מתקופת השואה וממעללי הנקם, וכן הרשימות והתצלומים להנצחת קדושינו למען לא ימוג זכרם בתהומי הנשייה, משתרעים על־פני החלקים תשעה, עשרה, אחד־עשר ושנים־עשר של הספר (כ־200 עמודים), לרבות החלק על סביבת ראדומסק, — המהווים אספקלריה של שנות־חייה האחרונות וחורבנה של קהילתנו וחומר עובדתי חשוב לחקר תולדות השואה של יהדות פולין בכללה. ויצויינו במכלול־נושאים זה: „מגילת היסורים״, מפרי־עטם של ד״ר שמחה המפל ויששכר מינסקי; „יומן האימים״ של מרים חשצ׳יבצקי; „גחלים לוחשות״ מעזבונו הספרותי של טוביה בוז׳יקובסקי; וכל הרשימות של הניצולים מגיא־ההריגה. אלה האחרונים, שעדויותיהם וסיפוריהם רוכזו במכלול זה, מצאו כאן פורקן מעט לפרעון החוב כביכול לגבי אלה שהושמדו לעיניהם על ידי האשמדאי הנאצי ועוזריו, כשתפילה אחת מרחפת על שפתותיהם: לזכור, להזכיר ולא לשכוח!

שלושת החלקים האחרונים בספר־הזכרון, הן החוליות הטבעיות המשלימות את שרשרת־החיים שניתקה בעיר ראדומסק אך נשמרה בחלקה בעולם וקמה לתחיה במדינת־ישראל. וגם במכלול זה של רשימות, ציונים ותצלומים מזדקרת אהבה עמוקה לנושא היקר לנו מכל ולמטרה העיקרית — להציב בספר זה ציון וזכר לבני־עירנו קדושי־השואה וכן לכל קרובינו־מכרינו יוצאי ראדומסק שהלכו לעולמם וזכרם שמור איתנו. מתוך אלה האחרונים, יש לציין במיוחד את אותם מבני־עירנו בארץ שהשתתפו בהכנת הספר, אספו וליקטו והכינו חומר, אולם לא זכו לראות את פרי־עמלם זה. הרי הם: טוביה בוז׳יקובסקי, חיים גולדברג, דוד קרויזה, שלמה קרקובסקי, טוביה רובינשטיין, ב. ימיני (קארמזין), זכרונם לברכה.

ד.

תודתנו ניתנת בזה לכל אלה שסייעו בביצוע מפעלנו: מוסדות ויחידים בארץ ובחוץ־לארץ, וארוכה הרשימה מלפרט אותה. בראש רשימת המוסדות: „יד־ושם״, רשות הזיכרון לשואה ולגבורה; ובית לוחמי הגיטאות ע״ש יצחק קצנלסון, למורשת השואה והמרד.

יצויין בהוקרה מר ל. לוש, העורך של הספר, שעשה כמיטב יכולתו לעיצוב תוכנו ודמותו.

תודה עמוקה למר אריה שינטל (חברו־ידידו של חיים גולדברג), על שתרם הרבה בתירגום, בהתקנה ובהשלמת חומר. ויבואו על הברכה בני־עירנו: יהושע קאלקה, שליווה את כל שלבי־הביצוע בעזרה ובעידוד; ודויד קוניצפולר, שתרם להשלמה ולעיבוד חומר בנושאים רבים ושונים. יישר כוח, לבן־עירנו הפירסומאי והגרפיקאי טוביה אהרוני, על ייעוצו המקצועי והעבודה שביצע.

יישר־כוח למשפחת מוסקוביץ מבואנוס־איירס (בתו של שמואל פאריז׳ מרא־דומסק) שתרומתה הנדיבה למען הספר הקלה עלינו את הוצאתו לאור כמתוכנן וכרצוי.

ויבואו על הברכה חברי ועד־הספר, ששמותיהם מופיעים בעמוד השער, אשר נבחרו לוועד זה בתקופות השונות לפעולתו ועזרו כל אחד לפי יכולתו להוצאת הספר.

ה.

עם הופעת הספר, סיימנו מיבצע גדול להנצחת קדושינו. בספר־יזכור זה הקימונו גל־עד לאבותינו, אמותינו, ילדינו, אחינו ואחיותינו, קרובינו וידידינו, חברינו ומכרינו, שנקטפו מאתנו בידיים טמאות־אכזריות ולא זכו לראות בתקומת ישראל.

אנא, יוצאי ראדומסק היקרים, בכל אתר ואתר! קראו בספר זה ושננו מפרקיו לבניכם ובני־בניכם שלא הכירו את קהילת עירנו על תושביה היהודיים מקרוב. למדו את בניכם ובני־בניכם להכיר את המעיין ממנו שאבו אבותינו ואבות־אבותינו עוז ועוצמה לעמוד מול תלאות־גורל והתנכלויות־צורר בגלות־ישראל. תלמדו אותם את הכוח והיוזמה שהיו גנוזים בחייהם ומעשיהם הפרטיים והציבוריים של יהודי ראדומסק כחלק אורגאני של יהדות פולין שאינה עוד. הלא היו אלה אותם יהודים, שחלק מהם השכיל והצליח מתוך הכרה לאומית לנטוש בעוד מועד את עיר מולדתם, לעלות לארץ־ישראל ולהוכיח כאן את תכונותיהם הטובות במעשים של בנין ויצירה, בהגנה ובמלחמה למען עצמאות וקוממיות.

מי יתן וזכרה של קהילתנו ראדומסק ישמר בקרבנו, ונשמות קדושיה לנצח תהיינה צרורות בצרור החיים של הדורות הבאים — ממשיכי ומבצרי תקומת ישראל.

אריינפיר

א.

במשך פון צוויי צענדליק יאָרן איז שטאַרק געווען אונדזער שטרעבונג אויפצושטעלן — אין דער פאָרעם פון אַ מגילה-בוך — אַ דענקמאָל, אַ „יד ושם" פאַר אונדזער הייליקער קהילה ראַדאָמסק וואָס איז חרוב און עקזיסטירט נישט מער. נאָך אַ לאַנגער צייט, פול מיט שטרויכלונגען און שוועריקייטן, האָבן מיר זוכה געווען צום „סיום הספר" און מיר גיבן מיט דעם איבער דאָס בוך אין די הענט פון אונדזערע בני-עיר אין מדינת ישראל און אויסער איר, ווי אויך — אין די הענט פון די פאָרשער פון דער אומקום-תקופה.

דאָס דאָזיקע בוך איז די העכסטע דערגרייכונג פון אונדזער לאַנדסמאַנשאַפט אין איר טעטיקייט פאַר פאַראייביקן דעם אָנדענק פון די קדושים פון אונדזער שטאָט — אַ ברוינזנדיקע יידישע שטאָט, וואָס האָט געצויגן איר תפארתדיקן שטאָלץ פון די גייסטיקע קוואַלן פון „תפארת-שלמה" פון איין זייט, און פון די קוואַלן פון ציוניזם און סאָציאַלן פראָגרעס — פון דער צווייטער זייט.

ראַדאָמסק, איז אין פאַרגלייך מיט פּיעטריקאָוו געווען אַ יינגע קהילה, ווייל איר בראשית רעכנט זיך פון אָנהייב ניינצנטן יאָרהונדערט (ביז דעמאָלט האָבן יידן נישט געטאָרט וווינען אין ראַדאָמסק). אָבער ראַדאָמסק איז געוואָרן במשך פון איר עקזיסטענץ איינע פון די בולטסטע יידישע קהילות אין פּוילן, פּאָפּולער אין דער וועלט פון חסידות און באַוווּסט מיט גרויסער אהבת-ציון.

אַ דאַנק דער „ראַדאָמסקער דינאַסטיע" וואָס פאַנגט זיך אָן מיטן „תפארת-שלמה" — דער ערשטער ראַדאָמסקער רב — איז אונדזער שטעטל פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ גרויסן חסידישן צענטער, נאָך פאַר דער ערשטער וועלט-מלחמה. חסידים פלעגן אין די הונדערטער ציען קיין ראַדאָמסק אויף יעדן שבת פון אַ גאַנץ יאָר, און טויזנטער — אויף ימים טובים און אַנדערע הייליקע טעג.

די ראַדאָמסקער יידן זענען באַקאַנט געוואָרן צוליב זייער דביקות אין געדאַנק פון עליה קיין ארץ-ישראל, נאָך אין סוף פון פאָריקן יאָרהונדערט. די אָ דביקות צים איר מקור פון דער שטאַרקער ליבשאַפט צום הייליקן לאַנד פון דעם „תפארת-שלמה", וואָס איז אַגב געקומען צום בולטן אויסדרוק דורך דעם עולה זיין פון זיין טאָכטער רבקה און דעם איידעם יחיאל לאנדאו קיין ארץ-ישראל און זייער באַזעצן זיך אין צפת. די עליה קיין ארץ-ישראל האָט אין אונדזער שטאָט אַרומגענומען, במשך אַלע צייטן, ברייטע קרייזן פון רעליגיעזע און פרייע, ציוניסטן און אויך נישט-ציוניסטן, וואָס האָבן מיט אַלע וועגן געצויגן אין לאַנד אַריין , ביזן אָנקום פון דער קאַטאַסטראָפע-צייט. אויך די שארית-הפליטה פון אונדזער חרובגעוואָרענער קהילה איז אין איר מערהייט, באַלד נאָך דער צווייטער וועלט-מלחמה, אויפגעגאַנגען קיין ארץ-ישראל, און מיט דעם איז ווידער באַשטעטיקט געוואָרן די אָנגענומענע מיינונג נאָך פון פאַר דער מלחמה, אַז ראַדאָמסק איז איינע פון די ציוניסטישע שטעט אין פּוילן, וועמעס זין עס פאַרווירקלעכן למעשה דעם עליה-געבאָט פון ציוניזם. אַ דאַנק דעם טאַקע האָבן מיר זוכה געווען, אַז הונדערטער בני-עיר אונדזערע זענען ניצול געוואָרן פון דער היטלער-פאַרניכטונג און האָבן פערזענלעך בייגעטראָגן צו דער אויסלייזונג פון לאַנד און זיך דאָ איינגעלעבט, מלחמה געהאַלטן פאַר דער באַפרייונג פון פרעמדן יאָך און געהאָלפן צו פאַרפעסטיקן און שטאַרקן דעם יידישן יישוב.

ב.

אַ סך שוועריקייטן האָבן גורם געווען דערצו, אַז דאָס דערשיינען פון בוך זאָל אויפגעהאַלטן ווערן, נאָר מיר ווילן זיך אָפּשטעלן אויף די צוויי עיקרדיקע.

דער איניציאַטאָר פון געדאַנק אַרויסצוגעבן אַ יזכור-בוך — אונדזער טייערער חיים גאָלדבערג ז"ל — האָט זיך אַנגאַזשירט אין דער דאָזיקער הייליקער אַרבעט גלייך מיט דער ענדע פון צווייטן וועלט-קריג. גלייך ווי עס האָבן זיך פאַר אונדזערע אויגן אַנטפּלעקט די אומגעהויערע טראַגעדיע פון אייראָפּעיִשן יידנטום און דער פאַרנעם פון דער אויסראָטונג פון די יידן אין פּוילן, ווי נאָר ס'איז אונדז קלאָר געוואָרן אַז

פון די יידן אין ראַדאָמסק זענען בלויז געציילטע געבליבן לעבן — גלייך דעמאָלט איז חיים גאָלדבערג געווען דער ערשטער צווישן אונדז וואָס האָט זיך געשטעלט צו הילף די געראַטעוועטע פון אומגליק און גלייכצייטיק אָנגעהויבן טאָן פאַר פאַראייביקן דעם אָנדענק פון דער קהילה וואָס איז חרוב געוואָרן. ער האָט אָנגעהויבן אויפנעמען פון די געראַטעוועטע ראַדאָמסקער יידן, וועלכע זיינען אָנגעקומען אין לאַנד, פּרטים וועגן אַלץ וואָס ס'איז געשען מיט אונדזערע בני־עיר בעת דער מלחמה, און אַזוי איז ביי אים געבוירן געוואָרן דער געדאַנק פון אַרויסגעבן אַ בוך אין אַ ברייטן פאַרנעם וואָס זאָל איבערגעבן פאַר דורות אויך די אַלזייטיקע געשיכטע פון דער ראַדאָמסקער קהילה.

בעת אַ צוזאַמענטרעף פון אַ גרופּע ראַדאָמסקער אין אָנהייב 1948, אין דער וווינונג פון אונדזער בן־עיר דער שרייבער און עסקן דוד קלעי ז"ל, איז באַשטימט געוואָרן דער אופן פון אויפקלייבן דאָס מאַטעריאַל, און ס'איז אויך אָנגעצייכנט געוואָרן דער אַלגעמיינער פּלאַן פון בוך (דוד קלעי איז נפטר געוואָרן קורץ נאָך דעם צוזאַמענטרעף און האָט נישט זוכה געווען צו זיין דער רעדאַקטאָר פון בוך). אָבער די פּראַקטישע אַרבעט פון אויפקלייבן דאָס מאַטעריאַל פאַר אַן אַרומנעמענדיקן בוך, האָט זיך געצויגן אַ סך יאָרן און איז געווען פאַרבונדן מיט איבערמענטשלעכע אָנשטרענגונגען — גאָר נישט צום פאָרשטעלן זיך. אין אָנהייב האָבן מיר נישט געהאַט קיין שום היסטאָרישע מקורות וועגן ראַדאָמסק און אויך נישט קיין צייטונגען, אָדער קהילה־פּנקסים. ערשט אין יאָר 1963 האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אין דער נאַציאָנאַלער ביבליאָטעק ביי דעם העברעאישן אוניווערסיטעט אין ירושלים איז פאַראַן אַ מעגלעכקייט צו קאָפּירן אינפאָרמאַטיוון און פּובליציסטישן מאַטעריאַל פון די זאַמלונגען פון דער וואָכנצייטונג „אונדזער צייטונג" וואָס איז דערשינען אין די יאָרן 1925—27 אין פּיעטריקאָוו—ראַדאָמסק. מיר האָבן זיך באַהאָלפן מיט דעם מאַטעריאַל כדי צו דערגענצן די מאמרים וועגן געזעלשאַפטלעכן און עקאָנאָמישן לעבן פון די יידן אין ראַדאָמסק אין די צוואַנציקער יאָרן פון דעם יאָרהונדערט. אָבער די אַרבעט פון רעקאָנסטרואירן די פּרטים פונעם קהילה־לעבן ערב דעם חורבן (אין די דרייסיקער יאָרן) איז געמאַכט געוואָרן דורך די בני־עיר אַליין, פון זכרון.

בעתן צוגרייטן דאָס מאַטעריאַל האָבן מיר נישט געשפּאָרט קיין אָנשטרענגונגען אויסצושעפּן זכרונות פון אַלע לעבנס־געביטן אין זייער גאַנצער פאַרשידנפאַרביקייט, וואָס האָט כאַראַקטעריזירט אונדזער קהילה. אַ באַזונדערע אויפמערקזאַמקייט האָבן מיר געשאָנקען דער געשיכטע פון דער „ראַדאָמסקער דינאַסטיע", די אינסטיטוציעס, פּאַרטייען און יוגנט־אָרגאַניזאַציעס וואָס האָבן דירעקט און אומדירעקט באַווירקט אונדזער יידיש לעבן אין ראַדאָמסק. מיט פיל מי איז אונדז געלונגען אויפצוזאַמלען ביי אונדזערע בני־עיר — די ווייניק געראַטעוועטע פון דער קאַטאַסטראָפע און צעשפּרייטע איבער דער גאָרער וועלט — דאָקומענטאַציע־מאַטעריאַל וועגן דער שוידערלעכער היטלער־תקופה. כמעט צוועלף יאָר האָט חיים גאָלדבערג געזאַמלט און צונויפגעקליבן דעם דערמאָנטן מאַטעריאַל, און אַז ס'איז אים נישט באַשערט געווען צו ענדיקן די דאָזיקע אַרבעט, האָבן זיינע נאָכגייער — יהודה ליבערמאַן און זיינע מיטהעלפער — נאָך אַ לאַנגע צייט געמאַכט אָנשטרענגונגען זי צו פאַרענדיקן.

די צווייטע שוועריקייט ביים אַרויסגעבן דאָס בוך איז געווען די פינאַנסיעלע זייט. אין יאָר 1958 האָט זיך אויסגעבילדעט אַ קריטישע סיטואַציע וואָס האָט אַוועקגעשטעלט אונטער אַ פראַגע צייכן דאָס רעאַליזירן פון דער אויפגאַבע, ווייל די אַרבעט איז צוליב מאַנגל אין געלט־מיטלען פולשטענדיק אָפּגעשטעלט געוואָרן. בלויז ביים סוף 1959, נאָך אַן אינערלעכער רעאָרגאַניזאַציע, איז פּראָקלאַמירט געוואָרן אַן אַלגעמיינע זאַמל־אַקציע צווישן די לאַנדסלייט אין ישראל און תפוצות, און דאַן איז באַנייט געוואָרן די אַרבעט. טראָץ דאָס פּאָזיטיווע אָפּרופן זיך צום עצם געדאַנק פון אַן אַלגעמיינער זאַמל־אַקציע, וואָס האָט אויפגעמונטערט אונדזערע לאַנדסלייט אין ניו־יאָרק, לאָס־אַנדזשעלעס, בוענאָס־איירעס און פּאַריז, האָט אָבער די פּאַקטישע זאַמל־אַרבעט פון די באַשטייערונגען זיך פאַרצויגן אויף יאָרן.

טראָץ אַלע שוועריקייטן אויף וועלכע עס האָבן זיך אָנגעטראָפן חיים גאָלדבערג ז"ל און דער נאָכפאָלגער־פאַרווירקלעכער יהודה ליבערמאַן יבל"א, און נאָך אייניקע בני־עיר וועלכע זענען געווען איבערגעגעבן דער זאַך בלב ובנפש, קען מען אונטערשטרייכן מיט צופרידנהייט, אַז ס'איז געטאָן געוואָרן אַלץ וואָס נאָר מעגלעך כדי אויסצופירן דעם פּלאַן פון בוך אַזוי ווי ער איז אָנגעצייכנט געוואָרן מיט צוואַנציק יאָר צוריק, און אַפילו אים איבערגעשטיגן אין געוויסע טיילן. און זאָל

דערביי אונטערגעשטראָכן ווערן דער פֿאַקט, אַז עס נעמען אָנטייל אין בוך קרוב צו 100 מיטאַרבעטער — על פּי רוב בני־עיר, פֿון אַלע שיכטן און פֿון פֿאַרשידענעם עלטער.

ג.

דאָס מאַטעריאַל ווערט געגעבן אין בוך אין צוויי שפּראַכן — העברעאיש און יידיש — אַזוי ווי די מיטאַרבעטער האָבן עס געשריבן אין אָריגינאַל (געוויסע מאַטע־ריאַלן זענען איבערגעזעצט געוואָרן און זיי דערשיינען אין בוך איןביידע שפּראַכן). פֿאַראַן צווישן די מחברים־שרייבערס אַזעלכע וועלכע האָבן אין זייער שרייבן זיך דערהויבן צו אַ הויכער ליטעראַרישער מדרגה, און אַלע אין אַלגעמיין האָבן זיך באַמיט צו ברענגען צום אויסדרוק נישט נאָר די פֿאַקטישע ווירקלעכקייט אַזוי ווי זי איז געווען, נאָר אויך די טיפֿע געפֿילן צו דער וועלט פֿון איבערלעבונגען וואָס איז פֿאַרבונדן מיט יענע פֿאַרגאַנגענע טעג און די לאַסט פֿון צער און אומעט וואָס מיר טראָגן אין אונדזערע הערצער לזכר די קדושים פֿון אונדזער קהילה.

לעבן און טויט גייען געאָרעמט אין דאָזיקן בוך, פֿון דעסטוועגן זעט זיך בפּירוש דער גרענעץ־פּאַס וואָס טיילט אָפּ אין אים צוויי גלייכע קאָמפּלעקטן בנוגע דער צאָל קאַפּיטלען און בוך־זייטן.

די ערשטע אַכט טיילן (בערך 290 זייטן) נעמען אַרום די געשיכטע פֿון אונדזער שטאָט און פֿון דער „ראַדאָמסקער דינאַסטיע", שילדערן דעם לעבנס־שטייגער פֿון נאָענטן און ווייטן עבר, שפּיגלען אָפּ דאָס ווירטשאַפֿטלעכע און געזעלשאַפֿטלעכע לעבן, גיבן אַן איבערבליק איבער די פּאָליטישע פּאַרטייען, יוגנט־אָרגאַניזאַציעס, געזעלשאַפֿטלעכע און וווילטעטיקע אינסטיטוציעס, קולטור און דערציונגס־אונטערנע־מונגען, דערמאָנען די שרייבער און קינסטלער געבאָרענע אין ראַדאָמסק אָדער וועלכע האָבן דאָרט געווירקט, און דאָס אַליץ — פֿון אָנהייב צוואַנציקסטן יאָרהונדערט ביז צום אויסברוך פֿון צווייטן וועלט־קריג אין יאָר 1939. און זאָל דערמאָנט ווערן לגבי דעם קאָמפּלעקט דער בולטער אָנטייל פֿון ד"ר צבי־מאיר ראַבינאָוויטש, דער זון פֿון פּלאָוונער רב, פֿון די אייניקלעך פֿון „תפארת־שלמה", לעקטאָר אין די אוניווערסיטעטן בר־אילן און תל־אביב, וועמעס צוויי פֿאָרשונגען איבער דער געשיכטע פֿון ראַדאָמסק און פֿון דער „ראַדאָמסקער דינאַסטיע" באַצירן די ערשטע צוויי טיילן פֿון בוך (עס זענען אויך פֿאַראַן אַנדערע קלענערע אָפּהאַנדלונגען געשריבענע דורך צ. מ. ראַבי־נאָוויטש אין שייכות מיט דער געשיכטע פֿון שטעטלעך און חסידישע „הייפֿן" אין דער אומגעגנט פֿון ראַדאָמסק, אין דעם 12־טן טייל פֿון בוך). און זאָלן אויך דערמאָנט ווערן אין דעם קאָמפּלעקט טעמעס: חיים גאָלדבערג, יצחק און יחזקאל גראָסמאַן, שרה האַמער־זשאַקלין, הרב יחיאל וויינטרויב, שלמה זעירא, יהודה ליבערמאַן, יחיאל פּאַזנאַנסקי, דוד קאָניעצפּאָלער, דוד קרויזע, שלמה קראַקאָווסקי, — יעדער איינער פֿון זיי האָט באַארבעט צענטראַלע טעמעס.

דער קאָמפּלעקט פֿון עדות־זאָגונגען און שילדערונגען פֿון דער אומקום־תקופה און פֿון נקמה־אַקטן, ווי אויך די מאמרים און בילדער אין שייכות מיטן פֿאַראייביקן דעם אָנדענק פֿון אונדזערע קדושים, נעמט אַרום די טיילן ניין, צען, עלף און צוועלף (200 זייטן בערך), אַריינגערעכנט דעם טייל וועגן דער אומגעגנט פֿון ראַדאָמסק, — גיט אַן אָפּשפּיגלונג פֿון לעבן פֿון אונדזער קהילה אין די לעצטע יאָרן פֿון איר עקזיס־טענץ און אין די יאָרן פֿון איר אונטערגאַנג, און גיט אויך מאַטעריאַל פֿאַר דער פֿאָרשונגס־אַרבעט איבערן אומקום פֿון פּוילישן יידנטום בכלל. אין דעם קאָמפּלעקט דאַרפֿן אונטערגעשטראָכן ווערן די אַרבעטן: „די מגילה פֿון יסורים" — געשריבן דורך ד"ר שמחה האַמפּעל און יששכר מינסקי; „דער טאָג־בוך פֿון שווידערלעכקייטן" — פֿון מרים כאַשטשעוואַצקי; „גליענדיקע קוילן" — פֿון ליטעראַרישן איבערבלייב פֿון טוביה באַזשיקאָווסקי; ווי אויך אַלע אַנדערע באַשרייבונגען פֿון די ניצול־געוואָרענע פֿון טויט, וועמעס עדותן און באַשרייבונגען זענען קאָנצענטרירט אין דעם קאָמפּלעקט.

די לעצטע דריי טיילן פֿון בוך זענען די נאַטירלעכע רינגען וואָס דערגענצן די איבערגעריסענע לעבנס־קייט פֿון די יידן אין דער שטאָט ראַדאָמסק, די קייט וואָס איז אָפּגעהיט געוואָרן אין דער וועלט, און איז געשמידט געוואָרן אויפֿסניי אין מדינת־ישראל. אויך אין דעם קאָמפּלעקט פֿאַרצייכענונגען, באַשרייבונגען און בילדער, קומען בולט צום אויסדרוק די טיפֿע ליבשאַפֿט צו דער עיקר־טעמע און דעם עיקר־ציל: אויפֿ־צושטעלן דורך דעם בוך אַן אייביקע מצבה און אָנדענק פֿאַר אונדזערע בני־עיר, די קדושים פֿון דער היטלער־פֿאַרניכטונג, און פֿאַר אונדזערע קרובים און פֿריינד ראַ־

דאַמסקער לאַנדסלייט וועלכע זענען אַוועק פון דער וועלט און זייער אָנדענק ווערט דורך אונדז אָפּגעהיט. צווישן אָט די לעצטע דאַרפן באַזונדער דערמאָנט ווערן אונדזע-רע בני-עיר אין ישראל וועלכע האָבן זיך מיטבאַטייליקט אין צוגרייטן דאָס בוך, האָבן געזאַמלט-צונויפגעקליבן און צוגעגרייט מאַטעריאַלן צום דרוק און אַליין נישט זוכה געווען צו זען די פרוכט פון זייער דאָזיקער אַרבעט. דאָס זענען: טוביה באַזשיקאָווסקי, חיים גאָלדבערג, דוד קרויזע, שלמה קראַקאָווסקי, טוביה רובינשטיין, ב. ימיני (קארמאזין), ז"ל.

ד.

מיר דריקן אויס אונדזער דאַנק די אַלע וועלכע האָבן אונדז געהאָלפן דורכצופירן די דאָזיקע אַרבעט: אינסטיטוציעס און יחידים אין לאַנד און אין אויסלאַנד, די רשימה איז אַ צו גרויסע מיר זאָלן דאָ אַלעמען אויסרעכענען. בראש פון דער רשימה פון אינסטיטוציעס געפינען זיך: „יד-ושם" — ירושלים; און בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון.

זאָל דערמאָנט ווערן מיט אָנערקענונג דער רעדאַקטאָר פון בוך ה' ל. לאש, וועלכער האָט געטאָן אַלץ וואָס ס'איז נאָר געווען מעגלעך פאַר דער אויספורמונג פון דעם אינהאַלט און דאָס געשטאַלט פון בוך.

אַ טיפן דאַנק דעם ה' אריה שינטאל (אַ חבר און פריינד פון חיים גאָלדבערג), פאַר זיין גרויסן בייטראָג אין איבערזעצן, צוגרייטן און אויספּערטיקן מאַטעריאַלן. אַ האַרציקע ברכה אונדזערע לאַנדסלייט: יהושע קאלקא, וועלכער האָט באַגלייט דעם לויף פון דער אויסגאַבע-אַרבעט מיט הילף און דערמוטערונג; און דויד קאָניעצפּאָלער, וועלכער האָט באַאַרבעט און אויסגעענדיקט פאַרשידענע מאַטעריאַלן. אַ יישר כוח, אונדזער לאַנדסמאַן דער פּובליקאַטאָר און גראַפיקער טוביה אהרוני, פאַר זיין פאַכמעני-שער באַראַטונג און פּראַקטישער אַרבעט.

זאָל דאָ אויך דערמאָנט ווערן די פאַמיליע מאסקאוויטש פון בוענאָס-איירעס (די טאָכטער פון שמואל פאריז פון ראַדאָמסק) וועמעס ברייטהאַרציקע שפּענדונג האָט פאַרלייכטערט דאָס אַרויסגעבן דעם בוך לויטן באַשטימטן פּלאַן.

און זאָלן געבענטשט זיין די מיטגלידער פון בוך-קאָמיטעט וועמעס נעמען עס פיגורירן אויפן שער-בלאַט פונעם בוך, וועלכע האָבן אין דעם קאָמיטעט מיט-געאַרבעט אין די פאַרשידענע תקופות פון זיין עקזיסטענץ.

ה.

מיטן דערשיינען פון בוך, האָבן מיר פאַרענדיקט אַ גרויסע אונטערנעמונג פאַר פאַראייביקן אונדזערע קדושים. אין דעם אָ יזכור-בוך האָבן מיר אויפגעשטעלט אַ דענקמאָל פאַר אונדזערע פאָטערס, מוטערס, קינדער, ברידער און שוועסטער, קרובים און פריינד, חברים און באַקאַנטע, וועלכע זענען פון אונדז אַוועקגעריסן געוואָרן דורך טמאדיקע הענט און נישט זוכה געווען צו זען דעם אויפקום פון ישראל.

בעטן מיר אייך, טייערע בני-עיר אין דער גאָרער וועלט! לייענט דאָס בוך און חזרט איין פון די קאַפּיטלען זיינע מיט אייערע קינדער און קינדס-קינדער וועלכע האָבן נישט געקענט פון דערנאָענט אונדזער חרוב-געוואָרענע קהילה און אירע יידן. באַקענט אייערע קינדער און קינדס-קינדער מיט דעם קוואַל פון וועלכן אונדזערע עלטערן און אבות-אבותינו האָבן געשעפּט כוח און קראַפט בייצושטיין אַלע גורלדיקע צרות און פאַרשווערונגען פון די צוררים אין יידישן גלות. באַקענט זיי מיט דער שעפערישער איניציאַטיוו און מוט מיט וועלכע עס האָבן זיך אויסגעצייכנט די מעשים און דאָס לעבן פון יחיד און פון כלל פון די אַמאָליקע ראַדאָמסקער יידן, ווי אַן אָרגאַנישער טייל פון פּוילישן יידנטום וואָס עקזיסטירט שוין נישט מער. זענען דאָך דאָס געווען די זעלבע יידן וואָס אַ טייל פון זיי האָבן פאַרשטאַנען, זייענדיק אַדורכ-געדרונגען מיט נאַציאָנאַלן באַוווּסטזיין צו פאַרלאָזן באַצייטנס זייער היימשטאָט, זענען אויפגעגאַנגען קיין ארץ-ישראל און האָבן דאָ באַוויזן אַלע זייערע גוטע אייגנ-שאַפטן דורך שאַפן און בויען, דורך אָנטיילנעמען אין דער הגנה או אין דער מלחמה פאַר דער אומאָפּהענגיקייט און סוּווערעניטעט פון יידישן לאַנד.

זאָל דער אָנדענק פון אונדזער קהילה ראַדאָמסק אָפּגעהיט ווערן צווישן אונדז און זאָלן די הייליקע נשמות פון אירע קדושים בלייבן אויף אייביק פאַרבונדן מיטן לעבן פון די קומענדיקע דורות וואָס זעצן פאָר און פאַרפעסטיקן דעם יידישן אויפקום.

אחד שלא זכה

...היה איש — וראו,
איננו עוד.
קודם זמנו מת האיש הזה,
ושירת־חייו באמצע נפסקה.
וצר!
עוד מזמור אחד היה לו —
והנה אבד המזמור לעד,
אבד לעד!
וגדל מאד, מאד הכאב!...

(ח. נ. ביאליק)

בשערי ספר־הזכרון לקהילתנו ראדומסק כולה, נשלב את זכרו של אחד מבני הקהילה — חיים גולדברג ז"ל, שזכותו בעיקר היא שעמדה לנו בהכנתו והוצאתו לאור של הספר. הוא עצמו נעקר מתוכנו במחצית הדרך לעשייה זו, וכך הפך מצביא־לוחם שלא זכה לראות בעיניו הוא את פרי נצחונו אשר הושג באהבתו היוקדת לעירנו, בכאבו הנוקב על חורבנה ובשאיפתו העמוקה להעלות את זכרה. הוא היה לא־רק מיוזמיו הראשונים והעיקריים של הרעיון להוצאת הספר, אלא שליחו העיקרי והנלהב של רעיון זה בקרב בני־עירנו, שהקדיש להגשמתו את כל מסירותו המופלאה ונאמנותו הקדושה.

את כל התכונות הנ"ל שנחון בהן ח. גולדברג, השקיע הוא בהגשמת המשימה שראה אותה כקדושה — להכין ולהוציא ספר לזכרה של ראדומסק. מתוך כך ייזם ודירבן, עודד ועורר, פעל והפעיל, תבע והאיץ בכולנו לנטות שכם ולתת יד — לחפש חומר, להיזכר ולהזכיר, לספר ולרשום, לאסוף צילומים ולגלות תעודות, ואת כולנו הדביק באמונתו בהגשמת הדברים. במסירותו הבלתי נלאת לכך, הביא הוא רבים מאתנו לשתף עצמם ולתת חלקם הפעיל להקמת מצבה זו לקהילתנו האהובה שנחרבה.

תקופת החיים של ראדומסק שלפני החורבן, תקופה רבת־מעש מבחינה ציבורית וציונית, העלתה את עירנו לאחת הקהילות התוססות ביותר ברחבי יהדות פולין; ולא יהיה בכך משום הגזמה אם נאמר, שחותמו של חיים גולדברג טבוע בצורה ברורה על כל מהלכי החיים בעירנו בתקופה ההיא. בספרנו זה, בטוריו הארוכים המשקפים את הפעילות הציבורית־הציונית, בה הצטיינה עירנו, ואת חייה האינטנסיביים בתחומי החברה והתרבות — אין לך כמעט נושא או ענין שבהם לא מופיע חיים גולדברג כיוזם ומגשים ועושה, כמדריך ופועל. אמנם, היו בעירנו גם אחרים שהצטיינו כחיים גולדברג בפעילותם הציבורית והציונית ובתחומי החברה והתרבות, אך ספק אם היה בראדומסק בתקופתו עוד אחד שהשתווה לו בנאמנותו הגדולה ובמסירותו ללא־גבול לפעולה הנדונה, במרצו הבלתי־נלאה ובהתמכרותו כל־כולו לענין הציבורי, שהקרינו על סביבתם והטביעו את חותמם על כל שנעשה בעירנו באותה תקופה.

עם הסתלקותו של חיים גולדברג מן הנוף הראדומסקאי בישראל, לא־זו בלבד שהלך מאתנו ידיד אהוב ואהוד על כולנו אלא נעלמה מתוכנו הדמות המרכזית שסימלה כאן את עירנו בעודה במלוא חייה ואת מקוננה הנאמן בעלות הכורת עליה להחריבה עד תום.

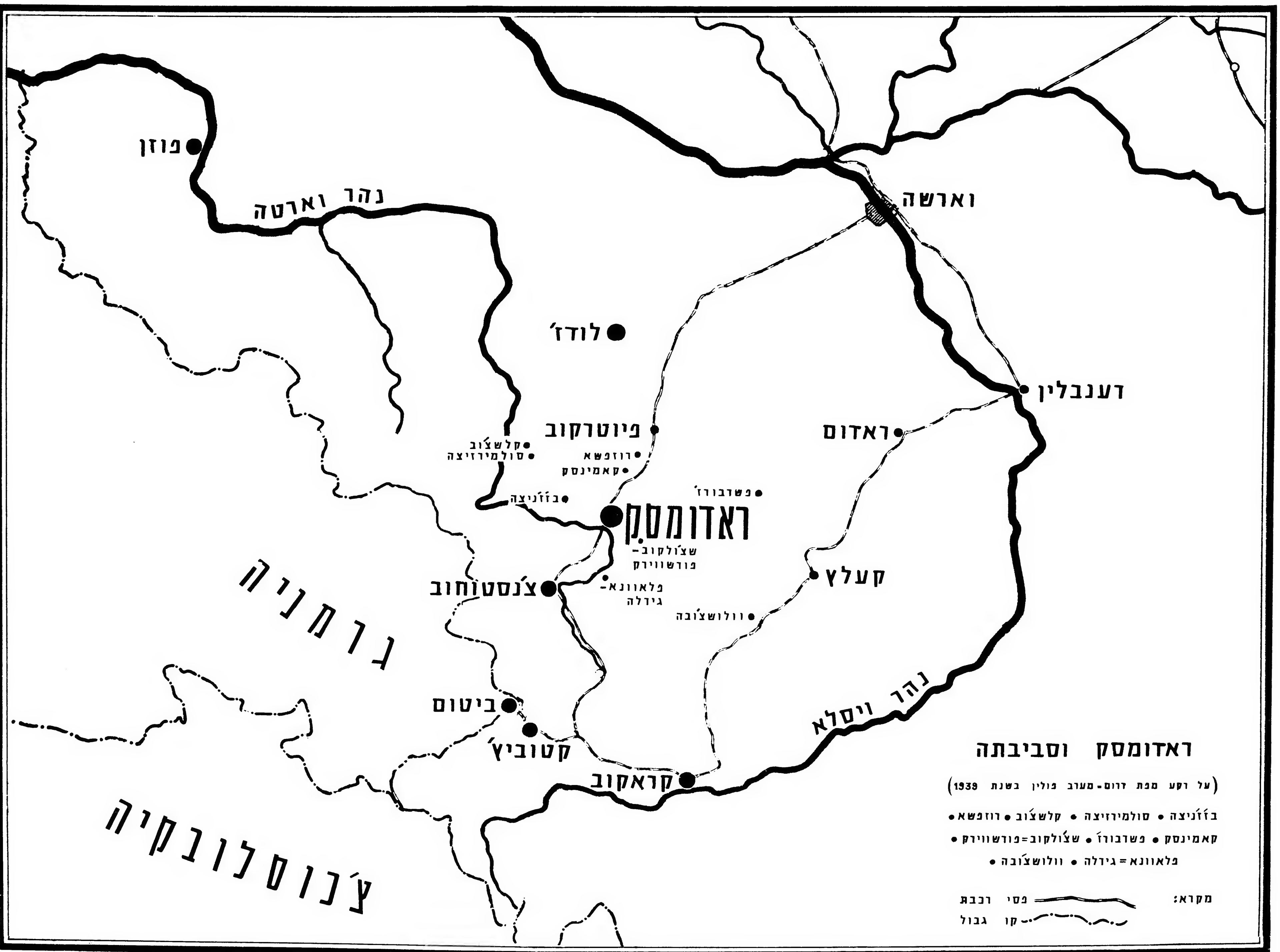
חיים גולדברג — האיש שכה רבות עשה למען חיי עירנו ולמען הנצחת זכרה — לא זכה לראות בגמר מפעל־הנצחה זה — מפעל חייו של אחד למען קהילתם וקדושיה של רבים.

תהא נשמתו של יקירנו חיים גולדברג צרורה בצרור נשמותיהם של קדושינו הנאהבים והנלבבים, אשר את זכרם נשא תמיד בלבותינו ולהם הננו מציבים יד וזכר בספר־זכרון זה.

התוכן - אינהאלט

בכל חלק מופיע קודם החומר בעברית ולאחר־מכן בִּיידיש. תוכן העניינים של כל חלק, מובא בדף השער שלו (מעבר לדף) וכן מובא בסוף הספר תוכן העניינים של כל חלקיו.

אין יעדער טייל קומט צוערשט דאָס מאַטעריאַל אין העברעאיש און דערנאָך אין יידיש. דער אינהאַלט פון יעדער טייל ווערט געבראַכט אין זיין שער־בלאַט (פון דער צווייטער זייט), ווי אויך ווערט געבראַכט צום סוף פון בוך דער אינהאַלט פון אַלע זיינע טיילן.

מפת ראדומסק וסביבתה

לקדושים אשר בארץ המה ואדירי כל חפצי בם
(תהילים. ט״ז ג׳)

אל מלא רחמים

שוכן במרומים, דיין אלמנות ואבי יתומים, המצא מנוחה נכונה על כנפי השכינה, במעלות קדושים וטהורים כזוהר הרקיע מזהירים, את נשמות אלפי בני ישראל של הקהילה הקדושה

ראדומסק והסביבה

הורינו, אחינו ואחיותינו, קרובינו ומכרינו, אנשים, נשים וטף, כולם קדושים וטהורים, שנהרגו ושנשחטו, שנחנקו ושנשרפו ושנקברו חיים בידי המרצחים־הנאצים ועוזריהם, בשואת מלחמת־העולם השניה, על קידוש השם.
כולם קדושים וטהורים, ובהם גאונים וצדיקים ארזי הלבנון ואדירי התורה.
בעל הרחמים יסתירם בסתר כנפיו לעולמים, ויצרור בצרור החיים את נשמותיהם, בגן עדן תהא מנוחתם. יי הוא נחלתם יזכור עקדתם ותעמוד לנו ולכל ישראל צדקתם.
ארץ אל תכסי דמם ואל יהי מקום לזעקתם, בזכותם ישובו נדחי ישראל לאחוזתם, והקדושים לזכרון תמיד נגד יי יעמדו לגורלם, יבואו שלום וינוחו על משכבותם, ויקומו לקץ הימים לחיותם, ונאמר אמן.

יתגדל ויתקדש שמה רבא

חלק ראשון
ערשטער טייל

אלה תולדות...
דאס איז די געשיכטע...

חלק ראשון / ערשטער טייל

התוכן / אינהאלט

דברי ימי ראדומסק

צ. מ. רבינוביץ

א. ראדומסק בתקופה העתיקה

תולדות העיר

העיר ראדומסק, היא אחד הישובים העתיקים ביותר בפולניה. היא נקראת כך על שם הנהר רדומקא, הזורם בסביבותיה. תחילה נקראה בשם Radomskye אחר־כך Radomsk. במאה ה־19 נקראה בשם Nowo-Radomsk על־ידי השלטונות הרוסיים. עם תקומת מדינת פולין הזרה לשמה הקודם. "Radomsko".

ראדומסק היה מקום ישוב בימיה הראשונים של מדינת פולין במאה ה־11 וה־12. פולין היתה אז ארץ פיאודלית טיפוסית, מחולקת לנסיכויות שונות. ראדומסק השתייכה לנסיכות שיראדז. הטירה הפי־אודלית בשיראדז שלטה אז על הישובים וורטא, לאסק ועל ראדומסק והישובים הסמוכים לה: קובלוביץ, ברזעזניצא, ווזניקי ועוד. התעודה הרשמית הראשונה על העיר מוצאה משנת 1243, בה מזכיר קונראד ה־1 נסיך קראקוב ולנטשיץ, את הישוב החדש ראדומסק בקשר לזכויות שניתנו במקום לנזירים הדומיניקנים.

אולם התעודה החשובה במעלה ניתנה בשנת 1266 על־ידי לשק השחור, נסיך שיראדז. בתעודה זאת נמצא פירוט של כל הזכויות שניתנו לראש־העיר ((Wójt) בראדומסק. התעודה הזאת מוסרת לנו תמונה נאמנה מחיי הישובים הפולניים במאה הי"ג. שטחי הישו־בים בסביבה היו מכוסים יערות עבותים ופרנסת התושבים היתה על הדיג ועל הציד. הם היו כורתים את היערות ומכשירים אותם לאט־לאט להתישבות חקלאית. בחצרות הנסיכים, ובכפרים נמצאו אומנים עוסקים בסנדלרות, נפחות וכדומה, שמחובתם היתה לספק לנסיך את תוצרת מלאכתם. המסחר הפנימי לא היה מפותח. בכסף השתמשו רק במידה מועטה כאמצעי חליפין, בעיקר היו חליפי־תוצרת.

בתעודה הנזכרת משנת 1266, ניתנת לראש הישוב בראדומסק, זכות השלטון בעד 20 מטבעות־כסף (grzyw). זכותו זאת עוברת בירושה לצאצאיו. תושבי הישוב משוחררים ממיסים למשך שלוש שנים מאדמות ראויות לעיבוד, ולמשך שתים עשרה שנה מאדמות־יער. כתום התקופה הנזכרת, מחויבים התושבים לשלם לטובת קופת הנסיך מכל לאן (Łan = מידת אדמה, 30 מורג, כ־150 דונם בערך) ארבע Skot כסף. התושבים מחויבים לשלם מסים לראש־העיר. האומנים שנמצאו בעיר: קצבים, סנדלרים, אופים ובעלי הטחנות על־יד נהר ראדומסק — שוחררו מתשלומים. ראש העיר קיבל את הזכות לצוד את החיות ביערות בסביבת הישוב. הנסיך חייב אותם להשתמש בכסף מיוחד ("דינרים") שטובע על־ידו, לשם שימוש בסכומים קטנים. כמו־כן ניתנה לראש העיר זכות רחבה של שיפוט ועונשים וגם זכות עונש־מוות בחרב.

הזכויות האמורות ניתנו בקאלושין במעמד הוויבודה, שר האוצר וגזברו, סגן המזכיר והכהן. התעודה נכתבה על קלף ונמצאה בארכיון של העיר ראדומסק במשך מאות שנים. העתקים מהתעודה נשתמרו עד ימינו.

במאה ה־14 עם התחזקות שלטון המלכות בפולין, חולקה המ־דינה למחוזות־וויבודות (Województwa). סביבת ראדומסק נכללה בוויבודה של שיראדז וכך נשארה עד המאה ה־18. העיר עצמה נהפכה ל"עיר המלך" — והיו לה זכויות מיוחדות בשלטון עצמי, שיפוט וכלכלה. בשנת 1466 אושרו זכויות העיר ראדומסק על־ידי המלך קזימיר יגילונציק ובשנת 1511 ע"י המלך זיגמונט ה־1.

במאות הי"ז והי"ח, עם הירידה הכללית של ערי פולין, ירדה גם ראדומסק. בסוף המאה הי"ח (1780) מינה המלך סטניסלב אויגוסט ועדה מיוחדת שמתפקידה היה להרים את קרן הערים בפולין. הועדה הזאת ביקרה בראדומסק (בשנת 1785). הועדה קבעה את גבולות העיר ראדומסק ושל הפרוור הסמוך בוגאי, לפי מפה מיוחדת. הסיים בן ארבע השנים (Sejm czteroletni) קבע שוב ועדה לעניני הערים. גם הועדה הזאת ביקרה בראדומסק וכתוצאה מהחלטות הועדה נוצרו בוויוודות השירדזית, שלושה מחוזות (Powiat) שנמצאו בערים: שירדז, פיוטרקוב, שאדק וראדומסק.

עם חלוקת פולין (1793), נפלה העיר ראדומסק בחלקה של פרוסיה. הארץ נחלקה ל"דפרטמנטים" וראדומסק נצטרפה לדפרטמנט של קליש. חלוקה זאת נתקיימה עד שנת 1806 שבה עזבו הפרוסים את פולין. ונמשך אותו מצב גם עם תקומת "נסיכות וורשה".

אחרי הכיבוש הרוסי (1816) חילקה רוסיה מחדש את "מלכות פולין". השלטון הרוסי קבע משטרה רוסית בכל עיר ועיר ומזמן לזמן הכניס שינויים בכיוון לרוסיפיקציה של מחוזות פולין לשעבר. בשנת 1837 (תקצ"ז), ביטל את הוויבודות בפולין ויסד במקומן גוברניות. ראדומסק היתה תחילה בגוברניה של קאליש, בשנת 1845 (תר"ה) בגוברניה של וורשה. משנת 1867 השתייכה ראדומסק לגו־ברניה של פיוטרקוב. ראדומסק גדלה והתפתחה והפכה לעיר מחוז (Powiat) ונקראה בשם "נובו־ראדומסק" (Nowo-Radomsk). מצב זה היה קיים עד שנת 1914 שנת המלחמה העולמית הראשונה. באותה שנה נכבשה ראדומסק על־ידי צבאות האוסטרים. בשנת 1915 חילקו שלטונות הכיבוש מחדש את שטחי הכיבוש בפולין (הארץ נחלקה) ל"מחוזות" (Kreisen). ראדומסק ופיוטרקוב היוו מחוז אחד, שהיה נתון לשלטון הנציב־העליון (גענעראל־גובערנאטאר) בלובלין. בשנת 1918 קמה ממשלת פולין לתחיה. ראדומסק חזרה להיות עיר מחוז (Powiat) בוויבודות של לודז.

ושוב פרצה המלחמה העולמית השניה (1939). ראדומסק היתה בשעבוד הנאצי במשך כל שנות המלחמה עד נצחון בנות־הברית בשנת 1945.[1]

האוכלוסיה

ראדומסק היתה במשך מאות שנים עיר קטנה והגיעה בתחילת המאה הי"ט (1808) ל־1108 תושבים בלבד. אולם באותה המאה היא הולכת ומתפתחת ומספר תושביה מגיע בשנת 1827 — ל־1792 תושבים (ביניהם 369 יהודים), בשנת 1858 ל־3605 תושבים (1554 יהודים). בשנת 1897 מגיע מספר התושבים ל־11,767 (5054 יהודים 43%) ובשנת 1921 מגיע מספר התושבים ל־18,732 (7774 יהודים 41,5%).[2] לפני פרוץ מלחמת העולם השניה מנתה האוכלוסיה הכללית כ־25 אלף נפש מזה כ־10.000 יהודים.

כלכלת העיר

ראדומסק שהיתה בתחילת ימי הבינים מוקפת יערות, הולכת ומתפתחת במשך ימי הבינים לעיירה ששימשה מרכז למסחר ולמלאכה לכל הסביבה הכפרית. במאה הי"ט מתחילה לעלות חשיבותה, עם

---

[1] החומר והתעודות על הפרטים נמצאים ב־ Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego (1880), str. 424—25 ובמכתב מיוחד מאת חוקר העיר ראדומסק, שנכתב במיוחד בשביל הקובץ הנ"ל.

2 Bohdan Wasiutynski "Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX XX (Warszawa 1930) str. 29; Słownik geograficzny

הפיכתה לעיר מחוז (1867) וביחוד עם סלילת מסילת הברזל וורשה—קראקוב—ווינא. העיר נמצאת בין התחנות פייטרקוב מצד אחד וצ'נ־סטחוב מצד שני. נפתחו בה בתי־ספר, בתי־חולים, בית־משפט מחוזי ומשרדי המחוז — מוסדות מרכזיים לכל הסביבה הכפרית. העיר התפתחה גם בתעשיה ומסחר. שני בתי־חרושת לרהיטים כפופים ובית־חרושת לצמר, שהעסיק 961 פועלים. הרהיטים שעובדו בראדומ־סק נשלחו דרך אודיסה לקוקז ולאסיה התיכונה; הצמר נמכר לביא־ליסטוק. מלבד זאת היתה ראדומסק השוק הראשי לתבואה של הסביבה. התבואה נשלחה ביצוא לפרוסיה. בעיר נמצאו מלונות ובערך כ־110 חנויות.

שוק העיר דער שטאָט־מאַרק

במרכז העיר נמצא השוק שממנו הסתעפו כאחד־עשר רחובות מרוצפים. מספר הבתים הגיע ל־400 בערך. ראדומסק היתה עיר המסחר המרכזית לעיירות הקרובות: פשדבורז, פלאוונא, ווילון, וולושצ'ובא, קוניצפול, פאיענטשנא ועוד.

ב. ראשית הישוב היהודי בראדומסק 1643-1830 (ת"ג-תקפ"ז)

ראשית הישוב בראדומסק לוט בערפל. הארכיון של העיר העתיקה נשרף בשריפה הגדולה שפרצה בעיר בשנת 1624 (שפ"ד). אז נשרפה גם התעודה הראשונה שניתנה לעיר על־ידי לשק השחור (משנת 1266). אין זה מן הנמנע, שכבר במאה ה־16 וה־17 גרו יהודים בודדים בראדומסק, וביחוד בכפר הסמוך בוגאי (Bugaj).

אחרי השריפה הנזכרת, השתדלו העירונים הפולנים לאסור את ישיבת היהודים בעיר ואמנם לפי הפריבילגיה של המלך ולאדיסלאב הרביעי נאסרה בשנת 1643 (ת"ג) הישיבה ליהודים בראדומסק. חוק זה (de non tolrandis judaeis) נשאר בתקפו עד שנת 1862.[3] אולם במשך כל הזמן, במאה ה־17 וה־18 לא פסק הישוב היהודי מהכפר בוגאי, שם נמצא גם בית־כנסת. מספר היהודים היה אמנם מועט מאוד. שהרי עוד בשנת 1765, בסוף המאה ה־18 היה מספר כל היהודים בוויבודות של שירדז 4950. מספר זה כלל את יהודי הערים לאסק, וורטא, דוברא בלאשקו, לוטימירסק, פיוטרקוב, קוניצפול, קאמינסק, פשדבורז.[4] לפי הספירה הרשמית משנת 1808 (תקס"ח)

[3] האנציקלופדיה הרוסית־יהודית, כרך 13 עמ' 270.

[4] לפי Wasiutyński שם, עמ' 424.

נמצאו בראדומסק 1108 תושבים נוצרים ואף יהודי אחד (מחוץ, כמובן, לכפר בוגאי), אולם כבר בספירה הרשמית שלאחר כך, בשנת 1827 (תקפ"ז) נמצאו בעיר 1792 תושבים ומהם 369 יהודים. אותם היהודים לא גרו בראדומסק עצמה, אלא מחוץ לעיר.[5] ראדומסק עצמה נקראה בשם „טריפה־מקום" (מקום אסור לישיבה). מצב כזה היה רווח בהרבה מערי פולין. במקומות שאסור היה ליהודים לישב, התישבו מחוץ לעיר, באחוזות של אצילים ובכפרים והיו באים אל העיר רק לשם משא ומתן. ישובים כאלה נמצאו גם ברוזפשא ליד פיוטרקוב ובפשיטיק ליד ראדום, בבליק ליד סאמבור ועוד.

העירונים הפולנים היו מתנגדים להתישבות יהודים בטריטוריה של האצילים הסמוכים, ולפעמים היו מגישים מחאות למלך או לסיים, אבל כרגיל לא הועילו המחאות, הואיל והאציל היה מעונין לקיים אצלו את הישוב היהודי.[6] תחילה היה הישוב היהודי בראדומסק כפוף לקהילת פשדבורז הקרובה, ואת מתיהם היו קוברים בבית־הקברות היהודי שבעיירה סולמירזיץ.[7] האוכלוסיה היהודית בפולין באותה תקופה היתה מפוזרת בכפרים רבים, שהיו שייכים לקהילות הגדולות שבסביבתם. בתולדות יהודי פולין ידועים מקרים רבים של ישובים יהודים, הפורקים מעליהם את עול הקהילה הסמוכה, אחרי סכסוכים, מתוך רצון לעצמאות וליסוד קהילה נפרדת.[8]

מצב כזה היה גם בראדומסק במאה ה־18. לאט לאט גדל הישוב היהודי בבוגאי. הוקם בית־כנסת ומקוה וגם „מורה צדק" נתקבל במקום. הישוב בראדומסק פסק לשלם את המסים לקהילת פשדבורז, והשתדל לארגן קהילה מיוחדת עם מוסדות משלו.

ליהודי בוגאי היה אסור לסחור בראדומסק העיר, אולם כמובן המציאות גברה על החוק. היהודים הערימו על החוק באופנים שונים, והעבירו באיסור סחורות מבוגאי לראדומסק, איכרי הסביבה סחרו עם יהודי הסביבה והקהילה הלכה וגדלה והתפתחה מבחינה כלכלית.

בשנת 1821 חלו שינויים גדולים במצבם של יהודי פולין. במשך שלושים השנה משנות השמונים של המאה השמונה עשרה לא פסק — בהשפעת המהפכה הצרפתית (1789), הויכוח בציבוריות הפולניה, על זכויות יהודי פולין. נשמעו דעות ליברליות, על הצורך בחינוך הדור היהודי הצעיר בבתי־ספר פולנים, לקרב אותם אל הציבוריות הפולנית ולהטמיעם בתוכם. לעומתן רווחו דעות „מסורתיות", שדרשו להוסיף ולהגביל את זכויות היהודים, לגרשם מן הכפרים ולשלול מהם מקורות מחיה חדשים. למעשה לא יצא כלום מהדרישות לשיווי זכויות. אולם דבר אחד „הושג" והוא ביטול הקהילה בצורתה הישנה. בקהילות ראו שונאי ישראל ואוהביהם וגם המתבוללים־המשכילים היהודים, את המעוז לייחודם הלאומי והדתי של היהודים ולפיכך בקשו לבטלן. לפי השקפתם על היהודים להיות עדה דתית בלבד.

בשנת 1821 בוטלו, איפוא, הקהילות בפולין הקונגרסאית. במ־קומן נתייסדו „ועדים של בתי־כנסת" שבהם נכנס הרב ושלושה גבאים אחרים. למעשה היו הועדים האלה, קהילות יהודיות בעלות שדה פעולה מוגדר ורחב למדי. לועד (Dozór Bóżniezny) היתה הזכות להטיל מסים על האוכלוסיה היהודית ולגבותם באמצעות

[5] לפי הסטטיסטיקה שהובאה ב־Słownik geograficzny שם. היה מספר התושבים בראדומסק בשנת 1825 (תקפ"ה) 1689 ומספר היהודים 342 (עמ' 425 טור א').

[6] עי' „בית ישראל בפולין" כרך א' (ירושלים תש"ח) במאמרו של פרופ' מ. בלבן — „היהודים בפולין במאה הט"ז ובמחצית הראשונה של המאה הי"ז" עמ' 43.

[7] כפי המקובל בין בני העיר; לפי דברי ר' יחיאל וינטרויב מראדומסק עוד בשנת תק"ס (1800), לא היה בית קברות בראדומסק וקברו את מתיהם בסילמרזיץ.

[8] עיין במאמרו הנזכר של פרופ' בלבן עמ' 16 ובעמ' 60.

המועצות העירוניות והשופטים (הוויטים) הכפריים. „ועד בתי־הכנסת" היה אישיות משפטית בעלת אופי של מוסד ציבורי רשמי.[9]

התעודה הראשונה לתולדות יהודי ראדומסק בתחילת המאה ה־19, היא דו"ח של „ועד בית הכנסת" לשלטונות על פעולותיי בשנות העשרים של מאה זו.

וזה תרגום התעודה מפולנית:

ועד בית הכנסת (Dozór Bożniczny) עסק משנת 1822 (תקפ"ב) בגביית ההכנסות של בית־הכנסת.

לפי התקנות של מושל מחוז פיוטרקוב מיום 1.11.1828 ועוזרו של הממונה על הערים באותו מחוז מיום 19.1.1829, ערך משרד העיריה של ראדומסק ביום 3.3.1829, ביקורת של חשבונות ועד בית־הכנסת משנת 1825—1822 ועד בכלל, וגם שמע את חוות דעתם של „נכבדי" האזרחים בני דת משה.

בסיכום התברר, שלועד בית־הכנסת לא היו מתקופת שנות 1822—25 (תקפ"ב—פ"ה) סכומי כסף במזומנים. ובשנת 1826 הראה הועד חשבון של עודף בסך 5 זהובים.

האזרחים הנכבדים הנזכרים בני דת משה הם:

אברהם אפשטיין, הערשליק גרוסברג, אליהו רוזנשטיין, נ. בראנדייס, יוזיק (יוסף) רוזנטל, וולף רוזנשטיין, הערשיל רוזנפלד, איסר גליקסמן, אברהם גרוסמן, ארון (אהרן) סובל, אפרים אלטמן, לעוועק (ליב) אלטמן, דוד גליקסמן, יאש שקלארז, איציק קאפיל ראפופורט, וולף לובעלסקי.

הנזכרים קבעו כי בשנות 1824—1822 (תקפ"ב—תקפ"ד) לא היו הוצאות והכנסות מיוחדות להחזקת בית־הכנסת, הרב והשוחט.

מההכנסות לקופת ביהכ"נ המותרות לפי חוקי השלטון, והנוב־עות מקיום השירותים הדתיים בבית־הכנסת, וגם מהתשלומים שהמ־עונינים משלמים בעד השירותים הנזכרים, משתלמות המשכורות לרב, לשמש ולשאר חברי ועד בית־הכנסת.

הגזבר של ועד בית־הכנסת בשנת 1829 היה הירש בעסער. הועד חילק לעניים שני כורים קמח.

חשבון

של קופת בית־הכנסת בראדומסק, מחוז פייטרקוב
לשנת 1827 (תקפ"ז)

1. החשבון קובע שלועד ביהכ"נ היו בשנת 1827 ההכנסות דלהלן ממגביות ונדבות:

1.	מנדבות בביהכנ"ס פעמיים בשבוע	30	זהובים
2.	מאתרוג ולולב	נמחק	"
3.	ממתפללים ביום הכיפורים	27	"
4.	מהקופסא	12.25	"
	ס"ה	69.25	זהובים

2. מחכירות:

1.	ממכס בשר כשר מאת גבריאל גולדברג	62	זהובים
2.	מדמי 13 ספסלים בביהכנ"ס מאת נתן בראנד	36	"
3.	מדמי מקומות ע"י ארון הקודש	10	"
	ס"ה	108	זהובים

3. הכנסות שונות:

1.	משעוה שנשארה אחרי יוהכ"פ	12	זהובים
2.	מחתונות	30	"
3.	מעליות לס"ת	36	זהובים
4.	ממעות־חיטין	32	"
5.	מהתחייבויות של כל חברי הקהילה	649	"
		נמחק	

הוצאות

1. עודף — 5 זהובים

2. משכורות אישיות

1.	לרב יוחנן קליגרמן	200	זהובים
2.	לגזבר קרוליקעוויטש	120	"
3.	לחזן וואלף לובעלסקי	72	"
4.	לשמש לייזער פאלמאן	150	"
5.	לבעל־הקורא וואלף זיידמאן	850	"
6.	למשגיח בית־החולים הערשל שפיטאלניק	25	5

3. להחזקת בית־הכנסת

1.	בעד מאה פונט נרות	80	זהובים
2.	בעד אתרוג לוואלף שוחט	24	"
3.	תבן ליום הכיפורים בביהכנ"ס	2	"
4.	חמרי כתיבה בשביל הועד והגזבר	36	"
5.	ליומן (עתון) הוויבודות	10	"

4. למסים

1.	מס מגרש ביהכ"נ	4.15	זהובים
2.	לניקוי ארובות, אנגריא לכיבוי אש, לפי אישור ראש־הכפר בוגאי, במקום שנמצא בבית־הכנסת	24	"

5. תמיכה לעניים

1.	שלושה שקי קמח לפסח („קמחא דפסחא")	30	זהובים
2.	תמיכה לעניי המקום וערים אחרות	40	"

6. להוצאות אחרות — 105.15 "

על החתום הגזבר קרוליקיעוויטש וחברי ועד בית־הכנסת בראדומסק —

מאיר בראנדעס / אברהם בעסער / שמואל זילבערשאץ[10]

רחובה הראשי של העיר — רימונטה (קאליסקא)
די הויפט־גאס — ריימאנטא (קאליסקא)

[9] עיין „בית ישראל בפולין" במאמריהם של נ. מ. גלבר „קורות היהודים בפולין מראשית חלוקתה ועד מלחמת העולם השניה" עמ' 110 ; א. הארטגלאס „מלחמות יהודי פולין על זכויותיהם האזרחיות והלאומיות" עמ' 130 ; ר. מאהלר „תולדות היהודים בפולין" מעמ' 440 ואילך ; ש. דובנוב „דברי ימי ישראל בדורות האחרונים" כרך ב' (ברלין תרפ"ד) עמ' 149.

[10] התעודה נמצאת בארכיון הממונה על מחוז פיטרקוב בתיק חשבונות ועד ביהכנ"ס בראדומסק, והומצאה לידי ארגון עולי ראדומסק בישראל.

מתוך התעודה הנזכרת והנתונים הסטטיסטיים, אנו יכולים ליצור לנו תמונה מחיי היהודים בראדומסק, בתחילת המאה הי״ט. הקהילה מנתה כ־400 יהודים, היה להם בית־כנסת וועד ביהכנ״ס שמילא את כל תפקידי הקהילה. באופן רשמי אסור היה לגבות מסים מיוחדים לטובת הקהילה. אולם כנראה למעשה נגבו מסים שונים. הקהילה שילמה משכורת ל„מורה צדק״ בשם ר׳ יוחנן קליגרמן. שאר כלי־הקודש היו: חזן, בעל־קורא, שמש, שוחט, גזבר הועד ומזכיר. כולם קיבלו משכורות חלקיות.

היהודים גרו בתחום הפרבר בוגאי, שהיה נפרד מהעיר ראדומסק בכניסה ושער מיוחדים. על־יד השער שמר שומר יהודי.[11]

היתה גם פעילות סוציאלית. מסופר על חלוקת קמח לעניים, גביית מעות חטין לפני הפסח ותמיכה כספית לעניי המקום וערים אחרות ועל בית־חולים יהודי וממונה מיוחד עליו (szpitalnik). אולי הכוונה למין מוסד ל„ביקור חולים״ ועזרה רפואית כ„לינת הצדק״ וכדומה.

ג. יהודי העיר במאה הי״ט (1830-1900)

בשנת תקצ״ב (1832) מתחילה תקופה חדשה בחיי יהודי ראדומסק[12]. מספר היהודים תושבי העיר הולך וגדל. הקהילה החליטה לקבל עליה רב ואב״ד ובחרה בר׳ שלמה הכהן מוולושצ׳ובה. הת־חייבה לשלם לו משכורת קבועה. חמישה עשר זהובים פויליש, לשכור לו דירה מיוחדת ועוד. מכתב הרבנות שנשלח מקהילת ראדומסק אנו רואים את שמחתם הגדולה, שזכו סוף־סוף ליהפך לעיר ואם בישראל.

בתחילה סירב רבי שלמה לקבל עליו את עול הרבנות, אולם רבותיו בחסידות וביחוד ר׳ דוב בער מראדושיץ יעצוהו לקבל עליו את עטרת הרבנות והבטיחו לו, שבזכות פעולתו הקדושה לא יסבול עוד מצער גידול בנים. רבי שלמה החליט לנסוע לראדומסק, לשבת שם שבועות אחדים כדי לתהות על קנקנם של התושבים ורק אחרי זה יחליט אם לקבל עליו את הרבנות. וזהו הנוסח השלם של המכתב המליצי שנשלח לראשי הקהילה בראדומסק[13].

ב״ה יום א׳ י״ב אדר שני שנת תקצ״ד לפ״ק פ״ק וולאשצאווי

רב ברכות ושובע שמחות ושפע מנוחות מאלקי המערכות לכבוד הוד אנשים אפרתים אהובים איש איש לפי מעלתו, ישמרם האל לנצח ה״ה הרבני המופלג בתורה מו״ה יצחק איציק נ״י וחד דעמיה הרבני הנגיד והנכבד מו״ה צבי הירש נ״י וה״ה הרבני המופלג מו״ה זאב וואלף נ״י.

הנה עתה עת שערי רצון להיפתח פקודת שלומינו ואשיב לשולחי דבר, ואליכם אישים אקרא בקריאה של חיבה. יען אשר אתם הייתם המשולחים מן קהל עדתכם, ד׳ צבאות יגן עליהם. כאשר ראיתי את ישרת וטוב לבבכם באמת ובתשוקה, לבקש אחרי יתוש כמוני קטונתי מכל החסדים, ועד עתה הייתי נחבא אל הכלים לבקש גדולה לעצמי, ובפרט כי צעיר אנכי לימים וירא אני לגשת אל הקודש, על כן זחלתי עד הנה לחוות דעי אתכם, אך ראיתי גודל אהבתכם ורצונכם הטוב, אשר בעתר ובנועם אלי תדרשו, ובעת אשר היינו בצוותא חדא בשבוע העברה, הבטחתי להשיב לכם נכונה ולבוא שמה ולהסתופף בצלכם איזה שבתות, ובאפשרי עוד בשבת הבע״ל, מחמת שימי החג ממשמשים ובאים אראה להיות שמה, ושם אבחן הדבר היטב לפי אומד הדעת אשר חנני ד׳, אם כל העדה שלמים יהי׳ אתי, ומשאר ענינים שיהי׳ כרצוני כפי אשר דברתי עמכם פה אל פה, ועל פי התנאים שהתניתי עמכם ובקשתי מכבודכם, שתודיעו אותי ע״י המוכ״ז הכל באר היטב, למען לא יהי׳ הטלטול וההוצאה למגן, וזאת אחלה מאתכם שאל תכבדו אותי ביום ביאתי שמה במשא הכבוד עלי, ושלא לעשות שום פרסום. כי הצנע לכת הוא הדרך המובחר. ועיקר שתכינו עבורי דירה מיוחדת שם למצוא מרגוע לנפשי, והאל הטוב יהי׳ בעזרנו וינחנו בדרך הישר והרצוי לפניו גם לי גם לכם, ויגדל רוממות קרנכם מעלה מעלה. ובזה אסיים בברכת כהן הדיוט כמוני. וכה תברכו את בני ישראל בעבורי, המה קהל עדת ישורון וראשי משגיחים עליהם, כבוד ד׳ עליהם יזרח, ויזכו לביאת דיין ומורה, והימים האלה נזכרים ונעשים בכל עיר ועיר, תחוגו את ימי הפורים האלה בחדוה ושיר.

דברי המשתחוה מרחוק מול הדרת בני־ישראל,

הק׳ שלמה הכהן בן הרבני המופלג צבי הירש הכהן נרו יאיר.

בעוד חמישה ימים נשלח מקהילת ראדומסק כתב הרבנות לרבי שלמה וזה נוסחו המליצי, בצירוף התנאים האופייניים לתולדות הרבנות והקהילות בימים ההם.

בעזהשי״ת
מזל טוב

ראדומסק, יום א׳ י״ט לחודש אדר ב׳ תקצ״ד לפ״ק

אגרת הרבנות

הראיתם אשר בחר בו ד׳ כי כמוהו אַין, יגדלהו למעלה, ויהי כבן פורת עלי עין. כל יושבי עיר מצער ראדומסק תקעו כף בקול זמרה ותנו תוף בקול רנה. הריעו יום זה יום בשורה הוא, גילו ושמחו בד׳ אלקים הוא היום בו ראינו כי ד׳ מזימות לבנו הקשיב בקול תפילת עבדיו החפצים ליראה שמו... בעם ד׳ צבאות תמוך בימינם לעשות את אשר החלו וקבלו כולם כאיש אחד, למשוח בשמן משחת קודש על ראש כהן. גבר חכם בעוז להשיבו על גפי מרומי קרת, בעיר נועם בישראל פה ק״ק ראדומסק המעוטרה, הוא האיש אשר רוח אלקים בקרבו לעשות משפט עמו ולדון ענייניו בצדק, כבוד הרב המאה״ג, גאון פליטת ישראל, ירא ד׳ מעודו, כשמן תורק שמו לגאון ולתפארת, האברך אב בחכמה ורך בשנים, מוהר״ר שלמה בן הרבני מו״ה דוב צבי הכהן נרו יאיר ולא ידעך עד ביאת הגואל... מסתתר... לעבוד ד׳ בק״ק וולאשצאווי, על האיש דחיל הזה, קדוש ד׳ שמו כל עדת ישראל אשר אתנו עיניהם לשים עליו הנזר הקודש ולהושיבו על כסא הרבנות פה ק״ק ראדומסק הוא ירעה צאן קדשים, וינחם בתבונת כפיו על מי מנוחות ונאות דשא, הוא יהיה לנו לאב, ואנחנו נהיה לו לבנים, בחיק חכמתו נשכב, ומכוס תבונתו נשתה. את מצותו נשמור ובקולו נשמע, הוא יהיה לנו לעינים, ובסתר צדקתו נחסה סלה, כרתנו אתו ברית, על פי הדברים האלה הנאמרים פה:

א. האיש הנכבד הזה כבוד הרב הגאון הנ״ל ישב עמנו על כסא הרבנות בק״ק ראדומסק והגליל מיום דלמטה, להורות לעם ד׳ צבאות דרך בית אל ולשפוט בין דם לדם, ובין דין לדין.

ב. לדרוש ברבים בשבתות השנה ארבעה פעמים ובימים הנוראים, וקודם התקיעות בכל שנה למען השיב רבים מעון.

ג. לבוא לביהכנ״ס לעת קריאת התורה בכל שבת עד גמר תפילת מוסף, חוץ משלוש רגלים.

ד. שלא יהיה רשאי ליסע מאתנו לאחד מהקהילות בימים הנוראים ועל שלוש רגלים ולהתפלל אתנו בביהכנ״ס בימים הנוראים בתוך הקהל.

חלף עבודת הקודש, ישולם לכבוד הרב הגאון הנ״ל בכל שבוע

---

[11] כפי שנזכר בזכרונותיו של אברהם לייזר גליקסון במאמר מאת מוריס שווארץ „אַ אינטערוויו מיט אברהם לייזער גליקסמאן״ ב„ראַדאָמסקער אַלמאַנאַך״ (ניו־יאָרק), עמ׳ 54.

[12] עיין אנציקלופדיה יהודית, ברוסית, ערך ראדומסק; מ. פינקינד „גוטען יודען אין פוילען״ עמ׳ 92, בפרק „די ראדאמסקער דינאסטיע״.

[13] המכתב נדפס ב„אהל שלמה״ (פיטרקוב תרפ״ד) עמ׳ ט׳ לא״א הרב י. מ. רבינוביץ. כל התעודות המובאות נמצאו אצל אבא ואצל דודי הרב ישראל פנחס הכהן רבינוביץ, רב ואב״ד אחרון בראדומסק. רוב התעודות היו נגד עיני בימי ילדותי.

חמישה עשר זהובים פויליש, וסילוקו יהיה מיום בואו למז״ט לישב על כיסא הרבנות בכל רבע שנה יוקדם שכירותו.

מחוייבים אנחנו בני עירנו לשכור לו דירה נאה לפי כבודו, וישולם מקופת הקהל.

כל הכנסות הרבנות יהי׳ שייך להרב הנ״ל דהיינו הרח״ש [14] מעירנו ומהגליל יקח הרב שלושה חלקים, והחלק הרביעי למשועבדים דפה.

הסנדקאות וסידור קידושין מפה ומהגליל השייך לקהילתנו שייך להרב. ובאם שיהיה רצון בני עירנו לכבד מצות הסנדקאות לאיש אחר, אזי מחוייב ליתן להרב שלושה זהובים.

על חג הסוכות בכל שנה, מחוייבים הקהל לקנות לו פרי עץ הדר ויהיה לו במתנה.

מחוייבים בני עירנו להשתדל שיהי׳ חפשי מלעמוד אצל אחד המחוייב שבועה מהסאָנד,[15] רק להעמיד אחר במקומו.

מחוייבים בני הקהילה להשתדל עבור הרב הנ״ל להשיג לו קונצעס [16] של הרבנות וגם פרשעדלינעס [17] מהתם להכא על הוצאות הקהילה.

יהיה רשות לאשת הרב שליט״א לישא וליתן בתוך עירנו כרצונה.

את כל אלה ידינו עשתה למען הגדיל תפארת התורה והתעודה ולהרים דגלה לכבוד ולתפארת, ואתה ד׳ גמול על עבדך אלה, שלח אורך ואמיתך המה ינחום, תן להם ד׳ מה תתן, תתן להם רב טובך אשר צפנת ליראיך, ישליו אהלים, יושבי שאנן ובטח ואין מכלים דבר עד יצא חוטר מגזע ישי ונהרו עמים לקחת מפיו תורה, ועינינו תחזינה מישרים בנוי לתלפיות בן־דוד בהררי ציון, שלמה עלה והשכל יעשה משפט וצדקה בארץ לאורך ימים ושנים עד ביאת גואלינו אמן.

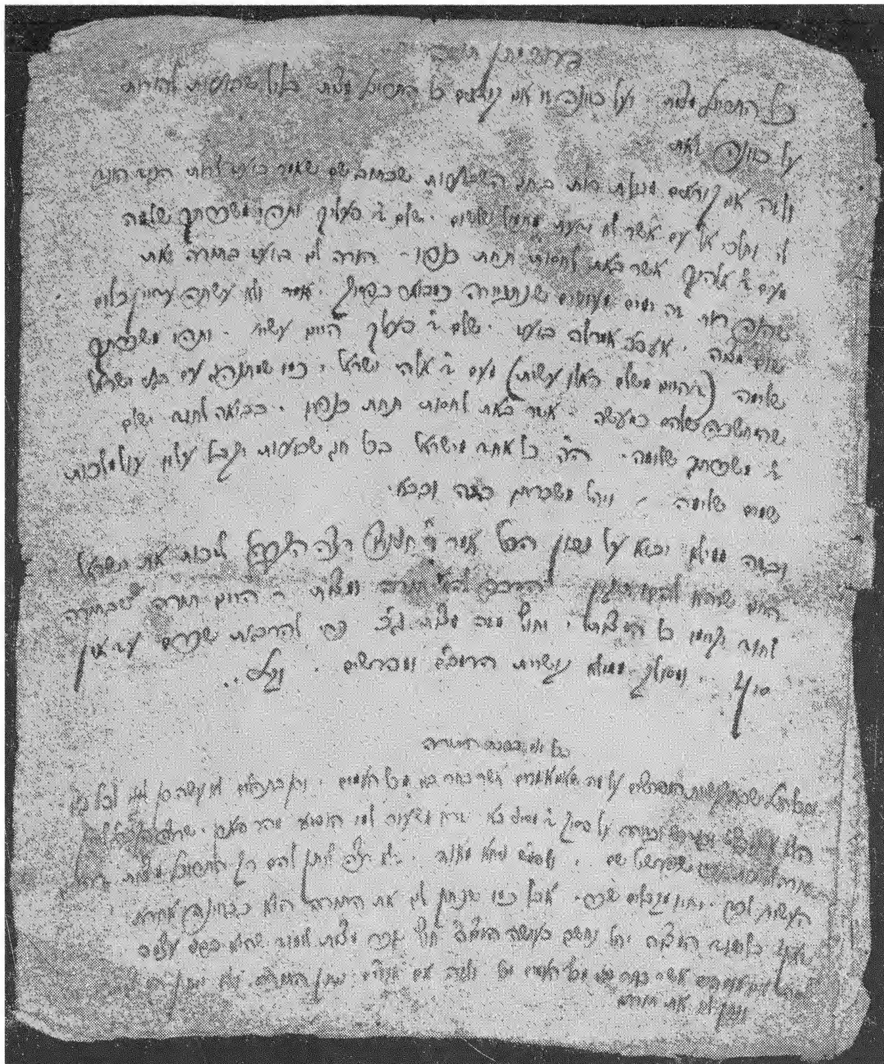
הכ״ד עדת ד׳ נגידיהם וחזניהם יושבי ק״ק ראדומסק ובראשיה משגיחי דביהכ״נ [18].

נשאר גם קטע ממכתב שכתב רבי שלמה הכהן כתשובה לכתב הרבנות:

למזל טוב, יום א׳ י״ט אדר שני תקצ״ד לפ״ק

נתנני ד׳ לחן ולחסד בעיני צבאות ד׳ קהילות ישראל יושבי ק״ק ראדומסק, בשומם עין עלי לאמור לך נחה את העם הזה לתורה ולתעודה, ויען כי מד׳ יצא הדבר לא השבתי פניהם ריקם, ואומר הנני לרעות בישראל עמו ולהיות להם לרב ומורה, ואתה ד׳ מן השמים ברך את עמך את ישראל, גנון נא על העיר הזאת שלום ושלוה באהליהם רעננים בהיכליהם, ולי אני עבדך תן לי ל״ב [19] לשפוט עמך הזה, וכרתו עמי ברית עפ״י הדברים האלה להיות להם לרב ומורה בק״ק ראדומסק והגליל להורות לעם ד׳ צבאות דרך בית אל [20]...

מיד כשנתקבל לרב בראדומסק מסופר שאמר על עצמו את הפסוק: „פה אשב כי אויתיה צידה ברך אברך, אביוניה אשביע לחם

דרוש „מתן תורה" מכתב ידו של צאצא מ„השושלת הראדומסקאית"
דרוש „מתן תורה" געשריבן דורך איינעם פון דער „ראַדאָמסקער דינאַסטיע"

וכהניה אלביש ישע וחסידיה רנן ירננו" (תהלים קל״ב). בפסוקים אלה ראו אח״כ תושבי ראדומסק והחסידים, רמז להתפתחותה הכל־כלית המהירה של קהילת ראדומסק. התפתחה בה תעשייה גדולה ומספר האוכלוסיה הכללית והיהודית עלה במהירות רבה. ראדומסק נעשתה למרכז החסידות („וחסידיה רנן ירננו") ולתל־תלפיות שעיני רבבות נשואות אליה.[21] ביחוד, שם הרב החדש את לבו להעלות את מצבם הרוחני של אנשי הקהילה ההולכת וגדלה. בדרשה הראשונה שדרש בראש־השנה תקצ״ד בבואו לראדומסק, דיבר ב„דברים חוצבים להבות אש", על התשובה וכוחה לרומם גם את בני האדם השפלים ביותר, שכבר נתרחקו מהיהדות. „יש... מתיאשים מן התשובה באמרם, שאי אפשר להם לעשות תשובה על כמה עבירות שעשיתי, ואפילו אהיה בתענית ובצדקה כל ימי חיי, אי אפשר לתקן כל מה שקלקלתי... (אבל) מבואר ביחזקאל ל״ג: „ואתה בן אדם אמור אל בית ישראל... חי אני נאום ה׳ צבאות אם אחפוץ במות המת כי אם בשובו מדרכו וחיה". „ואם... ח״ו לא היתה תקנה לאדם, למה לו חיים, שכל מה שברא הקב״ה בעולמו לא ברא אלא לכבודו, כמו שכתוב: „כל הנקרא בשמי לכבודי בראתיו וגו׳". תכלית בריאת האדם היא שישוב מדרכו הרעה ולשם זה „הקב״ה נותן לו חיות ומחזיר לו הנשמה בכל יום" ו„בכל אדם גם פשוטי העם — יש בו נפש רוח ונשמה ונשמה לנשמה, נגד ד׳ אותיות הויה", ולזה אמר כי ה׳ אלהיך מתהלך בקרב מחניך

---

[14] רח״ש — ראשי תבות של „רב חזן שוחט" — מתנת כסף שהיו המתחתנים נותנים לרב ולחזן ולשוחט.

[15] Sąd — בית משפט־השלום החילוני וכשנתחייב בעל דין יהודי בשבועה היו מזמינים את הרב להיות נוכח בשעת השבועה. רבי שלמה קיבל שחרור מהקהילה והעמיד אחר במקומו.

[16] קונצעס — Koncesja — אישור רשמי מטעם הממשלה לרבנות.

[17] פרשעדלינעס — Przesiedlenie — זכות ההעברה ממקום למקום.

[18] שמות החתומים לא הועתקו בספר „אהל שלמה" והתעודה אבדה בימי השמד של הנאצים.

[19] המלה „לב" נכתבה במרכאות למעלה ל״ב וראו בזה פלא, מכיון ששנות כהונתו ברבנות בראדומסק היו שלושים ושתים — כמספר ל״ב משנת תקצ״ד עד תרכ״ו שנת פטירתו.

[20] בהמשך הדברים הועתקו התנאים שנזכרו בכתב־הרבנות למעלה.

[21] „נפלאות הת״ש" עמ׳ 19; „אהל שלמה" ר״ג; מ. פיינקינד, שם.

וגו׳, והמחנה הם רמ״ח האברים שבגוף האדם״. הכוח האלהי הוא המעורר את נפשו של האדם לתשובה. כוח זה נמצא בכל אדם באשר הוא שם.[22] דברי התשובה השפיעו על התושבים השונים ובני־הקהילה התחזקו בתורה ובתפילה, הקימו מוסדות לתורה והשפעת רבם הלכה וגדלה מיום ליום. תקנות רבות תיקן בעיר לחיזוק היהדות. חברות שונות נוסדו ביזמתו, ביניהן „חברת תהלים״ שנוסדה ביזמתו בשנת תקצ״ט ואשר נשארה העתקה מתקנותיה. אנשי החברה קיבלו עליהם „בהסכמת עטרת ראשנו אב״ד דקהילתנו שליט״א״ „להיות מן השומרים לבוקר לעבודת הבורא. וקיבלנו עלינו לעורר השחר בכל ימי השבוע. ולהתאסף למקום מיוחד להלל ולשבח להבורא באמירת תהילים קודם תפלת השחר״.[23] במשך שנים מעטות נעשה רבי שלמה מראדומסק לאחד הרבנים המפורסמים בפולין ופנו אליו בעניני הרבים, ההלכה והחסידות.[24]

בעוד זמן קצר קיבלו גם דיין נוסף את ר׳ יואל, מנכדי ר׳ יואל סירקש בעל ה„ב״ח״. („בית חדש״ על שולחן ערוך). אחרי שר׳ שלמה הכהן נעשה לאדמו״ר בראדומסק (בערך תרי״א 1851), נעשתה העיר מרכז לתורה וחסידות. חסידים למאות ולאלפים היו באים העירה. ביחוד בא קהל עצום לחגים, לשבועות ולימים הנוראים. היה לזה גם ערך כלכלי. נפתחו בתי מלון ומסעדות בשביל עוברים ושבים ומתאכסנים לשבתות ולמועדים. אולם ביחוד עלה ערכה הכלכלי (1845) של העיר לרגלי פתיחת מסילת־הברזל ורשה—וינה, שעברה דרך העיר ונקבעה בה תחנה לכל הסביבה. התחנה נמצאה במרחק 177 ויורסט מוורשה, 42 וו. מפיוטרקוב, 40 וו. מטשינסטוחוב. העיר נעשתה מרכז מסחרי לכל הסביבה. מכל הערים שבסביבתה, מכל הקהלות העתיקות, ׳מפשדבורז, ברז׳ניצא, רוזפשא, פלאבנא, סולמירז׳יץ קאמינסק ועוד, באו לראדומסק בעניני מסחר וחלק גדול מתושבי הערים הקטנות התישבו בראדומסק. הסטטיסטיקה של פשדבורז הקרובה לראדומסק, מראה, שמספר היהודים לא רק שאינו גדל אלא הולך ומתמעט, והוא הדין בשאר העיירות שבסביבה. ראדומסק הולכת ונבנית מחורבנן של הערים הקטנות.[25]

ד. השיגשוג וההכלכה (1862-1834)

שינוי גדול במצבה הכלכלי והמדיני של קהילת ראדומסק, נוצר אחרי מלחמת־קרים ותיקוניו הליברליים של אלכסנדר השני, קיסר רוסיה. בשנת 1861 (תרכ״א) מינה הקיסר את הגראף וילופולסקי כראש השלטון בפולין. וילופולסקי ראה צורך להיטיב את מעמדם של יהודי פולין. ביוני 1862 חתם הצאר על חוק שנתן ליהודים שווי זכויות חלקי. הכוונה היתה לקרב את היהודים ולהטיל פירוד בינם לבין הפולנים. באותה שנה חתם אלכסנדר השני על פקודה, שהתירה ליהודים: 1) לרכוש נחלאות באחוזות אדונים שאיכריהם נשתחררו מן השיעבוד 2) להשתקע בערים ובחלקי ערים שהיו אסורים להם עד כאן. עם הפקודה הזאת הוסרו ההגבלות בראדומסק והיהודים התישבו בעיר, ועזרו לפיתוחה הכלכלי.[26] מספר היהודים הולך וגדל בעיר. כבר בשנת 1858 מגיע מספר התושבים בעיר ל־3605 ומספר היהודים ל־1554.[27]

עם השיחרור המדיני התחיל גם השיגשוג הכלכלי. בגלל קרבתה למסילת־הברזל ורשה—וינה, נעשית ראדומסק מרכז משיכה לכל העיירות שבסביבה, והולכים ונוסדים בה מפעלי תעשיה ומסחר. ראדומסק נעשית מרכז לחסידות העממית, יורשת בית ה„חוזה״ מלובלין, ר׳ מאיר מאפטא. אחרי מותם של ר׳ דב ביר מרדושיץ, ועליתו של ר׳ משה מלילוב לארץ ישראל נשאר ר׳ שלמה האדמו״ר היחידי לכל הסביבה. שמע „הרבי״ הגיע עד לגליציה המערבית. מסביבת קראקוב (אושפצין, קשאנוב, טשעבין ועוד), באו אלפי חסידים לראדומסק. בית המדרש הקטן לא הספיק לקהל הרב שזרם מכל קצות פולין. בשנת תרכ״א (1861) נבנה בית מדרש מיוחד („דעם רבינ׳ס בית־המדרש״), רחב מידות שהכיל אלפי חסידים. ביחוד גדל הדוחק בשבתות ובימים טובים. לחג השבועות היו באים כארבעת אלפים איש מכל קצות פולין וגליציה. מספר החסידים האורחים עלה לפעמים, על מספר התושבים בעיר. האורחים עזרו לפיתוח המסחר בעיר. יהודי ראדומסק ראו בשיגשוג הכלכלי של קהילת ראדומסק אות ומופת לזכות הצדיק שכיהן בה כרב וכאדמו״ר.

ה. המרד בשנת 1863 (תרכ״ג)

נסיונותיו של הגראף ווילופולסקי להשקיט את הפולנים לא הצליחו. ב־22 ביאנואר 1863 פרץ מרד נגד השלטון הרוסי. הממשלה הלאומית המהפכנית הכירה בכרוזה הראשון, בכל תושבי המדינה, בלי הבדל דת ומעמד, כאזרחים שווי זכויות ובני חורין. פרצו קרבות בכל רחבי הארץ, וגם היהודים השתתפו בקרבות לצד הפולנים. אמנם רוב האוכלוסיה היהודית לא היתה מרוצה מהמרד, שהרי הקרבות הפריעו למסחר ולתעשיה, שהתחילו משגשגים בסוף שנות החמישים ותחילת השישים של המאה הי״ט. אולם היהודים המשכילים „הפולנים בני דת משה״, השתתפו בהתלהבות במרד, וגם היהודים החרדים והחסידים, אם כי בלבם ראו בכל המרד אסון מן השמים, הרי נמצאו „בין הפטיש והסדן״. ובגלל קשריהם המרובים עם האוכלוסיה הפולנית עזרו למרד בכסף ובצורות אחרות. ידועות פעולותיו המרובות של הרב דוב בייריש מייזלש לטובת מרד הפולנים. רבני וורשה השתתפו בהפגנות נגד השלטון הרוסי. בבתי־הכנסת התפללו לנצחונה של פולין ושרו את ההימנון הפולני הלאומי.[28]

גם בסביבת ראדומסק גרם המרד סבל ליהודים. בגלל ההפקרות ואזלת־יד השלטון קרו מעשי שוד,[29] אבל בדרך כלל היו היחסים בין היהודים והמורדים הפולנים טובים. האצילים הפולנים היו באים לרבי שלמה הכהן — לפי עדות בן הזמן — „לשאול בעצתו, בעת אשר היתה השערוריה במדינה נגד היון.[30] לפי ספורי החסידים הציל ר׳ שלמה הכהן יהודים רבים מידי המורדים.[31] ר׳ אהרן מרכוס מספר כי שמע ממנו ב„שולחן״ השבת זמן רב לפני המרד דברי עידוד באמרו: „כל עוד אתם רואים יד זו, אל יפול לבכם, אח״כ יבוא מה שיבוא ובלבד שיהיה ברחמים״.

האגדה מספרת, שבתקופת המרד לקחו המורדים בשבי את בעל־האחוזה היהודי בפלאוונא, הקרובה לראדומסק. מיד רצו אשתו ובני ביתו לראדומסק, התחננו לפני ר׳ שלמה הכהן שירחם עליהם ויתפלל לשחרור אביהם מידי המורדים. ר׳ שלמה כעס עליהם, כדרכו, ולבסוף יעץ להם לתת סכום רב לטובת המרד כפדיון השבוי והבטיח שהיהודי ישוב לביתו, אבל גם כסף־הפדיון יוחזר להם. בני משפחת העשיר

---

[22] הדרשה נדפסה ב„תפארת שלמה״ על התורה דף קלו.

[23] „אהל שלמה״, חלק שני, (פייטרקוב תרצ״ה), עמ׳ י״ד־ט״ו; „נפלאות הת״ש״ עמ׳ 21.

[24] מקצת תשובותיו בהלכה נדפסו בסוף הספר „תפארת שלמה״ על התורה.

[25] עיין Wasiutyński, שם עמ׳ 32.

[26] עי׳ ש. דובנוב „דברי ימי ישראל בדורות האחרונים״, כרך ב׳ (ברלין תרפ״ד) עמ׳ 269; נ. מ. גלבר, „קורות היהודים בפולין מראשית חלוקתה ועד מלחמת העולם השניה״, ב„בית ישראל בפולין״, כרך א׳ עמ׳ 117.

[27] Słownik geograficzny, שם, עמ׳ 424.

[28] עיין דובנוב „דברי ישראל בדורות האחרונים״, כרך ב׳ עמ׳ 269; ד״ר יעקב שאצקי, „יידן אין דעם פוילישן אויפשטאַנד פון 1863״, ב„היסטאָרישע שריפטן״, ווארשע 1929, עמ׳ 447, 448; Dr. N. M. Gelber, “Die Juden und der Polnische Aüfstand 1863” (Leipzig 1923), עמ׳ 127.

[29] ר׳ אהרן מרכוס „החסידות״, עמ׳ 254.

[30] ר׳ יצחק שמולביץ ב„עטרת שלמה״, עמ׳ ל״ט.

[31] מ. פיינקינד „גוטע יודען אין פוילען״, עמ׳ 96.

נשאו ונתנו עם המורדים והצליחו לפדותו במחיר שמונת אלפים רובל.

ראש גדוד המורדים, אציל פולני, שקיבל את הכסף, שמע כי ה„נביא" מראדומסק אמר לתת את הכסף למורדים; הדבר מצא חן בעיניו והוא לא מסר את הכסף לועדת־המורדים, כי אם החביא את הסכום במעטפה סגורה ועליה רשם את שם הנותן והסכום.

אחרי זמן קצר התנפל הגנרל ברמזן, בלוית גדוד קוזקים, על אחוזת ה„פריץ"־האציל הנזכר ובחיפוש בביתו מצא את המעטפה וסכום הכסף שהיה מיועד לטובת המרד הפולני ושם הנותן. מיד ציוה הגנרל להביא אליו את היהודי העשיר מפלאוונא קשור בשלשלאות ברזל, כעוזרם של המתקוממים.

ושוב רצו בדמעות לר' שלמה הכהן לשאול בעצתו. ר' שלמה מצווה להם ללכת לגנרל הרוסי ולספר לו את כל העובדה, שהכסף הוצא בכוח ועל־ידי חטיפת היהודי. בשמוע הגנרל כי בני משפחת העשיר נשלחו אליו על־ידי הצדיק מראדומסק „לא רצה לגרום לו עגמת נפש" ציווה לשחררו ועוד החזיר לו את כספו.

וכך נתקיימה ברכתו של אותו צדיק.[32]

ו. פני העיר בסוף המאה הי"ט (1897-1863)

אחר כמה חדשים התגברו צבאות הצאר על המורדים. המרד דוכא. אולם האחוה הפולנית־היהודית שנתעוררה בשנות המרד, המשיכה להתקיים וגרמה להתבוללות בציבור היהודי בפולין הקונגרסאית. עם זה לא פסקה העליה הכלכלית בפולין. שחרור האיכרים, הכריח את אצילי פולין לשנות את אורח חייהם, ולפנות למקצועות שלא עסקו בהם מקודם, והם פנו למסחר ובעיקר לתעשיה. פולין נעשתה ארץ תעשיתית. לודז — היתה למרכז תעשית הטקסטיל, והישוב היהודי גדל בה בזמן קצר למאה אלף איש. גם שאר ענפי התעשיה פותחו בכל ערי פולין. הארץ נעשתה מרכז משיכה ליהודי ליטא, שהתישבו לרבבות בכל רחבי פולין. האיכר המשוחרר נעשה לקוח של התוצרת המקומית וביחד עם היצוא לרחבי רוסיה — גרמו להתרחבות התעשיה וגידולה. השיגשוג הכלכלי הזה לא פסח גם על ראדומסק. נוסדו בה בית־חרושת של האחים טהאנט שהעסיק קרוב לאלף פועלים, בית־חרושת של האחים כהן מווינה, בית־חרושת לשמנונית של רוז'ביץ ועוד. אמנם פועלי בתי־החרושת האלה היו פולנים, אולם מספר גדול של בנות־ישראל קיבלו עבודה בבית, בקליעת הכיסאות המקופלים בבית־החרושת טהאנט. רוב יהודי העיר עסקו במסחר ובמלאכה. העיר שימשה מרכז מסחרי לפועלי המקום ולאיכרי הסביבה, שבאו העירה בימי השוק השבועיים. שכבה קטנה של יהודים עשירים עסקה בקבלנות ממשלתית, במסחר יערות וכדומה. מספר התושבים בעיר עלה בשנת 1897 ל־11.767 ומספר היהודים ל־5054 ז. א. 43% מכלל האוכלוסיה.[33]

***

בחיים הפנימיים של יהודי ראדומסק לא חלו שינויים יוצאים מן הכלל. העיר נמצאה בעיקר תחת השפעת החסידות, בית הרב ובית הצדיקים מראדומסק. בשנת תרכ"ו (1866) מת ר' שלמה הכהן ואת מקומו ממלאים: הרב צבי מאיר הכהן כרב ואב"ד ור' אברהם ישכר הכהן כאדמו"ר.

רבי צבי־מאיר הכהן רבינוביץ

וזהו נוסח כתב הרבנות שניתן לבנו, יומים אחרי פטירת אביו.

בעזהשי"ת,

אחרי הלקח ארון אלקים בעוה"ר, נפלה עטרת ראשינו, אשל לבינו, גאון עוזינו, פאר דורנו, מרן הרב הגאון הקדוש, בוצינא דנהורא, שר התורה, קדוש עליון, אדמו"ר הרב אב"ד דפה מו"ה שלמה הכהן זצלה"ה זי"ע ועכי"א שהוא הלך למנוחות ואותנו עזב לאנחות, הוא הלך לחסות ולהסתר בסתר עליון. ואנו אוי נא לנו, אנה אנחנו באים. הנה נתן ד' בלבינו דבר טוב. יען כי בהרב הקדוש צדיק יסוד עולם זצוק"ל לא נאמרה בו מיתה אלא גוויעה, כי אחרי כל העבר, עלינו להודות להשי"ת שהותיר לנו אחריו בנים הרבנים החסידים שיח' לאו"יטא, הנה כי כן היתה הסכמת כולנו עפ"י עצת מרן הקדוש זצוק"ל, אשר כבר בעודו רגליו הקדושים עמדו במישור, איותה נפש צדיק הנ"ל זצוק"ל להעטיר את בנו הרב המאוה"ג החו"ב החסיד המפורסם, ירא ד' מרבים בנש"ק כש"ת מו"ה צבי הירש מאיר הכהן שיחי' בכתר הרבנות דפ"ק, כי הוא ראוי ונכון לזה. וכאשר שמעו כמה אנשי אמונה מפיו הקדוש ממש, אי לזאת הננו אנחנו כולנו, בחפץ נפשינו ובתשוקת רוחינו, משימים עטרת הרבנות מפ"ק מהיום והלאה על כבוד האברך הרב המאוה"ג הנ"ל, להיות לנו לרב ומורה ואבדפ"ק עד ביאת הגואל צדק בבי"א. וכל עניני חלוקת הכבוד השייכים לכל רב ואב"ד בשאר קהילות קדושות חשובות בישראל, דהיינו כיבוד הסנדקאות וסידור קידושין, ומבלעדו לא ירים איש את ידו, וכאשר שמענו אל כ"ק רבינו הקדוש אביו זצוק"ל, כן נשמע אליו לאורך ימים ושנים, והקהל חוקה אחת להם לכבוד הרב שליט"א הנ"ל חלף משכורתו שמונה עשר זהובים פויליש, חצי הרח"ש, וחצי כור קמחא דפסחא, וכיבוד יו"ט כנהוג, ומעלת כבוד הרב שליט"א הנ"ל התחייב ללכת להתפלל בשב"ק ויו"ט בביהכנ"ס, להשגיח על כל בדקי הקהילה, להביא הכל על המישור ועל האמת ועל השלום, ומעתה אליו צופיות עינינו, להיות נועמו עלינו, ומי שאמר לעולמו די יאמר די לצרותינו. ויברך מעשה ידינו. ופועל ידנו ירצה, ונזכה שינהל אותנו הרב שליט"א הנ"ל בשלום ובמישור בשובה ונחת, עד יוושע יהודא וישראל כי יבוא לציון גואלו מהרה אמן כי"ר.

היום מוש"ק אור ליום א' צו ב' לחודש ניסן תרכ"ו לפ"ק, פה ראדומסק, נאום וכו'.

ר' צבי מאיר הכהן נולד בשנת ת"ר בראדומסק. בימי נעוריו כבר הצטיין בהתמדה ובידיעות מרובות. רבי שלמה הכהן, נהג שלא להרשות לבניו לשבת ליד שולחנו בין החסידים בשבת, כדי שלא יתגאו בייחוסם ויתרברבו ב„זכות אבות", אלא יעסקו ב„יחוס עצמם" — בלימוד ובשיפור המידות. פעם אחת בלבד קרא ר' שלמה לבנו והושיבו ליד שולחנו לעיני החסידים, לכשהוכיח בנו תוך כדי שיחה את בקיאותו בענינים שנעלמו מכולם, אמר ר' שלמה: „בני הירש'על — „ארון ספרים". ואמנם חובב ספרים היה רבי צבי מאיר הכהן. אלפי ספרים וכתבי יד נמצאו בספרייתו ובכל אלה הוסיף הגהות ומראי־מקומות. על הספריה — היתה גאותו, וכל ספר חדש שהופיע, מיד נרכש על ידו.

מאז ימי נעוריו הצטיין ביראת־שמים ובענוה מרובה. כל מעשיו היו בהסתר ובצניעות, ובתחבולות מרובות השתדל להסתיר את צדקתו. מר אבי ז"ל סיפר לי, שבימי נעוריו נהג לצום משך שנים רצופות מדי שני וחמישי אך דבר הצום העלים מהוריו, בניו ומתל־מידיו. רק תלמיד אחד, שהבטיח ב„תקיעת כף" שלא לגלות את הסוד בחייו, ידע על הדבר. היה זה התלמיד שאכל משך שנים את הארוחות של יום שני וחמישי. רק בימי זקנתו של אותו תלמיד, כשאבי הלך לבקרו, גילה לו את דבר סוד הצום הנעלם.

לפני פטירתו הביע ר' שלמה הכהן פעמים אחדות את רצונו שבנו ימלא את מקומו ברבנות. על דבר אהבתו הגדולה לבנו ניתן ללמוד מאחד המכתבים שנשאר בביתנו:

ב"ה יום ד' וישב שנת תרכ"א לפ"ק

שלום לכבוד אהובי בני, מחמד עיני, ה"ה הרבני החסיד המופלג הירא והשלם כש"ת מו"ה מאיר צבי הירש הכהן נ"י.

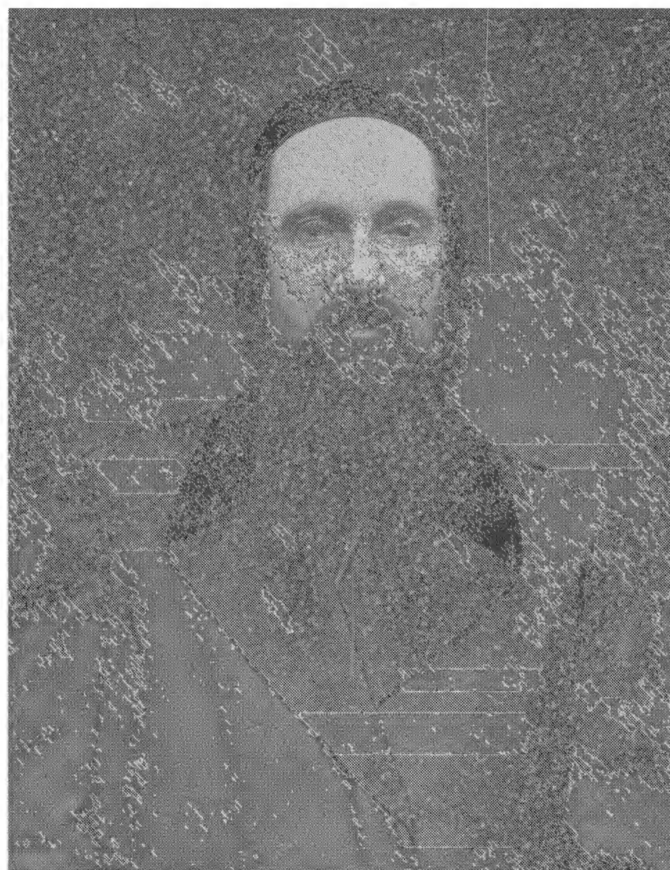
[32] משה פיינקינד, שם.

[33] לפי Wasiutyński שם עמ' 20.

ר׳ ישראל פינחס הכהן רבינוביץ

ר׳ ישראל פינחס הכהן רבינוביץ, ממלא מקומו של ר׳ צבי מאיר ברבנות, נולד בשנת תרכ״ה בערך, למד והתחנך בבית אביו. ר׳ צבי מאיר היה קובע שיעור מיוחד, מדי יום ביומו, לקבוצת בחורים בגמרא ופוסקים ואצלו למד גם ר׳ ישראל פינחס. הוא נסמך להוראה ע״י הרב הגאון ר׳ יהושע אב״ד בז׳ארקי, מחבר הספרים „חומת יהושע״ (ורשה תרל״ז) „בנין יהושע״ ועוד. היה „מורה הוראה״ בראדומסק עוד בחיי אביו, ובשנת תרע״ב אחרי פטירת אביו, נתקבל לרב ואב״ד בראדומסק. ר׳ ישראל פינחס שימש כרב בראדומסק במשך ארבעים שנה עד שנת תש״ב, שנת השואה וההשמדה ליהודי ראדומסק. הוא קבע כל יום עתים לתורה, ניהל את עניני הקהילה וייצגה כלפי חוץ. את בנותיו השיא לחתנים תלמידי־חכמים וביתו היה בית ועד לחכמים. בנו ר׳ יקותיאל נתן נטע היה למדן וחביב על הבריות, נואם ומשפיע על הציבור. נתקבל בעודו צעיר לימים לרב בעיירה בריסק־קויאבסק. מזמן לזמן היה מפרסם חידושי תורה בירחונים שונים. בנו השני ר׳ צבי מאיר רבינוביץ מאוסטרוביץ עסק במסחר.

הרב האחרון בראדומסק הוכרח, בגלל רדיפות מיוחדות נגדו לעבור, בתחילת משטר הנאצים, לצ׳נסטוחוב. אך גם שם לא שבע נחת מהנאצים. לבסוף חזר לראדומסק ונספה יחד עם בני קהילתו.

הרב ר׳ ישראל פינחס הכהן רבינוביץ

תהלות לאל שאתנו החיים והשלום וכ״ט עם כל ב״ב הנעימים הש״י עד עולם, זה קרוב שני שבועות שלא קבלתי ממך שום אגרת ע״כ תראה לכתוב לי משלומך הטוב, ומשלום כל ב״ב הש״י. תקבל שמונת ימי חנוכה הבאים לשלום בשמחה של מצוה, ותזכה בזכות הדלקת נר חנוכה שיאירו עיניך בתורת ד׳ הקדושה, ותזכה ללמוד תורת ד׳ הקדושה לשמה בקדושה ובמחשבות קדושות, ויקוים בך מאמר חז״ל הרגיל בנר חנוכה זוכה לבנים ת״ח, תזכה לזש״ק ולכ״ט, וכל ישראל אחינו יזכו לגאולה קרובה המחכים ומצפים לישועת ה׳, ושיבנה בית המקדש ולהדליק נרות בחצרות ד׳ בית מקדשנו במהרה בימינו.

כ״ד אביך המתפלל בעדך כל הימים

הק׳ שלמה כהן אבד״ק ראדומסק

אחרי עלותו על כסא הרבנות בראדומסק, המשיך בהתמדתו בלימוד התורה והקבלה. מדי לילה לאחר חצות היה קם ולומד בכתבי האר״י ולפנות־בוקר למד שיעור בגפ״ת לבחורים. כל יומו היה קודש לתורה ולתפילה ולעסקי העיר. צנוע וענותן היה בכל דרכיו וכל ימי חייו השתדל להסתיר את ידיעותיו ואת מעלותיו. בהתפללו בבית־הכנסת הגדול בראדומסק, היתה תפילתו בשקט ובלא התלהבות, אולם בביתו היתה תפילתו בהתלהבות ודבקות וייחודים.

ספר אחד הדפיס בחייו. הלא הוא „שער הגלגולים״ (פרמישלא תרל״ה) מקבלת ר׳ יצחק לוריא־האר״י. מתוך כתב־יד שנמצא באוצר הספרים של ר׳ שלמה הכהן, בצירוף הגהות מהמקובלים ר׳ יעקב צמח ור׳ נתן שפירא. ר׳ צבי מאיר הוסיף מבוא לספר ומאמרים שונים בעניני קבלה.

מלבד הספר הנזכר נשאר ממנו ספר כתב־יד בחידושי תורה ואוסף הדרשות שדרש בראדומסק. כתב־היד נשאר בבית אבא ז״ל.

ר׳ צבי מאיר נפטר בשנת תרס״ב, בן ס״ב שנה.

ז. הקהילה ופרנסיה

בראש הקהילה עמדו פרנסי הקהילה „דוזורים״, שנבחרו פעם בשלוש שנים. הבחירות נתקיימו בבית־הכנסת או בבית־המדרש, במעמד בא־כוח הממשלה, שלא פעם התערב במינוי ראשי־הקהל. הנבחרים היו ממעמד העשירים ה„נכבדים״, יהודים משכילים למחצה, שהיתה להם „חזקה״ על הנהלת הקהילה. היו אלה הירשל בנקיר, יוסף הירש שק, פישל דונסקי, גבריאל גולדברג, ישראל רכטרמן, מאיר רוזנבוים, גריכטר, בעריש פרשטר ועוד. עיקר תפקידם היה הערכת מס־הקהלה (עטאט) על אנשי העיר וגביתו. הם גם יצגו את אנשי־הקהילה כלפי השלטונות.

מלבד הקהילה הרשמית נתקיימו בעיר כמה מוסדות צדקה וחסד כ„חברה קדישא״, „תלמוד תורה״, „הכנסת אורחים״ ועוד. בדרך כלל חיי הקהילה התנהלו בשקט ורק מזמן לזמן אנו קוראים בעתונות העברית של אותה תקופה, ב„הצפירה״ וב„המליץ״, כתבה על איזה מאורע יוצא מן הכלל. כהתפוצצות הגדולה (1877) של חבית־דינמיט המיועדת לדייגים, שבה נהרגו כשמונה אנשים ונפצעו חמשה. על יד הבית נמצא בית־ספר והילדים עזבו אותו זמן מה לפני ההתפוצצות.[34]

קורספונדנציות אחרות בעתונות מתארות צדדים אחרים של עבודה סוציאלית וחגיגות־דתיות שעשו רושם בעיר. מהן אפשר לעמוד על בעלי־המעשה וההשפעה שבעיר.

הנה כתבה מענינת משנת 1893 מחיי החיילים הרוסיים במחנה הצבא בראדומסק ועל חייל יהודי ותיק שהשתתף בקרבות רבים. „בעיר נאווראדאמסק מת בימים האלה חייט הצבא של הגדוד החונה שם, ב ש נ ת ה מ א ה ל ה ו ל ד ת ו, בשמו קאהאן, מיום בואו בצבא בשנת העשרים לימי חייו עד מותו, עבד עבודתו בתור חייט הצבא. המנוח לקח חבל במלחמות רבות, אשר נלחמו צבאותינו במשך ימי חייו. בעת עבד עוד בתור איש מלחמה כתב לו מכספו ספר תורה, והוא שעמד לאנשי צבא היהודים אשר במלחמת סבסטופול, להתפלל בציבור כפעם בפעם. את ספר התורה נתן לפני מותו במתנה לאנשי החיל העובדים בצבא. ראש הגדוד טארנאווסקי ציווה לקיים דברי המת, ובשירים ובמחולות הובילו את הספר־תורה מבית־הכנסת אשר בעיר אל אהל המוכן לזה. אחרי החג יקחו אנשי הצבא היהודים את האהל אתם בעת חנותם בירחי הקיץ על פני השדה״.[35]

---

[34] „הצפירה״ גל׳ 25 לשנת 1877.

[35] „הצפירה״ גל׳ 64 לשנת 1893.

מאותה שנה נמצאת כתבה מאת ב. שטאטלר סופר „הצפירה" בראדומסק על „מלחמת תרבות" בעיר. ראש הקהילה ה' באנקער היה יהודי משכיל ותקיף בדעתו ופעם בא בריב עם „מגיד" נודד שדרש בגנות המשכילים. „בשבוע העבר — מסופר בכתבה — עבר דרך העיר ראדומסק אחד המגידים הנוסעים מעיר לעיר, ובמדברותיו אשר נשא בבית־הכנסת הרבה שאון והמולה בעיר על דבר המשכילים קוראי ספרים חיצונים, ויער למוסר אזני הקהל למחות בידי עושי עוול, כי בשלהם כל הרעה אשר מצאה את עירנו. כי מתו בה במשך ירחים אחדים מאות ילדים, כן הרבה לקלל בלשון מדברת גדולות, את כל המשכילים וספריהם וכל קוראיהם, אשר גם עירנו כמובן לא נקתה מהם. הסיבה אשר עוררה אותו לדבר דברים כמתלהמים היתה, כי אחד מאלה קרע מעל קיר בית הכנסת את הפתקא אשר בה קיים המגיד את מאמר חכמינו ז"ל „שרי ליה לצורבא מרבנן לאודועי נפשיה" (מותר לתלמיד חכם לפרסם את עצמו) וירבה בשבחים ותהילות על עצמו, ואת חטאו נשאו כל המשכילים.

רב תודה לראש קהל עדת עירנו ה' באנקער, אשר בהיודע לו דבר המגיד, סתם את פי האתון ויצו להכריז בשבת קודש מעל הבמה, כי אין חפץ לישראל בדרשנים כאלה, ודלתות בית־הכנסת נסגרו לפני המגיד מישרים הזה. שמו לא נודע כי מסבה בלתי ידועה יעלם את שמו, והוא מכנה את עצמו בשם „דער פוילישער מגיד". שם עירו ביאלא ומבטאו קרוב למבטא ליטא".[36]

בכתבה אחרת מסופר על אדישות חברי הקהילה ועל אי עזרתם לראש־הקהילה ה' באנקער. הכתב, כנראה, הגזים לתאר בצבעים שחורים את מצב הקהילה. הנה דבריו: „בעירנו הנחשבה בין הערים הגדולות, לא נראה בתי גמילת־חסד כאלה אשר נוסדו בימים האחרונים בכל ערי מושב אחינו בני ישראל, ועוד רעה כפולה ומכופלת נראה עתה בעירנו, כי גם בית־הכנסת ובית המדרש ומקוה אין לנו כמו בכל הערים, כי בית־הכנסת נטוי לנפול, בית־המדרש נהרס זה חמש שנים, והמקוה היא בחזקת סכנה לכל הבא אליה, ואין איש שם לבם לתקנם בעוד מועד. זה שנתים ימים הוקם לראש הקהל פה האדון הנכבד ה' באנקער היודע את מחץ מכת עירנו, אך הוא הנהו האחד ואין שני אשר יעזור על ידו, כי כולם יפנו איש אל בצעו, ודרור אחת לא תביא קיץ בכנפיה, והוא הנהו צועק ככרוכיא, אך קולו כקול קורא במדבר. זה עשר שנים אשר יושבי עירנו יתאספו בכל חול־המועד פסח וסוכות ובכל עת ועת לא יחליטו לעשות דבר מה. ביום ו' ערב שבת קודש פרשת עקב, התאספו כל יושבי עירנו בפקודת ראש קהל עדתנו, וכאשר התאספו כן הלכו, בלי אשר פעלו מאומה, ובכל עניני העדה נראה אך צלמוות ולא סדרים".[37]

כתבה אחרת משנת 1894 מודיעה על חגיגת סיום ספר התורה של להקת המנגנים שבראשה עמד מיסד אגודת הציונים מ. לבקוביץ. „להקת המנגנים בעירנו ראויים הם לתהילה, אם כי מתי מעט הם ולא חלק להם ד' בעושר, בכל־זאת הרימו משכרם ויכתבו למו ספר תורה, ובשבוע העבר עשו סיום. ראש מקהלתם ה' משה לעווקאוויטש שקד לפאר את הסיום, ויקדיש את כל נכבדי עירנו, ובתוכם ה' פארשטער וה' רעכטערמאן, ויובילו את הספר תורה ברב פאר והדר אל בית־הכנסת. שמה שר החזן שלמה זאקס בלוית המנגנים „הנותן תשועה" ו„לדוד מזמור". אחר־כך המנגנים לקרואיהם כרה גדולה וכן התמו".[38]

והנה כתבה משנת 1895 (תרנ"ה) על פעולה סוציאלית בעיר: „בעיר ראדאמסק (פ' פיעטרקוב), הואיל הגביר הנכבד הר' ישראל רעכטרמאן, לשים לב אל צרכי בני העניים שומעי לקח בית התלמוד־תורה, כי בבוא ימי החורף לא יוכלו לבוא שמה מפני חוסר נעליים, וינעל את כל הילדים העניים ואחדים מהם הלביש גם בבגדים חמים. מי יתן והתעוררו גם שאר נדיבי העדה לעשות כמוהו וברכות בני העניים על ראשם תחולנה".[39]

ח. החיים הציבוריים על סף מלחמת העולם הראשונה (1897–1914)

ככה זרמו להם חיי היהודים בעיר בלי זעזועים רציניים, והנה באה התנועה הציונית ועוררה בלבם של יהודי ראדומסק את האהבה־הישנה לארץ המולדת העתיקה, וגילתה כי כוחות טמירים של אהבת ישראל וארצו טמונים ביהודי העיר.

פרסומו של דר' תיאודור הרצל ופעולתו הציונית, עוררו הדים גם בראדומסק החסידית. בין בחורי בית־המדרש של ה„רב", נמצאו הרבה חובבי ציון, אולם בגלל אדישות קהל ההורים לתנועה הציונית והפחד של „ביטול הזמן וביטול תורה שהדבר עלול לגרור אחריו"[40] — נמנעו רבים מהשתתפות פעילה בתנועה החדשה. ואף על פי כן השפיעה התעמולה הציונית ונצטרפו אל התנועה מחוגים שונים, וביניהם הובשי בית־המדרש כר' שלמה קרקובסקי, עזריאל פז'רובסקי ור' אברהם מינסקי. ביחוד הצטיין בפעילות גדולה ר' משה לבקוביץ, ראש להקת המנגנים הנזכר, הוא היה היושב ראש הראשון של ארגון ציוני ראדומסק. ר' משה התמסר בלב ונפש לפעולה הציונית, עד כי הזניח את עבודתו הפרטית. שעות על גבי שעות לא נלאה מלהטיף לטובת הרעיון הציוני, ובמשך כל ימי קיום האגודה היה הרוח החיה בה. מלבדו היה גם ליאון רוז'ביץ, בן למשפחת מתבוללים, שהיתה רחוקה מהיהדות וממגע עם יהודים — והנה נתעורר בו הרגש הלאומי ונעשה לאחד העסקנים הפעילים ביותר בארגון האגודה. מספרים על הרב רבי צבי מאיר הכהן רב העיר שקנה מניה לאוצר ההתישבות, ופעם נזף בחסיד אחד שהשוה את הציונות ל„בונד" כשתי מפלגות מביאות נזק ליהדות. רבי צבי מאיר אמר לו שאהבת־ארץ־ישראל תגן על הציונים ותצילם מכל רע. ותיקי הציונים היו בין באי ביתו של הרב. שלמה חזן־זקס, ידידו של הרצל היה מידידיו הנאמנים ביותר של הרב ר' צבי מאיר. ביחוד הצטיין בתעמולה ציונית, שמש הקהילה ר' קופיל גלידמן (בנו של ר' אברהם לייב גלידמן, משמשו של בעל „תפארת שלמה" ז"ל). הוא התמסר בכל לבו לרעיון הציוני.

באותו זמן מופיעה ב„הצפירה" כתבה מפורטת יותר על הציונות בראדומסק: „בעירנו נוסדה אגודת ציון, אשר מספר חבריה מאתים איש, שנתנו ידם להועד המאושר מטעם הממשלה לתמיכת עובדי האדמה במושבות ארצנו הקדושה, וגם חתמו על מאתים שטרי האקציות, בני האגודה הזאת קיבלו עליהם להשתדל להרחיב את רעיון חבת ציון גם בערים הסמוכות. בראש האגודה עומדים נכבדי העדה ה"ה ל. רוזעוויץ, ל. פאלמאן, מ. לעווקאוויטש, ל. טענצער, ב. שטאטלער, אד' בריל, י. זילבערשטיין, ש. זאקס ול. רייכמאן".[41]

אחרי ההתלהבות הראשונה באה ריאקציה בתנועה הציונית בכלל. צרות היהודים ברוסיה נתרבו מיום ליום. אוירת הפרוגרומים שפקדה את רוסיה בכלל, בשנים הראשונות של המאה העשרים, הורגשה גם בסביבת ראדומסק. בשנת 1902 פרצו פרעות בעיר צ'נסטחוב הקרובה, שאמנם דוכאו עד מהרה על ידי השלטונות. המוני הציונים ציפו בכליון עינים לצ'ארטר של השולטן ולהתחלת ישוב גדול בא"י.

בשנת 1898 מופיעה כתבה בעתון הרשמי של התנועה הציונית על יסוד אגודה בעיר וזה תכנה:

---

[36] „הצפירה" גל' 162 ד' מנ"א תרנ"ג 1893.

[37] „הצפירה", גל' 171 מיום א' אלול 1893. הכתבה חתומה מאת „אמ"י", כ. י. אברמוביץ.

[38] „הצפירה", גל' 98 לשנת 1894.

[39] „הצפירה", גל' 299 לשנת 1895. הכותב ב. שטאטלער.

[40] מזכרונותיו של מר ש. קראקובסקי, ראה להלן.

[41] "Die Welt" Wien, 30.XII.1898 Nr. 52.

Die Welt

Redaction und Administration: **Wien** IX. Türkenstraße 9. Telephon Nr. 8805.

Erscheint jeden Freitag.

Zuschriften sind nicht an einzelne Personen, sondern an die Redaction oder Administration: Wien, IX., Türkenstraße 9, zu richten.
Unfrankierte Briefe werden nicht angenommen und Manuscripte nicht zurückgesendet.

Preise der Anzeigen: Die viermal gespaltene Petitzeile 10 kr. Einzelne Nummern 15 kr.

Bezugspreise: Oesterreich-Ungarn; halbjährig 3 fl. = 6 Kr., ganzjährig 6 fl. = 12 Kr.: Für das Ausland: Deutschland ganzjährig 13 Mk. 70 Pf., halbjährig 6 Mk. 85 Pf., England ganzjährig 14 Shg., halbjährig 7 Shg., Russland ganzjährig 7 R., halbjährig 3 R. 50 Kop., Schweiz, Frankreich, Italien, Türkei, Rumänien, Bulgarien, Serbien, Griechenland, Egypten ganzjährig 17 Frcs., halbjährig 8 Frcs. 50 Cts., Amerika ganzjährig 3 Doll. 40.

Nr. 51. **Wien, 23. December 1898.** **2. Jahrgang.**

Nowo-Radomsk, 21. November. Dank den Bemühungen der Herren M. Lewkowicz, A. D. Brüll und B. Stattler fand „Schemini Hoazeret" hier im Locale des Herrn M. Grünberg ein zionistisches Meeting statt. Bei demselben waren die angesehensten Männer, inclusive die Vorsteher der Gemeinde anwesend. Herr J. Goldmann hielt zwei vorzügliche zionistische Vorträge. Nachher sprach unser Gesinnungsgenosse Herr M. Lewkowicz, dem wir die Constituierung des Vereines und die sonstigen Veranstaltungen zu verdanken haben. Er setzte meisterhaft die Resultate des zweiten Baseler Congresses auseinander und erntete von allen Seiten Beifall. Hierauf sang Herr S. Sachs, Cantor der hiesigen Gemeinde, einige Zionslieder

(ידיעה בעמוד א׳ של „די וועלט״ בטאון התנועה הציונית מיום 23 דצמבר 1898).

נווראדומסק, 21 נובמבר.

תודות למאמציהם של ה״ה מ. לבקוביץ, י. ד. בריל וב. שטטלר נתקיימה בשמיני עצרת באולם של ה׳ מ. גרינברג עצרת ציונית.

בעצרת נוכחו מנכבדי העיר ונציגי המוסדות הציבוריים.

ה׳ ב. גולדמן נשא הרצאה על בעיות ציוניות ולאחר מכן הרצה נציגנו ה׳ מ. לבקוביץ, אשר לו אנו חייבים תודה על גיבוש האגודה הציונית בראדומסק ופעולותיה, ומסר סקירה מאלפת על דיוני הכינוס הציוני השני בבאזל והחלטותיו.

והנואם זכה לתשואות הקהל. העצרת ננעלה בשירתו של חזן הקהילה מר ש. זאקס אשר ביצע מספר שירי ציון.[42]

על מצב הרוח ששרר אז בראדומסק, אנו מוצאים ברשימת עתונאי (בשם „יהודי״) שנדפסה ב„המליץ״ בשנת 1899, שם מתוארת התנועה הציונית בעיר. „הנני נוסע הלאה, מסע שעה במסילת הברזל מפ. (מפיטרקוב) עומדת ר. החדשה (נובו־רדומסק). יושביה היהודים כאלפיים משפחות ואחד „הקדושים״ יושב בה וקהל חסידיו סביב לו. מצבה החמרי של העדה איננו רע, בתי חרושת שונים לה ורבים מוצאים על ידם לחמם בכבוד וברוחה, ומצבה המוסרי אינו מצטיין משאר ערי פולין. ישנם „ציונים״ בעיר ובהם גם חסידים גם נאורים, אך יותר מקבוץ כסף אינם יודעים ציוני נ. ר. (נובו־רדומסק) והשפעה רעיונית אינם משפיעים, ואחרי שכל ציוניתם מצטמצמת רק בנתינת כסף, אין כל פלא מה שהתלהבותם הראשונה עברה והמה כמו עומדים על „גחלים לוחשות״, מחכים בכל יום ל„טשרטר״ כי יבוא ואם יתמהמה — תבטל ציוניותם לגמרי. אם לא ימהר, לפחות הדר׳ הרצל בעצמו ובכבודו לכתוב להם מכתב ולהבטיח על דברתו צדק, כי כבר עשה צעדים גדולים, ודוקא גדולים להשגת ה„טשרטר״.[43]

אולם למרות הרפיון הזמני בתנועה הציונית, הרי מזמן לזמן אנו קוראים בעתונות על מגביות ציוניות שונות ואסיפות. ככה מסופר בכתבה אחת משנת 1906: „כאן נתקיימה אסיפה כללית של אגודת הציונית, שבה נמסר דין־וחשבון מועידת הלסינגספורס, ונתקבלה החלטה על הנהגת מס עצמי לטובת ההסתדרות הציונית״.[44]

בכתבה אחרת מסופר על׳ מכירת שקלים לקונגרס הציוני העשירי בסכום של 24 רובל.[45]

מחוץ לפעולה הציונית, הוסיפה הקהילה היהודית להתפתח ולקחת חבל בכל התופעות של הציבור היהודי בפולין.

בשנת 1898/99 נגמר בנינו של בית־הכנסת הגדול בראדומסק. זה היה בנין יפה וגדול שהוסיף כבוד ליהודי העיר.

ר׳ יחיאל ויינטרוב מתושבי ראדומסק — תל־אביב, מתאר בזכרונותיו את „בית הכנסת כ„בית מקדש׳ מעט לתפארת, בית גדול בן ארבע קומות. בחזית על הבנין היתה קבועה טבלה ובה עשרת הדברות באותיות מוזהבות. דלתות בית־הכנסת היו מפוארות. בזגוגיות היו פיתוחי אריות. דרך הדלתות נכנסו לפרוזדור ארוך ומרווח, דרך שתי דלתות אחרות נכנסו לבית־הכנסת. באמצע היכל עמדה בימה גבוהה. בתקרה היו תלויות נברשות נאות. כל נברשת יצאה מכוכב מצויר שעל התקרה. כי התקרה כולה צורת שמי־תכלת זרועים כוכבים היתה לה. מצד אחד ציור הלילה — ירח וכוכבים ומצד שני ציור החמה והמזלות. בכל הנברשות הרבה נרות זכוכית מלוטשים ומזהירים וכשהדליקו את המנורות נדמה היה כי נמצאים בעולם אחר. גם אודלית בשיראדז שלטה אז על הישובים וורטא, לאסק ועל ראדומסק עזרת נשים גדולה משלושת צדדי ההיכל. אלה שזכו עוד לשמוע ולראות את ר׳ שלמה זאקס, כשהוא שר ומתפלל בקולו הערב את תפילותיו היוצאות מן הלב, היו מתארים לעצמם שהם שומעים קולם של הלויים בשירם וזמרם בשנים קדמוניות״.

על החיים הפנימיים של יהודי העיר ויחסם לשלטון, אופינית הכתבה על מסיבה חגיגית לכבוד הצבא הרוסי משנת 1900: „ביום ו׳ ערב שבת קודש, ערכה עדת ישראל בעירנו משתה כבוד לגדודי אנשי הצבא החונים בזה, היוצאים למלחמה למזרח הרחוק. ראשי המתעסקים בדבר היו הנכבדים הר׳ צבי באנקיר והר״ר בוגייסקי, שהצליחו להכין כל דבר בסדר טוב ונאות, ויפיקו רצון מאת הפקידים והשרים הגבוהים שהופיעו על המשתה. הכהן הרוסי נשא תפלה לשלום אנשי הצבא ויברך אותם כי יצליחו בדרכם ושבו בשלום לארצנו. ואחר־כך נשא מדברותיו בשפת־המדינה המשכיל הר״ז גאלדמאן, רב מטעם הממשלה בברזעזניצא. ודבריו הנעימים המתובלים בפסוקים מכתבי הקודש, עשו רושם כביר על השומעים, ומתוך המחנה נשמע קול תרועת הידד, לאות כי נאומו מצא חן בעיני העם והשרים הושיטו לו ידם באהבה. במשתה נשא הרב הנאור כוס של ברכה לחיי הקיסר ירום הודו ואנשי הצבא, ויוסיף להשמיע משליו המחוכמים מענינא דיומה והקרואים נפטרו לאהליהם שבעי עונג ורצון״.[46]

בגליון „הצפירה״ מאוחר הופיע תיקון, המודיע „כי במשתה שעשו לאנשי הצבא היוצאים למלחמה למזרח הרחוק, השתתפו גם האזרחים הנוצרים טובי העיר, הן בכספם והן בעמלם, ואך במשגה נדפס בגליון הנ״ל כי עדת ישראל לבדה עשתה את המשתה״.[47]

באותן השנים התחילה גם מראדומסק ההגירה לארצות־הברית. עד שנת 1898 נמצאו רק יהודים בודדים מראדומסק באמריקה. אולם באותה שנה נוסד הארגון הראשון של מהגרים יהודים מראדומסק. הם קראו לאגודתם בשם „אגודת בני־ראדומסק לעזרת חולים״ — סמל האגודה היו שתי ידים פרושות לתפילה ולברכת־כהנים לזכרו של ר׳ שלמה הכהן בעל „תפארת שלמה״.

---

[42] „הצפירה״ לשנת 1898, גליון 140, בה נזכר התאריך מיום ג׳ ט״ו בתמוז תרנ״ח.

[43] „המליץ״ מס׳ 246 מ־9 בנובמבר 1899. שם המאמר „מחשבות רצוצות״.

[44] „דאס יודישע פאלק״ גל׳ 30, 31.11.1906.

[45] שם גל׳ 26.

[46] „הצפירה״, גל׳ 168, מי״ב מנ״א תר״ס 1900. על הכתבה חתום ש. זאקס (חזן ביהכנ״ס).

[47] שם, גל׳ 179, מיום כ״ה במנ״א תר״ס, ועל החתום „מנהלי העדה וראשיה״.

בשנת 1906 אחרי הפוגרומים בקישינוב ועוד, הולכת האגודה ומתחזקת, ועוסקת בפעולת עזרה ותמיכה בין חברי האגודה וביחוד למהגרים מראדומסק. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, התחילה האגודה לעסוק בתמיכה למוסדות עיר מולדתם הישנה בפולין.[48] (עיין: „יהודי ראדומסק בתפוצות").

בתחלת המאה העשרים מתחילה להתפתח בראדומסק תנועת פועלים יהודית, שלקחה חבל גם בהתקוממות נגד שלטון הצאר ברוסיה בשנת 1905. (על תנועה זו עיין בפרק המיוחד המוקדש לנושא).

ראדומסק שימשה גם מקלט למהפכנים שעברו דרך העיר מעבר לגבול הגרמני הקרוב. המשורר לייוויק הזכיר תמיד את המהפכן אלי' אליבארדע וזקין שרייבער, שקיבלו אותו ועוד מהפכנים אחרים באהבה, והשתדלו להעבירם בשלום את הגבול. (ה. שאַשקעס „אַ וועלט וואָס איז פארביי", בועגאָס איירעס 1949, עמ' 301).

בתחילת המאה הי"ט (1903) נעשה גם נסיון לפתיחת בית־ספר יהודי מודרני. החינוך בכלל בראדומסק היה מסורתי־קיצוני. כל הנערים קיבלו חינוך ב„חדרים" (ראה „זכרונותיו" של ר' שלמה קראקובסקי). היהודים המשכילים הבודדים שלחו את בניהם ובנותיהם לבתי־הספר הכלליים. אולם בגלל הקשיים שנגרמו לילדי־ישראל בלימודיהם בבתי־ספר יחד עם הנוצרים, השתדלו לפתוח בית־ספר מיוחד. והנה הכתבה על הנושא הנזכר: „עד עכשיו למדו ילדי היהודים יחד עם ילדי הפולנים בבתי־הספר מטעם הממשלה. אולם בגלל הקשיים בכניסת הילדים לבתי־ספר אלה, השתדלו היהודים וקיבלו רשיון לפתוח בית־ספר עממי למתחילים. אולם לצערנו, נשכרה הדירה במקום לא מתאים לבית־ספר. שכר הדירה עולה ביוקר ואין כסף למשכורת מורה נוספת. משום זה רק מספר מועט של ילדים לומדים בביה"ס. אולי במשך הזמן יבינו אנשי עירנו, כי בשכירת דירה לבית־ספר, יש להתחשב בטובת הילדים והתועלת החינוכית ולא בטובתו של גבאי פלוני אלמוני, שבמקרה יש לו דירה פנויה".[49]

ראשי הקהילה בראדומסק באותה תקופה היו:

ה. ב. פרשטר שנפטר, לפי ידיעה ב„הצפירה" ב־26.8 שנת 1898.[50] אחריו היה ראש־הקהל מר גריכטר — הוא היה בעל־צדקה מפורסם, והיה מנדב כל שנה עגלות מלאות תפוחי־אדמה ופחמים לימות החורף, בשביל העניים.

תקופה חדשה בחיי העיר ראדומסק מתחילה עם מלחמת העולם הראשונה. כמו בתולדות יהודי פולין בכלל, מתחילה אחריה תקופה סוערת־ונסערת בציבוריות היהודית. חיים חדשים ותנועות חדשות.

---

[48] משה שווארץ, „40 יאהר נאווארדאמסקער סאסייעט", ב„אלמאנאך" עמ' 48—22.

[49] „דער פריינט", גל' 120 לשנת 1903.

[50] „הצפירה", גל' 216 לשנת 1898. המודיע היה ה' ל. פאלמאן.

דמות העיר בתחילת המאה ה־20

שלמה קרקובסקי

בשביל השרידים המעטים של קהלתנו הקדושה ראדומסק, הנמצאים בארצנו, הזוכרים רק את החיים הצבוריים של יהודי העיר בזמן שבין מלחמת העולם הראשונה לשניה, אני מעלה בזה אי אלו זכרונות על החיים היהודיים בעיר (בעיקר החיים התרבותיים־רוחניים) בתקופה שקדמה לזו, כלומר בתקופת סוף המאה שעברה.

אם לדבר על חיים צבוריים לפי המושגים של ימינו אנו, הרי לא היו אז לגמרי חיים כאלה לא בראדומסק ולא בכל עיר אחרת מערי פולין הקונגרסאית, מלבד בערים הגדולות כגון וורשה, לודז ועוד. לא ידענו אז על שום תנועה רוחנית־תרבותית מלבד החסידות, שהיתה אז פי כמה וכמה חזקה מזו של ימינו אנו. לא ידענו עדיין מה זאת מפלגה וממילא לא היה גם רבוי מפלגות. הרחוב היהודי קפא על שמריו, יום רדף יום בלי שום הבדל בין האתמול לבין היום והמחר. היהודי של אז אף כי היה שקוע ראשו ורובו בחיים המשפחתיים שלו ובדאגות פרנסתו, שהיתה קשה כקריעת ים־סוף, אהב לשמוע קצת חדשות מהמתרחש בעולם הגדול וביחוד התענין בפוליטיקה ובמלחמות שפרצו מזמן לזמן בעולם. הידיעות הגיעו אליו דרך צנורות מיוחדים, כגון: בבית־המדרש בין מנחה למעריב, ב„שטיבל", במקוה וכו' ובזה הסתפק. עתונים לא היו אז. בכל רחבי רוסיה הענקית, על שלשת מיליוני יהודיה (פולין הקונגרסאית הרי היתה גם היא אחת ממדינותיה) לא הופיע אף עתון אחד באידיש. בעברית הופיעו אז שני עתונים: „הצפירה" בוורשה ו„המליץ" בפטרסבורג. לקנות עתון לא ידענו אז עדיין. מי שרצה לקרוא עתון צריך היה לחתום עליו מראש ואם זכרוני אינו מטעני, נתקבלו בעיר כחמשה אכזמפלרים של „הצ־פירה" (למחרת הופעתה ואחד או שניים של „המליץ"). ביום השלישי ולפעמים גם ביום הרביעי. העתונים המעטים האלה נקראו על־ידי כל יודעי עברית שבעיר, כי לכל עתון היו שניים־שלושה שותפים. לחתום יחידי על עתון היה בימים ההם לוקסוס שלא כל אדם היה יכול להרשות לעצמו. אבא ז"ל היה מה„אבונטים" המעטים של „הצפירה" ותמיד היה לו שותף אחד או שניים לעתון. לאחר שהשו־תפים גמרו לקראו. לקחתי את העתון אתי לבית־המדרש שבו למדתי אז בשביל הבחורים „המשכילים", והוא עבר מיד ליד עד שכולם גמרו אותו עד תומו. אבל כך היה רק בימים כאשר אני הייתי הראשון לקבלת העתון. קרה גם שקבלתי את העתון ימים אחדים אחרי הגיעו העירה או שלא קבלתיו כלל, כי נמצאו בעיר יהודים שעשו את החשבון שיותר כדאי להם לשלשל מדי פעם בפעם כמה גרושים לתוך ידו של לנסקי, הדוור, גוי בעל שפם גדול שלא שנא ביותר את הטיפה המרה, ולקבל ממנו את העתון לקריאה עוד טרם שימסור אותו לבע־ליו, מאשר לשלוח בכל רבע שנה לוורשה את דמי החתימה מראש. לאחר מחאותי ופניותי המרובות ללנסקי בענין זה ואיומי שאמסור על הדבר למנהל הדואר לא השפיעו עליו והוא המשיך במעשי תעתועיו, התחכמתי גם אני והתחלתי לתחוב לידיו מזמן לזמן כמה גרושים בכדי שלא יתן את העתונים לאחרים. התחבולה הזאת הועילה אמנם אבל רק לזמן קצר, כי מיד חזר לסורו. הוא לקח כסף ממני וגם מאחרים... עד שסוף סוף מצאתי עצה יותר טובה: הלכתי בעצמי מדי יום ביומו מדירתנו שבסוף רחוב פשדבורסקה למשרד הדואר שבר־חוב קליסקה ושם קבלתי את העתון.

בכמה בתים „מתקדמים" בעיר העדיפו לקרוא עתון פולני למרות

שאבות המשפחה ידעו עברית, באמתלה שגם בני־ביתם שאינם יודעים עברית יוכלו לקרוא בו. והיו אפילו בתים בראדומסק בהם קראו את ה„קוריר וַרשאבסקי", העתון הנפוץ ביותר בימים ההם, עתון שריח של אנטישמיות גלויה נדף ממנו, הגם שהמו"ל שלו, לוונטאל, היה משומד או אולי, דוקא בגלל זה. המשפחות המעטות האלה היוו את האינטליגנציה היהודית בעיר ואת „הבורז'ואזיה" שלה. אבות המשפחה האלה לא היו שונים בהרבה מיתר יהודי העיר. היו ביניהם בני תורה במדה ידועה, שאת שנות נעוריהם בילו על ספסל בית־המדרש והיו אפילו חסידים לשעבר, שנסעו כמה פעמים בשנה להרבי אלא שהציצו ונפגעו... אמנם לא כולם הרחיקו לכת במידה שווה, היו כאלה שעם כל „התקדמותם" נשארו בכל זאת בתוך המחנה, כגון ר' בריש פרשטר, ר' ליזר ריכטרמן או ר' ליזר פלבנר ובנו ישראלקה, מהעשירים הגדולים ביותר בעיר, שותפים למעין „בנק" וקבלני מסילת־הברזל הוורשאית־וינאית, שהיו מבצעים את כל העבודות והתיקונים של המסילה לכל אורכה לפי זכיון שהיה בידם מאת שלטון המסילה. הם היו יהודים שומרי תורה ומצוות, התנהגו בחייהם היום־יומיים לפי רוח התורה והמסורת. בשבת באו להתפלל לבית־המדרש של הרבי. יותר מאוחר התקין לו בריש פרשטר בית־כנסת משלו בביתו הגדול שברחוב קליסקה פינת ז'ביה (זה שעבר אחר כך לידי דוד בוגאַיסקי). בית הכנסת הזה איכסן בתוכו בתקופה יותר מאוחרת את האגודה הציונית הראשונה בעיר, שמלפני המלחמה העולמית הראשונה ואחר את „בית יעקב". השניים האלה, פרשטר וריכטרמן, היו ידועים בעיר בנדבנותם הגדולה. ביחוד הצטיין בית ר' ליזר פלבנר ועוד יותר קיילה אשתו של ר' ליזר. את בניהם גידלו וחינכו לתורה והשכלה גם יחד. והיות ובתי־ספר יהודיים לא היו אז עדיין בפולין, שלחו ר' בריש פרשטר וישראלקה ריכטרמן את בניהם לפרנקפורט דמיין בגרמניה, לבית ספר תיכוני — איני זוכר אם זה היה בית־ספר של הקהילה או פרטי, ולמדו בו גם לימודי היהדות.

מלבד השניים הנ"ל היו עוד כמה יהודים בעיר שהיו ידועים כ„משכילים", לבשו בגדים אירופיים, קראו ספרים חיצוניים, את בניהם שלחו כבר לבית ספרו של פאביאן (גוי ליברלי שהיה מוחזק כאוהד היהודים) בעל שתי כיתות גימנזיאליות. (היה עוד בית ספר בעיר, בית־ספר יסודי ממשלתי, שמנהלו היה וולסקי אלא שהיהודים לא שלחו את בניהם לבית־הספר הזה) ובלימודי הקודש יצאו ידי חובתם בחדרו של יואל שטאטלר, אביו של בריש שטאטלר, שנקרא המלמד האלקושי על שם אלקוש עיר מוצאו. היה זה יהודי זקן, תמים וישר, אלא שבגלל ידיעתו את השפה העברית ולמדו אותה לתלמידיו, הוחזק כאפיקורוס בעיני רבים ורק מעטים מאוד מיהודי העיר העיזו לסכן את שמם הטוב ומסרו לו את בניהם. מאלה אני נזכר את ר'הירשל בנקיר, יהודי בר־אורין, חסיד ש„נתפקר", מהאמידים שבעיר, בעל בית עם גן גדול ומלון בפינת הרחובות פוביאטובה וקאליסקה (מול ביתו של גבריאל גולדברג), הוא היה מפרנסי הקהילה הקבועים כמעט. בכל שבת היה בא לבית הכנסת וישב על יד הרב בכותל המזרחי. ועוד אני זוכר את ר' ליזר ריכמן, אברהם אפשטין, שניהם סוחרי יערות היו (הם היו מחותנים), את פולמן, דונסקי, האסנברג ועוד אחרים. יהודים אלה אף כי טעמו כבר את טעם אירופה ובאו במגע תמידי עם בעלי האחוזות הפולניות שבסביבת העיר, עדיין עמדו בתוך המחנה והיו אפילו פעילים במידת־מה בחייה הציבוריים של הקהילה. אבל היו גם כאלה, אמנם מעטים מאוד, שהרחיקו לכת ונמנעו כבר מלבוא במגע כלשהו עם שאר יהודי העיר, כמו: חיים בהם הזקן ובנו דניאל, ישעיה רוז'ביץ, בעל שני בתי החרושת, יהודי פשוט לא מן הלמדנים הגדולים שצבר הון ובה במידה שעשרו גדל והלך כן הלכה יהדותו הלוך והצטמק. עד שלא נשאר ממנה כלום פרט להופעתו ביום הכפורים לבית הכנסת לכמה שעות ובזה יצא ידי חובתו. אבל יהודי זה נענש קשה מאוד מן השמים. אחד מבניו, ליאון, יצא „לתרבות רעה", נתפס לרעיון הציוני ונעשה לנושא כליו של משה לבקוביץ, ראש הציונים במשך כמה שנים, למורת רוחו של אביו ויתר בני משפחתו. ומאותו הסוג היה גם מיטלמן הזקן, אביהם של ד"ר מיטלמן, הנריק וקובה. סוכן לביטוח היה, אדם חולני שלא יצא כמעט מפתח ביתו. והיו עוד שני האחים לוי, זינוול והרשל, והמשפחות שפר או שפרבר וראפל מפקידי פרשטר את ריכטרמן. אלה ועוד יהודים מספר כמותם היוו את האינטליגנציה שבעיר, אבל הם היו רק קומץ קטן. רוב היהודים בעיר נמנו על החסידים: חסידי ראדומסק, גור, סוכצ'וב, אלכסנדר ועוד ועוד. היו ביניהם הרבה בני תורה, למדנים, יראים ושלמים, מהם כאלה שהיו משכמם ומעלה גבוה מכל העם והתבלטו מתוך כל העדה כגון שלושת חתניו של ה„תפארת שלמה" ז"ל: ר' יחיאל לנדו, ר' ישראל קרון ור' ליפמן ליטמנוביץ' ובנו מנדיל, ר' שמואל הדיין (אביו של ישראלקה שמואל'ס שגם הוא היה דיין בעיר בתקופה יותר מאוחרת); מיכאל שוחט ועוד כמה יהודים שבתקופה שאני מספר עליה כבר לא היו בחיים אלא שאני זוכר אותם משנים קודמות, כגון, שני המלמדים האחרונים שלי — ר' אברהם יצחק ור' הירש יוסף (שניהם היו דיינים) ר' פנחס וולף המלמד, ר' נוח שוחט, ר' רפאל רפופורט ,ר' אברהמלה זילבר (הגבן) ועוד ועוד. היו גם כמה מנינים יהודים שנהו אחר החסידות העממית של רדושיץ, רוזפשה ועוד אבל רישומם בעיר לא היה ניכר.

בראש החיים הצבוריים עמדו פרנסי הקהילה — ה„דוזורים". אלה נבחרו אחת לשלוש שנים. הבחירות התקיימו בבית־הכנסת או בבית־המדרש, במעמדו של פקיד המחוז או של שר המחוז בכבודו ובעצמו ועל פי רוב לא בלי השפעתם על מהלך הבחירות ותוצאותיהן. השפעה על הבחירות היתה לפעמים גם לקומץ אנשים מפשוטי העם, יהודים צעקנים, הדיוטות קופצים בראש, שניהלו תעמולה בשביל מועמד זה או אחר והכריעו את הכף לטובתו. המועמדים היו כמעט תמיד אותם האנשים וכמו היום כן גם אז, מי שעלה רק פעם לדוכן שוב לא ירד ממנו... ואם גם קרה שמי שהוא מהם נכשל אי פעם ולא נבחר, היה זה רק לזמן קצר, כי בבחירות הבאות אם רק השכיל לרכוש לו „צד מתאים" שוב נבחר. היתה זו מעין „חזקה" וכל בני העיר ידעו של„דוזור' יכולים להבחר רק אברהם לובלסקי, חיט שעלה לגדולה (אחר כך עבר ללודז'); הירשל בנקיר, יוסף הירש שץ, ליזר טנצר, פישל דונסקי, גבריאל גולדברג ועוד כמה אנשים. עיקר תפקידם של ה„דוזורים" היתה הטלת מס הקהילה (עטאט) על האוכלוסיה היהודית ולשם זה להעריך אותה מדי פעם בפעם. הם שמשו גם „מקשר" בין

סביבת ראדומסק (הנהר וארטא).
אומגעגנט פון ראַדאָמסק (דער טייך וואַרטאַ).

האוכלוסיה היהודית לבין השלטונות וייצגו אותה לפניהן בכל עת מצוא ועל פיהם ישקו ענייני הקהילה החשובים ביותר.

מלבד הדוזורים היו עוד „גבאים" שעמדו בראש מוסדות הצדקה והחסד או מוסדות חנוך ותרבות, כביכול, שהיו אז בעיר. פעילותם העיקרית של ה„מוסדות" האלה, כפי שאני זוכר, התבטאה רק בכך שלכל אחד מהם היה בית תפילה („מנין") שלו, מלבד ה„חברא קדישא" שעליה אי־אפשר להתלונן שלא היתה פעילה... בראש ה„חברא קדישא" עמדו נחמיה אורבך, מרדכי גליקסמן („סקלקה') וגם אחד מדודי — בריל קמלגרן. דוד שני שלי, מאיר טיל, היה גבאי ה„חברא קדישא" בתקופה יותר מוקדמת, אבל איני זוכר אותו כבר. היתה גם חברת „ביקור חולים" אבל פרט ל„מנין" שלה איני זוכר שום פעולה ממשית של החברה הזאת. היה גם „תלמוד־תורה" בעיר, מלמדה היה הירשל קורצבה, אביו של מרדכי זליג הידוע. אבל על המוסד הזה אני מעדיף לא לדבר. ידוע אלו בעלי־תורה וידיעת היהדות הוציאו מוסדות אלה בערי פולין בימים ההם ועירנו ראדומסק לא „פיגרה" במובן זה מיתר הערים.

בשנים שקדמו לתקופה שאני מספר עליה היה בראדומסק, בדומה לערים אחרות, גם מוסד שהיה ידוע בשם „הקדש". היה זה בית־„הכנסת אורחים" בשביל העניים החוזרים על הפתחים, שהיו נודדים אז מעיר לעיר. ב„הקדש" מצאו מקום ללינה אחרי „יום העבודה" שלהם. אני זוכר רק את הבית שאכסן בתוכו את ה„הקדש" ברחוב פשדבורסקה פינת דלוגה, שעמד כבר בחורבנו, בלי דלתות וחלונות ובלי גג. בימי תפס את מקומו של ההקדש „חדרו" של ר' אברהם המלמד. ר' אברהם היה מלמד דרדקי, שכמעט מחצית התינוקות של בית רבן בעיר קיבלו בחדרו את חינוכם הראשון. היה זה יהודי בעל קצרת (אסטמה) קשה שלא פסק אף לרגע מלהשתעל. הוא גר בחצרו של בית הרב, שאכסנה בתוכה תמיד כמה וכמה „חדרים", החל ממלמדי דרדקי ועד מלמדי גמרא, תוספות ומפרשים. אני בעצמי ביליתי את רוב שנות ילדותי בחצר הזאת, החל בחדרו של ר' אברהם וגמור בחדרו של ר' הירש יוסף, מי שהיה מורה הוראה בעיר. דירתו של ר' אברהם היתה בת שני חדרים, שבאחד מהם גר עם משפחתו, שם בישלו ואכלו וישנו ושם ישבה אשתו ועסקה במלאכתה, מלאכת „קישוט" שביסים בשביל נשי העיר ושם גם קיבלה את לקוחותיה. נוסף לזה עמד שם דוד גדול מלא תמיד מים רותחים ל„תה" שנמכרו לכל גרי השכונה. בשני נמצא ה„חדר" ובו שני שולחנות, אחד בשבילו הוא והשני בשביל ראש הדוכנא שלו, וכמה ספסלים שהיו תמיד מלאים ילדים עד אפס מקום. את החדר הזה שעם עזוב אותו התלמידים אחרי הלימודים נשאר כמיותר וללא שום צורך, ידע היהודי הזה לנצל באופן היעיל ביותר, כלומר באופן שתהיה לו הנאה ממנו בעולם הזה וטוב לו גם בעולם הבא. הוא הפך אותו למעין „הכנסת אורחים" בשביל העניים שמחוץ לעיר. לצורך זה היו לו כתריסר מזרונים שבמשך היום היו מונחים אי שם מחוץ לחדר ושמשו מקום למשחקים בשביל התלמידים הקטנים ובערב הכניס אותם פנימה, סידר אותם על הרצפה ועליהם מצאו את מנוחת הלילה שלהם כתריסר עניים בשכר שתי קופיקות ללילה. והאורחים האלה התחלפו כמעט מדי לילה בלילה. בבוקר הוציאו את המזרונים והילדים באו במקומם... (את האפיזודה הזאת הבאתי בשביל אלה שלא טעמו כבר את טעמו של החדר למען תת להם מושג מה טיב „גן הילדים" שאבותיהם בילו בו את שנות לימודיהם הראשונות).

אבל היתה גם חברת „הכנסת אורחים" בעיר. זו היתה חברת „הכנסת אורחים" של בחורי בית המדרש. בבית המדרש היו לנו שלוש חברות: חברת „קנין ספרים" לקנית ספרים חדשים מדי פעם בפעם; חברת „תיקון ספרים" — לתקן את הספרים שנקרעו מרוב שימוש וחברת „הכנסת אורחים". זו נועדה בשביל יחידי סגולה מבין העניים מערים אחרות שביקרו בעיר. היו אלה יהודים הגונים, תלמידי חכמים ואנשים מכובדים שעל פי רוב השאירו בבתיהם בנות בוגרות בלי נדוניא, מבלי שום אפשרות להשיאן ולשם זה עזבו את עריהם והיו נעים ונדים בארץ עד שקיבצו את הסכום הדרוש להם וחזרו לבתיהם. היו ביניהם גם כאלה שה„קבצנות" היתה כבר משלוח ידם התמידי, אלא שעד כדי מצב כזה שיהיו מוכרחים ללון אצל אברהם המלמד יחד עם הערב רב דשם, לא הגיעו עדיין. עני כזה כשבא לבית המדרש, פנה תיכף אל הבחור הגבאי של החברה וזה כבר ידע להעריך כל איש ואיש מהעניים ולהעניק לכל אחד סכום ידוע לפי ערכו. היו גם עניים כאלה שמלבד מתנת הכסף שקיבלו מהקופה, קיבלו גם רשימה של בעלי בתים חשובים בעיר ואלה לא חזרו כבר על הפתחים כי אם לפי הרשימה, ושם קיבלו נדבות יותר גדולות. בלילות מצאו להם העניים ה„חשובים" האלה לפעמים מקום על ספסלי בית המדרש כשלמראשותיהם השק שנשאו אתם בנודם, שהכיל את הטלית ותפילין, כמה כותנות וכו'.

מקורות ההכנסה של החברות האלה של הבחורים היו, מלבד דמי חבר חדשיים שהוטלו על כל בחור ובחור, בעיקרם מתרומות של חתנים לפני חופתם. מנהג היה בישראל לשלוח לכל חתן בערב חתונתו כמה בחורים מבית המדרש, שהיו יושבים אתו עד החופה ושמחו אתו. ומלבד זה שלחה כל חברה מהחברות הנ"ל זוג בחורים אל החתן מצויד במכתב־בקשה או ב„שיר", הכל לפי ערכו של החתן והחתנים תרמו את תרומתם לחברות איש כפי יכולתו. (באמצעי זה כמקור להכנסה השתמשו לאו דוקא בחורי בית המדרש אלא כל החברות שבעיר).

מלבד המוסדות הנ"ל איני זוכר שום מוסדות אחרים בעיר. מוסדות לחינוך, מלבד ה„תלמוד תורה" לא היו. היו רק „חדרים" פרטיים — כחמישה־עשר—עשרים בערך ובהם נתחנכו כל ילדי העיר. החדרים שאני למדתי בהם היו: של ר' אברהם המלמד, זה שנזכר לעיל; ר' משה קרוזה; ר' יחזקאל זינוול (חתנו של ר' אלי־עזר'ל שוחט) עבר אחר כך ללודז; ר' יואל החרש (נמצאים בארץ שני בני רבעים שלו, אח ואחות, והם מר סטרובינסקי בנו של טוביה־ליזר סטרובינסקי ואחותו, היא כלתו של רב העיר האחרון, הנמצאת בחיפה) ר' אברהם יצחק הדיין והאחרון ר' הירש יוסף, גם כן היה דיין, מלבד המלמדים הנ"ל היו עוד: ר' יהושע, ר' ליפמן, ר' יעקיל החיגר. ר' הניך הפשדבורז'י, (עלה לא"י בש' 1913), ר' משה ליפא'ס, ר' פנחס וולף, ר' מרדכי יוסף, ר' יוסקה לנדו, גיסי — חתנו של חותני ר' בריל ויטנברג ז"ל ור' אהרן הירש הדזיאלושיני. ב„חדרים" האלה למדו ילדים של בעלי האמצעים, המשיכו בלימודיהם בבית המדרש. העניים שבהם היו גולים למקומות תורה בערים אחרות. שם למדו גם כן בבתי המדרש, אכלו „ימים" או רעבו... ישיבות כהישיבות וולוזין, קובנה־סולבודקה, מיר, טלז וכו' לא היו בפולין הקונגרסאית מלבד שתי הישיבות שבלומז'ה ובמקוב. אבל שתי אלה נמצאו בקצה השני של הארץ ואיני זוכר אף ילד אחד מילדי ראדומסק שהרחיק נדוד עד הערים האלה. הישיבות האלה היו ידועות לנו רק מביקוריהם של שד"ריהן, שהיו באים כמה פעמים בשנה לגבות את דמי ההתחייבות החדשים מתושבי העיר שהתחייבו לזה, ואגב זה דרשו כמה דרשות בבית הכנסת או בבית־המדרש.

רוב ילדי העיר עם גמרם את ה„חדר" האחרון — והיו רבים רבים מאוד שלא הספיקו להגיע עד הדרגה העליונה ביותר של החדרים מפאת מצוקת הוריהם — נעשו לשוליות אצל אומני העיר והאומנויות האלה היו מוגבלות מאוד. היו רק חייטים, סנדלרים, אופים, כובענים, תפרים, שענים, נגרים וכו'. תעשיה קלה לא היתה בעיר ובבתי החרושת המעטים כגון בתי־החרושת לרהיטים בעיקר כסאות של האחים טהונט או האחים כהן מוינה או בבתי החרושת של רוז'ביץ לא היתה דריסת־רגל לפועל היהודי. ואילו היו אפילו בתי החרושת האלה מסכימים לקבל פועלים יהודים לא היה נמצא אז אפילו יהודי אחד שהיה מסכים לעסוק בעבודה זו. שונה היה הדבר בנוגע לבחורות, כי בחורות רבות, אפילו בנותיהם של בעלי־בתים חשובים היו עסוקות

בעבודה שמצאו להן בבתי־החרושת לכסאות הנ״ל. אלא שגם הן לא עבדו בתוך בתי החרושת כי אם בבתיהן הן. העבודה היתה קליעת הכסאות מקנים שבחורות העיר התאמנו בה. היו משפחות מבורכות בכמה בנות, שמצאו את כל פרנסתן מעבודה זו. מלבדה לא היתה עבודה אחרת בשבילן. הרבה בחורות עבדו אמנם בתורת „עוזרות בית״, אבל אלה היו על פי רוב מבין דלת העם. כובעניות או תופרות לא היו כי לא היה צורך בהן. שמלות בשביל הנשים נתפרו אז על־ידי חייטים (גברים). רמת השכלתו של הנוער היתה נמוכה מאוד בימים ההם הן במובן ידיעת תרבותנו המיוחדת הן במובן התרבות הכללית. ספריה הגונה לא היתה בעיר. היתה רק ספריתו של משה הכורך, בנו של ר׳ ישעיה פרץ הכורך, וזו היתה משבירה את מזונו הרוחני של כל נוער העיר, של חובשי ספסל בית־המדרש, כשוליות וגם של עוזרות הבית (המשרתות כפי שנקראו אז).

משה הכורך היה גר יחד עם אביו ישעיה פרץ (שהיה מאנפף באופן נורא) ועסקו במלאכתם, מלאכת כריכת ספרים. מלבד זה היה משה נוסע כמה פעמים בשנה לורשה ומביא משם ספרים שונים, שבני העיר היו מזמינים אצלו, בעיקר ספרי רומ״ל ואגב זה היה מביא אתו, לעתים רחוקות מאוד, כמה ספרי מעשיות ביידיש, כגון ספרי שמ״ר, אייזיק מאיר דיק, עוזר בלושטין ואחרים. ספרים אלה היה משאיל לקוראיו נגד תשלום חדשי והם נדדו מיד ליד. כעבור זמן קצר נהפכו הספרים לסמרטוטים קרועים ובלואים עד שאי־אפשר היה לקחת אותם ביד. ספרים עבריים בכלל לא ניאות להביא. עד כדי כך לא רצה לסכן את עצמו, לא סיכון חומרי, מפאת מספרם הקטן של קוראי ספרים עבריים, ועוד יותר מחשש רוגזם של ההורים הקנאים, שהיו בודאי קורעים אותו כדג אילו נודע להם שהוא מספק לבניהם ספרים פסולים למקרא. ספרים „ז׳רגוניים״ — שאני. זה היה דבר לא כל כך נורא. לשום איש בעיר לא היה איכפת אם בתו או אפילו אשתו קוראות „מעשה־ביכל״. זה היה בילוי־זמן רגיל ומקובל. אבל ספר עברי — הס מלהזכיר.

היתה עוד „ספריה״ כזאת בעיר, של שני אחים שאת שמם שכח־תי. אחד מהם היה חיגר והשני גיבן — שהיו גרים יחד עם אמם האלמנה ברחוב קליסקה. הספריה הזאת הכילה רק ספרים עברים אלא בכמות קטנה מאוד בגלל ענים של בעליה. היא היתה משמשת רק את בחורי בית המדרש. אבל הקומץ לא השביע את הארי והיות ונפשנו ממש יצאה לספר עברי, מוכרחים היינו לאחוז בכל מיני אמצעים בכדי להגיע איך שהוא לספריות הפרטיות של המשכילים הספורים בעיר. ובהגיע ספר כזה לידי אחד מהבחורים — היה כבר סובב והולך בין כל שאר הבחורים. לרכוש ספר עברי בגלוי היה דבר בלתי אפשרי. משה הכורך, כאמור, לא רצה להסתכן בזה. והיתה רק דרך אחת בשביל בחורי בית המדרש לרכישת ספר עברי וזה על־ידי מוכרי הספרים הנודדים שבאו לעתים תכופות העירה, ביחוד לימי ה„יארצייט״ של ה„תפארת שלמה״ וה„חסד לאברהם״ ז״ל. היהודים האלה עיקר מסחרם היה בספרי רומ״ל כגון: חומשים, מחזורים, תפילין, מזוזות, אבנטים, ציציות וכו׳. את סחורתם זו סידרו על שולחנות ארוכים בבית המדרש או בחצר בית־המדרש, שמסביבם עמדו הקונים הרגילים ובחרו באשר בחרו. אולם מתחת לשולחנות בשקים שבהם היו מחזיקים את רוב סחורתם, נמצאה גם קצת סחורה אסורה שהיתה מיועדת בשביל קונים מיוחדים, שתמיד היו מצויים על־יד השולחנות ברגעים שלא היו שם קונים רגילים. וספר שנקנה על־ידי בחור אחד, קראו בו כל בחורי בית־המדרש. אני קניתי פעם את הסיפור „דניאל דירונדה״ לג׳ורג׳ אליוט בתרגומו של דוד פרישמן, ואחרי גמרי אותו השאלתי אותו לאחד מחברי והספר חזר אלי רק כעבור שנתיים... ובדרך זו היתה לי האפשרות לקרוא במשך הזמן כשני תריסרים ספרים אחרים של חברים אחרים תמורת שנמסר מאיש לאיש עד שבסופו של דבר חזר לידי. אותו דבר היה עם העתונים: הודות ל„הצפירה״ שנתקבלה בביתנו, היתה לי האפשרות לקרוא יום־יום את „המליץ״ ועוד כמה עתונים פולניים ורוסיים. וכך עשו כל חברי. ולא היה חשוב לנו איזה עתון, מאיזה כיוון, כי העיקר היתה לנו הקריאה ה„מה״ לא היה חשוב לנו. היינו כל כך צמאים לקריאת עתון — אני מתכוון בזה רק לקבוצת המשכילים של בחורי „בית המדרש״ — עד שאפילו העתון הפולני „רולה״ בעל תוכן אנטישמי מובהק, שאחד הבחורים הצליח להשיגו מידי גוי שכן, או אפילו העתון הרוסי היבש „פיטרקובסקיה גוברנסקיה ויידומוסטי״ (ילקוט פרסומים רשמיים) ששכננו וולף בירנצויג חתם עליו משום שהיה ספק הגדוד שחנה בעירנו ולא קרא אותו מסיבה פשוטה כי לא ידע בכלל רוסית — גם העתון זה היה בשבילנו סחורה עוברת לסוחר... העתונים עברו מיד ליד עד שנקרעו ונטשטשו מרוב שימוש.

אבל הנוער בעיר בכללו, כלומר השוליות ומעט הפקידים, לא הרגיש בכלל שום צורך לא בעתון ולא בספר. גם לא היה פנוי לזה. עבדו אַז עד שעה מאוחרת בערב, כן בעלי המלאכה וכן גם בעלי החנויות ואת השבתות היו מבלים במקצת בשינה ובמקצת ברקודים עם בחורות או בטיולים ב„דרך החדשה״ (אחר כך רחוב פוביאטובה) או ל„ריגל״ (בדרך לקאמינסק) וחלק קטן מצא את „עונג השבת״ שלו ב„מעשה ביכלעך״ ה„זרגוניים״.

אלה היו פני הנוער היהודי בכללו בימים ההם. ככה בראדומסק וכזה היה המצב ברוב ערי פולין ורק ערים מעטות מאוד יצאו מכלל זה. ובקראנו מדי יום ביומו בעתונים על החיים היהודיים התוססים שבערי „תחום המושב״ הידוע וביחוד בערי ליטא ופולסיה, על תנועת „חבת ציון״ שאפפה את כל קהילותיהן ועל מוסדות התורה, הישיבות, ומוסדות התרבות שלהן, היה לבנו מתמלא קנאה ורוחנו נפלה עלינו עד מאוד.

היינו קבוצת צעירים קטנה שהשאיפה לתוכן חדש של חיינו האפורים מלאה את כל מחשבותינו והגיגינו ולא חדלנו מלדון בה ומלדוש בה. אולם קצרה ידנו מלהושיע לנו בעצמנו ואדם בעל מרץ ויזמה שידריך אותנו ויורה לנו את הדרך, לא היה בתוכנו. וכך היינו מתנוונים והולכים בלי שום תקוה לימים יותר טובים. היה אמנם נסיון אחד להטבת המצב, אבל הוא נכשל עוד טרם שראה את אור העולם. זה היה כשקמה בוארשה קבוצת אנשים ורצתה לחקות את פעולותיה של „חברת מפיצי ההשכלה בישראל״ שנמצאה אז בפטרס־בורג ושמצודתה היתה פרושה על כל ערי „תחום המושב״. מטרת החברה היתה לייסד בתי־ספר בשביל ילדי ישראל, ספריות ולתמוך בצעירים עניים ששאפו לרכוש להם השכלה וכו׳. אבל לערי פולין לא היו פעולותיה של החברה מגיעות — איני יודע בשל איזו סיבה, אם בשל תקנות החברה שלא הרשו זאת או בגלל סיבה אחרת.

והנה קמו כמה אנשים בוארשה והגו את הרעיון לייסד חברה מקבילה לחברה הנ״ל שתפעל רק בערי פולין. ובעת ההיא עזב הירש דוד נומברג את ראדומסק ועבר לוארשה. זה היה אחרי שאיבד את כל הנדוניה שקיבל מחותנו מרדכי שפירא בחנות המכולת שהיתה לו במשך זמן לא רב בביתו של בנקיר. ר׳ מרדכי שפירא האשים אותו בכשלון ובגלל זה ובגלל עוד דברים אחרים שלא היו לרצונו של החותן, פרץ ריב ביניהם ונומברג גורש מבית חותנו ומוכרח היה לעזוב את העיר ולעבור לוארשה. בהיוודע לו על דבר החברה החדשה שנוסדה ועל מטרותיה, פתח בהשתדלות בשבילינו הראדומסקאים ואמנם הצליח להשפיע על מנהלי החברה (אגב, החברה הזאת לא האריכה ימים הרבה, היא שבקה חיים לכל חי עוד טרם שהספיקה להתחיל באיזו פעולה שהיא), שיבואו לעזרתנו. ובעיר היתה גברת אחת, ראפל היה שמה, אשתו של פקיד הפירמה פרשטר את ריכטרמן שהזכרתיה לעיל. היא היתה וארשאית ועמדה בקשרים עם החברה או עם מייסדיה והם הטילו עליה את התפקיד לארגן את הדבר. בסיועה נוסדה הקבוצה שלנו בת חמשה או ששה צעירים (לאו דוקא מבחורי בית־המדרש, אני הייתי היחיד מהם) במטרה להשתלם בלימודים עד כדי כך שנהיה מוכשרים אחרי כמה שנים לנסוע לג׳נבה ולהיכנס שם

לאוניברסיטה. לשם זה עמדו לשלוח לנו מוארשה סטודנט אחד או שניים שיכינו אותנו. אבל לרוע מזלנו, נמצאה אצל בחור אחד בפייטרקוב, שגם שם נוסדה קבוצה כזאת וגם בלודז', הרשימה של כל הנרשמים ללימודים, והבחור הזה היה דוקא בן לאב קנאי; כשנודע לו הדבר הרעיש עולמות והודיע על זה גם לראדומסק ואז הקיץ הקץ על כל הרעיון הזה עוד טרם שקבלנו אפילו את השיעור הראשון...

והנה יום אחד הופיעה ב„הצפירה" ידיעה על יהודי בשם ד"ר תיאודור הרצל בוינה, מעורכי העתון „נויאה פרייאה פרסה", שהרה והגה רעיון לרכוש את ארץ־ישראל מידי השלטון התורכי עבדול חמיד ולייסד בה „מקלט בטוח" בשביל עם ישראל בהסכמתן ובעזרתן של כל ממשלות התבל. ולשם זה הוא עומד לייסד בנק שבעזרתו הוא מקוה לאסוף את הסכום הדרוש בכדי להגשים את הרעיון הזה. והוא פונה לכל יהודי העולם שיתנו את ידם למפעל הגדול הזה ולהתחיל מיד בפעולות על־ידי ייסוד אגודות ציוניות בכל עיר ועיר ורכישת חברים לאגודות האלה.

אינני יכול להגיד שהידיעה ה„מרעישה" הזאת עוררה בקרב הקהל הראדומסקאי את ההד הדרוש שידיעה כזאת עלולה היתה וצריכה היתה לעורר. הקהל בכללו — מלבד יחידי סגולה מעטים — נשאר אדיש לכל הענין. אל רובם של יהודי העיר, אלה שהיו רחוקים מקריאת עתון, בכלל לא הגיעה הידיעה. חלק, אמנם, קרא או שמע עליה אבל לא האמין באמיתותה. חלק אחר שלל בכלל את הרעיון: „כלום לא יצא מזה" — טענו. לא היהודים יסכימו, כי עדיין לא איכשר דרא, ואפילו יסכימו היהודים, לא יסכימו הגויים. היהדות החרדית, כידוע לנו, לא לבד שנשארה אדישה אלא שהכריזה תיכף מלחמה על כל אלה שדגלו ברעיון. היחידים שהתרשמו מאוד מהידיעה והתלהבו מהרעיון היו, מלבד כאמור לעיל, אנשים ספורים בעיר, כמה מצעירי בית־המדרש שכבר נתפסו לרעיון „חבת ציון" מקודם. גרמה לזה במידה ידועה העובדה, שהידיעה פורסמה בעתון „הצפירה" ושעורכו של העתון בימים ההם, ר' נחום סקולוב ז"ל, התיחס אליה ברצינות ובכובד ראש בניגוד לעמדתו הקודמת עד אז. היה הבדל גדול מאוד ברוח שני העתונים העבריים של אז: „הצפירה" ו„המליץ". בעוד ש„המליץ" דגל בלאומיות וב„חיבת ציון" והן תפסו את חלקו הגדול ביותר של העתון, היה רוב החומר של „הצפירה" מוקדש לשאלות מקומיות ולהשכלת העם וחלקם של תנועת „חיבת ציון" והחיים בארץ־ישראל תפס מקום מועט בעתון. אדרבה, סוקולוב התיחס לפעמים בקצת בטול לענינים אלה. והנה התחילה אז „הצפירה" להתייחס לרעיונו של הרצל ז"ל, כלומר לרעיון הציוני, בנעימה שונה לגמרי.

ובכן הגיע הזמן לגשת לפעולות ולהתחיל בעבודה מעשית, אבל תיכף נתברר לנו שלא כל כך קל הדבר. הבחורים הנלהבים ביותר לרעיון נרתעו אחד אחד משהגיעו הדברים לידי מעשה והם נתקלו בהתנגדותם של ההורים. ההורים, על־פי־רוב „חסידים" או סתם יהודים פשוטים, שהתיחסו לכל הענין בשלילה גמורה, התנגדו התנגדות נמרצת ביותר ואפילו אלה מן ההורים שהתנגדו פחות אל עצם הרעיון, לא הסכימו שבניהם יעסקו בזה. חבל היה להם על הזמן ועל ביטול התורה שזה עלול לגרור אחריו.

רק שלושה היינו שהיתה לנו האפשרות לפעול באופן חפשי, מבלי התנגדות כלשהי מצד הורינו. הנה אנוכי, אבי ז"ל נמנה אמנם על חסידי ראדומסק, בשבתות היה מתפלל במניינו של הרבי ז"ל אף כי התפילה נגמרה באחת וחצי אחרי הצהרים, לא החסיר אפילו „שולחן" אחד שלא היה נוכח בו ובענייני מסחר או עניינים משפחתיים לא היה עושה דבר וחצי דבר מבלי לשאול את פי הרבי ומבלי הסכמתו. אלא שהיה מאלה שדגלו בשיטה: „אחוז בזה וגם מזה אל תנח ידך". ועם היותו יהודי חרד וירא שמים במלוא מובן המלה, היה גם אוהב לקרוא ספרים חילוניים בעברית ובפולנית וגם כתב עברית יפה, דבר שהיה אז חזון בלתי נפוץ. אהב גם לרכוש לו בכל הזדמנות שבאה לידו, ספר עברי או „מאסף" מספרות ההשכלה. הוא היה גם אחד מ„חובבי ציון" המעטים בעיר. בהתחלה אמנם הססתי במקצת מלצאת בפרהסיא ולהצטרף אל הציונים ובפרט להושיט להם עזרה במה שיכולתי, כי לא ידעתי עד היכן „חובבותו" של אבא מגעת. אולם להפתעתי נתבדו חששותי ואבא לא הפריע אותי בזה במאומה.

השני שגם לו היתה יד חפשית בפעולה הציונית היה קרוב שלי, עזריאל פרז'רובסקי, בנו של ר' איצ'י פרז'רובסקי, סוחר באריגים. והשלישי היה גיסי — ר' אברהמצ'י מינסקי ז"ל. הוא שרת שרות גדול את העסקנים הציונים הראשונים בייסוד האגודה. חותני ר' בריל ויטנברג ז"ל, אביו (חורגו) של אברהמצ'י, היה המוהל הראשון בעירו ובסביבתה והוא היה רגיל לרשום לפניו את כל הנמולים על ידו (אז עלה כבר מספרם לכמה אלפים) ואברהמצ'י אהב לטפל ברשימות אלה, הכניס בהן סדר והוסיף עד כמה שאפשר היה, על יד כל נמול פרטים שונים על חייו, כגון שמות ההורים, מעשיהם, תאריך הלידה וכו'. מרוב טפול ברשימות אלה נעשה במשך הזמן למעין „אנציקלופדיה חיה" של כל ילידי העיר, עד כדי כך שהעיריה התחילה לנצל אותו ולהשתמש בספרו בכל שעת הצורך, עד שבמשך הזמן ייסדו בעיריה „שולחן יהודי" מיוחד לכל ענייני היהודים ואברהמצ'י נעשה למנהלו... ובגשת משה לבקוביץ לייסד את האגודה הציונית הראשונה בעיר, נעזר בהרבה בכרטיסיתו של אברהמצ'י ז"ל.

מלבד שלושתנו איני זוכר אף אחד מבחורי בית המדרש שהעיזו לגלות את הסוד שציונים הם, הגם שציונים נאמנים היו. כי לו למשל היה אברהם משה קלקה (אחיהם של יהושע והניך), שהיה אחד המשכילים שבבית־המדרש מעיז לגלות שציוני הוא, היה ר' טוביה קלקה אביו, החסיד האמשינובי הקנאי, בוודאי מגרש אותו מביתו. והוא הדין במשה לוריא, בנו של יוסקה לוריא או בר' יעקיל סופר, בנו של ר' ליב פישל סופר, שניים אלה, הגם שלא היו נמנים על המשכילים, היו ציונים מסורים ובחפץ לב היו משתפים פעולה עם הציונים אלמלא מורא אבותיהם עליהם.

ולמען האמת עלי להעיר כאן, כי לא בחוגי החסידים הקנאים בלבד נתקלה הציונות בראדומסק בימים הראשונים בהתנגדות־מה, אלא אפילו בחוגי האינטליגנציה היהודית בעיר. ואיני מתכוון כאן אל האינטליגנציה המתבוללת, אלא לאינטליגנציה שהיתה קרובה להמוני־העם — התיחסו אליה בהסתייגות־מה. כמעט כל משכילי העיר שמנינו לעיל, עמדו כולם מרחוק ולא הצטרפו בגלוי לאגודה החדשה.

בין מייסדי האגודה הראשונים נמנו דוקא יהודים כאלה שאיש לא פלל שמסוגלים הם בכלל להתפס לרעיון הזה. הנה משה לבקוביץ ז"ל, היו"ר הראשון של ציוני ראדומסק, יהודי לגמרי לא ידוע בעיר עד אז. רק לפני זמן קצר חזר לראדומסק מלודז' בה ישב כמה שנים. יהודי עממי, לא קרוב ביותר למקורותינו; עברית בכלל לא ידע (הוסכם בינינו שאני אלמד אותו עברית והוא ילמדני לנגן בכנור, אלא שמשום מה לא יצא הדבר לפועל). ודוקא האיש הזה התמסר לעבודה הציונית בלב ובנפש, הכניס את עצמו, ראשו ורובו לתוכה אפילו עד כדי הזנחת פרנסתו הקשה. הוא היה איש שיחה להפליא. אפשר היה לשבת אתו שעות שלימות ולהקשיב בענין רב לשיחותיו הנעימות. השפעתו על הציונים המעטים בעיר, בימיה הראשונים של הציונות בראדומסק, היתה כבירה. הוא היה מיסדה של האגודה הציונית ונשאר היו"ר שלה בכל שנות קיומה.

והנה ליאון רוז'ביץ שהזכרתי לעיל. בן למשפחה מתבוללת שבכלל לא היה לה שום קשר עם יהודי העיר. אביו, וכן אחיו הקשיש ממנו, התרחקו עד כמה שהיה רק אפשר, מלבוא באיזה מגע שהוא אתם. איש שלא קבל שום חנוך יהודי היה דוקא מן הראשונים שהצטרפו לאגודה והיה מן הפעילים בה ביותר.

מאידך גיסא הצטרפו הראשונים לאגודה הציונית אנשים שבחינוכם ובהשקפת העולם היהודית שלהם היו רחוקים מליאון רוז'ביץ וכדומה לו, כרחוק מזרח ממערב, כמו אברהם דוד בריל, אברהם משה

וקסמן, מאיר שיטנברג, ראובן ליברמן ועוד. היו גם שלא נכנסו בתורת חברים, אבל היו ידועים בעיר כציונים נלהבים. יהודי כקופל גלידמן (בנו של אברהם ליב גלידמן מי שהיה משמשו של ה„תפארת שלמה" ז"ל), יהודי חרד בכל מאודו וחסיד נלהב של הרבי ויחד עם זה יהודי עני ומדוכא, עובד הקהילה ותלוי בדעתה. כשמש בית המדרש, נתמסר בכל לבבו ובכל נפשו לרעיון הציוני ולא היסס מלנ־הל תעמולה נמרצת לטובתו בלי מורא ופחד בין כל באי בית מדרשו.

ובהזכירי כאן כמה משמות הציונים הראשונים בראדומסק אני מוצא לחובתי להזכיר גם „ציוני" מטפוס אחר לגמרי, והוא — מיכאל „שואב המים". היה הדיוט שבהדיוטות שבודאי לא ידע צורת אות ובטוחני שלא ידע אפילו מה זה ציון, איפה היא נמצאת ומה עומדים לעשות בציון הזו... היהודי הזה היה תמיד מן הראשונים שהביא את פרוטותיו המעטות שרכש לו בזיעת אפיו, אם כדמי חבר ואם בתשלום ע"ח מנית הבנק הקולוניאלי וכו' וכו'. וככה נוסדה האגודה הציונית בראדומסק שכחברים נרשמו בה רק יחידים מכל חוגי האוכלוסיה. הרוב הגדול מיושבי העיר נשאר מן הצד, הגם שחלק ידוע מהם התיחס בחיוב לרעיון הציוני אלא להצטרף בגלוי לאגודה לא העיז.

מה היה היקף פעולותיה של האגודה הציונית בראדומסק אחרי הוסדה? כפי שאני זוכר היו פעולותיה מצומצמות מאד. כל העבודה התבטאה כאן במכירת שקלים ובקריאת „המכתבים החוזרים" של ד"ר ברנשטין־כהן ז"ל, מנהל התעמולה הציונית, לפני החברים ע"י משה לבקוביץ. בניגוד לערים אחרות לא היתה התנגדות חזקה לציונות, לא מצד החסידים ולא מצד הפועלים, שהיו מעטים בעיר ואפילו לא מצד רב העיר. כל ההתנגדות לציונות בראדומסק היתה רק פסיבית ולא עוררה שום תגובה. אפילו ה„חצר" בראדומסק לא לקחה שום חלק במלחמה בציונות.

חסידות ראדומסק עמדה תמיד מן הצד. קו זה נקטה במשך כל השנים עד למלחמת העולם השניה. היה לי אח בלודז' שבביתו נתבשלה הפוליטיקה הגבוהה של חסידות ראדומסק ואני יודע שבכל פעם כשפרצה מלחמה בלודז' בין החסידים לבין המחנה הלאומי או בין חסידי גור לבין חסידי אלכסנדר — דבר שקרה לעתים קרובות, ביחוד בימי בחירות, היו תמיד נסיונות מצד הצדדים הלוחמים למשוך את חסידי ראדומסק לתוך המלחמה, אבל תמיד ללא הועיל.

לדאבוננו הגדול לא האריכה הציונות ימים לא בראדומסק ולא בכל רחבי רוסיה הגדולה. אחרי שנים מספר הקיץ הקץ עליה. השלטון הצארי, בקדשו מלחמה כבדה על תנועות הפועלים היהודים והסוציא־ליסטים, הנחית מכה קשה גם על הציונות, אם מתוך שלא ידע לעמוד על ההבדלים שבין התנועות האלה או מתוך רשעות... ואחרי זמן קצר של פעילות ציונית נאסרה התנועה בכל רחבי רוסיה והיתה לבלתי לגלית ונאלצה לרדת למחתרת. אמנם טובי הציונים לא כל כך בנקל הניחו את נשקם ונכנעו לגזירה הקשה ובכל מיני אמצעי הסואה ידעו להמשיך את העבודה למרות האיסור הרשמי. אולם מובן מאליו שהעבודה לא היתה יכולה להיות כל כך פוריה כמו בשנים הקודמות ועד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, כבר לא היה רישומה של התנועה הציונית כל כך ניכר ברחוב היהודי כמו בשנותיה הראשונות.

והנה פרצה המלחמה העולמית הראשונה ואבותיהם של הנאצים ימ"ש אם מתוך שיקולים פוליטיים, בכדי לרכוש את דעת הקהל היהודי לצדם או בגלל גורמים אחרים, החליטו להתיר את הרצועה ולהרשות שוב את העבודה הציונית, ומובן מאליו שהתגובה מצד הרחוב היהודי לא אחרה לבוא. קמה התעוררות גדולה ואגודות ציוניות החלו צצות בכל ערי פולין, חדשות לבקרים. וכרגיל נוסדו האגודות הראשונות בכרכים. ערי המדינה פיגרו במקצת. היו אמנם ערים יוצאות מן הכלל, שהיו יותר זריזות למצוה, ביניהן אפילו ערים קטנות ביותר, אבל ברוב המקומות התחילה תחית הציונות קצת בעצלתיים אם מתוך חוסר ב„פעילים" ואם מסיבות אחרות, ואחת מהערים האלה היתה גם ראדומסק.

בעת ההיא חזרתי לראדומסק כפליט. היה זה בשנת המלחמה הראשונה כשהדים מההתעוררות הלאומית שהקיפה את האוכלוסיה היהודית ברוב ערי פולין הגיעו גם לעירנו והציונים הותיקים שלה התחילו כבר מדברים על הצורך בחידוש העבודה הציונית. כשחזרתי לראדומסק נעשיתי למתפלל קבוע בשבתות בבית המדרש של קופל. את מקומי קבעתי לי על־יד שולחן שעמד בכותל המזרחי מימין, שכל היושבים על־ידו היו ממכירי הישנים וכולם מי שהיו ציונים. ישבו שם: ברייש שטטלר, מנדיל פינזילבר, יצחק פצנובסקי, הלל זומבק (שהיה אז גבאי בבית המדרש), ברייש שטיצקי וגם שני האחים גולד, נחמן ודוד. בכל שבת ושבת במשך כל התפילה דשנו רק בבעיה הזאת: איך לקומם את הריסות האגודה הציונית בעיר ולחדש את ימינו כקדם. אלא שלכלל איזו שהיא פעולה לא הגענו. חסר היה הגורם המעורר אשר יפיח רוח חיים בעצמות היבשות... והנה הוא בא.

היה זה בבקרו של יום ששי לשבוע חורפי, בשנה השניה למלחמה, כשנכנסתי לחנותו של גיסי יעקיל ויטנברג ז"ל וראיתי שם איש אחד בלתי מוכר לי. עם היכנסי לחנות פנה ויטנברג אל האיש בהצביעו עלי: „הנה נכנס יהודי ציוני שאדוני יכול להרביץ בו ככל העולה על רוחו. אם עד היום הזה אין בראדומסק אגודה ציונית רק הוא אשם בזה". היה זה ד"ר מאיר קלומל ז"ל, היו"ר של הועד המרכזי של ציוני פולין שנוסד אז בוורשה. ד"ר קלומל היה אחד מאלה שעליהם נאמר: „ראיתי בני עליה והנם מועטים", מהמעולים שבמנהיגי הציונות הפולנית, תלמיד חכם מיוצאי ישיבות ליטא, ד"ר לפילוסופיה והעיקר ציוני בלב ובנפש. בחייו הפרטיים היה סוחר בנייר והיו לו כמה לקוחות בראדומסק כגון ויטנברג, פיינסקי, גלברד ועוד. בגלל המלחמה נותקו הקשרים ביניהם והנה בא לחדש אותם.

ד"ר קלומל התחיל להרביץ בי אחת ואחת... איך זה קהילה כקהילת ראדומסק, עיר ואם בישראל, אינה מתביישת להשאר באדישותה ולקפוא על שמריה בזמן שכל העם, בכל תפוצותיו, כבר קם לתחיה? ובמשך שעה ארוכה לא פסק מלהעיר את אזני למוסר ודבריו, ממש, חוצבי להבות. בסופו של דבר הוסכם בינינו: היות והוא מוכרח לשבות את השבת בראדומסק (הוא היה יהודי דתי ולא נסע בשבת) ינאם לנו נאום „ציוני" ויעורר את העם משנתו.

תיכף גייסתי כמה מן הצעירים שנכנסו במקרה לחנות, את דוד קלעי, את יעקעל אהרונוביץ (אחר כך ד"ר אהרונוביץ) ועוד כמה והחילונו בהכנות. ולא יצאה שעה קלה והשמועה על דבר האורח החשוב והרצאתו מצאה לה כנפים בכל העיר. למחרת בשבת לפנות ערב התאספו כמה מנינים מבני העיר, ברובם צעירים, באולם „קולטורה" דומני היה שמו. הוא נמצא ברחוב סטשאַלקובסקה בבית שפלטין ונמסר לנו בעזרתו של יוסיל פיאַרמן, שהיה אז מעסקני הנוער ולי היתה במדת־מה השפעה עליו.

ד"ר קלומל הרצה לפנינו הרצאה יפה ומעניגת מאד שהשאירה, כפי שאני זוכר, רושם חזק על הנאספים. ההרצאה נגמרה בשעה שש בערך והיות והרכבת לוורשה יוצאה רק בשעה אחת עשרה ולא רצינו להשאיר את ד"ר קלומל לכל שעות הערב בודד לנפשו, הוחלט בינינו לארח אותו באחד הבתים ולבלות אתו את שעות הערב. בחרנו בביתו של משה לבקוביץ' שמשום מה לא נוכח בהרצאה. כמלויו של ד"ר קלומל נבחרו: מנדיל פינזילבר, דוד קלעי ואנכי. בביתו של לבקוביץ התחילה כל הפרשה מחדש. ד"ר קלומל הרביץ בנו שוב פרק בציונות עד שבאותו ערב הוחלט על ייסוד אגודה ציונית חדשה בעיר. וכאן צפה ועלתה שאלת המקום, כי להשיג דירה בראדומסק אז היה לא מן הדברים הקלים ביותר. אולם גם שאלה זו נפתרה במהרה. ישב אתנו אז משה בוגייסקי, בנו של דוד בוגייסקי, שהיה פעם תלמידו של לבקוביץ' ובאותו ערב בא אל מורו לשעבר. כששמע איך אנו מתלבטים בשאלת הדירה בשביל האגודה, יעץ לנו עצה טובה היות ובבית אביו

נמצא בית־כנסת שהיה פעם, לפני שנים, בית הכנסת של הציונים וכיון שנמצא בו המנין של „בקור חולים" (או של איזו חברה אחרת) והיות וחברה זו אינה משלמת מכמה חדשים שכר דירה ואביו עומד להוציא אותה אלא שהוא מהסס משום: מה יאמרו הבריות, הוא מיעץ לנו לפנות לאביו בהצעה, והוא בטוח שבמקרה כזה, דהיינו, להשאיר בית הכנסת במקום אלא להחליף את השלט, יסכים אביו בחפץ לב.

אנחנו מצאנו את עצתו נכונה ולמחרת נשלחה לדוד בוגייסקי משלחת בת שלשה אנשים: מנדיל פינזילבר, יעקיל ויטנברג ומשה ריכטרמן והענין נגמר בשעה טובה ומוצלחת. מאז נוסד „בית יעקב".

✶

אלה הם זכרונות על עירנו ראדומסק מחמש השנים האחרונות של המאה הקודמת, מלבד השורות האחרונות על ייסוד אגודת „בית יעקב" שזכיתי להיות בין מיסדיה ומנהליה. יתכן שכמה פרטים בזכרונות אלה אינם מדוייקים כל צרכם, יתכן שכמה אישים חשובים מבני העיר שצריכים היו להזכר כאן לא נזכרו מתוך שכחה ולהיפך, אפשר שכמה דברים שהודגשו על ידי הדגשת יתר ייראו אולי בעיני אחרים כפחות חשובים או בלתי חשובים כלל ועיקר. לא התכונתי לכתוב „היסטוריה". רציתי רק לתרום גם אני, בין השאר, את חלקי הדל בהצגת „ציון" לזכר קדושינו וטהורינו שהושמדו ונטרפו על־ידי החיות הטורפות הנאציות ימח שמם וזכרם.

עדת קדושים וטהורים

הרב יחיאל ויינטרויב

יפקוד ה' אלוקי־הרוחות את כל בני עירנו ויצרור בצרור החיים את כל העדה הקדושה — אנשים, נשים וטף, אשר עלו על מוקד על לא עוול בכפם, ע"י עם טמא ומחריב עולם. יכון אלוקי־ישראל את זכרונה של עדת קדושים וטהורים זו.

א. דיינים ושו"בים

ר' יואל דיין

ר' יואל היה אחד הדיינים בבית־הדין בראדומסק בימיו של ר' שלמה הכהן. ר' יואל היה תלמיד־חכם גדול מנכדי ר' יואל סירקש בעל ה„ב"ח" („בית חדש" על „שולחן ערוך"). וממקורביו של ר' שלמה הכהן ואנשי־סודו.

אברהם סופר

היה סופר מצוין וחכם גדול; אמרותיו היו נישאות בפי־כל הרבה שנים אחרי פטירתו, ובעד ספריו שילמו הרבה כסף. היתה לו בת אחת, והרבי בעל „תפארת־שלמה" ציווה לקרוא לה „בובלה" עד שתיכנס לחופה, ומאז יקראו לה בשם „פרימית". היא היתה אח"כ אשת הרבי יעקב־דוד זצ"ל.

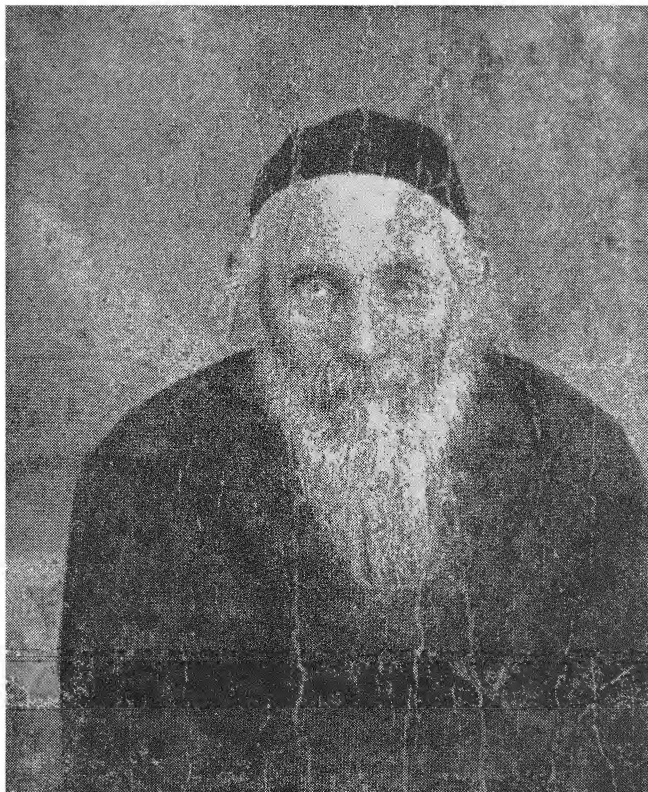
ר' שמואל זלוור

ר' שמואל היה אחד מדייני ראדומסק, לימי זקנתו. ר' שמואל היה תלמיד חכם והשאיר אחריו חיבור בכתב־יד בשם „שם משמואל". נפטר בן ע"ד שנה בשנת תרס"ב. שימש בדיינות בימיו של ר' צבי־מאיר הכהן.

ר' ישראל זלוור

ר' ישראל זלוור, בנו של ר' שמואל דיין הנזכר, היה לדיין עוד בחיי אביו, בשנת תרנ"ב. ר' ישראל היה תלמיד־חכם, נסמך להוראה ע"י הגאון ר' אברהם בורנשטיין מסוכטשוב, בעל „אגלי טל" ומהגאון ר' יואב יהושע מקינצק בעל „חלקת יואב".

ר' ישראל היה למדן גדול ועסק בעבודת ה' תמיד, בעל הדרת פנים, ולומד תורה ודעת בבית התפילה שלו עם קהל ועדה. מחשובי חסידי סוכצ'ב ובעל תפילה בימים נוראים אצל הרבי מסוכצ'ב. זכורני שהיה פעם ענין, עת עבר הבית, בו היה בית התפילה שלו, לידי איש אחר, שרצה לבטל את בית התפילה שהיה קבוע בו שנים רבות. משבאו פעם להתפלל מצאו את ביהכ"נ שם מחולל: ספרי תורה וכל החפצים מוצאים והקירות והרצפה מלוכלכים. אז הוציא דיבור מפיו, שכל מי שיש להם חלק בדבר, לא יוציאו שנתם ואמנם דבריו נת־קיימו. תוך חצי שנה מתו שני בחורים שהיה להם יד בדבר וגם בעל הבית החדש עצמו לא יצא נקי ועל משפחתו נגזר חורבן גדול.

הדיין ר' ישראל זלוור

ר' חנוך הנך זלוור מו"ץ

ר' חנוך הינך ז"ל שימש דיין בראדומסק אחרי אביו הדיין ר' ישראל ז"ל. בעל מידות טובות, עדין נפש ומשכמו ומעלה. עד שנתקבל לרב היתה לו חנות מכולת בבית ר' אבא שוורץ אולם כמעט שלא עסק במסחר. יומם ולילה ישב ועסק בתורה ובחסידות. היה אוהב ישראל וחביב על הבריות.

ר' יוסף־אליעזר בוקי מו"ץ

ר' יוסף אליעזר זכה להתקבל ברבנות מתוך שקידה גדולה. היה בקי ורגיל בכל דין והלכה וידעם על בוריים במקורם. מלמד היה דעת דברי חז"ל באגדה ובהלכה בבית התפילה של „החברה קדישה" ויצא ידי חובה של שוני הלכות. תמים היה במעשיו וענוותן גדול. בפולי־

טיקה לא התערב והיה מקבל כל אדם בסבר פנים יפות. אהוב על הבריות היה ר׳ יוסף אליעזר וכל בני העיר כיבדו אותו ואהבוהו. רבים היו באים אליו לשאול שאלות, שכן גר היה במרכז העיר, והיה מן המצויינים בהלכה. הוא נפטר בשם טוב והשאיר אחריו את בנו, אשר כיהן אחריו ברבנות בעירנו ראדומסק.

טוביה מו״ץ בוקי

בבחרותו היה ר׳ טוביה בחור משכיל ויתכן שאף לא עלה במחשבתו לשמש אי־פעם ברבנות, שכן ביקש לקיים הלכה למעשה את המאמר: „אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות״. הוא לא הסתפק בידיעות העמוקות שקנה בתורה ונתן לבו גם להוויות העולם הזה והיה מעורב בין הבריות. רק לאחר פטירת אביו הרב ר׳ יוסף אליעזר ז״ל שהשאיר אחריו אלמנה וילדים ללא מקור פרנסה הירבו רעיו להפציר בו לקבל את כתר הרבנות, שביקשו בני העיר לעטרו. כאב כן בנו השתמשו ברבנות לא כקרדום לחפור בו. שניהם היו אהובים ונעימים וענוי־רוח ועסקו בתורה ומעשים טובים לשמה.

ר׳ טוביה הגדיל בכך אף מאביו שכן אביו היה ספון בין ד׳ אמות של הלכה ולא התערב בעניני העיר הרבה ואילו ר׳ טוביה התערב בכל עניני הציבור והיה תמיד ראשון לכל דבר. דבריו היו נשמעים שכן תמיד כלכל אותם בטעם ובתבונה ובפניו שהביעו אצילות וטוב לב כבש את כולם. מסור היה לעיר בכל נימי נפשו והיה דורש שלום ירושלים; ייתכן שהעול הכבד שרבץ עליו הפריע לו להפיק רצונו וכך לא הספיק להגיע למחוז חפצו ולמשאת נפשו ירושלימה. אולי לא רצה להשאיר בלא מנהיג את העדה הקדושה אשר בה כיהן מורה צדק במקום אביו. ייתכן וידיעתי אינה מספקת שכן לא הייתי מצוי בראדומסק בסוף הימים, אבל ספרו לי אודותיו ועל מעשיו הגדולים אך טוב. ר׳ טוביה ז״ל נספה עם השואה ביחד עם כל העדה הקדושה של עירנו. כשאני נזכר בקדושי עירנו, רבבות אלפי ישראל צעירים וצעירות, זקנים וזקנות, אנשים נשים וטף אשר דמם נשפך כמים מקוננת נפשי ובוכה באין הפוגות. איך עלה בידי חזיר היער להפיל הגדר, להיכנס לפרדס היפה הזה להחריבו ולכרסם אותו. לעקור ארזי הלבנון עד השורש. בני ראדומסק, יהי זכרון אחינו חרותים על לוח לבנו ולא ימוש מאתנו עד בוא העת בה ינקום ה׳ בעמלק של זמננו על כל אשר עולל לנו.

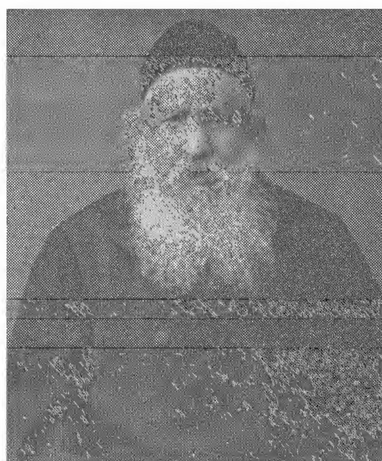
בית השו״בים

לדאבון לבנו לא שרדו רבים מבין הראדומסקאים היודעים את קורות עברה של העיר ומן הראוי לספר קורות העבר. לפני מאה שנה בערך היתה מתגוררת בסלוסטוביץ, כפר ע״י ראדומסק, משפחה גדולה שהתפרנסה בדוחק. פעם עברו כפריים סמוך לבית המשפחה והבחינו שהתריסים סגורים לאור היום. דפקו בדלת וכשלא נענו להם פרצו הדלת ומצאו כולם הרוגים באכזריות גדולה. לאחר חיפוש מצאו תינוק אחד חי שהיה חבוי תחת המטה. לקחו הילד הזה והביאו אותו לעיר פלבנה הקרובה שם אסף אותו חייט לביתו. גדל הילד וכשהיה בן שמונה התחיל לעבוד וכתמורה בעד העבודה, תפירת כפתורים, קיבל קופיקו אחד בעד מספר מסויים של כפתורים. הילד היה מצרף פרוטה לפרוטה עד שהיה בידו לקנות בתים גדולים.

כידוע היה בית יעקב ארליך (פיונטק), קרקובסקי 9, כמעט קהילה בפני עצמה. שכן כל השו״בים התרכזו בחצר הזאת ורוב מלמדי העיר, הקצבים, הרב, הרופא, החייט הסנדלר, האופה כולם התרכזו בחצר בית יעקב ארליך.

ר׳ נח שו״ב רובינשטיין

היה בזמנו מן הצדיקים המפורסמים, תלמיד הרבי מלובלין. מאשתו זאת היה לו בן יחיד הוא ר׳ חנוך הענך אשר היה אחריו שו״ב. אשתו מתה עליו בעודו צעיר והוא נשא אשה שניה; היו לו ארבעה

ר׳ נח שו״ב רובינשטיין

בנים ובת. שני בניו טוביה ומנדל זכו לעלות לארץ, ר׳ נח ז״ל היה גבאי של בית חסידי גור בזמן שביה״ח היה עוד בחצר של אהרן־וולף ברחוב צ׳נסטוכובסקה.

היה מחשובי השו״בים בעירנו ונפטר בשיבה טובה ובשם טוב ואחריו נתקבל בנו ר׳ חנוך הענך במקומו. ר׳ הענך שו״ב בעל מזג טוב היה ונוח לבריות וקיים המשנה: „היה מקבל כל אדם בסבר פנים יפות״. הפרנסה היתה מצויה אבל היה לו צער גידול בנים הרבה. נפטר בדמי ימיו ואבל גדול היה במותו. בנו הירש מאיר עוד היה צעיר לימים ולא היה נשוי ובכל זאת נתקבל לשו״ב.

ר׳ הירש שו״ב מאיר

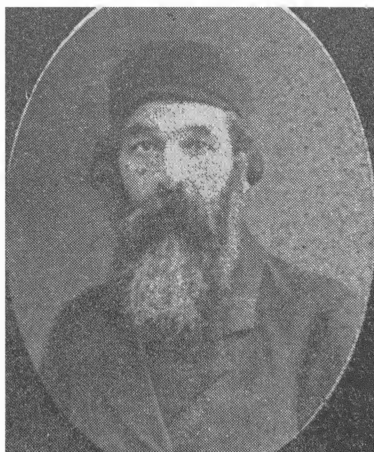
בחור נחמד היה והוא שפירנס את כל בני הבית, האלמנה והיתומים שנשארו אחרי אביו. בני הקהילה האיצו בו להתחתן והוא נשא אשה מעיר לודז׳.

ר׳ מיכאל שו״ב פוזננסקי

מחסידי וורקו־אמשנוב היה שו״ב מצטיין, איש חסיד ומכובד בעל מחבר ספרים בעניין שו״ב ונתקבל ספרו כספר חשוב; היה רגיל לומר „אימרות״. אהוב על הבריאות ובעבודתו היה לבלי חת. בין השו״בים בראדומסק היה הוא הרוח החיה. הוא נפטר בשם טוב ובשיבה טובה ונתקבל אחריו בנו ר׳ יחזקאל.

ר׳ יחזקאל שו״ב פוזננסקי

תכונותיו היו כשל אביו ז״ל. מעורב בין הבריות היה, בעל מוצלח בעבודתו; שני בניו היו לשו״בים בחייו, בנו יצחק היה שו״ב

ר׳ יחזקאל שו״ב פוזננסקי

בעיר מרפא בצ׳כיה, ור׳ יחיאל פוזננסקי גר בצרפת. ר׳ יחיאל נשא את בת ר׳ יוסף בר גלברד בעל חנות לשעונים בשוק. ניחן במידות טובות והיה ער לכל דבר טוב, חונן דלים ומשיא יתומים.

ר׳ אברהם־יצחק שו״ב בוטשן

בעל שעור קומה היה. ככל השו״בים היה אף הוא ואשתו מכניסי אורחים ועשה צדקה וחסד ביד נדיבה; לפני שנתקבל ר׳ אברהם יצחק לשו״ב היו ישיבות הרבה בעיר ולא יכלו להחליט לבחור לשו״ב עד שאמר האדמו״ר בעל „כנסת יחזקאל״ שהוא מבקש מכל הנאספים בישיבה לתת לו סמכות למנות שו״ב, וכל החסידים לא יכלו לסרב לו והסכימו כולם. אז שלח האדמו״ר לקרוא את אבא הרב ר׳ יעקב דוד זצ״ל ונתן לו להוצאות הדרך ואמר לו השו״ב שתביא הוא יהיה לשו״ב. ר׳ יעקב דוד נסע למקומות מספר ונתקבל אז ר׳ אברהם יצחק. כך דאג כב׳ אדמו״ר זצ״ל בעל „כנסת יחזקאל״ שלא תהיה מחלוקת בעיר.

ר׳ אבאלע שו״ב תמר

יליד צ׳נסטוחוב היה, בן לתלמיד חכם שלמד בישיבה בעיר צ׳נסטוחוב. אחיו מופלג גדול בתורה, משמש ברבנות בוועד הקהילה בתל־אביב.

ב. בסוד חסידי סטריקוב

במרכז החצר הגדולה של בית ר׳ אבא שוורץ ז״ל, מובדל משאר הבתים, ניצב לו בית־הכנסת של חסידי סטריקוב. להלן נזכיר את באי בית־הכנסת החשובים.

ראש וראשון היה הרב — ר׳ יעקב דוד ז״ל. על חסידיו נמנו כל מתפללי בית־הכנסת „ביקור־חולים״, קרוב לארבע מאות בעלי־בתים, אנשים ישרים ופשוטים, אשר חיבבו את רבם חיבה יתירה.

ר׳ ישראל טיברג ז״ל. חסיד ועניו שהיה מעורר ענין רב בסיפורי צדיקים שהיה מספר והיה מתפלל בהתרגשות רבה עד שהוזיל דמעות בתפילתו. רגע לא ביטל והיה יושב על התורה ועל העבודה.

ר׳ מנדל לחמן ז״ל, היה עמוד התווך בבית־הכנסת. בהתלהבות שבקדושה עשה גדולות בצדקה ובגמ״ח ושמו היה לתהילה בכל העיר.

ר׳ מרדכי מנדל הרשברג ז״ל. היה נמנה על יקירי העיר ראדומסק. זכורני את ההתרגשות שאחזה בו לכשהיה החזן אומר „יום כיפור קטן״ ער״ח בבית־המדרש הגדול בניגון המסורתי. אם היה בדרך וחשש שמא ולא יהיה סיפק בידו להתפלל מנחה במנין, נהג לשכור כרכרה שתסיעו ישר לביה״מ שלא יאחר ח״ו מנחה במנין.

ר׳ ליבקי דונסקי ז״ל. עבודתו היתה עבודת הקודש ועסק יומם־ולילה בתורה ובחסידות. היה בעל קורא בבית־הכנסת הגדול והיה שם בעל שחרית בימים הנוראים. לאחר מכן היה נוהג אף לבוא לבית־החסידים כדי להתפלל שם כל התפילות. הוא קרא בתורה והיה בעל תוקע טוב, והתפלל מוסף ונעילה וגם „כל נדרי״. חביב היה האיש, עדין נפש ויקר, תמים במעשיו חסיד ועניו.

ר׳ יצחק שאיה חתן ר׳ בריל שנקר ז״ל. אי אפשר לשכוח את האיש עדין הנפש הזה שהיה חביב על כל מכריו וכן את גיסו ר׳ מאיר לוינריך, שהבליג בעוז ובגאון על כל שעבר עליו ולא התרעם ח״ו.

ר׳ חיים ורגון ז״ל. איש תמים במעשיו, חסיד ועניו. היה בין המשוררים, שעזרו לשלמה חזן ע״ה ואף ידע לכתוב תוים.

ר׳ ברישל יורקביץ. מזקני החסידים היה, נוהג לחלק יי״ש ביום הלימוד ותמיד היה יוצא ידי חובת כולם.

וייזכרו עוד החסידים והתמימים: ר׳ מאיר נפתלי ינובסקי; ר׳ ישעיה גריכטר, בן ר׳ דוד גריכטר, שזכה בשעתו לשני שולחנות והיה עדין נפש וחסיד; ר׳ דוד מאיר׳ל ור׳ גרשון קמינסקי, חסידים וענוי ארץ; ר׳ ליבל נורדמן, איש תם וישר, חתן ר׳ ישראל׳ק טיברג, וגיסו ר׳ ליבל נורדמן, איש תם וישר, חתן ר׳ ישראליק אוהב תורה; ר׳ דודל רפופורט, חתן ר׳ הניך שו״ב, בן הרב ר׳ משה רפפורט, תלמיד חכם ואיש מצוין חביב ונחמד; ר׳ חיים רפפורט, שעסק בצדקה וחיזק ידי עניים בסתר; ר׳ הירשל, חתנו של ר׳ צבי ויצנטובסקי, איש מצוין, אהוב על רבים; ר׳ ישראל־אהרן לנדוי ור׳ ישעי׳ זילברשץ ועוד.

אין באפשרותי לפרט את שמות כל מתפללי בית־כנסת זה, שהצטיין בחוג מתפלליו המכובד, כולם חסידים ואנשי־מעשה מצוינים בעיו.

חבל על דאבדין ולא משתכחין. עלה הכורת, גדע האילן עם השורש וקצץ הענפים הם נשיהם וטפם. אין בפינו מלים לבכות את האבדה הגדולה לבית ישראל.

ג. גירסא דינקותא

מלמדי התינוקות היו חלק בלתי נפרד מן ההוי של העיר. לר׳ יהושע פחטר, לר׳ מיכאל מלמד ולר׳ יוסף בר היו שולחים כל ילד שהגיע לגיל שלוש שנים. כדי שלא יסתכל הילד בשום דבר טמא היו הוריו עוטפים את הפעוט בטלית ונושאים אותו לחדר ללמוד שם אותיות „אלף בית״. באופן זה התחילו להרביץ תורה לילדי ישראל.

לכל אחד מהמלמדים היתה שיטת לימוד משלו ושיטת הוראה משלו וכל אחד ניסה באופן שונה לפתור את הבעיה כיצד להכניס את הידיעות לראשו של הילד.

ה„חדר״ היה חסר פעמים רבות תנאי נחיות אלמנטריים והמטבח של המלמד היה משמש גם כחדר־אוכל וחדר־שינה. הילדים־התלמידים היו מעורבים בדרך כלל בהליכות הבית של הרבי, שכן הילד היה חי רוב רובו של היום בחדר. המלמדות עצמה לא היה בה כדי לפרנס את בעליה והיה צורך ברווח נוסף כדי לכלכל את הבית. לכן היה קורה שאשתו של מלמד אחד מכר דגים מלוחים בשוק ובנותיו של אחר היו משמשות תופרות עד חצות הלילה. אף על פי שמכל הפרנ־סות האלה לא הוציאו די מחסורם בכל זאת לא עשו מלאכתם רמיה ועבדו קשה כדי להקנות לילדים ידיעות מספיקות בתורה. המלמד הדרדקאי היה מטפל בפעוטות ובצרות לא היה לו מחסור. גרוע מזה היה מצבם של אלה שלימדו נערים גדולים, שכן הללו הציקו למלמדים ואף שיחקו בקלפים מתחת לשולחן והיו מבצעים תעלולים שונים ולא הקשיבו לדברי הרבי. הרבי היה משתדל בכל כוחו להכניס קצת תורה לקדקדם שנפשו יוצאת בדברו. מלמדים רבים היו מקפחים בריאותם, גונחים ורוקקים דם ר״ל. קשה היתה פרנסת המלמד גם משום שלא היה בטוח, שאותם התלמידים שבהם השקיע את כל כוחו ומרצו לא יפנו, כשיגיע ה„זמן״ למלמד אחר.

לכשהגיעו ימי חג, חוה״מ פסה וסוכות שומה היה על המלמדים לחזר על פתחי בה״ב להתחנן ולדבר על לבם שיסכימו למסור בידם את בניהם ולהבטיח להם הבטחות שונות בענין שיטות ההוראה. מדי שבת היה בא המלמד לבית התלמיד כדי לבחון אותו במעמד ההורים. אם ידע הילד את משנתו ואת פרשת השבוע או דף הגמרא היה מקבל פירות שבת וצביטה בלחיים ואם חו״ח לא ידע היתה זו אשמת המלמד, אפילו היה הילד מפגר ומטומטם.

ר׳ יהושע פחטר

ר׳ יהושע היה מלמד דרדקאי. התגורר בחצר של יעקב ערליך (פיונטק) בחצר זו גרו מלמדים הרבה והוא היה הזקן שבהם. ר׳ יהושע היה בעל זקן מידות לבן ומטבעו איש נוח וטוב ולתלמידיו הקטנים התיחס תמיד בסבלנות רבה. בלימודים עזרה לו בתו שרה׳לה שטיפלה בילדות ולימדה אותן קרוא וכתוב בעיקר רישום כתבות.

ר' גרשון קמינסקי

ר' גרשון היה מלמד שיעור בגמרא: בעצמו מתלמידי הרב מקמינסקי, זה שנודע כאחד הרבנים המפורסמים, נהג בישיבה והופיע כבורר שכן היה חכם גדול. ת"ח גדול היה ר' גרשון הנ"ל חתנו של הרב ר' יעקב דוד זצ"ל אבל היה לו „חדר" מלא ילדים משלו ולא היה באפשרותו למלא דרישותיהם המרובות. הם למשל רצו לאכול לחם לשובע בה בשעה שלא פעם היה ר' גרשון עצמו הולך למיטתו, לאחר יום עבודה קשה ומייגע, בלי למלא קיבתו. התלמידים שבעו רצון ממנו כי אחרי שמלאו כריסם בתורה נוהג היה לספר להם סיפורים יפים ומענינים ובזה קנה לבם. איש טוב היה וחסיד בעל מידות טובות; לאשתו קראו פייגלע־בובליס כי היא היתה נכדת ר' אברהם סופר והבעל „תפארת שלמה" זצ"ל ציוה לקרוא לה בובלע עד שתהיה גדולה ותתחתן ותחת החופה לקרוא לה בשם, וככה היה — תחת החופה קראו לה פרימיט.

ר' פנחס וולף

ר' פנחס היה מחסידי קוצק איש זקן ונשוא פנים; הרבה תלמי־דים לא היו לו ובכל זאת היתה הפרנסה מצויה, כי אשתו ניהלה עסק ומי שנזקק היה לאריג טוב מצאו אצל מלכה'לה. בת אחת היתה לו והתחתנה עם מרדכי מרקוביץ ונסעה לבלגיה.

ר' יוסף בר

ר' יוסף מלמד דרדקאי שהתגורר בביתו של ר' שבתי פאירמן ז"ל. קשה היה לפעוטות להתרגל למראהו המפחיד שכן היה שחום עור וגבוה אבל משהתרגלו אליו למדו לאהבו כי היה איש טוב מטבעו.

ר' מרדכי־יוסף יקובוביץ

ר' מרדכי היה מחסידי וורקו ואלכסנדר, בעל מסביר טוב; מי שלא למד אצל ר' מרדכי יוסף לא ידע טעם „חדר" מעולם. הוא נהג בעדת קדשו ביד חזקה ואוי לו לילד שלא היטה אוזנו להקשיב לשי־עור או שמצא אותו משחק באמצע הלימוד. היה נוהג להרביץ כהוגן. ההורים שבעו רצון ממנו כי החדיר בילדים ידיעות רבות שלא ישכחו אותן שכן כידוע גרסי דינקותא לא משתכחין. היה ת"ח גדול ולמד עם התלמידים גפ"ת. בן אחד זכה ובא לארץ, הרב יחזקאל יקובוביץ, אשר היה רב בעיירה ריקה. משפחה גדולה וענפה היתה להם וכולם נספו בידי הצורר.

ר' חיים־דוד דודקיביץ

לאביו של ר' חיים־דוד קראו „דוקטור" שכן הוא לקח לב התל־מידים במידותיו התרומיות; איש חסיד היה ובעל מזג טוב. מעולם לא הציק לשום ילד וכולם אהבו אותו וכבדו אותו. ירא שמים מרבים, למד בהתמדה, עם בחורים גדולים גפ"ת והכניס בלב תלמידיו מנה יפה של יראת שמים. בנותיו עזרו לו ופרנסתו ע"י תפירת לבנים. והיה אם נתנו קולן בשיר כמנהג הפועלים גער בהן ואמר שבגלל ששומעים קולה של אשה גורם הפרנסה יתמעט. כח גדול היה לו להכניס לילד אמונה ודעת ויר"ש. אביו היה חיט במקצועו אבל היתה לו ידיעה ברורה ברפואות ועסק בזה שלא ע"מ לקבל פרס.

ר' ראובן ורגון

ר' ראובן היה מחסידי וורקו ואלכסנדר, בעל מידות טובות, בעל תפיסה ובעל קורא מצוין. גר בשוק אצל עוזר גולדקורן. בנים לא היו לו, כי אם בנות. גם הוא לא היה מוצא פרנסתו אילולא בנותיו שעזרו לו. הוא היה בנו של ר' שמואל ורגון מראדומסק אשר היה חתן ר' משה פרימן, נכד ר' פישלי מסטריקוב.

ר' יצחק פינר

ר' יצחק חתנו של ר' מרדכי יוסף יקובוביץ מלמד חומש ורש"י היה. הוא ידע פרק בפדגוגיה והיה בעל טוב ומועיל לבריות. מחסידי וורקו. שם אשתו היה אסתר.

ר' פישל אופמן

ר' פישל היה מלמד חומש ורש"י וקצת גמרא; בעל תפילה טוב; התפלל בביה"מ של הרבי מאמשינוב. לעת זקנתו התעוור והתפלל בעל פה כל התפילות של ימים נוראים.

ר' יענקל מלמד

ר' יענקל לא כיהן מעולם כמלמד תינוקות כי במשך הזמן נעשה מפקח על ה„חדרים" בראדומסק אבל גם במשרה זו לא החזיק זמן רב ופנה למסחר. היה נוסע לירידים בעיירות הקטנות במחוז ראדומסק עם דוכן דל של סחורות בדים. ואף על פי שלא היה בפרנסה זו כדי לכלכלו בכבוד העדיף מצב זה על המלמדות. יהודי פיקח היה וגם תלמיד חכם ועל הכל איש אמת והגון.

ר' אהרן־צבי ארונוביץ

ר' אהרן צבי מחסידי וורקו נהג ישיבה בראדומסק בביה"כ של הרבי ולמד גפ"ת עם בחורי ישיבה. תלמיד חכם גדול היה, בקי בחכמת ההנדסה וחשבון; שלוש בנות היו לו ושני בנים. אחת מן הבנות נישאה לבנו של ר' טוביה קלקו ע"ה ובעת משבר נפטרה והיה בזמנו אבל גדול בעיר בגללה.

סיפר לי ר' חיים רפפורט ז"ל שלאביו ר' רפאל רפפורט ז"ל היתה חנות טבק והיו רגילים לבוא אליו אנשים חשובים לקנות אצלו. פעם נזדמנו אצלו ביחד ר' אהרן־צבי ז"ל ומנהל של ביח"ר של ברזל בעיר, צרפתי אחד מגדולי המתמטיקאים. אמר ר' רפאל אליו: „אתה מתגאה שאתה יודע חשבון ואני אומר שיהודי זה יודע אולי חשבון טוב ממך למרות שלא הלך לאוניברסיטה". התקצף הנ"ל ואמר: אני אתן לך לפתור בעיית־חשבון, ואם הוא ידע זאת אסכים לדבריך. אני נותן לו שלושה ימים זמן לשם כך. ר' אהרן־צבי לקח החשבון והבטיחו לעשותו ביום אחד ואמנם כן היה. למחרת היום, כשנפגשו והפתרון בידו של ר' אהרן־צבי, נבהל המתמטיקאי ואמר שהוא קיבל בגלל פתרון החשבון הזה פרס הצטינות ולולא שראה במו עיניו לא היה מאמין שבלי לימוד ניתן לעשות זאת.

ר' יצחק ב"ר גרשון

ר' יצחק מלמד היה חתנו של ר' מאיר בר, נכד ר' יענקלה וידמר. הוא היה מתלמידי הרבי מלובלין.

ונזכיר עוד לטובה את ר' אברהם מלמד („בוידים"), הגיס של שמולביץ; את ר' יודל מלמד; את ר' ליפה מלמד; את ר' הירש־לייב מלמד („דער געלער"); את ר' העניך־פישל „קאַצקערס" (ראש־הישיבה); את ר' זיינוול מלמד („לערער"); את ר' יעקב־יוסף מלמד; את ר' בעריש צ'צ'ורה מלמד; ואת כל מלמדי תינוקות של בית רבן, כולם היו אנשי רוח, עשו עבודתם לשם שמיים, הירבו טירחה להקנות באמונה תורה ומוסר לילדי ישראל, שיהיו יראים ושלמים.

*

בין המוסדות בעיר היה בי"ס לבני עניים בו למדו מאות ילדים חינם קרוא וכתוב וגם פרשת חומש ורש"י. היו זמנים בהם עמד ה„תלמוד תורה" בראדומסק על רמה גבוהה ויצאו ממנו תלמידים שידעו גם דף גמרא ותוספות, אבל בדרך כלל מגמותיהם של ההורים היתה לתת לילדיהם ידיעות אלמנטריות בתורה ויהדות ואחר כך להעסיק אותם בעבודה. ה„תלמוד תורה" היה מוסד חשוב בעיר שבראשו עמד שנים רבות הרב דמתה ר' ישראל פנחס הכהן. עם הזמן

מסר עבודה זו בידי אחרים. בין עסקני ומנהלי הת״ת היו: ר׳ משה מנדל רוזנבלט, מר שלמה גליקסמן, מר יעקב רוזנבום, אלי גרונדמן, אהרן וולף שוורץ, בריש גאנשרוביץ, גב׳ דורה רוזנבום, גב׳ מניה מרקוביץ ור׳ יהודה מרגולבסקי. האחרון היה מסור מאוד ל„תלמוד תורה" ודאג הרבה לתלמידים וגם למלמדים. המלמדים שב„תלמוד תורה" היו: ר׳ הנך בורנשטין, ר׳ יצחק מנדל יורקביץ, ר׳ יוסף בער, שמאי מלמד ובנו אברהם, ר׳ שלמה קוס ור׳ ישעיהו פריש.

ל„תלמוד תורה" לא נמצאה דירה מיוחדת, הלימודים התקיימו בפוליש שבבית־הכנסת ומדי פעם לכשנפטר אחד מחשובי בעלי־הבתים הלכו הילדים בראש הלוויה וקראו „צדק לפניו יהלך..."

ראשית תנועת הפועלים (1905-1920)

יצחק גרוסמן

עד מלחמת העולם הראשונה

ראדומסק היתה עיר חרושתית. בבואך ברכבת העירה, נתקלו מיד עיניך בבתי־החרושת לרהיטים של „טהאָנעט" ושל יעקב יוסף כהן, וכן בית־החרושת הצרפתי הגדול ליציקת מתכת, בהם עבדו מאות פועלים נוצרים. הפקידים בבית־החרושת של כהן היו יהודים. גם בית־החרושת למתכת העסיק מספר פקידים יהודים. בתי־החרושת לרהיטים סיפקו תעסוקה ליהודי העיר — בקליעת כסאות־קש וזו היוותה חלק מפרנסתם. מותר לומר, כי בדרך כלל התעשיה ועובדיה היו למקור פרנסה של רוב האוכלוסיה בראדומסק.

בזמן המהפכה הרוסית של שנת 1905/6, היו כבר בראדומסק פועלים מאורגנים על־ידי פ. פ. ס., וברחוב היהודי היו פעילות מפלגות הפועלים היהודים: „בונד", „פועלי־ציון" וס. ס. מנהיגי ה„בונד" במקום היו: יעקב רוזנבלאט, אלי באַרדע, זקן שרייבר; של „פועלי־ציון" היו: מלך גרוסמן, זיסמא טיברג, יעקל וויטנברג, אברהם בעסער, דוד קרויזע, מרדכי־זליג רוזנבלט ולאה׳לה וואלונסקי; של ס. ס. היו: הערשל קרויזע, שמחה קאַלקע, הערשל עפשטיין ושלמה בוגייסקי.

שביתות, במקומות־עבודה שבעליהם היו יהודים, בוצעו על־ידי מפלגות הפועלים היהודים במאורגן. אבל היו גם מקרים, כגון השביתה של פועלי־גרב, שאורגנה רק על־ידי „פועלי־ציון", כי העובדים ברובם השתייכו לפ. צ.

השביתה של המבשלות היהודיות היתה יחידה במינה, היא הקיפה גם את המבשלות שבחצר הרבי. הרבי דאז, ר׳ יחזקאל ז״ל, כינס אסיפה ודרש לא להעסיק את המבשלות בבתים יהודיים, כי בהיותן נתונות להשפעת הצעירים של „אחדות" — אי־אפשר לרחוש להן אימון בעניני כשרות. אבל השביתה נסתיימה בנצחון של המבשלות, כולן הוחזרו לעבודתן, אפילו בחצר הרבי.

ב־1904/5, שנת המלחמה בין רוסיה ליפן, היתה ראדומסק מרכז־גיוס לטירונים של אזורי־פולין המערביים. הימצאו של הצבא בעיר, סיפק פרנסה לאוכלוסיה היהודית; מאידך גיסא, ניסו החיילים לא פעם, לערוך „הילולא", לשדוד חנויות של היהודים ולהתנפל על עוברים ושבים.

מפלגות הפועלים היהודים יסדו אז הגנה־עצמית. על היהודים העשירים הוטלו סכומי־כסף לרכישת נשק, והמסרבים לתרום נאלצו להכפיל את המכסה. השוטר דלוביאק היה מודיע מדי פעם על מועדי־החיפושים של המשטרה, וזה מנע את גילוי הנשק. מובן, שהשוטר הזה קיבל תשלום עבור שירותו.

ההגנה־העצמית בעיר הצטיינה באירגונה הטוב ובשעה שהיהודים סגרו את חנויותיהם ושערי־בתיהם, עקב ההתגרויות של המגוייסים — הופיעו מיד חברי־ההגנה והחזירו את הסדר על כנו, כך, שהטירונים לא העיזו עוד לפגוע ביהודים.

היו גם עסקנים יהודים שכונו בשם „מאַכערס", אלה שטיפלו בשחרור יהודים מהצבא; בראש עסקנים אלה עמדו: חנניה לעווקאָוויטש, יוסף בעהם ולייזר רוזשאנסקי.

מקומות המיפגש של חברי מפלגות הפועלים היו בתי־התה („טשיינעס"). אסיפות גדולות היו נערכות בשבת אחר־הצהריים בבית־המדרש. בהופיע המשטרה — „עסקו" הנאספים בתפילה ובלימוד גמרא.

לפועלי־ציון היה בית־כנסת קטן, אצל מנדל ליפשיץ, ובכל שבת היו מתאספים שם לתפילה. גם חברי ה„בונד" ר־ס. ס. היו בין המתפללים. אחרי התפילה היו שותים „לחיים" ומתווכחים על ה„בונד" ו־ס. ס. גם ספריה היתה שם. וכן עסקו שם בהפצת שקלים לקונגרסים הציוניים.

אני זוכר אסיפה אחת שבה נאם חבר „בונד" מטשנסטוכוב. עם קריאות־הביניים הופנו אליו דברים אלה: „אמור לנו, מדוע ציון לא מוצאת חן בעיניך, הלא היום התפללנו לציון בסידור — בשובך לציון ברחמים. זכותך להיות עם הגויים, אבל אל תפריע לאחרים לעלות לציון".

נערכו גם אסיפות בגן של גינטר ומאחורי בית־הקברות הנוצרי, בהן השתתפו גם חברות. אולם כשהרדיפות האנטי־יהודיות גברו, ואחדים מעסקני הפועלים נדדו למרחקים, נוסדה ספריה עממית פועלית על־ידי החברים: מלך גרוסמן, זיסמא טיברג, יעקב וויטנברג ומ. ז. רוזנבלאט.

בשנת 1909 נפתח על־ידי ש. ווינר בית־חרושת לכפתורים מעץ, שם הועסקו פועלים יהודיים. על־אף התנגדותו של הרב, שיהודים יעבדו בעבודה הקשורה בעבירה על הלאוו „לא תשחית" — כי הכפתורים עשויים מעצים כרותים ביער בעודם בגידולם — המשיכו היהודים בעבודתם, ובמרוצת הזמן אף נוספו עוד בתי־מלאכה לכפתורים.

מאחר שהשלטון הרוסי לא הרשה שום פעולות פוליטית של מפלגות ושל איגודים, נוסד בעירנו — כדוגמת ערים אחרות בפולין — חוג „הזמיר". לניהולו האמנותי של החוג הוזמנו המוסיקאי המפורסם ה. בענסמאן והמנצח גלבארד. יוזם „הזמיר" היה עורך־הדין ה׳ חיים זקן. בשנות 1910/12, כאשר החלה ההגירה לגאלוועסטאן ומשכה אחריה חלק גדול מהנוער, חדל „הזמיר" להתקיים. מכל מפלגה נשארו בחוג רק חברים נאמנים בודדים: מפועלי־ציון — מ. ז. רוזנבלאט, דוד קרויזע, ראובן אוקרנט ומ. נומברג; מ־ס. ס. — הערשל קרויזע (מה„בונד" לא נשאר שריד). אבל גם הנותרים לא הוכיחו שום פעילות ציבורית, אלא התעטפו בטליתות וחזרו לבית־המדרש העתיק, ביניהם גם מהפכנים קנאים, כגון: זקן, שרייבר ואחרים. בטשנסטוכוב עוד התקיימו כמה אגודות מקצועיות, והח׳ וואלדפויגל מ־פ״צ היה מבקר לפרקים בראדומסק ומרצה באסיפות בלתי־ליגליות.

בשנת 1911 נסעתי לקראקא, שהשתייכה אז לאוסטריה, במטרה

לעלות לארץ־ישראל. בקראקא היה השלטון הפוליטי חופשי, ואני נשמתי לרווחה. שם נפגשתי עם המנהיגים של פ״צ: שכנא זאגאן, יעקב קענער וד״ר ווארהאפטיק. נקלעתי גם לחבורה של בני ראדומסק: שלמה רודעלסזאן, ראובן נייקראן ועוד. הודות לחברים האלה הגעתי לווינה, משם עליתי ארצה ושהיתי בה שלוש שנים.

ב־1914 חזרתי לראדומסק, שם התגוררה סבתי הינדה גראסמאן. קיבלו אותי כאורח נכבד, ואפילו הרבי ר׳ שלמה העניך* הזמינני לביתו לספר לו על המתרחש בארץ הקודש, לפרטי־פרטים. הוזמנתי גם על־ידי חברי פ״צ מטשנסטוכוב, בנדין וסוסנוביץ והרציתי בפניהם על החיים בארץ.

בעת ההיא השתרר קפאון בחיים החברתיים והפוליטיים ברחוב היהודי בראדומסק. רק עם כיבוש העיר על־ידי האוסטרים, בימי מלחמת־העולם הראשונה — השתנה המצב לטובה והתחילה התעוררות פוליטית־חברתית מחודשת בתוך הציבור היהודי בעיר.

בחדשי־המלחמה הראשונים סבלו יהודי ראדומסק לא־מעט מהחילופין של כוחות־הכיבוש (רוסיה ואוסטריה). לעתים נכבשה העיר על־ידי הרוסים, כעבור כמה שבועות נטשוה והיא עברה לידי האוסטרים וחוזר חלילה. היו ימים, שראדומסק היתה חסרת כל שלטון מקומי, ואז נוסדה בעיר משטרה עירונית ובראשונה צורפו גם יהודים אליה. אבל עם שובם של הרוסים לראדומסק — פוזרה המשטרה וסבל רב היה מנת־חלקם של יהודי העיר.

ב־14 לדצמבר 1914, עם כיבוש העיר על־ידי האוסטרים, השתחררה העיר מהחילופין התכופים של שלטונות־הכיבוש. אבל המצב הכלכלי של היהודים היה ירוד עד־כדי־כך, שרובם נאלצו להתפרנס ממכירת תה ועוגות לאנשי־צבא, או מהברחת חומרי־מזון מהכפרים לעיר, ומשטחי הכיבוש האוסטרי לשטחים שהיו בידי הגרמנים, כמו: טשנסטוכוב, בנדין, סוסנוביץ וכו׳. עירבוב־תחומין שרר בין שלטונות־הכיבוש: ראדומסק העיר, שהיתה ברשות אוסטרית — הרכבת שלה היתה בידי הגרמנים. בצבא האוסטרי שחנה במקום או ביחידות שעברו את ראדומסק, היו הרבה חיילים יהודים, ביניהם גם עסקנים ציונים שעזרו לאוכלוסיה היהודית.

תנועת הנוער בסוף שנת 1914

כפי שהדגשתי, נתקלתי בחזרי מארץ־ישראל בחוסר כל פעולה פוליטית מאורגנת. גם אלה שמצאו ענין בעבודה ציבורית, לא האמינו, שאפשר לפעול תחת הכיבוש האוסטרי, אך אני לא מצאתי מנוחה לנפשי. ראיתי כחובה לעצמי לקיים את ההבטחה שנתתי לחברי פ״צ בארץ, והתחלתי בעבודה. פניתי לנוער בהצעה, להיפגש בבית סבתי הינדה גראסמאן, שהיתה ידועה בשם „הינדע ישראל־יעקל׳ס״. הבית שלנו היה מוקף חצר קטנה וגרו בו רק סבתי וחתנה שלמה׳לע ובתה גרונה. עם נעילת שער החצר, דמה הבית למבצר.

פעם בשבת, אחרי התפילה, הזמנתי אלי את הצעירים: יעקב אַראַנאָוויטש, פישל פעלדברג, פישל פאריז ומאָטל פעלדברג. הצגתי בפניהם תכנית־פעולה והוחלט להיפגש פעם אחת בשבוע. יעקב אַראַנאָוויטש הציע שהפגישות תתקיימנה אצלו, בחדרון מעל לחנות, שבבית „סאלטשע המשוגעת״, בשוק החדש. על כל אחד הוטל להביא אתו חבר נוסף. הצטרכנו להכין הרצאות על נושאים מסוימים. עלי הוטל לספר זכרונות מהארץ. מאוחר יותר הצטרפו אלינו חברים חדשים: דוד קרויזע, אברהם ליפשיץ ואחרים. ראינו את תפקידנו: לנהל עבודה ציבורית. מובן מאליו, שכל עבודתנו התנהלה בסתר, מפחד הז׳נדרמריה האוסטרית.

במשך הימים התרחב החוג שלנו ושכרנו את עלית־הגג אצל אהרן־וואָלף שוואַרץ ברחוב מינכלנה (למטה היה בית־החרושת לגזוז). בבית הזה שכנו בית־חסידים דגור ומחלקת־הקהילה שחילקה תרומות לעניים. בחצר שררו תמיד רעש והמולה, כי גם מעין־מים היה שם, ואנשים רבים היו באים לשתות את המים כרפואה. זה הכל הקל על עבודתנו, כי לא עוררנו תשומת־לב מיוחדת.

קבוצת־צעירים פנתה אלי במשאלה, להכשירם בעבודת־אדמה. החלטנו, שהמקום המתאים ביותר לביצוע הדבר, היא החצר של בית־הכנסת הגדול, שניתן להכשירה לגן־טיולים. פרנס־הקהילה ר׳ לייזר טענצער, העמיד תנאים: א) הקהילה לא תקדיש תקציב למטרה זאת; ב) הטלת איסור על בחורים ובחורות לטייל בצוותא. מכתב־המלצה של הרבי ר׳ שלמה־העניך זירז את ההסכם עם הקהילה והעבודה החלה. בעלי־הבתים סיפקו לנו כלי־עבודה, אחדים מהם תרמו גם סכומי־כסף קטנים. מספר הפונים לעבודה היה רב, ונאלצנו לחלקם למשמרות. מובן, שהפעולה הזאת הפתיעה את כל תושבי־העיר: יהודים עוסקים בעבודת־אדמה! באו לחזות בעבודתנו לא רק יהודים ופולנים, אלא גם אוסטרים. בין האחרונים היה קצין יהודי מבודפסט, בשם שוברט. בשמעו שאני מארץ־ישראל, התיידד אתי מאוד. הוא עזר לנו רבות, בהספקת כלי־הובלה מהצבא — להרחקת האשפה מהמקום, להובלת עצים וקורות מהיער של דניאל ראזנבוים, להבאת קרשים לגדר מהמנסרה של משה ריכטרמן, לפיזור חול בשבילי־הגן, וכיו״ב. העבודה התנהלה תוך מצב־רוח מרומם. אחרי העבודה נערכו אסיפות, בהן הופיעו הח״ח: הציוני והמוסיקאי משה לעווקאָוויטש, המורה מלעלעוו, זנוויל גאלדמן, שטאטלער, פיינזילבער, נחמן ודוד גאָלד, דוד הרשל קרויזע ואנכי.

עם סיום העבודה בגן נערכה חגיגה בבית־הכנסת. בפתיחת הגן נתכבד הקצין היהודי שוברט, שהוענקה לו מתנה — תנ״ך. חזן־העיר הנעים בפרקי חזנות; משה לעווקאָוויטש ניצח על מקהלה; דוד קרויזע נשא נאום; ואני פתחתי את האסיפה. באותו יום נערך בעיר יום־הפרח למען הקק״ל. בהעברת מגבית זו השתתפו החברות: אסתר שטערנפעלד, שרה פעלדמאן, דאָבטשע גאָלד וחוה׳טשע ענגלארד.

החגיגה היתה מוצלחת מאוד, השתתפו בה מכל שכבות האוכלוסיה: יהודים חרדים, רבנים, חברים מכל הזרמים הפוליטיים בעיר. הגן היה יפה מאוד, כל השבילים כוסו חול, היו ספסלים לישיבה — והקהל שבע־נחת מהנוער, שהכשיר וטיפח את הגן. לאחר זמן־מה נכרתה גם באר־מים במקום להשקאת הצמחים בגן.

בהיותנו קבוצת־צעירים שהיתה מורכבת מהח״ח: יעקב אראנאָוויטש, דוד ואחיו המבוגר הערשיל קרויזע, אבא ווינער (ובמועד מאוחר יותר גם דוד גאָלד ואחרים) — שכרנו דירה קטנה בעליית־הגג של בית־חרושת לגזוז, של וואָלף שוואַרץ. שם נוסדה ספריה מהספרים שנתרמו על־ידינו, והתנהלה פעולה תרבותית בכוחות עצמנו. מספר הנוהרים אחרינו גדל לשלושים חבר, עד שהצטרכנו לעבור לאולם יותר גדול, בביתו של ה׳ שפאלטן, ברח׳ סטשאלקאָווע. פעילותנו באולם הזה נתאפשרה תודות לרשיון שקיבלנו מהשלטון, להקמת ספריה ואולם־קריאה, שניתן לאחד החברים הוותיקים בתנועת פ״צ, הח׳ מ. ז. רוזנבלט (השתתף בוועידה העולמית של פועלי־ציון, שנערכה בשנת 1912 בקראקא). שם האירגון שלנו היה „איגוד הנוער״ (יוגנט־פאראיין). גילינו פעילות רבה, הקימונו ספריה גדולה, ובכל שבוע קיימנו הרצאות, אסיפות וכו׳.

תודות למכתב שקיבלתי מהקצין שוברט הנ״ל (שהוא מעסיק אותי ועוד שלושים יהודים), היתה בידי האפשרות לשחרר יהודים מראדומסק והסביבה שנחטפו על־ידי האוסטרים לעבודת־כפיה. נתקבלנו גם לראיון בשאלה הזאת אצל נציגי „הוועד להגנת יהודי המזרח״ — ד״ר באַדענהיימער, ופרופ׳ מאיר באלאבאן, שביקרו בראדומסק. עיבדתי תזכיר על הרדיפות והאפליות נגד היהודים בראדומסק, ובהיותי בווינה מסרתיו לעסקני התנועה הציונית: ד״ר אדולף שטאַנד, מהנדס שטריקר ומזכיר התנועה ד״ר נתן בירנבוים.

* נורה אח״כ, יחד עם בני משפחתו, על־ידי הגרמנים, בווארשה.

בווינה — וחזרה לראדומסק

מפלגות הפועלים היהודים בראדומסק המשיכו להתקיים הודות לחברים הוותיקים: מפ״צ — ראובן אקרענט, מרדכי־זליג רוזנבלאט, והאוהדים — פישל גליקסמן, פישל פאריז, האחים פישל ומאטל פעלדבערג, גיטל בירנבוים, ועוד; מקבוצת ס. ס.: הערשל קרויזע, פיניע קאלקע ולייזער בייגלמאן; מה„בונד״ — אליהו (עליע) בארדע וזקן שרייבער.

בהיותי בווינה, בשנים מאוחרות יותר, נפגשתי שם עם תושבי ראדומסק: שלמה וואקסמאן, דוד בוכמן, דודו שלמה בן „כאַפער״. הם מסרו לי על הפעילות הפוליטית והחברתית המסועפת בראדומסק אחרי שעזבתיה.

באותם הימים גברה הפעילות של תנועת פ״צ בווינה, שם הופיע עתון התנועה בשם „דער יידישער ארבעטער״, בעריכתו של מנדל זינגר. גם החברים ד״ר יצחק שיפר, ד״ר יוריס, רודעל ואחרים פעלו אז בווינה.

בווינה התעניינתי במצבם של החברים מראדומסק והסביבה, שהגיעו לווינה, לרגלי עניינים שונים, אפילו בענייני רופאים ובתי־חולים. כולם ידעו את מעני. החבר וואקסמאן סייע לי בזה רבות וכן עזרו לי: מיכאל כהן, עבערט ואחרים מחברי־התנועה.

יהודים מראדאָם, קלץ, ראדומסק וערים אחרות, הובאו למחנה־שבויים בווינה. הודות ל„ועד להגנת היהודים מאזורי המזרח״ הצלחתי לשחרר הרבה מהם, אחרי שהשגתי הוכחות בדבר אפשרויות של תעסוקה בשבילם. בזה עמדה לימיני גיסתו של ד״ר נתן בירנבוים, ששימשה מנהלת בבית־חרושת לנעלים בשם „ווירטשאפטער את קומפ.״. היא נתנה לי מכתב על כך, שבית־החרושת זקוק לשלושים פועלים. בין המשוחררים בקבוצה זו היה תושב ראדומסקאי בשם אראנאָוויטש, בן המלמד אהרן־הערש.

בעת ההיא ביקר בראדומסק הפרופ׳ מאיר באלאבאן, כיועץ לענייני היהודים על־יד המשרד הראשי של פלך לובלין. בראותו שבראדומסק קיימת תנועת־נוער ערה — העניק אישור חוקי לאגודת הנוער בשם „קולטורה״, עם זכות־יתר לניהול פעילות תרבותית. כן העניק היתר לפעילות פוליטית מצד המפלגות פ״צ וס״ס. על ההנהלות של המפלגות הוטל לעבד תכנית פרוגרמטית ולהגישה לביקורת למוסדות הממשלתיים. כיושב־ראש האגודה „קולטורה״ נבחר הצלם ה׳ לודוויק וויינברג, שתפקידו נשא אופי ייצוגי. כולם העריכוהו וכיבדוהו, כי הודות לו הגענו להרבה הישגים. מקום מיוחד בהגשת העזרה לאגודת־הנוער תפס בן־העיר המכובד ה׳ משה לעווקאָוויטש. הוא פעל רבות בשבילנו אצל ה׳ טעמערל, היועץ שליד משרדו של מושל המחוז.

כשחזרתי מווינה לראדומסק, הביעו לי הערכה על העזרה שהגשתי לעבודה הציבורית והפוליטית.

על סף שנות ה־20

בראדומסק ביקרו הנואמים והעסקנים מהכי טובים של הימים ההם, כגון: מפ״צ — יצחק לעוו, שורעק, ניר, לייזער לעווין, איינרול לעווינסקי, ועוד; מס״ס — קרוק, מענדעלסאָן, פעדערמאן, ש. פראנק ואחרים; מ„בונד״ — אראנאוויטש, וול. מעדעם ואחרים.

עם ההתפתחות המהירה בסניפי התנועות הפוליטיות בראדומסק, הוכח, כי האולם של „קולטורה״ אינו יכול לשמש עוד אכסניה כללית. בכדי למנוע חיכוכים והתנגשויות, שכרו חברי פ״צ את האולם־לחתונות מאלמנת שלמה חזן והפכוהו לבית־פועלים.

אני המשכתי בקשרי עם חברי־התנועה בווינה. את העתון „יידישער ארבעטער״ וספרות תנועתית סיפק לנו הח׳ וואקסמאן, מווינה.

בהרצאה אחת של הח׳ יצחק לעוו מווארשה, על הנושא: „ארץ־ישראל — כארץ התיישבות יהודית״ דרש טעמערל, היועץ לענינים פוליטיים של המחוז, שהנואם ידבר רק גרמנית, אך אנחנו גברנו עליו והנאום נישא ביידיש.

בדרך כלל, סניף פ״צ בראדומסק רכש לו שם טוב במרכז בווארשה, ולכן ביקרו אצלנו מראשי־התנועה המכובדים ביותר.

בשנת 1918 נסעתי לבודאפסט. הימים היו סוערים (מהפכת בעלא קון). במאי 1919 חזרתי לראדומסק.

הצבא של גנראל האלער גרם צרות רבות ליהודי פולין, בכלל, וליהודי ראדומסק, בפרט. אך היו אלה גילויים אחרונים של „הריאק־ציה״ הפולנית. מפלגת הפפ״ס, והתנועות של הפועלים היהודים התחזקו והם גברו בבחירות הדימוקרטיות הראשונות לעיריה. תנועות השמאל בראדומסק קיבלו את רוב הקולות של המצביעים.

בשנת 1920 באתי בברית־הנשואין עם חברתי חיה־רבקה פאסקא, שהיתה פעילה מאוד בחיי התנועה שלנו בערים בנדין וסוסנוביץ. אני העתקתי את מגורי לסוסנוביץ, שם עסקנו שנינו בעזרה לחברי־התנועה בהברחת גבולות, בעזבם את פולין.

בשנת 1923 חזרנו לארץ־ישראל, בה אנחנו חיים עד היום.

בנין העיריה (משמאל) והכנסיה הקתולית
דער שטאָט־ראַט (לינקס) און די קאַטוילישע קירכע

דין ודברים בין קהילות ראדומסק ופיוטרקוב (1827)

בשנות העשרים של המאה הקודמת (1822—1826) התנהל משא־ומתן ממושך בין מוסדות השלטון הוויאבודי לבין קהילת פיוטרקוב, בדבר חובות שרבצו על הקהילה מתקופת הריפובליקה הפולנית שלפני שנת 1795. השלטונות טענו, כי באותה תקופה קיבלה הקהילה הלוואות מכנסיות ומנזרים שבסביבה וכי הקהילה לא סילקה את החובות. לאחר בירורים ממושכים נקבע סכום כולל של כ־2500 זהובים, שהשלטונות דרשו לסלקו והפרקליטות מצידה תבעה להחיש את סיום הפרשה. הוצע להטיל את סילוק הסכום הנ״ל על כל הקהילות והיישובים, שהיו מסונפים לפיוטרקוב בתקופת הריפובליקה הפולנית, לפי החלוקה שלהלן:

הישובים היהודיים	מספר המשפחות שהשתייכו פעם לפיוטרקוב	ביחס שווה מחויבות לשלם ע״ח הריבית השנתית		בעד התקופה מ־1 ינואר 1822 עד סוף 1827 יצטרכו לשלם בעד 5 שנים	
		גרוש	זה׳	גרוש	זה׳
1. בלכאטוב	98	—	38	—	100
2. טושין	97	18	37	—	188
3. פיוטרקוב	592	14	50	—	254
4. רוזפשא	131	24	27	15	139
5. קאמינסק	72	27	50	—	250
6. וידובא	129	—	11	5	56
7. ראדומסק	29	7	442	30	56
סך־הכל	1148	90	229	10	1147

לשם סידור סופי של הענין, נתקיים דיון להשגת פשרה, ב־7 באוגוסט 1826, במשרדו של הקומיסר למחוז פיוטרקוב. בדיון השתתפו: פרנסי פיוטרקוב — פייוול־אברהם דסאו, יונה־אברהם פלאטו ושמואל זרח; פרנסי רוזפשה — אשר צוואלינסקי ומשה קאמינסקי; פרנסי קאמינסק — לבק יושקוביץ וזלמן; פרנסי טושין — בצלאל הוכברג ולבק פישר; פרנסי ראדומסק — מאיר בראנ־דייס ושלמה פרידמן; פרנסי בלכאטוב — הרצל וייס ופייבל צווייליך.

פרנסי רוזפשה הודיעו, כי בעבר אף־פעם לא שילמו מס דומה לקהילת פיוטרקוב ולכן אינם מתחייבים לשלם במשך 5 שנים הבאות את הסך 254 זהובים, בלי הסכמת חברי קהילתם, וכי הם אינם מוכנים לפשרה. הצהרה דומה ניתנה ע״י פרנסי קמניסק בנימוק, שאף פעם לא נהנו מהלוואות אלו. נציגי טושין הצהירו, שאף פעם לא השתייכו לפיוטרקוב ואף עתה אין ברצונם להשתייך אליה (הם היו קהילה עצמאית ושילמו את מס הגולגולת בוויארשוב ובויאלון, כפי שהוכיחו בקבלה שהגישו בישיבה זו).

פרנסי ראדומסק הודיעו, שרק חלק מראדומסק היה מסונף לפיוטרקוב; אם פיוטרקוב תוסמך לכך ע״י השלטונות — היא תהא רשאית לגבות מחלק זה את התשלום. פרנסי בלכאטוב הודיעו, שקהילתם לא השתייכה לפיוטרקוב, ולכן ביקשו לשחררם מחובות אלה.

(לפי „ספר פיוטרקוב״)

די געשיכטע פון ראַדאָמסק

צ. מ. ראַבינאָוויטש

א. די עלטסטע צייטן

די שטאָט ראַדאָמסקאָ איז איינע פון די עלטסטע ישובים אין פּוילן; איר נאָמען שטאַמט פונעם טייך ראַדאָמקאַ, וועלכער פליסט אין דער געגנט. תחילה האָט זיך די שטאָט גערופן ראַדאָמסקיע, שפּעטער ראַדאָמסק, און אינעם 19־טן יאָרהונדערט האָבן די רוסן איר אַ נאָמען געגעבן נאָוואָראַדאָמסק. מיט דעם אַנטשטיין פון פּוילן, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט זי זיך אומגעקערט צו איר אַלטן נאָמען: ראַדאָמסקאָ.

ווי אַ ישוב, איז ראַדאָמסקאָ שוין געווען באַקאַנט אינעם 11־טן און 12־טן יאָרהונדערט. פּוילן איז דאַן געווען אַ טיפּיש פעאָדאַל לאַנד, איינגעטיילט אין מערערע פירשטנטומס; ראַדאָמסקאָ האָט געהערט צום שיעראַדזער פירשטנטום. דער פעאָדאַלער שלאָס אין שיעראַדז האָט דעמאָלט געהערשט איבער די ישובים: וואַרטאַ, לאַסק, ראַדאָמסקאָ און די שכנותדיקע ישובים: קאָוואַלאָוויץ, בזשעזשניצע, וואָזניקי א״אַ. דער ערשטער אָפיציעלער דאָקומענט וועגן דער שטאָט שטאַמט פון יאָר 1243 און אין אים דערמאָנט קאָנראַד דער ערשטער, פירשט פון קראָקע און לענטשיץ, דעם נייעם ישוב ראַדאָמסקאָ, אין שייכות מיט די פּריווילעגיעס וועלכע זענען דערטיילט געוואָרן די דאָמיניקאַנער מאָנאַכן.

אַ ביז גאָר וויכטיקער דאָקומענט שטאַמט אָבער פון יאָר 1266 און זיין מחבר איז דער שיעראַדזער פירשט לעשעק דער שוואַרצער. אין דעם דאָזיקן דאָקומענט ווערן אויסגערעכנט אַלע פּריווילעגיעס וואָס זענען דערטיילט געוואָרן דעם ראַדאָמסקער וואָיט. דער דאָזיקער דאָקומענט גיט אונדז אַ בילד פונעם לעבן אין די פּוילישע ישובים אינעם 13־טן יאָרהונדערט. די געגנטן אַרום די ישובים זענען געווען באַדעקט מיט געדיכטע וועלדער און די איינוווינער האָבן זיך דערנערט פון פיש־און חיות־פאַנג. זיי האָבן אויסגעהאַקט די וועלדער און זיי בהדרגה פאַרוואַנדלט אין לאַנדווירטשאַפטלעכע שטחים פאַר די פירשטלעכע הויפן. אין די דערפער האָבן זיך געפונען האַנטווערקער: שוסטער, שמידן א״אַ, וועלכע זענען געווען מחויב צוצושטעלן זייערע אויסאַרבעטונגען דעם פירשט. דער אינערלעכער האַנדל איז נישט געווען אַנטוויקלט. מיט געלט ווי אַ טויש־מיטל האָט מען זיך קנאַפּ באַנוצט און דער עיקר טויש־האַנדל האָט זיך געפירט מיט פּראָדוקטן.

לויט דעם דערמאָנטן דאָקומענט פון יאָר 1266, באַקומט דער הערשער פונעם ראַדאָמסקער ישוב, פאַר אַן אָפּצאָל פון 20 גריוועגעס, דאָס הערשער־רעכט, וואָס גייט איבער בירושה צו זיינע קינדער. די איינוווינער ווערן באַפרייט פון שטייער־אָפּצאָל — במשך פון 3 יאָר — אין באַצוג צו לאַנדווירטשאַפטלעכע שטחים, און במשך פון 12 יאָר אין באַצוג צו וואַלד־שטחים. נאָכן אָפּלויף פון די דאָזיקע טערמינען, האָט מען באַדאַרפט צאָלן דער פירשטלעכער קאַסע פון איטלעכן לאַן (30 מאָרגעס, בערך 150 דונאַם) פיר סקאָט זילבער. די איינוווינער זענען מחויב צו צאָלן שטייערן דער שטאָט־פאַרוואַלטונג. די שטאָטישע האַנטווערקער — קצבים, שוסטער, בעקער און מיל־אייגנטימער ביים טייך ראַדאָמקאַ, — זענען באַפרייט געווען פון אָפּצאָלן. די שטאָט־איינוווינער האָבן גענאָסן פונעם רעכט צו פאַנגען חיות אין די אַרומיקע וועלדער.

ספּעציעלע מטבעות, געמינצטע דורך דעם פירשט, האָבן געדינט ווי קליינגעלט מיט וועלכן די איינוווינער זענען געווען מחויב זיך צו באַנוצן.

דער שטאָט־האַר האָט אויך געהאַט דאָס רעכט פון משפּטן, באַשטראָפן און אַרויסטראָגן טויט־אורטיילן אויסגעפירטע מיט דער שווערד.

די דערמאָנטע פּריווילעגיעס זענען געגעבן געוואָרן אין מאַלושין אין דער אָנוועזנהייט פונעם וואָיעוואָדע, פינאַנץ־מיניסטער און זיין קאַסירער, ווי אויך פונעם וויצע־סעקרעטאַר און זיין פאַרטרעטער. דער דאָקומענט געשריבן אויף פּאַרמעט האָט זיך געפונען במשך פון יאָרהונדערטער אינעם ראַדאָמסקער שטאָטישן אַרכיוו. אָפּשריפטן פון אים האָבן זיך דערהאַלטן ביז אונדזער תקופה.

מיט דער קאָנסאָלידאַציע פונעם פּוילישן קעניגרייך אינעם 14־טן יאָרהונדערט איז די מדינה פאַרטיילט געוואָרן אויף וואָיעוואָדשאַפטן (województwa). ראַדאָמסק און די אומגעגנט זענען אָנגעשלאָסן געוואָרן צו דער שיעראַדזער וואָיעוואָדשאַפט און אַזוי איז עס פאַרבליבן ביז צום 18־טן יאָרהונדערט. די שטאָט ראַדאָמסק גופא איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ „קעניגלעכע שטאָט" מיט באַזונדערע פּריווילעגיעס אויפן געביט פון זעלבסטפאַרוואַלטונג, רעכטוועזן און ווירטשאַפט. אינעם יאָר 1466 זענען די פּריווילעגיעס פון דער שטאָט ראַדאָמסקאָ באַשטעטיקט געוואָרן דורך דעם קעניג קאַזשימיעזש יאַגעלאָנטשיק און אינעם יאָר 1511 דורך דעם קעניג זיגמונט דעם ערשטן.

אינעם 17טן און 18־טן יאָרהונדערט האָט אויך ראַדאָמסק געליטן פון דער אַלגעמיינער ירידה פון די פּוילישע שטעט. אינעם סוף פון 18־טן יאָרהונדערט (1780) האָט דער קעניג סטאַניסלאַוו־אויגוסט געשאַפן אַ ספּעציעלע קאָמיסיע וואָס האָט געהאַט די אויפגאַבע צו הייבן דעם מצב פון די פּוילישע שטעט. די דאָזיקע קאָמיסיע האָט באַזוכט ראַדאָמסק (אינעם יאָר 1785) און אויפן סמך פון אַ ספּעציעלער מאַפּע באַשטימט די גרענצן פון דער שטאָט און פון איר פאָרשטאָט בוגאַי. דער פיר־יעריקער סיים האָט אויך געשאַפן אַ קאָמיסיע פאַר שטאָטישע ענינים וועלכע האָט באַזוכט ראַדאָמסק און אינעם רעזולטאַט פון אירע באַשלוסן זענען געשאַפן געוואָרן אין דער שיעראַדזער וואָיעוואָדשאַפט דריי פּאָוויאַטן מיט די שטעט: שיעראַדז, פּיעטרקאָוו, שאַדעק און ראַדאָמסקאָ.

נאָך דער צעטיילונג פון פּוילן (1793) האָט זיך ראַדאָמסק געפונען אונטער דער פּרייסישער הערשאַפט. די פאַרנומענע שטחים זענען איינגעטיילט געוואָרן אין „דעפּאַרטאַמענטן" און ראַדאָמסקאָ האָט געהערט צום קאַלישער דעפּאַרטאַמענט. די דאָזיקע טיילונג האָט אָנגעהאַלטן ביז דעם יאָר 1806, ווען די פּרייסן האָבן פאַרלאָזן פּוילן און אַפילו שפּעטער בעת דעם „וואַרשעווער פירשטנטום".

מיטן אומקערן זיך פון די רוסן אינעם יאָר 1816 האָבן זיי אויפסניי פאַרטיילט אַדמיניסטראַטיוו דאָס „פּוילישע קעניגטום", אָרגאַניזירט אין די שטעט אַ רוסישע פּאָליציי און בהדרגה איינגעפירט פאַרשידענע ענדערונגען מיטן צוועק צו רוסיפיצירן די אַמאָליקע פּוילישע געביטן. אינעם יאָר 1837 (תקצ״ז) זענען אין פּוילן אָפּגעשאַפן געוואָרן די וואָיעוואָדשאַפטן און אויף זייער אָרט זענען איינגעפירט געוואָרן גובערניעס. צו ערשט האָט ראַדאָמסק געהערט צו דער קאַלישער גובערניע, אינעם יאָר 1845 (תר״ה) איז זי אַריבער צו דער וואַרשעווער גובערניע, און פון יאָר 1867 האָט זי אָנגעהערט צו דער פּיעטרקאָווער גובערניע. די שטאָט גופא איז זיך שטאַרק פונאַנדערגעוואָקסן, פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ פּאָוויאַט־שטאָט מיט אַ נייעם נאָמען: נאָוואָ־ראַדאָמסקאָ. דער דאָזיקער מצב האָט אָנגעהאַלטן ביז דעם יאָר 1914 — ד. ה. ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה. אין דעם דאָזיקן יאָר איז ראַדאָמסקאָ פאַרנומען געוואָרן דורך דעם עסטרייכישן מיליטער. אינעם יאָר 1915 האָט די

אַקופּאַציע־מאַכט פונסניי פאַרטיילט די פאַרנומענע געביטן אויף קרייזן. פּיעטרקאָוו און ראַדאָמסק האָבן געבילדעט איין קרייז, וואָס איז געווען אונטערגעוואָרפן דעם לובלינער גענעראַל־גובערנאַטאָר. אין יאָר 1918 איז אַנטשטאַנען די פּוילישע רעפּובליק. ראַדאָמסקאָ איז צוריק פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ פּאָוויאַט־שטאָט פון דער לאָדזשער וואָיעוואָדשאַפט.

ווידער איז אויסגעבראָכן — אינעם יאָר 1939 — אַ וועלט מלחמה און ראַדאָמסקאָ איז במשך פון דער גאַנצער מלחמה געווען אונטער דער נאַצישער אָקופּאַציע, ביז עס האָט געשלאָגן די שעה פון ענדגילטיקן נצחון פון די אַליאירטע מדינות אין יאָר 1945.

די באַפעלקערונג

במשך פון דורות איז ראַדאָמסקאָ געווען אַ קליינער ישוב און אין אָנפאַנג פון 19־טן יאָרהונדערט (1808) האָט איר באַפעלקערונג געציילט בסך הכל 1108 נפשות. במשך פון דעם דאָזיקן יאָרהונדערט האָט זיך אָבער די שטאָט שטאַרק אַנטוויקלט, איר צאָל איינוווינער איז אויסגעוואָקסן און אין יאָר 1827 דערגרייכט 1792 נפשות (דערונטער 369 יידן), אין 1858־טן יאָר: 3605 נפשות (1554 יידן), אינעם יאָר 1897 דערגרייכט זי שוין 11.761 (דערונטער 5054 יידן — 43%) און אין יאָר 1921 דערגרייכט זי שוין ביז 18.732 נפשות (7774 יידן — 41.5%). פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט די אַלגעמיינע באַפעלקערונג געציילט ביי 25,000 נפשות, דערונטער העכער 10,000 יידן.

דאָסווירטשאַפטלעכע לעבן

ראַדאָמסקאָ, וואָס איז אין אָנהויב פון מיטלאַלטער געווען אַרומגערינגלט דורך וועלדער, אַנטוויקלט זיך במשך פון די יאָרהונדערטער אין אַ האַנדלס־און מלאכה־צענטער פאַר דער אַרומיקער דאָרפישער סביבה. אינעם 19־טן יאָרהונדערט וואַקסט שטאַרק אויס דער אָנזען פון ראַדאָמסקאָ בעת זי איז געוואָרן אַ פּאָוויאַט־שטאָט (1867) און באַזונדערס ווען עס איז אויסגעבויט געוואָרן די אייזנבאַן־ליניע: וואַרשע—קראָקע—ווין. די שטאָט געפינט זיך צווישן די באַן־סטאַציע פּיעטרקאָוו פון איין זייט און טשענסטאָכאָוו פון דער צווייטער זייט. עס זענען אין איר געעפנט געוואָרן שולן, שפּיטעלער, אַ קרייז־געריכט, פּאָוויאַט־אַמטן, וועלכע האָבן באַדינט די גאַנצע דאָרפישע אומגעגנט. אין שטאָט האָבן זיך אויך אַנטוויקלט דער האַנדל און די אינדוסטריע. עס זענען אַנטשטאַנען צוויי פאַבריקן פון געבויגענע מעבל און אַ פאַבריק פון וואָל, וועלכע האָבן באַשעפטיקט 961 אַרבעטער. ראַדאָמסקער מעבל איז עקספּאָרטירט געוואָרן דורך אָדעס קיין קאַווקאַז און מיטלאַזיע. די וואָל איז פאַרקויפט געוואָרן קיין ביאַליסטאָק. אויסערדעם איז ראַדאָמסקאָ געווען אַ צענטער פון תבואה־האַנדל אין דער אומגעגנט. די תבואה איז עקספּאָרטירט געוואָרן קיין פּרייסן. אין דער שטאָט האָבן זיך געפונען האָטעלן און אַן ערך 110 געשעפטן.

אין צענטער שטאָט איז געלעגן דער מאַרק פון וועלכן עס האָבן זיך געצויגן 11 ברוקירטע גאַסן. די צאָל הייזער איז דערגאַנגען ביז 4000 בערך. ראַדאָמסקאָ איז געווען דער האַנדלס־צענטער פאַר די אַרומיקע שטעטלעך: פּזשעדבאָזש, פּלאַוונאָ, וויעלון, וואָלאָשטשאָווע, קאַניעצפּאָל, פּאַיענטשנאָ א. אַ.

ב. דער אנהויב פון יידישן ישוב אין ראדאמסקא

1643—1830 (ת"ג—תקפ"ז)

דער אָנהויב פונעם יידישן ישוב אין ראַדאָמסקאָ איז איינגעהילט אין אַ נעפּל. דער אַרכיוו פון דער אַלטער שטאָט איז פאַרברענט געוואָרן בעת דער גרויסער שריפה פון יאָר 1624 (שפ"ד). דעמאָלט איז אויך אַוועק מיטן רויך דער דאָקומענט פון דער ערשטער פּריווילעגיע וואָס איז געגעבן געוואָרן דער שטאָט אין יאָר 1266 דורך לעשעק דעם שוואַרצן. נישט אויסגעשלאָסן, אַז שוין אינעם 16־טן און 17־טן יאָרהונדערט האָבן אין ראַדאָמסקאָ געוווינט איינצלנע יידן, בעיקר אינעם שכנותדיקן דאָרף בוגאַי.

נאָך דער דערמאָנטער שריפה האָבן די פּוילישע שטאָטלייט באַמיט זיך צו באַקומען אַ פּריווילעגיע וואָס זאָל פאַרווערן די יידן דאָס באַזעצן זיך אין דער שטאָט און זיי האָבן דאָס זייעריקע דערגרייכט. לויט דער פּריווילעגיע פון קעניג וולאַדיסלאַוו דעם פערטן איז די יידן פאַרווערט געוואָרן דאָס באַזעצן זיך אין ראַדאָמסקאָ (1643). די דאָזיקע פּריווילעגיע איז געווען גילטיק ביז דעם יאָר 1862. במשך פון דער דאָזיקער גאַנצער תקופה האָט אָבער אין בוגאַי עקזיסטירט אַ יידישער ישוב מיט אַ שול. די צאָל יידן איז אָבער געווען ביז גאָר אַ קליינע און נאָך צום סוף פון 18־טן יאָרהונדערט (1765) האָט זיך אין דער גאַנצער שיעראַדזער וואָיעוואָדשאַפט געציילט נישט מער ווי 4950 נפשות. די דאָזיקע צאָל האָט אַרומגענומען די יידן פון די שטעט: לאַסק, וואַרטאַ, דאָבראַ, בלאַשקאַ, לוטאָמירסק, פּיעטרקאָוו, קאַניעצפּאָל, קאַמינסק, פּזשעדבאָזש. לויט דער אָפיציעלער ציילונג פון יאָר 1808 (תקס"ח) האָבן זיך אין ראַדאָמסק געפונען 1808 קריסטלעכע איינוווינער און ניט קיין איין ייד (אַ חוץ, פאַרשטענדלעך, אין בוגאַי), אָבער שוין בעת דער צווייטער אָפיציעלער ציילונג פון יאָר 1827 (תקפ"ז) האָט די שטאָט געציילט 1792 איינוווינער דערונטער 369 יידן. די יידן האָבן אָבער געוווינט נישט אין דער שטאָט גופא נאָר מחוץ אירע גרענעצן. צוליב דעם פאַרבאָט פון וווינען אין ראַדאָמסק האָט זיך די שטאָט גערופן „טריפה־מקום". אַן ענלעכער מצב האָט געהערשט אין אַ סך פּוילישע שטעט. די יידן האָבן זיך באַזעצט אין שכנות פון די פאַרבאָטענע פאַר זיי ערטער, אין די אַרומיקע פּריצישע גיטער און דערפער און אין דער שטאָט אַריין פלעגן זיי קומען בלויז צוליב די עסקים וואָס זיי האָבן געפירט. אַזעלכע ישובים האָבן זיך געפונען אין ראָספּזשע ביי פּיעטרקאָוו, פּשיטיק ביי ראַדאָם, באַבליק ביי סאַמבאָר א. אַ. אָבער אויך די דאָזיקע ישובים זענען געווען אַ דאָרן אין די אויגן פון די פּוילישע שטאָטלייט וועלכע האָבן כסדר דערלאַנגט קעגן זיי פּראָטעסטן צום קעניג און צום סיים. על־פּי־רוב אָבער האָבן די דאָזיקע פּראָטעסטן נישט געהאָלפן, ווייל די פּריצים זענען געווען פאַראינטערעסירט אינעם אויפהאַלטן ביי זיך דעם יידישן ישוב, וואָס איז פאַר זיי געווען אַ מקור פון הכנסות.

צוערשט האָט דער יידישער ישוב אין ראַדאָמסק געהערט צו דער שכנותדיקער פּזשעדבאָזשער קהילה און געבראַכט זיינע מתים צו קבורה אויפן סולמיעזשיצער בית־הקברות. אין דער דאָזיקער תקופה איז די יידישע באַפעלקערונג געווען צעשפּרייט איבער די דערפער, וואָס האָבן אָנגעהערט צו די שכנותדיקע גרעסערע קהילות. אין דער יידישער געשיכטע אין פּוילן זענען באַקאַנט אַ סך פאַלן ווען יידישע ישובים האָבן זיך באַפרייט בכוח פון דער אַפּוטרופּסות פון די שכנותדיקע קהילות נאָך לאַנגע מחלוקות און רייסענישן.

אַן ענלעכער מצב איז אויך אַנטשטאַנען אינעם 18־טן יאָרהונדערט אין ראַדאָמסקאָ. אין בוגאַי איז ביסלעכווייז אויסגעוואָקסן אַ יידישער ישוב מיט אַ שול, אַ מקוה און אַן אייגענעם רב. שטרעבנדיק אויפצושטעלן אַ באַזונדערע קהילה מיט אייגענע קהלשע אינסטיטוציעס האָט דער ראַדאָמסקער ישוב אויפגעבויט אַן אייגענע שול און אַ מקוה, און אויפגעהערט צו צאָלן שטייערן דער פּזשעדבאָזשער קהילה.

די בוגאַיער יידן האָבן פאַקטיש נישט געטאָרט האַנדלען אין ראַדאָמסק, אָבער דאָס לעבן איז געווען שטאַרקער פונעם געזעץ. די יידן האָבן זיך באַנוצט מיט פאַרשידענע שפּיצלעך און תחבולות כדי אויסצומיידן דאָס געזעץ און געשמאַק געהאַנדלט מיט די

אַרומיקע פויערים. די קהילה איז כסדר געוואַקסן און זיך עקאָנאָמיש גאָר גוט אַנטוויקלט.

דאָס יאָר 1821 האָט געבראַכט מיט זיך באַדייטנדיקע ענדערונגען אינעם מצב פון די פוילישע יידן. דרייסיק יאָר כמעט אָן אויפהער האָט זיך — אונטער דער השפעה פון דער פראַנצייזישער רעוואָלוציע אין דער פוילישער געזעלשאַפט — געפירט צוערשט אין דעם פיר־יעריקן סיים און שפּעטער אין די פאַרשידענע אָקופּאַציע־געביטן — אַן אומאויפהערלעכער וויכוח וועגן די רעכט פון די פוילישע יידן. עס האָבן זיך געלאָזט הערן ליבעראַלע מיינונגען וועגן דער נויט־ווענדיקייט פון דערציען דעם ייִנגן יידישן דור אין פוילישע שולן, דערנענטערן אים צו דער פוילישער געזעלשאַפט און אים אַסימילירן. זיי אַנטקעגנגעשטעלט האָבן זיך אָבער די אָנהענגער פון די אַלטע „טראַדיציאָנעלע" מיינונגען, וועלכע האָבן פאַרלאַנגט נאָך מער צו באַגרענעצן די יידישע רעכט, פאַרטרייבן די יידן פון די דערפער און פאַרשפאַרן זיי דעם וועג צו נייע פרנסה־קוואַלן. כאָטש פון די כלערליי פּראָיעקטן וועגן גלייכבאַרעכטיקונג אדג"ל איז אין אַלגעמיין גאָר־נישט אַרויסגעקומען, איז אָבער עפּעס דאָך „דערגרייכט" געוואָרן: די קהילה אין איר אַלטער, פון דורות אָנגענומענער פאָרם, איז אָפּ־געשאַפן געוואָרן. פון תמיד אָן איז די קהילה געווען אַ דאָרן אין די אויגן פון די יידישע שונאים און סיי אין די אויגן פון די יידישע אַסימילאַטאָרן און משכילים, וועלכע האָבן אין איר געזען אַ פעסטונג פון יידישער נאַציאָנאַלער און רעליגיעזער אָפּגעזונדערטקייט וועלכע זיי האָבן געשטרעבט מיט אַלע כוחות צו ליקווידירן.

אין יאָר 1821 זענען בכן אָפּגעשאַפן געוואָרן די יידישע קהילות אין קאָנגרעס־פּוילן און אויף זייער אָרט זענען געגרינדעט געוואָרן „שול־קאָמיטעטן" („דאָזאָר בוזשניטשי") אין וועלכע עס זענען געווען פאַרטרעטן דער רב און דריי גבאים. פאַקטיש האָבן די דאָזיקע קאָמיטעטן פאַרמאָגט גענוג ברייטע קאָמפּעטענצן און דערפילט די פונקציע פון די אַמאָליקע קהילות. זיי האָבן געהאַט דאָס רעכט צו באַשטייערן די יידישע באַפעלקערונג און אויפמאָנען שטייערן מיט דער הילף פון די שטאָט־ראַטן און דאָרפישע ריכטער (וואָיטן). דער שול־קאָמיטעט איז געווען אַ רעכטלעכע קערפּערשאַפט און געטראָגן דעם כאַראַקטער פון אַן אָפיציעלער עפנטלעכער אינסטיטוציע.

דער ערשטער דאָקומענט, וועלכער וואַרפט אַ ליכט אויף דער געשיכטע פון די ראַדאָמסקער יידן אין די צוואַנציקער יאָרן פון 19־טן יאָרהונדערט, איז דער באַריכט, וועלכן דער „שול־קאָמיטעט" האָט דערלאַנגט דער מאַכט וועגן זיינע טעטיקייטן און דאָס איז זיין תוכן (איבערגעזעצט פון פויליש):

דער שול־קאָמיטעט האָט זיך באַשעפטיקט פון יאָר 1822 (תקפ"ב) מיט איינמאָנען די הכנסות פון דער שול.

לויט די תקנות פונעם פּיעטרקאָווער קרייז־פאַרוואַלטער פון 1.11.1828 און פון דעם פאַרטרעטער פונעם באַפולמעכטיקטן איבער די שטעט אין דעם זעלביקן קרייז, פון 19.1.1829, האָט דער ראַ־דאָמסקער מוניציפּאַלער אַמט אַדורכגעפירט דעם 3.3.1829 אַ קאָנט־ראָל פון די חשבונות פונעם שול־קאָמיטעט פאַר די יאָרן 1822—1825 (איינשליסלעך) און אויך אויסגעהערט די מיינונג פון חשובע בירגער פון משה׳ס גלויבן.

אינעם רעזולטאַט האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז פון דער תקופה 1822—1825 (תקפ"ב—פ"ה) זענען ביים שול־קאָמיטעט נישט פאַרבליבן קיין געלט־סכומים אין מזומנים און אין יאָר 1826 האָט דער קאָמיטעט אַרויסגעוויזן אַן עודף פון פינף גילדן.

די דערמאָנטע חשובע בירגער פון משה׳ס גלויבן זענען:

נ. בראנדייס, יוזיק (יוסף) ראָזנטאַל, וואָלף ראָזנשטיין, הערשל ראָ־

אברהם עפשטיין, הערשליק גראָסבערג, אליהו ראָזענשטיין,

זנפעלד, איסר גליקסמאַן, אברהם גראָסמאַן, ארון (אהרן) סאבעל, אפרים אלטמאַן, לעוועק (לייב) אלטמאַן, דוד גליקסמאַן, יאַש שקלאַרזש, איציק־קאָפּיל ראַפּאָפּאָרט, וואָלף לובעלסקי.

די דערמאָנטע האָבן פעסטגעשטעלט, אַז אין די יאָרן 1822—1824 תקפ"ב—תקפ"ד) זענען נישט געווען קיין באַזונדערע הוצאות און הכנסות אויף אויסצוהאַלטן די שול, דעם רב און שוחט.

פון די הכנסות פון דער שול־קאַסע וואָס זענען דערלויבט דורכן געזעץ און וואָס פליסן איין פאַר די רעליגיעזע טעטיקייטן פון דער שול, ווי אויך פון די אָפּצאָלן וואָס די פאַראינטערעסירטע צאָלן פאַר די דערמאָנטע טעטיקייטן, ווערן אויסגעצאָלט די געהאַלטער דעם רב, דעם שמש און די אַנדערע מיטגלידער פונעם שול־קאָמיטעט. די קהילה מיטגלידער האָבן נישט געצאָלט קיין ספּעציעלע שטייערן.

דער קאַסירער פון שול־קאָמיטעט אין יאָר 1829 איז געווען הערש בעסער. דער קאָמיטעט האָט פאַרטיילט די אָרימעלייט צוויי מאָס מעל.

ר ע כ ע נ ו נ ג

פון דער שול־קאמיטעט־קאסע אין ראדאמסק
פיעטרקאָווער פּאָוויאַט — פאַרן יאָר 1827)תקפ"ז)

1. דער חשבון שטעלט פעסט אַז דער שול־קאָמיטעט האָט געהאַט אינעם יאָר 1821 די פאָלגנדיקע הכנסות פון זאַמלונגען און נדבות:

1. פון נדבות אין דער שול צוויי מאָל וועכנטלעך	30 גילדן
2. פון אתרוג און לולב	(אויסגעמעקט)
3. פון מתפללים אין יום־כיפור	„ 27
4. פון דער פושקע	„ 12.25
	„ 69.25

2. פון פאַכטערייען

1. אָפּצאָל פאַר כשר פלייש פון גבריאל גאָלדבערג	62 גילדן
2. אָפּצאָלן פאַר 13 „שטעט" אין דער שול פון נחמן בראנד	„ 36
3. אָפּצאָלן פאַר „שטעט" נעבן ארון הקודש	„ 10
	„ 108

3. פאַרשידענע הכנסות

1. פון וואַקס וואָס איז פאַרבליבן נאָך די יום־כיפורדיקע ליכט	12 גילדן
2. פון חתונות	„ 30
3. פון עליות	„ 36
4. פון מעות־חטין	„ 32
5. פון התחייבויותן פון אַלע קהילה־מיטגלידער	„ 649
	(אויסגעמעקט)

ה ו צ א ו ת

1. סאלדא	5 גילדן
2. פערזענלעכע געהאַלטן (פענסיעס)	
1. פאַרן רב יוחנן קליגערמאַן	„ 200
2. דעם קאַסירער קרוליקעוויטש	„ 120
3. דעם חזן וואָלף לובעלסקי	„ 72
4. דעם שמש לייזער פאלמאן	„ 150
5. דעם בעל קורא וואלף זיידמאן	„ 50
6. דעם שפּיטאָל אויפזעער הערשל שפּיטאלניק	„ 25
3. אויף אויסהאלטן די שול	
1. פאַר הונדערט פונט ליכט	„ 80
2. פאַר דעם אתרוג פון וואָלף שוחט	„ 24
3. שטרוי אויף דער ערד, יום־כיפור אין שול	
4. שרייב־מאַטעריאַלן פאַר דעם קאָמיטעט און קאַסירער	„ 36
5. פאַר דער וואָיעוואָדישער אָפיציעלער צייטונג	„ 10

4. שטייערן

1. אָפּצאָל פאַר דעם שול־פּלאַץ — 15 גר. 4 „

2. פאַר רייניקן די קוימענס, אנגריא (?) און פייער־לעשער — לויט דעם באַשטעטיקונג פון בוגאיער דאָרף־וואָיט (אויפן אָרט ווו עס געפינט זיך די שול). — 24 „

5. שטיצע פאַר אָרימעלייט

1. דריי זעק מעל אויף פסח („קמחא דפסחא") — 30 „

2. שטיצע פאַר די אָרטיקע און פרעמדע ארימעלייט — 10 „

6. אַנדערע הוצאות — 15 גר. 105 „

אונטערגעשריבן דער קאַסירער קרוליקעוויטש און די מיטגלידער פון ראַדאָמסקער שול־קאָמיטעט:

מאיר בראַנדעס / אברהם בעסער / שמואל זילבערשאַץ

פון דעם דאָזיקן דאָקומענט און פון די סטאַטיסטישע דאַטן, קענען מיר זיך אויסמאָלן אַ בילד פונעם יידישן לעבן אין ראַדאָמסק אין אָנהויב פון 19־טן יאָרהונדערט. די קהילה האָט געציילט 400 יידן בערך. זיי האָבן געהאַט אַ שול־קאָמיטעט, וועלכער האָט דערפילט אַלע פונקציעס פון אַ קהילה. אָפיציעל איז פאַרבאָטן געווען איינ־צומאָנען ספעציעלע שטייערן לטובת דער קהילה, פאַקטיש ווייזט אויס זענען אָבער יאָ אויפגעמאָנט געוואָרן פאַרשידענע שטייערן. די קהילה האָט אויסגעהאַלטן אַ „מורה־צדק" מיטן נאָמען ר' יוחנן קליגערמאַן און פון די אַנדערע כלי־קודש זענען געווען אַ חזן, אַ בעל־קורא, אַ שמש, אַ שוחט, אַ קאַסירער פון קאָמיטעט און אַ סעקרעטאַר. אַלע האָבן באַקומען טיילווייז געהאַלטן.

*

די יידן האָבן געוווינט אין די גרענעצן פון דער פאָרשטאָט בוגאַי, וועלכע איז געווען אָפּגעטיילט פון דער שטאָט ראַדאָמסק דורך אַ ספעציעלן איינגאַנג מיט אַ טויער. ביים טויער האָט געהיט אַ יידישער וועכטער.

עס איז אויך געפירט געוואָרן אַ וווילטעטיקע טעטיקייט. עס ווערט דערציילט וועגן אַ פאַרטיילונג פון מעל פאַר אָרימעלייט, זאַמלונגען אויף מעות־חטין פאַר פסח, געלט־שטיצע פאַר אָרטיקע און פרעמדע אָרימעלייט, און וועגן דעם יידישן שפּיטאָל און דעם באַזונדערן אויפזעער (שפּיטאַלניק), (אפשר ווערט דאָ געמיינט אַ מין ביקור־חולים), און מעדיצינישער הילף אין דעם פאָרם פון אַ „לינת הצדק" אדג"ל.

ג. די יידישע באַפעלקערונג אין 19־טן יאָרהונדערט (1900–1830)

אין יאָר תקצ"ב (1832) הויבט זיך אָן אַ נייע תקופה אינעם לעבן פון די ראַדאָמסקער יידן. די צאָל יידישע איינוווינער אין שטאָט וואַקסט כסדר. די קהילה האָט באַשלאָסן אויפצונעמען אַ רב און אַן אב"ד און האָט אויסגעקליבן ר' שלמה הכהן פון וולאָשטשאָווע, וועלכן זי האָט זיך מתחייב געווען צו צאָלן אַ סטאַבילן געהאַלט, 15 פּוילישע גילדן, דינגען אים אַ ספעציעלע דירה אאַ"וו. פון דעם כתב רבנות וואָס די ראַדאָמסקער קהילה האָט געשיקט דעם רב לאָזט זיך אַרויספילן די גרויסע פרייד, — אַז זי האָט זוכה געווען סוף סוף צו ווערן אַן עיר ואם בישראל.

פון אָנהויב האָט ר' שלמה נישט געוואָלט נעמען אויף זיך דעם עול פון רבנות. זיינע רביים און חסידים און באַזונדערס ר' דוב בער פון ראַדאשיץ, האָבן אים אָבער געעצה'ט יאָ אָנצונעמען דאָס רבנות פאַרזיכערנדיק אים, אַז אינעם זכות פון זיין הייליקער טעטיקייט וועט ער שוין מער נישט ליידן פון צער גידול בנים. ר' שלמה האָט באַשלאָסן פאָרן קיין ראַדאָמסק, זיצן דאָרט עטלעכע וואָכן, כדי קענען צו לערנען די איינוווינער און דאַן ערשט באַשליסן אויב ער זאָל אָננעמען דאָס רבנות.

אין דעם מליצה'דיקן ענטפער פון דער ראַדאָמסקער קהילה אויף ר' שלמה'ס בריוו ווערן אויסגערעכנט די פאָלגנדיקע כאַראַק־טעריסטישע באַדינגונגען פאַר דער געשיכטע פון רבנות און די קהילות אין יענע צייטן.

א. דער דאָזיקער חשובער מאַן, כבוד הרב הגאון הנ"ל, וועט זיצן אויפן רבנות־שטול פון דער ק"ק ראַדאָמסק און דעם גליל, פון דעם ווייטער אָנגעגעבענעם טערמין, כדי צו לערנען דאָס פאָלק פון ד' צבאות גאָטס וועגן און משפטען צווישן בלוט און צווישן דין און דין.

ב. דרשענען ברבים פיר שבתים אינעם יאָר, אויסערדעם אין די ימים־נוראים און פאַר די תקיעות איטלעכעס יאָר כדי אָפּצוווענדן מערערע פון זינד.

ג. קומען יעטוועדן שבת אין שול אַריין צו קריאת התורה ביז סוף תפילת מוסף אַ חוץ אין די שלשה רגלים.

ד. ער וועט נישט טאָרן אַוועקפאָרן פון אונדז אין קיין אַנדערע קהילה אין די ימים נוראים און אין די שלשה רגלים נאָר דאַווענען מיט אונדז אין דער שול אין די ימים נוראים בתוך הקהל.

פאַר זיין עבודת הקודש וועט דער אויבן־דערמאָנטער רב הגאון באַקומען יעטוועדע וואָך 15 פּוילישע גילדן, וועלכע וועלן אים ווערן אויסגעצאָלט פונעם טאָג ווען ער וועט קומען, כדי אין אַ מזלדיקער שעה צו פאַרנעמען דעם כסא הרבנות. זיין געהאַלט וועט אים אויסגעצאָלט ווערן יעטוועדעס מאָל אויף אַ פערטל יאָר פאָראויס.

מיר, די תושבים פון אונדזער שטאָט זענען מחויב דינגען אים אַ שיינע דירה לויט זיין כבוד און צאָלן פאַר איר פון דער קהלשער קאַסע.

אַלע הכנסות פון רבנות וועלן געהערן דעם אויבנדערמאָנטן רב, דהיינו רח"ש פון אונדזער שטאָט און פון דער אומגעגנט וועט דער רב נעמען דריי חלקים און אַ פערט חלק וועלן באַקומען די משועב־דים דפה.

סנדקאות און סידור־קידושין פון דאָ און פון גליל, געהערט צום רב. אין פאַל ווען עס וועט זיין דער ווילן פון די תושבים פון אונדזער שטאָט מכבד צו זיין מיט דער מצווה פון סנדקאות אַן אַנדערן, איז ער מחויב צו געבן דעם אויבנדערמאָנטן רב דריי גילדן.

צו סוכות איטלעך יאָר, איז קהל מחויב קויפן אים הדרים ווי אַ מתנה.

די תושבים פון אונדזער שטאָט זענען מחויב זיך משתדל זיין צו באַפרייען אים פון שטעלן זיך מיט עמיצן וואָס דער „סאָנד" (געריכט) איז אים מחייב צו באַלייגן אַ שבועה נאָר אַוועקשטעלן אויף זיין אָרט אַ צווייטן.

די קהילה־לייט זענען מחויב זיך באַמיען צו באַקומען פאַר דעם אויבן דערמאָנטן רב אַ קאָנצעס (קאָנצעסיע) אויף רבנות ווי אויך אַ דערלויבעניש אַריבערציען זיך אַהער אויף די הוצאות פון דער קהילה.

עס וועט דערלויבט זיין דעם רב'ס שליט"א פרוי צו האַנדלען אין אונדזער שטאָט לויט איר ווילן.

*

גלייך ווי ר' שלמה איז אויפגענומען געוואָרן אַלס ראַדאָמסקער־רב האָט ער — ווי עס ווערט דערציילט — געזאָגט אויף זיך דעם פסוק: „פה אשב כי איותיה צידה ברך אברך, אביוניה אשביע לחם וכהניה אלביש ישע וחסידיה רנן ירננו (תהלים קל"ב). אין דעם דאָזיקן פסוק האָבן שפּעטער געזען די ראַדאָמסקער תושבים און חסידים אַ רמז אויף דער גיכער ווירטשאַפטלעכער אַנטוויקלונג פון

דער ראַדאָמסקער קהילה, ווען פון אַ הייפל יידן איז אַנטשטאַנען איינע פון די רייכע און באַרימטע קהילות אין דער יידישער וועלט. עס האָט זיך דאָ אַנטוויקלט אַ גרויסע אינדוסטרי און די אַלגעמיינע און יידישע באַפעלקערונג איז געוואַלטיק געוואַקסן. ראַדאָמסק איז געוואָרן אַ צענטער פון חסידות („וחסידיה רנן ירננו") און ווי „אַ פּרעכטיקער היגל צו וועלכן עס טראָגן זיך די בליקן פון צענדליקער טויזנטער". באַזונדערס האָט דער נייער רב זיך באַמיט צו הויבן דעם גייסטיקן מצב פון דער כסדר וואַקסנדיקער קהילה. אין דער ערשטער דרשה וואָס ער האָט געהאַלטן ראש השנה תקצ"ד נאָך זיין קומען קיין ראַדאָמסק האָט ער גערעדט מיט „פלאַם־פייערדיקע ווערטער" וועגן סוד פון תשובה צו דערהויבן די אַממיינסטן געפאַלענע מענטשן, וועלכע האָבן זיך שוין באַוויזן צו דערווייטערן פון יהדות. „פאַראַן... אַזעלכע וואָס זענען זיך מיאש פון תשובה טון זאָגענדיק: נישט מעגלעך תשובה טון נאָך די עבירות וואָס איך האָב געטון און ווען איך זאָל אַפילו פאַסטן תעניתים און טון צדקה מיין גאַנץ לעבן איז נישט מעגלעך מתקן צו זיין דאָס וואָס איך האָב קאַליע געמאַכט... ס'ווערט אָבער געזאָגט אין יחזקאל ל"ג: „ואתה בן אדם אמור אל בית ישראל... חי אני נאום ה' צבאות אם אחפוץ במות המת כי אם בשובו מדרכו וחיה" און טאָמער וואָלט דער מענטש נישט געהאַט חס ושלום קיין תקנה, איז צו וואָס זיין לעבן, אַז אַלץ וואָס דער הקב"ה האָט געשאַפן אין זיין וועלט האָט ער געשאַפן צוליב זיין כבוד'ס וועגן, ווי עס שטייט געשריבן: ‚כל שנקרא בשמי לכבודי בראתיו וכו'' אלא וואָס, דער צוועק פון בריאת האדם איז נאָר צוליב דעם אַז ער זאָל זיך אומקערן פון שלעכטן וועג און צו דעם צוועק, „הקב"ה נותן לו חיות ומחזיר לו הנשמה בכל יום" ו„בכל אדם גם פשוטי העם — יש בו נפש רוח ונשמה ונשמה לנשמה, נגד ד' אותיות הויה" און אויף דעם ווערט געזאָגט „כי ה' אלהיך מתהלך בקרב מחניך וגו'' און די מחנה זענען די רמ"ח אברים וואָס אין מענטשנס גוף. דער געטלעכער כוח איז עס וואָס וועקט דעם מענטשנס נשמה צו תשובה. דער דאָזיקער כוח געפינט זיך אין יעטוועדן מענטשן ווו ער זאָל זיך נישט געפונען". די ווערטער פון תשובה האָבן משפיע געווען אויף די מיטגלידער פון דער קהילה, זיי האָבן זיך געשטאַרקט אין תורה און תפילה, אויפגעשטעלט תורה־אַנשטאַלטן און די השפעה פון זייער רב איז געוואָקסן פון טאָג צו טאָג. ער האָט מתקן געווען אין שטאָט אַ סך תקנות צו שטאַרקן דאָס יהדות. פון זיין איניציאַטיוו זענען געגרינדעט געוואָרן אַ סך חברות, צווישן זיי די „חברת תהילים" וואָס איז אַנטשטאַנען אין יאָר תקצ"ט (1839) און פון וועלכערס תקנות עס איז פאַרבליבן אַן אָפּשריפט. די חברה־לייט האָבן גענומען אויף זיך „מיט דער הסכמה פון דער קרוין פון אונדזער קאָפּ, דעם אַב"ד פון אונדזער קהילה שליט"א. „צו זיין פון די וואָס היטן אָפּ איטלעכן פרימאָרגן עבודת הבורא, און מיר האָבן גענומען אויף זיך אויפשטיין אין די פרימאָרגנס אין די טעג פון אַ גאַנצער וואָך, פאַרזאַמלען זיך אין אַ באַשטימט אָרט כדי צו רומען און לויבן דעם בורא דורך זאָגן תהילים פאַר תפילת שחרית". ווייניק יאָרן זענען פאַרביי און רבי שלמה פון ראַדאָמסק איז געוואָרן איינער פון די באַרימטסטע רבנים אין פוילן און מען האָט זיך געוואָנדן צו אים אין אַלגעמיינע ענינים. און אין ענינים פון הלכה און חסידות.

נאָך אַ קורצער צייט איז אויך אויפגענומען געוואָרן אַ דיין, ר' יואל, אַן אייניקל פון ר' יואל סירקש בעל הב"ח. נאָכדעם ווי ר' שלמה איז געוואָרן ראַדאָמסקער אדמו"ר (בערך אין תרי"א, 1851) איז ראַדאָמסק געוואָרן אַ צענטער פון תורה און חסידות. חסידים אין די הונדערטער און טויזנטער פלעגן קומען אין שטאָט. באַזונדערס גרויסע מאַסן יידן פלעגן קומען אויף די ימים־טובים, שבועות און די ימים נוראים. דאָס האָט אויך געהאַט אַן עקאָנאָמישע באַדייטונג פאַר דער שטאָט. עס זענען געעפנט געוואָרן האָטעלן און גאַסטהייזער פאַר דורכרייזנדיקע און אורחים אויף שבת און יום־טוב. באַזונדערס אָבער איז אויסגעוואָקסן די עקאָנאָמישע באַדייטונג פון דער שטאָט ראַדאָמסק מיטן אויסבויען די באַן־ליניע וואַרשע—ווין (1845) וועלכע איז אַדורכגעגאַנגען נעבן דער שטאָט. די ראַדאָמסקער סטאַציע האָט באַדינט די גאַנצע סביבה. זי האָט זיך געפונען אין אַ מרחק פון 177 וויאָרסט פון וואַרשע, 42 וויאָרסט פון פּיעטרקאָוו, 40 וויאָרסט פון טשענסטאָכאָוו. די שטאָט איז געוואָרן אַ האַנדלס־צענטער פאַר דער גאַנצער אומגעגנט. פון אַלע שטעט אַרום, פון אַלטע קהילות: פּזשעדבאָזש, בזשעזשניצע, ראָזפּזשע, פּלאָוונע, סולמיעזשיץ, קאַמינסק א.אַ. איז מען געקומען אין האַנדלס־ענינים קיין ראַדאָמסק און אַ גרויסער טייל איינוווינער פון שטעטלעך האָבן זיך אין איר באַזעצט. די סטאַטיסטיק פון דער שכנותדיקער צו ראַדאָמסק פּזשעדבאָזש באַווייזט, אַז די צאָל יידן דאָרט, נישט נאָר וואָס זי וואַקסט נישט, נאָר האַלט זיך כסדר אין פאַרקלענערן. ענלעך איז אויך די לאַגע פון די אַנדערע שטעטלעך אַרום ראַדאָמסק. ראַדאָמסק בויט זיך פונאַנדער אויפן חורבן פון די קליינע שטעטלעך.

ד. עקאנאמישער אויפשטייג (1834–1862)

אַ גרויסע ענדערונג אין דערווירטשאַפטלעכער און פּאָליטישער לאַגע פון דער ראַדאָמסקער קהילה איז פאָרגעקומען נאָך דער קרימער מלחמה און די ליבעראַלע רעפאָרמען פון דעם רוסישן קיסר אַלעקסאַנדער דעם צווייטן. אין יאָר 1861 (תרכ"א) האָט דער קיסר נאָמינירט דעם גראַף וויעלאָפּאָלסקי אַלס שטאַטהאַלטער פון פוילן. וויעלאָפּאָלסקי האָט געהאַלטן אַז עס איז נויטיק צו פאַרבעסערן די לאַגע פון די פוילישע יידן אין וועלכע ער האָט געזען דעם דריטן שטאַנד. אין יוני 1862 האָט דער צאַר אונטערגעשריבן אַ געזעץ וואָס האָט טיילווייז גלייכבאַרעכטיקט די יידן. די כוונה איז געווען מקרב צו זיין די יידן און אַריינברענגען אַ פּירוד צווישן זיי און די פּאָליאַקן. אין דעמזעלביקן יאָר האָט אַלעקסאַנדער דער צווייטער אונטערגעשריבן אַ פאַראָרדענונג וועלכע האָט דערלויבט די יידן: 1) דערווערבן נחלאות אין פּריצישע גוטער ווו די פּויערים זענען באַפרייט געוואָרן; 2) באַזעצן זיך אין שטעט און אין שטאָט־טיילן, וועלכע זענען געווען פאַר זיי פאַרווערט ביז איצט. מיט דער דאָזיקער פאַראָרדענונג זענען אָפּגעשאַפן געוואָרן די וווינונגס־באַגרעניצונגען אין ראַדאָמסק. די יידן האָבן זיך באַזעצט אין דער שטאָט און בייגעשטייערט צו איר ווירטשאַפטלעכער אַנטוויקלונג. די צאָל יידן וואַקסט כסדר. אין יאָר 1858 דערגייט די צאָל איינוווינער אין ראַדאָמסק ביז 3605 און די צאָל יידן צו 1554.

מיט דער פּאָליטישער באַפרייונג האָט זיך אויך אָנגעהויבן דער ווירטשאַפטלעכער אויפבלי. צוליב דער נאָענטקייט צו דער וואַרשע־ווינער באַן־ליניע, ווערט ראַדאָמסק אַ צוציאונגס־פּונקט פאַר אַלע שטעטלעך אין דער סביבה און עס אַנטשטייען אין איר כסדר אינדוסטריעלע און האַנדלס־אונטערנעמונגען. ראַדאָמסק ווערט אַ צענטער פון דעם פאָלקסטימלעכן חסידות, אַ יורשטע פון חסידות וואָס איז אויסגעפאָרעמט געוואָרן דורכן „חוזה" אין לובלין, און ר' מאיר אַפּטער. נאָכן טויט פון ר' דוב־בער פון ראַדאָשיץ און נאָך דער עליה פון ר' משה לעלאָוו קיין א"י, איז ר' שלמה געבליבן דער איינציקער אדמו"ר אין דער גאַנצער סביבה. זיין רום איז דערגאַנגען ביז מערב־גאַליציע. טויזנטער חסידים פלעגן קומען קיין ראַדאָמסק פון קראָקעווער געגנט (אושפּיץ, כזשאַנאָוו, טשעבין א. אַ). דער קליינער בית־מדרש איז שוין צו ענג געוואָרן פאַר די מאַסן חסידים, וואָס האָבן געשטראָמט אַהער פון אַלע עקן פוילן. אין יאָר תרכ"א (1861) איז אויסגעבויט געוואָרן דער נייער ספּעציעלער בית־מדרש („דעם רבינס בית־המדרש"), אַ גרויסער בנין וועלכער האָט געקענט אויפנעמען טויזנטער חסידים. באַזונדערס גרויס איז געווען

דאָס געדרענג אין די שבתים און ימים טובים. אויף שבועות פלעגן קומען אַרום פיר טויזנט יידן פון אַלע עקן פוילן און גאַליציע. די צאָל חסידישע אורחים האָט טייל מאָל איבערגעשטיגן די צאָל איינווינער אין שטאָט. די אורחים האָבן מיטגעווירקט צו דער אַנטוויקלונג פון האַנדל אין שטאָט. די ראַדאָמסקער יידן האָבן געזעען אין דעם ווירטשאַפטלעכן אויפבלי פון דער קהילה אַ מופת פון דעם צדיק וואָס פאַרנעמט די שטול פון רב און אדמו״ר אין זייער שטאָט.

ה. דער אויפשטאנד פון יאר 1863 (תרכ״ג)

די באַמיונגען פון גראַף וויעלאָפּאָלסקי צו באַרויקן די פּאָליאַקן זענען נישט געלונגען. דעם 22סטן יאַנואַר 1863 איז אויסגעבראָכן אַן אויפשטאַנד קעגן דער רוסישער הערשאַפט. די נאַציאָנאַל־רעוואָלוציאָנערע רעגירונג האָט פּראָקלאַמירט אין איר ערשטער דעקלאַראַציע גלייכבאַרעכטיקונג פאַר אַלע איינוווינער פון דער מדינה אָן אונטערשיד פון גלויבן און שטאַנד. אין אַלע טיילן פון לאַנד זענען אויסגעבראָכן קאַמפן און די יידן האָבן זיך מיטבאַטייליקט אין זיי אויף דער זייט פון די פּאָליאַקן. אמת, די מערהייט פון דער יידישער באַפעלקערונג איז נישט געווען צופרידן פונעם אויפשטאַנד, די אומרוען האָבן געבראַכט שאָדן דעם האַנדל און דער אינדוסטריע, וועלכע האָבן אָנגעהויבן בליען אין די פופציקער און אָנהויב זעכציקער יאָרן פון 19טן י״ה. דערפאַר אָבער האָבן זיך באַטייליקט אינעם אויפשטאַנד מיט התלהבות די אויפגעקלערטע, די פּאָליאַקן פון משהס גלויבן. די רעליגיעזע יידן און חסידים האָבן אין דער שטיל באַטראַכט דעם אויפשטאַנד ווי אַן אומגליק פון הימל, זיי האָבן זיך אָבער געפונען „צווישן האַמער און קאָוואַדלע״. זייענדיק געקניפּט און געבונדן מיט די פּאָליאַקן האָבן די יידן געהאָלפן דעם אויפשטאַנד מיט געלט און אין אַנדערע פאָרמען. די אַקטיווע טעטיקייט פונעם רב ר׳ דוב־בעריש מייזעלס לטובת דעם פוילישן אויפשטאַנד איז באַקאַנט. די וואַרשעווער רבנים האָבן אָנטייל גענומען אין דעמאָנסטראַציעס קעגן דער רוסישער מאַכט, אין די שולן האָט מען מתפלל געווען פאַרן נצחון פון פוילן און געזונגען דעם פוילישן נאַציאָנאַלן הימן.

אויך אין דער געגנט פון ראַדאָמסק האָט דער אויפשטאַנד געבראַכט מיט זיך אַ סך צרות אויף די יידן. צוליב דער הפקרות פון איין זייט, וואָס איז אַ באַגלייט־דערשיינונג פון אויפשטאַנדן און דער אוממעכטיקייט פון דער מאַכט פון דער צווייטער זייט, זענען פאָרגעקומען אַ סך רויב־פאַלן. בדרך כלל אָבער זענען די באַציונגען צווישן די יידן און די אויפשטענדלער געווען גוטע. די פוילישע פריצים פלעגן קומען צום רבי שלמה הכהן — ווי עס דערציילן מיטצייטלער — „פרעגן ביי אים אַן עצה בעת עס זענען פאָרגעקומען די אומרוען אין דער מדינה קעגן יידן״ און עס איז אין אים מקוים געוואָרן דער פסוק: „וראו כל עמי הארץ כי שם ד׳ נקרא עליך ויראו ממך״. לויט די חסידישע דערציילונגען האָט ר׳ שלמה הכהן געראַטעוועט אַ סך יידן פון די אויפשטענדלערס הענט. ר׳ אהרן מאַרקוס דערציילט, אַז ער האָט אַ צייט לאַנג פאַרן אויפשטאַנד געהערט פון אים אַליין ביים שבתדיקן טיש ווערטער פון דערמוטערונג בעת ער האָט געזאָגט: „כל זמן איר זעט די דאָזיקע האַנט זאָלט איר קיין מורא נישט האָבן, שפּעטער וועט קומען וואָס עס וועט קומען עס זאָל כאָטש זיין מיט רחמים״.

די לעגענדע דערציילט, אַז בעת דעם אויפשטאַנד האָבן די אויפשטענדלער גענומען געפאַנגען דעם אייגנטימער פון פּלאַוונער גוט, וואָס געפינט זיך בשכנות פון ראַדאָמסק. די פרוי און די בני־בית זענען גלייך אַוועק קיין ראַדאָמסק, מתחנן געווען זיך ביי ר׳ שלמה באַפרייאונג פון זייער פאָטער און מאַן פון די אויפשטענדלערס הענט. הכהן, ער זאָל זיך אויף זיי מרחם זיין און מתפלל זיין פאַר דער

ר׳ שלמה, ווי עס איז געווען זיין שטייגער, האָט זיך אָנגעבייזערט אויף זיי און לסוף זיי געעצהט צו געבן אַ גרויסן סכום אויסלייזגעלט לטובת די אויפשטענדלער, צוזאָגנדיק אַז דער ייד וועט זיך אומקערן אַהיים און אויך דאָס געלט וועט זיי אומגעקערט ווערן. די משפחה האָט אונטערגעהאַנדלט מיט די אויפשטענדלער און באַוויזן אים אויסצולייזן פאַר אַ סומע פון אַכט טויזנט רובל.

דער אָנפירער פון דער אויפשטענדלער־אָפּטיילונג, אַ פוילישער פריץ, וועלכער האָט אָפּגענומען דאָס געלט, האָט געהערט אַז דאָס האָט דער ראַדאָמסקער „נביא״ געהייסן געבן די אויפשטענדלער דאָס געלט, די זאַך איז אים געפעלן געוואָרן און ער האָט דאָס געלט נישט איבערגעגעבן דעם אויפשטענדלער־קאָמיטעט, נאָר באַהאַלטן עס אין אַ פאַרמאַכטן קאָנווערט אויפשרייבנדיק אויף איר דעם סכום און פון וועמען ער שטאַמט.

קורץ נאָכדעם איז דער גענעראַל ברעמזען אין שפּיץ פון אַן אָפּטיילונג קאָזאַקן באַפאַלן דאָס גוט פון דערמאָנטן פריץ און געפונען בעת דער רעוויזיע אין זיין שטוב דעם קאָנווערט מיטן געלט וואָס איז געווען באַשטימט פאַרן פוילישן אויפשטאַנד. דער גענעראַל האָט גלייך געהייסן ברענגען צו זיך דעם רייכן יידן פון פּלאַוונע אַ געשמידטן אין קייטן באַשולדיקנדיק אים, אַז ער האָט געהאָלפן די אויפשטענדלער.

און ווייטער איז מען געלאָפן מיט טרערן אין די אויגן צום רבין ר׳ שלמה הכהן, כדי צו בעטן ביי אים אַן עצה. ר׳ שלמה הייסט זיי גיין צום רוסישן גענעראַל און אים דערציילן די גאַנצע געשיכטע ווי דאָס געלט איז ביי זיי אויסגעפּרעסט געוואָרן נאָכן פאַרכאַפּן דעם יידן. ווען דער גענעראַל האָט געהערט, אַז דעם גבירס משפחה איז צו אים געשיקט געוואָרן דורך דעם ראַדאָמסקער צדיק, האָט ער „נישט געוואָלט אים פאַרשאַפן קיין עגמת־נפש״, געהייסן באַפרייען דעם גביר און אפילו צוריקגעגעבן אים דאָס געלט. און אַזוי איז מקויים געוואָרן דעם צדיקס ברכה.

ו. די שטאט צום סוף פון 19־טן י״ה (1897-1863)

נאָך עטלעכע חדשים קאַמפן האָט דאָס צאַרישע מיליטער באַהערשט די לאַגע און אונטערדריקט דעם אויפשטאַנד. די פויליש־יידישע פאַרברודערונג וואָס איז געבוירן געוואָרן אין די יאָרן פון אויפשטאַנד האָט אָבער ווייטער אָנגעהאַלטן און געבראַכט מיט זיך אַסימילאַציע־טענדענצן אין דער יידישער געזעלשאַפט פון קאָנגרעס־פוילן. אויך דער עקאָנאָמישער אויפבלי איז נישט איבערגעריסן געוואָרן. די באַפרייונג פון די פויערים האָט געצוווּנגען די פוילישע פריצים צו ענדערן זייער לעבנס־שטייגער און ווענדן זיך צו נייע פּראָפעסיעס. זיי האָבן זיך גענומען צום האַנדל און דער עיקר צו אינדוסטריע. פוילן האָט זיך אָנגעהויבן אינדוסטריאַליזירן. לאָדזש איז געוואָרן אַ צענטער פון דער טעקסטיל־אינדוסטריע און דער יידישער ישוב אין איר איז במשך אַ קורצער צייט אויסגעוואָקסן ביז הונדערט טויזנט נפשות. אויך אַנדערע אינדוסטריע־צווייגן האָבן זיך אַנטוויקלט אין די פוילישע שטעט. דאָס לאַנד איז געוואָרן אַ צוציונגס־פּונקט פאַר די ליטווישע יידן („ליטוואַקעס״) וואָס האָבן זיך באַזעצט אין די צענדליקער טויזנטער אין אַלע טיילן פון פוילן. דער באַפרייטער פויער איז געוואָרן אַן אָפּנעמער פון דער אָרטיקער פּראָדוקציע, עס איז געוואָקסן דער עקספּאָרט קיין רוסלאַנד — דאָס אַלץ האָט גורם געווען צו דער אַנטוויקלונג פון דער אינדוסטריע און איר וווּקס. דער דאָזיקער ווירטשאַפטלעכער אויפבלי האָט אויך נישט אויסגעמיטן ראַדאָמסק. עס איז דאָ אַנטשטאַנען די מעבל־פאַבריק פון די ברידער טהאָנעט, וועלכע האָט באַשעפטיקט קרוב טויזנט אַרבעטער, די פאַבריק פון די ברידער כהן פון ווין, די צעראַטן־פאַבריק פון רוזשעוויטש א״אַ. אמת, די פאַבריק־אַרבעטער זענען געווען

פאַליאַקן, אָבער אויך אַ גרויסע צאָל יידישע פרויען און מיידלעך האָבן באַקומען אַרבעט אַהיים און געפלאָכטן שטולן פאַר טהאָנעטס פאַבריק. דער רוב יידן אין שטאָט האָט זיך באַשעפטיקט מיט האַנדל און מלאכה. די שטאָט איז געוואָרן אַ האַנדלס־צענטער פאַר די אָרטיקע אַרבעטער און פאַר די פויערים פון די שכנותדיקע דערפער, וועלכע פלעגן קומען אין שטאָט אויף די וועכנטלעכע יאַרידן. אַ דינע שיכט רייכע יידן האָט זיך באַשעפטיקט מיט צושטעלונגען פאַר דער רעגירונג, מיט וואַלד־האַנדל אאַ״וו. די צאָל איינוווינער אין שטאָט איז אויסגעוואָקסן אין יאָר 1897 ביז 11.767 און די צאָל יידן ביז 5054, ד. ה. 43% פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג.

ז. די קהילה און אירע פרנסים

אינעם אינערלעכן לעבן פון די ראַדאָמסקער יידן זענען נישט פאָרגעקומען קיין וועזנטלעכע ענדערונגען. די שטאָט האָט זיך געפונען בעיקר אונטער דער השפעה פון חסידות, דעם רבס הויז און די הייזער פון די ראַדאָמסקער צדיקים. אין יאָר תרכ״ו (1866) איז ר׳ שלמה הכהן נפטר געוואָרן און זיין אָרט פאַרנעמען: הרב צבי מאיר הכהן ווי אַ רב און אב״ד און ר׳ ישׂשכר הכהן ווי אַן אדמו״ר.

בראש פון דער קהילה זענען געשטאַנען פרנסים („דאָזאָרעס״) געוויילטע יעטוועדע דריי יאָר. די וואַלן זענען פאָרגעקומען אין שול אָדער אין בית־מדרש אין דער אָנוועזנהייט פון אַ רעגירונגס־פאָרשטייער, וועלכער האָט נישט איין מאָל אַריינגעמישט זיך ביים באַשטימען דעם ראש הקהל. די אויסגעוויילטע זענען געווען פון צווישן די אָרטיקע גבירים, „נכבדים״, האַלב־אויפגעקלערטע יידן וואָס האָבן געהאַט אַ „חזקה״ אויף דער אָנפירונג מיט דער קהילה. דאָס זענען געווען הערשל באַנקיר, יוסף הערש שאַץ, פישל דאָנסקי, גבריאל גאָלדבערג, ישראל רעכטערמאַן, מאיר ראָזענבאום, גאַריכטער, בעריש פערשטער, א״אַ. זייער עיקר אויפגאַבע איז געווען איינמאָנען פון די שטאָט־איינוווינער קהילה־עטאַט; אויך האָבן זיי רעפּרעזענ־טירט די קהילה פאַר דער מאַכט.

אויסער דער אָפיציעלער קהילה זענען אויך געווען אין שטאָט עטלעכע פילאַנטראָפּישע און הילפס־אינסטיטוציעס ווי די „חברה קדישא״, „תלמוד־תורה״, „הכנסת־אורחים״ א״אַ. בדרך כלל איז דאָס קהילה־לעבן געפלאָסן רויק און נאָר פון צייט צו צייט לייע־נען מיר אין דער העברעישער פּרעסע פון יענער צייט, אין דער „הצפירה״ און „המליץ״, אַ קאָרעספּאָנדענץ וועגן אַן אויסערגעוויינ־לעכן פאַל, ווי למשל, וועגן דער גרויסער עקספּלאָזיע פון אַ פאַס מיט דינאַמיט, וואָס האָט געהערט צו די פישער און בעת וועלכער עס זענען דערהרגעט געוואָרן אַכט מענטשן און פינף פאַרוווּנדעט. אין שכנות האָט זיך געפונען אַ שולע אָבער צום גליק האָבן די קינדער זיי פאַרלאָזן קורץ פאַר דער עקספּלאָזיע.

אַנדערע קאָרעספּאָנדענציעס אין דער פּרעסע שילדערן די פאַר־שידענע פאָרמען פון דער פילאַנטראָפּישער טעטיקייט, רעליגיעזע פייערלעכקייטן וואָס האָבן געמאַכט אַ רושם אין שטאָט אדג״ל. פון די דאָזיקע קאָרעספּאָנדענציעס דערוויסן מיר זיך ווער עס זענען געווען די אַקטיווע טוער און די בעלי־השפּעה אין שטאָט.

אָט איז אַן אינטערעסאַנטע קאָרעספּאָנדענץ פון יאָר 1893 וועלכע שילדערט דאָס לעבן פון די רוסישע זעלנער אין ראַדאָמסקער מילי־טערישן גאַרניזאָן און דערציילט וועגן אַן אַלטן יידישן סאָלדאַט, וואָס האָט זיך באַטייליקט אין אַ סך קאַמפן. „אין דער שטאָט נאָוואָ־ראַ־דאָמסק איז די טעג געשטאָרבן אינעם הונדערסטן יאָרטאָג פון זיין לעבן דער מיליטערישער שניידער פון פולק וואָס סטאַציאָנירט דאָרט. זיין נאָמען איז געווען קאַהאַן. פונעם טאָג ווען ער איז אַריין אין מיליטער — ד.ה. פון זיין צוואַנציקסטן לעבנס־יאָר — ביז צום טויט האָט ער געדינט ווי אַ מיליטערישער שניידער. דער פאַרשטאָרבענער האָט אָנטייל גענומען אין אַ סך מלחמות וועלכע אונדזער מיליטער האָט בעת זיין לעבן געפירט. דינענדיק נאָך אין מיליטער האָט ער געלאָזט שרייבן אַ ספר־תורה און אַ דאַנק אים האָבן די יידישע מילי־טער־לייט געדאַוונט בציבור בעת דער סעוואַסטאָפּאָלער מלחמה. די ספר־תורה האָט ער געשאָנקען פאַרן טויט די זעלנער וואָס זענען אין מיליטער. דער אָנפירער פון דער אָפּטיילונג טאַרנאָווסקי האָט באַפוילן מקיים צו זיין דעם ווילן פון פאַרשטאָרבענעם און די ספר־תורה איז איבערגעפירט געוואָרן מיט געזאַנג און טענץ פון דער שטאָטישער שול אין אַ צוגעגרייט געצעלט. נאָך יום־טוב וועלן די יידישע זעלנער נעמען מיט זיך דאָס געצעלט אין די פעלד־לאַגערן ווו זיי וועלן זיך געפינען אין די זומערדיקע חדשים״.

פון דעם זעלביקן יאָר געפינען מיר אויך אַ קאָרעספּאָנדענץ פון ב. שטאַטלער, דעם ראַדאָמסקער מיטאַרבעטער פון דער „הצפירה״, וועגן אַ „קולטור־קאַמף״ אין שטאָט. דער ראש־הקהל, הער באַנקיר, אַ ייד, אַ משכיל און אַ תקיף דערצו, האָט זיך אַמאָל צעקריגט מיט אַ וואַנדערנדיקן מגיד וואָס איז אַרויסגעטרעטן מיט אַ דרשה קעגן די משכילים. „די פאָריקע וואָך — ווערט דערציילט אין דער קאָרעס־פּאָנדענץ — איז פאַרבייגעפאָרן אונדזער שטאָט ראַדאָמסק איינער פון די וואַנדערנדיקע פון שטאָט צו שטאָט מגידים און מיט זיינע רייד וואָס ער האָט געהאַלטן אין שול, האָט ער אויפגעהויבן אַ גרויסן רעש און געפילדער קעגן די משכילים וואָס לייענען ספרים חיצונים און געמוסרט קהל, אַז ער זאָל אַנטקעגנשטעלן זיך די וואָס טוען שלעכטס, ווייל צוליב זיי איז דאָס גאַנצע בייז וואָס האָט געטראָפן אונדזער שטאָט. במשך פון עטלעכע חדשים זענען אין איר געשטאָרבן עטלעכע הונדערט קינדער. אויך האָט ער שטאַרק געשאָלטן אין אַ פאַרריסענער שפּראַך, די משכילים, זייערע ביכער און לייענער, פון וועלכע אויך אונדזער שטאָט איז, פאַרשטייט זיך, ניט פריי. באַוויגן אים צו זאָגן אַזעלכע האַרבע ווערטער האָט דער פאַקט וואָס עמעץ האָט אַראָפּגעריסן פון דער שולוואַנט דאָס קוויטל אין וועלכן דער מגיד האָט מקיים געווען דעם מאמר חז״ל: „שרי ליה לצורבא מרבנן לאודועי נפשאה״ (אַ תלמיד חכם מעג זיך מפרסם זיין) און האָט זיך שטאַרק גערימט און געלויבט און דעם גאַנצן צאָרן אויסגעלאָזט צו די משכילים.

אַ גרויסער דאַנק קומט דעם ראש הקהל פון אונדזער שטאָט, הער באַנקיר, וואָס דערוויסנדיק זיך וועגן מגיד, האָט ער פאַרמאַכט דאָס מויל פון אייזל און באַפוילן אויסרופן שבת קודש פון בעלעמער, אַז יידן באַגערן נישט אַזעלכע דרשנים און די טירן פון דער שול זענען פאַרמאַכט געוואָרן פאַרן דאָזיקן מגיד מישרים. זיין נאָמען איז נישט באַוווּסט, ווייל צוליב אַן אומבאַקאַנטער סיבה פאַרהוילט ער אים און רופט זיך „דער פוילישער מגיד״. זיין היים־שטאָט איז ביאַלא און זיין אויסשפּראַך איז ענלעך צו דער ליטווישער אויסשפּראַך״.

אין אַן אַנדערער קאָרעספּאָנדענץ ווערט דערציילט וועגן דער גלייכגילטיקייט פון די קהילה־מיטגלידער וועלכע העלפן נישט דעם ראש הקהל, דעם הער באַנקיר. דער קאָרעספּאָנדענט האָט ווייזט אויס איבערגעטריבן שילדערנדיק אין שוואַרצע פאַרבן דעם מצב פון דער קהילה. אָט זענען זיינע ווערטער: אין אונדזער שטאָט וואָס רעכנט זיך צווישן די גרויסע שטעט, זענען נישט פאַראַן אַזעלכע גמילות־חסדים אינסטיטוציעס ווי עס זענען געגרינדעט געוואָרן לעצטנס אין די אַנדערע שטעט ווו אחינו בני ישראל וווינען, און נאָך אַ טאָפּלט, פירפאַך בייז איז צו באַמערקן אין אונדזער שטאָט, מיר האָבן אויך נישט קיין שול, קיין בית־מדרש און מקוה ווי עס פאַרמאָגן אַנדערע שטעט, ווייל די שול האַלט ביים איינפאַלן, דאָס בית־מדרש איז צע־שטערט געוואָרן מיט פינף יאָר צוריק און די מקוה איז בחזקת סכנה פאַר אַלע אירע באַזוכער און קיינער זאָרגט זיך נישט צו פאַרריכטן זי אין דער צייט. מיט צוויי יאָר צוריק איז אויסגעוויילט געוואָרן ווי אַ ראש הקהל דער געערטער הער באַנקיר וועמען עס זענען באַקאַנט

די פלאָגן פון אונדזער שטאָט, ער איז אָבער איינער און קיינער קומט אים נישט צוהילף, ווייל איטלעכער האָט אין זינען זיינע געשעפטן און איין שוואַלב קען קיין זומער נישט מאַכן. ער שרייט געוואַלד: צען יאָר כסדר זאַמלען זיך אונדזערע תושבים יעטוועדן חול־המועד פסח און סוכות אָבער אָן אַ טאָלק. פרייטיק, ערב שבת קודש פרשת עקב האָבן זיך אונדזערע תושבים פאַרזאַמלט לויטן באַפעל פון ראש הקהל און מיט דעם מיט וואָס זיי זענען זיך צונויפגעקומען מיט דעם זענען זיי זיך פונאַנדערגעגאַנגען, גאָרנישט אויפטוענדיק און אין אַלע קהלשע ענינים זעט מען בלויז אָפּגעשטאַנענקייט אָן שום פאָרשריט.

אַן אַנדערע קאָרעספּאָנדענץ פון יאָר 1894 דערציילט וועגן אַ סיום־פייערונג פון אַ ספר־תורה, וואָס עס האָט געלאָזט שרייבן די מוזיקאַנטן־קאַפעליע אין שפיץ פון וועלכער עס איז געשטאַנען דער גרינדער פון דעם ציוניסטישן פאַראיין, מ. לעווקאָוויטש. „די מוזיקאַנטן־קאַפעליע איז לויבנסווערט, כאָטש זיי זענען קנאַפּ אין צאָל און דער אייבערשטער האָט זיי נישט באַשאָנקען מיט רייכקייט, האָבן זיי אָבער דאָך מנדב געוועזן פון זייערע פאַרדינסטן, לאָזנדיק שרייבן אַ ספר־תורה פאַר זיך און געפראַוועט די פאָריקע וואָך אַ סיום. דער דיריגענט פון דער קאַפעליע, הער משה לעווקאָוויטש, האָט זיך באַמיט אַז דער סיום זאָל אויספאַלן אימפּאָזאַנט, ער האָט איינגעלאַדן אַלע נכבדים פון אונדזער שטאָט און צווישן זיי דעם ה׳ פערשטער און דעם הער רעכטערמאַן און מען האָט געפירט די ספר־תורה אין שול אַריין מיט גרויס פראַכט און פאַראַד. דאָרט האָט דער חזן מיט דער באַגלייטונג פון די מוזיקאַנטן געזונגען דעם „הנותן תשועה״ און „לדוד מזמור״. נאָכדעם האָבן די מוזיקאַנטן געגרייט פאַר די געסט אַ גרויסע סעודה און דערמיט האָט עס זיך פאַרענדיקט״.

און אָט איז אַ קאָרעספּאָנדענץ פון יאָר 1895 (תרנ״ה) וועגן אַ פילאַנטראָפּישער אַקציע אין שטאָט: „אין שטאָט ראַדאָמסק (פעטריקאָווער פּאָוויאַט) האָט דער חשובער גביר ר׳ ישראל רעכטערמאַן, באַוויליקט זיך צו פאַראינטערעסירן מיט די נויטן פון די אָרעמע תלמוד־תורה־קינדער, וועלכע וועלן נישט קענען גיין לערנען צוליב דעם מאַנגל אין שיך. ער האָט באַזאָרגט מיט שיך די אָרעמע קינדער און אייניקע פון זיי האָט ער געשאָנקען וואַרעמע מלבושים. הלוואי זאָלן אויך אַנדערע נדבנים זיך אָפּרופן און נאָכטון זיין ביישפּיל און די ברכות פון אָרעמע קינדער וועלן רוען אויף זייערע קעפּ״.

אַזוי איז געפלאָסן דאָס יידישע לעבן אין שטאָט רויק און אָן ערנסטע אויפטרייסלונגען ביז עס איז אויפגעקומען די ציוניסטישע באַוועגונג. די דורות־לאַנגע ליבשאַפט צו דעם אוראַלטן היימלאַנד האָט מיט אַ נייעם כוח זיך אויפגעוועקט אין די הערצער פון די ראַדאָמסקער יידן און עס האָט זיך אַנטפּלעקט וואָסערע גרויסע אוצרות פון אהבת ישראל זענען אין זיי פאַרבאָרגן.

ח. דאס געזעלשאפטלעכע לעבן אויפן שוועל פון דער ערשטער וועלט־מלחמה (1914-1897)

דער רוף פון ד״ר טעאָדאָר הערצל און פון זיין ציוניסטישער טעטיקייט, האָבן געפונען אַ שטאַרקן אָפּקלאַנג אויך אין חסידישן ראַדאָמסק. צווישן די בחורים פון רבנ׳ס בית־מדרש זענען געווען אַ סך חובבי־ציון, פיל פון זיי האָבן זיך אָבער אָפּגעהאַלטן פון אַן אַקטיוון אָנטייל אין דער נייער באַוועגונג צוליב דער גלייכגילטיקייט צו איר פון די עלטערן און אויס מורא, אַז דאָס זאָל זיי נישט ברענגען צו ביטול התורה. און דאָך האָט די ציוניסטישע פּראָפּאַגאַנדע געהאַט אַ השפעה און חברים פון פאַרשיידענע קרייזן האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין דער באַוועגונג צווישן זיי בית־מדרש־לערנער ווי ר׳ שלמה קראַקאָווסקי, עזריאל פזשעראָווסקי און ר׳ אברהם מינסקי. באַזונדערס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין גרויסער אַקטיווקייט ר׳ משה לעווקאָוויטש, דער דיריגענט פון דער דערמאָנטער אויבן מוזיקאַנטן־קאַפעליע. ער איז געווען דער ערשטער פאָרזיצער פון ראַדאָמסקער ציוניסטישן פאַראיין. ר׳ משה איז געווען אַ פשוטער ייד, ער האָט אָבער זיך איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן דער ציוניסטישער טעטיקייט פאַרנאַכלעסנדיק זיינע פריוואַטע געשעפטן. ער איז נישט מיד געוואָרן פון פרעדיקן שעהנווייז לטובת דעם ציוניסטישן געדאַנק און די גאַנצע צייט וואָס עס האָט עקזיסטירט דער פאַראיין, איז ער געוועזן די רוח החיה אין אים. אַחוץ אים איז געווען אויך טעטיק לעאָן רוזשעוויטש, אַ זון פון אַן אַסימילירטער משפחה וואָס איז געווען ווייט פון יידישקייט און יידן — און אָט האָט זיך אין אים אויפגעוועקט דאָס נאַציאָנאַלע געפיל און ער איז געוואָרן איינער פון די טעטיקסטע עסקנים אין דעם פאַראיין. אַנדערש ווי אין די אַנדערע פוילישע שטעט, ווו דער ציוניזם האָט אָנגעטראָפן אויף אַ שטאַרקער קעגנערשאַפט מצד די חסידים, איז דער ראַדאָמסקער „הויף״ פאַרבליבן נייטראַל צום ציוניזם. וועגן רב ר׳ צבי־מאיר ווערט דערציילט, אַז ער האָט געקויפט אַן אַקציע פון קאָלאָניאַל באַנק און ער האָט אַפילו אָנגעשריגן אַמאָל אויף אַ חסיד וואָס האָט פאַרגליכן דעם ציוניזם צום „בונד״, ווי צוויי פאַרטייען וואָס ברענגען שאָדן דעם יהדות. רבי צבי־מאיר האָט אים געזאָגט, אַז די ליבשאַפט צו ארץ־ישראל וועט באַשיצן די ציוניסטן און זיי ראַטעווען פון אַלעם בייזן. צווישן זיינע שטוב־איינגייער זענען געווען אויך טרייע ציוניסטן. שלמה חזן (זאַקס), הערצלס פריינד איז געווען איינער פון ר׳ צבי מאירס געטרייעסטע פריינד. באַזונדערס אויסגעצייכנט אין דער ציוניסטישער פּראָפּאַגאַנדע האָט זיך דער שמש פון דער קהילה, ר׳ קאָפּל גלידמאַן (אַ זון פון ר׳ אַברהם־לייב גלידמאַן, שמש פון „תפארת שלמה״ ז״ל) מיטן גאַנצן האַרצן האָט ער זיך איבערגעגעבן דער ציוניסטישער אידעע און אָן פחד געפירט די פּראָפּאַגאַנדע אין שטאָטישן בית־מדרש.

אין יאָר 1898 ווערט דערציילט אינעם אָפיציעלן אָרגאַן פון דער ציוניסטישער באַוועגונג וועגן דער גרינדונג פון אַ ציוניסטישן פאַראיין אין דער שטאָט.

„נאָוואָ־ראַדאָמסקאָ, דעם 21סטן נאָוועמבער 1898. אַ דאַנק די באַמיונגען פון הער מ. לעווקאָוויטש, א. ד. בריל און ב. שטאַטלער, איז פאָרגעקומען שמיני עצרת אַ ציוניסטישע אסיפה אין דער שטוב פון הער מ. גרינבערג. אויף דער אַסיפה זענען אָנוועזנד געווען די חשובסטע פערזאָנען און צווישן זיי די קהילה־פירער. דער הער צ. גאָלדמאַן האָט געהאַלטן צוויי ציוניסטישע רעדעס. נאָך אים האָט גערעדט אונדזער חבר לדעה הער מ. לעווקאָוויטש, וואָס אים האָבן מיר צו פאַרדאַנקען דאָס גרינדן פון פאַריין און זיינע אינסטיטוציעס. אין אַ שיינער פאָרם האָט ער איבערגעגעבן וועגן פאַרלויף פון צווייטן ציוניסטישן קאָנגרעס אין באַזעל און אַלע צוהערער האָבן אים אַפּלאָדירט. נאָך אים האָט דער שטאָטישער חזן, הער ש. זאַקס געזונגען ציוניסטישע לידער.

אין דער דאָזיקער צייט דערשיינט אויך אין דער „הצפירה״ אַ ברייטערע קאָרעספּאָנדענץ וועגן ציוניזם אין ראַדאָמסק: „אין אונדזער שטאָט איז געגרינדעט געוואָרן אַ ציוניסטישער פאַריין, וואָס ציילט צוויי הונדערט מאַן, וועלכע האָבן אונטערגעשטיצט דעם באַשטעטיקטן דורך דער רעגירונג קאָמיטעט צו שטיצן ערדאַרבעטער אין די קאָלאָניעס פון אונדזער הייליק לאַנד און זיי האָבן אויך געחתמעט צוויי הונדערט אַקציעס. די מיטגלידער פון דעם דאָזיקן פאַראיין האָבן זיך אונטערגענומען צו פאַרשפּרייטן דעם געדאַנק פון חיבת־ציון אין די שכנותדיקע שטעט. אין שפּיץ פון דער אגודה שטייען די אָנגעזעענע הערן: ל. רוזשעוויטש, ע. פאָלמאַן, מ. לעווקאָוויטש, ל. טענצער, ב. שטאַטלער, אד׳ בריל, י. זילבערשטיין, ש. זאַקס און ל. רייכמאַן.

נאָך דער ערשטער התלהבות איז געקומען די רעאַקציע אין דער ציוניסטישער באַוועגונג אין אַלגעמיין. די לאַגע פון די רוסישע יידן

האָט זיך פאַרערגערט פון טאָג צו טאָג. די פּאָגראָם־שטימונג וואָס האָט זיך פאַרשפּרייט אין רוסלאַנד אין די ערשטע יאָרן פון צוואַנציקסטן י״ה האָט זיך געלאָזט אויך פילן אין דער געגנט פון ראַדאָמסק. אין יאָר 1902 זענען אויסגעבראָכן אַנטי־יידישע אומרוען אין דעם שכנותדיקן טשענסטאָכאָוו, זיי זענען אָבער גלייך דערדריקט געוואָרן דורך דער מאַכט. די ציוניסטישע מאַסן האָבן מיט אומגעדולד אויסגעקוקט דעם טשאַרטער פון סולטאַן און דעם אָנהויב פון אַ גרויסער קאָלאָניזאַציע־באַוועגונג אין ארץ־ישראל. די דאָזיקע שטימונגען האָבן אויך געהערשט אין ראַדאָמסק. אין די רייזע־נאָטיצן פון אַ זשורנאַליסט מיטן פּסעוודאָנים „יהודי״ וואָס זענען געדרוקט געוואָרן אין „המליץ״ סוף יאָר 1899 ווערט אַזוי געשילדערט די ציוניסטישע באַוועגונג אין שטאָט: „איך פאָר ווייטער. אַ שעה רייזע פון פּ. (פּיעטריקאָוו) געפינט זיך די נייע ר. (נאָוואָ־ראַדאָמסק), עס וווינען אין איר צוויי טויזנט משפחות, דאָ לעבט אויך איינער פון די „הייליקע״ און מיט אים זיינע חסידים. דערווירטשאַפטלעכער מצב פון דער שטאָט איז נישט קיין שלעכטער, עס געפינען זיך אין איר פאַרשיידענע פאַבריקן און אַ סך פאַרדינען אַדאַנק זיי זייער ברויט בכבוד און בריוח. איר גייסטיקער מצב שיידט זיך נישט אונטער פון די אַנדערע פּוילישע שטעט. עס זענען פאַראַן „ציוניסטן״ אין שטאָט און צווישן זיי חסידים און אויפגעקלערטע, אָבער אַ חוץ זאַמלען געלט, ווייסן נישט די נ. ר. (נאָוואָ־ראַדאָמסקער) ציוניסטן קיין זאַך און זיי איבן נישט אויס קיין אידעאָלאָגישע השפּעה און אַזוי ווי זייער גאַנצער ציוניזם באַגרענעצט זיך בלויז צו געבן געלט, איז נישט קיין ווונדער אַז זייער ערשטע התלהבות איז פאַרביי און זיי שטייען ווי אויף „גליענדיקע קוילן״, וואַרטן יעטוועדן טאָג אויפן „טשאַרטער״ וואָס זאָל קומען און טאָמער פאַרזוימט ער זיך וועט זייער ציוניזם אינגאַנצן פאַרשווונדן, אויב ד״ר הערצל וועט זיך נישט צואיילן און אָנשרייבן זיי לכל הפּחות בכבודו ובעצמו אַ בריוו פאַרזיכערנדיק אויף זיין ערן־וואָרט, אַז ער האָט שוין געמאַכט ערנסטע שריט, און טאַקע ערנסטע, כדי צו דערגרייכן דעם טשאַרטער״.

טראָץ דער צייטווייליקער ירידה פון דער ציוניסטישער באַוועגונג, לייענען מיר דאָך פון צייט צו צייט וועגן פאַרשיידענע ציוניסטישע געלט־זאַמלונגען און אסיפות. אַזוי ווערט דערציילט אין אַ קאָרעספּאָנדענץ פון יאָר 1906: „דאָ איז פאָרגעקומען אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג פון דעם ציוניסטישן פאַריין, אויף וועלכער עס איז איבערגעגעבן געוואָרן אַ באַריכט פון דער העלזינגפאָרסער קאָנפערענץ און עס איז אָנגענומען געוואָרן אַ באַשלוס וועגן איינפירן אַ זעלבסטבאַשטייערונג לטובת דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע.

אין אַן אַנדערער קאָרעספּאָנדענץ ווערט דערציילט אַז צום צענטן ציוניסטישן קאָנגרעס זענען פאַרקויפט געוואָרן שקלים אויף אַ סומע פון 24 רובל.

מחוץ דער ציוניסטישער טעטיקייט, האָט די קהילה זיך ווייטער אַנטוויקלט און גענומען אָנטייל אין אַלע דערשיינונגען פון יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן אין פּוילן.

אין יאָר 1898—99 איז פאַרענדיקט געוואָרן דער בוי פון דער גרויסער יידישער שול אין ראַדאָמסק. דאָס איז געווען אַ שיינער בנין וואָס האָט פאַרשאַפט כבוד די שטאָטישע יידן.

ר׳ יחיאל וויינטרויב, אַ ראַדאָמסקער תושב (איצט אין תל־אביב) שילדערט אין זיינע זכרונות די שול ווי „אַ בית־מקדש מעט לויט איר פּראַכט. אין פראָנט פון פירשטאָקיקן בנין איז געווען אַ טאָוול מיט די עשרת הדברות אין פאַרגילדענע אותיות. די פּרעכטיקע טירן זענען געווען פאַרזען מיט וויטראַזשן אויף וועלכע עס זענען געווען צייכענונגען פון לייבן. די טיר האָט געפירט אין אַ לאַנגן און ברייטן קאָרידאָר, דורך צוויי אַנדערע טירן איז מען אַריין אין שול. אינמיטן שול איז געשטאַנען אַ הויכער בעלעמער. אויף דער סטעליע האָבן געהאָנגען שיינע זשיראַנדאָלן. יעטוועדער זשיראַנדאָל האָט אַראָפּגעהאָנגען פון אַ שטערן וואָס איז געווען אויסגעמאָלט אויף דער סטעליע, וועלכע איז געווען אין דער פאָרם פון אַ בלויען הימל באַדעקט מיט שטערן. פון איין זייט איז געווען אַ געמעל פון דער נאַכט — די לבנה און שטערן, פון דער צווייטער זייט אַ געמעל פון דער זון און די מזלות. אין יעטוועדן זשיראַנדאָל זענען געווען אַ סך געשליפענע גלעזערנע בלישטשנדיקע לייכטער און ווען מען האָט אָנגעצינדן די ליכט, האָט מען געהאַט דעם רושם, אַז מען געפינט זיך אין אַן אַנדערער וועלט. אויך די פאַרביקע וויטראַזשן האָבן באַשיינט די שול. אַרום דעם היכל אויבן פון אַלע דריי זייטן איז געווען די גרויסע ווייבער־שול. די וואָס האָבן נאָך זוכה געווען צו זען ר׳ שלמה זאַקס און זען אים ווי ער האָט געזינגען און געדאַוונט מיט זיין זיסער שטימע די תפילות, וואָס פליסן פון האַרצן, האָבן געהאַט דעם איינדרוק, אַז זיי הערן די שטימע פון די לוויים און זייער געזאַנג אין די אוראַלטע צייטן״.

כאַראַקטעריסטיש פאַר דעם אינערלעכן לעבן פון די שטאָטישע יידן און זייער באַציונג צו דער מאַכט איז די פייערלעכע אויפנאַמע לכבוד דעם רוסישן מיליטער אין יאָר 1900: „פרייטיק, ערב שבת קודש, האָט די יידישע קהילה אין אונדזער שטאָט איינגעאָרדנט אַן ערן־באַל פאַר די מיליטערישע אָפּטיילונגען וואָס סטאַציאָנירן דאָ און וועלכע גייען ארויס אויף דער מלחמה אין ווייטן מזרח. בראש פון די אָרגאַניזאַטאָרן זענען געשטאַנען די חשובע בעלי־בתים הר׳ צבי באַנקער והר׳ ד. בוגאיסקי, וועלכע האָבן באַוויזן צוגרייטן אַלץ אין אַ שיינער פאָרם און צוגעפּאַסט צו דער צופרידנהייט פון די באַאַמטע און הויכע געסט וואָס זענען געקומען אויפן באַל. דער רוסישער פּאָפּ האָט געזאָגט אַ תפילה פאַרן וווּל פון די סאָלדאַטן און האָט זיי געבענטשט, אַז זיי זאָלן מצליח זיין אין זייער וועג און אומקערן זיך בשלום אין אונדזער לאַנד. שפּעטער האָט געהאַלטן אַ רעדע אין דער מדינה־שפּראַך דער משכיל ר׳ ז. גאָלדמאַן, קאַזיאָנער רב אין בזשעזשניצע. זיינע אַנגענעמע ווערטער אַדורכגעפלאָכטן מיט פּסוקים פון די הייליקע שריפטן האָבן געמאַכט אַ גרויסן רושם אויף די צוהערער און פון דער מחנה האָט זיך געלאָזט הערן אַן אויסגעשריי „הוראַ״ אַלס צייכן, אַז זיין רעדע האָט אויסגענומען אין די אויגן פון פאָלק און די הויכע געסט האָבן אים געדריקט די האַנט מיט ליבשאַפט. בעת דעם באַל האָט דער אויפגעקלערטער רב געהאַלטן אַ טאָאַסט לכבוד דעם קיסר ירום הודו און די זעלנער און ער האָט ווייטער געלאָזט הערן זיינע קלוגע משלים מעניני דיומא און די געסט צופרידענע זענען זיך פונאַנדערגעגאַנגען אין זייערע געצעלטן.

אין אַ שפּעטערדיקן נומער פון דער „הצפירה״ איז דערשינען אַן אויסבעסערונג, אַז „אין דעם באַל וועלכער איז געווען איינגעאָרדנט לכבוד די זעלנער וואָס גייען אַוועק אויף דער מלחמה אין ווייטן מזרח האָבן אָנטייל גענומען אויך קריסטלעכע בירגער פון די אָנגעזעענע אין שטאָט, סיי לויט זייער פאַרמעגן און סיי לויט זייען אויפטוען. און נאָר צוליב אַ טעות איז אָפּגעדרוקט געוואָרן אין דעם דערמאָנטן נומער אַז די קהילה אַליין האָט איינגעאָרדנט דעם באַל״.

אין די דאָזיקע יאָרן האָט זיך אָנגעהויבן פון ראַדאָמסק די עמיגראַציע אין די פאַראייניקטע שטאַטן. ביז דעם יאָר 1898 האָבן זיך געפונען בלויז איינצלנע ראַדאָמסקער יידן אין אַמעריקע. זיי האָבן גערופן זייער פאַריין מיטן נאָמען: „נאָוואָ־ראַדאָמסקער פאַריין פאַר קראַנקן־הילף״. דער עמבלעם פון פאַריין זענען געווען 2 הענט אויסגעשפּרייטע צו דער תפילה פון ברכת הכהנים צום אָנדענק פון ר׳ שלמה הכהן דעם „בעל תפארת שלמה״.

אין יאָר 1906 נאָך דעם קישינעווער פּאָגראָם, פאַרשטאַרקט זיך כסדר דער פאַריין און פאַרנעמט זיך מיט הילפס־אַרבעט צווישן זיינע מיטגלידער און באַזונדער צווישן די עמיגראַנטן פון ראַדאָמסק. ווען עס איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה האָט דער פאַריין

אָנגעהויבן זיך פאַרנעמען מיט שיקן שטיצע זייער אַלטער היימשטאָט אין פוילן.

אָנפאַנג פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט האָט זיך אָנגעהויבן אַנטוויקלען אין ראַדאָמסק די יידישע אַרבעטער־באַוועגונג, וועלכע האָט אָנטײל גענומען אין דער רעוואָלוציע קעגן צאַר אין יאָר 1905.

ראַדאָמסק האָט אויך געדינט ווי אַ מקום־מקלט פאַר די רעוואָלוציאָנערן וועלכע האָבן געגנבעט די נאָענטע דייטשע גרענעץ. דער דיכטער לייוויק פלעגט שטענדיק דערמאָנען דעם רעוואָלוציאָנער אלי׳ אליבאַרדע און זקן שרייבער, וועלכע האָבן אים און אַנדערע רעוואָלוציאָנערן אויפגענומען מיט ליבשאַפט און באַמיט זיך זיי בשלום אַריבערפירן איבער דער גרענעץ.

אָנהויב 19טן יאָרהונדערט (1903) איז אויך געמאַכט געוואָרן אַ פּרווו פון עפענען אַ יידישע מאָדערנע שול אין ראַדאָמסק. די דערציאונג אין שטאָט איז אין אַלגעמיין געווען אַ שטרענג טראַדיציאָנעלע. אַלע יינגלעך זענען דערצויגן געוואָרן אין חדרים. די איינצלנע אויפגעקלערטע יידן האָבן געשיקט זייערע זין און טעכטער אין די אַלגמיינע שולן, אָבער צוליב די שוועריקייטן אויף וועלכע די קינדער האָבן אָנגעטראָפן לערנענדיק צוזאַמען מיט קריסטלעכע קינדער, האָבן זיי זיך באַמיט עפענען אַ באַזונדערע שול. און אָט איז אַ קאָרעספּאָנדענץ אויף דער דערמאָנטער טעמע: „ביז איצט האָבן די יידישע קינדער געלערנט צוזאַמען מיט די פּוילישע קינדער אין די רעגירונגס־שולן. אָבער צוליב די שוועריקייטן אין אַרייננבאַקומען זיך פון די קינדער אין די דאָזיקע שולן, האָבן די יידן זיך באַמיט און באַקומען אַ דערלויבעניש צו עפענען אַ פּאָלקס־שול פאַר אָנפאַנגער. צום באַדויערן אָבער איז געדונגען געוואָרן אַ לאָקאַל נישט אין אַ פּאַסיק אָרט פאַר אַ שול. דאָס דירה־געלט קאָסט טייער און עס איז נישט פאַראַן קיין געלט אויף אויסצוהאַלטן נאָך אַ לערערין. צוליב דעם לערנט נאָר אַ קליינע צאָל קינדער אין שול. אפשר וועלן אונדזערע שטאָטלייט פאַרשטיין מיט דער צייט, אַז ביי דינגען אַ לאָקאַל פאַר דער שול, דאַרף מען זיך רעכענען מיט דעם ווויל פון די קינדער און דער דערציערישער נוצלעכקייט און נישט מיטן ווויל פון דעם אָדער יענעם גבאי, וועלכער האָט צופעליק אַ ליידיקע דירה״.

די ראשי הקהל אין ראַדאָמסק אין יענער תקופה זענען געווען:

ה. ב. פערשטער, געשטאָרבן דעם 26.8.1898; נאָך אים איז געווען ראש־הקהל ה׳ געריכטער, אַ באַוווסטער בעל־צדקה, וואָס פלעגט מנדב זיין יעדעס יאָר פורן קאַרטאָפל און קוילן אויף ווינטער, פאַר אָרעמע־לייט.

אַ גאָר נייע תקופה אינעם לעבן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ראַדאָמסק, האָט זיך אָנגעפאַנגען מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, און אין לויף פון דער מלחמה. אַזוי ווי אין דער אַלגעמיינער געשיכטע פון פוילישן יידנטום, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט זיך אויך אין ראַדאָמסק אויסגעצייכנט די דאָזיקע תקופה מיט איר ברוייזנדער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט — אַ תקופה פון אַ נייעם לעבן און נייע באַוועגונגען.

זכרונות פון דער פאַרגאַנגענהייט

יחיאל פאָזנאַנסקי

אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן דאָס יידישע ראַדאָמסק

ראַדאָמסק איז געווען אַן אַלטע שטאָט, אָבער זי איז נישט געווען קיין אַלטע יידישע שטאָט, ווייל ביז לערך תק״מ האָט קיין ייד נישט געטאָרט וווינען אין איר. דער ערשטער ייד וואָס האָט געוווינט נישט ווייט פון דער שטאָט ראַדאָמסק אין דעם דאָרף מלידזעוו, ווו ווינטשע האָט געהאַט זיין גוט און וואָס איז געווען באַקאַנט אין גאַנץ פוילן מיטן נאָמען „ווינטשעס הריין״, איז געווען משה אָפּמאַן, אַ שניידער. די לעגענדע דערציילט, דאָס איין מאָל איז דער פּרייסישער קייזער דורכגעפאָרן ראַדאָמסק האָט ער געברויכט אַ שניידער, וואָס זאָל פאַר אים עטוואָס מאַכן, האָט מען אים געזאָגט, דאָס אין דער שטאָט וווינט נישט קיין שניידער נאָר אין דאָרף מלידזעוו, האָט ער געהייסן ברענגען דעם שניידער. ווען דער ייד איז געקומען, פרעגט אים דער קעניג: „פאַרוואָס וווינסטו נישט אין דער שטאָט?״ האָט דער ייד געענטפערט דאָס עס איז פאַרבאָטן פאַר אַ ייד צו וווינען אין דער שטאָט. האָט דער קייזער אָדער קעניג געגעבן אַ באַפעל דאָס דער ייד זאָל מעגן וווינען אויף דעם בוגאַי, דאָס איז די געגנט ווו עס איז שפּעטער געשטאַנען דאָס קינאָ־טעאַטער. צווישן סטאָקל און דעם טעאַטער זענען געשטאַנען אַ פּאָר אַלטע הייזלעך — די ערשטע יידישע הייזלעך פון ראַדאָמסק.

דער ר׳ משה אָפּמאַן האָט געהאַט צוויי זין, איינער האָט געהייסן רפאל (געווען אַן אָליינניק), דער צווייטער — שמעון (געווען אַ קצב). אויך האָט ער געהאַט אַן איידעם וואָס האָט געהייסן יעקעלע בוגאַיסקי. פון דעם רפאל אָליינניק זענען אַרויסגעקומען אַלע אָליינניקעס. רפאל האָט געהאַט אַ זון וואָס האָט געהייסן יצחק, מען האָט אים גערופן איציק אָליינניק. דער איציק אָליינניק האָט געהאַט אַ זון בערל אָליינניק און אַן איידעם אין דער קראָקעווער גאַס, וואָס האָט געהייסן אויך לייבל אָליינניק. פון דעם זון שמעון, וואָס איז געווען אַ קצב, זענען אַרויסגעקומען אַלע קצבים, ווייל אַלע 52 קצבים פון ראַדאָמסק זענען אַלע געווען איין משפּחה.

זיבן קצבים זענען געווען וואָס האָבן געהייסן שמעון אָפּמאַן און מיין זיידע ר׳ מיכאל שו״ב ז״ל האָט יעטווערן פון זיי געגעבן אַ צונאָמען, כדי צו וויסן וועמען מען מיינט. אויך די קצבים וואָס האָבן נישט געהייסן אָפּמאַן זענען אויך געווען פון דער זעלביקער משפּחה אָפּמאַן, צב״ש יעקיל טעלמאַן, דער קצב שקלאַרטשיק, וועמענס פרויען עס זענען געווען געבוירענע אָפּמאַנס; אויך איז געווען פון דער זעלבער משפּחה דער באַקאַנטער האָלץ־סוחר אָפּמאַן. ער האָט אויך געשטאַמט פון די קצבים.

און פון דעם איידעם יעקעלע בוגאַיסקי זענען אַרויסגעקומען די באַקאַנטע פאַמיליעס בוגאַיסקי. דער יעקעלע האָט געהאַט אַ זון — פייוועלע בוגאַיסקי, וועלכער האָט געהאַט פיר זין, דער עלטסטער איז געווען אברהם בוגאַיסקי, אַן אָנגעזעענער שיינער בן־תורה; דער צווייטער זון איז געווען יצחק בוגאַיסקי, וואָס האָט געהאַט אַ שענק אין מאַרק, דער דריטער איז געווען דער באַקאַנטער לאַנגיעריקער דאָזאָר אין ראַדאָמסק דוד בוגאַיסקי, וואָס האָט געהאַט דעם „האָטעל פּאָלסקי״ (אין דעם הויף איז געווען די ציוניסטישע שול). דער יינגסטער האָט געהייסן פיניע בוגאַיסקי, האָט געוווינט אויף דער סטשאַלקאָווער גאַס און געהאַנדלט מיט תבואות. דער דערמאָנטער פייוועלע האָט אויך געהאַט אַן איידעם מיט נאָמען יאָסקע לאַריע.

מיין פאָטער ר׳ יחזקאל שו״ב ז״ל, וואָס איז געבוירן געוואָרן אין

יאָר תר״כ, האָט מיר דערציילט דאָס ווען ער איז אַלט געווען זיבן יאָר, ד. ה. אין תרכ״ז, האָט מיין זיידע ר׳ מיכאל שו״ב ז״ל געוווינט בשכנות אין הויז אויף דער קראַקאָווער גאַס מיט רפאל אַליינִיק. דעמאָלט איז רפאל אַליינִיק שוין אַלט געווען 105 יאָר, האָט ער זיך אַמאָל צעקריגט מיט זיין ווייב וואָס איז שוין אַלט געווען 103 יאָר. ער האָט אַריינגערופן מיין פאָטער און געזאָגט צו אים: „זעסט כאַסקעלע, אַזוי ווי דו קוקסט זי אָן יעצט, אַזוי האָט זי אויסגעזען מיידלווייז, איך האָב באַלד נישט געוואָלט דעם שידוך נאָר דער קאָזשעניצער מגיד האָט מיר געגייט". האָט די פרוי אָנגענומען מיין פאָטער ביי דער האַנט און אים אַריינגעפירט אין דער קיך, געעפנט די שאַנק און געזאָגט: „זעסט כאַסקעלע וואָס פאַר בעל־הביתטע איך בין? די אַלע טעפּלעך זענען נאָך פון מיין חתונה (די טעפּ זענען געווען שוואַרץ ווי קויל), דאָס הייסט שוין איבער אַכציק יאָר אַלט און ער זאָגט, אַז איך בין נישט קיין לייטיש ווייבל."

דער דאָזיקער רפאל אַליינִיק האָט געאַרבעט און פאַרדינט מיגיע כפּיו ביז זיין פטירה (ער איז אַלט געווען איבער 105 יאָר, ווען ער איז געשטאָרבן). ער האָט דערציילט דאָס ער האָט באַקומען אַ ברכה פון קאָזשעניצער מגיד, דאָס ער וועט האָבן אריכת־ימים און דאָס ביז זיין ענדע וועט ער נישט ברויכן אָנצוקומען צו קיין מתנת בשר ודם.

דאָס בית החיים

ביז תקפ״ט איז אין ראַדאָמסק נישט געווען קיין בית־חיים נאָר מען האָט געפירט די מתים קיין סולמעזשיץ. אין יאָר תקפ״ט איז אומגעגאַנגען די שרעקלעכע קראַנקהייט די כאָלערע, האָט די שטאָט קובר געווען אַלע וואָס זענען געשטאָרבן פון דער קרענק, יידן און גויים, אויף אַ קליין בערגל נעבן דעם שפּעטערדיקן יידישן בית־החיים. דעמאָלט האָבן די יידן געקויפט דאָס בית־החיים. די עלטסטע מצבה וואָס איך האָב אויסגעזוכט איז געווען פון תקפ״ט. מען מוז וויסן, דאָס דעמאָלט איז נאָך געווען אין ראַדאָמסק זייער ווייניק יידן. מיין זיידע, ר׳ מיכאל שוחט ז״ל האָט דערציילט, אַז ווען ער איז געקומען קיין ראַדאָמסק אַלס שוחט אין יאָר תר״ה, איז אין ראַדאָמסק נאָך נישט געווען קיין געשעפט. ווען מען האָט געוואָלט קויפן סחורה אויף אַ מלבוש, האָט מען געמוזט גיין קיין פּלאָוונע, דען אין יענער צייט איז פּלאַווּנע געווען אַ שטאָט פון סוחרים און פיל געשעפטן.

ווען מען האָט אָנגעהויבן בויען די אייזנבאַן, איז דער פּלאַן געווען, דאָס זי זאָל דורכגיין פאַרביי פּלאָווּנע, האָבן זיך די פּלאָווּנער בעלי־בתים אַנטקעגנגעשטעלט אַז די אייזנבאַן זאָל אַדורכגיין דורך זייער שטאָט אויס מורא אַז זי וועט שטערן די רו פון דער שטאָט. אַזוי איז עס געקומען, אַז מען האָט געמוזט אַדורכפירן די אייזנבאַן פאַרביי ראַדאָמסק. באַלד אָבער נאָכדעם, ווי די אייזנבאַן האָט אָנגעהויבן צו גיין, האָבן זיך די מיינסטע פּלאָווּנער סוחרים איבערגעטראָגן קיין ראַדאָמסק, ווו עס האָט זיך אָנגעהויבן אַנטוויקלען דער מסחר. מען קאָן זאָגן, דאָס דרייסיק פּראָצענט ראַדאָמסקער האָבן געשטאַמט פון פּלאָווּנע, איך וועל נאָר אָנרופן עטלעכע באַקאַנטע רייכע פאַמי־ליעס וואָס האָבן געשטאַמט פון דאָרט: די ריכטערמאַנס, רייכמאַנס, גראָסבערגס, ראדאשיצקיס, קראקאווסקיס, ראָזנבוימס, פּישמאַנס, אויסער פיל פאַמיליעס וואָס זענען נישט געווען אַזוי באַקאַנט. פון דאַמאָלט אָן האָט זיך ראַדאָמסק אָנגעהויבן צו אַנטוויקלען ווי אַן אָנגעזעענע שטאָט.

דער ערשטער רב

דער ערשטער רב פון ראַדאָמסק נאָך אויף דער בוגאַי, איז געווען הרב ר׳ נחום הכהן. מען האָט אים נישט גערופן דער רב נאָר דער מורה־צדק. ער האָט געגרינדעט די ערשטע יידישע קהילה און ער איז געווען אַ גאַנץ גרויסער גאון. מען האָט אויף אים געזאָגט, דאָס ער האָט געקענט גאַנץ ש״ס און אַלע פוסקים ראשונים ואחרונים בעל־פה, דערצו איז ער געווען אַ גרויסער עניו און פשטן און אויך אַ גרויסער נסתר, אַ בעל־קבלה. גאַנצע נעכט האָט ער עוסק געווען אין קבלה. גענוג צו דערמאָנען, דאָס אין דער שטאָט האָט מען אויף אים געזאָגט, דאָס ער האָט געהאַט גילוי־אליהו. פון אים האָב איך געקענט אַן אייניקל אין ראַדאָמסק, ער האָט געהייסן רובינשטיין, געהאַט אַ שפּייז־געוועלבל אויף דער סטאַציע־גאַס און געווען אַ גערער חסיד. דער מורה־צדק איז נפטר געוואָרן אין תקצ״א. זיין קבר איז געווען הינטער דעם אוהל פון די רביים. ווען איך פלעג קומען אויף דעם בית־החיים מיט מיין פאָטער ז״ל האָט ער זיך אייביק אָפּגעשטעלט ביי דעם קבר פון דעם נישט פיל באַקאַנטן רב און צדיק זי״ע.

נאָך דעם מורה־צדק איז געקומען דער ערשטער רב, הרב אדמו״ר שלמה הכהן ראַבינאָוויץ וואָס דורך אים איז ראַדאָמסק באַקאַנט געוואָרן אין גאַנץ פּוילן.

דער תפארת שלמה

הרב אדמו״ר ר׳ שלמה הכהן ראַבינאָוויץ איז געבוירן געוואָרן אין יאָר תקס״א אין וולאָשטשאָווע. זיין פאָטער, הרב ר׳ דוד צבי הכהן, אַליין אַ סוחר האָט אָבער געשטאַמט פון רבנים. דער „תפארת שלמה" איז געווען אַ תלמיד פון די באַרימטע רביים, רבי מאיר׳ל אפּטער, ר׳ פישעלע סטריקאָווער, פון רבין ר׳ בער פון ראַדאָשיץ, ר׳ כאַסקעלע קוזמערער, ר׳ ישעיה׳לע פּזשעדבאָזשער אויך פון רבי משה׳לע לעלעווער. מען דערציילט, אַז ווען דער רבי ר׳ משה׳לע לעלעווער וואָס האָט געוווינט אין פּזשעדבאָזש, איז אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישראל, האָבן די חסידים אים געפרעגט: „רבי ביי וועמען לאָזט איר אונז איבער?" האָט ער זיי געזאָגט: „איך לאָז אייך איבער ביי דעם ראַ־דאָמסקער רב".

אין ראַדאָמסק זענען געבליבן פיל מעשיות און לעגענדעס פון דעם רב. פון די אַלע מעשיות און אויך פון זיינע תורות און ווערטלעך, וואָס דאָס פאָלק האָט פון אים דערציילט, קאָן מען זען דאָס אויסער רבי און רב איז ער געווען אויך אַן אויסערגעוויינלעך גרויסער מענטש און ייד און איינער פון די גרעסטע מנהיגים וואָס דאָס יידנטום האָט פאַרמאָגט. ער האָט געפירט די שטאָט ראַדאָמסק ווי אויך זיינע פיל טויזנטער חסידים מיט אויסערגעוויינלעכער חכמה.

ווי גרויס זיין אהבת ישראל איז געווען קאָן מען זען פון דעם פאָלגנדן: ביים תפארת שלמה איז נישט געווען קיין אונטערשיד צווישן אַ רייכן יידן און אָרימען ייד, אָדער ווי מען זאָגט — צווישן אַ שיינעם ייד און אַ פּשוטן פאָלקס־ייד. אין דעם זינען האָט ער אויס־געטייטשט דעם פסוק אין פ׳ צו ז׳ י׳ ויקרא. די תורה זאָגט: „לכל בני אהרן תהי׳ איש כאחיו" אַלע יידן דאַרפן זיין ביים כהן, דאָס הייסט ביי דעם מנהיג ישראל אָדער ביים רבין גלייך, איש כאחיו.

דער תפארת שלמה איז געווען אויך אַ גרויסער בעל מנגן און קאָמפּאָזיטאָר. אין דער גאַנצער חסידישער וועלט זענען נאָך ביז איצט באַקאַנט די חסידישע, זיסע און פולע התלהבות־ניגונים וואָס מען האָט געזונגען אין ראַדאָמסקער הויף צו זמירות פון שבת. די אַלע ניגונים האָט דער תפארת שלמה אליין פאַרפאַסט. וועלכער ראַדאָמסקער געדענקט נישט דעם פולן התלהבות ניגון פון רבינ׳ס פרייטיקצו־נאַכטיקן „שלום עליכם", אָדער פון „אשת חיל" אָדער די ניגונים פון שלוש סעודות? דאָס זענען געווען אמתדיקע הימלישע געזאַנגען וואָס האָבן יעטוועדן יידן גערירט ביז צום האַרצן.

ער איז געווען אַ רבי פון פרומערן חדר (אין פּוילן האָט זיך דאָס חסידות געטיילט אין דריי טיילן: דאָס פילאָזאָפישע חסידות, ווי קאָצק, דאָס שמחה׳דיקע און אהבת־ישראלדיקע חסידות, ווי וואָרקע און דאָס פרומע חסידות ווי מאגעלניצע, פּזשעדבאָזש, ראַדאָשיץ, שידלאָווצע און ראַדאָמסק). דער תפארת שלמה איז אָבער געווען אַן אויסנאַם. ער האָט פאַרקערפּערט די חסידישע פרומקייט צוגלייך מיט

דער פילאָזאָפישער און אויך די שמחה של מצוה. דאָס קאָן מען זען פון דער פאָלגנדיקער מעשה:

ס׳איז באַקאַנט דאָס דער תפארת שלמה איז געווען אַ גרויסער וויצלער, ד. ה. אַ ווערטלעך־זאָגער. יעדן פרייטיק ווען ער איז געזעסן אין דער באָד פאַרן גיין אין דער מקוה, האָט ער געהאַלטן אין איין זאָגן וויצן (געוויס דערפאַר כדי ער זאָל נישט טראַכטן וועגן תורה־ענינים וואָס עס איז פאַרבאָטן אין דער מקוה). איינמאָל זיצנדיק אין דער באָד, איז אַריינגעקומען אַ פרומער חסיד און פון געוווינהייט האָט ער אַ קוש געטון די וואַנט פון דער מקוה אַלס מזוזה. האָט זיך דער תפארת שלמה צעבייזערט אויף דעם חסיד און געשריגן: „בהמה, מער פעלט מיר שוין נישט נאָר אַז די קאָצקער חסידים זאָלן האָבן פון מיר צו לאַכן דאָס מיינע חסידים קושן די וואַנט פון דער מקוה”.

ער האָט איינמאָל געזאָגט: וואָס האָט דער רבש״ע געוואָלט פון מיר, דאָס ער האָט מיר געגעבן אַלס חסידים אַזעלכע פרומאַקעס; ווען ער וואָלט מיר געגעבן אַזעלכע חסידים ווי קאָצק, וואָלט איך געקענט פירן אַ שיינע רביסטווע.

אין דעם זינען האָט ער געזאָגט אויך די חסידים שוטים, וואָס ער האָט זיי נישט געקענט ליידן, דעם פסוק: „ואמלא אותו רוח אלקים, בחכמה ובתבונה ובדעת” (פ׳ תשא לא׳ ג׳). עס ווערט מערערע מאָל דערמאָנט און גערימט די מידה פון חכמה, דען אַמערגסטן איז אַ פרומער און אַ שוטה דערצו, מחמת צווישן די זאַכן וואָס ווערן אויסגערופן אין הימל קודם יצירת הולד, ווערט אויך אויסגערעכנט אויב טפה זו תהי׳ הכם או טפש (נדה ט״ז). וויבאַלד אַלזאָ אַזאַ איינער וואָס מען האָט אויסגערופן אַ טפש איז נאָך דערצו אַ פרומער אויך, מיינט ער אַז וויפיל נאָר ער איז, איז ער נאָך אַלץ נישט יוצא לגבי דער מצוה וואָס מען האָט אויף אים גוזר געווען אין הימל.

דער תפארת שלמה איז געווען אַ שטאַרקער קעגנער פון אַסימי־לאַציע אין דאָס קאָן מען זען פון דער פאָלגנדיקער געשיכטע:

אין ראַדאָמסק האָט זיינער צייט געלעבט אַ רייכע פרוי מיטן נאָמען שיינדל־מרים פערשטער (איר זון, דער באַקאַנטער ר׳ בעריש פערשטער האָט אויסגעבויט דעם „האָטעל פאָלסקי” און אינעם הויף אויפגעשטעלט אַ שול, וואָס מען האָט דעמאָלט גערופן „די דייטשע שול” און שפּעטער איז זי געוואָרן „די ציוניסטישע שול”). די משפחה פערשטער האָט זיך גערעכנט צווישן דער ראַדאָמסקער אַריסטאָקראַ־טיע. זעלבסטפאַרשטענדלעך דאָס די שיינדל־מרים האָט איר טאָכטער און איר קוזינע שוין דעמאָלט געשיקט אין די פּוילישע שול און אין די צוויי מיידלעך האָבן זיך פאַרליבט רוסישע אָפיצירן. אויסגערעכנט אין טאָג פון יום־כפור זענען די צוויי מיידלעך אַוועק מיט די רוסישע אָפיצירן. מען קאָן זיך פאָרשטעלן וואָס פאַראַ רעש דאָס האָט דעמאָלט געמאַכט אין אַזאַ פרומע שטאָט ווי ראַדאָמסק דאָס צוויי יידישע מיידלעך זענען אַוועק מיט רוסישע אָפיצירן, זיך געשמדט און חתונה געהאַט מיט גויים. איז מען געלאָפן מיט אַ געוואַלד צום רב, האָט ער געזאָגט: „פאַרוואָס זענען מיין נטע־פייוולס טעכטער נישט אַוועק מיט אָפיצירן, נאָר מיין נטע־פייוולס טעכטער זיצן אינדערהיים, לערנען יידיש און פירן אַ יידיש הויז. זיי קענען נישט קיין אָפיצירן. אָבער שיינדל־מרים האָט געשיקט אירע טעכטער אין די גויישע שקאָלעס, האָבן זיי געהאַט די געלעגנהייט זיך באַקענען מיט רוסישע אָפיצירן”.

(נאָטע־פייוול האָט אויך געשטאַמט פון וולאשטשאָווע און איז געווען אַ קרוב פון תפארת שלמה. ער איז געווען דער פאָטער פון דעם אַלטן גראָסבערג, וועלכן מען האָט גערופן „בארטעק”, אייגנטי־מער פון אַ שענק אויף דער סטשאלקאָווער גאַס).

דער תפארת שלמה זאָגט אויף דעם פסוק „ויאמר את אחי אני מבקש” (וישב ל״ז, ט״ז): עס איז נישט גענוג דאָס מיר זאָלן זיך מצער זיין אויף גלות השכינה, זי נויטיקט זיך נישט לגמרי אין אונדזער רחמנות. „ואתה ד׳ לעולם תשב” — דו רבונו־של־עולם, ביסט אומעטום אויף דיין אָרט „מלא כל הארץ כבודך”, דער עיקר ווייטיקט אונדז דאָס האַרץ אויף „למה לנצח תשכחני”, פאַרוואָס דו פאַרגעסט אָן אונדז. אַז מיר זענען נישט ביי זיך אינדערהיים איז אונדז טאַקע זייער ביטער. „את אחי אני מבקש” — אינטערעסירן דאַרפן מיר זיך הויפטזעכלעך מיט דעם גורל פון אונדזערע ברידער און זייערע אויסטערלישע ליידן.

דער תפארת שלמה אַלס מנהיג און אַלס רב פון שטאָט

אַלע ראַדאָמסקער האָבן געוווּסט, אַז די ווייבער־שול איז געווען געשלאָסן יום־כיפור אָוונט צו כל־נדרי ביז צום סוף פון נאַצי־חורבן, אָבער ווייניק האָבן געוווּסט, אַז די שול איז געווען געשלאָסן אַלס תקנה וואָס דער תפארת שלמה האָט מתקן געווען, כדי די פרויען זאָלן ליבער זיצן אינדערהיים אין דער נאַכט פון יוה״כ, ווייל עס זענען פאָרגעקומען זייער פיל אומגליקן ספּעציעל אין די ווייבער־שולן אין דער נאַכט פון יו״כ. איך געדענק דאָס אין יאָר תרע״ג זענען אין אמשינאוו געהרגעט געוואָרן אין דער שול אין דער יו״כ־נאַכט זעקס פרויען פון אַ קלייניקייט. עס האָט אָנגעהויבן צו ברענען אַ נאַפט־לאָמפּ, האָבן די פרויען גענומען אַרויסלויפן פון דער שול און די זעקס פרויען זענען גאַנץ איינפאַך צעטראָטן געוואָרן אין דער בהלה. און דאָס האָט דער תפארת שלמה מיט זיין חכמה פאָרויסגעזען, ער האָט מתקן געווען אַ שטרענגע תקנה אויף לעולם ועד, דאָס די שול זאָל זיין געשלאָסן פאַר פרויען אין דער צייט פון כל־נדרי.

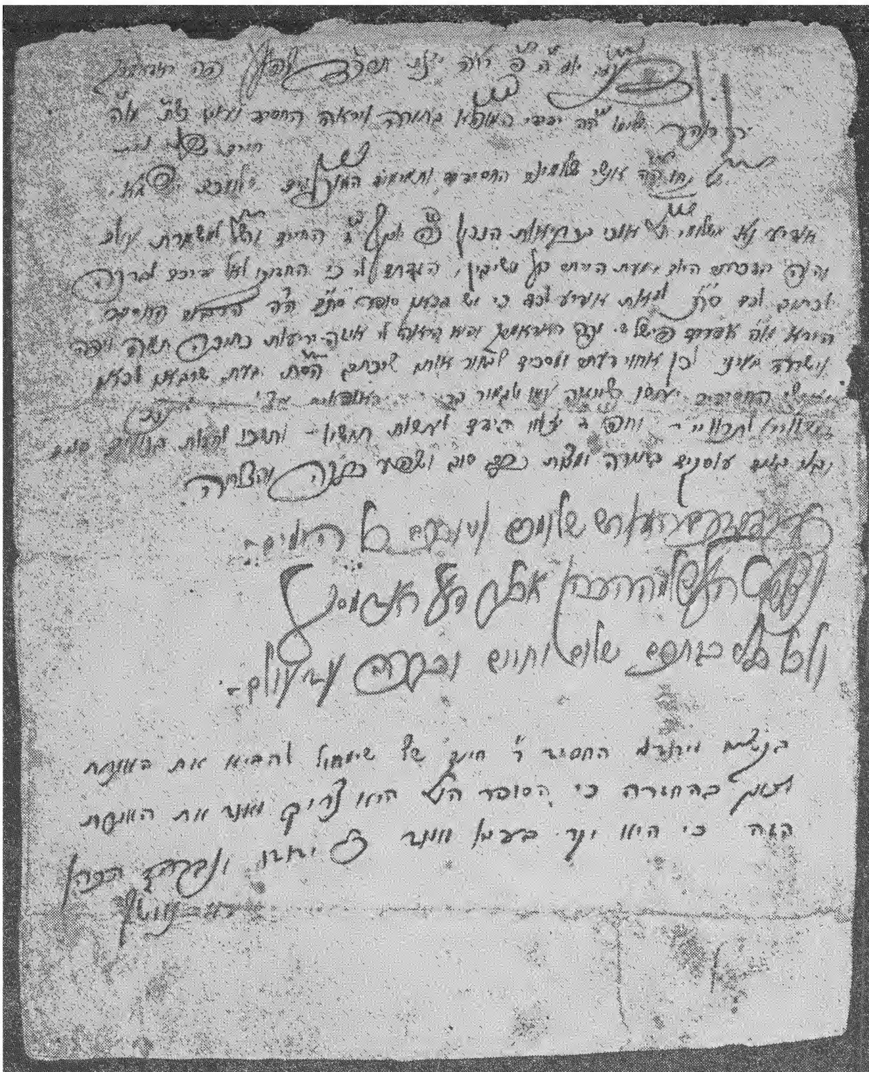
נאָך אַ גוט וואָרט פון תפארת שלמה דעם אוהב ישראל, וואָס כאַראַקטעריזירט צוגלייך זיין השגה וועגן דעם עם הספר. ער זאָגט אויף די תפילה אין ר״ה—יו״כ: אבינו מלכנו כתבנו בספר פרנסה וכלכלה — גיב אונדז רבונו־של־עולם די מעגלעכקייט מיר זאָלן קענען בלייבן ביי די ביידע זאַכן — ביים ספר און ביי פרנסה; מיר זאָלן נישט זיין אַזוי פאַרהאָרעוועט אין דער פרנסה, אַז מיר זאָלן נישט האָבן קיין צייט און קיין מנוחה צו לערנען און אַריינצוקוקן אין אַ ספר, און פאַרקערט, אַז מיר זאָלן נישט דאַרפן חלילה צו זיצן ביים ספר דערפאַר בלויז ווייל עס איז נישטאָ וואָס צו טון, ווייל עס איז נישטאָ קיין פרנסה, נאָר עס זאָל זיין בספר פרנסה וכלכלה.

נישט לאַנג נאָכדעם ווי דער תפארת שלמה איז אָנגעקומען אַלס רב קיין ראַדאָמסק, איז אויך אָנגעקומען פון ראָספּשע מיין זיידע ר׳ מיכאל אלס שו״ב. ער איז נישט געווען קיין ראַדאָמסקער חסיד נאָר אַ וואָרקער און שפּעטער אַן אמשינאָווער חסיד, דאָס האָט אָבער גאָרנישט געשטערט, אַז זיי זאָלן זיין די בעסטע גוטע פריינד און דער תפארת שלמה האָט כמעט נישט געפסקנט קיין שאלה אָן ר׳ מיכאל שו״ב. מען דערציילט, דאָס עס האָט אַמאָל געטראָפן, אַז אין אַ רעסטאָראַן ווו עס זענען איינגעשטאַנען הונדערטער חסידים, האָט זיך געמאַכט ערב יום־כיפור אַ שאלה אויף אַן עוף, אַ הון וואָס מען האָט שוין געהאַט געזאַלצן מיט נאָך הונדערטער הינער און אויסגע־מישט זי מיט אַלע הינער. דער בעל־אכסניא האָט געפרעגט אַ שאלה ביי די רבנים, וואָס זענען געקומען אויף יו״כ צום תפארת שלמה, האָבן אַלע רבנים געפסקנט דאָס אַלע הינער זענען טריפה. אין דער אכסניא האָט זיך אָבער געפונען אַ שאַרפער חסיד, נישט קיין רב נאָר אַ פשוטער ייד, האָט אים פאַרדראָסן וואָס די פרעמדע רבנים פסקענען די שאלה, זאָגט ער: „וואָס פאַראַ רעכט האָט איר צו פסקענען, עס איז דאָך דאָ אַ רב אין שטאָט, זאָל ער פסקענען”. ווי דער בעל־אכסניא האָט דאָס דערהערט, איז ער באַלד געגאַנגען מיט דער שאלה צום רב. דער תפארת שלמה איז גראָד אויפגעשטאַנען פון שלאָף, זאָגט ער: „גייט און רופט מיר ר׳ מיכאל שו״ב”. ר׳ מיכאל איז געקומען גלייך פון שעכטהויז, זאָגט צו אים דער ת״ש: „זוכט נאָך וועגן דער שאלה”. ר׳ מיכאל זוכט נאָך אין פאַרשידענע ספרים, פוסקים ראשונים ואח־רונים און אַלע פסקענען טריפה. נאָר איין מחבר — אַן אחרון — איז דאָ וואָס זאָגט, אַז בהפסד מרובה און לצורך גדול, קאָן מען מכשיר זיין. דער תפארת שלמה האָט פונקט זיך געוואַשן און דער זיידע

זאָגט אים די מיינונג פון אַלע גדולים וואָס זאָגן טריפה, נאָר דער און דער מחבר זאָגט: „בהפסד מרובה ולצורך גדול" קאָן מען מתיר זיין. זאָגט דער ת"ש: „זאָגט מיר דאָס לשון וואָס דער מחבר זאָגט" האָט אים דער זיידע געזאָגט געגוי דאָס לשון וואָס דער מחבר זאָגט. רופט זיך אָן דער ת"ש: „אַ הפסד מרובה און אַ צורך גדול איז דאָך איצטער זיכער דאָ, דען עס איז ערב יום־הכפורים, ווע‏לן מיר זיך ביידע מצרף זיין מיט דעם בעל המחבר, אַזוי זענען מיר אַ בית־דין פון דריי — דער מחבר, דער ת"ש און ר' מיכאל (דריי הייסט אַ בית־דין) און מיר זאָגן: כשר". און דעם רעסטאָראַטאָר זאָגט ער: „גייט אַהיים מאַכן יום־טוב פאַר יידן". דאָס באַווייזט ווי ווייט ער איז געווען דבוק מיט ר' מיכאל שו"ב און ווי גרויס עס איז געווען זיין אהבת־ישראל. ער האָט מכשיר געווען אַזאַ שווערע שאלה וואָס כמעט אַלע האָבן געזאָגט טריפה וואָרום ער האָט געפילט וואָס עס הייסט ביי אַזאַ אָרימאַן אַ הפסד מרובה און וואָס עס הייסט אַ צורך גדול צו האָבן פלייש פאַר פיל יידן לכבוד יום־טוב.

וואָס פאַראַ גרויסער חכם דער תפארת שלמה איז געווען, קאָן מען זען פון דער פאָלגנדער מעשה: ווען ר' מיכאל שו"ב איז אָנגע־קומען אַלס שו"ב האָט ער געוווינט אין דעם הויז וואָס האָט שפּעטער געהערט צו ר' יאָסעל נייקראָן. ער האָט זיך געפירט אַז שבת נאָכמיטאָג האָט ער באַלד נאָך דעם שבת־טיש פאַרמאַכט די לאָדנס און זיך געלייגט שלאָפן ביז אַ שעה פאַר נאַכט, קוים צו דאַווענען מנחה און עסן שלוש־סעודות. דען באַלד נאָך הבדלה איז ער געגאַנגען צו די קצבים שעכטן בהמות און קעלבער אויף זונטיק פרי (דעמאָלט איז נאָך נישט געווען קיין שעכטהויז נאָר יעדער קצב האָט געשאָכטן אין שטאַל). אַזוי אַז ער איז געגאַנגען פון איין קצב צום צווייטן ביז נאָך צוועלף ביינאַכט. האָט ער געהאַט אַ שכן, אַ פּראָסטן בעל הבית, האָט עס דעם בעל הבית פאַרדראָסן דאָס דער שוחט שלאָפט שבת אַ גאַנצן טאָג. דער בעל הבית האָט שוין מער נישט געקאָנט אויסהאַלטן אַזאַ מעשה און נאָך מערערע אויפפּאַסן דאָס דער שוחט שלאָפט אַ גאַנצן שבתדיקן טאָג, איז ער זונטיק פרי אַריינגעגאַנגען צום רב כדי אים צו פאַרמסרן. ער קומט אַריין פרעגט אים דער ת"ש: „וואָס זאָגסטו נייעס באַלד אינדערפרי?" זאָגט ער: „רבי, איך בין נישט קיין מוסר, אָבער איך קאָן שוין מער נישט אויסהאַלטן. עס קומט שבת נאָך דעם עסן לייג איך מיך אויך שלאָפן, דאַן שטיי איך אויף, זאָג מיין תהלים מיט מיינע עמדות, איך גיב דער קאָזע צו עסן איך פיר דאָס פערד אָנצופויען, דאַן גיי איך צו מנחה, איך הער אַ דרשה פון אַ מגיד, אָדער הער לערנען חומש, דאַן עס איך שלוש־סעודות און דער נייער שוחט שלאָפט נאָך. ווי קאָן דאָס אַ ייד, איבערהויפּט אַ שוחט, אַ גאַנצן שבתדיקן טאָג שלאָפן און נישט אָנקוקן אַ יידיש ספר?" האָט דער ת"ש אַריינגערופן די רביצין און איר געזאָגט: „גיטעלע גיי קויפן פלייש" און דעם בעל־הבית האָט ער געגעבן אַ ברידערלעכן קלאַפּ אויף די פּלייצע און געזאָגט: „דו האָסט מיך ביים לעבן דער־האַלטן, ווייל איך האָב קיינמאָל זונטיק נישט גענוצט קיין פלייש טראַכטנדיק ווי קאָן אַ שוחט גיין שבת־צו־נאַכטס שעכטן, ער איז דאָך זיכער מיד, דאָס הייסט אין שולחן ערוך: „ידיו כבדים עליו". דען שבת עסט מען שווערע מאכלים, איבערהויפּט ציבעלעס, מען עסט טשאָלנט, אַ קוגל און מען טרינקט נאָך דערצו אַ ביסל בראָנפן, אַביסל ביר, ווי קאָן דער שוחט גיין שחטען? נאָר אַזוי ווי דו האָסט מיר דערציילט, אַז דער שוחט שלאָפט שבת נאָכמיטאָג אַ גאַנצן טאָג איז דאָך שוין ביים שוחט שבת־צו־נאַכט נאָך הבדלה, ווי ביי אַן אַנדערן זונטיק אינדערפרי, ער איז שוין ריכטיק אויסגערוט, איז דאָך זיין שחיטה כשר וישר אַזוי אַז עס קומט דיר אַ גרויסן יישר כוח".

מיין זיידע ר' מיכאל שו"ב איז געווען באַקאַנט אין דער גאַנצער שטאָט אַלס רופא, זיינע רעצעפּטן האָט מען גענומען אין אַלע אַפּטייקן. ווען אַן אָרימער ייד, אַן אָרימער קצב, אַ שניידער, אַ שוסטער אָדער עמיץ פון דער משפחה זייערע איז קראַנק געוואָרן

אַ כתב־הסכמה פאַר אַ סופר סת"ם, אַרויסגעגעבן און אונטערגעשריבן דורך הרה"ג ר' שלמה הכהן און זון ר' אברהם הכהן ראַבינאָוויטש.

כתב־הסכמה של סופר סת"ם, ניתן ונחתם ע"י הרה"ג ר' שלמה הכהן ובנו ר' אברהם הכהן רבינוביץ

און זיי האָבן נישט געהאַט דעם רובל צו באַצאָלן אַ דאָקטאָר, האָט מען גערופן ר' מיכאל שוחט אָנשטאָט אַ דאָקטאָר, ווייל ר' מיכאל שו"ב האָט נישט גענומען באַצאָלט; פאַרקערט, ווען דאָס איז געווען אַ גרויסער אָרעמאַן, האָט ר' מיכאל שוחט שוין געזען אַז עס זאָל זיין געלט צו באַצאָלן דעם אַפּטייקער און אַז עס זאָל זיין האָלץ צו וואַרע־מען ביים קראַנקן. האָבן די פרומע חסידים נישט געקאָנט פאַרטראָגן אַזאַ מעשה, דאָס דער שוחט זאָל גיין צו קראַנקע ווייבער, האָבן זיי פאַרמסר'ט ר' מיכאל'ן פאַר דעם תפארת שלמה, דאָס עס איז אַ סקאַנדאַל אַז אַ שוחט זאָל גיין צו קראַנקע פרויען. דער תפארת שלמה האָט דערויף געענטפערט די חסידים, אַז אין פּשעדבאָרזש איז דאָ אַ שטאַרק פרומער שוחט ר' חיים, אַ ראַדאָמסקער חסיד און פונדעסטוועגן האָט ער צוגעגעבן: „ווען חיים שוחט זאָל שחטן וועל איך נישט עסן פון זיין שחיטה, כאָטש ער איז זייער פרום, אָבער פון מיכאל'ס שחיטה עס איך יאָ, וואָרום אַ שוחט מוז זיין אַ בעל־מלאכה און ר' מיכאל איז אַ בעל־מלאכה. און דאָס וואָס ער גייט צו קראַנקע פרויען, ברענגט ער זיי אַ רפואה".

מיין פאָטער ר' יחזקאל שו"ב ז"ל האָט מיר דערציילט, אַז מיין זיידע ר' מיכאל שו"ב פלעגט יעטוועדן פרייטיק, ווען ער איז געגאַנ־גען פון דער מקוה, אָפּטרעטן ביים תפארת שלמה טועם זיין פון שבת,

דאָס הייסט, טרינקען אַ גלעזל בראָנפן, עסן אַ קיכל מיט פיש. דען חסידים זאָגן, אַז מען מוז שוין פרייטיק טועם זיין פון שבת, ווייל עס שטייט: „טועמה חיים זכו״.

אַ וואָך פאַר דער פטירה פון תפארת שלמה האָט מיין זיידע מיטגענומען מיין פאָטער צום רב. ער איז דעמאָלט אַלט געווען זעקס יאָר. האָט דער תפארת שלמה געגעבן אַ קניפּ אין בעקל מיין פאָטער און געזאָגט צו אים: „כאַסקעלע דו וועסט אויך זיין היגער שוחט״. און אַזוי איז געווען. מיין פאָטער איז געווען כל ימיו שוחט אין ראַדאָמסק. מיין פאָטער האָט געהאַט אַלס קינד אַביסל געבויגענע פיס ווי כמעט יעדעס קינד האָט עס, פרעגט דער תפארת שלמה דעם זיידן: „וואָס מאַכסטו גאָרנישט צו דעם?״ זאָגט מיין זיידע: „אפשר וועט עס גוט זיין צום פריזיוו״. זאָגט דער ת״ש: „דו האָסט רעכט, ער וועט אויף דעם פעלער פריי ווערן פון מיליטער״. און באמת, מיין פאָטער איז באַפרייט געוואָרן אויף דעם פעלער. ווען ער איז אַריינגעקומען צום פריזיוו, האָט דער רוסישער דאָקטאָר געזאָגט: „שוין ווידער אַ לאָמער ייד, באמת״. ווער עס האָט געקאַנט מיין פאָטער ווייסט, אַז ער האָט געהאַט נאָרמאַלע פיס נאָר אַ קליין ביסל געבויגן, אָבער געגאַנגען איז ער ווי אַלע מענטשן.

זין און אייניקלעך פון „תפארת־שלמה״

מען דערציילט, דאָס דאָנערשטיק אָוונט פאַר דער פטירה זענען געקומען קיין ראַדאָמסק דער רבי ר׳ צמח פון שידלאָווצע און ר׳ אהרן. ווען דער „תפארת שלמה״ האָט געגעבן שלום ר׳ אהרן, האָט ער אים געזאָגט „די חכמינו ז״ל זאָגן: ‚ארון נושא את נושאיו׳, דער ארון טראָגט זיינע טראָגערס״. ר׳ אהרן איז געווען אַ גרויסער חכם און בעל מדרגה, האָט ער גלייך פאַרשטאַנען די כוונה פון די ווערטער. ער האָט זיך דערשראָקן און איבערגעפרעגט וואָס זאָגט דער רבי. אָבער דער תפארת שלמה האָט גלייך אָנגעהויבן צו ריידן פון עפּעס אַנדערש. אין דער זעלבער נאַכט, דאָנערשטיק, כ״ט אדר, דריי ביינאַכט איז ער פלוצים נפטר געוואָרן, זיצנדיק ביים אָפּענעם זהר פון אחרי מות שני בני אהרן. נפטר ונקבר כ״ט אדר, תרכ״ו זי״ע.

דער תפארת שלמה האָט געהאַט דריי זין: ר׳ לייבוש, ר׳ הירש־מאיר און ר׳ אברהם־ישכר. אויך האָט ער געהאַט דריי טעכטער: שרה, רבקה און רחל. די איידעמס זענען געווען: ר׳ ליפמאַן ליטמאַנאָוויטש, ר׳ יחיאל לאנדא און ר׳ ישראל קראָן.

ר׳ לייבוש איז געווען אַ שטאַרק ערלעכער ייד און אַ זייער ערלעכער סוחר. ער האָט געהאַט אַ מאַנופאַקטור־געשעפט אין מאַרק. ביים גרויסן געשעפט איז ער געזעסן יומם ולילה על התורה והעבודה. אַן אמתער איש תם, יושב אהלים. ר׳ לייבוש האָט געהאַט פיר זין: ר׳ יחזקאל, ר׳ אליעזר, ר׳ איתמר, ר׳ יצחק און אַ טאָכטער. דער איידעם איז געווען ר׳ משה וואַרשטאצקי.

דער צווייטער זון, ר׳ צבי הירש מאיר איז געוואָרן שטאָט־רב נאָך דער פטירה פון זיין גרויסן פאָטער. ער האָט זיך גערעכנט אַלס איינער פון די גרעסטע גדולים. ער האָט געפירט אַ גרויסע ישיבה. געווען אַ גרויסער מרביץ תורה ברבים און דערצו אַ גרויסער בעל־קבלה. ער איז געזעסן יומם ולילה על התורה והעבודה. אַלע לומדים פון שטאָט האָבן זיך פאַרזאַמלט ביי אים יעדן אָוונט צו שמועסן און מפלפל צו זיין אין לערנען. ער איז קיינמאָל נישט מיד געוואָרן פון די פילע מענטשן וואָס זענען צו אים געקומען. ער איז געווען זייער אַ פשוטער, צוגעלאָזטער מענטש. פאַר יעדן מענטש וואָס איז צו אים געקומען האָט ער געהאַט אַ גוט וואָרט. ער האָט געהאַט פריינט פון אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג, אַלע האָבן אים ליב געהאַט; ווען איך זאָג: אַלע, מיין איך פרומע ווי אויך פרייע יידן, אויך אַלע מינים חסידים זענען געווען זיינע אָנהענגער.

נאָך דער פטירה פון זיין גרויסן פאָטער איז ער געפאָרן צום טריסקער מגיד, ווו ער איז געווען פאַררעכנט אַלס דער ערשטער טריסקער חסיד. שפּעטער איז ער געפאָרן צום רבין ר׳ מאָטעלע פון קוזמיר. דאָך זענען פיל ראַדאָמסקער חסידים וואָס זענען געקומען קיין ראַדאָמסק צו דעם רבין, זיין ברודער, אַריינגעגאַנגען צו ר׳ הירש־מאיר זיך מזכיר זיין ביי אים.

ער האָט איבערגעלאָזט פיר זין. דער עלטסטער, הרב ר׳ ישראל פנחס הכהן, איז געוואָרן שטאָט־רב, ממלא מקומו. דער צווייטער זון — הרב ר׳ גרשון איז געווען רב אין מאָדזשיץ; דער דריטער זון — הרב ר׳ יצחק־איטשע איז געווען רב אין פלאָוונע און דער יונגסטער זון — ר׳ יהושע׳לע לעבט אין ישראל. איין זון — ר׳ דוד איז נפטר געוואָרן בחייו.

דער זון, הרב ר׳ ישראל־פנחס הכהן, איז ליידער געווען דער לעצטער רב אין ראַדאָמסק, ביז עס איז געקומען דער וועלט־מערדער היטלער, און דער לעצטער רב פון די גרויסע רבנים איז געוואָרן דעפּאָרטירט צוזאַמען מיט דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג פון ראַדאָמסק. פון לעצטן רב זענען געבליבן אין ישראל צוויי זין — ר׳ שלמה וואָס וווינט אין כפר־חסידים און איז געווען איינער פון זיינע ערשטע גרינדער; דער צווייטער זון — ר׳ יהושע אלעזר (אַן איידעם פון ר׳ אליעזר סטראָווינסקי) איז געשטאָרבן אין חיפה.

דער יינגסטער זון אדמו״ר הרב ר׳ אברהם־ישכר איז געוואָרן דער ממלא מקומו אַלס רבי נאָך זיין גרויסן פאָטער. געבוירן איז ער געוואָרן אין תר״ג, מען האָט אים גערופן נאָך זיין ספר וואָס ער האָט אַרויסגעגעבן אויף די גאַנצע תורה „חסד לאברהם״. ער איז געווען פון די קלוגסטע און איידלסטע רביים אין פוילן. דער וואָס האָט אַמאָל געלערנט און זיך פאַרטיפט אַביסל אין דעם ספר „חסד לאברהם״ קאָן פאַרשטיין זיין חכמה אין תורה. דערצו איז ער געווען אַן אויסערגעוויינלעך איידעלער מענטש און אַ גרויסער עניו. ער האָט זיך אָפּגעגעבן מיט יעדן מענטש אַזוי ווי מיט זיינס אַ קינד. ווי גרויס זיין עניוות איז געווען קאָן מען זען פון דער פאָלגנדיקער געשיכטע וואָס מען דערציילט פון אים: בשעת דער חסד לאברהם האָט זיך משדך געווען מיט דעם גערער רבין (הרב ר׳ מענדעלי, דער פאַביאַניצער און שפּעטער קאַלישער רב, איז געווען אַן איידעם פון חסד לאברהם. זיין פרוי איז געשטאָרבן יינגערהייט איבערלאָזנדיק אַ קינד ר׳ אברהמלי וואָס איז שפּעטער געווען פאַביאַניצער רב) האָט ער געשיקט זיינס אַ חסיד, אַ גרויסן למדן, קיין גער צו פרווון דעם חתן, ווי עס איז געווען דער מנהג אין פוילן, ספּעציעל ביי די רביים. ווען דער חסיד איז צוריקגעקומען פון גער פרעגט אים דער חסד לאברהם אויב עס איז טאַקע אמת דאָס אין גער איז שטאַרק אָנגענומען די מידה פון עניוות און מען האַלט זיך דאָרט פאַר גאָרנישט אויס גרויס עניוות. ענטפערט אים דער חסיד: „יא, דאָס איז אמת. אין גער האַלט מען זיך טאַקע פאַר גאָרנישט, די מעשה איז אָבער וואָס אַ צווייטן האַלט מען דאָרט נאָך פאַר אַ גרעסערן גאָרנישט״.

דער חסד לאברהם איז נפטר געוואָרן י״ג אלול תרנ״ב.

דער חסד לאברהם האָט געהאַט פינף זין און פינף טעכטער. די זין זענען געווען: ר׳ אלימלך, ר׳ יחזקאל, ר׳ שלמה, ר׳ יעקלי, און ר׳ נתן וועלכן מען האָט גערופן ר׳ נאָטקע.

ר׳ אלימלך איז געווען זייער אַן איידעלער ייד און אַ גרויסער למדן. ער איז נפטר געוואָרן נאָך ווען זיין פאָטער האָט געלעבט. ר׳ אלימלך׳ס פרוי איז געווען באַקאַנט אין דער גאַנצער שטאָט. ווער האָט עס נישט געקענט מינטשע׳ן? זי האָט געהאַט אַ גרויס הורט־געשעפט מיט מאַנופאַקטור אויף דער פזשעדבאָזשער גאַס.

ר׳ אלימלך האָט איבערגעלאָזן נאָר טעכטער. פיר טעכטער האָט ער געהאַט. דער עלטסטער איידעם איז געווען הרב ר׳ משה׳לע פון ראַווע; די צווייטע טאָכטער איז געווען די לעצטע רביצין, די פרוי פון לעצטן רבין — הקדוש ר׳ שלמה הענעך זצ״ל. די דריטע טאָכטער איז געווען די פרוי פון דעם באַקאַנטן „מזרחי״־טוער ר׳ מענדעלע פרענקעל, אַ זון פון כענטשינער רבין און אַ ברודער, פון איין מוטער.

פון הרב ר׳ ישעיה׳לע שפירא ז״ל. די יינגסטע טאָכטער איז געווען די פרוי פון ר׳ נתן (מען האָט אים גערופן ר׳ נטע׳לע), דעם זון פון בלענדאָווער רבין.

דער צווייטער זון, אדמו״ר ר׳ יחזקאל, איז געוואָרן רבי, ממלא מקומו נאָך זיין גרויסן פאָטער. ער איז באַקאַנט פון זיין ספר „כנסת יחזקאל״. דאָס איז געווען אַן־אייגנאַרטיקער רבי, אַן אויסערגעוויינלעך פרומער, אַן אמתער איש צדיק תמים במעשיו וואָס איז געזעסן יומם ולילה על התורה ועל העבודה. ווען מען איז געקומען אין רבינ׳ס הויף איז שטענדיק — אַפילו אין מיטן נאַכט — געווען ליכטיק ביים רבין אין פענצטער, כי לא פסק פומי מגרסא. ער פלעגט גיין אינמיטן דער נאַכט אין מקוה און ווען די מקוה איז געווען געשלאָסן, האָט ער אויס־געהאַקט די שויבן, אַריינגעגאַנגען אין מקוה דורכן פענצטער און זיך געטובלט אין קאַלט וואַסער.

דער כנסת יחזקאל איז געווען אַן אויסערגעוויינלעכער תמים במעשיו און אַ גרויסער מאמין אַז אַ ייד וועט חס ושלום נישט גנבענען דען עס שטייט דאָך בפירוש: „לא תגנוב״. ס׳האָט געטראָפן אַמאָל אַ מעשה, אַז אַ קונדס אָדער אַ גנב איז אַריינגעגאַנגען אין רבינ׳ס שלאָפצימער ביינאַכט און אַרויסגעגנבעט די זילבערנע לייכטער און פאַרשידענע אַנדערע זילבערנע ווערטזאַכן. מען האָט געוווּסט באַשטימט, אַז דער רבי איז נישט געשלאָפן און האָט געזען ווער עס האָט געגנבעט, אָבער ער האָט נישט געוואָלט זאָגן. די ליצני הדור האָבן געזאָגט, אַז ער האָט נישט געקענט שרייען, ווייל די גנבים האָבן דאָס ערשטע אַוועקגענומען דאָס נעגל־וואַסער און ביז מען גיסט זיך נישט אָפּ די הענט טאָר מען דאָך נישט ריידן, אָבער אין דער אמתן האָט ער געוווּסט ווער דער גנב איז נאָר ער האָט נישט געוואָלט חושד זיין אַ יידן אין גניבה; אַ ייד וועט דאָך נישט עובר זיין אויף אַזאַ גרויסע עבירה פון „לא תגנוב״, סיידן ער האָט זיך געפונען אין אַ גרויסער נויט און האָט זיך אויסגעבאָרגט די זאַכן, כדי ער זאָל קענען פאַרקויפן אָדער פאַרזעצן אויף צו ראַטעווען זיך און שפּעטער וועט ער דאָס באַשטימט צוריקגעבן — „והשיב את הגזלה אשר גזל״.

זיין תורה זאָגן ביים טיש איז געווען אַ געוואַלדיקע עבודה. ער האָט געזאָגט די תורה מיט אַזאַ התלהבות, דאָס ער האָט געקענט מאַנכמאָל איבערחזרן אַ וואָרט מערערע מאָל. אין אַ געוואַלדיקער התלהבות פלעגט ער אַריינפאַלן, ווען ער האָט געזאָגט אַ תורה־וואָרט פון זיין פאָטער. „דער טאַטע זכרונו לברכה האָט געזאָגט״ — פלעגט ער איבערחזרן מערערע מאָל. ווען ער איז אַריינגעפאַלן ביים דאַווע־נען אין התלהבות האָט אָנגענומען פשוט אַ פחד. איך געדענק ווי ער האָט אַמאָל ראש השנה געדאַוונט מוסף פאַר דעם עמוד. ער איז נישט געווען קיין מנגן, ער האָט איבערהויפּט נישט געקענט זינגען נאָר די חסידים האָבן צווישן זיך געמאַכט אַ קאַפּעליע אונטער דער אָנפירונג פון בלינדן יחזקאל פון בענדין, וועלכער האָט זייער שיין געזונגען. ווער עס האָט נישט געהערט זיין דאַווענען ראש־השנה, דער קאָן נישט האָבן קיין אַנונג וואָס עס הייסט אַ חסידישער „כל עצמותי תאמרנה״. ווען ער האָט געזאָגט: „ותמלוך אתה ד׳ אלוקינו מהרה לבדך על כל מעשיך״ — האָט אַרומגענומען אַ ציטער אין אַלע אברים. נישט נאָר דאָס בית המדרש איז געווען איבערפולט נאָר אויך דער גאַנצער הויף איז פול געווען מיט חסידים — מתפללים און ראַדאָמסקער בעלי־בתים וואָס האָבן יעדן ראש־השנה געדאַוונט ביים רבין. אַזוי, למשל, איז דאָס קצבים־שטיבל אין ראש־השנה און יום־כיפור געווען געשלאָסן שוין פון די צייטן פון תפארת שלמה, אַלע קצבים זענען געגאַנגען די ימים נוראים דאַווענען צום רבין. אויך זענען געקומען פיל בעלי־בתים שוין נאָך זייער עסן הערן דאָס דאַווענען ביים רבין. נאָך דעם דאַווענען האָט דער גאַנצער עולם באַלד געדאַוונט מנחה ווען מען איז פאַרטיק געוואָרן מיט דעם דאַווענען איז שוין געווען באַלד פינף אַזייגער, איז טאַקע דער גאַנצער עולם חסידים אין פוילישע שטריימלעך ווי אויך אין גאַליציאַנישע שטריימלעך מיט די שפּיצן, און זייער פיל ראַדאָמסקער יידן און פרויען געגאַנגען צו די סטריקא (אַ טייכל מיט דעם נאָמען) אויך צום סטאָקל (אַ וואַסער־קוואַל מיט דעם נאָמען), זאָגן תשליך. דאָס איז געווען אַ רעליגיעזע פּראָצעסיע וואָס אין מערב־אייראָפּע זעט מען דאָס גאָרנישט ביי יידן. אַלע מענער אין זיידענע יובעצעס מיט שטריימלעך אויף די קעפּ אָדער אין סאַמעטענע היטלעך. די פרויען — אין ווייסע שאַלן, און די אַלטע פרויען מיט ווייסע קופּקעס אויף די קעפּ. אַלע האָבן זיך אויסגעשטעלט ביים טייך מיט די מחזורים אין די הענט און געזאָגט תשליך מיט גרויס כוונה. נאָך דעם זאָגן האָבן די מיינסטע אויסגעליידיקט די קעשענעס, אַריינגעוואָרפן די עבירות אין וואַסער כדי צו מקיים זיין: „ותשליך במצולות ים כל חטאותם״. און דאָס יינגוואַרג, יונגע חברה׳ניקעס, האָבן געשטיפט און געוואָרפן שטיינער אין וואַסער. דאַן האָבן די חסידים באַגלייט דעם רבין מיט געזאַנג ביז אין בית־המדרש צום טיש, טאַנצנדיק מיט גרויס התלהבות. דער רבי מיט די חסידים האָבן צוזאַמען געפּראַוועט דעם יום־טוב־טיש. די עלטערע חסידים, איבערהויפּט די שיינע יידן, גרויסע לומדים און אַלטע חסידים זענען געזעסן אויף צוויי לאַנגע בענק פון ביידע זייטן טיש. הינטער די בענק זענען געשטאַנען די שאַרפע חסידישע יינגעלייט וואָס האָבן געוואָלט זען יעטוועדע תנועה פון רבין, ווי ער עסט, ווי ער שאָקלט זיך, ווי ער זינגט די זמירות. ווען עס איז געקומען דער מאָמענט און דער רבי האָט אָנגעהויבן זאָגן תורה איז געוואָרן אין בית המדרש אַזאַ שטילקייט, אַז מען האָט געקענט הערן דאָס זשומען פון אַ פליג. ווען דער רבי האָט געזאָגט תורה האָבן זיך די חסידים נישט דערלויבט אַפילו אַ הוסט צו געבן. אַזאַ טיש האָט געקענט דויערן ביז דריי שעה. נאָך דעם טיש האָבן זיך ערשט אָנגעהויבן די חסידישע טענץ. איבערהויפּט האָבן זיך ביים טאַנצן געוואָרפן אין די אויגן די גאַליציאַנער חסידים מיט זייערע שטריימלעך מיט די דרייצן שפּיצן. ביים טאַנצן האָבן זיך די שפּיצן געוואָרפן און געשאָקלט ווי זיי וואָלטן מיטגעריסן געוואָרן פון דער אַלגעמיינער התלהבות.

דער כנסת יחזקאל איז נפטר געוואָרן אין עלטער פון 48 יאָר, שבת־צו־נאַכטס האַלב צען, י״ח מרחשון תרע״ב. צו זיין לויה וואָס איז פאָרגעקומען זונטיק נאָכמיטאָג, זענען געקומען טויזנטער חסידים פון גאַנץ פוילן און גאַליציע. עס זענען געקומען עקסטרא־צוגן פון לאָדזש, טשענסטאָכאָוו, בענדין א. אַ. פינפאונצוואַנציק טויזנט יידן האָבן אָנטייל גענומען אין דער לויה. איך האָב געזען ווי חסידים זענען געשטאַנען אין גאַס און געוויינט ווי קליינע קינדער, ווייל דער רבי איז געווען זייער באַליבט ביי זיינע חסידים און איז נפטר געוואָרן יונגערהייט. צו דער לויה זענען אויך געקומען כמעט אַלע רביים פון פוילן. ער האָט איבערגעלאָזט צוויי זין: הרב ר׳ שלמה הענעך וואָס איז געוואָרן רבי ממלא מקומו נאָך זיין באַליבטן פאָטער; דער צווייטער זון — ר׳ אלימלך איז געווען רב אין שידלאָווצע.

דער דריטער זון פון חסד לאברהם איז געווען ר׳ שלמה׳לע. ער איז געווען אַ ייד, אַ סוחר און געוווינט אין עלקוש (אלקוש). אַ פיינער און ליבער מענטש, אַ גרויסער עניו, פשוט ביי זיך און אַ גרויסער בעל מידות טובות.

דער פערטער זון איז געווען רבי ר׳ נתן הנקרא ר׳ נאָטקע. ער איז געווען רבי צוערשט אין קרימאלאוו, שפּעטער אין זאַווירטשע. אויסגעזען האָט ער אינגאַנצן ווי זיין פאָטער, געווען איז ער די גוטסקייט אַליין, כולו אהבת ישראל און זיין איידלקייט איז נישט צו באַשרייבן. אַלס רבי האָט ער זיך פיל אָפּגעגעבן מיט זיינע חסי־דים און מוסר נפש געווען פאַר יעטוועדן יידן (ער איז געווען זייער באַליבט ביי אַלעמען). האָט געלעבט בעת ס׳האָט אויסגעבראָכן די וועלט־מלחמה און צוזאַמען מיט אַלע אונדזערע ברידער און שוועס־טער אומגעקומען פון די הענט פון די דייטשע וועלט־מערדער. זיין זון, ר׳ אלימלך, זאַווירטשער רב, איז געווען אַ לאַנגע צייט אין

אוישוויץ, געאַרבעט שווערע אַרבעט אין היטלעריסטישן קאָנצענ־טראַציע־לאַגער. ווען די מערדער האָבן אָפּגערוימט דעם לאַגער פון אוישוויץ פאַר דעם אַריינמאַרשירן פון די רוסן, האָט ער צוזאַמען מיט אַלע אומגליקלעכע יידן מאַרשירט צופוס נאָך דאַכאַו, אָבער ליידער האָט דער איידעלער ייד און רב נישט געהאַט קיין כוח צו מאַרשירן און די מערדער האָבן אים אויפן וועג דערשאָסן. דאָס האָט מיר דער־ציילט אַ ייד פון פּאַריז, זיין אח לצרה, וואָס איז ניצול געוואָרן.

דער פינפטער זון פון חסד לאברהם, ר׳ יעקעלע איז געווען רב אין קלאבוצק. נאָך דער פּטירה פון זיין פאָטער זענען זייער פיל חסידים געפאָרן צו אים קיין קלאבוצק. ער איז נאָך געווען זייער יינג, אינגאַנצן איבער די צוואַנציק, האָבן די חסידים אויף אים גע־זאָגט: דרך כוכב מיעקב. ער האָט געהאַט אַן אויסערגעוויינלעך גוטן קאָפּ, געווען אַ גרויסער מתמיד אין לערנען און אַ מזג־טוב. ליידער איז ער נפטר געוואָרן זייער יינג אין אָטוואָצק. ער האָט איבערגעלאָזט צוויי זין און אַ טאָכטער.

די איידעמס פון תפארת שלמה

דער עלטסטער איידעם פון תפארת שלמה איז געווען ר׳ ליפּמאַן ליטמאַנאָוויטש. דאָס איז געווען איינער פון די אָנגעזעענסטע קאָצקער חסידים, אַ גרויסער למדן אין נגלה און אין נסתר און דערצו אַ שאַר־פער חסיד. מען דערציילט דאָס ווען ער האָט געוואָלט פאָרן קיין קאָצק האָט ער מורא געהאַט עס צו זאָגן זיין שווער, דער תפארת שלמה. ער האָט נאָר אָנגעקלאַפּט אין פענצטער און אַריינגעשריגן: „שווער, זייט געזונט, איך פאָר קיין קאָצק״.

די קאָצקער חסידים האָבן אים געוואָלט מאַכן פאַר זייער רבין נאָך דער פּטירה פון רבין ר׳ העניך הכהן פון אַלעקסאַנדער, אָבער ער האָט נישט געוואָלט ווערן רבי נאָר געפאָרן קיין גער, ווו ער איז געווען פון די גרעסטע חסידים מיט קאָצקער התלהבות. דער סאָכאַ־טשעווער רבי, ר׳ שמואל, איז געווען זיין איידעם.

ר׳ פּנחס ליטמאַנאָוויטש האָט געהאַט צוויי זין: ר׳ מענדעל ליטמאַנאָוויטש, אַ ייד אַ גרויסער למדן, אָבער זייער אַ פּשוטער ביי זיך. דער צווייטער זון, ר׳ שלמה (מען האָט אים גערופן שלמה ר׳ ליפּמאַנ׳ס) האָט געהאַט אַ ווייַן־געשעפט, געווען אַ פיינער ייד און אַן ערלעכער סוחר. פון אים איז געבליבן אין ירושלים אַ טאָכטער שרה־פייגע; דער מאַן אירער איז הרב ר׳ שבתי באָרנשטיין, אַן איי־ניקל פון רבין ר׳ אברהמלע, סאָכאַטשאָווער גאון דעם אבני נזר. הרב ר׳ שבתי איז אַ גרויסער תלמיד חכם, אַ קענער פון ש״ס, פּוסקים ראַ־שונים ואחרונים, אָנגעזען אין דער לומדישער וועלט פון ירושלים.

דער צווייטער איידעם פון תפארת שלמה איז געווען ר׳ יחיאל לאַנדא. ער איז געווען אַ וואָרקער און שפּעטער אַלעקסאַנדער חסיד, אַ ייד מיט אַ הייס ידיש האַרץ, אין תר״ס איז ער עולה געווען מיט זיין פרוי רבקה, די טאָכטער פון תפארת שלמה, קיין ארץ ישראל. נפטר געוואָרן אין צפת. זיין איידעם איז געווען דער באַליבטער ראַ־דאָמסקער מוהל ר׳ אביגדור זילבערשטיין, מען האָט אים גערופן: אביגדור מוהל. אביגדור מוהל׳ס זון איז געווען אַ גרויסער אָנגע־זעענער רב אין טאָראָנטע (קאַנאַדע). הרב הגאון ר׳ ישראל זיל־בערשטיין, וואָס איז געווען פריער רב אין בייזיטשין, אַן אייניקל פון ר׳ יחיאל לאנדא לעבט אין טבריה און הייסט קעניג. דער דריטער איידעם איז געווען ר׳ ישראל קראהן, אַן אַלטער קאָצקער חסיד.

די איידעמס פון חסד לאברהם

דער ערשטער איידעם איז געווען דער באַקאַנטער רבי, ר׳ מענ־דעלע פון אָטוואָצק, אַן אייניקל פון וואָרקער רבין. אַ יאָר נאָך דער חתונה איז געשטאָרבן זיין פרוי, די טאָכטער פון חסד לאברהם.

דער צווייטער איידעם איז געווען הרב ר׳ מענדעלע, דער זון פון גערער רבין, דעם בעל שפת אמת, וואָס איז געווען פּאַביאַניצער רב, שפּעטער קאַלישער רב. אויך זיין פרוי איז געשטאָרבן יינגערהייט. ס׳איז נאָך איר געבליבן אַ זון, אַברהמעלע, פּאַביאַניצער רב אויפן פאָטערס אָרט.

דער דריטער איידעם איז געווען ר׳ מאָטל בלאָס. ער האָט גע־ווינט ביים רבין אין הויף. געהאַט אַ גרויס הירט־געשעפט מיט שפּייז און געווען אַ קלוגער ייד.

דער פערטער איידעם איז געווען דער באַקאַנטער רבי און צדיק הקדוש, ר׳ אברהמעלע זצ״ל פון אַמשינאָוו. וועגן אים וועל איך עקסטראַ שרייבן, ווייל ער איז געווען באַקאַנט און באַליבט אין דער גאַנצער שטאָט. זיין פרוי איז געווען די יינגסטע טאָכטער פון חסד לאברהם, די באַקאַנטע קלוגע רביצין טשיפּעלע.

צום שלוס וויל איך נאָך עטוואָס באַשרייבן דעם לעצטן רבין, וואָס איז אומגעקומען פון די וועלט־מערדער — דער קדוש אדמו״ר ר׳ שלמה חנוך הענעך הכהן. ער איז געווען אַ גרויסער חכם, זיינע חסידים האָבן אויף אים געזאָגט: „משלמה ועד שלמה לא קם כשלמה״, ד״ה דאָס ער האָט געהאַט חכמת שלמה המלך. זייט דער ערשטער וועלט־מלחמה פון יאָר 1914 האָט ער געוווינט אין סאָסנאָוויץ, ווייל ווען די מלחמה האָט אויסגעבראָכן איז ער גראָד געווען אין בערלין און עס איז אים קוים נאָך גרויס מי געלונגען צו קומען קיין סאָס־נאָוויץ, דער ראַדאָמסק איז נאָך געווען באַזעצט דורך די רוסן. אין סאָסנאָוויץ האָט ער געפירט רבישאַפט און גלייכצייטיק אָנגעהויבן מאַכן גרויסע געשעפטן בשותפות מיט זיינע חסידים און ער איז מיט דער צייט זייער רייך געוואָרן. אַזוי איז ער געבליבן וווינען אין סאָסנאָוויץ. מען האָט אויך דערציילט, אַז ער האָט נישט געוואָלט צוריקקומען קיין ראַדאָמסק וווינען, ווייל זיין פאָטער און זיין זיידע זענען נפטר געוואָרן ווען זיי זענען אַלט געווען 48 יאָר און ער איז קראַנק געוואָרן אויף די זעלבע צוקער־קראַנקהייט ווי זיין פאָטער און זיין זיידע, האָט ער געוואָלט אַריבערוואַרטן די יאָרן, ער זאָל אַריבער די פופציק מחוץ פון ראַדאָמסק. שפּעטער האָט ער אַדאַנק זיין קלוגן קאָפּ געמאַכט אַ גאַנץ גרויס פאַרמעגן, מען האָט אים גע־

אין צענטער: דער רבי ר׳ שלמה חנוך הכהן ראַבינאָוויטש, דער לעצטער אדמו״ר פון „ראַדאָמסקער דינאַסטיע״, (לינקס: זיין איידעם, ר׳ דויד־משה)

במרכז: הרבי ר׳ שלמה חנוך הכהן רבינוביץ, האדמו״ר האחרון של „השושלת הראדומסקאית״ (משמאל: חתנו ר׳ דויד־משה)

שאַצט אַלס דעם גרעסטן מיליאָנער אין פוילן. ליידער האָבן אים די דייטשע מאַסן־מערדער דערהרגעט אין וואַרשע.

אַזוי איז אומגעקומען און פאַרשווּנדן די שיינע גרויסע חסידישע דינאַסטיע וואָס איז געווען באַרימט אין גאַנץ פוילן צוזאַמען מיט דעם גאַנצן פוילישן יידנטום וואָס איז געווען דער יסוד פונעם וועלט־יידנטום.

פערזענלעכקייטן און געשטאַלטן

דער דאָקטאָר רבי חיים־דוד זצ״ל

צווישן תק״ם און תק״פ האָט געלעבט אין ראַדאָמסק אינעם הויז נעבן מאַגיסטראַט (שפּעטער יוסל נייקראַנ׳ס הויז) אַ דאָקטאָר וועלכן מען האָט גערופן פּראָפעסאָר בערנאַרד. ער איז געווען דער גרעסטער מעדיצינער אין דער גאַנצער סביבה און מען האָט אים גערופן צו אַלע פּריצים, גוטבאַזיצער און אויך צו דער פירשטין לובאָמירסקי, מיט איין וואָרט: דער גרעסטער און אָנגעזעענסטער דאָקטאָר. ער האָט גאָרנישט געוווּסט פון קיין יידישקייט, נישט געוווּסט אַפילו פון יום־כיפּור, אַ גאַנץ אַסימילירטער צווישן די פּאָליאַקן איז ער ווייט אַוועק פון יידנטום.

איינמאָל — דערציילט די לעגענדע — האָט אים געזען דער באַקאַנטער רבי, ר. דוד׳ל לעלעווער זצ״ל, און ער האָט געזאָלט זאָגן: „אַ שאָד, דער ייד האָט אַ גרויסע נשמה און מען דאַרף עפּעס טון כדי זי צו ראַטעווען״. ער האָט אָנגעזאָגט זיינע מקורבים, דאָס ווען דער דאָקטאָר וועט אַמאָל קומען קיין לעלעוו (וואָס איז נישט ווייט פון ראַדאָמסק), זאָל מען אים צוּוויסן געבן. איינמאָל איז דער דאָקטאָר געקומען אין אַ שבת קיין לעלאוו, האָט מען צו וויסן געטון דעם רבין אַז דער דאָקטאָר איז דאָ. ר׳ דודל איז אַרויסגעגאַנגען און זיך געשטעלט אין אַ הויז. דער דאָקטאָר איז דורכגעריטן אויפן פערד (ער איז געריטן צו דער פּיליצע אָנצופויען דאָס פערד) און ר׳ דוד׳ל האָט שטאַרק געקוקט אויף דעם דאָקטאָר. צוריקוועגס האָט דער דאָקטאָר שוין געפירט דאָס פערד. דאַן האָט ר׳ דוד׳ל אים געלאָזט זאָגן, דאָס ער וויל זיך מיט אים זען. איז דער דאָקטאָר ספּעציעל געקומען קיין לעלעוו און ר׳ דוד׳ל האָט זיך מיט אים פאַרשלאָסן אין צימער אויף אַ גאַנצן טאָג. זעלבסטפאַרשטענדלעך, ווייסט קיין מענטש נישט וואָס זיי האָבן דאָרט גערעדט, אָבער דאָס ווייסט מען, אַז זיי ביידע זענען דעמזעלבן טאָג געפאָרן קיין לובלין צום רבין פון לובלין, דעם „חוזה״. זיי זענען דאָרט געבליבן צען וואָכן און נאָכדעם ווען דער דאָקטאָר איז צוריקגעקומען קיין ראַדאָמסק איז ער געוואָרן אַ ריכטיקער בעל תשובה, ער האָט אַרויסגעוואָרפן דאָס גאַנצע געשיר, טעפּ, טעלער און אַלץ געקויפט נייעס. אויך זיין פרוי, די דאָקטאָרין איז געוואָרן אַ בעלת תשובה. זי האָט זיך אָפּגעשוירן די האָר און אָנגעטון אַ קופּקע אַזוי ווי גאַנץ פרומע פרויען האָבן צו יענער צייט געטראָגן. דער דאָקטאָר האָט זיך גענומען לערנען תורה מיט אַזאַ התלהבות ווי גרויסע יידן זענען מסוגל עס צו טון און מיט דער צייט איז ער געוואָרן אַ גרויסער תלמיד חכם אין נגלה און אין נסתר. אויך האָט ער זיך פיל מסגף געווען, ד. ה. געפאַסט תעניתים, געגאַנגען טובל זיין זיך יעדע נאַכט, אַפילו ווינטער האָט ער אויפגעהאַקט דאָס אייז און געגאַנגען צו טבילה כדי מכפר צו זיין אויף זיין פריערדיק נישט יידיש לעבן.

דער דאָקטאָר איז אַוועק פון ראַדאָמסק און זיך באַזעצט אין פּיעטרקאָוו. דאָרט האָט ער זיך איבערגעגעבן אינגאַנצן דעם לימוד התורה און זיין נאָמען איז באַקאַנט געוואָרן אין גאַנץ פוילן שוין אַלס דאָקטאָר ר׳ חיים־דוד. עס זענען צו אים געקומען די גרעסטע באַקאַנטע פערזענלעכקייטן כדי צו באַוווּנדערן דעם מערקווירדיקן דאָקטאָר בעל התשובה. ווען ער איז שפּעטער, שוין אַלס רבי, געגאַנגען צו אַ קראַנקן האָט ער צוערשט געזאָגט פאַרשידענע קאַפּיטלעך תהלים, דאַן האָט ער אונטערזוכט דעם קראַנקן. פיל מאָל האָט ער גאָרנישט געוואָלט פאַרשרייבן, אויך קיין געלט נישט געוואָלט נעמען ווען ער האָט געזען, אַז ער האָט נישט מער וואָס צו מאַכן ביי דעם קראַנקן. פיל מאָל האָט ער זיך געהייסן געבן 36 רובל אויף צדקה־צוועקן, וואָס עס איז דעמאָלס געווען פיל געלט. ווען מען האָט אים געזאָגט, אַז מען האָט נישט אַזויפיל געלט, האָט ער געענטפערט: „פאַרקויפט אַלץ, אַפילו די קישנס אָבער דאָס געלט מוז זיין״, וואָרעם ער האָט געזען, אַז דעם קראַנקן פעלט נאָר פדיון נפש, מען זאָל אים אויסלייזן מיט צדקה. צו אָרעמע יידן איז ער געגאַנגען אָן יעטווּעדע באַצאָלונג. אויך צו רייכע פּאָליאַקן האָט מען אים ווייטער גערופן און אויך דאָרט האָט ער צוערשט געזאָגט תהלים. די אַנדערע יידישע דאָקטוירים האָבן אויף אים געזאָגט מחמת קנאה, אַז ער איז משוגע געוואָרן, אָבער ער האָט זיך אויפגעפירט אין אַלע הינזיכטן נישט ווי אַ משוגענער, נאָר ווי אַן אמתער גרויסער צדיק און אויסערגעוויינלעך גרויסער מענטש, וואָס ער האָט פאַרדינט האָט ער אלץ אַוועקגעגעבן פאַר אָרעמע לייט.

מיין פאָטער, ר׳ יחזקאל שו״ב ז״ל, האָט מיר דערציילט, אַז מיין עלטער־זיידע, ר׳ מענדעלע שו״ב ז״ל, פון פּיעטרקאָוו, איז געווען דער בעסטער פריינד פון דאָקטאָר זצ״ל. דער דאָקטאָר פלעגט, לויט זיינע ווערטער, דורכזיצן גאַנצע נעכט לערנענדיק תורה; אויך פלעגט ער יעדע נאַכט, דריי אַ זייגער, אויפוועקן די קינדער און געבן זיי עטוואָס צו עסן, ווייל ער האָט געזאָגט: „ווי קען אַ קינד דורכשלאָפן צוועלף שעה אָן עטוואָס צו עסן? דאָס מוז עס אָפּשוואַכן״.

אויך די דאָקטאָרין איז געוואָרן אויסערגעוויינלעך פרום. מיין זיידע ר׳ מיכאל שו״ב, האָט דערציילט, דאָס ווען ער איז געווען אַ ייִנגל פון צען יאָר האָט אַמאָל דער דאָקטאָר פרייטאָג־צו־נאַכטס פאַרגעסן זיין טאַבאַק־פּושקעלע, האָט ער געשיקט מיין זיידן ער זאָל גיין צו אים אַהיים עס ברענגען. די דאָקטאָרין האָט אים אָנגענומען ביי דער האַנט אַרויסגעפירט פון שטוב און אים געהייסן וואַרטן אין דרויסן זאָגנדיק: „דו ווייסט, מיין קינד, אַז ביי אונדז יידן איז פאַראַן איסור יחוד?״ ער האָט געמוזט וואַרטן אין דרויסן ביז זי האָט אַרויסגעברענגט דאָס טאַבאַק־פּושקעלע.

דער דאָקטאָר זצ״ל פלעגט זאָגן, אַז מיט אַ חולה דאַרף מען זיך נוהג זיין אַזוי ווי עס שטייט אין דאַווענען: בורא רפואות, נורא תהלות, אדון הנפלאות. פריער דאַרף מען דעם קראַנקן פאַרשרייבן אַ רעצעפּט, דאָס איז „בורא רפואות״, אויב עס העלפט נישט, דאַרף מען זאָגן תהלים, דאָס איז „נורא תהלות״ און דאַן אויב דער מצב ווערט ערגער, מוז מען האָפן אויף אַ נס פון הימל, דאָס איז „אדון הנפלאות״.

פון דעם דאָקטאָר זצ״ל זענען געבליבן דריי קינדער, אָבער אַלע גרויסע אָרעמעלייט. אַן אייניקל איז געוועזן רבי אין גאָרשקאָוויץ. מען זאָגט, אַז דער דאָקטאָר זצ״ל האָט געזאָלט איבערלאָזן אַ ברכה פאַר זיינע קינדער: אריכות ימים אָבער אָרעמעלייט, כדי זיי זאָלן בלייבן גוטע יידן. ער איז נפטר געוואָרן אין פּיעטרקאָוו. די שטאָט האָט אים אויסגעבויט אַן אוהל. מיין עלטער־זיידע, ר׳ מענדעלע שו״ב ז״ל, האָט מען אַלס זיינעם אַ פריינד קובר געווען ביים אוהל. מיין זיידע האָט געלאָזט אַ צוואה די קינדער, אַז ווען זיי וועלן ח״ו זיין אין אַן עת צרה זאָלן זיי פאָרן קיין פּיעטרקאָוו אויף דעם דאָקטאָרס אוהל. ביז צום סוף פון פוילישן יידנטום זענען יידן פון גאַנץ פוילן געקומען אויף דעם ציון פון דעם וווּנדערבאַרן דאָקטאָר בעל־תשובה און גרויסן צדיק און רבי און גוטן יידן זכותו יגן עלינו.

דער רבי ר׳ הערשעלע גידזשעלער זצ״ל

נישט ווייט פון ראַדאָמסק איז פאַראַן אַ קליין שטעטל הייסט עס גידזשעל. דאָרט האָט געלעבט אַ צדיק אַ גרויסער נסתר און ווייניק באַקאַנט אַלס רבי, אָבער באַקאַנט צווישן די גרויסע רביים וואָס זענען געקומען צו אים. ער האָט געהייסן ר׳ הערשעלע גידזשעלער.

דאָס איז געווען אַ מערקווירדיקער באַהאַלטענער גרויסער ייד. די מערסטע צייט האָט ער פאַרברענגט אין די וועלדער, געגאַנגען אָנגעטון איז ער ווי אַ פויער, מיט אַ שטרויענעם שטריק אַרומגעבינדן אַלס גאַרטל און ווען אַ רבי אָדער אַזוי אַ תלמיד חכם איז צו אים געקומען אויף אַ באַזוך, האָבן זיי געמוזט וואַרטן ביז ער איז געקומען פון וואַלד מיט אַ בינט האָלץ אויף די פּלייצעס. זיין צדקות איז גאָרנישט צו דערציילן, זיין גאַנץ לעבן האָט ער פאַרבראַכט אויף תורה ועבודה און התבודדות אין וואַלד, פון וואַנען ער האָט געבראַכט האָלץ פאַר די אָרעמע יידן. די מערסטע תורה האָט ער געזאָגט אויף פּויליש. דעם שבת פאַר זיין פטירה, דאָס איז געווען פ׳ ראה, דען ער איז נפטר געוואָרן כ״א מנחם אב תקצ״ט, האָט ער געזאָגט אַ תורה, וואָס שפּיגלט אָפּ די גרויסקייט פון דעם נסתר:

ראה אנכי נותן לפניכם היום — האָט ער געזאָגט — ראה אנכי, איז דער טייטש: „פּאַטש סאָביע", קוק פאַר דיר, זאָלסטו נישט זוכן עבירות און שלעכטע מידות ביי אַנדערע מענטשן, נאָר זוך דיינע אייגענע שלעכטע מידות, דען קיין מענטש איז נישט קיין פּאַרטיקער מאָראַלישער מענטש. קוק נאָך אויב דו טוסט געצוג גוטס מיט די נאָנטע, אייביק זאָל דער מענטש קוקן פאַר זיך: „פּאַטש סאָביע".

כ״א מנחם אב זענען יידן פון גאַנץ פּוילן געפאָרן אָדער געגאַנגען צופוס קיין פּלאָווגע אויף דעם קבר פון מערקווירדיקן און באַרימטן צדיק. פון אים האָט געשטאַמט די פאַמיליע ראַדאָשיצקי אין גידזשעל און ראַדאָמסק. אין מאַרסייל (פראַנקרייך) לעבט זיינס אַן אייניקל — ברוך ראַדאָשיצקי.

מורה הוראות

דער ערשטער מורה הוראה האָט געהייסן ר׳ וואָלף. ער איז געווען מורה הוראה אין די צייטן פון תפארת שלמה. געפירט די אַלטע וואָרקער און שפּעטער אַמשינאָווער חסידים, געווען זייער אַ שאַרפער קאָפּ, אַן אָנגעזעענער תלמיד חכם און אַ גרויסער מושלם.

פון אים האָט געשטאַמט די פאַמיליע לאַנדא. דער פאָטער פון די לאנדאס איז דער גוט־באַקאַנטער מלמד, ר. יאָסקע מלמד, וואָס איז געווען אַ שאַרפער חסיד.

שפּעטער איז געוועזן מורה הוראה ר׳ שמואל זעלווער, וועלכן מען האָט גערופן ר׳ שמואלע מורה הוראה. ער איז געווען איינער פון די אַלטע קאָצקער חסידים. זיין זון, ר׳ ישראלקע מורה הוראה, איז געווען אַ הויכער ייד, אַ הדרת פנים, אַ גרויסער בעל מנגן און פיל יאָרן בעל מוסף ביים סאָכאַטשאָווער רבין. עס האָבן מיר דערציילט יידן, וואָס געדענקען נאָך דעם עונג יום טוב, וואָס ר׳ ישראלקע ראַדאָמסקער האָט פאַרשאַפט די חסידים מיט זיין דאַווענען אין די ימים־נוראים אין סאָכאַטשעוו, מיט זיין כאָר וואָס איז באַשטאַנען פון די באַקאַנטע משפחה זינגערס פון ראַדאָמסק — מענדעלע און שלמהלע עפּשטיין.

אין דערזעלבער צייט איז אויך געווען מורה הוראה ר׳ הירש־יוסף. ער איז געווען אַן אויסערגעוויינלעכער בקי אין אַלע פּוסקים, מען האָט אויף אים געזאָגט, אַז ער האָט אויסגעלערנט זיבעציק מאָל דעם יורה דעה. ווען מען איז געגאַנגען צו אים פרעגן אַ שאלה, האָט מען פריער אויס געוווּסט, אַז ניינציק פּראָצענט שאלות זענען געווען ביי אים כשר, דען ער האָט שוין שטענדיק געפונען די פּוסקים וואָס זענען מקיל. איך געדענק, אַז ווען עס איז געווען אין שעכטהויז אַ שווערע שאלת הריאה, האָבן זיך די אָרעמע קצבים געבעטן ביי די שוחטים, דאָס זיי זאָלן מיט דער שאלה גיין צו ר׳ הירש־יוסף׳ן, דען זיי זענען זיכער געווען אַז ביי ר׳ הירש יוסף וועט שוין זיין כשר.

נאָך ר׳ הירש־יוסף איז געוואָרן מורה הוראה ר׳ יוסף־אליעזר בוקי, דער וואָס איז געגאַנגען אין די וועגן פון ר׳ הירש־יוסף. ר׳ יוסף־אליעזר איז געווען אַ קליינגעוויקסיקער אָבער מיט אַ גרויסן קאָפּ, אַ גוטער קאָפּ און אַ גרויסער חריף.

נאָך זיין פטירה האָט פאַרנומען זיין אָרט זיין זון ר׳ טוביה בוקי. אַ גרויסער תלמיד־חכם. אַ קורצע צייט איז אויך געווען מורה הוראה ר׳ הענעך זעלווער, אַ זון פון ר׳ ישראלקע מורה הוראה. דער ר׳ העגעך איז געווען אַ שטילער און באַשיידענער מענטש אָבער אַ גרויסער למדן און איינער פון די גרויסע תלמידים פון סאָכאַטשאָווער גאון און רבי, ר׳ אברהם בעל „אבני נזר".

שוחטים

דער ערשטער שוחט וואָס איז געווען גוט באַקאַנט אין ראַדאָמסק, איז געווען מיין זיידע, ר׳ מיכאל שוחט ז״ל. ער איז געבוירן געוואָרן אין פּיעטרקאָוו. זיין פאָטער איז געווען דער באַקאַנטער שוחט ר׳ מענדעלע מגזע שוחטים פון פיל דורות. ר׳ מיכאל שו״ב איז געווען דער ניינטער דור פון ר׳ שבתי הכהן, דער מחבר פון ר׳ שפתי הכהן, באַקאַנט ביים גאַנצן יידנטום מיט דעם נאָמען דער ש״ך. ר׳ מיכאל האָט געשטאַמט פון דעם ש״ך׳ס טאָכטער, וועלכע מען האָט גערופן די שיינע אסתרקע. צו ערשט איז ער געווען שוחט אין ראָספּשע, שפּעטער איז ער געקומען קיין ראַדאָמסק אַלס שוחט כמעט אין דער זעלבער צייט וואָס דער תפארת שלמה זצ״ל איז געוואָרן רב אין ראַדאָמסק. ער איז געווען אַ וואָרקער חסיד נישט בלויז ווייל ער איז געפאָרן קיין וואָרקע, נאָר ווייל ער האָט מקיים געווען אין טאָג־טעגלעכן לעבן די לערע פון זיין גרויסן רבין. די לערע פון זיין רבין, רבי יצחק פון וואָרקע, איז געווען אהבת ישראל, וואָס עס האָט געמיינט ליב האָבן יעטוועדן ייד אָן אונטערשייד צי ער איז אַ חסיד צי אַ פּראָסטער ייד, אַ בעל־מלאכה. ר׳ מיכאל שוחט האָט טאַקע געהאַט זיין חברה וואָס איז באַשטאַנען פון פּראָסטע יידן, בעלי מלאכות, מיט וועלכע ער האָט געלערנט יעדן שבת חומש, רש״י און משניות. ער האָט אויסגעשטעלט פיל יידן בעלי מלאכות אַלס שיינע בני־תורה. איך האָב נאָך געקענט אייניקע פון זיי, וועלכע מען האָט גערופן ר׳ מיכאל׳ס חסידים, דאָס זענען געווען געציל שניידער און פייוול פעלצנמאַכער. פיל זענען אַפילו געוואָרן פיינע איידעלע יידן חסידים, אַזוי איז מיין שווער ר׳ יוסף־בער געלבאַרד געוואָרן אַ חסיד און אַ ייד וואָס האָט געקענט לערנען נאָר אַדאַנק ר׳ מיכאל שו״ב.

יעדן טאָג זענען ביי אים געזעסן ביים טיש צום עסן מעררע דורכרייזנדע אָרעמע יידן. פאַר יעדן אָרעמען יידן איז זיין הויז געווען אָפן. אין שבתים און ימים־טובים האָט ער געהאַט ביים טיש צען ביז פופצן יידישע סאָלדאַטן וואָס האָבן געדינט אין רוסישן מיליטער אין ראַדאָמסק. צוואַנציק רובל וואָס זענען אים איבערגעבליבן האָט ער יעדן חודש געשיקט קיין ארץ ישראל פאַר אָרעמע יידן. ער איז אויך געווען אַ גרויסער קענער פון מעדיצין, עס איז נישט געווען קיין אָרעמער קראַנקער אין ראַדאָמסק, וואָס מען זאָל צו אים נישט רופן ר׳ מיכאל שוחט. אַלע אַפּטייקן האָבן אָנגענומען זיינע רעצעפּטן. די פרומע חסידים האָבן געהאַט תרעומת אויף אים, היתכן אַ ייד אַ למדן און דערצו אַ שוחט זאָל גיין צו קראַנקע ווייבער, האָט מען אים פאַרמסרט ביים תפארת שלמה (זע אויבן).

ער איז אויך געווען — קאָן מען זאָגן — דער רבי פון די שוחטים פון גאַנץ פּוילן און רוסלאַנד. ער האָט געשריבן זיינע באַקאַנטע ספרים דעם „דעת חכמים" און דעם „דעת הזבח" אויף שחיטה און טריפות הריאה. אַלע שוחטים ווי אויך פיל רבנים פון גאַנץ פּוילן און רוסלאַנד האָבן זיך געוואָנדן צו ר׳ מיכאל שו״ב. ווען זיי האָבן געהאַט אַ שווערע שאלה אין עניני טריפות הריאה. זיינע בעסטע ידידים וואָס זענען געשטאַנען מיט אים אין שאלות און תשובות, זענען געווען ר׳ שלמה קליגער פון בראָד, דער מחבר פון „טוב טעם ודעת", דער קאַלישער רב ר׳ חיים אלעזר וואַקס, דער מחבר פון „נפש חי", אויך דער טאַרנאָווער רב, ר׳ ישראל הכהן ראַפּאַפּאָרט, דער מחבר פון שו״ת „מהר״י הכהן". ווי ווייט ער איז געווען באַהאַוונט אין תורה־

לערנען מיט דעם תפאַרת שלמה, קאָן מען זען פון דער הסכמה וואָס דער רב, ר׳ הירש מאיר הכהן זצ״ל שרייבט צום ספר פון ר׳ מיכאל שו״ב בזה הלשון: „הנני מעיד מה שהוא בזכרוני מילדותי בעת האדמו״ר זלה״ה הי׳ לומד עם בני הישיבה בלילי החורף אחר לימוד הישיבה הי׳ מפלפל כבוד הרב הנ״ל עם האדמו״ר זלה״ה כמעט בכל לילה ולילה הי׳ משים לילות כימים ובעת שהובאה שאלה לפניו בעניני טריפות הי׳ שולח אחר כבוד הרב הנ״ל והי׳ מצרפו כאחד מן המופלגים כדי שיבוא מכשורא״.

ווי גרויס און אָנגעזעען ער איז געווען אין דער לומדישער וועלט, קאָן מען זען פון דער הסכמה צו זיינע ספרים פון הרב הגאון ר׳ שלמה קליגער בעהמ״ח „טוב טעם ודעת״. ער שרייבט בזה הלשון: „אשר שלח במכתב עם התשובה מן יום ב׳ במדבר תקי״ך וזה לשונו בסוף התשובה הנ״ל ובנידון ספרו יתחיל להדפיסו ויישר חילו ויעשה ויצליח וימצא ספרו חן בעיני אלקים ואדם, ואם ירצה יגמול לי חסד ויזכרני בתוך ספרו בכמה מקומות ותבוא עליו ברכה. ונדון לעזוב שחיטתו אל יעשה כן אם יש רק בכוחו לשחוט כי מזכה הרבים, כי לא יהי׳ נמצא שוחט דכוותי יעיין בירושלמי פ״ו דפסחים הלכה א׳ א״ר יוסי בר׳ ביוון ח״ו דהוא בעולה אלא הי׳ אומר מאן אמר לי דחורן חורן מקדש שם שמיא דכוותי יע״ש מוכח סברא זו שכתבתי יעיי״ש לכך כל מה שאפשר לא יניח שחיטתו והשי״ת יהי׳ בעוזרו שלא יצא מידו שום מכשול רק יעשה הכל כהלכה כרצונו ית׳ כנפשו ונפש המעתיק הק׳ שלמה קליגער״.

דער תפאַרת שלמה האָט איבערגעלאָזן אַ צוואה דאָס אַזוי לאַנג ווי ר׳ מיכאל שוחט וועט גיין אויף די פיס זאָל ער גיין אין שעכטהויז און אַזוי איז געווען. ר׳ מיכאל שו״ב איז געגאַנגען אין שעכטהויז צו דער בדיקה ביז ער איז אַלט געוואָרן 77 יאָר. ער איז אויך געווען אַ גרויסער וויצלער און ווערטל־זאָגער. אין גאַנץ פוילן האָט מען נאָכ־דערציילט זיינע ווערטלעך און וויצן.

אַן אינטערעסאַנטע געשיכטע האָט אַ מאָל פּאַסירט מיט ר׳ מיכאל שו״ב און עס איז כדאי זי דאָ צו דערציילן. ווען ער האָט פאַרטיק געהאַט זיינע כתבים פון דעם ספר וואָס ער האָט געשריבן, איז ער געפאָרן קיין וואַרשע לאָזן דרוקן דאָס ספר. די כתבים און אַכציק רובל האָט ער אַ־יינגעפּאַקט אין אַ גרויס טיכל (צו יענער צייט זענען נאָך נישט געווען קיין אַקטן־טאַשן ווי איצט). אָנקומענדיק קיין וואַרשע איז ער אַריין אין טראַמוויי וואָס איז נאָך דאַן געפאָרן מיט פערד. ווי נאָר ער איז אַרויף אויפן טראַמוויי האָט זיך געמאַכט אַרום אים אַ גרויס געשטופעניש. ווען ער האָט זיך ענדלעך אַוועקגעזעצט אויף אַ באַנק האָט ער באַמערקט, אַז עס פעלט אים דאָס טיכל מיט די כתבים און די אַכציק רובל. ער איז געפאָרן אין אַמשינאָווער שטיבל אויף פּאַנסקע 28 און ווען ער איז אַריינגעקומען איז געוואָרן אַ גרויסע שמחה. ר׳ מיכאל איז געווען שטאַרק אָנגעזעען ביי די חסידים, ווייל ער איז יעדעס יאָר געקומען צו זיי קיין וואַרשע אין נאָמען פון אַמשינאָווער רבין נאָך כוללות. פרעגן אים די חסידים: וואָס זייט איר אַזוי נידערגעשלאָגן?״ דען זיי האָבן אים געקענט אַלס אַ מענטש וואָס איז קיינמאָל נישט געווען נידערגעשלאָגן נאָר אייביק לוסטיק מיט אַ גוט וואָרט. דערציילט ער זיי וואָס פאַראַ אומגליק עס האָט אים געטראָפן, אַז מען האָט אים צוגעגנבעט זיינע כתבים מיט זיין גאַנץ געלט. זאָגן אים די חסידים: „נישט געזאָרגט, קודם וועלן מיר מאַכן אַ טרינק בראָנפן, עס וועט שוין גוט זיין און בטחון בשהי״ת״. מען האָט געמאַכט אַ לחיים און צוויי אָנגעזעענע יינגעלייט, איינער פון זיי איז געווען דער באַקאַנטער וואַרשעווער מוהל ר׳ יעקב יוסף ראָזענטאַל, זענען אַרויסגעפאָרן קיין פּראַגע ביי וואַרשע, וווּ עס האָט געוווינט דער באַקאַנטער רבי פון די גנבים, ר׳ כאַסקעלע שפּיגעל־גלאַס, (נישט צו פאַרטוישן מיט דעם באַקאַנטן נשיא פון כולל פוילין — ר׳ יחזקאל שפּיגעלגלאַס). זיי קומען אַריין צו דעם רבין פון די חסידים, רופט ער צו זיי זיך אָפּ: „וואָס זאָגט איר נייעס?״

(איר מוזט וויסן, אַז דער רבי פון די גנבים איז געווען אַ ייד מיט אַ שיינער ווייסער באָרד, געזעסן און געלערנט, נאָר זיין פּרנסה איז געווען וואָס די גנבים האָבן אים געהאַלטן אַלס זייער מנהיג. ער האָט זיי איינגעטיילט יעדן זיין חלק אין די גניבות, אויך האָבן זיי ביי אים געהאַלטן זייערע דין־תורות, מיט איין וואָרט אַ בעסערער אונטער־וועלט־מענטש). די יינגעלייט דערציילן אים די גאַנצע געשיכטע מיט די כתבים און דעם געלט וואָס מען האָט געגנבעט. ענטפערט ער: „אויב מיינע קינדער (ד.ה. די באַנדע גנבים — וואָס שטייען אונטער זיין השפעה — מחבר) האָבן דאָס שטיקל אַרבעט געמאַכט, מעגט איר זיכער זיין, דאָס די כתבים וועלן צוריקגעגעבן ווערן. קומט מאָרגן צוועלף אַזייגער אין די „קאַוויאַרניע״ (ד״ה אין קאַפע־הויז) וועל איך אייך שוין קענען געבן צו זאָגן״. צומאָרגנס צוועלף אַזייגער קומען די חסידים מיט ר׳ מיכאל שו״ב אין די „קאַוויאַרניע״. ר׳ כאַס־קעלע איז שוין דאָ און ער זאָגט זיי: „די כתבים זענען פאַראַן״. פרעגט מען אים: „און דאָס געלט?״ ענטפערט ער, אַז דאָס געלט איז שוין כבר נאכל (אויפגעגעסן) די קינדער אַרבעטן דאָך, מוזן זיי עסן. אָבער פאַר די כתבים — זאָגט ער — קומט אים שכר טרחה. פרעגן זיי אים: „וואָס הייסט? איר האָט דאָך שוין די אַכציק רובל און איר פאַרלאַנגט נאָך שכר־טרחה?״ זאָגט ער: „איך האָב שוין געזאָגט, דאָס געלט איז כבר נאכל, אָבער פאַר מיין טרחה, וואָס איך ברענג צוריק די כתבים קומט מיר שכר טרחה״. מען רעדט מיט גוטן און מיט בייזן, עס העלפט גאָרנישט, ער האַלט זיך ביי דאָס זייניקע. ענדלעך זאָגט ער: „איר ווייסט דאָך יש דין בישראל, זאָל מען גיין צו אַ דין תורה, צו ר׳ זיינוועלע. (צו יענער צייט איז געווען וואַרשעווער רב ר׳ זיינוועלע קלעפּפיש, אַ ייד, אַ גרויסער חכם). אַלזאָ מען גייט צו דער דין־תורה. יעדער האָט געטהענט זיינע טענות און ר׳ זיינ־וועלע האָט געפּסקנט, אַז מען מוז ר׳ כאַסקעלן געבן דריי רובל. ווען מען האָט אים געגעבן די דריי רובל האָט ער געזאָגט אַז די כתבים ליגן אין אַ שאַלטער אויף דער הויפּט־פּאָסט. אַזוי איז געווען און מען האָט די כתבים צוריקבאַקומען.

דער בעסטער פריינד פון ר׳ מיכאל שו״ב איז געווען ר׳ אברהם סופר. ער איז געווען דער גרעסטער און אַממיינסטן באַקאַנטער סופר אין גאַנץ פוילן. אַ ייד אַ גרויסער למדן און אַן אַלטער וואַרקער חסיד. איך האָב נאָך די ספר תורה, וואָס מיין זיידע ר׳ מיכאל שו״ב האָט געלאָזט שרייבן ביי ר׳ אברהם סופר. דער אברהם סופר איז אויך געווען אַ ייד אַ וויצלער אַזוי ווי ר׳ מיכאל שו״ב. מען האָט דער־ציילט אין ראַדאָמסק, אַז ווען מיין באָבע ע״ה, ר׳ מיכאלס שו״ב׳ס פרוי, איז פלוצים געשטאָרבן יינגערהייט (זי איז אַלט געווען 39 יאָר) איז ר׳ מיכאל שוחט געווען אין שעכטהויז. אַלע האָבן געפרעגט ווער וועט גיין זאָגן ר׳ מיכאל אַזאַ שלעכטע בשורה, אַז זיין ווייב איז געשטאָרבן, אַזאַ בשורה ווייל דאָך נישט יעדער גיין זאָגן, זאָגט ר׳ אברהם סופר: „איך וועל גיין״ און ער גייט אין שעכטהויז. ער קומט אַריין פרעגט אים ר׳ מיכאל: „וואָס זאָגסטו נייעס, אברהם?״ ענטפערט ער: „האָסט געהערט, מיכאל, דאָס נייעס אין דער שטאָט? אַלע ווייבער אין שטאָט זענען געשטאָרבן״. זאָגט ר׳ מיכאל: „ווער ווייס אויב מיין פרוי איז נישט געווען די ערשטע וואָס איז גע־שטאָרבן״.

ר׳ מיכאל שוחט האָט געהאַט צוויי זין: ר׳ משה־יואל, וואָס איז געווען שוחט אין אַמשינאָוו, ער איז געשטאָרבן יינגערהייט. דער צווייטער זון איז געווען מיין פאָטער, ר׳ יחזקאל שוחט ז״ל. אויך האָט ער געהאַט צוויי טעכטער. די עלטסטע, חנה, איז געווען די פרוי פון באַקאַנטן ר׳ משה דוד פרידמאַן, וואָס איז געווען לאַנגע יאָרן סעקרע־טאַר פון כולל פוילן בעת ר׳ מאָטל האַראַוויץ פון פּיעטרקאָוו איז געווען נשיא פון כולל פוילן. שפּעטער האָט ער געהאַט אַ שיין וויין־געשעפט אין מאַרק. (ווען ער איז געשטאָרבן האָט עס איבערגענומען זיין איידעם מענדעלע לאַנדא). ער איז געווען פיל יאָרן בעל־מוסף

ביי דעם חסד לאברהם און איינער פון די אָנגעזעענסטע ראַדאָמסקער חסידים. די צווייטע טאָכטער, גאָלדע, איז געווען די פרוי פון ר׳ משה גראסבערג פון פיעטרקאָוו, אַ שיינער און אָנגעזעענער בעל הבית. וועגן מיין פאָטער, ר׳ יחזקאל שוחט, וועל איך שרייבן אינעם קאַפּיטל וועגן דער חברא קדישא.

ר׳ נח שו״ב און זיין זון ר׳ הענעך שו״ב

נאָך ר׳ מיכאל׳ן איז געווען שוחט ר׳ נח רובינשטיין. דאָס איז געווען אַ זעלטנהייט פון אַ ייד. אַ שיינער תלמיד חכם, איינער פון די איבערגעבליבענע אַלטע קאָצקער חסידים. ווען מען האָט מיט אים גערעדט האָט מען געזען זיין קאָצקער שאַרפקייט און ערלעכקייט. ער האָט זיך נישט געבוקט פאַר קיין מענטשן, יעטוועדן געזאָגט דעם אמת און גלייכצייטיק האָט מען געזען די גוטסקייט פון דעם ייד. ער האָט געהאַט ווו צו לערנען גוטע מדות, ער איז געווען אַן איידעם פון דעם באַקאַנטן פאָלקס־רבין, ר׳ יעקעלע ווידאמער, וואָס איז געווען באַקאַנט מיט זיין אהבת ישראל. דערצו איז ער נאָך געפאָרן לאַנגע יאָרן צום אַלטן קאָצקער רבין, ר׳ מענדעלע. ער איז געווען אַ קליינער און אַ דיקער אָבער אַן אמתער גבור. ווען אַ קצב האָט זיך דערויף פאַרדינט, האָט ר׳ נח געקענט געבן אים אַ פּאַטש, אַז ער האָט שוין מורא געהאַט אַן איבעריק וואָרט אויסצורײדן. ער איז נישט געווען קיין פחדן, די קצבים האָבן טאַקע פאַר אים געציטערט, אָבער גלייכצייטיק האָבן אַלע אים ליב געהאַט פאַר זיין פשטות, ערלעכקייט און גוטע מדות.

זיין זון, ר׳ הענעך שוחט, איז געווען אַן אויסערגעוויינלעך גוטער און באַשיידענער מענטש פול מיט רחמנות פאַר יעדן ייד; זיין גוטסקייט איז גאָרנישט צו באַשרייבן. נאָך מיין פאָטער ז״ל איז ער געווען מיין רבי אין שחיטות. איך האָב פון אים פיל געלערנט. ער האָט זייער פיל געליטן פון רכילות און מלשינות צוליב זיין גוטסקייט. ער איז געשטאָרבן ייִנגערהייט אין תרפ״ב. די גאַנצע שטאָט האָט געטרויערט נאָך דעם זעלטענעם גוטן ייד.

ר׳ הענעך שו״ב האָט איבערגעלאָזט אַ זון, הירש־מאיר, וואָס איז געווען שו״ב אויף זיין פאָטערס אָרט. ליידער איז ער אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע ראַדאָמסקער יידן.

פון ר׳ נח שו״ב זענען געבליבן אין ארץ ישראל צוויי זין, טובי׳ און מענדל רובינשטיין. ביידע לעבן אין חיפה.

ר׳ יחזקאל שו״ב און די חברה קדישא

מיין פאָטער, ר׳ יחזקאל שו״ב, איז געווען אַ גרויסער תלמיד חכם, ער פלעגט אויפשטיין יעדן טאָג פינף אַזייגער פרי און געזעסן און געלערנט, ריכטיקער געזאָגט, געשטאַנען און געלערנט. די טעג ווען ער איז נישט געגאַנגען אין שעכטהויז האָט ער געלערנט ביז צען אַזייגער, דאַן איז ער ערשט געגאַנגען אין מקוה און אין בית המדרש צום דאַווענען. ער האָט יעדעס יאָר אויסגעלערנט דעם שולחן־ערוך מיט דעם מגן אברהם. ווען מען האָט געדאַרפט וויסן אַ דין אין שולחן־ערוך איז מען געקומען אים פרעגן. אויך האָט ער געהאַט זיינע שעורים גמרא מיט תוספות און ספעציעל יעדע וואָך אויסגעלערנט דעם זוהר פון דער סדרה. ער איז געווען פיל יאָרן דער גבאי פון דער תלמוד תורה און אַלע יאָרן דער צווייטער גבאי פון דער חברא קדישא. אויף וויפל איך קאָן מיך דערמאָנען איז ער געווען צווייטער גבאי צוזאַמען מיט ר׳ מענדל פייערמאַן, שפּעטער מיט ר׳ משה פעלמאַן דאַן מיט ר׳ יעקב יהושע זעליגסאָן און צולעצט איז געווען גבאי ר׳ יעקב דוד פייטלאָוויטש. דער אַקטיווסטער און דער טעטיקסטער אין דער חברא קדישא איז אָבער געווען תמיד ר׳ יחזקאל שו״ב. ער האָט זיך ממש מוסר נפש געווען פאַר דער מצוה פון חסד של אמת. ווען מען האָט אים גערופן צו אַ נפטר, אַפילו אינמיטן דער נאַכט, איז ער שטענדיק געווען גרייט, שנעל זיך אָנגעטון און ממש געלאָפן מקיים צו זיין די מצווה פון חסד של אמת.

איך וויל איבערגעבן אייניקע פאַקטן ווי גוט אָרגאַניזירט עס איז געווען די ראַדאָמסקער חברא קדישא און מיט וואָס פאַראַ מסירת נפש די חברא־קדישא־לייט האָבן געאַרבעט און חס ושלום נישט פאַר אַ וואָסערע ס׳איז באַלוינונג, נאָר באמת ווי געטרייע סאָלדאַטן פון יידישן פאָלק. אייניקע פון חברה־קדישא־לייט האַלט איך פאַר מיין חוב דאָ צו דערמאָנען צוליב זייער מסירות׳דיקער אַרבעט.

דער עלטסטער פון די חברא־קדישא־לייט איז געווען ר׳ מרדכי גליקסמאַן (מען האָט אים גערופן מרדכי סקאלקא, ווייל ער האָט געהאַט אַ „סקאלקע״ אויף איין אויג). ער איז געווען אַ שניידער, אָבער ווען עס איז געווען אַ נפטר, האָט ער געלאָזט זיין אַרבעט און זיינע געשעפטן און איז געווען דער ערשטער וואָס איז געקומען נייען די תכריכים און מיטגעאַרבעט ביי דער טהרה. פון אים איז געבליבן אַן אייניקל, חיים גאָלדבערג, אַ געזעלשאַפטלעכער עסקן אין חיפה.

דאַן זענען געווען: ר׳ הענעך דער ראש ישיבה, ר׳ אברהם יצחק בענדלמאַכער, ר׳ שמואל־זיינוול ברענער, דער פישער ר׳ דוד זאַיאָנץ, דער שניידער חיים יעקב גאָלדנער, וועלכן מען האָט גערופן „ווייסעלע״, ווייל ער האָט געהאַט אַ בלאָנדע באָרד (ער איז געווען אין דער חברה־קדישא פיל יאָרן ווי אַן איבערגעגעבענער טרייער סאָלדאַט); ר׳ מאיר־אהרן רודניצקי פון די אַקטיווסטע און אָנגעזעענסטע עסקנים פון „חברא־קדישא״ (זיין זון יחזקאל איז פיל יאָרן פרעזידענט פון דער ראַדאָמסקער לאַנדסמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק); דאַן ר׳ הערש־לייב בירנבוים, אַ שניידער, זייער אַ פרומער און איידעלער ייד און ועל כולם, ווער פון אונדז עלטערע ראַדאָמסקער געדענקט נישט דעם משמש פון דער שול און משמש פון דער חברה־קדישא, ר׳ יוסף ווייסבערג? מען האָט אים גערופן יוסף סאפקאוער, ער האָט זיך ממש מוסר נפש געווען ביי זיין הייליקער אַרבעט. פיל מאָל — קאָן איך מיך דערמאָנען — איז דער סאפקאווער געקומען דריי אַזייגער ביינאַכט כדי אויפוועקן מיין פאָטער ז״ל און צוזאַמען געגאַנגען צו אַ נפטר. ער האָט זיך אַזוי ווייט מוסר נפש געווען אין די יאָרן 1918—1919 ווען אין ראַדאָמסק איז אומגעגאַנגען די שרעקלעכע קראַנקהייט פלעק־טיפוס, אַז ער איז געגאַנגען מטהר זיין אַלע מתים פון דער קראַנקהייט ביז ער האָט זיך אַודאי אָנגעשטעקט און איז געשטאָרבן אין פסח 1919. ער האָט געהאַט אַ לויה וואָס ראַדאָמסק האָט אַזעלכעס נישט געזען. די גאַנצע שטאָט, אנשים, נשים וטף זענען געגאַנגען באַגלייטן דעם באַליבטן משמש און חברה־קדישא־מאַן צו זיין אייביקער רו. פון אים איז געבליבן אַ זון ווייסבערג אין מעץ, זייער אַ פיינער יידישער בעל הבית.

בעת דער מלחמה אין יאָר 1914 איז דער קריגס־פראָנט געווען ביי דעם שטעטל בזשעזשניצע. אין ראַדאָמסק זענען נאָך געווען די רוסן. נאָך שווערער מי און פּראָטעקציע האָט די חברא קדישא באַקומען די דערלויבעניש פון רוסישן גענעראַל־שטאַב אַרויסצופאָרן יעדע נאַכט צום פראָנט ווו זיי האָבן געזוכט אין די שוצן־גראָבנס יידישע הרוגים. ווען זיי האָבן אַזאַ הרוג געפונען האָבן זיי אים געבראַכט קיין ראַדאָמסק. מען האָט די הרוגים אַריינגעלייגט אין דעם אַלטן הייזל וואָס איז געשטאַנען ביי דער מקוה. דאָס הייזל איז אַמאָל געווען דאָס ערשטע בית המדרש פון תפארת שלמה, שפּעטער האָבן דאָרט געהאַט די חברה טרעגער זייער מנין. יעדן טאָג איז מיין פאָטער ר׳ יחזקאל שו״ב ז״ל מיט דעם מורא הוראה ר׳ יוסף בוקי ז״ל (דער רב איז געווען אַ כהן) געגאַנגען אין דעם הייזל, אויסגעטון אַלע קדושים און אַראָפּגענומען אַלע צייכנס וואָס קענען דערמעגלעכן צו דערגיין זיין נאָמען און פאַמיליע און דאָס צוליב היתר עגונות. אויך האָט מען אַלע קדושים פאָטאָגראַפירט. אַ ריירנדיקער פאַקט איז געווען ווען מען האָט געבראַכט אַ הרוג פון די שוץ־גראָבנס, אַ רוסישן

סאָלדאַט ביי וועלכן מען האָט נישט געפונען קיין דאָקומענטן אָבער מען האָט אים געפונען אָנגעטון אין די תפילין.

מיין פאָטער מיט ר׳ יוסף בוקי האָבן אויפגענומען אַלע קערפער־צייכנס מיט עדות פון דער חברה קדישא וואָס עס האָט שפּעטער געהאָלפן מתיר זיין עגונות. בעת די רוסן זענען געווען אין ראַדאָמסק האָבן זיי אַרויסגעיאָגט אַלע יידן פון די דערפער וואָס זענען געווען נאָענט צום פראָנט, און די דאָרפסיידן זענען געקומען וווינען קיין ראַדאָמסק. נאָכדעם ווי די רוסן זענען אָפּגעשטויסן געוואָרן דורך די עסטרייכער (נאָך חנוכה תרע״ה) איז געקומען אַ פויער פון דאָרף דאָברעשיץ צו אַ יידן פון דעם דאָרף און אים דערציילט דאָס בעת די שלאַכטן איז דאָרט געהרגעט געוואָרן אַ יידישער סאָלדאַט און דער פויער האָט אים באַגראָבן צוזאַמען מיט אַ קאָזאַק נעבן אַ בוים. דאָס איז געווען דער צייכן. די חברה קדישא האָט געמאַכט אַלע באַמיונגען ביי דער עסטרייכישער מיליטער־מאַכט וועגן אַ דערלויבעניש צו ברענגען דעם יידישן סאָלדאַט צו קבר ישראל. עס האָט געדויערט ביז ווינטער תרע״ו ביז זיי האָבן ענדלעך דערהאַלטן די דערלויבעניש. אַ מנין פון דער חברה קדישא איז אַרויסגעפאָרן ביינאַכט מיט שטורקאַצן צו באַלויכטן דעם שטח און מען האָט געזוכט די גאַנצע נאַכט ביז מען האָט געפונען דאָס קבר פון יידישן קדוש צוזאַמען מיט דעם קאָזאַק. צומאָרגנס פרי האָט מען דעם קדוש געבראַכט קיין ראַדאָמסק צו קבר ישראל. די גאַנצע שטאָט האָט זיך באַטייליקט אין דער לויה.

די מסירות נפש פון דער ראַדאָמסקער חברה קדישא איז געווען אַ זעלטענער ביישפּיל פון אהבת ישראל. זיי האָבן זיך אויפגעפירט ווי דיסציפּלינירטע סאָלדאַטן. בפרט איז דאָס געווען צו זען אין די יאָרן 1918—1919 ווען אין ראַדאָמסק איז אומגעגאַנגען, גלייך ווי אין גאַנץ פּוילן — די שרעקלעכע קראַנקהייט, פלעק־טיפוס.

חזנים

דער ערשטער חזן אין ראַדאָמסק איז געווען ר׳ אברהמעלע אַדמינינער, אַ ייד אַ שיינער תלמיד חכם, אַן אָנגעזעענער חסיד און אַ ליבער גוטער מענטש. זיין דאַווענען איז געווען אַ געמיש פון חזנות מיט חסידישער התלהבות. ער איז געווען אַן אויסנאַם צווישן חזנים, דען מען זאָגט אַז אַ חזן איז אַ נאַר, אָבער ער איז געווען אַ גרויסער חכם.

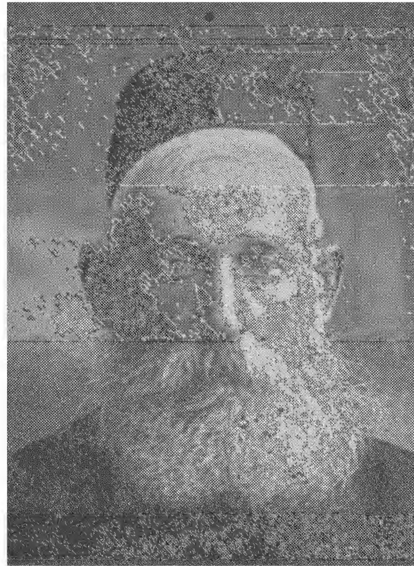
ר׳ שלמה זאקס

נאָך אים איז געווען חזן ר׳ שלמה זאַקס, אַ שיינער מענטש מיט אַ הדרת־פּנים און אַ באַרימטער בעל מנגן. ער איז געווען באַקאַנט אין גאַנץ פּוילן מיט זיינע זיסע און האַרציקע תפילות. געווען איז ער פון די ערשטע חובבי ציון אין ראַדאָמסק. ווער עס האָט געהערט זינגען שלמה חזן אויף אַ שמחה מיט דער באַגלייטונג פון דעם באַקאַנטן מוזיקער און הייסן ציוני, משה לעווקאָוויטש, דער האָט געקענט האָבן אַן אָנונג וואָס עס הייסט יידישע האַרציקע נגינה, דען ביידע צוזאַמען האָבן אַריינגעטון אין דער נגינה נשמה און אַ רעליגיעז נאַציאָנאַל געפיל.

שפּעטער איז געווען חזן אַ קורצע צייט ר׳ פישל וואָס איז שפּעטער געווען חזן אין דער אזוי גערופענער דייטשער שול אין טשענסטאָכאָוו. דאַן איז געווען חזן יהושע פרידבערג וואָס איז שפּעטער אַריבער אַלס חזן קיין ענגלאַנד.

שמשים

ביים תפארת שלמה איז געווען אַ שמש, וועלכן מען האָט גערופן אברהם־לייב גבאי. ער איז געווען דער פאָטער פון קאָפּל שמש. אברהם־לייב האָט זיך איינגעבילדעט, אַז די גאַנצע רביסטווע שטיצט זיך נאָר אויף אים, ער האָט אַפילו אַמאָל געזאָגט (גערעדט האָט ער אונטער דער נאָז): „ווען אברהם־לייב וועט נישט זיין גבאי וועט דער רב נישט זיין קיין רב". געווען איז ער אויך אַ פאַנאַטיקער פון פרומע חסידות. אין י״ב אלול פאַלן אויס צוויי גרויסע יאָרצייטן: פון רבין ר׳ בונים פון פשיסכע, דער באַגרינדער פון פילאָזאָפישן חסידות וועמענס תלמידים עס זענען געווען דער רבי ר׳ מענדל פון קאָצק און דער רבי ר׳ יצחק דער וואָרקער. אין דעם טאָג פאַלט אויך אויס די יאָרצייט פון רבין ר׳ משה׳לע פון קאָזשעניץ זצ״ל, דער גרינדער פון פרומען חסידות. האָט מען אַמאָל געפרעגט אברהם־לייב גבאי אין י״ב אלול: „היינט איז די יאָרצייט פון רבין ר׳ בונים?" האָט ער געענטפערט מיט רוגזה: „היינט איז נישט בונים׳ס יאָרצייט, היינט איז די יאָרצייט פון רבין ר׳ משה פון קאָזשעניץ".

ר׳ לייבל שמש

זיין זון קאָפּל איז געווען שמש אין קהל׳ס בית־המדרש. ער האָט אויך געהאַט דעם שליסל פון אוהל פון די רביים. קאָפּל איז געווען אַ באַזונדערער טיפּ ייד מיט אַ גרויסער געלער באָרד, געקענט שיין לערנען און געווען אַ גרויסער תקיף, נישט מורא געהאַט פאַר קיינעם ווי דאָס בית־המדרש וואָלט געווען זיין אייגנטום. פיל יידן האָבן טאַקע גערופן דאָס בית־המדרש: „קאָפּלס בית־המדרש". ער איז געווען אַ הייסער ייד, אַ חסיד פון רבין ר׳ מאָטעלע פון קוזמער און גלייכצייטיק איז ער געווען פון די ערשטע ציונים אין דער שטאָט און געלאָזט זיך קאָסטן פיל געלט פאַר ארץ ישראל. יעדן טאָג איז ער געזעסן ביי יצחק אַראָנאָוויטש אָדער ביי בעריש שטוצקי און געלייענט מיט התמדה די „הצפירה".

אַ זייער פיינער ייד איז געווען ר׳ בערל שמש. ער איז געווען דער פאָטער פון וויטענבערג וואָס האָט געהאַט די בוכהאַנדלונג און אויך דער שווער פון באַקאַנטן אברהמטשע מינסקי. דאָס איז געווען, קען מען זאָגן, אַן אַריסטאָקראַטישער שמש. אויך איז ער געווען אין זיינער צייט דער איינציקער גוטער מוהל אין שטאָט און האָט געפירט אין מאַגיסטראַט די יידישע מעטריקע־ביכער, געבורטס־שיינען, חתונה־אַקטן אדג״ל. בכלל איז ער געווען אַ געבילדעטער מענטש.

שפּעטער איז געווען שמש זיין זון לייבל צוזאַמען מיט דעם באַליבטן שמש יוסף סאפּקעווער. די צוויי שמשים זענען אויך געווען

די חברה־קדישא־שמשים. אויך איז געווען בית־דין שמש און חברה־קדישא־שמש פּרץ. ער האָט אויך גערעדט אונטער דער נאָז. מען דערציילט, אַז ווען ר׳ דוד, דער זון פון ראַדאָמסקער רב ר׳ הירש מאיר, איז נפטר געוואָרן ייִנגערהייט, האָט די רביצין זיך געקויפט אַ קרקע ביים זונס קבר. זי איז דעמאָלט אַלט געווען פופציק יאָר און פּרץ שמש איז שוין אַלט געווען קרוב שמונים. די רביצין האָט פאַרלאַנגט אַז מען זאָל איינשרייבן אין פּנקס פון דער חברה־קדישא אַז זי האָט געקויפט די קרקע, רופט זיך אָן פּרץ שמש: „רביצין, רביצין, מען ברויכט נישט איינצושרייבן איך וועל שוין געדענקען ווען דער וועט קומען". ער איז שוין געווען אַזוי געוווינט קובר צו זיין מענטשן אַז ער האָט גאָרנישט אַנדערש געטראַכט נאָר אַז ער וועט אַלע איבערלעבן. ער האָט געהאַט צוויי זין, איינער פון זיי איז געווען איטשע־אלעזר פעלמאַן.

ר׳ יעקב דוד ווייִנטרויב זצ"ל

אין ראַדאָמסק האָט געלעבט איינע פון די שענסטע געשטאַלטן וואָס דאָס פּוילישע ייִדנטום האָט פאַרמאָגט, מען קאָן זאָגן איינער פון די אַלטע לעגענדאַרישע ל"ו צדיקים. נישט פיל מענטשן אין שטאָט האָבן געקענט דעם גרויסן ייִד און צדיק דורך און דורך, איך האָב געהאַט די זכיה צו קענען דעם ייִד נאָר אַ קליין ביסל, ווייל ער האָט געוווינט אין דעם הויז ווו מיין פאָטער ז"ל האָט געוווינט. דאָס איז געווען אַ ייִד אַ גרויסער תלמיד חכם אין נגלה ד"ה אין תנ"ך, גמרא, פּוסקים ראשונים ואחרונים, אַלץ האָט ער גוט געקענט, אָבער נאָך מער איז ער געווען אַ גרויסער נסתר אין קבלה, ער האָט געקענט אַלע קבלה־ספרים פון מהר"ל, אַוולאַי, לוצטו, האר"י הקדוש, מיט איין וואָרט: עס איז נישט געווען קיין קבלה־ספר וואָס ר׳ יעקב דוד זאָל נישט האָבן געלערנט און נישט נאָר גלאַט געלערנט, נאָר ער איז געווען אַדורכגעדרונגען מיט דעם גייסט פון די גרויסע פערזענלעכקייטן וואָס האָבן באַגרינדעט די קבלה, מען קאָן זאָגן דאָס ער איז געווען ווי איינער פון די חכמי הקבלה פון צפת. איך האָב אים עטלעכע מאָל געהערט זאָגן תורה. איך מוז מודה זיין אַז איך בין נישט קיין גרויסער מבין אויף קבלה, אָבער וויפל איך ווייס פון אַנדערע וואָס האָבן יאָ עטוואָס פאַרשטאַנען און אויך דאָס קנאַפּע וואָס איך האָב תופס געווען פון זיין תורה זאָגן, האָט מען זיך נישט געקענט פאָרשטעלן אַ גרעסערן גדול בישראל ווי ר׳ יעקב דוד.

ווען דער רבי פון אַלעקסאַנדער, ר׳ ישראל־יצחק דער ישמח ישׂראל איז נפטר געוואָרן אין תר"ע זענען פיל אַלעקסאַנדער חסידים געקומען קיין ראַדאָמסק און געוואָלט מאַכן ר׳ יעקב דוד אַלס זייער רבין, אָבער ווי שוין געזאָגט, ער האָט נישט געוואָלט זיין קיין מנהיג און נישט קיין רבי, נאָר ער איז געפאָרן צום נייעם רבין ר׳ אהרן פון ביאַלאַ. דער אַלעקסאַנדער רבי איז נפטר געוואָרן אין חודש שבט און ר׳ יעקב דוד איז שוין געפאָרן קיין ביאַלאַ אויף פּורים. ער האָט נישט געקענט לענגער וואַרטן נישט צו זען דעם נייעם רבין און מנהיג רוחני. ווען דער רבי ר׳ אהרן איז נפטר געוואָרן אין שבועות (ער האָט נאָר געפירט עטלעכע חדשים) איז ר׳ יעקב־דוד באַלד געפאָרן צום ברודער, ר׳ מענדעלע אין סטריקאָוו. ווי גרויס זיין אהבת ישראל איז געווען און וואָס פאַראַ ווייטן קוק ער האָט געהאַט, קען מען זען פון דעם פאָלגענדן, וואָס זיין זון, הרב ר׳ יחיאל ווייִנטרויב פון תל־אביב, האָט מיר דערציילט.

באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען די פּוילישע מלוכה איז אַנטשטאַנען און מען האָט געפילט אויף שריט און טריט דעם געמיינעם פּוילישן אַנטיסעמיטיזם, האָט ער געזאָגט זיין זון: „איך בעט דיך אַז דו זאָלסט אַוועקפאָרן פון פּוילן, ווייל ווען איך וואָלט געהאַט גענוג כוחות, וואָלט איך געגאַנגען פון שטוב צו שטוב און וואָלט געשריגן אַז אַלע ייִדן זאָלן אַוועק פון פּוילן, אָבער איך האָב נישט קיין כוח און חוץ דעם ווער וועט מיך הערן? מיינע קינדער זאָלן אַלע אַוועק פון פּוילן, ווייל אין פּוילן וועט נישט גוט זיין פאַר ייִדן". אויך זיין עלטערן זון ר׳ נח האָט ער אויך דאָס זעלבע געזאָגט אַז ער זאָל פאָרן קיין ארץ ישראל. און פאַקטיש, כמעט אַלע זיינע קינדער האָבן זיך געראַטעוועט, ווייל ער האָט זיי פאַר זיין פּטירה געהייסן פאָרן קיין ארץ־ישראל.

וועגן זיין אהבת ישראל און זיין גרויסער אהבת ציון זאָגט עדות דאָס פאָלגנדיקע. הרב ר׳ יחיאל האָט מיר דערציילט, אַז מיין פאָטער ר׳ יחזקאל שו"ב ז"ל האָט אַמאָל געפרעגט דעם הרב ר׳ יעקב־דוד: וואָס איז אייער מיינונג ווי אַזוי איז דאָס מעגלעך וואָס מען דערציילט, אַז פיל פרייגעזאָנענע ייִדן וואָס האַלטן גאָרנישט פון ייִדישקייט פאָרן קיין ארץ־ישראל און בויען דאָס לאַנד מיט מסירת נפש" האָט אים ר׳ יעקב־דוד געענטפערט: „דוד המלך זאָגט אין תהלים קאַפּיטל ס"ט: ‚כי אלקים יושיע ציון ויבנה ערי יהודה וישבו שם וירשוה׳ ווי אַזוי וועט דאָס זיין? ‚וזרע עבדיו ינחלוה׳ אַלע ייִדן אַפילו פּושעים וועלן העלפן אויסלייזן דאָס לאַנד פון די גויים, אָבער ‚ואוהבי שמו ישכנו בה". דער סוף וועט זיין, אַז אין ציון וועלן בלייבן נאָר די אוהבי שמו און די וואָס זענען נישט אוהבי שמו אָדער זיי וועלן תשובה טון אָדער זיי וועלן דאָס לאַנד פאַרלאָזן, ווייל ואוהבי שמו ישכנו בה".

ווי שוין געזאָגט, האָט ער זיין גאַנץ לעבן עוסק געווען נאָר אין תורה ועבודה, מפרנס געווען די משפּחה האָט זיין געטרייע פרוי פרימעט, וועלכע מען האָט גערופן „פרימעט די קופּקע", ווייל זי האָט געטראָגן נישט אַ שייטל ווי אַלע פרומע פרויען, נאָר אַ קאָפּ־צודעק וואָס מען האָט גערופן אַ קופּקע, ווי עס האָבן געטראָגן די גאַנץ פאַרצייטישע פרויען. זי האָט געבאַקן קוכנס און לעקעכער אויף חתונות, אויך חלות אויף שבת פון וואָס די משפּחה האָט זיך מפרנס געווען.

די פרוי איז געשטאָרבן אין ארץ־ישראל און פון איר זענען געבליבן דריי זין אין ארץ־ישראל. דער עלטסטער זון איז הרב ר׳ נח ווייִנטרויב. ער האָט געהאַט פיל ספרים איבער תורה און קבלה. דער צווייטער זון, ר׳ אהרן, וווינט אין ירושלים. אַ גרויסער למדן און אַ מחבר פון פיל ספרים. (ער זעט אויס אינגאַנצן ווי זיין פאָטער ז"ל). דער דריטער זון איז הרב ר׳ יחיאל ווייִנטרויב, וווינט אין תל־אביב און איז אַ רב אין אַ שול. דאָס איז אַ זעלטן פיינער מענטש, אַ מזג טוב מיט די גוטע מדות פון זיין פאָטער. דער ייִנגסטער זון, מרדכי, איז שוחט און חזן אין אַמעריקע און אַ גרויסער תלמיד־חכם.

הערש דוד נאָמבערג

דער באַקאַנטער שרייבער און זשורנאַליסט הערש־דוד נאָמבערג, איז אייגנטלעך געבוירן געוואָרן אין דער שטאָט אַמשינאָוו, אָבער דערצויגן איז ער געוואָרן אין ראַדאָמסק. זיין מוטער חיהלע איז געווען די טאָכטער פון דעם באַרימטן חסידישן, רייכן און אָנגעזעענעם ייִד, ר׳ בונים אייזנבערג, וואָס איז געווען באַקאַנט אין גאַנץ פּוילן מיט זיין צדקה געבן. ער איז געווען, קען מען זאָגן, דער גרעסטער נדבן פון גאַנץ פּוילן, ביי אים אין הויז איז שטענדיק געשטאַנען אַ קעסל מיט הייס עסן, אַז ווען אַן אָרעמער ייִד האָט זיך געפונען אין דער געגנט, איז ער ספּעציעל געגאַנגען קיין אַמשינאָוו אָנעסן זיך צו דער זעט ביי ר׳ בונים אייזנבערג און דערצו האָט ער נאָך באַקומען אַ שיינע נדבה. דער ר׳ בונים איז בכלל געווען אַ זעלטנהייט פון אַ רייכן ייִדן. אויסער דעם עסן און געלט, וואָס ער האָט יעדן געגעבן, האָט ער נאָך זייער גוט אויפגענומען די אָרעמעלייט און האָט באמת מקיים געווען דעם הוה מקבל כל אדם בסבר פּנים יפות. אַלע חסידים און לומדים האָבן געצויגן צו ר׳ בונים אייזנבערג כדי צו זיצן ביי זיין טיש און ער האָט זיך געפירט ווי אַ חסידישער רבי. געפאָרן איז ער צום רבין ר׳ צדוק הכהן פון לובלין ווו מען האָט אים געהאַלטן פון די חסידים מיט גרויסע מדרגות.

ער האָט געהאַט דרייצן קינדער. צו יענער צייט האָט ער געגעבן יעדן קינד צען טויזנט רובל נדן. די טאָכטער חיהלע האָט חתונה מיט הערש דוד'ס פּאָטער אין אַמשינאָוו. זי האָט אָבער לאַנג נישט געלעבט מיט אים צוליב צוויי סיבות. ערשטנס, איז דער מאַן גלייך נאָך דער חתונה „קאַליע געוואָרן" ווי מען האָט דעמאָלס געזאָגט, ד.ה. געוואָרן אַ משכיל און אַוועק פון רעליגיעזן וועג; צווייטנס, איז ער קראַנק געוואָרן אויף טובערקולאָז און איז געפאָרן קיין מעראַן איטאַליע זיך היילן, ווו ער איז נאָך עטלעכע חדשים געשטאָרבן. אינצווישנצייט איז פון דער אומגליקלעכער חתונה געבוירן געוואָרן הערש־דוד.

ווען דאָס קינד איז אַלט געווען צוויי יאָר האָט זיין מוטער חיהלע נאָך אַמאָל חתונה געהאַט און דאָס מאָל פון ראַדאָמסק מיט ר' איטשע שטערנפעלד, אַן אָנגעזעענער און איידעלער ייד, אַ גרויסער בן תורה און אַ גערער חסיד, איינער פון די טיש־זיצער אין גער. אַזוי, איז הערש־דוד געקומען אַלס קינד קיין ראַדאָמסק און דערצויגן געוואָרן אין דער חסידישער אַטמאָספער ביי זיין זיידן ר' בונים אייזענבערג און ביי ר' איטשל שטערנפעלד. שוין אַלס קינד האָט ער זיך אַרויסגעוויזן אַלס גרויסער עילוי, געהאַט אַן אויסערגעוויינלעכן גוטן קאָפּ וואָס האָט תופס געווען די שווערסטע זאַכן און אַ זעלטן גוטן זכרון.

צו אַכצן יאָר האָט ער חתונה מיט זיין ליבע פרוי מאַשעלע, די טאָכטער פון באַקאַנטן אייזן־סוחר ר' מרדכי שפּירא. מיט איר האָט ער געהאַט דריי זין: משה, אליעזר און יחזקאל. גלייך נאָך דער חתונה, ווען ער איז נאָך געווען אַ חסידישער יונגערמאַן און געדאַוונט און געלערנט אין גערער שטיבל, האָט ער שוין געהיים, און שפּעטער אַפילו שוין עפנטלעך אָנגעהויבן צו לייענען און לערנען די מאָדערנע ליטעראַטור. ער האָט זייער פיל געלייענט און שטודירט גאַנצע נעכט. אויך האָט ער שוין אין געהיים אָנגעהויבן שרייבן זיינע ערשטע און בעסטע ווערק אין וועלכע ער האָט געשילדערט ראַדאָמסקער טיפּן. ספּעציעל געלונגען איז די שילדערונג פון אַלטן גערער־קאָצקער חסיד, וועלכן מען האָט גערופן פישל קאָצקער.

נאָך עטלעכע יאָר קעסט ביי זיין שווער און זייענדיק שוין אַ פּאָטער פון דריי קינדער, האָט ער זיך געעפנט אַ שפּייז־קרעמל. ווען אַ קונה איז אַריינגעקומען עפּעס קויפן אין דער אָפּוועזנהייט פון נאָמבערגס פרוי, האָט ער זיך נישט אָפּגעריסן פונעם בוך וואָס ער האָט געלייענט, נאָר אַריינגעשריגן צום קונה, אַז ער קומט גלייך אַריין און דער קונה זאָל זיך דערוויילי אַליין באַדינען. פּאַמעלעך האָט מען אים פונאַנדערגעשלעפּט די גאַנצע סחורה פון דער קראָם.

נאָמבערג האָט זיך אָנגעהויבן צו חברן מיט פּאַרגעשריטענע, געשפּילט שאָך און אויפגעהערט לערנען ווי פריער. אַזוי ווי זיין שווער מרדכי שפּירא איז געווען אַ פּאַנאַטיש־פרומער ייד, האָט ער אים געצוואונגען אָפּצוגטן זיין פרוי מאַשעלע, וועלכע ער האָט אויסערגעוויינלעך ליב געהאַט. אויך האָט ער זייער געליבט זיינע קינדער, אָבער טראָץ דעם האָט ער געגעבן אַ גט זיין פרוי און איז אַוועק פון ראַדאָמסק קיין וואַרשע, ווו ער האָט אָנגעהויבן זיין ליטעראַרישע טעטיקייט. אין אַ קורצער צייט איז ער שוין באַקאַנט געוואָרן אין דער יידישער ליטעראַרישער וועלט אַלס גוטער ליטעראַט און זשורנאַליסט.

אינצווישנצייט האָט זיין פרוי אויפן פּאַרלאַנג פון איר פּאָטער, חתונה געהאַט מיט אַן אַנדערן מאַן, אָבער זי האָט נישט לאַנג מיט אים געלעבט, ווייל זי האָט נישט געקענט פאַרגעסן איר הערש־דודן און האָט זיך געגט מיט איר צווייטן מאַן. ווען הערש־דוד איז שוין געווען באַקאַנט אין דער יידישער וועלט איז ער צוריקגעקומען קיין ראַדאָמסק און געוואָלט צוריק חתונה האָבן מיט זיין געליבטער פרוי מאַשעלע, אָבער עס איז שוין געווען צו שפּעט, ווייל לויט דעם יידישן דין, טאָר נישט אַ פרוי וואָס האָט נאָך דעם גט חתונה געהאַט מיט אַן אַנדערן מאַן, חתונה האָבן אַ צווייט מאָל מיט איר ערשטן מאַן.

אַזוי אַרום איז הערש־דוד געבליבן זיין גאַנץ לעבן איינזאַם און נישט מער חתונה געהאַט. ווען ער איז שוין געווען דער גרויסער באַקאַנטער ליטעראַט נאָמבערג, פלעגט ער יעדעס יאָר קומען קיין ראַדאָמסק אויף אַ באַזוך צו זיין געליבטער און קלוגער מוטער חיהלע שטערנפעלד ווי אויך כדי צו זען זיך מיט זיינע קינדער. ער האָט זייער ליב געהאַט זיין מוטער און האָט צוליב געטון איר יעטוועדן פּאַרלאַנג. זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז זיין פרומע מוטער האָט פון אים פאַרלאַנגט ער זאָל דאַווענען אין טלית־און־תפילין, האָט ער אָנגעטון דעם טלית און די תפילין און אינצווישנצייט האָט ער אָבער אינגאַנצן פאַרגעסן און זייענדיק פאַרטון אין זיינע געדאַנקען פלעגט ער אַרויסגיין אויפן באַלקאָן און לויפן אַ פּאַרטראַכטער אַהין און צוריק אין טלית־און־תפילין ביז די מוטער האָט עס באַמערקט און אים אויפמערקזאַם געמאַכט דערויף.

ווען זיין יינגסטער זון, יחזקאל, איז געשטאָרבן אין אָטוואָצק, זייענדיק אינגאַנצן פופצן יאָר אַלט, האָט מען אַרויסגערופן צו אים פון וואַרשע דעם פּאָטער. ער האָט אָבער נישט געוואָלט פאָרן און געזאָגט: „מיין זון וועל איך שוין נישט מאַכן לעבעדיק, אָבער ווען איך וועל אים זען גוססן, וועל איך עס נישט איבערלעבן".

ה. ד. נ א מ ב ע ר ג און זיינע 3 זין (פון לינקס): מ ש ה, אַ דרוק־אַרבעטער, לעבט אין ישראל; י ח ז ק א ל, געשט. אין 1914; א ל י ע ז ר, אומג' אין 1943 אין פּאָניאַטאָוועק.
הסופר ה. ד. נומברג ושלושת בניו.

הערש־דוד נאָמבערג איז געשטאָרבן אין אָטוואָצק און איז צו קבורה געקומען אין וואַרשע. זיין קבר געפינט זיך ביים אוהל פון די דריי גרויסע שרייבער: י. ל. פּרץ, ש. אַנ־סקי און יעקב דינעזאָן. זיין פרוי מאַשע האָט חתונה געהאַט מיט דעם אָנגעזעענעם, פרומען און קלוגן ייד ר' איטשעלע וואַלהענדלער צו וועלכן ראַדאָמסקער יידן זענען געגאַנגען צו אים אַלס בורר מיט די שווערסטע דין־תורות. זיי האָבן געהאַט אַ זון, קלמן, וואָס איז געווען שוחט אין מיעכאָוו.

אברהם גראַכיליצער — דער „גאַספּאַדין ראַבין"

אברהם גראַכיליצער איז געווען אַ הויכער ייד מיט אַ ווייסער שיינער באָרד, אַן אמתער הדרת־פּנים. ער איז נישט געווען קיין בן־תורה; פּשוט געזאָגט, ער האָט נישט געקענט לערנען, אָבער ער איז געווען זייער אַ פרומער ייד און אַן איינגייער אין רביס הויף. געווען איז ער אַ גרויסער מאמין אינעם כוח פון די חסידישע רביים, ד.ה. אמונת צדיקים און נישט פאַרפעלט קיינמאָל צו זיין ביים רבינס טיש. באַזונדער אַ גרויסער מאמין איז ער געווען אין דער רופא

דרועא פון שלוש־סעודות, און מיטגעשאקלט זיך מיט דעם רבין ביים זינגען זמירות פון שלוש סעודות, ווי די גרויסע חסידים אדורכגעזאפטע מיט דביקות און התלהבות. געוווינט האט ער אויף דעם בוגאי, נישט ווייט פון די רוסישע קאשארן, וווּ עס האט סטאציאנירט דאס רוסישע מיליטער. אין דער געגנט האבן געוווינט ווייניק יידן. אמאל אין א שבת האט ער באמערקט, אז אין די קאשארן הערשט א גרויסע אויפרודערונג, די אפיצירן און די סאלדאטן זענען געלאפן ווי צעמישט. גייט צו אברהם גראכיליצער צו אן אפיציר און פרעגט זיך: „אנטשולדיקט מיר, וואס איז געשען אין די קאשארן, ווארעם איך זע דאך אזא לויפעניש אהין און אהער, האט דאך געמוזט פאסירן עפעס אויסערגעוויינלעכס". האט אים דער אפיציר דערציילט, אז אלע זענען צערודערט צוליב דעם, וואס מען ווייס נישט וואס צו טון מיט די פערד וועלכע זענען אלע מיט איין מאל קראנק געווארן און זיי האלטן ביים פגרן און דער דאקטאר־וועטערינאר איז מאכטלאז, ווייל ער ווייס נישט וואס דאס איז פארא קרענק און ממילא ווייס ער נישט קיין רפואה דערצו. מען האט שוין געבראכט אלע וועטערינארן פון שטאט, אבער קיינער ווייס נישט וואס דאס איז. מען האט שוין געגעבן אלע מינים מעדיקאמענטן, אבער די לאגע איז האפנונגסלאז. זאגט אברהם גראכיליצער צום אפיציר: „אין וועל זען עטוואס צו מאכן און מעגלעך, אז איך וועל קענען ברענגען א רפואה פאר די פערד".

אין א שבת נאכמיטאג, גייט דער גראכיליצער צום רבין צו שלוש סעודות. ביים סוף דעם בענטשן פון שלוש סעודות, ווען דעם רבינס שמש האט שוין אריינגעבראכט די צוויי ליכט (דער שמש פלעגט שטיין מיט די צוויי ליכט הינטער דער טיר ביז ער האט געהערט ווי מען זאגט אויף א קול: ויתן לך כתר מלוכה, דאן איז ער אריין מיט די ליכט) גייט אברהם גראכיליצער און שארט צונויף אלע שטיקלעך חלה און אלע ברעזעלעך וואס זענען געבליבן פון שלוש־סעודות און אלץ אריינגעטון אין דער רויטער נאז־פאטשיילע, דאוונט מעריב, הערט דעם רבינס הבדלה און דעם שיינעם המבדיל וואס די חסידים האבן געזונגען און גייט גלייך אין די קאשארן, דארט מעלדעט ער ביים גענעראל, אז ער האט געבראכט א גוטע רפואה פאר די קראנקע פערד. פרעגט אים דער גענעראל: „ווער זייט איר, א דאקטאר? א וועטערינאר?" ענטפערט אים אברהם גראכיליצער: „איך בין דער ‚ראבין' און איך וויל האפן, אז מיט מיינע הייליקע מיטלען וועל איך קענען היילן די קראנקע פערד". ווי באוווסט, זענען די רוסן אפילו די גענעראלן זייער אבערגלויביש, זיי גלויבן אין אלע הייליקע. דער הייליקער ראבין זאל היילן זיינע קראנקע פערד, בפרט אז ער האט שוין נישט געהאט קיין אנדערע האפענונג.

אברהם גראכיליצער האט גענומען די שטיקלעך חלה מיט אלע ברעזעלעך, אויסגעמישט זיי מיט א זאק האבער און געהייסן עס געבן עסן די פערד. די נארישקייט איז געלונגען, עס איז געשען א נס און אלע פערד זענען געזונט געווארן. שטעלט אייך פאר, וואס פארא נאמען דער אלטער „הייליקער ראבין" האט באקומען ביי די רוסישע אפיצירן און ספעציעל ביים גענעראל. מען האט וועגן אים גערעדט ווי וועגן א הייליקן מיט דעם גרעסטן יראת הכבוד, זיי האבן אים גערופן „גאספאדין ראבין". פון דעם מאמענט איז ער געווארן דער יידישער שליח אדער שתדלן ביי דעם גענעראל, ווי אויך ביי אלע רוסישע אפיצירן. ווען מען האט געדארפט א טובה פאר יידן און ספעציעל מען זאל באפרייען די יידישע סאלדאטן ערב יום־טוב, אדער ווען יידישע סאלדאטן האבן געוואלט קומען אין שטאט נאך דער דינסט־צייט כדי עסן כשר ביי יידישע משפחות, וועלכע האבן זיי איינגעלאדן, האט דער רבי אדער דער רב געבארגט אברהם גראכיליצער זיין שיינעם שטריימל מיט דער שיינער זיידענער זשורפיצע און א שיינעם שטעקן מיט א זילבערנעם קאפ און אזוי אנגעטון אין דעם רבס מלבושים, איז ער געגאנגען צום גענעראל זיך משתדל זיין פאר די יידן און ער האט יעטוועדעס מאל געפועלט אלץ וואס נאר ער האט פארלאנגט. דען קיין רוסישער אפיציר האט נישט געהאט די העזה אפצוזאגן דעם פארלאנג פון דעם „הייליקן ראבין". אויך צו יעטוועדער פייערלעכקייט ביי די רוסן, ווי א „גאלוווקע" (ד.ה. א געבורטסטאג אדער א יארצייט פון צאר און זיינע משפחה־מיטגלידער) איז דער „גאספאדין ראבין" געגאנגען אנגעטון אין רבינס שיינע זיידענע מלבושים מיט דעם שיינעם שטריימל אלס פארטרעטער פון די ראדאמסקער יידן. איך מוז באמערקן, אז ער האט גערעדט א גוטן רוסיש וואס עס איז געווען א זעלטנהייט ביי די ראדאמסקער יידן. לייכט זיך פארשטעלן ווי שטאלץ אברהם גראכיליצער איז געווען צוליב דעם גרויסן כבוד וואס מען האט אים אפגעגעבן, אז ער האט שוין פשוט אליין אנגעהויבן גלויבן אז ער איז באמת א רב. א פאקט איז אבער, אז ער האט געטון זייער א סך טובות די ארעמע אומגליקלעכע יידישע ייִנגעלייט וואס זענען אריינגעפאלן אין פאניעס הענט אלס סאלדאטן.

דער אנהייב פון דער יידישער ארבעטער־באוועגונג

דויד קרויזע

אונטער דער השפעה פון דער השכלה און חובבי־ציון־באוועגונג איז אין ראדאמסק אנטשטאנען אן ארגאניזאציע פון די ארטיקע שטיבל־ און בית־המדרש־בחורים א. נ. „תפארת בחורים". די פירער פון דער ארגאניזאציע זענען געווען: שמעון יורבורסקי, הערשל קרויזע, מלך גראסמאן, שמחה קאלקא, זיסמע טיבערג, מרדכי־זעליג ראזענבלאט און אנדערע. זיי האבן זיך געשטעלט פאר אן אויפגאבע פון ציוניסטישע און קולטורעלע טעטיקייט, ווי זאמלען געלט פארן אדעסער קאמיטעט, פארשפרייטן ביכער אדג"ל. אין שטאט האט מען געקוקט קרום אויף דער דאזיקער באוועגונג און אירע מיטגלידער האט מען געקרוינט מיטן נאמען „אפיקורסים", נישט געקוקט דערויף וואס אפילו די פון זיי, וואס האבן זיך געלערנט א מלאכה, האבן נישט פארפעלט צו גיין יעטוועדן טאג צו מנחה מעריב און געלערנט א פרק משניות.

די רעוואלוציאנערע פאליע און די פרייהייטס־באוועגונגען אין רוסלאנד אינעם יאר 1904 האבן מיטגעריסן מיט זיך אויך די מיטגלידער פון דער יונגער ארגאניזאציע. אין די שטיבלעך און אין קאפלס בית־המדרש ווערן דערציילט מוראדיקע זאכן וועגן די יידישע רעוואלוציאנערן, וועלכע מען האט גערופן „אחדות־יונגען". די טעטיקייט פון דער יידישער ארבעטער־באוועגונג אין ווארשע און אין לאדזש רופט ארויס אן איבערקערעניש אויף דער יידישער גאס אין

אַלע שטעט אין פוילן נישט אויסמיידנדיק ראַדאָמסק. ראַדאָמסק האָט זיך גערעכנט פאַר אַ חסידישע שטאָט, מאַמעס האָבן דאָ שטאָלצירט מיט זייערע גאָטספאָרכטיקע זין און געדאַנקט גאָט, אַז אַהער האָט זיך נאָך די „קליפּע" נישט אַריינגעכאַפּט און עס זענען דאָ נישט פאַראַן קיין „אחדות־יונגען". אָבער בעת די מאַמעס האָבן זיך אַזוי געגרויסט מיט זייערע קינדער, זענען שוין די גאָטספאָרכטיקע בחורים געווען פאַרכאַפּט מיטן רעוואָלוציאָנערן גייסט.

דער ערשטער עפנטלעכער אַרויסטריט

אסתר־תענית, ווען דער לאָמער שמואל בעקער האָט פאַרענדיקט לייענען אין דער נייער שול די מגילה, איז אַרויף אויפן בעלעמער איינער פון די געוועזענע חברים פון דער „תפארת־בחורים"־אָרגאַניזאַציע, שמחה קאַלקא, און אויסגערופן: „אין נאָמען פון די פאַרטיי ס.ס. וועט רעדן אַ חבר פון טשענסטאָכאָוו, ה' אַלעקסאַנדער". אַלע טירן זענען פאַרמאַכט געוואָרן כדי קיינער זאָל נישט קענען אַרויסגיין און ביי יעדער טיר זענען געשטאַנען צוויי חברים מיט רעוואָלווערן אין האַנט. יידן זעענדיק רעוואָלווערן, האָבן זיך דערשראָקן און געשוויגן. חבר אַלעקסאַנדער האָט אָנגעהויבן ריידן, ער האָט אָבער געענדיקט ווייל אַ חבר פון „בונד" האָט געמאַכט צווישנרופן. עס איז אויסגעבראָכן אַ שטאַרקער טומל, היציקע קעפּ האָבן אָנגעהויבן דראָען מיט די הענט און דער גבאי פון שול, אברהמעלע קליינער, האָט גענומען שרייען: „שקצים, אין די וועלדער גייט מיט אייערע פאַרזאַמלונגען און פאַרשוועכט נישט קיין מקום קדוש!"

דאָס איז געווען דער ערשטער צייכן, אַז די „קליפּה" האָט זיך אַריינגעכאַפּט אויך צווישן די ראַדאָמסקער שטילע און גאָטספאָרכטיקע בחורים.

דער ערשטער סטרייק ביי די קאַמאַשנשטעפּערס

שבת ביי שלוש־סעודות זיצן מיר, איך און מיין ברודער הערשל, און זינגען מיטן טאַטן זמירות. פּלוצים הער איך, מען רופט מיך פון גאַס. איך גיי צו צום פענצטער און זע יאָסל מאָשקעס (יאָסל קוציק). איך זאָג אים ער זאָל צוּוואַרטן, ווייל מיר האַלטן שוין ביים גיין אין שטיבל און דאַן וועל איך קענען מיט אים ריידן. אויפן וועג צום שטיבל האָב איך אים געפרעגט וואָס ער האָט מיר צו זאָגן, דערקלערט ער מיר, אַז זעקס אַזייגער קומט פאָר ביי לייזער טענצער אין האָטעל, צימער נומער 7, אַ פאַרזאַמלונג פון אַלע קאַמאַשנמאַכער־געזעלן און לערניינגלעך און איך מוז אויך קומען. איך האָב אים געזאָגט, אַז כ'וועל פרעגן מיין ברודער. איך האָב טאַקע דערציילט מיין ברודער צוליב וואָס יאָסל־מאָשקעס האָט מיך גערופן און ער האָט מיך געהייסן גיין צו דער פאַרזאַמלונג צוזאָגנדיק אויסצוגעפינען אַ תירוץ פאַרן טאַטן אין פאַל ווען ער וועט אים פרעגן ווו איך בין. אונדזער „שטיבל" האָט זיך געפונען אויף דער זשאַבע־גאַס ביי ראשע די גענדזלערין. ווען מיר זענען צוגעקומען צו דוד בר גאַיסקיס הויז ווו עס איז געווען לייזער טענצערס האָטעל, האָב איך מיך דאָרט אַ גליטש אַריין געטון. כ'האָב אָנגעקלאַפּט אין טיר פון צימער 7 און געזאָגט דעם פּאַראָל: „טעריטאָריע". די טיר האָט זיך געעפנט און איך בין געווען אינעווייניק. חבר שלמה בוגאַיסקי („דער גראָבער קאָפּ", ווי מען האָט אים גערופן), האָט מיך פאָרגעשטעלט פאַר איינעם, וואָס איז געלעגן אויסגעצויגן אויפן בעט און גערויכערט אַ פּאַפּיראָס, כאָטש עס איז נאָך געווען שבת. זיין אויסזען איז געווען אַן אויסטערלישעס, לאַנגע האָר ווי ביי אַ רוסישן פּאָפּ, רויטע אויגן אונטער דיקע אויגנגלעזער. דאָס אַלץ האָט אויף מיר געמאַכט אַ שלעכטן איינדרוק און איך האָב מיך געפילט ווי אויף אַ פרעמדער חתונה. ס'האָט געצויגן צום טאַטן אין „שטיבל" און כ'האָב מיר געטראַכט: דאָס איז דאָס ערשטע און לעצטע מאָל. אויך האָט מיך געפייניקט דער געדאַנק וואָס וועט זיין אויב דער טאַטע וועט געוויר ווערן ווו איך בין געגאַנגען. כ'האָב מיך אָבער געטרייסט דערמיט, אַז מיין ברודער וועט מיך שוין ווי ס'איז אַרויסדרייען.

אין צימער זענען שוין געווען פאַרזאַמלט די געזעלן און לערניינגלעך. אינצווישנצייט זענען אָנגעקומען הערשל עפּשטיין מיט יאָסל קוציק און האָבן אַרויסגעליינט פון אַ צעטל די אָנוועזנדע. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז עס פעלן צוויי געזעלן און איין לערניינגל: דעם בראַיערס זון, און כאַסקל זאַמבערגס זון,ביידע פון דער קראָקאָווער גאַס און דאַנע, לייבל געלבאַרדס זון, פון דער סטשאַלקאָווער גאַס. די דאָזיקע דריי האָבן קאַטעגאָריש דערקלערט, אַז זיי ווילן נישט גיין צו די „אַחדות־יונגען".

ד פאַרזאַמלונג האָט געעפנט שלמה בוגאַיסקי דערקלערנדיק דאָס דער חבר אברהם וויעוויורקע פון טשענסטאָכאָוו וועט ריידן וועגן דער לאַגע פון יידישן אַרבעטער. דעם אמת זאָגנדיק האָב איך קיין סך נישט פאַרשטאַנען פון זיין ריידן, אָבער דאָס אַז מען דאַרף ווייניקער אַרבעטן און באַקומען מער געלט האָב איך יאָ פאַרשטאַנען און דאָס האָט מיר זייער געפעלן.

נאָך דעם ווי דער רעדנער האָט געענדיקט, האָב איך געפרעגט צי איך קען שטעלן אַ שאלה. מען האָט מיר געענטפערט, אַז איך קאָן פרעגן וועגן אַלעס וואָס עס איז מיר נישט געווען קלאָר. דאַן האָב איך מיך אָפּגערופן: „יאָ, ס'געפעלט מיר זייער גוט אַז איך וועל נישט דאַרפן טראָגן דאָס טשאָלנט צום בעקער און פירן יאָסעלען אין חדר אַריין און טון נאָך אַנדערע הויז־אַרבעטן, וואָס געהערן נישט צו מיר, נישט דאַרפן זיצן דריי יאָר אויף דער לער און דעריבער בין איך אַפילו מסכים צו סטרייקן, אָבער וואָס וועט זאָגן דערויף דער טאַטע? צי וועל איך האָבן די העזה צו זאָגן מיין מייסטער וואָס דאַוונט מיטן טאַטן אין איין שטיבל און פאָרן צו איין רבי, אַז איך וויל נישט אַרבעטן?" און דערויף האָט מיר דער רעדנער געענטפערט: דיין פראַגע איז זייער אַ נאַיווע אָבער אַ זאַכלעכע. אַזעלכע שאלות איז מיר שוין אויסגעקומען צו הערן און דעריבער וועט יעטוועדער איינער דאַרפן אָנגעבן דעם אַדרעס פון זיינע עלטערן און נאָך איידער דער סטרייק וועט אויסברעכן וועט יעדער פאָטער באַקומען אַ בריוו פון טשענסטאָכאָווער קאָמיטעט מיט דעם פאָלגנדיקן אינהאַלט: „אַזוי ווי עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו סטרייקן בכדי אויסצובעסערן די לאַגע פון אייער קינד וואָרענען מיר אייך, אַז איר זאָלט אים נישט שטערן". מיט אַזאַ בריוו וועלן זיך די עלטערן רעכענען. עס איז איינשטימיק באַשלאָסן געוואָרן צו סטרייקן.

דער סטרייק ברעכט אויס מיט דער הילף פון פּ. פּ. ס.

זונטיק האָט שוין מיין טאַטע באַקומען אַ בריוו וועגן סטרייק. עס זענען אין אים אויסגערעכנט געוואָרן די פאָלגנדיקע פאָדערונגען: א) אָפּשאַפן יאָר־ און זמן־אַרבעט; ב) צען־שעהדיקער אַרבעטס־טאָג; ג) פאַרבאָט פון באַשעפטיקן לערניינגלעך ביי הויז־אַרבעט; ד) איינפירן היגיענישע אַרבעטס־באַדינגונגען. און ווייטער איז געקומען די וואָרענונג: „די טשענסטאָכאָווער אָרגאַניזאַציע מאַכט אייך דערויף אויפמערקזאַם, אַז איר האָט נישט קיין רעכט צו שטערן אייער זון צו סטרייקן אין קעגנפאַל וועט מען זיך מיט אייך אָפּרעכענען".

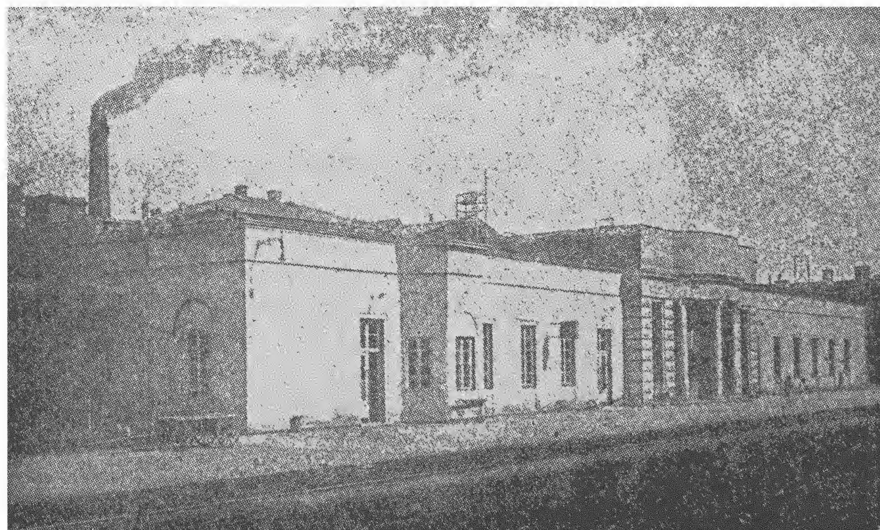
אין שטוב האָט זיך געטון חושך. דער טאַטע האָט געטענהט: „וואָס הייסט? איך האָב שוין גאָרנישט קיין דעה איבער מיין קינד. נאָר זיי, די אחדותניקעס? זיי וועלן אים צוביסלעך אַריינציען ביז עס וועט נישט זיין נישט קיין טאַטע, נישט קיין מאַמע און נישט קיין גאָט ר"ל, נאָר זיי!". מיין ברודער וואָס האָט שוין געאַרבעט ביי פאַנסקין אין דער דרוקעריי, האָט אַ סך געלעזן און געווען אונטערן איינפלוס פון דער השכלה, האָט זיך באַמיט צו באַרויקן דעם טאַטן. ערשטנס, האָט ער אים אויפמערקזאַם געמאַכט, אַז עס איז געפערלעך

זיך צו שפּילן מיט פייער און צווייטנס, האָט ער צוגעגעבן, איז דאָך טאַקע בעסער, אַז מען אַרבעט נישט קיין גאַנצע נאַכט און מען טראַגט נישט דעם פּוטערקוכן צום בעקער. הכלל, דער טאַטע האָט מסכים געווען צום סטרייק בתנאי, אַז איך זאָל נישט גיין אויף פאַרזאַמלונגען פון די אַחדות־יונגען.

נאָך דעם ווי עס זענען אַדורכגעפירט געוואָרן אַלע פאַרברייטונגען איז דער סטרייק אויסגעבראָכן. פּ.פּ.ס. האָט דעלעגירט צוויי אַרבעטער פון טאַנעטס מעבל־פאַבריק וועלכע זענען געגאַנגען צוזאַמען מיט דעם הויכן איציק, אַ שוסטער, און שלמה דינער איבער אַלע וואַרשטאַטן און איבערגעגעבן די בעלי־הבתים די פאָדערונגען. צו אונדז האָבן זיי זיך געווענדט מיט די ווערטער: „טאָוואַזשישע פּראָשע ז' נאַמי". דאָס האָט געהייסן אַז מיר דאַרפן פאַרלאָזן די אַרבעט און מיטגיין מיט זיי. מיר האָבן טאַקע אַלע ווי איין מענטש פאַרלאָזן די אַרבעט און אַזוי איז אויסגעבראָכן דער ערשטער סטרייק אין ראַדאָמסק.

די סטרייקנדיקע האָבן זיך פאַרזאַמלט ביי גינטערן אין גאָרטן, ווו עס איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ סטרייק־קאָמיסיע פון פינף חברים: שלמה בוגאַיסקי, הערשל עפּשטיין, יאָסל קוציק, שלמה דינער און איך. אויך די מייסטערס האָבן זיך אָרגאַניזירט. זיי האָבן קאָנצענטרירט די אַרבעט אין דריי פלעצער און אָנגעהויבן אַרבעטן — מיט דער הילף פון פרויען און קינדער — ביי אשר ווינער, ביי וויגדערן און ביי ראובן ליבערמאַן.

נאָך עטלעכע וואָכן סטרייקן האָט די סטרייק־קאָמיסיע גערופן אַ פאַרזאַמלונג ביי פּולראַלען אין סטאַדאָלע אויף דער קראָקעווער גאַס. מען האָט אַרומגערעדט די לאַגע און באַשלאָסן אַראָפּנעמען די רעדלעך פון די מאַשינען. מיר האָבן זיך צעטיילט צו דריי מאַן מיט רעוואָלווערן אין טאַש און אַוועק אויף די דריי פלעצער. ביי צוויי האָבן מיר טאַקע אַראָפּגענומען די רעדלעך נאָר ביי ראובן ליבערמאַן (ביי אַצ'קאָווסקין אין הויז) איז געוואָרן אַ טומל. איינער פון אונדז האָט אויסגעשאָסן אין דער לופט, אָבער דערווייל האָבן מיר באַקומען אַ ידיעה אַז פּאָליציי קומט און מיר זענען געשווינד אַנטלאָפן. ווען די פּאָליציי איז אָנגעקומען זענען מיר שוין אַלע געווען איבערגעטון און קיינער איז נישט אַרעסטירט געוואָרן. די דאָזיקע אַקציע האָט טאַקע געהאַט אַ פּעולה, די מייסטערס האָבן דערפילט אַז ס'איז שלעכט און זיי האָבן נישט מיט וואָס צו שטעפּן, האָבן זיי פאַרגעלייגט אַ בוררות אויף וועלכע מיר זענען איינגע־

די באַן־סטאַציע תחנת־הרכבת

גאַנגען. זיי האָבן דעלעגירט צו די פאַרהאַנדלונגען צוויי חשובע בעלי־בתים פון שטאָט, טוביה קאַלקאַ און לאָזער פעלמאַן און דער סטרייק איז ליקווידירט געוואָרן צו אונדזער טובה. אַלע אונדזערע פאָדערונגען זענען נאָכגעגעבן געוואָרן און מיר האָבן זיך צוריק אומגעקערט צו דער אַרבעט מיט די רעדלעך אין די הענט.

וואָכנלאַנג האָט מען אין אַלע שטיבלעך, און אין קאָפּלס בית־המדרש גערעדט וועגן סטרייק. יידן האָט געזיפצט און געקרעכצט זעענדיק ווי די „קליפּה" ר"ל האָט זיך אַריינגעכאַפּט אויך אין דעם שטילן און גאָטספאַרכטיקן ראַדאָמסק און אַז די אָרגאַניזאַטאָרן און פירער זענען דווקא באַלעבאַטישע און חסידישע קינדער מיט וועלכע טאַטע־מאַמעס האָבן אַזוי שטאָלצירט.

נישט געקוקט דערויף וואָס סטרייקן און פאַרזאַמלונגען זענען געווען פאַרבאָטן, זענען ספּאָנטאַניש אויסגעבראָכן נייע סטרייקן. עס האָבן געסטרייקט זאָקן־מאַכערס, שניידערס, שוסטער, בעקערס א"א און די אָרגאַניזיר־אַרבעט איז געפירט געווען מיטן גרעסטן ברען.

דריי אַרבעטער־פּאַרטייען האָבן זיך געשאַפן אויף דער יידישער גאַס: פּועלי־ציון, ס. ס. און „בונד". יעדע פּאַרטיי האָט געפירט אַן אינטענסיווע טעטיקייט אויפן געביט פון סאָציאַל־פּאָליטישן און קולטורעלן לעבן באַמיענדיק זיך צו געווינען וואָס מער חברים, באַקומען די העגעמאָניע אויף דער יידישער אַרבעטער־גאַס און אויך צווישן די ברייטע פאָלקסמאַסן.

דער סטרייק ביי די זאָקנמאַכערס

צוויי זאָקן־וואַרשטאַטן זענען געווען אין שטאָט, איינע פון יאָסל האַמער ביי דוד־לייב פייערמאַן אין הויז, און די צווייטע פון לאָמען יענקל אויף סטשאַלקאָווער גאַס. באַשעפטיקט אין די דערמאָנטע וואַרשטאַטן זענען געווען מייסטנס מיידלעך פון באַלעבאַטישע היימען, אַלץ גאָטספאַרכטיקע קינדער מיטן אויסנאַם פון צוויי שוין באַוווסטזיניקע אַרבעטער. דאָס זענען געווען: ליפּאַ מלמדס זון, אברהם „דער לאַנגער קאָפּ", אַן אַנאַרכיסט און יוסף־בער מלמדס טאָכטער, די שוואַרצע דבורה, אַ פּועלי־ציוניסטקע. די צוויי האָבן אָרגאַניזירט דעם סטרייק מיט וועלכן עס האָט אָנגעפירט די פּועלי־ציון־אָרגאַניזאַציע. געווען איז דאָס זייער אַ שווערער סטרייק קודם־כל צוליב דעם, וואָס דער מענטשן־מאַטעריאַל איז געווען זייער אַן אָפּגעשטאַנענער. די מיידלעך האָבן מורא געהאַט מען זאָל נישט זאָגן, אַז זיי געהערן צו די אחדות־יונגען און צווייטנס, איז יאָסל האַמער געווען שטאַרק פאַרעקשנט. „ביי מיר — האָט ער געזאָגט — וועלן זיי נישט אויספירן". מיר האָבן גערופן אַ פאַרזאַמלונג און אויסגעוויילט אַ סטרייק־קאָמיטעט פון פיר חברים: אַברהם „דער לאַנגער קאָפּ", די שוואַרצע דבורה, ראובן אקרענט און איך (די לעצטע דריי פון פּועלי־ציון). טראָץ די שוועריקייטן אויף וועלכע עס איז אויבן אָנגעוויזן געוואָרן האָבן מיר — מיט דער הילף פון דער טשענסטאָכאָווער פּוע"צ־אָרגאַניזאַציע — געוווּנען דעם סטרייק און די בעלי־בתים האָבן אָנגענומען אַלע פאָדערונגען וועלכע די אַרבעטער האָבן אַרויסגעשטעלט.

דער סטרייק פון די קעכינס

דער סטרייק פון די קעכינס האָט אַרויסגערופן אַ רעש און צערודערונג צווישן דער יידישער באַפעלקערונג, וועלכע האָט אונטער דער השפּעה פון די „אַחדות־יונגען" געזען אין זיי אַ סכנה פאַרן כשרות. אָנגעפירט מיטן סטרייק האָבן די ס.ס. דער דאָזיקער סטרייק האָט אָנגערירט דירעקט אויך דעם רבישן הויף צוליב דעם האָט דער רבי, ר' כאַסקעלע גערופן אַן אסיפה אין גרויסן בית־המדרש און מיט טרערן אין די אויגן האָט ער זיך געוואָנדן צו די פאַרזאַמלטע: „יידן, ס'ברענט אַ פייער, דאָס כשרות איז אין סכנה!" און אַלע פאַרזאַמלטע האָבן געוויינט. צו מאָרגנס האָט דער רבי געלאָזט רופן צו

זיך הערשל גליקסמאַן און הערשל קרויזע און געפּרוּווט אויף זיי משפּיע זיין צו ליקווידירן דעם סטרייק. זיי האָבן אים אָבער דערקלערט אויס טאַקטישע טעמים, אַז מיט דעם סטרייק פירט אָן נישט די ראַדאָמסקער, נאָר די טשענסטאָכאָווער אָרגאַניזאַציע און דאָס האָט געווירקט. דער סטרייק האָט געדויערט אַ חודש צייט און די קעכינס האָבן אים געוווּנען.

די פּאָליטישע טעטיקייט

די אַגיטאַציע־טעטיקייט פון די פּאַרטייען איז געפירט געוואָרן אין דריי פּונקטן: אויף די אַזוי־גערופענע אַרבעטער־„בירזשעס" און אין די גערטנער און וועלדער אַרום דער שטאָט. דאָס וואָרט „בירזשע" אין דעם פאַל מיינט נישט ווי געוויינטלעך אַן אָרט וווּ מען האַנדלט מיט וואַליוטע און ווערט־פּאַפּירן. אויף די דאָזיקע בירזשעס האָט מען „געהאַנדלט" מיט „איזמען": ציוניזם, טעריטאָריאַליזם, בונדיזם, אַנאַרכיזם, סיימיזם אדג"ל.

ווי אַזוי איז דאָס פאָרגעקומען? יעטוועדע פּאַרטיי האָט געהאַט אַ באַשטימטן טראָטואַר־אָפּשניט: דער „בונד" האָט פאַרנומען דעם טראָטואַר פון נחמיה זאַנדבערג ביז יאָסל נייקראָן; די פּוע"צ — פון דוד־לייב פייערמאַן ביז סטשאַלקאָווע גאַס; די ס.ס. פון ניימאַרקן ביז קראָקעווער גאַס. אויף די דאָזיקע ערטער האָט יעדע פּאַרטיי געבראַכט אין אַ באַשטימטן טאָג אַן עלטערן און באַוווסטזיניקן חבר, וועלכער האָט שפּאַצירט מיט נאָך צוויי חברים און אַגיטירט זיי פאַר דעם פּראָגראַם פון זיין פּאַרטיי. נישט אַלע פּאַרטייען האָבן איינגעאָרדנט זייערע שפּאַצירן אין איין טאָג. ס'האָט אויך געטראָפן, אַז עס זענען אָנגעקומען סטראַזשניקעס (פּאָליציי־לייט) אָדער קאָזאַקן און געזוכט אין די קעשענעס פון די שפּאַצירנדיקע. מיר האָבן געוווּסט פריער ווען די „געסט" וועלן קומען, אַ דאַנק אַ סטראַזשניק מיטן נאָמען דלובאָק, וועלכער האָט צוויסן געטון שטענדיק ווען עס האָט געזאָלט פאָרקומען אַזאַ אָבלאַווע. פאַרשטייט זיך, אַז אַלע שפּאַצירנדיקע זענען געווען דעמאָלט „ריין", נישט געהאַט ביי זיך קיין קאָמפּראָמיטירנדיקן מאַטעריאַל און קיינער איז נישט געוואָרן אַרעסטירט.

אַזוי האָט אויסגעזען די אָרגאַניזאַציע־טעטיקייט אויף דער בירזשע. עס האָבן אויסער דעם אויך עקזיסטירט „טשיינעס" (טיי־הייזער). די „טשיינע" פון פּוע"צ האָט זיך געפונען ביי יאָסל צינצינאַטוס, אויף דער קראָקעווער גאַס; די ס.ס.־"טשיינע" ביי חנניה לעווערקאָוויטש אין דער שול־גאַס און דער„ בונד" האָט זיך פאַרזאַמלט ביי באַנקירן אין גאָרטן אויפן נייעם וועג. יעטוועדן אָוונט נאָך דער אַרבעט זענען זיך די אַרבעטער צונויפגעקומען אין זייערע „טשיינעס" און איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן די התלהבות וואָס האָט געהערשט. דאָס לעבן האָט געשפּרודלט ווי אַ לעבעדיקער קוואַל. אין איין מאָל האָבן זיך פאַרזאַמלט אייניקע חברים און איינער פון זיי האָט פאָרגעלייענט אַ בראָשור מיטן נאָמען: „וואָס ווילן מיר פּועלי־ציון?" פון חבר אבנר, דערשינען אין פאַרלאַג „האַמער". אין אַ צווייטן ווינקל ווידער איז געזעסן מרדכי־זעליג ראָזענבלאַט און איינגעקנעלט מיט אַ גרופּע חברים אַ בלעטל קלאַסן־אינטערעסן און די נאַציאָנאַלע פראַגע פון בער באָראָכאָוו.

ס'האָט אויך געטראָפן אַז די „טשיינעס" זענען פּלוצים אַרומגערינגלט געוואָרן דורך פּאָליציי אָבער דער אויבן־דערמאָנטער דלובאַק און אַ צווייטער (וועמענס נאָמען איך דערמאָן מיך נישט), האָבן אונדז שטענדיק צוויסן געטון, אַז עס גרייט זיך אַן אָבלאַווע און דעריבער האָבן מיר קיין מאָל נישט געליטן.

עס איז געווען אָנגענומען אַז איין פּאַרטיי האָט איינגעלאַדן די צווייטע צו אַ דיסקוסיע. אַזעלכע פאַרזאַמלונגען זענען פאָרגעקומען אין די וועלדער אַרום דער שטאָט: אין באָראָווער אָדער פלאַוונער יוואַלד. אַזוי האָט למשל אַרויסגערופן דער „בונד" די ס.ס. אויף אַ דיסקוסיע און אַראָפּגעבראַכט צו דעם צוועק דעם חבר אַבראַמאָוויטש פון טשענסטאָכאָוו, וועלכער איז געווען אַ גוטער רעדנער. ס.ס. פון איר זייט, האָט געבראַכט נאָך אַ שענערן און בעסערן רעדנער, דעם אַזוי־גערופענעם „געלן אהרן" אָדער „אהרן טשענסטאָכאָווער", ווי מען האָט אים גערופן (ד"ר אהרן סינגאַלאָווסקי, שפּעטערדיקער דירעקטאָר פון „אָרט", געשטאָרבן אין יאָר 1957). אַ דיסקוסיע צווישן אַזעלכע צוויי רעדנער האָט אַרויסגערופן אַ גרויסן אינטערעס צווישן אַלע אַרבעטער אָן אונטערשיד פון פּאַרטיי.

כדי אויסצומיידן פּראָוואָקאַציעס, זענען אַוועקגעשטעלט געוואָרן פּאָסטנס פון איינער פון די פּאַרטייען און די אָנטיילנעמער האָבן געמוזט זיי איבערגעבן אַן אָנגענומענעם פּאַראָל, למשל: „טעריטאָריע" אָדער „אויטאָנאָמיע". ווער עס האָט דעם פּאַראָל נישט געוווּסט, איז פאַרהאַלטן געוואָרן דורך די פּאָסטנס ביז איבער דער פאַרזאַמלונג. די פּאָסטנס זענען געווען פונאַנדערגעשטעלט אָנהייבנדיק פון מאַגיסטראַט ביז אין וואַלד אַריין.

אָנטייל פון חברטאָרינס

דער אָנטייל פון פרויען אין די פּאַרטייען איז נישט געווען קיין קליינער. די אַקטיווסטע צווישן זיי זענען געווען: אין פּוע"צ — איטע אַראַנאָוויטש, געוועזענע פרוי פון פּיניע קאַלקאַ, געשטאָרבן יונג נאָך דער חתונה; לייטשע וואָלינסקי, די פרוי פון אברהם „דער לאַנגער קאָפּ", סאַלע סלאַוויק, יאָסקע מלמדס איניקל. אין ס.ס. זענען געווען טעטיק: חייטשע־שרה שוועטער, די פרוי פון מרדכי־זעליג ראָזענבלאַט, פרומעט מעדוויעדאָוו און אַנדערע.

די אַרבעט פון די פרויען איז באַשטאַנען אין איבערפירן רעוואָלווערן פון איין שטאָט אין די צווייטע, ברענגען פּראָקלאַמאַציעס פאַרן ערשטן מאַי און ענלעכע אַרבעטן וואָס פרויען איז געווען לייכטער אויסצופירן. אויך איז זייער אויפגאַבע באַשטאַנען אין פירן פּראָפּאַגאַנדע צווישן חסידישע טעכטער און אַרבעטערינס.

געסט אויף יום־טוב

אויב דאָס לעבן איז געווען אינטענסיוו און לעבעדיק אַ גאַנץ יאָר, איז עס נאָך אינטענסיווער און לעבעדיקער געווען אין די ימים־טובים־טעג. די סיבה דערפון איז געווען וואָס אַלע ראַדאָמסקער יונגעלייט וועלכע האָבן געאַרבעט אין אַנדערע שטעט, ווי וואַרשע, לאָדזש, טשענסטאָכאָוו א"אַ, זענען זיך אויף יום־טוב צונויפגעקומען קיין ראַדאָמסק און געבראַכט מיט זיך די לופט פון פרעמדע און גרויסע שטעט.

אַזוי איז געקומען חבר בעריש קוגעל אַן אַקטיווער און באַוווסטזיניקער חבר פון פּוע"צ; יעקב־יוסף, אַ קנאותדיקער פּועלי־ציוניסט; שמחה קאַלקאַ פון טשענסטאָכאָוו, אַן אינטעליגענטער און אַקטיווער עסעסאָוויעץ, יענקל טעפּל פאַרפעלס, אַ חבר פון „בונד" א"אַ. יעטוועדע פּאַרטיי האָט אויפגענומען אירע חברים מיט האַרץ, עס זענען איינגעאָרדנט געוואָרן קלענערע פאַרזאַמלונגען פון די גרופּעס־פאָרשטייער און די געסט האָבן איבערגעגעבן וועגן דער טעטיקייט פון דער פּאַרטיי אין דער שטאָט פון וועלכער זיי זענען געקומען און וועגן אירע נאָענטסטע אויפגאַבן. אויך זענען פאָרגעקומען דיסקוסיע־פאַרזאַמלונגען מיט זייער באַטייליקונג און פאַרוויילונגען לכבוד די געסט. מיט איין וואָרט: עס איז געווען לעבעדיק אין שטעטל. יעטוועדער אַזאַ באַזוך האָט איבערגעלאָזט אַ שטאַרקן רושם און אַקטיוויזירט די אַרבעט אין שטאָט.

„ווילדע יונגען"

אין ראַדאָמסק האָט דעמאָלט עקזיסטירט אַ גרופּע אונטערוועלט־מענטשן, „די ווילדע יונגען" האָט מען זיי גערופן. זייערע פירער האָט געהייסן כתריאל פאַלדאַק. געווען איז דאָס אַ הויכער פעסטער

בחור און שוין זיין צורה און קליידונג האָבן עדות געזאָגט וואָס פאַר אַ טיפּ דאָס איז. דאָס היטל מיט אַ פּוילישן דאַשעק האָט ער געטראָגן פאַררוקט אויף אַ זייט, באַקן־בערד ביז אין העלפט פּנים, לאַנגע פאַרדרייטע אַרויף וואָנסעס, אַן אויסדעקאָלטירטע שוואַרצע וועסט פון וועלכער עס האָט אַרויסגעשיינט אַ ווייסע פאַרלאַגע און אַ פּאַפּירענער קראַגן; אין וועסטל־טאַש איז געלעגן אַ גראָבער זייגער צוגעטשעפּעט מיט אַ ברייטער קייט, הויכע ביז צו די קניען לאַקירטע שטיוול און אַ גראָבער שטעקן אין האַנט וואָס האָט געוואָרפן אויף אַלעמען אַן אימה. אָט דער דאָזיקער פאַלדאַק איז געווען דער פירער פון די ראַדאָמסקער ווילדע יונגען. זיי האָבן, פאַרשטייט זיך, נישט געאַרבעט און זייער פאַרשווענדעריש לעבן האָבן זיי געפירט אַדאַנק „פּרעטענסיע־געלט״, ד״ה פּשוט שאַנטאַזשירט מענטשן און אויסגעפּרעסט ביי זיי געלט. אַזוי למשל איז געווען אַ ייד מיטן נאָמען מאשונסקי, וועלכער האָט געפירט אַ געהיים ברייזל (בראָנפן־פאַבריקל) אין אברהמעלע שענקערס הויז. האָט ער זיי געמוזט צאָלן חודש־געלט זיי זאָלן אים נישט מסרן. זיי האָבן אויך אָנגעטון נאָך אַנדערע מעשים, למשל, ווען עס איז געקומען אַ מיידל פון ברעזניצע דינען אַלס קעכין האָבן זיי זי פאַרבעטן אויף אַ שפּאַציר הינטער די סטאַדאָלעס און אויב זי האָט נישט מסכים געווען, איז איר נישט געווען וואָס מקנא צו זיין.

אַ מאָל איז טאַקע פאָרגעקומען אַ פאַל וואָס האָט אויפגערודערט די גאַנצע שטאָט. אויף זשאַבע גאַס האָט געוווינט אַ בעל־הבית מיטן נאָמען נח זאַבערמאַן. אַ מאָל איז ער און פרוי אַוועקגעפאָרן אויף אַ חתונה און איבערגעלאָזן די קעכין זי זאָל אַכטונג געבן אויף די דירה. ביינאַכט האָבן זיך אין דירה אַריינגעריסן פאלדאק מיט זיין חברה און אָפּגעטון מיט דער קעכין וואָס זיי האָבן געטון... ווען זאבערמאַן האָט זיך אומגעקערט פון דער חתונה, האָט אים די קעכין דערציילט וואָס מיט איר האָט פּאַסירט און די זאַך איז איבערגעגעבן געוואָרן דער פּאָליציי. די גאַנצע חברה איז גלייך אַרעסטירט געוואָרן און מען האָט זיי יעדן טאָג געפירט געשמידטע אין קייטן צום „סלעדאוואטל״ (אויספאָרשונגס־ריכטער), וועלכער האָט געוווינט אין בעריש פערשטערס הויז. אין שטעטל איז געווען לעבעדיק. חדר־ייִנגלעך זענען נאָך זיי נאָכגעלאָפן מיט פייפערייען, ווייבער האָבן אויף זיי געשפּיגן און אויסגעלאָזט צו זייערע קעפּ אַלע בייזע חלומות און ראַדאָמסק האָט געהאַט וועגן וואָס צו רעדן.

צו זייער זכות דאַרף אָבער דערמאָנט ווערן די ראָל וועלכע זיי, די „ווילדע יונגען״ האָבן דערפילט בעת דעם פּריזיוו, צוליב וואָס זיי האָבן געוווּנען די סימפּאַטיע פון דער יידישער באַפעלקערונג. זיי האָבן דעמאָלט באַוויזן גרויס גבורה. פון צייט צו צייט פלעגן קומען קיין ראַדאָמסק שקצים פון די אַרומיקע דערפער, סטאַביעצק, רייזעכאָוויץ, פאַיענטשנא, א״אַ כדי צו שטעלן זיך צום מיליטער („לאָסעוואַניעס״). איידער זיי זענען געגאַנגען צו דער מיליטער־קאָמיסיע („פּריסוסטווע״) וואָס האָט זיך געפונען אָנהויב נייער וועג, זענען זיי צוערשט אַריין אין יצחק בוגאיסקיס שענק, גוט זיך אָנגעטרונקען און שפּעטער אָנגעהויבן טשעפּען יידן. די ווילדע יונגען האָבן זיי אָבער אַזוי צעהרגעט, אַז מען האָט זיי פּשוט געמוזט פירן צו דער קאָמיסיע, ווייל אַליין זענען זיי שוין נישט בכוח געווען צו גיין.

דער ערשטער צוזאַמענשטויס מיט די „ווילדע יונגען״

איין מאָל בעת אַ פאַרזאַמלונג פון פּוע״צ אין גינטערס גאָרטן האָבן מיר פּלוצים דערהערט געשרייען: „נידער מיט די אַחדות־יונגען, זאָל לעבן דער קייזער!״ און גלייך נאָכדעם האָבן זיך אַריינגעריסן די „ווילדע יונגען״, מיט גראָבע שטעקנס אין די הענט און געוואָרפן זיך אויף די פאַרזאַמלטע. מיר האָבן זיי נישט געשוויגן און פון ביידע זייטן זענען געווען פאַרוווּנדעטע.

דעם זעלביקן טאָג האָבן זיך פאַרזאַמלט פאָרשטייער פון אַלע דריי פּאַרטייען און אַרויסגעטראָגן אַ טויט־אורטייל קעגן זייער פירער, כתריאל פאלדאק. דער אורטייל איז אָבער נישט אויסגעפירט געוואָרן, ווייל פאָלדאַק האָט באַלד געבעטן אַנטשולדיקונג און זיין חברה האָבן דערקלערט, אַז זיי וועלן גלייך פאַרלאָזן ראַדאָמסק. אייניקע פון זיי זענען טאַקע אַוועק נאָך אַמעריקע און אַנדערע זענען געוואָרן גוטע חברים, טעטיקע אין דער „באָיאָווער״ סעקציע (קאַמפּס־סעקציע) אַזוי איז ליקווידירט געוואָרן די אונטערוועלט־גרופּע וואָס האָט שאַנטאַזשירט די ראַדאָמסקער יידישע באַפעלקערונג און באַזונדערס די רעוואָלוציאָנערע אַרבעטער־באַוועגונג.

די „באָיאָווע״ סעקציע

יעטוועדע פּאַרטיי האָט געהאַט אַ קאַמפּס־סעקציע וואָס האָט געהאַט די אויפגאַבע אויסצופירן טעראָריסטישע אַקציעס. אין דער פּועלי־ציוניסטישע סעקציע זענען געווען אַקטיוו: הערשל ראדאל, חיים בוידעמס, משה־וואָלף קאזאל און אַנדערע. אויך דער בונד האָט געהאַט אַזאַ סעקציע. אין שפּיץ פון דער עסעסישער סעקציע זענען געשטאַנען שלמה דינער, יאָסל קוציק, דער רויטער נתן און אַנדערע.

מיטן אָנטייל פון פּ.פּ.ס. איז איין מאָל אויסגעפירט געוואָרן דורך די פּועלי־ציוניסטישע „באָיאָווצעס״ אַן איבערפאַל אויף דער „קאַזנאַטשעיסטווא״ (מלוכה־קאַסע) וואָס האָט זיך געפונען אין חיים־דוד זאַנדבערגס הויז אויף סטשאַלקאָווע גאַס. ס׳איז דעמאָלט פאַרכאַפּט געוואָרן אַ שפּאָרע סומע געלט פאַר וועלכן עס זענען איינגעקויפט געוואָרן רעוואָלווערן און קינזשאַלן. אַ צווייטער פאַל איז געווען, ווען צוויי פּראָוואָקאַטאָרן זענען דערהרגעט געוואָרן דורך אַ גרופּע אין וועלכער עס האָט זיך באַטייליקט יאָסל קוציק.

אין ראַדאָמסק האָט זיך דעמאָלט געלאָזט פילן אַ פּאָגראָם־שטימונג און אַלע יידישע פּאַרטייען האָבן זיך פאַראייניקט כדי צו שטעלן אַ ווידערשטאַנד. צו דעם צוועק איז אָרגאַניזירט געוואָרן אַ געלט־זאַמלונג צווישן דער פאַרמעגלעכער יידישער באַפעלקערונג. אויס מורא, האָבן אַלע געגעבן, בלויז אייניקע, ווי למשל, כאַסקעל ראַבינאָוויטש („דער טויבער כאסקל״), האָבן זיך אָפּגעזאָגט ביישטייערן פאַר דעם פאָנד. אַזוי ווי ער האָט געהאַט אַ שניט־קראָם אין מאַרק, האָט מען באַגאָסן די סחורה מיט נאַפט. ביי אבא שוואַרץ און ביי ניימאַרקן, וועלכע האָבן אויך נישט געוואָלט זיך באַשטייערן, זענען אויסגעהאַקט געוואָרן די שויבן.

אין די יאָרן 1905 און 1906 האָט די רעוואָלוציאָנערע אַרבעטער־באַוועגונג דערגרייכט איר העכסטע מדרגה און די אַרבעטער־פּאַרטייען האָבן געהאַט אַן אַבסאָלוטע העגעמאָניע איבערן געזעלשאַפטלעכן לעבן אין שטאָט. זייער אָנזען איז אַזוי ווייט דערגאַנגען, אַז בעת אַ קאָנפליקט צווישן מאַן און ווייב זענען די צדדים געגאַנגען נישט צום רב נאָר צו דער פּאַרטיי. אַלע אַרבעטער זענען געווען אָרגאַניזירט אין פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען און אויסגעקעמפט זיך בעסערע אַרבעטס־ און לוין־באַדינגונגען.

די אָרגאַניזאַטאָרן און אָנפירער פון דער דאָזיקער רעוואָלוציע אויף דער יידישער גאַס אין שטילן און גאָטספאָרכטיקן ראַדאָמסק, זענען געווען די תפארת־בחורים, וועלכע האָבן אָנגעהויבן זייער טעטיקייט אינעם קליינעם בוידעם־שטיבעלע ביי מענדעלע ליפשיץ אין מאַרק. ווער זענען זיי געווען? פון פּוע״צ: מרדכי־זעליג ראָזענבלאַט, יענקל חנוכה־לעכטלס, בעריש קוגלס, סראָלקע האמער און אַנדערע; פון ס.ס. שמחה קאלקא, הערשל קרויזע, הערשל גליקסמאַן, יידל באָרנשטיין, מלך גראָסמאַן, הערשל עפּשטיין, יאָסל קוציק, דער רויטער נתן און נאָך אַנדערע. פון „בונד״ די ברידער טאַנסקי, אַברהם שאול מאירס, אַלע בארדא, זקן שרייבער, פינטשע ראַבינאָוויטש און שמעון מעדוויעדאוו.

אין 1907 הויבט זיך שוין אָן צו פילן די שטאַרקע האַנט פון דער צאַריסטישער מאַכט. מיט דער הילף פון די באַקאַנטע פּראָוואָקאַטאָרן, אזעף אין רוסלאַנד און נח"ל אין לאָדזש ווערן אַרעסטירט די פּאַרטיי־פירער. אין לאָדזש איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַ תליה נישט ווייט פונעם גרויסן יידישן טעאַטער, דעם א.ג. זאַמבערגס טעאַטער, (אויף דער קאָנסטאַנטינער גאַס). אויך אין דער וואַרשעווער ציטאַדעל איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַ תליה און גענעראַל סקאַלאָן אין וואַרשע און דעם גענעראַל קאַזניאַקאָוו אין לאָדזש געלינגט צו ברעכן די אַרבעטער־באַוועגונגען און אָפּשטויסן זייער אָנגריף.

דער ערשטער וואָס איז געהאָנגען געוואָרן איז געווען אַ ראַ־דאָמסקער מיטן נאָמען דוד יחיאל קרויזע (מיין טאַטנס אַ ברודער), אַן אַקטיווער חבר פון „בונד".* ווען זיינע ברידער האָבן זיך ביי אים געבעטן ער זאָל זיך ווענדן נאָך אַ באַגנעדיקונג צום קייסער האָט ער שטאָלץ געענטפערט, אַז ער וועט נישט בעטן ביים רוסישן דעספּאָט, ער זאָל אים שענקן דאָס לעבן און איז מוטיק געגאַנגען צו דער תליה.

אין 1908 איז שוין די רוסישע רעוואָלוציע געווען באַזיגט. די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג איז געצווונגען געווען צוריקציען זיך פון־נעם העראָישן קאַמף אויף די באַריקאַדן און אויסבאַהאַלטן זיך צוריק אין די וועלדער און קעלערס. אויך אין ראַדאָמסק איז געוואָרן שטיל, חברים זענען זיך צעפאָרן אין אַלע עקן וועלט און די אָרטיקע בעלי־בתים האָבן געזונגען אַ לידל:

הער נאר איטשע־בער
קום נאר דא אהער
כ'וועל דיך עפעס זאגן
וועסט א הנאה האבן:

מ'האט שוין אויסגעהרגעט
אלע סטרייקערס
מ'וועט שוין מעגן ארבעטן
ביז צוועלף אזייגער!

די שטילע צייט

אַ טיפן תהו ובוהו האָט איבערגעלאָזן נאָך זיך די רעוואָלוציע אין אַלגעמיין און באַזונדערס צווישן די יידישע אַרבעטער. דאָס פּאָליטישע לעבן איז כמעט ווי אָפּגעווישט געוואָרן פון דער אויבער־פלאַך און אויך אינעם ווירטשאַפטלעכן לעבן איז אַריינגעטרעטן אַ קריזיס וואָס עס האָט פאַרשטאַרקט דעם עמיגראַציע־שטראָם באַזונ־דערס פון אַרבעטער.

אין דער לאַגע האָט אָנגעהויבן אַן אַקטיווע טעטיקייט די טערי־טאָריאַליסטישע פּאַרטיי וועלכע האָט פּראָפּאַגאַנדירט דעם געדאַנק צו עמיגרירן קיין גאַלוועסטאַן **. אונטער דער אָנפירונג פון פּראָפעסאָר מאַנדעלשטאַט פון קיעוו זענען אָרגאַניזירט געוואָרן קאָמיטעטן כדי צו רעאַליזירן דעם דאָזיקן געדאַנק. אויך אין ראַדאָמסק איז אַנטשטאַ־נען אַזאַ קאָמיטעט.

בעת עס איז פאָרגעקומען אין לאָדזש אַ קאָנפערענץ פון דער באַוועגונג, האָבן מיר — הערשל עפּשטיין און איך וואָס האָבן זיך גראָד געפונען אין לאָדזש — באַקומען אַ בריוו, אַז מיר זאָלן רעפּרע־זענטירן אויף דער קאָנפערענץ ראַדאָמסק. בעת דער דערעפענונג פון דער קאָנפערענץ האָבן די בונדיסטן אויפגעהויבן אַ גרויסן טומל כדי צו שטערן, אָבער דעמאָלט האָט זיך באַוויזן דער געלער אהרן, אָדער אהרן טשענסטאכאווער (ד"ר סינגאלאווסקי) און אים איז געלונגען צו באַהערשן די לאַגע.

נאָך דער קאָנפערענץ האָט זיך אָנגעהויבן אַ טעטיקייט אין אַלע שטעט און אויך אין ראַדאָמסק, אָבער זי האָט ליידער נישט לאַנג געדויערט, ווייל מען האָט אָנגעהויבן אויסצונוצן די לעגאַלע שילד פאַר פּאָליטישער אַרבעט. מעגלעך אַז עס איז געווען אויך דערביי די האַנט פון ספּעציעלע דעלעגירטע פּראָוואַקאַטאָרן. דער סוף אָבער איז געווען, אַז די דאָזיקע קאָמיטעטן זענען דערקלערט געוואָרן אַלס אומלעגאַלע און זייער טעטיקייט איז אָפּגעשטעלט געוואָרן.

דערמיט האָט זיך אויך אין ראַדאָמסק איינגעשטילט דאָס פּאָליטי־שע און געזעלשאַפטלעכע לעבן.

„סוווי דאָ סוועגאָ"

אין 1912 זענען פאָרגעקומען וואַלן צו דער פערטער רוסישער דומע. די פּוילישע נאַציאָנאַל־דעמאָקראַטישע פּאַרטיי (ען־דע) האָט אַרויסגעשטעלט אַלס קאַנדידאַט איינעם פון די געפערלעכסטע אַנטיסעמיטן, ראמאן דמאָווסקי, און פאַרלאַנגט פון די יידן זיי זאָלן פאַר אים שטימען. די פּ.פּ.ס. האָט אַרויסגעשטעלט אַ קאַנדידאַט מיטן נאָמען יאגיעללא, וועלכער איז מיט דער הילף פון די יידישע שטימען אויסגעוויילט געוואָרן.

דער אויסגאַנג פון די וואַלן האָט אַזוי אויפגעבראַכט די ענדע־קעס־נאַראָדאָוצעס, אַז זיי האָבן דערקלערט די יידן ווי פאַררעטער פון פּוילישן פאָלק און גערופן צו באָיקאָטירן זיי. די אינטענסיווע אַגיטאַציע צווישן דער דאָרפישער און שטאָטישער באַפעלקערונג אונטער דער לאָזונג „סוווי דאָ סוועגאָ" האָט געשלאָגן טיפע וואָרצ־לען. די פּאָליאַקן האָבן אָנגעהויבן גרינדן ספּעציעלע געזעלשאַפטן פאַר איינקויפן פּראָדוקטן פון די פּויערים, געעפנט ספּעציעלע קראָמען און וואַרשטאַטן, די גלחים האָבן געפּריידיקט מען זאָל אויסמיידן יידישע סוחרים און בעלי־מלאכות, שטיצן די אייגענע, און די דאָזיקע אַקציע האָט געהאַט אַ פּעולה. די דאָרפס־באַפעלקע־רונג האָט אויפגעהערט צו קויפן ביי יידישע סוחרים און אויסגעמיטן יידישע בעלי־מלאכה.

דעמאָלט איז אויך פאָרגעקומען דער באַרימטער עלילת־דם פּראָצעס קעגן בייליסן, וועלכער האָט אַרויסגערופן אַ פּאַניק־שטימונג און אַ נידערגעשלאָגנקייט אויף דער יידישער גאַס וואָס עס האָט געבראַכט צו אַ בהלהדיקער עמיגראַציע. עס האָבן עמיגרירט סוחרים, בעלי־מלאכה און אַרבעטער.

אויף וויפיל די שווערע לאַגע האָט זיך געלאָזט פילן אין די גרויסע שטעט האָט זי זיך נאָך פיל מער געלאָזט פילן אין די קליינע שטעטלעך און שטעט און צווישן זיי אויך אין ראַדאָמסק. דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן וואָס האָט זיך אַזוי שיין אָנגעהויבן אַנט־וויקלען איז אָפּגעשטאָרבן, דער „הזמיר" האָט זיך פאַרמאַכט צוליב מאַנגל אין געלט און טויער און שטיל איז געוואָרן אויף דער יידישער גאַס. עס האָבן זיך שוין מער נישט געהערט די יידישע אַרבעטער־און נאַציאָנאַלע לידער: דער „פאַראָם", „שיר הזורע" וואָס האָבן געהילכט אַמאָל ווי חנניה לעווקאָוויטש אויף דער שול־גאַס. אַ בית־עלמין־שטילקייט האָט באַהערשט די שטאָט און נאָר געציילטע פון יעטווע־דער פּאַרטיי זענען געבליבן און אויך זיי האָבן נישט געפירט קיין שום טעטיקייט. דער מצב האָט אָנגעהאַלטן ביז צום אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

---

* ד. י. קרויזע איז געווען אַ וועבער־אַרבעטער אין לאָדזש, אַ מיט־גליד פון דעם אָרטיקן „בונד"; אויפגעהאָנגען דעם 16טן אויגוסט 1905 אין וואַרשעווער ציטאַדעל; 20 יאָר אַלט.

** גאַלוועסטאַן, אַ פּאָרט־שטאָט אין טעקסאַס, פאַראייניקטע שטאַטן. די גאַלוועסטאָן־באַוועגונג (אַנטשטאַנען אין 1907) איז איניצירט און פינאַנ־סירט געוואָרן דורכן באַרימטן נדבן י. שיף און איר אויפגאַבע איז געווען צו לענקן די יידישע עמיגראַציע דורכן דערמאָנטן פּאָרט אין די דרום און דרום־מזרחדיקע שטאַטן. די באַוועגונג איז געווען טעטיק ביז צום אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה און במשך פון די זיבן יאָר (1907—1914) איבערגעפירט בס"ה אַרום צען טויזנט עמיגראַנטן.

אַ גאַסט אין שטעטל

אינעם יאָר 1914 האָט זיך אומגעקערט פון ארץ־ישראל קיין ראַדאָמסק דער חבר איטשע גראַסמאַן (אַן אייניקל פון הינדע ישראל־יענקלס פון דער שולגאַס). אַן אַקטיווער חבר פון דער פועלי־ציון באַוועגונג. אַהיימקומענדיק האָט ער געטראָפן זיין שטאָט פאַרזונקען אין אַ לעטאַרגישן שלאָף אָן יעטוועדן סימן פון וואָס פאַראַ ס'איז פּאָליטישער אָדער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט.

איינמאָל אַ שבת ווען איך האָב אים געטראָפן פאַר דער שול האָט ער מיך פאַרבעטן מאַכן מיט אים אַ שפּאַציר אויפן נייעם וועג. „וואָס שלאָפט איר?" — האָט ער זיך צו מיר געווענדעט — „ס'איז דאָך אויסגעוואָקסן אַ יוגנט וואָס פאַרברענגט די צייט אויף טאַנצן און שפּילן אין קאָרטן". אַזוי האָט ער ווייטער צו מיר גערעדט און צום סוף מיר פאָרגעלייגט אָנהויבן אַ טעטיקייט אין שטאָט, ווייל ער איז געקומען מיט ספּעציעלע אויפגאַבעס פון פּאַלעסטינע. מיין סקעפּטישער ענטפער האָט אים נישט באַפרידיקט. נאָך אַ געוויסער צייט האָבן מיר זיך ווידער געטראָפן און דאָס מאָל האָט ער מיך באַגעגנט מיט אַן ענטוזיאַסטישן אויסרוף: „איך האָב זיי געפּאַקט!" אויף מיין פראַגע וועמען ער האָט געפּאַקט, האָט ער מיר דערציילט. אַז ער האָט זיך באַקענט מיט אַ געוויסן יענקל אַראַנאָוויטש, וועלכער האָט צוגעקליבן צו זיך נאָך עטלעכע יוגנטלעכע און זיי פאַרזאַמלען זיך יעטוועדן שבת נאָכמיטאָג אין אַ קליין שטיבל איבער זיין פאָטערס קראָם ביי דער משוגענער סאַלטשע אין הויז אין נייעם מאַרק. דאָרט איז געווען אַ לאַנגע רייע קראָמען און איבער זיי האָט זיך געצויגן אַ לאַנגער קאָרידאָר מיט קליינע שטיבלעך. אין איינעם פון זיי איז געלעגן דער משוגענער שמואל די טלוסטעס וואָס האָט שטענדיק געזונגען און געטומלט, אַזוי אַז דאָס אָרט איז געווען זייער געפּאַסט פאַר געהיימע פאַרזאַמלונגען.

די קליינע גרופּע יוגנטלעכע האָט זיך צוביסלעך פאַרגרעסערט און חבר גראַסמאַן האָט געהאַלטן פאַר זיי אַ ציקל רעפעראַטן אויף דער טעמע: „וואָס קומט פאָר אין פּאַלעסטינע?"

צו יענער צייט האָט זיך אויך אָנגעשלאָסן דוד גאָלד ז"ל, וועלכער האָט אָנגעהויבן לערנען העברעאיש און געהאַלטן אַ רייע פאָרטראַגן איבער אחד העם, און אַזוי האָט זיך צוביסלעך אָנגעהויבן אַ טעטיקייט. דאָס שטיבל האָט געהאַט זיינע מעלות, אָבער פון דער צווייטער זייט האָבן די משוגענע שטיק פון שמואל משוגענעם שטאַרק געשטערט און די גרופּע איז געווען געצוווּנגען איבערצוטראָגן זיך אין אַ צווייט שטיבל אויף דעם טשענסטאָכאָווער געסל איבער אהרן־וואָלפס סאָדע־וואַסער־פאַבריקל. עס איז דאָרט אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַ ספר תורה און די טעטיקייט האָט זיך געפירט ביזן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

ראַדאָמסקאָ

ד"ר י. קאָרנפעלד

(אַ קליינע געאָגראַפישע באַלויכטונג)

אונדזער היימשטאָט האָט געהייסן, בשעת די מערסטע טייל לאַנדסלייט האָבן פון דאָרט עמיגרירט, נאָוואָראַדאָמסק. אַדמיניסטראַטיוו האָט זי געהערט צו דער פּיעטרקאָווער גובערניע אין רוסיש־פּוילן. נאָך דער וועלט־מלחמה האָט די ווידער־אויפגעלעבטע פּוילישע מלוכה געענדערט דעם נאָמען פון אונדזער שטאָט אויף ראַדאָמסקאָ, און צוגעטיילט זי צו דער לאָדזשער וואָיעוואָדסטווע.

✶

די שטאָט האָט דאַן פאַרנומען אַ שטח פון 900 העקטאַר לאַנד (לויט דעם ווי מען רעכנט פלאַכקייט אין אַמעריקע, הייסט דאָס כמעט 3 מיט אַ האַלב סקווער מייל). דערפון פאַרנעמט דער צענטער פון דער שטאָט — 140 העקטאַר; גאָרטנס — 50 העקטאַר; וואַסער־פלאַכן — 30 העקטאַר; פעלדער, וואָס מען באַאַקערט — 390 העקטאַר.

✶

די לעצטע סטאַטיסטישע ציפערן וואָס מיר פאַרמאָגן זענען פון ערשטן יולי 1935. דעמאָלט האָט ראַדאָמסקאָ געהאַט 24,434 איינוווינער, דערפון 12,063 מענער און 12,371 פרויען. איבערשוס (אָדער עודף) איז בכן געווען 308.

✶

לויט דער רעליגיע האָבן געוווינט אין אונדזער שטאָט: 58 פּראָצענט קאַטאָליקן, אָנדערטהאַלבן פּראָצענט פּראַוואָסלאַווע; אַ האַלב־פּראָצענט פּראָטעסטאַנטן און 40 פּראָצענט יידן. אַן ערך צען טויזנט יידישע נפשות האָבן דאַן געוווינט אין ראַדאָמסקאָ.

✶

באַמערקונג פון דער רעדאַקציע: — די דאָזיקע באַלויכטונג איז פון „נאָוואָראַדאָמסקער אַלמאַנאַך", אַרויסגעגעבן אין אַמעריקע (1939). אין דעם אַלמאַנאַך ווערט אונדזער שטאָט גערופן סיי נאָוואָ־ראַדאָמסק, סיי ראַדאָמסק, סיי ראַדאָמסקאָ.

חלק שני

צווייטער טייל

רזין דרזין...

דער סוד פון חסידות...

חלק שני / צווייטער טייל

התוכן - אינהאלט

השושלת הראדומסקאית

צבי־מאיר רבינוביץ

ה„תפארת שלמה" – רבי שלמה הכהן רבינוביץ

א· ימי הנעורים

רבי שלמה הכהן רבינוביץ מראדומסק נולד בשנת תקס"ג (1803),[1] לאביו רבי דוב צבי הכהן ולאמו מרת פרומט, בעיירה וולושצ׳ובה (Włoszczowa) בסביבת ראדומסק. אביו היה מגזע רבנים גדולי תורה, בנו של ר׳ אריה ליב הכהן אב"ד בשדה־חדש (Nowe-Pole),[2] בן הרב ר׳ אלעזר אב"ד בוודיסלאב (Wodzisław).[3] רבי דוב צבי לא שימש ברבנות, כי אם עסק במסחר. הוא היה ידוע בפשטותו ויראתו, מחסידיו של ה„חוזה" רבי יעקב הורביץ מלובלין ור׳ יעקב יצחק „היהודי מפשיסחה". הילד שלמה, שנקרא, על שם אבי זקנו הגאון רבי שלמה מפינטשוב, מחבר הספרים „בית שלמה" ו„יקהל שלמה",[4] הצטיין כבר בשחר ילדותו בכשרונות גדולים ובחן מיוחד. הוא הפליא את כל רואיו בהופעתו החיצונית ובפיקחותו הגדולה. קיבל חינוך תורני־חסידי מובהק והיה לומד בישיבה המקומית בוולושצ׳ובה אצל הרבנים ר׳ אריה לייב[5] והרב ר׳ ראובן אב"ד בז׳אבנא וולושצ׳ובה.[6] כבר בימי ילדותו משך אליו את תשומת לבם של צדיקי פולין הגדולים. החסידים מספרים שעל החתונה החסידית המפורסמת בז׳רנובצי, המקום שנתאספו אלפי חסידים לראות את פני ה„חוזה" מלובלין ו„היהודי הקדוש", בא גם ר׳ דוב צבי עם בנו שלמה בן התשע. ביום השבת באו כל הילדים לברך את החוזה בברכת „שבת שלום". כשראה ה„חוזה" את הילד שלמה שאלהו: בן מי הוא? וכשאמרו לו, כי הוא בנו של ר׳ דוב צבי, קרא אליו את אביו ואמר לו שישים עין על בנו כי ל„אילן גדול" יצמח ברבות הימים. גם ה„יהודי הקדוש" בהיותו בוולושצ׳ובה שמעו שר בערב שבת „שיר השירים" בניגון יפה ונעים ונשקו על מצחו באמרו עליו: „שיר השירים אשר לשלמה". כשגדל ר׳ שלמה אמר: נשיקה זו על המצח בוערת בי עד היום.[7] גם הצדיק „אוהב ישראל" רבי דוד מלילוב, שדרכו היה לטפל בילדי ישראל מדי עברו בקהילות פולין, קרא לו מבין חבורת ילדים, נתן לו סוכריה ואמר לו: „לאבי זקנך, רבי שלמה מפינטשוב, חסרה רק „מקוה" (= סמל החסידות); אתה תתקן את הדבר!"[8]

כשגדל הילד שלמה שלחוהו הוריו לישיבה הגדולה בפייטרקוב. ראש־הישיבה הרב ר׳ אברהם צבי בר׳ אליעזר (תקל"ז—תקע"ט) מחבר הספר שאלות ותשובות „ברית אברהם" נחשב לאחד מגאוני דורו. כל העירות מסביבת פייטרקוב־ראדומסק פנו אליו בשאלות שונות בעניני איסור והיתר ודיני תורה. תחילה היה רב בעיר פילץ ובשנת תקס"ב נתקבל לרב ור"מ בפייטרקוב, שנעשתה על־ידו מרכז תורני. ר׳ אברהם צבי עמד בקשרי מכתבים ושאלות ותשובות עם הגאונים ר׳ יעקב מליסא (בעל „חוות דעת") ור׳ עקיבא איגר מפוזנא. רבנים מאשכנז ומפולניה פנו אליו בשאלות מסובכות. אולם ביחוד פנו אליו מהסביבה הקרובה, מהעירות צ׳נסטוחוב, זאריק, ווידיסלב, שדה חדש, פשרוב, פשדבורז, פינטשוב, קשונז ועוד. דרך הלימוד שלו היתה רחוקה מפלפול. בתשובה אחת שכתב לר׳ אריה ליב הכהן אב"ד בשדה־חדש, זקנו של רבי שלמה מראדומסק, הוא מתאר את דרך לימודו בישיבה: „מעודי אין דרכי לבנות יסוד על־דרך האחרונים שחוברו אחרי מגיני ה„שולחן־ערוך" ומה גם לעיין בדבריהם ולפלפל בהם, ודרכי בקודש לשים עיוני בדברי הש"ס והפוסקים הראשונים אשר מפיהם אנו חיים".[9]

בדרשותיו בפייטרקוב היה רבי אברהם צבי מסתמך מלבד על יסודות האגדה גם על ספרי הפילוסופיה של ימי הבינים, וה„מורה נבוכים" לרמב"ם היה חביב עליו מאד.[10] בישיבת פייטרקוב נתפרסם הבחור שלמה לעילוי. ראש הישיבה קרבהו מאד וגם התלמיד מזכיר את רבו בהערצה גדולה ומביא ממנו חידושי תורה ששמע ממנו בימי ילדותו.[11] הבחור שלמה חיבר בימי למדו בישיבת פייטרקוב חידושי־תורה על מסכות הש"ס. עניני „חזקה" ועוד. חלק מחידושים אלה נדפס בזמן האחרון.[12] בפייטרקוב למד גם אצל אחד מרבני המקום רבי דוד חריף, מחבר הספר „בית דוד" על מסכת גיטין;[13] זמן מה למד אצל ר׳ משה אהרן אב"ד בקוטנא.[14] בישיבות פולין נשבה אז רוח החסידות, וגם הבחור שלמה נספח לתנועה זו, שדיברה ללב בני־הנעורים, בדברי נועם ורגשי אהבה ושירה. רבו המובהק רבי אברהם צבי מפייטרקוב היה ידוע למתנגד והוא גם רצה להשפיע בכיוון זה על תלמידו, אבל שני רבותיו האחרונים ר׳ משה אהרן מקוטנא ור׳ דוד חריף, היו מתלמידיו של „היהודי הקדוש" מפשיסחה, הצדיק שריכז מסביביו את כל אברכי פולין הלמדנים. גם הרב מוולשצ׳בה ר׳ ראובן מז׳אבנא היה מתלמידיו המובהקים של ה„חוזה" מלובלין וידידו הנאמן של רבי דוב צבי מוולושצ׳ובה. כל אלה השפיעו על הבחור שלמה שהתחיל עוד בימי נעוריו להתקרב לחסידות וללימודי הקבלה.

---

[1] לפי המסורת היה בן ששים ושלוש במותו בשנת תרכ"ו (1866); אולם לדעת אחרים היה בן ששים ושש במותו ולפי זה נולד בשנת תק"ס (1800) (עי׳ „נפלאות הת"ש", עמ׳ 16).

[2] עי׳ בהקדמה לס׳ „תפארת שלמה" על־התורה על שלשלת יחוסו: תשובה לר׳ אריה ליב נמצאת בשו"ת „ברית אברהם" לר׳ אברהם צבי הירש מפיוטרקוב (דיהרנפורט תקע"ט) או"ח סי׳ י"ט. ר׳ אריה לייב היה חתן הגאון ר׳ שלמה מפינטשוב.

[3] נזכר בשו"ת „כתר כהונה" לר׳ יצחק אברהם הכהן (זולקווא תקס"ה) סי׳ י"ח ובשו"ת „שמן רוקח" לר׳ אלעזר מפילץ (נובידבור תקמ"ח) סי׳ י"א. האחרון כותב עליו: „הרב הגאון המפורסם מו"ה אלעזר כץ אב"ד בק"ק וואדיסלב" עי׳ „אהל שלמה" עמ׳ ל"ח; פ.ז. גליקסמן „עיר לסק וחכמיה" (לודז תרפ"ו, פ.ז.) עמ׳ י"ב.

[4] ר׳ שלמה מפינטשוב, נכד ר׳ נתן שפירא בעל „מגלה עמוקות" היה מגדולי רבני זמנו. חיבר ספר „יקהל שלמה" (ליבורנו 1786) על פרשיות התורה וס׳ „בית שלמה" על כל הש"ס — שנשאר בכת"י. רק חלק אחד על מס׳ יבמות כתובות וקדושין, נדפס בזמן האחרון בשם „בית שלמה" (פייטרקוב תרפ"ז), ע"י א"א הרב יצחק מרדכי הכהן רבינוביץ בצרוף מבוא והערות; קטעים חדשים מכת"י דרשות „בית שלמה" נדפסו בירושלים (תרפ"ו) ע"י הרב יהושע נחום רבינוביץ. ר׳ שלמה היה סופר של ועד ד׳ ארצות גליל קראקוב. הוא חתם על מכתב ההגנה לכבודו של ר׳ יהונתן אייבשיץ בשם ועד הגליל, ור׳ יונתן אייבשיץ בהספדו, כתב עליו: „הרב המאור הגדול שהיה מרבני קדמאה בעלי תורה ויראה" (יערות דבש, לובלין תרנ"ו, חלק ב׳) וע׳ „אהל שלמה", עמ׳ ל"ט.

[5] „אהל שלמה" עמ׳ לד.

[6] עי׳ „עטרת שלמה" עמ׳ צ"א והובאו ד"ת משמו ב„תפארת שלמה" על המועדים רמזי שבועות בד"ה יום אחד.

[7] „אהל שלמה" עמ׳ ז׳; „עטרת שלמה" עמ׳ פב, נפ׳ הת"ש, עמ׳ 3.

[8] אהרן מרכוס „חסידיזמוס" עמ׳ 363.

[9] שו"ת „ברית אברהם" סי׳ כד, שאר החומר הביוגרפי על ר׳ אברהם צבי לקחתי מהקדמה והספר „ברית אברהם".

[10] עי׳ בהקדמה לשו"ת „ברית אברהם".

[11] בחידושיו למס׳ כתובות „עטרת תפארת", שנדפסו בסוף הספר „בית שלמה" (פיוטרקוב תרפ"ז) על מס׳ כתובות־קידושין עמ׳ יג: „שמעתי מאדמו"ר הרב הגאון המפורסם רבן של כל בני הגולה מו"ה צבי הירש האבד"ק פייטרקוב".

[12] עיין „אהל שלמה" עמ׳ ו׳.

[13] אהל שלמה" עמ׳ לז.

[14] „אהל שלמה" עמ׳ ו.

על ימי לימודו בישיבת פייטרקוב מספרת האגדה החסידית סיפור פלאים. אחרי שהתעמק פעם בלימוד התורה בלילה, ניגש הבחור שלמה לחלון בית־המדרש הפונה לבית־הקברות, כשהוא שקוע במחשבות ובהתלהבות. והנה נפלה עליו אימה גדולה. פחד המוות, בית־המועד לכל חי. וכדי להפיג את פחדו לקח את השופר ותקע תקיעות אחדות. אולם מה גדלה השתוממותו כאשר לקול תקיעת השופר של הבחור — הצדיק לעתיד — קמו כל המתים מקבריהם ולבושי לבנים הקיפו את בית־המדרש, באמרם: הנה שופרו של משיח!.. בפי העם בסביבת ראדומסק־פייטרקוב, נמסרה אגדת־פלאים זו מאב לבן, על תקיעת שופרו של רבי שלמה העלולה לחולל פלאות, להחיות מתים ולקרב את ימות המשיח..[15]

בעצת רבה של וולושצ׳ובה ר׳ ראובן הנזכר, נשא רבי שלמה לאשה את גיטלה בת החסיד ר׳ שמואל. הרבנית גיטלה, אשת נעוריו הנאמנה היתה מפורסמת כצדקת. היא עמדה לימין בעלה במשך כל ימי חייו. עזרה לו בימי הרעה וזכתה לראות בשנות גדולתו כשרבבות חסידים מכל קצות פולין נהרו לראדומסק. היא היתה צמה במשך רוב שנותיה בכל יום שני וחמישי. מיד אחרי חתונתה פתחה לה חנות אריגים ועסקה במסחר והיתה נושאת ונותנת באמונה, כדי להוסיף לפרנסת בני הבית, מכיוון שהמשכורת המצומצמת שבעלה השתכר לא הספיקה לכלכל את בני ביתה. כך נהגה עד לימי זיקנתה. התפרנסה מיגיע כפה ולא רצתה ליהנות ממתנות חנם וגם מהענקות מאת בניה.[16]

ב׳ ממעינות החסידות

אחרי חתונתו כשהיה רבי שלמה סמוך על שולחן חותנו, התמסר כולו ללימוד התורה והקבלה. היה עוסק בלילות בכתבי האר״י ונתפרסם כאברך גדול בתורה וביראת שמים. בימים ההם נספח גם לתנועת החסידות שהלכה וגדלה. אחרי פטירת ה„חוזה״, רבי יעקב יצחק הורביץ מלובלין, נתפלגה החסידות לשני זרמים. בראש זרם אחד עמד תחילה ה„יהודי הקדוש״ ר׳ יעקב יצחק מפשיסחה. אחרי מותו מילא את מקומו רבי שמחה־בונם מפשיסחה. זרם זה התנגד לדרך החסידות העממית, מיסודו של ה„חוזה״ מלובלין ור׳ אלימלך מליז׳נסק. צדיקי פשיסחה ריכזו מסביב להם את למדני פולין ויסדו חסידות עיונית מסוג חב״ד שברוסיה הלבנה. הם התנגדו למופתים, לירידה היתרה להמון העם ולהערצה מופלגת של הצדיק. חסידות פשיסחה הטיפה ללימוד התורה, להדגשת היסוד השכלי והעיוני, ללימוד הפילו־סופיה של ימי הבינים ולהתעמקות בספרי מהר״ל מפראג. הם דאגו בעיקר לטיפוח הצרכים הרוחניים של החסידים, במקום הטיפול בצרכיהם הגשמיים. הצדיק נעשה מורה דרך לחסידים, שתפקידו לעורר את חסידיו להתרוממות רוחנית, לענוה עילאה ונגד קיום מעשים כמצות אנשים מלומדה.[17]

בראש הזרם העממי עמד הצדיק רבי מאיר הלוי מאפטא. לפי מסורת החסידים, כיבד החוזה מלובלין, בשבת פרשת פינחס שלפני פטירתו את תלמידו רבי מאיר הלוי בעליה לספר־תורה, ובמקום לקרוא רק עד שלישי, אמר לקרוא לפניו עד אמצע „חמישי״. וכשהגיע לפסוקים „יפקוד ה׳ אלהי הרוחות לכל בשר איש על העדה, אשר יצא לפניהם ואשר יבוא לפניהם ואשר יוציאם ואשר יביאם, ולא תהיה עדת ה׳ כצאן אשר אין להם רועה״ — סמך אותו לממלא מקומו.[18] רבי מאיר מאפטא היה מתלמידיו של הגאון רבי יצחק אברהם מפינטשוב, מחבר הספר שאלות ותשובות „כתר כהונה״[19] ר׳ מאיר היה רב בסטובניץ ולבסוף באפטא — אחת הקהילות העתיקות בפולין

---

[15] עי׳ „נפלאות ת״ש״ עמ׳ 11; מ. פיינקינד „גוטע יודען אין פוילן״ עמ׳ 94.

[16] „אהל שלמה״ עמ׳ ז.

[17] עי׳ צ. מ. רבינוביץ „רבי יעקב יצחק מפשיסחה״ (פיוטרקוב תרצ״ב) עמ׳ סב—עט; רבי שמחה בונם מפשיסחה (ירושלים תש״ה) עמ׳ 30—25.

[18] חסידיזמוס״ עמ׳ 164.

הפנימית, שנעשתה מרכז לחסידות.[20]

ר׳ מאיר״ל אפטר, כפי שנקרא בחיבה, נהג חסידות עממית כרבו החוזה מלובלין. לדעתו, מתפקידו של הצדיק „לבקש רחמים על ישראל והוא מניח עניניו והצטרכותו, והצטרכות אנשי ביתו, כדי להתפלל תמיד בעד כלל ישראל״.[21] אין לו לצדיק לטפס „בגבה מרומים״ ולהתעסק רק עם בני עליה. להיפך „על הצדיק לדבק את עצמו עם אותן הנפשות, אשר עדיין אינן מטוהרות כראוי לנקותם ולטהרם״.[22] בכלל על הצדיק „להשפיע על ישראל השפעות טובות וכל משאלותם, כל מה שצריכים לפי הזמן וזה פירוש הפסוק: „ושפטו את העם בכל־עת״. „לפי העת והזמן כן ישפטו ההלכה״.[23] משום זה התעניין רבי מאיר בצרכיהם של החסידים, יעץ עצות כלכליות ודאג למלא את מחסוריהם על־ידי השתדלות, תפלות ועצות כדרכם של הצדיקים הראשונים. אופיינית „תפילתו״ של ר׳ מאיר, שנדפסה בראש ספרו „אור לשמים״. תפילה זו מכילה את כל יסודות החסידות ודרכיה. רבי שלמה הכהן היה נוהג לאמרה בכל יום לפני התפילה בכוונה ובהת־להבות. הנה קטעים ממנה: „רבון העולמים... עזרני להיות במידת ההכנעה, ושפלות רוח (תהיה) דבוקה בלבי וברעיוני בכל עת ובכל רגע, ותהיה יראתך על פני לבלתי אחטא... ואהבתך תבער בקרבי בכל עת ומחכמתך תאציל עלי להיות נגד עיני גדולתך וגבורתך... ולא ארדוף אחרי הכבוד וגדולה ועושר, כי אם תכסוף נפשי לעשות רצונך הישר בעיניך ואהיה מוכן בכל רגע למסור נפשי, רוחי וגופי ומאורי על קדושת שמך... ולא תעלה קנאת אדם עלי ולא קנאתי על אחרים... והורני דרך חקיך לעבדך בלב נבר וזך ובשמחה וברוח נמוכה ובאהבת עמך ישראל, ויתקדש שמך על ידי ועל־ידי זרעי וזרע זרעי עד סוף כל הדורות״.

רבי מאיר היה מפורסם בניגוניו הערבים ותפלתו הנעימה לפני העמוד בצרוף מקהלה. כל המנגנים והחזנים המפורסמים היו באים לשמוע את זמרתו, וביניהם המנגן הידוע יונטל מלובלין שהיה שר את ניגוני רבי מאיר. וניגוניו נודעים בכל חצרות הצדיקים בפולין.[24]

ר׳ שלמה הכהן נעשה מחסידיו הנלהבים של ר׳ מאיר מאפטא, והיה נוסע אליו לעתים קרובות להתבונן בתפלתו ובהתנהגותו ולשמוע אל זמרתו וניגוניו. רבי שלמה נסע גם לפשיסחה, לרבי שמחה בונם, וכפי המסורת החסידית, כשהושיט לו את ידו בשעת נתינת „שלום״, אמר רבי שמחה בונם בהיותו כבר סגי נהור: „לאברך הזה ישנה חכמת שלמה״. דברי השבח האלה לא השפיעו על רבי שלמה. דרכה של חסידות פשיסחה לא מצאה חן בעיניו והוא נסע משם לאפטא. רבי שמחה בונם ותלמידיו הצטערו מאד, שאברך חשוב כמוהו עזב את בית פשיסחה.[25]

האגדה החסידית עטרה את הליכתו של רבי שלמה מראדומסק לאפטא בזר אגדות. הוא היה הולך ברגל מוולושצ׳ובה לפשדבורז. משם ללופושנה ומשם לכפר רדלין. בכל מקום שבא נתקדש המקום שהתפלל בו. בכפר רדלין נעשה הבית בית־כנסת לכל יהודי הסביבה, וסיפרו שבאותו בית לא שלטה שריפה עד היום הזה.[26] כמו כן מספרת האגדה שפעם אחת בלכתו ברגל לאפטא בימות החורף המושלגים, נחלש מאד ונכנס לתוך יער להינפש מעט, אבל הוא לא יכל לקום

---

[19] עי׳ ח. ד. פרידברג „כתר כהונה״ (דרוהוביץ תרנ״ה). ר׳ יצחק אברהם היה נכד ר׳ שבתי כהן בעל „שפתי כהן״ ומגדולי הגאונים בדורו. בצוואתו הוא משתבח בתלמידו ר׳ מאיר מאפטא ומבקש שיתפלל בעדו.

[20] עי׳ הרב י. א. קמלהאר „דור דעה״ (בילגוריי, תרצ״ו) עמ׳ רכ״ז

[21] ר״מ מאפטא „אור לשמים״ (לובלין תרס״ט), פ׳ ויקרא.

[22] שם פ׳ קדושים.

[23] שם משפטים בחוקותי.

[24] מ. פיינקינד „גוטע יודען אין פוילען״ (ווארשע 1936) עמ׳ 314, 315; מ. ש. גשורי. „לקורות הניגון החסידי״ בקובץ „אזכרה״ (ירושלים תרצ״ו) ח״ג עמ׳ תעו.

[25] „נפלאות הת״ש״ עמ׳ 35.

[26] שם עמ׳ 36.

וחולשתו התגברה עד שהתעלף וכמעט שהשלג כסהו. אולם מן השמים ריחמו על צדיק הדור. פתאום עברה עגלה ובה ישב אכר פולני שהעיר אותו מהתעלפותו והושיבו בעגלה והוליכו עד לעיר אפטא. כשהגיעו לפני האכסניא, שאל רבי שלמה את האכר, על מחיר הנסיעה. האכר ענהו: ששה זהובים. רבי שלמה נכנס לאכסניא לפרוט את כספו ולשלם לאכר את דמי הנסיעה. אולם כשחזר, לא נראה אכר ולא עגלה, לא ברחוב זה ולא בכל העיר ולא עוד אלא שאף אחד לא ראה עגלה בצאתה ובבואה. ומקובל בין החסידים שזה היה גילוי אליהו.[27] ר' מאיר מאפטא כיבד מאד את ר' שלמה והוקירו. פעם — מספרים החסידים — כיבדו ב„שולחן" השבת בזמר „כל מקדש". ובמשך זמן הנגינה ישב ר' מאיר „בדבקות והתלהבות" והקשיב לקול הנגינה הקדושה של תלמידו. ר' מאיר אמר אח"כ, כי „שם הוי"ה מרחף על קצה לשונו של ר' שלמה מראדומסק".[28]

בין רבותיו האחרים בחסידות נמנה גם רבי פישל מסטריקוב (תק"ג—תקפ"ה). הוא היה בנו של ר' יוסף לוי החסיד מביאלוצירקוב, מגדולי תלמידיו של ר' יעקב יוסף מפולנאה. בגלל הפרעות של ההיידמקים בהנהגת גונטא (תמוז 1768), ברח ר' יוסף לוי מאוקראינא לבז'זין שבפולניה. בנו ר' פישל עוד הספיק בארץ מולדתו להכיר את המגיד ר' דוב בר ממזריטש, ובפולניה המשיך לעסוק בחסידות אצל ר' אלימלך מליזנסק ור' ישראל המגיד מקוזניץ. ר' פישלי נתפרסם בפולין לאחד מגדולי הצדיקים. הצטיין בקדושה וטהרה ובאהבת ישראל. רבי שלמה הכהן מספר עליו: „כמו שידענו מאדמו"ר הצדיק האלקי ר' פישלי מסטריקעוו זי"ע, שמעולם לא יכול להאמין ששום אחד מישראל יחטא ויעבור על איזו עבירה וכל מה שהגידו לו, לא האמין, ואמר ששום איש מישראל לא יחטא, וזה מגודל קדושתו ודביקותו בהשי"ת אוהב עמו ישראל".[29] סיפרו עליו החסידים שלא הכיר בצורת מטבע. את ה„מטבעות האדומות" — חילק לעניים והסתפק במשכורתו הדלה שהוקצבה לו כרב העיר.[30] בין תלמידיו היו ר' שמחה בונם מפשיסחה, ר' חנוך מאלכסנדר ועוד.[31]

רבו השלישי בחסידות היה רבי ישעיה ולטפרייד — „שמחת עולם" (מת תקצ"א) מפשדבורז. הוא היה יליד לאַסק ובימי נעוריו עבר לפשדבורז. שם התרועע עם ר' יעקב יצחק מפשיסחה „היהודי הקדוש". שניהם למדו בישיבת ליסא אצל הגאון ר' דוד טעבלי ובמשך הזמן נעשו מפורסמים כצדיקים. השפיעו עליהם הצדיק ר' דוד מלילוב לקרבם לחסידות אל החוזה רבי יעקב יצחק הורביץ מלובלין. ר' ישעיה נתקבל לרב בעיר ואם בישראל פשדבורז, שהיתה מפורסמת בלמדניה ובבית־הכנסת העתיק שלה. אחרי מות ה„חוזה" בשנת תקע"ה נעשה לרבי של חסידים. רבי שלמה היה מתלמידיו המובהקים ובהערצה הביא דברי תורה ממנו בספרו „תפארת שלמה".[32]

רבו הרביעי בחסידות היה רבי דוב בר מרדושיץ (מת תר"ג). הוא היה רב בפשדבורז, מגדולי תלמידיו של ה„חוזה" מלובלין ונתפרסם כצדיק עממי. נהרו אליו אלפים שראו בו „בעל מופת" וקראו לו „בעל־שם שני".[33] ר' שלמה מראדומסק נסע אליו לרדושיץ, אם כי התאונן לפניו על התקרבותו היתרה להמון העם, במקום ללמד תורה וחסידות לאברכים הצמאים לדבר ד'.[34]

ר' שלמה נתפרסם בעולם החסידות כאחד גדול וקדוש, אולם מצבו החמרי היה דחוק מאד. בתקופה קצרה היה מלמד בכפר ואשתו הרבנית גיטלה עסקה במסחר, אבל כשגדלה המשפחה, גדלה גם המצוקה ורבי שלמה חזר לאכסניא שלו, לשלשלת הרבנות שהיה קשור אליה מדורי־דורות, ונתקבל לרב ואב"ד בעיר ראַדומסק.

ג׳ רבי שלמה הכהן כצדיק בראדומסק

אחרי עלות רבי שלמה על כסא הרבנות בראדומסק, המשיך לעסוק בתורה ועבודה ונתפרסם כצדיק וקדוש. ביחוד עשתה רושם גדול תפלתו שהיתה בהתלהבות גדולה. כשהיה רבי שלמה הכהן מתפלל בבוקר בבית המדרש, היו מתאספים מקרוב ומרחוק לשמוע את תפלתו „החוצבת להבות אש". אנשי ראדומסק מספרים: כשהיה מקבל עליו עול מלכות שמים בקריאת שמע וכשהגיע ל„אחד" נשמע קולו בכל העיר. תפלתו נתפרסמה גם בגלל קולו הנעים והערב, וכשהיה מתפלל לפני התיבה ומשמיע קולו בנגינה — הוקסמו כל השומעים.

רושם גדול עשתה התנהגותו במשך כל ימי חייו להיות ער כל הלילה ולעסוק בתורה. בדרך כלל היה קובע מקום לתורתו בבית המדרש, במשך כל ימי השבוע, ורק ביום השבת הלך לביתו ואכל בביתו. כל העוברים והשבים בראדומסק ידעו שישנו מקום אחד בעיר, שקול התורה אינו פוסק בו בכל הלילה — זהו בית המדרש בעיר. מעיד עליו בנו רבי צבי מאיר „כבוד אאמו"ר זל"הה... צעק מאוד על האנשים — חדשים מקרוב באו שהנהיגו להיות נעורים (ערים) דוקא עד אחר חצות, שעה אחת או שתים, ואחר־כך הם הולכים לישון, ואמר בשם מגידי אמת, איך שהרב הקדוש איש האלקים מו"ה אלימלך בעה"מ ספר נועם אלימלך, שמנהגו היה לישון עד לערך חצות... ואחר חצות לקום... ולעסוק בתורה".[35] רבי שלמה היה נוהג, איפוא, להיות ער כמעט כל הלילה מחצות ואילך.[36] ולעתים קרובות באו אליו מקרוב ומרחוק בחצות הלילה, לשוחח בדברי תורה ולשמוע את דברי חכמתו. טעמים שונים היו לו להתנהגותו זו. לבנו הנזכר אמר, כי הוא מושפע

[35] שער הגלגולים, קונטרס „אמרי דעת" (פרעמשלא תרל"ה) דף מה.
[36] „אהל שלמה", עמ' כה.

חותמת האבד"ק ר' שלמה הכהן ראבינאָוויץ

[27] שם עמ' 37; אהל שלמה" עמ' נב.
[28] „נפלאות הת"ש" עמ' 34; אהל שלמה עמ' ס.
[29] תפארת שלמה על המועדים, פרקי אבות דף קנא.
[30] עי' „אהל שלמה" עמ' ח'; מ. פיינקינד „גוטע יודען אין פוילען" עמ' 130.
[31] מ. פיינקינד, שם.
[32] על ר' ישעי' מפשדבורז עי' פ. ז. גליקסמן „עיר לסק וחכמיה" עמ' יא; מ. פיינקינד „גוטע יודען אין פוילען" עמ' 270; „עטרת שלמה" עמ' 7; א. מרכוס „חסידיזמוס" עמ' 290; ד"ת הובאו בספר „תפארת שלמה" עה"ת לפ' וירא, תולדות וארא, ועל המועדים בדף כט.
[33] עי' „עטרת שלמה" עמ' כב.
[34] „חסידיזמוס" עמ' 301.

מר׳ חיים בן־עטר בעל „אור החיים" „שלא עבר עליו חצות לילה בשינה, אפילו לילי תמוז, מלקום ולספוד כאשה אלמנה על חורבן בית אלהינו בבכי גדול, ולהשלים הלילה בתלמוד".[37]

בספר „תפארת שלמה" מוקדשים מאמרים רבים לענין זה של „תיקון חצות" ולימוד בלילה. הלילה מוכשר ביחוד, לפי רמזי הקבלה לתפילה וללימוד. זוהי שעתה של רחל אמנו המלמדת זכות על בניה. לדעתו „השכינה הקדושה נקראת רחל, וכל ישעה וחפצה תמיד להביא דברי הצדיקים, שהם צאן קדשים לפני השי"ת, וזה הפירוש „בערב היא באה ובבקר היא שבה" (אסתר ב, יד), כי בכל לילה ולילה היא מביאה לפני השי"ת ב"ה כל פעולות הצדיקים, שעשו ביום ההוא להתפאר בהם: חזי במאי ברא אתינא לקמך, וזה עיקר היחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה".[38] וזה דרכם של הצדיקים לנהוג כיעקב אבינו, ש„י"ד שנה ששמש בבית עבר לא שכב בלילה שעסק בתורה... וכן מצינו אצל דוד המלך ע"ה, שלא עבר עליו חצות לילה בשינה וכמו כן בכל הצדיקים... כי ע"י שהצדיקים עוסקים בתורה בלילה, על ידי כך מפילים את כוח הסטרא אחרא ומכניעים אותם, לבל יהא להם שליטה... לטמא בני אדם חלילה".[39] אולם המטרה העיקרית היא התפלה לגאולת ישראל והקמת השכינה מעפרה, „להיות דואג על חורבן ביהמ"ק, ולהיות עומד ומצפה על הגאולה במהרה בימינו, ואז יהיה שמו ית׳ מהולל ומפואר, כמו שכתוב: גדול ה׳ ומהולל מאד בעיר אלהינו — הר קדשו. כי עיקר רוממות הבורא ב"ה כאשר תבנה ירושלים וארמון על משפטו ישב. לכן צריך כל אדם לקום ולעמוד בחצות לילה, כמ"ש קומי רוני בלילה לראש האשמורת".[40] טעם נוסף היה להימנות בין הצדיקים נוטרי הברית המתרחקים מכל טומאה בלילה, הנקראים „העומדים בבית ה׳ בלילות — שעומדים על משמרתם בלילות להיות נשמרים".[41]

מצבו החמרי הורע במשך השנים הראשונות לשהותו בראדומסק. המשפחה גדלה ומנתה כשש נפשות, והמשכורת הזעומה שהוקצבה לו, מטעם קהילת ראדומסק לא הספיקה לפרנסתו. הרבנית גיטה׳לה פתחה לה, איפוא, חנות של אריגים ועסקה במסחר, כפי שהותנה בפירוש בכתב הרבנות, ש„יהיה רשות לאשת הרב שליט"א, לישא וליתן בתוך עירנו כרצונה". רבי שלמה ישב, איפוא, כל היום בבית־המדרש, אכל ולן שם, דן דיני תורה וחתך את עניני העיר. לבית־המדרש בראדומסק באו העוברים והשבים ופירסמו את שמע „הרב הפיקח מראדומסק" בכל הסביבה. מזמן לזמן הופיעה הרבנית גיטה׳לה בבית־המדרש והביאה לבעלה קצת אוכל להשיב את נפשו. אולם טרדותיה הרבות במסחר ומשכורת הקהלה גם יחד — לא הספיקו לפרנסה ברווח. המשפחה גרה בשני חדרים קטנים, ובקושי רב יכלו למלא את צרכי המשפחה בהנעלה ובהלבשה. כי נקי כפים היה רבי שלמה הכהן ולא רצה ליהנות מבני־אדם. מסורת במשפחה, שפעם ביקשוהו אנשי פשדבורז לדון „דין תורה" בסכסוך שפרץ בעיר, ואחרי שהוציא את פסק הדין לשביעת רצונם רצו לשלם לו דמי „בוררות". רבי שלמה לא רצה לקבל בשום אופן. התחכמו, איפוא, בעלי הדינים בפשדבורז ושמו את הכסף בלי ידיעתו בכיס מעילו, לפני נסיעתו לראדומסק. הרבנית גיטה׳לה מצאה את ה„מציאה" בכיס וקנתה נעלים עבור הבת רחל׳ה הקטנה. כשבא ר׳ שלמה הביתה ראה את בתו רחל נועלת נעלים חדשות. שאל למקור ההוצאה והרבנית סיפרה לו על הכסף שמצאה בכיסי מעילו. רבי שלמה נזף בה על המעשה, באמרו: „גם בלי נעלים יהיה לה בעל תלמיד חכם!". בעלה של רחל׳ה היה הלמדן ר׳ ליפמן — מגדולי חסידי קוצק, ורחל׳ה עצמה האריכה ימים בשיבה טובה.[42]

למרות ענותנו הגדולה לא רצה ליהנות מחסידים שונים, שהכירו בצדקתו וקדושתו, ודרשו בעצותיו. רבו ר׳ דוב בר מרדושיץ שלח אליו הרבה פעמים חולים — לברכם בברכת כהן,[43] אבל ר׳ שלמה לא רצה לקבל אותם וליהנות מהם ולא רצה לעשות את חסידותו „קרדום לחפור בה".

ד. הנסיעה לקוזמיר והפרידה מר׳ משה מלילוב

בינתים נשתנה המצב בחסידות בפולין בכלל ובסביבת ראדומסק בפרט. פולין החסידית נמצאה אז בעיקר תחת השפעת ר׳ מנדיל מקוצק. צדיק זה ריכז סביבו אלפי למדנים, בעלי מחשבה. הצטיין בלמדנותו, בחריפותו ובעיקר בדרישותיו הקיצוניות לטהרת המדות והמחשבה. הוא לא ידע פשרה. ר׳ מנדיל דרש מחסידיו כניעה גמורה לדרישות האמת. לשועת החסידים המתאוננים על חוסר פרנסה, על גזרות כלכליות ועניני העולם הזה בכלל, לא הטה אוזן. ר׳ מנדיל גירש מפניו את כל „בעלי הבתים" — החסידים העניים והעשירים, המטופלים בבנים ובבנות, הזקוקים ל„חיי ומזוני". ידועה האמרה: „אני אסתפק במאתיים חסידים שיעלו על הגג ויקראו: אין עוד מלבדו!". סיפור אופייני לחסידות קוצק שמעתי מאחד מזקני החסידים: פעם בא לקוצק יהודי עני, מטופל בבת בוגרת הזקוקה לנדוניא כדי להשיאה ובביתו — אין פרוטה לפורטה. עמד לו אותו היהודי, בצעד ובעלבון צורב, לפני הרבי מקוצק ומספר לו על עניו ומצוקתו. אולם ר׳ מנדיל התנפל עליו בקולות ובצעקות: „מה עוד אתה רוצה ממני? שאשיא את בנותיך? לשם זה באת אלי? לך מכאן!" היהודי נבהל מצעקותיו של רבו והתחיל להסוג אחורנית, אולם רבי מנדיל לא הסתפק בזה והמשיך לרוץ אחריו ולגרשו בחירופים וצעקות. באמצע הצעקות ניגש ר׳ מרדכי יוסף מאיזביצא, עצר את רבי מנדיל ודיבר אליו רכות: „רבנו, כך מדברים ליהודי „צר ומצוק" המתמוגג מיסורים וצער? זוהי אהבת ישראל?" — רבי מנדיל נרתע קצת והשיב מיד: „ידבר אלי כרוזן — ואענה לו — כמלך; אולם הוא מדבר אלי כקבצן ואני מתיחס אליו כמו לקבצן!" מובן, שתשובתו של הקוצקאי מבריקה ונאה כאחד, אבל אין בה מהתנחמין ליסורי היהודי, ומכל־שכן שתשובה כזאת לא היתה מקובלת על החסידים העממיים והצדיקים מבית ליז׳נסק וה„חוזה" מלובלין, ש„אהבת ישראל" היתה ראש מאווייהם.

לדעת ר׳ אלימלך מליזנסק, רבן של כל חסידי פולין וגליציא תפקידם של הצדיקים „להשיא יתומים ויתומות ואלמנות, ולהתיר אסורים ולפדות השבויים, ולרפאות החולים ולנחם אבלים ולגמול חסדים עם כל האנשים, ולהכניס אורחים ולקבל את כל אדם בסבר פנים יפות, ולרחם על אביונים ולהצטער תמיד בצרות ישראל".[44]

תלמידו ר׳ יעקב יצחק מלובלין הצהיר: „לקבל כל אדם בסבר פנים יפות לשאת טרחו, ולסבול עולו בנחת רוח, וזה בכלל גמילות חסד, לשמוע סיפורו, אפילו דברים יתרים (מיותרים).[45] משום זה קרבו הצדיקים העממיים את כל החסידים. לא הבדילו בין למדנים ומרקיעי שחקים לבין אנשים פשוטים. לכל יהודי מעלה משלו. זוהי גם דעתו של רבי שלמה הכהן ש„בזמן הזה אינו במציאות שיהיו כל ישראל מלאים בתורה ומצוות כמו התנאים והאמוראים, ומה יעשו אזובי קיר, שאחד יש לו הבנה ללמוד, אך אין בידו לקיים המצוות בצדקה וגמילות חסדים. ואחד יש בידו לקיים מצות צדקה ואין לו פנאי ללמוד, או שאין לו הבנה כלל ללמוד כמו שאנו רואים כמה בני אדם שאין ביכלתם להבין שום דברי תורה, ואחד שאין בידו יכולת ללמוד

37 „ספר הגלגולים" שם.
39 תפא"ש עה"ת ויצא תולדות בד"ה וישכב.
39 תפא"ש עה"ת תולדות בד"ה וישכב.
40 תפא"ש ז׳ רמזי פסח בד"ה ויהי באשמורת עמ׳ 246.
41 תפא"ש עה"ת חי׳ שרה כ: בד"ה הנה אנכי.

42 „אהל שלמה" עמ׳ לה.
43 מפי השמועה.
44 „אגרת הקודש" בסוף ספר „נועם אלימלך" (וורשה תרס"ב) עמ׳ 170.
45 „זאת זכרון" עמ׳ 3 (לובלין 1923).

ולא לתת צדקה... ומה נעשה בבני אדם כאלה? — על זה באה המשנה הזאת... כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא... ישראל קנין אחד היינו: אפילו לא יהיה בידו (תורה) רק אהבת ישראל לבדו כמ״ש הלל לגר „ואהבת לרעך כמוך... ואידך זיל גמור, בזה יש לו גם־כן קנין באחדותו ית״ש...[46]

במשך תקופה קצרה, הלכו לעולמם האריות שבחבורה, מתלמידי „החוזה" מלובלין ורבי שמחה־בונם מפשיסחה. שמשו של ר׳ שלמה הכהן מתחילה לעלות. שמעו הולך ומתפרסם בין צדיקי פולין וחסידיה. בשנת תר״ג (1843) מת ר׳ דוב בר מראדושיץ, והרבה מחסידיו נסעו לראדומסק וקיבלו עליהם את מרותו של רבי שלמה. תחלה לא רצה לקבל את עטרת האדמורות וגירש את החסידים מעל פניו, אולם אלה לא נתנו לו מנוחה ולפעמים נעתר לבקשותיהם וקיבל „פתקאות". במנהג הזה לגרש את החסידים החזיק עד ימיו האחרונים, ולפעמים נעל את חדרו למשך שבועות אחדים. החסידים ישבו לעשרות ולמאות בבית־המדרש וחכו לשעת כושר כשהרב מראדומסק יתרצה להם. בשעת רצון קיבל בסבר פנים יפות ובאהבה את קהל חסידיו. היה דורש בשבח החסידות של ר׳ אלימלך מליזנסק וה„חוזה" מלובלין ומברך את חסידיו, כשהוא פורש את כפיו כמו בברכת כהנים. עד מהרה נתפרסם כ„פועל ישועות" ונהרו אליו מקרוב ומרחוק.

בשנת תר״ח (1848) מת הצדיק ר׳ יצחק מווארקי, מתלמידי רש״ב מפשיסחה, המפורסם ב„אהבת ישראל". הרבה מחסידי ווארקי באו לר׳ שלמה מראדומסק. ביניהם ר׳ אליהו מפודשווירק, בעל אחוזה וחסיד מפורסם. בבואו אליו הביע את צערו על פטירת רבו מווארקי. ענה לו ר׳ שלמה מראדומסק „טובה תפלת ,מי שברך׳ חיה, מתפלת ,אל מלא רחמים׳ מתה".[47] גם חסידי קוצק באים בהחבא לשאול בעצתו של ר׳ שלמה וליהנות מחכמתו. דרכה של קוצק גבוהה מאד. ר׳ מנדיל נסגר בחדרו לשנים רבות והחסידים זקוקים לרבי ומנהיג. לראדומסק באו גם מקרובי הרבי מקוצק. וכשסיפר פעם חסיד אחד לרבי מנדיל מקוצק על ה„רבי החדש" בראדומסק ענה רבי מנדיל: „ר׳ שלמה ראדומסקר יש לו לב בוער לאבינו שבשמים!".[48]

ביחוד נוספו חסידים רבים לרבי שלמה מראדומסק, אחרי עליתו לארץ של האדמו״ר רבי משה מלילוב בשנת תרי״א (1851). ר׳ משה היה בנו של הצדיק ר׳ דוד מלילוב. המפורסם באהבת ישראל ותמימות. אבות לבנים סיפרו על אישיותו העטופה הוד מיסתורין, על אהבתו הגדולה לישראל, על חיבתו לילדים קטנים ולבעלי חיים. הוא היה אהוב ונערץ גם על־ידי הנוצרים שבסביבה. תורת חסד על לשונו ואהבת כל נברא בצלם. לדעת ר׳ דוד אין במציאות כלל יהודי רע, ואם נמצא יהודי שמעשיו רעים הרי זה בגלל השפעת „הגויים" שבו, של הסביבה הגויית.[49] איך תאמרו עלי שאני צדיק הדור — אמר פעם — אם אני מרגיש עדיין בי אהבה לבני ולזרעי יותר מאשר לשאר בני ישראל.[50] כשהתאונן לפניו בנו, רבי משה מלילוב, בהיותו עוסק במסחר, שיהודי פתח חנות סמוך לחנותו ומתחרה בו, השתומם רבי דוד על דבריו ושאלוהו: האם אין לך בני שמחה מזה, שגם שכנך מתפרנס בכבוד?[51] רבי דוד היה לבוש בגדים פשוטים וחגור חגורת תבן על מתניו וחי חיי צער. לא לחנם באר פעם את המאמר: „עתיד הקב״ה לעשות מחול לצדיקים" (תענית ל״א), שלעתיד יבקש ה׳ כביכול, מהצדיקים שימחלו לו (מחול — מחילה) על היסורים, העניות והדחקות שסבלו בעולם הזה.[52] רבי דוד היה מסובב והולך בעירות פולין, מבקר ב„חדרים", דורש בשלום ילדי ישראל ומחלק להם ממתקים וכסף.

בנו ר׳ משה מלילוב נולד בשנת תקל״ח (1778) ונתחנך על ברכי אביו בחוג חסידי ה„חוזה" מלובלין. ר׳ משה היה חתנו של ה„יהודי הקדוש" ר׳ יעקב יצחק מפשיסחה, ונתקבל לרב בפשדבורז אחרי מות רבו ר׳ ישעיה מפשדבורז (תקצ״א — 1831).[53] אחרי מות ר׳ דוד מלילוב נסעו חסידים רבים להסתופף בצלו של ר׳ משה. הוא הלך בדרכי אביו ונודע בתמימותו ובצדקתו. צדיקי פולין כבדוהו מאד. ר׳ ישראל מרוזין אמר עליו לפני נסיעתו לארץ ישראל: „אין פולין לאור הנר" (בבלי שבת יב, א) — חסידי פולין אינם יודעים להעריך את הנר — את המאור שבאישיותו של ר׳ משה.[54] לימי זקנתו החליט ר׳ משה להתישב בארץ. אשתו הרבנית רבקה התנגדה להחלטתו. אבל ר׳ משה לא רצה לסור מהחלטתו ויחד עם בניו עלה ארצה. בכל מקום שעבר חלקו לו כבוד. בכל עיירות פולין עשתה נסיעתו רושם רב ועוררה געגועים נרדמים לארץ הקודש. לבבית ביותר היתה הפרידה שנערכה בראדומסק בביתו של ר׳ שלמה הכהן. ר׳ משה מלילוב ציוה לחסידיו לקבל עליהם את ר׳ שלמה כצדיק וביקש מר׳ שלמה שיברכו בברכת כהן לפני נסיעתו לארץ.[55] החסידים נפרדו מרבם הותיק, במעמד הרבי החדש בראדומסק, מתוך דמעות צער. ר׳ שלמה תמך ברבי משה מלילוב ובניו ושלח סכומים ניכרים לטובת עניים כולל פולין־ווארשא.[56]

והנה למרות שמאות חסידים התחילו נוהרים אליו לשמוע דברי תורתו, והכתירוהו לרבם, הרי רבי שלמה בעצמו לא היה מרוצה מזה, „תלו בי את הפעמון" — היה אומר — „נגד רצוני". מזמן לזמן היה נסגר בחדרו, לא קיבל פני איש, והיה מגרש את חסידיו מעל פניו, בנזיפות וב„קללות" — שנתפרשו על־ידי החסידים כברכות, ולפעמים היה עוזב את קהל חסידיו ונוסע בעצמו לצדיקים אחרים, וכך נהג עד ימיו האחרונים. הרי הנסיעה לצדיק הדור היא אחד מיסודות תורתו, ורבי שלמה היה נאה דורש ונאה מקיים. זוהי לדעתו הכנה לקבלת פני המשיח במהרה בימינו. כי „ידוע גודל מעלת הצדיקים וכל הנלוים אליהם ומסתופפים בצילם, ומכתתים רגליהם לקבל פניהם, אשר מעת בא הבעש״ט לעולם וגלה הדבר להפיץ ענן אורו על פני תבל. כי מקודם הזמן הזה, היו צדיקים בדור העוסקים בתורה ובעבודה

[46] תפא״ש עה״ת בראשית א׳ ע״א בד״ה וג״ל.

[47] שמעתי מנכדו ר׳ אברהם פישמן.

[48] „נפלאות הת״ש" עמ׳ 29.

[49] „שיח שרפי קודש" ח״א אות עז.

[50] „תפארת שלמה" על המועדים (בנדין תר״ע) דף ק״ב.

[51] עי׳ צ. מ. רבינוביץ „רבי יעקב יצחק מפשיסחה" (פיטרקוב תרצ״ב׳. עמ׳ טו—כד.

[52] יהודה יפת במאמרו „רבי חיים ראקטאר" ב„מאמענט" תרצ״א.

[53] פ. ז. גליקסמן „עיר לסק והכמיה" (לודז תרפ״ו) עמ׳ יב.

[54] עי׳ א. מרכוס „החסידות" (ת״א תשי״ד) עמ׳ 130.

[55] „אהל שלמה" עמ׳ יג.

[56] על נסיעת ר׳ משה מלילוב לא״י מסופרת האגדה דלהלן: ר׳ משה נסע דרך גאלאץ, וכשעגנה האניה ליד החוף, ירד משמשו הנאמן ר׳ ליפא משטשעקאטשין מן האניה ולא חזר עוד. אחרי שהפליגה האניה מהחוף, הצטער ר׳ משה ובליל שבת לפני הקידוש, התעקש ואמר: לא אקדש עד שיחזור משמשי הנאמן! מיד נתחוללה סערה גדולה ובעוד ר׳ משה מחזיק את כוס הקידוש בידו והנה המשמש ר׳ ליפא הופיע. האגדה מוסיפה שר׳ ליפא נלקח בשבי, אבל השבאי אמר: אני מוכרח לשחררו, זקן יהודי עומד על גבי ואינו נותן לי מנוחה. אגדה זו שימשה, כנראה, יסוד לספרו של ש. י. עגנון „בלבב ימים". חנניה, גבור הסיפור שנעלם וחזר והופיע — הוא גלגולו של ר׳ ליפא משטשעקאטשין.

אחרי חג הסוכות הגיעו העולים לחוף עכו ונסעו משם לצפת ולטבריה, אבל מגמת פניו של ר׳ משה היתה ירושלים... כשאעמוד לפני הכותל המערבי — אמר ר׳ משה — ארים כשופר קולי על הגלות הארוכה והגאולה המאחרת לבוא. אולם כשבא לירושלים והתכונן ללכת אל הכותל המערבי, חלה ואחרי ששהה בארץ ע״ד יום, כמספר שנות חייו, נפטר בי״ג בטבת הרי״א. קברו נמצא על־יד קבר זכריה הנביא. אחרי מותו התרכזו חסידי פולין מסביב לבנו ר׳ אלעזר מנחם. בעיר העתיקה בירושלים נבנה בית מדרש. „אהל משה" על שם ר׳ משה מלילוב. צאצאי ר׳ משה מלילוב — ממשפחת בידרמן לקחו חלק בבנין ירושלים והשפעתם גדלה על חסידי פולין בארץ ובחוץ־לארץ, ביצירת מרכז לחסידות פולין בירושלים. עי׳ מ. פיינקינד „גוטע יידען און פוילען" (ווארשע 1936) עמ׳ 85 ועמ׳ 370; א. ז. פרומקין „תולדות חכמי ירושלים" (ירושלים תרפ״ט) ח״ג עמ׳ 242 ובהערות עמ׳ 70; „נפלאות הת״ש", עמ׳ 43.

וגמילות־חסדים, והיו פרושים ויושבים בבתיהם והיו קדושים וטהורים. אך עתה בדורות הללו, הוא העיקר הגדול לאחוז באילן גדול ולהסתפח בנחלתו ודבר זה עומד להם לזכות בזה ובבא... ע״ד זו אנו שמחים שאנו זוכים עתה לקבל פניהם, להשפיע עלינו מאור קדושתם, שנזכה במהרה לקבל פני משיחנו, וכל הצדיקים שיעמדו בתחיית המתים. ובמהרה נזכה לראות בנחמת ציון וירושלים.״[57] גדול כוחם של „צדיקי הדור להאיר נשמות של בני ישראל ולגמור תיקונם, כמו ששמענו מאת הרב הקדוש מראדשיץ (ר׳ דוב־בר) זלה״ה, שהיה מרגלא בפומיה המעשה מהרב הקדוש ר׳ חייקא מהמדורא זלה״ה, שעשה בעצמו סיגופים להתענות משבת לשבת כמה פעמים, ואלף לילות היה ניעור משנתו ללמוד כל הלילה, ועם כל זאת לא נגמר תיקונו עד אשר בא להרב הקדוש מו״ה דב בר ממעזריטש זלה״ה על שבת כידוע״.[58]

מפורסמת בעולם החסידות נסיעתו של רבי שלמה הכהן לרבי יחזקאל מקוזמיר. הוא היה מתלמידי ה„חוזה״ מלובלין, המגיד מקוז׳ניץ והיהודי הקדוש והיה אז זקן הצדיקים, משרידי הדור הקודם. היה מרבה באמירת תורה ולכל פעולה ומעשה היה נוהג למצוא סמוכין בתורה. עבודתו היתה בשמחה ונגינה. „אינני מרגיש עונג בשבת בלי נגון חדש״ — היה רגיל לומר. בניו וצאצאיו, לבית מודזיץ, היו יוצרי הנגינה החסידית בפולין, נגינת מודזיץ.[59] רבי יחזקאל, אם כי היה מתלמידי ר׳ שמחה בונם מפשיסחה, היה שייך לזרם העממי של חסידות פולין. אופינית אמרה חסידית אחת משלו: חכמינו כתבו שישראל הוא נוטריקון י׳ש ש׳שים ר׳יבוא א׳ותיות ל׳תורה״. כל אחד מישראל יש לו שורש ואות בתורה. וכמו שספר תורה צריך להיות מוקף גויל, כן צריך כל אחד מישראל להיות מיוחד בעבדות שלו. וכמו שבספר־תורה צריך שבתיבה אחת לא תהא אות מרוחקת מחברתה, כן צריך שהאנשים המקורבים לא יתרחקו זה מזה, וכמו שכל ספר התורה צריך להיות תפור יחד ואם לאו אין קדושת ספר עליו כי אם כחומשים, כן צריך שכל ישראל יהיו באחדות יחד. והאנשים המקורבים יותר הם כמו תיבה, ויש כמו פרשה, ויש כמו סדר אחד וכמו ספר, כפי שנרשם בתורה כן עניני התקרבותה וכן בכל דיני ספר תורה.[60]

לביקורו של ר׳ שלמה מראדומסק בקוזמיר, יצאו מוניטין כפגישת שני המנגנים הגדולים ביותר בחסידות פולין. בשבת שלפני חג השבועות, נתכבד ר׳ שלמה מראדומסק בתפלת מוסף. „מרוב ענותנותו״ התפלל ר׳ שלמה בפשטות, כבעל־תפלה רגיל. אולם ר׳ עמנואל מפשדבורז ניגש אליו באמצע התפלה ולחש לו, שבקוזמיר נוהגים לזמר „אנעים זמירות״ שאחרי התפלה, ואז התחיל ר׳ שלמה לזמר ב„התלהבות דקדושה״ כדרכו „ונתפעל מאד בקדושה ובטהרה, ונתמלא כל בית־המדרש כולו אורה וקול ששון וקול שמחה״. ביום הראשון של חג השבועות, נתכבד ר׳ שלמה בעליה ראשונה ככהן ובעיקר באמירת „אקדמות״, הוא הפיוט המרכזי שבפזמוני היום המוקדשים לקבלת התורה. ר׳ שלמה הסכים אבל התנה שני תנאים: א׳ שלא ירבה בפיוטים וב׳ שיכין לו מקהלה גדולה של משוררים יודעי נגן ור׳ שלמה יכשירם לתפלה ולזמרה. ר׳ יחזקאל הכין לו מקהלה גדולה בת שמונים איש וביניהם בנו ר׳ שמואל אליהו מזוואלין, וכשפרצו כולם בזמרה בקול רם וקולו של המנצח ר׳ שלמה נשמע, „כולם הרגישו שמחה של קדושה והתלהבות עצומה״ ו„כאילו חרדו קירות הבית וזגוגיות החלונות״. זמרת האקדמות ורקודיו של ר׳ שלמה מראדומסק עשו רושם גדול על ר׳ יחזקאל מקוזמיר, שהתהלך בבית המדרש והביע את התפעלותו ותמהונו: הראיתם כזאת? השמעתם כזאת?[61]

ספר

תפארת שלמה

על התורה

זה ספר כתבי קודש דברי תורה אשר יצא מפי אותו הצדיק איש חי ורב פעלים. חכם הרזים המאיר לארץ ולדרים. דולה מבארות עמוקים. דברים נחמדים שבעתים מזוקקים. מפז ומפנינים יקרים. שפתי כהן ישמרו דעת וחוקים ישרים. על סדר פרשיות התורה תביאים וכתובים ולקוטים מש״ס המה מסודרים. כולו ממתקים ומחמדים. ותוכם רצוף רזים צפון לישרים. שמו נודע בשערים. כבוד אדומ״ו הרב הגאון חסידא ופרישא צ״ע ע״ה פ״ה נ״י אספקלריא המאירה פאר הדור מ״ה שלמה בהרב המופלג החסיד מו״ה דוב צבי הכהן זלה״ה אבדק״ק ראדאמסק. שלמה שמו ושלימה משנתו. לזכר עולם יהיה צדקתו. מהרה ישמע קול מבשר טוב לשארית בנ״י תבל נחלתו. הכהן יעמד לאורים ויחיש לנו קץ פדותו

הובא לדפוס ע״י יעקב מנחם לאנגער מקרשאניב (פולין) וכעת בפערנוואלד

החסידים מספרים שר׳ יחזקאל יעץ לר׳ שלמה הכהן לחזור הביתה לחג השבועות, שהרי החסידים בראדומסק מחכים לבואו. כתוב: (שמות י״ט—י״ד). „וירד משה מן ההר אל העם״ ופירש רש״י „מלמד שלא היה משה פונה לעסקיו אלא מן ההר אל העם. ולכאורה תמוה הדבר, וכי איזה עסקים היו לו למשה רבנו? — אלא הכוונה: שלא פנה ל„עסקיו״ — ולעליתו הרוחנית שלו, לקבלת התורה לפי מדרגתו הגבוהה אלא „הלך מן ההר אל העם״ — ללמד את העם ולהכינם לקבלת התורה, וזהו שבחו של משה שדאג לעם ולא לעצמו. על זה השיב לו רבי שלמה: אבל איך אפשר לעזוב את „הר סיני״?![62]

ה׳ דרכו והשפעתו בחסידות

בשנת תרט״ז (1857) נפטר ר׳ יחזקאל מקוזמיר. אחד אחד נסתלקו גדולי הצדיקים, שרידי הדור הישן, האריות שבחבורה, שאת כסא הצדיקות לא ירשו בזכות אבות, אלא בגלל צדקתם ותורתם. חסידות פולין לא ידעה עדיין על דינסטיות — שהיו נהוגות מזמן בווהלין ורוסיה. בפולין רק תלמידים מצוינים משכו את לבם של החסידים. לבניהם של הצדיקים לא היתה השפעה. מספר החסידים שנסעו אליהם — נער יכתבם. בשנת תרי״ט (1859) הלך לעולמו רבי מנדיל מקוצק — המהפכן הגדול במחשבת החסידות בפולין.

משנה לשנה הולכים ונוספים חסידים חדשים לרבי שלמה מראדומסק. בית־המדרש הקטן אינו מספיק לקהל העצום הזורם מכל קצות פולין. בשנת תרכ״א נבנה בית מדרש מיוחד („דעם רבינ׳ס בית־המדרש״) רחב מדות, שהכיל אלפי חסידים. ביחוד גדל הדוחק בשבתות ובימים טובים. לחג־השבועות היו רגילים לבוא כארבעת אלפים חסידים מכל קצות פולין וגליציה. מספר החסידים האורחים

---

[57] „תפא״ש״ על הזמנים לראש השנה בד״ה ובכן צדיקים עמ׳ 71.

[58] „תפארת שלמה״ שם לשמחת תורה בד״ה ויהושע בן נון עמ׳ 132.

[59] עי׳ צ. מ. רבינוביץ, „רבי יחזקאל מקוזמיר״, בקובץ „נגינה וחסידות בבית קוזמיר ובנותיה״ בעריכת מ. ש. גשורי, (ירושלים תשי״ב), עמ׳ 33—30.

[60] שם עמ׳ 32.

[61] שם עמ׳ 39; נפלאות הת״ש עמ׳ 52; „אהל שלמה״ עמ׳ יג; „עטרת שלמה״ עמ׳ כה.

[62] „אהל שלמה״ עמ׳ טז, התורה נזכרה בתפא״ש. יתרו דף סג, בד״ה וירד משה.

עלה על מספר התושבים בראדומסק. לראדומסק באו זקני החסידים, שארית הפליטה, מחסידי החוזה מלובלין והיהודי הקדוש, ר' מאיר מאפטא ועוד. באו רבנים גדולי תורה — לדבר אתו בדברי תורה ולשמוע אמרותיו השנונות; לראדומסק נהרו יהודים פשוטים לאלפים — לשמוע אל תפלתו ולבקש ברכה מפיו.

רבי שלמה ראה את תפקידו העיקרי כמחנך הדור ומורה דרכו. אופינים הם דבריו בחנוכת הבית של בית־המדרש הגדול. הוא התחיל בפסוק „זה אלי ואנוהו" (שמות טו, ב) ופירש בתרגום אונקלוס: „דין אלהי ואבני ליה מקדש". כלומר: ואנוהו — אבנה לו נוה. בנין המקדש שווה לתהלת ה'. הטעם לחשיבותו של בית־המקדש יובן לפי דברי ה„זוהר" (תיקונים דף יג), כי צורת המשכן „וכל מכונתו החצר וההיכל ובית קדש־הקדשים, המזבח והמנורה והשלחן והארון והתורה אשר בו, כולם רומזים על צורת האדם בכלל ובפרט". כל כלי במקדש מסמל אבר בגוף האדם „והנה כאשר האדם מקדש את עצמו — כל בנין רמ"ח אבריו ושס"ה גידיו הוא בדוגמת בית המקדש, וממשיך עליו השראת השכינה, כדרך שהיה בבית־המקדש", כי „הלא בית־המקדש עיקר השראת השכינה הקדושה שבו היתה ע"י בני־ישראל". וכמו שכתוב „ועשו לי מקדש — ושכנתי בתוכם" (שם כה, ח), לא נאמר בתוכו — אלא בתוכם כי כל קדושת בית־המקדש, מתוך קדושת ישראל באה".[63] וזהי גם מדרגת צדיק־הדור, שהוא בבחינת דוד המלך, שאמר „לעולם לא אשכח פקודיך כי בם חייתני" (תה' קיט) — החיות של הצדיק — בלבו הוא ועל־ידי מעשיו הטובים וקדושתו וטהרתו — כאילו בונה בית־מקדש „השראת השכינה עם לבבו ובתוכו ואינו צריך לבית־המקדש". וזהו פירוש הפסוק: „שמחתי באומרים לי בית ה' נלך" (תה' קכב); ר"ל: על עצמו — שאני — דוד — בית־המקדש ובית ד' — כי „הלב הוא קודש קדשים והוא בחינת דוד המלך — ולכך אמרו משה ובני־ישראל: „זה אלי ואנוהו — שאבנה לו בית־המקדש בתוכנו" — בפנים הלב".[64]

מה היה סוד השפעתו המרובה? במה היה טמון כחו הגדול למשוך אליו אלפים ורבבות? — הבה ונשמע מה מספרים החסידים הנאמנים, על דרך חייו, דרכי אמירת התורה, עריכת השולחן, יחסיו עם החסידים, תפלתו וניגוניו.

ו. דמות דיוקנו

רבי אהרן מרכוס „הפילוסוף של החסידים", מחבר ספרים אחדים בפילוסופיה ובלשנות, היה תלמידו המובהק. רבי אהרן הקדיש פרק מיוחד לדמות־דיוקנו של רבו הנערץ. והנה ראשית דבריו:

הגמרא מספרת: „תנו רבנן: מעשה ברבי אליעזר ורבי יהושע שהיו בספינה והיה ר' אליעזר ישן ור' יהושע נעור. נזדעזע ר' יהושע וננער ר' אליעזר. אמר לו: מה זה יהושע מפני מה נזדעזעת? אמר לו: מאור גדול ראיתי בים. אמר לו: שמא עיניו של לויתן ראית, דכתיב, עיניו כעפעפי שחר".[65] רמח"ל בספר „אדיר במרום" מזכיר את השקפת הקבלה על הרכב העין, שדרכה מקרינה הנפש... שם נאמר, כי לפני שהאדם קרם עור ובשר, היו עיניו מאורות נשמה ענקיים. כמה וכמה פעמים ראיתי דבר זה אצל הצדיק רבי שלמה... הרושם הבלתי נשכח, עולה על כל מה שהעט או חרט האמן מסוגלים לשרטט, לרבות הגלופה הרגישה של המצלמה. אילן האומה, שבכוחו לגדל לעת זקנתו פירות כאלה הוא בן־אלמוות... צדיק נפלא זה, היה לו כוח משיכה גדול, למרות אופיו הנוקשה והקפדני למראית עין, עד שבימי מהומות, ללא דרכון, התגברתי על פחדי הטבעי שמא יירו בי או יטביעוני, והתגנבתי אליו בדרך לא דרך... בזמנים שונים ובצורות שונות בלתי

[63] „תפארת שלמה" על הזמנים דף ד' ע"ב.
[64] שם, בשינוי לשון.
[65] „בבא בתרא" דף ע"ד.

מובנות, באו אצלו לביטוי גילויים רווי זוהר לא יתואר של גופו, ששמש מעטה לנשמתו בת החרות...

לשוא מתאמץ הדמיון הציורי של האמן להעלות את תמונתו הנאמנה של אהרן הכהן או אחד הכהנים הגדולים מבני בניו. ברם ההתרשמות שנתקבלה מהכוח היוצר של נפשו היתה כה כבירה, עד שהדמיון הצטרף להכרה כדי לקבוע, כי כך ולא אחרת היה מראהו של הכהן הגדול".[66]

אחד מחסידיו הרב יצחק שמולביץ, מחבר הספר „פלא יועץ" כותב: „בכל עת הנני מהלל ומשבח ומפאר לשמו הגדול, שזכיתי כד הוינא טליא (כשהייתי ילד קטן), לראות תואר קדושת הדרת פניו בשלש שבתות השנה". „אהבת ר' שלמה הכהן זלה"ה בוערת בקרבי... זכורני כאשר ראיתי אותו בפעם הראשונה, וצורתו הקדושה האירה לנגד עיני, חשבתי אז אם כך היא צורת „יהודי טוב", מי יוכל לשער את צורת אבותינו הקדושים אברהם יצחק ויעקב...

אותו רב מספר שפעם נפרד אביו — רבי בנימין זאב מפייטרקוב מחסידיו החשובים והמקורבים של רבי שלמה הכהן — מרבו, ואחרי הפרידה הסב את פניו אחורנית והשתומם לראות את רבו עומד על מקומו כשידיו פרושות, כמו בברכת כהנים, וממשיך לברכו...[68]

גם על החותמת שלו היתה חקוקה צורת כתר תורה ולמטה ידים פרושות בתפלה...

כדאי לציין שלא רק יהודים באו אליו, גם גויים באו לשאול בעצתו — הוא ידע לדבר פולנית ולפעמים היה מנצל את ידיעותיו בפולנית בבדיחותיו השנונות, — ביחוד הרבו להועץ אתו אצילי פולין, בשעת המרד הלאומי הפולני בשנת 1863 — תרכ"ג. האצילים גילו לפניו את סודותיהם ושאלו בעצתו בדעתם, כי רבי שלמה לא יבגוד בהם.[69]

ז. תורתו, תפילתו ונגוניו

רבי אהרן מרכוס כותב: „נפלאה היתה התורה שאמר על שולחנו. נהדרת היתה נגינתו ותפלתו לפני העמוד".[70]

רבי שלמה הכהן כותב בספרו על „השולחן" ותפלתם של הצדיקים, שבכוחם „להעביר מהאדם הסטרא־אחרא ולבטל היצר־הרע שנקרא אחר", כמו שהורה לנו הבעש"ט זי"ע והפליא עצה והגדיל תושיה מכל הדורות שלפניו, לרומם כבוד הבורא להרבות תלמידים, להורות להם דרכי הקדושה והטהרה בתורה לשמה והכנת התפלה, כאשר עינינו רואות מכל צדיקי הדור תלמידי תלמידיו, אשר מפיהם אנו חיים, וכל הדבוקים בהם יצליחו ויעשו פרי, וכה אמר: כי כל מי שזוכה להיות משובתי שבת, מאוכלי שולחנו, הוא נותן בו סם חיים להיות בקרבו רפואה להושע מכל התאוות, וגם פועל להבא להתנהג בביתו בקדושה וטהרה".[71]

החסידים מפליאים לתאר את הרושם שעשה בניגוניו ותורתו ב„שולחן" השבת. רבי יצחק שמולביץ כותב: „כידוע כי כל מי שהיה שומע קולו הנעים של אדמו"ר זצ"ל, היה תיכף מתעורר בלבו לתשובה שלימה לאבינו שבשמים, וכ„שהתחיל לומר תורה בחידושים נפלאים — כל השומעים הרגישו בנפשם — עצות יקרות לעבודת השי"ת".[72] רבי אהרן מרכוס מתאר את שולחן השבת ואמירת התורה: „באותה שעה האירו עיניו כאבני החן אשר בחושן המשפט של הכהן הגדול".[73]

[66] ר' אהרן מרכוס „החסידות" עמ' 251, 252.
בספרו „פלא יועץ" בהקדמה ועי' במכתבו שנדפס ב„עטרת שלמה" עמ' ז', ח'.
[68] שם, עמ' ח'.
[69] „עטרת שלמה" עמ' לט, מזכרונותיו של ר' יחזקאל רבינוביץ נכדו.
[70] „החסידות" עמ' 252.
[71] תפא"ש עה"ת פ' יתרו בד"ה ויקח יתרו.
[72] במכתבו ב„עטרת שלמה" עמ' יב.
[73] „החסידות" עמ' 253.

אמירת התורה וכתיבתה היתה בשבילו עבודת הקודש ובראש ספרו כתב בכתב ידו: „לשם יחוד קוב"ה ושכינתיה... הנני מתחיל לכתוב לנפשי דברי יראת שמים ותוכחות מוסר על סדר פרשיות התורה, יהיה רצון מלפני הבורא ב"ה שנזכה ללמוד וללמד, לשמור ולעשות ביראה ובאהבה, ונזכה לראות בנחמת ציון וירושלים וישראל, וימלא כבודו את כל הארץ במהרה בימינו אמן".[74] לדעתו „מבואר שבזכות התורה נברא העולם וכל קיום העולם הוא ע"י התורה, לכן על־ידי התחדשות התורה נתחדש העולם, והוא שכתוב: „ובטובו מחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית" ו„אין טוב אלא תורה", כי „בכל יום יהיו בעיניך כחדשים" ו„בהם מחדש בכל יום מעשי בראשית", נמצא כי התחדשות העולם הוא על־ידי הצדיק המחדש חידושי תורה, לכן יפה אמרו חז"ל, כי על־ידי התורה נעשה שותף לקב"ה".[75] ואם אמנם חידושי התורה של החסידים רחוקים מפשוטו של מקרא, שהרי „כמה ספרים קדושים כתבו סודות עמוקים במגלת רות, וכבר נשמע מהרב הקדוש ממעזבוז ז"ל שאמר שאינו באפשר שזו היתה כוונת רות בעת הזאת ענינים עמוקים כאלו". והוא הדין בכוונות המרובות שמכניסים בדברי האבות ואברהם אבינו „ואיך אפשר אשר בזמן קצר כזה היה אברהם אבינו ע"ה מכוון כל הכוונות הללו כולם". אלא שכלל גדול בידינו, כי כל מי שמקיים מצוות „בכל לבבו בדחילו ורחימו ובלב שלם, אזי ממילא נעשים כל הכוונות והיחודים על מכונם".[76] דברי תורתו רוויים היו רמזי קבלה, מבוססים על דבר הזוהר, התיקונים וכתבי האר"י ושאר המקובלים הראשונים והאחרונים. לפעמים קרובות היה מתבל את דבריו בהברקות שנונות או גם סיפורי עם ואמרות חסידות מרבותיו.[77]

ביחוד נתפרסם רבי שלמה הכהן כמנגן ובעל־תפילה בחסד עליון. תאור נאמן על יכלתו בנגינה, כתב החזן א. נ. בירנבוים ואלה דבריו:

„קולו של ר' שלמה מראדומסק היה דק וגבוה ונעים מאד, את תפלתו לפני התיבה נהג בנשיאות, כאחד מן החזנים הקודמים. בחירי המנגנים מן בעלי־הבתים ומן החסידים השונים, נהרו אליו לשמוע תפלתו, וכיון שבאו דבקו בו וקבלו „מרותו". ועל־כן רוב חסידי ראדומסק מנגנים או לכל־הפחות אוהבי ניגון. לפני הימים הנוראים סידר ר' שלמה'לי את תפלותיו בקהל חסידיו משורריו. על כל אחד מהחסידים היה כעין חוב מוסרי, ללכת אצל החזן דמתא שלו, ללמוד ממנו ממיטב זמירותיו... ודקדקו עם הנגונים כחוט השערה, והקפידו לבל יאבד אף הגה או „פורשלאג" (נעיץ) קל מן הניגון. החזן שמסר להם את ניגונו היה בטוח, כי באמונה יפיצו את נגונו על פני תבל בלי גרעון והוספה. ואחרי אשר למדו היטב נגונים אחדים, התאספו בכל יומא דפגרא, בבית אחד מהם לזמר את הנגונים במקהלה, ואחרי כן נסעו לראדומסק עם סחורתם המנופה והנקיה. ושמה סדרו את הנגונים מחדש לאזני ר' שלמה'לי והמלאכה נשלמה, ומדאגה מדבר פן יתרשלו החסידים בביתם מלמלא חובם זה, שלח ר' שלמה ללודז בכל שנה, כששה שבועות לפני הימים הנוראים שני שליחים אשר יפקחו על עבודתם. גם חזנים רבים מן הנבחרים בימים ההם, אשר בנוהג לא הלכו שלובי זרוע עם החסידים, נמנו בין האדוקים והמחזיקים בראדומסק. ור' שלמה'לי לא דחה אותם. להפך, הוא קרבם ברוח נדיבה, ואף אלה שהיו חשודים כבר בעיני החסידים. מאלה האדוקים בו היו החזן מלודז, המכונה ר' לייזר'קה והחזן אבוש מאיר מקראקוב, והמה גם היו הסוכנים הראשיים לנגוני ראדומסק. בקולו הערב רכך ר' שלמה'לי את לבות כל שומעיו. נפש מוזיקלית יתרה היתה לו ובכלל היה אוהב נגן מאד, ועל שלחנו נגנו גדולי תופשי הכנור אשר ביהודי פולין בימים ההם. בהוצאותיהם נסעו כולם לראדומסק להרבי זצ"ל ולא חפצו לקבל שכר, וכולם דבקו ברבי ובין חסידי הרבי נמנו".[78]

הרב יצחק שמולביץ הנזכר ששמע בעצמו את תפלות ר' שלמה וניגוניו כותב:

„אני זכיתי לשמוע קולו הקדוש בתפלתו, וכל תפלתו היתה בשמחה גדולה בקדושה וטהרה, רק באמירת ה„זכרונות" (בתפלת ראש־השנה) כשהגיע לתפילה: „הבן יקיר לי אפרים" וגו' הפסיק בהפסקה גדולה בבכיה רבה מאד, וזלגו עיניו דמעות כמים, וככה נמשכה בכייתו עד „כי זוכר כל הנשכחות", ושוב סיים הברכה בשמחה עצומה מאד, ולכל השומעים היתה יראה מתוך שמחה, וכמה פעמים ראו כולם שכמעט היתה לו מסירת נפש בתפלתו, ובפרט כשהגיע ל„דרי מעלה עם דרי מטה, כתר", מה אומר, מה אדבר, בזכרי את תפלת אדמו"ר זצ"ל המו מעי לו וזכר אזכרנו. וזוכר אני כאשר שמעתי מפיו הקדוש שאמר קריאת שמע: „שמע ישראל וכו' — והיה הקול יוצא ממנו בקדושה ובטהרה, בהתלהבות גדולה מאוד, אשר אין אפשרות לתאר זאת על הכתב, ובלי ספק כי מי שהיה שומע קולו, אף כי מעת פטירתו חלפו ועברו ששים שנה, עוד נשאר אצלם „רשימא דקדושה", ואשרי האזנים שזכו לשמוע כזאת... וכאשר אמר „נשמת" היה אומר בקול נעימה, אשר כל השומע נמשך לבו לעבודת השי"ת, והקול ירד לחדרי בטן, ומי שהיה שומע קולו נעשה בעל תשובה. וכן היה בשעת סעודה שלישית, כשהיה מזמר הפזמון „ידיד נפש" ו„אל מסתתר". הסעודה השלישית נמשכה איזו שעות בלילה, והעם יושבי חושך ראו אור גדול, והלילה כיום האיר, יושיענו השי"ת שאזכה לשמוע עוד קולו בעת נעלה לציון ברנה, והכהן הגדול יעמוד לאורים ותומים אמן".[79]

אותו ר' יצחק שמואלביץ מביא בהקדמה לספרו על אביו רבי בנימין זאב שוחט — חזן בפלאוונא ופייטרקוב ש„היה מהמקורבים לבעל „תפארת שלמה", וידוע... ממעלת ר' שלמה הכהן שעליו נאמר „נעים זמירות ישראל" והיה מחבב מאד ניגונים חדשים לימים הנוראים, ופעם אחת שלח שליח מיוחד למורי אבי במכתב בכתב ידו הקדושה בזה הלשון: „להכין זמירות לאלהי ישראל", כי היה איש יודע נגן ממציא ניגונים נעימים, וכן עשה אדוני אבי ז"ל ונסע לראדומסק קודם ראש־השנה וסידר לפניו את הניגונים על התפלות, ובעל ה„תפארת שלמה" עבד עבודת התפלה עמהם".[80]

מעלה גדולה לניגון בתורת ר' שלמה הכהן. פעם אמר: „ניגון חדש לימים נוראים — חובה עלי כנטילת אתרוג וללוב בחג הסוכות".[81]

לדעתו הנגינה והשירה נובעות מ„דוד המלך ע"ה שהיה הראש לשירות ותשבחות, כמ"ש בש"ס (ברכות ז:) למה נקרא שמה רות? שיצא ממנה דוד שריוה לקב"ה בשירות ותשבחות, ולזה כל השירות ותשבחות הנאמרים מדוד המלך ע"ה נקראים על שמו".[82] ולא עוד אלא שמעלת דוד המלך גדולה משל אהרן הכהן, מכיון שאצל אהרן כתוב: „וידום אהרן" (ויקרא י.) ודוד המלך אמר: „למען יזמרך כבוד ולא ידום" (תהלים ל.) ז. א. שבעת צרה היה מזמר ומשבח לקב"ה. מספרים שרבי מנדיל מקוצק ששמע אמרה זאת בשמו — הפליג בשבחה.[83]

עד היכן חשובה היתה בעיניו הנגינה, מראה העובדה, שבכל שבוע שלח רובל מיוחד לחסידיו שבירושלים, שיסדרו „סעודה שלישית" בירושלים וינגנו את ניגוניו בנוסח ראדומסק. מענין מכתב

---

[74] בתחלת ספרו על התורה „תפארת שלמה".

[75] „תפארת שלמה" עה"ת בראשית דף ג', בד"ה בראשית אמר ר' יצחק.

[76] שם, עה"ת בראשית בד"ה נעשה דף ה'.

[77] עי' תפא"ש עה"ה ויצא דף כח, בד"ה ויקץ יעקב ובדף ל': בד"ה צא ילמד.

[78] א. נ. בינרבוים „השירה והזמרה בחצרות הצדיקים בפולין" ב„העולם" 1907 גל' ג.

[79] במכתבו ב„עטרת שלמה" עמ' כו.

[80] בהקדמה ל„פלא יועץ".

[81] „אהל שלמה" חלק ב' עמ' ה.

[82] שם, פ' ויקהל' בד"ה ויקהל דף עב.

[83] מפי השמועה.

מאחד מחסידיו בירושלים ר׳ פנחס מראדום, שנשלח משם אחרי מחלה שעברה על ר׳ שלמה הכהן. במכתב מספר החסיד על חזונו בחלום הלילה על־יד קבר רחל „שמעתי בחזיון קול רעש גדול, ושאלתי: מה הרעש הגדול והנורא הזה, ובא אלי איש אחד... ואמר לי: „אתה לא ידעת שהרב ר׳ שלמה׳לע ראדאמסקער הוא בסכנה גדולה?״ ואז באה אליו אמו והרגיעה אותו שר׳ שלמה בריא ושלם והובילה אותו „לחדר קטן וראיתי את אדמו״ר יושב על כסא, ופניו לוהטים כלפיד אש, ויראתי מלהביט עליו, והחסידים מסבבים אותו והוא בתוכם ומזמר הפזמון „מי אל כמוך״ — כל זה ראיתי בחלומי״.[84]

ניגוני ראדומסק הישנים — כותב אלי מר מ. ש. גשורי, חוקר הנגינה החסידית — שומרים על רעננותם ועל הכח המושך שלהם וההתישנות אינה שולטת בהם. הם תמיד אקטואליים בקרב חסידי ראדומסק באשר הם שם, ומשמשים להם סם חיים ועונג רוחני, ובהכנסם לשבת אחים שרים אותם בהתלהבות ובחדוות נעורים, כאילו היו ניגונים חדשים מקרוב באו. לא פעם מתכנסים חסידי ראדומסק ומחיים את הניגונים הישנים, ומתוך כך מעלים את דמותו המלבבת והמחממת של מיסד השושלת בראדומסק, ר׳ שלמה רבינוביץ, וחוזרים אליו ולניגוני החמד שלו באהבת געגועים. אהבה עזה כזו של חסידים לרבם המנגן — מעטות כמוה בקרב החסידים!״

„סגנון אחד יש להם לניגונים, סגנון שניכר מיד באופיו הראדומסקאי הספציפי, המלווה חן ועממיות... הטון היסודי בניגוניו רווי עצב לירי. רוב הניגונים מעבירים את השומעים לאוירה של הרהורי מנוחה וכובד ראש, הדובבים ישר ללבב... גם בעצם התרוממות הרוח שבניגונים העליזים, נשמעת הנימה העצובה המזכירה ש„שכינתא בגלותא״. יש בניגוניו אינטימיות מיוחדת, המגבירה את החמימות והיא שמלהיבה את החסידים עד היום הזה״.

ח. אהבת־ישראל וצדקה

יסודה ושורשה של חסידות ראדומסק היתה אהבת ישראל. זהו קנה המדה לחסידות. לדעת ר׳ שלמה הכהן: „זהו הדבר אשר שמענו גם־כן מצדיקי הדור שהיו בזמננו, שלא הוכיחו לאדם את דרכו על־פניו לאמר לו: מדוע ככה עשית? — רק הכל בדברי ריצוי ופיוסים, ובדרך חכמה בדברים טובים, עד אשר שם האדם את לבו לשוב מחטאיו. וכה אמר הרב היהודי איש האלקי מפשיסחא זצ״ל, כי קבל דברי הרב הצדיק האלקי ר׳ דוד מלילוב זי״ע, שלא להוכיח עוד אנשים בדברי תוכחות וניאוצים, כדי להשיבם בתשובה שלימה לפני הש״י ב״ה, כי אם להתהלך עמהם בדברי ריצוי ובנחת, ולקרב את לבבם באהבה ולעוררם ביראת שמים. צריך תמיד ללמוד זכות על בני ישראל, ולהזכיר מעשיהם הטובים לפני השי״ת, כי כולם קדושים, כולם טהורים וכולם עושים באימה וביראה רצון קונם, וכמו שידענו מהרב הקדוש ר׳ לוי יצחק מברדיטשוב, שבימי חנוכה שש והתפאר לפני השי״ת ב״ה על מצות נר חנוכה שישראל מדליקין לומר: ראה כמה בניך טובים, כמה הם נזהרים במצוותיך! והמדה הזאת באה מגודל האהבה להשי״ת... וכמו שידענו מאדמו״ר ר׳ פישלי מסטריקוב, שמעולם לא יכול להאמין ששום אחד מישראל יחטא, ויעבור איזו עבירה, וכל מה שהגידו לו לא האמין, כי אמר ששום איש מישראל לא יחטא״.[85]

ולא רק שאסור לראות און בישראל, אלא החובה למסור את הנפש לטובת ישראל. כמעלת „משה רבנו ע״ה שאמר: „ואם אין מחני נא מספרך״, — וכן דוד המלך ע״ה אמר: „תהי נא ידך בי ואלה הצאן מה עשו״ (ש״ב, כ״ד), וכן בכהן גדול כתוב: „ונשא אהרן את משפט בני ישראל על לבו״ — וזו היתה כוונת חושן המשפט שהיה לובש הכהן הגדול, וזהו „כהן גדול מאחיו״ — גדלהו משל אחיו, פירוש:

[84] „אהל שלמה״ עמ׳ יט.

[85] „תפארת שלמה״ על הזמנים פרקי אבות דף קנא.

חותם שלמה הכהן אב״ד דק״ק ראדומסק — לסימון ספרים בספרייתו

שהגדלות שלו — מה שהיה מוסר נפשו על אחיו בן־ישראל״.[86] משום זה „על צדיקי הדור לקרב לכל איש מבני־ישראל״, אפילו האנשים הפשוטים ביותר, „לבל ידח ממנו נדח, כי אמנם הוא בדרגא שפלה מאד. מכל מקום הלא מקור מחצב נשמתו הוא חלק אלהי ממעל, מבני אברהם יצחק ויעקב אשר בעבורם נברא העולם״.[87] אהבת ישראל צריכה להיות במידה כזאת, „שכל אחד ואחד מבני ישראל יהיה בעיניו כאחיו ממש״, ומי שמעלים עיניו מ„פחותי ערך לבלתי רחם עליהם״ הוא בבחינת „ולא יחללו את שם קדשי״ — כי זהו חילול והפסק בשם קדשי״.[88]

רבי יצחק שמואלביץ מספר „שגודל מידת הרחמנות של אדמו״ר זצ״ל, אין לשער ולהעלות על הכתב, ובעת שקרא הפתקאות — אם באה לפניו „פתקא״ — שהיה רואה ברוח קדשו שהכל טוב — היה תואר פניו בשמחה גדולה, ולהיפך — היו פניו משתנות, מגודל הרח־מנות והצער לא היה לו כוח להחזיק את הפתקא ונפלה מידו, וכל זאת ראיתי בעצמי, ועיקר עבודת אדמו״ר זצ״ל היתה להתפלל עבור כלל ישראל ולהשפיע טובות בתפילתו״.[89]

אהבת ישראל זו באה לידי ביטוי במעשים. היה דואג לעניים להמציא להם את מחיתם. ביחוד בימות החורף, היה משתדל להמציא לעניים עצים להסקה.[90] ולא היה חושש לכבודו בעניני צדקה וגמילת חסידים. כי אם הלך בעצמו להאכיל חולים[91] ולאסוף נדבות לטובת העניים.[92] ביחוד נתפרסמו פעולותיו בענין פדיון החיילים מהצבא בשנת תרכ״ה. לפי החוק היה אפשר לפדות בסכום של 400 רובל מהשירות בצבא, ואז רבי שלמה תיקן תקנות בראדומסק, והטיל על כל אחד מתושבי העיר סכומים עצומים ל„פדיון״ מהצבא, והתקוטט עם הקמצנים, שלא רצו להשתתף במגבית הזאת. סיפורים רבים סיפרו על פעולתו זאת. מספרים שר׳ שלמה עלה על הבימה ונשבע שבחייו לא „ילך שום עני לשרת בצבא״. שהרי העשירים יכלו לפדות את בניהם ורק דלת העם והעניים — נדונו לשירות ממושך בצבא הרוסי. רבי שלמה עשה הכל כדי לפדות העניים. הלך בעצמו בלווית שמשו

[86] „תפארת שלמה״ על הזמנים שער הק״ש בד״ה תנא דף כד: ועי׳ עוד שם בדף ח׳ בד״ה קדש ובדף י׳ בד״ה ואם זבח.

[87] „תפארת שלמה״ על־התורה במדבר דף צ׳: בד״ה א״י ואתכם.

[88] שם צו דף עז.

[89] במכתבו ב„עטרת שלמה״ עמ׳ כז.

[90] עי׳ מ. פיינקינד „גוטע יידען אין פוילען״ עמ׳ 97.

[91] עי׳ „עטרת שלמה״ עמ׳ לט.

[92] ע׳ מ. פיינקינד שם; „אהל שלמה״ עמ׳ לד.

ר׳ טוביה מבית לבית לאסוף כסף לשם מטרה זאת.[93] מספרים שאמר אז „כי מעת חורבן בית מקדשנו. לא נתנו בני ישראל כל־כך הרבה צדקה כמו באותו זמן לפדיון החיילים״.[94]

לדעתו מתפקידו של הצדיק להתענין בעניני הכלל, ולא כאותם הצדיקים „אשר לא הסתכלו כלל על דוחק וצער של בני־ישראל, רק על כללות צער השכינה, וכל ימיהם רק זאת הם מצפים ומיחלים על גדלות הבורא ב״ה בקנאת ה׳ צבאות... אבל באמת לא זו הדרך ישכון אור, הצלחת הצדיק רק כאשר יסתכל ג״כ בטובת בני־ישראל לעורר עליהם רחמים וחסדים ולהצטער בצרתם... וזה שאמר יעקב ליוסף: „לך נא ראה את שלום אחיך״ — לראות בטובתם ולהשפיע להם בעודם בגלות״... שהרי „השכינה אינה צריכה לרחמנות שלנו, כי כביכול השי״ת הוא כל יכול לעזור לעצמו כרגע״. אבל „עיקר הצער על אורך הגלות, שאנו בני־ישראל דוויים וסחופים, לכן כאשר שמע יוסף דברים הללו השיב לו: „את אחי אנכי מבקש״ — פירוש: טובתם של בני־ישראל אני מבקש ומצפה לראות בטובתם וישועתם לנצח ולעורר רחמים עליהם״.[95]

רבי אהרון מרכוס כותב עליו: „מסתפק במועט ושונא בצע מובהק ובורח מן הכבוד, היה דוחה את ילדיו מפני הפשוט שביש־ראל״.[96] כבר הזכרתי שלא רצה לקבל „דמי בוררות״ בעד „דיני תורה״ שנתקיימו אצלו, או כשנקרא לערים קרובות כדי לפשר בעניני הציבור, בהתאם לדעתו, כי הדיין המקבל שכר דיינות „מצפה שיהיו מחלוקות בישראל ויהיה לו שכר דיינות ופסקים״. לדעתו מה שכתוב על בניו של שמואל „ויטו אחרי הבצע ויקחו שוחד ויטו משפט״ (שמואל א׳ ח׳) היינו: שלא הלכו בדרכי אביהם, שהיה מתפלל שיהיה שלום בישראל והיה שופט את ישראל בחינם... וחלילה שהיו נוטלים שוחד רק שהיו נוטלים שכר מבעלי־דינים, כנהוג בזמן הזה וזהו „ויטו אחר משפט״ — היו פוסקים כפי סברתם ולא היו מכוונים האמת״.[97]

בדרשותיו בראדומסק ובתורותיו על־יד השולחנות, היה מטיף בלי הרף לנקיון־כפיים והתרחקות מכל שמץ של רמאות גם מגויים ומאהבת כסף, גם לשם מצווה.

לדעתו הסמיכות בין „איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמורו״ (ויקרא יט) הרמז בזה להורות לנו הדרך במצוות, שנהיה נקיים בגוף ובממון, דהיינו אם צריך ממנו לכיבוד אב ואם, ולעשות בו עונג שבת או צדקה לתלמיד־חכם הקרוי שבת כמבואר בזוהר הק׳, בזה יהיה „הוא אמינא״, שיעשה עולה בממון, דהיינו שיחמוד כסף וזהב עליהם ויאמר בלבו: כמה אני עושה מצוות ומעשים טובים, ולא אעבור רק על לאו אחד, ליקח דבר מע״ג (מגוי) או לעשות עולה במדות שזה ג״כ כעובד ע״ג, ויאמר בלב: הלא אין אני לוקח עבור עצמי, רק בשביל כיבוד אב ותלמידי חכמים היושבים לפני ה׳ בבית המדרש, על זה מביא הכתוב (ויקרא יט) „וכי תזבחו זבח שלמים לה׳ לרצונכם תזבחוהו״, ופירש: שאם תחשבו מחשבת פסול לא ירצה לפני, הרי לפניך שאין הקב״ה חפץ במצוות רק שיהיו נקיים אפילו במחשבת פיגול... לכן גם המעות צריכות להיות נקיות מכל, ויהיה כסף טהור לעני ולגר תעזוב אותם, לא תגנובו, אל תחמוד בלבבך בנתנך צדקה ושכר מלמדות ועשיית המצוות, על סמך זה תגנוב ותכחש באמרך הלא אין אני לוקח בשבילי רק עבור עניים ובני לת״ת, ומצינו כיוצא בזה בשם הבעש״ט, כי המלאך מיכאל מלמד זכות על ישראל שישראל עושים ח״ו רמאות במשא ומתן, הכל עושים רק לשם שמים להחזיק בנים לת״ת ולישא בת ת״ת ולהנות ת״ח מנכסיו, אני ה׳ נאמן לשלם שכר ואסייע לך לעשות צדקה ואני שונא גזל בעולה ובזה יש קשר לפסוקים הללו״.[98]

וכשם שהטיף לשנאת בצע, התנגד ביחוד לעשיית התורה והחסי־דות קרדום לחפור בה לשם כסף. רבי אהרן מרכוס כותב: „מעמד ,הנכבדים׳ היה שנוא עליו״.[99] וכשבאו אליו „נכדים״ לובשים איצטלא־דרבנן, שניצלו את החסידות לשם כסף היה מתיחס אליהם בבוז. פעם בא אליו אחד מנכדי ר׳ מאיר מאפטא רבו לשעבר, וצרור „המלצות״ בידו ור׳ שלמה אמר לו: „באים אלי הנכדים בהמון מכתבים ככלות מקושטות״.[100] כידוע, לא נתן גם לבניו לשבת על־יד שולחן־השבת, כדי שלא יתגאו וכדי שלא ינצלו את זכות אביהם לשם מטרות כספיות או התרברבות.

דברים נאים כותב ר׳ שלמה בספרו על הקבצנות הזאת של „היהודים היפים״. „מדבר שקר תרחק... ושוחד לא תקח״... נ״ל כי זה מוסב על אותם האנשים הדורשים ומוכיחים את העם בדברי תורה ואגדה, וכוונתם למתנת יד „וחשוקיהם כסף״, וז״ש מדבר שקר תר־חק וגו׳ כי אף אם עני הוא ונצרך לבריות, בכ״ז לא נכון לכוון בתורתו ולימודו על זאת ליהנות מבני אדם, כמ״ש חז״ל: „ולא קרדום לחפור בה״, ר״ל: אף אמנם כי רבים ושלימים כל פרנסתם היא רק ע״י אחרים מן הציבור, אך בכל־זאת לא נכון לבוא בקרדום ובזרוע הנטויה על חברו, לתת לו מתנת יד, בלתי אשר ידבנו לבו מעצמו, ולא לכוון כל הימים להתרצות בידי כסף. גם בענין קבלת הנדבה והצדקה בעצמה, עדיין יש בחינות רבות שצריך לשמור (להיזהר) מהם, כמבואר בספרים, כי ע״י קבלת הנדבה מכל איש, הנה עי״ז פוגם מדרגת נשמתו חלילה ומורידה ממעלתה ונפגמת חכמתו ותורתו ותבונתו בדרכי ה׳ חלילה״.[101] הקבצנות מכערת את האדם ומורידה אותו לדרגה נמוכה.

ביחוד היה לועג לכל מיני „יהודים יפים״, המרוצים מעצמם מתגאים בעשרם ובלמדנותם. יהודי כזה חושב כי „מפאת שהוא „מכובד בעיני הבריות״ הנה שמח לבו בקרבו לאמר: הלא כוח זכותי ועוצם חסידותי עשו לי את החיל הזה, ומה גם כי עודני למדן ולומד בכל יום שיעור לימוד הנה מי ידמה לו. אולם לא זו הדרך, כי אם „לרדוף לדעת את ד׳ כל הימים לרבות הלילות, וכל־עניניו ומעשהו רק לשם־שמים, ותוכן לימודו בתורה — למען השיג יראת ד׳. „ולא לתפ־ארת עצמו חלילה״.[102] מספרים שפעם התפאר לפניו יהודי שלמד ג׳ דפים גמרא כל לילה. ענה לו ר׳ שלמה הכהן: „וו עמודים וחשוקיהם כסף״ (שמות לח׳) — הנך לומד ו׳ עמודים גמרא — „וחשוקיהם כסף״ — אבל נפשך חשקה עדיין בכסף.[103] תכלית לימוד התורה להיטיב את האדם ולרוממו במוסריות „כל מה שילמוד יותר, יכניס בלבבו יותר יראת שמים״.[104]

מטעם זה גם אדם פשוט, הטרוד כל היום בפרנסתו ואין דעתו נתונה ללימוד תורה, אם הוא מתנהג במוסריות, במשא ומתן באמונה, דומה למי שעוסק בתורה. כלשונו: „אף אם האדם מוכרח לבקש פרנסתו כל יום ויום ואינו פנוי לעסוק בתורה יומם ולילה, בכל זאת אם במשא ומתן עם בני אדם, הוא מתנהג עפ״י התורה, שלא להונות ושלא לגזול ושלא ישקר וכדומה, הנה הוא בעוסקו במשא ומתן — הוא עוסק בתורה כי צריך לשים לבבו אל כל אשר יפנה, לבלתי עבור על מצות ה׳ לעשות קטנה או גדולה שלא כדת״.[105] לא התורה עיקר. גדול התלמוד המביא למעשים טובים ומוסריים.

---

93 עי׳ פיינקינד, שם; „אהל שלמה״ שם.

94 הרב שמואלביץ „עטרת שלמה״ עמ׳ כט.

95 „תפארת שלמה״ על התורה וישב דף לה בד״ה א״י לך נא ראה.

96 ס׳ החסידות עמ׳ 253.

97 „תפארת שלמה״ עה״ת בלקוטים דף קסה.

98 „תפארת שלמה״ עה״ת קדושים בד״ה איש אמו.

99 ״ספר החסידות״ עמ׳ 253.

100 מפי דודי הרב הגאון ר׳ אברהם ריינהולד הי״ד מקראקא.

101 תפא״ש עה״ת משפטים סד בד״ה מדבר שקר תרחק.

102 תפא״ש על הזמנים דף טו שער התפלה בד״ה ישראל.

103 מפי השמועה.

104 תפא״ש על הזמנים להושענות דף נט בד״ה לומדת יראתך.

105 תפא״ש עה״ת פ׳ תולדות בד״ה אמרינן דף כד.

ט. לדמותו הרוחנית

הרופא מפייטרקוב רבי חיים דוד דר. ברנרד, בעל התשובה, תלמידו של רבי דוד מלילוב והחוזה מלובלין, נוהג היה לבקר אצל ר׳ שלמה הכהן לעת זקנתו. „הוא התבטא כי כמו דג גדול המתגלגל לעתים מהים הגדול לבריכה קטנה, כך גם אין מקומו של רבי שלמה בדור שפל זה".[106] האדם הגדול אינו יכול להסתגל לבני דורו, ותמיד הוא מלא מאבקים פנימיים ביחסו לחסידיו ולמעריציו.

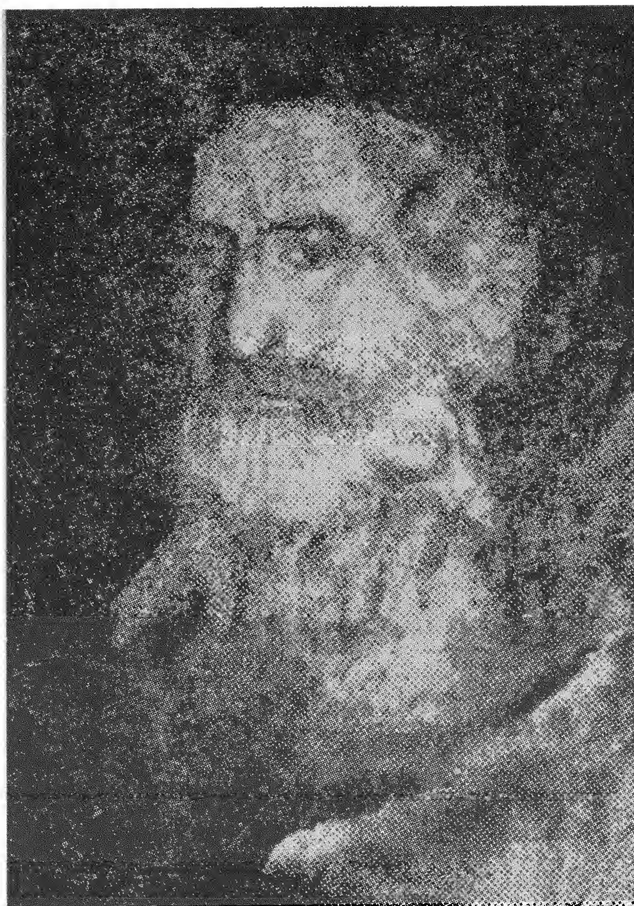
רבי שלמה היה גדול בתורה, וישב ולמד בהתמדה בנגלה בגמרא ופוסקים.[107] מעיד עליו הגאון רבי חיים מצאנז: „גם בחריפות ירד בעומק סוגיות הש"ס, לברר הלכה ברורה בתשובת שאלה".[108] גדול היה רבי שלמה הכהן בידיעות הקבלה. כל המסתכל בספר „תפארת שלמה" נוכח בבקיאותו הגדולה בספרות הזוהר ובכתבי האר"י.[109] אוהב־ספרים היה ובספרייתו נמצאו כתבי יד שונים בקבלה ובחסידות מהאר"י[110] מר"מ דיליאון, מר"י גיקטליא, מר׳ יעקב צמח,[111] מר׳ שלמה פינטשוב.[112] מר׳ אברהם יהושע העשל מאפטא[113] ועוד.

פעם אמר לאחד מחסידיו שהתבונן והתפלא על הספריה הגדולה. „דע לך שכל אלה המחברים לא נטלו את ידיהם בשחרית". החסיד השתומם ושאל: היתכן? כן, ענה לו ר׳ שלמה — הם עסקו בתורה כל הלילה ולא היו זקוקים ליטול את ידיהם בשחרית.[114]

בעיר ראדומסק נהג את הרבנות ברמה וביד חזקה. כשאסף את הכסף לפדיון העניים מהשירות בצבא, הכריח את כל אנשי העיר, בלי יוצא מהכלל ובעיקר את האמידים להשתתף למעלה מיכלתם. בהוראה באיסור והיתר לא היה מן המחמירים, והיה נוהג להקל גם במנהגים מקובלים לחומרא. הוא ביטל את אפית המצות העבות בראדומסק, וציווה לאפות מצות דקות שאינן ממהרות להחמיץ לדעתו. הקל באכילת מצות שרויות והיה לועג למחמירים בזה, בהראותו על ארון ספריו „כל המחברים האלה הקלו באכילת מצות שרויות". פעם אמר בבדיחה: „נסים נעשו לנו שתפוחי האדמה נתגלו בזמן מאוחר, כי אילו נתגלה פרי זה בימי הגאונים המחמירים, היו אוסרים את אכילתם בפסח משום איסור קטניות". כמו כן היה מקל בתעניות ביחוד לבני אדם חלשים, התיר לעשן ביום טוב[115] ועוד.

לעומת זאת החמיר מאוד בעניני שבת וצניעות. התנגד לאפנה החדשה של שמלות „קרונולינות" והכריז איסור בבית־הכנסת על לבישת שמלות כאלה. תיקן תקנה שלא לקבור נשים על־יד אנשים ועוד.[116]

רבי שלמה היה מפורסם בעולם החסידות כאחד מ„נוטרי הברית". לדעתו זהו המבחן לכל ירא שמים. „מדרך האנשים התועים הלומדים ומתפללים ומדמים בעיניהם, שתעלה לשמים תפילתם, יותר ממלאכים ומשרתים... אבל כל־זה היה אם היית נשמר בקדושת הזיווג", „כי ידוע מזוה"ק וכל הספרים הקדושים כי עיקר הקדושה היא שמירת

ד"ר רבי חיים־דוד ברנרד

הברית, הן מעין קרי והן ממחשבות רעות ר"ל והן בקדושת הזיווג".[117]

ובמקום אחר: „ידוע כי עיקר הקדושה של האדם בשמירת העינים בחי׳ הראות. כמ"ש איה הקדשה הוא בעינים — הקדושה היא בעינים, לכן צריך שמירה מעולה מאוד כי היזק ראיה שמיה היזק, ר"ל שפוגם בשם י"ה... אבל אצל בלעם הרשע כתוב: „נופל וגלוי עינים" — ר"ל: זאת הנפילה שלו כי היה גלוי עינים שלא שמר בחי׳ הראות".[118]

הוא היה מפורסם בפקחותו ובחריפותו. דובר אמת בלבבו ובפיו, לא נרתע מהוכיח את מי שהיה ראוי לכך בדברים שנונים ובחריפות עוקצת. מרובות הבדיחות ואמרות החכמה הנפוצות בין חסידי פולין. רבי אהרן מרכוס כתב: „הוא בחל במליצות ההמוניות, וגם בהתחסדות הגאונית של מרקיעי שחקים. המלה הפשוטה הבריקה בשפתותיו, ואמרותיו היו שנונות ומקסימות".[119]

בגלל תכונותיו הנזכרות, אהבת האמת והחריפות שבתבונה, לא יכול לסבול את עמי הארץ שנדחקו וצבאו על פתח בית־מדרשו להיוושע ממנו בכל מיני ישועות. רבי אהרן מרכוס מספר: „הוא הרחיק את הבורים וגסי הרוח, כל כמה שהם נדחקו לבין קהל מע־ריציו".[120] אולם הם הירבו לנסוע אליו. רבי שלמה נתפרסם כבעל מופת וכפועל ישועות. רבי אהרן מרכוס כותב: „הוא היה במחזוו אחרון, מבין אישים נעלים, שמספרים על אודותם דברים כה נפלאים ובלתי מובנים, אולם כל מה שראיתי במו עיני, מתוך הסתכלות קפדנית, הדוחה כל הזיות שהן, שׂם לאַל כל פקפוקים אפשריים. גם בקדרות התקופות הסוערות, אין הרשמים הבלתי נמחקים, נגוזים מהזכ־

---

[106] ר׳ א. מרכוס „ספר החסידות" עמ׳ 252.

[107] חידושיו נדפסו בסוף ספר „בית שלמה" לר׳ שלמה מפינטשוב (פיטרקוב תרפ"ז) ועי׳ „אהל שלמה" עמ׳ ו. נדפסו ממנו גם תשובות בעניני עגונות ועוד.

[108] בהסכמה ל„תפארת שלמה" זמנים.

[109] עי׳ „שער הגלגולים" לר׳ חיים ויטל ח"ב (פרעמישלא תרל"ה) בקונטרס „אמרי דעת" לר׳ צבי מאיר הכהן רבינוביץ בדף מד.

[110] ספר „שער הגלגולים" הנזכר נמצא בספריתו בכת"י.

[111] חלק מכתבי היד אבד בשואה וחלק נמכר לספריות באמריקה.

[112] ספרים אחדים נדפסו מכתבי־יד אלה, עי׳ בפרק הראשון „ימי ילדותו".

[113] כת"י נדפס בספר „תורת אמת" (לבוב תרי"ד) בספר זה נדפסה גם הסכמה מר׳ שלמה הכהן.

[114] „אהל שלמה" עמ׳ 10.

[115] „אהל שלמה" עמ׳ לה.

[116] שם; מ. פיינקינד „גוטע יודען אין פוילען" עמ׳ 97.

[117] „תפא"ש" על הזמנים, שער התפילה דף ט׳ ע"ב בד"ה ואתה.

[118] „תפארת שלמה" על התורה פרשת בלק דף צ"ט בד"ה וכסה ועי׳ שם בשלח נד: בד"ה וילונו.

[119] „ספר החסידות" עמ׳ 252.

[120] שם.

רון אפילו ביום אחד. עינו הפליגה מעבר לזמן ולשטח. יהיה בזה משום חילול כבודו אם נצטמצם לפרטים. רק מימרא אחת קצרה ברצוני להזכיר, באשר היא אופיינית מכמה בחינות. בשבת „שובה" האחרונה לפני פטירתו, אשר אותה חזה חדשים מספר מראש, ישב אחרי ה„הבדלה" ושוחח על מאורעות העולם: „מצויים היום גויים, ההוגים בחכמות, ששלמה המלך לא ידע עליהם בחכמתו". אין לשכוח, כי הרבנים מהדור הישן ובפרט בן דורו, רבי חיים הלברשטם מצנז, התיחסו בביטול אל כל חכמה חיצונית ובפרט אל זו החדישה. יחד עם זה יש לציין כי החכמות החיצוניות היו זרות לו כליל. הוא לא ידע את האותיות הנכריות וגם לא רצה לדעתם. ברם עובדה זו לא מנעה ממנו, כמו מהבעש"ט, לשית את עינו על האווירה הרוחנית של העמים".[121]

ביחסו להמון העם ניכר היה המאבק בנשמתו. מצד אחד היה מאחרוני הצדיקים העממיים, ששמו להם לקו את אהבת ישראל לכל אחד. לדעתו כל ישראל קדושים וטהורים. „בכל אחד מבנ"י יש בו ניצוץ קדוש ועליון מנשמתו העליונה וחלק האלקי המצפה להידבק בשרשו, בכל־זאת הנה הוא מכוסה וטמיר בקרב האדם מחמת סיבות גשמיות בעוה"ז...".[122] וזוהי מידת הצדיק האמיתי שעליו להיות בבחינת משה „ועיקר מעלת הצדיק כשהוא מקושר באהבת ישראל, שיהיה כל אחד ואחד מבניו נדמה לו כאחיו, אף אם הוא חוטא, צריך לכפר עליו ולהשפיע עליו טובות וז"פ הפ' „ויגדל משה" – זו היא גדולתו של משה, במה ש„יצא אל אחיו" — שהיה כל אחד מבני ישראל כאחיו ממש לחוס עליו".[123] הצדיק דומה „לאילן וכל התלמידים הם הענפים המסתעפים, וכאשר האילן פורח לעשות פרי, גם כל התלמידים הם הענפים יעשו פרי עמו... רמז לאנשים פחותי ערך שהם כמו עצמות וגידין, אם הם מחוברים לצדיק יעלו גם הם עמו".[124]

אולם מצד שני, לא יכול לסבול את השאלות הקטנוניות של עמי הארץ, שבאו אליו להתאונן על הפרה שהפסיקה לתת חלב וכדומה.

רבי אהרן מרכוס כותב: „כמו כל צדיקי האמת, הרגיש אף הוא את הירידה מפסגת רוחניותו אל העם כמעמסה כבדה, אלא שלא השתמט מזה מתוך רחמים מרובים".[125]

מנימוקי אהבת ישראל נזקק, איפוא, ר' שלמה לעם ולדאגו־תיו. את ה„מופתים" הרבים שנראו על־ידו ביטל בלעג „גם זהו מופת" — היה אומר בלעג. גם בספרו הוא רואה במופתים — נסיון ההשגחה להטעות את הצדיק. „„כתיב ה' צדיק יבחן" — כי אמנם זהו דרכו של השי"ת שמביא נסיונות על האדם, לבחון דרכם של בני אדם ההולכים לפניו, לראות היעמדו בהם להיטיב באחריתם. ולפע־מים בא לאדם איזה ענין גדלות והתנשאות, ומראים לו כאילו הוא טוב וישר לפני אלקים והכל הוא לנסיון. גם אצל הצדיקים הגדולים, הנה מראים להם מן השמים ענין גדלות לעשות מופתים בארץ והכל רצים אחריו, וזה הוא בתחילה רק לנסיון לראות הייטב לבו עליו וישמח בנפשו, ועי"כ יתרשל מעבודת הבורא ב"ה, אולם מי האיש החכם ויבין את כל מעשיו ויבחן לבלתי רום לבבו מאחיו — אז „ייטיבו לו שבעתיים כהנה ואחריתו — ישגה מאוד, וכמו כן שמענו מעשה מהרב הקדוש בעש"ט ז"ל, כי הכריח והפציר באחד מתלמידיו להיות רב ומו"צ בעירו, והראה לו כאלו כועס עליו, אבל הוא לא רצה להתנשא לקבל עליו הרבנות בשום אופן, אח"כ כשראה כי באמת אינו רוצה, גילה לו כי רצה רק לנסותו — על כן צריך האדם להיות ירא וחרד מאוד על כל עניניו, אולי זה הוא רק לנסיון".[126] במקום אחר רואה ר' שלמה הכהן ב„מופת" — אמצעי רוחני, כדי שהצדיק יוכל אחרי המופת להשפיע על חסידיו גם בעניני חסידות. „מה שהצדיקים מצמיחים ישועות בקרב הארץ — בעניני העולם הזה, הוא להראות האות ומופת, למען יתקרבו בני אדם אליהם להרבות תלמידים, להפיץ אור תורתם וקדושתם אליהם... הכל נאספו לבקש צרכיהם ובאו אליו (אל הצדיק) ועי"ז היה יכול להורות להם דרכי השם".[127]

אולם לא תמיד יכול היה להשלים עם ה„אדמוריות". מזמן לזמן היה שרוי במצב רוח קודר, ואז היה מרחיק מעליו את כל חסידיו. נוזף בהם שיסעו הביתה ואל יבואו אליו. „אינני רבי ואל תבואו להפריעני מלימודי" היה נוהג לומר. „אם ברצונכם לראות אצלי מופתים — סעו לפייטריקוב אל הברוקארז' (= סולל־כבישים)".[128] ביחוד גבר רגזו על החסידים בזמן של גזירות מטעם הממשלה על יהודי פולין. בימים אלה היה נסגר לשבועות שלמים בבית־המדרש. החסידים למאות הסתובבו כיתומים נזופים ועלובים במסדרון ובחצר בית־המדרש ורבי שלמה נוזף בהם ולפעמים גם מקלל אותם. פעם אמר: „אין לי דעה בשמים, הגזירות על ישראל מתרבות והולכות, אני מפזר את ה„חדר" !".[129]

תקופות כאלה של התרחקות ורוגז על החסידים, חזרו ונשנו פעמים אחדות בשנה. רק אחד מחסידיו הנאמנים ביותר הפקח ר' קלמן פרידמן (ר' קלמן בנדינר) מעיר בנדין, הצליח לפעמים לשכך את רוגזו ולהשפיע עליו שיתפייס עם חסידיו.

בדיחות רבות מסופרות על רקע ה„רוגז" הזה: פעם בשבת ביקש ר' קלמן מהשמש ר' טוביה שיכנס לרבי שלמה הכהן ויגיד לו כי ברצונו לשאול את הרב „שאלה". ר' שלמה הכהן הרשה לו להיכנס — מדוע — שאל ר' קלמן — ב„פרקי אבות", קוראים בכל שבת פרק אחד, ובסוף הקיץ כשלא מספיקים לגמור את כל הפרקים, מצרפים שני פרקים ביחד. ובקריאת התורה, אין מצרפים את הפרשיות בסוף השנה אלא באמצע השנה, כמו „אחרי־מות קדושים" — המצורפות ביחד באמצע השנה?

ר' שלמה אמר לו: בוודאי התירוץ מוכן לך, אמור!

— אילו לא היו מצרפים את הפרשיות באמצע השנה, לא היו ה„קדושים" (פרשת „קדושים") מתחברים לאף אחד!

בפעם אחרת כשר' שלמה הכהן נזף בחסידיו ואמר להם בשבת שיסתלקו ממנו ויסעו הביתה, ניגש אליו ר' קלמן להיפרד ממנו, באמרו ש„מצוה לשמוע דברי הרב" ולנסוע אפילו בשבת...

בפעם אחרת שאל ר' קלמן את ר' שלמה הכהן אם ה„גזרה" (לא לקבל את פני החסידים) חלה גם על פחותים מבני עשרים (שאינם בני עונשין)? אולם כשבא יהודי מארץ־ישראל או בבוא שמועה טובה ממנה היה מתפייס עם חסידיו. מילת הקסם „ארץ־ישראל" היתה משנה את מצב רוחו לטובה.[130]

למרות דחיותיו של ר' שלמה לא זזו ממנו חסידיו. היו שוהים שבועות בראדומסק עד שהתפייס להם. גם הקללות לא הפחידו אותם. הם ביארו את הדבר לפי האגדה הידועה, על ר' שמעון בר יוחאי ששלח את בנו לר' יונתן בן עסמיי ור' יהודה בן גרים, כדי לקבל את ברכתם, אבל הם קללוהו ורשב"י הסביר ש„הנך כולהו ברכתא נינהו" — שכל הקללות הן ברכות.[131]

---

121 שם.
122 „תפארת שלמה" זמנים, שבת קודש, דף כט, בד"ה ממקומך.
123 „תפארת שלמה" עה"ת שמות דף מו בד"ה ויגדל משה.
124 „תפארת שלמה" עה"ת פ' במדבר דף צ: בד"ה שאו את ראש.
125 ספר החסידות עמ' 263.
126 „תפארת שלמה" עה"ת פרשת קרח דף צד: בד"ה ויקח קרח.
127 „תפארת שלמה" על הזמנים דף פד רמזי פורים בד"ה תשועתם.
128 Brukarz בפולנית: סולל כבישים כוונתו ל„צדיק" עממי בשם ר' משה ב"ר צבי הסולל, שהיה משרת אצל המגיד מקוז'ניץ ובסוף ימיו התישב בפייטרקוב ונעשה „רבי" להמון העם ומומחה לגירוש „דיבוקים". עי' פיינקינד. „גוטע אידען אין פוילען" עמ' 176.
129 „עטרת שלמה" עמ' מד.
130 כל הספורים ידועים בין חסידי ראדומסק ונמסרו לי מנכדו של ר' קלמן, ר' שמעון פרידמן מחולון.
131 בבלי מועד קטן דף ט ע"ב; על הבעש"ט מסופר כעין זה עי' שבחי בעש"ט, מהדורת ש. א. הורודצקי עמ' קד.

י. חבריו, תלמידיו ובניו

ר׳ שלמה הכהן נמצא ביחסי ידידות עם כל גדולי הדור וצדיקיו. ואם כי היה מתלמידי ר׳ מאיר מאפטא, שטינה היתה בלבו על חסידי פשיסחה וקוצק, היה ר׳ שלמה הכהן רודף שלום ואוהב שלום ובזמנו שככה המחלוקת שבין הזרם העממי לזרם פשיסחה־קוצק. כשפרצה מחלוקת בין חסידי ראדומסק לחסידי צאנז בקשאנוב שבגליציה, נסע ר׳ שלמה לרבי חיים מצאנז לחג השבועות ועל־ידי זה שככה המח־לוקת.[132] מאז המשיכו בניו להסתופף בצל רבי חיים מצאנז, גם אחרי פטירת אביהם.

אופייני מכתב אחד שכתב רבי חיים הלברשטם מצאנז, בשנת תרכ״ד אחרי מחלה קשה שעברה על רבי שלמה הכהן. מהמכתב מבצבצת אהבה וידידות.

ב״ה יום ו׳ עש״ק לסדר ולפרט „בבריתי״ שלום לפ״ק פה צאנז.

לידידי הרב המאור הגדול, קדוש ד׳, בנן של קדושים, פאר הזמן והדרו, רבים ילכו לאורו, פ״ה ע״ה נר ישראל, כבוד קדושת שמו תפארתו מו״ה שלמה נ״י.

אתמול הגיעני מכתבו ושמחתי מאוד על החסד אשר גמלו השי״ת ויתעלה, שהקל חוליו כן יגמר ד׳ לטוב, ושיהיה במזג הברי־אות כמאז יתחדש כנשר נעוריו, וינוב בשיבה טובה ושלום והשקט בהיכלו, והבנים שתילי זתים מסביב לשולחנו, ויראה מהם זרע קודש וינחת מזרע ישראל בתת להם ד׳ לחם וכל טוב, ונגאל מהרה והיה שלום וברכה כנפש ידידו דוש״ת ומשתוקק באהבתו.

ולכל המסתופפים בצלו שלום, ובפרט לידידי החסיד מו״ה ישראל נ״י. אי״ה יום א׳ אסע לשתות חלב צאן חו״ל כי עדיין לא שבתי לאיתן בריאותי כמאז, וב״ה אשר אני כאחד האדם בראות פני ולא נפלתי ח״ו מתואר פני כמאז, וד׳ הטוב יגמר לטוב, בתוך כח״י.[133]

הק׳ חיים האלבערשטאם.

יחסים טובים היו גם בין רבי יצחק מווארקי מתלמידי ר׳ שמחה בונם מפשיסחה המפורסם באהבת ישראל ובהשתדלות לטובת יהודי פולין אצל הממשלה.[134] כמו כן שררו יחסי אהבה בין רבי יצחק מאיר אלטר, הרבי מגור לבין ר׳ שלמה הכהן. פעמים אחדות נפגשו בוורשה ונקשרו בעבותות אהבה וידידות. הנה מכתב ברכה מאת הרי״מ מגור לחתונת רבי צבי מאיר הכהן בנו של ר׳ שלמה הכהן.

ב״ה יב׳ אלול תבר״ך לפ״ק

החיים והשלום לכבוד אהובי ידידי הרב המאוה״נ נר ישראל, פטיש החזק, עמוד הימיני, בוצינא קדישא, חסידא ופרישא, הצדיק המפורסם וכו׳ מוהר״ר שלמה הכהן נ״י אבד״ק ראדומסק.

מכתב אהבה מרו״מ שיחי׳ הגיעני משמחת בנו שיחי׳, יזכהו השי״ת לראות ממנו בנים ובני בנים עוסקים בתורה ומצות, ושמחת כל צאצאינו בתוך כל ישראל, הנה הימים ימי רצון יזכר נא גם אותי וב״ב לטובה, ויטע בלבנו שיתוסף אהבה בכל עת להיות אגודה אחת לעבודתו ית״ש, ויכתב ויחתם לכל טוב בימים הקדושים הבע״ל הוא וב״ב והנלוים והמסתופפים בצלו בתוך כל ישראל.

דברי דו״ש הק׳ יצחק מאיר בן חיי׳ שרה.[135]

נמצא גם מכתב מאת הגאון רבי ישעיה מושקאט רבה של פראגא־ווארשא, שממנו רואים את הערצת הרב לרבי שלמה הכהן. וזה המכתב:

---

132 „אהל שלמה״ עמ׳ יח; ר׳ אהרן מרכוס „ספר החסידות״ עמ׳ 253, דבריו מכוונים לר״ח מצאנז.

133 המכתב נדפס ב„אהל שלמה״ עמ׳ יח.

134 עי׳ „אהל שלמה״ עמ׳ יז.

135 „אהל שלמה״ עמ׳ כ׳ ועי׳ „מאור עיני הגולה״ (וארשא, תרצ״א) במדור המכתבים עמ׳ 13.

ב״ה יום ה׳ ער״ה תמוז חיים של ברכה לפ״ק פה פראגא

לכבוד ידיד ד׳ וידיד ישורון ה״ה הרב המאוה״ג חריף ובקי החסיד המפורסם, בוצינא קדישא, חסידא ופרישא, גאון תפארת ישורון, כש״ת מו״ה שלמה שליט״א אבד״ק ראדומסק.

בשנה דאשתקד גליתי אוזן כ״ת בדבר עגמ״נ מן נכדי היקר האברך המהולל מו״ה, יצחק בן שפרה, והנה גם עתה אבקש מכת״ה להעלות זכרונו לפני אדון הרחמים והוא נוסע להמרחצאות החמין במקום שאין מכירין וכו׳ לזאת קצרתי.

ואומר שלום ולכל ב״ב חיים של ברכה לפ״ק

דברי ידידו דוש״ת תמיד ישעי׳ מושקאט חוב״ק פראגא.[136]

קשרי מכתבים ויחסי ידידות היו גם בינו לבין הרבנים: ר׳ שמעון סופר מקראקו,[137] ר׳ יוסף ברוך „היהודי הטוב״ מניישטאדט, שהיה גם רגיל לבקר לפעמים בראדומסק,[138] ר׳ עמנואל ולטפריד רבה של פשדבורז,[139] ר׳ חיים אלעזר וואַקס, הרב מפייטרקוב,[140] מחבר שו״ת „נפש חיה״, ר׳ שלמה פרנקל מפאצינוב[141] ועוד

בין תלמידיו והסידיו המפורסמים נמנו:

רבי יעקב הרב בווידאמע (עיירה על־יד פשדבורז׳, תק״ו—תרמ״ו). רבי יעקב היה תחילה חברו של רבי שלמה הכהן, יחד למדו אצל רבי ישעי׳ מפשדבורז. רבי שלמה אמר פעם: לר׳ יעקב יש מזל מיוחד — שלא נעשה אדמו״ר לחסידים, ואינו מוכרח לבטל את זמנו מתלמוד־תורה ולעסוק בעניני הכלל. רבי יעקב מווידאמע קיבל על עצמו את מרותו של ר׳ שלמה הכהן ונחשב לידידו הנאמן ביותר. הוא היה — לדברי הרב יצחק שמולעוויץ — גדול בתורה ועובד השי״ת בקדושה ובטהרה ובכל שנה ושנה, כשהגיע ט״ו באב התחיל ללמוד בלילה את המסכתות כריתות, תענית, ראש השנה, יומא, סוכא ואמר: תשובה ומעשים טובים „כתריס״ בפני הפורענות „כתריס״ — ראשי התיבות של המסכתות הנזכרות. ביום־הכיפורים עשה סיום על המסכתות הנזכרות בכל שנה. רבי יעקב ניהל ישיבה בעירו ושם היה אומר לפני תלמידיו חידושי־תורה בנגלה ובנסתר בשם חברו. אחרי פטירת רבי שלמה הכהן „הרבה חסידים הסתופפו בצלו, וכמה מהם לנו אצלו בביתו ואכל עמהם ביחד בכל יום, במעט אשר היה לו״.[142]

רבי דר׳ חיים דוד ברנרד, רופא מהולל בפייטרקיב וצדיק־אדמו״ר. חייו מעולפים אגדות וסיפורי־עם. במקור מוסמך ב„מלון הרופאים הפולניים״ מסופר עליו: ברנרד דוד — נולד בדז׳לושיז בשנת 1782 (תקמ״ב). משנת 1805 (תקס״ה) התכונן למדעי הרפואה בברסלוי. אות ההצטיינות של דוקטור קיבל בארפורט. לאחר זמן שימש זמן ידוע רופאם של הלגיונות הפולניים. אחרי כן שימש בתור „פיזיק״ (דוקטור) של המחוז הראדומסקי. הוא גר בכמה ערי המדינה וביותר מכולן בפייטרקוב. שם שירת במשרת רופא של בית החולים היהודי. מת בשלישי לפברואר 1858 (תרי״ח). ד״ר ברנרד היה יהודי חרד ושומר מצוות ישראל ואף התאדק בחסידות״.[143] במקור מוסמך אחר, בארכיון של קהילת וורשה, נזכר שמו בין משכילי וורשה ומתבולליה, שדאגו לחינוך חילוני לילדי ישראל.[144]

---

136 שם עמ׳ כ.

137 „אהל שלמה״ חלק ב׳ (פייטרקוב תרצ״ה) עמ׳ טו.

138 „עטרת שלמה״ עמ׳ לו; ב„אהל שלמה״ עמ׳ מח נדפס מכתב מר׳ שלמה הכהן אליו.

139 „אהל שלמה״ עמ׳ מט.

140 עי׳ „עטרת שלמה״ עמ׳ סא.

141 ר׳ אהרן מרכוס שם עמ׳ 254.

142 עי׳ „עטרת שלמה״ עמ׳ מד—מז.

143 Stanisław Kużminskt “Słownik lekarzy Polskich”(Warszawa 1888), str. 27.

144 Dr. Ignacy Schipper “Żydzi Królewstwa Polskiego w dobie powstania listopadowego” (Warszawa 1932), str. 175.

על השינוי בנפשו מספר רבי אהרן מרכוס, „כי פעם שמע את החוזה מלובלין אומר את מזמור קז שבתהילים בערב שבת, ונהפך מכופר לחסיד נלהב. ד״ר ברנהרד היה אחד מטובי הרופאים בפולין, השתלם בברסלוי, התישב בראדומסק והתרועע רק עם נוצרים. פעם פגשו רבי דוד מלילוב ואמר לו: ‚אם תחזור בתשובה, הרי תגרום נחת רוח בלתי משוערת לאביך שבשמים׳. מלים אלו שנאמרו מפה קדוש זה, לא החטיאו את מטרתם, הרופא אץ הביתה והשליך את כל כלי מטבחו דרך החלון החוצה, התחיל לנהוג באורח חיים של יראת שמים וסגף את עצמו בסיגופים קשים אף כי המשיך במקצוע הרפואה. מורי ורבי, הצדיק מראדומסק, ביקר אצלו לעת זקנתו המופלגת, בשכבו על ערש דוי וניחם אותו באמרו: „והימים הראשונים יפלו" (במדבר ו, יב) ז.א. ימי נעוריו שעברו בפריקת עול לא ייחשבו לו). מיד התרומם ואמר: „בזכות „אור החיים" ששגור בעל פה על שפתי, אני מקווה כי הימים הראשונים יווספו לי") לפי מאמר חז״ל שזדונותיו של בעל־תשובה „נהפכים לזכויות" — (יומא לו).

רבי דוד מלילוב לקחו עמו ללובלין, והוא סיפר, כי בחג השבועות בעת התפילה הראה לו החוזה את מעמד הר סיני בחזיון.[145]

ר׳ חיים דוד פירש את המאמר בתפילה „בורא רפואות נורא תהלות אדון הנפלאות". „בורא רפואות" — כשאדם חולה עליו להשתמש תחילה ברפואות, אבל כשהן לא מועילות — „נורא תהלות" — יאמר „תהלים", ואם גם זה לא מועיל אזי יפנה „אדון הנפלאות" — יקווה לפלא, לנס".[146]

רבי חיים דוד נסע לרבי שלמה הכהן לעתים קרובות מאוד, וזכות מיוחדת היתה לו שגם בזמנים שרבי שלמה ריחק את חסידיו, סעד רבי חיים דוד על שולחנו גם בשבת. חסידים מספרים, כי כאשר שאלו פעם את רבי חיים דוד במה גדולתו של רבי שלמה הכהן, אחרי שהסתופף בצל צדיקים כחוזה מלובלין ורבי דוד מלילוב? — ענה: מקובלני מה„חוזה" מלובלין סימניו של צורת צדיק שהוא מ„נוטרי ברית", כל הסימנים האלה ישנם ברבי שלמה מראדומסק, יש לו „חכמת שלמה" ו„בחינת יוסף הצדיק".[147]

רבי יששכר־דב מוולבורזש (תקס״ג—תרל״ח), היה בן להורים פשוטים בפייטרקוב. אביו ר׳ משה טורנהיים היה סוחר בתבואה. את בנם יחידם חינכו לתורה ולחסידות. הוא למד תורה אצל ר׳ שלום צבי רבה של זגירז׳ ואח״כ ישב בקביעות בבית ה„שרף" רבי חיים מאיר יחיאל ממוגלניצא וממלא מקומו ר׳ אלעזר מקוז׳ניץ. אחרי פטירת רבותיו השתקע בעיירה וולבורז, על־יד פייטרקוב, ואלפים נהרו אליו לקבל ברכות ממנו. ר׳ יששכר דב היה סגפן, צם משבת לשבת, מסתפק במועט ומחלק את כל כסף הפדיונות לעניים. אשתו עסקה במסחר ופירנסה את הבית. ר׳ דב בריש נסע לעתים קרובות לראדומסק. בספרו „עבודת יששכר" (לודז תרע״ב) מזכיר פעמים רבות חידושי תורה בשם ר׳ שלמה הכהן.[148]

ר׳ הלל מראדושיץ נכדו של ר׳ דוב בער מראדושיץ, היה מחסידיו המובהקים של ר׳ שלמה הכהן. הוא היה בא לשבועות רצופים לראדומסק ולמד שיעור מיוחד בגמרא ופוסקים אצלו. ר׳ הלל היה צדיק עממי מפורסם. אלפים ורבבות מבני העם נהרו אליו לקבל ברכה מפיו. ליום ההילולא של ר׳ שלמה הכהן היה נוהג לבוא לראדומסק עם קהל חסידיו.[149]

ר׳ אהרן (ר׳ ארון) מקראקא, בנו של ר׳ קלונימוס קלמן אפשטיין, מחבר הספר „מאור ושמש" — היה מחסידיו המובהקים של ר׳ שלמה הכהן, והיה נוסע לעתים קרובות, אם כי היה לו קהל מעריצים בקראקא ובית־מדרש מיוחד „ר׳ ארון׳ס בית־המדרש".[150] כשנדחק פעם ר׳ ארון בין הקהל כאחד החסידים, אמר עליו ר׳ שלמה הכהן: חז״ל אמרו (בבא בתרא צט): „מקום הארון אינו מן המדה" (שהארון בבי־המ״ק בנס היה עומד ולא תפס מקום) — אמנם לארון לא היתה מידה ולא תפס מקום, אבל הלוחות נמצאו רק בארון.[151]

רבי נתן דוד רבינוביץ אדמו״ר משידלובצי, נכד ה„יהודי הקדוש" מפשיסחה.[152]

ר׳ מיכאל שוחט מראדומסק, תלמיד חכם, מחבר הספר „דעת הזבח" (פייטרקוב תרמ״א) על הלכות שחיטה. בהסכמה לאותו הספר מובא: „בעת היה ר׳ שלמה הכהן לומד עם בני הישיבה בלילי החורף אחרי לימוד הישיבה, היה מפלפל כבוד הרב ר׳ מיכאל השו״ב עם ר׳ שלמה הכהן מראדומסק כמעט כל לילה ולילה".[153]

ר׳ אהרן מרכוס, סופר וחוקר ועסקן ציוני. ר׳ אהרן מרכוס נולד בהמבורג בשנת תר״ג (1843). נתחנך ב„תלמוד תורה" שבעיר, ולמד אצל החכם יצחק ברנייס, רבה של המבורג ואצל ר׳ ברוך יצחק ליפשיץ בנו של ר׳ ישראל ליפשיץ אב״ד בדנציג. עוד בימי נעוריו נתפרסם כעילוי בלימודים. רבו יעצו, איפוא, לנסוע לבוסקביץ ללמוד בישיבה המפורסמת. אחרי שנים אחדות השפיע עליו אחד מתושבי קראקא שבנו למד בישיבת בוסקביץ, שיבוא לקראקא. ר׳ אהרן נעתר לו ובבואו לקראקא התחבר לחסידי ראדומסק. בתקופה ההיא נמנו על חסידי ראדומסק תלמידי חכמים ויראי שמים, אחדים מהם הכירו עוד את ה„חוזה" מלובלין ואת תלמידיו. בבית חסידי ראדומסק למד ר׳ אהרן קבלה וחסידות ונסע לעתים תכופות לר׳ שלמה הכהן. בחצר ראדומסק החשיבו את כשרונותיו, ידיעותיו וחסידותו הנלהבת. מספרים שר׳ שלמה הכהן אמר עליו שיש לו „נשמה גבוהה". לר׳ שלמה הכהן הקדיש את אחד הפרקים הנאים ביותר שבספרו „החסידות". בנו ישראל מרכוס כותב: „גודל ההתקשרות והאמונה שהיה לאדוני אבי באדמו״ר הקדוש בעל „תפארת שלמה" זצ״ל, אין לשער ולתאר על הכתב, תמיד היתה תהילתו בפיו ותמיד סיפר גדולות ונפלאות מרבו הקדוש ותורותיו היו שגורות בפיו... ולא עבר יום מימי חייו שלא סיפר איזה דבר־תורה או מעשה מרבו זצ״ל, וגם ביומו האחרון דיבר הרבה ממנו, והיה הרבה פעמים עם רבו בליזענסק על קבר הרב ר׳ אלימלך, וגם היה עמו שתי פעמים אצל אדמו״ר מצאנז. ולא זז ממנו ואהבת נפש אהבהו עד יומו האחרון. ויום אחד לפני פטירת א״א ז״ל היה היאָרצייט של רבו בעל „תפארת שלמה" בכ״ט באדר, וציווה להדליק נר יארצייט לנשמת רבו וציווה שיעמידו את הנר נוכח פניו, למען יוכל לראות ולהביט בו".[154]

רבי אהרן מרכוס מפורסם בספריו בשפה הגרמנית והעברית „חסידיזמוס", „הארטמאנ׳ס אינדוקטיווע פילוסופי אין חסידיזמוס", „ברזלי", „קסת הסופר" על התורה ועוד. הוא התפרנס מהנהלת חשבונות ובעיתות הפנאי עסק בספרות. היה עסקן ציוני נלהב, ממשתתפי הקונגרס הראשון. ת. הרצל אמר עליו: „מרקוס אינו חי ומתפרנס מן היהדות אלא חי למען היהדות". הוא עשה תעמולה

---

145 ר׳ אהרן מרכוס „ספר החסידות" עמ׳ 120.

146 ידידיה יפת במאמרו „רבי חיים דוד דאקטאר" בעתון „מאמענט" דעצעמבער 1930.

147 „נפלאות הת״ש" עמ׳ 16; חומר נוסף על ר׳ חיים דוד דר׳ ברנרד נמצא בספרים דלהלן: „אהל שלמה" עמ׳ כט; „עטרת שלמה" עמ׳ מח—נה; מ. פיינקינד „גוטע יודען אין פוילען" עמ׳ 152—158; פ. ז. גליקסמן „תפארת אדם" (לודז תרפ״ג) עמ׳ 7; י. אריגור „בעל תשובה" (תל־אביב תרצ״ה).

148 מ. פיינקינד, שם עמ׳ 278—285; „עטרת שלמה" עמ׳ נז.

149 „עטרת שלמה" עמ׳ נו נז.

150 „אהל שלמה" עמ׳ כט.

151 „עטרת שלמה" עמ׳ נה.

152 „עטרת שלמה" עמ׳ לז.

153 בהקדמת א״ז ר׳ צבי מאיר הכהן לספר „דעת הזבח", „אהל שלמה" עמ׳ לג.

154 „עטרת שלמה" עמ׳ מח.

גדולה לטובת הציונות בחצרות הצדיקים צ׳ורטקוב וריזין ואסף מכתבים מרבנים לטובת הציונות. גם תיכנן ארגון רבנים מיוחד לטובתה. אולם ציוני רוסיה התנגדו לדעתו ולהשתתפות הרבנים בתנועה הציונית. הדבר עשה על ר׳ אהרן מרכוס רושם מדכא ומאוכזב הפסיק את פעילותו הציונית, אם כי השתתף בקונגרסים כאורח.[155] הוא נפטר בפרנקפורט דמיין תרע״ו, 1916.

בניו וחתניו של ר׳ שלמה הכהן היו:

א) ר׳ אריה לייבוש הכהן — נדבן, הסיד וירא שמים, התפרנס ממסחר בראדומסק והגיע לעושר. אחרי מות אביו נעשה מחסידי ר׳ חיים מצאנז.

ב) רבי צבי מאיר הכהן, ממלא מקום אביו ברבנות.

ג) ר׳ אברהם ישׂשכר הכהן, ממלא מקום אביו האדמו״ר בראדומסק.

ד) בתו שרה אשת ר׳ ישראל קרוהן, תלמיד חכם מתושבי ראדומסק.

ה) בתו רחל אשת ר׳ ליפמאן ליטמאַנוביץ, מחסידי קוצק, תלמיד חכם גדול.

ו) בתו רבקה אשת ר׳ יחיאל לנדו, תלמיד חכם וחסיד. לימי זקנתו עזב את כל בניו ורכושו בראדומסק ועלה לארץ־ישראל.

יא׳ הסתלקותו

בחדשים האחרונים שלפני הסתלקותו, התחיל לרמוז לחסידיו שימיו ספורים. פעם בא אליו הרב ישראל יצחק אב״ד בפלאוונא הסמוכה לראדומסק. ר׳ שלמה הכהן הזמין אותו לסעודת צהרים שנמשכה שעות ודיבר אתו הרבה דברי תורה וחכמה, בסוף השיחה הודיע לו שימיו ספורים וכי לדעתו צריך למלא את מקומו ברבנות בנו רבי צבי מאיר הכהן.[156]

ימים אחדים לפני פטירתו קרא לחסידיו אחר חצות הלילה, יסיפר להם סיפור מוזר בענין הסתלקות וגן־עדן ועל העבודה המרובה שיש לצדיק אחרי פטירתו, כשעליו להקביל את פני האר״י הקדוש והבעש״ט ועוד.[157] גם בספר „תפארת שלמה" ישנן שיחות אחדות על יום הסתלקותו של הצדיק וערכו. לדעתו „מבואר בזוה״ק ובכתבי האר״י ז״ל, כי שעת פטירת האדם הצדיק מן העולם־הזה גבוהה יותר במעלה מכל ימי חייו, כאשר אז הוא השלמת תיקון המ״נ והיחודים והזיווגים בפועל יתר שאת ומתיחדים ימי התמימים במיתתם ומעלים כל המעשים הטובים שעשו לה׳, כי ע״י פטירת הצדיק שנעשו יחודים וזיווגים במידות הגבהות מאוד מאוד ע״י כך יורדים השפעות טובות לעולם".[158] „וזה שמצינו במשה רבנו ע״ה וזאת הברכה אשר ברך משה וגו׳ לפני מותו, ר״ל רק אז לפני מותו ברך אותם והמשיך להם הברכות לעתיד לבוא, וכן יעקב אבינו ע״ה, וכן ר׳ שמעון בר יוחאי קודם הסתלקותו פעל ועשה היחוד בסדר האדרא זוטא (זהר האזינו), להמשיך מעין הברכה העליונה לעולם הזה".[159]

ביום חמישי כ״ח באדר בבוקר לפני פטירתו, אחרי התפילה חילק לכל המתפללים יי״ש ועוגות, שתה „לחיים" לכל אחד. באותו שבוע (כ״ג אדר) נפטר הצדיק ר׳ יצחק מאיר אלטר, בעל „חידושי הרי״ם". ר׳ שלמה הכהן קרא לחתנו ר׳ ליפמאן ליטמנוביץ, שאלו לסדר ההלויה ואמר לו: „הנך רואה, זקני כבר לבן, אני מבקש ממך, שלאחר פטירתי ימלא את מקומי רבי צבי מאיר הכהן כרב בראדומסק". לפי סיפור אחר הוסיף: „כנראה אני אוזמן כש״ץ לשבת הבא!" באותו יום בא לראדומסק ר׳ אהרן מקראקא, בנו של ר׳ קלונימוס קלמן מקראקא בעל „מאור ושמש". ר׳ שלמה הכהן אמר לו: „ארון (אהרון) נושא את נושאיו" (בבלי סוטה לה.). למחרת היה ר׳ אהרן מנושאי ארונו של ר׳ שלמה הכהן...

באור ליום ו׳ ערב שבת כ״ט באדר, לקח את „ספר הזוהר" והתחיל ללמוד בו. בערך בחצות הלילה שׂם ידיו על ספר הזוהר ואת ראשו שם על ידיו וכך נרדם ונסתלק על ספר הזוהר...

הכרתי עוד יהודי זקן שנכנס לבית־המדרש אחרי חצות הלילה וראה את ר׳ שלמה הכהן ישן על ספר הזוהר, היהודי יצא חרש חרש, על בהונות רגליו, כדי שלא לעורר את רבו, אולם כאשר עברו שעות אחדות, הבינו המקורבים שניגשו לעוררו וראו שיצאה נשמתו בטהרה...

למחרת בערב שבת נתקיימה ההלויה. אלפי איש מכל הסביבה השתתפו בהלויה. נושאי־המיטה היו חסידיו המובהקים, ר׳ אהרן מקראקא, ר׳ יעקב מווידאמא ועוד.

עוד לפני ההלויה מינו פרנסי העיר ראדומסק את בנו רבי צבי מאיר הכהן לשמש כרב העיר.[160]

אחרי הסתלקותו קיבלו רוב חסידי ראדומסק את בנו רבי אברהם ישׂשכר הכהן כממלא מקום אביו, כצדיק ואדמו״ר לחסידים.

על קברו נבנה „אהל" שבו נקברו אחר־כך בניו ונכדיו — אדמו״רי ראדומסק. מדי שנה בשנה ביום ההילולא של הצדיקים התאספו בראדומסק אלפי יהודים מקרוב ומרחוק, התפללו ואמרו תהלים והדליקו נרות לזכר נשמתם.

יב׳ גלות וגאולה בתורת ר׳ שלמה הכהן

עניני הגלות והגאולה בתורת רבי שלמה הכהן יונקים, בעיקר מתורת הקבלה והחסידות. כתבי האר״י וספר הזוהר עומדים במרכז כל שיחותיו על הגלות והגאולה, אולם בדבריו נשמע כבר הד מחיבת־ציון המתעוררת. ר׳ שלמה הכהן ידע היטב על כל הפולמוס מסביב להצעתו של רבי צבי הירש קלישר, על־דבר הקרבת קרבן הפסח בזמננו, ועל ההצעות של הרב קלישר והרב אליהו גוטמכר לישוב ארץ־ישראל פשוטו כמשמעו.[161] הוא היה בידידות עם ר׳ אליהו גוטמכר ועקב אחרי פעולותיהם של שני חובבי ציון אלה. מספרים כי כאשר התעורר הפולמוס מסביב להצעת הרב קלישר על דבר הקרבת קרבן פסח בירושלים, היה ר׳ שלמה הכהן מלא ציפיה לרגע, שיוכל ככהן לחזור לעבודת הקרבת הקרבן, וכאשר הגאונים בזמנו, כר׳ עקיבא איגר ור׳ משה סופר, התנגדו להצעה מטעמים מעשיים, התאונן ר׳ שלמה הכהן ואמר: חבל על שעת הכושר שנחמצה!".[162]

גדולים הכאב והבושה בגלות. השאלה מנקרת במוח: „למה זה אנחנו בני ישראל עניים ומרודים יותר מכל שאר האומות, להיות נרדים בעבודת הפרך, וכי מפני שאנחנו מיוחסים לבני אבותינו הקדושים, אנו נשתעבד למצרים הפחותים ושפלים?"[163] אולם לגלות כוונה מיסתורית, לפי קבלת האר״י: „כי ידוע לכל הבאים בסוד ד׳ כי שורש המכוון בהגלות בני ישראל לבין העמים הוא להעלות הניצוצות הקדושים הנפזרים מאד, מאנין תבירין (כלים שבורים), בארבע כנפות הארץ, והנס הוא בהכנס פזורינו מבין הגויים ויקבץ נדחינו, כאשר יצאו כל נשמות האסורים רצוצים לחפשי ולא ישאר מהם מאומה...

---

155 דר. נ. ב. גלבר „בין הדר. הרצל להאדמו״ר מצ׳ורטקוב" ב„הצופה" גליון העשור; הרב דר. ר. פרבר בהקדמה ל„הקבלה" (פרק מתוך ספר החסידות) (תל־אביב תש״ד).

156 „אהל שלמה" עמ׳ סב.

157 „אהל שלמה" ח״ב עמ׳ נז.

158 „תפארת שלמה" חיי שרה דף יט בד״ה עוד במדרש.

159 שם, על המועדים, במבוא השער, דף ה: בד״ה אמרינן.

160 ההסתלקות ופרטי ההלויה לפי „אהל שלמה" ח״ב סג; „אהל שלמה" ח״ב נח. „עטרת שלמה" עמ׳ לו.

161 עי׳ על הפולמוס: דר׳ ישראל קלויזנר „הכתבים הציוניים של הרב צבי קלישר" (ירושלים תש״ז) במבוא עמ׳ 35—33 ועוד.

162 הרב י. א. קמלהר „דור דעה" (בילגוריי תרצ״ג) עמ׳ שכג ועי׳ תפא״ש זמנים רמזי פסח דף ק״ה בד״ה עומדות.

163 „תפארת שלמה" עה״ת וארא בד״ה והוצאתי.

ולכך הביא השי״ת את בנ״י בין הגוים להוציא ממסגר אסיר — ניצוצי הקדושה אשר בלעו והוא התיקון בכל העולמות״. את הניצוצות הקדושים הפזורים בגלות, גואלים על־ידי קיום מצוות ועשית מעשים טובים בהתלהבות. „צריך לעשות המצוה בהדלקה והתלהבות יתרה״... ובעיקר על־ידי מחשבות קדושות וטהורות ותיקון הברית מדת יסוד.[164] בגלות הזאת לא רק שעבוד גשמי ישנו, אלא גם שעבוד רוחני. כי „ענין הגלות הכבד הזה שהוא על ישראל, לא על עניני הגוף בלבד, כי אמנם הנה בגלות גם הנפש היא משועבדת תחת ידי זרים חלילה. וכל התורה והמצוות של בני ישראל הם בגלות כמבואר בספרים, כי בעוונותינו הרבים נמסרו רזיה לחיצונים״.[165]

פעמים אחדות מביא ר׳ שלמה הכהן את הסיפור הנאה ממקובלי צפת על הגלות המעכירה. „ידוע מה שכתוב בספר „עמק המלך״ במעשה שהביא מר׳ אברהם הלוי ז״ל מתלמידי האר״י, שהיה גלגול ירמיה הנביא, והיה מתאבל תמיד על חורבן בית־המקדש וציווה אותו האר״י ז״ל שילך אל הכותל המערבי, והיתה לו שם התגלות השכינה בתחלה בלבוש שחור כדרך אשה אבילה וראשה חפוי, ותיכף נתגלתה לו בהדר יופיה בשמחה עצומה״.[166]

האבלות והשמחה מתגלות זו אחרי זו. אמנם חושך גדול שורר בגלות. השכינה בגלות. אבל מתוך החושך יופיע האור. „כן היה הדבר בהנהגת השם ית׳ עם עמי בני ישראל בגלותינו, אשר בכל עת ענינו ומרודנו, כשהם לוחצים אותנו עד מאוד, רק אז מן החושך מושיע להם ומוציאם לאור גדול... וזה ענין משיח צדקנו, שאמרו חז״ל כי ביום שנחרב בית־המקדש נולד משיח, וביום שחשב השי״ת להשחית חומת ירושלים, נטה קו על בנין העתיד״[167] אנו מתקיימים בגלות מפני שאנו יודעים כי גם בחושך הגדול ה׳ אתנו והשכינה, כביכול, אתנו בגלות ושומרת אותנו, שהרי „גם עתה בהיותם בארץ אויביהם, גולים מעל שולחן אביהם, ואין אתנו יודע עד מה מהתגלות כבוד ה׳ עלינו, ורוח שכינתו בתוכנו כמו בימים הקדמונים, בכל זאת לא שב כבוד ה׳ מאתנו, ולא מאס את זרע ישראל חלילה לעולם ולא רחק מהם, עוד שכינתו בתוכנו והנה זה עומד אחר כתלנו, וכביכול הוא אסור אתנו וקרוב הוא לכל קוראיו אליו וממהר לגאלנו בגאולת עולמים״.[168]

ולפי זה פירש את הפסוק בברכת יעקב (בראשית מט׳ א׳) „האספו ואגידה לכם — פירש רש״י: ביקש לגלות את הקץ ונסתלקה ממנו שכינה... הנה כשהתחיל יעקב אבינו ע״ה להסתכל בכל דור ודור, מה שיעבור על בני ישראל עד ביאת המשיח, וראה באורך הגלות המרה ובחשכה הגדולה. הנה מזה נתעצב אל לבו מאוד ונס־תלקה ממנו שכינה בעבור העצבות, אך השבטים ניחמו אותו ופתחו ואמרו: שמע ישראל ה׳ אלהינו ה׳ אחד... כי צריך להיות שמח במה שיהיה לעתיד בגאולה — ה׳ אחד לכל העולם״.[169]

עיקר תפילתנו על הגאולה צריכה להיות על גאולת השכינה מהגלות. כי לדעת ר׳ שלמה הכהן „כל איש מישראל מחויב להיות מצר ודואג בלבו תמיד על צער גלות השכינה אשר בקרבו, ולא ירהב בנפשו, כי טוב לו לאמור: שלום עליך נפשי, אכול ושתה וכו׳, כי מה לך לאכול ולשתות, ולהתענג בדשן נפשך ואתה אסור בכבלי הגלות, וכביכול הוא אסור באזיקים ושמו מחולל בגוים זה ח״י מאות שנה״.[170] יחד עם השכינה נמצא גם עם ישראל בגלות. כי „כידוע מיום שחרב בית־המקדש וגלינו מארצנו — השכינה הקדושה גם כן עמנו בגלות, וז״ש והוא אסור בזיקים לרמז על השכינה הקדושה, ותכלית כל כוונותינו בתפילותינו צריך לשים לב על השכינה שתיוושע במהרה, וממילא גם אנחנו ניוושע בכל הטוב״.[171] גאולת השכינה היא גאולת כבוד האומה משפלותה. וזה דרכם של הצדיקים האמיתיים „אשר אינם יכולים לסבול הצער של גלות השכינה בעולם הזה ומאוד מתמרמר לבם בקרבם, עד שמגודל המרירות קצים בחייהם ומבקשים להסתלק מהעולם הזה מכל וכל, כמו שמצינו באליהו הנביא ששאל את נפשו למות כמה פעמים, עד שלא היה יכול לראות בצער של גלות השכינה... ומידה זאת היא הראויה לכל בית ישראל באורך הגלות המרה הזאת, לשים אל לבו צער השכינה וכבוד השי״ת המחולל בין עובדי כו״מ, עד שאין להסתכל על שום ענין מהעולם־הבא, רק על כבוד שכינתו ית״ש, ואז עי״כ יעתר להם לגאלם״.[172]

בגאולה העתידה תיגאל השכינה וייגאלו ישראל גאולה גשמית וגאולה רוחנית. גם התורה תגאל ותתעלה ותתרומם: „כבוא עת הגאולה... התורה תתחדש, כמ״ש כי תורה חדשה מאתי תצא, היינו שיתחדשו ויתעלו כל לימוד התורה ומצוות שעשו ישראל בגלות״.[173]

לעתיד לבוא גדול יהיה כבוד ישראל שהרי בגלות הראו את כוחם הרב. „דבוודאי אז בביאת המשיח במהרה בימינו יהיו הכל רוצים לעשות תשובה אפילו העכו״ם, כמ״ש בית יעקב לכו ונלכה וגו׳, משום שאז תהיה התגלות האלקות ויכירו וידעו כל יושבי תבל וכו׳, ומשום הכי אז לא תועיל עוד התשובה רק למי שהיה בגלות במצור ובמצוק, שלא היתה אז עוד התגלות האלקות, ואפילו הכי היתה לו אמונה בה׳ ית״ש והיה עובד השי״ת באמת ביראה ובאהבה״.[174]

כל מה שהמצב בגלות נעשה יותר רע, הגאולה הולכת ומתקרבת. „נראה לרמז בזה לחזק ידים רפות על מה שאנו רואים כובד הגלות, שמתגבר בכל יום, כי הוא ענין הנסתר מבני אדם, כי באמת היא טובה גדולה לקרב הגאולה, ונבאר הענין עפ״י משל לרופא מומחה שנכנס אצל החולה, בהתחלת החולי שיש לו רק מיחוש בעלמא ועודנו מתחזק כבריא ללכת ברגליו, וכאשר בא הרופא אליו לבקרו אומר עליו כי הוא צריך לרחמים גדולים ולעסוק ברפואות וסמים. וברבות הימים כאשר הכביד חוליו ושוכב על ערש דוי, אשר כמעט נתיאשו ממנו, נכנס הרופא עוד אליו ואומר לכל הנצבים עליו שלא ידאגו עוד מאומה, כי מהר יתרפא ויעמוד מחוליו הקשה. הנה בעיני הרואים הוא דבר הפלא ופלא... אך האמת כן הוא: כי הרופא הבין כי אז היתה רק התחלה ובוודאי בכל יום יכביד עליו חוליו, לכן אז היה צריך לרפואות ולסמים ולרחמים רבים, אך עתה כאשר עברה עליו כל התלאה הוא בטוח עליו, כי תפול עליו זיעה ומהר יתרפא, וכן הוא ג״כ ענין הגלות... כי השי״ת יודע כי מהר תהיה הישועה כי קושי השעבוד ישלים הקץ״.[175] ירידתנו היא הקדמה לעלי־תנו ולגאולתנו. „וז״ש בגמרא כשהן יורדין — יורדין עד לעפר, וכשהן עולין — עולין עד לרקיע. ר״ל: כמו שהגרעין הנזרע בעפר הנה סיבת צמיחתו ועלייתו מן האדמה הוא, אחרי שנרקב ולא נשאר בו רק מעט מזעיר, אז יעלה ויצמיח בתבואת השדה, כן עם בני ישראל הנה סיבת צמיחתם ועלייתם לרום המעלה על־ידי שהם ירודים בעצמם להיבטל במציאות, אז אח״כ יעלו ויגיעו לרום המעלות״.[176] לעתיד לבוא תתחדש לישראל השגה אחרת באלהות וידע להעריך את ערכו בגויים ולהתגלות האלהות. אז ידמו בני ישראל לאיש שבא „אל היכל המלך ונכנס בחצרות יקרו, ורואה תפארת גדולתו ועטרת מלכותו אז תודות אלף יתנה לפאר המלך העומד נגדו, כן הנה, כביכול, אצל מלך מלכי המלכים הקב״ה, כי עתה בהיותנו בגלות הזה ואין אתנו יודע עד מה מגודל כבוד השי״ת ותפארת גדולתו בשמים

164 „תפארת שלמה״ זמנים לזאת חנוכה דף עט, בד״ה אם יבוא.
165 שם, רמזי פורים דף ק: בד״ה קימו.
166 שם, ויצא ד״ה וישא כט.
167 שם, וישב לו.
168 שם לשבת נחמו בד״ה נחמו קטו.
169 שם ויחי דף מג: בד״ה האספו.
170 שם זמנים דף פח: בד״ה איש יהודי.
171 שם זמנים ליוכ״פ בד״ה כד נדרי דף מה.
172 שם, שער הק״ש, דף כד בד״ה למען.
173 שם רמזי פורים, דף ק׳.
174 שם זמנים, שער התפלה ט: בד״ה והוא.
175 שם לראש השנה, לד: בד״ה ויאמר.
176 שם רמזי פורים צב בד״ה ותשלח.

ובארץ, לא יתכנו כל השירות והתשבחות כמו בזמן הגאולה אשר יתגלה כבוד ה׳, וראו כל בשר יחדיו כי הוא אלהינו זה, ויומשכו וירדו כל האורות העליונים וישפוך את רוחו על כל בשר ואז יראו עינינו וישמח לבנו ואז ימלא פינו להודות ולהלל ביתר שאת ויתר עוז לשמו הגדול ית״ש, וכמ״ש ביום ההוא יהיה ד׳ אחד ושמו אחד״.[177]

אנו רואים, איפוא, שתורת הגלות הגאולה של ר׳ שלמה הכהן נעוצה בקבלת האר״י. לגלות מטרה נעלה — העלאת הניצוצות הקדושים שנתפזרו בה. על ידי התרוממות מוסרית, קדושה וטהרה, מעלה האדם ומרומם את כל הניצוצות ויחד עם זה הוא גואל מהגלות את השכינה הקדושה, הנמצאת אבלה ושוממה בגלות כישראל. אמנם גדול השעבוד וגדולה החשכה — אבל מתוך החשכה — יופיע אור גדול, עם ישראל ייגאל ואתו התורה הקדושה והשכינה, העמים כולם יכירו וידעו את כבוד ה׳. כל הבריאה כולה תתעלה ותתרומם בהתגלות האלהים על כל בשר והופעת אורו על כל היקום.

יג. ארץ ישראל וחיבת ציון בתורת ר״ש הכהן

כפי שראינו בפרק הקודם תופס צער גלות השכינה מקום חשוב בתורת ר״ש הכהן. עם ישראל מחולל בין הגויים ואתו התורה, המצוות והשכינה, אולם יחד אתם נמצאת גם ארץ־ישראל בידי כובשים, וכשם שצריך לגאול את עם ישראל, כך צריך לגאול את ארץ־ישראל מידי זרים. כל המחשבות צריכות להיות מרוכזות לדעת ר׳ שלמה הכהן בנקודה אחת: גאולת העם והארץ. „הנה עתה בעוונותינו הרבים קרן ישראל ירדה עד עפר, וכבודו מחולל ברשעים וכולם מכעיסים ועוברים רצונו ית״ש, הנה כאלה וכאלה צריך האדם לשים על לבו בכל לבו, להתמרמר מאוד ולהצטער על חורבן בית־המקדש ועל גלות השכינה ולרחם עליה בכל מיני רחמנות, כי פרשה ציון בידיה ומבקשת ומיללת בכל לילה להושיע לה כנודע״.[178] גם לימוד התורה אינו חשוב בלי הצער על השכינה וישראל: „וכי יתנחם האב היושב בבית הסוהר, בבוא אליו בנו ויאמר לו: הנה חידשתי היום חידוד יפה ברמב״ם או בגמרא וגפ״ת, הלא איוולת בפניו יענה, מה לך הסכל לבשרני בכאלה, מה עשית למעני להוציאני מבית־הסוהר הזה... הלא נכון שלא לנוח ושלא לשקוט כל היום וכל הלילה, רק להושיעני ולחלצני בכל לבבך ובכל נפשך״. התפקיד העיקרי של הצדיקים הוא, איפוא, מיסטי־משיחי „ואמנם כן היתה כוונת הצדיקים שמסרו נפשם על קידוש השם לתיקון השכינה, כי לא יכלו להתאפק ולסבול עוד מצער גלות השכינה״.[179]

והוא הדין בצערה של הארץ, ארץ־ישראל, השוממה והכבושה בידי הגויים. קדושה הארץ ונעלה מכל הארצות. ידוע מספרים שכל העולם ניזון מתמצית של ארץ ישראל, כמ״ש ציון מכלול יופי, כי היא נקודת הארץ כמ״ש וברכך ה׳ מציון, כל ההשפעות הם מציון״.[180] קדושים ביחוד ירושלים ומקום המקדש, משם יונקת התורה את כל כוחה, „עיקר התורה היא במקום בית־המקדש והוא הר המוריה״, ו„המקום הזה אשר בחר ה׳ לשכן שמו שם הוא מקודש מאז ועד עתה, וקדושה ראשונה קדשה לשעתה וקדשה לעתיד לבוא״.[181] מתפקידו של הצדיק לעורר את הגעגועים על ציון בין בני הדור ובזכות זאת יזכו בעצמם לגאולה. הצדיקים נקראים „בני ציון״ בגלל געגועיהם על ציון. „דהנה כתיב בני־ציון יגילו במלכם יהללו שמו במחול — בני ציון הם הצדיקים, שכל ימיהם הם מצפים רק לבנין ציון במהרה — לכן הם נקראים בשמה. והם יהללו שמו במחול — לעתיד כשיעשה הקב״ה מחול לצדיקים״.[182] לדעת ר׳ שלמה הכהן על־ידי ההתעוררות באהבה רבה לארץ־ישראל, נזכה להיות הדור האחרון לשעבוד וראשון לגאולה. הכל תלוי רק בנו ובהתעוררותנו לציון. והנה דבריו החוצבים להבות אש ומזכירים בתכנם את דברי ההתלהבות של ר׳ צבי קאלישר על ארץ־ישראל „ולא תסב נחלה ממטה אל מטה״. הנה זה מרמז על מעלת קדושת ארץ־ישראל וירושלים תובב״א, כי הנה צריך כל איש להשתוקק בכל לבם על א״י וקדושתה, כמו״ש שאלו שלום ירושלים —ציון דורש אין לה, מכלל דבעי דרישה, וענין התשוקה היא מועלת בעצמה על הגאולה העתידה במהרה בימינו, והיינו כשישים האדם אל לבו דברי הכתוב של לא תסוב נחלה ממטה למטה, כי הקפידה התורה שלא תסוב נחלה ממטה למטה אחר, אעפ״י שכולם י״ב שבטי יה כולם קדושים ומה חילוק בין זה לזה, אעפי״כ הקפידה התורה על זה, כל שכן בזמן הזה אשר בעוה״ר ארץ הקדושה היא תחת יד הישמעאלים ויבלועה זרים ויירשוה. והנה באו גויים בנחלתך טימאו את היכל קדשך שמו את את ירושלים לעיים, מכ״ש שצריך לקרוע לבב איש, לצעוק על־זה אל הקב״ה לעורר רחמים על הארץ ועל קיבוץ גלויות לתוכה בשמחה במהרה, והנה ההתעוררות הזאת של תשוקת הארץ כשתהיה באמת מעומק הלב, שיאדיב באמת בנפשו על כבוד ארץ הקדושה, הנה בזה מעורר למעלה הרחמים והרצון על הגאולה במהרה״. והוא שכתוב ואמר הדור האחרון בניכם אשר יקומו מאחריכם, על מה עשה ה׳ ככה לארץ הזאת, שיש להבין למה תלה הכתוב דווקא בדור האחרון ולא ישאלו זה קודם לכן? — אך הנה כמו שביארנו כי הדור ההוא אשר יתנו עיניהם ולבבם לשאול ע״ז והם ידאבו על חורבן הארץ וירושלים, וע״י תשוקתם ודאבון נפשם על הארץ הנה יתעוררו הגאולה והם יהיו הדור האחרון קודם הגאולה״.[183]

רבי שלמה התנגד לאלה מבני חוץ־לארץ הנוסעים לא״י וכל מחשבותיהם לקבל כסף מחוץ־לארץ, ופעם אמר לעני אחד ששאל בעצתו אם יעלה לארץ, כדי להתפרנס מהחלוקה „יותר טוב לשבת בחוץ־לארץ ולצפות לארץ־ישראל מאשר לשבת בארץ ולצפות לחוץ־לארץ״.[184] וכן כתב בספרו „כאשר יושבים בא״י ופתוחות (מחשבו־תיהם לחול (לחו״ל) — הרי הם כיושבי חוץ־לארץ״.[185]

רבי שלמה היה תומך ביהודי ארץ־ישראל ושולח כספים לעתים קרובות. בירושלים נמצאו הרבה קבלות ומכתבים מר׳ שלמה. כמו כן היה נוהג לשלוח בכל שבוע רובל לאחד מחסידיו ר׳ פנחס מראדום בירושלים, להוצאת עריכת סעודה שלישית בכל שבת בירושלים. הסעודה הזאת נקראת „סעודה שלישית ראדומסקאית״ ולשם נתאספו חסידי ראדומסק שבירושלים ושרו בנוסח ובניגוני ראדומסק.[186] הוא העריץ מאוד את הצדיק מאוורוטש רבי אברהם דוד שהתישב בצפת והיה מראשי העסקנים בישוב היהודי בצפת בזמן התנפלות הדרוזים ורעידת האדמה ואת בנו, ממלא מקומו, קרא בשמו אברהם ישכר דוב.[187]

גם בימים הטרופים ביותר, כשהיה רוגז על חסידיו ופורש מהם. כשהזכירו לו את ארץ־ישראל, או כשהביאו לו דרישת שלום או מכתב מהארץ, מיד שונה מצב רוחו לטובה והיה מתפייס עם חסידיו ומתמלא רחמים עליהם״.[188]

---

[177] שם לזאת חנוכה פ בד״ה נהללך.
[178] תפא״ש עה״ת ראה קכ״ז בד״ה ולא ידבק.
[179] שם.
[180] תפא״ש עה״ת מטות בד״ה נחנו נעבור קז:
[181] שם זמנים, לשבועות, בד״ה שלש פעמים קלח:

[182] שם עה״ת נח ט, בד״ה יזכו.
[183] שם עה״ת מסעי קט. בד״ה א״י כן מטה בני יוסף ועי׳ גם בפרשת אחרי פג׳ בד״ה אחרי מות.
[184] „אהל שלמה״ ח״ב, עמ׳ יט.
[185] תפא״ש עה״ת ויצא כז. בד״ה ויפגע במקום; עי׳ ר׳ צבי קאלישר ו„דרישת ציון״ עמ׳ סו, מהדורת קלויזנר.
[186] „אהל שלמה״ ח״א עמ׳ י״ט.
[187] „עטרת שלמה״ עמ׳ יד.
[188] מפי חסידים זקנים.

אדמו״רים לבית ה„תפארת־שלמה״

ספר

חסד לאברהם

חידושי תורה על המועדים ועל תנ״ך ומאחז״ל.

זה ספר כתבי קודש אשר יצא מפי אותו צדיק. איש חי רב פעלים. דולה מבארות עמוקים דברים נחמדים ויקרים. בו ימצאו מרגוע לנפשם מבקשי ה׳ החרדים והצמאים. רוממות אל ויראתו יחד היה בק׳ מצומדים. הדרת כבו״ק ותפארת עוזו זרח על אנשי בריתו ולנוכחים. משכיות עוזו עליו הופיע וברוחו פי שנים. יש שכר לצדקתו וזכותו יעמוד עד עמוד הכהן לאורים. ה״ה כ״ק אדומו״ר הרהצה״ק בוצ״ק חו״פ ע״ה פ״ה מופ״ה והדרו בנש״ק כקש״ת מו״ה אברהם ישכר בער הכהן זצוקללה״ה. אשר היה ממלא מקום אביו הרב הגאון הצה״ק וכו׳ מו״ה שלמה הכהן זצוקללה״ה אבד״ק ראדאמסק בעהמח״ס תפארת שלמה.

הובא לבית הדפוס על ידי בני הרב הגאון הקדוש המחבר זצללה״ה.

פיעטרקוב

בדפוס המשובח והמפואר של הרבני הנגיד וכו׳ מו״ה שלמה בעלכאטאווסקי נ״י בהמנות מו״ה פייבל ז״ל.

בשנת ואברהם עודנו עומד לפני ה׳ ז״ע. לפ״ק

ХЕСЕДЪ Л'АВРОГАМЪ

т. е. ДОБЛЕСТЬ АВРААМА

Разъясненія къ праздникамъ соч. Абраама. Часть 2-ая.

въ Типографіи Ш. Белхатовскаго въ г. Петроковъ. 1897 г.

א. רבי אברהם ישכר הכהן („חסד לאברהם״)

בנו הצעיר של ר׳ שלמה הכהן וממלא מקומו כאדמו״ר בראדומסק היה הרב הצדיק ר׳ אברהם ישכר הכהן. נולד בשנת תר״ג בראדומסק ונתחנך על ברכי אביו. בעודו צעיר נתפרסם במידותיו הטובות, אהוב על הבריות ומקבל כל אדם בחיבה ובאהבה. הצטיין בענוותנותו הגדולה ובפשטותו ביחסיו לכל אדם. ידוע חולי — מחלת־הסוכר — היה כל ימיו, אבל יסוריו הגדולים לא היו ביכלתם להקדיר את מאור פניו ואהבתו הגדולה לישראל. ר׳ ישכר הכהן היה גדול בתורה ובקבלה והמשיך להתנהג בדרך אביו ר׳ שלמה הכהן בקדושה ובטהרה. ספרו „חסד לאברהם״ עה״ת והמועדים (פייטרקוב תרנ״ג) הוא אחד הספרים הטובים ביותר בחסידות. ממנו אפשר לעמוד על ידיעותיו המרובות בתורה ועל טוהר מדותיו. אוהב שלום ורודף שלום מן הנעלבים ואינם עולבים עמד תמיד על משמרת טהרת המידות ואהבת־רעים בין החסידים. באחד ממכתביו שנכתב בראשית ימי הנהגתו כאדמו״ר, לחסידי בנדין, על־דבר מריבה שפרצה ביניהם הוא מזהיר אותם „באתי לבקש מכם להשקיט את המחלוקת. כי עליכם מוטל לקיים את המצוה של „עזוב תעזוב״ כתרגומו: משביק שביק מה די בליבך עלוהי ותפרק עמיה... לפייס את האנשים אנשי שלומנו, ולדבר עמהם שאיש את רעות רעהו אל תחשבו בלבבכם. כי כל לב יודע מרות נפשו וצריך כל אחד לתקן זאת ולא לחשוב על אחרים, והשי״ת יתן לכם אהבה ואחווה ושלום ורעות, כמש״ה למען אחי ורעי אדברה נא שלום שלום בך... ובזכות השלום יתברכו כיום בשפע ברכה והצלחה ובכ״ט״.[1]

אותו קו של אהבת ישראל בולט גם בספרו ולדעתו „עיקר התפי־לה צריך האדם להתפלל עבור בני ישראל, להרים את ראשם ולהשפיע להם אך טוב לישראל. ואם האדם מסלק עצמו מזאת התפילה נקרא חוטא, כמאמר הכתוב: „וגם אנכי חלילה לה׳ מחטוא להתפלל בעדכם״ (ש״א י״ב) ...וצריך לעשות תשובה שיהיה לו כפרה על־זה שלא התפלל״.[2]

וכשם שהיה אהוב ונחמד על חסידיו ומעריציו היה אהוב על רבני הדור וגדוליו. בהספד מיוחד שנדפס על־ידי ידידו הרב ר׳ חיים אלעזר שפירא, רבה של מונקטש. הוא כותב: „בהיותי בקארלסבאד זכיתי להתבשם קצת מתורתו, ולראות בנועם יראתו וצדקתו, ונחקק במורשי לבבי עד לאחת וקויתי לבקר בהיכלו לשבוע נחת, ועתה אהה! נלקח מאתנו לדאבון לבנו... ואיך אוכל לתאר בחרט עלי גליון אף מקצת חכמתו וחסידותו ונועם עבודתו... כל רואיו הכירו כי ברוך ד׳ הוא בסבר פניו ותרומת מידותיו, ורוב צדקותיו. חכמתו האירה פניו... שפל ברך, יקר הערך ועליו יובנו דברי הרמב״ם בסוף פ״ה מהלכות יסודי התורה וז״ל: „שהכל מקלסין אותו ואוהבים אותו ומתאווים למעשיו הרי זה קידש ה׳, ועליו הכתוב אומר: „עבדי אתה ישראל אשר בך אתפאר״ ...כי הצדיק הזה היה באמת לשם ולתפארת״.[3]

ר׳ אברהם ישכר נפטר בי״ג אלול תרנ״ב ב„אהל״ של אביו, בהיותו בן מ״ט שנה.

גדולים בתורה וביראה היו בניו: ר׳ יחזקאל הכהן ממלא מקומו, ר׳ נתן נחום הכהן האדמו״ר מקרימלוב־זאווירצ׳ה, ר׳ שלמה הכהן מאלקוש, ר׳ יעקב יוסף הכהן אב״ד בקלובוצק, מחבר הספר „אמת ליעקב״. וחתניו: ר׳ אברהם קאליש האדמו״ר מאמשינוב בראדומסק.

ב. רבי יחזקאל הכהן („כנסת יחזקאל״)

ר׳ יחזקאל הכהן נולד בשנת תרכ״ד בראדומסק. כבר בימי נעוריו הצטיין בידיעותיו בתורה וביראת־שמים. תחילה היה רב בעיר נובו־פולא, אולם עם הסתלקות אביו ר׳ אברהם ישכר הכהן נעשה אדמו״ר מראדומסק. בימיו גדלה והתרחבה חסידות ראדומסק. העיר נעשתה מרכז לחסידות בפולין וגליציה. ר׳ יחזקאל הכהן היה מפורסם במי־דותיו הנעלות. אוהב ישראל ומתענין במצבו של כל אחד מחסידיו. למרות מחלת־הסוכר הקשה, שבגללה סבל יסורים נוראים, לא פסק מללמוד את שיעוריו הקבועים מדי יום ביומו ולהתענין בצרכי הפרט והכלל. גדולה היתה יראת הכבוד והרוממות של החסידים כלפי רבם, אם כי תמיד היתה בת־צחוק מרחפת על פניו והיה מקבל כל אדם בסבר פנים יפות. היה מתפלל בשקט, אבל התלהבותו הפנימית עברה כל גבול. החסידים אמרו עליו „צהלתו בפניו ואבלו בלבו״. טוהר מידותיו נתגלה בזה, שלא רצה ליהנות מחסידיו. לפעמים שרר מחסור בביתו ולא היו אמצעים להוצאות הריפוי, אבל ר׳ יחזקאל לא רצה לקבל כסף מחסידיו. את פרנסתו מצא מבית־חרושת ללבנים, בשותפות עם אחד מחסידיו. תורתו בשעת ה„שולחן״ נאמרה בהתלהבות גדולה ודבריו היוצאים מן הלב זיעזעו את השומעים. בשנת 1905 כשפרצה המהפכה ברוסיה, השתדל ר׳ יחזקאל לעצור את בני הנוער בראדומסק שלא יתחברו לתנועה המהפכנית. ר׳ יחזקאל חשש לנקמת המשטר הצאריסטי ובעיקר לקילקול הנוער ונסיגתו מדרך האבות. מספרים כי פעם רב עם אחד מראשי המהפכנים בראדומסק ואחרי ראותו שבידי המהפכן נמצא אקדח, גילה את לבו ואמר לו: גם אם תירה בי, לא אפסיק מלהוכיח אתכם על מעשיכם...

חידושי תורתו נדפסו בספר „כנסת יחזקאל״ (בנדין, תרע״ג).

נפטר ביום ח״י בחשון, בשנת תרע״א, פרשת חי׳ שרה.

---

[1] המכתב נמצא אצל ר׳ שמעון פרידמן בחולון ונכתב לזקנו ר׳ קלמן בנדינר.

[2] „חסד לאברהם״ עה״ת (פייטרקוב תרנ״ג) דף קי״ז פ׳ כי תשא.

[3] ר׳ חיים אלעזר שפירא „זכרון צדיקים״ (מונקטש תרס״ה).

של השואל. קרא מכתבים במהירות גדולה, וידע לנהל בכשרון רב את עסקיו המרובים והמסובכים בפולין ובגרמניה.

בזמן המלחמה העולמית הראשונה נמצא במקרה בברלין. שם רצו להשפיע עליו רבני גרמניה ד"ר קרליבך וד"ר כהן שיוציא גילוי־דעת לטובת גרמניה, אבל הוא לא רצה ובגלל זה סבל מחסור בשעת המלחמה. ומפני שראדומסק היתה כבושה בידי הרוסים חזר אחרי כמה חדשים והתישב בעיר סוסנוביץ שנמצאה תחת שלטון הגרמנים. בסוסנוביץ נשאר גם אחרי תקומת ממשלת פולין ורק מזמן לזמן, לרגל יארצייט או ענינים משפחתיים חזר לראדומסק.

במשך כל ימי חייו היה ידוע חולי ובעל יסורים וחייו היו תלויים לו מנגד. היה חולה במחלת הסוכר. רופאיו, יעצו לו לשבת כל השנה בבית־חולים, אבל בגלל רגש האחריות שלו כלפי החסידים ובגלל עסקיו המרובים לא יכול להוציא לפועל את צו הרופאים. הרבה פעמים גילה את דעתו שהיה מחסל את עסקיו, לולא עשרות האנשים, הפקידים והמנהלים והעובדים, הקשורים בפרנסתם לבתי־העסק שלו. מתוך יסורים קשים היה גם מקבל את פני חסידיו. מתענין במצבם ומקדיש שעות מרובות לעניניהם הפרטיים, לעצות והדרכות ולעסקי ציבור. את אחיותיו השיא בעושר ובחר בשבילן חתנים „עילויים", החזיקם שנים רבות על שולחנו והשתדל לסדרם. גיסיו היו ר' משה הלברשטם האדמו"ר מקראסנא, ר' דוד הלברשטם מזמיגרוד, ר' משה ווייס בוועד הרבנים בלודז' ור' יואל טברסקי מראווא־רוסקא.

בשנת תרפ"ה יסד רשת של ישיבות בהרבה מערי פולין הקונגרסית בשם „כתר תורה". את חצי התקציב של הישיבות האלה הוציא הרבי מכספו הוא. ותנאי התנה עם חסידיו, כמה שהם יתנו — גם הוא יתן. ישיבות „כתר תורה" נוסדו בראדומסק, בסוסנוביץ, בנדין

ספר

כנסת יחזקאל

על הזמנים ומועדים

זה ספר אמרות טהורות אשר יצא מפי אותו צדיק, יסוד העולם, המאיר לארץ ולדרים, חכם הרזים דולה מבארות עמוקים דברים נחמדים מפז וגופנינים יקרים, בקדושה ובטהרה המה נאמרים, זוהר קדושתו ותפארת עוזו זרח על אנשי בריתו ולנכוחים, קוראים בספר הזה מבקשי ה' החרדים והצמאים ימצאו מרגוע לנפשם, איש חי ורב פעלים, וברוחו פי שנים, שמו נודע בשערים, לזכר עולם יהיה צדקתו, וזכותו יעמוד עד עמוד הכהן לאורים, ה"ה כבו"ק אדמו"ר הרה"ג ציסו"ע הקדוש והטהור חו"פ ע"ה פ"ה נ"י מוהה"ד והדרו אור העולם רבן של ישראל וכו' מו"ה יחזקאל הכהן זצוקלה"ה, אשר היה מלפנים אב"ד בעיר שדה הדש, ואח"כ היה ממלא מקום אביו הרהצה"ק איש אלהים וכו' מו"ה אברהם ישכר הכהן זצוקלה"ה בראדאמסק בעהמ"ס חסד לאברהם, בן לאא"ז הרב הגאון הקדוש איש אלהים נורא וכו' מו"ה שלמה הכהן זצוקלה"ה אבד"ק ראדאמסק, בעהמ"ס תפארת שלמה.

זכרון עולם

לזכר נשמת

ר' נחמן בר' יהודה ארי' לייב הלוי בייטנר ז"ל

יליד סוסנובצה פולין, מחשובי חסידי ראדומסק.
נפטר בשם טוב ט"ז מרחשון תש"כ בתל אביב ומנח"כ בזכרון מאיר.

ג. רבי שלמה חנוך הכהן („שבחי כהן")

ר' שלמה חנוך הכהן, האדמו"ר האחרון לבית ראדומסק, נולד בשנת תרמ"ה לאביו הצדיק רבי יחזקאל הכהן, בעיר נאוויפאָלע. בימי נעוריו למד בישיבת אמסטוב המפורסמת אצל ראש־הישיבה ר' דוב בעריש איינהאָרן. אחר־כך כשאביו נעשה אדמו"ר בראדומסק למד בבית־המדרש בראדומסק. יחד עם חברו א"א הרב יצחק מרדכי הכהן רבינוביץ, אב"ד בפלאוונא. חותנו היה הרב ר' משה אלימלך רבינוביץ, בנו של ר' אברהם ישכר הכהן. אחרי חתונתו התענין בעסקי מסחר, בבית חותנתו הגבירה מינטשא, שבעלה מת בנעוריו. מינטשא היתה עשירה, סוחרת נכבדה, בעלת חנות בראדומסק. כבר בימי נעוריו לא רצה ר' שלמה חנוך ליהנות מאחרים ושאף להיות עצמאי ולהתפרנס מיגיעו ועמלו. בשנת תרע"א, בהיותו בן כ"ו שנה, נעשה לאדמו"ר בראדומסק וממלא מקום אביו ר' יחזקאל. תחילה לא רצה לקבל עליו את עול האדמורות, אבל בלחץ החסידים והרבנים חסידי ראדומסק כרב ישראל שטיגליץ מקמינסק, ר' יצחק דוד מז'לחוב, הרב ר' בעריש מדומברובה (בעל „נר למאה"), הרב ר' אברהם קליינפלאץ מפלאוונא (בעל „צלותא דאברהם"), הרב ברוין מלוקאווא, הרב אלתר מפביניץ ועוד, נעתר לבקשתם ולבקשת ארבע אחיותיו היתומות הקטנות. גם אחרי שנעשה אדמו"ר המשיך בקו, שלא להתפרנס מהחסידים. וכבעל הון ובקי במסחר מבית חותנתו, השתתף בעסקי מסחר שונים עם חסידיו. אחרי המלחמה העולמית הראשונה הצליח בעסקיו ונעשה לאחד מגדולי העשירים בפולין. לא רק שלא נהנה מחסידיו אלא שפתח בתי־מסחר ותעשיה בלודז', בפיטרקוב, בסוסנוביץ, ובברלין שבגרמניה ועוד, ובכל בתי־המסחר מינה כפקידים ומנהלי עסקים את מקורביו וחסידיו. אולם יחד עם זה התענין בחיי החסידים, קיבל כל בן־אדם בסבר פנים יפות ובאהבה. כשקרא את ה„פתקאות" שהגישו לו התמצא מיד בכל עניניו הפרטיים

רבי שלמה חנוך הכהן — זיין פאָרטרעט אויסגעפורעמט מיטן טעקסט פון שיר־השירים

קטוביץ, צ׳נסטוכוב, לודז׳, קילץ, נובופולא, ז׳אַרקי, וולברום, קראקוב, פודגורז, כזשאנוב, אושפצין, יאוורזנא, וואדוביץ, טארנוב ועוד. בראש רשת הישיבות עמד חתנו הרב ר׳ דוד משה הכהן, בנו של ר׳ נתן נחום רבינוביץ, האדמו״ר מקרימלוב. בסוסנוביץ היתה ישיבה גדולה שבה אמר שיעורים חתנו הנזכר. הנהלת הישיבות הוציאה ירחון מיוחד בשם „כתר תורה״ שבו השתתפו תלמידי הישיבות וראשי־הישיבה, המפורסם לגדול בתורה וכל רבני פולין וליטא החשיבוהו. חידושיו הרבים נדפסו בספר „שבחי כהן״ („כתר תורה״) שהופיע אחרי מותו בניו־יורק (תשי״ג). זכורני עוד, באיזו אהבה ובאיזו מסירת נפש היה ר׳ דוד משה שם לילות כימים בלימוד התורה ואת רוחב דעתו, חריפותו ובקיאותו בכל חדרי־התורה. ר׳ חיים עוזר גרו־דזנסקי מווילנא אמר עליו: „לא ידענו שיש בפולין מרגלית כזאת״.

עם כיבוש פולין בידי הנאצים, נשקפה סכנה לחיי הרבי בסוסנו־ביץ. הנאצים היו מעונינים בהשמדת המנהיגים הגדולים והרבנים. משום זה עברו האדמו״ר ומשפחתו לוואַרשה. שם גר בבית החסיד הלמדן, נשיא כולל א״י־פולין ר׳ נתן פנחס ארליך, מיקירי וורשה ונכבדיה. כשהציעו לו לעזוב את פולין ולעבור לארץ אחרת סירב באמרו „בתוך עמי אנכי יושב״. כמו כן סירב ללכת בגירושים למחנות ההשמדה. הוא בחר להישאר בביתו ולהגיע „לקבר ישראל״. כמו כן לא רצה ביום שבת להיכנע לשום גזירה נאצית, לא גזז את זקנו, לא הלך לעבודת כּפיה וכדומה. י״ח במנ״א שנת תש״ב, התפרצו הנאצים לביתו ורצחו עשרים וששה יהודים. האדמו״ר היה לבוש בגדי השבת וכך

כתר שם טוב

זה השער לד׳ צדיקים יבאו בו

ספר

כתר מלכות · כתר כהונה · כתר תורה

שבחי כהן
כתר תורה

חלק ראשון שבחי כהן

כולל דברים יקרים, אמרות טהורות על התורה, מאת כ״ק מרן הצדיק המפורסם, בוצינא דנהורא, שלשלת היוחסין, מופ״ה, ציס״ע, אלפים ורבבות הכתופפו בצלו, אדוננו מורנו ורבינו

הרה״צ ר׳ **שלמה חנוך הכהן** זצוקלה״ה

האדמו״ר מראדומסק

בן אדמו״ר הה״צ וכו׳ בעמח״ס כנסת יחזקאל זצ״ל, בן אדמו״ר הה״צ וכו׳ בעמח״ס חסד לאברהם זצ״ל, בן אדמו״ר הה״צ וכו׳ בעמח״ס תפארת שלמה זי״ע ועכ״י ולמעלה בקודש.

חלק שני כתר תורה

בו חידושים נפלאים על כמה מס׳ מאת כקש״ת הרב הגאון האדיר, סוע״ה, חו״ב בכל חדר״ת, חסיד שבכהונה וכנש״ק

מוהר״ר **משה דוד הכהן** זצ״ל

בן אדמו״ר הה״צ מקרימילוב זי״ע וחתנא דבי נשיאה מרן זצוקלה״ה.

הוצא לאור על ידי

יחזקאל בעסער לבית קושיצקי

נערך וגם נוספו לזה הערות ע״י הרב הגאון ר׳ יוסף הירש שליט״א מו״ץ בקראקא, כעת בניו יורק

סודר ונדפס בדפוס

הדר ליינאָטייפּינג און פּאַב. קאָמפּ.

87 קראָסבי סטר. ניו־יורק נ. י.

נהרג יחד עם כל בני משפחתו, אשתו הרבנית אסתר, בתו היחידה רייזיל ובעלה הגאון ר׳ דוד משה הכהן.

בנו של בעל הבית ר׳ דוב ארליך שניצל יחידי בנס מכל דרי הבית, הביא את האדמו״ר לקבורה על־יד האוהל של האדמו״ר מנובו־מינסק בבית הקברות בוורשה. ביזמת החסידים באמריקה ובא״י הופיע ספר בשם „שבחי כהן״ המכיל דברי תורה מהאדמו״ר וחתנו ר׳ דוד משה.

אחי האדמו״ר ר׳ אלימלך אריה הכהן, רב בשידלוב, נפטר במחנה מאטהויזן בגרמניה.

ד׳ ר׳ נתן נחום רבינוביץ

ר׳ נתן נחום הכהן, האדמו״ר מקרימלוב־זווירצה, היה בנו של ר׳ אברהם ישכר הכהן בעל „חסד לאברהם״. הלך בדרכי אביו. מפורסם בטוב לבו ובמידותיו הנעלות. מכניס אורחים ומקבל כל אדם בסבר פנים יפות. כל חתניו היו בני אדמו״רים בפולניה. ביניהם הרב ישעיה שפירא מגרודזיסק ויבל״ח הרב חנוך בורנשטיין האדמו״ר מסוכטשוב, עסקנים מזרחיים נודעים, ואישים חשובים בישוב. בנו הרב ר׳ דוד משה נעשה חתנו של ר׳ שלמה חנוך, האדמו״ר מראדומסק. על־ידי קשרי החיתון, חסידות ראדומסק התאחדה מחדש. ר׳ נתן נחום הובל למיידנק בשנת תש״ג יחד עם משפחתו.

בנו ר׳ שלמה אלימלך הכהן רבינוביץ רבה של זווירצ׳ה ואשתו הינדא נפטרו באושוויץ.

ה׳ ר׳ אברהמ׳ל מאמשנוב הי״ד

בחצר „הרבי״ בראדומסק חי לו ר׳ אברהמ׳לי מאמשינוב, בנו של ר׳ מנחם הרב מאמשינוב, מגזע שושלת וואַרקי, המצטיינת באה־בת ישראל. ר׳ אברהמ׳לי מאמשינוב היה חתנו של הרבי מראדומסק, רבי אברהם ישכר הכהן בעל „חסד לאברהם״. ומאז בואו לראדומסק גר בחצר הרבי. לבוש בגדי משי ושטריימל, או עטוף בטלית ותפלין רוב היום. רבי אברהמ׳לי התנהג בקדושה ובטהרה וכל חייו היו מוקדשים ללימוד תורה, לתפילה ולאהבת ישראל. היתה בו מזיגה בין סגפנות ועממיות. מצד אחד היה מופשט מגשמיות. הוא צם כל ימיו ורק לפנות ערב היה מתפלל תפילת שחרית, אולם סגפנות זו וחוסר השינה בזמן, לא הרחיקו אותו מהאנשים. להיפך, היה מקרב אליו כל בן־אדם, אפילו הפשוט ביותר באהבה רבה. הוא היה שונא בצע מובהק. בגלל התנהגותו הנזכרת, קיבל את החסידים בשעה מאוחרת ובכלל לא חשב על עניני העולם הזה — משום זה שררו עוני ומחסור בביתו. אשתו הרבנית ציפה (צפורה) בת בעל „חסד לאברהם״, שהיתה רגילה לחיים אמידים, הוכרחה להצטמצם ולחיות חיי צער. מלבד זה קרה אסון בחייו. בנו יחידו מת עליו בהיותו צעיר לימים, ואין לתאר את צערם של ההורים על בנם יפה־התואר ובעל־הכשרונות, שתואר פניו כפני מלאך־תמים.

כל גדולתו הרוחנית נתגלתה בימי ההשמדה. בימים אלה היה ביתו מקלט לצערם של ישראל. את ההשפלות הנאציות נשא בגאון. ניצולי ההשמדה מספרים, שפעם באו אליו שני נאצים צעירים והדליקו בגפרור את זקנו. ר׳ אברהם התגונן וקילל את הנאצי שידו תפול ממנו. למחרת נקטעה ידו של הנאצי בבית־החרושת. הוא בא עם חברו לבקש סליחה מהרבי, אבל הרבי לא רצה בשום אופן להושיט להם את ידו לשלום. הם הביאו אתם כפיוס עגלה מלאה ירקות ופירות. הרבי לא רצה לקחת מהם וליהנות מהמתנה, כי אם ציווה לפזר את הירקות בחצר, כדי שכל יהודי עני יוכל לבוא ולקחת לו כאוות נפשו.

כשהציעו לו בהשמדה האחרונה לעזוב את ראדומסק לגיטו אחר, לא רצה בשום אופן. „עם יהודים אלה חייתי ואתם אני רוצה למות״. ר׳ אברהמ׳לי הושמד בהשמדה האחרונה של גיטו ראדומסק. הי״ד.

נעים זמירות רבי שלמה

מאיר־שמעון גשורי

שושלת ראדומסק מצטיינת יותר מיתר ענפי הצדיקים שבפולין בזה שהיא נוסדה כמעט על טהרת הנגינה והעבודה כאחד, והיא שמשכה אליה חסידים רבים לא פחות מחסידות קוצק. ויש מקום לחשוב שהנהירה באה כריאקציה נגד יחס מהכי־תיתי לנגינה בקוצק ובגור. ברור כי לא השיטה בחסידות ולא המורשה הלמדנית והספרותית היא עיקר בהערצת חסידות ראדומסק, אלא עצם הנגינה שהונהגה בראדומסק. אכן רוב חסידי שושלת זו נחשב ליודעי נגן או לחובבי נגינה, כאילו הכירו ביעודם המוסיקלי.

נגוני ראדומסק הישנים יודעים לשמור על רעננותם ועל כוח המושך שלהם, וההתישנות אינה שולטת בהם. הם תמיד אקטואליים בקרב חסידי ראדומסק באשר הם שם ומשמשים להם סם חיים ועונג רוחני. ובהכנסם לשבת אחים שרים אותם בהתלהבות ובחדוות נעורים כאילו היו הנגונים מקרוב באו, ומרגישים בהם את העונג הטבעי היותר גדול. בכנוסים אלה מופנות עיני החסידים לותיקים שבהם ולבעלי מסורת רדומסקאית שחזקה עליהם לשמור על הנגונים שלא ישכחו לכל עת מצוא, עושים תרגילים בהשמעת הנגונים ומזכי־רים נשכחות בנגונים שטרם סר חנם.

בעלי מסורת כאלה חיים בקרבנו גם בארץ־ישראל, ולא פעם מתכנסים מחסידי ראדומסק ומחיים את הנגונים הישנים, ומתוך כך מעלים את דמותו המלבבת והמחממת של מיסד השושלת בראדומסק ר׳ שלמה רבינוביץ וחוזרים אליו ולנגוני החמד שלו באהבת געגועים, אהבה עזה כזו של חסידים לרבם המנגן — מעטות כמוה בקרב החסידים.

תשומת לב מרובה הוקדשה לנגוני ראדומסק בכל אותו חבל פולין המיושב מחסידי ראדומסק החל מהגבול הגרמני שעל מחוזות הפחם דומברובה־בנדין ועד לפייטרקוב, ואין לך בו כמעט נקודה או כפר בעל ישוב יהודי שנגוני ראדומסק לא הגיעו אליו. ראדומסק עצמה — הנמצאת בקרבת צ׳נסטוחוב — הועמדה במרכז חסידי פולין ואחרי שר׳ שלמה יסד בה את השושלת. הבנתם והערכתם של נגוני ראדומסק היו ענין לרבים. ואכן אין להכחיש כי לפי מצב הנגינה בחצרות גדולים אחרים אשר בפולין, בקוצק, ובגור, שלא הצטיינו כל עיקר בטעם וברגש מוסיקלי, היה שחר וצידוק לשגשוג הנגינה בראדומסק, שהופיעה כאן כאבן חן בתוך אנדרלמוסיה של נגונים ללא סדר ויופי, עד שמקובל היה שכל נגון הבא מתוך בית מדרשם של גור וקוצק פסול למפרע.

סגנון אחד יש להם לנגונים, סגנון שניכר מיד באופיו הראדומסקאי הספציפי, המלוה חן ועממיות ובא בדרך פשוטה של שיר. סגנון זה הוא מן העצמאים ביותר בין הסגנונים בנגינת חסידי פולין. הטון היסודי בנגוניו לבוש עפ״י רוב טון עצב לירי. רוב הנגונים מעבירים את השומעים להרהורי מנוחה וכובד ראש, הדובבים ישר ללב, ומהם מזהירים גם בהרהור תשובה. יש בהם הרבה שבירת הלב ודכאון נפש. ובנגונים מורגש אותו הנועם המיוחד לבעלי תשובה. גם בעצם התרוממות הרוח שבנגונים העליזים נשמעת הנימה העצובה המזכירה ש„שכינתא בגלותא״. נוסף לזה מורגשת בנגוני ראדומסק אינטימיות, המגבירה בהם את החמימות, והיא המחממת את החסידים עד היום הזה.

אין מרחק רב בין אחרית ימיו של ר׳ שלמה וימינו. הוא נפטר בשנת תרכ״ו. תורתו ולמדנותו של ר׳ שלמה אצורות בספרו „תפארת שלמה״ שנעשה ספר קלסי בספרות חסידי פולין ונכס צאן ברזל בחסידות הראדומסקאית, והוא מונח על שולחנו של כל חסיד שושלת זו. אך יחס החסידים לזכרו לא נשתנה כל עיקר והמרחק שבין שנת פטירתו ותקופתנו לא מצא כל הד ואמנם יותר משהנחיל דברי תורה, הנחיל נגונים, והם שעמדו לו, ובזכותם לא הורחק מאתנו לעולם הנשיה. אדרבא, בכוח ניגוניו הירבה להכות שורש בלב החסידים. הוא זכה להערכה נכונה בימיו בין צדיקי דורו, ואת נגוניו השאיר אחריו תורשה גם לדורות הבאים אחריו.

ר׳ שלמה, היה אחד המעטים בין הצדיקים המנגנים בפולין אשר קנה בנגוניו את לב החסידים לאהבה ולהערצה. הנגינה היתה לו נושא והערצה ואותה עבד מתוך גבורה ומסירות נפש. נגוניו כבשו לבבות והגדילו את שמו ואת פרסומו, והעיירה ראדומסק גדלה ונת־פרסמה אף היא עם ר׳ שלמה בכל רחבי פולין וגליציה המערבית והתיכונית. הוא עצמו היה בעל כשרון מוסיקלי, והנגינה היתה טבועה בנפשו וברוחו.

הוא היה דור שלישי לחסידות פולין. את הנגינה למד מפי רבו ר׳ מאיר מאפטא, שיחד עם חברו ר׳ דוד מלילוב, שניהם מתלמידי ר׳ יעקב יצחק החוזה מלובלין, היו מנגנים ומתפללים מפורסמים בעולם החסידות. על ר׳ מאיר מסופר שהיה מתפאר, שמוכן להתערב כי יתן רנדיל של זהב לכל מי שיעלה בידו לחקות את ה„ונאמר״ שלו במלכיות, זכרונות ושופרות.

וולושצובה היתה עיר מולדתו, ומשם עבר לשבת בראדומסק אחרי שנתקבל בה כרב העיר. ונראה שכבר אז יצאו לו מוניטין כבעל תפילה בעל קול נעים שבידו למשוך לבבות. באגרת הרבנות שניתנה לו מטעם קהילת ראדומסק הותנה אתו בין השאר, שלא יהיה רשאי ליסע לאחת הקהילות בימים הנוראים ובשלוש רגלים ולהתפלל איתם בביהכנ״ס בימים הנוראים בתוך הקהל (ספר אהל שלמה, מאת הרב יצחק מרדכי הכהן רבינוביץ מפלבנה, פיוטרקוב, תרפ״ד). יתכן שכבר אז היו עליו הרבה קופצים כבעל תפילה לימים הנוראים בערים שמחוץ לראדומסק, והנהלת הקהילה נאלצה לאחוז באמצעים שהיו ברשותה.

על נטיתו השירית בימי ילדותו אין לנו כל ידיעה, אבל ממנהג אחד בעירתו וולושצובה אנו למדים שעוד בהיותו ילד חונן בקול נעים. לפנים בישראל היה נוהג שבליל שבת לפנות ערב היו באים הבעלי־בתים היראים לבית־המדרש ויושבים איש איש על מקומו, ומי שהיה לו בן קטן הוטל עליו להרצות את פסוקי שיר־השירים בקול רם בפני אביו. אביו של ר׳ שלמה ר׳ הירשלה, כבר ישב על מקומו אשר במקום המזרח סמוך לארון הקודש, ובנו הקטן אמר לפני אביו שיה״ש בקולו הערב עוד בילדותו. כאשר בא היהודי הקדוש לביהמ״ד וישב על מקומו במזרח שמע בשים לב לנעימת שיה״ש ששלמה הקטן אומר לפני אביו, הפך פניו אליו והקשיב כמה רגעים, ואמר, שהקטן הזה אומר שיר־השירים כשלמה המלך.

עוד בהיותו צעיר עורר בקולו הנעים את תשומת לב ר׳ מאיר מאפטא, ששמו הלך לפניו כבעל תפילה זקן ורגיל וכמנגן מעולה. ופעם בבקורו בהיותו אברך באפטא בחג הסוכות, אחרי שכבדו בקדוש ומוציא, אמר לו: שמעתי עליך כי יודע נגן אתה. שירה נא את הזמר כל־מקדש (כי א׳ דסוכות חל אז בשבת). ר׳ שלמה, מתוך ש„אין מסרבין לגדול״ נענה ונתן בשיר קולו. קולו השתפך בנעימות ובעוז, והד הקול ענה לעומתו, עד שכל חלל הבית היה מלא צלילים זכים שבכוחם להשכיח אף נגינה נעימה אחרת. ר׳ מאיר שמע את זמרתו מתוך עיצום עיניו, ובשבתו על כסאו כמעט שרקד ועשה תנועות בגופו כמפזז ומכרכר מתוך דביקותו. עם סיום הזמר במלים „תשועת עולמים״ מלאו כולם התפעלות עד שכאילו היו „רואים ממש את הקולות של תשועת עולמים״, ור׳ מאיר אמר לבנו ר׳ פנחס: באופן כזה צריך לזמר זמירות ודע לך כי בשעה שאברך זה מזמר

זמירות, שם הויה מונח על קצה לשונו (דער שם ה׳ ליגט איהם אופין שפיץ צונג), והוא מזמר ממש כקול כנפי הכרובים, ברקיע.

רעיון זה עורר את אחד מנכדיו להוכיח, שדבר זה, מרומז בתורה, — ליכא מידי דלא רמיזי באוריתא, — בדוד נאמר (שמואל א׳ ט״ז י״ח): „הנה ראיתי בן לישי בית הלחמי י(ו)דע נגן וגבור חיל וכו׳ ואיש ת(ו)אַר וה׳ עמו״. המשפט האחרון „וה׳ עמו״ עורר ויכוח, וחז״ל מצאו לנכון להורות פרושו, דהלכה כמותו בכל מקום. והנכד בא להוסיף, שאמנם (גם) דוד המלך היה מזמר באופן ששם הויה היה מונח לו על לשונו, והוא מעמיד את „וה׳ עמו״ ליד ,וידע נגן׳ לומר, שהוא מנגן בשם הוי׳ על לשונו, שזוהי מעלה נפלאה. וכן נמצא לכך רמז בתפילת נשמת: ולשון אשר שמת בפינו הן הם יודו ויברכו וישוררו וירוממו. ראשי התיבות של „הן הם יודו ויברכו״ מצטרפים לשם הויה, ורוצה לומר כי הלשון ממש, הלשון אשר שמת בפינו, היא תזמר ותשורר כששם הויה מונח על הלשון (ספר נפלאות התפארת שלמה, מאת אברהם שמואל צבי הירש, פייטרקוב, תרפ״ג).

ר׳ שלמה היה עניו מטבעו ולא בנקל באה הסכמתו לשיר, ורק אחרי הפצרות מרובות נענה. פעם בא לשבת לוולושצובה, ואז שכב ר׳ ישעיה מוידומה על ערש דוי. כשהוזמן לשלוש סעודות לצדיק, התכוננו כי יכבדוהו לזמר איזה זמר, אחרי שכבר היה מפורסם בכל מקום ליודע פרק בנגינה ולבעל קול חזק ונעים. והיה מצוי שם עוד רב אחד יודע נגן, שהקדים כזריז והתחיל לשיר בני היכלא, יצוה ויתר הזמירות, בלי שישאר עוד זמר פנוי לאורח. ר׳ ישעיה היה שוכב במטה ולא הגיב כלל, וממילא לא זמר הר״ש שום זמר. אחרי שהתפללו מעריב והבדילו אמר הצדיק לר׳ שלמה: היות שלא זמרת כלל בשלוש סעודות, תזמר נא כעת את המבדיל. ר״ש שר ,המבדיל׳ בקול זיע סגי, וכל השומעים התעלו מתוך רגש הנועם. ואף ר״ש הושפע מעונג שמחת הנפש שבנגינת מוצאי שבת. אחרי סיום הזמר שלח ר׳ ישעיהו את ידו לתוך כיסו ומצא שם מטבע כסף קטנה, ולדבריו בא אליהו הנביא והניח בכיסו את המטבע כאות תודה והכרה על זמרת המבדיל של ר״ש. הרב המנגן הזריז, זה שהספיק לשיר את כל הזמירות של שלוש סעודות, נעתקו מפיו מלים. ור׳ ישעיה פנה אליו ואמר: דע לך כי מי שאיננו מנוטרי הברית אינו יכול לזמר באופן כזה (שם).

הנסיון של נוטרי הברית לא היה קל כנראה, ועוד אצל רב כהנא (קדושין מ׳) נאמר שעמד בנסיון של נוטרי הברית ונתן לו אליהו הנביא כלי עם דינרי זהב. ומאידך מסתבר מהספרים שנוטרי הברית יש להם קול טוב וערב. נכדו של הר״ש, שהשתדל למצוא אסמכתא בכל רעיון שהובע ביחס לנגינת סבו הגדול, מוצא רמז בפסוק: לבי ובשרי ירננו אל אל חי, שמי שלבו ובשרו אחד הוא יכול לזמר. כיוצא בזה הוא מפרש את הפסוק. אשרי העם יודעי תרועה, כלומר, מי שהולך באור פניך, שבפניו ניכר אור ה׳ משמירת היסוד, איש כזה הוא מיודעי תרועה, שיודע לנגן בקול תרועה ונגינות ינגן. ולפי זה הפשט הוא, כי קולך ערב, הינו, שאם יש לך קול ערב, סימן כי מראך נאוה, הם סימני דאוריתא לשמירת הברית (שם).

קל לשער, שאם צדיקים יודעי נגן היו מושפעים מאד מזמרתו ולאות הכרה הביעו את התפעלותם בדברים של טעם, סימן שר״ש ידע להעלות את שומעיו בטיב זמרתו. על קולו עצמו העידו יודעי נגן בני דורו „שהיה דק וגבוה ונעים מאד״, משפט קצר, אבל מקיף כי כל תכונה מהתכונות האמורות מכשירה את הקול להשפעה ואם שלוש התכונות גם יחד נתאחדו בקולו נקל לשער את גודל ההשפעה. על קולו הערב שהיה בו לעודד כל לב, היו אומרים שהיה נוגע בלב כל אחד מהשומעים, וכל מי שהיה שומע את קולו הנעים היה לבו מתעורר לתשובה שלימה. וצדיקי דורו הגדולים אמרו עליו שקולו היה ממש כקול הלויים בבית המקדש.

*

וגדולה היתה עבודתו בשמחה, בשעת תורה ותפילה למד והתפלל בשמחה רבה ועצומה, וכשפתח פיו בשירה ובניגון הפיח ממש רוח חיים בין השומעים, עד שאפילו בעלי מרה שחורה התעוררו ושכחו את יגונם. בשמחתו החיה נפשות. ואף בהסתכלות בפניו השמחים בלבד השפיע לטובה.

השמחה היתה בראדומסק, כבכל מקום, גורם חשוב להשראת הנפש ולהבנת הנגינה ולהסחת הדעת מיסורי הגלות והפרנסה שלא חסרו בשום ישוב יהודי. אילו באה החסידות רק במטרה להכניס שמחה בלבד דיינו, ועל אחת כמה וכמה התחדשות והתעוררות והגברת התקוה בלבבות לימים טובים יותר. נגינת ראדומסק הגבירה את היסודות הללו, וגם אחרי שהנגינה נעשתה יסוד בולט בחסידות זו, לא הטיח ר׳ שלמה את דעתו מהשמחה ומטיב השפעתה.

ופעם בדברו על תכונות השמחה, סיפר לפני החסידים, שהימים באו פעם בטענה בעולם העליון לפני הקב״ה, על שאין להם שום שמחה מזמן בריאת העולם ועד עתה, כי בבריאת אדה״ר בו ביום שנברא — בו ביום חטא ונתקלל. אח״כ בא דור המבול, דור ההפלגה. ומאין תבוא לה השמחה? עד שאמרו להם בשמים להמתין קצת, והמתינו עד שבא אברהם אבינו והתחיל לפרסם האמונה באל יחיד בעולם. אז באו לימים ימי שמחה, והם באו בכל יום ויום בתודה ובחדוות לפני המקום. והוא מבאר את הפסוק: ואברהם זקן בא בימים, שבא ביחד עם הימים, שהימים באו עם השמחה לפני יוצר בראשית. ור״ש סיים את שיחתו זו במלים אלה: חדוות ימים ושנות עולמים, שלימים עצמם היתה להם חדווה משנות עולמים, כי כל הימים והשנים שעברו, מן העולם ועד העולם, לכולם נעשתה כעת שמחה, והוא סיים בקול רם: חדוות ימים (די טעג אַליין האָבן זיך געפרייט). והחסידים בשמעם את דבריו נתעוררו לשמחה גדולה, עד שקפצו ממקומם והתחילו להסתובב בריקוד, עד שלא ידעו מאין בא להם כוח לרקוד ללא גבול (נפלאות התפא״ש, שם).

עיקר נגינתו — מחוץ לימי השבתות — התרכזה בתפילת הימים הנוראים. הוא לא חס על כל עמל כדי לסדר שנה שנה מחזור נגונים חדש לתפילות ולפיוטים של הימים הנוראים. חרדתו לנגונים חדשים מתבלטת למדי מדבריו שאמר פעם להרב מפייטרקוב ששהה אצלו: האמינה לי שחובה אצלי לנגן נגונים חדשים לימים הנוראים כשם שאיש יהודי מחוייב ליטול אתרוג ולולב בחג הסוכות (שם). ודאגה זו היתה מלווה פעולות וטיפול.

על חריצות וזריזות באספקת נגונים חדשים מספר החזן מצ׳נסט־חוב א. ב. בירנבוים (העולם, שנה ראשונה, 1907: השירה והזמרה בחצרות הצדיקים בפולין), בהעידו, שלפני הימים הנוראים סדר ר׳ שלמה את תפילותיו בקהל חסידיו ומשורריו. על כל אחד מן החסידים היה כעין חוב מוסרי ללכת אל החזן דמתא שלו, ללמוד ממנו ממיטב זמירותיו, ואף כי גם לא היו מיוחדים בנגוניהם, אבל דקדקו עם הנגונים כחוט השערה והקפידו לבל יאבד אף הגה או „פור שלאג״ קל מהנגון, והחזן שמסר להם את נגונו היה בטוח כי באמונה יפיצו את נגונו על פני תבל ללא גרעון ותוספת. ואחרי אשר למדו היטב נגונים אחדים, התאספו בכל יומא דפגרא בבית אחד מהם לזמר את הנגונים במקהלה, ואחרי כן נסעו לראדומסק עם סחורתם המנופה והנקיה, ושמה סדרו את הנגונים מחדש באזני ר׳ שלמה והמלאכה נשלמה. ומדאגה בדבר פן יתרשלו החסידים בביתם מלמלא חובם זה, שלח ר׳ שלמה ללודז בכל שנה כששה שבועות לפני הימים הנוראים שני שליחים שיפקחו על עבודתם. עדות זו מוכיחה על טיב הארגון בהשגת נגונים חדשים.

ומשמש אחד היה לו לר״ש, ר׳ טוביה, שעזר לו בביצוע מאוייו בנגונים. פעם, אחרי שחזר מנאות הקיץ שבחוץ־לארץ לראדומסק, הזמין אליו את ר׳ טוביה ואמר לו: „פּאַק אויס די סחורה (תוציא את הסחורה) שהבאת אתך מלודז״. במשך אי נוכחותו של רבו היה ר׳ טוביה מבלה בלודז אצל ר׳ ליזרקה חזן ולומד אצלו נגונים חדשים.

ועם שוב רבו הצדיק קרא בחורים אחדים יודעי נגן ובא עמהם לחדרו של הר"ש והתחילו לחזור על הנגונים שלמד בלודז (אהל שלמה).

ההזמנה לחסידיו לדאוג להכנת נגונים חדשים לימים הנוראים היתה מקורית במינה. בהקדמה שבספר „פלא יועץ" מספר המחבר, ר' יצחק שמולביץ, שאביו היה מחסידי בעל התפארת שלמה וממקור־ביו. פעם אחת שלח הר"ש שליח מיוחד לאביו עם מכתב ובו הוראה „להכין זמירות לאלקי ישראל", כי הוא יודע לחבר נגונים, נעימים ויפים, שרכשו להם אהבת ר"ש, והוא עומד לפקודת הר"ש ונסע לרדומסק לפני ראש־השנה וסידר לפניו את הנגונים לתפילות, ור"ש שיתף אתו פעולה, להתכונן בנגונים לכבוד הימים הנוראים, והכל על טהרת הקודש מתוך כוונה נכונה להודות ולהלל לשמו הגדול.

תפילתו לפני התיבה בימים הנוראים נחשבה למאורע כביר בעולם החסידות, וחסידים רבים נהרו לימים אלה לראדומסק להנות מאור תפילתו הנעימה. העובדה, שבין המבקרים היו גם חסידים ואנשי מעשה מחוגים אחרים קרובים ורחוקים, מוכיחה כי גדול היה כוח המשיכה של נגינתו ועבודתו של ר"ש. את תפילתו לפני התיבה נהג בנשיאות כחזן זקן ורגיל. דרכו היה להתפלל תפילת מוספים בימים הנוראים, ואלה ששמעו את תפילתו אמרו, שמי שלא שמע את תפילתו לא שמע מעולם תפילות יראה ורוממות כמוהו. בנגוניו ובתח־נוניו שבתפילה גרם להתעוררות גדולה בין השומעים ועל הכל — להרהורי תשובה, כי כל תפילתו היתה בהשתפכות הלב והנפש. והשכיל להחיות את התפילות בצירוף נעימותיו, כל תפילה בנעימה הראויה לתכונתה, אם תחינה היא — בנעימת בכי ורחמים, ואם נחמה — בנעימת פיוס ותקוה. לפסגת הבכי הגיע באמירת הזכרונות, ובמרכזה הפסוק: „הבן יקיר לי אפרים אם ילד שעשועים, כדי מדי דברי בו זכר אזכרנו עוד, על כן המו מעי לו, רחם ארחמנו נאום ה'". פסוק זה יצא מפיו בהתלהבות עצומה. עיניו זלגו דמעות כמים, ובכיתו נמשכה עד „כי זוכר כל הנשכחות", אך סיום הברכה נאמר בשמחה רבה, שעוררה שמחה בלב כל שומעי תפילתו. עדי ראיה העידו שהיתה לו לר' שלמה מסירות נפש ממש בתפילתו, ובפרט כשהגיע ל„דרי מעלה עם דרי מטה, כתר". ואחד מנכדיו שזכה לשמוע קולו בתפילתו (ובזכרי את תפילת סבי „המו מעי לו וזכור אזכרנו") מספר, שכששמע באמרו קריאת שמע היה הקול יוצא ממנו בקדושה ובטהרה ובהתלהבות גדולה, כזו שאין להעלותה על הכתב (עטרת שלמה, מאת יצחק מרדכי רבינוביץ הב"ד בפלבנה, פייטרקוב, תרפ"ו). והוא מוסיף, שמי שהיה שומע קולו, אף כי מעת פטירתו כבר חלפו למעלה משִשים, עוד נשאר אצלם רשומא דקדושא, ואשרי האזנים שזכו לשמוע כזאת".

את פרק התהלות ,שיר המעלות ממעמקים' שלפני ,ברכו' היה אומר בעצמו פסוק בפסוק והתכונן ,הכנה דרבה' בזה שהיה שוהה שעה אחת קודם באימה וביראה, ומי שהיה שומע קולו נתעורר מיד לתשובה שלימה באימה ויראה.

אבל בדרך כלל היתה כל תפילתו בשמחה גדולה, שהיה בה מן המעוף המשיחי ומן הטוב הרב העצור המרמז לעתיד טוב.

דרכו היה אף בימות החול להתפלל בקול רם, ובפרט בהגיעו לפסוק ,ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד' הרים מאוד את קולו ואמר את המלים בהתלהבות עצומה. בהגיעו ל,וכרות עמו הברית' היה דרכו להתיר את קשרי אנפלאותיו ולקשרן שוב אחר כך, והיה לו בזה ענין גדול עפ"י סוד כתבי האר"י. מנהג זה היה נוהג כמה פעמים בתוך התפילה, ובכל פעם נטל את ידיו. יתר שאת בהתלהבות ודבקות, היתה לתפילתו ולנגינתו בשבתות.

תפילת נשמת היה אומר בנעימות כזו שכל שומעיו נמשך לבם לאהבה ויראת ה', וקולו ירד לחדרי בטן, וזקני השושלת מספרים שמי שהיה שומע אז את קול הר"ש נעשה לבעל תשובה. עם גמירת נשמת הפסיק בתפילה, יצא החוצה ונטל ידיו ובא חזרה לבית המדרש וישב על כסאו, ושוב התיר את קשרי אנפלאותיו וקשרם.

וכן היה בסעודה השלישית, כשהיה מזמר את ידיד נפש ואל מסתתר. הסעודה השלישית נמשכה כמה שעות, והמסובים יושבי חושך ראו אור גדול. הנגונים והפזמונים שפארו את המסיבה השרו ,נשמה יתירה' על המסובים, והלילה כיום האיר.

בהשפעתו נוצרה בראדומסק אוירה מוסיקלית, שבאה לידי ביטוי בכל הזדמנות, אם בימי שבת וחג, ואם בימות החול, ור"ש השקיע הרבה תשומת לב לכך שבין מתי סודו יהיו אנשים יודעי נגן בני סמכא, שבכוחם להפרות את המחשבה בנגינה, בין חסידי ראדומסק נמנו חזנים מעולים, שביקרו בראדומסק מפעם לפעם. ביניהם תפשו מקום בראש החזן מלודז ר' ליזרקה והחזן ר' אבוש מאיר ברנסדורפר מקראקא, והם היו הסוכנים הראשיים לנגוני ראדומסק.

*

שמו כמנגן וחובב מנגנים טובים היה מפורסם בכל רחבי פולין, וגדולי המנגנים נענו ברצון לבקר בראדומסק ולהנותו בנגינתם בלי לקבל שכר ובלי לקבל אפילו את הוצאות נסיעותיהם. במיוחד אהב לשמוע נגינת הכנור, וגדולי הכנרים היהודים שבפולין בדורו, כגון יונטיל מלובלין, הולנד מפלוצק וצדוק שטינהויער נגנו על שולחנו. ולא עוד אלא שבין החזנים שהיו מבקרים בראדומסק היו כאלה שלא התרועעו עם החסידים, ומהם שהיו חשודים בעיני החסידים בזמן ובתפילה, ובעוד אשר בחצרות קוצק וגור היו בודקים בשבע עינים אחרי המנגן, ולאו כל מנגן זכה לשולחן הצדיק, לא רק לא נדחו מנגנים אלה בראדומסק, אלא ר"ש עוד קרבם ביד נדיבה והם דבקו בו והיו לחסידיו.

בבקוריו מחוץ לעיר מושבו לא נחפז ר"ש לעבור לפני התיבה ונענה רק אחרי הפצרות מרובות, מתוך ענותנות. אך בראדומסק היה אוהב להנות בתפילתו את האורחים החשובים שבאו לבקרו מפעם לפעם. ר' יוסף ברוך הצדיק מניישטט (בן בעל ,מאור ושמש' הידוע בשמו „גוטער איד" (היהודי הטוב), ביקר פעם בראדומסק איזה שבועות לפני ר"ה, ולכבוד האורח הגדול עבר ר"ש בעצמו לפני התיבה, באמרו שרוצה להנות את הרבי בשירות ותשבחות, את ,נשמת' אמר כדרכו בקול נעימה המושך את הלב לעבודה ביראה והרבי מניישטט לא זזה עינו מר"ש. כשהגיע למלים ,אלקי עולם רחם עלינו' גרם להתעוררות עד שכל אחד הרגיש בקרבו אור טוהר וקדושה, עד שכל האנשים שהיו בביהמ"ד זלגו דמעות מעיניהם כנחל שוטף והבכי היה גדול כבאמירת „ונתנה תוקף" בר"ה, ואפילו עוזריו בנגינה שסייעו לו בעבודתו בכו מגודל ההתעוררות שהרגישו בלבם.

שאלו פעם את הצדיק ר' נתן דוד משידלובצה לסיבת ביקורי בראדומסק. והוא היה צדיק ידוע שאלפי חסידים נהרו אליו וחסו בצילו. והוא אמר שבא לראדומסק ללמוד מר"ש את עבודת השמחה, השכיחה אצלו יותר מאשר אצל כל צדיקי הדור.

בבקוריו מחוץ לראדומסק היה מתענין בבעלי הקול שהזדמן לשמעם. בבקורו אצל ר' יחזקאל מקוזמיר שמע בסעודה השלישית של שבת את בנו הצדיק, ר' שמואל אליה' מזבולין, מזמר את ,כי אשמרה'. שאל הר"ש את משמשו, מי הוא הזמר. ועל השאלה הנגדית של המשמש, למאי נפקא מינה, השיב ר"ש, שהוא מכיר במנגן ,שמילדי העברים הוא'. ר' שמואל אליהו היה אחי הצדיק ר' ישראל ממודזיץ, שקנה את עולמו בחייו בנגינתו הערבה ובנגוניו היפים.

הצדיק מניישטט החזיק בקשרים אמיצים עם ר"ש והביקורים היו הדדיים. הוא היה אחד ממעריציו הגדולים של הר"ש בעבודת הנגינה, וכל פעם מצא ביטוי מתאים שבו הביע את התפעלותו לנגינת הר"ש. המצב הגיאוגרפי של העיירה ניישטט, על הספר שבין גליציה ופולין, ליד נהר הויסלה, איפשר לצדיקי שתי הארצות להיפגש אצל ה,יהודי הטוב' ר' יוסף ברוך. באחת הפגישות הללו בשבת נפגשו שם הר"ח מצנז והר"ש. הצדיק מניישטט כיבד את הר"ש לעבור לפני התיבה, ואת הצדיק מצנז כיבד כבעל קורא. הר"ש התפלל כדרכו לפני העמוד בשירה ובזימרה, ועורר את התפעלותם של שומעיו.

ה„יהודי הטוב' פנה ברוב התפעלותו להצדיק מצנז במלים אלה: מה תאמר לש"ץ שלנו שתפילתו היום הפלא ופלא. הן יתן בקולו קול עוז עד שהיה בבחינת רואים את הקולות ממש (אוהל שלמה).

לא פחות העריצו את תפילתו־נגינתו בחצר הצדיק מקוזמיר. ר' יחזקאל עצמו היה חובב נגינה, והיה ראש אב למשפחת הצדיקים טאוב מזבולין ומודזיץ שהוציאה מקרבה יוצרי נגונים מפורסמים. אצל ר' יחזקאל היה הר"ש מראדומסק מבקר מפעם לפעם. ר' עמנואל, חתנו של הצדיק, רצה תמיד שר"ש יעבור לפני התיבה ויהנה את הקהל בנועם תפילותיו וקולו הערב. אך הצדיק מקוזמיר לא נחפז למלא את בקשתו באמרו: „האם הוא בא לכאן להראות כוחו בתפילה כאחד החזנים?" ר"ש לא סירב לעבור לפני התיבה, ואף שעוזריו המנגנים טוביה ויוסל עמדו מוכנים לצדו, וכל הקהל עמד צפוף ודרוך לשמוע, התחיל פעם במוסף כבעל תפילה פשוט בלי שום נגינה. ר"ש סיים את תפילת מוסף ואת עלינו לשבח. והנה ניגש אליו ר' עמנואל ולחש לו באזנו, שהמנהג בקוזמיר לזמר ‚אנעים זמירות', אז פנה למנגניו, ואחרי שהחליפו עמם דברים על הנגון פתח בצלצלי תרועה בהתלהבות והתפעלות. הזמר נמשך כמעט שעה, ובביהמ"ד גדול היה הדוחק מרוב אנשים שנהרו מן החוץ לשמוע. וכשהגיע לסופי תיבות של הזמר ‚כי תערוג אליך' כמעט ‚פקע איגרא' מרוב נעימות, ונגינתו זו נשארה הרבה זמן בזכרון השומעים. (נפלאות התפארת שלמה).

יחסי ידידות היו לר"ש גם עם מייסד שושלת גור, הרי"מ אלטר, ואף שהלה היה רחוק מעולם הנגינה, ונגינת גור עמדה במדרגה נמוכה מאוד, ידע לכבד את הר"ש ואת נגינתו הערבה ואגדה אחת מסופרת עד היום בפי חסידי פולין, שהרי"מ מגור ור"ש מראדומסק נזדמנו פעם יחד לסעודת ראש־חודש בוורשה. הרי"מ העתיר בקשתו מר"ש לשיר את תפילת „או"א חדש עלינו את החודש הזה", ור"ש מילא את משאלתו. כשנפטר הרי"מ במוצאי שבת, והשמועה הרעה הגיעה לאזני הר"ש ביום החמישי הבא בערב, ספק את כפיו, ואמר: בודאי יזמינוני למרום לקבל את השבת לכבוד האורח הנעלה. ואף שר"ש היה בריא ושלם, לא עברה חצי שעה, ור"ש אף הוא עלה למרום (העולם, ש"א, 1907: א. ב. בירנבוים: השירה והזמרה בחצרות הצדיקים בפולין).

חג השבועות, חג מתן התורה, לא נתן לר"ש די סיפוק בקירוב חסידיו בראדומסק, ועפי"ר היה מבלה את החג אצל צדיקים אחרים, ואצלם מצא גם את עצמו. הוא היה אז בבחינת מושפע ומשפיע גם יחד. ובכל מקום היתה חזקה עליו לשיר את אקדמות מלין.

קוזמיר תפשה את המקום הראשון בביקוריו לשבועות, ובכל פעם כיבדוהו לעבור לפני התיבה. הר"ש התנה תנאי אחד, שהיה בניגוד למנהג המקום, והוא: לפסוח על הפיוטים. תנאי זה לא היה נוח, מפני שהפיוטים היו חביבים מאוד על הצדיקים בכל מקום בגלל תכנם המגוון ויופי התיאור של מתן תורה ומעמד הר סיני. הפיוטים נאמרו בדרך נעימה מסורתית אחידה, ולפעמים הושרו בניגונים כמנהג החסי־דים. ובכל זאת הושמטו מדרך תפילתו של הר"ש, ואולי מפני שהצריכו זמן רב לאמירתם והיה בהם להפיג את כוח התפילה עצמה. הצדיק מקוזמיר נענה לתנאי ור"ש התפלל לפני התיבה תפילת שחרית ואק־דמות. ר' יחזקאל מקוזמיר נהנה מאוד מתפילתו ולא הסיר ממנו עיניו ואזניו בכל שעת התפילה. ואחר התפילה אמר לחסידיו, כי עם הסתל־קותו של החוזה מלובלין היה נוסע לצדיק ר' שמואל ממקרוב שהיה מנגן גדול, ומאז לא שמע תפילה מנוגנת כזו של ר"ש, ולכן הרכין ראשו והבליע בנעימה את הניגונים והתפילות שיצאו מפי הר"ש (אוהל שלמה).

וביחוד מפורסם בעולם החסידות חג שבועות אחד שחל ביום ראשון בשבת, וזקני הדור היו אומרים, שמי שלא היה שם בשבועות זה לא טעם טעם של שבועות מעולם. הצדיק מקוזמיר כיבד את ר"ש לזמר אקדמות, ובעליה ראשונה לתורה, מפני שהיה כוהן. הר"ש הסכים להצעתו בתנאי שישלח לו אנשים יודעי נגן ו„אז יכין זמירות לאלקי ישראל". שלח אליו את המשוררים והמנגנים, שהגיעו למספר שמונים. בתוכם היה בנו של הצדיק, ר' שמואל אליה מזבולון, שהיה מנגן מפליא, וכולם יחד עלו על הבמה לשיר אקדמות. כשפתח ר"ש את פיו בהלל וזמרה גרם להתעוררות עצומה אצל החסידים וכולם הרגישו בשמחה הקדושה ובהתלהבות דתית. קולם של שמונים המשוררים התאחד לקול חזק מאוד, עד כי „כתלי ביהמ"ד וזגוגיות החלונות חרדו חרדה גדולה" ועל כולם נשמע קול הר"ש ברעו, קול שאגת ארי, קול צהלה ורינה וכשהתחיל באמירת אקדמות התחיל לרקוד ריקודי הת־עוררות, ולשמע הזמרה ולמראה הריקוד נתבטל חושם המציאותי של אנשי הקהל. מגודל ההתעוררות רץ הצדיק מקוזמיר בביהמ"ד שהיה מלא צלילי אורה ושמחה ובהתפעלות קרא לחסידיו: הראיתם כזאת? השמעתם כזאת? (תיאור הספר בא בכמה הבדלים בשני הספרים: עטרת שלמה וספר נפלאות התפארת שלמה).

ואף לעת זקנתו, כשראדומסק הגיעה לפסגת הפרסום, ולחג השבועות נהרו העירה המונים רבים להנות מהאוירה השמימית שנוצרה בהשפעת צלילי אקדמות, בחר לבלות פעם את החג אצל ר' חיים הלברשטם מצאנז. יום זה נשאר בזכרון לזמן רב בקרב המתפללים בביהמ"ד של הצדיק, ונגינת פרטי הלל והזמר אקדמות שצילצלה כנגינת מלאכי מעלה לא משה מזכרונם.

קולו הנעים הרנין את הלבבות גם באמרו חידושי תורה על שול־חנו לא פחות אולי מאשר לפני התיבה בתפילה ובזמרה או בנתנו קולו בשיר במסיבות השולחן (ספר החסידות לר' אהרן מרכוס). שטף דבריו שיצאו בנעימה בצירוף רוח השמחה שבהם משכו אליהם קהל מקשיבים רב ולהם חלק בהתרוממות הרוח של חסידי ראדומסק.

בספרו „תפארת שלמה" בולטים פה ושם רעיונות על השירה, שהיתה לו לסגולת חמד. השירה פועלת בכל מקום ובכל זמן לתחית המתים ולריפוי חולים. רעיון זה הביע בספרו בכמה מקומות. במקום אחד הרחיב יותר את הדיבור באותו כיוון.

1. השירה פועלת לעבור ממות לחיים, ולכן רמז תחית המתים אצל שירה, לומר שהשירה מביאה לידי תחית המתים בסגולתה, דברי הזהר, (בשלח נד ע"ב): כל ברנש, דאמר שירתא דא בכל יומא ומכוון בה זכי למימרא לזמנא דאתא, דהא אית בה עלמא דעבר ועלמא דאתא, ויומי דמלכא משיחה — מתאימים לפשט הגמרא על ‚ממות לחיים', שאם נרצה לפעול פעולה ממות לחיים אומרים שירה, כי כן סגולת השירה, ולכן אומרים שירה על היין דווקא, דהרי היין ששותים בו לחיים ג"כ פועל תחית המתים כמו שירה, ולכן שירה על היין כפרץ הקרבן דהוא ממות לחיים ממש. שניהם שווים כאחד, ענין אחד וסגולתם אחת. שירה מצלת ממות לחיים, ויין שותים בו ממות לחיים.

על שרו של עשו, שלפי המדרש (פרשת וישלח: ויאבק איש עמו עד עלות השחר) מיום שנברא לא הגיע זמנו לומר שירה עד שעת היאבקו עם יעקב, הקשה, מניין לרז"ל שהיה שרו של עשו, ומה עוול נמצא בו בזה שביקש לומר שירה. אדרבא, לכאורה מוכח מזה שהיה זה מלאך טוב, דבר שאינו הולם שרו של עשו. והוא מתרץ, שלרז"ל היה קשה, אם המלאך היה אצל יעקב בחיר האבות, אילו היה מלאך טוב לא היה הולך לומר שירה אלא נשאר אצל יעקב ומקבל ממנו שלימות ואם בכל זאת מצא לנכון שלא להשתעשע בחברתו של יעקב וללכת לומר שירה, שמע מינה שהיה שרו של עשו, ואולי ענין השירה שימש למלאך רק תואנה, בעוד שכל הזמן לא אמר שירה (וישלח).

דוד המלך הפליא לעשות מאהרן הכהן, שאצלו כתוב (אחרי מות) וידום אהרן, ואילו בדוד נאמר: למען יזמרך כבוד ולא ידום, הינו, שבעת צרה עוד היה מנגן בזמר, בהאמינו בכוח הזמר שבידו להת־גבר על הפגעים והצרות (הר"מ מקוצק הפליג בשבחם של דברי תורה אלה).

2. רעיון זה יש לו קשר עם המנהג שביום ברית מילה אומרים המוהל והקהל את השירה פסוק בפסוק. והטעם הוא כמבואר (מגילה

מנגינות רדומסק — בני היכלא

מנגינות רדומסק — יצוה צור חסדו

מנגינות רדומסק

אשת חיל מי ימצא, ורחוק מפנינים מכרה. בטח בה לב בעלה, ושלל לא יחסר

גמלתהו טוב ולא רע, כל ימי חייה. דרשה צמר ופשתים. ותעש בחפץ כפיה.

היתה כאניות סוחר, ממרחק תביא לחמה. ותקם בעוד לילה ותתן טרף לביתה וחק לנ׳

זממה שדה ותקחהו מפרי כפיה נטעה כרם. חגרה בעוז מתניה, ותאמץ זרועותיה.

טעמה כי טוב סחרה לא יכבה בלילה נרה. ידיה שלחה בכישור, וכפיה תמכו פלך.

כפה פרשה לעני וידיה שלחה לאביון. לא תירא לביתה משלג, כי כל ביתה לבש שנים

מרבדים עשתה לה. שש וארגמן לבושה ותשחק ליום אחרון. פיה פתחה בחכמה.

ותורת חסד על לשונה, צופיה הליכות ביתה ולחם עצלות לא תאכל,

קמו בניה ויאשרוה בעלה ויהללה. רבות בנות עשו חיל, ואת עלית על כלנה.

שקר החן והבל היפי אשה יראת ה׳ היא תתהלל.

תנו לה מפרי ידיה, ויהללוה בשערים מעשיה

מנגינות רדומסק — שלום עליכם

שלום עליכם, מלאכי השרת, מלאכי עליון, ממלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא

בואכם לשלום, מלאכי השלום, מלאכי עליון, ממלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא

ברכוני לשלום, מלאכי השלום, מלאכי עליון, ממלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא·

צאתכם לשלום, מלאכי השלום, מלאכי עליון, ממלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא

מנגינות של חסידי ראדומסק (שוחזרו ע״י נ. אופמן, ג. גרוסברג ומ. חתומי)

יז ע"ב) מפני מה תיקנו רפואה בשמינית, כיון דמילה ניתנה בשמונה, והיא צריכה רפואה. לכן כיוון והשירה יש לה סגולת רפואה, מהאי טעמא נראה שתיכף אחרי השירה סמכו לה הפסוק: כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך כי אני ה' רופאיך, בסיום הפרשה, להורות, שאחר שירה באה רפואה, ולכן גם ביום המילה אומרים המוהל והקהל את השירה פסוק בפסוק בכוונה מיוחדת, והיא סגולה לרפואת המילה הצריכה רפואה. וכך מזמרים את הזמר יום ליבשה בברית מילה, שהוא פיוט של שבת שירה, והכל בכוונה שהשירה היא סגולת רפואה למילה, ומנהג ישראל תורה היא.

באחד החגים היה ר"ש יושב על השולחן והחסידים רקדו בעיגול ושמחו לכבוד החג. פתאום ציווה למרקדים להפסיק. עמדו בעיגול ושתקו. והוא התחיל להסביר את דברי הגמרא (תענית לא): עתיד הקב"ה שיעשה מחול לצדיקים לעתיד לבוא. והקשה, דלמאי צורך לצדיקים במחול דווקא, הלא הם נהנים מזיו השכינה? ותירץ, שהפשט הוא מחול מלשון מחילה, כי השי"ת יבקש מחילה מהצדיקים שימחלו לו על צער יגון ואנחה שהיה להם תמיד מצער השכינה ומצער ישראל בגלות, כי יש להם לצדיקים טענות לפניו, למה לישראל צרות כאלה, ועל כך יבקש הקב"ה מחילה מהצדיקים, וזה: עתיד הקב"ה לעשות מחול לצדיקים, שיבקש כביכול מחילה מהצדיקים. ואחר התחילו החסידים לרקוד ביתר שאת וביתר עוז.

ובין הרעיונות שהביע על השירה המשיל פעם משל למלך שיושב תפוש בבית האסורים, ובא לפניו בן המלך, וברצונו לגרום לו תענוג ניגן לפניו בכינור נעים ונבל, וסיפר לו מה שחידש היום לתרץ רמב"ם קשה בפלפול יקר. וכל התענוגים האלה לא יערבו לפני המלך, והוא אומר לבנו: למה לי נגינתך ופלפוליך. הלא יותר טוב שתראה ותשתדל להוציאני ולחלצני מן המאסר ואז נוכל להתעלס באהבים בפלפולי דאוריתא ובנגינה (תפא"ש ח"ב דף יש וכפ' ראה ותולדות).

ניגוני ראדומסק העלו שרטון בחסידות פולין ויצאו להם מוניטין. הם תפשו מקום של כבוד בהיכל הנגינה של חסידות פולין. ר' שלמה נסתלק, אך שפתיו דובבות בקבר עם השמעת ניגוניו שטרם עבר עליהם כלח.

יוצאי חלציו השתדלו להרחיב את המסגרת. ממלא מקומו של הר"ש, בנו ר' אברהם יששכר (תר"ג—תרנ"ב), בעל „חסד לאברהם", זכר חסד נעורים לניגוני אביו ובא להוסיף עליהם בעזרתו של ר' שלמה חזן ששמו היה מפורסם בכל פלך פייטרקוב כיוצר ניגוני תפילות, והוא ששירת את ה„חסד לאברהם". ניגוניו הושרו גם אצל ר' יחזקאל (בעל „כנסת יחזקאל") מראדומסק, שאף הוא המשיך בפעולה זו. נגינת ראדומסק הסתעפה ונוספו עליה הגוונים העממיים עם שירי עם. עד היום שרים חסידי ראדומסק שירי־עם דתיים, שמהם אני מזכיר כאן לדוגמה אחד מהם:

אדיר הוא ולא ינום
ברוך הוא ולא יישן
רחם, רחם,
תושיע, תושיע,
הן בעיר והן בכפר,
הן בשדה והן ביער,
הן בבקעה והן בהר,
ותצילנו מהגלות המר
קומה עזרתה לנו,
ופדנו למען חסדך.
למה פניך תסתיר,
תשכח עניינו ולחצנו,
אוי גיוואלט, אוי גיוואַלט,
אוי גיוואלט, אוי גיוואַלט,
רבונו של עולם, דו זעסט דאָך אַליין,
כי שחה לעפר נפשנו,
דבקה לארץ בטננו,
איבערדעם בעט מען דיך
קומה עזרתה לנו,
ופדנו למען חסדך.

שושלת ראדומסק הקימה לה תחנות־תולדות בקרימולוב שעל־יד זבירצה, ע"י ר' נתן נחום, ובסוסנוביץ ע"י ר' שלמה חנוך, והן נשארו נאמנות לניגוני המסורת של ראדומסק.

(מתוך הספר „הנגינה בחסידות")

ששון ושמחה באהלי חסידים

שמעון פרידמן

א. רבי קלמן בנדינר — הבדחן של ה„תפארת שלמה"

רבי קלמן בנדינר (פרידמן) היה אחד האישים הדגולים בין חסידי ראדומסק אשר בבנדין ומוותיקיה המצוינים.

נולד בשנת תקס"ב בכפר הסמוך לבנדין. וכבן כפר שלט בשפת פולין. והיה משתמש בה לפעמים בבדיחותיו. למד תורה מפי הגאון ר' דוד דייטש זצ"ל מהונגריה. אחרי נשואיו פתח חנות למוצרי ברזל בבנדין. היה זה בית המסחר הראשון מסוגו בעיר. בנדין היתה אז כפופה בעניני מסחר לעיירה טשאֶלאַדז, שהיתה שוכנת אז (עד 1918) ליד הגבול הגרמני. משהתפתחה התעשיה הכבדה בסביבת בנדין ובראשה „מפעלי הוטא באנקאוא", מפעלי הולדשינסקי ועוד — התפתחה גם העיר בנדין ועלתה על טשאֶלאַדז. ועם התעשיה נתפתח המסחר ונפתחו בתי מסחר חשובים בידי היהודים וברובם חסידים.

ברם, רבי קלמן נשאר קופא על שמריו. הוא לא אץ להתעשר והתנה בפירוש — שאיננו רוצה להשאיר רכוש לבניו, כדי שלא להרבות מחלוקת ביניהם. ישב בחנותו ועסק במגבית מעות א"י. יחד עם רבי נחמן בייטנר שהיה גבאי. ומדי שבוע בשבוע היה נוסע לירידים שבעיירות שיעווער וסלאבקיה. סר מפעם לפעם גם ל„תפארת שלמה", והיה לאחד מחסידיו המסורים בלב ונפש. היה גם מוהל. ולמטרה זו היה נוסע לכפרים ולן בהם. לאיזה רבי היה נוסע מקודם — לא ידוע. ברם, הוא היה מתאונן שלרעיתו — יש יותר אמונת צדיקים ממנו. משום שהיתה טוענת, שאם נוסעים לרבי פעם בחצי שנה או בשנה דיינו. ואילו הוא היה אומר, שכדי להיות חסיד יש לנסוע לפחות פעם בשלושה חודשים.

היה מראשי החסידים שנסעו ל„תפארת שלמה" שעה שהתחיל לנהוג בצדיקות בראדומסק. הצדיק סירב אמנם בתחילה לקבל את ההנהגה. ובשבת הראשונה כשבאו אליו חסידים, צעק: אינני רבי, שיהיו משוגעים רביים (משוגעים זאָלן זיין רָביס). סעו לביתכם.

רבי קלמן הושיט לו ידו ואמר: רבי, אני נוסע. ברכני נא בברכת פרידה... פעם הוציא „התפארת שלמה" צו לחסידים שיערכו חצות וילמדו אחר כך „ראשית חכמה". שער הקדושה פרק י"ז. כשבא רבי קלמן אחרי זמן לצדיק אמר לו הלה: שמעתי שאינכם ממלאים אחר הוראותי. ענהו רבי קלמן: הרי משנה מפורשת היא: כל מה שאמרו חכמים עד חצות מצייתו עד שיעלה עמוד השחר...

אירע פעם בשבת, שלא נתן הצדיק לחסידים להיות נוכחים ב„שולחן", ויצווה שרק הנבחרים ישבו אתו. היינו: רבי אהרן מקראקא (בנו של בעל „באור ושמש") רבי חיים דוד הפייטריקובאי (רופא שלעבר שחזר בתשובה ונעשה צדיק). ועוד כאלה. קרא ר' קלמן את המשמש ואמר לו: בבקשה למסור לרבי שיש לי לשאול שאלה, יהוא מרא דאתרא ומוכרח להרשות לי להיכנס. כשקיבל את הרשות להיכנס שאלו הצדיק איזה שאלות יש לו בשבת? אמר: יש לו שאלה מדוע כשאומרים בקיץ פרקי אבות אומרים בכל שבת ושבת פרק אחד ורק בסוף הקיץ מצרפים שנים או שלושה פרקים יחד כדי לגמור את הקיץ. לא כן בפרשת השבוע שמצרפים באמצע השנה. מהי הסיבה? נעבור בכל שבוע פרשה אחת ולבסוף נצרך שתי פרשיות או יותר. אמר לו הצדיק: דומני שיש לך תשובה מוכנה על השאלה. אמר לו רבי קלמן: אם הצדיק ירשה לי שלא אהיה מורה הלכה בפני רבי — אגיד. אמר לו: אמור. אמר ר' קלמן: אילו היינו אומרים כל שבוע רק פרשה אחת אז היה תמיד „קדושים" בנפרד. הצדיק, אחרי שמעו זאת, אמר למשמש ר' טוביה: פתח הדלת ויכנסו כולם.
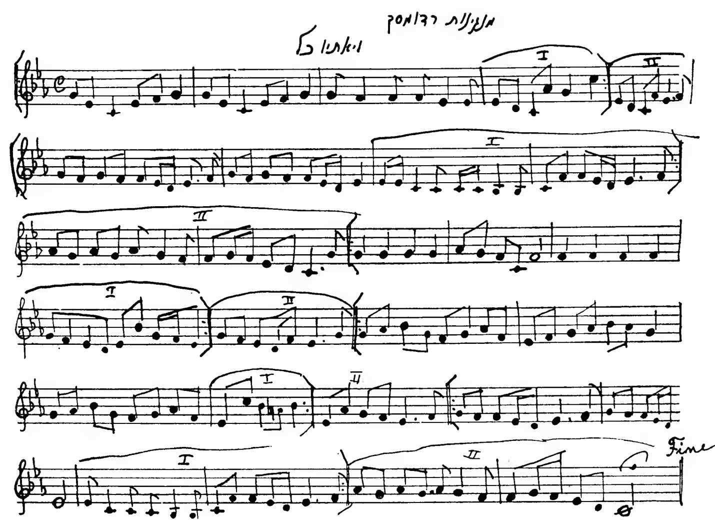
ופעם בימי חול היה הצדיק שרוי במצב רוח מרוגז. ולא נתן להיכנס אליו לברכת פרידה. לקח ר' קלמן את ילדו בזרועותיו ושאל: רבי, האם נגזרה הגזירה גם על פחות מעשרים?

אירע פעם, ועל שולחן הצדיק הסבו רק חסידים עניים, אמר הצדיק: אין מי שיעמיד יין. אמר לו ר' קלמן: „שמך גדול יעמיד לנו". ותיכף ציווה את המשמש להביא יין לשולחן.

הוותיקים שבחסידי ראדומסק הנמצאים בארץ מספרים שפעם ביקר הצדיק רבי שלמה בבנדין. ואז טרם היתה תחנת רכבת בבנדין עצמה, אלא היו נוסעים לדומברובה, ששם היתה התחנה הסופית של הרכבת כדי לקבל את פני הצדיק. בתחנה התקהלו החסידים בשתי דרכים המובילות לתחנת דומברובה. כי לא ידעו באיזה דרך יגיע הצדיק. אם ישר מדומברובה לבנדין או בדרך השניה — דרך גזיחוב. רבי קלמן שישב ישיבת קבע בבנדין, היה מאלה שסטו מהדרך שהצ־דיק בא בו. ובינתיים בא הצדיק ורבי קלמן טרם הגיע, כשבא הלה אמר לו הצדיק: „רבי קלמן כבר רציתי ללמוד פרק משניות אחריך". ענהו הלה: „תודה לך רבי, מצוה בו יותר מבשליחו"...

רבי קלמן מילא אצל הצדיק רבי שלמה מראדומסק תפקיד בדחן של כבוד כרבי מרדכי רקובר אצל „החוזה" מלובלין. בכלל היו בדי־חותיו מוכנות לו תמיד. בכל מכתב אשר היה כותב לבנו היתה בדיחה. האחרון התאונן פעם במכתב לאביו בימים שלפני פסח, שאין לו פדיון בחנותו. השיב לו רבי קלמן: די לעבוד להיות כרבי „אַז דער רבש"ע לייזט ניט ווילסטו לייזן?" וכשתנמנה פעם לפני ימי פורים רבי ישראל דנציגר למו"צ בבנדין, הוא כתב לבנו של רבי קלמן: דרוש בשלום ידידי ואני מאחל לו שלא ייכשל בדבר הלכה. ומתפלל בעד חברו הוא נענה תחילה. „אַז איך וועל זיין פורים רב זאָל איך נישט נכשל ווערן".

רבי קלמן ידע לכוון את השעה. פעם בערב יום הכפורים הביא לו חסיד אחד מבנו שהיה גר בעיירה זרניבץ' מכתב עם פתק להיכנס תיכף ומיד „לתפארת שלמה" בדבר ילדה נכדתו שנכוותה בידה ולהז־כירה לפני הרבי. וידוע היה שבימי פורים וערב יום הכיפורים היה הצדיק לפיד בוער, ולא נתן לשום איש לגשת אליו. הסתובב רבי קלמן אנה ואנה בחדר וחיפש עצה — באיזה אופן להיכנס. בינתיים

ממנג־נות ויאדומסק
שוחזר ע"י נ. אופמן, ג. גרוסברג ומ. חתומי.

בא הדוור והביא מכתב מארץ ישראל. והיות שר' קלמן ידע שהצדיק מחבב את ארץ ישראל לקח את המכתב ונכנס. עמד וחיכה שיקרא את המכתב. וכשראה שבדוהה דעתו מסר לו את הפתק של בנו. אמר הצדיק: בפתק כתוב „בתו אסתר בינה שנכוותה ביד" קלמן! זוכר אתה את המאמר „לעתיד כל אחד נכוה בחופתו של חברו", זה סימן שתזכה לראות בחופתה. וכך היה. נכדו ר' שמעון פרידמן מרמת־ים שליד בת־ים היה נוכח בחתונה זו. כשסבו רבי קלמן התחיל לרקוד וסיפר את הסוד של הבטחת־הצדיק, ודבר זה היה כעשרים שנה אחרי פטירת „התפארת שלמה". ור' קלמן הוסיף: יש שעור למטה ואין שעור למעלה. ובכן אני מתפלל שיוסיף לו השי"ת שנים כהנה וכהנה. את הדברים השאיר לבני משפחתו בכתב „למען תספרו באזני בניכם ובני בניכם את מפעלות הצדיקים יכו' וכו'". זה היה בשנת תרמ"ו. הוא נפטר בשנת תרמ"ח.

רבי קלמן היה בעל פה שנון מעין „פלפולתא חריפתא". אהב בדיחה שנונה, פתגם. ולו סלחו הכל. ותמיד היה אורח חביב. היה מוקף תמיד אברכים ובחורים שהקשיבו להלצותיו. וכשהיה אומר בדיחה היו מתגלגלים מצחוק, אך הוא עצמו עמד בשוויון נפש, ולאחר שכולם צחקו „לשובע" — המשיך לספר ולבדח.

בדיחותיו היו ידועות יפה בקלויז הראדומסקאי, ובכל הזדמנות היו חוזרים עליהן, הוא היה כמעין המתגבר ובכל פעם שבא הביא עמו בדיחות חדשות.

פעם בחורף הוא נגש אל אחד הבחורים החדשים שטרם ידעו מהמצאותיו ואמר בפנים של רחמנות — ראה כאן יש לי שן קפואה... שן קפואה? תמה הלה מה זה? הנה, הנה. רבי קלמן פותח את פיו — הכנס אצבעותיך ותיווכח. וכשהבחור הכניס לו לתוכו אצבע לתוך פיו נשך לו הלה נשיכה חזקה, עד שהבחור ראה שביבי אש לעיניו.

משנתאלמן מסר את חנותו לידי בנו ,והתיישב בראדומסק, בשאי־פתו להימצא לחלוטין במחיצת רבו. לאחר פטירת „התפארת שלמה", הסתופף בצל בנו „החסד לאברהם". חלה בעת ש„החסד־לאברהם" ישב במעינות הרפואה בחוץ לארץ והוא כתב לבנו: „אני מחכה לביאת האדמו"ר לביתי, ואז אין אני מפחד ואקווה שאבריא". אך הוא נפטר ביום ה' מנחם אב תרמ"ח בגיל 86 שנה עוד לפני שהאדמו"ר הספיק לבוא. במוצאי יום הכיפור הקרוב כשהאדמו"ר אמר תורה על הנושא שמי שדבק בצדיק בחייו גם אחרי פטירתו הוא כפוף אליו, אמר: מה אתם סבורים שר' קלמן איננו כאן?

בשם רבי קלמן היו מספרים מימרות ובדיחות רבות, וחבל שנש־תכחו הרבה מאמרותיו ובדיחותיו.

ב׳ המנגן רבי יחזקאל פרידמן

(החסיד הראדומסקאי מבנדין)

עוד בשנות נעורי, טרם עלה בדעתי לעסוק בספרות החסידית והנגינה וכיוצא בזה, הגיע אלי שמעו של ר׳ יחזקאל פרידמן מבנדין. שמעתי עליו סיפורים שצלצלו כאגדות. על חושו הגדול לנגינה ועל מאות ניגוני ראדומסק המושרים בפיו. מהם ניגונים רבים ששרו במסיבות ה„תפארת שלמה" בשעתו בראדומסק. על שיחו ושיגו עם בעלי מסיבות חסידיות ושל שמחות מצוה והופעתו החגיגית בכל מקום. ולא אחת נקלעו לביתנו מחסידי ראדומסק וסיפרו לנו בהתלהבות על עולם הנגינה הרחב של ה„תפארת שלמה" ומקורביו ואזנינו הקשיבו ברצון ובשמחה לחיל הרב שעשתה ראדומסק החסידית בנגינה. על אף תשוקתי הגדולה להכיר פעם את החסיד המוסיקלי המופלא רבי יחזקאל לא אסתייעי מילתא. ובינתיים גליתי למקום של תורה לישיבת בריסק דליטא ומשם לברלין, דרזדן, וינה ועוד. ולבסוף ירט הדרך לנגדי ועליתי לארץ ישראל בשנת תר"פ, שאז היתה הארץ רחוקה יותר משם מאשר היום. אך שמו של רבי יחזקאל נשאר בזכרוני כטל היורד על הררי שומרון. ותמיד חשבתי איך אוכל פעם לגמול עם החסיד הגדול חרף מסירותו הגדולה לניגון. והנה, עם התגברות עליית החסידים לא"י וכינון קלויזים גם לחסידי ראדומסק בערי הארץ, צץ שוב שמו של רבי יחזקאל בפי חסידי ראדומסק מעולי זגלמביה. לא אחת שאלוני אם שמעתי פעם את רבי יחזקאל בשירתו הראדומסקאית ובהתלהבותו המוסיקלית, ובלבי הרגשתי כעין הרגשת עוול כלפי האיש הדגול הזה. אכן, זכר השושלת של ראדומסק לא מש מזכרוני שעה שניגשתי לכתוב ספרי הגדול על „הניגון והריקוד בחסידות", בן חמישה הכרכים. בכרך הרביעי, המוקדש לחסידות פולין הקונגרסאית, הנמצא אצלי בכתובים, הקדשתי פרק מיוחד לשושלת ראדומסק, למייסדה רבי שלמה רבינוביץ ולראש מנגניו רבי ליזרקה פרלמוטר מלודז׳. בשורת התכניות המוסיקליות של „מלוה מלכה" ב„קול ישראל" לא פסחתי על ניגוני ראדומסק.

חסידות ראדומסק על אף המרחק הרב בינה לבין ערי זגלמביה, היתה מקובלת מאוד בסביבתנו. לא מעטים היו הקלויזים של ראדומסק בבנדין ובסוסנוביץ, במונדז׳יוב ובדומברובה, בצ׳אלאדז׳ ובניבקה וכיוצא בזה. והשמחה בלווי ניגוני ראדומסק היתה במעונם.. ניגוני ראדומסק היו לשם דבר. הצליל שלהם משך לבבות שומעיהם. גם של חסידים מדנסטיות אחרות. ואמנם אפשר לציין בשמחה כי ניגוני ראדומסק נשמעו בכל קלויז חסידי וידם היתה על העליונה בשדה הנגינה החסידית. כל בעל תפילה שניגש אל העמוד היה בטוח בהצלחת תפילתו, אם ישיר את הפיוטים מפאת יופים של הניגונים. ושנית — עקב הפופולריות שלהם עזרו כל בני הקהל. ומרחוק נשמעה כעין מקהלת־חסידים השופכת את נפשה בשירה ובזמרה. חסידות ראדומסק כבשה את לבות אנשי זגלמביה באורח חייה העממיים והפשוטים ובניגוניה היפים. ראדומסק תפסה אצלנו את המקום הראשון בשורת ההשתייכות לדינסטיות. נראה שיורשי „התפארת שלמה" ידעו להתחשב ברגש התודה שלב אנשי זגלמביה רחש להם. והושיבו את נינו של „התפארת שלמה" ר׳ שלמה חנוך רבינוביץ הי"ד בסוסנוביץ על כס האמדור"ות ואף שלמה ידע למשוך אליו חסידים ולהטות להם חסד נעורים של ראדומסק הישישה. מלבד זו תפסה מקום נכבד בערי זגלמביה גם ה„תולדה" של ראדומסק. והיא שושלת קרימילוב שליד זאַביארציה שמיסדה היה נכד ה„תפארת־שלמה". גם לבית קרימילוב נוסדו קלויזים בערי זגלמביה והשמחה היתה רבה במעונם. הכרתי את הקלויזים של ראדומסק ושל קרימילוב בערי זגלמביה, בימי שמחה וגם בימי צער. אולם תמיד עבר בהם כחוט השני קו אופייני אחד: השמחה שבניגוני ראדומסק גירשה מכל מקום את עניני הצער והיגון, עד שכל החסידים מכל המחנות ראו בזה עקביות גמישה וכעין סגולה להתגברות השמחה על היגון. הניגונים ההם ידעו לעורר בנו בלב הצעירים והאבות גם יחד רגשות חזקים באהבת ישראל ובאהבת ארץ ישראל. צדיקי ראדומסק המליצו לחסידיהם לעלות לארץ ישראל. ותודות לכך עלו מאות חסידים שמצאו סידור בארץ. ואף בין החלוצים הראשונים מצויים היו מחסידי ראדומסק. כעת נישא שם ראדומסק מחדש בפי חסידיה שבארץ, והיא כאילו נולדה מחדש עם פתיחת קלויזים בערי הארץ. עסקני חסידי ראדומסק הפועלים בארץ הם חסידים אמיתיים, נקיי כפיים וברי לבב, המסורים בכל לבם ונפשם לבית ראדומסק. הפצת חסידות ראדומסק היא מטרת חייהם, ומאידך הם מוצאים ענין רב בחידוש שירת „הזמיר". (הוא השם שבו כונו ניגוני ראדומסק בין יתר החסידים) בקלויזים הראדומסקאים. אגב, עלי להזכיר כי הרבי מקרימילוב שלח לארץ ישראל את שני חתניו. האחד הוא רב ישעיהו שפירא זצ"ל בן רבי אלימלך הצדיק מליז׳נסק, שאחרי חתונתו ישב על שולחן חותנו כמה שנים, עד שעלה לארץ ישראל והתיישב בה ישיבת קבע והקים בה מפעלים לתפארת, כלכליים וישוביים. הוא שנתן יד לרבי יחזקאל הרבי מיאבלונה לרכוש את הקרקע, עליה כוננו את המושב הדתי „כפר חסידים". יסד את הסתדרות „הפועל המזרחי" ולבסוף התישב בכפר פינס. השני הוא רבי חנוך הניך בורנשטיין, בנו של רבי שמואל מסוחצ׳וב, וכעת האדמו"ר של חסידי סוחצ׳וב בארץ ישראל היושב בקביעות בבית וגן בירושלים. ועוד חתן היה לו לרבי מקרימילוב, הוא הרב ישעיהו אנגלראד הי"ד, שישב מספר שנים במונדז׳יוב, בשכנות לחצר בית משפחתו. עבר אחר כך לכהן ברבנות בסוסנוביץ. בנו, רבי אברהם אנגלארד, חתנו של הרבי מרדזין הי"ד, עלה אחרי השואה לישראל ובדעתו לייסד כאן ישיבה לחסידות ראדומסק קרימילוב.
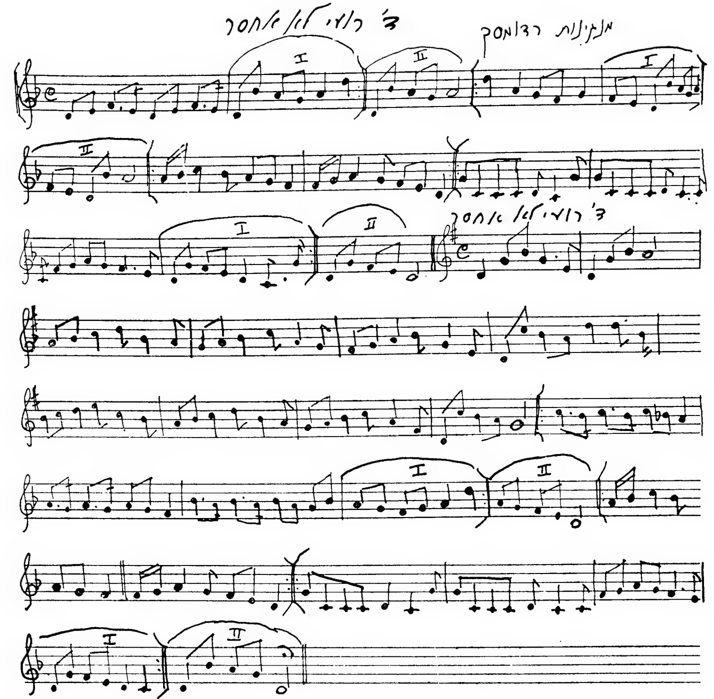
הקדמתי בדברים אלה כדי לעמוד על אישיותו הדגולה של היודע נגן הגדול יחזקאל, שלבו היה בראדומסק ורגליו עמדו בבנדין, עיר מגוריו, שנעשתה לו לעיר הולדתו.

אילו ניתן לו לרשום בעצמו בספר את זכרונותיו על חצר ראדומסק ומייסדה בעל ה„תפארת שלמה", עם בנו ונכדו יורשי כסאו ועל פרשת חייו המלאים שירה ראדומסקאית בפרט, כי אז היה מניח בידינו להציץ אל בית היוצר של נגינת ראדומסק והשפעתה גם בבנדין שבה ישב ובזגלמביה — שבה פעל.

מוצאו של רבי יחזקאל פרידמן ממשפחת חסידים, יליד ראדומסק. כינויו בפי מכריו היה: דער בלינדער ר׳ יחזקאל, על שום שהיה שתום עין אחת. לאווירה החסידית הוסיפה מנעוריו קרבתו לבית מייסד השושלת הראדומסקאית. בעודו בן תשע בשנת תרכ"ד היה שם במקהלה החסידית של ה„תפארת שלמה", ולאו כל אדם זכה לכך לשמש את הצדיק מראדומסק בנגינה. הצדיק הנודע ההוא נפטר בשנת תרכ"ו, אך רישומו לא פג מזכרו של רבי יחזקאל כל ימי חייו. ואין פלא, בראדומסק ובקלויזים שלה, בכל מקום היתה שירת ניגוני ראדומסק מין מעמד חגיגי, עצרת עם, פלא מוסיקלי.

לרבי שלמה הצדיק היה משמש בקודש בשם טוביה שתפקידו היה גם לעבור לפני התיבה. כי היה מנגן גדול וחובב נערץ של ניגונים יפים. אחרי שטוביה שמע את הנער יחזקאל בשירו ובזמרו, מצא הלה חן בעיניו ואמר לו: שמע נא! אני אתפלל לפני העמוד ואתה תעזור לי בזמרתך למען אצליח, וטוביה הכניס את הנער יחזקאל למקהלת הצדיק מראדומסק, ומאז יצאו לנער מוניטין, וזכה לתהילה מופלגת בפי כל בכוח ניגוניו וקולו האדיר. מאז הוא שם לילות כימים לשקוד על ידיעת הזמרה ועל קליטת ניגונים יפים.

בשנות נעוריו, אחרי פטירתו של הצדיק רבי שלמה מראדומסק, היה רבי יחזקאל משורר אצל רבי חיים מקשאנוב, חזן בעל מדרגה גבוהה. עד שרבי הירש הצדיק מרימנוב שידלו להתפלל אצלו בימים הנוראים. (ורבי חיים חזן היה, מחסידי הצדיק מראדומסק). מאז היה ר׳ יחזקאל הרוח החיה בחוגי הזמרה של החסידים, מארגן חוגים של בחורים חסידים, מדריך ומנצח ומזמר במסירות ובמרץ, בלהט, בקול
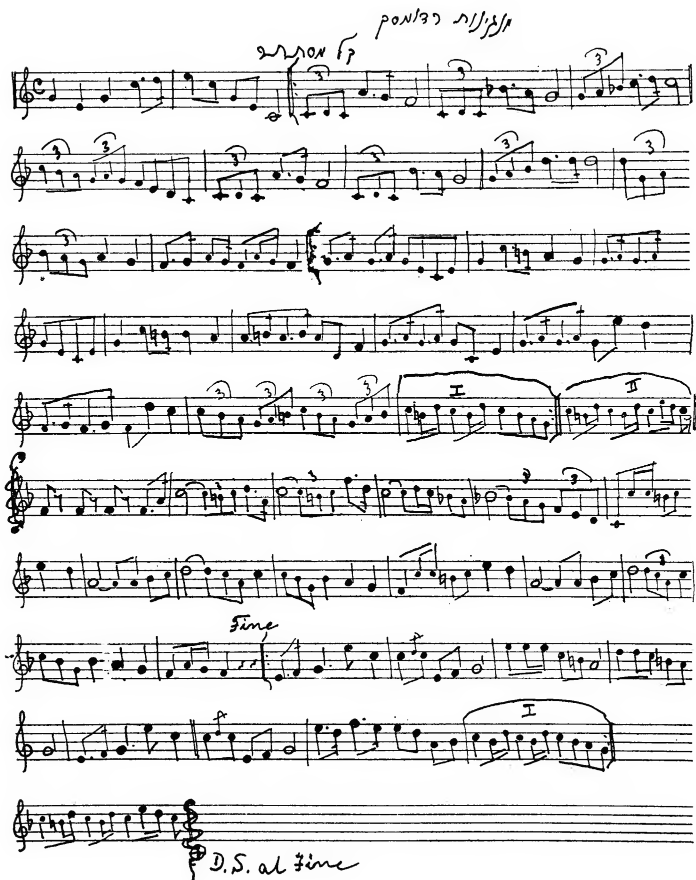

ממנגינות ראדומסק
(שוחזר ע"י נ. אופמן, ג. גרוסברג ומ. חתומי)

ובלשון שנונה ובהומור חריף, וכך הספיק להיכנס לפני ולפנים של עניני החסידים בכלל ועניני הניגונים בפרט. כוונת ביקוריו בערים ובעיירות זגלמביה היתה — לרכוש ידידים חדשים לנגינת ראדומסק על־ידי הפצתה בציבור הרחב. וליחוס גדול נחשב לו בכל מקום דבר השתתפותו בפועל במקהלת ה„תפארת־שלמה", בהנהלת המנצח הנודע ר' לייזרקה פרלמוטר מלודז'. הוא המתכנן של כל ניגוני ראדומסק לחגים ולימים הנוראים, כפי שכונה בפי מכריו בשם: „היועץ המוסי־קלי של הרבי מראדומסק". רבי לייזרקה פרלמוטר היה אז שם־דבר בעולם הנגינה החסידית וגאוות המשוררים במקהלתו עליו, ולא אחת היה מספר רבי יחזקאל לפני קהל מאזיניו איך בא רבי לייזרקה מלודז' לראדומסק עם צרור. כאפרכסת שמע והתחקה על כל ניגון, תנועותיו וקמטיו. ואם מצא הניגון חן בעיניו היה הצדיק סוגר את קופסת טבק ההרחה, שהיתה מונחת תמיד לפניו על שולחנו, לאות שהניגון „כמונח בקופסה". מאות ניגונים ידע רבי יחזקאל בעל־פה מאותה תקופה מפוארת ומאותה צוותא של ר' לייזרקה ומקהלתו, וכן זכר את הניגונים שהיו חביבים על הצדיק מראדומסק והיה מזמרם כפעם בפעם בקולו הרענן והלוקח לבבות שומעיו, ובראשם ניגון מסובך אחד, ששרו בו את „במוצאי מנוחה קדמנוך" וכיוצא בזה. שרק ר' יחזקאל מסוגל היה למסרו בדיוק כמו שקיבלו מבית רבו.

רבי יחזקאל נשא אשה מבנדין ובעיר זו ישב ישיבת־קבע ונשאר בה עד סוף ימיו. מקודם היה גר ברחוב דומברובסקא ועסק בחרושת סוכריות, משם העביר את דירתו לשוק החדש בבנדין, חיסל את עיסוקו בחרושת הסוכריות ועסק בממכר יינות ליחידי סגולה ואף נתמנה סוכן שטרות גורל ומזה התפרנס. תמיד נראה חיוך על פניו ובכל בית שנכנס אורו פני אדם, צחוק ובדיחה והלצה הפיגו כל עצ־בות, דכאון ודאגה וזאת לא מתוך קלות דעת אלא מתוך לבו הטוב ואפיו הנוח לבריות. תמיד נמצאה בפיו מילת עידוד. הקסם שבאישיותו משך לבבות, היתה במזיגה המיוחדת במינה של עממיות שרשית חסידית ורוחניות מוסיקלית נפשית. שירי חסידים היו שיריו וסיפורי חסידים היו לחם חוקו. כשבא האדמו"ר לבנדין היה רבי יחזקאל בין היושבים ראשונה ליד הרבי ונהנה מזיו שולחנו וזמר לא פסק מפיו כל ימיו. אם בקול ואם בלחש ובפזום, עליז וצנוע בהליכותיו בקרב חבריו. בשמחת חיים שופעת הנעים את האווירה שסביבו, אם במפגש ארעי עם חסידים, במסיבה של כל הצוותא, או בחדר משפחתו. שפע עלי־צות שאין בה שמץ של הוללות. על אף מוסיקליותו המופלגה לא הצטיין בתור בעל תפילה. אין הכוונה לומר שלא היה עובר כלל לפני התיבה. החסידים נהנו מתפילתו בשלוש רגלים. מן „הקדוש" שלפני „ברכו", „מכולם אהובים" ו„מהלל". ורק בימים הנוראים נמנע לעבור לפני התיבה. והטעם פשוט: לפי אופיו היה תמיד עליז, ולא היה מסוגל „לרדת" מעולם השמחה לעולם הצער ולהתייפח בנעימות בכי והש־תפכות „במלאכות סגל חבורה", ניגוני תחנון מעוררי דמעות היו בניגוד לאופיו המתרונן. אבל הוא היה עובר לפני התיבה בשלוש רגלים וביחוד היתה לו חזקה לכך בשחרית של שמיני עצרת, בתפילתו אז הגיע לשיא השמחה ולנחת רוחם של החסידים לא היה קץ.

והנה, עברה עליו בזמן מן הזמנים הרינה במחנה החסידים, כי רבי יחזקאל נכנס ביחסי ידידות עם מנגנים מבנדין שלא נמנו עם כל החסידים, כגון אליהו גולד. וכתוצאה מכך החליטו גבאי הקלויז הרא־דומסקאי שלא לתת לו לעבור לפני התיבה. מה עשה רבי יחזקאל? בליל שמיני עצרת הזמין אליו את בחורי הקלויז שהיו ידעי נגן וסידר עמם את השחרית. וכשהגיע „לאנא" חיפש ניגון יוצא מהכלל, שיגע במיתרי הלב. חיפש ומצא את הדואט של בר כוכבא לאברהם גולדפאדן. אמרו לו: כיצד אפשר הדבר? ענה להם: החסידים אינם הולכים לתיאטרון. ואם ימצא מישהו, שידע את סוד הניגון יתבייש לגלות קלונו ברבים. וכך היה. כל מתנגדיו פערו פיהם מרוב התפעלות ובסיימו את „אנא" שררה דומיה במשך רגעים מספר מרוב תדהמה...

זמרתו של רבי יחזקאל אצל האדמו"רים במסיבות החצר, בסעו־דות ימי־זכרון, בשלוש סעודות או בכל הזדמנות של שמחה — משכה את הלבבות. תפקידו העיקרי היה: לשיר „אקדמות" אצל האדמו"ר בחג השבועות. הוא הכין חומר מן המובחר ובחג עצמו אירגן את

ממנגינות ראדומסק
(שוחזר ע"י נ. אופמן, ג. גרוסברג ומ. חתומי)

המקהלה והתוצאות היו מוצלחות ביותר. את החומר ל„אקדמות" היה לוקח על פי רוב מהאמן המנגן ריכטר מקראקא שהיה מנגן באופרה הממלכתית בוינה וכן היה מביא ניגוני־לכת הונגריים שהשתמש בהם במקהלתו גם אצל בעל „כנסת יחזקאל" בראדומסק. פעם אחת התאים ל„אקדמות" את הניגון הנודע בשם „שיר לכת של זהב וכסף" (גאָלד אונד זילבער וואַלדער). וכך הכניס מיפיפיותו של יפת באהלי שם. עם כל זה נשאר ר' יחזקאל כפוף לאחד המנגנים המצויינים בזמנו, הוא רבי בעריש שיעלצער, שהיה מבעלי התפילה והמנגנים המצויינים בבנדין ובסוסנוביץ ורבי יחזקאל נמנה עם מקהלתו בזמן שהתפלל מוספים בקלויז בימים הנוראים, ותפילת שחרית אצל האדמו"ר מראד־דומסק. ר' בריש הנ"ל היה מחונן בקול נעים ובסגנונו מושך את הלב בתפילה. הרב מבנדין ר' איטשה'לי קימלמן זצ"ל היה מחבבו מאוד, ובכל חודש או אחת לשישה שבועות היה נאלץ לבוא בשבת למסיבת שלוש סעודות שלו ולהנותו ב„ידיד־נפש" ו„אל מסתתר". ר' בריש שיעלצער (או בכינויו — „מונדז'יבר") היה בעל תפילה נודע בשערים שישב בבנדין והיה מתפלל בקלויז הראדומסקאי בבנדין. היה עובר לפני התיבה אצל „החסד לאברהם" ואחר כך אצל „הכנסת יחזקאל". נפטר לעולמו בשנת תרס"ב. רבי יחזקאל הקים חוג של משוררים בבנדין ואליו נספחו יודעי נגן כמו אלי גולד, ישעיהו גולדצויג, שלמה מטיל ועוד, היו יושבים במסיבות ושרים ניגונים שונים. אין כמובן, לקפח זכותם ושכרם של מנגנים ראדומסקאים אחרים שחיו בבנדין. הנה ר' שמעון צימרמן היה מבעלי תפילה ומנגן אחרי ר' בריש הנ"ל. ובהעדרו של האחרון היה מתפלל ומנגן „ידיד נפש" „ואל מסתתר". עד היכן הגיעה גדולתו של ר' בריש בנגינה ועד כמה לקח את הלבבות שבי בזמרותיו כדאי להזכיר, שכל זמן שהיה גר בבנדין, (אחר כך עבר לסוסנוביץ) היו באים ל„שלוש סעודות" בני משפחת שיין, יעקב גוטמן ועוד מחשובי קרתא בשביל להנות משירתו. כן ראוי להזכיר את רבי שלמה הימלפארב (חתנו של ר' שמעון צימרמן), את בעל התפילה שלום ברוך־ליבוביץ, גרשון רכניץ (חתנו של הלל פה־טר).

רבי יחזקאל פרידמן נפטר לעולמו לפני פרוץ השואה על בית ישראל בשנת תרצ"ה.

במשפחת חסידי ראדומסק בארץ עדיין ניכר רישומו במהותו האישית חסידית נגונית. עם העדרו מחבורת החסידים הראדומסקאים בבנדין ובערי זגלמביה — נפקדו אותו צליל ואותו גוון שתרם לכולם על ידי עצם היותו בתוכם. ואם היה זה צליל זך במיוחד — ואפילו שקט. אם היה גוון זה חמים במיוחד — חש כל אחד מבני החבורה בפגיעה שנפגעה „הצוותא" החסידית. חסידי ראדומסק מבנדין ומזג־למביה היושבים בארץ תמיד יזכרוהו בעליזותו, בבטחונו ובאמונתו.

(מתוך „פנקס בנדין")

בבית מדרשו של רבי

שלמה קרקובסקי

בנין ארוך, בעל קומה אחת, שתפס חלק גדול מהרחוב ז'רודליאנה (ביידיש: „סטאַק־געסל") — זה היה בית המדרש של הרבי. הוא הכיל שלושה אולמות, אחד גדול מהשני. האולם הגדול, שאורכו היה כמה עשרות מטרים, שימש רק לתפילה, ביחוד בשבתות ובמועדים וגם זאת רק בימות הקיץ. בחורף היה כמעט סגור ואיש לא נכנס לתוכו מפאת הקור הגדול ששרר בו. בגלל גדלו היה מאוד קשה לחממו. יתר שני האולמות, הקטנים יותר, היו מוקדשים בעיקר לתורה, אבל גם לתפילה.

בזמנים כשבית המדרש הישן של התפארת שלמה זצ"ל עמד עוד על תלו היה משמש כבית המדרש העיקרי בעיר. בו היו מתפללים מדי בוקר וערב כמה „מנינים" בזה אחר זה ובמשך שאר שעות היום היו לומדים בו בחורי הישיבה. אך ברבות הימים כשהיה הכרח להרוס אותו מפאת יושנו, הקימו את בית הכנסת החדש ואת בית הכנסת הישן הפכו לבית מדרש — הוא בית המדרש של קופל — ואז עברו המתפללים לבית המדרש החדש ואילו הבחורים, הלומדים נתחלקו לשני חלקים, הרוב העתיק את מושבו לבית־המדרש של הרבי ואילו חלק קטן עבר לבית המדרש של קופל.

בשני בתי המדרש למדו בסך הכל — אם זכרוני אינו מטעני — כמאה בחורים מבני העיר ועוד מספר קטן מערים אחרות, אלה שנקראו „אוכלי הימים". מלבד הבחורים למד תמיד בבית המדרש מספר מסוים של „חתנים" שהיו סמוכים על שולחן חותניהם וגם כמה יהודים זקנים חסידי הרבי מערים אחרות, שנשארו בלי משפחה ובלי בית ובניהם לא יכלו לכלכלם מפאת עניים. היהודים האלה היו רגילים לבוא לראדומסק להרבי בערך בחודש אלול. הזריזים שבהם הקדימו לבוא עוד לפני תשעה באב נראו כבר הסנוניות הראשונות בבית המדרש וכרגיל נשארו להסתופף בצלו של הרבי עד אחרי חנוכה. אחרי חנוכה עזבו את העיר לכמה שבועות ויצאו לסיבוב בערי המדינה על מנת לזכות את חסידי ראדומסק שבערים ההן במצות „הכנסת אורחים" ולפעמים גם במצות „הכנסת כלה" ולפסח חזרו „הביתה", כלומר לבית המדרש הראדומסקאי ושם נשארו שוב עד אחרי חג השבועות.

אחד היהודים האלה, ר' יעקב דוד נישטטר ז"ל, אני מוצא מחובתי להזכיר כאן, ולו רק במלים ספורות, כי הוא היה מלמדי להועיל. כשעברתי מחדרו של ר' הירש יוסף ז"ל לבית המדרש, יצקתי מים על ידיו במשך שנה תמימה. מלבד שהיהודי הזה היה איש חסיד נלהב, דובק ברבי בכל לבבו ובכל נפשו ומאמין בו באמונה שלימה — היה גם למדן מופלג ובקי בש"ס ופוסקים שכן מעטים מאד מבין חבריו היו יכולים להידמות אליו. אבל עניותו עלתה פי כמה וכמה על חסידותו ועל למדנותו גם יחד. לדירה שימש לו חדר קטנטן, בגודל דלי"ת על דלי"ת של בנין בית המדרש לצד החצר. כשמונים אחוז מהחדרון הזה היו תפוסים על־ידי תנור ענקי שהיה סתום בכל ימות השנה ושפתחו אותו רק פעם אחת בשנה, למחרת שבת הגדול לאפית ה„שמורה" בשביל הרבי וכמה מהמקורבים, שבאו במיוחד לשם זה לראדומסק כדי להשתתף במצוה זו ולזכות בכמה מצות לסדר...

בשטח הנשאר של החדר נמצאו: „ספסל שינה", שולחן קטן וכסא שבור. זה היה כל הריהוט של החדר. מהיכן היה ירק זה חי? אליבא דאמת היה חי רק בשבתות, אז היה סועד על שולחנו של הרבי עם שאר ה„יושבים". וביום ראשון לשבוע וגם בימי החגא לגויים כאשר אבי ז"ל נשאר בבית (כרגיל נמצא כל ימות השבוע ביער) — היה מזמין אותו תמיד, אחרי תפילת מנחה ומעריב, לארוחת הערב, שהיתה בימים ההם הארוחה העיקרית. ובשאר ימות השבוע היה חי ומתפרנס משני רובלים לחודש — שכר הלימוד ממני ומעוד חבר שלי ומכמה קופיקות לשבוע שהשאירו לו לפעמים החסידים מערים אחרות, שבאו לשבת אל הרבי...

מלבדו הסתובבו תמיד בבית המדרש הראדומסקאי עוד כמה וכמה יהודים כמוהו: ר' בנימין־לוי הסוסנובצובי, ר' משה בנימין שהיה עובר

בשבתות לפני התיבה במנינו של הרבי; ר׳ יעקב־דוד הוולבורז׳י, יהודי סר וזעף תמיד ורוטן על גוי ועל אדם; ר׳ מאיר׳ל החז־אַנובי (המטורף) דמיונו היה תמיד מלא הזיות על גוטה ריכטרמן, אלמנתו של ר׳ ליזר ריכטרמן, שכאילו היא ארוסתו ובעוד שבועות מספר תהיה לו לאשה כדת משה וישראל, ועוד כהנה וכהנה, כולם עניים מרודים ורעבים על פי רוב ללחם. ואם לא נמצא להם איש מבאי בית המדרש שיזמין אותם לסעודה, היה רק לחם יבש עם בצל וכוס „תה״ שקנו מבריש ה„צולע״ לחם חוקם כל הימים... בריש הצולע היה אחד המלמדים שבעיר, שמפאת זקנתו וחליו לא היה יכול להמשיך במלמדותו, פתח לו בבית המדרש „קפה״ כביכול, דהיינו היה לו מיחם (סאמובאר) גדול במקום קבוע שהיה כל היום רותח וכמה רקיקים שהיה מוכר ללומדים ומזה היה „מתפרנס״... יהודי אחר „פיבוש נוסק״ היה מוכר תפוחים ללומדים, אבל רק רקובים, תפוח טרי ושלם לא נמצא אף פעם בסלו...

אבל אין דבר, אם מזון לשובע חסר היה ליהודים אלה, הרי במזון רוחני לא הרגישו מחסור אף פעם. כל הימים היו יושבים ולומדים, זה דף גמרא עם מפרשים וזה פרק משניות או „עין יעקב״ ובין פרק לפרק „התענגו״ על סיפורי מעשיות על צדיקים ועל חסידים, לפעמים עד כדי שכחת היש ממש...

מלבדם היו גם כמה זקֵנים מזקני העיר שבילו את כל ימיהם בבית המדרש, התפללו, למדו והשתתפו בשיחות על רביים ועל צדיקי עולם ועל הנסים והנפלאות שלהם.

אזכיר כמה מהם: טובי׳ הגבאי, יוסל זינגר, אברהם־ליב (אביו של קופל ידוע) שלשתם שימשו את התפארת שלמה זצ״ל, יצחק־פיבל הזקן אבי סבו של בן־ציון גרוסמן; „נביאלה״ שכיסיו היו תמיד מלאים וגדושים נסים ונפלאות על הצדיקים ותמיד היה מתוכח עם חבריו על הנוסח, שדוקא הנוסח שלו הוא הנכון בשללו בתוקף את הנוסחאות של האחרים; פישל חאַפר, יהודי עני ואביון אבל בעל מוח חריף מאין כמוהו ועוד ועוד.

ואזכיר כאן גם כמה מהבחורים הצעירים, בני גילי, שהיו לי קרובים יותר: יענקל סופר (לייב פישל׳ס, אביו של חתומי), אחד הבחורים המעולים ביותר שהיו אז בבית המדרש; יצחק גנגדל׳ס, בנו של מאיר החיל או החלבן. לעומת זאת היתה אשתו גנגדל אשת־חיל ששמה יצא לתהילה בכל ה„שול־גאס״. ועוד יותר משמה — פיה ה„מתוק מדבש״. היא היתה רגילה להעביר תחת שבט בקרתה — אגב חלוקת החלב ללקוחותיה — את כל בחורי בית המדרש ולאו דוקא לטובה, מלבד כמובן את בנה. והבן נמנה אמנם עם הבחורים המעולים ביותר שבבית המדרש אלא שמלבד הגמרא לא ידע מאומה והיה בבחינת „ברא כרעה דאביהו״, כל היום היה יושב ולומד אגב לעיסת חתיכת חבל או פיסת ניר ולא התענין בשום דבר. גרשון בן הרב (דודו של צבי מאיר רבינוביץ) בחור מוכשר מאוד, הצטיין בתפיסתו המהירה ועוד יותר בהתמדתו. מתמיד כמו גרשון היה גם אברהם טיל (בן־דודי) אלא שבשעה שעם גרשון אפשר היה לשוחח גם על ענינים אחרים כמו על חיבת ציון, פוליטיקה כללית וסתם עניני דעלמא לא מצא בן־דודי שום ענין בכל דבר מחוץ לגמרא. טיפוס מוזר ומיוחד במינו היה הבחור הזה. היו יכולים לעבור שבועות שלמים מבלי שהוא יפתח את פיו. שאלו אותו איזה שאלה, היה משיב כהלכה, לא שאלו אותו לא היה פותח את פיו. ביזמתו הוא לא הוצאה אף מלה מפיו. נכנס לבית המדרש, נשק את המזוזה, ניגש לארון הספרים, הוציא את הגמרא והחל להתנועע. הגיעה השעה להפסיק, סגר את הגמרא, החזירה למקומה, נשק את המזוזה ויצא...

מאיר דוד (את שם משפחתו איני זוכר) היה אחיו של הרשל המשוגע (הכנר). משה לוריא, בנו של יוסקה לוריא. הוא כבר השתייך למשכילים שבבית המדרש, היה שכני. משפחתו גרה באותו בית שהורי גרו בו ושנינו „חטאנו״ יחד כמה שעות בכל יום בביטול תורה ועסקנו בלימודים אחרים ובקריאת „ספרים פסולים״. עם המשכילים נמנו גם דוד שלמה זנדברג, בנו של נחמיה זנדברג. לדוד שלמה היה חדר מיוחד. בדירת אביו, ברחוב סטשאַלקובסקה, פינת דלוגה, שם היינו רגילים להתאסף לעתים תכופות, לקרוא בספרים ובעתונים ולבלות בצוותא כמה שעות.

אין אני זוכר אם היו בזמני עוד בחורים בבית המדרש שבאו מבתים כמו נחמיה זנדברג, שכבר אז היו מעשיריה הגדולים ביותר בעיר. ואם היו עוד כאלה הרי היה מספרם מעט מאוד. רוב הלומדים בבית המדרש היו בני המעמד הבינוני ואפילו ממשפחות יותר עניות. משרות בשביל הבחורים האלה לא היו בימים ההם בעיר ולבעלי מלאכה מסרו את בניהן רק המשפחות העניות.

יהודי בעל יכולת ולו גם במדה מצומצמת היה שומר על „כבוד המשפחה״ ועד כמה שרק אפשר, היה מתאמץ שבנו יהיה לבן תורה. אגב היה גם חשבון בדבר: התקוה שבן כזה ילקח כחתן לבית אמיד יאכל כמה שנים „קעסט״ אחר כך יעניק לו חותנו נדוניה הגונה ויעזור לו להסתדר ולהתבסס... תקוה שלפעמים גם הפכה למציאות.

היו משפחות כאלה בראדומסק ששלחו לבית המדרש כמה בנים: שלשה, ארבעה, חמשה ואפילו ששה. במשך שש שנות שבתי בבית המדרש למדתי יחד עם ששת בניו של איציק זילברשאץ: [דוד זלמן (היה עיור בעין אחת), ליבוש (היתה לו אחר כך חנות לגלנטריה), הניך (חתנו של הרב מבנדין), ישעיה אליה וזוסמן]. או עם ארבעת בניו של יוסל רוזנשטין: [איצ׳ל, הניך, שלמה ואליה]. או עם שלשת בניו של רפאל רפופורט: [מנדל, חיים ובריש]. נדמה לי שלמדתי גם פרק זמן מסוים עם עוד אחד מבניו, גדול ממנדל.

ובשימי לנגד עיני רוחי בימי אלול אלה את מראהו של בית המדרש של הרבי בחודשי אלול של הימים ההם, עת התמלא הבית מדי יום ביומו יותר ויותר מאוירת הימים הנוראים הממשמשים ובאים, עת מדי יום ביומו, חדשים לבקרים, הופיעו בו פנים חדשות של אורחים בעיקר מ„אחוזות המלך אביון״ (גליציה) שהביאו העגלות הפשדבורז׳יות שבאו לראדומסק להתכונן להימים הנוראים או לכל הפחות לאמירת הסליחות־הראשונות, יחד עם הרבי — תתעטף עלי נפשי ורוחי... מה הוא כיום בית המדרש הזה ומה מתרחש בו ובעוד רבבה בתי מדרש כמותו ברגע הזה...?

אויה! נחלתנו היתה לזרים, בתינו לנכרים...

כתב אשר נכתב בשם המלך...

דבר פלא ראו בכתב־יד־קדשו של הגאון הצדיק ר׳ שלמה מראדומסק, בעל „תפארת שלמה״: בכל מקום שנמצא כתב־ידו, לא דהה הדיו ולא נשתנה מראיתה עד היום הזה. כל הרואה את הכתב יאמר, שהיום נכתב והיום נחתם. וכמה מכתבים ישנם, אשר גוף המכתבים כתבו אחרים, ורק החתימה היא של הצדיק, והנה כל הכתב כבר בלה ונשחת ואין רישומו ניכר, וחתמית־ידו בתוקפה עומדת, בלי שינוי ובלי קפיצת הדיו.

ואמרו, שזה מעיד על עוצם קדושתו וטהרתו, וצדקתו העומדת לעד. ונרמז הדבר במגילת־אסתר: „כי כתב אשר נכתב בשם המלך ונחתום בטבעת המלך אין להשיב״. כתב הנכתב בקדושה, בשם מלכו של עולם, או נחתם בקדושה, אין להשיבו, ותמיד הוא חי וקיים.

מפי אבי־מורי זצ"ל

הרב יהושע נחום רבינוביץ

הרב יהושע נחום רבינוביץ, בנו של רבי צבי מאיר רבינוביץ רבה של ראדומסק, הוא ה„נכד" היחיד, בן בנו של ר' שלמה הכהן, שנשאר בחיים בארץ. ר' יהושע נחום נמנה על העולים הראשונים מראדומסק לארץ ישראל והוא יושב בה למעלה משלושים שנה. כל הזמן לא חיפש כהונת רבנות ולא משרות כבוד, כי אם עסק במלאכה, במסחר זעיר ובפקידות והתפרנס מיגיע כפיו.

ר' יהושע נחום הוא יהודי בעל מידות טובות, מכניס אורחים וגומל חסדים, ענותן וצנוע בהליכותיו. אולם כשמתחילים לדבר אתו על ה„חצר" הראדומסקאית ועל העיר, מיד יגלה הוא לפניך עולם ישן בכל תפארתו. יודע הוא לספר על אבותיו החסידים, הצדיקים והקדושים ענוי הרוח ובעלי יראת שמים ובספרו נשמעת מפיו אנחה קורעת לב על החולין שבחיינו בהשוואה לחיים של „אז".

כובעי נשים — חוקות הגויים

שמעתי בשבת שובה אחת מדרשותיו של אבי הרה"ג הצדיק ר' צבי מאיר זצ"ל, אבד"ק ראדומסק. בתוך דרשתו דרש שהנשים לא תחבושנה כובעים, שכן הדבר בחזקת „בחוקותיהם לא תלכו".

„משמרת הקודש"

אבי הרה"ג ר' צבי מאיר זצ"ל, ייסד בבית הכנסת הגדול בראדומסק חברת משמרת הקודש, שתפקיד חבריה להשגיח שהמתפללים לא ישיחו בשעת התפילה.

שוחט צריך להיות ירא־שמים ולא „מודרני"

זכורני עת שוחט אחד רצה להתקבל למשרת שו"ב בראדומסק, אולם אבי הרה"ג ר' צבי מאיר זצ"ל סירב לקבלו שכן השוחט התחיל לנהוג ב„מודרניות", כגון: צווארון קשה וכו' אבי זצ"ל אמר: „שוחט צריך להיות ירא שמים ולא מודרני".

מעשה מופת של ה„תפארת שלמה"

וזאת שמעתי מפי זקני ראדומסק: פעם אחת בא ל„תפארת־שלמה" זצ"ל רופא אחד מברסלאו שהיה לו בן אילם וביקש רפואה. אמר לו הרבי שישבות אצלו בש"ק עם הילד.

אחר הקידוש נתן זקני זצ"ל יין לילד וקרא אתו את ברכת „בורא פרי־הגפן"; כשהילד חוזר אחריו מלה במלה, ה„עולם" נבהל והשתומם ויהי לפלא.

זקני הבטיח לרופא שהילד ידבר בתנאי שיגדל את זקנו. לאחר זמן בנה הרופא הלז בית־מדרש עבור ה„תפארת־שלמה" בראדומסק.

הנחת תפילין

כאשר נעשיתי ל„בר־מצווה" הייתי עם אבי זצ"ל אצל ר' מאיר רוזנבום ז"ל, בכפר פאטאשובק שהיה שייך לו. אבי שהה שם לשם החלמה לאחר מחלה. אבי זצ"ל הניח את התפילין על זרועי וראשי ואמר לי: לכשהניח אבי ה„תפארת שלמה" אתי תפילין ברכני: „יהי רצון שתזכה להניח תפילין כל ימי חייך ולא יקרה לך כל אונס" — ברכה זו אני מוסר לך. ואמנם נתקיימו בי דבריו.

פרידת ר' שלמה חזן ז"ל

זכורני עת היה ר' שלמה חזן ז"ל מראדומסק חולה והרופאים ציוו עליו לנסוע לוינה לשם ריפוי. אבי הרה"ג ר' צבי מאיר זצ"ל היה חולה אף הוא אותה שעה. ר' שלמה חזן בא לאבי להיפרד — והם נפרדו תוך בכיות עצומות. מאז לא יספתי לראותו עוד.

(רשם: אריה אלברט)

רבי אברהמ'ל קאליש („דער אמשינאווער")

זאב סאבא

כל ימיו קראו לו „דער אמשינאָווער רבי", כלומר הרבי מאשינאָוו, אף על פי שרוב ימי חייו גר בראדומסק ולא עזבה עד יום מותו. אולם אין ספק כי ראוי היה האיש לתואר רבי.

מנעורי עד היום נשארה חקוקה בזכרוני דמותו המופלאה. הנני זוכר „פגישותי" הראשונות אתו לפני 36–35 שנים ואני עדיין נער רך, שקוע במשחקים, מתרוצץ עם חברי, שובבים כמוני, בחצר הרבי. כולנו שקועים במשחק, מי שרואה את עצמו כ„סוס" ומי כ„עגלון", מי כ„גנב" ומי כ„שוטר" המשחק במלוא קצבו, הפנים לוהטים והקולות — בוקעים את לב הרקיע. פתאום נשתתק הכל. ר' אברהמ'ל הושיט את ראשו מבעד אחד החלונות שבבית הירוק ובגערה אחת היסה את כולנו.

אף שהגערה נאמרה בניגון של גמרא וכאילו סתם בעלמא הוציאה מפיו, הספיקה כדי להחזיר אותנו מעולם של סוסים וגנבים. שוב נהיינו לנערים יהודים שקטים ו„בעלי דרך ארץ".

לעתים היינו נתקלים בו בעברו על פני החצר, ותמיד היה עושה זאת בצעדים מהירים, תוך ריצה ממש. בפגישות אלה היינו באופן אינסטינקטיבי מפנים לו דרך מתוך יראת כבוד, ומבטנו היה נצמד אל גופו הצנום העטוף בגלימת המשי, ואל ראשו בעל המצח הרחב והלבן. כל אחד חיפש לו מפלט בפינה כאילו פחד להיפגש במבט עיניו החודרות, הבוערות.

בדרך כלל דבקו בו המוני העם, אנשים פשוטים מדלת העם, ובמשך השנים נעשה רבם של העם הפשוט.

אין ספק כי ר' אברהמ'ל עצמו גרם לכך ש„פני" העיר עזבוהו. הוא הקיף את עצמו במנין של קבצנים — עשרה בטלנים קראני

להם בעיר — הם אשר היוו את הפמליה שלו ומהם לא נפרד.

ייתכן כי מות בנו יחידו יענקלה שנגדע בגיל רך השפיע על כך כי נסתלקה מ„החצר״ השמחה החסידית והניגון החסידי. העצבות והדבקות נשתררו בתוך כותלי הבית ולא משו ממנו לא בימות חול ולא בימי מועד ושבת.

כאילו דיכא בקרבו כל זיקה לעולם הזה ולתאוותיו ישב ר׳ אברהמ׳ל יומם ולילה צמוד לספר ושקוע בלימוד התורה.

הדלות אשר שלטה בביתו ביד רמה לא נגעה לו כלל — לא דברים אלה הטרידו את מחשבתו. מיצר היה על רוח היהדות ההולכת ונעלמת מבין הנוער היהודי בעיר. מספיק היה שמישהו מחסידיו יבוא ויודיע לו, כי אחדות מהנשים, אשר באו לחזות ב„הקפות״ בליל שמחת תורה, עברו את מפתנו של האולם המיועד לגברים, כדי שיתעורר וירוץ, כולו אש להבה, אל בית הכנסת, יעלה על הבמה ויצעק תוך בכיות על החטא הנורא אשר עלול להמיט שואה על העיר ולא חסר היה הרבה שיהפוך ליל שמחת תורה לליל ט׳ באב, עד שהצליח לגרש את הנשים.

קרה גם כשנודע לו כי אחת המספרות היהודיות, מאחרת לעבוד בליל שבת, קם ורץ בראש כמה מחסידיו אל המספרה החוטאת ועשה בה שמות. שום דבר לא הרתיע אותו מלעמוד על משמר השבת, לא המשטרה ולא בית המשפט.

קרה פעם וקבוצת כדורגל יהודית שיחקה נגד קבוצה לא־יהודית ביום השבת. הדבר נודע לר׳ אברהמל. הלז לא חשב הרבה, חדר לתוך מגרש המשחקים התיצב במרכזו ולא נתן להמשיך במשחק עד שהקבוצה היהודית עזבה את המגרש.

במעשיו אלה קנה ר׳ אברהמל את לבה של ראדומסק היהודית. אי אפשר היה שלא להעריך את אמונתו העמוקה ואת מסירותו בלב ונפש לאמונתו.

כך עברו השנים על ר׳ אברהמל תוך עניות וענויות, תמיד צמוד לגמרא ושקוע בעצבות. רק נכדו, בן בתו היחידה כלת הרבי מאוטווצק, רק הפעוט הזה היה מצליח לעתים להעלות חיוך על פניו העצובים של סבו.

עם כיבוש ראדומסק ע״י הגרמנים ובתקופת האימים של שלטונם היה מצבו של ר׳ אברהמל גרוע בהרבה מאשר מצבם של יהודים אחרים. כאיש שקוע בספרים, רחוק מן החיים ונפתוליהם היה נעדר כל כושר הסתגלות. נוסף לכך ידעו כל צוררי ישראל בעיר את החצר הרבנית וראו בה כעין מבצר הרוח היהודית שיש למגרה.

הצרות והמצוקה גם הם עשו את שלהם. האנשים היו עסוקים עם עצמם ועם צרותיהם ולעתים שכחו את הרבי חסר־הישע.

בכל זאת יש לציין שרבים מיהודי העיר חסכו מפיהם וחילקו את פתם עם הרבי. כעבור זמן מה הקציבה גם מועצת היהודים משכורת קבועה, אם כי צנועה למדי עבור הרבי. כאן המקום להזכיר כי נמצאו גם כמה אכרים עשירים, לא יהודים אשר שלחו מזמן לזמן לר׳ אברהמל קצת תפוחי אדמה, סלק, גזר וכו׳. אולם הרבי כדרכו היה מחלק את המיצרכים שקיבל בין העניים ביותר ובעצמו רעב ללחם.

בחורף הקשה של שנת 1940 התחילו להגיע העירה המשלוחים הראשונים של מגורשי לודז. בתי־המדרש ובתי הכנסת נתמלאו עד מהרה. בים המגורשים היו חולים רבים, זקנים וטף. בית הרבי מאמשינאוו היה פתוח לרווחה בפני האומללים האלה. מן הבוקר עד שעה מאוחרת בלילה המה מטבח הרבנית אמהות אומללות על יונקיהן. נוסף לצוררי ישראל הפולנים נמצאו בראדומסק כמה פולקסדויטשה אשר עם כיבוש העיר ע״י הגרמנים התגייסו למשטרה המקרמית והם הציקו ליהודים בחמת זדון. למרבה הצרה קבעו את תחנת המשטרה בסביבה יהודית, בביתו של הומבלעט וזה היה מקור לפורענות.

*

הנני נזכר בערב אחד כשהמשטרה העירונית בשיתוף אנשי הס. ס. התפרצו לתוך דירתו של פייבל בוגיינסקי בה ישבנו קבוצת חברים. כמלאכי חבלה התפרצו לתוך הדירה והכריחו את כולנו לצאת לרחוב. בצאתי מן הבית ראיתי כי הרחוב המכוסה שלג מלא יהודים. לבי ניבא לי רעות. במקרה עמדנו מול חלונו של הרבי. מכל הצדדים זרמו יהודים מורדפים על צוואר. הרוצחים חזרו ומנו 500, 600, 700, אולם פיכנר ראש הרוצחים צעק בקולי קולות כי עליהם להביא לככר לא פחות מאלף יהודים.

תוך כדי כך נתקרב אחד השוטרים מהפולקסדויטשה אל פיכנר והצביע על החלון המואר באמרו בגרמנית רצוצה: כאן גר הרבינר. הרוצח פיכנר נתמלא חימה. הוא ניגש לשורה הראשונה, הוציא ממנה 4 אנשים וציווה עליהם שתוך 6 רגעים עליהם להביא את הרבי.

רצה המקרה והארבעה היו כולם אנשים שגדלו בסביבת הרבי. היה שם אברהם בינם אייזן, בעריש הרברט, יעקב איכנר וכותב השורות האלה. ארבעתנו היינו כמאובנים ולא יכולנו לזוז מהמקום. הרוצחים מביטים עלינו ואנחנו עליהם אולם איננו זזים מהמקום. תוך גערות ומכות שהמטירו על ראשינו התקדמנו לעבר בית הרבי. בהגיענו לדלת נעצרנו רגע בהקשיבנו לניגון הגמרא החרישי הבוקע מבפנים. פיכנר בראותו את קרן האור הבוקעת דרך התריס שלף את אקדוחו ובגערה: „הוא עדיין איננו ישן, הכלב״ וירה פנימה דרך החלון. עמדנו כולנו כמשותקים. כעבור שניה נשמעו צעדים חלשים ואטיים. בדלת שנפתחה פרץ פיכנר כשאקדח בידו ואנחנו אחריו. את המראה שראיתי לא אשכח לעולם. פיכנר, והאקדח השלוף בידו נעצר, כאילו היה נטול לשון, לפניו עמד ר׳ אברהמל. פניו היו חוורים, עיניו הגדולות היו מבוהלות. עטוף בגדים לבנים והטלית הארוך פרוש על חזהו וציציותו מגיעות עד לגרבים הלבנים. הרגשתי כאילו מתנהל כאן קרב בלתי נראה בין שני כוחות מנוגדים. שניהם עמדו אלמים והביטו איש בפני השני. אט אט הוריד הרוצח את אקדוחו ומבלי להרפות מלהביט בפני הרבי התחיל לסגת אחורה. ליד הדלת נעצר ושאל אותנו בלחישה: האם זהו הרבי? וכשמישהו מאתנו ענה לו בחיוב, אמר פיכנר: כסיל שכמוך, הרי זה איש אלהים ולא סתם אדם. ועזב את הבית מהורהר במקצת.

כמובן שאנחנו נשמנו לרווחה שכך נחלצנו מצרה.

אולם לא תמיד קורים נסים. יותר חמור היה המקרה של שני השוטרים, הפולקסדויטשה, אבראמאָוויטש ונלנר. בחפשם אחרי קרבן יהודי נקלעו לביתו של הרבי ומצאו אותו, כדרכו, יושב על הספר. שני הרוצחים התחילו להמטיר עליו מכות ובחמת זעמם לקח אחד מהם, נלנר, גפרור והצית בו את זקנו של הרבי. בכאבו הנורא הפליט הרבי את הקללה אל מול הרוצח: תגדע ידך, ולא הוסיף.

לקול זעקות הכאב של הרבי התאספו אנשים, ואחרי שידולים ומתן שוחד בן כמה מאות זהובים, הצליחו לחלץ את הרבי.

במשך שבועות אחדים שכב הרבי במיטה ושני הרוצחים המשיכו במעשיהם ה„נאים״ עד שאיתרע מזלם. השנים נתפסו בגנבה והורחקו מהמשטרה. בלית ברירה חזרו למקצועותיהם הקודמים, לפני שעלו לגדולה. אבראַמאָוויטש חזר להיות גנן, ונלנר, זה שהצית את זקנו של הרבי חזר למקום עבודתו כפועל בלתי מקצועי בנגריתו של טהאָנעט מונדוס.

באחד הימים, בעבדו ליד מכונת ההקצעה נתפסה ידו של נלנר אל בין הגלילים ומחציתה נתרסקה כליל.

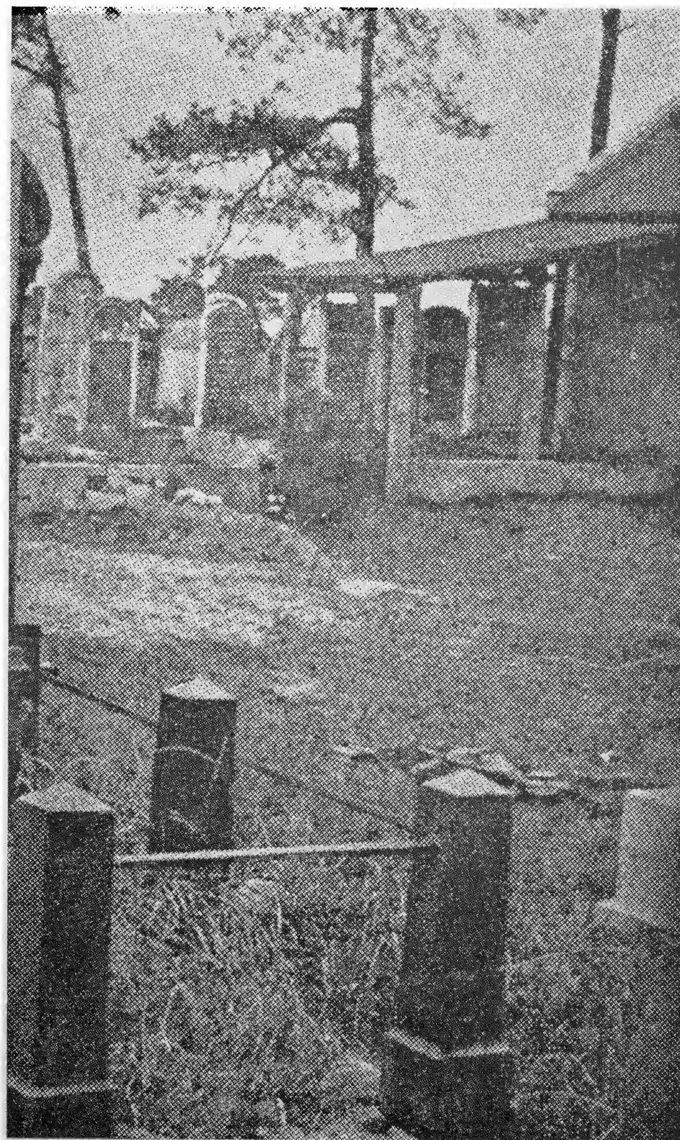
הידיעה על כך נתפשטה חיש מהר בעיר. רבים ראו בכך את קללת הרבי וקיוו כי הנקמה תשיג גם את כל הגרמנים על תעלוליהם נגד היהודים. כעבור שבועות לאחר שנלנר יצא את בית החולים ומחצית ידו קטועה, הייתי עד למחזה, איך השנים באו אל הרבי והתחננו לפניו כי יסלח להם על מעשיהם, אולם הרבי לא רצה לשמוע על כך. השנים בכו, הציעו כסף, הביעו את חרטתם אולם הרבי עמד בסירובו. למעלה משעה ארכו התחנונים והשידולים של שני הרוצחים עד

שבהתערבותם של מקורביו של הרבי שביניהם אני זוכר את ר' יצחק רובין, את יצחק ואהרן־יידל לנדו, את דוד יחיאל זינגר, את יחזקאל פרענטקע וישראל גליקסמן ואחרים. רק בהתערבותם אמר הרבי כי הוא סולח להם, אולם את ידו לא רצה בשום אופן להושיט להם.

בינתיים החמיר המצב בגיטו היהודי. הגזרות הלכו ותכפו והחרידו באכזריותם והחיים נעשו קשים מנשוא. הרבי, בעצמו שבור ורצוץ, השתדל בכל כוחותיו לנחם את כולם. לאלה אשר תינו בפניו את מצוקתם מצא מלות נחמה ועידוד.

בשנת 1942, כשהמות התחיל לפסוע על פני הערים והעיירות היהודיות הגיעה אל הרבי הבשורה המרה כי חתנו, בנו של הרבי מאוטבוצק נרצח יחד עם כל משפחתו ביער אוטבוצק. בלב כבד מסר על כך לבתו, אשת הנרצח, אשר היתה במשך תקופת המלחמה בביתו. ותוך אנחות שוברות לב צנחו על הכיסא הנמוך וישבו „שבעה".

ביום השלישי אחרי קבלת הידיעה קרא הרבי אליו מנין יהודים לתפילת מנחה ומעריב. בקול שקט ורווי צער ומרירות אמר „קדיש".

ה„אהל" של רבי „השושלת הראדומסקאית" בבית־הקברות
דער „אהל" פון די ראדאמסקער צדיקים

עם תום התפילה נשאר עומד ליד התיבה, ראשו נתון בין כפיו וגופו כולו רועד מבכי. פתאום הסב את פניו אל עבר הקהל ובקול שקט התחיל לשיר ניגון מלא דביקות. הנאספים נדהמו כולם לשינוי הפתאומי הזה ומבטיהם נצמדו לדמות הרבי. מפניו הלוהטים ועיניו הזורות אפשר היה להבין כי הנה התגבר הרבי על השטן והוא רואה בעיני רוחו את הגאולה המתקרבת. הרבי נשתתק וציווה לקרוא את הרבנית ובתו ולהביא את נכדו הפעוט בן השלוש. וכן להדליק נרות ולהביא „כיבוד". אחרי עריכת השולחן התישב הרבי בראשו כשעל ברכיו נכדו שלמה'לה הפעוט, ובקול רועד התחיל לברך אותו כי יזכה לנחמות ולקבלת פני המשיח ובקול גובר והולך קרא: „מזל טוב, מזל־טוב יהודים, שרשרת וורקו ואוטבוצק לא תינתק. מעתה ועד מאה ועשרים ישב שלמה'לה על כיסא הרבנות מאוטבוצק". הנאספים שרתים לחיים, מברכים את הרבי ואת נכדו ומעיניהם זולגות דמעות. בין הנשים פורצת יללה והרבי, תוך דמעות, קורא לנאספים, שיתחזקו, הן שמחה היום לנו, ובזכותו של הצדיק הצעיר הטהור מכל חטא ירחם השם על עם ישראל... שתו יהודים לחיים"!... ואנחות קורעות לב פורצות מפיו...

בצעדים חרישים התחילו להגיע השמועות האיומות על משלוחי המוות. הלב ממאן להאמין כי אמנם אין מפלט. מתחילה ההתרוצצות אחרי כל מיני תרופות. יהודים רוכשים בכסף מלא תעודות שונות ומקומות עבודה, אשר בהם מחסה כביכול מפני גזר הדין האיום.

באותה תקופה, יומיים אחרי ראש השנה, הופיעו בביתו של הרבי ראש המועצה היהודית ה' גוטשטאַט ויוסף פיינסקי. השניים הביאו לרבי תעודת מעבר וכסף והציעו שיעזוב את העיר ויסע לפילץ. הרבי מביט עליהם בעיניו הכבויות ושואל בהשתוממות, מדוע עלי לעזוב את העיר שבה גרתי למעלה ממחצית חיי? השניים מתחילים להסביר כי על פילץ עברה כבר ה„אקציה" והחיים שם בטוחים יותר. ואילו ראדומסק עומדת עדיין לפני האקציה ומי יודע מה צפוי לאנשיה. מוטב איפוא כי הרבי ומשפחתו יסעו מכאן בהקדם. הרבי שומע ואינו תופס מדוע עליו פתאום לעזוב את העיר ולהיות לרבי בפילץ. והרבי מפילץ, מה על הרבי מפילץ? ה' פיינסקי, שזו לו פעם הראשונה בחייו להיות בבית הרבי ומעולם לא החליף אתו מילה, עומד עתה משתומם למראה האיש המסרב להינצל מסכנה, מתעקש ואינו רוצה לקבל את התעודה, אשר רבים היו נותנים מחירה את כל רכושם. פאַנסקי המתבולל, היה אדם הגון ויהודי טוב, — ניסה להסביר לרבי את חומרת המצב. איננו רוצים — אמר — לגרש את הרבי מהעיר, אולם כל האוכלוסיה היהודית בעיר נמצאת בסכנה גדולה ורצוננו כי הרבי יינצל מסכנה זו.

אך כילה פיינסקי את דבריו קפץ הרבי ממקומו וצעק: מה אמרת? כל יהודי העיר שרויים בסכנה ואני אעזוב אותם? לא יהיה כדבר הזה. יכולתי לחיות יחד עם היהודים האלה, אוכל גם למות אתם, יחד אתם. תוך דבריו קרע את התעודה אשר היתה מונחת לפניו על השולחן לגזרים בהכריזו: כך ייקרע גזר דינם של כל היהודים!

בתשיעי באוקטובר 1942 ראיתי בפעם האחרונה את הרבי מאמשינאוו בתוך קהל של אלפי יהודים אשר נאספו על הככר ליד בנין ועד הקהילה.

ה„אקציה" היתה במלוא קצבה וכאשר ראש הטבחים קמפיניק פקד על כולם לשבת, היה הרבי מאמשינאוו היחידי אשר נשאר עומד כשמבטו מקיף את כל העדה.

ב־12 באוקטובר נשלח הרבי יחד עם כל יהודי ראדומסק למחנה ההשמדה טרבלינקה לתאי הגזים. שם נפח, יחד עם כל היהודים את נשמתו הקדושה.

ה„שטיבל״

יחזקאל גרוסמן

בשורות אלה רוצה הכותב לתאר את עולמו של ילד כבן 5—8, כפי שהצטייר בעיניו בתחילת שנות ה־20 של המאה שלנו.

העולם מתחלק לשניים: יהודים ו„גויים״. הגויים המשתלבים בחיי היהודים כגון המטפלת הגוייה, החצרן, הקונים — הם חלק של ההווי היום־יומי. הגויים הנחרתים בתודעה כצד שכנגד מופיעים בתמונות בולטות: קבוצת חיילים „שלונזקים״ הרודפים אחרי יהודים, משיגים אחד זקן ותולשים את זקנו. תגרות קבועות בין ילדי החדר לבין קבוצות „שקוצים״.

העולם היהודי השתקף ב„שטיבל״.

השטיבל הוא מקום תפילה הנמצא בחדר מגורים רגיל אחד שהוקדש לכך ע״י בעל הבית — סטאַציע־גאַס 16 — ר׳ הרשלי גרוסמן ונקרא „ראַדאָמסקער שטיבל״ הווי אומר: למתפללים חסידי הראַדאָמסקער רבי. אולם למעשה לא היה זה מקום תפילה של חסידים במיוחד וגם לא היה לו קשר מיוחד עם הרבי שעל שמו נקרא.

ר׳ הרשלי, תפילתו היתה שקטה, תוך התרכזות ועמידה ישרה אומרת כבוד וכך גם כל הליכותיו. הוא הטביע את חותמו על צביון השטיבל ומנע הפרזות או סטיות חסידיות. כרגיל לא התחילה התפילה אלא עם בואו של ר׳ הרשלי אשר היה דיקן ואוהב סדר, כך שרק במקרה של מחלה וכיוצא בזה לא הופיע בזמן.

בעיני הילד היה אז השטיבל נראה גדול ומקיף עולם ומלואו כמעט כאשר אחר כך לא היה אף בית כנסת או בנין ציבורי אחר במשך חייו המבוגרים. ארון הקודש, עמודו של החזן, שולחן הקודש וכמה שולחנות עם ספסלים מסביב ולבסוף כיור המים. כל אחד מחלקי השטיבל היו כה מלאי תוכן ומשמעות מקיפים ושונים. הקהל סביב כל שולחן ממוין, מגוון ומסמל קבוצה־קבוצה טיפוסים מקוריים משלה. האנשים יתוארו פה אך כפי שהיו נראים אז בעיני הילד, בלי להתחשב עם צורתם כפי שהתחוורה בתקופת בגרותו.

הבעל מוסף ובעל קריאה היה יחיאל שלמה שיטנברג. הוא שייחד לשטיבל את מקומו הנשגב. כשבימים הנוראים, בזמן תפילת ונתנה תוקף, כשהקהל עטוף קיטלים עומד דומם ונרעד, וקולו השקט וספוג אימה של החזן מכריז „ובשופר גדול יתקע, וקול דממה דקה ישמע ומלאכים יחפזון״... היה הילד בחזיונו רואה את הדרך המקשרת הנמשכת מן השטיבל עד לרקיע השביעי — מקום מושבו של רבון העולם החותך גזר דין כל נפש.

תפילתו בשלשת הרגלים „אתה בחרתנו״ „שמחה לעירך וששון לארצך״ השרו על הילד רוח טובה וחדווה. לבוש על פי רוב בחליפה או בנעלים חדשות לכבוד החג ידע שבתום התפילה מוכנה לו בבית לביבת ביצים בפסח, עוגת תפוחים, תפוח בדבש שיאכל בסוכה המקושטת־בסוכות ועוגת גבינה בשבועות, כשעל החלונות המקושטים ירק מודבקים חיילים מניר.

בימי חג בשעות שלפני מנחה היו המתפללים מזדמנים בשטיבל על חבית בירה, שותים לחיים, מעשנים סיגריות, משוחחים בנחת, מספרים על ימים עברו ושרים חליפות.

בשמחה ובגאוה החזיק הילד את ספר התורה בהקפות שמחת תורה ואמר את ברכתו לעלית התורה שלמד אותה לפני החג. ה„שישו ושמחו בשמחת תורה״ של החזן מלא את השטיבל על כל הלבבות שבו גיל וצהלה.

והנה יום הנבדל מהחגים שסמל והנציח בלב הילד את ייחודו המר של גורל עמו. נדהם ונפחד ראה את אנשי השטיבל מגיעים בבגדי חול מרופטים בלי סבר פנים של שבת וחג לשטיבל בלתי מואר. גם המאור הרגיל כבה, הכסאות נהפכו כמו אצל בעל אבל שמתאספים בדירתו לאמירת קדיש אחרי נפטר. דממה שוררת, קול איכה של בעל הקריאה, חרישי, קול דממה ויגון מחזיר לפני העינים את בית המקדש הבוער וחומותיו הנופלות. קול בעל התפילה נהפך באזני הילד ליללתה של רחל אמנו.

הקהל היה מודרג בעיני הילד לפי סולם דרגות קבוע — לדעתו אז, משטר עולם קבוע. על יד השולחן שבין העמוד לבין ארון הקודש ישבו לרוב בעלי תפילה, בעלי שחרית, בעלי מנחה וגם אלה שידעו לנהל שירה בציבור. דירוג השני היה — כהנים, לויים וסתם ישראלים. ולבסוף לפי הפרשות שהיו מקבלים בעליתם לתורה. היו שבעלית לתורה זכו תמיד בהפטרה או בשישי והיו שלא קבלו זולת רביעי.

צורת השטיבל וסביבתו היתה קבועה ומשתנית לפי שבתות רגילות, חגים וימים מיוחדים. בשבתות היה הקהל הקבוע והרגיל. ידועים היו האורחים הקבועים הבאים מחוץ לעיר ליאָרצייט וכו׳. היו שבאו בימי חג מקצוות העיר במיוחד לשטיבל הזה. בימים הנוראים נתווספו על הקהל אנשים ידועים בתוכם מגולחים „דייטשן״.

אוירת השטיבל היתה משתנית לפי צורות קבועות גם במשך התפילה. בבוקר היו עוברים דרך החצר הארוכה המתפללים עם ילדיהם שהחזיקו את הטליתות. הדביקים יותר היו מקדימים וידועים היו אחרים שתמיד הגיעו אחרי התחלת התפילה. באי השטיבל כולם היו עומדים צפופים עם ילדיהם לצדם בזמן אמירת קדושה וכו׳. בגמר קריאת התורה, בזמן ההפטרה, היו המתפללים נוהגים יותר חירות ובחלקם נמצאו בחדר הכניסה ואף בחוץ. בימים הנוראים ובזמן הזכרות נשמות היו נשים מתאספות בחדר הכניסה ובדירת השכנה שממול השטיבל.

קבועה היתה גם חלוקת הקולות בזמן התפילות השונות ובזמן השירה. מכל פינה של השטיבל היה מלווה את החזן הידוע היטב לקהל לפי המתפלל שמקומו היה שם. קול של זקן, קול של אברך, קול של ילד. ומפינה מסויימת היה תמיד בוקע ה„אמן, יהא שמיה רבא״ הדבק של הרשלי ברכיה׳ס.

המקום צר מהכיל תיאורים של בעלי התפילה השונים ואנשים מסויימים אחרים שהטביעו את חותמם על השטיבל.

כמיהה לציון וירושלים השתלבו בכל תפילה ושירה. „לשנה הבאה בירושלים״ היתה נזעקת אחרי שמע ישראל בגמר תפילת נעילה. אך רובם לא זכו להגיע אליה.

מסיפורי חסידים

לוי־דב ווײַנמן

אהבה גדולה של רביים

הזקן הראדומסקאי ר׳ יוסקה לאריע ז״ל, אחד מחסידיו הטהורים והתמימים של הגאון הקדוש מוהר״ר שלמה הכהן זצ״ל, בעל „תפארת־שלמה״, היה מרבה לספר על אהבה גדולה, נאמנה ודבוקה ונפלאה מאוד, בין רבו הנ״ל לבין הגה״ק מוהר״ר חיים זצ״ל מצאנז. וכך היה מספר:

פעם אחת בא כ״ק „תפארת שלמה״ לצאַנז, לחג השבועות, ונחלש שם בצאנז. בא הרה״ק מצאנז אל האכסניא שלו לבקרו. כאשר יצא הרה״ק מצאנז, אמר להאנשים אשר היו עמו: הראיתם איש כמוהו? איש־היהודי הלז, הרב מראדומסק, הנה הוא מוכן לקבלת התורה בלא שום מניעה; ואנכי עדיין לא התחלתי להרגיש מקדושת התורה, אשר מרגיש הרב מראדומסק. אותה שעה ממש אמר „תפארת־שלמה״ לאנשיו באכסניא את אותם דברים בדיוק על הרב מצאנז. כאשר עזר השי״ת ש„תפארת־שלמה״ נתרפא מחליו, כיבד אותו הה״ק מצאנז באמירת אקדמות והזמין אותו להתפלל לפני התיבה. אמר „תפארת־שלמה״: הנה, אני איני אומר הפיוטים; השיב לו הרה״ק מצאנז בזה״ל: הנה, אם כ״ת מתפלל, אין צורך לומר פיוטים. התפלל אז „תפארת־שלמה״ ואמר הקדמות כדרכו — בקול חזק והדר, בקדושה ובטהרה ובקול נעים ורענן, מעורר ליראת שמים. שמעתי מפי כמה חסידי ראדומסק אשר בירושלים הי׳ אחד מחסידי „תפארת־שלמה״ זצ״ל מפורסם בשמו ר׳ פנחס בהר״ר חיים מ״ק ראדום.

„שלוש־סעודות״ נוסח ראדומסק בירושלים

בזמנו של ה„תפארת־שלמה״ עלה אחד מחסידיו לארץ־ישראל, התיישב בירושלים עיר־הקודש וקראו לו שם: ר׳ פנחס בר״ר חיים מק״ק ראדומסק. ה„תפארת־שלמה״ זי״ע שלח לר׳ פנחס רו״כ אחד כל שבוע, שיקיים בירושלים סעודה שלישית בש״ק ולאותה סעודה קראו בירושלים „ראדאָמסקער שלוש־סעודות״.

בשנת תרכ״ד חלה „תפארת־שלמה״ חולי כבד מאוד והיתה סכנה גדולה לשלומו. הרעישו את כל צדיקי־הדור, שיעוררו רחמים עליו וכתבו לירושלים אל ר׳ פנחס, שיעשה אף הוא לשלום רבו. לאחר שהרבי קם בריא ושלם מחוליו, נתקבל אצלו מכתב מאת ר׳ פנחס בזו הלשון:

יום ו׳ אייר שנת תרכ״ד. וגם את זאת לא אחדול מלהודיע, המעשה אשר הי׳ כך הי׳. בער״ח אייר הלכנו על קבר רחל אמנו, בערך ט״ו אנשים. היינו שם עד הלילה, התפללנו מנחה וגם ערבית. אכלנו ושתינו יחד בטוב לבב, קמנו בחצות הלילה וערכנו חצות ו„תיקון־רחל״ כנהוג. ואח״כ בכינו בכי׳ גדולה ומחמת בכי נפלה שינה על עיניו. שמעתי בחזון קול רעש גדול ושאלתי מה הרעש הגדול והנורא הזה. ובא אלי איש אחד, כדוה לי שהי׳ הרה״צ מו״ה פנחס הלוי זצ״ל, בן הרב הקדוש מו״ה מאיר זצלה״ה מאפטא (במהמח״ס „אור לשמים״) ואמר לי בזה״ל: אתה לא ידעת שהרב ר׳ שלמהלי ראדאמסקער הוא בסכנה גדולה מאוד ר״ל. נתתי קולי בבכי מר מאוד ובאה אמי מורתי הצנועה זלה״ה ואחזה ביד ואמרה לי בזה״ל: „שווייג מיין קינד, עס איזט ב״ה גאהר נישט קשה, קום וועל איך דיר ווייזן ווי הרה״ק מראדאמסק זיצט״. והלכתי עמה לחדר קטן וראיתי את כבוד אדמו״ר שליט״א יושב על כסאו ופניו לוהט כלפיד אש ומזמר הפזמון „מי אל כמוך״, ועד עתה אני זוכר הניגון. כל זה ראיתי בחלומי. ה״ק פנחס בן חיי׳ מירושלים, תובב״א.

אַ פֿאַרשטערטע חתונה...*

געווען איז אין ראַדאָמסק ר׳ שמשון קראַקאָווסקי ע״ה אַ קלוגער ייד און אַן עושר, ווי אויך אַ מצויין במעלות טובות — האָט ער געהאַט אַ מיידל אויף אויסצוגעבן, אַ געראָטן מיידל דווקא. געווען איז אין פשענעק, אַ שטעטל ניט ווייט פון ראַדאָמסק, ר׳ אביגדור קאמינ־סקי ע״ה, אַ חסיד און אַ למדן, ווי אויך אַ ירא־שמים מיט רביישע התנהגות — האָט ער געהאַט אַ זון אויף חתונה צו מאַכן, אַ מושלם בכל המעלות. האָבן זיך טאַקע די ביידע משדך געווען, מען האָט געשריבן „תנאים״ און דערנאָך געפראַוועט אין ראַדאָמסק אַ נגידישע פריילעכע חתונה, אַן אמתע חסידישע.

נאָך דער חתונה איז דער מחותן ר׳ אביגדור קאמינסקי און פרוי געגאַנגען אין האָטעל פון ר׳ לייזער טענצער, דאָרט ווי זיי זענען איינגעשטאַנען. צומאָרגנס אין דער פרי איז די מחותנת׳טע, ווי דער מנהג איז געווען, געגאַנגען צו דער כלה אָנטאָן איר דאָס שייטל אויפן קאָפּ. זי איז אָבער גיך צוריקגעלאָפן אין האָטעל, נישט־טויט און נישט־לעבעדיק, און זיך אַ וואָרף געטאָן אויף ר׳ אביגדורן מיט אַ געשריי: „אַ מעשה שלא ייעשה, די כלה האָט נישט אָפּגעשוירן דעם גאַנצן קאָפּ״... ר׳ אביגדור האָט ניט לאַנג געטראַכט, זיך אַוועקגעזעצט ביים טיש און אָנגעשריבן צו דער כלה׳ס פאָטער דעם פאָלגענדיקן בריוול: „אהובי מחותני ר׳ שמשון, — היות ווי דו קענסט מיך שוין לאַנגע יאָרן און דו ווייסט, אַז ווען איך גיב אַ וואָרט האַלט איך עס, זאָג איך דיר, אַז אויב מען וועט ניט אָפּשערן דעם גאַנצן קאָפּ... פון דער כלה, נעם איך דעם חתן און מיר פאָרן נאָך היינט צוריק אַהיים״...

ר׳ שמשון קראַקאָווסקי האָט צוגערופן זיין טאָכטער־כלה, באַוויזן איר דאָס בריוועלע און אַ זעץ געטאָן מיטן פויסט איבערן טיש, אַז דער טיש האָט זיך כמעט צעשפּאָלטן. און מען האָט שוין מער גאָרנישט באַדאַרפט איר זאָגן — די כלה איז גיך פאַרשוואונדן אין איר צימער און האָט אָפּגעשוירן דעם גאַנצן קאָפּ, נישט איבערלאָזנדיק קיין סימן פון אירע שיינע האָר...

צום „חפץ־חיים״ נאָך אַ רפואה

ר׳ מענדל לאַכמאַן איז געווען דער זון פון ר׳ ירחמיאל און אַן איינקל פון ר׳ ישראל דעם זאלאשינער און פון ר׳ יעקב־אהרן דעם אלכסנדרער (דער מחבר פון „בית־יעקב״). ר׳ מענדל איז געווען אַ צדיק וקדוש, אַ גרויסער מכניס־אורחים אין זיין אייגענער שטוב און האָט אַחוץ־דעם אויך אויפגעבויט אַ שטאָטישע „הכנסת־אורחים״, אַ גרויסן בניין אַזוי ווי אַ האָטעל. יעדן מוצש״ק פלעגט ער איינ־אָרדנען אַ סעודה פון „מלווה־מלכה״ פאַר אַלע אורחים אין שטאָט, פלעגט אַליין זיצן ביים טיש און זיין פנים האָט דאַן געשיינט ווי דער פנים פון אַ מלאך. זיין עסקנות וועגן צדקה און גמילות־חסדים איז געווען אין לשער, און ער האָט דאָס אַלץ געטאָן לשם שמים און פאַר זיין אייגענער נשמה, ווייל דער גוף זיינער איז געווען זייער אַ שוואַכער.

איינמאָל האָבן זיך זיין ווייב׳ און קינדער אָנגעזעצט אויף אים, ער זאָל פאָרן אַביסל אין די הייל־בעדער זיך קורירן. האָט טאַקע ר׳ מענדל איינגעפּאַקט זיינע מלבושים, זיך געזעגנט מיט די בני־בית און מקורבים, און אַוועקגעפאָרן פון דער היים. שפּעטער האָט מען זיך אָבער דערוווּסט, אַז ער איז כלל נישט געפאָרן אין די הייל־בעדער, נאָר צום חפץ־חיים זצ״ל אין ראדון — שעפּן דאָרט גייסטיקע לופט און איינזאַפּן אין זיך די קדושה וטהרה פון הייליקן צדיק... ר׳ מענדל איז טאַקע צוריקגעקומען פון דאָרט אַ פרישער, אַן אויפ־געמונטערטער און כמעט אַ געזונטער.

* שני הקטעים הראשונים נכתבו בשפה העברית בעצם ידו של המחבר, ואילו שני הקטעים שלהלן נכתבו על־ידו בשפת יידיש. החלטנו, איפוא, לא לשנות את הדבר ולהביא את ארבעת הקטעים כלשונם. (ועדת־המערכת).

ר׳ שלמהלע ראַדאָמסקער

גרשם באַדער

ראַדאָמסק, דאָס אַלטע פּוילישע שטעטל, וועלכעס האָט פאַר די לעצטע הונדערט יאָר געשפּילט אַ באַדייטנדע ראָלע אינעם גייסטיקן לעבן פונעם רוב פּוילישע יידן, וואָלט לחלוטין נישט באַוווּסט געווען און עס וואָלט אפילו נישט אַרויפגעקומען אויף דער מאַפּע, ווען ראַדאָמסק וואָלט נישט געווען דער זיץ־אָרט פון אַ חסידישן רבין — ר׳ שלמהלע, דער מחבר פונעם ספר „תפארת שלמה״.

גלייך ווי אין אַלע אַנדערע קליינע שטעטלעך אין פּוילן האָבן די יידן אין ראַדאָמסק געלעבט אויף זייער אַלטן שטייגער, ווי אָפּגעשלאָסן פון דער איבעריקער וועלט.

דער רב פונעם שטעטל האָט געהאַט זיין „סחורה״ בלויז פאַר „לומדים״, וואָס פלעגן זיך קוויקן מיט זיין חריפות און די פּשוטע פאָלקס־מענטשן פלעגן זיך איינהערן צו זיינע ווערטער מיט אָפענע מיילער. זיי האָבן אָבער גאָר נישט פאַרשטאַנען פון דעם וואָס די לומדים ריידן און וועגן וואָס זיי זענען זיך מפלפל.

האָט זיך דאַן אין יענע יאָרן אַנטוויקלט דאָס אַזוי־גערופענע „חסידות״, וועלכעס האָט אַריינגעבראַכט אַ ניי מין רעליגיעזע פילאָזאָפיע פאַרן פשוטן מענטש, צוגעפּאַסט צו זיינע באַגריפן. בזה האופן איז דער חסידישער רבי געוואָרן דער וועגווייזער פאַר אַלע באַדערפענישן פונעם לעבן און ער האָט זיך ניט מער באַשרענקט אויף די שאלות פון „טעפל־לעפל״ אָדער די סכסוכים וועגן ח״י פרוטות.

די ברייטע פאָלקסמאַסן, וועלכע פלעגן מורא האָבן, צוצוקומען נאָענט צו אַ רב, זיי זאָלן נישט אָפּגעסמאַליעט ווערן פונעם רב׳ס תורה, האָבן געפונען ביים חסידישן רבי׳ן אַ מיטגעפיל פאַר זייערע טעגלעכע באַדערפענישן און זיי פלעגן אויך מיט אים עצות האַלטן ביי אַלע פראַגן פון זייער עקזיסטענץ, די גייסטיקע גלייך ווי די עקאָנאָמישע.

ר׳ שלמה בר׳ דוב צבי הכהן איז געבוירן געוואָרן אין תקס״ג (1796) אינעם שטעטל וולאָשטשאָווע — און אַזוי ווי די יידן אין פּוילן האָבן דעמאָלט געהאַט ווייניק פאַמיליען־נעמען, האָט מען ר׳ שלמהלען גערופן בלויז אויפן נאָמען פון ראַדאָמסק. ערשט זיינע קינדער האָבן אָנגענומען דעם נאָמען „ראַבינאָוויטש״.

באַלד ווי ר׳ שלמהלע איז אָנגעקומען אַלס רב אין ראַדאָמסק, האָט זיך אָנגעהויבן אַ „פּאָרעכטס״ פון נאָענט און ווייט קיין ראַדאָמסק, אַפילו פון קיר״הס מדינות זענען געקומען חסידים. די פּאָליטישע גרענעצן, וואָס מען האָט אויפגעשטעלט ביי דער צעטיילונג פון דער פּוילישער מלוכה האָט נישט געשטערט די אַנטוויקלונג פונעם חסידישן לעבן.

די יידישע פרנסות אין די פּוילישע שטעטלעך זענען אין יענער צייט געווען שטאַרק געשלאָגענע און די באַדערפענישן פון די מענטשן זענען מיט יעדן טאָג מער פאַרוויקלט געוואָרן. איז איטלעכער ביי זיך געווען זיכער, אַז דער רבי האָט פאַר אים „בני, חיי ומזוני״ (קינדער, לעבן און פרנסה). פלעגט יעדער אַרויפוואַרפן זיינע דאגות אויפן רבי׳ן — און דער רבי האָט געדאַרפט אַרומטראָגן יעדנס הצטרכות אין זיינע מחשבות.

אַ לאַנגע צייט האָט זיך ר׳ שלמהלע געוועהרט קעגן דעם געדאַנק, ער זאָל ווערן אַ רבי און נעמען פדיונות. אין זיין גרויסער עניוות האָט ער מורא געהאַט צו נעמען אויף זיך די פאַראַנטוואָרטלעכקייט פון אַ „מנהיג״. אָבער דער קהל האָט נישט אָפּגעלאָזט און וואָס מער ער האָט די מענטשן פון זיך געטריבן, אַלץ מער האָט מען זיך צו אים צוגעשאַרט, ביז ער האָט זיך געמוזט בויגן פאַרן ווילן פון די פאָלקסמאַסן.

די גרויסע באַגייסטערונג פאַר ר׳ שלמהלען האָט זיך אָנגעהויבן, ווען די פאָלקס־מענטשן האָבן אים געהערט דאַווענען. איז דער פּשוטער מענטש געבליבן שטיין פאַרגאַפט, ווען ער האָט געהערט ר׳ שלמהלען ראש־חודש־בענטשן. ווער עס האָט אים געהערט זאָגן „חיים של פרנסה״, איז געווען ביי זיך זיכער, אַז ער האָט אויסגעבעטן לעבן און פרנסה פאַר אַלע יידן.

גליקלעך האָבן זיך געפילט אַלע יענע מענטשן, וואָס האָבן געהאַט די זכיה, אָנוועזנד צו זיין ביי זיין „קידוש־לבנה״. נאָך גליקלעכער האָבן זיך געפילט יענע, וואָס האָבן געהערט זיין ראש־השנהדיקן מוסף אָדער זיין „עבודה״ אין יום־כיפור. און ווער עס האָט אים געהערט דאַווענען אין שבועות, האָט באַשיינפערלעך געזען די גאַנצע מעשה פון „קבלת התורה״, און ער האָט אויך בפירוש געהערט די „קולות וברקים״ פונעם באַרג סיני.

ווי עס איז דעמאָלט געווען דער מנהג ביי אַלע „גוטע יידן״, וואָס יעדער חסידישער רבי פלעגט פאָרן צו איינעם, וועמען ער האָט געהאַלטן פאַר גרעסער פון זיך. ווען ר׳ שלמהלע איז געווען אַ קינד פון אַ יאָר פינף, האָט אים דער פאָטער זיינער מיטגענומען קיין פּשיסכע, און ווען ער איז שוין געווען אַ דערוואַקסענער בחור, פלעגט ער פאָרן צו ר׳ יחזקאל קאזמירער. דערנאָך פלעגט ער פאָרן קיין סאַנדז צו ר׳ חיים האַלבערשטאַם.

עס ווערט אויך דערציילט, אַז ער איז אַמאָל פאַרבליבן אין סאַנדז אויף שבועות, און אַזוי ווי ער פלעגט נישט זאָגן קיין פיוטים אין יום־טוב און אין סאַנדז האָט מען נישט געטאָרט אָפּלאָזן דאָס מינדסטע שטיקל פיוט, האָט דער אַלטער סאַנדזער צדיק אויפגעהאַלטן פאַר יענעם יום־טוב אַלע פיוטים, אַז ר׳ שלמהלע זאָל קענען דאַווענען פאַרן עמוד. דערנאָך האָט דער סאַנדזער אַליין דערקלערט, אַז ער האָט ביי ר׳ שלמהלעס דאַווענען געפילט דעם גאַנצן עונג פון „קבלת התורה״.

ווי עס פאַרשטייט זיך אויך, פלעגט זיך דער עולם ווענדן צו ר׳ שלמהלען ביי פאַרשידענע געשעענישן וועגן שדים און רוחות, קליפות און דיבוקים, וואָס פלעגן זיך אין יענער צייט פּרוכפּערן און פאַרמערן אין יעדער פּויליש שטעטל. ווערט טאַקע דערציילט, אַז אין דער דאָזיקער באַציאונג האָט ר׳ שלמהלע געהאַט אַ גרויסע ווירקונג. מיט זיין אויג פלעגט ער די קראַנקע היפּנאָטיזירן, איידער דער סיסטעם פון אַ „היפּנאָז״ איז נאָך געווען באַקאַנט אין דער מעדיצינישער וועלט. האָבן דאַן די קראַנקע אליין געגלויבט, אַז זיין וואָרט האָט די מאַכט, צו פאַרטרייבן יעדן שלעכטן גייסט פון די יידישע הייזער.

הויפּטזעכלעך איז ר׳ שלמה ראַדאָמסקער געווען דערפאָלגרייך מיט זיינע ניגונים. ער פלעגט גאָט דינען מיט פריילעכקייט און געזאַנג. פלעגט דאָס האָבן די בעסטע ווירקונג אויף די פאָלקסמאַסן. אַמאָל פלעגט ער דערציילן מעשיות פון יראת־שמים, פון מענטשלעכער גוטסקייט און פון צדקה געבן. אינעם ענין פון צדקה האָט ער זיך פיל אָפּגעלערנט פונעם אַלטן סאַנדזער צדיק, וועלכער האָט אַוועקגעגעבן די לעצטע פּרוטה צו אָרעמע לייט.

נאָך זיין חתונה איז ר׳ שלמהלע ראַדאָמסקער געווען אַ סוחר, דאָס מיינט, אַז דאָס ווייב זיינס האָט געפירט מסחר, כדי מפרנס צו זיין דאָס הויז — און ער איז גאַנצע טעג און נעכט געזעסן אין בית־המדרש. און ווען די ראַדאָמסקער יידן האָבן אים געוואָלט אויפנעמען אַלס רב, האָט ער לכתחילה נישט געוואָלט אָננעמען דאָס רבנות, ער

האָט מורא געהאַט, אַז ער וועט אַלס רב געשטערט ווערן אינעם לערנען. האָט אים ר׳ בער ראַדאָשיצער געהייסן דאָס רבנות אָננעמען און ער האָט געפאָלגט.

אדר שני תקצ״ד (מערץ 1834) איז ר׳ שלמהלע אָנגעקומען אין ראַדאָמסק. אַלט געווען איז ער רעמאָלט 34 יאָר.

די שכירות זיינע איז דאַן געווען 15 פוילישע גילדן אַ וואָך (2 רובל מיט 25 קאָפּיקעס). חוץ דירה און אַן אתרוג אויף סוכות. שפּעטער איז די שכירות זיינע געוואַקסן ביז 6 רובל אַ וואָך און די רביצין האָט געמעגט פירן באַזונדער מסחר.

אָט אַזוי האָט ר׳ שלמהלע אָפּגעלעבט אין ראַדאָמסק 32 יאָר, ביז ער איז נפטר געוואָרן — כ״ט אדר תרכ״ו (דעם 16טן מערץ 1866).

ווי באַמערקט, האָבן די מענטשן פונעם פאָלק געהאַט ביי ר׳ שלמהלען די גרעסטע חשיבות. ביי יעדער פראַגע פונעם געזעלשאַפט־לעכן לעבן פלעגט ער גיכער הערן די עצות פון די פאָלקס־מענטשן און עס פלעגט אים נישט אַרן, ווען די לומדים פונעם שטעטל האָבן זיך צוליב דעם געקרימט.

אַזוי ווי ער האָט געוויינלעך געדאַרפט האָבן דאָס „סנדקאות״ ביי אַלע ברית׳ן אין שטאָט, ווערט דערציילט, אַז איינער אַ מופקר איז אים אַמאָל געקומען מכבד זיין מיט סנדקאות. האָט דעם רבינ׳ס בני־בית געוואָלט, ער זאָל דאָס דאָזיקע סנדקאות ניט אָננעמען. האָט דאַן ר׳ שלמהלע אויף דעם געזאָגט: „זעט, ווי מען קען אַ יידישע נשמה ניט אָפּשאַצן! ווען עס טרעפט זיך אַמאָל אָט דעם מענטש, צו טאָן אַן עברה, איז ער מפקיר זיין נשמה און ער טוט זי אַליין, טרעפט זיך אים אָבער אַ מצוה, ברענגט ער זי צו מיר... מוז איך דערפאַר די מצוה אָננעמען און איך בין אויך גרייט, אָוועקצוגעבן צום בעל־ברית דעם גאַנצן שכר פון דער מצוה, ווען ער וועט מיר צוזאָגן, אַז ער וועט זיך פון הייגט אָן סטאַרען, אָפּצוהיטן דעם אויבערשטענס מצוות, ווי ווייט עס וועט אים נאָר זיין מעגלעך!״...

די ראַדאָמסקער דינאַסטיע

י. פיינקינד

א.

די ראַדאָמסקער דינאַסטיע, מיט דעם „תפארת־שלמה״ אין דער שפּיץ, איז אַזוי אַלט ווי די יידישע קהילה אין ראַדאָמסק. אין אָנהויב האָבן יידן נישט געטאָרט וווינען אין ראַדאָמסק. די דאָזיקע פּריווילע־גיע האָבן זיי באַקומען פון קעניג וולאַדיסלאַוו דעם פערטן. פון יאָר 1643, וואָס איז חל געווען יורידיש ביז דעם יאָר 1862. פאַר דעם האָבן זיך די יידן באַזעצט אויף די פעלדער אַרום דער שטאָט. אַזוי אַרום האָט זיך געשאַפן אַ „תחום־המושב״ פון יידן אויף דעם בוגאַי, וואָס איז געווען אַ פאַרשטאָט, אָפּגעטיילט פון „מקום״ דורך אַ טייער מיט אַ שליאַבאַן, ביי דער בריק.

די ערשטע יידישע אייוווינער זענען באַשטאַנען פון צוגערייזטע, פון דער אַרומיקער אַרימער געגנט. אין יאָר 1832 האָבן די אָרטיקע יידן, וואָס האָבן פריער געהערט צו דער קהילה אין פּשעדבאָזש, אויסגעפּועלט ביי דער אַדמיניסטראַטיווער מאַכט אַ זעלבשטענדיקע קהילה מיט אַן אייגענעם „בית־החיים״. ביז דעמאָלט פלעגן די ראַדאָמסקער יידן קובר זיין זייערע מתים אין סולמיערזשיץ.

אין יאָר 1834 האָט די ראַדאָמסקער קהילה פאַרבעטן אַלס מרא־דאתרא דעם רבי ר׳ שלמה׳לע פון וולאָשטשאָווע, ר׳ הירש וולאָשטשאָ־ווער׳ס זון. ער איז געווען דער ערשטער רב אין ראַדאָמסק און האָט באַקומען געהאַלט 15 גילדן (2,25 רובל) אַ וואָך. אין רבנות־בריוו האָט זיך ר׳ שלמה׳לע אויסגערעדט מיט די בעלי־בתים, אַז זיין גיטעלע, די רבי׳צן, זאָל מעגן האַנדלען און האַלטן אַ קלייט. ער האָט נישט געוואָלט זיין אָפּהענגיק אין גאַנצן פון די שטעטלדיקע בעלי־בתים...

אין וולאָשטשאָווע האָט די רבי׳צין אויך געהאַט אַ קלייטל, אָבער זי האָט נישט געהאַט דאָרט קיין גרויסע הצלחה אין האַנדל, צוליב דעם טאָקע האָבן ר׳ מאיר׳ל אָפּטער און „דער מאגילניצער״ צוגע־רעדט ר׳ שלמה׳לען, אַז ער זאָל אָננעמען אין ראַדאָמסק דאָס כסא־הרבנות, כאָטש די שטאָט איז נאָך דאַן געווען קליין. די רבי׳צן האָט אין ראַדאָמסק געהאַנדלט אויפן מאַרק מיט מולטערס און אַזוי אַרום צוגעהאָלפן דעם רב אין דער פרנסה, כאָטש די ראַדאָמסקער קרעמער האָט נישט געשמעקט דער רבי׳צנס קאָנקורענץ...

פאַר דער צייט פון ר׳ שלמה׳לען, דער מחבר פון „תפארת־שלמה״, איז ראַדאָמסק געוואַקסן הן אין אָנזען און רייכטום און הן אין יידן. אָבער דער „תפארת־שלמה״ איז נישט שטאַרק צופרידן געווען פון זיינע בעלי־בתים. זייענדיק אָבער שטאַרק אָנגעזען אין די לומדישע און תלמודישע קרייזן, האָבן אים די רביים געקרוינט אַלס רבי און אַ דאַנק דעם האָט ער אָנגעהויבן ציען חיונה פאַר זיין הויזגעזינט. דער „חידוש־הרים״, ר׳ חיים צונזער און נאָך אַזעלכע גדולים, האָבן אים שטאַרק מחזק געווען; ר׳ משה לעלעווער, פאַר זיין אָפּפאָרן קיין ארץ־ישראל, האָט געהייסן זיין עולם פאָרן קיין ראַדאָמסק.

תחילה האָט דער „תפארת־שלמה״ געהאַט אַ סך אויסצושטיין פון „די קאָצקער״, אָבער שפּעטער זענען זיינע גרעסטע מתנגדים און שונאים געוואָרן זיינע בעסטע פריינד און אָנהענגער. דער „תפארת־שלמה״ האָט זיי מנצח געווען מיט זיין גרויסע צדקות, לומדות, און חסידות.

דער גרויסער פּוילישער גאון, דער „חידושי־הרים״, האָט זיך שטאַרק געחברט מיט דעם „תפארת־שלמה״. ער פלעגט זיין עולם שיקן צו אים בכל צרה שלא תבוא, אַז דער „תפארת־שלמה״ זאָל מיט זיינע תפילות אויספּועלן אין הימל ישועות און נחמות פאַר יידן. טויזנטער מענטשן פלעגן באַלאַגערן זיין בית־המדרש אין ראַדאָמסק, זוכנדיק ביי אים הילף. כאָטש דער „תפארת־שלמה״ פלעגט זיך אויף דעם שטאַרק כעסן, און אָפּטמאָל אַפילו מיט די הענט אָפּגעשטופּט פון זיך דעם עולם און געשריִען, דאָך האָט דער עולם געשטורעמט זיינע טירן: זיינע געשרייען האָבן די חסידים געהאַלטן פאַר אַ סגולה אַראָפּצונעמען גזירות וואָס זענען געהאַנגען איבער די קעפּ, און מען איז טאָקע געהאָלפן געוואָרן.

ב.

דער „תפארת־שלמה״ האָט שוין אַלס בחור פון דער פּיעטריקאָ־ווער ישיבה שטאַרק געשעמט אַלס גרויסער עילוי. צו דרייצן יאָר האָט ער שוין געקענט אויסווייניק דעם גאַנצן „אורים ותומים״ פון ר׳ יהונתן אייבעשיץ און אַליין געשריבן „חידושים״. ער פלעגט זיך אויך שטאַרק פאַרטיפן אין די קבלה־ספרים, ביינאַכט, ווען ער איז פאַרבליבן ביחידות אין בית־מדרש און זיך געעוסקט אין חסידות.

מאַכט זיך אַ מעשה, אַז שטייענדיק אַמאָל אַזוי פאַרטיפט ביים

פענצטער פון דער מזרח־וואַנט פון בית־המדרש, אַרויסקוקנדיק צום אַלטן „בית־החיים" און זאָגנדיק „זוהר", האָט זיך אים שטאַרק פאַר־בענקט צו רחמים און עס איז אים געוואָרן קאַלאַמוטנע אויפן האַרץ. האָט דער „תפארת־שלמה" אַרויסגענומען דעם שופר פון באַלעמער און אָנגעהויבן בלאָזן „תקיעות". פּלוצלינג האָט ער דערזען ווי מתים אין תכריכים באַלאַגערן דאָס פענצטער און שרייען צום אים: „איז דאָס דער קול־שופר פון משיח און פון תחית־המתים?". האָט זיך דער „תפארת־שלמה" פון דעם חזיון שטאַרק דערשראָקן, אַוועקגע־וואָרפן דעם שופר, תיכף פאַרלאָזט דעם בית־המדרש און געלאָפן ווי די אויגן האָבן אים געטראָגן. און די מתים האָבן, נעבעך, געמוזט צוריקגיין אין זייער אייביקער רו אַריין. ווען ער האָט דערציילט די מעשה דעם „ברית־אברהם", ביי וועלכע ער האָט געלערנט, האָט ער אים שטאַרק אָנגעמוסרט דערפאַר, וואָס ער גיט זיך אָפּ מיט חסידות אַנשטאָט מיט תלמוד און מפרשים.

אָבער דער „תפארת־שלמה" איז זיך ווייטער געגאַנגען זיין אויסגעטראָטענעם וועג, און ווען ער איז געוואָרן רבי האָט ער — ווי עס דערציילן די חסידים — ממש מחיה־מתים געוועז און געוויזן אַנדערע גרויסע מופתים.

אין דער צייט פון פוילישן אויפשטאַנד, אין יאָר 1863, האָבן די יידן זיך געפונען צווישן צוויי פייערן. יעדע מינוט זענען געקומען אַנדערע מענטשן און האָבן ביים רבין מרעיש־עולם געווען: דאָ האָבן די קאָזאַקן געכאַפּט אַ ייד און געפירט אים צו דער תליה; דאָ ווילן די פּאָווסטאַנצעס אַ ייד אויפהענגען. און אַ פּאַרוואָס א.אַ.וו. א.אַ.וו. דער „תפארת־שלמה" האָט טאַקע אַסך יידן אָפּגעראַטעוועט דאַן פון טויט.

ווען די פּאָווסטאַנצעס האָבן פאַרנומען אין פלאָוונע דעם דאָרטיקן יידישן גוט־באַזיצער, האָבן די קרובים געמאַכט אין רבי'נס בית־מדרש אַ גרויסן רעש און נישט געוואָלט פון דאָרטן אָפּטרעטן. האָט זיך דער „תפארת־שלמה" אויף זיי שטאַרק אָנגעבייזערט, ווי זיין טבע איז געווען, און געהייסן זיי אַהיימפאָרן. „עס וועט נאָר אויסגיין צו געלט און דאָס געלט וועט אויך נישט זיין פאַרפאַלן" — האָט ער געזאָגט. האָבן די קינדער פון גוט־באַזיצער געפאָלגט דעם רבי און אויסגעקויפט זייער פאָטער פאַר 8 טויזנט רובל. דער פּריץ, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער גרופּע פּאָווסטאַנצעס האָט זיך דערוווסט, אַז דאָס געלט האָט געהייסן געבן דער ראַדאָמסקער „פּראָראָק", וועלכן ער האָט גוט געקענט און נישט איינמאָל זיך ביי אים אויך מזכיר געווען דורך זיין יידישן פאַכטער. האָט דער פּריץ דאָס געלט נישט איבערגעגעבן דעם רעוואָלוציאָנערן קאָמיטעט, נאָר ער האָט עס אַריינגעלייגט אין אַ קאָנווערט און פאַרקלעפּט, האָט אויפגעשריבן אויפן קאָנווערט פון וועמען און וויפיל ער האָט דערהאַלטן און עס באַהאַלטן ביי זיך אין דער היים לזכרון.

פּלוצלינג איז באַפאַלן דעם פּריצס הייזל דער גענעראַל ברעמזען, וואָס האָט אין יענער געגנט אָפּערירט מיט דעם גענעראַל וואַגנערס קאָזאַקן. מאַכנדיק אַ רעוויזיע ביים פּריץ האָט ער געפונען דעם קאָנווערט מיטן געלט און אויפשריפט. דער גענעראַל ברעמזען האָט געהייסן ברענגען צו זיך דעם יידישן גוט־באַזיצער פון פלאָוונע, וואָס זיין נאָמען האָט פיגורירט אויפן קאָנווערט. איז מען ווידער געלאָפן קיין ראַדאָמסק, און דער „תפארת־שלמה" האָט זיך געכעסט אויף די קינדער און געהייסן תיכף זיך לאָזן צום גענעראַל אָפּנעמען דאָס געלט. דער גענעראַל האָט אויסגעהערט די גאַנצע מעשה מיטן געלט און נישט וועלנדיק איינרייסן מיטן רבין, וועגן וועלכן ער האָט זיך אַ סך אָנגעהערט, האָט ער באַפרייט דעם פלאָוונער גביר און אים צוריקגעגעבן דאָס גאַנצע געלט. אַזוי אַרום האָט זיך פאַרווירקלעכט דער צוזאָג פון דעם „תפארת־שלמה".

ג.

אין ראַדאָמסק גופא האָט זיך דער „תפארת־שלמה" שטאַרק פאַראינטערעסירט מיט דער באַפעלקערונג. האָט מען באַדאַרפט יידן אויסלייזן פון „פּריזיוו", איז ער געגאַנגען מיט ר' טוביה, זיין גבאי, מבית־לבית צונויפנעמען געלט אויף פדיון־שבויים. ווינטער ווידער האָט ער געקליבן נדבות אויף האָלץ פאַר די אָרעמע; פאַר פסח — קמחא־דפסחא, און אין אַן עת־צרה — פאַר אָרעמע, קראַנקע א. אַ. וו.

מאידך־גיסא האָט דער „תפארת־שלמה" זיך קעגנגעשטעלט יעדע דערשיינונג וואָס איז נישט געווען לפי־רוחו און זיך אין אַלץ־און־אַלעם געמישט. ער האָט אַפילו אין דער מאָדע פון דער דאַמען־וועלט זיך געמישט, און געקעמפט קעגן דעם מיט זיין גאַנצער ענערגיע. ער האָט אויסגערופן אַן איסור אויף דער מאָדע פון די „קרינאָ־לינעס", וואָס זענען אויפגעקומען אין יאָר 1862, אַז די יידישע פרויען זאָלן עס נישט טראָגן. ווען אַ געוויסע גביריש ווייבל אין ראַדאָמסק, האָט נישט קוקנדיק אויפן רבינס איסור דערלויבט זיך צו באַווייזן אין גאַס אין אַ „קרינאָלינע", האָט איר קיין צרות נישט געפעלט. דער „תפארת־שלמה" האָט איר אויף אַן אמתן פאַרשאָלטן און ס'איז אויך טאַקע מקויים געוואָרן: אירע קינדער זענען דעם זעלבן יאָר רחמנא־לצלן אַוועקגעשטאָרבן.

ס'ווערט דערציילט אין די חסידישע מעשה־ביכלעך וועגן דער מחלוקת, וואָס ער האָט געהאַט מיט דעם ראַדאָמסקער פּראָפּינאַטאָר, צו וועמען דער „תפארת־שלמה" איז בכבודו־ובעצמו געגאַנגען וועגן אַ נדבה אויף פדיון־שבויים. דער פּראָפּינאַטאָר האָט נישט געוואָלט געבן אַזוי פיל וויפל דער רבי האָט זיך געהייסן פון אים געבן, און דעריבער האָט ער דאָס געלט נישט געוואָלט נעמען. האָט דער פּראָפּינאַטאָר געדראָט דעם „תפארת־שלמה", אַז ער וועט אים מסר'ן, ווייל ער באַפרייט יידן פון מיליטער. אַ קורצע צייט נאָכדעם, האָט מען ביים פּראָפּינאַטאָר, וואָס איז געווען אַ גרויסער גביר, אַוועקגענומען די פּראָפּינאַציע, ווייל די יידן האָבן אים באָיקאָטירט, און ער איז געוואָרן אַ פּשוטער בעטלער. דער רבי האָט אים פאַר קיין פאַל נישט געוואָלט מוחל זיין דאָס דראָען מיט מסירה.

ד.

דער „תפארת־שלמה" איז נפטר געוואָרן ערב ראש־חודש ניסן תרכ"ו (1866), אין עלטער פון 63 יאָר. (ער איז געבוירן געוואָרן אין וולאָשטשאָווע אין יאָר תקס"ג). 32 יאָר איז ער געווען מרא־דאתרא אין ראַדאָמסק.

מיט אַכט טעג פריער (מוצאי־שבת, כ"ג אדר) איז נפטר געוואָרן דער „חידושי־הרים", זאָגנדיק פאַרן טויט, אַז דעם קומענדיקן פריי־טאָג וועט מען האָבן אין הימל אַ טייערן „בעל־תפילה" צו קבלת־שבת. דאָס האָט ער געמיינט דערמיט דעם „תפארת־שלמה", וועלכער איז געווען אויך אַ גרויסער בעל־מנגן. אַ צווייטע ווערסיע דערציילט, אַז ווען דער „תפארת־שלמה" איז געוווירר געוואָרן וועגן דעם טויט פון דעם „חידושי־הרים", האָט ער פאַרלייגט די הענט און געזאָגט: „לכבוד דעם דאָזיקן גאַסט וועט מען אַוודאי מיך אַרויפבעטן מקבל־שבת זיין אין הימל". מיט אַן האַלבער שעה נאָכדעם, איז טאָקע דער גרויסער „כהן־לאל־עליון" נסתלק געוואָרן.

פון זיינע זעקס זין, האָט די השגחה אויסגעוויילט אַלס ממלא־מקום דעם גרויסן מעורב־בין־הבריות, דעם רבי ר' אברהמעלע („חסד־אברהם"), וועלכער איז נפטר געוואָרן י"ג אלול תרנ"א (1891). זיין זון, ר' יחזקאלע, דער „כנסת־יחזקאל" איז געווען דער ממלא־מקום נאָך זיין גרויסן פאָטער, און איז געשטאָרבן יונגערהייט (ח"י חשון תרע"א, 1911).

די אַלע דריי רביים פון איין דינאַסטיע זענען באַערדיקט געוואָרן אין איין „אוהל", וואָס סימבאָליזירט דריי דורות ראַדאָמסקער חסידות. נעבן דעם „אוהל" געפינט זיך דאָס קבר פון דער רבי'צין

גיטעלע, די ווייב פונעם „תפארת־שלמה". זי האט געפאסט יעדן מאנטיק און דאנערשטיק, און איז געשטארבן אין עלטער פון 92 יאר. מען דערציילט, אז איינמאל איז גיטעלע קראנק געווארן, נאך בחייו פון „תפארת־שלמה", האט ער מתפלל געווען פאר איר געזונט, און אזוי געזאגט: „רבונו־של־עולם, אזוי פיל פריצים האבן גרויסע גיטער און דו לאזט זיי צו רו, און איך האב נאר א קליין גיטעלע — טא לאז איר אויך צו־רו". מיט דער תפילה האט דער „תפארת־שלמה" אויסגעבעטן פאר זיין ווייב אריכת־ימים, און פון דעמאלט האט זי נישט געקרענקט.

פון דער דאזיקער צדקנית איז ארויסגעקומען א גאנצער דור פון רבנים און רביים אין פוילן. דער לעצטער ראדאמסקער רבי, ר' שלמהלע ראבינאוויטש, איז געווען דער פערטער דור פון דער ראדאמסקער דינאסטיע, וועלכע ווערט באטראכט אלס די דריטע אנגעזעענסטע דינאסטיע פון אלע רביישע דינאסטיעס אין פוילן (גער, אלעקסאנדער און ראדאמסק). דער רבי ר' שלמהלע איז געווען א מיליאנער, ער האט אויסגעהאלטן עטלעכע ישיבות אין פוילן מיט זיין געלט און איז אויך געווען א גרויסער מכניס־אורחים (זיינע געשעפטן האבן געטראגן דערויף...).

ה.

פון די פיל לעגענדעס, מיט וועלכע די חסידישע וועלט האט באצויבערט די „ראדאמסקער־דינאסטיע", וויל איך איבערגעבן אויך די פאלגנדיקע.

דער „תפארת־שלמה" פלעגט פארן צום יארצייט פון דעם רבי ר' אלימלך קיין ליזשענסק. היות ווי ער איז געווען א כהן, האט ער זיך שטענדיק אפגעשטעלט אויף א פלאץ נעבן בית־עלמין, קעגנאיבער דעם הייליקן קבר, און דארט געלערנט און מתפלל געווען. דער פויער, צו וועמען דאס פלאץ האט געהערט, האט געהאלטן פאר א זכיה, אז זיין פעלד ווערט געבענטשט פון אזא פרומען און געטלעכן מאן, פאר וועלכען ער האט גרויס דרך־ארץ געהאט, און האט דאס שטיקל פעלד נישט פאראקערט און נישט פארזייט. אויף דעם פלאץ זענען ארויסגעוואקסן עטלעכע נוס־ביימער, אונטער זייער שאטן פלעגט דער „תפארת־שלמה" לערנען און מתפלל זיין. די ביימער האבן נושא־פירות געווען אזוי פיל, אז פון דעם האט דער פויער געהאט פרנסה א גאנץ יאר...

מעגלעך, אז די דאזיקע נוס־ביימער שטייען נאך ביזן היינטיקן טאג, און זענען נושא־פירות לרוב...

חסידים – שטיבלעך – מנינים

יוסף לעהמאן

וועגן אן אלטן מתנגד דערציילט מען, אז ווען זיין איינציקער זון האט אים פארלאזט און איז געווארן א חסיד, האט ער אים פארן טויט צוגערופן צום בעט און פארלאנגט פון אים א תקיעת־כף, אז דעם קדיש, וואס ער וועט זאגן נאך אים זאל על כל פנים נישט זיין קיין חסידישער מיט ויצמח פורקנא, נאר א מתנגדישער. דער זון האט אים געגעבן דעם תקיעת־כף אבער באלד ביים ערשטן קדיש אויפן פרישן קבר, האט ער געזאגט דעם ויצמח פורקנא ויקורב משיחא. ווען מען האט אים געפרעגט: „היתכן, אפילו ביים ערשטן קדיש ביזטו עובר אויף דעם תקיעת־כף און אויף דעם טאטנס צוואה"? האט ער געענטפערט: „דער טאטע געפינט זיך שוין איצט אויפן עולם האמת און ער ווייסט שוין דעם אמת, אז מען דארף טאקע יא זאגן ויצמח פורקנא..."

אן ענלעכע געשיכטע איז געשען מיט ר' ליפמאן ליטמאנאוויטש, עלטסטן איידעם פון תפארת שלמה, וועלכער האט געגעבן זיין שווער תקיעת־כף און אים פייערלעך צוגעזאגט, אז קיין קאצק וועט ער מער נישט פארן, אבער א געוויסן אוונט האט ער מיט א רעש אנגעקלאפט אין פענצטער און א געשריי געטון: „שווער ס'ברענט". ווען דער דערשראקענער תפארת שלמה האט אים געפרעגט: ווו? האט ר' ליפמאן אנגעוויזן מיטן פינגער איפן הארצן, זאגנדיק: „אט דא ברענט אין מיר א פייער, ס'ציט קיין קאצק" און איז פארשוואונדן אויף לאנגע וואכן צו ר' מענדעלע קאצקער.

כאטש ר' ליפמאן ליטמאנאוויטש איז געווען אזוי נאענט צום תפארת שלמה, האט אים אבער דאס ליכט פון זיין גרויסן שווער וואס האט צוגעצויגן טויזנטער חסידים פון גאנצן לאנד, נישט גענוגנט. צוזאמען מיט א גרופע יינגעלייט, צווישן זיי ר' פישל ווייס (קאצקער), ר' הערש־יוסף דיין, ר' חיים שפירא, ר' פנחס וואלף מלמד, האט ער געשאפן דאס ערשטע קאצקער שטיבל אין שטאט. מיט דער צייט האבן זיך געשאפן נישט געקוקט אויף דער גרויסער רבישער דינאסטיע וואס האט זיך געפונען אין ראדאמסק, צענדליקער חסידישע שטיבלעך און מנינים, וועלכע האבן געפראוועט חסידות פאר זיך און געפארן לערנען די וועגן פון אנדערע גוטע יידן מיט וועלכע פוילן און גאליציע זענען געווען אזוי רייך.

דער המשך פון קאצק איז געווען גער. דאס גערער שטיבל האט זיך אויסגעצייכנט צווישן די דאזיקע חסידישע שטיבלעך סיי מיט זיין כמות און סיי מיט זיין איכות. ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה האט עס זיך געפונען אין א קליין חדרל אינעם הויף ווו אהרן וואלף שווארץ האט געהאט זיין סאדע־וואסער פאבריק. דערנאך איז עס איבערגעגאנגען אין א גרויסער דירה אויפן מארק 2, אין יאסל בייקראנס הויז. דארטן האבן געדאוונט העכער צוועלף מנינים יידן און צווישן זיי אנגעזעענע לומדים און חסידים. דאס דאזיקע שטיבל איז זעלטן ווען געווען פארמאכט א חוץ עטלעכע שעה ביי נאכט; פון באגינען ביז שפעט אין דער נאכט האט זיך פון דארט פונאנדערגעטראגן דער קול פון תורה.

געלערנט אינעם שטיבל האבן בחורים, קעסט־יינגעלייט און סתם חסידישע יידן וועלכע האבן זיך אריינגעכאפט אין שטיבל כדי אפצרלערנען דעם דף היומי, אדער גלאט אריינקוקן אין א ספר בעת זייערע ווייבער האבן זיי פארטרעטן אין קראם.

די חשובסטע צווישן די ראדאמסקער גערער חסידים זענען געווען ר' מענדל ליטמאנאוויטש און ר' יצחק מאיר אייבעשיץ. די דאזיקע צוויי זקני תלמידי חכמים האבן מיט זייער לומדות, חסידות און יחוס באשיינט נישט בלויז די גערער חסידים, נאר מיט זיי האבן זיך געגרויסט אלע חסידים אין שטאט. און אויב עס פלעגט אפילו טרעפן א יינגער חסיד, וועלכער האט מחמת קנאה מבטל געמאכט די גערער, איז עס אבער נישט חל געווען אויף די אויבנדערמאנטע צוויי גרויסע חסידישע אויטאריטעטן. אין תוך אבער זענען זיי געווען צוויי פארשידענע טיפן און כאראקטערן.

ר׳ מענדל ר׳ ליפּמאַנ׳ס (ליטמאַנאָוויטש)

אַ זון פונעם עלטסטן איידעם פון תפארת שלמה. ער האָט ווייטער ממשיך געווען די מסורת פון זיין גרויסן פאָטער ר׳ ליפּמאַן, געפאָרן קיין גער און עוסק געווען אין גערער חסידות. נישט געקוקט דערויף וואָס ער איז געווען אַ ראַדאָמסקער אייניקל, האָט ער נישט געהאַט קיין שום שייכות מיט דער ראַדאָמסקער דינאַסטיע נאָר כל ימיו געדאַוונט אין גערער שטיבל. ר׳ מענדל איז נישט נאָר געווען אַ גרויסער בעל־יחוס נאָר אויך אַ גדול בתורה און אַ בקי נפלא אין ש״ס און פּוסקים, געזעסן אַ גאַנצן טאָג און געלערנט נישט מישנדיק זיך בכלל אין וועלטלעכע ענינים. געלעבט האָט ער פון גרויסן הויז אין מאַרק וואָס זיין שווער האָט אים געקויפט. מיט די ענינים פון הויז, האָט זיך אָבער פאַרנומען זיין פרוי ביילע, זי האָט גענומען דירה־געלט, געדינגען זיך מיט די לאָקאַטאָרן א.אַ.וו. אַפילו חתנים פאַר די טעכטער און כלות פאַר די זין האָט אויך זי צוגעקליבן.

ר׳ מענדל האָט געשטעקט נאָר אין די ד׳ אמות של תורה, מער האָט אים גאָרנישט אינטערעסירט. צוגייענדיק צו דער ספרים־שאַנק כדי עפּעס נאָכצוזוכן אין אַ ספר, פלעגט ער אַזוי פאַרכאַפּט ווערן פון דעם מחברס אויספירונגען, אַז ער האָט געקענט אָפּשטיין דריי־פיר שעה און מעיין זיין אין ספר, פאַרגעסנדיק דערביי אין דעם גאַנצן אַרום. ר׳ מענדל ר׳ ליפּמאַנס איז געווען נישט בלויז דער גרעסטער אויטאָריטעט פון גערער שטיבל, נאָר אויך דער גרעסטער למדן אין דער גאַנצער ראַדאָמסקער געגנט און אַ גרויסער בר־סמכא אין תורה־ענינים. אינטערעסאַנט אָבער, אַז נישט געקוקט דערויף וואָס ער איז געווען דער עלטסטער זון פון דעם גרויסן קאָצקער חסיד, ר׳ ליפּמאַן און אַן אייניקל פון תפארת שלמה, איינגעטונקט כולו אין חסידישן יחוס און דערצו אַ גדול בתורה, איז ער דאָך נישט געווען אין די אויגן פון די ראַדאָמסקער גערער חסידים קיין אויטאָריטעט אין די ענינים פון חסידות. ר׳ מענדל איז געווען אַריינגעטון ראשו ורובו אין פּלפּול און הלכה, נישט אינטערעסירט זיך מיט חסידישע ענינים און אַפילו צום רבין קיין גער איז ער נישט געפאָרן עפּטער ווי איין אָדער צוויי מאָל אין יאָר און דאָס נישט אויף קיין יום־טוב נאָר אויף אַ געוויינלעכן שבת. געווען פּשוט אַ שאַד, ביטול תורה. צוליב דעם אַלעם האָט טאַקע אין די ענינים פון חסידות נישט דעצידירט זיין וואָרט נאָר דאָס וואָרט פון אַ צווייטן גדול: ר׳ יצחק מאיר אייבעשיץ.

ר׳ יצחק מאיר אייבעשיץ (ר׳ יצחק מאיר קאָצקער)

ר׳ יצחק מאיר אייבעשיץ איז געווען — ענלעך ווי ר׳ מענדל ליפּמאַנס — פון רבישן יחוס. אַן איידעם פון פּילצער רבין, ר׳ פּנחס־מנחם יוסטמאַן, איז ער אין דער יוגנט געווען אַ נאָענטער חבר פון גערער רבין, ר׳ אברהם מרדכי אַלטער זצ״ל. זיי האָבן צוזאַמען געגעסן קעסט און צוזאַמען געלערנט. להיפך צו ר׳ מענדל ר׳ ליפּמאַנס איז ער נישט געווען קיין געבוירענער ראַדאָמסקער, אָבער געוווינט צענדליקער יאָרן אין ראַדאָמסק. זיין זון, ר׳ נחום, איז געווען דער איידעם פון ר׳ יאָסל בעסער.

מחוץ פון די חסידישע קרייזן איז ר׳ יצחק מאיר געווען ווייניק באַקאַנט אין שטאָט. ער איז געווען אַ יושב אוהל, שטענדיק געזעסן אין שטוב און געלערנט נישט מישנדיק זיך אין קיין שום אַנדערע ענינים. ערשט אויף די עלטערע יאָרן פלעגט ער מיטגיין מיט זיין זון, ר׳ נחום, דעם איינציקן מוהל דעמאָלט אין שטאָט, און באַקומען איינע פון די מצוות אויף דעם ברית מילה. דער אונטערשיד צווישן די צוויי גרויסע פּערזענלעכקייטן ביי די גערער חסידים אין ראַדאָמסק איז באַשטאַנען דערין, וואָס ר׳ מענדל ר׳ ליפּמאַנס איז געווען דער עמוד התורה זייערער און ר׳ יצחק מאיר — דער עמוד החסידות, דער פּוסק אחרון אין אַלע ענינים פון חסידות.

אויך אין די כאַראַקטערן האָבן זיך די צוויי זקנים אונטערגעשידן. ר׳ מענדל איז געווען דער גרויסער עניו און מצניע לכת, קיינ־מאָל קיינעם נישט געזאָגט קיין מוסר און קיינמאָל נישט רעאַגירט אויף קיין עוולה וועלכע מען האָט אים פאַרשאַפט. צו אים האָט געהאַט אַ צוטריט אַפילו אַ קינד, ווייל ער האָט בכלל נישט געוווּסט וואָס עס הייסט זיך בייזערן אויף עמעצן. ר׳ יצחק מאיר דאַקעגן האָט זיך אויסגעצייכנט מיט חסידישער שאַרפקייט און תקיפות. ער האָט זיך בכלל נישט גערעכנט מיט אַנדערע חסידישע פּערזענלעכקייטן אין שטאָט. דאָס האָט טאַקע זייער אָפט געפירט צו קאָנפליקטן, איבערהויפּט פלעגן פאָרקומען רייבונגען צווישן אים און דעם אַמשינאָווער רבין אין ראַדאָמסק, ר׳ אברהמעלע, בעת זיי האָבן זיך צונויפגעטראָפן אויף אַ ברית־מילה. דער אַמשינאָווער איז צוגעגאַנגען צו יעטוועדער זאַך מיט גרויסע הכנות, וועלכע פלעגן דויערן שעהן, דער פּשוטער עולם האָט נישט געהאַט קיין ברירה און געוואַרט מיט דרך ארץ, אַנדערש אָבער ר׳ יצחק מאיר קאָצקער, וועלכער איז געווען אַ זקן און עס וואָלט אים אַליין געפּאַסט צו זיין אַ רבי. דאָס לאַנגע וואַרטן אויף ר׳ אַברהמעלע האָט אים דענערווירט, ער פלעגט נישט אויסהאַלטן און אַרויס מיט תרעומותן און ס׳איז אַפילו דערגאַנגען עטלעכע מאָל צו סכסוכים צווישן זיי.

ר׳ יצחק־מאיר איז נפטר געוואָרן פאַר דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן זיך גערעכנט צווישן די „שיינע יידן" אין ראַדאָמסקער גערער שטיבל ר׳ איטשל שטערנפעלד (דער שטיף־פאָטער פון הערש־דוד נאָמבערג), ר׳ נח שוחט, ר׳ שלמה שטשעראַנסקי, ר׳ פייוול ראָזענצווייג, ר׳ ברוך מרדכי סופר א״אַ.

אויף דעם זון פון ר׳ ברוך מרדכי סופר, יוסף מענדל, איז כדאי זיך דאָ אַ ביסל אָפּשטעלן.

יוסף מענדל איז געווען אַ גרויסער אָרעמאַן, אָבער פון דעם טיפּ פריילעכע קבצנים. ער איז געווען באַשאָנקען מיט באַדייטנדיקע הומאָריסטישע פעאיקייטן. חסידים פלעגן אויף אים זאָגן, אַז ער איז אַ לץ. ביי יעטוועדער חסידישער מסיבה, יום־טוב, אָדער ביי אַנדערע געלעגנהייטן, פלעגט יוסף־מענדל אויפטרעטן מיט אַ פּורים־דרשה, אָנגעפּיקעוועט מיט סאַטירע אויף די קליינע מחלוקה׳לעך, סכסוכים צוליב כבוד, גבאות אָדער אַנדערע קלייניקייטן, ווי דער שטייגער איז געווען אין די שטיבלעך.

די עיקר פייַלן פון זיין סאַטירע האָט ער געשיקט קעגן די חסידישע תקיפים און גבירים, אַריינזאָגנדיק זיי דאָס, וואָס אַלע האָבן געוווּסט, אָבער האָבן נישט מעיז געווען עס אַרויסצוברענגען אויפן קול. יוסף מענדל האָט נאָך קיינעם נישט געפרעגט, ביי אַ געלעגנהייט פלעגט ער אַריינפאָרן יענעם מיט וויצן און רמזים ביז אין דער זיבעטער ריפּ און דער עולם האָט געקייכט פון געלעכטער. דער קרבן — כאָטש עס האָט אים גוט פאַרדראָסן — האָט בלית ברירה אויך מיטגעלאַכט. פאַרשטייט זיך, אַז די דאָזיקע וויצן האָבן אים קיין גוטע פריינד נישט פאַרשאַפט און די צאָל פאַרבאַהאַלטענע שונאים זיינע אין גערער בית המדרש האָט געוואָקסן.

מיט אַמאָל האָט זיך יוסף־מענדלען פאַרגלוסט אַרויסגעבן אַן אייגן וויצנבלאַט. אַמאָל צו פּסח האָט זיך אין ראַדאָמסק באַוויזן אַ הומאָריסטישע צייטונג פון 12 זייטן, גרויסן פאָרמאַט, אונטערן נאָמען „ראַדאָמסקער קרומער שפּיגל". רעדאַקטאָר און אַרויסגעבער: יוסף מענדל זעליגפעלד. די דאָזיקע אויסגאַבע איז געווען מלא וגדוש מיט הומאָר, וויצן, קיבעץ און סאַטירע און אַלץ אָנגעשריבן דורך יוסף־מענדלען אַליין. ער איז אויך געווען דער פאַרשפּרייטער פון דער דאָזיקער צייטונג און באַלד אויפן אָרט איינקאַסירט די פּאָר גראָשן וואָס זי האָט געקאָסט. דער גרעסטער טייל פון הומאָריסטישן און סאַטירישן מאַטעריאַל אין דער דאָזיקער ערשטער צייטונג איז געווען געווידמעט דעם גערער שטיבל און די חסידים וואָס האָבן דאָרט געדאַוונט. יוסף מענדל האָט נישט בלויז קריטיקירט און אָפּגעלאַכט פון

די קליינע מחלוקה׳לעך און סכסוכים וועלכע זענען פֿאָרגעקומען אין גערער שטיבל גופא, נאָר ער האָט אָפּגעשפּעט פון פאַרשידענע יידן צוליב זייערע שוואַכקייטן און פעלערן.

אין גערער שטיבל האָט געדאַוונט אַ געוויסער מ. ק., וועלכער האָט געוווינט אַ קורצע צייט אין ראַדאָמסק. אַמאָל איז ער געווען אַ גרויסער סוחר, אָבער לעצטנס איז אים געגאַנגען שלעכט. ער האָט נישט געהאַט קיין פּרנסה און דערצו נאָך זייטיקע צרות. דער ייד האָט געקענט לערנען און געווען אַן אָנגעזעענער גערער חסיד, צוליב די צרות אָבער האָט ער, ווי מען האָט געשמועסט, אָנגעהויבן נעמען אַן איבעריקן טרינק בראָנפן. קיינער האָט וועגן דעם אין שטאָט נישט געוווּסט און אַוודאי האָט מען אים נישט געזען אין גאַס שיכורן. יוסף־מענדל האָט אָבער אַ גרויסן טייל פון זיין ערשטן „קרומען שפּיגל" געווידמעט דעם דאָזיקן מ.ק., אָפּגעחוזקט פון אים און אים פאָרגעשטעלט ווי ער וואָלט גאַנצע טעג געלעגן שיכור אין רינשטאָק. מען קאָן זיך פאָרשטעלן די חרפּה פון דעם דאָזיקן מ. ק., וועלכער האָט זיך באַמיט צוריקצוקומען צו זיין פריערדיקער מאַטעריעלער מדרגה און דערצו אַ טאַטע פון קינדער, וואָס זענען געשטאַנען אין שידוכים.

יוסף־מענדלס אָנפאַל אויף דעם יידן האָט אַרויסגערופן אַ שטורעם אין גערער שטיבל. ערב פּסח, ווען דער עולם איז געקומען צום דאַווענען, האָט געקאָכט ווי אין אַ קעסל. דאָס איינציקע געווער וואָס חסידים פלעגן אָנווענדן אין אַזעלכע פאַלן איז געווען אַרויסוואַרפן פון שטיבל. אויך אין דעם פאַל האָט מען מעכב געווען דאָס דאַווענען ביז יוסף־מענדל וועט נישט פאַרלאָזן דאָס שטיבל. אַממייינסטן געטומלט האָבן די אַלע וועלכע האָבן געטראָגן אַ בייז האַרץ אויף דעם הומאָריסט צוליב זיינע בדחנישע אַרויסטריטן קעגן זיי אויף די חסידישע מסיבות. צווישן די גרעסטע שרייערס איז געווען זיינוול גאָלדבערג און ר׳ יצחק סיליווער. עס האָבן זיך אָבער געפונען אויך אַזעלכע וועלכע האָבן אים פאַרטיידיקט בלויז צוליב דעם, ווייל זיי האָבן געוווּסט, אַז יוסף־מענדל האָט אַרויסגעגעבן די צייטונג פּשוט כדי ער זאָל האָבן אויף צוגרייטן פּסח. איינער פון זיינע פאַרטיידיקער איז געווען ר׳ אברהם יצחק שו״ב, וועלכער האָט געקענט די אמתע לאַגע פון יוסף מענדלען און זיין מוטער, די אלמנה נאָך ר׳ ברוך מרדכי סופר. אויך ר׳ משה בנימין לעהמאַן האָט געזאָגט אַ גוט וואָרט לטובת יוסף מענדל. ווייל נישט איין מאָל איז אים אויסגעקומען צו ראַטעווען די דאָזיקע פאַמיליע פּשוט פון נויט.

געענדיקט האָט עס זיך דערמיט, אַז מען האָט באַשלאָסן באַלד נאָך יום־טוב צונויפרופן עטלעכע יידן אויף אַ דין־תורה און אַרויסטראָגן אַ פּסק־דין אין דעם דאָזיקן ענין. דערווייל דאַרף יוסף מענדל מפייס זיין די יידן וועלכע ער האָט באַליידיקט. אינעם בית־דין איז אַריין אויך זיינוול גאָלדבערג און ר׳ יצחק סיליווער. ווער מען האָט וועגן דעם איבערגעגעבן דעם „רעדאַקטאָר" איז ער אַרויף אויפן באַלעמער, געגעבן אַ שטאַרקן קלאַפּ און אויסגערופן, אַז ער קאָן נישט מסכים זיין אויף די צוויי באַשלוסן. קודם כל קען ער נישט מפייס זיין און בעטן מחילה ביי די יידן וועלכע ער האָט אָנגעגריפן, ווייל לויט דעם דין וואָלט ער געדאַרפט אויסטון די שיך און זיינע שקאַרפעטקעס זענען צעריסן, שעמט ער זיך, און נישט נוהג זיין זיך ווי עס געהערט, וויל ער נישט. בנוגע דער דין־תורה ווייטער, זאָגט ער פאָרויס, אַז ער וועט זיך נישט אונטערוואַרפן דעם פּסק־דין, ווייל ער האַלט נישט פון אַזאַ מין תורה וואָס קומט אַרויס פון שוסטערס און שוויגערס (מילכיקערס) — אַ רמז אויף איניקע דיינים.

די דאָזיקע דערקלערונג האָט ביי אַ טייל אַרויסגערופן געלעכטער און ביי אַ אַנדערע נאָך פאַרשטאַרקט דעם כעס און יוסף מענדל האָט פאַרלאָזט דאָס גערער שטיבל. ווייטער איז מיט אים געשען, דאָס וואָס עס איז געשען מיט אַלע חסידישע יינגעלייט וועלכע מען האָט פאַר עובר זיין אויף אַ קוצו של יוד אַרויסגעוואָרפן פון שטיבל. כל זמן זיי האָבן נאָך געדאַוונט אין שטיבל, אויב זיי זענען אַפילו געכאַפּט געוואָרן אויף דער מעשה, האָבן זיי דאָך געהאַט געוויסע אָפּהאַלטן און זיך גערעכנט מיט זייער סביבה. מיטן מאָמענט אָבער ווען מען האָט זיי עפנטלעך אויסגעשלאָסן פון דעם חסידישן ציבור איז הותרה הרצועה, האָבן זיי זיך וואָס אַמאָל מער דערווייטערט פון יידישקייט. יוסף מענדל האָט זיך אָפּגעשוירן די באָרד און די פּאות, אַראָפּגעוואָרפן די לאַנגע מלבושים, גענומען זיך קליידן קורץ און דערווייטערט זיך פון דער חסידישער סביבה. דעם „ראַדאָמסקער קרומען שפּיגל" האָט ער ווייטער אַרויסגעגעבן אָבער איצט האָט ער שוין נישט געשעפּט זיין מאַטעריאַל פון גערער שטיבל, נאָר אויסגעברייטערט זיין טעמאַטיק אויף אַלגעמיין שטאָטישע ענינים און פערזאָנען. די ערשטע צייטן איז דער דאָזיקער זשורנאַל אַרויסגעגאַנגען יעטוועדע וואָך, אָבער מיט דער צייט איז ער אַרויס נאָר אויף יעדן יום־טוב און מיט דער צייט אינגאַנצן פאַרשוווּנדן.

שלמה ר׳ ליפּמאַנס

ר׳ ליפּמאַנס צווייטער זון, ר׳ שלמה, איז אויך געווען פון די חשובע חסידים אין גערער שטיבל. ער איז געווען דער איידעם פון לאַסקער רב, דעם מחבר פון „חדות יעקב" און אַן איייניקל, פון ווייבס צד, פון „חות דעת". ר׳ שלמה האָט געהאַט אין ראַדאָמסק אַ גרויס וויין־געשעפט אויף דער פּשעדבאָרסקע גאַס אין זיין אייגן הויז. להיפּך צו זיין עלטערן ברודער ר׳ מענדל, איז ער דווקא געווען אַ גוטער סוחר און גלייכצייטיק אַ שאַרפער חסיד. ער האָט געהאַט דריי זין און דריי טעכטער. זיין עלטסטער איידעם איז הרב שבתאי באָרנשטיין, וועלכער וווינט אין ירושלים. ר׳ שלמה׳ס קינדער האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט שאַרפע מוחות און אַ נטיה צו מנהיגות, אַ ירושה פון דור דורות און גאונים סיי פון פאָטערס און סיי פון דער מוטערס צד.

דער יינגסטער זון, יחזקאל, האָט אַלס יונגער בחור אָרגאַניזירט די חברה בחורים אין ראַדאָמסקער גערער שטיבל, די דאָזיקע חברה האָט מיט דער צייט אַדורכגעפירט אַ גאַנצע איבערקערעניש, געענדערט דעם אָנגענומענעם לעבנס־שטייגער און דיקטירט די עלטערע חסידים ווי אַזוי זיך צו פירן. יחזקאל איז געווען דער מנהיג און ראש החברה פון די דאָזיקע בחורים. זיין עלטערער ברודער אברהם־מאיר איז געווען אַ יוצא־דופן אין אַלע הינזיכטן און נישט פאַרשאַפט קיין כבוד דער משפּחה.

ר׳ משה־מענדל ראָזענבלאַט

ר׳ משה מענדל איז געווען אַן איידעם פון אַלטן ראַדאָמסקער רב, ר׳ צבי מאיר. ער איז געווען דער לאַנגיעריקער גבאי פון גערער שטיבל און בעל־תפילה. נאָך אין די עלטערע יאָרן זיינע פלעגט ער דאַווענען כל נדרי, מוסף און נעילה אין יום־כיפור. געווען צייטן ווען ער האָט איינגעשטודירט אַ כאָר יונגע בחורים פון גערער שטיבל. ר׳ משה־מענדל האָט זיך גערעכנט צווישן די בעסטע בעלי־תפילה אין שטאָט. די שטאָטישע בעלי־בתים האָבן זיך נישט איין מאָל געווענדעט צו אים מיט אַ בקשה ער זאָל דאַווענען ימים נוראים אין דער גרויסער שול. גלייכצייטיק איז ער געווען בעל־קורא אין גערער שטיבל און איינער פון די שענסטע גערער חסידים. ר׳ משה מענדל איז געשטאָרבן מוצאי יום־כיפור אין שטיבל נאָכדעם ווי ער האָט אַ גאַנצן טאָג געדאַוונט פאַרן עמוד.

אין ראַדאָמסקער גערער שטיבל איז שבת געדאַוונט געוואָרן אין צוויי מנינים. דער ערשטער מנין האָט געדאַוונט שחרית האַלב אַכט אינדערפרי לויטן גערער נוסח, וועלכער האָט זיך געהאַלטן שטרענג ביים שולחן ערוך נישט עובר צו זיין אויף זמן תפילה. נאָך שחרית האָט זיך דער עולם אַוועקגעזעצט לערנען אין צווייטן חדר. ניין אַזייגער האָט אָנגעהויבן דאַווענען אַ צווייטער מנין, וועלכער האָט

געדאַוונט און שפּעטער געלייענט אָן הפסקה. מוסף האָט דאָס גאַנצע שטיבל געדאַוונט צוזאַמען.

מיטן ערשטן מנין האָבן געדאַוונט די שאַרפע חסידים, די אַזוי גערופענע „יינגעלייט". דער צווייטער מנין איז באַשטאַנען פון די עלטערע חסידים, די אַזוי גערופענע „שווערע חסידים", וועלכע זענען נאָכנישט געווען גרייט צוליב זייערע הכנות, אַזוי פרי צו דאַווענען. סיי אינעם ערשטן און סיי אינעם צווייטן מנין האָבן געדאַוונט אָנגעזעענע חסידים מיט וועלכע מען האָט זיך שטאַרק גערעכנט. אויב מיטן „האַלב אַכטער מנין" האָבן געדאַוונט אַזעלכע חסידים ווי ר' נחום אייבעשיץ, יעקב־אשר ראָזענמאַן, יצחקל סילווער, יצחק גליקסמאַן, וואָלף פרענק, יעקב גודזעלער א'אַ' האָבן דערפאַר מיטן צווייטן מנין געדאַוונט אַזעלכע חסידים ווי ר' יוסף אליעזר מו"ץ, משה מענדל ראָזענבלאַט, אברהם יצחק שו"ב, איטשעלע וואָלהענדלער, ר' הענך ווייס א.אַ.

ר' נחום אייבעשיץ

ר' יצחק־מאיר'ס זון, ר' נחום אייבעשיץ, איז געווען דער היפוך פון זיין פאָטער. ר' נחום איז געווען מעורה בין הבריות און זיך שטאַרק געמישט אין כלל זאכן. ער איז געווען דער אַדרעס פון דער אגודת־ישראל אין ראַדאָמסק, דער גייסטיקער מנהיג פון בית־יעקב און בנות אגודת ישראל. זיין שווער איז געווען יוסף בעסער. נאָך דער קעסט האָט זיך ר' נחום געעפנט אַ הורט־קראָם פון גאַלאַנטעריע אין זיין שווערס הויז. ר' נחום האָט זיך אָבער נישט געטויגט פאַר מסחר, גיכער האָט אים געפּאַסט צו זיין אַ ראש ישיבה, אָדער סתם אַ גייסטיקער מנהיג. אויסער זיין חכמה און לומדות האָט ער זיך אויסגעצייכנט מיט אַ סך איידלקייט מיט וועלכער ער האָט געוווּנען די הערצער אויך פון די גרעסטע קעגנער. דאָס גאַלאַנטעריע־געשעפט האָט נישט מצליח געווען און ר' נחום איז געבליבן אָן פרנסה. דעמאָלט איז אין גערער שטיבל ווי אויך אין די אגודה קרייזן געבוירן געוואָרן דער געדאַנק אים פאָרצושלאָגן אַלס קאַנדידאַט אויף מורה־הוראה אין וועלכן ראַדאָמסק האָט זיך צו יענער צייט געניייטיקט. דער באַשלוס איז אַדורכגעפירט געוואָרן דורך דעם קהילה־ראַט און האָט נאָר געדאַרפט באַשטעטיקט ווערן דורך דער מאַכט. דער ראַדאָמסקער רב אָבער, וועלכער האָט געהאַט זיינע חשבונות מיט דער קהילה און בפרט מיט דער ראַדאָמסקער אגודה־פראַקציע, האָט זיך דעם אַנטקעגנגעשטעלט און די נאָמינאַציע איז נישט צושטאַנד געקומען. ר' נחום איז שפּעטער געוואָרן דער איינציקער מוהל אין שטאָט. מיט דער צייט איז אויך געקומען צו אַן אויסגלייך צווישן דער אגודה און דעם רב, אַ דאַנק די חסידים וועלכע זענען געווען פאַראינטערעסירט אַדורכצופירן זייערס אַ קאַנדידאַט אויף שוחט און אַזוי אַרום איז אויך ר' נחום באַשטעטיקט געוואָרן דורך דער מאַכט אַלס מורה הוראה.

ר' יעקב אשר ראָזענמאַן

ר' יעקב־אשר האָט געשטאַמט פון סטאַבניץ (קעלצער געגנט) און קיין ראַדאָמסק איז ער געקומען אַלס איידעם פון ר' מענדל ר' ליפּמאַנס. ר' יעקב אשר איז געווען דער שאַרפסטער צווישן די „יינגעלייט" אין ראַדאָמסקער גערער שטיבל, זייענדיק שוין אַליין אַ שווער, האָט ער זיך נאָך געפירט ווי אַ יינגערמאַן אויף קעסט. קיין גער איז ער געפאָרן נישט בלויז אויף אַ שבת אָדער יום־טוב ווי אַנדערע חסידים, נאָר ער פלעגט זיצן ביים רבין צוגלייך מיט די יושבים וואָכנלאַנג אָדער אַפילו חדשים, איבערלאָזנדיק אין דער היים דאָס ווייב מיט אַ שטוב קינדער, איז ער אַוועק קיין גער אויף שבת צו די ערשטע סליחות און אַהיים געקומען ערשט נאָך שבת בראשית אויסהאַלטן דאָס ווייב מיט די קינדער פלעגט דער שווער אָדער ריכטיקער די שוויגער ביילע. בעת ר' יעקב־אשר פלעגט זיין אין ראַדאָמסק צווישן איין נסיעה צום רבין און דער צווייטער, האָט מען אים געזען אַ גאַנצן טאָג אין גערער שטיבל וווּ ער איז געזעסן און געלערנט (און לערנען האָט ער גראָד געקענט גוט), אָדער אַן אַרומדרייענדיקן זיך אַרויף און אַראָפּ מיט אַ ציגאַרעטל אין האַנט פאַרטון אין זיינע מחשבות.

ר' יעקב־אשר האָט געהערט צו דעם טיפּ חסידים, וועלכע מען האָט געקענט טרעפן אין דער קאָצקער תקופה, וועלכע זענען שוין אָבער אין דער לעצטער תקופה אין ראַדאָמסק פאַרשוווּנדן. אין דער יוגנט האָט ער נאָך באַוויזן צו זיין ביים שפת אמת און דעריבער האָט ער נישט געזאָגט בעת ער האָט דערמאָנט דעם שפת אמת „דער שפת אמת זכרונו לברכה", נאָר: „דער רבי ז"ל האָט געזאָגט", ווי עס פלעגן זאָגן די אַלטע חסידים וועמענס ערשטער רבי ס'איז געווען דער שפת אמת. ווען אין גערער שטיבל האָבן גענומען הערשן די בחורים, די „יושבים", איז יעקב־אשר געווען זייער שטאַרקער אָנלען און אונטערשטיצער און נישט איין מאָל האָט מען אים געזען בראש פון זייערס אַ סעודה'לע אָדער איינגעפלאָכטן מיט זיי צוזאַמען אין אַ פייערדיקן ריקוד. ר' יעקב־אשר איז געשטאָרבן האַרט פאַרן מלחמה־אויסברוך.

ר' יצחק גליקסמאַן

עס וואָלט געווען אַן עוולה צו שרייבן וועגן גערער שטיבל אין ראַדאָמסק און נישט דערמאָנען ר' יצחק גליקסמאַן. אויסער ראַדאָמסק האָט מען אים גערופן יצחק ראַדאָמסקער און אין שטאָט גופא ר' יצחק דער „היגער".

ר' יצחק איז געווען אַ געבוירענער אין ראַדאָמסק און דער רוח־החיים פון די גערער. אַ רירעוודיקער, אַ פלינקער און נישט קיין פוילער, פלעגט ער זיין שטענדיק דער אָרגאַניזאַטאָר פון אַלע אונטערנעמונגען אין גערער שטיבל און איבערהויפּט פון אַ סעודת־מצוה, אַ יאָרצייט אָדער ראש־חודש. ער איז געווען דער געלט־נעמער און צוגרייטער און מחלק. אָן יצחקן האָט זיך גאָרנישט אָנגעהויבן, ער איז שטענדיק געווען בראש אויך דאַן ווען מען האָט געדאַרפט העלפן אַ יידן, צוזאַמענעמען פאַר אַ נצרך אָדער קלויבן געלט פאַר אַ וויכטיקן צוועק. מען האָט געוווּסט אַז ווי באַלד ר' יצחק וועט זיך נעמען צו אַן ענין, וועט ער מצליח זיין. געווען אַ געוויסע צייט, ווען ר' יצחקס שטערן ביי די גערער איז געפאַלן, דאָס איז געווען אין דער תקופה ווען עס האָט אָנגעהאַלטן דער שטילער ברוגז צווישן די גערער מיט דעם רב צוליב ר' נחום אייבעשיץ און דעם שוחט פון די גערער, וועלכע דער רב האָט נישט געוואָלט באַשטעטיקן. ר' יצחק איז געווען דעם רב'ס אַ ידיד נפש, ער איז געווען דער וואָס האָט אַדורכגעפירט דעם שידוך פון ראַדאָמסקער רב'ס זון, יקותיאל נתן־נטע מיט ר' מענדל לאַנדא'ס טאָכטער, אויך האָט ער פאַרשאַפט דאָס כסא־רבנות אין בריסק דקוי' דעם רב'ס זון. ער איז דעריבער געווען דעם רב'ס אַ מענטש און ער האָט עס נישט פאַרהוילן. ביי יעטוועדער געלעגנהייט האָט ער פאַרטיידיקט דעם רב און די גערער חסידים האָבן זיך דעריבער גענומען באַציען צו אים מיט חשד. מען האָט זיך געהיטן פאַר אים מיט אַ וואָרט אויפן רב און מען האָט אויך אויפגעהערט אים משתף צו זיין אין די ענינים. ר' יצחק האָט זיך אָבער דערפון גאָרנישט געמאַכט, פאַרקערט, אַזוי ווי ער איז פון דער נאַטור נישט געווען קיין רודף כבוד איז ער אַפילו צופרידן געווען דערפון וואָס מען לאָזט אים צורו מיט כלל ענינים. ער האָט נאָך אַ טאָג האַנדלען אָפּגעגעבן זיך מיט לערנען. אין יעטוועדן אויפדערנאַכט בין מנחה למעריב פלעגט מען אים זען זיצן צוזאַמען מיט ר' מענדל ר' ליפּמאַנס און משה מענדל ראָזענבלאַט און לערנען דעם דף היומי.

מיט דער „אגודה" פּאָליטיק פון גערער שטיבל אין דער קהילה האָבן אָנגעפירט: זיינוול גאָלדבערג און אברהם גראָסמאַן. די ראַדאָמסקער אגודה האָט געהאַט מער ווי צוויי פאָרשטייער אין דער

קהילה אָבער דער רוח־החיים פון דער פּאַרטיי אין שטאָט זענען געווען די אויבנדערמאָנטע צוויי עסקנים.

זיינוול גאָלדבערג האָט געשטאַמט פון קינצק (קאָנסקע), אַ זון פון פּשוטע עלטערן (דער פאָטער איז געווען אַ שוסטער), איז ער נאָך אַלס קינד באַקאַנט געווען ווי אַן עילוי און שפּעטער געווען דער בעסטער תלמיד פונעם קינצקער רב, ר׳ יהושע׳לה דעם מחבר פון „יואב יהושע״. ר׳ זיינוול איז געווען אַ למדן מיט אַ שאַרפן מוח און אויסערגעוויינלעכן זכרון. עס איז נישט געווען קיין מאמר חז״ל, אַז ר׳ זיינוול זאָל נישט וויסן ווו און אויף וועלכן אָרט ער געפינט זיך. נישט געווען קיין שווערע סוגיא אין ש״ס, אַז זיינוול זאָל נישט וויסן ווי זי געהעריק אויסצוטייטשן. ר׳ זיינוול גאָלדבערג איז בטבע געווען אַ היציקער און זיינע דעות פלעגט ער פאַרטיידיקן מיט אַזאַ אייפער און ברען, אַז נישט איין מאָל איז ער אָנגעפאַלן אויף זיין קעגנער מיט האַרבע ווערטער. אַזוי איז אויך געווען ביי זיין אַרבעט אין דער קהילה. ער האָט זיך אַרומגעריסן מיט אַלע קעגנערישע פּאַרטייען, אַריינגעזאָגט דעם אמת „אין די אויגן״, און איינגעקויפט זיך מאַסן קעגנער צוליב וואָס עס האָט געליטן זיין סאָדע־וואַסער פאַבריקל אין שטאָט. ער האָט טאַקע קיינמאָל נישט געהאַט קיין פּרנסה בריווח. אין דער לעצטער צייט האָט ער געלערנט דעם דף־היומי מיט דעם עולם אין גערער שטיבל.

אַן אַנדער טיפּ עסקן איז געווען ר׳ אברהם גראָסמאַן. ער האָט געשטאַמט פון יענדזשעיאָוו און געקומען קיין ראַדאָמסק איז ער אַלס אייזיקל קליינערמאַנס איידעם. אויך ער האָט געקענט לערנען, כאָטש ווייט נישט אַזוי ווי ר׳ זיינוול גאָלדבערג, און גערעכנט זיך צווישן די שיינע יינגעלייט נאָך דאַן ווען ער האָט געגעסן קעסט ביים שווער. שפּעטער האָט ער געפירט גרויסע געשעפטן, געווען אַ שותף צו אַ גרויסער גלאָז־הוטע און צום סוף געהאַט אַ שיין געשעפט פון פאַיאַנס אין מאַרק. ער איז נישט געווען קיין גביר, אָבער אַ בעל־פּרנסה און געפירט אַ ברייט הויז.

ר׳ אברהם האָט נישט געקלאַפּט אין טיש אַריין בעת די קהילה־זיצונגען. אַ ייד אַ פּיקח מיט אַ שנעלער אָריענטאַציע, האָט ער גלייך דערשפּירט דעם קעגנערס שוואַכע זייט. מיט גלאַטע רייד, אַמאָל אויך מיט אַ חניפהלע פּשוט און אַמאָל מיט אַ חריפותדיקן פּאָרטל, פלעגט ער פאַרנאַרן די קעגנער און ווען יענע האָבן זיך געכאַפּט אויף זיינע אמתע כוונות איז שוין על פי רוב געווען צו שפּעט. אַ געוויסע צייט איז ר׳ אברהם גראָסמאַן געווען דער ראש הקהל און בעת זיין קאַדענץ האָט ער זיך דערוואָרבן די סימפּאַטיע פון דער יידישער באַפעלקערונג אין שטאָט. אַ דאַנק זיין העפלעכער און קול־טורעלער באַציאונג צו מענטשן; ער האָט אויך גערן געטון אַ טובה אַ יידן. די אַלע מעלות האָבן אים מיטגעהאָלפן ווען ער איז אַרויס מיט אַ פּריוואַטער ליסטע צום ראַדאָמסקער שטאָטראַט. ער האָט אָנגעצויגן די נייטיקע צאָל שטימען און באַקומען דעם מאַנדאַט.

די ראַדאָמסקער אגודה האָט געהאַט נאָך אַ ראַטמאַן פון צווישן מתפללים אין גערער שטיבל. דאָס איז געווען יצחק שפּירא, וועלכער האָט געהאַט אַ לאַגער פון אַלט־אייזנוואַרג.

ראַדאָמסקער־גערער שטיבל

אַ באַזונדער קאַפּיטל אין ראַדאָמסקער גערער שטיבל זענען געווען די בחורים אַזוי גערופענע „יושבים״. דאָס איז געווען אַ נייער טיפּ פון אַ בחור אַ חסיד, וואָס מען האָט ביז דאַן נישט געזען.

אין אַלגעמיין איז געווען אָנגענומען, אַז „אַ בחור מאַכט קידוש איבער שפּענער״, פראַווען חסידות האָט ער רעכט געהאַט ערשט נאָך דער חתונה ווען ער איז געזעסן ביים שווער אויף קעסט. אַזוי איז געווען ביים שפת אמת און אויך אין די ערשטע צייטן פון שפּעטערדיקן גערער רבין האָט אַ בחור זיך נישט דערוואַגט אַריינצובאַקומען אין דער ערשטער שורה פון די שטייערס אַרום דעם רבינס טיש. מען וואָלט אים גלייך דאָרט נישט צוגעלאָזט. אין גער איז באַקאַנט געווען אַן אַלטער חסיד מיטן נאָמען ר׳ בונים לוקאָווער. דעם דאָזיקן חסיד האָט מען אויך גערופן ר׳ בונים „בחור״, ווייל אין דער יוגנט איז ער געווען דער איינציקער בחור, וועלכער האָט גענאָסן פון דער פּריווילעגיע זיך אַריינצושטופּן אין דער ערשטער ריי פון די וועלכע זענען געשטאַנען ביים פראַווען דעם טיש. דאַקעגן אין די לעצטע צייטן האָבן די ערשטע פידל ביי די טישן אין גער געשפּילט דווקא די בחורים. די זעלביקע ענדערונג האָט מען אויך שפּעטער באַמערקט אין די אַנדערע חסידישע הויפן, אָבער אָנגעהויבן האָט עס זיך ביי די גערער.

די כוונה פון דער דאָזיקער ענדערונג איז געווען צו פאַרשטאַרקן דאָס אמתע חסידות וועלכע האָט שטאַרק געליטן ביי דער ערשטער וועלט־מלחמה און אין די ערשטע יאָרן נאָך איר. די „אגודת ישראל״ איז געשאַפן געוואָרן בכדי צו פאַרשטאַרקן דאָס יידישקייט. דער גערער רבי וואָס איז געווען איינער פון אירע גרינדער און אָנפירער האָט אָבער איינגעזען, אַז די אגודיסטישע באַוועגונג אַליין איז נאָכנישט גענוג כדי צו פאַרשטאַרקן דאָס חסידות גופא. פאַרקערט, אין פיל פאַלן פירט די דאָזיקע באַוועגונג צו געוויסע פאָרמען פון וועלטלעכקייט. דאָס „גלעקל״, דער וועלטלעכער אופן פון היינט־צייטיקע מאָדערנע אָרגאַניזאַציאָנעלע פאָרמען זענען פרעמד געווען דעם גייסט פון דעם עכט פאַרצייטישן חסיד. פון דער דאָזיקער יוגנט, וואָס האָט זיך אָנגעשלאָסן אין דער אגודיסטישער באַוועגונג זענען געווען גאַנץ שוואַכע האָפענונגען אַז עס זאָל אַרויס אַ טיפּ פון יענע חסידים. דעריבער האָט דער גערער רבי גענומען פאַרשטאַרקן קודם כל דעם אייגענעם לאַגער און דאָס ערשטע זיך גענומען צו דער יוגנט. לויטן כלל „אם אין גדיים אין תישים״ זענען אין גער געשאַפן געוואָרן גרופּעס בחורים „יושבים״. זיי זענען אויסגעהאַלטן געוואָרן דורכן גערער כוללות, געזעסן גאַנץ יאָר אין גער, געלערנט און עוסק געווען אין חסידות. דאָס האָט געדאַרפט זיין דער אַוואַנגאַרד און דער קערן, כדי אָפּהיטן און אויפלעבן דאָס מקורותדיקע גערער חסידות, וואָס האָט געצויגן זיין יניקה פון קאָצק. רעקרוטירט האָבן זיך די יושבים פון בחורים, וואָס האָבן געשטאַמט פון גאַנץ פּוילן ווו נאָר דאָס גערער חסידות האָט דערגרייכט. קומענדיק אַהיים נאָר איין מאָל אין יאָר, בעת דער רבי איז געפאָרן זיך היילן אין די בעדער, האָבן די דאָזיקע יושבים באַמיט זיך צוצוציען זייערע חברים, גערער בחורים, צו זייער דרך. אַזוי אַרום האָט זיך מיט אַמאָל אין אַלע גערער שטיבלעך פון אַלע עקן פּוילן פונאַנדערגעטראָגן אַ רוף: „צוריק צום מקור״. דאָרט ווו עס האָט זיך נאָר באַוויזן אַ יושב האָבן זיך גלייך געשאַפן גרופּעס בחורים, וועלכע האָבן זיך אונטערגעשיידט מיט זייער לבוש און התנהגות פון אַלע חסידישע בחורים. עס איז געווען ווייניק דאָס וואָס ביז דאַן האָבן בחורים געטראָגן פּאות הינטער די אויערן און אַ שוואַרץ חסידיש שניפּסל צום ווייסן העמד. פּאות האָט מען געדאַרפט טראָגן אַראָפּהענגנדיקע און אַ קראַוואַטל, אַפילו אַ חסידיש איז געווען פאַרבאָטן. די דאָזיקע בחורים האָבן געטראָגן זיידענע היטלעך מיט אַ קאַפּל פון הינטן, די הויזן אַריינגעלאָזט אין די זאָקן און אַ גרויסן טלית קטן לויטן דין אויף וועלכן מען האָט געקענט מאַכן אַ ברכה יעדן טאָג.

דאָס פּריוואַטע לעבן איז געווען כמעט אַ בשותפות׳דיקעס. מען האָט אויסגענוצט יעטוועדע געלעגנהייט צו עסן בחברותא סיי אינדערוואָכן און סיי שבת. בכלל האָט מען זיך באַמיט וואָס מער צו זיין צוזאַמען און וואָס ווייניקער אין דער היים, בכדי די השפּעה פון אַ נישט געווינטשענער היים זאָל זיין וואָס שוואַכער. אין די ערשטע צייטן איז דאָס התנהגות פון די דאָזיקע בחורים געווען דערווידער אפילו דעם עלטערן דור פון די גערער חסידים, פּשוט דערפאַר, וואָס די דאָזיקע חברה אין יעטוועדן שטעטל איז געווען אַ וועלט פאַר זיך און בכלל זיך נישט גערעכנט מיט קיינעם, אפילו נישט מיט די

אַלטע חסידים. אויך די טאַטעס פון די דאָזיקע בחורים, אַפילו חסידים, זענען נישט געווען שטאַרק צופרידן מיט דער אויפפירונג און לבוש פון זייערע קינדער. קודם כל האָבן די יושבים איינגעפירט נייע מנהגים ביי זיך אין שטוב, נישט געגעסן מיט קיין אשה ביי איין טיש, האָט זי געמעגט זיין די אייגענע שוועסטער אָדער מוטער, שטאַרק מקפיד געווען אַז דער אַרבל אָדער קלייד אפילו פון די קליינע קינדער אין שטוב זאָלן נישט זיין צו קורץ און בכלל מדקדק געווען פיל מער ווי דער אייגענער פאָטער אַז אַלץ אין שטוב זאָל זיך פירן לויטן נוסח פון זייער חסידות. אַחוץ דעם האָבן זיך די טאַטעס פון די דאָזיקע בחורים שטאַרק געדאגהט ווו וועט מען נעמען כלות פאַר די דאָזיקע באַבערדלטע און באַפאותדיקע בחורים, וואָס זייער לבוש און אויסזען איז אין יענע צייטן געווען אַ נייעס אפילו אין די חסידישע קרייזן. דער דאָזיקער פחד פון די עלטערן איז אָבער געווען אַן אומזיסטער, ווייל גער האָט אַלץ פאָרויסגעזען און געשאַפן די רפואה פאַר דער מכה. מיטן אָרגאַניזירן די בית־יעקב־שולן און שפעטער די בנות אגודת ישראל, איז גלייכצייטיק אויך פאַרענטפערט געוואָרן די דאָזיקע פראַגע. די עלטערע חסידים האָבן שלום געמאַכט מיט דער נייער מאָדע פון בחורים חסידים, ווייל גער האָט לעצטנס טאַקע שטאַרק מקרב געווען דווקא די בחורים.

דער גרינדער און ערשטער ראש החברה פון דער דאָזיקער באַוועגונג אין ראַדאָמסק איז געווען יחזקאל ליטמאַנאָוויטש, ר׳ שלמה ר׳ ליפמאנס אַ זון. אין גער גופא איז יחזקאל געווען פאַררעכנט צווישן די ערשטע און חשובסטע יושבים, קומענדיק אַמאָל אַ היים קיין ראַדאָמסק, האָט ער צוזאַמענגערופן אַלע בחורים, לערנערס פון גערער שטיבל, און געשאַפן אַ חברה. פאַרשטענדלעך, אַז דאָס ערשטע האָבן אַלע געדאַרפט טראָגן אַראָפהענגענדיקע פיאות, נישט הינטער די אויערן און נישט קיין לאַנגע הויזן נאָר אַריינגעלאָזטע אין די זאָקן. אַחוץ דעם האָבן אַלע געדאַרפט אָנטון זיידענע היטלעך. אויף יום־טוב איז די גאַנצע חברה אַוועקגעפאָרן קיין גער און דאָרט איז פאַרשטאַרקט געוואָרן דער נייער דרך. ווען מען איז שוין געווען פאַרטיק מיט די אייגענע, האָט מען זיך באַמיט אויף צוציען פרעמדע בחורים און אַפילו סתם יידישע יינגלעך פון גאַס. דער ערשטער אַזעלכער וואָס איז אַרונטערגעפאַלן אונטער דער השפעה פון די יושבים און געבליבן ביי זיי איז געווען הערשל, זלמן זילבערשאַץ׳ס זון, אַן אייגנטימער פון אַ שפייז־געוועלבל אויף דער שוו. ראזאליא גאַס. דאָס דאָזיקע בחורל, וואָס איז אויסגעוואָקסן אין אַ ריין קריסטלעכער סביבה האָט מיט זיין פלאַקסענעם קעפל אַליין אויסגעזען ווי אַ שייגעצל, איז אַמאָל פאַרבייגעגאַנגען יאָסל נייקראַנס הויף, דאָרט האָט ער געזען ווי יינגלעך אין זיין עלטער דרייען זיך אַרום מיט אַזעלכע לאַנגע פאות און גאַרטלען, מאַנכע אויך מיט שפראָצנדיקע בערדלעך און מאַכן מאָדנע הוויות. הערשל זילבערשאַץ האָט זיך דערנענטערט צו זיי מיט פאַרחידושטע אויגן בכדי זיי אָנצוקוקן פון דער נאָענט. די בחורים האָבן אים אָנגענומען פאַר אַ שייגעץ און געפרעגט אויף פויליש וואָס ער וויל, הערשל האָט זיך פונאנדערגעלאַכט און געענטפערט זיי אויף יידיש. די בחורים האָבן אים נישט אָפגעשטויסן, נאָר פאַרקערט, גערעדט מיט אים זייער העפלעך. ווען הערשל איז פאַרבייגעגאַנגען דאָרט דאָס צווייטע מאָל, האָט מען אים שוין פריינטלעך באַגעגנט. נאָך אַ לענגערן שמועס, האָבן זיי אים געפרעגט צי ער וואָלט נישט געוואָלט מען זאָל מיט אים לערנען. ווען הערשל האָט דאָס דערציילט אין שטוב, אַז מען וויל מיט אים לערנען אומזיסט, האָט זיך זיין פאָטער וועלכער איז געווען אַ רעליגיעזער ייד און נישט געקאָנט זיך דערלויבן צו האַלטן אַ מלמד צו זיין זון, שטאַרק דערפרייט און עס האָט לאַנג נישט געדויערט און הערשל זילבערשאַץ איז געוואָרן איינער פון די יושבים.

אַ צווייטער פאַל איז געשען מיט מענדל וואַקסמאַן, דעם זון פון לאַנגיעריקן קאַסירער פון דער ראַדאָמסקער יידישער באַנק, מיכאל וואַקסמאַן. דאָ האָבן זיי אָבער שוין געהאַט אַ שווערער שטיקל אַרבעט.

מיכאל וואַקסמאַן, אַ ייד אַ משכיל אַ פאָרגעשריטענער אַביסל און אַ מיטגליד פון „מזרחי", איז געווען פאַראינטערעסירט צו געבן זיין זון אַ נאַציאָנאַל־רעליגיעזע דערציונג, ער האָט אָבער בשום אופן נישט געוואָלט מסכים זיין, אַז זיין קינד זאָל טראָגן אַ זיידן היטל, אַראָפהענגענדיקע לאַנגע פאות, „קריכן אויף די ווענט" און פראַווען גערער חסידות לויטן נוסח פון די „יושבים". צום אָנהויב האָט דער פאָטער געפרוווט ווירקן אויף זיין זון מיט גוטן און אָפווענדן אים פון דעם נייעם וועג, אָבער ווען דאָס האָט נישט געהאָלפן, האָט ער זיך גענומען בכוח נישט דערלאָזן אַז מענדל זאָל זיך טרעפן מיט זיינע נייע חברים. אָבער אויך דאָס האָט נישט געהאַט קיין פעולה. מענדלען האָט געצויגן צו די „יושבים". צום סוף האָט דער פאָטער פשוט פאַרשפאַרט זיין זון אין שטוב בכדי ער זאָל נישט קענען גיין אין גערער שטיבל. די יושבים זענען אָבער אייך נישט געשלאָפן. אַ געוויסן טאָג האָט מען מענדלען אַדורכגעגנבעט פון שטוב און אַוועקגעשיקט קיין גער. בלית ברירה האָט דער פאָטער געמוזט אויפגעבן דעם קאַמף.

מיט יאָרן שפעטער איז מענדל געצוווּנגען געווען פאַרלאָזן די „יושבים" צוליב דער שווערער מאַטעריעלער לאַגע אין וועלכער זיינע עלטערן האָבן זיך געפונען נאָכדעם ווי דער פאָטער האָט פאַרלאָזן זיין פאָסטן אין באַנק. מענדל האָט זיך געמוזט נעמען צו אַן אַרבעט, ביזן סוף אָבער איז ער פאַרבליבן אַ רעליגיעזער חסידישער יונגערמאַן.

צו דער אויבנדערמאָנטער חברה איז אויך צוגעצויגן געוואָרן וואָלף, יעקב פייערמאַנס יינגסטער זון. ר׳ יעקב אַליין האָט שוין דעמאָלט נישט געלעבט און די שטוב האָט נישט געקענט משפיע זיין אויף וועלוועלען. די יושבים האָבן אים געשיקט קיין גער און זיך באַמיט ער זאָל ווערן אַ גערער חסיד.

די אַקציע פון שיקן פרעמדע בחורים קיין גער איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע הוצאות, די רייזע־קאָסטן אַליין פון ראַדאָמסק קיין גער האָבן אין יענער צייט באַטראָפן געגנוג טייער. קיין געלט פון דרויסן האָבן די יושבים נישט באַקומען, קיין אייגנס האָבן זיי אויך נישט געהאַט, ווייל פונוואַנען זאָלן בחורים וואָס לערנען אַ גאַנצן טאָג האָבן געלט? זיי האָבן דעריבער געפונען אַ פשוט מיטל. יעטוועדן טאָג פלעגן צוויי בחורים אַרויס אין די בתי־תפילה קלויבן נדבות. ווען צוויי חסידישע בחורים זענען צוגעקומען צו אַ יידן אינמיטן דאַווענען נאָך אַ נייטיקע נדבה, האָט זיי קיינער נישט אָפגעזאָגט. מען איז געווען זיכער, אַז מן הסתם נעמט מען צונויף פאַר אַן אָרעמען קראַנקן, וואָרעם פאַר זיך קלויבן זיי דאָך נישט. קיינעם איז אָבער נישט איינגעפאַלן, אַז דאָס געלט קלויבט מען אויף אַוועקשיקן אַ „געכאַפטע נשמה", ווי די קעגנער האָבן עס אָנגערופן קיין גער. די יושבים האָבן, פאַרשטייט זיך, געהאַט זייער באַרעכטיקונג פאַר דער דאָזיקער אַקציע. לויט זיי איז ראַטעווען אַ יידישע נשמה געווען אַזוי חשוב ווי ראַטעווען אַ גוף.

די מנהיגים פון דער חברה פלעגן זיך טוישן יעדעס מאָל. ווען אַ מנהיג האָט חתונה געהאַט איז באַשטימט געוואָרן אויף זיין אָרט אַ צווייטער. דער לעצטער מנהיג און ראש החברה איז געווען בער גרוניס, אַ זון פון מאיר גרוניס, דעם הענדלער מיט אַלט אייזן. דער דאָזיקער בער גרוניס האָט נישט פאַרלאָזט די חברה אפילו אין געטאָ. אין יענער צייט פון הונגער און טיפוס, ווען דער גרעסטער טייל יידישע שטיבן זענען געווען שוין חרוב און יעטוועדער האָט געזאָרגט נאָר כדי צו ראַטעווען זיין אייגן לעבן האָט זיך געפאָדערט אַ ספעציעלער כוח, כדי מקיים צו זיין די מצווה פון אַחדות און ברודערלעכקייט. בער גרוניס מיט זיין חברה האָבן זיך אויפגעהאַלטן געהיים אין אַ דירה אין דער שול־גאַס אין בעריש לאָנדאָ׳ס הויז, עס האָבן זיך נאָך דעמאָלט געפונען נשים צדקניות, וועלכע האָבן גע־

זאָרגט אַז די דאָזיקע — אין יענער צייט אומבאַהאָלפענע חסידישע בחורים, פון וועלכע אַ גרויסער טייל האָט שוין נישט געהאַט קיין אייגענע היים, זאָלן נישט שטאַרבן פון הונגער און זאָלן ווייטער קענען זיצן און לערנען און אויסהיטן זיך פון די נאַציס.

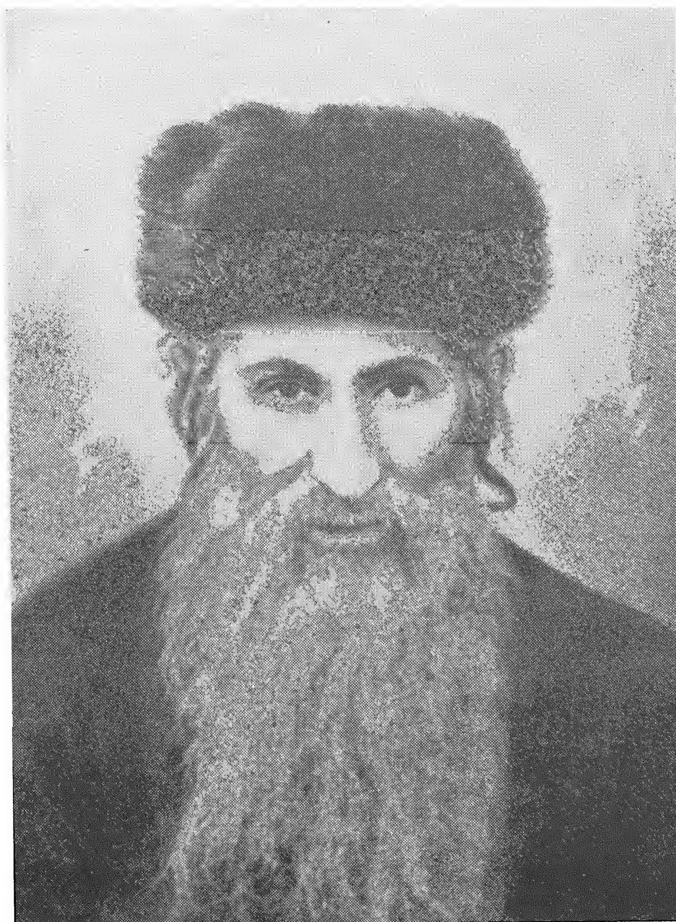
בעת דעם אַלגעמיינעם גירוש קיין טרעמבלינקע איז בער מיט זיין חברה צוגענומען געוואָרן.

קיין ארץ־ישראל זענען עולה געווען פון גערער שטיבל צווישן דער ערשטער און צווייטער וועלט־מלחמה: די ברידער יצחק און ישראל איילבירט, יחיאל טראַן, יוסף באַזשיקאָווסקי, משה קירש, און משה בנימין לעהמאַן מיט זיין משפּחה.

סטריקאווער שטיבל

דאָס דאָזיקע חסידים שטיבל וואָס האָט זיך געפונען אינעם הויף פון אבא שוואַרץ, מאַרק נמ׳ 6, האָט זיך גערעכנט פון די „שענסטע״ שטיבלעך אין שטאָט. געדאַוונט האָבן דאָרט טאַקע נישט קיין גרויסע צאָל מתפללים אָבער דערפאַר זענען דער גרעסטער טייל פון זיי געווען לויטער חסידים און בני תורה.

דער חשובסטער פון די סטריקאָווער חסידים אין ראַדאָמסק איז בלי ספק געווען דער זקן שבחבורה ר׳ יעקב־דוד וויינטרויב. דער דאָזיקער נאָמען איז געווען באַקאַנט נישט בלויז אין ראַדאָמסק גופא, נאָר האָט געשמט אין גאַנץ פּוילן צווישן די סטריקאָווער און אַלטע אלעכסאַנדרער חסידים. ר׳ יעקב־דוד איז געזעסן כל ימיו על התורה ועבודה. אויסגעטון אינגאַנצן פון וואָכעדיקע דאגות האָט ער זיך אָפּגעגעבן נאָר מיט רוחניות. מיט דער פּרנסה אין שטוב האָט זיך פאַרנומען זיין ווייב פרומעט (מען האָט זי גערופן „פרומעט די קופקע״) , זי האָט דערצויגן די קינדער און זיי חתונה געמאַכט, ער

ר׳ יעקב־דוד וויינטרויב

אַליין האָט נאָר געוווסט די ד׳ אמות של תורה.

ר׳ יעקב־דוד האָט זיך אַוודאי עוסק געווען נישט בלויז אין נגלה, נאָר אויך אין נסתר און האָט געהאַט גרויסע ידיעות אין קבלה. ווען עס איז נפטר געוואָרן דער אַלטער סטריקאָווער רבי, איז ר׳ יעקב־דוד פאַררעכנט געוואָרן אַלס איינער פון די חשובסטע קאַנדידאַטן איבערצונעמען דאָס מנהיגות איבער די סטריקאָווער חסידים אין פּוילן.

וועגן ר׳ יעקב־דודן האָט מען דערציילט דעם אינטערעסאַנטן פּאַל:

ווען מען האָט געזאָלט אויפנעמען ר׳ אברהם־יצחק באַטשאַן אַלס שוחט אין ראַדאָמסק, האָבן די אַלעקסאַנדרער חסידים געשיקט ר׳ יעקב־דודן קיין סוכטשעניאָוו, אַ קליין שטעטעלע אין קעלצער קרייז, ווו ר׳ אברהם־יצחק איז געווען שוחט ביז דעמאָלט, כדי זיך דערוויסן וואָס פאַר איינער איז דער נייער קאַנדידאַט אויף ראַדאָמסקער שוחט. אין יענעם שטעטעלע איז גראָד געווען אַ גרויסע מחלוקת צווישן די גערער און אַלעקסאַנדרער חסידים. ר׳ אברהם יצחק איז געווען אַ גערער. ר׳ יעקב דוד איז געקומען אין שטעטל אַריין און אַלס אַלעקסאַנדרער חסיד איז ער אויפגענומען געוואָרן אין סוכעדניאָוו דורך די אַלעקסאַנדער. ער האָט זיי נישט דערציילט די סיבה פון זיין קומען, נאָר דרך אגב האָט ער זיך געפרעגט אויף ר׳ אברהם־יצחקן. כנהוג האָבן די אַלעקסאַנדרער אויסגערעדט אויף דעם גערער שוחט אסור לדבר, די דאָזיקע אינפאָרמאַציע האָט געדאַרפט גענוג זיין, אַז ער זאָל צוריקפאָרן מיט דער דעה, אַז דער דאָזיקער שוחט איז נישט ראוי אויפגענומען צו ווערן אין ראַדאָמסק און ער האָט טאַקע אַזוי געוואָלט טון. אָבער זייענדיק שוין ביי דער באַן האָט ער זיך מיישב געווען, אַז עס איז נישט יושרדיק אַרויסצוטראָגן אַ פּסק־דין אויף אַ יידן כל זמן ער האָט מיט אים אַליין נישט גערעדט און נישט געזען זיינע מעשים. ער האָט זיך צוריקגעקערט און איז אַריין צום שוחט. געזאָגט האָט ער, אַז ער איז אַ משולח פון אַ ישיבה און בעט אַ נדבה. דערווייל האָט ער זיך אַריינגעלאָזט מיט אים אין אַ שמועס אין לערנען און דערביי אויך זיך אָנגעפרעגט אויף אייניקע פון די אַלעקסאַנדרער חסידים אין שטעטל טאַקע אויף די זעלבע, וועלכע האָבן אויסגערעדט אויף דעם שוחט. דווקא דאָ האָט ר׳ אברהם־יצחק אַרויסגעוויזן זיין ערלעכקייט ער האָט זיך וועגן זיי אויסגעדריקט גאָר גוט און נישט גערעדט קיין שלעכטס, אַזוי ווי עס פּאַסט פאַר אַן ערלעכן ייד. ר׳ יעקב־דוד האָט אויך בייגעוווינט ווי דער שוחט שעכט און ער האָט געזען, אַז ער איז דווקא אַ מומחה אין שחיטות. ביים געזעגענען זיך האָט ר׳ אברהם־יצחק גענומען דאָס גאַנצע געלט וואָס ער האָט באַקומען פאַר שעכטן דעם טאָג און אים אָוועקגעגעבן פאַר דער כלומרשטער ישיבה. ערשט דעמאָלט האָט ר׳ יעקב־דוד אים אויסגעזאָגט ווער ער איז און וואָס ער איז געקומען און געוווּנטשן מזל־טוב. קומענדיק קיין ראַדאָמסק האָט ר׳ יעקב־דוד דערקלערט אַ צופרידענער די אַלעקסאַנדרער חסידים, אַז דער נייער שוחט איז טאַקע אַ גערער חסיד אָבער די אַלעקסאַנדרער חסידים אין ראַדאָמסק וועלן זיין פאַר אים.

אין די לעצטע יאָרן האָט ר׳ יעקב־דוד נישט געקאָנט קומען דאַוונען אין סטריקאָווער שטיבל אַריין, מען האָט דעריבער איינגעאָרדנט אַ מנין ביי אים אין שטוב. אַזוי אַרום איז נאָך מער בולט געוואָרן זיין התנהגות פון אַ „גוטן יידן״.

ר׳ יעקב־דוד האָט איבערגעלאָזט אַ סך קינדער און איידעמס. אַלע זענען זיי געווען חסידים און בני תורה. אייניקע זין זיינע האָבן עולה געווען קיין א״י אַ דאַנק דעם פּאַטערס השפּעה.

ר׳ ישראלקע טיבערג

די גרעסטע דעה אינעם סטריקאָווער שטיבל האָט בלי ספק געהאַט ר׳ ישראלקע טיבערג. אַליין דער שטאַם פון אַ פּאַרצוויגטער

מִשפּחה, זין, איידעמס און אייניקלעך וועלכע זענען געווען אָנגעזעענע חסידים אין סטריקאָווער שטיבל, האָט מען זיך דאָרטן גערעכנט מיט זיין וואָרט, אויב נישט, האָט ער, ווי מען האָט דערציילט, געקלאַפּט מיטן שטעקן אין טיש אַריין און זיך צעשריגן, אַז אַזוי מוז זיין ווי ער וויל און פאַרשטענדלעך, אַז מיט אים האָבן געהאַלטן אַלע זיינע קינדער. ר׳ ישראלקע טיבערג איז אין עניני דשמיא געווען זייער אַ מקפּיד און איז געווען גרייט זיך מוסר נפש זיין אויף דער מינדסטער קלייניקייט וועלכע האָט אָנגערירט יידישקייט. מען האָט דערציילט, אַז אין דער ערשטער וועלט־מלחמה ווען ער האָט געהאַט אַ טאַבאַק־געוועלבל אין מאַרק, איז אַרויס אַ פאַראָרדענונג, אַז טאַבאַק־געוועלבער מוזן זיין אָפן אין שבת. אין די ערשטע צייטן האָט ר׳ ישראלקע זיך נישט צוגעפּאַסט צו דער פאַראָרדענונג און זיין געוועלבל פּריטיק פאַרנאַכט פאַרמאַכט. מען האָט אים צוליב דעם אַרעסטירט און איינגעזעצט אין תּפיסה. זיצנדיק אַ גאַנצע וואָך אין געפענגעניש האָט אָבער ר׳ ישראלקע נישט געוואָלט מוותר זיין אויף אָנצינדן ליכט לכבוד שבת אין זיין צעלע; ווען מען האָט אים דאָס נישט דערלויבט, איז ער גרייט געווען אויף אַ הונגער־שטרייק.

אויף די עלטערע יאָרן האָט ר׳ ישראלקע טיבערג איבערגעגעבן זיין געוועלבל די קינדער און ער אַליין איז געזעסן און געלערנט.

ר׳ לייבקע דונסקי

ר׳ לייבקע מקווה׳ניק איז געווען אַ אמתער ערלעכער ייד און דערצו אַ למדן, ער האָט טאַקע עוסק געווען אויך אין דער גראָבער אַרבעט וועלכע עס פאָדערט זיך ביי אַ באָד, אָבער אין די פרייע צייט האָט מען אים געזען זיצן ביי אַ ספר און לערנען. אַפילו שטייענדיק ביים אַריינגאַנג אין דער מקוה כדי איינצוקאַסירן מקוה־געלט (אגב ער האָט קיינמאָל נישט געפאָדערט קיין ספּעציעלן פּרייז פאַר אַריינגיין אין מקוה) האָט מען אים געזען לערנען אָדער זאָגן. ר׳ לייבקע איז געווען זייער אָנגענומען ביים חסידישן עולם, נישט דווקא אין סטריקאָווער שטיבל ווו ער איז געווען פון די אָנגעזעענע חסידים נאָר בכלל אין דער שטאָט. ר׳ לייבקע האָט אויך מחבר געווען אַ ספר — דאָס איז געווען אַ ליקוט פּסוקים פון תהלים, וועלכע ער האָט אַליין געלאָזט דרוקן און עס צעטיילט. עס איז אינטערעסאַנט, אַז ר׳ לייבקע אַליין האָט נישט געשטאַמט פון חסידישע ספערן, זיינע ברידער און שוועסטער האָבן נישט געהערט צום חסידישן קלאַס. איין ברודער זיינער איז געווען באַקאַנט אין ראַדאָמסק מיטן נאָמען „פּיליפּ מיטן צילענדער" זיין שוועסטער גולטשע בלומשטיין האָט געהאַט אַ גאַלאַנטעריע־געוועלבל אין הויז פון נחמיה זאַנדבערג און שוין אין יענע צייטן געטראָגן אייגענע האָר, אירע זין זענען געווען גאָר פריי. זיין צווייטער שוואָגער לייביש ראָזענצווייג דער אייזן־סוחר איז טאַקע געווען אַ בעל־הבתישער ייד אָבער נישט קיין חסיד. די מקוה אין ראַדאָמסק האָט ר׳ לייבקע געהאַלטן אַ סך יאָרן. די קהילה אין ראַדאָמסק האָט טאַקע יעדעס יאָר דערקלערט אַ קאָנקורס פאַר קאָנטראַקטאָר איבער די מקוה, אָבער ווער האָט זיך דאָס דערוואַגט צו קאָנקורירן מיט ר׳ לייבקען.

ר׳ מענדל לאַכמאַן

ר׳ מענדל לאַכמאַן איז אויך געווען פון די אָנגעזעענסטע סטריקאָווער חסידים. וועגן אים איז דאָ אין דעם דאָזיקן ספר אַ ספּעציעלע אָפּשאַצונג.

ר׳ דוד ראַפּאָפּאָרט

ר׳ דוד האָט זיך גערעכנט צווישן די יונגע לייט פונעם סטריקאָווער שטיבל. ער איז געווען דער עלטסטער איידעם פון ר׳ הענעך שוחט. ר׳ דוד איז געווען אַ ייד וואָס האָט געקענט לערנען און טאַקע געזיצן און געלערנט ווען ער איז נאָר געווען פריי פון זיינע געשעפטן. ער האָט געהאַט אַן אייל־און פּאָקאָסט־פאַבריקל בשותפות מיט דוד יאַקובאָוויטש (דוד יוזשעק). די דאָזיקע צוויי שותפים זענען באמת געווען אַ רעטעניש. דוד יאַקובאָוויטש איז געווען אַ פּראָסטער מענטש אַ קעגנער פון כל מיני „כלי קודש", געשאָלטן און פיינט געהאַט חסידים און „שיינע יידן" און דווקא ר׳ דוד ראַפּאָפּאָרט איז נישט געווען פריי פון די דאָזיקע „עבירות" — דער איידעם און שוואָגער פון שוחטים און אַליין אַ שאַרפער חסיד.ביידע דוד׳ן זענען אָבער געווען גרויסע ערלעכע לייט און כאָטש זיי האָבן אָנגעהערט צו צוויי באַזונדערע געזעלשאַפטלעכע שיכטן, האָבן זיי דאָך געפירט זייער שותפות יאָרן לאַנג אָן סיכסוכים.

ר׳ דוד ראפּאפּאָרט איז אויך געווען אַן עסקן פון דער אגודת ישראל און אַ סך יאָרן געווען דאָזער פון דער „אגודה" אין דער יידישער קהלה אין ראַדאָמסק. ר׳ דוד ראַפּאָפּאָרט האָט געהאַט אַן איינציקע טאָכטער האניע וועלכע אין געווען באַקאַנט אין ראַדאָמסק אַלס געלערנט און קולטורעל מיידל. זי איז געווען אַן אָנפירערין פון בנות אגודת ישראל אין ראַדאָמסק.

דאס אלעקסאנדרער שטיבל

בעצם קאָן מען זאָגן, אַז אין ראַדאָמסק זענען געווען צוויי אַלעקסאַנדרער שטיבלעך, דאָס ערשטע האָט זיך געפונען אויף רעימאָנטא, ווו עס האָבן געדאַוונט די „שיינע יידן" און דאָס צווייטע האָט זיך געפונען אַ געוויסע צייט אינעם „רבישן הויף" אין אַ קליין חדרל, נעבן דעם בית המדרש פונעם אמשינאָווער רבין. דאָרטן האָבן געדאַוונט די אַזוי גערופענע יינגעלייט „געכאַפּטע אויף דער מעשה". צווישן די פּני פון די אַלעקסאַנדרער איז געווען אין ראַדאָמסק קודם כל זייער לאַנגיאָריקער גבאי ר׳ יידל מארגולעווסקי.

ר׳ יידל איז געווען דער ראש וראשון אין אַלעקסאַנדרער שטיבל הן וואָס איז געווען נוגע ספּעציעל דאָס אַלעקסאַנדרער חסידות און הן לאָקאַלע עסקנות. ער האָט געזאָרגט נישט בלויז פאַר דעם קיום און אויסהאַלטונג פונעם שטיבל גופא, נאָר אויך געהאַט אינזינען יעטוועדן מתפלל. ווו אַן אָנגעווייטיקט האַרץ פון אַן אַלעקסאַנדרער חסיד איז מען באַלד געקומען צו ר׳ יידל. דער דאָזיקער גבאי האָט שוין געוווּסט ווען מען דאַרף העלפן און מיט וואָס און ער האָט טאַקע געהאָלפן. נישט איין מאָל האָט ער פאַרשלאָסן זיין געוועלבל (כשרע פּוטער) און געלאָפן זיך באַמיען פאַר זיינס אַ חסיד, וועלכער האָט נישט געהאַט אויף שבת אָדער געהאַט אַ חולה אין שטוב און מען האָט געדאַרפט שאַפן אַ פּאָר גילדן. ר׳ יידל האָט זיך געפילט פאַראַנטוואָרטלעך פאַר זיינע מענטשן, געפרייט זיך מיט זייערע פריידן און מצער זיך געווען מיט זייערע ליידן. אַ געוויסע צייט איז ר׳ יידל מארגולעווסקי אויך געווען דער גבאי פון דער תלמוד תורה אין שטאָט און אין יענער צייט האָבן טאַקע די אָרעמע יתומים אויפגעלעבט, זיי האָבן געהאַט אַ טאַטן. ר׳ יידל האָט געזאָרגט פאַר זיי נישט בלויז פאַר זייער רוחניות נאָר אויך בנוגע גשמיות, אַ לעפל עסן, אַ פּאָר שיך און אַ מלבוש.

ר׳ יידל איז געשטאָרבן האַרט פאַר דער וועלט־מלחמה. געשטאָרבן איז ער נאָך יונג אין קראָקע ווו מען האָט אים אַוועקגעפירט אויף אַן אָפּעראַציע וועלכע איז נישט געלונגען. נאָכן טויט האָט מען אים געבראַכט צו קבורה אין ראַדאָמסק. דער ארון איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אין אַלעקסאַנדרער שטיבל און פון דאָרט איז אַרויס די לוויה. די אַלעקסאַנדרער חסידים און אויך דער גאַנצער חסידישער קיבוץ אין ראַדאָמסק האָט אויפריכטיק באַוויינט די דאָזיקע אבידה.

צווישן די חשובע אַלעקסאַנדרער חסידים האָבן זיך אויך גערעכנט ר׳ מרדכי־יוסף מלמד, אַ באַקאַנטער גמרא־מלמד, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין קפּדנות און שטרענגקייט. ר׳ מרדכי־יוסף האָט אויפגעשטעלט אַ דור פון זין און איידעמס לויטער חסידים, אַלע זענען געפאָרן קיין אלעקסאַנדער און גערעכנט זיך אַלס אָנגעזעענע אלעקסאַנדרער חסידים.

ר׳ יעקב כהן „בעל שם״, איז געווען אַ געלער הויכער ייד, זייער אָפּגעהיטן אין אַלע מצוות, געדאַוונט זייער שפּעט אין בית המדרש און קיינמאָל, סיי זומער און סיי ווינטער, נישט פֿאַרפֿעלט זיך טובל צו זיין פֿאַרן דאַווענען.

הערשל ראַפּאָפּאָרט, אַ זון פֿון דער באַוווּסטער צדיקת און צדקה־טוערין, ברײַנדל ראַפּאַפּאָרט. ר׳ הערשל אַליין איז געווען אַ ייד אַ סוחר אָבער זיך פֿאַררעכנט צווישן די אַלעקסאַנדרער חסידים שוין בלויז צוליב זיין יחוס און אויך דערפֿאַר וואָס ער האָט געהאַט בלויז חסידישע זין.

צווישן די אַלעקסאַנדרער זענען געווען אויך אַזעלכע וואָס האָבן זיך אָפּגעגעבן מיט פּאָליטיק און אין דער ערשטער ריי קהילה־פּאָליטיק. דער לאַנגיאָריקער קהילה־עסקן און אַ געוויסע צייט אויך פּרעזעס פֿון דער ראַדאָמסקער קהילה איז געווען ר׳ יהודה־הירש טיגער.

טיגערס פּערזענלעכקייט האָט ווייט איבערגעשטיגן די גרענעצן פֿון אַלעקסאַנדרער שטיבל. ער האָט זיך גערעכנט פֿאַר אַ שטאָט־עסקן און בעת זיין קאַדענץ אין דער קהילה האָט ער זיך אַרויסגע־וויזן אַלס פֿאַרשטענדלעכער געזעלשאַפֿטלעכער טוער, וועלכער האָט געזאָרגט נישט נאָר פֿאַר אנשי שלומנו נאָר אַוועקגעגעבן זיין צייט און מי פֿאַרן וווּיל פֿון דער גאַנצער יידישער באַפֿעלקערונג אין שטאָט. יהודה־הירש איז געווען אַן אַלעקסאַנדרער חסיד און דווקא אָנגענומען ביים אַלעקסאַנדרער רבין, כאָטש ווען ער איז אַרויסגע־פֿאָרן אין געשעפֿטלעכע ענינים האָט ער זיך קורץ געקליידעט און געטראָגן אַפֿילו אַ צוגעשוירענע באָרד. דאָס האָט אָבער נישט געמינערט זיין חשיבות אַלס חסיד ביי די אַלעקסאַנדרער, ווייל זיי האָבן געוווּסט, אַז ר׳ יהודה הירש איז אַ וואַרעמער חסידישער ייד און דערצו אַ בן־תורה. נישט געקוקט וואָס ער איז געווען שטאַרק פֿאַרנומען אין זיין קנעפּל־פֿאַבריק און אויך אין קהילה־ענינים, האָט ער נישט פֿאַרפֿעלט צו לערנען יעטוועדן טאָג אַ בלאַט גמרא.

זיין שטוב איז שוין געווען אַ פֿאָרגעשריטענע, די קינדער ווייט פֿון חסידות, אַ חוץ איין זון, יוסף, וואָס איז געגאַנגען אין זיין פֿאָטערס וועגן, האָט געלערנט אין אַ ישיבה און אויסגעוואָקסן אַ חסידישער יונגערמאַן. יוסף האָט זיך גערעכנט פֿאַר איינעם פֿון די בעסטע חסידישע יינגעלייט אינעם אַלעקסאַנדרער ציבור.

אין די לעצטע צייטן האָבן זיך אינעם אַלעקסאנדרער שטיבל פֿאַרמערט די יונגע און דאָרט, ווי אין גערער שטיבל, האָבן בחורים אַ גאַנצן טאָג געזעסן און געלערנט. זיי זענען געווען אפֿילו קליין אין צאָל, אויך זייער דרך אין חסידות איז נישט געווען תורתם אומנתם, ווי די יושבים אין גערער שטיבל. אָבער עס איז געווען תורתם אומנותם, זיי האָבן זיך געפֿירט לויט דעם עכטן חסידישן שטייגער.

דער רבינס בית המדרש

דער לעצטער רבי און מנהיג פֿון דער ראַדאָמסקער דינאַסטיע איז געווען ר׳ שלמה הענעך ראַבינאָוויטש, אַן אייניקל פֿון חסד לאברהם און תפֿארת שלמה און אַ זון פֿונעם כנסת יחזקאל. נאָך דער פּטירה פֿון רבין ר׳ כאַסקעלע האָבן זיך אַרום זיין זון, ר׳ שלמה הענעך, קאָנצענטרירט די אַלע אַלטע און יינגע חסידים וועלכע זענען פֿאַרבליבן נאָך זיין זיידן און פֿאָטער, צווישן זיי אויך דער רוב אייניקלעך און אור־אייניקלעך פֿונעם תפֿארת שלמה און חסד לאברהם, וועלכע זענען געווען פֿאַרשפּרייט איבערן גאַנצן לאַנד. אמת, אַז נאָכן חסד לאברהם האָט זיך אָפּגעטיילט איינער פֿון די זין און האָט געפֿירט רביסטווע פֿאַר זיך, דאָס איז געווען דער קרימאלאווער רבי, וועלכער האָט געוווינט אין זאַוויערטשע. דער גרעסטער טייל אָבער פֿון די ראַדאָמסקער חסידים, צווישן זיי די לומדים און חסידים, זענען פֿאַרבליבן ביים ראַדאָמסקער רבין, ר׳ שלמה הענעך ז״ל.

דעם חסידישער הויף האָט דער ראַדאָמסקער רבי איינגעאָרדנט דווקא נישט אין ראַדאָמסק נאָר אין סאָסנאָווצע, וווּ ער האָט געוווינט ביזן אויסברוך פֿון דער צווייטער וועלט־מלחמה. דאָרט אַהין פֿלעגן אויך יעדן יום־טוב אָדער שבת ציען די ראַדאָמסקער חסידים פֿון גאַנץ פּוילן, דער עיקר פֿון קאָנגרעס־פּוילן און גאַליציע. אין ראַדאָמסק גופֿא איז דער גרויסער רבישער בית המדרש מיט זיינע גרויסע און שטאַרקע טישן און בענק, וואָס האָט געקענט אַריינעמען טויזנטער חסידים, געווען אַ גאַנץ יאָר ווי פֿאַריתומט, אויפֿגעלעבט האָט ער נאָר אין די טעג פֿון יאָרצייטן נאָך די גרויסע ראַדאָמסקער רביים דעם תפֿארת שלמה און חסד לאברהם, ווען עס זענען געקומען טויזנטער חסידים אויף די קברים פֿון די אויבנדערמאָנטע רביים. אויף די דאָזיקע געציילטע טעג האָבן אויך געוואַרט די אַלע גבאים און מקורבים וועלכע האָבן זיך אַמאָל געדרייט אַרום דעם „הויף״ און זייט דער רבי האָט פֿאַרלאָזט ראַדאָמסק זענען זיי געבליבן אָן פּרנסה. גאַנץ באַזונדער האָבן אויף די יאָרצייטן געוואַרט די אַכסניה׳לעך, וועלכע זענען געווען צעוואָרפֿן אין דער גאַנצער שול־גאַס און האָבן זיך געשאַפֿן נאָר צוליב דעם „הויף״. אין יענע צייטן האָט דאָס געשעפֿט „געבליט״, חסידים זענען געקומען און אַוועקגעפֿאָרן, מ׳האָט געשריבן קוויטלעך, געגאַנגען „שלום נעמען״ און זיך געזעגענט. לעצטנס האָבן אַלע אַכסניה׳לעך ווי יעקל טיימאַכערס, פֿריילך א.אַ. געפּוסטעוועט. נאָר דריי טעג אין יאָר האָבן זיך ביי זיי פֿאַרפֿולט די צימערן, דאָס איז געווען אין די יאָרצייטן.

די פּני פֿון די ראַדאָמסקער חסידים אין ראַדאָמסק גופֿא זענען געווען אין דער ערשטער ריי די זין, איידעמס און אייניקלעך פֿון תפֿארת שלמה׳ס דריי זין: חסד לאברהם, ר׳ צבי־מאיר ראַדאָמסקער רב, און ר׳ אריה לייבוש. געווען זענען דאָס ר׳ איתמר ראַבינאָוויטש מיט זיין זון שלמה־יצחק, ר׳ יחזקאל ראבינאָוויטש און יצחק ראַבינאָ־וויטש, דריי ברידער זין פֿון אריה לייביש, ווי אויך די קינדער פֿון מאטיל בלאס און די איידעמס פֿון מינטשעלע ראַבינאָוויטש, ר׳ מענדל, פֿרענקל און ר׳ נתן שפּירא. די לעצטע צוויי, שוואָגערס פֿונעם לעצטן ראַדאָמסקער רבין.

ר׳ נתן שפּירא איז געווען דער יינגסטער איידעם. ער איז געווען אַ ייד אַ למדן און אַ חסיד און דערצו אַ גוטער מענטש בטבע און די חסידים האָבן אים גערימט פֿאַר זיין גוטסקייט. אין די לעצטע צייט איז ער אַריבער קיין לאָדזש און געווען דאָרט איינער פֿון די דירעק־טאָרן פֿון דעם גרויסן מאַנופֿאַקטור לאַגער „ווידזעווסקא מאַנופֿאַק־טורא״, וועלכער האָט געהערט צום ראַדאָמסקער רבין. בעת דער מלחמה איז ער פֿאַרוואָגלט געוואָרן אין וואַרשעווער געטאָ, געוווינט אויף פֿאַוויע גאַס נר. 5 און ווי דער רוב יידן האָט ער געליטן נויט. עס איז געווען אַ גרויסער צער צוצוזען ווי דער דאָזיקער איידעלער ייד האָט געפּרווּט זיך מפרנס זיין דערמיט וואָס ער האָט אַרומגע־טראָגן צו פֿאַרקויפֿן ביליקע צוקערלעך אין די געוועלבלעך.

ר׳ מענדל פֿרענקל

דער צווייטער שוואָגער פֿון ראַדאָמסקער רבין, ר׳ מענדל פֿרענקל, איז אויך געווען אינעם וואַרשעווער געטאָ. זיין לאַגע איז געווען אַביסל אַ בעסערע ווי די לאַגע פֿון ר׳ נתן שפּירא. ער האָט זיך אויפֿגעהאַלטן צוזאַמען מיט זיין זון משה, אַ יינגער בחור, ביים פּיאַסעטשנער רבין, ר׳ קלונימוס קלמן שפּירא, וועלכער איז געווען זיין שטיף ברודער (פֿון איין מוטער). דאָרטן ביים רבין אין הויז איז ר׳ מענדל פֿרענקל מיט זיין זון געווען פֿון די „סמוכים על שולחן־נו״ און פֿאַר דעם פּיאַסעטשנער רבין האָבן די חסידים שוין געזאָרגט, אַז ער׳ זאָל על כל פּנים נישט שטאַרבן פֿון הונגער.

דער שרייבער פֿון די שורות, וועלכער איז געווען נאָך דער מלחמה אַן אַקטיווער מיטאַרבעטער פֿון דעם יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע, האָט זיך אָנגעטראָפֿן ביים עפֿענען דעם רינגעלבלום־אַרכיוו אויף אַ העפֿט זכרונות פֿון די ערשטע מלחמה־

טעג אין ראַדאָמסק, געשריבן דורך משה פרענקל. ווי עס ווייזט אויס, איז דער יונגער משה פרענקל געווען באַקאַנט מיט דער געהיימער אַרבעט פון ד״ר עמנואל רינגעלבלום אין וואַרשעווער געטאָ, עס איז כמעט ווי זיכער אַז אויך די אַנדערע דאָקומענטן וועגן יודנראַט אין ראַדאָמסק וואָס געפינען זיך אין דעם רינגעלבלום־אַרכיוו זענען אַריינגעטראָגן געוואָרן דורך משה פרענקל.

אָט די דאָזיקע שייכות פון משה פרענקל מיט דעם געהיימען אַרכיוו באַזירט זיך אויך אויף דעם וואָס איינער פון די גאָר וויכטיקע מיטאַרבעטער פון ד״ר עמנואל רינגעלבלום אין וואַרשעווער געטאָ איז געווען הרב הובערבאַנדט וועלכער איז געווען אַ חסיד און אַ יוצא ונכנס ביים פּיאַסעטשנער רבין און גאַנץ מעגלעך אַז ער איז עס געווען דער וואָס האָט צוגעצויגן דעם יונגן משה פרענקל צו דער געהיימער אַרבעט פון ד״ר רינגעלבלום.

צווישן די אָנגעזעענע ראַדאָמסקער חסידים האָט זיך אויך גערעכנט ר׳ מענדל לאַנדא. ער האָט געהאַט אַ ווייַן־געשעפט אין מאַרק. די קינדער זיינע זענען אַלע געווען חסידישע און געגאַנגען אין די וועגן פון זייער פאָטער. דער איידעם זיינער איז געווען הרב יקותיאל נתן נטע דער רב פון בריסק ד׳קוי, אַ זון פון לעצטן ראַדאָמסקער רב.

ר׳ יידל קאָזשיוואָדע

ר׳ יידל איז געווען פון די שאַרפע ראַדאָמסקער חסידים. ער איז געווען דער עלטסטער איידעם פון שמואל גאָלדבערג און שוואָגער פון חיים גאָלדבערג. לויט זיינע שטענדיקע וויכוחים מיט די גערער חסידים האָט מען געקאָנט מיינען אַז דער דאָזיקער ייד האָט פיינט אַלע די וואָס זענען נישט קיין ראַדאָמסקער חסידים. אין דער אמתן האָט ר׳ יידל קאָזשיוואָדע פאַרמאָגט אַ וואַרעם יידיש האַרץ, ממש אַ ניצוץ פון ר׳ יצחק לוי באַרדיטשעווער. לויט ווי מען האָט מיר איבערגעגעבן האָט דער דאָזיקער ר׳ יידל מיט זיין פרוי פייגל־דבורה עוסק געווען בסתר אין העלפן יידן, אָן רעש און אָן פרסום, אויסגעהיט פאַר מענטשנס אויגן און אויערן האָט מען באַזאָרגט מיט פלייש אויף שבת פיל געפאַלענע משפחות בעת די גאַס האָט נאָך נישט געוווּסט פון זייער דחקות. ער אַליין פלעגט שטיין יעדן דאָנערשטיק אויף דער נאַכט און פאַקן די פּעקלעך, נאָכטראָגן דעם קויש דעם ווייב און זי האָט בסוד, קיינער זאָל נישט וויסן, אַריינגעבראַכט די שטיצע דאָרטן ווו מען האָט געדאַרפט. דערביי פלעגט ער אַליין בלייבן שטיין אינדרויסן בכדי נישט צו פאַרשעמען די דאָזיקע מקבלים.

ר׳ שמואל־מאיר שטייניץ

ר׳ שמואל מאיר שטייניץ איז געווען דער איידעם פון ישעיהו בעקער, וועלכער האָט געהאַט זיין בעקעריי אין מאַרק אינעם הויז פון מענדל ר׳ ליפּמאַנס. אין דער דאָזיקער בעקעריי פלעגן חסידים באַקן ערב פסחדיקע מצה שמירה און דאָס געזאַנג פון הלל פלעגט זיך פונאַנדערטראָגן ווייט און ברייט. ישעיה בעקער האָט זיך גאָרנישט געגאַרט אין דעם דאָזיקן איידעם. אַ חוץ דעם וואָס ער איז געווען פון אַ חשובער משפחה, איז ער אַליין געווען אַ למדן, נישט קיין נאַר און אַ פעאיקער מענטש. הגם מען האָט ר׳ שמואל מאירן צוגעזאָגט קעסט, נדן און אַ געשעפט איז אָבער דער שווער לעצטנס פאַראָרעמט געוואָרן און ר׳ שמואל שטייניץ האָט געמוזט זוכן פרנסה פאַר זיין ווייב און קינדער. אַ געוויסע צייט איז ער געווען דער סגן פון מנהל אין דעם ניי־געשאַפענעם חדר פון דער אגודה „יסודי תורה״. ווען דאָס חדר איז אונטערגעגאַנגען איז ר׳ שמואל שטייניץ ווייטער געבליבן אָן פרנסה. זייענדיק אָבער אַן אַרבעטסזאַמער מענטש און נישט וועלנדיק אָנקומען צו קיינעם האָט ער זיך נישט געשעמט מיט קיין שום אַרבעט און איז אָנגעקומען אַרבעטן אין דער גלאָז־הוטע פון פּישמאַנען אַלס אַ געוויינלעכער פיזישער אַרבעטער, דערנאָך אַלס מאַגאַזינער. אין דער גלאָז־הוטע האָט ער זייער שווער געאַרבעט, אויף דער נאַכט אָבער איז ער געזעסן און געלערנט. ווען דער ראַדאָמסקער רבי האָט געגרינדעט אין ראַדאָמסק די ישיבה „כתר תורה״ איז ר׳ שמואל שטייניץ אויפגענומען געוואָרן אַלס ראש ישיבה. אין די ערשטע צייטן איז דער עולם געווען אין אַ ספק צי עס איז געמאַכט געוואָרן דער ריכטיקער אויסוואַל פאַר דעם דאָזיקן הויכן אַמט. דער מרחק פון פיזישן אַרבעטער אין אַ גלאָז הוטע ביז דעם שטענדער פון אַ ראש ישיבה איז געווען אַ צו ווייטער, אָבער מיט דער צייט האָט ר׳ שמואל מאיר שטייניץ אַרויסגעוויזן אַז ער איז ראוי לאותה איצטלא און דער ראַדאָמסקער רעליגיעזער ציבור האָט זיך גענומען באַציען מיט דרך ארץ און כבוד צו דעם נייעם גייסטיקן מנהיג.

די ראַדאָמסקער חסידים האָבן אויך געהאַט זייערס אַ דאָזאָר אין קהילה־ראַט דאָס איז געווען דוד יחיאל זינגער, דער איידעם פון קאָס (דער בעקער).

אויך איינער פון די שוחטים האָט געהערט צו די ראַדאָמסקער חסידים, דאָס איז געווען הענעך דוד כהן, דער־איידעם פון שלמה יצחק ראַבינאָוויטש. דעם דאָזיקן שוחט איז נישט לייכט אָנגעקומען נאָמינירט צו ווערן אַלס שוחט אין ראַדאָמסק נישט געקוקט וואָס ער איז באמת געווען אַ ירא שמים, געקענט לערנען און די שטאָט האָט דווקא אין יענער צייט זיך גענויטיקט אין אַ שוחט. דער ראַדאָמסקער רב איז געווען דערפאַר, די אגודה־פראַקציע אין דער ראַדאָמסקער קהילה איז אָבער געווען קעגן. דאָס זעלבע איז געווען מיט ר׳ נחום אייבעשיץ, וועלכן די קהילה האָט געוואָלט אויפנעמען אַלס מורה הוראה נאָר דער רב איז געווען קעגן. זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז סיי אין ערשטן און סיי אין צווייטן פאַל האָבן געשפּילט אַ ראָל פּאָליטישע סיבות, אָבער די מאַכט האָט נישט באַשטעטיקט קיין שום כלי קודש אָן דער הסכמה פון ביידע צדדים. נאָך יאָרן מחלוקת זענען ביידע צדדים געקומען צו אַן אויסגלייך און סיי ר׳ הענעך דוד כהן און סיי ר׳ נחום אייבעשיץ זענען אַריינגענומען געוואָרן אין דער רשימה פון די כלי קודש ביי דער ראַדאָמסקער קהילה. לויט דעם דאָזיקן הסכם האָבן אויך גערער חסידים אין ראַדאָמסק באַקומען נאָך אַ שוחט, דאָס איז געווען ר׳ משה בוימגאָלד, דער איידעם פון אברהם יצחק שו״ב, אגב זייער אַן אָרנטלעכער און פעאיקער יונגערמאַן. אַזוי אַרום איז אין יענער צייט דער ראַדאָמסקער ציבור באַרייכערט געוואָרן מיט צוויי נייע שוחטים.

פעם בא היהודי הקדוש מפשיסחא לעיר וולשצובי, ובא בערב שבת לפנות ערב לבית הכנסת, ושמע שילד קטן קורא שיר השירים לפני אביו. הפך היהודי פניו אליו, נטה אוזן קשבת לקול הקורא ושמע כמה רגעים, ואמר: — נו, נו! הקטן הזה אומר שיר השירים כעין שלמה המלך. השומעים חרדו ונבהלו לדברים האלה, והיהודי ניגש אל הילד ונשקו על ראשו.

ואותו ילד היה זה שנתפרסם אחר כך להרב הקדוש מראדומסק, בעל „תפארת שלמה״. ואמר הרב: — הרגשתי את כוח הנשיקה של היהודי עד שנעשיתי בר־מצוה והנחתי תפילין על אותו מקום, ואז ידעתי כי נשיקת היהודי היתה כמו הנחת תפילין.

(מסיפורי חסידים על ה„תפארת שלמה״)

רבי אַברהמ׳ל קאַליש („דער אַמשינאָווער״)

זאב סאבא

מען האָט אים אַלע יאָרן גערופן: „דער אַמשינאָווער רבי״, כאָטש דריי־פערטל פון זיין לעבן האָט ער געוווינט אין ראַדאָמסק און נישט פאַרלאָזן די שטאָט ביז צום טאָג פון זיין טויט.

פון די פריסטע יוגנט־יאָרן ביז אויפן היינטיקן טאָג איז פאַרבליבן איינגעקריצט אין מיין זכרון זיין וווּנדערבאַרע געשטאַלט. איך דערמאָן מיך מיינע ערשטע „באַגעגענישן״ מיט אים מיט 35—36 יאָר צוריק. איך בין נאָך דאַן אַ קליין ייִנגל געווען, פאַרטון אין שפּילערייען, אַ ברויערנדיקער פלעג איך אַרומלויפן צוזאַמען מיט מיינע חברים, לאָבוזעס ווי איך, איבערן רבינס הויף. מיר זענען פאַרקאָכט אין אונדזערע שפּילערייען, ווער עס איז אַ „פערד״ און ווער אַ „פורמאַן״, ווער אַ „גנב״ און ווער אַ „פאָליציאַנט״, דאָס שפּיל איז אין פולן ברען, די פּנימער פלאַמען און די קולות גייען ביז אונטערן הימל. פּלוצים ווערט אַלץ שטיל. ר׳ אַברהמ׳ל האָט אַרויסגעשטעקט דעם קאָפּ דורך אַ פענצטער פונעם גרינעם הויז און מיט איין ווענדונג צו אונדז האָט ער אונדז אַלעמען איינגעשטילט.

און כאָטש די ווענדונג איז געמאַכט געוואָרן מיט אַ גמרא־ניגון און געזאָגט געוואָרן ווי סתם אין דער וועלט אַריין, דאָך איז עס גענוג געווען כדי אונדז אַרויסצורייסן פון דער וועלט פון „פערד״ און „גנבים״. מיר זענען צוריק געוואָרן ייִדישע, שטילינקע און „בעלי דרך־ארץ׳דיקע״ ייִנגלעך.

אָפט פלעגן מיר זיך אָנשטויסן אָן אים ווען ער איז אַדורכגעגאַנגען דעם הויף. געמאַכט האָט ער עס שטענדיק מיט אייליקע שריט, לויפנדיק כמעט. בעת די דאָזיקע באַגעגענישן האָבן מיר אינסטינקטיוו און מיט יראת הכבוד פריי געמאַכט פאַר אים דעם וועג און מיר האָבן נאָכגעפאָלגט מיט אונדזערע בליקן זיין דאַרע געשטאַלט, אַן איינגעהילטע אין זיידענער קאַפּאָטע, און זיין ברייטן און ווייסן שטערן. יעטוועדער פון אונדז האָט געזוכט אַ ווינקל כדי זיך צו באַהאַלטן ווי מורא האָבנדיק צוניפצוטרעפן זיך מיט זיינע דורכדרינגענדיקע און ברענענדיקע בליקן.

ר׳ אַברהמ׳ל אַליין האָט אָן ספק געבראַכט דערצו, אַז די „פּני״ זאָלן אים פאַרלאָזן. ער האָט זיך אַרומגערינגלט מיט אַ מנין קבצנים — די „עשרה בטלנים״ האָבן מיר זיי אין שטאָט גערופן — זיי זענען געווען זיין סוויטע מיט וועלכער ער האָט זיך נישט צעשיידט.

מעגלעך, אַז דער טויט פון זיין איינציקן זון יענקלה וועלכער איז ייִנגערהייט פאַרשניטן געוואָרן, האָט געבראַכט דערצו אַז עס האָט זיך אָפּגעטון פון „הויף״ די חסידישע שמחה און דער חסידישער ניגון. עצבות און דבקות האָבן באַהערשט דעם רבינס שטוב און נישט פאַרלאָזן זי נישט אין די וואָכעדיקע טעג און אַפילו נישט שבת און יום־טוב־טעג. ווי ער וואָלט געוועלן אונטערדריקן אין זיך יעטוועדע נייגונג צו עולם הזה און זיינע תאוות, איז ר׳ אַברהמ׳ל געזעסן טאָג און נאַכט איבערן ספר און אַריינגעטון זיך אין תורה לערנען.

די אָרעמקייט וואָס האָט געהוליעט אין זיין שטוב מיט אַ ברייטער האַנט איז אים אינגאַנצן נישט אָנגעגאַנגען — נישט אַזעלכע ענינים האָבן באַשעפטיקט זיין געדאַנק — וואָס עס האָט אים ווייגעטון איז, אַז דער גייסט פון ייִדישקייט פאַרשווינדט פון צווישן דער ייִדישער יוגנט אין שטאָט. ס׳איז גענוג געווען, אַז עמיץ פון זיינע חסידים זאָל קומען אים דערציילן, אַז עטלעכע פרויען וואָס האָבן געוואָלט צוקוקן זיך צו די „הקפות״ אין שמחת־תורה זענען אַריבער די שוועל פון דער מענער־שול, אַז ער זאָל זיך אַ רייס טון און לויפן, כולו פלאַם און פייער אין שול אַריין, אַרויף אויף דער בימה און אַ וויינענדיקער שרייען אויף די גרויסע זינד וואָס קאָן מיט זיך ברענגען אַן אומגליק אויף דער שטאָט. עס האָט נישט קיין סך געפעלט ער זאָל פאַרוואַנדלען די שמחת־תורה אין אַ תשעה־באב, ביז ער האָט ענדלעך באַוויזן צו פאַרטרייבן די פרויען.

עס פלעגט אויך טרעפן, אַז צו אים איז דערגאַנגען ווען אַ ייִדישע פריזיערניע וואָס אַרבעט פרייטיק שפּעטלעך, איז ער געלאָפן אין שפּיץ פון עטלעכע חסידים זיינע צו דער זינדיקנדיקער פריזיערניע און האָט דאָרט אָנגעמאַכט פשוט אַ חורבן. קיין שום זאַך האָט אים נישט צוריקגעהאַלטן פון שטיין אויף דער וואַך פון שבת, נישט די פאָליציי און נישט דאָס געריכט.

עס האָט אַמאָל געטראָפן, אַז אַ ייִדישע פוטבאָל־מאַנשאַפט האָט געשפּילט מיט אַ נישט ייִדישער מאַנשאַפט אום שבת און די זאַך איז דערגאַנגען צו ר׳ אַברהמ׳ל. נישט לאַנג טראַכטנדיק האָט ער זיך אַריינגעריסן אויפן ספּאָרט־פּלאַץ אַוועקגעשטעלט זיך אינמיטן פּלאַץ און נישט געלאָזט ווייטער פירן דאָס שפּיל ביז די ייִדישע מאַנשאַפט האָט פאַרלאָזן דעם שפּילפּלאַץ.

מיט אַזעלכע מעשים האָט ר׳ אַברהמ׳ל זיך געקויפט דאָס האַרץ פון ייִדישן ראַדאָמסק. עס איז נישט מעגלעך געווען נישט צו באַוווּנדערן זיין טיפן גלויבן און זיין איבערגעבנהייט בלב ובנפש דעם דאָזיקן גלויבן.

אַזוי האָט ר׳ אַברהמ׳ל פאַרבראַכט זיינע יאָרן אין אָרעמקייט און ענִיוות, אַ פאַרטיפטער שטענדיק אין לערנען גמרא און באַהערשטער פון טרויער. נאָר זיין אייניקל, דער זון פון זיין איינציקער טאָכטער, דעם אָטוואָצקער רבינס שנור, נאָר דאָס קליינינקע קינד האָט באַוויזן פון צייט צו צייט אַרויסצוברענגען אַ שמייכל אויפן טרויעריקן געזיכט פון זיידן.

ווען ראַדאָמסק איז פאַרנומען געוואָרן דורך די דייטשן בעת דער גרויל תקופה פון זייער הערשאַפט איז ר׳ אַברמל׳ס לאַגע געווען ערגער פון אַנדערע ייִדן. ווי אַ מענטש וואָס איז פאַרטון אין ספרים, און ווייט פון לעבן, איז ער געווען תמיד אויסגעטון פון יעדוועדער פעאיקייט זיך צוצופאַסן צו דער ווירקלעכקייט. דערצו נאָך האָבן אַלע שונא־ישראל אין שטאָט געקענט דעם רבישן הויף און געזען אין איר די פעסטונג פון ייִדישן גייסט וועלכער דאַרף פאַרטיליקט ווערן.

די ליידן און פּיין האָבן געטון דאָס זייעריקע. די מענטשן זענען געווען פאַרטון מיט זיך און זייערע אייגענע צרות און פאַרגעסן אָפט אָן זייער אומבאַהאָלפענעם רבי׳ן. דאָך דאַרף מען אונטערשטרייכן, אַז אַ סך ייִדן אין שטאָט האָבן אָפּגעשפּאָרט פון זייער מויל טיילנדיק דעם ביסן מיט דעם רבי׳ן. נאָך אַ געוויסער צייט האָט דער ייִדן־ראַט באַשטימט פאַר דעם רבי׳ן אַ סטאַבילע כאָטש זייער באַשיידן געהאַלט. דאָ דאַרף אויך דערמאָנט ווערן אַז עס האָבן זיך אַפילו געפונען עטלעכע רייכע פויערים וואָס האָבן געשיקט פון צייט צו צייט דעם ר׳ אברמ׳ל אַביסל קאַרטאָפל, בוראַקעס, מייערן אדג״ל. דער רבי אָבער האָט ווי זיין שטייגער פאַרטיילט די באַקומענע פּראָדוקטן צווישן די נויטבאַדערפטיקע, הונגערנדיק אַליין.

אינעם שווערן ווינטער פון יאָר 1940 האָבן אָנגעהויבן אָנקומען די ערשטע טראַנספּאָרטן מיט לאָדזשער פּליטים. די בתי־מדרשים און שולן האָבן זיך אין גיכן פאַרפולט. צווישן די מאַסע פאַרטריבענע האָבן זיך געפונען אַ סך קראַנקע, אַלטע לייט און קינדער. דעם אַמשינאָווער רבינ׳ס שטוב איז געווען אָפן פאַר די דאָזיקע אומגליקלעכע. פון פרימאָרגן ביז שפּעט אין נאַכט האָט דעם רבינ׳ס קיך געווימלט מיט אומגליקלעכע מוטערס און זייערע זויגקינדער. אַ חוץ די פּוילישע צורריי ישראל האָבן זיך אין ראַדאָמסק געפונען עטלעכע פאָלקסדייטשן, וואָס זענען אַריינגעטראָטן אין דער אָרטיקער פּאָליציי

נאָך דער דייטשער אקופּאַציע פון דער שטאָט, און אָנגעטון די יידן געברענטע צרות. צום אומגליק האָבן זיי איינגעאָרדנט די פּאָליצייסטאַציע אין דער יידישער געגנט, אין הומבלעטס הויז, און דאָס איז געווען אַ קוואַל פון אָן אַ סוף צרות און פּיין.

איך דערמאָן זיך אָן א געוויסן חנוכה־אוונט, ווען די שטאָט־פּאָליציי האָט זיך צוזאַמען מיט די ס. ס.־לייט אַריינגעריסן אין דער דירה פון פּייוול בוגאיסקי. ווי די שדים מלאכי חבלה זענען זיי אַריינגעפאַלן אין שטוב און געצווונגען אונדז אַלעמען אַרויס אין גאַס. אַרויסקומענדיק פון שטוב האָב איך באַמערקט ווי די פאַרשנייטע גאַס איז פול מיט ליידן. דאָס האַרץ האָט מיר געזאָגט שלעכטס. צופעליק זענען מיר געשטאַנען אַנטקעגנאיבער דעם רבינ׳ס פענצטער. פון אַלע זייטן האָבן געשטראָמט געפּלאָגטע, געטריבענע און געיאָגטע יידן. די רוצחים האָבן זיך אומגעקערט און אָנגעציילט 500, 600, 700, אָבער פיכנער, דער פירער פון די מערדער האָט געמאַכט גוואַלדן, אַז זיי דאַרפן ברענגען אויפן פּלאַץ נישט ווייניקער ווי טויזנט יידן.

אינמיטן דערינען האָט זיך איינער פון די פּאָליציאַנטן־פאָלקסדייטשן דערנענטערט צו פיכנער׳ן און אָנווייזנדיק אויף דעם באַלויכטענעם פענצטער געזאָגט אין אַ צעבראָכענעם דייטש: ,דא וווינט דער ראַבינער׳. דער מערדער פיכנער האָט געקאָכט פון כעס. ער איז צוגעגאַנגען צו דער ערשטער שורה אַרויסגענומען פון איר פיר מענטשן און זיי באַפוילן במשך פון זעקס מינוט אַראָפּברענגען דעם רבין.

דער צופאַל האָט געוואָלט אַז אַלע פיר זענען אויסגעוואָקסן אין רבינ׳ס סביבה. דאָס זענען געווען אברהם־בונים אייזען, בעריש הערבערט, יעקב אייכנער און דער שרייבער פון די שורות. ווי פאַרשטיינערט זענען מיר געבליבן שטיין נישט קענענדיק זיך רירן פון אָרט. צווישן געשרייען און קלעפּ וועלכע האָבן זיך געשאָטן אויף אונדזערע קעפּ האָבן מיר זיך באַוויגן אין דער ריכטונג פון רבינס הויז. צוקומענדיק צו דער טיר האָבן מיר אַ ווײַלע זיך פאַרהאַלטן צוהערנדיק זיך צום שטילן גמרא־ניגון וואָס איז דערגאַנגען צו אונדז פון אינעווייניק. זעענדיק אַ ליכט־שטראַל וואָס האָט אַרויסגעשפּאַרט דורך דעם לאָדן, האָט פיכנער אַרויסגעצויגן דעם רעוואָלווער און שרייענדיק: „ער שלאָפט נאָכנישט דער הונט" און אַריינגעשאָסן אין פענצטער. מיר זענען אַלע געשטאַנען ווי געליימטע. נאָך אַ ווײַלע האָבן זיך געלאָזט הערן שוואַכע פאַמעלעכע שריט. אין דער טיר וואָס האָט זיך געעפנט האָט זיך אַריינגעריסן פיכנער מיט דעם רעוואָלווער אין האַנט און מיר נאָך אים. דאָס בילד וואָס האָט זיך אַנטפּלעקט פאַר מיינע אויגן וועל איך קיינמאָל אין לעבן נישט פאַרגעסן. פיכנער איז שטיין געבליבן מיטן רעוואָלווער אין האַנט, ווי דאָס לשון וואָלט אים אָפּגענומען געוואָרן. אַנטקעגן אים איז געשטאַנען ר׳ אברהמ׳ל, זיין פּנים איז געווען בלאַס, זיינע גרויסע אויגן דערשראָקענע. ער האָט געטראָגן ווייסע קליידער און א טלית־קטן וועלכנס ציציות האָבן דערגרייכט ביז צו די ווייסע זאָקן. איך האָב געפילט ווי עס קומט דאָ פאָר אַ געראַנגל צווישן צוויי קעגנזעצלעכע כוחות. ביידע זענען געשטאַנען שטומע און געקוקט איינער אויפן צווייטן. פאַמעלעך האָט דער מערדער אַראָפּגעלאָזט דעם רעוואָלווער און נישט אויפהערנדיק צו קוקן אויפן רבין האָט ער זיך אָנגעהויבן הינטערווײַלעכץ אַרויסרוקן. ביי דער טיר האָט ער זיך אָפּגעשטעלט און שעפּטשענדיק אונדז געפרעגט: „איז דאָס דער רבי? און ווען עמיץ פון אונדז האָט עס באַשטעטיקט, האָט פיכנער געזאָגט: „שוטה איינער דאָס דו ביזט, דאָס איז דאָך אַ געטלעכער מאַן און נישט סתם אַ מענטש. און אַ פאַרטראַכטער האָט ער פאַרלאָזן דאָס הויז. פאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן טיף אָפּגעעטעמט וואָס מיר זענען אַרויס פון דער צרה.

נישט שטענדיק אָבער געשען נסים. פיל האַרבער איז געווען דער פאַל פון די צוויי פּאָליציאַנטן פאָלקסדייטשן, אַבראַמאָוויטש און נעלנער? וועלכע האָבן אָנגעשטויסן זיך זוכנדיק אַ יידישן קרבן אויף דעם רבינס שטוב און געפונען אים ווי שטענדיק אַ זיצנדיקן איבער אַ ספר. די צוויי רוצחים האָבן אָנגעהויבן אים באַשיטן מיט קלעפּ און אין זייער רציחה האָט איינער פון זיי, נעלנער, גענומען אַ שוועבעלע און אונטערגעצונדן דעם רבינ׳ס באָרד. אין זיין גרויסן ווייטיק האָט דער רבי אַרויסגעלאָזן אַ קללה קעגנאיבער דעם רוצח׳ אַז זיין האַנט זאָל אים אָפּגעהאַקט ווערן נישט צוגעבנדיק דערצו גאָרנישט. אויף די געשרייען פון רבי׳ן האָבן זיך פאַרזאַמלט מענטשן און נאָך בעטענישן און שוחד פון עטלעכע הונדערט זלאָטעס האָבן זיי באַוויזן צו ראַטעווען דעם רבי׳ן פון די רוצחים׳ס הענט.

במשך פון אייניקע וואָכן איז דער רבי געלעגן אין בעט און די צוויי רוצחים האָבן ווייטער געטון זייער אוממענטשלעכע אַרבעט ביז זיי זענען אַריינגעפאַלן. מען האָט ביידע געכאַפּט ביי אַ גניבה און דערווייטערט זיי פון דער פּאָליציי. נישט האָבנדיק קיין ברירה האָבן זיי זיך אומגעקערט צו זייערע פאַכן מיט וועלכע זיי האָבן זיך באַשעפטיקט איידער זיי זענען עולה לגדולה געווען. אַבראַמאָוויטש איז צוריק געווארן א גערטנער און נעלנער, דער וואס האט אונטערגעצונדן דעם רבינ׳ס באָרד, האָט זיך גענומען צוריק צו זיין פאַך ווי אַן קוואַליפיצירטער אַרבעטער אין דער מעבל־פאַבריק פון טהאנעט מונדוס.

בעת ער האָט אַ מאָל געאַרבעט ביי דער העבל־מאַשין האָט זיך נעלנערס האַנט איינגעקלעמט צווישן די וואַלקעס און אַ העלפט פון איר איז צעשמעטערט געוואָרן.

די ידיעה דערוועגן האָט זיך גיך פאַרשפּרייט אין שטאָט. אַסך האָבן דערין געזעען דעם רבינ׳ס קללה און געהאָפט אַז די נקמה וועט דערגרייכן אויך אַלע דייטשן פאַר זייערע ווילדע מעשים קעגן יידן. עטלעכע וואָכן נאָכדעם ווי נעלנער איז אַרויס פון שפּיטאָל מיט דער אָפּגעהאַקטער האַלבער האַנט, בין איך געווען אַן עדות ווי די צוויי זענען געקומען צום רבי׳ן און האָבן געבעטן זיך ביי אים ער זאָל זיי מוחל זיין זייערע מעשים, דער רבי אָבער האָט נישט געוואָלט הערן וועגן דעם. די צוויי האָבן געוויינט, פאָרגעשלאָגן געלט און אויסגעדריקט זייער חרטה, דער אָבער איז געבליבן נישט גערירט. העכער אַ שעה צייט האָבן געדויערט די תחנונים און בעטענישן פון די צוויי רוצחים ביז עס האָבן זיך אַריינגעמישט דעם רבינ׳ס מקורבים, צווישן זיי געדענק איך ר׳ יצחק רובין, יצחק און אהרן־יידל לאנדוי, דוד־יחיאל זינגער, יחזקאל פּרענטקע, ישראל גליקסמאַן און אַנדערע. נאָר אַ דאַנק זייער אינטערווענץ האָט דער רבי געזאָגט, אַז ער איז זיי מוחל, די האַנט אָבער האָט ער זיי בשום אופן נישט געוואָלט דערלאַנגען.

דערווייל האָט זיך די לאַגע אין יידישן געטאָ פאַרערגערט. די דערשיטערנדיקע מיט זייער אכזריות גזירות האָבן זיך כסדר פאַרשטאַרקט. דאָס לעבן איז געוואָרן נישט צו דערטראָגן. דער רבי, אַליין אַ דערשלאָגענער און צעבראָכענער, האָט מיט אַלע כוחות באַמיט זיך צו טרייסטן דעם עולם. פאַר די וועלכע האָבן פאַר אים אויסגעוויינט זייער האַרץ האָט ער שטענדיק געפונען ווערטער פון טרייסט און דערמונטערונג.

אין יאָר 1942 ווען דער טויט האָט אָנגעהויבן שפּרייזן איבער די יידישע שטעט און שטעטלעך איז דערגאַנגען צום רבי׳ן די טרויעריקע בשורה אַז זיין איידעם, דעם אָטוואָצקער רבינ׳ס זון, איז דערמאָרדעט געוואָרן צוזאַמען מיט זיין משפּחה אין אָטוואָצקער וואַלד. מיט אַ שווער האַרץ האָט ער עס איבערגעגעבן זיין טאָכטער, דער פרוי פון דערמאָרדעטן, וועלכע האָט אין דער מלחמה־צייט געוווינט אין זיין שטוב. קרעכצנדיק אַז עס האָט זיך דאָס האַרץ צעריסן, האָט זי זיך אַראָפּגעלאָזן אויפן פוסבענקל צו זיצן „שבעה".

דעם דריטן טאָג נאָכן דערהאַלטן די ידיעה האָט דער רבי גערופן צו זיך אַ מנין יידן צו מנחה און מעריב דאַווענען. מיט אַ שטילער שטימע פול צער און ביטערניש האָט ער געזאָגט קדיש. נאָכן ענדיקן

די תפילה איז ער שטיין געבליבן ביים עמוד, מיט דעם קאָפּ אַריינגעטאָן אין די הענט. בעת זיין גוף האָט געציטערט פון וויינען. פלוצים האָט ער זיך אַ ווענד געטון צו די מענטשן און אין אַ שטילער שטימע אָנגעהויבן זינגען אַ ניגון פול מיט דבקות. (די פאַרזאַמלטע זענען דערשטוינט געבליבן צוליב דער פלוצימדיקער ענדערונג און זייערע בליקן האָבן זיך איינגעקלאַמערט אין רבינ׳ס געשטאַלט). פון זיין גליענדיק פנים און די לויכטנדיקע אויגן האָט מען געקענט דרינגען, אַז אָט האָט זיך דער רבי מתגבר געווען איבערן שטן און זעט מיט די אויגן פון זיין גייסט די דערנענטערנדיקע זיך גאולה. דער רבי איז שטיל געבליבן און געהייסן רופן די רביצין, די טאָכטער און ברענגען דאָס דריי־יעריק אייניקל ווי אויך אָנצינדן ליכט און ברענגען „כיבוד״. נאָכדעם ווי מען האָט געגרייט די טישן האָט זיך דער רבי אַוועקגעזעצט פון אויבן אָן האַלטנדיק אויף די קני דאָס אייניקל דעם קליינינקן שלמה׳לען. מיט אַ ציטער־דיקער שטים האָט ער אָנגעהויבן בענטשן אים ער זאָל זוכה זיין צו זען נחמות און אויפנעמען משיח׳ן. זיין שטים איז כסדר געוואָקסן און צום סוף האָט ער אויסגערופן: „מזל טוב, מזל־טוב יידן! די ווארקער און אָטוואָצקער קייט וועט נישט צעריסן ווערן פון איצט ביז הונדערט און צוואַנציק יאָר וועט שלמה׳לע זיצן אויף דער אָטוואָצקער רבנות שטול״. די פאַרזאַמלטע טרינקען לחיים, ווינטשן דעם רבי׳ן און דעם אייניקל און פון זייערע אויגן פליסן טרערן. צווישן די ווייבער ברעכט אויס אַ יללה און דער רבי רופט אויס מיט טרערן אין די אויגן צו די פאַרזאַמלטע, אַז זיי זאָלן זיך שטאַרקן ס׳איז דאָך אַ טאָג פון פרייד פאַר אונדז אַלעמען און אינעם זכות פון יינגיטשקן צדיק וואָס איז ריין פון יעטוועדע זינד, וועט זיך דער אויבערשטער מרחם זיין איבערן יידישן פאָלק... טרינקען יידן לחיים!... און ביטערע קרעכצן רייסן זיך אַרויס פון זיין מויל...

מיט שטילע טריט און הערצער פול מיט צער זענען זיך די פאַרזאַמלטע פונאַנדערגעגאַנגען אין זייערע שטובן.

ווינטער 1942 האָבן אָנגעהויבן דערגיין די שרעקלעכע שמועות וועגן טויט־טראַנספּאָרטן. דאָס האַרץ וויל נישט גלויבן אָבער נישטאָ קיין רעטונג. עס הייבט זיך אָן אַ לויפעניש נאָך פאַרשידענע מינים תרופות. יידן פאַרשאַפן זיך פאַר גרויסע געלטער צייגנישן פון פאַרשידענע אַרבעטס־פּלעצער, וואָס דאַרפן כלומרשט באַשיצן פון שרעקלעכן גזר דין.

צוויי טעג נאָך ראש השנה, האָבן זיך באַוויזן אין רבינ׳ס שטוב, דער פרעזעס פון יודנראַט גוטשטאַט און פיינסקי. די צוויי האָבן געבראַכט דעם רבי׳ן אַ „דורכגאַנגס־שיין״ און געלט און אים געראָטן ער זאָל פאַרלאָזן די שטאָט און פאָרן קיין פּילץ. דער רבי קוקט אויף זיי מיט אויסגעלאָשענע אויגן און פרעגט אַ פאַרוווּנדער־טער: „פאַרוואָס זאָל איך פאַרלאָזן די שטאָט אין וועלכער איך האָב געוווינט העכער אַ העלפט פון מיין לעבן?״ די צוויי הויבן אָן צו דערקלערן, אַז אין פּילץ איז שוין פאַרביי די „אַקציע״ און דאָס לעבן איז דאָרט זיכערער, בעת ראַדאָמסק איז נאָך פאַר דער „אַקציע״ און ווער ווייס וואָס עס דערוואַרט אירע איינוווינער. גלייכער, בכן, אַז דער רבי זאָל וואָס פריער אַוועקפאָרן מיט זיין משפחה פון דאַנען. דער רבי הערט זיי אויס און איז נישט תופס פאַרוואָס ער זאָל פלוצים פאַרלאָזן די שטאָט און ווערן פּילצער רבי. און דער רבי פרעגט וואָס איז געשען מיט דעם פּילצער רבין? פיינסקי, וועלכער איז דאָס ערשטע מאָל אין זיין לעבן געווען אין רבינ׳ס שטוב און וועלכער האָט ווי לאַנג ער לעבט נישט גערעדט מיט אים אַ וואָרט, שטייט איצט אַ פאַרוווּנדערטער אַנטקעגן דעם מענטשן וואָס וויל זיך נישט ראַטעווען פון דער געפאַר, עקשנט זיך איין און וויל נישט אָנ־נעמען די צייגניש וואָס פיל וואָלטן פאַר איר אַוועקגעגעבן זייער גאַנץ פאַרמעגן. כאָטש פיינסקי איז געווען אַן אַסימילאַטאָר, איז ער געווען אַן ערלעכער און גוטער מענטש. ער האָט אַמאָל געפּרוווט אויפקלערן דעם רבין די גאַנצע ערנסטקייט פון דער לאַגע. מיר ווילן נישט — האָט ער געזאָגט — פאַרטרייבן דעם רבין פון שטאָט, אָבער די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג אין שטאָט געפינט זיך אין אַ גרויסער סכנה און מיר ווילן אַז דער רבי זאָל ניצול ווערן פון דער דאָזיקער סכנה.

איידער פיינסקי האָט נאָך באַוויזן צו ענדיקן זיינע ווערטער, איז דער רבי אויפגעשפּרונגען און אָנגעהויבן שרייען: וואָס האָסטו געזאָגט? אַלע יידן פון שטאָט געפינען זיך אין אַ סכנה און איך וועל זיי פאַרלאָזן? אַזעלכעס וועט נישט געשען. איך האָב געקענט לעבן מיט די דאָזיקע יידן וועל איך אויך קענען שטאַרבן מיט זיי צוזאַמען. זאָגנדיק דאָס האָט ער צעריסן אויף שטיקלעך די צייגניש וואָס איז געלעגן פאַר אים אויפן טיש אויסרופנדיק: אַזוי וועט צעריסן ווערן דער גזר דין פון אַלע יידן!

דעם 9טן אָקטאָבער 1942 האָב איך געזען דאָס לעצטע מאָל דעם אַמשינאָווער רבי צווישן אַ מאַסע פון טויזנטער יידן וואָס זענען געווען פאַרזאַמלט אויפן פּלאַץ פאַר דעם קהילה־ראַט בנין.

די „אַקציע״ איז געווען אין פולן ברען און ווען דער הויפּט־מערדער קאַמפּיניק האָט געהייסן אַלעמען זיך אַנידערזעצן איז דער אַמשינאָווער רבי געווען דער איינציקער וואָס איז שטיין געבליבן בעת זיין בליק נעמט אַרום די גאַנצע עדה.

דעם 12טן אָקטאָבער איז דער רבי אַרויסגעשיקט געוואָרן צוזאַמען מיט אַלע ראַדאָמסקער יידן אין די גאַז־קאַמערן פון טרעב־לינקע. דאָרט האָט ער אויסגעהויכט צוזאַמען מיט אַלע יידן זיין הייליקע נשמה.

מתחילה סירב הצדיק ר׳ שלמה מראדומסק, בעל „תפארת שלמה״, לקבל עליו את עול האדמו״רות. בשבוע שלפני חג השבועות, כשראה שנתאספו אליו המון חסידים מערים שונות, להסתופף בצלו בימי מתן תורה, התחיל לגעור בהם ולצעוק מרה שיסעו לדרכם, כי הוא איננו רבי, ולא יתן להם להיכנס אליו. למחר משראה שהחסידים אינם שומעים בקולו והקהל הולך ורב, החליט ועשה מעשה: עזב את כל ה„עולם״ ונסע בכבודו ובעצמו להצדיק ר׳ יחזקאל מקוזמיר לחוג שם את החג.

כשבא לקוזמיר נתן לו ר׳ יחזקאל שלום בתמיה רבה ואמר: — מה זה עשה מר? הייתכן להניח עדת ישראל כצאן אשר אין להם רועה ולברוח מאתם? הלא על הפסוק „וירד משה מן ההר אל העם״ פירש רש״י: „מלמד שלא היה משה פונה לעסקיו, אלא מן ההר אל העם ומן העם אל ההר״... השיב ה„תפארת שלמה״: אבל משה רבינו היה על־כל־פנים אצל הר סיני, והלא אף אני רוצה להיות אצל הר סיני...

ואותו חג השבועות היה מפורסם בעולם החסידים. הזקנים שבדור היו אומרים, כי מי שלא היה שם באותו שבועות, לא טעם טעם שבועות מעולם. הקוזמירי כיבד את הראדומסקאי ב„אקדמות״, שכן היה ה„תפארת שלמה״ מנגן נפלא. כשעלה על הבמה יחד עם שמונים איש משוררים ומנגנים, וכולם יחד השמיעו צלצלי תרועת הזמרה והנגינה, וקול הראדומסקאי הולך וחזק מאוד ועולה על גביהם, נדמה היה שכותלי בית־הכנסת רעדו והשמשיות שבחלונות חרדו חרדה גדולה, וכל הקהל פג לבם ונתבטלו חושיהם מעריבות מתיקות השירה והזמרה. (מסיפורי חסידים על ה„תפארת שלמה״)

חלק שלישי
דריטער טייל

בימים ההם...
די אמאליקע טעג...

חלק שלישי / דריטער טייל

התוכן - אינהאלט

דיוקנאות מן העבר

שלמה זעירא

כמו מבעד ערפל כבד נראים לי עכשיו הזמנים בהם עברו עלי שנות ילדותי הראשונות בראדומסק. בעודני צעיר עזבתי את העיר ובינתיים טושטשה דמות־דיוקנם של האנשים שסובבוני בשנים ההן.

אודה ולא אבוש כי בשנות בחרותי, בתקופת החלוציות בא״י, כמעט והשתדלתי לשכוח את האנשים הטובים הללו, את סביבתם, את שיחם ושיגם ואת מידותיהם הטובות והרעות.

היום, כאשר אתה מפנה את מחשבתך ל„שם״ ול„אז״, יש ומבעד הערפל הכבד נגלה לך אור מיוחד במינו, אור זה הדור, אשר חי בתקופת ילדותך, בתקופת בין־השמשות, בעת שקיעתה של היהדות „העתיקה״, הנאנחת תחת עול הגלות והמצפה למשיח שיבוא רכוב על חמור, ובשעת זריחתה של היהדות החדשה, יהדות האוטואמנסיפציה.

קשה להעלות על הניר את זכרון כל אלה שראויים לכך, כי רבים הם. ומדי דברי בם, זכור אזכרם ומעי יהמו בי. בשורות הבאות אנסה לשרטט אי־אלו דמויות אשר משום־מה זכרונם נחרת עמוק בלבי.

צלילי „התקוה״ הראשונים

אם אינני טועה היתה דירת הורי הראשונה בבית אדולף לבקוביץ ברחוב שחצה את פסי הרכבת — רחוב ברזניצקא.

והנה לבעל־הבית, מר אדולף לבקוביץ, היתה חצוצרה, מעין זו בה היו משתמשים מכבי־האש העירוניים. בערבי ימות־הקיץ היה מר אדולף רגיל להשמיע בחצוצרה שלו מנגינה חדשה, שדובבה ללב ושטרם עמדתי אז על תוכנה ומשמעותה. לא היתה זו מנגינת בית־הכנסת (בכלל לא נראה לי מר אדולף מבאי בית־כנסת...) ולא זמר יהודי עממי אחר, אלא משהו חדש. רק כעבור זמן מסויים נודעה לי במקרה, טיבה של המנגינה ושורשה, ודבר זה העלה בעיני את מר אדולף לעילא ולעילא. ומעשה שהיה כך היה.

בשנת 1906 — אם אינני טועה — הוכרז בעיר „מצב־חרום״. על כל העיר הוטל עוצר קפדני החל משעה 8 בערב וכל מי שהעיז להיראות ברחוב אחרי שעה זו עלול היה להיאסר ע״י משמרות פרשי הקוזקים ואף לטעום טעם מגלב קוזק רוסי. באחד הערבים הייתי אצל סבי, רב יחזקאל ז״ל וקרוב לשעה שמונה שבתי הביתה בלווית מר פלמאן, דייר הבית השכן. בהיותנו כבר במרחק כמה עשרות מטרים מהבית שמענו קול שעטת פרסות סוסים וקריאה: „סטוי!״ (עצור!) התחלנו לרוץ. הספקנו עוד להיכנס לשער בית פלמן ולסגור אחרינו את פתח השער על הבריח. כעבור שנייה דפק קוזק בקת־רובהו בשער וצעק: „פתחו! ואם לא — אירה!״. מופחדים ורועדים עמדנו על מקומנו ושתקנו. אחרי שהחיל הסתלק ודממה השתררה ברחוב, פתח מלווני את פתח השער, הוציאני החוצה ופקד עלי ללכת בלאט הביתה. בלב רועד הגעתי לבית לבקוביץ, בו גרנו. בחצר פגשני בעל־הבית והתפלא על בואי בשעת העוצר. סיפרתי לו את פרשת המקרה וסיימתי באנחה „אוי!״. הוא התקרב אלי ולחש באוזני: „עודך קטן, יתכן ועוד תזכה לחיות בארץ־ישראל״. בתומי, תום ילד בן ארבע, שאלתיו: „היבוא המשיח?״. „בודאי יבוא!״ — ענני. „ומדוע איננו שומעים את שופרו? אומרים, שלפני בואו יתקע בשופר גדול״ — אמרתי והראתי לו בכך את בקיאותי. „האינך שומע לפעמים את חצוצרתי? זהו השופר שלי״ — סיים את השיחה. סבור הייתי שהוא לועג לי. רק כעבור שנה־שנתיים נודע לי, כי מנגינת החצוצרה היתה שיר „התקוה״.

עמלים כחולי־זקן

מטרלינק הסופר כתב את „הצפור הכחולה״ ומשוררים אחרים מדברים לפעמים דרך משל על „דם כחול״ ואילו אני ראיתי במו עיני יהודים עמלים, עובדים וזקניהם — זקני שער כחול.

בעודני ילד קטן ואני בא מפעם לפעם לבקר בבית סבי, רב הערשעלע ז״ל, והנה לתמהוני אני נתקל בחצר ביהודים כחולי־זקן וכחולי־שפם. זמן רב עבר עד שהתברר לי פשר הדבר. בחצר סבי היה בית־חרושת קטן ל„מקלות״ אולטראמרין, צבע־כחול לכביסה; אגב לישת הבצק הכחול וחיתוכו למקלות ספגו גם הזקנים את אבקת הכוחל וקיבלו את גוון התכלת, וכך הופיעו יהודים־פועלים כחולי־זקן ושפם.

אגב, שמעתי פעם מפי סבי, כי פדידריך בייער הגרמני, מיסד הפירמה הידועה לצבעים ורפואות „בייער״, בא פעם לראדומסק והציע לו, או לאביו, הסבא רב משה, להקים בשותפות בראדומסק בית־חרושת לצבע אולטראמרין. הכוונה היתה, לחסוך את דמי־המכס הגבוהים שהרוסים הטילו על סחורות גרמניות. הסבא לא קיבל את הצעתו ובית־החרושת נבנה אז בעיירה קטנה ע״י העיר ריגה.

המתמיד

תקופת המעבר של שינוי ערכין אצל הנוער המקומי החלה מיד עם כניסת הצבא הגרמני לעיר במלחמת העולם הראשונה. הרבה בחורים אשר עד אז היו יונקים מן המסורת והתלמוד ורק בשעה של לא יום ולא לילה הסתכלו בספרי־השכלה, פנו עכשיו ללימודי־חול בפרהסיה ובעסק גדול. מהם נמשכו בכל חום מזגם אחרי בעיות הזמן, מי לציונות ומי לבונד. ואילו אחרים פנו ללימודים על מנת לקבל תעודת־גמר. מובן, שחינוכם המסורתי, לימודם הקטוע ואף גילם עמדו להם לשטן על דרכם. רק מעטים הגיעו למטרתם תודות לשקי־דתם הגדולה וכוחם־סבלם הרב. אחד המתמידים האלה היה ידידי יעקב אַהרונוביץ ז״ל (אחר־כך ד״ר לרפואה בראדומסק). אף על פי שהיה גדול ממני בכמה שנים, היה נוטה להיכנס אתי בשיחות על לימודיו בכלל ועל סוגיות מיוחדות בפרט. הלימודים לא היו אצלו עול שהוטל עליו מלמעלה, כדי להיבחן בהם ואחר־כך להיפטר מהם, כרגיל אצל תלמידים בבתי־הספר. הלימודים היו עבורו חוויה, מעין עונג רוחני, שלאוו כל אדם זוכה להגיע אליהן ומכל־שכן להשיגן כראוי ולהבינו. הוא היה דש בכל סוגיה קלה כחמורה, בכל סעיף ובכל פסוק כמין חומר, וכל מה שמובן ופשוט וטבעי אצל תלמיד רגיל היה אצלו מעין גילוי מיוחד, שכדאי לברך עליו בשם ומלכות.

שנינו עזבנו את העיר באותה הרכבת לחו״ל. (חודש לפני זה היינו שנינו בפייטרקוב על מנת לקבל היתר יציאה לחו״ל בתור סטודנטים. בדק אותנו קצין צבא זקן שרצה לדעת, מדוע אנו חפצים ללמוד דווקא בחו״ל. עניתי לו בקיצור נמרץ מה שעניתי ואילו יעקב פרש לפניו יריעה שלמה ורחבה על החינוך וההשכלה וכמעט שגילה לו מה שלא היה צריך לגלות... הזקן התרשם מן המשכיל המתלהב ואישר את יציאתו לחו״ל). מי שלא ראה את שמחת יעקב בנסעו ברכבת לשוויצריה ללמוד, לא ראה שמחת אדם מאושר מימיו. מרוב שיחה עם נוסעים אחרים הזניח את המטען, וכשהגענו לעיר פוזן נמסר לו, כי מטענו לא הגיע. חכיתי בעיר זו 24 שעות מתוך תקוה שבינתיים תמצא האבדה ונוכל להמשיך בדרכנו יחד. אבל המטען לא הגיע ונפרדנו איש מחברו. זאת היתה שיחתנו האחרונה. המתמיד המשיך אח״כ בלימודיו וכעבור שנים מספר הוסמך כד״ר לרפואה.

המשכיל

איש יהודי היה בראַדומסק, ענו וצנוע, ושמו מנדיל פיינזילבר. בר־אורין ובר־אבהן; היה שולט במכמני ספרותנו העתיקה והחדשה ובלשון העברית ומקובל כתלמיד־חכם מופלג. פרנסתו היתה על חנות קטנה. אבל, לאמיתו של דבר היתה זו התעסקות אגב־אורחית. עיקר התעסקותו היתה חקר התנ״ך, הספרות והפילוסופיה.

זמן־מה אחרי כיבוש העיר ע״י האוסטרים עלה בידי לקבל רשות

נסיעה לעיר פייטרקוב. סיפרתי על כך לאחד מחברי. למחרת, השכם בבוקר, בא אלי החבר ובפיו בקשה גדולה, לא, חלילה, בעניניו הוא, אלא בענין דחוף הנוגע למנדיל הנ״ל.

נעניתי להפצרותיו וניגשנו אליו. מנדל פיינזילבר, שזו היתה פגישתי הראשונה אתו, לקחני הצידה ובדחילו ורחימו סיפר לי, כי זה הדשים אינו רואה שינה בלילות משום שבעיה חמורה, שמקורה בתנ״ך, מענה אותו. והואיל ולפי דעתו נמצא בפייטרקוב יהודי (אם איני טועה, היה שמו פנחס ברון, שעלה אחר כך ארצה) שבכוחו לפרש לו את הבעיה, בקשתו ממני לגשת אליו, למסור לו מכתב ואף להביא ממנו תשובה. בפייטרקוב חיפשתי את המשכיל דשם ומצאתיו בדירה קטנה ועלובה. לפני עמד יהודי לבוש ארוכות בעל הדרת־פנים של תלמיד־חכם. מסרתי לו את המכתב. הוא ניגש תיכף למלאכה: עיין בספר פלוני ובספר פלמוני. לבסוף כתב תשובה למשכיל הראדומסקאי.

חברי, שמסר למנדיל פיינזילבער את המכתב, סיפר לי אחר־כך, כי באותו היום שבת הלה מכל מלאכתו בחנותו. והסתגר בד׳ אמותיו כדי לעכל את תוכן המכתב.

העקשן למופת

עקשן מובהק, יחיד במינו, היה נחמן צבי גולד־פז ז״ל. לעקשנותו לא היה גבול. לא היתה זו עקשנות סתם, קאפריזית, אלא רצון נוקשה: להתגבר על רשעות אדם, על קשיים בלימודים או בעבודה, ואפילו על חוקי הטבע. (היה מעשה ופגשתיו ביום של שרב קשה כשהוא יושב על־יד כד מים ענק ולוגם ממנו מפעם לפעם לגימות גדולות. מובן, שמיד פלט את המים ע״י הזעה. שאלתיו: „ובכן, מהי התכלית שבשתיית כל־כך הרבה מים?״. רוצה אני להתגבר על כוחו של השרב; נראה מי יהיה חזק יותר!״ — ענני).

במשך כל שנות הכרתנו בארץ נדמה היה לי, כי עיקר תכליתו בחיים היה להילחם ולנצח. אכן, בעל אומץ־רוח יוצא מן הכלל היה וכמעט שלא ידעתי דוגמתו. משמצא ענין הראוי, לפי דעתו, להילחם עליו או גילה עול שיש לעקרו מן השורש — שום מאבק לא היה קשה בשבילו וקיבל על עצמו את כל יסורי המלחמה עד תומה.

קצר המצע מלהשתרע ולמסור כאן אפילו חלק ממעשיו בשטח זה. אסתפק בשתי אפיזודות בלבד. על אחת הוא עצמו סיפר לי, ואילו על השניה שמעתי לפני זמן־מה מפי י. מרמינסקי, חבר הועד הפועל של ההסתדרות.

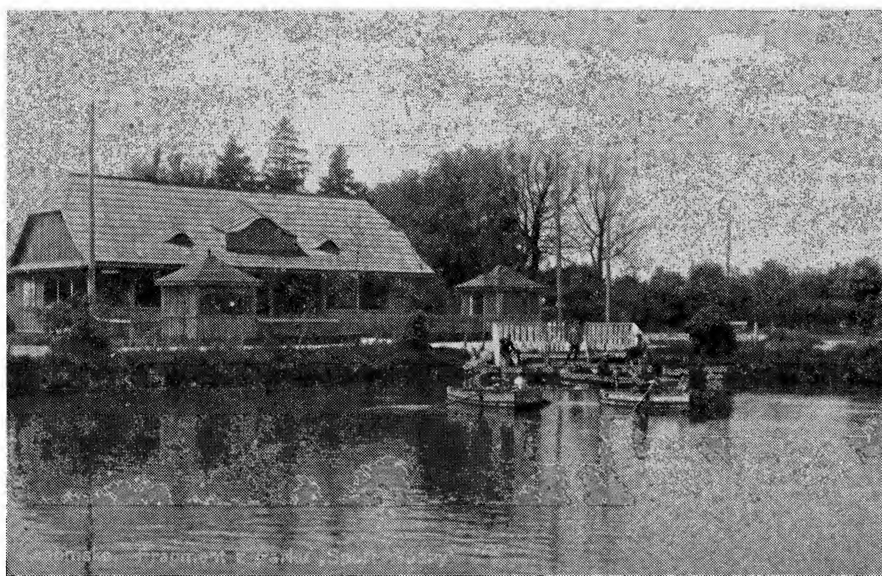
עם כניסת הצבא האוסטרי לעיר בשנת 1915 החלו לחטוף אנשים לעבודות ביצורים. מי שנתפס ראה בזה גזירת המלכות והשלים עמה עד יעבור זעם. לא כן הגיבור דנן, נחמן־צבי, הוא חשב ומצא, כי לפי היושר והצדק, אין לצבא הכובש רשות לכך; והיה כאשר נתפס — התחמק מידי השוטר הצבאי וברח. כנראה, כי גם השוטר היה עקשן ורדף אחריו והענין התפתח לבריחה ורדיפה דראמטית; היינו: מן הרחוב לחצר, מן החצר לבית ומשם לגג ומגג זה לגג של הבית הסמוך עד שנחמן צבי נתפס והובל לעבודה. אבל, בזה לא נגמר הענין. היה עליו להתיצב שוב לעבודה למחרת בבוקר. מכיון שלא בא, הלך השוטר אליו. כאשר רק נפתחה הדלת וה„כפתור הנוצץ״ נכנס, מיד עשה נחמן צבי „ויברח״ גדול, השוטר רץ אחריו מסימטה לסימטה, מבנין לבנין ומגג לגג עד שלבסוף נפל לידי השוטר והפעם ספג ממנו מכות נמרצות. כתום פרשת המכות ירק השוטר ואמר: „יקחך השד, יהודי ארור! לך לכל הרוחות! אינני רוצה לראותך יותר״.

בשנת 1920 עלה נחמן ארצה. בקבוצת חלוצים זו היה גם י. מרמינסקי, לייבל גולדשמיד ז״ל מעין־חרוד ואחרים. בוינה — התחנה הראשונה בדרך — נתקבלה ידיעה על מקרי הקדחת המרובים בארץ ועל המחסור החמור בחינין. בעזרת ידידים הושגה הלואה בסך 3000 דולר ונקנתה כמות חינין.

בזמן ההוא היה יצוא החינין מוינה אסור מטעם השלטונות. ובחצות הלילה התפרצו שוטרים אוסטרים למלון בו התגוררו החלוצים שלנו, נכנסו ישר לחדרו של נחמן צבי, ודרשו ממנו שימסור להם את החינין. אבל, כאשר נחמן צבי טען שלא ראה ולא שמע דבר על חינין החלו להרביץ לו מכות הגונות. הוא הגיב על כך בצעקות איומות בעברית: ה־ת־פ־ז־ר־ו! ה־ת־פ־ז־ר־ו!״ זה היה סימן לחבריו שיברחו. כשעתיים היכו אותו השוטרים והוא באחת: התפזרו! בסוף הירפו ממנו והמשלוח הגיע ארצה. (אגב, כאשר פתחו ביפו את השקיקיות מצאו בהן במקום הינין — חול...).

אצל נחמן־צבי נתקיים הפתגם המובא במדרש: „כשהרימו את החרס נמצאה המרגלית״. תחת חיצוניותו הנוקשה היה לב רגיש לכל נדכא ולכל נצרך. עשרות אנשים החיים אתנו בארץ חייבים לו תודה בעד עזרה נאמנה, מוסרית וחומרית שהגיש להם. היה חבר טוב, איש רעים להתרועע, דמות שורשית, מוצקה. אמנם, לא ליטש את לשונ: בדברו עם זולתו ומכל־שכן עם יריבו; שפת־חלקות לא ידע ואולי גם לא חונן בגינוני התנהגות בחברה לא משלו; אבל, היו אלה כחריצים דקים בגוש שיש או בזלת.

חבר שהכיר את נחמן צבי מקרוב שח לי לפני זמן־מה: „אילו היו לנו היום במדינה חמישים איש כנחמן־צבי גולד, יתכן שלא היינו עדים למשבר חברתי השורר בארץ״...

ה„ספורט וודני״

אן אינטערוויו מיטן עלטסטן לאנדסמאן אין אמעריקע

מאריס שווארץ

אין אַ קאַלטן נאָכמיטאָג, אין מאָנאַט דעצעמבער, האָב איך אָנגעקלונגען אין דער טיר פון אונדזער לאַנדסמאַן. צום באַדויערן, האָב איך אים געפונען קראַנק אין בעט, אין אַ זייער שוואַכן צושטאַנד.

— שלום עליכם, משה׳לע! — האָט ער אויסגערופן.

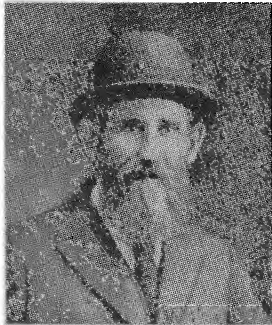
— ר׳ אברהם־לייזער! — האָב איך געזאָגט, — שעמט אייך, איר דער בעל־כוח מאַכט זיך נאַריש און לייגט זיך אין בעט אַריין.

— ביסט גערעכט, מיין קינד.

— ר׳ אברהם־לייזער, איך בין צו אייך געקומען, ערשטנס: פון אייך נעמען אַ גרוס צו אונדזער היים־שטאָט, ווייל מיר גיבן אַרויס איצט אַ בוך, וווּ יעדער לאַנדסמאַן קען באַשרייבן זיין לעבנס־געשיכטע, שיקן אַ גרוס קיין ראַדאָמסק; צווייטנס, איר זאָלט מיר דערציילן מעשיות פון אַמאָל, פון אַלטע צייטן, ווייל איך וויל עס אין אונדזער בוך אַריינגעבן.

די אויגן האָבן ביי אים געלויכטן, אַ רויטע פאַרב האָט זיך באַוויזן אויף זיינע באַקן. „איך געדענק אַ סך זאַכן, אָבער וואָס קומט אַרויס — ניטאָ קיין כוח", און מיט אַ שוואַכער שטימע האָט ער אָנגעפאַנגען צו דערציילן.

מיט 90 יאָר צוריק, איז ראַדאָמסק ניט געווען קיין שטאָט. ס׳האָט געהייסן אַ טריפה־מקום. דאָס יידישע ראַדאָמסק איז געווען אויף דעם בוגיי, דאָרט האָט געוווינט אַ „מורה־צדק", דאָרט איז געווען די מקווה. די פירער דעמאָלט זענען געווען: יוסל צדוק און שרה־דבורה, יוסל האַמפעלס ווייב. די נגידים האָבן געוווינט אין פלאַווּנע (רייכמאַן, ריכטערמאַן, באַנקער, בעסטערמאַן, האַסענבערג). נאָך דער „פאָווסטאַניע" אין 1863, ווען אַלעקסאַנדער דער צווייטער איז אַרויף אויפן טראָן, איז ראַדאָמסק געוואָרן אַ יידישע שטאָט. בייטאָג האָבן יידן געהאַנדלט אין שטאָט און ביי נאַכט זענען זיי אַהיימגעגאַנגען אויף דעם בוגיי, אָדער געפאָרן קיין פלאַווּנע, ווייל זיי האָבן ניט געטאָרט וווינען אין שטאָט אָדער דאָרט נעכטיקן.

אברהם־לייזער גליקסמאַן

מען האָט געשוואַרצט פון ראַדאָמסק אויפן בוגיי שנאַפּס, און פלייש. עס איז דעמאָלט געווען משה סטראַזשניק, און אהרן „פאַרענקישקע", אויך אַ סטראַזשניק. שפּעטער האָט דער קיסר דערלויבט יידן וווינען אין שטאָט, נאָר קיין הייזער האָבן יידן ניט געטאָרט קויפן אויף זייערע נעמען; האָבן זיי געקויפט הייזער אויף גוייִשע נעמען. ערשט ווען אַלעקסאַנדער דער צווייטער איז אַרויף אויפן טראָן, האָט מען דערלויבט יידן קויפן הייזער.

די כלל־טוערס דעמאָלט זענען געווען: לייזער ריכטערמאַן, ישראל זילבערשאַץ און זיין ווייב האָדל (זי איז געוועזן אַ צדיקת, שטענדיק געהאַט 8 אורחים ביים טיש), ווי אויך בעריש פּעשטער און דער אַלטער אברהם בעם.

שפּעטער זענען געקומען נייע נגידים: דוד בוגייסקי האָט געבויט די נייע שול; באַנקער און פערשטער האָט געלייגט דעם ערשטן פונדאַמענט; ישראל ריכטערמאַן האָט איבערגעבויט דעם אַלטן בית־המדרש. בערנאַרד פעשטער איז געווען דער שענסטער ייד פון שטאָט, ער פלעגט דאַווענען ביים רבין, און איז געווען גבאי פון „חברה קדישא". עס איז געווען אַ מנהג שמחת־תורה צו טאַנצן אויף אַ ברעט, צו מאַכן הקפות; האָט פעשטער געזאָגט אַ מאָל צו בערל שמש: „גיב די אָרעמע־לייט הקפות", — קיין פעסל ביר האָט ער ניט געהייסן געבן...

אברהם־לייזער האָט מיר נאָך ווונדערלעכע מעשיות דערציילט: פון רבין ר׳ בער פון ראַדאָשיץ; פון יוסף, גבריאל, ישראל זילבערשאַץ; פון ,חסד־אברהם׳ ז"ל; פון ,תפארת־שלמה׳ ז"ל. און פון פיל אַנדערע.

איך געזעגן זיך מיט מיין היים־שטאט

שרה האמער־דזשאקלין

אָפט ווען איך בלייב מיט זיך אַליין און טראַכט פון מיינע קינדער־יאָרן און פון מיין היים־שטאָט, הויבט זיך פאַר מיר אויף אַ לאַנג פאַרגעסענער פאָרהאַנג. ס׳נעמען אויפטויכן געשטאַלטן פון טייערע, ליבע יידן, יידענעס, קינדער, משפחה, פעטערס און מומעס.

האָט געלעבט אַמאָל אַ שטעטל וואָס האָט געאָטעמט מיט יידיש לעבן, פאַרמאָגט אַ בליענדע יוגנט. איצט איז עס יידן־ריין...

מיין חלום, אַז איך וועל אַמאָל פאָרן אַהיים זיך זען מיט משפחה און פריינד, גיין אויף מיין מוטערס קבר, און ווידער באַטרעטן די ערד וווּ עס איז אַמאָל געשטאַנען מיין וויגעלע. אָט דער חלום איז אָפּגעווישט און אויסגעלאָשן.

אָבער פון מיין זכרון וועט קיינמאָל ניט אָפּגעמעקט ווערן מיין היים־שטאָט ווי איך געדענק זי נאָך פון מיינע פריע קינדער־יאָרן.

איך זע צום הונדערטסטן מאָל יענעם שרעקלעכן פרייטיק־צונאַכטס ווען מיין יונגע מאַמע איז אַזוי פלוצלינג אַוועקגעריסן געוואָרן פון דער וועלט. קורץ נאָך דעם איז נפטר געוואָרן דער נאָוואַראַדאָמסקער ר׳ יחזקאל. זיין זון, שלמה העניך ראַבינאָוויטש, האָט איבערגענומען דעם כסא־הרבנות און עס איז איבערגעריסן געוואָרן אַ שטילע און לאַנג־יאָריקער שותפות מיט מיין פאָטערס זאָקן־פאַבריק.

די געשעפטן האָבן אָנגעהויבן גיין באַרג אַראָפּ און מיין טאַטע האָט געגלויבט באמונה שלמה, אַז מיטן אַוועקגיין פון דער מאַמען און אַרויספאָרן פונעם רבין, שלמה העניך, האָט זיך פון אים אָפּגעטאָן דאָס מזל־ברכה. ער איז כסדר אַרומגעגאַנגען פאַרטראַכט, האָט ווייניק גערעדט, און געהאַלטן אין איין חשבונען. איין מאָל,

ער איז אַהיימגעקומען פון מנחה ומעריב, האָט ער אויסגערעדט פיר ווערטער וואָס האָבן איבערגעאַנדערשט אונדזער גאַנץ לעבן. ער האָט שטיל אָבער פעסט אַ זאָג געטאָן:

— מיר פאָרן קיין אַמעריקע.

כאָטש איך בין קוים 11 יאָר אַלט געווען, האָב איך קלאָר באַנומען אַז דאָס מיינט אַן איבעררייס מיט משפחה, מיט פריינד, און מיט די היים־שטאָט וואָס איז מיר דעמאָלט געווען אַזוי ליב און טייער. מיר האָבן זיך שטיל גענומען גרייטן אין וועג אַריין. מיר זענען אָפּגעשטיגן אין פשעדבארש, כדי זיך געזעגענען מיט דער מומע דבורהלע און פעטער זינדל טענענבוים וועלכע האָבן דעמאָלט חתונה געמאַכט זייער עלטסטן זון ווידגער מיטן מורה־הוראה׳ס טאָכטער, און פון דאָרט ממשיך זיין די רייזע קיין אַמעריקע.

אַ טאָג איידער איך האָב פאַרלאָזן נאָוואָראַדאָמסק, בין איך אויפגעשטאַנען זייער פרי. איך בין איינע אַליין אַרויס איבער דער שטאָט, כדי זיך צו געזעגענען אויף שטים לשון מיט די גאַסן און געסלעך, מיט די געוועלבער, מיט די ביימער און גראָזן און מיט די מענטשן.

איך בין געגאַנגען מיט דער שול־גאַס און זיך קודם געלאָזט צו דער מומע חיה׳ס און פעטער יצחק אייזינס געשעפט, וואָס איז עפּעס געווען אַ געמישטע קראָם, — פון איין זייט פּאָליצעס איז געווען אָנגעלייגט שניט־סחורה, אויף דער צווייטער זייט איז געלעגן שפּייז, זעקלעך מיט בעבלעך, רייז, זעק מעל, זייף, נאַפט, און נאָך פאַרשידענע שפּייזן. ווען איך בין אין יענעם אינדערפרי אַריין אין געוועלב, האָט די קראָם אין מיינע אויגן אָנגענומען דעם אויסקוק פונעם הערלעכסטן געשעפט אין דער וועלט!...

געווינט האָט מיין מומע מיטן פעטער און זייערע דרייצן קינדער ביי חנניה לעווקאָוויטש, ווו עס האָט זיך אויך געפונען דער הזמיר. נאָך אַמליבסטן איז מיר געווען דער לאַנגער הויף, וואָס האָט פאַר אונדז קינדער געדינט פאַר כלערליי שפּילערייען. מיר פלעגן אויפן הויף אויסגראָבן גריבלעך, צום זאַמד צוגיסן וואַסער און דערפון אויסבאַקן פאַרשידענע געבעקסן...

מיר פלעגן אויך אין די גריבלעך שפּילן אין בעבלעך. סוכות און שמחת־תורה האָבן מיר דאָרטן געשפּילט אין ניסלעך. נאָך אַמבעסטן האָט אונדז דער הויף געדינט צו שפּילן אין יאָגעלעך, אין באַהעלטענישן, אין שפּרינגען איבער קלעצער. די קלעצער זענען אָנגעצייכנט געוואָרן מיט ווייסן קרייד אויף דער שוואַרצער ערד. מיר פלעגן דאָס דאַרפן אַריבערשפּרינגען אויף איין פוס און דערביי, האָט מען געדאַרפט זאָגן עפּעס אַ שפּרוך.

בשכנות איז מאַיעסטעטיש געשטאַנען הויך, די געמויערטע קאַמעניצע. אין אָוונט האָבן זיך פענצטער צעצונדן און אונדז באַלויכטן דעם וועג. אָבער דעמאָלט ווען איך בין זיך געקומען געזעגענען מיטן הויף און מיט דער קאַמעניצע, האָט דאָס אין מיינע קינדערישע אויגן אָנגענומען דעם אויסזען פון אַ מין צויבער־שלאָס וואָס אַזעלכעס, האָב איך דעמאָלט געמיינט, וועל איך שוין גאָר קיינמאָל נישט זען...

פון דאָרטן האָב איך מיך געלאָזט גיין מיט דער שול־גאַס צום מאַרק. איך בין פאַרבייגעגאַנגען די פּלומפּ און דערזען וואַלוועלע דער וואַסער־טרעגער. די קינדער פלעגן אים רופן מיטן צונאָמען, רייצן זיך מיט אים און שרייען: — וואַווע, דו ביסט אַ מויד און ניט קיין יונג! און ער פלעגט אַן אָנגעצונדענער ענטפערן:

— איך בין אַ יונג, אַ יונג און ניט קיין מויד!... איך גיי חתונה האָבן מיט טאָבעלע מאַשקעס און וועל איר קויפן אַ הויז מיט אַ געזעמס... און מיר פלעגן אַלע ווי אין כאָר אָפּענטפערן:

— ניין, ניין, וועסט ניט חתונה האָבן ווייל דו ביזט אַ מויד, אַ מויד איז נישט קיין יונג.

אָבער דעמאָלט ווען איך האָב דערפילט אַז איך זע וואָווען צום לעצטן מאָל, איז ער מיר מיט אַמאָל געוואָרן ליב און טייער. אָנשטאָט זיך מיט אים צו רייצן, האָב איך אַ פאַרבענקטע אַ זאָג געטאָן:

— דו ווייסט וואַווע, איך פאָר אַוועק.

איך האָב אַריינגעטאָן די האַנט אין קעשענע, געוואָלט אים געבן אַ צוקערל. ער האָט זיך דערשראָקן, געמיינט, אַז איך וויל אים עפּעס וואַרפן, האָט ער אַ געשריי געטאָן:

— פאָר אין דער ערד אַריין.

— איך פאָר קיין אַמעריקע, האָב איך ערנסט געזאָגט און דערלאַנגט אים אַ קאַרמעלקע. ער האָט אַוועקגעשטעלט די וואַסער־קאַנען, גענומען דאָס צוקערל, מיך לאַנג באַטראַכט און געזאָגט:

— נו, פאָר געזונטערהייט און ברענג מיר משיח׳ן. איך דאַרף אים זייער נויטיק האָבן...

איך האָב פון דערווייטנס דערזען ביילקע די משוגענע. זי האָט געהאַלטן פאַרוויקלט אַ פּאַק שמאַטעס אין אויסזען פון אַ ליאַלקע. זי האָט געזאָגט, אַז דאָס איז איר קינד. ווייבער פלעגן דערציילן, אַז ביילע איז משוגע געוואָרן ווייל עס האָבן זיך ביי איר נישט געהאַלטן קיין קינדער. געוויינטלעך, פלעג איך איר נאָכלויפן צוזאַמען מיט אַ באַנדע קינדער, זיך רייצן מיט איר, ציען איר פאַרן קלייד, רופן „משוגענע". וואָס העכער זי האָט געשריגן, אַלץ מער האָבן מיר קאַמאַנדעוועט און זיך גערייצט מיט דער אומגליקלעכער. נאָר דעמאָלט ערב מיין אָפּפאָר נאָך אַמעריקע, האָב איך מיט אַמאָל דערפילט צו איר גרויס רחמנות. איך האָב איר געגעבן אַ קאַרמעלקע. זי האָט עס מורא געהאַט צו נעמען.

— נאַ, נעם, האָב איך זיך געבעטן ביי איר און דערביי אַראָפּגענומען פון זיך די פאַטשיילע און זי איר דערלאַנגט.

זי האָט ווילד אַ כאַפּ געטאָן דאָס טיכל, איינגעדעקט דערמיט איר „קינד", געקוקט אויף מיר מיט ווילדע אויגן, אַ כאַפּ געטאָן דאָס צוקערל פון מיין אויסגעשטרעקטער האַנט און אַנטלאָפן. דערביי האָט זי עפּעס געפּלאַפּלט וואָס איך האָב נישט פאַרשטאַנען.

איך בין געבליבן שטיין לעבן מאָשקעס אכסניה און מיט גרויס בענקשאַפט געקוקט אויף די הילצערנע געביידע, ווו עס פלעגן איינשטיין וואָיאַזשאָרן און אויך חסידים וואָס פלעגן קומען צום רבין אויף שבתים און יום־טובים. איך האָב דערזען טאָבעלען און זיך מיט איר שטאַרק דערפרייט.

ווייבער מיט טיקעס פריש געבעקס האָבן זיך געאיילט אַהיים צו זייערע מענער און קינדער. יידן מיט סאַמעטענע תפילין־זעקלעך זענען געגאַנגען פון דאַווענען. איך האָב זיי לאַנג נאָכגעקוקט, איינגעזאַפּט אין זיך יעדע געשטאַלט. אפשר איז דאָס געקומען נישט באַוווסטזיניק בכדי איך זאָל זיי אויף מיינע רייפע יאָרן קענען באַשרייבן.

איך האָב שוין אין איין־וועגס אָפּגעטראָטן אין רבינס הויף. צו מיינע אויערן האָט זיך דערטראָגן דאָס מלמדישע מורמלען פון די לערנער. אַ גרויסע בענקשאַפט האָט מיך אַרומגענומען און איך האָב געוואָלט וויינען.

פון רבינס הויף האָב איך אַ פאַרטראַכטע זיך געלאָזט גיין צום „נייעם וועג" — די שפּאַציר פּראָמענאַדע פון דער ראַדאָמסקער יוגנט.

פלוצלינג האָב איך געהערט ווי עמעצער פרעגט:

— פאַרוואָס גייט עפּעס אַזאַ קליינע מיידעלע אַזוי פאַרטראַכט?

איך האָב מיך אומגעקוקט און געזען מיין פאָטערס חבר, מיכאל וואַקסמאַן. אַ ביסל פאַרשעמט פאַר מיין „פאַרטראַכטקייט" האָב איך שטיל געענטפערט:

— מיר פאָרן קיין אַמעריקע. עס איז אַ ווייטער און לאַנגער וועג. איך לאָז דאָ אַלץ איבער. איך וועל קיינעם דאָ מער נישט זען. איך וויל נישט פאָרן! און איך האָב זיך צעוויינט.

— נו, וויין נישט, שרהלע, האָט ער מיר אַ גלעט געטאָן אויפן אַקסל. אַמעריקע איז אַ בעסער לאַנד פאַר יידן, ווי פוילן...

איך האָב אים אָנגעקוקט און נישט באַנומען זיינע רייד. איך האָב מיך מיט אים געזעגנט און בין אַוועק ווייטער.

איך בין צוגעקומען צום באָבריקער טייך, געקוקט אויפן וואַסער וווּ מיר פלעגן גיין ערב ראש השנה צו תשליך. ווי שיין דער טייך איז, ווי פרידלעך און רויק. איז נאָך פאַראַן ערגעץ אויף דער וועלט אַזאַ שיינער טייך ?.. נישט ווייט האָט זיך געפונען די שול. איך האָב זיך אָפּגעשטעלט, אַריינגעקוקט און אַן איבעריקן מאָל באַוווּנדערט דעם אויסגעמאָלענעם אויפן סופיט בלויען הימל, מיט די שטערן, די קליינע וואָלקנדלעך און די פליענדיקע מלאכימלעך. צום לעצטן מאָל האָב איך אַרויפגעקוקט צו דער ווייבער־שול און זיך געלאָזט גיין צום „נייעם וועג", דער ראָמאַנטישער אַלייע וווּ געזעלן, נייטאָרינס און זאָקן־מאַכערינס פלעגן שבת נאָך דעם טשאָלנט שפּאַצירן און דאָרטן פאַרקניפּן שטילע ראָמאַנען. די זון האָט געלויכטן און געוואָרפן מיט זשמעניעס גאָלדענע שטראַלן.

יענער פרימאָרגן איז געווען שטיל און רויק. די קאַשטאַן־בוימער האָבן גערוישט. פון ערגעץ האָט אַ פייגעלע זיך צעזונגען; אַ הינטל האָט געהאַווקעט. איך בין צוריק אין שטאָט, דער שטאָט־זייגער האָט אויסגעקלונגען עלף.

אין מיטן מאַרק איז געשטאַנען אַ קאַטערינשטשיק און אַרום אים זענען געשטאַנען אַ רעדל קינדער. אויפן אַקסל איז ביי אים געזעסן אַ מאַלפּע. ער האָט געדרייט דאָס רעדל און די קאַטערינקע האָט אויסגעשפּילט אַ מאָנאָטאָנעם ניגון:

רויטע קאַרשעלעך רייסט מען,
און גרינע לאָזט מען שטיין,
שיינע מיידעלעך נעמט מען,
און מיאוסע לאָזט מען גיין.
אוי! וויי איז צו מיר!
און צו מיינע לאַנגע יאָר
אַ ליבע האָבן מיר ביידע געשפּילט
פעליגע דריי פערטל יאָר!

דערביי האָט ער געבעטן אַז מען זאָל אַריינוואַרפן אַ גראָשן אין טעפּעלע. און די מאַלפּע וועט אַרויסציען אַ צעטעלע אין וועלכן ס'וועט פאָרויסגעזאָגט ווערן אונדזער צוקונפט...

איך האָב אַריינגעוואָרפן אַ גראָשן, די מאַלפּע האָט מיר דערלאַנגט אַ ראָזעווע צעטעלע און איך האָב געלייענט:

— וועסט לאַנג לעבן. דו וועסט קריגן אַ בריוו און דו פאָרסט אַוועק אין אַ ווייטן וועג.

צומאָרגנס גאַנץ פרי זענען מיר איינגעשטיגן אין אַ בויד וואָס איז געשטאַנען לעבן מאָשקעס אכסניה. נאָכדעם ווי די פור איז שוין געווען אָנגעפּאַקט מיט פּאַסאַזשירן, האָט דער פורמאַן אַ שמייס געטאָן די פערד מיט אַ „וויאָ, פערדעלעך, וויאָ". זיי האָבן מיט אַ שטאַרקן גאַלאָפּ זיך געלאָזט לויפן מיט דער שול־גאַס צו פרזעדבערזשער וועג. ווען מיר האָבן שוין געהאַט אָפּגעפאָרן אַ היפּשן וועג, איז אונדז נאָכגעלאָפן אייגל, די מומע חיה'ס. זי האָט אַזוי געשריגן און יאָמערלעך געוויינט, אַז דער פורמאַן האָט אָפּגעשטעלט די בויד און אַ פאַרוווּנדערטער געפרעגט וואָס זי וויל.

— איך וויל מיך געזעגענען מיט די קינדער, האָט זי אָנגעוויזן אויף מיר מיט מיינע שוועסטער. זי האָט, ווייזט אויס, דעמאָלט זיך דערוווּסט אין דער לעצטער מינוט וועגן אונדזער אָפּפאָרן, איז זי געקומען זיך געזעגענען. זי האָט אונדז געקושט און דערביי ביטער געוויינט. עפּעס אַזוי ווי זי וואָלט געהאַט אַ פאָרגעפיל אַז זי וועט אונדז שוין קיינמאָל מער נישט זען...

ווער האָט דעמאָלט געקענט איינפאַלן, אַז אָט דאָס ווונדערלעכע מיידל וועט אויף אַן אכזריותדיקן אופן אומקומען אין טשענסטאָכאָווער געטאָ צוזאַמען מיט איר מאַן און זיבן זין, און קיינמאָל אַפילו צו קיין קבר ישראל נישט קומען...

אויסגעמיטן א פאגראם

זונדל גרינשפאן

(אַ קאַפּיטל זכרונות פון דער יידישער זעלבסטשוץ אין ראַדאָמסק)

שבועות־צייט 1906, אין אַ שבת־טאָג פאָרן גרינעם דאָנערשטיק, האָבן מיר אַ גרופּע חברים, שפּאַצירט מיטאָגצייט אויפן „נייעם וועג". געווען צווישן אונדז: צמח שוסטערס צוויי זין, בונדאָווצעס, ציביה די פּיצעלעס, פּייוול אָנפירער פון פּוע"צ, ווילהעלם אַן עסעסאָוויעץ, יעקיל דעם שניידערס, אַ פּועלי־ציוניסט, פעלדמאַן און אַנדערע. ווי דער שטייגער אין יענע צייטן זענען מיר געווען פאַרטיפט אין אַ דיסקוסיע איבער ציוניזם, בונד אדג"ל. פּלוצים האָבן מיר באַמערקט אַ גרופּע פון אַן ערך פופציק רוסן, וועלכע זענען, זעט אויס, אָנגעקומען מיט דער באַן. די זאַך איז אונדז געווען אויפפאַלנד און מיר האָבן צו זיי צוגעשיקט משה יודקען דעם טרעגער, אַ בונדאָוויעץ, ער זאָל אויסגעפינען וואָס טוט דאָ די חברה אין ראַדאָמסק.

משה יודקע איז געווען אַ הויכער בחור און האָט אויסגעזען ווי אַ רוס. ער איז צוגעגאַנגען צו די חברה, באַגרוסט זיי מיט אַ ברייטן „זדראַסטוויטיע" אויף רוסיש און גלייך געוואָרן מיט זיי אַ גאַנצער חבר. זיי האָבן זיך פונאַנדערגעשמועסט און אָנגעהויבן אים אויספרעגן וויפל עס זענען פאַראַן יידן אין שטאָט. „זייער פיל" — האָט זיי משה יודקע געענטפערט — און וואָס האָט איר בדעה צו טון דאָ? — האָט ער זיי געפרעגט. נאָך אַ קורצן שמועס האָבן זיי אים מגלה סוד געווען, אַז זיי ווילן פשוט אויסשעכטן די יידן.

ער איז מיט זיי מיטגעגאַנגען ביז צום בורגאַי, וווּ זיי האָבן אָפּגעהאַלטן אַ באַראַטונג און אויסגעאַרבעט דעם פּלאַן פונעם פּאָגראָם. פון יודקען האָבן זיי געבעטן ער זאָל זיי שיקן צו הילף די אַנטיסעמיטישע יוגנט.

יודקע האָט תיכף וועגן דעם גאַנצן ענין איבערגעגעבן אליעזר טאַנסקי (בונד), דוד קראַוזע, וואָלף פּיצעלע און פישלאָוויטש (פּוע"צ) און עס איז גלייך צונויפגערופן געוואָרן אַ פאַרזאַמלונג אויפן „נייעם וועג" פאַר דער באַן. די דריי פּאַרטייען — פּוע"צ, בונד און ס.ס. — האָבן זיך גלייך פאַראייניקט און פונאַנדערגעטיילט צווישן די חברים געווער. יעטוועדע פּאַרטיי האָט צו יענער צייט זיך באַמיט צו באַזאָרגן מיט געווער — בראַונינגען, הומעלוווקעס, קינזשאַלן אדג"ל און אויסבאַהאַלטן עס צווישן די שטיינער אדג"ל. דאָס געווער איז געשמוגלט געוואָרן פון דייטשלאַנד מיט דער הילף פון די סאָציאַלדעמאָקראַטן, אין וועגענער מיט היי, דורך מיסלאָוויץ, סאָסנאָווצע און ניוווקע.

דעם זעלביקן שבת פאַרנאַכט, ווען די אַר־

בעטער זענען אַהיים געגאַנגען פון דער נייער מעבל־פאַבריק „מאַזאָוויע" האָט מען וועגן דעם ענין איבערגעגעבן די פּעפּעסאָווצעס.

צווישן מנחה־מעריב האָט מען שוין באַמערקט מאַרשירן די פּאָליאַקן־ענדעקעס מיט די כוליגאַנעס. מיר האָבן זיך אָרגאַניזירט צוזאַמען מיט די פּעפּעסאָווצעס אין אַ גרופּע אויף דער סטאַציע־גאַס, אַרויס אין מאַרק און אין דער קראָקעווער גאַס, צוריקמאַרשירט ביז ראָג סטשאַלקאָווסקע און אַזוי מאַרשירט ביז עס איז פינצטער געוואָרן.

די ענדעקעס זענען געקומען פון מאַרק און אַריין אין די סטשאַלקאָווסקע גאַס. מיר זענען זיי אַנטקעגנגעקומען פון דער קראָקעווער גאַס, אַריין אין מאַרק און אַריינגעריסן זיך אין זייער גרופּע. גלייך איז אויסגעבראָכן אַ געשלעג. זיי זענען געלאָפן אין דער ריכטונג פון דער סטשאַלקאָווסקע, אָבער די פּעפּעסאָווצעס האָבן זיי פאַרהאַלטן ביים שפּיטאָל. דאָ האָט זיך ערשט אָנגעהויבן דער ריכטיקער קאַמף. מיר האָבן צעקלאַפּט די פיר נאַפט־לעמפּ וואָס האָבן באַלויכטן די שטאָט און געשלאָגן די כוליגאַנעס אין דער פינצטער וויפל עס האָט זיך נאָר געלאָזט. זיי האָבן אָנגעהויבן שרייען נאָך הילף און שפּעטער באַנוצט זיך אַפילו מיט אַ טרומייטער. נאָך אַ קורצער צייט זענען אָנגעקומען צו רייטן פופציק קאָזאַקן פון דער זשאַנדאַרמעריע און דעמאָלט זענען מיר מיט די פּעפּעסאָווצעס פאַרשוווּנדן.

די זעלביקע וואָך האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז די כוליגאַנעס פּלאַנירן צו אָרגאַניזירן אַ פּאָגראָם נאָך דער צערעמאָניע פון „גרינעם דאָנערשטיק". מיר האָבן דערוועגן מיטגעטיילט די פּעפּעסאָווצעס פון דער ראַקאָווער פאַבריק אין טשענסטאָכאָוו און געבעטן זיי קומען אונדז צו הילף. זיי זענען טאַקע געקומען מיט געווער. אויך מיר האָבן זיך צוגעגרייט אָפּצושטויסן דעם אָנפאַל און פאַרטיידיקן זיך קעגן די פּאָגראָמשטשיקעס. אין פיל הייזער האָט מען געגרייט וויטריאָל צו באַגיסן די כוליגאַנעס.

מיר האָבן פונאַנדערגעשטעלט גרופּעס אין די פאָלגנדיקע פּונקטן: 1) אין שול־גאַס, ביי מרדכי זעליג ראָזענבלאַט נעבן דער קירכע; 2) אין מאַרק נעבן קליינערמאַנס פּאָרצעלאַן־געשעפט, נעבן טויער פון ערשטן הויז; 3) ראָג מאַרק און טשענסטאָכאָווער; 4) ראָג מאַרק־קראָקעווער גאַס; 5) ראָג מאַרק־סטשאַלקאָווסקע.

דער מאַרק איז געווען פול מיט פּויערים וואָס זענען געקומען אויף די פירן צום גרינעם דאָנערשטיק און מיר האָבן געוואַרט ביז צום סוף פון דער צערעמאָניע.

נאָך דער צערעמאָניע האָבן מיר באַמערקט, אַז עס זענען אָנגעקומען קאָזאַקן מיט דעם נאַטשאַלניק יאַשטשעמסקי פון מאַגיסטראַט. דער נאַטשאַלניק איז געווען אַ פּעפּעסאָוויעץ און האָט אַ סך געהאָלפן די סאָציאַליסטן. ווייזט אויס, אַז אים איז באַקאַנט געווען דער פּלאַן פון אַ פּאָגראָם און די צוגרייטונגען פון זעלבסטשוץ און האָט אָנגענומען די געהעריקע מיטלען כדי פונאַנדערצוטרייבן דעם פּויערישן המון און אויסמיידן אַ בלוט־פאַרגיסונג.

אַזוי איז אויסגעמיטן געוואָרן אַ פּאָגראָם אין אונדזער שטאָט אַ דאַנק דער וואַכזאַמקייט פון דעם זעלבסטשוץ.

שלום־עליכם צו־גאַסט אין שטאָט

לאה קאָניעצפּאָלער

מיינע זומערדיקע באַזוכן אין ראַדאָמסק געהערן צו מיינע בעסטע יוגנט־דערינערונגען. אַליין אַן איינוווינערין פון דער דערביייִקער „גרויסער" שטאָט טשענסטאָכאָוו מיט אירע גרויע הייזער און מויערן, האָט מיך געצויגן צו דער שכנותדיקער ראַדאָמסק, מיט איר שיינער געגנט, דאָרט ווו ס'האָט געוווינט מיין פעטער שלמה קאָניעצפּאָלער און איך פלעג כמעט יעדן זומער דאָרט פאַרברענגען מיינע זומער־פעריען.

איך געדענק נאָך ביז היינט די פרייע פעלדער פון זאַקשאָוו, דעם פּלאַוונער סאָסנעוואַלד און עס איז נאָך ביי מיר געבליבן דער טעם פון דער מילך, ראַזאָוון איינגעבאַקענעם ברויט מיט פּוטער, מיט וועלכע מען פלעגט אונדז מכבד זיין אין ר' מאיר גבריאל'ס פאָלוואַרק... הויפּטזעכלעך איז ביי מיר געבליבן אין זכרון די ראַדאָמסקער יוגנט, אַזאַ היימישע, נאָענטע און איבערגעגעבענע.

צווישן מיינע זכרונות פון יענער צייט פאַרנעמט אַ בכבודיקן פּלאַץ די דורכרייזע פון גרויסן יידישן שרייבער, שלום־עליכם, דורך דער ראַדאָמסקער באַן־סטאַציע און אונדזער באַגעגעניש מיט אים.

דאָס איז געווען אָנהויב יוני 1914. מיר האָבן זיך דערוווּסט, אַז 6.30 אָוונט וועט שלום עליכם אַדורכפאָרן דער ראַדאָמסקער באַן־סטאַציע מיטן וואַרשע־ווינער שנעל־צוג. די ידיעה האָט אויף אונדז, יוגנט, געמאַכט אַ שטאַרקן איינדרוק. עפּעס אַ קלייניקייט, אַ געלעגנהייט צו זען דעם גרויסן באַליבטן יידישן שרייבער און אפשר גאָר מיט אים באַוויזן צו רעדן!

צו דער באַשטימטער שעה האָבן מיר, אַ גרופּע יוגנט, זיך פאַרזאַמלט אויף דער באַן־סטאַציע. מיר זענען געווען אַלע אויסגעפּוצט אין אונדזערע בעסטע מלבושים און האָבן מיט אומגעדולד אָפּגעוואַרט דאָס אָנקומען פון שנעל־צוג.

פּלוצים האָט אָנגעהויבן גיסן אַ שלאַקס־רעגן און פון דערווייטן האָט זיך באַוויזן דער אָנקומענדיקער צוג. מיר האָבן געזוכט שוץ אונטער אַ שמאָל דעכל כדי זיך צו באַהאַלטן פאַרן רעגן. אָבער דאָס דעכל האָט קוים געסטאַיעט פאַר אונדז אַלע.

דער רעגן איז געוואָרן וואָס אַמאָל שטאַרקער און מיט אים האָט זיך אַריינגעקייקלט דער צוג. פון איינעם פון די ערשטע וואַגאָנען האָט מען אונדז אָנגעוויזן אויף אַ וואַגאָן אין וועלכן עס געפינט זיך דער שרייבער. וואָס רעגן, ווען רעגן, מיר האָבן זיך אַ לאָז געטון צו דעם אָנגעוויזענעם וואַגאָן. דער צוג האָט שוין גענומען רירן און אין איינעם פון די וואַגאָנען־פענצטער האָט זיך באַוויזן דער שרייבער מיט זיין פרוי. ער איז געווען אָנגעטון אין אַ ווייסער רוסישער רובאַשקע, געטראָגן אַ פּאָר גרויסעברילן און אויפן קאָפּ אַ ברייטן פּאַנאַמע־הוט. דערזעענדיק אונדז שטיין אונטער דעם שלאַקס־רעגן און פאָכן צו אים מיט אונדזערע טאַשן־טיכלעך, האָט ער גענומען שמייכלען, אַרונטערגענומען זיין ברייטן הוט און גענומען מיט אים פאָכן ווי לאַנג ער האָט אונדז נאָר געקענט דערבליקן.

אונדזער גליק איז געווען נישט צו באַשרייבן. עס האָט פון אונדז גערינען וואַסער, אונדזערע בעסטע מלבושים זענען אויסגעווייקט געוואָרן, אָבער עס האָט זיך געלוינט — מיר האָבן געהאַט די זכיה צו זען שלום עליכם'ן און באַגריסט צו ווערן פון אים.

קרבנות פון דער ערשטער וועלט־מלחמה

דוד קאַניעצפּאָלער

אַט די דאָזיקע שורות שרייב איך אין מדינת ישראל אין יאָר 1955 נאָכן איבערלעבן דאָס טרויעריקסטע און טראַגישסטע קאַפּיטל פון אונדזער פאָלק. דאַכט זיך, אַז נאָכן היטלעריסטישן גיהנום וואָס פאַראַ איינדרוק דאַרף שוין אויף מיר מאַכן עטלעכע היימלאָזע משפחות פון יאָר 1916 ? אָבער דאָך לאָזט זיך נישט פאַרגעסן די צייט אין וועלכער דאָס יידישע ראַדאָמסק און איר יוגנט האָבן אַרויסגעוויזן אַזוי פיל מענטשלעכקייט און אָפּפערוויליקייט. אַט די דאָזיקע דערינערונגען פילן אָן דאָס האַרץ מיט שטאָלץ און מיט אַ טיפן טרויער נאָך דער יידישער, מענטשלעכער, ראַדאָמסקער שיינקייט וואָס איז אַזוי חרוב געוואָרן.

א.

אָנהויב נאָוועמבער 1914 האָט דאָס רוסישע מיליטער אַוועקגעשטעלט זיין קאַמפּס־פּאָזיציע אַרום ראַדאָמסק. פאַרשידענע רוסישע מיליטערישע פאָרמאַציעס האָבן דורכמאַרשירט די שטאָט. פון אָנהויב האָט די יידישע באַפעלקערונג שטאַרק געליטן. אָבער שפּעטער האָט זיך ווי עס איז איינגעשטעלט און מ'האָט זיך איינגעלעבט מיט דעם קריגס־קאָנצערט פון אויפרייסנדע שראַפּנעלן און שיסערייען. פון קיין לופט־באָמבאַרדירונג אָדער אַטאָם באָמבעס האָבן מיר דעמאָלט נאָך נישט געוווּסט.

אַט אין דער דאָזיקער צייט האָבן זיך דערטראָגן קלאַנגען אַז די רוסישע אַרמיי איז נישט אומשטאַנד זיך מטפל זיין מיט אַלע אירע פאַרוווּנדעטע זעלנער און אַז אויפן שלאַכטפעלד געפינען זיך זייער פיל פאַרוווּנדעטע, צווישן זיי אויך יידן.

גלייך האָט זיך געפינען אין ראַדאָמסק אַ גרופּע יידן, וועלכע האָבן זיך פאַראינטערעסירט מיט דעם ענין. זיי האָבן זיך געוואָנדן צו דער קהילה און צום רעטונגס־קאָמיטעט אין וועמענס שפּיץ עס א'יז געשטאַנען ר' פישל דונסקי. און ווען די דאָזיקע האָבן נישט אַרויסגעוויזן די געהעריקע איניציאַטיוו, האָט אונדזער גרופּע, מיטן ה' גליקמאַן, דער דענטיסט, בראש, צוגעטרעטן צו דער רעטונגס־אַרבעט. מיר האָבן זיך פאַרשטענדיקט מיט הערשקע נתן'ס ראָזענצווייג, דער אייגנטימער פון אַ פערד און דראָזשקע, און אין עטלעכע שעה זענען מיר געוועזן נעבן פראָנט.

נאָכן פאַרשטענדיקן זיך מיט די מיליטערישע אָרגאַנען, האָבן מיר גלייך מיט זיך מיטגענומען עטלעכע פאַרוווּנדעטע יידן און זיי אַוועקגעפירט אין חתונה־זאַל פון דער פרוי זאַקס. דאָס ברענגען פון די פאַרוווּנדעטע האָט אויפגערודערט די גאַס. יידן האָבן געבראַכט שטרוי, אַנדערע האָבן געבראַכט ברויט און טיי ; מען האָט אָנגעהויבן גרייטן פאַר זיי אַ וואַרעם מיטאָג.

נאָכן פאַרזאָרגן די פאַרוווּנדעטע מיט מעדיצינישער הילף, זענען מיר ווידער צוריקגעפאָרן אויפן פראָנט ברענגען ווייטערע פאַרוווּנדעטע. צווישן די פאַרוווּנדעטע (רוסישע זעלנער) האָבן זיך געפונען עסטרייכער, און איך קען נאָך היינט נישט פאַרגעסן די בעטנדע בליקן פון די אָרעמע עסטרייכישע פאַרוווּנדעטע, אַז מיר זאָלן זיי נישט איבערלאָזן אויפן פעלד. נאָך גרויסער מי איז אונדז געלונגען צו פועלן און מיר האָבן באַקומען די דערלויבעניש מיט זיך מיטצונעמען די עסטרייכער. ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן איז איינער פון זיי געוועזן אַ יידישער אָפיציר. ווי לאַנג אונדזער רעטונגס־אַקציע האָט געדויערט געדענק איך שוין נישט, אָבער עס איז אונדז געלונגען צו ראַטעווען אַ סך פאַרוווּנדעטע יידישע זעלנער.

6 וואָכן האָבן זיך געפירט די קאַמפן אין דער געגנט פון ראַדאָמסק. די לעצטע טעג פאַרן אָפּטרעטן פון רוסישן מיליטער האָבן זיך אַ סך רוסישע זעלנער אַרומגעשלייכט אין שטאָט. די רוסישע מיליטערישע מאַכט האָט באַקאַנט געמאַכט אַז פאַר אויסבאַהאַלטן מיליטער־לייט דראָט טויט־שטראָף. דאָך האָבן יידישע זעלנער געפונען אַ וואַרעמע און רויקע היים אין אַ סך יידישע ראַדאָמסקער משפחות.

צו אונדז אין שטוב פלעגט פון צייט צו צייט אַריינקומען אַ יידישער זעלנער וועלכער האָט געשטאַמט פון אָדעס. איך געדענק זיין לעצטן באַזוך ביי אונדז. עס איז געוועזן אַ חנוכה־אָוונט. ווי געוויינלעך, איז דער זעלנער זייער וואַרעם אויפגענומען געוואָרן. מיין מוטער האָט גראָד, ווי דער שטייגער איז געוועזן, „אויסגעלאָזט" פסחדיק שמאַלץ און דער זעלנער איז געזעסן מיט אונדז און געגעסן „גריוון". די שטוב־וואַרעמקייט און די דראָענדיקע סכנות האָבן אים וויזט אויס, גערירט און זיצנדיק ביים טיש זענען ביי אים די טרערן גערינען פון די אויגן. מיין פאָטער האָט אים געטרייסט און אים נישט אַוועקגעלאָזט פון שטוב און ער איז געבליבן נעכטיקן ביי אונדז. פאַרן שלאָפן גיין האָט ער געבעטן אים פרי אויפוועקן, כדי ער זאָל קענען גיין אין בית־המדרש אַריין דאַווענען ווייל ער האָט גראָד צומאָרגנס יאָרצייט.

צומאָרגנס האָט די עסטרייכישע אַרמיי אַריינגעמאַרשירט אין שטאָט. צווישן די געפאַנגענע רוסישע זעלנער האָבן מיר געפונען אונדזער אָדעסער.

ב.

אין מיטן ווינטער, ענדע 1915 און אָנהויב 1916 האָבן די דייטשן געברענגט קיין ראַדאָמסק אַ טייל פון דער עוואַקוּאירטער באַפעלקערונג פון ווייסרוסלאַנד, צווישן וועלכע עס האָבן זיך געפונען אַ גרעסערע צאָל יידישע משפחות, זיי זענען צייטווייליק איינגעקוואַרטירט געוואָרן אין די אויסגערוימטע פאַבריקס־זאַלן פון די „געברידער טהאָנעט".

מיר, אַ גרופּע יוגנט, מיטגלידער פון דער „קולטורא", וועלכע האָט נאָך דעמאָלט געהייסן „יוגנט־פאַריין", האָבן זיך גלייך אַוועקגעלאָזט אין דער פאַבריק, כדי צו זען מיט וואָס מיר קענען העלפן.

וואָס מיר האָבן דאָרט געטראָפן האָט אויפגעציטערט אונדזערע יינגע הערצער. אין די ווינקלען פון דער פאַבריק האָבן זיך געטוליעט די היימלאָזע משפחות. זייערע פּנימער האָבן אויסגעדריקט שרעק, פאַרצווייפלונג, הילפסלאָזיקייט און אַזאַ צער אַז ביי אַ טייל פון אונדז האָבן זיך געשטעלט טרערן אין די אויגן.

אויפן אָרט האָבן מיר באַשלאָסן אַז דאָ מוז עפּעס געטון ווערן. איך געדענק נישט קיין זיצונגען אָדער בודזשעט־דיסקוסיעס, אָבער איך געדענק זייער גוט די גרויסע רונדע, אייזערנע טעפּ מיט מאכלים וואָס זענען געליפערט געוואָרן. איך געדענק די טעפּ געטראָגן פון דער שטאָט אין דער פאַבריק אַריין און געהאַלטן פון איין זייט דורך דוד קרויזע און פון דער אַנדערער זייט דורך דוד קאַניעצפּאָלער, פיניע קאַלקע און לייזער בייגעלמאַן, אברהם ווינטער און פישל פאַריז און נאָך אַנדערע חברים (ווער שמועסט וועגן געלט געבן). דער פאַריין האָט זיך פאַרוואַנדלט אין אַ גרויסע קיך, ווו אונדזערע חברות מיט לייצ'ע ווילענסקא אין דער שפּיץ, האָבן געקאָכט.

דאָס שטילן דעם הונגער פון די אומגליקלעכע האָט אין זיי אַריינגעגאָסן אַ ניי געפיל. די מענטשן האָבן אָנגעהויבן פילן אַז זיי זענען צווישן יידן, און אַז זיי וועלן נישט פאַרלוירן גיין. פון די ווינקלען דערהערט זיך דאָס געלעכטער פון יוגנט און די הילכיקע פריידיקע קולות פון קינדער.

עטלעכע וואָכן האָט געדויערט די הילפס־אַקציע און אין משך פון די צייט האָט זיך אַנטוויקלט אַ שטאַרקע פריינדשאַפט צווישן אונדז און צווישן די היימלאָזע יוגנט און עס האָבן זיך אָנגעהויבן וועבן איידעלע ליבע־פעדעם צווישן אַ טייל פון אונדז און זיי...

געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט אין די יאָרן 1914/15

פיניע קאַלקע

עס איז שוין געווען אַ שיינע פּאָר חדשים זינט די וועלט־מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן. אונדזער שטאָט איז געווען פאַרנומען פון די עסטרייכער, וואָס זענען געווען אין אַלע הינזיכטן אַ סך מילדער פון די דייטשן. די באַפעלקערונג פון דער שטאָט האָט זיך גאַנץ פריינדלעך איינגעלעבט מיט די נייע הערשער, סיי מיט די פּראָסטע זעלנער און סיי מיט די העכערע מיליטערישע און שטאָט־באַאַמטע. די צייטונגען, וואָס פלעגן צו אונדז אָנקומען פלעגן אונדז באַריכטן די טעגלעכע נייעס מיטן געוויינלעכן נוסח פון שטענדיקע נצחונות, חוץ „קליינע״ אויסנאַמען פון אַ „סטראַטעגישן״ ריקצוג. וואָס אָט די ווערטער מיינען אין דער מלחמה־שפּראַך האָבן מיר גראָד פאַרשטאַנען, כאָטש אַלע נייעסן זענען געווען אונטער אַ שטרענגער מיליטערישער צענזור.

דאָס עקאָנאָמישע און געזעלשאַפטלעכע לעבן אין שטאָט האָט זיך פּיל־ווייניק סטאַביליזירט. די פאַר־מלחמה אינדוסטריע איז טאַקע געווען אינגאַנצן פאַראַליזירט, די גרויסע מעבל־פאַבריקן און קלענערע פאַבריקלעך האָבן זיך אָפּגעשטעלט, דערפאַר האָבן זיך אַנטוויקלט נייע מלחמה־פּרנסות ווי פירן לעבנס־מיטל אָדער אַנדערע סחורות פון איין שטאָט אין דער צווייטער. דאָס איז געוואָרן דער הויפּט־קוואַל פון חיונה פאַר דער אַלגעמיינער יידישער, ווי נישט יידישער באַפעלקערונג. אַלץ האָט געהאַנדלט און געמסחרט. דער אמתער נאָמען דערפון איז געווען: שמוגל.

אָבער גראָד אין דער צייט האָט זיך אין ראַדאָמסק, ווי אין די מיינסטע שטעט פון פוילן, אָנגעהויבן אַ קאָכעדיקע געזעלשאַפטלעכע און קולטורעלע טעטיקייט. די יוגנט האָט ווי דערוואַכט פון אַ לאַנגן לעטאַרגישן שלאָף, און מיטן גאַנצן הייסן ראַדאָמסקער טעמפּעראַמענט זיך געוואָרפן צום פרישן לעבנס־קוואַל, וואָס האָט געהייסן: קולטור. די אָרעמסטע שיכטן ווי די רייכע, די שניידער און די שוסטער־אַרבעטער ווי די אינטעלעקטואַלן — אַלע זענען געווען באַהערשט פון אָט דעם קולטור־שטראָם.

דאָס אָרעמע יידישע אַרבעטער־געסל האָט דערוואַכט צום לעבן און אַרויסגעשטעלט זיינע וואָרט־זאָגער. אָט זענען זיי: דוד קאָניעצפּאָלער, אַ טישלער־אַרבעטער, אברהם ליפּשיץ, לייבל געלבאַרד, אַן אמתער פּראָלעטאַרישער קעמפער, לייזער בייגעלמאַן, פישל גליקסמאַן, ברידער קרויזע, ברידער גאָלד, פייוול איצקאָוויטש א״אַ.

די אינסטיטוציע, אַרום וועלכער אַלע האָבן זיך גרופּירט, איז געווען די באַוווסטע „קולטורא״ מיט איר ביבליאָטעק און לייען־זאַל. ווי הונגעריקע היישעריקן באַפאַלט די יוגנט יעדן אָוונט די ביבליאָטעק און לייען־זאַל און די ביכער ווערן געטראָגן אין גאַס, ווי ראַדאָמסק וואָלט פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אוניווערסיטעט־שטאָט.

רייכע קולטור־אָוונטן מיט מוזיקאַלישע פּראָגראַמען ווערן איינגעאָרדנט. צו יעדן קולטור־אָוונט גרייט מען זיך ווי צו אַ גרויסן יום־טוב. פון וואַרשע קומען אָפּט די פירער פון די יידישע בירגערלעכע און אַרבעטער־פּאַרטייען צו אַגיטירן פאַר זייערע פּראָגראַמען און אידייען. עס קומט דער מזרחי־פירער הערשל פאַרבשטיין, די ס.־ס.־ישע פירער ד״ר יוסף קרוק, פיניע בוקסהאָרן, דער „בונד״ פירער וולאַדימיר מעדעם, די פּועלי־ציוניסטן זרובבל, דוואַ (ד. באָגען). יעדער רעפעראַט שאַפט אַ הייסע פּאַרטייאישע טעמפּעראַטור. די מאַסע ווערט אַריינגעצויגן אין די פּאָליטישע דעבאַטן. ס׳האָט פּאַסירט, אַז אויפן רעפעראַט פון אַ ציוניסטישן רעדנער וועגן ארץ־ישראל שטעלט זיך אויף אַ שניידער אַרבעטער און פרעגט אים וואָס הערט זיך עפּעס מכוח די יידן אין פוילן; אויפן רעפעראַט פון בונדישן פירער וולאַדימיר מעדעם שפּרינגט אויף אַ צעקאָכטער ציוניסטישער בחור און פאָדערט אויף דעם רעדנער צו באַווייזן נישט נאָר די שלעכטע, נאָר אויך די גוטע זייטן פון ציוניזם (אַ שיינע פאָדערונג פון אַ נאַיוון בחור!..). מעדעם ענטפערט אים נישט געטראַכטערהייט, אַז דאָס לאָזט ער איבער פאַר אים און דער פּראָלעטאַרישער עולם שעפּט דערפון נחת.

אונטער דער ווירקונג און אָנפירונג פון די פּאַרטיי־צענטערס אין וואַרשע און אויך פון דער שכנותדיקער שטאָט טשענסטאָכאָוו פאָרמירן זיך אין ראַדאָמסק די אָרגאַניזאַציעס פון די יידישע אַרבעטער פּאַרטייען אין פוילן. עס אַנטשטייט די אָרגאַניזאַציע פון ס. ס., שפּעטער „פאַרייניקטע״, וואָס האָט, נאָכפאָלגנדיק טשענסטאָכאָוו, פאַרנומען אין ראַדאָמסק דעם ערשטן פּלאַץ. נאָך זיי איז געקומען דער „בונד״ און פּוע״צ. מיט די פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען, וואָס האָבן זיך שפּעטער געשאַפן, האָבן אָנגעפירט די „פאַרייניקטע״ און דער „בונד״. עס איז געשאַפן געוואָרן אַ קאָנסום־קאָאָפּעראַטיוו, וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן פון די „פאַרייניקטע״ און פּועלי־ציון. עס איז געגרינדעט געוואָרן אַן אַרבעטער קינדער־היים, דאָס מאָדערנסטע און שענסטע וואָס איז געשאַפן געוואָרן אויף דער יידישער גאַס. פאַרשטייט זיך, אַז צו משיחס צייטן, ווען אַלע אַרבעטער פּאַרטייען וועלן לעבן בשלום, איז נאָך געווען ווייט און די פּאַרטייען האָבן זיך נישקשה אַרומגעריסן. דערווייל איז אָנגעקומען די נייע גרויסע עפּאָכע פון דער רוסישער רעוואָלוציע, וואָס האָט אין אַ גרויסער מאָס רעוואָלוציאָניזירט די אַרבעטער־מאַסן. מיט דעם האָט שוין די אָקופּאַציע־מאַכט, אַפילו פון די „ליבע״ עסטרייכער, נישט געקענט משלים זיין.

די מלחמה אָבער האָט אויך באַשאָנקען ראַדאָמסק מיט אַנדערע געשעענישן, (וואָס האָבן איבערגעריסן אי די „קולטורעלע אידיליע״, אי דעם פּאָליטיש־פּאַרטייאישן קאַמף).

עס איז אָנגעקומען קיין ראַדאָמסק אַ צוג מיט היימלאָזע פון די מלחמה־פראָנטן אין ווייס־רוסלאַנד און ליטע. די היימלאָזע צערמיינסטן יידישע מיט עטלעכע פון זייערע קריסטלעכע שכנים, האָבן זיך געשלעפּט מיט די באַנען עטלעכע וואָכן ביז מען האָט זיי פאַרפירט קיין ראַדאָמסק. די ראַדאָמסקער יוגנט (געבענטשט זאָל זי זיין!), האָט אויף אַ ווייל איבערגעריסן דעם פּאַרטיי־קאַמף, האָט פאַרקאַטשעט די אַרבל און מיט איר געוויינלעכן ראַדאָמסקער ברען און ענטוזיאַזם זיך געוואָרפן אין דער אַרבעט צו געבן די ערשטע הילף די אומגליקלעכע יידישע מלחמה־קרבנות. יונגע קרעפטיקע הענט האָבן געטראָגן די אַלטע צעבראָכענע גופים פון די פליטים און געשלעפּט זייערע קלימאַקעס, וואָס זיי האָבן באַוויזן צו ראַטעווען מיט זיך פון מלחמה־חורבן. די צייטווייליקע היים פאַר זיי איז איינגעאָרדנט געוואָרן אין קאָהנס פאַבריק. באַלד דערנאָך האָבן זיך אָרגאַניזירט גרופּעס, צו זאַמלען עסן, צו שאַפן געלעגערס און אַלץ אין וואָס די היימלאָזע האָבן זיך גענויטיקט. דאָס איז נישט געווען קיין איינמאָליקע אויפגאַבע, נאָר אַ שטענדיקע טאָגטעגלעכע,

איבערגעגעבענע זאָרג און אַרבעט, וואָס איז אויך געווען פאַרבונדן מיט אַ שווערן קאַמף מיט די עסטרייכישע שטאָט־באַאַמטע. ווייל ווען מען האָט געקענט קריגן וואַרעם עסן און אַנדערע נויטווענדיקייטן ביי דער ייִדישער באַפעלקערונג — האָט מען אָבער אַזעלכע לוקסוסן ווי צוקער און קוילן געמוזט אויסקעמפן ביי די עסטרייכישע „בעהערדן”, אָבער אויך דאָס איז געטאָן געוואָרן. גאַנץ באַזונדער האָבן זיך אויף דעם געביט אויסגעצייכנט דער בריליאַנטענער טוער פישל גליקסמאַן און לייזער בייגעלמאַן. באַזונדער האָט פישל גליקסמאַן מיט זיין פאָלקסטימלעכער נשמהדיקייט און הומאָר געמונטערט און אויפגעהייטערט די געמיטער פון די דערשלאָגענע היימלאָזע.

די ברידערלעכע ליבע און פריינדלעכקייט וואָס ראַדאָמסק האָט אַרויסגעוויזן צו די היימלאָזע האָט ביי זיי אַרויסגערופן די וואַרעמסטע געפילן צו דער שטאָט און אירע ייִדן. פישלען און לייזערן האָבן זיי פאַרגעטערט. אַ סך פון די היימלאָזע זענען שפּעטער אַריבער קיין אַמעריקע און דאָ האָבן זיי מיט זייער הילף און אינטערעס פאַר ראַדאָמסק אַרויסגעוויזן זייער דאַנקבאַרקייט צו אונדזער אַלטער היימשטאָט.

ייִדישע זעלבסט־שוץ אין יאָר 1919

בערל דודקעוויטש

די ערשטע צייטן נאָך פוילנס אומאָפּהענגיקייט, איז די פּאָליטישע לאַגע געווען זייער נישט קלאָר. די מאַכט אין צענטער איז געווען לינק אָבער די אויספיר־מאַכט אויף די פּלעצער איז געווען איינגעשטעלט זייער רעכט. און די אַלע רעכטע פּאַרטייען האָבן אויסגענוצט יעדע געלעגנהייט אַרויסצורופן פאַרשידענע אומרועז. נאַטירלעך אַז די בעסטע געלעגנהייט פון אַלע און פאַר אַלע צייטן — זענען די ייִדן. און אָט דעם 4־טן מערץ 1919, געווען איז עס זונטיק. עס פאַרזאַמלען זיך זייער פיל אונטערגעהעצטע פּאָליאַקן אויפן נייעם וועג, און דער בלינדער און לאָמער אַנטיסעמיט וויטאַלסקי שרייט, דאָס נאָר די ייִדן זענען שולדיק וואָס עס פעלט אויס ברויט. „זאַל מען נאָר זוכן ביי די ייִדישע בעקערס וועט מען שוין געפינען”. די זעלבסט־שוץ, געגרינדעט פון די ייִדישע אַרבעטער־פּאַרטייען, איז נאַטירלעך געווען גלייך אינפאָרמירט און געווען גרייט אויף יעדן פאַל.

אברהם דודקעוויטש ווערט אויפגעהויבן אויף די אַקסלען פון די חברים און דערקלערט מיט אַזאַ זיכערע שטימע, דאָס נישט אמת איז אַז ייִדן באַהאַלטן מעל אָדער ברויט, דער אמת איז אַז די אַפּראָוויזאַציע־מאַכט גיט נישט אַרויס גענוגנט מעל, ווייל זיי זענען פאַראינטערעסירט אַז עס זאָלן זיין אומרועז א.אַ.וו. א.אַ.וו. צוהילף דעם חבר דודקעוויטש קומט דער פּאָליאַק סקאָמסקי אַרויסגעשיקט פון דער דערבייאיקער סטאַראָסטוואַ (אגב, האָט עס דעמאַלט געהייסן — פּאָלקס־קאָמיסאַרן) און ער שטיצט אונטער די מיינונג פון די ייִדן. און אַ גרופּע לינקע פּ. פּ. ס. נעמען גלייך איבער די מאַסע און אַנשטאָט אין די ייִדישע בעקערייען לענקט זי די מאַסע אין „אַרעסט”, ווו מען באַפרייט איינציקע פּאָליטישע אַרעסטירטע. און דאַן ווערן באַזייטיקט די באַאַמטע פון דער שטאָטישער אַפּראָוויזאַציע.

ביי דער געלעגנהייט האָבן שוין די מיטגלידער פון דער ייִדישער זעלבסט־שוץ, אויסגעפירט אַן איבערפאַל אויף דעם געוועזענעם עסטרייכישן זשאַנדאַרעם מיטן צונאָמען „מאַראַנצל” אַ שרעקלעכער אַנטיסעמיט און מנוול. אָנטייל גענומען האָבן דעמאָלט די מיטגלידער פון זעלבסט־שוץ: ס. וואָלאַשצאָווסקי און דער גראָבער הערשל סורקעוויטש, רובינשטיין פינטשע, קאָניעצפּאָלער, קובע וויעלונסקי, העניך קאָלקע, לייביל גאָלדבערג, סרולקע אַלטמאַן, אברהם שוסטאַק, גאָטאיינער, משה פּשעראָווסקי, אַלעק פלאַוונער, חיים שייליץ, אברהם איילע דודקעוויטש, מאָטל פעלדבערג און אַנדערע.

דער טעלעפאָן איז פריער געוואָרן איבערגעריסן. נאַטירלעך, די גאַנצע ראַדאָמסקער ייִדישע יוגנט איז געווען גרייט זיך קעגנצושטעלן יעדן פּרוּוו פון די רעכטע עלעמענטן אָדער סתם פּאָגראָמשטשיקעס. די רעאַקציע האָט אָבער נישט געשוויגן, זייערע עלעמענטן וועלכע האָבן נאָך דעמאָלט באַהערשט די מאַכט אָרגאַנען, האָבן אַדורכגעפירט אַ סך אַרעסטן און צווישן זיי נאַטירלעך אויך איינציקע מיטגלידער פונעם זעלבסט־שוץ, מיט אַ. דודקעוויטש בראש.

אן אינטערעסאנט קארטל פון יאר 1915

די דאָזיקע פאָטאָגראַפיע־קאַרטל איז אָפּגעהיט געוואָרן ביי קרובים פון דער פאַמיליע מישא (משה) ווינטער, געוווינט אויף קאַלינסקע־גאַס נר. 2 (אין יאָר 1915). די פאָטאָגראַפיע שטעלט מיט זיך פאָר אַ גרופּע ראַדאָמסקער ייִדן, וואָס זענען געכאַפּט געוואָרן דורך די דייטשן אויף צוואַנגס־אַרבעט קיין ווידאַמע. אויפן צווייטן זייט פון דער פאָטאָגראַפיע שרייבט אַ זון פון דעם א״ד מישא (משה) ווינטער צו זיינע עלטערן:

„... איך האָב מיך געזשאַלעוועט אַז איך בין קראַנק אויף די פיס, אָבער כ׳ווייס נאָך נישט וואָס ס׳וועט זיין, צי איך וועל באַפרייט ווערן... איך האָב געאַרבעט שבת שווערע אַרבעט... מיר האָבן נישט געוואָלט אַרבעטן שבת, האָבן מיר געקראָגן געשלאָגן... איך גיי מאָרגן צום דאָקטאָר... מער קיינע נייעס... איך גריס אייך און די כלה גאר פריינטלעך”...

די דאָזיקע קאַרטל איז כנראה איבערגעשיקט געוואָרן דורך אַ געלעגנהייט, ווייל נאָך דער אויבן־געבראַכטער אינפאָרמאַציע, איז צוגעשריבן: „ביטע איבערצוגעבן מישא (משה) ווינטער, קאַלינסקע 2”.

א פראקלאמאציע פון דער דייטשישער ארמיי אין דער ערשטער וועלט־מלחמה

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט אַן אַרמיי־אָפּטייל פון דייטשלאַנד־עסטרייך־אונגאַרן באַזעצט נאָווא־ראַדאָמסק. ביים אַריינמאַרשירן אין שטאָט, אין יאָר 1914, איז פאַרטיילט געוואָרן אַ פּראָקלאַמאַציע צו דער יידישער באַפעלקערונג, אין וועלכער זיי האָבן געוואָלט געפינען סימפּאַטיע און שטיצע. דער גענעראַל שטאַב־הויפּט פאָן־הינדענבורג און גענעראַל לודענדאָרף, וועלכער האָט נאָך דער פאַרלאָרענער מלחמה געוואָרפן גאַל און שמוץ אויף די יידן און פּראָפּאַגאַנדירט היטלעריסטישע תורה, האָט געפּרווט אָפּצולייקענען, אַז ביים אויסברוך פון דער מלחמה האָט ער מיט אונטערטעניקע ווערטער געבעטן הילף ביי די פּוילישע יידן. אין אַרכיוו פון נאָווא־ראַדאָמסקער „רעליעף" אין אַמעריקע געפינט זיך אַן אָריגינאַל פון דער פּראָקלאַמאַציע, וועלכע מען האָט דעמאָלט פאַרטיילט אין טויזנטער עקזעמפּלאַרן אין די גאַסן פון יידישע שטעטלעך אין פּוילן.

מיר ברענגען דאָ די פּראָקלאַמאַציע אין אָריגינאַל, מיט די זעלבע ווערטער און אָרטאָגראַפיע, כדי דעם דאָקומענט אָפּצוהיטן פאַר די צוקונפטיקע דורות.

מאָרים שוואַרץ (פּ.ש.א.)

די העלדישע אַרמייען פון די גרויסע מיטל־אייראָפּעאישע רעגירונגען דייטשלאַנד, עסטרייך און אונגאַרן זענען אַריין אין פּוילן.

דער מעכטיקער מאַרש פון אונדזערע אַקציעס האָבן געצווונגען די דעספּאָטישע רוסישע רעגירונג צו אַנטלויפן; אונדזערע פאָנען ברענגען אייך רעכט און פרייהייט, גלייכע בירגער־רעכט, פרייהייט פון גלויבן, פרייהייט צו אַרבעטן אומגעשטערט אין אַלע צווייגן פון אַ עקאָנאָמישן און קולטורעלן לעבן אין אייער גייסט.

צו לאַנג האָט איר זיך געלאָזט אונטערדריקן אונטער דעם אייזערנעם מאָסקאָוויטישעס יאָך. ווי פריינד קומען מיר צו אייך.

די באַרבאַרישע פרעמדע רעגירונג איז אויס. די גלייכע רעכט פאַר יידן זאָל געבויט ווערן אויף פעסטע פונדאַמענטן. לאָזט אייך ניט אָפּנאַרן ווי אַ סך מאָל פריער דורך די חניפה'דיקע פאַרשפּרעכונגען.

צו האָט אייך נישט אין יאָר 1905 דער צאַר צוגעזאָגט גלייכע רעכט פאַר יידן און ער האָט נישט דערויף געגעבן דעם העכסטן מאַניפעסט?

ווי האָט מען אייך אָפּגעצאָלט דעם דאָזיקן חוב, וואָס מען האָט אויף זיך גענומען פאַר דער גאַנצער וועלט? געדענקט דאָס אַרויסטרייבן, וואָס מען טרייבט טאָג־טעגלעך די יידישע מאַסן פון זייערע איינגעזעסענע מקומות.

געדענקט: דעם ביילים פּראָצעס און די אַרבעט פון דער באַרבאַרישער רעגירונג צו פאַרברייטערן דעם שרעקלעכן ליגן פון בלוט גענברויך ביי יידן. אַזוי האָט דער צאַר געהאַלטן זיין מאָנאַרכישן וואָרט, וואָס ער האָט געגעבן זייענדיק אין קלעם.

ער איז ווידער אין קלעם! אָט דאָס איז די סיבה פון זיינע פאַרשפּרעכונגען. אייער הייליקער חוב איז איצט, צוזאַמען צו־נעמען אַלע קרעפטן מיט די אַרבעטער פאַר דער באַפרייאונג פון אַלע פאָלקס קרעפטן. אייער יונגער דור, אייערע קהילות, אייערע חברות, מוזן זיך שטעלן ווי איין מאַן מיטצוהעלפן די הייליקע זאַך. מיר דערוואַרטן אַז איר וועט באַווייזן דורך פאַקטן אייער פאַרשטאַנד. אין אייער איבערגעבנקייט ווענדט זיך מיט דעם גרעסטן בטחון צו די קאָמענדאַנטן פון אונדזער מיליטער. אין די ערטער וואָס זענען נאָענט צו אייך אַלע סאָרטן ליפערונגען וועלן באַלד און גוט באַצאָלט ווערן.

באַנעם דעם וועג צו באַצווינגען אין גאַנצן דעם שונא און צו ברענגען דעם נצחון פון פרייהייט און גערעכטיקייט!

די אבערע לייטונג פון די פארבינדעטע דייטשע און עסטרייכישע אונגארישע ארמייען

אַן אָפּטיילונג פון דער דייטשיש־עסטרייך־אונגאַרישער אַרמיי (בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה) באַקומט צוגעטיילט דעם עסן אויפן מאַרק־פּלאַץ אין ראַדאָמסק.

חלק רביעי
פערטער טייל

ארח־חיים...
לעבן־שטייגער...

חלק רביעי / פערטער טייל

התוכן - אינהאלט

עוד אזכורה...

טוביה רובינשטיין

ר' אברהם גליקסמן

ר' אברהם גליקסמן, או לפי שקראו לו „דער גראכאליצער", היה גבוה, וצנום, וזקנו הלבן שירד על פי מידותיו עשה אותו לדמות פטריארכלית. בהיותי ילד נדמה היה לי שכך היה מראהו של אברהם אבינו, אולי מפני ששמו היה גם כן אברהם נדמה היה לי כך. יהודי פשוט היה, מכל־שכן לא תלמיד־חכם, אבל דבוק מאוד היה ברבי ובחצרו. גר היה סמוך לחצרו של הרבי והיה יוצא ונכנס שם כאדם העושה בתוך שלו. כבר אמרו „שיש אדם הקונה עולמו בשעה אחת" הוא קנה את השם „פאָד־רבין", ז"א סגן הרבי. שם לווי זה קיבל מקציני הצבא הרוסי שהחשיבו אותו מאוד בגלל שפעם אחת עצר את מגפת הסוסים של הוד מלכותו הצאר, ובשם „פאָד־ראבין" קראו לו כל בני עירנו. אבל איך נעשה על ידו הנס הזה?

זקני העיר מספרים שהיה זה בימי בעל „תפארת־שלמה", כש־פרצה מגפה בארוות הסוסים של הוד מלכותו. כידוע עמדו כמה גדודי חיל תותחנים בעירנו להסעת התותחים. בזמן ההוא השתמשו בסוסים. הגרוחוליצר נזדמן במקרה שם, פנה לקצין הצבא ואמר: „אני ארפא את הסוסים אבל בתנאי שתשחרר את כל החיילים היהודים לכל ימי חג הפסח". הקצין קיבל את הצעתו. מה עשה ר' אברהם גרוחו־ליצר? הלך וליקט את שיירי החלה משולחן הרבי לאחר „שלוש סעודות" וצרר אותם במטפחתו. ביום ראשון בבוקר הלך לארוות הסוסים של הצבא ופיזר השיירים באבוס, הסוסים אכלו זאת יחד עם שבולת השועל והמגפה נעצרה. מאז נעשה חשוב גדול בעיני הצבא וקראו לו „פאָד־רבין". בכל חג ומועד היה הולך ומשחרר את כל החיילים היהודים שהיו בצבא ואם חייל יהודי סרח, הלך לבקש רחמים עליו; כך פעל במשך עשרות בשנים כשהקצינים העוזבים את המקום מוסרים על דבר הנס לבאים אחריהם.

כשהיה צריך ללכת בהשתדלות, לבש קפוטה של משי, חגר מתניו באבנט של משי אדום כדרך החסידים הגליצאים, חבש לראשו שטריימל יפה שנתנו לו מחצרו של הרבי והחזיק במקל נהדר בעל ראש כסף כדי שיעשה רושם. כך היה מקיים מדי פעם את המצווה הגדולה של פדיון שבויים.

ר' דוד־לייב

ר' דוד לייב (פייערמאן), היה נמנה על העשירים שבעיר ובעלי־הבתים החשובים. מבנה גופו חסון היה, אטלטי כמעט. הוא היה מעורב בין הבריות ואהב לשוחח עם כל מי שפגש בדרכו. הוא היה רגיל לתבל את שיחתו בדברים של טעם ובמשלים נאים, והיה מקבל את כל מי שבא לביתו — בסבר פנים יפות. לעומת זאת היה קשה במקצת להוציא ממנו כסף לצדקה או ל„דבר־טוב". מספרים עליו שפעם באו שני אנשים חשובים לביתו לבקש ממנו תרומה להכנסת־כלה. הוא קיבל אותם בסבר פנים יפות, הזמין אותם לחדר הגדול הפונה לשוק הושיב אותם על הכסאות המרופדים שהיו מצופים בבד לבן מגוהץ יפה וציוה להביא תה. משהתחיל לשוחח אתם שח בעסקי העיר, בפרנסי העיר ודבר עמם אודות הרבי, השוחט, החזן וכיוצא בזה ומשהתחילו לדבר על העיקר השיח אותם לדבר אחר. כשגילו לפניו את מבוקשם, היינו שבאו לקבל תרומה בשביל הכנסת־כלה. שאל מי היא הכלה. ענו לו כי אף על פי שדבר זה אינם מגלים אלא לצנועין יגלו זאת לר' דוד־לייב. המדובר בבתו של ר' הירשל ברוך שימילעס ז"ל, היתומה. כידוע לא השאיר ר' הירשל ברוך שימילעס אחריו כל רכוש, מלבד בת שהגיעה לפרקה ועכשיו משנזדמן לה שידוך מצוה גדולה להכניסה לחופה. והיות שר' הירשל ברוך שימי־לעס יהודי כשר היה והיה נהנה מיגיע כפיו כל ימיו, מבקשים מכבודו נדבה הגונה. ר' דוד לייב קם ממקומו ושאל: „האם מותר לי לדעת מי החתן? וכשגמגמו בתשובה שהחתן הוא לא דוקטור וגם לא, להבדיל, רב אלא בעל־מלאכה פשוט, אופה, זאת אומרת לא אופה ממש אלא עובד אצל אופה, נתמלא ר' דוד לייב חימה ואמר: אתם רוצים לחתן את בתו של הירשל ברוך שימילעס לשוליא של אופה ושאני אתן יד לדבר הזה? היה לא תהיה כדבר הזה! אינני מסכים לשידוך בשום אופן...

כשהשיא ר' דוד לייב את בתו בגיל רך, לאלמן שימי שנותיו היו בין ארבעים לחמישים שנה, התפלאה כל העיר על כך. הייתכן? כיצד איש עשיר כר' דוד־לייב שנתן נדוניה הגונה לבתו וגם עשה חתונה יפה כמנהג הנגידים לא השיא את בתו לבחור רוק? קם לץ אחד שהיה באותו מעמד וענה: „דעו לכם שר' דוד־לייב לא יעשה שום דבר בלי חשבון. תשאלו איזה חשבון היה לו בזה? החשבון הוא כדי שלא יצטרך לקנות לחתן טלית חדשה...

עוד מספרים: כשאיצלה בנו דרש ממנו שיעשה לו מעיל חורף וטען שלא איכפת לו הקור אלא שחושש הוא שאנשים יצחקו לו, השיב לו אביו: „אתה רוצה מעיל חורף (אַ שווערן פּאַלטו) תשים לך שתי אבנים כבדות בשני כיסי הכאלאַטל שלך יהיה לך אַ שווערן פּאַלטו (מעיל חורף).

„גוט שבת ר' עזריאל"...

סיפור זה שברצוני לספר לכם הפעם שמעתי מפי זקן אחד שחי בזמן ההוא. ר' עזריאל בוגייסקי היה בעל־בית נכבד בעירנו; עשיר היה ופרוגרסיבי, אחד משלושת בניו של יעקב בוגייסקי אבי שושלת הבוגייסקים בעירנו. רגיל היה לנסוע מדי שנה בקיץ למעינות הישועה, לקרלסבד, מקום שם היה מתנהג בחופש גמור ומרגיש עצמו כצפור דרור, כיון שהיה זה מקום שאין מכירים אותו. פעם אחת בשבת כשחזר משתיית מי המעין וטייל לו להנאתו בשדרה הוציא סיגר עבה מכיסו, הדליק אותו, ועישן להנאתו. לא ידע המסכן, שבקרלסבד היתה אז אשה מעירנו בשם גולדלה ר' יואלייס אשה צדקנית „שמן זית זך" היא שראתה אותו ב„קלקלתו". ניגשה אליו האשה בפנים שוחקות ולא התריסה נגדו כלום אלא נענה בראשה ואמרה: „גוט שבת ר' עזריאל". כשחזרה גולדלה ר' יואלייס העירה סיפרה את שראתה בקרלסבד, והעיר היתה כמרקחה.

בעירנו היה אז לץ גדול בשם יוסלה לוי, קודמו ורבו של שלמה יצחק קאקאסקע, והוא סידר לר' עזריאל „לויה חיה". ומעשה שהיה כך היה: בשבת הראשונה לאחר שחזר ר' עזריאל מקרלסבד לרא־דומסק הלך לבית הכנסת — ממתפלליו הנכבדים של בית הכנסת היה — כדי לעלות לתורה בתור כהן. כשיצא לאחר התפילה מבית הכנסת נצבו בחוץ שתי שורות אנשים ונשים שנזדנב מרחוב בית הכנסת עד לביתו אשר בשוק וכולם כולם ברכו אותו בשבת שלום „גוט שבת ר' עזריאל" — „גוט שבת ר' עזריאל"...

ר' הירשלי ברכיה'ס

הירשלה זה שאני רוצה לספר עליו יהודי כשר היה מן הנעלבים ואינם עולבים. עיסוקו היה בסמרטוטים, סוס ועגלה היו לו והיה נוסע לכפרים הסמוכים לראדומסק ועסק במסחרו. פעם אחת בערב שבת כשנסע הביתה עם חשכה זירז את סוסו, לא חלילה ברצועה בשל צער בעלי חיים, ודבר לסוסו בלשון תחנונים: „רוץ מהר סוסי יקירי שלא נחלל את השבת חס־וחלילה, כי ציוונו הבורא יתברך „למען ינוח אתה שורך וחמורך בהמתך וכו'."

הוא היה מקפיד באמירת „אמן" על כל ברכה. וכדי להרבות בכך

הביא לבחורים חובשי ביהמ״ד — מים קרים לשתיה מהמעין הידוע הנקרא בפי כל „סטאק״. ניגש היה לכל אחד מהם ומבקש, בהגישו את כוס המים: „ברך „שהכל״ ואענה „אמן״ אחר הברכה״!״ מספרים עליו שפעם נזקק היה לערב שיחתום לו על שטר של 150 רו״כ. ניגש אל שכנו וביקש ממנו לחתום את שמו עליו. הלה לא רצה לערוב משום שנאמר „השמר לך פן״... אבל הירשלה התחנן לפניו ואמר: איני רוצה שום ערבות חלילה, רק תכתוב שתי המלים פה במקום הזה: היינו אלעזר פלמן, וזה הכל והדבר יחשב לך למצוה גדולה. לאחר הפצרות רבות הסכים ר׳ אלעזר פלמן וחתם לו את שתי המלים. בהגיע זמן פרעון השטר ולהירשלה לא היה כסף לפדותו, נאלץ היה ר׳ אלעזר פלמן — לשלם, כמנהג. הירשלה הבטיח לר׳ אלעזר להחזיר לו את הכסף ששילם עבורו בתשלומים חדשיים עד שיגמור את חובו, עד הפרוטה האחרונה, וטען שלא כדאי לכעוס על דברים של מה בכך.

בהגיע מועד התשלום הראשון ולהירשלה לא היה כסף, בערה חמתו בו בר׳ אלעזר ואמר שאם יפגוש בו יקרעו כדג ופתאום והנה הירשלה לקראתו. ר׳ אלעזר מיהר לקראתו בחימה שפוכה כדי לתת לו מנה יפה. והנה הירשלה כבר עומד לפניו ושחוק רחמים על שפתיו ומוציא מכיס מעילו שזיף נאה ואומר לר׳ אלעזר: ר׳ אלעזר ודאי לא בירך עוד השנה ברכת „שהחיינו״ על שזיפים, יברך ר׳ אלעזר „בורא פרי העץ״ וגם ברכת „שהחיינו״ ואענה אמן על הברכה...

שני אברכים מתקדמים בלבוש מסורתי: ישראלקה האמר (מימין) ודויד קרויזה
צוויי פּאָרגעשריטענע יונגעלייט: ישראלקע האמער (רעכטס) און דויד קרויזע

„חדר מתוקן״

בשם זה נקראו בתי הספר העבריים שהקימו הציונים בגולה. השם הזה בא להודיע שהחדר הזה לא סתם „חדר״ מהעולם הישן הוא אלא „חדר מתוקן״ שלומדים בו עברית וציונות. כשחדרה הציונות לשטח עירנו נתלותה אליה גם התשוקה ללמוד עברית. בחורים חובשי ביהמ״ד התחילו ללמוד עברית לאחר שקראו את „אהבת־ציון״ למאפו ו„לאן״ לפייערברג, ולאחר שמנדל פיינזילבר פתח „חדר מתוקן״ ונמצאו בעלי בתים רבים שנתפסו לרעיון ושלחו את בניהם לחדר הזה. הדבר עורר צעקה גדולה בעיר, בעיקר בין החסידים, שטענו כי ה„חדר״ מסוכן ו„היה לא תהיה״ („מ׳וועט ניט לאָזן דעם עוכר־ישראל אָפּ־שמד׳ן יידישע קינדער״).

התלקחה אז מחלוקת גדולה בעיר בין הציונים לבין החסידים שצעקו: „נבלה נעשתה בישראל״. אולם לא הועילו צעקות החסידים והחדר המתוקן התקיים למרות הכל.

אעפי״כ עשו החסידים מעשה. מה עשו? לקחו יהודי בטלן אחד שהיה כביכול מורה וקראו לו „דער װאַרשעװער לערער״ שהיה מלמד לבנות ישראל כיצד לכתוב אַ יידיש בריוועלע מתוך ה„בריפענ־שטעלער״ ואמרו לו: „לך למד לשון הקודש לצאן קדשים!״ מצאו לו גם „חדר״ שילמד שם לשון־הקודש כלומר.. רוצים הם דוקא לשון הקודש? —„תן להם״! כך התחרו ב„חדר־המתוקן״ של מענדל פיינ־זילבר. סיפר לי מנדל פינזילבר שפעם אחת נדברו יחדיו הוא וכמה ליצני העיר ללכת כדי לשמוע איך הבטלן הזה מלמד. הלכו ועמדו תחת חלונו ושמעו שעור בדקדוק בזו הלשון: תדעו לכם שהמלה קיטשמה (כובע פרוה) היא לשון נקבה קיטשמתי: איז דער טייטש מיין קיטשמע. קיטשמתך: איז דער טייטש דיין קיטשמע וכו׳.

לאחר שגמר את שעור הדקדוק הכתיב להם הכתבה. הוא, המלמד, הסתובב באמצע החדר והכתיב לתלמידים בניגון הגמרא בזו הלשון: „אשר יצר את האדם בחכמה וברא בו נקבים נקבים חלולים חלולים״.

הלחם היה בעוכריו

את הסיפור אשר אני מספר לכם שמעתי מפי זקני עירנו. מעשה בבחור אחד מעיר אחרת שבא לראדומסק ללמוד לקיים „הוה גולה למקום תורה״. היה זה אחד מרבים שבא מערים רחוקות ללמוד תורה בעירנו. היכן יאכלו ומה יאכלו. שאלה זו לא הדאיגה אותם. הם ידעו כי לא אלמן ישראל וכי כל בעל־בית יתן יום אחד לאכול. וכך עשו הלכו מבית לבית לבקש יום עד שמצאו את כל שבעת ימי השבוע. קרה מקרה ולבחור היו רק חמשה או ששה ימים בשבוע ואז היה צם יום או יומיים. לקיים מאמר חז״ל „וחיי צער תחיה אם אתה עושה כן אשריך וטוב לך״. הבחור שברצוני לספר עליו היו לו כבר כמעט כל הימים פרט ליום רביעי. ריחם עליו גבאי ביהמ״ד וסידר לו יום אצל אדון רוזביץ, שהיה עשיר גדול ובעל בית חרושת גדול לשעור־ניות. בני עירנו זוכרים בודאי את הבנין הגדול שעמד ע״י רחוב ברז׳ז׳ניצקי סמוך לפסי הרכבת והיה בעל ארובה גבוהה. הזכרנו כבר שמר רוזביץ עשיר גדול היה, ונחת שולחנו מלא דשן ומי שנכנס לביתו רעב יצא שבע. נכנס הבחור הנ״ל לביתו של הנדבן ובקשוהו לשבת. אח״כ נטל את ידיו, בירך על נטילת ידים וישב לו על יד השולחן. ראה על השולחן והנה שם כמה גלוסקאות טריות מרהיבות עין וככר לחם. בירך בירכת המוציא בצע על הגלוסקאות תחילה משום הידור מצוה שהם מקמח סולת. והנה מביאה נערת הבית צלחת ובה דג מלוח שלם מונח לפניו שרוי בשמן, מקושט בבצל חתוך. מה עשה הבחור שהיה רעב מאוד? טבל את פתו בשמן ואכל בתאבון גדול יחד עם הדג, עד שאכל את כל הגלוסקאות והלחם. סבור היה המסכן שזו כל הארוחה שנתכוונו להגיש לו. לאחר שגמר התקין עצמו לברך ברכת המזון והנה הנערה החייכנית באה ובידיה

צלחת ובה תריסר קרעפלאַך שרויים ברוטב תרנגול הודו וריחם כריח גן־עדן. מה יעשה, אע״פ שכרסו היתה כבר מלאה איך לא יאכל קרעפלאך, אכל בקושי את הקרעפלאך על הרוטב והתכונן לברך ברכת המזון. מזמזם היה כבר לעצמו „על נהרות־בבל״ שלפני ברכת המזון והנה הנערה שוב באה ושתי צלחות בידיה וחיוך קל על שפתיה. בקערה הגדולה היה בשר מכל המינים; אוז צלוי, כבד מטוגן, בשר עגל מצופה בביצים וחתיכה הראויה להתכבד בבשרא דתורא. ובצלחת השניה הקטנה יותר קנוח לבשר: שזיפים ואפרסקים מבושלים בחומץ. הפירות נראו שקופים כזכוכית. אבל מה יעשה הבחור ובטנו מלאה? את הבשר לא אכל כבר מפני שבטנו מלאה עד גרונו, טעם קצת מה„צימעס״ וזה קצת השיב את רוחו.

הקיצור — העין רואה והלב חומד, אבל מה יעשה, שהמעיים אטומים וסתומים ואינו יכול להנות אפילו במלוא נימה? הנערה כאילו להכעיס שואלת: „למה אין הבחור אוכל, שמא הבשר לא מצא חן בעיניו, אביא בשר תרנגולת, או אפרוח צלוי, יגיד רק מה שחשקה נפשו״. לא ידע מה להשיב לה, הראה בידו על שפתיו שהוא מברך ברכת המזון ואסור לו להפסיק. כשיצא מהבית, דיבר לעצמו: „הלחם הזה, הלחם הרג אותי, הלחם היה בעוכרי״...

מעשה בקערה של קק״ל

יצחק המר

סבורני שהיה זה בשנת 1934. כחבר „החלוץ המזרחי״ בעירנו קבלתי הוראה ע״י הועד למען הקק״ל שהייתי חבר בו להתיצב עם הקערה למען הקק״ל בערב יום כיפור בבית המדרש של חסידי ראדומסק כדי לאסוף תרומות. הסכמתי ברצון למקום שנקבע לי כיון שנמנה הייתי על חסידי הרבי מראדומסק הן מצד אבי והן מצד אמי. סבי מצד אבי ר׳ יוחנן ז״ל היה גבאי אצל הרבי מראדומסק הקודם ואילו סבי מצד אמי היה חסיד ראדומסקאי.

ובכן, הגעתי בשעה טובה לבית המדרש ושמתי את הקערה שלי בין יתר הקערות. כנהוג בגמר תפילת מנחה, בשעת ההתרמה לקערות, נתרמו לקק״ל סכומים ניכרים כיון שעל חסידי ומתפללי בית המדרש לחסידי ראדומסק נמנה מספר ניכר של חברים ואוהדים של „המזרחי״ כדוגמת ר׳ מנדלי פרנקל, ר׳ משה לוריה, ועוד. כשנסתימה ההתרמה והתחלתי למנות את הכסף תפס הגבאי של ביהמ״ד, ר׳ שלמה יצחק בן ר׳ איתמר רבינוביץ את הקערה שלי והוריק את הכסף שבה לתוך הקערה של ישיבת „כתר תורה״. ישיבות אלה נוסדו אז ע״י ר׳ משה׳לה חתנו של האדמו״ר מראדומסק, עבור בני הנוער של חסידי ראדומסק. כששאלתי אותו כיצד הוא נוהג כך בכסף של קק״ל ענה לי: הסבור אתה שארשה תרומת כסף, בערב יום כיפור למען השקצים והשיקסס בקיבוצים בארץ ישראל? כשהעירותי לו שהכסף הזה נועד במיוחד להתישבות דתית של „המזרחי״, ענה לי, שבשבילו זה היינו הך. אמרתי לו, ר׳ שלמה יצחק! היום ערב יום־כיפור ויהודים תרמו את הכסף הזה לטובת קק״ל וכשאתה נוטל כסף זה למטרה אחרת, הרי זה בבחינת גזל ומשום כך דורש אני להחזיר את הכסף. לשמע דברי אלה הושיט ידו וסטר לי. גם הפעם לא הגבתי, אבל סטירה זו גרמה לי כאב יותר מסטירת הגוי. לבי כאב עליו ועל אלפי יהודים טובים כמוהו האוטמים אזניהם מלשמוע את קריאת שר האומה לשיבת העם לציון וגאולת העם והארץ.

הוועדה למען קק״ל (בשנת 1926), מורכבת מב״כ אירגונים ומפלגות

עומדים (מימין לשמאל): שורה א׳ — א. ב. אייזן; מ. שיטנברג; י. פרידמן; ש. רוזנבלט; צ. מר־גולבסקי; א. הופמן; י. רוזנצווייג. שורה ב׳ — י. וויינטרטר; מ. ד. גולדברג; מ. שיטה; יעקב אייכנר; ד. ווילנסקי; חיים גולדברג; י. ליברמן; ש. ניימן. יושבים: פ. בוגייסקי; י. זנדברג; מ. וולקוביץ (מורשה); א. מ. וקסמן; מ. בירנבוים. שורה ד׳ — י. דיצפלר; דוד בוגייסקי.

דער „תּפארת שלמה״ – אַראָפּ פון די קעסט... א. נ. שטענצל

אַבֿרהם־נחום שטענצל, געבוירן אין יאָר 1897 אין דאָרף טשעלאַדז נעבן סאָסנאָוויעץ, אַן אייניקל פון טשענסטאָכאָווער דיין און אַ ברודער פון סאָסנאָווצער רבֿ און ראָש־ישיבה — האָט איינגעזאַפּט אין זיך אַ סך יידישקייט, געווען אַ בקי אין ש״ס און פּוסקים און אויסגעוויקט אין חידות און קבלה. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער זיך אַרויסגעריסן אין דער ברייטער וועלט און זיך באַקאַנט געמאַכט אַלס דיכטער און שריפט־שטעלער. זיינע לידער, נאָוועלן און דראַמעס זענען געדרוקט געוואָרן אין דער ברייטער יידישער פּרעסע און צוגעצויגן די אויפמערקזאַמקייט פון די דייטשע ליטעראַרישע קרייזן אין יענער תּקופה, וועלכע האָבן געשטיצט דאָס אַרויסגעבן אין דרוק זיינע לידער־זאַמלונגען.

„שלמה״, האָט זי צו אים געזאָגט: „וואָס איז די מער,
איז גאָט חלילה נישט אַזאַ בטוח ווי׳ אַ שווער?
ווי אַלע ווייבער האַנדלען אויפן מאַרק איך וועל״.

„דו וועסט מיר העלפן אַרויסטראָגן צו דער שטעל,
און צוריק אין בית־מדרש אַריינלויפן שנעל,
און אַלצדינג וועט זיין אַזוי ווי ביז אַהער״.

„דו ביי דער אָפענער גמרא און איך ביים טאָפּ,
וואָס האָסטו דו, שלמה, אַזאַ פאַרשטאָפּטן קאָפּ?
איך וועל מיך קאָכן מיט די יידינעס אויפן מאַרק!״

קוים ער האָט זיך איינגעהאַלטן, אַזוי שטאַרק
האָט עס גענומען לאַכן אין אים: אויף דיין פּולוואַרק,
גאָטעניו, דו האָסט צוגעקריגן נאָך אַ כלאָפּ...

און אַזוי איז טאַקע געווען ,יעדן אינדערפרי,
פאָרויס מיטן פייערטאָפּ און פאַרטעך גייט זי,
ער טראָגט איר נאָך די טעפּ אין גרויסן קויש.

און ווען ער איז צוריק געקומען פון יאַריד־גערויש,
און געכאַפּט נאָך פון קדושה דעם ערשטן קדוש,
צו אים זיך פאַרגלייכן, צי קען זיך ווער און ווי?

און ערשט נאָך מנחה, ווען ער טראָגט אַהיים דעם קאָרב,
פון אַ גאַנצן טאָג זיין אָנגעלערנטער האָרב,
גלייכט זיך אויס, ז׳ שעמט זיך צו כאַפּן זיין בליק.

ער לייכט פון המצאות: „האוכל בשוק״...
און נאָך איידער, וואָס, ווען — אין בית־מדרש שוין צוריק!
און אינדערפרי, ווען געפּאַקט ס׳איז דער קאָרב —

גאַנץ ש״ס מיטן דף, האָט זיך אים געמישט אין קאָפּ!
און יעדעס אות פון דער הייליקער תּורה מיט טראָפּ,
אין זיין האַרץ היימיש געזונגען אַזאַ הימליש ליד.

אָבער ער האָט ערשט דערפילט, וואָס עס מיינט אַ ייד,
העלפנדיק זיין ווייב אַמאָל אויפן יאָרמאַרק־יאָריד,
האָט אַ שכורער גוי׳ צעבראָכן אַ טאָפּ — —

אַ חרס הנשבר אין זיין האַרץ געבליבן שטיין,
גאַנצער מאַרק אַ שערבעלע פול מיט געוויין,
אַ קופּע שפּליטער צעפּלאָטערט אין שטויב,

און אינמיטן גאָר טאַנצט פאַר זיין טויביכע אַ טויב,
זיין האַרץ אויפגעציטערט מיט וואָרקנדיק לויב —
דעם סוד פון „שבֿירת־הכּלים״ ר׳הייבט אַן פאַרשטיין:

אַ פאָלק אַן „אוכל בשוק״, פון האַנט אין מויל,
מאַכט רק פול דעם מאַרק מיט זיין יעקבֿס קול!
איז פאַרוואָס טאָר עשו נישט געברויכן זיין יד?

געלערנט די משנה פון „המניח את הכּד״?
ער זעט אַזאַ סוחר ווי מיך, ביי מיין ווייבס ס׳קלאַד...
אַז ער קוילעט מיך נישט, איז פּשוט, ווייל ר׳איז פויל.

„גאָט, וואָס אַלע ברואים מיט דיין האַנט דו שפּייזט,
שפּייז דאָך דיין פאָלק ביז עס וועט ווערן אויסגעלייזט,
איז דיין בית־ישראל, דיין הייליק הויזגעזינד,

חלילה ווייניקער ווי די הונגעריקע מאַרק־הינט?״
גאָט, וואָס אַ ייד מיינט, כ׳פאַרשטיי עס ערשט אַצינד...
און זיין בליק מיט טרערן, ווי ביי אַ טויב זיך פאַרגלייזט:

איז ער אין בית־המדרש? ער ווייס נישט מער ווו ר׳איז!
אַ וויינענדיק־געוואָרקע פאַרדבקהט אַזוי זיס,
רייסט זיך פון אים, „טיי־די־די־דיי״ און „אוי־אוי־אוי״.

און מיט אַמאָל, אין מאַרק ווערט עס שטיל אַזוי,
פון געטומל אַרויס רייסט זיך דער שכורער גוי,
און פאַלט צו מיט הייזעריק געהייל פאַר זיינע פיס:

„ראַבין!״ דאָס געשריי אַ שערף וואָלט זיך געשאַרפט!
אַ סטרונע פּלאַצט אין אַ האַרף וואָס האָט זיך געהאַרפט —
רייסט זיך איבער אַ פּסוק תּהלים אינמיטן טראָפּ:

„צי ביזט דו נישט אויך פון גאָטס פּולוואַרק אַ כלאָפּ?״
און אויפהויבנדיק אים, ווי מ׳הויבט אויף אַ סנאָפּ,
שמייכלט ער: „פּשוט, נאָך אַ גלעזל האָסט געדאַרפט...״

דאָס געלייז דער נאָך אויפן מאַרק, דאָס געזשויב!
אין שאַרץ שאַרט מען ס׳זילבער, ס׳פאַרפירגעלט — אונטער הויב,
און ווען אַהיים ליידיקן קויש ער טראָגט פון יאַריד,

קוים דערטראָגן קאָן ער אים אַזוי פאַרמאַטערט און מיד,
אָ, זיי וועלן אים נאָך מאַכן פאַר אַ גוטן ייד:
גאָט, וואָלט איך פליגל איצט געהאַט ווי אַ טויב...

„שלמה״, האָט זי אים אָנגעקוקט: „וואָס איז דער מער?
און שטיין אויפן מאַרק מיינסטו איז נישט שווער?
און אפשר איז עס גאָר אליהו הנבֿיא געווען...״

און ווען די פרייד אין אירע טויבן־אויגן געזען,
האָט ער געשעפּטשעט: „גאָט זאָל דיין רצון שוין געשען״.
און שנעל אויסגעווישט זיך פון זיין אויג אַ טרער.

„מזל־טוב ראַבין! וואָס האָסטו דו דיך אַזוי פאַרטראַכט?"
הלצהדיק אויפן קול זיך הילכיק צעלאַכט:
„מען האָט דאָך שוין צעבראָכן דעם תנאים־טאָפּ,

מיין ערשטער חסיד איז טאַקע יענער כלאָפּ!"
און עס איז אַזוי געווען, ס'זאָל פעלן אַ טראָפּ,
ער איז געוואָרן ראַדאָמסקער רב אין יענער נאַכט.

און יענער „טיידי־די־דיי" אן „אוי־אוי־אוי",
מיט יעטוועדן קנייטש, ווי אַ טראָפּ אַזוי געגנוי,
געוואָרן דער דבקות־ניגון פון „אשת־חיל־ליד" —

צעריסן כסדר פון זיפץ, „אַ ייד, אַ ייד",
ביז געפאַלן איפן שטול פאַרמאַטערט מיד.
און יענער שכור געוואָרן אין הויף דער שבת־גוי.

ס'לאַכן לאָזט נישט איבערטרעטן זי יחוד־שטוב־שוועל:
„נו, שוין זיך געפראַוועט? לויף אין שטאַל אַריין שנעל,
מאַך „אַ לחיים", מיט אים, וואָס ווילסט דו פון מיר?"

און וואָס איז מיטן ליידיקן קויש געשען?
קיינער אים נישט מער פאַר די אויגן געזען!
ביי זיין שטול אונטער טיש געבליבן ר'איז שטיין.

יעדעס קוויטל וואָס חרס הנשבר געווייין,
דערפון אַרויסגעווייינט ,איז אין קויש אַריין.
אָ, און ווען קיינער אין יחוד־שטוב נישט געווען —
— — — — — — — — — — — —
און לעצטן פון זיין שטאַם, „טיידי־די־דיי" און „אוי־אוי־אוי"
פון יענעם שאַרבן־טאָפּ נאָך שערבלעך צוויי,
געהייליקט אין קדישה אויף די אויגן געלייגט.

לעבנס און געשטאלטן

שרה האמער־דזשאקלין

שרה האמער־דזשאקלין, אַ געבוירענע אין ראַדאָמסק, אַ טאָכטער פון אַ באַוווסטער חסידישער פאַמיליע, האָט עמיגרירט קיין אַמעריקע אַלס יונג מיידל, און איז דאָרט באַקאַנט געוואָרן אַלס שריפטשטעלערין. זי האָט פאַרעפנטלעכט צענדליקער דערציילונגען אין דער יידישער פרעסע פון אַמעריקאַנער קאָנטינענט, אין וועלכע זי שילדערט דעם שטייגער־לעבן פון איר אַלטער היים און דאָס נייע אַמעריקאַנער יידישע לעבן. דער נאָוואָ־ראַדאָמסקער פאַראיין אין ניו־יאָרק האָט אַרויסגעגעבן 2 ביכער דערציילונ־גען פון שרה האַמער־דזשאקלין „לעבנס און געשטאַלטן" (1946) און „שטאַמען און צווייגן" (1954).

מ'ר ברענגען דאָ 2 דערציילונגען פון שרה האַמער־דזשאקלין: א. „דער רבי איז נפטר געוואָרן" (פון בוך „לעבנס און געשטאַלטן"); ב. „דער בידניצער דיבוק" (פאַרעפנטלעכט אין „פאָרווערטס").

ד י ר ע ד אַ ק צ י ע

א. דער רבי איז נפטר געווארן

— דער רבי איז זייער חרוב, און ער דאַרף האָבן גרויס חסד, אַז ער זאָל געזונט ווערן.

אָט־די ווערטער האָט דער טאַטע, אַ דערשלאָגענער, אַרויסגערעדט צו דער מאַמען ווען ער איז אַריין אין הויז בין מנחה למעריב.

— פאַראַיאָרן הושענא רבה, איז ער אויך געווען פאַרביי, און ער איז געזונט געוואָרן, און מיט גאָטס הילף, וועט ער איצט אויך געזונט ווערן, — האָט אים די מאַמע געטרייסט.

— דער אויבערשטער וואַכט און היט־אָפּ אַזעלכע צדיקים ווי ר' יחזקאלע ראַדאָמסקער, — האָט זי פרום צוגעגעבן.

דערווייל האָט די שטאָט געקאָכט, קהל איז געלאָפן אויפן „גוטן אָרט" בעטן פאַרן רבינס געזונט. מען האָט מיט ווייסע לייוונט אויס־געמאָסטן דעם בית־עולם, חסידים האָבן זיך געצויגן פון נאָענט און ווייט צום רבינס הויף, און דער בית־מדרש איז געווען געפאַקט מיט ישיבה־בחורים, חסידים, סוחרים און באַלעבאַטים וועלכע האָבן געזאָגט תהילים און געבעטן אַ רפואה שלמה פאַרן רבין.

אין „הויף", אונטערן פרייען הימל, זענען געשטאַנען ווייבער מיט פאַטשיילקעס אויף די קעפּ און זיך איינגעהערט אין די טרויעריקע טענער, וועלכע האָבן זיך געטראָגן פון בית־מדרש „צום דרויסן" און פאַרווייינט די לופט. זיי האָבן זיך פרום געשאָקלט צום טאַקט פון תהילים־ניגון און דערביי עפּעס שטיל געשעפּטשעט. זייערע בליקן זענען געווען געווענדעט צום רבינס חדר, ווו עס איז געלעגן דער הייליקער חולה.

אויפן שוועל פון רבינס שטוב האָט זיך באַוויזן רב יוחנן, דעם רבינס עלטסטער גבאי. ער האָט געלאָזט וויסן דעם עולם, אַז די היץ האָט אָפּגעלאָזט און דער רבי פילט, געלויבט השם יתברך, בעסער.

דער עולם האָט פרייער אָפּגעאָטעמט און זיך געלאָזט מיט גרינגערע געמיטער צו זיך אַהיים.

דורך דער וואָך האָבן זיך אין שטאָט געטראָגן פאַרשידענע קלאַנ־גען: אָט האָט מען געהערט, אַז דעם רבין ווערט בעסער, און אָט האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז דעם רבין איז ערגער.

דערפאַר האָט מיך מיין מאַמע געשיקט צום זיידן יוחנן, געוואָר ווערן וואָס עס מאַכט דער רבי, ווייל מיין זיידע איז דאָך געווען דעם רבינס גבאי און זיין רעכטע האַנט.

ס'איז געווען אין אַ פרייטיק נאָכמיטאָג. געוויינלעך פלעג איך אַלע פרייטיק אין דער צייט גיין צו דער באָבען נאָך אַ יאַגדע־קיכעלע.

דאָס מאָל בין איך אָבער געגאַנגען מיט אַ שליחות. ווען איך בין אַריין אין הויז און דערזען דעם גרויסן בעקן, אויף וועלכן ס׳זענען געווען אויסגעלייגט צו פינף אין אַ שורה פריש געבאַקענע קיכעלעך, פון וועלכע עס איז נאָך געגאַנגען אַ הייסע פּאַרע און גערונען דער יאַגדע־סאָק, האָב איך אינגאַנצן פאַרגעסן אָן מיין „מיסיע” און בין אַ פאַרגאַפטע געבליבן שטיין ביים בעקן.

דער זיידע יוחנן איז אַריינגעקומען פון אַ זייטיקן חדר אַן אויסגע־פּוצטער. די לאַנגע ווייסע באָרד פאַרקעמט, אין די שבתדיקע מלבו־שים, אין אַ שוואַרצע אַטלאַסענע זשופּעצע, מיטן שטריימל. די ווייסע זאָקן האָבן געמיניעט פון אונטער דער לאַנגער קאַפּאָטע. אַ נידע־ריקער, אַ דאַרער, אַן איינגעשרומפּטער פון פאַסטן תעניתים אַלע מאָנטיק און דאָנערשטיק, האָט ער אַלע מאָל אַרויסגעוויזן מער ליבשאַפט צו די אייניקלעך ווי צו זיינע קינדער. דערזעענדיק ווי איך שטיי אַזוי צוגעשמידט מיט מיינע אויגן צום בעקן, האָט ער מיט אַ קוים־זעבאַרן שמייכל אַ פרעג געטאָן:

— וואָס ווילסטו, שרהלע?

— אַ יאַגדע־קיכעלע! — האָב איך אין איין אָטעם אַרויסגערעדט.

די באָבע האָט די גאַנצע צייט זיך אַרומגעדרייט איבערן הויז און עפּעס געזוכט. זי האָט געזוכט אין די שופלאָדן, אין קאַמאָד און אין דעם פליישיקן שענקל.

— אַ נאַשערקע! — האָב איך מיט אַמאָל דערהערט דער באָבעס קול, — וואָלסט בעסער געגעסן ברויט, וואָלטן דיינע באַקן געווען רויט. אָט אַזוי ווי ביי מיר, — האָט זי אָנגעוויזן אויף אירע רויטע בעקעלעך, — נאָר לאַקעטקעס ליגט איר אין זינען. דערפאַר ביזטו דאָך טאַקע גרין ווי גראָז... וואָלסט בעסער געפרעגט וואָס דער רבי מאַכט, — האָט זי אַ זאָג געטאָן מיט פאָרוואורף.

— וואָס מאַכט דער רבי? — האָב איך אין איין אָטעם אַ פרעג געטאָן, דערמאָנענדיק זיך פלוצלינג אין מיין שליחות.

— וואָס ווילסטו פון קינד? — האָט דער זיידע זיך אַריינגע־מישט.

— ס׳קינד!... קוק מיר נאָר אָן אַ קינד! — האָט די באָבע גע־חוזקט, — אַ מויד פון אַריבער ניין יאָר איז שוין נישט קיין קינד... איך אין אירע יאָרן בין שוין געווען אַ כלה. איי, די וועלט בייט זיך, — האָט זי זיך באַקלאָגט, — היינטיקע צייטן אַ מויד פון ניין יאָר איז נאָך גאָר אַ צוציק! נאַ, — האָט זי מיר דערלאַנגט אַ הייס יאַגדע־קיכעלע, — נאַ, און עס נישט ביז עס וועט זיך אָפּקילן, ס׳איז נישט געזונט צו עסן הייסע יאָגדע־קיכעלעך.

און די באָבע האָט ווידער גענומען זוכן ווי פריער.

יעדן פרייטיק ווען זי פלעגט מיר דערלאַנגען דאָס וואַרעמע קיכעלע, האָט זי מיר אָנגעזאָגט, אַז איך זאָל עס נישט עסן ביז ס׳וועט זיך אָפּקילן. פלעג איך אויסהערן, צושאָקלען מיטן קאָפּ, אַז זי איז געערכט, זיך גלייך געלאָזט מיטן הייסן קיכעלע אין גאַס, און עס אויפגעגעסן, טאַקע ווען דער יאַגדע־סאָק אין הייסן טייג האָט געבריט מיין צונג ווי פייער.

— איך קען עס נישט געפינען! — האָט די באָבע פלוצלינג אַ זאָג געטאָן אַ רעזיגנירטע, — איך האָב שוין געזוכט אין יעדן ווינקל, — האָט זי גערעדט ווי צו זיך אַליין, — עפּעס אַזוי ווי די ערד וואָלט דאָס איינגעשלונגען...

— וואָס זוכסטו? — האָט דער זיידע געפרעגט.

— עס פעלט מיר אַ זילבערנער לעפל, נישט אַנדערש ווי עמיצער האָט אים צוגעגנבעט!

— שוין לאַנג?

— שוין דריי טעג.

— אַהאַ, — דער זיידע איז געבליבן זיצן פאַרטראַכט. פון זיינע אויגן האָט אַרויסגעקוקט צער. זיינע פינגער האָבן לאַנג געקלאַפּט אויפן טיש. ער האָט טרויעריק געשאָקלט מיטן קאָפּ, נאָר מיט אַמאָל האָט ער זיך אויפגעשטעלט און אַ זאָג געטאָן:

— ס׳האָט קיינער ביי דיר נישט געגנבעט דעם זילבערנעם לעפל. איך ווייס ווו ער איז!

— דו?! — האָט די באָבע אים אָנגעקוקט צעמישט.

אָן צו ריידן אַ וואָרט, איז דער זיידע צוגעגאַנגען צום קאַמאָד, געעפנט ס׳טירל, און פון דאָרטן אַרויסגענומען אַ תפילין־זעקל.

— ס׳איז ישראלקעס, — האָט די באָבע געזאָגט.

— יאָ, דיין מוזיניקל, — האָט דער זיידע טרויעריק צוגעשאָקלט מיטן קאָפּ.

אַלע מאָל ווען דער זיידע איז געווען שטאַרק בייז אויף זיינע קינדער, זענען זיי געווען בלויז דער באָבעס.

ער האָט געעפנט ס׳תפילין־זעקל, און פון אויבן־אויף איז געלעגן דער זילבערנער לעפל.

— נאַ, אָט האָסטו דיין גנבה, — און ער האָט אַ וואָרף געטאָן דעם לעפל אויפן טיש.

— דאָס האָב איך דעם לעפל באַהאַלטן. איך האָב געהאַט אַ חשד, אַז דער פושע ישראל דאַוונט נישט יעדן טאָג. איצט זע איך דאָך באַשיינפּערלעך, אַז ער וואַקסט אַ גוי, אַן אחדות־יונג. געשיקט אים לערנען אין דער ישיבה אַזש קיין כרזשאַנאָוו! שיין נחת זיך דער־לעבט!

די באָבע האָט אים פאַרענטפערט.

איך האָב מיך אַרויסגעשאַרט פון הויז, בין אַרונטערגעשפרונגען די עטלעכע שטיגן און בין אַזוי האָצקענדיק אויף איין פוס אַריין אין דער שול־גאַס. ס׳איז מיר אַקעגנגעקומען פעסיע דער מומע חוהס, אַ מיידעלע אין מיינע יאָרן. זי, פונקט ווי איך, פלעגט יעדן פרייטיק גיין צו דער באָבען נאָך אַ יאַגדע־קיכעלע.

— קום, — האָב איך איר פאָרגעשלאָגן, — לאָמיר שפּילן שטרולקעס.

איך האָב דערביי אַרויסגענומען פינף ביינערנע קלעצלעך, וואָס מיר קינדער פלעגן קריגן פון אונדזערע מאַמעס, ווען זיי האָבן גע־מאַכט פּעטשאַ אויף שבת.

— מען טאָר נישט שפּילן, — האָט פעסיע געזאָגט, — דער רבי איז קראַנק.

— ס׳איז אים שוין בעסער, און מיט גאָטס הילף וועט ער באַלד אינגאַנצן געזונט ווערן, — האָב איך נאָכגערעדט דער באָבעס און מאַמעס רייד. איך האָב זיך אַוועקגעזעצט אויף דער ערד, און דערביי אַ וואָרף געטאָן די שטרולקעס.

— איך גיי נאָך אַ יאַגדע־קיכעלע, — האָט זי ענדלעך מודה געווען...

— זיי זענען נאָך נישט פאַרטיק, — האָב איך איר געזוכט אָפּהאַלטן פון גאַנג.

— און פון וואַנען האָסטו אַזעלכע שוואַרצע ציין? — האָט זי מיר אָנגעוויזן אויף מיין מויל.

— אָ, דאָס איז נאָך פון לעצטן פרייטיק.

— דו ביזט אַ ליגנערקע! — האָט זי מיר אַריינגעשריען אין פנים, און האָט מיר איבערגעלאָזט אויף דער ערד מיט די שטרול־קעס, און זיך געלאָזט גיין צו דער באָבעס הויז.

שבת נאָך הבדלה איז די באָבע געקומען צו אונדז. דער זיידע איז געווען ביים רבין.

די באָבע האָט פון אַ געהעקלטער טעקע אַרויסגענומען איר שטריקערייַ, פון פיר לאַנגע שפּיזן איז אַרונטערגעהאַנגען אַ קליינער גרינער זאָק מיט רויטע שטרייפן. זי האָט זיך אַוועקגעזעצט ביים טיש אויף וועלכן עס איז געשטאַנען דער בליך־לאָמפּ, און געברענט אויף

נאַפּט, און גענומען שטריקן דעם רויטן שטרייף און געציילט די „אויגן". דערביי האָבן זיך געשווינד געדרייט די שפּיזן אַהין־אַהער. בלויז ביים רויטן שטרייף האָט זי געציילט די אויגן. ווען זי האָט נישט געציילט, האָט זי געקענט געשווינד שטריקן און דערביי דערציילן מעשׂות און אפילו נישט אַ קוק טאָן אויף דער שטריקעריי.

איך פלעג ליב האָבן זיך איינצוקוקן אין דער באָבעס ליכטיקן פּנים. אַלע באָבעס, — פלעג איך דערביי טראַכטן, — טראָגן ברילן, נאָר נישט מיינע.

אַ גלייכע, פון הויכן וווקס, מיט אַ גלאַטיק רונד פּנים און רויטע באַקן, האָט זי ליב געהאַט צו גיין שיין און ריין אָנגעטאָן. זי האָט געטראָגן די שוואַרצע אַטלעסענע קופקע מיט פאַרשיידענע קאָלירטע פאַטשערקעס אינעם טשיפּיק און דאָס שבתדיקע גרין זיידענע קלייד מיט האַנט־אויסגענייטע פייגעלעך, וואָס זי האָט אַליין אויסגעהאָפטן. אויף שטריקן און נייען איז זי געווען אַ גרויסע בריה. זי האָט אויך אַליין געפירט ס׳געשעפט, אַ שניט־קראָם, און פלעגט אַליין פאָרן אויף מערק. דער זיידע איז געווען פאַרנומען מיטן רבין און מיטן לערנען די הייליקע תורה.

מיין טאַטע, דערזעענדיק ווי די באָבע שטריקט אַזוי פלייסיק אַ זאָק, האָט ער איר אַ פרעג געטאָן:

— מאַמע, פאַר וועמען שטריקסטו די זאָקן?

— פאַר מיין אינגסטן אייניקל, טשיפּעלען.

האָט זיך דער טאַטע הויך צעלאַכט:

— מאַמע, איך האָב אַ פאַבריק פון זאָקן, און דו שטריקסט פאַר מיין קינד אַ פאָר זעקעלעך!

— דיינע זאָקן! איך גיב דיר נישט פאַר אַלע דיינע זאָקן קיין דרייער, — האָט די באָבע געזאָגט, — דין, טאַנדעט, אַז מען טוט זיי איינמאָל אָן, צעקריכן זיי ווי שפּינוועבס. זעסטו, — האָט זי אָנגעוויזן אויפן קליינעם זאָק, וועלכן זי האָט געהאַלטן אין מיטן דער אַרבעט,— אָט דאָס איז סחורה. ס׳וועט דעם קינד זיין וואַרעם. זיי זענען שטאַרק און באַלעבאַטיש, — און זי האָט ווייטער געשטריקט מיט גרויס ערנסט.

ס׳האָט זיך געעפנט די טיר און עס איז אַריין אונדזער שכנה באַשע־לאה. אַ ברייטע, קורצע יידענע מיט אַ רויט פּנים. ביים פאַרטוך האָבן זיך מיטגעשלעפּט אירע צווילינג־מיידלעך פון דריי יאָר: צירעלע און מירעלע.

— איך בין אַזוי פאַריאָגט מיטן צווילינג, זאָל לעבן, — האָט זי אָנגעוויזן אויף די צוויי פּוכקע קינדערלעך, — אַז איך האָב נישט קיין צייט צו לויפן אין „הויף". חיה לעבן, — האָט זי זיך געווענדט צו דער באָבען, — וואָס מאַכט דער רבי?

— בעסערט זיך, געלויבט דעם אויבערשטן, — האָט די באָבע אַ צופרידענע געענטפערט.

ס׳זענען אָנגעקומען די מומע יענטל, די מומע חוה און די מומע רחלע מיטן קליינוואַרג. די מענער זענען אַוועק צום רבין.

אויפן אויוון האָט זיך געקאָכט אַ קרופּניק. די מלווה־מלכה איז היינט געווען צעשטערט, ווייל דער רבי איז נאָך אַלץ געווען שטאַרק שלאַף. יענעם שבת־צו־נאַכט האָט די שטאָט נישט געפּראַוועט קיין מלווה־מלכה.

דער טאַטע איז אויך אַוועק אין „הויף" זיך זען מיט שלמה העניכן, דעם רבינס זון, מיט וועלכן ער האָט געפירט אַ שטילן שותפות.

אַלע האָבן זיך אויסגעזעצט אַרום גרויסן טיש, וועלכער איז נאָך געווען באַדעקט מיטן שבתדיקן ווייסן טישטוך מיט רויטע קווייטן. פראַדל די דינסט האָט דערלאַנגט צום טיש, און די באָבע האָט דערציילט מעשׂהלעך פון נאָוואָראַדאָמסקער רבין:

— וועגן דעם זיידן פון אונדזער רבין דערציילט מען, אַז ווען ער איז אַלט געווען זיבן יאָר, האָט מען אים שוין גערעדט שידוכים. איז אַמאָל אַ גרויסער רבי געקומען אָנקוקן דעם חתן. זעענדיק דאָס יינגל, האָט דער רבי אים אַ פרעג געטאָן:

— איך בין זיכער, אַז דער חתן־בחור ווייס אַפילו נישט ווו גאָט וווינט.

אויף דעם האָט אים דער זיבן־יאָריקער חתן־בחור באַלד געענטפערט:

— אויב דער מחותן וועט מיר זאָגן ווו גאָט וווינט נישט, וועל איך אים זאָגן, ווו גאָט וווינט יאָ.

— און פון איצטיקן רבינס פאָטער, אים צו לאַנגע יאָרן, פלעגן חסידים זיך אָנדערציילן ניסים און נפלאות.

— מען דערציילט, אַז ווען דעם איצטיקן רבינס פאָטער איז נפטר געוואָרן, פונקט אין דער רגע ווען ער האָט אויסגעהויכט זיין ליכטיקע נשמה, איז אין רבינס חדר שטיין געבליבן דער גרויסער וואַנט־זייגער, וועלכער איז אַ פערטל יאָרהונדערט פריער קיין מאָל נישט געשטאַנען...

און וועגן אונדזער רבין וועל איך אייך דערציילן אַ מעשׂהלע:

פון פשעדבארז האָבן זיך אַרויסגעלאָזט מיט פערד און וואָגן זעקס חסידים צו נאָוואָראַדאָמסקער רבין. האָבן די חסידים זיך געלאָזט אין וועג אַריין אַ סך פריער ווי אַלע מאָל, ווייל ס׳איז געווען אין קורצן פרייטיק, און אָנגעזאָגט דעם פורמאַן צו טרייבן די פערד וואָס שנעלער, כדי זיי זאָלן נאָך קענען אָפּגעבן דעם רבין שלום־עליכם אַ שטיק צייט פאַר ליכט־בענטשן.

זענען זיי געפאָרן און געפאָרן, און דער וועג איז וואָס אַמאָל געוואָרן אַלץ גרעסער און פרעמדער.

ס׳איז אָנגעפאַלן אַ הויכער שניי און דאָ פאָרן די חסידים אין אַן אָפענעם וואָגן, דער שניי נעצט זיי דורך, די קעלט קריכט אין די ביינער אַריין.

ס׳נעמט צופאַלן די נאַכט, און מען זעט נאָך אַפילו נישט דעם שפּיץ פון שטאָטישן קלויסטער.

פרעגן זיי ביים אָנטרייבער ווי לאַנג ס׳דאַרף נאָך נעמען אָנצוקומען אין נאָוואָראַדאָמסק צום רבין, איז זיך דער פורמאַן מודה, אַז זיי בלאָנדזשען. די פערד זענען אַראָפּ פון שאָסיי. ס׳האָט נאָך ביז איצט אַזאַ זאַך מיט אים נישט געטראָפן, און ער ווייסט אַליין נישט ווי אַזוי דאָס האָט געקענט פאַסירן.

ס׳איז די חסידים באַפאַלן אַ גרויסער פחד, אַז זיי קענען נאָך חלילה מחלל שבת זיין, און גאָט דער איינציקער ווייס ווו זיי קענען אַמאָל פאַרבלאָנדזשען. אויסגעווייטיקטע פון הונגער, קעלט און נעץ, האָבן זיי תפילה געטאָן צום אויבערשטן. דער שניי לייגט זיך דערווייל אַלץ העכער, און מיט אַמאָל כאַפּן זיי זיך אַז זיי פאָרן גאָר אין ווילדע פעלדער.

עס ווערט שוין גאָר טונקל. די שרעק ווערט גרעסער. פאַר מיילן ווייט זעט מען נישט קיין לעבעדיקן מענטשן.

אָבער פלוצלינג, אַזוי ווי פון דער הוילער ערד, וואַקסט פאַר זיי אויס אַ הויכער פּויער, בלייבט שטיין לעבן וואָגן און גיט אַ פרעג אויף פּויליש: „דאָקאָנט ווי יעדזשעטשע?" (וווהין פאָרט איר דאָ?).

און וואַרט נישט אויף קיין ענטפער, שטעלט אָפּ די פערד, זעצט זיך לעבן טרייבער, נעמט אַרויס פון זיינע הענט די לייצעס, גיט אַ געשריי צו די פערד „וויאָ"! און באַלד ווי דורך אַ כישוף זענען זיי שוין אויפן ריכטיקן שאָסיי, און נאָך איידער מען קוקט זיך אַרום, געפינען זיי זיך שוין אין שטאָט, און אָט בלייבט די פור שטיין לעבן דעם רבינס הויף.

די חסידים קריכן אַראָפּ פון וואָגן, ווילן באַדאַנקען דעם גוי פאַרן גרויסן חסד וואָס ער האָט מיט זיי געטאָן, ערשט זיי כאַפּן זיך, אַז ער איז נעלם געוואָרן. זיי זוכן אים אין אַלע זייטן, אָבער נישטאָ דער גוי. ער איז פאַרשוווּנדן פונקט אַזוי ווי ער איז געקומען.

ווען די חסידים זענען אַריין צום רבין און אים געוואָלט דערציילן וואָס עס האָט מיט זיין געטראָפן, האָט דער רבי אַ מאַך געטאָן מיטן האַנט, אַז זיי זאָלן שווייגן און געזאָגט:

— איך ווייס... איך ווייס... וואָס עס האָט מיט אייך פאַסירט.

און די חסידים האָבן שוין פאַרשטאַנען ווער יענער „פויער" איז געווען..."

אויסגעהערט דער באָבעס מעשות, האָבן מיר אַלע געגעסן דעם געשמאַקן קרופּניק, וואָס פראַדל האָט דערלאַנגט צום טיש.

מיט אַמאָל האָט זיך געגעבן אַ פּראַל אויף די טיר און עס זענען מיט געוואַלדן אַריין קיילע די טוקערין און סאָסיל די גבאיטע.

— געוואַלד, יידישע קינדער, — האָבן זיי געבראָכן די הענט און געשריען, — דער רבי איז פאַרביי! אוי, אַ ב־ר־אָך, אוי אַן א־ר־מ־גליק! האָט קיילע די טוקערין אויסגעזונגען און סאָסיל די גבאיטע האָט אונטערגעכאַפּט דעם ניגון, מיט וועלכן מיין מאַמע פלעגט לייענען די קינות אום תשעה־באב.

אין הויז איז געוואָרן אַ יללה, אַ געוויין. די באָבע האָט אַ קאָמאַנדעווע געטאָן:

— צום רבינס הויף, ווייבער, צום בית־המדרש!

אַלע האָבן זיך געלאָזט גיין צו דער טיר.

איך האָב זיך מיט אימפּעט אַ הייב געטאָן און געוואָלט מיטלויפן, מיטאַמאָל האָב איך דערפילט ווי עס הייבט זיך מיט מיר ס׳בענקל, אויף וועלכן איך בין די גאַנצע צייט געזעסן. איך האָב מיך אַרומגעקוקט און געזען ווי מיין קליין שוועסטערל חוהלע שטייט אין ווינקל און זי שטיקט זיך פון געלעכטער. האָב איך גלייך פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז איר אַרבעט. איך האָב זיך ווי עס איז אַרויסגעפּלאָנטערט פון דעם צוגעבונדענעם בענקל און בין צוגעלאָפן צו מיין שוועסטערל און איר דערלאַנגט אַ בוכצע. זי האָט זיך צעוויינט און צו להכעיס מיך גענומען רופן:

— שטרינע מיטן גוואַלד־גלאָק!

דאָס איז געווען מיין צונאָמען וועלכן איך האָב געוואַלדיק פיינט געהאַט.

„שטרינע" האָט מען מיך גערופן, ווייל איך בין געווען דאַר און פאַרגרינט, און „גוואַלד־גלאָק", ווייל ווען איך האָב עפּעס געוואָלט און נישט באַקומען, האָבן מיינע געוואַלדן אָפּגעקלונגען ווי אַ גלאָק איבער דער גאַנצער גאַס. פאַר אָט דעם צו־נאָמען וועלכע מיין שוועסטער האָט מיך איצט גערופן, האָב איך מיך נאָכאַמאָל אַ וואָרף געטאָן צום שלאָגן..

— מאַמעשי! — האָט זי גערופן נאָך הילף.

— וואַרט נאָר, וואַרט, — האָט די מאַמע געפאָכעט צו מיר מיט דער האַנט, מיט אַן אויסגעשטעלטן פינגער, — זאָל נאָר דער טאַטע אַהיים קומען, וועסטו שוין קריגן דיין פּאָרציע...

— איצט, ווען עס איז אַזאַ אומגליק אין שטאָט, — האָט די באָבע אַ זאָג געטאָן שוין שטייענדיק ביים טיר, — איצט ליגט אייך אין זינען צו פּראַווען שטיק?!

— די גאַס איז שוואַרץ מיט מענטשן, — האָט קיילע די טוקערין אַריינגעוואָרפן, און אַלע פרויען האָבן זיך געלאָזט גיין צום דרויסן.

איך בין נאָכגעלאָפן, און אויף מיר קוקנדיק איז נאָכגעלאָפן ס׳גאַנצע קליינוואַרג.

די מאַמע האָט זיך צוריקגעקערט, אונדז אַריינגעטריבן אין הויז, אָבער מיר האָבן בשום־אופן נישט געוואָלט אַריינגיין. די באָבע חיה האָט געמאַכט אַ פּשרה, אַז פראַדל, די קעכין, וואָס איז געווען פאַררעכנט ווי אַן אייגענע אין הויז, זאָל אונדז דערציילן מעשות, און מיט דעם האָט מען אונדז אונטערגעקויפט.

פראַדל פלעגט ליב האָבן צו דערציילן שוידערלעכע מעשות פון גזלנים, דיבוקים און נישט־גוטע, צוליב וואָס מיר קינדער פלעגן דערנאָך מורא האָבן צו שלאָפן ביינאַכט אַליין, און פלעגן קריכן צו דער מאַמען אין בעט.

נאָר די מאַמע האָט איר געזאָגט, אַז היינט זאָל זי אונדז נישט דערציילן קיין מעשות פון שדים און נישט־גוטע, נאָר פון דעם קלוגן קעניג מיט די זיבן טעכטער.

ווען איך בין אינדערפרי אויפגעשטאַנען, האָט אַלץ אויסגעקוקט צו גיין מיטן טעגלעכן גאַנג. איך האָב געהערט דאָס רוישן פון די מאַשינען, וואָס איז געקומען פון דער פאַבריק, וועלכע האָט זיך געפונען אין שכנות מיט אונדזער וווינונג. אין ווינקל פון קיך האָט זיך פראַדל געפּאָרעט ביים כשר מאַכן אַ הון. די מאַמע האָט מיר געגעבן עסן. זי האָט אויסגעקוקט בלאַס און פאַרוויינט. האָב איך איר געפרעגט:

— וואָס מאַכט דער רבי?

האָט זי מיר געענטפערט, אַז די גרעסטע דאָקטוירים וועלכע מ׳האָט אַראָפּגעבראַכט פון וואַרשע, האָבן אויפגעגעבן זיין לעבן. בלויז איין גאָט אין הימל קען באַווייזן דעם נס און אים העלפן, — האָט זי אַ פאַרטרויערטע אַרויסגערעדט און אירע אויגן זענען פול געוואָרן מיט טרערן.

איז מיר איצט קלאָר געוואָרן פאַרוואָס איך הער בלויז דאָס רוישן פון די מאַשינען, און עס פעלט דאָס געזאַנג פון די אַרבעטער, פון וואָס איך פלעג האָבן גרויס הנאה און מיטזינגען.

מיט אַמאָל האָט זיך אַן אומעטיק קול דערטראָגן פון לייבקע רעוואָלוציאָנער:

„גוטער פריינט, אַז איך וועל שטאַרבן,
טראָג צו מיין קבר די פרייע פאָן,
די פרייע פאָן מיט די רויטע פאַרבן,
וואָס איז באַשפּריצט מיט אַרבעטער בלוט".

ער איז פאַרשטומט געוואָרן, ווייל קיינער האָט נישט מיט־געזונגען. געוויינלעך פלעגט נאָר איינער דאַרפן אָנפאַנגען, און עס איז באַלד אַוועק אַ קראַנץ לידער: „איך האָב אַ קליין אינגעלע", „אַ בריוועלע דער מאַמען", „דאָס טליתל", נאָר אַממייסטן האָבן זיי פאַרפאַסט אייגענע לידער, לויטן גאַנג פון טאָג.

ווען דער רבי האָט געשוועבט צווישן לעבן און טויט, איז דאָס געזאַנג געווען פאַרשטערט. האָב איך אַ שווייגנדיקע אויפגעגעסן מיין פרישטיק און בין אַוועק אין שקאָלע.

ווען איך בין אַהיימגעקומען פון שקאָלע, איז אין הויז געווען אַ מוו׳אדיקע שטילקייט, וואָס האָט געשריגן מיט פאַרשטומטע קולות. איך האָב מיר אַרומגעקוקט און קיינעם נישט געזען. בין איך אַ דערשראָקענע געלאָפן פון איין שטוב אין דער צווייטער און דערביי גערופן „מאַמעשי! פראַדל!" אָבער קיינער האָט נישט געענטפערט.

בין איך אַריין אין פאַבריק. די מאַשינען זענען געווען פאַרשטומט, די רעדער, וועלכע האָבן געוויקלט באַוול אויף גרויסע קאָלערס, זענען שטיין געבליבן אין מיטן וויקלען. פון די רונדיקע זאָקן־מאַשינקעס האָבן אַרונטערגעהאָנגען נישט־פאַרענדיקטע שטרימפּ. איבער אַלץ האָט זיך געטראָגן דער טוכלער ריח פון אויל און נאַפט. אין דער לופטן איז נאָך געהאָנגען אַ שטילער זשומען פון די פאַרשטומטע מאַשינען. איך האָב אַ קוק געטאָן אויפן וואַנט־זייגער און געזען ווי די ווייזערס רוקן זיך נישט, דער באַוועגלעכער זייגער האָט מוראדיק געשוויגן.

מיט אַמאָל האָט זיך מיר אויסגעוויזן ווי די לופט זשומעט אויס מאָנאָטאָן: „דער רבי איז נפטר געוואָרן"... „דער רבי איז נפטר געוואָרן"... „דער רבי איז נפטר געוואָרן"...

— וואָס מיינט נפטר, וואָס מיינט נישט זיין? — האָב איך הויך געפרעגט און זיך דערשראָקן פאַר מיין אייגן קול. איך בין מיט אימפּעט אַרויסגעלאָפן פון פאַבריק און אַריין אין קיך. עס האָט אַ שלאָג געטאָן מיט אַן אָנגענעמען ריח פון געקעכטס. אויפן אויוון האָט זיך געקאָכט אַ הון, וואָס פראַדל האָט נאָך גאַנץ פרי צוגעשטעלט צום קאָכן. עס האָט פאַרשמעקט דאָס הויז. אויפן לאָקשן־ברעט זענען געלעגן דין־צעשניטענע לאָקשן און זיך געטריקנט. איך בין צוגע־גאַנגען צום אויוון, וועלכער איז געווען אָנגעשטעלט מיט טעפּ און

געזען ווי אין איין טאָפּ קאָכן זיך רויטע קאַרשן. דער ריח האָט געדרעגט מיינע נאָז־לעכער. איך האָב מיט אַמאָל דערפילט הונגער...

פראַדל איז אַריינגעקומען פון גאַס מיט אַ שוואַרצער פאַטשיילע אויפן קאָפּ און אויסגעוויינטע אויגן. זי האָט מיך פאַרוווּנדערט אָנגעקוקט און געפרעגט:

— וואָס טוסטו דאָ איצט אין קיך?

— איך וויל לאָקשן מיט יויך, — האָב איך געזאָגט.

— וואָס! עסן ווילסטו?! — האָט עפּעס אַ פרעמד קול פון איר אַרויסגעקרעכצט, — איצט, ווען עס איז אַזאַ חורבן אין שטאָט זאָל אַ יידיש קינד וועלן עסן?!

איך האָב מיר דערשראָקן פאַר איר פרעמד קול און פאַרן חורבן פון אונדזער שטאָט.

איך האָב מיט אַמאָל דערפילט אַ שטיקעניש אין האַלדז און האָב שטיל אַרויסגערעדט:

— איך וויל בלויז וואַסער.

(פון בוך „לעבנס און געשטאַלטן", ניו־יאָרק, 1946)

ב. דער בידניצער דיבוק

וואָס נאָענטער עס האָבן זיך אָנגערוקט די פאָרכטיקע ימים־נוראים טעג, אַלץ מער האָט ביי אונדז אין שטעטל געקאָכט מיט יידיש לעבן. פון נאָענט און פון ווייט האָבן זיך חסידים געצויגן צום רבינ׳ס הויף, צו פראַווען די יום־טובים ביים רבי׳ן ר׳ יחזקאל׳ע ראַדאָמסקער׳ס טיש.

יידישע קראָמען, וועלכע פלעגן דורכ׳ן יאָר פוסטעווען, און זייערע קרעמער פלעגן די אויגן זיך אויסקוקן פאַר אַ קונה, זענען אין די ערב יום־טוב טעג געוואָרן שטאַרק פאַרנומען. אין זייערע געוועלבלעך האָבן זיך פלוצלינג גענומען באַוויזן פרעמדע קונים, און ניט איין קרעמער פלעגט אַ פאַרשעמטער לויפן צום צווייטן אויסבאָרגן אַ שטיקל סחורה, אויף וועלכן אַ קונה האָט זיך נאָכגעפרעגט...

אכסניות, וואָס פלעגן דורכ׳ן יאָר זיין שיטער באַזעצט, פון אַ דורכרייזענדן וואָיאַזשאָר, פון אַ יידענע וואָס איז געקומען צום רבי׳ן פאַר אַ ברכה, ווייל עס האַלטן זיך ביי איר ניט קיין קינדער, זענען אין חודש אלול געווען איבערגעפּאַקט מיט חסידים.

ראש־חודש אלול איז אויך געווען די צייט אויף וועלכער אָרימע־לייט האָבן אַרויסגעקוקט אַ גאַנץ יאָר. אין דער קורצער צייט האָבן זיי אַריינגענומען מער נדבות ווי דורכ׳ן גאַנצן יאָר. דורכ׳ן יאָר פלעגן זיי גיין איבער די הייזער און קריגן פון די באַלעבאָסטעס צו שטיקלעך צוקער, צו גראָשנס, און פון די גאָר רייכע הייזער — אַ קאָפּיקע. נאָר אַזעלכע זענען געווען זייער ווייניג. אין חודש אלול זענען זיי ניט געגאַנגען איבער די הייזער, נאָר געבעטלט אויפ׳ן בית־עלמין, ווו ווייבער און מענער זענען געקומען אויף קבר־אבות, זיך אויסוויינען, אויסגיסן זייערע שווערע הערצער און אויסבעטן אַ גוט יאָר. ס׳פלעגט שוין פון ערגעץ אויסוואַקסן אַ חזן, אַ שמש, און געמאַכט דעם טויטן אַן אל־מלא־רחמים, וואָס האָט אָפּגעהילכט איבער׳ן גאַנצן הייליקן אָרט.

נאָכן אל־מלא־רחמים פלעגן די אָרימעלייט באַפאַלן דעם אבל און יענער פלעגט טיילן „זעקסער" און אַמאָל אויך צו פינף קאָפּיקעס. באַהיט און באַשירעמט האָט אַזעלכער געדאַרפט זיין, ווען ער האָט חלילה, געגעבן צו איינציקע גראָשנס, ווארום פונקט ווי די שנאָרערס האָבן געבענטשט און געווונטשן אַ גוט יאָר פאַר אַ גיטער נדבה, האָבן זיי אים געשאָלטן און געזידלט און געווונטשן אַלדאָס בייז ווען די נדבה איז געווען אַ קליינע. און וועלכער ייד האָט זיך דאָס געוואָלט איינרייסן און הערן אַ קללה אין די פאָרכטיקע טעג? האָט מען געגעבן...

אין די שפּעטע פאַרנאַכטן, ווען די אָרימעלייט פלעגן זיך אָפּפּאַר־טיקן מיט׳ן בית־עולם, זענען זיי געגאַנגען אין דער שול־גאַס, צום רבינ׳ס הויף, ווו עס פלעגט אַלע ווילע צופאָרן אַ פרישע בויד מיט חסידים. דאָרטן האָבן זיי זיך אויסגעשטעלט אין אַ רייע. דער ערש־טער ביים אַריינגאַנג איז געשטאַנען אויף קוליעס זורעך דער לאָמער, לעבן אים איז געשטאַנען פעסקע, זיין ווייב, אַ הויכע אַ לאַנגע יידענע מיט אַ געל פנים, מיט אַ מויל אָן ציין, אַרומגעוויקלט מיט אַ זיידענעם צעפּליקטן האַבילאַק, מסתמא אַ נדבה פון אַ רייכער מאַדאַם.

חיימ׳ל באַראַבאַן, אַ ייד מיט אַ ברייטער נאָז ווי אַ קאַרטאָפּליע, האָט געשריגן מיט באַנומענע קולות, אַז מען זאָל אים שענקען אַ נדבה פאַר׳ן יתום. ער האָט ניט געבעטן, נאָר געפאָדערט. לעבן אים איז געשטאַנען שמוליקל, דער יתום, אַ קליין דאַר ייִנגל, מיט אַן אויס־געשטרעקט ביינערנעם הענטל. ער האָט גאָרנישט געזאָגט, נאָר זיינע שוואַרצע גלות־אויגן האָבן עפּעס געמאָנט...

נעכע מיטן שלוכץ איז אויך דאָרט געווען. אַן איינגעפאַלענע יידענע, איינגעטונקען אין שמאַטעס; אַ קליין דאַר קעפּל מיט צע־שראָקענע אויגן האָבן אַרויסגעקוקט פון די צעפּליקטע מלבושים; אַ פאַרמאַכט אויסגעמאַטערט ברייט מויל, וואָס פלעגט זיך פלוצלינג עפענען און אָנפאַנגען שלוכצן אויף אַזעלכע הויכע טענער, וואָס האָבן זיך געטראָגן פון דער שול־גאַס ביז׳ן מאַרק אַריין.

„האַניהוניע" איז אויך דאָרטן געשטאַנען, אַ הויכער ייד, מיט אַ טונקל צעקנייטשט פנים און אַ שוואַרצער באָרד, אַ פאָנפעוואַטער, וואָס האָט ניט געקענט אַרויסרייידן דעם „ח", דערפאַר האָט מען אים גערופן „האָניהוניע".

אַזוי האָט זיך געצויגן אַ גאַנצע רייע איינגעבירטיקע אָרימעלייט־שנאָרערס, וועלכע האָבן געקענט איינער דעם צווייטן, אַלטע איינ־געפונדאַמענטעוועטע נאָוואָראַדאָמסקער קבצנים, וואָס האָבן געפילט, אַז בלויז זיי האָבן די חזקה אויף זייער שטעטל מיט די באַלעבאַטים און חסידים, וואָס קומען צו זייער רבי׳ן.

*

מיטאַמאָל האָט זיך אין שטעטל אַריינגעריסן אַ פרעמדער אָרי־מאַן, וועלכן קיינער האָט ניט געקענט, און האָט אויף זיך געצויגן די גאַנצע אויפמערקזאַמקייט פון אַלע פאַרבייגייער. ער האָט אינגאַנצן פאַרטינקלט די שטאָטישע אָרימעלייט.

געווען איז דאָס ניט גלאַט עפּעס אַן אָרימאַן, וואָס בעט נדבות, נאָר אַ מענטש אין וועלכן עס איז געזעסן אַ דיבוק, און ניט בלויז איין דיבוק, נאָר דווקא גאַנצע צוויי: אַ חזן און אַ סטראַזשניק. אַזוי האָבן מיר קינדער, בפירוש באַשלאָסן, ווייל אָט האָט ער זיך צעזונגען ווי אַ חזן, און אָט האָט ער געשאָלטן אויף פויליש ווי אַ סטראַזשניק און געסטראַשעט צו אַרעסטירן.

געווען איז דאָס אַ מיטל־יאָריקער מענטש, פון נידעריקן וווּקס, מיט ברייטע פּלייצעס, מיט אַ שיין צעקאַמטער שוואַרצער באָרד, מיט אויגן ווי צוויי שאַרפע מעסערלעך, וואָס האָבן געדראָט און געשראָקן. אָנגעטאָן איז ער געווען אין אַ לאַנגער אָפּגעריבענער קאַפּאָטע, אָבער אַ ציכטיקע, אַ ריינע. אין האַנט האָט ער שטענדיק געטראָגן אַ שטעקן, וואָס האָט אים געגעבן דעם אויסזען פון אַ פאַראָרעמטן סוחר. קיינער האָט ניט געוווּסט ווער ער איז און פון וואַנען ער קומט. גערופן האָט מען אים דער „בידניצער דיבוק", ווייל בשעת עס האָט פון אים אַרויסגערעדט, אָדער אַרויסגעזונגען דער דיבוק, האָט ער כסדר דערמאָנט דאָס שטעטל בידניצע.

מערסטנס האָט ער געקראָגן זיינע אָנפאַלן בעת מיר, קינדער, פלעגן גיין פון חדר... מיר פלעגן זיך אַרומשטעלן אַרום אים אין אַ רעדל, אַלע ייִנגלעך, חוץ מיר און טעמען דער בעקער׳ינס, די איינציקע מיידלעך, וועלכע זענען מיטגעלאָפן מיט די ייִנגלעך און צוזאַמען מיט זיי קאָמאַנדעוועט: „בידניצער, זינג דעם יהי־רצון, זינג זמירות", און מיר האָבן געוואָרפן גראָשנס און צוקערלעך. אַרום אונדז האָבן זיך

באַלד אַרומגעקליבן די שענסטע באַלעבאַטים פון שטעטל, און זיי האָבן מיט גרויס נייגעריקייט זיך צוגעקוקט צום ספעקטאַקל. דער „בידניצער דיבוק” איז געלעגן אויסגעצויגן אין זיין גאַנצער לענג, דאָס העמד צעכראַסטעט, אַ האָריק לייב האָט זיך אַרויסגעזען. ער האָט געזונגען און געדאַוונט, זיין מויל איז געווען פאַרמאַכט, שווייס האָט זיך געגאָסן פון זיין פנים און גאַנצן קערפער, ער האָט זיך דערביי געוואָרפן און געמאַכט פאַרשידענע שטיק. ביי אונדז קינדער, האָט ער אַרויסגערופן באַוואונדערונג און אַ באַהאַלטענעם שרעק. אויך באַלעבאַטים און יידענע יונגעלייטלעך, איידעמלעך אויף קעסט, האָבן געקוקט, געזען, געהערט און געגאַפט. דערפאַר האָבן זיי אים באַלוינט מיט אַ ברייטער האַנט און געוואָרפן גרעסערע מטבעות.

אָפגעזונגען, פלעגט דער „בידניצער דיבוק” אויפשטיין, אָפווישן דעם שווייס מיט אַ רויט גרויס טאַשן־טיכל, אויפהויבן די צעוואָרפענע מטבעות און פלעגט זיך פאַרנייגן ווי אַ קונצן־מאַכער. דאָס צוזאַמענגעקליבענע געלט פלעגט ער אַריינלייגן אין אַ לעדערנעם בייטל און דאָס פאַרזיכטיק אַריינשפילען אין דער אונטערשטער הויזן־קעשענע. נאָכ'ן אָפרוען זיך אַ היפשע וויילע, האָט ער זיך ווידער אַ וואָרף געטאָן צו דער ערד, און ווידער מיט אַ פאַרמאַכט מויל געזונגען. האָט אַמאָל געטראָפן, אַז די מטבעות זענען געווען קליינע אָדער ווייניק, האָט דעמאָלט דער „סטראַזשניק” געזידלט און געשאָלטן מיט געפערלעכע קללות און דאָס האָט אויף אַלעמען אָנגעוואָרפן אַ שרעק. פלעגט מען דעמאָלט אים צווואַרפן דעם לעצטן גראָשן, וואָס מען האָט ביי זיך געהאַט, אַבי דער גוי, דער נאַכאַל, זאָל אויפהערן...

עטלעכע יאָר פלעגט דער „בידניצער דיבוק” קומען יעדן ראש־חודש אלול קיין נאוואראַדאָמסק און האָט אַוועקגעריסן דאָס שטיקל בעטל־ברויט ביי די איינגעבירטיקע אָרעמעלייט, און באַלד נאָך די ימים־נוראים פלעגט ער פאַרשווונדן. אַ בייז האַרץ האָבן אויף אים געטראָגן די נאָוואָראַדאָמסקער אָרעמעלייט. זיי פלעגן מיט אים איינטענה'ן ער זאָל פאַרלאָזן „זייער שטאָט”, אָבער ס'האָט ניט געהאָלפן. זיי האָבן אים געשאָלטן, געזידלט, גערופן גנב־מאַשעניק, אים אָפגעגאָסן מיט אַ פאָמויניצע־וואַסער, זיך אַפילו געכאַפט שלאָגן, אָבער ס'האָט אַלץ ניט געהאָלפן. זענען די אָרעמעלייט געלאָפן צום רבי'ן און אים דערציילט וועגן דעם „בידניצער דיבוק”. האָט דער רבי געשיקט דעם שמש און געהייסן ברענגען צו אים דעם דיבוק, אָבער יענער איז פאַרשווונדן אויף אַ שטיקל צייט און זיך ערשט ווידער באַוויזן צום סוף חודש־אלול, און באַלד נאָך יום־טוב איז ער ווידער נעלם געוואָרן. דורכ'ן יאָר פלעגט מען אָן אים פאַרגעסן, אָבער אַזוי שנעל ווי עס האָבן זיך דערנענטערט די ימים־נוראים האָט ער זיך ווידער באַוויזן. אַן אימה פלעגט דעמאָלט באַפאַלן דאָס שטעטל, נאָוואָראַדאָמסק איז געגאַנגען כאָדאָראָם. מאַמעס האָבן געסטראַשעט קינדער מיטן דיבוק. כלה־מיידלעך האָבן מורא געהאַט צו גיין אַליין אין גאַס אין די אָוונטן. יונגע מעוברת'ע פרויען האָבן געלאָזט די מזוזות איבערקוקן, און ניט געגאַנגען אין גאַס אַפילו בייטאָג אָן אַ פאַרטוך (אַ סגולה קעגן ניט־גוטע). אַלטע ווייבער פלעגן דערציילן, אַז זיי האָבן אַליין געזען ווי פונקט 12 ביינאַכט ווערט פונ'ם „בידניצער דיבוק” צוויי מענטשן: אַ חזן און אַ סטראַזשניק, און אַז דער סטראַזשניק דער שיכור, לויערט אויף יונגע מיידלעך...

✶

מורא'דיק און מיסטעריעז האָט נאָוואָראַדאָמסק אויסגעקוקט אין די שפעטלעכע אויפדערנאַכטן, ווען בלויז מענער האָבן זיך געשלייכט איבער די גאַסן און געסלעך. פאַרלאָזן און פוסט איז געווען דער „נייער וועג”, די ראָמאַנטישע אַלייע ווו עס פלעגן שפאַצירן מיידלעך און בחורים, די איינציקע געפלאַסטערטע אַלייע, אָן בלאָטעס, מיט הויכע צעוואָקסענע קאַשטאַן־ביימער פון ביידע זייטן. דאָס רוישן פונ'ם באבריגער טייך האָט זיך דערטראָגן אַהין און זיך אויסגעמישט מיטן שטילן שעפטשען פון די פאַרליבטע פאָרלעך. ניט איין ליבע איז דאָרט פאַרקניפט געוואָרן, און ניט איין צעבראָכן האַרץ מיט פאַרטרויערטע אויגן האָט מיט בענקשאַפט געקוקט אויף די פאַרביישפאַצירנדע יונגע־לייט און מיט די אויגן געזוכט יענעם, וועלכער האָט איר געשוואָרן אייביקע ליבע... אין די שטילע זומערדיקע אָוונטן האָבן צום „נייעם וועג” געשטראָמט באַלעבאַטישע יונגעלייט, מיט לאַנגע געהאַקטע יאַבידלעך, וועלכע פלעגן בגנבה וואַרפן זייטיקע בליקן צו די באַלעבאַטישע טעכטערלעך, און אַ ראָמאַן אָן ווערטער האָט זיך אָנגעפאַנגען שפינען... אַמאָל פלעגט אויך אַהין זיך פאַרגנב'נען אַ ישיבה־בחור, מיט פאַררוקטע פאות אונטער די אויערן, וועלכער פלעגט אונטערן ספר לייענען טריף־פסול'ס און מיט אַ קלאַפנדיק האַרצן געלאָזט זיך אויפן געפערלעכן „נייעם וועג”, וואָס האָט געלאָקט און געצויגן צו יענער פאַרבאָרגענער וועלט פון די מעשה־ביכלעך. אויך געזעלן שניידער־יונגגן, שוסטער, זאָקן־מאַכער, קאַמאַשן־שטעפער, האָבן שפאַצירט אויפן „נייעם וועג” — יונגע־לייט, אין וועלכע ס'האָט אָנגעפאַנגען אויפוואַכן אַ קעמפערישער גייסט נאָך עפעס בעסערס, און פון צעהיצטע מיילער האָט זיך געהערט די ווערטער: „קאַרל מאַרקס”, שטרייק, קאַמף, פאַרזאַמלונגען, פרייע אַמעריקע. און שטילערהייט, אַז קיין זייטיקער זאָל חלילה ניט הערן, האָט מען געזונגען „דאַלאָי־ניקאָלאַי” (אַרונטער מיטן צאַר). די געזעלן פון פאַרשידענע פאַכן זענען שוין אָבער ניט געגאַנגען אַליין, מיט זיי פלעגן שוין מיטשפאַצירן די נייטערינס, שניידערינס, זאָקן־מאַכערינס און דינסטמיידלעך.

אָבער מיטן קומען פון „בידניצער דיבוק” פלעגן אָנהויבן פאַרשווינדן די יונגע מיידלעך פון „נייעם וועג”. צוערשט פלעגן אויספעלן די באַלעבאַטישע טעכטער, שפעטער אויך די אַרבעטאָרינס, און ס'איז אַלץ מער און מער געוואָרן אַ מאַנצבילשע אַלייע. האָבן די יונגעלייט פאַרשטאַנען, אַז די מיידלעך קומען ניט אויס מורא פאַרן דיבוק, ווייל זיי וואַגן ניט ביינאַכט צו קומען אַליין אויפן „נייעם וועג”, און די בראַווע, וועלכע האָבן שוין יאָ געוואַגט, האָבן אָבער זייערע מאַמעס ניט געלאָזט אַרויסגיין אויף דער נאַכט אַליין. אַזוי אַרום איז פוסט געוואָרן דער „נייער וועג” אָן די מיידלעך. די שפאַצירנדיקע יונגע־לייט האָבן מיטאַמאָל דערפילט ווי „אימיצער” האָט ביי זיי צוגערויבט דעם יום־טוב פון זייער יונג ראָמאַנטיש לעבן. ליידיק און אָן אינהאַלט איז געוואָרן די כישוף'דיקע אַלייע. דער „אימיצער”, האָבן זיי געוווסט איז דער „בידניצער דיבוק”, און זיי האָבן באַשלאָסן צו נעמען נקמה.

לייבקע „רעוואָלוציאָנער” האָט פאַררופן אַ פאַרזאַמלונג, און נאָך לאַנגע, היציקע דעבאַטן איז באַשלאָסן געוואָרן פטור צו ווערן פונם „בידניצער דיבוק”, פאַריאָגן אים אויף שטענדיק. אויף צומאָרגנס, ווען מיר, קינדער, זענען אין ענגשפט געשטאַנען און פאַרגאַפטע זיך צוגעקוקט צום בידניצערס ספעקטאַקל, ווי ער זינגט מיט אַ פאַרמאַכט מויל ווי אַ חזן און שעלט ווי אַ סטראַזשניק, זענען פלוצלינג אָנגעקומען חברה „אחדות”־יונגען מיט שטעקנס אין די הענט. פונקט דעמאָלט איז דער דיבוק געלעגן אויסגעצויגן אויף דער ערד, און געהאַלטן אינמיטן זינגען המבדיל.

— זאָג בעסער אָפ ווידוי — האָט הירשל קאַקוסקע אַ געשריי געטאָן — איידער מיר שיקן דיר אויף יענער וועלט.

דער דיבוק האָט זיך ווייטער געזונגען.

— בידניצער, מיר זענען געקומען אַרויסטרייבן דעם דיבוק — האָט בערל וואַשעוואַדע אויפגעהויבן זיין שטעקן.

— טראָג זיך אָפ „בידניצער דיבוק”, מיט גוטן און גיי אין דיין רו אַריין — האָט אים געוואָרנט מענדל בעקער.

—אויב ניט, וועט מען דיר אַוועקטראָגן אַ טויטן — האָט נאָך איינער אַריינגעשריגן.

נאָר דער „בידניצער דיבוק” האָט געזונגען נאָך מיט מער ברען און ניט געשענקט די מינדסטע אויפמערקזאַמקייט צום גאַנצן אַרומיקן טומל.

—אוי, אַ רוח אין דיין טאַטנס טאַטן אַריין — האָט אויסגעשריען שימעלע שוסטער, מיט אַן אויפגעהויבענעם שטעקן.

— ווען דו וואָלסט געווען אַן אמת׳ער דיבוק — האָט אַריינגעוואָרפן מאָטעלע שאַפּירא, אַ יונג בחור׳ל פון חסידישע עלטערן (אויף וועמען מען האָט געזאָגט, אַז ער איז קאַליע געוואָרן) — וואָלסטו געגאַנגען צו אונדזער רבי׳ן ווען מען האָט דיר גערופן, און ער, זאָל לעבן, וואָלט שוין געווען פאַרטריבן פון דיר דעם ניט־גוטן...

הויב דיך אויף און טראָג זיך אָפּ פונדאַנען די מינוט! — האָט לייבקע „רעוואָלוציאָנער״ באַפוילן.

נאָר דער „בידניצער דיבוק״ זינגט נאָך שטאַרקער, אַזוי ווי די גאַנצע זאַך וואָלט זיך מיט אים ניט אָנגעקערט. און מיר, קינדער, זענען געשטאַנען געפּלעפּט און זיך צוגעקוקט מיט שרעק.

— הויב זיך אויף און טראָג זיך אָפּ, און טאַקע די מינוט! דו הערסט! די רגע!

„דער „בידניצער דיבוק״ זינגט העכער, שטאַרקער, און מיט מער ברען.

מיט אַמאָל, אויפן ווונק פון לייבקע „רעוואָלוציאָנער״ האָט גענומען האָגלען מיט קלעפּ אויפן בידניצער. שטעקנס און פויסטן האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט אויף זיין שווערן קערפּער.

כאַצקעלע פאַצעט האָט געשריען: גנב־איינער, פּאַסיקל־שפּילער, סיבירניק! דו וועסט אונדזערע מיידלעך און קינדער מער ניט שרעקן מיט פאַלשע דיבוקים. אַרויס פון נאָוואָראַדאָמסק! אַוועק פון דאַנען, דו מאַשעניק!

דער „בידניצער״ האָט אויפגעהערט זינגען, און געשריגן מיט באַנימענע קולות, אַז מען זאָל אים אויפהערן שלאָגן.

— זאָגסט אונדז צו, אַז דו וועסט זיך אָפּטראָגן? — פרעגט שלמה דונער.

— אוי, איך קען ניט! האָט דער בידניצער אַרויסגעקרעכצט.

— צעטרייבערן מיר דיך ווי אַ טריפה־בהמה — האָט אויסגערופן איציקל קצב, אַ הויכער יונג מיט אַן אונטערגעהאַקט אויג.

— הערט אויף! איך... איך זאָג צו... — האָט אַרויסגעקרעכצט דער בידניצער — איך זאָג צו!

לייבקע „רעוואָלוציאָנער״ האָט אַ ווונק געטאָן צו דער חברה און די קלעפּ האָבן אויפגעהערט.

— זאָג אונדז צו, אַז דו וועסט מער דיין גנב׳יש פּרצוף דאָ ניט ווייזן!

— איך זאָג צו — האָט דער בידניצער קוים אַרויסגעסאָפּעט, און בלוט איז אים גערונען פון דער נאָז.

דיין געביין זאָל זיך מער דאָ ניט געפינען...

— ניט געפינען... — האָט ער נאָכגערעדט שוואַך און נאָכגעביק.

דער בידניצער וויל זיך אויפהויבן און קען ניט; חברה ווילע יונגען הייבן אים אונטער; ער בלייבט שטיין, וואַקלט זיך ווי אַ שכור און זאָגט, אַז ער וויל פאָרן קיין טשענסטאָכאָוו, נאָר ער האָט ניט קיין געלט אויף אַ בילעט.

— זאָלסט אַזוי האָבן דאָס גוטע געזונט, ווי דו האָסט ניט אויף קיין בילעט — בענטשט אים „בערישל אַקטיאָר״, אַ יונג בחור׳ל, וואָס האָט געשפּילט „מכירת יוסף״ אין פּורים, און ס׳איז אים שוין פאַרבליבן דער נאָמען „אַקטיאָר״. פונדעסטוועגן געבן אַלע צושטייער אויף אַ בילעט, מען לייגט צוזאַמען דאָס געלט און מען פירט אים אונטערן אָרעם צום וואָקזאַל.

חברה וואַרט, דער צוג קומט אָן, מען שטופּט אַריין דעם בידניצער אין וואַגאָן, די טיר פאַרמאַכט זיך, אַ לאַנגער פייף, אַ קנויל רויך שפּאַרט אַרויס פונעם לאָקאָמאָטיוו. די באַן פאַרשווינדט און צוזאַמען מיט דער באַן איז אויף אייביק פאַרשווונדן פון אונדזער שטעטל דער „בידניצער דיבוק״.

(פון „פאָרווערטס״, ניו־יאָרק)

באגעגענישן מיט נאוואראדאמסקער

ד״ר חיים שאשקעס

דאָס איז געווען אין יאָר 1925, אויף אַ פאַרוויילונג פון וואַרשעווער ליטעראַטן־פאַריין, אין זיין באַרימטן לאָקאַל אויף טלאָמאַצקע דרייצן.

הונדערטער שרייבער, זשורנאַליסטן און געסט האָבן אָנגעפילט די פאַרהעלטניסמעסיק נישט גרויסע זאַלן, ווו עס איז געווען דער יידישער ליטעראַרישער אַדרעס אין פוילן און אויך אַ צוציונגסקראַפט פאַר דער קליינשטעטלדיקער יוגנט, וואָס האָט געוואָלט בעת אַ וואַרשעווער וויזיט כאָטש אַן אָטעם טאָן מיט דער לופט פון זייערע באַליבטע דיכטער און פובליציסטן, וועלכע מען האָט דאָ געקענט זען היימיש און אינטים. אָט עסט דער עסטעט יוסף העפטמאַן געמאַרעניִרטן הערינג אין דער עסייאיסט י. מ. ניימאַן טרינקט טיי מיט בוימל־חלה... עס קומט אַריין דער פוילישער־רעדנער נתן שוואַלבע, אָנגעשטאָפּט מיט נייעס פון אויסערן־מיניסטעריום, און שיט עס אויס פאַר אַ גרופּע קאָלעגן.

דער דיכטער ז. סעגאַלאָוויטש זיצט אין ווינקל מיט אַ „ליטעראַרישער ביילאַגע״, אַזוי האָט מען גערופן די מיידלעך, וועלכע האָבן זיך צוגעטשעפּעט צו די שרייבער, און דערציילט איר מיט אַ ביירא־ניש־ליידנדיקן אויסדרוק אויפן פּנים די געשיכטע פון זיינער אַ לעצטער ליבע.

דער אַצילותדיקער סעקרעטאַר פון פאַריין, מלך ראַוויטש, דאַן נאָך יונג, אָבער מיט נישט קיין קלענערער אַטאַקירנדיקער וויזיע ווי היינט, דיסקוטירט מיט אַ גרופּע יונגע דיכטער די טעזן פון זיין דאַן פּאָפּולערן פאָרטראַג איבער „פרייער ליבע״, וועלכער האָט פאַרכאַפּט די פּראָגרעסיווע עלעמענטן פון יידישן שטעטל אין די דעמאָלטיקע פרימאָרגן־יאָרן פון אויפוואַכונג.

אויף דער עסטראַדע, אונטער דעם גרויסן אייל־בילד פון י.ל. פּרץ, שפּילן יידישע כלי־זמר אַן אַרגענטינישן טאַנגאָ, און דאַן הויבט זיך אויף פון טישל דער קליינינקער, בלאָנד־בלאַסער הערש־דוד נאָמבערג, און לאַדט איין צום טאַנץ אַ יונג מיידל.

דאָס פּאָרל בילדעט אַ היפּשן קאָנטראַסט: ה. ד. נאָמבערג טאַנצט מיט אַן אָנגעשטרענגט אומעטיק געזיכט, אַזוי ווי אימיצער זאָל אים נויטן. ער שטעלט די פיס ווי אַ מתמיד, וועלכן דער טאַנץ־רבי האָט אָנגעזאָגט, ווען מען דאַרף אַ דריי טון רעכטס, אַ טופּע טון לינקס, און שטעלן זיך אויף די שפּיץ פינגער. און דאָס מיידל, מיטן קאָפּ בלאָנדע לאָקן באַוועגט זיך נאַטירלעך, שוועבנדיק, אַ ביסל נישט זיכער אין די אָרעמס פון איר טאַלאַנטפולן קאַוואַליר...

צוזאַמען מיט מיר זיצן ביים טישל און אָבסערווירן נאָמבערגס באַלעטישע באַמיאונגען צוויי לאַנדסלייט זיינע: דער ווי אַ שפּרינג־

פעדער רירעוודיקער לודוויק וויינבערג, דער פאָטאָגראַפיסט פון שטאט נאָוואָראַדאָמסק, און זיין יונגע עקסצענטרישע טאָכטער טוסיע. און ווען דער טאַנגאָ איז געענדיקט, זעצט זיך אַוועק ביי אונדזער טישל דער פּאַרשוויצטער נאָמבערג. ער אָטעמט שווער; ער איז קענטיקט אָנגעשטרענגט; אָבער ער פרייט זיך צו זען מיינע געסט, וועלכע איך האָב געבראַכט אין ליטעראַטן־פּאַריין, כדי זיי זאָלן האָבן וואָס שפּעטער צו דערציילן אין שטאָט.

ה. ד. נאָמבערג האָט יאָרן לאַנג פאַרבראַכט אין נאָוואָראַדאָמסק ווו זיין מוטער, די אלמנה, האָט חתונה געהאַט מיטן „שאַרפן" גערער חסיד און נגיד ר' איטשע שטערנפעלד.

ער צערעדט זיך מיט וויינבערגן וואַרעם וועגן יענער שטאָט אויף וועלכער עס הערשט שוין כמעט הונדערט יאָר דער גייסט פון גרינדער פון דער ראַבייאישער דינאַסטיע פון „תפארת שלמה" (ר' שלמה ראַדאָמסקער). ער וויל וויסן, וואָס הערט זיך אין רבינס הויף ווו עס ציט נאָך איצט דעם גאָלדענעם פאָדים פון חסידות דאָס אייניקל פון „תפארת־שלמה", ר' שלמה חנוך הכהן.

די טאַנגאָ אַטמאָספערע אַרום אונדז ווערט פלוצלינג אָנגעזאַפּט מיט רירנדיקע זכרונות פון נאָמבערגס קינדהייט, מיט אַ וועלט פון חסידישע שאָטנס, פון וועלכע דער שרייבער איז אַזוי ראַדיקאַל אַוועק.

דערציילט דערביי נאָמבערג אַ כאַראַקטעריסטישן עפּיזאָד פון זיין קינדהייט, ווען ער האָט געלערנט גמרא ביים אמסטעווער רב און מען האָט דאַן פאָראויסגעזאָגט, אַז דער עילוי נאָמבערג וואַקסט אַ גדול בישראל, אַ גרויסער רב, פאַרשטייט זיך. אָבער — זאָגט נאָמבערג — די קליפּה, לא עליכם, האָט זיך אַריינגעכאַפּט צווישן די תלמידים, און מיר פלעגן שפּילן אין די אָוונטן אין קאָרטן. מען האָט דאָס שנעל דערטראָגן צום אַמסטעווער רב און איינמאָל אַ שבת־צו־נאַכט, ווען מיר האָבן געהאַלטן אין מיטן אַן „אָקע" אין צימערל פון מיין חבר אלימלך שוואַרץ, קלאַפּט מען אין טיר און איך דערהער דאָס הוסטעלע פון מיין רבין. ענטפער איך דורך דער טיר מיט אַ שטימע פון אַ מת, וואָס קומט צו חלום: „אויב דער וואָס קלאַפּט קומט מיט גוטע כוונות, זאָל ער אַריינקומען, אויב אָבער ער מיינט אונדז שלעכטס צו טאָן, זאָל ער בלייבן אין דרויסן"...

„דער רב איז קיין נאַר נישט געווען און איז שווייגנדיק אַוועק. אָבער מיט אייניקע טעג שפּעטער, ווען איך האָב איבערגעזאָגט דעם בלאַט גמרא אויסנווייניק און מיט היץ, האָט מיך דער רבי פלוצלינג אָפּגעשטעלט מיט די ווערטער: „דו זעסט, הערש־דוד, אויב דו וועסט אין צען יאָר אַרום זיין אַ פרומער ייד און אַ לערנער, וועט דאָ אויף מיין גלאַטער האַנט אויסוואַקסן האָר"... מיר האָבן אַלע פאַרשטאַנען, אַז די נבואה זיינע איז אַ רעזולטאַט פון מיין קאָרטן־שפּילן.

„אגב, ווי איר ווייסט, איז די פאָראויסזאָגונג פון אמסטעווער רב מקוים געוואָרן נאָך פריער ווי אין צען יאָר אַרום, ווען איך בין שוין נאָך דער חתונה מיט דער ראַדאָמסקער שיינהייט מאַשעלע געפאָרן אויף ימים־נוראים קיין גער צום רבין, האָט מיר דאָ אין וואַרשע אין מיטן וועג פאַרהאַלטן אַן אַנדער „רבי", און מיט אים בין איך שוין געבליבן"...

נאָמבערג ווייזט אָן מיטן פינגער אויפן פאַרביקן פאָרטרעט פון י. ל. פרץ, וועלכער קוקט אויף אונדז אַלעמען אַראָפּ פון וואַנט, און ער זעצט פאָר ווייטער:

„אָבער ווען אין נאָוואָראַדאָמסק זענען אין גיכן אָנגעקומען די „הצפירה"־נומערן מיט מיינע אַרטיקלען און דערמיט איז שוין באַשטעטיקט געוואָרן דער פריערדיקער קלאַנג, אַז איך בין געוואָרן אַן אַפּיקורס, איז דאַן געקומען קיין וואַרשע מיין נגידישער שווער ר' מרדכי שאַפּיראָ מיט מיין יונג ווייבל מאַשעלע, און מען האָט מיך געבייט, איך זאָל זי אָפּגטן. און כך־הווה, כאָטש זי, מאַשעלע, האָט נישט געוואָלט און האָט ביים גטן ביטער געוויינט"...

דער אָרקעסטער הויבט אָן צו שפּילן עפּעס אַ לעבעדיקן שימי־מאָטיוו און ה. ד. נאָמבערג, אַ ביסל אַן אויסגעטרוקנטער פון פריערדיקן שוויצן, לאַדט איין טוסיען צום טאַנצן. דער פאָטאָגראַפיסט וויינבערג גיט מיר אַ זאָג: „אַזוי איז ער שוין, מיין גרויסער לאַנדסמאַן, אַמאָל געשפּילט אין קאָרטן און פלעגט פאַרשפּילן, שפּעטער זיך אַריינגעצויגן אין ביליאַרד און זעלטן אַריינגעיאָגט די קויל אין נעץ, און איצטער וויל ער טאַנצן, טרעט ער אויף די פיס פון מיין טעכטערל. איך קען אָפּטמאָל נישט פאַרשטיין די דאָזיקע גרויסע גייסטער, דאַכט זיך, אַזאַ פקח, אַזאַ טיפער מענטשן־קענער, און אַזוי אָפט אַ קרבן פון קליינלעכע מענטשלעכע שוואַכקייטן"...

✶

נאָך אין דעם זעלבן יאָר האָב איך באַזוכט נאָוואָראַדאָמסק, אָדער ווי די פּאָליאַקן האָבן די שטאָט גערופן, ראַדאָמסקאָ.

זי איז שוין נישט געווען די זעלבע חסידישע פעסטונג, ווי אין די צייטן פון נאָמבערגס קינדהייט. ווען איך האָב אַ פרעג געטאָן דעם פּרעזידענט פון אונדזער קאָאָפּעראַטיווער באַנק, (ר' יצחק שפּיראָ), וויפל אַפּיקורסים זענען געווען אין שטאָט פאַרן „פינפטן" רעוואָלוציאָנערן יאָר, האָט ער זיך אַ כאַפּ געטון ציילן די פינגער פון זיין לינקער האַנט... ער האָט פאַרבויגן אַ פינגער מיטן „בונדיסט" אליבאַרדע, דערנאָך מיט איינעם ז. שרייבער, דערנאָך האָט ער אַ זאָג געטון דעם נאָמען ווייס, דערמאָנט נאָך אַ נאָמען און ביי דעם געבליבן. אַלע, הייסט עס, אַפּיקורסים האָט מען דאַן געקענט אָנציילן אויף די פינגער פון איין האַנט.

און די אַנדערע צען טויזנט יידן? זיי זענען יעדן פרימאָרגן געלאָפן דאַווענען אין גרויסן בית־מדרש, אין נייעם בית־מדרש, אין שול ביים רבינס הויף, אין געווער שטיבל, אין קאָצקער, אין אַמשינאָווער און נאָך אין צענדליקער בתי־תפילה. נאָכדעם האָבן זיי אָנגעפילט דעם מאַרק, געטאַפּט אין די פורן ביי די פויערים און אין די קלייטן זענען געזעסן די בריהדיקע יידענעס און געזאָרגט פאַר פרנסה פון די לומדישע מענער.

און טאָמער, חס־וחלילה, איז דער רבי שלאַף געוואָרן, האָט זיך דאָס לעבן כמעט אָפּגעשטעלט אין שטעטל. מען האָט געוואַרט אויף אַ וואָרט, אויף אַ ווונק פון רבינס הויף, ווי גייט עס אים דאָרטן, צי די היץ איז שוין אַראָפּגעפאַלן. עפּעס אַ קלייניקייט — הונדערט יאָר רבישע דינאַסטיע פון „תפארת שלמה".

דער לעצטער רבי, ר' שלמה העניך הכהן, האָט געירשנט פון זיין גרויסן עלטער־זיידן נישט נאָר די גאונישע לומדות, נאָר אויך זיין וועלטלעכן שכל־הישר. ער האָט דאָס באַנוצט צום מסחר און עס האָט אים שטאַרק אָפּגעגליקט. ער איז רייך געוואָרן, געקויפט פאַר קליינגעלט גאַנצע גאַסן מיט הייזער אין בערלין, און שפּעטער געצויגן פון זיי אַ גוואַלדיקע הכנסה. אָבער מיט דעם ריזיקן איינקונפט האָט ער געגרינדעט אַ רייע ישיבות אונטער דעם נאָמען „כתר תורה". ער האָט פון זיינע אייגענע מיטלען אויסגעהאַלטן די פיל הונדערטער לערנער דאָרטן מיט עסן און קליידונג. דער לעצטער ראַדאָמסקער רבי איז נאָך ביי זיין לעבן געוואָרן אַ לעגענדע. איך האָב זיך אייניקע מאָל געטראָפן מיט זיין איידעם, דעם יונגן רב ר' משה ראַבינאָוויטש, וועלכער איז צוזאַמען מיט זיין שווער דעם רבין געווען פאַרטון אין אָרגאַניזירן די „כתר תורה"־ישיבות. עס איז געווען צו באַוווּנדערן די פאַנאַטישע מסירת־נפש, מיט וועלכער דער דאָזיקער אויך וועלטלעך זייער געבילדעטער יונגערמאַן האָט דורכגעפירט דאָס אויפבויען און פלאַנצן פון די „הייזער פון דער תורה".

און זאָל שוין דערביי דערמאָנט ווערן, אַז אויך זייער טויט, דער טויט פון לעצטן ראַדאָמסקער רבין, פון זיין איידעם און פון זייער משפחה איז געווען אַזוי העלדיש און הייליק, ווי גרויס עס איז געווען זייער לעבן.

אין וואַרשעווער געטאָ, אין יאָר 1942, אין דעם הויז פון זייער

טרייען חסיד ר׳ נתן־פנחס (נאָסקע) ערליך, אין טאָג פון זיבעצנטן אב, איז געקומען דער טראַגישער סוף פון דער ראַדאָמסקער דינאַסטיע.

ווען אין וווינונג פון רבין האָבן זיך אַריינגעריסן די געשטאַפּאָ־רוצחים און געפאָדערט, ער זאָל אַראָפּגיין אויפן הויף „צו דער אויסזידלונג״ און מיט דעם ווייזן אַ ביישפּיל די הונדערטער אַנדערע איינוווינער פון זעלביקן הויז, האָט זיך ר׳ שלמה־הענעך אַנטזאָגט. ער האָט נישט געוואָלט פאַרפירן זיינע שכנים, ער האָט געוווּסט, אַז „אויסזידלונג״ מיינט טויט... אָנגעטון אין טלית און תפילין האָט ער אַליין פאַראָרדנט, מען זאָל אים דעם ערשטן שיסן, כדי נישט איבערלעבן די בזיונות, און ווען די קוילן זענען געפאַלן, האָבן זיי איינער נאָך דעם אַנדערן פאַרשניטן דעם לעצטן ראַדאָמסקער רבין, זיין איידעם, זייערע פרויען, זייערע קינדער און אייניקלעך, צוזאַמען 34 נפשות... דער הייסעסטער ווונטש פון רבין איז דאָך מקוים געוואָרן. אַ מנין יידן האָט זיי אַלעמען געבראַכט צו קבר־ישראל אויפן גענשער בית־עלמין נעבן אוהל פון נאָוואָמינסקער רבין. דער רבי און זיין איידעם ליגן צוזאַמען; די רביצין אסתרל מיט איר טאָכטער רייזעלע ליגן בשכנות — הנאהבים והנעימים...

✶

„אָט דאָ, אין דער הייזקע, איז געווען באַהאַלטן דער דיכטער לייוויק, ווען ער איז אין „פינפטן״ יאָר אַנטלאָפן פון סיביר און זיך געקליבן „שוואַרצן״ די גרענעץ...״ אַזוי דערציילט מיר דער בוכהאַלטער פון אונדזער באַנק.

קוק איך אָן דאָס געסל, דאָס הייזל, רעד איך אויך שפּעטער מיט אלי אליבאַרדע, וועלכע האָט נישט איין יידישן רעוואָלוציאָנער געהאָלפן אַנטלויפן קיין אויסלאַנד דורך דער דייטשער גרענעץ, וואָס געפינט זיך אַ צען מייל פון שטאָט. ווייס איך אויך, אַז ביים דיכטער ה. לייוויק איז נאָך עד היום געבליבן אַ געפיל פון הייסער דאַנקבאַרקייט צו יענע יידישע יונגעלייט אין נאָוואָראַדאָמסק, וואָס האָבן אים אַרויסגעוויזן אַזאַ האַרציקע גאַסטפריינטלעכקייט, בעת ער האָט זיך געשלעפּט אומלעגאַל אַזש פון סיביר אין זיין לאַנגן וועג קיין אַמעריקע. און דאָרטן אין שטעטל איז אויך געבליבן אַ געפיל פון שטאָלץ, אַז דאָס האָבן זיי מיטגעווירקט, אַז אין וויטן אַמעריקע זאָל זיך פונאַנדערבליען אַ גרויסער יידישער דיכטער.

שפּעטער שוין, האַרט פאַר דער וועלט־מלחמה, ווען איך בין דורכגעפאָרן מיט אַן אויטאָ פון פּיאָטרקאָוו קיין טשענסטאָכאָוו און זיך פאַרהאַלטן אויף אַ פּאָר שעה אין נאָוואָראַדאָמסק, האָבן מיר פריינט אָנגעוויזן דאָס הויז, ווו עס האָט געוווינט הערשל גרינשפּאַן, וואָס האָט אין פּאַריז דערשאָסן דעם דייטשן דיפּלאָמאַט פאָן־ראַט. די וועלט איז דאַן אויפגעטרייסלט געוואָרן פון דעם שאָס. אָבער די יידן אין נאָוואָראַדאָמסק זענען שטאָלץ געווען וואָס פון זייער סביבה איז דער נקמה־נעמער אַרויסגעקומען. אגב, האָט מען די משפחה גרינשפּאַן נאָך מיט פיל יאָרן צוריק גערופן אין שטאָט „די קאָזאַקן״, אַן אָנדייטונג, אַז אין די אַלטע צייטן האָבן זיי זיך אויך נישט געלאָזן „שפּייען אין דער קאַשע״.

✶

מיט אַ יאָר צען צוריק, ווען איך פלעג קומען קיין ניו־יאָרק נישט אַלס עמיגראַנט, נאָר אַלס „חשובער״ שליח פון דער קאָאָפּעראַטיווער באַוועגונג אין פוילן, האָט מיך אימיצער אָפּגערופן אין מיין האָטעל דורכן טעלעפאָן און אַ זאָג געטון:

„מיין ליבער ד״ר שאָשקעס, איך האָב אייך נעכטן געזען אויף דער פאַרלעזונג אין האָטעל בילטמאָר און באַמערקט, אַז איר טראָגט נאָך ברילן פון דער קאַפּיטאַן דרייפוס־עפּאָכע. דורך אַזעלכע גלעזער קענט איר די מאָדערנע וועלט נישט אָנקוקן. איצט מוזט איר אָנהויבן זען דורך אַמעריקאַנער ברילן. איך האָב שוין די פּריווילעגיע פון געבן אַזעלכע ברילן, אַלס מתנה, צו אַלע שרייבער און פּאָליטיקער, וואָס קומען דאָ פון אייראָפּע, און דעריבער מוזט איר אויך מיין מתנה אָננעמען. איך וואַרט אויף אייך אונטן אין האָטעל. מיין נאָמען איז משה, אָדער מאָריס שוואַרץ״...

ווען איך האָב שפּעטער באַזוכט און גערעדט פאַר די נאָוואָראַדאָמסקער לאַנדסלייט, האָט געצויגן מיין באַזונדערע אויפמערקזאַמקייט די צוגעבונדנקייט פון אָט די אַלע, מערסטנטיילס פרייגעזאָגענע לאַנדסלייט צום זכרון דער ראַדאָמסקער רבישער דינאַסטיע.

איך האָב זיי געהערט דערציילן וועגן דער גרויסקייט פון ר׳ שלמהלען, דעם „תפארת שלמה״, וואָס איז שוין אייגנטלעך געשטאָרבן מיט אַ יאָר זיבעציק צוריק, און די מעשיות וועגן אים האָבן זיי געקענט הערן נאָר פון זיידעס און טאַטעס. אָבער דאָך ווייסן פיל נאָוואָראַדאָמסקער אין ניו־יאָרק, אַז דעם אַלטן רבינס „קידוש לבנה״ האָט געמאַכט טאַנצן די יידישע פאָלקס־מענטשן אין גאַס, אַז ווען ר׳ שלמהלע האָט געדאַוונט שבועות, האָט מען בפירוש געזען די גאַנצע געשיכטע פון „קבלת התורה״ און כמעט געהערט די „קולות וברקים״ פון באַרג סיני...

איר דערוויסט זיך דאָרט, למשל, אַז ווען איינער אַ יידישער מסור האָט פּרובירט אַריינשרייבן אַן אות אין דער ספר־תורה, וואָס די חסידים האָבן פאַרענדיקט פאַרן רבין, האָט די פעדער זיך נישט געוואָלט באַוועגן און אַז דער מסור האָט זי פּרובירט שטאַרק אַ קוועטש טאָן, האָט די פעדער אים אַ שפּריץ געטון אין אויג און ער איז בלינד געוואָרן...

איך דערוויס זיך אויך וועגן דער גרויסער היפּנאָטישער קראַפט, וואָס דער „תפארת שלמה״ האָט באַנוצט מיט קנאַפּע הונדערט יאָר צוריק, איידער די מעדיצינישע וועלט האָט פון דעם געוווּסט. קראַנקע זענען אויסגעהיילט געוואָרן פון קליפּות און דיבוקים און שדים און רוחות פלעגן שנעל פאַרלאָזן די הייזער, ווען דער רבי האָט זיי ענערגיש געיאָגט...

דאָס פאָלק האָט נישט פאַרגעסן די האַרציקייט, די ניגונים און די ליבשאַפט פון זייער אַלטן רבין. ווי אַ גאָלדענער פאָדים ציט זיך דאָס פון דור צו דור און איז געבליבן שטעקן אין די נאָוואָראַדאָמסקער משפחות פון בראָנקס, פון ברוקלין, פון טשיקאַגאָ, פון קאַנאַדע און פון וויטן לאָס־אַנדזשעלעס. ווי אַ שטיל געזאַנג שלענגלען זיך די דאָזיקע זכרונות און די צאַרטע באַשרייבונגען פון שרה האמער־דזשאקלין, די ראַדאָמסקער דיכטערין.

קוק איך אָן דעם מאָדערנעם אַמעריקאַנער ייד, מיין פריינט משה שוואַרץ, וועלכער איז פּראָגרעסיוו, ווייט נישט רעליגיעז און זוכט נייע וועגן אין לעבן, ווי ער זוכט זיי אין דעם אָפּטיקער־פאַך, און וועלכער איז באַקאַנט אין גאַנץ אַמעריקע אַלס דער דערפינדער אין דער ברילן־בראַנזשע, און איך פרעג זיך אַליין: ווו נעמט דער מענטש אַזוי פיל פּיעטעט, ווען ער רעדט וועגן „אונדזער קדוש דעם לעצטן רבין״, ווען עס בליצן אים די אויגן, דערמאָנענדיק די ישיבות „כתר תורה״, ווען ער באַזינגט פשוט דעם אַלטן לעבנס־שטייגער פון זיין היים־שטאָט, איינע פון די הונדערטער, מיט אירע בתי־מדרשים, שטיבלעך, חזנים, ימים־טובים, מיט אָט דעם רירנדיקן גלאַנץ און פּראַכט פון אונדזער פוילישער עפּאָכע, וואָס איז אַוועק מיטן רויך פון די בלוטיקע פייערן?!

פאַראַן, ווייזט אויס, ברילן, וואָס קוקן מיט דורות צוריק, וואָס זען בילדער דורכן געוועב פון זכרונות, און אַזעלכע ברילן קען מען אין ערגעץ נישט געפינען; זיי זענען ערגעץ ווו אין די שוואַרצאַפּלען, וואָס קוקן טיף, צוריק און ווייט.

(פון בוך „אַ וועלט וואָס איז פאַרביי״, אַרויסגעגעבן דורכן צענטראַל־פאַרבאַנד פון פוילישע יידן אין אַרגענטינע, בוענאָס־איירעס, 1949).

א חתונה אויפן בית־הקברות

זאב סאבאטאווסקי

יאָר 1916, די ערשטע וועלט־מלחמה איז אין פולן גאַנג. דאָס פייער האָט אַרומגענומען כמעט דעם גאַנצן אייראָפּעישן קאָנטינענט אוןביידע קריגערישע אַרמייען באַרימען זיך מיט זייערע גרויסע נצחונות. אָט דאַכט זיך, אַז אַלע מלכים און גענעראַלן פון ביידע צדדים וועלן אַרויס אַלס זיגער. אָבער עס איז מער קיין סוד נישט פאַר קיינעם, אַז פאַרשפּילן די מלחמה וועט די ציווילע באַפעלקערונג. יעדע מפּלה און אָפּטריט פון איין אַרמיי, אָדער דער נצחון און אַריינמאַרש פון דער קעגנערישער אַרמיי, ברענגען מיט זיך נייע צרות און פרישע גזרות.

*

דער ווינטער האָט זיך אָקאָרשט פאַרענדיקט. דער יינגער פרילינג פירט דעם לעצטן קאַמף מיט די אָפּטרעטנדיקע ווינטער־טעג. דער טעם פון דעם קומענדיקן זומער האָט זיך אָנגעהויבן פילן אין דער לופט און פּלוצלינג איז אויסגעבראָכן אַ טיפוס־מגפה. מיט אַמאָל האָט זי זיך אַריינגעריסן און באַלד האָט זי זיך פאַרשפּרייט אין אַלע טיילן פון דער שטאָט און צווישן אַלע שיכטן פון דער באַפעלקערונג. די עפּידעמיע פאַרשפּרייט זיך און מיט איר וואַקסט די שטערבלעכקייט פון טאָג צו טאָג. אַ פּאַניק כאַפּט אַרום די גאַנצע באַפעלקערונג. דערצו האָבן אונדזערע „גוטע" פּוילישע שכנים געפונען באַלד — ווי דער שטייגער — אַז דער גורם פון דער מגפה זענען די יידן: דאָס האָט די יידישע אומריינקייט געבראַכט די מגפה...

*

די „געבילדעטע" אַנטיסעמיטן האָבן אַזוי געטענהט: די יידישע תורה אָנערקענט דאָס יידישע פאָלק אַלס אַ שמוציק פאָלק און דערפאַר טאַקע האָט זי פאַרזאָגט אַז יעדער ייד דאַרף יעדן פרי־מאָרגן, ווען ער עפנט נאָר אויף זיינע אויגן, אָפּגיסן זיינע נעגל מיט וואַסער. און דאָס לויפן יעדן פרייטיק אין מקווה אַריין זיך וואַשן, איז דאָס נישט דער בולטסטער סימן פון אומריינקייט?.. די טענות זענען טאַקע נישט שטאַרק אויסגעהאַלטן, אָבער אויף צו פירן אַ פיינטלעכע העצע קעגן די יידן, איז דאָס גאַנץ גענוג געווען...

*

די מגפה וואַקסט. עס איז נישטאָ מער קיין שטוב ווו עס געפינט זיך נישט קיין קראַנקער. די פּוילישע שפּיטעלער זענען איבערגעפולט און עס דראָט אַ סכנה, אַז די יידישע קראַנקע וועלן מוזן בלייבן אין זייערע היימען און דערמיט פאַרגרעסערן די מגפה. דעמאָלט ווערט שנעל געשאַפן אַ יידישער טיפוס־שפּיטאָל, אין אַ קליינער הילצערנער כאַטע נעבן דעם קרוציפיקס, צווישן די גאַסן ראַלנע, סטאַדאַלנע און וואַנוואַזאַווע.

*

די לייטונג פון שפּיטאָל איז איבערגעגעבן געוואָרן אין די הענט פון ר׳ יצחק קצב און זיין טאָכטער, די גרויסע גיטל, ווי מען פלעגט זי רופן אין שטאָט. זיי ביידע, ווי אויך די באַדינערשאַפט, האָבן אַרויסגעוויזן די גרעסטע איבערגעבנהייט און מסירות־נפש. ד״ר מיטעלמאַן ז״ל, וועלכער איז דעמאָלט צוריקגעקומען אַלס אינוואַליד פון קריג, וואַרפט זיך אין דער רעטונג־אַרבעט מיט זיין גאַנצער נשמה און האַרץ. ער, ווי אויך דער גוטער־ייד און נישט־געקרוינטער דאָקטאָר, ר׳ משה פישהאָף, אַרבעטן טאָג־און־נאַכט נישט רעכנדיק זיך מיט דער סכנה. ס׳אַנטפּלעקט זיך אַ נייער טיפּ „דאָקטאָר", ר׳ מיכאל מלמד: ער גייט פון קראַנקן צו־קראַנקן מיט וואַרעמע טרייסט־ווערטער, וואָס ווירקן אָפט אויף די קראַנקע בעסער ווי די מעדיצינען...

*

אַ קורצע צייט נאָכן גרינדן פון דעם שפּיטאָל, אין סאַמע מיטן פון דער מגפה, איז אַוועקגעריסן געוואָרן דורכן טיפוס דער דאָקטאָר מיטעלמאַן. דאָס איז געווען אַ שרעקלעכער קלאַפּ פאַר דעם שפּיטאָל. אויף זיין אָרט איז אָנגעקומען דער עסטרייכישער דאָקטאָר שווייגער. ער און זיינע געהילפן האָבן אָנגענומען אַלע מיטלען אָפּצושטעלן די מגפה, אָבער עס האָט גאָרנישט געהאָלפן. די שטערבלעכקייט צווישן דער יידישער באַפעלקערונג האָט זיך פאַרמערט פון־טאָג צו־טאָג. פרומע, גוטע יידן, האָבן געטון זייערס: — דאָס תהילים זאָגן האָט נישט אויפגעהערט; פרומע ווייבער זענען געלאָפן יעדן מאָנטיק און דאָנערשטיק אויף דעם בית־הקברות און עס אויסגעמאָסטן מיט ווייסן לייוונט. די ברענענדיקע ליכט אין בית־המדרש, פאַר די קראַנקע־גוסדיקע מענטשן, האָבן זיך נישט אויסגעלאָשן. אָבער די אַלע סגולות און תפילות האָבן נישט אָפּגעשטעלט די מגיפה און דער מלאך־המוות האָט ווייטער געבושעוועט. ווען זיין אָרעם האָט דערגרייכט דעם קברן ר׳ שמש, האָבן זיך געפונען אַזעלכע וואָס האָבן אין זיין טויט געזען אַ סימן, אַז דאָס וועט שוין זיין דער לעצטער קרבן פון דער מגפה. אָבער עס האָט זיך באַלד אַרויסגעוויזן אַז דאָס איז אַ פאַלשע טרייסט: מענטשן זענען ווייטער געפאַלן ווי די פליגן. ווען דער צווייטער קברן, ר׳ יוסף סאפּקעווער איז אויך אַוועקגעשטאָרבן, האָט די בהלה אין שטאָט דערגרייכט איר העכסטן פונקט. דער בית־המדרש איז פול געווען מיט תהילים־זאָגערס מען האָט געפאַסט תעניתים און געזאָגט „יום־כיפור־קטן". אָט איז מען געבליבן סיי אָן אַ יידישן דאָקטאָר און סיי אָן קברנים...

*

בעת די מגפה און די בהלה האָבן פולשטענדיק באַהערשט די שטאָט, איז געבוירן געוואָרן דער געדאַנק אָנצונעמען דאָס לעצטע מיטל: פראַווען אַ חתונה אויפן בית־הקברות. גוטע יידן און פרומע יידענעס האָבן אָנגעהויב׳ זוכן מיט ליכט אַ חתן מיט אַ כלה, וואָס זאָלן מסכים זיין שטעלן זייער חופה אויף דעם בית־הקברות. נאָך אַ לאַנגן זוכן און נישטערן האָט זיך צוערשט קוים געפונען די כלה. ביי משה קאַלקאַ אין הויז, נעבן דער צווייטער מחילה־בריק, האָט געוווינט אַן אָרעמע אלמנה מיט אַ האַלב־טוץ איבערגעשטאַנענע טעכטער. איינע פון די טעכטער איז אויסגעקליבן געוואָרן אַלס פּאַסנדע בית־הקברות־כלה. נאָר גייט מאַכט אַ חתונה בלויז מיט אַ כלה... האָבן די שטאָט־שדכנים באַשלאָסן, אַז זיי מוזן געפינען פאַר יעדן פּרייז אַ חתן. עס האָט זיך אָנגעהויבן ממש אַן אָפּענסיווע כדי צו כאַפּן אַ חתן. אין דער דאָזיקער אָפּענסיווע האָבן זיך באַטייליקט די באַקאַנטע שטאָט־עסקניות: בראַנדעלע ראַפּאָפּאָרט, מינטשעלע די רביצן, פייגעל די קאָפּקע, הינדע ישראל־יעקלס, פערל הערצקיס, געלע די בעקערין, חוה אייזן, רחלה האמער און די אַלטע צדיק׳סטע די מקווה־יידענע. סוף־סוף האָט מען מיט מזל ברכה געפונען אַ חתן אַן אַנטיק, מיט אַ שיינעם מחותן.

*

ווער האָט נישט געקענט משה׳לע הענטשקע־מאַכער מיט זיין זון שימעלע? דער טאַטע מיט זיין נאַריש־לאַכנדיק פּנים, מיט די

צוויי גרויסע הילצערנע קאַנען איבער די פּלייצעס, פלעגט זיין אַן אָפּטער אַריינגייער אין די גבירישע הייזער, מיט פולע עמער וואַסער פון דער שטאָט־פּלומפּ. דערצו איז ער געווען אַ הייסער חסיד פון ראַדאָמסקער רבין ר' שלמה־הענעך. משהלעס זון, שימעלע, דער חתן, האָט זיך נישט באַנוגנט מיט איין רבין, נאָר יעדן שבת פלעגט ער זיך אויסוויילן אַן אַנדערן רבין. שבת־בראשית האָט ער געדאַוונט אין גערער שטיבל און געגעסן ביי אַ גערער חסיד, שבת־נח ווידער איז ער אַריבער דאַווענען אין סאָכאַטשעווער שטיבל און געמאַכט שבת ביי אַ סאָכאַטשעווער חסיד. אַזוי האָט ער געטוישט די רביים פון־שבת צו־שבת און אויך די שבת־סעודותן ביי זייערע חסידים. בקיצור — אַ פּאַסיקער חתן...

*

הכלל, עס איז שוין פאַראַן מיט־מזל אַ חתן מיט אַ כלה. אָבער דאָ האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע פּרשה: אַ כלה דאַרף אַ קלייד, אַ פּאָר שיך צו דער חתונה; דער חתן ווידער מוז האָבן אַ פּאָר הויזן, אַ כאַלאַטל, אַ פּאָר שטיוול. דערצו נאָך האָט שלמה־יצחק עפּשטיין, דער שטאָט וויצלער, איינגערוימט דעם חתן אין אויער, אַז ער דאַרף נישט גיין צו דער חופּה ביז ער וועט נישט באַקומען אויפגעציילט דעם נדן. ס'טייטש, שימעלע — האָט ער מיט אים איינגעטענהט — דו האָסט אַזעלכע רייכע מחותנים: יוסף נייקראַן, חיים אייכנער, אברהמ'לע קליינער, מאיר און דניאל און יעקב ראָזענבוים, ישראל ריכטערמאַן, שלמה שטשערבינסקי, דוד בוגאַיסקי, לייזער טענצער, שמעון דונסקי, משה לעווקאָוויטש, שבתי און יצחק פייערמאַן, נאָך אַזעלכע גבירים — טאָ ווי אַזוי קענסטו גיין צו דער חופּה אָן אַ שיינעם גרויסן נדן?... די דאָזיקע ווערטער האָבן טאַקע שטאַרק אויסגענומען ביי שימעלען און ער איז אַרויס מיט אַזאַ מענה־לשון: „אָן אַ נדן נעם איך נישט די כלה, און זאָל זיך די מגפה ווייטער טוען אירס"...

*

עס איז נישט געווען קיין ברירה — די שטאָט־עסקניות האָבן זיך געלאָזט איבער דער שטאָט. מען איז געגאַנגען פון שטוב צו שטוב און אָנגעהויבן שלעפּן אַלטע לייבטער, צעריסענע העמדער, געלאַטע־טע ציכן, געוואַשענע בעטוועש, געניצטע טישטעכער, און וואָס נישט?.. מען האָט מיט מזל געדונגען אויף דער קראָקאָווער גאַס אַ שטוב און מען האָט דאָרט אַריינגעשטעלט אַ פּאָר אַלטע בעטן און אַ לאַמען טיש מיט אַ פּאָר צעבראָכענע בענקלעך. אַלץ איז געווען פאַרטיק און די שטאָט האָט אין האַרצקלאַפּעניש אָפּגעוואַרט דעם חופּה־טאָג, וואָס דאַרף אויסלייזן די שטאָט פון דער שרעקלעכער מגפה.

*

עס איז דינסטיק אין פרימאָרגן. איבער דער שטאָט הערשט אַ שטילקייט. אין גאַס באַווייזן זיך די ערשטע צוויי פרומע ווייבער און מיט שנעלע טריט גייען זיי אין דער ריכטונג פון דער כלה'ס דירה. די כלה האָט זיך איינגעקשנט און וויל נישט גיין אין מקווה אַריין. די צוויי פרומע ווייבער ווענדן אָן אַלע מיטלען און נאָך גרויס מי איז זיי געלונגען זי מיטצונעמען מיט זיך, כדי מקיים זיין די הייליקע מצוות־טבילה.

*

דער זייגער גייט זיך דערווייל זיין נאָרמאַלן גאַנג. די שטאָט וואַכט אויף פון שלאָף. עס הערט זיך דאָס קלינגען פון די קלויסטער־גלאָקן. עלטערע בעלי־בתים אָנגעטון אין אויסגעפּרעסטע צייגענע כאַלאַטלעך און אין גראָבע ווייכע שטיוול, טלית־און־תפילין אונטערן אָרעם, שפּאַנען אין דער ריכטונג פון בית־המדרש. דאָס דאַווענען גייט היינט שנעל, אַלע גרייטן זיך צו דער גרויסער חתונה.

*

דער זייגער איז שוין 12 בייטאָג. דער עולם הייבט זיך אָן צוזאַמענקומען און פון אַלע גאַסן שטראָמען מענטשן. אָט גייט זיך שוועבנדיק דער אַלטער „לייבעלע קלעזמער", ער איז אויסגעפּוצט ווי אויף די חתונות פון די גבירישע טעכטער. אָט גייט זיך מיט געציילטע טריט ר' משה לעווקאָוויטש, דער גרינדער פון דער ציר־ניסטישער אָרגאַניזאַציע אין ראַדאָמסק. סקורקאַ דער בדחן, אָדער ווי מען פלעגט אים רופן „דער קאָם־מאַכער", גייט און וויצלט זיך אויפן חשבון פון יינגן פּאָרל. אַרום 2 אַזייגער נ.מ. איז שוין די גאַנצע שטאָט געווען אויף איין פּלאַץ.

*

קאַפּל, דער בית־מדרש־שמש, שוויצט ווי אין אַ הייסער באָד. ער טיילט באַפעלן ווי אַ גענעראַל אויפן פראָנט. נאָר ווער הערט אים? אַלע זענען נייגעריק צו זעען דעם צעשראָקענעם חתן, וואָס שטייט נעבעך און ציטערט. נעבן אים שטייט דער הויפּט־מחותן, זיין פאָטער משהלע און זיין פּנים באַשיינט אַ נאַרישער שמייכל. פּלוצ־לינג, ווי אויף אַ קאָמאַנדע, צעשפּילט זיך די מוזיק. עס ווערט אַ געיעג, אַלע ווילן זעען דאָס באַדעקן די כלה, וועלכע איז איינגע־קוואַרטירט ביים ראַדאָמסקער רבין אין שטוב. אונטער די קלאַנגען פון הילכיקער מוזיק ציט זיך די „פּראָצעסיע" פון דער שול־גאַס צום בית־הקברות, גרויס־און־קליין באַגלייטן חתן־כלה צו דער חופּה. דער געדראַנג איז געווען אַזוי גרויס, אַז נאָר אַ דאַנק דעם וואָס די שטאָט־בריונים האָבן גענומען אויף זיך די שמירה אויף חתן־כלה, איז געבליבן פון זיי וועמען חתונה צו מאַכן...

*

אין אַ מזלדיקער שעה זענען חתן־כלה און זייערע באַגליי־טער אָנגעקומען אויפן בית־הקברות. פלוצים ווערט אַלץ שטיל און אַ מיסטישער שרעק כאַפּט אָן דעם עולם. ס'ווערן אויף שנעל, נישט ווייט פון „אהל", צוזאַמענגעשטעלט 4 דרענגער, וועלכע לייבל־שמש האָט מיט זיך מיטגעבראַכט. דער שווייגנדיקער עולם הערט זיך צו צום פייערלעכן קול פון מסדר־קידושין און מען הערט דעם חתן נאָכ־זאָגנדיק מיט אַ קול פון אַ כליפּנדיק־קינד דעם „הרי את מקודשת לי". מען הערט ברעכן גלעזער און באַלד דערנאָך פאַרהילכט דער בית־הקברות מיט מזל־טוב־געשרייען און ווינטשעוואַניעס. מען פירט צוריק דאָס יונגע פּאָרל אין שטאָט אַריין.

*

איצט הייבט זיך ערשט אָן די אמתע שמחה. אין קהלס בית־המדרש זענען געדעקט די טישן, אַרום זיי זיצן די שענסטע בעלי־בתים און זענען זיך מהנה מיט אַביסל משקה און גוטע זאַכן, וואָס מ'האָט צוגעגרייט. די מוזיק שפּילט. דער בדחן לאָזט זיך הערן און הייבט אָן אויסצורופן דרשה־געשאַנק. דער עולם גיט — ווער־מער ווער — ווייניקער, קיינער זאָגט זיך נישט אָפּ פון געבן דרשה־גע־שאַנק פאַר חתן־כלה. עס פעלן אויך נישט קיין לצים, וואָס זענען מכבד דעם חתן פון דערווייטן מיט אַ קאָפּ פון אַ הערינג, אָדער סתם מיט אַ שמאַטע. דאָס יינגוואַרג רוישט און טומלט. קאַפּל־שמש לויפט אַרום מיט אַן אויפגעפּראַלט העמד און שרייט, אַז די לאָבוזעס וועלן אים אַ תל מאַכן פון בית־המדרש...

*

צומאָרגנס גייט זיך די שטאָט ווידער איר נאָרמאַלן גאַנג. נאָך דער חתונה פּילט מען אַ פאַרלייכטערונג אויפן האַרצן, אַזוי ווי מען וואָלט אַראָפּגעוואָרפן אַ שווערע משא פון דער פּלייצע. און אין מיטן מאַרק, ביי דער שטאָט־פּלומפּ, האָט זיך ווידער באַוויזן דער פרישער־זיידענער יונגערמאַנטשיק, מיט צוויי שפּאָגל־נייע קאַנען אַרומגעצויגענע מיט גלאַנציקע בלעכענע רייפן...

דריי דורות וואַסער־טרעגער

יעקב עלבוים

לייבעלע „וואַסער־טרעגער", אַזוי האָט מען אים גערופן. געווען איז ער טאַקע אַ וואַסער־טרעגער און נישט אַבי־ווער, נאָר מיט אַ שיינעם יחוס, וואָס האָט זיך געצויגן אַזש פון „תפארת־שלמה"ס צייטן: לייבעלעס זיידע, ר' נטע — האָט אַ סך יאָרן געטראָגן וואַסער פאַרן „תפארת־שלמה" זצ"ל, דעריבער טאַקע פלעגט לייבעלע אַזוי זיך גרויסן מיט זיין „פאַך". ווען די ווייבער פלעגן אים נאָכשרייען: „ווו איז שוין דאָס וואַסער?" פלעגט ער אויסגלאָצן אַ פּאָר אויגן, צעשפּרייטן ברייט די פיס, עפענען דאָס מויל און אויסציען אַזאַ מין דרשה: „וואָס מיינט איר זיך! ווייסט איר דען נישט, אַז די קאַנען זענען הייליק, אַז מיט די קאַנען פלעגט מיין זיידע ר' נטע אָנפילן די פאַס ביים „תפארת־שלמה" אין בית־המדרש! מיטן וואַסער פון די דאָזיקע קאַנען האָבן געוואַשן זייערע הענט דער רבי זצ"ל און זיינע טויזנטער חסידים. איצט קומט איר, חוצפּהניצעס, און ווילט אויך וואַסער פון די דאָזיקע קאַנען. דאָס איז חילול־השם!..."

*

די דאָזיקע הייליקע קאַנען פון ר' נטען זענען אַריבער בירושה צו זיין זון מיכאל, דער פאָטער פון לייבעלען. מיכאל — „וואַסער־טרעגער" האָט באַזאָרגט מיט וואַסער די שפּעטערדיקע רבנים פון דער „ראַדאָמסקער דינאַסטיע" — דעם „חסד־לאברהם" און דעם „כנסת־יחזקאל". מיכאל אָבער פלעגט באַזאָרגן מיט וואַסער אויך פּשוטע משפּחות און זיך ניט געיחוס'ט מיט זיינע קאַנען אַזוי ווי ס'האָט זיך מיט זיי שפּעטער געיחוס'ט זיין יורש־לייבעלע.

*

אָרעמע ווייבער זענען תמיד נאָכגעלאָפן נאָך די וואַסער־קאָנען פון מיכאל ווייל זיי זענען געווען גרויסע און תמיד מיט אַ פולער מאָס. מיכאל איז געווען אַ גאָר צוטריטלעכער מענטש און פלעגט זיך אויסשמועסן מיט זיינע קונות'טעס, ער פלעגט זיך אויך גרויסן דערמיט, וואָס אין זיין טאַש האָט ער תמיד מיטגעטראָגן אַן אַקציע פון דער קאָלאָניאַל־באַנק פאַר ארץ־ישראל. ער איז געווען אַ „חובב־ציון" און א שטענדיקער שפּענדער פאַרן קרן־קימת־לישראל.

*

ר' מיכאל האָט אַוודאי געשטרעבט דערצו, אַז דער משפּחה־יחוס פון וואַסער־טראָגן זאָל נישט איבערגעריסן ווערן. דעריבער האָט ער אָנגעהויבן מחנך זיין צו דעם זיין זון לייבעלע, וועלכער איז געווען ניט קיין געבענטשטער מיט שכל און מיט אויסערלעכן אויסזען. דער טאַטע האָט פאַרשטאַנען, אז דער זון וועט די וואַסער־קאַנען ניט אַוועקוואַרפן און אזוי ארום וועט ער האָבן אויף קיום און גלייכצייטיק אָפּהיטן די ירושה־חזקה פון זיידן און טאַטן.

*

לייבעלן האָט מען פון זיינע קינדער־יאָרן גערופן אויך „לייבעלע נאַר". קיין באָרד און וואָנסעס זענען ביי אים נישט געוואַקסן, דאָס קול איז בי אים געווון נישט ווי ביי א זכר. זיין פּנים האָט תמיד ספק־געוויינט ספק־געלאַכט. זיין לבוש איז תמיד געווען משונה'דיק, איין הויז־נאָגאַווקע קירצער ווי די צווייטע, דער אונטערשטער מלבוש א לאנגער, און דער אויבערשטער — א קורצער. ווען ער איז אלט געווען 50 יאָר — איז ער נאָך געווען אַ בחור...

*

חברה קליינוואַרג פלעגן תמיד נאָכלויפן לייבעלען און נאָכשרייען: „לייבעלע נאַר, לייבעלע מויד, אַ כלה ווילסטו?.." די קונדסים פלעגן אים שלעפּן ביי די מלבושים, אויסגיסן די וואַסער־קאַנען, באַוואַרפן מיט בלאָטע. אין די ערשטע מינוטן פלעגט ער זיך אָנצינדן, זיך וואַרפן מיט די פויסטן און שיטן מיט קללות, אָבער מיט אַ פּאָר מינוט שפּעטער פלעגט ער אויסברעכן מיט אַ יאָמערלעך געוויין. דאַן פלעגן די קונדסים אים אָפּלאָזן, אַרומרינגלען אים פון אַלע זייטן און זייערע פּנימער האָבן אויסגעדריקט רחמנות און חרטה. לייבעלע פלעגט זיך באַרויקן, אויפהויבן זיינע פוסטע וואַסער־קאַנען און ווידער שפּרייזן צום ברונעם, באַגלייט מיט בליקן פון מיטגעפיל און צער. אָבער ווען ער איז אָנגעקומען שפּעטער מיט פולע וואַסער־קאַנען, האָט זיך דאָס גאַנצע „ספּעקטאַקל" ווידער אַמאָל איבערגעחזרט...

*

צענדליקער יאָרן האָט לייבעלע אַזוי זיך אַרומגעפּלאָגט, ווי אַ פאַרשאָלטענע נשמה וואָס טראָגט אויף זיך אַ קללה פון רבונו־של־עולם, ביז זיין פינצטערן גורל האָט אַ שטראַל באַלויכטן. ביי ענדע פון דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ער אויסגעלייזט געוואָרן פון זיין לאַנגיאָריקער שאַנד־און־שפּאָט — ער האָט חתונה געהאַט. ס'איז געווען אַ קהלשע־חתונה, אַ חתונה וואָס גאַנץ שטאָט האָט געפּראַוועט, מיט מחותנים און אונטערפירער, מיט כלי־זמרים און בדחנים, מיט דרשה־געשאַנק און אַ סעודה כיד־המלך. נאָך אַזאַ חתונה, איז לייבעלע פאַרבליבן וואַסער־טרעגער, אָבער שוין מער נישט — „לייבעלע נאַר, לייבעלע מויד"...

*

אָט די יידישע פאָלקסטימלעכע טיפּן ווי די וואַסער־טרעגער, אָדער אַפילו די אַזוי גערופענע „שטאָט־נאַראָנים", וואָס קינדער און דערוואַקסענע האָבן פון זיי אָפּגעלאַכט — האָבן צוגעגעבן אַ ספּעציעלן קאָלאָריט דער שטאָט און האָבן זיך צונויפגעשמאָלצן מיטן אַלגעמיינעם לעבנס־שטייגער ווי אַ נאַטירלעכע דערשיינונג. ס'איז אינטערעסאַנט, אַז דווקא די אָט טיפּן, ווען זיי וואָלטן אויסגעפעלט אין יענעם אַמאָליקן לעבן, וואָלטן אויך אונזערע איצטיקע זכרונות יועגן אמאָל געווען בלאַסער, ווייל ס'וואָלט זיי אויסגעפעלט **דער** וויטאַלער קאָלאָריט פון דער יידישער אייגנהאַרטיקער פאָלקסטימלעכקייט.

לייבעלע „וואַסער־טרעגער" און זיין פרוי
לייבעלה „שואב המים" ורעיתו

אויף אונדזער היימישער בינע

ישראל מערקין

ישראל מערקין איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1910, אין ראַדאָמסק, און שפּעטער געווען דאָרט טעטיק אין „השומר הצעיר". ער האָט אָנגעהויבן שפּילן טעאַטער אין פּוילן (אין יאָר 1931) און שפּעטער עמיגרירט קיין אַרגענטינע (1935). דאָרט האָט ער באַזוכט די דראַמאַטישע־שול ביים יידישן אַרטיסטן־פאַראיין און אַריינגעטראָטן (אין יאָר 1936), אין דער יידישער דראַמאַטישער סטודיע.

ישראל מערקין האָט זיך באַקאַנט געמאַכט אַלס אַקטיאָר דורך גוטן אויסשפּילן די ראָלן: ערווין — „בונט אין אויסבעסערונג־הויז"; רובינטשיק — „200,000"; ביל — „מיסיסיפּי"; ניקיטין — „דאָס לעבן רופט"; יאָסעלע — „בויטרע"; דער משוגענער — „אין פּאַליש"; טשאַרני — „דער מבול"; און פיל אַנדערע.

מיר ברענגען דאָ צוויי קאַפּיטלעך זכרונות פון ישראל מערקין, פון זיינע יוגנט־יאָרן אין ראַדאָמסק.

די רעדאַקציע

א.

„דאמסקי" - דער זינגענדיקער מאלער

גערופן האָט מען אים „דאַמסקי". זיין ריכטיקן נאָמען האָט קיינער ניט געוווסט, ס'איז אַפילו קיינעם ניט איינגעפאַלן צו פרעגן. און גערופן האָט מען אים „דאַמסקי" נאָר דערפאַר, ווייל אַ „גענגעלע" האָט ער געהאַט אַזאַ, וואָס האָט אים גיכער ענלעך געמאַכט צו אַ פרוי, ווי צו אַ מאַן. ער פלעגט ניט גיין, נאָר ממש שוועבן אין דער לופטן: אַ שלאַנקער, אַ בויגזאַמער מיט אַ גרויסער שוואַרצער טשופּרינע, וואָס פלעגט שטענדיק זיין צעפּאַטלט, און מיט אַ פּאָר שוואַרצע אויגן, וואָס פלעגן שטענדיק שמייכלען.

אַ גאַנץ יאָר האָט קיינער ניט געוווסט זיין באַשעפטיקונג, ס'האָט קיינער ביי אים ניט געפרעגט. אָבער ווי נאָר די ערשטע פרילינג־שטראַלן האָבן גענומען שמעלצן דעם שניי און אָנזאָגן אַז אָט־אָט רוקט זיך אָן דער פסח, און ווייבער־באַלעבאָסטעס האָבן גענומען טראַכטן וועגן אויסמאָלן זייערע אָרעמע שטיבער, דעמאָלט פלעגט „דאַמסקי" זיך באַווייזן אין זיין פולן פּראַכט. מיט אַ פּאָר שמאָלע קורצע הויזן, פון וועלכע עס קוקן אַרויס צוויי דאַרע פיס, אַ לייטער אַריבערגעוואָרפן איבערן אַקסל, צוויי עמערס ביי דער זייט, דאָס פּנים אויסגעשמירט אַזוי, אַז מען האָט די אויגן ניט אַרויסגעזען, — מאַרשירט זיך „דאַמסקי" אונטערזינגענדיק צי גאָר פייפנדיק עפּעס אַ ניגונדל ווי זיין שטייגער איז געווען.

„דאַמסקי" איז געווען אַ מאָלער, און אַ מאָלער ניט פון די געוויינלעכע. געוווסט האָט מען, אַז אַחוץ זיינע אַרבעטס־מכשירים וועלכע ער ברענגט מיט זיך, ברענגט ער אויך מיט אַ סך פרייעלעכקייט, וואָרעם אַחוץ מאָלן האָט „דאַמסקי" געוואַלדיק ליב געהאַט צו זינגען און פלעגט ער זיך צעזינגען אַזוי שטייענדיק אויף זיין לייטער פלעגט ממש די סטעלע ציטערן. קינדער פלעגן קלעטערן אויף די פענצטער, שכנים פלעגן זיך צונויפלויפן פון די דערבייאיקע שטיבער. — הערן ווי „דאמסקי" זינגט אויס זיינע ראָמאַנסן... און אַז „דאַמסקי" פלעגט זען, אַז זיין אוידיטאָריע ביי די פענצטער פאַרגרעסערט זיך, פלעגט ער ערשט דעמאָלט באַווייזן וואָס ער קען: ער פלעגט דאַן אַראָפּ פון לייטער, צעזעצן זיך נידעריק און דריגען מיט די דאַרע פיס זיינע, אויספירנדיק עפּעס אַ מאָדנעם טאַנץ, און ווינקענדיק לאָבוזעוואַטע מיט די אויגן. ס'רוב פלעגט ער אויסזינגען דעם רעפריין פון אַ לידל: „פיניע פון פינטשעוו"! „פיניע פון פינטשעוו"!..

אַז אַרבעט איז געווען איבערן קאָפּ און מען האָט געדאַרפט וואָס מער אַריינכאַפּן, פלעגט „דאַמסקי" אויף גיך הייסן אַרויסטראָגן דאָס ביסל אָרעמקייט און מיט אַן ערנסטער מינע זיך נעמען גרייטן צום מאָלן. אָבער ווי נאָר „דאַמסקי" פלעגט געבן די ערשטע פּאָר שמירה און געהאַט פאַרענדיקט דאָס ערשטע ניגונדל, פלעגט ער פאַרשווינדן ווי אין וואַסער אַריין — אַזוי אין איין שטוב, און אַזוי אין אַ צווייטער... אַזוי אַרום האָט מען טאַקע ניט איין מאָל געקענט זען, ווי ווייבער יאָגן זיך נאָך אים: — „דאַמסקעלע", האָסט מיך איינגעזייפט, אַז אויסרייסן זאָל עס דיך! און ס'האָט טאַקע גאַנץ אָפט פּאַסירט, אַז ניט איין באַלעבאָסטע האָט געגעכטיקט צוליב אים אויפן גאַס.

ניט שטענדיק פלעגן אים אָבער געלונגען זיינע „פוילע שטיקלעך". געווען אויך יידענעס־קאָזאַקן, וואָס ווי נאָר „דאַמסקי" פלעגט אַריבערטרעטן די שוועל, פלעגן זיי אים פאַרשליסן אין שטוב. דעמאָלט האָט שוין „דאַמסקי" ניט געהאַט קיין ברירה און געמוזט פאַרענדיקן די אַרבעט. אין אַזוינע פאַלן, פלעגט „דאַמסקי" ווערן אַ טייל פון די בני־בית — מיטעסן און איבערנעכטיקן און פילן זיך ווי ביים טאַטן אין ווייַנגאָרטן. און ווען „דאַמסקי" פלעגט מיט מזל פאַרענדיקן זיין מאָלן, האָט מען ערשט דאַן מיט רעכט געקענט באַוווּנדערן זיין טאַלאַנט. מען האָט גלייך דערקענט, אַז „דאַמסקי" האַלט ניט פון די געוויינלעכע רעגלען אין מאָלעריי, ער האָט זיין קינסטלערישן אינסטינקט. ער האָט שוין מן הסתם דאַן פאָרויסגעזען די שפּעטערדיקע „איזמען", וואָס וועלן אויפקומען אין דער מאָדערנער מאָלעריי. די לאַנגע פּאַסן בלומען, מיט וועלכע מען פלעגט אַזוי ליב האָבן צו באַצירן אַלע שטיבער, פלעגן זיך ביי אים ציען פון דער סטעלע ביז צום פּאָל, און אַנשטאָט אַרויסצוקומען גלייכע, זענען זיי ביי אים אַרויסגעקומען קרומע, פאַלנדיקע. אַז מען פלעגט אַריינקומען אין אַזאַ שטוב, האָט זיך געקאָנט אויסווייזן, אַז דאָס האָט די שטוב צוליב איר אַלטקייט זיך ביסלעכווייז אויסגעקרומט...

די יידענעס פלעגט ווייניק־וואָס העלפן זייער באַקלאָגן זיך אויף די צעקרימטע ליניעס. אַלס ענטפער אויף אַלע אומצופרידענע קרעכצענישן און פאָרוואורפן, פלעגט „דאַמסקי" בלויז אַ פייף טאָן אָדער אויסזינגען זיין באַרימטן „פיניע פון פינטשעוו"!... אמת, דערפון פלעגן זיך די בלומען־פּאַסן ניט אויסגלייכן, אָבער ווער האָט זיך געשטעלט קריגן מיט אים דעריבער? פלעגט מען אים טאַקע באַצאָלן זיין מלאכה־געלט, ער פלעגט אָנווינטשעווען אַ „פריילעכן פסח און מ'זאָל דערלעבן איבער אַ יאָר", און מיט זיין מאָדנעם גענגעלע פאַרלאָזן די שטוב. בלויז דאָס קליינוואַרג פלעגט אים נאָכלויפן און נאָכשרייען: „דאַמסקי!" „דאַמסקי!"..

ווו ביסטו היינט — „דאַמסקי"?..

„דאמסקי"

ב.

אַ קרבן פון אַ ביסל זאַמד לכבוד שבת...

יעדן ערב־שבת האָבן די „פּיאַסקאַזשעס" (די זאַמד־שקצים) ביי אונדז אין ראַדאָמסק געבראַכט זאַמד אין שטאָט אַריין, צו פאַר־קויפן די יידן אויף אויסצושיטן איבער דער פּאָדלאָגע, וואָס האָט צוגעגעבן אַ ליכטיקייט אין דער שטוב. דאָס גאָלדיקע זאַמד האָבן זיי גענומען פון די זאַמד־גרובנס אין די „גליאַנקעס".

אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין יאָר 1914, האָט געהערשט אין ראַדאָמסק, צווישן דער יידישער באַפעלקערונג, אַ גרויס אָרעמ־קייט. און אויך ביי אונדז אין שטוב האָט די אָרעמקייט זיך גאָר שטאַרק געלאָזט פילן. מיין פאָטער האָט אויסגעאַרבעט פאַרשידענע קינסטלערישע פייגעלעך און פון דעם האָט ער געצויגן זיין פּרנסה. אין דער צייט פונעם קריג, איבערהויפּט אין די ערשטע צייטן, האָט דאָס מיליטער זיך אָפּט געביטן: דאָ רוסן, דאָ דייטשן, און דאַן ווידער רוסן, און עסטרייכער. עס זענען אויך פאָרגעקומען שלאַכטן אַרום ראַדאָמסק, אַזוי אַז ס'איז געווען אוממעגלעך צו פאַרלאָזן די שטאָט כדי צו פאַרקויפן די שיינע פייגעלעך צווישן דער דאָרפישער באַפעלקערונג.

אין אַ געוויסן פרייטיק פרי, ווען די מוטער האָט נישט געהאַט די פּאָר גראָשן צו קויפן דאָס קעסטלעך זאַמד, האָט זי געזאָגט צו מיין עלטערן ברודער צלאל, דאָס ער זאָל מיטנעמען אין חדר אַריין אַ קליין זעקעלע און צוריקגייענדיק פון חדר זאָל ער ברענגען פון די „גליאַנקעס" אַ ביסל זאַמד אויסצושיטן אין שטוב לכבוד שבת.

די גאַנצע צייט איז מיין מאַמע געווען שטאַרק אומרואיק וועגן איר קינד און האָט שוין אַפילו געהאַט חרטה, וואָס זי האָט דאָס קינד געהייסן ברענגען דעם זאַמד פון אַזאַ ווייטן וועג. ווען עס איז געקומען די צייט וואָס צלאל האָט שוין געדאַרפט זיין צוריק און ער איז נאָך נישט געווען אין שטוב, איז די אומרואיקייט געשטיגן. מען איז אַרויס אין גאַס מיט דער האָפענונג, אפשר האָט ווער געזען דאָס קינד. ליידער האָט קיינער נישט געוווּסט צו זאָגן ווו דאָס קינד געפינט זיך.

דער פאָטער, קומענדיק פון דער גאַס אין שטוב אַריין און דער־וויסנדיק זיך וואָס עס איז געשען, איז גלייך געלאָפן צו די זאַמד־גרובן. נישט באַקומענדיק קיין געניגנדיק ענטפער פון די זאַמד־שקצים, האָט ער הויך געשריגן: צלאל! צלאל! צלאל! רוף זיך אָפּ! ווו ביסטו? ער האָט אָבער קיין ענטפער נישט באַקומען. דאַן האָט ער מיט די הענט, שוין אין דער צוגעפאַלענער טונקלקייט, גענומען אַוועק־שאַרן דאָס זאַמד אַלץ טיפער און טיפער, ביז ס'האָבן זיך זיינע הענט אָנגעטראָפן אויף אַ מענטשלעכן קערפער — דאָס איז געווען מיין אומגליקלעכער ברודער צלאל. מיין טאַטע האָט דעם טויטן גוף גענומען אויף די הענט און באַגלייט פון הונדערטער יידן גע־בראַכט צוריק אין שטוב.

עס איז געווען אַ שבת פון געוויין און יללה, — דאָס גאַנצע שטעטל איז געווען איבערגענומען פון אונדזער אומגליק. פאַר אַלע איז געווען קלאָר דאָס די זאַמד־שקצים האָבן אים דערמאָרדעט, ווייל ער האָט אַליין געוואָלט נעמען אַ ביסל זאַמד.

שפּעטער מיט חדשים, אין איינעם אַ פרייטיק נאָכמיטאָג, איז נעבן אונדזער שטוב געשטאַנען אַ פּאָליאַק ביי אַ פּויעריש־וועגעלע מיט זאַמד. פּלוצלינג רייט צו אַ עסטרייכישער זעלנער און האָט פאַרלאַנגט פון דעם פּאָליאַק ער זאָל מיט אים מיטפאָרן ווייל ער דאַרף דאָס פערד מיט דעם וואָגן אויף אַ „פּאָדוואָדע" (ווי מיר האָבן גערופן די אָפּט פאַרנומענע פערד און וואָגנס). ווען דער פּיאַסקאַזש האָט זיך אַנטקעגן־געשטעלט, האָט דער זעלנער אויסגעשאָסן פון זיין רעוואָלווער און דער זאַמד־פירער איז געבליבן ליגן טויט. זייער פיל יידן האָבן דאַן דערקלערט, אַז דער דערשאָסענער פּאָ־ליאַק איז דער זעלבער וועלכער האָט דערמאָרדעט מיין ברודער צלאל ז"ל, און איצט האָט ער באַקומען זיין גערעכטע שטראָף: גאָט שענקט נישט קיינעם פאַר זינד פון הריגה.

מיט יאָרן שפּעטער, ווען איך בין שוין געווען אין אַרגענטינע, נישט לאַנג פאַרן אויסברוך פונעם צווייטן וועלט־קריג, האָב איך געלייענט אַ קאָרעספּאָנדענץ פון פּוילן, אַז אין בידגאָשטש ביי פּויזן קומט פאָר אַ פּראָצעס קעגן אַ יידישן יונגערמאַן, וואָס האָט גע־דינט אין עסטרייכישן מיליטער אין ערשטן וועלט־קריג און האָט דאַן דערשאָסן אַ פּויער אין ראַדאָמסק. דאָס איז אוודאי געווען יענער אומבאַקאַנטער יידישער יונגערמאַן, וואָס האָט אומבאַוווּסטזיניק גענומען נקמה פאַרן אומשולדיק פאַרגאָסענעם בלוט פון מיין ברודער צלאל, דער קרבן פון אַ ביסל זאַמד לכבוד שבת...

אינעם בית־המדרש פון ר' שלמה הכהן פון ראַדאָמסק (דער „תפארת־שלמה"), האָט אַמאָל פּאַסירט, אַז דער בעל־תקיעה, אַ גרויסער למדן, אַ חסיד און אַ ירא־שמים — האָט זיך אַזוי „פאַרהאַקט" ביים סאַמן אָנהייב פון די תקיעות, אַז ער האָט נישט געקענט אַרויסברענגען פונעם שופר קיין איין קול. האָט דער „תפארת שלמה" אַרויסגערופן פון צווישן די מתפללים אַ יונגן בחור און דער דאָזיקער האָט אַ נעם געטאָן דעם שופר און אַרויסגעבלאָזן די גאַנצע סדרה פון תקיעות ווי ס'באַדאַרפט צו־זיין, מיט אַ ריינעם און שיינעם קול.

נאָכן דאַווענען האָט ר' שלמה הכהן צוגערופן דעם „דורכגעפאַלענעם" בעל־תקיעה און האָט צו אים געזאָגט:

כ'וועל דיר דערציילן אַ משל. אין אַ געוויסער מדינה האָט מען באַשטעלט, ביי אַ געניטן מייסטער, אַ נייע קרוין פאַרן מלך, אויסגעזעצט פון פּערל און דיאַמענטן. דער מייסטער האָט זיך אָפּגעשלאָסן אין זיין וואַרשטאַט אַ גאַנצן חודש, אַריינ־טראַכטנדיק ווי אַזוי אַמבעסטן אויסצופילן די פאַראַנטוואָרטלעכע אַרבעט. אַ טאָג פאַר דער קאָראָנאַציע, ווען דער דורכגעטראַכטער אַרבעטס־פּלאַן איז שוין געווען גאָר קלאָר אין זיין געדאַנק, האָט ער גענומען די קרוין און האָט געוואָלט אויסזעצן די טייערע שטיינער. אָבער אין דעם דאָזיקן מאָמענט האָט אים באַהערשט אַ גרויסע מורא און ער האָט דערפילט אַז זיינע כוחות פאַרלאָזן אים...

דער מייסטער האָט אַרויסגערופן אין וואַרשטאַט אַ פאַרבייגייענדיקן יינגל, וואָס האָט קיין שום באַגריף נישט געהאַט וועגן דער אַרבעט און פאַר וועמען זי דאַרף געמאַכט ווערן. ער האָט דעם יינגל געגעבן די קרוין אין די הענט, באַוויזן אים גענוי ווו און ווי אַזוי אויסצוזעצן די טייערע שטיינער און איז אַרויס זיך אָפּפרישן נאָך דער גרויסער איבעררַאשונג. ווען ער האָט זיך צוריקגעקערט נאָך אַ קורצער צייט אין וואַרשטאַט, איז דאָס קרוין געווען אויסגעפּערטיקט אין בעסטן אופן...

(מסיפורי חסידים וועגן „תפארת שלמה")

דער נר־תמיד פֿון דער גרויסער שול

דוד קאַניעצפּאָלער

געווידמעט דעם אָנדענק פֿון מיין פֿאָטער ר׳ שלמה בר׳ צדוק ז״ל

אין די לעצטע צוויי צענדליקער יאָרן פֿונעם 19־טן יאָרהונדערט, ווען מען האָט געבויט די שטאָטישע שול אין ראַדאָמסק, איז דאָס געווען אַ גאָר גרויסע געמיינזאַמע אָנשטרענגונג פֿון דעם גאַנצן דעמאָלסטיקן שטאָטישן ישוב. די שול איז געוואָרן געבויט גאָר רחבותדיק: 2 אַריינגענג פֿון פֿראָנט־זייט און צוויי אַריינגענג פֿון די אַנדערע זייטן האָבן באַדינט די מענער־שול, אין וועלכער עס האָבן זיך געפֿונען העכער 600 זיץ־פּלעצער. אויך צו דער פֿרויען־אָפּטיילונג אין דער שול האָבן געפֿירט צוויי ברייטע טרעפּן־אַריינגענג אויסגעפּערטיקטע ביד רחבה. דער פּאָלוש איז באַשטאַנען פֿון צוויי גרויסע צימערן, וואָס האָבן געדינט פֿאַר צוזאַמענקונפֿטן פֿון דעם ועד פֿון שול און בשעת הצורך אויך פֿאַר קלענערע גרופּן מתפּללים.

גרויסע אָנשטרענגונגען זענען געמאַכט געוואָרן מצד די האַנטווערקער־קרייזן ביים בויען די שול. מען האָט זיך גאָר פֿיל אָנגעהערט וועגן אָט די פֿרייוויליקע אָנשטרענגונגען פֿון די האַנטווערקער ביים בויען די שול. אויך יונגע בחורים־האַנטווערקער האָבן גאַנצע מאָנאַטן געאַרבעט ביי דאָס אינערלעכע אויספּערטיקונג פֿון דער מענער־שול, ווי אויך פֿון דער פּרעכטיקער גאַלעריע אין דער פֿרויען־שול.

די שול איז געווען אַ גאָר וויכטיקער אָביעקט אין אונדזערע קינדער־יאָרן. דאָ זענען מיר געווען אין די יום־טובֿדיקע און שבתדיקע טעג צוזאַמען מיט אונדזערע עלטערן, געדאַוונט און איינגעזאַפּט אין זיך די פּרעכטיקע פֿאָלקס־ניגונים פֿונעם חזן ר׳ שלמה זאַקס און נאָך זיין טויט פֿון זיינע נאָכפֿאָלגער, ווי ה. פֿישל מיט זיינע גרויסע כאָרן (אָנגעפֿירט דורך ספּעציעלע דיריגענטן), ווי אויך אַנדערע חזנים.

אין די ערשטע יאָרן איז דער סופֿיט פֿון שול אויסגעמאָלט געוואָרן דורך דעם נישט־יידישן קינסטלער ה. מיקע און עס האָט מיט זיך פֿאָרגעשטעלט אַ הימל מיט שטערן. איבערן אָרון־הקודש האָט געפֿלאַטערט אַ גרויסער אָדלער און פֿון ביידע זיינע זייטן, כמעט אין דער גאַנצער לענג, זענען געווען אויסגעמאָלט די 12 מזלות, לויט די חודשים. שפּעטער איז אויפֿגעבויט געוואָרן דער באמת וווּנדער־שיינער אָרון־הקודש, אויסגעפּערטיקט דורך דעם מצבֿה־קריצער ה. רייך, צוזאַמען מיט אַ גרופּע וואַרשעווער טישלער און האָלץ־שניצער. אַלץ איז געמאַכט געוואָרן פֿון ווייסן האָלץ מיט זייער פֿיל שניצעריי־עלעמענטן, און גאָר אימפּאָזאַנט איז געווען דער קופּאָל איבער די טירן פֿונעם אָרון־הקודש, וואָס איז געשפּענדעט געוואָרן דורך דער פֿאַמיליע רייכמאַן פֿון פּיעטרקאָוו.

אויף די געשניצטע באַריערס ביי די זייטן פֿון אַרויפֿגאַנג צום אָרון־הקודש האָבן זיך געפֿונען פֿיין־געשניצטע שלייפֿן. פּערזאָנען פֿון די עקסטרעמע רעליגיעזע קרייזן האָבן מיט טאַשן־מעסערלעך אויסגעקראַצט די שלייפֿן, ווייל זיי האָבן אויסגעזען ווי קרייצן. פֿון דעם שול סופֿיט זענען אַראָפּגעהאָנגען גרויסע זשיראַנדאָלן־לעמפּ וואָס האָבן געשאַפֿן אַ באַזונדערע געהויבענע שטימונג אין דער אַלגעמיינער וואַרעמקייט פֿון דער שול.

אין די יאָרן 1905/8 האָבן די רעוואָלוציאָנערע יידישע אַרבעטער־פּאַרטייען פֿון־צייט צו־צייט אויסגענוצט די שול אין שבתים און ימים־טובֿים פֿאַר אויפֿקלערונגס־רעפֿעראַטן. האָט זיך ווער אַנטקעגנגעשטעלט די דאָזיקע אימפּרעזעס, זענען זיי פֿאָרגעזעצט געוואָרן אונטערן דרוק פֿון געווער. דעמאָלט האָט טאַקע דער ראַדאָמסקער רבֿ ר׳ צבֿי־מאיר ראַבינאָוויטש זצ״ל געשאַפֿן די חבֿרה „משמרת־הקודש” וואָס האָט געציילט 12 חבֿרים (מיטן רבֿ בראש) לויט די 12 שבֿטים. דאָס זענען געווען בעלי־בתּים און בעלי־מלאכות וואָס האָבן

דער ועד פֿון דער גרויסער שול (יאָר 1930)
ס׳שטייען (פֿון רעכטס): שלמה דאַונער, בצלאל קאַלקאַ, יודל יאַקובאָוויטש, יודל דאַווידאָוויטש, י. בוגייסקי. ס׳זיצן: חיים אַפּמאַן, יחזקאל קליינמאַן, אהרן־איטשע פֿעלמאַן, לייב קאַרף, בנימין האַלצבערג, הערשל קראַסקאָפּף, שמעון זאַבערמאַן. אונטן: מרדכי וואַלדפֿאַגעל, אַבֿרהם שייעוויטש.

אַקטיוו געהאָלפֿן בויען די שול און זייער אויפֿגאַבע אין דער א״ד חבֿרה איז געווען, אָפּצוהיטן שבת און יום־טובֿ אַז דאָס דאַווענען זאָל נישט געשטערט ווערן דורך די רעוואָלוציאָנערן.

אין שול איז געווען איינגעפֿאַסט אַן אייגנאַרטיקער נר־תמיד, וואָס האָט מיט זיך פֿאָרגעשטעלט אַ פֿיר־קאַנטיקן שטיין (4 מעטער הויך) מיט אַ קופּערנעם אייל־לאָמפּ אין דער שפּיץ. אין דעם שטיין האָט מען איינגעפֿאַסט מאַרמאָרענע טאַפֿלען מיט אויסגעקריצטע נעמען פֿון די נדבֿנים און חבֿרים פֿון דער חבֿרה „משמרת הקודש” און זייער יושבֿ־ראש.

נאָכן טויט פֿון מיין טאַטן, האָט ר׳ דוד בורשטין געבראַכט צו אונדז אין שטוב דעם פּנקס פֿון „משמרת הקודש”, וואָס איז באַשטאַנען פֿון צוועלף בלעטלעך, אויף וועלכע עס זענען געווען איינגעשריבן, מיט אַ שיינעם כּתבֿ, דער פֿולער נאָמען פֿון דער חבֿרה און די נעמען פֿון די חבֿרים (מיט די יאָרן פֿון זייער געבורט). איך האָב דאַן איינגעשריבן דעם טאָג און יאָר ווען מיין פֿאָטער איז געשטאָרבן, ווייל ער איז געווען אַ חבֿר פֿון „משמרת הקודש”.

אין מיין זכּרון שווימען אויף די בילדלעך פֿון די צוזאַמענקונפֿטן ביים רבֿ ר׳ צבֿי־מאיר ראַבינאָוויטש זצ״ל, אין זיין דירה אויף דער שול־גאַס (מיר קינדער פֿלעגן באַקומען פֿונעם רבֿ אַן עפּל און אַ קניפּ אין בעקל). שפּעטער זענען די דאָזיקע מסיבות פֿאָרגעקומען ביים חזן ר׳ שלמה זאַקס ז״ל.

אין די ימים־נוראים ווען ביים ראַדאָמסקער רבין פֿלעגן זיך צונויפֿזאַמלען זייער פֿיל חסידים, איז געווען אַ טראַדיציע, אַז אַ גרויסער טייל חסידים איז געקומען אין שול אַריין צו מוסף, הערן דעם חזן מיט זיין כאָר, ווייל אין דער צייט איז געווען די הפסקה צווישן שחרית און מוסף ביים רבין. דעמאָלט איז די שול געווען פֿול

געפּאַקט מיט מתפללים, און אַזוי איז אויך געווען שמחת־תורה צו די הקפות. ווען מיר זענען געווען קינדער, איז אין דער שול געווען ביי אַ 30 ספרי־תורות, און ר׳ לייבל שמש מיטן דאָזאָר שאַץ האָבן געהאַט פיל אַרבעט ביים פאַרטיילן די הקפות.

דער שרייבער פון די שורות געדענקט אויך ווי אַזוי עס זענען פאַרקויפט געוואָרן די „שטעט" אין דער שול דורכן פאָרשטייער פון מאַגיסטראַט (אין דער רוסישער שפּראַך), פאַרן ערשטן וועלט־קריג. טייל פלעצער זענען דורך אַ ליציטאַציע פאַרקויפט געוואָרן „אויף שטענדיק" (אין דער מענער־שול און אויך פאַר פרויען), און די איבעריקע פלעצער זענען דורך די גבאים „פאַרדונגען" געוואָרן יעדעס יאָר פאַר ראש־השנה.

זאָלן דאָ אויך דערמאָנט ווערן: דער בעל־קורא ר׳ שמואל קראַקאָווסקי (שמואל דער בעקער), וועלכער האָט געווינט ביי גאָלדבערגן אין הויז (אויפן „נייעם־וועג") און דער אַלטער שמש ר׳ פּרץ וואָס איז געווען באַקאַנט פון זיין „טראַדיציאָנעלן" רוף בעת קריאת־התורה: — „זאָל אויבן, ביי די ווייבער, שטיל זיין, ווייל מען קאָן נישט לייענען"...

טראָץ דעם קינסטלערישן סופיט און דעם אימפּאָזאַנטן ארון־הקודש, האָט דאָך נאָך זייער פיל געפעלט, אַז די שול זאָל זיין פולשטענדיק אויסגעפּערטיקט. אין די שפּעטערדיקע יאָרן איז גאָר פיל געטאָן געוואָרן אויסצורעמאָנטירן די שול, סיי אויסערלעך און סיי פון אינעווייניק.

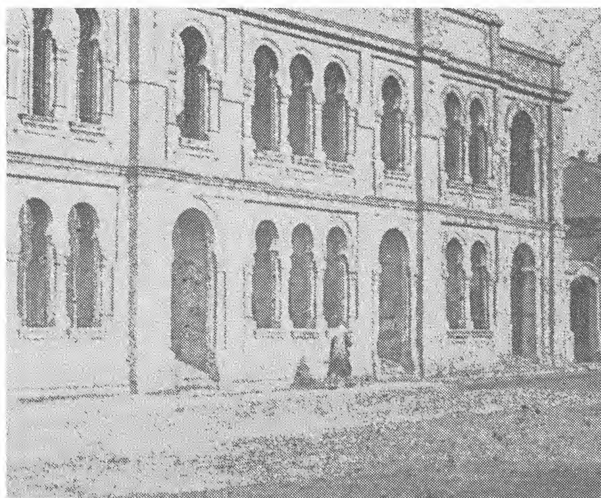
ראַדאָמסק האָט צו יענער צייט נאָך נישט געהאַט קיין גרעסערן זאַל אויף יידישע צוזאַמענקונפטן. ביי פאַרשידענע פייערלעכע פאַראַנשטאַלטונגען איז די שול טאַקע אויסגענוצט געוואָרן אויף אָט די צוועקן, ווי אויך פאַר רעפעראַטן אויף נאַציאָנאַלע און ארץ־ישראל־דיקע טעמעס.

✶

יאָרן זענען פאַרלאָפן, יידיש בלוט איז פאַרגאָסן געוואָרן, מיליאָנען פון אונדזער פאָלק זענען פאַרטיליקט געוואָרן און אַלע אונדזערע הייליקייטן זענען וואַנדאַליש פאַרניכטעט געוואָרן. זענען מיר געשטאַנען אין יאָר 1947, אַ קליינע גרופּע אָפּגעראַטעוועטע, אין דער חרובער שול אין ראַדאָמסק — געבויגן פון דעם גרויסן צער און ווייטיק. אונדזערע בליקן וואַנדערן איבער די ווענט, גלעטן די שפּורן פון ארון־הקודש און בעלעמער, די קינסטלערישע אויפשריפטן פון תפילות אויף די ווענט. מיר דערמאָנען: אָט דאָ איז געזעסן דער רב, און דאָ דער דאָזאָר, דאָ מיין פאָטער און דאָ דיינע נאָענטסטע...

פּלוצים פאַלט מיין בליק אויף אַ שפּיץ פון אַ שטיין, וואָס קריכט אַרויס פון דער ערד און איך דערקען אַז דאָס איז אַ טייל פונעם נר־תמיד. מיר גראָבן אָפּ אַ ביסל די ערד און עס זענען דערשינען פאַר אונדזערע אויגן באַקאַנטע אויפשריפטן... און אין דעם מאָמענט פול מיט צער האָט באַהערשט אונדז דער געדאַנק: ס׳איז אַ סימן אַז נישט געלונגען איז די שונאים צו פאַרטיליקן אונדזער פאָלק; דער נר־תמיד וואָס איז דאָ צעשמעטערט געוואָרן וועט ערגעץ אַנדערש ווידער אויפלייכטן...

כי נצח ישראל לא ישקר!

דאס בילד פון לינקס איז די פראָנטאָווע וואַנט פון דער גרויסער שול, די איינציקע וואַנט וואס איז פארבליבן נאָכן חורבן (1945). דאס בילד פון רעכטס איז צוגעשיקט געווארן דורכן ראדאמקער מאגיסטראט אין יאר 1965 און דא זעט מען שוין בלויז רואינען (אין פאדערגרונט, לינקס) פון דער גרויסער שול. אין הינטערגרונט פון לינקס איז דאָס הויז ווו ס׳האָט זיך געפונען „קאָפּלס בית־מדרש", און פון רעכטס — דאָס הויז ווו ס׳האָט געווינט דער אַמשינאָווער רבי.

התמונה מצד שמאל היא החזית של בית־הכנסת הגדול, הכותל היחידי שנשאר לפליטה אחרי חורבן הקהילה בראַדומסק (1945). בתמונה מצד ימין, שנתקבלה ממועצת העירייה בראַדומסק בשנת 1965, נראות רק הריסות של בית־הכנסת (במגרש הקדמי, משמאל), וכן הבתים אשר שימשו מרכזי־תפילה ובית־המגורים של הרבי מאמשינוב.

חלק חמישי

פינפטער טייל

חיי משק וכלכלה

ווירטשאפטלעך־
עקאנאמיש לעבן

חלק חמישי / פינפטער טייל

התוכן/אינהאלט

עקזיסטענץ־מקורות און באַשעפטיקונגען

מ. ה־ר

א. ביז דעם ערשטן וועלט־קריג

צוגלייך ווי אין אַנדערע שטעט אין פּוילן, זענען אויך אין ראַדאָמסק די יידן געווען די גרונטלייגער פון דעם ווירטשאַפטלעכן און עקאָנאָמישן לעבן.

מיט מער ווי הונדערט יאָר צוריק, ווען נאָווא־ראַדאָמסק איז געווען אַ נאָמען פון אַ קליינעם מקום, אָן וועלכער ס׳איז עקאָנאָמישער אָדער ווירטשאַפטלעכער באַדייטונג, ווען די קליינע צאָל יידן האָבן געוווינט אין דער פאָרשטאָט „בוגיי״, אָדער אין דעם דערבייאיקן פּלאָוונע, געפינען מיר שוין דאָרט יידישע משפחות, וועלכע האָבן פאַרנומען אַן אָנגעזעענעם פּלאַץ אינעם עקאָנאָמישן לעבן, נישט נאָר אין ראַדאָמסק און פּוילן, נאָר אויך אין דער דעמאָלסדיקער רוסישער אימפּעריע.

דער ראַדאָמסקער יידישער איינוווינער ר׳ בעריש פּערשטער, איז געווען אַן אונטערנעמער וועלכער האָט געבויט די אייזנבאַן כמעט איבער גאַנץ רוסלאַנד. ער האָט געבויט די עלעקטרישע טראַמווייליניע אין וואַרשע און הונדערטער רעגירונגס־בנינים איבער דעם ברייטן שטח פון רוסלאַנד, פּוילן און אַנדערע לענדער פון דער דעמאָלסדיקער צאַריסטישער אימפּעריע. אין ראַדאָמסק גופא האָט ער אויסגעבויט אַן אייגן גרויסע הויז, אין וועלכן עס האָט זיך געפונען: דער גרויסער האָטעל, דאָס איינפאָר־הויז, די פּאָסט, די אַפּטייק א.ד.ג. צוזאַמען מיט זיין פּריוואַט וווינונג, האָט ער אויסגעבויט זיין פּריוואַטע שול, וועלכע איז געווען באַקאַנט מיטן נאָמען „פּערשטערס שול״ — שפּעטער „בית יעקב״.

אין דער צייט האָט געוווינט אין דעם דערבייאיקן פּלאָוונע, און שפּעטער אין ראַדאָמסק גופא, דער גביר ר׳ לייזער רעכטערמאַן, וועלכער איז געווען אַ גרויסער אימפּאָרטער און עקספּאָרטער פון פאַרשידענע וואָל־ און בוימוואָל־אַרטיקלען.

די משפחה באַנקער האָט אויסגעבויט דעם באַוווסטן „האָטעל־באַנקער״ מיט דעם גרויסן פּאַרק, וואָס איז שפּעטער פאַרוואַנדלט געוואָרן כמעט אין אַ יידישן פאַרוויילונג־צענטער.

מיט יאָרן שפּעטער טרעפן מיר די גרויסע עקספּאָרט און אימפּאָרט פירמע פון תבואה, פון דוד געריכטער, וועלכער איז געווען אַ מיטגליד פון דער תבואה־בערזשע אין ברעסלאַו. די פירמע האָט געהאַט אייגענע מאַגאַזינען ביי דער באַן־סטאַציע, און געפירט גרויסע געשעפטן נישט נאָר אין דעם גרויסן רוסלאַנד, נאָר אויך אין אַנדערע פאַרשידענע לענדער אין אייראָפּע.

די יידישע איניציאַטיוו און שאַפונגס־גייסט פון דער אינדוסטרי, האָבן ביים סוף פונעם 19־טן יאָרהונדערט געגעבן באַשעפטיקונג פאַר פיל טויזנטער אַרבעטער פון ראַדאָמסק און אומגעגנט — נאַטירלעך נישט־יידישע. דאָס האָט אָבער געהאַט אַן אומדירעקטע אויסווירקונג אויפן עקאָנאָמישן לעבן פון אַ גרעסערן טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג.

אַ גרויסע יידישע אונטערנעמונג פון עסטרייך, וואָס האָט פּראָדוצירט „ווינער מעבל״, האָט אויסגעבויט אין ראַדאָמסק, אין דער צווייטער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט, אַ גרויסע פאַבריק אונטער דער פירמע „יעקב יוסף כהן״, וועלכע האָט באַשעפטיקט ביז צוויי טויזנט אַרבעטער, נישט־יידן, און אַ פּאָר צענדליק באַאַמטע, אַלע יידן. דער גענעראַל־דירעקטאָר ה. בלומענפעלד, אַן עסטרייכישער בירגער, האָט אַלס ייד נישט באַקומען קיין וווינרעכט פון דער רוסישער מאַכט, — האָט ער געלעבט אויף אַ טויף־שיין. אין אָנהייב, זענען אין דער פאַבריק געווען באַשעפטיקט אַלס אַרבעטער אויך אייניקע יידישע האַנטווערקער (טישלער, בלעכער און אַנדערע), פון וועלכע אייניקע האָבן געאַרבעט זונטיק אָנשטאָט שבת. יידן זענען געווען די צושטעלער פון פאַרשידענע רוי־מאַטעריאַלן פאַר דער פאַבריק.

צו דער זעלבער צייט, האָט די ראַדאָמסקער יידישע פאַמיליע רוזשעוויטש אויסגעבויט אַ גרויסע צעראַטע־פאַבריק אין שטאָט, וועלכע האָט געזאָלט זיין די ערשטע אויף דעם געביט אין פּוילן. אין דער פאַבריק זענען אויך געווען באַשעפטיקט יידישע פאַכמענער, אין אָנהייב אַפילו יידישע אַרבעטער. די פאַבריק איז שפּעטער איבערגעפירט געוואָרן קיין וואַרשע.

די גרויסע גלאָז־הוטע פון דער משפחה פישמאַן, אין דעם דערבייאיקן דאָרף יאַשין, צוזאַמען מיטן גרויסן לאַנדווירטשאַפטלעכן פאַרמעגן פון דער משפחה, האָט אויך באַרייכערט דאָס עקאָנאָמישע לעבן פון ראַדאָמסק און איר נאָענטע אומגעגנט. בכלל האָט די משפחה פישמאַן אין יאַשין געפירט אַ ברייט יידיש לעבן. אין די ימים־טובים, ווי ראש־השנה, סוכות און פּסח, זענען זיך דאָרט צוזאַמענגעקומען אַלע יידישע אָרעמעלייט כמעט פון גאַנץ פּוילן. זיי האָבן דאָרט געדאַוונט, באַקומען עסן און שלאָפן און מלבושים, און צום אַוועקגיין האָט יעדער פון זיי באַקומען 1 רובל.

אַ באַדייטנדיקע ראָלע אינעם ווירטשאַפטלעכן יידישן לעבן האָט אויך געשפּילט ר׳ מאיר ראָזענבאום, וואָס האָט געוווינט קודם אין פּלאָוונע און שפּעטער אין ראַדאָמסק. ער איז געווען דער שעפער פון דער באַרימטער האָלץ־פירמע ראָזענבאום, און זיינע קינדער האָבן געהערט צו די בכבודיקסטע און רייכסטע יידישע משפּחות אין ראַדאָמסק.

עס דאַרף אויך דערמאָנט ווערן דער גרויסער טאַרטאַק פון ישראל רעכטערמאַן, דער זון פון לייזער רעכטערמאַן. דער טאַרטאַק, וואָס האָט באַשעפטיקט אַ פּאָר צענדליק נישט־יידישע אַרבעטער, איז געפירט געוואָרן דורך יידן. דער הויפּט־דירעקטאָר איז געווען ר׳ איתמר ראַבינאָוויטש, אַן אייניקל פונעם רביישן הויף. דער טאַרטאַק האָט געפירט גרויסע עסקים מיט דייטשלאַנד, ענגלאַנד און אַנדערע אייראָפּעאישע לענדער.

ביים סוף פונעם 19־טן און אָנהויב פונעם 20־טן יאָרהונדערט, זענען אין ראַדאָמסק געווען אייניקע גרויסע הורט־געשעפטן פון פאַרשידענע בראַנזשעס. זיי זענען געווען די פאָרגייער פונעם מסחר נישט נאָר אין ראַדאָמסק נאָר פון דער גאַנצער אומגעגנט. אין דער ערשטער ריי — דאָס גרויסע הורט־געשעפט פון מאַנופאַקטור, פון פרוי מינטשעלע ראַבינאָוויטש, אַ שנור פון „חסד־לאברהם״. אין איר געשעפט זענען געווען אַ צענדליק אָנגעשטעלטע, אַלע חסידישע יידן, לומדי־תורה (מינדיטש, גיטלער און אַנדערע), וועלכע זענען גלייכצייטיק געווען טיכטיקע סוחרים. די פרוי מינטשעלע ראַבינאָוויטש איז געווען די שוויגער־מוטער פונעם לעצטן ראַדאָמסקער רבי׳ן ר׳ שלמה הענדיך ראַבינאָוויטש (דערשאָסן געוואָרן אין וואַרשע, צוזאַמען מיט זיין משפחה, זומער 1942).

דאָס גרויסע הורט־געשעפט פון טאַבאַק און אַנדערע אַרטיקלען, פון יוסף נייקראַן, געהערט אויך צו די האַנדל־אונטערנעמונגען, וועלכע האָבן אין אַ זייער גרויסער מאָס באַווירקט דאָס עקאָנאָמישע לעבן פון די יידן. דאָס זעלבע קען מען זאָגן וועגן דאָס גרויסע הורט־געשעפט פון גאַלאַנטעריע פון יוסף בעסער, וואָס האָט באַשעפטיקט אַ צוויי־צענדליק אָנגעשטעלטע. יעדער טאָג אין וואָך פלעגט אַן אַנדער פּראָווינץ־שטעטל קומען איינקויפן סחורה אין דעם געשעפט (פּזשעדבאָרזש, בזשעזיניצע, פּאַיענטשנאָ, פּלאָוונע, גידזשעל און אַנדערע).

די משפחות דוד און משה בוגייסקי, און אַנדערע, זענען געווען נישט נאָר אָנגעזעענע סוחרים אין ראַדאָמסק, נאָר אויך שאָסיי־בויער אין גאַנץ פּיעטריקאָווער גובערניע.

אַ באַזונדערן איינדרוק האָט אין דער צייט געמאַכט, דאָס סאָלידע געשעפט פון יחיאל־דוד ניימאַרק, אַ געשעפט פון ספרים, מוזיק־אינסטרומענטן און ענלעכע אַרטיקלען. די פיינע איינריכטונג און באַנעמונג האָבן עדות געזאָגט אויף דעם הויכן קולטורעלן ניוואָ פון דער משפחה ניימאַרק.

די יידישע איניציאַטיוו האָט אויך געשאַפן אַ גרויסע דאַמפף־מיל, דורך דער משפחה פייערמאַן.

די פאַמיליעס ווינער און פייערמאַן זענען אויך די פּיאָנערן אין דער קנאָפּף־אינדוסטריע פון האָלץ. דאָס איז געווען אַ פולשטענ־דיקע נייע פּראָדוקציע־צווייג נישט נאָר אין ראַדאָמסק נאָר אין פוילן בכלל.

דאָ דאַרפן פאַרצייכנט ווערן די משפחות: שפּירא, גרונדמאַן, זילבערשאַץ און אַנדערע, אין דער אייזן־בראַנזשע; מענדל עפּשטיין, כעמישע בראַנזשע, און פיל אַנדערע נעמען און בראַנזשעס.

יידן איז אין פאַרצייטיקן ראַדאָמסק נישט דערלויבט געווען צו בויען אָדער צו באַזיצן הייזער. ערשט אין דער צווייטער העלפט פונעם 19־טן יאָרהונדערט, בעת דער הערשאַפט פון אַלעקסאַנדער דעם צווייטן, איז די דערלויבעניש געגעבן געוואָרן. מען קען אָן שום גוזמה זאָגן, אַז העכער 80 פּראָצענט פון אַלע הייזער אין ראַ־דאָמסק, זענען געבויט געוואָרן דורך יידישע איניציאַטיוו און געלט. דער בוי־אונטערנעמער פון יענער צייט, ר׳ מאַנדעל פייערמאַן און שפּעטער זיין זון שמואל־מאיר, האָבן צענדליקער יידישע הייזער אויפגעבויט. די משפחה פייערמאַן האָט אויך געהאַט אייגענע צע־געלניעס א.ד.ג.

דאָס רוסישע מיליטער, וואָס האָט סטאַציאָנירט אין ראַ־דאָמסק, צו יענער צייט, האָט באַזעצט די קאַזאַרמעס, וואָס האָבן געהערט צו די יידן שוואַרץ, זאַנדבערג און אַנדערע. דאָס זעלבע איז מיט די רוסישע פּאָסט, באַנק א.ד.ג.

די יידישע ווירטשאַפטלעכע פאַקטאָרן, וועלכע האָבן גע־שאַפן און אַנטוויקלט דאָס עקאָנאָמישע לעבן אין ראַדאָמסק, האָבן נישט גענאָסן פון קיין שום הילף. זייער אייגן פלייס, איניציאַטיוו און פאַרשטאַנד, האָבן געבויט פאַר זיך און פאַר אַנטוויקלען דאָס ווירטשאַפטלעכע און עקאָנאָמישע לעבן פון דער שטאָט. אמת, צו יענער צייט, זענען אויך געבויט געוואָרן אין ראַדאָמסק גרויסע אונטערנעמונגען פון אויסלענדישן קאַפּיטאַל, ווי די גרויסע מעבל־פאַבריק פון די „געברידער־טהאָנעט”, די מעטאַל־פאַבריק „מעטאַ־לורגיא” און אַנדערע. אָבער דאָס איז געווען די עקספּאַנסיע פון אויסלענדישן קאַפּיטאַל געשטיצט דורך מלוכות און רעגירונגען, דאַן ווען די יידן האָבן געמוזט, שטאַפּל נאָך שטאַפּל, אויסקעמפן זייערע פּאָזיציעס.

דאָס ווירטשאַפטלעכע יידישע לעבן, אין די צען יאָר פאַרן אויסברוך פון דעם ערשטן וועלט־קריג, האָט מיטגעמאַכט אַ גאָר שאַרפן קריזיס, וואָס האָט מיטגעווירקט צו אַ ברייטער יידישער עמיגראַציע. יידן פון ראַדאָמסק זענען געפאָרן אין פאַרשידענע לענדער מעבר־לים, איבערהויפּט אין די פאַראייניקטע שטאַטן פון צפון־אַמעריקע. טראָץ די קריזיס־יאָרן זענען די גוט־איינגעאָרדנטע יידישע ווירטשאַפטלעכע פּאָזיציעס נישט צעשטערט געוואָרן, און זענען געפירט געוואָרן מיט דערפאָלג ביזן אויסברוך פונעם ערשטן וועלט־קריג (1914).

אין משך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן סיי די „איי־גענע” רוסישע אַרמיי און שפּעטער די „פרעמדע” עסטרייכישע אַרמיי — ביידע האָבן צעשטערט אַלץ וואָס איז אין משך פון דורות געשאַפן געוואָרן. יידן האָבן זיך געמוזט שאַפן נייע פּרנסות פון שמוגל, אפילו דאָס דערבייאיקע טשענסטאָכאָוו איז שוין געווען „אויסלאַנד”, באַזעצט דורך דער דייטשער אַרמיי. די אָרעמקייט האָט זיך פאַר־שפּרייט מיט אַ גרעסערע שנעלקייט, און מיט איר — עפּידעמישע קראַנקייטן, וואָס האָבן אָפּגעקאָסט זייער פיל קרבנות.

ב. צווישן ביידע וועלט־מלחמות (1918—1939)

די ערשטע וועלט־מלחמה האָט זיך פאַרענדיקט; יעדער האָט געפילט, אַז דאָס ווירטשאַפטלעכע לעבן וועט מוזן זיך איבערפאָרמען, און ס׳איז געשטעלט געוואָרן די פראַגע: ווי וועט זיך דאָס אויס־ווירקן אויף דער יידישער באַפעלקערונג? באַלד אין די ערשטע יאָרן (1918—1920) האָט זיך פוילן פאַרוויקלט אין אַ נייער מלחמה מיט סאָוויעט־רוסלאַנד. אין אָנבליק פון די נייע ווירטשאַפטלעכע שווע־ריקייטן, האָט די יוגנט ווידער געזוכט וועגן פאַר עמיגראַציע אין פאַרשידענע לענדער, אַ גרויסער טייל קיין ארץ־ישראל. דאָך האָט די יידישע אָרטיקע באַפעלקערונג זיך אַפילו פאַרגרעסערט. סוף־כל־סוף האָט זיך די פויליש־רוסישע מלחמה פאַרענדיקט, די גרע־נעצן האָבן זיך סטאַביליזירט, די ווירטשאַפט וואָס איז כמעט פול־שטענדיק רואינירט געוואָרן, האָט אָנגעהויבן זיך באַוועגן אויף נייע רעלסן. אָבער דאָ האָט זיך באַלד אַרויסגעוויזן, אַז מען וויל עלימינירן דעם יידישן פאַקטאָר פונעם נייעם ווירטשאַפטלעכן לעבן אין פוילן.

סטאַניסלאַוו גראַבסקי, דער פוילישער ווירטשאַפט־מיניסטער אין דעם נאָכמלחמהדיקן פוילן, האָט עס גלייך דערוויזן מיט זיין עקאָנאָמישן פּלאַן פון יאָר 1923, וואָס אָנשטאָט מיטצוהעלפן ווירט־שאַפטלעך זיך איבערצובויען, האָט פאָרגעזען פאַרשידענע מיטלען, ווי אַזוי צו דערדריקן די יידישע ווירטשאַפט. דער יידישער אונ־טערנעמונגס־גייסט האָט אָבער ווידער באַוויזן צו אויפבויען פון דאָס ניי זיינע בכבודיקע ווירטשאַפטלעכע און עקאָנאָמישע פּאָ־זיציעס. יידן האָבן ווידער אויפגעשטעלט קלענערע און גרעסערע פאַבריקן, וועלכע האָבן באַשעפטיקט אַ גאָר באַדייטנדע צאָל אַרבעטער, פּראָדוצירט די נויטיקע אַרטיקלען סיי פאַרן אָרטיקן געברויך און סיי פאַר אַנדערע שטעט אין פוילן, און אַפילו עקספּאָר־טירט נאָך אויסלאַנד.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, הויבט אָן דער יידישער אַרבעטער מערער אַריינצודרינגען אין דער אינדוסטריע.

די מעבל־פאַבריק פון די „געברידער טהאָנעט”
ביהח״ר לרהיטים של „האחים טהאנעט”

די פּאָלגענדיקע טאַבעלע נעמט אַרום די עיקרדיקע אינדוסט־ריעלע בראַנזשעס און אונטערנעמונגען, וואָס האָבן עקזיסטירט אין ראַדאָמסק אין די לעצטע צוואַנציקער יאָרן, ס'רוב פון־דאָס־ניי אויפגעשטעלטע אונטערנעמונגען אויסשליסלעך דורך יידן (צו יענער צייט זענען יידן געווען קענטיק פאַרטראָטן אויך אין דער אָנגעגעבענער אַלגעמיינער צאָל פון די אַרבעטער).

ל.ג.	בראַנזשע	אייגנטימער	פירמע	צאָל יידן אָנגעשטעלט
1.	געבויגענע מעבל	יעקב־יוסף כהן	„מאַזאָוויאַ"	700
2.	„ „	שטיינלאוף	„וואַרטאַ"	100
3.	„ „	כאסקעלעוויטש און וויינאַפל	„לאַבאָר"	70
4.	„ „	כאַסקעלעוויטש און יעקב ראָזענבאום	„קסאַוועראָוו"	100
5.	„ „	ברידער מינץ	„מינץ"	100
6.	טאַרטאַק	זיגמונד האראוויטש	„זאקשיוועק"	70
7.	„	שלמה קראקאווסקי און חיים גיטלער	„ראדאָמסקאָ"	50
8.	„	יוסף רייז און בעריש מייזל	—	25
9.	„	לעאָן זנעמיראָווסקי און הערמאן ראדאל	—	60
10.	פאַבריק פון קאַסטנס	לייזער רייס	—	20
11.	קנעפּ־פאבריק	פייערמאַן	„פאָרטונא"	250
12.	„ „	קופערשטאָק	—	30
13.	מעטאַל־אויסאַרבעטונג	אברהם משה שפירא	—	70
14.	דרוקעריי	מארקוס און יוסף פיינסקי	—	40
15.	גאָלז־הוטע	מרדכי גאָלדבערג	„הוטא"	50
16.	גלאָז־הוטע	פישמאַן	„יאשין"	20
17.	צעגעלניע	פייערמאַן	—	30
18.	ברויעריי	—	„פאָציעכא"	20
19.	ליכט־פאַבריק	האמפעל	—	15
20.	מיל	מייטליס	—	15
21.	„	לייזער רוזשאנסקי	—	10
			צוזאַמען	1845

די ווייטערדיקע פאַרטיילונג נעמט אַרום 1500 באַשעפטיקטע יידן, וואָס זענען געווען פאַרטראָטן אין אַלע עיקרדיקע באַשעפטי־קונגען, האַנדלס־אָפּצווייגן און פּראָפעסיעס: האַנטווערקער — 790; סוחרים און קליינהענדלער — 590; כלי־קודש — 52; פרייע פּראָ־פעסיעס — 39; באַאַמטע — 29.

האַנטווערקער

שניידער	214	האָלץ־שניצער	10
טישלער	146	שפּייז־פּראָדוצירער	9
קצבים און וואורשט־		גלעזער	7
מאַכער	70	שלאָסער	6
שוסטער	65	גילזן־מאַכער	6
בעקער און קאָנדיטער	43	איינבינדער	6
היטל־מאַכער	30	זייף־פּראָדוצירער	6
שטולן־פלעכטער	20	קירזשנער	5
מאָלערס	15	שטריקער	5
זייגערמאַכער	13	בערשטל־מאַכער	4
פריזירער	11	וויין־און־קוואַס־מאַכער	4
בלעכער	10	עלעקטריקער	3
גאַרבער	10	פאַרשידענע אַנדערע	72
		סה"כ	790

סוחרים און קליינהענדלער

מאַרק־שטייער	
(סטראַגאַנעס)	120
שפּייז־קרעמער	100
מעל און תבואה	42
באַקליידונג	30
לעדער־אַרטיקלען	20
גאַלאַנטעריע	20
שוכוואַרג	15
בוי־מאַטעריאַל	15
גרינוואַרג	11
פיש־האַנדל	11
האָלץ־פּאַניר	10
פאַרב־אַרטיקלען	10
פעדלער	10
ביכער און שרייב־מאַטעריאַל	10
האָטעלן און אכסניות	8
רעסטאָראַנען	8
פּיוויאַרניעס	8
אייער־האַנדל	7
מוזיק־אינסטרומענטן	6
קיך־מכשירים	6
אייזן־האַנדל	5
נאַפט־פּראָדוקטן	4
פּרוכט־האַנדל	4
פּאַרטיקע מעבל	3
שפּילצייג	3
טאַבאַק און פּאַפּיראָסן	2
פאַרשידענע אַנדערע	102
סה"כ	590

כלי־קודש

מלמדים	24
שמשים א"א	7
שוחטים	5
הרב ודיינים	4
סופרי סת"ם	3
באָד־באַאַמטע	2
פאַרשידענע אַנדערע	7
סה"כ	52

פרייע פּראָפעסיעס

דאָקטוירים און פעלדשערס	14
לערער	14
אינזשינערן	3
אַפּטייקער	2
זשורנאַליסטן	2
אַדוואָקאַטן	1
אַנדערע	3
סה"כ	39

באַאַמטע

בוכהאַלטערן	15
וואַלד־אָנגעשטעלטע	6
לאָטעריע־אַגענטן	2
קהילה־אָנגעשטעלטע	2
מאַגיסטראַט־אָנגעשטעלטע	2
פאַרזיכערונגס־אַגענט	1
עקספּעדיטאָר	1
סה"כ	29

אַ באַזונדערן פּלאַץ האָט פאַרנומען די מעבל־בראַנזשע. צענדליקער יידישע מעבל־וואַרשטאַטן האָבן פּראָדוצירט דאָס שענסטע מעבל, און געשיקט כמעט איבער גאַנץ פּוילן. נאָך דער באַוווסטער שטאָט קאָלוואַריע, וואָס האָט געשמט אַלס צענטער פון מעבל פאַר גאַנץ פּוילן, האָט ראַדאָמסק פאַרנומען דעם צווייטן פּלאַץ פון שיין און גוט מעבל (שלאָף־צימערס, עס־צימערס, קאַבינעט־מעבל אאַ"וו). די פּראָדוקציע איז דערגאַנגען צו הונדערטער־טויזנ־טער זלאָטעס מאָנאַטלעך און האָט געשאַפן פּרנסה־מעגלעכקייטן פאַר פיל יידישע פאַמיליעס: צושטעלער פון רוי־מאַטעריאַלן; פּאַ־קערס, פורמאַנעס אד"ג.

אויך די סוחרים, סיי די גרויסע און סיי די קליינהענדלער, האָבן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה ווידער אויפגעפרישט זייערע פּרנסה־קוואַלן. אָבער אויף זיי האָט זיך באַזונדער אויסגעגאָסן דער גאַנצער צאָרן פון די אַנטיסעמיטישע פּוילישע רעגירונגס־קרייזן. וועלנדיק אויפשטעלן אַ פּוילישן סוחרטום האָט מען פון איין זייט געפירט אַ פאַרביטערטן קאַמף קעגן דעם יידישן סוחר און קליינהענדלער, דורך שטייערן און אַנדערע שיקאַנעס, און פון דער צווייטער זייט געשטיצט דעם פּוילישן סוחר מיט שטייער־פאַרלייכ־טערונגען און קרעדיטן. די אַנטיסעמיטישע אַגיטאַציע פון „סוואָי דאָ סוועגאָ" און בויקאָטן — האָבן זיך שטאַרק געלאָזט פילן אין ראַדאָמסק.

דער שטענדיקער קאַמף, וואָס די יידישע ווירטשאַפטלעכע קרייזן האָבן געהאַט צו פירן פאַר זייער עקזיסטענץ, האָט זייער שלעכט געווירקט אויף דעם געזעלשאַפטלעכן צוזאַמענלעבן, וואָס

איז געווען זייער נויטיק ביים שאפן געמיינזאמע הילף־איסטי־טוציעס. פארשידענע פרווון זענען געמאכט געווארן ביים שאפן יידישע קרעדיט־אנשטאלטן, וועלכע זאלן העלפן דעם סוחר, האנט־ווערקער און קליינהענדלער. ליידער האבן די אלע קאאפעראטיווע און אנדערע קרעדיט־אינסטיטוציעס נישט געשטאנען אויף דער געהעריקער הויך. טראץ דער שווערער ווירטשאפטלעכער לאגע האבן פארשידענע געזעלשאפטלעכע און פערזענלעכע ארומרייסענישן גורם געווען צו דער ליקווידאציע פון כמעט אלע דורך שווערער מי געשאפענע קרעדיט־אנשטאלטן. ווי נויטיק עס זענען געווען די קרע־דיט־אינסטיטוציעס, קענען באשטעטיקן די פאלגענדיקע ציפערן, וועלכע עס גיט איבער די „ראדאמסקער צייטונג" פון 18.3.1927 אין א באריכט פון דער יידישער קאאפעראטיווער באנק פארן יאר 1926: „הלוואות, ארויסגעגעבן אויף א סומע פון 271,454 זלאטעס; אינקאסא־דאקומענטן זענען געווען אויף א סומע פון 1,849,000 זלאטעס; אין דער זעלבער צייט האט די באנק באקומען אויסערלעכע הלוואות אויף א סומע פון נאר 16,000 זלאטעס".

אין דער דערמאנטער צייטונג פון 31.7.1931 לייענען מיר פאלגענדיקעס: „עס ווערט פראפאנירט (דורכן רעוויזיאנס־פארבאנד) אין ווארשע, אז די מיטגלידער זאלן דעקן אלע הזיקות, אז אויפן ארט זאלן געצייכנט ווערן, גוטוויליקע וועקסלען אויף א סומע פון 25 טויזנט זלאטעס, אז די שולדן פון אינקאסעס זאלן באלד רעגו־לירט ווערן; אן אנאליזע איבערן בילאנס פירט צום אויספיר, אז אחוץ די פייען איז א אונטערשטעלונג מיט 15—20 טויזנט זלאטעס".

עס זענען געמאכט געווארן פרווון צו שאפן א קליינהענדלער־באנק, וואס האט זיך אין אנהויב זייער שיין אנטוויקלט. אבער צוליב פאופעריזאציע פון דער יידישער באפעלקערונג, האט זי געליטן פון כמעט כראנישע פראלאנגאטעס פון די הלוואות און אנדערע נישט פינקטלעכקייטן אין די פינאנציעלע התחיבותן, וואס האבן נישט דערלויבט די אינסטיטוציע זיך ווי געהעריק צו אנטוויקלען. אינעם יאר־באריכט פאר 1931 לייענען מיר אין דער „ראדאמסקער צייטונג" דאס פאלגענדיקע: „ס'איז דער טרויעריקער עפילאג פון דער „קאא־פעראטיווער־באנק", דער סוף פינעם פיי־קאפיטאל. דער אומשטאנד וואס די פיל אייגנטימער פון וועקסלען, וועלכע רעקרוטירן זיך פון ארעמע לייט, און וועלכע זענען צעבראכן געווארן ביים ארויסבא־קומען א טייל פון זייערע בלוטיקע גראשנס, האט געמוזט האבן א נעגאטיווע ווירקונג אויף דער „קליינהענדלער באנק", זי האט זיך אנגעהויבן מיט א יאר צוריק גוט צו אנטוויקלען, אבער איז אין לעצטן יאר געבליבן שטיין אין א פארגליווערטן צושטאנד. און הגם די דאזיקע באנק פונקציאנירט פינקטלעך, טראגט זי אבער מער דעם כאראקטער פון אן אינקאסע־קאנטאר ווי פון א באנק, מחמת זי האט נישט קיין אומלויף־קאפיטאל. דער סך־הכל איז — דער געפלאנטער קליינהענדלער און האנטעווערקער שטייט ביים היינטיקן טאג הילפלאז און האט נישט ווו צו בארגן די הונדערט צו צוויי הונדערט זלאטעס".

אין משך פון דער צייט איז אויך געשאפן געווארן א גמילת־חסדים־קאסע, וועלכע האט זיך אין אנהויב שוואך אבער שפעטער גאר שיין ענטוויקלט.

די ארעמקייט צווישן דער יידישער באפעלקערונג האט אנ־גענומען אלץ גרעסערע און שטרקערע פארמען. מענטשן וועלכע האבן מיט אייניקע יארן צוריק געפירט א שיין לעבן פון זייער ארבעט אדער האנדל, זענען רואינירט געווארן, דורך די שטייערן און אנטי־יידישע ווירטשאפטלעכער פאליטיק. אזוי ארום האט זיך פארגרעסערט די צאל מקבלים פון שטיצע. דא דארף דערמאנט ווערן, אין דער ערשטער ריי, די הילף פון די ראדאמסקער לאנדס־לייט אין אמעריקע, וואס איז אנגעקומען אין א באדייטנדיקער מאס, אבער וועלכע איז אין גרונט גענומען, געווען ווי א טראפן אין ים.

אין יאר 1926 איז אנגעקומען די סומע פון 10,000 זלאטעס. אין א באריכט אין דער „ראדאמסקער צייטונג" פון 26.3.26 לייענען מיר וועגן דער פונאנדערטיילונג פון אט דער סומע: „עס זענען ארויסגעגעבן געווארן — 82 שטיצעס צו 5 זל.; 200 צו 10 זל.; 155 צו 40 זל.; צוזאמען 506 שטיצעס אויף א סומע פון 8270 זלאטעס".

אין דער „ראדאמסקער צייטונג" פון 16.4.1926 לייענען מיר אין א ווענדונג פון מ. ז. ראזענבלאט צו די ראדאמסקער לאנדסלייט אין אמעריקע: „אין משך פון די לעצטע יארן האט אייער הילפס־קאפיטאל פאר אונדזער שטאט באטראפן ביי פיר טויזנט דאלאר. ס'איז ממש נישטא קיין ווערטער אויסצודריקן אונדזער דאנקבאר־קייט צו אייך ליבע ברודער און שוועסטער... ליידער איז אבער אייער הילף־ארבעט נישט באהויכט מיטן גייסט פון פראדוקטיווי־שאפן, ווייל די דאזיקע ארבעט איז א ריין פילאנטראפישע און דער פאר קאנען מיר חלילה, געשטעלט ווערן פאר א נסיון צו ווערן מקבלים — נעמער פון צדקה... מיר זענען בלויז קרבנות פון די גרויסע שטייער־לאסטן, פון בויקאט און אויסראטונגס־פאליטיק קעגן דער גאנצער יידישער באפעלקערונג אין פוילן. דאס וואס מיר ווינטשן איז א קרעדיט־אינסטיטוציע פאר ביליקן און לאנגטערמיניקן קרעדיט, אוועקגעשטעלט אויף פעסטע יסודות, אן שום בייגעשמאק פון צדקה און פילאנטראפיע. נאר אזא אנשטאלט וועט אונדז ביים לעבן דערהאלטן, אויב נישט אין גאנצן — טא כאטש טיילווייז אונדז שטעלן אויף די פיס... ראטעוועט, כל זמן ס'איז נאך נישט שפעט!"

די דאזיקע הילף פאר א פראדוקטיוון קרעדיט, וואס מען האט געבעטן אין יאר 1926, איז מן הסתם נישט אנגעקומען. דערווייל איז די לאגע ערגער געווארן ממש פון טאג צו טאג. די שטייערן זענען געוואקסן, די באיקאט־אקציע האט זיך פארשטארקט און די עקזעקוציעס פון יידיש פארמעגן האבן ארומגענומען אלע קרייזן. אין „ראדאמסקער צייטונג" פון 16.10.1931 לייענען מיר וועגן א געשאפענעם יידישן הילף־קאמיטעט, מען רעדט שוין נישט וועגן

ביים פארטיילן שוכווארג און קליידונג פאר ארעמע קינדער, מיט דער פינאנציעלער־הילף פון ניו־יארקער לאנדסמאנשאפט־פארבאנד. די קאמיטעט־מיטגלידער (שטייען, פון רעכטס): אברהם קאמעלגארן, יודל דאווידאוויטש, יעקב וויטענבערג, חיים קריינדלער; (ס'זיצן) — לייזער רוזשאנסקי, זוקין שרייבער.

בעת חלוקת דברי־הנעלה והלבשה לילדי עניים, בסיוע כספי של בני־עיר מניו־יורק (מצד ימין — חברי הוועד).

פּראָדוקטיווע הילף־אַקציעס נאָר פּשוט וועגן אַ הילף־קאָמיטעט. דאָ איז אָבער געקומען דער סטאַראָסטע און פאַרלאַנגט, אַז די יידישע סוחרים און האַנטווערקער זאָלן איינצאָלן 50 פּראָצענט פון די קאָסטן פאַר פאַטענטן פאַר דער אָרעמער פוילישער באַפעלקערונג, בשעת די פוילישע סוחרים האָבן באַשלאָסן בייצושטייערן פאַר דעם צוועק אַן איינמאָליקן אָפּצאָל פון 5 ביז 25 זלאָטעס. די „ראַדאָמסקער צייטונג" פון 13.11.1931 שרייבט אין צוזאַמענהאַנג דערמיט: „אַ שטאַרקע פאַרביטערונג האָט אַרויסגערופן די מיטטיילונג פון ד"ר לובעלסקי וועגן די שטערונגען וואָס די מאַכט־אָרגאַנען מאַכן דעם יידישן הילף־קאָמיטעט, פאַרלאַנגענדיק אַ סטאַטוט באַשטעטיקט פון וואָיעוואָדע אד"ג".

*

פון דאָס אויבן באַשריבענע איז צו זען, אַז די ראַדאָמסקער יידן זענען געווען די יעניקע וואָס האָבן געבויט דאָס ווירטשאַפט־לעכע און עקאָנאָמישע לעבן צוזאַמען מיט דער שטאָט; טראָץ דעם זענען זיי געוואָרן אונטערדריקט און דיסקרעמינירט דורך די פוילישע סאַנאַציע־פאַקטאָרן, ערב דער פולשטענדיקער פאַרניכטונג דורך די פינצטערע היטלעריסטישע בעסטיעס.

ערב דעם אויסברוך פונעם צווייטן וועלט־קריג, האָבן די עקזיסטירנדיקע אין שטאָט אַרבעט־צווייגן אַרומגענומען בערך 1500 יידישע האַנטווערקער, סוחרים און באַאַמטע, וואָס ס'מיינט אַ באַפעלקערונג פון 6000 נפשות.

די טעטיקייט פון האנטווערקער־פארבאנד

דוד בוגייסקי

ס'ווערט געזאָגט: ...אהב את המלאכה ושנא את הרבנות. כאָטש מיר גרויסן זיך מיט דעם תנא יוחנן הסנדלר, פונדעסטוועגן האָבן זיך יידישע עלטערן, מיט צענדליקער יאָרן צוריק, געוווּנטשן אַז זייערע קינדער זאָלן ווערן רבנים און נישט קיין בעלי־מלאכות.

אין ראַדאָמסק טרעפן מיר, אויף דער שוועל פונעם 20־טן יאָר־הונדערט, גוט איינגעפונדעוועטע יידישע בעלי־מלאכות: טישלער — ר' יוסף שפּאלטן און דוד בורשטיין (דוד העניעס); בלעכער — ר' זעליג גאָלדבערג און זיין זון מרדכי; און פיל אַנדערע, וועלכע באַזיצן אייגענע הייזער און געווען זייער שיינע בעלי־בתים אין שטאָט.

ביי אַלע גרויסע גוט־באַזיצער אַרום ראַדאָמסק, ביי די קאַטוילישע קירכעס און פּראַוואָסלאַוונע צערקוועס, זענען כמעט אַלע אַרבעטן אויסגעפירט געוואָרן דורך יידישע בעלי־מלאכות. ס'איז שווער געווען צו פאַרשטיין, ווי אַזוי האָט ר' משה אָדער ר' יצחק בלאכארזש, צום ביישפּיל, געדעקט די קאָמפּליצירטע דעכער אויף די טורעמס פון די קירכעס. זיי זענען געווען ווונדערבאַרע פאַכלייט, און זייער אַרבעט אויסגעפירט געוויסנהאַפט און גוט.

ר' שמואל בעקער (דער לאמער שמואל) איז געווען צענדליקער יאָרן דער בעל־קורא אין שטאָט־שול, און טיילמאָל אויך פאַרטראָטן דעם חזן.

די יידישע האַנדווערקער האָבן געמוזט פירן אַ שווער און האָרעפּאַשנע לעבן. זיי האָבן אויך געהאַט אויסצושטיין פיל שיקאַנעם פון דער קליינער צאָל פוילישע האַנטעוורקער, וועלכע זענען געווען אָרגאַניזירט אין זייערע צעכן, וועמענס סימבאָלן זענען געווען די הייליקע אַפּאָסטאָלן. די שיקאַנעס האָבן נישט ווייניק מיטגעווירקט צו באַשווערן נאָכמער דאָס לעבן פון די יידישע האַנטווערקער.

נאָענט פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט דער יונגער ציוניסטישער עסקן אין לאָדזש, אינזשיניער יאַן קירשראוט, גענומען די איניציאַטיוו צו אָרגאַניזירן דעם יידישן בעל־מלאכה. אין די יאָרן פונעם ערשטן וועלט־קריג, זענען אין פאַרשידענע שטעט אין פוילן געשאַפן געוואָרן יידישע האַנטווערקער פאַראיינען. אין יאָר 1916 איז אויך אין ראַדאָמסק געשאַפן געוואָרן אַ „יידישער האַנטווערקער־קלוב" און שפּעטער — „יידישער האַנטווערקער־פאַראיין", אַלס אָפּטיילונג פון דער וואַרשעווער צענטראַלע. די ערשטע גרינדער זענען געווען: לודוויג ווינבערג, לאַנגיעריקער פרעזעס, יצחק סלאַביאַק, שמואל באַנד, פייוול און אברהם ווילהעלם, זוקין שרייבער, יעקב בוגייסקי, שלמה גאָלדבערג, ראובן ליבערמאַן, עמנואל רובין, שמעון און שלמה קוגעל, הערשל קרוזקאָפּ, שמעון האזע און אַנדערע.

אין די ערשטע יאָרן האָט דער „יידישער האַנדווערקער קלוב" געפירט נאָר אַ הילפס־אַרבעט צווישן זיינע מיטגלידער, געשאַפן אַ „טיי־האַלע" און לייען־זאַל ווו די מיטגלידער האָבן אין די אָוונטן באַקומען אַ גלאָז־טיי, געלייענט אַ צייטונג און זיך דורכגעשמועסט וועגן געמיינזאַמע פּראָבלעמען. ווען פוילן איז געוואָרן אומאָפּהענגיק, האָט זיך אויסגעברייטערט די טעטיקייט פונעם „יידישן האַנטווערקער פאַראיין": הילף ביים אויסקויפן פאַטענטן; פאַרטיידיקן ביי די שטייער־אויסמעסטונגען; אַ הילפס־קאַסע צו דערטיילן הלוואות. ס'איז אויך געשאַפן געוואָרן אַן איינקויף־שטעל פאַר רוי־שטאָפן, און ס'האָט זיך געגרינדעט אַ קאָאָפּעראַטיוו פון דער לעדער־בראַנזשע.

מיט דער צייט האָט דער „יידישער האַנטעוורקער פאַראיין" געפירט אַ ברייטע קולטורעלע טעטיקייט. אין יאָר 1924 ווערט געשאַפן אַ ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון י. ל. פּרץ, און אַ דראַמאַטישע סעקציע אונטער דער לייטונג פון ש. באַנד. מען אָרדנט איין רעפעראַטן, לעקציעס, פאַרזאַמלונגען א. ד. ג. די גרינדער פון דער ביבליאָטעק זענען געווען: לודוויג ווינבערג, יצחק סלאַביאַק, יעקב בוגייסקי, עמנואל רובין, אַבאַ טרוסקאלאסקי, גליקסמאַן און ראָזענצווייג. די ביבליאָטעקאַרן זענען געווען: הירשל וויטנבערג, גליקסמאַן, ראָזענצווייג, דוד בוגייסקי, פישל קאזשיוואָדאָ, דוד וויעלונסקי, באָלטשע טרוסקאָלאַסקי און רוזשע וואַקסמאַן. די ביבליאָטעק האָט זיך אַנטוויקלט אַלס איינע פון די אָנגעזעענע קולטור־אַנשטאַלטן אין שטאָט (ביי 3,500 ביכער און 350 לעזער).

זייער אַ שיינעם יום־טוב האָט דאָס ראַדאָמסקער יידנטום געהאַט, ביי דער פייערונג פון צען־יעריקער עקזיסטענץ פונעם „יידישן האַנטעוורקער פאַראיין" (יאַנואַר 1927). אין דער „ראַדאָמסקער צייטונג" פון 14.1.1927 לייענען מיר:

„די פייערונג איז געעפנט געוואָרן דורכן פרעזעס אינזש. פאַליוואָדע און איז פאָרגעקומען אין מאַגיסטראַט־זאַל, וואָס איז געווען הערלעך דעקאָרירט, און האָט געטראָגן אַן אימפּאָזאַנטן כאַראַקטער. צו דער פייערונג זענען געקומען פאָרשטייער פון דער אַדמיניסטראַטיווער און מוניציפּאַלער מאַכט, בראש מיטן סטאַראָסטע און שטאָט־פּרע־

זידענט ...אונטער די טענער פון מוזיק מאַרשירן אַריין אין זאַל די מיטגלידער פון האַנטווערקער־פאַרוואַלטונג. נאָך זיי שפּרייזט דער 90־יעריקער יצחק פלאקאוויטש, דער עלטסטער יידישער בעל־מלאכה אין ראַדאָמסק, און טראָגט דעם פאַרהילטן פאָן. נאָך אים מאַרשירן אַריין די פאָרשטייער פון די פאַרשידענע פאַך־סעקציעס, מיט די ספּעציעלע אָפּצייכנונגען פון זייערע סעקציעס. די באַנד פון פאַרהילטן פאָן שניידט דורך ה׳ קאָן פון דער צענטראַלע, און די הערן האזע און קראוסקאָפּ אַנטהילן דעם פאָן, וואָס פלאַטערט אויף איבערן זאַל״.

נאָך די באַגריסונגען פון די פוילישע און יידישע פאָרשטייער, האָט געהאַלטן אַ זייער געלונגענע באַגריסונג־רעדע ה׳ ראובן בייקראַן, וועלכער האָט געזאָגט צווישן אַנדערע: „דער יידישער האַנטווערקער איז ווירקלעך, אין פאַרלויף פון דורות, געוועזן איגנאָרירט. און אויב די שטעלונג פון דער געזעלשאַפט איז צו אים געוואָרן אַ פּאָזיטיווע, איז עס אַ פועל־יוצא פונעם באַפרייאונגס־קאַמפף פונעם יידישן פאָלק, פון וועלכן דער יידישער האַנטווערקער איז אַ וויכטיקער טייל. אויב מיר האָבן דערלעבט אַז די מאַכט קומט אונדז באַגריסן, באַווייזט עס נאָר, אַז מען קאָן אונדז נישט ליב האָבן, אָבער דרך־ארץ האָט מען פאַר אונדז, ווען מיר האָבן אין זיך אַ קראַפט. נאָר אַ פאָלק וואָס קעמפט פאַר זיין באַפרייאונג, און מאַרשירט צו זיין ענדציל, קאָן האָבן פענער. אין גלות מצרים האָבן מיר קיין פענער נישט געהאט, ערשט ווען מיר האָבן זיך פון דער קנעכטשאַפט באַפרייט, האָבן מיר פענער געשאַפן. די פענער ווערן נאָר געשאַפן דערצו, כדי צו גיין פאָרווערטס צו אונדזער ענדציל און שטרעבן צו דעם אַלגעמיינעם יידישן פאָן, צו דעם דגל יהודה״.

די פייערונג האָט געמאַכט אַ זייער גרויסן איינדרוק אויף דער גאַנצער באַפעלקערונג, אין שטאָט.

***

אין יאָר 1927, נאָך שווערע קאַמפן, איז געלונגען אויסצופועלן אַ מער ליבעראַלן אינדוסטריע־געזעץ, און דאַן איז דער יידישער האַנטווערקער גלייכגעשטעלט געוואָרן מיטן נישט־יידישן: ביים שאַפן פאַך־צעכן, באַקומען דיפּלאָמען, אָנטייל נעמען אין די האַנטווערקער־קאַמערן אד״ג. צוגלייך מיט דעם האָט דער יידישער האַנטווערקער־פאַרבאַנד באַקומען דאָס רעכט צו באַשטעטיקן, ווי לאַנג דער באַטרעפנדיקער בעל־מלאכה האָט געפירט זיין ווערקשטאַט. אויף דעם סמך, האָט דער האַנטווערקער באַקומען די נויטיקע „האַנטווערקער־קאַרטע״, וואָס האָט דערמעגלעכט צו פירן לעגאַל אַ ווערקשטאַט.

מיט דער צייט, ווערט דער יידישער האַנטווערקער־פאַרבאַנד אַ מאַסן־אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט געציילט ביז 600 מיטגלידער. דער האַנטווערקער האָט געהאַט זיינע פאָרשטייער אין שטאָט־ראַט און אין די שאַצונג־קאָמיסיעס פאַר פאַרשידענע שטייערן, דער פאַרשטייער אין שטאָט־ראַט איז געווען אינזשיניער פאַליוואָדאַ.

נאָך דער פילסודסקי איבערקערעניש (יאָר 1926), האָבן די פוילישע רעכטע עלעמענטן, צווישן די פוילישע האַנטווערקער, נישט געוואָלט קאָאָפּערירן מיט די מאַכט־אָרגאַנען. דאַמאָלסט האָט זיך דעם יידישן האַנטווערקער אויסגעדוכט, אַז אין דער לאַגע וועט ער זיך קענען מער־וויניקער, אַנטוויקלען. אָבער אין אַ גאָר קורצער צייט אַרום, ווען דאָס פּאָליטישע אוןווירטשאַפטלעכע לעבן אין פוילן איז אַרויף אויף די אַנטיסימיטישע רעלסן, האָט זיך ווידער פאַרשטאַרקט די פּאופּעריזאַציע פון דער יידישער באַפעלקערונג. די שרעקלעכע שטייערן האָבן געצילט צו פאַרניכטן דעם יידישן פּראָדוקטיוון עלעמענט — דעם יידישן האַנטווערקער, און אַלע אַנדערע טיילן פון דער יידישער באַפעלקערונג. דאָס האָט ליידער דערפירט צו אינערלעכע אַרומרייסענישן ביז צו דער שאַפונג פון 2 יידישע האַנטווערקער פאַראיינען, וועלכע האָבן זיך שפּעטער ווידער פאַראייניקט. טראָץ די געמיינזאַמע אָנשטרענגונגען און שווערן קאַמף, איז נישט געלונגען צו באַהערשן די שווערע ווירטשאַפטלעכע לאַגע.

דער יידישער האַנטווערקער אין ראַדאָמסק האָט געהאַט אַ שיינע געזעלשאַפטלעכע און פאַכמענישע טראַדיציע. ער האָט תמיד געשטרעבט, סיי אינערלעך און סיי אויסערלעך, אויסצוקעמפן אַ געהעריקע פּאָזיציע אין דעם יידישן געזעלשאַפטלעכן, פּאָליטישן, עקאָנאָמישן און קולטורעלן לעבן. בעת דעם גרויזאַמען אויסראָטונג־פּראָצעס פונעם יידישן פאָלק, האָבן די היטלער־בעסטיעס געמאַכט אַן ענדע אויך צו די שטרעבונגען און קאַמפן פונעם יידישן האַנטווערקער פאַר אַ בכבודיקער פּאָזיציע ביים לעבן.

דער פאַרבאַנד פון די קליינהענדלער

אברהם וואלדפאגעל

דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן פון די קליינהענדלער האָט זיך אָנגעפאַנגען צוגלייך מיט דער אַנטשטייאונג פון דער פוילישער מדינה (1918). עס האָט זיך שוין דאַן געפאָדערט אַן אָרגאַניזירטער כוח, וואָס זאָל לעזן בשותפותדיקע פּראָבלעמען פון קליינהענדלער. עס איז צוזאמענגערופן געוואָרן אַ גרינדונג־פאַרזאַמלונג מיט דער באַטייליקונג פון באַוווסטן געזעלשאַפטלעכן טוער אַדאָלף לעוואָקאָוויטש און ער האָט אָנגעצייכנט דעם וועג פון דער טעטיקייט.

אין משך פון דער צייט זענען אין קליינהענדלער־פאַרבאַנד געווען אַקטיוו אין דער פאַרוואַלטונג און קאָמיסיעס: שמואל־לייב וויטענבערג, יעקב הערבעט, יעקב בוגייסקי, מ. יאקובאָוויטש, שמעון וואלדפאגעל, יעקב כענטשינסקי, משה־דוד פריימאַן, מיכאל גרייצער, חיים לוסטיגער, זלמן זילבערשאַץ, יהושע ראָזענצווייג, זיסמאַן בלום, יהודה דאַווידאָוויטש, חיים בודזיק, אברהם הערצבערג, הערשל פעלמאַן, דוד ראדאל, ראמעק ראָזענבוים, משה בערגער א. אַ.

די הויפּט־אויפגאַבע פון די פאַרבאַנד־אינסטאַנצן איז געווען, צו פאַרטיידיקן די קליינהענדלער אין די מלוכה־אַמטן, ספּעציעל קעגן הויכע שטייערן. אַ פאָרשטייער פון די קליינהענדלער איז געווען אַנוועזנד ביים אויסמעסטן די שטייערן פאַר קליינע סוחרים. אויך אין דער פּאָליציי און אַנדערע אינסטיטוציעס פלעגט דער פאַרבאַנד אינטערווענירן פאַר זיינע מיטגלידער. דער פאַרבאַנד פלעגט יעדן מאָנאַט פאַרעפנטלעכן אַ פרייז־קוראַנט, אַזוי ווי עס האָט געפאָדערט די מאַכט.

דער לאָקאַל פון פאַרבאַנד האָט זיך געפונען צוערשט אויף פשעדבאָרסקאַ 6 און דערנאָך אויף ריימאַנטאַ 14.

טראָץ דעם וואָס אין שטאָט איז געווען אַן האַנטווערקער־און־סוחרים באַנק, האָט זיך אָבער געניטיקט אַ גמילת־חסד־קאַסע פאַר קליינהענדלער. אין יאָר 1926 איז געוואָרן באַשטימט צו שאַפן אַזאַ קאַסע און עס איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ צייטווייליקע פאַרוואַלטונג פון 6 חברים: שמואל־לייב וויטענבערג, שמעון וואלדפאגעל,

חיים לוסטיגער, יעקב בוגייסקי, משה־דוד פריימאַן און יעקב כענטשינסקי. זיי האָבן באַקומען אין האַנטווערקער־סוחרים־באַנק אַן הלוואה פון 500 זלאָטעס און מיט דעם געלט איז געעפנט געוואָרן די קליינהענדלער־קאַסע.

די ערשטע הלוואות זענען געווען צו 30 זלאָטעס, אויסצוצאָלן אין 10 ראַטעס. שפּעטער איז אַדורכגעפירט געוואָרן אַן אַלגעמיינע אַקציע ביי וועלכער נישט בלויז קליינהענדלער נאָר אויך סימפּאַטיקער האָבן זיך באַשטייערט מיט גרעסערע סומען און זיך פאַרפליכטעט צאָלן אַ חודש־אָפּצאָל פאַר דער קאַסע. מען האָט אויך אַדורכגעפירט אַ לאָטעריע און אַנדערע פאַראַנשטאַלטונגען, וואָס האָבן געשטאַרקט די קאַסע און פאַרגרעסערט איר אייגן־קאַפּיטאַל. שפּעטער איז אויך געקומען שטיצע פון די אַמעריקאַנער לאַנדסלייט און די הלוואות זענען געוואָרן פאַרגרעסערט ביז 100 זלאָטעס. נאָכן פאַרבינדן זיך מיטן „דזשוינט" האָט די קאַסע אָנגעהויבן צו דערטיילן אויך גרויסע הלוואות אויף לאַנגיעריקע טערמינען, סיי פאַר קליינהענדלער און סיי פאַר האַנטווערקער. צו יענער צייט איז אַן הלוואה פון 250 זלאָטעס געווען אַ גרויסע סומע פאַר אַ קליינהענדלער אָדער האַנטווערקער.

אין יאָר 1935 האָט דער באַוווּסטער סוחר מענדל לאַכמאַן געשענקט 5,000 זלאָטעס פאַר דער קאַסע.

די סעקרעטאַרן פון דער קאַסע זענען געווען: משה גאָסלאַווסקי, און שפּעטער — זישע גוינשעראָוויטש.

אין יאָר 1927 איז געשאַפן געוואָרן אַ קאָאָפּעראַטיוו מיטן צוועק צו פאַרזאָרגן פּראָדוקטן פאַר די קליינהענדלער, אַז זיי זאָלן נישט דאַרפן אָנקומען צו די גרויסע סוחרים. פון אָנפאַנג האָט זיך דער קאָאָפּעראַטיוו שיין אַנטוויקלט, אָבער צוליב געוויסע סיבות איז ער נאָך צוויי יאָר ליקווידירט געוואָרן.

אין יאָר 1929 איז געשאַפן געוואָרן אַ קליינהענדלער־באַנק. די אַקטיווע מיטגרינדער פונעם באַנק זענען געווען: משה בערגער. יצחק הערבעט, זוקין גאָלדבערג, לייביש שוואַטלאַווסקי, זיסמאַן בלום, עלי גרונדמאַן, הענעך קראַקאָווסקי, פּנחס קראַקאָווסקי, יהושע־לייזער ראַבינאָוויטש. די אויפגאַבע איז געווען: דערטיילן הלוואות אויף גרעסערע סומעס געלט. אָבער די באַנק האָט עקזיסטירט בלויז צוויי יאָר און האָט זיך אויפגעלעזט. דער הויפּט־בוכהאַלטער פון דער באַנק איז געווען מנחם גאָטעסמאַן.

די פּראָפעסיאָנעלע אַרבעטער־פֿאַראיינען

ד. - ר

די יידישע אַרבעטערשאַפט פון ראַדאָמסק, האָט פאַרשריבן אַ גאָר שיינעם קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון דער פּראָפעסיאָנעלער באַוועגונג. טראָץ דעם וואָס די יידישע אַרבעטערשאַפט האָט זיך קאָנצענטרירט אויסשליסלעך ביי האַנטווערקער און קליינאינדוסטריע, ווייל אין די גרויסע פאַבריקן האָבן יידישע אַרבעטער קיין צוטריט נישט געהאַט, דאָך זענען זיי געשטאַנען אין די ערשטע רייען פונעם קלאַסנקאַמף פאַר בעסערע סאָציאַלע און קולטורעלע באַדינגונגען.

אין צייט פון דער ערשטער רוסישער רעוואָלוציע, אין יאָר 1905, האָט ראַדאָמסק געשפּילט אַ באַדייטנדיקע ראָלע אינעם פּראָפעסיאָנעלן קאַמף. עס זענען פאָרגעקומען פיל שטרייקן אין פאַרשידענע פאַך־צווייגן און די ראַדאָמסקער אַרבעטער־טוער האָבן דעם קאַמף אויסגעברייטערט אויף די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך. אין פּראָצעס פון דערדריקן די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג, אין דער גרויסער רוסישער אימפּעריע, זיינען אויך אין ראַדאָמסק פיל אַרבעטער־טוער אַרעסטירט געוואָרן.

אין דעם ערשטן וועלט־קריג, ווען ראַדאָמסק איז באַפרייט געוואָרן פון דער צאַרישער הערשאַפט, און אויף דער פּאָליטישער גאַס איז געוואָרן דער רעזשים עטוואָס פרייער, איז ווידער באַנייט געוואָרן דער קאַמף פאַר פאַרבעסערן די לאַגע פונעם יידישן אַרבעטער, אפילו די אָבגעשטאַנענע אַרבעטער — ווי בעקער, — האָבן זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן, צוגלייך מיט אַנדערע האַנטווערקער. אויך די אַרבעטער פון די קליינע פאַבריקלעך — ווי גילזן־מאַכער — האָבן דורך שטרייקן דערגרייכט גאָר באַדייטנדיקע סאָציאַלע פערבעסערונגען.

נאָכ'ן ערשטן וועלט־קריג האָט זיך די פּראָפעסיאָנעלע באַוועגונג צווישן די יידישע אַרבעטער אין ראַדאָמסק זייער אויסגעברייטערט. די אַרבעטער־פּאַרטייען זענען געווען זייער טעטיק אויפן פּראָפעסיאָנעלן געביט. מאַנכע פּראָפעסיאָנעלע פאריינען זענען געווען בשותפותדיק פאַר אייניקע פּאַרטייען, און האָבן זיך גערופן „אַלגעמיינע", ווי צב"ש: פון „פּ. צ." לינקע און רעכטע; „בונד" און קאָמוניסטן.

אין די דרייסיקער יאָרן זענען געווען זייער אַקטיוו אויפן פּראָפעסיאָנעלן געביט די רעכטע פּועלי־ציון (פאַראייניקט מיט צ. ס.) און זיי האָבן געגרינדעט אויף ריימאַנטא 40 אַ פּראָפעסיאָנעלן צענטער פון די פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען: טראַנספּאָרט־אַרבעטער; בעקער, מאַלער, לעדער־אַרבעטער און האַנדלס־אָנגעשטעלטע.

די מיטגלידער פונעם פּראָפ.־פאַראיין פון באַקליידונג־אַרבעטער (1933)
חברי האגודה המקצועית של עובדי־הלבשה (1933).

ראַדאָמסק איז געווען איינע פון די באַוווסטע שטעט, ווו עס האָבן זיך קאָנצענטרירט זייער פיל טישלער־ווערקשטאַטן. זייער פּראָדוקציע איז געווען גאָר אַ באַדייטנדיקע און זיי האָבן באַשעפטיקט אַ גרעסערן צאָל אַרבעטער. אַ גאַנצע ריי אינדיווידועלע אָדער אַלגעמיינע שטרייקן זענען פאָרגעקומען אין די פאָלגענדיקע יידישע טישלער־ווערקשטאַטן: הירשל יודקעוויטש, אברהם ווילהעלם, נחום פישלעוויטש, שמערל פשעראווסקי, בנימין ראָזענשטיין, יצחק גאָלדבערג, משה מיליאָנער, אַהרן מאָשקאָוויטש, שלמה גאָלדבערג, אברהם שקלארציק און משה כוינאצקי. די שטרייקן זענען געווען אַ באַווייז פאַר אינטענסיווער אַרבעט פון דעם פאַראיין. באַזונדערס אַקטיוו אין דעם טישלער־פאַראיין (יידישע סעקציע) זענען געווען: איצעק גאָלדבערג, ענזעל, איצע מיליאנער, לייבל וולאשצאווסקי, איצק שאפשאק, לוזער קאַלקאַ, שלמה ניימאַן, מיכאל קאַלקאַ, יחזקאל ביבעלסקי, שלמה ברענער און אַנדערע.

אין נאָדל־פאַראיין וואָס איז געווען אונטער דער השפּעה פון די קאָמוניסטן (יידישע סעקציע) זענען געווען אַקטיוו די חברים: יוסף זאַבערמאַן, ענזעל פשעראווסקי, קובע וויטענבערג, מאיר גאָלדשטיין, שמעון ליבערמאַן, חיים צימערקנאָפּף, לייביש מאָשקאָוויטש, משה קאהן, לייביש און שמואל ראָזענצווייג. אין דער יוגנט סעקציע פון דעם פאַראיין זענען געווען אַקטיוו די חברים: וועלוול וויטנבערג און ישעיה בירנבוים. בכלל, איז דער נאָדל־פאַראיין געווען איינגעטיילט אין סטאַבילע סעקציעס: מענער־שניידער; דאַמען־שניידער, וועש און קאָנפעקציע. אין נאָדל־פאַראיין איז דער קאַמף געווען זייער אַ פאַרביטערטער ביים אויסקעמפן דעם 8־שעהדיקן אַרבעטסטאָג ווייל דאָ האָט מען נאָך געאַרבעט 10 און אפילו 12 שעה אין טאָג. שטרייקן זענער פאָרגעקומען אין פאָלגענדע אַרבעטער־פּלעצער: הערשל פויגעלמאַן, פ. בראדער, פישל גערשאָנאָוויטש, חיים באַרזשיקאָווסקי און אַנדערע.

די פאַרוואַלטונג פון לעדער־פאַראיין (ס׳זיצן פון רעכטס): ה. ליבערמאַן, ע. פשערובסקי, ח. בירנצווייג, א. ב. זילבערשטיין. (ס׳שטייען): י. אבאזשאַנעק, י. ווייסבערג, י. ב. גאָלדבערג.
ועד האגודה המקצועית של עובדי־עור והנעלה.

אַ באַזונדער קאַפּיטל איז דער טראַנספּאָרט־אַרבעטער פאַראיין פון די רעכטע פּ. צ. (פאַראייניקט מיט צ. ס.). דאָ זענען געווען דורות פון טראַנספּאָרט־אַרבעטער (טרעגער), ווייל דער זון האָט איבערגענומען בירושה דאָס פערד מיטן וואָגן און אויך די אַלע פירמעס וואָס דער פאָטער האָט באַדינט. די אַרבעט האָט אַרומגענומען: באַקומען די סחורה פון דער פאַבריק, געשעפט אָדער ווערקשטאַט, און ברענגען צוריק דעם אויסגעפילטן פּראַכט, טיילמאָל אויך מיט דער נאָכנאַמע אויפן געלט. ביי די טראַנספּאָרט־אַרבעטער זענען געווען זייער ווייניק אנגעשטעלטע. זיי גופא, די אייגנטימערס צוזאַמען מיט די געהילפן, האָבן זיך גענויטיקט אין אַן אָרגאַניזירטער פאָרם פון זייער אַרבעט — און דאָס האָט זיי געגעבן דער פאַראיין.

דער יידישער טראַנספּאָרט־פאַראיין האָט געגעבן זיין טייל ביי דער ווערבירונג־אַקציע פון יידישער טראַנספּאָרט־אַרבעטער פאַרן פּאָרט אין חיפה. אין דער צייטונג „באַפרייאונג־אַרבעטער־שטימע״ פון סוף 1934 לייענען מיר: „שוין אַ לענגערע צייט האָט דער צענטראַל־ראַט פון די פּראָפעסיאָנעלע־פאַראיינען ביי די רעכטע פּועלי־ציון געמאַכט באַמיונגען אַז צו די פּאָרט־אַרבעטער אין חיפה זאָלן אויך גענומען ווערן יידישע טרעגער פון פּוילן. לעצטנס זענען די באַמיונגען געקרוינט געוואָרן מיט דערפאָלג. צווישן די 140 טראַנספּאָרט־אַרבעטער וועלכע דאַרפן אָפּפאָרן נאָך ארץ־ישראל, אין די נאָענטסטע וואָכן, וועלן זיך שוין געפינען 40 טרעגער פון פּוילן. צו דעם צוועק איז געקומען נאָך פּוילן דער גענעראַל־סעקרעטער פון אַרבעטער־ראַט אין חיפה אַבאַ חושי, וועלכער דאַרף אויסקלייבן די 40 יידישע טרעגער״. פון ראַדאָמסק איז דאַן ווערבירט געוואָרן דער חבר יוסף־הערש גאָלדשטיין, וועלכער איז אין יאָר 1935 עולה געווען צוזאַמען מיט זיין משפחה קיין ארץ־ישראל.

אויך דער לעדער־פאַראיין, אָנגעפירט דורך דעם טוער פון די לינקע פּ. צ., דער חבר חנן בירנצווייג, איז נישט אָפּגעשטאַנען פון די איבעריקע פאַראיינען מיט זיין פּראָפעסיאָנעלער און קולטורעלער טעטיקייט. דאָס זעלבע קען אויך געזאָגט ווערן וועגן די האַנדלס־אָנגעשטעלטע און אַנדערע פאַריינען: זיי אַלע האָבן אַנטוויקלט אַ ברייטע געזעלשאַפטלעכע און פּראָפעסיאָנעלע טעטיקייט.

פאַרשידענע גורמים האָבן טיילמאָל געשטערט אָדער איבערגעריסן די טעטיקייט פון די פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען. די גאָר אָפטע אַרעסטן וואָס די פּוילישע רעאַקציאָנערע מאַכט־אָרגאַנען האָבן דורכגעפירט צווישן די פּראָפעסיאָנעלע און פּאָליטישע אַרבעטער־טוער, פון איין זייט, און די עליה פון אַקטיוויסטן קיין ארץ־ישראל — פלעגן זיך אויסווירקן אויף דער טעטיקייט פון די פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען.

✱

די פּראָפעסיאָנעלע אַרבעטער־פאַראיינען, יעדער איינער פאַר זיך און אַלע צוזאַמען, האָבן מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ גאָר וויכטיקן פאַקטאָר אינעם אלגעמיין פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן פון דעם יידישן ציבור אין ראַדאָמסק. הגם זייער טעטיקייט־געביט האָט זיך אויסגעווירקט און אָפּגעשפּיגלט בעיקר אינעם קרייז פון פּראָפעסיאָנעלע פּראָבלעמען, האָט אָבער זייער אַקטיוויטעט און קאַמפס־גרייטקייט געהאַט אַ באַדייטנדיקע השפּעה אויפן גאַנג און אויף דער אַנטוויקלונג פונעם לעבן בכלל. אין דעם הינזיכט האָבן די פּראָפעסיאָנעלע אַרבעטער־פאַראיינען געשפּילט די ראָל פון אַ פאַרבינדונגס־פאַקטאָר צווישן דעם ווירטשאַפטלעך־עקאָנאָמיש לעבן, פון איין זייט, און פון דעם פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעך לעבן, פון דער צווייטער זייט.

די אַלע קעמפער פאַר אַ בעסערן מאָרגן פונעם יידישן אַרבעטמענטש, האָבן געטיילט דעם פינצטערן גורל פון די יידישע אַרבעטער־מאַסן. פיל פון זיי האָבן געקעמפט קעגן דעם מערדערישן דייטשן נאַציזם. אייניקע פון זיי, ווי דער חבר טוביה באזשיקאָווסקי ז״ל, וועלכער איז געווען אַן אַקטיווער טוער אין נאָדל־פאַראיין, האָט זיך דערהויבן צו דער מדרגה פון אָנפירערשאַפט אין געטאָ־קאַמפן און אַקטיוו זיך באַטייליקט אין נקמה־אַקטן איבערן פאַשיסטישן שונא פונעם יידישן פאָלק.

חלק ששי
זעקסטער טייל

החיים הפוליטיים והחברתיים
דאס פאליטיש־
געזעלשאפטלעך לעבן

חלק שישי / זעקסטער טייל

התוכן/אינהאלט

✶

הרשימות בחלק זה מרוכזות לפי הסדר דלקמן: תנועות ומפלגות פוליטיות; הסתדרויות ואירגונים של הנוער; רשימות כלליות.

די מאַטעריאַלן אינעם דאָזיקן טייל זענען קאָנצענטרירט לויטן פאָלגענדן סדר: באַוועגונגען און פּאָליטישע פּאַרטייען; פאַרבאַנדן און אָרגאַניזאַציעס פון דער יוגנט; אַלגעמיינע באַשרייבונגען.

מתולדות התנועה הציונית בראדומסק

י. בן־ראובן

לזכר אבי ראובן בן ישראל־בר ז״ל

ראדומסק נחשבה בצדק לעיר ציונית, והשאיפה לציון היתה מושרשת עמוק בקרב תושביה היהודים. מסימניה הבולטים של שאיפה זו היתה עלייתם ארצה של אחדים מבני עירנו עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. בין העולים אז היו: יחיאל לנדאו (חתנו של ה„תפארת שלמה״); הנוך אלפרט (המלמד מפשדבורז׳); אהרן בן החזן שלמה זקס; זרח אחיו של קאפל שמש; יצחק (איטשע) גרוסמן, הנמצא בחיפה.

התנועה הציונית הופיעה בעירנו על כל סםגוניותה. פרט למפלגת הציונים הכלליים, שהיתה קיימת בראדומסק במשך תקופה קצרה בלבד, סמוך לאחר מתן הצהרת בלפור ובשנות השלושים שלפני השואה, נמצאו בה כל המפלגות הציוניות על אגפיהן וזרמיהן.

ניצניה הראשונים של הציונות נראו בעירנו עוד בתקופת חיבת־ציון, ונציגיה הצטרפו אחר כך לתנועה הציונית מיסודו של ד״ר הרצל. נושאיה הראשונים של הרעיון הציוני בראדומסק זכורים היטב לרבים מאתנו, ועליהם נמנו: ב. שטטלר, המורה לעברית; מנדיל פיינזילבר, יעקב בריל, ראשון המורשים של הקק״ל בעירנו; החזן שלמה זקס; יעקל סקורקי (יצרן המסרקות); קאפל שמש; משה לבקוביץ; מאיר שיטנברג; ראובן ליברמן; שלמה קרקובסקי; אברהם מינסקי; שלמה יצחק אפשטיין (קוקיסקי); זאנוויל גולדמן, המורה מללוב; משה רכטרמן ואחרים.

בתקופת הבראשית התרכזה הפעולה הציונית בעיקר באיסוף כספים למען קק״ל, הפצת מניות של הקולוניאל־באנק והפצת שקלים לקונגרסים הציוניים.

על אף התנגדותם של החוגים הדתיים לתנועה הציונית, פעלו בעירנו — בסוף המאה הקודמת ובתחילת המאה הנוכחית — חוגים ציוניים מאורגנים, שהיו מתאספים בשבתות לשיחות על ארץ־ישראל ותיכננו תכניות לעליה אליה.

אחד מזרמיה הראשונים של התנועה הציונית שפעלו בעירנו היתה מפלגת „פועלי־ציון״. מפלגה זו שבראשה עמדו ב. ברוכוב וד״ר נחמן סירקין, ואשר שמה לה למטרה לארגן את העובד היהודי למען הטבת מעמדו החברתי ולמאבק לשחרור לאומי ע״י ריכוז טריטוריאלי בארץ־ישראל, נוסדה בעירנו ע״י קבוצת צעירים, שעליה נמנו: מלך גרוסמן; מרדכי־זליג רוזנבלט ואשתו חיה־שרה; יעקב בן ברל ויטנברג; זוסמן טיברג; אברהם בסר; לייצ׳ה וולינסקי; הירשל אפשטיין ואשתו שרה; ראובן אוקרנט ואשתו; דוד קרויזה; דבורה וולושצ׳ובסקי בת יוסף־בר המלמד ואחרים.

באותה תקופה שלט ה„בונד״ בתנועת העבודה היהודית; הוא הטיף ברחוב היהודי לבין־לאומיות ולמהפכה סוציאלית שתבוצע תוך שיתוף עם הפועל הרוסי, ולחם באורח נמרץ נגד כל פעולה לאומית יהודית. טבעי הדבר, שתנועת „פועלי־ציון״, כתנועת פועלים ציונית־לאומית, עמדה במאבק קשה עם ה„בונד״ והמלחמה בהשפעתו ברחוב היהודי היוותה אחד מעיקרי פעולותיה.

ההתעוררות המהפכנית שקמה ברוסיה בעקבות המפלה שזו נחלה במלחמתה נגד יפאן בראשית המאה הנוכחית והנסיונות להפיל את שלטון הצאר ולהעניק חופש לעמיה, דוכאו בכוח הזרוע ע״י הממשלה. הוטל איסור על כל פעולה מפלגתית־ציבורית ואיסור זה חל גם על התנועה הציונית ופגע בה קשות.

רדיפת המהפכנים מצד שלטון הצאר והמאסרים ביניהם פגעו במיוחד בעסקני־פועלים היהודים. נוספו על כך הפרעות, שאורגנו באותה תקופה ע״י החוגים הריאקציוניים נגד האוכלוסיה היהודית, ואשר גרמו להגירה גדולה של יהדות רוסיה לאמריקה וליתר ארצות־ההגירה שמעבר לים.

כתוצאה מכך התרוקנו המפלגות היהודיות מפעיליה וברחוב היהודי השתרר „שקט״. בכל זאת לא פסקה כלל הפעולה הציונית בעירנו ומדי שבת בשבת היו נאמני התנועה מתאספים בביתו של משה לבקוביץ ז״ל לפגישת רעים ולשיחות על נושאים ציוניים, אשר נסכו עוז ותקווה בעתיד התנועה הציונית.

משה לבקוביץ, שהיה מנגן בכשרון רב על כנור, היה נוהג לסיים כל חתונה יהודית בניגון „התקווה״, וצלילי כנורו עוררו דמעות אצל כל המשתתפים.

היתה זו תקופת־ביניים, אשר לא הצטיינה בפעולות־גדולות, אך בלב נאמני התנועה היתה חבויה התקווה ובכל הזדמנות ליבו אותה וטיפחוה לבל תאבד.

מצב זה נמשך עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

מיד עם פרוץ המלחמה נכבשה ראדומסק ע״י צבאות גרמניה—אוסטריה והעיר היתה נתונה לשלטון אוסטריה במשך כל תקופת המלחמה. בקרב היהודים הרבים בעלי הדרגות הגבוהות ששירתו בצבא האוסטרי נמצאו פעילי התנועה הציונית על כל גווניה. והנה הפעילים הללו, במדי קציני הצבא האוסטרי, חיפשו דרך לקשור קשרים עם יהדות פולין ורוסיה שבשטח הכיבוש האוסטרי ועזרו לה באירגון ובניהול פעולת תרבות והשכלה בקרב האוכלוסיה היהודית.

באותה תקופה נתקבל היתר משלטונות־הכיבוש בעירנו לארגן את האגודה בשם „קולטורא״ לפעולות תרבות בקרב יהודי העיר. בראש ה„קולטורא״ עמדה קבוצת פעילים בעלי הכרה לאומית, ועליה נמנו: משה לבקוביץ; לודוויג ווינברג; יעקב ארונוביץ; איטשע אורבך; האחים קרויזה; דוד קוניצפולר; איטשע גרוסמן ואחרים.

ה„קולטורה״ ניהלה פעולה תרבותית־חברתית ענפה מאוד: לידה נוסדה ספריה עשירה ואורגן חוג דרמטי, שהיה מציג בכשרון רב מחזות יהודיים. בלילות שבת היו מתקיימות הרצאות על נושאים שונים. הנוער שהיה מנותק מהעולם החיצוני מחמת המלחמה והיה צמא־דעת, מצא ב„קולטורא״ את ביתו הרוחני. פעילי המפלגות לא הסתפקו בפעולות תרבות בלבד וניצלו את מסגרת ה„קולטורא״ לפעילות מפלגתית. עם המפלגות שפעלו באותה תקופה נמנו „פועלי־ציון״, „צעירי־ציון״, „פאראייניקטע״ וה„בונד״.

בשלהי המלחמה באה אל קצה המסגרת המאוחדת, בתוכה פעלו המפלגות בעירנו, וכל אחת מהן הקימה פינה משלה. ראוי לציין שבאותה תקופה היתה „פועלי־ציון״ המפלגה החזקה ביותר בעיר. בהשפעת המאורעות באוסטריה הלך ונחלש השלטון הצבאי והמפלגות הפוליטיות החלו לנהל את פעולתן בגלוי, ברחוב היהודי והפולני כאחד.

בשנת 1918, עם תום המלחמה ובשחר ימיה של פולין העצמאית, אחזה את הרחוב היהודי התלהבות גדולה נוכח הבטחות אנגליה והצהרת בלפור, והמפלגות, על זרמיהן, החלו לפתח פעילות רבה והתכוננו „לקראת הבאות״.

באותה תקופה תססה ראדומסק היהודית פעילות ציונית רבת־ממדים שהקיפה את התנועה הציונית כולה על כל גווניה.

הנוער היהודי בעיר, אשר היה מנותק במשך תקופת המלחמה מן העולם מחוסר אפשרות של הגירה, השתחרר, עם הגיע המלחמה לקיצה, מכבליו והתחיל לצאת למרחבי העולם. ראשי מדינת פולין הצעירה הסתבכו אז במלחמה עם רוסיה הסובייטית ובעקבותיה בא על המדינה משבר כלכלי. כתוצאה מכך עזב רוב הנוער היהודי את העיר וברח אל מעבר לגבול המדינה, אם מתוך הכרה אנטי־מלחמתית

ואם מתוך חיפוש אחרי מקורות פרנסה שנסתתמו בבית. רבים מהעוזבים, חברי צעירי־ציון ופוע״צ — עלו באותה תקופה ארצה, במסגרת העליה השלישית.

בעת החגיגה של „הצהרת בלפור״; בחצר בית־הספר העממי (1917).
בעת דער פייערונג פון דער „באַלפור דעקלאַראַציע״ אין הויף פון דער פאָלקס־שולע (1917).

מאורעות 1 במאי תר״פ בארץ שימשו תואנה לשלטון האנגלי לסגור את שעריה בפני המוני היהודים באירופה, שהתכוננו לעליה.

גזירת סגירת שערי הארץ פגעה קשות בעולים הראשונים שיצאו מראדומסק, והם נאלצו להתעכב זמן רב בדרך עד שהצליחו להגיע ארצה. רובם התאקלמו בארץ ונשארו בה. עם העולים שעלו באותה תקופה נמנו: האחים נחמן ודוד גולד (קלעי) ז״ל; דובצ׳ה גולד; הנוך ויהושע קאלקא; שלמה רבינוביץ, בן הרב, שהיה ממייסדי כפר־חסידים; גרינה גרויסמן־בירנבוים עם בעלה שלמה בירנבוים ז״ל; יעקל סופר ז״ל; יחיאל טראהן ז״ל ודוד בוכמן ומשפחותיהם; יעקב לאנדו; אברהם ליפשיץ; הלה ארונוביץ; טוביה רובינשטיין ואשתו; סיני פיינגולד; מ. קרפקא; שלמה ויעקב גרוסמן (זעירא); ב. ימיני ואשתו; נח שפירא ואשתו; דוד קרויזה ואשתו; שלמה וקסמן; יוסף רוזנצווייג ואשתו; ראובן מינסקי; יצחק (איטשע) גרוסמן ואחרים. כל אלה שיתפו את עצמם בבניין הארץ, נתנסו בתלאותיה ועבדו בכל העבודות הקשות שלהן נדרשו.

סגירת שערי הארץ וצמצום העליה היוו מכה קשה ליהודי ראדומסק, שרבים מהם התכוננו לעליה ואחדים אף חיסלו את עסקיהם בעיר. היו כאלה שלמדו מקצוע מיוחד מותאם לתנאי הארץ, ועם ביטול הסיכוי לעלייתם נאלצו להתחיל מחדש. המבוכה בקרב יהודי העיר, ובייחוד בקרב הנוער היהודי, היתה רבה וכולם ציפו לביטול הגזירה ולהזדמנות שתאפשר את עלייתם.

„הזדמנות״ כזאת הביא לראדומסק העו״ד זוקין, שאירגן את ה„פוסגייער״, כלומר את העליה ברגל לארץ־ישראל. עדיין חיים בזכרוני האסיפות שהתקיימו בבית־המדרש של קאפל שמש, בהן השתתפו מאות מיהודי ראדומסק והקשיבו בדריכות ליוזמים ולמארגנים את התנועה של „הולכי רגל״. כמובן, שהיו מצויים בקהל הגדול הזה גם די פקחים ונבונים, שתפסו את חוסר הריאליות שבהצעות שהושמעו והבינו שלקהל בן מאות, ביניהם זקנים וילדים, האפשרות לעלות ארצה ברגל היא קלושה ביותר. ובכל זאת שילם כל אחד מהם 5 זהובים דמי־הרשמה וכולם השתתפו בבחירת נציגים למשלחת לווארשה על מנת להשיג תמיכה לתוכנית. יש בעובדה זו כדי להעיד עד היכן הגיעה התשוקה לעלייה בקרב יהודי ראדומסק.

מנהיגי התנועה הציונית בווארשה עמלו קשות עד שהצליחו להשפיע על יוזמי התנועה של „הולכי־הרגל״ שיחדלו מלהשלות את המוני היהודים בראדומסק בתכנית־שווא, העלולה להמיט שואה על מאות בתי־אב בישראל.

העניין נסתיים בכך שהעו״ד זוקין ועוזרו שמואל האזע קיבלו רשיונות־עליה ועלו ארצה, אך לא נשארו בה; העו״ד היגר לארה״ב בשנות השלושים ועוזרו חזר לפולין זמן לא רב אחרי עלייתו.

עליית־גראבסקי, שנקראה על שמו של שר הכספים הפולני בשנת 1924/25 ועיקר גורמיה היתה מדיניות־הנישול שהלה ניהל כלפי היהודים, הביאה עמה ארצה עולים רבים מפולין מבני המעמד הבינוני. רבים מהעולים הללו לא התאימו לתנאי הארץ ולא היו מסוגלים לקבל על עצמם את עול העבודה הקשה שהיתה דרושה לבנין היישוב וחלק ניכר מהם חזר לפולין.

את הקולר לכשלונם ולעזיבת הארץ הם תלו בהנהגת היישוב. ודבר זה גרם למשבר רציני בחוגי הציונות בפולין. המצב בעירנו היה במיוחד קשה לרגל מספרם הרב של העולים מעירנו ולרגל העובדה שרובם חזרו, למרות שבין החוזרים היו ציונים טובים, עסקני הציונות ואף חלוצים שנסעו ארצה לבנותה, אך לא יכלו להסתגל לעבודה הקשה. שובם של הללו לעירנו גרמה אכזבה מרה למפלגות הציוניות בעיר.

באותה תקופה נוסדה בעירנו החברה ל„התאחזות״ בארץ־ישראל, אשר אף היא הביאה בסופה מפח־נפש לתנועה הציונית בעירנו וגרמה הרבה „שפיכת דמים״ למייסדי החברה. מטרת החברה היתה לרכוש שטח אדמה בשביל ישוב יהודי ראדומסק ובראשה עמדו ציונים ותיקים ומסורים, כגון מ. פינזילבר, מ. פרנקל וא. משה וכסמן. שני הראשונים נשלחו כנציגי החברה ארצה ורכשו אצל „נחלת־ישראל״ שטח של 700 דונם אדמה.

עם שובם, כשחברי ה„התאחזות״ החלו בתשלומים ע״ח החלקות שנרכשו על שמם ובתכנון תכניות עליה, פרץ המשבר הכלכלי בארץ. ה„יורדים״ הראשונים הגיעו לעיר ואצל רבים מחברי ה„התאחזות״ החלה „התפכחות״ וחדלו לשלם את התחייבויותיהם לחברה וזו הגיעה למצב כספי קשה ולחוסר יכולת לעמוד בהתחייבויותיה כלפי „נחלת־ישראל״. היו שדרשו את כספם חזרה מאת העומדים בראש החברה והטיחו אשמות נגדם ואף עד לידי בית־המשפט הגיעו.

ענין זה גרם נזק רב לתנועה הציונית בעיר ובייחוד לעסקניה. רק בסוף שנת 1926 באו הדברים על תיקונם — האדמה נמכרה ל„קהילת ציון״ והכספים הוחזרו לבעליהם.

בפרק זמן זה נמצאה התנועה הציונית בעירנו בשפל ניכר. האווירה שנוצרה בעיר עם בואם של ה„יורדים״ והטלת הקולר על מנהיגי היישוב לכשלונם עוררו רגשות אנטי־ציוניים בעיר. שליחי קרן־היסוד חזרו בשנת 1926 כלעומת שבאו ולא הצליחו להעביר את המגבית ורק כעבור מספר שנים היא חודשה. התרומות למען קק״ל נצטמצמו לרגל המחסור במתרימים והיו גם כאלה שחדלו לתרום.

באותה תקופה הגבירה המפלגה הקומוניסטית את פעילותה בקרב הנוער היהודי בעיר והמפלגות הציוניות לא עמדו בפרץ, הן לא היו מסוגלות לשנות את המצב ולמעשה חדלו מלפעול.

„המזרחי״ שרשם דף מזהיר בתולדות הציונות בעירנו, חדל בשנות המשבר להתקיים. בית־הספר שלו ברחוב קראקובסקא הפסיק את פעילותו ויו״ר מפלגת „מזרחי״, מר אברהם משה וקסמן, שהיה בין מייסדי חברת „התאחזות״ וסבל בעטיה סבל רב — עלה ארצה עם רעייתו. הציונים הכלליים אשר מעודם לא הצטיינו בעירנו בארגון

מפלגתם, היו אמנם מיוצגים בעיריה ע״י נציגם, אבל הלה לא התעסק בציונות...

מפלגת „התאחדות" המשיכה את קיומה גם בשנות המשבר וריכזה בתוכה ציונים טובים ומסורים, כגון: חיים קריינדלר, מ. וולקוביץ, דוד חשצבצקי, האחים שמואל ויצחק לחמן, מ. י. שי־טנברג ואחרים, — אבל השפעתה של מפלגה זו בעיר היתה מוגבלת.

מפלגת פוע״צ שמאל הצטיינה בעירנו בארגונה הטוב וריכזה סביבה נוער ומבוגרים, אבל עסקניה התנזרו בשנים אלה מפעולה ציונית. הקומוניסטים חדרו בחשאי לשורותיהם והם נאבקו קשות אתם, אך ללא הצלחה יתירה, כי לא הציעו לנוער היהודי דרך אלטרנאטיבית ברורה.

התעמולה הקומוניסטית עשתה איפוא שמות בקרב הנוער היהודי בעיר, בייחוד בקרב הנוער הלומד. כתנועה בלתי ליגאלית העדיפו מנהיגיה לחדור לארגונים קיימים על מנת „לכבוש" אותם מבפנים. כך נפל „השומר הצעיר" בעירנו קרבן לחבורה קומוניסטית שעשתה שמות בקרב הילדים הרכים שנמסרו ע״י הוריהם לתנועת נוער ציונית זו ולבסוף הורעלו ע״י הסתה אנטי־ציונית.

אך בתקופת־שפל זו ידעה עירנו גם מאורעות חיוביים, אשר שינו בהמשך הזמן את פני הדברים, חידשו את מסורתה הציונית של ראדומסק והצילו מאות מקרב הנוער למען הציונות. המאורעות הללו היו:

1. ייסוד „החלוץ", פוע״צ (צ.ס.), „פרייהייט" ותנועת א״י העובדת;

2. הקמת גדוד הנוער למען קק״ל ע״י העסקן הציוני מ. וולקוביץ, חבר ה„התאחדות" ועורך המדור הראדומסקאי בשבועון „אונזער צייטונג" שהופיע בקביעות בפיוטרקוב והחל משנת 1924 נקבע בו מדור מיוחד בשביל ראדומסק. שבועון זה היה ציוני ברוחו והוא נלחם קשות ב„בונד", שפיוטרקוב היתה אחד ממבצריו.

מ. וולקוביץ היה יליד הכפר קרושין שבסביבת ראדומסק. שנים רבות נמנה עם הציונים ובהגיעו לראדומסק בראשית שנות העשרים הצטרף ל„התאחדות" והיה פעיל בתנועה הזאת, בייחוד בקרן־קיימת לישראל ובמשך שנים שימש בה כמורשה. מ. וולקוביץ לחם קשות בתקופת ה„שפל" נגד אווירת האדישות הציבורית שהשתררה בעיר ועשה רבות למען הרעיון הציוני ובייחוד למען הקק״ל ולא נסוג גם כשהיה בודד בפעולתו. התמדתו נשאה לבסוף פרי והוא מצא עוזרים נאמנים, כגון: יצחק לחמן, חיים גולדברג, חיים הרטמן, ד. מ. קורנברג, א. לגזיצקי. כולם היו מסורים בכל ליבם לפעולות הקק״ל בעירנו ותרמו רבות להצלחתה.

גדוד הנוער למען הקק״ל, שהיה מורכב ברובו מתלמידי הגימ־נסיות, שימש גם תריס נגד התעמולה הקומוניסטית, שפשה בקרב תלמידי הגימנסיות. חברי הגדוד, וביחוד החברות, היו מאוד מסורים לפעולת הקק״ל והסכומים שנאספו על־ידיהם עברו תמיד את המכסות שנקבעו ע״י הוועד הארצי. כך שימשה ראדומסק לבסוף דוגמה לערי פולין אחרות, שם הקימו גדודי־נוער למען הקק״ל.

היוזמה להקמת „החלוץ" בעירנו בשנת תרפ״ד 1924 באה מצד מר נרשטצקי שנמנה מצד אמו עם משפחת „תפארת שלמה". בימות השבוע הוא עבד בלודז׳ באחד המפעלים שהיו שייכים לרבי שלמה הנוך ז״ל ולשבתות וחגים היה חוזר הביתה לראדומסק. בהיותו קרוב לחוגי „החלוץ" בלודז׳ יזם את הקמתו בראדומסק. לפי הזמנתו התאספו בבית־הכנסת הציוני „בית־יעקב" כמה עשרות נערות ונערים בגילים שונים ולאחר שמיעת הסבר מפיו על מטרות „החלוץ" החליטו להצטרף אליו.

רוב חברי „החלוץ" היו צעירים בגיל 17—20 שלפני כן לא השתייכו לארגון נוער כלשהו ולא היה להם נסיון בעבודת ארגון. בין חבריו המבוגרים יותר התבלט אריה ציפלר ז״ל. הוא התמסר ברצינות לאירגון הסניף. נבחר ועד זמני והסניף מצא קשר עם מרכז „החלוץ" בווארשה.

פעילותו של א. ציפלר, שהיה בעל נסיון וכושר ארגוני, וידע גם להופיע בציבור, היתה חשובה ביותר ובמשך התקופה הקצרה שהיה בראדומסק עד שעבר ללודז׳, תרם הרבה להתפתחות סניף „החלוץ" בעירנו. כמזכיר ראשון של הסניף שימש יצחק ווינטרטר (כעת באוסטרליה).

עם צעירי סניף „החלוץ", שהתבלטו במסירותם ופעילותם הרבה נמנו: א. ב. אייזן (ניספה בשואה), חיים גולדברג ז״ל, יהודה ליברמן ומשה שיטנברג (נמצאים בארץ). בתקופה הראשונה ניהל „החלוץ" את פעולותיו ב„בית־יעקב" והפיח רוח חיים במקום זה, שהיה סגור במשך כל ימות השבוע והיה נפתח רק בשבתות לתפילה בציבור. „החלוץ" ריכז סביבו נוער רב ואולמות „בית־יעקב" שקקו חיים. מדי ערב התנהלו בהם שיעורים לעברית ע״י המורים דוד ארליכמן, לאה טלמן ואחרים. החדרים המו שירים משירי הארץ והזמרה נשמעה למרחקים ולא פעם עוררה את תרעומת השכנים, שהיו רגילים עד כה לשקט של בית־הכנסת.

גם בעל הבניין, דוד בוגייסקי, לא ראה את ה„המולה" הזאת בעין יפה, אבל בדיעבד השלים לסבול מנוער המתכונן לעלות לארץ־ישראל.

חברי „החלוץ" היו פעילים בקק״ל ותרמו את חלקם בטיהור אוירת האדישות בעיר. בקרב „החלוץ" התארגנה צ.ס. ובסוף שנת 1925 התאחדה צ.ס. עם חברי פוע״צ־ימין. הללו פרשו אחרי הפילוג בפוע״צ ב־1921 מהסניף המקומי (שנשאר שמאלי), רובם היו ותיקים ובעלי עמדה ונמנו עם מייסדי מפלגתם בעיר. באיחוד עם צ.ס. התאחדו חברי פוע״צ ותיקים, כגון מ.ז. רוזנבלט, איטשע אורבך, וולף שפירא, האחים וקסמן ועוד, עם חברי צ.ס. צעירים ומלאי מרץ ושאיפות לעסקנות ציבורית והמיזוג הזה נשא את פריו המוצלח.

אחרי האיחוד שכרה המפלגה המאוחדת מועדון מרווח בבית הולצברג ברחוב פשדבורסקה. למועדון זה עבר גם סניף „החלוץ".

בין הפעולות הראשונות של המפלגה המאוחדת היו: ארגון תנועת נוער שנקראה אח״כ „פרייהייט" והקמת ספריה ע״ש שלום־עליכם. מועדון המפלגה ריכז סביבו המוני נוער ומבוגרים. מדי ערב בערב, ובייחוד בערבי שבת, התקיימו בו הרצאות ודיונים על נושאים שונים. הפעילות המוגברת הזאת עוררה ויכוחים „חמים" עם שונאי־ציון למיניהם אשר שלטו עד אז על לבבות הנוער היהודי בעיר וראו במפלגה החדשה סכנה חמורה לעצמם.

חברי פוע״צ צ.ס., פרייהייט ו„החלוץ" היו שותפים פעילים לפעולות הקק״ל וקרן היסוד ועסקו במרץ בכל הפעולות של תנועת ארץ־ישראל העובדת. ראוי לציין שבתקופת השפל לתנועה הציונית בשנים 1921—1930 היה המועדון ברח׳ פשדבורסקה, בביתו של בנימין הולצברג, מבצר־עוז נגד המהרסים ו„המתייאשים" מהציונות. הודות לפעילות הנמרצת הזאת של „פוע״צ צ.ס." בעיר התחיל הנוער, להצטרף לתנועות נוער ציוניות, שקמו בעיר אחרי מאורעות תרפ״ט, בעקבו־תיהם חלה התעוררות בתנועה החלוצית בפולין.

עם ראשית חידוש העליה בשנת 1929, אף כי ממדיה היו קטנים, התרחבו מקומות ההכשרה של תנועת „החלוץ" בפולין. גם מעירנו יצאו חברי „החלוץ" להכשרה בקלוסובה ובמקומות אחרים. באותה תקופה התחיל הרעיון הציוני לכבוש מחדש את הנוער היהודי בראדומסק וקמו בה תנועות נוער גם של מפלגות ציוניות אחרות. בשנת השלושים התארגנה בעיר „גורדוניה", תנועת־נוער של ה„התאחדות" וגם סניף של ההסתדרות הציונית, שרוב חבריו נמנה עם הפלג הציוני הרדיקלי מיסודו של יצחק גרינבוים. באותה שנה התארגנה בעיר תנועת „הנוער הציוני" שריכזה סביבה את הנוער הלומד. תנועה זו הצטיינה בעבודתה המסורה למען הקק״ל.

בשנת 1930 ביקר בראדומסק יצחק גרינבוים, מנהיגה הציוני המוכר של יהדות פולין. ביקורו היה למאורע חשוב ולפעילי התנועה הציונית בעיר על כל גווניה הפך ביקורו לחג לאומי ממש ותרם לחיזוק התנועה ולשגשוגה.

המיפנה שחל בתקופה הזאת בתנועה הציונית נתן את אותותיו גם בעירנו. הרעיון הציוני לבש תוכן ממשי והנוער הציוני עמד בסימן של התכוננות נפשית ופיסית לקראת העלייה לארץ. תנועות „החלוץ" ו„פרייהייט" חייבו את חבריהן לכך ועשרות חברים מראדומסק היו מפוזרים במקומות הכשרה שונים ברחבי פולין וחיכו לרשיונות עלייה. גם חבריה הוותיקים של פוע"צ צ.ס. ראו לעצמם חובה של עלייה לארץ והגשמה בגופם את הרעיון הציוני שאותו הפיצו במשך שנים ברבים.

וכך זכתה ראדומסק הציונית לחידוש העליה מתוכה בשנות השלושים. ואם כי גם במשך תקופת השפל היו מקרים של עליית קרובים לבני משפחתם בארץ, כגון משפחת חיים גרוסמן, שבניה עלו לפניה, העלמה ליפשיץ שנסעה לאחיה, ואחרים, הרי בשנות השלושים החלה העליה מראדומסק לפרוץ את מסגרתה המצומצמת. ב־1931 עלו ארצה משה שיטנברג (שיטה), חבר ותיק ב„התאחדות"; אהרן פישלביץ, פוע"צ (צ.ס.); יעקב־שמואל מושקוביץ („החלוץ"), יוצא הכשרת קלוסובה. במאי 1933 עלה י. ליברמן מעסקני פע"צ־צ.ס. — פעיל תנועה זו מראשיתה ואחריו עלו חברים נוספים. על אף מספרם הזעום של רשיונות־העליה שהוקצבו ע"י השלטון המנדטורי ולמרות הקשיים בקבלת סרטיפיקט, בייחוד לאלה שלא השתייכו ל„החלוץ", גדלו באותה תקופה הארגונים הציוניים בעיר והקיפו מאות חברים. השפעת התנועה הקומוניסטית נחלשה באופן ניכר ורבים מפעיליה אף מצאו את דרכם חזרה אל התנועה הציונית ועלו ארצה.

התנועה הציונית מצאה את נאמניה המסורים בקרב יהודי ראדומסק. עוד בשחר ימיה נספחו אליה מעטים בעירנו שטיפחו את הרעיון הציוני והפיצו אותו ברבים. במשך תקופת קיומה עברו עליה תקופות גאות ושפל, אך השאיפה לציון לא דעכה מעולם בלבותיהם של יהודי עירנו, וכשהרעיון הציוני הפך למציאות, נתלקחה השאיפה הזאת והפכה לשלהבת שהקיפה את רוב רובה של האוכלוסיה היהודית בעירנו, בני־נוער ומבוגרים כאחד. הכמיהה לציון והרצון לעליה הפכו משאת נפשם של המוני היהודים בראדומסק עד שבא הצורר הנאצי וכילה בהם את זעמו. יהדות ראדומסק עלתה באש ועמה הרעיון הציוני אותו נשאה בלבה עד נשמת אפה האחרונה.

ניצנים לתנועה הציונית

יעקב זעירא

א.

יצויין מיד בראשית הדברים: עד כמה שכוח־זכרונו של כותב השורות האלה מגיע לא היו פרעות בראדומסק. גולגלות רצוצות ונוצות פורחות בחלל־האויר נצטיירו במוחותיהם של הנער והנערה היהודיים בראדומסק רק מספורי התוגה שנקראו חדשים לבקרים בספרים ובעתונים. ודאי שאירעו תגרות קלות בין הנערים וה„שקצים", ברם הם אירעו בימים מיועדים לכך, כמו בל"ג בעומר, שעה שיצאו נערי ישראל אל מחוץ לעיר בקשתות וחצים וחזרו — אוי לאותה בושה — מי קטוף־אוזן ומי קרוע־בגד. או בשבת אחה"צ, שעה שהאבות ישני שנת־ישרים והנערים התחמקו מהבית מזויינים במקלות ובאבנים, להתגודד ולערוך „מלחמה" עם ה„שקצים". אך פרט לאלה לא היו כל התפרעויות.

בית־הכנסת ובית־היראה עמדו סמוכין זה לזה. כשהיו האיכרים באים כל יום ה' בשבוע למכור תוצרתם ולקנות תמורתה בחנויות היהודים שבעיר, נהגו, בדרך כלל, בשקט ובדרך־ארץ, להוציא מקרה־שכור או בדומה לכך. אפילו ביום החמישי ה„ירוק", כשהקימו הגויים סוכות בחוצות העיר, קישטון בדיוקנאות הבן והאם ויצאו על צלמיהן ודגליהן — לא קרה כל מקרה של פגיעה ביהודים.

הנער היהודי בראדומסק הלך זקוף־קומה וישר־גו. הרגיש הגוי שלא כדאי לו להתגרות ב„ז'יד" וכך נהג. ומעשה שהיה בסוף מלחמת־העולם הראשונה, שעה שחילות הגנרל האלר הציקו ליהודים ומרטו את זקניהם, ולזרים האלה חשקה נפשם לנסות את מזלם גם ביהודי ראדומסק כשהרכבת שהובילתם נעכבה בתחנת העיר. מיד פרץ הנוער ממקומות־העבודה ומבתי־המסחר, השיבו מכות ורדפו אחריהם עד לרכבת. ואם זכרוני אינו מטעני, חטף אחד החיילים סכין בצד ונסתלק.

היהודים גרו בתחום העיר, והגויים — בפרברים. בשעת „סיום־תורה" או בשעת חתונה בחצר־הרבי „כבשו" היהודים את כל חוצות העיר ופרצופו של גוי היה בבחינת „בל יראה ובל ימצא".

הנער היהודי בראדומסק לא נמנה עם סוג הנערים השקטים והנבהלים מפני „שקץ". „שקץ" שנקלע לרחוב היהודי, הריחו הנער מרחוק ובלי שהיות יתרות „טיפל" בו בידיו וברגליו וה„שקץ" ברח כל עוד נפשו בו. תמה הנער היהודי: „מה לבן־עֵשו בחצרי? האם יעזבני לנפשי אם אקלע אני לחצרו?" ודאי שלא. אם כן: מידה כנגד מידה.

כך היה המצב ערב פרוץ מלחמת־העולם הראשונה. תנועה לאומית ראויה לציון לא היתה קיימת בקרב תושבי העיר. ודאי, יחידי־סגולה לא חסרו. שמע הנער היהודי על אחד שטאטלר, שציוני הוא. אכן, כשהכירוהו מקרוב נתגלתה דמות יקרה, איסטניס ואנין־דעת; עניו ונחבא אל הכלים. מלה — בסלע. בלכתו כל בוקר עקב בצד אגודל לעבודתו (היה מנהל־פנקסים אצל סוחר־היערות רוזנבוים) עוררה דמותו כבוד. בקי היה בספרות העתיקה ואהב את עמו ולשונה הקדומה אהבה רבה. בדחילו שקל שקל ובאצילות דיבר על הרצל.

השני, שעל־אודות ציונותו שמע הנער היהודי היה הכנר־הכלי־זמר משה לבקוביץ. מוזמן היה לכל חתונה ולכל נשף ולפני סיומו היה רגיל לנגן את „התקוה". זכורני, פעם ביום־גנוסיא בחזרנו הביתה אחרי סיום התפילה לכבוד הצאר ואחרי שירת „אל, מלך נצור", שילדי החדר היו מצווים להשתתף בה ו„סטראז'ניק" (שוטר) כרסתני וחרב צמודה על ירכו „כיבדה" בנוכחותו ובעמידת דום, הצביע חברי על יהודי גבה־קומה, עב־כרס, בלי זקן וחבוש מגבעת ואומר: אמש, בשעת החתונה של בת־דודתי שמעתיו מנגן את התפילה לכבוד המלך שלנו... ואמנם לאחר מכן זכיתי לשמוע אותו לעתים מזומנות מנגן את „התקוה". עוד בודדים היו, אך לאזני הנער היהודי הגיע שמעם במעומעם.

ב.

גלי ההתעוררות הלאומית והשאיפה לציון ירדו על עירנו בשעה הרת־הסתערות, רבת חזון ותקוה. מרחוק נשמע הדה של הצהרת

בלפור ומקרוב — קץ המלחמה. פולין המשועבדת במשך דורות רבים, נשתחררה; עמים קטנים אחרים נאבקו וחתרו אל החירות ושאפו לחדש את נעוריהם. לעת כזאת נתעורר הנוער היהודי בראדומסק מקפאונו. לפתע ראה שהשקט והשלוה שהיא נמצא בהם, אינם אלא אחיזת־עינים, וכי אמנם זרים ובזויים הם בעיני עם הארץ. הרעיון של יצירת אומה יהודית שרויה על אדמתה ובוטחת ברוח עצמה מצא דרך ללב רבים. קמה תנועה ציונית אשר הקיפה את הנוער ושפת־עבר נשמעה בחוצות־העיר.

בהמשך הזמן קמה ערבוביה ברחוב היהודי, צצו מפלגות שונות ועל נושאי הרעיון הציוני בעיר היה ללחום קשה בסבך הפרוגרמה של המפלגות האחרות. לזכותם של מתי־מספר בלבד יש לזקוף את נצחונה של התנועה הציונית ברחוב היהודי בראדומסק, את השפעתה החזקה על הנוער ואת הפצת השפה העברית בקרבו.

הראשונים הראויים לשבח זה הם האחים גולד. שניהם: נחמן ודוד. אמנם נבדלו באפיים, בתכונות־נפשם; בהרגליהם וביחסם לבר־פלוגתא שלהם, אך למרות כל ההבדלים שביניהם מאוחדים היו ברעיון הציונות העובדת ובהשלטת השפה העברית ברחוב היהודי.

כל הופעתו של נחמן היתה — מלחמה. ברוח זו היה חדור כל ימי־חייו. שלא כדרך נערי־ישראל אחרים, שתקופת־המעבר מהעולם הישן אל העולם החדש היתה מלווה אצלם זעזועים נפשיים, סתירות ו„קרעים שבלב", לא ידע נחמן מכל אלה. הוא לא היה בעל תסביכים. פרש מהעולם הישן ביריקה ובהגפת הדלת. ומשפרש התחיל במלחמה כדי לקעקע את ביצת העולם היהודי הישן. בעקיצות ובהלצות שנונות וחריפות טיפח את השנאה נגד „פרי הבאושים" של „מארת הגלות". „לשרוף באש, לטחון עד דק ולזרות על פני המים" את כל העבר הגלותי. נחמן שנא את הגלות וכל הכרוך בה שנאת־מוות. והטיף „לעקור הכל משרשו ולהתחיל הכל מחדש בארץ...".

שנון וחריף ועוקר הרים, בקי במכמני הספרות העברית העתיקה והחדשה, פולמסן מסוכן, שלא ידע רחם בויכוח עם יריביו, את המתנגדים לדעה ביטל כעפרא דארעא: „במקום שיש חלול האומה — אין חולקים כבוד לרב". נחמן דרש קודם כל מעצמו ומה שהטילו על אחרים קיים הוא בגופו. קם ועזב את „המדמנה הגלותית" ועלה לארץ.

שונה מאחיו הגדול, נחמן, היה דוד גולד הצעיר (אח"כ קלעי) איש נלבב ורך־מזג, בעל־נפש, נטה לאידיאליזם ושימש מופת באורח־חייו. הרביץ תורה, הדריך ולימד בשפע ובברכה, חבר מחמם את הלבבות, שאב את הטוב מהישן, מן המקורות הברוכים, בחינת רמון מצא את תוכו אכל ואת קליפתו זרק. השכיל להקשיב לדברי מתנגדו ולהבינו, ידע לשתוק, ידע לאהוב.

דוד התחבב על הכל, אפילו על מתנגדיו. כמספר יודעיו היה מספר ידידיו. שקדן, מלא חיים ומרץ ורוח יצירה. השתתף בועידות של צעירי־ציון בורשה וחזר משם מלא מרץ והתלהבות. הצטיין בפעולותיו הרבות בשטח הציונות הסוציאליסטית ובהפצת השפה העברית בקרב הנוער. הרצאותיו ריתקו ומשכו קהל־נוער רב וההקשבה היתה רבה. לא דיבר גבוהה וללא מליצות, תמיד בקיצור ולענין ובזה כבש את לב הנוער. ואכן השפעתו היתה עצומה.

כאחיו לא שהה גם הוא הרבה בגלות. קם ועלה.

מה תימה, אם עקב פעולותיהם הברוכות של האחים גולד נכבש הרחוב היהודי לציונות. אכן נשמעה התביעה למעשים, קמה ונהיתה מהפכה בלב הנוער. נערים, שאבותיהם ואבות־אבותיהם היו סוחרים, בני „המעמד המכובד", עזבו את דרכי אבותיהם והתחילו לומדים מקצוע־יד להכשרה עצמית ולעליה לארץ. מבלי לקפח זכויות אחרים, חייבת התנועה הציונית בראדומסק תודה על כך בראש וראשונה להאחים נחמן ודוד גולד ז"ל.

ג.

דרך חייה של הנערה היהודית בראדומסק עד תום מלחמת העולם הראשונה היתה זרועה עמל ותלאה. הנערה בת הפועל גדלה ונתבגרה תוך בורות. משלא השיגה יד אביה לשלם שכר לימוד למורה־בית, שלח אותה לפרק־זמן קצר ל„חדר" והסתפק שתדע בתו אלף־בית עם נקודות. ישבה בבית, עזרה לאמה בעבודותיה הרבות וחיכתה עד שימצא לה אביה בן־זוג שיפרוש את כנפיו עליה, או שהגרה לאמריקה.

שונה במקצת מחיי הנערה בת הפועל היה אורח חייה של בת־הסוחר או בת בעל־הבית. זו האחרונה נשלחה ל„חדר" כשהיתה עוד רכה בשנים.

נוסף ל„אלף־בית" למדה גם לקרוא „מודה־אני" ו„קריאת־שמע" ולפעמים גם „חומש". באלה נגמר ה„קורס". את שפת המדינה למדה תוך שימוש יום־יומי ולפעמים מפי מורה־בית שהוזמן במיוחד ללמדה קצת דקדוק. וגם זו, כאחותה, בת הפועל, עזרה לאמה בעבודות הבית ובמסחר וחיכתה לבוא בן־הזוג, שלא הכירתו על־פי־רוב, שיביא לה את ה„אושר".

אמנם אזני הנערה קלטו סיפורים על „מכירת־יוסף", „יציאת־מצרים", „חורבן בית־המקדש" וכו' וכו', אך ידיעה יסודית בתולדות ישראל ובספרותה לא ניתנו לה. רחשי־לבה היו נתונים לחגי ישראל, צמה ביום־הכפורים, ברם טעמי הדברים נמנעו ממנה. כביכול: כל שמלמד בתו תורה כאילו למדה תפלות. כזאת היתה מנת גורלן של כל נערה יהודיה, מלבד פה ושם בודדות, יוצאות מהכלל.

לא זכתה הנערה היהודיה בראדומסק שנשמתה תתגלה ביפעתה, במעשיה הנאצלים. על כרחה נסתגרה בד' אמותיה. הכרתה נתעכרה, ראייתה על הנעשה סביבה נתקפחה, והטפל האפיל על העיקר. אך משהגיע הקץ למלחמת העולם הראשונה ומשנתקבלו הידיעות הראשונות על הצהרת בלפור ועל הקמת מיניסטריון יהודי עם נחום סוקולוב בראש, רעדו נימי נפש הרדומות של הנערה, כאילו צמחו לה כנפים. ידיעה רודפת ידיעה ועמהן תקוות ואכזבות. קבלה הנערה במסתרים: הנה הנערים מתאגדים לאגודות, מתקהלים, מרצים באים ומספרים על תמורות בעולם היהודי, על חיי חירות ובית לאומי. נער פלוני עוזב את בית־מסחרו של אביו ומתחיל לומד מקצוע־יד; אלמוני עולה לארץ ופלמוני מחליף את שפתו בשפר־עבר. והיא? כן, אף היא החליפה את שפתה אך, אהה, בשפה נכרית, שפת עם־הארץ. האם זוהי כל התמורה בחיים שעליה חלמה? ומה על הציונות? ומה על השפה העברית? הלב צבט והעינים נישאו בתמהון: למה תופלה לרעה?

אמנם נמצאו בודדות שנתפסו בקלות לציונות כמו: דובצ'ה גולד, חוצ'ה אנגלרד ועוד אחדות שבאצבעות יד אחת תספרן, אך פעולותיהן לא נתבלטו ברחוב אם משום חוסר בטחון עצמי ואם משום חוסר העזה לשאת את דברן ברבים. העיקר: החיים היהודיים המסורתיים הלכו והצטמקו בלב הנערה היהודית והדרך החדשה שעליה ללכת בה הלך ונטשטש.

אחת שהקשיים לא מנעו ממנה מלעמוד על דעתה ולא נכנעה ללחץ הנסיבות — היתה מרת לאה טלמן־בירנבאום (נמצאת בארץ).

דמות רעננה ושופעת כוח עלומים — אלה הקוים שנתבלטו בפגישה הראשונה עמה. כמו שאר אחיותיה בראדומסק הלכה בשנותיה הרכות ל„חדר", למדה „אלף־בית" מנוקד. הצליחה לדעת גם „תפילה". נתחנכה על ברכי התרבות הפולנית. ישבה בבית, עזרה לאמה בעבודותיה וגורל שאר הנערות בראדומסק היה מזומן גם לה.

והנה נשמע קול פעמי הגאולה מרחוק. אזניה היו כרויות להדים שהגיעו משם ועיניה נפקחו לראות את הנעשה סביבה. אט־אט התחילה להיכנס ללבה ההכרה שעל הנערה היהודיה להשתחרר מכבלי־העבר. במחשבה צלולה השכילה להסתייג ממערבולת־ההוה ומערבוב שפות. זרקה מאחרי גוה את סרח־העודף של שפת־נכר, התגברה על אי־הנעימויות בבית קרוביה, הבליגה על הלעג והעקיצות של בני־משפחתה וגמרה אומר להינתק לחלוטין מנטל העבר ולהתחיל בחיים חדשים. וראשית כל: ללמוד עברית.

למדה אצל המורה חשצ'בצקי (יליד אוקראינה, נקלע לראדומסק בנסיבות המלחמה, נשא לו לאשה את נכדת המו"צ בראדומסק,

ישראל'קה; הרבה לעשות בהפצת שפת העבר בעיר). מרת טלמן למדה ולימדה. לימדה כדי שתחזור ותלמד. שקדה ועשתה לילותיה כימים. היו נערות שהעיזו ויצאו אף הן בעקבותיה. קמה תנועה בין הנערות למען עברית. לא יצא זמן רב ומפי הנערות נשמעה שפת העבר בחוצות העיר.

באותו פרק־זמן נוסדה „פינה עברית". ביזמתה של מרת טלמן נתאספו נערים ונערות בקלוב הציונים „בית יעקב" בעיר וגמרו אומר ליסד „פינה עברית" לשם החלפת־דעות וקריאת מאמרי־הסברה מהעתונות העברית, דברי־ספרות, והכל על טהרת השפה העברית. פעמיים בשבוע התאספו ומרת טלמן היתה הרוח החיה ב„פינה". היא התחבבה על הכל, תמיד היתה דעתה בדוחה עליה, דיברה בהומור אך לא בקלות דעת; הרבתה להתל בנו על גישתנו „הפרובלמטית" לכל דבר והיתה אומרת: למה לסבך, הלא הכל כה פשוט וישר.

זכורני פעם לאחר קריאת „חצי נחמה" לאחד־העם נתלקח ויכוח. מרת טלמן השתתפה בו בערנות. התפלאנו, אנו, הנערים יודעי עברית הותיקים, על תפיסתה המפליאה והבנתה המרובה בדברי אחה"ע. על נקלה היתה מישבת את חילוקי הדעות והכל בא על מקומו בשלום.

הידיעות על המאורעות בשנת 1921 בארץ לא עכרו את רוחה. האמינה באמונה שלימה בנצחון הציונות. לא היתה אף פעולה ציונית אחת בראדומסק שמרת טלמן לא השתתפה בה. כולה תוססת, זריזה וערה לכל פעולה.

דבר המסתבר מאליו, כי מעשי מרת טלמן שימשו מורה־דרך לנערות בעיר, איזו דרך לבור להן. אכן רבות, רבות בחרו בציון ועלו.

אין צורך לומר שמרת טלמן חיכתה בכליון־עינים לאפשרות הראשונה לעלות לארץ וכשזו באה — עלתה.

חוב של כבוד הוא להזכיר כאן את אחד מחברי „הפינה", שהשתתף בקביעות ודעתו היתה מקובלת בה — נחום הוכרמן, בחור טוב, חולם, מלא התלהבות לציון, בעל נימוסין וביישן, זריז ופעיל, טוב־לב.* בארץ למד תורה בסמינריון. חי בדחקות. מסיבה משפחתית נחפז לשוב. עקבותיו נעלמו. וי על האי שופרא.

* נחום הוכרמן חי עד המלחמה בוורשה ונשא לאשה את בתו של ר' הלל צייטלין ז"ל.

מחוללי „צעירי־ציון"

דבורה כרמלית (גולד)

היה זה בשנת 1909—10 בערך, זכורה לי שבת אחת בביתנו שקדושתה הופרעה לחלוטין. אבא חזר הביתה אחרי תפילת שחרית מה„שטיבל" של חסידי גור, באי שקט בלתי רגיל. לא התחיל בלימוד התורה כמנהגו תמיד, אלא התהלך בחדר הלוך וחזור בעצבנות יתרה.

אמא, גם היא חזרה מבית הכנסת מסוערת מאד, ובפגישתם בבית נתפרצה המועקה המרה מקרב שניהם... בבית הכנסת וב„שטיבל", קם איש בזעם והכריז בציבור: היות והתגלתה פינה־חדר בעלית גג איזו שהיא בעיר, ושם מצאו „ספרי טריפה־פסול" לרוב וגם תצלומים על הקירות כאצל הגויים ממש. ובחדר הזה מתאספים הפושעים העוכרי־ישראל ימח שמם, שבעוונותיהם וחטאיהם מתים רחמני־לצלן יולדות ותינוקות יהודיים כשרים. „רבותי! צעק — אש שריפה בוערת בעירנו, והכרח לבער את החמץ תיכף ומיד!" והדברן מציע לגרש מהשטיבל את אבותיהם של הבחורים כדלקמן:

נחמן צבי גולד — המארגן הראשי, לייביש רבינוביץ, שלמה רבינוביץ, יעקב רבינוביץ (קוטי), אליעזר שצרנסקי, ישראל יצחק שפירא, שושי שטרנפלד, יעקב רובינשטיין (בנו של השוחט).

בחורים אלה עמדו אז לרכוש ולצרף את פינצ'י ליטמנוביץ לחבורה, שהיה כפי הנראה טיפש, ועל ידו נתגלה הקונספירציה ופקעה החוצה...

נחמן צבי גולד, היה מקור הנחת והכבוד להורים — וילד השעשועים ב„שטיבל" ובחצר הרבי. זה הנחמל'י היה עושה לילות כימים בתורה ובהיותו בן שלוש עשרה השתתף בכתיבת שאלות־ותשובות בבטאון הרבנים „שערי התורה" שהופיעו אז בורשה, ופנו אליו בחליפת המכתבים בינו ובין המערכת, לכבוד הרב הגדול המפורסם רב נחמן צבי גולד נ"י. „ולפתע אסון שכזה"...

גם יתר הבנים השתייכו ברובם לדינסטיה הרבאית הראדומסקאית, נכדים וקרובי משפחה של הרבי „תפארת־שלמה" — „חסד־לאברהם" וכו'. לצערם וחרפתם של ההורים האומללים — האצולה היהודית מאז בעירנו, לא היה שעור וגבול.

באמצעים האכזריים ביותר, השתמשו ה„יראי־שמיים" נגד הנערים הנ"ל. את הספריה החריבו, המטלטלים בחדר שרפו, והקשר בין הנערים הופסק כליל.

אך זיקי שלהבת הצמאון לתורה ותרבות מתקדמת, לא כבו בקרב לבותיהם של הצעירים עם שערורית הקנאים הזקנים. אלא להפך, זמן מה סבלו אמנם מהפיזור, הבדידות באין מקום ריכוז, אבל כל אחד ואחד המשיך את לימודיו בפינתו הנידחת, מתוך רגשי זעם וכעס. למדו, עיינו במשנה התמדה בספרי מדע כלליים ובספרות הציונית הצעירה לימים אז, כגון אחד־העם, סוקולוב, מכס־נורדוי וכו'.

חלפו שנים, בינתיים התבגרו, והיה שנכנעו לדעת הוריהם והתחתנו לפי „התכתיב". ורק יחידים (בני גולד בראשם) מאלה „האנוסים" בפינות הנידחות בהצטרף אליהם שכבה צעירה יותר, היוו אחרי כן, מבועת נוער אינטלקטואלי עצום, ומהם מחוללי תקופת „הצעירי־ציון" בראדומסק אחרי פרוץ המלחמה העולמית בשנת 1914.

עם פרוץ המלחמה, היתה עירנו מוקפת משלטים צבאיים, החזית הקרובה לעיר, הקרבות התמידיים במשך שנה ורבע בערך, עירערו את כל החיים הציבוריים והרסו את המסחר כליל. דכאון ופחד שררו בעיר.

ובבוא הנס — אשר לו ציפתה כל יהדות פולין אז, ושורות צבאות המערב (גרמניה ואוסטריה) כבשו את עירנו ראדומסק, אזי החלו תושביה לנשום לרווחה. המסחר היהודי התאושש עד מהרה, עם זרימת ההון המלחמתי על־ידי הצריכה הרבה של הצבא. סוחרים־ספסרים התעשרו. יחד עם זה הלכו ונוצרו חוגים של נוער ומבוגרים הוללים, משחקי קלפים, בשיתוף פעולה עם היונקרים הפולשים הרודפים אחרי נערות־נשים היהודיות...

והנה בעצם מערבולת האי־מוסריות הזו, התעלה „בקול דממה דקה" העוצם הרוחני הטמון בקומץ הנערים האינטלקטואליים הנחבאים אל כליהם זה זמן רב, ופלח את האוירה הדחוסה.

בחורף סוף שנת 1915 והתחלת 1916 התחילו להתארגן ביזמתם של המורים לעברית: פיינזילבר, שטאטלר (מורי ורבי היה) וארליכמן, המשכילים הציוניים הותיקים, ונוסד אז בעירנו ה„בית־יעקב" בצורת בית־כנסת מודרני עם ספר תורה וגם ספריה עשירה מאד, בכל סוגי הספרים, גם בשפות לועזיות.

לא מעט תרם נחמן צבי גולד ז״ל (אחי) מכוחותיו הרוחניים וכשרונותיו הארגוניים להתפתחותו ולקיומו של המוסד הנ״ל. לפתיחת המוסד הופיעה אז — רצופה לברכה — פנייתי לעזרה ודאגה לארגן גם סניף „בנות־ציון״ בעירנו. הפניה היתה כתובה בעברית צחה על ידי ועשתה רושם רב, גם בגלל עצם הדרישה וגם בגלל העברית, (בזה הייתי אז היחידה בעיר). בתשובתם הרשמית הודיעו לי שהוחלט לרשום בפרטיכל לטפל במבוקשי.

נחמן, צבי ודוד גולד־קלעי, (אחינו שהיה בראשית תקופת התבגרותו אחרי שחזר מ„הישיבה בגור״), לא מצאו סיפוק לנפשותיהם הסוערות הרבה זמן, בתוך כתלי ה„בית־יעקב״ הזה, בין המתפללים הקשישים.

בהתחלת שנת 1917 התבשל למדי הרעיון במוחות בני גולד, בצורך דחוף ללכד את הנוער סביב החזון הציוני בעירנו. והנה פתחו שני האחים נחמן ודוד בשטח פעולה זה בממדים נרחבים ביותר, ברכישת חברים לדעה — לפעילות: נחמן בין חוגים מבוגרים יותר, ודוד בין הנוער הלומד בבתי הספר התיכוניים ובין המעמד העוסק במלאכה. גם אני הייתי לעזרתם בין הנערות והנשים הצעירות. העבודה התעמלנית־האירגונית התקדמה בקצב מהיר. בכוח הקסם של אותה אוירה, של רוממות רוח ששררה בשלהי המלחמה והאמונה כי לא רחוק יום בואו של השלום לעולם, הצלחנו לקרב מחנה די חזק של נוער בעירנו לרעיון הציוני־הסוציאליסטי.

באחד הימים בתקופה זו, הכריזה והזמינה הועדה המארגנת לאספת יסוד של סניף צצ״ס בראדומסק. ההשתתפות באסיפה היתה עצומה. מאות נוער חתמו על הצהרות לחברות בארגון הנ״ל, נבחרה מועצה בת 12 חבר וחברה, 3 בני גולד, חוה, ויוסף — אנגלרד קרויזה, ויסוצקה־קריינדלר ואחרים.

התחלנו בפעולות תרבותיות נמרצות, כגון קורסים לעברית, הרצאות מדעיות, ספרותיות ומעמדיות. האימפרזות שלנו היו כבירי השפעה על כל חוגי התושבים למיניהם ומשכו אפילו את המתבוללים שבעירנו. הרצאותיו החינוכיות מלאות תוכן של נחמן צבי גולד באספות חברים, היו באמת נובעות מקרב נפש נעלה וחברית ,וחודרות עמוק לליבות כל החברים הנוכחים.

חברי צעירי ציון בשנת 1919. עומדים (מימין לשמאל): אהרונוביץ יעקב, קראוזה דוד ורחל, — פיינגולד ס., אנגלרד יוסף, זומבק הלל וחיה, בלומשטיין ובירנבאום.
יושבים: רוזנבלום, צימברקנופ בלצ׳ה, גולד נחמן, אנגלרד חווצ׳ה, וינר אבא, גולד (כרמלית) דבורה.

עם אישורה החוקי של „הכרזת־בלפור״ בועידת סן־רימו בשנת 1920, אורגנה על־ידי „צעירי־ציון״ בעירנו, מתחת לכיפת השמים, חגיגה עממית אשר הקיפה את כלל תושבי העיר כמעט. ומי שלא חי את הרגע הזה, לא חש בחיו מה זאת שמחה אמתית המתפרצת מתוך לב נלהב של נוער הרואה בעיני רוחו את מטרתו המתגשמת.

כך הוספנו לפעול ולכבוש עמדות חברתיות שונות וגם בשטח החינוך. יסדנו מעון ילדים ברוח עברי, בהשפעתנו הוכנסה השפה העברית לבית הספר התיכוני לבנות בעירנו וכו׳ וכו׳.

בתום המלחמה, ושחרורה של פולין, בשנת 1919, התחלנו כבר לכונן את „מזוודותינו״ לעליה ארצה...

מפלגת צעירי־ציון (צ. ס.)

י. אהובי

בשנות 20—1916 התקיימה בעירנו תנועת צעירי ציון פעילה. מייסדי המפלגה והרוח החיה בה היו האחים נחמן ודוד גולד.

עם פרוס העליה השלישית עלו שני האחים גולד ועמם יתר הפעילים ארצה או עברו למקומות אחרים והמפלגה התרוקנה מפעיליה וחדלה להתקיים בתור מפלגה פרט לחברים בודדים שפגשנו אותם מדי פעם בפעולות למען הקרנות הציוניות.

יש לציין את העובדה המצערת שהתנועה הציונית בעירנו לא השכילה להקים מוסדות חינוך בשפה העברית (כגון „תרבות״), אשר היוו בערים אחרות את הרזרבה הטבעית לארגוני נוער ציוניים ודור המשך למפלגות הציוניות.

הגימנסיה שנוסדה ע״י הגברת וויינטראוב היתה להלכה גימנסיה יהודית עם חבר מורים יהודים, אבל תרמה מעט מאוד להכרה הלאומית, כי שפת הלימוד היתה פולנית, פרט למקצוע העברית שלימד המורה ד. ארליכמן. ההתבוללות אכלה בכל פה את הנוער הלומד בתקופה ההיא ולא פסחה אף על גמנסיה זו, שרבים מחניכיה נפלו לידי מתנגדי ציון.

אותה תקופה לא היתה בעירנו תנועת נוער ציונית פעילה שהיתה עשויה לעמוד נגד רוח ההתבוללות שנשבה ממזרח וממערב.

מצב זה נמשך שנים מספר עד להיווסדו של „החלוץ״ בשנת תרפ״ד—1924.

היוזמה ליסוד „החלוץ״ בעירנו — הכשרת נוער לעליה ארצה, באה מהחבר וורשטצקי, מנכדי בית הרבי.

בימות השבוע היה עובד בבית־מסחר של הרבי שלמה חנוך הכהן זצ״ל בעיר לודז ולשבת היה שב להוריו שגרו בראדומסק.

באחד הימים תלו מודעה בבית המדרש של קופיל שמש שמר ורשטצקי מזמין נוער להרצאה שיערוך „בבית יעקב״ במוצאי שבת על נושא „החלוץ״. אותה שעה התאספו עשרות בני־נוער בגיל 28—17 ובהרכב סוציאלי שונה. היו שם בני אמידים שלא טעמו טעם עבודה בחייהם ואחרים שעבדו כבר משחר נעוריהם בגלל מצבם

ועד־הסניף של צעירי־ציון (צ.ס.) בשנת 1925.
עומדים (מימין): קורנברג דוד־מאיר, אייזן אברהם־בינם,ניימן שמואל, שיטנברג משה־יצחק, דימנט אברהם. יושבים: גולדברג חיים, אופמן זיסמן, קרפ יצחק.

הסוציאלי או אלה שראו צורך ללמוד מקצוע לקראת עלייתם ארצה.

מבין האחרונים התארגנה הצ.ס. ביניהם התבלטה קבוצת חברים שנקראה „הרביעיה" והם: א. ב. אייזן (ניספה בשואה), חיים גולדברג ז"ל, י. ליברמן, מ. שיטנברג (נמצאים בארץ).

הקבוצה ראתה את עצמה קרובה לתנועת העבודה הא"י, למפלגת אחדות העבודה וגם לתנועת צ.ס. בפולין.

בעת ביקורו של פנחס רשיש (כעת ראש עירית פתח־תקוה) בסוף שנת 1924 — מטעם מרכז „החלוץ", קיימנו אתו שיחה בנושאים רעיוניים של התנועה בארץ ובגולה וכתוצאה מכך החלטנו ליסד סניף של מפלגת צ.ס. בעירנו.

עיקר פעולתנו נשארה במסגרת „החלוץ" ושם הקדשנו את כל זמננו ושאיפתנו. היינו חבורה צעירה ולא יכולנו להוות גורם בציבור היהודי בעיר. עיקר שאיפתנו היתה לעלות ארצה בהקדם.

בעת פתיחת האוניברסיטה העברית על הר הצופים בשנת 1925 אנו מוצאים מודעת ברכה בשבועון „אונזער צייטונג" שהופיע בפיוטרקוב־ראדומסק, מאת 25 חברי צ.ס. אשר את שמותיהם אנו מביאים להלן:

אופמן זיסמן
אייזן אברהם בינם
בוגייסקי יצחק
בוגייסקי בלה
בלום יצחק
בסר יעקב
גרוסמן יעקב
גולדברג מאיר דוד
גולדברג חיים
גליקסמן מאיר
הרבט אברהם
וינר הלה
וואדיסלבסקי פישל

זנדברג מניה
זקס רגינה
טיגר שרה
ליברמן יהודה
סבטובסקי מ. ש.
קמלגרן משה
קורנברג ד״ד מאיר
קרפ יצחק
שץ אברהם
שטיין לייביש
שיטנברג משה יצחק
שמולביץ חנה

על־מנת לשמור על אי־מפלגתיות של „החלוץ" שכרנו מועדון בשביל הצ.ס. בבית הספר של דוד ארליכמן, ברחוב בזוניצקה. „החלוץ" נשאר בבית הכנסת הציוני „בית יעקב".

לחנוכת המועדון ערכנו מסיבת חברים ואוהדים בהשתתפות חברנו יעקב מלץ מפיוטרקוב (נמצא בארץ). הקשרים שלו עם התנועה בראדומסק החלו עוד בתקופת 1916—1920 והיה נענה לכל הזמנה לבקר אצלנו.

ערב האיחוד של פוע"צ ימין עם צ.ס., התווכחו בסניפים בעד ונגד האיחוד. אנחנו, היינו בעד האיחוד, אשר הוקם בסוף 1925.

חברי פוע"צ ימין היו מעטים בעירנו. סניף מאורגן לא היה קיים כלל והרוב של חברי פועלי ציון בעיר היו שמאליים והצטרפו לפלג השמאלי של התנועה. המתנגדים לא הצטרפו ונשארו נאמנים לאיחוד העולמי, ביניהם היו חברים בעלי ותק והשפעה שהצטרפו למפלגה, לאחר האיחוד עם צ.ס. (צ.צ.). אציין אחדים מהם: מרדכי זליג רוזנבלט, איטשע אורבך, וואלף שפירא, האחים ווקסמן, לייזר גליקסמן, שמואל תנחום ועוד. אתם הצטרפו גם זקן שרייבער ומרדכי־אהרן רייכער, שניהם חברי „בונד" לשעבר.

האיחוד נערך במועדון אצל ארליכמן. את הצהרת האיחוד מטעם פוע"צ הקריא מ. ז. רוזנבלט ובשם צ.ס. א.ב. אייזן (שהגיע ישר מבית הכנסת של חסידי אלכסנדר שנמצא בחצר הקרובה, בלבוש החסידי: קפוטה של משי וכובע קטיפה).

בועידת האיחוד השתתפו 3 צירים מהסניף המקומי והם: אריה ציפלר, זיסמן אופמן וחיים גולדברג.

לאחר האיחוד שכרנו מועדון חדש ברחוב פשדבורסקא, בביתו של בנימין הולצברג.

קטעים מתוך „פרקים בתולדות ,צעירי־ציון' — צ. ס.", פרי־עטו של ישראל ריטוב, מראשי דבריה וממנהיגיה של תנועה־מפלגה זו ברוסיה, שעשה אח"כ בפולין במוסדותיה המרכזיים של צ. ס. ובשמם ביקר כמה וכמה פעמים בראדומסק.

תנועת צ. ס. בפולין ינקה ממקורותיה של מפלגה זו ברוסיה, שמדיניותה ועקרונותיה נתגבשו בוועידה השלישית של „צעירי־ציון" בחרקוב (מאי 1920). בהחלטות של וועידה זו, שקבעה את מסגרת־הפעולה של „החלוץ" ואת דרכי המאבק שלה לחופש, דמוקרטיה, סוציאליזם, תחיה יהודית לאומית, ארץ־ישראל סוציאליסטית — וכל זה תחת דגל החלוציות המהפכנית — נאמר בין השאר:

„הקמת המרכז הטריטוריאלי בארץ־ישראל הוא תנאי הכרחי לשיחרורם הלאומי של המוני העובדים היהודיים ושלב הכרחי בדרך לסוציאליזם;

בהמשיכה במאבקה לתנאים נוחים לעליה ולהתישבות בארץ־ישראל, תשאף מפלגת צ.ס. לריכוז יהודי עובד בארץ־ישראל — גם בתנאים של קוניוקטורה מדינית בלתי־נוחה;

✶

תקופת צ.ס. היא אחת התקופות הגדולות והדרמתיות בתולדות הציונות והעם. תולדותיה כתובים וחתומים בזיעה ובדם על דפי־הפאר בספר־הזהב של האומה.

ודאי שימינו אלה, במדינת ישראל החופשית, הנבנית, המקבצת פזורי־עמנו והמגשימה מיטב חזוננו, יפים ומזהירים כזוהר הרקיע וכאור הגנוז. אף־על־פי־כן, רב היה היופי ורב היה האושר והעושר הרוחני באותם ימי־הנוער שלנו, — ימי חיפושים וגישושים, ימי סער ופרץ...

מפלגת פועלי־ציון המאוחדת עם צ. ס.

יהודה ליברמן

תולדותיו של סניף פוע"צ המאוחדת עם צ.ס. בראדומסק, כגוף בעל תנופה ארגונית וחברתית, מתחילה עם ועידת האיחוד של פוע"צ ימין עם צעירי־ציון, שנתקיימה בשלהי שנת 1925 בוארשה. בוועידה זו השתתפו מראדומסק 3 צירים: אריה ציפלר, זוסמן אופמן (ניספו בשואה) וחיים גולדברג (עלה ב־1935 לא"י). ומיד לאחריה התארגן בעירנו סניף המפלגה המאוחדת, שבה התמזגו קבוצת חברי פוע"צ (ימין) עם חברי צ.ס.

עם קבוצת פוע"צ שהצטרפו למפלגה המאוחדת נמנו חברים בעלי ותק בפעולה הציבורית והמפלגתית. רובם השתייכו לתנועת פוע"צ משחר ימיה. ביניהם יש לציין את הח' מרדכי־זליג רוזנבלט, שהיה ממיסדי פוע"צ בעירנו והשתתף כציר בועידה העולמית של פוע"צ בקרקוב בשנת 1912. הוא נמנה עם המתנגדים לזרם השמאלי במפלגה ועם פילוגה נשאר נאמן להשקפותיו. עם קבוצת המצטרפים נמנו גם הח"ח איזידור אורבך, נציג פוע"צ במועצת העיריה הראשונה מיד לאחר הקמת פולין העצמאית; וולף שפירא, האחים ואקסמן ואחרים. יחד אתם הצטרפו למפלגה המאוחדת שני חברי ה„בונד" לשעבר, זוקין שרייבר ומרדכי־אהרן רייכר, שהיו מפעילי ה„בונד" בעיר עוד בשנים 1905/6.

חברי צ.ס. היו ברובם צעירים נלהבים, שאמנם לא היה להם נסיון רב בפעולה ציבורית ושטח פעולתם העיקרי היה ב„החלוץ", אבל כולם הצטיינו במסירותם לתנועה ובצמאונם לפעולה.

מיזוג זה של קבוצת חברים בעלי נסיון ובעלי כושר ייצוגי עם קבוצת נוער צמא־פעולה נשא עד מהרה את פריו. המפלגה התחילה לפעול בקצב מוגבר והקיפה בפעולתה את כל שטחי החיים בעיר. השפעתה בציבור, ובייחוד בקרב הנוער, הלכה וגדלה עד שכעבור מספר שנים, — עם ראשית שנות השלושים, הפכה לגוף הצי־בורי החזק ביותר והמאורגן ביותר בעיר.

עם הועד הראשון של המפלגה המאוחדת נמנו הח"ח א. אורבך, וו. שפירא, א. ציפלר, ז. אופמן, מ. ד. גולדברג, שלמה ניימן (ניספו בשואה); וכן הח"ח ש. ל. ואקסמאן, חיים גולדברג, י. ליבר־מן, מ. שיטנברג, א. פישלביץ וא. גולדברג (נמצאים בארץ).

צעדיה הראשונים של המפלגה המאוחדת היו מלווים קשיים מרו־בים; המפלגות האחרות בעיר משמאל ומימין כאחד, לא קיבלו את הופעתה בידידות מרובה ונלחמו בה על כל צעד ושעל. נוסף על כך ראוי לציין, כי בעת הקמת המפלגה המאוחדת נמצאה התנועה הציו־נית בפולין במצב של שפל לרגל כשלונה של העלייה הרב־עית והופעת ה„יורדים".

משבר זה של התנועה הציונית היה מורגש במיוחד בעירנו, כעיר שהעליה מתוכה היתה גדולה ועלתה בשיעור יחסי על ערים אחרות גדולות יותר ושיעור החוזרים היה גם הוא ניכר ביותר. בין ה„יור־דים" היו עסקנים ציוניים, אשר נהפכו עם שובם למתנגדים חריפים והטילו את האשמה לכשלונם על ההסתדרות הציונית. עם שובם השתררה בעיר אווירה אנטי־ציונית וריפתה את ידיהם של נאמני התנועה הציונית לגווניה, כך שהמפלגות הציוניות כגון „המזרחי", ה„התאחדות" ואחרות צמצמו את פעולותיהן.

המשבר בציונות, שפגע בתקוות המוני היהודים, נוצל ע"י הפ־עילים הקומוניסטים ברחוב היהודי. התעמולה הקומוניסטית חדרה אל בין שורות הנוער היהודי ורבים ממנו, בייחוד מקרב הנוער הלומד, נתפתו לתעמולה זו.

המפלגה המאוחדת ראתה, מיד עם היווסדה, כתפקידה הראשון את המלחמה בהלך־הרוח של ייאוש שהשתרר ברחוב היהודי, למען החזרת האמונה בדרך הציונות וחיסון הנוער נגד תעמולת ההת־נכרות לעמם ולשאיפותיו הלאומיות.

אחת הפעולות הראשונות של המפלגה המאוחדת היתה, אירגון הנוער ופתיחת מועדון למענו. קבוצת הנוער שהיתה קיימת ע"י צ.ס. עוד לפני האיחוד היוו את הגרעין של תנועת הנוער ע"י המפלגה המאוחדת שנקראה „פרייהייט".

רוב חברי הקבוצה היו גרים בחצר הגדולה של בית איצקובסקי ברח' פשעדבארסקי 10. היו ברובם צעירים ומסורים למפלגה, היא מנתה בתוכה את החברים: יעקב ורחל ליברמן, דוד ולאה ווידיסלאוו־סקי, האחים אשר ונתן גרוסמן, האחים יחזקאל ואברהם דיקרמן ואחרים. מאוחר יותר, עם הקמת „פרייהייט", נצטרפו הח"ח טוביה בוז'יקובסקי (מלוחמי גיטו וארשה), יחזקאל סקורניצקי ז"ל, יעקב שמואל מושקוביץ, אברהם גולדברג, יטה מושקוביץ ואחרים.

קבוצת פעילים זו השקיעה את כל מרצה באירגון הנוער והקימו סניף לתפארת, שהקיף בני־נוער, ברובם מבתים עניים, נערים עובדים משחר נעוריהם על מנת לעזור להוריהם. הנערים והנערות הללו מצאו במועדון חמימות ושמחה אחרי יום עבודה מפרך וראו בו את ביתם. עבודה חינוכית רבת חשיבות והרת־תוצאות הושקעה בנוער הזה, שברובו לא זכה להשכלה רגילה בגיל בית־הספר. נוצרו חוגי־לימוד מוקדשים לנושאים שונים, שנוהלו בהתמדה ובהתמסרות על־ידי הח"ח מ. ז. רוזנבלט, אריה ציפלר, חיים גולדברג, י. ליברמן, מ. שיטנברג ואחרים. הצטרפותו של הפרופ' ברומברג לפעולה ההשכלתית בקרב הנוער תרמה רבות להתפתחותה, והוא רכש את לבם של הנערים והנערות על עבודתו המסורה למענם. (על „פרייהייט" ראה רשימה מיוחדת בעמוד 219).

השטח השני שהמפלגה המאוחדת ניגשה מיד אחרי האיחוד לטפל בו בכל המרץ וההתמסרות היתה הפעולה החינוכית והתרבותית.

הוועד הראשון של המפלגה המאוחדת
יושבים (מימין): מאיר־דויד גולדברג, אריה ציפלר, איזידור אורבך, וואלף שפירא, זיסמן אופמן; שורה שניה — אהרן פישלביץ, חיים גולדברג, יהודה ליברמן, ש. ל. וואקסמן; עומדים — מ. י. שיטנברג, שלמה ניימן, אברהם גולדברג (נציג הנוער).

במאי 1926 נפתחה הספריה ע"ש שלום־עליכם. פתיחת הספריה העידה על התנופה הארגונית של המפלגה והיתה פעולה נועזת ומבו־רכת בשדה התרבות והחינוך בעיר. הספריה ריכזה סביבה מאות קוראים מכל השכבות ובהמשך הזמן „בלעה" את הספריות הקטנות והפכה לספריה המרכזית בעיר. בשנים הראשונות לקיומה היו הספרים בשפות יידיש ופולנית, אולם בהמשך השנים נוספו עליהם ספרים עבריים (שנאספו בארץ ונשלחו ע"י ברית עברית עולמית לראדומסק).

הספריה תרמה הרבה להשכלת הנוער והיוותה צינור־השפעה חשוב לרעיונות הלאומיים והסוציאליים שהמפלגה דגלה בהם. (על הספריה והתפתחותה ר' רשימה מיוחדת בספר).

הפעולה התרבותית והחינוכית של המפלגה הסתעפה בהמשך הזמן והקיפה שטחים רבים. בשנות 1930 יסדה את האוניברסיטה העממית שריכזה סביבה מאות שומעים. בראש האוניברסיטה עמד הפרופ' ישראל ברומברג ועם מרציה נמנו ד"ר שאפיר, ד"ר סאק מצ'נסטוכוב ואחרים. האוניברסיטה קיימה עשרות הרצאות על נוש־אים שונים. בעונת החורף של שנת 1930 התקיימו באוניברסיטה העממית 40 הרצאות על נושאים ספרותיים, היסטוריים וכלכליים ונוכחו בהם קרוב ל־4000 שומעים.

גם בשנת 1931 היתה האוניברסיטה פעילה ומקובלת בעיר, אך לרגל התנכלויות המשטרה אליה, שמצאה כביכול פגם באולם־ההר־צאות כבלתי־מתאים להתקהלות, נאלצה האוניברסיטה להפסיק את פעילותה.

פעילי התרבות במפלגה הקימו חוג דרמטי, מקהלה ורשת ענפה של שיעורי ערב שריכזו סביבם מאות אנשים ואוהדים.

ייסוד ארגון „הפועל" תרם רבות לפיתוח התרבות הגופנית בקרב הנוער היהודי בעיר. „הפועל" התפתח בקצב מהיר והפך לאחד האר־גונים הספורטיביים הגדולים בעיר. „הפועל" עסק בענפי ספורט שו־נים והקיף מאות חברים.

בשנים הראשונות לקיומה התרכזה המפלגה המאוחדת בפעולת הסברה ענפה ונמרצת. מועדונה הראשון, בבית הולצברג, בשול־גאס תסס פעולות מוגברת. בלילות שבת היינו מקיימים במות־ויכוחים, ערבי שאלות ותשובות וכיו"ב. ההסברה הפומבית שלנו היתה מלווה ויכוחים „חמים" מצד מתנגדי המפלגה. בצד הפעילות בעל־פה פעלנו גם באמצעות כרוזים וחוזרים בכתב, בהם הסברנו לפועל ולנוער היהודי את דרכנו וקראנו אותם להצטרף לשורותינו. המפלגה היתה ערה למתרחש בעולם, ובעולם היהודי במיוחד, וכל אירוע, אם זה בשטח היהודי־כללי, בתנועה הציונית או בשטח הלוקלי, בפעי־לות הארגונית והתרבותית, מצא את ביטויו באסיפות פומביות, בדיו־נים בעל פה ובפניות בכתב אל האוכלוסיה היהודית בעיר.

פעולת ההסברה הענפה והנמרצת נשאה את פריה והשפעת המפלגה המאוחדת הלכה וגדלה בעיר. בפעולה זו עזרו לנו החברים שעמדו בראש התנועה בפולין. ביקרו אצלנו הח"ח א. רייס, מ. ניישטט ז"ל, נ. טיגר, ישראל ריטוב, א. ביאלופולסקי ז"ל, ל. שפיזמאן ז"ל, נ. קאנטאראוויץ', ד"ר א. ש. יוריס, ל. קרוי ואחרים. אציין את עזרתו המתמדת של הח' לייזר לווין מלודז שהיה כעין „תושב" ראדומסק עוד מתקופת פוע"צ לפני הפילוג. אווירת־היאוש מהרעיון הציוני וגל ההתנכרות לשאיפות הלאומיות הלכו ונסוגו מול ההסתערות מצד פעילי המפלגה חדורי האמונה בצדקת דרכם הציונית־הסוציאליסטית, ובמטען התקוות שנשאו בלבבם סחפו אח־ריהם רבים אל תוך שורות מפלגתם.

המפלגה המאוחדת בראדומסק ראתה את עיקר תפקידה בטיפוח הרעיון הציוני הסוציאליסטי ברחוב היהודי ובפעילות בתנועה הציו־נית. אם זה בשטח איסוף כספים לקרנות הלאומיות ואם זה בשטח ההסברה הציונית, אך את עיקר תמיכתה נתנה לתנועת העבודה הציונית ולמוסדותיה. חלקה בליגה למען א"י העובדת הפכה את זו לאחת מהפעילות ביותר בפולין וטיפחו את רעיון העליה וההגשמה העצמית בקרב הנוער היהודי בעיר, הביאה מאות מהם להצטרפות ל„החלוץ" ול„העובד", ליציאה להכשרה ולהתכוננות לעליה ורבים גם זכו לעלות וחיים כיום בארץ.

כמפלגה פועלית מושרשת בעיר, לא זנחה המפלגה המאו־חדת את התפקידים שהטילו עליה תנאי המקום והסביבה.

חברי המפלגה שהשתייכו לאיגודים המקצועיים נתנסו במאבק קשה על זכויותיהם להתארגנות ולפעולה הסברתית, והמפלגה חשה לעזרתם ויצאה למערכה נגד מנהיגי האיגודים הללו, שניסו להתנכל לזכויות חברינו. מאבק זה היה ממושך וקשה והתרכז בעיקר במקצועות העור והמחט, שהיו בידי פוע"צ שמאל והקומוניסטים.

בשנות השלושים הוקם בעיר מרכז של האיגודים המקצועיים שהשתייכו לתנועת א"י העובדת. המפלגה לקחה חלק פעיל בעבודת

קבוצת חברים עם ד"ר א. ש. יוריס (1930)
עומדים (מימין): שלמה ניימן, יעקב ליברמן, ח. גולדברג, ש. ברנר, שמואל ניימן, מ. שיטנברג. יושבים — א. אורבך, א. ש. יוריס, מ. ד. גולדברג, י. ליברמן.

ועד־הסניף עם א. ביאלופולסקי (1933).
עומדים (מימין): ש. ניימן, מ. שיטנברג, א.ב. אייזן, י. ווינטרטר;
יושבים: וו. שפירא, א. ביאלופולסקי, י. ליברמן, ח. גולדברג.

המרכז הן בדאגה לשיפור תנאי העבודה והן בארגון תמיכה לתנועת העבודה בארץ והן בטיפוח העליה לארץ ואמנם רבים מחברי המרכז זכו לעלות ארצה במסגרת „העובד".

עם התחלת שנות השלושים יצאה המפלגה המאוחדת מתקופת ההתארגנות והמאבק על מקומה בקרב יתר המפלגות בעיר והפכה למפלגה מבוססת ומוכרת, שיד לה בכל הנעשה בשטח הציבורי ואף הצליחה לעמוד בשטחים מסויימים בראש הנעשה.

בבחירות לקהילה שהתקיימו בשנת 1931 נחלה המפלגה המאו־חדת נצחון ניכר ושניים מחבריה, הח"ח ז. שרייבר ומ. א. רייכר נבחרו כחברי מועצת הקהילה והח' ז' שפירא כחבר הנהלתה, שנקבע אח"כ לסגן יו"ר הקהילה בראדומסק.

היה זה נצחון בלתי צפוי, כי זכות הבחירה לקהילה היתה מוגבלת לגברים בלבד והמוסד הזה היה מאז ומתמיד נתון בידי החרדים.

הצלחה נוספת בשטח המנוציפאלי היתה בחירתו של נציג המפלגה המאוחדת, הח' א. ב. אייזן למועצת העיריה. יצויין שהנצי־גות בעיריה היתה במשך הרבה שנים בידי פוע"צ שמאל והחלפת נציגותם על־ידי המפלגה המא־חדת היתה כרוכה במאבק עז.

המפלגה המאוחדת ראתה את עצמה כחלק מתנועת הפועלים וכשותפת לשאיפותיה לשחרור האדם העובד, והחל משנת 1926 השתתפו חברי המפלגה בעיר בחגיגות ה־1 במאי, לרוב במשותף עם מפלגות פועלים יהודיות אחרות ועם המפלגה הסוציאליסטית הפולנית פ.פ.ס.

*

הנה כי כן מפלגת פוע"צ המאוחדת (צ. ס. פ.) בראדומסק עברה את דרכה מגוף צנוע שנולד בתקופה של התיאשות מהרעיונות שהוא דגל בהם והיה עליו לעמוד במאבק למען הוכחת צדקת דרכו, ועד למפלגה היהודית החזקה ביותר בעיר, שפעולותיה הסתעפו ונתרחבו והקיפו את כל שטחי החיים הציבוריים בעיר.

על הסתעפות זו יעידו המוסדות המרובים בהם פעלה המפלגה ומספר המועדונים הרב שהיקמה החל מהמועדון הראשון בבית הולצ־ברג (שול גאס) ועד ה„בורוכוב־היים" המרווח ברח' ריימונטא 40 על אולמו הגדול ומספר חדריו הרב בהם התרכזו מוסדות המפלגה השונים.

וכשאני שואל את עצמי מה היה סוד כוחה של מפלגה זו, שידעה להתגבר על קשיים כה מרובים ולהצליח במקום שאחרים נכשלו, הריני מוצא אותו בנקודות דלהלן:

א) בחינוך העצמי לקראת הדרך הציונית־הסוציאליסטית ובקשר המהודק עם תנועת העבודה בארץ.

ב) בשאיפה להגשמה עצמית. לא הטפנו ציונות לאחרים, אלא התכוננו בעצמנו לעליה. אות־היכר זה של הגשמה עצמית היתה נחלת פעילי המפלגה לכל שכבותיה, החל מפעיליה הוותיקים ועד לבוגרי „פרייהייט".

ג) בליכוד הפנימי ששרר בקרב חברי המפלגה וברגש האחווה שאיחד את הקבוצה שעמדה בראשה מראשית האיחוד, הלא היא „הרביעיה" שכללה את הח"ח א. ב. אייזן ז"ל, (נספה בשואה), חיים גולדברג, מ. שיטנברג וכותב השורות האלה. לפנינו היתה מטרה אחת ויחידה — התנועה, ולה התמסרנו ללא שיור. מסירות זו שימשה דוגמה להרבה חברים, אשר תרמו את חלקם למפלגתם לפיתוחה ולהאדרתה.

המסירות לרעיון הציוני היתה סימן־היכר גם לתנועות ולמפלגות האחרות שהשתייכו לתנועה הציונית, אך חברי מפלגתנו, כמצויין לעיל, ידעו למלא בתוכן מעשי את המסגרת האירגונית שלהם. תוכן זה היה מושתת על ההנחה, כי כל עוד אנו פועלים בגולה, יש לשלב את הפעולה הציבורית המקומית עם המטרה הנכספת של הכשרה ציונית־סוציאליסטית ועלייה לארץ־ישראל, כלומר, לא שליי־לת הגולה אלא פעולה בתוכה למען כלל הציבור היהודי, שהחלק הציוני בתוכו ראה את עתידו בעזיבת הגולה ובבניין חיים חדשים בארץ־אבות.

מפלגת פוע"צ המאוחדת (צ.ס.פ.) בראדומסק, כמפלגה שהעליה לארץ היתה בראש מאווייה, זכתה לכך, שחלק מחבריה עלה ארצה והתאחזו בה, אך מרבית חבריה התדפקו לשוא על שערי הארץ ולא הצליחו להכנס לתוכה. לחברים אלה שנשארו בגולה וניספו בשלהבת הכליון שבא על בית־ישראל מידי הגרמנים מוקדשות שורות אלה.

חברי פוע"צ ו„פרייהייט" במסיבת־הפרידה לרגל עלייתו לארץ של הח' אהרן פישלביץ (1932). השורה למעלה (מימין): א. בירנבוי"ם, ש. גרנק, רושצקי, פישל זנדברג, ח. צוקרמן. שורה שניה: ה. ציפלר, שרה פישמן, ל. מ. מושקוביץ, בנימין שטיין, יעקב וונגלינסקי, לייבל וינטר, יחזקאל דיקרמן, בירנצווייג. שורה שלישית: שלמה ניימן, ד. מ. קורנברג, שמואל ניימן, י. ליברמן, א. פישלביץ, ח. גולדברג, א. ב. אייזן, מ. י. שיטנברג, י. סקורניצקי, ש. ברנר; למטה: ——, י. ברנר, ——, טוביה מנדל, ברל קריביס.

ועד־המפלגה בשנת 1932:
עומדים (מימין): מ. שיטנברג, ש. ניימן, מ. א. רייכר, א. ב. אייזן, י. ליברמן; יושבים: וו. שפירא, ל. לווין (לודז'), יחזקאל רבינוביץ (סלונים), זקן שרייבר.

התנועות הדתיות־לאומיות

ב. בן־יהושע

עירנו ראדומסק, עירו של ה„תפארת שלמה" זצ"ל, היתה עיר ש„הכל — בה": חסידים מכל הסוגים, מתנגדים מושבעים ותלמידי־חכמים, בעלי בתים ועמלים וספוגי יראת שמים הבקיאים ב„אותיות הקטנות". הצד השווה שבכולם היתה טבועה אהבת ישראל והגעגועים לא"י. מהם זקנים בעלי תריסין כרבי מנדלי פרנקל (הי"ד) גיסו של האדמו"ר מראדומסק, הוא עצמו מצאצאי האדמו"רים מחנצ'ין ומפיסצ'נה. יהודי יקר־נפש היה, שתורה וגדולה

חבר־המורים של ביה"ס „מזרחי" (בשנת 19219):
שורה עליונה (מימין לשמאל) — רוזנצווייג, מייזל, גרנט, מנהל בית־הספר, הירש, אהרונוביץ, ——, למטה (הראשון משמאל) — השצ'בצקי דויד.

קבוצת־מורים של ביה"ס „מזרחי" (בשנת 1919) עם תלמידי המחלקה ב'.

התאחדו בו. ובאותה מידה גילה אהבה גדולה לכל דבר יהודי וביחוד — לארץ ישראל. ר' מנדלי לא חשש לדיבת המלעיזים ואף לא ללעג המלעיגים והתחבר עם „עמך" במטרה לייסד את הסתדרות המזרחי בעיר.

שני לו היה רבי אברהם משה ווקסמן, בעל בעמיו, שהשליך הכל אחרי גוו והקדיש רוב זמנו ומרצו לעניני ארץ־ישראל וקיים בעצמו: „בכל מאודך" וזכה לעלות ארצה (הוא ואשתו, שהתפרנסו כאן בצמצום, זכו לשיבה טובה בארץ ונפטרו שניהם ביפו). אברהמצ'י מינסקי, יהודי בעל מידות תרומיות, שימש מזכיר לעניני היהודים בעיריה (מגיסטרט) ושש בכל לבו לגמול טובה לכל יהודי, בלי הבדל מפלגה, או מעמד של יוחסין. ר' מנדלי פישהוף, סוחר עשיר שהיה מוכן לסגור חנותו באמצע היום, כדי לאסוף כסף לקק"ל או למלא אחר מה שהמפלגה הטילה עליו. אדם חלוש בגופו היה אבל בעל רוח אצילה ובעל דעה ישרה. ר' לייבל זילברברג („השפיליטער" — סוכן נוסע) מחובבי ציון הראשונים יודע ספר ונעים הליכות, שהיה מוכן למסור נפשו כדי לעשות טובה ליהודי.

ר' שלמה ניימרק — עדין נפש וסוחר עשיר. בעל משפחה מיוחסת. כדוגמתם היו ר' יהודה זלצמן, מרדכי רוזנצווייג, הוא ובניו שהיו מראשוני המייסדים. מיכאל ווקסמן, יעקב הרטמן, ראובן ליברמן, יעקב יודקביץ', אברהם זאב גולדברג ויחיאל שלמה שיטנברג. יהושע אלעזר רבינוביץ' ז"ל. ויבדלו לחיים טובים וארוכים ר' שלמה רבינוביץ', מראשוני המתישבים בכפר חסידים. והמורה בנימין ימיני (קרמזין) שהיה בשעתו בין מייסדי בית הספר המזרחי ומנהלו עד יום עלותו ארצה.

ראשיתו של הארגון במחתרת ב„פלוש" של קופל שמש בית־המדרש. קופל זה היה ממעריצי ד"ר הרצל. ועל אף היותו נתון לחסדי בעלי הבתים, מתפללי ביהמ"ד — היה לבו ער לכל דבר שבציונות. הוא היה מוכן לוותר על הפרנסה של השמשות (שאמר־שעס) בבית המדרש דק"ק ראדומסק ולעלות ארצה. מחובתי להזכיר שני חובבי ציון ותיקים, שהיו מסורים בלב ונפש לרעיון הציוני והם ר' משה לבקוביץ ה„כלי־זמר" של העיר שהיה מוצא לו חובה קדושה, לנגן בכל חתונה יהודית — משירי ציון שדברו ללב והזילו דמעות של עצב, יגון וגעגועים לישראל ומקדשה. ואחרון אחרון חביב — ר' מיכאל וואסערטרעגער (שואב המים) שהיה חובב־ציון הראשון בעיר. את כל חסכונותיו שחסך לעת זקנה שלח ללונדון לקנות תמורתם מניה אחת של אוצר התישבות היהודים. מספרים שביום בו קיבל מיכאל את המניה, לבש בגדי־שבת, עלה על גבעת המעין, כשהמניה בידו האחת והאסל והדליים בידו השניה וברך: „שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה". הוא שר „התקוה", רקד מתוך שמחה ושר: „העבודה היא חיינו, מכל צרה תצילנו... בארצנו". הוא היה יהודי תמים ונלהב לרעיון העליה לארץ ולבנינה. היו עוד רבים כמוהו ושמם יזכר בספר.

כל אלה נשאו בעול התנועה והקדישו מיטב מרצם וזמנם לרעיון של „ארץ ישראל לעם ישראל, על פי תורת ישראל". הם אספו כספים בכל הזדמנות לטובת הקרן הקימת לישראל, לקרן־הגאולה ולכל דבר שבצדקה. שכרם היו חרפות וגידופים שספגו ממתנגדיהם „שונאי ציון".

יסוד בית־הספר „מזרחי"

בשנת תרע"ו (1916) נוסד על ידי המזרחי, שבראש עמדו ר' מנדלי פרנקל, סגנו — ר' א. מ. וקסמן, ר' שלמה רבינוביץ, ומזכירו בנ־ימין ימיני (קרמזין), בית־ספר לאומי־דתי עברי, ראשון בעיר ובסביבה.

היה זה צעד נועז לבצע זאת בעיר ראדומסק ובסביבתה העוינת. באין כל תקציב או תמיכה. לעומת זאת היתה התלהבות לצורך השעה. מצב החינוך בראדומסק דמה לזה שבערי פולין האחרות בימים ההם. כל „לא־יוצלח" היה מלמד דרדקי והרביץ תורה במקל וברצועה. רבים עזבו את החדר ועברו לבתי ספר של גויים ורבים נשארו עמי הארץ — מעטים זכו להגיע לתלמוד. כמובן שקמה צעקה גדולה בעיר: „המזרחי" בא להעביר בנינו על דעת קונם. ילמדו תנ"ך... ועברית בעברית! ועוד גימנסטיק (התעמלות) ושירה וכל דבר אסור. אולם אנשי המזרחי לא נרתעו, המשיכו והצליחו במשי־מתם. משך שנה אחת נתמלא בית הספר עד אפס מקום ולמרות החרם, ההשמצות והגירושים מהשטיבל של גור, שלחו יהודים את בניהם דווקא לבית הספר של המזרחי. לשבחו של בית הספר יש לומר: לא היה מפלגתי וקיבל תלמידים מכל מי שביקש לתת לבנו חינוך מסורתי מסודר. כמו כן לא היפלה בין בני עשירים לבני עניים. בוועד בית הספר היו באי כוח כל המפלגות הציוניות: ר' מנדלי פרנקל — יושב ראש, ר' שלמה רבינוביץ' סגנו, ר' שלמה קרקובסקי שנפטר בארץ, ר' הלל זומבק (ציוני כללי) — גזבר, ה' פייגגולד (ציוני כללי), ר' יצחק אהרונוביץ ז"ל חבר הוועד ועוד. את ההנהלה קיבל על עצמו המורה בנימין ימיני (קרמזין) שלא על מנת לקבל פרס וניהל אותו עד יום עלותו ארצה. כמורים הוזמנו ממיטב כוחות החינוך בימים ההם: ה' הירש, ה' גרנט, ה' חשצ'בצסקי, ה. מייזל ועוד. חזן העיר ר' שלמה זקס לימד שירה עברית־ציונית וצעירים ציונים לימדו פולנית, התעמלות וכדומה. גם ה' ימיני — המנהל, לימד לימודי קודש.

על יד בית הספר נוסדה ספריה עברית, וכל מי שביקש ספר עברי היה בא ומקבלו. ההורים הנבונים רוו נחת כשראו בניהם שבים מבית הספר בנימוס ובדרך ארץ, לבושים תלבושת תכלת־לבן, ראשם עטור כובע כחול לבן עם סמל המזרחי — בצורת שמש העולה ושולחת קרניה ממזרח. כן שמחו לשמוע את בניהם מדברים ושרים בעברית ויודעים להסביר פרק בתורה, בתנ"ך ובתלמוד. כשגבר הלחץ בשטיבל של חסידי גור וגזרו שכל המוסר בנו ל„שקאלע" של המזרחי אסור לו לבוא בקהל — סדרו להם אנשי המזרחי מנין בבית־הספר, בביתו של שמאי בלעכער (הפחח). כמובן שכל הנדרים והנדבות היו קודש לקרן הקימת לישראל. השפעת המזרחי היתה רבה על חובבי ציון האמיתיים, לעזוב את הגלות המרה ולעלות ארצה. בין ראשוני העולים לארץ היה מר בנימין ימיני (קרמזין), ר' יעקב סופר (אביו של חברנו מ. התומי), ר' אברהם־משה וקסמן ואשתו, שלמה רבינוביץ ואח'.

בשנת 1924 עלו רבים מבני ראדומסק ארצה ונטלו חלק בבנין „לב תל־אביב", הם בנו בתים גדולים ורבים, אולם לא יכלו, לצערנו, לעמוד במשבר של הימים ההם וחזרו כלעומת שבאו. חבל על דאבדין ולא משתכחין — כי נספו בשואה!

נוסף לחינוך עסק המזרחי בארגון הנוער הדתי לטובת בנין הארץ. כך נסתעף ונוצר ארגון של צעירי המזרחי — שמנהיגיהם היו: ראובן גולדברג, מאיר קרפקא, שלושת האחים: יעקב, משה וישעיהו רוזנצווייג, אלימלך שיטנברג, אברהם וואלף גולדברג, הלל יודקביץ', שלמה וולודובסקי, געציל איילנברג, יהושע אלעזר רבינו־ביץ', רפאל רפפורט, דוד מרגולבסקי ואחרים.

„החלוץ" המזרחי נוסד ביוזמת שלמה יחיאל וורשטצקי וחבריו. שקבלו רשות ל„עסוק" בעבודה חקלאית בחצר ביתו של ה' אייכנר בעיר. בין המייסדים היו: הלל יודקביץ', חיים האמער, משה רבינוביץ', נחום הוכרמן, לייבל שמולביץ' וגרשון קוקוצ'ינסקי (בנו של ר' שמאי מלמד). הצעירים לא ביישו את הזקנים: הם הזמינו מרצים מחוץ לעיר, קיימו שעורים מדי שבת בשבתו, שלחו שליחי הסברה אל מחוץ לעיר ויסדו חווה חקלאית ממש, מחוץ לעיר, שבה הוכשרו עולים בעבודה חקלאית ושם החדירו רעיון החלוץ הדתי בלבות בני הנוער. כל מרצה שבא לעיר, עורר סערת רוחות בקרב שני הצדדים, אלה התכוננו לקבל תורה מפיו ואלה התכוננו ל„מלחמת מצווה". ביחוד גברה מלחמת האיתנים כאשר נודע כי גם בנות העיר מתארגנות, דבר זה הגדיש את הסאה. היתה זו השקפת הגלות — בנות ישראל בבית־ספר של גויים, גזירת המלכות היא ו„דינא דמלכותא דינא", אבל שבנות תתארגנה למען שיבת ציון! — הנשמע כדבר הזה? וכאן פעל המרד הקדוש והבנות התארגנו תחת השם „ברוריה". הפעילות שביניהן היו: בנות ר' מנדלי פרנקל; בנות אייכנער; בנות ה' שוויאטלובסקי; בנות ה' רפופורט; בנות ר' הרשל טוכמאיר; בנות טיגר. הן היוו את האינטליגנציה הדתית בעיר. בגולה עסקו באיסוף כספים ובהכשרה ובהפצת תרבות עברית למען הכשרת הנוער לעליה ארצה ומהן שזכו לעלות ארצה ולבנות בתים נאמנים בישראל.

ראשוני „צעירי מזרחי".
מימין לשמאל: משה רבינוביץ, א. וו. גולדברג, משה הירשברג, מאיר לבקוביץ.

חברי „צעירי־מזרחי" בשנת 1933.
שורה עליונה (מימין לשמאל) — יוסף פרז'דבורסקי, יוחנן פטקור, י. רוזנ־צווייג, סטרובינסקי, ישראל רוזנצווייג, פישל ווייס; שורה שניה: לייבל שמולביץ, רפאל רפפורט, ישעיהו־אליעזר רבינוביץ, הלל יודקביץ, פוזננסקי; שורה שלישית: א. המר, יצחק המר, סטרובינסקי, שאייה.

התנועה הרביזיוניסטית

הלל פכטר

היה זה בשנת 1924, כשמשביה הרעננים של התנועה הרביזיוניסטית הצעירה עוררו כמיהה בלבות הנוער הלאומי־ציוני בערי פולין ובעיירותיה. שנים מספר עברו מאז הכרזת הצהרת־בלפור, המיסמך ההיסטורי שנראה בעיני הנוער היהודי כמתן־תורה מודרני, והנה באה אחריו מדיניות קולוניאלית בארץ־ישראל שאכזבה את התקוות והחזונות של הנוער. המנהיג הציוני הדגול, זאב ז׳בוטינסקי, קם לעורר את הנוער ולגייסו ל„ציונות גדולה", כפי שקרא לתנועה הרביזיוניסטית שהקים.

התנועה הרביזיוניסטית מצאה את דרכה לעירנו על־ידי הנריק פייארמן, בן־עירנו שלמד אז בגימנסיה בלודז׳. לצדו בראש ארגון הנוער הרביזיוניסטי שהוקם בראדומסק, עמדה חברתו טושיה וויינברג, בתו של הצלם העסקן הידוע לודוויג וויינברג. שניים אלה ארגנו חוג של נוער יהודי, תלמידים ותלמידות של בתי־הספר התיכוניים בעיר, שנשאו בלבם את רעיון הלאומיות היהודית. חברי הארגון הרביזיוניסטי באו לרוב מבתים בעלי צביון לאומי, אבל היו גם כאלה שהצטרפו לתנועה מבלי שתהיה להם כל זיקה לציונות. חוג הנוער הרביזיוניסטי שקם, היה פעיל מאוד, על אף המִספר המצומצם של חבריו.

פעולות הארגון היו רב־גוניות והקיפו את השטח החברתי־הלאומי והתרבותי וכן איסוף כספים למען הקרנות. תוך זמן קצר השתלב הארגון במסגרת הפעלתנות הציבורית־הלאומית בעיר והיה לגורם ניכר ומוכר בחיי האוכלוסיה היהודית.

רושם רב עשה עלינו ביקורו של ז׳בוטינסקי בצ׳נסטוחוב, בשנת 1926. קבוצתנו הקטנה בראדומסק עשתה מאמצים נואשים כדי להביא את מנהיג התנועה גם לעירנו. משנוכחנו שמאמצינו הם לשוא, נסעו כל החברים והחברות של הארגון לקבל את פני ז׳בוטינסקי בהגיעו לעיר צ׳נסטוחוב הקרובה ולשמוע את נאומו שם. אנו לא היינו היחידים שנסעו; רבים מקרוב ומרחוק נתלוו אלינו, מהם ציונים ותיקים וצעירים מכל המפלגות והכיוונים וגם סתם־יהודים שביקשו לראות את אחד ממנהיגיה הגדולים של התנועה הציונית דאז, ולשמוע את דבר מבשר פעמי הגאולה.

קבלת הפנים שנערכה לז׳בוטינסקי על־ידי יהודי צ׳נסטוחוב, ראדומסק והסביבה היתה מלכותית. כשיצא מבית־הנתיבות היה יכול רק בקושי לפלס לו את הדרך בין ההמונים הדחוסים המריעים לכבודו. משעלה על המרכבה שחיכתה לו כדי להביאו למלון „פולוניה", התירו ההמונים הנלהבים את הסוסים ועשרות צעירים רתמו עצמם ומשכו את המרכבה דרך הרחובות המלאים המוני צופים. „משיח היהודים הגיע!" לחשו ביניהם הגויים, שנזדמנו במקרה לרחובות והיו עדים לתהלוכה רבת הקולות והתרועות.

רבות עמלנו אנו, חברי ארגון הציונים־רביזיוניסטים, עד שזכינו להדחף לתוך המלון, שבו נפש ז׳בוטינסקי אחר נסיעתו, וללחוץ את ידו בברכת „ברוך הבא", שכן רק לבודדים הורשתה הכניסה למלון.

אחר כך בא הערב לו ציפינו. באחד האולמות הגדולים שבצ׳נסטוחוב נערכה אסיפה רבת־המונים, שגם בני עיר זו לא זכרו כמותה. לאחר ברכות רבות ונלבבות מפי נציגי תנועות שונות שבעיר וסביבתה, בא הנאום של ז׳בוטינסקי. לא ניתן לקרוא לזה בשם אחר, שכן היה זה רק נאום, אבל בשבילנו צמאי־החזון וכמהי הגאולה, היה זה קונצרט של מוסיקה עילאית בצלילי מלים. בשפתו הנבחרת והנהדרת נרקמה רקמה נפלאה של חזון־דורות וכיסופי לבבות. הוא הביא לידי ביטוי את הנסתר והנחבא בעמקי הלבבות של הנוער הצמא לחזון והגשמה. לא רק חזון והתרוממות־רוח היו בדבריו, היה זה גם הגיון הברזל ששכנע וכבש את הלבבות.

רבות שוחחנו והתווכחנו על נאום זה שהביא בעקבותיו להתפתחות התנועה ולהגברת פעולותיה. פתחנו ספריה יפה (בשפות שונות) שתרמה אחר כך חלקה להתפתחותה של הספריה המרכזית ע"ש שלום עליכם. אולם התפתחותה של התנועה הרביזיוניסטית בעירנו לא נמשכה זמן רב. משעברה התנועה הרביזיוניסטית העולמית לפסים מעמדיים בעלי כיוון מסוים, שלא אליו נשאו חברינו את לבם, הקיץ הקץ על התנועה בראדומסק.

תנועת „החלוץ" (1934—1924)

חיים גולדברג

השנים 24—1920 בעירנו, יירשמו כשנות שפל ושיתוק בחיים הציבוריים בכלל ובתנועה הציונית בפרט, חסר מעש ודריכה במקום היו סימני ההיכר של אותה תקופה.

בשנים 24—1920 שותקה במידה רבה העבודה בבתי־החרושת החשובים (טהונט־מונדוס, אחים כהן, מטלורגיה), מאורע שהשפיע על פרנסתם של יהודי עירנו בצורה קשה מאוד. יאוש השתרר ברחובות העיר וחלק גדול של הנוער עזב את העיר מבלי לשוב אליה. אמנם פה ושם עוד נותר זכר לפעולה ציונית מימים עברו; שמענו על פעולתם הברוכה של האחים גולד־קלעי (נפטרו בארץ), וכמובן ניכרת היתה עדיין הפעולה של פועלי־ציון. בשנת 1921 קראו כמה מחברי פועלי־ציון ימין, שנשארו בעיר, לאסיפה פומבית בקולנוע העירוני, בהשתתפותו של זלמן רובשוב (שזר); אבל רק מועטים נענו לקריאה, חוגים בודדים בלבד שמרו על גחלת הציונית לבל תדעך כליל. בבית־הכנסת הציוני „בית־יעקב" התבטאה הפעולה הציונית בנדירת נדרים לטובת קרן־הקיימת בשבתות בזמן קריאת התורה. הספריה העברית נסגרה, ומצב דומה שרר במנין של ה„מזרחי", בביתו של שמאי הפחח ברחוב קרקובסקה 7. אמנם נמצא שם קומץ צעירים, אבל הפעולה הציונית היתה דומה לזו של „בית־יעקב". בית הספר „מזרחי" חוסל, גם הספריה היתה סגורה ומסוגרת. מהקן של „השומר ־הצעיר" נשארו שתי קבוצות של ילדים בלבד, ולא נערכה כל פעולה ציונית בעיר. מפנה לטובה חל במצב עם בואו של מאיר וולקוביץ, שהגיע אלינו מקרושין לעבוד בהנהלת־חשבונות אצל קרוביו, משפחת סנדומירסקי. יחד עם אברהם משה וקסמן, ממיסדי המזרחי ומעסקניה החשובים (נפטר בארץ), החל לחדש את פעולת הקק"ל בעיר, דבר שהיה כרוך בקשיים רבים, לאחר שני מאורעות שאירעו בשטח הפעולה הארץ־ישראלית שנסתיימו

בכשלון גדול וגרמו למפח נפש בקרב המוני יהודי העיר. ראשון למאורעות היה — זה של רישום מאות יהודים לעליה ברגל לארץ־ישראל תחת הסיסמא „בנעורנו ובזקננו נלך". בראש הפעולה התיצב עורך־הדין חיים זוקין. בבית הכנסת העירוני התקיימו אסיפות סוערות והכל היה מוכן „לצעדה" ורק הודות להתערבותם של מוסדות מרכזיים בורשה, ששלחו אלינו את הסופר אהרון צייטלין, נמנע אסון גדול, שעלול היה להרוס את קיומן של מאות משפחות. המאורע השני מתיחס לארגון חברה לקנית אדמה בארץ כדי לעלות ולהתישב עליה. בראש הארגון עמדו ציונים ותיקים בעיר כמנדל פרנקל, אברהם משה וקסמן, מנדל פיינזילבר ועוד. החברה התקשרה עם „נחלת־יעקב" של חסידי יבלונה ועם חברת „עבודת־ישראל" של חסידי קוז'ניץ. מאות יהודים בני כל השכבות בעיר נרשמו והשקיעו את חסכונותיהם האחרונים תוך תקוה לעלות ולהתישב בארץ. גם פעולה זו נסתיימה באכזבה גדולה. שני מאורעות אלה העידו על הקשר ההדוק ועל היחס הנפשי העמוק של יהודי העיר לארץ־ישראל. אם נתעלם לרגע קט מהתמימות הרבה הקשורה במבצע עליה ברגל לארץ־ישראל והארגון הכושל של הפעולה השניה — הרי יש להרכין את הראש לפני אלה שהיו מוכנים בכל עת לעלות ארצה. אותו פרק זמן היתה נפגשת בבית המדרש של קופל קבוצה קטנה של צעירים, שזה עתה יצאו את הישיבה או סיימו את לימודיהם בחדרים והתחילו לחשוב על „תכלית". בלימודים לא יכלו לעסוק, שכן לא היה באפשרות ההורים לתמוך בהם. ואילו ל„מקצועות יהודיים", כגון תפרות, נגרות, חייטות, לא נמשכו. צפה אז שאלת העליה ארצה. אמנם המכתבים שנתקבלו מארץ־ישראל מאת בני עירנו, ביניהם מחברי פועלי־ציון, שעבדו בכביש טבריה—צמח ובייבוש ביצות — לא היו מעודדים ביותר. הגיעו שמועות שחלק מהם אף עזב את הארץ ונדד למקומות שונים בעולם. היו גם בודדים שחזרו „הביתה", ביניהם עסקני פועלי־ציון ותיקים, כמו וולף שפירא, לייבוש זנדברג ועוד. ברם, דבר זה לא הרתיע, שכן ריחפה סכנת ההתנוונות. כולנו ידענו שאנו מוכרחים לחפש אפשרות של סגנון חיים אחר וכי אין טעם לחיים אלה. צר היה המקום בעיר וללא עתיד. באותה קבוצה, שאנשיה נפגשו לשיחה בעיקר בין מנחה למעריב היתה רביעיה, שהשפעתה לא היתה מבוטלת כלל בעיצוב החיים הציבוריים והציוניים בעיר בשנים שלאחר מכן ואלו היו: אברהם בונים אייזן, יהודה ליברמן, משה שיטנברג וכותב שורות אלה.

אותם ימים הגיע לעירנו יחיאל שלמה ורשטצקי, שבא מלודז לביקור אצל הוריו, ממשפחת הרבנים בעיר. הוא היה מעסקני „צעירי־מזרחי" בלודז' ואחר כך התקרב ל„החלוץ" הכללי, שרק אז התחיל בפעולתו.

באסיפה שהתקיימה ב„בית־יעקב" הרצה יחיאל ורשטצקי על תפקידי „החלוץ". ה„רביעיה" עם קבוצת חברים קיבלו את הרעיון בהתלהבות רבה והחליטו לארגן את „החלוץ" בעיר. בין אלה שהצטרפו היו גם חברים מבוגרים יותר כמאיר וולקוביץ, אברהם רוזנבלום שחזר אותו זמן מגרמניה ושימש כיושב־ראש ראשון של הסניף, אריה ציפלר, איש בעל־תרבות שידע עברית טובה ונעשה במהרה האיש המרכזי בסניף, במיוחד בפעולה התרבותית, יצחק וינטרטר (כעת באוסטרליה), המזכיר הראשון של הסניף, יצחק קרפ (כעת באמריקה), אחי מאיר דוד גולדברג, ברל ברונר, פייבל לוריא, משה קמלגרן, אשר צימברקנופ, חנוך רייך (כעת בלונדון) ועוד. החלטנו להציב לנו כמטרה ראשונה את ההכשרה בעבודה חקלאית, בכדי להיות מוכנים לעליה ארצה. אברהם רוזנבלום בא בדברים עם דודו ישעיהו וינטרטר (שאף בנו יצחק הצטרף אלינו), וביקש להעמיד לרשותנו חלקת אדמה ברחוב דוברושיצקה. ואכן ביום בהיר אחד התאספנו, כמה עשרות חברים של „החלוץ", ברחוב סטשלקובסקה, במחסן פחם של יחזקאל רוזנבלום וחיים דוד זנדברג, שם צויידנו באתים וקלשונים ובכלי־עבודה אלה על שכמנו צעדנו בקפוטות ארוכות ברחובות העיר בשירה „עורו אחים, אל תנומו, לעבודה קומו קומו". כך עברנו את הרחובות סטשלקובסקה, רינק (השוק), ריימונטה עד לדוברושיצקה, למגרש של וינטרטר. קשה לתאר את הרושם שההפגנה הזאת עשתה בעיירה. היתה זו ודאי הפעם הראשונה שיהודי העיר וגם שכנינו הפולנים ראו דבר מעין זה: יהודים צועדים לעבודה עם אתים ולא סתם לעבודה אלא לעבודת אדמה וזאת בשירה ברחובות העיר. לרבים מאתנו קשה היה מאוד לחזור לבית הורינו (לא מתוך עבודה קשה, עבדנו שעית ספורות בלבד), אלא בגלל ה„חרפה" שגרמנו להורינו. החברים

ה„רביעיה" ממייסדי „החלוץ" וצ.ס.פ. („צעירי־ציון")
מימין — א. ב. אייזן, יהודה ליברמן, מ. י. שיטנברג, חיים גולדברג.

הוועד של הסתדרות „החלוץ" בשנת 1925:
עומדים (מימין) — א. ב. אייזן, א. ציפלר, מ. שיטנברג;
יושבים — י. ויינטרטר, י. ליברמן, ח. גולדברג, יטה זילברשטיין.

שהשתתפו בהפגנת העבודה היו ברובם בנים להורים שלא חלמו מעודם שילדיהם יעבדו אי־פעם, ומשיצטרכו לעבוד יבחרו במקצוע יהודי. חרפה מעין זאת... גם בין שכנינו הנוצרים עשתה ההפגנה רושם חזק: היהודים רוצים לעזוב את פולניה ולנסוע לפלסטינה ולהיות עובדי אדמה — אין להבין זאת. אבל היציאה לרחוב עם כלי עבודה השיגה את מטרתה — הקמת „החלוץ" הפכה לעובדה קיימת. בבתי־תפילה התווכחו על כן במשך שבועות, אולם הדבר לא הפריע לנו. יום־יום היינו יוצאים לעבודה למגרש של וינטרטר. לאחר זמן קיבלנו גם חלקת אדמה אצל דניאל רוזנבוים ברחוב קושצ'ושקי. ובתקופה יותר מאוחרת גם את המגרש שליד בית הכנסת.

מדי יום היינו מתאספים בבית הכנסת הציוני „בית־יעקב". אמנם בעל־הבית — דוד בוגינסקי — לא קיבל אותנו בעין יפה. ניתנה האמת להאמר כי לא היינו דיירים נוחים ביותר. צעירים היינו ותוססים ומשהיינו נפגשים בימי שבת אחרי־הצהרים היינו שרים ומפריעים בכך את מנוחת בעל הבית, שדירתו היתה בשכנות של בית־הכנסת, ומנוחת השכנים שגרו בסביבה. עיקר פעולתנו בשבתות היתה עבודה תרבותית. רכשנו את עתון החלוץ „העתיד", „קונטרס" וקראנו בספרים שקיבלנו בעברית על תנועת הפועלים בארץ. לאחר מכן באו השירה, הריקודים והיציאה ליערות הסביבה. לא מעט אומץ לב והעזה היו דרושים לבנות העיר כדי להצטרף אלינו. על קבוצת החברות הראשונה שהצטרפה נמנו: שינדל גרוסמן, אחותי חיה פסיה גולדברג, חיה זילברשטין (בבריסל), איטה זלקוביץ (בפריס), אסתר אלבום, גיטל גלברט, שרה אלפרט (בארץ) ובילה פריז. בתקופה יותר מאוחרת באו אלינו שפרה ויטנברג (בארץ), שרה דבנר (נפטרה בארץ), גיטלה דוידוביץ (בארץ), רבקה לושצנובסקי, אסתר לוסטיגר, פייגל בוקו, מדזה פצנובסקה (בארץ), שרה גליקסמן (בפולין), מלכה פיארמן (בארץ), אטקה מושקוביץ (בארץ), פרימיט בוז'קובסקי (בארץ), חנקה גלברט, פרל גולדשטיין ועוד.

התצלום הראשון של הסתדרות „החלוץ" בשנת 1924.
השורה הראשונה מלמטה (מימין לשמאל): מאיר פוטשביץ, משה שיטנברג, חיים גולדברג, שיינדל גרוסמן, יהודה ליברמן, שרגא בוגייסקי, משה קמלגרן; שורה שניה: פייוול לוריא, יצחק ווינטרטר, ברל ברונר, אברהם רוזנבלום, אריה ציפלר, יצחק קרפ, אשר צימברקנופ; שורה שלישית: משה־יצחק שיטנברג, חיה זילברשטיין, יצחק בוגייסקי, איטקה זליקוביץ, יצחק בלום, חיה־פסיה גולדברג, טוביה ווייסברג, אברהם־בונים אייזן, אברהם דודקביץ. שורה רביעית: מרדכי שטרסברג, סנדר קמלגרן, שמואל ניימן, חיים ויטנ־ברג, יעקב גרוסמן, מאיר־דוד גולדברג, חנוך רייך, מאיר וולקוביץ, פנחס קופרווסר.

המתפללים ב„בית־יעקב" העירו לנו לא פעם: היתכן היות בחורים ובחורות יחד? תשובה אחת היתה בפינו: אנו מתכוננים לעלות לארץ־ישראל, ואכן היה בכך כדי לסלוח לנו. בימי שבת יוצאים היינו ליערות הסביבה זקשובק פולברקי. הכשרנו עצמנו להליכה מסודרת מלווה שירים עבריים, כשאנו נעזרים על ידי בודדים, מבוגרים יותר מ„השומר־הצעיר". הצעידה ביערות הסביבה, שהיתה מאוכלסת על טהרת הנוצרים, עוררה תמהון רב. רגילים היו לראות בטיולם של בחור ובחורה שיצאו מהעיר מחשש „עין רעה", וכאן חבורות שלמות של בחורים ובחורות, שרים בשפה זרה (עברית), מתהלכים כשאין פחד הכלבים והשכנים עליהם והם לומדים לצעוד כחיילים. משהוברר להם שחבורות אלה מתכוננות לעזוב אותם ולעלות לארץ־ישראל, הוקל להם — לשכנינו. זכורני אסיפה מיוחדת, רבת משתתפים, ביער פולברקי, בה שמענו דו"ח מן הועידה הרביעית של „החלוץ" שהתקיימה בורשה בשנת 1925. באותה ועידה השתתפו מהסניף שלנו אריה ציפלר ואברהם רוזנבלום. באסיפה נמסר על הקמת קיבוצי־הכשרה ועל אפשרויות של עליה לארץ.

בנובמבר 1924 נרצח ביערות קמינסק אברהם אנקר, שהיה ידיד „החלוץ" והקים קבוצת הכשרה באחוזתו לאנקאבה. אביו רצה להנציח את זכר בנו והרחיב את קיבוץ ההכשרה גם לגרבק ואוזגה, שנקרא „תל־אברהם". התקבצו שם חלוצים מכל קצוי פולין שעבדו בשדות ובכריתת עצים במנסרה. חברי הסניף בעיר התחילו לבקר בקיבוצים אלה וראו מקרוב מה פירוש חיים בהכשרה. לביקורים אלה היתה השפעה רבה על חברי הסניף.

באותה תקופה התרכזה עיקר עבודתנו ליד מגרש בית־הכנסת. עז היה רצוננו לסיים את הכשרת הגן לקראת חג השבועות. אבל, „מעשה שטן", כשנודע ליהודים הדתיים, שליד בית הכנסת עובדים בצוותא חלוצים וחלוצות, הם פנו בקובלנה לרב העיר. זכינו לביקור של קבוצת דתיים שבאו לבדוק נכונות הדבר והרימו קול „ויצעקו". שומו שמים, דבר כזה על יד בית־הכנסת. ברם ועד הסניף לא היה מוכן לוותר על עבודת החברות והחברים שעבדו ואף הם לא הסכימו לשום ויתור. לבסוף הושגה פשרה: החברות עבדו בערוגה נפרדת, שלא במעורב עם בחורים. בדרך כלל, ניתן לומר, כי היחס של רוב הדתיים ושל הרב היה סבלני. סלחו לנו לא מעט בנימוק: הלא הם מתכוננים לבנות את ארץ־ישראל. אמנם — אמרו — הם לא יראי שמים, אבל בכל זאת יהודים מסורים ויקרים. במאמץ גדול גמרנו את סידור הגן על יד בית־הכנסת בערב שבועות, לבנו התמלא גאוה כאשר המגרש התכסה בכר דשא וערוגות מלאות פרחים ובמרכז הגן — מגן דוד מפרחים, בשלל צבעים. סביב הגן הקימונו גדר לשמור על מעשי ידינו. זכורני שבאותו חג שבועות הלכו רבים מסניף „החלוץ" לבית הכנסת כדי להיוכח מה יגידו יהודי העיר על עבודתנו. עמדנו ליד הדלתות הפנימיות מצד שמאל, כשאנו מסתכלים במיוחד לעבר עזרת הנשים למעלה ומבחינים בכך שגם אמותינו בוחנות את עבודתנו. בבית שמענו דעות טובות, בעיקר היו גאים מנהלי העבודה שלנו „המומחים לחקלאות" — שמואל ניימן ויצחק וינטרטר. אותו חג שבועות מלאו בתי־התפילה מבושם הפרחים וריח הירק: בסמטת הסטוק (ז'רוידלנה). בית־המדרש של הרבי, של קופל, של האמשינובר. ע"י עבודתנו בגן בית־הכנסת הוספנו גוון מיוחד, במקום ירק ועצים שהביאו לבתי כנסת מכפרי הסביבה קישטנו את הגן על יד בית־הכנסת בירק ופרחים פרי־עמלנו, עבודת בחורות ובחורים בני עירנו. אותו חג שבועות כשיצאנו אחרי הצהרים ליערות פולברקי אפפה אותנו הרגשה מיוחדת, הרגשנו את המשותף שבינינו לבין הטבע הסובב אותנו.

ב־1925 זכינו לעליתם ארצה של ראשוני חברי סניף „החלוץ", והם: אחי מאיר־דוד גולדברג ומשה קמלגרן, וזמן קצר לאחריהם — משה שיטנברג, מאיר פוטושביץ, שרגא בוגיינסקי, חיים ויטנברג ועוד. לחויות מיוחדות הפכו נשפי הפרידה שערכנו לחברים העולים, שבהם השתתפו לא רק חברי הסניף. היו אלה פגישות בהשתתפות רבים מבני כל השכבות בעיר שהיו קשורים בארץ־ישראל. נישאו נאומים נלהבים וברכות ולבסוף פרצו בשירה וריקודים. חויה נוספת מסוג זה היתה הפרידה מהעולים ליד הרכבת, כשמאות בני נוער נפגשים בבני משפחות העולים. בערב מעין זה של יציאת העולים „כבשנו" את הרכבת. אפילו הקונדוקטורים השתתפו בשמחתנו (בפרט שהתפטרו מיהודים). הלחץ לעליה הלך וגבר ולא היתה אפשרות להיענות לדרישות עליה כה רבות. בעזרתנו נפתח סניף משרד ארצישראלי, בכדי למנוע נסיעות רבות למשרד א"י בורשה. נזכר אני שבישיבה אחת, בהשתתפות השליח משה טבה, אישרנו מעל לחמישים עולים. אותה תקופה עלו ארצה עשרות עשרות יהודים, ביניהם גם עשירי העיר. בתקופת „עלית גרבסקי" היתה עירנו „מיוצגת" בשטח זה בניגוד לכל פרופורציה. אולם, לא עבר זמן רב והתחילה ירידה מהארץ. בפולין השתפר המצב הכלכלי שעה שבארץ נוצר משבר. עשרות חזרו, מי מתוך לחץ ההורים (וזה חלק לא קטן) וכאלה שלא עמדו במבחן הקשה. ברם, נחטא לאמת אם נמדוד את כל החוזרים בקנה מידה אחד. אנשי „החלוץ" חזרו בהרגשת בושה, לא הוציאו את דיבת הארץ רעה, האשימו את עצמם והוריהם ועשו את כל המאמצים בכדי לחזור לפעולות בתנועה.

הגיעו ימי שפל לציונות ולתנועה החלוצית, צמצום העליה וגזרות שונות ולא נראו סיכויים קרובים לשיפור המצב. על סניף „החלוץ" עברו זעזועים קשים; חלק מהנוער שקע ביאוש והיו גם כאלה שהפכו את עורם ועברו לתנועות אנטי־ציוניות. סניף „החלוץ" היה אמנם בלתי מפלגתי, אבל כשקמה מפלגת „צעירי ציון" צ. ס. ואחרי שהתאחדה עם מפלגת פ. צ. ימין וקמה המפלגה „פועלי־ציון (צ. ס.) המאוחדת — דאגנו לצרף את כל חברי הסניף למסגרת הפוליטית. עזבנו את „בית־יעקב" ועברנו יחד עם המפלגה המאוחדת למועדון ברחוב פשדבורסקה 26, בביתו של בנימין הולצברג. הצטרפותם של נערים עובדים ל„החלוץ" חייבה אותנו לדאוג לבעיות המקצועיות שלהם. ורוב האגודות המקצועיות היו, כידוע, תחת השפעת מפלגות אנטי ציוניות. מצווים היינו להיות ערים ולשמור על נפש הנוער, חשנו אז בעליל מה חשוב הדבר שחברי „החלוץ" יהיו מאורגנים במפלגה הציונית־סוציאליסטית. בתקופה מאוחרת יותר, כאשר המפלגה המאוחדת התחילה רוכשת השפעה על האיגוד המקצועי, והקימה מספר אגודות מקצועיות משלה — נעזרנו בשטח זה על ידי „החלוץ". עוררנו אז רוגז לא מעט בלב מתנגדינו בגלל השתתפותם של חברי „החלוץ" בהפגנות של אחד במאי בהן צעדנו לא פעם יחד עם המפלגה הסוציאליסטית הפולנית — פ. פ. ס. עם סיסמאות ארצישראליות ושירה עברית, גם בחוגים הכלל־ציוניים התחילו להזכיר בחשדנות את הקשר שלנו עם תנועת־הפועלים הפולנית.

הנה כי כן הפכנו להיות בין הנושאים העיקריים של פעולה ציונית בעיר. זוכרני כיצד ניצלנו את הביקור של אורי זסלבסקי מנהלל וד"ר טרלו להתעוררות גדולה לפעולה ציונית. היינו פעילים בעבודת הקרן־הקימת. אספנו תרומות וישבנו על יד שולחן הקערות בבתי־הכנסת, בערבי יום הכפורים, השתתפנו באופן פעיל באיסוף כספים ובהפצת הקופסא הכחולה, אספנו תרומות בכל חתונה בעיר (לא פעם נתקלנו ב„קבלת פנים" חמה עד כי בקושי הצלחנו להמלט). בחודש אלול היינו יוצאים לבית־הקברות עם הקופסא הכחולה לאסוף פרוטות אצל אלה שבאו להשתטח על קברות יקיריהם (ספגנו „ברכות" מהקבצנים, שראו בנו מתחרים במשלוח ידם).

קבוצה של הברי „החלוץ" בהכשרה של „תל־אברהם", באחוזת לאנקאבה ליד קאמינסק (1924)

היינו מהפעילים בארגון הבזרים המפוארים, שהיו מהגדולים בפולין אשר בראש ארגונם עמד בכשרון רב יצחק לחמן (בארץ). בתקופה קודמת יותר, עם קום גדוד קרן־קימת־לישראל, פעלנו בו במלוא כוחנו.

גם בקרן היסוד היינו פעילים והעמדנו את עצמנו לרשות הועד המקומי.

כמעט יחידים היינו בפעולה לטובת קרן „החלוץ". בשטח זה היתה כל הפעולה מוטלת עלינו בלבד. הפעולה הראשונה היתה ביקורו של החבר י. ברגינסקי, ב־1924, במטרה לאסוף חמרים לבניה באוזגה, בקיבוץ „תל־אברהם". זוכרני אותם ביקורים אצל עשירי העיר, בעלי בתי חרושת, מנסרות, סוחרי יערות ועוד. פרט לבודדים התיחסו אלה אלינו בצורה מבישה. ארגננו נשף גן גדול במגרש על יד הקולנוע העירוני, שריכז סביבו את הנוער מהעיר והסביבה. אפילו מצ'נסטוכוב ומפיוטרקוב הגיעו והנשף הפך לחויה גדולה והביא גם הכנסות רציניות לטובת קרן „החלוץ". ארגנו ימי פרח לעתים קרובות. בעניני קרן־החלוץ ביקרו אותנו שליחי ארץ־ישראל החברים אברהם כנעני, יהודה קופלוביץ, פנחס רשיש, יצחק פונט, שמואל הפטר ז"ל ועוד. בפעולות אלו נעזרנו ע"י חברי מפלגות ציוניות שונות שהיו קשורים בפעולת „החלוץ" וביניהם מאיר וולקוביץ, יעקב ויטנבערג דוד השצ'בצקי, שמואל לחמן (בארץ), מנדל פינזילבר, חיים קריינדלר (בלונדון), וולף שפירא, יוסף זליגזון, יעקב אייכנר, יצחק פרבמן, ד"ר יעקב אהרונוביץ ועוד. בראש הפעולה של קרן־החלוץ עמדו שנים רבות החברים יהודה ליברמן ומשה שיטנברג. כמובן היינו פעילים בקפא"י ואחרי כן בליגה למען א"י העובדת. את הפעולות בליגה ריכזו החברים יעקב ליברמן, לייביש־מנדל לימן ופייבל לוריא. בבחירות לקונגרס של ארץ־ישראל העובדת בברלין, בשנת 1929, השתתפו כאלף בוחרים. המפלגה המאוחדת יחד עם „החלוץ" קיבלו מעל ל־700 קול.

אותה תקופה יצאו רבים לקיבוצי הכשרה. בשנת 1927 יצא יהודה ליברמן להכשרה של בריווינוב, אחוזה חקלאית ליד וארשה. שלושת הראשונים שיצאו לקולוסובה היו החברים יעקב שמואל מושקוביץ (בארץ), טוביה מנדל, בנימין שטיין (בארץ). אחריהם יצאו החברים: אברהם שמולביץ (בארץ), שפרה ויטנברג (בארץ), גיטלה דוידוביץ

(בארץ), מדז׳יה פצנובסקה (בארץ), דוד פישמן, שרה גליקסמאן, יצחק גוטסמן, מלכה פיארמן (בארץ), יוסף דודקביץ, שמואל גליקסמן (בארץ), שלמה טייכנר, שמחה רייך (בלונדון), דניאל אייכנר, שמואל דימנט, נתן זילברשטיין, שרה דבנר, וולף שמעונוביץ, חונה סגל, פשרובסקי, הרשברג, מנדל פייארמן ורבים אשר שמותיהם נשמטו מזכרוני. כשחברים אלה היו חוזרים ובאים לחופש היו מביאים אתם

בעת מסיבת־הפרידה ליציאתו של יהודה ליברמן להכשרה (1927)
שורה ראשונה מלמעלה (מימין): אבנר גורפינקל, י. וייסברג, לאה גליקסמן, גרשון גוזלבסקי —, ו. הרבט, י. האזע; שורה שניה: וולף ברנר, משה ליברמן, דב קופרוואסר, שמחה רייך, —, דויד ווידיסלבסקי, שפרה ויטנברג, פנחס ליברמן, דניאל אייכנר, בנימין שטיין; שורה שלישית: אשר גריסמן, יעקב ווידיסלבסקי, יהודה ליברמן, פרופ׳ ישראל ברומברג, יעקב ליברמן, יוסף דודקביץ; שורה רביעית (מלמטה): ישראל פישלביץ, שרה גליקסמן, יצחק גוטסמן, מרים פצנובסקה, שאול קרפ (נפטר בארץ).

קבוצת־הכשרה של „החלוץ" במנסרה של יצחק פרבמן.

מן ההווי המיוחד של קבוצי ההכשרה שלהם וכמובן שלא חסרו גם שירים וריקודים.

במשך כל זמן קיומו של „החלוץ" הקדשנו תשומת־לב מיוחדת ללימוד עברית. לצערנו לא היה בעירנו בי"ס עברי והשתדלנו למלא את החסר על ידי שיעורי ערב. המורים היו בתקופות שונות דוד חשצבצקי, גב׳ שטרנפלד, דוד ארליכמן, לאה טלמן־בירנבוים (בארץ), פנינה בלום, ובתקופה יותר מאוחרת קיימנו שיעורי ערב משותפים ל„החלוץ" ו„פרייהייט" ע"י פולה פייארמן (בארץ). מאות בני־נוער למדו בקורסים אלה. קיימנו גם חוגים שונים והפעולה התרבותית היתה ענפה מאוד, בעיקר בלילות שבת. בפעולה התרבותית נעזרנו במיוחד ע"י אריה ציפלר ובתקופה יותר מאוחרת ע"י פרופ׳ ישראל ברומברג. בשטח זה מילא המועדון תפקיד רב ערך. היה זה מרכז שוקק חיים לשירה, לריקוד, ללימוד ולשיחה. בקיץ היו מבלים את השבתות מחוץ לעיר, ובחורף היה המועדון הפינה האהובה עלינו. לא בנקל השגנו מועדון; פרט להוצאות הכספיות הגדולות נתקלנו בקשיים לשכירת דירה בשל הרעש וההמולה שהיינו מקימים. נאלצנו, על כן, לנדוד ממקום למקום: מ„בית־יעקב" לבית־הולצברג ברחוב פשדבורסקה 26, למיטליץ לרחוב צ׳נסטוחובסקה, לאחר מכן לבית שפירא רחוב בז׳ז׳ניצקה 1, בית גולדברג, ריימונטה 40, ואחרון אחרון — אצל וילהלם, רח׳ השוק 5, בית חיים גלברט.

בעיה מיוחדת במינה היוו היחסים בין חברי „החלוץ" והוריהם. לא בכל בית אב הסתכלו עלינו בעין טובה. בדרך כלל גילו אלינו יחס טוב בבתי בני עניים (ואלה היו הרוב), הם היו מאושרים כאשר שלחנו את ילדיהם להכשרה ואחרי זה העלינו אותם ארצה. שונה היה המצב בבתי אמידים, שלא פעם ראו בנו את הגורם העיקרי לכך שבניהם ובנותיהם יצאו „לתרבות רעה". רבים היו ההורים שהושיטו לנו עזרה רבה ב„החלוץ". אחד הבתים האלה שנפרצו והפכו לשותפים מלאים לחיי הסניף היו בית הורי, מבין ארבעת הילדים שבבית, היו שלושה ב„החלוץ" והורי לא זו בלבד שהשלימו עם מצב זה, אלא נעשו עוזרים נאמנים לכל אשר עשינו. החלוצים מהכשרה אוזגה—גרבק בילו בביתנו שבועות. כשחבר חלה, עזב את הבית רק לאחר החלמתו. גם חברי הסניף ושליחים ממרכז „החלוץ" וכן שליחי הארץ היו מתאכסנים אצלנו. הבית השני או יותר נכון „חצר הבית" היה חצר פשדבורסקה 10, בית אוצ׳קובסקי, בו גרו ההורים של יהודה ליברמן. גם שם השתייכו חמישה ילדים מהבית לסניף „החלוץ", לתנועת הנוער שלנו, כשההורים עוזרים לנו לא פעם בפעולתנו, כשהחצר הופכת למרכז תנועתי. זוכרני שלא פעם בחזרנו ממועדון „החלוץ" היינו נכנסים לחצר, מתיישבים על ספסל הברזל סביב העץ הגדול וממשיכים בשיחה מלווה פעמים גם שירה. באותה חצר גרו רבים מחברי „החלוץ": האחים יעקב ודוד ווידסלבסקי, יחזקאל ואברהם דיקרמן, האחיות גיטל וחנה גלברט, האחיות לאה וגיטל ווידסלבסקי, יעקב ואשר גרוסמן, חנוך זלמן צוקרמן (בארץ) ואבנר גרפינקל. אין פלא איפוא שהחצר היתה חלק בלתי נפרד מהסניף. נעזרנו גם ע"י ההורים של משה שיטנברג, אביו, סבו ושני דודיו היו ממיסדי ה„מזרחי" בעיר, ו„החלוץ" היה אצלם בן־בית. יצויין, כי הסניף בראדומסק היווה מרכז לסביבה כולה; נוער מעיירות וכפרים סמוכים נרשם אצלנו ב„החלוץ" ונשלח על ידינו להכשרה, שכן במקומות קטנים לא היו סניפי „החלוץ". בתקופה הראשונה נרשמו בסניפנו גם מהעירה פשדבורז, ורק במאוחר יותר קם שם סניף עצמאי וקיבוץ הכשרה.

בתקופת ההסתערות הגדולה של תנועת „החלוץ" (1929), עת יצאו להקים קיבוצי הכשרה בעיירות פולין — היתה ראדומסק עירנו מהראשונות שבה הוקמה קבוצת הכשרה. בחורים ובחורות מכל קצווי פולין הגיעו במעילי עור ומגפיים גדולים לבית עץ נמוך. בטחנת

הקמת של מייטליץ ברח' צ'נסטוחובסקה, רחוב שרוב תושביו היו נוצרים, ובחדר קטן אשר שימש קודם לכן כקן השומר־הצעיר היה מקום מגוריהם הראשון. הם הגיעו בדיוק בחג הפורים וחברי הסניף נטלו עוגות מבתיהם (גם אמי נתנה לי את „הצוקערקוכן" שהכינה לפורים) ובערב הראשון פלשנו אליהם. היכרות ראשונה נעשתה בריקוד ובשירה וכבר למחרת — הסתובבו בעיר פנים חדשות, בחורים ובחורות מדברים במעט עברית ונושא אחד בפיהם — עבודה. הראשון שקיבל חמישה חלוצים לעבודה במנסרה היה יצחק פרבמן יליד מינסק מזוביצק, שעזר רבות לקיבוץ־ההכשרה. היהודים הסתכלו בפלא המיוחד — עשרות צעירים וצעירות חיים בצוותא בתנאי רעב; אינם נרתעים משום עבודה ומקבלים הכל באהבה. הפעם קיבלו יהודי העיר את הקמת קיבוץ ההכשרה באהדה והעסיקו את החלוצים בכל עבודה שהיתה מצויה בידיהם. הם נתקבלו במנסרה של גיטלר קרקובסקי, זיגמונט הורוביץ, בבית חרושת לזכוכית „קריסטל" של יצחק פייארמן ומרדכי גולדברג, בתעשית לבנים של שמואל מאיר פייארמן (בתקופה מאוחרת קיבלו שם מספר חדרים למגורים), בבתי חרושת של א. מ. שפירא (מתכת), י. רוזנבוים (רהיטים), משה פייארמן, יהודה הרש טיגר, קופרשטוך (כפתורים), י. גרוניס (סיגריות), אברהם שלמה המפל (נרות). החלוצים היו גם עוסקים בשמירת לילה ובכל מיני עבודות שהיו מזדמנות. היו גם זמנים קשים וחוסר־עבודה ועליהם אנו קוראים ב„אונזער פרייהייט", (3 בפברואר 1933), ברשימה מאת בייניש:

פון קיבוצישן לעבנס-שטייגער
מיט די עמערס אויפן אקסל

די טאָרטאָקן רוען. אַרבעטסלאָזיקייט. אומהיימלעכקייט אין דער קבוצה. אַלץ זאָרגט: וואו נעמט מען אַרבעט? וואָס וועט זיין ווייטער?

די דאגה פאַרן קיום פון דער קבוצה האָט אַלעמען באַהערשט. שיחה. עולם קלערט: ווי קריכט מען ארויס פון דער לאַגע. יחיאל: ווענדן זיך צו דער מאַסע. זי, די מאַסע, וועט אונז קיינמאָל נישט פאַרלאָזן. די מאַסע פאַרשטייט אונז.

מודעות אין די לאָקאַלן. מ'לייענט און מען קאָמענטירט. אייגער באַדויערט: אַזעלכע איידעלע קינדער שלעפן וואַסער. — וואָס וועט די וועלט זאָגן צו דעם?

אַ צווייטער: מ'טאָר נישט דערלאָזן, אַז מענטשן זאָלן אַזוי „נידעריק" פאַלן.

גייען אַרום בחורים אַרומגעשנאַלטע מיט פאַסנס איבער די הויפן. „ס'איז דאָ וואַסער צו טראָגן"? — „ניין". כאַפּן זיך חברה צו די וויאַדרעס. — „אייערע וויאַדרעס זענען דאָך ליידיק, דאַרפט איר דאָך וואַסער"!

— ניין! ניין! איך קאָן נישט זען, אַז איר זאָלט זיך אַזוי דערנידעריקן.

— נישט ריכטיק! אַרבעט איז נישט קיין שאַנד — דערהויבונג! דערהויבונג!

נוצר גם פאטרונט והקיבוץ נעזר בו בתקופות שונות, בפרט בזמנים של חוסר־עבודה ומשברים כספיים (ואלה היו לרוב). הרוח החיה בהושטת עזרה לקבוצה היו האחים שמואל ויצחק לחמן (בארץ), יעקב אייכנר, חיים קריינדלר, משה יצחק שיטה ועוד. נזכיר גם את ד"ר יעקב אהרונוביץ, ובתקופה יותר מאוחרת ד"ר שמחה המפל (בארץ), שהעמידו את עצמם לרשות הקבוצה ודאגו לבריאות החולים. עשרות של חברים עברו את ההכשרה בראדומסק. סניף „החלוץ"

קבוצת־הכשרה של חלוצים בעת הפסקת־עבודה במנסרה.

במקום נעזר הרבה בחברי הקבוצה, רבים מהם השתתפו בניהול חוגים ובהסברה. ערב ערב היו חברי הקבוצה מבקרים בסניף ובשבתות היו חברי הסניף יוצאים לבקר בקבוצה. כך נוצרו קשרים הדוקים כשהקבוצה נעשתה מרכז רוחש חיים, אשר שירה וריקודים בקעו תמיד בתוכו.

ב־1935 קיבלה המשמרת השניה את האחריות לעניני „החלוץ" בעיר. יהודה ליברמן עלה ארצה ב־1933 וכותב השורות האלה נקרא להיות מזכיר המפלגה המאוחדת בורשה העיר. כל הפעולה נפלה על הח"ח אייזן, משה שיטנברג, טוביה בוז'יקובסקי (נפטר בארץ), יעקב ליברמן, שמואל נימן. ב־1935 עלה ארצה גם שיטנברג. אייזן הקים משפחה ודאגות פרנסה מנעו ממנו להתמסר לעניני התנועה כמקודם. אז עברה פעילות התנועה למשמרת שלישית: טוביה בוז'יקובסקי, יעקב ליברמן, סיני אוקרנט (בארץ), לייזר הופטמן, צבי ציפלר (בארץ), גרנק שמשון (בארץ), אברהם דיקרמן ועוד. זאת

משתתפי הקורסים לעברית מטעם הסתדרות „החלוץ" בשנת 1928
(באמצע יושב המורה ד. ארליכמן)

היתה קבוצת־נוער מסורה לתנועה, ללא גבול. בתקופה יותר מאוחרת התאחד „החלוץ" עם „פרייהייט" והפכו להיות תנועה גדולה מחנכת, מגשימה, אשר הקיפה מאות נערים. פעולתה לא נפסקה גם בתקופת השואה. ממנה יצאו לוחמים מסורים כטוביה בוז'יקובסקי, מוניק ריינגבירץ ועוד. לתנועת „החלוץ־דרור" קמו תלמידים ומחנכים גדולים בעיר.

לסיכום — התנועה החלוצית היתה תמיד ערה ותוססת בחייה של עירנו. היא נתנה מרחב חיים וטעם לחיים לרבים מבני הנוער. היא השפיעה השפעה מכרעת על הנוער במקום ואף בסביבה, היא היתה בית חינוך לנוער. כאן הוא קיבל את המושגים הציוניים־הסוציאליסטיים, שקבעו את דרכו בחיים. אין לתאר את עירנו בלי תנועת „החלוץ". הפכנו את העיר לציונית. הכנסנו בה רוח חיים כשהתנועה החלוצית משמשת אבן פינה לציונות ומניחה יסודות איתנים שעליהם ניתן לבנות חיי עבודה ויצירה במולדת.

הקן של „השומר הצעיר"

מרים פצנובסקי (קרקובר)

תנועת השומר־הצעיר רשמה דף מזהיר בקרב הנוער היהודי בראדומסק. קדמה לכך תנועה צופית בשנות מלחמת העולם הראשונה, שהפכה במרוצת השנים מתנועה צופית נאוטראלית לתנועת נוער ציונית שמטרתה היתה לחנך את הנוער לחיים חדשים במולדתנו הישנה־חדשה — ארץ־ישראל. המשימה לא היתה קלה. אמנם, התנועה הציונית היתה מוכרת ברחוב היהודי בעירנו, אבל חלשה היתה האמונה בהגשמת החזון. ציונים מוכנים היו לאסוף ולתת כסף, לתרום תרומות ולחלום על ארצם החדשה שתעניק להם את הזכות להיות עם שווה בין כל העמים, אבל לחנך את ילדיהם לקראת חיים חדשים בארץ חופשית, לכך היה דרוש צעד מהפכני בחייהם הפרטיים. במכשולים מסוג זה נתקלה גם תנועתנו. חלק ניכר מתושבי עירנו היו יהודים חרדים שחינכו את ילדיהם ברוח המסורת ואסרו עליהם להתעניין בדברים שהם מחוץ לתחום הינוכם. מאידך היו מתבוללים

קבוצת מדריכים של „השומר הצעיר" (1925).

שורה ראשונה למעלה (מימין): פ. אופמן, מ. וקסמן, ידז'ה בוגייסקה, ר. כץ, ח. זילבערשטיין; שורה שניה: א. י. כהן, פ. זילבערברג ,א. לבקוביץ, ד. בוגייסקי; שורה שלישית: ט. קמלגרן, פ. צרטה, ס. גליקסמן.

שמטרתם היתה להתובלל בלי רצון לחזות את אשר צפוי להם בעתיד. למרות הכול קמה בסביבה זו תנועת הנוער השומר־הצעיר. הנוער הלומד התכנס סביב המדריכים שידעו לכבוש את לבו מאז היותו בגיל רך.

זוכרני, כשהייתי בת 8—9 במחלקה ראשונה בגימנסיום, הופיע ביום אחד ה. ויטנברג ואחרים והזמינונו לקן. שירה, ריקודים וטיולים בחיק הטבע משכו את לבנו הצעיר, כיון שהשמחה והחופש חסרים היו לעמנו בגולה. במשך השנים הבאות העמידונו על ערך הלימודים וטפחו בנו רצון לדעת והאירו את עינינו בשטחים רבים. לימדונו לראות את החיים באור אחר, לקרוא ספר מתאים ולהבין משמעותן של תופעות שונות שבחיי יומיום. נטעו בנו את אהבת הטבע, הכרת בעל חי, ערך האדם וחשיבות העזרה ההדדית אשר נחוצה היתה לפעמים גם בקרב הילדים. טיפחו בנו גם ביקורת עצמית שחייבה אותנו לרכוש תמיד ידיעות נוספות. היתה לי הרגשת אושר שאותה לא ידעו חברי לבית הספר, שלא הרחיקו אופקיהם מחוץ לשטח הלימודים שבבית־הספר. אנו, חברי התנועה התקשרנו עם חזון, הרחוק אולי מבחינת ביצוע, אבל קרוב מאוד ללבנו. שירה עברית, ריקודים ארץ־ישראליים, הכרת הטבע, טיפוח כבוד עצמי ולאומי הוסיף לנו בזמנו עוז לחלום ולאחר מכן משהגיעה השעה גם להגשים את שאיפתנו. את כל הזמן החופשי בילינו בקן והרגשנו שם כבבית חם ומלא הבנה ורוחניות. מדריכים אחדים עדיין אני זוכרת: ויטנברג הרשל, דוד בוגיסקי, וילונסקי, האזה, יעקב איכנר, לולה זשרסקי, ליטמן, א. י. כהן. במרוצת הזמן עזבו רבים וחלקם גויסו לצבא וכך הצטמצמו הפעולות. אספנו כסף בין החברים כדי לקיים בכל מחיר את החזקת המועדון שהיה אצל מיטליץ הרחק מהעיר ברובע הנוצרי (בדרך לזקשובק). בשנים האחרונות היתה הגישה למועדון מסוכנת בגלל התגברות האנטישמיות אבל הסכנה לא מנעה מאתנו מלבקר בו אפילו בכפור גדול. זוכרת אני שלמדנו וקראנו עם מישה כהן (בזמנו היה הוא מדריכנו) את שלום־עליכם ולא חשנו בכפור הגדול שהיה, שכן במשך שעות אחדות התעלמנו צמאי דעת מהמציאות.

בהגיעי הביתה הרגשתי שרגלי קפאו למחצה. הייתי מאוד אסירת תודה למישה על שבכל מחיר רכשנו הכרת הספרות ביידיש (קריאה ביידיש היתה לנו קצת קשה והיה בכך ויתור על קריאת מספר ספרים בפולנית) והתחלנו להכיר את חיי הפועל ובעיותיו. במשך הזמן התבגרנו ועול הקן נפל עלינו. התחלנו לשאת באחריות של ילדים קטנים יותר ולחנך אותם ברוחנו למטרתנו. את המועדון קיבל „החלוץ" בגלל צמצום שורותינו ואנחנו נדדנו ממקום למקום. פעם היתה לנו דירה אצל נוצריה ברחוב צ'נסטוכובסקה ופעם ברחוב הרכבת ובין הזמנים היינו עורכים שיחות על גבי המדרגות של כל מיני בתים

ציבוריים הרחק מהעיר, שכן אסורה היתה בעירנו התקהלות והצטרכנו לעמוד על המשמר ולברוח בזמן הופעת המשטרה. לשורותינו הצטרף חוג עובד, שבעיותיו השתקפו בפנינו; למדנו גם להכיר חיי פועל יהודי. היינו גם נפגשים ב„החלוץ" כי חזון משותף קשר אותנו לחיי עבודה בארץ־ישראל. מקום מכובד תפסנו בקק"ל — ערב, ערב הקדשנו לאיסוף תרומות ולא מנע אותנו מכך אפילו מזג אויר קשה ביותר או פניהם הסרבנים של התורמים. יש לציין את מר וולקוביץ שהיה בזמנו מורשה הקק"ל והקדיש את מיטב זמנו למטרה זו. לאחר עזיבת בית הספר התארגן חוג „השומר־הצעיר" בהדרכתו של מורה הגימנסיום ע"ש וינטראוב — ישראל ברומברג. שם למדנו ספרות עמנו והודות לכך התחלנו להכיר את הבעיות. לא במעט עזר לנו בהחזקת מעמד בתנועה אהרן רוטנברג, שבזמנו למד ובילה בעירנו.

לאחר זמן חזר לעיירתו בלכטוב והקשר בין שני הקנים לא נותק. מצב זה נמשך עד שהגיעה שעתה של שרה גליקסמן ושלי לצאת להכשרה. הצטערנו מאוד על כך, שבהעדרנו נשקפת היתה סכנה להתפרקות קן תנועת השומר־הצעיר. מעטים היו בעירנו חברי תנועת השומר הצעיר שהגשימו את שאיפותיהם. הסיבה לכך היתה, שלא קל היה לעזוב הורים מזדקנים ללא סיוע הבנים, או שהאמצעים לעליה היו מוגבלים.

אילו נשמעו לצו לבבם ולא הוצרכו להתחשב בתנאי המציאות היו רבים מצילים עצמם מכליון ושואה.

חוג של „השומר הצעיר" בגימנסיה של הגב' וויינטרויב (1931).
שורה ראשונה למעלה (מימין): א. וורשבסקה, מלכה פיירמן, רבקה בוגייסקי; שורה שניה: שאול בלומשטיין, מ. פצנובסקי (בקיבוץ נגבה), פרופ' ברומ־ברג, ס. גליקסמן, א. זומבק; למטה: ג. יעקובוביץ, ה. פצנובסקי.

ה„באזארים" של הקק"ל

יצחק לחמן

הבאזארים לטובת הקרן־קיימת לישראל שנערכו בראדומסק, זכורים עדיין לרבים מאנשי עירנו. הבאזארים השאירו רושם חזק על מארגניהם ועל המשתתפים בהם, והימים שבהם התקיימו היו „ימי ארץ־ישראל" לאוכלוסיה היהודית בעיר והשרו עליה מעין הרגשת חג.

המטרה העיקרית שהציגו לעצמם מארגני הבאזארים היתה איסוף כספים למען קק"ל, אך יחד עם זאת התכוונו לעשותם לאירוע חברתי ותרבותי ממדרגה ראשונה ליהודי העיר.

התכונה לקראת עריכת הבאזארים היתה גדולה והקיפה רבים מנאמני התנועה הציונית בעיר, החל מעסקני קק"ל ועד חברי תנו־עות־הנוער הציוניות לגווניהן. עבודת ההכנה התחילה זמן רב לפני פתיחת כל באזאר. חברי ועדת־הבאזאר היו עוסקים באיסוף סחורות ומוצגים שונים מאצל הסוחרים ובעלי־בתי החרושת היהודים בעיר. הסוחרים היהודים מבני עירנו הניעו גם בעלי־בתי חרושת, יהודים ופולנים, מערים אחרות ברחבי פולין שאתם עמדו בקשרי מסחר, לתרום מסחורותיהם לבאזאר. גם הנשים ותלמידי בתי הספר בעיר טרחו מבעוד זמן להכין את עבודותיהם לבאזאר, עבודות שהצטיינו ביופיין.

המאמץ הרב שהושקע ע"י עסקני קק"ל בעיר ואחרים בארגון כל באזאר ובתכנונו נשא את פריו המלא. אולמי ועד הקהילה, בהם נערכו הבאזארים, קרנו אור, והחל מהפתיחה רבת־הרושם בהשתת־פותו של הח' אברהם ביאלופולסקי ז"ל מווארשה ועד שעת סגירתם האחרונה הם הפכו למפגן אהבה וחיבה מצד יהודי עירנו לרעיון „גאולת הארץ". על האווירה הטובה הוסיפו התכניות האמנותיות המגוונות שמשכו קהל רב. בתכניות אלו היתה הופעת גן־הילדים העברי של הגב' חשצ'בצקי אחת המוצלחות ביותר.

אחד הבאזארים המוצלחים היה הבאזאר אשר נערך בשנת 1933 בחג הסוכות. היה זה רעיון נפלא לנצל את ימי החג לעריכת הבאזאר כשאנשי העיר פנויים מעסקיהם, התלמידים משוחררים מלי־מודיהם ולבי כולם פתוח למתרחש בבאזאר. בשנה הנ"ל ביקרו בבאזאר לא רק יהודי עירנו, אלא גם יהודי העיירות הסמוכות שנוכחו במופעים ובכנסים שנערכו. בלב מארגני הבאזאר היתה הרגשה שבע־ריכת הבאזאר בימי הסוכות הוסיפו על שמחת החג של המבקרים בו ורמזו על הקשר הסמלי שבין הבאזאר ומועד עריכתו.

הופעת ילדים בשוק ה„באזאר" של קק"ל

ביטוי להרגשה זו נתן יושב־ראש ועדת הבאזאר בדברי פתיחתו: „סמליות רבה ישנה בבאזאר זה הנערך בימי הסוכות, — הם ימי האסיף, בהם חגגו אבותינו, בני העם היהודי שישב בארצו ועיבד את אדמתו, את חג איסוף יבולם הגורנה. כן גם אנחנו, בני העם היהודי בגולה, חוגגים בחג זה את איסוף התרומות למען גאולת הארץ״.

לא קטנה מההצלחה המוסרית היתה ההצלחה הכספית. סכום הכסף שנאסף באותה שנה הגיע עד ל־2000 זלוטי ועלה על הסכומים שנאספו בערים אחרות גדולות יותר, כגון ביאליסטוק ופינסק, שהכ־נסתן מהבאזארים הגיעה אז עד ל־1000—1700 זלוטי בלבד.

בהעלותי את זכרונותי אלה, הנני מרגיש חובה לציין את שמו־תיהם של החברים והחברות אשר לקחו חלק בעריכת הבאזארים, כפי שהם רשומים בחוברת־הבאזאר שפורסמה באוקטובר 1933 ע״י ועדת הבאזאר: יצחק לחמן, מ. וולקוביץ, י. זליקסון, ד. חשצ׳בצקי, ד. מ. קורנברג, ח. הרטמן, מניה שפירא, מילה גולדברג, א. אהרונוביץ, יעקב איכנר, מ. אופמן, דורה בוגייסקה, מ. בנקר, דורה הרטמן, זלצמן, זשארנאוויצקה, מניה גרוסמן, רבקה ביאליסטוק, יעקב מאר־קוביץ, פ. סובול, דניאל אייכנר, ו. קופרשטוך, מ. הופמן, צ. מושקוביץ, חיים גולדברג, אסתר פירמן, פ. גווז׳דז׳, מ. מינסקי, בריגל, ליפה, טרוסקולסקה, פשירודסקה, ס. פיירמן, י. ריינהרץ, ר. רובין.

עושי התפאורה: הצייר נתן שפיגל, ה. לנגנס, ד. ווילונסקי, ב. באנקר, ב. גסיקסמן, ה. זוברמן, א. גרוסמן, ש. הרטמן, שידלובסקי, זליגפלד. ביצוע אמנותי: חברי „ההכשרה״ בהנהלת הח׳ קרבל.

רבים מכל אלה לא זכו לראות את תחיית עמם במולדתו, שלה תרמו את חלקם הצנוע. ישמשו שורות אלה ציון לזכרם. יוזכרו הימים של התרוממות הנפש שהם הביאו לבני־עירם בעבודתם המסורה.

ליד ביתן מס׳ 3 בשוק ה„באזאר״ של קק״ל, בשנת 1933

בזר הקרן הקימת לישראל ברדומסקו

רדומסקו, בינואר 1939

עהרז פאטראנאט

״ר בראם (טשענסטאכאוו)
ּרעז. ש. גאלדשטיין „
ּרעז. ז. הורוויטש (וואַרשע)

פאטראנאט

״ר י. אראנאוויץ
ּרעז. מ. בערגער
אדוו. י. בלום
ש. מ. בלומענפעלד (רזעקי)
״ר פ. גליקמאן
״ר ווינאפעל
י. וויטענבערג
פ. און ל. זנאמיראוווסקי
יר. ליבראך
״ר פורט = שפיגעל
אדוו. י. פרעמינגער
מ. און י. פיינסקי
ה. ראדאל
אווניק ד. ראדאל
ואלער ב. שפיגעל
י. שפירא

ג. ה.

לויטן מוסטער פון די פֿויריקע יארן, ארדנען מיר איין אויך דאס יאר אין אונזער שטאט א

באזאר

לטובת דעם קרן קימת לישראל.

די ערעפנונג וועט פארקומען ד. 25/II ד, י.

לויט די דערהאלטענע אנפראגן און איינגעשיקטע עקספאנאטן פון פארשידענע פירמעס אין לאנד, וועט דער היי יאריקער באזאר איבערשטייגן אין זיין פארנעם די ביז יעצטיקע דורך אונז איינגעארדנטע באזארן.

די כוואליע פון יידן רדיפות און ווילדן האס וועלכע נעמט ארים ביים היינטיקן טאג כמעט אלע גרעסערע יידישע ישובים אין אייראפא צווינגט אונז צו א קאנסאלידאציע פון אלע פאלקס-כוחות לטובת דעם אויפבוי פון ארץ - ישראל און אונזער איינציקער ענטפער קעגען די ווילדע אכזריות׳ן מוז זיין די פארגרעסערונג פון יידישן באדן באזיץ אין ארץ - ישראל וועלכע זאל קענען אויפנעמען די הינדערטער טויזנטער ארויסגעשטויסענע יידישע משפחות.

אין צוזאמענהאנג מיטן אויבנדערמאנטן האבן מיר דעם כבוד זיך צו ווענדען צו אייך מיט די בקשה צו שפענדן פאר אונזער אינטערנעמונג א ענטשפרעכנדע צאל פון אייערע אויסארבייטונגען און סחורות וועלכע וועט גלייכצייטיק-זייענדיק אויסגעשטעלט אין ספעציעל פארגעברייטע קיאסקן-אויך דינען אלס רעקלאמע-מיטל פאר אייר אינטערנעמונג.

צו דעם צוועק וועלן אייך אין די נאנטסטע טעג באזוכן אינזערע פארשטעהער.

בכבוד רב ובברכת הארץ הנגאלת

ועדת הבזר

„PINKAS HABAZAR"

פרייז גראָשען.

7.X 1933

פנקס הבזר
באַזאַר״בוך

15.X 1933

ארויסגעגעבען
דורך דעם באזאר-קאמיטעט.

מתוך עלונים־פרוספקטים, שהופיעו בעת ה„באזארים״.

„הכשרה'ניקים" מספרים

הדסה אדר-משה וזלדה קרן

היה זה בשנת 1934, בחדשי האביב, כשהגעתי לנקודת ההכשרה בראדומסק. האם יכולתי אז באותם הימים להעלות על דעתי, שצעדי אשר צעדתי ברחובות העיר הזאת יהיו כה גורליים בחיי? היכולתי לשער בנפשי שפסיעותי אשר פסעתי מתוך שמחה ילדותית ואולי בקלות דעת הן שתקבענה את מהלך חיי בעתיד? והן שתצלנה אותי מהשואה וההרג שפקדו את משכנות ישראל בפולין?

קבוצתנו התגוררה בעיבורה של העיר ורואה אני בעיני רוחי את מקום מגורינו עוד היום. הדרך העירה הובילה לאורך פסי הרכבת והיא היתה די ארוכה ביחוד בשביל אלה מחברינו שחזרו אחרי יום עבודה קשה ממקומות עבודתם השונים הביתה.

באותה תקופה קודרת כשהנוער היהודי הסתובב אכול יאוש היתה ארץ-ישראל נקודת האור היחידה בחייו.

חויה עמוקה היתה בשבילי תקופת שהותי בראדומסק. כאן נתגלה לי הטבע לראשונה בכל הדרו — השדה, היער, הגן, הגינה, וכוחות הטבע — הגשם, הרוח במלוא משמעותם ותפקידיהם בחקלאות.

בקרבת מקום מגורינו היתה גינת ירק פרטית של אחד הפולנים. בפעם הראשונה בחיי טעמתי פה את טעם העבודה בחקלאות. נכשתי את עשבי הבר וטיפחתי בחיבה את הצמחים והפרחים שגדלו בגינה. בכל חום נעורי דבקתי באדמה זרה זו ואהבתיה בכל להט נפשי. עד היום אני נושאת אתי את בושם הריחות ששיכר אותי אז. עבודתי בגינה לא היתה כלולה בסידור העבודה שלי ועשיתיה מתוך התנדבות.

מעטים היו אז מקומות העבודה בשביל חברי ההכשרה. בפולין שררה אז אבטלה והחרשתנים היהודים לא היו להוטים אחר פועלים יהודים. אולם נמצאו בראדומסק יהודים אמידים ונדיבי לב כמו פרבמן, גיטלר, שפירא, קופרשטוך ,המפל ואחרים שנמנו עם נאמני ההכשרה ותומכיה. הודות להם חדרו חברינו למקומות עבודה שונים כגון למנסרה, לבית חרושת לשמן וכדומה. העבודה במפעלים אלה לא היתה מן הקלות וחברינו עמלו קשה.

אני עבדתי בבית החרושת לכפתורים של קופרשטוך. היה זה בית חרושת לא מהגדולים ורוב הפועלות בו היו נוצריות שהסתכלו עלי כעל יוצאת דופן. בנו של בעל בית החרושת היה כנראה מאוהדי ההכשרה והתיחס אלינו באדיבות.

הפינה הנידחת שמחוץ לעיר, שם התגוררנו, הפכה במהרה למקום מפגש תוסס ועליז של הנוער. קבוצות צעירים וצעירות הופיעו אצלינו מדי ערב ושירה מלאת התלהבות וגעגועים בקעה את חלל האויר.

תושבי העיר הכירו יפה את חברי ההכשרה והיהודים העומדים ליד חנויותיהם ליוו אותנו במבטי חיבה חמים בלכתנו לעבודה ובשובנו ממנה עליזים ושמחים.

קצרה היתה תקופת הכשרתי אבל מלאת תוכן ומשמעות ועד היום מעלה אני את זכר אותם הימים בחיבה עמוקה ומתוך התרגשות כנה.

הדסה הדר („דגניה ב'")

*

תקופת שהותי בראדומסק, בקבוצת ההכשרה, חרותה עמוק בזכרוני. היא סמלה מפנה בחיי והטביעה חותמה לשנים רבות.

היתה זאת תקופה של התעוררות חלוצית בקרב חלקים ניכרים של הנוער בפולניה. בראדומסק נתקבצו בחורים ובחורות ממקומות שונים בפולניה. שאיפתם היתה להכשיר את עצמם לחיי עבודה ושיתוף בעלותם ארצה.

לא קלים היו החיים בהכשרה. המעבר מהחיים הנוחים בבית אבא לחיי עבודה גופנית קשה, ללא כל אותן הנוחיות אליהן התרגלנו, היה למעלה מכחות רבים מבינינו. אולם הרוב הסתגל לתנאים החדשים ועמד במבחן.

תקופת ההכשרה חלה בזמן של הפסקה בעליה. הסיכויים לעליה מהירה היו אז קלושים והיאוש והאכזבה לא פעם כרסמו את לבנו. עידוד ונוחם מצאנו אז אצל אנשי ראדומסק.

ראדומסק היהודית גאה היתה על קבוצת ההכשרה שפעלה בעיר. כילד טיפוחם היינו ולא עזבונו בקשיינו היומיומיים ובלבטינו הנפשיים. יצויינו כאן לשבח השיטנברגים, הלחמנים, האייכנרים

חברי סניף „החלוץ" עם חברים מקבוצת-ההכשרה.

חברי-התזמורת של סניף „הפועל" עם חברים מקבוצת-ההכשרה.

האחרים, אשר ליוו אותנו כל העת והושיטו לנו את עזרתם המעשית והמוסרית. זכור אזכור את השבתות בהן היו מבקרים אותנו רבים, את השיחות הערות והטיולים השונים וסבוריני, שהיתה השפעת גומלין חיובית לשני הצדדים גם יחד. היתה זו תקופה של חויות עמוקות בשביל כולנו, המלוות אותנו עד היום הזה.

משה קרן („משמר־השרון")

✶

בשנת 1933 באתי לראדומסק להכשרה ומצאתי שם קבוצה נחמדה, מסודרת ומבוססת. מלבד בני נוער נמנו עם הקבוצה גם חברים מבוגרים, שעזרו לה — כפי שהוסבר לי — ושימשו מקשרים בינה ובין תושבי העיר.

כבר בשעות הראשונות לבואי הרגשתי עצמי בקבוצה כותיקה ובו בערב ביקרתי עם חברי החדשים במעון הנוער. זכורה לי קבלת הפנים הנלבבת והחמה שנערכה לנו על־ידי אנשי העיר והעזרה הרבה שהוגשה לנו על־ידם, כל זמן שהותנו בראדומסק, במציאת מקומות עבודה מתאימים. עזרה זו חשובה היתה מבחינתה המוסרית לא פחות מאשר מבחינתה המעשית. צעירים היינו, אך זה עזבנו את ספסל הלימודים ובית ההורים והנה כאן, בעיר הזרה ובין האנשים הזרים, מצאנו אוירה לבבית וחמה שהפיגה חיש את הרגשת הזרות.

שונה היתה ראדומסק מעיירת מולדתי דויד־גרודוק שבפולסיה, ושוני זה הוא שהפליאני ועשה עלי רושם עז. עיירתי על עניה, דלותה ותושביה התלושים מהעולם הסובב אותם, הזכירה את העיירות המתוארות בכתבי מנדלי ושלום־עליכם. והנה ראדומסק, עיר תעשיתית עם פועלים בעלי הכרה מעמדית ולאומית.

אנשי ראדומסק נעשו לנו קרובים ויחסי חברות לבביים נתהדקו בינינו. הם השתתפו בכל חג ובכל מאורע חשוב בקבוצה כאורחינו היקרים ואנו היינו אורחיהם הרצויים בנשפי הקק"ל והבזרים המפורסמים שערכו ונתנו את ידינו לכל מפעל תרבותי בעיר. גם הנוער נהה אחרינו ואנו גמלנו לו: ביקרנו במועדוניהם ,לימדנום עברית וכדומה.

שהותי בהכשרה ופגישתי עם אנשי ראדומסק הם פרק חשוב בחיי, כי באותה התקופה התעוררו בי אותם הכחות הנפשיים שעם בישולם לאחר מכן עמדו לי בדרכי בחיי.

זלדה קרן („משמר השרון")

הנוער החלוצי־הדתי

יצחק המר

הרוחות החדשות של לאומיות וסוציאליזם, שהתחילו מנשבות אחרי מלחמת העולם הראשונה, לא פסחו גם על עירנו שהצטיינה בדבקותה למסורת. לאחר פרסום הצהרת בלפור התחיל הנוער בראדומסק להתארגן בארגונים לאומיים־שמאליים ולפעמים גם בארגונים לא־לאומיים. גם צעירים, חובשי בית המדרש, שרעיונות לאומיים פעמו בלבם, התאספו והחליטו להקים ארגון משלהם שיעמוד

חברי „צעירי מזרחי" ו„השומר הדתי" (1932).
שורה ראשונה למעלה (מימין): א. י. סטופניצקי, ——, ירחמיאל סטרובינסקי, ——, יוחנן אייזן, סטרובינסקי; שורה שניה: — ,——, גצל אלנברג, רפאל רפפורט, ד"ר שולוויס (שליח המרכז), ישעיהו־אליעזר רבינוביץ, לייבל שמולביץ, יצחק המר, פישל וייס.

מול גל החופש והכפירה שהציף את הנוער היהודי ובתוכם גם את הנוער הרדומסקאי. זמן רב לפני כן כבר היתה קיימת בעירנו הסתדרות „המזרחי" שיסדה גם בית ספר „מזרחי". בראשה עמדו העסקנים ר' אברהם משה וקסמן, מר שלמה ניימרק, ר' מרדכי רוזנצוויג, זלצמן, מנדל פישהוף, ר' הרשל טוכמאיר, ראובן ליברמן, מאירל שיטנברג ובניו יחיאל שלמה ומלך שיטנברג ואחרים.

משקמה הסתדרות „צעירי מזרחי" עמדו בראשה האברכים היקרים אברהם זאב גולדברג, הלל יודקביץ, יהושע־אלעזר רבינוביץ, יצחק שצנצקי (חתנו של ר' משה בנימין ליהמן) ואחר כך גם אברהם פנסקי.

„צעירי המזרחי" ארגנו פעולות תרבות כגון שעורי תנ"ך, תלמוד, הוצאות מדעיות וציוניות והרצו בהם שלמה ניימרק, המשכיל גרשון קוקוצינסקי, (התנו של צבי טוכמאיר ובנו של ר' שמאי המלמד), הלל יודקביץ, י. א. רבינוביץ, גציל (חתנו של אלנברג האופה) ואחרים.

עם התפתחות התנועה החלוצית בשנת 1928 קמה גם בעירנו תנועה חלוצית דתית וארגון בנות דתיות „ברוריה". בראש „החלוץ המזרחי" עמדו החברים רפאל רפופורט, יצחק שצוצקי, פישל ויס, יצחק המר, ליבל שמואלביץ, פשרובסקי ואחרים.

הקמת ארגון הבנות הדתיות „ברוריה" עוררה התנגדות רבה בחוגי האגודה שניהלו נגדו תעמולה בין התושבים הדתיים בעיר. אנו ראינו בארגון זה חשיבות גדולה ואמצעי להצלת הבנות ממשפחות דתיות למען הציונות הדתית — ולא נרתענו מפני הקשיים הרבים שעמדו בדרכנו. בראש ארגון „ברוריה" עמדו החברות חיה גולדברג, שרה קורנברג, טיברג, אפמן ואחרות.

אותה תקופה הוקם גם ארגון ספורטיבי בשם „השומר הדתי" ובראשו עמדו החברים ירחמיאל סטרובינסקי, רפאל פחציאז, אסתר שמואלביץ, יצחק קרקובסקי, ירחמיאל רוזן ואחרים.

חברות אירגון „ברוריה" (1933).
שורה ראשונה למעלה (מימין): בוכשרייבר צפורה, אופמן, גולדברג, לנדס חיה, אופמן, נורמן שרה;
שורה שניה: ליברמן אדלה, קורנברג, שקלרצ'יק, גרוסמן, אפשטיין, ——;
למטה: ——, ——, גולדברג לאה, אופמן.

ארגוני הנוער המזרחי: „החלוץ המזרחי", „ברוריה" ו„השומר הדתי" פיתחו פעולה ענפה בכל שטחי החיים הציוניים והתרבותיים בעירנו, כגון פעולות למען הקרנות, השקל, השתתפות בבחירות, ארגון שעורים לעברית, תנ"ך, ידיעת הארץ וכו'. כן נשלחו חברים רבים לנקודות הכשרה של „החלוץ המזרחי" והבנות לקיבוץ „תופרות" בורשה.

צעירי אגודת־ישראל [צעא"י]

יעקב שטיין

לא סקירה ממצה על „צעא"י" ופעולותיה מתקופת ההתהוות בראדומסק אני אומר לתת בשורות ספורות אלו. בתקופת ההתהוות לא הייתי עדיין בין אלה שלקחו חלק בפעולות צעא"י לכן לא תיכתב כאן היסטוריה אלא יירשם ציון לפעולות של „צעא"י" בראדומסק שנים מספר לפני השואה.

חובת האירגון

היתה לנו תקופה של כמיהה לאידיאלים, וכשאיפות ביקשו לצאת למרחב. ברחוב היהודי הורגשה השפעה של הסוציאליזם ותורות דומות ומיני אידיאלים שהיו זרים לרוח ישראל סבא, קנו להן מהלכים. בני הנוער שגמרו לימודם „בחדר", ואלה שתנאי החיים הקשים של ההורים אילצו אותם לנטוש אוהלי תורה, ולהתחיל במלאכה, החלו עוסקים במלאכות שונות שהטביעו חותמן על הנפש והרוח. לשם חינוכם של בני הנוער ליהדות וכדי למצוא פתרון לבעיותיהם היה מן ההכרח לארגן אותם במסגרת של תנועת נוער חרדית, כתנועת „אגודת ישראל".

ההתארגנות

בשנת תרצ"ד (1934) כאשר מספר בחורי ישיבה חזרו לראדומסק לאחר שנות גלות במקומות שונים, נקראו לאסיפה של עסקני „אגודת ישראל" ו„צעא"י" בכדי להחיות את תנועת „צעא"י", שלא גילתה משך שנים פעילות בשטחים שבהם מן ההכרח היה לפעול. באסיפה הודגש שהמצב הנוכחי הוא בלתי נסבל וכי יש הכרח לארגן את „צעא"י" מחדש ולהתחיל בפעולות חינוכיות וחברתיות. נבחר אז ועד זמני: יחזקאל רוזנצווייג, חיים באטשאן, בנימין אקרנט; עם יעקב זנדברג כיו"ר, יעקב שטיין מזכיר, והרב טובי' בוקי הי"ד יו"ר כבוד. לאחר מכן התחילו בפעולות אירגוניות וברישום חברים. נערכו אז שיעורים לגמרא ודינים שהיו ניתנים פעמיים בשבוע ע"י הרב טובי' בוקי, כמו־כן ניתנו הרצאות על נושאים שעניינו את בני־הנוער שהתחילו להשתלב בחיי המציאות. משך זמן קצר התבססה התנועה ונשכר מועדון גדול שאיפשר להרחיב את הפעולות האירגוניות והחברותיות. בכל שבת התקיים מנין לתפילה בהשתתפות החברים וגם מבין חרדי העיר, אשר באו במיוחד בכדי לעזור בחיזוק התנועה. „בסעודה שלישית" אורגנה מסיבה בהשתתפות כל החברים, ונאמרו דברי תורה מפרשת השבוע ע"י החברים, כשכל אחד מתבל דבריו ברעיונות משלו.

עתונות

אותה תקופה דאגו להפיץ את העתון היומי של אגודת ישראל „דאָס יידישע טאָגבלאַט" וכן את השבועונים וכל הספרות האחרת שהופיעה מטעם „צעא"י". השאיפה היתה שבכל בית חרדי יימצא עיתון התנועה. לא היתה זו משימה קלה להשפיע על יהודים חרדים שיקנו עיתון מדי יום. שכן אז, לא הורגשה עדיין חשיבות

העיתון היומי ליהדות החרדית. רק תודות להתמסרותם של צעא״י עלתה תפוצת העיתונים.

פעילותם של צעא״י

בכל העניינים החיוניים של היהדות החרדית המאורגנת בראדומסק פעלה „צ ע א ״ י ״ כחלוץ העובר לפני מחנה התורה. אם היה זה בענייני חינוך ועזרה הדדית, או בשעת בחירות לסיים ולעירייה — אשר אגודת ישראל השתתפה בהן באופן פעיל. תודות לתעמולה אשר ניהלו „צ ע א ״ י ״ הצליח להיבחר כנציג אג״י לעיריה ר׳ יצחק שפירא שפעל שם הרבה למען עזרה למוסדות יהודים בכלל ולמוסדות תורה בפרט.

אולם בעת בחירות לקהילה בעיקר, ראה הנוער המאורגן ב„צ ע א ״ י ״ חוב קדוש לנהל תעמולה וזאת כדי שהקהילה תנוהל ע״י עסקנים מהיהדות החרדית. הם קיימו את הפסוק „עת לעשות לה׳״ ואפילו בני הנוער שתורתם היתה אומנתם יצאו לבתי ישראל להסביר עד כמה חשוב לקבוע מי ינהל את ענייני הקהילה, אשר בסמכותה נמצאים כל השירותים הדתיים של העיר החיוניים ליהדות החרדית. ואומנם, כמעט משך כל התקופה התנהלה הקהילה ע״י רוב חרדי.

הפעולות למען ארץ ישראל

בשנת תרצ״ה (1935) התקיימה ב ו ר ש ה הוועידה הארצית של צעא״י. גם מראדומסק נשלחו צירים לוועידה זו. היו אלה חיים להמן (כעת בקנדה) ויעקב שטיין (חיפה). באותה ועידה הוחלט, בין השאר, שהמגמה הארצישראלית אינה יכולה להתבטא רק באוסף כספים למען „ק ר ן ה י ש ו ב״ אשר עליה הוכרז ע״י „אגודת ישראל״ ובמגבית „המיליון״ שרוב החברים התמסרו לפעולותיה. נדרשו **מעשים להכשרה** ולעליה ארצה. באסיפת חברים כללית מסרו הצירים דו״ח מהוועידה, התפתח ויכוח שבו השתתפו כל החברים אשר דרשו לארגן מקומות הכשרה ולהתכונן לעלות ארצה. נבחר אז ועד שהתחיל בפעולות אשר עליהן הוחלט בוועידה. הסניף בראדומסק, בשיתוף עם סניפי הסביבה, אירגן בשנת תרצ״ה „הכשרה״ לעליה ארצה בק מ י נ ס ק (מקום הקיטנה הידועה הסמוכה לראדומסק). גם מראדומסק נסעו חברים מספר להכשרה בקמינסק. הוועד גם דאג להגביר את איסוף הכספים למען „קרן הישוב״ ע״י הפצת הקופסאות בכל בית חרדי ואיסופן מדי חודש. וכן סידור הגרלות. הצלחת המגביות שאורגנו בראדומסק, באה תודות להתמסרותם של צעא״י והשתתפותן הפעילה של „בנות אגודת ישראל״ אשר מחוץ לכל הפעולות הברוכות שלהן, פעלו לענייני ארץ ישראל באופן יוצא מן הכלל. אותו זמן גמלה ההחלטה אצל כמה אגודאים לעלות ארצה עם משפחותיהם. ואמנם משפחות רבות עלו ארצה, בכל מיני דרכים. (לא ע״י סרטפיקטים, כי לא נסעו להכשרה ועלו ארצה עם כל בני־המשפחה). ביניהם ר׳ מרדכי בוגייער ז״ל ומשפחתו, ר׳ דוד נומברג ומשפחתו, ר׳ משה בנימין להמן ומשפחתו, ר׳ משה קירש וחתנו ומשפחתו, משפחת רוזנצווייג, ר׳ יעקב אליה רוזנצווייג ומשפחתו, ר׳ אברהם ליברמן ומשפחתו ואחרים.

הבנק

בין הפעולות הרבות אשר אגודת ישראל עשתה למען היהדות החרדית בראדומסק, יש לציין את הבנק שהתנוסס לתפארת לאחר שנוסד בשנת תרצ״ג ביוזמת עסקנים ואנשי מסחר כמו ר׳ נחום איבשיץ, ר׳ יצחק שפירא, ר׳ יעקב גריכטר, ר׳ וואלף פרנק, ר׳ שלום דוד ורטהים, ר׳ שמעי׳ קרקובסקי, ר׳ משה דודשטיין ור׳ אברהם גרוסמן. בראש הבנק הועמד כמנהל ר׳ יוסיל ברגר, ובתור קופאי ר׳ משה וולהנדלר. כדאי לציין שבתחילת ייסודו שימש הבנק כמוסד יחיד במינו שעזר למאות חברים לבסס את קיומם בעזרת הלוואות קונסטרוקטיביות ראשונות אשר חולקו לכולם ללא יוצא מן הכלל. המוסד קנה לו שם טוב בין יתר מוסדות הכספיים של עירנו, בעבודתו היעילה לציבור החרדי אשר לא יכול היה בשל סיבות שונות להיות חבר בבנק אחר. בשנים האחרונות לפני השואה נשאר הבנק היהודי היחידי בעירנו שפעל לטובת כל יהודי עירנו בלי יוצא מן הכלל.

לסיום דברי, ברצוני לחרוט לזכרון, פעולה נאה שנוהלה ע״י מספר סנדלרים של עירנו ראדומסק משך שנים רבות.

מדי שבועיים, בימי ב׳ בשבוע התקיים יום שוק (טורק) בפ ל ב נ ה הסמוכה לראדומסק, אותו יום היו נפגשים בעלי מלאכה מעיירות הסביבה בכדי למכור תוצרתם ובתוכם סנדלרי ראדומסק — ואמסטוב (הסמוכה לצ׳ינסטחוב). כיון שבישיבה של הרב מאמסטוב הי״ד למדו הרבה בחורים מראדומסק, העבירו הסנדלרים מראדומסק חבילות שמסרו להם הורי התלמידים שלמדו באמסטוב ומסרו אותן לסנדלרים של אמסטוב, כדי שהם ימסרו את החבילות לבחורי ישיבה מראדומסק. אותה פעולה בוצעה גם בכיוון הפוך, הבחורים שלמדו באמסטוב מסרו את חבילותיהם האישיות, לסנדלרים מאמסטוב, והם לקחו את החבילות ליום השוק בפ ל ב נ ה, ומסרו אותן לסנדלרי ראדומסק. וככה הגיעו החבילות להורי התלמידים בראדומסק. לכאורה נראה שזה היה דבר פעוט וחסר ערך, אבל בשבילנו שהיינו רחוקים מההורים והבית, היתה זו חוויה גדולה לקבל מהבית חבילה, שכללה בין השאר, דברי מאפה טריים, והרגשנו כאילו נמצאים אנו בבית אצל ההורים.

אותן חבילות שהסנדלרים העבירו אלינו, מנעו את ההכרח להקדיש מזמנו היקר של בחור ישיבה, לדאגת נקיון הבגדים וכל שאר הדברים הנחוצים ששלחו לנו ההורים היקרים. החשיבות היא גם בכך שאותם בעלי מלאכה עשו פעולתם מתוך רצון ומסירות, כדי להנעים לנו את החיים בישיבה. דבר זה נעשה שלא על מנת לקבל פרס אלא, כפי שהתבטאו, מתוך רצון להיות בין המסייעים לדבר תורה. מאוש־רים היו שיכולים הם לעזור לבני ישיבה.

עברה תקופה קובעת בגורלו של עם ישראל. גייסות הצורר ימ״ש, הציפו את פולין והשמידו את היהודים. הכוס עברה גם על קהילתנו הקדושה. בה הושמדו גם חברינו היקרים התמימים והישרים. בחמלת ה׳ נשאר שריד, ולא נסתם הגולל על הכל. ננצור את זכרם בלבנו כפי שהיו אנו, שנשארנו, שכן במותם ציוו לנו את החיים.

יהי זכרם נצח.

בנות אגודת־ישראל

בלה שייה

תאמרו ראדומסק — עיירה ככל העיירות. אבל לי נדמה משום מה, שהיתה זו עיירה יחידה במינה.

עיירה יהודית טיפוסית, עסיסית ומלאת חן יהודי היתה ראדומסק, עם בית הכנסת והשטיבלעך שלה ועם ה„שבת גוי״ שבא בשבת להדליק את התנורים.

בין כל הפעולות הברוכות שנעשו לטובת הכלל ע״י גופים ציבוריים שונים, היתה ניכרת במיוחד הקבוצה של בנות „אגודת ישראל״ שמלאה שליחות חינוכית וסוציאלית בין כל שכבות האוכלו־סיה. אני רוצה להזכיר כאן במיוחד כמה דמויות יקרות שעמדו במרכז פעולות אלו וברוב מסירותן הפיחו רוח חיים בילדי ישראל.

מי לא הכיר את שרה בוכנר, מורה בבית הספר „בית־יעקב״, דמות מפורסמת בין יהודי ראדומסק, נמוכת־קומה היתה, פניה חוורים

ורק עיניה השחורות והלהטות החודרות לנשמתו של כל ילד, שפעו תוכן של חיים. עבודתה היתה ללא ליאות ובנו זיתה מחדירה את ההכרה בחשיבות הפעולה לטובת הפרט והכלל. היא נטעה בלבנו התלהבות לחיים יהודיים מקוריים ולימדה אותנו להכיר את השטחים שאשה עבריה יכולה להפיק בהם את מרצה; היא הראתה לנו עולם ומלואו — עולם של שמחה וגם של יגון. את כשרונותינו כיוונה לאפיקים המועילים של הזולת. זוכרני פעולה סוציאלית אחת אשר זכתה להערכה עצומה.

הקימונו מועדון ערב עבור ילדי עניים במקום, שם קיבלו הילדים מדי ערב בערב ארוחת ערב חמה. עזרנו לילדים בהכנת השיעורים וטרחנו גם להלביש אותם כראוי. לבנו רעד מעצב ושמחה גם יחד, עת פעלנו כל זאת בלא שום עזרה מבחוץ, הכל בכוחות עצמנו. את הכסף למימון הפעולה השגנו בצורה אורגינלית ביותר; כל הקבוצה היתה מתאספת אחת לשבוע לשם עבודה משותפת בעיבוד דברי סריגה, תפירה וכו׳ והתמורה שמשה לכיסוי הוצאות הפעולה הנ״ל. אירגנו גם שעורי ערב בעזרת חבר מדריכות; אחת המדריכות המחוננות היתה רגינה גולדברג בת ראדומסק; בכשרונותיה ומרצה הבלתי רגיל החדירה בנו תורה ומדע. במיוחד היו מענינים שעוריה במקצוע היסטוריה עולמית. היא חדרה לתוך לבן של התלמידות והתחבבה על כולן. מהקבוצה הבוגרת של בנות „אגודת ישראל״ נשארה רק אחת, היתר ניספו במחנות ההשמדה וראויות הן להנצ״ח בספר יזכור.

הניה רפופורט הענוגה והעדינה מצאה לה שדה פעולה בין הילדות העניות בראדומסק. בזמן האחרון גם שימשה מורה ב„בית יעקב״. אסתר וולהנדלר, רות לוריה, פיגה פרנק, חוה זיעלונקה, פראדל וורוצלבסקי ופרל בוצן.

מחנה־קיץ של בנות אגודת־ישראל (1936)

בית״ר - הנוער של ברית הצה״ר

יחזקאל גרוסמן

נער, תלמיד בית־ספר תיכון, חדור הכרה לאומית־ציונית, בשל לפעילות ארגונית, נאחזתי ברצון ובהתלהבות בהצעה שבאה אלי מקבוצת יוזמים בעלי ותק (דוד־מאיר קורנברג, חיים הרטמן, שפרה ויטנברג, פולה פיירמן ומניה שפירא) לארגן חוג נוער לומד על־יד קק״ל. לאסיפה הראשונה הצלחתי להביא למועדון קק״ל (בביתו של המפל) 12—15 בני־נוער, בעיקר תלמידות בית־הספר למסחר שהיוו כמעט את כל מנין התלמידים היהודים בבית־ספר זה. בית־הספר התיכון על שם הגב׳ ויינטראוב היה מיוצג על־ידי יששכר מינסקי, שהודיע כי מסיבות מסויימות לא יכלו הפעם לבוא יתר החברים מבית־ספרו אולם ישתתפו בעתיד. אולם אלה השתתפו, למעשה, לאחר מכן, ותלמידי בית־הספר למסחר היוו את הגרעין העיקרי של החוג עד להתפרקותו.

פעולות החוג התנהלו בעיקר בשטח החינוכי־ציוני: התרמה למען קק״ל, טיולים, הכשרה בעיר וכו׳. אני הצטרפתי לעבודה בספריה של „פועלי־ציון״־צ.ס., שנמצאה ברחוב פשדבורסקה ע״ש הסופר שלום עליכם (שול־גאס) ונהניתי מרמתה הגבוהה.

אולם רק תמים יכול היה לקוות, שחוג נוער ציוני בלתי־מפלגתי יחזיק מעמד לאורך ימים. מחנכי החוג וגם מארגניו משכו את החברים לארגונים המפלגתיים השונים שפעלו אז בעירנו. „הנוער הציוני״ קם כמעט רק מיוצאי החוג שלנו. הארגון השני שנהנה מה„ביזה״ היה „גורדוניה״. אני הצטרפתי ל„בית״ר״.

הפעילות המפלגתית היהודית בפולין בשנות השלושים, בה במידה שהיתה אינטנסיבית ורבגונית, היתה גם מלאה ניגודים וחיכוכים שהלכו והחריפו. נער שהצטרף לבית״ר ויחד עם זה המשיך בתמימותו לעבוד בספריה של „פועלי־ציון״ או בועד קק״ל ראה את עצמו במהרה כבלתי רצוי במוסדות אלו ונאלץ לעזבם.

מה היתה הרוח שנשבה במחנה הרביזיוניסטי בשנות השלושים בפולין? מטרת התנועה הוגדרה בשאיפה למדינת יהודים, בזמן שסיסמה זו טרם היתה שגורה בפי יתר הארגונים הציוניים. לנוער קסמה קשת הסיסמאות כגון: מלכות, הדר, בן־מלך, מגל ומגן, אולם אלה היו בבחינת חזון. המטרות הגשמיות יותר היו: לימוד השפה העברית, הכשרה, עליה. אולם בשטח העליה היו הסיכויים של חברי

קבוצת חברים של בית״ר והצה״ר (1930).
עומדים (מימין): מאיר מורטנפלד ואחותו; יושבים: דניאל אייכנר, יפה זילברברג, י. אונגר (שליח המרכז), נ. מרקוביץ (בלגיה), י. רוזנבוים (ארה״ב)

בית"ר פחותים יותר, מה שהוסיף על הניגודים והמרירות והחליש את הארגון.

אגפי התנועה בעירנו היו: ברית הצה"ר — המפלגה, בית"ר — ארגון נוער, ברית ישורון — ארגון של חברים דתיים. הנסיונות לארגן אגפים אחרים לא הצליחו. כן לא הצליח הנסיון להקים ספריה. המועדונים היו תחילה ברחוב בז'שז'שניצקה 6, אחר כך בשוק 3, שוק 15 ורחוב התחנה (סטאציע־גאס) 18.

מבין החברים הראשונים של ברית הצה"ר היו: דוד ארליכמן, (מורה) הלל זומבק, יוסף רוזנבוים, הרטמן, דניאל אייכנר, פוטשביץ, זילברברג, גיל ואחרים. המפלגה ייצגה את התנועה בתקופות שונות בעיריה, בקהילה ובמוסדות שונים, ופעלה בעיקר בעת הבחירות השונות.

ממפקדיו הראשונים של בית"ר היה ארליכמן הבן. בעת הגיאות הגיע מספר חברי בית"ר למאה. ברית ישורון התארגנה בזמן מאוחר יותר ופעולותיה היו דומות לפעולות בית"ר, אולם נשמר שם הצביון הדתי.

ציוניזם און סאַציאַליזם אין יאָר 1906

מלך גראַסמאַן

אין יאָר 1906 איז שוין געווען אין ראַדאָמסק אַ ציוניסטישע גרופּע — איר אָנפירער איז געווען משה לעווקאָוויטש. די גרופּע האָט געפירט אַן אַגיטאַציע פאַרן ציוניסטישן געדאַנק, אָפּגעהאַלטן פאַרזאַמלונגען, פאַרקויפט שקלים און מאַרקעס פון נאַציאָנאַל־פאָנד. די ציוניסטן האָבן געדאַוונט אין פערשטער'ס שוהל'כל, דאָרט איז אויך געווען זייער גייסטיקער צענטער.

עס איז אויך געווען אַ גרופּע יונגע ציוניסטן („צעירי־ציון"). צו דער גרופּע האָב איך געהערט, ווי אויך די ח"ח: זיסמאַן, טיבערג, קאַמינסקי, מרדכי זעליג, און נאָך 8 חברים, צוזאַמען 12 מיטגלידער. אין אָנפאַנג האָבן מיר געהאַט אַ לאָקאַל אין מאַרק. שפּעטער, ווען מיר האָבן נישט געהאַט צו צאָלן דירה־געלט, האָבן מיר באַקומען די דערלויבעניש איינצואָרדנען פאַרזאַמלונגען אין פערשטער'ס שוהל'כל. יעדן שבת, נאָך מיטאָג, האָט איינער פון אונדז פאָרגעלייענט אַ קאַפּיטל יידישע געשיכטע, אָדער עטוואָס פון דער ציוניסטישער צייטונג „די וועלט". אויף יעדער חתונה, ברית אָדער אַן אַנדער שמחה, האָבן מיר פאַרקויפט קרן־קיימת־מאַרקעס. מיר האָבן אויך געגרינדעט אַ ביבליאָטעק, אין וועלכער יעדער ייד האָט פאַר דריי קאָפּיקעס אַ וואָך געקענט טוישן ביכער (איך בין געווען דער ביבליאָטעקאַר).

אַזוי האָט זיך געפירט די אַרבעט געמיטלעך־רואיק, ביז עס איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן דער „אוגאַנדאַ־פּלאַן" און עס איז געגרינדעט געוואָרן אַ טעריטאָריאַליסטישע באַוועגונג (ס. ס.). איינמאָל איז געקומען אין ראַדאָמסק אַ טשענסטאָכאָווער יונגערמאַן, ד"ר יוסף קרוק, ער האָט גערעדט אין אַ צעבראָכענעם יידיש, ווייל ער איז דערצויגן געוואָרן אין דער פּוילישער שפּראַך, און האָט געשאָטן פּעך־און־שוועבל אויף אוסישקין'ען. זיין רעדע האָט באַאיינפלוסט און עס איז געגרינדעט געוואָרן אַ סאָציאַליסטישע גרופּע. מען האָט זיך גענומען צו דער אַרבעט און אָרגאַניזירט שטרייקן ביי די שוסטער, שניידער און סטאָליאַרעס — אָרעמע אַרבעטער וועלכע האָבן קוים אַליין פאַרדינט אויף פּרנסה.

עס איז דעמאָלט געווען אַן אומזיכער'ע צייט, נאָך דער רוסיש־יאַפּאַנישער מלחמה. יידן האָבן געהאָפט אויף בעסערע צייטן, אָבער עס האָט זיך אויסגעלאָזט מיט פּאָגראָמען אויף יידן און מיט אַרעסטן פאַר די מינדסטע סאָציאַליסטישע טעטיקייט. די יוגנט איז געווען אַנטוישט און ווער עס האָט נאָר געקענט האָט עמיגרירט. איינער פון די דעמאָלטיקע ראַדאָמסקער עמיגראַנטן בין איך געווען. פון דער גרופּע ראַדאָמסקער וואָס איז דאַן אַוועק קיין קאַנאַדע, בין איך אַליין פאַרבליבן.

די „צעירי־ציון" אין 1917—1920

דויד קרויזע

אַ קליינע גרופּע זענען די „צעירי־ציון" געווען, ווען זיי האָבן פאַרלאָזט די „קולטורא". די דאָזיקע גרופּע איז פון אָנפאַנג באַשטאַנען פון די חברים: נחמן און דוד גאלד, זייער שוועסטער דאָבטשע גאלד, יענקל אראָנאָוויטש, יאסל ענגלארד און זיין שוועסטער חייטשע, לאה טעלמאַן, באלטשע צימבערקנאָפּ, אברהם בירנבוים, וואלף בעהם א"אַ. זייער טעטיקייט האָט געפונען אַן אָפּקלאַנג צווישן דער שטאָטישער יוגנט. אָבער, נאָך אַ געוויסער צייט ווען זיי האָבן דערוואָרבן אַ גרויסע צאָל מיטגלידער צווישן דער אויפגעקלערטער יוגנט, האָט זיי מער נישט אַנטשפּראָכן די אַטמאָספערע וואָס האָט געהערשט אין דעם בית התפילה „בית יעקב" און זיי האָבן זיך געדונגען אַ באַזונדערן לאָקאַל ביי דער „משוגענער סאלטשע" אין הויז.

מיט דעם וווּקס פון דער פּאַרטיי איז אויך אויסגעברייטערט געוואָרן איר טעטיקייט. עס איז געגרינדעט געוואָרן אַ קינדערהיים אונטער דער לייטונג פון פריילין קזשעפּיצקא (שפּעטער האָבן די קינדערהיים באַהערשט די „פּאַראייניקטע"), העברעאישע קורסן וווּ עס האָבן געלערנט דוד גאלד און כאשטשעוואצקי און עס זענען פאָרגעקומען פאָלקס־פאַרזאַמלונגען מיטן אָנטייל פון ישראל מערע־מינסקי און לעוואַרטאָווסקי (בר־לב). אַ גרויסער פּראָטעסט מיטינג איז פאָרגעקומען נאָך דעם לעמבערגער פּאָגראָם און עס זענען אין אים אויפגעטרעטן נחמן גאלד און דוד קרויזע.

צוויי היסטאָרישע געשעענישן האָבן געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויף דער יוגנט: די באַלפור־דעקלאַראַציע און די רוסישע רעוואָלו־

ציע. באַלד נאָכן פּראָקלאַמירן די באַלפור־דעקלאַראַציע האָבן אייניקע ראַדאָמסקער יוגנטלעכע געלאָזט זיך אין וועג קיין ארץ־ישראל. די זאַך איז צו יענער צייט נישט געווען קיין פּשוטע. ווען די בחורים זענען אָנגעקומען קיין קאַטאָוויץ, האָט מען זיי דאָרט פאַרהאַלטן, חדשים־לאַנג האָט מען וועגן זיי נישט געהערט און שפּעטער איז אָנגעקומען אַ ידיעה, אַז איינער פון זיי, בנימין ראָזענבוים, איז געהרגעט געוואָרן אין אַ באַן־קאַטאַסטראָפע. אויך די איבעריקע זענען נישט אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל.

אין יאָר 1917 איז אַוועקגעפאָרן ניימאַרקס אַ זון, אַ בחור אַ משכיל, בעריש שטאַטלער׳ס אַ תלמיד. זיינע ערשטע בריוו האָבן אין שטאָט אַרויסגערופן אַ באַגייסטערונג. אין יאָר 1918 איז אַוועק אַ חבר פון פּועלי־ציון שלמה וואַקסמאַן. זיינע בריוו זענען געליינט געוואָרן אין דעם בית התפילה „בית יעקב" און געמאַכט אַ שטאַרקן רושם. דאַן איז אַוועקגעפאָרן משה זאַנדבערג.

דער ביישפּיל פון די דאָזיקע חלוצים האָט אָנגעשטעקט נישט נאָר די ציוניסטישע יוגנט נאָר אויך חברים פון די „פּאַרייניקטע". אַזוי איז אין יאָר 1919 אַוועק קיין ישראל הענעך קאַלקע, אין 1920 — יוסף ראָזענצווייג, יהושע קאַלקע, שלמה וואַקסמאַן, יחיאל דוד בוכמאַן, שיע־אליעזר רובינשטיין, טוביה ריבינשטיין, וויצענטאַווסקי יענקל לאַנדע. פון צעירי ציון: דוד גאָלד, נחמן גאָלד, אברהם בירנבוים, דאָבטשע גאָלד, לאה טעלמאַן, חייטשע ענגלראַד און אַנדערע.

אויף אַזאַ אופן האָט די פאַרהעלטנישמעסיק נישט צאָלרייכע גרופּע פון צעירי־ציון געגעבן איר גרויסן ביישטייער צום נאַציאָנאַלן רענעסאַנס פון דער יידישער באַפעלקערונג אין אונדזער שטאָט.

דער ועד פון „צעירי־ציון" בעת דעת פייערונג נאָכן פּראָקלאַמירן די באַלפור־דעקלאַראַציע (1917).
שטייען (פון רעכטס): פ. ווינער, יאַקובאָוויטש, זיסמאַן אָפּמאַן;
זיצן: י. פיינגאָלד, טויבשע גאָלד, בלומשטיין, י. ענגלאַרד, —, ר. קרויזע, דוד קרויזע, צוקערמאַן (פאָן־טרעגער).

די אַרבעטער־פּאַרטיי „פּאַראייניקטע"

י. בן־שלמה

אינם ערשטן וועלט־קריג, ווען דער פּאָליטישער רעזשים איז געוואָרן אַ ביסל לייכטער, זענען ווידער רעסטאַווירט געוואָרן די יידישע אַרבעטער־פּאַרטייען אין ראַדאָמסק. בעת דעם צאַרישן רעזשים, באַזונדערס נאָך די רעוואָלוציע־יאָרן 1905־6, איז די טעטיקייט פון די אַרבעטער פּאַרטייען כמעט פולשטענדיק אָפּגעשטעלט געוואָרן.

די „פּאַראייניקטע" האָבן געהייסן די געוועזענע ס.ס. (ציוניסטן־סאָציאַליסטן) וואָס האָבן זיך פאַראייניקט מיט די „סיימאָווצעס". זיי זענען אייגנטלעך געווען די ערשטע וואָס האָבן זיך אָרגאַניזירט אין ראַדאָמסק אין די יאָרן 1915—1916 און פאַרשידן זענען געווען די סיבות דערצו. ערשטנס, זענען געבליבן אויפן אָרט אַ סך עלטערע פּאַרטיי־טוער, ווי הערשל קרויזע, די ברידער קאַלקע, לייזער בייגעלמאַן, און אַנדערע. צווייטנס, אין דער דערבייאיקער שטאָט טשענסטאָכאָוו האָט געלעבט איינער פון די טעאָרעטיקער און הויפּט־אָנפירער פון דער פּאַרטיי, ד"ר יוסף קרוק, און אַ גרויסע צאָל פּאַרטיי־חברים וואָס האָבן באַווירקט דאָס ווידעראויפלעבונג פון דער פּאַרטיי. דער חבר רפאל פעדערמאַן איז אָפט געקומען קיין ראַדאָמסק האַלטן רעפעראַטן און אויך דער חבר שמואל פראַנק איז אָפט געקומען אויף אַרטיסטישע אַרויסטרעטונגען אין דער „קולטורא". די ביידע, און אַנדערע חברים, האָבן באַדייטנד מיטגעהאָלפן צו אַנטוויקלען די אָרגאַניזאַציע אין ראַדאָמסק. אַ גאַנצע ריי פון יונגע חברים, ווי אברהם ווינטער, פּיניע קאַלקע, דוד קאהן, יוסף און ישעיה פייערמאַן, און פיל אַנדערע, האָבן אויך זייער אַקטיוו מיטגעהאָלפן אין דער אַנטוויקלונג פון די „פּאַראייניקטע".

דער קאָמיטעט פון די „פּאַראייניקטע" אין יאָר 1919.
שטייען פון רעכטס: ר. זאַנדבערג, ש. וויעלונסקי, ח. איצקאָוויטש, אברהם ווינטער, שלמה ווינטער, א. האראָוויטש.
זיצן: דוד קאהן, הערשל קרויזע, פּיניע קאַלקע, לייזער בייגעלמאַן, א. געלבאַרט.

די „פאַראייניקטע" האָבן געפירט אַ זייער אינטענסיווע אַרבעט, סיי פּאָליטיש סיי קולטורעל. זיי האָבן מיטגעהאָלפן צו אָרגאַניזירן פּראָפעסיאָנעל דעם יידישן אַרבעטער, איינגעאָרדנט שטרייקן, געפירט שטענדיק אַן הימפּאָזאַנטע וואַל־אַגיטאַציע צום סיים און צו דער אָרטיקער שטאָט־פאַרוואַלטונג, איינגעאָרדנט רעפעראַטן, פאָרלעזונגען און אַנדערע קולטור־אימפּרעזעס. ווען די אַנדערע יידישע אַרבעטער־פאַרטייען האָבן פאַרלאָזט דעם לאָקאַל פון דער „קולטורא" (ביים ענדע פון ערשטן וועלט־קריג) זענען די „פאַראייניקטע" געבליבן אָפּצוהיטן דעם לאָקאַל פון דער „קולטורא", ווו זיי האָבן ווייטער פאָרגעזעצט זייער אַרבעט.

אַזוי ווי פון אַנדערע אַרבעטער־פאַרטייען, האָבן אויך אַ סך פאַרטיי־טוער פון די „פאַראייניקטע" שפּעטער פאַרלאָזט ראַדאָמסק — אַ טייל האָט עמיגרירט אין אַנדערע לענדער, אַ טייל האָט זיך איבערגעטראָגן אין אַנדערע שטעט. אַן אָנגעזעענע צאָל איז אויך אַריבער צום „בונד" און דאָס אַלץ האָט גורם געווען, אַז די טעטיקייט פון די „פאַראייניקטע" איז באַדייטנד איינגעשרומפּט געוואָרן. אָבער אַ קליינע צאָל חברים, מיטן איבערגעגעבענעם דויד קאַהן אין דער שפּיץ, האָבן אָפּגעהיט דעם נאָמען פון דער פאַרטיי „פאַראייניקטע" ביזן אויסברוך פונם צווייטן וועלט־קריג. צענדליקער חברים פון די „פאַראייניקטע", אַזוי ווי פון אַלע אַנדערע יידישע פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע פאַרטייען, זענען גרויזאַם פאַרטיליקט געוואָרן דורך די היטלעריסטישע רוצחים.

די „פועלי־ציון" אין 1916—1922

דוד קאַניעצפּאלער

געווידמעט דעם אָנדענק פון מיין מוטער חנה ז"ל

די באַנייונג פון דער אָרגאַניזאַציע

נאָך דעם העראָישן רעוואָלוציאָנערן אויפברויז אין די יאָרן 1905—1906, האָט די צאַרישע מאַכט דערשטיקט מיט גוואַלט יעטוועדע טעטיקייט פון די אַרבעטער־באַוועגונגען. מיר אָבער, די יוגנט וואָס איז געבוירן געוואָרן צום סוף פון 19טן און אָנהויב 20סטן יאָרהונדערט, האָבן איינגעזאַפּט אין זיך די פּראָגרעסיווע אידעען און געווען פול מיט באַוווּנדערונג פאַר די העראָישע זין און טעכטער פון די פאַרשידענע פעלקער אין צאַרישן רוסלאַנד און באַזונדערס פאַר די יידישע רעוואָלוציאָנערן, וועלכע האָבן אויס־געקעמפט פאַר דעם אַרבעטער וויכטיקע סאָציאַלע דערגרייכונגען. אין אונדזער קינדערישן זכרון האָבן זיך איינגעקריצט די פרייהייטס־דעמאָנסטראַציעס מיט דער בלוט־רויטער פאָן אין דער שפּיץ, וועלכע זענען אַזוי ברוטאַל אונטערדריקט געוואָרן דורך דער צאַרישער מאַכט און אונזערע יונגע הערצער האָבן געטוליעט די וואַרעמ־סטע סימפּאַטיע פאַר די סטרייקנדיקע אַרבעטער, וועלכע האָבן סימבאָליזירט אין אונדזערע אויגן דעם קאַמף פאַר פרייהייט קעגן די סאטראַפּן און אונטערדריקער.

ראַדאָמסק האָט צום סוף פון ערשטן יאָרצענדליק פון 20סטן יאָר־הונדערט, נישט פאַרמאָגט קיין ספּעציעלע קולטור־אינסטיטוציעס און פּאָליטישע אָרגאַניזאַציעס אין וועלכע מיר יונגע זאָלן זיך קענען אויסלעבן. דאָס איינציקע קולטור־ווינקל איז צו יענער צייט געווען דער „הזמיר", ווו עס זענען פון צייט צו צייט פאָרגעקומען דראַמאַ־טישע און מוזיקאַלישע אימפּרעזעס, אָרגאַניזירטע דורך דעם רעזשי־סער געלבאַרד און קאָמפּאָזיטאָר בענסמאַן. איך דערמאָן זיך די אויפפירונג פון שלום אַשס „מיטן שטראָם" און דעם ערשטן אַקט פון הלויס „די יידן" אין העברעיש. די דאָזיקע ערנסטע ליטעראַרישע טעטיקייט האָט אָבער געמוזט אָפּטרעטן פאַר די לייכטע אָפּערעט־קעס ווי „דאָס פּינטעלע ייד" אדג"ל, וועלכע זענען צום סוף אויך פאַרשוויגן געוואָרן און אַ טויט־שטילקייט האָט באַהערשט דאָס לעבן אין שטאָט.

אַזוי האָט ראַדאָמסק אויסגעזעען בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועלכע האָט געבראַכט מיט זיך הונגער, פאַרשיקונגען, עפּידעמיעס און אַנדערע צרות.

אין די יאָרן 1915—1916 האָט זיך די יוגנט ווידער גענומען צו אַ קולטורעלער און געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט. אין אַ שפּעטן האַרבסט־אָוונט אין יאָר 1915 האָט מיך גערופן דוד קרויזע אין „קולטרא", ווו איך האָב אויך געטראָפן מ. ז. ראזענבלאט, איטשע גראסמאן און אַ גאַסט פון דער פרעמד — חבר קרול (זיין פאָרנאָמען געדענק איך נישט), אַ שליח פון „פועלי־ציון" פאַרבאַנד אין פוילן, וואָס האָט באַנייט זיין טעטיקייט נאָך אַן איבערייס אין די ערשטע מלחמה־יאָרן, געהיים, הינטער די פּלייצעס פון די דייטש־עסטריי־כישע אָקופּאַנטן. די עלטערע חברים האָבן צוגעזאָגט דעם גאַסט אויפצושטעלן אין ראַדאָמסק אַן אָפּטיילונג פון דער „סאָציאַל־דעמאָקראַטישער אַרבעטער־פאַרטיי „פועלי־ציון" אין פוילן".

די טעטיקייט אין דער צייט פון דער מלחמה

נאָך אַ קורצער צייט האָבן מיר טאַקע אויפגעשטעלט אַן אָפּטיי־לונג פון דער פועלי־ציון־פאַרטיי אין ראַדאָמסק און אין דער פאַר־וואַלטונג זענען אַריין: מ. ז. ראזענבלאַט, דוד קרויזע, איטשע גראסמאן, דוד קאַניעצפּאלער, אברהם ליפשיץ, שלמה גבריאל וואקס־מאַן, יחיאל טיגער, משה זאנדבערג און פישל פאריז. די טעטיקייט איז גלייך פון אָנהויב געווען אַן אינטענסיווע.

אין דער זעלבער צייט האָבן די עלטערע חברים פון אַנדערע יידישע אַרבעטער־פאַרטייען ווי ס.ס.* און „בונד" אָרגאַניזירט אויף אַן ענלעכן אופן זייערע אָרגאַניזאַציעס אין ראַדאָמסק. באַזונדערס אַקטיוו זענען געווען די ס.ס., וועלכע האָבן געהאַט אַ טראַדיציע אין טשענסטאכאווער ראַיאָן. דאָס האָט פאַרשטייט זיך משפּיע געווען אויך אויף אונדז צו אַקטיוויזירן די טעטיקייט. מיר האָבן זיך פאַרבונדן מיט די עלטערע חברים אין טשענסטאָכאָוו, דער עיקר מיטן חבר שמעון וואלדפאגל, אַ מיטגליד פון וואַרשעווער צ.ק. און אַדאַנק אים האָבן מיר אָנגעקניפּט אַן אוממיטלבאַרן קאָנטאַקט מיטן וואַרשע־ווער צענטראַל־קאָמיטעט.

נישט לאַנג האָט אָבער געדויערט דער אינערלעכער שלום אין דער פאַרטיי. בעת דער פאַרבאַנד האָט געשטיצט די שטעלונג פון דער רוסישער „סאָציאַל־דעמאָקראַטישער אַרבעטער־פאַרטיי פ.צ." האָט מ. ז. ראזענבלאט אַגיטירט פאַר דער „סאָציאַליסטישער אַרבע־

* „סיאָניסטן־סאָציאַליסטן", שפּעטער „פאַרייניקטע אומאָפּהענגיקע".

טער־פּאַרטיי פּ. צ." וואָס האָט געהאַט איר צענטער אין ווין און אַרויסגעגעבן דעם „יידישן אַרבעטער".

פון אָנפאַנג האָבן מיר געשעפּט פון „ביידע ברונעמס", ביסלעכווייז אָבער האָבן מיר „יונגע" זיך אידענטיפיצירט מיטן וואַרשעווער פאַרבאַנד און איבערגענומען די אָנפירונג פון דער פּאַרטיי אין וועלכער איך בין געשטאַנען אין דער שפּיץ.

נאָך אַ קורצער צייט האָבן מיר זיך דערוואָרבן אַ באַדייטנדיקע צאָל חברים פון אַלע שיכטן: אַרבעטער, האַנדלס־אָנגעשטעלטע און אַזוי גערופענע בעל־הבתישע יוגנט. אָפט האָבן מיר איינגעאָרדנט רעפעראַטן פון וואַרשעווער חברים, ווי חבר שורעק, יצחק לעוו און פון לאָדזשער חברים: „מוני" שולמאַן, „מולע" עדעלמאַן, לייזער לעווין, מיעטעק א"אַ.

אויך דאַרף דאָ דערמאָנט ווערן דער חבר דואַ פון יענדזשעיאוו, וועגן וועלכן עס זענען אַרומגעגאַנגען ממש לעגענדעס, אַז ער האָט געהערט צו דער ערשטער פועלי־ציון־גרופּע אין ווילנע, געווען פאַרשיקט אין סיביר פון וואַנען ער איז אַנטלאָפן און דער נאָמען „דואַ" איז נאָר אַ פּסעוודאָנים זיינער.

אָט די אַלע חברים האָבן מיטגעהאָלפן אויפשטעלן אין אַ פאַרהעלטניסמעסיק קורצער צייט אונדזער אָרגאַניזאַציע אַזוי, אַז מיר זאָלן קענען צוטרעטן צו אַ זעלבשטענדיקער פּראָפעסיאָנעלער, פּאָליטישער און קולטור־טעטיקייט.

דעם ערשטן סטרייק האָבן מיר באַשלאָסן אַדורכצופירן צווישן די בעקער־אַרבעטער וועלכע זענען אָנגעגאַנגען ווי אַן אָפּגעשטאַנענער עלעמענט.

אַ ווינטערדיקן שבת אינדערפרי אין יאָר 1917 האָבן מיר זיי איינגעלאַדן און צוגעזאָגט אונדזער הילף ביים אויסקעמפן בעסערע אַרבעטס־און לוין־באַדינגונגען. די בעקער־אַרבעטער וועלכע זענען געווען אומבאַהאָלפן און נידערגעשלאָגן האָבן פּשוט נישט געוואָלט גלויבן אַז דאָס איז מעגלעך. נאָך אַ קורצן אָבער ענערגישן קאַמף איז אונדז געלונגען צו דערגרייכן ביי די בעקער־בעלי־בתים וועלכע האָבן דעמאָלט געמאַכט גוטע געשעפטן, אַלע פאָדערונגען וועלכע מיר האָבן אַרויסגעשטעלט.

איך דערמאָן זיך אַן אָריגינעלן סטרייק, וועלכן מיר האָבן דעמאָלט אַדורכגעפירט אין דער פאַבריק פון הילצערנע קנעפּ — „פאָרטונע" פון דער משפּחה פייערמאַן, וועלכע האָט זיך אָפּגעשטעלט מיטן אויסברוך פון דער מלחמה. מיר האָבן באַשלאָסן, אַז די אַרבעטער קומט אַנטשעדיקונג, ווייל זיי האָבן פאַרלוירן די אַרבעט נישט צוליב זייער שולד. די אַקציע האָבן מיר געפירט צוזאַמען מיט דער פּ.פּ.ס., ווייל אין דער פאַבריק האָבן געאַרבעט אַ סך פּוילישע אַרבעטער. דער קאַמף איז דאָ געווען אַסך אַ שווערערער און איך מוז איצט מודה זיין אַביסל אויך אַן אויסטערלישער. עס האָט געדראָט אַז די פאַבריק זאָל רעקווירירט ווערן און דאַן האָבן די אייגנטימער מסכים געווען אויסצוצאָלן יעטווידן אַרבעטער אַ געוויסע אַנטשעדיקונג.

וועגן נאָך אַן אייגנאַרטיקן סטרייק אין דער גילזן־פאַבריק פון דער פירמע „גרוניס" וועט מיר נאָך אויסקומען צו דערציילן ווייטער.

אונדזער פּאַרטיי־אָפּטיילונג איז זיך פונאַנדערגעוואָקסן אין זייער אַ שנעלן טעמפּאָ און עס זענען צוגעקומען פיל חברים פון וועלכע איך וויל דאָ דערמאָנען: אברהם קאמעלגארן, הערשל יאַקובאָוויטש, ברידער פעלדבערג, פישל און מאָטל, י. ראזענצווייג, ש. ראזענבלאט, לייטשע וואַלינסקאַ, ש. ל. רובינשטיין, די שוועסטער קרויזע, מיין שוועסטער און דער ברודער פינטשע און נאָך אַנדערע וועמענס נעמען איך דערמאָן זיך נישט אָבער אָן וועמענס מיטאַרבעט און הילף וואָלטן מיר נישט געווען בכוח צו פירן אונדזער אַרבעט.

חול־המועד פּסח 1917 איז באַשטימט געווען אַ ראַיאָן־קאָנפערענץ אין בענדין צו וועלכער מיר האָבן געהאַט דאָס רעכט צו שיקן 3 דעלעגאַטן. צוזאַמען מיט מיר זענען געפאָרן די חברים יוסף ראָזענצווייג און פישל פאַריז. אין באַן האָבן מיר זיך געטראָפן מיטן חבר שולמאַן „מוני" פון לאָדזש וועלכער איז געפאָרן ווי אַ דעלעגאַט פון צ.ק.

אַלס איינוווינער פון אָקופּירטן דורך עסטרייך געביט האָבן מיר געקאָנט פאָרן נאָר ביז דאמבראַווע־גורניטשא און פון דאָרט האָבן מיר געשוואַרצט די גרענעץ פון דעם דייטשישן אָקופּאַציע־געביט. די ביידע געביטן האָט אָפּגעטיילט אַ קליין בריקל וועלכעס מען האָט געדאַרפט אַדורכגיין. די חברים פון דער דייטשישער זייט האָבן אונדז באַזאָרגט מיט די געהעריקע פּאַפּירלעך און מיר זענען לייכט אָנגעקומען קיין בענדין.

די קאָנפערענץ איז פאַר אונדז יונגע חברים פון דער אָנפירונג, געווען זייער וויכטיק ווייל מיר האָבן געהאַט די מעגלעכקייט צום ערשטן מאָל צו באַקענען זיך נענטער מיט די פאַרשידענע פּראָבלעמען וועלכע האָבן באַשעפטיקט די פועלי־ציון־באַוועגונג צו יענער צייט. די קאָנפערענץ האָט זיך געעפנט אין אַ ספּעציעל פאַרקאָנספּירירטן פּלאַץ, פון דאָרט זיך איבערגעטראָגן אין אַ בוידעם־שטוב און צום סוף אין אַ חדר וואָס האָט גלייכצייטיק געדינט ווי אַ שטיבל צו דאַווענען. דאָרט האָבן מיר זיך באַקאַנט מיט די עלטערע חברים: „מנשה" יידל יודענהערץ *, פיינער, וואָלף און אויך איז דעמאָלס צום ערשטן מאָל אַרויסגעטרעטן אַ יונגערמאַן, חבר מערקון, וואָס איז שפּעטער באַקאַנט געווען אונטערן נאָמען מאַקס עריק. דער דאָזיקער חבר מערקון האָט מיט זיין רעפעראַט איבער דער קולטור־אַרבעט איבערראַשט נישט נאָר אונדז יונגע נאָר אויך די עלטערע חברים. אַלע האָבן אין אים געזען אַ באַדייטנדיקן כוח **. דער צוזאַמענפאָר האָט געשטאַרקט אונדזער באַוווסטזיין און סטימולירט צו ווייטערדיקער אַרבעט.

דערווייל האָט זיך געפירט די מלחמה, אמת, ווייט פון ראַדאָמסק אָבער אירע פאָלגן האָבן זיך געלאָזט שטאַרק פילן ביי אונדז אין שטאָט. עס האָט געהערשט אַ גרויסע אָרעמקייט, די אַרבעטסלאָזיקייט איז געוואָקסן און מענטשן האָבן זיך געוואָרפן אויף פאַרשידענע נישט כשרע פּרנסות ווי שמוגל אדג"ל. די דאָזיקע לאַגע האָט שטאַרק באַשווערט די פּאַרטייאישע פּראָפעסיאָנעל־און קולטור־אַרבעט. טראָץ די באַדינגונגען האָט זיך די אַרבעט געפירט ווייטער. עס זענען אויסגעקעמפט געוואָרן בעסערע אַרבעטס־באַדינגונגען, איינגעאָרדנט געוואָרן רעפעראַטן און ליטעראַרישע אָוונטן.

איינער אַזאַ רעפעראַט איז איינגעאָרדנט געוואָרן מיטן חבר יצחק לעוו פון וואַרשע. כדי איינצואָרדנען דעם רעפעראַט איז נויטיק געווען אַ דערלויבעניש פון אַ געוויסן באַאַמטן מיטן נאָמען „טעמערל". דאָס איז געווען אַן אַלטער, טיפּישער עסטרייכישער „טשינאָווניק" און דערצו אַ קראַנקער. ער האָט אויף אַלץ געהאַט איין תשובה: „נישט געשטאַטעט". ענדלעך האָבן מיר אים איינגעביסן: דער חבר לעוו האָט אונדז צוגעשיקט אַ קאָנספּעקט אין דער דייטשער שפּראַך פון זיין רעפעראַט איבער דער נאַטור פון ארץ־ישראל, און מיר האָבן באַקומען אַ דערלויבעניש. ווען דער זאַל איז שוין געווען פול (אַ קלייניקייט, אַן עפנטלעכער רעפעראַט אין יענער צייט!) איז אָנגעקומען „טעמערל" און פאַרלאַנגט אַ שטול אויף דער בינע כדי ער זאָל האָבן די מעגלעכקייט צו קאָנטראָלירן צי דער רעפערענט וועט טאַקע ריידן דייטש און זיך האַלטן ביים קאָנספּעקט. חבר לעוו און מיר, כאָטש גוט אָנגעשראָקענע, האָבן אים באַרואיקט אַז עס וועט זיין „אין אָרדנונג". דער רעפעראַט איז געווען זייער אַ געלונגענער. דער רעדנער האָט במשך פון צוויי שעה אַרומגערעדט

* געשטאָרבן אין טשענסטאָכאָוו אין יאָר 1923 נאָך אַן אומגליקלעכן פאַל.

** שפּעטער איבערגעגאַנגען צו די קאָמוניסטן און אומגעקומען אין ר"פ.

דעם פועלי־ציון פּראָגראַם און אָפּגעשטעלט זיך אויף די אויפגאַבן פון דער באַוועגונג אין צוזאַמענהאַנג מיט דער אַנטוויקלונג פון ארץ־ישראל. „טעמערל" איז צום סוף, ווייזט אויס, נמאס געוואָרן דאָס זיצן אויפן רעפּעראַט פון וועלכן ער האָט גאָרנישט פאַרשטאַנען און האָט פאַרלאָזט דעם זאַל.

דערווייל האָבן אָנגעהויבן אָנקומען ידיעות וועגן די מפּלות פון רוסישן מיליטער און אין דער לופט האָט זיך אָנגעהויבן פילן די אָנקומענדיקע רעוואָלוציאָנערע געשעענישן. פאַרשטייט זיך אַז די צענזור האָט געזאָרגט דערפאַר אַז עס זאָל צו אונדז נישט דערגיין דער אמת, אָבער ער האָט זיך געטראָגן אין דער לופט און געשטאַרקט אונדז אין אונזער קאַמף.

אויסנוצנדיק די אַלגעמיינע שטימונג האָבן מיר אַדורכגעפירט אַ ריי אַקציעס אויף די אָפּגעשטאַנענע אַרבעטס־פּלעצער. דאָס זענען געווען קליינע וואַרשטאַטלעך און פאַבריקלעך ווו עס האָבן געאַרבעט מיינסטנס פרויען. באַזונדערס שווערע באַדינגונגען האָבן געהערשט אין דער גילזן־פאַבריק פון דער פירמע גרוניס. מיר האָבן אָנגעווענדעט דאָ אַן אייגנאַרטיקן קאַמפּס־מעטאָד וועגן וועלכן עס איז כדאי צו דערציילן.

אין דער גילזן־פאַבריק זענען געווען באַשעפטיקט ביז אַ 20 פרויען, וועלכע האָבן געאַרבעט אין שווערע אַרבעטס־באַדינגונגען און פאַר אַ נישטיקן לוין. מיר האָבן באַשלאָסן צו שטורעמען די „פעסטונג": אַרויסגעטראָטן מיט פאָדערונגען, געפירט פאַרהאַנדלונגען און צום סוף אָפּגעשטעלט די אַרבעט. דער אייגנטימער, אַ חסידישער ייד, האָט גערופן די טאַטעס פון די אַרבעטאָרינס, ס׳רוב מלמדים און רעליגיעזע יידן, צום רב. דאָס אַלץ איז געמאַכט געוואָרן פאַרשטענדלעך, שטרענג געהיים. אַזוי ווי מיין שוועסטער האָט אויך געאַרבעט אין דער דאָזיקער פאַבריק, האָבן מיר זיך גלייך וועגן דעם דערוווּסט און אָנגעהויבן אַ קעגנאַקציע. עס איז אונדז געלונגען איבערצייגן די פאָטערס אין אונדזער ערלעכן קאַמף און די מערהייט פון זיי האָט באַשלאָסן צו דערקלערן דעם רב, אַז די פאָדערונגען פון די „יונגען" זענען גאָרנישט אַזוי אויסטערליש און אַז זיי קאָנען אין דער פראַגע נישט משפּיע זיין.

די דין־תורה ביים רב איז געווען באַשטימט אויף מוצאי־שבת. איך און מיין חבר שייקע ראָזענבלאַט * זענען אַהינגעגאַנגען און האָבן שוין נאַטירלעך געטראָפן דעם פאַבריקאַנט און מאַנכע פון די טאַטעס אין דער אַזויגערופענער בית־דין שטוב. נאָך הבדלה איז אַריינגעגאַנגען דער רב אין דער באַגלייטונג פונעם פאַבריקאַנט. דערזעענדיק אונז האָט ער זיך מיט אונדז פריינטלעך באַגריסט און אָנגעהויבן אויספרעגן ביי די טאַטעס וואָס זיי מיינען וועגן דעם ענין. זיי האָבן אים דערציילט אַז פאַר אַ 9—10 שעהדיקן אַרבעטס־טאָג פאַרדינט נישט דער אַרבעטער אַפילו אויף קיין ברויט צו דער זאַט. מיר האָבן באַמערקט, אַז דער שטרייט געהערט אייגנטלעך נישט צו דער קאָמפּעטענץ פון רב, האָט ער זיך אָנגעהויבן צוריקציען פון גאַנצן ענין. אויף דעם פאַבריקאַנטס חוצפּהדיקער פראַגע: „מה יש?" האָט דער רב מודה געווען אַז די פראַגע דאַרף מען גלייכער דערליידיקן מיט אונדז איידער מיט אים. נאַטירלעך האָט זיך גרוניס געמוזט אונטערגעבן. ער איז געקומען אין אונדזער לאָקאַל און אונטערגעשריבן אַלע באַדינגונגען.

די מלחמה־געשעענישן האָבן אינצווישנצייט אָנגענומען אַ גאַנץ אַנדערן כאַראַקטער. די גאַנצע אויפמערקזאַמקייט איז געווען צוגעשמידט צו די רעוואָלוציאָנערע געשעענישן אין רוסלאַנד. די ידיעות פון דאָרטן זענען געווען זייער קאַרג צוליב דער צענזור, אָבער דאָך גענוג כדי מיטצורייסן אונדזערע יונגע נשמות.

אויך אין פוילן זענען פאָרגעקומען וויכטיקע ענדערונגען. דער פוילישער לעגיאָן געשאַפן דורך פּילסודסקין ביי דער עסטרייכיש־דייטשער אַרמיי איז געוואָרן אויפגעלייזט. פּילסודסקי האָט זיך אָפּגעזאָגט צו באַלייגן די געטריישאַפט־שבועה צו דער דייטשער מאַכט וועלכן גענעראַל בעזעלער האָט פון אים פאַרלאַנגט און ער איז אינטערנירט געוואָרן אין דער מאַגדעבורגער פעסטונג. די לעגיאָניסטן זענען אינטערנירט געוואָרן אין פאַרשידענע לאַגערן אין פוילן.

די פּוילישע מיליטערישע אָרגאַניזאַציע פ.א.וו. האָט זייער פלייסיק געפירט איר געהיימע טעטיקייט. מיר האָבן מיט זיי אָנגעהאַלטן אַ קאָנטאַקט און טייל מאָל — באַקומען ידיעות וועגן זיי פון אונדזער צענטער. אין ראַדאָמסק האָבן זיך באַוויזן פיל נייע פּנימער און נאָר ווייניקע פון אונדז האָבן געוווּסט ווער זיי זענען און וועלכע אויפגאַבן זיי דערפילן. די עסטרייכישע מאַכט איז שוין ווייט נישט געווען די וואָס אַמאָל. די צייט האָט געאַרבעט קעגן איר. עס האָבן אויפגעוואַכט די אַספּיראַציעס פון די קליינע פעלקער וועלכע האָבן געלעבט אונטער דעם עסטרייכישן רעזשים. אויך צו אונדז דערגייען קאַרגע ידיעות וועגן דער באַלפור־דעקלאַראַציע און דער אַנטשטייונג פון אַ נאַציאָנאַלער היים פאַרן יידישן פאָלק אין ארץ־ישראל.

די אַלע ידיעות קומען אָן אין אַ פאַרנעפּלטער פאָרם, אָבער זענען גענוג כדי אויפצובריזן אונדזערע געמיטער. אַ שטאַרקן איינדרוק מאַכט אויף אונדז די דעקלאַראַציע פון אַמעריקאַנישן פּרעזידענט ווילסאָן מיט די 14 פּונקטן און מיר הויבן אָן צו גלויבן אַז מיר האָבן איבערגעלעבט די לעצטע מלחמה. פאַרוואָס אייגנטלעך נישט? דער רוסישער צאַר האָט שוין אַבדיקירט, די טעג פון דער עסטרייכישער דינאַסטיע זענען געציילטע און עס הערן זיך שוין גאַנץ דייטלעך שטימען פון די רעפּובליקאַנער און סאָציאַליסטן קעגן דייטשן קייזער ווילהעלם. אויך פאַר דעם יידישן גערודפטן פאָלק עפנט זיך אַ נייע פרייע און גערעכטע וועלט.

אונדזער אָרגאַניזאַציע ווערט נאָך אַקטיווער. מיר נוצן אויס יעטוועדע געלעגנהייט כדי צו פאַרשפּרייטן דעם געדאַנק פון פועלי־ציון, פאַר סאָציאַלער און נאַציאָנאַלער באַפרייאונג. עס ווערן פּראָקלאַמירט וואַלן צום שטאָטראַט און מיר נעמען אין זיי אָנטייל. לויט דער וואַל־אָרדינאַציע דאַרף דער קאַנדידאַט אויף אַ ראַטמאַן אַלט זיין מינדסטנס 30 יאָר און צווישן אונדז איז אַזאַ פּאַסיקער קאַנדידאַט ניטאָ. מיר שטעלן דעריבער אַרויס אונדזערן אַ סימפּאַטיקער, פריינד איטשע אורבאַך, וועלכער ווערט אויסגעוויילט אַלס ראַטמאַן. קיין גרויסע האָפענונגען אויף דעם שטאָטראַט האָבן מיר נישט געלייגט, אָבער אַ טריבונע איז דאָס געווען און די וואַל־אַגיטאַציע אַליין האָט געהאַט אַ גרויסע פּאָליטישע באַדייטונג.

פון דער צענטראַלע אין וואַרשע באַקומען מיר די איבערראַשנדיקע ידיעה, אַז אונדזערע צוויי פּראָמינענטע חברים, באָראָכאָוו און זרר־בבל, געפינען זיך אין רוסלאַנד און אַז חבר באָראָכאָוו נעמט אַן אַקטיוון אָנטייל אינעם צוזאַמענפאָר פון די נאַציאָנאַלע מינדערהייטן. מיר באַשליסן איינלאַדן די חברים קיין ראַדאָמסק ווי באַלד זיי וועלן קומען קיין פוילן. דער גורל האָט אָבער געוואָלט אַנדערש און אין דעצעמבער 1919 האָט דער טויט איבערגעריסן דאָס יונגע, שעפערישע לעבן פון בער באָראָכאָוו, דעם אידעאָלאָג פון סאָציאַלער און נאַציאָנאַלער באַפרייונג פון יידישן אַרבעטער. אַנשטאָט אַ פייערלעכע אויפנאַמע האָבן מיר ליידער געמוזט איינאָרדענען אַ טרויער־אָוונט. אונדזער גרויסע איבערגעגעבנהייט און ליבשאַפט צום שעפער פון אונדזער באַוועגונג האָבן מיר אויסגעדריקט אינעם פּראָגראַם פונעם אָוונט. מיר האָבן איינגעלאַדן דעם פּראָפעסאָר ווילענבערג פון טשענסטאָכאָוו, וועלכער האָט געשילדערט דאָס לעבן און די טעטיקייט פונעם גרויסן נפטר דורך בילדער. טראָץ דעם וואָס דעמאָלט איז דער באַן־פאַרקער כמעט געווען אָפּגעשטעלט צוליב די שניישטורעמס, איז דאָך געקומען צו אונדז דער חבר שורעק כדי מיט זיין רעפעראַט צו באַערן בער באָראָכאָווס אָנדענק.

* געשטאָרבן אין יאָר 1938 אין דער פּיעטרקאָווער טורמע.

אונדזער טעטיקייט ביים סוף פונעם קריג

די ערשטע זעקס חדשים פונעם יאָר 1918 קענען דרייסט באַצייכנט ווערן ווי די ערשטע געבורטס־ווייען פון דער נייער וועלט — ווי מען האָט דעמאָלט געגלויבט. אויף דער פּוילישער גאַס האָט מען שוין געזען אַלע פאָרבאַרייטונגען צו דער גרויסער היסטאָרישער געשעעניש, די באַנייונג פון דער פּוילישער זעלבסטשטענדיקער מדינה. די פּוילישע מיליטערישע אָרגאַניזאַציע פּ.אָ.וו. האָט איינגעאָרדנט עפנטלעכע פּאָליטישע מיטינגען און געמאַכט אַלע פאָרברייטונגען איבערצונעמען די מאַכט. פאַר זייער אַן ענגן קרייז פון אונדזער אָרגאַניזאַציע איז אַפילו פאָרגעשטעלט געוואָרן דער צוקונפטיקער „פאָלקס־קאָמיסאַר“ פון דער שטאָט. זיין נאָמען געדענק איך לײדער נישט, אָבער זיין אויסזען און דאָס עטוואָס אויסגעקרומט מויל אין אַ זייט, איז מיר פאַרבליבן אין זכרון.

אַלע יידישע פּאַרטייען האָבן זיך נאָך געפונען אינעם לאָקאַל פון דער „קולטורא“. די „פּועלי־ציון“ האָבן דאַן „עקספּראָפּריאירט“ דעם חתונה־זאַל פון דער פאַמיליע זאַקס, כדי דאָרט איינצואָרדענען זייער „אַרבעטער־ווינקל“. ווען איך קוק זיך אום, זע איך מיט וואָס פאַראַ ענערגיע מיר האָבן געאַרבעט נישט שפּאָרנדיק קיין כוחות און נישט אָפּשטעלנדיק זיך פאַר קיין שום שוועריקייטן. און מיר האָבן טאַקע דערגרייכט וואָס עס איז נאָר מעגלעך געווען צו דערגרייכן.

נישט זייענדיק בכוח אַליין אַרויסגעבן געהעריקע פּראָקלאַמאַציעס און אויפרופן, האָבן מיר איבערגעזעצט פון פּויליש און אַנטשפּרעכנט איבערגעאַרבעט פּראָקלאַמאַציעס פון אַ פריערדיקן פּעריאָד, כדי זיי זאָלן זיין גרייט אין געהעריקן מאָמענט. מיר האָבן געשאַפן אַ קאָמיסיע מיט מאָטל פעלדבערג * אין דער שפּיץ, אָפּצוקויפן געווער פון די עסטרייכישע זעלנער, ווייל מיר האָבן זיך געגרייט צו אָרגאַניזירן אַ זעלבסטשוץ קעגן די פּוילישע כוליגאַנעס. מיר האָבן מיטגעהאָלפן דעם פריינד יצחק זאַקס אָפּצוקויפן די אינסטרומענטן פונעם עסטרייכישן אָרקעסטער.

אונדזער לאָקאַל איז באמת געווען דער צענטראַלער פּונקט פון דער יוגנט און די אַרבעטער־מאַסן אין דער שטאָט.

דעם 10טן נאָוועמבער 1918 האָב איך באַקומען אַ מיטטיילונג דורך אַ באַן־אַרבעטער אַז צוויי אונדזערע חברים קענען זיין אַנוועזנט ביים איבערנעמען די באַן פון דער דייטשער מאַכט (הגם ראַדאָמסק האָט אַדמיניסטראַטיוו געהערט צו דער עסטרייכישער אָקופּאַציע־מאַכט, איז די באַן געווען אין די הענט פון די דייטשן).

פּינקטלעך זעקס אָוונט זענען מיר, חבר לייבוש זאַנדבערג און איך, געקומען צום בנין וווּ עס זענען דערליידיקט געוואָרן די באַן־פראַכטן און צוזאַמען מיט נאָך אייניקע אַרבעטער צוגעגאַנגען צום וואָקזאַל. אַלץ איז פון פאָרויס געווען באַשטימט, ווער עס זאָל איבערנעמען די באַן־קאַסע, די וואָג, דעם טעלעגראַף און טעלעפאָן א״אַ. אַלץ איז אויסגעפירט געוואָרן אָן קיין שום ווידערשטאַנד. די באַן־קאַסעס זענען געווען כמעט ליידיק. נאַטירלעך זענען די אַלע אַמטן באַזעצט געוואָרן דורך פּאָליאַקן, געוועזענע באַן־אַרבעטער.

די אַרבעטסלאָזיקייט און אָרעמקייט זענען געווען זייער גרויס. בלויז די בעקערס זענען געווען באַשעפטיקט און צווישן די איבעריקע אַרבעטער האָט געהערשט אַ שרעקלעכע נויט. מיר האָבן דאַן באַשלאָסן צו שאַפן אַ ביליקע קיך וווּ מען זאָל קענען פאַר אַ קליינעם אָפּצאָל באַקומען אַ מיטאָג און אַן אָוונטברויט. די געלטמיטלען פאַר דעם צוועק זענען געשאַפן געוואָרן צווישן די פאַרמעגלעכע בעלי־בתים וואָס זענען רייך געוואָרן אין דער מלחמה. און אונטער דער לייטונג פון ש. ל. רובינשטיין, מיין ברודער פּינטשע און אייניקע חברטעס, ווי די שוועסטער קרויזע און אַנדערע, האָט זיך געפירט אַ לענגערע צייט אַ ביליקע קיך ביי דער „אַרבעטער־היים“.

אויך האָבן מיר געשאַפן אַ פּראָפעסיאָנעלן ראַט. אין דער שפּיץ זענען געשטאַנען ש. ראָזענבלאַט, איך און אַנדערע. דעם חבר פישל פאַריז איז איבערגעגעבן געוואָרן אָרגאַניזירן די יוגנט. די חברים וואַקסמאַן, קאַמעלגאַרן, גליקסמאַן און פישל פעלדבערג און אַנדערע האָבן געזאָרגט פאַר פּרעסע, בראָשורן און געלט־ענינים.

יעדער נומער פון דער „אַרבעטער־צייטונג“ איז געווען פאַר אונדז אַ קוואַל פון ידיעות און וויסן. אַזוי זענען פאַרלאָפן די ערשטע וואָכן פון פּוילנס אומאָפּהענגיקייט אין אונדזער אָרגאַניזאַציע.

סוף דעצעמבער 1918 האָט געדאַרפט פאָרקומען דער ערשטער עפנטלעכער צוזאַמענפאָר פון פּועלי־ציון, און מיר האָבן זיך גענומען גרייטן צו אים. עס איז באמת שווער היינט איבערצוגעבן אונדזער דעמאָלטיקע איבערלעבענישן. מיר זענען געווען מיט לייב און לעבן איבערגעגעבן דער אידעע פון נאַציאָנאַלער און סאָציאַלער באַפרייונג פונעם יידישן פאָלק און פון אַלע אַנדערע אונטערדריקטע פעלקער. אין רוסלאַנד האָבן די באָלשעוויקעס אונטער דער פירונג פון לענין און טראָצקי איבערגענומען די מאַכט און געשאַפן די אַרבעטער־דיקטאַטור. טראָצקי וואַרפט זיין באַרימטע לאָזונג: „קיין שלום און קיין מלחמה“. פּוילן איז נאָך 150 יאָר ווידער אומאָפּהענגיק און אין דער שפּיץ שטייט יוזעף פּילסודסקי, אַ געוועזענער סאָציאַליסט. אין דייטשלאַנד פילט מען נאָך די לעצטע קראַמפן פון דער אַלטער ווילהעלמישער ממשלה און דער אָנהייב פון אַ נייער אָרדענונג. אויך אין ארץ־ישראל איז פאָרגעקומען אַ פולשטענדיקע ענדערונג. די אַלטע פאַרפוילטע טערקישע מאַכט איז פאַרטריבן, די ענגלישע מיליטערישע מאַכט האָט דעראָבערט דאָס לאַנד. עס ווערט געבוירן אַ נייע וועלט און די פּועלי־ציון־באַוועגונג דאַרף אויסאַרבעטן איר פּראָגראַם וואָס זאָל זיין צוגעפּאַסט צו דער נייער צייט.

מיט דער גרעסטער שפּאַנונג האָבן מיר געוואַרט אויפן צוזאַמענפאָר אין וועלכן עס האָבן געדאַרפט אָנטייל נעמען אַלע אָנפירנדע פערזענלעכקייטן פון דער פּועלי־ציון וועלט־באַוועגונג.

אין אונדזער אָפּטיילונג זענען פאָרגעקומען כסדרדיקע פאַרזאַמלונגען און דיסקוסיעס אויף וועלכע מען האָט באַהאַנדלט די פּונקטן פון טאָג־אָרדענונג פונעם צוזאַמענפאָר און געפּרווט אויסאַרבעטן פּאָליטישע רעזאָלוציעס.

מיר האָבן געוויילט דריי דעלעגאַטן: דוד קאָניעצפּאָלער, לייביש זאַנדבערג און שייקע ראָזענבלאַט. ווי געסט זענען געפאָרן: יוסף ראָזענצווייג, משה זאנדבערג און נאָך פיר חברים וועמענס נעמען איך געדענק לײדער נישט.

די השפּעה פון דער רוסלענדישער רעוואָלוציע האָט געווירקט אויף אַ טייל פון אונדזער באַוועגונג און נישט וויניק מי האָט געמוזט אָנווענדן דער חבר מוליע אַלס פאָרזיצער כדי דער צוזאַמענפאָר זאָל זיך ענדיקן בשלום. פון איין זייט זענען עס געווען די חברים זלמן רובאַשאָוו, יאַרבלום, ד״ר יצחק שיפּער, ברוך צוקערמאַן און רודל, וועלכע האָבן פאַרטרעטן די אַזוי־גערופענע רעכטע ליניע און פון דער צווייטער זייט די חברים זרובבל, ד״ר מיכאל קאַן און כמעט דער גאַנצער צ.ק. פון פּוילן וואָס האָבן פאַרטרעטן די אַזוי־גערופענע לינקע ליניע. פון די דעלעגאַטן האָבן די לאָדזשער און ראַדאָמסקער חברים פאַרטרעטן די לינקערע איינשטעלונג. טראָץ דעם וואָס דער צוזאַמענפאָר האָט זיך פאַרענדיקט אַ געאייניקטער, האָט זיך אָבער געפילט אין דער לופט אַז פריער אָדער שפּעטער וועט אַרויסשווימען דאָס פּראָבלעם פון לינק און רעכט. דער עיקר אָבער איז געווען, אַז דער צוזאַמענפאָר האָט פּראָקלאַמירט די פאַראייניקונג פון די פּועלי־ציון־אָרגאַניזאַציעס פון גאַליציע און פּוילן.

* אומגעקומען בעת די טראַגישע געשעענישן אין טשענסטאָכאָוו, צוזאַמען מיט זיין פרוי.

די נייע תּקופֿה

צוריקקומענדיק פֿון צוזאַמענפֿאָר האָבן מיר געפֿילט אַז מיר זענען אַריינגעטראָטן אין אַ נייער תּקופֿה פֿון דער פּאַרטיי־אַרבעט. עס זענען געשטאַנען פֿאַר אונדז נייע פּראָבלעמען און אויפֿגאַבן. אַזוי האָט עס זיך אונדז על כּל פּנים אויסגעדאַכט און אַזוי האָבן מיר עס אויך געוואָלט זען.

די אַרבעט אין אונדזער אָרגאַניזאַציע האָט זיך געפֿירט מיט דער גאַנצער ענערגיע און איבערגעבנקייט. צוליב דער אומנאָרמאַלער עקאָנאָמישער לאַגע האָבן מיר געשאַפֿן אַ שפּייז־קאָאָפּעראַטיוו און שפּעטער אויך אַ בעקעריי, וועלכע האָבן געדאַרפֿט באַפֿרידיקן די באַדערפֿענישן פֿון אונדזערע חברים און די אָרעמע מאַסן. מיט די דאָזיקע אונטערנעמונגען האָבן אָנגעפֿירט אונדזערע חברים מיט לייבוש זאַנדבערג און אברהם קאַמעלגאַרן אין דער שפּיץ.

צו יענער צייט האָבן געדאַרפֿט פֿאָרקומען די וואַלן צום אַרבעטער־ראַט, וועלכער האָט געדאַרפֿט אויסגעווײַלט ווערן אין אַלגעמיינע געהיימע און דירעקטע וואַלן. דאָ באַקומען מיר אָבער דעם ערשטן פּאָליטישן קלאַפּ. דאַשינסקי פּראָקלאַמירט, אַז די פּ. פּ. ס. וועט נישט זיצן צוזאַמען מיט די קאָמוניסטן אינעם אַרבעטער־ראַט און זיי ווילן אַ באַזונדערן אַרבעטער־ראַט. דאָס זעלביקע מאַכן די קאָמוניסטן. די יידישע אַרבעטער ווילן נישט מיטמאַכן אָט די שפּאַלטונגס־אַרבעט און באַשליסן אַדורכפֿירן די וואַלן צווישן זיך באַזונדער און דאַן אָנשליסן זיך אין אַן אַלגעמיינעם אַרבעטער־ראַט. מיר גייען אַרויס פֿון די וואַלן מיט אַ באַדייטנדיקן זיג איבער אַלע אַנדערע אַרבעטער־פּאַרטייען. אָבער צו דער פּראַקטישער אַרבעט איז עס דעמאָלט נישט געקומען, ווייל עס איז אין ראַדאָמסק נישט געשאַפֿן געוואָרן קיין פֿאַראייניקטער אַרבעטער־ראַט.

אונדזער אַרבעט האָט זיך פֿונאַנדערגעוואָקסן און מיר זענען שוין נישט אומשטאַנד געווען זי צו פֿירן מיט אונדזערע לאָקאַלע כּוחות. דאַן איז געקומען צו אונדז אַ חבר כּוֹן גאָמבין, וועלכער האָט אונדז באַדייטנד אַרויסגעהאָלפֿן אין דער אַרבעט בעת מיר זענען געשטאַנען פֿאַר נייע און פֿאַראַנטוואָרטלעכע אויפֿגאַבן. דער מלוכה־שעף פּילסודסקי האָט אַרויסגעגעבן אַ דעקרעט וועגן וואַלן צו די שטאָטראַטן. מיר האָבן אָנגעשטרענגט אַלע כּוחות און דערגרייכט צוויי ראַטמענער און אַן אייגענעם לאַווניק, ד"ה אַ פֿאַרטרעטער אין מאַגיסטראַט — דעם חבר יעקב־שמואל האזע.

דער אָנזען פֿון אונדזער פּאַרטיי איז כּסדר געוואָקסן און מיר זענען געווען טעטיק אויף אַלע געביטן. כּדי אונדז אַרויסצוהעלפֿן, האָט די צענטראַלע צו אונדז דעלעגירט דעם חבר פּאַסטערנאַק, אַ בוכהאַלטער, וועלכער האָט געפֿירט די ביכער פֿון די ווירטשאַפֿטלעכע אינסטיטוציעס און ווי אַ דערפֿאַרענער און אינטעליגענטער חבר געהאָלפֿן אונדז אויפֿצוהאַלטן דעם קאָנטאַקט מיט די פּוילישע אַרבעטער־פּאַרטייען.

★

דאָס איז געווען די בלי־צייט פֿון אונדזער פּאַרטיי אין ראַדאָמסק. אויך דער צענטראַל קאָמיטעט האָט עס ווייזט אויס, אַזוי אָפּגעשאַצט. ווייל עס האָבן אונדז צו יענער צייט באַזוכט די פּראָמינענטסטע און חשובֿסטע חברים פֿון צענטער, צווישן זיי שאול אמסטערדאם, ד"ר א. ש. יוריס וועלכע זענען געקומען פֿירן די וואַל־אַקציע צום ערשטן קאָנסטיטואירנדיקן סיים אין יאָר 1919. די פּועלי־ציון האָבן אין כעלמער קרייז אַדורכגעפֿירט איין מאַנדאַט, דעם ד"ר ראָזענפֿעלד וועלכער איז אָבער פּלוצים געשטאָרבן. אויף זיין אָרט איז אַריין ד"ר יצחק שיפּער. דער חבר ד"ר יוריס האָט באַזונדערס ליב באַקומען אונדזער שטאָט, וועלכע האָט אים געענטפֿערט מיט אַ סך סימפּאַטיע. זיינע רעפֿעראַטן האָבן שטענדיק געצויגן אַ גרויסע צאָל צוהערער.

דאָס זעלבע דאַרף אויך געזאָגט ווערן וועגן די גייסטרייכע רעפֿעראַטן פֿון חבר יארבלום. אין מיין זכּרון איז איינגעקריצט דער איינציקער באַזוך און רעפֿעראַט פֿונעם חבר ניר (נחום־יעקב ראַפּאַלקעס). ער איז געקומען צו אונדז אין פֿרילינג 1919. פּוילן האָט שוין געפֿירט דעם קריג מיט די סאָוויעטן, די יוגנט איז געווען מאָביליזירט. גראָד דעם טאָג ווען עס איז אָנגעקומען חבר ראַפּאַלקעס האָט זיך די פּוילישע רעקרוטן פֿאַרגלוסט אַ הוליע טאָן אויף דער יידישער גאַס. דאָך איז דער רעפֿעראַט פֿאָרגעקומען און דער רעפֿערענט האָט באַרירט אין אים אַלע אַקטועלע פּראָבלעמען. די לאַגע איז געווען דעמאָלט אַ געדריקטע און אַ גרופּע חברים האָבן פֿאַרבראַכט כּמעט אַ גאַנצע נאַכט אויף אַ געשפּרעך מיטן חבר ראַפּאַלקעס וועגן דער רוסישער רעוואָלוציע, וועגן אונדזער באַוועגונג אדג"ל.

אויך וויל איך דאָ דערמאָנען דעם חבר עמנואל וואָלינסקי פֿון לאָדזש, וועלכער איז שפּעטער אַ דאַנק זיין ברודער געוואָרן פֿון אַן אָרעמען אַרבעטער אַ רייכער פֿאַבריקאַנט, אָבער ווייטער געטריי געדינט דער פּאַרטיי און איר מיטגעהאָלפֿן אין אירע וואַל־אַקציעס.

★

אַ גרויסע שׂמחה האָט אַרויסגערופֿן ביי אונדז די ידיעה אַז דער צענטראַל־קאָמיטעט האָט באַשלאָסן צו דעלעגירן צו אונדז אויף אַ באַזוך דעם חבר זרובבֿל. מיר האָבן געדאַרפֿט מאַכן אויפֿן אָרט געהעריקע פֿאָרבערייטונגען, און דאָס איז נישט געווען פֿון די לייכטע זאַכן. דער נאָמען זרובבֿל האָט געמוזט געדרוקט ווערן אויף די פּלאַקאַטן מיט גרויסע אותיות און אַזעלכע אותיות האָט נישט פֿאַרמאָגט אַפֿילו די גרעסטע דרוקעריי ביי אונדז פֿון דער פֿירמע פּיינסקי. מיר האָבן געמוזט אויסשניידן ספּעציעלע אותיות פֿון האָלץ. אַלץ איז שוין געווען פֿאַרטיק און מיר האָבן זיך געגרייט, געווען איז עס פֿרייטיק, מקבל זיין אונדזער גרויסן און באמת ליבן חבר. אַ שעה פֿריער איידער מיר דאַרפֿן גיין צו דער באַן אויפֿנעמען אונדזער גאַסט, זע איך אים דורכן פֿענצטער פֿון אונדזער וווינונג ווי ער

דער פּאַרטיי־ראַט פֿון דער ייד. סאָצ. דעמאָקר. אַרבעטער־פּאַרטיי „פּועלי־ציון", אין יאָר 1919.

שטייען (פֿון רעכטס): געווערצמאַן, משה זאַנדבערג, ש. ראָזענבלאַט, מאיר יארבלום, ד. קאַניעצפּאָלער, ל. רובינשטיין, ש. זאַמבעק, צ. וולאַשטשאַווסקי.

צווייטע שורה: ש. וואַלדפֿאָגעל (טשענסטאָכאָוו), יחיאל טיגער, פֿישל פּאַריז, גיטל קרויזע־ווילהעלם, יוסף ראָזענצווייג, ש. וואַקסמאַן, פֿישל פֿעלדבערג.

אונטן: לייביש זאַנדבערג, פּ. בערמאַן, שׂרה זאַיאַנטשקאָווסקי־פּאַנקאָווסקי. שלמה וואַקסמאַן.

שפאנט גלייך צו אונדזער שטוב. די פרייד איז געווען זייער גרויס, אבער גלייכצייטיק האבן מיר זיך געריכט אויף א שווערן פארוווּרף. מיין מוטערס ווארעמע אויפנאמע ביי אונדז אין שטוב האט אבער אלץ פארגלעט. מיר זענען אפגעקומען מיט א לייכטן פארוווּרף: „אויב מען האט נישט אפגעווארט דעם חבר זרובבל איז חבר זרובבל געקומען אפווארטן דעם חבר דוד..."

עס איז מיר אבער באשערט געווען אויסהערן דעם טאג א צווייטן פארוווּרף. דער קאמיטעט צוזאמען מיטן גאסט האבן געווארט אין די מעבלירטע צימערן פון דער „קליינער חוה" (דעם ביינאמען געדענק איך לײדער נישט) אויף דער מעלדונג אז מען קאן שוין קומען אין טעאטער־זאל. דער זייגער איז שוין אכט, אכט און א האלב און קיינער קומט נישט. מיר שיקן א שליח דערוויסן זיך וואס עס הערט זיך און ער קומט נישט צוריק.

„חבר דוד — זאגט זרובבל — איך האב טאקע א בארד, אבער לערנען זיך שערן דארף מען אויף דער אייגענער בארד". מיין געמיט־צושטאנד איז זיך לייכט פארצושטעלן, אבער דאס איז נאכנישט אלץ, מיר באשליסן צוגיין צום טעאטער. קומענדיק אין טעאטער הינטער די קוליסן געפינט חבר זרובבל א זייטיק לעכל אין דער קורטינע און השם ישמרנו! ער קאן נאר זען די ערשטע צוויי־דריי רייען וועלכע זענען זייער שיטער באזעצט. ער דערקלערט, אז ער פארט גלייך צוריק. צום גליק האט א צווייטער חבר געפונען א לאך אינמיטן פון דער קורטינע און ער רופט צו דעם חבר זרובבל. עס ווייזט זיך ארויס אז אין זאל געפינען זיך הונדערטער מענטשן. קיינער האט נישט געקענט קומען אונדז רופן, ווייל אלע זענען געווען באשעפטיקט ביי דער קאסע, און אזוי ווי דער חבר ש. ל. רובינשטיין האט געהיט די ארדענונג איז פארשטענדלעך, אז קיינער מיט קיין בילעט האט זיך נישט געקענט אוועקזעצן אין די ערשטע רייען.

אזוי איז דער באזוך פון אונדזער ליבן גאסט אדורך מיט א גרויסן מאראלישן און מאטעריעלן דערפאלג טראץ אלע אינצידענטן.

*

דאס זענען אייגנטלעך געווען די יארן פון אויפשטייג פון דער ראדאמסקער פועלי־ציון ארגאניזאציע. עס קומען דאן די יארן 1920—1921, פוילן פארוויקלט זיך אין א מלחמה מיטן ראטן־פארבאנד, שליסט אן אפמאך מיט פעטלורען און וויל אנעקסירן אוקראינע, באווייזט אפילו צו דערארבערן קיעוו אבער דאן קומט די קאנטר־אפענסיווע און דאס סאוויעטישע מיליטער דערגייט ביז הינטער ווארשע. אלץ איז פאראליזירט. אונדזערע חברים פארלאזן פוילן און זענען עולה קיין ארץ־ישראל, א טייל ווערט מאביליזירט אין מיליטער. אויך איך האב פארלאזן דעמאלט ראדאמסק אויף א קורצע צייט און אריבער קיין ווארשע ווו איך בין פארבליבן זעקס חדשים. ווען איך בין געקומען צוריק איז שוין נישט לייכט געווען אויפצושטעלן די פארטיי ארגאניזאציע אין אזא פארנעם ווי פריער. נאך א יאר, אין 1922, בין איך אריבער קיין טשענסטאכאוו.

די פארטיי פון לינקע „פועלי־ציון"

ישעיה־בער גאלדבערג

נאך זייער אינטענסיווע טעטיקייט פון דער פועלי־ציון פארטיי סיי אין דער צייט פונם ערשטן וועלט קריג, און סיי נאך דעם, איז אין רעזולטאט פון דער שפאלטונג אין פ.צ. אויף רעכטע און לינקע, געקומען צו א סטאגנאציע אין דער פארטיי־טעטיקייט. אויך אינערלעכע סיבות האבן געפירט צו אט דעם שטילשטאנד. א טייל אנפירענדיקע חברים האבן עולה געווען קיין ארץ־ישראל, אנדערע זענען מאביליזירט געווארן אין פוילישן מיליטער אדער פארלאזן ראדאמסק. אויך רדיפות פון פוילישע מאכט־ארגאנען אויף די לינקע ארבעטער־פארטייען, און באזונדערס אויף די לינקע „פועלי־ציון" און דאס שליסן דורך דער מאכט די ארבעטער־היים אין דער שול־גאס, האבן גורם געווען צו דעם מצב.

נאך א געוויסער צייט האבן אייניקע חברים באשלאסן אויפצולעבן די פארטיי. נישט האבנדיק קיין לאקאל האבן זיי זיך פארזאמעלט אין דעם טישלער־ווערקשטאט פון דער משפחה קאניעצפאלער. אויף די הובל־בענק איז אויסגעשפרייט געווארן וויס פאפיר מיט צובייסן, און עס איז דורכגעפירט געווארן א פארזאמלונג מיט דער אנוועזנהייט פון די חבר'טעס און חברים: איטע זילבערשטיין, עטקע קאניעצפאלער, יעקב שמואל האזע, יחיאל טיגער, פישל פאריז. חנן בירנצווייג, גיטל קרויזע, שייקע ראזענבלאט, מרדכי מאשקאוויטש, משה דודקעוויטש, דוד ליפשיץ, פינטשע קאניעצפאלער און ישעיה־בער גאלדבערג.

נאך א לענגערער דיסקוסיע איז באשלאסן געווארן צו גרינדן אין ראדאמסק אן אפטיילונג פון דער געזעלשאפט „אוונט קורסן פאר ארבעטער".

נאך א סך באמיאונגען איז אונדז געלונגען צו דינגען א לאקאל אין דער סטאציע־גאס ביי עמנואל וואלקאוויטש. דער „לאקאל" איז אייגנטלעך געווען א חורבה פון א תבואה־שפייכלער, אן טירן

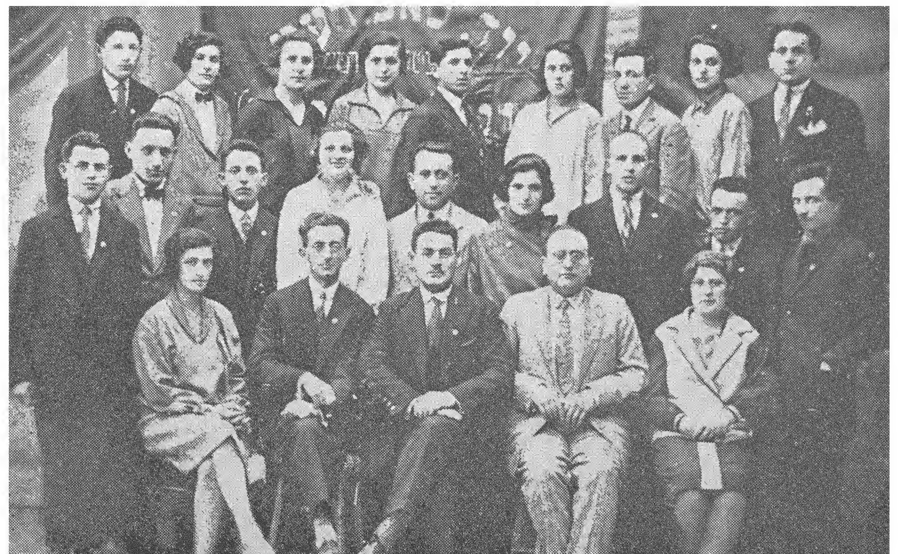
די פארוואלטונג פון דער געזעלשאפט „אוונט־קורסן פאר ארבעטער", שטייען פון רעכטס: לייביש מאשקאוויטש, איטע זילבערשטיין, חנן בירנצווייג, עטקע קאניעצפאלער, י. ב. גאלדבערג.
זיצן: פ. קאניעצפאלער, מ. מאשקאוויטש, יחיאל טיגער, מ. דודקעוויטש, יחיאל־מאיר ראזענצווייג.

אָן פענצטער, און אָן אַ פּאָדלאָגע. א. ד. ג. די חברים האָבן אין אַ קורצער צייט אַלץ געבראַכט אין אָרדנונג, און דעם שפּייכלער פאַרוואַנדלט אין א לאָקאַל. אויף די ווענט זענען אויפגעהאָנגען געוואָרן די פּאָרטרעטן פון ב. באָראָכאָוו, קאַרל מאַרקס, שלום עליכם, י. ל. פּרץ און אַנדערע. ביים אַריינגאַנג האָב איך אויפגעמאָלט אַ שילד „געזעלשאַפט אָוונט־קורסן פאַר אַרבעטער״.

אין אַ געווויסן שבת צונאַכט איז ביי דער אָנוועזנהייט פון אַ גאָר גרויסן עולם אַרבעטער און יוגנט פון אַלע פּאַרטייען, פאָרגעקומען די פייערלעכע דערעפנונג. עס איז דערביי געמאָלדן געוואָרן אַז אין די נאָענטסטע טעג ווערן געעפנט אָוונט־קורסן, מיט אַ פאַרשיידנאַרטיקן לערן־פּראָגראַם. עס איז אויך פאָרגעקומען אַ קינסטלערישער טייל אויסגעפירט פון די חברים און חברטעס. פאַרן שלוס פון פּראָגראַם, האָט עמעצער אויסגעלאָשן די עלעקטריע, און אַ יעוורסעקישע באַנדע האָט זיך אַריינגעריסן און מיט מעסער פאַרווונדעט אייניקע חברים. ווען מען האָט צוריק געמאַכט ליכטיק, האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז דער חבר משה פּשעראָווסקי איז שווער פאַרווונדעט און אַנדערע חברים זענען לייכט פאַרווונדעט געוואָרן. צום גליק האָט די פּאָליציי נישט אויסגעניצט דעם פאַל, כדי צו שליסן דעם לאָקאַל און מיר האָבן געקאָנט פאָרזעצן אונדזער אַרבעט.

די קורסן זענען געוואָרן זייער גוט באַזוכט. די ביבליאָטעק אונטער דער לייטונג פון ח׳ יחיאל טיגער איז פון וואָך צו וואָך געוואָרן רייכער מיט ביכער. אונטער דער לייטונג פון חבר פ. פּאַריז איז געשאַפן געוואָרן אַ דראַמאַטישע סעקציע וועלכע האָט געמאַכט אייניקע אויפפירונגען. עס זענען אויך אַיינגעאָרדנט געוואָרן רעפעראַטן אויף אַלגעמיין־פּאָליטישע און ציוניסטישע טעמעס.

חבר חנן בירנצווייג האָט געשאַפן די פּראָפעסיאָנעלע פאַראייגען צו וועלכע עס האָבן זיך אָנגעשלאָסן אַ סך אַרבעטער. אויך אַ יוגנט־סעקציע איז געשאַפן געוואָרן.

דער קאָמיטעט און חברים פון די לינקע „פּועלי ציון״.

זיצן (פון רעכטס): ר. האַמפּעל, ש. ראָזענבלאַט, י. ש. האזע, ח. טיגער, העפטלער.

צווייטע שורה: פ. פּאריז, מ. מאשקאוויטש, י. באום, — ח. בירענצווייג, א. זילבערשטיין, י. ב. גאָלדבערג, ה. קליינמאַן, מ. ערליך.

אויבן: ב. דודקעוויטש, ר. קאָפּעלאוויטש, מ. דודקעוויטש, — ע. פּזשעראווסקי, ג. וולאשטשאַווסקי, עטקע קאַניעצפּאלער, —.

***

אונדזער פּאַרטיי איז זיך גאָר שטאַרק צעוואַקסן, טראָץ די פּאָליציייִשע שיקאַנעס און אַרעסטן. מען קען דרייסט זאָגן אַז אין אַ געוויסער תקופה איז דאָס געווען די שטאַרקסטע פּאַרטיי פון דער יידישער אַרבעטערשאַפט און פאָלקס־מאַסן. אַ דאַנק דער טיכטיקער אַרבעט האָט די פּאַרטיי אָפּגעהאַלטן אַ גרויסן נצחון ביי די שטאָט־ראַט־וואַלן און באַקומען 684 שטימען און 2 מאַנדאַטן צום שטאָט־ראַט, ווי אויך אַ לאַווניק (אַ מיטגליד אין דער לייטונג פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג). דער לאַווניק איז געווען יעקב ש. האַזע* און די ראַטמענער זענען געווען די חברים ש. ראָזענבלאַט און יחיאל טיגער.

דורך אונדזער איניציאַטיוו איז אין יאָר 1926 איינגעאָרדנט געוואָרן דורך דער לינקער שטאָט־פאַרוואַלטונג אַ זומער־קאָלאָניע פאַר יידישע קינדער אין ווישניצע. די שטאָט־פאַרוואַלטונג האָט אויך באַשטימט סובסידיעס פאַר יידישע ביבליאָטעקן, קינדערהיים און אַנדערע יידישע אינסטיטוציעס.

אונדזער פראַקציע האָט געשטעלט אויפן סדר־היום פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג די וויכטיקע פראַגע פון באַשעפטיקן יידישע אַרבעטער און באַאַמטע אין די שטאָטישע אונטערנעמונגען. נאָך אַ גרויסן קאַמף איז דער פונקט ליידער אָפּגעוואָרפן געוואָרן, סיי דורך די פוילישע רעאַקציאָנערע ראַטמענער, סיי פון דער פּ.פּ.ס. (פוילישע סאָציאַליסטישע אַרבעטער־פּאַרטיי), די לעצטע מיטן מאָטיוו, אַז דאָס קאָן פאַרשטאַרקן דעם אַנטיסעמיטיזם. אונדזער פראַקציע האָט ווייטער געפירט דעם קאַמף פאַר רעכט אויף אַרבעט, און געצוווּנגען די פוילישע אַרבעטער־פאָרשטייער צו שטימען פאַר דעם פאָרשלאַג וועלכער האָט באַקומען אַ מערהייט. אונדזער חבר פישל פּאַריז האָט דאַן באַקומען דעם פּאָסטן פון אַ שלאָסער אין אַ שטאָטישן אַנשטאַלט.

אין דער יידישער קהילה איז אונדזער פּאַרטיי רעפּרעזענטירט געוואָרן דורך חבר פישל פּאַריז.

אַ דאַנק די אָוונט־קורסן, ביבליאָטעק און רעפעראַטן ווי אויך די פּ. צ.־פּרעסע, האָט זיך פּאָפּולער געמאַכט דער באָראָכאָוויסטישער געדאַנק צווישן די אַרבעטער און פאָלקס־מאַסן, באַזונדערס צווישן די אָרעמע און אָפּגעשטאַנענע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג. עס איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ ספּאָרט־קלוב „שטערן״ וווּ די יידישע אַרבעטער האָבן באַקומען פיזישע דערציאונג און אַנטיילגענומען אין אַלגעמיינע פאַרמעסטונגען.

אונדזערע ערשטע מאַי־פייערונגען האָבן — טראָץ די פּאָליצייִשע שיקאַנעס — זיך אויסגעצייכנט מיט גרויסע דעמאָנסטראַציעס אין די גאַסן פון שטאָט.

אַזוי האָט דער יידישער אַרבעטער אין ראַדאָמסק, ביז אין די 30ער יאָרן, הויך געטראָגן די פאָן פון דער יידישער סאָציאַל־דעמאָקראַטישער אַרבעטס־פּאַרטיי פּועלי־ציון.

די פּאַרטיי פון לינקע „פּועלי־ציון״ האָט צוגעגעבן א ספּעציעלן פארב־ניואַנס אינעם אלגעמיינעם פילפאַרביקן „בוקיעט״ פון דער יידישער ארבעטער־באוועגונג: דעם ניואַנס פון רויט — בלוי־ווייס אינעם פּראָצעס פון פאַרווירקלעכן די אידעען פון סאָציאַליזם, דעמאָקראַטיע און ציוניזם. אין דעם דאָזיקן נאַטירלעכן דרייעק האָט זיך אין יענער תקופה געפורעמט דאס יידיש פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע לעבן אין פוילן און די יידישע ארבעטערשאפט, וואָס האָט געקעמפט פאַר אַ בעסערן און שענערן לעבן אין דער דאָיקייט און פאר א נייעם און שעפערישן לעבן אין ארץ־ישראל, — האָט אין די שורות פון לינקע „פּועלי־ציון״ געפונען אן ענטפער אויף אירע סאָציאַלע און נאַציאָנאלע טרוימען און באגערן.

* אין די שפּעטערע יאָרן איבערגעגאַנגען צום „בונד״.

דער ראַדאָמסקער „בונד"

אבֿרהם ליטמאַן

דער ראַדאָמסקער „בונד" האָט געהאַט זיין היים אויף דער סטשאַלקאָווסקע־גאַס אין שכנות מיט די „פאַריייניקטע", אינעם „גראָסער־קלוב". דאָרט האָט געראַנדעוועט פון יידישער יוגנט און עס האָט זיך געפירט אַ פאַרצווייגטע קולטור־טעטיקייט אין דער פאָרם פון אַרבעטער־קורסן, רעפעראַטן, אַ לייען־זאַל אדג"ל. דער עיקר האָט זיך אָבער דער „בונד" פאַרנומען מיט אָרגאַניזירן די אַרבעטער אין פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען, כדי צו קעמפן קעגן דער עקספּלאָאַטאַציע פון די יידישע מאַסן און פאַרבעסערן זייער עקאָנאָמישע לאַגע.

אין יאָר 1921 איז אין לייבל געלבאַרד׳ס הויז אָרגאַניזירט געוואָרן דער פּראָפעסיאָנעלער פאַריין פון די נאָדל־אַרבעטער, וועלכער האָט מיט דער צייט געציילט פיל מיטגלידער. די גרינדונגס־פאַרזאַמלונג פון פאַריין איז פאָרגעקומען אויף דער קראַקאָווער גאַס 41 און עס האָבן אין איר אָנטייל גענומען אַרום 75 אַרבעטער. די פּאָליטישע פּאַרטייען, וועלכע זענען געוואָרן איינגעלאַדן צו דער פאַרזאַמלונג, האָבן רעפּרעזענטירט: פון „בונד" — חיימל איצקאָוויטש, פון די „פאַריייניקטע" — פּנחס קאַלקע און פון די „פּועלי־ציון" — דוד קאָניעצפּאָלער.

דער פאַריין איז געווען אומלעגאַל, ער האָט אָבער מיט מסירות נפש געפירט זיין טעטיקייט. פאָרזיצער איז געווען לייבל געלבאַרד, סעקרעטאַר — יאַמע ווייסבערג. א געוויסע צייט איז אויך געווען פאָרזיצער — מאַלטשע סאַנדאָמירסקי פון „פּועלי־ציון". טעטיק אינעם פאַריין איז אויך געווען פּנחס („פּיניע") קאַלקע. הגם ער — ווי די גאַנצע משפּחה קאַלקע — איז געווען אַ „פאַריייניקטער".

די עקזעקוטיווע פון „בונד" איז באַשטאַנען פון פינף חברים: אבֿנר ירחמיאל, חיים איצקאָוויטש, לייבל געלבאַרד, אבֿרהם דיקערמאַן און הערשל בראַמבערג.

פון די עלטערע „בונדאָווצעס" זענען געווען אַקטיוו די חברים: זקן שרייבער, אַלע באַרדע, מרדכי אהרן רייכער, פישל גערשענאָוויטש, דער געלער שימע, לייזער טאַינסקי, אבֿרהם באַנאַף און פייוול פּישעלעוויטש.

דער „בונד" פלעגט איינאָרדענען לעקציעס מיטן אָנטייל פון די חשובֿסטע פירער, וועלכע זענען געקומען פון טשענסטאָכאָוו, לאָדזש און וואַרשע. ווען אַזאַ לעקציע איז פאָרגעקומען, פלעגט די גאַנצע יידישע אינטעליגענץ אָנפילן דעם זאַל און ס׳איז געווען אַ גרויסער יום־טובֿ. דער דורשט נאָך וויסן איז געווען גאָר שטאַרק און די טעטיקייט פון „בונד" אויפן קולטור געביט איז געווען גרויס.

דער בונדישער קלוב אין ראַדאָמסק האָט אויך שטאַרק געהאָלפן די יידישע אַרבעטער, וועלכע האָבן צוריקגעוואַנדערט פון דייטשלאַנד נאָך דער ער׳שטער וועלט־מלחמה אין יאָר 1917. ווען זיי זענען געקומען קיין ראַדאָמסק און געבעטן הילף, האָבן מיר אַליין, אמת, זיי מיט גאָרנישט געקענט העלפן, מיר האָבן אָבער אַרויסגעשיקט דעלעגאַציעס צו די רייכע יידישע בעלי בתים און פאַרלאַנגט פון זיי צו העלפן די וואַנדערער. די דעלעגאַציעס זענען באַשטאַנען פון די חברים ראָזענבערג, איצקאָוויטש און מעדזשינסקי. די דאָזיקע חברים האָבן טאַקע געווירקט אויף אייניקע פון די אינטעליגענטע רייכע בעלי בתים וועלכע האָבן זיך זייער וואַרעם אָפּגערופן. דאָס זענען געווען ראָזנבוים, מרדכי גאָלדבערג, פּאַנסקי א"אַ. זיי האָבן אונדז אַריינגעשיקט שפּייז און מיר האָבן געעפנט אַ קיך וווּ די וואַנדערער האָבן באַקומען אַ טעלער זופּ מיט ברויט.

כאָטש דער „בונד" איז אָרגאַניזירט געוואָרן ווי אַ רעוואָלוציאָנערע אַרבעטער־פּאַרטיי וואָס האָט זיך געשטעלט דעם ציל צו קעמפן פאַר סאָציאַליזם, איז ער אָבער געוואָרן אין די פּוילישע שטעט און שטעטלעך און אויך אין אונדזער ראַדאָמסק, אַ פאָלקס־באַוועגונג, צו וועלכער עס האָבן געהערט נישט בלויז אַרבעטער, בעלי־מלאכות, נאָר אויך פון מיטל־קלאַס און ספּעציעל די אינטעליגענטע יוגנט, אַפילו פון פאַרמעגלעכע היימען.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן, צווישן ביידע וועלט־מלחמות (1918־1939), האָט דער „בונד" געשפּילט א באַדייטנדיקע ראָלע אינעם אַלגעמיין־יידישן פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן און איז געבליבן טריי זיינע עיקרדיקע רעוואָלוציאָנערע אידעען אַלס אַרבעטער־פּאַרטיי. צוגלייך ווי אין אַלע שטעט און שטעטלעך אין פּוילן, האָט אויך אין ראַדאָמסק דער „בונד" געפירט א וויכטיקן קאַמף פאַרן רעכט און וווילזיין פון די יידישע אַרבעטער און האָראָפּאַשנע מאַסן אין די מלוכהשע, מוניציפּאַלע און יידישע־קהלשע אינסטיטוציעס, פאַר דער אויטאָנאָמיזאַציע פונעם יידישן פאָלקס־לעבן. דער „בונד" האָט זיך ספּעציעל געווידמעט דער פּראָפעסיאָנעלער טעטיקייט פון דער אַרבעטער באַוועגונג און אויף דעם געביט האָט ער געדינט אַלס נאַטירלעכער פאַרבינדלער צווישן די יידישע און פּוילישע אַרבעטער.

מיט זיין געזעלשאַפטלעך־קולטורעלער פאַרצווייגטער טעטיקייט — דורכן פאַרשפּרייטן די „פאָלקס־צייטונג", זשורנאַלן און ביכער פון דער אויסגאַבע „קולטור ליגע", דורך אָרגאַניזירן פאַרזאַמלונגען, רעפעראַטן און „קעסטל־אָוונטן" — האָט דער „בונד" מיטגעווירקט אין דער פּראָגרעסיווער אַלגעמיין־געזעלשאַפטלעכער און־קולטורעלער אַנטוויקלונג פון די אָפּגעשטאַנענע פאָלקס־מאַסן, פאַר וועלכע דאָס אָפּגעשטאַנענקייט איז צו־יענער־צייט געווען דער גרעסטער שונא זייערער אינעם קאַמף פאַר א בעסערן מאָרגן.

אמת, דעם דאָזיקן „בעסערן מאָרגן" האָבן זיך די יידישע פאָלקס־מאַסן אין פּוילן און אין ראַדאָמסק נישט דערוואַרט. זייער „מאָרגן" איז דערטרונקען געוואָרן אינעם ים פון אומשולדיק בלוט, — וואָס איז פאַרגאָסן געוואָרן דורך די רוצחים־הענקער — די טרעגער פון פאַשיזם און פינצטערן נאַציאָנאַליזם אינעם 20־טן יאָרהונדערט.

„בונד"־עקזעקוטיווע אין יאָר 1921.
פון רעכטס: לייבל געלבאַרד, חיים איצקאָוויטש, חבר אבֿנר, הערשל בראָמבערג, אבֿרהם דיקערמאַן.

די ציוניסטישע ארבעטער־פּאַרטיי „התאחדות"

חיים קריינדלער

אין אָנפאַנג פון די צוואָנציקער יאָרן, ווען ס'איז געגרינדעט גע־וואָרן אויף דער היסטאָרישער פּראַגער קאָנפערענץ די ציוניסטישע אַרבעטס־פּאַרטיי „התאחדות" מיט א. ד. גורדון און חיים ארלאָזאָראָוו בראש, איז אויך אין אונדזער שטאָט אַנטשטאַנען אַזאַ אָרגאַניזאַציע. אירע גרינדער זענען געווען עטלעכע געוועזענע חברים פון צעירי־ציון: דוד כאשטשעוואַצקי, מאיר וואלקאוויטש, שמואל לאכמאן און חיים קריינדלער. די פּאַרטיי איז געווען די קלענסטע לויט דער צאָל חברים, שוין צוליב דעם פאַקט אַליין וואָס זי איז אַנטשטאַנען די לעצטע אין אַ קליינער שטאָט אין וועלכער עס זענען טעטיק געווען יאָרנלאַנג אַ סך פּאַרטייען. נישט געקוקט דערויף איז „התאחדות" געווען גענוג פּאָפּולער, גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין די אָרטיקע קרנות (קרן קימת, קרן־היסוד) און אויך געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויפן אָרטיקן נאַציאָנאַל־פּאָליטישן לעבן. דעם עיקר טראָפּ האָט זי געלייגט אויף דער עטישער זייט פון דער ציוניסטישער אידעע.

אַרום „התאחדות" האָט זיך גרופּירט אַ טייל פון דער ערנסטער יוגנט, וועלכע האָט געגרינדעט אַ שיינע ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון א. ד. גורדון. די ביבליאָטעק האָט זיך געפונען אין אַן אַנטשפּרע־כנדיקן לאָקאַל, אין וועלכן עס זענען פאָרגעקומען פון צייט צו צייט רעפעראַטן, פאַרוויילונגען, אַקאַדעמיעס פאַרן קרן קימת און קרן־היסוד. דער פאָרשטייער פון אונדזער פּאַרטיי אין קרן קימת איז גע־ווען ח' יצחק לאַכמאַן, וועלכער האָט אַרויסגעוויזן אַ סך אַקטיווקייט אויפן דאָזיקן געביט.

ווען די פּאַרטיי האָט זיך געמוזט אויס פאַרשידענע סיבות ליק־ווידירן, איז די א. ד. גורדון־ביבליאָטעק איבערגעשיקט געוואָרן קיין רעמבערטאָוו.

אין שפּיץ פון „התאחדות" איז געשטאַנען אַ ועד צו וועלכן עס האָבן געהערט די חברים: אלימלך קליינער, דוד כאשטשעוואצקי, יחיאל מאיר וואלקאוויטש, דוד ערליכמאן,* אסתר שטערנפעלד, מאיר בירנבוים, יהודה זאנדבערג, חיים קריינדלער, אליעזר קאפּלאַן, שמואל לאַכמאַן. צום סניף האָבן געהערט: דב בראנער, דוד נוימאַן, אליהו לאגזשיצקי, יעקב גרושקע, אלי גרושקע, משה יצחק שיטענבערג, יעקב אפּמאן, זאב וואלקאוויטש, שמואל ראָזענצווייג, דוב וויינשטאָק, יעקב זיידמאַן, יעקב פרידבערג, שלמה שאַץ, רפאל דאָמבראָווער, עמנואל דאָמבראָווער, דוד פייערמאַן, פאַניע גאסלאווסקי, איטשע מייטליס, גיטל געלבארד, רחל מאנעלעס.

צוליב דער באַדייטנדער ראָל וואָס זיי האָבן געשפּילט אין ראַ־דאָמסקער נאַציאָנאַל־יידיש לעבן פאַרדינען באַזונדערס דערמאָנט צו ווערן צוויי טוער פון התאחדות: דוד כאשטשעוואצקי און מאיר וואלקאוויטש.

דוד כאשטשעוואצקי איז געווען אַ ייד, אַ בן תורה, אַן איבער־געגעבענער ציוניסט מיט אַ סך שכל און אַ געזונטן פּאָליטישן חוש, אַן אומפּשרותדיקער שונא פון כלערליי נישט אויפריכטיקע קהילה־פאַרזאָרגער, קעגן וועלכע ער פלעגט אַרויסטרעטן מיט דער גאַנצער אויפריכטיקייט און זיי עקשנותדיק באַקעמפן. מען האָט אים טאַקע צוליב זיין קאָמפּראָמיסלאָזיקייט גערופן „דער ליטווישער עקשן". אין תוך איז ער אָבער געווען אַ גוטהאַרציקער, און טאָמער איז געשען ביי אַ יידן עפּעס אַן אומגליק, האָט ער זיך טיף דערמיט איבערגע־נומען און איז געווען גערירט ממש ביז טרערן.

וועגן זיין פעאיקייט תופס צו זיין די ווירקלעכקייט און אַרויס־ציען די געהעריקע מסקנות, קענען עדות זאָגן די ווערטער מיט וועלכע ער האָט זיך געוואָנדן צו זיינע פריינד, בעת עס איז אַנט־שטאַנען אין ראַדאָמסק דאָס געטאָ: „די דייטשן האָבן באַשלאָסן אונדז צו פאַרניכטן — האָט ער געזאָגט — אונדזער חוב איז צו אָרגאַניזירן אַן אויפשטאַנד, אַוועקלייגן עטלעכע צענדליק דייטשן, שטאַרבן ווי העלדן און נישט לאָזן זיך אויסשחטן ווי לעמער". זיינע ווערטער

אַ גרופּע חברים פון „התאחדות".
שטייען: (פון רעכטס): י. גרושקע, דויד ניימאַן, אלי גרושקע, דויד פייערמאַן, שמואל לאכמאן, אלימלך קליינער.
זיצן: י. זאַנדבערג, מאיר בירנבוים, מ. וואלקאָוויטש, ד"ר טארלא, דויד כאשטשעוואצקי, אלי קאפּלאן, ד. ערליכמאַן.
אונטן: זאב וואלקאוויטש, משה שיטענבערג, א. לאגזשיצקי.

אַ גרופּע חברים פון דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „גורדוניה".

---

* דערנאָך איבערגעגאַנגען צו די רעוויזיאָניסטן.

זענען לײדער נישט אױפגענומען געװאָרן און ער האָט געטײלט דעם ביטערן גורל פון אונדזערע ראַדאָמסקער ברידער.

מאיר װאָלקאָװיטש איז געװען אַ קנאותדיקער ציוניסט ביז בטלנות. װי אַן אמתער פאָלקסמענטש האָט ער מיט לײב און לעבן זיך געװידמעט דער אַרבעט פאַרן קרן קימת. אַלס מורשה איז ער געװען אַ נקי כפּיים און באַצױגן זיך צו זײן אַרבעט װי צו אַן עבודת הקודש. מיט אַ באַזונדערער פּיעטעט פלעגט ער פאַרטײלן חמשה־עשר בשבט די פײגן און באָקסערס, װאָס זענען צוגעשיקט געװאָרן דורך דער קק״ל־צענטראַלע, פאַר קלײנע קינדער.

װאָס שײך זײן פּאָליטישער אַרבעט איז ער געװען שטאַרק נישט קאָנסעקװענט און מיר זענען פון אים אױסגעשטאַנען אַ סך צרות. װיפל מאָל מיר האָבן מיט אים אַלס מיטרעדאַקטאָר פון דער פּיעטריקאָװער װאָכנבלאַט „אונדזער צײטונג" ענדגילטיק אױסרעדאַקטירט אַ קאָרעספּאָנדענץ אין װעלכער עס האָט געדאַרפט זײן אַ שאַרפערער אָנגריף אױף אַ פּאָליטישן קעגנער, האָבן מיר שטענדיק געפונען שבת בײם לײענען די אָפּגעדרוקטע קאָרעספּאָנדענץ, װעזנטלעך געענדערט נישט אינעם גײסט פון דעם ערשטן טעקסט.

מאיר איז נפטר געװאָרן עטלעכע יאָר פאַר דער צװײטער װעלט־מלחמה.

אין יאָר 1929 איז געשאַפן געװאָרן אַ סניף פון „גורדוניה", װאָס האָט אַרומגענומען אַ קלײנע צאָל קינדער פון ציוניסטישע עלטערן, װעלכע האָבן געװאָלט געבן זײערע קינדער אַ ציוניסטישע דערציאונג.

מיטן גרינדן די הכשרה־קבוצה אין ראַדאָמסק, װאָס איז באַשטאַנען פון „התאחדות" און „גורדוניה" חברים, האָבן אײניקע חברים פון דער הכשרה זיך איבערגעגעבן דער דערציאונגס־אַרבעט פון אָרטיקן סניף „גורדוניה". עטלעכע חברים פון „גורדוניה" האָבן זוכה געװען עולה צו זײן קײן ישראל.

די טעטיקייט פאַרן קרן קימת לישראל

ד. אחי־פנחס

שױן דער 5טער ציוניסטישער קאָנגרעס אין באַזעל אין יאָר 1901, האָט אָפיציעל באַשטעטיקט דעם רעיון פון פּראָפעסאָר הערמאַן שפּירא װעגן דעם קרן קימת לישראל װאָס האָט געהאַט פאַר אַ ציל אױסצולײזן דעם באָדן אין ארץ־ישראל פון פרעמדע הענט, מיט דער הילף פון שפּענדונגען פון די ברײטע ײדישע פאָלקסמאַסן. אָט דער נאַציאָנאַלער פאָנד, איז שױן אין זײנע ערשטע יאָרן, אַרומגענומען געװאָרן מיט אַ באַזונדער געפיל פון די ײדישע פאָלקס־מאַסן.

אונדזערע מוטערס האָבן די װײס־בלױע פּושקע פון ק.ק.ל. געלאָזט אױפהענגען צוזאַמען מיט דער פּושקע פון „רבי מאיר בעל הנס" און אַ סך פון אונדז, געדענקען נאָך, װי אונדזערע מוטערס האָבן אונדז געשיקט מיט דער פּושקע פון ק.ק.ל. צום עסיק־מאַכער ה' בריל, ער זאָל זי אױסלײדיקן און מיט װאָס פאַר אַ יראת־הכבוד ער האָט דאָס געמאַכט. אָט דאָס געפיל פון אַ ספּעציעלער שליחות, װאָס איז איבערגעגעבן געװאָרן צום פאָלק, האָט באַהערשט די פאָלקס־מאַסן. װער געדענקט נישט די קערות ערב יום־כיפור אין דער שול און בתי מדרשים, אָדער די ק.ק.ל.־זאַמלונגען אױף חתונות און אַנדערע שמחות. אָדער שױן שפּעטער די ק.ק.ל.־מאַרקעס, מיט די בילדער פון ד״ר מאַקס נאָרדאו און אַנדערע.

נאָכן ערשטן װעלט קריג, אין יאָר 1922, װען קײן ראַדאָמסק איז געקומען דער ציוניסטישער עסקן מאיר װאָלקאָװיטש, אַ חבר פון „התאחדות", איז מיט זײן איניציאַטיװ רעאָרגאַניזירט געװאָרן די טעטיקײט פון ק. ק. לישראל אױף מער גרזעלשאַפטלעכע יסודות. טראָץ דעם װאָס עס איז דאַמאָלסט נישט געװען קײן ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, אין אײגנטלעכן זין, האָט ער אָרגאַניזירט צוזאַמען מיט חיים גאָלדבערג, עטלעכע עסקנים, װעלכע האָבן אַקטיװ זיך באַטײליקט אין זאַמלונגען פאַר ק.ק.ל.

ענדע יאָר 1925, האָבן זיך די ח״ח מ. װאָלקאָװיטש און ח' גאָלד־בערג, באַטײליקט אין אַ ראַיאָן־צוזאַמענפאָר אין פּיעטרקאָװ. לױט זײער באַריכט איז אין יאָר 1925 אין ראַדאָמסק געזאַמלט געװאָרן די סומע פון 5.200 זל. װײטער װערט אין באַריכט איבערגעגעבן, אַז די עלטערע ציונים באַטײליקן זיך נישט אין דער אַרבעט און בלױז „התאחדות", „החלוץ" און „פּועלי־ציון" (פאַראײניקט מיט צ. ס.) דערפילן װי געהעריק זײער פליכט.

אין יענער צײט, האָט די ציוניסטישע טעטיקײט אין ראַדאָמסק זיך אָנגעטראָפן אױף גרױסע שװעריקײטן. דער „בלימל"־טאָג פאַרן ק.ק.ל. האָט אַרײנגעבראַכט אַ גאָר קלײנע הכנסה, אַזױ אַז אין דער „ראַדאָמסקער צײטונג" פון 8.9.1926 שרײבט מען װעגן דעם „דער טײװל פײערט זײן נצחון".

ה' װאָלקאָװיטש און זײנע געטרײע מיטאַרבעטער טוען אַלץ כדי װידער אױפצולעבן די טעטיקײט פאַרן קרן קימת. עס װערט געשאַפן אַ „גאולת־הארץ־רינג": יעדער שפּענדער רופט אַרױס אַ צװײטן, אַז אױך ער זאָל שפּענדן פאַרן ק.ק.ל. די נעמען פון די שפּענדער װערן פאַרעפנטלעכט אין דער צײטונג. דער דאָזיקער אױפטו איז געקרױנט געװאָרן מיט אַ גרױסער הצלחה און אַרומגענומען װאָס

דער ועד פון קק״ל אין יאָר 1926.
שורה אױבן (פון רעכטס): ז. װאָלקאָװיטש, ב. מאַרגאַלעװסקי, י. פרידמאַן, י. ראָזענצװײג, א. אָפּמאַן, דױד מאַרגאַלעװסקי.
צװײטע שורה: א. ב. אײזן, י. ליבערמאַן, ח. גאָלדבערג, מ. שיטענבערג.
זיצן: ז. אָפּמאַן, י. זאַנדבערג, — נאמן (שליח פון א״י), מ. װאָלקאָװיטש (מורשה), מאיר בירנבױם.

בעתן אפשליסן אַ „בלימל״־אַקציע פאַרן קק״ל.
שורה אויבן (פון רעכטס): א. לאגזשיצקי, חיה־פעסיע גאָלדבערג, ז. וואָל־קאָוויטש, שמואל ניימאן, חיה זילבערשטיין, יצחק וויינטרעטער, איטע זעלקאָוויטש, שרה פישמאן; צווייטע שורה: —, בוגייסקי—בלום, —, מרים בוים, רוחמה ראָזענצווייג, חנה געלבאַרד, גרושקא; דריטע שורה: אסתר עלבוים, א. ב. אייזן, זיידמאַן, מ. וואלקאָוויטש, חיים גאָלדבערג, העלא פאריז.

אַמאָל אַ גרעסערן קרייז פון דער יידישער באַפעלקערונג. לויט אַ באַריכט אונטערגעשריבן פון מורשה וואלקאָוויטש און מזכיר לאַגזשיצקי, איז די הכנסה אין חודש תמוז 1927 געווען 124.80 זל. די זעלבע אונטערשריפטן באַשטעטיקן, אַז די הכנסה פאַרן יאָר תרפ״ז איז געווען 1,007.80 זל. וואָס ווערט אויך באשטעטיקט דורך דער רעוויזיאָנס־קאָמיסיע פון די עסקנים ב. בראונער און ש. לאַכמאַן. אין מאָנאַט אָקטאָבער 1927, בעת אַ באַזוך פונם דעלעגאַט פון דער ק.ק.ל. צענטראַלע ח. אזרחי, איז אויפן פאָרשלאַג פון ה׳ וואלקאָוויטש און אַנדערע, דאַן געשאַפן געוואָרן — אויפן אָרט פון דער נאַציאָנאַל־פאָנד קאָמיסיע — דער „גדוד קרן קימת לישראל״ אונטער דער לייטונג פון פאָלגענדע חברים: ראש הגדוד וואלקאָוויטש, סגן וואָלף שפירא; קאַסירער יצחק לאַכמאַן; חיים גאָלדבערג און חברה גרונדמאַן. אין דער רעוויזיאָנס קאָמיסיע: ב. בראונער, י. ליבערמאַן, שפרה וויטענבערג און אייכנער. מיטן אַנטשטיין פונם גדוד הנוער האָבן די אַקציעס פאַרן ק.ק.ל. איבערגעשטיגן אַלע דער־וואַרטונגען, טראָץ דעם וואָס אין די קרייזן פון דער עלטערער יידישער באַפעלקערונג, האָט פשוט געהערשט אַן אַנטי־ציוניסטישע שטימונג, אָבער די אונגעהויערע התלהבות פון דער יוגנט, האָט אַלץ איבערוואונדן, און די הכנסות האָבן גענומען שטייגן. שוין אין חודש תשרי תרפ״ח איז אייגנעפלאָסן 73.00 זל.

די „ראַדאָמסקער צייטונג״ פון 23.12.1927 שרייבט אין צוזאַמענ־האַנג מיט דער פאָרשטייענדיקער חנוכה אַקציע: „מיר גלויבן, אַז די שוואַרצע כמאַרעס זענען שוין פאַרביי פונם ראַדאָמסקער הימעל... און די יעניקע פערזאָנען וואָס וועלן באזוכט ווערן דורך די זאַמלער, וועלן מיט פאַרגעניגן דערפילן זייער חוב אַלס יידן, לגבי דעם יידישן פאָלק, און ארץ־ישראל״.

אין יאַנואַר 1928 האָט מ. וואַלקאָוויטש, — צוליב וויכטיקע פערזענלעכע מאָטיוון — רעזיגנירט פון זיין אַמט אַלס מורשה. און בעת׳ן באזוך פון א. ביאַלאָפאָלסקי פון דער צענטראַלע, ווערט געוויילט אַלס מורשה אליהו לאגזשיצקי, אַלס סגן ש. ניימאַן, קאַ־סירער יצחק לאַכמאַן און מזכיר ד. מ. קאָרנבערג. די אינטענסיוויטעט פון דער ארבעט שטייגט אַלץ ווייטער, די מיטגלידער פונעם גדוד ווערן צאָלרייכער.

אַ דאַנק דער אַרבעט פון ק.ק.־עסקנים, לייטערט זיך וואָס אַמאָל מער אויס די אנטי־ציוניסטישע אַטמאָספער, וואָס איז גע־שאַפן געוואָרן דורך די „יורדים״ פון ארץ־ישראל, וואָס זענען געקומען קיין ראַדאָמסק. דאָס ווייזט די הכנסה פאַרן ק.ק.ל. אין חודש תמוז 1928 די סומע פון 170.19 זל. און אין חודש תשרי תרפ״ט די סומע 240.21 זל.

באַזונדערס דאַרף אונטערגעשטראָכן ווערן, אַז אין די רשימות פון די צאָלער פיגורירט נאָך אַלץ אַ גרויסע צאָל יוגנטלעכע. מען געפינט אפילו אַ רשימה פון קליינע קינדער מיט נדבות פון... 5 גראָשן, דאָס באַווייזט, ווי טיף די אַגיטאַציע פון די איבערגעגעבענע עסקנים איז אריינגעדרונגען אין באוווסטזיין פון דער יוגנט. פון אַ בלימל־טאָג פאַרן ק.ק. אין מאָנאַט אָקטאָבער 1928 איז שוין דאָס מאָל אַריינגעפלאָסן 105.80 זל.

אין יאַנואַר 1929, ווערט אויף אַ פאַרזאַמלונג — אונטערן פאָרזיץ פון ח׳ כאַשצעוואָצסקי באַשלאָסן, צו אָרגאַניזירן אַ קאָמיסיע פון עלטערע חברים, וועלכע זאָלן זיך אַקטיוויזירן ביי דער ק. ק. אַרבעט. עס ווערן געוויילט די חברים: כאַשצעוואַצסקי, קריינדלער, ש. לאַכ־מאַן, און וואלקאָוויטש. עס ווערט אויך באַלשאָסן צו פאַרגרעסערן די צאָל פון די ק.ק.ל.־פושקעס און צו אָרגאַניזירן די פרויען אַלס שטענדיקע צאָלערינס פאַרן ק.ק. לישראל.

דאָס פרעזידיום פונם גדוד, נעמענדיק אין אַכט די איבער־געבנקייט פון דער ניי־געשאַפענער יוגנט גרופע און פון דער עקזיסטירנדיקער גרופע, האָט אָנגענומען דעם געוואַגטן באַשלוס צו זאַמלען די סומע פון 1,000 זלאָטעס אין משך פונם חודש תשרי 1929. אין דער „ראַדאָמסקער־צייטונג״ פון 15.11.29 לייענען מיר: „די אָנשטרענגונג פונם גדוד איז געקרוינט געוואָרן מיט דערפאָלג. אויף א׳ חשון, זענען די הכנסות אָפגעשלאָסן געוואָרן מיט דער סומע פון 1.001.99 זל.״

ראַדאָמסק נעמט אויך אַנטייל אין דער אָרגאַניזאַציע־אַרבעט פאַרן ק.ק.ל. אינם קרייז. צום צוזאַמענפאָר אין סאָסנאָוויעץ, וועלכער איז פאָרגעקומען אין נאָוועמבער 1929 איז דעלעגירט געוואָרן חיים גאָלדבערג.

פונם חנוכה־אָוונט אין יאָר 1929, בעת וועלכן עס איז אין קינסטלעריש־מוזיקאַלישן טייל אַרויסגעטראָטן ה׳ נתן אויפמאַן, איז די ריינע הכנסה געווען 200 זל.

אַלס אַנערקענונג פאַר דער שיינער לייסטונג פאַרן קרן קימת פון ראַדאָמסק, באַשליסט די צענטראַלע, איינצואָרדנען דעם 23טן פעברואַר 1930 אין ראַדאָמסק אַ ראַיאָן־קאָנפערענץ מיטן אַנטייל פון די דעלעגאַטן: א. ביאַלאָפאָלסקי, הרב יעקובסאָן און לאה ווידראָ־וויטש פון דער ארץ־ישראל דעלעגאַציע.

פאַרן כבוד פון די שטעט און שטעטלעך און זייערע עסקנים, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין דער א״ד ראַיאָן־קאָנפערענץ אין ראַדאָמסק און זענען שפּעטער אומגעקומען אין פינצטערן היטלע־ריסטישע גהינום, זאָל מיר דערלויבט זיין צו פאַרצייכנען זייערע נעמען אינם ספר הזכרון פון ראַדאָמסק:

אַפעלשטיין און שיליט — דזשיאַלאָשין; פלאט און גרין — ברעזע־ניצע; ראָזענבלום, טענענבוים, גרינבלאַט און דייטשמאן — פרזעד־באָרזש; כאדא רחל און רייכמאַן — פון קלאבוצק; אונגער — פון טאַמאַשאָוו; קושינסקי, דאַווידאָוויטש און פלאַטאָוויטש — פון סילמערזשיץ; מלינאַרסקי — פון סילעוו; בלושטיין און ראָזענטאַל — פון פיעטרקאָוו; יאַבלאָנסקי, ב. ליפשיץ, און יוכבד ליפשיץ — פון פייענטשנא; גליקסמאַן — פון קלעשטשאָוו; שוסטאַק — פון קרזעפיצע; סאַמבער און פלאוונער — פון בעלכעטאָוו; קאָוואַלסקי, גרויסמאַן, טענענבוים און כאנאוויטש — פון קאַמינסק; קאמוניץ

און פרענק — פון קרזעפיץ; מאראָוויטש — פון גארשקאָוויץ; צוזאַמען מיט אָרטיקע דעלעגאַטן, האָבן אין דער קאָנפערענץ אַנטייל־גענומען 45 דעלעגאַטן. אין ישראל און אין פאַרשידענע אַנדערע לענדער, געפינען זיך אַוודאי אייניקע פון זיי, וואָס האָבן על־פי־נס אויסגעמיטן די מערדערישע אויסראָטונגס־אַקציע. טאָ זאָלן אָט די ווערטער זיין אַ קליינע סאַטיספאַקציע פאַר זייער איבער־געגעבענער אַרבעט לטובת אונדזער אַלט־נייער מדינת ישראל. און פאַר יענע טייערע עסקנים, וואָס האָבן געטיילט דעם ביטערן גורל פון זייערע עלטערן, שוועסטער און ברידער פון ראַדאָמסק זאָלן די ווערטער זיין אַ בינטל „נישט־פאַרגעס־מיך״־בלומען אויף זייערע אומבאַקאַנטע קברים...

די „ראַדאָמסקער־צייטונג״ פון 28.2.1930 שרייבט אויספירלעך וועגן דער קאָנפערענץ און וואָס פאַר אַן אימפּאָזאַנטע ארץ־ישראל־מאַניפעסטאַציע זי האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט. איבער 500 יידן פון ראַדאָמסק האָבן בייגעוווינט די פאַרהאַנדלונגען און רעפעראַטן. אָבער ביז גאָר אינטערעסאַנט זענען די באַגריסונגען וועלכע ווייזן ווי דער ק.ק.ל. און זיינע איבערגעגעבענע עסקנים האָבן ענדלעך אָבגערייניקט די אַנטי־ציוניסטישע שטימונג אין ראַדאָמסק. אינם נאָמען פון סוחרים־פאַריין, האָט באַגריסט ר. נייקראָן, וועלכער האָט צוגעזאָגט מאַטעריעלע אונטערשטיצונג פאַרן ק.ק.ל. פון די קליינ־הענדלער האָט באַגריסט מ. בערגער וועלכער האָט דערקלערט: „דער ציוניזם לעבט ווידער אין ראַדאָמסק. אויב ביז איצט האָט ער זיך געפונען אין אַ לעטארגישן שלאָף, איז עס נאָר געווען דערפאַר, ווייל עס איז נישט געווען ווער עס זאָל אים אויפוועקן״.

ח. קריינדלער („התאחדות״) האָט געזאָגט: „אויב די צענטראַלע פון ק.ק.ל. האָט באַשלאָסן איינצואָרדנען די קאָנפערענץ אין ראַ־דאָמסק, איז עס אַ באַווייז אַז, ראַדאָמסק שטייט אויף דער געהערי־קער הויך מיט איר טעטיקייט פאַר אונדזער נאַציאָנאַלן פאָנד. עס דערמאָנט יענע צייטן, ווען אין ראַדאָמסק האָט כמעט נאָר די „התאחדות״ אויפגעהאַלטן די אַרבעט פארן ק.ק. לישראל. מיט גרויס צופרידנקייט שטעל איך פעסט, אַז עס קומען יידן אַליין בעטן פושקעס פון ק.ק.ל.״.

חיים גאָלדבערג (פ״צ־צ״ס) האָט אין באַריכט פון ראַדאָמסק, גע־זאָגט: „נאָך דעם יאָר תרפ״ה, ווען די הכנסה פון ק.ק. האָט באַטראָפן 7.000 זל. איז אין די שפּעטערדיקע יאָרן — צוזאַמען מיט דער „ירידה״ פון די עולים — אויך געקומען די שטאַרקע ירידה פון די הכנסות פאַרן ק.ק.ל. נאָר אַדאַנק דער איבערגעגעבענער ציוניסטישער יוגנט, און דעם געשאַפענעם גדוד, האָט ווידער אויפגעלעבט די טעטיקייט, פאַרן ק.ק.ל.״.

פאַרן יאָר תר״ץ האָט די צענטראַלע באַשטימט פאַר ראַדאָמסק די סומע פון 5.000 זל. די גאַנצע סומע איז געדעקט געוואָרן.

כ׳ תמוז איז פאָרגעקומען די הרצל־אַקאַדעמיע מיטן אַנטייל פון ד״ר יצחק שיפּער פון וואַרשע, אויף וועלכער עס איז אָנגענומען געוואָרן אַ פּראָטעסט־רעזאָלוציע קעגן דער עליה־גזירה.

אין חודש יולי 1930 איז דערהאַלטן געוואָרן פונם הויפּט־ביוראָ פון קק״ל אין ירושלים, דער דיפּלאָם וועגן איינשרייבן אין ספר־הזהב דעם חבר אפרים טשיזשיק, וואָס איז געפאַלן בעת די געשעענישן אין ארץ־ישראל. די איינשרייבונג איז געמאַכט געוואָרן דורך דעם גדוד ק.ק. אין ראַדאָמסק. די אויפשריפט אויף דעם דיפּלאָם לויטעט: „אפרים טשיזשיק ז״ל מגבורי ההגנה העברית בארץ־ישראל, נפל על משמר ההגנה בחולדה במאורעות אב תרפ״ט. נרשם ע״י הגדוד של הקרן הקימת לישראל בראַדומסק (פולין)״. אונטערשריפט: מנחם אוסישקין.

אין דער לעצטער צייט, האָט מיט דעם גדוד אָנגעפירט ה. כאַשצעוואַצסקי, אויפן פלאַץ פון ה. לאגזשיצקי, וועלכער האָט פאַר־לאָזט זיין אַמט. אין סעפּטעמבער 1930 איז אויף דער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג פונם גדוד ,אונטערן פאָרזיץ פון ח. גאָלדבערג, אויסגע־וויילט געוואָרן פאָלגענדע פאַרוואַלטונג: וואָלקאָוויטש, האַרטמאַן, גאָלדבערג, אייזן, אייכנער, קאָרנבערג, מילא גאָלדבערג, לאַכמאַן, גאָרפינקל, י. ליבערמאַן, מ. בירנבוים און חברה גיטלער.

יאַנואַר 1931, איז דעלעגירט געוואָרן קיין ראַדאָמסק ד״ר א. ש. יוריס, פונם הויפּט־ביוראָ פון ק.ק.ל. אין ירושלים. דער באַזוך האָט באַזונדערס מיטגעווירקט, אויסצובררייטערן די טעטיקייט פאַרן ק. ק. ל.

די יוגנט־אָרגאַניזאַציע פאַרן קק״ל אין יאָר 1930.

שורה אויבן (פון רעכטס): א. פייערמאַן, ר. גיטלר, מ. פייערמאַן, ד. הארטמאַן, ב. רובין, ש. זילבערבערג, ש. בלומשטיין, נ. מאַרקאָוויטש, ג. בלומשטיין.
צווייטע שורה: א. אייכנער, צ. גיטלער, ל. גרונדמאַן, י. ראָזענבוים, ש. האַרטמאַן, מ. שפירא, סעטשעמסקא, מ. רובין, ש. פייערמאַן, ד. אייכנער, ה. גראָסמאַן.
דריטע שורה: ש. האַמפעל, ח. האַרטמאַן, מ. באנקער, מ. גאָלדבערג, מ. וואָלקאָוויטש, ראטענבערג, י. ראָזענבוים, ד. מ. קארענבערג, יצחק לאַכמאַן.
זיצן: פ. סאָבאל, ר .שפירא, ר. בוגייסקי, פ. גאסלאווסקי, א. ווארשאווסקי, ג. יאקובאוויטש.

בעת אַ כינוס פאַרן קק״ל (אין קאמינסק).
אויבן (פון לינקס): חיים גאָלדבערג, מ. וואָלקאָוויטש, א. ביאַלאָפּאָלסקי

די עסקנים פאַרן קק"ל, בעתן געזעגענען דעם חבר יהודה ליבערמאַן, פאַר זיין עולה זיין קיין ארץ־ישראל (8־טן מאי 1933).
שורה אויבן (פון רעכטס): ד. מ. קאַרענבערג, יצחק קופערשטאַק, דניאל אייכנער, מילא גאָלדבערג, מאַניע שפּירא, ר. ביאַליסטאָק, יעקב אייכנער, לייבל שמואלאָוויטש.
צווייטע שורה: יחזקאל סקורניצקי, יאַדזיא שמואלאָוויטש, אבנר גורפינקל, יהודה ליבערמאַן, חיים האַרטמאַן, —, רפאל ראַפּאַפּאָרט; אונטן: ב. קריוויס, —, א. גליקסמאַן, וואַרשאַווסקי, גראַסמאַן.

צום 70־יעריקן געבוירן־טאָג פונם גרויסן נאַציאָנאַלן מנהיג נחום סאָקאָלאָוו, האָט דער גדוד ק.ק.ל. אין ראַדאָמסק באַשלאָסן זאַמלען טעלעגראַמעס מיט אונטערשריפטן פון דער ראַדאָמסקער יידישער באַפעלקערונג, איינבינדן זיי אין אַ פּראַכט־באַנד און איבערשיקן דעם חשובן יובילאַנט — דורך דער פאַרמיטלונג פון ק. ק. ל. צענטראַלע — אַלס מתנה פון די ראַדאָמסקער יידן.

אין יולי 1931, מעלדעט די „ראַדאָמסקער־צייטונג" וועגן דעם, אַז די פּאָליציי האָט איבערגעריסן אין מיטן א הערצל־אַקאַדעמיע איינגעאָרדנט דורך דעם גדוד.

אין אויגוסט 1931 איז אין דער שטאָטישער שול, איינגעאָרדנט געוואָרן דורכן ק.ק.ל. אַן אזכרה נאָך די געפאַלענע העלדן אין ארץ־ישראל פאַר די לעצטע 2 יאָר — מיט דער באַטייליקונג פון ח' פּויגעלמאַן פון דער צענטראַלע. דער גדוד האָט אויך באַשלאָסן, אַז די תשרי־אַקציע פאַרן ק.ק. לישראל אין יאָר 1931 זאָל געפירט ווערן אונטער דער לאָזונג „30 יאָר קרן קימת לישראל" (1901—1931).

אַן איִנטערעסאַנטער צוזאַמענשטעל פון די הכנסות פאַר די יאָרן 1925—1930, ווייזט אַן זייער בולט אויף די ציוניסטישע שטימונגען אין ראַדאָמסק: יאָר תרפ"ה, איינקונפט — 5.926 זל.; תרפ"ו — 2.707 זל.; תרפ"ז (אַ „רינג") — 966 זל.; תרפ"ח — 701 זל.; תרפ"ט — 960 זל.; תר"ץ — 5.462 זל.; ס"ה — 15.992 זלאָטעס.

אין די ערשטע 4 חדשים פונעם יאָר תרצ"א, איז געווען ריינע הכנסה 1.175.58 זל.

אין יולי 1931 האָט דער פאַרדינסטפולער ציוניסטישער עסקן מ. וואָלקאָוויטש פאַרלאָזט די לייטונג פון ק.ק.ל. און אויף זיין פּלאַץ ווערט געוויילט אַ פּרעזידיום פון 3 חברים אַלס הנהלה פון ק.ק.ל. אין צוזאַמענשטעל פון: יצחק לאַכמאַן, חיים האַרטמאַן און שמואל ניימאַן.

אין די יאָרן 1932—1933 איז דאָס פּרעזידיום פון ק.ק.ל. באַשטאַנען פון די חברים: יהודה ליבערמאַן (אין ישראל), אבנר גאָרפינקעל און חיים האַרטמאַן. די לעצטע צוויי עסקנים זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דייטשע מערדערס.

אין די לעצטע יאָרן, איז ווען די עקאָנאָמישע לאַגע פונם פּוילישן יידנטום בכלל און ראַדאָמסקער בפרט, געוואָרן ערגער. היטלערס קומען צו דער מאַכט, האָט זייער שטאַרק באַאיינפלוסט די פּוילישע אַנטיסעמיטן (מיטן „אזאָן" אין דער שפּיץ) צו פאַרשטאַרקן די אַנטי־יידישע פּאָליטיק, ווי באָיקאָט, עקסצעסן א.ד.ג. נאַטירלעך זענען אויך די הכנסות פון ק.ק.ל. געוואָרן וואָס אַמאָל שוואַכער.

מיטן פאַרעפנטלעכן אינם יזכור־ספר אָט דעם אַרטיקל וועגן דער אַרבעט פונם ק. ק. ל. אין ראַדאָמסק און זייערע עסקנים, ווילן מיר באַווייזן, וואָס פאַר אַ שיין בלאַט די ראַדאָמסקער יוגנט האָט פאַרשריבן אין דער געשיכטע פון ציוניסטישן אידעאַל.

די „אגודת ישראל"

יעקב עלבוים

דאָס אָרטאָדאָקסישע יידנטום אין פּוילן האָט זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן פאַרן סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה בעת דער דייטש־עסטרייכישער אָקופּאַציע, אין דער אַזוי גערופענער „אגודת האורטודוקסים". אַזאַ „אגודת האורטודוקסים" לויטן מוסטער פון וואַרשע און אַנדערע שטעט איז אַנטשטאַנען אויך אין ראַדאָמסק. ענדגילטיק קריסטאַליזירט האָט זיך די אָרגאַניזאַציע פון פרומען יידנטום ערשט מיטן אַנטשטיין פון פּוילן אין יאָר 1918. אויפגערופן און בראַשורן געהתמעט דורך די גדולי התורה, רביים און רבנים רופן די רעליגיעזע יידן אַנצושליסן זיך אַן דער „אגודת שלומי אמוני ישראל". אונטערן איינפלוס פון רעליגיעזע עסקנים וואָס זייערע שריט האָבן אויך אָנגעשפּאַרט אין ראַדאָמסק איז דאָ אַנטשטאַנען די אָרגאַניזאַציע.

אין שפּיץ פון דער אָרגאַניזאַציע האָבן זיך געשטעלט די חשובסטע רעליגיעזע יידן פון שטאָט און צווישן זיי: דער ראַדאָמסקער רב הרב ראַבינאָוויטש, דער אַמשינאָווער רבי ר' אברהמעלע, הרב זעלוער, הרב בוקי, ר' י. מ. אייבעשיץ, ח. ש. קראַקאָווסקי, י. י. זעליגזאָן, ד. י. זינגער, אַ. גראַסמאַן, מ. לאַכמאַן, י. ד. פּייטלאָוויטש, נ. אייבעשיץ, י. שפּירא, ע. פּיללער, ל. דונסקי, ב. גאַנשעראָוויטש, שו"ב י. פּאַזנאַנסקי, שו"ב י. י. באַטשאַן, ל. דאַנקעוויטש, י. פּייערמאַן, ח. זעלוער, מ. עלבוים, ד. ל. פּייערמאַן, י. בערגער, ז. גאָלדבערג א"אַ.

דער צייטווייליקער קאָמיטעט פון דער אגודת שלומי אמוני ישראל פאַרמעסט זיך אויף גרויסע מעשים, דער עיקר אָבער ווייל מען צוציען די יוגנט וועלכע רייסט זיך צום לעבן. בעת די פאַרשידענע פּאַרטייען פירן אַ ברייט־פאַרצווייגטע פּאָליטישע און קולטורעלע טעטיקייט, גרינדן ביבליאָטעקן, פאַרשפּרייטן פּרעסע אדג"ל איז ביי די רעליגיעזע יידן אַלץ פאַרנאַכלעסיקט און מען מוז אָנהויבן פון סאַמע אָנפאַנג. דער צייטווייליקער קאָמיטעט טרעט צו מיט גרויס התלהבות צו זיין אַרבעט. עס ווערט צונויפגערופן אַ גרויסע אסיפה פון פאַרשטייער פון די שטיבלעך און מנינים ווי אויך פון חשובע שטאָטישע בעלי־בתים און מען לייענט פאַר דעם קול

קורא פון די רביים און רבנים. די פאַרזאַמלטע שליסן זיך אָן אינעם רוף און ס'ווערט באַשלאָסן צו דעלעגירן צו יעדן מנין און שטיבל עסקנים און רעדנער בכדי צו אָרגאַניזירן די רעליגיעזע יידן אין דער אגודת שלומי אמוני ישראל.

די שליחים זענען אויפגענומען געוואָרן אומעטום מיט גרויס התלהבות און ספּעציעל דורך דער יוגנט, וואָס האָט זיך געריסן צום געזעלשאַפטלעכן לעבן. צו יענער צייט איז פאָרגעקומען אין וואַרשע די ערשטע קאָנפערענץ פון אָרגאַניזירטן אָרטאָדאָקסישן יידנטום, אין וועלכער עס האָט אויך אָנטייל גענומען אַ דעלעגאַציע פון עטלעכע ראַדאָמסקער יוגנטלעכע. די קאָנפערענץ האָט געענדערט דעם נאָמען פון „שלומי אמוני ישראל" אויף „אגודת ישראל".

נאָך דער דערמאָנטער וואַרשעווער קאָנפערענץ, איז די ראַדאָמסקער אָרגאַניזאַציע רעאָרגאַניזירט געוואָרן, עס איז געוואָרן אויסגעוויילט אַ סטאַבילער קאָמיטעט אין וועלכן עס איז אַריין דער רוב פון די אויבן דערמאָנטע עסקנים און בעלי־בתים און אייניקע נייע ווי: ר' י. גראַנאַט, ח. ראַפּאָפּאָרט, י. שטאהל, מ. פּישהאָף, ד. בלאַגער, וו. פראַנק.

גלייכצייטיק איז אַנטשטאַנען אויך אַ שטאַרקע יוגנט־אָרגאַניזאַציע מיט די פאָלגנדיקע יוגנטלעכע עסקנים אין דער שפּיץ: הרב נ. ראַבינאָוויטש, ד. קראַקאָווסקי, י. ב. פּישהאָף, ז. זעליגמאַן, ל. ליטמאַנאָוויטש, מ. וואָלהענדלער, י. דונסקי, ש. א. קופּערשטאָך, א. ראָזענצווייג, א. זעלווער י. זאַנדבערג א"אַ. און פון די לעבן געבליבענע דאַרפן דערמאָנט ווערן אייניקע עסקנים וואָס געפינען זיך היינט אין ישראל און זענען אויך דאָ טעטיק אויפן געזעלשאַפטלעכן געביט, ווי הרב באַרנשטיין, ה. ליבערמאַן (אין ירושלים), י. אַלבערט, י. עלבוים, י. באַזשיקאָווסקי (אין תל־אביב).

מיט דעם וווּקס פון דער אָרגאַניזאַציע איז געגרינדעט געוואָרן די פרויען־אָרגאַניזאַציע „בנות אגודת ישראל" און אַ רעליגיעזע אַרבעטער־אָרגאַניזאַציע „פועלי אגודת ישראל", יעדע מיט אַ באַזונדערע פאַרוואַלטונג אין דער שפּיץ.

די אַלע אָרגאַניזאַציעס האָבן געפירט אַ שטאַרקע טעטיקייט: יעדע אויף איר געביט. די ראַדאָמסקער אגודת ישראל האָט געשיקט דעלעגאַטן צו פאַרשידענע קאָנפערענצן און זיצונגען פון צ. ק. אין וואַרשע ווי אויך צו דער כנסיה הגדולה אין ווין און אין מאַריענבאַד (הרב ראַבינאָוויטש, ראַדאָמסקער רב, ה. ש. קראַקאָווסקי, י. בערגער א"אַ).

חינוך און קולטור

היות ווי גלייך נאָך דער מלחמה איז דאָס עם־הארצות געווען גרויס, דער חינוך איז געווען צוריקגעשטאַנען און יעטוועדע פּאַרטיי האָט זיך באַמיט צוציען צו זיך דעם אונטערוואַקסנדיקן דור, האָט די אגודת ישראל נישט געקענט שטיין פונדערווייטנס און האָט זיך גענומען מיט דעם גאַנצן חסידישן ברען צו אָרגאַניזירן אַ ברייט־פאַרצווייגטע חינוך־נעץ פאַר ייִנגלעך און מיידלעך, בכדי צו דערציען אַ רעליגיעז־נאַציאָנאַלן דור.

עס איז איינגעלאַדן געוואָרן קיין ראַדאָמסק דער באַקאַנטער אָרטאָדאָקסישער עסקן אויפן חינוך־געביט, אלכסנדר־זישיע פרידמאַן פון וואַרשע, וועלכער האָט מיטגעהאָלפן צו שאַפן אויפן אָרט אַ ספּעציעלע קאָמיסיע פאַר ענינים פון חינוך. די קאָמיסיע איז תיכף צוגעטרעטן צו זאַמלען געלט, געדונגען אַ גרויסע דירה און אין ראַדאָמסק איז געעפנט געוואָרן דער ערשטער מאָדערנער געזעלשאַפטלעך־רעליגיעזער בית־ספר פאַר ייִנגלעך „יסודי תורה". די שמחה אין שטאָט איז געווען אין לשער, ווייל צום ערשטן מאָל איז אין ראַדאָמסק אַנטשטאַנען אַ מאָדערנער רעליגיעזער חינוך מוסד, מיט באַקוועמע צימערן, אין וועלכן עס האָבן געלערנט די בעסטע פּעדאַגאָגישע קרעפטן פאַר לימודי קודש און לימודי חול מיט דעם מנהל ה' ברומער אין דער שפּיץ. דער מוסד האָט טאַקע אַרויסגעגעבן אַ גרויסע צאָל טאַלאַנטירטע תלמידים.

אויך האָט די אגודת ישראל געעפנט אין פאַרשידענע פּונקטן פון שטאָט שעורי ערב ושבת, ווו עס איז געלערנט געוואָרן דער דף היומי, דינים אדג"ל דורך דעם הרב זעלווער, הרב בוקי, י. ל. דונסקי, ה. ש. קראַקאָווסקי, ד. י. זינגער, הרב ראַבינאָוויטש א"אַ. ביים ענדיקן אַ מסכתא זענען איינגעאָרדנט געוואָרן עפנטלעכע פאַראַנשטאַלטונגען און מסיבות. צו איינעם אַזאַ סיום איז ספּעציעל פאַרבעטן געוואָרן דער שעפער פונעם דף יומי, דער לובלינער רב הרב שפּירא זצ"ל. שווער צו שילדערן דעם רושם וואָס דער אַרויסטריט פון לובלינער רב האָט אַרויסגערופן אין שטאָט. די שול איז געווען איבערפולט פון מענער און פרויען פון אַלע שיכטן אָן אונטערשייד פון פּאַרטיי. מיט זיינע פלאַמיקע ווערטער האָט הרב שפּירא צוגעשמידט אַלע צוהערער, און זיין אַרויסטריט האָט זיך פאַרוואַנדלט אין אַ גראַנדיעזע מאַניפעסטאַציע פאַר אַ פאַרשטאַרקטער אגודיסטישער באַוועגונג בכלל און פאַר דעם אָרטאָדאָקסישן חינוך בפרט.

די אגודת ישראל האָט אָבער געזאָרגט נישט בלויז פאַר ייִנגלעך, עס איז אויך געזאָרגט געוואָרן פאַר די טעכטער, די צוקונפטיקע מאַמעס. עס איז איינגעלאַדן געוואָרן דער באַקאַנטער „בית יעקב" עסקן, ר' א. ג. פרידענזאָן פון לאָדזש, וועלכער האָט אויפגעקלערט די וויכטיקייט פונעם רעליגיעז־נאַציאָנאַלן שולוועזן פאַר מיידלעך א. נ. „בית יעקב". זיינע רעפעראַטן האָבן געהאַט די געהעריקע פעולה און אין ראַדאָמסק איז געגרינדעט געוואָרן אַ „בית־יעקב"־שול מיט די בעסטע לערער קרעפטן, אבסאָלווענטינס פון קראַקאָווער „בית יעקב" סעמינאַר. אין דער פייערלעכער דערעפענונג פון דער „בית יעקב" שול האָט אָנטייל גענומען די שעפערין פון דעם בית יעקב שולוועזן, שרה שענירער. די פייערלעכקייט איז פאָרגעקומען אין שטאָטישן טעאַטער וואָס איז געווען איבערפולט. די „בית יעקב" שול האָט דערצויגן אַ דור מיידלעך אין נאַציאָנאַל־רעליגיעזן גייסט.

די ראַדאָמסקער אגודת ישראל האָט אויך געזאָרגט פאַר פאַרשפּרייטן די אָרטאָדאָקסישע פרעסע, זשורנאַלן און פאַרשידענע אויסגאַבן פון דער אָרגאַניזאַציע און צוזאַמען מיט דער פּיעטריקאָווער אגודה אַרויסגעגעבן אַ וואָכנצייטונג אונטער דער רעדאַקציע פון באַוווסטן וואַרשעווער פּובליציסט און רעדאַקטאָר א. ב. עקערמאַן. רעדאַקטאָר פון דער ראַדאָמסקער אָפּטיילונג אינעם דאָזיקן וואָכנבלאַט איז געווען י. עלבוים.

נאָכדעם ווי דער לובלינער רב האָט פּראָקלאַמירט דעם דף־יומי־גראָשן (איינצאָלן יעדן טאָג אַ גראָשן פאַר יעדן אָפּגעלערנטן דף־יומי) איז געשאַפן געוואָרן אויך אין ראַדאָמסק אַ ספּעציעלע קאָמיסיע פאַר דער „ישיבת חכמי לובלין" וועלכע האָט זיך באַשעפטיקט מיט אַלע אַקציעס לטובת דער ישיבה, ווי פאַרטיילן פּושקעס, פאַרקויף פון ציגל, אותיות אין דער ספר תורה וואָס איז געשריבן געוואָרן א"אַ.

די פּאָליטישע טעטיקייט

אין פּוילן האָט זיך צו יענער צייט געפירט אַ לעבעדיקע פּאָליטישע און געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט, עס זענען פאָרגעקומען וואַלן צום סיים, סענאַט, צו די שטאָטראַטן און קהילות. אויך אויף דעם געביט איז די אגודת־ישראל נישט געבליבן הינטערשטעליק. צו די סיים־און סענאַט־וואַלן איז זי געגאַנגען געאייניקט מיטן אַלגעמיין יידיש־בירגערלעכן כלל און אַדאַנק איר מיטאַרבעט האָט זי געהאָלפן אַריינפירן אין די פּוילישע געזעצגעבערישע אינסטאַנצן די מאַקסימאַלע צאָל יידישע פאַרטרעטער. צו די שטאָטראַט־וואַלן איז די אגודה געגאַנגען אַמאָל זעלבסטשטענדיק, אַמאָל פאַראייניקט

די אָרגאַניזאַציע „בנות אגודת ישראל“.
ערשטע שורה אויבן (פון רעכטס): לאה גראָסמאַן, הינדע ראָזענפעלד, רות בעסער, דאָבע דאַנקאָוויטש, חנה אָפּמאַן, —, תמר רייכמאַן, אסתר גאָלדבערג, חיה ראָזענפעלד, בלומע זעמעל, זיידמן, חיה פּאַקטאָר, —, לאַנדאו, —, רחל שימקאָוויטש.
צווייטע שורה: לאה בלאגער, דאָבע ווערטהיים, שרה זילבערשטיין, ראָזע פּייערמאַן, זאסיע ראָזענבלום, חנה פישעלעוויטש, העניע ראַפּפּאָרט, דבורה ערליך, זאסיע טיבערג, רבקה גאָלדבערג, שרה פריילין, רבקה ראַזענצווייג, רות לוריא, ערשקאָוויטש, רוזשקא קופּערשטאָך.
דריטע שורה: פייגע בלאגער, פּערל נאַנבערג, ציפּע לוטקעוויטש, רעגינא גאָלדבערג, פייגע פראַנק, שרה בוכנער (לערערין), לאה טענענבוים (לערערין), אדזיא וואלהענדלער, (אינסטרוקטאָרין), פרידא וורוצלאַווסקי, גיטע פראַנק, חנה מייטליץ.
פערטע שורה. —, דאָבע כהן, זלאַטע מאָשקאָוויטש, חנה וויצנבלאַט, דינה אייבעשיץ, הינדע קאַמלגאָרן, בלומע זעמעל, גוטע גאָלדבערג, ראָזע פּייערמאַן, פּערל עלנבערג, בראָניא טאָביאַזש.
אונטן: מינדל וורוצלאַווסקי טובה ראָזענצווייג, רחל עלנבערג, בעלא שייע, מלכה פּייערמאַן, —, מינדל אוקראַנט, יוכבד קאַצאָוויטש, שרה אייבעשיץ.

מיט אַנדערע פּאַרטייען און אָרגאַניזאַציעס, אָפּהענגיק פון פאַרשידענע אָביעקטיווע פאַרהעלטענישן.

די פאַרטרעטער פון אגודת־ישראל אין שטאָטראַט (אין די פאַרשידענע קאַדענצן) זענען געווען: י. שפּירא, ע. פּילהער, א. גראָסמאַן, ד. בוגאַיסקי, י. בערגער א"אַ. זיי האָבן מיט שטאָלץ און כבוד פאַרטראָטן די אַלגעמיינע יידישע אינטערעסן און ספּעציעל פאַרטיידיקט די יידישע רעליגיעזע ענינים און אַדאַנק זייערע באַמיונגען איז געלונגען צו באַקומען פון מאַגיסטראַט סובסידיעס פאַר פאַרשידענע אַלגעמיינע מוסדות, דערונטער אויך רעליגיעזע.

אַ באַזונדער שטאַרקע טעטיקייט האָט געפירט די „אגודת ישראל“ בעת די קהילה־וואַלן, ווען זי האָט זיך געהאַט צו פאַרמעסטן מיט אַנדערע יידישע פאַרטייען. דער עיקר קאַמף האָט זיך געפירט, צי דאַרף די קהילה טראָגן אַ וועלטלעך־נאַציאָנאַלן אָדער אַ רעליגיעז־נאַציאָנאַלן כאַראַקטער. פאַרשטייט זיך, אַז די אגודה איז געשטאַנען אויפן שטאַנדפּונקט, אַז די קהילה דאַרף זיין אַ רעליגיעז־נאַציאָנאַלע אינסטיטוציע און האָט געפירט אַן אומפשרותדיקן קאַמף כדי צו באַקומען אַ וואָס גרעסערע פאַרטרעטערשאַפט אין איר. דער אגודה איז געלונגען צו פאַרייניקן אין ראַדאָמסק אַלע רעליגיעזע יידן כדי צו דערגרייכן דעם דאָזיקן ציל און זי האָט אַריינגעפירט אין דער קהילה (אינעם ראַט און פאַרוואַלטונג) די באַוווסטע עסקנים: **ה. ש. קראַקאָווסקי, א. גראַסמאַן, י. ד. פּייטלאָוויטש, ז. גאָלדבערג, י. ה. טיגער, ב. גאַנשעראָוויטש, ד. ל. פּייערמאַן, ד. י. זינגער, י. י. זעליגמאַן, ל. דאַנקאָוויטש, י. בערגער, וואָלף פרענק, משה וויינרייך, דוד ראַפּאָפּאָרט** א"אַ.

דער פאַרייניקטער רעליגיעזער פראָנט האָט טאַקע דערגרייכט אַ נצחון און באַוויזן אַריינצופירן אַ מערהייט אין די קהילה־אינסטאַנצן, וואָס עס האָט געגעבן די מעגלעכקייט אַ סך אויפצוטון לטובת דער יידישער באַפעלקערונג און באַזונדערס אויפן רעליגיעזן געביט.

ארץ־ישראל

די אגודה האָט אויך געפירט אַ טעטיקייט פאַר ארץ־ישראל, אַדורכגעפירט פאַרשידענע אַקציעס און געלט־זאַמלונגען לטובת דעם אגודיסטישן ארץ־ישראל־פאָנד „קרן הישוב“ אדג"ל. בעת דעם מיליאָן־קאַמפּיין פאַרן „קרן הישוב“ זענען אַראָפּגעקומען קיין ראַדאָמסק דער באַוווסטער סענאַטאָר א. מענדעלסאָן און דער באַקאַנטער לאָדזשער גרויס־אינדוסטריעלער י. וואַידיסלאַווסקי. אין שטאָט איז געוויילט געוואָרן אַ פאַראייניקטע „קרן־הישוב“־קאָמיטעט פון אגודת ישראל, צעירי אגודת ישראל, און פּועלי אגודת־ישראל מיט י. עלבוים אַלס מורשה. דער דאָזיקער קאָמיטעט האָט אָנגעפירט מיט דער אַרבעט לטובת ארץ־ישראל, ווי אַקציעס, געלט־זאַמלונגען אדג"ל.

מיט דעם וווּקס פון דער אַלגעמיין חלוצישער באַוועגונג, האָט זיך געלאָזט פילן אויך אין די רייען פון דער אגודת ישראל אַ דראַנג נאָך ארץ־ישראל, ספּעציעל צווישן דער יוגנט. עס זענען דעריבער אַנטשטאַנען פאַרשידענע הכשרה פּונקטן פון דער אגודה, צעירי אגודת־ישראל און פּועלי אגודת־ישראל, ווו די חברים האָבן זיך מכשיר געווען ביי פאַרשידענע אַרבעטן צו דער עליה קיין ארץ־ישראל און שפּעטער עולה געווען אויפן חשבון פון די צוגעטיילטע פאַר אגודת־ישראל סערטיפיקאַטן.

אויך צווישן די עלטערע חברים פון דער אגודה איז געוואָקסן די שטרעבונג עולה צו זיין, וואָס איז פאַרשטאַרקט געוואָרן נאָך די פילמאָליקע נסיעות פון גערער רבין קיין ארץ־ישראל. נאָך יעדע אַזאַ נסיעה איז געקומען צו אַן התעוררות צווישן די ראַדאָמסקער אגודה־חברים און סתם רעליגיעזע יידן. עס האָבן דאַן עולה געווען הרב ש. בארנשטיין (יו"ר פון צעירי אגודת־ישראל), י. אלבערט, ה. ל. ליבערמאַן מיט זיינע עלטערן און ברודער, י. באזשיקאָווסקי, מ. קירש, י. א. ראזענצווייג, מ. ב. לעהמאַן, י. טראהן א"אַ.

פילאַנטראָפּישע אוןווירטשאַפטלעכע טעטיקייט

די אגודה האָט געפירט אַן אינטענסיווע פילאַנטראָפּישע טעטיקייט. זי האָט אַדורכגעפירט פאַרשידענע אַקציעס און זאַמלונגען כדי צו העלפן די נויטבאַדערפטיקע חברים, עס איז געגרינדעט געוואָרן אַ גמילות־חסדים־קאַסע, וועלכע האָט פאַרטיילט קליינע אָנפּראָצענטיקע הלוואות. פון אַ באַזונדערער וויכטיקייט איז געווען די אגודה־באַנק אין שפּיץ פון וועלכער עס איז געשטאַנען י. בערגער אַלס דירעקטאָר. די באַנק האָט אַדורכגעפירט פאַרשידענע האַנדלס־און געלט־אָפּעראַציעס, געגעבן גרעסערע הלוואות סוחרים און בעלי־מלאכות.

*

סיי די אגודה און סיי אירע באַזונדערע אָרגאַניזאַציעס, ווי צעירי אגודת ישראל, פּועלי אגודת ישראל, האָבן געפירט אין שטאָט אַ שטאַרק פאַרצווייגטע קולטור־און געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט. די „בנות יעקב“ זענען געווען טעטיק אויפן געביט פון חינוך־וועזן. אין שפּיץ פון ספּעציעלן קאָמיטעט פאַר דער „בית־יעקב“ שול איז געשטאַנען **הרבנית ראבינאָוויטש, הרבנית קאליש, הרבנית שפּירא** און די פרויען: **בערגער, פישמאַן, קראַקאָווסקי, אייבעשיץ, באַטשאַן, פרענק, זעליגמאַן** א"אַ.

די אלגעמיינע ציוניסטן און „הנוער הציוני”

יששכר מינסקי

סוף צוואָנציקער יאָרן האָט די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין ראַדאָמסק נישט אַרויסגעוויזן כמעט אינגאַנצן קיין אַקטיווקייט. אין דער פעסטונג פון דער אָרגאַניזאַציע, אין דעם א״ג „בית־יעקב” שולעכ׳ל, זענען פאַרבליבן בלויז די נדרים פאַרן קק״ל און די טראַדיציאָנעלע כ׳ תמוז־אזכרות.

פונעם דאָזיקן צושטאַנד פון אַפּאַטיע האָט אַרויסגעריסן די ציוניסטישע אָרגאַניזציע אבנר גורפינקל. זיין אַרבעט האָט ער געמוזט פירן פון אָנהייב אַליין, קעגן ווילן פון די אַמאָליקע עסקנים, וועלכע האָבן זיך באַטראַכט ווי די לעגיטימע בעלי־בתים פון דער מכלור־מרשטער אָרגאַניזאַציע.

גורפינקל האָט געטון זיין אַרבעט בשלימות. אַדאַנק זיין ענערגיע און מסירות האָט די אָרגאַניזאַציע אויפגעלעבט. אין יאָר 1931 האָט זי פאַרנומען דעם אויבן אָן ביים זאַמלען געלט פאַר די קרנות און אַדורכגעפירט צום שטאָט־ראַט אַן אייגענעם ראַטמאַן, יוסף זעליגמאַן.

צו דער קליינער גרופּע אַקטיווסטן: א. גורפינקל, מנחם פאכטער, יעקב־יוסף שימקעוויטש, חיים האַרטמאַן, לייב גרונדמאַן, משה טוכמייער און יששכר מינסקי, וועלכע האָבן זיך אַ לאַנגע צייט געראַנגלט מיט גרויסע שוועריקייטן, זענען מיט דער צייט צוגעקומען באַקאַנטע עסקנים, ווי ד״ר אַראָנאָוויטש, הערמאַן ראָדאַל, יעקב וויטענבערג, יוסף זעליגזאָן, אברהם־שמואל גאָלדשטיין, ניסן סאבעל א״אַ.

די אָרגאַניזאַציע האָט געפירט קורסן פאַר עברית און איינגעאָרדנט רעפעראַטן מיט דער באַטייליקונג פון אָרטיקע און פרעמדע רעפערענטן.

דורך דער איניציאַטיוו פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע זענען געשאַפן געוואָרן אין יאָר 1933 דער קן פון דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „הנוער הציוני” און אין יאָר 1938 — די ציוניסטישע פרויען־אָרגאַניזאַציע „וויצ״א”.

במשך פון די ערשטע צוויי יאָר האָבן מיט דעם „הנוער הציוני” אָנגעפירט די חברים פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע: מינסקי, טוכמייער, א״אַ, אָבער שפּעטער האָט די באַוועגונג אַרויסגעגעבן שוין אייגענע פירער, ווי רבקה ביאַליסטאָק, גיטל ערליך, מרים טיגער, דינה און יששכר וויטענבערג א״אַ.

דער „הנוער הציוני” האָט זיך שטאַרק אַנטוויקלט און געאַרבעט מיט גרויס מסירות פאַר די קרנות, פאַרנעמענדיק אויף דעם געביט דאַס ערשטע אָרט צווישן די ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס אין שטאָט, אָרגאַניזירט קורסן פאַר עברית און באַהערשט די יידישע גימנאַזיע, וועלכע איז פריער געווען ווייט פון ציוניזם.

די וויצ״א־אָפּטיילונג איז געשאַפן געוואָרן ערשט אין יאָר 1938 און שוין באַלד אין אָנהייב זענען צוגעטרעטן צו דער אָרגאַניזאַציע אַ סך פרויען פון שטאָט. אין שפּיץ פון וויצ״א זענען געשטאַנען די פרויען זנאַמיראָווסקי, גרושקע, שפּירא, נייקראָן א״אַ.

דער אויסברוך פון דער מלחמה אין יאָר 1939 האָט אַ סוף געמאַכט צום יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן אין אונדזער שטאָט.

חברים פון „הנוער הציוני” (1933).
שטייען (פון רעכט): פייערמאַן, מ. טוכמייער, יששכר מינסקי, גראָסמאַן.
אין צענטער — מלכה לאַנדאו. אונטן — מ. טיגער, א. גליקסמאַן
ר. ביאַליסטאָק.

...דער באַזוך פון יצחק גרינבוים, דער ציוניסטישער מנהיג און פראָמינענטער פירער פון פוילישן יידנטום, וועט לאַנג בלייבן איינגעקריצט אין זכרון פון די ציוניסטן און סתם־יידן אין ראַדאָמסק... ביים אויסשטייגן פון צוג האָט דעם גאַסט באַגריסט אין העברעאיש ח. האַרטמאַן, אין נאָמען פון אויפנאַם־קאָמיטעט און גדוד הקק״ל... דעם פאַרזיץ ביי דער אקאדעמיע אין קינא־זאַל האָט געפירט דער ה׳ וואָלקאָוויטש... דער גאַסט האָט געהאַלטן אַ 2 שעהדיקע רעדע וועגן 50 יאָר ציוניסטישער פאַרווירקלעכונג... נאָך אַ קורצן אָפּרו אין דער וווינונג פון ה׳ אייכנער, האָט דער חשובער גאַסט באַזוכט די הכשרה־קבוצה „התאחדות”... דערנאָך איז פאָרגעקומען אַ פאַרזאַמלונג אין לאָקאַל פון קק״ל אונטערן פאָרזיץ פון ה׳ קאָרנבערג... 9 אַ זייגער אָוונט איז פאָרגעקומען אַ געזעגענונגס־באַנקעט אין דער וווינונג פון ה׳ גאלדבערג, אין וועלכן ס׳האָבן אנטיילגענומען איבער 100 פערזאָן, פאָרשטייער פון אלע ציוניסטישע גרופּירונגען און פון דער ראַדאָמסקער יידישער אינטעליגענץ...

(אויסצוגן פון א באריכט אין „אונזער צייטונג”, דעם 11.12.31)

דער קן פון „השומר הצעיר״

דוד בוגייסקי

אין די יאָרן 1915—1916 איז אין ראַדאָמסק אַנטשטאַנען די ערשטע יידישע סקויטן־אָרגאַניזאַציע לויטן מוסטער פון דער ענגלישער באַדענפּאול־באַוועגונג. פון אָנהויב האָט דער סקויטינג געטראָגן אַריין דערציערישן כאַראַקטער, לייגנדיק דעם טראָפּ אויף גוטע מידות און אויף האַרטעווען פיזיש די יוגנט. די סקויטן האָבן זיך קעגנזייטיק געהאָלפן אין די לימודים, געמאַכט ווייטע אויספלוגן אין דער געגנט פון ראַדאָמסק אדג״ל. צו דער אָרגאַניזאַציע האָבן געהערט מערסטנטייל די יידישע שילער פון דער גימנאַזיע און די פאָלקסשולן.

די ערשטע אינסטרוקטאָרן זענען געווען: יעקב זאַרסקי, די ברידער קאָניעצפּאָלסקי, וויינבערג, זעליג ווילהעלם, שלמה האזע, גוטע שאַץ און איר ברודער, העניעק ווינער. צוערשט האָט זיך דער לאָקאַל פון די סקויטן געפונען ביי טעלמאַנען אויף זשעראמסקי־גאַס 1, שפּעטער אויף מינעראַלנע 1 און צום סוף ביי מייטליצן אויף טשענסטאכאווסקא.

מיט דעם אַריינטריט פון „פּרחי־ציון״ — (אַ ציוניסטישע יוגנט־גרופּע אין שפּיץ פון וועלכער עס איז געשטאַנען דוד גאָלד) און נאָכן אָנשליסן זיך פון סקויטינג אין „השומר הצעיר״, האָט אָנגעהויבן אין דער אָרגאַניזאַציע הערשן אַ ציוניסטישער גייסט, וואָס עס איז נישט שטאַרק געווען צום האַרצן די רעליגיעזע און אַסימילאַטאָרישע קרייזן, וועלכע האָבן געפילט אַז זיי פאַרלירן די השפּעה איבער דער יוגנט. אין דער תקופה האָט זיך די סקויטן־יוגנט פאַרזאַמלט אין ציוניסטישן לאָקאַל „בית יעקב״ און דעם פּאַטראָנאַט איבער איר האָט איבערגענומען ראובן נייקראָן.

די ציוניסטישע באַוועגונג אין שטאָט איז געווען דעמאָלט אַ שוואַכע. זי האָט נישט אַרויסגעוויזן קיין גרויסן אינטערעס פאַר די טעאָרעטישע און פּראַקטישע פּראָבלעמען פון ציוניזם און באַגרענעצט זיך בלויז צו געלט־זאַמלונגען פאַר די קרנות.

אַן אַנדער גייסט האָט געהערשט אין שומרישן „קן״. דאָ האָט יעדער שומר געפונען זיין היים, דאָ האָט ער זיך געלערנט העברעאיש (ביים לערער כאַשטשעוואצקי), יידישע געשיכטע, פּאַלעסטינאָגראַפיע, געזונגען א״י־לידער, געטאַנצט א״י־טענץ אדג״ל. פון צייט צו צייט זענען פאָרגעקומען ווייטע אויספלוגן בעת וועלכע מען האָט גענעכטיקט אין געצעלטן, געקאָכט און אַלץ אַליין זיך צוגעגרייט. בעת איינעם פון אַזעלכע אויספלוגן (נאָך „זלאָטי פּאָטאָק״), זענען דעם לאַגער באַפאַלן אַנטיסעמיטן, אָבער די יוגנט האָט געשטעלט אַ מוטיקן ווידערשטאַנד און צום סוף פאַרטריבן די כוליגאַנעס. דער דאָזיקער אויספלוג וואָס איז געווען בכלל אַ זייער געלונגענער, האָט איבערגעלאָזן אויף אַלע זיינע אָנטיילנעמער אַ טיפן איינדרוק.

די ספּעציפישע אַטמאָספערע פון פרייהייט און פריילעכקייט, וואָס האָט געהערשט אין השומר און צוגלייך אויך די אינערלעכע דיסציפּלין וואָס האָט געהאַט פאַר אַ צוועק צו האַרטעווען די יוגנט און צוגרייטן זי צום ארץ־ישראל לעבן, האָבן צוגעצויגן די ייִנגלעך און מיידלעך און דער השומר איז גיך פאַרוואַנדלט געוואָרן אין איינע פון די גרעסטע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס אין שטאָט.

מיט דער צייט איז ביים השומר געגרינדעט געוואָרן אַ ביבליאָטעק מיט העברעאישע, פּוילישע און יידישע ביכער, עס זענען געשאַפן געוואָרן אַ דראַמאַטישער קרייז מיט וועלכן עס האָט אָנגעפירט אברהם אפמאַן און אַ כאָר מיט וועלכן עס האָט דיריגירט זאַקס.

חנוכה פלעגט דער השומר איינאָרדנען אין לאָקאַל פון „קינעמא״ חנוכה־אָוונטן מיט רעציטאַציעס, מוזיק, ספּאָרט־איבונגען, פּיראַמידעס אדג״ל, וועלכע האָבן שטאַרק אויסגענומען ביי דער באַפעלקערונג.

דער השומר האָט געהאַט זיינע פאָרשטייער אין ק. ק. ל., אין דער ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן א״י און זיך באַטייליקט אין די אַקציעס פון קרן היסוד. בעת די נאַציאָנאַלע ימים־טובים האָבן די שומרים מאַר־

אַ פלוגה פון „השומר הצעיר״ אין יאָר 1921.
שורה אויבן (פון רעכטס): יעקב שפּירא, א. י. קאהן, י. דאמב, ח. ראָזענבלאַט, דאמב, י. גראָסמאַן, זלאטניק, גראָסמאַן, ש. ביאַליסטאָק.
צווייטע שורה: דבורה בוגייסקי, —, א. גראָסמאַן, פ. ווינער, גראָסמאַן, —, קופּערשטאָק, ש. רובינאָוויטש, ק. בוגייסקי.
דריטע שורה: ק. בוכמאַן, —, מינסקא, ה. דודקעוויטש, יאדזיא בוגייסקי, מ. וואַקסמאַן, ס. וויטענבערג, ווינער, א. גראָסמאַן, נ. ווינער.
אונטן: מ. בוגייסקי, ב. ווינער, ח. מינסקי, ב. גראָסמאַן, ע. בוגייסקי, רובינאָוויטש.

אַ גרופּע מדריכים פון „השומר הצעיר״ אין יאָר 1928.
שורה אויבן (פון רעכטס): חוה וואַרשאַווסקי, רבקה בוגאַיסקי, לאה שלאמקאוויטש, יאַקובאָוויטש, קראוזקאָפּ, העניע פּאצאנאָווסקי.
צווייטע שורה: יאדזיא כץ, מרים פּאצאנאווסקי, צפּורה גוסלאווסקי, שאול קארפּ, רחל זיידמאַן, סעטשעמסקי, שרה גליקסמאַן.
אונטן: אברהם האזע, יעקב אייכנער, אהרן ראטענבערג.

שירט איבער די ראַדאָמסקער גאַסן אַנגעטוענע אין אוניפאָרמען אין געשלאָסענע רייען, וואָס האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם אויף אַלעמען.

דערצויגן אינעם גייסט פון קעגנזייטיקער הילף, האָבן די שומרים מיט אַן אַ שיעור איבערגעבנקייט זיך פאַרנומען מיט זייערס אַ קראַנקן חבר, מאטקע פאצאנאווסקי. זיי האָבן געהאַלטן אַ שמירה ביי זיין בעט טאָג און נאַכט, געזאָרגט פאַר מעדיצינישער און פינאַנציעלער הילף און ווען מאָטקע איז טראָץ אַלע באַמיונגען געשטאָרבן, האָבן זיי אַוועקגעשטעלט אַ מצבה אויף זיין קבר.

אַ סך געטון פאַרן „השומר" האָט פראָפעסאָר בראמבערג, וועלכער האָט מיטגעהאָלפן אָרגאַניזירן אַ שומרים־גרופע אין דער יידישער גימנאַזיע.

אַ חוץ דער דערציערישער, קולטורעלער און אידעאָלאָגישער אַרבעט, האָט דער השומר אויך נישט פאַרנאַכלעסיקט קאָנקרעטע אויפגאַבעס פון א"י לעבן. צו דעם צוועק זענען איינגעאָרדנט געוואָרן זומער־קאָלאָניעס אין די אַרומיקע דערפער, ווו די שומרים האָבן געאַרבעט אויף די פעלדער. זיי זענען אויך געשיקט געוואָרן אויף הכשרה־פונקטן (מרים פאצאנאווסקא און שרה גליקסמאַן). אַן ענגער קאָנטאַקט איז אָנגעהאַלטן געוואָרן צווישן השומר און דעם „החלוץ". וועלכער האָט געפירט אַן ענלעכע אַרבעט צווישן עלטערע חברים.

צווישן די אַקטיווסטע מיטגלידער פון „השומר הצעיר" אין ראַדאָמסק דאַרפן דערמאָנט ווערן: שלמה האזע, צבי וויטענבערג, בן־ציון גראסמאן, דוד בוגייסקי, דוד וויעלונסקי, אברהם קאהן, יעקב אייכנער, יעקב גראסמאן, אסתר לעווקאוויטש, פעלא זילבערבערג, לאה זשארסקא, פאָלא גאסלאווסקא, מרים פאצאנאווסקא, מלכה פייערמאַן, מאָליע ליטמאַנאָוויטש, רבקה בוגייסקא, שמואל ביאליסטאָק א"אַ.

צענדליקער שומרים האָבן עולה געווען קיין ארץ־ישראל און אַ סך פון זיי געפינען זיך ביזן היינטיקן טאָג אין די קיבוצים.

די יוגנט־ארגאניזאציע „פרייהייט"

י. ש. מאשקאוויטש - שמשון גראנעק

„פרייהייט" איז ענטשטאַנען אין רעזולטאַט פון דער פאַראייניקונג צווישן דער יידישער סאָציאַליסטישער אַרבעטער יוגנט (י.ס.א.י.) פון די רעכטע פועלי־ציון מיט דער ציוניסטישער סאָציאַליסטישער יוגנט פון צ. ס. (ציוניסטן סאָציאַליסטן). די פאַראייניקונגס־קאָנפערענץ איז פאָרגעקומען אין וואַרשע אין חודש דעצעמבער 1926 — איין יאָר שפעטער נאָך דער פאַראייניקונג פון ביידע פאַרטייען.

אין דער קאָנפערענץ פון דער יוגנט האָבן זיך באַטייליקט: בערל לאָקער, פאָרשטייער פון וועלט־פאַרבאַנד פון פ.צ. (צ.ס.) און א. ציזלינג, שליח פון דער הסתדרות צום „החלוץ" אין פוילן. אונדזער דעלעגאַט אויף דער קאָנפערענץ איז געווען יהודה ליבערמאַן.

ביי די רעכטע פוע"צ אין ראַדאָמסק איז נישט געווען קיין יוגנט־גרופע, דאַקעגן ביי די צ.ס. איז געווען אַ גרעסערע יוגנט גרופע, וועלכע איז באַלד אַריבער אין „פרייהייט" און איז געוואָרן דאָרט זייער טעטיק. די מערהייט חברים פון דער גרופע האָבן געוווינט אין אצקאווסקיס הויז, אין דער שול־גאַס. דאָרט זענען געווען: יעקב און רחל ליבערמאַן, דויד און לאה וואדיסלאבסקי, אשר און נתן גראסמאַן, יחזקאל צוקערמאַן און אַנד׳. מיטן שאַפן פון „פרייהייט" זענען צוגעקומען נייע חברים, ווי טוביה באזשיקאָווסקי ז"ל, אברהם גאָלדבערג (איצט אַ חבר אין קיבוץ שפיים), די ברידער אברהם און טוביה מאַנדעל, יעקב־שמואל מאָשקאָוויטש (איצט אַ חבר אין קיבוץ עין־הכרמל), יחזקאל סקורניצקי און פיל אַנדערע.

די נייע יוגנט־אָרגאַניזאַציע האָט אָנגעהויבן איר טעטיקייט מיט אַ ווערבירונג־אַקציע פון חברים אין אירע רייען. פיל אַרבעטער־יוגנטלעכע און קינדער פון אָרעמע היימען, זין און טעכטער פון בעלי־מלאכהס און קליינהענדלער, וועלכע האָבן געדאַרפט אַרויסהעלפן די עלטערן אין דער פרנסה פון פרי ביז שפעט אין דער נאַכט, — האָבן זיך פאַרשריבן אַלס חברים אין „פרייהייט". אין דער אָרגאַניזאַציע איז דאָס הויפטגעוויכט געלייגט געוואָרן אויף דערציערישער און קולטורעלער אַרבעט, היות פיל יוגנטלעכע האָבן אַפילו קיין עלעמענטאַרע בילדונג נישט געהאַט. דער ציל איז געווען: דערציען די יוגנט אין ליכט פון די אידעאַלן פון ציוניזם און סאָציאַליזם, אין גייסט פון דער חלוצישער יוגנט־באַוועגונג וואָס אירע צילן זענען געווען הכשרה און עליה.

די דערציערישע אַרבעט האָבן אָנגעפירט די פאַרטיי־חברים: מ. ז. ראָזענבלאַט, אריה ציפלער, יהודה ליבערמאַן, חיים גאָלדבערג א"אַ, וועלכע האָבן געפירט סיסטעמאַטישע קרייזן מיט פאָרלעזונגען וועגן אַקטועלע פראַגן. שפעטער האָט פראָפ׳ ישראל בראָמבערג פיל געלייסטעט פאַר דער דערציערישער אַרבעט.

די געשאַפענע שלום־עליכם־ביבליאָטעק האָט באַדייטנד באַרייכערט די יוגנט מיט וויסן — די „פרייהייט" חברים זענען געווען די איבערגעגעבנסטע לייענער אין דער ביבליאָטעק און פיל געהאָלפן אין איר אַנטוויקלונג.

דער קאָמיטעט פון „פרייהייט".
פון רעכטס: ירחמיאל הערבערט, טוביה באזשיקאָווסקי, יחזקאל סקורניצקי, טוביה מאנדעל, דויד וואדיסלאַבסקי.

אין די זומער חודשים זענען יעדן שבת איינגעאָרדנט געוואָרן אויספלוגן אין די דערבייאיקע וועלדער, דאָרט האָט מען געזונגען ארץ־ישראלדיקע לידער, געטאַנצט הורה׳ס און געפירט שמועסן וועגן אַקטועלע פּראָבלעמען.

„פרייהייט"־קאָנפערענץ געווידמעט דער טעטיקייט פאַרן קרן־קיימת־לישראל, פאָרגעקומען אין קאַמינסק (אין יאָר 1930), מיט דער באַטייליקונג פו״ז אברהם ביאַלאָפּאָלסקי (צענטראַל־קאָמיטעט).

שורה אויבן: יחזקאל דיקערמאַן, פּישמאַן, ברכה גראָסמאַן, קאָס, מענדל גראָסמאַן, מנדל פּישהאָף, —, גרשון גאָסלאָווסקי, —, —, גיטל דאַווידאָוויטש. יאדל האמפּעל.

צווייטע שורה: ב. שטיין, בירנצווייג, י. ברענער, י. הערבעט, יעקב ווענגלינסקי, שקלאַרטשיק, בערל קופּערוואַסער, אברהם־מענדל פּוטשעוויטש.

דריטע שורה: ראָזענבלום, משה ווייגמאַן, טייכנער, שרה דאַוונער, חנה געלבארד, יחזקאל סקורניצקי, אהרן פישעלעוויטש, משה־יצחק שיטנבערג שמואל ניימאַן, א. ביאַלאָפּאָלסקי, חיים גאָלדבערג, שלמה ניימאַן, שלמה ברענער, יעקב ליבערמאַן, יעקב ווידיסלאַווסקי, טוביה באזשיקאָווסקי.

אונטן: —, —, —, דאַווידאָוויטש, פ. הירשבערג, טוביה מאַנדל, רחל ליבערמאַן, ראָזענבערג, שקלאַרטשיק, —, אליעזר האפּטמאַן, פישל זאנדבערג.

אַ גרופּע „פרייהייט"־חברים פאַרן אָפּפאָרן אויף הכשרה.

שורה אויבן (פון רעכטס): יוסף־ליבערמאַן, שמשון גראַנעק, פּישל זאנבדערג, אברהם טייכנער.

צווייטער שורה: משה ראָזענבערג, גיטל ווורצל, יעקב מענאלע, שלאמקאָוויטש, אברהם דיקערמאַן. אונטן: פּישל זיידמאַן, שרה ניימאן, ——.

די יוגנט־אָרגאַניזאַציעס „פרייהייט" האָט כסדר אויפגענומען נייע חברים און איז געוואָרן דער שוץ־מויער קעגן דער קאָמוניסטישער אַגיטאַציע, וואָס האָט געזייט שנאה צווישן דער יידישער יוגנט קעגן דער נאַציאָנאַלער אויפלעבונג אין א״י. ס׳איז כדאי צו דערמאָנען, אַז צו יענער צייט האָט אין ראַדאָמסק געהערשט אַן אַנטי־ציוניסטישע שטימונג, וואָס האָבן געבראַכט מיט זיך די יורדים פון דער 4־טער עליה, וועלכע האָבן זיך אומגעקערט „אַ היים" און גערעדט שלעכטס אויף א״י. אין רעזולטאַט פון דעם האָבן די בירגערלעכע ציוניסטישע פּאַרטייען אָפּגעשטעלט זייער טעטיקייט און ס׳זענען געבליבן יחידים, וואָס האָבן זיך געהאַלטן אין די ציוניסטישע ראַמען. ס׳איז כמעט נישט געווען ווער ס׳זאָל זיך קעגנשטעלן דער אַנטי־ציוניסטישער טעטיקייט. די יוגנט־אָרגאַניזאַציע „פרייהייט" צוזאַמען מיט דער פּאַרטיי און „החלוץ", זענען דאַן געווען די איינציקע אין שטאָט וואָס האָבן געפירט אַ שטאַרקע טעטיקייט קעגן דער „רויטער" אַסימילאַציע און אָפּגעראַטעוועט הונדערטער יוגנטלעכע פון דער דאָזיקער השפעה וואָס האָבן זוכה געווען עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל.

די אויפקלערונג־טעטיקייט איז מיט יעדן יאָר אַלץ מער געשטיגן און האָט אַרומגענומען אַלץ ברייטערע געביטן פונם ציוניסטישן און סאָציאַליסטישן לעבן אין ארץ־ישראל. גלייכצייטיק פלעגט „פרייהייט" יעדעס יאָר זיך באַטייליקן אין אינטערנאַציאָנאַלן אַרבעטער יום־טוב דעם 1־טן מאי. מיט וואָכן פריער, פלעגט מען ברייט דיסקוטירן, אויף ספּעציעלע פאַרזאַמלונגען, די באַדייטונג פון דעם יום־טוב, געלערנט אַרבעטער־לידער, צוגעגרייט פּלאַקאַטן און טראַנספּאַרענטן, געפירט אַ לעבהאַפטע אַגיטאַציע צווישן דער יידישער יוגנט זי זאָל אנטיילנעמען אין דער ערשטער־מאי דעמאָנסטראַציע.

טיילמאָל זענען די אַרבעטער־דעמאָנסטראַציעס פון 1־טן מאי געווען געמיינזאַמע מיט אַנדערע יידישע און פּוילישע אַרבעטער־פּאַרטייען און טיילמאָל האָט יעדע פּאַרטיי דעמאָנסטרירט באַזונדער. די דעמאָנסטראַציעס פון דער פאַראייניקטער פּוע״צ־צ.ס. פּאַרטיי האָבן תמיד קאָנצענטרירט אַלע ציוניסטישע־סאָציאַליסטישע גרופּירונגען — אַחוץ די פּאַרטיי־חברים און „פרייהייט"־אָוצעס אויך די מיטגלידער פון „החלוץ", פון דער ליגע פאַרן אַרבעטנדן א״י, שפּעטער אויך פון „העובד" און פון די פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען, וואָס זענען געווען אונטער דער השפעה פון דער פּאַרטיי. די דאָזיקע דעמאָנסטראַציעס זענען געווען די גרעסטע און צום בעסטן אָרגאַניזירט פון אַלע אַנדערע דעמאָנסטרירנדיקע גרופּירונגען.

זייער אַקטיוו זענען די „פרייהייט" חברים געווען באַטייליקט אין דער אַרבעט פון קק״ל און אַלע אַנדערע אַקציעס און געלט־זאַמלונגען: ביים איינאָרדענען באַזאַרן, בלימל־טעג א״אַ אונטערנעמונגען, „פרייהייט" האָט פאַרנומען דעם ערשטן אָרט — נאָכן גדוד קק״ל — צווישן אַלע ראַדאָמסקער יוגנט־אָרגאַניזאַציעס אין די אַקציעס פון קק״ל. די שטענדיקע „פרייהייט" פאָרשטייער אין דעם קאָמיטעט פון קק״ל זענען געווען די חברים: י. סקורניצקי, מ. גראָסמאַן, א. ציפּלער, י. בירנבוים, י. גראנעק, ל. הויפּטמאַן, ח. צוקערמאַן און אַנדערע.

ביי די וואַל־אַקציעס צו די ציוניסטישע קאָנגרעסן האָט „פרייהייט" פאַרשפּרייט פיל שקלים און אין די אויפקלערונג־פאַרזאַמלונגען וואָס די אָרגאַניזאַציע האָט דורכגעפירט האָבן זיך באַטייליקט די פּאַרטיי־חברים: א. ביאַלאָפּאָלסקי ז״ל, אנשל רייס, ל. שפּיזמאַן, י. ריטאָוו, לייזר לעווין א״אַ. די פאַרזאַמלונגען האָבן געהאַט גרויס דערפאָלג און געבראַכט גוטע רעזולטאַטן בעת די וואַלן.

נאָך עטלעכע יאָרן פון דערציערישער אַרבעט, האָט זיך אין יאָר 1930 אָנגעהייבן די הכשרה פון די „פרייהייט"אָוצעס און שפּעטער זייער עליה קיין ארץ־ישראל. די ערשטע חברים וואָס זענען געפאָרן

אויף הכשרה זענען געווען: י. ש. מאשקאוויטש (איצט אין קיבוץ עין־הכרמל), ט. מאַנדעל, ב. שטיין, י. פייערמאַן, א. דימאַנט, מאַנעלע, הויפטמאַן און פיל אנדערע. די הכשרה־פונקטן פון אונדזערע חברים זענען געווען: קלעסאָוו, גראכאוו, קיבוץ באראכאוו־לאָדזש און בענדין.

אין יאָר 1931 האָט אַ טייל חברים עולה געווען, טראָץ די גע־שלאָסענע טויערן פון א"י. לכבוד דער עליה פון די חברים זענען פאָרגעקומען באַנקעטן, אויף וועלכע מען האָט האַרציק געזעגנט די אָפּפאָרנדיקע.

יעדעס יאָר פלעגן איבערגיין חברים פון „פרייהייט" אין דער פאַרטיי. דאָס זענען געווען דערהויבענע מאָמענטן און שטענדיק איז דאָס פאָרגעקומען אויף אַ פייערלעכן אופן און ביי ספּעציעלע מסיבות. אַזאַ ערשטע מסיבה איז פאָרגעקומען אין יאָר 1931, ווען עס זענען אַריבער אין דער פאַרטיי די חברים: סקורניצקי, באַזשי־קאָווסקי, גראָסמאַן, ווידיסלאַווסקי, יעקב ליבערמאַן און אַנדערע. די נייע פאַרטיי־חברים האָבן באַגריסט חיים גאָלדבערג, יהודה ליבער־מאַן און אַנדערע. אין יאָר 1933 זענען אַריבער די חברים: גראַנעק, קופּערוואַסער, בירנבוים, די ברידער מאַנדעל און אַנדערע.

אויך אין די ווייטערדיקע יאָרן זענען פאָרגעקומען אַזעלכע פייערונגען, און די נייע חברים האָבן פאַרטראָטן די עלטערע חברים וועלכע זענען עולה געווען קיין ארץ ישראל אָדער פאַרנומען אַנדערע וויכטיקע פאַרטיי־פּאָזיציעס.

די חברים פון „פרייהייט" האָבן אין איינקלאַנג מיט זייער אַקטי־ווער ציוניסטיש־חלוצישער טעטיקייט מיטגעהאָלפן דער פאַרטיי אין אירע אָרטיקע פּאָליטישע אַקציעס, ווי וואַלן צום שטאָט־ראָט. קהילה א.ד.ג.

אינם צוזאַמענטרעף פון די „פרייהייט"־אָרגאַניזאַציעס פון לאָדזשער ראַיאָן, וואָס איז פאָרגעקומען אין אַפּריל 1930, האָבן אַנטייל גענומען 38 חברים פון ראַדאָמסק. יאָר איין יאָר אויס, האָט די „פרייהייט" איינגעאָרדנט זומער־קאָלאָניעס פאַר די חברים, וועלכע האָבן זייער פיל גענאָסן פון דעם.

ענדע יאָר 1931 האָט די אָרגאַניזאַציע „פרייהייט" אין ראַדאָמסק, איינגעאָרדנט אַ פייערלעכע אַקאַדעמיע צו איר 5־יאָריקן יובילעאום, אויף וועלכע עס זענען אַרויסגעטרעטן מיט באַגריסונגען: ז. שערף, פון ארץ־ישראל, ח. גאָלדבערג, יהודה ליבערמאַן, ש. ניימאַן, יעקב ליבערמאַן. אַ פאָרשטייער פון „טור", און פון יוגנט פון דער פּויל־ישער אַרבעטער פאַרטיי פ.פ.ס. און אַנדערע.

די חברים פון „פרייהייט" זענען געווען זייער אַקטיוו ביים שאַפן דעם ספּאָרט־קלוב „הפועל" און זענען געווען די אַקטיווסטע מיטגלידער אין די פאַרשידענע ספּאָרט־סעקציעס ווי אויך אין דער דראַמאַטישער סעקציע.

דער קלוב האָט געפירט אַן אַקטיווע טעטיקייט און זיך געפונען אין אַ גרויסן שיינעם לאָקאַל נעבן קינאָ. אינעם קלוב זענען געווען טעטיק פיר מענער־גרופּעס און פינף פרויען־גרופּעס, וועלכע האָבן זיך גימנאַסטיקירט אונטער דער אָנפירונג פון די אינסטרוקטאָרן: דוד וויעלונסקי און מונדעק פייערמאַן. (ביידע האָבן אַדורכגעמאַכט ספּע־ציעלע קורסן פאַר גימנאַסטיק־אינסטרוקטאָרן).

דער קלוב האָט געהאַט אַ שטאַרקע פינג־פּאָנג־סעקציע, וועלכע איז געווען וויצע־מייסטער פון טשענסטאָכאָווער קרייז; אַ נישט־שלעכטע פוטבאָל־סעקציע, וועלכע האָט אָפּגעהאַלטן עטלעכע נצחונות איבער פאַרשידענע פוטבאָל־קלובן און געווען מייסטער פון די „הפועל" קלובן אין לאָדזשער קרייז.

זייער אימפּאָזאַנט איז אויסגעפאַלן די פייערונג פונם אינטער־נאַציאָנאַלן סאָציאַליסטישן יוגנט־טאָג, אין נאָוועמבער 1936.

אין יאָר 1937 האָט די „פרייהייט" איינגעאָרדנט אַן אויסשטע־לונג פון די אַרבעטן פון די חברים, וואָס האָט אַרומגענומען מאַלעריי, שטריקעריי, לאובזעג־אויסאַרבעטונגען, סטאָלעריי, מעטאַל־אויסאַר־בעטונגען, שניידעריי, א.ד.ג. די אויסשטעלונג וועלכע האָט געמאַכט אַ קאָלאָסאַלן איינדרוק, איז באַגלייט געוואָרן מיט רעפעראַטן, אַקאַ־דעמיעס אאַ"וו. אין יאָר 1938 איז פאָרגעקומען די פאַראייניקונג פון „פרייהייט" און „החלוץ הצעיר".

אַזוי האָט זיך אַנטוויקלט די יוגנט אין ראַדאָמסק אין די חלוציש־ציוניסטישע רייען פון „פרייהייט" ביז — ביז עס זענען געקומען די פינצטערע טראַגישע טעג פון סעפּטעמבער 1939, ווען די מערדערישע דייטשע באַנדעס האָבן געזייט טויט און אומקום.

נאָך די ערשטע חדשים פונם קאַטאָרגע־לעבן אין ראַדאָמסקער געטאָ, האָט חבר טוביה באַזשיקאָווסקי, דער מדריך און מחנך פון „פרייהייט", באַשלאָסן צו שאַפן די ערשטע אונטערגרונט־גרופּן פון דער יידישער יוגנט אין ראַדאָמסק, נישט האָבנדיק קיין שום פאַר־בינדונג מיט אַנדערע שטעט אין פּוילן, און נישט מיטן צענטער אין וואַרשע.

די חברים פון „דרור"־„פרייהייט" זענען עס געווען די וועלכע האָבן געשאַפן די ערשטע פיר גרופּן צו פינף חברים, אַלס קערן פון דער יידישער אונטערגרונט צו קעמפן קעגן די דייטשן. דער ערשטער צוזאַמענטרעף פון אָט די פיר „פינפטלעך" איז פאָרגעקו־מען אין דער וווינונג פונם וועטעראַן פון די רעכטע פועלי ציוניסטן, חבר מרדכי זעליג ראָזענבלאַט.

חברים פון „פרייהייט" און „החלוץ" בעת דער געזעגענונג פון יעקב־שמואל מאָשקאָוויטש, פאַר זיין עולה זיין קיין ארץ־ישראל (1931).

שורה אויבן (פון רעכטס): פישל זאנדבערג, חיים קליינער, פיניע הערשבערג, יצחק לאַכמאַן, פייגל יאַקובאָוויטש, ——) ווענגלינסקי, א. מאָשקאָוויטש, יוסף ליבערמאַן, גיטל דאַווידאָוויטש.

צווייטע שורה: פישל זיידמאַן, צבי ציפלער, שרה פישמאַן, שמחה רייך, שרה געלבאַרד, ש. טייכנער, שרה פרענטקא, ברוך שימאַנאָוויטש ,יחזקאל ברענער, גיטל ווענגלינסקי, בערל קופּערוואַסער, שמשון גראַנעק, ——, דב קריוויס.

דריטע שורה: משה ברענער, וואָלף ברענער, אהרן פישעלעוויטש, טוביה בוזיקאָווסקי, חיים גאָלדבערג, יהודה ליבערמאַן, יעקב־שמואל מאָשקאָוויטש, פּראָפ' ישראל בראמבערג, משה־יצחק שיטענבערג, ירחמיאל הערבערט, חנה געלבאַרד, יחזקאל דיקערמאַן, אברהם מאַנדעל, דויד ווידיסלאַבסקי, יעקב ליבערמאַן, פישמאַן.

פערטע שורה: אברהם דיקערמאַן, א. טייכנער, —, יצחק גאַטעסמאַן, —, רחל ליבערמאַן, שרה ניימאַן, שקלאַרטשיק, —, משה ליבערמאַן.

פינפטע שורה: חנה אָפּמאַן, —, ציפלער, ג. שערמאַן, א. שערמאַן, גיטל ווידיסלאַווסקי, אברהם בירנבוים, טוביה מאַנדל, —, מאָשקאָוויטש, משה ראָזענבערג, פנחס ליבערמאַן, לאה ווידיסלאבסקי, —, —, טקאַטש, חנה וויינמאַן, וואָלף שימאַנאָוויטש.

חלוצים זענען עולה קיין ארץ־ישראל

הלל פאַכטער

אויסערלעך האָט אונדזער שטאָט געהאַט אַן אויסזען פון אַ גראָען, שטילן יידישן יישוב, אַ. פאַרטועַנער בלויז אין דאגות פרנסה. געווען אָבער מאָמענטן, ווען דער ישוב איז אַרויס פון זיין טאָג־טעגלעכקייט און באַוויזן, אַז אין אים קלאַפּט אַ הייס יידיש האַרץ.

צו אַזעלכע מאָמענטן האָט געהערט יענער הייסער אויגוסט־אָוונט, אין יאָר 1929. אויפן באַן־וואָקזאַל האָבן זיך פאַרזאַמלט עטלעכע צענדליק יידן — בכבודיקע בעלי־בתים און סתם ייִנגע בחורים. נישט זיי האָבן זיך פריער אָפּגעשמועסט, נישט זיי האָבן זיך אָרגאַניזירט. ספּאָנטאַן זענען זיי געקומען אַהער כדי אָפּוואַרטן די באַן, וואָס האָט געזאָלט אָנקומען פון וואַרשע. די מאָרגן־צייטונגען האָבן געמאָלדן, אַז נאָכמיטאָג פאָרט אַרויס פון וואַרשע אַ גרויסע גרופּע חלוצים קיין ארץ־ישראל. און מען האָט פאַרשטאַנען, אַז דאָס מיינט מען דעם עקספּרעס־צוג, וואָס פאָרט פאַרביי ראַדאָמסקער צען אַזייגער אָוונט. מ׳וועט אַלזאָ קענען זאָגן די חלוצים אַ האַרציקן „פאָרט געזונטערהייט" און באַגלייטן זיי מיט אַ ברכה אויף זייער וועג אין היימלאַנד.

דאָרט שטייט ווידער דער קליינער יידישער ישוב איינגעהילט אין פלאַמען און ברענגט קרבנות, כדי צו דערהאַלטן די שוין דער־ראָבערטע פּאָזיציעס און דעראָבערן נייע. איצט פאָרן בחורים אַהין, כדי צו פאַרשטאַרקן די רייען פון די קעמפער און בויער אין יידישן היימלאַנד, דאַרף זיי דעריבער באַגלייטן אַלעמענס ברכה.

אָט קומט אָן דער צוג. אַ רויטער שיין פון די גרויסע, קיילעכדיקע לאַמטערנעס דערנענטערט זיך און שניידט זיך אַריין אין די פינצטער־ניש פון דער נאַכט. און עס איז פאַראַן עפּעס סימבאָלישעס אין דער רויטקייט וואָס באַלייכט די שוואַרצע פעלדער אַרום... אין די פענצטער פונעם צוג באַווייזן זיך יונגע, שטראַלנדיקע פּנימער פון די חלוצים, אין זייערע הענט פלאַטערט די בלוי־ווייסע פאָן. די פאַר־זאַמלטע קוקן אויף זיי מיט שטאָלץ און מיט קנאה. אָט דאָס זענען די, וואָס פאָרן קעמפן און בויען און אַלעמענס הערצער זענען פול מיט גלויבן, אַז זיי וועלן נאָך זוכה זיין צו זען מיט די אייגענע אויגן די באַפרייטע יידישע מדינה. אַ געזאַנג פון „התקוה" האָט זיך אַרויסגע־ריסן פון אונדזערע הערצער און פאַרהילכט דעם רעש פון אָפּפאָרנ־דיקן צוג.

⚒ הסתרות „החלוץ" ברדומסק. ⚒

הזמנה	איינלאַדונג.
הננו מבקשים בזה לבוא על „נשף־פרידה" לכבוד חברים חלוצים משה קמלגרין ומאיר דוד גלדברג לרגשי נסועתם ארצה ישראל שיהיה בשבת 25/4 תרפ״ה בשעה תשע בערב באולם „אמוני־יד" ברחוב קאליסקא 17 №	מיר האָבען דעם כביד אייך איינצולאַדען אויף דעם „אבשייד־אווענד" צוליב דעם אבפאַרען פון די חברים משה קמלגרן ומאיר דוד גלדברג נאך ארץ־ישראל וועלכע קימט פאר שבת דעם 25/4 אים 9 אווענד אין לאקאל פון האנדווערקער־פעראיין קאליסקא 17.

אַן איינלאַדונג צו אַן אָפּשייד־אָוונט פאַר חברים וואָס זענען עולה געווען קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1925.

שפּעט, נאָך האַלבער נאַכט, זענען מיר זיך פונאַנדערגעגאַנגען. אין האַרצן האָט געקלעמט אַ בענקעניש און אַ קנאה, אָבער גלייכ־צייטיק איז אויך רייף געוואָרן דער הייסער באַגער באַפרייען זיך פון די גלות־קייטן און נאָכפאָלגן די חלוצים, כדי צוזאַמען מיט זיי, האַנט ביי האַנט, בויען דאָס נייע לעבן אין אונדזער אַלט־נייעם לאַנד.

דער נאָוואָ־ראַדאָמסקער פּאַטראָנאַט אין ניו־יאָרק

ד. אל־ד

אין יאָר 1934 האָט אַ גרופּע חברים, אָפּשטאַמיקע פון ראַדאָמסק און טשענסטאָכאָוו, אָרגאַניזירט אין אַמעריקע הילפס־קאָמיטעטן, צו העלפן די פּאָליטישע אַרעסטירטע פון זייערע היימאַט־שטעט. דער ראַדאָמסקער קאָמיטעט, וואָס האָט זיך גערופן „נאָוואָ־ראַדאָמסקער פּאַטראָנאַט" איז באַשטאַנען פון די פאָלגענדיקע מיטגלידער: דייוו לעפקאָוויץ, שמעון און פרימעט מעדוויעד, אייב ראָזענבערג, יחזקאל פּאַצאַנאָווסקי, לייבל געלבאַרד, אייב אָבערמאַן, סעם דיקערמאַן, סעם און דזשאַנעט פריילין, הערי און רחל דזשייקאָבס, סעידי לאַגלערע, ישראל בוכמאַן, לייבל גאָלדבערג, הערי רודניצקי, פיליפּ לאַגער, הערי סעדלעצקי, שלמה וואַקסמאַן, מעקס שאַפּיראָ, מייק בראַדער, דזשעק שוואַרץ, בעלא שוואַרץ, פּינחס קאַלקאַ, העראַלד פּינקאָוויץ, דזשעק בעסטערמאַן.

פון די מאַטעריאַלן, וואָס דער „נאָוואָ־ראַדאָמסקער פּאַטראָנאַט" האָט פאַרעפנטלעכט אין אַמעריקע — באַקומט זיך אַן אָפּשפּילונג וועגן זיין כאַראַקטער, צילן, אויפגאַבן און אויפטוען. דער פּאַטראָנאַט האָט זיך באַטראַכט אַלס אינסטרומענט פאַרן קאַמף קעגן דער פּוילישער רעאַקציע, וואָס האָט באַצוועקט דורך איר אַנטיסעמיטישער אויס־ראָטונג־פּאָליטיק און דורך גרויל־געזעצן, אַוועקצורויבן דאָס רעכט און עקזיסטענץ־מעגלעכקייטן פון די ברייטע יידישע מאַסן אין פּוילן.

אמת, די פּוילישע מאַסן זענען אויך געווען קרבנות פון דער רעאַקציע, אויך זייער לעבן־סטאַנדאַרט איז געווען געדריקט. אָבער, ווען די צייט איז געוואָרן קריטיש פאַר דער פּוילישער רעאַקציאָנע־רער רעגירונג, האָט זי אָנגעווענדעט די אַלטע צאַריסטישע מעטאָדן פון העצע קעגן די יידן, לויטן אַלטן כלל אַז די יידן זענען שולדיק אין דער קריטישער לאַגע. אויף אַזאַ אופן האָט די רעגירונג געוואָלט אָפּווענדן די אויפמערקזאַמקייט פון די פּוילישע פאָלקס־מאַסן און

זייער געזעכטן צאָרן — אין אַן אַנדער ריכטונג.

די פּראָגרעסיווע עלעמענטן אין פּוילן, יידן און נישט־יידן, וואָס האָבן געוואַגט זיך קעגנשטעלן די רעגירונג־קרייזן, טאַדלען זייערע מעשים און פּראָטעסטירן קעגן זייערע האַנדלונגען — זענען אומ־ברחמנותדיק דערדריקט געוואָרן מיט כוח, דורך אַריינוואַרפן זיי אין תפיסות אָדער אינטערנירן אין ספּעציעלע איזאָלאַציע־לאַגערן. לויט אַן אַלגעמיינער אָפּשאַצונג, פון די יאָרן 1934—1935, זענען דאַן גע־ווען אַרעסטירט און אינטערנירט אין פּוילן אַן ערך 50,000 מענטשן, אין 364 טורמעס און לאַגערן, פאַר די אויבן־דערמאָנטע „פאַר־ברעכנס". די אַלע וואָס האָבן געוואַגט צו טאַדלען אָדער פּראָטעסטירן קעגן דער מאַכט, האָט מען צוגעטשעפּעט די פּאַראַגראַפן פון קאָדעקס וועגן אַנטי־מלוכהשער אָדער קאָמוניסטישער טעטיקייט, כאָטש נישט אַלע פון די פאַראורטיילטע זענען געווען דווקא, טעטיקע קאָמוניסטן.

צווישן די ראַדאָמסקער יוגנטלעכע, וואָס זענען דורכן אָרטיקן קרייז־געריכט פאַראורטיילט געוואָרן צו תפיסה (אין יאָר 1934), זענען געווען: הערשל וויטענבערג, שייקע ראָזענבלאַט, רוזשע סאלעצקי און ליובע ראָזענבאום (צו 4 יאָר); לייביש ראָזענצווייג און מיטעק קאזאק (צו 3 יאָר); דוד בוגייסקי און לאָזער קאלקע (צו 2 יאָר); מאיר גאָלדשטיין (1½ יאָר); צוזאַמען 9 יוגנטלעכע.

אין יאָר 1934 האָט דער „נאָוואָ־ראַדאָמסקער פּאַטראָנאַט" געציילט 86 מיטגלידער. דער דאָזיקער הילפס־קאָמיטעט האָט איבערגע־שיקט קיין ראַדאָמסק מאַטעריעלע־שטיצע, שפּייז און קליידונג פאַר די שטעטלדיקע פּאָליטישע אַרעסטירטע און זייערע משפּחות. די טעטיקייט פונעם דאָזיקן הילפס־קאָמיטעט איז אין אַ געוויסער מאָס געשטיצט געוואָרן פון דורך די אַלגעמיינע לאַנדסמאַנשאַפט־סאָ־סייטעס פון די ראַדאָמסקער אין אַמעריקע, און האָט געהאַט אַ פּאָ־זיטיוון אָפּקלאַנג אין די אַרבעטער־קרייזן און צווישן די פאָלקס־מאַסן אין ראַדאָמסק גופא.

אין א באַגריסונג וואס דער „נאוואראדאמסקער פּאַטראָנאַט" האָט פארעפנטלעכט בעת א פאראייניקטן באַנקיעט פון דעם אלגעמיינעם נאָוואָראדאמסקער „רעליף" אין ניו־יורק (פעברואר 1937) ווערט געזאָגט:

„ווערטע פריינט! די אידישע טראגעדיע אין גאנץ פּוילן, האָט דערגרייכט א שטופּע וואָס ערגער קען שוין ניט זיין, און איז אויך שוין אריינגעדרונגען אין אלע עלעמענטן פון אידישן לעבן. עס איז ניטא קיין גרעניץ צו דעם ווילדן באַרבאריזם, הפקר־דיקן צושטאנד און אָפענע ברוטאלע פּאָגראָמען. מען נעמט צו די אלגעמיינע אידישע פרנסות: מילך־האנדל, קצבים, בעקערייען ,און די אידישע ארבע־טער ווערן אין די מאסן ארויסגעשטויסן אין אָפּגרונט. די אידישע סטודענטן ווערן ארויסגעווארפן פון די הויך־שולן, צובלוטיקטע און באליידיקטע, און מען לאָזט זיי ניט פאָרטזעצן זייער לאַנגע געגארטע האָפנונגען, פון צו ווערן דאָקטוירים, אָדער אנדערע אינטעליגענטע־פּראָפעסיעס. און ווי קאָן מען, ווערטע פריינט, אין אזא בלוטיקן קאָשמאר באפרייען זיך פון דעם פיינלעכן געפיל, מיט פארשידענע פוסטע האָפנונגען, אין א צייט ווען אונזערע שוועסטער און ברידער באָדן זיך אין א ים פון צרות און נויט, און קיינער טוט גאָרניט".

„טייערע פריינט! מיר אַפּעלירן צו אייך, העלפט אונז אין דער הייליקער ארבעט! מיר מוזן זיין אייניק קעגן אזא מעכטיקן שונא! שליסט זיך אָן אלס מיטגלידער פון „נאָוואָראדאָמסקער פּאַטראָנאַט", ווייל מיר דארפן פארדאָפּלען אונזער הילפס־ארבעט. שטייט ניט פון ווייטן אלס צושויער אין אזא ערנסטן היסטאָרישן מאָמענט, ווערט אליין איינע פון די אקטיווסטע אין דער דאָזיקער ערלאכער הילפס־ארבעט. דאמיט וועט איר זיך סטימולירן אייער מענטשלאכן גייסט, צו העלפן לינדערן די פיין פון די פּאָליטישע אַרעסטירטע און זייערע פאמיליעס, וואָס גיבן אוועק זייערע יונגע לעבנס פאר די ליידן פון גאנצן אידישן פאָלק".

די ז'. ט. ק. — יידישע געזעלשאַפט פאַר נאַטור־קענטשאַפט, געגרינדעט דורך מיטגלידער פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי, בעת אַן אויספלוג אין שטאָטישן וואַלד (דעם 6־טן מאי 1933).

שטייען (פון רעכטס) מ. מייטליס, —, פישעלעוויטש, ד. בוגייסקי, ס. קראַקאָווסקי, א. וויטענבערג, ח. קאהען, —, זיידמאַן, ס. ציפּלער, י. בירענבוים, ס. גראָסמאַן, ל. שרייבער, ל. גרונדמאַן, י. ראָזענשטיין, ל. גאָלדבערג, —, גליקסמאַן, גאסלאווסקא, י. פייערמאַן, שייקע ראָזענבלאַט, י. גאָלדבערג, ח. בוגייסקי.

צווייטע און דריטע שורות: א. ניימאַן, ו. אָפּמאַן, א. בוגייסקי, בלומשטיין, ד. ראָזענשטיין, ר. יאַקובאָוויטש, —) פישעלעוויטש, —, דיקערמאַן, פ. אָזמאַן, פזשעראווסקי, מערקין, שפּירא, בעסער, פזשעראָווסקי, ניימאַן.

מפעל ארלוזורוב קאמיטעט אין ראדאמסק.

ג. ה.

אין ארץ־ישראל איז דורך א מערדערישע האנט איבערגעריסן געווארן דאס טאט־רייכע לעבן פון אונזער אונפארגעסלעכן פירער **ד"ר חיים ארלאזאראוו.**

דער 18־טער ציוניסטישער קאנגרעס, וועלנדיק פאראייביקן דעם אנדענקן פון אונזער טראגיש־אומגעקומענעם מנהיג, האט באשלאסן צו שאפן אין ארץ־ישראל אויף זיין נאמן **א גרויס קאלאניזאטאריש ווערק,** אויף וועלכן עס זאלן באזעצט ווערן אייניקע הונדערט משפחות דערונטער אויך דייטשע יידן.

דער ארטיקער ארלאזאראוו קאמיטעט האט באשלאסן אנצוהויבן די א ק צ י ע אין דער לויפנדער וואך. און צו דעם צוועק וועלן אייך באזוכן אין די נאנסטע טעג אונזערע פארשטעער וועלכע מיר בעטן צו איבערגעבן א געהעריקע שפענדונג.

אין נאמן פון מפעל ארלוזורוב קאמיטעט:
חיים גאלדבערג, משה גאלדבערג, דוד מאיר קארנבערג

" " " די ציוניסטישע ארגאניזאציע:
ד"ר י. אראנאוויץ, יוסף זעליגזאן, יעקב שפירא

" " " י. ס. א .פ. „פועלי־ציון" (פאר.מיט צ. ס.)
וואלף שפירא, משה שיטענבערג, סקורניצקי יחזקאל

" " " די קרן קימת קאמיסיע:
חיים הארטמאן, אברהם אייזען

" " " „ה ח ל ו ץ" ב. קופערוואסער, אבארזאנעק

" " " די ליגע פארן ארב. ארץ־ישראל
לעמאן, פייוול לאריע

" " " י. א. ס. ק. „הפועל"
ל. שפירא, י. ציפלער

" " " פרייהייט ארגאניזאציע
ש. גראנעק, א. דיקערמאן

" " " „הנוער־הציוני"
ישכר מינסקי, מ. טיגער

" " " „גורדוניה" ה. אפמאן, ר. ווארשאווסקא

ראדאמסק, נאוועמבער 1933

דער אויפרוף פון פאראייניקטן „מפעל ארלוזורוב"־קאמיטעט (1933)

חלק שביעי

זיבעטער טייל

מוסדות ציבור וסעד
געזעלשאפטלעך־סאציאלע
אינסטיטוציעס

חלק שביעי / זיבעטער טייל

התוכן / אינהאלט

✶

„לינת־הצדק" ו„ביקור־חולים"

יהודה שייה

החברה „לינת־הצדק" פעלה הרבה שנים בעירנו, ומטרתה היתה: — עזרה רפואית, לכל ענפיה, לעניי העיר. אמנם, היתה קיימת „קופת־חולים" ממשלתית, אולם זו דאגה לעובדים־פועלים מאורגנים, בלבד, שביניהם מעטים היו היהודים. משפחות יהודיות רבות, מהשכבות העממיות היו משוללות כל עזרה רפואית. „לינת־הצדק" השתדלה, איפוא, למלא חוסר זה לגבי אותן משפחות. אבי יצחק שייה ז"ל היה אחד מפעילי הוועד של חברה זו, והיתה לי ההזדמנות לעקוב מקרוב אחרי פעולותיה.

הפעולה של „לינת־הצדק" הסתעפה לכמה כיוונים: א. במקרה הצורך נשלחו רופאים לבתיהם של החולים; ב. חולקו „פתקים" לביקורי־בית אצל רופאים; ג. ניתנו כספים או „פתקים" לקבלת רפואות בבתי־מרקחת; ד. חולקו בהשאלה כלי־רפואה, כגון: בקבוקי־גומי, טרמוסים, מדי־חום, סירים סניטריים וכיו"ב; ה. נקבעו תורנויות למשמרות לילה אצל חולים רציניים; ו. הונהגו עתים לביקור־חולים, היינו: חברי „לינת־הצדק" ו„ביקור־חולים" היו מבקרים בבתיהם של חולים, לשם שיחת־עידוד, טיפול ובירור שאלות הקשורות במחלה ובמצב הכלכלי של המשפחה.

למימון פעולות החברה היו כמה דרכים, כגון: א. התרמה בבתי־הכנסת בעת „עלייה" לתורה, בשבתות ובחגים; ב. רכישת תורמים קבועים, בתשלום חודשי; ג. עריכת מגביות מיוחדות בעת שמחות משפחתיות, אירוסין, חתונות, חגיגות בר־מצווה וכיו"ב; ד. טיפול בהשגת תרומות קבועות או חד־פעמיות מאירגוני ה„לאנדסמאנשאַפטן" בחוץ־לארץ, או מאנשים־יחידים שם.

שנים מספר לפני מלחמת־העולם השנייה הצטרפו ל„לינת־הצדק" אנשים צעירים, שהתמסרו בעיקר למפעל „כוס־חלב" לילדי־עניים, במוסדות לימוד־וחינוך. תודות לצעירים הוקל במידת־מה מצבה הכספי של החברה, שהיתה נתונה מאז ומתמיד בגרעון שוטף ועסקניה היו „שוברים את הראש" איך לכסות את הגרעון ולספק את הצרכים השוטפים. עם עסקניה הבולטים של החברה, בתקופה האחרונה נימנו: ר' אברהם־יעקב טיברג, ר' לייזר רוזשנסקי, ר' אליעזר קפלן ור' יצחק שייה.

מיספר החברים הקבועים של החברה „ביקור־חולים" היה ניכר למדי. הם קיימו בית־ועד משלהם (בחצר הזילברשצים, בשטח כיכר־השוק) והיו מתכנסים שם כולם ביומי־דפגרא ובימים־הנוראים לשמוע את ה„דרשות" מענייני־דיומא, מפי רב־החברה הר"ר יעקב־דוד זצ"ל. בימי חול היו רבים מאנשי־החברה באים לשם לשמוע מפי רב־החברה „פרק במשניות" ובימי שבת, בין מנחה למעריב — „דרוש" בפרשת־השבוע. עם העסקנים־הפעילים של „ביקור־חולים", בתקופה האחרונה, נימנו: ר' מיכאל מלמד, ר' משה פישהוף ור' י. מרקוביץ. זה האחרון, מחלק־חלב לפי התעסקותו (גר ברחוב פזשדבורסקה) מת ממחלת ה„טיפוס" שנדבק בה בעת מילוי תפקיד מטעם „ביקור־חולים" אצל אחד מבני־העיר, שחלה במחלה הנ"ל.

*

בשנת 1938 הצליחה הברת „לינת־הצדק" לגייס סכום של כ־2,000 זהובים, שנחשב להישג גדול בימים ההם. דבר זה נתאפשר תודות לתרומה ניכרת, שנתקבלה אותה שנה מאת ה„רעליעף" של בני־עיר בניו־יורק (היו"ר דאז — שלמה אפשטיין, והמזכיר — לאון איילנברג) ומאת הנדבן סאל גרינבערג, אף הוא מניו־יורק. סאל גרינבערג היה מתורמיה הקבועים של „לינת־הצדק" ונוסף על תרומותיו האישיות, שהיה שולח מזמן לזמן לצרכי־צדקה־וסעד של מוסדות העיר, היה מעודד גם את ה„רעליעף" ואת ה„סאָסייעטי" של הראדומסקאים באמריקה, שאף הם יתמכו ויסייעו בכך. בשנה הנ"ל (1938) תרם סאל גרינבערג מכספו־הוא והעביר לראדומסק 265 דולר מזה: 50 דולר למען „לינת־הצדק"; 30 דולר למען „בית־לחם"; 60 דולר בשביל בשר לעניים; 25 דולר בשביל יולדות עניות; 100 דולר למען קופת גמ"ח.

ביום 1 לנובמבר 1938 נערכה בראדומסק עצרת חגיגית של חברת „לינת־הצדק", שהיתה מוקדשת לסיכום פעולותיה המוצלחות של החברה בשנה החולפת ולציון דרכי־פעולתה לעתיד, וכן לציון חלקו של סאל גרינבערג מניו־יורק בפעולה הנדונה (אותה שעה מלאו 35 שנה מאז הגירתו לאמריקה; ובקשר לכך החליטה „לינת־הצדק" לתלות את תמונתו במועדון החברה).

הוועד המורחב של „לינת־הצדק" באותה שעה היה מורכב מהאנשים הבאים: אליעזר קפלן (יו"ר) ומשה ברגר (סגן־יו"ר); לייזר רוזשנסקי, מיכאל גרייצר, יצחק־הירש גליקסמן, יצחק שייה, יעקב בוגייסקי, זקן שרייבר, חיים לוסטיגר, ברל צוקרמן, זלמן זילברשץ, שמעון גנשרוביץ, יודל דבידוביץ אהרן־וולף שוואַרץ, זעליג צימבערקנופף, אלי גרונדמן, לייבוש זילברשץ, יהושע לנדא, אברהם זרנבייצקי, יעקב חנצינסקי, מרדכי־דוד וואלדפויגל שלמה סובעל ואברהם קמלגורן (מזכיר).

בעצרת הנ"ל הוחלט: א. לקבוע את סאל גרינבערג בתור ראשון לחברי־הכבוד של חברת „לינת־הצדק", להוציא על כך תעודה מתאימה לחתן־הכבוד ולרשום את המאורע ב„פנקס־החברה"; ב. לסיים את מפעל כתיבת ספר־תורה, שהחברה „לינת־הצדק" החלה בו עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה והגיעה לגמר היריעה ה־14; ג. להקים מרפאה קבועה ליד „לינת־הצדק".

עסקני „לינת־הצדק" ניגשו במרץ רב לביצוע ההחלטות שנתקבלו, אולם בטרם חלפה שנה — השתנו העתים, נגוזה התכנית והיא לא תבוצע לעד...

הוועד של „לינת הצדק"
די פאַרוואַלטונג פון "לינת הצדק"

אויבן (פון רעכטס): א. ה. גליקסמאַן, שמעון גאנשעראוויטש, חיים לוסטיגר, יודל דאָווידאָוויטש, זלמן זילבערשאַץ, יהושע לאנדאו, יעקב כענטשינסקי צווייטע שורה: י. זאַרנאָוויצקי, זעליג צימבערקנאָפּ, משה בערגער, לייזער רוזשאנסקי, א. קאַפּלאַן, ל. וולאטשאווסקי, זקן שרייבער, א. קאמעלגארן.
אונטן: בערל צוקערמאן, יצחק שייה, מרדכי וואלדפאגעל.

ה„חברה־קדישא" ועסקניה

י. ויינטרויב – י. כרמלי

א. חסד של אמת

עוד בשנת תקפ"ה (1825) הובילו יהודי ראדומסק את מתיהם לקבורה בעיירה הסמוכה סילמרזשיץ, אולם מספר שנים לאחר־מכן נקנתה חלקת־אדמה לבית־הקברות בתחומי העיר. המקורות הרא־שונים בדבר קיומה של „חברה־קדישא" בראדומסק, מובילים אותנו לשנת ת"ר (1840). מבין הגבאים הראשונים של חברה זו היו ידו־עים: ר' מאיר טיל, ר' לייזר טנצר ועוד. זה האחרון היה בעל בית־מלון, מחסידי־וורקא החשובים, איש נכבד ועסקן ציבורי. עם קום התנועה הציונית, נהיה ר' לייזר ציוני וסבל בגלל ציוניותו מצד החסידים. בהיותו בעל אופי חזק, עזב את ה„שטיבל", ולא חזר אלא לאחר זמן: כשבאו החסידים לפייסו, הוא חזר להתפלל אתם.

המוסד „חברה־קדישא", היו לו הכנסות הגונות ונחשב לאחד המוסדות החשובים בעיר. ביום ז' אדר, יום פטירת משה רבנו, נהגו אנשי הח"ק לצום ולומר סליחות. בגמר הצום היו עורכים „סעודת־מלכים" ובשעת סעודה זו היו בוחרים בגבאי ראשון. על־פי־רוב נמסרה הגבאות לעסקנים ישרים ובעלי שיעור־קומה, שידעו לנהל את ענייני החברה בתקיפות ובלי משוא פנים. מהעשירים היו לוק־חים הרבה כסף, כדי שיוכלו לעסוק חינם בקבורת העניים ולגמול להם „חסד של אמת". אנשי החברה עמדו במבחן בעבודתם הקדושה, ביחוד בעתים של מגפות או מלחמות. אנשי החברה הסתכנו בנפשם כדי להביא לקבר ישראל את המתים ממחלות מדבקות. הם היו משו־טטים בשדות־קרב, בודקים את החללים, מוציאים את היהודים מבי־ניהם וקוברים אותם לפי מינהגי ישראל.

מלבד שני הגבאים הנ"ל היו ידועים בקרב העסקנים של הח"ק החברים הבאים: יעקב פרידמן־קולטין, מנדל פייארמן, משה פלמן, וולף בירנצווייג, מרדכי גליקסמן, שבתאי פייארמן, יעקב־יהושע זליגסון, נחמיה זנדברג, ר' מאיר־אהרן רודניצקי, פנחס ציפלר, שמואל גולדברג, בערל קמלגרן, איטשע טיל, ועוד.

יחיאל ויינטרויב

ב. גבאים ומשמשים בקדושה

ר' מאיר טיל

אחד הגבאים הראשונים, היה ר' מאיר טיל (1840—1880). מפי אשתו לאה טיל, שהאריכה ימים אחרי מות בעלה, שמעתי הרבה דברים על פעולותיו.

עוד בהיותו בגיל עשרים, התמסר ר' מאיר טיל לפעולות של עזרה סוציאלית. הוא היה „הכתובת" לעזרה־ראשונה, גמילות־חס־דים וחסד־של־אמת. הוא היה בעל לב טוב ובעל מידות נעלות. בהיותו גבאי של „חברה־קדישא", היה מזניח את עסקיו הפרטיים.

ר' מאיר טיל היה גם הגבאי של חברת „ביקור־חולים". הוא נידבק בטיפוס־הבהרות מחולה אחד, שהלך לבקרו, ומת ממחלה זו בדמי ימיו. כבן ארבעים היה במותו והשאיר אחריו חמישה ילדים קטנים. אחרי מותו המשיך ר' משה פישהוף בתפקיד הגבאי של חברת „ביקור־חולים", ואילו לגבאי „החברה־קדישא" נבחר ר' מרדכי גליקסמן, הנודע בשם ר' מרדכי סקלקא. אחריו כיהן במישרת הגבאי של ח"ק — ר' זאב־וולף בירנצווייג, שהקים בית־תפילה מיוחד, לח"ק, ב„פאליש" של בית־המדרש.

ר' קאָפל שמש

הרוח החיה בח"ק לפני מלחמת־העולם הראשונה היה ר' קאָפל שמש. אצלו היו שמורים המפתחות של ה„אהל", שבו היו טמונים אדמו"רי ראדומסק: בעל „תפארת־שלמה", בעל „חסד־לאברהם" ובעל „כנסת־יחזקאל". בכל ערב ראש־חודש ובכל ימי ה„יארצייט" של הצדיקים הנ"ל, היה ר' קאָפל מקדים לצאת מביתו ומפתחותיו בידיו, כדי לפתוח את ה„אהל" בפני המתפללים המרובים, שהיו באים להשתטח על קברותיהם של הקדושים.

גם באמצע השנה היו מטריחים את ר' קאָפל לפתוח את ה„אהל", כדי להתפלל לשלומו של חולה מסוכן. מנהג היה, למדוד את ה„אהל" בבד לבן („אויסמעסטן דעם קבר") ולחלק את הבד המדוד לעניים — סגולה לרפואה שלמה.

ר' קאָפל שמש היה גם ציוני נלהב, שנשא בלי פחד את דגל הציונות ברמה. הוא היה קונה את ה„שקל", חותם על מניות ה„בנק הקולוניאלי" ומטיף לרעיון הציונות בין החסידים.

ר' יעקב־יהושע זליגסון

אחרי מותו של ר' זאב־וולף בירנצווייג, נבחר לגבאי ר' יעקב־יהושע זליגסון (1910). הוא היה מחסידי גור, בעל מרץ ובעל מידות נעלות והצליח לארגן מחדש ולהרחיב את מסגרת הפעולות והתפ־קידים של הח"ק. הוא כינס לאסיפה את עשירי העיר ונכבדיה ודרש מהם להשתתף בכספים, למען הרחבת החברה וביסוסה. הוא גם הנ־היג „חברות־כבוד" בחברה, כלומר, חברים שלא עסקו בפועל בקבורת המתים, אלא שילמו דמי־חבר בלבד („חברי־הכבוד" נרשמו בפינקס הח"ק). עם „חברי־הכבוד" נמנו: ר' דניאל רוזנבוים, שבתאי פייארמן, מרדכי גולדברג, העניך־פישל קוצקר, איטשע גרוניס, יעקב פייארמן, משה המפל, משה פישהאף, נחמיה זנדברג, לייזר דונסקי, שלמה קר־קובסקי.

כחברים פעילים („מתעסקים") של הח"ק בתקופה הנדונה, זכורים לנו: דב זיונץ, שמואל גולדברג, שמחה ישעיה, מאיר אוברזנק, ויבדל"ח אהרן אוברזנק, פנחס ציפלר, ברל קאמלגרן, ויבדל"ח משה־בנימין ליהמן, ישעיה קאמלגרן, מאיר־אהרן רודניצקי, קאָפל שניידער, אברהם קאמלגרן, אברהם גרשנוביץ, ועוד.

אחת הפעולות העיקריות של ר' יעקב־יהושע היתה: קנית שטח־קרקע נוסף לבית־הקברות וגידורו בגדר־מגן סביב (מבטון ולבנים). הוא גם בנה בית בחזית בית־הקברות, שכלל: דירה בשביל השומר, חדרי־שירות בשביל ה„מתעסקים", חדר „טהרות", חדר ללימוד „מש־ניות", ועוד. לזכותו תירשם גם העזרה הסוציאלית הנרחבה, לעניים ולמעוטי־יכולת, שהושיטה הח"ק, לרבות העובדה, שהיא כיסתה מתק־ציבה את כל ההוצאות לקבורת העניים. ר' יעקב־יהושע העביר גם את בית־התפילה של הח"ק למרכז העיר, לביתו של ר' נחמיה זנדברג (שמעתי, שבית־התפילה הנדון נרשם כתרומה לטובת ה„חברה־קדי־שא). בחגים ובמועדים היו מזמינים לבית־התפילה של הח"ק את „חברי־הכבוד", שהיו נודרים לטובת החברה. הרב שלמה גרוסמן היה ה„בעל־קורא" הקבוע של החברה.

היה מנהג בח"ק להתאסף בביתו של הגבאי ב„שמחת־תורה" ולב־לות שם במאכל ובמשתה כדת. אמנם, ה„שתיה" לא היתה נדירה בח"ק גם בכל ימות השנה, אבל בעיקר שתו ושמחו בצוותא — בז' אדר, בשמחת־תורה, בחג־השבועות ובפורים.

ר' משה־איטשע השומר

כשנבנה הבית בחזית בית־הקברות, חיפשו מועמד למשרת שומר קבוע במקום. לא היה קל להשיג איש מתאים, שיסכים לגור בדד, כארבעה ק"מ מחוץ לעיר. אחרי חיפושים רבים הופיע משה־איטשע והציע את שירותו כשומר, אולם הגבאי דרש ממנו, שישא תחילה אשה. רק לאחר שהשומר מצא לו בת־זוג, הוא השתכן במקום־מגוריו

החדש, שם קיבל דירה על כל הנוחיות ומשכורת חודשית קבועה. בעיר היו מרוצים מ„הטרנזקציה" הכפולה הזאת: הנישואין של ר' משה־איטשע והבטחת שמירה מסודרת בבית־הקברות.

במלחמת־העולם הראשונה (1914—1917)

בשנים הראשונות של מלחמת־העולם הראשונה, היו ידי הח"ק מלאות עבודה. הח"ק טיפלה בחיילים יהודיים, שהובאו הרוגים ופצו־עים מהחזית. כן היה צורך לסייר בסביבות ראדומסק ולטפל בחללים שהיו נגועים קודם במחלות מדבקות.

בשנת 1917 פרצה מגיפת־טיפוס בעיר ובמשך שבועות מספר היו כשבעים מקרי־מות. אנשי החבר"ק, ור' יעקב יהושע זליגסון בראשם, עסקו וטיפלו בחולים ובמתים במסירות נפש. בערב ר"ח ניסן יצאו כל אנשי החבר"ק לבית־הקברות ובראשם הרב ר' ישעיה'לי, בנו של ר' אברהם־משה מרוזשפשא. אחרי אמירת תהילים ותפילה לעצירת המגיפה, נאם הר"ר ישעיה'לי בפני הקהל בדברים נרגשים וסיים במלים: „כל ישראל יבכו את השריפה, ואני מוכן בעצמי לכבות את השריפה". יומיים לאחר־מכן נפטר פתאום הר"ר ישעיה'לי, וכל העיר בכתה מר על שנשרף בעצם ימי המגיפה־השריפה, שבכל נפשו ובלהט אמונתו רצה לכבותה...

יוסף כרמלי (קמלגרן)

די יידישע קהילה

ד. ק-ר

אין דער געשיכטע פון יידן אין פוילן האָט שוין אין 16טן יאָרהונדערט עקזיסטירט אַ העכערע זעלבסט־פאַרוואַלטונג — דער „ועד ארבע ארצות" (פון 1580 ביז 1764, ווען דער פוילישער סיים האָט די אינסטיטוציע אויפגעלייזט). שפּעטער איז אין יעדן גרעסערן אָדער קלענערן יידישן ישוב געווען די קהילה, זיין רעפּרעזענטאַנץ, סיי כלפּי חוץ, סיי כלפּי פּנים.

די קהילה האָט אויפגענומען דעם רב, שוחטים, שמשים און אַנדערע כלי־קודש; געזאָרגט פאַר בתי תפילות, בית הקברות, מקווה און אַ תלמוד־תורה, ווו קינדער האָבן באַקומען עלעמענטאַרע רעליגעזע דערציאונג. קיין וועלטלעכע דערציאונג איז דאַמאָלסט איבערהויפּט נישט געקומען אין פראַגע.

ווען דער „תפארת שלמה" איז אין יאָר 1834 אויפגענומען גע־וואָרן אלס רב, האָט שוין געמוזט זיין וועלכע עס איז קהילה רעפּרעזענטאַנץ אין ראַדאָמסק, וואָס האָט אונטערגעשריבן דעם כתב־רבנות מיט די תנאים, ווי 15 פוילישע גילדן אַ וואָך שכירת א. ד. ג. יאָרן שפּעטער, ווען די גבירים בעריש פּערשטער, לייזער ריכטערמאַן, רייכמאַן, אברהם בעם, זילבערשאַץ און אַנדערע וועלכע האָבן טיילווייז געווינט אויפן „בוגיי" אָדער אין דערבייאיקן פלאַוונע, האָבן זיי געוויס זיך אינטערעסירט מיט די צרכים פון דער קהילה. ווייל ווען דער „תפארת־שלמה" איז נפטר געוואָרן כ"ט אדר תרכ"ו — 16 מערץ 1866 — האָט שוין עקזיסטירט דער ראַדאָמסקער בית הקברות.

דוד בוגייסקי איז שוין געווען דאָזאָר, ווען מען האָט, אין די לעצטע יאָר־צענדליקער פון 19טן יאָרהונדערט, געבויט די שטאָט־שול און די ערשטע פונדאַמענט־שטיינער האָבן געלייגט פּערשטער און באַנקער.

אויף דער שוועל פונם 20טן יאָרהונדערט, איז אין ראַדאָמסק געווען דער פירענדער דאָזאָר ר' יוסף שאַץ, וואַרשיינלעך דער יושב־ראש, און זיין זון אָשר איז געווען דער סעקרעטאַר. דער לאָקאַל פון דער קהילה האָט זיך שוין דאַן געפונען אין מאַרק, אין הויז פון אַבע שוואַרץ, און שוין נישט אין אַ צימער פון דער שול.

ר' יוסף שאַץ האָט געדאַוונט אין שול צוזאַמען מיט עמך. זיין פלאַץ איז געווען נעבן רב.

די פאָרשטייער פון דער קהילה ,ווי קליין אין צאָל זי איז געווען — זענען געוויילט געוואָרן, אַפילו ביי דער צאַרישער מאַכט. וואַל־רעכט האָבן געהאַט נאָר די יידן וועלכע האָבן געצאָלט עטאַט, דעם ספּעציעלן קהילה־שטייער, אָבער אַזעלכע זענען געווען אין ראַדאָמסק גאָר ווייניק.

שפּעטער זענען געוויילט געוואָרן אין דער קהילה לייזער טענ־צער, פישל דונסקי און אַנדערע.

אין דער ערשטער וועלט מלחמה, האָט מיט דער יידישער קהילה אָנגעפירט הער פישל דונסקי. די טעטיקייט איז אייגענטלעך נישט געווען קיין גרויסע. זי האָט זיך באשרענקט נאָר מיט דערטיילן הילף די נויטליידנדע יידן, ווי קאַרטאָפל, באָבלעך, זאַלץ, טיילמאָל אויך צוקער א.ד.ג. די מיטלען איינצושאַפן די פּראָדוקטן זענען געקומען פון די נדבות פון די פאַרמעגלעכע יידן און פון דעם אַלגעמיינעם שטאָטישן הילפס־קאָמיטעט.

ערשט אין די יאָרן נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה, ווען פוילן האָט באַקומען זעלבסטשטענדיקייט, איז אין יאָר 1919 דער־שינען דער דעקרעט פון פילסודסקין וועגן באַשטימען דעמאָקראַ־טיש־געוויילטע יידישע קהילות.

די דעמאָקראַטיש־געוויילטע יידישע קהילה אין ראַדאָמסק איז באַשטאַנען פון אַ ראַט פון 12 מיטגלידער. דער ראַט האָט געוויילט די פאַרוואַלטונג, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער קהילה־טעטיקייט.

פרויען האָבן נישט געהאַט קיין וואַל־רעכט צו די קהילה־אינסטאַנצן.

די טעטיקייט האָט זיך באַגרענעצט בלויז צו רעליגיעזע באַדער־פעניש — כאָטש לויט דעם דעקרעט, האָט די קהילה אויך געהאַט רעכט צו עפענען שולן, פירן אַ באַגרענעצטע קולטור־טעטיקייט, אונטערשטיצן עמיגראַציע א.א.וו. — די געזעלשאַפטלעכע און פאַר־טייאישע פאָרשטייער אין די קהילה־אינסטאַנצן האָבן זיך באַמיט אויסצוברייטערן די טעטיקייט אויף ברייטערע געזעלשאַפטלעכע יסודות, וואָס נישט אַלע מאָל איז עס געלונגען, סיי צוליב אויסער־לעכע שטערונגען, און נאָך מער צוליב אינערלעכע שטרייטן און קאַמף פאַר פאַרטייאישער העגעמאניע.

אין דער צייט צווישן ביידע וועלט־מלחמות האָבן אַלס פאָר־שטייער פון פּאָליטישע פאַרטייען, ווירטשאַפטלעכע פאַראיינען, חסי־דים שטיבלעך, א.ז.וו. זיך געפונען פאָלגנדיקע פערזאָנען: חיים געלבאַרד, ש. ניימאַרק, אַ. מ. וואַקסמאַן, אַ. גראָסמאַן, ש. קראַ־קאָווסקי, יוסל בערגער, י. פייטלאָוויטש, ב. גאַנשעראָוויטש, פייערמאַן, ל. דאַנקעוויטש, ז. גאָלדבערג, משה וויינרייך, דוד ראַפּאָ־פּאָרט, וואָלף פרענק, י. ה. טיגער, יעקב גריכטער, מ. וואָלקאָוויטש, מ. קאַפּלאַן, וואָלף שפּירא, מ. א. רייכער, זקן שרייבער, אברהם־בינם

אייזן, פישל פּאַריז, אינז' פּאַליוואָדאַ, אהרן גליקמאַן, ה. ל. זיידמאַן און אַנדערע.

2 גמינע־בודזשעטן פאַר די יאָרן 1926 און 1927 וועלכע ליגן פאַר אונדז, כאַראַקטעריזירן די טעטיקייט פון דער קהילה אין ראַ־דאָמסק.

אינם בודזשעט פון יאָר 1927 לייענען מיר:

הוצאות:

א. פּאַרן ראַבינאַט — רב, 2 מורה־הוראות, שמש פאַרן רב; צוזאַמען — 14.650 זל.

ב. סינאַגאָגע — חזן, געהילף, שמשים, בעל־קורא, וועכטער, רעמאָנט, באַלייכטונג, קאַנאַליזאַציע, אתרוגים און אַנדערע ווירט־שאַפטלעכע אויסגאַבן; צוזאַמען — 7.150 זל.

ג. קאַנצעלאַריע — פּענסיע פאַר 3 באַאַמטע, לאָקאַל־באַהיי־צונג, באַלייכטונג, שרייב מאַטעריאַלן און באַדינונג; צוזאַמען — 7.870 זל.

ד. פּענסיע פאַר שוחטים; צוזאַמען — 24.700 זל.

ה. בית־הקברות — קברנים, שניידערס, וועכטער, תכריכים פאַר אָרעמע און אַנדערע אויסגאַבן; צוזאַמען — 3.850 זל.

ו. עמעריטור — די אלמנה פון חזן — 750 זל.

ז. סובסידיעס: שטיצע־פאָנד — 6.000 זל.; לערער אין תלמוד־תורה — 1.000 זל.; סובסידיע אין תלמוד־תורה — 1.500 זל.; איינשרייבגעלד פאַר אָרעמע שילער אין גימנאַזיע — 600 זל.; פאַראיין צו שטיצן אָרעמע קימפּעטאָרינס — 30 זל.; קינדער־היים — 400 זל.; אַקסילום אַקאַדעמיקום — 100 זל.; קרן־היסוד — 100 זל.; קנית ספרים — 150 זל.; לובלינער ישיבה — 200 זל.; מסבתא — 100 זל.; קרן הישוב — 150 זל.; מעדיצינישע הילף — 1.000 זל.; צוזאַמען — 11.650 זל.

ח. נישט פאָראויסגעזעענע אויסגאַבן — 2.100 זל.; צוזאַמען הוצאות — 72.720 זל.

הכנסה:

שחיטה — 53.404 זל.; שול — 674 זל.; בית־הקברות — 4.000 זל.; עטאַט־שטייער — 14.642 זל.; צוזאַמען — 72.720 זל.

די סובסידיע־פּאָזיציעס, וועלכע מאַכן אויס בערך 15% פונם בודזשעט, זענען אָבער געווען נישט רעאַלע, ווייל אויסער וואָס די אויפזיכט־מאַכט שטרייכט מאַנכע פּאָזיציעס און צוליב מאַנגל אין געלד, וואָס איז אַ כראָנישע קראַנקייט, ווערן אַ סך פּאָזיציעס נישט אויסגעצאָלט.

דער בודזשעט פאַרן יאָר 1927 זעט אויס פאָלגנדיק:

אויסגאַבן: ראַבינאַט — 15.250 זל.; שול — 7.350 זל.; קאַנ־צעלאַריע — 8.070 זל.; שחיטה — 24.648 זל.; בית־הקברות — 3.650 זל.; סובסידיעס און עמעריטור — 15.700 זל.; פאַרשידענע אויסגאַבן — 4.900 זל.; צוזאַמען — 79.568 זל.

הכנסות: שול — 744 זל.; שחיטה — 49.697 זל.; בית הקברות — 4.000 זל.; מקווה — 960 זל.; עטאַט־שטייער — 19.937 זל.; פאַרדינסט פון מצה־מעל — 4.200 זל.; צוזאַמען — 79.568 זל.

צו דעם אַנגענומענעם בודזשעט באַמערקט די „ראַדאָמסקער צייטונג" פון 16.1.1927: „דער דאָזיקער בודזשעט איז דורך דעם קהילה־ראַט אָנגענומען געוואָרן, ביי דער אַנוועזנהייט פון 6 דאָזאַ־רעס, אין אַלע 3 לייענונגען, טראָץ דעם, וואָס עס איז נישט געווען קיין קוואָרום".

אין די ווייטערדיקע יאָרן, האָט זיך די קהילה־טעטיקייט אין ראַדאָמסק נישט געקאָנט אַרויסרייסן פון דער פאַרכישופטער פּאַרטיי־און קליינזל־פּאָליטיק. טראָץ דעם, וואָס אין דער קהילה האָבן זיך געפונען דאָזאָרעס מיט אַן אַנדער קוק אויפן געזעלשאַפטלעכן לעבן, זענען זיי אָבער געשטערט געוואָרן דורך די פּאַרטייען, ווי „אגודה", חסידים־שטיבלעך און אפילו יחידים, וואָס האָבן מיט דער הילף פון די פּוילישע מאַכט־אָרגאַנען געצווונגען צו פאַרוואַנדלען די דעמאָ־קראַטיש־געוויילטע קהילה ווידער אין אַ „דאָזאָר־שטיבל", וואָס האָט ווייט נישט געבראַכט קיין כבוד דער יידישער רעפּרעזענטאַנץ.

אין דער „ר. צייטונג" פון 20.1.28 לייענען מיר: „די פּאָריקע וואָך איז אויף אַ ליציטאַציע, וואָס איז אַדורכגעפירט געוואָרן דורך דער קראַנקן־קאַסע, פאַרקויפט געוואָרן דאָס מעבל פונם זיצונגס זאַל א.ד.ג."

די אָפּאָזיציע, דאָס הייסט יענע אַלע עלעמענטן, וועלכע האָבן געוואָלט פון די גמינע־אינסטאַנצן שאַפן די יידישע רעפּרעזענטאַנץ־אָרגאַנען, וואָס זאָלן אָנפירן מיט די קולטורעלע, און ווירטשאַפטלעכע באַדערפענישן ווי אויך מיט אַנדערע פּראָבלעמען אויף דער יידישער גאַס, האָבן ליידער אַחוץ שטורמישע זיצונגען מיט ליידנשאַפטלעכע דעבאַטן גאָרנישט געקאָנט אויספירן.

נישט נאָר, ס'איז נישט געלונגען די ציוניסטישע פאַרשטייער, דורכצופירן אַז די קהילה זאָל ערנסט באַהאַנדלען דאָס ארץ־ישראל פּראָבלעם, נאָר אויך פּראָבלעמען וועגן מצב פון די ראַדאָמסקער יידן, סיי עקאָנאָמיש סיי קולטורעל, זענען נישט באַהאַנדלט געוואָרן. כמעט די גאַנצע קהילה־טעטיקייט, האָט זיך קאָנצענטרירט אַרום שוחטים, און דאָס גלייכן.

די אָרעמקייט פון דער יידישער באַפעלקערונג איז כסדר גע־וואַקסן. דאָס האָט געצווונגען די גמינע־עסקנים, אין ווינטער, פאַנאַנ־דערצוטיילן איבער 500 קערץ קוילן און אויף פסח ביז 2.500 קילאָ מצות.

אויך די ווייטערדיקע קהילה־בודזשעטן זענען נישט געענדערט געוואָרן, נאָר ווידער זיך באַוועגט אין קרייז פון ראַבינאַט: שוחטים און בית הקברות. דאָס אַלץ האָט געווירקט נעגאַטיוו אויף דעם אינטערעס פון דער ראַדאָמסקער יידישער באַפעלקערונג צו דער גמינע. דער עטאַט איז וואָס ווייטער אַלץ וויניקער איינגעפּלאָסן, וואָס האָט געווירקט אויפן אויסצאָלן די פּענסיעס פאַרן ראַבינאַט אָדער באַאַמטע, שוין נישט רעדנדיק — פאַר די באַשטעטיקטע סוב־סידיעס דורך דער מאַכט.

בית הקהילה — דער בנין פון דער קהילה.

אין דער „ראַדאָמסקער צייטונג" פון 9.9.27 לייענען מיר: „...דען וואָס האָט די געמינע ביי אונז אויפגעטאָן פאַר דער צייט פון איר עקזיסטענץ? איר „געשיכטע" באַווייזט דאָך קלאָר און דייטלעך אַז זי האָט נישט געהאַט קיין גרעסערן פּאַרנעם ווי זאָרגן פאַרן ראַבינאַט, שוחטים א.ד.ג. צו וואָס טויג דאָס גאַנצע קלאָפּערגעצייג און הארמידער? ווען פאַר דער שטאָט האָט מען ביז היינט נישט געטאָן כחוט־השערה. ווען די געמינע האָט אַפילו נישט געקאָנט ביז היינט געפינען די 2,000 זל. כדי צו פאַריכטן דעם דאַך פון דער שול, דורך וועלכן ס'גיסט זיך וואַסער און פאַרניכטעט דעם קינסטלעריש־געמאָלטן סופיט, וואָס איז — נעמענדיק אין אַכט די הערלעכע מאַלערײַ — אַן אבידה שאינה חוזרת. נישט רעדנדיק שוין וועגן די שול־געביידע גופא, וואָס פון דרויסן זעט זי שוין באַלד אויס ווי אַ חורבה".

און ווייטער: „צו איז זיך דעריבער צו וווּנדערן, וואָס די יידישע באַפעלקערונג האָט פאַרלוירן דעם אינטערעס צו אונזער „סוווערענער רעליגיעזער מלוכה" און באַטראַכט זי נישט מער ווי פאַר אַ באַלאַסט אויף אירע פּלייצעס".

אַזוי האָט זיך געפירט ביז דעם 29.5.31 ווען עס זענען פאָרגעקומען נייע וואַלן צו דער יידישע קהילה אין ראַדאָמסק.

די „ראַדאָמסקער צייטונג" פון 29.5.31 ברענגט פאָלגענדע רשימה פון די וואַל־ליסטעס און זייערע צאָל מאַנדאַטן:

1. רעכטע „פּועלי ציון",	136 שטימען	— 2 מאַנדאַטן;
2. לאָדזשער שטיבל,	131 שטימען	— 2 מאַנדאַטן;
3. ציוניסטישער בלאָק,	102 שטימען	— 1 מאַנדאַט;
4. קליינהענדלער,	242 שטימען	— 4 מאַנדאַטן;
5. האַנדווערקער,	96 שטימען	— 1 מאַנדאַט;
6. טאָמאַשאָווער שטיבל,	67 שטימען	— 1 מאַנדאַט;
7. „חברה קדישא",	38 שטימען	— 0
8. אגודה,	166 שטימען	— 3 מאַנדאַטן;
9. אַלעקסאַנדער שטיבל,	73 שטימען	— 1 מאַנדאַט;
10. קצבים,	75 שטימען	— 1 מאַנדאַט;
11. גראָסמאַנס ליסטע,	73 שטימען	— 1 מאַנדאַט;
12. לינקע „פּועלי ציון"	59 שטימען	— 0

און די צייטונג באַמערקט: „פונם אויבנדערמאָנטן צוזאַמענשטעל קאָנען געמאַכט ווערן פאָלגענדע אויספירונגען. די ליסטע 1 פון די רעכטע פ.צ. האָט אָפּגעהאַלטן אַ נצחון. ד'ער ציוניסטישער בלאָק וואָס איז געווען פאַרבונדן מיטן טאָמאַשאָווער שטיבל, קאָן באַטראַכט ווערן אַלס צופרידנשטעלנדער, ווייל אַ סך ציוניסטן שטימען אויף אַנדערע ליסטעס ווי ווירטשאַפטלעכע און אַנדערע. אַ פאַראויסגעזעענעם זיג האָט אָפּגעהאַלטן די ליסטע 4 פון די קליינהענדלער."

„דער צוזאַמענשטעל פון דער קהילה באַשטייט פון פאָלגענדע פּערזאָנען: זקן שרייבער, וואָלף שפּירא, ה. ל. זיידמאַן, ח. יאַקובאָוויטש, אַ. מ. וואַקסמאַן, מ. בערגער, י. ח. זינגער, ש. ל. וויטנבערג, ב. גאַנשעראָוויטש, מ. פּאָליוואָדאַ, יעקב אָפּמאַן, יצחק שפּירא, קראַקאָווסקי, י. ח. טיגער, קאַטלעסקי, יוסף בערגער, און אברהם גראָסמאַן."

אין דער אויבנדערמאָנטער צייטונג פון 17.7.31 לייענען מיר פאָלגענדן אויפרוף פון דער מערהייט געוויילטע ראַטמענער:

„אַ ווירדיקן ענטפער האָט איר געגעבן דעם 29טן מאַי די יעניקע וואָס האָבן אין דער קהילה געשאַכערט אין פערלויף פון 7 יאָר. אַ דאַנק אייער קלאָרן פאַרשטאַנד און אָריענטאַציע, האָט איר אויסגעוויילט אין דער קהילה מענטשן פון פאַרשידענע ריכטונגען

אַ דעלעגאַציע פון דער יידישער קהילה (מיטן רב בראש), בעת אַן אַלגעמיין־שטאָטישע כּ״ערונג אין טאָג פון פּוילישן נאַציאָנאַלן יום־טוב פון 3־טן מאַי.

פון רעכטס: ה. ל. זיידמאַן, יוסף בערגער, נח זאבערמאַן, משה בערגער (קהילה־פּרעזעס), הרב דמתא מענדל פרענקעל, אברהם גראָסמאַן, י. ד. פייטלאָוויטש, יעקב אָפּמאַן.

און אנשויאונגען, פון אלע קלאַסן פון דער באַפעלקערונג וועלכע ס'פאַראייניקט איין ציל: צו סאַנירן און געזונט מאַכן די ווירטשאַפט פון דער קהילה. אין דער דאָזיקער ניי־געשאַפענער לאַגע, מיט די ריינסטע און ערלעכסטע כוונות, זענען מיר גרייט צו אָפּפערן אונזער ענערגיע און מי, און דערפילן די פליכט וועלכע איר 1.200 וויילער — האָט אויף אונדז אַרויפגעלייגט".

די „אגודה" פאָרשטייער, וועלכע האָבן געהאַט צו זייער דיספּאָזיציע דעם באַרימטן פּאַראַגראַף 20, לויט וועלכן מען האָט געקאָנט שטרייכן פון דער וויילער־ליסטע יעדן ייד וואָס איז — לויט זייער מיינונג — נישט גענוג רעליגיעז, האָבן דאָך נישט געקאָנט ביישטיין דעם שטאַרקן אַנטי־אגודה'שן דרוק פון די וויילער. עס האָט זיך געשאַפן אַ בלאָק פון נאַציאָנאַלע עלעמענטן, געשטיצט דורך די פאָרשטייער פון ווירטשאַפטלעכע יידישע אינסטיטוציעס.

דער ראַדאָמסקער יידישער קיבוץ — צוגלייך מיטן גאַנצן פּוילישן יידנטום — לעבט איבער אין אָט יענע יאָרן, איינע פון די שווערסטע עקאָנאָמישע און פּאָליטישע צייטן. די אַנטי־יידישע פּאָליטיק פון די סאַנאַציע־רעגירונגען דערפירן צו אַן אַלץ שטאַרקערער פּויפּעריזאַציע פון די יידשע ווירטשאַפטלעכע אונטערנעמונגען צוליב דער באָיקאָט־אַגיטאַציע א.ד.ג. ליידער איז אויך אָט די קאַדענץ פון דער יידישער קהילה נישט געשטאַנען אויף דער געהעריקער הויך. אינערלעכע פּאַרטייאישע אַרומרייסענישן און „קלייזל"־פּאָליטיק דערמעגלעכן נישט אויפצוהויבן דעם פּרעסטיזש פון דער קהילה. גאָר אָפט ווערן אַריינגעטראָגן צו דער מאַכט פאַרשידענע אַנקלאַגעס און דאָס דערפירט אין יאָר 1936 צו נייע וואַלן וועלכע האָבן אָבער נישט פיל פאַרבעסערט די סיטואַציע אין דער קהילה. ביי אָט די וואַלן זענען פאָרגעקומען קליינע ענדערונגען אינם צוזאַמענשטעל. פון די רעכטע „פּועלי־ציון" איז געוויילט געוואָרן אברהם־בינם אייזן א.ז.וו.

וועלנדיק געטריי אָפּשפּיגלען די לעצטע יאָרן פונם ראַדאָמסקער יידישן קיבוץ, האָבן מיר זיך לענגער אָפּגעשטעלט אויף דער געזעלשאַפטלעכער אַטמאָספער אין אונדזער רעכטלעך־דעמאָקראַטיש־געוויילטער קהילה.

אין דער אלגעמיינער שטאט־פארוואלטונג

ד. ר.

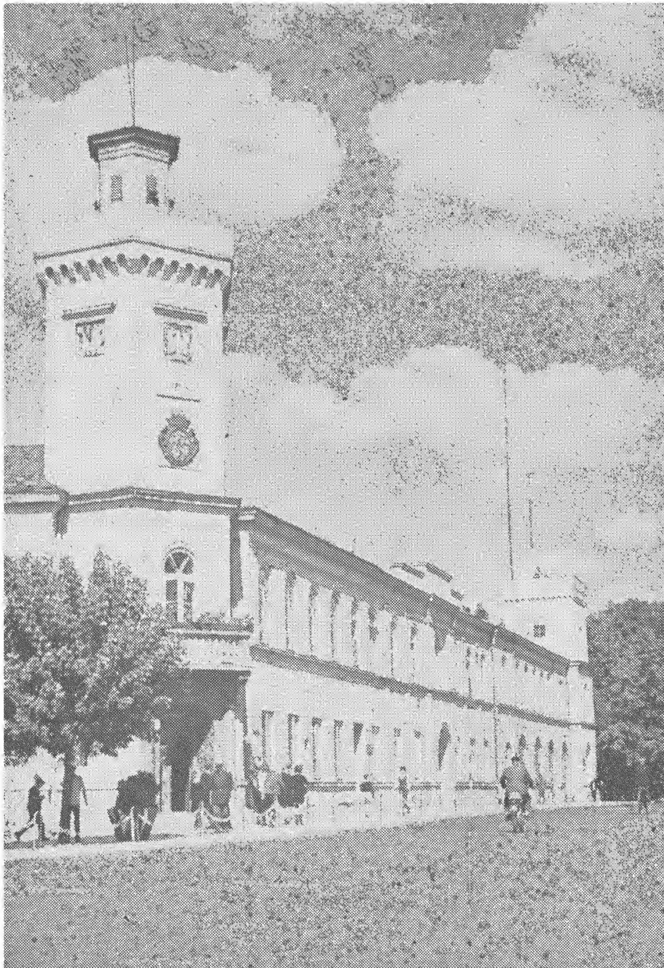
מיט דער אנטשטייאונג פונם אומאָפּהענגיקן פּוילן, אין יאָר 1918, איז רייף געוואָרן דער געדאַנק, פון מוניציפּאַלע וואַלן, אויף דעמאָקראַטישע יסודות. אמת, אין די יאָרן 1914/16, אין דער צייט פונם ערשטן וועלט קריג, זענען בעת דער דייטשער אָקופּאַציע פאָרגעקומען אין די גרעסטע שטעט, ווי וואַרשע, לאָדז, טשענ־סטאָכאָוו און אַנדערע, וואַלן צו די שטאָט־ראַטן, לויטן „קוריע"־סיסטעם. יעדער שיכט פון דער באַפעלקערונג האָט געוויילט אין באַזונדערע „קוריעס" און אין דער לעצטער „קוריע" האָבן געוויילט די יעניקע בירגער, וועלכע האָבן אין די איבעריקע „קוריעס" נישט געהאַט קיין וואַלרעכט. אָבער אין עסטרייכישן גענעראַל־גובער־נאַמענט, צו וועלכער עס האָט אויך געהערט ראַדאָמסק, זענען קיין שטאָט־ראַט וואַלן נישט פאָרגעקומען.

דער בורמיסטזש פון דער שטאָט איז געווען אַ נאָמינירטער — פון דער צאַרישער מאַכט — ביזן ערשטן וועלט־קריג, און פון דער עסטרייכישער מיליטער פאַרוואַלטונג — אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט מלחמה. די שטאָט־פאַרוואַלטונג איז באַשטאַנען פונם בורמיסטזש, און אייניקע נאָמינירטע בירגער אַלס זיין בייראַט. ביז צום אויסברוך פונם ערשטן וועלט־קריג, איז פון דער יידישער באַפעלקערונג געזעסן אין מאגיסטראט ה' גבריאל גאָלדבערג, וועלכן מען האָט גערופן דער „צלאָנעק" (פאַרגרייזט פונם פּוילישן וואָרט „טשלאָנעק").

בכלל, האָט צו יענער צייט, נישט געהאַט די טעטיקייט פון די שטאָט־פאַרוואַלטונגען אַזאַ פאָרם ווי היינט. צו פאַרשענערן די שטאָט, האָט קיינער נישט געטראַכט און אויך קיין רעכט געהאַט. דאָס האָט דערליידיקט דער גובערנאַטאָר, געבליבן פאַרן מאַגיסטראַט איז בלויז איינצוקאַסירן די שטייערן, צו רעפּרעזענטירן אויף פייע־רינגען, וועלכע זענען באַשטימט געוואָרן דורך דער רוסישער מאַכט. אין צייט פון די „גאַלוווקעס", האָט דער בורמיסטזש אָנגעטאָן זיין צערעמאָניאַלן נאַפּאָלעאָנסקן הוט מיט די 2 דעכלעך פון פאָרנט און הינטן, אַרומגעזוימט מיט גאָלדענע בענדלעך, און געקומען אין שול אַריין, ווו עס זענען געווען פאַרזאַמלט די קינדער פון דער פאָלקס־שול און חדרים. דער חזן האָט געמאַכט דעם „הנותן־ישועה" פאַרן צאַר און זיין פאַמיליע און מען האָט געזונגען דעם רוסישן הימנון „באָזשע צאַריאַ כראַני".

אין די דאַמאָלסדיקע בודזשעטן פון מאַגיסטראַט, האָט פיגורירט אַ פּאָזיציע: „דאָזאָר באָזשניצי". דער מאַגיסטראַט האָט, צום ביישפּיל, פאַרקויפט די „שטעט" אין דער שול אויף אַן עפנטלעכער ליצי־טאַציע, אַדורכגעפירט דורך אַ ספּיעציעלן באַאַמטן, און איינקאַסירט דאָס געלט. ער פלעגט אויך באַקומען צוגעשיקט דעם חשבון פאַר נאַפט, ליכט און בעזעמער פון דער שול. ערשט שפּעטער איז געזעסן אין מאַגיסטראַט דער ה' אברמ'טשע מינסקי, אַלס נישט־געצאָלטער באַאַמטער, וועלכער האָט זיך בעסער אָריענטירט אין די ביכער, ווי דער גאַנצער מאַגיסטראַט מיטן בורמיסטזש צוזאַמען. אַזוי האָט מער ווייניקער אויסגעזען די „שטאָט־פאַרוואַלטונג" פון ראַדאָמסק ביזן יאָר 1919, ווען פּילסודסקי האָט — אַלס שעף פון פּוילן — אַרויסגעגעבן זיין באַרימטן דעקרעט, וועגן דעמאָקראַטישע וואַלן צו די פּוילישע מוניציפּאַלע פאַרוואַלטונגען.

די יידישע באַפעלקערונג איז געשטעלט געוואָרן פאַר גאָר אַ נייעם פּראָבלעם, ווען עס זענען באַשטימט געוואָרן די וואַלן צום ערשטן שטאָט־ראַט אין ראַדאָמסק. אמת, אין די לעצטע יאָרן, איז דאָס געזעלשאַפטלעכע און פּאַרטיי־לעבן אויף דער יידישער גאַס געווען באַדייטנד אַנטוויקלט, באַזונדערס צווישן די יידישע אַרבעטער־פּאַרטייען, דאָך האָט די וואַל־אַגיטאַציע געדאַרפט זיין אַ זייער אינטענסיווע, כדי קלאָר צו מאַכן די יידישע באַפעלקערונג וואָס עס באַדייטן די וואַלן צו דער אָרטיקער זעלבסטפאַרוואַלטונג. טראָץ געוויסע נישט־גינסטיקע פּאַראַגראַפן פון דער וואַל אָרדינאַציע איז געלונגען דער יידישער באַפעלקערונג צו באַקומען אַ געהעריקע פאַרטרעטונג ביי דעם ערשטן געוויילטן שטאָטראַט אין **ראַדאָמסק.**

דער בנין פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג (מאַגיסטראַט)

אויך אויף דער נישט יידישער גאַס, איז דער קאַמף צווישן די רעכטע און לינקע כוחות, געווען זייער אַ פאַרביטערטער. די שטאָט־ראַט וואַלן האָבן געדאָרפן אָפּשפּיגלען, די אַלגעמיינע פּאָלי־טישע סיטואַציע, וואָס האָט דאַמאָלסט געהערשט אין פּוילן. די פּ.פּ.ס. האָט אַ דאַנק איר ענערגישן יונגן פּראָפעסיאָנאַל ה. לענק און מיט דער הילף פון די יידישע שטימען באַקומען אַ מערהייט אין ערשטן שטאָט־ראַט.

דאַן איז אַנטשטאַנען אַ פּראָבלעם: ווער זאָל זיין דער ערשטער בורמיסטזש אין דער דעמאָקראַטיש־געוויילטער שטאָט־פאַרוואַלטונג. דער איינציקער קאַנדידאַט פון דער פּ.פּ.ס. איז געווען **דער יונגער** סטאַראָסטעצקי, אַ זון פון אַ פּויער, וואָס איז אויפן וועג צו ווערן אַ גלח, געוואָרן אַ מיטגליד פון דער פּ.פּ.ס. אָבער ווען מען **האָט** אים פאָרגעלייגט דעם מאַנדאַט האָט ער דערקלערט, אַז לויט **זיין**

מיינונג, דאַרף אַ בורמיסטזש פון דער שטאָט זיין אַ בעל־בתּישער מענטש „מיט אַ בייכל" און נישט ער, נאָך אַ בחור.* סוף כל סוף האָט ער דעם מאַנדאַט אָנגענומען, און אויסגעוויילט געוואָרן אַלס ערשטער בורמיסטזש פון דער דעמאָקראַטיש־געוויילטער שטאָט־פּאַרוואַלטונג אין ראַדאָמסק.

די יידישע באַפעלקערונג האָט אויך באַקומען 1 פאָרשטייער אין מאַגיסטראַט (לאַווניק). דאָס האָט אָבער נישט געשטערט די רעכטע פּוילישע עלעמענטן, מיט די ענדעקעס בראש, צו פירן זייער אַנטי־סעמיטישע טעטיקייט און אַנטי־יידישן קורס. אויך די פּ.פּ.ס. קאָן מען נישט צושרייבן קיין גרויס פאַרשטענדעניש פאַר די יידישע נויטן און פאַרלאַנגען. בכלל, איז די דאַמאָלסדיקע פּאָליטישע סיטואַציע אין פּוילן, געווען ווייט פון סטאַביליזאַציע. באַלד נאָך דער מלחמה, האָט זיך פּוילן ווידער פאַרפּלאָנטערט אין אַ מלחמה מיט דער יונגער סאָוויעטן־מאַכט. די אינערלעכע פּאָליטישע אַרומ־רייסענישן פאַר דער העגעמאָניע איבערן פּאָליטישן לעבן, האָט זיך דאָך געמוזט זייער קלאָר אָפּשפּיגלען אין דעם לאָקאַלן פּאָליטישן לעבן פון דער שטאָט־פּאַרוואַלטונג.

ביי די קומענדיקע וואַלן צום שטאָט־ראַט, איז שוין דאָס אַלגע־מיינע בילד געווען גאָר אַן אַנדערער. אויף דער פּוילישער גאַס האָבן געזיגט די רעכטע עלעמענטן, און אַלס בורמיסטזש איז געוויילט געוואָרן זייער פאָרשטייער דער ה' שוואַדאָווסקי. זעלבסטפאַרשטענד־לעך, אַז די טעטיקייט פון דער שטאָט־פּאַרוואַלטונג איז אין יענער צייט געווען זייער פיינטלעך כלפּי דער יידישער באַפעלקערונג.

אַ זייער כאַראַקטעריסטישן פאַקט פון דער דאַמאָלסטיקער צייט איז ווערט צו פאַרצייכענען:

לייזער גליקסמאַן, אַ פרייוויליקער פון פּילסודסקיס לעגיאָן, האָט באַמערקט, אַז אין מאַגיסטראַט הענגט פּילסודסקיס בילד אָן אַ גלאָז. אויף זיין ווענדונג צום ענדעקישן לאַווניק, מען זאָל אים דערלויבן צו פאַרגלאָזן דעם פּאָטרעט אויף זיין חשבון, האָט אים דער לאַווניק אָפּגעשיקט צום בורמיסטזש. דער לעצטער האָט אים דערקלערט: „פּילסודסקי איז אַ בונטאָווניק, קאָנסט זיין בילד אַרויסוואַרפן אויפן מיסט". ווען ה' לענק האָט דעם פאַקט איבערגעגעבן אויף אַ מאַסן־מיטינג פון דער פּוילישער אַרבעטערשאַפט, האָבן זיך געהערט אויסרופן: „אויפהענגען דעם מאַגיסטראַט"!

אין יאָר 1926, האָט די מאַי־איבערקערעניש פון פּילסודסקין געענדערט די פּאָליטישע סיטואַציע אין פּוילן, אַזוי אַז אין יאָר 1927 קומען ווידער פאָר וואַלן צום שטאָט־ראַט: צום ערשטן מאָל אין יוני, וועלכע מ'האָט גלייך בטל־געמאַכט, און צום צווייטן מאָל אין דעצעמבער.

אין יוני זענען געוויילט געוואָרן 7 יידישע ראַטמענער אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 24, און אין דעצעמבער 8 ראַטמענער: יעקב־שמואל האַזע, ישעיה ראָזענבלאַט, מ. פּאָליוואָדאַ, ד"ר גליקמאַן, ראובן נייקראָן, דוד סאָבאַל, דוד בוגייסקי, און יצחק שפּיראָ. דעם „בונד" האָט געפעלט אַ קליינע צאָל שטימען צו באַקומען אַ מאַנ־דאַט, און דעם בלאָק פון די רעכטע „פּועלי ציון", מיט די האַנטווער־קער האָט געפעלט אייניקע שטימען צום צווייטן קאַנדידאַט** (די רעכטע פּ. צ. זענען געבליבן אָן אַ מאַנדאַט).

לויט דעם פּאַרטייאישן צוזאַמענשטעל, האָט דער געוויילטער שטאָט־ראַט פאָרגעשטעלט אַזאַ בילד: פּ.פּ.ס. — 9 מאַנדאַטן; ענ־דעקעס — 5; כאַדעקעס — 2; בירגערלעכער יידישער בלאָק — 4; אומפּאַרטייאישע יידן — 2; לינקע פּ. צ. — 2.

נאָך זייער לאַנגע פאַרהאַנדלונגען, איז געוויילט געוואָרן אַלס בורמיסטזש דער קאַנדידאַט פון דער פּ.פּ.ס. ד"ר פיידאַק, וויצע. ה. קאָזיעלאָ (אויך פּ.פּ.ס.־לאַווניק), ה' ציגאָנקעוויטש און ה' האַזע פון די לינקע „פּועלי ציון" (די 4 פּערזאָן שטעלן מיט זיך פאָר דעם מאַגיסטראַט). אינטערעסאַנט צוצוגעבן, אַז דער ה. נייקראָן, וועלכער האָט קאַנדידירט אויף דער רשימה פון די רעכטע פּוילישע ראַט־מענער אַלס לאַווניק, האָט קוועסטיאָנירט די וואַלן פון ה. האַזע, אַלס לאַווניק, און איבערגעגעבן דעם ענין צו דער העכערער מאַכט, וועלכע האָט אין אַ שפּעטערן טערמין באַשטעטיקט דעם ה' האַזע אַלס לאַווניק (דאָס הייסט אַלס מיטגליד פון דער שטאָט־פּאַרוואַל־טונג).

„אונזער צייטונג" פון 23.3.1928 גיט איבער וועגן אַן אינטערע־סאַנטן „שפּראַכן־קאַמף" צווישן 2 יידישע ראַטמענער — דעם לאַווניק האַזע און ראַטמאַן נייקראָן:

„ווען ה' האַזע האָט פאָרגעלייענט זיין פּאָליטישע דעקלאַראַציע אינם נאָמען פון די לינקע פּ. צ. און פּאָדערט צווישן אַנדערן — רעכט פאַר יידיש אין די שטאָטישע אַמטן, א.ד.ג. און נאָך דעם אָנגע־הויבן לייענען אויף יידיש די זעלבע דעקלאַראַציע, האָבן די רעכטע פּוילישע ראַטמענער געמאַכט אַ גרויסן טומל. דער פאָרזיצער האָט אָפּגעשטעלט דעם רעדנער מיט דער באַמערקונג: „הגם יעדע נאַציע האָט רעכט צו באַניצן זיך מיט איר שפּראַך, דאָך איז אין שטאָט־ראַט די אָפיציעלע שפּראַך פּויליש."

ווייטער לייענען מיר אין דער צייטונג: „ראַטמאַן נייקראָן פּאָלעמיזירט מיט ה' האַזע, אַז די פראַגע פון דער „מוטער־שפּראַך" יידיש איז נאָך ווייט נישט דערליידיקט, מחמת אַ גרויסער טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג האַלט, אַז די מוטער־שפּראַך איז העברעאיש."

טראָץ דער לינקער מערהייט, פון דער שטאָט־פּאַרוואַלטונג, איז דער קאַמף פון דער יידישער פאָרשטייערשאַפט נישט קיין קלע־נערער. נישט געקוקט אויף די אַלע צוזאָגן, וועגן סובסידירן יידישע אינסטיטוציעס דורך דער שטאָט־פּאַרוואַלטונג, ווערן אויסגענוצט געוויסע „פּרינציפּיעלע" אַרגומענטן, ווי דער נאָמען „תלמוד־תורה" אד"ג צוליב וואָס די לינקע קאָנען נישט שטימען. דאָך געלינגט טייל־

זומער־קאָלאָניע פאַר יידישע קינדער, אויסגעהאַלטן דורכן מאַגיסטראַט(1930). אין צענטער שטייט דער יידישער לאַווניק יעקב־שמואל האַזע.

* איבערגעגעבן פון איינעם וועלכער האָט זיך באַטייליקט אין דער דעלעגאַציע.

** הגם אין יוני האָבן די רעכטע פּ. צ. אַליין דורכגעפירט אַ ראַטמאַן.

מאָל, דורך אַ געמיינזאַמען קאַמף פון אַלע יידישע ראַטמענער, צו דערגרייכן קליינע סובסידיעס פאַר יידישע בילדונג־און קולטור־צוועקן ווי אויך פאַר טעטיקע אינסטיטוציעס. אָבער די אויפזיכטס־מאַכט איבער דער שטאָט וואַרפט כמעט שטענדיק אָפּ אָדער פאַר־קלענערט די דאָזיקע סובסידיעס.

לויט דער אויבנדערמאָנטער צייטונג, פאַרשאַפט נישט דער קאַמף צווישן די לינקע און רעכטע יידישע ראַטמענער קיין איבע־ריקן כבוד דער יידישער באַפעלקערונג. עס זענען אפילו פאָרגעקומען פּראָטעסט־פאַרזאַמלונגען קעגן די אָדער יענע יידישע ראַטמענער. מיר פאַרצייכענען עס נאָר, כדי צו באַווייזן די „התלהבות" פון די יידישע ראַטמענער ביים פאַרטיידיקן די רעכטע אָדער לינקע „פּרינ־ציפּן" פון זייערע בלאָק־שותפים.

די „ראַדאָמסקער־צייטונג" פון 8.3.29 ברענגט פאָלגנדע באַ־שטעטיקטע ציפערן פון יידישע סובסידיעס: תלמוד־תורה — 1.500 זל.; גמילות־חסדים־קאַסע — 1.000 זל.; בית־יעקב שולע — 250 זל.; קינדער־היים — 2.000 זל.; קינפעטאַרין־פאַראיין — 1.500 זל.; „התאחדות" ביבליאָטעק — 300 זל.; האַנדווערקער ביבליאָטעק — 650 זל.; שלום־עליכם ביבליאָטעק — 300 זל.; ביבליאָטעק ביי די אוונט קורסן — 650 זל.; „ייווא" אין ווילנא — 350 זל.; און „אקסיליום אַקאַדעמיקום" — 250 זל. צוזאַמען — 7.750 זל. (אויף אַן אַלגעמיינעם בודזשעט פון 768.417 זל.).

ליידער האָט דער קרייז־סיימיק, אויך די אויבנדערמאָנטע סוב־סידיעס פאַרקלענערט מיט 3.000 זל. די אויבנדערמאָנטע צייטונג גיט אויך איבער די רעדעס פון ה. נייקראַן און ה. האַזע וועגן דעם ענין. ה. נייקראַן ווייזט אָן: „דער בודזשעט איז אייגנטלעך נאָר אַ פּאַר־טיי־בודזשעט. די דריי הונדערט טויזנט זל. וואָס דער מאַגיסטראַט באַקומט פון שטייערן, זענען 85% פון יידן. און טראָץ דעם באַקומט די יידישע באַפעלקערונג נאָר גראָשנס אויף זייערע אינסטיטוציעס".

הער האַזע, אין זיין בודזשעט־רעדע, ווייזט אָן אויף די גרויסע עוולה'ס וואָס די שטאָט־פאַרוואַלטונג באַגייט לגבי דער יידישער באַפעלקערונג: „אַלץ רעדט וועגן גלייכבאַרעכטיקונג, אָבער אין דער ווירקלעכקייט זעט עס אויס זייער טראַגיש. אויף דער צאָל פון 90 אָנגעשטעלטע אין דער שטאָט־פאַרוואַלטונג זענען פאַראַן נאָר 4 יידן, שוין אַריינגערעכנט די יידישע לערער וועלכע אַרבעטן פאַר גראָשנס. מיר האָבן גערעכנט, אַז אונדזערע קריסטלעכע חברים־סאָציאַליסטן וועלן אונדז פאַרשטיין. מיר זענען אָבער ביז איצט אַנטוישט."

דער רעדנער פּאָלעמיזירט מיט די יעניקע וועלכע זאָגן, אַז דער יידישער אַרבעטער איז נישט געווינט צו אַרבעטן. ער זאָגט: „אין פיל לענדער ווי פראַנקרייך און אַנדערע, אַרבעטן יידישע אַרבעטער אין קוילן־גרובן א.ד.ג. און אויב דאָס איז נאָך ווייניק, גייט קיין פּאַלעסטינע וועט איר זיך איבערצייגן ווי אַזוי יידישע אַרבעטער אַרבעטן."

ער פאַרלאַנגט, אַז שטייערן זאָלן צאָלן נאָר די פאַרמעגלעכע און די אָרעמע זאָלן פולשטענדיק באַפרייט ווערן פון צאָלן שטייערן.

אין יאָר 1930 איז דער ד"ר פיידאָק אָפּגעשטעלט געוואָרן אַלס בורמיסטזש פון ראַדאָמסק. דעם 1טן מערץ 1931 האָבן ווידער געזאָלט פאָרקומען וואַלן צום ראַדאָמסקער שטאָט־ראַט. די פּוילישע באַפעל־קערונג גייט אין 2 בלאָקן: פּ. פּ. ס. און אַלע רעכטע פּוילישע פּאַרטייען, ווי „נ. ד.", „כ. ד." און אפילו די „ב. ב." (דאָס איז די פּאַרטיי וואָס איז ביי דער מאַכט זינט פּילסודסקיס איבערקערעניש אין מאַי 1926). דאַקעגן אויף דער יידישער גאַס, איז די צעברעקלונג זייער שטאַרק. ה. האַזע איז אַריבער פון די לינקע „פּ.צ." צום „בונד" און פירט זייער ליסטע א.ז.וו. א.ז.וו. אָבער אין דער לעצטער מינוט זענען די וואַלן אָפּגערופן געוואָרן און עס איז באַשטימט געוואָרן אַ רעגירונגס קאָמיסאַר — דער פירער פון דער אָרטיקער „ב. ב." ה. סימאַן. דאָס הייסט, אַז די שטאָט פאַרוואַלטונג וועט געפירט ווערן לויט דער אַלגעמיינער פּאָליטיק אין לאַנד, לויט דער אַנטיסעמיטישער ריכטונג פון סקלאַדקאָווסקיס „אָוושעם", דעם סופּער־אַנטיסעמיטישן „אָזאָן" און ד. ג. אַזוי צום ביישפּיל לייענען מיר אין דער „ראַדאָמסקער־צייטונג": „ווי עס זאָל נישט זיין, צי מיט כוונה אָדער צופעליק, איז איצט צוריקגעשטעלט געוואָרן דער „סטאַ־טוס־קוואָ" פון פּאַניעס צייטן. אין אָרטיקן מאַגיסטראַט אַ חוץ דעם ה. אברהמ'טשע מינסקי — אַרבעט שוין נישט מער קיין איין יידישער באַאַמטער. די נייע לייטונג האָט באַזייטיקט דעם ה. האַראַ־וויטש פון זיין אַמט.

✶

מיר האָבן זיך ביז איצט אָפּגעשטעלט נאָר אויף דער יידישער לאַגע אין ראַדאָמסק, אין צוזאַמענהאַנג מיט דער אָרטיקער מוניצי־פּאַלער מאַכט. פאַר דער שטאָט ראַדאָמסק, איז אָן שום ספק, די לעצטע דערמאָנטע שטאָט־פאַרוואַלטונגען — זינט דער פּוילישער אומאָפּהענגיקייט פון 1918 — געווען אַ גרויסע ברכה. די שטאָט האָט באַקומען גאָר אַן אַנדער אויסזען. עס זענען צוגעקומען פיל גער־טנער און פּאַרקן. אויך די שול־נעץ איז אויסגעברייטערט געוואָרן, דאָס זעלבע ווזין־פּערטלען א.ד.ג. ליידער האָט די יידישע באַפעל־קערונג פון דעם אַלעם גאָר ווייניק גענאָסן. פּאַרקערט: קיינער פון די מאַכטהאָבער, נישט אין פּוילן בכלל, און נישט אין ראַדאָמסק בפרט, האָט נישט געזאָרגט פאַר יידישער באַפעלקערונג אין אירע נויטן, און אַמווייניקסטן די לעצטע מאַכט־האָבער, ווי מיר האָבן זיי פאַרצייכנט אויבן. זיי האָבן אין דער לעצטער צייט, פאַרן אויסברוך פונם צווייטן וועלט קריג, אין דער צייט פונם בעק־היטלער אָפּמאַך, ממש זיך פאַרכליניעט פון די גרויסע דערגרייכונגען אויפן אַנטי־יידישן געביט ביי די דייטשע שותפים. מיט אַלע מעגלעכקייטן, האָט די הערשנדע סאַנאַציע־מאַכט, געפּרוווט איבערצושטייגן אין איר אַנטיסעמיטיזם, אפילו די געשווירענע „ענדעקעס" און די ברוד־טאַלסטע „נאַראָדאָווצעס". כסדר האָט מען פאַרגרעסערט די אַנטי־

דער יידישער קאָמיטעט וואָס האָט פאַרן אויסברוך פון דער וועלט־מלחמה (1939) אַדורכגעפירט אַן אַלגעמיינע געלט־אַקציע פאַר שטאַרקן די מיליטערישע לופט־קרעפטן פון פוילן.

סעמיטישע טענדענץ און אנטי־יידן פּאָליטיק אויפן עקאָנאָמישן געביט. די באָיקאָטן, פּיקעטן און „אַנטי־סטראַגאַנעס״ פּאָליטיק, האָבן דערפירט אפילו צו פּאָגראָמען אין יידישע שטעט. דאָס האָט נישט אָפּגעשראָקן די פּאָליטיק פון רידז־שמיגלי, סקלאַדקאָווסקי און פּול־קאָווניק קאָץ. נישט נאָר האָט מען זיך געקוויקט מיטן אַנטי־שחיטה־געזעץ פון דער פּריסטעראָוואַ, נאָר אָפּן געפּריידיקט דעם אַריער־פּאַראַגראַף וואָס מען דאַרף איינפירן אין פּוילן.

דאָס אַלץ, האָט דער יידישער באַפעלקערונג אין ראַדאָמסק, אין דער צייט — ערב דעם צווייטן וועלט קריג — פאַרפינצטערט דאָס לעבן.

די „חברה־קדישא״ און אירע עסקנים

י. לעהמאַן – י. רודניצקי

א. חסד של אמת

ביי יידן איז די „חברה־קדישא״ שטענדיק געווען איינע פון די נייטיקסטע, אויב נישט די סאַמע נייטיקסטע אינסטיטוציע פונעם קהל. די דאָזיקע חברה איז געווען די ערשטע, וואָס איז אַנטשטאַנען אין יעטוועדן יידישן ישוב, אין סאַמע אָנהויב פון זיין אַנטוויקלונג, טייל מאָל, נאָך איידער עס איז געווען אויפן אָרט אַ בית־הקברות. נאָך דאַן, ווען מען האָט געדאַרפט פירן אַ בר־מינן קובר זיין אין נאָענטסטן שטעטל, האָבן זיך שטענדיק געפונען עטלעכע יידן, וועלכע האָבן געוווסט די דיני־טהרה, געטאָן דעם מת זיין „רעכטס״ אויפן אָרט, און דערנאָך אַוועקגעפירט אין נאָענטסטן ישוב קובר זיין.

בדרך כלל איז דער פּינקס פון דער „חברה־קדישא״, מיט זיינע פאַרצייכענונגען און תקנות, שטענדיק געווען אַ וויכטיקער מאַטעריאַל פאַר היסטאָריקער, צו לערנען די געשיכטע און לעבנס־שטייגער פון יידישע קהילות. די ראַדאָמסקער „חברה־קדישא״ האָט אַוודאי אויך געהאַט איר פּינקס און טראַדיציע, לײדער איז דער פּינקס פאַרשוווּנדן, צוזאַמען מיט דער „חברה־קדישא״ און מיטן גאַנצן יידישן ישוב. מיר ברענגען, דעריבער, בלויז אַ ביסל זכרונות, וואָס מיר האָבן צוזאַמענגעקליבן וועגן דער דאָזיקער חברה, אין דער לעצטער תקופה.

די „חברה־קדישא״ אין ראַדאָמסק איז באַשטאַנען פון דריי גרופּעס חברים: „מתעסקים״ (טעטיקע), „חייטים״ (שניידער) און חברי־כבוד״ (ערן־מיטגלידער). דער יסוד און עמוד־התווך פון דער חברה זענען געווען די „מתעסקים״: אויף זיי איז געלעגן דער חוב אַדורכצופירן די טהרה און די אַלע אַרבעטן וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות מיט דער לוויה און קבורה. צווישן דער גרופּע האָט שטענדיק געמוזט זיך געפינען איינער אַ בן־תורה, אַ בקי אין די אַלע דינים און מנהגים, וואָס מען באַדאַרף אָפּהיטן — פון דער גסיסה ביז צום פאַרענדיקן די קבורה („סתימת־הגולל״). דערביי האָט ער אויך באַדאַרפט קענען דעם „מעבר־יבוק״ און אויך יענע מנהגים, וואָס האָבן זיך איינגעוואָרצלט אין יעדער שטאָט באַזונדער. אַחוץ דעם, האָבן צווישן דער דאָזיקער גרופּע באַדאַרפט זיין מענטשן מיט פיזישן כוח, ווייל די אַרבעט איז געווען אַ שווערע.

דער גרעסטער טייל פון די „מתעסקים״ זענען געווען פּשוטע באַלעבאַטישע יידן, ס׳רוב בעלי־מלאכות, וועלכע האָבן די אַרבעט פון דער „חברה־קדישא״ געטאָן נאָר לשם מצווה, טייל מאָל ממש מיט מסירות־נפש. ספּעציעל נישט לייכט איז געווען די אַרבעט, בעת מען האָט באַדאַרפט אַדורכפירן די טהרה אויפן בית־הקברות, אין דער טהרה־שטיבל. בדרך־כלל איז די טהרה אַדורכגעפירט געוואָרן ביים מת אין שטוב, לכבוד המת. בלויז אין פאַל פון אַ מת־מצווה, אָדער ווען אַ פרעמדער ייד איז צופעליק געשטאָרבן אין ראַדאָמסק, איז די טהרה אַדורכגעפירט געוואָרן אויפן בית־הקברות. דאָרטן איז געווען אַ טהרה־שטיבל, אָבער די כלים און די אַנדערע נויטיקע זאַכן האָט מען באַדאַרפט ברענגען, יעדעס מאָל, פון שטאָט. די „מתעסקים״ אַליין האָבן דאָס געדאַרפט אַרויסברענגען און טראָגן אייניקע קילאָמעטער צופוס.

די „מתעסקים״ זענען שטענדיק געווען גרייט צו דערפילן דעם חוב, וואָס זיי האָבן אויף זיך גענומען. זיי פלעגן צו־יעדער צייט אָן תרעומות פאַרלאָזן זייערע אַרבעטן און פּרנסות און זענען געגאַנגען טאָן די מצווה. נישט איין מאָל איז אויסגעקומען צו גיין צופוס, ביי אַ שטאַרקן פראָסט, אייניקע קילאָמעטער ביזן בית־הקברות, און דאָרטן פיזיש שווער אַרבעטן. נישט איין מאָל האָט מען געדאַרפט טוישן דעם קברן און די האַק, ביים גראָבן דעם קבר, ווייל די ערד איז געווען פאַרפרוירן. דאָס גראָבן דעם קבר האָט טייל מאָל געדויערט ביז שפּעט אין דער נאַכט אַריין. אין אַזאַ פאַל, פלעגט דער זייטיקער עולם זיך בדרך־כלל אָפּטראָגן, ווייל דער פראָסט האָט געברענט. אָבער די משפחה פונעם מת, און כמעט אַלע „חברה־קדישא״־לייט, זענען תמיד געבליבן אויפן אָרט, ווייל מען האָט דאָך נישט געקענט דערלאָזן צו הלנת־המת און אַדורכפירן „סתימת־הגולל״ אָן אַ מנין.

אין די גרויסע שטעט, איז שוין אין דער לעצטער תקופה דער ענין קבורה געווען מאָדערניזירט, דורך איינפירן ספּעציעלע כלים און דינגען מענטשן צו דער טהרה. דאָרט האָט מען אויך נישט אַזוי שטאַרק מקפּיד געווען אויף אַלע מנהגים, בעיקר ביי אומבאַקאַנטע יידן. אין ראַדאָמסק, אָבער, איז יעטוועדער טויט־פאַל געווען אַ שטאָט־געשעניש, ווייל מען האָט געקאָנט יעדן מענטשן און ממילא האָט דער ענין פון „חסד־של־אמת״ געטראָגן אַ פאַמיליאַרן כאַראַקטער. עס האָט נישט געקענט זיין קיין רייד וועגן מוותר זיין, אָדער זיך גרינגער מאַכן, אין ענינים וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות צו כבוד־המת.

די צווייטע גרופּע אין דער „חברה־קדישא״ איז געווען די „חייטים״ — שניידער, וועלכע האָבן גענייט די תכריכים פאַרן מת. אויך זיי האָבן נישט גענומען געצאָלט פאַר זייער אַרבעט. די שניידער זענען געווען אויך אַזעלכע, וואָס האָבן נאָכן פאַרענדיקן דאָס נייען די תכריכים אָנטייל גענומען אויך אין דער טהרה און אין דער קבורה.

צווישן די „מתעסקים״ און „חייטים״ פון „חברה־קדישא״, אין דער תקופה פון דער ערשטער ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה, זענען געווען די פאָלגענדיקע: יעקב־יהושע זעליגמאַן, יחזקאל שו״ב, יצחק בענדלמאַכער, העניך ווייס (העניך־פישל קאָצקער), משה־בנימין לעהמאַן, יעקב־דוד פייטלאָוויטש, שמואל זיינוויל (פישער), אברהם לעדערמאַן (דעם לאָמען יעקלס איידעם), ישראל וואָלדפאָגעל (ישראל „כהן גדול״), י. ברענער, אברהם גערשאָנאָוויטש, מאיר בעקער (דער פאָטער פון לייבל גערשאָנאָוויטש, ראש־הישיבה פון „כתר־תורה״ אין טשענסטאָכאָוו), דוד זאַיאָנץ, יצחק אפּמאַן (קצב), שלמה צווילינג (גלעזער), **פייוול פּאַרזענטשעווסקי**

(שניידער), שייע קאַמעלגאַרן (שניידער), מאיר־אהרן רודניצקי (שניידער), פנחס ציפּלער (שניידער), חיים־יעקל גאָלדנער (שניידער), מרדכי גליקסמאַן (סקאַלקע), שמואל גאָלדבערג (שניידער), קאַפּעל שניידער (קברן), יעקל „ראַניץ" (שניידער), הערש־לייב „טעפּער" (שניידער), יוסף משמש א. אַ.

די „חברי־הכבוד" (ערן־מיטגלידער) זענען נישט גערופן געוואָרן צו קיין „שוואַרצע אַרבעט", זיי האָבן זיך אַליין געמאָלדן אין אויסנאָם־פאַלן, ביי אַ גאָר חשובן בר־מינן. אין די לעצטע יאָרן זענען געווען פאַרשריבן אינעם פּנקס אַלס חשובע חברה־קדישא לייט: דער ראַדאָמסקער רב ר' ישראל־פּנחס הכהן, ר' ישראלקע זעלוועער מו"ץ, ר' איתמר ראַבינאָוויטש, שמואל־מאיר פייערמאַן, דניאל רויזענבוים, יעקב רויזענבוים, שבתאי פייערמאַן א. אַ.

גרויס מסירות־נפש, העלדישקייט און אָפּפערוויליקייט, האָבן די ראַדאָמסקער „חברה־קדישא"־לייט אַרויסגעוויזן אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, בעת עס איז פאָרגעקומען די גרויסע שלאַכט אויף די פעלדער צווישן ברעזניצע און ראַדאָמסק. גרופּעס „חברה־קדישא"־לייט פלעגן אַרויסלאָזן זיך אויף פויערישע וועגנער. אין די פינצטערע נעכט, און אויף די פאַרזייטע מיט הרוגים פעלדער אויפזוכן יידישע געפאַלענע זעלנער, כדי צו ברענגען זיי צו קבר־ישראל אויפן ראַדאָמסקער בית־הקברות. די אַרבעט איז געטאָן געוואָרן אָן דעם וויסן פון דער מאַכט, טייל מאָל אונטער אַ האָגל פון קוילן. אַ סך אַזוינע קברים זענען געווען אויף דעם ראַדאָמסקער בית־הקברות, באַדעקטע מיט פּשוטע שטיינער, אַלס צייכן אַז דאָ ליגט באַגראָבן אַ יידישער זעלנער, וואָס איז געפאַלן ביי דער אויבנדערמאַנטער שלאַכט. אויף אַ טייל קברים איז געווען אָן אויפשריפט: „פּה נקבר איש־חייל שלא נודע שמו"; טייל מאָל מיט דער באַצייכענונג: אָפּיצער אָדער אונטער־אָפּיצער, אויב מען האָט עס געקאָנט אויפקלערן בעת דער קבורה.

אַ צווייטן קאַפּיטל פון מסירות־נפש האָט די „חברה־קדישא" אין ראַדאָמסק פאַרשריבן אין די ערשטע יאָרן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען דער טיפוס האָט געבושעוועט אין ראַדאָמסקער געגענט, ווי אין גאַנץ פּוילן צו־יענער־צייט, פאַרשלינגענדיק הונדערטער קרבנות פון דער יידישער באַפעלקערונג. אין יענער צייט האָט געטראָפן, אַז די צאָל פון די לוויות אין שטאָט האָט דערגרייכט ביז צען אין איין טאָג. נישט קוקנדיק אויף דער סכנה אַליין אָנגעשטעקט צו ווערן מיט דער געפערלעכער קרענק, זענען די „חברה־קדישא"־לייט געשטאַנען גאַנצע טעג, טייל מאָל ביז שפּעט אין דער נאַכט, און געאַרבעט ביים מטהר זיין און ביים באַגראָבן די טויטע. אויך אין אַ יום־טוב, ווען אַנדערע זענען געזעסן מיט זייערע פאַמיליעס ביים טיש און נהנה געווען פון שמחת־החג, האָט מען נישט איין מאָל די „חברה־קדישא"־לייט אַוועקגענומען פון זייערע משפּחות אין גערופן צו טהרה און קבורה פון אַ פאַרשטאָרבענעם יידן.

ליידער, האָבן זייטיקע מענטשן נישט תמיד ווי־געהעריק אָפּגעשאַצט די שווערע און וויכטיקע אַרבעט פון דער „חברה־קדישא". מען האָט אין שטאָט זיך תמיד געוויצלט איבער דער „גרויסער סעודה", וואָס די „חברה קדישא" פלעגט פּראַווען ז' באדר און איבער דעם „טרונק בראָנפן", וואָס זיי פלעגן אַ מאָל נעמען.

ביים אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה איז געווען דער גבאי פון דער „חברה־קדישא" ר' זאב־וואָלף בירענצווייג, אַ באַלעבאַטישער ייד, נישט קיין חסיד. נאָך אים איז געווען גבאי ר' משה פעלמאַן, אַ חסיד און אַ למדן, וועלכער איז געווען שטאַרק אָנגעזען אין שטאָט און האָט געפירט די „ממשלה" איבערן ראַדאָמסקער בית־הקברות מיט גרויס פאַרשטאַנד. נאָך אים איז געווען גבאי ר' יעקב־יהושע זעליגסאָן, אַ חסידיש־סוחרישער ייד. אין זיין צייט איז די „חברה־קדישא" געווען שטאַרק דיסציפּלינירט. ער האָט געהאַט אַ שטאַרקע האַנט און האָט מקפּיד געווען אויף יעדער קלייניקייט. אויך בנוגע דער קרקע האָט ער זיך געפירט מיט תקיפות און אַ קבר פאַר אַ בר־מינן האָט ער געגעבן נאָר לויט זיין איינזען, נישט רעכענענדיק זיך מיט קיינעם. ער האָט דעריבער טאַקע נישט איין מאָל אַרויסגערופן רוגז אויף זיך מצד די קרובים פונעם פאַרשטאָרבענעם, אָבער ער האָט ביי קיינעם נישט געפרעגט און פאַר קיינעם נישט געהאַט קיין פחד.

„די ממשלה" איבער דעם „קעניגרייך פון טויט" פון ר' יעקב־יהושע האָט זיך געענדיקט מיטן מאָמענט, ווען די קהילה האָט איבערגענומען אין איר רשות דעם בית־הקברות. פון דאַן אָן זענען די ענינים פון קרקעות און געלט דערליידיקט געוואָרן נאָר אין דער קהילה. דער גבאי און די „חברה־קדישא" האָבן שוין מער נישט דעצידירט וועגן די פּרייזן פון די קברים און אויך נישט וועמען צו געבן אַ מער־בכבודיקן אָרט אויפן בית־הקברות. די „חברה־קדישא" האָט אַזוי־אַרום פאַרלוירן די אַבסאָלוטע הערשאַפט איבער די פאַרשטאָרבענע, און איז געווען נאָר אַ פונקציאָנעלע אינסטיטוציע פון דער קהילה־פאַרוואַלטונג. טראָץ דעם האָבן די „חברה־קדישא"־לייט ווייטער אויסגעפירט זייער חוב בשלמות, פרייוויליק און נאָר לשם־מצווה, כאָטש זייער מאַכט איז געוואָרן געבראָכן. פון־צייט צו־צייט פלעגן טאַקע אויסברעכן פאַרשידענע רייבונגען צווישן זיי און דער קהילה־פאַרוואַלטונג. עס איז אַפילו דערגאַנגען ביז צו שטרייקן, אָבער דאָס זענען געווען שטרייקן מיט קליינע פאָדערונגען. עס האָט זיך נעמלעך געהאַנדלט וועגן די עטלעכע פּראָצענט, וועלכע די „חברה־קדישא" פלעגט באַקומען פון אַ גבירישער לוויה, פאַר זייער קאַסע, אָדער צוליב דעם וואָס די ראשי־הקהל האָבן פוגע־בכבוד געווען אין דער „חברה־קדישא". די דאָזיקע שטרייקן זענען תמיד גלייך ליקווידירט געוואָרן און די „חברה־קדישא"־לייט האָבן ווידער זיך מיט־עסק געווען מיט „חסד־של־אמת".

די „חברה־קדישא" האָט אויך געהאַט איר אייגענעם בית־התפילה. אין די ערשטע צייטן האָבן די חברים געדאַווענט אין אַ פּאָליש פון קהל'ס בית־המדרש, דערנאָך זענען זיי אַריבער אין אַן אייגן שטיבל, וועלכע האָט זיך געפונען אין נחמיה זאַנדבערגס הויז (אויף רעימאַנטאַ־גאַס נומער 8).

יוסף לעהמאַן

ב. עסקנים פון טהרה און קבורה

דאָס רוב מיטגלידער פון דער חברה־קדישא, זענען געווען שניידער, סיי מענער און סיי דאַמען־שניידער (מען האָט דאָך געמוזט נייען תכריכים אויך פאַר פרויען). אויך פון די שיכטן פון די אזויגע־ר־פענע שיינע יידן, חסידישע בעלי־בתים, האָבן זיך גרופּירט מיטגלידער. אָבער די מערהייט חברים פון דער חברה קדישא, די וועלכע האָבן אויסגעפירט די הייליקע ארבעט ביים מת — די מתעסקים — זענען געווען דאָס רוב בעלי מלאכות און פּשוטע בעלי־בתים. ערן־מיטגלידער זענען געווען דער רב פון ראַדאָמסק, רייכע יידן און תלמידי חכמים. אָבער זיי האָבן זייער זעלטן זיך פאַרנומען מיט דער פּראַקטישער אַרבעט פון טהרה. טראָץ דעם וואָס דער בית־הקברות האָט פאַקטיש געהערט צו דער קהילה, האָט מען זיך געמוזט רעכענען מיט דער מיינונג פון דער חברה קדישא. ווייל איבער הונדערט און צוואַנציק יאָר, מוז מען דאָך צו זיי אָנקומען. די אַרבעט פון דער חברה קדישא איז געווען אַ פרייוויליקע. די בעלי מלאכות, וועלכע זענען אַליין געווען נישט קיין פאַרמעגלעכע מענטשן האָבן שטענדיק אָוועקגעלייגט זייער אַרבעט און גערן געגאַנגען טאָן זייער הייליקע אַרבעט צום מת, אפילו ווען דאָס איז געווען אין יום־טוב. (דעם צווייטן טאָג יום־טוב זענען פאָרגעקומען לוויות). די לייטונג, די אָנפירערשאַפט איז געלעגן אין די הענט פון יושב־ראש, פונם גבאי. אויף וויפל איך געדענק, איז פון 1900 געווען גבאי ר' מאַנדל פייערמאַן. זיינע מיטהעלפער

זענען געווען: מרדכי גליקסמאַן (מרדכי סקאַלקע), מאיר־אהרן רודניצקי, חיים יעקב וואַסעלע, יוסף סאַפּקאָווער, אברהם לייזר קאַמעלגאַרן, שמואל גאָלדבערג, פּנחס ציפּלער און אַנדערע. אַזוי ווי אַ ייד איז געשטאָרבן, האָט מען גערופן די חברה־קדישא זי זאָל דעם מת „אַרונהייבן" אַראָפּנעמען פון בעט און לייגן אויף דער ערד מיט די פיס צו דער טיר און אונטערלייגן אַ פּאָר שטרוי. שפּעטער האָבן זיי שוין דורכגעפירט די טהרה און קובר געווען אויף דעם אָנגעוויזענעם פּלאַץ. נאַטירליך, ווער עס איז געווען אַ רייכער אָדער אַן אָנגעזעענער בעל הבית האָט באַקומען אַ שיינעם קבר נענטער צו די קברים פון די רביים. ווען עס איז געשטאָרבן אַ פרומער ייד, אָדער גאָר אַן אָנגעזעענער בעל־הבית, זענער געקומען די ערן־חברים פון דער חברה קדישא צו דער טהרה. אָדער ווען עס איז נפטר געוואָרן אַ רבי, דאַמאָלסט זענען די מתעסקים געווען, נאַטירלעך, אָנגעזעענע רביים. אָבער די אָרטיקע חברה־קדישא איז שטענדיק געווען אָנווענזנד, מ'זאָל זי חלילה נישט מבייש זיין.

די איינציקע באַלוינונג פאַר די חברה־קדישא־מיטגלידער איז געווען, וואָס זיי האָבן געהאַט אַן אייגן שטיבל צום דאַוונען און פון צייט צו צייט געמאַכט אַ קידוש נאָכן דאַוונען, איבערהויפּט שמחת־תורה. דאַמאָלסט איז געגאַנגען אײן פּעסל ביר נאָכן צווייטן, פאַרשטייט זיך מיט אַרבעס און הערינג. באַלד נאָכן דאַוונען און נאָך די הקפות, האָט מען געמאַכט דעם אמתן לחיים, פאַרביסן מיט האָניק־קוכן, און באַקומען אַ געפלאָכטענע הבדלה אין איינציקע קאָלירן, וועלכע מען האָט גענוצט ביים מאַכן שבת צו נאַכטס די הבדלה. דאַמאָלסט, ביי דער געהויבענער שטימונג, פלעגט מען אויך ווידער אויסוויילן דעם גבאי אויף נאָך אַ יאָר.

בדרך כלל פלעגט דער גבאי באַשטימען דעם פּרייז פאַר דער קרקע. אָבער ווען עס איז געשטאָרבן אַ גביר, פלעגן זיך צוזאַמענקומען איייניקע בעלי־בתים צום דאָזאָר ה' יוסף שאַץ, אָדער צו דוד בוגייסקי, און באַשטימען דעם פּרייז. עס פלעגט גענומען ווערן אין אַכט, ווי דער פאַרשטאָרבענער האָט זיך געפירט ביים לעבן, צי ער האָט געגעבן צדקה א.ד.ג. עס האָט אַפילו געטראָפן אַ פאַל, אַז אַ מת איז געלעגן איייניקע טעג, ווייל די קינדער האָבן זיך איינגעשפּאַרט און נישט געוואָלט געבן די סומע וואָס די קאָמיסיע האָט באַשטימט. אָבער זיי האָבן דאָך באַצאָלט און די קבורה איז דורכגעפירט געוואָרן. אין ראַדאָמסק איז אויך געווען אַ מנהג, אַז מען האָט מיטן מת געמאַכט 7 מאָל הקפות אַרום דעם אָפענעם קבר. דאָס איז געמאַכט געוואָרן דורך די חברה קדישא־מיטגלידער. מאַנכעס מאָל פלעגן זיי אויך, באַלד נאָך דער קבורה, מאַכן אַ לחיים פון 95ער ספּירט כדי „צוריק צוקומען צו זיך" — ווי זיי האָבן געפלעגט זיך אויסדריקן.

מאַנכע פון די שניידער'ס פלעגן זיך אויך ווינצלען, אַז טראָץ וואָס־דער, אָדער די געשטאָרבענע, איז געווען אַ „גרימאַשנער" קונה איז דאָס מאָל, ביי די תכריכים נישט געווען קיין שום פאָרוואָרפן, עס האָט אַלץ געפּאַסט אין בעסטן אָרדנונג.

אין דער חברה קדישא איז אויך געווען אַ ספּעציעלע פרויען־אָפּטיילונג וועלכע האָט געטאָן איר הייליקע אַרבעט ווען עס איז געשטאָרבן אַ פרוי. די פרויען־מיטגלידערינס פון דער חברה־קדישא, פּונקט ווי די מענער — זענען געווען זייער בכבודיקע־פרויען אין דער שטאָט און געטריי אויסגעפירט זייער שליחות.

מיין פאָטער מאיר אהרן רודניצקי, ז"ל, האָט צענדליקער יאָרן אויסגעפירט די הייליקע אַרבעט פון אַן אַקטיוון מיטגליד אין דער חברה קדישא, ביז די היטלעריסטישע רוצחים האָבן אים צוזאַמען מיט אַלע יידן פון ראַדאָמסק אומגעבראַכט.

יחזקאל רודניצקי (ניו־יאָרק)

אינסטיטוציעס פאַר סאָציאַלער הילף

מ. ה—ר

א. גמילות־חסדים־קאַסע

ראַדאָמסק — אַזוי ווי יעדער אַנדערער יידישער ישוב, האָט אויך געהאַט אַ גמילת־חסד קאַסע, וואָס האָט אַרויסגעהאָלפן מיט קליינע הלוואות, — אָן פּראָצענט — די קליינע הענדלער, מאַרקשטייער, בעלי־מלאכות א. ד.ג. די ערשטע וועלט־מלחמה און די שפּעטערדיקע דעוואַלוואַציעס פון געלט, האָבן חרוב געמאַכט און אָפּגעשוואַכט אָט די אַלע גמ"ח־קאַסעס. ערשט אין יאָר 1926, ווען דאָס ווירטשאַפטלעכע לעבן פון אַ גרויסן טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט זיך געקייקלט וואָס אַמאָל מער באַרג אַראָפּ, האָבן איייניקע עסקנים פון די קליינהענדלער באַשלאָסן צו שאַפן אַ גמילת־חסדים־קאַסע, וואָס זאָל העלפן מיט קלענערע קרעדיטסומעס, אויפצוהאַלטן דעם ווערקשטאַט אָדער „שטעל" אין מאַרק.

אין די ערשטע צייטן, האָט זיך די גמ"ח־קאַסע זייער שוואַך אַנטוויקלט. זי האָט נישט געקאָנט שאַפן קיין געהעריקע סומע געלט מיט וועלכע זי וואָלט געקאָנט אָפּערירן. מיט דער צייט, האָבן זיך געפונען יחידים וואָס האַלטן נישט פון דער דאָגמאַ „לא נברא העולם אלא בשבילי" און אויך אַנדערע געזעלשאַפטלעכע פאַקטאָרן וואָס האָבן אונטערשטיצט די אינסטיטוציע אויף גאָר ווייט. אויב פון אָנהויב האָט מען נאָר געקאָנט אַרויסגעבן 5 הלוואות אַ וואָך און אפילו אין חודש יאַנואַר 1927 נישט מער ווי די 5 הלוואות, האָט מען שוין אין יולי 1927 געקאָנט צוטיילן 30 הלוואות (דער קאַפּיטאַל האָט דערגרייכט אין דער צייט 1.034 זל.).

צוליב דעם ווירטשאַפטלעכן קריזיס פון דער יידישער באַפעלקערונג אין יענער צייט אין פּוילן, האָט אויך דער „דזשאָינט" אין וואַרשע געשאַפן אַ צענטראַלע הילפס־קאַסע מיט אַ גרעסערער סומע, וואָס האָט געשטיצט מיט קרעדיטן די אָרטיקע גמ"ח קאַסעס. אויך ראַדאָמסק האָט מיט דער צייט גענאָסן פון אָט די קרעדיטן, וואָס האָט נאַטירלעך געהאָלפן אין אַ גאָר באַדייטנדיקער מאָס דער אַנטוויקלונג פון דער אינסטיטוציע.

כדי די ראַדאָמסקער גמ"ח־קאַסע זאָל קאָנען געניסן פונעם „דזשאָינט", — האָט זי באַדאַרפט זיין קרעדיט־פעאיק סיי מיט איר אייגן קאַפּיטאַל און סיי מיט איר לייטונג און טעטיקייט. די ה"ה דוד ראָדאַל, דוד גראָסמאַן, אַ. לעווקאָוויטש און אנדערע, האָבן די ערשטע אַריינגעבראַכט גרעסערע סומען. בראש פון דער קאַסע האָבן זיך געשטעלט פאָלגנדע פּערזאָנען: ערן־פּרעזעס: ה. ד. ראָזענבוים, פאָרזיצער: מ. בערגער, ש. ל. וויטענבערג, ח. ש. שיטענבערג, מ. וואַקסמאַן, פ. בוגייסקי, ד. סאָבאָל, וואַלדפאָגעל. יעקובאָוויטש און פעלמאַן.

פונם באַריכט פון יאָר 1928, דאָס הייסט, פאַר 2 יאָר טעטיקייט, זעען מיר: „דורך די 2 יאָר זינט די קאַסע עקזיסטירט איז געוואָרן געבאָרגט 12,236 זל. דער אקטיוו פון דער קאַסע איז: הלוואה פון דער צענטראַלע — 6.926 זל.; נדבות און איינשרייבגעלד — 3.725 זל.; וקלאַדן — 1.683 זל.; אַרטיקע הלוואה — 375 זל.; סובסידיע פון דער גמינע — 250 זל.; צוזאַמען — 12.959 זל.״.

אין דער ניי־געוויילטער פאַרוואַלטונג זענען אַריין: ש. ל. וויטענבערג, פּ. בוגייסקי, בערגער, פריימאַן, וואַלדפויגל, קאַפּלאַן, לוסטיגער, דוד גאָסלאַווסקי און פעלמאַן.

לויט ווי עס טיילט מיט די אָרטיקע צייטונג פון 8.8.30, האָט די ג״ח קאַסע, אַלס אַנערקענונג פאַר איר גוטער טעטיקייט באַקומען אַ צווייטע הלוואה פון 6.000 זל.

די לייטונג פון דער ג״ח קאַסע באַמיט זיך צו פאַרגרעסערן איר קאַפּיטאַל, כדי צו קאָנען לינדערן די אַלץ וואַקסנדיקע נויט צווישן דער יידישער באַפעלקערונג, אַלס אַ רעזולטאַט פון דער אַנטי־יידישער ווירטשאַפטלעכער פּאָליטיק פון דער רעגירונג. עס ווערן איינגעאָרדנט פאַרזאַמלונגען און אויפקלערונגס־רעפעראַטן וועגן דער נויטיקייט פון אָט דער אינסטיטוציע. אויך דער „דזשאָינט״ שטיצט ווייטער די קאַסע מיט קרעדיט.

סוף יאָר 1930 שטעלט זיך דער באַריכט פאָר אַזוי: אין יאָר 1928 איז אַרויסגעגעבן געוואָרן הלוואות אויף אַ סומע פון 17.030 זל.; אין יאָר 1929 — 60.090 זל.; אין יאָר 1930 ביז חודש אויגוסט — 32.890 זל.; ס״ה זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן הלוואות זינט דער גרינדונג פון דער קאַסע — 2288 הלוואות אויף דער סומע פון 164.570 זל.

עס דאַרף אויך אונטערגעשטראָכן ווערן, אַז גראַד די אינסטי־טוציע, וועלכע האָט געהאַט קאָנסטרוקטיווע צילן, איז דורך די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין אַמעריקע מינימאַל אינטערעסירט געוואָרן.

אין דעם אַלגעמיינעם באַריכט פון דער „ראַדאָמסקער צייטונג״ פאַרן יאָר תר״ץ (1930), לייענען מיר וועגן דער ג״ח קאַסע: די אינסטיטוציע פאַרברייטערט כסדר איר טעטיקייט, און דער קאַפּיטאַל באַטרעפט שוין ביז 40.000 זל. אַ דאַנק דער מוסטערהאַפטער אָרדנונג, האָט די אינסטיטוציע אין פאַרלויף פון יאָר באַקומען ווייטערע לאַנג־טערמיניקע הלוואות פון „דזשאָינט״.

אין יאָר באַריכט פון דער צייטונג פון תרצ״א, לייענען מיר וועגן דער ג״ח קאַסע: „די גמילת חסדים קאַסע — די וויכטיקסטע אינסטיטוציע פון קאָנסטרוקטיווער סאָציאַלער הילף. הגם איר אומלויף־קאַפּיטאַל האָט זיך פאַרן לעצטן יאָר נישט פאַרגרעסערט, האָט זי אָבער פאַרטיילט פיל הונדערטער הלוואות אָן צינזן אויס־צוצאָלן וועכנטלעך אין קליינע ראַטעס. ביים היינטיקן טאָג געניסן פון דער אינסטיטוציע ביז 50 מיטגלידער״.

ליידער איז אויך די אינסטיטוציע נישט געשוינט געוואָרן פון מענטשלעכע שוואַכקייטן. אָבער דאַן האָט זיך געשטעלט אין דער שפּיץ פון אָט דער וויכטיקער אינסטיטוציע, דער נדבן און איבער־געגעבענער עסקן מ. לאַכמאַן, און ער האָט ווייטער מיטגעהאָלפן דער אַנטוויקלונג פון דער גמילת־חסדים־קאַסע.

דאָס ווירטשאַפטלעכע לעבן אין ראַדאָמסק, — ווי אין גאַנץ פּוילן — איז ערב דעם צווייטן וועלט קריג געוואָרן אַלץ שווערער און שווערער פאַר דער יידישער באַפעלקערונג. די גרעסערע קאָאָ־פּעראַטיווע פינאַנס־אַנשטאַלטן האָבן ליידער זיך געמוזט ליק־ווידירן, פריער אָדער שפּעטער. אמת די ג״ח־קאַסע האָט נישט געקאָנט פאַרטרעטן קיין קרעדיט באַנק, זי האָט אָבער געשטיצט די געפאַלענע קליינהענדלער, מאַרק שטייער און האַנטווערקער, מיט אָנפּראַצענטיקע הלוואות וואָס האָט זיי פיל געהאָלפן. זאָלן די עסקנים פון אָט דער אינסטיטוציע דערמאָנט ווערן מיט כבוד.

ב. לינת־הצדק

די ווערטער „ביקור־חולים״ געהערן אַוודאי צו די עלטסטע באַגריפן אינם יידישן לעבן. אין קלענסטן יידישן ישוב, ווו עס איז נאָר געווען אַן אָרט צום דאַווענען, האָט שוין עקזיסטירט דער באַגריף פון „ביקור־חולים״, פון העלפן דעם צווייטן. דווקא די הילף איז געגעבן געוואָרן נישט בלויז קראַנקע, נאָר יעדן וואָס האָט זיך אין איר גענויטיקט. כאָטש מען איז נאָך אַליין נישט געווען פאַרזאָרגט מיט אַלעמען, איז דער ווילן צו העלפן דעם צווייטן געווען גאָר שטאַרק אַנטוויקלט, און דאָס איז געטאָן געוואָרן אין די ראַמען פון „ביקור־חולים״, שפּעטער „לינת־הצדק״.

אין ראַדאָמסק איז די חברה „ביקור־חולים״ געשאַפן געוואָרן מיט לאַנגע יאָרן צוריק. נאָך אין סוף פונם 18טן יאָרהונדערט איז שוין געווען די חברה אין הויז פון ה. זילבערשאַץ, וואַרשיינלעך האָט זי זיך געפונען פריער ערגעץ אַנדערשוו. וועגן דער טעטיקייט פון אָט דער חברה, זענען פאַראַן זייער ווייניק ידיעות. מיר ווייסן וועגן משמרות ביי קראַנקע, העלפן קראַנקע, און צוזאַמענקומען צום דאַווענען, לערנען צוזאַמען אייניקע מאָל אין דער וואָך. איבערהויפּט אין די ווינטערדיקע פרייטיק־צו־נעכט און זומער אום שבת נאָך מיטאָג. אין די ערשטע יאָרן פון 20טן יאָר־הונדערט איז שוין געשאַפן געוואָרן דער „לינת־הצדק״. זיין אייגענטליכע טעטיקייט אין ברייטערן זין פון וואָרט, הויבט זיך אָן אין דער צייט פאַרן ערשטן וועלט קריג. ה׳ משה פישהאָף, אברהם משה וואַקסמאַן און אַנדערע זענען אייגענטלעך געווען די פילאַרן, וועלכע האָבן אויפ־געהאַלטן און אויסגעהאַלטן די געזעלשאַפט. נאָך לאַנג פאַרן ערשטן וועלט־קריג האָט די געזעלשאַפט געשיקט אירע מיטגלידער אויף שמירות צו קראַנקע יידן, באַמיט זיך צו העלפן מיט דאָקטוירים און רפואות, „אַנעקסירט״ פערשטערס־שול אויף אַן אייגן מנין א.ד.ג. אָבער מיטן אויסברוך פונעם ערשטן וועלט קריג, ווען אין די יאָרן 1914—15, איז די אָרימקייט צווישן דער יידישער באַפעלקערונג געוואָרן וואָס אַמאָל שטאַרקער, האָבן די אויבנדערמאָנטע יידן באמת אויפגעטאָן גרויסע זאַכן. צוליבן הונגער וואָס האָט דאַן געהערשט האָבן זיך אָנגעהויבן צו פאַרשפּרייטן פאַרשידענע קראַנ־קייטן. דער „לינת־הצדק״ האָט זייער פיל געהאָלפן, נישט נאָר מיט מעדיצינישע הילף — נאָר מיט וואָכן־געלט אויף צו פאַרשטאַרקן די באַשפּייזונג א.ד.ג. ביזן היינטיקן טאָג, איז אייגנטלעך נישט קלאָר פון וואַנען האָבן די יידן — איבערהויפּט ה׳ פישהאָף — גענומען געלט אויף דאָס אַלץ. נישט די קהילה, נישט די אַמעריקאַ־נער ברידער האָבן דאַמאָלסט געהאָלפן. דאָך איז די טעטיקייט געווען גאָר באַדייטנד און ווירקזאַם.

ביים סוף פון דער וועלט־מלחמה האָבן זיך אין ראַדאָמסק פאַרשפּרייט זייער שנעל עפּידעמישע קראַנקייטן. משה פישהאָף און זיינע טרייע מיטהעלפער שאַפן דעם ספּעציעלן עפּידעמישן שפּיטאָל פאַר די יידישע קראַנקע. אמת, נישט מיט אַלע סאַניטאַרע איינריכ־טונגען. זענען דאָך דאַמאָלס אין ראַדאָמסק בכלל נישט געווען מער ווי 3 דאָקטוירים. ערשט שפּעטער ווען עס קומט צוריק פון דער מלחמה ד״ר מיטעלמאַן ווערט דער עפּידעמישער שפּיטאָל איבער־געטראָגן פון אַלטן הילצערנעם בנין אין לאָקאַל פון אַ געמויערט הויז, מיט די מעגלעכע סאַניטאַרע איינריכטונגען און געהעריקן מעדיצינישן פּערסאָנאַל. אָבער דאָס מינערט נישט, די איבערגעגע־בענע אַרבעט פון עסקנים, מיט משה פישהאָף אין דער שפּיץ, צו העלפן קראַנקע אָרעמע יידן אין ראַדאָמסק. און ווער ווייס, וויפל אָט די איניציאַטיוו האָט פאַרמיטן ווייטערדיקע קרבנות פון די

עפּידעמישע קראַנקייטן, וואָס האָבן אין יענער צייט געהערשט אין ראַדאָמסק.

באַלד נאָכן קריג, איז ד״ר מיטעלמאַן גופא געפאַלן אַ קרבן פון די עפּידעמישע קראַנקהייטן — נאָך אַ רעצידיוו טיפוס־קראַנקייט שיידט ער זיך מיט דער לעבעדיקער וועלט. דאָס האָט שטאַרק געווירקט אויף די אַקטיווע טוער פון „לינת־הצדק״, און עס באַמערקט זיך אַ שטילשטאַנד אין זייער טעטיקייט.

אין דער צייט קומט קיין ראַדאָמסק אַ צווייטער יידישער מעדיצינער — ד״ר אַבוש — און מיט זיין איניציאַטיוו ווערט געגרינדעט אַן אָפּטיילונג פון דער מעדיצינישער געזעלשאַפט „טאָז״. אין דער ערשטער, צייטווייליקער פאַרוואַלטונג, ווערן געוויילט ד״ר אַבוש, ד״ר גליקמאַן, ראַמעק ראָזענבוים, י. ה. טיגער, ל. וויינבערג און די פרויען פישמאַן און סאָבאָל.

די ערשטע אַקציע פון „טאָז״ איז די גרינדונג פון אַן אייגענער אַמבולאַטאָריע. און עס ווערן אַרויסגעשיקט די ערשטע 6 קינדער אויף קוראַציע קיין וואַרשע.

אין יאָר 1928 ווערט מיט דער איניציאַטיוו פון ה׳ משה פישהאָף, ווידער אויפגעלעבט די געזעלשאַפט „לינת־הצדק״. אַלס ערשטע טעטיקייט ווערט ווידער באַשלאָסן איינצופירן משמרות ביי קראַנקע. די שטאָט ווערט פאַרטיילט אין „רעווירן״ און אין יעדן „רעוויר״ ווערן באַשטימט משגיחים צו וועמען מען דאַרף זיך ווענדן און וועגן אַ משמר. שפּעטער ווערן פאַראייניקט ביידע חברות „לינת־הצדק״ און „ביקור־חולים״ אונטערן נאָמען „לינת־הצדק״, און די געזעלשאַפט טרעט צו צו אַן אינטענסיווער טעטיקייט.

פון אַ באַריכט פון ה׳ פישהאָף, ווייזט זיך אַרויס אַז אין משך פון די ערשטע 3 חדשים איז די הכנסה געווען 347.53 זל. און די הוצאה 341.69 זל. דורך דער צייט זענען געשיקט געוואָרן צו קראַנקע 81 „משמרים״, א.ז.וו. א.ז.וו.

אין דער פאַרוואַלטונג ווערן אויף דער פאַרזאַמלונג פון 2 סעפּטעמבער 1928 אויסגעוויילט די ה״ה: יעקב ראָזענבוים, מיכאל וואַקסמאַן, א. גרונדמאַן, מ. פישהאָף, ל. רוזשיינסקי, ה. א. יאַקובאָוויטש, פסח ליפּעל, אשר ווינער, אברהם קאַמעלגאַרן און ישראל בירנבוים. די טעטיקייט לעבט ווידער אויף; עס ווערן געגעבן מעדיצינישע נאַכט־וויזיטן אומזיסט, און שטיצע, ווי צוקער, טיי, מילך א.ד.ג. וואָס ווייטער באַקומט די חברה מער אָנערקענונג און אונטערשטיצונגען פון די ראַדאָמסקער אין אַמעריקע.

לויט דער „ראַדאָמסקער־צייטונג״ פון 13.9.29 האָט די חברה „לינת הצדק״ צו 33 קראַנקע געשיקט 466 „משמרים״, 54 קראַנקע האָבן באַקומען 976 ליטער מילך, 17 קראַנקע האָבן באַקומען 26 ק״ג צוקער, 2 קראַנקע — 2 קילאָ פּוטער, צו 129 קראַנקע זענען אויסגעבאָרגט געוואָרן 173 כלים, 152 קראַנקע האָבן גענאָסן פון 456 דאָקטוירים־וויזיטן און 412 רעצעפּטן, 130 וויזיטן זענען געמאַכט געוואָרן דורך פעלדשערס. דער ווייטערדיקער בודזשעט האָט באַטראָפן שוין 8.059 זל., דערפון 6.000 זל. אויף מעדיצינישע הילף.

אין די ערשטע 4 מאָנאַטן זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן 264 רעצעפּטן, 138 דאָקטוירים־וויזיטן און 43 וויזיטן פון פעלדשערס. און די הכנסה האָט דורך דער צייט באַטראָפן 2.000 זל.

אין יאָר 1930, האָט דער לינת־הצדק באַקומען 25 דאָלאַר פון די ראַדאָמסקער אין אַמעריקע.

אין יאָר 1931 מוז די געזעלשאַפט אויסברייטערן איר טעטיקייט, ווייל דער אַרטיקער מאַגיסטראַט ווערט צו דער צייט אָנגעפירט דורך אַ באַשטימטן קאָמיסאַר וועלכער האָט אָפּגעשטעלט יעדע הילף פאַר יידן.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן, ביז צום אויסברוך פונם צווייטן וועלט קריג, האָט דער „לינת־הצדק״ באַקומען באַדייטנדע געלט־אונטערשטיצונגען פון די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין אַמעריקע, באַזונדערס פונם בן־עיר ה׳ סאל גרינבערג, וועלכער האָט מיט אַ ברייטער האַנט געשטיצט די געזעלשאַפט, אין וועלכער ער איז אויך געווען אַן ערן־מיטגליד.

*

בכלל האָבן די ראַדאָמסקער יידן אַרויסגעוויזן אַ שטאַרקע נייגונג צו העלפן, נישט לאָזן חלילה פאַלן נויטבאַדערפטיקע ברידער־יידן.

אין זומער 1928 ברעכט אויס אַ שריפה אין דעם דערביייאיקן יידישן שטעטל ראָספּשע. די ראַדאָמסקער יידן קומען גלייך צו הילף ד׳ דאָרטיקע יידישע איינוווינער און עס ווערן געזאַמלט ביז 2.000 זל. און אויך מלבושים.

אין יאָר 1929 האָבן די ראַדאָמסקער יידן דורכגעפירט אַ גרויסע אַקציע אויף מצות פאַרן רוסישן יידנטום. ליידער באַזיצן מיר נישט קיין אינפאָרמאַציעס וועגן די רעזולטאַטן פון דער דאָזיקער אַקציע. די אָרעמקייט איז שוין אין יענער צייט געווען זייער גרויס צווישן דער יידישער באַפעלקערונג. אַ פאַקט, אַז דער ספּעציעלער קאָמיטעט האָט פאַרטיילט אומזיסטע מצות פאַר 500 יידישע פאַמיליעס. און מיר ווייסן דאָך ווי נישט גערן אַ יידישע משפחה ווענדעט זיך נאָך הילף.

עס ווערן געגרינדעט אין ראַדאָמסק אַלץ נייע הילפס־אינסטיטוציעס. עס ווערט געגרינדעט דורך די בחורים וועלכע לערנען אין בית־המדרש, די חברה „תומכי־עניים״, מיטן ציל צו געבן הילף די זייער פאַראָרעמטע יידן — סיי אַרטיקע סיי דורכרייזענדע — כאָטש מיט אַן אומזיסטן מיטאָג פון צייט צו צייט.

אויך אַ געזעלשאַפט פאַר קינדער־שוץ און יתומים פאַרזאָרגונג, ווערט געשאַפן, בראש מיט די ה״ה קריינדלער, ה. פּרוכטער און פּרל. בעהם.

די דאָזיקע ברייט־פאַרצווייגטע הילפס־טעטיקייט האָט אָנגעהאַלטן ביז די היטלעריסטישע הארדעס האָבן פאַרטיליקט דעם גאַנצן יידישן קיבוץ אין ראַדאָמסק.

ג. פרויען־פאַראיין צו שטיצן אָרעמע קינפּעטאָרינס

נאָך פאַרן ערשטן וועלט קריג, האָט אין ראַדאָמסק עקזיסטירט אַ פאַראיין צו שטיצן אָרעמע יידישע קינפּעטאָרינס. שטיל, באַשיידן, אָן יעדן רעש און געזעלשאַפטלעכן געפילדער, האָבן אייניקע איידעלע פרויען אויסגעפירט די געהויבענע מיסיע, פון באַזוכן די פרויען וועלכע האָבן זיך צו זיי געווענדעט נאָך פאַרן געבורט, און געהאָלפן מיט וואָס מען האָט נאָר באַדאַרפט. און די הילף איז געווען זייער נויטיק, ווייל די פרויען האָבן נישט געבוירן אין קיין שפּיטאָל, נאָר אין זייער אָרעמע קעלער־וווינונגען. די א״ד איידעלע פרויען האָבן טיילמאָל געמוזט ברענגען אַ ריין ליילעך און אַ העמד, און די ערשטע וועש פאַר דעם ניי־געבוירענעם קינד. טיילמאָל האָט די אינסטיטוציע זיך פאַרשטענדיקט מיט מלכה די הייבוען אָדער מיט איר טאָכטער רוזשאַ, זיי זאָלן גיין צו די אָרעמע פרויען, און זיין דאָרט אייניקע טעג ווען די קינפּעטאָרין איז געלעגן צו בעט, און העלפן אויך צוגרייטן די שמחה פון ברית.

דאָס אַלץ איז געמאַכט געוואָרן שטיל־באַשיידן, אָן פאַרזאַמלונגען און וואַלן. די איידעלע פרויען האָבן פאַרשטאַנען אַז מען דאַרף נישט פאַרלעצן דעם כבוד פון די אומגליקלעכע אָרעמע יידישע פאַמיליעס.

פון די סובסידיעס אין די לעצטע קהילה־בודזשעטן, און פון קלענערע אָדער גרעסערע אונטערשטיצונגען פון די לאַנדסלייט אין אַמעריקע, ווערט באַוווסט וועגן דער דאָזיקער נאָבעלער און נויטווענדיקער אינסטיטוציע. זייערע נעמען קאָנען מיר נישט אָנרופן, פּשוט ווייל זיי זענען נישט באַקאַנט. זאָל זייער איידעלע טעטיקייט דערמאָנט ווערן מיט כבוד אינם ספר־זכרון פון ראַדאָמסק.

„בית־לחם" – ברויט־פאַר נויטבאַדערפטיקע

אברהם וואַלדפאָגעל

די סאָציאַלע אינסטיטוציע „בית־לחם" איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1933 דורך געזעלשאַפטלעכע עסקנים, וועלכע האָבן זיך געשטעלט אַלס ציל צו לינדערן די נויט פון בעלעבתישע משפחות,

דער קאָמיטעט פאַרן „בית לחם".

אויבן (פון רעכטס): מרדכי קאַמינסקי, אברהם־יצחק בעסער, דוד גראָסמאַן, יעקב־דוד..., י. גאנטשארסקי.

צווייטע שורה: וואָלף פריימאַן, י. וואַלדפאָגעל, זלמן זילבערשאַץ, שלמה־יצחק האַמפּל, ..., אברהם קאַרנאָווסקי, גרוינער פישמאַן,

ערשטע שורה: יעקב כענטשינסקי, מלך יאַקובאָוויטש, דניאל ראָזנבוים, הרב ישראל־פנחס הכהן ראַבינאָוויטש, מנדל ראָזענטאַל, יעקב ראָזענבוים, יצחק לאַנדאַו.

עקאָנאָמיש רואינירטע, וואָס האָבן זיך געשעמט אליין אויסצושטרעקן די האַנט נאָך שטיצע. די גרינדונג־פאַרזאַמלונג פון דער אינסטיטוציע איז פאָרגעקומען אין „שטיבל" פון יעקב ראָזענבוימס הויז (רייטמאַנטא 38), בעת וועלכער ס'איז אַרומגערעדט געוואָרן די לאַגע פון ככבודיקע פאַמיליעס שירדו מנכסיהם. ס'איז דאַן אויסגעאַרבעט געוואָרן אַ פּלאַן ווי אַזוי צו קלייבן דאָס נויטיקע און ווי אַזוי עס צו פאַרטיילן, כדי חס־וחלילה נישט פוגע בככבוד זיין אין די נויטבאַדערפטיקע.

ס'איז פּראָקלאַמירט געוואָרן אַן אַקציע צו ווערבירן סטאַבילע מיטגלידער פון דער געזעלשאַפט, וועלכע האָבן געצאָלט חודש־אָפּצאָל. גלייכצייטיק זענען באַשטימט געוואָרן געוויסע פאָרלעך, וואָס זענען אַרומגעגאַנגען איבערן שטאָט און געזאַמלט חלות און ברויט. ווען די זאַמלער פלעגן זיך באַווייזן אין אַן הויף, מערסטנטייל שבת, פלעגן זיי אויסרופן: „גוט שבת יידעלעך, דאָס „בית־לחם" איז דאָ", און באַלד פלעגן זיך אַרויסשיטן פון אַלע דירות מענטשן מיט חלות און ברייטלעך אין די הענט. יעדער איינער האָט באַטראַכט אַלס הייליקן חוב אַנטיילצונעמען אין דער דאָזיקער זאַמל־אַקציע, פאַרשטענדעניש און הילפס־גרייטקייט האָט אַרומגענומען הן די זאַמלער און הן די געבער.

אין דער וואָך פון פסח פלעגט די דאָזיקע אַקציע אָנגיין אַלע טאָג, און דאַן האָבן מענטשן געגעבן נישט נאָר מצות נאָר אויך אייער און אַנדערע פּראָדוקטן.

די נויטבאַדערפטיקע, וואָס האָבן זיך צוריקגעהאַלטן פון נעמען די פּראָדוקטן בפרהסיה, פלעגן באַזאָרגט ווערן בסתר — אין דער שטיל, אַז די שכנים און באַקאַנטע זאָלן דערפון נישט וויסן.

די אינסטיטוציע „בית־לחם" האָט עקזיסטירט ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה און האָט אַ סך מיטגעהאָלפן דער אָרעמער באַפעלקערונג.

פילאַנטראָפיש־קאָנסטרוקטיווע הילפס־טעטיקייט

צ. אויס–ן

אויסצוגן פון דער פרעסע (1931—1939)

„די צייט", 4טער סעפּטעמבער 1931

פייערלעכע דערעפענונג פון „הכנסת־אורחים"

באַשיידן און שטיל ווי זיין ריזן־אונטערנעמונג, אָט אַזוי האָט זיך אויך געפּלייסט דער פונדאַטאָר און נדבן ה' מענדל לאַכמאַן, אַז די פייערלעכע דערעפענונג פון „הכנסת־אורחים" זאָל אַדורך באַשיידן און שטיל, אַז ס'זאָל נישט אָנמאַכן קיין רעש אין דער שטאָט. ס'איז שוין אָבער אַ כלל: „הבורח מן הכבוד, הכבוד רודף אחריו". זענען טאַקע צו דער פייערונג, וואָס איז פאָרגעקומען אין אויפגעבויטן בנין, זונטיק אָוונט — געקומען פיל, פיל הונדערטער מענטשן. דער געדראַנג איז געווען שרעקלעך און פאַרשטייט זיך, אַז גאָר אַ גאַנץ קליינער טייל האָט געקענט אַריינגעלאָזט ווערן אין זאַל פון „הכנסת־אורחים", בעת דער גרעסטער טייל איז געבליבן אויפן הויף.

דער בנין גופא — אַ 2 שטאָקיקע געביידע, איינגעריכטעט מיט אַלע באַקוועמלעכקייטן און קאָמפאָרט. אַ גרויסער געוויכט איז געלייגט געוואָרן אויף דער היגיענישער איינריכטונג. אין פּאַרטער, פון איין זייט, אַ גרויסער צימער מיט ניין בעטן (מאַטראַצן און וואַרעמע קאָלדרעס). שיין געמאָלט, קאַפּל־אויוונס, עלעקטרישע באַלויכטונג, וואַש־טישלעך, האַנטיכער, אַ שאַנק פאַרן געפּעק פון אורח. מיט איין וואָרט — נישט איינער וואָלט זיך געווונטשן צו האָבן אַזאַ וווינונג מיט אַזאַ איינריכטונג. דאָס דאָזיקע צימער איז באַשטימט פאַר בעסערע אורחים.

פון דער צווייטער זייט פּאַרטער — אַ זאַל וואָס טרעט נישט אָפּ אין דער איינריכטונג דעם באַשריבענעם צימער — נאָר אָן בעטן. דאָ איז דער אויפנאַם־צימער פאַרן אורח, ווו ער קען זיך אָפּרוען און טרינקען אַ גלאָז־טיי, וואָס וועט ווערן אַרויסגעגעבן אומזיסט. אין דאָזיקן זאַל הענגט אַן אָנדענקונג־טאָוול אויף וועלכן ס'איז אויפגעשריבן, אַז די ווילטעטיקע אינסטיטוציע איז געשאַפן געוואָרן

דורכן פונדאַטאָר מ. לאַכמאַן און פרוי, צום אָנדענקונג פון זיינע פאַרשטאָרבענע עלטערן: ירחמיאל־דוד און אסתר־חיה.

ביי דעם זאַל געפינט זיך אַ צווייטער צימער מיט ניין בעטן, איינגעריכטעטע נישט ערגער ווי דאָס ערשטע שלאָף־צימער און איז באַשטימט פאַר אורחים פון „צווייטער־מדרגה".

עס איז איבעריק אָנצוווייזן, אַז מ. לאַכמאַן, אַלס שטרענג־פרומער ייד, האָט געזאָרגט דערפאַר, אַז אין זאַל זאָל זיך געפינען אַ שאַנק מיט ספרים, קאָמפּלעטן טלית־און־תפילין און אפילו יאַרמולקעס צום שלאָפן. אין די תקנות, וואָס זענען אויסגעהאָנגען אויף די ווענט, ווערט אָנגעוויזן, אַז אַן אורח קאָן נישט געניסן פון „הכנסת־אורחים" אויב ער טראָגט נישט קיין טלית־קטן, וועלכן ער קען אויך באַקומען געקויפט אויפן אָרט, ביים אויפזעער ה' י. זעליקאָוויטש.

אויפן שטאָק פאַרנעמט אַ וווינונג דער אויפזעער, און פון דער צווייטער זייט — ווידער צוויי צימערן פאַר אורחים, וואָס זענען נאָך נישט אויסגעפּערטיקט.

אין אַלגעמיין האָט די איינאָרדענונג געמאַכט אַן אימפּאָנירנדן איינדרוק, דאָך איז די פייערונג געווען באַשיידן. דער ערשטער האָט גענומען אַ וואָרט דער רב, וועלכער האָט געמאָלט אַ בילד ביי וואָס פאַראַ באַדינגונגען עס איז אויסגעקומען ביז איצט צו נעכטיקן אין ראַדאָמסק אַ פרעמדן אָרעמאַן. אַדורכפלעכטנדיק זיין „דרשה" מיט ציטאַטן פון חז"ל, ווייזט ער אָן, אַז נישט קוקנדיק אויף דער שווערער צייט האָט דער נדבן נישט געלייגט קיין אַכט אויף די גרויסע קאָסטן און ביים לעבן זיך אויפגעשטעלט אַן אייביקן בנין. נאָכן רב האָבן גערעדט מעניני־דיומא די ראַבינאַט־מיטגלידער, ה"ה זעלווער און בוקי.

דאַן האַלט אַ שעהדיקן „דרוש" דער פונדאַטאָר גופא, מענדל לאַכמאַן. דער „דרוש" איז געזאָגט געוואָרן מיט באַגייסטערונג און התלהבות, און ס'האָט זיך ווירקלעך געפילט, אַז דער מענטש געפינט זיך ערגעץ אין די „עולמות העליונים".

„נישט איך — הויבט אָן זיין „דרוש" מ. לאַכמאַן — בין דער נדבן פון „הכנסת־אורחים" נאָר הקב"ה. איך בין בלויז זיין שליח, מחמת „ערום יצאתי מבטן אמי". איך האָב מיר נישט מיטגעבראַכט קיין געלט אויף דער וועלט, און וועל מיר עס אויך נישט מיטנעמען אחר מאה שנים.". אין זיין ווייטערדיקן טייל פון „דרוש", וואָס איז אַדורכגעפלאָכטן מיט מאמרי־חז"ל פון תלמוד, מדרש, זוהר און כתבי־הקודש, און בינדן זיך איינס מיטן צווייטן, ווייזט מ. לאַכמאַן אָן אויף דעם אומזין פונעם מענטש, וואָס לעבט נאָר פאַר זיין אייגענעם „איך". ער מאַכט דערביי געלונגענע פאָרווורפן די יעניקע, וואָס קענען לייסטן לטובת־הכלל און באַדענקן זיך נישט ווו זיי האַלטן אין דער וועלט. ווייטער דערמאָנט דער רעדנער וועגן דער וויכטיקייט פון דער גמילות־חסדים־קאַסע אין וועלכער ער אַרבעט־מיט אַקטיוו, און וועלכע דאַרף אין דער איצטיקער צייט פאַרשטאַרקט ווערן מיט אַ גרעסערן קאַפּיטאַל.

נאָך דעם ווי ס'ווערט געטיילט משקה און ס'ווערט געזונגען „מזמור שיר חנוכת־הבית", רעדט נאָך י. שוויאַטלאָווסקי און דער אַמשינאָווער רבי. דערמיט ווערט די פייערונג 11 אַזייגער אין אָוונט געענדיקט.

„די צייט", 23טער נאָוועמבער 1934

פאַרזאַמלונג פון דער גמילות־חסד־קאַסע

פונעם באַריכט, וועלכן ס'האָט אָפּגעגעבן ה' ראדאל, איז צו זען, אַז אין פאַרלויף פון די לעצטע אַנדערטהאַלבן־יאָר איז אַרויסגעגעבן געוואָרן 235 הלוואות, אויף אַ סומע פון 52182 זל. די גרויס פון די הלוואות האָט באַטראָפן פון 25 ביז 300 זל. פאַרן דערמאָנטן פעריאָד האָבן די אַדמיניסטראַטיווע קאָסטן באַטראָפן 2700 זל.

די פאַרוואַלטונג האָט איינגעפירט אַז פאַרוו.־מיטגלידער טאָרן זיך נישט באָרגן קיין געלט אין דער קאַסע און טאָרן אויך נישט זשירירן קיין וועקסלען.

דער אַקטיוו פון דער קאַסע שטעלט זיך פאָר פאָלגנד (דעם 31טן יאַנואַר 1934): מזומן: 1,304.60; ביי לווים — 25,416.69; אינווענטאַר — 378; אַ ווקלאַד אין דער קליינהענדלער־באַנק (ע"ה) — 430; צוזאַמען — 27,529.29 זלאָטעס. דער פּאַסיוו איז: חוב אין „דזשוינט" — 18,110 זל.; אייגן־קאַפּיטאַל — 9,419.29 זל.

עס הויבט זיך אָן אַ דיסקוסיע און עס טרעטן אַרויס פאַרשידענע רעדנער. ה' וואַלדפאַגעל וויל, אַז הלוואות זאָל מען קענען לייכטער באַקומען (בראַוואָ, ה' וואָלדפאַגעל, אין אייערע צייטן איז עס טאַקע אַזוי געגאַנגען; טאָ ווער ווייס, אויב צוליב דעם טאַקע האָט די רעוויזיאָנס־קאָמיסיע נישט איבערגעריסן איר אַרבעט)... ה' יאַקובאָוויטש מאַכט פאָרווורפן דער פאַרוואַלטונג, ווייל זי האָט נישט אָפּגענומען די סובסידיע פון דער קהילה (שטותים, ה' יאַקובאָוויטש, די קהילה האָט נישט קיין געלט אויף אַזעלכע נאַרישקייטן)... צום סוף טראָגט דער רעדנער אַריין אַ פאָרשלאַג אויסצודריקן דער פאַרוואַלטונג אַ צוטרוי־וואָטום, ווייל זי איז נישט באַגאַנגען קיין מיסברויכן (אוי, אַ בראָך איז צו דיר, ראַדאָמסק, אויב דו ביזט דערגאַנגען צו אַזאַ מדרגה, אַז מען דריקט שוין אויס צוטרוי דערפאַר, וואָס די פאַראַוואַלטונג האָט נישט גע'לקח'נט)...

די אָפּאָנענטן ענטפערט ה' ראדאל, און עס ווערט טאַקע אויסגעדריקט צוטרוי דער אָפּטרעטנדיקער פאַרוואַלטונג.

די וואַלן גיבן פאָלגנדן רעזולטאַט: עס ווערן געוויילט אין דער פאַרוואַלטונג די ה"ה — ראדאל, קאַפּלאַן, ש. גליקסמאַן, ש. ל. וויטענבערג, יאַקובאָוויטש, ז. זילבערשאַץ, לוסטיגער, מ. ד. פריימאַן און אפמאַן. אויך איז געוויילט געוואָרן אַ רעוויזיאָנס־קאָמיסיע: מ. וואָלקאָוויטש, גערייכטער און טיגער.

„נאָוואָ־ראַדאָמסקער אַלמאַנאַך", 1939

טעטיקייט־באַריכט פון די פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס

דאָ דרוקן מיר אַ באַריכט פון ל. פינקעלקראוט, סעקרעטאַר פון דעם פאַרטיילונג־קאָמיטעט אין וואַרשע, צו וועלכן די פעדעראַציע פון פוילישע יידן אין אַמעריקע שיקט איבער אַלע געזאַמלטע געלטער. ל. פינקעלקראוט האָט ספּעציעל באַזוכט אונדזער היים־שטאָט נאָווא־ראַדאָמסק, כדי צו העלפן עפענען די ליי־קאַסע, וואָס דער נאָווא־ראַדאָמסקער רעליף־קאָמיטעט אין ניו־יאָרק האָט געשאַפן, אויף דעם נאָמען פון אונדזער סאָסייטי.

די רעדאַקציע

די לאַגע: די פרוון פון ברוטאַלן פּיקעטירן יידישע געשעפטן, האָבן זיך אין ראַדאָמסק נישט איינגעגעבן. אָפּטמאָל האָט זיך זאָגאַר די קריסטלעכע באַפעלקערונג די פרווון קעגנגעשטעלט. עס ווערט אָבער געפירט, שוין זייט אַ לענגערע צייט, אַ סיסטעמאַטישע אַרויסשטויסונג פון יידן פון זייערע איינגעפונדעוועטע ווירטשאַפט־פּאָזיציעס.

אויב אַמאָל איז אַ פוילישע געשעפט, אָדער האַנטווערקער־וואַרשטאַט, אין געוויסע בראַנזשן, כמעט נישט געווען בנמצא (ווי למשל: זייגערמאַכעריי, אייזן־געשעפט, היטל־און קאַפּעלוש־בראַנזשן), זענען היינט אין יעדער בראַנזשע צוגעקומען פוילישע געשעפטן, וועלכע זעען זיך שוין בולט אָן אין שטאָט, מיט די אויפשריפטן „קריסטלעך געשעפט". מיט זייער עסטעטיש אויסזען, פאַרדונקלען זיי אין אַ גרויסער מאָס אַ טייל פון די יידישע געשעפטן, וועלכע זענען אין געוויסע פאַלן אָפּגעשטאַנען, אין הינזיכט פון אויסערלעכן עפעקט. מען זאָגט אויך, אַז די נייע קרעמער האָבן זיך שוין אויסגעלערנט האַנדלען.

ביי אַ רואיקער אַטמאָספער און ברייטערער קרעדיט־אונטערשטיצונג, וואָלטן זיך די יידישע הענדלער און האַנטווערקער געקאָנט ווי־עס־איז אַן עצה געבן, און זיך צופּאַסן צו דעם גייסט פון דער צייט.

1. דער „לינת־הצדק" פאַרמאָגט אַ לאָקאַל אין הויז פון דער יידישער קהילה. די אינסטיטוציע טיילט מעדיצינישע הילף דער אָרעמער יידישער באַפעלקערונג, וועלכע געניסט נישט פון די סאָציאַלע פאַרזיכערונגען. זי דעקט איר בודזשעט פון מיטגליד־אָפּצאָל, אַן ערך 1800—2000 זלאָטעס אַ יאָר (אינקאַסאָ־קאָסט אַן ערך 20%); ווי אויך דורך נדבות און נדרים ביי פאַרשיידענע געלעגנהייטן א.אַ.וו. די געזעלשאַפט האָט סימפּאַטיע אין שטאָט.

2. מען האָט מיר איבערגעגעבן וועגן דער עקזיסטענץ פון אַ געזעלשאַפט „תומכי־יולדות עניות", דער טעטיקייט פון וועלכער עס ווידמעט איר צייט די פרוי מאַרקאָוויטש. (געגעבן זיך צו באַקענען מיט דער טעטיקייט פון דער געזעלשאַפט האָב איך נישט געהאַט די געלעגנהייט).

3. אַן „הכנסת־אורחים" פאַר וואַנדערנדיקע אָרעמעלייט, פאַרמאָגט אַ ספּעציעלן בנין אויפן הויף פון דער יידישער קהילה. (ער האַלט זיך אויס). איך האָב געפונען די איינריכטונג פאַרהעלטניסמעסיק גאַנץ ריין.

4. אין גאַנצן פאַרוואָרלאָזט איז די פראַגע פון קינדער־שוץ: דערנערונג, באַקליידונג, זומער־קאָלאָניעס. קיינער פאַרנעמט זיך נישט דערמיט און קיינער זאָרגט נישט וועגן דעם. אין קאָנטראַסט צו פיל אַנדערע שטעט, ווו די פראַגן ווערן באַטראַכט אַלס די וויכטיקסטע, איז דאָס אמת אַ שאָד. ווי מען האָט מיר איבערגעגעבן, האָט די געזעלשאַפט „טאָז" געמאַכט אייניקע מאָל פּרוּוון אויף דעם געביט, אָבער דאָס האָט נישט געפונען דעם געהעריקן אָפּקלאַנג. (צוליב מאַנגל אין צייט האָב איך דעם ענין נישט געקאָנט פּערזענלעך אונטערזוכן).

קאָנסטרוקטיווע הילף

די אַלגעמיינע גמילות־חסדים־קאַסע עקזיסטירט אין שטאָט מערערע יאָרן (געשטיצט דורכן „דזשוינט"). אויף אַ קורצע צייט האָט די גמילות־חסדים־קאַסע אָפּגעשטעלט די טעטיקייט, צוליב פאָרמעל יורידישע טעמים. זי האָט שוין די שטערונגען באַזייטיקט, באַקומען די לעגאַליזאַציע און צוריק אָנגעהויבן איר טעטיקייט.

אין דער שפּיץ פון דער אינסטיטוציע שטייט ה' דוד ראַדאַל, צו וועלכן מען האָט צוטרוי אין שטאָט, אָבער נישט אַלע קרייזן זענען פון דער לייטונג פון דער גמילות־חסדים־קאַסע צופרידן (מען האָט צו איר טענות). די אומצופרידנהייט טראָגט, לויט מיינע איינדרוקן, נאָך די געשפּרעכן וואָס כ'האָב געהאַט מיט פאָרשטייער פון די קליינהענדלער און האַנטווערקער, אַ ריין פּערזענלעכן כאַראַקטער. ווי מען האָט מיר אויפגעקלערט, קומט אין דער נאָענטסטער צייט פאָר אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג, ווו די ענינים וועלן אפשר ווערן אויסגעגליכן.

נאָכן קריזיס פון די יאָרן 1930/2 און אונטערגיין פון די אָרטיקע בענק, איז די יידישע באַפעלקערונג אין ראַדאָמסק (אַ פאַרהעלטניסמעסיק לעבעדיקע שטאָט) געבליבן אָן אַן אייגענער קרעדיט־אינסטיטוציע. דאָס פעלן פון אַ קאָאָפּעראַטיווע־אינסטיטוציע האָט זיך שטאַרק געפילט סיי ביי די סוחרים אין ראַדאָמסק און סיי אין דער אַלגעמיינער נעץ פון יידישן קאָאָפּעראַטיוון וועזן, וועלכער האָט זיך געמוזט באַנוצן ביי די פאַרשידענע פאַרמיטלונג־אָפּעראַציעס מיט נישט־יידישע אינסטיטוציעס. עס האָבן דאַן אויפגענומען די איניציאַטיוו, צו שאַפן אַ קאָאָפּעראַטיווע אינסטיטוציע, אַ גרופּע יידן פון די אָרטאָדאָקסישע קרייזן. די לייטונג באַשטייט פון פאָלגנדע פּערזאָנען: משה בערגער, ש. ל. וויטענבערג, דוד וואלדפאגעל, אלימלך יעקובאָוויטש, מענדל לאַכמאַן, יחיאל־שלמה שיטענבערג. דער ה' יצחק שאַפּירא פאַרנעמט דעם פּרעזידענטאַמט פון דער פאַרוואַלטונג. (צו דעם ה' יצחק שאַפּירא האָט די גאַנצע שטאָט צוטרוי).

דער קאָאָפּעראַטיוו ציילט היינט סך־הכל 77 מיטגלידער, מיט 1703 זל. פאָר־קאַפּיטאַל (5500 פקדונות — וועקלאַדן). צוליב מאַנגל אין קאַפּיטאַל קאָן די אינסטיטוציע נישט באַדינען מיט קרעדיט די ברייטערע שיכטן און קאָן אויך נישט געניסן פון אויסערלעכן קרעדיט. אין דעם הינזיכט איז איר טעטיקייט באַגרענעצט הן בנוגע דער אַלגעמיינער קרעדיט־טעטיקייט, הן בנוגע דעם ענגן קרייז מיטגלידער. די אינסטיטוציע געהערט צום אגודהשן רעוויזיאָנספאַרבאַנד און ווערט פון אים קאָנטראָלירט און אינסטרואירט.

די שטרעבונג פון דערמאָנטן פאַרבאַנד איז, אַז דער קאָאָפּעראַטיוו זאָל ווערן די אמתע פאָלקס־באַנק אין ראַדאָמסק, זאָל פאַרברייטערן די טעטיקייט און צוציען מיטגלידער פון אַלע קרייזן. ווי וויכטיק עס איז די באַדייטונג פון דעם קאָאָפּעראַטיוו פאַר דער אַלגעמיינער נעץ פון קאָאָפּעראַטיוון און פאַר דער שטאָט, קאָן דינען פאָלגנדעס:

דער קאָאָפּעראַטיוו דערליידיקט פּינקטלעך אַלע אויפטראַגן, געניסט דעריבער פון צוטרוי און באַקומט אינקאַסעס פון אַלע עקן פון לאַנד און פון דער אינקאַסע־צענטראַלע. די אינסטיטוציע דערליידיקט מאָנאַטלעך ביי 2000 אַזעלכע אינקאַסעס און דערטיילט אויך, כאָטש אין אַ באַגרענעצטער מאָס, קרעדיטן. אין משך פון די לעצטע דריי חדשים זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן 88 קרעדיטן אויף אַ סומע פון 2,511 זל. די סאַלדאָ פון אַרויסגעגעבענע קרעדיטן, צום קוואַרטאַל, באַטרעפט 1,538 זל.

די הכנסות זענען מיינסטן פון די אינקאַסע־אָפּעראַציעס. אין יאָר 1937 האָבן דער באַנק אַריינגעבראַכט אַן ערך 15,000 זל. (הכנסה), דערפון איז געבליבן נאָכן דעקן פון אַלע הוצאות אַן עודף פון 3,320 זל., וועלכער איז פאַרשריבן אויפן געזעלשאַפטלעכן רעזערוו־פאָנד. דער רעזערוו־פאָנד (ד. ה. געזעלשאַפטלעכער קאַפּיטאַל) באַטרעפט היינט, צוזאַמען מיטן עודף פון די פריערדיקע יאָרן (3,339 זל.), די אַלגעמיינע סומע פון 6,659 זל.

פאַר די לעצטע דריי חדשים, ביזן קוואַרטאַל, האָט דער קאָאָפּעראַטיוו געהאַט:

איינקונפט פון אינקאַסע־אָפּעראַציעס . .	2,787.00 זל.
צינזן פון קרעדיטן	620.00 זל.
צוזאַמען . .	3,407.00 זל.
אויסגאַבן פון בודזשעט	2.819.00 זל.
אַן עודף פון .	588.00 זל.

ווי מיר זעען שוין ביים איצטיקן סטאַדיום, זאָגאַר אַן פרעמדע געלטער, דעקט דער קאָאָפּעראַטיוו, בלויז פון די פאַרמיטלונג־אָפּעראַציעס, אַלע זיינע הוצאות, מיט אַ היפּשן עודף.

עס זענען באַשעפטיקט דערביי אין ביורע 5 פּערזאָנען, וועלכע וואָלטן ביי היינטיקע צייטן נישט באַקומען אַנדערשווו קיין באַשעפטיקונג. עס לעבן דעריבער פון דער אינסטיטוציע, באַשיידן, נישט אָנרירנדיק קיינעם, 5 יידישע משפחות.

אַזוי אַרום איז געשאַפן געוואָרן דער לעגאַלער יורידישער אַפּאַראַט, וועלכער קאָן אָן שום ריזיקע, ביי אַ געהעריקע אונטערשטיצונג מיט קרעדיט, פאַרוואַנדלט ווערן אין אַ געהעריקער פינאַנץ־אינסטיטוציע אין ראַדאָמסק, דורך וועלכע עס זאָל קאָנען צירקולירן דער יידישער געלט־אומלויף.

די באַאַמטע אַרבעטן איבערגעגעבן, און די אויפזיכט דערביי האָט דער פון אַלעמען געאַכטעטער ה' יצחק שאַפּיראָ.

חלק שמיני

אכטער טייל

תרבות וחינוך

קולטור און דערציאונג

חלק שמיני / אַכטער טייל

התוכן / אינהאלט

סופרים ואמנים — שרייבער און קינסטלער

הגימנסיה היהודית של ל.וויינטראוב

שלמה הפטלר

לודביקה וויינטראוב

ביחד עם אלפי היהודים של קהילת ראדומסק ניספתת בשואה המנהלת ובעלת הגימנסיה היהודית הגב' לודביקה וויינטראוב. היא נולדה בפיוטרקוב (1890), שם התחנכה וסיימה את הגימנסיה העירונית. לאחר שגמרה את האוניברסיטה בג'נבה (שווייצריה), חזרה לפולין עם דיפלומה של מורה לגרמנית. בשנים הראשונות שלאחר מלחמת־העולם הראשונה, השתכנה בראדומסק ובעזרת אזרחי־העיר האמידים ייסדה את הגימנסיה הראשונה בעיר, לבנים ולבנות. בהתחלה היה המוסד בבית בלומשטיין (רחוב סטשלקובסקה מס. 18), שם היו רק 6 כיתות, אולם כשהועברה הגימנסיה לרחוב קרקובסקה, לבית סובינסקי, נפתחו במקום הזה 8 כיתות מלאות. בשנת 1933 הועברה הגימנסיה של ל. וויינטראוב לבנין הגימנסיה הפולנית של סטניסלב ניימיץ, שנסגרה בגלל סיבות שונות.

מתחילת היווסדה של הגימנסיה, היו ללודביקה וו. קשיים כספיים עצומים. רוב התלמידים שילמו חצי־מחיר של שכר־לימוד והיו גם כאלה ששילמו פחות מזה — את המינימום, אך למרות זאת התגברה ל. וויינטראוב עם סגל־המורים שלה על הקשיים. בשנות השלושים עמדה הגימנסיה היהודית שלה על רמת־לימודים גבוהה ביותר, אף עלתה בכך על שתי הגימנסיות הנוצריות וקיבלה שבחים משלטונות ההוראה־והחינוך הפולניים.

הכרחי להזכיר גם את חבר המורים של הגימנסיה, אשר במשך שנים רבות עמדו לצדה של לודביקה וו. ועזרו לה להגשים את מטרתה הנעלה, הקניית השכלה תיכונית לנוער היהודי. עם הנ"ל נימנו: ד"ר פרופ' יעקב פוליסיוק, ד"ר פרופ' עלזה פוליסיוק, פרופ' שמעון ביר, פרופ. ישראל ברומברג, פרופ. יוסף ברבג, הגב. ש. רוזנצווייג, הגב. אדלה וכטל, וכן דוד ארליכמן, יליד ראדומסק, שהיה המורה לעברית. היה גם חוג מצומצם של אוהדים, אשר סייע בדרכים שונות.

התמונה למעלה:

המחלקה החמישית וחבר־המורים של הגימנסיה בשנת־הלימודים 1919/20.

עומדות (מימין): רחל רובין, האחיות רז'כטר, א. זז'בסקי, ר. גליקסמן, ט. וויינברג, ר. זקס, ש. טיגר, ב. רוזנבוים, מ. סלומניצקי.

שורה שניה: ג. גרוסמן, המנהלת ל. וויינטראוב, זלצמן, אלטמן, ה. ארונוביץ.

שורה שלישית: ז. גבורז', ב. לוריה.

דער 5־טער קלאַס און לערער־פערסאָנאַל אין שול־יאָר 1919/20.

התמונה למטה:

בוגרי הגימנסיה בשנת 1932.

עומדים (מימין): י. ליכטנשטיין, הורוביץ, משה גלברד, משה הרטמן, ארנה רודל, יששכר מינסקי, —, אופמן, דובשיץ, דובז'ינסקה, יעקב ברוצקי.

חבר המורים: פרופ' ישראל ברומברג, הגב' גרוסקופ, פרופ' פולישוק (מנהל הגימנסיה), הגב' פולישוק, פרופ' וואבון, פרופ' אנזלהיים.

גימנאַזיום־אַביטוריענטן און לערער־פערסאָנאַל אין יאָר 1932.

המחזור האחרון וחבר המורים של הגימנסיה היהודית של לודביקה וויינטראוב (1939).
דער לעצטער יאַרגאַנג און לערער־פּערסאָנאַל פון גימנאַזיום א. נ. פון לודוויקא ווײַנטראוב (1939).

הספריה ע״ש שלום עליכם

יהודה ליברמן

הספריה ע״ש הסופר היהודי שלום עליכם נפתחה באחד במאי 1926, במועדון של פועלי־ציון (צ. ס.), בבית בנימין הולצברג, ברחוב פשדבורסקה 28.

הספריה נוסדה ביזמת פעילי המפלגה שהיו ידועים בשם „הרביעיה".

עלי לציין שלא היתה זו הספריה היחידה והראשונה בעיר. קדמו לה ספריות אחרות. ביחוד יש להזכיר את הספריה ע״ש י. ל. פרץ שנוסדה שנתיים קודם לכן ע״י ארגון בעלי המלאכה בעיר (האנד־ווערקער־פאַרבאַנד) שהכילה אז כאלפיים ספר; עליה נמנו כמה מאות קוראים ונמצאה במרכז העיר ברחוב קאליסקא.

לבטים רבים קדמו לייסוד הספריה. שכן היתה זו משימה לא קלה להקים יש מאין, ללא אמצעים כספיים לרכישת ספרים וציוד מינימלי, וללא נסיון לניהול ספריה.

המקום המיועד לספריה לא נמצא אף הוא במרכז העיר. על אף המכשולים שנחזו מראש הוחלט להקים את הספריה בשל שיקולים מכריעים.

מאז ומתמיד מילא הספר תפקיד חשוב וחיוני בחיי עמנו; בצדק נחשבנו בגולה לעם הספר כשהספר בן לוויה נאמן של עמנו. בשנים האחרונות מילא הספר תפקיד חינוכי רב; איש העבודה מצא בו פורקן מעבודתו הקשה והנאה ריחנית שהמציאות מנעה ממנו; הנוער שהתחיל בעבודה משחר נעוריו ולא קיבל השכלה מספקת השלים את ידיעותיו בספרים. וגם הנוער הלומד הירבה לקרוא בשעות הפנאי.

תנועתנו היתה בראש וראשונה תנועה חינוכית ומגשימה ולא יכולנו להשאיר את ההדרכה בידי „בלתי מפלגתיים".

מלבד זאת ראינו בהקמת הספריה הנחת יסוד למרכז התרבותי שביקשנו להקים עבור בני נוער ומבוגרים שיתרכזו סביבנו. במשך הזמן יסדנו את האוניברסיטה העממית ושעורי ערב למבוגרים, חוג דרמטי וכן מקהלה.

עם זאת היתה הקמת הספריה גולת הכותרת של הפעולות התר־בותיות. החלונו לפעול במרץ־נעורים למרות כל הקשיים שעמדו לפנינו, מתוך החלטה נחושה להצליח במשימתנו.

ארגון הספריה והקמתה הוטלו על כותב השורות בעזרתם הפעילה של החבר חיים גולדברג, ואחרים. אכן, שימשתי גם ספרן ראשון של הספריה.

כאמור נפתחה הספריה באחד במאי 1926 כשמצויה בה רק מחלקה באידיש בעלת 500—600 ספר. את הספרים הראשונים אספנו בהתנדבות מתורמים שונים. מספר הקוראים היה בתחילה כמה עשרות, ונגרים מחברי המפלגה בנו את הארון הראשון בהתנדבות. מובן מאליו שחומר הקריאה לא היה מגוון ביותר כפי שמקובל בספריות בהן לא נרכשים הספרים לפי תכנית ערוכה מראש אלא מתקבלים באופן מקרי בהת־נדבות. טוב יותר היה גורלה של המחלקה הפולנית, תודות לקבוצת תלמידות מהגימנסיה ע״ש וויינטרויב שבאו לעזרתנו והן: שפרה ויטנברג, פולה פכטר (בארץ), פולה שורץ, מניה אופמן (ארה״ב), בלה טיגר, לולה רפפורט (נספו בשואה) ואחרות.

קבוצה זו החזיקה בכמה מאות ספרים בשפה הפולנית שאספו אותם למען ספריה אחרת שלא פעלה והסכימו למסרם לספריה שלנו. ספרים אלו היו חומר קריאה מבוקש ושמשו הגרעין של המחלקה הפולנית. בנות הקבוצה הנ״ל הושיטו לנו עזרה בניהול המחלקה החדשה ואחדות אף שימשו בתור ספרניות זמן ממושך.

התחלנו ברכישת ספרים בשתי השפות מיד עם הקמת הספריה ומספר הקוראים גדל באופן מתמיד.

הספריה נמצאה במצב של התפתחות מתמדת ומהירה. דמי הקריאה היו נמוכים והיה צורך בגיוס כספים לרכישת ספרים. פעולה זו בוצעה ע״י ארגון מופעים, אשר תודות לעזרת הקוראים הצלחנו בהם כשכל ההכנסות משמשות למטרת רכישת ספרים.

בדעתנו היה לקיים מחלקה בעברית, אך זו הוקמה רק לאחר 10 שנים. עשינו מאמץ בלתי פוסק לרכישת ספרים חדשים בשתי השפות וכל ספר שהופיע צורף מיד לספריה והקוראים ידעו להעריך זאת כראוי. נוצר קשר והבנה בין הנהלת הספריה לבין קוראיה ונמצאו מתנדבות שהתגייסו לגיוס כספים. משך הקיץ היינו עורכים „ימי־סרט" ובחורף היינו עורכים נשפים אשר הכנסתם איפשרה הרחבת הספריה.

בחורף 1931 ערכנו יחד עם גדוד ק.ק.ל. נשף ארצישראלי בשם „ליל תל־אביב״ שעבר בהצלחה ניכרת.

במרוצת הזמן הפכה הספריה שלנו לספריה המרכזית בעיר ולמוסד שהיקנה כבוד והוקרה לתנועתנו בעיר הולדתנו. כשאני סוקר היום, לאחר 35—38 שנה, את תולדות הספריה ומעלה לפני את המסירות וההתנדבות שפעמה בלב כל הפעילים שעסקו בעבודה הזאת ואשר ראו בה כעין עבודת קודש, אי אפשר שלא להתפעל ולבוא לידי הערכתם של אלה שנתנו יד לפיתוחו של מפעל זה. עד עלותי ארצה (1933) שימשו בתור ספרנים: משה־יצחק שיטנברג (בארץ) ויחזקאל סקורניצקי (שימש כספרן הרבה שנים ועשה את מלאכתו בשקט ובמסירות יוצאת מהכלל. לא זכה לעלות ארצה וניספה בשואה — יהיה זכרו ברוך). עוזר לספרן היה זמן מה יחזקאל גרוסמן.

בעת עלותי ארצה בשנת 1933, מנתה הספריה כ־3000 ספר וכ־400 קוראים. לאחר עלותי המשיכה הספריה להתפתח „ובלעה״ ספריות קטנות שלא יכלו להמשיך בקיומן. „גורל״ מעין זה היה לספריה הגדולה ע״ש י. ל. פרץ אשר בשל קשיים כספיים ובעיקר בגלל חוסר תמיכה ציבורית ותנועות נוער לא יכלה להתקיים. קשה היה לקיים ספריה על בסיס מסחרי ונדרשה התנדבות לקיים מוסד זה, אולם קשה היה למצוא מתנדבים בין בעלי מלאכה לאחר יום עבודה ארוך ומייגע.

הספריה ע״ש פרץ נסגרה ועמדה להימכר והספריה שלנו רכשה ממנה 3000 ספר בקרוב. מספר הספרים הוכפל איפוא וגם נוספו מאות קוראים חדשים. היה צורך להחליף את המקום והספריה עברה למרכז העיר בבית קטן מיוחד (בחצר של מר גלברד חיים, השוק מס׳ 5) ששימש רק את הספריה. אותה תקופה גדלה והתרחבה תנועת פועלי ציון צ. ס. על כל שלוחותיה ובית הולצברג נעזב לגמרי ונשכרו כמה מועדונים נפרדים עבור המפלגה, הנוער, הפועל והאיגודים המקצועיים וגם עבור הספריה.

עלי לחזור לתקופה יותר מוקדמת כדי לתאר את המפעלים התרבותיים שפיתחנו במסגרת הספריה ולהזכיר את האיש הדגול ישראל ברומברג ז״ל שהיה לו יד וחלק נכבד בכל הפעולות הללו.

הוא היה יליד קולומיאה — מזרח גליציה ובא לעירנו בתור מורה להיסטוריה בגימנסיה ע״ש וויינטרויב. היה איש צנוע ועממי, ידיד נאמן של הנוער, מתנגד קיצוני להתבוללות ותמיד דיבר אידיש מחוץ לכותלי הגימנסיה. היה שונה מעמיתיו שהיו מפיצי השפה והתרבות הפולנית.

ברומברג לא היה ציוני בהשקפותיו. הוא התקרב אלינו כיון שרצה לפעול למען הנוער ומצא שדה־פעולה אצלנו. ההיכרות הראשונה נעשתה ע״י הספריה שבה היה רשום בתור קורא.

הוא מצא אצלנו שטח פעולה נרחב. ניהל חוגים לספרות והיסטוריה ב„החלוץ״ וב„פרייהייט״ וגם פעל הרבה להפצת השכלה בין המבוגרים.

בלילות שבת היינו עורכים שיחות והרצאות על נושאים ספרותיים־היסטוריים (מלבד ההרצאות על נושאים פוליטיים שהמפלגה ערכה) ואשר בהם היה ברומברג הרוח החיה.

בשנת 1930 קיימנו אוניברסיטה עממית ביזמתו ובהדרכתו על נושאים קבועים ומעניינים. במשך החורף של שנת 1930 התקיימו 39 הרצאות שבהן נוכחו 4000 שומעים. כל ההרצאות התקיימו במועדון המפלגה בבית הולצברג, פרט לפתיחה שנתקיימה באולם העיריה.

גם בחורף 1931 המשיך המפעל להתקיים עד שהשלטונות שראו בעין רעה את הריכוזים של מאות שומעים שהתאספו במועדון המפלגה בכל ליל־שבת, חיפשו דרך להפסיק את הפעולות. הם טענו שהאולם נמוך מדי ואינו מטויח כראוי לכן אינו מתאים להתקהלויות של מאות אנשים ואסרו עלינו להמשיך בעריכת ההרצאות במקום זה.

באותו חורף פתחנו שעורי ערב למבוגרים שריכזו הרבה תלמידים. משך שנים היתה גם קיימת מקהלה בהדרכת לייבל זקס, בן־החזן שלמה זקס, וחוג דרמטי שהציג מדי פעם הצגות של מחזות מקוריים באידיש.

עברו עלינו גם זמנים קשים. הקומוניסטים ברחוב היהודי לא ראו פעולתנו בעין יפה. אנשי התנועה הזאת שפעלה במחתרת (בגלל איסור קיומה בפולין) חדרו לארגונים תרבותיים שונים ולתנועות־נוער

קאָמיטעט־מיטגלידער און אַקטיווע־טוער פון דער ביבליאָטעק א. נ. פון שלום עליכם (1926).
חברי־הוועד וחבר־הפעילים של הספריה ע״ש שלום עליכם.
עומדים (מימין): י. ש. מושקוביץ, אהרן פישלביץ, חיים גולדברג, בינם בירנבוים, שמואל ניומן, יצחק בלום, שלמה ברנר, יהודה ליברמן;
שורה שניה: אליעזר מנדל, ל. ווינטר, הרשל גליקסמן, ב. טורנר, דוד וקסמן;
יושבים: רחל טוביאש־שטיין, שרה דאוונער, אדל אופמן, ר. דאוונער, ר. זיונצ׳קובסקי, ה. ווינר, מלכה שמולביץ, גרוסברג.

אַן אויסשטעל־סטענד פון דער ביבליאָטעק בעת ־עם באַזאַר פאַרן קק״ל אין יאָר 1934.
דוכן הספריה בעת ה„בזר״ לטובת הקה״ל בשנת 1934.
ב„חלון״ (מימין): מניה שפירא, דויד ויילונסקי, מילה גולדברג;
יושבים: אביגדור גרוכמן.

על מנת לצוד תמימים ברשתם עד שהביאו כליה וחורבן על הארגונים הללו, ביחוד על אלו שלא היה בהם הכוח לעמוד נגדם.

מצב שונה היה אצלנו; הנוער חונך בדרך סלולה וברורה — הכשרה ועליה. הנוער היה מחושל נגד האשליות שאחרים יפתרו את בעיותינו והקומוניסטים היהודים לא הצליחו לכרסם מבפנים כפי שעשו זאת בתנועות נוער אחרות בעיר. כיון שכך החלו במלחמה פיזית והיו מנסים להתפרץ בעת החלפת ספרים, בשעות הערב לכשחת־אספו קוראים רבים, ניסו לסדר אסיפות תעמולה. חברינו ידעו לעמוד במערכה זו וגרשו את המפריעים והמתפרצים, שראו בפעולת הספריה הפרעה לתכניותיהם.

המחלקה לעברית קמה באיחור רב (לאחר 10 שנים מפתיחת הספריה) תודות ליזמתנו כאן בארץ.

בשנת 1934 יזם כותב השורות עם שיטה משה את אוסף הספרים בעברית כאן בארץ על מנת לפתוח את המחלקה בעברית ע״י ספרית שלום עליכם. הפעולה נמשכה זמן רב עד שאספנו כמה מאות ספרים ראויים להישלח. באותו זמן הגיע ארצה חברנו חיים גולדברג, התישב בחיפה ועשה שם את הפעולה בין בני עירנו בחיפה והסביבה.

באנו לידי הסכם עם ברית עברית עולמית והם שלחו את הספרים לראדומסק בתוספת כמות ספרים נוספים מצידם. הנהלת הספריה קיבלה בברכה את המתנה מהארץ ופתחה את המחלקה לעברית ע״ש מאיר וולקוביץ ז״ל שנפטר זמן מה קודם לכן, כדי להנציח את שמו. לפני השואה הגיעה הספריה לשיא התפתחותה: מספר הספרים הגיע ל־15.000 ומנין הקוראים ל־1000.

הדור השני שניהל את הספריה התמסר לה בכל נפשו והמוסד הוסיף כבוד לתנועתנו שהקימה אותה וטיפחה אותה משך שנים ארו־כות. הספריה היתה לפאר הציבור היהודי במקום, אבל שמי יהודי פולין התקדרו לפתע. השואה באה במהירות הבזק. קלגסי היטלר חדרו לפולין על מנת להשמיד באופן פיזי את יהודי פולין ולהחריב את תרבותה. בראש וראשונה החרימו את כל הספריות היהודיות ושלחו את הספרים לגרמניה כדי לשמש כחומר גלם לתעשיית הנייר.

איך ניצלה הספריה מהשמדה? — על כך מספר בזכרונותיו טוביה בוז׳יקובסקי ז״ל, שהיה הספרן האחרון של הספריה בעת פרוץ המלחמה.

היה לו קשה מאוד להפקיר את הספריה שאותה ליווה מעת הקמתה עד לאותו יום מר. הוא היה קורא נאמן של הספריה במשך כל השנים שהיה בתנועה ואת מרבית חינוכו רכש בספריה. הוא ראה חובה לעצמו להציל את הנכס גם אם הדבר כרוך בסכנת נפשות. טוביה לא נרתע משום קושי והחליט ביחד עם חברו סני אוקרנט (חבר בקיבוץ לוחמי הגיטאות) להעביר את הספריה למקום מחבוא. הם עשו זאת בחרדה גדולה בהעבירם את הספרים לדירת חברנו הדגול מ. ז. רוזנבלט ז״ל, באמצע היום ולעיני הגרמנים. לשם העבירו רק כמה מאות ספרים נבחרים ואילו את רוב הספרים (בערך 14000), החביאו בעליית־גג במקום בו נמצאה הספריה. פעולה חשובה זו נעשתה רק ע״י טוביה בעצמו, שכן חברו אוקרנט עזב באותו זמן את העיר. טוביה שנשאר בודד לא שקט ולא נח עד אשר העלה לעליית הגג את כל הספרים. (העליה אל הגג היתה מוסתרת).

עם תום המלחמה, משבא טוביה לראדומסק מיהר לבדוק מה גורל הספריה שהחביא. בבנין הקטן של הספריה גרו אז פולנים שלא ידעו כלל על קיומה של עליית גג ועל הספרים החבויים במקום. טוביה גילה את הסוד לדייר הבית, שהופתע לשמוע זאת והסכים תמורת פרס קטן למסור את הספרים. למחרת היום העביר טוביה את הספרים לוורשה וחילקם בין קיבוצי ההכשרה שהתארגנו בפולין והיו צמאים לספר עברי או אידישאי. הגרמנים לא השאירו כידוע כל ספר כתוב עברית או אידיש והכל הושמד בתעשיית הנייר שלהם בגרמניה.

הספרים שלנו ניצלו איפוא והביאו תועלת רבה לשרידי עמנו שנותרו בחיים ונערכו לחיים חדשים בארצנו. לעומת זאת לא ניצלו הספרים שהיו אצל מרדכי־זליג רוזנבלט.

זה גורל הספריה ע״ש שלום עליכם ז״ל שהוקמה בשנת 1926 ע״י קבוצת צעירים ו„משוגעים לדבר״.

בין ה„חדר״ לבין בית־הספר

יחזקאל גרוסמן

א. מכל מלמדי השכלתי

ר׳ מיכאל מלמד

ילד שטרם מלאו לו חמש שנים ישב ביום ראשון ללמודיו רכון מעל לדף שעליו היו מודפסות אותיות אלף־בית מנוקדות. לידו ישב מורו ר׳ מיכאל מלמד עם ה„טייט־העלצל״ ביד. לפתע הופיע על הדף מספר סוכריות נוצצות וצבעוניות. הילד הביט מופתע ומאושר בפני המלמד ובפני אביו שעמד מאחוריו והם הודיעו לו: זה המלאך־פימפר משליך ממתקים לילד שלומד יפה קמץ־אלף־או, קמץ־בית־בו.

לאמיתו של דבר הבין הילד שהממתקים נזרקו על ידי אביו אבל קיבל, כביכול, באמונה את ההסבר על מלאך־פימפר. כך הובא הילד, מיד עם התחלת לימודיו ב„חדר״, בסוד עם מלאכי עליון. מגעו הנפשי אתם התרחב כשנתקל בדמויות המלאכים על גבי הדף הראשון שבחומש, בפסקי התקיעות לראש־השנה ובלימוד הפרק הראשון של יחזקאל הנביא. הם נתגלו בחלומותיו והוא היה מספר אותם סיפורים ארוכים לאמו ולחבריו במידה שאלה מוכנים היו להקשיב לו.

אצל מיכאל מלמד ישבו הילדים בחורף בתוך החדר ובקיץ בחוץ על גבי ספסלים ארוכים נמוכים מתחת לעצים. עצים אלה עמדו בקצה גינת הפירות שבהצר הבית של גונשרוביץ בצ׳נסטוחובר גאַס.

ר׳ מיכאל מלמד היה גם פעלטשער (חובש) כמעט רופא ובכלל איש בעל סגולות.

ר׳ משה מלמד (גאנצארסקי)

מחנך אחר היה משה מלמד שבקרוקובר גאַס. אצל משה מלמד היה משטר וסדר; מדי יום היו הילדים נוטלים ידים ושרים בצוותא מודה אני ו„שאו ידיכם״ וכו׳. אף העונשים נקבעו לפי דרגות והיו נערכים בטכס מיוחד. הלימודים היו נמשכים מהבוקר עד הערב ובהפסקות היו הילדים הולכים לסעוד בבתיהם. בימי חורף כשהערב ירד בשעה 4—3 אחה״צ היה הילד הולך מהחדר כשלכפתור מעילו היתה צמודה מנורת נפט מרובעת (ה„לימטרל״).

ר׳ דן מלמד

לר׳ משה מלמד היה בן יחיד ושמו דן שעסק אף הוא במלמדות. ר׳ דן הנהיג ב„חדר״ שלו שיטת בית ספר מודרני, לא ענש את הילדים

במלקות וגם לא העמיס עליהם עבודה רבה מדי. שיטתו היתה חינוך על ידי הסברה. אצלו ב„חדר" לימדו מורים לימודי חול וגם עברית. ר' דן התחבב מאוד על תלמידיו והילדים הלכו בחשק כל בוקר ל„חדר".

ר' שלמה מלמד (יודקעוויטש)

במשך תקופה מסוימת היו משה מלמד ושלמה מלמד שותפים ושניהם ניהלו בית ספר אחד. ילד שגמר חוק לימודיו אצל משה מלמד המשיך לימודיו אצל שלמה מלמד. משה מלמד לימד חומש עם רש"י ושלמה — גמרא ותוספת. לאחר זמן נפסקה השותפות ביניהם וכל אחד המשיך במלמדות לבדו; בכל זאת נשארו ידידים וכל אחד המליץ על חברו.

ר' יחזקאל מלמד (שימקביץ)

ר' יחזקאל היה חתנו של יהושע מלמד, בעל לבתו שרה'לע, והיה מהאברכים החריפים של בית החסידים דגור בראדומסק. ירא שמים גדול היה. ואף על פי שהיה מקובל מאוד על אנשי גור בעיר, בכל זאת לא נתנו לו ללמד את ילדיהם, כנראה משום שבמלמדות לא הצליח. לאחר שנולדו לו שלושה ילדים מתה עליו אשתו ונשא את בת ר' גרשון מלמד, פרימט. גורלו נפל בין מלמדים ומשום כך היה כל ימיו עני.

ר' יצחק סילבר מלמד (רוזנפרב)

לר' יצחק'ל סילבר כפי שכינוהו, היתה שיטת לימוד משלו שההורים וגם התלמידים לא הבינו אותו. מעולם לא הסביר לתלמידיו את הגמרא או הרש"י שלימד אלא תירגם את המשפטים ליידיש ועליהם היה לחזור אחריו ולשנן את השעור בעל פה. אף פעם לא משך את לב הילד בסיפור או אגדה אף לא נכנס אתו בשיחה מחוץ לענינים שבגמרא או תוספת. הוא אסר על הילד להרים אף לרגע את עיניו מספרו כל עוד הוא נמצא בחדר. תפס את התלמיד שאינו מסתכל ברבי או בספר בזמן השעור היה מאיים עליו בעונש הגיהנום וכף הקלע או מרביץ בו כהוגן. בכל זאת היה ר' יצחק'ל בין החסידים החשובים בבית החסידים דגור בראדומסק ומקובל כאיש עליז ובחג או בשמחת מצוה היה משרה משמחתו על אחרים וכולם אהבו אותו וכבדוהו. מלבד זה היה באמת איש ירא שמים ותלמיד חכם וכל זמנו היה מקדיש רק לתורה ויראת שמים.

ב. בתי־ספר ממלכתיים

בעיר היו 2 בתי־ספר עממיים־ממלכתיים לילדי היהודים: האחד ע"ש הגיבור היהודי־פולני הנודע ברק יוסלביץ, ברח' סטז'אלקובסקה, עם חבר־מורים יהודי, בהנהלת חיים קריינדלר; השני ע"ש המשורר הפולני הנודע אדם מיצקביץ, ברח' סטאציה, עם חבר־מורים פולני (פרט למורה אחת).

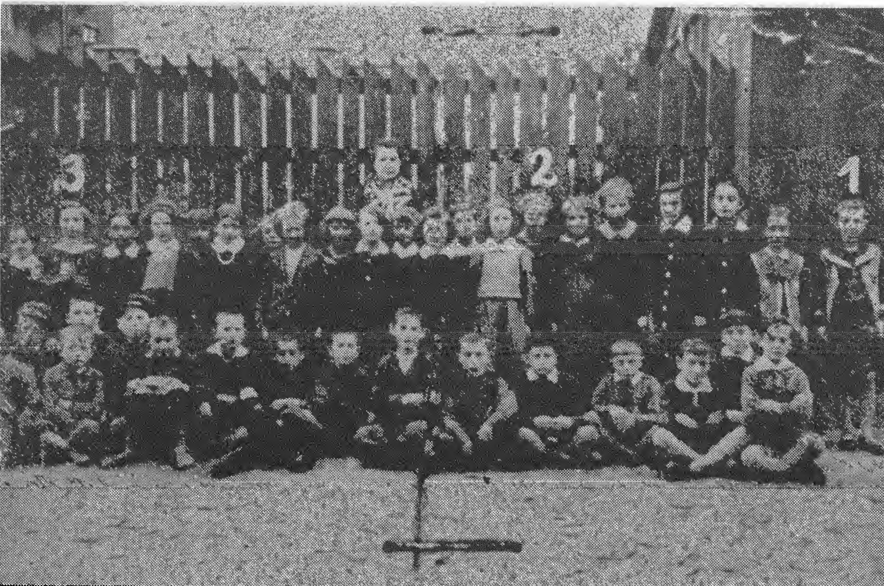
כותב השורות האלה למד בבית־הספר השני, שבו המקצוע היהודי היחיד היתה „דת משה". למקצוע זה לא ייחסו כל חשיבות, שכן המגמה העיקרית של הלימודים היתה — החדרת אהבה למולדת הפולנית, לדברי ימיה, לגיבוריה ולאדמתה. משמצא התלמיד היהודי את מקום ארץ־ישראל במפת־העולם, נפקחו עיניו לראות את מצב עמו בין העמים ואת שפל המדרגה בה נמצא היהודי בין הגויים. כשישבה המורה עם הילדים וסיפרה להם סיפורים על עברה המזהיר של מולדתם הפולנית, חיפש הילד בקינאה השוואות דומות בעבר לדברי ימי עמו. בחגיגות המפוארות ב־3 במאי וב־11 בנובמבר השתוקק הילד היהודי והתפלל בלבו, כשדמעות חונקות את גרונו, שיזכה לחגיגות דומות של עמו הוא בארצו. עם כל זה יש לציין את עבודתם הנאמנה של המורים, כיהודים כפולנים, שהיו חדורים, רובם ככולם, רצון טוב וחינכו את הילדים כמיטב יכולתם.

בעיר היה בית־ספר תיכוני יהודי. בכל אחד משלושת בתי־הספר התיכוניים הפולניים, הכלליים, למדו תלמידים יהודים מעטים. גם בבית הספר התיכוני למסחר היו המיעוט נערים ונערות יהודיים. המגמה הלאומית־הפולנית נמשכה, כמובן, גם בביה"ס הזה. זכור לי שיעור אחד בספרות, בו הפליג המורה בתיאור כשרונותיו של סופר פולני, שתירגם את התהילים. היה מוזר לשמוע את שבחו של התרגום וללמדו מתוך זכרונות על לימוד המקור, השייך לנו.

שיעורי הדת נערכו עבור הנוצרים. זוכרני פעם, עת הכריז המורה בתחילת שיעור הדת: „בני הדת המסחרית לצאת". התלמידים היהודים עזבו באופן מכני, פרט לאחד שנשאר יושב. לשאלת המורה, ענה התלמיד: „אין דת מסחרית". המורה חזר על הוראתו בשינוי סגנון: „בני דת משה לצאת!" אז עזב התלמיד את הכיתה.

אַ קלאַס פון דער יידישער פאָלקס־שול א. נ. פון בערעק יאָסעלעוויטש.
מחלקה של ביה"ס העממי ע"ש ברק יוסלביץ.
המורים (מימין): גב' טננבוים, ח. קריינדלר (המנהל), הגב' בוגדנסקה.

יידיש־פולישע פאָלקס־שול א. נ. פון אדאם מיצקעוויטש.
ביה"ס העממי־הממשלתי לילדי היהודים (המורים — פולנים).
מכל ילדי הכיתה המצולמים כאן, נשארו בחיים שלושת המסומנים בלבד: 1. הלינקה פריז (בבוענאס־איירעס); 2. גניה **פייגלמן־ברדאץ** (בארה"ב); שרה גלבשטיין־ליאון (בישראל).

בחורי „הכוח" האמיצים

ד"ר מיכאל גונשורוביץ

עם הנצחת דרך־היסורים, שמותיהם וזכרם של יהודי ראדומסק, שניספו באופן אכזרי והוטמנו בקברי־אחים בלתי־ידועים, הכרחי גם להזכיר את עסקני־הספורט היהודיים מהאירגונים „הכוח", „הכוכב", „הפועל" ושל ה„בונד", אשר הצליחו לרכז סביב אירגוניהם את חוגי־הנוער הפעילים ביותר ולחמו במגרשי־הספורט למען הכבוד היהודי, בשם ערכים כלל־אנושיים ולאומיים.

האירגון התוסס ביותר היה „הכוח". ראשוני האירגון הזה היו נערים צעירים, שבסתר התחילו להתעמל ולהתארגן, מתוך רצון־השלילה לגבי המושג „רגש־נחיתות", שפעם בקרב הנוער היהודי. בכוחות עצמם, בלי שום עזרה כספית מהציבור, יצאו בחורי „הכוח" בלבוש כחול־לבן למגרשי־הספורט, כדי להתחרות עם הקבוצות הפולניות. מי מבני־עירנו לא זוכר את הבחורים החסונים והגאים, חברי האירגון „הכוח" — סנדומירסקי דודק, גולדברג משה, קוניצפולסקי, וולמן, הפטלר פישל, פשרובסקי משה ואחרים. גולדברג משה וסנדומירסקי דודק היו הנציגים הקבועים של „הכוח" בנבחרת הספורטיבית הכלעירונית.

תקופת־הפריחה של „הכוח" היתה בשנים 1930—1938. היושב־ראש של האירגון היה אז רופא־השיניים יוסף גיל, בעל־מרץ יוצא מהכלל, שהצליח למשוך אליו את מרבית הנוער ושימש מורה־מחנך מקובל בנתיבי הספורט. מר גיל הצליח גם להרחיב את מסגרת הפעילים סביבו, צירף לראשות האירגון את ד"ר וינפל דוד ועיצב על בסיס רחב את הוועד של הארגון, בו נכנסו: גולדברג איגנץ, אוקרנט, צוקרמן הנריך, לאופר, דורפמן, גונשורוביץ מיכאל (מזכיר), בוגייסקי לייב ואחרים. נוסף לסקציה של כדור־רגל, שהיתה קיימת קודם־לכן, נוסדו אז קבוצות לטניס, טניס־שולחן, אטלתיקה קלה, כדור־עף ו„הוקי" (כדור על הקרח).

לא פעם התרגש הציבור היהודי בכללו, כשקבוצת הכדור־רגל של „הכוח" היתה כובשת את המקום הראשון באליפות העיר, בתחרויות־הגמר, שהיו נערכות באיצטדיון בצ'נסטוחוב. „הכוח" שלנו היתה אחת הקבוצות היהודיות המצטיינות בפולין, ושמות הכדורגלנים שלה היו ידועים לציבור היהודי והפולני בהרבה ערים. עדיין זכורים לי היטב כמה נצחונות חשובים של „הכוח", כמו למשל: על קבוצת־הנבחרת של צ'נסטוכוב „קורונה" (2:1); על אלופת פיוטרקוב „קונקורדיה" (3:1); על אלופת טומַשוב „לך", ועוד. הקבוצה שלנו שיחקה גם נגד קבוצות מהליגה הלאומית של פולין: „ויסלה" ו„גרברניה" (מקרקוב), „פולניה" (מוורשה), וכמו־כן השתתפה במשחקים בינלאומיים נגד „ואַק" מווינה, ונגד נבחרת „הפועל" מארץ־ישראל (7:4). קבוצת „הכוח" היתה הבסיס לנבחרת העירונית של ראדומסק, שגרמה הפתעה נעימה לציבור היהודי והפולני, בהכניעה את הקבוצה של חיל־המצב הפולני בצ'נסטוחוב, כשבראשה שיחק שוער הנבחרת־הלאומית של פולין — קשיק (2:1).

בנבחרת העירונית שיחקו באופן קבוע חברי „הכוח" הבאים: רודל מקס (מוטק), קלינרמן (פיעטל), לבקוביץ (מאריק), גולדברג משה, גונשורוביץ מיכאלוב (קוואק), הרץ־הירש (קובל). בין השחקנים האמיצים והטובים של „הכוח", יש להזכיר את הבאים: הפטל, שורץ, מנדלה, ליפשיץ, קוזיול, פישמן שלמה, לייבה לולו, ברלינר אברהם, יעקלה, דווידוביץ, כוינצקי שייע, גולדברג יוסף, רודל מצ'ק, רודל ברונו, גוטליב ברק. השחקן המוצלח של „הכוח" — קליינמן (פיסטק), בזמן שירותו בצבא הפולני בצ'נסטוחוב, היווה נוסף לשוער קשיק (מהנבחרת־הלאומית) את עמוד־התווך של הקבוצה הצבאית הידועה. הוא היה מסוכן מאוד לשוערים הטובים ביותר בפולין, והשתתף בנבחרת־הלאומית השנייה של פולין.

די פרויען־סעקציע פון „הכוח" אין יאר 1934.
קבוצת־הנשים שליד „הכוח" בעת קורס תלת־יומי (בשנת1934), יחד עם עסקני האירגון הספורטיבי.
עומדים (מימין): יצחק גולדברג, הרשל צוקרמן, מדזיה ויגודסקי, קופל ביאליסטוק, מניה בוגייסקי, זורסקי, —, פ. לער, מילה גולדברג, דורפמן, טייכנר;
שורה שניה: גליקסמן, ניימרק, רומה ווארשבסקי;
למטה: גליקסמן, רוזשקה זיידמן.

„הכוח" ראדומסק נגד „הפועל" תל־אביב, ב־12 בספטמבר 1934.
פוטבאל־פאַרמעסט צווישן „הכוח־קדימה" פון ראַדאָמסק מיט „הפועל" תל־אביב, דעם 12־טן סעפטעמבער 1934.

הספורטאים שלנו השתתפו גם במשחקי־ספורט אחרים באותה הצלחה. קבוצת טניס־השולחן כבשה כמה פעמים את אליפות המחוז והשתתפה במשחקי־הגמר על אליפות פולין בקרקוב (קליינמן, הרץ, גריכטר, קוגל, אופמן, זנדברג יוסל). קבוצת הכדור־עף: הרץ, שוורץ, קוגל, גונשורוביץ, נילטון שייע וליפשיץ — כבשה את אליפות הנוער של המחוז. בטניס ממש הצטיין גריכטר, שקיבל את אליפות המחוז והשתתף בתחרות ארצית לאליפות הנוער של פולין, במשחקי־הגמר.

כבוד לזכרם של בחורי „הכוח" ושל כל הספורטאים היהודיים, מכל אירגוני־הספורט האחרים, שהיו קיימים בעירנו לפני השואה, שלא זכו להמשיך בכך בארץ־ישראל המשוחררת והעצמאית.

דערציונג און קולטור־טעטיקייט

דוד קאַן

פאַרשידן זענען די קוואַלן, וואָס האָבן געשטראָמט און זיך צונויפגעגאָסן אין ראַדאָמסק אינם אַלגעמיינעם קולטור־לעבן פון דער יידישער באַפעלקערונג. אין יעדער תקופה האָבן זיי געשטראָמט און זיך צוגעפּאַסט צו דער צייט און איר געזעלשאַפטלעכן כאַראַקטער.

אין די אַלטע צייטן, ווען אונדזערע הייליקע ספרים האָבן אויס־געפילט די בתי־מדרשים און ישיבות, זענען זיי געווען דער הויפּט־קוואַל פון וועלכן עס האָבן געשעפּט זייער יניקה די ערשטע דורות. הגם, איינצלנע ראַדאָמסקער האָבן אויך שוין דעמאָלט געלערנט אַלגעמיינע בילדונג, אָבער דאָס האָבן זיי באַקומען אין אַנדערע שטעט. ראַדאָמסק גופא איז צו יענער צייט געווען פאַרהעלטנסמעסיק אַ קליינער ישוב מיט גאָר גרויסע באַגרענעצונגען. אויך די אַרומיקע סביבה, די פוילישע באַפעלקערונג, איז אין איר גרויסער מערהייט געשטאַנען דאַן אויף אַ גאָר נידריקער מדרגה אין קולטורעלן זין.

אַזוי האָט עס זיך געפירט ביזן סוף פונם 19־טן יאָרהונדערט. די רוסישע מאַכט, וואָס האָט דאַן געהערשט אין פוילן, האָט אָנגעהויבן איינצופירן פאַרשידענע רעפאָרמען אין די עקזיסטירנדיקע יידישע חדרים. די מלמדים האָבן געמוזט אָפּהיטן די סאַניטאַרע פאָרשריפטן און אויך באַשעפטיקן לערער צו דער רוסישער שפּראַך. צו־יענער־צייט זענען אויך איינגעפירט געוואָרן די אַזוי גערופענע „שטאָטישע־פאָלקס־שולן".

די ערשטע יידישע שולע האָט באַשעפטיקט אַלס לערער דעם ה' גאָלאָמב (פאַר ייִנגלעך) און די פרוי פונם דענטיסט ראָזענבלאַט (פאַר מיידלעך). די שולע האָט זיך געפונען אין איין גרויסן צימער און געלערנט האָט מען: רוסיש, רעכענען, געאָגראַפיע אד"ג אַלץ אין רוסיש. איין מאָל אין חודש (פרייטיק) פלעגט קומען דער חזן שלמה זאַקס און לערנען זינגען (נאַטירלעך, קודם־כל דעם רוסישן קייזערלעכן הימן: „באָזשע צאַריאַ כראַני"). דאָס „יידישקייט" פון דער שולע האָט זיך אויסגעדריקט אין דעם, וואָס שבת איז זי געווען געשלאָסן. בעת אַ רוסישע „גאַלוווקע" זענען די קינדער געגאַנגען צוזאַמען מיטן לערער אין שול אַריין.

אין ראַדאָמסק זענען אויך דאַן געווען פריוואַטע לערער: דער לעלעווער לערער, דער וואַרשעווער לערער און אַנדערע. אין דער צייט האָט אויך עקזיסטירט אַ פוילישע שולע און אַ פּראָ־גימנאַזיע פון ה' פּאַביאַן, וואָס האָט אויך געהאַט אַן אינטערנאַט. די שילער פון דער גימנאַזיע האָבן זיך רעקרוטירט פון די אַרומיקע פוילישע גוט־באַזיצער (וואָרשיינלעך האָבן זיך דאָרט געלערנט אויך אייניקע יידישע קינדער פון פאַרמעגלעכע עלטערן). אייניקע יידישע מיידלעך האָבן אויך געלערנט אין דער פוילישער מיידל־שולע, וואָס מען האָט גערופן דער „פּענסיאָן" פון דער פרוי מאַרזשאַנטאָוויטש (שפּעטער אויך פון דער פריילן כאַמיטשעווע). אַנדערע יידישע קינדער האָבן געלערנט אין שכנותדיקע שטעט ווי טשענסטאָכאָוו, פּיעטרקאָוו און אַנד.

ביה"ס העממי הראשון בשנת 1908.
די יידישע פאָלקס־שולע, אין יאָר 1908. אין צענטער — דער לערער באָגדאַנסקי.

המורים והתלמידות של הגימנסיה לבנות, בשנת 1914.
די לערער און שילערינס פון דער מיידלשער גימנאַזיע, פון פריילין כאַמיטשעווע, אין יאָר 1914. די ערשטע פון רעכטס: פּאָליאַ פייערמאַן־גאָלדבערג.

מורים ותלמידים של בית־הספר העממי הממלכתי לילדי היהודים, בשנת 1918.
לערער און תלמידים פון דער יידישער מלוכהשער פאָלקס־שולע, אונטער דער לייטונג פון חיים קריינדלער (אין צענטער). רעכטס — די פרוי קריינדלער־וויסאָצקאַ.

זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז די השכלה־באַוועגונג האָט אויך אין ראַדאָמסק געהאַט אירע אָנהענגער צווישן דער יוגנט פון די ישיבות און בית־המדרש, ווי אויך צווישן עלטערן דור. אויך די דאַמאָלסדיקע העברעישע פרעסע און די נאַציאָנאַלע שאַפונגען פון פינסקער, ליליענבלום, אחד־העם און אַנדערע, האָבן אין ראַדאָמסק געהאַט לעזער צווישן דער יידישער אינטעליגענץ פון אַנדערע קרייזן.

דער אָנגעזעענער יידישער שריפטשטעלער און דיכטער הערש־דוד נאָמבערג (1876—1927) האָט אין יענער צייט פאַרלאָזט דאָס „גערער שטיבל" אין ראַדאָמסק און זיך באַזעצט אין וואַרשע (אין אַ קורצער צייט שפעטער זענען פאַרעפנטלעכט געוואָרן זיינע ערשטע שאַפונגען).

די סאָציאַליסטיש־רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג פון די יאָרן 6־1905 האָט געגעבן אַ גרויסן שטויס צו קולטור־דערגרייכונגען אויף דער אַלגעמיינער גאַס און אויך דער ייד׳ישער בפרט. ליידער האָט דאָס לאַנג נישט געדויערט, ווייל מיט דער ברוטאַלער אונטערדריקונג פון דער רעוואָלוציע, זענען אַלע לאָזונגען און שטרעבונגען דערשטיקט געוואָרן. זייערע טרעגער זענען אָדער דערמאָרדעט געוואָרן, אָדער פאַרשיקט געוואָרן אין ווייטן סיביר, אָדער אַליין אויסגעוואַנדערט אין די אַנדערע פרייע לענדער.

די שטאָטישע שולע מיט דער רוסישער אונטעריכטונגס־שפּראַך האָט עקזיסטירט ווייטער. אַנשטאָט דעם ה׳ גאלאָמב, וועלכער האָט פאַרלאָזט ראַדאָמסק, איז די שולע געוואָרן געלייטעט פון לערער באַגדאַנסקי, נאַטירלעך, מיט אַ וועזנטלעכער פראָגראַם־ענדערונג. די דערוואָקסענע יוגנט, וואָס איז געבליבן אין שטאָט נאָך דעם רעוואָלוציאָנערן שטורם, האָט געזוכט פאַרשידענע וועגן ווי זיך קולטורעל אויסלעבן. אין פאַרשידענע שטעט אין פוילן האָבן זיך געשאַפן יידישע קולטורעלע אַנשטאַלטן, ווי „ליטעראַרישע געזעלשאַפטן", דער „הזמיר" אד"ג. אויך אין ראַדאָמסק שאַפט זיך דאַן דער „הזמיר" וואָס האָט געפירט אַ ברייטע קולטור־אַרבעט. מען האָט איינגעלאַדן דעם באַרימטן מוזיק־שעפער און דיריגענט ה׳ בעניסמאַן, און אַלס ליטעראַרישן לייטער דעם ה׳ געלבארד, — זיי זאָלן אָנפירן מיט „הזמיר". אונטער דער קינסטלערישער לייטונג פון ה׳ בעניסמאַן איז אויפגעפירט געוואָרן דער ערשטער אַקט פון דער אָפּערע „די יידן" אין העברעיש. אין דער זעלבער צייט איז דורך אָרטיקע מוזיקאַלישע קרעפטן געשאַפן געוואָרן אַ סימפאָנישער אָרקעסטער, אונטער דער לייטונג פון ה׳ קלעוואַנסקי, וועלכער איז געוועזן דער דיריגענט פון רוסישן מיליטער־אָרקעסטער וואָס האָט סטאַציאָנירט אין ראַדאָמסק. דער שטאָטישער אָרקעסטער האָט זיך זייער גוט אַנטוויקלט און זיינע עפנטלעכע קאָנצערטן האָבן געהאַט אַן אָפּקלאַנג ווייט־ווייט פון ראַדאָמסק.

מיטן אויסברוך פונם ערשטן וועלט־קריג (יאָר 1914), ווען די צאַרישע מאַכט איז פאַרטריבן געוואָרן פון פוילן, האָט דער נייער פאָליטישער רעזשים פון די דייטשיש־עסטרייכישע אָקופאַנטן פאַרמינערט דעם דרוק אויפן געזעלשאַפטלעכן לעבן, איבערהויפט אויף דעם קולטורעלן געביט. ס׳האָבן זיך געעפנט ברייטערע האָריזאָנטן פאַר דער דערציערישער און קולטורעלער אויפלעבונג צווישן דער יידישער באַפעלקערונג. צו יענער צייט האָט זיך די יוגנט אָרגאַניזירט אין אַ קולטור־קרייז (צו ערשט אומלעגאַל) און געשאַפן די געזעלשאַפט „קולטורא", וואָס האָט אָרגאַניזירט רעפעראַטן און פאָרלעזונגען, געשאַפן אַ גרויסע ביבליאָטעק פון יידישע און פוילישע ביכער (אייגנטלעך די ערשטע יידישע ביבליאָטעק אין ראַדאָמסק), ווי אויך אַ דראַמאַטישן קרייז. באַזונדער דאַרפן פאַרצייכנט ווערן די אָוונט־קורסן פאַר דערוואַקסענע, אונטער דער לייטונג פונם סטודענט גאַבריש ווינער.

קיין ראַדאָמסק איז געקומען חיים קריינדלער, וועלכער האָט געשאַפן אין יאָר 1916 די יידישע פאָלקס־שולע מיט דער פוילישער אינטעריכטס־שפראַך. קריינדלער צוזאַמען מיט זיין פרוי (פון דער היים וויסאצקא) האָבן אַנטוויקלט די פאָלקס־שולע אין נאַציאָנאַלן גייסט, נאַטירלעך, אויף וויפל די לעגאַלע מעגלעכקייטן האָבן דאָס דערלויבט.

אין דער זעלבער צייט האָבן צוריק אויפגעלעבט די יידישע פאַרטייען, ספּעציעל די אַרבעטער־פאַרטייען, ווי די „פועלי־ציון" און „צעירי־ציון" (צ. ס.), שפעטער די „פאַראייניקטע", און דער „בונד" א.אַ.וו. אויף דער בירגערלעכער גאַס זענען ווידער געוואָרן טעטיק: די „אַלגעמיינע ציוניסטישע פאַרטיי", די „מזרחי", און שפעטער „אַגודת־ישראל" און „צעירי שלומי אמונת־ישראל". יעדע פאַרטיי — ספּעציעל די אַרבעטער־פאַרטייען — האָבן אָנגעפירט אַ ברייטע קולטור־אַרבעט. אַ קורצע צייט האָבן זיך די אַרבעטער־פאַרטייען געפונען צוזאַמען אין דער „קולטורא", אָבער מיט דער צייט האָט זיך יענע פאַרטיי געשאַפן איר אייגן לאָקאַל אין וועלכן ס׳זענען געוואָרן אָרגאַניזירט אַ ביבליאָטעק, אַ דראַמאַטישע סעקציע, און ווו ס׳פלעגן איינגעאָרדנט ווערן פאָרלעזונגען און רעפעראַטן ניט נאָר אויף פאָליטישע נאָר אויך אַלגעמיינע און קולטורעלע טעמעס. די אַרבעטער־פאַרטייען האָבן געשאַפן די ערשטע מוסטערהאַפט־איינגעאָרדנטע קינדער־היים (אין הויז פון שמאי דער בלעכער, קראַקאָווסקאַ 7), וואָס איז שפעטער אָנגערופן געוואָרן אויפן נאָמען פונם פאַרדינסטפולן ד"ר מיטעלמאַן (אין קינדער־היים האָבן זיך געלערנט קינדער פון די אָרעמע היימען).

אין דער צייט פונם וועלט־קריג (אין יאָר 1916), ווי געזאָגט, האָט זיך געשאַפן די „מזרחי" פאַרטיי (שפעטער אויך אַ „מזרחי"־שולע). זייערע עסקנים זענען געווען: מ. פרענקעל, א. מ. וואַקסמאַן, ש. ניימאַרק, ראובן ליבערמאַן, שלמה ראַבינאָוויטש, שיטנבערג און אַנדערע. צוזאַמען מיט אַ גרופּע פון די אַלגעמיין־ציוניסטישע עסקנים, האָבן די אויבנדערמאָנטע געזאָרגט אַז די „מזרחי"־שולע זאָל שטיין אויף אַ געהעריקן ניוואָ, סיי אין פעדאַגאָגישן סיי אין נאַציאָנאַלן זין. דער מנהל ב. קאַרמאַזין האָט צוגעצויגן די בעסטע פעדאַגאָגישע כוחות, אָרטיקע און פון אַנדערע שטעט. ביי דער שולע איז געעפנט געוואָרן אַ ביבליאָטעק פון העברעישע ספרים, וואָס

האָט באַדינט ניט נאָר די תלמידים פון שולע נאָר יעדן איינעם וואָס האָט געוואָלט לייענען אַן עברית ספר. די „מזרחי" שולע איז אייגנטלעך געווען די ערשטע נאַציאָנאַלע שולע און זי האָט צוגעצויגן תלמידים פון אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג.

די „אגודת ישראל" האָט געשאַפן אירס אַ שולע אונטערן נאָמען „יסוד התורה" (אין שול־גאַס, אין הויז פון בצלאל קאלקא). די שולע האָט פּראָפּאַגירט „חינוך מסורתי עם לימודים בשפה העברית והפולנית" און האָט באַשעפטיקט: אַן עברית־לערער (טענענבוים); לערער פון פויליש (עפשטיין און קאָניעצפּאָלסקי). דער ערשטער מנהל איז געווען ה' ברומער פון זאַוויערציע. אין די שפּעטערדיקע יאָרן ווערט אויך געשאַפן אַ רעליגיעזע מיידל־שולע „בית־יעקב". ביידע רעליגיעזע שולן פון דער „אגודת ישראל" האָבן געגעבן אַ מעגלעכקייט צו באַקומען רעליגיעזע ווי אויך וועלטלעכע דערציונג.

די אַלגעמיין־ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע האָט געשאַפן אין איר לאָקאַל (אין פערשטערס שול, וואָס איז גערופן געוואָרן „בית־יעקב" שול) אַ גרויסע ביבליאָטעק פון העברעישע ביכער און דאָרט איינ־געאָרדנט רעפעראַטן און פאַרלעזונגען פון די ציוניסטישע מנהיגים.

אין די 20־ער יאָרן פון דעם יאָרהונדערט האָבן זיך געשאַפן אייניקע פּריוואַטע שולן מיט דער העברעאישער אונטעריכטס־שפּראַך, ווי דער בית־הספר פון ערליכמאַן, אין וועלכן צענדליקער יוגנטלעכע האָבן באַקומען אַ נאַציאָנאַלע און העברעישע דערציאונג.

ד. כאַשטשעוואַצקי, וועלכער איז געקומען קיין ראַדאָמסק מיט די יידישע פּליטים וואָס די דייטשע אַרמיי האָט וועאַקואירט פון ווייס־רוסלאַנד אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, — האָט אַלס העברעישער פּעדאַגאָג און ציוניסטישער עסקן געעפנט אַ העברעישע פּריוואַט־שולע. די דאָזיקע שולע איז געווען אויך טעטיק (פאַרשטייט זיך אין געהיים) אַפילו אין פעריאָד פון צווייטן וועלט־קריג.

מ. ז. ראָזענבלאַט האָט צו־יענער־צייט געעפנט זיין מאָדערני־זירטן חדר־שולע, אין וועלכן אַחוץ די לימודי־קודש איז אויך גע־לערנט געוואָרן עברית אַלס קענגשטאַנד.

באַלד נאָכן ערשטן וועלט־קריג איז דורך דער פריילן ל. ווײַנ־טרויב (פון פּיעטרקאָוו) געעפנט געוואָרן דאָס ערשטע יידישע גימנאַזיום, מיט דער פּוילישער אונטעריכטס־שפּראַך, אין וועלכער מען האָט אויך געלערנט עברית. דאָס גימנאַזיום, וואָס איז געשטאַנען אויף אַ גאַר הויכן פּעדאַגאָגישן ניוואָ, האָט צוגעצויגן אַלס לערער די בעסטע קרעפטן.

די יוגנט האָט אין דעם גימנאַזיום באַקומען די נויטיקע לימודים און נישט באַדאַרפט אַנקומען צו די פּוילישע מיטל־שולן. צו־יענער־צייט האָבן אין שטאָט עקזיסטירט צוויי גימנאַזיעס — פון פּאַביאַן־זשעלינסקי, און פון ה' ניעמיעץ (אין טשענסטאָכאָווער גאַס, ביי מוליק פעלצער). די יידישע יוגנט, וואָס האָט דאָרט געלערנט, האָט אין די ערשטע יאָרן באַווירקט דעם לערער־פּערסאָנאַל צו האַלטן לעקציעס און פאַרלעזונגען אויף פאַרשידענע וויסנשאַפטלעכע און קולטורעלע טעמעס. אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָט דאָס גימנאַזיום פון ה' ניעמיעץ אַרומגענומען 8 קלאַסן און איז פאַררעכנט געוואָרן אַלס איינע פון די בעסטע מיטל־שולן אין שטאָט.

אַ חוץ די ביבליאָטעקן וואָס האָבן עקזיסטירט ביי כמעט אַלע יידישע פּאַרטייען. זענען אין יאָר 1924 דערעפנט געוואָרן ביי דער האַנטווערקער־אָרגאַניזאַציע אַ גרעסערע ביבליאָטעק פון יידישע און פּוילישע ביכער, אויפן נאָמען פון י. ל. פּרץ. די רעכטע „פּועלי־ציון" פּאַראייניקט מיט די צ.ס. האָבן געעפנט אין יאָר 1926 אַ ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון שלום־עליכם. די ביבליאָטעק האָט אַ חוץ יידישע און פּוילישע ביכער אויך באַזיצט אַ גרויסע אָפּטיילונג פון העברעישע ספרים, וואָס זענען געשיקט געוואָרן דורך חברים פון ארץ־ישראל. דער לעצטער ספרן פון דער דאָזיקער ביבליאָטעק איז געווען דער שפּעטערדיקער געטאָ־קעמפער אין וואַרשע טוביה באָזשיקאָווסקי. ער האָט אין דעם ערשטן יאָר פונם קריג (1940) אויסבאַהאַלטן אַ גרויסן טייל ספרים אויפן בוידעם פון דער ביבליאָטעק און נאָכן קריג האָבן די ספרים געדינט דער שארית־הפליטה וואָס איז אַרויס פון די לאַגערן, בונקערס און וועלדער.

תלמידי כיתה ז' של ביה"ס העממי הממלכתי, בשנת־הלימודים 1931/32.
די שילער פון 7־טן קלאַס פון דער יידישער מלוכהשער פאָלקס־שולע, אין שול־יאָר 1931/32.
לערער־פּערסאָנאַל (פון רעכטס): פּראָפ. פּראַגער, טענענבוים־יעלין, האַראַ־וויץ, חיים קריינדלער (שול־לייטער), פרוי קריינדלער, וועגזעל, קיסטמאַן, פּולאַק, פרוי פּראַגער.

בית־הספר העברי הראשון, בשנת 1918.
די ערשטע העברעאישע שולע אין יאָר 1918, געגרינדעט דורך דוד ערליכמאַן.
לערער־פּערסאָנאַל (פון רעכטס): בעהם מאַטעק, —, ערליכמאַן דוד, ווינער ה.

די רעכטע פועלי־ציון (מיט צ.ס.) האָט געשאַפן אַ פאָלקס־אוניווערזיטעט, ווו אָנגעזעענע קרעפטן, אין דער שפּיץ מיט פּראָפ׳ בראָמבערג, האָבן געלייענט לעקציעס און געגעבן רעפעראַטן אויף וויסנשאַפטלעכע טעמעס.

די לינקע פועלי־ציון האָבן געשאַפן זייערע אָוונט־קורסן ווו עס איז געלערנט געוואָרן יידיש און פּויליש א״אַ געגענשטאַנדן (זיי האָבן אויך געשאַפן אַ ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון בער באָראָכאָוו).

באַזונדערס דאַרף דאָ דערמאָנט ווערן די אָרטיקע צייטונג „ראַדאָמסקער לעבן" וואָס איז דערשינען אַלס אַ סטאַבילע ביילאַגע צו דער יידישער צייטונג פון פּיעטרקאָוו. דער רעדאַקטאָר פון „ראַדאָמסקער לעבן" ה׳ וואָלקאָוויטש, אַ באַוווסטער ציוניסטישער עסקן און אָנגעזעענער חבר פון „התאחדות", האָט אין משך פון צען יאָר רעדאַגירט די צייטונג אין נאַציאָנאַלן און ציוניסטישן גייסט. די צייטונג איז געווען אַ טרייב־קראַפט און וועג־ווייזער נישט נאָר פאַר

בעת סיום מפעל־ההלבשה למען ילדי ה„תלמוד־תורה", בחורף 1922.

ביים פאַרענדיקן די באַקליידונגס־אַקציע פון די „תלמוד־תורה" קינדער, (ווינטער 1922). דער קאָמיטעט (פון רעכטס): א. יוסף ראָזענבלאַט, שלמה גליקסמאַן, יעקב ראָזענבוים, עלי ג׳ונדמאַן, אהרון־וואָלף שווארץ, בעריש גאנשעראָוויטש, דאָראַ ראָזענבוים, מאַניע מאַרקאָוויטש, אברהמטשע מינסקי. די מלמדים: יוסף־בער וולאשטשאווסקי, מענדל קראַקאָווסקי, איטשע־מאיר פייערמאַן.

די באַלעבאַטישע יידן האָבן געשאַפן אין די 30־ער יאָרן פון דעם יאָרהונדערט אַ גרעסערע תלמוד־תורה פאַר אָרעמע קינדער, ווו זיי האָבן באַקומען אַ חוץ לערע אויך עסן און באַקליידונג. די פאַר־וואַלטונג איז באַשטאַנען פון: בעריש גאנשעראָוויטש, יעקב ראָ־זענבוים, שלמה גליקסמאַן, א. יוסף ראָזענבלאַט און אַנדערע, אין דער שפּיץ מיטן רב ר׳ ישראל פנחס הכהן ראַבינאָוויטש. זיי האָבן זיך נישט אָפּגעשטעלט פאַר קיין שום שוועריקייטן די נויטיקע אינסטי־טוציע צו דערהאַלטן (די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין אַמעריקע, מיטן נדבן ה׳ סאול גרינבערג בראש, האָבן געשטיצט די תלמוד־תורה)..

דער ברייטער פּעכער פון די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס און גרופּירונגען האָט נישט ווייניק מיטגעהאָלפן אויפצוהאַלטן דעם קולטור־אויפשטייג אין שטאָט.

דער פּאָליטישער און עקאָנאָמישער אַנטוויקלונג, נאָר גאָר באַזונדער פאַר דער קולטורעלער אויפלעבונג פון דער יידישער באַפעלקערונג.

ה׳ זעליגפעלד (דער זון פון ר׳ ברוך־מרדכי סופר) איז געווען אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער אין די יידישע צייטונגען פון וואַרשע און טשענסטאָכאָוו אונטערן פסעוודאָנים „מיסטער זעליגפעלד". ער האָט אין ראַדאָמסק אַרויסגעגעבן אַ פּעריאָדישע צייטשריפט א״נ „דער ראַדאָמסקער שפּיגל" אין וועלכן עס איז אין אַ ספּעציעלן סאַטירישן סטיל באַלויכטן געוואָרן דאָס יידישע לעבן מיט אַלע זיינע שוואַכקייטן און דערגרייכונגען.

אויך דאָס טשענסטאָכאָווער וואָכן־בלאַט „די צייט" האָט אַ געוויסע צייט געהאַט אַ סטאַבילע ראַדאָמסקער ביילאַגע אונטערן נאָמען „ראַדאָמסקער צייט", ווו עס איז אָפּגעשפּיגלט געוואָרן דאָס אָרטיקע יידישע לעבן.

Unzer Cajtung

פרייז 10 גר. ראַדאָמסקער וואהל נומער № 26

אונזער צייטונג

ליטעראַריש געזעלשאַפטליך וואָכענבלאַט

פּעטרקאָווער טאָמאַשאָווער ראַדאָמסקער

Radomsko, 28 czerwca 1927 r. | Rok | IV | יאָהר | ראַדאָמסק דינסטאג כ״ח סיון תרפ״ז

עס דאַרף דאָ אויך דערמאָנט ווערן די משפּחה קאַראַפּקע, וועלכע איז אין משך פון צענדליקער יאָרן געווען די פאַרשפּרייטערן פון דער יידישער פּרעסע אין ראַדאָמסק. דער שרייבער פון די שורות געדענקט זייער גוט, אַז די ערשטע ביכער צום לייענען האָט ער גענומען ביי דער משפּחה קאַראַפּקע, פאַר זייער אַ קליינעם אָפּצאָל (פון קיין ביבליאָטעק האָט מען נאָך דעמאָלט אין ראַדאָמסק נישט געוווסט).

אין ראַדאָמסק האָט געלעבט איינער פון די באַוווסטע קונסט־מאָלער ה׳ האָראָוויטש (אַ ברודער פונם פאָטאָגראַפיסט). ער האָט לאַנג שטודירט אין איטאַליע, פראַנקרייך און דייטשלאַנד און זיין ספּעציעלער אינטערעס איז געווען די מאָלעריי־קונסט פון די גרעסטע וועלט־קינסטלער, ווי לעאָנאַרדאָ דאַ־ווינטשי, מיכאל אַנ־דזשעלאָ און ראַפאַעל.

פאַרן צווייטן וועלט־קריג האָט אין ראַדאָמסק געלעבט און געשאַפן דער יידישער קונסט־מאָלער נתן שפּיגל, וועלכער האָט איינגעאָרדנט עטלעכע אויסשטעלונגען און אָנטייל גענומען אין דער אָרטיקער יידישער געזעלשאַפטלעכער אַרבעט.

אַ קאַפּיטל פאַר זיך זענען די יידישע ספּאָרט־פאַראיינען, אין וועלכע די יידישע יוגנט האָט אויסגעגלייכט דעם רוקן און שטאָלץ זיך פאַרמאָסטן מיט דער פוילישער יוגנט. דער לאָזונג פונם ציוניס־טישן מנהיג דר׳ מאַקס נאָרדאו „אין אַ געזונטן גוף — קאָן זיך אַנטוויקלען אַ געזונטע נשמה״, האָט אין ראַדאָמסק געפונען נישט קיין קלענערן אָפּקלאַנג ווי ביי דער יידישער יוגנט אין דער גאַנצער וועלט. און זאָל ביי דער געלעגנהייט ציטירט ווערן די „ראַדאָמסקער צייטונג״ וועגן אַ ל״ג־בעומר פייערונג פון די יידישע ספּאָרט פאַראיינען אין יאָר 1926:

„...אַ געפיל פון אינערלעכער און אויסערלעכער פרייד האָט געמוזט באַהערשן יעדן נאַציאָנאַל־דענקענדן יידן, וואָס האָט ביי־געוווינט שבת אָוונט און זונטיק פרי דעם דורכמאַרש איבער די גאַסן

„DI-CAJT"

ראַדאָמסקער צייט

אומפּאַרטייאיש־ליטעראַריש־געזעלשאַפטליך־וואָכענבלאַט

Der Radomsker Krumlicher Szpigel פּריין 70 גראָשן. (Jednodniówka)

טאָפּלטער נומער. האַלט 20 זייטן.

דער ראַדאָמסקער שפּיגל

קרומליכער

Radomsko, dn. 7-go września 1928 r.

מאָטאָ'ס:

לעבן, עסן און לאַכן
דאָס דאַרפן דריי בעוונסט זאַכן.
(ד"ר וועליגפעלד).

קריטיק איז פריי:
קריטיק איז געזונט:
קריטיק איז לעבן.
(אָקסיאָמע).

וועל'ס בעליידיגט זיך פון סאַטירע,
וויץ און הומאָר —
דער שטייט אין איין שורה,
מיט אן אייזל, א חמור.
(מענדעלי).

ראַדאָמסק, פרייטאָג דעם 7־טן סעפּטעמבער 1928.

געוו. ארצטין פון אַקוליסטישן קליניק אין לעמבערג
ד"ר א. פורטובנא
נעמט אָן אויף
אייגן־קראַנקהייטן
טעגליך פון 9 ביז 11 פריה און פון 3־ 5 נ"מ.
ראַדאָמסק, ניצקעווסקאַ 4,
הויז פראַקאָפּאָוויטש (איינגאַנג דורכן גאָרטן).

ד"ר מעדיצין
גוסטאַוו טאַנענבוים
ראַדאָמסק, רעימאָנטאַ 27 הויז פון ה' אָבערמאַן
עמפּפאַנגט טעגליך
אויף אינערליכע קראַנקהייטן און פרויען־קראַנקהייטן
פון 8 ביז 9.30 פריה און פון 3 — 5 נאָכמיטאָג.

וויכטיג פאַר יעדן!
גאַרדינען
געשטיקטע טיול און מאַרקיזעטע
מיט פילעס.
אויסצוצאָלן אין ראַטעס און צו ביליגע פּרייזן
צו בעקומען ביי
מ. סעגאַל
ראַדאָמסק, ריימאָנטאַ 36

דער סקלאַד־אַפּטעקאַרסקי פון
י. בערקענשטאַט
ראַדאָמסק, בזשעזשניצקאַ 2
(ביי רעימאָנטאַ, אין פריידמאַנס הויז)
עמפּפעלט אַלע אויסלענדישע מינעראַל־וואַסערן
גער דאָס דערהאַלטן אַ פרישן טראַנספּאָרט רעשעקט
פון די קוועלן. — הי איך אַ גרויסן אויסוואַהל צום
ביליגן פּרייז פון אַלערליי מעדיקאַמענטן, אויס־
לענדישע און איינלענדישע, אַ בעזונדערן אויסוואַהל
פון אַפּטעקע און כירורגישע גומי־אַרטיקלען
טאַגען, זיי פּאַסן, ברוך־בענדער א. ד. גל.
וויכטיג!!! פּאָרבן צו שיך פון אַלערליי
קאָלירן פון די בעסטע סאָרטן.

אפילו קאָנקורענטן!
מוזן מודה זיין, אז
די ווילסטע, דויערהאַפטסטע
סאָרטן אביביע, עלעגאַנט לייכט
צו די ביליגסטע פּרייזן און גוטע בעדינונגען בעקומט מען נור ביי
דוד סאַבעל קראַקאָווסקאַ 2.

לשמוע אל הרנה ואל התפלה
בעל תפלה מפואר, טענאר נאה ורגיל בכך
מבקש משרה להתפלל בימים הנוראים הבע"ל
לשאול בראַדאָמסק אצל ה' דוד וואַרסקי פּרושעדבאָרסקאַ 46
עבור מ. ג.

פון „הכח". „מכבי" און „השומר־הצעיר"... ווען מען דערמאָנט זיך די ל"ג־בעומר אויספלוגן מיט צוואַנציק יאָר צוריק פון אונדזערע חדר־קינדער, מיט די איינגעהויקערטע פּלייצעלעך, ווי זיי האָבן זיך געשראָקן פאַרן קלענסטן שייגעצל, אָדער פאַר אַ ביל פון אַ הינטל,— זעען מיר איצט אַ מאַרשירנדע, שטאָלצע יידישע יוגנט, פול מיט לעבן־לוסט און לעבן־קאַמף, מיט אויסגעגלייכטע פּלייצעס און אַרויסגערוקטע פאַראויס ברוסטן, וואָס זענען ווייט פון דערשרעקן זיך פאַר אַ הינטל אָדער שייגעצל... דאָס האָבן מיר ווידער צוגויס־

געבונדן, נאָך צוויי־טויזנט־יעריקער צוריסנקייט, דעם פאָדעם פון אונדזערע זיידעס, די גיבורים פון בר־כוכבא און מכבייער"...

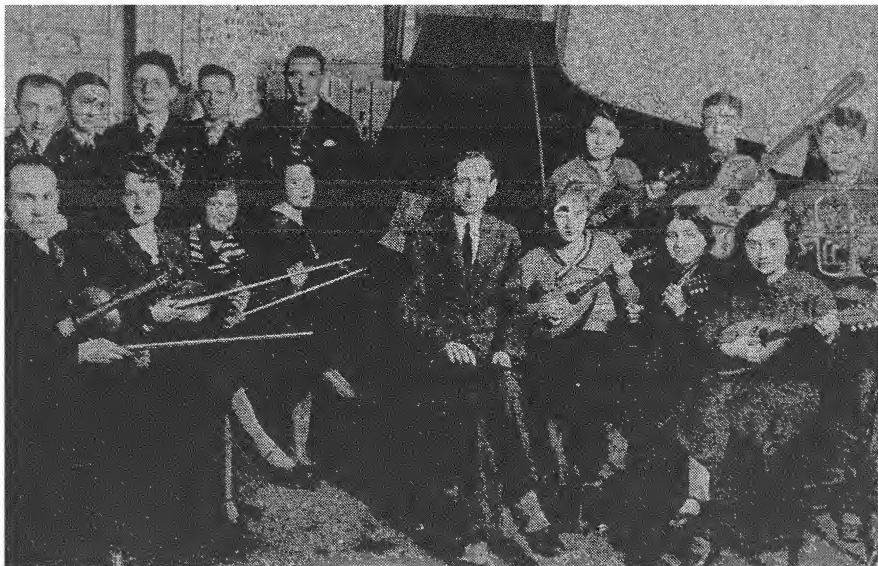
די ספּאָרטלעכע אויסבילדונג פון דער יידישער יוגנט איז ניט געשטיצט געוואָרן פון קיין מלוכהשע אָדער שטאָטישע בודזשעטן נאָר געוואָרן אויסגעהאַלטן פון יידן אַליין.

אויף אַ צווייטן אָרט אין דער א"ד צייטונג, לייענען מיר ווייטער:

...„שבת אָוונט האָבן זיך צונויפגעזאַמלט, אויף סטזשאַלקאָווסקאַגאַס, ביי דעם יידישן גימנאַזיום, דער ספּאָרט־קלוב „הכח" מיט זיינע ציקליסטן און פוס־באָל סעקציע, ווי אויך דער „מכבי". ס'איז פאָרגעקומען אַ פאַקל־צוג אונטער די קלאַנגען פון אַן אָרקעסטער, וואָס האָט דורכמאַרשירט די גאַסן: סטזשאַלקאָווסקאַ, קאַליסקאַ, פּאָוויאַטאָווא און אַנדערע, ווערנדיק באַגלייט דורך אַ פיל הונדערט־קעפּיקן עולם... זונטיק פרי איז פאָרגעקומען אַן אויספלוג פון די אויבן־דערמאָנטע פאַראיינען און פונם „השומר הצעיר". דער זאַמל־פונקט איז ווידער געווען פאַרן יידישן גימנאַזיום, פון וואַנען דער צוג האָט מאַרשירט איבער די גאַסן מיט אַן אָרקעסטער און איז שפּעטער אַוועק אויף אַן אויספלוג נאָך קאַמינסק... דער דורכמאַרש פון די יידישע ספּאָרט־פאַראיינען איז געווען פול מיט טעמפּעראַמענט, בפרט דאָס מאַרשירן פון „השומר הצעיר", און האָט צוגעצויגן הונדערטער נייגעריקע נישט נאָר יידן נאָר אויך קריסטן וועלכע האָבן באַגלייט דעם מאַרש פון די שטאָלצע יידישע יוגנט־לעכע".

דער יידישער ספּאָרט־קלוב „הפועל" האָט אַחוץ אַלע ספּאָרט־סעקציעס אויך באַזיצט אַן אייגענעם אָרקעסטער, אונטער דער לייטונג פון נתן אפּמאַן.

שריט ביי שריט, שטאַפּל נאָך שטאַפּל, האָט דאָס יידישע ראַדאָמסק געשאַפן אירע דערציונג און קולטור אינסטיטוציעס פון לאָקאַלן כאַראַקטער, וואָס האָבן זיך איינגעגלידערט און צונויפ־

התזמורת של „הפועל" בשנת 1933.
דער „הפועל" אָרקעסטער אין יאָר 1933.
זיצן (פון רעכטס): מאַניע שפּירא, טרוסקלאַסקי, —, מלכה שפּירא דיריגענט נתן אָפּמאַן, מאַניע זאַקס, העניע פּאַצאַנאָווסקי, יורבאַרסקי, —, פּייוול זובערמאַן.
שטייען: הלל ראָזענצווייג, יורבאַרסקי, חיים האַרטמאַן, דאַווידאָוויטש, דויד־מאיר קאַרנבערג.

געשמאָלצן מיט דער אַלגעמיין־יידישער קולטור־שאַפונג אינם פאַרמלחמהדיקן פוילישן יידנטום און איבערגעלאָזט קענטיקע שפּורן איבער שטעגן און וועגן פון דער גרויסער יידישער וועלט, וועלכע איז חרוב געוואָרן צוזאַמען מיטן פוילישן יידנטום דורך די היטלעריסטישע באַנדעס.

דאס געזאנג פון „הזמיר"

מ. שפירא - מ. געלבארט

א. תור „הזמיר" הגיע...

אין די יאָרן 1909—1910 זענען אין אַלע יידישע שטעט איבער גאַנץ פּוילן אויפגעקומען געזאַנג־פאַראיינען, ווי „הזמיר" און „ליראַ". דאָרט האָט זיך גרופּירט די יוגנט, דאָרט האָט מען אָפּגעלאַכט פון צאַרישן רעזשים, דאָרט האָט מען געזונגען און פריילעך געמאַכט. אין אונדזער געבורט־שטאָט האָט זיך אין יאָר 1909 אָרגאַניזירט אַזאַ פאַראיין אין הויז פון חיים זוקין (מ'האָט אים גערופן דער יידישער אַדוואָקאַט, ער האָט פאַרמאָגט אַ שטאַרקע באַריטאָן־שטימע). די יונגוואַרג וואָס האָט געקענט זינגען, זענען געווען: איטשעלע פייערמאַן, נחום פּאַצאַנאָווסקי, מאיר בירענבוים, סיידי לעפּקאָוויטש, ניסן סאָבאַל, פּינטשע ראַבינאָוויטש און מיין ווייניקייט. מיר פלעגן דעם מאַרק פאַרהילכן מיט אונדזער געזאַנג.

אָבער אין אַ געוויסן אָוונט איז צו אונדזער גרופּע געקומען קלובײנסקי, אַ יידישער קאַפּעל־מייסטער (דיריגענט) פונעם רוסישן פּאָלק וואָס איז דאַן געווען איינקוואַרטירט אין ראַדאָמסק און מיר האָבן געגרינדעט דעם „הזמיר". די גרינדונגס־פאַרזאַמלונג איז פאָרגעקומען אין חנניא לעווקאָוויטשעס זאַל און פיל פייערלעכע רעדעס זענען געהאַלטן געוואָרן. מער פון אַלץ געדענק איך אַ רעדע וואָס אַ מיידל מיטן נאָמען מאַדזשיא פירשטענפעלד האָט געהאַלטן און אין וועלכער זי האָט זיך אויסגעדריקט: „מיר מוזן האָבן אַ געזאַנגס־פאַראיין, ווייל ווען מיר קומען צו פּוילישע קאָנצערטן און „זאַבאַוועס" (פאַרוויילונגען) זאָגט מען אונדז: יידן, גייט אייך קיין פּאַלעסטינע". אירע ווערטער האָבן געווירקט מער פון אַלע אַנדערע, און די פאַרזאַמלטע, אַרבעטער און אינטעליגענטן, האָבן זיך אייפעריק אַריינגעוואָרפן אין דער אַרבעט. ד"ר מיטעלמאַן איז געוויילט געוואָרן אַלס פּרעזידענט; ד"ר גליקמאַן אַלס וויצע־פּרעזידענט; אדאש האָראָוויץ, סעקרעטאַר. אַלע האָבן מיטן כאָר שטאָלצירט. בלויז די פרומע יידן און חסידים האָבן זיך קעגנגעשטעלט דעם „הזמיר" און אים געשאָלטן. מיין באָבעס קללה איז געווען: „זאָל דער וועג פון „הזמיר" מיט גראָז פאַרוואָקסן ווערן".

שיינע קאָנצערטן זענען אויפגעפירט געוואָרן אין שטאָט־טעאַטער, וואָס פלעגט ביי אַזעלכע פאַלן זיין איבערגעפּאַקט מיט באַזוכער, יידן און קריסטן.

נאָכן ערשטן קאָנצערט האָבן מיר אָנגעוואָרן דעם דיריגענט קלר־ביינסקי, וועלכער האָט, צוזאַמען מיט זיין פאָלק, די שטאָט פאַרלאָזן. מיר האָבן באַלד געקראָגן אַן אַנדער דיריגענט, קאָפּ. אויך ער האָט אויפגעפירט שיינע קאָנצערטן, אָבער ער איז אויך געצוווּנגען געווען אונדז צו פאַרלאָזן, זענען מיר ווידער געבליבן אָן אַ דיריגענט. אָבער דער „הזמיר" האָט פאָרט מזל געהאַט און דורך אַ צופאַל האָבן מיר געגומען אַלס אונדזער דיריגענט דעם גרעסטן יידישן קאָמפּאָזיטאָר מתתיהו בענסמאַן. אין יענער צייט האָט זיך בענסמאַן צעקריגט מיטן וואַרשעווער „הזמיר" פאַראיין, און ער האָט איינגעוויליקט צו קומען אין אונדזער שטאָט און דינען אַלס אונדזער דיריגענט. דאַן האָט זיך אַ ניי לעבן אָנגעפאַנגען פאַר אונדזער געזאַנג־פאַראיין. ערשט איצט האָבן מיר ווי געהעריק געקאָנט געניסן פון גוטער, אמתער מוזיק. מיר האָבן אויפגעפירט בענסמאַנס קאָמפּאָזיציעס אויף אונדזער קאָנצערטן. מיר האָבן אויך געשטעלט אויף העברעאיש די אָפּערע „יידן" פון הלוי, וועלכע אַלע צייטונג־קריטיקער האָבן איינשטימיק געלויבט. אַ דאַנק בענסמאַנען איז צו אונדז אויך געקומען דער דיכטער מאַרק אָרנשטיין און מיט אונדז אויפגעפירט זיין דראַמע „דאָס אייביקע ליד". בכלל האָט מען פון נאָענט און פון ווייט זיך געצויגן קיין נאָוואָ־ראַדאָמסק צוליב בענסמאַנען און דעם „הזמיר"־כאָר.

איך וויל דאָ איצט דערציילן אַן אינטערעסאַנטן פאַקט. אין אַ שיינעם זומער־אָוונט האָט בענסמאַן זיצנדיק ביי דער פּיאַנאָ מיט אונדז געהאַלטן אין איינשטודירן זיין „שיר הזורע". פּלוצלינג האָט זיך צעטראָגן אַ גלעקער־געקלאַנג, אַ סימן אַז עס איז ערגעץ אַ שריפה אין שטאָט און מיר, די זינגער, זענען זיך צעלאָפן. ווען מיר זענען שפּעטער צוריקגעקומען, זענען מיר געווען איבערראַשט צו זען בענסמאַנען נאָך אַלץ זיצן ביי דער פּיאַנאָ און שפּילן. מיר האָבן אים דאַן דערציילט אַז עס האָט אויסגעבראָכן אַ פייער, און ער האָט זיך אויף אונדז צעשריען: „וואָס פייער, וועו פייער? אַז מען זינגט מעגן ברענען די ווענט אַרום, אָבער מען טאָר ניט מפסיק זיין". און איז אַוועק אַ ברוגזער.

מיר האָבן דאַן אויפגענומען אַלס דיריגענט דעם באַקאַנטן יידישן

קבוצת חברים ממייסדי אגודת „הזמיר".
אַ גרופּע פון די מיטגרינדער פונעם „הזמיר".
פון רעכטס: גליקסמאַן מנדל, פּאצאנאָווסקי, נחום (שטייט), פייערמאַן איטשע, סאבאל נסים, גראסבערג גרשון (שטייט, איצט אין ישראל), בירענבוים מאיר.

קאָמפּאָזיטאָר, וועלכער איז איצט אין אַמעריקע — מיכל געלבאַרט. ער האָט צופרידנשטעלנד אָנגעפירט מיטן כאָר, ער האָט מיט אונדז אויפגעפירט שיינע קאָנצערטן און ליטעראַרישע אָוונטן און מיר האָבן אים ליב געקראָגן.

פּלוצלינג האָט זיך, פון דער העלער הויט, ווידער באַוויזן בענסמאַן צו אונדז. וואָס האָבן מיר דאַן געקאָנט טאָן? פון מיכל געלבאַרטן זענען מיר צופרידן געווען, בענסמאַנען אָבער האָבן מיר אויך נישט געוואָלט דערווייטערן, האָבן מיר דעריבער באַשלאָסן צו באַשטימען צוויי דיריגענטן. כדי אויפצוהאַלטן צוויי דיריגענטן זענען פאַר אונדז קאָנצערטן ניט גענוג געווען, האָבן מיר דאַן אויפגעפירט פאַרשידענע אָפּערעטעס, דראַמעס און איינאַקטערס, וואַרשע און לאָדז נאָכגעטאָן. די מיטגלידער פון דער דראַמאַטישער סעקציע זענען געווען מרדכי זעליג ראָזענבלאַט, מאָטעלע שפּירא, פּינטשע ראַבינאָוויטש, אברהם עפּשטיין, לייביש זאַנדבערג, שלמה בוגאיסקי, פרל. שטערנפעלד, סאלע סלאוויק, איטע אַראַנאָוויטש, דוד קרויזע און משה שוואַרץ. עטלעכע מיטגלידער פון אונדזער פאַראיין האָבן געמאַכט אַ רושם מיט זייער שפּילן; צ"ב: שמעון מעדוועזעץ, מאָטל שפּירא און פּינטשע ראַבינאָוויץ.

ווען מיכל געלבאַרט האָט זיך געגרייט פון אונדז אַוועקגיין, האָבן מיר אַראַנזשירט אַ שיינעם געזעגענונגס־אָוונט און אים פּרעזענטירט מיט אַ זיידענעם באַנד אויף וועלכן עס איז געווען אויפגעשריבן מיט גאָלדענע אותיות אונדזער דאַנק און אָנערקענונג. מיר זענען דאַן געבליבן מיט בענסמאַנען, וועלכער האָט מיט אונדז איינגעשטודירט לעוואַנדאָווסקיס „הללויה", דעם „פאַראָם" (בענסמאַן), „שיר הזורע" — דער געזאַנג פונעם יידישן אַרבעטער אויפן פעלד אין ארץ־ישראל, ביאַליקס „שירי־עם" און נאָך קלאַסישע יידישע און פּוילישע לידער. נאָכדעם איז בענסמאַן ווידער פון אונדז פאַרשוווּנדן.

עס איז שווער געווען נאָך זיין אוועקגיין צו געפינען אַ פּאַסיקן דיריגענט, אָבער כדי דער „הזמיר" זאָל ניט צעפאַלן ווערן האָבן מיר אַראַנזשירט ליטעראַרישע אָוונטן און לעקציעס. משה שוואַרץ, וועלכער איז דעמאָלט צוריקגעקומען פון ארץ־ישראל, פלעגט זיך אויך באַטייליקן. ער פלעגט פאָרלעזן, געווען אונדזער סופליאר, און אין אַלגעמיין געמאַכט דעם „הזמיר" לעבעדיק. משה שוואַרץ פלעגט אויך אַראָפּברענגען זיין חבר שמואל פראַנק מיטן טשענסטאָכאָווער דראַמאַטישן פאַראיין און זיי האָבן אויפגעפירט גאָרדינס „דער יידישער קעניג ליר" און פּרצעס „דער משוגענער בטלן". מיט יאָרן שפּעטער — אין צייט פון דער וועלט־מלחמה — איז אַ דאַנק דעם „הזמיר" און זיין ווירקונג אַרויסגעוואָקסן דער פאַראיין „קולטורא", וואָס האָט אָנגעפירט אַ ברייטע קולטורעלע טעטיקייט צווישן דער יוגנט.

מאַקס שפּירא

ב. „צו־גאט און צו־לייט"

נאָוואָ־ראַדאָמסק האָט געהערט צו דער קאַטעגאָריע שטעט אין פּוילן, וואָס איז קיינמאָל נישט געבליבן הינטערשטעליק אויף קיין שום געביט, און אָפּגערופן זיך אויף אַלע פּראָבלעמען און נויטן פון יידיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן.

ווען השכלה, און שפּעטער סאָציאַליזם האָבן גענומען אַריינדרינגען אין דער יידישער גאַס — איז נאָוואָ־ראַדאָמסק געווען פון די ערשטע איינגענומענע פּאָזיציעס, ווו די דאָזיקע אידעען האָבן זיך איינגעבירגערט און איינגעפונדעוועט. (נישט דאָ איז דאָס אָרט און נישט איך בין מסוגל צו שרייבן געשיכטע), וואָס איך וויל דאָ פאַרצייכענען, איז בלויז אַ בלעטל זכרונות פון נאָוואָ־ראַדאָמסקער „הזמיר", ווו מיר איז באַשערט געווען אַ געוויסע צייט צו ווירקן ווי אַ דיריגענט.

ווען אין פּוילן האָבן זיך צעבליט די „הזמיר״־כאָרן, וווהין די יידישע יוגנט האָט געשטראָמט מאַסנווייז, ווייל זיי האָבן דאָרט גע־פונען אַ מקום מקלט, ווו זיי האָבן זיך באַפרייט פון די רעליגיעז־פרומע פּענטעס, געזונגען פּרעכטיקע געזאַנגען, געהערט אַ ניי וואָרט, ניט געווען קיין מחיצה צווישן בחור־מיידל — דאַן איז נאָוואָ־ראַדאָמסק געווען פון די ערשטע צו אָרגאַניזירן אַזאַ „הזמיר״. און אַז נאָוואָ־ראַדאָמסק האָט עפּעס געטאָן, האָט עס געדאַרפט זיין בעסער און ווייטער גייענדיקער ווי ערגעץ אַנדערש.

שטייט מיר פאַר די אויגן דער פּרעכטיקער „הזמיר״־לאָקאַל, מיט זיין גרויסן שיינעם קאָנצערט־זאַל, אַן אַייגענע ביבליאָטעק, אַ דירה פאַרן דיריגענט — אַ גייסטיקע און געזעלשאַפטלעכע היים פאַר דער יוגנט, וועלכע האָט אַזוי געזוכט צו אַנטלויפן, כאָטש אויף אַ ווײַלע פון דער פרום יידישער געטאָ און געפונען אין דעם „הזמיר״ דאָס געגאַרטע אָרט, ווו די יוגנט האָט זיך אַזוי ווונדערלעך אויסגעלעבט.

האָט דער „הזמיר״ פאַרמאָגט נישט בלויז אַ גוטן כאָר, וועלכער האָט אַזוי שיין געזונגען, נאָר אויך אַ דראַמאַטישע סעקציע, וועלכע האָט סטודירט און אויסגעפירט דראַמעס פון יידישע שרייבער, ווי למשל: „מיטן שטראָם״ פון שלום אַש א. ד. גל. האָט מען געלייענט און דיסקוטירט יידיש־לעטעראַרישע ווערק. האָט מען פון צייט צו צייט איינגעאָרדנט ליטעראַריש־מוזיקאַלישע אָוונטן — געהאָלפן בויען דעם בנין: יידישע קולטור. און דאָס איז אין יענע יאָרן, אין די פּויליש־יידישע שטעטלעך געווען אַ געפאַר.

אַנדערש איז דער נאָוואָ־ראַדאָמסקער „הזמיר״ געווען דערמיט. וואָס ער איז נישט איבערגעגאַנגען פון איין עקסטרעם צום צווייטן. ווי עס איז געווען דער פאַל אין אַנדערע שטעט (פון בית־המדרש פאַנאַטיזם, צו קולטור פאַנאַטיזם). נאָוואָ־ראַדאָמסק האָט פאַרשטאַנען, אַז יוגנט — איז יוגנט! אַז „לא על רוחניות לבדו אדם יחיה״, אַז נישט בלויז קונסט, קולטור וועט באַפרידיקן יונגוואַרג. האָט דער „הזמיר״ איינגעאָרדנט אָפטע פאַרווײַלונגען, ווו מען האָט געטאַנצט, געהוליעט, „געשלאָסן באַקאַנטשאַפט״, געלאַכט און געשטיפט. ווי זאָגט אַ יידיש ווערטל: וואָס צו גאָט איז צו גאָט און וואָס צו לייט איז צו לייט. אין נאָוואָ־ראַדאָמסקער „הזמיר״ האָט מען אַלעס געגעבן און גענומען מיט פולע עמערס: געזאַנג, דראַמע, ליטעראַטור — פאַר דער נשמה; און טאַנץ, שפּילערייען, גיין אויף „מאַיאָווקעס״ און אַלערליי פאַרווײַלונגען — פאַרן גוף.

שפּרודלדיק און רייך איז געווען די טעטיקייט פון נאָוואָ־ראַדאָמסקער „הזמיר״, וועלכער האָט באַוויזן צו דערציען במשך פון זיין קורצער עקזיסטענץ קאַדרען פון איבערגעגעבענע קולטור־טוער און אַרויסגעגעבן אַ שפּאָר ביסל טאַלאַנטן.

מיכל געלבאַרט

די „קולטורא״ - אירע צילן און אקטיווע טוער

ד. קאניעצפאלער - ד. קרויזע

א. א צענטער פאר פארצווייגטער קולטור־טעטיקייט

נאָך עטלעכע חדשים קאַמפן אַרום ראַדאָמסק, איז די שטאָט סוף 1914 פאַרנומען געוואָרן דורך דער עסטרייכישער אַרמיי. ערגעץ ווייט האָבן זיך געפירט בלוטיקע שלאַכטן, אָבער אין ראַדאָמסק גופא האָט דאָס לעבן אָנגענומען מער ווייניקער נאָרמאַלע פאָרמען. נאָרמאַלע, פאַרשטייט זיך, אין די מלחמה־באַדינגונגען. אין שטאָט האָט געהערשט אַ גרויסע אָרעמקייט, די פאַבריקן און וואַרשטאַטן האָבן נישט געאַרבעט און די ספּעקולאַציע מיט שפּייז־אַרטיקלען האָט געבליט. נישט געקוקט אָבער אויף דעם געפאַלענעם עקאָנאָמישן מצב פון דער באַפעלקערונג, געהערן דאָך די דאָזיקע מלחמה־יאָרן צו די אינהאַלטסרייכע און אינטערעסאַנטסטע תקופות אין דער געשיכטע פון די ראַדאָמסקער יידן.

גלייכצייטיק מיט דעם גרויל וואָס די מלחמה האָט מיט זיך געבראַכט. האָט זי אויך געבוירן גרויסע האָפענונגען אויף אַ נייער עפּאָכע אין וועלכער עס וועלן הערשן שלום און סאָציאַלע גערעכ־טיקייט. די דאָזיקע וויזיע פון אַ נייער שענערער וועלט האָט אויך מיטגעריסן די ראַדאָמסקער יוגנט. די פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע טע־טיקייט, וואָס איז אַזוי ברוטאַל אונטערדריקט געוואָרן דורך דער צאַרישער מאַכט נאָך די שטורמישע יאָרן 1905—1906 און געווען במשך פון יאָרן אינגאַנצן פאַראַליזירט, האָט ווידער אויפגעלעבט און אַרומגעכאַפּט ברייטע קרייזן פון דער יידישער באַפעלקערונג. גלייכ־צייטיק איז געוואָקסן דער דראַנג צו וויסן צווישן דער יוגנט און אַ גרופּע יוגנטלעכע האָט געשאַפן אַן אָרגאַניזאַציע, וועלכע האָט גע־פירט במשך פון די מלחמה־יאָרן אַן אינטענסיווע און פילפאַרביקע קולטור־געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט.

דעם ערשטן קאָנטאַקט מיט דער דאָזיקער טעטיקייט האָב איך אָנגעקניפּט דעם צווייטן טאָג שבועות 1915. איך האָב גראָד שפּאַ־צירט אויף דעם „נייעם וועג״ מיט אַ גרופּע יוגנטלעכע און געווען ווי דער שטייגער אין יענע צייטן, פאַרטיפט אין אַ הייסער דיסקוסיע. פּלוצים האָט מיך אַוועקגערופן אָן אַ זייט אַבא ווינער (אומגעקומען דעם 20סטן יולי 1943 אין טשענסטאָכאָוו) און מיר אָנפאַרטרויט אַ סוד, אַז עס האָט זיך געשאַפן אַ יוגנט־גרופּע און איך בין איינגעלאַדן צו אַ פאַרזאַמלונג נאָך דעם זעלביקן טאָג, דריי אַ זייגער נאָכמי־טאָג אינעם „לאָקאַל״, וואָס געפינט זיך אין אַ דאַך־שטיבל איבער אהרן־וואָלף שוואַרצס סאָדע־וואַסער פאַבריקל. אין שפּיץ פון דער גרופּע זענען דעמאָלט געשטאַנען עטלעכע עלטערע חברים, ווי מ. ז. ראָזענבלאַט, הערשל און דוד קרויזע א״אַ.

נישט לאַנג דערנאָך האָט די גרופּע געדונגען אַ דרייצימער־לאָקאַל אין שפּאַלטינס הויז אויף דער סטשאָלקאָווער גאַס, אויסנו־צנדיק צו לעגאַליזאַציע־צוועקן ראָזענבלאַטס אַן אַלטע קאָנצעסיע אויף אַ ביבליאָטעק.

די גרופּע האָט אָנגעהויבן אַ ברייט־פאַרצווייגטע טעטיקייט און מיט יעדן חודש זענען צוגעקומען נייע מיטגלידער, צווישן זיי דוד גאָלד, פּיניע קאַלקע, יעקב אַראָנאָוויטש, שלמה גבריאל וואַקסמאַן, מאיר בירנבוים, אברהם ווינטער, פישל גליקסמאַן, ל. בייגלמאַן א״אַ, וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער אַקטיווקייט. אַזוי ווי פאַר דער מאַכט האָט געדאַרפט פיגורירן אַלס פּרעזעס אַן „עלטערער״ מענטש, האָבן מיר צוגעצויגן דעם פאָטאָגראַפיסט ווײַנבערג, וועלכער האָט פיגורירט אָפיציעל אַלס פּרעזעס, אָבער פאַקטיש האָבן מיר, יוגנטלעכע, אָנגעפירט מיט דער רייכער קולטור־דערציערישער אַרבעט.

הוועד של האיגוד לתרבות „קולטורה".
די פאַרוואַלטונג פון דער „קולטורא".
שטייען (פון רעכטס): י. פייערמאַן, הערשל קרויזע, דויד קאַניעצפּאָלער, אברהם ליפשיץ, לייזער בייגעלמאַן, מאיר בירענבוים, אבא ווינער, י. בוגייסקי. זיצן: ד"ר יעקב אַראָנאָוויטש, א. רייכמאַן, ל. וויינבערג (פּרעזעס), דוד קרויזע, מרדכי־זעליג ראָזענבלאַט.

מיר האָבן געשאַפן אַ רייכע ביבליאָטעק, איינגעאָרדנט פאָרלעזונגען, אָוונט־קורסן, מוזיקאַלישע און קינסטלערישע אָוונטן. נישט זייענדיק רייך אין אייגענע כוחות, האָבן מיר זיי אַראָפּגעבראַכט פון די אַרומיקע שטעט, ווי טשענסטאָכאָוו, לאָדזש א"אַ. באַזונדערס פאַרדינען דערמאָנט צו ווערן די קינסטלערישע אויפטריטן פון פּראָפעסאָר ווילענבערג פון טשענסטאָכאָוו און די טעאַטער־פאָרשטעלונגען מיט יוליוס אַדלער. אַדאַנק אונדזער איניציאַטיוו האָט די באַרימטע צו יענער צייט ווילנער טרופּע, מהנה געווען אונדזער שטאָט מיט עטלעכע פאָרשטעלונגען.

דער אָנזען פון דער יוגנט־גרופּע איז געווען אַזוי גרויס, אַז קינסטלער יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אין דער עסטרייכישער שטאָט־אַדמיניסטראַציע האָבן גערן אָנגענומען אונדזערע איינלאַדונגען אַרויסצוטרעטן מיט פאָרלעזונגען, רעציטאַציעס אדג"ל. אַזוי, למשל, איז אויפגעטרעטן ד"ר טינדאַל־טויסינג, דער באַגאַבטער שוישפּילער פון ריינהאַרדט־טעאַטער אין אונדזער לאָקאַל מיט אַ ציקל רעציטאַציעס פון היינע, שילער, לעסינג א"אַ. כאָטש מיר האָבן זיך נישט פאַרנומען מיט קיין פילאַנטראָפּישער טעטיקייט, האָבן מיר דאָך פון צייט צו צייט געווידמעט די הכנסה פון קינסטלערישע אָוונטן אויף צו לינדערן די נויט, וואָס האָט געהערשט צווישן די אָרעמע פאָלקס־שיכטן.

אַ צייט האָבן מיר נישט געהאַט קיין אָפיציעלע לעגאַליזאַציע, וואָס עס האָט אונדז אָבער נישט געשטערט צו זיין שטאַרק אַקטיוו. נאָכדעם ווי דער פאַריין, וועלכן מיר האָבן אַ נאָמען געגעבן „קולטורא" האָט באַקומען די לעגאַליזאַציע, האָבן מיר פאַרפילפאַכט אונדזער ענערגיע און געפירט אונדזער טעטיקייט מיט גרויס אייפער און ברען.*

* בעת דער באַרימטער יידישער היסטאָריקער מאיר באַלאַבאַן, וועלכער האָט פאַרנומען דעם אַמט פון לייטער פאַר יידישע ענינים ביים עסטרייכישן גענעראַל־גוווערנמענט, האָט באַזוכט אונדזער שטאָט, איז ער שטאַרק נתפּעל געוואָרן פון אונדזער טעטיקייט. דער נאָמען „קולטורא" האָט ער מיט שפּאַס דערקלערט שטאַמט פון „קול תורה". אַ סברה אַז פּראָפעסאָר באַלאַבאַן האָט מיטגעהאָלפן ביים לעגאַליזירן דעם פאַריין.

אין די לעצטע מלחמה־יאָרן האָט זיך אין פּוילן שטאַרק פונאַנדערגעבליט דאָס פּאַרטיי־פּאָליטישע לעבן. אויך אין ראַדאָמסק האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן שליחים פון די פאַרשידענע פּאַרטייען; עס האָבן זיך געשאַפן גרופּעס פון „פּועלי־ציון", „פאַראייניקטע" און מיט דער צייט אויך פון „בונד". פון אָנהויב האָט דאָס נישט געהאַט קיין השפּעה אויף אונדזער טעטיקייט. מיר האָבן געגעבן יעטוועדער פּאַרטיי די מעגלעכקייט זיך באַנוצן מיט דער טריבונע פון „קולטורא" וואָרעם אונדזער אויפריכטיקער באַגער איז געווען וואָס מער צו לערנען און וואָס מער באַרייכערן אונדזער וויסן.

מיטן אויסברוך פון דער רוסישער רעוואָלוציע און דער פּראָקלאַמירונג פון דער באַלפור־דעקלעראַציע האָט דאָס פּאַרטייאישע לעבן אין שטאָט אָנגעהויבן ווערן שטורמישער און די צווישנפּאַרטייאישע באַציונגען האָבן זיך פאַרשאַרפט. אַוועק זענען די אידילישע צייטן, ווען די קעגנערישע פּאַרטייען האָבן געקענט בשותפות זיך באַנוצן מיט איין לאָקאַל. די ליידנשאַפטן האָבן זיך פונאַנדערגעשיפּלט און דער סוף איז געווען, אַז די „פאַראייניקטע" האָבן פאַרכאַפּט דעם לאָקאַל פון „קולטורא" און די „פּועלי־ציון" האָבן זיך אַריבערגעטראָגן אין חתונה־לאָקאַל פון דער פאַמיליע זאַקס, וועלכן זיי האָבן „עקספּראָפּריאירט" (אָבער דאָס איז שוין אַ צווייט קאַפּיטל).

✶

מיט דער רייכער און פאַרצווייגטער טעטיקייט פון „קולטורא" האָט אָנגעפירט אַ גרופּע בחורים, וועלכע האָבן אַרויסגעוויזן אַן אַ שיעור מסירות און ענערגיע און אַ דאַנק זייערע אָרגאַניזיר־פעאַיקייטן האָבן זיי באַוויזן צו שאַפן איינע פון די שענסטע קולטור־אינסטיטוציעס מיט וועלכע אונדזער שטאָט האָט מיט רעכט געקענט שטאָלצירן. אייניקע פון זיי האַלט איך פאַר מיין חוב דאָ צו דערמאָנען.

מרדכי־זעליג ראָזענבלאַט

איז געווען פון די ערשטע איניציאַטאָרן פון דער „יוגנט־גרופּע" און מיר האָבן זיך טאַקע צו אים באַצויגן מיט גרויס כבוד, ווי צו דעם וואָס האָט אונדז אָנגעוויזן דעם וועג. גענערט האָט ער זיך פון געבן העברעישע לעקציעס און אַ קליינעם ביכער־האַנדל. אומגעקומען צוזאַמען מיט דער משפּחה אין יאָר 1942 אין טרעבלינקע.

הערשל קרויזע

האָט געהערט צו די עלטערע חברים און געווען אַן איבערגעגעבענער אַרבעטס־טוער. מיר יוגנטלעכע האָבן אין אים געהאַט אַן אויפריכטיקן און וואַרעמען פריינד. פון פאַך געווען אַ דרוקער. אומגעקומען מיט דער משפּחה פון די היטלעריסטישע הענט.

דוד גאָלד (קלעי)

געשטאַמט פון אַ חסידיש הויז. געלערנט אין בית המדרש, אָבער גלייכצייטיק פאַרטיפט זיך אין דער משכילישער און מאָדערנער העברעאישער ליטעראַטור. געווען איינער פון אונדזערע ערשטע חברים און שוין דעמאָלט זענען אין אים קענטיק געווען די סימנים פון דעם שפּעטערדיקן ערנסטן און טיפזיניקן שרייבער. נאָכדעם ווי ער האָט זיך אָנגעשלאָסן אַלס מיטגליד צום סאָציאַליסטישן ציוניזם, האָט ער באַשלאָסן צו ווערן אַן אַרבעטער און אַריין אַלס לערן־ייִנגל אין געלבאַרדס דרוקעריי. קיינמאָל קיין צייט נישט געהאַט, שטענדיק געווען פאַרנומען. די פינגער שוואַרץ פון דרוקער־פאַרב — אַן אמתער פּראָלעטאַריער. מיר, זיינע נאָענטע פריינד, האָבן געוווּסט וועגן זיין קאַמף מיט די חסידישע עלטערן, אָבער ער האָט זיך קיינמאָל דערויף נישט באַקלאָגט פאַר קיינעם.

אין די צוואַנציקער יאָרן איז דוד עולה געווען קיין ארץ־ישראל, **ווו ער האָט געפירט אַן אַקטיוו און שעפעריש לעבן במשך פון יאָרן.**

טעטיקער עסקן אין דער ארץ־ישראלדיקער אַרבעטער־באַוועגונג. נפטר געוואָרן אין ישראל אין יאָר 1948.

יעקב אראנאָוויטש

געשטאַמט פון אַן אינטעליגענטער ציוניסטישער משפחה. געווען איינער פון די אַקטיוויסטע חברים אין אונדזער גרופּע, וועלכער האָט זיך באַמיט צו געבן אַ בירגערלעך־ציוניסטישע באַפאַרבונג. שפּעטער שטודירט מעדיצין אין ווילנע און מיט דער צייט פּראַקטיצירט אַלס דאָקטאָר אין ראַדאָמסק. אומגעקומען דורך די דייטשן אין יאָר 1942.

אברהם קאַמעלגאַרן

איז געווען אַ האַנדלס־אָנגעשטעלטער. אַ ליבער און האַרציקער חבר, שטענדיק גרייט יענעם צו העלפן. שטאַרק פרום אָבער מיט אַ סאָציאַליסטישער אָנשויונג. דאָס לעצטע מאָל האָב איך אים געזען זומער 1942 אין ראַדאָמסקער געטאָ, אַן אַויסגעמאָגערטן און פאַרחושכטן. מיט עטלעכע וואָכן שפּעטער האָט ער אויסגעהויכט די נשמה אין טרעבלינקע, צוזאַמען מיט די איבעריקע ראַדאָמסקער יידן.

פישל גליקסמאַן

אַ האַרציקער מענטש, אַ פאָלקסקינד אָן פרעטענסיעס. שטענדיק געווען גרייט טון עפּעס פאַר דעם פאַריין און עס איז טאַקע שווער געווען זיך פאָרשטעלן אַן אַקציע אין וועלכער פישל זאָל זיך נישט באַטייליקן מיט לייב און לעבן. די זעלביקע הילפס־באַרייטקייט האָט ער אַרויסגעוויזן נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה אין באַצוג צו זיינע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט. געשטאָרבן נאָך אַ שווערער קראַנקהייט אין לאָס־אַנדזשעלעס.

משה לעווקאָוויטש

געווען אַ מוזיקער און פון די ערשטע ציוניסטן אין שטאָט. זייער פיל אונדז געהאָלפן באַזונדערס ביים דערליידיקן פאַרשידענע ענינים ביי דער עסטרייכישער מאַכט. וויפל מאָל מיר האָבן זיך צו אים געווענדט מיט אונדזער אַ ביטע, איז ער אונדז שטענדיק אַנטקעגנגעקומען. געווען אַ שטענדיקער באַזוכער פון אונדזערע אָוונטן און פון אָנהויב איז דאָס געווען אַ סך.

א. אַלעבאַרדע

איז אין יאָר 1905 געוואָרן פון אַ בית־מדרש־בחור — אַ רעוואָלוציאָנערער טוער און געבליבן אַלע יאָרן אַן איבערגעגבענער בונדישער טוער. אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ, ווו ער איז אַנטלאָפן פון טשענסטאָכאָוו.

זקן שרייבער

אַן הערלעכער פאָלקסטיפּ. פון פאַך אַ שניידער האָט ער אָבער געאַרבעט אָן געדונגענע אַרבעטער און כסדר געחולמט וועגן דער צוקונפטיקער שיינער וועלט. אין די שפּעטערע יאָרן זיך דערנענטערט צו דער פועלי־ציון (צ.ס.) פאַרטיי, וועלכער ער האָט פאַרטרעטן אין די קהילה פאַרוואַלטונג. אַ ליבהאָבער פון ביכער, האָט ער זיך פאַרשאַפט אַ רייכע ביכער־זאַמלונג, געווידמעט דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג.

ווען איך האָב אים באַזוכט שפּעטער אין זיין געטאָ־נאָרע אין ראַדאָמסק אין יאָר 1942, האָט ער מיר דערציילט, אַז ער האָט גאָרנישט באַוויזן מיטצונעמען פון זיין ביכער־זאַמלונג אַ חוץ לייוויקס אַ בריוו, יועלכן ער האָט אונטער אַ האָגל פון קלעפּ אַרויסגעראַטעוועט. אומגעקומען וואַרשיינלעך אין די טרעבלינקער גאַז־קאַמערן.

צווישן עלטערן דור האָבן מיר אייגנטלעך נישט געקענט געפינען קיין סך אָנהענגער און פריינד. פאַר דעם הייפל אינטעליגענץ זענען מיר געווען צופיל יידיש און פאַר די חסידיש־באַלעבאַטישע יידן — צו פיל גויים. דאַרפן טאַקע דערמאָנט ווערן די יחידים, וואָס האָבן זיך צו אונדז דערנענטערט און געהאָלפן אונדז אין אונדזער אַרבעט.

✶

צום שלוס איז כדאי צו דערמאָנען דעם „פּוטש״, וואָס איז אַדורכגעפירט געוואָרן אין אונדזער פאַריין אָנהויב יאָר 1916.

אַ געוויסן זונטיק קומט צו מיר אַ פאַרסאַפּעטער אַבא ווינער און דערציילט, אַז די בירגערלעך־ציוניסטישע גרופּע מיט יעקב אַראַנאָוויטשן בראש, האָט פאַרכאַפּט די ביבליאָטעק, אַרויסגענומען די ביכער און פאַרשלאָסן דעם לאָקאַל. מיר האָבן גלייך אַלאַרמירט אונדזער „דעמאָקראַטישע גרופּע״ און עס איז באַשלאָסן געוואָרן אויפרייסן דעם לאָקאַל און אויפהענגען אַ נייעם שלאָס. גלייכצייטיק זענען מיר צוגעטרעטן צו שאַפן אַ נייע ביבליאָטעק. אונדזערע פריינד אַלעבאַרדע און זקן שרייבער האָבן אונדז געשאָנקען עטלעכע צענדליק ביכער און מיר אַליין האָבן אויך צונויפגעשאַפן אַביסל אייגענע ביכער און פאַרפולט מיט זיי די פאָליצעס. אונדזער „גענעראַל־שטאַב״ בראש פון וועלכן איך האָב געהאַט דעם כבוד צו שטיין, האָט אַמטירט אינעם טישלער־וואַרשטאַט פון מיינע עלטערן.

דאָנערשטיק איז צו אונדז געקומען יששכר בוגאיסקי, וועלכער האָט געהערט צו די „פּוטשיסטן״ און דערקלערט, אַז ער שטייט ווידער צו צו אונדזער גרופּע.

נאָך קורצע אונטערהאַנדלונגען זענען די „פּוטשיסטן״ צו אונדז צוריקגעקומען צוריקברענגענדיק די ביבליאָטעק. ווידער האָט אַ צייט געהערשט שלום צווישן אונדז.

✶

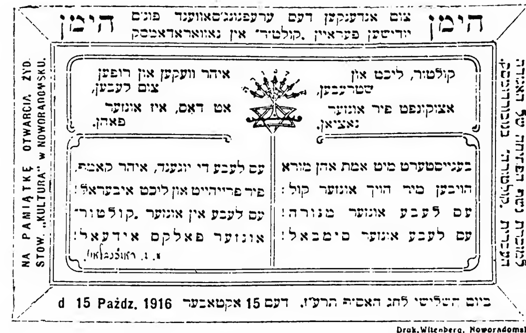
אַזוי האָבן מיר אַדאַנק דער התלהבות און איבערגעגבנקייט פון אַ קליינער גרופּע יוגנטלעכע אויפגעשטעלט איינע פון די שענסטע קולטור־אינסטיטוציעס מיט וועלכע עס וואָלט זיך געקענט גרויסן יעטוועדע שטאָט. אָבער דאָס וואָס איז אויפגעבויט געוואָרן מיט אַזויפיל יוגנטלעכן ברען איז שפּעטער צעשטערט געוואָרן צוליב די פונאַנדערפלאַקערטע פאַרטיי־ליידנשאַפטן. די אַלע אָבער, וואָס האָבן אַקטיוו מיטגעאַרבעט אין דער „קולטורא״ אין דער תקופה פון איר אויפבלי, האָבן אַרויסגעטראָגן אויפן גאַנצן לעבן די וואַרעמסטע זכרונות. די „קולטורא״ איז געווען די שול, וואָס האָט זיי דערצויגן צו געזעלשאַפטלעכער אַרבעט אין זייערע שפּעטערדיקע רייפע יאָרן.

דוד קאַניעצפּאלער

ב. אויפשטייג און אונטערגאַנג פון „קולטורא״

אַ לענגערע צייט האָבן מיר, אַ גרופּע יוגנטלעכע, אַרומגעטראָגן זיך מיטן געדאַנק צו גרינדן אַ קולטור־געזעלשאַפט, אָבער רעאַליזירן דעם געדאַנק איז אונדז געלונגען ערשט אין יאָר 1915.

די פייערלעכע דערעפענונג פון דער געזעלשאַפט, וועלכער מיר האָבן אַנאָמען געגעבן „קולטורא״, איז פאָרגעקומען דעם 15־טן אָקטאָבער 1916, און עס האָבן אין איר אָנטייל גענומען פאָרשטייער פון מאַגיסטראַט, קהילה (פישל דאַנסקי און אַדאָלף לעווקאָוויטש), ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע (יענקל וויטענבערג, אברהם גראָסבערג, אָדער אברהם ראדע׳ס ווי מען האָט אים גערופן, מענדל פיינזילבער און שלמה קראקאווסקי). עס זענען אויך אָנגעקומען דעלעגאַטן פון די שכנותדיקע שטעט — טשענסטאָכאָוו, פּיעטריקאָוו, בענדין, סאָסנאָוויץ און בעלכאַטאָוו. די אָקופּאַציע־מאַכט האָבן רעפּרעזענטירט — לייטענאַנט שוּבערט (אַן אונגאַרישער ייד וואָס האָט פאַרנומען א

הימן צום אנדענקען דעם ערעפנונג׳סאווענד פונ׳ם יודישען פעראיין „קולטור“ אין נאוואראדאמסק הימן

קולטור, ליכט און שטרעבען,
אצוקינפט פיר אונזער נאציאן.

איהר וועקען און רופען צום לעבען,
אט דאס, איז אונזער פאהן.

בעגייסטערט מיט אמת אהן מורא
הויבען מיר הויך אונזער קול:
עס לעבע אונזער מנורה!
עס לעבע אונזער סימבאל!

עס לעבע די יוגענד, איהר קאמף,
פיר פרייהייט און ליכט איבעראל!
עס לעבע אין אונזער „קולטור“
אונזער פאלקס אידעאל!

א. ז. ראזענבלאט.

NA PAMIĄTKĘ OTWARCIA ŻYD. STOW. „KULTURA“ w NOWORADOWSKU.

d 15 Paźdz. 1916 דעם 15 אקטאבער ביום השלישי לחג האסיף הרע״ז.

Druk. Witenberg, Noworadomsk

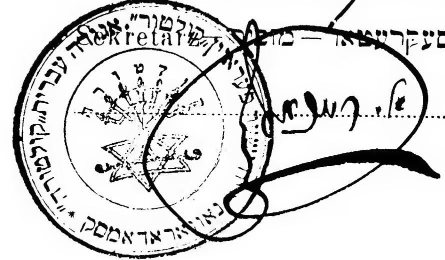
ההימנון של האגודה העברית „קולטורה“, שהודפס בצורה זו לקראת יום־הפתיחה של הסניף בראדומסק (15.10.1916). דער הימן פונעם יידישן פאַראיין „קולטורא“, וואָס איז אָפּגעדרוקט געוואָרן אין דער פאָרם און איז פאַרשפּרייט געוואָרן אין טאָג פון דערעפענען די נאָוואָ־ראַדאָמסקער אָרגאַניזאַציע (דעם 15־טן אָקטאָבער 1916).

№ 81

dla P. — בעד — פיר

Prezes — יושב ראש — פּרעזעס

Sekretarz — מזכיר — סעקרעטאַר

כרטיס־חבר של אגודת „קולטורה“.
אַ מיטגלידער־לעגיטימאַציע פון דער „קולטורא“.

היוכן אַמט אין דער אַדמיניסטראַציע פון אונדזער שטאָט), אַ דע־לעגאַט פון דער עסטרייכישער ציוויל־פאַרוואַלטונג מיטן נאָמען פאַמעראַנצל און אַ גרופּע אָפיצירן. די גרעסטע איבעראַשונג איז אָבער פאַר אונדז געווען דער מאַסנהאַפטער אָנטייל אין דער פייער־לעכקייט פון דער אַסימילרטער אינטעליגענץ און שטודירנדיקער יוגנט, וועלכע האָבן זיך פון שטענדיק באַצויגן מיט ביטול צו יידיש און געהאַלטן זיך ווייט פון יעטוועדער נאַציאָנאַלער טעטיקייט. מיט רעדעס אויף דער דערעפנונג זענען אַרויסגעטרעטן: דוד קרויזע און מרדכי־זעליג ראָזענבלאַט — אין יידיש, הערשל קרויזע — אין פּויליש.

גלייך מיט איר אַנטשטיין האָט די „קולטורא“ אָנגעהויבן אַ ברייט־פאַרצווייגטע טעטיקייט. זי איז אַריבער פון קליינעם בוידעם־שטיבל ביי אהרן־וואָלף שוואַרץ, ווו עס איז ביז דאַן געפירט געוואָרן אַן אומלעגאַלע קולטור־טעטיקייט, אין אַ גרויסן לאָקאַל אויף סטשאַל־קאווע גאַס (ביי לייב קארפּ׳ן). די צאָל מיטגלידער פון דער געזעל־שאַפט איז געוואָקסן פון טאָג צו טאָג.

די ערשטע תקופה

איינע פון די ערשטע אויפגאַבעס, וואָס מיר האָבן זיך געשטעלט איז געווען גרינדן אַ ביבליאָטעק. אויף אונדזער רוף צו דער געזעל־שאַפט זענען אַריינגעפלאָסן ביכער־מתנות און געלט־שפּענדונגען מיט אַ ברייטער האַנט. נאָך אַ קורצער צייט האָט די ביבליאָטעק פאַרמאָגט אַ שפּאָר צאָל יידישע, העברעאישע און פּוילישע ביכער. אין לייען־זאַל, ביי דער ביבליאָטעק, האָבן זיך פאַרזאַמלט יעדן אָוונט אַרבעטער און יונגוואַרג פון אַלע קרייזן, פאַרברענגענדיק זייער פרייע צייט אויף לייענען אַ צייטונג, אַ בוך אָדער אויף אַרומריידן אַקטועלע פּראַגעס. דער טאַנץ־זאַל וואָס האָט זיך געפונען אין דער־זעלביקער געביידע וואָס „קולטורא“, האָט אָנגעהויבן פּוסטעווען און די יוגנט האָט זיך מאַסנווייז אַריבערגעטראָגן אין דער „קולטורא“, ווו זי האָט גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין אַלערליי קולטור־אימ־פּרעזעס.

די אָרטיקע שטודירנדיקע יוגנט, סטודענטן פון די וואַרשעווער און לעמבערגער הויכשולן, און די אינטעליגענץ האָבן זיך באַצויגן מיט סימפּאַטיע צו אונדזער טעטיקייט און גערן מיטגעאַרבעט מיט אונדז. באַזונדערס דאַרפן דערמאָנט ווערן: גאבריש ווינער — אַ סטודענט פון דער לעמבערגער פּאָליטעכניקום, היפעק לעווקאָוויטש — אַדאָלף לעווקאָוויטש׳ס אַ זון, העניעק דאנסקי — דעם דאָזאָרס פישל דאַנסקי׳ס זון, פרל׳ שטשאַריינסקי, פרל׳ בעהם — יוסף בעהמ׳ס טאָכטער, פרל׳ וויסאָצקי — לערערין אין דער רעגירונגס־שול, מאַ־דזיע ווינער — בצלאל זייפנזידערס טאָכטער, און קריינדלער חיים, דירעקטאָר פון דער פאָלקס־שולע.

האָבנדיק אַזעלכע כוחות האָבן מיר באַשלאָסן צו גרינדן אָוונט־קורסן. אינעם קאָמיטעט וואָס האָט געזאָלט אָנפירן מיט די קורסן זענען אויסגעוויילט געוואָרן: מרדכי־זעליג ראָזענבלאַט, דוד קרויזע, יענקל אַראַנאָוויטש (שפּעטערדיקער דאָקטאָר־מעדיצין) און לודוויק ווייגבערג. מיט דער צייט זענען צוגעקומען: גאבריש ווינער, היפעק לעווקאָוויטש, פרל׳ בעהם א״אַ. אין דער פייערלעכער דערעפענונג פון די קורסן האָבן אָנטייל גענומען פאָרשטייער פון מאַגיסטראַט (דניאל ראָזענבוים), קהילה (פישל דאנסקי) א״אַ.

די אָוונט־קורסן זענען געפירט געוואָרן אַ לענגערע צייט אינעם שול־לאָקאַל און געניאָסן פון אַ קהילה־סובווענץ.

דער גלאַנץ־פּעריאָד

אין 1916, נאָך אַ יאָר פרוכטבאַרער טעטיקייט, האָבן מיר באַ־שלאָסן צו שאַפן אַ כאָר, אויסנוצנדיק דעם באַזוך פון מוזיקער מתתיהו בענסמאַן אין אונדזער שטאָט. נאָך אַ קורצער צייט האָט אין דער סטשאַלקאָווער גאַס געקלונגען דאָס האַרמאָנישע געזאַנג פון דעם געמישטן מענער־און פרויען־כאָר. צו יענער צייט איז אויך אַנטשטאַ־נען די דראַמאַטישע סעקציע מיט וועלכער עס האָט אָנגעפירט קובא מיטעלמאַן.

די געזעלשאַפט האָט געפירט איר טעטיקייט מיט גרויס התלה־בות און ברען. יעדן שבת זענען פאָרגעקומען רעפעראַטן, וועלכע עס האָבן געהאַלטן מרדכי זעליג ראָזענבלאַט, די ברידער דוד און נחמן גאָלד, דער לערער קריינדלער. אויך עסטרייכישע אָפיצירן האָבן פון צייט צו־צייט רעפערירט איבער דייטשער ליטעראַטור, אאַ״וו. אַ גרויסן דערפאָלג האָבן אויך געהאַט די ליטעראַריש־מוזיקאַלישע אָוונטן, אויף וועלכע עס זענען אויפגעטראָטן די דראַמאַטישע סעקציע און דער כאָר. פאַרטאָן אין אונדזער טעטיקייט האָבן מיר פשוט פאַר־געסן, אַז מיר לעבן אין אַ מלחמה־צייט, אַז ביי פאלקיוו דונערן די האַרמאַטן און עס גיסט זיך מענטשלעך בלוט.

דער אונטערגאַנג

די מלחמה האָט זיך דערנעטערט צו איר סוף. פון שכנותדיקן רוסלאַנד האָבן זיך דערטראָגן די אָפּקלאַנגען פון גרויסן רעוואָ־

לוציאָנערן שטורעם און אין די יידיש־פּוילישע שטעט און שטעטלעך האָט פּלוצים אויפגעוואַכט אַ רוישיק פּאָליטיש לעבן. עס האָבן זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן פאַרשידענע אַרבעטער־פּאַרטייען, ווי דער „בונד", „פּועלי־ציון", צעירי ציון א"אַ. פּאַרטיי־רעדנער האָבן פאַרפלייצט די שטעט און שטעטלעך, זיי זענען געקומען פון וואַרשע, לאָדזש און אַנדערע גרעסערע שטעט, כדי צו פירן זייער אַגיטאַציע־אַרבעט. די רעפעראַטן זענען פאַרגעקומען אין לאָקאַל פון „קולטורא". אַ געוויסע צייט האָט די פאַרוואַלטונג זיך באַמיט אָפּצוהיטן די געזעלשאַפט ווי אַן אומפּאַרטייאישן קולטור־צענטער. דאָס איז אָבער אויף לאַנג נישט געלונגען: אויפן אָרט פון האַרמאָנישער צוזאַמענאַרבעט, האָט זיך אָנגעהויבן אַ נישט געצוימטער פּאַרטיי־געראַנגל, וואָס האָט געבראַכט צום אונטערגאַנג פון דער „קולטורא".

דוד קרויזע

מלמדים - לערער - דערציער

יצחק גראסמאַן

אין מיינע קינדער יאָרן האָט נאָך אין ראַדאָמסק נישט עקזיסטירט קיין פאָלקס־שולן. אַפילו די צוקונפטיקע דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן האָבן באַקומען זייער דערציונג אין חדרים. די ערשטע פאָלקס־שול איז געעפנט געוואָרן — איך געדענק נישט גענוי ווען — דאַכט זיך אין יאָר 1903 אָדער גאָר אין יאָר 1905 אין שלמה ראַדעלס הויז און מען האָט זי גערופן „די זשאָנדאָווע שקאָלע". געלערנט האָט מען אין איר נאָר אין דער רוסישער שפּראַך. דער הויפּט־לערער איז געווען אַ ייד מיטן נאָמען גאָלאָמב. אינדערפרי האָט ער געלערנט אין דער שול און נאָכמיטאָג רוסיש אין די חדרים לויט דער ריי, ווייל פון דער שול אַליין האָט ער נישט געהאַט קיין פּרנסה. אין די חדרים האָט מען דעמאָלט געמוזט לערנען די קינדער רוסיש, אַנדערש האָט מען צוגענומען ביים מלמד די דערלויבעניש צו פירן דאָס חדר. דער לערער גאָלאָמב איז געקומען פון טיף רוסלאַנד. ער האָט געקענט פיין פּויליש און אַפילו יעדן פּרייטיק אין געהיים געלערנט מיט די עלטערע קינדער פּויליש. יידיש האָט ער גערעדט שוואַך. נישט יעטוועדער אין ראַדאָמסק האָט זיך געקענט אַנטשליסן צו שיקן זיין קינד אין דער דאָזיקער רעגירונגס־שול. ערשטנס האָבן דאָרט יינגלעך און מיידלעך געלערנט צוזאַמען און צווייטנס האָט מען דאָרט געלערנט אָן היטלעך און די תלמידים האָבן געמוזט טראָגן אַ ספּעציעלן מונדיר („אוניפאָרם"). איך האָב מיך אויך געהאַט פאַרשריבן אין דער דאָזיקער שול, אָבער ווען מיין באָבע הינדע איז צעגעגאַנגען און אַ קוק געטון ווי די שול זעט אויס, האָט זי חרטה באַקומען און מיך נישט געלאָזט לערנען אין איר, כ'זאָל נישט ווערן קיין „גוי". בעת יעטוועדער „גאַלאַוועקע" ד. ה. ווען מען האָט געפייערט דעם געבורטסטאָג פון קיסר ניקאָלאַי אָדער פון זיינע משפּחה־מיטגלידער, האָט דער לערער גאָלאָמב גענומען אויף זיך די איניציאַטיוו און צונויפגעזאַמלט די קינדער פון דער רעגירונגס־שול און פון די חדרים און געפירט זיי אין שול אַריין און דער חזן ר' שלמה זאַקס האָט צוזאַמען געזונגען מיטן כאָר דעם רוסישן הימן „באָזשע צאַריאַ כראַני". אַזאַ טאָג איז געווען אַ יום־טוב פאַר די חדרים־קינדער פאַר קליין און גרויס, אָנהויבנדיק פון דרדקי ביז די גמרא־חדרים.

איך בין געבוירן געוואָרן אין יאָר 1893 און שוין אין יאָר 1897, ד. ה. צו פיר יאָר האָב איך אָנגעהויבן לערנען ביים באַוווסטן דרדקי־מלמד, אברהמלע מלמד, אַ ייד מיט אַ ברייטער באָרד. דאָס חדר האָט ער געפירט אויפן הויף פון רב ר' צבי מאיר. אברהמלע מלמד האָט ליב געהאַט די קינדער, אַלע, אָרעם און רייך זענען ביי אים געווען גלייך, און די קינדער האָבן אויך ליב געהאַט זייער רבין. צוזאַמען מיט אים האָבן מיטגעאַרבעט צוויי באַהעלפערס. נאָכדעם ווי ר' אברהמלע מלמד איז נפטר געוואָרן האָט דאָס מלמדות איבערגענומען זיין זון ר' איטשע־מאיר. ער איז געווען יונג און האָט איינגעפירט פאַרשידענע אויסבעסערונגען אין דער שיטה פון לערנען. מיט אים האָט זיך זייער געשמאַק געלערנט, ווייל ער האָט געוווסט ווי צו געווינען די סימפּאַטיע פון די קינדער. האָבן טאַקע די קינדער געוואָלט לערנען נאָר ביי אים און נישט ביי די צוויי באַהעלפערס וועלכע ר' איטשע מאיר האָט איבערגענומען בירושה פון זיין פאָטער.

דאָס איז געווען דער ערשטער עטאַפּ. צו פינף יאָר בין איך איבערגעגאַנגען צו יוסף־בער מלמד. דאָס איז געווען אַ הויכער ייד מיט אַ שפּיציק בערדל. ער האָט געלערנט מיט אונדז גמרא און איז געווען אַ שטרענגער, אַפילו אַ שטיקל כעסן. אויסער דער מלמדות האָט ער געהאַט נאָך זייטיקע פּרנסות. ער האָט געקענט שרייבן און ריידן רוסיש (באַלייגט אַפילו אַן עקזאַמען פון דער רוסישער שפּראַך) און געהאַט אַ דערלויבעניש צו לערנען מיט די קינדער אין זיין חדר רוסיש. ער האָט טאַקע צופאַרדינט מיט שרייבן ביטעס צו דער מאַכט, צום נאַטשאַלניק, גובערנאַטאָר און אַפילו צום קייזער און דער קייזערין אַליין. ער האָט זיך באַרימט, אַז ער איז תמיד מצליח, ווייל ער האָט אַ גוטע פעדער און אַ שיינע האַנטשריפט. ווען מען האָט אַרעסטיר'ט זיין טאָכטער, דבורה די פּועלי־ציוניסטקע, אַלס אָנפירערין פון אַ שטרייק אין יאָסל האַמער'ס זאָקן־פאַבריק, איז ער געלאָפן צו דער בוידעמטעס מאַן בעטן אָנשרייבן אַ ביטע צום נאַטשאַלניק: מען זאָל באַפרייען זיין טאָכטער דבורה הצנועה וואָס איז על פּי טעות אַרעסטירט געוואָרן און דאָס קען אַ יידישער טאָכטער שאָדן צום שידוך, אַ חוץ דעם העלפן אים דבורה'ס פאַרדינסטן צו פירן די מלמדות. דער נאַטשאַלניק דאַרף וויסן -- האָט ער געשריבן — אַז ער איז געטריי דעם קייזער און דער קייזערין און בעט אויף דעם לאַנגען לעבן פון דער גאַנצער קייזערלעכער משפּחה. אַ חצי מאה קינדער בעטן אויף דער באַפרייאונג פון דער טאָכטער פון ר' יוסף־בער מלמד וואָס איז אַן עני ואביון און דער קייזער דאַרף אויף אים מרחם זיין כרחם אב על בנים. ר' יוסף־בער האָט אונדז פאָרגעלייענט די ביטע און געוואָלט וויסן ווי מיר האַלטן פון איר. ווען מען האָט אים געפרעגט פאַרוואָס ער שרייבט זי נישט אַליין, האָט ער געענטפערט, אַז ער וויל נישט אַז „נאַטשאַלסטווע" זאָל דערקענען זיין האַנטשריפט און דעריבער האָט ער דיקטירט דעם תוכן. ער האָט טאַקע באַקומען אַן ענטפער, אַז מען זאָל געבן אַ גאַראַנטיע, אַז דאָס וואָס ער שרייבט איז אמת און דאַן וועט מען די טאָכטער באַפרייען. מיין באָבע הינדע ז"ל האָט געגעבן די גאַראַנטיע און די שוואַרצע דבורה (אַזוי האָט מען זי גערופן) איז באַפרייט געוואָרן. יוסף־בער מלמד האָט געהאַט נאָך אַ פּרנסה. זומערצייט פלעגט ער פאַרבעטן יעדן שבת נאָכמיטאָג די תלמידים צו זיך אַהיים כדי צו לערנען אַ פּרק משניות און זיי מכבד געווען מיט ביר וואָס ער אַליין האָט געמאַכט פון פלוימען־זאַפט. די רביצין האָט זיך אָבער געהייסן באַצאָלן פאַר דעם כיבוד.

אַן אַנדער טיפּ מלמד איז געווען ר' מרדכי יוסף. מען האָט אים

גערופן „פּאָניע" ווייל ווען מען איז אַרויס פון זיין חדר איז אַזוי ווי מען וואָלט געדינט ביי די זעלנער. צוליב יעטוועדער נאַרישקייט וואָס אַ תלמיד האָט זיך פאַרשולדיקט האָט ער אים געהייסן אַרויף אויפן טיש און געגעבן אים מלקות. דעם ערשטן שמיץ האָט געגעבן די רביצין און דערנאָך די איבעריקע תלמידים. אויך ר' מרדכי יוסף האָט נישט געלעבט פון בלויז מלמדות. ער האָט זיך פאַרנומען מיט פאַרקויפן וואַרשעווער קאַפּעלעך און יידישע היטלעך אָבער אָן בענדלעך, ווייל די „אחדות־יינגן" האָבן געטראָגן היטלען מיט איין אָדער צוויי בענדלעך און דעריבער האָט ער אַזאַ סחורה נישט געוואָלט האַלטן. פאַרקויפט די היטעלעך האָט ער בעת די יאָרצייטן פון די ראַדאָמסקער רביים און די תלמידים האָבן אים צוגעהאָלפן. אַזוי האָט ער געלערנט סיי תורה און סיי פאַרקויפן סחורה. ווען מען איז אַוועק פון מרדכי־יוספן איז פאָרט עפּעס פון זיין תורה געבליבן אין קאָפּ.

אַן ענלעכער טיפּ מלמד איז געווען יידל מלמד, מרדכי־יוספס אַ ברודער. ער איז געווען אַ שטרענגער אָבער צוגלייך אויך אַביסל אַ מאָדערנער מלמד. אַ חוץ גמרא, האָט ער אויך געלערנט תנ"ך און עברית. ער האָט אַ גאַנצע וואָך געלערנט בלויז ביז 10 אַזייגער אינדערפרי און שפּעטער האָט ער אַריינגערופן די רביצין אויסגעהערט ווי אַזוי די תלמידים האָבן זיך אויפגעפירט אין שטוב און אין דער גאַס און דערנאָך האָבן די תלמידים דערציילט ווי זיי האָבן זיך אויפגעפירט בין אדם לחברו. יידל מלמד האָט צונויפגעשטעלט אַ פּראָטאָקאָל און פאַרפירט אַ משפּט. יעטוועדער תלמיד האָט באַקומען זיין פּסק־דין. ס'האָט זיך גערופן „הרג וחינוך": ווער עס איז אַהיים געקומען מיט אויסגעריסענע אויערן, ווער אַ צוקניפּטער און צעשלאָגענער. די משפּטים האָבן געדויערט ביז דריי נאָכמיטאָג און ווען מען איז סוף כל סוף אַרויס אויף דער פריי אויף אַ גאַנצן שבת איז געוואָרן פריילעך.

ליפּא מלמד איז געווען אַ ייד מיט אַ ברייטער באָרד, אַ שטילער און זעלטן ווען זיך אויפגערעגט. געלעבט האָט ער זייער באַשיידן. מיט איין שטיקל צוקער האָט ער אויסגעטרונקען צען גלעזער קאָכעדיקן טיי. געראויכערט האָט ער אַ לולקע. ווי ער האָט זיך אַליין באַרימט האָט ער געמאַכט אַ שהחיינו אַויף קאַרשן ערשט דעמאָלט ווען אַ טאָפּ קאַרשן האָט געקאָסט נישט מער ווי דריי קאָפּיקעס. מיט איין וואָרט, ער האָט געלעבט אין דחקות. געהאַט האָט ער אַ זון מיטן נאָמען אַברהם, מען האָט אים אָבער גערופן „דער לאַנגער קאָפּ", ער איז געווען אַ חבר פון „פּועלי ציון" און געפירט דעם שטרייק פון די זאָקן־אַרבעטער. ליפּא מלמדס פרוי האָט געהייסן חנה־רבקה, געווען איז זי אַ קליינע מיט אַ קופּקע אויפן קאָפּ און געהאַנדלט אויפן מאַרק מיט טיכלעך. יעטוועדן דאָנערשטיק פלעגט ר' ליפּא אַרויסגיין מיט דער לולקע אין מויל, כדי אַכטונג געבן אַז מען זאָל זיין ווייב נישט באַגנבענען. ווען ער האָט אָבער באַמערקט ווי אַן ערל'טע האָט פאַרבאַהאַלטן אַ געגנבעט טיכל אין בוזעם האָט ער עס דערציילט זיין חנה־רבקהן ערשט ווען די ערל'טע איז אַוועקגעגאַנגען. ווען ער האָט נישט געלערנט — פלעגט ער איינטענען מיט זיין ווייב, — אַז מען דאַרף נישט מבזה זיין אַפילו אַ גוי בפרהסיה. ליפּא האָט ליב געהאַט זיינע תלמידים און מיט זיי געלערנט ביז שפּעט אין דער נאַכט אַריין. פאַר דעם נאַפּט האָט ער, פאַרשטייט זיך, גענומען געלט. בעת ר' ליפּא איז אַוועק אין בית המדרש צו מנחה ומעריב האָבן דערווייל די תלמידים געמאַכט אַן איבערקערעניש אין חדר. ביי ליפּא'ן האָט מען שוין געלערנט גמרא מיט תוספות און אַ פּשטל. בדרך כלל האָט ער נישט געשמיסן, ער האָט נאָר געסטראַשעט אַז ער וועט ברענגען פון בוידעם דעם קטר מרירי מיט די זיבן שפּיצן און דאָס, איז געווען דער גרעסטער סטראַשונעק. ער איז אויך געווען דער משגיח איבער דעם רבינ'ס ז"ל תפארת שלמה'ס און חסד לאברהמ'ס אוהל, ער האָט אים געעפנט צו זייער יאָרצייט, אַרומגעגאַנגען מיט דער צדקה־פּושקע און פאַרטיילט דאָס געלט צווישן בכבודיקע אָרעמעלייט.

אבא מלמד, אַ זון פון זלמן דעם דאַמען־שניידער, אַן אָפּגעהיטענער ייד, איז געווען אַ יונגערמאַנטשיק מיט אַ קליין בערדל. געווינט האָט ער אין איין צימער, וווּ ער האָט געפירט זיין חדר. ער האָט נאָר געהאַט איינצלנע תלמידים וועלכע ער האָט פאָרבאַרייט צו חיים דוד מלמד (זע ווייטער). אבא איז געווען אַ געהיימער מלמד, ד. ה. ער האָט נישט געהאַט קיין דערלויבעניש אויף פירן אַ חדר. מיט די תלמידים האָט ער געלערנט אַמאָל אין בית המדרש און אַמאָל ביי זיך אין שטוב. זיין ווייב איז געווען קראַקאָווסקי'ס, דעם וואַלד־סוחרס אַ טאָכטער. זי האָט געוואָלט אַז ר' אבא זאָל אויך זיין אַ סוחר אָבער ער האָט געוואָלט זיין דווקא אַ מלמד און דער שווער האָט געמוזט מסכים זיין דערצו. אַזוי ווי דאָס מלמדות האָט נישט געגעבן קיין שטאַרקע פּרנסה האָט דער שווער בלית ברירה געמוזט אונטערשטיצן אבא'ן מיט זיין משפּחה.

חיים דוד מלמד איז געווען אַ ייד פון מיטעלן וווּקס, אַ שניידערס אַ זון. געווען איבערגעבן זיינע תלמידים, געלעבט אין התבודדות און נישט געקוקט אַפילו אויף זיינע אייגענע טעכטער. ביי אים האָבן געלערנט די רייכערע קינדער ווי שטשעראַנסקיס און ראָזענבוימס. נאָכמיטאָג האָט געלערנט רוסיש אין חדר דער לערער גאָלאָמב פון דער רעגירונגס־שול און ער האָט אָפּגעהיטן די „גאָלאָווקעס".

אין יענער צייט, 1905, איז שוין געווען דער קליינער „בונד" וועלכער איז געווען קעגן דעם פייערן די „גאָלאָווקעס". חיים דוד'ס תלמידים זענען אויפגעפאָדערט געוואָרן אויפהערן לערנען ביי גאָלאָמבן און אויב נישט וועט מען זיי אונטערשניידן די פּיאות און צונעמען די היטלעך.

די „בונדאָווצעס" האָבן טאַקע אונדז אַרגאַניזירט, אַז ווען גאָלאָמב וועט וועלן זינגען מיט אונדז אינעם טאָג פון דער „גאַלאָווקע" „באָזשע צאַריא כראָני" זאָלן אַלע תלמידים פאַרלאָזן דאָס חדר און אים לאָזן אַליין. און אַזוי האָבן מיר טאַקע געטון. איך געדענק אַז דאָס איז געווען דאָנערשטיק, אַ מאַרק־טאָג, זענען מיר אַלע אַרויס אינעם מאַרק און געזען ווי אַלי באַרדא, אברהמטשע זייפענזידער'ס איידעם, טראָגט די רויטע פאָן. אַזוי ווי איך האָב אָנגעפירט מיטן שטרייק ביים חיים דוד'ן האָט ער געבעטן מיין באָבע הינדע ז"ל אַז זי זאָל מיך אַרויסנעמען פון זיין חדר און איבערגעבן גלייכער צו אהרן־הערש מלמד.

חיים דוד'ס ווייב האָט געפירט אַ מסחר מיט די תלמידים, זי האָט זיי פאַרקויפט קאָלאָראַבי און געבראָטענע קאַרטאָפל.

אהרן הערש מלמד איז געווען אַ נידעריקער ייד מיט גרויסע געדיכטע ברעמען. ער האָט געטענעט, אַז אַ ייד דאַרף נישט קוקן נישט אַרויף און נישט אַראָפּ וועט ער נישט נכשל ווערן אין קיין עברות. ר' אהרן הערש האָט זיך געפירט ווי אַ רבי, יעטוועדן טאָג איז ער געגאַנגען זיך טובל זיין, קוים עפּעס וואָס געגעסן און נישט יעדן תלמיד האָט ער אָנגענומען צום לערנען. מען האָט אים געוואָלט מאַכן פאַר אַ דיין נאָר ער האָט מסרב געווען.

פון אהרן־הערשן איז מען געגאַנגען לערנען אין הענעך־פישל קאָצקערס ישיבה אין קאָפּל'ס בית המדרש. דאָס איז געווען דער לעצטער עטאַפּ פונעם לערנען אין חדרים.

אהרן־הערש האָט געהאַט טעכטער וואָס האָבן פיל מיטגעאַרבעט אין דער אַרבעטער־באַוועגונג אָבער ער האָט דערפון נישט געוווּסט און ווען מען האָט אים דערציילט, אַז זיינע טעכטער האָבן געשעפּטן מיט די „אחדות־יונגן" האָט ער פּשוט נישט געגלויבט.

ר' הענעך־פישל קאָצקער איז געווען אַ הויכער ייד מיט אַ קאָזעבערדל, אַ חכם וואָס האָט ליב געהאַט תמיד צו פּשטלען זיך מיט די תלמידים און מיט סתם דורכגייער. זיין ישיבה האָט ער געפירט אין קאָפּלס בית־המדרש. שבת האָט ער געלערנט מיטן עולם אינעם בית־המדרש און איז געווען באַזונדערס באַליבט ביי די בעלי־מלאכה. מען האָט זיך צו אים באַצויגן מיט גרויס דרך ארץ. ווען עס איז גע־

קומען אַ מגיד האַלטן אַ דרשה אין בית־המדרש, האָט אים קאָפּל שמש נישט דערלויבט רעדן ביז ער האָט נישט באַקומען פּישל־קאָצקערס הסכמה.

גרשון מלמד איז געווען פון דעם טיפּ מלמדים וואָס יוסף־בער. דאָס איז געווען אַ הויכער געלער ייד . זײַן ווײַב האָט מען גערופן טובה די קלאַפּערין. ווען גרשון איז נפטר געוואָרן האָט טובה זיך גענומען צום מלמדות און געגאַנגען איבער די שטובן לערנען מיידלעך שרײַבן און לייענען יידיש ווי אויך דאַווענען.

מיכאל מלמד איז געווען אַ נידעריקער ייד, קוים וואָס ער האָט געלעבט. געווען איז ער אַ דרדקי מלמד, זײַן חדר איז געווען קליין און אָן באַהעלפערס. ער פלעגט זאָגן צו זײַנע תלמידים: „אַז מען לערנט אַליין איז די נשמה ריין".

יעקב־יוסף מלמד אַן אײדעם פון דער ציקאָריע־מאַכערין איז געווען פון דעם טיפּ מלמד וואָס אַבא. געוווינט האָט ער אין אַ קליין שטיבל און גערייכערט אַ סך ציגאַרעטן. זײַנע תלמידים האָט ער געבעטן זיי זאָלן אויפקלײַבן אַוועקגעוואָרפענע מונדשטוקן פון וועלכע ער האָט אַרויסגענומען דעם טאַבאַק פאַר זײַנע ציגאַרעטן. ער איז אויך געווען מוזיקאַליש. זײַנע שילער האָבן אים געבראַכט האָר פון פערדישע ווײַדלען און ער האָט זיי געוויזן ווי אַזוי מען מאַכט פידלען.

זײַן חדר איז געווען אין אַ קליין שטיבל. די תלמידים זענען געזעסן אויפן בעט נעבן וועלכן עס איז געשטאַנען אַ טיש. פון דער צווייטער זײַט איז געשטאַנען אַ צעבראָכענע באַנק, וועלכע איז כסדר אומגעפאַלן און ר' יעקב־יוסף האָט זי געהאַלטן אין איין פאַרריכטן. אַמאָל איז די ציקאָריע־מאַכערין אַרײַנגעקומען אין חדר און געזען ווי דער אײדעם אַרבעט האָט זי אָנגעשריגן אויף די תלמידים אַז צוליב זיי וועט ער נאָך באַקומען אַ לונגען־פעלער, ווײַל ער שוויצט צו פיל און געהייסן זיי אַרויסטראָגן זיך אין בית־המדרש וועט אין שטוב זײַן אַביסל גרוימער. ר' יעקב־יוסף האָט זיך דערשראָקן פאַר זײַן שוויגער, אַריבערגעפירט די תלמידים אין בית־המדרש, און גענומען מיט זיי דאָרט ווײַטער קנעלן.

אויף דער עלטער האָט ר' יעקב־יוסף אַוועקגעוואָרפן דאָס מלמדות. ער האָט באַקומען אַ קליינע ירושה פון זײַן שוויגער די ציקאָריע־מאַכערין און פון דעם זיך געעפנט אַ קאַלך־געוועלבל. דאָס געוועלבל איז אַוועק נישט שלעכט. די דערוואָקסענע זין האָבן מיטגעהאָלפן אין דער פרנסה און פאַרגרעסערט דאָס געשעפט. מיט דער צײַט האָט ער זיך געעפנט אַ צווייט געוועלב מיט קאַלך, אַזוי אַרום אַז מען האָט אים אַפילו געהאַלטן פאַר אַ גביר. ווען ער האָט נאָר געהאַט אַביסל צײַט האָט מען אים געטראָפן זיצן אין לערנען אין ראַדאָמסקער גערער שטיבל.

דער לעלעווער לערער זיינוול גאָלדמאַן איז געווען קאַזיאָנע ראַבינער אין ראַדאָמסק, ער האָט ליב געהאַט ארץ־ישראל און געלערנט תנ"ך, יידיש, לשון־קודש, רוסיש, פּויליש און דײַטש. געהאַט האָט ער אַ גרויסע השפעה אויף זײַנע תלמידים און דערצויגן זיי אין ליבשאַפט צו ציון און אינעם נאַציאָנאַלן גייסט.

בעריש שטאַטלער איז געווען אַ לערער פון העברעאיש און בוכאַלטעריע און אַן איבערגעגעבענער ציוניסט.

די „בית־יעקב" שולע

שושנה ווײַנשטאַק

איך בין געווען אַ גאָר קליין מיידל, ווען אין ראַדאָמסק האָט זיך געגרינדעט די ערשטע רעליגיעזע שולע פאַר מיידלעך, אונטערן נאָמען „בית־יעקב". די שולע האָט זיך געפונען אויפן מאַרק, אין הויז פון ה' אייבעשיץ. צו יענער צײַט האָט נאָך ראַדאָמסק קיין אייגענע לערערינס נישט געהאַט. די לערערינס אין דער „בית־יעקב" שולע זענען געווען, מערסטנטייל, אַביטוריענטינס פון „בית־יעקב" סעמינאַר אין קראָקע. אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָט שוין ראַדאָמסק פאַרמאָגט אייגענע לערערינס — די פרייילינס באָטשאַן, פרענק. יודקעוויטש און אַנדערע.

אין דער שולע האָבן מיר געלערנט 20—25 מיידלעך אין אַ גרופּע. (די עלטערע גרופּעס האָט מען גערופן „בנות"). נאָכן ענדיקן די שולע, זענען פון אונדזערע מיידלעך געפאָרן ממשיך זײַן דאָס לערנען אין „בית־יעקב" סעמינאַר אין קראָקע.

אין שולע האָבן מיר געלערנט: תנ"ך, דינים, ברכות, לייענען און שרײַבן יידיש, ווי אויך זינגען לידער. פרייטיק־צונאַכטס און שבת פלעגן מיר גיין דאַווענען. חנוכה און פורים פלעגן מיר אײַנאָרדענען פאַרשידענע אימפּרעזעס און פאַרוויילונגען. די הכנסות פון די אונטערנעמונגען פלעגן מיר שפּענדן אויף וווילטעטיקע צוועקן.

די שולע איז געשטאַנען אויף אַן הויכן ניוואָ און איז געווען באַקאַנט אין גאַנצן פּאָוויאַט. אַ גאָר גרויסע איבערלעבונג איז פאַר אונדז געווען ווען צו אונדז אין שולע איז געקומען אויף אַ באַזוך די פרוי שנירער, די פירערין פון די „בית־יעקב" שולן אין פּוילן. מיר זענען געקומען אין שולע אויסגעפּוצט אין יום־טובדיקע קליידער. די לעקציע אין אונדזער גרופּע האָט זיך געפירט אין דער אָנוועזנהייט פון פרוי שנירער, וואָס האָט אין אונדזערע קינדערישע אויגן זיך געשפּיגלט ווי אַ סימבאָל פון וויסן, צניעות און צידקות. די פרוי שנירער האָט אונדז געשטעלט פאַרשידענע פראַגן פון יידישער געשיכטע און יידישע מנהגים. אין אַ געוויסן מאָמענט האָט זי זיך געווענדעט צו מיר און אַזוי געזאָגט: „קינד מײַנס, דו האָסט אַ פּנים שיין ווי אַן עפּל, צי ווייסטו וואָס פאַר אַ ברכה מען מאַכט אויף פרוכט?" אין דעם מאָמענט איז שוין מײַן פּנים געווען ענלעך מער צו אַ בוראַק ווי צו אַן עפּל, דאָך האָב איך דרייסט און זיכער געזאָגט די פּאַסיקע ברכה. די פרוי שנירער האָט מיר שטאַרק געלויבט און איך בין מיט דעם שטאָלץ געווען לאַנגע וואָכן...

אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָט זיך די „בית־יעקב" שולע געפונען אויף קראַקאָווסקע גאַס נר' 9. איך האָב די שולע באַזוכט ביזן אויסברוך פון דער מלחמה, אין 1939, און לײַדער בין איך איינע אַליין פאַרבליבן פון אַלע מײַנע חבר'טעס־שילערינס. גאַנץ אָפט ווילט זיך מיר מיט עמעצן אַדורכשמועסן און זיך דערמאָנען די גליקלעכע קינדער־יאָרן, וואָס איך האָב דורכגעמאַכט אין דער „בית־יעקב" שולע.

די שלום־עליכם ביבליאָטעק

י. ליבערמאַן

די שלום־עליכם ביבליאָטעק איז דערעפנט געוואָרן דעם ערשטן מאַי 1926 אין קלוב פון פועלי־ציון־צ.ס., וואָס האָט זיך געפונען אין בנימין האַלצבערגס הויז, אויף דער פשעדבאָרסקאַ־גאַס.

די ביבליאָטעק איז געגרינדעט געוואָרן אַ דאַנק דער איניציאַטיב פון עטלעכע פאַרטיי־טוער, וועלכע זענען געווען באַקאַנט אונטערן נאָמען „די פיר”.

מען דאַרף באַטאָנען, אַז די שלום־עליכם ביבליאָטעק איז נישט געווען די איינציקע און ניט די ערשטע ביבליאָטעק אין שטאָט, עס האָבן שוין עקזיסטירט פאַר איר אַנדערע ביבליאָטעקן. באַזונדערס דאַרף דערמאָנט ווערן די י. ל. פּרץ ביבליאָטעק וואָס איז געגרינדעט געוואָרן מיט צוויי יאָר פריער דורך דעם האַנטווערקער־פאַרבאַנד. אין באַזיץ פון דער דאָזיקער ביבליאָטעק זענען געווען צוויי טויזנט ביכער און צו איר האָבן געהערט הונדערטער לייענער. זי האָט זיך געפונען אין שטאָט־צענטער אויף דער קאַליסקאַ־גאַס.

דאָס גרינדן פון דער שלום־עליכם ביבליאָטעק איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע שוועריקייטן. עס איז נישט געווען קיין לייכטע אויפגאַבע צו שאַפן אַ „יש מאַין”, אָן געלט־מיטלען, אָן דעם מינימאַלסטן אינווענטאַר און אָן דער מינדסטער ערפאַרונג ווי אַזוי צו פירן א ביבליאָטעק. דאָס אָרט וואָס איז געווען באַשטימט פאַר דער ביבליאָטעק האָט זיך נישט געפונען אין שטאָט־צענטער. און דאָך, טראָץ די אַלע שטערונגען, איז באַשלאָסן געוואָרן, צוליב דעצידירנדיקע טעמים, די ביבליאָטעק צו שאַפן.

אונדזער באַוועגונג וואָס איז געווען פאַר אַלעם אַ דערציאונגס־באַוועגונג, פאָדערנדיק פון די מיטגלידער זיי זאָלן פאַרווירקלעכן אירע אידעאַלן, האָט נישט געקענט איבערלאָזן די דערציאונג אין די הענט פון „אומפאַרטייאישע”. מיר האָבן אויך איינגעזען, אַז מיט דער גרינדונג פון דער ביבליאָטעק לייגן מיר אַ גרונדשטיין פאַר אַ קולטור־צענטער, וואָס מיר האָבן געשטרעבט אויפצובויען פאַר דער יוגנט און דערוואַקסענע וועלכע וועלן זיך קאָנצענטרירן אַרום אונדז. אין משך פון דער זעלבער צייט האָבן מיר אויך געגרינדעט אַ פאָלקס־אוניווערסיטעט, אָוונט־קורסן פאַר דערוואָקסענע, אַ דראַמאַטישן־קרייז און אַ כאָר. דאָך האָבן מיר באַטראַכט דאָס גרינדן פון דער ביבליאָטעק אַלס דעם הויפט־פונקט פון אונדזער קולטור־טעטיקייט.

דאָס אָרגאַניזירן און אויפבויען פון דער ביבליאָטעק איז אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף דעם שרייבער פון די דאָזיקע שורות, מיט דער טעטיקער בייהילף פון דעם חבר חיים גאָלדבערג ז״ל און אַנדערע. איך בין אויך געווען דער ערשטער ביבליאָטעקאַר.

ווי געזאָגט איז די ביבליאָטעק דערעפנט געוואָרן דעם ערשטן מאַי 1926. אָנגעהויבן האָט זי מיט 500־600 יידישע ביכער, וואָס זענען צונויפגעזאַמלט געוואָרן פון פאַרשידענע שפענדער. דעם ערשטן שראַנק האָבן אויפגעבויט פרייוויליק די סטאָליאַרעס — פאַרטיי־חברים. אין אָנפאַנג האָט די ביבליאָטעק געציילט עטלעכע צענדליק לייענער. עס פאַרשטייט זיך אַז דער לייען־מאַטעריאַל איז נישט געווען קיין פילפאַרביקער, אַזוי ווי דער שטייגער איז ווען די ביכער ווערן נישט איינגעקויפט נאָר געשענקט.

בעסער איז געווען דער גורל פון דער פוילישער אָפטיילונג. אַ דאַנק דער הילף פון אַ גרופע שילערינס פון דער וויינטרויב־גימנאַזיע: שפרה וויטנבערג, פאָלאַ פאַכטער (ישראל), פעלא שוואַרץ, מאַניאַ אויפמאַן (פאַראייניקטע־שטאַטן), בעלאַ טיגער, לאָלאַ ראַפאַפאָרט (אומגעקומען) און אַנדערע. די דאָזיקע גרופע האָט געהאַט צונויפגעזאַמלט עטלעכע הונדערט ביכער אין דער פוילישער שפראַך פאַר אַן אַנדער ביבליאָטעק, וואָס איז נישט געווען טעטיק און זיי האָבן דעריבער באַוויליקט איבערצוגעבן די ביכער אונדזער ביבליאָטעק. די דאָזיקע ביכער זענען געווען אַ געוואונטשענער לייען־מאַטעריאַל און האָבן געדינט אַלס אַ קערן פון דער פוילישער אָפטיילונג. די מיטגלידערינס פון דער דערמאָנטער גרופע האָבן אונדז אויך מיטגעהאָלפן פירן די פוילישע אָפטיילונג און אַ טייל פון זיי זענען געווען אַ לענגערע צייט ביבליאָטעקאַרינס.

מיטן גרינדן פון דער ביבליאָטעק האָבן מיר באַלד אָנגעהויבן איינצוקויפן ביכער איןביידע שפראַכן. די צאָל לייענער איז בהדרגהדיק געשטיגן און די ביבליאָטעק האָט זיך שנעל אַנטוויקלט. דער מיטגליד־אָפצאָל איז געווען אַ נידעריקער און מיר האָבן געמוזט אָנהויבן מאָביליזירן געלט אויף איינצוקויפן ביכער. די מאָביליזירונג־אַקציע איז דורכגעפירט געוואָרן דורך אָרגאַניזירן פאַרשידענע ספעקטאַקלען, וואָס זענען געלונגען אַ דאַנק דער הילף פון אונדזערע לייענער.

מיר האָבן אויך פלאַנירט צו שאַפן אַ העברעאישע אָפטיילונג, אָבער זי איז געשאַפן געוואָרן ערשט מיט צען יאָר שפעטער. מיר האָבן געמאַכט אָנאויפהערלעכע אָנשטרענגונגען אויף איינצוקויפן נייע ביכער אין ביידע שפראַכן. יעדער ניי־דערשינענער בוך איז באַלד איינגעקויפט געוואָרן דורך דער ביבליאָטעק. לייענער האָבן עס געוווסט ווי געהעריק אָפצושאַצן. עס איז געשאַפן געוואָרן אַ פאַרבינדונג און פאַרשטענדעניש צווישן דער ביבליאָטעק־לייטונג און די לייענער און עס האָבן זיך געפונען פרייוויליקע וואָס האָבן געהאָלפן שאַפן געלט. אין משך פון זומער פלעגן מיר איינאָרדנען בלימל־טעג און אין ווינטער האָבן מיר איינגעאָרדנט קולטור־אָוונטן. די הכנסות פון דעם האָבן אונדז דערמעגלעכט צו פאַרגרעסערן די ביבליאָטעק.

אין ווינטער 1931 האָבן מיר איינגעאָרדנט צוזאַמען מיט דעם קרן קימת לישראל אַן ארץ־ישראל אָוונט אונטערן נאָמען „ליל תל־אביב”, וואָס איז זייער געלונגען.

מיט דער צייט איז אונדזער ביבליאָטעק געוואָרן די צענטראַלע ביבליאָטעק אין שטאָט, אַן אינסטיטוציע וואָס האָט פאַרשאַפט כבוד און אָנערקענונג אונדזער באַוועגונג אין ראַדאָמסק.

ווען איך מאָך היינט (נאָך 35־38 יאָר) אַן איבערבליק איבער דער געשיכטע פון דער ביבליאָטעק און דערמאָן זיך דאָס מסירות־נפש פון די אַלע וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין דער דאָזיקער אַרבעט און האָבן געזען אין דעם אַן עבודת־קודש, איז דאָס ווערט נתפעל צו ווערן און באַוואונדערן. ביז מיין עליה קיין ארץ־ישראל (1933) האָבן געדינט אַלס ביבליאָטעקאַרן: משה־יצחק שיטנבערג (ישראל) און יחזקאל סקורניצקי, וועלכע האָבן געטאָן זייער אַרבעט מיט אַן אויסערגעוויינלעכער איבערגעגעבנקייט. (י. סקורניצקי האָט נישט זוכה געווען עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל און איז אומגעקומען אין גלות, כבוד זיין אָנדענק). אַ קורצע צייט איז געווען געהילפס ביבליאָטעקאַר יחזקאל גראָסמאַן (ישראל).

ווען איך האָב פאַרלאָזט ראַדאָמסק, האָט שוין דאַן די ביבליאָטעק געציילט אַרום 3000 ביכער און אַרום 400 לייענער. נאָך מיין עליה האָט זיך די ביבליאָטעק ווייטער אַנטוויקלט און האָט „איינגעשלונגען” די קלענערע ביבליאָטעקן וואָס האָבן מער נישט געקענט עקזיסטירן. אַזאַ גורל איז געווען באַשערט אויך דער גרויסער י. ל. פּרץ ביבליאָטעק וואָס האָט צוליב געלט־שוועריקייטן און בעיקר צוליב מאַנגל אין דער נויטווענדיקער געזעלשאַפטלעכער שטיצע מער נישט געקענט עקזיסטירן. עס איז געווען שווער אויפצוהאַלטן

די י. ל. פרץ ביבליאָטעק אַלס אינסטיטוציע, וואָס האָט געדאַרפט פרייוויליק געפירט ווערן. עס איז געווען שווער צו געפינען צווישן די האַנטווערקער פרייוויליקע חברים וואָס זאָלן עס טאָן נאָך אַ לאַנגן און שווערן אַרבעט־טאָג.

אַז די י. ל. פרץ ביבליאָטעק האָט זיך געשלאָסן, האָט אונדזער ביבליאָטעק דאָרט אָפּגעקויפט אַרום 3000 ביכער, און אַזוי אַרום איז די צאָל ביכער ביי אונדז פאַרדאָפּלט געוואָרן און עס זענען אויך צוגעקומען נייע הונדערטער לייענער. עס האָט זיך געניויטיקט צו געפינען אַ נייעם לאָקאַל פאַר דער פאַרגרעסערטער ביבליאָטעק און זי איז אַריבערגעפירט געוואָרן אין שטאָט־צענטער, אין אַ קליין הייזל אַליין פאַר זיך (אין מאַרק־פלאַץ 5. אין הויף פון חיים געלבאַרד).

דעמאָלט האָבן זיך אויך די פועלי־ציון צ.ס. באַוועגונג און אירע אָפּצווייגונגען שטאַרק פאַנאַנדערגעוואָקסן און פאַרברייטערט געוואָרן. האָלצבערגס הויז איז אינגאַנצן פאַרלאָזט געוואָרן און עס זענען געדונגען געוואָרן עטלעכע קלובן פאַר דער פאַרטיי, פאַר איר יוגנט און פראָפעסיאָנעלע פאַראיינען, ווי אויך פאַר דער ביבליאָטעק.

איך דאַרף זיך צוריקקערן צו אַ פריערדיקער תקופה, כדי צו שילדערן די קולטור־אינסטיטוציעס וואָס מיר האָבן אַנטוויקלט אַרום דער ביבליאָטעק און דערמאָנען דעם ווונדערבאַרן מענטש ישראל בראַמבערג ז״ל, וועלכער האָט געהאַט אַ זייער וויכטיקן חלק אין די אַלע טעטיקייטן.

ישראל בראָמבערג איז געקומען צו אונדז אין שטאָט פון קאָלאָמייע (מזרח גאַליציע) אַלס לערער פון געשיכטע אין דער וויינטרויב־גימנאַזיע. ער איז געווען אַ באַשיידענער פאָלקס־מענטש און אַ געטרייער פריינט פון דער יוגנט. ער איז געווען אַן עקסטרעמער קעגנער פון אסימילאַציע און אויסער דער גימנאַזיע האָט ער גערעדט נאָר יידיש. דערמיט איז ער געווען אַנדערש פון זיינע חברים־לערער וועלכע זענען געווען די טרעגער פון דער פוילישער קולטור און שפראַך צווישן די יידישע שילער.

ישראל בראָמבערג איז נישט געווען קיין ציוניסט. ער האָט זיך צו אונדז דערנענטערט ווייל ער האָט געוואָלט זיין טעטיק צווישן דער יוגנט און האָט טאַקע ביי אונדז געפונען ברייטע מעגלעכקייטן דאָס צו טאָן. די ערשטע פאַרבינדונג מיט אים איז געמאַכט געוואָרן דורך דער ביבליאָטעק אין וועלכער ער איז געווען פאַרשריבן אַלס לייענער.

ישראל בראָמבערג האָט ביי אונדז געפונען אַ ברייטע אַרבעטס־פעלד: ער האָט אָנגעפירט מיט קורסן פאַר היסטאָריע און ליטעראַטור אין „החלוץ״ און „פרייהייט״ און האָט אויך זייער פיל מיטגעווירקט צו פאַרשפרייטן בילדונג צווישן דערוואָקסענע. אין די פרייטיק־צונאַכטן פלעגן מיר איינאָרדענען שמועסן און פאָרלעזונגען אויף ליטעראַריש־היסטאָרישע טעמעס (אַ חוץ די פאָליטישע רעפעראַטן, וואָס די פאַרטיי פלעגט איינאָרדענען), — אָנגעפירט דורך ישראל בראָמבערגן. אַ דאַנק זיין איניציאַטיוו און אונטער זיין לייטונג האָבן מיר אין 1930 דורכגעפירט אַ פאָלקס־אוניווערסיטעט מיט אַ ריי סטאַבילע און אינטערעסאַנטע פאָרלעזונגען. אין ווינטער 1930 זענען פאָרגעקומען 39 פאָרלעזונגען אין וועלכע עס האָבן זיך באַטייליקט 4000 צוהערער. די אַלע פאָרלעזונגען זענען פאָרגעקומען אין האָלצבערגס הויז, בלויז דער דערעפענונגס־אָוונט איז פאָרגעקומען אין דעם זאַל פון שטאָט־ראַט.

די פאָלקס־אוניווערסיטעט האָט ממשיך געווען איר טעטיקייט אויך אין ווינטער 1931. מיר האָבן אָרגאַניזירט אָוונט־קורסן פאַר דערוואָקסענע, צווישן זיי אויך גאָר פיל תלמידים. יאָרנלאַנג האָט אויך עקזיסטירט ביי אונדז אַ כאָר אונטער דער אָנפירונג פון לייבל זאַקס (דעם חזן שלמה זאקס זון) און אַ דראַמאַטישער קרייז, וואָס האָט אויפגעפירט פון־צייט צו־צייט יידישע פיעסן, אונטער די רעזשי פון יעקב וויסליץ.

די העברעאישע אָפּטיילונג אין דער ביבליאָטעק איז געגרינדעט געוואָרן 10 יאָר נאָך איר דערעפנונג, און דאָס אַ דאַנק אונדזער איניציאַטיוו דאָ אין ארץ־־ישראל.

אין 1934 האָט דער מחבר פון די דאָזיקע שורות, צוזאַמען מיט משה שיטה (שיטנבערג) אָנגעהויבן אַן אַקציע פאַר צונויפזאַמלען העברעאישע ביכער מיטן צוועק איבערצושיקן זיי דער שלום־עליכם ביבליאָטעק אין ראַדאָמסק און עפענען דאָרט אַן העברעאישע אָפּטיילונג. עס האָט געדויערט אַ לענגערע צייט ביז עס איז אונדז געלונגען צונויפצוזאַמלען עטלעכע הונדערט פאַסיקע ביכער. דעמאָלט איז אָנגעקומען אין לאַנד אונדזער חבר חיים גאָלדבערג ז״ל וועלכער האָט זיך באַזעצט אין חיפה און האָט דאָרט דורכגעפירט די זאַמל־אַקציע. מיר האָבן געמאַכט אַן הסכם מיט דער ברית־עברית עולמית און די אינסטיטוציע האָט איבערגעשיקט קיין ראַדאָמסק די צונויפגעזאַמלטע ביכער מיט אַ צוגאָב ביכער פון איר זייט. די ביבליאָטעק־לייטונג אין ראַדאָמסק איז געווען דאַנקבאַר פאַר דער מתנה און האָט געעפנט אַן העברעאישע אָפּטיילונג א.נ. פון מאיר וואָלקאָוויטש ז״ל, וועלכער איז מיט אַ געוויסער צייט פריער געשטאָרבן.

אין יענער צייט האָט די ביבליאָטעק דערגרייכט איר העכסטן אַנטוויקלונגס־פונקט, די צאָל ביכער איז דערגאַנגען ביז 15.000 און די צאָל לייענער ביז 1000. דער צווייטער דור פון די ביבליאָטעק לייטער האָט פאָרגעזעצט די טעטיקייט מיט דער גרעסטער איבערגעבנקייט און פאַרוואַנדלט די ביבליאָטעק אין אַן אינסטיטוציע וואָס האָט פאַרשאַפט כבוד אונדזער באַוועגונג.

פלוצים זענען די יידישע הימלען אין פוילן פאַרוואַנדלט געוואָרן און בליץ־שנעלער חורבן האָט זיך אויסגעגאָסן אויף די יידישע שטעט און שטעטלעך. היטלערס־אַרמיי האָט פאַרפלייצט פוילן און אָנגעהויבן דאָס פיזישע פאַרניכטונג פון פוילישן יידנטום און דעם חורבן פון איר קולטור. אין דער ערשטער ריי זענען קאָנפיסקירט געוואָרן אַלע יידישע ביבליאָטעקן און די ביכער זענען איבערגעשיקט געוואָרן קיין דייטשלאַנד אַלס רוי־מאַטעריאַל פאַר דער דייטשער פאַפיר־אינדוסטריע.

ווי אַזוי די ביבליאָטעק איז אין דער תקופה פון אומקום אָפּגעראַטעוועט געוואָרן, דערציילט אין זיינע זכרונות טוביה באָזשיקאָווסקי ז״ל, וועלכער איז געוועזן דער ביבליאָטעקאַר ביים אויסברוך פונעם קריג אין 1939. ער און זיין חבר סאַני אקרענט (איצט אַ חבר פון קיבוץ „לוחמי הגיטאות״), האָבן באַשלאָסן איבערצופירן די ביכער אין אַ פאַסיקער באַהעלטעניש. אין גרויס שרעק האָבן זיי איבערגעפירט די ביכער אין מיטן העלן טאָג און ממש אונטער די דייטשע אויגן אַריין אין דער דירה פון אונדזער געטרייען חבר מ. ז. ראָזעבלאַט ז״ל. זיי האָבן אַריבערגעפירט נאָר עטלעכע הונדערט פון די חשובסטע ביכער. די מערהייט ביכער (אַרום 14,000) האָבן זיי באַהאַלטן אויפן בוידעם פון דער ביבליאָטעק.

נאָך דער מלחמה, ווען טוביה איז צוריקגעקומען קיין ראַדאָמסק, האָט ער באַלד נאָכגעפאָרשט וואָס עס איז געשען מיט די ביכער וואָס ער האָט באַהאַלטן. אין דעם קליינעם בנין פון דער ביבליאָטעק האָבן געוווינט פאָליאַקן, וועלכע האָבן גאָרנישט געוווסט פון דער עקזיסטענץ פון אַ בוידעם און פון די ביכער וואָס זענען דאָרט באַהאַלטן. ווען טוביה האָט זיי דערציילט דעם סוד, זענען זיי געוואָרן איבעראַשט און מסכים געווען פאַר אַ קליינעם אָפּצאָל אים איבערצוגעבן די ביכער. צומאָרגנס האָט טוביה אַריבערגעפירט די ביכער קיין וואַרשע און זיי פונאַנדערגעטיילט צווישן די הכשרה־קיבוצים וואָס האָבן זיך דעמאָלט אָרגאַניזירט אין פוילן און זענען געווען דאָרשטיק נאָך אַ יידישן אָדער העברעאישן בוך.

די יידישע ספּאָרט־קלובן

אברהם וואַלדפאָגעל

אין יאָר 1921 איז געגרינדעט געוואָרן דער ערשטער יידישער ספּאָרט־קלוב „הכח" וועלכער האָט גענומען אַנטוויקלען דעם ספּאָרט צווישן דער ראַדאָמסקער יידישער יוגנט.

די ערשטע פאַרוואַלטונג פון דער דאָזיקער ספּאָרט־אָרגאַניזאַציע

קבוצת הכדורגל של „מכבי".
די פוטבאָל־מאַנשאַפט פון „מכבי" און עסקנים.
שטייען (פון רעכטס): א. זילבערשטיין, ל. געלבארד, נסים ברין, א. ראָזענבלאַט, ישראל גליקמאַן, מ. מייטליס, מ. ח. גליקסמאַן, י. וינער, י. ציפּלער, א. האזע.
צווייטע שורה: יעקב־שמואל אברך, יוסף זילבערשטיין, ז. סאבאטאָווסקי.
אונטן: נתן זילבערשטיין, יעקב שיטענבערג, משה ביאַליסטאַק.

האגודה הספורטיבית „קראַפט" בשנת 1931.
דער ספּאָרט־קלוב „קראַפט" (שפּעטער „הפועל") אין יאָר 1931, **בעת אַ צוזאַמענטרעף** מיטן חבר לייזעראָוויטש, פון פּיעטריקאָוו **(דער 4־טער פון רעכטס), וואָס האָט זיך צוריקגעקערט פון אַ מאָטאָציקל־רייס אין ארץ־ישראל.**

איז באַשטאַנען פון די חברים: הערשל דיקערמאַן, אנעק וויעלונסקי, מאָטעק פאַצאנאָווסקי, קאָפּעל ביאַליסטאָק, שלמה שאץ, ישראל בונים שמולעוויטש, פולע גראָסבערג, יוסף וויגאצקי און נחמן קאָניעצ־פּאָלסקי.

דער ערשטער פוטבאָל־מעטש צווישן די שפּילער פון „הכח" און דעם פּוילישן ספּאָרט־קלוב „קאָראָנא", וועלכער איז אויך נאָר וואָס געגרינדעט געוואָרן, איז פאָרגעקומען אויף דעם שטאָטישן פּלאַץ נעבן קינאָ. דער דאָזיקער פוטבאָל־פאַרמעסט איז באַגלייט געוואָרן דורך דעם בלאָז־אָרקעסטער פון די שטאָטישע פייערלעשער. געזיגט האָט דעמאָלט דער יידישער ספּאָרט־קלוב.

די אנטיילנעמער אין דעם דאָזיקן פוטבאָל־שפּיל זענען געווען: שלמה ציִנציִנאטוס, נחמן קאָניעצפּאָלסקי, דוד בוגאיסקי, פולע גראָס־בערג, משה פשעראוסקי, ישראל בונים שמולעוויטש, יוסף וויגאצקי, קאָפּל ביאַליסטאַק, הערשל צוקערמאַן און דער קריסטלעכער שפּילער וואצעק וואַלטער. דער דאָזיקער ערשטער נצחון האָט געבראַכט וויַיטערדיקע נצחונות און דעם גאַנצן ערשטן זומער האָט דער יידישער ספּאָרט־קלוב געהאַט די אויבערהאַנט איבערן פּוילישן ספּאָרט־קלוב „קאָראָנא". צום נייעם ספּאָרט סעזאָן האָט אָבער דער „הכח" אָנגעטראָפן אויף אַ נייעם קעגנער, דאָס איז געווען די פּוילישע מאַנשאַפט „טשאַרני" וועלכע האָט פיל איבערגעשטיגן דעם „הכח" און דאָ האָט דער יידישער ספּאָרט־קלוב געליטן אייניקע מפּלות, אָבער דער „הכח" האָט געטרייסט די שפּילער און פאַרשטאַרקט די מאַנשאַפט און אַזוי אַרום געווען פון די ערשטע פוטבאָל־דרוזשינעס אין ראַדאָמסק.

דער ערשטער לאָקאַל פון „הכח" איז געווען אויף דער בזשעז־ניצקא גאַס אין שיקולסקי'ס מיל.

די פאַרוואַלטונג פון „הכח" (יאָר 1925) איז באַשטאַנען: פאָרזיצער — אינז. מ. פּאליוואדא, א. הארעוויץ; אלעזר קאפּלאן, י. מ. קאָנציעפּאָלסקי, אברהם שאץ, י. חאסקילעוויץ, שלמה שאץ, שמעון אָפּמאַן, יעקב וויגאָצקי.

דער צווייטער יידישער ספּאָרט־קלוב אין ראַדאָמסק „מכבי" איז אַנטשטאַנען אין יאָר 1922 און האָט געטראָגן אַ נאַציאָנאַלן כאַראַק־טער. די גרינדער זענען געווען: פישל און בערעק ווינער, משה ביאַ־ליסטאַק, שלמה סאבאל, דוד בוגאיסקי, ישראל גליקסמאַן, ישראל ציפּלער און אברהם האזע.

צום ערשטן האָבן זיי געשאַפן די פוטבאָל־מאַנשאַפט, זי איז באַשטאַנען פון די חברים: יעקב שיטנבערג, משה ביאַליסטאָק, פישל און בערעק ווינער, יעקב ווינער, מרדכי מייטליס, ישראל גליקסמאַן, יעקב שמואל אבראך, וואָלף סאבאטובסקי, נתן זילבערשטיין און ניסן ברין.

דאָס ערשטע יאָר האָט „מכבי" זיך נישט אויסגעצייכנט מיט קיין גרויסע נצחונות אויפן פוטבאָל־פּלאַץ, דאַקעגן אין יאָר 1924 האָט „מכבי" שוין געשלאָגן דעם „הכח" און אויך אַסך אַנדערע פּוילישע פוטבאָל־מאַנשאַפטן, וועלכע האָבן שוין דעמאָלט עקזיסטירט אין שטאָט. אין דאָזיקן יאָר האָט „מכבי" זיך פאַרגרעסערט און געציילט עטלעכע הונדערט חברים, מענער און פרויען. מכבי" איז געוואָרן דער רעפּרעזענטאַטיווער ספּאָרט־קלוב אויף דער יידישער גאַס.

די לייטונג פון „מכבי" איז באַשטאַנען פון פרעזעס ראמעק ראזענבוים, לעאן געלבארד, שלמה האזע, יאנעק כאסקעלעוויטש און לאלעק גליקמאַן.

אַחוץ דער פוטבאָל־סעקציע זענען אויך געווען אַ פּינג־פּאָנג סעקציע, אַן אָפּטיילונג פאַר לייכט־אַטלעטיק א״אַ.

מיט דער צייט זענען אַנטשטאַנען די יידישע אַרבעטער ספאָרט־קלובן: „גוויאזדא", וועלכער איז געווען אָנגעשלאָסן ביי די לינקע פועלי־ציון; „יגלא", וועלכער האָט געהאַט אַ שייכות צו די קאָמוניסטן; און צום סוף איז אַנטשטאַנען דער ספאָרט־קלוב „הפועל", וועלכער האָט געהערט צו „פועלי־ציון צ.ס. אויך דער „הפועל" האָט פאַרנומען אַן אָנגעזעענעם אָרט אויף דער יידישער גאַס, ספּעציעל זיינע ציקליסטן־און פינג־פאָנג־סעקציע.

זאָלן דאָ דערמאָנט ווערן די יידישע ספאָרטלער פון אונדזער שטאָט וועלכע זענען אומגעקומען דורך די דייטשן:

דער לאַנגיעריקער פרעזעס פון „מכבי" — ישראל ציפלער, דער קאַסירער — אברהם הא:ע, אברהם זילבערשטיין, די שפּילער פון דער פוטבאָל־סעקציע: משה ביאליסטאק, נתן זילבערשטיין, ניסן בריל, ישראל גליקסמאַן, מרדכי מייטליס, יעקב ווינער, בערעק ווינער, שלמה סאבאל, שמואל זילבערשטיין, שמעון ליבערמאַן, דוד בוגאיסקי און הערשל שיטענבערג.

קבוצת האופנועים של „הפועל". די ראָווערן־סעקציע פון „הפועל"

דער ספאָרט־קלוב „הפועל"

די יידישע ספאָרט־אָרגאַניזאַציע „הפועל" איז געשאַפן געוואָרן דורך די חברים פון דער ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער יוגנט־באַוועגונג. דער ציל איז געווען צוגרייטן די יידישע יוגנט פיזיש און גלייכצייטיק פאַרבינדן זי אידעאיש מיטן ארץ־ישראלדיקן „הפועל".

פון אָנפאַנג — אין יאָר 1929 — איז געשאַפן געוואָרן די ספאָרט־אָרגאַניזאַציע „קראַפט". ס'איז געדונגען געוואָרן אַ קליינער לאָקאַל אין הויז פון א. מ: שפירא אויף בזשעזניצקא 1 אויפן 4־טן שטאָק. דאָרטן האָבן זיך געשאַפן סעקציעס — פון פוטבאָל, ציקליסטן, גימנאַסטיק, פינג־פאָנג און „שאַטקוווקע". די ערשטע גרינדער זענען געווען: הלל ראָזענצווייג, מונדעק פייערמאַן, דוד געריכטער, הערש שיטענבערג, פישל מאשקאוויטש, אברהם וואלדפאגעל, לייזער שפירא א"אַ. אין יאָר 1930 האָט פישל מאשקאוויטש, וועלכער האָט רעפּרעזענטירט אונדזער ספאָרט־קלוב, געגומען דעם צווייטן פּריז ביי דעם ראָווערן־געיעג אין ראַדאָמסקער קרייז. אין דעם זעלבן יאָר איז פאָרגעקומען אַ פאַרמעסט פון פינג־פאָנג־מאַנשאַפטן און אונדזער מאַנשאַפט האָט פאַרנומען דאָס ערשטע אָרט. די דאָזיקע מאַנשאַפט איז באַשטאַנען פון די חברים: דוד געריכטער, פאלעק קליינערמאַן, שיטנבערג, רייך, פייערמאַן און שפירא.

מיטן אַנטשטיין פון דעם „הפועל" אין פוילן, איז ביי אונדז אויף אַ פאַרזאַמלונג אָנגענומען געוואָרן אַ באַשלוס צו ענדערן דעם נאָמען „קראַפט" אויף „הפועל".

קבוצת הכדורגל של „הפועל". די פוטבאָל־מאַנשאַפט פון „הפועל"

ווען ס'איז פאָרגעקומען אין פּיאָטרקאָוו אַ ספאָרט־פאַרמעסט פון אַלע „הפועל" קלובן האָט אויך אונדזער קלוב אָנטייל גענומען און אונדזערע חברים האָבן ביי פאַרשידענע שפּילן פאַרנומען אָנגעזעענע ערטער.

צוליב דעם וואָס די צאָל חברים אין אונדזער קלוב האָט געהאַלטן אין איין שטייגן, האָבן מיר געדונגען אַ גרויסן לאָקאַל אויפן עק מיצקעוויטש־נארוטאוויטש־גאַס. אין נייעם לאָקאַל איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ בינע און מיר האָבן געקויפט אַ פּיאַנינע, אַזוי אַרום דערמעגלעכט פאַרשידענע קולטורעלע אונטערנעמונגען. ס'איז געשאַפן געוואָרן אַ דראַמאַטישער קרייז, וועלכער איז אָנגעפירט געוואָרן דורך חיים אראנאוויטש, און אַן אָרקעסטער אונטער דער לייטונג פון נ. אָפּמאַן.

אין יאָר 1934 באַזוכט ראַדאָמסק דער תל־אביבער „הפועל", וועלכער איז דעמאָלט גראָד געווען אויף אַ טורניי אין פוילן. ער שפּילט מיט גרויס דערפאָלג קעגן דער פוטבאָל־רעפּרעזענטאַנץ פון ראַדאָמסק און לאָזט איבער אַ גרויסן רושם אויף דער גאַנצער באַפעלקערונג. (דאָס דריטע בילד איז דאַן געמאַכט געוואָרן).

אין יאָר 1932 ווערט אָרגאַניזירט אין פוילן אַ טורנײ פון „הפועל״־ציקליסטן קיין ארץ־ישראל, צווישן זיי איז אויך געווען אונדזער חבר יוסף זילבערשטיין פון ראַדאָמסקער „הפועל״. ער איז אַזוי אַרום אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל און דאָרט פאַרבליבן.

אין וואַרשע זענען אין יענער צייט אָרגאַניזירט געוואָרן קורסן פאַר גימנאַסטיק לערער. פון אונדזער קלוב האָבן אָנטייל גענומען די חברים מונדעק פייערמאַן אין קורס פאַר מענער און מאַניע שפירא — פאַר פרויען. נאָך זייער צוריקקומען האָט זיך אונדזער טעטיקייט נאָך מער פאַרשטאַרקט. אַזוי האָבן מיר געפירט אונדזער אַרבעט ביז דעם יאָר 1938, דעמאָלט איז אונדזער קלוב פאַרמאַכט געוואָרן דורך דער מאַכט צוליב אַ מסירה.

אין ראַדאָמסק זענען אויך געווען טעטיק אַנדערע יידישע אַרבעטער־ספּאָרט־קלובן: „גוויאזדא״ פון די לינקע פועלי־ציון; „יוטשענקא״ פון „בונד״, א״אַ.

קבוצת אופנועים של „הפועל״ ואַרשה, בעת שהותם בראַדומסק, בדרכם לסיור בארץ־ישראל (1932).

אַ גרופּע ראָווערייסטן פון וואַרשעווער „הפועל״ בעת זייער דורכפאָר דורך ראַדאָמסק אויף אַ רייס קיין ארץ־ישראל (1932).

די קינדער־היים א. נ. פון ד״ר מיטלמאַן

ק. דוד

די איניציאַטיוו צו שאַפן די קינדער־היים איז געקומען פון צעירי־ציון, וועלכע זענען געווען די הויפּט־טעטיקע אין דער ערשטער פאַרוואַלטונג. ס׳האָבן מיטגעאַרבעט טוער פון אַנדערע פּאַרטייען וועלכע האָבן געהאַט אַ פּאָזיטיווע שטעלונג צו דער זאַך, ווי מרדכי זעליג ראָזענבלאַט (פּוע״צ), יוסף גאָסלאַווסקי (פּאַרייניקטע), ד״ר מיטלמאַן, זקן שרייבער, ל. וויינבערג, פּאָרז. (אומפּאַרטייאישע). די שטרעבונג איז געווען צו שאַפן אויך אַ שולע פאַר יידישע קינדער מיט יידיש און העברעאיש אַלס אונטעררריכט־שפּראַכן, ליידער איז דאָס נאָר געבליבן אַ ווונטש. אין אונדזער שטאָט איז קיין יידישע שולן נישט געווען, נישט „תרבות״ און נישט ציש״א. די אורזאַך איז געווען וואָס די געזעלשאַפטלעכע טוער פון אַלע פּאַרטייען האָבן פאַרלאָזט די שטאָט אין די יאָרן 1919—1920 און אַלע פּאַרטייען זענען „שטיל״ געוואָרן. די קינדערהיים איז געגרינדעט געוואָרן אין הויז פון פרוי סאַלציע בעהם אויף דער קאַליסקא גאַס.

נאָכן פּלוצלינגן טויט פון ד״ר מיטלמאַן (געשטאָרבן בעת די טיפוס־עפּידעמיע), האָט די פאַרוואַלטונג באַשלאָסן צו רופן די קינדערהיים אויף זיין נאָמען.

מ׳דאַרף באַצייכענען אַז פון אַלע טוער וועלכע האָבן געגרינדעט די קינדערהיים זענען געבליבן אין שטאָט נאָר 2 טעטיקע: יוסף גאָס־לאַווסקי און מרדכי זעליג ראָזנבלאַט. דער ערשטער האָט פיל געטאָן פאַר דער קינדערהיים אין די שפּעטערע יאָרן. מרדכי זעליג האָט געהאַט דאגות פרנסה אַלע יאָרן און ווייניק זיך געקענט ווידמע־נען דער טעטיקייט.

מיר ברענגען דאָ אַן אָפּשריפט פון „אונדזער צייטונג״ (פון 1926 יאָר) וועגן אַ חנוכה־פייערונג וועלכע איז פאָרגעקומען אין יאָר תרפ״ו—1925 אין דער קינדערהיים א.נ. פון ד״ר מיטלמאַן (געשריבן דורך מרדכי זעליג ראָזענבלאַט ז״ל).

א. צ. נמ. 1.1926/1

עס קומט באמת אַ דאַנק דער פאַרוואַלטונג פון קינדערהיים, פאַר דעם „חנוכה־געלט״ מיט וועלכן זי האָט אונדז מכבד געווען דעם לעצטן טאָג חנוכה. גראָד איצט, אינעם שווערן געראַנגל פאַרן קיום, אינעם געפילדער פון פרישע האָסעס און בעסעס — זענען מיר איינגעלאַדן געוואָרן אויף חנוכה־פעסט אין דער קינדערהיים. אין דעם גן־עדן פון קינדערישע נשמות, אינעם קדשי־הקדשים פון חלומות און פאַנטאַזיעס — האָבן מיר זיך די

די פאַרוואַלטונג פון קינדער־היים אין יאָר 1920
זיצן (פון רעכטס): בעלציע צינבערקנאָפּ, ל. וויינבערג (פּרעזעס), חוה גאָלד, רבקה פייערמאַן;
שטייען: מ. ז. ראָזענבלאַט, קזשעפּיצקא, אסתר שיף, זיסמאַן אָפּמאַן.

גאַנצע צוויי שעה געפילט ווי אין אַ נייער וועלט, טאַקע אינעם עולם האמת...

איך זאָג אינעם עולם האמת, וואָרום ווו דען נאָך געוועלטיקט דער אמת׳ער אמת אַזוי האַרציק שיין, ווי דאָ אין דער קינ־דערישער מלוכה? דאָ בליט און שפּראָצט דער „עץ החיים״, וועלכער איז נאָך פון אונדזער „עץ הדעת״ מיט גאָרנישט באַ־פלעקט געוואָרן...

איך וואָלט געראָטן אַלע אונדזערע „זקנים״, אַלע מידע און אַלע אָפּגעשטאַנענע אינעם שווערן לעבנס־קאַמף, צו פאָרבלאָנ־דזשען אַמאָל אין דאָזיקן גן־עדן אויף קאַליסקא 36 און באַטראַכטן דאָס קינדעריש־ברויזנדיקע לעבן פון אונדזערע „משה׳לעך און שלמה׳לעך״, „רחל׳עך און לאה׳לעך״, און אָנזאַפּן זיך מיט האַרציקסטע קינדערישע פאַנטאַזיעס. און איך גלויב, אַז נישט ווילנדיק, מוז מען דאַן מיטגעריסן ווערן פונעם דאָזיקן שטראָם, מוז מען דאַן באַקומען פרישע פליגלען צו שניידן די לופט אינעם לעבנס־קאַמף!...

אָנגעהויבן האָט זיך דער יום־טוב ווי געוויינלעך מיט אָנ־צינדן חנוכה־ליכט, דורך איינעם פון די קינדער, וואָס איז באַגלייט געוואָרן מיט מוזיק און געזאַנג פון קינדער־כאָר, וועלכער האָט אויסגעפירט אויף פאַרשידענע דעקלאַמאַציעס א. ד. ג. דאַן שטעלן פאָר די קינדער אינטערעסאַנטע סצענעס פון קינדערישן לעבן. אַ האַרציקן רושם מאַכט דער מאַרש „אין וואַלד אַריין״ — די קינדער שפּאַנען פערד און וואָגן און פאָרן אין וואַלד אַריין; מ׳זעגט אונטער בוימער און מען פירט דאָס האָלץ אַהיים, ווו ס׳איז קאַלט און פינצטער... מען צוזעגט און צוהאַקט אים און באַלד ברענט אַ פייערל, אין שטיבל ווערט וואַרעם און ליכטיק, ס׳ווערט אַ שמחה און דאַביי נעמט מען זיך ביי די הענטלעך און מ׳גייט אַ טענצל פריילעך. דאָס אַלץ קומט פאָר טאַנצנדיק און זינגענדיק, דאַביי שיינען די פּנים׳לעך און עס לייכטן די אויגע־לעך, און אויפן געדאַנק קומען די ווערטער פון ביאַליק: „א מיר זאָלן זיין יידישע קינדער, פאַר אייערע כשר׳ע אויגעלעך״...

אַ ליבלעך קאָמישן איינדרוק מאַכט דאָס בילד פון „קראַנקן קינד״, לעבן וועלכן עס שטייט די מאַמעשי, עס קומט אַריין „מעכעלע דער רופא״, טאַפּט דעם דופק, פאַרשרייבט אַ רפואה, פאַראָרדנט „אַ דיעטע״ און באַרואיקט די מאַמעשי, וועלכע שלאָפט איין דאָס קראַנקע קינד זינגענדיק:

שלאָף מיין פייגעלע,
מאַך צו דאָס אייגעלע,
שלאָף מיין טייער קינד.
דער מלאך דער גוטער
זאָל זיין דיין היטער
שלאָף זשע שלאָף געזונט.

אינטערעסאַנט איז דאָס לעצטע פאַנטאַסטישע בילד פון „די שלאָפנדיקע קינדערלעך״. אָט שלאָפן זיי זייער רואיקן און קינדע־רישן שלאָף, אָבער באַלד קומען אַריין שפּרינגענדיק זייערע הימל־חברים — קליינע מלאכים׳לעך, אין ווייסע קליידעלעך, מיט ווייסע פליגעלעך, און זינגענדיק און טאַנצנדיק בענטשן זיי די שלאָפנדיקע קינדערלעך מיט זייערע הימלישע סודות, און דאַן חלומען די קינדערלעך זיסינקע חלומות. אָבער באַלד דערהערט זיך דאָס קרייען פונעם האָן, וואָס רופט די קינדער צו זייערע פליכטן, צו דער אַרבעט, און דאָס גאָלדענע פעדמל פון זייערע חלומות ווערט איבערגעריסן. אָבער נאָר אויף אַ ווײַלע, ווייל באַלד הויבן זיי אָן פאַנטאַזירן, — פאַרשידנאַרטיק זענען די קינדערשע חלומות און פאַנטאַזיעס. די רייכע קינדער האָבן גאַנץ אַנדערע חלומות, — די דאָזיקע קינדער, אָבער, די קינדער פון אַרבעט און נויט, חלומען גאַנץ אָפּט פון ברויט און קאַרטאָפל, פון אַ וואַרעם קליידעלע און גאַנצע שיכעלעך... קינדער וואָס וואַקסן ווי בלומען אָן רעגן, אָן טוי, אָן זונען־שטראַלן.

פאַר די דאָזיקע קליינינקע עופה׳לעך איז די קינדערהיים אַ וואַרעמער, ליכטיקער גן־עדן. דאָ פילן זיי זיך פריי ווי די פייגע־לעך, דאָ ווערן זיי באַהאַנדלט מיט ליבע און צערטלעכקייט, דאָ האָבן זיי כמעט אַלץ, צו וואָס עס רייסן זיך אַלע קינדערשע הער־צער און נשמות... דאָ איז אַ קינדערישע קעניגרייך, וועלכע ווערט אָנגעפירט מיט מוטערלעכער ליבע און צערטלעכקייט דורך דער „קעניגן״ פרל. וואגא, און „וויצע־קעניגן״ פרל. זשאָרעק.

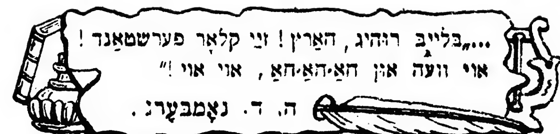
הוועד והחניכים של בית־היתומים
דער קאָמיטעט און די חניכים פון קינדער־היים
פון רעכטס: הערשל קרויזע, י. ש. האזע, יוסף גאסלאווסקי,
ל. ווײַנבערג (פּרעזעס).

סופרים ואמנים
שרייבער און קינסטלער

הירש־דוד נומברג

א. ש. ספרא

בין אנשי השם, יוצאי ראדומסק, שנתפרסמו בעולם היהודי לתפוצותיו נמנה הסופר והפובליציסטן הירש דוד נומברג.

ה. ד. נומברג מראשי הדור השני לספרות החדשה, סופר לירי בעל עין חודרת, אסאיסטן ופובליציסטן מזהיר ודמות בולטת בין דבריה של יהדות פולין במשך קרוב לשלוש עשרות השנים של ראשית המאה שלנו, — היה בנה של ראדומסק היהודית, בשר מבשרה ועצם מעצמיה.

ה. ד. נומברג נולד בשנת 1876 בעיירה הקטנה אמשינוב והגיע לעירנו בעודו נער רך. בראדומסק התחנך, בה עבר את ימי נעוריו. כאן נשא אשה ובנה משפחה וכאן עברה עליו הטרגדיה המשפחתית אשר הטביעה לא במעט את חותמה על יצירתו ועל המשך חייו.

כבן עשר היה נומברג בבואו לראדומסק. הוא הובא לעירנו ע"י אמו שנתגרשה מבעלה ונישאה לנגיד הראדומסקאי ר' איצ'לה שטרנפלד.

ראדומסק היהודית, העיר אשר גם בימינו, עד אשר עבר עליה הכורת, רחשה חסידים מכל הגוונים שנהרו אחרי שושלות שונות והצרות קרובות ורחוקות — עיר זו היתה בימיו של נומברג מבצר־עוז של חסידות פולין.

פרט לשושלת הראדומסקאית בית „תפארת שלמה", אשר כיהנה פאר בעיר והיוותה נקודה בולטת בנופה היהודי — פרט לשושלת זו מנתה ראדומסק עשרות בתי תפילה ו„שטיבלך" של חסידים שונים לגווניהם. היו בה חסידי רוספזשע, סטריקוב, ראַדושיץ, גור, אמשי־נאָוו, אלכסנדר וסוכאַצ'וב, ועוד ועוד.

ר' איצל, אביו החורג של הירש־דוד, נמנה על חסידי גור, הזרם החזק והבולט בין חסידי יהדות פולין. כחסיד מובהק ונלהב עשה כמובן כל אשר לאל ידו כדי שבן־חורגו המוכשר ילך בעקבותיו.

דרך חינוכו של נומברג היתה הדרך המקובלת של אותה תקופה. למד בחדר ובישיבת אמסטוב ועד מהרה נתפרסם כעילוי.

בעודו בגיל צעיר התחילו לדבר בו נכבדות. מבין עשירי העיר ולומדיה זכה בעילוי הצעיר ר' מרדכי שפירא, מחסידי גור בעל חנות לחמרי־ברזל ואב לבת יפה.

ר' מרדכי שפירא הבטיח לחתנו מזונות על שולחנו במשך שנים אחדות, ואח"כ כסא רבנות באחת העיירות. בינתיים נתגלה נומברג כבטלן השטוף בקריאה, במשחק השחמט וקלפים וכעבור זמן מה סילק אותו ר' מרדכי שפירא מעל שולחנו ופתח לו חנות לסחורות קולוניאליות. אלא שלא נומברג, שהיה שקוע מרבית הימים בקריאה, ולא אשתו שהיתה רחוקה מלהיות אשת חיל, היו מסוגלים לנהל חנות כזאת... החנות נמסרה אח"כ לשלמה יצחק רבינוביץ שהתפרנס ממנה בכבוד. החנות היתה בביתו של ר' הירשל בנקיר, סמוך לתחנת הרכבת.

הירש־דוד הער והמוכשר, בעל הנפש הלירית והעין החודרת התחיל כנראה, לתהות על סביבו ולא הסתפק בלימוד היבש והעקר.

כאדם מעורב בין הבריות ומקובל עליהם היה לו חוג מכירים רחב. התיידד עם משכילי העיר כר' מנדל פיינזילבר, שלמה קרקובסקי ואברהם רודיס ועוד. בעידודם בא בקשרי מכתבים עם סופרי ווארשה, אשר גילו לו את הערכתם והאיצו בו כי יעבור אליהם.

ההזדמנות לא איחרה לבוא. לפני ראש השנה, בדרכו לרבי לבלות שם את החג בקדושה ולהסתופף בצל הרבי נשאר תקוע בווארשה ובילה שם את ימות־החג בשיחות ובוויכוחים, בחברת ידידיו החד־

שים אשר שמחו עליו כמוצא שלל רב. הסביבה החדשה כה קסמה להירש־דוד, עד כי דחה מיום ליום את שובו הביתה.

עבר החג. אברכי העיר שבו הביתה מאת הרבי ואת הירש דוד לא רואים. בקיצור, אחרי דרישות וחקירות נודעה לחותנו ולאשתו כל האמת. ר׳ מרדכי מיהר לוארשה, להוציאו מהטומאה לתוכה נקלע ר״ל. אולם כאן חיכתה לו הפתעה. הירש דוד סירב לחזור בו. התברר כי האיש נשתנה כולו, נתפקר. איננו מאמין יותר לא ברבי מגור ולא ברבי אחר.

לאחר שידולים, חזר נומברג לראדומסק. ר׳ מרדכי קיווה, כי בהשפעתו יחזור חתנו למוטב. אולם בראותו כי הלה עומד במריו וכי אין לו תקנה, עמד ודרש ממנו כי יתן גט פטורים לבתו.

לפי גרסה אחרת אשר נמסרה ע״י אחד מזקני ראדומסק היתה הסיבה לעזיבת נומברג את ראדומסק פרוזאית יותר: אחרי שנומברג הפסיד את חנותו ואיבד בה את הנדוניה והוא אז כבר אב לשלושה ילדים ומוכרח היה לחזור לבית חותנו, בא באחד הלילות הביתה אחרי משחק הקלפים עד שעה מאוחרת. פרצה קטטה בינו לבין חותנו, אז גירשהו האחרון מן הבית ונומברג ברח לוארשה.

נומברג ואשתו אהבו זה את זו. הם אהבו את שלושת ילדיהם וסירבו להיענות לדרישתו התקיפה של ר׳ מרדכי שפירא. חודשים נמשכה ההאבקות בין הזוג הצעיר לבין האב. בחודשים הללו ננקטו ע״י ר׳ מרדכי ומקורביו כל האמצעים כדי לאלץ את הירש דוד להסכים למתן גט הפיטורים עד שלבסוף נכנע.

בלב שבור נפרד מאשתו וראדומסק עירו. עבר לוארשה, נהפך לסופר מפורסם ולדמות פופולרית ועד לכסא בפרלמנט הפולני הגיע, אולם זכר אשתו האהובה וזכר עיר־נעוריו לא משו ממנו כשם שגירושיו האומללים מאשתו השאירו בנפשו שרטת בל תמחה.

הדמות של אחד מאברכי עירנו הצנועים אשר נהפכה ברבות הימים לאישיות מפורסמת בעולם היהודי חיה בגנזי זכרונותיהם של אנשי עירנו ואם כי הדור אשר חי יחד אתו והכיר את נומברג בימי נעוריו איננו יותר, מי שהלך מאתנו בדרך הטבע ומי שנספה בהרג הגדול, הרי בקרב רבים מאתנו, בני ראדומסק, חיים הזכרונות על הירש דוד נומברג.

רבים מאתנו ראו במו עיניהם את הדף הקדמי של מסכת נדה עליו רשם נומברג את פרשת הש״ס שניתן במתנה ל„שטיבל״ דחסידי גור ע״י אחד מבעלי הבתים החשובים שבעיר.

והמעשה שהיה כך היה:

בערב תשעה באב נכנס ר׳ הרשלה גרוסמן ואתו אחד מבעלי הבתים החשובים בעיר לביתו של ר׳ מנדל ליפשיץ החסיד הגוראי החריף שהיה גר בככר השוק. ר׳ מנדל ישב בסעודה המפסקת ואכל דגים מטוגנים. לאורחים שלא נמנו על חסידי גור נדמה היה כי הנה תפסו את ר׳ מנדל בקלקלתו — באכילת בשר בט׳ ימים הראשונים של אב, דבר שכבר מזמן חשדו. השנים הזדרזו ופירסמו בעיר מה שעיניהם ראו. הדבר עורר סערה. הרוחות נשתלהבו והענין הובא לדין תורה בפני רב העיר.

לאחר שמיעת הדברים הוברר כי לא דובים ולא יער. היתה טעות ראיה והשמיעה היתה שמועת שוא. בפסק הדין הטיל הרב קנס על ר׳ הרשלה גרוסמן וחברו לפיו הוייבו להכניס לשטיבל של חסידי גור ש״ס מלא. הפרשה כולה, מתובלת סממנים ספרותיים, נכתבה ע״י הירש דוד במסכת נדה דווקא, כי האותיות נ.ד.ה. מוכיחים על שם הכותב הירש דוד נומברג...

בזכרון בני ראדומסק חי נומברג כידיד עירנו, איש ראדומסק אשר נקלע לוארשה ונפגש אתו הרגיש את יחס הקרבה וההתענינות שהלה היה מגלה לכל פרט שהיה קשור בראדומסק היהודית.

ש. ניגר המבקר הספרותי הנודע בדברו על יצירותיו של נומברג כותב בין היתר: „לעתים הננו קוראים את דבריו במין רגש משונה של השתתפות בצער, כאילו קראנו מכתב אינטימי עצוב. דמיונו של אדם בודד וגלמוד, כאילו קמו לתחיה זכרונות מימי הנעורים, זכרונות מתוקים, אינטימיים״... כמו שנוגע ביד לא אמונה במיתר מתוח כך מתעוררים למקרא דבריו של נומברג איזו כמיהה נשכחת לעזובה, כאילו נפתח פצע שהגליד, מתעוררים רגשות שכבר מזמן שככו, רגשות אשר פעם הנחילו עצב, סבל רגעי דממה...

הנעימה המיוחדת ביצירתו, נעימת האירוניה המהולה בעצב, הליריזם הרך השזור חוטי פכחון, הסנטימנטליות החבויה מאחורי הציניות — עושים את נומברג לאחד הסופרים המובהקים של יהדות פולין — של דור שלם כמעט, דור חולה אנוש, אשר בניו בקושי התאוששו וחזרו, תוך מכאובים עצומים, לחיי ממש, לעבודה, לתשוקה להיים, למעשים של חיים.

גיבוריו של נומברג — — אותן הנפשות הרכרוכיות „היודעים להשוב, אבל חסרה להם היכולת לרצות״, הפכחים, המפוכחים היורעים הכל מלבד הידיעה כיצד לחיות חיים פשוטים, רגילים, חיי ממש — האין בהם אספקלריה של כל אותם האברכים הסמוכים על שולחנות מרוחקים מחיי הממש הם הם. בני הדור השני, החוסה בצל אבות, רצונות של חותנים עשירים ותקיפים בדעתם ובאמונתם אשר נומברג הצעיר כה היטיב לראותם מסביב לו בראדומסק, בבית המדרש וב„שטיבל״. אכן מעטים הסופרים ביהדות פולין אשר השכילו למסור בהתעמקות פסיכולוגית כזו כפי שעשה זאת נומברג. את נשמתו של דור שלם, דור המשבר ביהדות פולין, דור רך נפש ובעל לבטים עמוקים.

השפעת עיר נעוריו ניכרת ביחוד בסיפוריו מחיי הילדים: „אויגן״, „אלול״, „צווישן טאַטע־מאַמע״, „דאָס מיספארשטענדעניש״ („עיניים״, „אלול״, „בין אבא־אמא״, „אי־ההבנה״). סיפורים אלה חדורים עצב, הד לימים הקשים שעברו עליו בימי ילדותו ונעוריו.

הטרגדיה האיומה שעברה על נומברג, שבהסכימו לגרש את אשתו האהובה, האשה שגם היא אהבה אותו ולא רצתה להתגרש ממנו; ואחרי זה הטרגדיה השניה במות עליו בנו הצעיר, החיים בסביבה הזרה לנפשו, העכירו את רוחו והחלישו את גופו והחישו את קצו והוא רק בן חמישים ואחת שנה...

להלן קטע מתוך „מלון הספרות החדשה — העברית והכללית״ מאת אברהם שאנן, הוצאת „יבנה״, 1959.

שירו הראשון ביידיש של ה. ד. נומברג נדפס ב־1900 ב„דער יוד״, וכן נדפסו רשימותיו הראשונות בעברית ב„הדור״ (בעריכת ד. פרישמן). שירו האידי „עס לויפן, עס יאָגן שוואַרצע וואָלקנס״, זכה לפופולריות רבה.

בשנת 1908 היה בין משתתפי הוועידה האידישיסטית בצ׳ר־נוביץ׳, שם נוסחה ההכרזה בדבר שפת אידיש כלשון לאומית. בשובו לפולין יסד שם יחד עם נ. פרילוצקי את ה„פאלקספארטיי״, שמטעמה נבחר ציר ל„סיים״ הפולני. ב־1924 ביקר בארץ־ישראל ובעקבות ביקורו זה ראה אור ספרו „ארץ־ישראל — איינדרוקן און בילדער״ (1925).

השתתף גם בדברי פובליציסטיקה בעתונים אידיים ועבריים שונים, מאלה שיצאו לאור באירופה ובאמריקה. ביצירותיו הספרותיות בולטת הנטייה אל הריאליזם הפסימיסטי ואל ראיית חיי היהודים בתלישותם. גיבוריו הטיפוסיים חיים מעבר לחיי הממש וגישתו אליהם שזורה נימה סטירית, אפילו סארקסטית.

ספריו הידועים הם: „מען וועקט״ (1905); „אין אַ חסידיש הויז״ (1906); „די משפחה״ (1919/1921); „אין אַ פוילישער ישיבה״ (1921); „געזאַמלטע ווערק״ (1922); „סיפורים״ (בעברית—1911/15);

ה. ד. נאַמבערג – דער עילוי פון ראַדאָמסק

מ. ג.

אין מיטן מאַרק איז געשטאַנען אַן הויז, וואָס האָט געהערט צו ר' מרדכי שפּירא. דאָס הויז האָט פאַרמאָגט אַן אייגנאַרטיקן עמבלעם אויף דער פראָנט־וואַנט — אַ קאָפּ פון אַ קוימען־קעהער, מיט פאַר־טשערקעס אויפן האַלדז. דאָס איז געווען איינגעמויערט אין מיטן פון הויז, גאָר נאָענט ביים דאַך.

ס'איז אַרומגעגאַנגען אַ ווערסיע, אַז דער עמבלעם איז געווען אַ קאָנספּיראַציע סימן פאַר די פּוילישע אויפשטענדלער פון יאָר 1863, אַז אין דעם הויז געפינט זיך דער אויפשטענדלער־שטאַב און דאָרט ווערן אָפּגעהאַלטן זייערע קאָנספּיראַטיווע באַראַטונגען.

מרדכי שפּירא איז געווען אַ ייד אַ נגיד, אַ גערער חסיד, אַ מטופל מיט דרייצן קינדער. ער און זיין ווייב חנה האָבן אין דעם הויז געהאַט אַ בשמים־געוועלב און שפּעטער אַן אייזן־געשעפט.

ה. ד. נאַמבערג

ווען די קינדער זענען ביסלעכווייז אונטערגעוואַקסן, האָט ר' מרדכי אָנגעהויבן זוכן אַן איידעם פאַר זיין עלטסטער טאָכטער, מאַשעלע, וועלכע איז דעמאָלט אַלט געווען 16 יאָר. ער איז געפאָרן, ווי זיין שטייגער איז געווען, צוויי מאָל אַ יאָר אויף יום־טוב קיין גער צום רבין. זייענדיק ביים רבין אין גער, האָט ר' מרדכי געבעטן אַ יונגנמאַן אַלס אַן איידעם פאַר זיין עלטסטער טאָכטער. ער איז גרייט געווען אַחוץ נדן צוצונעמען דעם איידעם אויף קעסט, אויף דריי יאָר. נאָך אַ ישוב־הדעת, האָט דער רבי געגעבן אַזאַ עצה: היות ווי אין ראַדאָמסק גופא געפינט זיך אַ ישיבה, זאָל ער זיך ווענדן צום ראש־הישיבה אין זיין נאָמען, און ער וועט שוין לויט זיין מיינונג זיך באַמיען אויסצוגעפינען צווישן זיינע תלמידים אַ פּאַסיקן בחור.

קומענדיק נאָך יום־טוב אַהיים, מיט אַ יחוס־בריוו פון רבין אין קעשענע, האָט זיך ר' מרדכי געווענדעט צום ראַדאָמסקער ראש־הישיבה, ר' מענדל, מיט דער בקשה אויסצוקלייבן פאַר אים אַ בחור פון אַ יחוסדיקער משפחה, דער עיקר אַ לערנער. די תשובה האָט דער ראש־הישיבה צוגעזאָגט צו געבן אין אַ וואָך אַרום. מיט אַ וואָך שפּע־טער האָט דער ראש־הישיבה פאָרגעשלאָגן ר' מרדכין אַ קאַנדידאַט אַלס איידעם — דעם עילוי הערש־דוד נאַמבערג, אַ בחור אַ יתום, געשטאַמט פון אַמשינאָוו.

ר' מרדכי האָט זיך ניט קענגגעשטעלט דעם אויסוואַל, ער האָט אָבער געבעטן דעם ראש־הישיבה צוצושיקן דעם בחור אין נאָענטסטן שבת, נאָך מיטאָג, צום „פאַרהער". אין דער באַשטימטער שעה איז דער בחור, אין דער באַגלייטונג פון ר' מענדלען, געקומען אין שטוב פון ר' מרדכין, וועלכער האָט פאַרבעטן צום „פאַרהער" איינינקע באַקאַנטע גערער חסידים. די צוואַנציק בלאַט גמרא, וואָס דער בחור האָט „געלערנט" פון אויסנווייניק, האָבן געמאַכט אויף די „עקזאַמינאַטאָרן" אַ קאָלאָסאַלן איינדרוק. דער „פאַרהער" איז פאַר־ענדיקט געוואָרן מיט דער אַלגעמיינער הסכמה, אַז דער בחור האָט אַן „אָפענעם קאָפּ" און איז באמת דער עילוי פון דער ישיבה.

ר' מרדכי האָט מסכים געווען אויפן אויסוואַל, און האָט פאָרגע־שלאָגן ר' מענדלען, דאָס ער זאָל צוויישן געבן דער מוטער פון בחור און אָפּרעדן דעם טערמין פון שרייבן תנאים, כאָטש נישט דער בחור און נישט די כלה האָבן זיך קעגנזייטיק באַקענט. שפּעטער האָט מען זיי נאָר מודיע געווען, אַז „מען האָט" תנאים געשריבן און אַז די חתונה איז באַשטימט געוואָרן אין פיר חדשים אַרום.

צו דער חתונה זענען פאַרבעטן געוואָרן אַלע גערער חסידים פון שטאָט, דער ראש־הישיבה מיט אַלע זיינע תלמידים, און פיל באַקאַנטע און געסט. פאַר דער חופה האָט די מחותנתטע געוויזן איר טאָכטער מאַשעלע דעם חתן אירן, און הערש־דוד האָט צום ערשטן מאָל באַקוקט זיין כלה. די חתונה־פייערלעכקייטן האָבן געדויערט לויטן דעמאָלטיקן שטייגער, 8 טעג און זענען פאָרגעקומען מיט גרויס פּאַראַד. נאָך דער חתונה האָט זיך הערש־דוד ווייטער גענומען צום לערנען און פאַרבראַכט צוזאַמען מיט זיינע חברים אין בית־המדרש ביז שפּעט אין דער נאַכט.

די צוגעזאָגטע דריי יאָר קעסט האָבן זיך שנעל געענדיקט. ר' מרדכי האָט גענומען טראַכטן וועגן אַ תכלית פאַר דעם יונגן פּאָרל, וואָס האָבן שוין דעמאָלט געהאַט צוויי זין — משה און אלי־עזר. ער האָט געדונגען פאַר זיי אַ געוועלב, צוזאַמען מיט אַ דירה, ביי באַנקערן אין הויז (נעבן דער באַן־סטאַציע), און געעפנט דאָרט פאַר זיי אַ שפּייז־געוועלב. הערש־דוד האָט געמוזט איבעררייסן דאָס לערנען און בלייבן אין שטוב, כדי צו העלפן זיין ווייב באַדינען די קונים. כמעט אַ גאַנצן טאָג האָט מען קיינעם נישט געזען אין געוועלב. ווען ס'האָט זיך שוין יאָ באַוויזן אַ קונה, פלעגט דאָן הערש־דוד איבעררייסן דאָס לערנען און באַדינען דעם קונה מיטן ניגון פון דער גמרה... ספּלעגט גאָר אָפט טרעפן, אַז הערש־דוד האָט פאַרדרייט די יוצרות: אַנשטאָט צו געבן דאָס געפאָדערטע — גיט ער גאָר אַן אַנדערן פּראָדוקט.

הערש־דוד האָט אָנגעהויבן ביסלעכווייז צו פאַרנאַכלעסיקן דאָס לערנען און פון־צייט צו־צייט גענומען פאַרבעטן צו זיך זיינע חברים: ש. י. עפּשטיין (קאַקעסקע) און אברהם־יעקב טיבערג, אויף אַ „זעקס־און־זעכציק". אויסהיטנדיק זיך פאַר זיין פלונתטע מאַשעלע, האָט ער אויך אָנגעהויבן צו לייענען פאַרשידענע נישט־דערלויבטע ביכער, אין דער העברעאישער און יידישער שפּראַך. ווען דאָס דאָזיקע אויפפירונג פון הערש־דודן איז דערגאַנגען צו ר' מרדכין, האָט זיך אָנגעהויבן אַ ויצעקו: ס'טייטש — אַזאַ אפּיקורס! דאָס מוסר־זאָגן און קללות האָבן אָבער נישט געהאָלפן, מען האָט באַשלאָסן צו שליסן דאָס געוועלב.

הערש־דוד פאָרט קיין וואַרשע און כדי זיך צו דערנערן דאָרט גיט ער פּריוואַטע לעקציעס אין דער העברעאישער שפּראַך. די פאַר־דינסטן דערפון זענען אָבער געווען נישטיקע און הערש־דוד האָט זיך געמוזט צוריקקערן קיין ראַדאָמסק. ער איז שוין אָבער דאַן געווען

אינגאַנצן אַן אַנדערער, נישט דער הערש־דוד ווי פריער. ער נעמט זיך אַליין לערנען שפּראַכן און ער באַהערשט זיי אין גאָר אַ קורצער צייט. ביסלעכווייז נעמט ער זיך אויך צום שרייבן לידער, דערציילונגען און סתם מעשיות, וועלכע ער שיקט אין די רעדאַקציעס פֿון העברעישע צייטונגען אין וואַרשע („הזמן", „הבוקר" און שפּעטער „הצפירה"). אַלע דורך־אים צוגעשיקטע מאַטעריאַלן ווערן דורך די רעדאַקציעס אָנערקענט אַלס קינסטלערישע שאַפֿונגען און ווערן געדרוקט אָן אויסבעסערונגען.

נאָך אַ סיכסוך מיט ר׳ מרדכין, וועלכער האָט געפאָדערט פֿון הערש־דודן אַ גט פֿאַר זיין טאָכטער, באַשליסט ער איבערצורייסן מיט ראַדאָמסק און פֿאָרט צום צווייטן מאָל זוכן גליק אין וואַרשע, דאָסמאָל שוין אַ צופֿרידענער, ווייל זיינע לידער און דערציילונגען זענען געדרוקט געווען אין די וואַרשעווער צייטונגען. ער ווענדעט זיך גלייך צום דעמאָלטיקן מנהיג פֿון די יידישע יונגע שרייבער, י. ל. פּרץ ז״ל, וועלכער נעמט אים אויף מיט אָפֿענע אָרעמס און שלאָגט אים פֿאָר אָנהויבן שרייבן אין יידיש.

נאָכן שמועס מיט י. ל. פּרץ ווערט הערש־דוד נאָמבערג אָנגענומען אַלס שטענדיקער מיטאַרבעטער אין דער טאָג־צייטונג „היינט".

אין יאָר 1909 האָט דעלעגירט די רעדאַקציע פֿון „היינט" ה. ד. נאָמבערגן קיין אַמעריקע. פֿאַרן אָפּפֿאָרן איז ער געקומען פּלוצלינג קיין ראַדאָמסק, זיך זעען מיט מאַשעלען און מיט די קינדער. ער האָט זיך קוואַרטירט אין די „מעבלירטע צימערן" פֿון ה׳ ווינטער און צומאָרגנס געשיקט אַ שליח צו מאַשעלען איר מודיע זיין, אַז ער איז געקומען פֿון וואַרשע און וויל זיך זעען מיט איר און מיט די קינדער. דער צוזאַמענטרעף איז פֿאָרגעקומען אין דער וווינונג פֿון שלמהלע עפּשטיין אין דער אָנוועזנהייט פֿון עלטסטן זון משה. אַלע דריי זענען געזעסן און געשוויגן. פּלוצלינג איז הערש־דוד אויפֿגעשטאַנען פֿון זיין פּלאַץ, צוגעגאַנגען צו מאַשעלען און איר פֿאָרגעשלאָגן, אַז זי זאָל מיטפֿאָרן מיט אים קיין אַמעריקע און דאָרט אויפֿסנייַ חתונה האָבן. די דריי קינדער האָבן באַדאַרפֿט איבערבלייבן צייטווייליק אין ראַדאָמסק, ביז ער וועט זיך איינאָרדענען. מאַשעלע האָט אויסגעהערט דעם פֿאָרשלאָג און געבעטן אָפּצולייגן די תשובה אויף מאָרגן.

צומאָרגנס אין אָוונט, בעת דעם צווייטן צוזאַמענטרעף, האָט מאַשעלע דעם פֿאָרשלאָג אָפּגעוואָרפֿן, מיטן מאָטיוו, אַז דער פֿאָטער ר׳ מרדכי איז נישט מסכים צו האַלטן די קינדער ביי זיך אין שטוב. ביי איר אָפּוועזנהייט, און ער וועט אַוודאי איר פֿאַרלייקענען אַלס טאָכטער, אויב זי וועט פֿאָרן מיטן „אפּיקורס" הערש־דוד קיין אַמעריקע.

ביים געזעגענען זיך האָט הערש־דוד געבעטן, אַז זי זאָל מסכים זיין צו מאַכן אַ פֿאָטאָגראַפֿיע צוזאַמען מיט די קינדער. זי האָט מסכים געווען, אַז די פֿאָטאָגראַפֿיע זאָל געמאַכט ווערן אָן „איר", נאָר „ער" מיט די קינדער. אַזאַ פֿאָטאָגראַפֿיע איז טאַקע געמאַכט געוואָרן, אין דער אַטעליע פֿון ווײנבערג * (אין מאַרק).

נאָך יענער באַגעגעניש האָט זיך הערש־דוד מער אין ראַדאָמסק נישט באַוויזן. ר׳ מרדכי שפּירא האָט אַריינגענומען צו זיך אין הויז זיין טאָכטער מיט די קינדער און באַמיט זיך זיי צו דערציִען אַלס פֿרומע יידן, אין זיין גייסט. ווען די קינדער זענען אויסגעוואַקסן האָבן זיי פֿאַרלאָזן איינציקווייז ראַדאָמסק און זיך איינגעאָרדנט מיט דער מיטהילף פֿון זייער פֿאָטער אין וואַרשע.

בעתן אויסברוך פֿון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט מאַשעלע געוווינט אין ראַדאָמסק. ווען די דייטשן האָבן געשאַפֿן דאָס געטאָ אין דער שול־גאַס איז מאַשעלע צוזאַמען מיט דער גרויסער משפּחה שפּירא פֿאַרטריבן געוואָרן אין געטאָ. שפּעטער האָט זי זיך אַרויסגעשלענגלט פֿון געטאָ און געפֿאָרן קיין דאמבראַווע־גורניטשאַ, ווו עס האָט זיך געפֿונען איר זון קלמן וואהלהענדלער, פֿון איר צווייטן מאַן (געווען אַ שוחט אין שטעטל). זי איז אָנגעקומען אַהין בשלום, אָבער בעתן ליקווידירן דאָס דאָרטיקע געטאָ (1943) איז זי אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע יידן פֿון דאמבראָווע־גורניטשאַ.

פֿון אַלע דריי זין פֿון ה. ד. נאָמבערג האָט בלויז דער עלטסטער משה זיך געראַטעוועט. ער געפֿינט זיך איצט מיט זיין משפּחה אין ישראל.

צוויי לידער

ה. ד. נאמבערג

אוי־וועה און חא־חא־חא אוי־אוי

א.

אַ שאָטן אין דעם מענטשנס לעבן,
אוי יאָ! עס איז אַזוי.
ער יאָגט דאָס גליק און טרעפֿט דאַנעבען
און יאָגט און פֿאַלט אוי־אוי!
חא־חא ער יאָגט און לויפֿט!
אוי וועה דאָס גליק אַנטלויפֿט!
די צייט
פֿערגעהט:
אַליין
בלייבט שטעהן
דער מענש און זעהט: דער קאָפּ איז גרוי
ער פֿרעגט ערשטוינט: „וואו איז דער ציעל?"
און לאַכט מיט גאַל: „דער סוף פֿון שפּיעל!"
אוי־וועה און חא־הא־חא, אוי־אוי!

ב.

די וועלט איז נאַריש און פֿערדאָרבן,
אוי יאָ! עס איז אַזוי.
זי האָט פֿיעל האָב און גוטס ערוואָרבען
און נויט — נאָך מעהר, אוי־אוי!
חא חא! דאָס געלד בעגליקט!
אוי־וועה! די נויט דערשטיקט!
און שעלט
די וועלט
מיט האַק
און פּאַק
און טראַכט דערביי מיר שטיל אַזוי:
און שלאָגט די וועלט זיך קאָפּ און וואַנד.
בלייבט רוהיג, האַרץ! זיי קלאָר, פֿערשטאַנד!
אוי־וועה און חאַ חאַ, אוי־אוי!

ג.

מיין מיידעל איז אַ ליעד פֿון ליעדער.
אוי יאָ! עס איז אַזוי.
אַ קרוין אַ קאָפּ, געטאָקטע גליעדער
און אויגען צוויי — אוי־אוי!
חא חא זי לאַכט און שטיפֿט!
אוי־וועה זי בייסט מיט גיפֿט!
איהר בליק

*אָפּגעדרוקט אין בוך עמוד 65.

גיט גליק.
זי קושט
דערפרישט,
איהר מילדקייט איז פריהמאָרגען־טהוי.
דאָך שפּיעלט זי יעצט אויף יענעמ׳ס שויס!
זיי רוהיג, האַרץ, און לאַך דיך אויס!
אוי־וועה און חא חאַ חאַ אוי־אוי!

א וויעג־ליעד

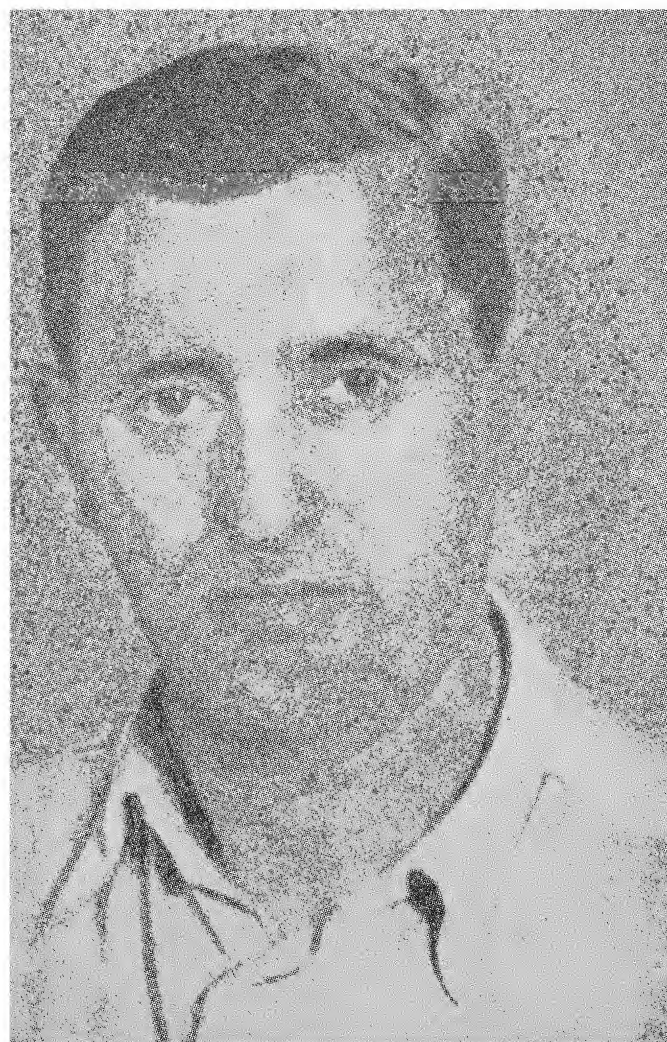
ס׳לויפען, ס׳יאָגען שוואַרצע וואָלקען,
ס׳פייפט און ברומט דער ווינד, —
פון סיביריען שיקט דיין טאַטע
דיר אַ גריס מיין קינד!

נאָר דער ווינד. ער ברענגט אונז גרוסען
פון דעם קאַלטען לאַנד;
דאָרטען שטעהט ער, אַ לאָפּאַטע
האַלט ער אין דער האַנד.
און ער גראָבט אַלץ טיעפער, טיעפער,
וואַרפט די ערד אַרויס, —
ניט געזאָרגט דאָך! פאַר׳ן שקר
גראָבט ער קברים אויס.

ניט דער ערשטער, ניט דער לעצטער
פאַלט ער אויפ׳ן פעלד!
זאָרג ניט קינד מיינס, דיך געבאָרען
האָט אַ גרויסער העלד.

און אַ העלד ווערסטו אויסוואַקסען,
שלאָף זשע, שלאָף אַצינד;
זאַמלען כחות פאַר דער צוקונפט.
זאַמעל כוחות פאַר דער צוקונפט,
זאַמעל, איינציג קינד!

דוד קלעי (גולד)

כ״ט שבט תרנ״ח (1898) — ח׳ חשון תש״ט (1948)

זאבה ודבורה

ביום השנה הראשון למותו של בן־עירנו דוד קלעי (ח׳ בחשון תש״ט), הופיע מטעם הוצאת הספרים נ. טברסקי, תל־אביב, קובץ לזכרו, המכיל דברי־זכרון והערכה עליו, וחלק ממאמריו ורשימותיו. וכך נאמר במבוא לקובץ הנדון, על־ידי המלב״ד: אברהם לוינסון.

„במשך 29 שנות־חייו בארץ, לא הפסיק דוד קלעי מכתיבה. מאמריו הרבים, הפזורים על־פני כל עתונות הפועלים. נוגעים כמעט בכל שטחי־החיים בארץ — חברה, כלכלה, התישבות, תרבות וכו׳. אחדים מן המאמרים, שהוכנסו לקובץ, נמצאו בעזבונו בכתב־יד — בחלקם שלמים ומוכנים לדפוס ובחלקם קטועים, כהתחלות או טיוטות למאמרים גדולים יותר, לספרים או לקונטרסים. לקובץ לא נכנסו החוברות והקונטרסים, שכתב דוד קלעי ושראו אור: „העליה השניה״, „האחד במאי״, „איך נוכדה ההסתדרות״, ועוד — וכן מיספר מאמרים גדולים. תקוות המטפלים בעזבון המנוח הוא, כי כל אלה ירוכזו ויופיעו במשך הזמן בספר מיוחד״.

הקובץ מכיל כ־400 עמודים ומתחלק ל־8 מדורים: א. לדמותו (**דברי הערכה עליו**); ב. אישים (**22 רשימות משלו, ביניהן על נ. סוקולוב, נהמן סירקין, א. ד. גורדון, ברל כצנלסון**); ג. תרבותנו — בעיותיה ומוסדותיה (23 מאמרים); ד. ברחבי תנועת־העבודה (**19 מאמרים**); ה. בדרך לעצמאותנו (**14 מאמרים**); ו. בתחום ההתישבות (**8 מאמרים**). ז. איגרות (**למעלה מ־30 מכתבים, ששוגרו על־ידו לאשתו פולה ולבנותיו צלילה וזאבה; וכן למוסדות ולאישים, ביניהם — יצחק בן־צבי, פרופ׳ מרטין בובר, דוד רמז, דוד שמעוני**). ח. ביבליוגרפיה של ספריו, תרגומיו ומאמריו (**כ־200 שמות**).

במדור הראשון של הקובץ הנדון, המוקדש לדמותו, משתתפים (**לפי הסדר**): בתו זאבה (מבית השיטה) ואחותו דבורה כרמלית (גולד); **דבורה לחובר, נחום טברסקי, יוסף שפרינצק, שמואל יבנאלי, שמואל דיין, רחל כצנלסון, א. מ. קולר, שמעון קושניר, אברהם לוינסון, י. ד. בית־הלוי. בצלאל שחר (שוארץ), ב. י. מיכלי, ש. בן־צבי, מיכאל אסף, אברהם ברוידס, ג. קרסל, א. ש. שטיין.**

להלן הננו מביאים את **דבריהן** של **בתו זאבה** ושל **אחותו דבורה**, **מתוך הקובץ**.

המערכת

אבא

אבא נולד בכ"ט בשבט תרנ"ח בשצ'קוצ'ין אשר בפולין. בעודו ילד נשתקעה המשפחה ברדומסק העיר. שם עוברות עליו רוב שנות ילדותו ונערותו; שם גם ראשית עבודתו הציבורית.

ילד ככל ילדי החדר, ולו — אח בכור, אהוב ונערץ. ואחיו זה כבר ידוע בעיר כבחור שקורא בספרים אסורים, ויצא לתרבות רעה... הילד דוד היה כולו נתון להשפעת אחיו האהוב. מפיו שמע ולמד ראשית דברים. בהשפעתו מצא כבר אז, כבן י"ב־י"ג, דרך לספריות רציניות־משכילות ולמד וקרא שם בסתר. כך מצא דרכו אל מנדלי פרנקל, עליו הוא מספר באחד המכתבים (המכתב אל ר' בנימין), ובין השאר הוא כותב: „בהיותי בן י"ג בלעתי בביתו את ,דור דור ודורשיו', אבל אז היו כבר בארוני עשרות ספרים מעולם הספרות החדשה".

בן י"ג — יוצא אבא ללמוד בישיבת הרבי מגור, ומתקבל למחלקה העליונה של הישיבה. הוא בן־בית בספריתו העשירה של ראש הישיבה, אחי הרבי, ואף מבקר בספריתו הביבליופילית של הרבי עצמו. הוא נעשה ספרן הישיבה; באותה תקופה הוא מתחיל לכתוב, אף שולח מפרי עטו לעתון החרדי „הפלס" של הרב מפולטבה. בו בזמן — פעיל באגודה לספרות ולתרבות של צעירי המקום, ומפרסם בעתון היומי „דער מאמענט" על חיי הישיבה והנוער העירוני. בגלל חטא כתיבת מאמר־בקורת — הוצא מן הישיבה.

אבא חוזר לראדומסק בהרגישו צורך רב בהשתלמות וברכישת ידיעות כלליות, התחיל לומד בכוחות עצמו במשך שנה, ועבר בחינות של חמש מחלקות גימנסיה רוסית־פולנית ברדומסק. אותה תקופה ניסה כוחו גם בתרגומים ותירגם מספורי גורקי ועוד לעברית ולאידית.

בהשפעת אחיו נחמן וביחד אתו, צעד את ראשית צעדיו בשדה עבודה תרבותית־חינוכית. בהיותו בן י"ז הריהו נעשה לעסקן פעיל, לספרן ומרצה קבוע בחוגי אגודת „קולטורה" בראדומסק. כעבור שנה — כבר היה ממיסדיה של ההסתדרות הציונית בעיר, מזכירה וספרנה, ואף ממיסדיה ובין ראשי מדריכיה של אגודת „השומר" (שקדם ל„השומר־הצעיר") בעיר.

ב־1918 הוא עובר לוארשה. כאן הוא שומע שעורי פסיכולוגיה וסוציאולוגיה במכון ט. ק. נ. (אוניברסיטה חפשית של גדולי המלומדים הפולנים שלא השתתפו באוניברסיטה הרשמית שמטעם הכובש הגרמני). בוארשה הוא כובש לו מקום בחוגי החברה היהודית ובקרב הנוער הציוני והריהו בין מיסדי צ. צ. בפולין, חבר הועד המרכזי הראשון של צעירי־ציון וחבר המזכירות של מרכזה. הוא עובד במערכת „באפרייאונג" — שבועון המפלגה, ובמשך כחצי שנה במערכת „הצפירה". בזה מתגשם אחד מחלומות ילדותו: פעם סיפר לנו, שעוד בהיותו ילד עבד כבר אחיו נחמן ב„הצפירה" והוא קינא בו מאד, וחלם על עבודה כל־שהיא ב„הצפירה" — ותהא אפילו עבודת־שמש, ובלבד שיזכה להסתובב בחדרים ולהקשיב לשיחת גדולים... אז למד את עבודת הדפוס ובעיקר הסדרות, וראה אותה כעבודה שבה ימצא את פרנסתו בעתיד.

בראשית העליה השלישית, בשנת 1920, חושב חוג החברים הקרובים ברצינות על עליה לארץ. רובם אומרים ועושים. אף אבא בין העולים. — — — לעתים, כשהיינו משוחחים, היה מדבר בצער על גורלו שלא עשהו איש משק פשוט, פועל, עובד עבודת־כפיים ממש, או עובד־דפוס. ואמנם, כנראה שמאז ימי נעוריו הלך וחרש בשדה העסקנות התרבותית, ובו מצא את מקומו — **בשטחיו השונים, בתקופות שונות.**

אגודת „השומר" בשנת 1917.

ובחריש תרבותי המשיך גם בארץ. מיד בימים הראשונים לבואו נכנס לעבוד במערכת ה„קונטרס". נתבקש ונענה. לא עמל־כפיים בחצץ ובכבישים כמרבית בני העליה השלישית החלוצית, אלא ישר למערכת. כתב מאמרים בקונטרס — בפסיבדונים שונים. במשך זמן־מה היה מנהל הוצאת הספרים של אחדות־העבודה.

ב־1921 — ציבור הפועלים הולך לקראת ייסוד הסתדרות העובדים. אבא — אחד ה„חדשים" — היה מהמכינים והפעילים, לא ציר נבחר — אבל מכין ומארגן, עוסק ומטפל למעשה — בין מיסדי ההסתדרות. באחד מיומניו הוא כותב:

„אך זה מלאו ששה חדשים להיותי בארץ, מכ"ו אב ועד כה. במשך הזמן למדתי להכיר הרבה מבני הארץ, וגם הרבה מבני־הגולות אשר בארץ. את הארץ עצמה לא למדתי עוד כמעט קט. מלבד יפו—ת"א, ירושלים ופתח־תקוה ביהודה, וחיפה בשומרון — לא זכיתי עוד לראות שום מקום. מצאתי גם אנשים בעלי נפש ולב. מעבודה ציבורית לא עזבתי ידי. בהכנת ועידת חיפה והתיעצות צ"צ ובה, השתתפתי בפעילות. אחר כך נכנסתי ועודי עומד ברצון לעבודה רבה בסניף אחה"ע ביפו. רגע של אי־רצון לא היה לי עוד במשך הזמן הזה. ארץ־ישראל היא בלי ספק מקום הכרחי וקרקע מוכשר לפיתוח נשמות צעירינו, והיצאת דיבה עליה באה רק מתוך אי־הבנה או אי־אחריות מוחלטת" (כ"ו שבט תרפ"א).

ועוד מאז: „משוט בארץ. במשך שני ימים שלמים — בנס־ציונה, באר־יעקב, צריפין, רחובות, יבנה וראשון־לציון. כתיבת־הארץ — דבר גדול הוא, וחבל על שאינם יודעים אותה. המהלך בדרך שאפקיה שמים וארץ — מן ההכרח שהשכינה תהא שורה עליו. הכל מסביב מאיר, מחמם, מעודד, מלהיב, מ ע ל ה..." (ט"ו אדר תרפ"א).

עם ראשית עבודתו בארץ חש והרגיש ביתר שאת את אשר ידע זה כבר: לציבור הפועלים בארץ יש לתת חומר לימוד, למען ירבה דעת. ציבור הפועלים שלנו חייב לרכוש השכלה חברתית, לקנות ידיעות רחבות. הכרה זו לוותה אותו בכל פעולותיו, במשך כל שנות עבודתו בארץ. היה אומר תמיד: החשוב ביותר — מקורות, יסודות. מתוך ראייה זו העז וניגש לתרגם את „המניפסט הקומוניסטי". אמנם חשש שמא הדבר למעלה מכוחו, אבל הכרת ההכרח בתרגום הספר לעברית המריצתו לכך — **והעבודה נעשתה — והוא אז כבן כ"ד.**

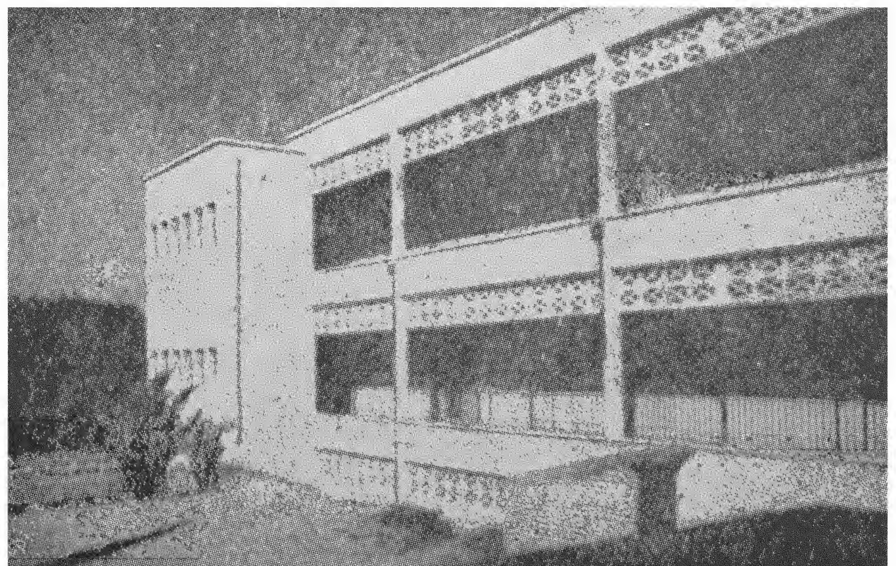
לפני שנים אחדות יצא „המניפסט הקומוניסטי" בהוצאה משוכללת של הקיבוץ המאוחד. אבל עומדת ותעמוד לאבא זכות ראשונות זו, תרגום המניפסט לפני עשרים־ושבע שנים, כשספרות הפועלים העברית היתה כמעט אפסית ואפשרויות ההדפסה היו זעומות. אותה החוברת הירקרקת מילאה בשנים ההן את תפקידה, ובמשך הזמן נתחנכו עליה אלפי פועלים ובני נוער וגיבשו בעזרתה יסודות הכרתם הסוציאליסטית.

בתרפ"ב נוסדה שכונת בורוכוב — שכונת הפועלים הראשונה ליד תל־אביב — ואבא בין ראשוני מיסדיה ומחברי התקנון שלה. מאז כ"ב אלול תרפ"ב, בו הוא מודיע לאחיו בשמחה על לינתו הראשונה בצריף שלו על אדמתו שבשכונת בורוכוב, ועד יומו האחרון, אינו עוזב את השכונה. הוא עסקן פעיל בה כל השנים, אם במישרין בתור יושב־ראש של אספותיה הכלליות ואחד מראשי דבריה, ואם מאחורי הקלעים, בעקבו תמיד אחרי הנעשה ובלוותו בעצות מעשיות כל פעולה ופעולה. בימים הקשים ביותר לשכונה, כאשר נסתמנו סטיות מדרכה הראשונית החלוצית — לא נרתע אבא, ניסה לעמוד בפרץ, למנוע עד כמה שאפשר את הרעה... ויודעים ותיקי שכונת בורוכוב — מה היה קלעי בשביל השכונה ומה היתה בשבילו. על כן עטתה אבל כבד ביום ההוא...

בשנים 1923—1929 היה מנהל הספריה המרכזית של הסתדרות העובדים והוצאת הספרים של ועדת התרבות. מ־1925 ערך והוציא לאור ספריה במדעי החברה שעל שם זאב ברזלי. אף כאן היה נר לרגלו אותו חוק: הקניית יסודות. חומר לימודי ראשוני. מקורות. בשביל ספריה זו הוא מתרגם את החוברת של לסַל „פרוגרמה של פועלים", מחבר את „הראשון למאי", מתרגם את ספרו הגדול של באר „תולדות הסוציאליות והמלחמות החברתיות", שיצא בחמישה חלקים.

בשנים 1927—1929 פעל בתור חבר ועדת התרבות המרכזית של הסתדרות העובדים. אותו זמן חיבר את התקנון הראשון של עובדי ועדת התרבות (שכלל גם אז את המורים והגננות — כיום המרכז לחינוך).

בשנים 1929—1930 הוא עורך ומו"ל את ספרי „חברה", נאמן לקו היסודי שלו: הוצאת ספרי־יסוד במדעי החברה. הוא מתרגם בשביל ספריה זו את „השלטון האנגלי" לדיבליוס, ואת ספרו של באואר „קפיטליזם וסוציאליזם אחרי מלחמת העולם".

ביה"ס התיכון בגבעתיים ע"ש דוד קלעי.

תוך עבודתו בתרגום בכלל, ובעיקר בתרגום ספרו של באר, חידש אבא מלים רבות בלשוננו. לעתים קרובות חסרו לו מלים עבריות למונחים שונים, בשטח הכלכלה בעיקר. כדי שלא להשתמש במדה יתרה במונחים לועזיים, היה רגיל לחדש וליצור מלים — לצרכיו. והמלים האלה — מספרן מגיע בודאי לעשרות רבות. ישנן מלים שבכלל לא נקלטו בשפה המדוברת, או שנוצרו מלים מתאימות יותר במשך הזמן. ישנן כאלה שאין לי בטחון מלא אם אמנם היה אבא הראשון שהשתמש בהן בצורה זו — אם כי יש לי יסוד להניח כך. אבל ישנן רבות אשר ללא ספק הן פרי חידושיו.

ברצוני להזכיר כאן רק מספר מלים מסוג זה: יצור — פרודוקציה; יַצָּר — עֲשֵׂה סחורה; עֲקוּרים — מופקעים מרכושם, מנושלים מאדמתם; תַּעַמְלָן — אגיטאַטור; כַּלְכְּלָן — אֶקונומיסטן, חכם במדע הכלכלה; סַפָּק — קבלן להספקת חמרים; תַּחְבוּרָה — קומוניקאַציה; מַסְפֵּנָה — בית חרושת לאניות; סְדִרְיוּת — רציפות, מהלך דברים כסדרם זה אחר זה; מְוַדֶּה — מקבל את הודוי, מלמד התודות; הֶאֱחִיד — לעשות אחיד; הַפְרָטָה — בנגוד להכללה, שיוך דברים לפרט; הַמְדָּנָה — שיוך דברים ואנשים לרשות המדינה; תַּעֲשְׂיָן — בעל תעשיה; בין־אומית — אינטרנציונלית; בין־אומון — אינטרנציונל (השתמש בהזדמנות אחרת גם בבין־„לאומון").

בשנת 1927 מתחיל אבא לחלום חלום נועז: לאחר הצלחתי בתרגום המניפסט, לאחר הערכה חיובית כללית של עבודתו — החליט לנסות כוחו בתרגום „הקפיטל". שאלות קשות נערמו לפניו: בשביל מי לתרגם? מי יוציא את הספר? מי ישא בהוצאות העבודה? אילו מצאו שאלות אלו את פתרונן, ודאי שהיה „הקפיטל" מופיע כבר בשנים 1927—1929, אלא שאז היה מטופל כבר במשפחה והעיקו עליו דאגות פרנסה; הוא לא יכול להטיל על עצמו את העבודה האחראית הזאת, מבלי להתקשר עם הוצאה רצינית שתסכים לבצע את המפעל. זמן־מה כאילו נצנצה לפניו תקוה להגשימו וכאילו נמצא לו גואל — ואז ישב והתחיל בתרגום ואף הספיק לתרגם חלק לא קטן, אבל במהרה נתבדה. אך הוא לא משך ידו מהרעיון והוסיף לחלום על תרגום „הקפיטל".

כשנודע לו על רצון „ספרית־פועלים" להוציא את הספר — מיהר לבוא עמה בדברים, אבל בגלל סיבות שונות לא הושג הסכם במו"מ והספר יצא בתרגומם של אחרים. הדבר גרם כמובן צער רב לאבא. במשך עשרים שנה ומעלה ראה לעצמו כחובה וכיעוד חייו לתרגם את ספרי מרכס לעברית, וביחוד את „הקפיטל", שהשקיע בתרגומו עמל כביר, מתוך תקוה שיבוא היום וימצא אפשרות להדפיס את הספר — והנה לא זכה. ומאידך גיסא, למרות כאבו הרב — מסופקני אם היו רבים ששמחו כמוהו שמחת־אמת להופעת הספר הזה בלבוש עברי. אנחנו בבית הרגשנו יפה את עירבוב הרגשות, את השמחה המהולה בצער, מדי דברו על הספר...

ב־1930 פורקה ועדת התרבות ואבא עבר לשטח־עבודה חדש. עד כה היה פעיל בתחומי ההסתדרות, ועכשיו עבר לעבוד בתורת עורך בפועל של הוצאת „שטיבל" בתל־אביב. במשך ארבע שנים עבד בהוצאת־ספרים זו.

ב־1931 נזדמנה לו שעת־כושר לממש אחד מחלומותיו: להוציא אנציקלופדיה כללית עברית. נזדווג כאן רצון המעשה של הוצאת „מסדה" לאחת משאיפותיו של אבא וליכלתו — והוא נכנס לעבוד במערכת האנציקלופדיה בתור מרכז העריכה, ולמעשה — העורך של „אנציקלופדיה כללית ,מסדה". בארכיונו הפרטי של אבא שמורים הדפסי הנאומים שהושמעו במסיבות שונות לכבוד הופעת כרכי האנציקלופדיה הכללית והאנציקלופדיה „נעורים". באחד מהם, בנאומו של הסופר יעקובוביץ, שעבד כל הזמן במחיצתו כתוב:

„מר ד. קלעי אינו קורא לעצמו אלא ,מרכז העריכה', מונח שהמציא **בעברית. ואולם אני יכול לגלות לכם סוד מהחדר שקלעי**

הוא עורך, העורך האמיתי גם של האנציקלופדיה הכללית וגם של האנציקלופדיה „נעורים". ואני משתמש בהזדמנות זו לנזוף בו ברבים על עניוות מיוחדת זו שגרמה לו לא לקרוא לעצמו בתארו האמתי. — — — הגדולה בכל מעלותיו כעורך היא הרגשת האחריות העמוקה לגבי הדבר שהוא עושה. הרגשה זו היא גם המביאה אותו פעמים רבות לידי מרה שחורה. אין לך יום שלא יקרהו אסון, טרגדיה, או קטסטרופה ממש. כל מאמר שלא הגיע בזמן, כל תמונה שלא יצאה כראוי, כל שגיאה־קלה כחמורה — כל אלה הריהם ממש אסונות אישיים — ובאסונות כאלה עוברים ימים ושבועות וחדשים — ובסופם מצטרף סוף סוף הכרך המופיע — כרך של א. כ. מ. או של „נעורים".

ועוד טרם נשלם הכרך הששי של א. כ., וכבר מלא אבא תכניות חדשות. אנציקלופדיה לנוער, לילדים. בתחילה הרעיון על תרגום בלבד, אבל אחר כך, עם התפתחות הרעיון — ראיית הצורך בדברים מיוחדים לילדי ישראל. וכך הולכת ונוצרת תכנית מקורית. אמנם — קטעים מתורגמים. אמנם — לימוד רב מנסיונן של אנציקלו־פדיות לנוער לועזיות, אבל בעיקרו — מקוריות. ואבא יושב על המדוכה, יושב ולומד, לומד הכל. לא יתכן שיהיה מאמר באנטומיה, למשל, והוא לא יבדוק אותו בדיקה מעולה, ולא יהיה בטוח בנכונותו ובדיוקו של כל פרט ופרט. והוא רוכש ידיעות בשטחים שהיו זרים לו כמעט — הכל לצורך העריכה של אנציקלו־פדיה „נעורים". ואמנם יצאו ששת כרכי „נעורים" בהידורם וכבשו את מקומם.

ב־1945 חוזר אבא לעבוד בתחומי ההסתדרות. אחרי מותו של י. זנדבנק — נכנס שוב בתחומי הפעולה הארגונית־תרבותית — למרכז לתרבות.

כעבור שנתיים, עם חידוש הארכיון של תנועת העבודה, נמסר בידי אבא ניהול המוסד. כאן מצא לו כר נרחב לפעולה.

בשנה האחרונה היו כל מעיניו נתונים לענין קפריסין. ידע אבא וראה, כי שם אצור חומר רב־כמות ואיכות לתולדות התנועה והעליה, חומר שהובא על יד המעפילים מארצות מוצאם, וחומר שנוצר באי. הוא ראה את תפקידו בריכוז החומר הזה, באיסופו והבאתו לבין כתלי הארכיון. רק כאן מקומו, בארכיון של תנועת העבודה. פעמיים נסע לקפריסין לשם ענין זה בלבד. „שליח" מיוחד במינו: לא של תנועה קיבוצית, לא של מפלגה, לא של ה„אירגון", שליח של מוסד, שליח כמעט של עצמו — לשם ענין שלא תמיד הובן ולא תמיד התקבל כראוי. נסיעותיו לא היו קלות — מכמה בחינות. אבל רבו הדיבורים על החיסול הקרוב־לבוא של גולת קפריסין — ואבא חשש שמא ילך לאיבוד כל החומר היקר — והוא נסע, דיבר ועורר, פעל והפעיל, ואסף חומר רב. פעמיים — והביא עמו בשני מסעיו ארגזים מלאים וגדושים עתונים, מכתבים, תמונות, עבודות בעץ ובאבן, במתכת ובבד, תעודות, פיסות־ניר, עדויות שבע"פ, חומר רב־משקל — היסטורי, לאומי, תנועתי וכביר־ערך ארכיוני.

נסע על מנת לאסוף חומר — ושם, אגב עבודה, נתעורר בי הרצון להנציח את פרשת קפריסין, לכתוב ספר שישקף ויתן יד ושם לכל התקופה הזו, מאז גירוש האניות הראשונות ועד שחרור אחרוני כלואי קפריסין. עיבד כבר תכנית והתחיל בריכוז החומר, ואף התחיל מטפל בהשגת מקורות כספיים (זה הגורם המעכב העיקרי לגבי כל תכנית גדולה וחשובה). היה מלא תקוה, כי לענין זה יימצאו תומכים רבים.

• •

ראש השנה תש"ט. אבא ואמא באו לחוג עמנו בבית השיטה. ביום החג היתה לנו הזדמנות להגיע למעוז. אבא שמח מאד להזדמנות זו. „כמה אני שוקע בשנים האחרונות בעבודות, עד כמה איני יכול לצאת ולטייל — והרי אזורי ארץ שלמים, אזורי התישבות חדשים, גדולים ורחבים אינני מכיר כלל..." ביקרנו במעוז, ראינו, קיבלנו הסברים על המשק והסביבה. אבא, כדרכו שאל והתענין בכל, חקר פרטי פרטים והקשיב לתשובות ולהסברות.

בדרכנו חזרה — הלכנו שנינו, אבא ואני, ברגל, במשך כשלוש שעות, עד בית השיטה. שלוש שעות של שיחה עם אבא! היו ימים בהיותי עוד בבית, ואז, כמעט בכל שבת אחה"צ היינו מוסיפים לשבת ע"י השולחן ומאריכים בשיחה. בעניני תנועה או הסברים פוליטיים, בעניני ספרות או סיפורי תכניותיו, ועוד ועוד... אמרנו אז: „שבת — שיחה בשבת תענוג". בשנים האחרונות, משעזבתי את בית אבא — חסרו לי מאד שיחות של שבת אלו. והנה שוב נזדמנו לי שלוש שעות יקרות כאלו בדרך שבין מעוז לבית השיטה.

באותה שיחה ארוכה סיפר לי גם על תכניותיו לגבי קפריסין — היה זה סמוך לשובו משם, מלא רשמים, מלא מרץ ורצון לעשות משהו עצום להנצחת מאורע זה בהיסטוריה שלנו.

דיברנו הרבה בשאלות הפילוג בתנועת הפועלים; ענין זה הציק לו מאד. תמיד היה מאמין כי עוד יקום האיחוד המלא. ואולי גם לא ירחק היום הזה. בימים האחרונים כאילו נפגמה אמונתו כמעט קט — והוא היה מיצר מאד. היה למעשה מחוץ לכל פעולה מפלגתית, אבל חי את הדברים וכאב אותם.

שלוש שעות יקרות של טיול אטי ונעים, ושיחה ארוכה — ואני לא ידעתי, כי אחרונות הן לי ביחד עם אבא.

— — — במשך השנה טיילתי. כשהגענו לאילת ורבים היו הרשמים, חשבתי: למי אספר עכשיו? למי אכתוב עכשיו על טיולי? מי עוד יקרא בענין וישאל לכל פרט ופרט, על מסעות וטיולים — כאשר היה אבא שואל ומתענין?

— — — עם חיסול מחנות קפריסין — כמה חיכה אבא ליום הזה! כמה חלם לנסוע אז, לראות ולהנציח — ולא זכה.

— — — הבחירות לכנסת ופתיחת הכנסת. באותה שיחה בדרך דיברנו רבות על הבחירות הראשונות במדינת ישראל, על ה„פרלמנט" הראשון שלנו, איך יהיה, מה יהיה. הביע השערות ותקוות, חיכה ליום הזה, חי את הדברים האלה בכל נפשו — ולא זכה.

אני עוברת על החומר הרב הנמצא בארונות, בתיקים. תכניות על גבי תכניות, ללא גבול. תכניות לספרים, לקבצים. ראשי פרקים, רשימות. היה לו חלום: לאחר ששתינו, הבנות, נהיה עצמאיות ושוב לא נזדקק לו מבחינה כלכלית — ימצא דרך להבטחת קיום צנוע לו ולאמא, ואז — יפרוש מעבודתו בחוץ ויתמסר לכתיבה.

במשך כל השנים, ובשנים האחרונות בעיקר, תוך עבודתו בארכיון, לקט ואסף ורשם, חקר ודרש לפרטים, והצטבר אצלו חומר רב. כל אותם הקטעים הכתובים, כל אותן פיסות־הנייר הקטנות, כל אותם ציוני המקומות — הכל הוא חומר לקראת העבודה הגדולה אשר ראה לפניו.

הנה ספר, כתוב בחלקו — אך לא גמור: ספר ההסתדרות.

הנה כרטיסיות — כרטיסיות מסודרות לפי האלפא־ביתא בקופסאות. זה צריך להיות „ספר הערוך" — לקסיקון של תנועת העבודה. אלפי ערכים, מהם רבים כתובים, רבים — מסומנים בראשי פרקים ובמראי מקומות — מוכנים לעבודה, להמשך.

הנה פרקי היסטוריה, פרקים שצריכים לשמש יסוד לספר ההיסטוריה הגדול של תנועת העבודה בארץ על כל חלקיה.

הנה מחברת עבה — עבודתו האחרונה אשר החל בה, ותוך עבודה זו, ממש תוך כתיבה — מצא אותו המות: „ילקוט העליה השלישית בחמשה כרכים". במחברת מאות ציוני מקורות, סדורים לפי עניניהם — ראשית העבודה.

אלו — ועוד רבות. כולן תכניות בלבד. כולן — עבודות בתחילתן, אשר חיכו ליום הנכסף, בו יחדל אבא מעבודתו בחוץ וישב על עבודותיו הוא, יסיים וישלים. והיום הזה לא בא.

זאבה

בנעוריו

בלב שבור ובנפש דוויה אנסה להפליג בכוח הזכרון לעיר מולדתי אשר בפולין, לפרק זמן המרוחק בעשרות שנים, לימי ילדות בבית הורי כדי לשפוך במקצת אור על נעוריו של אחי המנוח דוד קלעי־גולד ז"ל, ועל הבית שבו גדלנו יחד.

אבינו, יעקב מרדכי גולד ז"ל, נחשב בנעוריו לעילוי בתורה וה־ה חניכו של הרב הגאון מאַמסטוב (עיירה סמוכה לצ'נסטוכוב), ושם בישיבתו קיבל סמיכות לרבנות בגיל שבע־עשרה. בהיותו סמוך לשולחן סבא המשיך ללמוד שפות זרות וחקר את ספרויותיהן, היה למדן והסיד נלהב של ה„שפת אמת" בגור. למרות טרדותיו בחיי חולין שלו, לא היה יום שלא ישב על הגמרא. ובביתנו נשמע תמיד קול תורה בפי אבי ובנו הבכור נחמן ז"ל.

ברוח זו גדל בן־הזקונים להורינו הילד החמוד והמופלא דוד, שבהיותו בן חמש היה כבר בקי בחומש. לנגד עיני חיה תמיד התמונה: אמי ז"ל, אשה אצילת־רוח, היתה מוציאה את הילד הרך מן המיטה יום יום בשעה חמש לפנות בוקר בימות חורף ובחרדת קודש הלבישתו בבגדים חמים. בידה האחת הוליכה את הילד וביד השניה החזיקה קומקום תה חם בשביל ה„רבי" המלמד, ודוד בעל העינים המבריקות, רענן ושמח, לקח את פנס העץ מעשה ידיו, הדליק בו את הנר, ובזמר יהודי עממי יצא עמה מאושר אל „החדר". כך הדריכה אמי את בנה לתורה חרפים רבים — עד לגיל שתים־עשרה. בימים ההם כבר לא נמצא בעירנו ראדומסק שום מלמד מוכשר ללמדו, כי הנער דוד עלה בידיעותיו בתורה על מלמדיו, ומתוך הכרח זה החליטו הורי לשלוח את דוד ללמדו בישיבת גור. את גילו לא גילו שם מפני שבישיבה זו היו מתקבלים תלמידים רק בגיל בר־מצוה. הלבישוהו אדרת חדשה ארוכה, עד הרצפה כמעט, נסעו אתו לגור וסידרוהו שם בישיבה. דוד נתקבל אחרי בחינותיו לכתה ב' (הגבוהה ביותר היתה שם כתה א'), אך כעבור חדשים מספר העבירוהו לכתה האחרונה א'. כי הנער הפליא את כל מנהלי הישיבה ומשגיחיה. בכל פעם שאבא היה חוזר מביקורו בגור היו כל בני ביתנו שומעים מפיו בדמעות שמחה וחרדה את תהילותיו על דוד העילוי.

תקופת לימודיו והתפתחותו האידילית בישיבת גור נמשכה כשנתיים בערך, עד בוא יום — ולפתע הודיעו לנו מהישיבה במברק כי נערנו נמלט ונסע לכרך וורשה. בלי לחשוב רגע נסעו אבי ואחי הבכור נחמן לגור ולוורשה לחפש את עקבותיו של הנער ולהיודע סיבת המעשה. התברר, כי בשעת חיפוש, שנערך על ידי משגיחי הישיבה במעון התלמידים, נמצא במזוודותיו חיבור בכתב ידו על הנושא „בדיקת חוטי הערובין", ויחד עם זה גם העתון „מאמענט", שבו נדפס (בשינויים אמנם) החומר הזה בצורת פיליטון חריף נגד אנשי חצר גור.

חרפת העונש החמור שהיה צפוי לדוד בעל האופי עבור החטא — הבריחתו לוורשה. (ובאמת מצאנו אותו אז בכרך ההומה בעזרתו של הא' נוח פרילוצקי). כך התחיל דוד כבר אז, בהיותו בן ארבע־עשרה, את יעודו בכתיבה, שנמשכה עשרית שנים, עד שהגורל המר תלש מידו את העט בלא עת.

לישיבת גור דוד, כמובן, כבר לא חזר. הוא נשאר בבית הורינו והתחיל בלימודים כלליים, שקד על התפתחותו הרוחנית יומם ולילה ויחד עם זה חיפש תמיד ללמד ולהאציל משאר־רוחו על זולתו, ובדרך זו הגיע לתקופתו הראשונה בעסקנות — אירגן תנועת נוער („צופים") בעירנו והדריכה, ייסד ספריות וניהל אותן, ולאחרונה היה אחד ממיסדי „צעירי ציון" בעירנו.

בגמר מלחמת העולם הראשונה עזב דוד את ביתו ועיר מולדתו, ועבר לחיות בוורשה בירת פולין, שנלחמה באותו זמן לשחרורה. בשנת 1920 מצא שעת הכושר לעלות ארצה.

דבורה כרמלית (גולד)

חנינא־יוסף קושיצקי

ש. ט.

(1942 — 1887)

על אבא ז"ל

חנינא יוסף קושיצקי נולד בעיר נובי־ראַדומסק שבפולין בשנת 1887, למשפחה של למדנים ואוהבי תורה. סבו, חיים יחיאל, היה סופר סת"ם, ונשכר למלאכה זו על ידי הרוטשילדים בפרנקפורט. מספרים, כי פוטר ממלאכתו בגלל מכתב, שנתפס על ידי הבארון ובראשו מתנוסס תאריך חילוני. הוא ובניו ישבו בגרמניה ועל הגבול הפולני־רוסי, של אותם הימים, אולם לא התבוללו בין הגויים ונשארו שומרי מסורת ותורה. חנינא יוסף חונך בימי נעוריו בעיר קאטוביץ, שב־שלזיה העלית, והיה היחידי מבני המשפחה הגדולה והענפה, שהציץ בתרבות המערב.

בן 19 נשא לאשה את אסתר פרל לבית בוכנר והקים בית בישראל. בגיל הבגרות הפך לציוני נלהב ופעיל ודאג לכך שבניו יקבלו חינוך עברי וציוני, בעיקר על ידי כך שהקנה להם את ידיעת הלשון העברית. הוא עצמו היה איש אוהב מוזיקה וספרות. בשעה שהכיר את אמא, אסתר פרל, קנה לה במתנה ספרים מן הספרות הגרמנית הקלאסית, אחת הסיבות ל„חרם" שהוטל עליו במשפחה. לאחר שהתחתן התחיל ללמוד נגינה בכינור אצל „כלי־זמר", אלא שהישגיו במוזיקה לא עלו על האפשרות לשעשע את ילדיו במוצאי־

שבת אחרי ה„הבדלה״, שעה שניגן משירי גולדפדן ושירים עממיים אחרים.

ולא רק שהוא עצמו למד וקרא אלא שחיבב את הספרות ואת הלימוד על בניו. היה מרבה בדברי תורה עם בני הבית, ליד השולחן ובכל עת פנאי. ביתו היה פתוח תמיד לאורחים. ובבילסקו, שאליה עבר אחרי מלחמת העולם הראשונה, הפך הבית למרכז לציונים ולחלוצים, מאנשי ההכשרה שבסביבת העיר. במשך שנים היו בבית מורים קבועים, שלימדו את הילדים עברית, והיקנו להם השכלה עברית.

בשנת 1929, בחודש נובמבר, מיד לאחר גמר המאורעות, זמן מה לאחר עלות בנו בכורו לארץ, חיסל את כל עסקיו בבילסקו שבפולין, ועלה יחד עם כל בני משפחתו, חמישה בנים ושלוש בנות, מהן אחת נשואה, לארץ. לאחר חבלי עליה היכתה המשפחה שרשים בארץ, וברבות הימים שינו בני המשפחה שמם ונקראים טנאי.

היה נוסע מפעם לפעם לרגל עסקים לחוץ לארץ ובשעת ביקורו האחרון בפולין, בשנת 1939, פרצה מלחמת העולם השניה. במשך שנות המלחמה הראשונות קיימה המשפחה מגע עם אבא ונעשו מאמצים להצילו, ולהעלותו לארץ. מאמצים אלה עלו בתוהו ועם כניסת איטליה למלחמה ב־1941 נותק הקשר כליל. בתום המלחמה באתנו הידיעה כי אבא ניספה יחד עם שארית ישראל בשואה הגדולה.

מפי אנשים שנפגשו עמו לפני צאתו לדרכו האחרונה נודע לנו שבשעה שנראתה אפשרות של בריחה סרב מתוך שני נימוקים: הוא טען שאינו צעיר עוד ואם ימות בדרך חשש שמא לא יובא לקבר ישראל. שנית לא רצה לעזוב את הקהילה, שבה ישב, בימים הקשים, שבהם נזקקה, לדבריו, לעזרתו.

כתב היד של תפילת ח״י הגיע לידינו * יחד עם תעודות שונות של אבא, על ידי איש, שניצל מן השואה, ושקיבל כתבים אלה מאבא לפני צאתו לדרכו האחרונה.

תנצב״ה.

הערת המערכת:

הרשימה דלעיל מאת שלמה טנאי (קושיצקי) והשורות המובאות להלן מחיבורו תפילת ח״י של חנינא־יוסף קושיצקי ז״ל, לקוחות מתוך חוברת שהובאה לדפוס ע״י שלמה טנאי ויצאה לאור בתל־אביב, בשנת תשי״א (ב־200 עותקים).

בחוברת הנ״ל כלולים: תפילה של חנינא־יוסף קושיצקי לזכר אביו; ברכה אחרונה לאמו ז״ל; תפילת ח״י (ראשונה) בחרוזים, שהאותיות הראשונות בתחילת השורות מצטרפות לשמות הבאים — חנינא־יוסף, אסתר־פערל, אלימלך, תמר, אהד, רני, אברהם, מרי, שנדל, ישכר־דוב. רות, אלעזר, מלכה, רחל, שולמית, משה־נחמיה, מרדכי, ברתה, דניטשעק, אשרל, חיים־יחיאל, שלמה־ליפא (שמות של בני־המשפחה); תפילת ח״י (שנייה), שהקטעים שלה מתחילים לפי סדר הא״ב (תפילה זו מובאת להלן).

תפילת ח״י

רב״ש עולם גלוי וידוע לפניך
שכל תפילות ישראל מכוונות
כעת בעד הצלת עמך וארצך.

לכן גם אני באתי להתפלל
ולבקש רחמים בעד ביתי עמי
וארצי, ואתה א׳ ר׳ וחנון תשמע

מן השמים ותחנן, ותעזור,
ותשמור מכל רע, ביתי, עמי,
וארצי אכי״ר. ויזכו לשלום ולחיים!

א׳ וא׳ אבותינו

אב הרחמים שוכן במרומים, השליט היחיד בכל עליונים, באתי לפניך להתפלל בעד ביתי, עמי וארצי.
תחנונים ורחמים, בעד העם שבחרת בהם מכל העמים,
נא, אל תמסור אותם בידי בריונים אכזרים. כי לעולם אתה אבינו ואנו בניך,
לכן תרחם, ותציל עמך וארץ קדשיך!

✶

בית חיינו בצרה גדולה ובסכנה, ארץ אשר אתה דורש אותה תמיד מראשית ועד אחרית השנה, לכן אבינו שבשמים, תן לעמך וארצך הצלה, הצלחה והגנה. —
כי לעולם אתה וכו׳.

✶

גדל וקדש שמך בעולמיך, הלא אין אלקים מבלעדיך, יראו כל עמי הארץ ממך ואל יבואו עוד להרוס ולהחריב בית מקדשיך. —
כי לעולם אתה וכו׳.

✶

דברך אמת וקיים לעד, אתה ראשון ואחרון שוכן עד, רחם על סגולתך שבטחו בך עדי עד ואתה לבדך תמלוך בנו לעולם ועד. —
כי לעולם אתה וכו׳.

✶

הרם קרן ישראל עמך ואל יבואו עוד גויים לטמא ולהשחית נחלתך, עשה אב הרחמן למען הרוגים על שם קדשיך, שבכל דור ודור קדשו את שמך. —
כי לעולם אתה וכו׳.

✶

ובטובך הגדול ישוב חרון אפך מעמך, ומעירך, ומארצך, ומנחלתך, אתה השליט והכל עבדיך לכן הושיענו למען שמך. —
כי לעולם אתה וכו׳.

✶

זכור שנשבעת לנו ולאבותינו, להציל אותנו מידי אויבינו, לכן מהר וחיש ורחם עלינו, כי בצרה גדולה אנחנו. —
כי לעולם אתה וכו׳.

✶

חמול נא, חוס נא, על בנינו ובנותינו, הלוחמים כעת בעד הצלת ארצנו, רחם נא על עוללינו וטפנו, כי לך לבד תמיד תלויות עינינו. —
כי לעולם אתה וכו׳.

✶

טרם אקרא אתה תשמע, ותמהר ותאמר לצרות ישראל די, ותחנן ותרחם בעד אשר חי, לעם אחד קדוש, האומר בכל יום פעמים שמע. —
כי לעולם אתה וכו׳.

✶

יחזקאל חוזך ניבא על ביאת גוג על אדמתנו (ישראל) ובכן בקשתי ותפילתי לא׳ ואל׳ אבותינו, לבטל הגזרה של ביאת כל מיני גוגים מעלינו ומארצנו! —
כי לעולם אתה וכו׳.

✶

כן תרים דגלך עלינו, אתה אבינו, אתה מלכנו, אתה מושיענו, אל תוסיף עוד אותנו לגרשנו, כי די כבר סבלנו על חטאתינו. —
כי לעולם אתה וכו׳.

✶

למענך עשה ולמען זכות אמהות ואבות, הלא להם הבטחת להרבות אותנו ככוכבי השמים לאלפי רבבות, וכעת אנחנו מעטים וצרותינו רבות, לכן, פקוד עלנו להטיב ולהרבות!
כי לעולם אתה וכו׳.

✶

מלכות דוד ובית שלמה במהרה נא הקם לנו ורועה אחד עד עולם יהי׳ לכולנו, ולא יחצו עוד ויהי׳ לאחד, ביום ההוא יהי׳ ה׳ אחד ושמו אחד! —
כי לעולם אתה וכו׳.

✶

נא הקם לנו סכת דוד הנופלת, ולשיבת ציון פתח בשביל עמך ישראל הדלת, בה יחזרו ויתנו לנו ארצנו מאתנו הנגזלת, ושבו בנים לגבולם מאר׳ הגלות.
כי לעולם אתה וכו׳.

✶

סלח ומחל לעון בניך, ויהי׳ טהורים וקדושים בקרב מחניך, כן תרחם במהרה על כל קהילות קדשיך ונבוא ברנה ובשמחה שעריך. —
כי לעולם אתה וכו׳.

✶

עשה עמנו אות לטובה, קיים הבטחתך „כי ישועה קרובה״, הצל בנינו העומדים במלחמת הקודש ונמצאים בצרה, ויזכו לחיים ארוכים בריאים בגדולה ורחבה!
כי לעולם אתה אבינו ואנו בניך, לכן תרחם, ותציל עמך וארץ קדשיך!

פרופ' יצחק זאקס

מ. ה-ר

פרופ. יצחק זאקס קיבל חינוך מסורתי בבית אביו, החזן המהולל ר' שלמה זאקס, בראדומסק. כבר בימי־נעוריו נתגלה כבעל־כשרון יוצא מן הכלל בנגינה ובשירה. תחילה היה מנצח על המקהלה בבית־הכנסת בראדומסק, ומלבד זה ייסד חוג לנגינה ומקהלה וחוג דרמטי, שהציגו במשותף אופריטות קטנות. ה„סקציה המוסיקלית" בראדומסק, בהנהלתו של יצחק זאקס, ערכה הופעות וקונצרטים לטובת מפעלי־צדקה־וחסד. פרופ. זאקס היה גם מורה לנגינה בגימנסיה היהודית ע"ש ל. וויינטראוב בראדומסק.

מראדומסק עבר לצ'נסטוכוב, שם ניהל את המקהלה בבית־הכנסת הגדול, היה מורה לנגינה בגימנסיה, השתתף בביצוע אופריטות שונות וניצח על מקהלות.

מצ'נסטוכוב עבר ללודז', שם היה המנצח ב„פילהרמוניה" ופעיל בחיי התרבות של הציבור היהודי. שם גם חיבר קומפוזיציות שונות לאופריטות, שהקנו לו שם עולמי כמנצח וכמלחין ממדרגה ראשונה. בין השאר חיבר הפרופ. י. זאקס „קאנטאטה" לפואימה „מול הישימון" מאת א. שלונסקי, שבוצעה ב„פילהרמוניה" ב־28 לאוקטובר 1935. בין הסוליסטים בקונצרט ההוא, היו: החזן הנודע משה קוסביצקי, הזמר א. העלמן ואחרים (ה„קאנטאטה" כללה מקהלה, טינור, באריטון ותזמורת סימפונית).

Żyd. Tow. Muzyczno-Literackie
„HAZOMIR"
Łódź, Al. Kościuszki 21.

אגודה לזמרה ולספרות עברית
„הזמיר"
לודז, שדרת קושציושקו 21.

מול הישימון

פואימה של אברהם שלונסקי — בעבודו של י. חלודניביץ'

המוסיקה של י. זקס.

השער של הקונטרס, שהודפס בלודז' ב־1935
דער טיטל־בלאַט פון דער אויסגאַבע, געדרוקט אין לאָדזש אין 1935.

בימי מלחמת־העולם השניה ברח תחילה לביאליסטוק. שם נעשה מנהל הרדיו העירוני והשתתף גם בפסטיבל לנגינה במוסקבה. מפני שאשתו (בת ר' חיים־דוד זנדברג, מראדומסק) וילדיו נשארו בפולין, חזר לגרמניה הנאצית — לגיטו וורשה.

גם בוורשה, בתקופת השואה, היה פעיל בעניני תרבות. שמו ניזכר ב„ארכיון רינגלבלום" לשבח, בעד פעולותיו המוסיקליות בעצם הימים המרים ליהודי הגיטו. יחד עם יהודי וורשה נשלח לטרבלינקי, שם ניספה.

די קאנטאטע פון י. זאקס צו דער פּאָעמע „מול הישימון" פון א. שלאנסקי

א. שלאָנסקי, איינער פון די אָריגינעלסטע יונגע פּאַלעסטינישע פּאָעטן, גיט איבער פּלאַסטיש, אין זיין פּאָעמע, דעם קאָנטראַסט צווישן אַלטן און נייעם ארץ־ישראל. מיר זעען בולט, ווי דאָס אָפּגעשטאַנענע און פאַרוואָרלאָזטע לאַנד באַקומט פרישע לעבנס־כוחות און אַ פיבערהאַפטע אויפבוי־טעמפּאָ צעטראָגט זיך איבערן גאַנצן שטח. מוזיק־אילוסטראַציע צו דער פּאָעמע האָט געשאַפן, אין פאָרם פון אַ קאַנטאַטע, דער באַקאַנטער קאָמפּאָזיטאָר י. זאַקס.

די קאַנטאַטע הויבט זיך אָן מיט אַן אַריינפיר פון אָרקעסטער, אין אַ „אַדאַדזשאַ טעמפּאָ". דער אַריינפיר שפּיגלט אָפּ דעם לעבן אין מדבר. די שטימונג איז מאָנאָטאָן און האָפענונגסלאָז. ערגעץ ווו הילכט אָפּ דאָס יאָמערן פון שאַקאַלן אָדער אַ ווידער־קול פון פּאַמעלעך שפּרייזנדע קאַראַוואַנען אין מדבר. ס'הערן זיך מאָנאָטאָנע מזרח־ניגונים.

פלוצים ווערט די שטימונג געשטערט דורך נייע, פולשטענדיק אומבאַקאַנטע מאָטיוון. ס'קומען אָן שיפן מיט חלוצים, פון די שיפן טראָגט זיך אַ פריילעך „יחי־חי־לי־לי", פון די באַנייער פון אַלטן לאַנד.

די דערציילונג ווערט פאָרגעזעצט דורכן טענאָר אין רעציטאַטיוו־פאָרם, און דערנאָך דורכן מענער און דאַמען־כאָר. די מעלאָדיעס גיבן איבער דעם מאַרש פון קאַראַוואַנען־קעמלען אין מדבר.

דער באַס גיט דעם אָנזאָג: „די צעיאָגטע שאַקאַלן זענען אַוועק אין די בערג און דער קעניג פון די חיות האָט באַפוילן: „אין מדבר אַריין"!

דאָס גאַנצע לאַנד ווערט פאַרכאַפּט פון דעם נייעם בליענדן לעבן. עס שאַלט אַ הימן. דער כאָר זינגט אין טעמפּאָ־מאָדעראַטאָ, וואָס פאַרוואַנדלט זיך דערנאָך אין אַ פריילעך פאָלקס־געזאַנג. מען הערט קלאַנגען „דלי פה־דלי פה", ווי ביי בוי־אַרבעט, און צום סוף ווידער דאָס חלוצים־ליד „יחי־חי־לי־לי". דער פינאַל פון הימן איז דער רעציאַטיוו: „אַזוי האָבן די הענט געקנעטן דאָס געמיש פון צעמענט און זאַמד".

דער געמישטער כאָר און דערנאָך אַ דאַמען־כאָר פון דריי שטימען, און דער באַס און טענאָר, זינגען „אלא־ברעוואַ" און „אַלעגראָ". מען הערט דיסאָנאַנסן, כאַאָס, ס'שאַלט אַ דרייפערטלדיקע פוגע, אַ הוראַגאַן... אַ געוויטער...

באַרויקונג ברענגט דער טענאָר מיט זיין רעציטאַטיוו. די אַרבעט האָט ווידער די איבערהאַנט.

דער לעצטער נומער פון דער קאַנטאַטע אילוסטרירט דעם נצחון פון דער אַרבעט. אַ כאָר פון 8 שטימען, און סאָליסטן, זינגען אין אַ מאַרש־טעמפּאָ דעם הימן פון אַרבעט און אָפּרו.

✶

ווי מיר האָבן שוין געמאָלדן, הויבט זיך אָן דער היי־יעריקער קאָנצערט־סעזאָן פון „הזמיר", מיט דער קאַנטאַטע פון י. זאַקס „מול הישימון", צום טעקסט פון א. שלאָנסקי. דאָס ווערק ווערט אויסגעפירט אונטער דער דירעגירונג פון קאָמפּאָזיטאָר, מאָנטאַג, דעם 28־סטן ד. ח., אין „פילהאַרמאָניע"־זאַל.

אין קאָנצערט באַטייליקן זיך: דער געמישטער „הזמיר"־כאָר, לאַדזשער פילהאַרמאָניע־אָרקעסטער און די סאָליסטן: אויבער־קאַנטאָר מ. קוסעוויצקי, אַרטיסט פון וואַרשעווער אָפּערע א. העלמאַן, ה. פעפער א. אַ.

(„נייער פאָלקסבלאַט" נר. 246, לאָדזש, 5 אָקטאָבער 1935).

די קונסט־קרייזן פון פראָפ. יצחק זאַקס

משה זאַנדבערג

יצחק זאַקס איז געווען דער זון פון ראַדאָמסקער שטאָט־חזן ר׳ שלמה זאַקס — וועלכער איז געווען זייער אַ טאַלאַנטפולער מוזיקער, און מחבר פון פיל רעליגיעזע מוזיקאַלישע שאַפונגען. יצחק האָט געירשנט דעם מוזיקאַלישן טאַלאַנט פון זיין פאָטער און דערוואָרבן אַ הויכע מוזיקאַלישע ערודיציע.

שוין אין זיינע יונגע יאָרן האָט ער זיך זייער אויסגעצייכנט אין פאָטערס כאָר, וועלכער האָט באַגלייט דאָס דאַווענען אין דער שול, אונטער דער לייטונג פונם דיריגענט ה. גרשון גרויסבערג.

דער דראַנג צו גרעסערער מוזיקאַלישער לייסטונג, האָט דעם יונגן זאַקס געשטויסן זיך צו באַקענען מיט וואָס מער מוזיקאַלישע אינסטרומענטן. גלייכצייטיק באַמיט ער זיך אַריינצוציען יונגע כוחות אין זיין מוזיקאַלישן קרייז, באַזונדערס, דעם יונגן, זייער פעאיקן נתן אויפמאַן, וועלכער האָט שטודירט אין דער וואַרשעווער קאָנסערוואַטאָריע. צוזאַמען, האָבן זיי, מיט אומגעהויערער ענערגיע געשאַפן אַ מוזיקאַלישן קרייז פון יוגנטלעכע, וועלכע האָבן געהאַט אַ נייגונג צו מוזיק, אונטערן נאָמען „קולטורא״. דער יונגער יצחק

המלחין־המנצח יצחק זאקס וחבריו

דער קאָמפאָזיטאָר־דיריגענט יצחק זאַקס (ערשטער לינקס) און זיינע נאָענטסטע חברים (פון רעכטס): אברהם בוגייסקי, דוד פייערמאַן, בערל ברונער, זיסמאַן עפשטיין.

זאַקס אָרגאַניזירט אויך אַ כאָר, וואָס אין אַ קורצער צייט אַרום איז ער שוין אומשטאַנד אויסצופירן באַדייטנדיקע מוזיקאַלישע שאַפונגען אויף עפנטלעכע קאָנצערטן אין שטאָטישן טעאַטער. דער יונגער דיריגענט באַניגנט זיך אָבער נישט מיט דעם. זיין חלום איז, צו שאַפן אין ראַדאָמסק, אַ יידישן אָרקעסטער. געווען איז דאָס שוין ביים סוף פונעם ערשטן וועלט־קריג. בעת דאָס עסטרייכישע מיליטער, וואָס האָט געהאַט באַזעצט ראַדאָמסק, האָט זיך צוזאַמענגעבראָכן, איז געלונגען אָפצוקויפן כמעט דעם גאַנצן בלאָז־אָרקעסטער פון דער 16־טער יעגער־קאָמפאַניע.

דאָס איז ממש געווען נישט נאָר אַן אוצר פון צענדליקער ערשט־קלאַסיקע מוזיקאַלישע אינסטרומענטן, וואָס האָבן דערמעגלעכט אונזער מוזיקאַלישן קרייז זיך איבן און בילדן, נאָר האָבן אויך געגעבן גרויסע מעגלעכקייטן דעם יונגן בעגאַבטן מוזיקער ה׳ זאַקס, אויסצוניצן זיינע הויכע קוואַליפיקאַציעס אין דער אינסטרומענטאַלער מוזיק.

נאָך אַ קורצער אויסבילדונג האָט דער אָרקעסטער — אונטער דער לייטונג פון ה׳ זאַקס, שוין געקאָנט געבן עפנטלעכע מוזיקאַלישע קאָנצערטן. אין דער זעלבער צייט, איז אין ראַדאָמסק געשאַפן געוואָרן אַ דראַמאַטישע סעקציע אונטער דער לייטונג פון ה׳ אדאש האַראָוויטש, און טייל מאָל, זענען די ביידע קולטור־אינסטיטוציעס אַרויסגעטראָטן צוזאַמען אויף עפנטלעכע אימפרעזעס אין שטאָטישן טעאַטער, וועלכע האָבן שטענדיק געהאַט אַ גרויסן גייסטיקן און מאַטעריעלן דערפאָלג.

אין יאָר 1919, ווען די ראַדאָמסקער יידן האָבן שוין פריי געקאָנט פייערן די באַלפור־דעקלאַראַציע, האָט די יוגנט באַשלאָסן צו אָרגאַניזירן אַן עפנטלעכע גאָרטן־פאַרוויילונג. נעבן שטאָטישן טעאַטער האָט זיך געפונען אַ גרויסער איבונגס־פלאַץ פון די אָרטיקע פייערלעשער, וועלכער האָט אויך געדינט פאַר עפנטלעכע „זאַבאַוועס״, דאָס הייסט פאַרוויילונגען. נאָך גרויסע שוועריקייטן איז אונדז געלונגען צו באַקומען דעם פלאַץ, וועלכער איז ווי געהעריק דעקאָרירט געוואָרן. עס זענען אויפגעשטעלט געוואָרן אייניקע בלוי־ווייסע קיאָסקן און ביים איינגאַנג האָבן נעבן דער פוילישער פאָן, געפלאַטערט 2 בלוי־ווייסע פענער, וועלכע איך אַליין האָב אויפגעהאָנגען. די גאָרטן־פאַרוויילונג האָט געמאַכט אַן אומגעהויערן איינדרוק אויף דער אָרטיקער יידישער באַפעלקערונג, ווי אויך אויף די יידן פון די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך, וועלכע האָבן געשיקט דעלעגאַציעס צו דער פייערונג. די חברים נתן אָפמאַן און יצחק זאַקס האָבן צוגעשטעלט נאָטן פון יידישע פאָלקס־לידער און אַנדערע יידישע שאַפונגען, לויט וועלכע דער פייערלעשער־אָרקעסטער האָט געשפילט בעת דער פייערונג. זייער לאַנג האָט דאָס יידישע ראַדאָמסק געדענקט אָט די שיינע ציוניסטישע גאָרטן־פאַרוויילונג.

אונדזער מוזיקאַלישע און דראַמאַטישע סעקציע האָבן זיך וואָס ווייטער אַלץ מער אַנטוויקלט און עס האָבן זיך צו זיי אָנגעשלאָסן פיל נייע מיטגלידער פון דער אָרטיקער יוגנט. עס זענען רעגלמעסיק געגעבן געוואָרן עפנטלעכע קאָנצערטן, וואָס האָט אונדז — ראַדאָמסקער יוגנט — פאַרשאַפט אַ גייסטיקע הנאה, אָבער נישט לאַנג האָט אונדזער פרייד געדויערט. די פוילישע באַפעלקערונג האָט נישט געקאָנט פאַרטראָגן וואָס יידן האָבן אַן אייגענעם בלאָז־אָרקעסטער און האָבן רעקוויזירט ביי אונדז די אינסטרומענטן, מיט דער טענה, אַז זיי האָבן געהערט צום עסטרייכישן מיליטער און דעריבער איז עס מלוכה־פאַרמעגן. טראָץ אונדזערע אינטערווענצן, האָבן מיר שוין די אינסטרומענטן צוריק נישט באַקומען. אַזוי האָבן מיר צוזאַמען מיט אונדזער בלאָז־אָרקעסטער און זייער פיל נאָטן, פאַרלוירן אויך אונדזער שיינעם יוגנט־חלום.

ה׳ יצחק זאַקס, איז געוואָרן דיריגענט אין דער טשענסטאָכאָווער סינאַגאָגע און שפעטער דיריגענט אין דער לאָדזשער סינאַגאָגע און אין „הזמיר״.

אין ישראל געפינען זיך אייניקע פון אונדזערע געוועזענע חברים, באַזונדערס ה׳ נתן אויפמאַן, וועלכע קומען זיך טיילמאָל צונויף, כדי זיך צו דערמאָנען וועגן אונדזער יידישער יוגנט אין ראַדאָמסק.

זאָלן די ווערטער זיין לזכרון פאַר די אַלע יוגנט־חברים פון איינעם פון די מיטגרינדער, פון דער מוזיקאַלישער און דראַמאַטישער סעקציע.

דער קונסט־מאָלער נתן שפּיגעל

יששכר בן־אברהם

ביי מיר אין הויז (אין חיפה) ווערט אָפּגעהיט אַ בילד פונעם מאָלער נתן (נאָטאַן) שפּיגעל, וועלכער האָט געוווינט אַ לענגערע צייט אין ראַדאָמסק. דאָס בילד איז 79×57 סענטימעטער די גרויס, געמאָלט אויף לייוונט, און שטעלט פאָר אַ פראַגמענט פון דער אַל־טער שול אין קוזמיר, וואָס איז חרוב געוואָרן דורך די נאַצי־דייטשן. אויפן בילד זעט מען אַן הענג־לייכטער פאָר 4 ליכט, עט־לעכע שטענדערס און אַ באַנק ביי דער וואַנט.

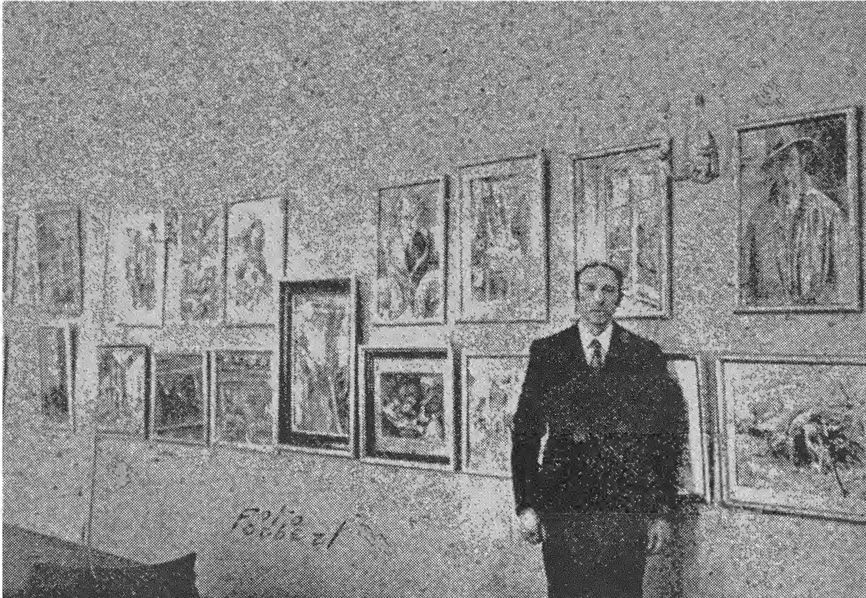
נתן שפּיגעל האָט געהאַט פיל אינטערעסאַנטע בילדער, וואָס ער האָט געמאָלן, אָבער אַממערסטן האָבן געמאַכט אַ רושם זיינע צוויי בילדער: איין בילד האָט פאָרגעשטעלט אַ פּאָר אויסגעטראָ־טענע, צעפּלאַצטע, לעדערנע, מענער־שיך. די שיך זענען געווען אַזוי געמאָלן, דאָס ס׳האָט זיך אויסגעדוכט אַז מען זעט די אויסגעמאַטערטע פיס פון אַן אַלטן מאַן, וועלכער איז אין זיי אַרומגעגאַנגען אַ סך יאָרן איבער די הייזער קלייבן נדבות. דאָס 2־טע בילד האָט פאָר־געשטעלט אַ טיש מיט תפילין — אַ „של־יד" און אַ „של־ראש". ווען מען האָט באַטראַכט די תפילין, האָט זיך אויסגעדוכט, אַז נאָר־וואָס האָט עמעצער מיט זיי געדאַוונט און באַלד וועט ווידער עמעצער צוגיין צום טיש, נעמען די תפילין און אָנטאָן זיי אויפן קאָפּ און אויף דער לינקער האַנט, צום דאַווענען.

נתן שפּיגעל האָט געהערט צו די רעאַליסטן. ער האָט געהאַט אויסשטעלונגען פון זיינע בילדער אין פאַרשידענע קונסט־גאַלעריעס פון פוילן (אין וואַרשע, לעמבערג) און ענגלאַנד (לאָנדאָן). פאַר דער צווייטער וועלט־קריג איז ער געקומען קיין ראַדאָמסק (ער האָט געשטאַמט פון לאָדזש, פון אַן אָרעמער משפּחה) און ביי אונדז אין שטאָט איז ער געווען דער ערשטער, וואָס האָט געמאַכט אַ „ביל־דער־אויסשטעלונג". די אויסשטעלונג איז פאָרגעקומען אין זשילינס־קעס פּוילישער גימנאַזיע, אויף דער טשענסטאָכאָווער גאַס. ס׳זענען דאָרט געווען פּייזאַשן, פּאָרטרעטן, טויטע־נאַטור, און אַלע בילדער האָבן געמאַכט אויף די באַזוכער, סיי יידן סיי קריסטן, אַ גרויסן רושם.

צוביסלעך האָט זיך נתן שפּיגעל אַריינגעצויגן אין געזעלשאַפט־לעכן לעבן פון שטאָט, געהאַלטן אָפּט רעפעראַטן וועגן קונסט, אין זיך געחברט מיט דער יוגנט. ער האָט חתונה געהאַט ביי אונדז מיט דער אויגן־דאָקטאָרשע, חנה פּאַרט, וועלכע האָט געשטאַמט פון גאַליציע. זיי האָבן געוווינט אויף דער סטשאַלקאָווער גאַס, אין דער ווילע פון דעם יידישן אַפּטייקער מיענטקעוויטש, און האָבן געהאַט 2 קינדער — אַ ייִנגעלע און אַ מיידעלע.

ווען די דייטשן זענען אַריין אין שטאָט, האָט נתן שפּיגעל און זיין פרוי באַשלאָסן צו בלייבן אין ראַדאָמסק (ער האָט געזאָגט: „אין אַ מלחמה ווייס קיינער נישט ווו מען וועט שטאַרבן"). אין שטאָט איז געקומען אַ דאָקטאָר, אַ נאַצי, און אין עטלעכע טעג אַרום האָט נתן שפּיגעל באַקומען אַ באַפעל פון מאַגיסטראַט — תיכף צו באַפרייען זיין ווילע פאַר דעם דייטשן דאָקטאָר. מיט שווערע הערצער האָט נתן שפּיגעלס משפּחה פאַרלאָזן די ווילע און זיך אַריינגעקליבן אין געטאָ אין בלומשטיינס הויז, אויף דער סטשאַל־קאָווער גאַס, ווו עס איז שפּעטער געווען דער יידישער שפּיטאָל.

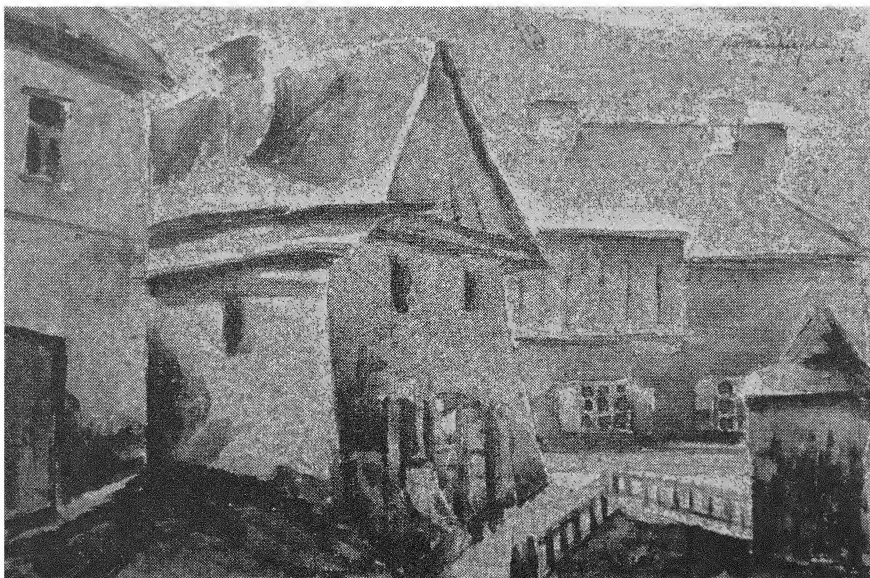
אַ קורצע צייט האָט נתן שפּיגעל געאַרבעט אין דער סאָציאַלער־קאָמיסיע פון געטאָ, ביי דעם יודנראַט. שפּעטער, ווען ער האָט געזען די וואַקסנדיקע און אויסזיכטלאָזע יידישע נויט, האָט ער זיך שטיל אָפּגערוקט פון דער סאָציאַלער־קאָמיסיע („מיין האַרץ — האָט ער געזאָגט — ווערט קראַנק און ווייטיקט צוזעענדיק, ווי יידן קומען בעטן הילף און מען קען זיי נישט העלפן"). טראָץ דעם, פּלעגט

הצייר נתן שפּיגעל בעת תערוכה של תמונותיו בראדומסק.
דער מאָלער נתן שפּיגעל בעת זיין בילדער־אויסשטעלונג אין ראַדאָמסק.

ער אָפּט מאָל צונויפזאַמלען די יוגנט אין געטאָ, שמועסן און זינגען יידישע און העברעאישע לידער, כדי עס זאָל זיי נישט זיין אַזוי טרויעריק.

ווען די נאַציס האָבן גענומען צוגרייטן די דעפּאָרטאַציע פון די יידן, האָט נתן שפּיגעל איבערגעלאָזט זיין ייִנגעלע אין פּוילישן שפּיטאָל אויף דער סטשאַלקאָווער גאַס, און געהאָפט אַז דאָרט וועט דאָס קינד זיין געשיצט. אָבער דעם 9־טן אָקטאָבער 1942, ווען די דייטשן האָבן אַרויסגעיאָגט די יידן פון געטאָ אויף דעם דעפּאָרטאַציע־פּלאַץ, זענען צוויי פּוילישע קראַנקן־שוועסטער פון שפּיטאָל אָנגע־קומען מיטן ייִנגעלע און אים איבערגעלאָזט אויפן פּלאַץ. אַ נאַצי

תמונה של נתן שפיגעל שניצלה מימי הנאצים.
דאָס אָפּגעראַטעוועטע בילד פון נתן שפּיגעל.

האָט דאָס באַמערקט, ער איז צוגעגאַנגען צום ייִנגעלע און אַ ריטשע געטאָן: „לאופן, די יודע”. דאָס ייִנגעלע האָט גענומען לויפן פון שרעק, דער דייטש האָט אים נאָכגעשאָסן פון זיין ביקס און דאָס ייִנגעלע איז אַנידערגעפאַלן טויט. דער נאַצי האָט זיך צעלאַכט, ווען ער האָט דערזען דעם קינדס בלוט אויף דער ערד.

נאָך דער באַפרייאונג, ווען איך בין פון טשענסטאָכאָוו געקומען צו־פוס קיין ראַדאָמסק, האָב איך אין מאַרק געטראָפן די פרוי קעסל־מאַן. מיט אַ פּאָר טעג שפּעטער האָב איך איר באַזוכט אין איר וווינונג און האָב דאָרט געזען 2 בילדער פון נתן שפּיגעל. די פרוי קעסעלמאַן האָט מיר דערציילט, אַז נאָך דער באַפרייאונג ווען זי איז צוריקגעקומען אין איר וווינונג, האָט זי באַמערקט אויפן וואַנט 2 פּאָרטרעטן פון דייטשע סאָלדאַטן. זי האָט זיי אַראָפּגענומען, באַטראַכט פון דער אַנדער זייט און געזען, אַז דאָס זענען דאָפּלטע מיט בלוט, האָב איך מיטגענומען און געפירט מיט זיך איבער בילדער. זי האָט אָפּגעקראַצט די פּאָרטרעטן און דאַן האָבן זיך אַנטפּלעקט אמתע בילדער -- די 2 בילדער פון נתן שפּיגעל.

מיט עטלעכע טעג שפּעטער ווען די טאָכטער פון פרוי קעסעלמאַן איז צופעליק געשטאַנען נעבן די בילדער, האָבן פּוילישע כוליגאַנעס אַרייַנגעשאָסן דורכן פענצטער אין וווינונג און די טאָכטער איז דערהרגעט געוואָרן. איינעם פון די דאָזיקע בילדער, אַ באַשפּריצטן אַלע שפּעטערדיקע וואַנדער־וועגן, ביז איך בין אַנגעקומען קיין ישראל.

נתן שפּיגעל, זיין פרוי און דאָס צווייטע קינד, זענען דעפּאָרטירט געוואָרן פון ראַדאָמסקער געטאָ און האָבן זיך נישט צוריקגעקערט. איינער פון זיינע בילדער איז אָבער דאָך אָנגעקומען קיין ישראל דאָס לאַנד פון זיינע יוגנט־טרוימען.

יעקב (יאקוב) ציטרינאוויטש

יוסף סאנדעל

יעקב (יאקוב) ציטרינאָוויטש איז געבוירן געוואָרן אין ראַדאָמסק אין יאָר 1893, אין דער משפּחה פון אַן אָרעמען שוסטער. פון די ייִנגסטע יאָרן אָן האָט ער זיך באַגייסטערט מיט דער שיינקייט פון דער נאַטור, אָבער ער האָט זיך נישט אָפּגעגעבן קיין דין־וחשבון, אַז טיף אין אים איז פאַרבאָרגן אַ טאַלאַנט פאַר פּלאַסטישער קונסט.

בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ער געווען געצוווּנגען צו אַרבעטן אין אַ קוילנגרוב אין דייטשלאַנד, ווו ער האָט זיך דאַן באַטייליקט אין דער רעוואָלוציע. נאָך אַ סך יאָרן איז ער צוריק־געקומען קיין פּוילן, און האָט שטודירט קונסט ביים פּראָפעסאָר שימאַנסקי אין וואַרשע. דאָרט האָט דער וועלט־באַרימטער סקולפּטאָר און יידישער עסקן נחום אַראָנסאָן ע"ה, געזען יאקוב ציטרינאָוויטשעס סקולפּטור־אַרבעט און איר געלויבט. שפּעטער איז יאקוב ציטרינאָ־וויטש געקומען קיין פּאַריז און נחום אַראָנסאָן האָט אים אין דער ערשטער צייט געהאָלפן מיט ראַט און טאַט. אין פּאַריז האָט ער געאַרבעט און געשאַפן פיל אינטערעסאַנטע סקולפּטור־ווערק.

אין יאָר 1936 האָט וועגן יאקוב ציטרינאָוויטש געשריבן דער באַוווּסטער אוקראַינישער מאַלער אדאם טורין פון פּאַריז, אינעם „פּשעגלאָנד אַרטיסטיטשני”: „נאָך איינפאַכקייט יאָגט זיך אויך ציטרינאָוויטש. ער געווינט אין דער פיינער סקולפּטור ”אַ פרוי אין אַ לאַנגער קלייד”, אָבער ער פאַרשפּי[illegible]ט אינעם „קאָפּ פון אַ מיידל”, און עס איז זייער אַ שאָד, ווייל אין אויסדרוק איז דער קאָפּ זייער אַ שיינער. דעם זעלבן איינדרוק פון אָרעמקייט פילט זיך אויך אינעם „פרויענקערפּער”, מיט אַלע מעלות און חסרונות פון דער דאָזיקער סקולפּטור. אין סך־הכל איז ציטרינאָוויטש אינטערעסאַנט”.

בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט יאקוב ציטרינאָוויטש געלעבט אין פּאַריז אונטער דער נאַציש־דייטשער אָקופּאַציע. פראַנקרייך איז דאַן געווען צעטיילט אין צוויי זאָנעס: אַן אָקופּירטע און אַ נישט־אָקופּירטע. אין זומער 1941 האָט ער געפּרובירט אַנטלויפן פון פּאַריז אין דער נישט־אָקופּירטער זאָנע. ביים אַריבער־די גרענעץ איז ער געכאַפּט געוואָרן פון די דייטשן. זיי האָבן אים אַרעסטירט און דאַן פאַרשיקט אינעם קאָנצענטראַציע־לאַגער פון באָן־לאַ־ראָלאנד, דאָרטן איז ער געווען פאַרשפּאַרט מיט נאָך טויזנטער יידן כמעט אַ יאָר. אין חודש יוני 1942 איז ער דעפּאָרטירט געוואָרן קיין אָשוויענטשים, אין קאָנצענטראַציע־לאַגער. אַ חודש שפּעטער (יולי 1942) איז ער געטויט געוואָרן דאָרט אין די גאַז־קאַמערן.

כבוד זיין אָנדענק.

(פון יוסף סאנדעלס אפּהאנדלונג וועגן יאקוב ציטרינאוויטש, אינעם בוך: „אומגעקומענע יידישע קינסטלער אין פּוילן” (צווייטער באנד), וואַרשע, 1957.

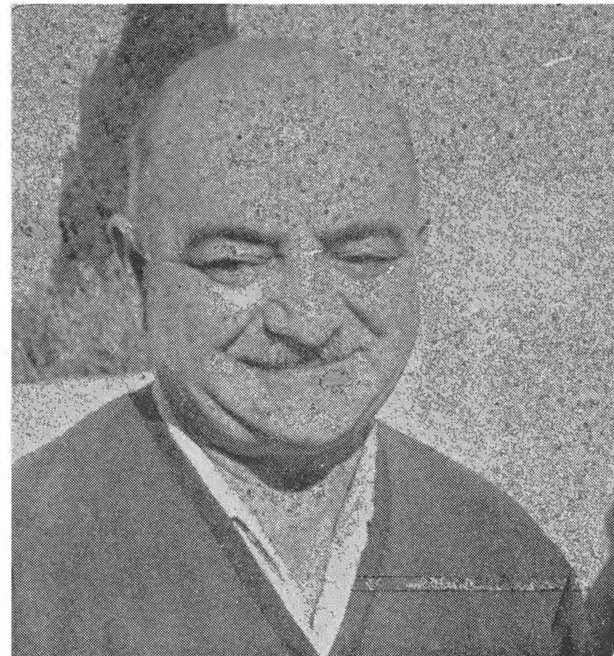
א. ב. צעראטא – אינטימער פּען־פּראָפיל

מלך ראַוויטש

געבוירן אין ראַדאָמסק, פּוילן; 1900—1918 — ווין; 1937 — פּאַריז; 1961 — זיך באַזעצט אין מדינת־ישראל (צפת); געשטאָרבן דעם 4טן מערץ 1963.

זיי זענען דאָ אין יעדער קולטורעלער סביבה — די דאָזיקע קינסטלערישע מענטשן, וואָס זענען צוליב עפּעס אַ טעכנישן צופאַל פון דער נאַטור אַליין נישט שעפעריש. זיי זענען פול מיט ליטעראַטור, אָטעמען, לעבן, לעבן זיך־אויס מיט ליטעראַטור, נאָר אַליין שרייבן זיי, אָדער בכלל נישט, אָדער קוים עפּעס וואָס. זיי זענען פול מיט בילדער, חלומען וועגן בילדער, לעבן זיך־אויס מיט בילדער, פאַר־שטייען זיי אָפט בעסער, ווי די קינסטלערס אַליין — נאָר אַליין מאָלן זיי נישט. זיי חברן זיך מיט דיכטערס, מאָלערס, קינסטלערס בכלל — און קינסטלערס חברן זיך מיט זיי, חלשן צו הערן אַ גוט וואָרט פון זיי וועגן זייער שרייבן, וועגן זייער מאָלן. זיי זענען עס דער פאַרבינדונגס־רינג צווישן דעם שעפער און דעם געניסער פון אַלערליי קונסטן פון די ניין טעכטער פון זעאוס, די מוזן. זיי זענען די שאָטנס פון די קינסטלערס, אָבער נישט קיין גרויע שאָטנס — זיי זענען פאַרביקע, קלאַנגיקע שאָטנס, לעבעדיקע שאָטנס, וואָס קענען ליב האָבן.

און א. ב. צעראטא איז געווען אַזאַ איינער.

א. ב. צעראטא

איך האָב אים געקענט אין ווין — ווען ער איז נאָך געווען אַ געהילף־זעצער אין אַ יידישער דרוקעריי, באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, און שפּעטער אים אַ סך מאָל באַגעגנט אין פּאַריז. אַ מיטלהויכער, שאַרפלעכע פּנים־שטריכן, סעמיטיש? ניין — גיכער הינדוסיש־אַריש. זיין פּנים שמייכלט אייביק, אַמאָל מיט ליבשאַפט, אַמאָל איראָניש, אַמאָל מיט כעס. ער קען אַ סך שווייגן, אַ סך אָבסערווירן, אָן אַ שיעור וואַרטן ביז עס קומט זיין ריי צו רעדן, צו דערנענטערן זיך פּנים־אל־פּנים צו דעם מאָלער, אָדער שרייבער, וואָס ער האָט ליב. און ליב האָט ער די געקליבענע לויט זיין געשמאַק.

ער איז אַ פיזישער אַרבעטער, אַ לינאָטיפּיסט, אַ זעצער. ער אַרבעט לרוב ביינאַכט, אָבער ער האָט אַלעמאָל צייט צו באַגלייטן זיין חבר־קינסטלער. ער טוט אַלץ פאַר יענעם, ער איז אָבער נישט סערוויל, ער באַדינט נישט, ער טוט מעשה חבר, ער העלפט.

אין פּאַריז, 1950, שפּעטער 1956. אין אַ קליינעם האָטעל. האָב אַ פּלאַן היינט צו באַזוכן דעם לווור. גיי אַרויס פון צימער, הויב אָן צו פרעגן וויאַזוי צו גיין אין מוזעאום. פּלוצלינג וואַקסט אויס נעבן מיר אַ שמייכלענדיק פּנים, פראַנצויזישער בערעט, זייטיק אויפן קאָפּ אָנגעטאָן — צעראַטא.

— קומט ראַוויטש, קומט רחל, איך וועל אייך פירן. אָבער ווי זענט איר דאָ פּלוצלינג אויסגעוואַקסן?

— איך האָב נעכטן צופעליק געהערט, אַז איר ווילט גיין אין לווור.

— — און אַזוי כמעט יעדן טאָג. זיי האָבן אויך עפּעס אַ געהיימע קראַפט צו מולטיפּליצירן אייער צייט אָט די וווּנדערלעכע שאָטנס, אפשר דערפאַר פאַרבינדן זיי זיך נישט מיט פאַמיליעס. זייערע קינסטלערס זענען זייערע ברידערס און שוועסטערס און קינדער.

אין די שווערע, ערשטע היטלער־יאָרן אין ווין, ווען מען האָט געדאַרפט אַרויסראַטעווען פון דאָרט עטלעכע יידישע שרייבערס, איז שוין צעראַטא געווען אין פּאַריז און אַלץ געטאָן אויף צו ראַטעווען. און ער האָט טאַקע געראַטעוועט. קיינער האָט אים נישט געבעטן דאָס צו טאָן. בריוו אין מיין אַרכיוו זאָגן עדות פון דער דאָזיקער טעטיקייט צעראַטאַס.

כדי צו טאָן אויך עפּעס ממשותדיקס — האָט צעראַטא, סיי אין ווין, סיי אין פּאַריז, אַרויסגעגעבן אַ ריי יידישע ביכער. די אויסגאַבעס — מוסטערן פון דרוק־גראַפישן קינסטלערישן געשמאַק. אָבער צעראַטאַס לעבנס־אידעאַל איז געווען צו שאַפן אַ דרוק־גראַפישן מוזעאום — בעיקר יידישע גראַפיק — און אים אויפשטעלן אין מדינת־ישראל. און ער האָט דערגרייכט און אָט דעם מוזעאום אויפגעשטעלט אין צפת — ווו עס האָבן זיך געדרוקט די ערשטע ספרים ביי יידן, דורך יידן, מיט הונדערטער יאָרן צוריק.

צעראַטא האָט געהאַט אַן אייגנאַרטיקע שריפט: לענגלעכע גלייכע אותיות, געשריבן מיט דער געדולד פון אַ בין. זיינע בריוו האָבן אויסגעזען ווי שורות מיט מיניאַטורע שטאַכעטלעך־פּלויטן. ער פלעגט אין זיינע בריוו (8—12 זייטנדיקע) פאָדראָבנע דערציילן אַן איבערלעבונג. דאָס זענען געווען קליינע דערציילונגען אין דער ערשטער פּערזאָן. אין אָט די בריוו האָט זיך אויסגעלעבט צעראַטאַס בענקשאַפט אַליין צו זיין אַ שרייבער. דורך אָט די בריוו האָט ער אויף אַ קונציקן אופן פאַרוואַנדלט זיין באַליבטן שרייבער אין זיינעם אַ לייענער...

עס ליגט איצט אויף מיין טיש צעראַטאַס לעצטער בריוו — אין בריוו באַשרייבט ער אַ מעשה־נורא מיט אַ נס מיט אַ ציגעלע, וואָס האָט זיך נישט געוואָלט לאָזן שעכטן — די מעשה האָט צעראַטא געהערט אין מירון, ווו ער האָט פאַרבראַכט ל״ג־בעומר ה׳תשכ״ב. איז די גאַנצע מעשה גאָלד־מיט־זילבער פון קבלה־פאָלקלאָר און גאָר וווּנדערלעך די אילוסטראַציע, דאָס ציגעלע מיט אַ הימל־בלויער פעל...

*

א. ב. צעראַטא איז געקומען צו קבר־ישראל אין דער מקובלים־שטאָט — צפת. ווו דען דאַרף אייביק רוען אַזאַ פאַרביק־קלאַנגיקער שאָטן פון אַ סך יידישע קינסטלערס און דיכטערס? קינסטלעריש געלעבט און קינסטלעריש געשטאָרבן. איך בין זיכער, אַז אויך נאָך דער פּטירה האָט דער פאַרליבטער און איראָנישער שמייכל נישט פאַרלאָזט א. ב. צעראַטאַס פּנים. איך בין זיכער, אַז מיט אָט דעם שמייכל וועט ער זיך ווייזן פאַר גאָט און פאַר זיינע באַליבטע מאָלערס און דיכטערס, וואָס וועלן אים אָפּוואַרטן אין אייביקן קינסט־לער־קלוב...

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ־ישראל
האיגוד הארצי של פועלי הדפוס · המוזיאון לאמנות הדפוס
מועצת פועלי בת־ים

הזמנה הנך מוזמן בזאת לחנוכת

הגלריה לאמנות ע״ש אברהם ב. צרטה ז״ל

ביום חמישי, ד׳ מנחם־אב תשכ״ג (25.7.63), בשעה 5.30 אחה״צ
בבית ההסתדרות בבת־ים, שכון הוותיקים
בהשתתפות פרופ׳ דב סדן ומבקר האמנות אריה לרנר.

אַן איינלאַדונג צו דער דערעפענונג פון אַ קונסט־גאַלעריע אין בת־ים א״נ פון א. ב. צעראַטא

ה. לייוויק / אלטמאַדיש געזאַנג

ה. לייוויק, דער גרויסער יידישער דיכטער, האָט די דאָזיקע פּאָעמע געגעבן אַלס מתנה די נאָוואָ־ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין אַמעריקע. ווען דער דיכטער איז אַנטלאָפן פון סיביר, אַלס פּאָליטישער פאַרפאָלגטער, איז ער געקומען אין נאָוואָ־ראַדאָמסק און געפונען גאַסטפריינדלעכקייט ביי דאַמאָלסדיקע חברים, א. אליבארדע און זקן שרייבער, וועלכע האָבן אים געהיט און באַשיצט און איבער דער גרעניץ „געשוואַרצט", אויף זיין וועג קיין אַמעריקע. דאָס ליד איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין „אַלמאנאך" פון די ראַדאָמסקער אין אַמעריקע.

דאָס אַלטמאָדישע פון דער וועלט:
מאָרד,
געפאַנגענשאַפט,
הינריכטונג,
פאַרראַט,
אָפּזאָג.
פאַרראַט פון דעם נאָנטסטן,
אָפּזאָג פון דעם געליבטסטן. —
מיטן רוקן אַוועקגעדרייט,
מיט גאַל אויף די ליפּן —
שטייט דער נעכטיקער ברודער.

אַזוי ווי געווען,
אַזוי ווי עס וואָלט גאָרנישט געשען
פון אייביק.

און דער שטאַרקער איז נאָך אַלץ דער מאַכטהאָבער,
און דער מאַכטהאָבער איז נאָך אַלץ אַ רשע,
און דער אמת איז נאָך אַלץ ביים פאַרראַטענעם,
און ניט ביים פאַררעטער.
און גערעכט איז נאָך אַלץ דער געפּייניקטער,
און ניט דער פּייניקער
אַזוי ווי געווען,
אַזוי ווי עס וואָלט גאָרנישט געשען
פון אייביק.
אַ טרוקענער לאָגל אויף די אַקסלען
שליאַכן פאַרזונקענע — דורך פינפטער עווענױ,
געפראָרענע לענע — צווישן ברעגן פון האָדסאָן,
צעפּייניקטער יאַקוטסק — דורך איסט בראָדוויי,
פאַרשאָטענע יורטעס — אין שנייען פון האַרלעם
דורך אַלע שליאַכן — צום וויטסטן וועג
צוריק.
פון אַלע נצחונות צום שניי פון עלנד
צוריק.
אַלע, אַלע, אַלע ווערן פאַרטריבן
צוריק.

דער שטאַרקער איז נאָך אַלץ דער מאַכטהאָבער,
און דער מאַכטהאָבער איז נאָך אַלץ אַ רשע,
און דער אמת איז נאָך אַלץ ביים געשלאָגענעם,
און ניט ביי דעם שלעגער,
און גערעכט איז נאָך אַלץ דער, וואָס הינטערן שלאָס,
און ניט דער וועכטער וואָס קלאַפּט מיט די שליסלען.

ה. לייוויק אין מינסק (מיט זיינע עלטערן), אויפן וועג פון סיביר קיין אַמעריקע

אַזוי ווי געווען,
אַזוי ווי עס וואָלט גאָרנישט געשען
פון אייביק.

אַלטמאָדישע רייד,
אַלטמאָדיש געזאַנג, —
חרפּה, חרפּה
צו עפענען אויף ניויאָרקער גאַסן די אויגן
און דערזען זיך אונטער אַ וואַך פון שומרים
אַ געפירטן צוריק צום אַלטן, צום קאַלטן
אַלטמאָדישן, אייביקן לאַנד סיביר,
אייביקן לאַנד פון שניי.
מאַרש.
מאַרש.
מאַרש.
פאַרביי ליכטיקע שויבן,
פאַרביי וואַרעמע בעטן, —
זאָל קיינער ניט באַגלייטן,
זאָל קיינער ניט טרייסטן,
און די האַנט פון דעם ליבסטן
זאָל נידערן און פאַלן
און ניט קומען אַנטקעגן.
מאַרש.
מאַרש.
אין גראַבן לייוונט — דאָס לייב,
אין אייזערנע קלעצלעך — די פיס.

חלק תשיעי

ניינטער טייל

שואה ונקם

אומקום און נקמה

חלק תשיעי / ביינטער טייל

התוכן / אינהאלט

נוקמים ונוטרים:

מגילת היסורים

ד"ר שמחה המפל וישכר מינסקי

לפני הסערה

אתמול עוד התנהלו ויכוחים סוערים. הבריות ניסו לשכנע איש את רעהו, וקודם כל את עצמם, כי על אף הסימנים שעל פני השמים והארץ, לא תהיה מלחמה. מתווכחים זקן ונער, בחוצות העיר ובתוך כל בית, בבתי־המדרש וב„שטיבלך" — ים של מלים שופע מכל עבר, כאילו רצו להטביע בו את אי־המנוחה, את הפחד הגואה המקיפא את החושים והאברים. תוקף אותך הרצון להשתחרר, ולו לרגע, מהסיוט המדכא הסוגר עליך, הנך מנסה להתגונן מפני המלכודת המתנכלת לך — אך לשוא. נסתלקו המנוחה והבטחון. הדאגה שפוכה על פני כל והאנשים מתהלכים כאילו נתבלבלו מחשבותיהם. התכנית לגיוס, שהוא לפי שעה בלתי רשמי, לפי רשימות שמיות, החלונות המאופלים ובהלת הצבירה של מצרכי מזון — פועלים את פעולתם המפחידה.

בחוץ — יום סתיו הדור, מעוטר ומקושט בכל הסממנים הססגוניים של הנוף הפולני, אבל בלב פנימה שוררת החשכה.

בחוצות העיר חופרים חפירות־מגן נגד התקפות־אויר. עוס־קים בחפירה כל חלקי האוכלוסיה ובין נעיצת מעדר למשנהו נמשך הויכוח. ההסתה האנטי־יהודית, שהתנהלה בפולין בשנים האחרונות, כאילו נשתתקה לשעה. ברם, במבואות העיר שוב מופיעות כתבות ססגוניות: „מוות ליהודים!" „היטלר עליכם, יהודים!" קבוצות צבא שעד עתה היו מוסעות ברכבת, מטעמים מובנים, רק בשעות הלילה, נוסעות עתה בכל שעות היממה. פלוגות חיל־רגלי עוברות את העיר ובאזניים מהדהדות שעטות נעליהם המסומרות, הם עצמם נסתלקו מכבר, אך באויר עדיין נישאים הדי צעדיהם.

בחלל האויר תלויים צלילי העיירה היהודית שנגזר עליה חורבן וכלייה. ועתה, בלילה האחרון של ימות השלום, מתחילה גסיסתה, בד בבד עם כיבוי האורות בגזירת השלטונות. הלילה ליל אימים וחשכה, הנושא בחיקו דמעות, צער, חורבן ומוות.

הבהלה

ביום ששי, האחד בספטמבר, בבוקר, התחילו הכוחות הגרמניים המזויינים לעבור את גבולות פולין, בלי כל הכרזת מלחמה מוקדמת. ברד של מוות והרס התחיל לרדת ממרומים. כבר בשעות הראשונות למאבק בין הכוחות הבלתי שווים נעשה ברור לכל, כי האויב לא ייתקל, — על כל פנים באוויר, — בהתנגדות רצינית וכי האוכלוסיה האזרחית נתונה כליל לשרירת לבו.

הגרמנים לא טרחו כלל לבחור ולהפציץ מטרות צבאיות בלבד. לרוב פסחו עליהם במתכוון מהטעם הפשוט, שהללו יפלו לידיהם שלמים ובלתי נזוקים. שגעון ההרס נשפך מלכתחילה במלוא כובדו על ראש האוכלוסיה האזרחית חסרת המגן והאומללה. האויב עוד נמצא היה ליד הגבולות והתכונן לקפיצתו הרצחנית, אבל בעורף כבר חגגו המוות, האש והדמעות את קצירם הראשון.

המאורעות שפקדו באותו יום ששי בבוקר ובמשך כל שעות היום עשרות ערים ועיירות על אדמת פולין לא פסחו גם על עירנו. ב־5 וחצי לפנות בוקר נתנסתה העיר בהפצצה הראשונה. קרבנותיה נפגעו בשטח בית־החרושת המטאלורגי וכללו מספר עוברי־אורח מקריים ליד התחנה. ההפצצות חזרו ונשנו במשך היום, ואם כי הנזקים היו מעטים יחסית, הרי הפחד מפני הבאות תקף את כל חלקי האוכלוסיה. בשעות־הערב, כשהופיעו בעיר ראשוני הבורחים משטחי־הגבול, כשהם מבוהלים ועמוסים צרורות, נזדעזעה העיירה וכאילו ניסוגה ממקומה. התחילה הבריחה המבוהלת. הבריות התחילו לרוץ לאן שנשאום רגליהם, ובלבד להתרחק מהאויב המתקרב מצד מערב. הדרכים המוליכות לפשדבוזש, קינסק, מזרחה — הוצפו פליטים. ים של אנשים שטף את הרחוב המוביל לפשדבוזש. עיירות שלמות וכפרים עוברים את העיר וגוררים עמם את זקניהם וחוליהם, הנישאים במיטות או מוסעים בעגלות־יד. בחלל האויר נישאת עירבוביה של קולות, בכי קורע־לב של תינוקות, געיות של פרות וצאן ונביחות של כלבים. בפי הבורחים סיפורי־זוועה. ערים ועיירות שלמות כאילו נמחו מעל פני האדמה. אלה מהתושבים שהצליחו להמלט מהלהבות נורו ללא רחמים על־ידי מכונות־יריה. במשך הלילה הובאו המוני פצועים לבית־החולים שנתמלא עד מהרה. פינה ריקה לא נותרה בו ואף לא היה מי שיטפל בפצועים המרובים. רבים מהם נשארו שכובים בחדר בית־החולים וכאן חיכו האומללים עד שמישהו ירחם עליהם.

בלילה הזה נדדה שנתם גם של אלה מתושבי העיר שעוד לא לקחו לידם את מקל הנדודים. העיר היתה מאופלת, אבל לאורו החיוור של הירח נראו ליד כל בית ובתוך כל חדר חבורות חבורות מאוחדות בחוסר אונן, דיכאונן וייאושן העמוק.

בשבת בבוקר שוב הופצצה העיר ואפילו ההודעות מטעם הרשות הצבאית לא הצליחו להעלים את התמוטטותה הקטסטרופלית של רשת ההגנה הפולנית כולה. בעיר כבר ניכרו סימניה הבולטים של המפלה. משרדי הממשלה הולכים ומתרוקנים, הארכיונים — מושמדים והאסירים מוצאים מהעיר. פלוגות צבא מובס עוברות את העיר בכוון מזרחה.

ב־12.30 בצהרים מופיעים לפני בנין העיריה נציגיה האחרונים של הרשות המקומית והמושל מצווה על פינוי העיר הנועדה להיות מופצצת מיד ע"י האויב. תוך רגעים ספורים הגיעה ידיעה זו לכל פינות העיר ועוררה בריחה מבוהלת מתוכה עד שכמעט נתרוקנה מתושביה. כעבור שעה עמדה ראדומסק בלהבות. 13 מפציצים עטו על העיר, הנמיכו בנחת את טיסתם ובמשך 10 דקות זרקו על גגות בתיה אש והרס. כמעט כל הבתים בשוק וברחוב קראקובסקה וחלק מבתי הרחוב סטשאלקובסקה נפגעו ונהרסו. לאחר מכן התברר, כי לא כל הבתים נפגעו פגיעות ישירות וכי רבים מהם נזוקו רק חלקית. רובם הוצתו ע"י כנופיות אנשי העולם התחתון פולנים ואיכרי הסביבה. במשך לילה שלם עסקו הללו בהוצאת הביזה מהבתים ההרו־סים. בלילה הזה נפל בידי מרצחים האופה אהרן קלקה על הגנת ביתו. ביום ראשון בבוקר הצליח הנער בן ה־13, רשקה, לצאת מתחת למפולת של בית הרוס ברחוב סטשאלקובסקה. מפיו נודע, כי במרתף הבית קבורות חיים משפחות אחדות, שנתאספו קודם לכן אצל שמואל־לייב ויטנברג. הנער התרוצץ בין החורבות הבוערות וקרא לעזרה. אך קריאתו היתה לשוא, כי היהודים לא היו עוד בעיר ואותו חלק מהאוכלוסיה הפולנית שנשארה בעיר היה עסוק ב... ביזה. כשניגשו, כעבור ימים אחדים, להוציא את הקבורים מתחת למפולת, היה כבר מאוחר. ההפצצות של הימים הללו גרמו לכמה עשרות של קרבנות יהודים, אם כי את מספרם המדויק לא הצליחו לקבוע מעולם.

ביום ראשון, השלישי בספטמבר, בשעה 11 לפני הצהרים נכנסו הגרמנים לתוך העיר ומצאו בתוכה יהודים שבורים בגופם ונפשם ומוקפים ים של אויבים מזוינים בסכינים ומצוידים בשקים, מוכנים לעוט על הביזה. שנאה אכזרית זו מצד שכניהם הפולנים ושקיהם הרעבים תמיד לרכוש יהודי רדפו ועינו את היהודים במשך כל תקופת מאבק הדמים.

כבר ביום הראשון התחילו לשוב העירה אלה שרגליהם לא נשאום רחוק. עצובה היתה השיבה. עשרות משפחות מצאו בשובן אבנים חרכות וערימות אפר. זה היה הכל מה שנותר מעמל של

דורות. אחרים, שבתיהם נשארו שלמים, התגנבו לתוכם בהחבא כשהם אחוזי פחד מפני הפגישה עם האויב צמא־הדמים. טראגי ביותר היה מצבם של אלה שניתנה להם האפשרות להרחיק נדוד. רבים מהם נפגעו ע״י כדורים תועים (כדוגמת החייט פלובוברודה); הסוחר אדולף רודאל טבע בעת הבריחה. גורלם של עשרות רבות מביניהם לא פוענח עד היום הזה.

התקדמותו המהירה של הצבא הגרמני ניתק אלפי אנשים שהתכוונו לחצות את הגבול הסובייטי החדש והם התחילו במסע חזרה, שנחרת עמוק בזכרונם. בדרך נדודיהם התרחשו חזיונות־אימים, רבים מהנודדים הוכו ונקטלו, רבים הוכנסו למחנות־ריכוז שנוצרו מניה וביה ועונו בכל הזדמנות. בקושי הצליחו להמלט מידיה של כנופית פושעים אחת ומיד נפלו לידיה של כנופיה אחרת. דם יהודי רב האדים את דרכיה של פולין.

ראשית השלטון הגרמני בעיר

כבר ביום א׳ ראשון התחילו להופיע הצווים העוינים הראשונים של שלטון־הכיבוש הגרמני על מסירת נשק, שעות־עוצר (מ־7 עד 7) תוך איום כי כל מי שלא יציית לצווים אלה יוצא להורג ביריה.

ב־4 בספטמבר הופיעו 2 מודעות — בגרמנית ובפולנית — בחתימת המפקד הצבאי של העיר. הצו הראשון התיר ליהודים להתהלך בעיר משעה 8 בבוקר עד 7 בערב ולפולנים משעה 5 בבוקר עד 8 בערב. מי שיימצא ברחובות העיר מחוץ לשעות הללו דינו היה מוות. בצו השני הוטל על היהודים לסגור את חנויותיהם ומחסני הסחורות שלהם עד להודעה חדשה. בשעות הערב הופיעו ברחובות קבוצות של חיילים גרמנים מלווים ע״י פולנים, שהובילום לחנויות של יהודים. החיילים פרצו לתוך עשרות חנויות, שדדו אותן וחילקו בין הפולנים את רכושם של היהודים. למחרת היום הופיעו בעיר המשפחות הגרמניות הראשונות, שהגיעו בלווית פקידי עיריה פולנים אל דירות היהודים בכביש החדש והוציאו מתוכם את דייריהם. כמובן שנאסר על אלה לקחת עמהם לוא חלק ממטלטליהם ואף הוענקו מכות רצח.

ביום רביעי, ה־6 בספטמבר נעצרו האחים מינץ, יעקב אולק וחיים רוזנבלום. הם נדרשו לשלם סכומי כסף והוכו קשות.

יום שלישי, ה־12 בספטמבר, נחרת במיוחד בזכרונה של האוכלוסיה היהודית בראדומסק עקב מעשיהם האכזריים של אנשי הגיסטאפו בעיר ועוזריהם הפולנים.

בשעות הבוקר הופיעו בבתי היהודים אנשי גיסטאפו מזויינים בשוטים ומלווים ע״י פולנים והוציאו מתוכם הגברים. נערים וזקנים כונסו בכיכר השוק ושם חולקו לשלוש קבוצות. קבוצה אחת הובלה לרחוב פיוטרקבסקה, לכיכר שליד הצרקווה; הקבוצה השניה נלקחה לרחוב ריימונט לכיכר הקרויה „באבע־דז׳אדה פלאץ" והשלישית נשארה לעמוד בכיכר השוק.

קבוצת־השוק נצטוותה לכסות את חפירות־ההגנה, שהוכנו עוד לפני פרוץ המלחמה ע״י כל אוכלוסית העיר למקרה של התקפות־אויר. עתה העלילו הפולנים בפני הגרמנים על היהודים, כי החפירות הללו נחפרו ע״י היהודים שישמשו מכשול בפני הטנקים הגרמניים מלהכנס לעיר ויעכבו את מסע־הנצחון הגרמני.

היהודים אולצו לכסות בידיים ריקות את הבורות, כשעל ראשיהם ניתכות באכזריות צליפות השוטים שבידי אנשי הגיסטאפו. הללו חיפשו אחרי קרבנות והתאנו לאלה שעבודתם נראתה להם איטית. קרבנם הראשון היה שטרוזברג הצעיר (בנו של מגלה שטרוזברג). אנשי הגיסטאפו צמאי הדמים הציבו בארבע פינות הכיכר חיילים מזויינים במכונות־יריה. היהודים נצטוו לשכב על האדמה והוזהרו שאיש מהם לא ירים את ראשו. אנשי הגיסטאפו עזבו את היהודים במצב זה, בעוד שהם עצמם הלכו לאכול ארוחת צהרים בהשאירם מאחוריהם מספר מפקחים מזויינים בשוטים לבל יהינו היהודים להפר את פקודתם. כך שכבו היהודים שרועים על פני האדמה וכשמישהו מהם הזיז את גופו מיד הוכה באכזריות. משני צדי הכביש החדש עמדו המוני פולנים, אשר הסבו את תשומת לב הגרמנים לכל זיע של יהודי. כך שכבה הקבוצה עד שובם של אנשי הגיסטאפו שבעים ושתויים ואז הובלה הקבוצה תחת מטר של מכות רצח אל עבר הקבוצה השניה שעמדה בעינויים בכיכר „דזיאדה־באבה". גורל דומה היה נחלת הקבוצה בכיכר הצרקווה. לרוע מזלה של קבוצה זו עמדו בכיכר שני דוודים גדולים מלאים מי־גשם. אנשי־הגיסטאפו מצאו להם קרבנות מבין הקבוצה, אחזום ברגליהם ותחבו את ראשם לתוך המים. כך הוחזק הקרבן עד שכמעט יצאה נשמתו. גמרו עם אחד, אחזו בשני וקיימו גם בו את מצוות הטבילה. גם קבוצה זו הובלה תחת מטר של מכות לכיכר „באבא־דזיאדה". בכיכר זו התחיל הכל מחדש. וכדי להיטיב לשעשע את שכנינו הפולנים, בחרו הגרמנים מתוך היהודים את אלה שכל ימי חייהם התהדרו בזקניהם המפוארים והתחילה התחרות ביניהם מי יהיה מהיר יותר במריטה ותלישה של זקנים יהודים.

לאחר מכן נצטוו היהודים לטבול בנחל רדומקה. כולם גורשו לתוך המים ואחדים מהם נצטוו להשתרע לרוחב הנחל וליצור מעין גשר־חי בעוד שעל האחרים הוטל לטייל הלוך־ושוב על פני הגשר הזה. ומעשה שטן — נזדמן למקום מיודענו הצבעי דאמסקי ולהלה נתחשק בשעה זו ליצור אחת מ„דמויותיו". דבר זה נראה ביותר לאנשי־הגיסטאפו והיהודים נצטוו במכות ובצליפות שוטים לחקות את „דמויותיו" של דאמסקי.

בכל זה צפו המוני הפולנים שכנינו הקרובים, שאתם עמדנו משך כל חיינו ביחסים הטובים ביותר החל מהנוטריון פאראדובסקי, הרוקח, מורה הגימנזיה וואלטשאק, המהנדס פלרולא, השופט מיכאלק הגנב גונירא, היצאנית הלקה צבלוקה... המונים, המונים עמדו שם, צפו בנו ונהנו מענויינו.

כל זה לא סיפק את שכנינו והם הצביעו על העשירים שבעדת המעונים. הללו זכו לטיפול מיוחד מידי הגיסטאפו. הם נטפלו לאחד מהאחים־החרשתנים מינץ, אשר העסיק בבית־החרושת שלו משך עשרות שנים רק פולנים, ממנו התפרנסו ובכספו השתכרו, ואילו עתה ירקו עליו והשליכו בוץ בפניו. ועם רדת הלילה, עת כולם לא יכלו עוד לעמוד על רגליהם מחמת עייפות ועינויים והיו שבורים בגופם וברוחם, בחרו אנשי־הגיסטאפו במינץ זה, העמיסו עליו מעדרים והריצוהו תחת מטר של צליפות שוטים על פני רחובות העיר.

לאחר שהחשיך, התחילו הרוצחים לשחרר את היהודים קבוצה אחרי קבוצה. נראה שלא היה בסאת העינויים שהנחילו ליהודים כדי להשביע כליל את נפשם של הגרמנים. הם התיצבו בטור ארוך וכל יהודי שעבר דרכם היה נאלץ להריק את כיסיו ולאחר מכן לרוץ לאורך הטור תחת מטר מכות שהונחתו על ראשו. מכל העברים הושטו רגליהם ורבים מהרצים נפלו בעטים, כשמגפי הקלגסים בועטים בהם. וכשזכו לצאת את דרך העינויים שותתי־דם ומוכים נתקבלו ע״י המוני הפולנים, שצרו על רחוב ריימונט, בגידופים ומכות. הפולנים ששו למהלומות אלה כאילו היו חלילה רעבים ומעולם לא הורמה ידם על יהודי.

למחרת יום ג׳ השחור, ידעה העיר מי מבין תושביה ויתר מרצון על חיי־התמרורים והשליך את עצמו לזרועות המות המתוק. הראשון ביניהם היה שלמה גליקסמן (פראזוך), אחריו היו חתנו של פנחס פליגלטויב ואחרים. במעשה זה קדם להם השען שמעון יורבורסקי.

כעבור ימים אחדים הותר ליהודים לפתוח את חנויותיהם. כמובן שהגרמנים והפולנים הסתערו על החנויות הפתוחות. הראשונים לקחו את כל אשר יחפוץ לבם ללא תשלום כל תמורה שהיא והפולנים שילמו פרוטות בעד הסחורה, שאי־אפשר היה להשיגה עוד לאחר

מכן. באורח זה נתרוקנו חיש מהר כמעט כל חנויות היהודים וברשות בעליהן נותרו במקרה הטוב ביותר שטרי־כסף חסרי־ערך.

חטיפת יהודים ברחובות הפכה לתופעה יום־יומית. פרט לעבודה הקשה שעל הנחטפים היה לבצע, היו החטיפות כרוכות בעינויים שונים. לעתים קרובות איוו להן קבוצות של חיילים גרמנים להשתעשע על חשבונם של היהודים המבוהלים. בין היתר פרצו לדירתו של הרבי מאמשינוב בעת אמירת הסליחות. החיילים המתפרעים התנפלו על המתפללים במכות, קרעו את ספריהם וטליותיהם ורמסום ברגליהם. לאחר מכן הריצו את היהדים למגרש הספורט ואילצו אותם לכסות את החפירות ולחפור בורות חדשים. כל זה היה כמובן, מלווה התעל־לויות מכל הסוגים, כגון קפיצות לתוך הבורות, ריצות מסביב למגרש הספורט וביצוע תרגילי ספורט לקול צחוקם של החיילים והאזרחים שנתאספו לראות במחזה. בין היתר קיצץ אחד החיילים את מחצית זקנו של לייביקה דונסקי (מהמקווה), ליהודי אחר הציתו פשוט את זקנו, שלישי אולץ להחזיק אקדח בידו המושטת מול קבוצת חיילים וכך צולם.

עם התקרבות הימים הנוראים (ראש השנה ויום־כיפור) נעשה המצב רע יותר. החטיפות הבלתי פוסקות לעבודות־הכפייה והפחד להתהלך בחוצות העיר, נטלו מהאוכלוסיה היהודית את האפשרות מלהשתכר פת לחמם. מאות משפחות נשדדו ורכושם נשרף. קל איפוא להבין את המצב הכלכלי הקטסטרופלי לתוכו הוטלו היהודים כבר בחודש הראשון למלחמה. מספר הבתים בהם נעשה הרעב לאורח תדיר גדל מיום ליום.

בימי ראש־השנה ויום־כיפור נמנעו היהודים מלהתכנס לתפילה בבית־הכנסת ובבתי־המדרש. בדירות אחדות נתקבצו השכנים כדי להתפלל בציבור, כשנשותיהם וילדיהם עומדים בחוץ וצופים לבל יתקרב האויב וימצא את המתפללים עוברים על האיסור של התכנסות בציבור. אך על אף המשמרות הללו נתגלו רבים מהמני־נים והמתפללים נסחבו יחד עם אחרים לכיכרות העיר השונות כדי לכסות את חפירות־המגן. העבודות הללו היו כרוכות הפעם יותר מתמיד בהתעללויות נוראות ואנקות המעונים נשמעו למרחוק.

ב־9 באוקטובר הופיעו על קירות הבתים הודעות, לפיהן חייבים כל הגברים היהודים מגיל 15 ועד 60 להרשם החל ממחרת היום בכיכר הבהמות. לאלה שלא יירשמו צפוי עונש מוות. ההודעות היו חתומות ע״י מפקד העיר.

ההרשמה נעשתה בכיכר שליד ספורט־וואדני וארכה 5 ימים. מבצעיה היו פקידי העיריה הפולנים בפיקוחם של חיילים גרמנים. מטרת ההרשמה לא היתה ידועה ועוררה כמובן אי־שקט רב בקרב היהודים. ב־30 באוקטובר שוב הופיעו הודעות המצוות על הגב־רים היהודים מגיל 15 עד 60 להרשם. גם הפעם לוותה ההודעה באיום של עונש מוות על אלה שלא יופיעו להרשמה.

למחרת, ב־31 באוקטובר החלו להתקבץ בשעה 8 בבוקר לפני בנין העיריה יהודים מכל הגילים והתיצבו בטורים ארוכים ליד הכניסה. ההרשמה נעשתה באולם־הישיבות הגדול של מועצת העיר ראדומסק. מפקד העיר, רוטר, במדים חומים ענוד סרט צלב־קרס שחור על רקע אדום, הודיע תוך איומים, כי על כל הגברים היהודים בעלי כושר־עבודה לשאת אות על חזם השמאלי. לאחר מכן התחילו לחלק בין הנאספים פיסות־בד הקרויים „טלאים״. כל אחד היה חייב למסור את שמו ושם משפחתו, כתובתו ומקצועו. ה„טלאים״ היו משלושה סוגים וגוונים: סגול, אדום וצהוב. הם היו כאמור מבד, 12 ס״מ באורך ו־4 ס״מ ברוחב כשעליהם מודפסת J (יוּדֶה) גדולה בצבע זהב על הטלאי הסגול ובצבע שחור על הטלאי האדום והצהוב. הטלאים הסגולים נמסרו לאלה שהיו משוחררים מעבודת־כפייה: רופאים, רופאי־שיניים ובלתי מוכשרים לעבודה פיסית. אחר־כך ענדו אותם גם אנשי־היודנראט. בטלאים האדומים צוידו הזקנים ובעלי כושר גופני ירוד, שהיו חייבים בעבודת־כפייה 3 ימים בלבד בשבוע. בעלי הטלאים הצהובים היו חייבים בעבודת־כפייה במשך כל ימות השבוע. יהודי ראדומסק היו הראשונים בפולין כולה לענידת הטלאים, כי הגזירה הוטלה עליהם כבר ב־31 באוקטובר 1939.

ב־7 בנובמבר נעצרו 5 מעשירי היהודים בעיר: יעקב רוזנבוים, רומק רוזנבוים, שלמה פישמן, יצחק שפירא ויוסף מינץ. הם הוכו באכזריות וקנס של 50 אלף זלוטי הוטל על היהודים. הקנס חייב היה להמסר תוך 24 שעות, אחרת איימו, יוצאו 5 הנאסרים להורג ביריה. הקנס שולם והחמישה שוחררו.

ב־9 בנובמבר נצטוו בעלי הטלאים הצהובים להתיצב ב־7 בבוקר לפני בנין בית המרחץ העירוני ברחוב יוסלביטש. כאן הופרדו ע״י חיילים גרמנים ואנשי חיל־העזר מקרב הפולקס־דויטשה לקבוצות הבאות: 1) מנקי־רחובות; 2) ניקוי משרדים; 3) מפרקי חורבות ההפצצה. העבודה שהוטלה עליהם היתה קשה והיתה כרוכה בהשפלות מכל הסוגים. מהעבודה היו חוזרים מורע־בים, יגעים ומוכים. קבוצה אחת נשלחה לעבודות כבישים.

ב־12 בנובמבר נקרא יו״ר הקהילה, משה ברגר, לממונה על העיר ונצטווה על ידו לארגן תוך 24 שעות מועצה יהודית (יודנראט) ולהביא את רשימת חבריה לאישור לפני ישיבה מיוחדת של ועד הקהילה שתוקדש לכך. הרשימה כללה את האנשים הבאים: משה ברגר, ד״ר גליקמן, מוטק ביהם, יהודה־הירש טיגר, אדוואדר לאופר, יוסף מינץ, ישראל מינץ, יעקב רוזנבוים, אליאש רוזנבוים, רומק רוזנבוים מיכאל שטיינלויף, יצחק שפירא ושמואל שפירא.

ב־15 בנובמבר אושר היודנראט ומשה ברגר נתמנה כיו״ר. תפקידו של היודנראט היה לעמוד בקשרים עם השלטונות הגרמניים ומוסדותיו הארגוניים ולבצע כמובן את כל פקודותיהם. כעבור שבוע נצטווה היודנראט להעביר לסמכותו את פלוגות העבודה היהודיות. בהתאם לפקודה הזאת הקים היודנראט לשכת עבודה בבנין הקהילה לשעבר ברחוב מיצקביטשה 5 והושלמו מחדש הרשימות של היהו־דים בעלי כושר עבודה. השלטונות הגרמניים הגבירו מיום ליום את דרישותיהם לידיים עובדות, כך שמספר העובדים הגיע ל־3000 איש ביום. העובדים לא קיבלו כמובן כל תמורה עבור עבודתם. הרעב בקרב העובדים גאה והלך והם הגבירו את תביעתם מאת היודנראט לתשלום בעד עבודתם ולעזרה למשפחותיהם. הם גם דרשו שלעבודה יגויסו כל בעלי כושר־עבודה ללא יוצא מן הכלל. הם הצביעו בצדק על העובדה, שכל העומס נופל על שכם השכבות העניות, בעוד שהעשירים פודים את עצמם בכסף.

לחץ הרשות הנאצית על האוכלוסיה היהודית גבר מיום ליום. סחיטת כספים הפכה לתופעה יום־יומית. נוסף לכסף נאלצו היהודים למלא אחרי דרישותיהם למיניהן, שהלכו וגדלו משעה לשעה. היהודים נצטוו לספק להם רהיטים, מערכות חדרי־שינה, בגדים, לבנים, וילונות, כסתות, שטיחים, תכשיטים, מערכות־כלי־שולחן, מקלטי־רדיו, פסנתרים, פטפונים וכדומה. ראוי לציון, שבין אחרות היתה גם הדרישה, כי היהודים ירהטו ויציידו בכל המותרות בית־בושת לשרות אנשי־הצבא הגרמנים. היודנראט מילא בקושי רב אחרי הדרישות הללו ולעתים אף נזקק לסוחרים פולנים כדי למלאותם.

פגע מיוחד היווה המהנדס, שניהל את העבודות. שמו היה ציפסר ולפני פרוץ המלחמה עבד בחברה צ׳כית, שסללה את הכביש קרקוב־ורשה. זה היה סאדיסט שהתמסר בהנאה מיוחדת לעינוי היהודים שעבדו בפיקוחו. מעולם לא הסתפק במספר היהודים שנשלחו אליו ע״י היודנראט ותמיד דרש יותר. לא אחת קרה שחטף מספר יהודים, ציווה עליהם להתיר את הסוסים מעגלה עמוסת לוחות־בטון ואילץ אותם לסחוב את העגלה הכבדה לקול צחוקם של הצופים הפולנים. ציפסר היה פוקד לעתים תכופות את מקומות־

העבודה, ובביקוריו היה מכה באכזריות ומענה את העובדים היהו־דים. מצבם הקשה של העובדים, התמרמרותם נגד אלה שנראו בעיניהם שותפים אשמים ביסוריהם ועינוייהם, הביאו אותם לידי הפגנה ספונטנית לפני משרדי היודנראט. ההפגנה נתקיימה ביום ד', 26 בדצמבר. המפגינים הרעבים דרשו שיושב־ראש היודנראט יקבל את נציגיהם וידאג לחלוקת־עבודה צודקת שתקיף את כל הגברים בעלי כושר־עבודה מכל השכבות, עניים ועשירים כאחד. יתר הדרישות היו, שתובטח משכורת מינימום לעובדים ותמיכה במשפחותיהם, ושיוטל כופר־נפש על השכבות האמידות הלא עובדות לטובת אלה שבגורלם נפל לעבוד עבודת־כפייה. ממורמרים על סירובו של היודנראט לקבל את משלחתם, פרצו המפגינים לתוך בנין היודנראט והתחילו לחבל ברהיטיו.

מהיודנראט הודיעו טלפונית לשלטונות הגרמניים על המתרחש. אחרי שעה קצרה הופיעו עשרות ז'נדרמים והתנפלו כחיות־פרא על הנאספים לפני בנין הקהילה. בין המפגינים נמצאו כאלה אשר מרוב יאושם ניסו להתגונן מפני המכות. דבר זה הוציא את הנאצים מגדרם. הם לא הסתפקו עוד במכות ובדקירות, אלא פתחו ביריות שגרמו לעשרות פצועים. ממקום ההפגנה עברו המכים לרחובות אחרים והמהומה נמשכה שעה ארוכה. שבועות רבים לאחר ההפגנה נראו בעיר יהודים כשראשיהם ואבריהם חבושים.

ב־20 בדצמבר 1939, בשעה 6 לפנות בוקר, הופיעה ההודעה בפולנית ובגרמנית על יצירת הגיטו. הגיטו כלל את הרחובות הבאים: שול־גאס, רולנה, סטודולנה, יוסלביטש, סטשאלקובסקה, פאביאנה, מיצקביטשה. היציאה מחוץ לתחומי הגיטו נאסרה בהחלט. בעת ובעונה אחת נאסרה על האוכלוסיה הפולנית הכניסה לתחומי ה„ווין־באַצירק" היהודי.

לאוכלוסיה היהודית שגרה מחוץ לגבולותיו המסומנים של הגיטו ניתנה שהות של יום אחד לפנות את מקומות מגוריהם ולעבור לתוך הגיטו. כבר בשעות שלפני הצהרים של אותו יום התחילו היהודים לפנות בבהלה את מקומות מגוריהם ולזרום בהמוניהם מכיכר השוק החדש אל עבר רחובות הגיטו. הבעת־צער עמוקה היתה שפוכה על פני היהודים. הפולנים, לעומת זאת, התבודדו ברחובות וצפו תוך הנאה גלויה באסון היהודים. אף מלה טובה אחת, אף הבעת־תנחומים בודדת לא יצאה מפיהם. היה זה יום חורפי, השלג הנופל עוד הגביר את יאושם של ההמונים המגור־שים מפתח־ביתם. מאות יהודים עמוסי־צרורות נראו כשהם דוחפים עגלות טעונות רכושם הדל בכיוון לשטח הגיטו.

בשעות־הצהרים הופיעו ברחובות אנשי ס"ס, ז'נדרמים ואנשי הגיסטפו כשהם מלווים ע"י פולקס־דויטשה והתחילו לבדוק אם כל היהודים כבר פינו את מגוריהם, תוך דרישה כי יימסרו לידיהם מפתחות הדירות, החנויות, המחסנים ובתי־המלאכה. במקומות שנת־קלו ביהודי הנחילו לו מכות רצח, גירשוהו מן הבית ואסרו עליו להוציא חפץ כלשהו, מן הבית. אותם היהודים שניסו לקחת עמם רהיטים או כסאות, נפגשו בכניסתם לתחום הגיטו במשטרה הגרמנית ששדדה מהם את כל מטלטליהם. אלפי יהודים לנו אותו לילה בחוץ, בקור. עדיין לא היה מוכן המקום בגיטו לכל המגורשים, כי לדייריו הפולנים של הגיטו ניתנה שהות של 3 ימים לפנות את דירותיהם. הזקנים, החולים והילדים אוכסנו לפי שעה בבתי־המדרש ובתי־הספר. אחרי שהפולנים פינו את דירותיהם ב„ווין־באַצירק" היהודי לקחו אותן היודנראט לרשותו וחילקון, כשהן הרוסות למחצה, בין המגורשים. הדירות לא הספיקו לכולם, כי מספר הדיירים הפולנים שפינו את דירותיהם בגיטו היה קטן ללא שיעור ממספר המגורשים לתוכו והללו נאלצו להצטופף בדירות שחולקו להם — משפחות אחדות בדירה אחת. חלק מהם נשאר לגור בעליות־גג, במרתפים וברפתות. כעבור ימים אחדים הציבו הגרמנים ליד הכניסות לתחומי הגיטו שלטים בהם היה כתוב באותיות אדומות על רקע לבן בשפה הפולנית והגרמנית האזהרה הבאה:

„כאן הגיטו. לאַרים הכניסה אסורה בהחלט. על היהודים אסורה בהחלט היציאה מהגיטו ללא רשיון מאת מפקד העיר".

אחדים מחברי היודנראט קיבלו רשות לצאת את הגיטו אבל גם עליהם נאסרה דריסת־הרגל בשדרות קושצ'ושקו ובחלק מרחוב נא־רוטוביטש, מבנין העיריה ועד להתחלת שדרות קושצ'ושקו.

חורפי תקופת המלחמה, ובייחוד החורף הראשון, נחרתו עמוקות בזכרונם של אלה שנתנסו בהם ושגורלם הועיד להם להישאר בחיים.

חורף שנת 1940 הצטיין בקור עז ובסערות שלג סואנות שנתנו את אותותיהם ביהודים המוכים והיגעים. בעית המגורים בתקופת החורף הקשה, הרעב המשתלט שגבר מיום ליום והמחסור בחמרי־הסקה החריפו את המצב ללא נשוא. יותר ויותר נראו ברחובות אנשים אשר העוני אילצום להושיט את ידם ולבקש נדבה.

המטבח העממי

בראשית ינואר 1940 נפתח בקומה התחתית של בנין הקהילה המטבח העממי, שבתכנונו טיפלו מכבר. המטבח נוהל ע"י ועד מיוחד בו השתתפו אברהם־שלמה האמפל, יוסף מינץ, הנריק פאנסקי ואליאש רוזנבוים. כטבח־מתנדב התיצב גולדברג, מי־שהיה בעל המעדניה הידועה בדרך החדשה, ובראש המטבח עמד וולף שפירא. נערות ונשים רבות עזרו בבישול, בעריכת השולחנות ובחלוקת הארוחות. באולם הגדול הוצבו שולחנות ארוכים וספסלים. ארוחת הבוקר כללה ספל קפה ורבע ק"ג לחם וניתנה לעובדים בעבודות־הכפייה ולנצרכים. מרק תפוחי־אדמה ודיסות ניתנו לארוחת הצהרים. המצרכים נקנו ע"י ועד המטבח אצל הפולנים באישור בכתב מאת הרשות הגרמנית.

המשטרה היהודית

בפקודת השלטונות נוסדה בעיר, כמו בערי פולין האחרות, מש־טרת־הסדר היהודית. תפקידיה של המשטרה הזאת היו: א) שמירת הסדר בתחומי הגיטו וליד יציאותיו; ב) חלוקת קבוצות העובדים בין מקומות העבודה השונים והולכתם למקומות הללו. נוסף לתפקידים אלה הטיל היודנראט על המשטרה היהודית לגבות את המסים שהוטלו על ידיו על השכבות האמידות של אוכלוסית־הגיטו.

מפקדה הראשון של המשטרה היה נתן וינר וכסגנו שימש חיים מארקוביטש. עם המשטרה נמנו: שלמה רוזנבוים, דוד בוגייסקי, גוחדז, קזשפיצקי, יוסף־אהרן צוקרמן ואחרים.

ה„יודנאיינזאץ"

כדי לנצל את כוחות־העבודה היהודיים נוצרה במשרד־העבודה הכללי מחלקה מיוחדת, שכונתה בשם „יודנאיינזאץ". נעשתה מחדש רשימה מדוייקת של כוחות־העבודה המצויים בקרב היהודים, לכל עובד היה כרטיס משלו, כך שבידי הגרמנים היתה ביקורת מלאה על כל יהודי בעל כושר־עבודה.

גזירות ורדיפות

בפברואר 1940 הופיעה בין יתר ההוראות — הגזירה האוסרת על היהודים לנסוע ברכבת.

החורף הזועף של שנת 1940 וסערות־השלג שכיסו את הדרכים והכבישים פגעו קשות ביהודים המעונים. לא עבר כמעט לילה, בו לא ערכו הגרמנים מצודים והוציאו יהודים מדירותיהם כדי לפנות את הדרכים מהשלג.

בליל חג המולד התנפלו, בין השאר, גם על ביתו של הרבי מאַמשינוב. הרבי שהיה שקוע בלימודו ליד מנורת־השולחן הוכה קשות. ה„זעלבסטשוצלער״ נעלנער תלש את שערות זקנו של הרבי ולאחר מכן הצית את זקן הרבי בגפרורים. הפורעים הרסו כליל את דירת הרבי, שברו את הרהיטים, קרעו את הספרים ורמסו אותם ברגליהם ולבסוף אף תבעו מאת היהודים שנחטפו על ידם כופר נפש בעד הרבי בסך של אלפיים זלוטי. היהודים אספו כמובן מיד את הסכום הנדרש, כדי להציל את הרבי מידי מעניו. ימים אחדים לאחר מכן קטעה מכונת הנסירה, שלידה עבד נעלנער, כמה מאצבעות ידו. היהודים ראו בכך עונש משמיים.

במרץ 1940 הגיעה לעיר פלוגת חיילים גרמנים מהיחידה שכונתה „טאטן־קאַמף־טרופן״, שהצטיינו באכזריותם כלפי היהודים. בראש הפלוגה עמד המפקד פיכטנר, חיה צמאת־דמים, שכל „עיסוקו״ היה להעניק מכות־רצח ליהודים. הוא עשה זאת בכל הזדמנות שנפלה לידו, בטיילו ברחוב וגם בתוך ביתו, אליו „הזמין״ את קרבנותיו. אחרי כל „ביקור״ כזה אצל הרוצח חזרו היהודים כשעצמותיהם שבורות ופצעיהם שותתים דם.

מגיפת־הטיפוס וההוראות הסניטריות הראשונות בגיטו

בחורף שנת 1940 פרצה בעיר מגיפת־הטיפוס. מקרי המחלה הופיעו הן אצל הפולנים בעיר והן אצל היהודים בגיטו. הגורמים העיקריים למגפה — בייחוד אצל היהודים — היו הרדיפות, תנאי המגורים הגרועים ותת־תזונה.

התפשטות המגפה עוררה אי־שקט אצל השלטונות הגרמניים, שחששו לאפשרות שהמגפה תדביק את הצבא, והחליטו לנקוט באמצעים נגד התפשטות המחלה.

הרוצח פיכטנר הזמין אליו את ד״ר האמפל (הרופא היחידי בגיטו עד סוף שנת 1940). לאחר מכן הוזמן הרופא היהודי לרופא לשכת־הבריאות הגרמני ד״ר יואכים הופמן. בשיחה שהתפתחה בין שני הרופאים ביחס לאמצעים שיש לנקוט נגד סכנת המגיפה, האשים כמובן הרופא הנאצי את היהודים בהתפשטות המחלה. הרופא היהודי דחה את טענותיו, בהצביעו על מקרי הטיפוס בקרב הפולנים בעיר והסב את תשומת לב הרופא הגרמני לתנאים המיוחדים בהם שרויים היהודים בגיטו — הצפיפות והתת־תזונה — המחלישים את כוח־התנגדותם. הרופא הגרמני הוציא הוראה לנקוט במבצע טיהור האוכלוסיה היהודית מכנים והיודנראט ניגש מיד למחרת השיחה למבצע זה.

לרשות האוכלוסיה היהודית הועמד אגף בבית־המרחץ הכללי שברחוב יוסלביטש. הגיטו חולק לאזורים והמשטרה היהודית דאגה לכך שהמבצע יקיף את כל אוכלוסית הגיטו. כל אחד מבאי בית־המרחץ קיבל חפיסת סבון ואת בגדיו מסר לסניטר, שתלום בדזאינזקטור חשמלי לשעה שבעל הבגדים רוחץ את גופו. אחרי הרחיצה הוחזרו לו הבגדים המטוהרים בלווית אישור מתאים. רק ע״י הגשת אישור כזה קיבל בעליו את כרטיס־״הלחם.

המיבצע ארך שלושה שבועות, וכפי שאפשר היה לצפות מראש, לא היתה תועלתו מרובה ביותר, כי הרי בתנאי־החיים לא חל שינוי כלשהו.

בראשית אפריל 1940 קיבל רופא היודנראט חומר־חיסון נגד טיפוס־הבטן והשלשול, ותוך שבועיים ניתנו 2 זריקות־חיסון לכל אחד מתושבי־הגיטו. ההרכבה בוצעה במרפאת הקהילה ע״י הרופא כשנחמיה מינסקי ושלמה ויזשביצקי עוזרים על ידו.

עצוב מאוד היה חג הפסח הראשון תחת עול הכיבוש הגרמני. כפי שניתן היה לחזות מראש לא ניתנה הרשות לאפות מצות. החלק הדתי שבאוכלוסית הגיטו, אשר לא התיר לעצמו לאכול חמץ, סבל רעב.

היודנראט וצוות־תפקידים שעמד לרשותו קצרה ידם בהמשך הזמן למלאות את כל התפקידים שהיו מוטלים עליהם. הגיטו היווה למעשה יחידה אדמיניסטרטיבית נפרדת בעלת תפקידים מסועפים בשטחים שונים שמעולם לא היו בגדר פעולתה של הקהילה שמלפני המלחמה. בהמשך הזמן נעשה ברור שיש צורך בריאורגניזציה גמורה הן של היודנראט עצמו והן של צוות עובדיו.

במאי 1940 התקיימה ישיבת היודנראט ובה נתקבלה הצעת היו״ר ברגר למנות הרכב חדש ומוגדל של היודנראט, כדלקמן: 1) משה ברגר — יו״ר; 2) אדוואורד לאופר — מזכיר; 3) יהודה־הירש טיגר וי. פאנסקי — סגני יו״ר; 4) הלל זומבק — גזבר. כחברי היודנראט נבחרו: מוטק ביהם; אינג׳ סמואל ברנשטיין; ויקטור גוטשטאט; רופא־השיניים גליקמן; אברהם האמפל; משה ויינרייך; יעקב ויטנברג; הירש לייב זיידמן; לייב זנאמירובסקי; עו״ד מנילה; יוסף מינץ; ישראל מינץ; הנריק פינסקי; יהודה קופל; סטאניסלב קירשנבוים; ליאופולד קליינר; דוד ראדאל; אליק רוזנבוים; רומק רוזנבוים; יצחק שפירא; יעקב שפירא ושמואל שפירא.

הוחלט ליצור 6 מחלקות: 1) לשכת־המסים; 2) לשכת־העבודה; 3) מחלקת־המשטרה; 4) מחלקת התברואה; 5) לשכת־האספקה; 6) לשכת הדואר.

מתפקידה של לשכת המסים היה להטיל מסים על היהודים העשירים ולתבוע מהם את הכספים הדרושים לאחזקת המטבח, צוות הפקידים, המרפאה ובעיקר כדי למלא אחרי הדרישות הגדלות והולכות מצד השליטים הגרמנים.

בראש לשכת המסים הועמד לייב זנאמירובסקי, וחבריה היו: מוטק ביהם, משה ויינרייך, ה. טיגר, יוסף מינץ וסטאניסלאב קירשנבוים.

על לשכת העבודה הוטל התפקיד של רישום העובדים ובעלי המלאכה, חלוקתם לקבוצות ושליחתם למקומות העבודה להם נדרשו. בראש הלשכה עמד נתן וינר.

בסמכות לשכת־המשטרה היתה השמירה על הסדר בגיטו, לעצור בעד יציאת היהודים מהגיטו ללא רשיון בכתב, ליווי קבוצות העובדים למקום עבודתם ובמקרים מיוחדים לטפל בגביית המס. בראש 40 השוטרים עמד חיים מארקוביטש.

על מחלקת התברואה הוטלה הדאגה למצב הבריאותי בגיטו, שיפור תנאי התברואה ומלחמה במגיפה באמצעות זריקות החיסון. בראש המחלקה עמד ד״ר שמחה האמפל והוא נעזר בחובשים ובחבר היודנראט — יעקב ויטנברג.

לשכת־האספקה דאגה לרכישת מצרכי מזון בשביל המטבח ובשביל האוכלוסיה שהיתה חיה על מנות מזון חדשיות קצובות לפי כרטיסים. מנהל הלשכה היה יוסף פאנסקי וחבריה — הנריק פאנסקי, אברהם האמפל, הירש־לייב זיידמן, ישראל מינץ, יהודה קופל ויעקב שפירא.

מחלקת הדואר היתה המקשרת ביז הגיטו לבין העולם מבחוץ. בראש המחלקה עמדה אנדז׳ה קראוזה והדוורים היו: יצחק טיגר וישראל־אהרן קופרשטוף. לשניהם הותר לגשת מדי יום ביומו לדואר המרכזי כדי למסור ולהוציא מכתבים וחבילות של תושבי הגיטו ולמענם. השימוש בטלפון ושליחת מברקים היו אסורים על האוכלוסיה היהודית.

400 פליטים יהודים

בסוף מאי 1940 קיבל היודנראט ידיעה, כי בקרוב יובאו לגיטו יהודים ממקומות אחרים. בהתאם לידיעה זו נעשו ההכנות לאכסן את הבאים בבית־הכנסת ובבתי־המדרש. ואכן, כעבור ימים אחדים הגיעו בקרונות חתומים של רכבת־משא היהודים שפונו קודם לכן מאוזורקוב וזדונסקה־ווליה, נסחבו ללודז ומשם הוכנסו יחד עם יהודים מלודז לתוך קרונות הרכבת והועברו לראדומסק. ללא מזון ומים, ללא מתן רשות יציאה לעשיית צרכיהם, הוסעו במשך ימים אחדים בקרונות

החתומים מלודז לראדומסק, אליה הגיעו מתים למחצה, מעולפים ובמצב של אפיסת כוח.

פקידי היודנראט שבאו לקבל את הבאים, היו נאלצים להוציא רבים מהם על כפיהם מתוך הקרונות, כי בכוחות עצמם לא היו מסוגלים לצאת מהם. החולים והנחשלים הושבו בעגלות ובכרכרות, והבריאים הובלו לגיטו תחת משמר גרמני חזק.

היודנראט הכין בשביל הבאים מקומות המגורים דלהלן: דעם רבינס בית־המדרש (צריף א׳); קאָפלס בית־המדרש (צריף ב׳) ובית־הכנסת (צע). בשלושת המקומות הללו הוכנו מצעים של תבן טרי. ועדי הנשים אספו הרבה מהחפצים הדרושים בשביל הפליטים. עם בואם הוגשה להם בבנין היודנראט ארוחה חמה. המרפאה הושיטה לחולים ולנחלשים את הטיפול הרפואי. למחרת הובאו הפליטים לבית־המרחץ ואחרי הרחיצה, הטיהור מכנים והרישום הועברו לתוך צריפי מגוריהם.

ביוני שוב בוצעה הזרקת חיסון לכל אוכלוסית הגיטו נגד טיפוס־הבטן, פארא־טיפוס ודיזנטריה. במיבצע זה לקחה חלק האחות המדופ־למת מלודז, הגב׳ ארונזון.

ביוני 1940 * הופיע הצו מטעם הגנרל־גוברנמנט, שעל היהודים להחליף את סימני־ההיכר שענדו עד אז. מעתה הוטל על כל יהודי מגיל 12 לשאת על זרועו השמאלית סרט לבן ברוחב של 10 ס"מ ועליו מגן־דוד בגודל של 8 ס"מ. אלה שלא יענדו את הסרט היו צפויים ענשים כבדים. היודנראט הזמין מיד את הבד ומסרו לבית־הדפוס של פאנסקי להדפסת מגן־הדוד. לקבוצות העובדים ניתנו הסרטים חינם ושאר חלקי האוכלוסיה שילמו 50 גרוש לסרט.

ב־13 ביולי בערב הגיעו לבנין היודנראט אנשי הגיסטאפו בשני אוטומובילים וציוו על השוטרים התורנים להזעיק מיד את כל חברי היודנראט. כעבור שעה קלה כשנתאספו חברי היודנראט הודיעו להם אנשי הגיסטאפו, כי באו לאסור 40 יהודים הנאשמים בקומוניזם. שמות הנאשמים וכתובתיהם נמסרו להם, לפי דבריהם, ע"י העיריה.

אנשי־הגיסטאפו לקחו עמם את חברי היודנראט כדי לאסור את 40 היהודים. לפנות בוקר הובאו לבנין היודנראט 34 גברים ו־6 נשים. הם הוצבו בשורה ואחד מאנשי־הגיסטאפו קרא לפניהם פרו־טוקול בו הם מואשמים בקומוניזם ודרש מהם לחתום על הפרוטוקול.

כשהנעצרים סירבו לחתום הוצאו החוצה, נדחפו תוך מכות לתוך המשאיות והוסעו מהבנין. בין הנעצרים היו: איטשה מיליונר, הרשל יטנברג, רומק רוזנבוים, אינג׳ גבריאל וינר, לובה רוזנבוים, גולד־שטיין (במקום אחיו שברח לברית־המועצות), הגב׳ קאלקה (לבית טרוסקאלסקי) במקום בעלה, משה בוגייסקי, קזשפיצקי, יהודה קאזשי־וואדה (במקום אחיו), פייפקופף קאָהן ואשתו (לבית פזשפיורקה), שמואל רוזנצווייג, האזה גיטל, זקן גולדברג. אנשי־הגיסטאַפו נכנסו בין היתר לדירתו של חנן בירנצווייג, וכשלא מצאו את המבוקש, הרביצו מכות רצח באביו הזקן, והלה מת כעבור ימים אחדים. כפי שנודע לאחר מכן הובאו הנעצרים לאושוויץ ושם ניספו כולם.

באחד מימי ראשון בבוקר הגיעה לגיטו קבוצת כתבים של ה„שטירמר" וכתבי־עת אחרים, בלווית חיילים והתחילו לצלם את הגיטו. היהודים אולצו להתיישב ליד שולחנות למשחק־קלפים. על השולחנות הונחו ערמות של כסף. בין היתר צולם יהודי, הרוצה, כביכול, לחבוק אשה. בוימו מצבים שונים בכוונה להשמיץ את היהודי ולהשפילו בעיני הצופים. כמובן שכל זה נערך באמצעות מהלומות ומכות־רצח. כעבור זמן־מה הופיעו בכתבי־עת הגרמניים תמונות מגיטו ראדומסק, בהם הוצגו היהודים כמחללי־הגזע, גנבים, קלפנים ואנשי העולם־התחתון.

בסוף שנת 1940 הוחמר מצב הבריאות בגיטו. כוח ההתנגדות של הרעבים והחסרים מקומות־מגורים מתאימים נחלש והלך מיום ליום. שוב התחילו להופיע מקרים מרובים של טיפוס־הבהרות ומח־לות מדבקות אחרות. למרבה הצרה לא נמצאו בגיטו האמצעים האלמנטריים ביותר למלחמה במגיפה. הרופא היהודי בגיטו פנה פעמים ללא ספור ליודנראט בכתב ובע"פ בבקשת עזרה. הוא דרש כוחות רפואיים נוספים ורפואות בציינו את חומרת המצב ואת הסכנות הצפויות. אחרי מאמצים קיבל היודנראט את הרשות להביא לגיטו רופא נוסף. הרופא שהגיע בא מגיטו וארשה ושמו היה ד"ר מיצ׳יסלב זאקס. לפני המלחמה הוא שימש כרופא בעיר טורק ליד קאליש. ד"ר זאקס היה יהודי מתבולל חסר הסנטימנט ורגש ההשתת־פות בסבל אחיו. הגיע גם רופא שלישי. זה היה ד"ר הירש אבא רוזשביטש, תושב ראדומסק לפני פרוץ המלחמה, שחזר מפולין שבשטח הכיבוש הסובייטי.

התפשטות המחלות המדבקות אילצה את הגרמנים לדרוש מאת היודנראט לפתוח בית־חולים למחלות מדבקות. היודנראט שחסר היה את האמצעים הדרושים לכך, פנה לשלטונות הגרמניים. אחרי קבלת הרשיון המתאים נסע ליאופולד קליינר לצ׳נסטחוב כדי להעביר שם מגבית לטובת בית־החולים בראדומסק ולהשיג מכשירים רפו־איים ותרופות. מסעו הוכתר ברוב הצלחה.

היודנראט החליט אז לפתוח את בית־החולים בבית בלומשטיין, מקום בו נמצא לפני המלחמה בית־הספר העממי בהנהלתו של חיים קריינדלר. דיירי הבית הועברו לדירות אחרות והמקום חודש מיסודו.

הרופאים החליטו לחלק ביניהם את העבודה כדלקמן: 1) ד"ר זאקס — מנהל בית־החולים למחלות מדבקות; 2) ד"ר רוזשביטש וד"ר האמפל — מרכזי ועדת התברואה; ד"ר האמפל — מנהל המרפאה.

עם פתיחת בית החולים נפתח קורס־הדרכה לעובדי בית־החולים, ובו נרשמו 40 איש. הקורס חולק לכיתות הבאות:

1) ד"ר פורט־שפיגל — היגיינה כללית ומחלת הטרכומה כמחלה מדבקת. 2) ד"ר רוזשביטש — שחפת־הריאות, מחלות נשים ועזרה ראשונה. 3) ד"ר זאקס — מחלות מדבקות. 4) ד"ר האמפל — אנא־טומיה ופיסיולוגיה של גוף האדם, עזרה ראשונה בכירורגיה. 5) רו־פא־השיניים גליקמן — מחלות הפה והיגיינה של הפה. 6) רופאת־השיניים סטסמקה־גיל — מחלות־שיניים.

בית־החולים נפתח במועד הנקוב ומנהליו האדמיניסטרטיביים היו ליאופולד קליינר ומורת־הגימנסיה הגב׳ רוזנבלט. מאה המיטות של בית החולים נתמלאו חיש מהר. עם פתיחת בית־החולים הועברה המרפאה מבנין הקהילה לאחד הבתים בשכנותו.

כאן ראוי לציין את היחס החם והנדיב שגילתה האוכלוסיה היהודית המדולדלת כלפי המגבית לטובת בית־החולים ברחוב סטשאלקובסקה 23.

שנת 1941

החודש ינואר 1941 עמד בסימן מגיפת הטיפוס החמורה. מדי יום ביומו נתגלו קרבנות חדשים. המגיפה פגעה במיוחד בדיירי הצריפים, בית־הכנסת ובתי־המדרש. עם עשרות קרבנות המגיפה בינואר 1941 נמנו העסקנים המסורים העו"ד מאנילה, חתנו של יוזף פינסקי, והרשל קראוזה. במגיפה זו ניספה גם רופא־השיניים גליקמן, מטיפוס־הבהרות.

האחראים למלחמה במגיפה נקטו באמצעים נוספים כדי להד־בירה. הגיטו חולק לששה אזורים. לכל איזור היה אחראי רופא וסניטר ומתפקידם היה להעביר לבית־החולים את כל החשודים בטיפוס הבהרות, לפקח על הנקיון, לבצע את החיטוי של הדירות והבגדים, לחלק בין התושבים קש טרי ולשרוף את הישן, לשלוח את האנשים לבית־המרחץ וכו׳.

* הצו בכל הגנראל־גוברנמנט פורסם ב־15 בדצמבר 1939. ייתכן שבראדומסק הופיע הצו רק ביוני 1940.

כל בית שפקד אותו טיפוס־הבהרות נסגר לתקופה מסוימת ולדייריו המסוגרים סופק מזון מבחוץ. אחרי תקופת־ההסגר נפתח הבית. בחדר בו שכב החולה בוצע חיטוי יסודי (החלונות והדלתות נסתמו ולתוך החדר הוכנסה קערה עם גפרית שהובערה בספירט וכך עמדה הקערה משך 48 שעות. עם תום פעולה זו נמסרה הדירה לדייריה).

האזורים חולקו כדלקמן: האזור הראשון — שול־גאס מ־1—23 ומ־2—20 — ד"ר רוז'שביטש; האזור השני — שול־גאס מ־23 עד 57 ומ־22 עד 58 — ד"ר זאקס; האזור השלישי — הצד השמאלי של רחוב סטשאלקובסקה (1—29), רחוב פאביאני (1—23) ו־2—24) — ד"ר פורט־שפיגל; האיזור הרביעי — סטודולנה מ־1 עד 25 ו־2—44 וחלק מרחוב ראלנאד — ד"ר האמפל; האיזור החמישי — וואנוואזאווה—מיצקביטשא (1—15 ומ־2—24) — רופאת־השיניים סטסמסקה־גיל; האיזור הששי — רחוב יוסלביטש והצריפים א', ב', ד' — רופא־השיניים מארקוביטש.

לא עבר יום בלי שהאזורים יבוקרו וייבדקו.

באותה תקופה נאסרה על האוכלוסיה היהודית הרחיצה בבית־המרחץ העירוני. לפיכך ניגש היודנראט לחדש את המקוה הישנה המכונה „לייבקה דונסקי"ס מקוה" ולהתאימה לצרכים החדשים. במקוה המחודשת הותקן מכשיר־חיטוי.

השינויים ביודנראט

בחוגי היודנראט היה מכבר ידוע, שהיחסים בין חבריו הם מתוחים. בייחוד שררו יחסים רעים בין היו"ר ברגר וחברי היודנראט ויקטור גוטשטאט וגיסו שמואל שפירא. בעיר התהלכו שמועות על השינויים העתידים לחול בהנהלת היודנראט. שמועות אלו נתאמתו, ובחודש מאי נתמנה גוטשטאט כיו"ר היודנראט. ברגר, שחשש פן ייאסר, ברח מהעיר. (הוא ניספה בצ'נסטוכוב).

הקטנת שטח הגיטו

בסוף יוני הגיעה פקודה מאת השלטונות הגרמנים על הקטנת הגיטו. לפי פקודה זו נאלצו דיירי הבתים שמאחרי בית־החולים ברחוב סטזשאלקובסקה 23, מהבית מס' 56 שברחוב לימנובסקה ומהמנזר הקטן שברחוב קראקובסקה לפנות מיד דירותיהם. המפונים עברו לגור בצריפים, לבית־הכנסת, בתי־המדרש ולדירות פרטיות.

ה„באברעס"

בין התלאות ללא ספור שהיו נחלת קבוצות העובדים בגיטו, נתייחד מקום מיוחד לעבודות היישור של הנהר וארטה ליד המקום המכונה „באברעס". התנאים בהם נעשו העבודות הללו הביאו לידי תוצאות עגומות ביותר. העבודה נעשתה בעמידה במים במשך כל שעות היום ללא הגנה מפני קרני השמש הבוערות ומבלי שהעובדים יהיו מצויידים במגפי־גומי. ואמנם התוצאות נסתכמו במקרים מרובים של דלקת־ריאות ופרקים, מכות־שמש וטביעה. קרבנותיהן של העבודות הללו היו בין היתר: קלוזינסקי, זנדברג, שטיצקי (בנו של שמחה שטיצקי). ההשתדלויות המרובות להשיג מגפי־גומי בשביל עובדים אלה לא נשאו פרי.

הטרגדיה פלאשוב

באוגוסט קיבל היודנראט צו לספק 200 עובדים למחנה־פלאשוב (ליד קראקוב). המאמצים המרובים לבטל את הגזירה, ע"י שיחוד בכסף וכדומה, היו לשווא. 200 הצעירים, שנשלחו ע"י היודנראט הוסעו מהעיר ובמשך תקופה ארוכה לא נתקבלה מהם כל ידיעה. רק כעבור מספר שבועות הגיעו קריאות־העזרה הראשונות. כפי שהתברר הגיעו הצעירים למחנה־פלאשוב רעבים ויגעים אחרי מסע של ימים אחדים בקרונות־משא סגורים. המשטר ששרר במחנה היה המשטר הידוע של מחנות־הריכוז: רעב, עבודת־פרך, מכות־רצח ולינה בצריפים ללא תנאים סניטריים המינימליים ביותר. כמובן שלכל הפגעים האלה יש להוסיף את בנות־לווייתן הנאמנות — המחלות המדבקות. בסוף נובמבר חזר חלק קטן מהצעירים האומללים הביתה. מראיהם של החוזרים היה איום. בעיניהם שכנה האימה ופיותיהם היו סגורות מפחד. רק כעבור זמן מסוים הוצאו מפיותיהם באקראי פרטים על המחנה. היה זה מחנה מוקף גדר־תיל מחושמלת. הם עבדו בקבוצות בעבודות קשות במכרות־פחם ובמחצבות וגם בעבודות־יישור־נהרות שונות. בחמש לפנות בוקר היו מוצאים מצריפיהם ונרדפו לאורך קילומטרים למקום עבודתם. אלה שנעצרו בדרך מחמת עייפות או מסיבה אחרת כלשהי נורו במקום. מזונם היה מורכב מפרוסות לחם בבוקר ובערב ומקצת מרק מימי בצהרים. במשך כל התקופה ישנו על הרצפה. כל מי שיצא בלילה את הצריף לעשות צרכיו נורה במקום.

המקרה קליינרמן

בנובמבר 1941 יצא צעיר בשם קליינרמן לכפר כדי לקנות קצת קמח. הפולנים בסטזשאלקוב הלשינו עליו ומסרוהו לידי הגרמנים. כל המאמצים להצילו עלו בתוהו ולרשימה של הקרבנות היהודים צורף שם נוסף.

עיקול הפרוות

ב־15 בדצמבר 1941 פירסם השלטון הגרמני את הצו הרשמי הידוע, לפיו חייבים היהודים למסור עד ה־25 בדצמבר את כל פרוותיהם, תוך איום, כי כל מי שתימצא אצלו פרווה אחרי המועד הנקוב, יוצא להורג בירייה. הפרוות נאספו בבנין היודנראט ומכאן הוצאו ע"י מכוניות־משא.

שנת 1942

חורף שנת 1941/42 היה אחד הקשים והאכזריים ביותר. הקור העז, הכפור וסערות־השלג גרמו לריבוי עצום של מקרי המוות בקרב האוכלוסיה היהודית המורעבת והיגעה.

בהתחלת ינואר פתחו הגרמנים בשורה של חיפושים בבתי היהודים, בתואנה, כי היהודים הסתירו את פרוותיהם, שלפי הצו מ־15 בדצמבר 1941 היה עליהם למסרם לשלטון הגרמני. בין היתר נעשה חיפוש כזה בדירת משפחת רוזנבלום מווילגומלין ברחוב לימאנובסקי 20, בביתו של ברל אוליניק. את החיפוש עשה ה„פאלקס־דויטשה", איש העולם־התחתון, שמאלץ. בעת החיפוש גילה 2 פרוות־נשים חבויות בתנור. בו במקום אסר את יצחק רוזנבלום עם אשתו וילדיו ואת הוריו וקרובי המשפחה שיליט ונשותיהם. כל ההשתדלויות למען הנאסרים עלו בתוהו ואחרי ימים אחדים הובלו כולם לבית־העלמין ונורו. כפי שנודע אח"כ נפלה המשפחה קרבן להלשנה. המקרה הטראגי הזה עשה רושם מזעזע על כל תושבי־הגיטו, ולא יכלו להשתחרר ממנו במשך זמן רב.

בית־היתומים

בינואר 1942 הוגשמה התכנית שהגו בה משנת 1941. קבוצת עסקנים שבראשה עמדה דורה רוזנבלום החליטו לייסד בית־יתומים. מספר היתומים בגיטו גדל והלך, והקמת בית עבורם הפכה לצורך חיוני ובוער. ההכנות ארכו זמן מסוים ובינואר 1942 נערכה פתיחה חגיגית של בית־היתומים.

בית־היתומים אוכסן בבנין, שנבנה לפני המלחמה ע"י הנדבן ר' מנדל לאכמן מראדומסק והיה מיועד לשמש כ„הכנסת־אורחים". העובדים היהודים שיפצו את הבנין שלא על מנת לקבל פרס וציידוהו לאחר מכן תוך רוב מסירות־נפש ואהבה.

הפתיחה הטביעה רושם עמוק על הנאספים ובמיוחד החלק האמנותי שהוכן במשך שבועות ע"י החוג הדרמטי. חוג זה הציב לעצמו מטרה לערוך מזמן לזמן הצגות שהכנסותיהן תהיינה קודש לבית־היתומים. עם החוג הדרמטי, שהצליח להתחבב על אנשי־הגיטו והיה פופולארי ביותר, נמנו: אוקרנט, חיים ארונוביץ, משה כהן, דוד־מאיר קורנברג, יאדזשיא אברמן, הניה אייזן־בילטשק, בר וישראל האמפל, אלק מארקוביטץ, יששכר ויטנברג, אירנה קליינר. ביימו את ההצגות כהן, אוקרנט וקורנברג. את התפאורות ציירו מארקוביטש ואייזן. המנחה היה חיים מ. ארונוביץ.

הופעתו הפומבית הראשונה של החוג הדרמטי זכתה להצלחה עצומה מבחינה מוסרית וכספית כאחד. תכניתו השניה של החוג כללה בין היתר שירי־עם יהודיים, תמונות־הווי מחיי הגיטו ותמונות מהחיים בארץ־ישראל. הצגות אלו היוו גורם מעודד בחיי הגיטו העגומים.

60 יתומים בגיל 3—6 אושפזו בבית־היתומים. נעשו כל המאמצים לשפר את הרגשת הילדים ולהסיח את דעתם מהמציאות העגומה. כמנהלת הבית שימשה הגב' דורה רוזנבוים ולידה פעל ועד־נשים, שהשתדל להשיג למען הילדים את כל הדרוש. המורות הגב' פאנסקה, הגב' טננבוים והעלמה ויטנברג לימדו את הילדים יידיש, פולנית וחשבון.

שליח מגיטו וארשה

ביולי 1942 הופיע במשרד היודנראט בראדומסק אדם צעיר כבן 30, שהציג את עצמו כשליח תנועת המחתרת היהודית בוואַרשה. הוא סיפר, כי בוואַרשה אספו הגרמנים עשרות אלפי יהודים, ציוו עליהם לקחת עמם רק את החפצים הנחוצים ביותר ומסרו להם כי הם נשלחים לעבודה בשטחי הכיבוש הרוסי. היהודים הוכנסו לקרונות חתומים, 100 איש לכל קרון, והוסעו משם. זה היה מיבצע־ההשמדה הראשון של יהדות־וארשה (הכוונה כנראה ל„אקציה" מ־22 ביולי 1942). פולנים ויהודים בעלי מראה „ארי" נסעו בעקבות קרונות־המגורשים ובשובם מסרו את הידיעה המחרידה, כי יהודי וארשה הובלו לטרבלינקה, מחנה־ההשמדה המפורסם בתאי־הגאז שלו.

השליח הוסיף, כי לפי שעה מניח האויב לאלה העובדים למען הגרמנים בבתי־מלאכה, המכונים „שופים". הוא קרא לאלה שבא עמם במגע להקים בגיטו בתי מלאכה ולייסד בו קורסים להכנת בעלי־מקצוע, אך בד בבד עם פעולות אלו לארגן כוח־התנגדות מתאים למקרה של מיבצע־השמדה.

קל לשער את מצב־הרוח והזעזוע הגדול שנגרמו עקב הידיעות הללו. לא עבר זמן רב ובגיטו נפתחו קורסים מקצועיים שונים, בהם למדו מאות גברים ונשים. הבהלה, שנתעוררה בעקבות הידיעה מפי השליח מוואַרשה, גברה אחרי פירסום הצו ע"י מפקד העיר, לפיו חייבים כל הגברים והנשים היהודים לעבוד בבתי־חרושת, מפעלים שונים או בחקלאות ועל כל אחד מהעובדים להצטייד בכרטיס־עבודה. עם פירסום הצו נפוצו גם שמועות, כי אלה שלא יהיה בידם כרטיס־עבודה יגורשו מן העיר.

חלק מהיהודים השיגו עבודה בבתי־החרושת בעיר. אחרים השתדלו למצוא עבודה בחקלאות, כלומר אצל בעלי האחוזות והאיכרים. אומללים אלה עוד העניקו למעבידיהם סכומי כסף גדולים, על מנת שייכללו ברשימות העובדים. בעלי האחוזות והאיכרים היו מוסרים את חוזי־העבודה ללשכת־העבודה ואחרי אישורם קיבלו העובדים כרטיסי־עבודה שמיים.

בסוף יולי הגיעו לגיטו עשרות עגלות־איכרים והוציאו מתוכו את האנשים על מטלטליהם לעבודה בכפר. הפרידה היתה קשה ועגומה. משפחות נתפרדו, הורים נותקו מעל ילדיהם וכולם הישלו את עצמם, כי זוהי הדרך להינצל מהסוף המר וכי ע"י כך יימלטו מהגירוש למחנה־ההשמדה. בתקופה זו התחילו להגיע לתושבי הגיטו מכתבים מידידים וקרובים. במכתבים אלה שעברו את הצנזורה, ניתן היה לקרוא בין השורות, שיש לחפש אחרי דרכים ואמצעים כיצד לצאת מן הגיטו ולהנצל ממוות.

בהתחלת אוגוסט 1942 הקימו הגרמנים מחנה־עבודה בגידזיל (גידלה). זה היה מחנה־עבודה יהודי ראשון בסביבת ראדומסק. במחנה זה עבדו 800 יהודים — 400 מצ'נסטוכוב ו־400 מראדומסק. הם הועסקו ע"י חברת השקאה גרמנית (דויטשה וואסר־ווירטשאפט געזעלשאפט), בחפירת תעלה מגידזיל לצ'נסטוכוב להשקאת כל הסביבה.

מחנה־העבודה נמצא 4 ק"מ מאחורי גידזיל. הוקמו בו 4 צריפי עץ מוקפים גדר־תיל. המשטר במחנה היה דומה לזה שבכל המחנות שבפיקוחם של חיות־האדם הנאציים. ב־5 לפנות בוקר הובהלו העובדים מצריפיהם והוצבו תחת מטר של מכות־רצח למפקד־בוקר שארך עד לבואם של מהנדס־המים ואיש הס. ס. אחרי המפקד קיבל כל אחד מהעובדים פרוסת לחם, שמראהו כטיט, וקצת מי־ציקוריה (עולש). לאחר מכן הופרדו העובדים לקבוצות קטנות. והובלו תחת פיקוחם של מנהלי־עבודה פולנים לעבודתם. העבודה היתה קשה. ניצבים במים עד הברכיים היה עליהם לחפור תעלות עמוקות. מנוחה כלשהי נאסרה עליהם ועל כל דבר של מה בכך הוכו קשות. ארוחת הצהרים שכללה ליטר מרק־מימי ופרוסת לחם שחור ניתנה להם בעת עבודתם. ב־6 בערב הובלו למחנה ושם שוב כלו את פרוסת הלחם הטיטי ומקצת המים. הלילה לא נתן לעובד המיוגע את המנוחה, כי הצפיפות, הלכלוך והלחות בצריפים מנעו ממנו את השינה. היציאה מתחומי המחנה היתה כרוכה בעונש־מוות. אחרי העבודה הותר לחולים מבין העובדים לבקר אצל רופא־המחנה. היה זה, עד סוף אוגוסט הרופא מצ'נסטוחוב ואחרי עזיבתו, הרופא מראדומסק ד"ר שמחה האמפל ורופא השיניים יעקב מארקוביטש. הם שהו במחנה עד לפירוקו, קרוב לחיסולו של גיטו ראדומסק.

בסוף ספטמבר הכניסו הגרמנים לתוך הגיטו את היהודים שגורשו על־ידיהם מהעיירות והכפרים שבסביבה, כגון אמסטוב, פלאבנה, גידזיל, קאמינסקי, קאדרימב, מאסלוביטש, סטזשאלקוב, קלומניץ ואחרים. הכנסת יהודי הסביבה לתוך הגיטו נתנה יותר תוקף לשמועות, כי בעתיד הקרוב צפויה לראדומסק אקציה איומה.

השמועות אמרו, כי היא תיערך ב־9 באוקטובר. הידיעות הללו עוררו בגיטו בהלה גדולה ורבים איבדו את עשתונותיהם, התרוצצו כמטורפים והיו חסרי עצה. חלק מתושבי הגיטו התחיל בבניית בונקרים מתחת לאדמה ומקומות מחבוא בעליות־הגג, מרתפים וכד'. אחרים חיפשו הצלה אצל מכריהם הפולנים, במסרם להם את כל כספם ותכשיטיהם. היו כאלה, בייחוד מבין הצעירים, אשר התחילו לטפל בהשגתו תמורת כספים מרובים כמובן, ניירות „אריים" והתכוננו לעבור לצד ה„ארי". הללו השתדלו לשנות, עד כמה שניתן, את מראיהם החיצוני, את בגדיהם, תנועותיהם ושפתם, כדי להידמות ל„טיפוס הארי" בר־המזל. חלק מהנוער החליט להתנגד לאויב. לרוע המזל לא ניתן להם להגשים את החלטתם מחמת המחסור בנשק. הימים הנוראים האחרונים בגיטו עמדו בסימן המצב הטרגי בו היה שרוי. קולות הבכי המזעזע והתפילות בקעו עד לב השמים והבעת־איחולים יחידה היתה בפי כולם: מי יתן ונישאר בחיים!

על סף האקציה — חיסול המחנה בגידזיל

ביום שלישי, ה־6 באוקטובר, הוצאו יהודי־צ'נסטוכוב ממחנה העבודה בגידזיל והובלו רגלי לאקציה בצ'נסטוכוב. ביום רביעי, ה־7 באוקטובר, בבוקר הודיע מהנדס־הבניה שעמד בראש העבודות במחנה, כי יהודי ראדומסק יחזרו למחרת היום, ביום ה', לגיטו, בו יעברו סלקציה ואחריה ישובו לעבודה. את חפציהם עליהם להשאיר במחנה. ביום רביעי זה לא שוחררו היהודים מעבודתם. ביום חמישי הוצאו מצריפיהם, הוצבו בשורות ותחת משמר של ז'נדרמים גרמנים

הובלו רגלי לראדומסק. בשעה 11 הגיעו 400 העובדים לפיה־פלאץ (כיכר הבהמות) מאחורי ה„ספורט וודני", שם חיכו עד 5 לפנות ערב, עד להופעתו של ראש הז'נדרמריה קמפניק, וגורשו לתוך הגיטו.

ביום חמישי, ה־8 באוקטובר, נעשה ברור לכולם, — גם לאלה שעד עתה הישלו את עצמם שהידיעות הנוראות הן מוגזמות, — כי המוות הכללי והאכזרי, שהגרמנים כינוהו „אקציה" הולך ומתקרב בצעדים מהירים. הגיטו נחסם באופן הרמטי, מכל עבריו עמדו משמרות של ז'נדרמים, אוקראינים, ליטאים ושל המשטרה הפולנית. ברגע האחרון ממש הצליחו מאות יהודים תמורת סכומי כסף גדולים להתחמק מתוך הגיטו ולחפש מחסה אצל פולנים. מאות מיהודי ראדומסק הגיעו לפשדבוזש בתקוה להישאר שם עד לסיומה של האקציה בראדומסק. בלילה הואר הגיטו בזרקורים, כדי שהגרמנים יוכלו לראות את המתרחש בתוכו. הלילה האחרון בגיטו היה ליל שימורים. כנידונים למוות חיפשו אחד אצל רעהו עצה ותנחומים. המו"צ (מורה־צדק) אציל־הנפש, טוביה בוקו, בפגשו בלילה את הד"ר האמפל הזכיר לו כיצד טיפל בו הלה כשחלה במחלת־הטיפוס. „האם לא מוטב היה — שאל המו"צ אילו ניתן לו אז למות, לפחות היה מגיע לקבר־ישראל". אנשים נפרדו אחד מרעהו, בכו והתנשקו והקולות קורעי־השחקים נישאו הרחק מעל גבולות הגיטו הנצור. כל דירה ויסוריה, כל בית ומחזותיו המזעזעים, כל רחוב — ים של סבל — היום, ים של דמעות — מחר, ים של דמים.

ב־5 לפנות בוקר קיבל היודנראט המכונס במלואו, הודעה טלפונית שעליו להיות מוכן — בשעה 6 תתחיל האקציה.

ה„אקציה"

ביום שישי, ה־9 באוקטובר, ב־6 בבוקר, נכנסו ז'נדרמים גרמנים באוטומובילים לתוך הגיטו ופתחו ביריות באוויר. בעקבותיהם הגיעו יחידות משטרה של פולנים ואוקראינים, שהקיפו את הגיטו ומנעו את הכניסה לתוכו. משטרת־העזר היהודית קיבלה פקודה לגרש את כל היהודים מבתיהם ולהביאם לכיכר שליד משרדי הקהילה ברחוב מיצקביטשה. ליהודים אסור היה להוציא דבר מדירותיהם פרט לכסף, תכשיטים, קצת מזון ובגדים. משנשתהה גירוש היהודים מבתיהם, ניגשו הז'נדרמים עצמם לעשות את המלאכה. בתחום הגיטו נשמעו יריות בלתי פוסקות. הללו אשר לא רצו או לא יכלו מחמת חולשה או מחלה לצאת את בתיהם או שגילו התנגדות לז'נדרמים — נורו במקום. הגרמנים נכנסו לבית־החולים למחלות מדבקות, גירשו מתוכו את החולים וירו באלה שלא יכלו לקום ממיטותיהם. הם שסעו ילדים בידיהם, השליכום מבעד לחלונות ואף רמסום במגפיהם המסומרים. האמהות שרצו ברוב יאושן להציל את ילדיהן, נרצחו אף הן. מאות יהודים שותתי־דם התרוצצו ברחובות. אלפי יהודים הובלו בכיוון למגרש־האיסוף. לא נותר כמעט בית או חצר בהם לא שכבו עשרות יהודים נרצחים.

בשעה 9 בבוקר הובהלו כל יהודי הגיטו למגרש, כשהם גוררים עמם צרורות, סלים ושקים על כתפיהם. הילדים בכו מרעב, צמאון וקור. מרוב בהלה איבדו ילדים את הוריהם והתרוצצו בקול בכי מר. רבים מהם כבר נותרו אותה שעה ללא אב ואם. ב־10 הופיעו קציני ס. ס. אחדים וציוו על גוטשטאט לשלוח 10 שוטרים יהודים לבית־העלמין היהודי לחפור שם קבר־המוני גדול בשביל הנרצחים. בינתיים ערכו הגרמנים חיפושים בגיטו וכל כמה רגעים הובאו למגרש־האיסוף יהודים שותתי־דם שגילום בבונקרים ובמחבואים. רבים מאלה שנתגלו על־ידיהם נרצחו במקום.

בשעה 12 פקדו הגרמנים על היהודים להסתדר בשורות של 5 איש. בין השורות עברו הקצינים הגרמנים וקיבלו תוך דברי־לעג את ה„מפקד" של המוני היהודים המיוגעים, המעונים, חסרי האונים והנידונים למוות. אחרי עריכת ה„מפקד" יצא הצוו, שעל פלוגות־העבודה להתייצב בצד ימין, בעלי־המלאכה — בצד שמאל ולפניהם חברי היודנראט ומשפחותיהם. אותה שעה עברו לעיני הנאספים ברחוב מיצקביטשה מאות עגלות־איכרים לכיוון פשדבוזש. כפי שנודע לאחר מכן היתה נסיעתם קשורה בחיסולו של הגיטו שם. בשעה אחת בצהרים התחיל לפתע לרדת גשם שוטף. מגרש־הספורט הפך עד מהרה לביצה גדולה. עתה, אחרי שדדו מאת היהודים את שארית תכשיטיהם וכספם, ציוו עליהם לשבת על האדמה. אותה שעה הגיעו למקום ההויפטשטורמפירר פויכט וראש הז'נדרמריה בראדומסק קאמפניק. הם קראו לגוטשטאט ומסרו לו את הוראותיהם.

הסלקציה על מגרש־הספורט

בשעה שתיים הופיע ראש הז'נדרמריה קמפניק ומסר למפקד המשטרה היהודית מארקוביטש רשימה של 350 יהודים שקיבלו רשות להשאר בעיר. תוך דממת־מוות קרא מארקוביטש את 350 השמות לפי סדר א"ב. בקראו שם חיכה לבעליו עד שהלה יצא ממקומו והתייצב לצדו. בין 350 הנשארים היו חברי היודנראט: ויקטור גוטשטאט, נתן וינר, משה וויינרייך, יהודה־הירש טיגר, הנריק פאנסקי, יוזף פינסקי, אלק רוזנבוים, יעקב שפירא ושמואל שפירא; הרופאים: ד"ר זאקס, ד"ר פורטשפיגל, ד"ר רוזשביטש וד"ר האמפל; רופאי השיניים: וולף אפמאן, אקרנט, ארונוביץ וטייכנר; 40 השוטרים ונשותיהם ועובדים מומחים במקצועות שונים. קבוצת הנשארים בודדה מעל יתר היהודים ואלה שניסו להצטרף אליה הוכו קשות וגורשו למקומותיהם. בשעה שלוש אחרי־הצהרים הובלו 350 הנשארים תחת משמר הז'נדרמים לבנין הקהילה, ולביתו של בוכמן ושם סגרום. כולם עלו לקומה העליונה. משם צפו בעיניים דומעות אל עבר קרוביהם וידידיהם במגרש־הספורט הקרוב, ההולכים למוות.

בעמדם ליד החלונות ראו כיצד הובלו אחיהם ואחיותיהם בקבוצות של 500 איש לתחנת הרכבת, כשהם מוקפים ז'נדרמים מזויינים במכונות־יריה. אותה שעה הובאו במאות עגלות־איכרים היהודים מפשדבוזש (בתוכם יהודים מראדומסק שברחו לשם קודם לכן), אחרי שקהילתם חוסלה תוך שעות ספורות. הם הובלו ישר לתחנת הרכבת.

בעקבות כל קבוצת מגורשים נסעה עגלה, וכל מי שעמד בדרך או ניסה לברוח נרצח במקום וגוויתו הושלכה לתוך העגלה. האוכלוסיה הפולנית עמדה בהמוניה ברחובות ושמחתם על שהגרמנים מטהרים את עירם מיהודים אינה ניתנת לתיאור. היהודים הובלו דרך שדרות קושצ'יושקו, רחוב ריימונט עד לתחנה של רכבות המשא. יהודי פשדבוזש שהובאו כשהם מוכים ופצועים, הוכו מחדש בבואם לתחנה בעגלותיהם והגרמנים הפכו את העגלות על יושביהן. עשרות הרוגים נפלו במבצע זה ורציף התחנה היה אדום מהדם היהודי הזורם.

רק ב־10 בלילה הגיעה לרציף רכבת־משא, שרצפות קרונותיה היו מכוסות אבקת סיד. עם בוא הרכבת התחילו מיד הז'נדרמים לדחוס את היהודים, תחת מטר של מכות־רצח, לתוך הקרונות, מאה איש ולמעלה מזה לתוך כל קרון־בהמות. דלתות הקרונות נסגרו מיד והוחתמו. איומות היו הקריאות והבכי שבקעו מתוך הקרונות הסגורים במשך כל הלילה. רק ב־8 בבוקר בשבת יצאה הרכבת את התחנה בכיוון לוורשה. כפי שנודע אח"כ נסעה הרכבת לטרבלינקה.

רק הלק מהיהודים שנאספו ע"י הגרמנים יצאו במשלוח של ה־9 באוקטובר. האלפים הנותרים הוחזרו לבית־הכנסת ולבתי־המדרש שהיו נתונים לשמירה חזקה של הז'נדרמים. אחרי השתדלויות מרובות הורשה להגיש לנצורים מזון ומים.

בלילה הצליחה המשטרה היהודית להציל כעשרים יהודים שהולבשו במדי־משטרה או ע"י שיחוד השומרים בכסף ובתכשיטים. מצבם של הסגורים בבית־הכנסת ובבתי־המדרש היה מזעזע. הם היו דחוסים עד אפס מקום ואת צרכיהם היו נאלצים לעשות תחתיהם. בתנאים איומים אלה היו שרויים מה־9 עד יום שני ה־12 באוקטובר, יום

שובה של רכבת־המשא מטרבלינקה — מקום השמדתם של יהודי פולין.

המשלוח השני — 12 באוקטובר 1942

עם בוא הרכבת הוצאו היהודים מבית־הכנסת ובתי־המדרש והובלו ישר לתחנת־הרכבת. כאן חזרו מחזות־האימים של יום ששי, עד לסגירת הקרונות הדחוסים והחתמתם.

בשעה שאלפי היהודים היו בדרכם לרכבת, העבירו הגרמנים סלקציה חדשה בקרב 350 היהודים שהשאירום ביום ששי. כולם הובהלו לכיכר ומתוכם הוציאו 29 איש שהובלו מיד לרכבת וצורפו למשלוח. בין המוצאים היו: משה׳לה טוקארז, קשטן, אליעזר בוכמן, וינר, ויינריך, מנדל גליקסמן, פלה ויגודסקה עם ילדה בזרועותיה, הגב׳ דומברובר (בלציה השחורה), גב׳ וילהלם (לבית קרוזה), יצחק שפירא ואשתו (הוריו של שמואל שפירא) ואחרים.

הילדה שבזרועותיה של פלה ויגודסקי היתה בתו בת ה־3 של דוד בוגייסקי, סוחר־התבואה, מרחוב סטזשאלקובסקה, שנמסרה קודם לכן ע״י פולני לאחר הזנדרמים והלה השליכה לידיה של פלה.

ב־13 באוקטובר הביאו הז׳נדרמים יהודי שנמסר לידיהם ע״י הפולנים. שמו היה פדרמן. הוא הוכה קשות ואח״כ נורה למוות. גופתו היתה מונחת יומיים לפני בנין הקהילה למען תשמש אות־אזהרה לאחרים.

החיים בגיטו הקטן

321 היהודים הנותרים עברו, לפי פקודת הגרמנים, לגור בבתים 3, 5, 7, 9 שברחוב מיצקביטשה. בתים אלה הוקפו גדר־תיל והיציאה מתוכם היתה אסורה. הגרמנים הודיעו שכל איש נוסף מעל ה־321 אשר יימצא בשעת הביקורת יוצא להורג. בינתיים הצליחו כ־50 יהודים לעבור בחשאי לתוך הגיטו והם הוסתרו בבונקרים. כמעט כל בוקר ערכו הגרמנים חיפושי־פתע בבתים, בדקו ומנו את דייריהם. בעת חיפוש כזה בנוכחותו של הרוצח פויכט, האחראי למבצע ההשמדה של היהודים במחוז ראדום, נתגלה בונקר וכל הנמצאים בו נורו במקום. באותה תקופה גילו הגרמנים גם את הבונקר בו הסתתרה משפחת ינקל אופמן, בעלי המגדניה ברחוב ריימונטה ובנם דוד־מאיר קורנברג. על אלה הלשין פולני במצב של שיכרות. כל המסתתרים הובלו לבית־העלמין, שם נאלצו לחפור לעצמם קבר ואחר־מכן נורו כולם.

בסוף אוקטובר שוב הובהלו כולם לכיכר — הפעם הצליחו הגרמנים לגלות מספר בונקרים וחלק מהמסתתרים הובל מיד במכונית משא בכיוון לצ׳נסטוכוב. בין הנחטפים היה גם נכדו של חיים רפפורט. הסבא האומלל התנפל על הז׳נדרמים ורצה להציל את נכדו, אך הוכה קשות עד שהתעלף. כפי שנודע אח״כ, הוצאו כולם להורג. יתר המסתתרים בבונקרים שנתגלו ע״י הגרמנים הובלו כעבור ימים אחדים לצ׳נסטוכוב, ומתוך 321 איש הופרדו 175, הועמסו על מכוניות־משא והובלו לסקרזשיסקא־קאמיננה ליד ראדום, שם הועסקו בעבו־דות־פרך בבתי־החרושת לתחמושת.

הגיטו הקטן

בסוף אוקטובר קיבלו היהודים הנותרים צו לעבור לגיטו הקטן, שנמצא היה ברחוב לימנובסקה והקיף את הבתים מס׳ 10, 12, 14, 16, 18, ו־20 (מבית קנטור ועד לביתו של ברל אוליניק). ידיעות אחדות מהנשלחים לטרבלינקה חזרו לגיטו. היו אלה מכתבים, שנזרקו דרך אשנבי־הקרונות המסורגים, ופולנים שמצאום הביאו אותם לגיטו.

אנו מביאים את תכנו של מכתב שנכתב ע״י בלה יוסטמן, כלתו של ר׳ מנדל יוסטמן מקמינסק, אל בעלה דוד:

„דוד יקירי! השעה היא לפנות בוקר ואני נוסעת בקרון־הבהמות הצפוף בכיוון לטרבלינקה — אני נוסעת לקראת מוות בטוח. אתה, דוד, השתדל להציל את עצמך, כי אני כבר בידיו של האויב — אני כבר אבודה. שכח אותי והמשיך לחיות באושר! כך רצה הגורל. היה שלום בעלי היקר ומסור דרישת שלום לבבית לאחותך וגיסך״.

דוד יוסטמן הנזכר במכתב כבר לא זכה לראותו. הוא נשלח לטרבלינקה עם האקציה הראשונה.

בימיו הראשונים של הגיטו הקטן שרר בו רעב. הגרמנים אסרו להביא לתוכו מצרכי־מזון כלשהם. אחרי השתדלויות מרובות הותר ליהודים לחפש, תחת משמר של ז׳נדרמים גרמנים, בבתים שנעזבו ע״י היהודים המגורשים ולהוציא משם את המזון הנותר וחמרי ההסקה. כל מה שמצאו נמסר על־ידיהם למטבח הכללי, שחילק מזון מבושל ליהודים הנותרים. בעת החיפוש אחרי מזון אולצו היהודים להוציא מהדירות העזובות את הרהיטים והסידורים הפנימיים ולמסרם לגרמנים. העובדים בעבודות הקשות הללו הוכו קשות ע״י הגרמנים. מאיר גרשונוביץ נורה למוות ע״י קמפניק עצמו בעוון הנסיון להרים חולצה שנשמטה.

הטרגדיה של הבונקרים

אחרי חיסולה של יהדות ראדומסק נותר, פרט ליהודים בגיטו הקטן שברחוב לימנובסקה, עוד מספר יהודים שהסתתרו בבונקרים. אחדים מהם, כבמקרה של הבונקר בבית־החרושת לאולרים „אוניטאס״ (לימנובסקה 46), נתגלו כבר בימים הראשונים וכל 40 דייריו הובלו לפיוטרקוב־טריבונאלסקי ונכללו באקציה שנערכה אז בעיר זו.

ברחוב לימנובסקי 42 נתגלו ע״י הפולקס־דויטשה קיניצני שני יהודים איצ׳ה פישמן וזילברשץ. הם הוסגרו לשלטון הגרמני ונורו בו ביום בבית־הקברות.

יום־יום נתגלו בונקרים חדשים ומקומות מחבוא ונפלו קרבנות חדשים. חשדו שזהו פרי מעלליהם של חבר היודנראט ושל מפקד המשטרה היהודית, אשר שיערו במדויק את מקומות מחבואם של היהודים. מאות יהודים שהוצאו מהבונקרים נורו מיד או הועברו לצ׳נסטוכוב ושם צורפו למשלוחים שיצאו לטרבלינקה.

פיתויי־רמיה של הגרמנים.

בנובמבר הודיעו הגרמנים כי מתארגנים חמישה מקומות־מגורים בשביל היהודים. עם המקומות האלה נמנתה גם ראדומסק. הגרמנים היטיבו לדעת שמאות ואולי אלפי יהודים מסתתרים ביערות, בבונקרים, אצל פולנים, מתראים כ„ארים״ וכדומה. כדי ללכוד את כל היהודים האלה ברשתם נקטו הגרמנים באמצעי־פיתוי כוזבים. הם התירו ליהודים לחזור ולהתיישב בחמשת המקומות המסומנים. ואמנם, המוני יהודים על משפחותיהם התחילו לחזור ממחבואיהם לגיטו. רבים מהם ידעו היטב שזוהי תכנית שטנית של הגרמנים לאסוף יחד את היהודים ולצוד אותם בבוא הזמן. אך התנאים בהם נמצאו היו כאלה, שלא נותרה להם כל אפשרות אחרת אלא לחזור לגיטו.

היהודים הגיעו מסביבות לודז, מאות יהודים מזשורק (זשארקי), מסביבות צ׳נסטוכוב, כך שבבת אחת גדל בגיטו הקטן מספר היהודים ל־4500 נפש. החיים בגיטו התחילו לקבל צביון נורמלי, כמובן במידה שהגרמנים היו מעונינים בכך.

פרשה בפני עצמה מהווה יחסם של הפולנים ליהודים המסתתרים. ידועים מקרים מזעזעים, כיצד פולנים רצחו יהודים, שלא היו בידיהם סכומי כסף כדי לפדות את עצמם מידיהם. במהלומת פטיש־סנדלרים נרצחו הנערות ויטנברג וזשוחובסקי מבלכאטוב. דינה וישׂשכר ויטנברג, ילדיו של העסקן הציוני יעקב ויטנברג, הוסגרו ע״י הפולנים לידי הגרמנים. יחד אתם נמסרו שני ילדיו של מלך פאקטור ובנו של יחיאל פרימן. כולם הובלו לבית־העלמין ושם נורו. מידי הז׳נדרם פורליי נפלה גם העלמה רוזשקה בוגייסקי, בתו של אידל בוגייסקי.

בין אלה שהוסגרו לידי הגרמנים היה גם שמואל־ליב וקסמן (נמצא עם משפחתו בישראל). אשתו, שהתגיירה עוד לפני המלחמה,

עשתה את כל המאמצים כדי להציל את בעלה ובנה (אם כי באורח רשמי היה עליה להיפרד ממנו). לצערה גילו הפולנים את מקום מחבואו של וקסמן ומסרוהו לידי גרמנים, שכלאוהו בבית־הסוהר. כאן נטפל אליו רוצח ההמונים שמאלץ, ששימש לפני המלחמה כחצרן בבתי יהודים והיה שותף לרציחתם של מאות יהודים. הוא היכה אותו יום־יום ושיסה בו כלב־בולדוג, שקרע מעל קרבנו נתחי־בשר. באחד הלילות נפרץ בית־־הסוהר ע״י פולנים מה„ארמיה קראיובה״ (א. ק.) ושחררו את כל האסירים, בתוכם את שמואל־ליב וקסמן ואת קסלמן (שחזר למחבואו בבונקר). המשוחררים הועלו על עגלות ונמלטו מהעיר. בעמקי היער, נחקר וקסמן ע״י אנשי א. ק. וכשראו שלפניהם יהודי היכוהו קשות והשליכוהו מעל העגלה. מצבו היה טראגי ביותר. הוא נדד רעב ופצוע עד שסוף־סוף מצא מקום־מחבוא. עוד שנים רבות אחרי המלחמה סבל מהפצעים של אותה תקופה.

סיפור מחריד הוא סיפורה של משפחת מארקזין מקאמינסק. אחרי גלגולים מרובים אצל איכרים וביערות, החליטו לבנות לעצמם בונקר במחצבות שבין קאמינסק וקוציזאבה. הם מסרו למכרם הפר־לני מאריאן סצמסקי מקאמינסק, כל רכושם והלה התחייב לספק להם מזון. עד אפריל 1943 קיים את התחייבותו, אך מאוחר יותר פסק לבוא. כעבור 10 ימים בערך הופיע לפתע בחברת פולני שני, יוזף גאלאנסקי, הביא עמו קצת מזון וסגר את פתח הבונקר שדרכו חדר האויר לתוכו. מחוסר אויר נחנקו למוות 10 מתוך 12 תושביו של הבונקר. רק שניים—יעקב וגולדה מארקזין הצליחו לצאת ממנו אחרי ימים של מאמצים נואשים לפרוץ בידים שותתי־דם את חומת־האבן שסגרה עליהם. בצאתם החליטו להסגיר את עצמם לגרמנים. בחקירה סיפרו הכל. הרוצח סצמסקי הצליח להמלט. שותפו לפשע הוצא להורג ביריה יחד עם אשתו. שני המרקזינים הובאו לראדומסק ונורו בבית־העלמין.

*

ביוני 1943 הוקף ע״י גרמנים הבית בו גרו 40 היהודים האחרונים בראדומסק. הם הועמסו על מכונית־משא צבאית והובלו למחנה פיאנקי, בקרבת ראדום.

ראדומסק הפכה ל„יודנריין״ (נקיה מיהודים). לחלק מ־40 היהו־דים שיחק המזל להשאר בחיים והם נמצאים במדינת ישראל.

תרגום מכתב יד ביידיש **א. ש.**

יומן מתקופת האימים

מרים חשצ׳יבצקי

מרים חשצ׳יבצקי

מרים, בתו של דוד חשצ׳יבצקי ז״ל המורה לעברית בראדומסק, התחילה לכתוב את יומנה ב־21 באפריל 1941, בהיותה בת 16 שנה וחצי, וסיימה אותו ב־17 באוקטובר 1942. בשורות האחרונות אשר נכתבו לא ע״י מחברת היומן מסופר כי ב־24 באוקטובר שנת 1942 מסרה את עצמה מחברת היומן ואמה למשטרה הגרמנית ולמחרת נשלחו שתיהן לצ׳נסטוכוב ונספו שמה.

לפנינו, איפוא, תיאור רצוף של תקופת האימים אשר עברה על ראדומסק שנמסר ע״י נערה בעלת חושים ערים ועין פקוחה.

היומן המצטיין בגילוי הלב שבו אפייני מאד לנערה בגיל ההתבגרות. רווי הוא אוירה של התאהבויות ורומנטיקה, מצבי רוח חולפים, תסיסת נעורים וצמאון חזק לחיים.

כל אלה מצטיירים על הרקע האיום של התקופה כמשהו בלתי טבעי. אולם דוקא בכך ערכו של היומן. בכשרון להיפנות — תוך המתיחות הנוראה ואימת המות המרחפת על הכל — לתעלולי נעורים, להתאהבויות, לנשפי רקודים — דוקא בכך ערכו של היומן כדוקומנט אנושי רב־ערך.

מחברת היומן בחושה הציבורי המפותח להפליא, בכשרון ההבחנה שבה ובקשריה העמוקים לבני־עירה הסובלים, מתגלית לפנינו בלתי רגילה.

הדאגה שהיא מגלה לגורל יומנה, דאגה המבוטאת בעדנה נוגעת ללב, החרדה כי יימצא לו גואל, למען ישמש עדות למה שעבר עליהם. רצונה של נערה צעירה זו לחדור אל מעבר החדלון העצמי, לדובב שפתותיה המתים ולשוחח עם האלמוני — החי, בעוד שהיא עצמה תהיה כבר מעבר לחיים — איזו גבורה עילאית דרושה לכך ומה גבוהה צריכה להיות המידה של הקשר לציבור לחברה, לאדם כדי להגיע לכך.

בכשרון הראיה של המחברת ובהתערותה בחיי העיר יש משום תרומה חשובה להכרת ההווי והחיים, אשר התנהלו בראדומסק בתקופת ההשמדה.

היומן נכתב חלקו בעפרון וחלקו בדיו; תורגם מכתב־יד פולני ע״י א.ש.

יום ב׳ 21.4.41

...החלטנו להגביר את עבודתנו. שני העלונים שהוצאנו היו גדושים תקוה וסיסמאות מסוג „הראש למעלה״ ו„נעבור״. אבל זה לא מספק אותנו. נחוצים לנו ספרים ועתונים, ואלה אינם בנמצא.

לפני זמן מה התחלקנו לשתי קבוצות. י. ואנכי החלטנו להמשיך במתן שעורים לעברית. שמחנו מאד לכך. אם אפשר לומר כך הביאה לנו עבודתנו אושר רב. הסחנו את דעתנו מהתנאים הנוראים המקיפים אותנו, מהקטנת שטח הגיטו המנתקת אותנו כליל מהסביבה הכפרית. לא רצינו לדעת על פוליטיקה, לא היה איכפת לנו כיבוש יוגוסלביה ע״י הגרמנים. היינו עסוקים וזה היה העיקר...

היום הזכירו לנו את מצבנו. השכנים הזהירו אותנו, כי אסיפות החוג שלנו קולניות מדי. יש להזהר. אי אפשר היה לקיים את השעור לעברית.

...כה קשה לנו. הבטחנו לעצמנו לא לחשוב על המצב בו אנו נמצאים. אנו מקדישים את זמננו ללימודים. אנו חוזרות על השירים העבריים. הם מוסיפים לנו כוח. אולם קשה לשכוח כמה נורא ומר מצבנו.

הבטחתי לרוז׳יה, פראניה ולפולה, כי אמשיך במתן השיעורים לעברית. טוב כי אהיה עסוקה. זה יעזור לי לשכוח.

בפגישה האחרונה של קבוצתנו היה עצוב. לא יכולנו לשיר. ישבנו והקשבנו בשקט לי. אשר תרגם לנו את השיר: „ימים בוכים״. אני חוזרת בלי הרף על המלים: „ואף־על־פי־כן, ולמרות הכל ארץ־ישראל״...

יום ג' 29.4.41

איזה מזג אויר גועלי שורר בחוץ, כאילו עמדנו באמצע החורף. הגשם הבלתי פוסק והבוץ משתלטים על הנשמה.

למרבית הצרה מדברים כי צפוי לנו מחסור בלחם ובתפוחי־אדמה. בעיר שוררת מבוכה. מי יודע אם לא נשקפת לנו סכנת רעב.

אני מתחילה להאמין, ובעצם אני יודעת זאת מכבר, כי ימי הנעורים הם אוצר אשר לא יסולא מפז. אם כי ימי נעורינו עוברים בתנאים כה עלובים, הרי מי כמוני כה מאמין בעתיד. הננו מרבים לחזור על שירים השרים על מחר יפה וטוב יותר. בזמן האחרון הננו חוזרים על השיר: „תשכון השמש בלבבך" הקורא בשורותיו האחרונות:

„ירון הזמר מעל שפתותיך
ובאומץ שא בעול
תשכון השמש בלבבך
ותתגבר על הכל..."

ביום ו' האחרון הצחקתי את כולם בבית באמרי: „אני בת 16 ו„הוא" (הכוונה להיטלר — המתרגם) בן 50 ומעלה. אחיה אם כן יותר ממנו"... קל להגיד כך, אבל במציאות — מי יודע ?...

יום ג' 13.5.41

...אני מלמדת עברית את פראניה, רוז'ה ופולה. הן אומרות לשלם לי. יהיה לי איפוא במה לשלם עבור שעורי אצל העלמה ה. וייתכן כי יישאר לי עוד איזה עודף.

שוב מורגש מחסור בלחם. אבא כמעט שאינו אוכל. מחירי מצרכי האוכל התיקרו מאוד. יום יום נשלחות מכאן חבילות מזון לערים אחרות. המכתבים המגיעים הנה מספרים על דברים נוראים. בוואדשה נופלים אנשים כזבובים. התהום הולכת ומתרחבת.

הימים בחוץ יפים מאד. אביב ממש. רק לבותינו כבדים ואינם מוכנים לקראת האביב המתקרב...

יום ה', 22.5.41

אמא התחילה אתמול בנהול הגנון בדירתה החדשה של הגב' ב. אולם לרוע המזל חלה ילדה של הגב' ב. ואמא אינה יכולה להמשיך היום.

עדיין לא הישגנו את הניירות (הכוונה, כנראה, לניירות המקנות זכות לעבודה — המתרגם), אבל בין כך אין להם ערך רב.

האלה עומדת ללמוד שעורי גזרה אצל ואנדה ג. שאיפותיה היו אחרות, אבל האם יש לה ברירה ?הרת ? אחותה נישאת לאיש. ההורים אנשים באים בימים ומישהו חייב לפרנסם.

אני כה מודאגת מהפסקת הגנון עד שאינני מוכשרת לרכז את מחשבותי.

אני חייבת להרבות בכתיבה ולנגוע גם במאורעות פוליטיים. הנה הס ברח לאנגליה. העתונות הפולנית כותבת כי לא היה בשכלו המלא. עתה הודיעו רשמית כי המלחמה עם אמריקה היא בלתי נמנעת. אמריקה דורשת, לדבריהם, כי צרפת לא תמסור לגרמניה את בסיסיה בסוריה. זה יביא בסופו של דבר לידי התנגשות.

המצב במצרכי מזון הוקל במקצת, אולם המחירים יקרים מאד.

יום ה', 12.6.41

אני תמיד מצטערת, אבל באחור־מה, על שאני ממעיטה לכתוב. אני פשוט מתעצלת על כל מה שמתרחש. אינני יודעת — אחר הכל — אם יש חשיבות רבה למאורעות המתרחשים עתה. אשר לאירועים הפוליטיים, הרי רק עם תום המלחמה, נקבל עליהם מושגים אמיתיים ונאמנים.

ich uczyć hebrajskiego. Ucieszyliśmy się ogromnie. Nie obchodziło nas zmniejszanie ghetta i to, że nas zupełnie od wsi odcięli, nie obchodziła nas polityka, że Niemcy zdobywają Jugosławię — nic. Jeśli można tak powiedzieć to naprzekór okropnym warunkom byliśmy szczęśliwi. I spotkał nas 3 najgorszy cios. Zebrania stały się zbyt głośne i oto trzecie osoby poczęły nas delikatnie ostrzegać. Dziś gdy miałyśmy mieć I lekcję hebr. rozwiązaliśmy zupełnie organizację.

Tak nam ciężko, choć przyrzekliśmy sobie ciągle o tym myśleć i samemu jak najwięcej się uczyć pracować i choć powtarzamy sobie pełne siły słowa hebrajskich piosenek to tak strasznie źle.

Ja przyrzekłam Róży, Frani i Feli, że ich mimoto będę uczyć.

Dobrze, że będę zajęta to mi doda sił. Będziemy się w tych dniach uczyć u panny N., szydełkuję sobie swetr no i zupełnie zapominane kursy przypominały się gdyż 10 maja egzamin trzeba się więc uczyć.

Na tej smutnej zbiórce żeśmy już nie śpiewały tylko Y. tłumaczył całe słowa piosenki „Jamim bochim" Dnie płaczą.

Ja to sobie ciągle powtarzam „V'af al pi chen, w lamrot hakol Erec Israel!

I mimo wszystko i naprzekór temu Erec Israel.

← קטע מכתב־היד המקורי (21.4.41)

הגרמנים פלשו לאי כרתים. האנגלים כבשו את סוריה. אשר לרוסיה — שורר שקט, אבל התנועה לגבול הרוסי גדולה מאד.

המחירים של מצרכי מזון ירדו במקצת אם כי אין לדעת לכמה זמן. ככר לחם כבר עלה 30 זלוטי. ק"ג תפוחי אדמה 3 זלוטי. היום המחיר הוא רק 2.80. את הלחם מחלקים למנות קטנות כאילו היה עוגה יקרה. אבא מסרב לטעום אותו בכלל. לארוחת בוקר מבשלים דיסה או דוחן (המחיר 20—21 זלוטי הק"ג); לארוחת ערב אוכלים תפוחי־אדמה. לעתים מחליפים את היוצרות: אוכלים בבוקר את ארוחת הערב ובערב את ארוחת הבוקר. ארוחת הצהרים מורכבת מתפוחי אדמה עם קפיר או חמיצה לבנה. מנת החלב שאנו מקבלים היא ליטר וחצי ליום.

אני עתה עסוקה מאד. לפני הצהרים אני עוזרת לאמא בגנון. מסיבה זאת העברתי את השעור להניק לשעה 5 בערב אחרי השעור שלי אצל העלמה האלא.

רוז'קה, פראניה ואנכי הננו עתה שלישיה בלתי נפרדת. אנו נפגשות יום יום. אנו קוראות יחד עם פאליק ודוליק סיפורים ביידיש ממאסף היובל של „היינט".

לפני שבוע שיגר אבא מכתב לאחותו הנמצאת ברוסיה. אני מחכה בכליון עינים לתשובה.

יום ה' 10.7.41

קשה להתחיל ולתאר באופן שיטתי את סדר המאורעות של השבוע שעבר ולמסור את תולדות הימים האלה.

קודם כל עלי לציין כי ביום א', 22 ביוני, פרצה המלחמה עם רוסיה. מאורע זה הוא אשר השפיע על ההתרחשויות שקרו אצלנו.

יום א' ה־22 ביוני היה אצלנו יום שמחה. הרי כה השתוקקנו למלחמה זו, וכל הזמן נדמה היה כי הם שרויים בידידות גדולה.

למחרת פשטו שמועות על מעצרם של מחוסרי אזרחות, של אזרחי רוסיה ואף של יוצאי רוסיה.

אבא לן אותו לילה בבית (אבי המחברת היה בן ליטא ואזרח רוסיה — המתרגם). למחרת, ב־10 בבוקר בערך, נעצרה מונית לפני ביתנו...

לא־מסורקת ברחתי מהבית וכשנכנסה המשטרה לא מצאה איש. אנשי המשטרה הקימו שערוריה. עזבו וכעבור חצי שעה שוב חזרו. כך היו באים כל חצי שעה לראות אם אבא איננו בבית. לא יכולנו לחזור הביתה מתוך חשש שאם לא ימצאו את אבא יעצרו אותנו.

אבא עזב בינתיים את העיר וכעבור יומיים הצליח להגיע לצ'נ־סטוכוב. נחום התחבא אצל משפחת ש., אמא אצל ר. ואני גרתי אצל אסטושיה. הייתי שם כמעט שבוע שלם והצטערתי שלא לקחתי אתי את היומן. הייתי במצב רוח מדוכה וחששתי כי לעולם כבר לא נשוב הביתה וכי תמיד נהיה נאלצים לגור אצל זרים. לסוף, ביום ב' חזר אבא מצנסטוכוב ואף על הפצרותינו לא לעשות כן, הלך ומסר את עצמו למשטרה. במשטרה עצרו אותו עד ליום ה' לסוף שחררו אותו בתנאי כי פעמיים בשבוע עליו להתייצב במשטרה.

כתבתי כאן רק חלק קטן ממה שעבר עלינו. החרדה היתה כה גדולה והדאגות כה רבות עד שקשה למסור הכל בנאמנות.

יום א', 31.8.41

אני מתעצלת לכתוב וחושבת כי אסתפק בכתיבה פעם בחודש בלבד.

אכן אין לי למסור דברים משמחים. בזמן האחרון חלתה אמא. היתה מצוננת וסבלה משלשול ומראה פניה היה רע. בינתיים מתקרב יום ה'. יום פתיחת הגנון. הרי יש להתקיים ממשהו.

לפני זמן מה הצטלמתי עם חברותי. ואני מוכרחה להודות כי ברגע זה לא היו בלבי שום דאגות אחרות מלבד הדאגה כי הצלום יצליח.

אני מאד אוהבת לקבל מכתבים, ואני מתכתבת עם האלא הנמצאת עתה בגורשקוביץ. השלישיה שלנו (פראניה, רוז'קה ואנכי) מתכתבות עם באשקה, ראש הקבוצה של פראניה במושבת הקיץ.

אנו מתכתבות גם עם שתי חברותיה האחרות ממושבת הקיץ הגרות בצ'נסטוכוב.

בצ'נסטוכוב גר גם דוד. הוא נשא לאשה בת העיר הזאת. אני מאד סקרנית להכיר את הדודה הזאת.

יום ה', 18.9.41

כאלה הם חיינו: שלשום מצוד על אנשים וחטיפה לעבודה, אתמול אירוסיה של הדודה רוז'יה עם הא' ג. והערב חזר הדוד מראדושיץ. הוא ברח משם כי חוטפים יהודים לעבודה. בדרך עבר גיהנום. הכו אותו באופן איום. כאשר סיפר על כך לא יכולתי להתאפק מבכי.

ואנחנו מתכוננות לנשפים ולערבי בילוי. האם גם בני עם אחר היו מוכשרים לחיות בתנאים כאלה?

אנחנו משתדלים להאמין כי אי שם נמצא נוער יהודי חפשי אשר אינו נתון לעלבונות וחפשי מסבל.

לא פעם הנני שואלת את עצמי אם יהיה בכוחם של החיים למחוק את השנתיים אשר עברו עלינו (ומי יודע כמה זמן עוד נמשיך בתנאים אלה). האם אי־פעם כה ייטב לנו אשר יהיה גמול על הסבל הרב?

יום א', 23.11.41

אלמלא זאת שהנני מצוננת ושוכבת במיטה הייתי אולי מפסיקה את היומן. אני כה חסה על זמני (מחוסר כסף) עד שצר לי על הרגעים המעטים שעלי להקדיש ליומני. ואמנם הנני מאד עסוקה, שעות אחדות ביום אני נותנת לגנון, לשעורים שלנו הוספנו גם שעורי סטנוגרפיה מספר למוד־עצמי. נוסף על כך הננו לומדות אנגלית. יחד עם השלישיה שלנו (אסטושיה, פראניה ואני) לומדת גם אחותה של אסטושיה — רומה. את השפה האנגלית אנחנו לומדות אצל יהודי גרמני. אדם מוזר ומפוזר. פעם שוכח את משקפיו, פעם אחרת את כסיותיו. הוא עצבני מאד, ואין לתמוה על כך. כה הרבה עבר עליו ועל אשתו במשך המלחמה הזאת עד שהגיעו לראדומסק.

עתה אני מצטערת על שלא כתבתי בזמן ביומני. עתה קשה להיזכר בכל. אצטרך לעשות זאת בקיצור נמרץ.

לפני למעלה מחודש היה בעיר מצוד על חשודים פוליטיים. הגיסטפו הלכה אל הבתים עם רשימת גברים ונשים (קומוניסטים בעיקר) הם אסרו לא רק את אלה שברשימה, כי במקרה שלא מצאו את האיש שברשימה לקחו אחר במקומו. לא התחשבו בשום דבר ועצרו צעירים וזקנים אשר בקושי יכלו לעמוד על רגליהם. הם אסרו את דודתו של מארק ר. שהיתה חשודה בקומוניזם, אולם הם אסרו גם את אביו ואת דודו בלי לתת טעם למאסרם.

את הנעצרים הם הוציאו מראדומסק בכיוון בלתי ידוע. לפי השמועות הועברו הנעצרים לצ'נסטוכוב. במשך תקופה מסוימת לא הגיעו מהם כל ידיעות. אולם לפני שבוע התחילו להגיע מברקים יום אחרי יום אשר הודיעו על מותו של זה או אחר מהנעצרים. על הודעות־המות חתום מפקד המחנה אושבינצים. זה מקום שממנו לא חוזרים. לפי השמועות ישוחררו הנשים הנאסרות, אולם עד עתה אין ידיעות גם עליהן.

כל העיר שרויה באבל. מכל משפחה נלקח מישהו: אב, אח, אחות או אם. נלקח גם זוג אשר הותיר אחריו ילד רך.

יש תקוה קלושה, שאין אמת במברקים ש„הם" שולחים, וכי כאילו אחדים מה„מתים" חזרו. לצערי, אינני מאמינה הרבה בכל זה.

ועוד פרט קטן בשרשרת האסונות.

הגרמנים כבשו את אדמות פולין שהיו כבושות בידי הרוסים, חדרו עמוק לרוסיה ונמצאים בשערי מוסקבה. מובן מאליו שאיש מאתנו לא שמח לידיעות הללו. ובכל זאת נמצא יהודי אשר לשמע על כיבושה של לבוב בידי הגרמנים נתמלא גיל. לצערי היתה שמחתו שמחת שוא.

והרי סיפור המעשה.

ימים אחדים לפני פרוץ המלחמה נסעה ברונקה בתו של דורפמן וחברה שלנו להרי הבסקידים המזרחיים. עם פרוץ הקרבות נתקעה שם ועברה ללבוב שנכבשה ע״י הרוסים.

עתה עם כיבוש העיר ע״י הגרמנים שמחו הוריה בתקוה כי בתם תחזור אלהם. אין פלא כי בלבם גברו הרגשות האגואיסטיים. אבל לא קל היה להם לקבל את בתם. חדשים ארכו המאמצים כדי לקבל תעודת־מעבר ללבוב. לפני שבוע נסעה הגב׳ ד. ללבוב. אולם חזרה הביתה בלי הבת. ברונקה נרצחה (כמה איום לכתוב זאת). בלבוב קרו רציחות איומות. הגרמנים בשתוף עם האוקראינים ערכו פרעות ביהודים ובפרעות הללו נרצחה גם ברונקה.

התימצא עוד תרופה כלשהי ללב הדואב של ההורים השכולים?

יומם ולילה הנני חושבת על ברונקה. אני מביטה בפניה וחושבת מי יודע אם למנות אותה בין המאושרות.

כמוסות דרכי אלהים. ברונקה סבלה תמיד ממחלת ריאות. לא פעם חשבנו כי תמות בנעוריה. והנה חיכה לה מוות איום פי כמה.

בחודש שעבר מלאו לי 17 שנה. זה יום הולדתי השלישי במלחמה הזאת. לכמה ימי הולדת עוד אזכה?

יום ד׳, 24.12.41

הננו עוברים עתה אצל העלמה על שיריו של אסניק. (אדם אסניק משורר פולני מהמאה ה־19 — המתרגם). אני מחבבת מאד את שיריו והרבה מהם אני יודעת על־פה. קרוב לי ביותר השיר „אגדת הקשת הקסומה״.

„מן העריסה היא הולכת אחרי,
אגדת הקשת הקסומה
ולוחשת היא באזני
מלים, עוצרות נשימה.

ילידת שעות הערב
מהשיח הרוגע של אמא,
היא תישק בלי הרף
את פי הילדה בחלומה

ואתי יחד היא מתעוררת,
ואתי יחד היא גדלה
מן העריסה מאושרת
לעולם קסמים אני עולה.

מעל פני ימים אדירים
מעל פני נהרות מוכספים
תשאני קשת צבעים בהירים
אל עולם מלא כסופים.

היא תפתח במילת קסמים
פתח בקיר סלעי יהלומים,
אכנס לי לפני ולפנים
לארץ הענקים ויצורים משונים.

ואת השערים סגרו מאחורי
קוסמות או אלילים
וכך נגזר עלי
לתעות כאן בשבילים נסתרים״.

נפלא הוא השיר. שמעתיו בהיותי בכתה א׳ ונשארתי מוקסמת עד היום.

מתברר כי המורה שלנו לאנגלית הוא משורר. קרא לפנינו אחד משיריו מוקדש לנשים. שיר נחמד. הבטיח לנו לכתוב משהו בשבילנו. מורה זה שלנו הוא מאד מוזר. עוד אחזור אליו.

ועתה לפוליטיקה:

מ־8 בדצמבר נמצאת אמריקה במצב מלחמה עם יפאן ולפי העתונות שלהם נוחלים היפאנים רק נצחונות.

במזרח מסתמנות המפלות הראשונות. אומרים כי הרוסים חזרו וכבשו הרבה מהשטחים שנאבדו להם.

לעת עתה אין הדבר זה משפיע על מצבנו. אולם האופטימיזם היהודי, כדרכו, מבטיח לעצמו גדולות ונצורות.

יום ב׳, 28.12.41

יצא צו כי על היהודים למסור לשלטונות הגרמניים מעילים וצווארוני־פרווה. הצו אומר כי יהודי אשר לא ימסור חפצים אלה עד 6 בינואר יוּצא להורג. הצו אוסר מכירת חפצים אלה ללא יהודים ובמקרה של מסירתם יוצאו שניהם להורג. המוסר והמקבל גם יחד.

נוצרה אופנה חדשה, מעילים בעלי צווארונים מבד לבן או מבד אפור. רבים תופרים לעצמם צווארוני קטיפה. אחרי שאסיר את הפרווה ממעיל החורף שלי יישאר לי הבד הדק ולרוע המזל בא עלינו חורף קשה. מתהלכות שמועות כי עלינו יהיה למסור גם דברי הצמר. זה יהיה נורא.

הצו למסור „להם״ (לגרמנים — המתרגם) דברים חמים מעיד כי הם אוכלים חרבון בחזית הרוסית וזה מעודד אותנו. מאפריקה גורשו כמעט כליל.

שבוע החנוכה מתקרב ואנחנו מתכוננות משהו לשבת זו. הלוואי ונצליח כי ההכנות לא ישארו בגדר תכנית בלבד.

יום ג׳, 13.1.42

אני קצת לא בקו הבריאות.

אתמול שכבתי במיטה ואם כי קמתי היום אינני יכולה עדיין לעזוב את הבית.

הנשף בשבת החנוכה הצליח. רקדנו כל הזמן. ברק שר שירים נפלאים. בייחוד מצא חן בעיני הטאנגו ביידיש אשר תכנו הוא בערך כזה:

„ווי קאָן איך גיין, אז דער
געטא איז פארמאכט,
ווי קאָן איך גיין, אַז אומעטום
שטייט א וואך.
די וועלט איז גרויס,
נאָר פאַר מיר איז זי קליין,
פאַרהאַמערט, פאַרשלאָסן, און
איך האָב נישט ווי צוגיין״.

(לאן אלך כשהגיטו סגור
ועל שעריו המשמר הארור
גדול הוא העולם ופתוח לכל עבר
רק לי הוא קטן וצר כמו קבר).

ימים אחדים אחרי הנשף הלכנו לנחם את בלה פ. באבלה למות אביה במחלת הטיפוס. הוא היה כה צעיר ומלא חיים. חזרתי מהביקור שבורה ומדוכאת. בלה עצמה אינה נראית מזועזעת מהאבדה הקשה. היש לתמוה על כך בתנאים שלנו?

יום ה׳, 12.2.42

מתהלכות שמועות בעיר כי ליהודים תהיה אסורה היציאה לרחוב בשעה 12—1 בצהרים. בינתיים הוכחש הדבר. רק אתמול, כנראה בקשר לביקורו של קונל (כנראה אחד מחשובי הגרמנים — המתרגם). נאסרה היציאה בשעות בין 3—11.

לפני ימים אחדים מצאה אמי חבילה קטנה ליד הדלת. אחרי שהרימונו אותה נתברר כי יש בה חומר נפץ. הודענו על כך למשטרה, הם באו וחקרו אותנו, אולם הכל עבר בשלום.

המאורע הטיל פחד עלינו. רק אני, לתמהוני, הייתי שקטה ושמרתי על קור רוח. יצא לי שם של בעלת אומץ לב, אולם אני היודעת שאין הדבר כן.

יום ב׳, 15.6.42

אינני מקפידה ביותר על מוקדם ומאוחר בכתיבתי ואינני שומרת על סדר המאורעות. הייתי רוצה כי מישהו ירשום את המאורעות לפי סדרם וכי אני אלוה אותם בתגובותי ובהתרשמויותי. השאלה היא מה עדיף יותר: לרשום את דבר התפייסותי עם אירקה או לספר על מאורעות הנוגעים לכלל. אני מבינה כי ראוי יותר לכתוב על הסוג האחרון, כלומר על המאורעות המתרחשים בעיר או בסביבה, אולם האמת היא שקרובה לי יותר הכתיבה מסוג הראשון — על דברים אינטימיים המתרחשים בחוגי המצומצמים, אם כי אין לכתיבה זו חשיבות רבה.

בפוליטיקה הפסקתי להתעניין, כי הרי אין לראות את הקץ. רק מצבנו הולך ורע. ביום ה׳ האחרון נרצחו בבית הקברות היהודי מספר נשים וגברים. הם נעצרו לפני זמן מה על שמצאו אצלם פרוות אשר לפי הצו היו חייבים למסור אותן לשלטונות. הנרצחים היו שני זוגות בני משפחה אחת. השאירו אחריהם ילדים קטנים. בין הנרצחים — אשה אשר עברה את גבול הגיטו בלי רשיון.

אין לי כוח לחזור על פרטי היום האומלל הזה. הלואי ובזה יהיה קץ לאסוננו.

מבלכטוב ומערים אחרות שברייך הגרמני גורשו הרבה יהודים ורבים מהם נרצחו. מהמגורשים הללו הגיעו גם לראדומסק.

החרדה להתיקרות מצרכי המזון ולרעב בתקופה שלפני הקציר לא נתאמתה לאשרנו. המחירים לא בלבד שלא עלו אלא אף ירדו. כמובן שיש בכך הקלה רבה בשבילנו.

בין המגורשים שהגיעו לראדומסק נמצא גם אחי דודה של מניה ל., בחור צעיר בן 21. הוא גמר 7 כתות יסוד בלבד ואינו מיטיב לדבר פולנית ובכל זאת מוצא חן בעיני. הוא מוצא חן גם בעיני אחרות. עלי להזהר שלא אפול בפח. יש מידה גדושה של אוילות בהתאהבויות הללו. אבל אין תבונה ואין עצה נגד זה. אני, על כל פנים שומרת על סודי כי הוא מוצא חן בעיני.

מוצאי שבת, 27.6.42

השעה 10.30 בלילה. הימים הם ארוכים ויגעים ובכל זאת כולם עדיין ערים.

תקף אותי החשק לכתוב ואני כותבת כשאני שוכבת במיטה. זה ימים אחדים שאני רוצה לכתוב אלא שזמני כה מוגבל ואינני מגיעה לכך. ביום ה׳ אחרי 8 בערב (שעת העוצר) עמדתי על מרפסת ביתנו, כאשר אני רגילה. הרחוב היה ריק מאדם. תשומת לבי הופנתה לשני אנשים לבושים אזרחית. לפי הרוגז שגילו למראה יהודים ניכר היה כי הם גרמנים. בחלון הבית הקרוב עמדה דודתה של מניה. היא אשר מסרה לי כי היא מכירה את שניהם. אחד הוא ו. והשני ש. בראותנו אותם הסתלקנו מהר פנימה מרוב פחד. אנחנו כבר הספקנו להכיר את טיבם.

מותה של הלה פיינר שוב הזכיר לנו את מצבנו.

הלה פיינר הגיעה לראדומסק בין המגורשים מלודז׳. התידדתי אתה והרבה טיילנו יחד, היא היתה מסכנה. הוריה מתו במחלת הטיפוס. לי נודע על כך אחרי שהיא עצמה קמה ממחלה קשה זו. הלה התגוררה אצל אחות נשואה, אולם התפרנסה ממסחר בכפר. כי במראה פניה היתה דומה לפולניה.

ביום ד׳ האחרון סיפרה לי אסטושיה כי מתהלכות שמועות לפיהן נורתה אשה מעבר לגיטו. בחזרי משעורי נודע לי כי יש אמת בשמועות אלה וכי בקשר לכך נאסרה הלה פיינר. לא ייחסתי לדבר חשיבות מרובה בהיותי בטוחה כי בקרוב ודאי תשוחרר.

ב־3 אחה״צ, בדרך לשעורים שוחחנו על המאורעות בטורון בהם נרצחה קרובה של אחת מידידותי. לפתע השגחנו בהאלא קאפל העובדת בועד הקהלה. היא באה לקראתנו ונראתה מזועזעת. לשאלתנו מה קרה, סיפרה לנו כי ש. הוא שרצח את האשה וכי הוא רצח גם את הלה פיינר. קל להבין עד כמה שידיעה זו זעזעה אותי. לא יכולתי להשלים עם מותה של ידידתי הצעירה שאך אתמול נפגשתי אתה.

יום יום וזוועותיו. ביום ה׳ הגיעה לגברת ה. בת דודתה מטרנוב עם ילדה. שם התחוללו פרעות איומות. האשה עם ילדה בן השנתיים ניצלו הודות לכך שהיו מוסתרים על עלית גג.

ארבע יממות שכבה עם ילדה בן השנתיים תחת אמבטיה הפוכה בלי לקחת אוכל אל פיהם. בחזרה אל ביתה נודע לה כי אמה ואחיותיה נרצחו עד אחת. היא מספרת דברים איומים: על ערימות של מתים, על טבח אכזרי.

אין לי כוח לכתוב על כך.

פראניה סיפרה לי את הפרטים על מותה של הלה פיינר. כשהמשטרה אסרה אותה ידעה מה שמחכה לה.

לפני הוצאתה להורג נשקה את ידי הרוצחים והתחננה על חייה, אולם לשוא. היבואו הרוצחים על עונשם?

הננו נמצאים בכלוב ללא מוצא ואין לנו כל הצלה. כל יום אכזריותיו ורציחותיו. בכל זאת אנו חיים ובלב פועמת התקוה שמא נתגבר, נעבור כל זאת ונשאר בחיים.

אכן, גדול יצר החיים שלנו. בעצם היום האומלל בו נרצחה הלה פיינר צחקתי הרבה בשוחחי עם ס., אני יותר מדי חושבת עליו. אני חוששת כי הנה אני הולכת ומתאהבת בבחור זה. אינני יודעת מדוע הוא מוצא חן בעיני. אולי משום שהוא חדש בעירנו, ואולי משום שאיננו יהיר אלא בחור צנוע, בן עיירה קטנה. זה טפשי למדי, אני מדברת גבוהה על עצמאות וחרות, לבי מפסיק לפעום בראותי אותו. בצאתי מהבית הנני הוגה בכך לפגוש אותו ולטייל אתו. אני כועסת על עצמי, כי הריני רואה היטב את פגימותיו, אבל כל זה ללא הועיל. מרגיז אותי שאינני רואה מצדו כל תשומת־לב אלי. הייתי רוצה להתרפא מ„מחלה" זו (ואולי — לא כל כך...).

אני מתפלאה על שכתבתי כל זאת. אני הנחשבת כפכחית־מפוכחת והזהירה לא לגלות את רגשותי.

יום ה׳, 6.8.42

מתברר ששתינו, אסטושיה ואנכי מאוהבות בס., מצב מגוחך. שתי ידידות בנפש מאוהבות באותו בחור. מה שמפליא ביותר אין הדבר הזה משפיע לגמרי על ידידותנו, להיפך. אהבתנו אליו והשיחות על אודותיו מקשרות אותנו ביתר שאת.

אשר לס. עצמו, לעתים נדמה לי שהוא נוטה יותר לאסטושה, לעתים מגלה קרבה למניה. על כל פנים ביחס אלי הוא נראה לגמרי אדיש. מילא, לא אבכה על כך.

במוצאי שבת ערכה רוז׳ה נשף לרגל יום הולדתה. היה נעים מאד. אני יצאתי לגמרי מכלי וכלל לא הייתי דומה לעצמי — לאדם

המיושב בדעתו. למחרת, ביום א׳, שוב היינו בנשף אצל אסטושיה, רקדנו הרבה. גם ס., אשר בנשף הקודם לא רקד (אמו נרצחה לפני זמן מה) נענה לנו והשתתף בריקודים.

זה חודש ימים שהנני משתתפת בקורס תפירה ובאחרונה תפרתי לעצמי (יותר נכון: קלקלתי) חולצה.

יום ב׳, 10.8.42

הפעם אספר על תעלול קטן שערכנו לס. ולנערות:

מאניה, רוז׳קה ואנכי כתבנו שלושה מכתבים לשלוש נערות: לאסטושיה, פראניה ר. ואלה, ומכתב אחד לס.

תכנו של המכתב לכל אחת מהנערות היה כדלקמן:

„בקשה לי אליך. זה שבועות שברצוני לשאול אותך משהו, אולם עד עתה לא היתה לי ההזדמנות לכך, כי תמיד נמצא מישהו בקרבתנו. אהיה אסיר תודה לך אם תואיל להיענות לבקשתי ולבוא הערב בשעה 7.30 לשער בלוודר הפונה לרולנה.

המחכה —

חתימה״

המכתב נשלח כאמור לכל אחת משלוש הנערות הנזכרות בשינוי שם בלבד.

ולס. כתבנו:

„אל־נא תנסה לנחש את זהות כותב המכתב הזה. על כל פנים זהי אחת ממעריצותיך. אם יש לך ענין להכיר את מחברת המכתב תיגש הערב בשעה 7.30 לשער בלוודר הפונה לרולנה.

אלמונית״

לא היה לי רצון להכניס לתוך הענין את אסטושיה, שהיא ידידתי בנפש, אבל גם למניה היתה אותה הטענה ביחס לפראניה. הסכמתי איפוא וערכתי את המכתבים: המכתב לס. נכתב בכתב ידה של רוז׳קה ולנערות בכתב ידו של לייבק.

בזמן השעור אצל העלמה האלה נמסר המכתב לאסטושיה אשר עברה עליו במהירות ומסרה אותו תיכף לי. אני העמדתי פנים כמופתעת, אם כי, כמובן, ידעתי היטב את תכנו.

במשך כל זמן השעור הייתי מבולבלת, ונרגשת הרבה יותר מאשר אסטושיה. היא האמינה בתום לבה כי המכתב הוא אמתי. דבר זה הביך אותי מאוד. אם כי אדיר חפצי היה שהתעלול יצליח. היה לי מוסר כליות בראותי כי אסטושיה אינה מטילה כל ספק באמיתות המכתב ואינה חושדת כי ידידתה בנפש טומנת לה פח. הדבר חרה לי ביתר שאת בראותי איך תיכף לאחר קריאת המכתב מסרה אותו לי. בקושי התאפקתי מלגלות לה את הכל. לא רציתי לבגוד בחברותי האחרות.

אחרי השעור הודיע לנו לייבק כי כל המכתבים נמסרו לתעודתם לפני 7.30 טיילנו, אסטושיה, מניה ואנכי בכיוון לבלוודר. מיד ראינו את פראניה ר. מופיעה מצד פולנה. היא נראתה מאוכזבת במקצת בראותה אותנו. אחריה הופיעה גם אלה. בראותה אותנו אמרה שהיא מחפשת את אחותה...

השעה היתה כבר אחרי 7.30 וס. עדיין לא הופיע. היינו בטוחות כי התעלול לא הצליח, כשהוא לפתע התקרב בצעדים מהירים. בראותו אותנו, עבר לכיוון השער הפונה לרולנה. אני תיכף רצתי להודיע על כך לאסטושיה (אשר בינתיים הלכה הביתה) ואת לייבק הפקדתי שיעקוב אחרי הנעשה.

שבת, 15.8.42

רבונו של עולם, מה נלעגים וקטנים הנשפים שלנו והתעלולים לעומת מצבנו הקשה. מהערים שבסביבה מגיעות שמועות על גירושים ורציחות. השמועות הללו אינן פוסקות והננו מלאים חרדה כי גם תורנו בוא יבוא וכי לא ננצל מהגורל הצפוי לנו. אוי ואבוי לנו! מבלכטוב גירשו את כל היהודים. חברנו ס. קיבל מכתב מידידו בו הוא מודיע כי כינסו את כל היהודים ומעלים אותם על מכוניות. המוזר בדבר שבמכתב אין נימה של יאוש, הוא מדבר על פגישה קרובה, נראה בכל זאת, כי האנשים לא איבדו את התקוה.

אצלנו מתכננים להקים בתי־מלאכה אשר, יתכן, כי בזכותם ננצל. כנראה כי לשם כך נקראו כל המשתתפות בקורס לתפירה להופיע בקהילה מחר בשעה 11.

אני חוזרת לתעלול שלנו עם המכתבים.

לייבק סיפר כי נפגש עם ס. לאחר קבלת המכתב והלה שאל אותו אם כדאי לגשת. עניתי — אמר לי לייבק — „ודאי שכדאי לגשת, זאת סחורה־זהב ממש״.

צחקתי הרבה. אבל השעה היתה 8 בערב והמשטרה פיזרה את המטיילים. לא יכולתי איפוא לגשת ולהוודע על סיום הפרשה.

כרבע שעה אחרי 8 קיבלתי פתק ממאניה ע״י בת־דודתה הקטנה. היא כתבה לי כי כולם נמצאים בבלוודר. הבינו את הכל וכולם צוחקים. אני שמחתי מאד כי לא הרגשתי בנוח, בייחוד ביחס לאסטושיה.

למחרת הרבינו לצחוק כשנודע לנו כי כולם חושדים ברוז׳קה (המכתבים הרי היו כתובים בכתב־ידה) וכלל לא חושדים כי מאניה ואני הן אשר „סדרו״ את כל הענין.

כך נסתיימה הפרשה. כתבתי על כל זאת כי מי יודע אם אזכה להגיע לגיל בו אקרא את זכרונותי מגיל הנעורים, מי יודע מה יהיה בכלל גורלו של יומני זה...

יום ג׳, 2.9.42

שלוש שנים חלפו מאז שאון הפצצה הראשונה ועדיין אין כל סימן לקץ הפרשה, אם כי קץ היהודים הולך כנראה ומתקרב.

אין בכוחותי לתאר את הזוועה. הימים הם „חמים״ מאד. חמים בשני המובנים. שורר שרב קשה כאילו היה החודש הזה תגמול על החודש הגשום שחלף. מאידך, המתיחות של הימים האלה גרמה לאוירה „חמה״. אני כותבת את הדברים בלשון עבר, כאילו כל זה כבר חלף, אבל לאמיתו של דבר גברה המתיחות ועלתה.

מגרשים את היהודים מדירותיהם ברחובות לימאנובסקי, קונארסקי, ווילסון, לעומת זאת מוציאים את הפולנים מהרחובות רולני, סטודולנה ווונווז׳בה. כוונת הגרמנים היא להפריד בין היהודים והפולנים. דבר זה אינו מנבא טובות. הפולנים קוצפים מאד, כי ליד מקומות מגוריהם נמצאים גם חלקות הירקות, הגינות והגרנים שלהם. אבל תהיה להם רשות לבקר בשדותיהם.

מספרים בעיר, כי הפולנים עצמם אשמים בגירושים. הואיל ופנו לשלטונות בראדום, כי ינקו את ראדומסק מיהודים.

בזמן האחרון נשתתקו במקצת השמועות האיומות אשר הביאו את כולנו לידי יאוש. אומרים כי אמריקה מתערבת למעננו וכי היא מאיימת כי תגמול לאכזריות הגרמנים ביחס ליהודים. היא תנקוט בשיטות דומות ביחס לגרמנים הגרים באמריקה. לפי השמועות הללו פורקו יחידות ה„אויסרויטונגס־קאמיסיאן״ שמתפקידן להשמיד את היהודים. אבל מי יודע כמה מן האמת יש בשמועות הללו.

יחידות ה„אויסרויטונגס־קאמיסיאן״ מורכבות מלוטישים (אספסוף מבני לטביה) המצטיינים באכזריות העולה (אם זה בכלל אפשרי) על זו של הגרמנים ובראשן אנשי ס. ס. לבושי מדים שחורים.

יום ו׳ של השבוע הקודם ויום א׳ היו איומים. בהלה תקפה את כולנו. מכל הצדדים הגיעו הנה השמועות כי הלוטישים נמצאים

בקילצה ובוולושצ׳ובה. מוואַרשה הגיעו אלינו ידיעות מחרידות מסמרי־שער. הם קרבים והולכים. חגורת החנק הולכת ומתהדקת.

בכפרים הקרובים נוצרו מחנות עבודה ואליהם נרשמו אנשים בהמוניהם, אם כי כולם יודעים כי צפויה להם עבודה קשה.

הפסקנו את השעורים אצל האלא. ראשו של מי פנוי לכך. מי יודע אם תבוא ארגעה ונוכל להמשיך בלימודים.

ס. קיבל מכתבים מגיטו לודז׳, בו נמצאים חבריו, סימן שהם בחיים. הוא נמצא לרוב בחברת גברים והננו עתה במצב של „יחסי זרות". אני ואסטושיה כועסות כי „מותחים" אותנו שהננו מאוהבות בו.

בינתיים גורשו ס. ואסטושיה ממקומות מגוריהם והועברו למקום בו יהיו בהכרח יחד (יש להם מזל).

יום ד׳, 2.9.42

איני יודעת כיצד להתחיל, כיצד לתאר את הפחד והבהלה השוררים בעיר. בעצם עלי להיפרד מיומני. ייתכן כי יש לדברי צליל ילדותי, אבל מי יודע אם אין זו הפעם האחרונה לכתיבתי ביומן.

בכל המחוז שלנו מתנהלים גירושים. הגרמנים מכנים אותם „הומאניטארישה איברזידלונג" (העברה הומאניטארית). בגירושים אלה נרצחים אלפים. הם דוחקים את האנשים לתוך קרונות. בכל עיר נשארים מעטים בלבד.

על הקרונות האלה מספרים דברים נוראים. נער אחד מוארשה אשר נמלט מגירוש, סיפר כי לתוך תא של 10 איש דחקו 200. אנשים נחנקו למוות. את המתים אי־אפשר היה להוציא והמעטים אשר הגיעו חיים למקום הנועד הוכנסו לתוך המחנה „המסיים" וכעבור 3 ימים הושמדו.

על רוב הערים שבסביבתנו כבר עברה כוס התרעלה. אצלנו שורר עדיין שקט, אולם ברור לנו שזאת היא שאלה של ימים אחדים בלבד. עוד מעט והאסון יגיע גם אלינו. משהו כבר התחיל, כי מכל העיירות שבסביבה העבירו את המגורשים לעירנו. עתה יש לדאוג למצוא להם מקומות מגורים. לאשרנו הביאו אתם המגורשים מצרכי מזון למכביר, כך שלעת־עתה לא נשקפת לנו סכנת רעב.

מצבנו רע ומר ואני לעתים מקנאה בברונקה דורפמן שנרצחה בלבוב ולא עברה את כל אותה החרדה הקשורה בצפיה לקראת מוות בטוח.

היש משהו איום יותר מאשר הוודאות כי המוות הולך ומתקרב? מה עלובה וילדותית נראית עתה בעינינו האגדה על חרב התלויה מעל דמוקלס.

שוחחתי עם ס. על ארגון כוח התנגדות לגירושים. לא ניתן שיובילו אותנו לטבח, כפי שעשו זאת במקומות אחרים. הבטיח כי ישוחח עם אחרים על כך וכי יבוא אלי למחרת ב־3. היום היה אצלי. כשנכנס — לבוש שחורים — נבהלתי מאד. חשבתי, כי הנה, הנה באו... הנני עצבנית מאד בזמן האחרון. היש לתמוה על כך?

יום ג׳, 22.9.42

ימינו ספורים. בצ׳נסטוכוב כבר התחילו בגירושים. בעוד שלושה־ארבעה ימים תתחיל הפרשה אצלנו. ואז, כמה איומה הוודאות הזאת של המוות המתקרב. אולם האם הנורא ביותר הוא המוות. האינם גרועים יותר „הפרוזדור" לקראתו: העינויים בקרונות הצפופים והמחניקים.

אתמול ביום הכיפורים רוב חברותי ואנכי צמנו, אם כי אינני יודעת לשם מה. אם התפילות והבכי של יום אתמול לא הצליחו לזעזע את הכוח העליון, אז מה עוד יכול לעזור לנו? בעצם, על איזה כוח עליון אני מדברת, כוח המסתכל באדישות על מה שעוללים לנו.

היום בא אלינו מרק להיפרד מאתנו. הוא נוסע למחנה עבודה לצ׳נסטוכוב. זהו מחנה של עובדים בבניית מסילות־ברזל. ייתכן כי ע״י הרשמתו כפועל במחנה זה יינצל ממוות. קשה להאמין כי הוא יוכל לעבודות הקשות ולתנאים האיומים השוררים במחנה זה.

אצל הסבא הופיעו שלושה זוגות צעירים. הם באו להתגרש. זהו צעד נכון, כי מי יודע מה מחכה לכל אחד מהם. אולי יאבדו עקבותיהם והנשים שתשארנה בחיים לא יוכלו לפי החוק היהודי להנשא שנית אלא אם יוכיחו ע״י עדים כי בעליהן אמנם מתו, ומי יודע אם יימצאו עדים כאלה.

אולי זה אווילי, אבל בעמדי על סף המוות הנני דואגת ליומני. הייתי רוצה כי לא יסיים באופן עלוב בתנור או במזבלה. הייתי רוצה כי מישהו, יהיה זה אפילו גרמני, ימצאנו ויקרא אותו. הייתי רוצה כי כתיבתי המכילה רק חלק זעום ממה שעבר עלינו תשמש עדות למצבנו האומלל. ובעצם, אם אמות — מה איכפת לי כל זאת?

אתמול הביע מישהו את הרעיון כי נצא לרחוב בקריאות: „אנחנו רוצים לחיות!, לא ניתן עצמנו להורג!"

יום ג׳, 29.9.42

זה שבוע שלם שנמשכת גסיסתנו. יש מחסור בקרונות. מצ׳נ־סטוכוב מטעינים את המגורשים רק פעם אחת בשבוע, ביום שלישי, וזה מאיט על המבצע. נשארו שם עוד שלושה רחובות לגירוש. יש לקוות, איפוא, כי צפוי לנו שבוע שקט. „הם עלולים להופיע ביום שבת או ביום א׳. השבוע שחלף נראה בעינינו ארוך מאד, כאילו ארך חדשים רבים. במשך שבוע זה התרגלנו כמעט לרעיון המוות המתקרב וכאילו מחכים לו. אבל אין זאת אמת כי אפשר להתרגל למוות, בייחוד לבני 18. הרי עדיין לא טעמנו את טעם החיים ומה מעט נהנינו מהם.

אמש ישבנו, שלושתנו, מאניה, אלה ואנכי בחצר. הלילות בזמן האחרון יפים להפליא. החום הוא כבד מאד. ישבנו והסתכלנו בכוכבים, כאילו רצינו לקרוא בהם את גורלנו. אחר כך התחלנו למנות את כל פלאי העולם ומנעמות החיים, אשר לעולם לא נזכה לראותם ולטעום את טעמם.

יום א׳, 4.10.42

אני חולה ושוכבת במיטה (לא, חלילה, מתוך פחד המוות המת־קרב). אינני שומעת, איפוא, את השמועות המתהלכות בעיר ואינני מושפעת מאווירת הרחוב. בכל זאת אינני שקטה כי הרי האיום לא פסק מאתנו.

כל הזמן הננו נמצאים במצב של צפיה, של חרדת צפיה, כי הנה, הנה הם יופיעו. אבל עד עתה, תודה לאל, נסתיים הדבר בפחד בלבד.

לצערנו, אין מנוס מפני המחכה לנו. אנחנו יודעים היטב כי לא נוכל להמלט מכך.

איננו יודעים מה המצב בצ׳נסטוכוב, אם כבר גמרו שם את „עבודתם".

בכל העתונים נתפרסם נאומו של „המנהיג" בו הכריז כי מקודם לעגו לו היהודים, אבל עתה אם עדיין מישהו מהם צוחק, הרי לא יעבור זמן רב ולא יימצא יותר יהודי אשר יצחק. (הלוואי ו„הוא" יפסיק קודם לצחוק).

כולם עוזבים את העיר. יוצאים לכפרים לאיסוף תפוחי־אדמה. ועד הקהילה מסר לנו חינם מקום בקוביעל. אבל אין לנו רצון לנסוע. אין בכל זה משום הצלה, כי לפני ה„אקציה" (המבצע) מכנסים את האנשים מכל המחנות ואין כל אפשרות להמלט כי כל בעל האחוזה אחראי בראשו לאנשיו. מקבוצתנו נסעה אתמול אלה לקוביעל. לבדה נסעה. בודאי לא טוב לה שם. הנני מאחלת לה כל טוב.

יום ב׳, 5.10.42

לא הוטב לי עדיין ואני ממשיכה לשכב במיטה. אני חוששת כי אקום בדיוק לזמן ה„אקציה". זה עלול להיות נורא.

חברותי מבקרות אצלי ויושבות ליד מיטתי. בייחוד אסטושיה. לשתינו לא חסרים נושאים לשיחה. הננו ידידות בלב ונפש ואין בינינו כל סודות. ס. לן עתה בבית ולא אצל מאניה, אשר עזבה יחד עם משפחתה את העיר. הוא מבלה איפוא בערבים אצל אסטושיה.

היא מספרת לי על השיחות שהם מנהלים ביניהם ועל התנהגותו. היום סיפרה לי ולפראניה כי אמש נתן לה נשיקה. היא סיפרה כי לא רגזה ביותר. רק היה לה לא נעים והרגישה בקצת מבוכה.

פראניה אמרה, כי כך מתנהגים כל הנערים בלי יוצא מן הכלל, היא הרי יודעת משהו על כך.

אגב, יש בתנאים בהם אנו נמצאים כדי להשפיע על התנהגותנו. נוכח המוות המתקרב מתעורר הרצון לטעום ברגע האחרון מקצת מטעם החיים.

עלי לא עשה סיפורה של אסטושיה כל רושם. האם גרם לכך המצב הכללי או שרגשותי כלפי ס. נשתנו. בכל אופן הנני מתפלאה עד כמה הנני אדישה לכל זה.

בעיר מתרחשים דברים איומים, איננו יודעים מה לעשות. ייתכן כי אבא היה יכול להשיג תעודת־מעבר לשם יציאה מן העיר, אולם ממה נתפרנס, הרי הננו לגמרי מחוסרי אמצעים.

אני שוב לוקחת את יומני כדי לרשום בו את הדברים הבאים.

שכבתי לבדי כשלפתע נכנסה לחדרי אמו של אבנר והעלמה ו. מיד עזב דודי את החדר. ברגע זה נכנסה אסטושיה. אמרתי לה כי יש לי הרושם שביקורן של שתי הנשים קשור בידיעה על דודתי מצ׳נסטוכוב. ואמנם לאחר רגע חזרה העלמה ו. וסיפרה כי אחיה של רוז׳קה ס. העובד מעבר השני של הגיטו קיבל מאת פועל פולני מעטפה ועליה כתובת הסבא בתוספת בקשה: „אנא מסור זאת להורי. הם ישלמו".

כשהדוד חזר והמעטפה בידו, נתברר כי יש בתוכה מכתב מאת אדם זר מיועד לשכננו הגר בקומה התחתונה. המכתב היה כתוב ע״י אשה בו הודיעה כי היא נמצאת בקרון יחד עם ילדיה וכי בעלה נמצא בעיר ועובד בביח״ר של ראקובר והיא מבקשת למסור לבעלה על מצבה...

לא הבינונו איפוא בעצם המכתב לדוד, שלפתע השגיח בכמה משפטים הכתובים בצד הפנימי של המעטפה. הם נכתבו בידי הדוד מצ׳נסטוכוב ובהם הידיעה: „הנני כותב זאת ב„שמחת־תורה" בתוך קרון. הם גילו אותנו".

לפי המכתב הבינונו כי עוד אתמול היו בבית וכנראה גילו אותם במחבואם כי הרי כתוב „גילו אותנו".

נגוזו איפוא כל האשליות. לנו לא יהיה כבר למי לשלוח מכתבים. אבל, הרי זה הינו הך.

יום ד׳, 7.10.42

היום הוטב לי במקצת, אבל אני עדיין שוכבת במיטה, ומנצלת את הזמן אשר עדיין נותר לנו.

שלשום חזרו כולם מקאמינסק וצריך היה להתחלק עם הבאים בדירותינו. גם אצלנו גרה משפחת מכרים: הגברת ו., אחותה, אמה ואשה זרה. מסכנים, אמנם גורל אחד צפוי לנו, אבל אנחנו נמצאים בכל זאת בביתנו וישנים על מיטותינו. (את המיטות הייתי נותנת „להם" במתנה יחד עם הפשפשים).

לא נותר לנו, כנראה, הרבה זמן לישון על מיטותינו. הננו מת־כוננים להתחבא. יש לנו מקום מתאים, אבל יהיו שם כ־70 איש. ביניהם זקנים וילדים. אני רוצה לקחת אתי את חפצי, אבל ספק אם ירשו לי. את היומן הנני מוכרחה לקחת אם כי ספק אם אוכל שם לרשום בו משהו.

אתמול נתקבל מכתב מאלה. היא כותבת כי עובדת קשה מן הבוקר ועד הערב, ישנה בגורן וכי אין מחסור באוכל.

אומרים כי כל האנשים ממחנות העבודה בכפרים יוחזרו היום או מחר. סימן כי הסכנה עומדת על הסף.

אחדים חושבים כי הרוצחים יופיעו ביום ו׳, אבל אבא אומר כי הם יגיעו רק אחרי שבת.

משלחות מטעם הרוצחים מופיעות יום יום בועד הקהילה. לוקחים משם חפצים וכסף. לפי השמועות הבטיחו להתחיל אצלנו בשבוע הבא, אחרי שבת. אבל אין לסמוך על כך.

הערת המתרגם:

כאן מסתיים היומן. נותר בו עוד דף ועליו שורות אחדות בכתב מטוש־טש, כתובות בכתב יד שונה מכתב ידה של מחברת היומן.

האלמוני כותב:

„ביום 24.10.42 בערב התיצבה יחד עם אמה בפני השומר ברח׳ לימנוב־סקי וביקשה להובילן לקהילה היהודית. הן סיפרו כי במשך שבוע ימים היו מוסתרות בבית־כבוד וזה שלושה ימים כמעט שלא אכלו. השתים נלקחו מיד לתחנת המשטרה ולמחרת נשלחו יחד עם המשלוח במכונית לצ׳נסטוכוב".

בעת חתונה, שנתקיימה בגיטו ביום ל״ג בעומר ת״ש (1940).

יושבות (מימין) אסתר גולדברג, פייגה בלאגר, הכלה אסתר רוזנפלד, אטל רדושיצקי, שרה אייבשיץ, דובה וורטהיים.
עומדות (מימין) מלכה פייארמן... רוזנפלד (אחות הכלה), ינטה וורוצלבסקי, הינדה קמלגורן, דינה אייבשיץ, ר. קופרשטוק.... פיינר (בת יצחק המלמד).

השירות הרפואי בגיטו

ד"ר שמחה המפל

באחד לספטמבר 1939 פרצה המלחמה העולמית השניה. אותו יום פוצצה עירנו ע"י הנאצים. היהודים עזבו בבהלה גדולה ובהמונים את ראדומסק וכבר יומיים לאחר מכן ז"א ב־3.9.39 נכנסו הגרמנים לראדומסק.

כל הרופאים ברחו מהעיר מי לברית המועצות או לערים אחרות בפולין. הייתי הרופא היחיד שנשאר בראדומסק.

בתחילת התוהו ובוהו לא היה שום שרות רפואי מאורגן ונאלצתי לטפל בעצמי בפצועים ובחולים. כעבור כמה ימים פנה אלי ראש קהילת ראדומסק וביקשני לקבל את החולים בביתי עד לפתיחת המרפאה.

בבנין הקהילה ברחוב מיצקביץ' מס' 5 נקבע חדר גדול למרפאה. בקושי רב השגתי את הרהיטים והאביזרים של ד"ר לובלסקי — שנמנה על הרופאים שעזבו את העיר — ופתחתי את המרפאה. לא היה אז שום פרסונל רפואי לעזר והיה צורך ללמד צעירים מספר כיצד לטפל בחולים. בין הצעירים שעבדו במרפאה היו: נחמיה מינסקי ושלמה איזביצקי. מספר החולים היה גדול.

שבועות מספר לאחר פתיחת המרפאה נקראתי לרופא הגרמני הראשי ד"ר הופמן. ההזמנה לפגישה קיבלתי ע"י הגסטאפו והפגישה נתקיימה בבית החולים העירוני. השיחה התנהלה בשפה הגרמנית ומיד שאל אותי ד"ר הופמן מדוע נשארתי בפולין ולא נסעתי לברית המועצות שהרי אני צעיר ולא חייב הייתי להשאר. עניתי לו שראיתי מחובתי להשאר כאן ולעזור ליהודי העיר. דרישותיו של הרופא הגרמני היו: א. להזריק לכל התושבים היהודים זריקות חיסון נגד טיפוס בטן ודיזנטריה. ב. לארגן שרות סניטארי והיגייני, לערוך אצל כל היהודים בדיקה נגד מחלות מדבקות ולהתחיל מיד בביעור הכינים אצל כל תושבי העיר. לשם כך ניתן רשות להשתמש בימים קבועים בשבוע במקלחת הציבורית העירונית. ב־20 לדצמבר 1939 בעיצומו של החורף וביום שלג וכפור סגרו הגרמנים את כל היהודים בגיטו. ביום זה גרשו הנאצים את כל היהודים לרחוב פשדבורסקי ולרחובות הסמוכים. את מפתחות הדירות, החנויות ובתי החרושת חייבים היו למסור לגרמנים. היה זה הגיטו הראשון בפולין. עשרות אנשי גיסטאפו, יחד עם שוטרים פולנים, עברו מרחוב לרחוב, בדקו כל הדירות היהודיות ובהזדמנות זו המטירו מכות רצח על כל יהודי שנזדמן להם בדרך. לא קשה לתאר באיזה תנאים גרו יהודי ראדומסק בגיטו. בכל חדר הצטופפו מעשרה עד חמישה עשר איש ובכל צריפון ומחסן השתמשו כבחדר מגורים. החורף היה קשה, פחם לא היה מספיק, והאנשים סבלו מקור.

הצפיפות בדירות היתה גדולה מאוד לכן גם המצב ההיגייני היה לקוי. לא נתאפשר לבצע חיטוי טוב בדירות והכינים התחילו להתרבות וכך גם הופיעו המקרים הראשונים של טיפוס־בטן. לפי פקודת הרופא הגרמני צריך היה להתחיל מיד בפעולת חיסון נגד טיפוס־בטן ודיזנטריה ובביעור הכינים. לפי הודעה מיוחדת נדרשו כל יהודי ראדומסק להופיע במרפאה לשם קבלת זריקות. וכל מי שלא הופיע לא קיבל כרטיס מזון. תוך חודש ימים עברו בערך 7500 אנשים את זריקת החיסון הראשונה ולאחר שבוע ימים הוזרקה הזריקה השניה. כל אדם שהוזרקו לו הזריקות קיבל תעודה המאשרת כי חוסן. את החומר לחיסון קבלנו מהרופא האזורי ד"ר ניציצקי.

באותו הזמן התחלנו גם בפעולת ביעור הכינים. למטרה זו היה צורך ברכישת מכשיר, שכן המכשיר הישן פעל בעזרת אדים וגרם לקלקול הבגדים וכך הזמינה הקהילה מכשיר חשמלי. הוקמה מקלחת צי־

ÄLTESTENRAT in Radomsko
Sanitätsabteilung
Bade- u. Desinfektionsanstalt

RADA STARSZYCH w Radomsku
Wydział Sanitarny
Zakład Kąpiel.-Dezynfekcyjny

Nr. 5480

Entlausungs- und Badeschein
Świadectwo odwszenia i kąpiell

Sanitäts Kommision der Jüdischen Gemeinde
In Radomsko

Ofman Abram
Vor- und Zuname — Imię i Nazwisko

32 J
Geburtsdatum — Data urodzenia

Stodolna 4
Anschrift — Adres

Gebadet und entlaust	Gebadet und entlaust
am........../.......... 194....	am........../.......... 194....
Nr............	Nr............

Der Leiter der Sanitätsabteilung:
Kierownik Wydziału Sanitarnego:
Dr. H. RUZIEWICZ

REGLEMENT

1. Dem regelmässigen Pflichtbaden unterliegen alle jüdischen Bewohner der Stadt Radomsko, beginnend vom 3. Lebensjahr.
2. Die festgesetzten Zeitpunkte des Pflichtbadens sind pünktlich einzuhalten.
3. Die Nichtbeachtung dieser Vorschriften zieht Bestrafung nach sich.
4. Im Falle, dass dieser Entlausungsschein verloren geht kann gegen Gebühren von 1 Zloty ein Duplikat herausgegeben werden.

REGULAMIN

1. Przymusowym, periodycznym kąpielom podlegają wszyscy Żydzi, mieszkańcy m. Radomska, od 3 roku życia.
2. Wyznaczonych terminów kąpieli należy ściśle przestrzegać.
3. Nieprzestrzeganie powyższych przepisów pociąga za sobą sankcje karne.
4. W razie zagubienia świadectwa odwszenia wydaje się duplikat za opłatą 1 zł.

אן אינדיווידועלע „ענטלאוזונגס־אונד באדעשיין".
תעודה אישית בדבר ביעור כינים וביקורים במקלחת הציבורית.

בורית בגיטו ובפתיחה היו נוכחים: ד"ר הופמן, הרופא הגרמני, קציני גיסטאפו, הרופא האזורי ד"ר ניציצקי — פולני וראש קהילת ראדומסק משה ברגר. לשם הדגמה הובא מהרחוב מקבץ נדבות אחד שהיה עשיר בכינים, מספר כינים הוכנסו לתוך קופסת גפרורים והקופסה הזאת הוכנסה לתוך מכשיר שנקרא דסינסקטור. הנסיון הצליח, כעבור רבע שעה לכשהוציאו את הקופסה נמצא שכל הכינים הפכו לאבקה.

פעולת ביעור הכינים נעשתה באופן כזה: בכניסה למקלחת קיבל כל אחד סבון, פשט את בגדיו, תלה אותם על קולב עץ ומסר אותם לסניטר, הבגדים הוכנסו למכשיר ובינתיים התרחץ האיש. אחר כך עבר לצד השני, קיבל שם את בגדיו, התלבש וביציאתו קיבל תעודה שעבר ביעור כינים.

חלק מהצוות הסניטרי עם הד"ר ש. המפל (באמצע).
א טייל פונעם סאַניטאַרן־פּערסאָנאַל מיטן ד"ר ש. האַמפּעל (אין מיטן).

המקלחת הציבורית פעלה יום יום פרט ליום שבת ואלפים השתמשו בה. מובן שבמקלחת הזאת עבד פרסונל של סניטרים.

עבודתי בתור רופא היחיד בגיטו היתה קשה מאוד. שכן עבדתי יום ולילה, לבסוף פניתי לראש הקהילה מר משה ברגר בבקשה להביא כמה רופאים לראדומסק, מכיוון שאין באפשרותי למלא את התפקידים שהוטלו עלי.

מספר החולים עלה בהרבה; כעבור עשרה חודשים בערך הגיע מוורשה ד"ר מיציסלב זקס. ד"ר זקס היה כבן 55, נשוי ואב לילד, לפני המלחמה עבד בטורק ע"י קליש. לא היה לו כל קשר עם יהודים. דיבר פולנית והבין קצת יידיש. לאחר חודשים מספר חזר מברית המועצות ד"ר רוז׳ביץ.

בחודש נובמבר 1940 קבלנו פקודה משלטון הנאצים לפתוח מיד בית־חולים למחלות מדבקות, בשל מקרי הטיפוס הרבים בעיר. לא היה בית שלא היה בו חולה ומתוך שהנאצים חששו מאוד שהמחלה תתפשט ותעבור למחנה שלהם, החליטו לפתוח מיד בית־חולים. קבלנו זמן קצר מאוד לשם הסדר הענין. והגרמנים איימו שאם עד לתאריך מסויים לא ייפתח בית־החולים יוצאו הרופאים ובני הקהילה להורג.

ברחוב שטשאלקובסקה מס׳ 18 בבית שבו היה בזמנו הגימנזיום של גב׳ וינטרויב ובית הספר העממי היהודי, הוחלט לפתוח בית־חולים שיכיל עד 100 מיטות. הדיירים מהבית הוצאו, וכעבור כמה שבועות נפתח בית החולים. מיטות, סדינים, כרים ורהיטים אחרים נאספו בגיטו ואביזרים אחרים קבלנו מעיר טשנסטוחוב, לשם כך נסעו לשם נציגי הקהילה וביניהם מר קלינר וקירשנבוים. מסביב לבית החולים הוקם גדר ובביתן קטן באותו חצר פתחנו מרפאה.

העבודה הרפואית בגיטו חולקה בין 3 הרופאים:

ד"ר זקס קיבל את הנהלת בית החולים.

כותב השורות האלה היה רופא המרפאה ועשה גם ביקורי בית.

ד"ר רוזביץ עשה ביקורי בית ומונה על ההיגיינה והסניטציה.

כמה מאות אנשים שהגיעו לראדומסק אחרי גירושם מערים קטנות בסביבת לודז׳, התגוררו בבתי הכנסת.

בבית הכנסת הגדול סודרו מיטות בשתי קומות מעץ ושם גרו מאות אנשים בתנאים איומים. מזרונים לא היה להם והם ישנו על גבי קש, מצב ההיגיינה האישית היתה למטה מכל ביקורת, ואנשים היו מתים ברעב, בקור ובמחלות מדבקות.

בית הכנסת ובית המדרש הישן והחדש היו תחת השגחה רפואית של שלושת רופאי הגיטו.

בכדי שתשתקף לעינינו תמונה ברורה על מצב הבריאות וההיגיינה של האנשים שחיו בבית הכנסת הגדול ובבית המדרש, כיצד גרו ומה אכלו, אנסה לתאר לכם את המציאות כפי שהיא. בנין בית הכנסת הגדול ברחוב יוסלביץ היה בנין גדול ונהדר ובו אולם גדול ויפה עם תקרה צבועה בכחול, זרועה כוכבים ומצויירת בתמונות מלאכים. עמודים ניצבו סביב לאולם ולמעלה היה יציע מיועד לעזרת הנשים. באולם זה נבנו פיגומים בשתי קומות ועליהם נערמו ערימות קש והאנשים שכבו שם בצפיפות. בחורף היה קר מאוד בביהכ"נ היות שאי־אפשר היה לחמם אולם כה גדול. קשה היה, בתנאים אלה, לשמור על תנאי נקיון והאנשים היו מלאים כינים. מרעב ומקור התנפחו גופות האנשים והיו מלאים פצעים מוגלתיים שקשה היה לרפאם. כדי לגשת לאנשים שישנו בדיוטה העליונה צריך היה לעלות בסולם, ולא פעם הוכרחתי לבדוק את החולים תוך כדי עמידה על הסולם. התמותה היתה גדולה מאוד ולא היה אדם שנמלט מטיפוס הבהרות. אחוז ניכר מאלה מתו בבית החולים. המלחמה נגד הכינים לא הועילה כיון שתיכף לאחר ביעור הכינים חזרו האנשים שוב למקום שבו שכנו קודם. השתדלנו להחליף לעתים קרובות את הקש ולנקותו אבל ללא תוצאות. מובן שההיגיינה האישית הגיעה למצב שמתחת לכל ביקורת.

הוועדה הסניטרית וההיגיינית בגיטו

בשנת 1940 בפרוץ המגפה של טיפוס הבהרות היה צורך רב בפעולות סניטריות נרחבות כדי להילחם בכינים ובזוהמה שבגיטו. לשם כך היה צורך בפרסונל גדול ומודרך, והתחלנו להדריך תחילה מספר מסויים של סניטרים. בישיבה הראשונה של הוועדה הסניטרית חילקנו את שטח הגיטו ל־5 אזורים, בכל איזור עבד רופא אחד עם 2 סניטרים. תפקידם היה לעבור את כל הדירות ואת החצרות, לבדוק אם החצר והחדרים נקיים ואם מצויים מקרים של מחלות מדבקות. כל רופא איזורי קבע את הצורך בחיטוי הדירה והיה קובע תאריך לחיטוי. ביום שבו נקבע החיטוי הובא לבית מכשיר חיטוי הפועל באמצעות אדים. התושבים היו פושטים בגדיהם שהוכנסו לשם חיטוי, באותה שעה היו שורפים את הקש שבמזרונים וסיפקו קש חדש שהיה מצוי במחסני הקהילה. החולים שהיו חשודים במחלה מדבקת הועברו מיד לבית־החולים.

במקרה של מחלה מדבקת היה נסגר הבית שבו גר החולה לתקופה של חודש ימים והוכרז כמחוץ לתחום. בדירת החולה נעשה חיטוי ע"י גפרית לאחר סגירת החלונות והדלתות.

חמשת הרופאים האזוריים היו: ד"ר רוז׳ביץ, ד"ר זקס, כותב השורות האלה, ד"ר פורט־שפיגל וד"ר מרקוביץ יעקב (רופא שיניים).

כל רופא אזורי קבע גם יום מסוים שבו חייבים כל תושבי הבית לבקר במקלחת הציבורית לשם ביעור כינים.

העבודה היתה קשה ואחראית, בכל מקרה בו נמצא חולה במחלה מדבקת בבית שבאזור — היה רופא האזור צפוי לעונש מוות.

בזמן הביקורת באזורים השונים הוגש לנו דין וחשבון על המצב האיום והנורא של תושבי העיר.

המרפאה בגיטו

מנהל המרפאה היה ד״ר שמחה המפל. הוא הראשון שיסד אותה והדריך את הפרסונל. בתחילה היתה המרפאה בבנין הקהילה שברחוב מיצקביצ׳ה מס. 5. מספר החולים שביקרו שם היה רב מאוד. חומר חבישה ותרופות לא היו תמיד במידה מספקת. לאחר פתיחת בית החולים למחלות מדבקות, עברה גם המרפאה לרח׳ שטולקובסקה מס. 18.

תחילה עבדו כסניטרים נחמיה מינסקי ושלמה איזביצקי. פעולת חיסון מהירה נגד טיפוס בטן ודיזנטריה שנערכה נסתיימה תוך שבועיים. בשנת 1940 הגיעה לראדומסק אחות מדופלמת יחידה, בשם אהרונסון.

מדי יום נתקבלו בערך 50—60 חולים פנימיים ובערך 10—15 כירורגיים. ניתוחים קטנים היו נערכים במרפאה. במקרה של ניתוח רציני יותר נשלחים היו החולים למחלקה הכירורגית של בית החולים העירוני הפולני.

הציוד שבמרפאה כלל מכשיר הקרנה לגלים קצרים, מנורת קוורץ ואינסטרומנטים לכירורגיה הקטנה. מספר החולים שביקרו במרפאה גדל מיום ליום והיה צורך בפרסונל גדול יותר.

אנשי הפרסונל היו: אחות מדופלמת אהרונסון, איזביצקי, זיידמן, לולה ועוד 2 בחורות שהיו אחראיות לנקיון.

המחלות הספציפיות אצל יהודי גיטו ראדומסק

אנשי המדע הנאציים התכוונו באמצעות הרעב להרוג ולהשמיד באופן ביולוגי, את כל היהודים הסגורים בגיטאות ולעורר את הרושם כי מתו מוות טבעי אבל היהודים קיבלו על אף הכל מזון בכל הדרכים הבלתי ליגליות.

כיתר הגיטאות סבל גם הגיטו בראדומסק „ממחלת רעב״. התת־תזונה והאוכל שהיה דל בשומנים ובחלבונים גרמו לחולשה כללית וחוסר התנגדות כלפי מחלות זיהום ומחלות ספציפיות. גורם אחר לחלותם היה בתנאים האיומים של דיור, חוסר אוויר, דוסר מנוחה וצפיפות של 15—20 אנשים שגרו בחדר אחד. התנאים ההיגייניים האלה גרמו להתפתחות כל מיני מחלות עור ומחלות מדבקות.

הרופאים היהודים לחמו בכל האמצעים האפשריים נגד המחלות המדבקות. קבלו, באופן רשמי ובלתי רשמי, תמורת סכומי כסף ניכרים, תרופות. הרופאים עבדו יום ולילה, לשמש את החולים. הם לחמו נגד מגיפות טיפוס הבטן, טיפוס הבהרות והדזנטריה. העיר חולקה למספר אזורים סניטרים ובכל איזור נעשתה ביקורת תמידית כדי לשפר את המצב ע״י חלוקת חומרי חיטוי, קש חדש ומתן המלצות לתוספת מזון. כל אדם שחומו עלה והיה חשוד במחלה מדבקת נשלח מיד לבית החולים לשם טיפול.

כמות הקלוריות שהוקצבה לכל תושב בגיטו היתה 500—600 ליום, בה בשעה שהכמות הדרושה לעובד היא מ־3000—3500 ליום. דבר זה יש בו כדי להסביר את מצב התת־תזונה בשל חוסר שמנים וחלבונים ומבחינת מיעוט הקלוריות והויטמינים.

ילדים ומבוגרים מקבלים זריקות נגד מחלת הטיפוס.
קינדער און דערוואקסענע באקומען איינשפריצונגען קעגן טיפוס.

המחלות הספציפיות שבהן היו נגועים תושבי הגיטו היו:

1. חולשה כללית.

2. העדר וסת.
תופעה זו נמצאה אצל אחוז גדול של נשים (75%—80) כתוצאה ממצב של פחד, מחוסר ויטמינים ותת־תזונה. העדר הווסת נמשך במשך כל תקופת הגיטו והופיע מיד אחרי גמר המלחמה אצל אלה שנשארו בחיים.

3. כנמת.
בגלל תנאי דיור אין להתפלא שהכנמת הופיעה בגיטו במיוחד במקומות שהאנשים גרו בתנאים איומים ובצפיפות ושכבו על קש מפוזר על גבי קרשים למרות שהקש הוחלף לעיתים קרובות. הכנמת גרמה לילדים במיוחד הופעת זיהומים בעור.

4. בצקת.
מחלה נפוצה מאוד בגיטו היתה הבצקת שהופיעה באיזור הגפיים ובפנים. הגורם לכך היו ההפרעות במחזור הכליות, הפרעות הורמונליות והפרעות במחזור הדם, חוסר ויטמינים וחוסר חלבונים.

5. הפרעות במערכת העיכול.
הופיעו שלשולים שנגרמו ע״י הכמות הגדולה של בוללים שאנשים קיבלו וע״י מזון עשיר מאוד בצלולוזה ודל בחלבונים.

6. גרדת.
מחלה נפוצה בגיטו שגרמה לדלקת זיהומית של העור.

7. השחפת.
אחוז של חולי שחפת עלה בהרבה כתוצאה מתנאי מגורים בדירות קטנות, בקור, רטיבות וחוסר תזונה.

8. טיפוס הבטן.
טיפוס הבטן הופיע משנת 1939. המגיפה התחילה בעצם בשנת 1940 וגרמה לתמותה של 50%—70 אצל מבוגרים ו־20%—30 אצל ילדים.

9. טיפוס הבהרות.
מגיפה זו גרמה לתמותה גדולה מאוד בין היהודים ולא היה כמעט אף יהודי בגיטו שהמחלה פסחה עליו.

10. מחלת הרעב.
מחלת הרעב פגעה קשה במיוחד בילדים שבגיל הרך והתמותה היתה כמעט של 100%. הסימנים של מחלת הרעב אצל הילדים היו: אדישות — הילד לא שיחק, לא רצה ללכת ורק שכב עייף; רגש של קור, נדודי שינה, ירידה במשקל שהגיע לפעמים עד 50%, הפסקת הגידול, חום מתחת לנורמה, כתמים חומים שהופיעו בעור, עור יבש, מחלות זיהומיות של העור, הופעת בצקות בכל הגוף, הופעת מימת בית־החזה, מימת חלל הבטן, בלוטות הלימפה מוגדלות, דלדול של השרירים. המוות הופיע במצב של תשישות.

מילים מעטות אלה שנכתבו על מחלת הרעב בגיטו ועל המחלות הספציפיות האחרות נותנות לנו תמונה ברורה על מצב הבריאות של יהודי הגיטו.

תעתועים של נושאי „צלב הקרס"

מרדכי גולדברג

הדבר קרה ביום ששי בבוקר. התעוררתי לקול התפוצצות עזה. אמי יצאה לרחוב כדי להיוודע מה פשר ההתפוצצות הזאת, אולם איש לא ידע מה קרה בדיוק, רק לאחר מכן נודע שאוירונים הפציצו את בית החרושת „מטלורגיה".

גרנו ברחוב קרקובסקה מס. 12 בבית סבי, שמואל גולדברג. מן הרדיו שבבית שכננו מרדכי מושקוביץ (טכנאי שיניים), נודע לנו בשעה 7 בבוקר שפרצה מלחמה. זוכרני, שאבא פרץ בבכי לשמע הידיעה. ההתפוצצויות נמשכו כל אותו יום ואנו ישבנו כולנו במרתף. בערב השתרר שקט ובעיר כבר נמנו עשרות הרוגים — קרבנות ההפ־צצות. הרחובות נתמלאו אנשים מבוהלים עם עגלות ומשנשאלו לאן הם הולכים או נוסעים, לא ידעו לענות על כך.

בבית שכננו נאלנאר גר שופט בשם מיכלאק. כשראתה אמי שהוא עוזב את העיר, החליטה שגם עלינו ללכת בעקבותיו. לדודי זליג יעקובוביץ היו סוסים ופרות. אמי יעצה לו להכין את העגלות וכעבור שעה היה הכל מוכן לנסיעה. בעגלות התישבו שכנים שהיו גרים בבית ובקושי נותר מקום בשביל הילדים, הסבא והסבתא. יצאנו מהעיר מבלי לקחת אתנו דבר מהבית. כך נגזר עלינו כבר ביום הראשון למלחמה לצאת אל הבלתי־נודע.

*

ברחוב שרר חושך ובדומיית הצלמות אפשר היה לשמוע צעדים של אלפי אנשים אשר פניהם מועדות מזרחה. השאלה היתה: לאן לנסוע? בשבילנו היתה זו בעיה קשה במיוחד מאחר שהיו אתנו פרות, שצריך היה להאכילן ואשר מנעו מאתנו מלהתקדם מהר. אמי טענה שמן ההגיון לפנות לכיוון פשדבוזש, היות ועיר זו שוכנת רחוק מכבישים וממסילת הברזל. למעשה לא התנגד איש לדעתה, אבל דודי זליג שהעגלות והסוסים היו שייכים לו, החליט להרפות מן המושכות ליד הצטלבות הרחובות פשדבורסקה וסטשלקובסקה ולהש־איר את „ההכרעה" לסוסים. הסוסים „בחרו" בכיוון הרחוב סטשלקוב־סקה. ברחוב זה נתקלנו בשוטר פולני שעמד על משמרתו וכל הופעתו אמרה יאוש. לפתע הרגשתי שהנה משהו, שלא ידעתי אז להגדירו, נגמר, שמתחילה תקופה שונה, איומה. אבל כעבור רגע פג רגש הסכנה וכיון שהייתי ילד נתתי דעתי לעניין הסוסים ועל הנסיעה בלילה שנראתה בעיני כהרפתקה. לגורלי אני לא דאגתי.

המשכנו בנסיעה במשך כל הלילה. הילדים והזקנים ישבו בעגלות והבוגרים הלכו מאחוריהן. עם שחר התחילו שוב ההפצצות ממטוסים זורעי מוות. הפליטים שבעגלות שמלפנינו ומאחורינו החליטו לשכב בצידי הכביש עד רדת הלילה, אולם אנו המשכנו בנסיעה.

כעשרה קילומטר מעירנו פגשנו במכירתה של אמי שהלכה לראדומסק כדי להביא משם את משפחתה לכפר. אך בראותה אותנו החליטה לשוב לביתה. היא אספה אותנו לביתה ואירחה אותנו שם ביד רחבה. (משפחתה בראדומסק נהרגה כולה בעת ההפצצות בשבת בצהריים, כאשר נהרס חלק גדול מהעיר ובעיקר הרחוב פ. או. וו. והרחבה המרכזית שליד העיריה).

בהגיע הערב ראינו להבות אש עולות מכל הצדדים — היתה זו ראדומסק וסביבתה שעלו באש. בתים ורכוש שאנשים רכשו במשך דורות הלך בן לילה לאבדון. החלטנו לברוח לכפר אחר. הכביש היה מלא פליטים ואנשי צבא פולנים נסוגים. חזרנו לכפרנו הקודם.

ביום הראשון השתרר שקט. פליטים נוספים הגיעו ומפיהם נודע לנו על החורבן בעיר ועל מעשי השוד בהם הצטיינו הפולנים, אנשי הפרבר קובולוביץ. גם ביתנו ברחוב קרקובסקה 12 נשרף על כל אשר בו. משמע זאת אבא התעלף, שכן בבית הזה גרו ארבע משפחות מקרובינו, סבא, סבתא ובתם, דודי יהודה קוזוודה ואשתו, דודי זליג יעקובוביץ ואשתו עם שני ילדיו, וגם הורי עם שני ילדיהם. למעשה היו סימנים לכך שביתנו נהרס ביום אתמול. לדודי זליג היתה כלבה בשם „גוניה", שנשארה משום מה קשורה לביתנו. והנה בשבת בשעות אחר הצהריים, הגיעה אלינו לפתע הכלבה, לאחר שעברה מרחק של למעלה מ־15 ק"מ, המרחק שמבתינו אל הכפר. הכלבה יצאה כמעט מדעתה מרוב שמחה והרגשנו כי ודאי נמלטה ממוות איום. תחילה עדיין השלינו עוד את עצמנו אולם לאחר־מכן נודע לנו הדבר מפי עדי ראיה.

ביום שני החלטנו לחזור לעירנו שהיתה כבר אז בידי הנאצים. כיוון שביתנו עלה באש, התגוררנו בדירתו של דודי אברהם־וולף שגר בבית משה קנטור ברחוב לימנובסקי 6. משפחת דודי יעקובוביץ השתכנה בבית מכר נוצרי. אנו ישנו על הרצפה ולא היה לנו כל דבר מאכל.

כיון שהבוגרים חששו לצאת החוצה מאימת הגרמנים, שלחו אותנו, הילדים, אותי ואת בת דודתי ברוניה כדי לסחור עם הגרמנים. מכרנו לגרמנים ביצים מבושלות וגלויות ובעד הכסף שהשגנו ממסחר זה קנינו צרכי מזון בשביל המשפחה. כעבור זמן קצר גדל מספר הילדים שעסקו במסחר עם הגרמנים. הילדים הפולנים שאף הם סחרו אתם, החליטו כי כדאי להיפטר מהמתחרים היהודים. כשראה נער פולני שחברו היהודי מוכר לגרמני מיד צעק „יודה", וכמובן שהגרמני פנה מיד לנער הפולני וקנה מידו. את הקריירה שלי כמוכר גלויות וביצים שלוקות סיימתי כבר בימים הראשונים לפרוץ המלחמה לאחר שנאלצתי פעם להשאיר את כל „הסחורה" ולברוח מפחד הנערים הפולנים.

✶

בביתנו השרוף חיטטו סבא שמואל וסבתא שרה־רבקה וחיפשו שמא נותר דבר לאחר השריפה והשוד. אמי נסעה אל משפחתה בצ'נסטחוב והביאה משם חפצים ובגדים. לקחנו חדר בבית משה קנטור. היה זה חדר צר מאותם חדרים שגרו בהם רווקים.

שבועיים ימים לאחר שחזרנו לעיר נכנס חייל גרמני לחצרנו. אותה שעה עמדתי בשער הבית והסתכלתי בטורי החיילים שצעדו ברחוב. החייל שנכנס לחצר היה מהוורמאכט ונראה שונה מהחיילים הגרמנים שראינו עד כה. הוא ביקש מים. לאחר מכן שאל מנין יודעים כל אנשי הסביבה גרמנית. ענו לו שאלה הם יהודים. אז פנה אלי, ושאל אותי אם גם אני יהודי ומשנעניתי בחיוב, מלמל משהו ואחר כך אמר: „אפילו היה לכם כל דבר היקר בעולם. לא הייתי מקנא בכם, אתם אבודים". צחקנו לדבריו ואמרנו כי חייל משוגע — הוא זה. אבל לאחר מכן הייתי נזכר תמיד בדברי אותו „משוגע".

פעם אחת, משחזרו אבא, סבא והדוד אברהם וולף מ„חפירדתיהם" בביתנו השרוף לא יכלו לחצות את הכביש, טורים של חיילים גרמנים צעדו בדרך. לפתע יצא קצין גסטאפו מבין שורות הצבא, הוציא את אקדוחו וציוו עליהם ללכת אחריו. הוא שאל אותם אם הם יהודים, אם גם יכול היה לשפוט זאת מיד לפי הזקן של סבי. הקצין העמידם בידיים מורמות ליד קיר והתחיל לספור. ככה החזיק בהם כשעתיים כשהם מאמינים שאכן הקיץ הקץ עליהם. לפתע עלה הקצין על אופנוע ונסע לדרכו. מובן שהאומללים חזרו הביתה כל עוד נשמתם בם.

באותם ימים יצא צו, שעל כל הגברים מגיל 15 ומעלה להתייצב על מגרש מחוץ לעיר. היהודים התכוננו לטבח. ניצבנו על המגרש, נוצרים ויהודים יחד יום תמים לאחר שכולם נרשמו. אבל לא קרה דבר. בעיר נפוצו שמועות שונות אולם אם גם לא ידעו האנשים את הצפוי להם, הרגישו שהמצב מחריף. את מקום ה„ורמאכט" תפסו ה„גסטאפו" וה„ס.ס." שהיו מומחים לבעיה אחת והיא — הבעיה היהודית. ואמנם לא עבר זמן רב ובא היום, שנחרת בזכרונם של כל אלה שנשארו בחיים כ„היום השלישי העקוב מדם" (דער בלוטיקער דינסטיק).

אנשי גסטאפו עברו מבית לבית בלווית נערים פולנים שהראו להם היכן גרים יהודים והוציאו מתוכם את הגברים. אף אלינו בא איש גסטאפו בלווית נער פולני קטן. אמי השכיבה את אבי במיטה וטענה שהוא חולה. איש הגסטאפו הוציא אקדח כדי להפחידנו אבל אנו בשלנו — אבא חולה. לבסוף ויתר הגרמני והלך. מרוב התרגשות לא יכולתי לשבת בבית ויצאתי לרחוב.

ברחוב התחוללו דברים איומים. את כל היהודים כינסו ברחוב „נובה דרוגה" (הדרך החדשה) ומשם הובילום לרחוב רימונטה ליד הנהר. לפי פקודה שכבו הגברים על הכביש כשראשיהם כלפי מטה. לא רחוק מהמקום עמדו טנקים שנעו בכיוון האנשים השרועים על הכביש. הטנקים הגיעו עד לשורה הראשונה ופתאום נעצרו. האנשים היו בטוחים שאכן הגיע קצם. אני, הילד, עמדתי בין פולנים שנהנו מאוד מה„מחזה". שמעתי אותם מתבדחים על חשבון היהודים ה„מושקים" שסוף סוף ילמדו אותם לקח.

אך בזה לא נסתיימה ההתעללות. הגרמנים הריצו את היהודים בדרך הנחל הלוך ושוב. זוכרני איש אחד בשם פרנקל, שמרטו את שערות זקנו יחד עם בשרו ולכשחזר לאחר כל העינויים האלה הביתה נראה היה כתרנגולת מרוטה. כשראתה אותו אמי פרצה בבכי. אבל מה שכאב לי ביותר היה אותו יחס של בוז ושמחה לאיד מצד הפולנים, אתם חיו היהודים בעירנו בצוותא מאות בשנים.

אותה שעה הוקם בעיר ה„יודנראט" עם משה ברגר בראש. הגב־רים חולקו לשלושה סוגים וכל אחד מהם קיבל טלאי בצבע שונה. ללא טלאי זה אסור היה להופיע ברחוב. ה„שטורמר" הוציא גליון מיוחד מוקדש ליהודי ראדומסק ובו היתה גם תמונת דודי אברהם וולף ומתחתה הכתובת: „גם הרופא העירוני אומר שהנה הנאצים מעסיקים אותנו ואין אנחנו עוד טפילים כפי שהיינו לפני המלחמה. העבודה מבריאה".

✶

באותה התקופה התחילה הבריחה ההמונית לרוסיה. אף מראדומסק ברחו רבים וחלק מהם חזר כעבור זמן מאוכזבים מהתנאים הקשים.

בינתיים הוקם הגיטו. סיפרו שכאשר ראש הגסטאפו מסר ליו"ר ה„יודנראט" שעומדים להעביר את היהודים לגיטו — „איבערזידלען", לא הבין הלה את משמעות המלה וסבור היה שהגרמני מתכוון ל„זידלען" כלומר לחרף ולגדף וקיבל בהכנעה את ה„הודעה". גזירות ניתכו על ראשי היהודים חדשות לבקרים. שעות עוצר, איסור הנסיעה ברכבת וכו'.

אבי הלך לעבודה לפינוי ההריסות והיה חוזר יום יום פצוע וזב דם. מצבנו היה בכל רע. אמי נסעה לעתים תכופות לצ'נסטוחוב כנוצריה, הובילה לשם מצרכים שונים ומשם שוב הביאה סחורות וככה התקיימנו איכשהו. בצ'נסטוחוב טרם הרגישו היהודים את זרוע הגרמנים ואמי סיפרה שלפעמים נדמה לה שהעיר שוכנת בארץ אחרת.

המשמר הגרמני היה ברחוב לימונבסקי מס' 2, מחוץ לגיטו. הגיטו לא היה עדיין סגור ואנשים יצאו עוד לחלקה השני של העיר. בלילות התנפלו הגרמנים על תושבי הגיטו, התעללו בהם ותפסום לעבודות שונות. אנשי המשמר היו על־פי־רוב פולנים צעירים, שהפכו פתאום ל„פאלקס־דויטשע".

✶

ככה התחיל החורף הראשון בגיטו ראדומסק. אמי נסעה לצ'נס־טוחוב, אבי היה יושב בבית ואני קראתי עתונים והשתתפתי ב„פר־לאמנט", שהתאסף בבית קנטור, ושם היינו מנתחים את מצבנו ואת מצבה הפוליטי של גרמניה. כעבור זמן התחיל אבי להתעסק במסחר.

✶

אבי הכיר צרפתיה מבית החרושת „מטלורגיה". היא היתה מביאה לנו כל מיני דברים למכירה. בעלה היה איטלקי ולכן נשארה בעיר. גרה ליד בית החרושת. היה זה הבית היפה ביותר בעיר והתגוררו בו שליטי עיר ומפקדי הגסטאפו. בביתה היה מקלט רדיו וממנה נודעו לנו הידיעות מבי.בי.סי. בינתיים נאסרה היציאה מהגיטו ומי שנתפס מחוץ לגבולותיו הוצא להורג. המצב בגיטו החמיר מאוד. את כל השליחויות עשו ילדים הדומים לנוצרים. אמי הסתכנה מדי פעם בפעם ויצאה מהגיטו כדי להביא מצרכים שונים הביתה ואף אני ובנות דודי היינו יוצאים ומסדרים את כל העניינים. בגיטו קמו „מאַכאַרים" שידעו לסדר את העניינים עם אנשי הגסטאפו. הגרמנים נכנסו מדי פעם בפעם לגיטו, ערכו חיפושים אבל השאירו את הכל. היהודי ה„מאַכר" העביר את התשלום לגרמנים.

פעם החליטו חברי ה„פרלאמנט" בבית משה קנטור, שעלי לגשת לצרפתיה ולהאזין לידיעות מרדיו בי.בי.סי. עשיתי כך ובשעות הקבר־עות כיוונתי את המקלט כדי להאזין לידיעות בשפה הפולנית. בעלה האיטלקי, היה איש טוב והיה מלווה אותי בחזרה לגיטו. לפעמים יצאנו, הצרפתיה, בעלה ואני לטייל והגרמנים היו מברכים אותנו ב„הייל היטלר" והיא עונה להם ברצינות ויחד עם זאת היה תמיד בדש חולצתה תקוע ורד אדום שבא לסמל כי צרפת חיה בלבה.

יום אחד הזמינה הצרפתיה לגסטאפו ושאלו אותה איך מסתננות ידיעות לגיטו ועם מי יש לה עניינים. אבי הרגיש שהנה הקרקע נשמט מתחת לרגלינו — כי היא עזרה לנו מאוד בעסקינו — והחליט להסתלק בכלל מהבית.

בפסחא הנוצרית ניגשתי למשפחה פולנית שגרה קילומטרים אחדים מהגיטו. אל בת המשפחה בא לביקור חתנה שעבד כמנהל חברה גרמנית בלובלין. אתי דיברו כעם אדם מבוגר וסידרנו את כ?

העסקים. יצאנו לטייל ונכנסנו לכנסיה. אחר כך ליוו אותי הבחור עם ארוסתו הביתה. השמש זרחה והרחוב המה מרוב מטיילים. בדרך סיפר לי הבחור על גורלם של יהודי לובלין שאת כולם גרשו מהעיר ויש אומרים שהרגו אותם לאחר מכן. ביקשתי ממנו שיכנס לגיטו ויספר זאת לאבי ולדודי אברהם וולף והוא מילא את בקשתי. אבי שמע ולא הגיב כלל. הרגשתי שאין הוא מאמין לסיפורו של הבחור, כי מדוע יהרגו את היהודים, וכי בכלל אפשר להרוג מאות אלפי איש?

כדי להסתובב מחוץ לגיטו דרושה היתה טכניקה מיוחדת. להתהלך עם כסף בכיסים בשעה שמכל צד אורבות לך סכנות לאין שיעור לזה צריך היה כשרון מיוחד. כי הרי הספיק שנער פולני יבחין בך ויקרא: „יודה" והנך אבוד. כל פרט ההליכה, המבט וכל התנהגותך ברחוב צריכים היו להיות חדורים בטחון עצמי. עד היום אינני יודע מנין לקחתי את כוח השליטה על עצמי ואיך הצלחתי לעמוד במבחני אש אלה. לא פעם קרה שנערים נוצרים רדפו אחרי וקראו „יודה" ולא פעם קיבלתי מכות רצח מהם וחזרתי הביתה פצוע וזב דם. חבשתי כובע של תלמידי בתי־הספר הנוצריים ועם יתר הילדים היינו המקשרים היחידים עם העולם החיצוני אשר מעבר לגיטו ואנו היינו המספקים אוכל לגיטו.

✶

בלילה אחד באו הגרמנים לגיטו עם רשימה של קומוניסטים כדי לאסרם. גם על בית קנטור לא פסחו. הם חיפשו אדם בשם גולדברג. למזלם של אבי ודודי נכנסו הגרמנים לביתנו מהצד השני של הבית. שם בקומת הקרקע גר אחד בשם גולדברג ואצלו גר כדייר משנה דודי יידל קוזיוודה. דודי היה יהודי יקר עם זקן יורד על מידותיו עליו שמר כעל בבת עיניו. הדוד לא יצא מפתח ביתו ואשתו פיגל דבורה, דודתי, דאגה לכל. למראה הדוד עם הזקן שמחו הגרמנים כמוצאים שלל רב. ציוו לדוד להתלבש ולקחוהו אתם. למחרת נודע בגיטו שנלקחו אנשים רבים, ובמשפחתנו היה חורבן. כי הנה לקחו גם את הדוד יידל קוזיוודה. רצנו, השתדלנו, אבל ללא תוצאות. היו שמועות שהאנשים נלקחו לצ׳נסטוחוב ואמי נסעה לשם בסכנת נפשות. ה„מַאכֶארס", שאמי באה אתם במגע סיפרו שהושיבו את האנשים בבית הסוהר „זבודה", סחבו ממנה כספים עד שהבינה שהיא מסתכנת חינם. כפי שנודע לנו לאחר מכן נשלחו האנשים למחנה אושוויץ, שהתחילו אז לארגנו.

באותו הלילה אסרו גם את חברו הטוב של אבי, איטשה מיליונר, ואף עקבותיו נעלמו. כעבור מספר חודשים הגיעה ל„יודנראט", חבילה על שם הדודה וכששילמה את התשלום הנדרש ממנה נוכחה לדעת שהנה שלחו לה את אפר בעלה ש„נפטר ממחלת לב". זה היה הקרבן הראשון במשפחתנו.

✶

הגרמנים התחילו לארגן משטרה יהודית, ובחורים שקסמו להם המדים וכל המשחק בצבא, קצינים וכו׳ התגייסו למשטרה זו. חמק מרקוביץ נתמנה כמפקד. כעבור זמן קצר התחילו תושבי הגיטו להרגיש את נחת זרועם של אנשי המשטרה. למעשה הוציאו לפועל בדיוק נמרץ מה שנצטוו על־ידי הגרמנים (המפקד חי עד היום בפולין ויש לקוות שיד נוקמים תשיגו אי פעם). היו אמנם בין אישי המשטרה כאלה שעזרו לאחיהם, אבל אלה היו מיעוט מבוטל. הרוב, לצערנו היה כלי שרת בידי הרוצחים הנאצים.

✶

מלחמת רוסיה־גרמניה פרצה. ובגיטו מתו האנשים ממחלות שונות. רוב הקרבנות היו ממגיפת הטיפוס שפרצה בגיטו. כל מאמציו של הדר׳ המפל העלו חרס בגלל הצפיפות והרעב ששלטו בגיטו.

הגרמנים גזרו גזירות מגזירות שונות. היהודים נצטוו למסור את הפרוות, ומי שלא עשה זאת אחד דינו היה מוות. ואמנם היו קרבנות בגלל הגזירה הזאת.

מדי יום ביומו היו יוצאות נוצריות רבות לוורשה עם סחורותינו. כמעט ולא היה לנו זמן לאכול ולישון, כי הרכבות היו יוצאות ביום ובלילה. ליבל אולייניק, מיצר השמן, היה עובד רק בשבילנו.

✶

אני הייתי אמנם עוזר נאמן להורי ושותפיהם למסחר אולם יחד עם זאת גם למדתי אצל גברת ילין ואצל המורה טננבאום. עברית המשכתי ללמוד אצל מורי היקר חשצ׳יבאצקי, שחינך אותנו לאהבת השפה וארץ־ישראל. (גם חשצ׳יבאצקי סבל רעב בגיטו).

✶

מגיטו ורשה התחילו להגיע ידיעות מדאיגות. סופר על התאבדותו של יו״ר היודנראט צ׳רניאקוב. (התאבד ב־23 ביולי 1942). על ה„אקציות" (22 ביולי 1942) ועוד. בינתים קיבל על עצמו את התפקיד של יו״ר ה„יודנראט" בראדומסק — גוטשטאט, וגיסו שמואל שפירא נעשה סגנו וראש המשטרה. בגיטו הרגישו האנשים שהנה משהו עומד להתרחש וכל מה שעבר עלינו עד כה כאין וכאפס הוא לעומת מה שצפוי לנו.

בוורשה — סיפרו הגויים שבאו אלינו — מוציאים את היהודים מהגיטו ושולחים אותם בקרונות חתומים בכיוון מזרחה. מהגיטו מגיעות זעקות מרות ויריות. משטרה מיוחדת בתלבושת שחורה, המור־כבת מליטאים, אוקראינים וגרמנים עוסקת בהשמדת היהודים. התחילו להתהלך שמועות על סבון ר.י.פ. סבון המיוצר מ„ריין יודנפעטס" (שומן יהודי טהור), על תאי גזים ועוד, אולם אנשי הגיטו סירבו לתת אמון בכל השמועות האלה. הרעה התקרבה אלינו. גם יהודי קראקא הוצאו מהגיטו. יהודי בשם בלוטקה שלח פולני לבלאחובניה לאחר ה„אקציה" שהתקיימה שם. ומשם כתבו היהודים שהמקום הטוב ביותר הוא הבונקר. האנשים התחילו ללמוד מושגים חדשים ומילים חדשות והתחיל הבולמוס של הקמת מקומות מחבוא ואגירת אוכל.

גם בביתנו נשתנה המצב ובדעת הילדים התחשבו כבדעת הגדו־לים. ואמנם אנו הילדים הרגשנו שהפכנו לבוגרים, ושייתכן כי מחר יהיה עלינו לעמוד ברשות עצמנו ולהציל את נפשנו. אבי הסביר לנו, שכל אחד מאתנו הוא אחראי לעצמו ועלינו לעשות הכל כדי להציל את נפשנו כדי לספר לעולם מה עוללו לנו הגרמנים הרוצחים. אותו יום חילקה סבתא שרה־רבקה לכל הילדים את הכתובת של דודנו חיים גולדברג, ובדמעות בעיניה הזהירה אותנו לשמור על הכתובת באמרה, שייתכן ויום יבוא בו נזכה להגיע לארץ ישראל ולספר לו את מה שעבר עלינו. נושא המוות היה בגיטו שיחה של יום יום. מפי בחור פולני שפגשתי מחוץ לגיטו ואשר נשלח ע״י אמי לעתים תכופות לצ׳נסטוחוב כדי להיוודע מה שלום משפחתה, נודע לי שדודי בצלאל, אחי אמי, נהרג. הגרמנים באו לביתו הוציאוהו והרגוהו. סיפרתי על כך לאבי והחלטנו להעלים את הבשורה הרעה מאמי. עברו ימים מספר ואמי פגשה באותו בחור שסיפר לה על האסון. משך שבועות ישבה אמי ובכתה יומם ולילה.

✶

המצב החמיר והלך. ה„שחורים" התקרבו לעיר ואתם סיוט ה„אקציה". הגרמנים כינסו את היהודים המועילים והעבירו אותם לבית מיוחד ליד הקהילה. הגיטו התחלק לאנשים שונים, לשכבות שונות, בהתאם לתעודות העבודה שלהם והחותמת עם הנשר הגרמני שעליהן. כל אחד היה בטוח שהוא יינצל והשני גורלו נחרת. אנשים השתדלו להשיג לעצמם ניירות עם מקומות עבודה מועילה למאמץ המלחמתי. באלפים שילמו אנשים עבור ה„נשר הגרמני" — החותמת שהוטבעה על תעודת עבודה אדומה. יום יום התאספו האנשים ליד ה„יודנראט" וחיכו לחדשות. גוטשטט היה נוסע לעתים תכופות מחוץ לגיטו, אוסף כספים ומשלם קונטריבוציות עבור הבטחות שוא.

הדבר קרה ביום הכפורים 1942. יהודי הגיטו התפללו בדבקות כי ידעו שרק נס יכול להצילם ממר גורלם. הצעקות בגיטו עלו עד לב השמים. התפילות נערכו בבתים פרטיים. אבי התפלל בבית קנטור.

בבית התפילה הזה התפלל גם ה„גידזלער שוחט", שהיה בעל התפילה. באמצע התפילה בשעות הצהריים התעלף. בנותיו המורות ילין וטננבוים ביקשו רחמים מהקהל לא להצילו ולאפשר לו בדרך זו למות, בכדי שיזכה לבוא לקבר ישראל.

לא עצרתי עוד כוח לשבת בבית הכנסת ויצאתי מחוץ לגיטו כדי לקנות עתונים. בחור יהודי אחד היה מסתכן יום יום, יוצא מחוץ לגיטו ומביא את העתונים. הצטרפתי אליו ויצאנו יחד אל הרכבת. בשעות הצהריים הגיעה רכבת מצ׳נסטוחוב והביאה משם את העתון בשם „גוניץ צ׳נסטוחובסקי". הקטראי מהרכבת סיפר לנערים הפולנים, מוכרי העתונים, שה„שחורים" הגיעו לצ׳נסטוחוב ושמחר יתחילו שם ב„אקציה". הנערים הפולנים ידעו שסופנו הגיע ולא צעקו עוד „יודה". לא אמרנו כלום. לקחנו את העתונים וחזרנו לגיטו.

אבי הרגיש שקרה אתי משהו איום. יצא אלי מבית התפילה, התיישב על ידי ושאל אותי לסיבת דכאוני. ספרתי לו מה ששמעתי על צ׳נסטוחוב. הוא התוויר, וקרא לדודי אברהם וולף לצאת אליו החוצה. כששמע דודי את הבשורה לא אמר דבר. החליטו לחכות עד הערב ולראות מה יקרה. הבשורה עשתה לה כנפיים והגיטו היה כמרקחה. למחרת יצאתי אל מחוץ לגיטו לבית החרושת לבירה שאֶבּ־ציק, שבעליו היה מכרו הטוב של אבי. הוא שלח תיכף את אחד מעובדיו לצ׳נסטוחוב ברכבת כדי שיוודע מה קרה שם. בחצר בית החרושת הסתובבו אנשי גסטאפו. בעל בית החרושת אמר לי שהוא מוכן להציל את אמי ואת אבי. אמרתי לו שאם לא תהיה לנו ברירה נבוא אליו.

בדרכי חזרה פגשתי בחוץ לגיטו, את אמי עטופה במטפחת שחורה. היא ניגשה לתחנת הרכבת וראתה את הקרונות המלאים הנוסעים בכיוון מזרחה. מצאה גם פתקאות עם שמות האנשים שבפנים.

על יד ה„יודנראט" מצב הכן. גוטשטט נכנס ויוצא, נוסע וחוזר והשוטרים על עמדותיהם דרוכים. מחיר ה„נשר" הגרמני על תעודות העבודה עולה מעלה מעלה. אנשים התחילו לצאת ל„פלאַצוווקעס", למקומות עבודה אל מחוץ לעיר אצל אכרים לעזור להם בקציר והיו משלמים אלפים כדי לקבל מקום עבודה.

גם אנו החלטנו לעזוב את הגיטו וללכת אל נוצרים עד יעבור זעם, כי הרי האמנו שישארו עוד יהודים בראדומסק.

ליד הגיטו התאספו פולנים כדי לקנות חפצים בפרוטות. גם אני מכרתי כל מה שהיה בביתנו. הגרמנים לא שמו לב לכך. כל העסקים בגיטו נשכחו. האנשים עמדו מהבוקר עד הערב ליד רחבת הקהילה בציפיה לעומד להתרחש. אנו העברנו את כל כספנו מחוץ לגיטו.

מזמן מצאו אבי ודודי אברהם־וולף פולני שהיה מוכן להחביאנו. הם יצאו בלילה כדי לראות את המקום, שהיה קרוב מאוד לבית הקברות היהודי. מקום המחבוא מצא חן בעיניהם. לבעל המחבוא קראו ינובסקי והוא עשה זאת, כמובן, למען בצע כסף. הוא חשש שאשתו תפחד להחזיק בביתה יהודים ולכן נפטר ממנה באופן מקורי. כרת בגרזן אצבע ברגלה ושלחה לבית החולים.

ובכן הוחלט שאנו הולכים לאותו ינובסקי ואלינו יצטרפו מהנדס ברנשטין עם אשתו וילדתו ועוד גבר אחד מבני משפחתו של ליב שפירא. אותם לקחו לשם פרוטקציה, כדי שנוכל לחזור לגיטו כשישוך הזעם. מבני משפחתי עמדו ללכת לשם אבי, אמי, אחי ואנוכי, דודי אברהם־וולף ושני הילדים שלהם. בנם מוטק ובתם צסיה נסעו למקומות עבודה מחוץ לעיר. וכן דודתי רחל ועמה עוד ארבעה אנשים. הוחלט שהסבתא, הסב ודודה פיגל־דבורה, ילכו למקום מחבוא אחר, אצל גוי בשם נובק ברחוב סקורופקי, שקיבל עבורם סכום ניכר. את הדוד זליג יעקובוביץ ואשתו חיה פסה וילדיהם מרדכי וחנה סידרו מכיריהם, אצל פולני בשם סובינסקי שגר ברחוב סטודולנה. לגיטו ראדומסק הביאו הגרמנים את היהודים שעבדו בכפרים וגם את היהודים שגרו בכפרי הסביבה והאווירה נעשתה בעיר דחוסה. הרגשנו שהנה בא תורנו ואמי אמרה שעלינו להסתלק מיד.

בבוקר אחד עמדנו, כדרכנו יום יום, ליד הקהילה וראינו אנשים היוצאים מהעיר, מאושרים שניצלו. גם בעיר חשבו רבים מבין אלה שעבדו בשביל הגרמנים, שעדיהם לא תגיע הרעה.

✶

ימי הסוכות הגיעו. מספר היהודים בעיר קטן והלך אולם את מקומם תפסו אנשי הסביבה. אמי התרגזה על דודי אברהם וולף שאין הוא תפס את גודל הסכנה האורבת לנו והודיעה שהערב היא עוזבת את הגיטו. הדוד התנגד לכך באמרו שאין הוא יכול להפקיר את הכל. אמי התרגזה מאוד ואמרה שבגללו ניהרג כולנו. לבסוף הוחלט שיוצ־אים הערב ושלחנו לקרוא לינובסקי. אני, אחי ובת דודתי הקטנה, גניה, יצאנו מהגיטו מיד עם הגוי. אמי ודודתי רחלה, אשת הדוד אברהם וולף רגינה עם בתה ברונקה יצאו מהגיטו לכיוון בית הקברות היהודי ושם צריך היה לבוא ינובסקי ולקחתם. אבי ודודי אברהם־וולף נשארו ועמדו להצטרף אלינו בלילה הבא. הם רצו לשלוח את הסב והסבתא למקום המחבוא ולחכות שמא יחזרו שני הילדים של אברהם־וולף מהכפר כדי שיקחו אותם אתם.

נפרדנו מהסב והסבתא ויצאנו מחוץ לגיטו. ינובסקי הגיע עם זוג אופניים ואמר לנו לשתוק וללכת בעקבותיו. לאחר מספר שעות הגענו לביתו. הוא הכניס אותנו לעליית הגג בביתו. כאן ישבו כבר ארבע נפשות הפרוטקציונרים, וכעבור שעות מספר הגיעו גם הנשים.

למחרת בבוקר שלחנו את ינובסקי לגיטו. הוא חזר אחרי הצהריים וסיפר שהגיטו מלא „שחורים" ואין יוצא ואין בא. ה„אקציה" בראדומסק התחילה ואבי והדוד אברהם־וולף עם ילדיו אינם. במחבוא שלנו התחילו לבכות ולצעוק. שלחנו שוב את הגוי והוא הסתובב כל הלילה כדי למצוא את קרובינו. אבי הגיע למחרת בבוקר ואתו עוד עשרה אנשים ותינוק בן שלושה חודשים, שצרח תמיד דווקא בשעה שהיינו בסכנת מוות.

אבא סיפר לנו מה שקרה בינתיים אתו ועם הדוד אברהם וולף.

הדוד אברהם וולף טרם גמר את עסקיו ולא רצה להשאיר לגרמנים את כל רכושו. הם שלחו את הזקנים לבונקר ובבוקר גמרו אומר לעזוב את הגיטו. אבל נודע שהגרמנים החליטו להביא בחזרה לגיטו את כל האנשים שיצאו ל„פלאצוווקעס" והדוד חיכה לשני ילדיו — מוטק וצסיה ועד שהגיעו היתה כבר השעה 2 בצהריים והגיטו נסגר ע"י ה„שחורים". ברחובות התחילו לירות ואבי נשאר תקוע בו. הם התחילו להתקדם בכיוון המקום שם נדברו להיפגש עם ינובסקי, אבל גרמנים עמדו על כל צעד ושעל וירו בכל עובר ברחוב. סוף סוף הגיעו עד לקצה הגיטו ליד הגשר ברחוב לימנובסקי, לבית קלקה שעמד בדרך לפשדבורז. אבל משם לא היתה דרך החוצה. הם ניסו להימלט משהח־שיך אבל בכל המקומות עמדו גרמנים שירו בהם. דרך נס נמלטו. יהודי בשם קלקה, שניאות להוציאם מהגיטו דרש שיקחו אתם אותו, את משפחתו ואף אלמנה עם תינוק בן שלושה חודשים. בלית ברירה הסכימו אף לזאת.

הם עזבו את הגיטו והתחילו להתקדם בכיוון מקום המחבוא. בגלל החשיכה לא יכלו בשום אופן למצוא את המקום והסתובבו בקרבתו עד שהבקיע השחר. אף ינובסקי חיפשם בכל מקום אבל לא מצאם. משאזלה כל תקווה שאבי ימצא את המקום, החליט לשאול את אחד הגויים איפה גר ינובסקי. הגויים הראו לו את המקום וכל הקבוצה הגיעה אלינו. אבל ברור היה שמקום מחבואנו „נשרף". ינובסקי סירב בכלל להחביא מספר כה רב של יהודים. אבי שהבין שבעטיו נתגלה מקום מחבואנו, ישב ומרר בבכי.

בבוקר באו גויים רבים לשאול את ינובסקי איפה היהודים שחיפשו אותו בלילה. והנה אנו בעליית הגג — למעלה מעשרים איש — שומעים כל רחש ולמרבית הרעה צווח התינוק. ינובסקי ענה לגויים בקור רוח, שאמנם חיפשו אותו יהודים ובקשו ממנו שיוביל אותם לפשדבורז אבל הוא סירב לעשות זאת והם חזרו לגיטו. הגויים הזהירו אותו שכל השכונה עלולה לסבול אם יימצאו כאן יהודים,

תעודת זהות (עם החותמת „יודע"), שהוצאה באוגוסט 1941.

אבל ינובסקי נשבע בצלב הקדוש שאין הוא יודע מאומה ואין יהודים אצלו. האזנו לכל מילה וידענו כי כל מילה מפיו חותכת כעת את גורלנו.

דרך החרכים שבקורות העלייה ראינו את בית הקברות ובו גרמנים מסתובבים ועל הכביש ראינו עגלות מלאות יהודים משפדבורז בכיוון ראדומסק.

בחדר עלייה זה ישבנו כעשרים וכמה איש ללא מים ולחם, בחום וסרחון ומבלי אפשרות לקום כי הגג היה משופע, ובכינו על מר גורלנו. ידענו כי ההרג התחיל ואנו המוות צפוי לנו כל רגע.

על השבועיים שישבנו בביתו של ינובסקי אפשר לכתוב ספר שלם אבל ככלות הכל ינובסקי הוא שהציל אותנו מהמוות ולכן אזכור אותו תמיד לטובה.

מבעד החרכים שבקיר הקרשים של חדר העלייה שלנו היינו עדי ראיה איך הוציאו בבית הקברות להורג יהודים רבים. שם נרצח לנדאו, קורנברג בעל בית החרושת לסוכריות ומשפחתו ועוד רבים אחרים. וכך עברו עלינו ימי האימים כשקיר קרשים חוצה בינינו ולבין המוות.

פעם ביום עלה אלינו ינובסקי, הביא לנו אוכל ומסר חדשות מהמתרחש בגיטו. מדבריו נודע לנו שבגיטו אין כבר כמעט יהודים פרט לשלושה בתים בהם מתגוררת קבוצה של ניצולים. שקט שורר בגיטו. ראדומסק היהודית נשמדה כלא היתה ונשארו שם רק מתי מספר. החלטנו לחזור לגיטו שהרי ה„אקציה" נגמרה.

בלילה הוצאנו לפועל את החלטתנו. לא היינו מסוגלים ללכת היות ושכבנו זמן כה רב מבלי יכולת להניע את אברינו. שוטר פולני הכניס אותנו לגיטו דרך פרצה בגדר תמורת שעון זהב. עברנו את מגרש הכדורגל, שם התחוללה הטרגדיה. שוב היינו בין יהודים. השתכנו בבית עץ. למחרת הבוקר לא יצאנו החוצה. מכל יהודי ראדומסק נשארו כמאה וחמישים איש ועוד כמאה איש התחבאו כבלתי־לגליים מכיון שחזרנו, כל המשפחה עם הילדים והנשים, הסתכלו עלינו אנשי ה„יודנראט" בעין זועמת. הם קברו את קרוביהם ואנו ניצלנו. „הגולדברגים השתלטו על הגיטו" רטנו. מובן שחיינו באימת מוות כי כל כמה ימים נתגלו בלתי־לגליים והוצאו להורג.

*

מפי עדי ראיה שמעתי פרטים על ה„אקציה". הגרמנים ציוו לכל היהודים להתאסף בשעה מסויימת במגרש הכדורגל, שהיה ליד בנין הקהילה. מי שנשאר בדירה—אחד דינו למות. במגרש התחוללו מחזות שדמיון אנוש אינו מסוגל לתארם. באותו היום יצאה רכבת אחת. את הנשארים הכניסו לבית הכנסת ושם חיכו לשובה של רכבת המוות. משום מה איחרה הרכבת לחזור ויהודי ראדומסק השלו את עצמם כי ניצלו. היו שמועות על התערבותו של הנשיא רוזבלט וכדומה. אולם הרכבת חזרה ולקחה את כל היהודים. כאות הוקרה על נאמנותם לגרמנים נשלחו מחצית האנשים של המשטרה להשמדה ויתרם — לבית חרושת לנשק ולשמירה על הגיטו.

היהודים שנשארו בגיטו הועסקו ע"י הגרמנים בניקוי הבתים העזובים והעברת החפצים שנשארו למקומות איסוף ומשם לגרמניה. אבי יצא לעבודה, אמי השתדלה לחדש את קשריה עם הפולנים ואנו הילדים היינו יושבים בביתנו מבוהלים ומחכים למוות.

*

הגיטו התחיל את חייו מחדש. אנשים זרים הובאו לאחר שהוכרז על הגיטו כמאסף של יהודי הסביבה והוענקה חנינה לכל אלה שחזרו מרצונם הטוב. אנו הראדומסקאים הפכנו למיעוט מבוטל.

היחסים עם אותם היהודים לא תמיד היו תקינים, יש ומלאים היינו טינה לאותם הזרים, שתפסו את מקומם של אנשי עירנו הקרובים לנו. אבל הגיטו נתמלא שוב רעש, חצר קנטור שוב קמה לתחיה וקווינו שלא תהיינה עוד „אקציות" ונישאר בחיים.

הסתובבתי שוב מחוץ לגיטו ופעם בדרכי חזרה נתקלתי בתהלוכה שלעולם אזכרנה. בין קבוצת יהודים מוקפת ע"י גרמנים צעד „הרב מגידזל". על ראשו המורם כובע יהודי ועם זקנו הלבן, נראה בעיני כאילו דרך מכוכב אחר. בקבוצה זו נמצא גם ידידי הטוב, אהרן ביאליסטוק, אמו ואחרים. התברר, שעמדו לשלוח אותם לצ'נסטוחוב אבל בינתיים נסתיימה שם ה„אקציה" ועכשיו החזירו אותם לגיטו שלנו.

*

בגיטו התהלכו שמועות על „רזרבאט" (שמורה) יהודי ו„יהודי חסות" וראדומסק היתה כביכול אחת מערי המקלט האלה. היהודים, שנתפסו בכל אשליה, העלו את הרעיון כי היות ונהרגו מיליונים של יהודים מעונינים הרוצחים להוכיח לעולם שאמנם קיימים עוד גיטאות ובהם חיים יהודים. וכחיזוק כאילו לטענה זו התחילו להגיע אלינו זקנים ונכים וה„יודנראט" שוב התחיל לפעול, גוטשטאט התחיל שוב לנסוע אל הגרמנים, כאילו הכל חזר למסלול הרגיל. יתר על כן, במחוז לא רצחו יותר יהודים אפילו כשתפסו אותם מסתתרים אצל פולנים, כי אם הביאום לגיטו.

האנשים שוב התחילו בכל מיני עסקים וגם אנו יצאנו אל מחוץ לגיטו וסחרנו. אבי התחיל לעבוד בבית חרושת לעצים של זנמירובסקי, שהוציא לפועל הזמנות בשביל הצבא. הפעם היה בטוח כי לא יאונה לו כל רע, היות ועבודת בית החרושת היתה חיונית למען הגרמנים. גרנו בחדר אחד עם דודי זליג יעקובוביץ ובחדר שני גר הדוד אברהם־וולף ובני משפחתו. בימים אלה הייתי עד ראיה איך נרצח בנו של זליג וילהלם שנמצא כמטר וחצי מחוץ לגבול הגיטו.

*

אבי עבד בבית החרושת משעה שתים עד חצות בלילה. עמדנו בחצר ברחוב לימנובסקי 10 — שם נמצאו משרדי ה„יודנראט" ומשום מה הרגשנו שהנה משהו עומד להתרחש. היה אמנם שקט כבכל יום, אבל אוזנו של אדם נרדף ידעה להבחין בשקט זה שהוא צופן בקרבו סערה. אמי אמרה מיד לאבי שלא ייצא לעבודה. צחקנו שנינו, אבי ואני, לאותו פחד פתאומי של אמא. אבא הלך לעבודה ואנו נשארנו. אולם אמי לא מצאה מנוחה לנפשה ויצאה מהבית כדי להיוודע אם אין כל חדש. ואמנם האנשים בגיטו ידעו כבר לספר, שבצ'נסטוחוב נרצחו היום יהודים רבים, כי לראדומסק הגיעו קרונות מלאים וריקים וקיימת סכנה שינסו לצרף אותנו ל„טרנספורט".

הגיע הערב ובגיטו שרר שקט. רק שוטר פולני מסתובב בחוץ בשלג ובקור. אמי קראה לו והוא עלה לביתנו. היה זה מכיר טוב של אבינו ולא פעם שיחקתי עם רובהו. אבל השוטר לא ידע דבר. אחי הלך לישון וכן יתר בני המשפחה. אמי ואני הלכנו אל בוכמן, שהיה חייב לנו כסף. גם שם היו כולם שלווים ואף צחקו לאמא המפחדת מכל דבר קטן. הגברת בוכמן נגשה אל מפקד המשטרה, מרקוביץ לשאול מה המצב. אשתו של המפקד גם היא צחקה.

כאשר הלכנו חזרה הביתה, פגשנו על המדרגות שוטר יהודי, פישמן שלמה, היה זה גיסו של מרקוביץ. אמי קראה לו ושאלה מה נשמע ותשובתו היתה: „חווצ'ה, קחי את הילדים וברחו מיד".

חזרנו הביתה. עוררנו את המשפחה וסיפרנו להם מה ששמענו. לקחנו אתנו רק חבילת בגדים, שהרי בטוחים היינו שאמנם לא יקרה דבר וכי מחר נחזור לגיטו. כל אחד מבני משפחתנו הלך בכיוון אחר. אנו הלכנו לבית החרושת לגזוז של שבציק. שם ישנו על כסאות והיינו בטוחים שבבוקר נחזור והכל יהיה בסדר.

בשבע בבוקר שלחה אותי אמי לראות בחוץ מה מצב הענינים. אמרה לי לגשת לנגרית בוכמן, כי משם יצאו היהודים לעבודה אל מחוץ לגיטו. ברחוב הזדקר מיד לעיני שכל התנועה עוברת מהרחוב הצדדי. שמעתי צעקות שמחה מהפולנים שהנה שוב הורגים בני הכלבים. נכנסתי לבית החרושת והנה הוא סגור, הרגשתי שהנה עיניים רבות עוקבות אחרי, אבל התנהגתי בצורה חופשית, לא איכפתית והסתלקתי משם.

חזרתי לאמי ואמנם אף היא הבחינה בעמדה ליד החלון בתכונה הרבה והבינה כי הגיטו חוסל. ושוב מתחילה פרשה חדשה של מלחמה על החיים במקומות מחבוא ובפחד תמידי. וגם אבא איננו כי הוא הרי הלך לעבודה ומי יודע אם לא לקחו גם אותו ל„טרנספורט".

אבל אבי הצליח לברוח ולהסתתר אצל גויה אחת בשם יאשה, שגרה ליד בית הקולנוע. שם היה מקום המחבוא שלנו. הגויה הלכה לחפש אותנו לפי בקשת אבא וכשמצאה אותנו הלכנו אתה אל ביתה. בשעות אחרי הצהריים נכנס לשם גוי בשם ואצק. וכשראה אותנו התחיל לצעוק שהוא שונא יהודים מכיון שגנבו לו פעם ארגז בירה ולכן עלינו למות. אמי לקחה אותו הצידה ונתנה לו תמורת מאה ארגזי בירה, אבל הוא בשלו כי עלינו למות. אמנם חבל לו על חווצ'ה והוא יתפלל לנשמתה אבל עלינו למות. בצאתו איים שהוא הולך ישר לגסטאפו. והנה מקום מחבואנו „נשרף" כבר ביום הראשון ל„אקציה". בינתיים הביאה אלינו הדודה רגינה, אשתו של אברהם־וולף, את בתם ברונקה וברחה, משראתה שאין מקום להתחבא. היות ולהם היו ארבעה ילדים ולנו רק שניים, החליטו כי מן הדין הוא שנתחלק ונדאג לברונקה.

נשארנו, איפוא, חמישה איש ללא קורת גג בליל חורף עז והגויה עומדת על כך שנעזוב את ביתה מיד, אחרת יבוא בעלה ויהרוג אותנו בגרזן. עזבנו את ביתה והלכנו אל ביתה של סובינסקה, שהבטיחה לנו להחביאנו בעת צרה. בחוץ עמדה בתה והתעלסה באהבים עם אחד מהקומנדו להשמדת יהודים. נכנסנו איכשהו והנה התברר שנמצאים כבר שם הדוד זליג יעקבוביץ, אשתו ושני ילדיו והדודה רוחצ'ה. אנו לא ידענו על כך, כי היינו בטוחים שהם נמצאים אצל וויזניק, מכרו של דודי כפי שאמרו לנו תמיד, כי בעת סכנה יברחו אל וויזניק.

הגויה הכניסה אותנו למתבן מעץ מבלי להגיד לנו שנמצאים אצלה עוד יהודים. הסתדרנו ושכבנו על התבואה בליל חורף פולני קר. למחרת לא אכלנו כל היום. ירד שלג שכיסה אותנו, אבל ברור שהיינו מסתפקים בזה כי נדמה היה לנו שאכן אנו בטוחים בחיינו.

בערב באה הגויה וסיפרה שהשכנים ראו אותנו נכנסים לביתה ועל כן עלינו להסתלק מיד ואם לא נלך, תשאיר את הדלת פתוחה ולא איכפת לה מאומה. בתה תביא את הגרמנים ותאמר להם שהנה אנו פרצנו לתוך המתבן. מכיון שהיא מפחדת ממתים היא מבקשת מאתנו להסתלק מיד ולמות במקום אחר.

אמי עזבה מיד את הבית והלכה לחפש מקום חדש. ואמנם מצאה מקום אצל הפלצים, זוג זקנים שגרו בשכונת הפועלים בדירה בת חדר ומטבח. שם נכנסנו בלילה חמישה איש וישנו אתם בחדר אחד. כשנכנס מישהו ביום הסתלקנו למחסן עצים שנמצא מאחורי המטבח.

במקום זה היה לנו טוב. שוב הרגשנו את עצמנו כאנשים ושכחנו לרגע קט את מצבנו. אבי חלם אפילו על כך שיינתן לנו לחיות כאן עד גמר המלחמה. מבעד החלון ראינו ילדים משחקים בשלג ואת הזקן

כשהוא חוזר מהעבודה. מפיו שמענו כי הגיטו חוסל ואין עוד יהודים בראדומסק. ידיעה זו אישר העתון בכתבו כי הנה העיר ראדומסק היא „יודנריין".

*

עברו שבועיים. והנה ביום ראשון אחד באו בני משפחתם של הזקנים לביקור ואחד מהבנים הבחין בנו כשאנו עומדים במחסן העצים. שוב נשרף מקום המחבוא שלנו. הבן דרש מאתנו שנעזוב את בית אביו עד הערב. כי אחרת הוא ישלח מחר את הגסטאפו. הוא התנצל בפנינו כי אין ברצונו למות כי אם לראות את סוף מלכות הרשע ואת פולין החופשית.

ושוב חיפשנו אמי ואני מקום מקלט. ניגשנו לגויה אחת וטורקיבץ הלה, שהבטיחה לסדר לנו עד למחרת בערב מחבוא. אבל היא עקבה כנראה אחרינו ולמחרת בבוקר באה אלינו עם בעלה והוציאה מאתנו את כל הכסף באיימה עלינו שאם לא ניתן לה את הכסף תמסור אותנו לגרמנים.

ברחוב הופיעו מודעות שעבור כל יהודי חי או מת משלמים פרס. לאבי נמאסו כבר החיים האלה והוא דיבר על לבנו שנתמסר לגרמנים, כי הוא רוצה עוד שעה לפני מותו להימצא בין יהודים. אולם אמי היתה בדעה אחרת. באמצע היום יצאה לחפש מקום מחסה. היא הלכה הפעם לבית החרושת לבירה של שבציק. הופעתנו עוררה פשוט בהלה, כי הרי היו אנשים שראו אותנו כביכול הרוגים על הכביש. שמחתם היתה כנה והם אמרו לאמי שתביא את הילדים והם ידאגו לכך שנעבור לצ׳נסטוחוב, כי שם קיים עוד הגיטו. ואמנם היה זה הפתרון היחידי המתקבל על הדעת.

אולם הבעיה היתה איך עוברים לצ׳נסטוחוב, מרחק של 45 ק"מ, בכביש השורץ גרמנים. נמצא עגלון בשם ואך, שהסכים להסיע אותנו בעגלת חורף ובלית ברירה שמנו את חיינו בכפנו, מכיון שעמדנו לצאת למחרת בבוקר, לקח אותנו אל ביתו. משראתה אותנו אשתו התעלפה פשוט כמשמעו וכשהתאוששה דרשה במפגיע מאתנו לעזוב את ביתה. כי אין היא רוצה שבעלה ימות בגללנו.

אמי דברה על לבה, נתנה לו כל מה שהיה בידינו גם את הבגדים שלנו ואנחנו לבשנו בגדים בלואים. בסוף הסכימה האשה שנשאר עד הבוקר וגם הבטיחה להדליק נר לנשמתנו, כי הרי ראתה אותנו — כפי שאמרה — מוטלים אי שם הרוגים על השלג ופחד הלילה הזה ילווה אותה כל ימי חייה.

יצאנו בבוקר השכם. אבא התלבש כגוי והרכיב משקפיים. אותי ואת אחי הכניסו לתוך התבן, ברונקה ישבה ליד אמי. לפני שהמזחלה זזה התיזו עליה מים קדושים מקודשים, ועברו עם צלב ליד הסוסים. לאור היום עברנו דרך ראדומסק, שם הכיר את אבי ואמי כל גוי וכל שוטר ולא קרה מאומה. גם בדרך נסעו מאחורינו גרמנים ואנשי גסטאפו ולא אונה לנו דבר.

הגענו לצ׳נסטוחוב. אמי לא ידעה איפה נמצא הגיטו ואיך נכנסים אליו. ירדה מהעגלה והגוי נסע אחריה. בהיכנסה לרחוב ורשבסקה, שהיה ריק מאדם, פגשה למזלה בשוטר יהודי שהכירה והזהיר אותה שהמקום כאן מסוכן מאוד. אמי התחילה לסגת והוא הראה לה מקום ששם עבדו יהודים. השוטר עמד בצד ועקב אחריה ובזכותו נצלנו.

לבסוף נמצאנו בין יהודים. נודע לנו, שאחי אמי, אחותה ובעלה נשארו בחיים ואין לנו מה לדאוג. החלטנו שלא נברח עוד וסופנו יהיה יחד עם כולם שהרי אין אנו טובים מהם.

*

נכנסנו לגיטו. הורי יחד עם העובדים ואותנו הילדים הכניסו לתוך שקים עם לחם. אמי הלכה לחפש את אחותה ואותנו השאירה בחדר המדרגות של אחד הבתים. בעמדנו שם נתקל בנו משה ברגר, מי שהיה יושב ראש ה„יודנראט" בראדומסק לפני גוטשטאט. משראה אותנו פרץ ברגר בבכי מר: „ילדי ראדומסק — התייפח — **איכם?**"

ואנו עמדנו נבוכים וסרבנו להיענות להזמנתו להיכנס אליו, כי חיכינו הרי לאמא שאמרה לנו לא לזוז מכאן ולחכות לה עד שובה.

*

ושוב היה לנו בית, משפחה ויהודים מסביב. החיים היו דווקא טובים שהרי „מחר נמות". אמי התחילה לעבוד ואף את אבי הכניסו למחלקה שניקתה את הבתים הריקים שנשארו אחרי היהודים שהוצאו מהגיטו. הגרמנים הקימו מחסנים מיוחדים לאחסון החפצים שנשלחו לגרמניה לאחר מיונם. לכל חפץ היה מחסן משלו. אמי עבדה במחסן ללבני מיטה. ברור שהאנשים גנבו מה שניתן לגנוב. התחיל שוב הסחר עם הפולנים. אכלנו מכל טוב כי ידענו הרי שימינו ספורים וגורלנו נחרץ

*

גם אני התחלתי לעבוד במטבח הגיטו. אספנו את השאריות מהמטבח והובלנו אותן בעגלות אל המזבלה לגיטו. היינו במטבח כמה נערים קטנים והממונה עלינו היה בנו של מנהל המטבח. לא פעם ראיתי את הגרמנים רוצחים על ערימות הזבל יהודים. התרגלתי לכך כי סוף סוף השלמנו עם המחשבה שאנו כולנו נדונים למות. אחי בצלאל וברונקה ישבו בבית במחבוא שהכינו להם במקרה וייערך חיפוש באמצע היום, כשכל הליגליים יצאו לעבודה.

*

אולם גם בצ׳נסטוחוב השתוללו הגרמנים והרגו את כל הרופאים ואנשי האינטליגנציה המקצועית. בחמש בערב הופיע דגנהארט, מפקד השׂנפו והודיע כי על הנמצאים ברשימה להתייצב עם משפחותיהם מיד על יד שער היציאה, כי הם נוסעים לארץ־ישראל. שמחת האנשים היתה ללא גבול, שהרי האמינו שנוסעים הם לארץ ישראל. וכולם התייצבו כאיש אחד.

הגרמנים הטעינו אותם על מכונות משא שנסעו לבית הקברות היהודי. אחריהן יצאו משאיות ועליהן מכונות יריה. רק מתי מספר הצליחו לקפוץ מהמכונות ולחזור לגיטו, יתרם נהרגו כולם.

הגיטו הבין שזה הוא שלב נוסף לחיסולו, אבל לא כולם היו מוכנים למות ללא התנגדות.

בצ׳נסטוחוב קמו קבוצות נוער חלוצי שהחליטו להילחם על נפשם. ביום 14 בינואר, ערב חיסול גיטו ראדומסק, קם בחור ראדומס־קאי פישליבץ יחד עם פיינר והתנקש בחייו של רון, סגנו של דגנהרט. לרוע מזלו של הבחור לא פעל האקדח והוא יחד עם עשרים בחורים נורו במקום. בראקוב ניסו הבחורים להוריד רכבת מהפסים, אולם הגרמנים גילו זאת לפני שהרכבת הגיעה ושוב נהרגו ארבעים איש. אבל כל זה לא הרתיע את הנוער, שהקים בונקרים ואסף שם נשק. הבחורים אספו כסף בין היהודים וכל מי שסירב לתת הושיבוהו לבית הסוהר של הארגון. המשטרה היהודית הרגישה שאין היא שלטת יותר בגיטו ופחדה מנקמת הארגון.

אנו העובדים במטבח עזרנו לבחורים בהקמת הבונקרים. היינו מביאים עצים למטרה זו וכן להקמת המנהרה שהובילה אל מחוץ לגיטו.

*

בינתיים פוטר אבי מעבודתו הקודמת ועבר לעבודה בהסאג פאלצארי. שבוע עבד ביום ושבוע בלילה. אף ברונקה התחילה לעבוד שם.

כששמע דודי אברהם־וולף שאנו נמצאים בצ׳נסטוחוב החליט גם הוא לבוא לשם. הדבר לא היה פשוט כלל וכלל. תחילה שלח את בנו מוטק ואת בתו צסיה, שהגיעו לצ׳נסטוחוב ברכבת וגרו אתנו. לאחר מכן באה הדודה רגינה. אף בתם הקטנה דבורה בת השש באה לבד. מעניין איך ילדה זו עברה בכוחות עצמה את חוטי התיל, נכנסה לגיטו ומצאה אותנו. נשאר רק הדוד ועל אף כל המאמצים לא הצלחנו להביאו. לאחר מכן נודע לנו שהרג אותו הגוי שאצלו התחבא. הדודה רגינה לקחה חדר וברונקה עברה אליה.

*

למפקד השנפו, דגנהארט, היתה בגיטו אהובה יהודיה בשם הלנה. פעם שלח אותי מנהל המטבח הביתה אליה עם עוגה וראיתי יצור יפה כחלום. זאת היתה אהובתו היהודיה של משמיד יהודי צ׳נסטוחוב ואחר כך של יהודי יוון. אולי קיוותה שבדרך זו תציל את חייה אבל גם היא נרצחה בידי הצורר.

*

והנה מה שיגורנו בא עלינו. בסוף כל שבוע הוציאו אותנו הגרמנים למגרש וערכו חיפושים בגיטו ושום דבר לא קרה. והנה לפתע ערכו חיפוש בשלושה בתים ומצאו בהם נשק ומדים גרמנים. את כל דיירי הבתים הוציאו להורג. אף דודי, אחי אמי, שהיה אחראי על הבית בגיטו והיה קצין נהרג שם. בגיטו הוכרז עוצר ולפנות ערב שמענו עגלות נוסעות ועליהן גוויות של בחורים, ודם מטפטף לאורך כל המסלול. העגלות סבבו את הגיטו בדהירה שטנית והגרמנים עמדו וצהלו.

נשמעה תקיעת חצוצרה שקראה לעובדי הלילה של הס״ג לצאת לעבודה וביניהם גם אבי הלך. ואנו, אמי, אחי, נשארנו בגיטו.

כל הלילה לא ישנו והתלבטנו אם לצאת לסלקציה או להתחבא.

*

מי העלה על דעתו שטבח זה אתו עבדתי במטבח הוא מפקד ארגון המרי בגיטו? ואיך נודע הדבר לגרמנים? שמו היה פוטשביץ. לפני יומיים עמד ליד דגנהארט ודירקטור ליט וכל אנשי הגיטו עברו לפניהם. מאת פוטשביץ דרשו שיראה את שותפיו למחתרת. אולם הוא עמד מוכה ופצוע, לפניו עברו יהודי צ׳נסטוחוב והסתכלו ביראת כבוד באותו בחור המעונה שעל אף כל העינויים לא גילה לפושעים דבר ומת מות גיבורים.

*

יצאנו לרינאֶצ׳אֶק (השוק הקטן) כל הגברים בגיטו וביניהם אחי ואני. הנשים נשארו בגיטו. על המגרש עמדו מאות גרמנים חמושים כיוצאים לקרב. כאלפיים גברים היינו ולפי הוראות דגנהארט נעמדנו בשלישיות בצורת „ח״. על המגרש שרר שקט, שקט שלפני הסערה, כל אחד מנסה למצוא לעצמו מקום טוב יותר. אני עמדתי ליד אחי. שמתי לו אבן מתחת לרגליו שייראה גבוה יותר וכך עשיתי גם אני לעצמי.

כל חמישה מטרים עמדו קבוצות ז׳נדרמים חמושים במכונות יריה ורמונים ודגנהארט מתהלך בין השורות. הוא מצווה לפתוח את השורות והנה אנחנו גלויים. אבל הפעם לא אלינו הוא מתכוון. הוא מחפש את אלה שגרו בבתים בהם נמצא הנשק והגובלים אתם. כל אחד היה חייב להגיד איפוא הוא גר. ככה אסף שתי משאיות של אנשים שיצאו מעבר הגיטו ואחריהן משאיות עם מכונות יריה. האומללים הרגישו שהנה סופם בא ונשמעו צעקות: „מוות לרוצחי עמנו, תזכרו אותנו!״.

ואנו עמדנו בשורות כמאובנים כי רצינו הרי לחיות...

המשאיות יצאו לדרכן ובריַנאצ׳אק השתרר שוב שקט. לאוזני הגיעו לחש הנשים שעמדו בשורות ליד גדרות התיל וראו את בעליהן, בניהן ואחיהן המוצאים להורג.

משאיות המוות חזרו. ושוב התהלך דגנהארט בין השורות והוציא אנשים, שלא מצאו חן בעיניו. הפעם איתרע מזלו גם של אחי. הרוצח ניגש אליו, הבחין שהוא עומד על אבן. „בן כמה אתה?״ שאלו. „בן חמש־עשרה״ — ענה לו אחי והוצא מהשורה.

עמדתי מאחורי אחי. ראיתי ושמעתי הכל ושתקתי... וכי מה יכולתי לעשות? לרוץ אחריו ולמות יחד אתו? והרי רציתי לחיות בכל נימי נפשי.

כעבור זמן חזרו שוב המשאיות ריקות ושוב הוצאו אנשים. אולם הפעם לא פחדתי יותר. עלינו שלושים וששה ילדים למשאית ועוד מספר ניכר של מבוגרים עד כדי למלא אותה. והנה לפתע הופיע דירקטור ליט, המנהל הכללי של הס״ג, לבוש מדים שחורים של ס״ס וציווה להוריד את הילדים מהמשאית. ניצלנו, (בין 33 הילדים שניצלו נמצא עוד ילד מעירנו, אהרן ביאליסטוק, שנפטר לא מזמן בארץ).

המשאיות יצאו בלעדינו ואנו נשארנו בחיים.

*

שוב נפגשנו, אבי, במאוחר יותר אמי ואני בהס״ג, לשם הובאו כל אלה שנשארו בחיים. משפחתנו נצטמקה. למעלה מחציה נרצחה.

עלי עברו עוד סלקציות, מחנות בוכנוואלד (בבוכנוולד אבדתי את אבי) וטרייזנשטאט. ותקצר היריעה מלהשתרע כדי לתאר את כל מה שעבר עלי בתקופה זו עד שבא הסוף לשלטון הרשע.

פרקי־זכרונות של נערת־גיטו

חנה אש (וילהלם)

.1

היה זה עם עלות השחר, כשרעש חזק העירני, וכשפקחתי את עיני עמדה כבר אמי ליד מטתי. לפי מראה עיניה הבינותי כי דבר מה רע מאד התרחש. פניה היו חוורים ועצובים, חיבקתני חזק על לבה, ואמרה בלחש: התלבשי מהר, עלינו לרוץ למקלט; ועזבה את החדר. בעוד אני מתלבשת, שמעתיה נותנת הוראות לעוזרת שתכין את הדברים הנחוצים ביותר. גמרתי את לבישתי ואני ממהרת אל אמי, אך באותו הרגע, חזר הרעם, השמשות נשברו ורסיסי הזכוכית עפו לעברי. מישהו תפס אותי בזרועותיו. הרעם חוזר.

.2

הושיבוני על ספסל ליד אחי הבכור ואחותי. אמנו מגישה לנו מטפחות רטובות, ומצוה להחזיק זאת צמוד לפה. הסתכלתי סביבי — קירות מלוכלכים של לבנים אֲדומים, מלאי עכבישים, ואנשים דחוסים אחד לשני. אכן היה זה המרתף אשר בביתנו וכל שכנינו בפנים, הילדים המבוהלים בכו והאמהות מנסות להרגיעם. שומעת אני את אמי פונה אל אשה העומדת לצדה, — האם בטוחה את שאכן פצצות גז הן אלה? הרעש חוזר, ילדים פורצים בבכי ובהמולה, אמי דוחפת לי את מטפחתי הרטובה לפה. כך ישבתי זמן ארוך, עד שהשתרר שקט. אחותי ישנה, ואז שאלתי את אמי — אמא! האם זאת היא מלחמה? — כן ג׳וניה, אך נסי נא לישון גם את. — אמא, האם גם זאת מלחמה כמו שסיפרת לנו עליה? האם גם מלחמה זו תימשך ארבע שנים? הנלך לבית־הספר? שאלות בלי סוף, ואיך לשאול את כל זאת! ופני אמי עיפים כל־כך. קמתי על רגלי. הרגשתי את עצמי גדולה כל כך בחדר קטן זה. בחוץ נשמע טרטור אוירונים. ושוב שקט... לפתע שמענו רעש אופנוע. אמי רצה החוצה, אכן אבי הוא זה, חזר זה עתה מורשה, לשם נסע יום קודם לכן. ישבתי במקומי ונרדמתי.

.3

ליל חושך... לפני צמד סוסים, רתומים לעגלה עמוסה, על העגלה יושבים אחותי, ובת דודתי פלה. הולכים לאט לאט. אבי הולך קדימה ומשוחח עם דודי. אני מסתכלת מאחורי, העיר בוערת. לאן שלא אפנה את ראשי, להבות אש עולות לשמים. עיני מתמלאות דמעות ופחד נורא תוקפני, פחד שלא ידעתיו קודם־לכן. אני פורצת בבכי, אבי לוקח אותי על ידיו, ומרגיעני. עם בוקר הגענו אל הכפר, בו שם גרה דודת אבי, שם בילינו כמה ימים, עד אשר ראינו את החייל הגרמני, ומתוך כך התברר לנו שפולניה נכבשה וצבאות גרמניה נמצאים גם בראדומסק, וחזרנו הביתה.

.4

העגלה נעצרה ליד הבית. לא העליתי על דעתי את אשר ראו עיני. בבית היה תוהו ובוהו, הכל הפוך, הכל שדוד, הדלת פרוצה, הרהיטים שבורים, בדלתות הארונות סימנים של כידונים. על פני אמי ראיתי צער רב, ודמעות בעיניה. הורי התחילו לסדר את הבית, ואני התחמקתי ורצתי לרחוב. לא ראיתי פני ילד, הרחוב עצוב היה, לפתע בא לקראתי איש, מכנסיו שחורים, חולצה צהובה, וסרט אדום על שרוולו, פניו אדומים. ובכן זהו גרמני?! אך בעודני עומדת וחושבת כך, עבר לידי ילד אחד, ומצביע באצבעו עלי — יודה!! יודה!!, לא שמעתי את המלה קודם לכן, ולכן לא הבנתי את פירושה, אך היה משהו מעליב בקריאה זו. רצתי הביתה, ושאלתי את אבי, — מה משמעותה של מילה זו? פני אבי החווירו ואמר בשקט, — יהודי!

זמן קצר אחרי שובנו הביתה, הודיעונו כי מכינים גיטו, ועל כל היהודים לעבור לגור בו. זה לא יתכן! הרי הבית שלי הוא!!! האם יכול מישהו לגרשני מכאן?! — — יכול! יכול! אמרה אמי, ובמהרה נוכחתי בזאת.

.5

ושוב עגלה עומדת לפני ביתנו, אך הפעם זה שונה, משני צדיה עומדים גרמנים. על העגלה מותר להעמיס רק קצת הלבשה, ומזונות אשר היו עוד בבית, כל השאר חייב להישאר. ובכן עלי להיפרד מחדרי הקטן, מחצרי אשר כל כך אהבתי לשחק בו, עלי לעזוב משום שהם רוצים כך... הם הגרמנים! אמי בוכה... אני רואה כי מנסה היא להסתיר זאת בפני. אכן אמי, רואה אני זאת, רואה... ומבטיחה לך כי לעולם לא אציק לך, כי אמלא את כל בקשותיך, תמיד אהיה לצדך! זאת היתה שבועתי הראשונה לאמי, ואכן לא זמן רב הצטרכתי לשמור עליה, כי במהרה נלקחה אמי ממני.

.6

גטו... במשך חצי שנה החלפנו ששה מקומות דיור, לא דירות היו אלה! כי אם אורוות, אשר גרנו בהם כמה משפחות יחד, עד אשר הודיע לנו אבי כי עוברים אנו לגור לבית טוב יותר.

אבי, אמי ואחי ענדו כבר אז, סרטים לבנים עם מגן־דוד על שרוולם, רק אחותי ואני לא לבשנו זאת, עדיין היינו ילדות קטנות. — יום אחד הודיעתני אמי כי אלך ללמוד. לא, לא לבית־ספר, כי אם אצל גברת פנסקי, אשר היתה גם מורתי בבית־ספר לפני המלחמה. בבוקר קמתי מוקדם, ורצתי לדירת מורתי, היו שם כבר כעשרה ילדים. מורתנו הסבירה לנו, כי נבוא כל בוקר ללמוד, אך אסור עלינו להכנס בקבוצות אלא אחד אחד. אסור לגרמנים לדעת כי לומדים אנו, את הספרים להסתיר היטב מתחת למעילים, כי אחרת יאסרונו. ובבית הסבירה לי אמי, כי אסור לילדים יהודים ללמוד דעת, ולכן עלינו לעשות זאת בסתר. אמי היקרה! הרי לימוד אינו פשע! תמיד אמרת כי דעת הוא לפיד החיים, ועתה עלינו להסתיר זאת?! המלה ס ת ר הפכה לשם דבר, הכל מסתירים, רק איננו יכולים להסתיר כי יהודים אנו! — האם רוצה אני להסתיר זאת???! גם אמי יהודיה, ומה פסול בה, גם אבי, אחי, אחותי וכל בני משפחתי, את מי להאשים בכך כי יהודים אנו. הרי אותו אלוהים ברא את כולנו, או שמא אלוהים אחרים ברא את הגרמנים והפולנים... היכן אקבל תשובה לכך?

שעות אלה אשר ביליתי עם חברי אצל מורתנו, היו השעות של שמחה היחידות אשר היו לנו. ובעזבנו את חדר קטן זה ויצאנו לרחוב חזרה עלינו מיד העצבות. אנשים נראים זקנים ושבורים.

יש הרושם כי לכל הסבים כאב שיניים, לכולם מטפחות סביב הפה, אך ניוטה דומברובר חברתי צחקה ממני, האין את יודעת, מתחת למטפחות אלה מסתירים את הזקנים. זקן? האם גם זאת אסור ליהודים, משונה! את המלה הזאת, אמרנו שתינו יחד, וכמנהג ילדים, מיד עשינו מזה משחק. — תחילה בחרנו באות ב׳* ועכשיו עלינו לבחור פרח אשר תחילתו באותה אות, אחר לבחור לנו שאלה, אשר היינו רוצים לקבל עליה תשובה, ואם בחרנו באותו פרח הרי קבלנו תשובה חיובית. ומה עלי לשאול? אם תצליח ההצגה אשר לומדים אנו להציגה, או שמא אקבל מתנה יפה ליום הולדתי אשר קרב ובא, לא! דבר אחר רוצה אני לדעת! ניוטה סופרת עד שלוש, ועלי להגיד את שם הפרח אשר בחרתי. בקריאה אחת קראנו בז׳ כי גם ניוטה בחרה בפרח זה, החביב ביותר על אמי. אני פונה אל חברתי ושואלת: על מה את חשבת ניוטה? מה רצית לדעת? היא הסתכלה בי ואמרה — אם תהיה „אקציה” או לא. אכן, גם אני שאלתי זאת, כי על ה„אקציה” דיברו הרבה. למרות שלא היה לי מושג ברור על כך, דבר אחד ידעתי כי משהו עומד להתרחש, כי יפרידו ביני לבין הורי, כי יובילונו בקרונות רכבת סגורים, זרויים סיד.

הלכנו לבקר את אחת מחברותינו, בכדי להודיע לה על עריכת ההצגה, החדר אשר גרה בו היה במרתף, חדר קטן מלא עשן מכיריים מקולקלים, ובו שתי משפחות. התינוקות שכבו עטופים על הרצפה, לא היו מיטות, ואף לו היו הרי לא היה מקום להן. שנים־עשר בחדר קטן זה. ילדים גדולים יותר, ישבו דחוסים בפינה, אחד מהם הקריא ספר בשקט. הבחינו בנו ויצאו החוצה, וכך פנינו כולנו לעבר ביתנו. שבוע לאחר מכן הצגנו את ההצגה. ההחלטה על עריכת הצגה לילדים באה באופן ספונטני ביותר, היינו כששה שבעה ילדים, ניוטה דומברובר ואחותה הקטנה הנקה, טושיה נימרק, אחותי, אני, ופרידה. ערכנו והכינונו הכל בלי עזרת מבוגרים. החלטנו לבוא לעזרת ילדי פליטים, ולהם היתה הכניסה חופשית. בחדר גדול אשר בביתנו הצגנו את ההצגה, מכרנו כרטיסים ואספנו 29 זהובים. ההכנסה היתה מיועדת לעזרת פליטים. את הכסף מסרנו לאשה אחת פליטה מלודז׳ אשר גרה בבית הכנסת ולה שלושה ילדים קטנים. ובעלה? היא אינה יודעת היכן הוא. בינתיים החליטו גם המבוגרים לערוך „רביו”, החזרות היו לרוב בביתנו, חמק אהרונוביץ, דוד מאיר קורנברג ואבי ביימו אותו. אבי החליט לצרף אותי ואת אחותי, כפתיחה למערכון קצר. לא ידעתי לשחק, ועמלתי קשה על לימוד שיר קטן, אשר חייבים היינו להציג על הבמה, ואלה חרוזי השיר:

„יאַגדעס קליינע יאַגדעלעך, קלויבן מיר אין וואַלד”.

יום ההצגה הגיעני. האולם היה מלא ואבי ניגן בכינור, בקצה האולם שמעתי בכי, וכשהפניתי את ראשי, ראיתי כי אכן כולם בכו, והרי באו לכאן בכדי להשתעשע, לשכוח לפחות לרגע את סבלם. ובחוץ עמדו הרבה ילדים אשר רצו להיכנס ולא ניתן להם, היו אלה ילדים אשר לא הכרנום, ילדי פליטי לודז׳ אשר הובאו אלינו וגרו בבית הכנסת. יום אחד הציעה לי ניוטה, שנלך לבית הכנסת, ונעשה הכרה עם ילדים אלה ונזמינם אלינו הביתה. הלכנו קבוצה של כמה ילדים. עמדנו בפתח האולם ולא האמנו למראה עינינו. אולם אחד

---

* בפולנית זקן הוא „ברודה”.

גדול, ובו מטות שתי קומות אחת ליד השניה, קור נורא והמולה רבה, ילדים בוכים, אחרים צועקים, נורא! נורא! דמעות מלאו בעיני, הייתי לבטח צועקת מכאב ועצב, אילמלא פרידה, אשר דחפתני החוצה והרגיעתני. אחרי זמן מה, נגשה אלינו ילדה והציגה את עצמה, שמה היה אילזה, התברר כי הנה מגרמניה, בזמן האחרון גרה בלודז׳, הזמנו כמה ילדים אלינו, וחזרנו הביתה. נשכבתי לישון, אך שנתי נדדה, ולכן שכבתי בעינים עצומות. שמעתי אמי ואבי מדברים בחדר הסמוך. רק מלים בודדות הגיעו אלי, — — „הזמן כבר קצר... עלינו לעשות זאת בלילה... בונקר... מעל התקרה... אקציה... ובכן „אקציה״ המבוגרים לא פוסקים מלדבר על זאת, „אקציה״, בונקר, אנשים מלאי פחד.

כל יום רואה אני מחלוני טרגדיות מתרחשות. הנה שוטר ולידו בחור צעיר עומד ליד באר, ורוחץ את פניו הטבולות בדם, ולמה הכוהו? כי יהודי הנו? האם גם הוא ילך עם ה„אקציה״?... „אקציה״! „אקציה״!. על אף השמירה הקפדנית של ההורים, שעל בנית הבונקרים לא יודע דבר לילדים, כי פליטת פה אחת תהרוס את הכל. יקירי... יודעת אני את סודכם! לא פעם נעדר אבי בלילות, ואף אמי... יודעת אני על ארבעה הבונקרים אשר בונה אבי בבית, יודעים אנו הילדים את חשיבות הדבר, ונהיה לכם רק לעזר! אמא יקרה! מה עצובים ונוראים החיים! ושם מעבר לים, שם ארץ־ישראל. האם אשאר בחיים ואגיע ביום מן הימים למולדתי אשר את האהבה אליה ינקתי ממך. אני מנסה לתאר בדמיוני את עצי התמר, את קבר רחל. האם אגיע אליך? בכדי להמשיך מסורת דורות?! — אני נרדמת ולבי מלא תקוות.

7.

בבוקר קמתי מהר והרגשה מעיקה עלי, רצתי למורתי, רוב הילדים היו כבר במקום, ישבתי במקומי ורק אז ראיתי, כי פרידה גוזה את צמותיה, „פרידה״! היכן צמותייך״? הצמות שלי?! האם אני צריכה אותם לקרון? שהכינים יאכלו אותי? אמי גזזה לי אותם. אומרים שעוד מעט תהיה ה„אקציה״. בצ׳נסטוחובה, כבר היתה... לא למדנו באותו יום. גם מורתנו לא היתה לה שעה נוחה לכך. רצתי הביתה ומצאתי את אמי מנקה את הבית לקראת חג ראש השנה.

8.

אמי הקימה אותנו בבוקר והלבישה לי שמלה נקיה, והלכה לבית הכנסת. זה היה צריף קטן, כמדומני דירה שמישהו העמידה לתפילות. לפני הבית הרבה אנשים. כולם בוכים... הבחנתי באמי אף היא עמדה ודמעות בעיניה. נגשה דודתנו קיילה, וברכה אותנו. בפנים החלו התפילות וכולם נכנסו פנימה. הבכי לא פסק זמן רב. גם אני בכיתי, מחבקת את אמי כאילו רוצה להגן עליה... היש בכוחי להגן עליה?... הסתכלתי סביבי מבוהלת. קשה היה להכיר את האנשים. פנים לבנים ורזים, עיניים גדולות, בולטות. התפילות הגיעו לקצן, ואף היום הגיע לסיומו. מישהו מנענע אותי... אני שומעת דיבור, פוקחת את עיני, ליד מיטתי עומדת אמי ולידה אחי ואחותי לבושים. התלבשי מהר, עליכם להיכנס לבונקר, „אקציה״!!! קפצתי ממיטתי, וצמרמורת חזקה עברה את גופי, התלבשתי מהר ונגשתי אל אחי ואחותי אשר עמדו בפתח הדלת. המון נדחפו לביתנו, יהודי זקן בעל זקן לבן ארוך, מחזיק צרור קטן ביד וכסת גדולה, פונה אל אמי ומתחנן שתתן אף לו להכנס לבונקר שלנו. ואחריו אנשים עוד ועוד... הבונקר התמלא וכשרצינו אנו הילדים להכנס לתוכו לא היה עוד מקום. אמי לקחה אותנו, והכניסתנו לבונקר שני, אשר היה מול דירתנו, מעל לעלית הגג. עלינו על סולם, ונכנסנו בזחילה לתא קטן ומשם דרך חור, לתא מרווח יותר, וסגרנו את הפתח. וכך היינו בין הרעפים אשר מכסים את הגג ותקרה של העליה. לשבת אי אפשר; הגובה 50 ס״מ. המון אנשים שוכבים כבר במקום, עברנו שלושתנו, אחותי, אחי ואני, בזחילה אל פינה אחת. שכבנו בשקט. מבחוץ הגיעו אלינו רעש וצעקות. אחרי זמן מה השתתק הכל. כששומעת אני לפתע — Alle Juden raus — Wszyscy żydzi na Plac — ושוב שקט. רעד עברני, שקט... הפינה אשר שכבנו בה, היתה מצד המדרגות, וכך שמענו את כל המתרחש בפנים הבית. הנה שמעתי את אמי ואבי יוצאים את הבית... אני רוצה לצעוק „אל תלכי אמא!... ילד אחד מתחיל לבכות... מרגיעים אותו. ושוב שקט... אחי מצונן, משתעל, אנשים כועסים, הגרמנים יגלוהו, השעול יסגיר לידם את הבונקר, אחי משתעל שוב. הוא מנסה להתאפק, אך לא עולה בידו. הוא משתעל שוב ושוב! המחנק אשר בבונקר מפריע לו וגורם לשעולו. שומעים צעדים ממדרגות... מישהו יצא את הבית. השעול חוזר... האנשים מחליטים להוציאו מהבונקר, לתא הקטן הראשון, השעול אינו פוסק, והוא עלול לגלות את כולם... אני מחליטה לצאת עמו, פותחים את הפתח, אחי ואנכי יוצאים. הפתח נסגר, שנינו נמצאים בתא קטן, האור נכנס דרך סדקי הגג. לפתע אני שומעת רעש, אנשים עולים במדרגות צעדים חזקים של מגפים, שומעת מדברים גרמנית... כלבים נובחים בחוץ... הגרמנים נכנסים לבית, הנה הם בעליה מתחתנו... שומעים דפיקות בקירות, רוצים כנראה לגלות בונקר בבית. אחי מתחיל להשתעל, הוא מבקש ממני כי אסתום את פיו, הם ישמעו אותנו!!! ונגלה את כולם! אני מוצאת סמרטוט, דוחפת אותו לפיו, ונשכבת עם כל גופי על פניו, הוא אינו יכול לנשום. אני חונקת אותו. הגרמנים צוחקים, מחטטים בין הדברים אשר בעליה, ואנחנו מעל לראשיהם. אחד מאיר עם פנס למעלה, עוד קצת והאור יפול עלי, לפתע אני שומעת: .Kom raus, ist keiner da הפנס כבה... הגרמנים יוצאים, אני שומעת אותם יורדים במדרגות. שקט... לאט לאט ירדתי מעל גופו של אחי... הוא אינו זז. הוצאתי את הסמרטוט מפיו, הוא אינו עושה כל תנועה, האם חנקתיו? אני מרביצה על פניו בכל כוחי, איני יכולה לצעוק! אסור!!! ומי יעזור לי, דופקת בשקט על הפתח ומבקשת קצת מים. מישהו מגיש לי ספל עם טיפת מים ולימון. אני שופכת טיפות לימון לתוך פיו ואת המים על פניו. אחי פוקח את עיניו... לאט לאט חזרה הכרתו, וגם השעול פסק. האנשים הסכימו להחזירנו פנימה. זחלנו לפינתנו, שם נשארה אחותנו. היא מתנפלת עלינו ומנשקת אותנו, מאושרת שרואה אותנו חזרה. מבחוץ שומעים שירת אוקראינים, והנה נזכרת, שבעוד שבוע יום הולדתי, ואני בת 11. מישהו מסתרל

כיתת־לימודים של ילדי הגיטו

מבעד סדק הגג. בבית הכנסת וסביבו רוכזו כל היהודים מהמגרש. והינה שומעת שוב צעדים במדרגות, הפעם צעדים אחרים, שקטים ועיפים, הניצולים אשר לא נלקחו חוזרים הביתה. אני שומעת את אמי חוזרת. אמי בוכה, אחיותיה וכל קרוביה נלקחו, היא ניגשת אל הפינה אשר שם הבונקר ואומרת — היו שלום ילדים, חזרנו. השאירו כ־300 איש. בחוץ החשיך, כולנו עייפים נרדמנו. אך מה זה!? הנה זה כבר בוקר ושוב שומעים צעקות...

.9

מה זה — הרי אתמול נסתיימה ה„אקציה" ולמה זה קוראים שוב? אני שומעת את אמי יוצאת מהחדר. היא ניגשת אל הפינה ולוחשת: ילדים, לא יודעים מה קרה, למה קוראים לנו שוב, ולא יודעים מה יהיה... היו שלום... והלכה.

היו אלה המלים האחרונות אשר שמעתי מפי אמי... ושוב הכל חוזר, שומעת גרמנים עולים במדרגות... הנה שוב עולים בעליה, ומחפשים אם לא מסתתר מישהו, דפיקות בקיר, מדברים גרמנית וצוחקים, צעדים ממדרגות... ושוב חוזר השקט.

אני שומעת את לבי דופק...

ומה זה? מי זה בוכה בחוץ, הרי זה קולו של אבא! אבא בוכה, ואמא, למה לא שומעים את אמא...! למה רק אבא בוכה?... אייה אמא? האמא לא חזרה?... אני רוצה לצאת! עלי להחזירה... אני צועקת, ואחי מרגיעני, ומחבקני, זה עוד לא ברור, הרי עוד לא, יודעים... האבא בוכה... וכי מי זה לא בוכה היום... אולי הם צודקים. אולי... אולי... תיכף תבוא אמי???

.10

כך עברו שבעה ימים. אך אמי לא שבה... בבוקר בא אבי והוציאני מן המקום בכדי להעבירנו לבונקר שמעל לדירתנו. במשך כל הזמן לא הרגשתי את הסרחון אשר היה, את כל צרכינו עשינו לתוך דליים אשר הכינונו לצורך זה. מהר עברנו את הפרוזדור ונכנסנו למטבח דירתנו. שם חיכתה לנו בת דודתנו ועזרה לנו לעלות לבונקר שלנו. גם כאן היה הסרחון נורא! אין אויר! אפשר להחנק! אבי הוריד כמה דליים להריקם, נשכבתי בקצה, שם היו לנו שמיכות להתכסות בהן. עד עכשיו התכסינו במעילים. שאלתי את אנדז'ה מה קרה את אמנו. אך במקום תשובה התפרצה בבכי. וכשנרגעה אמרה: אמכם נלקחה לקרון... לטריבלינקה...

לאחר עשרה ימים, הרשה לנו אבי לצאת מהבונקר, אך עלינו להסתתר בבית ולא להראות בחוץ. לאט לאט התחילו אנשים לצאת מן הבונקרים. בת דודתי אנדז'ה גזזה את צמותיה, אמי לא תטפל בהם עוד... אמי היקרה... תחילה חשבתי כי אף ליסורים יש גבול, אך טעיתי, אין גבול לסבל!!! הצצתי דרך החלון החוצה. בפינת הרחוב עמד חייל גרמני, מחזיק רובה דרוך, מחכה לציד. לבי התמלא כאב והרגשד שאינני יכולה להגדירה. משום מה לא הרגשתי זאת מימי, אני מעבירה את מבטי אל הבית, לבי מתמלא אהבה וצער, ושוב מבט על הגרמני, ובכן ג'וניה מה את מרגישה עכשיו? מלה אחת פרצה מפי ש נ א ה, ש נ א ה!!! ובכן גם זאת למדתי, לשנוא!!! שנאה אשר הבריות הרבו לדבר עליה, אך אנו הילדים מאושרים היינו כי לא ידענו זאת. ועתה האם אוכל לשאת בלבי הקטן, את השנאה העזה לאחד. ואהבה גדולה לעמי, לזולת. ובכן ג'וניה, הועמדת במבחן קשה! עזבתי את החלון, ניגשתי אל אחותי ושאלתיה: „אסתר, היודעת את לשנוא? היש מישהו שאת שונאת אותו?" רגע אחד הביטה עלי, אחר סיבבה את ראשה אל החלון ובעיניה מביטה ישר על הגרמני אשר למטה. „כן יודעת אני לשנוא! את אלה אשר שם... למטה, את אויבינו!". נשבעתי כי לעולם לא אסלח זאת, לעולם לא תפסק שנאתי אליהם!!! בת דודתי אשר היתה עתה לאמנו, הזמינתנו לארוחה, היו אלה שאריות אשר נשארו מן הבונקר. בפעם הראשונה לאחר זמן רב, סעדנו ליד שולחן. מקום אמנו נשאר ריק. הגיעו לאוזנינו ידיעות על אסונות אשר קרו. על חברי רישק, אמו ואביו, שנתפסו ונורו. זעקת אדמה נשמעה בשמים טבולה בדם יהודים. לא עברו ימים והגרמנים הודיעונו כי עלינו לעבור לרח' לימנובסקה, שם מקימים גיטו קטן. ויניחונו לחיות בשלום. היה זה תכסיסם של הגרמנים. היהודים אשר הצליחו באיזו צורה שהיא להימלט מן הגיטו, הסתובבו בחוסר כל, בלי כסף ואוכל. הפולנים חפשו אחריהם, בכדי למסרם לגרמנים ולקבל פרס. לא היתה להם ברירה אלא לחזור. ההעברה לגיטו הקטן נסתיימה מהר, קומץ היהודים אשר ניצל, התאכסן במספר ניכר של בתים. הגרמנים בחרו במקום זה כנוח לשמירה ולהשגחה. גרנו בקומה שניה, כמדומני היתה זו דירת משפחת אפשטיין מקודם. אתנו יחד גרה הח' ברונקה אשר היתה מטפלת בנו. כה עבר עלינו חודש שקט אך בעוני רב. בצריף קטן אשר בקצה החצר, גרו שתי אחיות, חוה ואווה קיפקה. ופישל פריס, אינסטלטור, כמדומני היה זה דודם. ועוד חבר אחד ושמו מוניאֶק כשמו של אחי. לעתים קרובות ביקרתי אצלם. בגיטו כמעט שלא נשארו ילדים ואלה אשר חיו לא היו בגיטו. החיים לא היו חיים כלל!! כולם שבורים. לא היתה משפחה אשר נשארה שלמה. בוקר אחד קם אחי וסיפר לנו על חלום אשר חלם, — הוא הלך בחצר וכשעבר ליד הצריף, יצא חברו מוניאֶק ופנה אליו: אמך נמצאת אצלי; אחי רצה לפרוץ את הדלת, להכנס פנימה ולקחתה, אך חברו עצר בעדו, אמנם נמצאת היא אצלי, אך רק בעוד יומיים תוכל לראותה, ופירושו של חלום זה? האם יכול מישהוא מבינינו להבינו? ההיתה זו אינטואיציה או הרגשה פנימית אשר הביאתהו לחלום חלום זה, כי בדיוק יומיים אחרי זה נהרג... היה זה ערב חושך, הייתי אז בצריף הקטן אצל חוה, כשנשמעו שתי יריות, ואחרי כמה רגעים עוד אחת... רעד עברני, אחי וברונקה היו מחוץ לגיטו, בסכנת חיים הלכו להביא קצת פחם, בכדי להסיק את התנור על מנת לבשל מעט אוכל, ועוד לא חזרו... זה מזמן כבר לא אכלנו אוכל חם, ובחוץ חורף, כפור. חוה נבהלה ופרצה בבכי מר. את מי הרגו זה עתה? ליד החלון נשמע רשרוש, יצאתי החוצה, כמה בחורים עמדו שם ובראותם אותי, פנו אלי, והובילוני אל הכניסה לביתנו, וציוו עלי לעלות לחדרי, התנגדתי לכך משום מה עלי לעלות לחדרי?! מה מסתירים בפני?! עוד בחור אחד ניגש, שומעת אני אותו אומר, שם מתחת לחלון הצריף הניחו זה עתה שני הרוגים, הגרמנים ירו בהם סמוך לשער. זעקה פרצה מפי, רצתי בכל כוחי אל החלון. הרמתי את השקים אשר כיסו את הגוויות. ונתגלו לפני פני אחי כל גופו טבול בדם... נפלתי לידו, חיבקתיו ונשקתיו... נסיתי להרימו... אבי בא, פניו חוורים מלאי סבל, הרים את בנו ונשאו לביתו. השכיבו אותו ואת ברונקה על שמיכה, את אחותי ואותי העבירו אל אנדז'ה קראוזה. ניסו להסתיר מאתנו את התמונה האיומה. אך ברחתי משם וחזרתי אל אחי, לידו בליתי כל אותו לילה. „אמי יקרה!! את אינך כבר... והנה מונח כאן בנך בכורך מוניאק... הוא בא אליך!!! בנך יחידך... אמא, אמא כאן ליד גוית בנך אחי, נשבעת אני לכם לנקום את דמכם, ולא לסלוח זאת לעולם, מוניאק... בעוד חודש היו לך שש עשרה שנה, ומה היו חייך? ליד הקיר זוחל חרק קטן, מחפש איזה חור, רוצה להסתתר בפני ידם של גרמנים רוצחינו..."

בבוקר נעמדה ליד הבית עגלה, אך לא דברים או בגדים העמיסו, אלא את אחי היקר לי מכל... אותך מובילים למנוחות עולם, טוב יותר מזה שלנו, שם תמצא את מנוחתך לנצח. שם אמנו, אחינו ואחיותינו, קרבנות זוועה. שלום לך מוניאֶק... שלום לך ברונקה... אין מי שיבכה אחריך, משפחתך כבר איננה, נרצחה בידי המפלצת...

העגלה זזה ממקומה, שני אנשים הורשו ללוותה, אשר יכרו להם קבר, ויניחו אותם יחד כאח ואחות בקבר אחד, תהיה האדמה קלה להם!

למחרת הופיע בביתנו גרמני אחד, רוצחו של אחי, אנשים ראוהו מוציא את אקדחו ויורה, פנה אל אבי בגרמנית, ואמר: אתה חייב לי תודה על שהוספתי כדור וקיצרתי לו את יסוריו! אכן תודה לך אדוננו היכול לרצוח ילדים חפים מפשע ומחוסרי הגנה, ארור יהיה שמך לדורות!

11

ממשפחתנו נשארו עתה שלושה. אבי הביא לנו תעודות לידה מזויפות על שמות מזויפים, למדנו את כל הפרטים בעל פה, ואף קאטכיזם, על מנת לעמוד במבחן במקרה שנצליח להימלט מן הגיטו ולחיות כנוצרים. הזמן עובר, שנה חדשה באה... שנת 1943, כמה אנשים התכנסו אצלנו, אבי ניגן על כנורו את מרש האבל לזכר אחי ליום השלושים להריגתו. אחר נשא נאום קצר ושבר את כנורו לרסיסים... רבים אספו חתיכות כנור ובצורה זו ניסו לקדש את זכרו, אחד מהנוכחים אמר לי, אולי תשתמר חתיכת עץ זו ותספר על יסורינו.

כמה ימים אחרי זה, בערב, הועמדה משטרה סביב לגיטו, היה ברור כי עומדים לחסלו, ומכינים „אקציה" שניה! אבי נכנס לחדר וציוונו ללבוש מעילים ולבוא אחריו. פנינו לעבר השער, בדרך פגשנו את אנדז'ה. היא פנתה אל אבי ואמרה — זאַנאֶק, אם תשאר בחיים, נקום את דמנו, אל תשכח זאת לעולם!!! למה עלי למות, ואני כה צעירה...? היו שלום!!!, הגענו לשער, אבי דחף משהו ליד השוטר, אך הוא סובב את ראשו ונתנו לעבור, לא היתה לפנינו דרך ברורה, אבי ניסה כמה פעמים למצוא איזה סידור בכדי להסדיר אותנו אצל פולנים, אך כל מאמציו לא נשאו פרי. החלטנו לגשת לאשה אחת פולניה, ושם נראה מה עלינו לעשות להבא. השעה היתה מאוחרת בלילה כשדפקנו על דלת ביתה, בראותה אותנו בפתח נבהלה מאוד, הכניסתנו פנימה, וכיבדה אותנו בתה חם. היינו חמישה, אחותי, אבי, פולה ברסלאואר, אשר חיה אתנו באותו זמן, וילד אחד, אשר הצליח להתחמק כשאבי דיבר עם השוטר, ואחר כך הלך אתנו, ואני. ומה עלינו לעשות עתה? אנה נפנה? ומה עלי לעשות, הרי גם אבי חסר ישע, ועלי לדאוג לעצמי, הנני כבר ילדה גדולה בת 12. פניתי אל אבי ובקשתיו קצת כסף. הסברתי לו כי מנסה אני את מזלי, אין מקום לכולנו, דאג אתה לאיטה, שמור עליה, היא קטנה, אני חייבת כבר לדאוג לעצמי... אבי פרץ בבכי... כך שמעתיו בוכה כשנלקחה אמנו מכאן. תחילה לא הסכים, מה שיהיה אתי יהיה עם כולנו, אך אחר ויכוח שוכנע, עלינו לנסות כל אחד לחוד. מה יכול היה להציע לי מסכן... לבסוף הסכים ונתן לי כסף, ונפרדנו. אחותי בכתה, אבי כרע על ברכיו, והתפלל להצלחתי, בכי וילדה נשמעו בחדר, פניתי לילד להצטרף אלי, הוא היה בגילי. פתחתי את הדלת, בחוץ חורף, ליל, הפניתי את ראשי עוד פעם לעבר אבי ואחותי, היו שלום יקירי... יותר לא יכולתי להוסיף, חנק חזק סתם את גרוני... סגרתי את הדלת, ופניתי לעבר תחנת הרכבת. כך נפרדתי מאבי ואחותי, ומראדומסק. ובליבי מפעמת אמונה חזקה בעתיד.

.12

השנים הבאות התגלגלתי מחוץ לגיטו, הסתתרתי, ועשיתי כל אשר היה ביכולתי. וכך לאחר זמן מה, הגעתי לוינה, כפולניה נוצריה לעבודות אונס. לאט מצאתי קשר עם אבי, אשר היה בוארשה, ממנו נודע לי כי אחותי נתפסה ונאסרה. היא היתה בת 10 ולפי תעודות מזויפות גילה היה 13. הודות לאומץ רוחה הצליחה להוליך את הגרמנים שולל ולצאת שלמה מן הכלא. לאחר מקרה זה העבירה אבי אליו לווארשה ומסרה לזמן מה למנזר. בינתיים חיפשתי תכסיסים בכדי להעבירה אלי לוינה, מאמצי נשאו פרי. הצלחתי לרמות את הגרמנים ותוך שבועיים קיבלתי ויזת כניסה לוינה בשביל אחותי (ושלחתיה בדואר רשום) להיות רחוק מפולנים. כעבור חודש היתה אחותי עמי. היא סיפרה לי כי הגרמנים העבירוה עם טרנספורט לעבודה לעיר אחרת. אך היא קפצה מרכבת בזמן נסיעתה ובאה אלי. סדרתיה בעבודה אצל איכר, במרחק כמה קילומטרים ממני, ועם זאת לא היה לנו שקט, הסכנה ארבה בכל מקום. פגשתי פולנים אשר אף שם חפשו אחרי יהודים. אף רבים מראדומסק, הייתי צריכה לעמוד כל הזמן על המשמר.

וכך כעבור שנתיים שוחררנו על ידי הרוסים. חזרנו לפולניה לחפש את אבינו, כשנה לא היה בינינו קשר, פולניה היתה כבר משוחררת, אך וינה עדיין בידי הנאצים, והמלחמה בכל תוקפה. לא ידענו אם חי אבינו...

חודש ימים אחרי שיחרור וינה, חזרנו לפולניה, התחבורה עוד לא פעלה באוסטריה, כך שאת הדרך מוינה לבראטיסלבה עברנו ברגל. ומשם עם טרנספורט לפולניה. בוארשה נודע לנו כי אבי, אחותי ואני נשארנו בחיים! מכל משפחתנו, וממשפחת אמי, נשאר היחידי בחיים, בן אחותה, יוסף קראוזה, אשר הפולנים רצחוהו אחרי המלחמה בראדומסק.

מיד יצאנו בעקבות אבא, וב־5 בבוקר ב־28 למאי 1945, דרכה רגלי שוב על אדמת ראדומסק! אך הפעם כבר כבת חורין. בריצה עברנו את הרחוב עד לביתנו. וכשנעמדתי על יד הבית, כרעתי על ברכי ונשקתי לסף הדלת. מאושרים אנו שהגענו ליום זה, אך לבני שבור לנצח! על אבדן אמנו, אחינו, וכל יקירנו. ששה מיליון אחינו ואחיותנו!

בבית מצאנו את אבא ופולה, דוד אברהם ובנו למק. מ־68 איש אשר מנתה משפחתנו נשארנו 6. היינו 6 ניצולים!!! כעבור ימים מספר הגיע יוסף קראוזה, אשר ניצל משבעת מדורי גהינום. אושויץ, דכאו, מטהאוזן, ברגן־בלזן, ועוד... ונרצח בידי הפולנים אחרי המלחמה, בפרעות. בבית שלנו בוצע שוד מזוין, וירו לעבר אבי, אך למזלנו פצע הכדור רק את האוזן. הרהורי נסבו שוב על ארץ ישראל, כעל דבר בר־ביצוע עתה. עתה יכול חזוני להתגשם. התחלנו לפעול בכיוון זה, וזמן קצר אחרי זאת עזבנו את פולניה לעד, הגעתי לברלין, אחר לברגן־בלזן, (מחנה מעבר) ומשם לארץ.

ב־17 באפריל 1947 דרכה רגלי על אדמת הקודש. כאן מקומי, כאן בארץ אבות, עלי לחיות, לבנות ולפעול לקיומה. תחיי את ארץ ישראל לאם לי, בתקומתך ובאומץ רוחך, אינק אהבה לזולת ולעמי.

ל ז כ ו ר !

עד אחרית הדורות, עד קץ הימים.
לזכור את מפלת הצדק ואת מות הרחמים,
את חשכת השנים, שבהן חגגו הזדון והטירוף נצחון עקוב־דם,
את שאננות־הנפש של עולם ערל־לב,
— כל יבבה וכל אגל־זיעה, כל דמעה וכל זעקה חנוקה,
כל לב שנחרד וכל שערה שנסתמרה, כל גרון שצרח וכל אגרוף שנקמץ.
לזכור את האימה שאין לתארה ואת היאוש העמוק מתהום!

(א. שלונסקי)

קשרים עם פארטיזנים

אהרן בראנדיס

ראדומסק מנתה בזמן הגירוש הראשון, שתאריכו 9 באוקטובר 1942, כ־10,000 יהודים, כי כל היהודים מן העיירות הסמוכות רוכזו לפני כן בראדומסק. הגרמנים השאירו מהם רק 350 יהודים, אך גם מספר זה היה גדול מדי בעיניהם, ולכן שלחו עוד 150, והשאירו רק 200. מכל היהודים נמלטו רק 50, שהצליחו להסתתר בעבר הארי. השאר נשלחו לטרבלינקי. מכל הנוער הרב שהיה בראדומסק לא בחרו אפילו קומץ אנשים לשלחם למחנות עבודה, כי־אם הובלו כולם לטרבלינקי.

בראדומסק אספו 5000 יהודים מכל הסביבה ומסרו לרשותם שבעה בתים גדולים. גרו 20 עד 30 איש בחדר. בחדר שבו גרנו נמצאו שש משפחות, שמנו יחד 20 איש. התנאים הסאניטאריים היו איומים. לפני לכתנו לישון היה כל אחד פולה את בגדיו, והכינים היו רוחשים בכל. הפליא אותנו עד מאד שהגיטו לא נשמר כלל. רק שוטר פולני אחד הסתובב אצל השער, ואפשר היה לצאת ולבוא. תחילה, כשחשבנו כי הגטו יהיה סגור, התחילו הכול להכין מלאי של דברי־אוכל, אבל אחרי כן, כשנשאר פתוח, יכלו להכניס את הכל מן החוץ. שום דבר לא חסר, בכסף יכלו להשיג הכל. אך לרוב היהודים לא היה כסף.

*

נפגשנו עם נוער שנמצא בראדומסק, הם חיפשו דרך לפארטיזאנים, אבל כל כתובת — אל מי, היכן ומתי לפנות — לא נמצאה בידם. החלטנו לשלוח את החבר אליעזר לפיליץ שיתקשר עם קבוצית הפארטיזאנים שהכרנו בהיותנו שם. בדרך התנפלו עליו פולנים, שדדו את הכסף שהיה בידו, ואפילו את מעילו. הוא נפגש עם מנהיגי הפרטיזאנים ועם אחד מהם שבא לגטו בראדומסק. הלה נפגש עם ה„חמישיות" שלנו, שמצאו מאוד חן בעיניו. הוחלט שאנו כולנו עוברים לפיליץ. כדי להעבירנו הבטיחו לשלוח כעבור ימים מספר אוטו וגם נשק להתגוננות בדרך.

מייד אחרי־כן בא אלינו טאַדק מווארשה. אתו החלטנו שאם לא נלך ליערות בימים הקרובים, נעביר את רוב חברינו לצ'נסטוכוב, ואת מיעוטם לווארשה.

באו הרבה יהודים מגיטאות אחרים לראדומסק. הם סיפרו, כי שם המצב הרבה יותר חמור. באו יהודים משידלוביץ, מאויאזד, גם מפיוטרקוב.

ב־2 בינואר 1943 הודיעה הגסטאפו למועצת־היהודים, כי יש אפשרויות ליהודים לנסוע לארץ־ישראל. 1) בתור הראשון אלה שהם אזרחים ארצישראליים, 2) אלה שקרוביהם בארץ, 3) אלה שיש להם בה קרובים־רחוקים. האחרונים נדרשו למסור את הכתובות המדויקות של הקרובים. הקהילה החלה בהרשמת הרוצים לעלות ארצה. היה דוחק רב במקום ההרשמה, מאות יהודים עמדו בתור, ונרשמו למעלה מ־3000 איש. בלילה לאחר ההרשמה נתקיימה ישיבת מועצת־היהודים ונערכה רשימה של 300 איש בלבד, כי רק מספר כזה היה יכול לעלות. ברשימה נכללו כל חברי מועצת־היהודים. מאנשי־עירנו לא רצו להכניס איש, בטענה שמאתנו כבר ניצלו רבים, למעלה מ־50% מיהודי עירנו נמצאים בראדומסק ואילו מראדומסק גופא נשלחו כולם לטרבלינקי, על כן חובה עליהם להציל את השרידים שנשארו מבני־עירם. מצב־הרוח בגטו נשתפר. יהודים לא דיברו אלא על ארץ־ישראל, ולכך נתכוונו הגרמנים. עוד לפני כן הוסיפו הגרמנים שני בתים לגטו, כי הודו בכך, שהצפיפות רבה מדי. מועצת־היהודים שמרה עוד על הסדר הסוציאלי: מי ששילם אלפים אחדים זהובים קיבל דירה בבתים החדשים ואפילו שני חדרים למשפחה. הגרמנים הביאו גם ארבעה רופאים מצ'נסטוכוב. הרופאים, יחד עם השירות הסאניטארי היהודי, התחילו מייד בביקורת החדרים והחצרות. גם מכאן נשקפה קרן־אור. חשבו שאלפי היהודים המעטים, שחיו בגטו — הללו כבר יישארו בחיים.

ב־5 בינואר ביקרתי עם הניך אצל היושב־ראש גוטשטאט. הוא אמר, כי כל הידיעות שנשתנתה כביכול ה„טאקטיקה" של הגרמנים בנוגע ליהודים, וכי הגטאות יישארו עד האביב — אין להן כל יסוד. כפי שידוע לו ממכיריו הגרמנים, לא נשתנה היחס במאומה. אנו, הנוער, צריכים עוד לחיות, לכן עלינו להימלט ולא לשבת בגטו. גוטשטאט נשתנה עד אין להכיר. הגרמנים לימדוהו לא לתת אמון בשום דיבור היוצא מפיהם. בעוד אנו משוחחים, נכנס יהודי שהיה נוסע יום־יום לצ'נסטוכוב באוטו של מועצת־היהודים, וסיפר כי ראה שם 300 יהודים מובלים ברחוב, כשידיהם למעלה, אל התחנה. גוטשטאט אמר, כי הוא שולח מייד שליח להיוודע, מה קרה שם. בערב פרצה בהלה בעיר: מתכונן גירוש חדש. רצנו אל גוטשטאט לשמוע על המצב, אך כל הדלתות בביתו היו נעולות. כפי שנודע, נמלט לווארשה אל העֵבר הארייִ אשר לשם העביר מבעוד־זמן את משפחתו.

רצינו לשכור עגלות ולנסוע לצ'נסטוכוב, אך לקבל עגלה היה מן הנמנע. החלטנו לחכות עד הבוקר. ליל־שימורים. ב־11 בלילה הובאו 300 יהודים מצ'נסטוכוב לגטו שלנו. בחמש בבוקר יצאתי אל הגטו, היה שקט סביב, והגטו עוד לא היה מוקף. הלכתי אל הניך. אנו יושבים בחדרו כחצי שעה וכבר באים גרמנים ומגרשים את כולם. הכול צריכים ללכת לחצר הקהילה. ביציאתי מן הבית עמדו טורים של משטרה גרמנית. אף־על־פי־כן ניסה אחיו של הניך לברוח, הם ירו אחריו ואנו ראינו בנופלו. עלינו לחצר הקהילה. משם לא הרשו לעבור אל שאר הבתים, כך שלא יכולתי להגיע אל ביתנו. התחלנו לרוץ לכל הפינות, לחפש מפלט מן הגטו, אך בכל מקום עמדו גרמנים וכיוונו אלינו את רוביהם. הניך, בחור בן 22, אמר לי: „אוּנצ'ה, הרי אנו כבני 99, ובכך גמרנו את חיינו". ברחובות נשמעו כבר שירים אוקראיניים. ניגשנו לשוטר פולני ואמרנו לו, כי ניתן לו כסף, אם יוציאנו. הוא מסר על כך למשמר הגרמני. הללו הסכימו, יוציאו ארבעה אנשים ויקבלו 1000 זהובים לאיש. מייד לאחר ביקורת הגסטאפו הם פתחו את השער, אך במקום ארבעה, יצאו שישה. כשנמלטנו מן הגטו ויצאנו חוצה לעיר, ניגשנו לבית, שעמד מן הצד, ונכנסנו בו. שם גר פועל פולני עם משפחתו. אמרנו שאנו יהודים וברחנו מן הגטו. הוא נתן לנו לאכול ולשתות והוליכנו אל עגלון, מכירו, לשכור בשבילנו עגלה לצ'נסטוכוב. בדרך פגשנו עוד שני חברים, שיצאו גם־הם מן הגטו, והם סיפרו לנו, כי הגירוש נדחה, אלא שהגטו הוקף אוקראינים. בעד כסף ושעון־זהב מוציאים גם האוקראינים. הגענו לצ'נסטוכוב בערב. שם היו לנו מכירים פולנים, שהעבירו את כל חברינו מן הג. ג. לזאגלמביה, שסופחה לרייך. העבירו אפילו חברים מווארשה וקראקא. כשהגעתי לאחד מן הפולנים האלה, ל., כבר לא היה בביתו. הוא חזר מאוחר בלילה, כשלא היתה כבר רכבת לראדומסק. ב־5 בבוקר חזרתי עם ל. לראדומסק, וב־7 בבוקר ניגשנו לגטו. כשהתקרבנו מאוד ראיתי, כי התחילו להוציא את היהודים מן הבתים לחצר מועצת־היהודים, שהפכה ל„נקודת ריכוז".

את אשר ראיתי לא אשכח לעולם. 5000 יהודים מרוכזים וסביבם מתרוצצים גרמנים ואוקראינים ויורים. היהודים האלה כבר נמלטו מערים שונות, שנתקיימה שם גזירת גירושים וידעו כי את כולם שולחים למוות. בכו וצעקו עד שנשמע קולם בכל העיר. כולם נשאו

חבילות, אבל כשהכניסו אותם לקרונות לקחו מהם את הכל, מרבים הפשיטו גם את בגדיהם והשאירום בכותנותיהם לעורם. הבדילו מכל המחנה 300 גברים צעירים ושלחום למחנה העבודה בסקארז'יסקא, ואת השאר שלחו לטרבלינקי. בין כולם ראיתי מובלים גם את הורי. אבי היה חולה והלך ברגליים כושלות. הוא הלך עם אמא בין האחרונים. מה יכולתי לעשות אז? יכולתי רק לגשת אליהם ולהיכנס עם כולם לתוך הקרון. עמדנו זמן רב, עד שהתחילו מסתכלים בנו בעיני־חשד. שרכנו דרכנו לתחנת הרכבת ונסענו חזרה לצ'נסטוכוב.

בראדומסק השאירו 23 יהודים, שנורו אחר כך. יהודים רבים עוד הסתתרו בבונקרים, והגרמנים לא יכלו לגלותם. הם תפסו יהודי אחד והכריחו אותו לסובב אתם בחצרות ולצעוק: „יהודים, צאו! לא יעשו לכם כל רע". כך אספו 350 איש, הוציאו אותם חוצה לעיר, הביאו פולנים לכרות להם קברים וירו בכולם.

זה היה סופו של הגיטו בראדומסק, ואותו שבוע חוסלו גם כל הגטאות שבמחוז.

(מתוך הספר „קץ היהודים במערב פולין")

גחלים לוחשות

טוביה בוז'יקובסקי

החומר המובא להלן כולל קטעים מעזבונו הספרותי של בן־עירנו היקר טוביה בוז'יקובסקי ז"ל. זכרונותיו אלו נכתבו על־ידו בשנתו האחרונה, בזמן חוליו־כאבו. הם נמסרו לנו לפירסום (בטרם ראו אור) ע"י הנהלת „בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד". ברשותו של מוסד זה נמצא כל החומר מעזבונו, וכן פירסם מוסד זה חלק ניכר מכתביו ושוקד על הנצחת זכרו של בן־עירנו הנ"ל, כאחד הלוחמים־המורדים הנועזים בתקופת השואה. (המערכת).

איכרי הסביבה שהיו מביאים תוצרתם החקלאית העירה בעגלו־תיהם העמוסות לעייפה, ואשר נתפרסמו ברחבי פולין כבעלי אמונות תפלות, היו מדי פעם בפעם מבשרים על שינוי במזג האויר, על התפרצויות של מגיפות, על השפעתם של שדים ורוחות בחיי יום יום, על יבולים וחיים של שפע ושנים של רזון. לאיכרים אלה נפתחה עונה חדשה. יום אחד הופיעו ובשורה בפיהם: מלחמה עומדת לפרוץ לאחר הקציר. זאת ידעו הם לא מהעתונות ולא מהרדיו; להם היה מקור אינפורמציה יותר מהימן — הירח היה מספר להם, ולעתים היתה החמה לוחשת להם על מאורעות העומדים להתרחש עלי אדמות. כל פגם על הירח, כל לקוי חמה ומערכת הכוכבים, היוו מקור לא אכזב לניחושים לאיכרים אלה, שגדלו בחיק הטבע מזה דורי דורות. אנשי העיר התיחסו כרגיל בזלזול לחזיונות האיכרים הפרימיטיביים הללו, והפעם בזלזול מאופק יותר, אך החיים המשיכו להתנהל במסלולם הרגיל פחות או יותר.

וכל שהקיץ קרב יותר לקיצו כך נטו החיים ממסלולם הרגיל וחרדה ותקוה שמשו בערבוביה. באויר ניסרה השאלה: קיום או חדלון? הפחד בפני הסערה הממשמשת ובאה הלך וגבר. איש לא ידע מה ילד יום. דכאון ותקוה התחלפו לסרוגין. שמועות משמועות שונות הגבירו את המתח, כל הניחושים, גם הדמיוניים ביותר, נתקבלו על הדעת ומצאו להם מיד מפרשים בין יודעי דבר. אני, כיתר בני גילי, לא ידעתי על זוועות מלחמה אלא מה ששמעתי מפי הורי וכן מספרות המלחמה כגון: ראמרק, ברבוס, פינק וכד'. מכל אלה למדתי לשנוא מלחמה — כל מלחמה ובכל צורה שהיא, אך מעולם לא תיארתי לי שהיא תלבש צורה כה מוחשית ושעוד בימי עלולה היא להיות לעובדה קיימת.

החיים במועדון התנועה „פרייהייט" בראדומסק היו סוערים כרגיל. ערב ערב היו מתכנסים שם השכבות, החוגים או רכזי השכבות והמזכירות לפעולתם הסדירה כאילו לא היו עומדים לפני מאורעות גורליים. השאון התמידי אשר נישא בחלל, השירה והמחול היו מסיבים תשומת לב עוברי האורח. שרבים מהם היו מתעכבים לרגע קט ליד החלונות הפתוחים של המועדון, בו נמצאו תמיד מאות בני נוער, כדי להנות מן הזמרה הבוקעת משם. קצתם מבני־הנוער היו באים כדי להשכיח קמעה מן המועקה שבלבם והאחרים לא עמדו עדיין על רצינות השעה.

בחדר המזכירות, בקרן זוית, ישבו אליעזר הופטמן או כפי שהיו מכנים אותו לאזר, יצחק ציפלר, קילה לייזרוביץ, שמעון זלצמן, סיני אוקרנט ואני. אלה היו הנושאים בעול הסניף והדואגים לכל דבר גדול כקטן. במיוחד התבלט בחבורה הזאת לאזר, אשר כבר בצעירותו עורר תקוות רבות בלב הבריות ביושרו, באחריותו ובמסירותו ללא גבול לתנועה. כל חייו הפרטיים היו קודש למטרה. הוא היה שקוע יומם ולילה בעבודתו בסניף. בעבודה זו יצר קשר נפשי בינו לבין זולתו. הוא התענין בגורל החבר ובמצב משפחתו ואם היה צורך בעזרה היו לו תמיד אמצעים מיוחדים להושטת עזרה. אף על פי שלאזר היה חניכי מצעירותו והכרתיו עוד כשהיה בגיל נעורים, לא היתה בינינו כל מחיצה. היחסים בינינו היו מושתתים על חברות מלאה ועל אמון הדדי.

נושא הישיבה בחדר המזכירות בימים ההם נסב רק סביב שאלה אחת: כיצד לגרש את השאננות מלב החברים, להחדיר לתודעתם את החרדה לבאות, ועם זה לחשל את אופים, כדי שיוכלו לעמוד במבחן העתים בכל התנאים והנסיבות. ואמנם התשובה המעשית לשאלה זו לא היתה מידית. היא ניתנה מאוחר יותר, אך משניתנה היתה זו ברוח התנועה ובדרך בה הלכו מאות ואלפים מכל יתר הערים. זוכרני אסיפת חברים של הסניף בהכנה לקראת ימים יבואו. פתחתי בהקראת „שלוש מתנות" של י. ל. פרץ ששמשה רמז לתוכן פעולתה של התנועה ברבות הימים. לאחר זאת נשאו דבריהם חברי המזכירות ומספר רב של הנאספים. כל ההופעות היו מלוות דממת מות. הכל אמר דריכות, רצינות ונכונות לקבל את פני הרע במשותף; לא כבודדים אלא כתנועה — באותה האסיפה ניתן היה לחוש שאותם בני 17—20 שרק תמול שלשום בילו את ימיהם בשובבות כשהם מחוסרי דאגה, לבשו בין־רגע ארשת פנים של אנשים בוגרים, בהת־נהגותם, בעירנותם ובתגובתם על כל התופעות הסובבות אותם. שירת ההמנונים היתה לה הפעם צליל שונה. צליל של שבועה אילמת אחידה של כל מאות הנוכחים, להתלכד סביב לתנועה. רבים מהם לא פללו אז כי לאחר מספר חדשים בלבד יקראו לעמוד בשבועה זו.

בתנועה הארצית היתה אז התעוררות כללית. איחוד תנועות הנוער „פרייהייט" ו„החלוץ הצעיר" שנה אחת לפני פרוץ המלחמה, השאיר את רישומו ברחבי התנועה המאוחדת. הימים היו ימי כניעת צ׳מברליין להיטלר והפקרת צ׳כוסלובקיה ע"י המעצמות לידי הנאצים. לא ייפלא איפוא שועידת האיחוד עמדה כבר בצל המאורעות שהיו עתידים להתרחש. זכורה לי במיוחד הופעתו של טבנקין באותה ועידה שעמד על הקשר בין המלחמה והשמדת היהודים. צירי הועידה ראו משמעות מיוחדת בלחיצות הידיים הלבביות והכל נתפזרו בהרגשה כי נוסף לכל הנימוקים שהצדיקו את האיחוד נתווסף עוד נימוק, המחייב ליכוד כוח רב שיוכל לעמוד בפני מה שיביאו הימים הטרופים הממשמשים ובאים. אז החל הכול במירוץ עם הזמן. לא נשאר אלא קיץ אחד להעביר את דבר האיחוד למאות הסניפים המפוזרים ברחבי המדינה. במרכז הוחלט להקדיש מספר סמינריונים אזוריים ומושבות קייץ המוניים כדי לאחד את התנועה. אני גוייסתי ע"י המרכז לפעולה כמעט למשך כל הקיץ. השארתי במקום את לאזר ויצאתי לסמינר האזורי אשר התקיים בקאמינסק. מטעם המרכז השתתפו עוד חנצה פלוטניציקה, יצחק צוקרמאן ושליח מהארץ — פיאקוב.

הקיץ עבר עלי באינטנסיביות רבה. עוד לא הספקתי לנוח אחרי הסמינריון בקאמינסק וכבר חיכה לי מכתב מהמרכז כהצעה לצאת לסביבות לובלין לניהול מושבת קייץ אזורית. אמי ניסתה לשדל אותי ולבקש בכל לשון של בקשה שעלי לוותר על הנסיעה. בדרך כלל לא היתה לאמי כל הבנה לצרכי התנועה. היא היתה אשה באה בימים חדורה רוח המסורת ויחד עם זה ידעה לא פעם לסטות מהערכים המקודשים עליה אם יכלה להניח בכך את דעת הילדים שגידלה במסירות ללא גבול. בניגוד לה היה אבי אדם ירא שמים נוקשה ומחמיר, שמעולם לא היה מסוגל לוותר על קוצו של יוד. בנידון דידן הגנה עלי אמי שלא בנוכחותי בפני אבי ברגע שראתה שאי אפשר להניאני מנסיעתי ולאחר שהנימוק האחרון שלה לא עמד לה והוא: אי־השקט השורר בארץ. לא ידוע — טענה — מה צופן בחובו יום המחרת ושמא תישאר מנותק מן הבית.

לאחר דין ודברים אלה הכינה לי אמי צידה לדרך ונפרדה ממני בלבביות אמהית. והנה אחר שעות ארוכות של נסיעה הגעתי לטורבין — מקום הנועד לקיום מושבת קיץ. המקום הזה, ספק כפר ספק עיירה, משך במיוחד את תשומת לבי בשל סיפורו של פרץ „שבע שנים טובות". ככל סיפור על מקום לא נודע כן הסיפור הזה השאיר מרחב גדול לתהיה דמיונית לשם רכישת מושג כלשהו על המקום, האנשים והסביבה. עתה ניתן לי לזהות מקרוב את הסיפור עם המקום וביחוד ששם הגיבור של פרץ היה קרוב ללבי יותר.

הימים ימי שלהי אוגוסט. קדחת המלחמה בארץ הגיעה כמעט לשיאה. בעיתונות הופיעו הצהרות מדיניות והצהרות נגד. בצד האימרה המתרברבת והנבובה של המרשל רידז שמיגלי — המפקד העליון של הכוחות המזוינים — „אף כפתור אחד לא ניתן", פירסמו בעתונים בכותרות רעשניות דברי עידוד כלפי האוכלוסיה ונסיונות להרמת המורל. אך לטורבין הכפר הרדום והנידח לא הגיעו עדיין כל שמועות על המצב המתוח, שכן האוכלוסיה המקומית בת כמה מאות תושבים היתה כפרית בעיקרה, וככל האיכרים, כן איכרי טורבין לא ידעו אלא להשכים קום עם זריחת השמש ולחזור מהעבודה עם שקיעתה. לא נותר להם, איפוא, זמן להתעניין בפוליטיקה. האוכלוסיה היהודית, לעומת זאת, שמנתה כמה עשרות תושבים היתה מורכבת מקשישים בלבד, שכן הדור הצעיר נמשך לעיר הגדולה ובבית לא נותר מי שיזדקק לעתון. כל תפוצת העתונים לא הגיעה איפוא לכדי חמשה, — אף אלה לא הגיעו ביום הופעתם אלא למחרתו של כל יום. מקלטי ראדיו לא היו בנמצא בכפר והחיים זרמו להם בשקט ובשלוה. מושבת קיץ של „דרור" בה השתתפו חברים מזמושץ׳, בילגורי, פיוסקי יעוד, הפירה במקצת את שלוות הכפר. מאז השכמת הבוקר עת בישרה החצוצרה את בואו של יום חדש לעולם, המה יום יום הכפר כוורת מקבוצות הולכות לעבודה החינוכית וקבוצות חוזרות בשירה ובהמולה מחרישת אזנים. הימים הולכים ונגמרים. דומה שרק אתמול הגענו וכבר מדברים על סיומה של המושבה, אך מי זה רוצה לשמוע על סיום?

במסגרת הפעולות החינוכיות במושבה הוקדשו מספר ימים לנושאים מסוימים כגון: יום הגנה, תנועה, יום מוקדש למלחמת עמים, לתיירות וכדומה. בסיום המושבה היה ערב מוקדש לשיחה נגד המל־חמה וערב זה היווה את מסמר התכניות. התכונה היתה רבה, שכן, עומדים אנו ערב מלחמה שעלולה להתלקח כל רגע ומי איפוא יתריע על בואה אם לא קרבנותיה בכוח?

ההכנות לקראת הערב נגד המלחמה נעשו בחשאי על ידי קבוצת אנשים, כדי להפתיע את החברה. על מנת להמחיש את זוועות המלחמה היה צורך להעיר את האנשים אחר חצות כשהכל שרויים בשנת ישרים. כשנעורו באורח בלתי צפוי בשעה אחת אחר חצות עמדה כבר כל הסביבה בלהבות אש ותמרות עשן וככל שגברה הבהלה בקרב המופ־תעים, כן עלו לשונות האש מעלה מעלה והקיפו שטח נרחב של שדות הכפר.

כשההתרגשות שככה התרכזו כולם מסביב למדורה. אחד פתח בדיקלום והשני ענה בשיר התואם לנושא. בין שיר ודיקלום השמעתי דברים קצרים על המלחמה שאת זוועותיה ניתן היה לנחש. לאחר פרקי קריאה מתוך ספרות המלחמה נסתיים הערב בריקוד הורה. עוד לא הספיקו החברים להתאושש אחר ההפתעה המבוהלת וכבר ניתן אות להתפזר לחדרים. קשה היה לשקוע בשינה מבלי להתחלק ברשמים עד אור הבוקר.

לפנות בוקר בא מישהו מהכפר ובישר שהחל... *גיוס כללי.*

האמנם העסק מתחיל ברצינות ודוקא בדיוק ביום סיום המושבה, ושעות ספורות אחר ערב נגד המלחמה?

*

הידיעה על גיוס כללי היכתה בתדהמה את כל החברים והתפשטה כהרף עין בכל המושבה. כל האנשים התהלכו בדיכדוך נפש, בדאגה לבית ולקרובים. הלב סירב להאמין שאמנם המלחמה היתה לעובדה. נוח היה להשתעשע באשליות שהמלחמה אינה גזירה מהשמים, ואפשר למנעה על ידי כוננות להשיב מלחמה שערה, כי הגרמנים אינם מבינים שפה אחרת אלא כוח; מה שלא השיגו הדיפלומטים אולי ישיגו המוני העם בהתגיסותם להדיפת הסכנה, בהתיצבם כולם כאיש אחד להגן על המדינה. הגיוס, שעורר תחילה רק פחד ודאגה, הישרה במידה מסוימת גם הרגשת בטחון. כי רק התגייסות היתה ברגע זה האמצעי היחיד שעשוי היה להרתיע את האויב הנאצי.

בינתיים לא היתה השעה כשרה להרהורים רבים. צריך היה לפעול במהירות ככול האפשר ולשלוח את החברים הביתה. אך דא עקא שהרכבת והאוטובוסים היו כבר באותו יום תפוסים ואי אפשר היה להשיג כרטיסי נסיעה. טוב היה לפחות שרובם של החברים לא התגוררו במרחק רב מן המושבה ואפשר היה לשכור עגלות לנסיעתם. כשנפרדתי מהאחרון שבחבורה הגיע גם תורי לנסוע.

בהגיעי לתחנת הרכבת חשכו עיני למראה ההמון הרב שצבא על פתחי התחנה והעם הרב אשר הולך ונוהר מכל הדרכים המובילות אל התחנה. והנה עומד אני אובד עצות ומחבל תחבולות כיצד להדחק לתוך הרכבת. שכן בדרך הרגילה מן הנמנע היה לעשות זאת.

לפי הוראות המרכז שומה עלי לנסוע לורשה עם תום המושבה. אבל לנוכח מצב החירום שנוצר בינתיים, מוכן הייתי לוותר על הנסיעה לורשה ובלבד שאגיע בהקדם האפשרי לראדומסק. אפס, גם בכיוון לראדומסק היו כל כלי הרכב תפוסים על ידי מגוייסים ונראה היה כי חששותיה של אמי בעת שנפרדה ממני, שעלול אני להינתק מהבית, נראו כצודקים. החלטתי איפוא לנסות ולהדחק בכל כלי רכב הבא ליד משני הכיוונים גם יחד או שאגיע לראדומסק אי

לורשה. אכן הנכונות הזו לא היתה מספיקה. צריך היה להמתין לשעת כושר וקודם כל למזל.

לא רכבת אחת ולא אוטובוס אחד עברו על פני. כל כלי בלע בתוכו מספר עצום של מגוייסים ובתחנה שוב לא ניכר שכל אלה באו אל קרבו. עצבנותי הולכת וגוברת. עוד מעט ירד הלילה וסיכויי ממני והלאה. והנה באה עוד רכבת: אני מצטרף אל הקהל המסתער על פתח הרכבת; אני נאבק בידים וברגלים. ברגע מסויים הרגשתי שהנני נדחק על ידי ההמון המצטופף מאחורי ועתה יכולתי כבר לסמוך עליו שהוא „יוביל" אותי פנימה אפילו שלא רציתי בכך. לאחר רגעים מספר, וכאילו בלי משים, מצאתי עצמי בתוך הרכבת היוצאת לורשה.

נשמתי לרווחה, אם כי הנשימה בקרון הגדוש לא היתה קלה. בכל תחנה נתווספו עוד ועוד מגוייסים אך איש לא ירד, וכך היתה הצפיפות ללא נשוא. בהזדמנות זו ניתן לי לעמוד על הסביבה הקרובה ביותר, בפינה אחת של הקרון ניסיתי „למשש את הדופק" של אלה העתידים מחר לעמוד בקרב. החברה היתה מגוונת מאוד. בצידם של אלה שחצבו להבות של פטריוטיות היו גם שווי נפש לכל דבר.

ומה אתה יושב כך, בראש מושפל, האין אתה שותף למאמץ המלחמתי? קרא אחד הפטריוטים לעבר זה שישב בפינה מהורהר.

האם אתה תפרנס את משפחתי? שאל הלה. איזה אזרח אתה שמשפחתו עדיפה מכל המדינה? היתה התשובה.

ומה עושה המדינה למעני, האם נזכרת הממשלה כל ימות השנה שקיימים אזרחים, פרט לימי בחירות ובשעת מלחמה כשהאזרח נחוץ כדי להקריב את עצמו למען „המולדת"?

עם הישמע קריאות הסכמה מירכתי הקרון התערב מישהו מהצד ברוגזה: עתה אין השעה כשרה לעשות חשבונות וכל קורטוב של כוח צריך להיות קודש להגנת המדינה. בטרם סיים הדובר האחרון את דבריו הנרגשים פצחו מסביב בשיר „הוארשווינקה" ואחריו בשירים פטריוטיים דומים. הויכוח לא התחדש עוד מפאת ההמון הרב שביקש להתפרץ בתחנה אליה הגענו ולצערם לא היה מקום קליטה עבורם. עצם נסיונם זה הסיח את דעת הכל מהויכוח.

תמונת הגיוון של האוכלוסיה היתה לעין כל בהגיעי לורשה. חוצות ורשה היו מוצפים אדם רב. במעברים אי אפשר היה לעבור את הכביש מבלי לחכות שעות מרובות. צעדו טורים טורים של מגוייסים לאין סוף. היו שהלכו בראש מורם ובהבעה נאה, האחרים זימרו והיו שהליכתם היתה אדישה, מתוך דאגה לשלום הבית. המכנה המשותף היה הליווי ההמוני של אלפים, אלפים נשים וילדים שכולם התייפחו בבכי.

לורשה הגעתי בדיוק ביום חתימת ההסכם בין ריבנטרופ ומולו־טוב... באוגוסט. האווירה היתה מחושמלת. איש לא הבין מה פירוש הדבר. ההרגשה הכללית היתה שפה נפל דבר חמור, שאל נכון יהיה להסכם זה השפעה מכרעת על מצב הדברים. ולב האנושות המשיך איפוא לפרכס בין מלחמה ושלום.

בהגיעי למרכז התנועה בא לקראתי שליח מן הארץ מ. מ. אשר פרש מולי עתון ובו ידיעה על ההסכם התמוה והסתום המצביע על המפנה החד שחל במלחמת העצבים. כמובן שהשעה לא היתה נוחה לדבר על תכניות העתיד. מאז קבלתי מכתבו של מ. מ. בו הוזמנתי לורשה בדרך חזרה מן המושבה, השתנו פני הדברים מן הקצה אל הקצה. אז היתה עוד ורשה אחרת ופולין אחרת. כעת לא נותר אלא לדחות את תכנית העברתי לורשה לעבוד בעתון ולצפות להתבהרות האופקים בשמי העולם. אך האופקים הלכו וקדרו. הכול היה לוטה בערפל ועננים כבדים ריחפו על פני השמים. וכל זאת בניגוד לאותו חודש ספטמבר שחל כזכור, בסתיו נאה וחם יוצא מן הכלל.

המאפיין שבתקופה ההיא, היה — נטישת כל התכניות לעתיד ואף אלה שליום המחרת. האדם לא היה חי אז אלא חיי שעה ולחיי שעה אלה התאימו את יחסי האנוש. אנשים לא נדברו ביניהם להיפגש בתאריך מסויים. שותקו מפעלי תרבות. פסק השימוש בשטרות והאש־ראי בכלל. הנושא היחיד בשיחם ושיגם של הבריות היה אך ורק נושא המלחמה הממשמשת ובאה. עם מועקה בלב בלב עלו האנשים בלילה על משכבם ועם מועקה כבדה עוד יותר קמו לעבודתם הרגילה. אותה תמונה נצטיירה בעיני בשובי מורשה לראדומסק. כמובן שבעיר־שדה זו היו בדרך כלל החיים שקטים יותר וממילא לא הורגשה מלחמת העצבים בצורה חמורה כמו בעיר הבירה, אך גם פה נתן המתח הכללי את אותותיו בכל שטחי החיים. פרט לאווירה הכללית של ערב מלחמה הורע המצב הכלכלי של העיר ושותקו מפעלי תעשיה ומלאכה. ביחוד סבל המשק היהודי שהיה ברובו מבוסס על עסקי מלאכה ומסחר. רבים מחברי התנועה נקראו כבר לגיוס, וביניהם לאזר. נוצרה הרגשת ריקנות במועדון והשקט נפרש על הכתלים. השירה והמחול שבימים כתיקונם בקעו מתוך האולם למרחוק, נדמו. המאמצים שנעשו לשוות לסניף צורה של עבודה תקינה, כאילו לא קרה דבר, היו בבחינת נסיון להחיות את העלים הנושרים בסתיו מעל האילנות.

✶

אכן הקציר בא ועמו — ההרוגים הראשונים שנפלו ביום השישי, האחד בספטמבר 1939. האיכרים עמלו קשות כדי להספיק לקצור את התבואה מן השדות לפני בוא הגשמים. ואמנם הספיקו תודות למזג האוויר הנאה שרר בספטמבר של אותה שנה. אך עמלם היה לשוא; לא להנאתם מלאו את אסמיהם בר בשקידה כה רבה: הם דאגו שהאיכסון של השעורה, השיפון והתירס יהיה על הצד הטוב ביותר — אך לא למענם היה העמל. מי שלא חיבל ביבולי ברכה אלה, מי שלא השמידם, מי שלא שרפם ומי שלא החביא אותם כדבעי, אולץ על ידי הכובש למסרם בתור מכסה לשלטונות.

ישבתי ביום חמישי 30 באוגוסט, ערב אחד לפני פרוץ המלחמה, בספריה ע״ש שלום עליכם, על ידי נמצא מרדכי זליג רוזנבלט — מוותיקי פועלי־ציון צ. ס. בין גל אחד של קוראים — שהיו מציפים אותי בבואם להחליף ספרים — לבין הגל השני, חטפתי שיחה עם מרדכי זליג על השתלשלות אפשרית של המצב המתוח בו אנו שרויים זה זמן רב. מרדכי זעליג היה אדם בא בימים וכל חיצוניותו היתה בבואה מדויקת של פנימיותו. צנום, ממושקף, משקפיו הרחבים הצניעו את עיניו הזעירות שהיו שקועות בחוריהן ורק הזגוגיות בלטו מהן. ראשו, דמה לראשו של גדי ואמנם כך היו מכנים אותו הבריות. במקצועו היה מורה לעברית, אך כל ימי חייו היה עני ואביון ומטופל בילדים ולא במעט היתה הסיבה לכך — פעילותו והתענינותו בכל אשר קשור עם חיי התנועה. עברו התנועתי של מרדכי זליג היה עשיר מאוד. הוא השתתף יחד עם בורוכוב בועידת פועלי־ציון בקרקוב ב־1911 ובחזרה מהועידה נאסר על ידי השלטון הצארי והיה כלוא בכלא שלושה חדשים. במחיצתו של מרדכי זעליג הייתי מבלה כל שעתי הפנויה במשך שנים רבות ותמיד נמצאתי למד ממנו דבר חדש. הוא לא העלים ממני שהוא גם סוביקט ביחסינו הידידותיים. ואמנם לא פעם הרגשתי שיש לו צורך לשוחח עמי. בשיחתנו האמורה בספריה אמר, בין היתר: אין הגיון בדבר הכרזת מלחמה על ידי היטלר. לא ברור למדי שזה לא ענינה של פולין בלבד? עתה יסתכסך עם כל המעצמות, אשר כבר רומו על ידי היטלר עם הפקרת צ׳כוסלובקיה ויותר זה לא ילך לו. הוא לא יוכל לעמוד נגד כל העולם והוא ישקול פעמיים בטרם יגמור אומר לצאת למלחמה.

בחוצות העיר שרר חושך ואפילה, עקב ההאפלה שהנהיגה ל.או.פ.פ. (הגנה אנטי אווירית) באותו ערב במקום. איש לא פילל אז כלל שלמחרת היום שוב לא יהיה זה עוד נוהג סתם כי אם מציאות אכזרית. בדעתו של מרדכי זעליג לא עלה כלל שכעבור שעות מספר בלבד תהיה דמות העולם שונה לחלוטין מזו שהיתה עת נפרדנו איש

מרעהו. וכי יתעורר בהול לקול ההפצצה הרצחנית של הגרמנים על אוכלוסיה שלווה בחמש לפני בוקר.

אכן המלחמה היתה לעובדה.

לא הוכרז עליה רשמית, רק הפצצות נתנו את האות כי אמנם החלה.

והיא באה בסערה, בכוח מחץ רב עוצמה; היא זרעה מבוכה, בהלה ודימורליזציה בקרב האוכלוסיה, ונטלה את השליטה מידי השלטונות. מיד לאחר המהלומה הראשונה שהנחיל להם חיל האוויר הגרמני באחד בספטמבר לפנות בוקר, החלו פקידי ממשלה גבוהים וראשי העיר וקציני המשטרה לארוז את חפציהם, דבר שהגביר ביתר שאת את המהומה בקרב האוכלוסיה. בעקבותיהם החלה בריחה המונית של האוכלוסיה וביום השני למלחמה נותרו בעיר כמה עשרות אנשים בלבד. העיר נתרוקנה עד לאימה. מכל מנגנון הפקידות לא נותר אף מי שיסדיר את הגיוס לצבא, שבוצע בחלקו בסוף חודש אוגוסט, ואני לתומי סירבתי לבקשת הורי לעזוב יחד עמם, את העיר המופצצת תכופות, בשל הציפיה לגיוס. כשאנשים הבחינו בשערי בית הסוהר שהם פרוצים לרווחה ואסירים אין בהם, היה ברור לכל שאין זו סתם מנוסת פקידים אלא נסיגה „מתוכננת״.

הארץ הלכה ונבלעה שעה שעה ויום ־יום על ידי חיה טורפת בדמות אדם. כל יום הביא עמו כיבושים נוספים של הנאצים. במשך שלושה שבועות הלך ונצטמצם שטחה של פולין עד לאפס, הגרמנים היפנו לחזית הפולנית אלפי משוריינים, מטוסים, תותחים וקודם כל חיל חלוץ של מרגלים סמויים וגלויים אשר חיו במשך שנים על אדמת פולין כאזרחים פולניים, בתור „פולקסדויטשה״ וכרסמו את המדינה מבפנים.

צבא הפלישה הציף את עריה וכפריה של פולין, הטרידה את מנוחתה של האוכלוסיה באש קטלנית מכל סוגי הנשק בלי הרף יומם ולילה; צבאה של פולין התפזר לכל רוח בבקשו למצוא מחסה בפני האש הקטלנית הניתכת עליו. כוח המחץ של צבא הכיבוש דלק אחריו וזרע חללים על כל צעד ושעל. אוכלוסית המדינה היתה נתונה למירמס ולטירור, שוד ורצח היו מנת חלקם של המוני העם.

מי שלא ראה את האנדרלמוסיה של ימי ספטמבר, את ההפצצות של ערים פרוזות על ידי הגרמנים; את הבריחה ההמונית של אלפי תושבים ואת מנוסתם בקפיצות מתור אל תור כדי למלט את עצמם מן הסיוט הנורא שלא היה מנוס ממנו; את ערימות המתים של אדם ובהמה ואת נדודיהם של בעלי חי שעדריהם נפוצו ואת שאלתם האילמת: מה קרה אתכם בני אדם? מי שלא ראה אנדרלמוסיה כזו — לא ראה אנדרלמוסיה מעולם!

„הבליץ״ הגרמני נתן אותותיו. עיר אחר עיר נכבשה במהירות מסחררת. הטנקים הרעידו את האדמה תחתיהם. הזימזום התמידי של האוירונים ורעם התותחים בליווי הדי התפוצציות החרישו אזניים. העשן, אשר היתמר אל על, האדים את פני השמים והלהבות כילו הכל על פני השטח והשאירו רחובות חרוכים בכל הערים והשכונות אשר המגף הנאצי דרך בהם.

בערים הכבושות השתוללו הנאצים ועוזריהם — ה„פאלקסדויטשה״ ובמידת התקדמות החזית מזרחה נוצר אינטרנאציונל שלם של מרצחים שכירים, משרתי הנאצים, בוגדים וסתם אספסוף מכל העמים: פולנים, אוקראינים, לטים, רוסים וכדומה. לאלה ניתנה יד חופשית במלאכת הרצח, השוד, הטירור והאונס. אנשי עולם התחתון אלה הפעילו אימה איומה על האזרחים אשר בתיהם ורכושם היו פרוצים בפני כל מי שנשא נשק ביד.

רובם של נושאי נשק אלה נמנו על ה„פולקסדויטשה״ אשר ברוב הממשלות האוויליות נהגו כלפיהם בחסד, במשך כל שנות קיומה של פולין העצמאית. ביום פקודה התברר איפוא, גם לאלה שהוכו בסנוורים, שלפנינו כנופית בוגדים המסוגלים לנצל את השפעתם במשרדי הממשלה ובחיי הכלכלה של הארץ למטרות ריגול וחבלה לטובת הפולש. ביד רחבה ניתנה להם גישה לפני ולפנים לכל מוסדות התיכנון והביצוע של הממשלה, הצבא והעיריות, ובכלל היו מקובלים בציבור כאזרחים שווי זכויות. ואילו על היהודים, אשר האנטי־נאציות שלהם לא היתה מוטלת בספק, אסרו השלטונות, חודשים מספר לפני המלחמה, להימצא בנקודות הספר הגובלות עם גרמניה הנאצית, שמא יבולע למדינה עקב הימצאותם של יהודים בקרבת הגבול.

עובדה אחת מני רבות עשויה לשמש הוכחה עד כמה המדינה הפולנית היתה מכורסמת מבפנים ע״י בוגדים ומכורה להיטלר שנים רבות לפני פרוץ המלחמה: כשהחברה הממשלתית לסלילת כבישים תיכננה את הסלילה באזורים שונים של הארץ, היא דאגה לכן, שהכבישים יסללו דוקא באותם האזורים, אשר יאפשרו לגרמנים כיבושה המהיר של פולין.

העם הפולני שילם במיטב בניו בעד המדיניות הכושלת של הממשלה. החייל הפולני לא היה מן הגרועים שבצבאות העולם. הוא היה חייל אמיץ בעל כושר הקרבה עצמית נגד כל פולש זר. אך המימרה ש„הדג מסריח מהראש״ מתאימה מאוד לכל האווירה אשר שררה בפולין הטרום־מלחמתית, החל מן השלטון המרכזי שהיה מושתת על משטר פאשיסטי למחצה, בו שלטו נציגיהם של הבורגנות הגדולה וכלה בקצונה הגבוהה בצבא שהיתה מושחתת עד היסוד. „הסולדטסקא״ היהירה שהתרחקה מן העם וכל מעייניה היו נתונים בהקמת חיץ בין החייל הפשוט לבין הקצונה הגבוהה על דרגותיה. הקצינים שהקפידו מאוד על הברק החיצוני של הצבא ולא שמו לב אל הריקבון הפנימי שהלך וגדל. כל זה השתקף בכוחו וברוחו של הצבא ובמבחן הראשון שוב לא יכול היה לעמוד.

אחר שלושה ימים של הפצצות עזות מן האוויר נכבשה ראדומסק העיר בה גדלתי וחונכתי. לפניה ולאחריה נפלו צנסטוכובה ופיוטרקוב וכל אורך החזית. הגבול עם גרמניה התמוטט. ההתקפה על ראדומסק היתה כה מפתיעה וכה מדהימה עד אשר הצבא הגרמני נתקבל בשמחה ובצהלה על ידי עשרות אנשים שנמצאו אותו לילה באחד מפרברי העיר. בראותם שצבא זר מתקרב לעיר לא הירהרו האנשים הרבה והחליטו שזה צבא בריטי... וראה זה פלא: אלפי הקילומטרים המפרידים בין פולין לבין בריטניה לא היה בכוחם לשכנע את האנשים כי לא ייתכן שצבא זר הוא זה ולא הצבא הגרמני השוכן מתחת לאף ממש. האנשים האלה ברוב תמימותם ובהסתמכם על הבטחת בריטניה לבוא לעזרה לנתקף, אצו רצו לבשר את הבשורה „המרנינה״ הזאת וכמובן שהאכזבה לא איחרה לבוא...

הדרך היתה פתוחה בפני הצבא הגרמני המשוריין והמצויד היטב ואשר יכול היה להתגבר על כל מקום כאוות נפשו. בקטעים אחדים, וקודם כל בורשה, השיבו הפולנים מלחמה הירואית שערה. אך כל יתר חלקי החזית היו פרוצים בפני התוקף, אשר כבש ערים וכפרים בשטחים עצומים ללא התנגדות רצינית. הגרמנים התכוננו לנהל קרבות עזים ולהפתעתם נתקלו בצבא מתפורר, שכל מעייניו היו נתונים לחיפוש מפלט ומקלט. החיילים הפשוטים וקציניהם, אשר מעולם לא היה ביניהם כל מגע והם היוו שני עולמות נפרדים נפגשו במקלטים ובדרכי הבריחה. עתה נתאחדו שני עולמות אלו על חורבנה של פולין. קצינים אלה, אשר חונכו על ברכי משטר רקוב, קבלו ממנו את ההשראה הרוחנית וספגו בתוכם את רוח ה„כפתור״, בחלו באיש העם וחיי החייל הפשוט היו להם לזרא. פתאום הוכרחו, על ידי המציאות, לחלק את הגורל יחד עם אנשי עבודה ואיכרים, להסתגל לחיי מצור ושבי משותפים ולהתחלק בכל התלאות, אתם נפגשו בדרכם רבת הסבל.

היה זה אולי לקח חשוב ומעורר הרהורים בלב אלה, אשר רק תמול שלשום היה להם שלטון בלתי מוגבל על פיקודיהם, אך לקח מאוחר מדי מצד אלה אשר להם חלק כה נכבד בתבוסתה של פולין.

✶

בראשית הכיבוש הגרמני היתה נפוצה אימרת כנף בראדומסק ובערים אחרות: „הכלל יחזיק מעמד אך הפרט יישמד”. על כך שאלו השואלים מי ייכלל בתוך הכלל המאושר הזה?

בשעתו, כשאימרה זו עשתה לה כנפיים, היתה עוד רוח האופ־טימיות שולטת בכל. על הכלל שוב לא היתה דאגה. הדאגה העיקרית אשר העסיקה איפוא את כל פרט ופרט היתה המשאלה שהוא הוא יימנה על הכלל הזה, אשר בטחונו היה מונח כמעט בכיס.

לכאורה, היה לאימרה זו יסוד מה. כל ידיעותינו על יחסם של הגרמנים ליהודים היו שאובות מהעתונות היהודית הטרום מלחמתית ועל אף שעתונות זו היתה מקובלת על היהודים, הרי שבתת הכרתם קיננה הדעה שבחלק ניכר ממה שכתוב שם יש משום תעמולת זוועה. דעה זו נתחזקה ביתר שאת לאור מה שכתבו בכל העתונות היהודית והלא יהודית כאחד, אשר תיארו את המצב בגרמניה הנאצית כשחור משחור, שהעם הגרמני כבר לא ראה צורת חמאה, שומן וכל שאר מצרכים חיוניים מאז עלות היטלר לשלטון. והנה הופיעו חיילים גרמניים בפולין עם פרצופים חסונים בריאים ושמחים ושוב הוזמו „בדיות” העתונים, שתעמולתם ונבואותיהם לא עמדו במבחן המציאות.

כשהעמיקו היהודים חקר במצבם הם גברה ההרגעה הכללית, לאחר הזעזוע הראשון של הפלישה הגרמנית. הזעזוע הראשון עמד בצל העתונות הטרום מלחמתית. וכל מושג גרמני בימים ההם היה זהה עם מרצח. בימי הקרבות כשהיהודים נמצאו בנדודיהם ובבוא אליהם הידיעה שהגרמנים כבשו את העיר, היו רבים שהחלו לומר וידוי. עצם המחשבה על ההיתקלות עם גרמני בימים ההם כמוה היה כמוות. לא ייפלא איפוא שהבהלה והאימה היו בלתי משוערים. אולם, לאחר ימים מספר באה ההתאוששות, והחלו לחשוב שהשד לא כל כך נורא כפי שסברו. העובדה שמישהו נתקל בגרמני ויצא בשלום נטעה בלב הבריות הרגשת בטחון.

אך הבטחון היה מדומה. הנאצים זקוקים היו לתקופת מעבר קצרה עד שיארגנו את מוסדותיהם, ישליטו את ה„זלבסטשוץ” על כל שטחי החיים בהדרכת הגיסטאפו ועד שיקימו את היודנראט — הזרוע המבצעת של הגזירות האנטי יהודיות. את כל אלה הצליחו להקים במשך זמן קצר מאוד. לא היה איכפת להם שבינתיים ירווח במקצת ליהודים. אדרבא, למען התכניות השטניות של הנאצים, היה צורך לזרוע אשליות בקרב היהודים, שמא אפשר יהיה להסתדר עם הגרמנים על ידי צייתנות מוחלטת להוראות השלטונות. מדיניות של אי־הפחדה מוקדמת עשויה היתה גם להקל על הקמת היודנראט, אשר כל המש־תתפים בו היו מנויים על ידי השלטונות ואשר קסם להם לא רק הכבוד לעמוד בראש הציבור אלא בעיקר הפריבילגיות אשר משרה זו מקנה להם. וזאת — למרות הידיעה הברורה שמי שנמצא כבר בפנים היודנראט אסור לו להתפטר. שם אפשר רק לפטר, ואוי ואבוי לו למפוטר כזה.

✶

בימים הראשונים של הכיבוש, בחג הסוכות, כשגרתי עם הורי, היתה כבר הדריכות גדולה ואזנינו כאפרכסת לכל רחש מן החוץ ולכל הד של נעל מסומרת. והנה בשש לפנות בוקר שמענו מתקרבים אל הדלת ומיד נקישה. מי שם, שאלה אמי? משה ברגר, היתה התשובה. נשמנו לרווחה שלא היו אלה גרמנים. משה ברגר היה ראש הקהילה הרבה שנים לפני המלחמה. בתור איש ציבור מוכר ציוו עליו הגרמנים להרכיב מועצת יהודים (יודנראט). במשך שעתיים חייבת היתה רשימת המועמדים להימצא במשרד הגיסטאפו. על כן הוא מציע לי להצטרף ליודנראט ומחכה מיד לתשובה. תשובתי היתה שלילית. אחטא לאמת אם אומר שהסירוב נבע מתוך ידיעה על משמעות הדבר להיות חבר יודנראט. אני בטוח שגם משה ברגר לא ידע בשלב זה במה זה כרוך. אין ספק שהוא חשב בתום לב לעזור ליהודים במצוקתם. היתה זו התקופה בה יצגו אנשי היודנראט באמת ובתמים את היהודים בפני הגרמנים ולא החליפו את היוצרות בייצוג הגרמנים בפני היהודים. סירובי נבע מתוכניתי למצוא קשר עם התנועה ולא להתקשר במקום עם שום דבר העלול להעסיק אותי יתר על המידה. כמובן שלא גיליתי את זה ליושב ראש היודנראט המיועד. אך חתרתי לקראת זה ללא לאות והאמנתי כי תקופת ניתוקי מהתנועה עבור תעבור.

כאמור, תקופת ההתבססות של הכובש חלפה חיש מהר. אמנם גם בתקופה זו לא טמנו הגרמנים ידם בצלחת. הדבר התבטא בעיקר בהנהגת עבודת כפיה לכל הגברים מגיל 16 עד גיל 55, בהטלת קונטרובוציה על האוכלוסיה היהודית, בשדידת חנויות יהודיות וכדומה. אך כל זה אולי לא בא ביוזמת השלטונות המרכזיים של הגרמנים וממילא היה זה בלתי מאורגן, ללא שיטה של דיסקרימינציה, וכאין ואפס לעומת מה שתיארו לעצמם היהודים את השלטון הנאצי לפני הכיבוש. בשיחותיהם של היהודים בינם לבין עצמם הביעו דעות שאם לא יהיה גרוע מזה אפשר יהיה להחזיק מעמד עד סוף המלחמה.

ברגע שהופיעו ההוראות מטעם ה„גנראל גוברנמנט” בחתימתו של הגנרל פראנק, השתנה כל המצב לרעה, מעתה הטיפול ביהודים הוצא מהרשות המקומית של כל עיר ועיר והחלה דיסקרימינציה רשמית ומאורגנת בדייקנות גרמנית טיפוסית. עתה שוב לא נותר מקום לגרמני טוב או רע. הכל היו כפופים לחוק. אמנם במסגרת החוק נשאר סדק כל שהוא להקלות מסוימות למושל העיר או לכפופים לו, אך הכל רעדו בפני השלטונות הממונים עליהם ואיש מהם לא העיז לעקוף את החוק למען היהודים. מכל מקום לא למען הציבור, אלא למען יחידי סגולה ואף זאת במקרים נדירים.

הגרמנים החלו לגזור גזירות על גבי גזירות ולא נתנו מנוח קמעה. פורסם צו האוסר על היהודים להחזיק ולנהל חנויות, מחסנים וכל שאר בתי מסחר אחרים. הצו נכנס לתוקפו עם פירסומו ועל ידי כך ניתנה לסוחרים היהודיים שהות לקחת עמם בעוזבם את בית המסחר שלהם, סחורות ואף כסף שנשאר מיום אתמול בטרם מסרו את מפתחות בתי־המסחר לידי הגרמנים או ה„פולקסדויטשה”, אשר נקבעו על ידי השלטונות. כך נשללה מהסוחרים, שהיוו חלק ניכר של יהודי המקום, פרנסתם בן לילה. הסוחרים קמו בוקר אחד ונודע להם שהחנות כבר אינה שייכת להם ושמעתה עליהם לשרת את ה„טרוי־הנדלר”. ותמורת זה קבלו מ„הבעל־הבית” שלהם משכורת דלה זמנית, עד שיוכלו להסתדר בלעדיהם. ואמנם פוטרו לאחר זמן לא רב, ובמהרה מצאו את מקומם בשוק עבודת העבדים, בימי שלג וכפור, או בחום ללא נשוא, תחת משמר מפקחים שלא חסכו גידופים, השפלות ואף מכות רצח. יום עבודת כפיה היה מתמשך כנצח. האנשים חזרו לביתם שבורים ורצוצים לאחר עבודת פרך שעבדו תמורת מרק מימי פעמיים ביום. אך העובדים לא נפלו ברוחם. ככול שגברו הצרות והנגישות כן גברה התשוקה העזה לחיים. „מ'וועט זיי איבערלעבן”, היה זה הביטוי האפייני שהיה לעמוד האש באותם ימים חשוכים.

במסכת ההשפלה והדיכוי חידשו הגרמנים מנהג של ימי ביניים בהכריזם על חוק ה„שאנד צייכן” (אות קלון), שחייב גברים ונשים החל מגיל 12 לשאת על יד ימין „מגן דוד כחול” כסימן היכר ליהודים. הסימן הזה היה לו גם משמעות מעשית. הוא איפשר להכיר ביהודים מרחוק. מספיק היה לו לגרמני להצביע באצבע ממרחק מה כדי שהיהודי יקרב אליו, הדבר איפשר גם לוודא כי היהודים לא יימלטו בזמן של חטיפות לעבודה או למחנה, ובשעה של בקורת בתחנות הרכבת ובדרכים, וכי לא ישתמשו ברכבת ובכל כלי רכב אחר, לאחר שפורסם על כך איסור. הדבר הקנה לגרמנים שליטה מוחלטת על הגיטו, בהשתמשם באיום שכל מי שלא יענוד את סימן ההיכר יומת.

חגורת החנק הלכה והתהדקה סביב לצוואר ומאחר שרוב הגברים בגיל העבודה היו מועסקים בעבודת כפיה — נכנסו הנשים לעול

הפרנסה. עיקר פרנסתן היה על העברת מצרכי מזון ובגדים משומשים מעיר לעיר. שומה היה עליהן להיוודע באיזה מצרך יש מחסור באיזו עיר מהסביבה הקרובה והן היו מספקות את החסר לשביעת רצונם של אנשי המקום. אך דרך זו היתה כרוכה בכול מיני פורעניות. לא די היה בהצגת רשיון נסיעה רשמי. הנשים היו צפויות לכל מיני הרפתקאות, עלבונות ואף להרחקה מן הרכבת באמצע נסיעתה ע״י הנוסעים הפולניים וה„פולקסדויטשה״. הנשים היהודיות חירפו את נפשן למען קיום המשפחה והיו מוכנות לשאת בכל הקשיים ולהסתכן בכל התלאות אשר התפקיד החדש הטיל עליהן.

והנה ביום בהיר אחד כשהנשים קמו לעבודתן הרגילה נודע להן על הגזירה החדשה שיצאה מטעם השלטון והאוסרת על יהודים נסיעות ברכבת ובכל מיני כלי תחבורה אחרים.

שוב נתמוטטה תקווה שאפשר יהיה כך להמשיך. שוב שאלו בני משפחות רבים — מה טעם המאבק על חיים ומה תכלית ותיכלה בהמשכת המירוץ עם צורר כשהוא מנפנף עם החוק שבידו והנך עומד לעומתו כחומר ביד היוצר.

מחשבות נוגות אלה נבעו לא רק מתוך חוסר פרספקטיבה לעתיד, אלא מתוך שבהווה כרסמה המצוקה כל חלקה טובה. הבעל היה „עסוק״ בעבודת כפייה והאשה נושלה מעסקיה עקב האיסור על נסיעות. הילדים היו מובטלים מתורה ומתהלכים רעבים ולא היו מסוגלים להבין מה פשר מצוקתם. בינתיים היו חיים על מכירת חפצים מן הבית ומוכרים לפולנים כל מה שאינו שימושי ביותר. אגב מכירת דברי בית החל להתפתח סחר עם פולנים והיהודים, לאו דוקא מכרו אלא גם קנו מה שניתן היה למכירה בשוק. המעבר ממכירת חפצי בית למסחר ממש, שימש, — מבחינה כלכלית, פיצוי מה לחוק התעבורה האנטי יהודי וגירש את הדכאון ממשכנות היהודים. שוב הבהבה תקווה חדשה. אבל לכמה זמן?

יום אחד בשעת דמדומים ישבתי בביתי וקראתי בספר „הר הקסמים״ לתומס מן, בו התחלתי לקרוא עיד ערב המלחמה ולסופו הגעתי כשהמלחמה כבר היתה בכל עוצמתה. הייתי שקוע בארץ הקסמים שוויץ, נופה, הריה ואגמיה. ניסיתי להתעלם מגיבורו הראשי של מן ווסטורפ, שכן בתקופה כה ברוטלית מה החשיבות אפשר לייחס לגורלו של אדם אחד בה בשעה שעשרות מיליונים אנשים ברחבי אירופה נמקים בבית כלא גדול ששמו נאציזם.

הרהרתי איפוא על החזיון הזה, שבלב אירופה המתבוססת בדמה מצויה ארץ אגדית ששמה שוויץ, ארץ כולה רוגעת, מוקפת הרים וגבעות, אגמים רחבי ידים, אשר בבואותיהם משתקפים כבמראה. מדי פעם כשהפניתי עיני מן הספר אל המציאות, דימיתי שהניגוד שבין הספר למציאות הוא אחת האוטופיות מן המאה ה־16.

עוד אני שקוע בנוף השוויצי, נפתחה הדלת ולנגד עיני הופיע ה„זלבסטשוץ״ ובידו רשימת אנשים. אגב קריאה מתוך הרשימה שאל אותי לשמי. עניתי לו. כשראיתי שהוא מתקשה למצוא אותי, סברתי שטעות בידו. אך אחר רגע קט מצא את שמי רשום והודיע לי שעלי להופיע למחרת בשעה 9 אצל ה„שטאטסהאופטמן״, (ראש העיר) והלך לו.

מה פשר הדבר? שמא היתה פה הלשנה של מאן דהוא בעקב פעולתי בתנועה בטרם מלחמה? הרי ה„זעלבסטשוץ״ חיפש אותי ישירות. הוא בא עם רשימה ערוכה מראש ושמי היה נקוב ברשימה זו. ומאידך — מאימתי נוהגים הגרמנים להזמין את מישהו הדרוש להם? כלום לא קרו מקרים שאנשים נעלמו מבלי לדעת לאן? מכל מקום, קשה היה לי למצוא פשר לתעלומה זו. טוב היה לפחות שבזמן הופעת ה„זלבסטשוץ״ נעדרו הורי ואחותי מן הבית. חסכתי להם איפוא ליל נדודים ואף העמדתי פנים כאילו לא קרה דבר. אך המח־שבות לא ניתנו לריסון. ככל שבקשת לפזרן, צפו ועלו מחדש, טורדות ומבקשות תשובות לשאלות.

בלבי עלתה מחשבת בריחה. אך בטרם מצאתי תשובה להיכן, החלה להטרידני השאלה: כלום אפשר לסכן את המשפחה על ידי בריחה?

יצאתי החוצה להתראות עם מישהו מהחברים. פגשתי בדרך את אברהם בינם אייזן, חבר פועלי־ציון צ.ס. ונציג מפלגה זו במועצת העירייה ובועד הקהילה שלפני המלחמה — אייזן היה חיוור כסיד ובהול. ממנו נודע לי כי אף הוא קיבל הזמנה להתיצב ל„שטאטס־האופטמן״ למחרת היום באותה שעה ולו נודע על עוד חבר מ־פ.פ.ס. (המפלגה הסוציליסטית הפולנית) שנקרא אף הוא לאותה שעה. עתה כבר ברור שזהו ענין פוליטי גרידא. אך מהו הענין הפוליטי הזה; היש איזו האשמות נגדנו? — זה נשאר בגדר תעלומה עד למחרת ב־9 בבוקר. לא הועילו כל נסיונות להיוודע על כך בטרם עת.

שעות הלילה נראות היו כנצח. המחשבות פעלו במהירות הקול. קמתי בבוקר, אחר ליל נדודים, וסקרתי הכל סביבי מתוך חשש גובר שאני רואה את היקרים לי זו הפעם האחרונה. נדברתי עם אייזן להתיצב יחדיו אצל ה„שטאטסהאופטמאן״ ועוד לפני השעה 9 היינו כבר במקום. בזמן ההמתנה ראינו את המתכנסים והנה הם נציגים לשעבר של כל הזרמים הפוליטיים, החל מה„נרודובה דימוקראציה״ (אנדקים) דרך פ.פ.ס. ושתי מפלגות האיכרים והסנציה וגמור בכל המפלגות היהודיות. החברה היתה מגוונת מאוד וארשת פני כולם היתה רצינית. ניכר היה שעבר עליהם לילה ללא שינה. הם בירכו אחד את רעהו בקריצת עינים ובחיוכים מעושים. הדממה היתה שלמה. הכול ציפו במתיחות רבה למה שעלול להתרחש בעוד דקות מספר.

והנה נפתחת הדלת ומופיע לנגד עינינו אדם גבה קומה, תמיר, מרכיב משקפיים בעלי מסגרות מוזהבות, וקולו צרחני. בקרב אנשי העיר שימש ברנש זה ששמו רוטר נושא תמידי לשיחה. והיו מאחלים לו את מיטב הקללות. השם רוטר הבהיל את הבריות והבריח אנשים למרחקים. בהשמע שרוטר מתקרב היתה קמה בהלה והוא נהג דוקא לטייל לו בחוצות העיר ולא היה איש יהודי שימצא חן בעיניו. זה לא הלך כדבעי וזה לא ישב לפי טעמו ובשל כל „אשמה״ ספגו מכות. ואם היה לקרבנו זקן הוביל אותו ל„זעלבסטשוץ״ ופקד שם לגזוז את זקנו.

עכשיו אני יושב מול האיש שהכל חרדים למראה פרצופו ושומע אותו מקריא את רשימת המוזמנים כדי לבדוק אם כולם התיצבו. בהשמיעו את שם התנועה „פרייהייט״ שעליה נמניתי ובהבינו את פירוש המלה, הביט עלי במיוחד במבטו החודר.

כשסיים את קריאת רשימת הנוכחים החל בדברי אזהרה ואמר בערך כך: „אתם נציגי ציבור הנכם ועליכם רובצת אחריות כבדה לשלום הציבור. עתה ניתנה לכם ההזדמנות להראות שהנכם באמת ובתמים דואגים לשלום הציבור הזה על ידי אי השתתפות בפעולות ארגון כלשהוא, או נסיין לארגן קבוצות פרטיזניות והוצאתם ליערות או סתם פעולה מחתרתית במקום. אם יתברר שלא שעיתם לאזהרה זו ותמשיכו להסית את האוכלוסיה נגד השלטון תהיו אחראים בראש־כם, ועתה הנכם יכולים ללכת״.

יצאנו ברגשות מעורבים. מצד אחד היתה השמחה בלב על ששוחררנו, לאחר שכל אחד כבר אמר בלבו וידוי. ומאידך — האחריות שהוטלה עלינו אי־אפשר היה לזלזל בה. מכאן ואילך יש לצפות כל שני וחמישי שיבואו לקחת אותנו לאחר כל מקרה שייראה בעיניהם כהפרת „אימונים״ מצידנו.

כיון שבמלחמה זו לא באה אף בעיה אחת על פתרונה הסופי, נותרה איפוא גם בעיה זו תלויה ועומדת.

✶

יום שלישי השחור של אחד מימי ספטמבר, אותו יום שנחרת בזכרון כל יהודי המקום כיום מר ונמהר, הפך לשם דבר ונעשה אחד התאריכים הזכורים ביותר שבו אירע אחד המאורעות שהיה נושא היום של אנשי המקום משך תקופה ארוכה. ב„יום שלישי השחור״.

הואר כבזרקור מצבם הנואש של היהודים הנתונים במיצר ונתערער חלק גדול של האמונה שהבהבה עוד בלב אדם. בשעות הבוקר המוקדמות שביום זה ערכו הגרמנים גיוס טוטאלי לעבודת עונשין. למטרה זו הוציאו מן הבתים כל הבא ליד, משוחררים מעבודה ואלה שרק חזרו מן העבודה של משמרת הלילה, אנשים שעבדו כרגיל במשמרת שניה ועובדים שהיו מועסקים אצל גרמנים באורח פרטי. גם אלה שנמצאו אותה שעה בעבודה — על סמך ההסכם שהיה קיים בין היודנראט לבין הגרמנים, שהיודנראט הוא הוא המספק היחידי של כוח אדם, — נלקחו על ידם וכך הופר ההסכם הזה על ידי הגרמנים. ולא עוד אלא חטפו גם את כל המנגנון של היודנראט מחוץ ליושב הראש. הגיוס היה שלם. 95 אחוז של כל הגברים בגיל העבודה נחטפו. נותרו בבית רק אלה שידעו להתחבא היטב, היטב. הגרמנים חדרו לכל ניקבה, לכל עליית גג ולכל מרתף. בחיפושים אלה גילו מקצועיות רבה ותכסיסים מפותחים בהוצאות אנשים מן המחבואים. כל מי שנחטף במחבוא קיבל מכות רצח עוד בטרם שהחלה עבודת העונשין.

כל הנחטפים רוכזו לאורך שני צידי הנחל „רדומקא". שם חולקו קבוצות קבוצות תחת פיקוחם של סדיסטים מקצועיים, שהובאו במיוחד למטרה זו. האנשים, במספר של למעלה מאלף איש, נצטוו להיכנס לתוך מי הנחל בקור חורפי גדול. לאחר שיצאו מן המים אחרי חצי שעה פקדו עליהם לרקוד לעיני המון צופים פולניים. וכאשר הריקוד נגמר נצטוו לשיר. והיהודים שרו את התקוה. עם גמר התקוה שוב טבילה במים. מיד לאחר מכן היתה הפקודה להשתטח בבוץ וברפש עם הפנים בבוץ והקפידו מאוד שהפנים יהיו צמודים היטב לאדמה המרופשת. אוי היה למי שצוות המענים הבחין שהוא מטה את ראשו במקצת הצידה ופניו אינם שקועים דיים בבוץ, אדם כזה הוצא מן השורה והוכה במגלב באורח אכזרי בכל חלקי גופו. הצעקות, שהגיעו עד לב השמים, לא הרתיעו במאומה את המכים, אף לא פניו השותתים דם של המוכה שעיניו היו תקועות בחוריהן במסגרת שחורה בלי להכיר צלם אדם, ואבריו מרוסקים עד אימה. קרבנות כאלה היו למאות והיוו כשליש מכל מחנה המעונים והמושפלים. אך עדיין לא נסתיימה ההצגה המחפירה הזו של רמיסת כבוד אדם. החלה אז פרשת המפקדים, כדי לבדוק אם לא ברח איש. זה שימש אמתלה נוספת בידי המתעללים להלקאות ולחירופים. העמידה בשורה בשעת המפקד הצטרכה להיות מתוחה וישרה לפי מיטב המסורת הצבאית, אך האנשים ברובם המכריע כבר כשלו לאחר ההתעללות הקודמת ולא יכלו לעמוד על רגליהם. ודבר זה המריץ ביתר שאת את הזשאנדרים לעינויים נוספים. שוב מכות רצח, שוב התעלפויות ומנה גדושה של גידופים.

במשך אותו יום חזרו ונשנו כל אותן תמונות של המחזה פעמים אין ספור. לשיא השטנה הגיעו המרצחים לפנות ערב, לפני פיזור הקהל הרצוץ. כשכל האנשים שכובים ופניהם אל מול האדמה, נשמע טרטור טרקטורים ההולך וקרב אל בין השורות והאנשים סברו כי הנה בא הקץ לחייהם. קמה בהלה. אך הבהלה היתה שקטה משום שאסור היה לדבר איש עם רעהו. וכך נאלצו איפוא להחניק את כל פרפורי הנפש של הרגע ההוא בלבם ואת האנחות והגניחות למען לא תגענה לאזני הזשאנדרמים. כשגלגלי הטרקטורים החרישו כבר באורח מוחשי את האוזניים וכל אחד היה כבר מוכן נפשית לכך שהם יעלו על ראשיהם לחש כל אחד בלבו את הוידוי. אז התחוור להם שזו היתה רק פעולת הפחדה. הטרקטורים עברו רק בצידי השורות בהן ציפו האנשים למוות ודאי.

בזה תמו קורות יום אחד. מחוגי השעון נעו בקצבם הרגיל, אך בנחל רדומקא דמו השעות לשנים. לוח הזמנים בנחל רדומקא היה מורכב מקדחת האימים המכפילה כל רגע לשעה וכל שעה לחודשים והחודשים לשנים.

„יום שלישי השחור" השרה על הכול רוח נכאה ודיכדוך נפש לא יתואר. אנשים הגיעו לבתיהם כשהם מחוסרי הכרה ומרוסקי איברים או הובאו לביתם ע"י אחרים. האנשים היו מחוסרי צלם אדם וההתיפחות בבכי של בני משפחותיהם למראם נגעה ללב. לא היתה כמעט משפחה שלא נגעה בה הרעה. ונוסף לכל היה הלקח המר הנלמד, — אם מסוגלים הגרמנים להפגין בפומבי רשע שטני כזה, משמע שזו תופעה העלולה לחזור ואם זה העתיד הצפוי ליהודי המקום, הרי שיש לחרוד לגורלם.

לאחר כל מה שראו עיני אותו ערב אפלולי, כשחזרו המעונים לבתיהם, לא ידעתי אם עלי לשמוח או להצטער על שעמד לי כשרוני להחבא. אותו יום שלישי השחור בבוקר, שעה שהזשאנדרמים חיטטו בכל חור ופינה, טפסו בעליות הגג וירדו למרתפים כדי לבדוק אם אין אנשים מוחבאים, הצלחתי אני להימלט מן המלכודת בנהגי לפי החוק הבלתי כתוב אצל יהודים: „חוטפים? — ברח!" אם כי לא ידעתי מה אופי החטיפה. אילו ידעתי שהחטיפה אינה קשורה בעבודה, ונועדה למתן פורקן לתאוות הסדיסטיות של הגרמנים, ייתכן והיה עוד מקום לשיקול אם לתת הפעם שליטה לרגש ולהצטרף לכל מחנה המעונים, ולו רק, כדי לשתות כוס התרעלה עם כולם אף על פי שמבחינה הגיונית לא היתה זו אלא אווילות, בושתי בפני עצמי שאני הייתי אחד מן הבודדים שלא היה שותף אותו יום להרגשת כלל היהודים.*

✶

יתכן שבמבט רטרואקטיבי ייראה דבר הצלת ספריה מידי הנאצים כענין מתמיה ומוזר. שעה שהעולם הולך ומתמוטט, הנאצים נוחלים נצחון אחר נצחון, ועתיד האנושות וביחוד גורל היהודים על כל נכסי החומר והרוח שלהם לוטים בערפל, מה ערך איפוא לספריה שבעיירה קטנה? מה הוא השיקול אשר יכול להניע אנשים לטפל בנשיאת ספרים והעברתם ממקום למקום תוך עמל רב וסיכון, כשאין כמעט סיכוי שאי פעם יהיה צורך בהם?

אלה אשר דגלו ב„דאָאיקייט" היו מפרשים תופעה כזו בפירושים מפירושים שונים, כדי להצדיק את דביקותם „למקור מכורתם" והיו מוכיחים שרק מקום הלידה הוא הוא המולדת ליהודים. אך דוקא אלה לא גילו בזמן המלחמה קשר נפשי למקום יותר מאשר ציונים־סוציאליסטים וחלוצים, שכפרו תמיד ביציבות הגולה, ולא האמינו מעולם באפשרות של חיים יהודיים שלמים במקום.

הנסיון להציל את הספריה ע"ש „שלום עליכם" מיסודה של פועלי־ציון צ ס. היה בעינינו דבר טבעי ומובן מאליו, בלי כל קשר חישוב אם מישהו יזדקק לספרים המוצלים או לא. הנכס הזה טופח במשך שנים ארוכות ונעשה לפאר של הצבוריות היהודית במקום. הושקע בו ממיטב הכוחות והממון ובתור אחד מאלה שהשתתף בספריה והיה הספרן האחרון שלה, היה לי קשה מאוד להפקיר אותה במו ידי. ואם תרצו היה בזה גם, או קודם כל, אחד הביטויים של המרי בעודו באיבו. הגרמנים נלחמו לא רק ביהודים אלא גם בתרבותם. יתר על כן, אם ביחסים שביניהם ליהודים היו מוכנים פעמים לפשרות כל שהן, כלומר להשהות את קצב השמדתם כדי לנצלם בתור כוחות עבודה, הרי ביחס לתרבות היהודית נהגו בכל חומר הדין. כל פעולה, שמטרתה לשים לאל מגמה זו של הגרמנים היה בה משום קידום רוח המרי היהודי.

מלאכת ההחבאה של הספריה היתה מייגעת ונמשכה שבועות תמימים. היא נעשתה על ידי שני אנשים בלבד: אני וסני א. ושני אנשים בלבד — מרדכי זליג ואייזן — ידעו על מלאכתנו. אולם הספריה נמצא במקום מבודד ללא קשר עם שכנים בקומה א. אך בגישה אל האולם לא היה מנוס מלעבור את החצר, שהיתה מאוכלסת עד למאוד. נדברנו אני וסני לבוא בכל יום למספר שעות. בדרכנו

* עדי־ראיה מבני־עירנו, שעקבו מקרוב אחר ההתרחשויות ב„יום שלישי השחור", העירו את תשומת־לבנו לכך, כי בתיאור שהובא כאן ישנן אי־התאמות מסוימות עם ההתרחשויות באותו יום. (המערכת)

לאולם השתדלנו לנהוג כאילו לא מכירים אנו איש את רעהו ועד כמה שאפשר השתדלנו לא להזדקר לעיני השכנים.

המלאכה נעשתה תוך כדי עבודת מיון של כל חמשה עשר אלף הספרים ביידיש, עברית ופולנית ולברור הספרים יקרי הערך כדי להחביאם אצל מרדכי זעליג שנחשב כמקום יותר בטוח. ההעברה נעשתה בשקים לאור היום, מתוך ההנחה שבערב ייראה הדבר יותר חשוד. מקום מגוריו של מרדכי זעליג, רחוב לימנובסקי, לא היה מרוחק ממקום הספריה, אך צריך היה לעבור את מרכז העיר. נשאנו איפוא את השקים מלאי הספרים בחרדה גדולה פן ניתפס על ידי איש גסטאפו, או שוטר חרש, או סתם עובר אורח שירצה להתענין בסחורות מובחרות. הספרים אשר הועברו למרדכי זעליג מנו רק כמה מאות. עיקר העבודה נעשתה בתוך הספריה. כל הספרים שמוינו הועלו לעליית גג, אשר לא ניתן להבחין בה מבחוץ מפאת ההסוואה של המכסה. בקשנו לסיים את העבודה בכל ההקדם, מתוך חשש שבעיר השרופה, לא ישאירו עומדים ריקם אולם גדול וחדר וביום מן הימים עלול להופיע הדייר עוד בטרם נספיק להחביא את הספרים. אין ספק שבמקרה כזה היה כל עמלנו לשוא. התנהלה איפוא עבודה קדחתנית כדי לזכות במירוץ עם הזמן.

והנה בסביבת סוף ספטמבר שנת 1939 באחד הבקרים מופיע סני כרגיל כפי שנדברנו ואומר שהוא החליט לעבור את הבוג לצד הסובייטי. ההנמקה היחידה בפיו היתה שאינו יכול לסבול את הגרמנים ומדי עברו ברחוב והתקלו בפרצופיהם חושש הוא שלא יכול להבליג עוד ויעשה בהם שפטים. אני ידוע — המשיך סני — את הפרינציפ הגרמני של אחריות קולקטיבית וכי מעשה של איש אחד עלול לסכן את חייהם של עשרות או מאות יהודים ומשום־כך מוטב איפוא שאני אסתלק.

בניגוד לדעה החיובית שהבעתי, בפני כל אלה שבאו להתיעץ אתי אם עליהם לצאת לצד הסובייטי, בקשתי להניא את סני מלעשות את הדבר. ולא רק משום שאנו עומדים באמצע מלאכתנו בספריה, אלא גם מטעמים הנוגעים לתנועה. אמרתי לו: אנו עומדים רק בראשית הסערה ולא ייתכן שהתנועה תיכנע לגזירת הגורל. ביום מן הימים עלולים לחדש את הקשר עם התנועה ואז שוב נחיה את חיי הכלל, את חיי המחנה הגדול ולא נצטרך לשקוע בחיי הפרט על צרותיו ולבטיו. ידוע ידעתי שסני הוא החלטי מאוד. כשהוא גומר אומר בלבו לבצע דבר מה אין להניאו מכך. ובכל זאת חשבתי שהפעם הצלחתי להשפיע עליו, מאחר שכבר חלפו שבועיים מאז העלה בראשונה את הדבר ולא העלה את הרעיון בשנית. גם אני נמנעתי מלגעת בנושא זה וכל הענין נראה היה כמחוסל.

אך טעיתי. ביום בהיר אחד, באוקטובר 1939 בא סני להיפרד ממני. לא ניסיתי לשכנע אותו ולעכב את יציאתו, כיון שהדבר לא היה מועיל. נפרדתי ממנו בלבביות ואיחלתי לו דרך צלחה.

באותו יום קשה היה לי לעסוק בעיסוקי הרגיל בספריה. תקפה אותי בדידות איומה. נתפרדה כל החבילה. לאזר לא חזר עוד מהצבא, אף על פי שבאותו זמן החלו כבר להגיע חיילים יהודיים מן החזית, לאחר שהגרמנים לא לקחו יהודים בשבי, והיה חשש לשלומו. עקבותיהם של ציפלר וזלצמן נעלמו ולא נודע היכן הם. ועתה עזב אותי המוהיקני האחרון של האקטיב והותיר הרגשת ריקנות ודכאון לא ישוער.

ניסיתי ללמד זכות על סני וחיפשתי הרבה נימוקים להצדקתו, בדיוק כשם שנהגתי בבקורת עצמית בשאלי למה אעבור אני את הגבול? מהרהר הייתי: וכי כאן אצל הגרמנים צפוי לי עתיד טוב יותר? האין זה טבעי שאדם צעיר היכול להינצל מן הגיהנום יעשה כן? כיון שידעת שמיד עם עברך את הנהר הנך נעשה אדם חופשי, ללא אפליה, ללא סימן היכר וללא עבודת כפיה, צריך היה כוח נפשי רב כדי לעמוד נגד פתיון החירות שקרץ וקסם בלי הרף. כל התקוה על התקשרות עם התנועה לא היתה בה ממשות, אלא רק אינטואיציה של איש תנועה, היודע את תנועתו ומאמין שהיא לא תאכזב.

בינתיים צריך היה להמשיך לטפל בספריה. כשסני היה אתי שמנו לב למיון הספרים. עתה כשנותרתי לבדי לא הקפדתי עוד על טיב הספרים, מיונם ובירורם והשתדלתי לעבוד בקצב מהיר ככול האפשר. ואמנם כעבור שבועיים סיימתי את המלאכה כולה. העליתי את הספרים האחרונים על עליית הגג, סגרתי במכסה המוסווה פחות או יותר טוב והתפללתי: „כאשר זכיתי לסדר אותם כן אזכה לראותם".

חלפו עברו שנים מלאי נפתולים. פני העיר והיהודים בה הלכו והשתנו מיום ליום. אפשר היה למשש את השינויים באורח מוחשי: אי השקט ניבט מעיני הבריות, ההליכה בבגדים מרופטים, הפכה לסימן היכר כי האנשים הגיעו כבר לגבול המצוקה וכלו כבר כל דברי הבית שעמדו למכירה. ניכר היה בעליל שהאנשים הולכים ונופלים ברוחם. בינתיים עזבתי את ראדומסק ועמדו לפני בעיות חדשות. שכחתי כבר על המבצע של החבאת הספרים וכשנזכרתי בו, במשך אותם שנים ארוכות הגעתי לכלל מסקנה שכל המבצע הזה היה לשוא. עם זאת ניחמתי עצמי שהדבר היה כדאי ולוא למען המצפון גרידא; בבחינת את שלי עשיתי ואת נפשי הצלתי.

במשך הזמן בקרתי בעיר פעמיים. אך אז היתה העיר שרויה בגיטו ומקום הספריה היה מחוץ לגיטו. בזמן שהותי בראדומסק ספרו לי אנשים שהמקום בו היתה הספריה הפך למקום מגורים. ואמנם שערתי שכך יהיה. לא נותר לי אלא לקוות שלא יעלה בלב הדיירים לבדוק אם יש שם עליית גג ומה מצוי עליה.

לאחר חמש שנים ומעלה, מיד לאחר החורבן, ביקרתי בפעם השלישית בעיר. פגשתי שם לא יותר מחמישה יהודים, שהתהלכו תוהים כשאינם יכולים למצוא להם מקום כיון שלא היה להם לא בית ולא משפחה. אלה היו היהודים הראשונים שפגשתי לאחר המלחמה. למחרת היום ניגשתי למקום הספריה. פניתי לדייר ובטרם החילותי לדבר אתו הרמתי אינסטינקטיבית את ראשי כלפי התקרה ולא הבחנתי בה כל שינוי. האיש הביט עלי בהשתאות ולא ידע מה הביא אותי אליו. בעוד שפני מופנות כלפי התקרה שאל אותי לרצוני, התחלתי לגמגם, בלא לדעת במה לפתוח. לבסוף גיליתי לו שבתחילת המלחמה החבאתי בעליית הגג ספריה ובאתי לראות אם מצויה היא עדיין. האיש שאל תוך השתוממות: כאן, אצלי? איפוא יש כאן עליית גג?

סברתי שהוא מעמיד פנים כאדם שאינו יודע דבר, שכן כיצד יכול אדם לגור בחדר חמש שנים ולא להזדמן פעם אחת לעליית גג מדעת או שלא מדעת.

משהצבעתי על מקום הימצאה של עליית גג מיד קפץ על גבי שולחן, שעמד בדיוק מול פני פתח עליית הגג, כדי להשתכנע באמיתות דברי. במאמץ לא קשה הצליח לפתוח את המכסה ועיניו חשכו כשנתחוור לו כי לא בדיתי את הדבר מלבי. בתימהון וגיל הגיב על שהאוצר נשתמר במשך כל שנות המלחמה, ועשוי להביא עכשיו תועלת רבה, לאחר שהגרמנים לא הותירו אחריהם כל דברי דפוס בעברית וביידיש והשתמשו בהם לתעשיית ניר בגרמניה. חבל היה רק שמאות ספרים שהיינו סבורים שהם מצויים במקום „בטוח" כיון שהיו מוחבאים אצל מרדכי זעליג ירדו לטמיון יחד עם כל היהודים שנמצאו במחיצתם.

לאחר ההתרגשות שאחזה את שנינו ואשר ארכה מספר שעות ניגשתי לפעולה מעשית. נדברתי עם האיש שכעבור מספר ימים אבוא אליו עם אוטו משא כדי להעביר את הספרים לורשה, בהבטיחי לו שהוא יבוא על שכרו.

ואמנם הספרים הועברו לורשה וחולקו בקיבוצי ההכשרה ובסמינריון התנועה שהוקם לאחר המלחמה.

*

בעיר רווחו שמועות שהגרמנים עומדים להעביר את היהודים לגיטו וכי ציינו כבר את מחצית הרחוב לימנובסקי והסימטאות הצד־

דיות כמקומות ריכוז של כל האוכלוסיה היהודית בגיטו העומד לקום בימים הקרובים, כלומר בראשית פברואר. אותה שמועה, שאיש לא ידע את מקורה, אמרה כי לא יורשה לעוברים לגיטו לקחת עמם רהיטים אלא כל מה שניתן להעביר בעגלה זעירה. השלטונות הכחישו את השמועות והיו מקרים בהם הוחזרו אנשים שבקשו להקדים ולעבור, כדי שיוכלו לקחת עמם רהיטים וכל יתר מטלטלים, למקום מגורם הקודם. ביום בו היתה צריכה לפי השמועה להתקיים ההעברה לגיטו לא יצאה זו לפועל וכך נרגעה האוכלוסיה והאנשים היו סבורים שרעה זו שוב לא תפקדם. אך כעבור זמן מה כשענין הקמת הגיטו נשכח וכל תשומת הלב הוסבה לבעיות וטרדות של יום יום, הופיע, באורח בלתי צפוי, הצו על הקמת הגיטו. לפי צו זה שהוצא ב־8 בבוקר צריכה היתה כל האוכלוסיה במשך שעתיים להימצא בגיטו.

כמובן שבמשך הזמן הקצוב הזה לא הספיקו האנשים לקחת אתם אפילו מה שמותר היה להם לקחת, וכל הרכוש הגדול שהיה צבור אצל היהודים בבגדים, ברהיטים וכל יתר דברי ערך, מהם דברים שהוחזקו על ידי בעליהם לשימוש בשעת חירום ומהם דברים שהמצוקה של שעת חירום הצריכה את השימוש בהם. הצו הכריח את האנשים להפקיר את כל רכושם ולצאת מבתיהם בחוסר כול. מי שהיה זריז יותר, והיו לו ילדים שהיה יכול להסתייע בהם וכן היתה ברשותם עגלה היו מסוגלים להוציא יותר מטלטלים מביתם. כל נסיון להוצאת מטלטלים מן הבתים לאחר שעת האפס היתה בלתי אפשרית וזאת לא רק משום שהגרמנים חתמו בחותמת כל דלת מן הבתים המפונים, אלא משום שלאחר השעה עשר בבוקר אסור היה ליהודים לעבור את השטח שנעשה „יודן ריין".

לא אשכח אותן שעתיים של מירוץ עם הזמן והריצה המטורפת של אנשים שביקשו להספיק להעביר דברים רבים ככל האפשר. החפזון והבהילות גברו וילדים הועמסו מעל לכוחותיהם בגדים, שטיחים, כלי מטבח וכדומה והיו מאבדים בדרך כל מיני חפצים ומתוך רוב חפזון לא שמו לב לכך, והמשיכו בדרכם.

גם הקשישים עמלו קשות בנסותם לעמוד במבחן הגורל. אך לא הכל עמדו בו. הגרמנים שרצו בחוצות העיר והסתכלו תוך בת־צחוק במחזה בו עיר שלימה שרויה בתנועה מבוהלת וקדחתנית. הם בדקו בקפדנות את כל מי שנראה היה להם כחשוד בנשיאת רכוש שהעברתו נאסרה ע"י השלטונות.

באותו יום טיפלתי בהעברת המטלטלים מבית הורי לגיטו. היה יום כפור והטרמומטר הראה 20 מעלות מתחת לאפס. השלג חרק תחת הרגליים לאחר שירד שבועות מספר ללא הרף, והגיע לגובה של מטר. האזניים והידים היו קפואות מכפור שנמשך היה שבועות תמימים של אותו חורף 1939, שהיה נחשב כחורף הקשה ביותר מאז 1928. נשאתי את החפצים כמי שנדחף ע"י רוח חזקה ולמרות הכפור הגדול להטו הפנים וגופי כולו היה שטוף זיעה כביום חם.

בהגיעי עם המשלוח הראשון למחוז חפצי הזעקתי את אחי, שהיה בין המאושרים המעטים שהתגוררו בשטח הגיטו המיועד. גייסתי איפוא אותו ואת בני משפחתו לעזרה. עזרה זו היתה אפקטיבית מאוד ובזכותה הספקנו להעביר את כל המטלטלים בזמן הדרוש.

הקצבת שעתיים בלבד לאוכלוסיה כדי לעבור לגיטו היוותה רק חלק קטן מן הסבל. אולם הסבל המתמיד, המתיש כוחות וספוג מרירות החל מיד עם גמור פרשת העברת המטלטלים לגיטו.

כאמור, הוחלט על הקמת הגיטו בחשאי והנסיבות הבלתי צפויות מראש לא איפשרו כמובן הכנת מקום מגורים בגיטו. אין גם לשכוח שהגיטו הוקם בשטח של כשלושים אחוז מכלל שטח המגורים של היהודים במקום. בשביל קרוב לעשרת אלפים תושבים יהודיים הוקצב רק מחצית הרחוב ומספר סימטאות קטנות.

בשעת ההתרוצצות עם החבילות מן העיר לגיטו וחוזר חלילה, לא נתן איש דעתו היכן יתגורר. כל מעיניו היו נתונים להשלכת המטלטלים במקום כלשהו. לאלה שהיו להם קרובים היה זה טבעי להשתכן עראית אצל קרוביהם. אך היו מגורשים בלא קרוב ולרוב הספיקו הדירות כדי משפחה אחת בלבד ועתה נתווספו עוד 4—6 נפשות עם מטלטליהן. הדוחק והצפיפות הגיעו לממדים בלתי משוערים. קשה היה להכיר את הבתים לאחר הקמת הגיטו: בגדים, מזוודות, שטיחים, כסאות, מכונות תפירה וכל יתר כלי בית היו מפוזרים בלא סדר ושימשו בערבוביה. כשהגיעה שעת השינה נכפלה כוס התרעלה שבע מונים והוגדשה סאת המרורים בתוך התרכיז הגדול של סבל ללא נשוא.

כל המישטח של החדר כולל חדר המטבח הפך בלילה מיטות. בכל מיטה לנו לפחות שני אנשים והיו מקומות בהם ישנו שלושה אנשים במיטה אחת.

ביום הראשון שלאחר קום הגיטו החל היודנראט בהסדרת המגורים בגיטו. לצורך זה הוציא צו עיקול על כל דירה שנראתה בעיניו כמרווחת מדי. בדירות המעוקלות הוכנסו דיירי משנה וזה הקל אך במעט על מצוקת הדיור. אנשים שוכנו גם בבתי־כנסת, במסדרונות, ב„שטיבלעך" של חסידים ובעליות גג. אחר ציפוף האוכלוסיה, וניצול מכסימלי של כל פינה וסדק שניתן לדחוס בהם בני־אדם, נותרו עוד עשרות משפחות בלי קורת גג לראשם. הללו נדדו עם משפחתם ממקום למקום מבלי לדעת איפה ילונו בלילה הבא. בכל שעות היום צבאו המונים על משרדי היודנראט בבקשם לקבל שיכון. אך היודנראט גילה חוסר אונים ולא היה מסוגל לספק את כל דרישת הקהל. היו נסיונות של התמרדות בקרב ההמון המאוכזב אשר קבל על הפליות בחלוקת שיכונים ע"י היודנראט. אך מספיק היה רק לרמוז על הבאת גרמנים והרוחות שקטו מיד. מתוך פחד בפני הגרמנים הסכינו איפוא למשוא פנים בו נהגו אנשי היודנראט בדאגם קודם כל למשפחותיהם וקרוביהם למען לא יתענו ככל יושבי הגיטו בדוחק ובצפיפות.

חיי הגיטו היו רחוקים משלווה והם לא התנהלו על מי מנוחות. פעולות הדיכוי של הכובש הפכו לחלק מסדר־היום. ברם, אותו כר נרחב ששימש לגרמנים אמצעי דיכוי והתעללות כלפי היהודים שימש לא פחות כר נרחב לחיכוכים ולמריבות בין תושבי הגיטו לבין עצמם.

בעקב שטחו המצומצם יחסית של הגיטו בראדומסק נעשה הפירוד הפנימי יותר גדול והוא נתן אותותיו באורח טרגי מאוד. אם להתעלם לרגע מהמצב של הימצאות עניים פחות ועניים יותר, ושכבה דקה של עשירים, הרי שהיו שתי שכבות. על האחת השתייכו המקומיים, כלומר אלה שהתגוררו בשטח הגיטו לפני הקמתו ועל השניה השתייכו אלה שגורשו לתוך הגיטו מכל רחבי העיר. בין שתי שכבות אלה, אפילו בין קרובי משפחה שלהם — התהוו במרוצת הזמן יחסים די קשים. ההתגודדות הפנימית נסבה סביב פכים קטנים מאוד. בשעתו היו דעות שהבריות נתקטנו והיו דעות שטענו להצדקתן של הבריות שרקע התנאים בהם התרחשו המריבות בקרב חלק גדול של תושבי הגיטו היו לאו דווקא קטנוניות אלא היו אלה דברים שעמדו ברומו של עולם הגיטו בכורח הנסיבות. לא כדאי להיכנס להערכה מי צדק משתי גירסות אלה. נעמיד איפוא את הדברים לגופם: לעיתים קרובות מאוד היו עורכים הגרמנים או הפולקסדויטשים חיפושים, החרמות או נטילת אנשים לעבודות כפיה והדברים הביאו למשוא פנים ומתן שוחד.

עובדת קיומו של אויב משותף לא היה בכוחה לרסן את יצר הריב והמדון. במצב דברים זה לא ייפלא איפוא שהגרמנים יכלו לרשום לזכותם הישג גדול, שכן עיקר מטרתם היה להכניס דימורליזציה בקרב היהודים, ליצור רקבון, לכרסם את הנפש, להקים היץ בין איש לרעהו. זה הושג, לדאבון, בסיוע בעקיפין מצד תושבי הגיטו עצמם.

רוח רעננה החלה מנשבת בגיטו, גיל וששון הביעו פניהם הכחו־שות והחיוורות של יהודים אשר זה זמן רב לא ידעו חיוך מה הוא. בפנים קורנות הביעו מתוך חדווה איש בפני רעהו: „כדאי הסבל״ ואחרים השתלהבו עוד יותר באומרם: אם בזה תיגמר המלחמה דיינו ואף אם נמות בלי להגיע „לחוף מבטחים״.

כך קיבלו היהודים בגיטו את הידיעה, בשם רדיו לונדון, על הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל בחורף 1939.

הידיעה המרנינה התפשטה חיש מהר בכל משכנות היהודים. השמחה והצהלה עוררו גל של התלהבות וה„מזל טוב״ המסורתי היהודי הידהד על כל צעד ושעל. נזדקפה הקומה היהודית, ששפלה מאז הכיבוש הנאצי וכבר מזמן לא ראינו התרוממות רוח כזו והכרת מלוא הערך העצמי והאנושי של היהודים.

היו כאלה שלא נטו להאמין בזה. הם אמרו שזוהי ידיעת ייוו״א (יידן ווילן אַזוי). הם ביססו את כפירתם בידיעה זו בהסתמך על מלחמת הישוב בארץ נגד „הספר הלבן״ שלפני ספטמבר 1939 ולא יכלו להאמין שבמשך חדשים אחדים יכול היה לחול מפנה כה רדיקלי במצב ולוּ בהשפעת רדיפות הנאצים נגד היהודים באירופה. הללו לא נתנו אמון רב בהימנותה של ממשלת המנדט. ברם גם המפוכחים הללו לא היה בכוחם להפיג את גל השמחה. אדרבא הם העמידו פנים כאילו גם הם שמחים, ביודעם כי כל התרוממות רוח בתקופה חשוכה כזו עשויה לחזק את נפש האדם והמאורע הלך והיכה גלים. כל ערב כשחזרו הפועלים מהעבודה סיפרו שהגרמנים דיברו על מדינה יהודית כעל עובדה קיימת. הגרמנים היו הספקים היחידים של ידיעות מחוץ לארץ, לאחר שפקדו, מיד עם כניסתם לעיר, על כל האוכלוסיה, יהו־דים ולא יהודים, תחת איום של עונש מות, למסור את מקלטי הרדיו שלהם.

העובדה שמקור הידיעה המשמחת הזו הוא גרמני הגבירה ביתר שאת את מהימנותה. שכן הגרמנים ודאי שלא היו קיימים כדי להסב נחת רוח ליהודים אלא למרר את חייהם ולא היה להם כל ענין להפיץ ידיעה כזו ברבים. אדרבא, היינו תמהים על „רוחב לבם״ של הגרמנים שלא נמנעו מלפרסם חדשות כאלה על אף זאת, שהדבר עשוי לשמח את לב היהודים, דבר זה פורש בכך שגרמנים אינם עשויים מקשה אחת. גם הם קהל מגוון ובעלי נטיות שונות ולא תמיד מחוייב כל אחד מהם לנקוט קו שנראה כגרוע ביותר ליהודים.

כשנודע שגם בערים השכנות לראדומסק מופצת הידיעה על תקומת מדינה יהודית בתוספת פרטים על בחירתו של ד״ר ויצמן לנשיא המדינה ובן־גוריון לראש הממשלה, נגרפו לתוך ההתלהבות הגדולה גם הפסימיים המושבעים ביותר שעד כה הסתייגו מן האמונה בידיעות מסוג זה. עתה היו שותפים לשמחה ציונים, לא ציונים ואף אנטי ציונים. הכל ציפו כל יום בכליון עינים לשובם של הפועלים מהעבודה כדי לשמוע מה החדשות אשר בצקלונם. והחדשות אשר הוסיפו להגיע השרו אווירה של חג.

גיטו וחג הם תרתי דסתרי, האחד הוא הדבר החשוך ביותר, השפל מכל שפל, האכזרי והמנוון, והשני הוא שלוות נפש מלאה, התרוממות רוח, והרגשת חופש פנימי. אותם גיטאות שהגיעה אליהם השמועה על תקומת מדינת היהודים ניסו לאחד את שני הניגודים האלה ובקושי הצליחו בכך. האחד גבר על השני חליפות ובמידה והשמחה גברה על התוגה, היה זה חג עצמאות של יהודי הגיטו. חג עצמאות מיוחד במינו בנכר, בשפל המדרגה ובלי פרספקטיבה לחוג את חג העצמאות האמיתי של יהודי הגיטו לא בשירה ולא בריקוד בחוצות העיר ובוודאי לא בזיקוקין די נור. החג הוחג איפוא בלב, בחדרי חדרים ובהתייחדות עם הישוב בארץ, שזכה למה שאנחנו, בני דור המדבר, לא זכינו.

אחרי ימים מספר של ידיעות רצופות על קום מדינת היהודים שוב לא נמסר דבר וחצי דבר על נושא זה בעקב חילופי המשמרות הגרמנים שהשגיחו על הפועלים היהודיים ועם אלה עדיין לא נת־קשרו יחסים תקינים. אף למרות שהסיבה היתה ידועה נתעוררו ספי־קות בלב רבים על שהגרמנים שוב לא משיחים בענין שנראה לנו כה חשוב. הייתכן שאין הדבר מעסיק אותם עד כדי כך שיעברו לסדר היום מבלי להזכיר במישרין או בעקיפין את הנושא הזה?

הספיקות כירסמו את הלב ולא נתנו דמי. אלה אשר עמדו בקש־רים עם הערים הסמוכות צ׳נסטוכובה ופיוטרקוב התקשרו עם מכריהם שם. אך התשובה היתה שראדיו לונדון נשתתק ואינו מוסיף עוד לשדר על נושא זה דבר וחצי דבר. כמובן שנשתררה מבוכה בקרב היהודים. אך עם זאת לא אמרו נואש ופירשו את הדבר בכך שבעיני העולם המאורע הזה אינו יכול לתפוס מקום כה מרכזי כמו אצלנו.

ההסבר הזה נתקבל איך שהוא על הדעת ודבר המדינה היהודית המשיך להתקיים בתודעתם של היהודים במשך זמן רב.

ביום בהיר אחד תוך כדי עיון בעתונו של גבלס „דאס רייך״, נמצא מאמר שלם פרי עטו של גבלס עצמו בו הוא מתאר שהיהודים התגייסו למלחמה נגד הנאצים בהתלהבות כה רבה עד אשר זנחו את שאיפתם להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל עליה לחמו עד ספטמבר 1939; כשהבריטים יצאו למלחמה נגד גרמניה הצטרפה מיד, לדעת כותב המאמר — היהדות העולמית למלחמה, ושנאת היהודים לגר־מניה השכיחה מלבם את תביעתם מהבריטים להקמת מדינה יהודית בארץ־ישראל.

ידיעה זו שנקראה דרך אגב בעתון, מבלי שאיש ציפה לה הדהימה באכזריותה, ובמחי יד אחד שמה לאַל דבר שבמשך שבועות רבים ראינו אותו כעובדה שנתנה טעם לחיינו, גמול לסבל המונים ונתנה בנו כוח לעמוד בהשפלה ובדיכוי של הנאצים. פתאום התחוור, שהיתה לנו אשליה. לכן כה מרה היתה האכזבה, מפח הנפש והדכאון. דומה שהשמים והארץ עשו יד אחת עם השטן כדי להקדיר את האופק היהודי, ולמנוע ממנו כל נחמה ותקוה.

פרשת „המדינה היהודית״ נסתיימה אך ההתחקות אחרי ממציאי „המדינה״ העסיקה את המחשבה ימים רבים לאחר מכן. היתה גירסה שאמרה כי הידיעה באה מאותו מקור שממנו באה כל ידיעה משמחת והוא — סוכנות „ייווא״. אם הגירסה הזאת היתה נכונה ונושא ה„ייווא״ היה דווקא הקמת „מדינה יהודית״, הרי שלפנינו תחושה היסטורית עמוקה ממדרגה ראשונה. העובדה שיהודים בגיטו רא־דומסק ובגיטאות אחרים חגגו את „חג העצמאות הראשון״ עוד 18 שנה לפני קום מדינת ישראל, ראויה להיזכר הן מבחינת התחושה של ממציאי הבדיה הזאת והן מבחינת גילוי הקשר הנפשי למדינה עצמאית. אין ספק שממציאי הבדיה ידעו שזהו האמצעי הטוב ביותר להלהיב המונים ולנסוך בהם רוח חיים.

היתה עוד גירסה אחת, שאמרה כי הגרמנים הם שהפיצו במכוון את השמועה כדי לחמוד לצון ביהודים ולגרום להם אכזבה לאכזב את היהודים, משיתברר להם שמדינה יהודית לא היתה ולא נבראה כלל. התאכזרות שטנית זו היא אחת מן השיטות הנאציות ומבוססת על זריעת אשליות משמחות וכשהשמחה מגיעה לשיאה הם הולמים, הם הולמים בתדהמה מייאשת שסופה רפיון נפש ואזלת יד.

יהיו המניעים לתעלולי הנאצים אשר יהיו, דבר אחד שאינו מוטל בספק הוא שגם ממציאי „מדינה יהודית״ מבין הנאצים הניחו שהמלחמה הזו מוכרחה להסתיים בהקמת מדינה יהודית בלי מרכ־אות. וזוהי המסקנה מכל הפרשה הזאת של תקומת מדינה יהודית טרם זמנה.

✶

אחרי ההתבדות של ירושלים של מטה שוב לא קם נביא, שיכול להפיח רוח חדשה בקרב המוני העם המדוכדכים והמדוכאים עד דכא. רק נביא, ואיש חזון יכול היה להדריך את העם, להניף דגל ולהראות דרך לירושלים דלמעלה. בימים טרופים, כשהכל אבוד, גם לירושלים

של מעלה יש תפקיד חיובי, כי בלי עידוד של כל כוחות הנפש, אי אפשר להגיע לירושלים של מטה.

אך מה שניתן היה במאה ה־17 בימי שבתי צבי היה מן הנמנע בימי היטלר. לשבתי צבי ולשכמותו מבין נביאי השקר אצל היהודים, ניתן חופש פעולה וחופש תנועה ואירגון. הם יכלו לעבור את כל מרכזי אירופה, לנהל פעולות הסברה ולעודד את היהודים לעמידה במבחן הגזירות והנגישות הקשות, שהומטרו בימים ההם על ראשיהם והבטיחו שהגאולה בוא תבוא. ואף על פי שאלה שהבטיחו להביא את הגאולה, בגדו בעם והגאולה בוששה לבוא, הרי שעצם החתירה אליה חיזקה את נפש האדם ונתנה לו כוח להחזיק מעמד.

ברם, בגיטו של הגרמנים שוב לא יכולה היתה לקום דמות של משיח. אילו היה קם כזה היו מסיתים אותו מיד עם התגלותו הראשונה כאיש „מחתרת" או „כפרטיזן" כפי שהגרמנים קראו לתנועת המח־תרת. שם בגיטו היו הכל שווים כלפי השלטון האנטי־יהודי לפי חוקי נירנברג. כולם בלי יוצא מן הכלל חויבו לשאת את סימן ההיכר היהודי ולעבוד עבודת כפייה וכל אדם היה תחת השגחה גלויה או סמויה של הגיסטאפו. לפיכך, פרט לארגוני המחתרת בתקופה מאוחרת יותר, מן הנמנע היה שתמצא איזה אבטוריטטה רוחנית־דתית המקובלת על כל היהודים ובעלת סמכות מוסרית, מוכרת על הכול, שתרכז סביבה המוני העם תוך מתן עידוד ונחמה.

כאמור לא קם ולא יכול היה לקום משיח, אם כי העדרו היה מורגש. ובאין דמות אדם ריכזו לפחות תקוותם בלב, שכן זה המקום והיחיד שאי־אפשר לחדור אליו. זה היה התחליף למדינה היהודית. כך ביקשו יהודים מפלט במיסטיות המעוטפת סודיות בלתי נראית לעין ולמעלה מתבונת אדם.

יום אחד החלו יהודים לעסוק בצרופי גימטריה, לפי הלוח העברי או סתם תאריכים, מספרים, שאפשר לצרפם לתאריכים מסוימים. המלומדים שביניהם ואלה שעמדו על רמה אינטלקטואלית יותר גבוהה, אלה שנתברכו בדמיון מפותח יותר וכוח תיאורי רב הלהיבו את הסובבים אותם במעשיות מהרמב"ם, בפסוקים מרש"י ובסיפורים מבעש"ט או מרבי שמעון בן יוחאי. כל המעשיות והסיפורים היו מעוד־כנים ומותאמים לתקופה. הם נסבו על רביים, אשר חזו עוד לפני מאות או עשרות בשנים מלחמות גדולות ואכזריות, בהן היהודים יסבלו סבל רב ע"י צורר יהודים שיקום בכוח רב, ישלוט על עמים וארצות אך מכל העמים הוא יציק ליהודים ביותר. בשנת תש"א יקיץ הקץ על שלטונו והיהודים ינשמו לרווחה.

סיפורים מעין אלה עשו להם כנפיים ברחבי הגיטו ובמרוצת הזמן הגיעו הדים גם מן הסביבה הקרובה על סיפורים דומים. לרא־שונה היה זה העיסוק של החרדים בלבד. לא עברו אלא ימים מועטים וחלק ניכר מהחילוניים, ואפילו אנטי דתיים החלו להתעניין במספרי המעשיות הללו ושמעו בתענוג על הצפוי בתש"א. הם החלו להאמין בתחזית הוורודה הזו של הרביים. אך דא עקא, שצריך לחכות עוד שנה תמימה...

דומה, שלא רק השנה היתה „תמימה" גם המאמינים בכך היו תמימים. ובתמימות הזאת הצטיינו לא רק החרדים, אשר להם יש פטנט מימים ימימה לאמונות תפלות, כי אם גם אלה שהיו מוכרים כאתאיסטים. ואמנם טוב היה לאלה שהיו מאמינים, כי איבוד האמונה, כמוהו היה אז כרצח נפש. אמנם יש כאן מקום גם להרהר על הצד השני של המטבע, על ההתעוררות של כל היסודות הרוחניים, האידי־אלים ודרכי־המחשבה ששימשו במשך שנים רבות נכסי צאן ברזל אצל רבים מאוד וכל זה התמוטט בין לילה.

ראינו אנטי־ציונים בשמחתם הכנה על המדינה היהודית המדומה ומאידך ראינו אותם אנשים לאחר מספר שבועות כשהם מאמינים באמונות תפלות. ואין זו שאלה של עקביות, זו שאלה של התבלב־לות. כיסופי הגאולה היו כה עזים שהעבירו את האנשים על דעתם.

נעלמה אצל רבים הבהירות המחשבתית, הדוגמתיות השמרנית וההס־תגרות הכיתתית. האוזן היתה קשובה לכל דבר חדש, לכל רוח חדשה, אפילו אם היה זה בניגוד להלך רוחו מאז ומתמיד. ואם היו כאלה שסגדו לרביים והאמינו בניסים ונפלאות שלהם, למה איפוא שלא להרהר שמא הם צודקים? שמא דבר זה יש בו כדי להגשים את התקוה להיפטר מן הכובש האכזרי ולהדליק את תוחלת הגאולה? בתקופה זו לא הרעיונות הם שעמדו במבחן, מכל מקום רעיונות הנראים לעין, אלא מה שרמז במידה רבה יותר על התשועה. בטרם ניתן היה להיווכח אם אמנם צדקו פרשני הגימטריות, בנבואותיהם בדבר קץ שלטונו של הצורר וכבר צצה תופעה חדשה בקרב תושבי הגיטו של ראדומסק וסביבתה הקרובה. הרביים והסיפורים אודותם פינו את מקום לניסויים ספיריטואליסטיים שנכנסו עד מהרה לאופנה ונעשו המקור לניחוש עתידות וכל זאת, כמובן מתוך כוונה לעמוד על משמעות העתיד.

כל יום דמה לנצח ואנשים ביקשו לדחוק את הקץ. תחושת הסכנה היתה כה מפותחת שנדמה היה שהאדמה בוערת מתחת לרגלים. צריך היה איפוא להמציא איזה „אורים ותומים" כדי להיוודע מיד מה צופה בחובו העתיד.

„אורים ותומים" כזה הומצא בצורת שולחן, אשר „השמיע" תשו־בות על שאלות שנשאל. השאלות צריכות היו להיות מוסכמות לפי אלף בית, למשל: אם הוסכם על האות הרי שהיו חייבות להישמע 5 נקי־שות של השולחן לא פחות ולא יותר, כדי שמשמעה של התשובה תהיה חיובית. נקישה אחת פחות או יותר היתה להם משמעות שלילית. השולחן צריך היה להיות קטן וללא מסמרים. בלי שתי תכו־נות אלה השולחן לא „פעל".

וכך היתה דרך הצגת השאלות: האם המלחמה תיגמר בעוד חצי שעה? — שלילי. האם המלחמה תיגמר בעוד שנה אחת? — שלילי. בעוד שנתיים? — שלילי. בעוד שנה וחצי? — חיובי. די היה בתשובה אחת חיובית והדבר עשה לו כנפיים כבשורה מרננת בכל הבתים, בהם לא היה שולחן מועד למטרה זו. לאחר הבשורה הראשונה התקהלו, בכל מקום בו היה שולחן מעין זה אנשים רבים כדי לראות במו עיניהם את הפלא. במרוצת הזמן השולחן הפך לתחביב מעניין ואנשים היו נוהגים לומר: מה מספר היום השולחן? השולחן נעשה איפוא לשיחת היום, נושא להתפרקות מצרות יום יום ואף מקור להתבדחות.

בהמשך הזמן שוב לא עמדו במבחן המציאות הניסויים הספיר־טואליסטיים. השולחן המפורסם לא הראה מידה מספקת של עקביות. על אותה שאלה „ענה" פעם בחיוב ופעם בשלילה ועל השאלה המ־עניינת את הכול מתי תסתיים המלחמה ענה פעם אחת שהמלחמה תיגמר בעוד שנתיים וחצי, ובפעם השניה ענה כי תסתיים בעוד עשרים שנה... לא ייפלא איפוא שה„אימון" לשולחן ירד פלאים. אמנם קשה היה לרבים להיפרד ממנו, כי בכל זאת טובה יותר האשליה מאשר המציאות האכזרית ללא תקוה וללא נס.

הספירטואליזם פינה מקומו לתקופה ריאליסטית יותר. הדבר בא כתוצאה ע"י התבדות של כל מיני נסיונות לחיפושי אלוהים בדביקות, באמונות תפלות ובהסתמכות על נס. אם היתה תקופה בה הופרכה בעליל כל אמונה בכוח על אנושי, הרי היתה זו תקופת הנאצים והגיטו.

אך לא ע"י ניפוץ אלים בלבד ניתן היה לחולל שידוד מערכות במחשבה וברוח ניפוץ אלים עשוי היה להוליך למצב של יאוש מוחלט אילמלא הניצים הראשונים של תנועת המחתרת היהודית בגיטאות הגדולים וקודם כל בגיטו ורשה באביב 1940. אם נכון הדבר שאין מעצור לתנועות חברתיות והן פורצות גבולות ומכשולים, הרי תנועת המחתרת הקרינה מרוחה והגיעה למרחקים. עצם העובדה שקיימת מחתרת יהודית בתוך השלטון הנאצי עוררה גל של התפעלות

בעיירות הנידחות ביותר, אשר בהן לא היה הקשר הארגוני עם המחתרת היהודית קיים כלל. כשהמחתרת היהודית הארצית הגיעה לשערי ראדומסק היא כבר פגשה קבוצות מחתרתיות מאורגנות בלי כל קשר מוקדם עם ורשה, שכן בראדומסק היתה תנועת „דרור" מן החזקות ביותר בפולין עוד לפני המלחמה והחיים הציבוריים בכלל היו מפותחים שם מאוד.

כל בעלי ההכרה בראדומסק ציפו איפוא מזמן לאבדן הפאטליזם הנפסד וההתפסות בכוחות על אנושיים, הם יצרו אווירה של פיכחות והסתמכות על כוחות ריאליים ואפילו היו הם אכזריים, טובים היו יותר מן האשליות. הם עשו זאת תוך שמירה על המוראל של האנשים וטיפוח מלוא הערך העצמי והיהודי של האדם.

הקשר הממשי שנתחדש באמצעות שליח מיוחד של התנועה בגיטו ורשה היה בו משום תוקף מוסרי במשימה זו.

*

לאחר החורף הקשה והארוך, הגיעה עונת הפשרת השלגים, ואם כי הקור היה עז עדיין, הנה בהתאם ללוח הזמנים כבר היה האביב חייב להיות „בעיצומו". מכל מקום מובטח היה שעוד מעט והאביב יהיה לעובדה.

תושבי הגיטו מקבלים את ערב האביב ברגשות מעורבים. הכפור הממושך שחדר לעצמות והקפיא את הדם בעורקים היה כבר לזרא. בבתים שרר קור נורא ולא היה במה להסיק את התנורים. אך מאידך, אותו חופש, שמביא עמו הקיץ בכנפיו כרגיל היה אף הוא משועבד לצורר ורק לו הזכות ליהנות ממנו. בחורף לא היה לגרמנים נוח ביותר לערוך חטיפות, להתפרץ לבתים בלילות וכל מיני שאר השתוללויות. ומבחינה זו הרגישו תושבי הגיטו דווקא בחורף יתר בטחון.

המחשבה שעוד מעט יופיע האביב השתלבה עם המחשבה שאין לצפות לקץ מהיר של המלחמה. מי שחי בגיטו יבין מה משמעות הדבר הזה וכמה אומץ לב דרוש היה כדי להגיע למסקנה זו ולהשלים אתה.

המצב חייב למצוא מוצא ולא לחכות באורח סביל לכל מה שיקרה. אך דא עקא שלא היו ברירות רבות. הדור הקשיש מוכרח היה להשלים עם הגורל אשר נבע ממלחמה ממושכת אך לעומת זאת היתה לנוער ברירה. הוא יכול היה להבריח את הגבול ולעבור לשטחים המוחזקים ע"י הסובייטים. יכול היה להצטרף לפרטיזנים ולתנועות המחתרת. ביחוד קסמו לנוער חיי החופש של היהודים תחת שלטון ברית המועצות. הידיעות שהגיעו משם גרמו להתפעלות. סיפרו על היחס הנאה מצד השלטונות והצבא לפליטים היהודיים שעברו את הנהר בוג משטח הכיבוש הנאצי, על ביקורי היהודים בתיאטרונים, בקונצרטים ובבתי קולנוע, על בילוי ספונטני של חיילי הצבא האדום עד מאוחר בלילה עם כלי הנגינה בחוצות הערים בהתקהלות המונים של האוכלוסיה האזרחית, בלי הבדל יהודים או לא יהודים.

באוזני אלה שחיו כבר קרוב לחצי שנה בבית הכלא הגדול של הנאצים נשמעו אלה כסיפורי אגדות, וכשבאו מן העבר השני של הבוג בני עיר על מנת להעביר לשם את משפחותיהם או בעניני הברחה, לא זו בלבד שאישרו את השמועות אלא שעוד הוסיפו עליהם כהנה וכהנה. העיקר שבסיפוריהם היה שמצד הסובייטים אין כל קושי לעבור את הגבול. הסובייטים פתחו את הגבול בשביל פליטים יהודים שעברו ממש לעיני משמר הגבול. כל ההסתכנות היא איפוא בצד הגרמני של הגבול, אשר לרגל פתיחת הגבול הסובייטי הגבירו את עירנותם.

במרוצת הזמן תכפו הביקורים שערכו אלה מן הצד הסובייטי לגנראל גוברנמנט ובחזרה. „הטיולים" הללו התקיימו על רקע הברחה של מטבע זר מן הגנראל גוברנמנט לאיזור הסובייטי. בין המבריחים היו גם כמה מבני העיר. כל ביקור כזה החיה מחדש את עובדת החיים החופשיים של היהודים באותה ארץ, אשר מאז מהפכת אוקטובר היתה ארץ סגורה ומסוגרת. עתה נפתחו שעריה לרווחה לפני העולם כולו וקודם כל לפני זרם הפליטים היהודים שהגיע במרוצת הזמן למאתיים אלף פליטים ומעלה. ברית המועצות שוב חדלה איפוא להיות ספינקס. צורת הממשל, ההווי, המנהגים הטובים והרעים, הבדיחות ואפילו אלה מן הבדיחות שאסורות היו על אזרחי ארץ, התפשטו בכל העולם. המנהגים הרעים שם נזקפו על חשבון ההכנות למלחמה. שכן איש לא הטיל ספק בכך שקרוב יום ההתנגשות בין גרמניה לבין ברית המועצות. להתכונן ליום הזה פירושו להטיל נטל רב על האוכלוסיה עם כל ההגבלות הנובעות מכך. אפס כל ההגבלות לא היה בהן כדי להרתיע את הנוער היהודי שמעבר הבוג היה משאת נפשו. מאות ציפו בכליון עינים לבואו של האביב המיוחל, שיאפשר לבצע את הצעד הגורלי ולהשתחרר מעול הנאצים. אלו שעשו הכנות לעבור לעבר השני של הבוג ידעו היטב שפרוש הדבר — הינתקות ממשפחה וקרובים וחשש של פרידה לכל החיים. אלה שגמרו אומר לעשות את הצעד הזה ידעו היטב על הקשיים הכרוכים בהברחת הגבול ועל התנאים החמורים מעבר השני של הבוג. בשטח המוחזק ע"י הסובייטים שהוצף יום יום ע"י זרם פליטים אדיר. הצפיפות הלכה שם וגברה לאין שיעור שכן הפליטים התרכזו רק בשטחים שצורפו לברית המועצות לפי הסכם ריבנטרופ־מולוטוב. שאר חלקי ברית המועצות נשארו סגורים בפני הפליטים.

על אף כל זאת היה זה לרבים בבחינת חלום לראות עצמם מעבר לגבול ולהיפטר מן האות הקלון היהודי.

אחת הבעיות הקשות היוותה שאלת התחבורה. כידוע אסורה היתה ליהודים הנסיעה ברכבת ובכל כלי תחבורה אחר. הנסיעה מהעיר עד לגבול הסובייטי החדש, שכרגיל מגיעים אליו במשך 8 שעות, ארכה מספר ימים. צריך היה לנהוג בעירנות רבה ובזריזות יוצאת מן הכלל. כשנכנס לתוך הקרון גרמני, או אדם חשוד בלי־מדים, צריך היה מיד להסתלק ולעבור לקרון אחר. לרוב היה זה כרוך עם נסיעה ברכבת שניה לאחר מספר שעות וזה גרם להסתכנות נוספת. היו מקרים שהכרטיסן עצמו גילה את הנוסע שהוא יהודי וזה צריך היה להביא זאת בחשבון ולהכין כסף על מנת לשחד אותו.

אך לא רק הנסיעה ברכבת היתה כרוכה בסכנות. לא פחות מסוכנת היתה הברחת הגבול הגרמני. היו מבריחי גבול שקיבלו את הכסף והסגירו את האנשים לידי הגרמנים. לעומת זאת מבריח, שאפשר היה לרכוש לו אמון דרש הרבה כסף, ולא הכל יכלו לעמוד בזה.

אנשים לא מעטים היו שואלים את פי מה עליהם לעשות לנוכח כל הקשיים האלה החוסמים את הדרך לתקוה האחרונה להינצל ע"י מעבר הבוג. על שאלה כזו הייתי נוהג להשיב תשובה ברורה: לשבת בבית פירושו יותר הסתכנות ממעבר הבוג, שבו יש משום סיכוי לחיים. יש איפוא למכור את הבגד האחרון ולצאת לדרך. אנשי שיחי היו נוהגים לשאול: מדוע אין אני נוהג בהתאם לכך. ושאלה זו העמידה אותי במצב לא נוח ביותר. מטעמים מובנים לא יכולתי לגלות כי תכניותי קשורות עם חיי התנועה. אילו הייתי מסביר זאת בכך, בוודאי שהייתי נראה מוזר בעיני כל, בפרט כשקשר זה לא היה קיים עדיין כלל. התחמקתי איפוא מתשובה באומרי שסיבות משפחתיות מונעות ממני לעזוב את הבית.

הגיע האביב הנכסף ומי שנותר במקום חזה מבשרו אביב נוסח גרמני, המתבטא ברדיפות ונגישות יותר נגד היהודים. וכך גברו הגעגועים אל אלה שעברו מן המקום. לימים היה כל טכס נישואין שהתקיים בעיר קשור עם יציאה לדרך, שכן למטרה אחרת לא היו כלל מתחתנים באותם ימים. לפיכך נערכו כל טכסי הנישואין בחשאין בהשתתפות הרב ומנין אנשים בלבד. השתתפות של בני המשפחה וקרובים בלבד היתה ערובה לסודיות כמוסה ככל האפשר.

„חתונה" כזו עברה בלי כל חגיגיות מיוחדת. ה„מזל־טוב" המסורתי נתחלף באיחולי דרך צלחה. ואמנם למחרת יום הנישואין כשיצאו בני הזוג לדרך החלה החרדה והצפיה לימים בהם ישובו ויתראו, אך לרוב לא התגשמה שאיפה זו.

*

עבור התנועה, כמו עבור כל התושבים היהודים, היה בכיבוש העיר משום מהלומה. יום הראשון לכיבוש היה יום מר ונמהר שגרם להזדעזעות עמוקה ותדהמה בלתי נשכחת, ואיש לא הסכין עם המציאות שבאה כחתף. פרט לצרות, סכנות, מחלות וכדומה אשר העיבו על מצב הרוח, היה עוד גורם אדיר כוח ורב השפעה, הלא הוא התעמולה הנאצית, שהציגה את הגרמנים כמנצחים במלחמה ואת שלטון הנאצי כעובדה נצחית.

המצב בכל החזיתות היה בו למעשה משך שנים כדי לאשר את הקונצפציה הנאצית הזו. יום יום השתמשו הגרמנים בכל שופרות התעמולה כדי להוכיח את נצחיות הנאציזם, וקיעקעו את חומת הרוח והנפש. צריך היה להיות בעל אופי חזק ביותר כדי לעמוד בלחץ מוסרי ונפשי זה נגד הגרמנים ולא ליפול ברוח. יש להודות שרבים לא עמדו במבחן הימים ונכנעו מוסרית ללחץ התעמולה הנאצית.

תנועתנו מילאה תפקיד לא מבוטל בגיבוש כוח מחתרתי בקרב בני הנוער במקום. אילו היו עוד כוחות נוספים מסוג זה היה חוג ההשפעה של הכוחות התנועתיים רחב יותר. לרוע מזלנו התפוררו המפלגות הפוליטיות שהיו מוכרות מלפני המלחמה עם כניסת הצבא הגרמני לעיר ורק תנועת „דרור" שהיוותה כוח מאורגן לא התפזרה וכן חברים בודדים של פועלי־ציון צ.ס.

הפגישה הראשונה, או יותר נכון, „הפגישות" הראשונות שלי עם חברי התנועה נערכו ימים מועטים לאחר כניסת הנאצים לעיר והיו מלוות קריצות עינים. פגשתי בהם בהזדמנויות שונות ברחוב, בעבודה או בשעה של חטיפות ברחוב. מעולם לא עמדה ביני לבינם מחיצה כלשהי ויחסינו היו תמיד בלתי אמצעיים למדי. והנה עתה נזקקים היינו לאמצעים אופטיים, ולמבטים רבי משמעות המרמזים על העבר ועל התקוה לעתיד.

אחר כמה שבועות מספר של גישושים בשלו התנאים להתחיל בפעולת ארגון של תנועת „דרור". בעוד אני מהסס ושוקל אם הגיעה השעה לנצל את מה שנראה לי כמצב נוח להתחלת הפעולה, היתה לי הפתעה נעימה עם שובו של לאזר מהשבי בגרמניה. לאזר היה מעמודי התווך של התנועה ועליו אפשר היה להסתמך. לאחר שמחת הפגישה הצגתי לפניו את הבעיות שאני מתחבט בהן ושאלתי לדעתו על אזהרת „השטאטסהאופטמן" שהשמיע בימים הראשונים של הכיבוש באזני פעילי המפלגות הפוליטיות והתנועות החברתיות. סוכם לחכות עוד שבועות מספר ולהתחיל אז בפעולות בזהירות רבה.

לאחר 4 חודשים בערך מיום פרוץ המלחמה קבענו 4 „חמישיות". כל קבוצה מאורגנת היתה בת עשרים איש ולא ידעה על קיום קשר נוסף עם אחרים. הראשונים לפעולת מחתרת היו כמובן חברי האקטיב של „דרור" לשעבר, הנאמנים ביותר והמנוסים בעול פעולת התנועה זה מספר שנים. הבעיה הראשונה שנתעוררה היתה איפוא כיצד לכנס את הקבוצות לפעולתן הסדירה. הדחיסות לאחר קום הגיטו היתה מבהילה. לא היה כמעט מקום בלי דיירי משנה. ואילו במקומות המעטים שלא היו בהם דיירי משנה, היה הדוחק כה רב, עד אשר ועדת השיכון של ה„יודנראט" שיחרר אותם מ„התענוג" בהכרח מתר ספת דיירי משנה. במקומות אלה לא היתה לנו דריסת רגל פרט למשפחת מרדכי זעליג, שביתו היה בית ועד לצורכי התנועה.

התחלנו להתכנס אצל מרדכי זעליג ערב ערב עם דמדומים, כדי שנוכל להגיע הביתה לפני התחלת העוצר, כלומר בחורף ב־8 בערב ובקיץ ב־9. כל אחד מ„החמישיה" נכנס לחוד כדי לא לעורר תשומת לב הדיירים. אמנם היה זה אחד הבתים הגדולים ביותר בעיר, בית בן שלוש קומות, ארוך ובעל שתי כניסות. משכנות של מרדכי זעליג היה בקצה הבית בקומת הקרקע, ומסביבו לא גר איש. אך כל זה לא פטר אותנו מזהירות יתר.

בתקופה הראשונה של פעולתנו הסדירה והדייקנית להפליא שכמוה לא ידענו לפני המלחמה, נסבו השיחות בעיקר על עניני המלחמה המתחוללת לעינינו ואשר סיומה המהיר היא בשבילנו בבחינת שאלת חיים או מות. סקרנו איפוא את מהלך המלחמה והמאורעות החשובים בה לפי העתונות הגרמנית, שהיוותה את מקור האינפורמציה היחיד. לימים עברנו לפעולה יסודית יותר והיינו מעיינים בספרות שהתאימה לתקופה בה אנו חיים. לא ניתן היה להבין את המתרחש מבלי לעקוב אחר הרקע ההיסטורי והסוציאלי שהצמיחו את המאורעות הנוכחיים בעולם והביאו למצב שבו נמצאו היהודים. כך למשל למדנו את ברנר, סירקין, בורכוב, מנדלי, פרץ ועוד. כמובן שמי שהציץ „החוצה" יכול היה בנקל לעמוד על הסתירה המשוועת שבין המציאות לבין עצם הלמידה באותו זמן של הנושאים שעמדו על הפרק.

לימים חל שינוי בנוף האנושי ובנוף הטבע. הרחבנו את מסגרת ה„חמישיות" והגדלנו את מספר החברים עד שהיינו 40 חבר, היינו כ־40% ממספר החברים שלפני המלחמה ועוד היתה ידנו נטויה. עם זאת הוכרחנו להישמר שלא לשוות אופי המוני לתנועה שהיתה במחתרת. התרחבות זו נתאפשרה עם עונת הקיץ, כשהמפגש נערך בחיק הטבע עם כל הסיכון שבדבר. אצל מרדכי זעליג לא ניתן היה לכנס עשרות אנשים. למזלנו היתה בראדומסק פינת חמד אחת מפורסמת — „שויצרסקה דולינה" (העמק השויצי) שכשמו כן הוא. זה היה אי שויצי בלב הגיטו. מצד אחד היה שם שטח הררי שנמצא בראש הגבעה במקום שם התנוססה תחנת רוח ומצד שני מדרון תלול. לפני המלחמה היה מקום זה הומה אדם רב, בעיקר בשבתות, ומאות ואלפים מצאו להם שם מקום להינפש אחר יום עמל. בגיטו עמד המקום הזה בשממונו. לפולנים נאסרה הכניסה לשם, ויהודים נמנעו מלהראות במקום במידה שלא היה בכך צורך מיוחד. גם הגרמנים לא מצאו בדרך כלל ענין במקום מבודד זה ו„השויצרסקה דולינה", על הנוף המקסים ועל האויר הצח שבה נשארה שטח הפקר.

כבשנו איפוא את ה„שויצרסקה דולינה" לצורך התכנסותן של ה„חמישיות". וכך היינו מתישבים למעלה על הגבעה סמוך לתחנת הרוח, כדי שנוכל לראות מרחוק כל דמות מתקרבת. דאגנו לכך שתמיד יהיו ברשותנו קלפים, ספר וכל שאר אמצעי הסוואה תמימים. במדה שזכרוני לא מטעני לא נתקלנו אף פעם בגרמני שיטייל לו שם להנאתו או בתוקף תפקידו. לעתים רחוקות מאוד, היה מופיע איזה זוג צעיר, אשר הופתע בהתקלו בנו, שכן מאז החלה המלחמה והוקם הגיטו לא היו רגילים לראות שם נפש חיה.

ב„שויצרסקה דולינה" עשינו חיל רב. התחזקנו וחזקנו את רוחנו בדביקות במטרה. היתה ההרגשה שמבצעים פעולה רעיונית שתפוג דכדוך הנפש וחיינו ימלאו תוכן. הוצאת החברים ממסגרתם הצרה שבתחום המשפחה והכוונתם לאפקים רחבים יותר של תנועת המחתרת הכללית וחיי הישוב בארץ ישראל, יצרו את הקשר בינם לבין העולם הרחב והעם היהודי. צריך היה לראות את הבחורים והבחורות הללו, הצעירים לימים, באיזו חרדת קודש היו מתכנסים במסגרת ה„חמישיות" ואיזו רצינות היתה אופפת את השיחות.

לאחר פעולה תקינה של למעלה מחודשיים, בלא כל הפרעות ותקלות, ראינו שהגיעה העת לעשות פעולה ממשית יותר. ביקשנו איפוא לכנס בדירתו של מרדכי זעליג אספה גדולה יותר של כ־20 איש. כמובן שבאספה זו צריכים היינו, לפי התכנית, לגלות את זהותם של כל הנוכחים, שעה שעד כה ידע כל אחד רק על ה„חמישיה" שלו. ההכרות הזו של אנשים, שבעצם הכירו זה את זה מכבר הטילה אמנם אחריות גדולה, אך הרגשנו כי אנו חזקים דיינו כדי שנוכל להרשות לעצמנו לכנס אספה של חברי האקטיב.

האספה התקיימה איפוא בפורים 1940 ואליה הוזמנו כ־20 חבר. אין אני זוכר את כל המוזמנים, אלה ששמותיהם שמורים בזכרוני הם: יטקה גרשונוביץ, כילה זלצמן, רוזנבלט, יצחק ציפלר, שמעון זלצמן, אני וכמובן המארח. התכונה לקראת האספה הורגשה באוויר, שכן, עצם המאורע של האספה הראשונה תחת הכיבוש הנאצי דיו היה כדי לעורר התרגשות. ננקטו כל אמצעי זהירות כדי שהאספה תתחיל ותגמר בשלום.

המתכנסים הראשונים החלו לסקור זה את זה בדומיה ובתהייה. אם כי לא היו אלה פנים חדשות וכל אחד היה רואה את רעהו כמה פעמים ביום. אך עד כה לא גילה איש בפני חברו את סוד הפעילות בה היה עוסק מזה כמה חודשים. גם כעת לא ידע איש מבין הנוכחים על קיום מספר רב של חברים נוספים שהיו שרויים עוד „במחתרת".

האספה נפתחה על ידי בדברים קצרים. בין היתר אמרתי שאספה רשמית ראשונה היא זו, אך למעשה יש לנו כבר עבר של חודשיים וחצי של פעולה במחתרת. באספה זו אנו פותחים פרשה חדשה ועוברים לשלב גבוה יותר בפעולתנו. ימים יגידו אם נשאר בודדים במערכה או שפעולתנו תמצא הד בתנועה הארצית, אשר עד כה עלו בתוהו כל המאמצים להתקשר אתה. אחרי דיבר לאזר אשר התעכב על כללים של עבודה במחתרת ועל האחריות הכבדה שמוטלת על כל איש מחתרת. על עניני דיומא דיבר מרדכי זליג. כדרכו עשה הוא ניתוח מעמיק של ההתרחשויות האחרונות בזירה הבינלאומית וסקר במיוחד את המצב בחזיתות.

בסיום הקראתי את סיפורו של י. ל. פרץ „הורמוז ואהרימן" שנכתב לפי אגדה פרסית וסבב על שני אלים האל הטוב והאל הרע. סיפור זה תאם את הלך הרוח שבו היינו שרויים וניתן ללמוד ממנו מוסר־השכל.

האספה שארכה כשעה נסתיימה בשירה חרישית של ההמנונים „שבועת הנוער" ו„תחזקנה". החברים נתפזרו בהרגשה שהאספה היתה דבר בעתו. במיוחד נתרשמו הכל מהלך המחשבה של הדוברים שהיה ברוח טרום־מלחמתית ועם זה היה טבוע בהם חותם המלחמה והגיטו. עם תום האספה הוחלט להנציח את המאורע ההיסטורי של האספה הראשונה תחת הכיבוש הנאצי ע"י החבאת פרוטיקול על מהלך האספה באדמה בתוך בקבוק. את הבקבוק עמד להחביא מרדכי זעליג בחצרו. יש לשער שמרדכי זעליג מסר למישהו כמדובר מן המש־תתפים באספה את מקום ההחבאה לאחר עזבו את ראדומסק. אך כולם יחד עם מרדכי זליג נגרפו עם השואה ולא נותר מי שיוציא את הבקבוק מן האדמה.

*

יום אחד חזר יושב ראש ה„יודנראט" בעיר מאחת מנסיעותיו התכופות לורשה בעניני ה„ג'וינט". למחרת שובו ביקש ממני להיכנס למשרדו בשעה מסוימת. מאז דחיתי הצעתו על הצטרפותי ל„יודנ־ראט", בימים הראשונים של הכיבוש, היו יחסינו כמעט צוננים והם הסתכמו רק בברכת שלום ברחוב ותו לא. לעתים השתדלנו שנינו להימנע גם מלברך בשלום אחד את משנהו. הייתי סקרן לדעת מה סיבת הזמנתו ומחשבותי היו סובבות על נושאים שונים.

כשהגיעה השעה הקבועה נכנסתי לחדרו של יושב ראש ה„יודנ־ראט". הסתבר שהענין הוא לא משרדי, אלא אישי בהחלט. הוא מסר לי דרישת שלום „מאחיינית" שפגש בה במשרדי ה„ג'וינט" בוורשה. היא שאלה לשלומי ושמחה מאוד לשמוע שאני חי ומתגורר בראדומסק והודיעה לי על ידו שעלי לצפות לביקור ממנה. כדי לטשטש את האופי התנועתי של הדבר לא שאלתי מי זאת ה„אחיינית" שלי כאילו היא ידועה לי ומיד הבעתי את שמחתי על שהיא חיה ועומדת לבקר אצלי.

אכן, היא עומדת לבקר אצלי. כבר לא חשוב מי היא. העיקר שהתנועה חיה וקיימת ובה אנשים שכדי להיות קרובים זה לזה אין הם זקוקים כלל להכרה אישית. יכול אדם להיות „זר" למשנהו אך הקשר הנפשי והרעיוני המשותפים הם כה עזים שאין זה מונע מהם לחרף נפשם בשעת סכנה למען אדם „בלתי מוכר".

כשיצאתי מיושב ראש ה„יודנראט" הרגשתי במשב רוח מרענן. הידיעה שנמסרה לי מוורשה לאחר ציפיה של למעלה מחצי שנה, רוממה את רוחי והחזירה את מחשבותי לחיי תנועה רגילים שלפני המלחמה, אך הפעם בצורה יותר משפחתית שכן, חיפושי אחר האקטיב התנועתי דמו לחיפוש של אב אחר בנו. הידיעה שהגיעתני היתה איפוא הסנונית הראשונה של התגשמות חלום הפגישה המצופה, אם כי לא ידעתי במי אפגוש.

כשחלפו כשלושה שבועות רצופים של ציפיה מאז הידיעה המשמחת הראשונה, התחילה להתערער במקצת האמונה וסבלנותי עמדה לפקוע. התחלתי לחשוש שאם גם נראה כי רצון „האחיינית" טוב היה, נראה שאין הדבר ניתן, משום מה, לביצוע. הסברתי זאת בתנאי המלחמה, שמעולם אי אפשר לקבוע בהם דבר בוודאות. למרות כל זה לא אמרתי נואש והתקווה שביום מן הימים אזכה לראות שליח מן התנועה המשיכה לפרנס את מחשבותי.

יום אחד בשובי הביתה מסרו לי שחפשה אותי בחורה אחת, שלא רצתה לזהות עצמה וסרבה לומר לשם מה היא מבקשת אותי. משלא מצאה אותי בבית הלכה באמרה שתחזור בשנית. בקבלי את הידיעה אמרתי בלבי שאכן זהו זה. סוף סוף הגיע היום שציפיתי לו!

מרוב התרגשות לא יכולתי למצוא לי מקום בבית ויצאתי החוצה שמא אפגוש באורחת כשהיא מטיילת להנאתה. בסוקרי את העוברים ושבים ברחוב ניסיתי לנחש מי עלולה להיות „האחיינית" שלי אך העליתי חרס. לאחר כעשרה רגעים של „סריקה" ברחוב הראשי בגיטו נתגלתה לי דמותה של פרומקה כשהיא מטיילת להנאתה ואינה מבחינה בי כלל. צועדת היתה כאדם טרוד בעסקיו. קרבתי איפוא אליה בצעדים איטיים, כדי לתת לה שהות להבחין בי. רק משעמדתי מולה פנים אל פנים הבחינה בי כשהחיוך האופייני לה נסוך לה על פניה. ברחוב הסואן לא יכולנו אלא להחליף מלים קונבנציונליות ומיד פנינו „למועדון" „שבשויצרסקה דולינה".

לא החלפנו בינינו שיחה בדרך והאלם היה הביטוי הנאמן ביותר לרחשי לבנו. גם בימים כתיקנם קשה הדיבור לבני אדם הנפגשים לאחר זמן ממושך ומרוב שאלות שהם מבקשים לשאול אינם יודעים במה לפתוח. לא כל־שכן עתה, לאחר המאורעות והזעזועים החמורים שפקדו אותנו. לא ייפלא איפוא שהפגישה היתה נרגשת ביותר.

את פרומקה הכרתי משנת 1937 מתוך חליפת מכתבים שהיינו מנהלים בינינו משך שנה תמימה מבלי להכיר איש את רעהו. היה זה שעה שהיא עבדה במועצה האזורית של התנועה בלודז' ואני ריכזתי את הסניף בראדומסק. רק ב־1938 היכרתי אותה אישית פנים אל פנים בועידת האיחוד של „פרייהייט", החלוץ הצעיר בזלונקה. אף כי כבר אז דובר על המלחמה העתידה, לא פיללנו שכעבור שנה היא תפרוץ וכעבור שנה וחצי ניפגש שנינו בראדומסק בגיטו ובמחתרת.

בניגוד לימי הועידה, שעה שפגישותנו היו תמיד חטופות, ניתן לי הפעם לעמוד על אופיה של פרומקה ועל תכנויותיה. לעיניה הפיק־חות היה קסם מיוחד, גופה היה תמיר, שערותיה שטיניות וכולה אומרת רצינות. לאחר החלפת מלים מספר עמה שוב אי אפשר היה להתיחס אליה בשוויון נפש. כלפי איש שיחה היתה לבבית וחמימות רבה אפפה את כל מי שהיה בא במגע אתה. היא נהגה בלי התלהבות יתירה לכל המסובב אותנו. גישה ריאלית זו ייחדה את פרומקה בכל שטחי החיים והיא ניחנה במידה גדולה של אינטואיציה, שהדריכה אותה בכל חתחתי החיים.

בטרם התחלתי אני לספר על הימים ההם בראדומסק, מסרה לי דרישת שלום חיה על אנשים מוכרים לי ועל התנועה בכללה. פרומקה תיארה את המאורעות של תקופת כיבוש ורשה, את אשר עבר עליה אישית ואת ששמעה מפי אחרים. בשבילי היה זה תיאור מרתק שהאזנתי לו בנשימה עצורה.

קורות התנועה החלוצית בימי „הדראנג נאך אוסטען" נשארה עד אותו יום בבחינת פרשה סתומה ובפעם הראשונה שמעתי עליה מפי פרומקה. הסיפור היה נפלא במהותו ואכזרי בתיאורי המציאות שבו, סיפור המוכיח שרק קולקטיב יכול היה לעמוד בו בכבוד. בניגוד לכל התנועות החברתיות הלא־יהודיות והמפלגות הפולניות האדירות שהיו מושרשות בציבור לפני המלחמה והחזיקו ברסן השלטון ואשר התפוררו מיד עם הישמע הירי הראשון של חייל גרמני, היתה התנועה החלוצית היחידה, שלא זו בלבד שלא נכנעה אלא התלכדה ביתר שאת ועמדה במשימות הנובעות ממצב חירום זה.

מצב המלחמה החריד את האוכלוסיה ואילץ אותה להימלט על נפשה מאיזור הסכנה האמיתית או המדומה. לשם כך התלכדו אנשים לפי קירבה משפחתית ויצאו לנדודים בהמוניהם. בתוך זרם אדיר זה של נוהרים מזרחה הזדקרה משפחה אחת גדולה ומיוחדת במינה הלא הם בני קיבוצי ההכשרה למאות ולאלפים מכל רחבי פולין המערבית, אשר עם כניסת הגרמנים נעו מזרחה.

בין הנודדים היה קיבוץ „ברוכוב" מלודז' שהוא עצמו מנה מאות אחדות של חברים. אחריו באו קיבוצי הכשרה מקלץ, בנדין, פלוצק, אושונציה וקיבוצים מגליל לודז'. כל אלה הצטרפו לרשת ענפה של קיבוצי הכשרה שבמזרח פולין והמשיכו בנדודיהם מזרחה. מי שהופתע ע"י הצבא האדום, שקיבל תחת חסותו את פולין המזרחית, כל מי שנקלע לשטחי ליטא העצמאית ומי שעבר לטריטוריה הסובייטית, כל אלה לא הכירו בגבולות שנקבעו והמשיכו ביניהם את הקשר התנועתי שלא נותק אף בימים הקשים ביותר והוא נמשך גם בימי הסתערות הנאצים על פולין כשכל הכבישים בארץ היו מוצפים המוני אדם על מטלטליהם, כלי רכב ובעלי חיים. בתוך הערבוביה הזו, בדרכים הזרועות פצועים והרוגים בני אדם ובהמות שנהרגו מן ההפ־צצות, מחמת פקקי תנועה עצומים שהיו חשופים לעין האויב — בתוך הערבוביה הזו של מאות אלפי בני אדם מחוסרי אונים, נבדל זרם דק של אנשים חלוצים שבהתנהגותם היו למופת. ההבדל בין אנשי תנועה לבין יתר אנשים בא לידי ביטוי בעזרה הדדית, בדאגה לזולת, בחירוף נפש להצלת אדם, בשמירה על הקשר בין המרוחקים לאורך של קילומטרים דבר שהיה נדיר אצל האוכלוסים הבודדים.

בדרכים הארוכות והמייגעות היתה תמיד מצויה פת לחם אצל חברי הקיבוצים, בניגוד לכלל האוכלוסים שדאגו לקחת עמם לדרך לאו דוקא דברים חיוניים אלא את רכושם ואשר אותו נאלצו, לבסוף, לנטוש מעומס המשא הכבד וכך נשארו מחוסרי כל.

ערכה של התנועה החלוצית נתבלט בזה שבכל המצבים חפשו אנשי התנועה תמיד את טובת הכלל ולא דאגת הפרט. טול מאיש תנועה את ההתערות בחיי הכלל ואת האפשרות של התנדבות למען מטרות נעלות — ונטלת את נשמתו. מבחינה עיונית היה זה להם תמיד בבחינת מושכל ראשון. הנכון הוא שהספק כירסם בלב החברים אם יעמדו בשעת נסיון וימלאו אחר מה שהיה בימים כתיקנם מבחינת צו המצפון? אם בנשוב רוחות רעות בעולם וסכנות תרחפנה על האדם, האם בשעה זו ישמור החבר על דמות האדם ועל ערכי התנועה? בזמן היותי מנותק מחיי תנועה, משך חצי שנה, ראיתי, משום מה בעיני רוחי, שכל אותו אידיאל של תנועה חלף עם הרוח, שכל זה התפורר ללא תקומה והפך לאחת האגדות היפות ביותר לשעשוע ילדים. יתכן שמצב רוחי הקודר נבע מהאווירה העכורה בה הייתי שרוי מאז הימים הראשונים של הכיבוש. העוצמה הגרמנית שאין דוגמתה, הטורים האין סופיים של החיילים הגרמניים אשר נעים מערבה בכוח רב, הטנקים אשר נתמשכו לאורך קילומטרים רבים, סימלו תקופת אש וברזל, תקופה שלעומתה היתה תקופת ההונים כאין וכאפס בעריצותה. לא פעם שאלתי עצמי: האין אני יחיד הלוקה באטביזם המתדפק על העבר אשר לא ישוב עוד?

אולם, עצם בואה של פרומקה היוה תשובה לשאלות רבות שנעורו בי, כאשר סיפרה לי פרומקה שבעצם ימי הקרבות על וארשה הספיקו מרבית חברי האקטיבה של „דרור" להגיע לשטח הסוביטי וכבר אז היו כל מעיניהם נתונים למיליוני היהודים, שלא יכלו לברוח מן החיה הנאצית. היה לי הדבר כאות להופעת דור חדש של עסקני ציבור במובן הטוב של המלה. עסקנים, שהיו מוכנים ליטול לידיהם את השטת הספינה היהודית בים מסוער. עובדה זו נטעה בליבי הרגשה שנצח התנועה לא ישקר. היא פיזרה את כל המחשבות הנוגות שהשתלטו עלי עם חדירת המפלצת הנאצית לפולין והבהירה במקצת את האופק.

עם רכוז חברי האקטיבה בשטחים המוחזקים ע"י הסוביטים עת החלה הערכות הכוחות בהתאם לצרכים התנועתיים של פולין המבו־תרת, הלכה ועמקה ההתבהרות שבאופק. החלוקה הרביעית של פולין בוצעה ע"י מחלקיה לשלושה מחוזות נפרדים עם הצבת גבולות מדיניים לכל מחוז:

הגנרלגוברנמנט — היא פולין המרכזית, ואילו הרייך — פולין המערבית, האיזור אשר סופח ע"י הגרמנים ופולין המזרחית השטחים המוחזקים ע"י הסוביטים. המגמה התנועתית היתה שבכל שלושת המחוזות הללו, במקום בו מצויים יהודים, מוכרחה להתקיים תנועה חלוצית. עצם קיום התנועה שם היתה על מנת להמחיש קודם כל בשביל עצמנו ובשביל המוני היהודים באשר הם שם את קשרינו עם העם, את רצוננו להתחשב בסבלו. לא להיבדל מן העם היתה משאת נפשנו אלא לחיות את חייו, לעודד אותו בצרתו, להשפיע על אורחות חייו ולגרש מתוכן כל שאננות והסתגלות למציאות ויחד עם זה לפעול להרמת המוסר וערכי היהדות והאנושות אשר סמני ההתרופפות כבר נתנו בה אותותיה.

בהתאם למגמה זו חילקנו את חברי האקטיב לכמה חטיבות. מהן שהיתה שומה עליהן לחזור לאיזור הכיבוש הנאצי ולארגן את התנועה במחתרת, מהן שצריכות היו להישאר באיזור הסוביטי. לפעולה באיזור זה קבענו סייג מסוים והוא: לא לתת יד לשום מגמה אנטי סוביטית, אדרבא, לשמש שם כגורם פרו סוביטי מובהק. כל מעיניה של הפעולה חובה היה להקדיש אך ורק לחתירה למען העליה לארץ ישראל ולהשרשת השפה העברית בקרב הנוער היהודי והמוני העם.

החטיבה השלישית צריכה היתה לעבור לליטא העצמאית, אשר היוותה זמן מסוים, עד להפיכתה לרפובליקה סוביטית, השער היחידי לעליה לארץ ישראל.

הקשיים בחלוקת חברי האקטיבה לשלושת החטיבות הנ"ל היו אופיניים לרוח ששררה בקרב חברי האקטיבה. חלוקת האקטיבה בתנאים ההם היתה זיהה עם חלוקה בין חיים ומות, שכן מי שצריך היה לפעול בשטח הכיבוש הנאצי ידע למפרע מה צפוי לו בבכרו את שלטון הרשע לעומת חיי חופש ללא אפליה לאומית אצל הסוב־יטים. כיוון שהמינויים נעשו לפי שיטת הוולנטריות וכל חבר רשאי היה לבחור את מקומו, בחרו הכל את מקום פעולתם באיזור הכיבוש כיון שלא רצה להמנות על יחידי הסגולה. כל אחד סבר שבאיזור הכיבוש יהיה יותר מקום להתנדבות אישית. כל אחד בחל מלשכון בחסות שלטון שאין בו סכנה וראה עצמו חייב להימצא בנקודת התורפה. כאשר מוסד כלשהו צריך היה להכריע בדבר והוכרע מה שהוכרע, הרגישו את עצמם המקופחים במצב מאד לא נוח.

שעה שאלפים ורבבות עשו דרכם מזרחה והבריחו גבולות כדי להגיע למחוז חפצם באיזור הסוביטי כדי להרחיק עצמם מן הסכנה. עשו פעילי תנועת „דרור" דרכם בכיוון ההפוך כשמחוז חפצם מכוון להיקלע ללוע של הזאב, במקום המוכן לפורענות — וארשה, וכל ה„גנרלגוברנמנט" והרייך. אנשים שנפגשו בחברי התנועה בדרכם למזרח ובקשו להתחקות על פשר הדבר שהחברים הללו משקיעים כל כך הרבה מרץ כדי לצאת ממה שכונה אז בפי כל, ובצדק, גן

עדן ולהגיע ישר לגיהנום, לא יכלו אלא להסיק מעובדה זו שהם עוסקים בהברחת וולוטה, כפי שהיה נהוג בימים ההם, או שהם סתם אנשים שלא מן הישוב.

כשהתנועה החלה לפעול בשטח ה„גנרלגוברנמנט" ומרכזה בורשה נעשו מאמצים לרכז כל אלה מן האקטיבה שנשארו בזמן הפלישה במקומותיהם. מטרת ביקורה של פרומקה אצלי היתה איפוא לגייס אותי לפעולה לורשה. כשהציעה זאת עמד היום לערוב וצריך היה להסתלק „משויצרסקה דולינה". במשך שלוש השעות של שהותנו לא הספקנו כמובן לדלות כל הנושאים ובחלקם לא נגענו כלל כיון שהשעה דחקה. שעה אחת נותרה לכניסתו של עוצר הלילה המחייב להסתגר בבתים עד למחרת היום. על פרומקה היה לעזוב ברכבת היוצאת לאחר שלוש שעות שכן עליה חלות היו שעות העוצר המחייבות את הפולנים כיון שהיתה מצויידת בתעודות אריות. צריך היה עוד להספיק להפגיש אותה עם מספר חברים לפני שעות העוצר וגם לשוחח אתה בקשר להצעתה.

✶

הספקנו עוד להגיע הביתה בדיוק עם התחלת העוצר. עתה החילותי לגולל לפני פרומקה את הבעיות והמעצורים אשר מקשים מאד על נסיעתי לוורשה. בין יתר הבעיות היה גם דבר קבלת מגורים בשביל הורי, שכן מאז הקמת הגיטו לא היה לנו עוד שכון קבוע. אני טיפלתי בדבר כבר חודשים מספר וכל יום הייתי מבזבז שעות במשרדי ה"יודנראט" ותמיד קבלתי רק הבטחות בלי שום תזוזה ממשית. ידעתי שאם אני לא אהיה בבית הענין לא יסתדר. לבי לא עמד לי להשאיר את ההורים בלי קורת גג. אך מתי הענין יסתדר לא יכולתי לקבוע בודאות. סוכם איפוא שבעוד שבועות אחדים אצא לדרך.

הגיעה שעת פרידה. הפרידה היתה לא פחות נרגשת מן הפגישה עם פרומקה. משך ששת השעות שביליתי בחברתה חייתי באוירה מטהרת שכולה זוהר, כולה רוממות רוח. יצאתי כליל מהבעיות וטרדות יום־יום ואפפה אותי רוח של חג. אמנם הדברים עליהם דברנו היו רחוקים מחגיגיות והם היוו נושא של תוגה ושפל אנושיים. אך הידיעה שיש כוחות תנועתיים בקרב כל תנועות המחתרת היהודיים אשר גמרו אומר להיות לפה ליהודים הנרדפים ולעמוד לימינם בכל צרה — הידיעה הזו היה בה משום נחמה פורתא ועשויה היתה לרומם את הרוח. משום כך בלעתי כל כך את סיפוריה של פרומקה. כל דבר קטן וגדול אשר יצא מפיה שתיתי בצמא ולא נלאיתי מלשמוע עוד ועוד. כשעזבה את העיר השאירה בלבי מועקה ודיכאון שמהם לא יכולתי להשתחרר עד עזבי את העיר.

השעות של שהותה של פרומקה בעיר היו קצובות מפני שבאותה תקופה של התארגנות התנועה, היתה עבודה רבה לפניה, ואני לא הייתי היחיד שאותו היה עליה לבקר. היא עברה לאורכה ולרוחבה של המדינה ובכל מקום בו היה קיים לפני המלחמה סניף או חבר פעיל שנותר לפליטה, הביאה את בשורת התארגנותה של התנועה במחתרת.

פרומקה ליוותה את התנועה מאז היותה תנועה חלוצית מגשימה ועד הפכה לאירגון יהודי לוחם.

דרכה של פרומקה החלה בסניף „פרייהייט" („דרור") בפינסק לפני המלחמה דרך קיבוץ הכשרה בביאליסטוק. לימים היתה איש מרכז „דרור" בפולין במקום שחייתה את חיי הנוער היהודי ודאגת המוני העם בטרם השמדתם. דרכה של פרומקה הוליכה בשליחויות התנועה הבלתי ליגליות והגיעה לכל קצווי פולין רבתי. היא חצתה גבולות שהגרמנים הציבו אותם כגבולות יציבים, אך היא שמה לאל את יציבותם של הגבולות הללו על ידי שהיתה עושה את דרכה בין ה„גנרלגוברנמנט" והרייך, בין „אוסטלאנד" ווילנה, בין לבוב, קובל ובריסק כשאלה היו עוד תחת שלטון סוביטי ובחזרה לורשה. פרומקה לא הצטמצמה בגבולות של ורשה וה„גנרלגוברנמנט". היא נהגה תמיד לפרוץ גדרות, מחסומים וגבולות שהיו מגבילים את התנועה בפעולותיה. היא שימשה כקטר התנועה, אשר מעפיל על הרים וגבעות ולא נרתע בפני כל מכשולים.

במילוי תפקידה היתה מוכנה מבחינה נפשית ששוב לא נתראה. תמיד מסרה לעצמה דין וחשבון על גודל הסכנות. היא הבינה את כל הסכנות הכרוכות בעבודה תנועתית בדרכים של בחורה יהודית נושאת תעודות אריות מזויפות ובאמתחתה הרבה חומר לא כל כך „כשר" בעיני הגרמנים. לפני כל נסיעה התפללה תפילה חרישית שהכל יעבור בשלום. אך לא ויתרה אף על נסיעה אחת בשל הסכנה האורבת.

מכל מסעותיה היתה בנדין, אשר ברייך דרכה האחרונה. התחנה האחרונה ממנה לא שבה עוד. זכור לי אותו ערב של דצמבר חורפי כשנפרדנו מפרומקה והיא אמרה אז בלי כחל ושרק, בכל האכזריות שבדבר שאין סיכוי שנתראה עוד. עם זאת היתה האפטיה ממנה והלאה. היא נסעה בהרגשה של כוח, בראותה את הקבוצות הלוחמות הראשונות בגיטו וארשה. רוח הלחימה של אותן הקבוצות ליוו אותה לדרך ונטעו בה את הבטחון שגם בבנדין, המקום אליו היא יוצאת מטעם הארגון הלוחם, ניתן היה לחולל את הנס של מלחמה באויב.

מחשבת המרד העסיקה את כל ישותה של פרומקה. בזה השקיעה את כל מרצה וקנאותה.

כל המרץ והמסירות שהקדישה תמיד לפעולה חינוכית וארגונית של התנועה פינו מקומם למטרה אחת: הכנת המרד בבנדין. יחד עם הרשל שפרינגר, ברוך גפטק ואנשי „השומר הצעיר" ו„גורדוניה" נטעה רוח לחימה בכל אלה שהיו מוכנים ויכולים להילחם, וקראה לכל אנשי הציבור היהודי בבנדין לעירנות ולהתנגדות כלפי הקלגסים שבקשו להוציאם מן הבתים. היא חשפה באכזריות את כל הטרגיות שבמצב וסיפרה בפני עם ועדה שההשמדה של היהודים היא בלתי נמנעת. היא קראה ליהודים לא להשלות עצמם, לא להיכנע ולמות בכבוד. יהודי בנדין חיבבו את פרומקה וראו בה אישיות בלתי רגילה. די „מאמע" („האם") היה כינויה בפי יהודי המקום, שכן פרומקה נסכה הרגשת בטחון בלב כל אלה שבאו במגע עמה. אך כאם לא היה לאל ידיה להכניס את הבריות תחת כנפיה ולהצילם מכל פגע. ההצלה היחידה שיכלה לתת להן היא ההצלה המוסרית ובימים ההם לאו מילתא זוטרתא היא.

יחסית לתנאי החימוש במקום לא עלו מאמציה של פרומקה בתוהו. גם בבנדין חשו הקלגסים הגרמניים בטעם המרי היהודי אף כי בהיקף קטן יותר מאשר בוארשה או בביאליסטוק. כשהגרמנים גמרו אומר לחסל את שארית יהודי בנדין נתקבצה בבונקר אחד קבוצה לוחמת עם פרומקה בראשה והחלה לירות, עת התקרבו הגרמנים לבונקר. הגרמנים שפחדו להכנס פנימה לתוך הבונקר, מפאת היריות הבלתי פוסקות, הציתו את הבונקר ושם נפלו מלבד פרומקה, ברוך גפטק, פרומקה דולנורובר, צפורה בוצ׳יאן, חדוה ברנד, טוביה דבורסקי, פנינה וכן נפלו קבוצת לוחמים מ„השומר־הצעיר" ו„מגורדוניה".

אחרי המלחמה התכנסנו לפגישת חברים מרחבי פולין ביום השנה לנפילתה של פרומקה ב־3 באוגוסט 1943 ליד אותו בונקר בבנדין על מנת לחלוק את הכבוד האחרון על ידי הצבת לוח זכרון לפרומקה ולחבריה. אין אני זוכר בדיוק את שם הרחוב של הבונקר. אם זכרוני אינו מטעני, הרי הרחוב הזה נמצא מול תחנת הרכבת, שם נפלה בבדידות ובנכר כל הקבוצה הלוחמת.

✶

יום יציאתי לוארשה היה יום שבו שמחה ותוגה שמשו בערבוביה. מחד גיסא, אני עומד להתאחד עם משפחה גדולה אשר שימשה לי מימי נעורי מקור של השראה רוחנית, היא כבשה את עולמי מאז

עמדתי על דעתי וכל מחשבותי ומאויי היו תמיד נתונים למשפחה התנועתית הזו. מאידך היה עצוב מאוד להיפרד מקרובי משפחה שאותה אהבתי, והייתי קשור אליה בכל נימי נפשי. ידעתי גם שאין זו פרידה כבימים כתיקונם. הפעם היתה זו עלולה איפוא להיות פרידה גורלית.

שלא כרגיל, לא הניאה אותי אמי מהנסיעה לוארשה, כאילו משאירה לה את ההכרעה בידי. דבר זה הגביר עוד יותר את יסורי מצפוני וגברו עלי הרהורי שמא עלי להישאר במקום. אולם אלו היו רק שיקולים רגשיים. מבחינה מהותית לא היה מן המועיל להישאר בבית. אדרבא, שכן נופל הייתי רק למעמסה מבחינה כלכלית. גמרתי אומר איפוא לנסוע, אך עם זאת לא משה החרדה מלבי זמן רב.

נפרדתי מראדומסק בחשש שהפרידה היא לעולם. האפשרות ששוב לא אראה עוד את הורי ואחיותי היתה כמעט ודאית. זוכרני את ערב נסיעתי ואת הבוקר הקיצי של ראשית יוני 1940 עם מועד הנסיעה. לא פסקתי מהסתכל ארוכות באבי, באמי והאחיות שהיו בבית ובעיני רוחי ראיתי את אלה מן האחים והאחיות שהיו גרים בערים אחרות. מעולם לא נתפניתי לשים לבי על צורת הארון או המיטה שעמדו בחדרי. משכו גם אלה את תשומת לבי ובקשתי לחרות אותם במוחי כמזכרת מהבית בו גדלתי וחונכתי בבחינת ראה הכל מה שניתן לראות כי מחר שוב לא תראה את הבית הזה.

נפרדתי בלבביות ובלב שבור מבני משפחתי שליוו אותי עד לגבול הגיטו כשעיניהם זולגות דמעות. בעמדי מן העבר השני של הפס שליהודים מותר לעבור בו המשכנו עוד דקות ספורות בניפנוף ידים הדדית. רגלי עמדו כבר בצד הארי שהיה שומם וריק בניגוד לימים עברו עת המו רחובות אלה אדם רב. בעוברי את רחובות העיר שהם עתה „יודנריין" שוב תקף אותי יצר ההתבוננות כאדם הרואה את העיר בפעם האחרונה. שוב לא גרעתי עין מכל דבר ויהא הפעוט ביותר. מהמגרש רחב הידים אשר נוצר אחרי הדליקות ואשר קצהו האחד הגיע עד רח׳ 3 במאי דיברו אלי כל עץ וכל שיח שבגן והעלו זכרונות. בדרך אל הרכבת נעצתי עין במקום בו החבאתי את הספרים והתפללתי בלבי שיבוא יום בו אוכל לגאול אותם. בדרך פסחתי על פני הבית בו התגוררנו לפני קום הגיטו ברחוב ריימונט ומצאתיו ריק ככל בתי יהודים האחרים. ילדים היו כאן משחקים ומשתובבים בחצר; עקרות הבית היו הולכות לחנות המכולת ומביאות משם לחם, חלב, פירות על מנת להכין ארוחת בוקר לבני משפחתן. הנה אני עובר על יד מועדון התנועה בקצה רחוב ריימונט. לפנים היה מועדון זה שוקק מאות בני נוער, שהיו שרים ורוקדים עד שעות הלילה המאוחרות. עתה עומד הוא מיותם בשממונו. והנה הגעתי לבית הנתיבות. נותרה עוד חצי שעה לבואה של הרכבת. אני מתישב ומהרהר על מה שראיתי ולא ראיתי בדרכי אל תחנת הרכבת.

*

עתה שומה היה עלי לעבור את טבילת האש הראשונה ולבחון את פרצופי אם דומה הוא לארי. זכורני שלפני המלחמה קרו מקרים שאנשים בלתי מוכרים היו פונים אלי בשפה הפולנית. אין אני זוכר מה חשבתי אז אודות אנשים האלה אולם הרגשה זו חיזקה בי את הבטחון „הגזעי" שאני נוצרי „טהור". נהגתי בשעת צפיה לבואה של הרכבת ובהכנסי לתוכה במידה גדולה של חופש ובטחון עצמי, התישבתי ברכבת ופרשתי עתון לעיני הנוסעים הפולניים, שהם היו בדרך כלל יותר מומחים בהבחנה בין יהודי לגוי מאשר גרמנים, וציפיתי לבאות.

אכן, עברתי את טבילת האש הראשונה. לאחר שראיתי שכבר חלפו שעתיים מאז עלותי ברכבת ואני עדיין לא נמצא בידי הגסטאפו, אמרתי בלבי שאוכל להמשיך עוד כ־4 שעות בלי תקלות. הרגשתי בעליל שהיחס אלי לא היה שונה מזה של נוסעים אחרים. משמע, שזה בזכות קלסתר פני. בקרון עמדה דומיה. האחד נמנם, השני ישן, השלישי הציץ לעתון הצצה קלה. ארשת פניהם של הנוסעים לא הביעה שלוה יתירה ואפשר לומר אף שהאוירה היתה מתוחה במקצת. גם מקרונות אחרים לא הגיעה לאזני כל שיחה. אוזני ביקשה לקלוט שיחה כל שהיא על מנת להיוכח באיזו מידה משמש היהודי נושא לדיון, לא באתי על ספוקי מבחינה זו. לעומת זאת כשנעצרה הרכבת בתחנה והנוסעים קפצו ממקומותיהם לעבר החלון על מנת להצטייד בדברי מאכל ולנוסע אחד היה נדמה שהרוכל טעה בנתינת העודף, הגיב על כך: „מה אתה חושב לך שאני בזוי כמו הרוכלים היהודיים? אין כבר יהודים ברכבת." זה היה כל מה ששמעתי על נושאים יהודים במשך כל הנסיעה.

לשם זהירות נמנעתי מלנסוע עד לבית הנתיבות הראשי בוארשה. מנסיוני לפני המלחמה ידוע לי שהמשטרה הפולנית היתה עורכת שם תמיד מצור בחפשה אחר פושעים, גנבים, קומוניסטים וכדומה. תארתי לי שאין הגרמנים טובים מהם, והרי בעיניהם יהודי הנוסע ברכבת גרוע מפושע. ירדתי איפוא תחנה אחת לפני בית הנתיבות בוארשה, והמשכתי משם במונית העירה.

את חוצות וארשה לא ניתן לדמות לאלה שעזבתיה, כעשרה ימים לפני פרוץ המלחמה. העיר היפה נמצאה עוד בסימן ההפצצות הגרמניות בעת כיבושה. רבים מן הככרות ומן הגנים הציבוריים היו מכוסים חורבות ופה ושם ביצבץ מהם יופיה של העיר. בוארשה לא היה קיים עדיין גיטו והיהודים התגוררו בכל העיר. אך לצאת מהגיטו המיועד נזהרו היהודים ועוד יותר נזהרו אלה מן היהודים שהתגוררו בשכונות בעלות אוכלוסיה גדולה של פולנים וגרמנים.

בעיר היו אז מעטים שהאמינו בהקמת גיטו יהודי. אך גם אלה מן המאמינים באפשרות כזו לא ראו קשר כלשהו בין הקמת הגיטו לבין חסימתו ע"י הגרמנים, אולם ברבים מן הרחובות הוצבה חומה גבוהה ברוחב של הרחוב ולמעלה בשולי החומה התקינו מכשולים שברי זכוכית כדי לשים לאַל כל נסיון לעבור מחסומים אלה שהוקמו באמצע הרחובות הסואנים ביותר. וכל מי שרצה לעבור מבית אחד למשנהו הוכרח לעקוף סחור סחור את החומה, — לפעמים מרחק של כמה רחובות — עד שהגיע למקום חפצו.

אנשים ביקשו לפרש את הקמת המחסומים המוזרים האלה כשימת מכשולים, מצד הגרמנים, נגד מרד אפשרי של הפולנים. לא עברו אלא כ־4 חודשים עד שהובהר לכל מה היתה הכוונה האמיתית של הגרמנים. הם השלימו את המכשולים החלקיים למכשול גדול אחד ששמו גיטו.

המונית הביאה אותי לתחנת מוניות השירות, לא הרחק ממקום חפצי ברחוב דז׳לנה 34 איפה שהיתה הקומונה של החלוץ לפני המלחמה. כאן כבר הרגשתי עצמי כמעט בבית ויכולתי לענוד את סימן ההיכר היהודי שנשאתי אותו במקום מוסתר כל הדרך. בדרך לרחוב דז׳לנה ניתן לי שיעור לדוגמה על האוירה והעצבנות השוררת בקרב יהודי וארשה: בהגיעי לרחוב סמוצ׳ה, שהיה אחד מהרחובות הסואנים ביותר, ראיתי פתאום שקטע מסוים של הרחוב מתפנה והולך מאדם, המדרכה שבצד אחד של הרחוב מתרוקנת והכל עוברים למדרכה השניה. בטרם הספקתי להתבונן ולעמוד על טעמו של הדבר צץ לנגד עיני איש גיסטפו כמתחת לאדמה. אילו לא הייתי „ירוק" והייתי יודע את מלאכת ההליכה ברחוב חייב הייתי לדעת כי עלי להסתכל מדי פעם קדימה ואחורה, ולהסתלק מן המדרכה בהופיע גרמני. אך מכיוון שלא ידעתי זאת הפתיע אותי איש הגיסטפו כך שלא היתה לי כבר שהות לברוח. הוא פנה אלי ושאל אותי שאלה מאד פרוזאית: אם יודע אני היכן גר מיצמכר? (כובעי) משעניתי לו בשלילה הלך לו.

בהיתקלי באורח בלתי אמצעי בגרמני הראשון על אדמת וארשה מיד עם היכנסי לעיר ובראותי את הבהלה שהוא עורר בקרב העוברים והשבים היה הדבר כאות להר געש שעליו אצטרך לחיות ולנשום את חיי. הפגישה הלבבית עם חברים בקומונה של החלוץ טשטשה

רושם זה והפיחה בי רוח חדשה. עצם הימצאותי בקרב חברים לאידיאה נטע בי הרגשת כוח לעמוד נגד התופעה שברחוב סמוצ׳ה.

✶

בספטמבר 1941 כשבוע ימים לפני ראש השנה בקרתי בראדומסק. היה זה בשעה שיהודי וארשה כבר חיו כשנה בגיטו. וארשה לא היתה שוב אותה וארשה היהודית שהיכרתיה ואף ראדומסק לא היתה אותה ראדומסק היהודית כפי שעזבתיה. פגעי הזמן נתנו אותותיהם על השתיים. בשתיהן התהלכו כבר יהודים כחושים ותשושים. רק שנה אחת ושלושה חודשים מאז עברתי לוארשה וכה השתנו פני היהודים של שתי הערים עד לבלי הכיר. פני גיטו וארשה עשו רושם מחריד בהיותו הריכוז הגדול ביותר של יהודים, שכאבו את כל מכאובי הגיטו וסבלותיהם. הכאב והסבל זעקו על כל צעד ושעל, בכל רחוב ובכל בית, בכל מרתף ובכל עליית גג.

ואילו גיטו ראדומסק עשה רושם מדכא. העצבות היתה פרושה על האנשים ועל הבתים. האפלולית שלטה בכל, אפילו ביום שטוף שמש. גיטו וארשה היה „שמח", רעשני. הרעש התמידי המחריש אזנים של מבקשי נדבות, של רוכלים ושל אלה הדולקים אחרי גנבים, יצרו את האשליה שלפחות מתנהלים „חיים" תוססים. לאמיתו של דבר היו חיים אלה דומים לרימון סרק המקים רק רעש ותו לא. גיטו ראדומסק חי לעומת זאת את חייו כמכונס בתוך עצמו, בלי המולה ברחובותיו, וכמעט לא גילוי חיצוני לסבלו הפנימי. אילו יכלו הכתלים של אותם הבתים לדבר היו יכולים לספר על טרגדיות המצויות בקרב כל משפחה שבעיר, אולם זכר להן לא נודע והן כבולות בתוך כתליהן.

גיטו אלמוני היה גיטו ראדומסק ותושביו היו אלמוניים, שכן פרט לערים הגדולות מי זה שם לב לאנחותיו, לבטיו וסבלותיו של תושב בעיר נידחת זו? אכן היה זה גיטו אשר חי את חייו בשקט ומת בשקט.

בשבילי אישית היה בקורי בעיר חוויה עמוקה וכאובה. חייתי את חיי העיר כל הזמן לאחר שעזבתי אותה שכן עמדתי בחליפת מכתבים הדוקה עם הורי וחברי והכרתי כל אדם וכל ילד שבעיר.

פנים צנומות וחיורות ועיניים כבויות היו מעתה סימן ההיכר של יהודים, בנוסף לסימן ההיכר ליהודים שכפו הגרמנים לשאת אותו על היד כאות קלון.

✶

יצאתי מגיטו וארשה כשבאמתחתי רשיון מזויף לנסיעה ברכבת, שאמנם לא היה יפה להציגו בשעת בקורת אך היה לו ערך מה מבחינת ההרגשה העצמית שהנה יש עמדי מסמך כל שהוא להראותו בשעת הצורך. ידעתי ידיעה ברורה שבכל ביקורת של מבקר כרטיסים, עלול הזיוף להתגלות. ראשית, היה הרשיון מתוצרת יהודית ואפשר היה לקנותו בכסף. ושנית לא היה הרשיון רשום על שמי. מבקר קפדני שהיה דורש לזהות את „הקנקרטה" שלי עם השם שברשיון היה מיד עומד על הזיוף. עם זאת הבטיח הזיוף 95 אחוזים לפחות מן האפשרות של כשלון מתוך הסתמכות על עצלנותו של המבקר, בעוד שלצאת לדרך בלי רשיון היה בזה סיכון של 99 אחוזים.

הסיכון התחיל מיד עם הנסיון לצאת מהגיטו. בדרך מהגיטו ליוותה אותי אירנה אדמוביץ — אשה נוצריה שהיתה קשורה עם המחתרת היהודית של התנועות החלוציות. על הדרכים שהובילו לצד הארי נמנתה במשך זמן מה הדרך המובילה בין בתי המשפט המשו־תפים ליהודים ופולנים ברחוב לשנו. מן העבר האחד נכנסו פולנים ומן הצד האחר — יהודים, כמובן שיהודים ניצלו את האפשרות הזו לשם מעבר לצד הארי, בהסתירם את הסימן היהודי בשעה שנפגשו בפולנים, במקום שם עמד גרמני ובדק את כל הנכנסים והיוצאים. אותה שעה אירע דבר מפתיע: אני עברתי בשלום ואת אירנה עצר הגרמני כחשודה בתור יהודיה. אני חיכיתי איפוא מהעבר השני של הבנין העצום הזה עד שהיא תזדהה. כעבור רגעים מספר באה אירנה כשבת צחוק נסוכה על פניה וכל הדרך עד לבית הנתיבות היה המקרה הזה נושא לשיחה.

אירנה החלה את פעולתה הצבורית שנים רבות לפני השואה. היא היתה מראשי תנועת הצופים הפולנית ולפי הרוח ששררה אז בקרב הנוער הפולני, לא נתנה דעתה על כך שאי פעם יכול להיות קשר כלשהו בינה לבין יהודים בכלל ובין התנועה החלוצית בפרט.

אם אוסיף עוד שאירנה היתה קאתולית אדוקה ומאמינה תהיה הקוטביות של בחירת דרכה עוד יותר מפתיעה.

מי שמבקש להבין את אירנה הבנה פילוסופית יעלה חרס בידו, מפני שאין זו שאלה פילוסופית, זוהי שאלה אינטלקטואלית. אירנה ראתה משום מה דמיון כלשהו בין הפעולה החינוכית בתנועת הצופים הפולנית לבין התנועות החלוציות היהודיות, למרות שתנאיהן, משי־מותיהן ומטרת החינוך שלהן היו רחוקים כרחוק מזרח ממערב. בעיקר קסמה לה לאירנה ההגשמה החלוצית, לא רק כמטרה אלא כמעצבת דמות האדם. כאינטלקטואליסטית וכמחנכת שמה אירנה את הדגש על חינוך האופי של האדם ולא על ההתפתחות השכלית בלבד והאמינה כי לא האידיאולוגיה בלבד היא הקובעת את התנהגותו של אדם אלא התכונות האישיות. התנועה החלוצית הקנתה לדעת אירנה, תכונות אלה, ע"י השרשת ערכים אנושיים נעלים ועל ידי התגשמות החלוציות בקיבוצי ההכשרה בתנאים קשים, בשעת מצוק. היא ראתה איך עמד האדם היהודי בימים קשים אלה ואיך הוא חושל והתעלה בחתירה למולדת לעם היהודי. אירנה לא יכלה לראות אצל הנוער הפולני על כל שכבותיו ועל כל הערכים שלו בתקופה שבין שתי מלחמות עולם, עת ישב העם הפולני לבטח על אדמתו. להתעלות כזו של כל כוחות הנפש יכול היה להגיע רק נוער של עם נרדף בבחינת „טוב לי אני יתום", הרוח הזו הומחשה לאירנה ביתר שאת בתקופת השואה. היא ראתה את היהודי המושפל בגיטו באור חדש.

עזרתה של אירנה ליהודים לא נבעה ממניעים הומניטריים אנושיים, דתיים ובוודאי לא מטעמים כלכליים. עוד לפני השואה כשלא היתה שאלה של עזרה ליהודים היתה קשורה עם התנועה, נכספה לארץ ולקיבוץ לא פחות מכל איש תנועה אחר, כמה שלא יהיה הדבר פרדוכסלי.

רק איש תנועה יכול כך להתמסר לדברים, ללוות חברים היוצאים ונכנסים לגיטו ולחרוד לגורלם, להיות תמיד מוכן ללא ליאות לכל דבר גדול כקטן, לכל משימה ולכל שליחות. אירנה היתה נכנסת לגיטו כשהוא היה כבר סגור ומסוגר. לא היה קיים בשבילה כל מחסום כשהגרמנים הכבידו על הכניסה ולא היתה כבר אפשרות לקבל רשיון כניסה על מנת לנתק את הגיטו מהעולם החיצוני. היא היתה מצטרפת לקבוצת פועלים החוזרים מדי ערב מעבודתם בצד הארי. זכורים לי במיוחד כיצד היא בטאה את יחסיה ההדוקים עם „דרור", בנוהגה בערבי חג המולד הנוצרי להדליק את עץ האשוח דוקא בקומונה של „דרור". אך יחסים אלה באו לידי בטוי בכל ימות השנה. היא הרגישה ברחוב דז׳לנה — מקום מושבה של הקומונה כמו בבית. שם נתרקמו בשיתופה כל תכניות של התנועה, אלה שחפפו את תכניות חברי „השומר הצעיר" ונעשו יחד אתם ואלה שהיו במקרים מסוימים נוגעים לתוכניות של „דרור", בכל המקרים היו היחסים ללא חציצה, באימון מלא מצד כל החברים. היא ליוותה את חברי התנועה בכל נתיבי היסורים.

ידיה של אירנה היו בתקופה זו מלאות עבודה. היא הפעילה את כל השפעתה על מכריה. היא כיתתה את רגליה יומם ולילה על מנת לדרוש מילוי הבטחות שניתנו לה, או לגייס עוד מתנדבים. בין היתר סודרתי גם אני למקום אחד ברחוב דז׳לנה. את שם האיש לא אוכל להיזכר. אך במקום הזה לא יכולתי לשהות אלא מספר ימים בלבד והיתה זו אירנה שהעבירה אותי למקום אחר בפראגה. בדרך מרחוב דז׳לנה לפראגה ערכו הגרמנים ברחובות העיר מצוד על

פולנים במטרה לשלוח אותם לגרמניה לעבודה. הוקפו רחובות, נעצרו חשמליות והוצאו מתוכן אנשים. הבהלה בקרב הפולנים היתה גדולה. ואם בקרב הפולנים כך, יכולים אתם לשער מה התרחש בלבׂ איש יהודי והמלווה שלו הפולניה? בהזדמנויות כאלה היו נלכדים בלי משים גם יהודים, אך הם לא נשלחו לגרמניה לעבודה... מטעמים בטחוניים לא נסענו בחשמלית אלא הלכנו ברגל ועל ידי כך התחמקנו מלהיעצר בתוך החשמלית, עשינו איפוא את דרכנו בקפיצות מבית לבית ומרחוב לרחוב עד הגיענו, בפרכוסי לב לפראגה.

מריה, בעלת הבית שבאחד הרחובות בפראגה, ששמו המדויק של הרחוב אינני זוכר, היתה מורה במקצועה ומאצילות נפשה האצילה על תלמידיה. הגברת מריה קבלה אותי בסבר פנים יפות והשתדלה להשרות עלי אוירה אינטימית־ביתית. היא דאגה לנוחיות עד כמה שזה ניתן בתנאים של חצי מחבוא, שעה שכל צילצול בדלת עורר חרדה והיו משתהים לפתוח אותה עד שהיה בידי סיפק להיכנס לחדר צדדי, במקום שם — לפי טענת בעלת הבית אינה מכניסה אורחים מפני אי הסדר השורר שם... אך במקום הזה לא יכולתי להיות אלא כשבוע עד עשרה ימים בלבד.

את הנדידה האחרונה בתקופה זו עשיתי, גם בהשפעת אירנה, במקום מאד מענין, זר ומסוכן כאחד, הלא הוא המינזר הקתולי שליד אוטווצק. האחות הראשית של המינזר שידעה שאני יהודי הסכימה לקבל אותי בתור עוזר למנהל משק בית.

מקום המינזר היה מוקף יער עצי מחט. זה שנים שלא ראיתי צורת יער ולא התבשמתי מריחו. עבודתי הראשונה במינזר היתה סיוד בנין רחב ידיים שהתפנה מיהודים, לאחר שימים אחדים לפני כן התקימה האקציה באוטווצק. בבנין זה ניכרו עוד עקבות טריים של בית ספר יהודי. עם קום הגיטו באוטווצק הפך הבנין הזה למקום מגורים אך צביונו של בית הספר בבנין נשתמר. אפשר היה ללמוד על כך מן הכתובות על הקירות, מחדרי הכיתות הממוספרים, מספרי לימוד שהתגלגלו על הרצפות, ומהמזוזות שעל פתחי הדלתות. בעיני רוחי ראיתי את הילדים המשתובבים ואת ההמולה שהם מקימים בחצר ובתוך כותלי הבית. היכן הם עתה? האם הם יודעים שדוקא יהודי בודד אחד שנשאר לפליטה משתדל ע״י סיוד וציבוע למחוק את קיומם ואת זכרם, ולטשטש כל סימן של חיי ילדים שוקקים.

במקום הילדים היהודיים, המשה׳לך והשלמה׳לך העליזים שבדמ־יוני ראיתי פה ושם, היתה בין מאות הילדים תוגה ועצבות נסוכה על פניהם, בעיקר בפני הילדות. האם ילדי ישראל המה? פחדתי בעד המחשבה הזו וביתר מרץ המשכתי איפוא במלאכת מחיקת זכר האנשים שחדלו להתקיים, עבודה המסמלת את תקופת דור הנאצים.

אירנה לימדה אותי כיצד לנהוג בימי ראשון בשבוע שעה שהיה הכומר בא לערוך את התפילה הנוצרית. היו אלה ימי מבחן קשים בשבילי. מדי פעם הייתי משנן לעצמי את הנוהג בכנסיה בשעת התפילה, מתי כורעים ברך וכיצד מצטלבים, איך נוהגים בשעת כניסת הכומר לכנסיה וכדומה. בימי ראשון היתה עצבנות שרויה בשעת ארוחת הבוקר שאכלתיה בחיפזון והתכוננתי בדחילו ורחימו למבחן הקשה ביותר בחיי.

עם גמר התפילה חש הייתי כאילו מעמסה כבדה נגולה מלבי, לאחר שיצאתי מהמבחן הזה כמנצח. בשעות הצהרים היתה באה אירנה לביקור היומי שלה ושמחה מאד על ניצחוני האלוהי.

חלפו מספר ימים והאחות הראשית הודיעה לאירנה בשעת ביקורה היומי שעלי מיד לעזוב את המינזר, כיוון שאנשי העיר הבאים במגע עם המינזר התחילו להסתודד מפה לאוזן שבמינזר מתחבאים יהודים.

לא רק בזמן האקציות ולא בוארשה בלבד ניכרה פעולותיה הברוכות של אירנה. עוד לפני האקציות ואחריהן עשתה בשליחות התנועה כמעט בכל רחבי פולין וליטא. היא חדרה בסכנות רבות לגיטו קובנה, וילנה, גרודנה והסביבה ובמרכזים גדולים של ה„גנרל גוברנמנט" היא ליוותה את קבוצת החברים שיצאה מוארשה דרך סלובקיה לעליה. היא התגברה על החשדנות המובנת בתוקף היותה נוצריה על ידי לימוד שפת יידיש. את כל מסעותיה הללו עשתה אירנה רשמית בשליחות של „דרור" „והשומר הצעיר". אך בלתי רשמית היתה שליחה לכל היהודים באותם מקומות. היא הביאה ליהודי הגיטאות משב רוח מרענן, ושמה כאשה נוצריה בשליחות יהודית, הלך לפניה בכל תאי המחתרת היהודית. היא הפיחה רוח חדשה בכל המק׳מות הנידחים וחיזקה את יהודי הגיטאות שם לעמידה איתנה. אי׳רנה לא הסתפקה בעידוד אנשי הגיטאות. היא נפגשה עם יושבי ראש היודנראטים בקובנה ובביאליסטוק ותבעה מהם יותר תשומת לב ליהודים בני עירם ויותר עזרה ממשית.

בסוף אפריל 1958 קיבלתי ידיעה שאירנה ע מדת לבקר בישראל, כמובן שלראות את אירנה אחרי 9 שנים של העדרות עשוי לשמח את הלב. והנה ביום בהיר אחד אירנה נכנסת לחדר שבקבוץ. לנגד עיני מתיצבת אירנה כפי שראיתיה בגיטו, ולאחר השחרור בוארשה אחרי המלחמה. היא לא השתנתה במאומה. אותן העינים החולמניות, אותו מבע חד, אותה בת צחוק האופיני לה והמתרכזת כולה בזוית אחת של הפה, אותה לבביות, אותה פשטות בלבוש ובהתנהגות, אותה אמונה באלוהים, באדם, בעתיד. התמורה היחידה שחלה אצלה במשך השנים האלה היא שערות ראשה שהכסיפו.

כמו אצל כל אחד מידידיה בקבוצים בילתה אירנה גם אצלי בשיחות שכמעט כל אחת מהן ארכה כ־6־7 שעות ומרבית הנושאים נסבו על „הימים ההם". אגב שיחה זו נזכרתי בהבטחה אחת שכאילו נתתי לה באחד מימי נדודינו המשותפים בצד הארי שבוארשה ואשר לשמחתה, נאלצתי לקיימה. היה זה בשעת אחת החטיפות שערכו הגרמנים על פולנים. אירנה ואני נקלענו לאחת השכונות במקום שהתחבורה הושבתה ע״י הגרמנים שהוציאו אנשים מכלי הרכב. אירנה ראתה שהמצב מסוכן והתיפחה בבכי, אני הרגעתי אותה ואגב כך הביעה משאלתה שאם חלילה איספה עלי להתפלל בעולם הבא בעד עמה ובעדה. בתוך הבהלה של החטיפות הוסחה דעתי אותה שעה ממשאלתה ומחשבותי לא התפנו ברגע זה להשיב לה. כיוון שלא עניתי לה מאומה קיבלה שתיקתי כתשובה חיובית. לאחר זמן נודע לי מידידים אחרים שלה שה׳א הביעה לפניהם בהזדמנויות שונות אותה משאלה.

בין היתר שאלתי אותה תוך שיחה כיצד היא מתרשמת מן הארץ. על שאלה זו השיבה לי: אין לי מה לענות על כך שכן, מנורבגיה למשל אפשר להתרשם לטובה או לרעה, לעומת זאת ישראל, שעליה חלמתי עשרות בשנים בטרם נולדה; מקומה של הארץ זו בתודעתי זיהה כמעט עם מקומה על מפת העולם. כל תייר, יהודי ולא יהודי, שואל ומשתאה על כל דבר מה שהוא רואה בדרכו מבעד החלון האוטובוס ומסבירים לו כי זה הוא הגליל, זה הכרמל ואלה הם הרי נפתלי וכדומה, אולם אני, אמרה אירנה, איני שואלת, אני מאושרת: זה הוא הגליל, זה הנגב, זה הכרמל, זה העמק וכל יתר הנקודות וההרים שחייתי אותם בדמיוני עשרות בשנים. אין לי איפוא צורך לשאול שאלות כתייר. אני חשה עצמי כמו בבית וכמו כל בן בית אין אני יכולה להתרשם מן הארץ.

נחזור איפוא לנקודה בה הפסקנו את הסיפור. בדרך לראדומסק נפרדתי מאירנה המלווה שלי בתחנת הרכבת הראשית בוארשה. אחרי לחיצת ידים לבבית אפפה אותי הרגשה כזו של נער מתבגר היוצא לדרך החיים שלו בתור עצמאי ומעתה יהיה שומה עליו לנהל את מלחמת החיים שלו לבדו, בלי יד מודרכת, בלי השגחת אם. ידעתי כי איש לא יחשוב עתה במקומי. איש לא יכוון עתה את דרכי. החיים והמות נתונים מעתה בי ורק בי.

יצאתי מוארשה בשעת דימדומים. ככל שהחשיך היום כן הוטב לי על הנשמה. הרגשתי היתה כשל גנב, שבטחונו בחושך, מה גם שתנאי החושך ששררו בזכי המלחמה ברכבות בפולין סייעו גם ל„גנב שכמוני". ישבתי ברכבת כשאני מעמיד פני ישן. אולם ידעתי כי אני מוכרח להיות ער לכל המתרחש סביבי. ישבתי על הספסל משוקע במחשבותי.

והיה על מה לחשוב. אותו יום טרם צאתי את וארשה בישרו העתונים באותיות קדוש לבנה על קריאתו של היטלר לצבאו לכבוש את מוסקבה בכל מחיר. כותרת מישנה של אותם העתונים אמרה שבחזית המזרח רוסק כליל כוחו של הצבא האדום ורק שאריות של צבא זה מנהלות עוד מלחמה נואשת. הבשורה הזו דיכדכה את הנפש וקידם כל נפשם של יהודים. מהנסיון ידענו שיש להתיחס ברצינות להכרזותיו של היטלר, שכן הבריות נתנו אמון רב בהן. לימים נתחוור, לקורת רוח של הכל, שקריאתו זו של היטלר לכבוש את מוסקבה לא היתה אלא משאלה חסודה שלא נתגשמה.

בקרון הרכבת החשוך והקר אין אני יכול להבחין אם יש עוד מישהו זולתי, שמחשבותיו עסוקות בדברים העומדים ברומו של עולם. אמנם בצד הנוהרים להנאתם, ישנם כאלה המתהפכים על „משכבם" מצד לצד — משמע שמצויים עוד כאלה שאינם יכולים או אינם רוצים להירדם. מתוך דאגה וזאת בשל התקרבותה של הרכבת לתחנת קולשקי היא תחנת הצומת המפורסמת ביותר בחיפושיהם של הגרמנים אחרי מבריחים, פעילי מחתרת המבקשים לחצות את הגבול בין הגנרלגוברנמנט לבין הרייך וכמובן לא הוציא מכלל תכנית חיפושיהם גם יהודים.

הזמן חלף ועם הגיע הרכבת לתחנת קולשקי מורגשת היתה בקרב הנוסעים תכונה כהכנה לקראת סיוט. חששותי היו כבדים. שכן, פרט לעובדה שיהודי הנני היה חומר בלתי לגלי מוצנע על גופי. החלטתי איפוא לעבור לקרון אחר ברגע שהז׳נדרמים יופיעו בקרון מושבי. אך הם לא התחשבו בהחלטתי ונכנסו משני צידי הקרון גם יחד. לבי פירכס כדג אך לא היתה לי כל ברירה אלא לשבת ולהעמיד פני ישן. הז׳נדרמים נכנסו לקרון. סינוורו את עיני הנוסעים ובדקו כל נוסע בקפידה. במקרים מסוימים כשהנוסע היה חשוד בעיניהם ביקשו את „הקנקרטה", והנה הם מתקרבים למקום מושבי. אני שם עצמי כ„ישן" אך הנה אור הפנס מכוון ישר לעיני. „התעוררתי" כנבהל וכמו שאיני יודע מה קרה. נצטוויתי לפתוח את התיק, והג׳נדרם חיטט בו בחפשו מקום מסתר. הוא ביקש ממני לקום ממושבי ואני שאלתי בפולנית למה הכוונה? כאילו אינני מבין גרמנית. הוא נזקק להשתמש באמצעים כדי שאבין ש„אופשטיין" פירושו לקום. קמתי ממקומי והלז חיפש על הספסל ומתחת לספסל כדי לוודא אם לא החבאתי שם דבר. לסוף שאל לשמי. כיוון שבשם משפחתי היה משום צילצול ערב לאזנו הארי של הז׳נדרם, הסתפק בכך והלך לו מבלי לבדוק את ה„קנקרטה" שלי ואני נשמתי לרווחה.

עם הגיע הרכבת ליעד היתה השעה קרוב ל־2 אחר חצות. לפי התקן צריך היה כל נוסע המגיע לעיר, עם הכנס העוצר לתקפו, להיכנס למשרד שעל יד בית הנתיבות ולקבל רשיון מעבר דרך העיר. מטעמים מובנים היה לי הדבר הזה לא נוח ביותר. התלבטתי איפוא אם להיכנס למשרד או לא. שקלתי את הדבר לכאן ולכאן. התקשיתי להכריע אם לעבור את העיר בלי רשיון או להכנס למשרד ולהסתכן בבדיקה. לבסוף החלטתי לסמוך על האינטואיציה וללכת העירה בלי רשיון על כל הסיכון הנובע מכך.

היה עלי להלך בצעד רגיל כדי שלא לעורר חשד אצל הז׳נדרמים. למזלי הייתי אדון העיר. במשך כל הדרך לא פגשתי בנפש חיה אחת.

*

נשלחתי לראדומסק בשתי שליחויות. האחת — לשם הכנת סמינריון מקומי לפעילים שלא יכלו להשתתף בשני הסמינריונים המרכזיים שהתקיימו בוארשה ב־1940 לפני קום הגיטו וב־1941 כשהיהודים כבר היו כלואים בתוכו. השליחות השניה היתה להכין כוח להגנה עצמית לתקופת ביניים שבין נסיגת הגרמנים לבין הקמת שלטון חדש. בתקופת ביניים כזו עלול היה הישוב היהודי לעמוד בסימן פרעות מצד הפולנים. שליחויות כאלה נעשו אז ע"י התנועה כמעט בכל סניפיה והן מלמדות שני דברים: א. בתקופת השיא של הכיבושים הנאציים בחזית המזרח כשנפלו חרקוב, סמולנסק, אודיסה ובחלק האירופי של ברית המועצות נמצא כבר המגף הנאצי, לא נפלו חברי התנועה ברוחם, ולא חדלו כיתר אנשי התנועות ומרבית היהודים, להאמין אמונה בלתי מעורערת בהתמוטטות השלטון הנאצי. לא יכול היה להיות מקרה סמלי יותר לאמונה זו מאשר הסמיכות של שליחותי המיוסדת על הכרח התמוטטותו של השלטון הנאצי לבין הצו שניתן על ידי היטלר לצבאו באותו יום ממש לכבוש את מוסקבה. ב. בתקופה של מחצית שנת 1941 כבר ניתן היה לחוש שנסיגת הגרמנים לא תעבור בלי פורענות על הישוב היהודי. באשר למקום אשר משם תפתח הרעה ואיזו צורה היא תלבש היו עוד הדעות חלוקות.

נפגשתי בראדומסק עם החבר דוד מאיר קורנברג „מפועלי ציון" (צ.ס.) בקשר למשימה זו. ראיתי אותו כאיש מתאים לכך, מכיוון שהיה מקובל על הבריות ומשום שאפשר היה להמתיק אתו סוד כמוס. הצגתי לפניו את חשיבות הכוננות לקראת הבאות בשעה שנעמוד בפני הכרח של הגנה עצמית. הישוב היהודי חי על הר געש, הוא כבר נתנסה ברדיפות ובהשפלה נוראות בתוקף היותו מחוץ לחוק. הסברתי לו כי החיים מחוץ לחוק מבטיחים רק רעות בכל מקרה של תמורות מסביבנו וצריכים איפוא להיות מוכנים להגן על עצמנו ועל חיי יהודים, בגרזנים, במוטות ברזל, בבקבוקים ובכל יתר האמצעים העשויים להפיל פורעים מכל צד שלא יבואו.

דוד מאיר קורנברג התלהב מהדבר והבטיח לנסות לממש אותו. הוריתי לו שמבחינת ההרכב האנושי צריך להיות חוג האנשים מצומצם יותר ומבחינת ההרכב הציבורי־תנועתי צריך הוא להיות רחב יותר. הדגשתי שרצוי שבין אלה יהיו כמה „נוח פנדרים". אך הרחבת הבסיס הציבורי היתה מוגבלת מבחינה אוביקטיבית שכן, כעיקר הכוח הדינמי והתוסס למשימה זו יכלו לשמש תנועות נוער וכאלה היו קיימות בעיר, מסוף שנות העשרים, רק „דרור" וכן קומוניסטים יהודיים שעם פרוץ המלחמה עברו לשלטון הסובייטי. שנים מספר לפני פרוץ המלחמה קם אמנם בעיר גם סניף חלש של „גורדוניה" אך עם פרוץ המלחמה עברו חלק מאנשיו את הבוג והנותרים לא הראו שום סימן חיים. נותרה איפוא רק „דרור" כתנועה המונית בפועל ובכוח והמפלגות הפוליטיות ציוניות ואנטי ציוניות לשעבר אשר אף הן לא הראו בזמן הכיבוש כמעט שום סימן חיים. בין היתר נועצתי גם עם קורנברג בשאלה אם על שנינו לקיים לפחות חלק מהפגישות במשך ימי שהותי במקום או להטיל עליו את קיום הפגישות. דעתו של קורנברג היתה שיומיים בלבד אינם מספיקים לשיקול עם מי להפגש וסוכם שעלי להשאיר את הענין בידיו.

במשך יומיים הספקתי לבחור מספר אנשים מהאקטיבה לסמינר. את המועמדים של משתתפי הסמינר קבענו יחד עם לזר ומרדכי זליג אך זה לא הלך כל כך חלק, שכן אחר יום העבודה הרשמי בעבודת הכפיה היו רוב החברים המועמדים לסמינר עוסקים בעבודה כדי לפרנס את המשפחה ולא יכלו להתפנות לאחר העבודה, כדי להשתתף בסמינר.

התגברנו איך שהוא על הבעיה הזו אך כיוון שהוכרחתי עוד לנסוע לצ׳נסטחוב ולחזור לוארשה בטרם יפוג תוקפו של רשיוני לנסיעה ברכבת, לא יכולתי לקבוע מועד התחלת הסמינר. לפי התכנית היה עלי לשוב לראדומסק במיוחד כדי לנהל את הסמינר. כיוון שקביעת המועד המדויק לא היה תלוי בי, אלא „בתעשיין" הרשיונות סיכמתי איפוא עם חברי המקום שאחזור בערך כעבור שבועיים, שלושה.

בצ'נסטוחוב הייתי בפעם הראשונה מאז פרוץ המלחמה וקשה היה לי להכיר את העיר ולזהותה עם זו שידעתי לפני המלחמה. עיר יפה וגדולה זו מקודשת על הנוצרים בשל הכנסיה המפורסמת בעולם הנוצרי „יסנה גורה", ואליה היו נוהרים צליינים מכל רחבי פולין ומחוצה לה. מדי יום היה עובר בעיר גל של צליינים שהיה סובב ברחובות העיר בתהלוכות דתיות אופפות קדושה, בראשן צועדים כמרים וכן ילדים וילדות לבושי צחורים ומצלצלים בפעמונים. כזה היה מראה העיר יום יום, שנה שנה במשך חודשי הקיץ, אולם האופי הכנסיתי־נוצרי של העיר לא השפיע כלל ליתר אהבה נוצרית לבני האדם על חלק מתושבי צ'נסטוכוב. שכן עיר זו נמנתה על הערים המעטות שלפני המלחמה נערך בהן פוגרום בגלוי נגד יהודים. בכך היתה לה לעיר צ'נסטוחוב „הזכות" להימנות עם ערים כמו פשיטיק הטרום מלחמתית וקלץ של אחר המלחמה. עתה בזמן הכיבוש הנאצי, היו אנשי העיר יכולים לסמוך על הנאצים שהם יעשו את מלאכתם הם ביעילות יתר.

כשראיתי את צ'נסטוחוב בפעם הראשונה תחת המגף הנאצי לא יכולתי שלא להרהר שעיר זו נחרתה בזכרוני כעיר של תהלוכות ופרעות במשולב. עתה ראיתי אותה בקדרותה, כשצל כבד פרוש על הרחובות, על הבתים ועל האנשים.

עם הגיעי לעיר השתדלתי לנצל את הזמן העומד לרשותי באופן יעיל. נפגשתי עם נטע סלומניצקי האחראי בסניף „דרור" במקום, שאותו הכרתי לפני המלחמה ואשר היה אחד מידידי. נועצתי עמו בקשר לאותה משימה בה טיפלתי בראדומסק והשייכת לענין עתידו של הישוב היהודי ולא לעניני השעה. הוא המליץ להיפגש עם החבר שצ'קץ שהיה מפעילי פועלי ציון צ.ס. ואשר אף אותו היכרתי לפני המלחמה. נדברנו לכנס אסיפת פעילי „דרור" לפנות ערב ונפגשתי עם שצ'קץ שבפניו הצגתי את הענין. הוא הקשיב בדריכות רבה בענין. שמע, היקשה, והעלה בעיות הכרוכות בהגנת חיי יהודים. ניכר עליו שכל הדבר הזה היה חדש בשבילו. שכן תקופת המרי היתה עוד בחיתוליה והמושג של התקוממות אפילו סבילה, נגד הנאצים לא חדרה עוד די צורכה לתודעת התנועות שהיו קיימות בצ'נסטוחוב. שצ'קץ התיחס לדבר באהדה ולאחר הסכמתו העקרונית שעליו ליזום את הפעולה במקום, בירינו את דרכי הביצוע. הגוף הציבורי־תנועתי היה כאן רחב יותר מאשר בראדומסק. קיימות היו תנועות נוער מכל הגוונים והן הן שנתנו תקוות לביצוע המשימה. סוכם איפוא ששצ'קץ יקבע לו עם מי להיפגש ויתחיל לערוך את הפגישות בהקדם.

כשהגעתי לאסיפת הפעילים, אשר זימן סלומניצקי היתה כבר השעה 5 בערב. בתכניתי היה שלאחר שאסיים את עניני הציבור, אסור לבית אחותי שהיתה גרה בצ'נסטוחוב ברחוב וורשבסקה, אם אינני טועה. אצלה היה בדעתי ללון ולמחרת בבוקר השכם לחזור לוארשה. האסיפה התקימה בבית של דינה שאיה, את שם הרחוב אינני זוכר. דינה השתתפה באחד הסמינרים המרכזיים של „דרור" בגיטו וארשה והיתה אחת מקבוצת התלמידים של בית הספר התיכון שבסניף צ'נסטוחוב ואחת מפעילות הסניף במקום בזמן הכיבוש, לאחר שחזרה מהסמינר.

האספה בה השתתפו כ־25 חברים, עדיין לא ארכה אלא כחצי שעה והנה נכנס לחדר החבר שהופקד על השמירה בחוץ, והודיע שהרחוב מוקף גרמנים ההולכים מבית לבית ומוציאים מתוכם גברים למחנות עבודה. לשמע ידיעה בלתי צפויה זו קמה התרגשות מה בין הנאספים אך מיד השתלטנו על המצב. הורינו לבחורות לצאת ראשונה את החדר כדי לעכב את החוטפים, ולחפות על החברים ההולכים בעקבותיהן ולסייע להם לחמוק בידי הגרמנים.

הלכנו זוגות. אני הלכתי עם סלומניצקי. תוך כדי הליכה אמרתי לו שאם יחטפו אותי, עשוי זה לגרום לצרות נוספות כיוון שמצוי באמתחתי רשיון מזויף לנסיעה ברכבת. הבחורות צעדו לפנינו כ„חומה בצורה" כאילו הן הן היכולות להציל אותנו מכל פגע. ואמנם ניסו לעזור, בהסתירו את ההולכים מאחוריהן ובסייען להם להתחמק ולפרוץ את מעגל החטיפות ועל ידי כך לעורר את חמתם של החוטפים ולי־צור מבוכה ברחוב. כל מבוכה מבטיחה כידוע יותר סיכויים לחמוק לאלה המועמדים להחטף אולם התחוור לנו שכל הצלחה לחמוק מידי הגרמנים אינה אלא מדומה, שכן החטיפות לא התקיימו ברחוב אחד אלא באיזור מסוים. מכאן נבע הליברליזם של הגרמנים שלא להשתמש בנשק כלפי אלה המנסים מזלם בבריחה. מתחילה היה תמוה בעיני כל משחקם של הגרמנים עם יהודים, משחק של חתול ועכבר, אך בקטע מסוים של הרחוב הורחקו הנשים. השמירה של הגרמנים היתה שם מעולה וקפדנית. הם עמדו משני צידי הרחוב בריחוק של מטרים אחדים וכל אנשים שהוצאו מן הבתים הוכרחו לעבור ביניהם ולאחר מכן הופנו לקרן הרחוב, במקום שם המתינו מכוניות כדי להובילם לאחר המיון. לא נראתה באופק אפשרות כלשהי להימלט אלא בדרך נס, והאנשים חיכו לתורם כאילו הסכינו עם הגורל. עם זאת אמרתי בלבי שזו הזדמנות אחרונה לבריחה, שכן המעגל עמד להיסגר ובמרחק של מטרים אחדים בלבד מהמקום בו מתקיים המיון לא היתה לדעתי סכנה להיחטף אלא אם כן היה הגרמני הממיין רואה מישהו בורח משם ומשתדל לדלוק אחריו.

בדיוק באותו רגע ממש בו הגענו סלומניצקי ואני למקום המיון, התפרצו מספר אנשים שהגיעו מרחוב אחר. קמה בהלה מלווה צעקות וצריחות הז'נדרמים והתעוררות בקרב החטופים המתעתדים לנצל את ההזדמנות כדי להימלט, והמבוכה היתה גדולה, חטופים וז'נדרמים, שימשו בערבוביה. הטור הערוך בזוגות נשתבש. ז'נדרמים נאבקו והכו בקורבנותיהם אך לא יכלו להשתמש בנשק מטווח קצר שמא יפגעו בחבריהם. ברגע זה ניצלתי את ההזדמנות והסתלקתי לעלית גג שבבית הסמוך. נטע סלומניצקי שהלך אתי כל הזמן ושנינו השתדלנו לא להיפרד איש מרעהו נחטף ממש על ידי והיה זה פלא בעיני כיצד הצלחתי אני לחמוק מידו של הז'נדרם שכבר אחזה בי. שהיתי בעלית הגג עד שהאיר היום ויכולתי לחזור לוארשה.

חזרתי לוארשה במצב רוח מדוכדך שכן החטיפות הפכו את הקערה על פיה במשך שעות ספורות ולא ראיתי עוד את שצ'קץ, לא את סלומניצקי ולא את דינה שאיה וכל יתר החברים שנתאספו לאסיפת הפעילים. אמנם על סלומניצקי סופר לי חדשים מספר לאחר שובי לוארשה שהוא חזר מהמחנה. על יתר האנשים לא הצלחתי להוודע ולא כלום. נכשלה גם תכניתי לבקר אצל אחותי. היא לא ידעה כלל שאני נמצא בצ'נסטוחוב ולא ראיתיה עוד שוב לעולם.

פעולת המרי הראשונה בצ'נסטוחוב נכשלה, אך הזרע שנטמן באדמה נבט בהמשך הזמן תוך מאבקים חמורים. הידיעות שהגיעו לגיטו וארשה מהגיטו בצ'נסטוחוב בסוף 1942 סיפרו על תנועת מרי של „דרור" ו„השומר הצעיר" אשר היוו את הגרעין העיקרי של תנועת המרי ואשר סביבן התרכזו חברי הסניפים של שתי התנועות הנ"ל. אך גם בתקופה של סוף 1942 לא נתקלתי באף שם הקשור באותם החברים שעמם נפגשתי בעת בקורי בצ'נסטוחוב. כולם נעלמו כמתחת לפני המים וקמו אנשים חדשים אשר שימשו משען חשוב לריכוז ולחינוך אנשים בדמות הקבוצים, שלא היו עוד קיימים.

מגיטו וארשה נשלחה אז רבקה גלנץ לארגון „דרור" וכל הפרי־פריה סביבו עוד בטרם קום הארגון היהודי הלוחם. היא המשיכה בפעולתה גם לאחר קום הארגון היהודי הלוחם, שהתגבש בקיבוץ המשותף של „דרור" ו„השומר הצעיר" בצ'נסטוחוב. במשך זמן קצר הספיקה רבקה להתערות בחיי הצבור במקום. היא הצטיינה כאיש תנועה מובהק וכלוחמת אמיצה, אשר נפלה בקרב עם הגרמנים. בקרב אחר נפל גם מרק פולמן מ„דרור" אשר נקלע לצ'נסטוחוב בדרכו מזגלמביה בשעת האקציה. תגבורות תנועתיות קבלה גם צ'נסטוחוב מחברי „השומר הצעיר" בתקופות שונות וביניהם מרדכי אנילביץ, אריה וילנר, טוסיה אלטמן ויוסף קפלן.

די מגילה פון יסורים

ד״ר שמחה האמפּעל און יששכר מינסקי

פאַרן שטורעם

נעכטן נאָך האָבן זיך געפירט הייסע ויכוחים. מענטשן האָבן געפּרוּווט איבערצייגן איינער דעם אַנדערן און קודם כל זיך אַליין, אַז טראָץ אַלע סימנים אויף הימל און ערד, וועט די מלחמה דאָך נישט אויסברעכן. עס דיסקוטירן אַלטע און יונגע, אין גאַס און אין שטוב, אין די בתי־מדרשים און שטיבלעך — אַ ים פון ווערטער גיסט זיך פון אַלע זייטן, ווי מען וואָלט וועלן דערטרונקען אין אים דעם אייגענעם אומרו, די וואַקסנדיקע שרעק, וועלכע באַהערשן אַלע חושים און גלידער. דו ווילסט זיך כאַטש אויף אַ רגע באַפרייען פונעם קאָשמאַר, וועלכער רינגלט דיך אַרום, ווערסט זיך פאַר דער נעץ אין וועלכער מען וויל דיך אַריינשטויסן — אָבער אומזיסט. אַוועק די רו און געמיטלעכקייט. אַלע בליקן זיינען פאַרדאגהט, די מענטשן דרייען זיך אַרום ווי אָן קעפּ. די פאַרבאַרייטונגען צו דער מאָביליזאַציע, וועלכע ווערט דערווייל אַדורכגעפירט אומאָפיציעל, נאָמענטלעך, די פאַרטונקלטע פענצטער און די זאַפּאַסן עסנוואַרג, וואָס מען קויפט איין על כל צרה שלא תבוא — ווירקן אומהיימלעך.

אין דרויסן הערשט אַ פּרעכטיקער הערבסט־טאָג, פאַרצירט און באַמאָלט מיט דער גאַנצער רייכקייט און שפע פון דער פּוילישער נאַטור. אָבער אין האַרץ איז די פינצטערקייט אַליין.

אין די גאַסן גראָבט מען גרובנס קעגן לופט־אָנגריפן. עס גראָבן אַלע טיילן פון דער באַפעלקערונג און צווישן איין לאָפּאַטע און דער צווייטער גייט אָן די דיסקוסיע ווייטער. די אַנטי־יידישע העצע, וועלכע האָט זיך געפירט אין פּוילן אין די לעצטע יאָרן, איז ווי אויף אַ רגע איינגעשטילט געוואָרן. הינטער דער שטאָט אָבער זעט מען ווידער די געמאָלטע אין אַלע קאָלירן אויפשריפטן: „אַ טויט די יידן", „היטלער גייט אויף אייך, יידן!" די מיליטער־גרופּעס, וועלכע זיינען אויס פאַרשטענדלעכע טעמים איבערגעפירט געוואָרן מיט דער באַן נאָר ביינאַכט, פאָרן איצט אין אַלע שעהן פון מעת־לעת. דורך די שטאָט ציען פיסגייער־פאָרמאַציעס און עס הילכט אין די אויערן דאָס קלאַפּן פון זייערע באַנאָגלטע שיך. זיי זיינען שוין לאַנג פאַרביי, אָבער אין דער לופט טראָגן זיך נאָך אַלץ דאָס טופּן פון זייערע שריט.

אין חלל טראָגן זיך נאָך די קלאַנגען פון אַ יידישן יישוב וואָס איז פאַרמשפּט אויף חורבן און אומקום. און איצט, אין דער לעצטער נאַכט פון שלום, הויבט זיך אָן זיין צאַנקען צוזאַמען מיט די ליכט, וואָס זיינען פאַרלאָשן געוואָרן אויפן באַפעל פון דער מאַכט. אַ פינצטערע, מוראדיקע נאַכט, וועלכע האָט געטראָגן אין איר שויס טרערן, פּיין, חורבן און טויט.

די בהלה

פרייטיק, דעם ערשטן סעפּטעמבער אינדערפרי, האָבן די דייטשע באַוואָפנטע כוחות, אָן פריערדיקער קריגס־דערקלערונג, אָנגעהויבן איבערשרייטן די פּוילישע גרענעצן. פון די הימלען האָט גענומען האָגלען מיט טויט און פאַרניכטונג. שוין אין די ערשטע שעה׳ן פון אומגלייכן געראַנגל איז געוואָרן קלאָר, אַז דער שונא וועט נישט אָנטרעפן, יעדנפאַלס אין דער לופט, אויף קיין ערנסטן ווידערשטאַנד און אַז די ציוויל־באַפעלקערונג איז אָנגעוויזן אויף זייער חסד און אומחסד.

די דייטשן האָבן זיך בכלל נישט געגעבן די מי צו באָמבאַרדירן מלחמה־וויכטיקע אָביעקטן, על פי רוב האָבן זיי דאָס אַפילו באַוווּסטזיניק אויסגעמיטן אויס דעם פּשוטן טעם, אַז עס לוינט זיך מער זיי צו באַקומען אומבאַשעדיקטע. דער גאַנצער פאַרניכטונגס־שגעון איז לכתחילה אויסגעגאָסן געוואָרן אויף די קעפּ פון דער ווערלאָזער, אומגליקלעכער באַפעלקערונג. דער שונא האָט זיך נאָך געפּונען אויף די גרענעצן און צוגעגרייט זיך צו זיין רוצחישן שפּרונג, אָבער אין הינטערלאַנד האָבן שוין טויט, פייער און טרערן געפייערט זייער ערשטן בלוטיקן שניט.

דאָס וואָס ס׳האָט זיך אָפּגעשפּילט פרייטיק פרימאָרגן און אין משך פון גאַנצן טאָג אין צענדליקער פּוילישע שטעט און שטעטלעך, האָט אויך נישט אויסגעמיטן אונזער שטאָט. האַלב זעקס פאַרטאָג איז די שטאָט צום ערשטן מאָל באָמבאַרדירט געוואָרן. די ערשטע קרבנות זיינען געפאַלן אויפן שטח פון דער מעטאַלורגישער פאַבריק און צופעליקע דורכגייער נעבן דער מיל. די לופט־אָנגריפן האָבן זיך איבערגעחזרט עטלעכע מאָל במשך פון דעם פרייטיקדיקן טאָג און כאָטש די שטאָט האָט דעם טאָג פאַרהעלטנישמעסיק ווייניק געליטן, האָט אָבער די שרעק פאַר דעם וואָס דאַרף אָנקומען, אַרומגעכאַפּט אַלע טיילן פון דער באַפעלקערונג. אין די אָוונט־שעהן, ווען אין שטאָט האָבן זיך באַוויזן די ערשטע פּליטים פון די גרענעץ־געביטן, אָנגעשראָקענע און אָנגעלאָדן מיט פּעקלעך האָב־און־גוטס, האָט די שטאָט ווי אַ ריר געטאָן זיך פונעם אָרט. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ בהלהדיק אַנטלויפן פון שטאָט. מען איז געלאָפן ווו די פיס טראָגן, אַבי וואָס ווייטער פון שונא, וועלכער ציט פון מערב. די וועגן וואָס פירן קיין פּשעדבאָזש, קינסק, צו מזרח זיינען פול געוואָרן מיט פּליטים. אַ ים פון מענטשן האָט פאַרפלייצט די פּשעדבאָזשער גאַס. עס ציען אַדורך גאַנצע שטעטלעך און דערפער, מען שלעפּט מיט זיך אַלטע און קראַנקע, מען טראָגט זיי אין בעטלעך אָדער מען פירט זיי אין האַנט־וועגעלעך. עס מישן זיך צונויף די קולות פון קינדערישע יאָמערלעכע געוויינען, דאָס בעקן פון קיען, שעפּסן, דאָס בילן פון הינט. די פּליטים דערציילן מוראדיקע זאַכן. גאַנצע שטעט און שטעטלעך זיינען ווי אָפּגעמעקט געוואָרן פון דער ערד. די איינוווינער וועלכע עס איז געלונגען צו ראַטעווען זיך פון די פלאַמען, זיינען אומרחמנותדיק באַשאָסן געוואָרן פון מאַשין־געווער. במשך פון דער נאַכט האָט מען געבראַכט מאַסן פאַרוווּנדעטע אין שפּיטאָל, וואָס איז גלייך פאַרפולט געוואָרן. ס׳איז פּשוט נישט געבליבן קיין ליידיק אָרט און עס איז אויך נישט געווען ווער עס זאָל זיך מיט די פאַרוווּנדעטע פאַרנעמען. די וואָס האָבן זיי געבראַכט האָבן זיי פּשוט איבערגעלאָזן אויפן שפּיטאָל־הויף, אָדער פאַר דער טיר פון שפּיטאָל און דאָרט האָבן די אומגליקלעכע געוואַרט ביז מען וועט זיך אויף זיי מרחם זיין.

שלאָפלאָז איז פאַרביי די נאַכט אַפילו פאַר די, וועלכע האָבן נאָכנישט גענומען דעם וואַנדערשטעקן אין האַנט. די שטאָט איז פאַרטונקלט, אָבער אין בלאַסן לבנה־ליכט זעט מען פאַר יעדן הויז און אין יעדן הויף גרופּעס מענטשן, וועלכע עס פאַראייניקט זייער הילפלאָזיקייט, נידערגעשלאָגנקייט און טיפער יאוש.

שבת אינדערפרי האָבן זיך ווידער אָנגעהויבן די באָמבאַרדירונגען און אַפילו די אָפיציעלע קאָמוניקאַטן פון פראָנט האָבן נישט באַוויזן צו פאַרהוילן דעם קאַטאַסטראָפאַלן צוזאַמענברוך פון גאַנצן פּוילישן פאַרטיידיקונס־סיסטעם. אין שטאָט לאָזן זיך שוין זעען די בולטע סימנים פון דער מפּלה. מען עוואַקואירט די רעגירונגס־ביוראָס, די אַרכיוון ווערן פאַרניכטעט, די אַרעסטאַנטן — אַוועקגעפירט. צעקלאַפּטע מיליטער־אָפּטיילונגען ציען דורך די שטאָט אין דער ריכטונג פון מזרח.

12.30 מיטיג־צייט באַווייזן זיך פאַר דער מאַגיסטראַט־געביידע די לעצטע פאָרשטייער פון דער לאָקאַלער אַדמיניסטראַציע און דער סטאַראָסטע באַפעלט צו פאַרלאָזן די שטאָט, וועלכע וועט באַלד באָמבאַרדירט ווערן דורכן שונא. במשך פון מינוטן האָט זיך די

ידיעה פונאַנדערגעטראָגן אין אַלע ווינקעלעך פון שטאָט און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ בהלהדיק אַנטלויפן פון שטאָט, וועלכע איז כמעט אויסגעליידיקט געוואָרן פון אירע איינוווינער. אַ שעה שפּעטער איז ראַדאָמסק שוין געשטאַנען אין פלאַמען. 13 באָמבאַרדירער האָבן זיך גאַנץ רואיק אַראָפּגעלאָזט איבער די דעכער פון די הייזער און במשך פון צען מינוט געזייט מיט פייער און חורבן. עס זיינען פאַר־ניכטעט געוואָרן כמעט אַלע הייזער אין מאַרק, די קראַקאָווער גאַס, טיילן פון דער סטשאַלקאָווסקע־גאַס. שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז נישט אַלע הייזער זענען דירעקט געטראָפן געוואָרן, אַ חלק פון זיי איז נאָר טיילוויז צעשטערט געוואָרן. דער רוב איז אונטערגע־צינדן געוואָרן דורך פּוילישע אונטערוועלט־לייט און די אָרעמיקע פּויערים, וועלכע האָבן אַ גאַנצע נאַכט געהאַלטן אין איין אַרויספּירן אויף וועגעלעך דאָס געראַבעוועטע האָב און גוטס. ביים פּאַרטיידיקן זיין הויז פון באַנדיטישע הענט איז יענע נאַכט געפאַלן דער בעקער אהרן קאַלקע. זונטיק פרי איז געלונגען אַ 13־יעריק יינגל רשקה אַרויסצוגראָבן זיך פון אַ באָמבאַרדירט און פאַרשיט הויז אויף סטשאַלקאָווסקע גאַס. פֿון אים איז מען געוויור געוואָרן, אַז אין הויז־קעלער זיינען לעבעדיקערהייט באַגראָבן געוואָרן אייניקע משפחות, וועלכע האָבן זיך פאַרזאַמלט ביי שמואל־לייב וויטענבערג. דאָס קינד איז אַרומגעלאָפן צווישן די ברענענדיקע חורבות און גערופן הילף, אָבער אומזיסט, ווייל ס׳זענען נישט געווען קיין יידן אין שטאָט און דער טייל פון דער פּוילישער באַפעלקערונג וואָס איז פאַרבליבן, איז געווען פאַרנומען מיט... ראַבירן. ווען מען איז צו־געטראָטן נאָך אייניקע טעג אויסצוגראָבן די פאַרשיטע איז שוין געווען צו שפּעט. עס איז אָבער זיכער, אַז דאָס באָמבאַרדירן האָט געבראַכט צענדליקער יידישע קרבנות, כאָטש זייער גענויע צאָל איז קיינמאָל נישט געלונגען פעסטצושטעלן.

זונטיק דעם 3־טן סעפּטעמבער, 11 אַזייגער פאַרמיטאָג, זיינען די דייטשן אַריין אין שטאָט און זיי האָבן דאָ געפונען גייסטיק און פיזיש צעבראָכענע יידן, אַרומגערינגלטע דורך אַ ים שונאים מיט מעסערס אין די הענט אָדער מיט זעק, גרייט צום ראַבירן. אָט די ווילדע שנאה פון די פּוילישע שכנים און די קאַשמאַרפּולע, אייביק הונגעריקע זעק, האָבן פאַרפאָלגט און געמאַטערט די יידן במשך פון דער גאַנצער צייט פון זייער אומגלייכן און בלוטיקן געראַנגל.

נאָך במשך פון זונטיקדיקן טאָג האָבן אָנגעהויבן צוריקקומען אין שטאָט די, וועלכע די פיס האָבן ווייט נישט אַוועקגעטראָגן. טרויעריק איז געווען דאָס צוריקקומען. די צוריקקומענדיקע האָבן געפונען בלויז אויסגעברענטע שטיינער און אַש פון זייער האָב־און גוטס וואָס איז געקליבן געוואָרן פון דורות. די אַנדערע, וועמענס הייזער ס׳זיינען געבליבן גאַנץ האָבן זיך אין זיי אַריינגעגנבעט אומבאַ־מערקטערהייט באַהערשט פון פחד פאַרן ערשטן צוזאַמענטרעף מיטן בלוטיקן שונא. גאָר טראַגיש איז געווען די לאַגע פון די, וואָס האָבן געהאַט די מעגלעכקייט ווייטער צו אַנטלויפן. מענטשן זיינען אומגע־קומען פון צופעליקע קוילן (ווי דער שניידער פלובוברודה), דער סוחר אַדאָלף רודאַל איז דערטרונקען געוואָרן ביים אַנטלויפן. דער גורל פון צענדליקער אַנדערע איז ביז דעם היינטיקן טאָג נישט אויפגעקלערט געוואָרן.

דאָס שנעלע פאַרויסגיין פון די דייטשע אַרמייען האָט אָפּגעשניטן טויזנטער מענטשן, וועלכע האָבן געוואָלט אַריבער די נייע סאָוויע־טישע גרענעץ פון זייערע היימען, און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ צוריקמאַרש, וואָס האָט זיך טיף איינגעקריצט אין זכרון פון די אַלע, וועלכע האָבן איט דורכגעמאַכט. אויפן וועג האָבן זיך אָפּגעשפּילט שוידערלעכע סצענעס, מען האָט צעממיתט די וואַנדערנדיקע מענטשן, אַריינגעוואָרפן אין די אויפן אָרט געשאַפענע קאָנצענטראַציע־לאַגערס און סתם געפּייניקט ביי יעטוועדער געלעגנהייט. קוים האָבן זיך די

אומגליקלעכע באַוויזן אַרויסראַטעווען פון די הענט פון איין באַנדע פאַרברעכער זיינען זיי גלייך אַריינגעפאַלן אין די הענט פון אַ צווייטער. באַשפּריצט פון יידיש בלוט זיינען געוואָרן די פּוילישע וועגן.

דער אָנהויב פון דער דייטשער הערשאַפט אין שטאָט

שוין דעם ערשטן זונטיק האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן די פיינטלעכע פאַראָרדנונגען פון דער דייטשער אָקופּאַציע־מאַכט וועגן אָפּגעבן געווער, פּאַליציי־שעהן (פון 7 ביז 7) מיט דראָאונגען, אַז ווער עס וועט נישט אונטערוואַרפן זיך די באַפעלן וועט דערשאָסן ווערן.

דעם 4טן סעפּטעמבער האָבן זיך באַוויזן צוויי פּלאַקאַטן — אין דייטש און פּויליש אונטערגעצייכנט דורך מיליטערישן שטאָט־קאָמענדאַנט. לויטן ערשטן באַפעל האָבן יידן געמעגט זיך באַוועגן אין שטאָט פון 8 אַזייגער פרי ביז 7 אָוונט, פּאָליאַקן פון 5 פרי ביז 8 אָוונט. פאַר באַווייזן זיך אין שטאָט אין די פאַרבאָטענע שעהן האָט געדראָט טויט־שטראָף. דער צווייטער באַפעל האָט פאַראָרדנט צו שליסן אַלע יידישע געשעפטן און מאַגאַזינען ביז צו אַ נייער מעלדונג.

איז די אָוונט־שעהן האָבן זיך באַוויזן גרופּעס דייטשע זעלנער באַגלייט דורך פּאָליאַקן, וועלכע האָבן זיי געפירט צו די יידישע געשעפטן. די זעלנער האָבן אויפגעריסן צענדליקער יידישע געשעפטן, אויסגעראַבעוועט זיי און פונאַנדערגעטיילט די פּאָליאַקן יידיש האָב און גוטס. אַ טאָג שפּעטער האָבן זיך באַוויזן די ערשטע דייטשע משפחות, וועלכע זיינען צוגעפאָרן אין דער באַגלייטונג פון פּוילישע שטאָט־באַאַמטע אויפן נייעם וועג און אַרויסגעוואָרפן די יידן פון זייערע וווינונגען. פאַרשטענדלעך אַז מען האָט פאַרוואָרט מיטצו־נעמען זאַכן מיט זיך און נאָך באַגלייט די אומגליקלעכע מיט בלוטיקע קלעפּ.

מיטוואָך, דעם 6טן סעפּטעמבער זיינען אַרעסטירט געוואָרן די פאָלגנדע יידן: די ברידער מינץ, יעקב, אַלעק און ראַמעק ראָזענ־בוים. מען האָט פון זיי פאַרלאַנגט געלט און זיי בלוטיק געשלאָגן.

דינסטיק, דעם 12טן סעפּטעמבער 1939 האָט זיך ספּעציעל איינ־געקריצט אין זכרון פון דער גאַנצער ראַדאָמסקער יידישער באַפעל־קערונג, מיט די בלוטיקע אכזריותדיקע מעשים פון דער דייטשער געסטאַפּאָ אין דער שטאָט, מיט דער הילף פון די פּאָליאַקן.

באַלד אינדערפרי זענען די דייטשע געסטאַפּאָווצעס מיט בייטשן אין די הענט, אין דער באַגלייטונג פון פּאָליאַקן, אַרומגעגאַנגען אין אַלע יידישע הייזער און אַרויסגעשלעפּט די מענער. יונג און אַלט האָבן זיי צוזאַמענגעטריבן אין מאַרק, וווּ זיי האָבן אַלע יידן איינגע־טיילט אין 3 גרופּן: איין גרופּע אַוועקגעטריבן אויף די פּיעטרקאָווער גאַס, צום פּלאַץ פון דער געוועזענער צערקווע, די צווייטע גרופּע אַוועקגעטריבן אויף רעימאַנטאַ גאַס צו דעם אַזוי גערופענעם „באַבע־דזיאַדע״ פּלאַץ, און די דריטע גרופּע איז פאַרבליבן אין מאַרק.

די מאַרק־גרופּע האָט באַקומען אַ בעפעל צו פאַרשיטן די שוץ־גריבער, וואָס זענען נאָך פאַרן אויסברוך פון קריג צוגעגרייט געוואָרן דורך דער גאַנצער ראַדאָמסקער באַפעלקערונג, אויפן פאַל פון לופט אָנגריפן. יעצט אָבער האָבן די פּאָליאַקן געוווּסט צו דערציילן די דייטשן — אַז די דאָזיקע שוץ־גריבער, האָבן די יידן אויסגעגראָבן, בכדי די דייטשע טאַנקן זאָלן נישט קענען אַריינפאָרן אין שטאָט. און אַזוי אַרום פאַראַליזירן דעם זיגערישן דייטשן פאַרמאַרש.

די יידן זענען געוואָרן געצוווּנגען, מיט די בלויזע הענט צו פאַרשיטן די גריבער; און דערביי מערדערלעך געוואָרן געשלאָגן איבער די קעפּ מיט די בייטשן פון די געסטאַפּאָווצעס הענט. זיי

בעת דער „אקציע״ פון „בלוטיקן דינסטיק״ (12.9.1939)

האָבן אויך געזוכט קרבנות וועלכע האָבן נישט געארבעט שנעל. דער ערשטער קרבן איז געווען דער יינגער שטרוזבערג (מאַנעלע שטרוז־בערגס זון). מיטאָג־צייט האָבן די בלוט־דורשטיקע געסטאַפּאָווצעס ארויסגעפירט די גאנצע גרופּע אויפן נייעם וועג ביים שטייער־אַמט, געהייסן אַלעמען זיך אויסלייגן מיטן פּנים צו דער ערד, ארומגערינגעלט זיי פון אלע זייטן מיט א וואַך מאַשין־געווער און מיט בייטשן אין די הענט, און אַליין זענען די געסטאַ־פּאָווצעס געגאַנגען עסן מיטאָג. די גאַנצע גרופּע איז געבליבן אַזוי אויסגעצויגן אויף דער ערד, און ווער עס האָט זיך נאָר אַ ריר געגעבן, איז מערדערלעך צעשלאָגן געוואָרן. דער גאַנצער נייער וועג, איז פוןביידע זייטן געווען פול מיט פּאָליאַקן, וועלכע האָבן אויך אויפמערקזאַם געמאַכט די דייטשן וועלכער ייד עס גיט זיך אַ ריר.

אַזוי איז די גרופּע געלעגן אויף דער ערד, ביז די געסטאַפּאָווצעס זענען צוריקגעקומען, אָנגעפרעסענע און אָנגעטרונקענע, און דאַן מיט מערדערלעכע שלעק געטריבן אין געשלאָסענע רייען צו די צווייטע גרופּע וואָס איז געפּייניקט געוואָרן אויף דעם „באָבע־דזיאַדע״ פּלאַץ. דאָס זעלבע איז געשען מיט דער גרופּע וואָס איז געפּייניקט געוואָרן אויף דער צערקווע־פּלאַץ. די דאָזיקע גרופּע האָט געהאַט נאָך אַ צוגאָב מזל. זייט יאָרן זענען אויף דעם פּלאַץ געשטאַנען צוויי גרויסע אייזערנע קעסלען, אָנגעפּילטע מיט־יעריקן רעגנוואַסער. האָבן די געסטאַפּאָ געכאַפּט קרבנות, זיי אָנגעכאַפּט ביי די פיס און מיטן קאָפּ זיי אַריינגעלאָזן אין וואַסער אַריין. געהאַלטן אין דעם צושטאַנד ביז דער קרבן איז שוין געווען האַלב טויט, דאַן אים אַוועקגעוואָרפן, געכאַפּט אַ צווייטן קרבן, און איבער אים דורכגעפירט די זעלבע רייניקונגס־אַקציע. אויך די גרופּע איז מיט מערדערלעכע שלעק און קלעפּ געטריבן געוואָרן צום „באָבע־דזיאַדע״ פּלאַץ. און דאָ אויפן „באָבע־דזיאַדע״ פּלאַץ, האָט זיך אַלעס אָנגעהויבן פונסניי. און בכדי נאָך בעסער צו ווייזן אונזערע שכנים די פּאָליאַקן, האָבן די דייטשן אַרויסגעפונען די דאָזיקע יידן, וואָס האָבן זייער גאַנץ לעבן זיך געצירט און געשפּיגלט מיט זייערע בערד, און עס האָט זיך אָנגע־פאַנגען אַ געיעג, ווער עס וועט שנעלער שניידן און רייסן די יידישע בערד.

נאָכדעם האָט יעדער איינער געמוזט אַדורכגיין אַ טבילה אין דעם טייכל ראדומקה. אַלע זיינען אַריינגעטריבן געוואָרן אין וואַסער אַריין, אייניקע האָבן זיך געמוזט אויסציען אין דער ברייט פון טייכל, מאַכן אַזאַ מין לעבעדיקע בריק, און די אַנדערע האָבן געמוזט אויף די לעבעדיקע בריק דורכגיין, אַהין און צוריק. און מעשה שטן האָט גאָט צוגעשיקט אונזער גוט באַקאַנטן מאָלער דאמסקי, וואָס פונקט דאַמאָלס האָט זיך אים פאַרגלוסט צו מאַכן איינע פון זיינע „פיגורן״. און דווקא דאָס, האָט די געסטאַפּאָווצעס געפעלן, און דערפאַר האָבן אַלע באַקומען בייטשן איבער די קעפּ, בכדי נאָכצומאַכן דאמסקיס פיגורן.

צו דעם אַלעם האָבן זיך צוגעקוקט מאַסן פּאָליאַקן. אונזערע נאָענטסטע שכנים מיט וועלכע מען האָט דאָס גאַנצע לעבן פאַרבראַכט אין די בעסטע באַציִונגען. אָנהויבנדיק פון דעם רעיענט פאראדאווסקי, דער אַפּטייקער, דער לערער פון ניעמצעס גימנאַזיע — וואלטשאַק,

דעם אינזשיניער פּעלרולאַ, דער סטודענט מיכאַלעק, דעם גנב גונערא, די גאַסן־פרוי העלקע צעבולקאַ. מאַסן, מאַסן זענען זיי געשטאַנען, און זיך געוויילט פון אונזער פּיין.

און אויב דאָס אַלעס איז נאָך געווען ווייניק פאַר אונזערע שכנים, האָבן זיי אָנגעוויזן ווער עס זענען די רייכע יידן. און מיט זיי האָט זיך די געסטאַפּאָ ספּעציעל פאַרנומען. זיי האָבן געפונען איינעם פון די ברידער־פאַבריקאַנטן מינץ, וואָס צענדליקער יאָרן האָבן לויטער פּאָליאַקן געאַרבעט אין זיין פאַבריק, פון זיי געלעבט און געשיכורט, און איצט האָבן זיי אַלע אויף אים געשפּיגן און געוואָרפן בלאָטע אין פּנים אַריין. און אַז אַלע זענען שוין מיטן צופאַלן פון דער נאַכט געפאַלן פון די פּיס פון מידקייט און פּיין, צעבראָכן פיזיש און מאָראַליש, דאַן, האָבן די געסטאַפּאָ דווקא גענומען, דעם דאָזיקן מינץ, אים באַלאָדן מיט שפּאַדלעס, און אים געטריבן מיט די בייטשן איבער אַלע גאַסן.

ווען עס איז שוין געווען פינצטער, האָבן די מערדערס אָנגעהויבן באַפרייען איין רייע יידן נאָך דער אַנדערע. אָבער, נאָך נישט זייענדיק גאַנץ זאַט פון פייניקונגען, האָבן זיי זיך אויסגעשטעלט אין אַ שפּאַלער, און יעדער ייד האָט געמוזט פאַר זיי אַלעס אַרויסלייגן צוזאַמען מיט די קעשענעס, און דאַן געמוזט אַדורכלויפן דעם שפּאַלער דייטשן, וואָס האָט געהאַקט ווי אַ האָגל איבער די קעפּ. פון אַלע זייטן האָבן זיי אונטערגעשטעלט די פּיס, און זעלטן ווער איז נישט געפאַלן און געוואָרן צעקאָפּעט פון זייערע גראָבע שטיוול. און אַז מען האָט שוין געהאַט די זכיה אַרויסצוקריגן זיך אין גאַס אַ פאַרבלוטיקטער, אַ צעהאַקטער, איז די גאַנצע רעימאַנטא גאַס געווען באַלייגט מיט פּאָליאַקן, וואָס האָבן ערשט אויפסניי אָנגעהויבן צו שלאָגן פון אַלע זייטן, ווי זיי וואָלטן חלילה געווען אויסגעהונגערט, און נאָך קיין איין מאָל נישט געשלאָגן קיין ייד.

צומאָרגנס נאָך דעם שוואַרצן דינסטאָג, האָט מען שוין אין שטאָט געוווסט, ווער עס האָט פרייוויליק רעזיגנירט פון דעם נייעם ביטערן לעבן, און זיך געוואָרפן אין די אָרעם פונם זיסן טויט. דער ערשטער איז געווען שלמה גליקסמאַן (פראַזוד), דאַן פּנחס פליגעלטויבס איידעם און אַנדערע. און נאָך פריער דער זייגערמאַכער שמעון יורבורסקי.

עטלעכע טעג שפּעטער, האָט מען די יידן דערלויבט צו עפענען זייערע געשעפטן. זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז די דייטשן און פּאָליאַקן האָבן אָנגעהויבן שטורמען די געשעפטן. די ערשטע האָבן סתם גענומען סחורות אָן געלט און די אַנדערע האָבן פאַר גראָשנס געקויפט סחורות, וועלכע מען האָט שוין שפּעטער נישט געקענט צוריקקויפן. אויף אַזאַ אופן זיינען אויסגעליידיקט געוואָרן כמעט אַלע יידישע געשעפטן און די סוחרים זיינען אין בעסטן פאַל פאַרבליבן מיט ווערטלאָז פּאַפּיר־געלט.

דאָס כאַפּן יידן אין די גאַסן איז געוואָרן אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג. אויסער מיט שווערער אַרבעט איז דאָס כאַפּן געווען פאַרבונדן מיט פאַרשידענע פייניקונגען. זייער אָפט האָבן גרופּעס דייטשע סאָלדאַטן געוואָלט זיך סתם אַביסל לוסטיק מאַכן אויפן חשבון פון די צום טויט־דערשראָקענע יידן. צווישן אַנדערע איז באַפאַלן געוואָרן די דירה פון אַמשינאָווער רבין בעתן זאָגן סליחות. די צעווילדעוועטע סאָלדאַטן האָבן געשלאָגן די מתפּללים, צעריסן די ספרים און טליתים און געטרעטן אויף זיי. דאַן האָט מען די יידן אַרויסגעטריבן צום ספּאָרט־פּלאַץ, ווו מען האָט זיי געצוווּנגען פאַרשיטן און שפּעטער ווייטער אויסגראָבן גרובנס. דאָס אַלץ איז געווען, פאַרשטייט זיך, באַגלייט דורך כלערליי פייניקונגען, ווי שפּרינגען אין די גרובנס, לויפן אַרום דעם ספּאָרט־פּלאַץ און מאַכן פאַרשידענע ספּאָרט־איבונגען, צום גרויסן געלעכטער פון די סאָלדאַטן און ציווילע פאַרזאַמלטע. צווישן אַנדערע האָט אַ סאָלדאַט אָפּגעשוירן אַ האַלבע באָרד ביי לייבקע דונסקי (פון דער מקוה), אַ צווייטן יידן האָט מען פּשוט אונטערגעצונדן די באָרד, אַ דריטן האָט מען געצוווּנגען צו האַלטן אַן אויסגעשטרעקטן רעוואָלווער אין דער ריכטונג פון די סאָלדאַטן און אים אין דער פּאָזע פאָטאָגראַפירט.

מיט דעם דערנענטערן זיך פון ראש־השנה און יום־כיפור האָט זיך די לאַגע נאָך מער פאַרערגערט. די כסדרדיקע כאַפּערייען צו צוואַנגס־אַרבעטן און דער פּחד צו באַוועגן זיך אין שטאָט, האָבן אָפּגענומען ביי דער יידישער באַפעלקערונג די מעגלעכקייט צו פאַרדינען אויף אַ שטיקל ברויט. אויסער דעם זיינען דאָך הונדערטער פאַמיליעס אָפּגעברענט און באַרויבט געוואָרן. לייכט זיך אַלזאָ פאָרצושטעלן די קאַטאַסטראָפאַלע עקאָנאָמישע לאַגע אין וועלכער די יידישע באַפעלקערונג האָט זיך געפונען שוין אין ערשטן חודש פון דער מלחמה. די צאָל היימען ווו דער הונגער איז געווען אַן אָפטער גאַסט, איז געוואָקסן פון טאָג צו טאָג.

ראש־השנה און יום־כיפור האָט מען, פאַרשטענדלעך, נישט געדאַוונט אין שול און די בתי־מדרשים. אין אייניקע וווינונגען האָבן זיך פאַרזאַמלט די נאָענטסטע שכנים, בכדי צו דאַוונען בציבור. אין דרויסן זיינען געשטאַנען פרויען און קינדער און אַכטונג געגעבן צי עס דערנענטערן זיך נישט ד׳ שונאים, ווייל אויך דאָס פאַרזאַמלען זיך אין גרופּעס איז געווען פאַרבאָטן. טראָץ די דאָזיקע וואַכן, זיינען פיל מנינים באַפאַלן געוואָרן און די מתפּללים האָט מען צוזאַמען מיט אַנדערע פאַרשלעפּט אויף עפּנטלעכע פּלעצער, ווו זיי האָבן געאַרבעט ביים פאַרשיטן די לופט־שוץ־גרובנס. ביי די אַרבעטן האָבן זיך נאָך מער ווי שטענדיק אָפּגעשפּילט מוראדיקע סצענעס און עס האָבן זיך געהערט די יאָמערלעכע געשרייען פון די געפייניקטע.

דעם 9טן אָקטאָבער האָבן זיך אויף די מויערן פון די הייזער באַוויזן באַקאַנטמאַכונגען, אַז אַלע מענער, יידן אין עלטער פון 15 ביז 60 יאָר מוזן זיך רעיעסטרירן פון מאָרגן אָן אויף דעם פּיה־פּלאַץ. די, וועלכע וועלן זיך נישט רעיעסטרירן דראָט טויט־שטראָף. אויף די באַקאַנטמאַכונגען איז געווען אונטערגעשריבן דער שטאָט־קאָמענדאַנט.

די רעיעסטראַציע איז פאָרגעקומען אויפן פּיה־פּלאַץ ביים ספּאָרט וואַדני און האָט געדויערט פינף טעג. ס׳האָבן זי אַדורכגעפירט פּוילישע שטאָט־באַאַמטע אונטער דער אויפזיכט פון דייטשע זעלנער. דער צוועק פון דער רעיעסטראַציע איז נישט געווען באַקאַנט, און פאַרשטענדלעך, אַז זי האָט אַרויסגערופן אַ גרויסע באַאומרואיקונג צווישן די יידן. דעם 30סטן אָקטאָבער האָבן זיך באַוויזן נייע באַקאַנטמאַכונגען, אַז יידישע מענער אין עלטער פון 15 ביז 60 יאָר מוזן זיך מאָרגן נאָכאַמאָל רעיעסטרירן אין מאַגיסטראַט. און אויך דאָס מאָל אונטער דער דראָאונג פון טויט־שטראָף פאַר די וועלכע וועלן נישט קומען זיך רעיעסטרירן.

צומאָרגנס, דעם 31סטן אָקטאָבער האָבן זיך אָנגעהויבן זאַמלען פאַר דער מאַגיסטראַט־געביידע פון 8 פרי יונגע און אַלטע, וואַרטנדיק אין לאַנגע רייען פאַרן אַריינגאַנג. די רעיעסטראַציע איז פאָרגעקומען אינעם גרויסן זיצונגס־זאַל פון ראַדאָמסקער שטאָט־ראַט. דער שטאָט־קאָמענדאַנט, רוטער, אין אַ ברוינעם מונדיר מיט אַ שוואַרצן האַקן־קרייץ אויפן רויטן באַנד, האָט געמאָלדן צווישן איין דראָאונג און דער צווייטער, אַז אַלע אַרבעטס־פעאיקע מענער וועלן מוזן טראָגן אַ צייכן אויף דער לינקער ברוסט. נאָכדעם האָט מען אָנגעהויבן טיילן די אַזוי גערופענע „לאַטעס”. יעדער האָט געמוזט אויפ־

געבן זיין נאָמען, פאַרנאָמען, דעם אַדרעס און פאַך. עס זיינען געווען דריי מינים „לאַטעס״: פּיאָלעטע, רויטע און געלע. זיי זיינען געווען אויס שטאָף, 12 סענטימעטער די לענג און 4 די ברייט מיט אַ גרויסן J. (יודע) אין גאָלדענער פאַרב אויף די פּיאָלעטע, און שוואַרצער — אויף די רויטע און געלע לאַטעס. די פּיאָלעטע לאַטעס האָבן באַקומען מענטשן באַפרייטע פון צוואַנגס־אַרבעט: דאָקטוירים, דענטיסטן און אַרבעטס־אומפעאיקע. עס האָבן זיי שפּעטער אויך געטראָגן די מיטגלידער פונעם יודנראַט. די רויטע לאַטעס האָבן באַקומען עלטערע און שוואַכע מענער, וועלכע זיינען געווען מחויב צו אַרבעטן בלויז דריי טעג אין וואָך. די באַזיצער פון די געלע לאַטעס זיינען מחויב געווען צו אַרבעטן ביי צוואַנגס־אַרבעטן אַ גאַנצע וואָך. די ראַדאָסקער זיינען געווען די ערשטע אין גאַנץ פּוילן, ווייל שוין דעם 31סטן אָקטאָבער 1939 האָבן זיי באַקומען די דאָזיקע לאַטעס.

דעם 7טן נאָוועמבער ביינאַכט זיינען אַרעסטירט געוואָרן פינף רייכע יידן: יעקב ראָזענבוים, אלעק ראָזענבוים, שלמה פישמאַן, יצחק שפּירא און יוסף מינץ. זיי זיינען מערדערלעך צעשלאָגן געוואָרן און גלייכצייטיק האָט מען אויף די יידן אַרויפגעלייגט אַ קאָנטריבוציע אין דער הויך פון פופציק טויזנט זלאָטעס, וועלכע האָט באַדאַרפט אַריינגעטראָגן ווערן במשך פון 24 שעה, אַנדערש וועלן די פינף אַרעסטירטע דערשאָסן ווערן. די סומע איז געדעקט געוואָרן און די יידן זיינען אַרויס באַפרייטע.

דעם 9טן נאָוועמבער האָבן זיך געמוזט צושטעלן די באַזיצער פון די געלע לאַטעס 7 אַזייגער פרי פאַר דער שטאָטישער באָד אויף יאָסעלעוויטשאַ גאַס. דאָ האָבן זיי די דייטשע זעלנער און זעלבסטשוצלער (פאָלקס־דייטשן) איינגעטיילט אין די פאָלגנדיקע אַרבעטס־גרופּעס: 1) גאַסן־ריייניקער; 2) ביוראָ־אויפראָמער; 3) באַשעפטיקטע ביים פונאַנדערנעמען די חורבות פון די באָמבאַרדירטע הייזער. די אַרבעט איז געווען אַ שווערע און פאַרבונדן מיט כלערליי דערנידערונגען. די אַרבעטער פלעגן צוריקקומען פון דער אַרבעט הונגעריקע, אויסגעמאַטערטע און צעשלאָגענע. איין גרופּע אַזאַ איז געשיקט געוואָרן צו שאָסיי־אַרבעט.

דעם 12טן נאָוועמבער איז צום שטאָט־קאָמיסאַר גערופן געוואָרן דער קהילה־פאָרזיצער, משה בערגער, וועלכער האָט באַקומען דעם באַפעל צו אָרגאַניזירן במשך פון 24 שעה אַ יידנראַט און פאָרשטעלן די ליסטע צום באַשטעטיקן אויף דער קהילה־זיצונג, געווידמעט דעם יודנראַט, איז צונויפגעשטעלט געוואָרן די פאָלגנדיקע פערזאָנען ליסטע: משה בערגער, ד״ר גליקמאַן, מאַטעק בעהם, יהודה־הערש טיגער, עדוואַרד לאַופער, יוסף מינץ, ישראל מינץ, יעקב ראָזענבוים, עליאַש ראָזענבוים, ראָמעק ראָזענבוים, מיכאל שטיינלאַוף, יצחק שפּירא און שמואל שפּירא.

דעם 15טן נאָוועמבער איז דער יודענראַט באַשטעטיקט געוואָרן און אַלס פאָרזיצער איז באַשטימט געוואָרן משה בערגער. די אויפגאַבע פון יודנראַט איז געווען צו שטיין אין קאָנטאַקט מיט דער דייטשער מאַכט און אירע פאַרוואַלטונגס־אָרגאַנען און פאַרשטייט זיך אויספירן אַלע זייערע באַפעלן. נאָך אַ וואָך צייט האָט דער יודנראַט באַקומען אַ באַפעל פונעם קאָמענדאַנט ראָטער איבערצונעמען די יידישע אַרבעטס־גרופּעס. אין צוזאַמענהאַנג דערמיט איז געשאַפן געוואָרן ביים יודנראַט אין דער געוועזענער קהילה־געביידע אויף מיצקעוויטש־גאַס 5 אַן אַרבעטס־ביוראָ. עס זיינען אויפסניי קאָמפלעטירט געוואָרן די ליסטעס פון די אַרבעטס־פעאיקע יידן. די דייטשע מאַכט האָט פון טאָג צו טאָג פאַרלאַנגט וואָס מער אַרבעטס־הענט, אַזוי אַז זייער צאָל איז דערגאַנגען ביז דריי טויזנט מענטשן טעגלעך. די אַרבעטער האָבן, פאַרשטייט זיך, נישט באַקומען פאַר זייער אַרבעט קיין שום באַלוינונג. דער הונגער איז כסדר געוואַקסן און די אַרבעטער האָבן אַלץ שטאַרקער אָנגעהויבן פאַרלאַנגען פון דעם יודנראַט מען זאָל זיי באַצאָלן פאַר דער אַרבייט און העלפן זייערע פאַמיליעס. אויך האָבן זיי געפאָדערט, אַז צו דער אַרבעט זאָלן גענומען ווערן אַלע אַרבעטס־פעאיקע אָן אויסנאַם. זיי האָבן מיט רעכט אָנגעוויזן אויף דעם פאַקט, אַז די גאַנצע לאַסט פאַלט אויף די פּלייצעס פון די אָרעמע פאָלקס־שיכטן, בעת די רייכע קויפן זיך אויס פאַר געלט.

דער דרוק פון דער נאַצישער אַדמיניסטראַציע אויף דער יידישער באַפעלקערונג איז געוואָרן פון טאָג צו טאָג אַלץ שטאַרקער. דאָס אויספּרעסן געלט איז געוואָרן אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג. אַ חוץ געלט האָבן די יידן געמוזט זיין שטענדיק גרייט צו דערפילן כלערליי פאָדערונגען, וועלכע זיינען געוואָקסן פון שעה צו שעה. מען האָט זיי געמוזט צושטעלן מעבל, שלאָף־איינריכטונגן, קליידער, וועש, גאַרדינען, פוך־בעטגעוואַנד, טעפּיכער, צירונג, סערוויסן, ראַדיאָ־אַפּאַראַטן, קלאַווירן, פאַטעפאָנען אדג״ל. ס׳דאַרף אויך צוגעגעבן ווערן, אַז צווישן די אַלע פאָדערונגען איז אויך געווען אַ פאָדערונג, אַז יידן זאָלן איינריכטן און אויסמעבלירן מיט דעם פולן לוקסוס אַ שאַנד־הויז פאַר די דייטשע מיליטער־לייט. דער יודנראַט האָט מיט גרויסע שוועריקייטן צוזאַמענגעשטעלט די געפאָדערטע זאַכן און דאָס איינגעקויפט ביי פּוילישע סוחרים.

אַן אַנדערע צרה איז געווען דער אינזשיניער, וואָס האָט אָנגעפירט מיט די אַרבעטן. געהייסן האָט ער ציפּסער און פאַר דעם אויסברוך פון דער מלחמה האָט ער געאַרבעט אין אַ טשעכישער געזעלשאַפט, וועלכע האָט געבויט דעם אַספאַלט־שאָסיי קראַקע־וואַרשע. דאָס איז געווען אַ סאַדיסט, וואָס האָט מיט אַ באַזונדערער הנאה געפייניקט די יידישע אַרבעטער, וועלכע האָבן געאַרבעט אונטער זיין השגחה. וויפל אַרבעטער דער יודנראַט האָט אים צוגעשטעלט איז אים שטענדיק געווען ווייניק און ער האָט שטענדיק פאַרלאַנגט מער. נישט איין מאָל האָט ער געטראָפן, אַז ער האָט געכאַפּט עטלעכע יידן, באַפוילן זיי אויסצושפּאַנען אַ דורכפאָרנדיקן וואָגן, באַלאָדן מיט בעטאָן־פּליטעס און געצוווּנגען זיי צו שלעפּן די שווערע שטיינער צום אַלגעמיינעם געלעכטער פון די פּוילישע צוקוקער. ציפּסער האָט אָפט באַזוכט די אַרבעטס־ערטער, ווו ער האָט מערדערלעך געשלאָגן און געפייניקט די אַרבעטער.

די שווערע לאַגע פון די אַרבעטנדיקע, זייער פאַרביטערונג קעגן די וועלכע זיי האָבן באַטראַכט ווי די מיטשולדיקע אין זייערע ליידן און פּיין, האָבן צום סוף דערפירט צו אַ ספּאָנטאַנע דעמאָנסטראַציע, וועלכע איז פאָרגעקומען פאַר די ביוראָ־לאָקאַלן פון יודנראַט. געווען איז דאָס מיטוואָך דעם 6טן דעצעמבער. די הונגעריקע דעמאָנסטראַנטען האָבן פאַרלאַנגט, אַז דער פאָרזיצער פון יודנראַט זאָל אויפנעמען אַ דעלעגאַציע און פאַרזיכערן אַ גערעכטע אַרבעטס־פאַרטיילונג, וועלכע זאָל אַרומנעמען אַלע אַרבעטס־פעאיקע מענער פון אַלע שיכטן, אָרעם און רייך, זאָל פאַרזיכערט ווערן אַ לוין־מינימום און אונטערשטיצונגען פאַר די הונגעריקע משפּחות. אויך האָבן זיי פאַרלאַנגט, אַז אויף די רייכערע און נישט־אַרבעטנדיקע שיכטן זאָל אַרויפגעלייגט ווערן אַ געלט־אָפּצאָל לטובת די וועמען דער גורל האָט אַריינגעטריבן אין די צוואַנגס־אַרבעטס־גרופּעס. פאַרביטערטע וואָס דער יודנראַט וויל נישט אויפנעמען אַ דעלעגאַציע, האָבן זיך די פאַרזאַמלטע אַריינגעריסן אין לאָקאַל פון יודנראַט און אָנגעהויבן דעמאָלירן די איינריכטונגען.

פון יודנראַט האָט מען טעלעפאָניש צעוויסן געטאָן דער דייטשער מאַכט וועגן פאָרפאַל. נאָך אַ קורצער צייט זיינען אָנגעקומען צענדליקער זשאַנדאַרמען און אַ וואָרף געטאָן זיך וויווילדע חיות אויף די פאַרזאַמלטע פאַר דעם קהילה־בנין. עס האָבן זיך געפונען פאַר־

צווייפלטע יידן, וועלכע האָבן געפּרוווט זיך פאַרטיידיקן, דאָס האָט שוין די נאַציס ביז גאָר אַרויסגעפירט פון די כלים. זיי האָבן זיך שוין נישט באַגנוגנט מיט שלאָגן און שטעכן מיט די באַגנעטן, נאָר געעפנט אַ שיסעריי. עס זיינען געפאַלן צענדליקער פאַרוווּנדעטע. דאָס מערדערלעכע שלאָגן האָט זיך איבערגעטראָגן אויך אין די אַנדערע גאַסן און געדויערט אַ לאַנגע צייט. וואָכנלאַנג האָט מען געזען אין שטאָט יידן מיט פאַרבאַנדאַזשירטע קעפּ און גלידער.

דעם 20סטן דעצעמבער 1939, זעקס אַזייגער אינדערפרי, האָט זיך באַוויזן אין דער פּוילישער און דייטשער שפּראַך די מעלדונג וועגן שאַפן אַ געטאָ. דאָס געטאָ האָט אַרומגענומען די פאָלגנדיקע גאַסן: די שול־גאַס, ראַלנא, סטאַדולנא, יאַסעלעוויטש, סטשאַל־קאָווסקאַ, פאַביאַן־גאַס, מיצקעוויטש־גאַס. דאָס אַרויסגיין פון געטאָ און שטרענג פאַרבאָטן געוואָרן, גלייכצייטיק איז אויך פאַרווערט געוואָרן דער קריסטלעכער באַפעלקערונג אַריינצוקומען אין יידישן „ווין־באַצירק”.

דער יידישער באַפעלקערונג, וואָס האָט געוווינט אויסער די גרענעצן פון אָנגעצייכנטן געטאָ, איז געגעבן געוואָרן אינעם באַפעל איין טאָג צו פאַרלאָזן זייערע וווינונגען און איבערגיין אין געטאָ. דעמזעלביקן טאָג אין די פאַרמיטאָג־שעהן שוין, האָבן מאַסן יידן בהלהדיק פאַרלאָזט זייערע דירות און אָנגעהויבן שטראָמען פון נייעם מאַרק אין די געטאָ־גאַסן אַריין. אַ שווערער טרויער איז געווען אויסגעגאָסן אויף די פּנימער פון די יידן. די פּאָליאַקן זיינען אָבער געשטאַנען אין די גאַסן און מיט גרויס הנאה צוגעקוקט זיך צום יידישן חורבן. קיין גוט וואָרט, קיין איין טרייסט־וואָרט איז נישט געפאַלן פון זייערע מיילער. דער טאָג איז געווען אַ ווינטערדיקער, דער שניי וואָס איז דאַן געפאַלן האָט נאָך פאַרגרעסערט די פאַר־צווייפלונג פון די דאַכלאָזע מאַסן. מען האָט געזען הונדערטער יידן, באַהאָנגענע מיט פּעקלעך, ווי זיי שטופּן באַלאָדענע מיט דעם בידנעם האָב און גוטס וועגעלעך אין דער ריכטונג פון געטאָ.

מיטאָג־צייט האָבן זיך באַוויזן אין די גאַסן ס. ס. מענער, זשאַנ־דאַרמען, געסטאַפּאָ־לייט אין דער באַגלייטונג פון פאָלקס־דייטשן, וועלכע האָבן אָנגעהויבן צו קאָנטראָלירן צי אַלע יידן האָבן שוין פאַרלאָזט די וווינונגען, און פאַרלאַנגט אָפּצוגעבן די שליסלען פון די דירות, געשעפטן, מאַגאַזינען און וואַרשטאַטן. אַ וווּ נאָר זיי האָבן געטראָפן אַ יידן, האָבן זיי אים מערדערלעך געשלאָגן, אַרויסגעיאָגט פון שטוב און נישט דערלויבט אים גאָרנישט מיטנעמען מיט זיך. די יידן וועלכע האָבן געפּרוווט אַריבערצופירן מעבל, בעטגעוואַנט זיינען ביים אַריינגאַנג אין געטאָ באַפאַלן געוואָרן דורך דער דייטשער מיליץ, וועלכע האָט זיי אַלץ צוגערויבט. טויזנטער יידן זיינען אין די ערשטע נאַכט געלעגן אין דער קעלט אין דרויסן. ס'איז נאָכנישט געווען קיין אָרט פאַר די אַלע אַרויסגעטריבענע, ווייל די פּוילישע איינוווינער פון איצטיקן געטאָ האָבן באַקומען דריי טעג צייט צו פאַרלאָזן זייערע דירות. די אַלטע, קראַנקע און קינדער האָט מען דערווייל אַריינגענומען אין די בתי־מדרשים און אין די שולן. נאָכ־דעם ווי די פּוילישע איינוווינער האָבן פאַרלאָזט דעם „יידישן ווין־באַצירק” האָט דער יידנראַט איבערגענומען די דירות און פונאַנ־דערגעטיילט די דרך אגב אינגאַנצן דעמאָלירטע דירות. אָבער נאָכדעם האָבן די יידן געוווינט צוזאַמענגעפּרעסט צו עטלעכע משפּ־חות אין אַ דירה. טייל האָבן ווייטער געמוזט וווינען אויף בוידעמס, אין קעלערס און שטאַלן, ווייל די צאָל פּאָליאַקן וואָס האָבן פריער געוווינט אין צוגעטיילטן געטאָ, איז געווען אָן אַ פאַרגלייך קלענער ווי די צאָל יידן, וועלכע האָבן געמוזט פאַרלאָזן זייערע וווינונגען. מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָט די דייטשע מאַכט אַוועקגעשטעלט ביי אַלע געטאָ־אַריינגענג ווייסע שילדן מיט רויטע אויפשריפטן אין דייטש און פּויליש מיט דעם פאָלגנדיקן אינהאַלט: „דאָ איז דאָס געטאָ. אַריער איז דער אַריינגאַנג שטרענג פאַרבאָטן. יידן איז דאָס אַרויסגיין פון געטאָ אָן דערלויבעניש פון שטאָט־קאָמענדאַנט שטרענג־פאַרבאָטן”. אייניקע מיטגלידער פונעם יודנראַט האָבן באַקומען דער־לויבעניש אַרויסצוגיין פון געטאָ, אָבער אויך זיי איז פאַרווערט געוואָרן צו איבערטרעטן די פאָלגנדיקע צוויי גאַסן: די קאָשציושקאַ־אַליי און אַ טייל נאַרוטאָוויטש־גאַס פון מאַגיסטראַט ביז צום אָנהייב פון דער קאָשציושקאַ־אַליי.

1940

די מלחמה־ווינטערס, און באַזונדערס דער ערשטער, האָבן זיך טיף איינגעקריצט אין זכרון פון די וועלכע האָבן זיי איבערגעלעבט און וועלכע דער גורל האָט איבערגעלאָזן ביים לעבן.

דער ווינטער 1940 האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיינע שווערע פרעסט, געוואַלטיקע שניי־שטורעמס וואָס האָבן זיך געלאָזט ביטער פילן דורך די דערשלאָגענע און אויסגעמאַטערטע יידן אין שטאָט. אויך דאָס וווינונגס־פּראָבלעם אין דער שווערער ווינטערצייט, דער הערשנדיקער הונגער, וועלכער איז געוואָקסן פון טאָג צו טאָג, און דער מאַנגל פון הייצמאַטעריאַלן, האָט ביז גאָר פאַרשאַרפט די לאַגע. אַלץ עפּטער האָט מען געזען אויף די גאַסן מענטשן, וועלכע די נויט און די קעלט האָבן געצוווּנגען אויסצושטרעקן די האַנט און בעטן רחמנות.

די פאָלקס־קוך

אָנהויב יאַנואַר 1940 איז געעפנט געוואָרן אין די פּאַרטער־צימערס פון קהילה־בנין די פון לאַנג פּלאַנירטע פאָלקס־קוך. אָנגע־פירט מיט איר האָט אַ ספּעציעלער קאָמיטעט, וועלכער איז באַשטאַ־נען פון אַברהם־שלמה האַמפּעל, יוסף מינץ, הענריק פּאַנסקי און עליאַש ראָזענבוים. אַלס פרייוויליקער קוכער האָט זיך געמאָלדן גאָלדבערג, דער אַמאָליקער אייגנטימער פון דער באַקאַנטער צוקערניע אויפן נייעם וועג, און לייטער פון דער קוך וואָלף שפּירא. אַ סך פרויען און מיידלעך האָבן צוגעהאָלפן ביים קאָכן, סערווירן און פאַרטיילן דאָס עסן. אינעם גרויסן זאַל האָט מען אַוועקגעשטעלט לאַנגע טישן און בענק. אינדערפרי האָט מען פאַרטיילט פרישטיק — קאַווע און אַ פּערטל קילאָ ברויט — צוערשט די אַרבעטער־גרופּעס און דאַן נויטבאַדערפטיקע. צו מיטאָג האָט מען געקאָכט — קאַרטאָפל און קאַשע־זופּעס. די פּראָדוקטן האָט דער קאָמיטעט איינגעקויפט ביי פּאָליאַקן מיט דער שריפטלעכער דערלויבעניש פון דער דייטשער מאַכט.

די אָרדנונגס־פּאָליציי

לויט דער פאַראָרדנונג פון דער מאַכט איז געגרינדעט געוואָרן, אַזוי ווי אין די אַנדערע שטעט אין פּוילן, אַ יידישע אָרדנונגס־פּאָליציי. די אויפגאַבע פון דער דאָזיקער פּאָליציי זיינען געווען: א) היטן די אָרדנונג אין געטאָ און זיינע אַרויסגענג; ב) פאַרטיילן די אַרבעטער און באַגלייטן זיי צווישן די פאַרשידענע אַרבעטס־פּלעצער. אַחוץ די דאָזיקע אויפגאַבעס האָט זי דער יידנראַט אויסגענוצט אויך אויף איינמאָנען שטייערן, וועלכע זיינען אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף די רייכערע טיילן פון דער באַפעלקע־רונג.

דער ערשטער פּאָליציי־קאָמענדאַנט איז געווען נתן ווינער און זיין פאַרטרעטער חיים מאַרקאָוויטש. צו דער פּאָליציי האָבן צווישן אַנדערע געהערט: שלמה ראָזענבוים, דוד בוגייסקי, גוואָזדזש, קזשע־פּיצקי, יוסף אהרן צוקערמאַן א״אַ.

צוויי שומרים פון דער אָרדנונגס־דינסט ביים געטאָ־טויער: יוסף סאָבאָל און וועלעק קוגעל.

דער „יודן־איינזאַץ"

כדי אויסצונוצן די יידישע אַרבעטס־כוחות איז ביים אַלגעמיינעם אַרבעטס־אַמט געשאַפן געוואָרן אַ יידישע אָפּטיילונג, דער א. ג. „יודן־איינזאַץ". ס'איז אויפסניי אַדורכגעפירט געוואָרן אַ גענויע רעיעסטראַציע פון די יידישע אַרבעטס־כוחות, יעדער אַרבעטער האָט געהאַט זיין קאַרטע אין דער קאַרטאָטעקע, אַזוי אַז די דייטשן האָבן געהאַט אַ גענויען קאָנטראָל איבער יעטוועדן אַרבעטס־פעאיקן ייד.

גזירות און פאַרפאָלגונגען

אין פעברואַר 1940 האָט זיך צווישן אַנדערע אַנטי־יידישע פאַראָרדנונגען אויך באַוויזן דער באַפעל, לויט וועלכן יידן איז פאַרבאָטן צו פאָרן מיט דער באַן.

דער גרויזאַמער ווינטער פון 1940, די שניי־שטורעמס, וועלכע האָבן געהאַלטן אין איין פאַרשיטן די וועגן און שאָסייען, האָבן מיט זיך געבראַכט נייע צרות פאַר די אויסגעמאַטערטע יידן. עס איז זעלטן אַדורך אַ נאַכט אַז די דייטשן זאָלן נישט אַדורכפירן אָבלאַוועס און שלעפּן יידן פון די היימען צום רייניקן די וועגן פון שניי.

אין ווייַנאַכט דאָס יאָר איז צווישן אַנדערע אויך באַפאַלן געוואָרן דאָס הויז פון אַמשינאָווער רבי. דער רבי, וועלכער איז געזעסן ביי אַ נאַכט־לעמפל און געלערנט, איז מערדערלעך צעשלאָגן געוואָרן. דער זעלבסטשוצלער נעלנער האָט געריסן די האָר פון רבינס באָרד און שפּעטער זי אונטערגעצונדן מיט זאַפּאַלקעס. די כוליגאַנעס האָבן פולשטענדיק דעמאָלירט די דירה, צעבראָכן דאָס מעבל, צעריסן די ספרים און געטרעטן אויף זיי, און צום סוף נאָך געפּאָדערט פון די געכאַפּטע יידן צוויי טויזנט זלאָטעס אויסקויף־געלט פאַרן רבין. די יידן האָבן פאַרשטענדלעך גיך צונויפגעזאַמלט די געפאָדערטע סומע, כדי צו ראַטעווען דעם רבין פון די פייניקערס הענט. מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָט די זעגמאַשין ביי וועלכער נעלנער האָט געאַרבעט אָפּגעהאַקט אים עטלעכע פינגער. די יידן האָבן געזען אין דעם גאָט'ס שטראָף.

אין מערץ 1940 איז אָנגעקומען אין שטאָט אַן אָפּטיילונג דייטשע זעלנער פון א.ג. „טאָטן־קאַמף־טרופּן", וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער אכזריות אַנטקעגן די יידן. אין שפּיץ פון דער דאָזיקער אָפּטיילונג איז געשטאַנען דער קאָמענדאַנט פּיכטנער, אַ בלוטדורשטיקע בעסטיע, וועלכער האָט געהאַט איין „באַשעפטיקונג" — מערדערלעך שלאָגן יידן. ער האָט עס געטון ביי יעטוועדער געלעגנהייט, בעת זיינע שפּאַצירן אין גאַס און אויך ביי זיך אין שטוב, ווו ער האָט גערופן צו זיך די קרבנות. נאָך יעטוועדער אַזאַ „וויזיט" ביי דעם רוצח פלעגן די יידן צור קקומען מיט צעבראָכענע ביינער און אָפענע ווונדן.

די טיפוס־עפּידעמיע און די ערשטע סאַניטאַר־פאַראָרדנונג אין געטאָ

שוין אין ווינטער 1940 איז אויסגעבראָכן אין שטאָט אַ טיפוס־עפּידעמיע. פאַלן פון דער קראַנקהייט האָבן זיך באַוויזן סיי ביי די פּאָליאַקן אין שטאָט, סיי ביי די יידן אין געטאָ. די הויפּט־סיבות פון דער עפּידעמיע — בפרט ביי די יידן — זיינען געווען די ענגשאַפט, שלעכטע וווינונגס־באַדינגונגען און די אונטערדערנערונג.

דאָס פונאַנדערשפּרייטן זיך פון דער עפּידעמיע האָט באַאומרואיקט די דייטשע מאַכט, וועלכע האָט מורא באַקומען, אַז די קרענק קאָן זיך אַריבערטראָגן אויף די זעלנער, און דעריבער האָבן זיי אָנגעהויבן אַ קאַמף מיט דער קראַנקהייט.

דער רוצח פּיכטנער האָט גערופן צו זיך (דעם איינציקן דאָקטאָר ביז סוף 1940 אין געטאָ) ד״ר האמפעל. שפּעטער איז ד״ר האַמפעל גערופן געוואָרן צום דייטשן אַמטס־אַרצט ד״ר יאָאַכים האָפּמאַן. צווישן די ביידע דאָקטוירים האָט זיך אַנטוויקלט אַ געשפּרעך ווי אַזוי צו באַקעמפן די עפּידעמיע. דער נאַצישער דאָקטאָר האָט פאַרשטייט זיך, קודם כל באַשולדיקט די יידן גופא אין פאַרשפּרייטן די מגיפה. ד״ר האַמפעל האָט אָפּגעווענדעט די טענה אָנווייזנדיק אויפן פאַקט, אַז אויך צווישן די פּאָליאַקן אין שטאָט זיינען פאַראַן טיפוס־פאַלן און אַ חוץ דעם האָט ער אויפמערקזאַם געמאַכט אויף די ספּעציפישע באַדינגונגען אין וועלכע די יידן געפונען זיך — ענגשאַפט און אונטערדערנערונג וועלכע שוואַכן אָפּ זייער ווידערשטאַנדס־קראַפט. דער דייטשער דאָקטאָר האָט באַפוילן אַדורכפירן אַן אַנטלויזונגס־אַקציע און דער יידנראַט האָט טאַקע צומאָרגנס נאָך דעם געשפּרעך צוגעטרעטן צו דער דאָזיקער אַקציע.

צו דער דיספּאָזיציע פון דער יידישער באַפעלקערונג איז צוגעטיילט געוואָרן אַ טייל פונעם אַלגעמיינעם באָד־אַנשטאַלט אויף דער יאָסעלעוויטש־גאַס. דאָס געטאָ איז איינגעטיילט געוואָרן אין רעווירן און די יידישע פּאָליציי האָט אַכטונג געגעבן, אַז די אַקציע זאָל אַרומנעמען די גאַנצע באַפעלקערונג.

אַרייקומענדיק אין באָד, האָט יעדער באַקומען אַ שטיקל זייף, אַוועקגעגעבן די מלבושים אַ סאַניטאַר, וועלכער האָט זיי אַריינגעהאָנגען אינעם עלעקטרישן דעסינזעקטאָר. נאָכן אויסבאָדן זיך האָט יעדער באַקומען זיינע דעזינפעצירטע מלבושים, צוזאַמען מיט אַ באַשטעטיקונג, און נאָר מיט אַזאַ באַשטעטיקונג האָט מען געקענט באַקומען די ברויט־קאַרטע.

די אַקציע האָט געדויערט דריי וואָכן און ווי עס איז געווען פאָרויסצוזען, האָט זי נישט געהאַט קיין גרויסע פּעולה, ווייל די לעבנס־באַדינגונגען זיינען דאָך געבליבן אָן אַן ענדערונג.

אָנהויב אַפּריל 1940 האָט דער יודנראַט באַקומען אינף־מאַטעריאַלן קעגן בויך־טיפוס און דעזינטעריע און במשך פון צוויי וואָכן איז די באַפעלקערונג צוויי מאָל געאימפּט געוואָרן. די אימפונג

איז אַדורכגעפירט געוואָרן אין דער קהילה־אַמבולאַטאָריע, און מיטגעהאָלפן דעם דאָקטאָר אין דער אַרבעט האָבן נחמיה מינסקי און שלמה וויעזשביצקי.

טרויעריק איז אַדורך דער ערשטער פסח אונטער דעם דייטשן יאָך. ווי עס איז געווען פאָרויסצוזען איז נישט דערלויבט געוואָרן דאָס באַקן מצות. דער רעליגיעזער טייל פון דער באַפעלקערונג, וועלכער האָט זיך נישט געוואָלט מתיר זיין עסן חמץ, האָט טאַקע געהונגערט.

דער יודנראַט און דער באַאַמטן־אַפּאַראַט מיט וועלכע ער האָט זיך באַנוצט האָבן זיך אַרויסגעוויזן מיט דער צייט פאַר נישט גענוגנט. דאָס געטאָ איז סוף כל סוף געווען אַן אָפּגעזונדערטע אדמיניסטראַטיווע איינהייט מיט פונאַנדערגעצווייגטע טעטיקייטס־געביטן, מיט וועלכע די פאַרמלחמהדיקע קהילה האָט קיינמאָל נישט געהאַט צו טון. מיט דער צייט האָט זיך טאַקע אַרויסגעוויזן אַז עס פאָדערט זיך פולשטענדיקע רעאָרגאַניזאַציע סיי פון ראַט און סיי פון באַאַמטן־אַפּאַראַט.

אין חודש מאי 1940 האָט דער פאָרזיצער פון יודנראַט בערגער פאָרגעלייגט אויף אַ זיצונג פונעם ראַט דעם פאָלגענדיקן צוזאַמענשטעל: 1) משה בערגער — פאָרזיצער; 2) עדוואַרד לאופער — סעקרעטאַר; 3) יהודה־הערש טיגער און פאַנסקי — וויצע־פאָרזיצער; 4) הלל זאמבעק — קאַסירער.

מיטגלידער: מאטעק בעהם; אינזש. סאמועל בערנשטיין; וויקטאָר גוטשטאַט; דענטיסט גליקמאַן; אברהם האַמפעל; משה וויינרייך; יעקב וויטענברג; הערש זיידמאַן; לייב זנאַמיראָווסקי; אַדוואָקאַט מאנעלה; יוסף מינץ; ישראל מינץ; הענריק פאַנסקי; יהודה קאָפּל; סטאַניסלאַוו קירשענבוים; לעאָפּאָלד קליינער; דוד ראדאל; אַלעק ראָזענבוים; ראָמעק ראָזענבוים; יצחק שפּירא; יעקב שפּירא און שמואל שפּירא.

ס'איז באַשלאָסן געוואָרן צו שאַפן זעקס אָפּטיילונגען: 1) שטייער־אַמט; 2) אַרבעטס־אַמט; 3) פּאָליציי־אָפּטיילונג; 4) סאַניטאַר־אָפּטיילונג; 5) אַפּראָוויזאַציע־אַמט; 6) פּאָסט־אַמט.

דער שטייער־אַמט האָט געהאַט פאַר אַן אויפגאַבע צו באַשטייערן די פאַרמעגלעכע יידן און אויפמאָנען די נויטיקע געלטער אויף אויסהאַלטן די קוך, דעם באַאַמטן־אַפּאַראַט, די אַמבולאַטאָריע און דער עיקר כדי צו דעקן די וואַקסנדיקע פון טאָג צו טאָג פאָדערונגען פון די דייטשע הערשער.

אין שפּיץ פון שטייער־אַמט איז געשטאַנען לייב זנאַמיראָווסקי און זיינע מיטגלידער זיינען געווען: מאָטעק בעהם, משה וויינרייך, טיגער, יוסף מינץ און סטאַניסלאַוו קירשענבוים.

דער אַרבעטס־אַמט האָט געהאַט פאַר אַן אויפגאַבע פירן די רעיעסטראַציע פון אַרבעטער און בעלי־מלאכה, פאַרטיילן זיי אין גרופּעס און שיקן זיי אויף די געפאָדערטע אַרבעטס־פּלעצער. דער לייטער איז געווען נתן ווינער.

דער פּאָליציי־אַמט האָט געדאַרפט אָפּהיטן די אָרדנונג אין געטאָ, נישט אַרויסלאָזן יידן פון געטאָ אָן שריפטלעכע דערלויבענישן, עסקאָרטירן די אַרבעטס־גרופּעס צו די אַרבעטס־פּלעצער און אין טייל פאַלן איינקאַסירן די שטייערן. אין שפּיץ פון די פּערציק פּאָליציאַנטן איז געשטאַנען חיים מאַרקאָוויטש.

די סאַניטאַרע־אָפּטיילונג האָט געדאַרפט זאָרגן פאַר דעם געזונטצושטאַנד אין געטאָ, פאַרבעסערן די סאַניטאַרע באַדינגונגען און באַקעמפן די עפּידעמיע דורך אימפן די באַפעלקערונג. אין שפּיץ פון דער אָפּטיילונג איז געשטאַנען ד״ר שמחה האמפעל און אים געהאָלפן אין דער אַרבעט האָבן סאַניטאַרן ווי אויך אַ מיטגליד פונעם ראַט — יעקב וויטענבערג.

דער אַפּראָוויזאַציע־אַמט האָט פאַרשאַפן לעבנס־מיטל פאַר דער קוך און פאַר דער באַפעלקערונג, וועלכע האָט באַקומען מאָנאַטלעכע צוטיילונגען אויף קאַרטן. דער פאַרוואַלטער פון דער אָפּטיילונג איז געווען: יוזעף פאַנסקי. די מיטגלידער — הענריק פאַנסקי, אברהם האמפעל, הערש־לייב זיידמאַן, ישראל מינץ, יהודה קאפל און יעקב שפּירא.

פּאָסט־אָפּטיילונג האָט פאַרמיטלט צווישן דעם אָפּגעזונדערטן געטאָ און דער אויסערלעכער וועלט. די לייטערין איז געווען אַנדזשא קראוזע און די בריוו־טרעגער — יצחק טיגער און ישראל־אהרן קופּערשטאָך. זיי האָבן געהאַט דאָס רעכט צוצוגיין יעדן טאָג צו דער הויפּט־פּאָסט כדי איבערצוגעבן און אָפּנעמען בריוו און פּעקלעך פאַר די געטאָ־איינוווינער. טעלעפאָנירן און טעלעגראַפירן איז געווען דער יידישער באַפעלקערונג פאַרבאָטן.

פיר הונדערט יידישע פליטים

סוף מאי 1940 האָט דער יודנראַט באַקומען אַ ידיעה, אַז בקרוב וועט מען ברענגען אין געטאָ אַריין יידן פון דער פרעמד. עס זיינען געמאַכט געוואָרן פאָרבאַרייטונגען אין דער שול און אין די בתי מדרשים. נאָך עטלעכע טעג זיינען באמת אָנגעקומען אין אַ פאַרפלאָמבירטן לאַסט־צוג די עוואַקויאירטע יידן פון אזארקאוו און זדונסקא וואָליאַ, וועלכע זיינען פאַרשלעפּט געוואָרן קיין לאָדזש און פון דאָרט צוזאַמען מיט לאָדזשער יידן אַריינגעוואָרפן געוואָרן אין אַ לאַסט־צוג און אַוועקגעפירט נאָך ראַדאָמסק. אָן עסן און טרינקען, אָן מעגלעכקייט אַרויסצוגיין כדי צו דערליידיקן זייערע נאַטירלעכע באַדערפנישן, זיינען זיי עטלעכע טעג געפאָרן פון לאָדזש קיין ראַדאָמסק, ווו זיי זיינען אָנגעקומען האַלב־לעבעדיקע, פאַרחלשטע און אויסגעמאַטערטע.

די יידישע באַאַמטע פונעם יודנראַט, וועלכע זיינען געקומען אויפנעמען די אָנגעקומענע, האָבן געמוזט אַ סך פון זיי אַרויסטראָגן פון צוג ווייל זיי האָבן נישט געהאַט קיין כוח אַליין זיך צו באַוועגן. די קראַנקע און שוואַכע זיינען אַריינגעזעצט געוואָרן אין פורן און דראָזשקעס און די שטאַרקערע זיינען אַריינגעפירט געוואָרן אונטער אַ שטאַרקער דייטשער וואַך אין געטאָ.

דער יודנראַט האָט צוגעגרייט פאַר די אָנגעקומענע וווינערטער: דעם רבינ'ס בית המדרש (באַראַק א'); קאָפּל'ס בית המדרש (באַראַק ב') און די שול (ג). אין די דאָזיקע דריי ערטער זיינען צוגעגרייט געוואָרן פּריטשעס מיט פריש שטרוי. די פרויען־קאָמיטעטן האָבן צונויפגעזאַמלט פיל זאַכן פאַר די פליטים. מיט זייער אָנקומען זיינען די פליטים אַריינגענומען געוואָרן אין בנין פון יודנראַט, וווּ עס איז שוין געווען צוגעגרייט פאַר זיי הייס עסן. אין אַמבולאַטאָריע האָבן די קראַנקע און שוואַכע באַקומען ערשטע הילף, צומאָרגנס זיינען זיי אויך געפירט געוואָרן אין באָד־אַנשטאַלט און נאָכן באָדן, אַנטלויזן און רעיעסטרירן זיינען זיי אָפּגעפירט געוואָרן אין די באַראַקן.

אין יוני איז ווידער אַדורכגעפירט געוואָרן אַן אימפונג פון דער גאַנצער באַפעלקערונג קעגן בויך־טיפוס, פּאַראַ־טיפוס און דעזינטעריע. אין דער דאָזיקער אַקציע האָט מיטגעהאָלפן די דיפּלאָמירטע קראַנקן־שוועסטער פון לאָדזש, פרוי אַראָנזאָן.

אין יוני* 1940 איז אַרויס אַ באַפעל אין גאַנצן גענעראַל־גובערנאַמענט, אַז יידן מוזן ענדערן די ביז איצטיקע אָפּצייכנס, די אָרעם־בענדער. פון איצט האָבן יידן פון 12 יאָר אָן געמוזט טראָגן אויפן לינקן אָרעם אַ ווייסן באַנד פון צען צענטימעטער די ברייט מיט אַ בלויען מגן־דוד אין דער גרויס פון 8 צ״מ. פאַר נישט טראָגן דעם באַנד האָבן געדראָט שאַרפע שטראָפן. דער יידנראַט האָט גלייך באַשטעלט שטאָף און געלאָזט דרוקן די מגן־דוד'ס אין

* דער באַפעל פאַרן גאַנצן גענעראַל־גובערנאַמענט איז דערשינען דעם 15טן דעצעמבער 1939. מעגלעך דאָס אין ראַדאָמסק ערשט אין יוני 1940.

פאַנסקי׳ס דרוקעריי. די אַרבעטער־גרופּעס האָבן באַקומען די בענדער בחינם און די רעשט פון דער באַפעלקערונג האָט געמוזט צאָלן 50 גראָשן פאַר אַ באַנד.

דעם 13טן יולי זיינען ביינאַכט פאַרפאָרן צוויי אויטאָס מיט געסטאַפּאָ־לייט צום לאָקאַל פון יודנראַט און באַפוילן די דיזשורירנדיקע פּאָליציי רופן גלייך אַלע מיטגלידער פונעם יודנראַט. נאָך אַ קורצער צייט ווען אַלע מיטגלידער פון יודנראַט האָבן זיך געפונען אין דער קהילה געביידע, האָבן די געסטאַפּאָ־לייט זיי געמאָלדן, אַז זיי זיינען געקומען אַרעסטירן 40 יידן באַשולדיקטע אין קאָמוניזם. די נעמען און די אַדרעסן פון די באַשולדיקטע האָבן זיי באַקומען, ווי זיי האָבן דערקלערט, פון מאַגיסטראַט.

די געסטאַפּאָ־לייט האָבן גענומען מיט זיך די מיטגלידער פון יודנראַט כדי צו אַרעסטירן די 40 יידן. פאַרטאָג האָט מען געבראַכט אין יודנראַט 34 מענער און 6 פרויען. מען האָט זיי אויסגעשטעלט אין אַ ריי און אַ געסטאַפּאָ־מאַן האָט פאָרגעלייענט אַ פּראָטאָקאָל אַז זיי זיינען קאָמוניסטן און פאַרלאַנגט פון זיי אונטערשרייבן דעם פּראָטאָקאָל.

ווען די אַרעסטירטע האָבן זיך אָפּגעזאָגט אונטערצושרייבן, האָט מען זיי שלאָגנדיק אַריינגעשטופּט אין לאַסט־אויטאָס און אַוועקגעפירט. צווישן די אַרעסטירטע זיינען געווען: איטשע מיליאַנער, הערשל וויטענבערג, ראַמעק ראָזענבוים, אינזש. גבריאל ווינער, לובא ראָזענבוים, גאָלדשטיין (אויפן אָרט פון זיין ברודער וואָס איז אַנטלאָפן קיין ראַטן־פאַרבאַנד), פרוי קאַלקא (פון דער הײם טרוסקאַלסקי, אַנשטאָט איר מאַן), מ. בוגייסקי, קזשעפּיצקי, קאָזשיוואָדע יהודה (אַנשטאָט זיין ברודער), פייפקופּף, קאָהן מיט פרוי (פון דער הײם פּזשעפּיורקע), ש. ראָזענצווייג, האָזע גיטל, זקן גאָלדבערג. צווישן אַנדערע איז די געסטאַפּאָ אַריין אין חנן בירנצווייגס דירה און אַזוי ווי זיי האָבן נישט געפונען דעם געזוכטן, האָבן זיי מערדערלעך צעשלאָגן דעם אַלטן פאָטער, וועלכער איז נאָך עטלעכע טעג געשטאָרבן. די אַרעסטירטע — ווי מען האָט זיך נאָכדעם דערוווּסט — זיינען אַוועקגעפירט געוואָרן נאָך אוישוויץ און דאָרט זיינען אַלע אומגעקומען.

אַ זונטיק אינדערפרי איז אָנגעקומען אין געטאָ אַ גרופּע דייטשע רעפּאָרטערן פון „שטירמער“ און פון אַנדערע דייטשע זשורנאַלן, באַגלייט פון זעלנער און האָבן אָנגעהויבן צו פאָטאָגראַפירן דאָס געטאָ. מען האָט געצוווּנגען די יידן אַוועקזעצן זיך אַרום טישן און שפּילן קאָרטן. אויף די טישן האָבן די דייטשן אַוועקגעלייט קופּעס געלט. צווישן אַנדערע האָט מען פאָטאָגראַפירט אַ ייד וועלכער וויל, כביכול, אַרומנעמען אַ פרוי. זיי האָבן אַראַנזשירט פאַרשידענע סצענעס מיט דער כוונה צו באַשמוצן און דערנידריקן דעם ייד אין די אויגן פון די צוקוקער. זעלבסטפאַרשטענדלעך אַז די סצענעס זיינען אַראַנזשירט געוואָרן אונטער אַ האָגל פון קלעפּ און מכות רצח. אין אַ צייט אַרום האָבן זיך באַוויזן אין די דייטשע אילוסטרירטע צייטונגען בילדער פון ראַדאָמסקער געטאָ וווּ יידן זיינען פאָרגעשטעלט געוואָרן ווי ראַסן־שענדער, גנבים, קאָרטן־שפּילער און אונטערוועלט־מענטשן.

סוף 1940 האָט זיך פאַרשאַרפט און שטאַרק פאַרערגערט דער געזונטהייטס־מצב אין געטאָ. די ווידערשטאַנדס־קראַפט פון די הונגערנדיקע און כמעט דאַכלאָזע מענטשן איז געוואָרן פון טאָג צו טאָג שוואַכער. עס האָבן זיך ווידער אָנגעהויבן באַווייזן אין גרעסערע צאָלן פאַלן פון פלעק־טיפוס און אַנדערע עפּידעמישע קראַנקהייטן. דערביי האָבן געפעלט די עלעמענטאַרסטע מיטלען צו באַקעמפן די עפּידעמיע. דער איינציקער יידישער דאָקטער אין געטאָ, האָט זיך אומצייליקע מאָל געווענדט צום יודנראַט מינדלעך און שריפטלעך בעטנדיק הילף. ער האָט געפאָדערט אַראָפּברענגען מעדיצינישע קרעפטן ווי אויך מעדיקאַמענטן, ווייל אַנדערש מוז זיך די לאַגע פאַרערגערן. נאָך באַמיהונגען האָט דער יודנראַט באַקומען אַ דערלויבעניש אַראָפּברענגען אין געטאָ נאָך אַ דאָקטאָר. עס איז געקומען פון וואַרשעווער געטאָ ד״ר מיעטשיסלאַוו זאַקס, וועלכער האָט פאַר דער מלחמה פּראַקטיצירט אין טורעק ביי קאַליש. ד״ר זאַקס איז געווען אַן אַסימילירטער ייד אָן סענטימענט און מיטגעפיל פאַר די ליידן פון זיינע מיטברידער. און נאָך אַ דריטער דאָקטאָר איז געקומען. דאָס איז געווען דער פאַר מלחמהדיקער ראַדאָמסקער תושב ד״ר הערש רוזשעוויטש, וועלכער האָט זיך אומגעקערט פון ראַטן־פאַרבאַנד.

דאָס פאַרשפּרייטן זיך פון די עפּידעמישע קראַנקהייטן האָט געצוווּנגען די דייטשן צו פאָדערן פון יודנראַט צו עפענען אַ יידיש־עפּידעמיש שפּיטאָל. דער יידנראַט וועלכער האָט נישט געהאַט די נויטיקע מיטלען דערצו האָט זיך געוואָנדען צו דער דייטשער מאַכט. נאָכן באַקומען די געהעריקע דערלויבעניש איז אַרויסגעפאָרן לעאָפּאָלד קליינער קיין טשענסטאָכאָוו כדי אַדורכצופירן אַ הילפס־אַקציע פאַרן ראַדאָמסקער שפּיטאָל ווי אויך צו באַקומען אינסטרומענטן און מעדיקאַמענטן. די אַקציע איז אַדורכגעפירט געוואָרן מיט גרויס דערפאָלג.

דער יודנראַט האָט דאַן באַשלאָסן צו עפענען דאָס שפּיטאָל אין בלומשטיינס הויז, וווּ עס האָט זיך פאַר דער מלחמה געפונען די יידישע פאָלקס־שול אונטער דער לייטונג פון חיים קריינדלער. די איינוווינער פונעם הויז האָט מען אַריבערגעפירט אין אַנדערע דירות און דער לאָקאַל איז געוואָרן גרינטלעך רעסטאַווירט.

די דאָקטוירים האָבן באַשלאָסן פאַרטיילן צווישן זיך די אַרבעט אויף דעם פאָלגנדיקן אופן:

1) ד״ר זאַקס — לייטער פון דעם עפּידעמישן שפּיטאָל; 2) ד״ר רוזשעוויטש צוזאַמען מיט ד״ר האמפעל — לייטערס פון דער סאַניטאַר־קאָמיסיע; 3) ד״ר האמפעל — לייטער פון דער אַמבולאַטאָריע. גלייכצייטיק איז געגרינדעט געוואָרן אַ קורס פאַר אויסשולן אַ שפּיטאָל־פּערסאָנאַל. עס האָבן זיך פאַרשריבן 40 פּערזאָן.

דער קורס איז פונאַנדערגעטיילט געוואָרן אויף פאָלגענדיקע קלאַסן:

1) ד״ר פורט־שפּיגעל — אַלגעמיינע היגיענע און טראַכאָמע און אַנשטעקנדיקע קראַנקהייטן.

2) ד״ר רוזשעוויטש — לונגען־טובערקולאָז, פרויען־קראַנקהייטן און ערשטע מעדיצינישע הילף.

3) ד״ר זאַקס — אַנשטעקנדיקע קראַנקהייטן.

4) ד״ר האַמפעל — אַנאַטאָמיע און פיזיאָלאָגיע פון קערפּער, ערשטע כירורגישע הילף.

5) דענטיסט ד״ר גליקמאַן — מויל־קראַנקהייטן און היגיענע.

6) דענטיסטין סעטסעמסקאַ־גיל — צאָן־קראַנקהייטן.

דאָס שפּיטאָל איז געעפנט געוואָרן צום טערמין און די אַדמיניסטראַטיווע לייטער זיינען געווען לעאָפּאָלד קליינער און די גימנאַזיע־לערערין פרוי ראָזענבלאַט. די הונדערט בעטלעך מיט וועלכע דאָס שפּיטאָל האָט דיספּאָנירט זיינען שנעל פאַרפולט געוואָרן. גלייכצייטיק איז אויך אַריבערגעטראָגן געוואָרן די אַמבולאַטאָריע פון דער קהילה געביידע אין שכנות פון שפּיטאָל.

זאָל דאָ באַזונדער דערמאָנט ווערן די וואַרעמע און ברייטהאַרציקע באַציאונג פון דער פאַראָרעמטער יידישער באַפעלקערונג אין דער אַקציע לטובת דעם שפּיטאָל אויף דער סטשאַלקאָווסקע 23.

דאָס יאָר 1941

דער חודש יאַנואַר 1941 איז געשטאַנען אונטערן צייכן פון דער שווערער טיפוס־עפּידעמיע. יעדער טאָג האָט געבראַכט נייע קרבנות און באַזונדערס שווער זיינען געטראָפן געוואָרן די באַראַקן — די שול און די בתי־מדרשים. צווישן די צענדליקער קרבנות

פון דער מגיפה אין יאַנואַר 1941 זיינען געווען די איבערגעגעבענע עסקנים אַדוו. מאַנעלא, יוזעף פאַנסקי׳ס איידעם און הערשל קראוזע. דאַמאָלס איז אויך געשטאָרבן אויף פלעק־טיפוס דער דענטיסט גליקמאַן.

די פאַראַנטוואָרטלעכע פאַר דער באַקעמפונג פון דער עפידעמיע האָבן אונטערגענומען ווייטערדיקע שריט כדי צו באַהערשן די לאַגע. דאָס געטאָ איז איינגעטיילט געוואָרן אין זעקס ראַיאָנען: איבער יעטוועדער ראַיאָן איז באַשטימט געוואָרן אַ דאָקטאָר און אַ סאַניטאַר וועמענס אויפגאַבע עס איז געווען איבערשיקן אין שפּיטאָל אַלע פאַרדעכטיקטע אין פלעק־טיפוס, קאָנטראָלירן די ריינקייט, אַדורכפירן די דעזינפעקציע פון די דירות און מלבושים, פאַרטיילן פריש שטרוי און דאָס אַלטע פאַרברענען, שיקן די מענטשן אין באַד־אַנשטאַלט אדג״ל.

יעטוועדעס הויז ווו עס איז געווען אַ פאַל פון טיפוס־קראַנקהייט איז אויף אַ געוויסע צייט אָפּגעשלאָסן געוואָרן און זיינע איינוווינער זיינען באַזאָרגט געוואָרן מיט עסן. נאָך דער קווואַראַנטאַנע איז עס ווידער געעפנט געוואָרן. דאָס צימער ווו עס איז געלעגן דער קראַנקער איז גרונטלעך דעזינפעצירט געוואָרן (מען האָט פאַרקלעפט די פענצטער און טירן, אריינגעשטעלט אין מיטן צימער א בעקן מיט שוועבל און עס אונטערגעצונדן מיט ספירט, און אזוי ברענענדיק איז עס געשטאַנען 48 שעה. ערשט נאָכדעם איז די דירה איבערגעגעבן געוואָרן די איינוווינער).

די ראַיאָנען זיינען איינגעטיילט געוואָרן אויפן פאָלגנדיקן אופן: ערשטער ראַיאָן — שול־גאַס פון 1—23 און פון 2—20 — ד״ר רוזשעוויטש; צווייטער ראַיאָן: שול־גאַס פון 23 ביז 57 און פון 22 ביז 58 — ד״ר זאַקס; דריטער ראַיאָן: לינקע זייט סטזשאַלקאָווסקע (1—29), פאביאני־גאַס (1—23 און 2—24) — ד״ר פורט־שפיגל; פערטער ראַיאָן: סטאדאלנע 1—25 און 2—44 און א טייל פון ראלנא — ד״ר ש. האמפעל; פינפטער ראיאן: וואָנוואָזאָוואַ — מיצקעוויטשא (1—25 און 2—24) — די דענטיסטן סעצעמסקא־גיל; זעקסטער ראַיאָן — יאָסעלעוויטש־גאָס מיט די באַראַקן אָ, בע, צע — דענטיסט מאַרקאָוויטש.

עס איז נישט פאַרביי קיין טאָג אַז די ראַיאָנען זאָלן נישט באַזוכט ווערן און קאָנטראָלירט ווערן.

צו יענער צייט איז פאַרווערט געוואָרן דער יידישער באַפעלקערונג צו באָדן זיך אין שטאָטישן באָד־אַנשטאַלט. דער יידנראַט האָט דעריבער אָנגעהויבן רעסטאַורירן די אַלטע מקוה, די אַזוי גערופענע „לייבקע דונסקיס מקוה״, און צופאַסן זי צו די נייע פאָדערונגען. אין דער רעסטאַורירטער מקוה איז אינסטאַלירט געוואָרן אַ דעזינפעקציע־אַפּאַראַט.

די ענדערונגען אין יודנראַט

אין די קרייזן פונעם יודנראַט איז שוין פון לאַנג געווען באַקאַנט, אַז די באַציאונגען צווישן זיינע מיטגלידער זיינען אָנגעשטרענגטע. קודם כול האָבן זיך פאַרשאַרפט די באַציאונגען צווישן דעם פרעזעס בערגער און די מיטגלידער וויקטאָר גוטשטאַט און זיין שוואָגער שמואל שפירא. אין שטאָט זיינען אַרומגעגאַנגען קלאַנגען וועגן ענדערונגען אין דער אָנפירערשאַפט פונעם יודנראַט, וועלכע זענען טאַקע פאַרווירקלעכט געוואָרן. אין חודש מאַי איז גוטשטאַט אָפיציעל נאָמינירט געוואָרן פאָרזיצער פון יודנראַט. בערגער, וועלכער האָט מורא געהאַט מען זאָל אים נישט אַרעסטירן איז אַנטלאָפן פון דער שטאָט. (ער איז אומגעקומען אין טשענסטאָכאָוו).

דאָס פאַרקלענערן פון געטאָ

סוף יוני איז אָנגעקומען אַ באַפעל פון דער דייטשער מאַכט וועגן פאַרקלענערן דאָס געטאָ. לויט דעם דאָזיקן באַפעל האָבן גלייך געמוזט פאַרלאָזן זייערע דירות די יידישע איינוווינער פון די הייזער נאָך דעם שפיטאָל אויף סטזשאַלקאָווסקע 23, פון נומער 56 אויף דער לימאַנאָווסקי־גאַס און פון קליינעם קלויסטער אויף דער קראַקאָווער גאַס. די מענטשן זיינען פאַרטיילט געוואָרן אין די באַראַקן, אין שול, בתי־מדרשים און פריוואַטע וווינונגען.

באַברעס

צווישן די אומצייליקע צרות וואָס האָבן געטראָפן די אַרבעטער־גרופּעס אין געטאָ זיינען געווען די אַרבעטן ביים רעגולירן דעם טייך וואַרטאַ נעבן די אַ. ג. באַברעס. די באַדינגונגען אין וועלכע די אַרבעטער האָבן געפירט זייער אַרבעט האָבן געמוזט פירן צו די טרויעריקסטע פאָלגן. זיי האָבן געאַרבעט שטייענדיק אַ גאַנצן טאָג אין וואַסער אָן גומענע שטיוול און נישט געשיצט פון דער ברענענדיקער זון. זיינען דאָ געווען טאַקע פיל פאַלן פון לונגען־און געלענקן־אַנטצינדונגען, זון־שלאַגן און פאַלן פון דערטרינקונגען. צווישן אנדערע זענען דאַמאלס אומגעקומען: קלוזינסקי, זאנדבערג, שטיצקי (דער זון פון שמחה שטיצקי). אַלע באַמיאונגען אַרויסצובאַקומען פאַר די אַרבעטענדיקע גומענע שטיוול זיינען געבליבן אָן דערפאָלג.

די פלאַשאווער טראַגעדיע

אין אויגוסט האָט דער יודנראַט באַקומען אַ באַפעל צוצושטעלן 200 יידישע אַרבעטער פאַרן פלאַשאווער לאַגער (נעבן קראַקע). עס האָבן נישט געהאָלפן קיין שום באַמיאונגען אָפּצורופן די גזירה מיט געלט אדג״ל. די 200 יונגעלייט, וועלכע דער יודנראַט האָט צוגעשטעלט זיינען אוועקגעפירט געוואָרן, און א לענגערע צייט איז נישט געווען פון זיי קיין ידיעה. ערשט נאָך עטלעכע וואָכן זיינען אָנגעקומען די ערשטע הילפס־רופן. ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן זיינען די יינגעלייט נאָך עטלעכע טעג פאָרן אין פאַרמאַכטע פראַכט־וואַגאָנעס אָנגעקומען אויסגעהונגערטע און אויסגעמאַטערטע אין פלאַשאווער לאַגער. דער רעזשים וואָס דאָרט האָט געהערשט איז געווען אַ רעזשים פון די באַקאַנטע קאָנצענטראַציע־לאַגערס: הונגער, שווערע אַרבעט, מערדערלעכע קלעפּ, באַראַקן אָן די עלעמענטאַרסטע סאַניטאַר־באַדינגונגען. און פאַרשטענדלעך דער שטענדיקער באַגלייטער פון די אויבנאויסגערעכנטע מכות — אַנשטעקנדיקע קראַנקהייטן. סוף נאָוועמבער איז אַ קליינער טייל פון די אומגליקלעכע צוריקגעקומען אַהיים. זיי האָבן שרעקלעך אויסגעזען. די אויגן פול שרעק און די מיילער פאַרשלאָסן אויס מורא. ערשט נאָך אַ געוויסער צייט איז מען פון זיי איינציקווייז געוווויר געוואָרן פרטים. דער לאַגער איז געווען אַרומגעצוימט דורך עלעקטרישע שטאַכל־דראָטן. מען האָט זיי געפירט גרופּנווייז צו שווערע אַרבעטן אין קוילן־און שטיינער־גראָבנס און צו פאַרשידענע רעגולאַציע־אַרבעטן. פינף אַזייגער אינדערפרי האָט מען זיי אַרויסגעיאָגט פון די באַראַקן און געיאָגט קילאָמעטערווייז צו דער אַרבעט. די וועלכע האָבן זיך אויפן וועג אָפּגעשטעלט פון מידקייט אָדער וועלכער עס איז אַנדערער סיבה זיינען אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. דאָס עסן וואָס זיי האָבן באַקומען איז באַשטאַנען פון אַ שטיקל ברויט אינדערפרי און אין אָוונט און אַ ביסל וואַסערדיקע זופּ מיטאָג־צייט. די גאַנצע צייט זיינען זיי געשלאָפן אויף די פאָדלאָגעס. פאַר אַרויסגיין ביינאַכט כדי צו דערליידיקן די מענטשלעכע באַדערפענישן איז מען אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן.

דער פאַל קליינערמאַן

אין נאָוועמבער 1941 איז אַוועק אין אַ דאָרף בכדי איינצוקויפן אַ ביסל מעל, אַ יונגער בחור מיטן נאָמען קליינערמאַן. די סטזשאַלקאָווער פּאָליאַקן האָבן אים געמסרט און אַרויסגעגעבן אין די דייטשע הענט. עס האָבן נישט געהאָלפן קיין שום באַמיאונגען און די רשימה פון די יידישע קרבנות איז געמערט געוואָרן מיט נאָך אַ נאָמען.

קאָנפיסקאַציע פון פוטערס

דעם 15טן דעצעמבער 1941 האָט די דייטשע מאַכט פאַרעפנטלעכט דעם באַקאַנטן באַפעל לויט וועלכן יידן זיינען אויפגעפאָדערט געוואָרן אָפּצוגעבן ביז דעם 25סטן דעצעמבער ד. י. אַלע פוטערס אונטער דער דראָונג, אַז ביי וועמען מען וועט נאָך דעם טערמין געפונען אַ פוטער וועט ער דערשאָסן ווערן. די פוטערס זיינען צונויפגעזאמעלט געוואָרן אין בנין פון יודנראַט און פון דאָ אַוועקגעפירט געוואָרן אויף אויטאָס.

דאָס יאָר 1942

דער ווינטער 1941/1942 איז געווען איינער פון די שווערסטע און אַכזריותדיקסטע. די שרעקלעכע קעלטן, פרעסט און שניי־זאַוויערוכעס האָבן אומגעהויער פאַרגרעסערט די שטערבלעכקייט צווישן די אויסגעהונגערטע און אויסגעמאַטערטע יידן.

אָנהויב יאַנואַר האָבן די דייטשן אַדורכגעפירט אָן אויפהער רעוויזיעס אין די יידישע הייזער אונטערן חשד, אַז די יידן האָבן אויסבאַהאַלטן פוטערס, וועלכע זיי האָבן לויטן באַפעל פון 15טן דעצעמבער 1941 געדאַרפט אָפּגעבן דער דייטשער מאַכט. צווישן אַנדערע איז אַדורכגעפירט געוואָרן אַזאַ רעוויזיע אין דער דירה פון דער פאַמיליע ראָזענבלום פון ווינעלגאמלין אויף לימאַנאָווסקי־גאַס 20 אין בערל אָלייניק'ס הויז. די רעוויזיע האָט אַדורכגעפירט דער פאָלקס־דייטש, און אונטערוועלט־מענטש שמאלץ. בעת דער רעוויזיע האָט ער געפונען איינגעמויערט אין אויוון צוויי פרויען־פוטערס. ער האָט גלייך אַרעסטירט יצחק ראזענבלום מיט די פרוי און קינדער, זיינע עלטערן און די קרובים שיליט מיט די פרויען. עס האָבן נישט געהאָלפן קיין שום השתדלותן. נאָך אייניקע טעג האָט מען אַרויסגעפירט אויפן בית־עולם אַלע אַרעסטירטע און זיי דערשאָסן. ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן איז די משפחה געפאַלן אַ קרבן פון אַ מסירה. דער טראַגישער פאַל האָט געמאַכט אַ דערשיטערנדיקן איינדרוק אויף די געטאָ־איינוווינער און דאָס געטאָ האָט אַ לאַנגע צייט זיך נישט געקענט פון אים אָפּטרייסלען.

דאָס יתומים־הויז

אין יאַנואַר 1942 איז רעאַליזירט געוואָרן אַ פּלאַן מיט וועלכן מען האָט זיך שוין אַרומגעטראָגן פון יאָר 1941. אַ גרופּע עסקנים מיט דראַ ראזענבוים אין שפּיץ האָבן באַשלאָסן צו גרינדן אַ יתומים־היים. די צאָל יתומים אין געטאָ איז כסדר געוואָקסן און דאָס גרינדן אַ היים פאַר זיי איז געוואָרן אַ ברענענדיקע נויטווענדיקייט. די פאָרבאַרייטונגען האָבן גענומען אַ געוויסע צייט און אין יאַנואַר 1942 איז פאָרגעקומען די פייערלעכע דערעפענונג פון דעם יתומים־היים.

די יתומים־היים האָט זיך געפונען אינעם הויז, וואָס דער ראַדאָמסקער נדבן, ר' מענדל לאכמאַן האָט אויפגעבויט פאַר דער מלחמה פאַר אַ „הכנסת־אורחים". די יידישע אַרבעטער האָבן רעמאָנטירט דאָס הויז אָן צו פאָדערן אַ באַלוינונג און שפּעטער איז עס אויסמעבלירט געוואָרן מיט פיל מסירות און האַרציקייט.

די דערעפנונג האָט איבערגעלאָזן אַ טיפן איינדרוק אויף די פאַרזאַמלטע און ספּעציעל דער אַרטיסטישער טייל, וועלכער איז עטלעכע וואָכן צוגעגרייט געוואָרן דורך דעם אַמאַטאָרן־קרייז. דער דאָזיקער אַמאַטאָרן־קרייז האָט זיך געשטעלט פאַר אַן אויפגאַבע איינצואָרדנען פון צייט צו צייט פאָרשטעלונגען און די ריינע הכנסה איבערוויַיזן דעם יתומים־הויז.

צו דעם אַמאַטאָרן־קרייז, וועלכער האָט זיך זייער פּאָפּולער און באַליבט געמאַכט אינעם געטאָ האָבן געהערט: אקרענט, חיים אַראָנאָוויטש, משה כהן, דוד־מאיר קאָרנבערג, יאַדזשיא אַבערמאַן, העניא אייזען־בילטשאק, בער און ישראל האמפעל, אַלעק מאַרקאָוויטש, יששכר וויטענבערג, אירענאַ קליינער. רעזשיסירט די פאָרשטעלונגען האָבן כהן, אקרענט און קאָרנבערג. די דעקאָראַציעס האָבן צוגעגרייט מאַרקאָוויטש און אייזען. קאָנפעראַנסיע איז געווען חיים מ. אַראָנאָוויטש.

דער ערשטער עפנטלעכער אַרויסטריט פון אַמאַטאָרן־קרייז איז אַדורך מיט אַן אומגעהויערן מאָראַלישן און מאַטעריעלן דערפאָלג. דער צווייטער פּראָגראַם איז צווישן אַנדערע באַשטאַנען פון יידישע פאָלקס־לידער, בילדער פון געטאָ־לעבן און בילדער פון יידישן לעבן אין ארץ־ישראל. די דאָזיקע פאָרשטעלונגען האָבן אַריינגעבראַכט אַ צייטווייליקע אויפמונטערונג אינעם טרויעריקן געטאָ־לעבן.

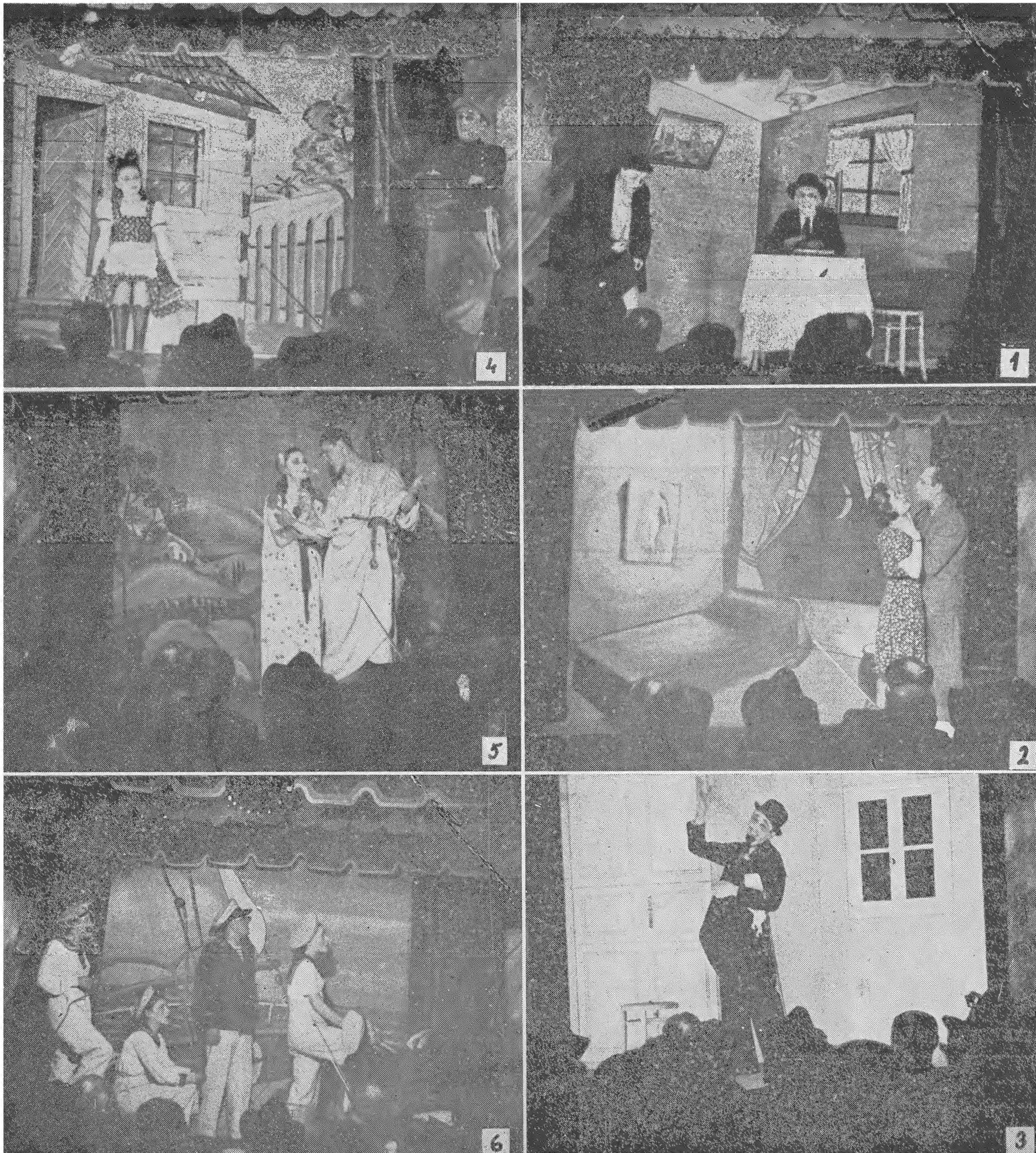
אין דער יתומים־היים האָבן געפונען זייער היים 60 יתומים אין עלטער פון 3—6 יאָר און עס איז אַלץ געטון געוואָרן, אַז זיי זאָלן זיך פילן גוט און פאַרגעסן אין דער טרויעריקערווירקלעכקייט. די פאַרוואַלטערין פון דער היים איז געווען פרוי דאָראַ ראָזענבוים און זי האָט געהאַט צו הילף אַ פרויען־קאָמיטעט, וועלכער האָט זיך באַמיט צו שאַפן אַלץ אין וואָס די קינדער האָבן זיך גענויטיקט. די לערערינס פאנסקא, טענענבוים און פרל. וויטענבערג האָבן געלערנט די קינדער יידיש, פויליש און רעכנונגען.

אַ שליח פון וואַרשעווער געטאָ

יולי 1942 איז אַריינגעקומען אין לאָקאַל פון ראַדאָמסקער יודנראַט א יונגערמן פון אַ יאָר 30, וועלכער האָט זיך פאָרגעשטעלט אלס אַ שליח פון דער וואַרשעווער יידישער אונטערגרונט־באַוועגונג. ער האָט דערציילט, אַז אין וואַרשע האָבן די דייטשן צוזאַמענגעטריבן צענדליקער טויזנטער יידן, פאַרלאַנגט פון זיי מיטצונעמען מיט זיך די נויטווענדיקע זאַכן און דערציילט אַז מען שיקט זיי צו אַרבעטן אין די אָקופּירטע רוסישע געביטן. מען האָט אַריינגעטריבן צו הונדערט מאַן אין פאַרפלאָמבירטע וואַגאָנעס און פאַרשיקט. דאָס איז געווען די ערשטע פאַרניכטונגס־אַקציע פון וואַרשעווער יידנטום. (געמיינט זיכער די אַקציע פון 22סטן יולי 1942).

נאָך די צוגן זיינען נאָכגעפאָרן פּאָליאַקן און יידן מיט אַן „אַרישן" אויסזען און צוריקקומענדיק איבערגעגעבן די אַלאַרמירנדיקע ידיעה, אַז די וואַרשעווער יידן זיינען אַוועקגעפירט געוואָרן קיין טרעבלינקע, אין דעם טרויעריק באַרימטן פאַרניכטונגס־לאַגער מיט זיינע גאַז־קאַמערס. דער שליח האָט צוגעגעבן, אַז די שונאים לאָזן לעת עתה צו רו די וואָס אַרבעטן אין די וואַרשטאַטן, די אַ. ג. שאָפּן, ווו מען אַרבעט פאַר דער דייטשער מאַכט. ער האָט גערופן די מיט וועלכע ער איז געקומען אין קאָנטאַקט צו גרינדן אַרבעטס־וואַרשטאַטן און צוגרייטן פאַכמענער אויף פאַכקורסן און גלייכצייטיק אָרגאַניזירן אַ ווידערשטאַנד אין פאַל פון אַ פאַרניכטונגס־אַקציע.

לייכט זיך פאָרצושטעלן די שטימונגען און די גרויסע דערשיטערונג וואָס די דאָזיקע ידיעות האָבן אַרויסגערופן. ס'האָט נישט לאַנג געדויערט און עס זיינען געעפנט געוואָרן פאַרשידענע פאַכקורסן, אויף וועלכע עס האָבן זיך קוואַליפיצירט הונדערטער מענער און פרויען. די פּאַניק, וועלכע עס האָט אַרויסגערופן די ידיעה פון וואַרשעווער שליח, האָט זיך פאַרשטאַרקט נאָך מער, נאָכדעם ווי דער שטאָט־קאָמענדאַנט האָט פאַרעפנטלעכט אַ באַפעל, אַז אַלע יידישע מענער און פרויען מוזן זיין באַשעפטיקט אין פאַבריקן, פאַרשידענע אונטערנעמונגען אָדער אין דער לאַנדווירטשאַפט און יעדער פון זיי מוז האָבן אַן אַרבעטס־קאַרטע. גלייכצייטיק האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען אַז די וועלכע וועלן אַזאַ קאַרטע נישט האָבן וועלן אַרויסגעשיקט ווערן פון שטאָט.

פראגמענטן פון טעאטער־פארשטעלונגען אין געטא (אין 1942):

1. „משהלע״
2. „א נאַכט אין פּאַריס״
3. „נעם זי צו״
4. „גוט מאָרגן פּיווקע יאָסע״
5. „אין גאָרטן שטייט א ברונעם״
6. אויפן וועג קיין ארץ־ישראל״.

די אַרטיסטין איז האניא בילטשאק. אין די מענער־ראָלן זענען אויפגעטראָטן: י. גליקסמאַן און יששכר וויטנבערג.

טייל ייִדן האָבן באַקומען אַרבעט אין פאַרשידענע פאַבריקן אין שטאָט. אַנדערע ווייטער האָבן אָנגעהויבן זוכן אַרבעט אין דער לאַנדווירטשאַפט, ד. ה. ביי פּריצים און רייכע פּויערים.

אָנהויב אויגוסט 1942 האָבן די דייטשן געשאַפן אַן אַרבעטס־לאַגער אין גידזיעל (גידלע). דאָס איז געווען דער ערשטער ייִדישער אַרבעטס־לאַגער אין ראַדאָמסקער געגנט. אינעם לאַגער האָבן זיך געפונען 800 ייִדן — 400 פון טשענסטאָכאָוו און 400 פון ראַדאָמסק. זיי האָבן געאַרבעט פאַר דער דייטשער וואַסער־ווירטשאַפט־געזעלשאַפט, וועלכע האָט געבויט אַ קאַנאַל פון גידזעל קיין טשענסטאָכאָוו בכדי צו באַוואַסערן די גאַנצע געגנט.

דער לאַגער האָט זיך געפונען פיר קילאָמעטער הינטער גידזיעל. עס זיינען דאָ אויפגעשטעלט געוואָרן פיר הילצערנע באַראַקעס, אַרומגעצוימטע מיט שטעכלדראָט. דער רעזשים איז געווען דאָ ענלעך צום רעזשים אין די לאַגערס, מיט וועלכע עס האָבן אָנגעפירט די נאַצישע מענטשן־חיות. פינף אַזייגער אינדערפרי האָט מען די אַרבעטער אַרויסגעיאָגט פון די באַראַקן און אונטער אַ האָגל פון מערדערלעכע קלעפּ זיי אויסגעשטעלט צום מאָרגן־אַפּעל, וועלכער האָט געדויערט ביז צום אָנקומען פונעם וואַסער־אינזשיניער און ס. ס.־מאַן. נאָכן אַפּעל האָבן די אַרבעטער באַקומען אַ שטיקל ליימיק ברויט און אַביסל ציקאָריע־וואַסער. דאַן האָט מען זיי פונאַנדערגעטיילט אין קליינע גרופּעס און געטריבן אונטער דער אויפזיכט פון פּוילישע פאַך־אַרבעטער צו דער אַרבייט, וועלכע איז געווען זייער אַ שווערע. שטייענדיק אין וואַסער ביז צו די קני, האָבן זיי געמוזט גראָבן טיפע קאַנאַלן. דערביי האָט מען זיי נישט דערלויבט אָפּרוען זיך און פאַר די מינדעסטע זאַך מערדערלעך געשלאָגן. דאָס מיטאָג וואָס איז באַשטאַנען פון אַ ליטער וואַסערדיקע זופּ און אַ שטיקל שוואַרץ ברויט האָבן זיי באַקומען בעת דער אַרבעט. זעקס אָוונט האָט מען זיי געטריבן אַהיים און ווידער געגעבן אַ שטיקל ליימיק ברויט און אַ ביסל וואַסער. די נאַכט האָט דעם אויסגעמאַטערטן אַרבעטער נישט געגעבן קיין אָפּרו, ווייל די ענגשאַפט, שמוץ און דעמפּיקייט אין די באַראַקן האָבן נישט דערלויבט שלאָפן. דאָס אַרויסגיין אויסער די גרענעצן פון לאַגער האָט געדראָט מיט טויט־שטראָף. נאָך דער אַרבעט האָבן קראַנקע אַרבעטער זיך געקענט מעלדן ביים לאַגער־דאָקטאָר — ביז סוף אויגוסט (?) איז עס געווען דער טשענסטאָכאָווער דאָקטאָר און נאָך זיין אָפּרופן, דער ראַדאָמסקער דאָקטאָר שמחה האַמפּעל און דער דענטיסט יעקב מאַרקאָוויטש, וועלכע זיינען דאָרט געווען ביז צום אויפלייזן פונעם לאַגער, ערב דער ליקווידאַציע פון ראַדאָמסקער געטאָ.

סוף סעפּטעמבער האָבן די דייטשן אָנגעהויבן אַריינטרייבן אין געטאָ די ייִדן פון די אַרומיקע שטעטלעך און דערפער ווי אמסטאָוו, פּלאַוונע, גידזיעל, קאַמינסק, קאָדרעמב, מאַסלאָוויטש, סטזשאַלקאָוו, קלומניץ אַ״אַ. דאָס אָנקומען פון די ייִדן פון די אַרומיקע שטעטלעך האָט פאַרשטאַרקט די אַלע נישט באַשטעטיקטע קלאַנגען, אַז בקרוב וועט אויך ראַדאָמסק איבערלעבן אַ גרויזאַמע אַקציע. מען האָט אַפילו געוווּסט, אַז זי וועט פאָרקומען דעם 9טן אָקטאָבער. די ידיעות האָבן אַרויסגערופן אַן אומגעהויערע בהלה אין געטאָ און אַ טייל ייִדן האָבן פאַרלוירן דעם קאָפּ, אַרומגעלאָפן ווי משוגע און נישט געוווּסט וואָס צו טון מיט זיך. אַ טייל האָבן אָנגעהויבן בויען בונקערס אונטער דער ערד, מאַכן באַהעלטענישן אויף די בוידעמס, קעלערס אדג״ל. אַנדערע ווידער האָבן געזוכט זיך צו ראַטעווען ביי באַקאַנטע פּאָליאַקן, אָוועקגעבנדיק זיי דאָס גאַנצע געלט און צירונג וואָס זיי האָבן פאַרמאָגט. אַנדערע ווייטער, באַזונדער יוגנטלעכע, האָבן אָנגעהויבן פאַרשאַפן זיך, פאַרשטייט זיך פאַר שווערע געלטער, „אַרישע" דאָקומענטן און געגרייט זיך אַריבערגיין אויף דער אַ. ג. אַרישער זייט. מען האָט זיך באַמיט, ווי ווייט מעגלעך עס איז, צו ענדערן דאָס אויסערלעכע אויסזען, די קליידונג, די באַוועגונגען און שפּראַך, כדי זיך ענלעכער צו מאַכן צו דעם גליקלעכן „אַרישן טיפּ". אַ טייל פון דער יוגנט האָט באַשלאָסן צו שטעלן אַ ווידערשטאַנד דעם שונא.ליידער איז דאָס געווען אוממעגלעך צו רעאַליזירן צוליבן מאַנגל אין געווער. אַ דראַמאַטישן פאַרלויף האָבן געהאַט די לעצטע ימים נוראים אין געטאָ. די יאָמערלעכע געוויינען און תפילות זיינען געגאַנגען אונטערן הימל און דער איינציקער ווּנטש, וועלכער האָט זיך געהערט פון אַלעמענס ליפּן איז געווען: מיר זאָלן נאָר בלייבן לעבן!

ערב דער אַקציע — די ליקווידאַציע פון גידזיעלער לאַגער

דינסטיק דעם 6טן אָקטאָבער האָט מען אַרויסגעפירט פון גידזיעלער אַרבעטס־לאַגער די טשענסטאָכאָווער ייִדן און זיי געטריבן צופוס נאָך טשענסטאָכאָוו צו דער אַקציע. מיטוואָך דעם 7טן אָקטאָבער אינדערפרי האָט דער בוי־אינזשיניער וועלכער האָט אָנגעפירט מיט די לאַגער־אַרבעטן, געמאָלדן אַז מאָרגן דאָנערשטיק וועלן די ראַדאָמסקער אומקערן זיך אין זייער געטאָ, וווּ זיי וועלן אַדורך אַ סעלעקציע און דאַן אומקערן זיך צו דער אַרבעט. קיין זאַכן איז נישט דערלויבט געוואָרן מיטצונעמען מיט זיך. דעם מיטוואָך האָט מען נאָך די ייִדן געטריבן צו דער אַרבעט. דאָנערשטיק, דעם 8טן אָקטאָבער האָט מען אַרויסגעיאָגט אַלע פון די באַראַקן, אויסגעשטעלט זיי אין פירן און אונטער עסקאָרט פון די דייטשע זשאַנדאַרמען געטריבן צופוס קיין ראַדאָמסק. 11 אַזייגער זיינען די 400 ייִדישע אַרבעטער אָנגעקומען אויפן פּי־פּלאַץ הינטערן „ספּאָרט וואַדני" און דאָרט האָבן זיי געוואַרט ביז פינף אַזייגער אָוונט, ביז דער זשאַנדאַרמעריע־שעף קעמפּעניק איז אָנגעקומען און דאַן זיינען זיי אַלע אַריינגעטריבן געוואָרן אין געטאָ אַריין.

דאָנערשטיק, דעם 8טן אָקטאָבער, איז שוין קלאָר געוואָרן אַפילו די וועלכע האָבן די גאַנצע צייט זיך גענאַרט, אַז די גרויזאַמע ידיעות זיינען איבערגעטריבן, אַז דער אכזריותדיקער מאַסן־טויט, וועלכן די דייטשן האָבן אַ נאָמען געגעבן „אַקציע" דערנענטערט זיך מיט שנעלע טריט. דאָס געטאָ איז שוין געווען הערמעטיש אָפּגעשלאָסן, פון אַלע זייטן זיינען געשטאַנען וואַכן פון זשאַנדאַרמעריע, אוקראַינער, ליטווינער און דער פּוילישער פּאָליציי. אין דער לעצטער ממש מינוט איז נאָך געלונגען הונדערטער ייִדן פאַר גרויסע געלט־סומעס אַרויסגנבענען זיך פון געטאָ און זוכן שוץ ביי פּאָליאַקן. הונדערטער ראַדאָמסקער ייִדן זיינען אָנגעקומען קיין פּשעדבאָזש האָפנדיק דאָרט איבערצוּוואַרטן די אַקציע אין ראַדאָמסק. ביינאַכט איז דאָס געטאָ באַלויכטן געוואָרן מיט שיינוואַרפערס, כדי די דייטשן זאָלן קענען זען וואָס דאָרט טוט זיך. די לעצטע נאַכט אין געטאָ איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ וואַכנאַכט. ווי צום טויט פאַרמשפּטע האָבן זיי געזוכט טרייסט און ראַט איינער ביים צווייטן. דער איידעלער מו״צ טוביה־בוקי האָט טרעפנדיק ביינאַכט דעם ד״ר האַמפּעל אים דערמאָנט, ווי ער האָט אים געהיילט בעת זיין טיפוס־קרענק. „צי וואָלט נישט גלייכער געווען — האָט דער מו״צ געפרעגט — ווען ער לאָזט אים דעמאָלט שטאַרבן, וואָלט ער כאָטש געקומען צו קבר ישראל?" מענטשן האָבן זיך געזעגנט, געוויינט און געקושט און די האַרצרייסנדיקע געשרייען האָבן זיך געטראָגן ווייט איבער די גרענעצן פון באַוואַכטן געטאָ. יעדע דירה מיט אירע צרות, יעדעס הויז מיט זיינע דערשיטערנדיקע סצענעס, יעדע גאַס אַ ים פון ליידן — היינט נאָך אַ ים פון טרערן, מאָרגן — אַ ים פון בלוט.

פרייטיק, פינף אינדערפרי, האָט דער יודנראַט באַקומען! טעלעפאָניש אַ באַפעל צו זיין גרייט. זעקס אַזייגער וועט זיך אָנהויבן די אַקציע.

די אַקציע

פרייטיק, דעם 9טן אָקטאָבער, זעקס אַזייגער אינדערפרי זיינען די דייטשע זשאַנדאַרמען אַריינגעפאָרן אויף אויטאָס אין געטאָ און אָנגעהויבן צו שיסן אין דער לופט. נאָך זיי זענען אָנגעקומען אָפּטיילינגען פון דער אוקראַינער און פּוילישער פּאָליציי, וועלכע האָט אַרומגעשטעלט דאָס געטאָ און נישט אַריינגעלאָזט קיינעם אינעווייניק. די יידישע געהילפס־פּאָליציי האָט באַקומען אַ באַפעל אַרויסטרייבן מיט כוח אַלע יידן פון די דירות און צופירן זיי צו דעם פּלאַץ נעבן דער קהילה אויף דער מיצקעוויטשאַ־גאַס. די יידן איז דערלויבט געווען מיטצונעמען מיט זיך געלט, צירונג, אַביסל עסנוואַרג און מלבושים.

ווען דאָס אַרויסטרייבן פון די יידן האָט זיך פאַרצויגן, האָבן די זשאַנדאַרמען אַליין אָנגעהויבן יאָגן די יידן פון די דירות. עס האָבן זיך געהערט אָן אַ אויפהער שאָסן אין געטאָ, דאָס האָט מען געשאָסן די יעניקע וואָס האָבן נישט געוואָלט אַרויס אָדער צוליב דעם וואָס זיי זיינען געווען קראַנק און שוואַך אָדער ווייל זיי האָבן פּשוט זיך אַנטקעגנגעשטעלט. די זשאַנדאַרמען זיינען אַריין אין יידישן עפּידעמישן שפּיטאָל, אַרויסגעטריבן די קראַנקע און די וועלכע זיינען נישט בכוח געווען אויפהויבן זיך פון די בעטן האָבן זיי דערשאָסן אויפן אָרט. זיי האָבן דערמאָרדעט קינדער מיט די הענט, אַרויסגעוואָרפן זיי דורך די פענצטער און אַפילו צעטראָטן מיט די באַנאַגלטע שטיוול. די פאַרצווייפלטע מאַמעס וועלכע האָבן געוואָלט אָפּראַטעווען זייערע קינדער האָבן זיי אויפן אָרט דערשאָסן. אין די גאַסן זיינען געלאָפן הונדערטער פאַרבלוטיקטע יידן. טויזנטער יידן זיינען געטריבן געוואָרן אין דער ריכטונג פונעם זאַמל־פּלאַץ. נישט געבליבן כמעט קיין הויז אָדער הויף ווו עס זיינען נישט געלעגן קיין צענדליקער דערשאָסענע יידן.

ניין אַזייגער אינדערפרי זיינען שוין אַלע יידן צוזאַמענגעטריבן געוואָרן אויפן פּלאַץ. זיי האָבן מיטגעשלעפּט מיט זיך פּעקלעך, רענצלעך און זעקלעך אויף די פּלייצעס. די קינדער האָבן געוויינט פון הונגער, דורשט און קעלט. אין דער בהלה האָבן קינדער פאַרלוירן זייערע עלטערן און אַרומגעלאָפן מיט אַ ווילד געוויין. פיל פון זיי האָבן שוין אין דעם מאָמענט נישט געהאַט קיין טאַטן אָדער מאַמען. צען אַזייגער זיינען אָנגעקומען עטלעכע ס. ס. אָפיצירן און באַפוילן גוטשטאַטן אַרויסשיקן צען יידישע פּאָליציאַנטן אויפן יידישן בית הקברות כדי אויסצוגראָבן אַ גרויס מאַסן־קבר פאַר די דערשאָסענע יידן. אינצווישנצייט האָבן די דייטשן געבראַכט יעדע עטלעכע מינוט צעבלוטיקטע יידן, וועלכע זיי האָבן געפונען אין די פאַרשידענע בונקערס און באַהאַלטענישן. אַ גרויסן טייל פון די געפונענע האָבן זיי אויפן אָרט דערשאָסן.

צוועלף אַזייגער האָבן די דייטשן באַפוילן די יידן אויסשטעלן זיך אין הונדערט שורות צו פינף אין דער ברייט. צווישן די אויסגעשטעלטע זיינען אַדורכגעגאַנגען די אָפיצירן און מיט שפּאָט אויפגענומען די „דעפּילאַדע" פון די שוואַכע, פאַרפּייניקטע, הילפסלאָזע און צום טויט פאַרמשפּטע יידן. נאָכדעם איז אַרויס אַ באַפעל, אַז די אַרבעטס־גרופּעס זאָלן זיך אַוועקשטעלן רעכטס, די האַנטווערקער לינקס און פאַר זיי די מיטגלידער פון יודנראַט און זייערע פאַמיליעס. אין דעם מאָמענט זיינען פאַר די אויגן פון די צונויפגעטריבענע אויף דער מיצקעוויטש גאַס אַדורכגעפאָרן הונדערטער פויערישע פורן אין דער ריכטונג פון פּשעדבאָזש. ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, זיינען זיי געפאָרן קיין פּשעדבאָזש צו דער ליקווידאַציע פון דאָרטיקן געטאָ. איינס אַזייגער האָט פּלוצעם אָנגעהויבן שטאַרק צו רעגנען. דער ספּאָרט־פּלאַץ האָט זיך גיך פאַרוואַנדלט אין אַ גרויסע קאַלוזשע. יעצט, נאָכדעם ווי זיי האָבן צוגע־

דער פאַרבויטער „אומשלאַגס־פּלאַץ" אויף מיצקעוויטש־גאַס, ווו ס׳איז פאָרגעקומען די „אַקציע"

רויבט ביי די יידן דאָס לעצטע ביסל צירונג און געלט האָבן זיי באַפוילן אַלע יידן זיך אַוועקזעצן. דעמאָלט איז אָנגעקומען דער הויפּטשטורמפירער פויכט און שעף פון דער ראַדאָמסקער זשאַנדאַרמעריע קעמפּעניק. זיי האָבן צוגערופן גוטשטאַטן און אים געגעבן ווייטערדיקע באַפעלן.

די סעלעקציע אויפן ספּאָרט־פּלאַץ

צוויי אַזייגער איז אָנגעקומען דער זשאַנדאַרמעריע־שעף קעמפּעניק און איבערגעגבן דעם קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי חיים מאַרקאָוויטש אַ ליסטע פון 350 יידן, וועלכע עס איז דערלויבט געוואָרן צו בלייבן אין שטאָט. ביי אַ טויט שטילקייט האָט מאַרקאָוויטש איבערגעלייענט די 350 נעמען לויטן אלף־בית. יעדן איינעם האָט ער אַרויסגערופן און געוואַרט ביז ער איז צוגעקומען און אַוועקגעשטעלט זיך אין דער זייט. צווישן די 350 זיינען געווען די מיטגלידער פון יודנראַט: וויקטאָר גוטשטאַט, נתן ווינער, משה וויינרייך, יהודה הערש טיגער, הענריק פאַנסקי, יוזעף פאַנסקי, אַלעק ראָזענבוים, יעקב שפּירא און שמואל שפּירא. די דאָקטוירים: ד״ר זאַקס, פורטשפּיגל, רוזשעוויטש און האַמפּעל. די דענטיסטן: יעקב מאַרקאָוויטש און קורכין־בערקענשטאַט; די סאַניטאַרן: וואָלף אָפּמאַן, אקרענט, אַראָנאָוויטש און טייכנער. די פּערציק יידישע פּאָליציסטן מיט זייערע פרויען, און קוואַליפיצירטע אַרבעטער אין פערשידענע פאַכן.

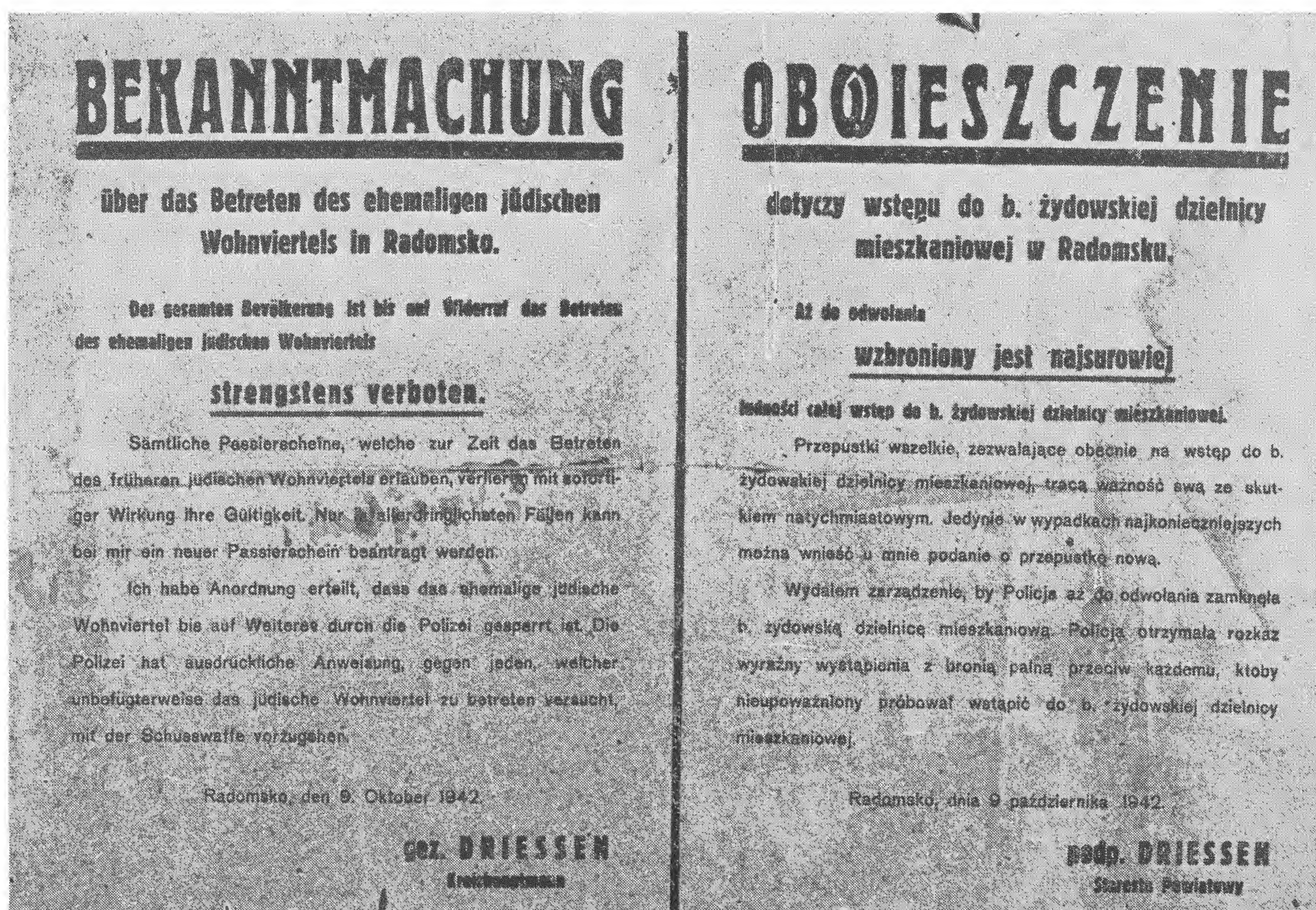
די גרופּע איבערגעבליבענע איז געוואָרן איזאָלירט פון די איבעריקע יידן און די וועלכע האָבן געפּרוווט אַריבערגיין צו איר זיינען מערדערלעך צעשלאָגן און צוריקגעטריבן געוואָרן. דריי אַזייגער נאָכמיטאָג האָבן די זשאַנדאַרמען צוריקגעפירט די 350 געבליבענע יידן אינעם הויז פון קהילה און אין בוכמאַנס הויז און עס אָפּגעשלאָסן. אַלע זיינען אַרויף אויפן ערשטן שטאָק און אַראָפּגעקוקט צו דעם נישט ווייטן פּלאַץ, געזעגנענדיק זיך מיט די אויגן מיט זייערע קרובים און פריינט, וועלכע גייען צום טויט.

שטייענדיק ביי די פענצטער האָבן די יידן געזען ווי מען האָט אַוועקגעפירט אין גרופּעס פון 500 צום באַנהויף. יעדע גרופּע איז געווען אַרומגערינגלט דורך זשאַנדאַרמען באַוואָפנטע מיט מאַשינ־

געווער. אין דער זעלבער צייט זיינען אָנגעקומען פון פשעדבאָזש אייניקע הונדערט פורן וועלכע האָבן געבראַכט די פשעדבאָזשער יידן און צווישן זיי ראַדאָמסקער יידן נאָכדעם ווי זייער קהילה איז ליקווידירט געוואָרן במשך פון עטלעכע שעה און אָפּגעפירט דירעקט צום באַנהויף.

הינטער יעטוועדער גרופּע פון די 500 איז נאָכגעפאָרן אַ וואָגן, און יעטוועדער וואָס איז אָפּגעשטאַנען אָדער פּרובירט צו אַנטלויפן איז אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן און זייער קערפּער איז אַריינגע־וואָרפן געוואָרן אינעם וואָגן. די פּוילישע באַפעלקערונג איז מאַסנ־ווייז געשטאַנען אין גאַס און זייער פרייד אַז די דייטשן מאַכן די שטאָט יידנריין איז געווען נישט צו באַשרייבן. די יידן האָט מען געפירט דורך דער קאָשטשושקאַ־אַליי, ריימאַנט גאַס ביז צו דער פּראַכט־סטאַציע. די פשעדבאזשער יידן וואָס זענען שוין אַהערגע־בראַכט געוואָרן מערדערלעך צעשלאָגן, האָט מען אויף דער סטאַציע אויפסניי געשלאָגן און איבערגעדרייט זיי מיט די פורן. צענדליקער געהרגעטע זיינען געפאַלן און די סטאַציע איז געווען רויט און פייכט פון דעם שטראָמענדיקן יידישן בלוט.

ערשט 10 אַזייגער ביינאַכט איז צו דער ראַמפּע אָנגעקומען דער

BEKANNTMACHUNG

über das Betreten des ehemaligen jüdischen Wohnviertels in Radomsko.

Der gesamten Bevölkerung ist bis auf Widerruf das Betreten des ehemaligen jüdischen Wohnviertels

strengstens verboten.

Sämtliche Passierscheine, welche zur Zeit das Betreten des früheren jüdischen Wohnviertels erlauben, verlieren mit sofortiger Wirkung ihre Gültigkeit. Nur in allerdringlichsten Fällen kann bei mir ein neuer Passierschein beantragt werden.

Ich habe Anordnung erteilt, dass das ehemalige jüdische Wohnviertel bis auf Weiteres durch die Polizei gesperrt ist. Die Polizei hat ausdrückliche Anweisung, gegen jeden, welcher unbefugterweise das jüdische Wohnviertel zu betreten versucht, mit der Schusswaffe vorzugehen.

Radomsko, den 9. Oktober 1942.

gez. DRIESSEN
Kreishauptmann

OBWIESZCZENIE

dotyczy wstępu do b. żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej w Radomsku.

Aż do odwołania

wzbroniony jest najsurowiej

ludności całej wstęp do b. żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej.

Przepustki wszelkie, zezwalające obecnie na wstęp do b. żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej, tracą ważność swą ze skutkiem natychmiastowym. Jedynie w wypadkach najkonieczniejszych można wnieść u mnie podanie o przepustkę nową.

Wydałem zarządzenie, by Policja aż do odwołania zamknęła b. żydowską dzielnicę mieszkaniową. Policja otrzymała rozkaz wyraźny wystąpienia z bronią palną przeciw każdemu, ktoby nieupoważniony próbował wstąpić do b. żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej.

Radomsko, dnia 9 października 1942.

podp. DRIESSEN
Starosta Powiatowy

די באַקאַנטמאַכונג פון 9־טן אָקטאָבער 1942, וואָס האָט פולשטענדיק פאַרבאָטן דעם אַריינגאַנג אין געוועזענעם געטאָ (פון דער „אַרישער" זייט), אונטער דראָאונג פון שיסן אויפן אָרט.

לאַסט־צוג. די וואַגאָנעס זיינען געווען אויסגעשיט מיט קאַלך. די זשאַנדאַרמען האָבן גלייך אָנגעהויבן אַריינצוטרייבן אונטער אַ האָגל פון מערדערלעכע קלעפּ, צו הונדערט יידן און נאָך מער אין איין פי־וואַגאָן. די טירן זיינען גלייך פאַרקלאַפּט און פאַרפּלאָמבירט געוואָרן. שרעקלעך זיינען געווען די געשרייען און די געוויינען פון די פאַרמאַכטע. ערשט 8 אַזייגער שבת אינדערפרי איז דער צוג אָפּגעפאָרן אין דער ריכטונג פון וואַרשע. ווו מען האָט זיך שפּעטער דערוווּסט — קיין טרעבלינקע.

נאָר אַ טייל יידן זיינען פאַרשיקט געוואָרן מיט דעם ערשטן טראַנספּאָרט פון 9טן אָקטאָבער. די עטלעכע טויזנט איבערגעבליבענע זיינען אַריינגעטריבן געוואָרן אין די שול און בתי־מדרשים און געוואָרן שטאַרק באַוואַכט דורך זשאַנדאַרמען. נאָך לאַנגע אינטער־ווענצן האָט מען דערלויבט אַריינצוגעבן זיי עסן און טרינקען.

ביינאַכט איז געלונגען דער יידישער פּאָליציי צו ראַטעווען אַ צוויי צענדליק יידן, אַדאַנק דעם וואָס מען האָט זיי איבערגעטון אין פּאָליציי־מונדירן, אָדער איבערגעקויפט די וואַכן מיט געלט און צירונג. די לאַגע פון די צוזאַמענגעטריבענע אין דער שול און אין די בתי־מדרשים איז געווען אַ האַרצרייסנדע. זיי זענען געלעגן איי־נער אויפן צווייטן, דערלעדיקט זייערע מענטשלעכע באַדערפענישן אויפן אָרט און אין אַזעלכע באַדינגונגען האָבן זיי זיך געפונען פון 9טן ביז מאָנטיק דעם 12טן אָקטאָבער, ווען דער צוג איז צוריקגע־קומען פון טרעבלינקע — דאָס אָרט פון מאַסן־פאַרניכטונג פון פּוי־לישן יידנטום.

דער צווייטער טראַנספּאָרט — 12 אָקטאָבער 1942

נאָכדעם ווי דער צוג איז אָנגעקומען זיינען די יידן געוואָרן אַרויסגעטריבן פון דער שול און די בתי־מדרשים און פון דאָרט געוואָרן אַוועקגעפירט דירעקט צום צוג. די זעלבע סצענע פון פריי־טיק האָט זיך איבערגעחזרט, און אַזוי האָבן די דייטשן אויך די יידן אָנגעפּאַקט אין די וואַגאָנען.

אין דער זעלבער צייט, ווען די טויזנטער יידן זענען געטריבן געוואָרן צום צוג, האָבן די דייטשן געמאַכט אַ סעלעקציע צווישן די 350 יידן, וואָס זיי אַליין האָבן פרייטיק איבערגעלאָזט. זיי האָבן אַרויסגעיאָגט אויפן פלאַץ אַלע 350 און פון זיי אַרויסגענומען 29 מאַן, וועלכע זיי האָבן גלייך אַוועקגעפירט צום צוג, צום טראַנספּאָרט. צווישן די אַרויסגענומענע זענען געווען: משהלע טאקאַרזש, קאַשטאַן, אלעזר בוכמן, ווינער, וויינרייך, מענדל גליקסמאַן, פעלא וויגאָדסקא מיט אַ קינד אויף דער האנט, פרוי דומבראוווער (די שוואַרצע באלציע), פרוי ווילהעלם (פון דער היים קרויזע), יצחק שפירא מיט זיין פרוי (די עלטערן פון שמואל שפירא) א. אַ.

דאָס קינד וועלכעס פעלא וויגאָדסקאַ האָט געטראָגן, איז געווען אַ 3 יעריק מיידעלע, די טאָכטער פון דוד בוגיסקי, דער תבואה־הענדלער פון סטשאַלקאָווסקע גאַס וועלכע אַ פּאָליאַק האָט עטוואָס פריער געהאַט געבראַכט. איבערגעגעבן עס אַ זשאַנדאַרם, און דער זשאַנדאַרם האָט עס געוואָרפן פעלאַן.

דעם 13טן אָקטאָבער האָט די זשאַנדאַרמעריע געברענגט צו שלעפן אַ ייד וועלכן די פּאָליאַקן האָבן געכאַפּט און איבערגעגעבן די דייטשן. זיין נאָמען איז געווען פעדערמאַן. ער איז מערדערלעך צעשלאָגן געוואָרן און דאַן דערשאָסן. זיין קערפער איז געלעגן 2 טעג פאַר דעם קהילה בנין אַלס וואָרנונג פאַר אַנדערע.

דאָס לעבן אין קליינעם געטאָ

די איבערגעבליבענע 321 יידן האָבן זיך אויפן באַפעל פון די דייטשן אַריינגעצויגן אין די הייזער אויף דער מיצקעוויטש־גאַס 3, 5, 7, 9, וועלכע זיינען אַרומגעצוימט געוואָרן מיט דראָטן. קיינער האָט נישט געטאָרט פון זיי אַרויסגיין. גלייכצייטיק האָבן די דייטשן געמאָלדן, אַז אויב זיי וועלן געפינען בעת דער קאָנטראָל פערזאָנען איבער די 321 וועלן זיי דערשאָסן ווערן. אינצווישן איז געלונגען אַ פופציק יידן אַריינצוגנבענען זיך אין געטאָ און מען האָט זיי פאַרשטעקט אין בונקערס. כמעט יעטוועדן פרימאָרגן זיינען די הייזער געוואָרן באַפאַלן און די יידן אַרויסגעפירט און געציילט. בעת אַזאַ קאָנטראָל אין דער אָנוועזנהייט פון מערדער פויכט, וועלכער האָט אַדורכגעפירט די פאַרניכטונג פון די יידן אין ראַדאָמער דיסטריקט, איז אַנטדעקט געוואָרן אַ בונקער און אַלע געפונענע זיינען אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. אין דער זעלבער צייט איז אויך אַנטדעקט געוואָרן דער בונקער אין וועלכן עס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן די משפחה פון יענקל אָפּמאַן — דעם צוקערבעקערס פון דער ריימאַנט־גאַס און זייער זון, דוד מאיר קורנבערג. זיי האָט געמסרט אַ פּאָליאַק, וועלכער האָט זיך אָנגעשיכורט. מען האָט די געכאַפּטע אַרויסגעפירט אויפן בית עולם, ווו זיי האָבן זיך אַליין געמוזט אויסגראָבן אַ קבר און דאַן זיינען זיי אַלע דערשאָסן געוואָרן.

סוף אָקטאָבער זיינען ווידער אַלע אַרויסגעיאָגט געוואָרן אויפן פּלאַץ — דאָס מאָל איז די דייטשן געלונגען צו אַנטדעקן אַ צאָל בונקערס און די געכאַפּטע זיינען אַוועקגעשטעלט געוואָרן אין אַ זייט און אַוועקגעפירט געוואָרן אויף אַ לאַסט־אויטאָ אין דער ריכטונג פון טשענסטאָכאָוו. צווישן די אַוועקגעפירטע האָט זיך געפונען חיים ראַפּאָפּאָרט׳ס אייניקל, דער אומגליקלעכער זיידע האָט זיך געוואָרפן אויף די זשאַנדאַרמעריע און געוואָלט ראַטעווען זיין קינד. ער איז אָבער מערדערלעך צעשלאָגן געוואָרן און אַוועקגעפאַלן אין חלשות. ווי מען האָט זיך שפּעטער דערוווּסט, זיינען די אַלע אין אויטאָ דערשאָסן געוואָרן. די איבעריקע געכאַפּטע זיינען אין עטלעכע טעג אַרום אָפּגעפירט געוואָרן קיין טשענסטאָכאָוו. און פון די 321 זיינען 175 אָפּגעטיילט געוואָרן, אויפגעלאָדן געוואָרן אויף לאַסט־אויטאָס און אָפּגעפירט קיין סקאַרזשיסקא־קאַמיענגא ביי ראַדאָם צו שווערע אַרבעטן אין די אַמוניציע־פאַבריקן.

דאָס קליינע געטאָ

סוף אָקטאָבער האָבן די איבערגעבליבענע יידן באַקומען אַ באַפעל אַריבערציען זיך אין נייעם קליינעם געטאָ, וואָס האָט זיך געפונען אויף דער לימאַנאָווסקי־גאַס און אַרומגענומען די הייזער נומער 10, 12, 14, 16, 18, און 20. (פון קאַנטורס הויז ביז בערל אוליניקס הויז). אייניקע ידיעות פון די פאַרשיקטע קיין טרעבלינקע יידן, האָבן זיך אַדורכגעריסן אין געטאָ. דאָס זיינען געווען בריוו, וועלכע זיינען אַרויסגעוואָרפן געוואָרן דורך די פאַרקראַטעוועטע פענצטערלעך פון די וואַגאָנעס און די פּאָליאַקן וועלכע האָבן זיי געפונען האָבן זיי געבראַכט אין געטאָ.

מיר ברענגען דאָ דעם תוכן פון אַ בריוו, וועלכן עס האָט געשריבן בעלא יוסטמאַן, די שנור פון ר׳ מענדל יוסטמאַן פון קאַמינסק, צו איר מאַן דוד:

„מיין טייערער דוד! ס׳איז פאַרטאָג און איך פאָר אין ענגן פי־וואַגאָן אין דער ריכטונג פון טרעבלינקע — איך פאָר צו אַ זיכערן טויט. דו, דוד, זע זיך צו ראַטעווען, ווייל איך בין שוין אין שונא׳ס הענט — כ׳בין שוין פאַרלוירן. פאַרגעס מיך און לעב ווייטער גליקלעך! דער גורל האָט אַזוי געוואָלט. זיי געזונט טייערער מאַן און גרוס הערצלעך דיין שוועסטער און שוואָגער״.

דער דערמאָנטער אינעם בריוו דוד יוסטמאַן, האָט שוין דעם בריוו נישט געזען. ער איז פאַרשיקט געוואָרן מיט דער ערשטער אַקציע קיין טרעבלינקע.

אין די ערשטע טעג האָט געהערשט אינעם קליינעם געטאָ אַ הונגער. די דייטשע מאַכט האָט נישט דערלויבט אַריינצופירן צו די יידן קיין שום לעבנס־מיטלען. נאָך לאַנגע אינטערווענצן האָט מען דערלויבט די יידן, אונטער אַ וואַך פון דייטשע זשאַנדאַרמען, אַדורכצוזוכן די פאַרלאָזטע דורך די פאַרשיקטע יידן וווינונגען און צונויפזאַמלען דאָרט דאָס איבערגעבליבענע עסנוואַרג און הייץ־מאַטעריאַל. דאָס האָלץ וואָס איז געפונען געוואָרן איז איבערגעגעבן געוואָרן אין די אַלגעמיינע קוך, ווו מען האָט געקאָכט עסן פאַר די איבערגעבליבענע יידן. ביי דער געלעגנהייט האָבן די יידן געמוזט אַרויסטראָגן פון די יידישע וווינונגען מעבל און איינריכטונגען פאַר די דייטשע מערדער. ביי די דאָזיקע שווערע אַרבעטן האָבן די דייטשן אַכזריותדיק געשלאָגן, און מאיר גערשאָנאָוויטש וועלכער האָט אויפגעהויבן אַן אַראָפּגעפאַלן העמד איז אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן דורך קעמפעניק אַליין.

די טראַגעדיע פון די בונקערס

נאָך דער ליקווידאַציע פון ראַדאָמסקער יידנטום איז אויסער די פאַרבליבענע יידן אינעם קליינעם געטאָ אויף לימאַנאָווסקי גאַס, פאַרבליבן נאָך אַ צאָל יידן אין באַהעלטענישן און בונקערס. מאַנכע פון זיי ווי דער בונקער אין דער מעסערלעך־פאַבריק „אוניטאַס״ (לימאַנאָווסקי־גאַס 46) זיינען אַנטדעקט געוואָרן שוין אין די ערשטע טעג און אַלע זיינע איינוווינער אין דער צאָל פון פערציק פערזאָן זיינען אָפּגעפירט געוואָרן קיין פּיאָטריקאָוו טריבונאַלסק, ווו ס׳איז דאַמאָלס פאָרגעקומען די אַקציע. אויף לימאַנאָווסקי 42 זיינען אַנטדעקט געוואָרן דורך דעם פאָלקס־דייטש קוניצני צוויי יידן איטשע פישמאַן און זילבערשאַץ. זיי זיינען איבערגעגעבן דער דייטשער מאַכט און זיי זיינען דעם זעלביקן טאָג דערשאָסן געוואָרן אויפן בית הקברות.

יעדן טאָג זיינען אַנטדעקט געוואָרן נייע בונקערס און באַהעלטענישן און עס זיינען געפאַלן נייע קרבנות. מען האָט חושד געווען אַז דאָס איז די אַרבעט פון אַ מיטגליד פון יודנראַט און פון קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליצײ, וועלכע האָבן זיך גענוי אָריענטירט ווו די יידן באַהאַלטן זיך אויס. הונדערטער יידן פון די בונקערס זיינען דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט אָדער אַוועקגעפירט געוואָרן

ANORDNUNG

Auf Befehl des SS- und Polizeiführers im Distrikt Radom wird ab sofort in der Stadt Radomsko ein jüdischer Wohnbezirk gebildet.

Der Wohnbezirk ist durch Schilder gekennzeichnet und wird begrenzt:

a) Von der Radomerstrasse, rechte Strassenseite, die geraden Nummern- Hausnr. 6 - Nr. 20,
b) von der Fabianistrasse, rechte Strassenseite- Hausnr. 2 - 18 - ebenfalls die geraden Nummern, (ausgenommen Hausnr. 10),
c) von Hausnr. 18 in der Fabianistrasse durch den Hof bis zum Ring (3. Maiplatz) und der Radomerstrasse. Ausgenommen sind die Häuser Nr. 2 und 4 in der Radomerstrasse.

Verboten ist:

1) Das Betreten des jüdischen Wohnbezirkes durch Nichtjuden.
2) Das Verlassen des jüdischen Wohnbezirkes durch Juden.
3) Das Halten und Aufstellen von Fahrzeugen auf den obenbezeichneten Strassen, soweit sie im jüdischen Wohnbezirk liegen.

Ausnahmen:

Ausnahmen von diesen Verboten bedürfen der schriftlichen Erlaubnis des Gendarmeriezugführers.

Strafbestimmungen:

Zuwiderhandlungen gegen diese Anordnung werden nach der Verordnung über Aufenthaltsbeschränkungen im Generalgouvernement vom 13. September 1940 (VBlGG. I S. 288 und § 4 b der dritten Verordnung vom 15. Oktober 1941 VBlGG. I Nr. 99 S. 505), bezüglich des Halteverbotes nach den § 4 und 44 der Strassenverkehrsordnung vom 17. 5. 1941 — (VBl GG. I Nr. 56 S. 349) bestraft.

Radomsko, den 14. November 1942.

DER KREISHAUPTMANN
Im Auftrage
Kempenich
Bez. Obltn. der Gendarmerie
und Gendarmeriezugführer

ZARZĄDZENIE

Na rozkaz Dowódcy SS i Policji Dystryktu Radom w mieście Radomsku tworzy się żydowską dzielnicę mieszkalną.

Dzielnica ta oznaczona jest przez tablicę i ograniczona jest:

a) przez prawą stronę ulicy Radomskiej, numery parzyste 6 — 20,
b) przez prawą stronę ulicy Fabianiego, numery domów 2 — 18, również numery parzyste (za wyjątkiem nr. 10),
c) przez numer 18 ul. Fabianiego przez podwórze do Rynku (Pl. 3-go Maja) i ulicę Radomską. Wyłączone są numery 2 i 4 ulicy Radomskiej.

Zakazane jest:

1) Wchodzenie nieżydom do dzielnicy żydowskiej.
2) Opuszczanie żydom dzielnicy żydowskiej.
3) Zatrzymywanie i ustawianie pojazdów na wymienionych ulicach, o ile leżą w dzielnicy żydowskiej.

Wyjątki:

Wyjątki z tych zakazów wymagają pisemnego zezwolenia kierownika żandarmerii.

Postanowienia karne:

Nieprzestrzeganie tego zarządzenia karane będzie według rozporządzenia o ograniczeniu pobytu w Generał. Gubernatorstwie z dn. 13 Września 1940 r. (Dz. Rozp. GG. I str. 288) i § 4 b trzeciego rozporządzenia z dn. 15 paźdz. 1941 r. (Dz. Rozp. GG. I, nr. 99, str. 505), a co do zakazu zatrzymywania według §§ 4 i 44 regulaminu o ruchu kołowym z dn. 17 Maja 1941 r. (Dz. Rozp. GG. nr. 56, str. 349).

Radomsko, dnia 14 listopada 1942 r.

STAROSTA POWIATOWY
na zl.
Kempenich
Obw. Por. Żand. i Mer. Żand.

ו'י פאַראָרדענונג פון 14־טן נאָוועמבער 1942 וועגן אָפּגרענעצן דעם קליינעם געטאָ.

קיין טשענסטאָכאָוו און פון דאָרט מיט די טראַנספּאָרטן קיין טרעב־לינקע.

דאָס פאַרנאַרן די יידן

אין נאָוועמבער האָבן די דייטשן צו וויסן געטון, אַז עס ווערן אָרגאַניזירט פיר זאַמל־ערטער פאַר יידן. צווישן זיי איז אויך געווען ראַדאָמסק. די דייטשן האָבן גוט געוווּסט, אַז עס געפונען זיך הונדערטער און אפשר טויזנטער יידן אין וועלדער, בונקערס, ביי פּאָליאַקן און אויף אַרישע פּאַפּירן אַא״וו. בכדי אַרייַנצונאַרן צוריק די יידן אין זייערע הענט, האָבן די דייטשן לעגאַליזירט די פיר וווינערטער פאַר די יידן. און עס האָט זיך טאַקע אָנגעהויבן אַ מאַסן־וואַנדערונג פון די אויסבאַהאַלטענע יידן מיט זייערע פרויען און קינדער צוריק אין געטאָ אַריין. אַ גרויסע צאָל פון זיי האָבן געוווּסט, אַז דאָס איז אַ טייוולאָנישער פּלאַן צו פאַרנאַרן די יידן און אויפצוזאַמלען זיי אויף איין אָרט. זיי האָבן זיך אָבער געפונען אין אַזעלכע באַדינגונגען, אַז זיי האָבן נישט געהאַט קיין ברירה ווי אומצוקערן זיך אין געטאָ.

עס זיינען אָנגעקומען יידן פון דער לאָדזשער געגנט, הונדערטער יידן פון זשורעק (זשאַרקי), פון טשענסטאָכאָווער געגנט, אַזוי אַז די צאָל יידן אין קליינעם געטאָ איז אויף אַמאָל דערגאַנגען ביז 4500 נפשות. דאָס לעבן אין געטאָ האָט אָנגעהויבן זיך צו נאָרמאַליזירן, פאַרשטייט זיך אין דער מאָס וואָס די דייטשן זיינען געווען אין דעם פאַראינטערעסירט.

עס זיינען אויך באַקאַנט שוידערלעכע פאַלן, ווען פּאָליאַקן האָבן געמאָרדעט יידן, וואָס האָבן נישט געהאַט שוין קיין געלט אויסצוקויפן זיך פון זייערע הענט. מיט אַ שוסטער־האַמער זיינען דערמאָרדעט געוואָרן די מיידלעך וויטענבערג (הערשל וויטענבערג׳ס יינגסטע שוועסטער) און זשוכאָווסקי פון בעלכאטאוו. עס זיינען אויסגעגעבן געוואָרן אין די דייטשע הענט דינה און יששכר וויטענבערג, די קינדער פון ציוניסטישן עסקן יעקב וויטענבערג. זיי זיינען אויסגעגעבן געוואָרן צוזאַמען מיט מלך פאַרקטאָרס צוויי קינדער און יחיאל פריימאַנס זון. אַלע זיינען אַרויסגעפירט געוואָרן אויפן בית־עולם און דאָרט דערשאָסן געוואָרן. דורכן זשאַנדאַרם פורלעי איז אויך אומגעקומען פרל׳ רוזשקע בוגייסקי, די טאָכטער פון אידל בוגייסקי.

צווישן די אַרויסגעגעבענע אין די דייטשע הענט האָט זיך אויך געפונען שמואל לייב וואַקסמאַן (געפינט זיך מיט דער גאַנצער משפחה אין ישראל). זיין פרוי, וועלכע האָט זיך מגייר געווען נאָך פאַר דער מלחמה, האָט זיך באַמיט מיט אַלע וועגן אַרויסצוראַטעווען איר מאַן מיטן זון (כאָטש אָפיציעל האָט זי געמוזט אים גטן) ליידער, האָבן דאָס אָרט ווו וואַקסמאַן איז געווען אויסבאַהאַלטן אַנטדעקט פּאָליאַקן און אים איבערגעגעבן די דייטשע הענט, וועלכע האָבן אים אַריינגעוואָרפן אין תפיסה. דאָרט האָט זיך צו אים גענומען דער מאַסן־מערדער שמאלץ, אַ פאַרמלחמהדיקער הויזוועכטער אין יידישע הייזער, וועלכער האָט אויף זיין געוויסן

הונדערטער יידן. ער האָט אים געשלאָגן יעטוועדן טאָג, גערייצט אויף אים אַ בולדאָג־הונט, וועלכער האָט געריסן פון זיין קרבן שטיקער פלייש. אין איינער אַ נאַכט, איז די תפיסה אויפגעריסן געוואָרן דורך פּאָליאַקן פון דער „אַרמיאַ קראַיאָוואַ" (א. ק.), וועלכע האָבן באַפרייט אַלע זייערע מיטגלידער און מיט זיי איז אויך אַרויס שמואל לייב וואַקסמאַן און קעסעלמאַן (וועלכער איז צוריקגעלאָפן אין בונקער אַריין). די באַפרייטע זיינען אַרויפגעזעצט געוואָרן אויף פורמאַנקעס, וועלכע זיינען שנעל אַוועק פון שטאָט. אין אַ טיפן וואַלד, האָבן די א. ק. מיטגלידער אים אויסגעפּאָרשט און זעענדיק פאַר זיך אַ ייד, אים גוט צעשלאָגן און אַראָפּגעוואָרפן פון וואָגן.

די לאַגע אין וועלכע וואַקסמאַן איז פאַרבליבן איז געווען ביז גאָר אַ טראַגישע. אַן אויסגעהונגערטער און פול ווונדן, האָט ער זיך געפונען סוף סוף אַ באַהעלטעניש. נאָך לאַנג, לאַנג נאָך דער מלחמה האָט ער געמוזט היילן זיינע ווונדן פון יענער צייט.

זאָל דאָ אויך דערציילט ווערן די שוידערלעכע מאַרטירערגעשיכטע פון דער משפחה מאַרקזין פון קאַמינסק. נאָכן אָפּוואַלגערן זיך אַ לאַנגע צייט ביי פאַרשידענע פויערים אין די וועלדער, האָבן זיי באַשלאָסן אויסצובויען זיך אַ בונקער אין די שטיינגרובנס צווישן קאַמינסק און קוציעזאָווע. זייערס אַ באַקאַנטער פּאָליאַק, מאַריאַן סעצעמסקי פון קאַמינסק, האָט באַקומען זייער גאַנץ פאַרמעגן און זיך מחייב געווען צו ברענגען זיי עסן. ביז אַפּריל 1943 האָט ער געהאַלטן וואָרט און שפּעטער אויפגעהערט צו קומען. נאָך צען טעג בערך איז ער געקומען פלוצים מיט אַ צווייטן פּאָליאַק, יוזעף גאלאנסקי, געבראַכט זיי אַביסל עסן און שפּעטער פאַרמויערט די איינציקע עפענונג פון בונקער וואָס האָט דערפירט לופט. די מענטשן האָבן זיך אָנגעהויבן צו שטיקן און פון די 12 בונקער תושבים זיינען 10 געשטאָרבן ביז עס איז געלונגען יעקב און גאָלדע מארקזין נאָך טעג פון רייסן מיט צעבלוטיקטע הענט די שטיינער אַרויסבאַקומען זיך פון פאַרמויערטן בונקער. זיי האָבן באַשלאָסן איבערגעבן זיך אין די הענט פון דייטשן. ביים פאַרהער האָבן זיי אַלץ דערציילט. דעם מערדער סעצעמסקי איז געלונגען צו אַנטלויפן. דער צווייטער מערדער איז געוואָרן דערשאָסן צוזאַמען מיט זיין פרוי. די צוויי מארקוזינס האָט מען געבראַכט קיין ראַדאָמסק און אויפן בית הקברות דערשאָסן.

אין יוני 1943, איז דאָס הויז ווו ס׳האָבן געוווינט די לעצטע 40 יידן, אַרומגערינגלט געוואָרן דורך די דייטשן, די יידן זיינען פאַרלאָדן געוואָרן אויף אַ מיליטערישן לאַסט־אויטאָ און אָפּגעפירט געוואָרן אין פיאַנקער לאַגער, נישט ווייט פון ראַדאָם.

ראַדאָמסק איז געוואָרן יידנריין. אַ טייל פון די פערציק יידן איז געלונגען איבערצולעבן די מלחמה און זיי געפינען זיך אין ישראל.

די לעצטע יידן אין ראדאמסק

אברהם בוכמאן און יהודה וואקסמאן

פרייטיק דעם 26־סטן אָקטאָבער 1942 נאָך דער לעצטער סעלעקציע זייט דער ערשטער אַלגעמיינע „אַקציע", זענען פאַרבליבן אין ראַדאָמסק בערך 150 „לעגאַלע" יידן און בערך נאָכאַמאָל אַזוי פיל אומלעגאַלע.

2 טעג שפּעטער ד. ה. דעם 28־סטן אָקטאָבער, איז אין דער דייטשער פּרעסע פאַרעפנטלעכט געוואָרן אַ פאַראָרדענונג אַרויסגעגעבן דורך דעם „דיסטריקט־לייטער ראַדאָם" לויט וועלכער די שטאָט ווערט אָנערקענט אַלס איינע פון די פיר יידן־שטעט אין ראַדאָמער דיסטריקט. די פיר יידן־שטעט זענען: ראַדאָמסק, אויאזד, סאַנדאָמיערזש (צוזמיר) און שידלאָוויעץ. צוזאַמען מיט דער דאָזיקער פאַראָרדענונג איז געקומען אַ צווייטע: אַלע יידן וועלכע לעבן נאָך אויסבאַהאַלטן, פאַר וואָס עס דראָט טויט־שטראָף, קענען זיך באַזעצן אין איינע פון די פיר אויבנדערמאָנטע שטעט, במשך פון פערצן טעג. דערביי איז פאַרזיכערט געוואָרן, אַז טויט־שטראָף איז אָפּגעשאַפט געוואָרן — פאַר די — וועלכע וועלן זיך געפונען אין די פיר זאַמלפונקטן. (יודן־שטעט). די צייט פון צוזאַמענקלויבן זיך איז 14 טעג.

לויט דער פאַראָרדענונג, זענען גלייך באַפרייט געוואָרן אַלע אַרעסטירטע יידן ביי אונדז אין שטאָט, בערך 50 מאַן, וועלכע האָבן געזאָלט געשיקט ווערן נאָך טשענסטאָכאָוו, און פון דאָרט, קיין טרעבלינקע. די באַפרייטע פון אַרעסט האָט מען באַזעצט אין פייערמאַנס הויז, מאַרק 19. און דאָס זענען געווען די ערשטע איינוווינער פון דער צווייטער געטאָ.

עטלעכע טעג שפּעטער האָבן די דייטשן גענומען צוזאַמענקלויבן פון אַלע אַרומיקע ערטער און שטעט די יידן, וועלכע האָבן זיך געהאַט אויסבאַהאַלטן ביי די פריערדיקע „אַקציעס". גלייכצייטיק האָט אויפגעהערט די ברוטאַלע באַהאַנדלונג מצד די דייטשן. עס האָבן זיך טאַקע צוזאַמענגעקליבן אין דער ראַדאָמסקער „יידן־שטאָט" בערך 3.000 יידן פון פאַרשידענע שטעט און שטעטלעך. אַזוי אַרום האָבן די דייטשן אויסגעפירט זייער טייוואָלאָנישן פּלאַן צו קאָנצענטרירן די רעשטלעך יידן פון דער גאַנצער סביבה אין דער שטאָט ראַדאָמסק, כדי מיט איין קלאַפּ אַלע צוזאַמען צו פאַרניכטן.

פאַר די אַלע יידן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין דער ראַדאָמסקער „יידן־שטאָט" האָבן די דייטשן אָפּגעגעבן אַ טייל פון דעם ערשטן געטאָ. דאָס צווייטע געטאָ האָט פאַרנומען דעם דרייעק: עק מאַרק — סטשאַלקאָווסקא ביז עק סטשאַלקאָווסקאָ — פּאַביאַניא, דערנאָך פּאַביאַניא ביז עק פּשעדבאָרסקא ביי בערל אָלייניקס הויז און לענגאויס די פּשעדבאָרסקא צום מאַרק צו, ביז שפּיראָס הויז, מאַרק נמ. 19. (די ווייטערדיקע הייזער אין מאַרק ביז דער סטשאַלקאָווסקא זענען חרוב געוואָרן — ווי באַקאַנט — בעת דער באָמבאַרדירונג אין די ערשטע טעג פון דער מלחמה). מיטן אָנקומען פון נאָך יידן, האָבן די דייטשן פאַרגרעסערט דאָס געטאָ און צוגעגעבן עטלעכע הייזער פון דער צווייטער זייט פּשעדבאָרסקא. פון פּשעדבאָרסקא 1 ביי דער קירך ביז צום רבינס בית המדרש, אַריינגערעכנט לייבקעס מקווה, קהל׳ס בית המדרש און די שול, האָבן די דייטשן פאַרנומען פאַר זייער געברויך. דאָס געטאָ האָט זיך געשלאָסן ביי דער סטריגע.

טראָץ דעם פאַרגרעסערן פון געטאָ, איז די ענגשאַפט געווען שרעקלעך. מענטשן זענען ממש געלעגן איינער אויף דעם אַנדערן. דורכשניטלעך האָבן געוווינט אין איין צימער 15 ביז 20 מענטשן, אַלע קעלערס און אַלע בוידעמס, זענען געווען באַוווינט. דער הונגער איז געווען גרויס. לייז און ווערים האָבן די מענטשן געגעסן לעבעדיקערהייט. די קראַנקהייטן האָבן זיך געמערט און קיין מעדיצינישע

הילף איז בכלל שוין נישט געווען. דריי, פיר נפשות זענען געשטאָרבן יעדן טאָג. די מתים האָט מען אַרויפגעלייגט אויף אַ וואָגן און צוויי יידן מיט אַ דייטשער באַגלייטונג האָבן זיי אַרויסגעפירט אויפן בית־הקברות און זיי דאָרטן באַגראָבן. נישט מען האָט געמאַכט אַ סימן אויפן קבר און נישט מען האָט פערשריבן דעם נאָמען פון נפטר.

באַוועגן זיך איז געווען דערלויבט אינעם געטאָ גופא. די קיך, דער „יודנראַט", די פּאָליציי און אַלע אַנדערע געטאָ־אַנשטאַלטן האָבן זיך געפונען אין אָטשעקאָווסקיס הויז. אַרויסגעגאַנגען פון געטאָ צו דער אַרבעט איז מען דורכן אייזערנעם טויער פון אַטשעקאָווסקיס הויז. כדי צוצוקומען צום צענטער פון געטאָ, ד. ה. צו אַטשעקאָווסקיס הויז, האָט מען געמוזט גיין דורך די הייף און וועלכע מען האָט געמאַכט ספּעציעלע דורכגענג צו דעם צוועק.

איבן: דער אַלטער בית־עלמין פון געשטאָרבענע...
אונטן: די נייע קברים פון דערמאָרדעטע...

דאס לעבן אין צווייטן געטא

אַ טייל פון די געטאָ־איינוווינער האָט געאַרבעט אין דער פאַבריק פון „טהאנעט־מונדוס". אַ צווייטער טייל אין דער „טרויהענדלער שטעלטע פון יאָהאַן וויינערט" — אַ פאָלקס־דייטש פון ראַדאָמסק, דאָרט איז געווען אַמאָל די טישלעריי פון אַברהם בוכמאַן און נאָך אַ גרופּע ביים סאָרטירן דאָס איבערגעבליבענע פאַרמעגן פון די צום־טויט אַרויסגעפירטע יידן, אָבער דער גרעסטער טייל געטאָ־איינוווי־נער האָט נישט געאַרבעט. פאַר די אַלע אַרבעטן איז נישט געצאָלט געוואָרן, נאָר דער יודנראַט האָט אויף זיין חשבון געשפּייזט די אַרבעטער מיט וואַסערדיקע זופּ און אַ מינימום ברויט. דער זאַמל־פּונקט צו דער אַרבעט, איז געווען אין שול־געסל.

מיר אין געטאָ האָבן נישט געקאָנט פאַרשטיין וואָס אַזעלכעס האָט באַוויגן די דייטשן, זיי זאָלן אָפּשטעלן אויף אַ געוויסע צייט דאָס מאָרדן יידן. מען האָט עס פאַרשידן אויסגעטייטשט. אייניקע האָבן געזאָגט, אַז ענגלאַנד מיט אַמעריקע אינטערווענירן דורכן רויטן קרייץ. אַנדערע ווידער, אַז זיי דאַרפן די יידן צו דער אַרבעט. אַ טייל גאָר, אַז די דייטשן ווערן צוריק מענטשן. ס'זענען אָבער געווען אַ סך וועלכע האָבן געזאָגט, מען זאָל די דייטשן ניט גלויבן, אַז דאָס איז נישט מער ווי אַ מיטל צוזאַמענצוקלויבן די יידן. טענהן אַנדערע ווידער, אַז דאָס געזעץ פון די פיר יידן־שטעט אין ראַ־דאָמער דיסטריקט געפינט זיך אין אַמט־בלאַט („דזיענניק אוסטאַוו") פון גענעראַל־גוווערנעמענט און זיי וועלן קיין געזעץ נישט ברעכן. מיטן אַריינלערנען אַהין און אַהער וועגן דייטשע געזעצלעכקייט זענען אַריבער עטלעכע וואָכן.

אין אַ געוויסן טאָג, עטלעכע טעג פאַר דער קריסטלעכע ווייַ־נאַכטן, קומען די דייטשן און זאָגן — וועלכער ייד ס'האָט קרובים אין אויסלאַנד זאָל זיך פאַררעגיסטרירן און ער וועט קענען געטוישט ווערן. די שמחה אין געטאָ איז געווען גרויס. יאָ גלויבנדיק די דייטשן אָדער נישט האָבן זיך כמעט אַלע יידן פאַררעגיסטרירט. יעדער ייד וועלכער האָט זיך רעגיסטרירט האָט נאָך געמוזט איינ־צאָלן צען זלאָטעס.

ווי ס'האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן איז דער צוועק פון דער רעגיסטראַציע געווען, פעסטצושטעלן די צאָל יידן פון געטאָ. אָבער אין דער צייט פון דער רעגיסטראַציע ווען די יידן האָבן פון אונטער די ערד אויסגעזוכט קרובים אין אויסלאַנד, האָבן מיר ווידער נישט פאַרשטאַנען וואָס עס קומט דאָ פאָר. מיר האָבן דאָס פאַרבונדן מיט די מפּלות פון די דייטשן אין אַפריקע, אָדער דאָס שטיין בלייבן אין רוסלאַנד ביי סטאַלינגראַד, מאָסקווע און לענינגראַד. אַ גרויסער טייל האָט אָבער נישט געגלויבט די דייטשן און מען האָט אָנגעהויבן רעדן וועגן ווידערשטאַנד און געווער. אייניקע האָבן בכלל נישט געקאָנט זיצן מיט פאַרלייגטע הענט און האָבן זיך ווידער גענומען צו האַנדלען מיט וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט, און אַזוי זענען אַדורך נאָך אַ צוויי וואָכן מיט דערוואַרטונג.

די לעצטע טעג האָט זיך אָבער אָנגעהויבן פילן אַ שפּאַנונג. די דייטשן זענען ווידער געוואָרן ברוטאַל. ס'זענען ווידער פאָרגעקומען עטלעכע מאָרדן. אין עק פון פאביאַני־דלוגא האָט אַ דייטשער פּאַטראָל אונטער דער אָנפירונג פון זשאַנדאַרם פורלעי דערשאָסן זעליג ווילהעלמס אַ זון און אויך ד"ר קירכאוונעס אַ שוועסטער. ווער עס האָט נאָר געהאַט ווו, האָט גענומען אַנטלויפן פון געטאָ, אַנדערע ווידער האָבן זיך געשאַפן באַהעלטענישן ביי קריסטן. די שרעק איז געווען גרויס.

אַזוי האָבן מיר דורכגעלעבט די קריסטלעכע חגאות פון יאָר 1942/43 ביז דעם דריטן יאַנואַר 1943, דאָס איז דער קריסטלעכער יום־טוב — דריי־קעניגן.

אין דעם טאָג איז געקומען אַ טרויעריקע ידיעה, אַז דורך דער „יודן־קאָמאַנדא" פון דער געסטאַפּאָ זענען באַשטעלט געוואָרן 50

וואַגאָנען. מיר האָבן שוין געוווּסט פון דער פּראַקטיק וואָס דאָס באַדייט, כאָטש פון אָנפאַנג האָט מען נישט געוואָלט גלויבן, אַז עס דערנענטערט זיך דער שרעקלעכער סוף. ווער עס האָט אָבער נאָר געהאַט ווו איז איצט אַנטלאָפן פון געטאָ. עס זענען אויך געלאָפן מענטשן אָן אַ ציל. צווישן אַנדערע איז אויך אַנטלאָפן דער „יודנ־עלטסטער" פון געטאָ — גוטשטאט. זיין פאַרטרעטער יוזעף פאַנסקי איז שוין געהאַט אַנטלאָפן מיט עטלעכע טעג צוריק. פון גאַנצן יודנ־ראַט איז נאָר פאַרבליבן שמואל שפּירא אַלס פאָרשטייער פון די יידן.

אין דער זעלבער נאַכט זענעןביידע זייטן פון געטאָ אַרומ־גערינגלט געוואָרן דורך די דייטשע זשאַנדאַמעריע, פּוילישע פּאָליציי און אוקראַאינער, צומאָרגנס אין דער פרי האָט מען די גאַנצע יידישע פּאָליציי מיטן קאָמענדאַנט בראש פאַרשפּאַרט אין ראַדאָמסקער אַרעסט.

אויפן דריטן טאָג פון אַרומשטעלן דעם געטאָ, דאָס איז מיטוואָך דעם 6־טן יאַנואַר 1943, האָבן די דייטשן אַרויסגעטריבן אַלע יידן אויפן אומשלאַג־פּלאַץ. די יונגערע, צווישן זיי די גאַנצע יידישע פּאָליציי, האָבן זיי געשיקט אין דעם אַרבעטס־לאַגער סקאַרזשיסקאָ־קאַמיענגא, און די איבעריקע אין די וואַגאָנען אַריין קיין טרעבלינקע (עס איז פאַראַן אַ סברה, אַז דער טראַנספּאָרט איז געגאַנגען קיין מיידאַנעק). ניין־און־צוואַנציק מענטשן האָבן זיי איבערגעלאָזט כדי אויסצופּערטיקן דאָס הויז פון דער זשאַנדערמעריע און אויך צו רוימען די הייזער נאָך די יידן.

פון דעם פאַרשרייבן זיך צום פאָרן קיין אויסלאַנד, וואָס איז אויבן דערמאָנט געוואָרן, האָבן די דייטשן געוווּסט וויפל יידן עס דאַרפן זיין. לויט זייער חשבון האָט זיי געפעלט אַן ערך אַכט הונדערט יידן, זיי האָבן זיך געוויצלט, אַז די אַנטלאָפענע וועלן זיך נאָך קומען בעטן, אַז מען זאָל זיי דערשיסן. ליידער איז עס אַזוי געווען. צוליב די גרויסע פרעסט, וועלכע האָבן דעמאָלס געהערשט, האָט דער גרעס־טער טייל פון די אַנטלאָפענע נישט געהאַט ווו זיך אַהינצוטון און זיי זענען איינציקווייז אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די רוצחים.

די ראַדאָמסקער תפיסה האָט זיך אָנגעפילט מיט געכאַפּטע יידן — מענער, פרויען און קינדער. יעדן טאָג האָבן די רוצחים אַרויסגעפירט די געכאַפּטע יידן אויף דעם בית הקברות און דאָרטן זיי אויסגעשאָסן. אין דער זעלבער וואָך, פרייטיק דעם 8־טן יאַנואַר 1943, זענען אויס־געשאָסן געוואָרן בערך דריי הונדערט יידן, דערינטער פיר און אַכציק קינדער. דריי טעג האָבן אָנגעהאַלטן די מאַסן־דערשיסונגען. צוזאַמען זענען דערשאָסן געוואָרן בערך זעקס הונדערט יידן. די קברים האָבן געגראָבן פּאָליאַקן, און ווי זיי האָבן דערציילט, האָבן די יידן געמוזט זיך אויסטון ביז צו די אונטערוועש און זיך שטעלן מיטן פּנים צום גרוב ביים ראַנד פון קבר. די דייטשן האָבן מיט אַ מאַשין־געווער אויף זיי געשאָסן אין די ריקנס. האַלב־און גאַנץ־דערשאָסענע זענען די מענטשן אַריינגעפאַלן אין די גריבער אַריין. די זעלבע קריסטן האָבן שפּעטער דערציילט, אַז שעהן־לאַנג האָט זיך די ערד אויף דעם מאַסן קבר באַוויגן פון די קערפּער וועלכע זענען נישט דערשאָסן געוואָרן צום טויט.

אַזוי אַרום זענען אַנטשטאַנען דריי מאַסן־קברים, וועלכע מען האָט שפּעטער נאָך דער מלחמה דערקענט דורך דעם וואָס די ערד אויף זיי האָט זיך געהאַט אַראָפּגעזעצט.

מיט די דריי מאַסן־קברים האָט זיך פאַרענדיקט די געשיכטע פון הונדערטער יאָרן יידישער יישוב אין ראַדאָמסק.

ווי אזוי זענען פארבליבן די לעצטע ניין־און־צוואנציק יידן אין ראדאמסק

כדי מיר זאָלן פאַרשטיין ווי אַזוי עס איז געקומען דערצו, אַז ביי דער ענטגילטיקער ליקווידאַציע פון די יידן אין ראַדאָמסק, זענען דאָך נאָך געבליבן ניין־און־צוואַנציק יידן אין דער שטאָט, מוזן מיר זיך צוריקקערן צו דער געשיכטע פון געטאָ.

נאָך אין יאָר 1942 האָט די דייטשע זשאַנדערמעריע אין ראַדאָמסק באַשלאָסן צו טוישן איר קוואַרטיר וועלכע איז געווען אין דער „אָכראַנקע", אויף אַ נייע. צו דער נייער קוואַרטיר האָבן זיי אויס־געקליבן כאַסקעלעוויטשס הויז אויף פּיאָטרקאָווסקא גאַס, נישט ווייט פון פּאַנסקיס דרוקעריי. אָבער כדי זיי זאָלן קענען אין דעם הויז וווינען, האָבן זיי נאַטירלעך דאָס הויז געמוזט איבערבויען. צו דעם צוועק האָבן זיי גענומען יידישע פאַכמענער פון געטאָ. פאַרשטענד־לעך אָן אַ גראָשן לוין פאַר זייער אַרבעט. אויסער די פאַכמענער, האָבן די זשאַנדאַרן גענומען פון געטאָ צו דער שוואַרצער אַרבעט אויך אַנדערע יידן. די אַרבעט אין דער זשאַנדאַרמעריע איז פאָרגעקומען אונטער דער אויפזיכט פון דעם זשאַנדאַר פורלעי. יעדן פרימאָרגן איז פורלעי געקומען צום זאַמלפּונקט — ביי דער שול — גענומען די פאַכמענער און אַ געוויסע צאָל אַנדערע יידן צו דער שוואַרצער אַר־בעט, און אַליין זיי אַוועקגעפירט צו דער אַרבעט אין דער זשאַנדער־מעריע. אין אָוונט האָט ער די גרופּע צוריקגעבראַכט אין געטאָ אַריין. אַזוי האָט זיך געפירט עטלעכע וואָכן, ביז עס איז געקומען מאָנטיק דער 4־טער יאַנואַר 1943, אין דער נאַכט איז דאָס געטאָ אַרומגע־שטעלט געוואָרן דורך באַוואָפנטע דייטשע כוחות און מען האָט שוין קיינעם נישט אַרויסגעלאָזט. דעם זעלבן מאָנטיק האָבן די דייטשן איבערגעשיקט אַלע יידן פון דער צווייטער זייט פּשעדבאָרסקי (דאָס קליינטשיקע געטאָ — ווי מ׳ר האָבן דאָס גערופן), דורך אָטשע־קנאַווסקיס טויער. ס׳זענען געקומען אין געטאָ אַריין בערך 100 יידן פון טשענסטאָכאָוו. אויף צומאָרגנס האָט מען ביי בערל אָליינִיק אין הויז — אין דער קיך פון דער וווינונג אין וועלכער ס׳האָט אַמאָל געוווינט דער שניידער קליינמאַן — געפונען 4 ייִנגלעך און 2 מיידלעך אויפגעהאָנגענע. ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, זענען די אויפגעהאָנגענע געווען פון דעם טשענסטאָכאָווער טראַנס־פּאָרט.

די אַלע יידן וועלכע זענען יעדן טאָג אַרויסגעגאַנגען צו דער אַר־בעט פון געטאָ, האָבן זיך אַ גאַנצן טאָג אַרומגעדרייט ביי אָטשע־קאָווסקיס טויער מיט דער האָפענונג, אַז עס וועט דאָך קומען עפּעס אַ ישועה, מיר האָבן שוין פאַרשטאַנען וואָס עס דערוואַרט אונז.

אויף צומאָרגנס דינסטיק, זענען מיר ווייטער געקומען צו אָטשע־קאָווסקיס טויער און געוואָלט גיין צו דער אַרבעט, מען האָט אונז אָבער נישט אַרויסגעלאָזט. אַרום צען אַ זייגער קומט צו גיין פורלעי אין געטאָ אַריין, זוכט אויס די פאַכמענער, נעמט אַ גרופּע יידן צו שוואַרצע אַרבעט און פירט די גאַנצע גרופּע צו דער אַרבעט אין דער זשאַנדאַרמעריע. דאָס איז געווען דעם טאָג די איינציקע גרופּע יידן, וועלכע איז אַרויס פון געטאָ צו דער אַרבעט. פאַרנאַכט איז אָנגעקומען צו דער אַרבעט דער אויבערלייטענאַנט קעמפּעניק, ער האָט זיך אַרומגעדרייט צווישן די אַרבעטער און זיך גענוי איינגע־קוקט אויף יעדן איינעם און צו יעדנס אַרבעט. ער האָט אויך צעטיילט עטלעכע ציגאַרעטן — מיר האָבן נישט געקאָנט פאַרשטיין דעם באַדייט דערפון וואָס אַזאַ רוצח ווי קעמפּעניק פאַרטיילט ציגאַרעטן צווישן יידן. דאָס האָט אונז טאַקע געשראָקן — דערנאָך האָט קעמ־פּעניק באַפוילן דעם מייסטער פון דער גרופּע, אברהם בוכמאַן צו מאַכן אַ רשימה פון 10 טישלער. מיר זענען אָבער געווען דרייצן טישלער, האָט בוכמאַן געמאַכט אַ רשימה פון 13 טישלער. צווישנ־צייט זענען אַנטלאָפן פון די דרייצן טישלער צוויי, אברהם מיי־כעראָווסקי און משה שמולעוויטש, און ס׳זענען געבליבן עלף. די רשימה פון די עלף טישלער האָט פורלעי צוגענומען. דעם טאָג זענען פון דער גרופּע אַרבעטער אַנטלאָפן 20 מענטשן. אין אָוונט האָט פורלעי די איבעריקע צוריקגעפירט אין געטאָ אַריין.

צומאָרגנס אינדערפרי ד. ה. מיטוואָך דעם 6־טן יאַנואַר 1943. האָט זיך איבערגעחזרט די טרויעריקע געשיכטע פון 9־טן אָקטאָבער

1942. די יידישע פּאָליציי, וועלכע מען האָט שוין געהאַט אַרויסגעלאָזט פון אַרעסט, איז אַרומגעגאַנגען אין דעם גאַנצן געטאָ און געשריגן „אַלע יידן זאָלן אַרויסגיין״. מיר האָבן גענומען די רוקזעק אויף די פּלייצעס און זענען אַרויס אויפן הויף. אינסטינקטיוו זענען מיר ווייטער אָנגעקומען צו אָטשעקאָווסקיס טויער און געוואַרט. פּלוצלינג אַרום 9 אַ זייגער קומט אָן דער אויבערלייטנאַנט קעמפּעניק, און דורכן אייזערנעם טויער פון אָטשעקאָווסקיס הויז שרייט ער אַריין: „בוכמאַן מיט זיינע לויטע ראוס״. דאָס טויער האָט זיך געעפנט און דער געדראַנג צום אַרויסגיין פון טויער איז געוואָרן אויסערגעוויינלעך, אַלע וואָס זענען געשטאַנען ביים טויער, האָבן זיך געריסן צום אַרויסגיין, אַלע האָבן געפילט, — אַז דאָס איז דער מאָמענט וואָס מען קען זיך אפשר נאָך ראַטעווען דאָס לעבן. אַ סך האָבן זיך דורכגעריסן און אַלע האָבן די דייטשן אויסגעשטעלט אין דרייען, דאַמאָלט האָט קעמפּעניק אַליין אויסגעקליבן צווישן די אַלע וואָס זענען געשטאַנען — 28 מענטשן — 26 מענער און 2 פרויען, די דאָזיקע וועלכע ער האָט געזען אַ טאָג פריער ביי דער אַרבעט אין דער זשאַנדערמעריע. פורלעי דאַקעגן האָט קאָנטראָלירט, אויב די מענטשן שטימען מיט דער רשימה וועלכע ער האָט געהאַט. די איבעריקע האָט די זשאַנדאַרמעריע מיט די באַגנעטן צוריקגעשטופּט דורכן טויער אין געטאָ אַריין.

מיר זענען אַלזאָ געבליבן אַ גרופּע פון 28 מענטשן אויסער דעם געטאָ. פורלעי מיט נאָך אַ זאָנדערדינסט — פרידריך — וועלכער איז געווען באַוואָפנט פון קאָפּ ביז צו די פיס, האָט אונז אַוועקגעפירט. מיר האָבן נישט געוווסט וווהין מען פירט אונז. דער וועג אונזערער איז געווען צום אומשלאַג־פּלאַץ, פון דער פּשעדבאָרסקא גאַס — פון אָטשעקאָווסקיס הויז האָבן זיי אונז געפירט דורך דעם שול־געסל, אָבער נישט אויף רעכטס צו מיצקעוויטשאַ, צום אומשלאַג־פּלאַץ, נאָר גלייך דורכן קינאָ אַרויס אויף פּיאָטרקאָווסקאַ. איצט האָבן מיר פאַרשטאַנען, אַז מיר גייען צו דער זשאַנדאַרמעריע. מיר האָבן געזען ווי דער וועג צום אומשלאַג־פּלאַץ איז געווען שטאַרק באַוואַכט. ביידע זייטן פון וועג זענען געווען באַשטעלט מיט דייטשע זשאַנדערמעריע, געסטאַפּאָ, אוקראַינער, פּוילישע פּאָליציי און זאָנדערדינסט (דאָס זענען געווען פּאָלקס־דייטשן) זיי זענען געווען באַוואָפנט פון קאָפּ ביז צו די פיס און געשטאַנען זייער געדיכט, כמעט איינער נעבן דעם צווייטן. דורכמאַכנדיק דעם שווידערלעכן וועג זענען מיר אָנגעקומען אין דעם הויז פון דער זשאַנדאַרמעריע.

די 26 מענער וועלכע זענען אַרויס פון געטאָ זענען געווען די פאָלגנדיקע (+ 2 פרויען צו פירן דיווירטשאַפט):

טישלער	בלעכער
1. אברהם בוכמאַן	16. לייביש ראָזענצווייג
2. חיים שמולעוויטש	17. אהרן ראָזענצווייג
3. משה אופמאַן	ראַדיאָ־טעכניקער
4. משה טרוסקולאַסקי	18. אברהם רובין
5. יחזקאל סלאַביאַק	מאָהלער
6. מאיר כץ	19. בצלאל האַרטמאַן
7. יהודה וואַקסמאַן	20. מעניעק האַרטמאַן
8. ישראל וואַקסמאַן	21. יאָסל קרויזע
9. אברהם ווילהעלם	22. גרשון אייזן
10. לעמק ווילהעלם	עלעקטריקער
11. יעקל גאָלדבערג	23. יעקל ווינער
12. נתן שקלאַרטשיק	24. יוחנן פאַקטער
שלאָסער	פּאָליציאַנטן
13. פישל פּאַריזש	25. שמואל שפּירא
14. יחיאל ריקמאַן	26. לייביש אפּשטיין
15. שלמה גאָטליב	

אַרבעטן האָט מען אונז דעם טאָג נישט געהייסן. מיר האָבן זיך אַרומגעדרייט ווי משוגעים, נישט גערעדט איינער צום אַנדערן, יעדער מיט זיין ביטער האַרץ, יעדער מיט זיינע ביטערע געדאַנקען. די מחשבות זענען געווען אין געטאָ. וואָס טוט זיך יעצט דאָרט? קיין ידיעה פון געטאָ האָבן מיר נישט געהאַט. אָפּגעזונדערט געווען פון אַלע יידן. אַרום 11 אַ זייגער האָט אַ באַוואָפנטער זשאַנדאַר געבראַנגט צו אונז צופירן אַ ייד. אין די ערשטע מינוטן האָבן מיר געמיינט, אַז דאָס איז אַ משוגענער, אָבער ביסלעכווייז האָט זיך דער ייד אָנגעהויבן צו באַרואיקן, און ער האָט אונז דערציילט פאָלגענדיקס: שטייענדיק אויפן אומשלאַג־פּלאַץ מיט אַלע יידן צוזאַמען, האָבן די דייטשן זיך געפרעגט ווער ס׳איז אַ דאָקטער. ער, מיינענדיק, אַז מען דאַרף וועמען דערטיילן הילף האָט אויפגעהויבן די האַנט, דאַמאָלס האָבן די דייטשן אים אַוועקגענומען פון זיין פרוי און טאָכטער און געבראַכט אַהער. דאָס איז געווען ד״ר וואַרהאַפט פון לאָדזש. אַזוי אַרום האָבן מיר באַקומען די ערשטע ידיעה פון דאָרט... מיר זענען שוין איצט געווען 29 יידן.

דערנאָך האָט אַ זשאַנדאַר גענומען מאיר קאַץ, משה טרוסקאָלאַסקי און יחזקאל סלאַביאַק אויף דער באַן־סטאַציע זיי זאָלן פאַרציִען מיט שטעכל־דראָט די פענצטער פון די וואַגאָנען ווו מען דאַרף איינלאָדענען די יידן. ווען זיי זענען צוריקגעקומען האָבן זיי דערציילט ווי אַזוי עס זעט אויס דער טויטן־מאַרש פון די יידן. דער דאָזיקער טויטן־מאַרש האָט זיך געצויגן פון אומשלאַג־פּלאַץ אויף דער מיצקעוויטשאַ דורך דעם נייעם וועג צו דער באַן־סטאַציע. דער גאַנצער וועג איז געווען פאַרזייט מיט דערהרגעטע יידן. יעטוועדער ייד וואָס פאַלט אַנידער הויבט זיך שוין מער נישט אויף, די דייטשן דערשיסן אים, יעדער דייטש פון דער וואַך וואָס גייט פאַרביי אַ ליגענדיקן ייד טרעט אים אַרויף אויפן קאָפּ.

אַרום 2 אַ זייגער איז געקומען דער זשאַנדערמעריע־מייסטער דעהן און האָט מיטגענומען מיט זיך די צוויי פרויען וועלכע קעמפּעניק האָט איבערגעלאָזט צו פירן די ווירטשאַפט ביי אונז און האָט זיי אַוועקגעפירט אויף דער באַן־סטאַציע, דאָרט האָט ער זיי אַריינגעפּאַקט אין די אָנגעשטופּטע וואַגאָנען מיט די יידן, און פון דאָרט אַרויסגענומען צוויי פרויען וועלכע ער האָט געזוכט, און זיי געבראַכט צו אונז. די צוויי געטוישטע פרויען זענען געווען: פרוי ענזלאַוויטש (פון זשארקי) און זאשיא דאומאַן פון בידגאָשטש. דער מייסטער דעהן האָט דערנאָך דערקלערט, אַז די ערשטע צוויי פרויען זענען אים נישט געווען סימפּאַטיש, דערפאַר האָט ער די אַנדערע צוויי אַרויסגענומען פון די וואַגאָנען. אונדז דאַקעגן האָט עס שטאַרק וויי געטון, ווייל מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז דאָ אין אַ קאָמבינאַציע מיטן מענטשלעכן לעבן.

דעם גאַנצן טאָג זענען מיר געווען אין הויז פון דער זשאַנדערמעריע אונטער אַ שטאַרקע וואַך. פאַרנאַכט האָט אונז פורלעי מיטן זאָנדערדינסט פרידריך אַוועקגעפירט אין אונזער נייער קוואַרטיר וועלכע איז געווען אויף פּשעדבאָרסקי גאַס נר. 1, ביים קאָשטשאָל. מיר האָבן פאַרנומען דעם לעצטן איינגאַנג פון הויז. דער איינגאַנג איז געווען שטאַרק באַוואַכט.

אין דעם זעלבן הויז נאָר אין ערשטן איינגאַנג, האָבן די דייטשן אַריינגעזעצט צייטווייליק אַ גרופּע פון 240 יונגערע יידן, דערינטער די גאַנצע יידישע פּאָליציי וועלכע זענען אויסגעקליבן געוואָרן אויפן אומשלאַג־פּלאַץ כדי זיי צומאָרגנס שיקן אין דעם אַרבעטס־לאַגער סקאַרזשיסקאַ־קאַמיענאַ. די וואַך האָט נישט דערלויבט, אַז איין גרופּע זאָל זיך זען מיט די אַנדערע און דער קאָנטאַקט צווישן די גרופּן איז דעריבער פאָרגעקומען דורכן בוידעם פון דעם זעלבן הויז.

צומאָרגנס דאָנערשטיק אין דער פרי האָט דער אָבערלויטענאַנט קעמפעניק צוקאָפּטירט צו אונדז נאָך דריי יידן פון דער גרופּע וועלכע האָט געזאָלט גיין קיין סקאַרזשיסק. די דריי יידן זענען געווען, אהרן גרינבערג אַ ראַדאָמסקער און צוויי ברידער זשוכאָווסקי פון בעלכאַטאוו. מיר זענען שוין איצט געווען אַ גרופּע פון 32 יידן. די איבעריקע האָבן די דייטשן אויפגעזעצט אויף אויטאָס גרייט אַוועק־צושיקן. פון איין אויטאָ איז אַרונטערגעאַנגען דער שניידער דוד פּאַליוואַ, פּיכטענצווייגס אַן איידעם, דער, וועלכער האָט די גאַנצע צייט אין געטאָ געאַרבעט שניידעריי פאַר דער זשאַנדערמעריע און איז געווען פּערזענלעך באַפריינדעט מיט קעמפעניקן, ער האָט עפּעס געזאָגט צו קעמפעניקן וואָס מיר האָבן נישט געהערט, פאַר דעם האָט דער אויבערלייטענאַנט קעמפעניק אים גלייך געהייסן דערשיסן. נאָך דעם איז די גרופּע אַוועק קיין סקאַרזשיסק.

ווי דערמאָנט איז אונזער גרופּע וועלכע האָט שוין געציילט 32 מאַן, איינקוואַרטירט אויף פּשעדבאָרסקע 1. פאַרשטייט זיך אונטער אַ שטאַרקע שמירה ביי טאָג און ביי נאַכט. מיר האָבן פאַרנומען דעם לעצטן איינגאַנג פון דער הויז. אין פאָרטער האָבן מיר געהאַט די מאַגאַזינען פון די זאַכן און פּראָדוקטן וועלכע מיר האָבן אַהערגע־בראַכט פון געטאָ. אויפן ערשטן שטאָק איז געווען די קוך און די וווינונגען און אויך דאָס זעלבע אויפן צווייטן שטאָק. אין אַ שטיבל אויפן דריטן שטאָק האָבן אויך געוווינט צוויי יידן, דאָס זענען געווען יחיאל ריקמאַן און שלמה גאָטליב.

נאָך אַלע צרות און נאָך דעם ווי מיר זענען שוין געווען „איינ־געאָרדנט" האָבן מיר געמוזט צוטרעטן צו אונזער צוואַנגס־אַרבעט.

ווי דערמאָנט האָבן מיר געאַרבעט ביים אויספּערטיקן דאָס הויז פון דער זשאַדערמעריע. עס איז זיך גאָר נישט שווער פאָרצושטעלן מיט וואָס פאַר אַ געמיט מיר האָבן געקענט אַרבעטן אין דער צייט וואָס מיר האָבן געוווּסט, אַז אונזערע ברידער און שוועסטער, חברים און באַקאַנטע, ווערן יעדן טאָג דערשאָסן אויפן בית־הקברות דורך די דייטשן. מיר האָבן זיך מיט ביטערניש צוגעהערט, וועמען מען האָט היינט געכאַפּט, ווער עס איז היינט דערשאָסן געוואָרן און ווער עס וועט מאָרגן דערשאָסן ווערן. די גרויזאַמע ידיעות האָבן אונז געבערענגט די פּויל־שע פּאָליציי און אויך די פּאָלקס־דייטשע זעלבסט־שוץ וועלכע האָט אונז באַוואַכט. מיר האָבן אויך געוווּסט פון דער זעלבער וואַך, אַז די תפיסה איז פול מיט געכאַפּטע יידן, מיר האָבן דעריבער זיך באַמיט צו ראַטעווען אַביסל יידן. מיר האָבן געהאַלטן אין איין פּאָדערן מער אַרבעטס־הענט און אַדאַנק די באַמיִונגען איז אונז געלונגען צו באַקומען פון דער תפיסה די ערשטע 12 מענער, זיי זענען געווען: משה כלאָפּסקי, אָבנר גאַרפינקל, סענדער זילבערשטיין — פון דזיאַלאשיץ — משה כלאפּסקיס אַ שוואָגער, פאַנטאַפּעל — אַ טשענסטאָכאָווער, ראָטמענש — דער פאָטער, ראָט־מענש — דער זון, קאַניא — אַ לאָדזשער, שפּירא — אַ קינסקער, און נאָך 3 קינסקער וועלכע זענען באַלד אַנטלאָפן. דערנאָך איז אונז ווידער געלונגען אַרויסצובאַקומען נאָך 4 יידן, דריי פרויען און איין מאַן, זיי זענען געווען: פעלא ביאַליסטאַק פון דער היים דאַווידאָ־וויטש, פאַלא דודקעוויטש פון דער היים רובינאָוויטש מיט איר מאַן אייזיק, סערקא ניסענבוים אַ קינסקערין. אַביסל שפּעטער האָט די זשאַנדערמעריע באַפרייט פון דער תפיסה שמואל דזיענצאַרסקי פון ראַדאָמסק, אַ שניידער. די גרופּע האָט שוין געציילט 49 יידן.

די ערשטע צייט זענען די 12 מענער, וועלכע מען האָט אַרויס־גענומען פון דער תפיסה, אָפּגעזונדערט געוואָרן פון אונז דורך דער זשאַנדערמעריע, נאַטירלעך אַז אַלע צוזאַמען האָבן מיר געוווינט אין דעם זעלבן הויז, נאָר די 12 מענער האָבן פאַרנומען איין צימער אין פאַרטער און מען האָט זיי גערופן די „סעפּאַרירטע גרופּע" צוליב דעם ווייל די דייטשן האָבן געזאָגט, אַז נאָר צייטווייליק האָבן זיי באַפרייט די דאָזיקע גרופּע און. שפּעטער וועלן זיי דערשאָסן ווערן. די מענער זענען צוגעטיילט געוואָרן צום סאָרטירן די „טשוכעס" ד. ה. דאָס איבערגעבליבענע פאַרמעגן פון די אַרויסגע־פירטע יידן. די פרויען זענען צוגעטיילט געוואָרן צום רייניקן דאָס הויז פון דער זשאַנדערמעריע.

אין צווישנצייט איז פון אונזער גרופּע אַנטלאָפן דער געוועזע־נער קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי, שמואליק שפּירא. מיר זענען דורך דעם געבליבן אָן מיטלען צום לעבן, ווייל ער האָט געהאַלטן די בשותפותדיקע קאַסע. נאָך זיין אַנטלויפן האָבן די דייטשן פאַרשטאַרקט די שמירה איבער אונז און דורכגעפירט אַן אויספאָרשונג ווי אַזוי ער איז אָנטלאָפן. אַזוי ווי דער עלעקטריקער יעקל ווינער האָט זיך די גאַנצע צייט געהאַלטן מיט שמואליקן צוזאַמען, האָבן די דייטשן אים חושד געווען, אַז ער ווייסט ווו אַהין שפּירא איז אַנטלאָפן. באַזוכנדיק אים האָבן די דייטשן געפונען געלט און ווערט־זאַכן. צוויי טעג שפּעטער האָבן די דייטשן יעקל ווינער דערשאָסן.

נאָך דעם ווי ווינער איז דערשאָסן געוואָרן איז פון אונזער גרופּע אַנטלאָפן יוחנן פאַקטער דער זון פון מלך פאָקטער און גרשון אייזן.

מיט אַ צייט שפּעטער, זענען אַנטלאָפן נאָך 4 מענער פון דער „סעפּעראַטע גרופּע", אַלע קינסקער. איינעם פון זיי — שפּירא — האָבן די דייטשן אויפן וועג געכאַפּט. מיט דעם וואָס זיי האָבן דעם דאָזיקן שפּירא געכאַפּט, האָט זיך דער כעס זייערער געשטילט, צומאָרגנס ווען מען האָט אונז געפירט צו דער אַרבעט האָט מען געזען ווי פורלעי פירט שפּיראַן צום דערשיסן. פאַרבייגייענדיק, האָט שפּירא צו אונז געשריגן: „זייט געזונט חברים, נעמט נקמה!" נאָכן דערשיסן האָט אונז פורלעי דערציילט, אַז ער האָט אים ספּעציעל געגעבן אַ שאָס אין בויך, כדי דער טויט זאָל ניט שנעל קומען, „ווייל ער איז געווען אַ פרעכער יודע און האָט אויסגעריסן".

עס פאַרשטייט זיך, אַז צוליב די אַלע געשעענישן האָבן מיר דורכגעלעבט די טעג מיט גרויס שרעק, מורא האָבנדיק, אַז די דייטשן זאָלן אונז נישט ליקווידירן פאַר כעס. ס'וואָלט טאַקע אַזוי געווען ווען זיי וואָלטן אונז נישט געמוזט האָבן צו דער אַרבעט, זיי האָבן זיך טאַקע אַזוי אויסגעדרוקט.

נאָך די אַלע פאַקטן האָט אונזער גרופּע געציילט 41 יידן און דאָס לעבן האָט זיך ביז אַ געוויסע גרענעץ צייטווייליק נאָרמירט.

דאס לעבן פוו די לעצטע פארבליבענע

קאָס' הויז אויף פּשעדבאָרסקי 1, דאָרטן ווי מיר האָבן געוווינט, איז געשטאַנען ווי אַן אינזל צווישן חורבות. אַלע יידישע הייזער פון אַרום און אַרום זענען געווען צעשמעטערט און צענומען דורך די דייטשן. דאָס האָלץ פון די הייזער האָבן זיי פאַרנוצט פאַר זיך. אין דעם הויז ווו מיר האָבן געוווינט איז נאָר אַ טייל פאַרנומען געווען דורך אונז. די וווינונגס־באַדינגונגען זענען נישט געווען קיין ספּעציעלע שלעכטע. מיר האָבן אַ סך אַכטונג געגעבן אויף דעם סאַניטאַרן מצב. אונזער דאָקטער וואַרהאַפט איז די ערשטע צייט קראַנק געוואָרן אויף אַ פלעק־טיפוס, מיר האָבן אים איזאָלירט אין דעם דאַך־שטיבל ווו עס האָט אַ מאָל געוווינט אַ יידישע משפחה — פעדערמאַן, און אָן רפואות איז דער דאָקטער אַרויס פון דער קרענק און נאָר טאַקע אַ דאַנק אונזער זאָרגן פאַר גוטע סאַניטאַרע באַדינגונגען האָט זיך קיינער פון אונז נישט אָנגעשטעקט פון דעם דאָקטערס קרענק. פאַרשטייט זיך, אַז וועגן דעם פאַל מיט דעם דאָקטער האָבן די דייטשן נישט געטאָרט וויסן.

געשפּייזט האָבן מיר זיך, אין דער ערשטער צייט, פון די פּראָ־דוקטן וואָס זענען פאַרבליבן נאָך דעם צווייטן געטאָ און אויך פון דעם, וואָס ס'האָט זיך אָנגעזאַמלט באַר־געלט ביז צו דעם אַנטלויפן פון שמואליק שפּירא. פון דעם געבליבענעם מעל, האָט פאַר אונז

געבאַקן ברויט דער פּוילישער בעקער יאַוואָרסקי. יעדן צווייטן טאָג זענען מיר געגאַנגען אונטער אַ וואַך אָפּנעמען דאָס ברויט. געקאָכט פֿאַר אונז האָבן די צוויי פֿרויען דאָומאַן און ענזלוויטש. שפּעטער האָבן די דייטשן אונז צוגעשטעלט אַ טייל פֿון אונזערע לעבנסמיטלען. אָבער דעם גרעסטן טייל שפּייז האָבן מיר זיך געמוזט אַליין פֿאַרשאַפֿן. צו דעם צוועק האָבן מיר אויסגענוצט דאָס, וואָס מיר האָבן געאַרבעט ביים סאָרטירן די „טשוכעס". מיר האָבן אַ טייל פֿון זיי אַראָפּגעגנבעט און פֿאַרקויפֿט די פּאָליאַקן, אַזוי אַרום האָבן מיר פֿאַר דעם באַקומענעם געלט געקענט קויפֿן שפּייז. מער ווי עסן האָבן מיר ליידער נישט באַדאָרפֿן.

מיר זענען געווען איינגעטיילט אין דריי אַרבעטס־גרופּן. איין גרופּע וועלכע איז באַשטאַנען פֿון פֿאַכלייט איז געגאַנגען צו דער אַרבעט אין דער זשאַנדאַרמעריע אויסצופּוצן זייער הויז. די ערשטע צייט זענען מיר געגאַנגען באַוואַכט דורך פּורלעי און דערנאָך דורך בראַנדן מיט צוויי דייטשע זעלבסשוצן. די צווייטע גרופּע וועלכע איז באַשטאַנען פֿון די „סעפּאַרירטע" אַרויסגענומענע פֿון דער תּפֿיסה, איז געגאַנגען צו דער אַרבעט אין דער שול און אין דעם בית־המדרש אַריין צום סאָרטירן די „טשוכעס". די אויססאָרטירטע „טשוכעס" זענען געוואָרן צעטיילט טיילווייז פֿאַר די פֿאָלקס־דייטשן, פּוילישע פּאָליציי און די בעסטע האָבן די דייטשן פֿאַר זיך גענומען. דאָס איבעריקע איז געוואָרן אַוועקגעשיקט קיין דייטשלאַנד. די דריטע גרופּע וועלכע איז באַשטאַנען פֿון צוויי פֿרויען מיטן דאָקטער און אַן עלטערן ייִד, רוטמענש — צוהילף די פֿרויען, איז געבליבן אין הויז צו פֿירן די ווירטשאַפֿט און צו האַלטן דאָס הויז אין אָרדענונג.

די אַרבעט פֿון די פֿאַכלייט איז באַשטאַנען פֿון טישלעריי, מאַלעריי, בלעכעריי, שלאָסעריי, וואַסער־לייטונג און גערטנעריי. די הויפּט אויפֿגאַבע פֿון די פֿאַכמענער איז געווען אויסצופּוצן דאָס הויז פֿון דער זשאַנדערמעריע. דערנאָך ווען דאָס הויז איז שוין געווען פֿאַרטיק און די זשאַנדאַרמעריע האָט עס שוין באַוווינט, — וואָס שענער און באַקוועמער צו מאַכן זייער לעבן אין דעם הויז.

מיט דער צייט האָט די אַרבעט זיך גענומען ענדיקן, דאָס הויז איז געוואָרן פֿאַרטיק און די זשאַנדערמעריע האָט שוין אַלץ דאָרטן געהאַט, די אַרבעט ביי די „טשוכעס" האָט זיך אויך געענדיקט, האָט די גרופּע פֿאַכלייט גענומען אַרבעטן פֿאַר דעם פּערזענלעכן געברויך פֿון דער זשאַנדערמעריע. פֿאַר דער גרופּע וועלכע האָט געאַרבעט ביי די „טשוכעס" האָבן מיר זיך באַמיט, אַז זיי זאָלן באַקומען אַנדערע אַרבעט ווייל ווען זיי אַרבעטן נישט וואָלטן זיי געוואָרן ליקווידירט. פֿאַר דער דאָזיקער גרופּע טאַקע איז געפֿונען געוואָרן אַרבעט אין דער פֿאַבריק פֿון „טהאַנעט־מונדוס". אַגב, פֿאַר זייער אַרבעט וועלכע איז געוואָרן באַצאָלט האָבן מיר געהאַט אויף שפּייז.

ביים סוף יאַנואַר 1943 ביי דער אַרבעט פֿונם זשאַנדאַרמעריע הויז, נישט וויסנדיק וואָס דער מאָרגנדיקער טאָג וועט ברענגען, האָבן מיר די לעצטע עטלעכע צענדליק יידן פֿון ראַדאָמסק געוואָלט, לויט אונזערע מעגלעכקייטן, פֿאַראייביקן די געשעענישן פֿון ראַדאָמסק. מיר האָבן געוואָלט, אַז די צוקונפֿט זאָל וויסן פֿון אונזער שקלאַפֿן־אַרבעט און עס זאָל בלייבן אַ זכר, כאָטש פֿון די לעצטע יידן אין ראַדאָמסק. לויט אַ פֿאָרשלאַג פֿון איינעם פֿון אונזער גרופּע האָבן מיר אָנגעשריבן אַ מגילה פֿון אונזערע צרות. דאָרטן זענען געווען פֿאַרשריבן איינצלהייטן און דאַטעס וועגן דעם חורבן פֿונעם יידישן ישוב אין דער שטאָט, די נעמען פֿון דעם יודנראַט און אויך די נעמען פֿון אַלע רוצחישע דייטשן אין דער שטאָט. גאַנץ באַזונדער איז געווען אָנגעשריבן די נעמען פֿון די אַלע יידן וועלכע זענען אומגעקומען דורך די רוצחישע דייטשן אין די לעצטע טעג. די מגילה איז געווען אָנגעשריבן אויף אַ דיקט און אונטערגעשריבן דורך אַלע אָנוועזנדיקע. די דאָזיקע דיקט איז מיט דער אָנגעשריבענער זייט צוגעקלאַפּט געוואָרן צו דער וואַנט אַלס אַ טאַפּעט. ליידער איז שפּעטער דאָס הויז פֿאַרברענט געוואָרן צוזאַמען מיט דער מגילה.

ווען דאָס זשאַנדערמעריע־הויז איז פֿאַרטיק געוואָרן און זיי האָבן פֿאַרנומען זייער נייעם קוואַרטיר איז אונז אויסגעקומען צו דערלעבן אַ קליינע נקמה אין דעם זשאַנדערמעריע־שעף קעמפּעניק. דער דאָזיקער רוצח און מאַסן־מערדער וועלכער האָט דורכגעפֿירט אַלע אַקציעס אין ראַדאָמסק האָט שפּעטער, ווען ער האָט שוין נישט געהאַט וועמען צו פֿאַרטיליקן, איבערגעטראָגן זיין גאַנצע ענערגיע אין אויספּערטיקן די נייע קוואַרטיר. גענוי דעם טאָג ווען די זשאַנדערמעריע איז אַריין אין דער נייער קוואַרטיר האָט דער מערדער קעמפּנדיק פֿאַרלאָזט ראַדאָמסק און אויף זיין אָרט איז געקומען דער אויבער־לויטענאַנט האָוער. טאַקע אַ דאַנק דעם טויש האָבן מיר אַ געוויסע צייט אַביסל פֿרייער אָפּגעאָטעמט.

דאָס ערשטע וואָס מיר האָבן גענאָסן אַ דאַנק דעם נייעם אויבערלייטענאַנט איז געווען, דאָס אַראָפּנעמען די וואַך פֿון אונזער וווינאָרט. מיר האָבן שוין געקענט אַ ביסל אַראָפּגיין אויפֿן הויף נאָך דער אַרבעט. נאַטירלעך האָבן מיר נישט געטאָרט פֿאַרלאָזן דעם הויף דאָרטן וווּ מיר זענען איינגעקוואַרטירט, ווייל די זשאַנדאַרמעריע איז גאַנץ אָפֿט געקומען קאָנטראָלירן, צי מיר געפֿינען זיך אויפֿן אָרט, אָבער דאָך האָבן מיר זיך געפֿילט אַ ביסל פֿרייער. דאָס האָט אונז צוגעגעבן מוט, אַז אויף פּסח האָבן מיר אויף אַ זייער פּרימיטיוון אופֿן און מיט אויסערגעוויינלעכער פֿאָרזיכטיקייט אָנגעבאַקן עטלעכע סימבאָלישע מצות כּדי יוצא צו זיין דעם סדר פּסח. מיר האָבן אָפּגעריכט דעם סדר מיט דעם איינציקן ווונטש צו דערלעבן די דייטשע מפּלה.

עס האָט זיך אויך אַמאָל געמאַכט, אַז זשאַנדאַרן האָבן געברענגט פֿאַר אברהם רובין, ראַדיאָ־אַפּאַראַטן צו פֿאַרריכטן, ער איז געווען אַ פֿאַכמאַן פֿון די זאַכן. מיר האָבן דורך דעם געהאַט די מעגלעכקייט אויפֿצוכאַפּן די פּוילישע ראַדיאָ־סטאַציע „פּריי־פּוילן" און אַזוי אַרום האָבן מיר זיך דערוווּסט וועגן די גרויסע מפּלות וואָס די דייטשן האָבן געליטן ביי סטאַלינגראַד. דאָס האָט אונז געגעבן מוט און אויסדויער אויסצוהאַלטן די שווערע באַדינגונגען און די שרעקלעכע נערוועאישע אויפֿטרייסלונגען. פֿאַרשטייט זיך, אַז כּדי צו הערן די ידיעות האָבן מיר ריזיקירט מיטן לעבן פֿון דער גאַנצער גרופּע. די דאָזיקע ידיעות האָבן מיר געהערט תּמיד טיף אין דער נאַכט מיט שטאַרקע פֿאָרזיכטיקייט פֿון אונזער זייט. אין זיינער צייט האָבן מיר אויך געהערט וועגן דעם העלדישן אויפֿשטאַנד אין דעם וואַרשעווער געטאָ.

צווישן דער צייט איז דורך דער פּוילישער אונטערגרונט־באַוועגונג אין ראַדאָמסק, דערשאָסן געוואָרן אין מיטן העלן טאָג דער שעף צוזאַמען מיטן וויצע־שעף פֿון דער געסטאַפּאָ. די דייטשן זענען געוואָרן דערשיטערט פֿון דעם פֿאַל. כּדי צו האָבן אַ כּפּרה־הינדל, האָבן די דייטשן געוואָלט אַרויפֿוואַרפֿן די שולד אויף אונז און אונזער גאַנצע גרופּע אויפֿהענגען אין מיטן מאַרק. על פּי נס זענען מיר ניצול געוואָרן. דער נייער אויבערלייטענאַנט האוער האָט דערנאָך צו אונז געזאָגט אַז דאָס האָבן מיר אים צו פֿאַרדאַנקען.

עס איז אָנגעקומען אין דער שטאָט אַריין אַ נייער געסטאַפּאָ־שעף. די געסטאַפּאָ האָט אונז דעמאָלט אָנגעהויבן צו דערגיין די יאָרן. דער נייער געסטאַפּאָ־שעף האָט פֿאַר יעדן פּרייז געוואָלט אונז ליקווידירן. פּונקט אין דער זעלבער צייט האָט פּאַסירט, אַז אַ דייטשער באַוואָפֿנטער וואַכמייסטער האָט געפֿירט אַ פּוילישן פּאַרטיזאַנער צו דער אויספֿאָרשונג און דער פּאַרטיזאַנער איז אַנטלאָפֿן, צום שלימזל איז אַברהם רובין צופֿעליק פֿאַרבייגעגאַנגען אין יענער געגנט און די דייטשן האָבן אים חושד געווען אין פֿאַרבינדונגען מיט די פּאַרטיזאַנער. די געסטאַפּאָ האָט אים אַרעסטירט

און נאָך צוויי טאָג אויספאָרשן האָט זי אים באַפרייט — די זשאַנדערמעריע האָט נישט געהאַט קיין אַנדערן ראַדיאָ־מעכאַניקער. דאָס איז געווען נאָך דעם וואַרשאַווער געטאָ־אויפשטאַנד און די דייטשן האָבן אין יעטוועדן ייד געזען אַ פּאַרטיזאַנער.

צוליב די אַקציעס פון דער פּוילישער אונטערערד־באַוועגונג איז די „פּאָליציי־שעה" פאַר דער פּוילישער באַפעלקערונג געקירצט געוואָרן מיט צוויי שעה. אויב ביז איצט האָבן די פּאָליאַקן געמעגט זיך פריי באַוועגן ביז 11 אין אָוונט איז פון איצט אָן נאָר ביז 9. די דאָזיקע פאַראָרדענונג האָט באַשווערט דאָס באַוועגן זיך פון די באַהאַלטענע יידן, וועלכע האָבן שוין נישט געקענט אַרויסגיין אין גאַס אַריין. פריער האָבן די באַהאַלטענע יידן אַמאָל פאַרשטעלטערהייט און אין דער פינצטערניש געקאָנט גיין אין דער גאַס אַריין עפּעס דערליידיקן אָבער יעצט ווען 8 אָוונט איז נאָך געווען גוט ליכטיק זענען די באַהאַלטענע יידן ביסלעכווייז אַריינגעפאַלן אין דייטשע רוצחישע הענט. די ערשטע יידישע קרבנות פון דעם נייעם געזעץ זענען געווען: דימאַנט צוזאַמען מיט ראָזנהאַלץ אַ טאָכטער, וועלכע ס'איז געלונגען צו קומען קיין ראַדאָמסק פון דער וואַרשעווער געטאָ. זיי זענען געוואָרן אַנטדעקט אַריינגייענדיק צו אַ באַקאַנטן פּאָליאַק. אין צוויי טעג שפּעטער זענען זיי נאָך פייניקונגען דערשאָסן געוואָרן. אין דער זעלבער צייט האָט זיך אויפגעהאָנגען ישראל בנימין פישמאַן נאָכדעם ווי דער פּאָליאַק אויף דער סטאָדאָלנע גאַס ביי וועלכן ער איז געווען אויסבאַהאַלטן, האָט אים אַרויסגעטריבן. פישמאַנ'ס טאָכטער מיט איר מאַן איציק רובינשטיין האָט מען נאָך מיט אַ צייט פריער אַרויסגעפירט אויף דעם בית הקברות און דאָרטן אוישוויץ.

פאַרבמאַן, דער אייגנטימער פון אַ טאַרטאַק, צוזאַמען מיט זיין טאָכטער זענען אַנדעקט געוואָרן ביי אַ פּאָליאַק און אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן, דעם פּאָליאַק האָבן די דייטשן אַוועקגעשיקט קיין אויסשוויץ.

כענציגסקי מיט זיין פרוי און גרייצער זענען אַנטדעקט געוואָרן אויף דער סטשאַלקאָווסקי גאַס דורך אַ מסירה פון אַ פּאָלאַק און דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט.

פישעלע העפּטלער מיט זיין פרוי האָבן זיך אַרומגעוואַלגערט אַ לאַנגע צייט אין די פעלדער און זענען געוואָרן אַזוי אויסגעמאַטערט, אַז דערזעענדיק אויפן שאָסיי אַ זשאַנדערמעריע־פּאַטראָל זענען זיי צו און דערקלערט אַז זיי האָבן שוין נישט מער קיין כוחות זיך צו פּלאָגן און זיי זענען שוין אַפילו גרייט צו דעם, אַז מען זאָל זיי דערשיסן. זעלבסטפאַרשטענלעך, אַז די דייטשן האָבן זיך לאַנג נישט געלאָזט בעטן און זיי אויפן אָרט דערשאָסן.

עמנואל רובין מיט זיין פרוי זענען אַליין געקומען אין קאָמיסאַריאַט אַריין זיך איבערצוגעבן אין דייטשע הענט. יעקב שפּירא מיט זיין טאָכטער זענען אויך דאַן דערשאָסן געוואָרן. רולניצקין האָט מען געכאַפּט אין גזשעבינער וואַלד און ער מיט זיין העלדישער האַלטונג האָט געראַטעוועט אונזער גרופּע פון אַ זיכערן טויט. כדי דאָס צו פאַרשטיין דאַרפן מיר דערציילן די געשיכטע פון דעם בונקער וועלכער האָט זיך געפונען אין דעם גזשעבינער וואַלד.

צווישן דער ערשטער און צווייטער אַקציע האָט אַ יונגער פּאָלאַק מיטן נאָמען זענעק זשלוכאָווסקי, משה אפּמאַנ'ס אַ באַקאַנטער, וועלכער איז אַליין געווען אַן ענדעק און אַ גרויסער פּוילישער פּאַטריאָט, פאָרגעשלאָגן משה אָפּמאַנען פּאָלגענדיקן פּלאַן: ער איז גרייט צו נעמען אַ גרופּע יונגע יידן אויסבאַהאַלטן זיי אין וואַלד בתנאי, אַז ווען ס'וועט קומען די צייט זאָל ער אין דער שפּיץ פון דער דאָזיקער גרופּע באַפאַלן די דייטשן. פאַרשטענדלעך, אַז די גרופּע דאַרף אויך זיין באַוואָפנט. ער אַליין איז טאַקע גרייט אויב מען וועט אים געבן געלט איינצושאַפן דאָס געווער. מיר דאַרפן פעסטשטעלן, אַז ער האָט דאָ נישט געהאַט קיין שום מאַטעריעלע כוונות פאַר זיך כאָטש ער איז געווען אַן אָרעמער. ער איז אויך געווען אַ גלויביקער קריסט. נאָענט פאַר דער לעצטער אַקציע האָט זיך אַזאַ גרופּע געשאַפן. יעדן טאָג נאָכמיטאָג האָט זענעק גענומען עטלעכע פון דער גרופּע און דורך פאַרשידענע וועגן זיי אַרויסגעפירט אין גזשעבינער וואַלד אַריין. אין פאַרלויף פון דער נאַכט האָט ער מיט זיי צוזאַמען, בלויז ביי דער שיין פון דער לבנה, געגראָבן באַהעלטעניש. עס איז אויסגעגראָבן געוואָרן אַ גרוב פון עטלעכע מעטער די טיף און אינעווייניק זענען געמאַכט געוואָרן פּריטשן פון ביימער אויף צו שלאָפן. די גרוב איז פאַרדעקט געוואָרן מיט ערד און ביימער און ס'איז בלויז געמאַכט געוואָרן אַ קליינע פאַרמאַסקירטע עפענונג פאַר אַן אַריינגאַנג. די דאָזיקע באַהעלטעניש איז געמאַכט געוואָרן אין אַ יונגן געדיכטן וואַלד. זענעק איז געווען אַ וואַלד־מענטש, האָט ער אויך פאָרויס געזען, אַז ווינטער זאָל יעטוועדער וואָס גייט אַרויס פון בונקער טראָגן מיט זיך אַ בעזעם כדי צו פאַרווישן נאָך זיך די שפּורן אויפן שניי. עס איז באַשטימט געוואָרן דער טאָג ווען די גרופּע דאַרף פאַרלאָזן דאָס געטאָ און אַריבער אין וואַלד, דעמאָלס האָט דער בונקער באַדאַרפט שוין זיין אין גאַנצן פערטיק. אָבער די צווייטע אַקציע איז פאָרגעקומען מיט אַ פּאָר טעג פריער איידער די גרופּע האָט באַדאַרפט פאַרלאָזן דאָס געטאָ און דער גרעסטער טייל חברים פון דער אָרגאַניזירטער גרופּע האָט זיך שוין נישט געקאָנט אַרויסבאַקומען פון דעם אַרומגעשטעלטן געטאָ, אַחוץ דעם איז דער בונקער נאָך נישט געווען פאַרטיק. אין וואַלד אַריין איז געלונגען אַריינצוקומען נאָר אַ קליינע צאָל מענטשן, דאָס זענען געווען: רולניצקי, אַלטער גאַנצאַרסקי, קריבוס און רחלע סטופּניצקי (שיינדעלע די בעקערנס אייניקל). אונטער די צייט האָבן פרעמדע מענטשן, אַזעלכע וואָס האָבן נישט געהערט צו דער אָרגאַניזירטער גרופּע, זיך דערוווּסט וועגן דעם בונקער און זיין אינציאַטאָר און זיי האָבן זיך געוואָנדן צו זענעקן ער זאָל זיי ראַטעווען. זענעק, ווילנדיק ראַטעווען יידן און מיינענדיק דערביי, אַז ביי אַן אָרגאַניזירטער גרופּע יונגע מענטשן וועט נישט אויסמאַכן, אַז עס וועלן אויך זיין אַביסל עלטערע, האָט זיי אַרויסגעפירט אין וואַלד אַריין. דאָס זענען געווען: פרוי לאַנדנער מיט אַ טאָכטער, די אלמנה פון משה קאלקא, איר זון יוסף קאלקא מיט זיין פרוי און צוויי קינדער און בערל גווודזש. דערנאָך איז צוגעקומען שמואל לייב וואַקסמאַן, יאַדזיאַ בוכמאַן מיט אַ דריי־יעריק קינד און פעלאַ שמולעוויטש. צום סוף איז צוגעקומען, גנאַט. זענעק האָט זיי אויך טיילווייז באַזאָרגט מיט עסן. אויך אונזער גרופּע וועלכע איז געזעסן אין ראַדאָמסק, כאָטש אונטער אַ וואָך, האָט זיי געשטיצט לויט אונזערע מעגלעכקייטן. מיר האָבן אָנגעהאַלטן אַ שטענדיקן קאָנטאַקט מיט זענעקן און אויך אַ סך מאָל האָבן זיך די בונקער זיצערס אַריינגעגנבעט צו אונדז אין דער קוואַרטיר.

פרילינגס־צייט 1943 האָט פּאַסירט, אַז זענעק האָט צוויי טעג נישט צוגעשטעלט דעם בונקער קיין עסן, האָבן זיי באַשלאָסן, אַז דריי מאָן זאָלן גיין אין דאָרף אַריין שאַפן עפּעס צו עסן. געגאַנגען זענען: רולניצקי, קריבוס און גנאַט. שוין מיט אַ צייט צוריק האָבן די פּאָלאַקן אין דאָרף געשמועסט צווישן זיך, אַז אין וואַלד געפינען זיך יידן. ווען די דריי זענען אַריין אין דאָרף און די פּאָלאַקן האָבן אין זיי דערקענט יידן, האָבן זיי זיך גענומען יאָגן נאָך די דאָזיקע דריי. גנאַטן און קריבוסן איז געלונגען צו אַנטלויפן, דאַקעגן רולניצקין האָבן די פּאָלאַקן געכאַפּט און אים איבערגעגעבן די דייטשן אין די הענט אַריין. טראָץ דעם וואָס די דייטשן האָבן אים שרעקלעך געפייניקט אַזוי ווי זיי זענען געווען פעיק צו פייניקן, האָט רולניצקי גאָרנישט אויסגעגעבן, נישט ווו דער בונקער געפינט זיך, נישט די נעמען פון די וואָס באַהאַלטן זיך אויס און אויך נישט די וועלכע האָבן דערטיילט הילף די אויסבאַהאַלטענע. ווען חס וחלילה, ווי שוין דערמאָנט, רולניצקי וואָלט זיך צוזאַמענגעבראָכן און וואָלט

עפּעס אויסגעגעבן, וואָלט אַ גרויסער טייל פון אונזער גרופּע געליטן, און ליידן ביי די דייטשן ווייסן מיר דאָך איז געווען טויט.

די דייטשן האָבן רולניצקין אַרויסגעפירט אויפן בית הקברות און דאָרטן דערשאָסן.

צוזאַמען מיט רולניצקין איז אויך דערשאָסן געוואָרן אַ פּרוי.

דאָס לעבן פון אונזער גרופּע האָט זיך ווייטער געשלעפּט אין שרעק פאַר יעדן מאָרגנדיקן טאָג. פון איין זייט האָט די געסטאַפּאָ געפּאָדערט אונז צו ליקווידירן און פון דער צווייטער זייט האָט ביסלעכווייז אָנגעהויבן אויסצופעלן פאַר אונז אַרבעט. כדי אָבער אונז דאָך צו באַשעפטיקן, ווייל עס איז געווען זייער באַקוועם פאַר דער זשאַנדערמעריע צו האַלטן 40 אומזיסטע שקלאַפן, האָבן זיי פאַר אונז אויסגעפונען אַרבעט. פינף טישלער זענען געגאַנגען אַרבעטן אין דער שטאָטישער טישלעריי, וועלכע האָט זיך געפונען אין דער שטאָטישער באָד. זעקס יידן זענען געגאַנגען אויף אַ געוויסע צייט לאַדענען ציגל אויף דער באַן־סטאַציע און אַ גרופּע פון די „סעפּאַרירטע" זענען געגאַנגען אַרבעטן אין דער פאַבריק פון „טהאָנעט־מונדוס". פאַר די אַלע אַרבעטן האָבן די דייטשן געצאָלט אַ מינימום און פאַר דעם געלט האָבן מיר זיך ווי עס איז געשפּייזט. דאָס עסן איז שוין דעמאָלס פאַר אונז געווען אַ פּראָבלעם. די „טשוכעס" האָבן זיך שוין געענדיקט, וואָס צו פאַרקויפן איז שוין נישט געווען, מיר האָבן זיך געשפּייזט נאָר פון דעם וואָס מיר האָבן באַקומען צוגעטיילט פון די דייטשן, אָבער דאָס זענען געווען הונגער פּאָרציעס.

אַזוי ווי די זשאַנדאַרמעריע האָט שוין געוווינט אין זייער הויז האָבן מיר באַקומען צו דער אַרבעט דעם קעלער פון דעם דאָזיקן הויז. מיר האָבן דאָרטן אַריינגעשטעלט טישלער־וואַרשטאַטן און געאַרבעט פאַר דעם פּערזענלעכן געברויך פון די זשאַנדאַרן.

אין חודש מאַי האָט אויסגעפעלט האָלץ צו דער אַרבעט. האָבן די דייטשן זיך דערמאָנט, אַז אויף דעם יידישן בית הקברות געפונען זיך נאָך עטלעכע ביימער. זיי האָבן גענומען עטלעכע אַרבעטער פון אונזער גרופּע און געהייסן אונטערזעגן די דאָזיקע ביימער, וועלכע האָבן דאָרטן געוואָקסן לאַנגע יאָרן. פון די ביימער האָבן מיר שפּעטער געמאַכט לאָדנס צו זייערע פענצטער און אַ פאַרקאַן פאַר דעם גאָרטן אויף זייער הויף.

אין דעם זעלבן חודש מאַי האָבן מיר איין מאָל ביינאַכט געהערט אַ געשריי פון אַ זשאַנדאַר „שטעהן בלייבן", נאָכדעם צוויי רעוואָלווער שאָסן אויף דעם הויף ווו מיר זענען געווען איינקוואַרטירט און שטאַרק קלאַפּן אין אונזער טויער מיט די געשרייען פון דעם זשאַנדאַר פורלעי „אויפמאַכן". די שרעק איז געווען גרויס. מיר האָבן אויפגעמאַכט דאָס טויער און פורלעי האָט באַפוילן אַריינצונעמען אַ קערפּער פון אַ ייד וועלכן ער האָט דערשאָסן. לויט זיינע ווערטער — פאָרן וועלן זיך אַריינבאַקומען צו אונז. צומאָרגנס אין דער פרי האָבן מיר דערקענט אין דער דערשאָסענער: רוזשקע בוגאַיסקי די טאָכטער פון יידל בוגאַיסקי. מיר האָבן זיך שפּעטער דערוווּסט, אַז די דערשאָסענע איז געוועזן אויסבאַהאַלטן ביי אַ קריסטין וואָס איר טאָכטער איז געווען פורלעיס ליבהאָבערן. די מוטער וועלנדיק פּטור ווערן פון רוזשקען האָט זי אויסגעגעבן פאַר דעם דייטש. פורלעי איז געווען גרייט צו טאָן אַ טובה דער מוטער פון זיין לובאָווניצע און באַזייטיקן פון דאָרט רוזשקען, דערביי זאָל קיינער נישט וויסן, אַז דאָ איז ביז איצט געווען אויסבאַהאַלטן אַ ייד. רוזשקען האָט ער צוגעזאָגט, אַז ער וועט זי צוקאָפּטירן צו אונזער גרופּע און פירנדיק זי ביינאַכט צו אונז האָט ער זי אויפן וועג דערשאָסן דערקלערנדיק דערביי, אַז דאָס האָט ער זיך אויף איר אָנגעטראָפן ווען זי האָט זיך געוואָלט אַריינגנבענען צו אונז. אַזוי אַרום האָט ער זיך געקויפט אַ מצווה פאַר זיין פאָטערלאַנד, — דערשאָסן אַ ייד — און גלייכצייטיק געראַטעוועט דעם גוטן נאָמען פון אַ קריסטין.

אין אַ געוויסן טאָג אין יוני זענען צו אונז דערגאַנגען ידיעות וועגן 2 יידישע מיידלעך (איינע פון זיי מאַניע וויטענבערג) וואָס זענען פאַרגוואַלטיקט געוואָרן, צעשטאָכן און צעשניטן דורך צוויי פּאָלאַקן. דער פאַל איז געווען אַזאַ ברוטאַלער, אַז אַפילו די פּאָלאַקן האָבן דאָס געטאָדלט... די געשיכטע איז געווען אַזעלכע:

אין די אויבנדערמאָנטע מיידלעך האָבן זיך פאַרליבט צוויי יונגע פּאָלאַקן. די ליבע האָט זיך נאָך אָנגעהויבן אין געטאָ. די ערשטע צייט האָבן די מיידלעך זיי אָפּגעשטויסן, אָבער ווען עס האָט זיך דערנענטערט די אויסראָטונגס־אַקציע און די צוויי יונגע שקצים זענען געקומען אין געטאָ אַריין אַרויסצוראַטעווען די מיידלעך, האָבן זיי נישט געקאָנט ביישטיין דעם נסיון און געגאַנגען מיט זיי. דער פּלאַן איז געווען, אַז שפּעטער וועלן זיי פאָרן קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט צוזאַמען מיט די קריסטן אַלס זייערע פרויען. דערווייל האָבן די יונגע קריסטן געדונגען אַ שטוב און די צוויי מיידלעך דאָרטן אויסבאַהאַלטן. וועגן דעם האָבן זיך דערוווּסט צוויי אַנדערע פּאָלאַקן וועלכע האָבן געוואָלט אויסנוצן דעם פאַל און די מיידלעך פאַרגעוואַלטיקן. פאַרשטייט זיך, אַז די צוויי „חתנים" האָבן צו דעם נישט דערלאָזט.

אין אַ געוויסן טאָג ווען די צוויי אַפּוטרופּסים פון די מיידלעך זענען געווען ביי דער אַרבעט האָבן זיך די אַנדערע צוויי פּאָלאַקן אַריינגעריסן אין דעם צימער ווו די מיידלעך זענען געווען אויסבאַהאַלטן, און דאָרט די מיידלעך פאַרגעוואַלטיקט, צעשטאָכן און צעשניטן. נאָך דער נידערטרעכטיקער רציחה האָבן זיי געעפנט דאָס פענצטער צוזאַמענגערופן די פּאָלאַקן פון דער אומגעגנט און אויסגעשריען: „זעט מענטשן — פּאָליאַקן באַהאַלטן אויס יידן". עס איז כדאי צו באַמערקן, אַז די דאָזיקע צוויי רוצחים האָבן באַקומען זייער שטראָף. נאָך דער מלחמה זענען זיי מיט דער הילף פון יידן אויסגעפונען געוואָרן און דורך דער פּוילישער מאַכט פאַרמשפּט געוואָרן צום טויט.

אין דעם זעלבן חודש יוני זענען מיר אויפגעטרייסלט געוואָרן פון נאָך אַ פאַל. אַרבעטנדיק אין דעם קעלער פון דער זשאַנדערמעריע האָבן מיר אין אַ געוויסן טאָג געזען ווי די זשאַנדערמעריע ברענגט צופירן אַ גרופּע יונגע יידישע בחורים און מיידלעך און פאַרשפּאַרט זיי אין דער צעלע וואָס איז געווען אינעם קעלער. די דאָזיקע יונגע יידישע קינדער זענען געוועזן: מלך פּאַקטאָרס צוויי קינדער — אַ שוועסטער מיט אַ ברודער (דער זעלבער פאַקטאָר וועלכער איז מיט 5 חדשים צוריק אַנטלאָפן פון אונזער גרופּע צוזאַמען מיט גרשון אייזן, נאָך דעם ווען די דייטשן האָבן דערשאָסן יעקל ווינער) — יששכר און דינה וויטענבערג די קינדער פון יעקל וויטענבערג און פריימאַן. זיי זענען שפּעטער אַרויסגעפירט געוואָרן אינעם וואַלד אונטער קאַמינסק און דאָרט דערשאָסן געוואָרן. אויך ביי דעם פאַל איז מיט אונז געשען אַ נס וואָס מיר האָבן נישט געליטן.

די געשיכטע מיט דער דאָזיקער גרופּע יונגע בחורים און מיידלעך שטעלט זיך פאָר אַזוי:

וועלנדיק זיך ראַטעווען דאָס לעבן, האָבן זיי געגעבן געלט אַ קריסטין, אַז זי זאָל קויפן אַ הייזל אויפן קאָוואַלאָוויעץ אויף איר נאָמען. דאָס דאָזיקע הייזל איז אַוועקגעשענקט געוואָרן דער קריסטין מיט דעם באַדינג, אַז די גרופּע זאָל זיך דערווייל דאָרטן אויסבאַהאַלטן און אַזוי אַרום איבערלעבן דעם קריג. געלעבט האָבן זיי פון דעם וואָס זיי האָבן אויספאַרקויפט דאָס וואָס זיי האָבן געהאַט. דורך די צייט זענען זיי געשטיצט געוואָרן דורך העלאַ וואַקסמאַן. זיי האָבן אויך אויסגעגראָבן אַ טונעל אונטער די ערד אויף אַ פאַל אויב מען וועט זיי באַפאַלן זאָלן זיי האָבן דורך ווו צו אַנטלויפן. דער אַריינגאַנג אין טונעל איז געווען דורך אַ שופלאָד פון אַ שאַנק וועלכע איז געשטאַנען אינעם צימער. איין מאָל האָבן דורכגייענדיקע

פֿאָלאַקן באַמערקט, אַז פֿון דעם הייזל גייט אַרויס אַ רויך. זייענדיק זיכער, אַז אין דעם הייזל וווינט קיינער נישט האָבן זיי פֿאַרשטאַנען, אַז דאָ באַהאַלטן זיך אויס יידן, זיי האָבן דעריבער געמאָלדן וועגן דעם דער זשאַנדערמעריע. ביינאַכט איז דאָס הייזל אַרומגערינגלט געוואָרן דורך דער זשאַנדערמעריע. די קינדער האָבן נאָך באַוויזן צו אַנטלויפֿן דורכן טונעל אָבער באָרוועס און אין די בלויזע העמדער. זיי זענען געלאָפֿן דורך פֿעלדער און וועלדער מיטן צוועק זיך אַריינצובאַקומען אין דעם טשענסטאָכאָווער געטאָ. העלאַ וואַקסמאַן, דערווייסנדיק זיך וועגן דעם איבערפֿאַל פֿון די דייטשן, האָט גלייכצייטיק אויך געוווּסט ווו די אַנטלאָפֿענע דאַרפֿן זיך אָפּשטעלן, זי האָט גלייך גענומען געלט און קליידער און געפֿאָרן אין יענער ריכטונג, אָבער ליידער האָט זי זיי שוין נישט געפֿונען אויף דעם פֿריער אָפּגעשטימטן אָרט, די זשאַנדערמעריע האָט די קינדער געכאַפּט אין וואַלד. ביי דער אויספֿאָרשונג האָט די זשאַנדערמעריע צוגעזאָגט די קינדער, אַז מען וועט זיי שענקען דאָס לעבן אויב זיי וועלן אויסזאָגן ווער עס האָט זיי געשטיצט די גאַנצע צייט. די קינדער האָבן זיך געהאַלטן און קיינעם נישט אויסגעגעבן אָבער ווען מען האָט זיי גענומען שווער פּייניקן האָבן זיי די דאָזיקע פּייניקונגען נישט געקאָנט אויסהאַלטן, זיי האָבן זיך צוזאַמענגעבראָכן און אויסגעגעבן העלאַ וואַקסמאַן. צוליב דעם איז העלאַ וואַקסמאַן אַנטלאָפֿן פֿון ראַדאָמסק, איבערגעלאָזט די דירה מיט אַלעם און אויך איר מאַן שמואל לייב וואַקסמאַן וועלכער איז געווען אויסבאַהאַלטן אונטער אַ טאָפּלטער וואַנט אין דער דאָזיקער דירה. זי האָט באַוויזן מיטצונעמען בלויז איר קינד. גלייכצייטיק האָבן דערפֿון געליטן אַ סך יידן וועלכע זענען געווען אויסבאַהאַלטן אין בונקערס און ביי קריסטן און געשטיצט געוואָרן דורך העלאַ וואַקסמאַן, ווייל ביז איצט האָט העלאַ וואַקסמאַן געמעגט וווינען אויסער דער געטאָ און האָט דעריבער געהאַט די מעגלעכקייט צו העלפֿן הילפֿלאָזע יידן. מיט איר אַנטלויפֿן איז דער קאָנטאַקט מיט די נויטבאַדערפֿטיקע איבערגעריסן געוואָרן.

פֿאַרשטייט זיך, אַז די דייטשן האָבן זייער צוזאָג נישט געהאַלטן און די קינדער נישט געלאָזט לעבן. זיי האָבן אַרויסגעפֿירט די גרופּע יונגע בחורים און מיידלעך אין אַ וואַלד אונטער קאַמינסק און דאָרט דערשאָסן. מיר האָבן צוגעקוקט ווי די זשאַנדאַרן האָבן פֿאַרגעברייט דעם אויטאָ מיט די לאָפּאַטעס און אַרויפֿגעזעצט די קינדער. די צוויי מיידלעך האָבן זיך צעקושט...

מען טאָר אויך נישט אַריבערגיין נישט צו דערציילן וועגן דעם העלדישן האַלטן זיך פֿון אַ גרופּע יונגעלייט, וואָס האָט אויך פּאַסירט אין דעם זעלבן חודש.

די דאָזיקע גרופּע יונגעלייט איז באַשטאַנען פֿון סאַנע גראָסמאַן מיט זיין ברודער יעקב־הערש, קאָניעצפּאָלסקי, בלאַגער און חיים בעסער. די גרופּע איז געווען אויסבאַהאַלטן אויף דער סטאָדאָלנע גאַס אין אַ בונקער וועלכער איז געווען אין דעם שייער, ביי אַ פּאָלאַק וועלכער איז גראָד געווען אַ אַמאַטאָר־זייגערמאַכער. סאַנע גראָסמאַן און קאָניעצפּאָלסקי זענען פֿון פֿאַך געווען זייגערמאַכער. אין דער שטאָט האָט געוווינט אַ פּאָלאַק אַ זייגערמאַכער מיטן נאָמען ראַטקע. איין מאָל איז צו דעם ראַטקע געקומען אַ פּוילישער פּאָליציאַנט מיט אַ זייגער צו פֿאַרריכטן. ראַטקע האָט דעם זייגער נישט געקענט פֿאַרריכטן און דער פּאָליציאַנט זוכנדיק ווער ס׳זאָל אים פֿאַרריכטן דעם זייגער האָט געפֿונען דעם זעלבן פּאָלאַק ביי וועלכן סאַנע גראָסמאַן מיט דער איבעריקער גרופּע זענען געווען אויסבאַהאַלטן. פֿאַרשטייט זיך, אַז אויך דער האָט דעם זייגער נישט געקענט פֿאַרריכטן, ער איז דאָך געווען נאָר אַ אַמאַטאָר נישט קיין פּראָפֿעסיאָנעלער זייגערמאַכער אָבער סאַנע גראָסמאַן וועלכער איז געווען אַ גוטער פֿאַכמאַן האָט דעם זייגער יאָ פֿאַרראָכטן. דער פּוילישער פּאָליציאַנט האָט זעלבסטפֿאַרשטענדלעך נישט געוווּסט, אַז דעם זייגער האָט גאָר פֿאַרראָכטן אַ ייד. ער איז אַוועק מיט דעם זייגער צו דעם ערשטן פּוילישן זייגערמאַכער און אים געפֿרעגט היתכן פֿאַר וואָס האָט יענער געקענט פֿאַרריכטן דעם זייגער און דו נישט. ראַטקע וועלכער האָט געוווּסט די פּאַכקענטעניש פֿון דעם בעל הבית פֿון דער אויסבאַהאַלטענער גרופּע האָט חושד געווען, אַז ביי אים זענען אויסבאַהאַלטן יידן. אין אַ שיינעם העלן טאָג האָט די זשאַנדערמעריע אַרומגערינגלט דאָס הויז אין וועלכן סאַנע גראָסמאַן מיט זיין גרופּע זענען געווען אויסבאַהאַלטן. זיי האָבן אַדורכגעפֿירט אַ רעוויזיע און גאָר נישט געפֿונען, אָבער זיי האָבן דערפֿון נאָך נישט רעזיגנירט. אין אַ צייט אַרום זענען זיי ווייטער געקומען און נאָך אַ מאָל אַדורכגעפֿירט אַ רעוויזיע און דאָס מאָל האָבן זיי ליידער דעם בונקער אַנטדעקט. די גרופּע יידן האָט פֿון דעם בונקער נישט געוואָלט אַרויסגיין. דאָס גאַנצע געלט מיט די ווערט־זאַכן האָבן זיי פֿאַרניכטעט. די דייטשן האָבן מורא געהאַט אַריינצוגיין אינעם בונקער, זיי האָבן געמיינט, אַז די יידן האָבן געווער, זיי האָבן דעריבער גענומען דראָען, אַז זיי וועלן פֿאַרשיטן דעם בונקער און די יידן וועלן אין אים באַגראָבן ווערן לעבעדיקערהייט. נאָך אַ לענגערע צייט האָבן די יידן פֿאַרלוירן דאָס קאַלטבלוטיקייט און האָבן גענומען אַרויסגיין. זייענדיק שוין אין דרויסן האָט סאַנע גראָסמאַן גענומען זידלען די דייטשן, אַז זייער בלוט וועט זיך נאָך גיסן אין די רינשטאָקן און היטלערס מפּלה וועט קומען גאָר אין קורצן. איין זשאַנדאַר האָט אים גענומען שלאָגן אָבער סאַנע מיט זיין ברודער און אויך קאָניעצפּאָלסקי האָבן זיך געוואָרפֿן אויף די זשאַנדאַרן און זיי גוט צעשלאָגן. די דייטשן האָבן אויפֿן אָרט דערשאָסן סאַנע גראָסמאַן, זיין ברודער יעקב־הערש און קאָניעצפּאָלסקין. בעסערן און בלאַגערן איז נאָר געלונגען צייטווייליק צו אַנטלויפֿן. בעסער איז אין עטלעכע טעג שפּעטער געכאַפּט געוואָרן און מען האָט אים דערשאָסן. בלאַגער דאַקעגן האָט זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַנדערע פּאָלאַקן נאָך מער ווי אַ יאָר צייט, ביז נאָך סוכות 1944 דאַמאָלס איז ער געכאַפּט געוואָרן און דערשאָסן.

די אַלע פֿאַקטן האָט בלאַגער איבערגעגעבן יידן מיט וועלכע ער איז געווען שפּעטער אויסבאַהאַלטן ביי אַנדערע פּאָלאַקן.

טראָץ די אַלע געשעענישן און פּאַסירונגען האָט אונזער גרופּע ווייטער געפֿירט איר לעבן. מיר האָבן אין דער צייט געציילט 41 מענטשן. האַלב אַכט אין דער פֿרי איז געקומען נאָך אונז דער זשאַנדאַר בראַנד און געפֿירט צו דער אַרבעט. דאָרט האָט ער געוואַכט איבער אונז ביז 12 אַזייגער ביי טאָג, דערנאָך אונז געפֿירט אַ „היים״ עסן מיטאָג. איינס אַ זייגער ווידער אונז צוריקגעפֿירט צו דער אַרבעט און 5 אַזייגער אָוונט אונז צוריקגעפֿירט אַ „היים״. די אָוונטן האָבן מיר פֿאַרבראַכט מיט עסן נאַכט־עסן, אַרומוואַשן זיך, ריין מאַכן די צימערן און קלערן, קלערן, קלערן...

טיילמאָל האָבן מיר זיך אַלע צוזאַמענגענומען אין איין צימער און דאַמאָלס אויף ס׳ניי אַלע צוזאַמען קלערן, קלערן, קלערן...

די אַרבעט האָט זיך געענדיקט און אַחוץ די אויסערע אַרבעטן האָבן מיר כמעט נישט געהאַט וואָס צו טאָן. מיר האָבן געפֿילט, אַז מיט יעדן טאָג ווערן מיר אַלץ מער איבעריקער. מיר האָבן אויך געוווּסט, אַז די געסטאַפּאָ וויל אונדז ליקווידירן, דעריבער האָבן מיר געלעבט אין גרויס שרעק און נישט געוווּסט וואָס דער מאָרגן קען ברענגען.

סוף חודש יוני האָבן מיר ווידער איבערגעלעבט אַ נס. לייביש עפּשטיין פֿון אונזער גרופּע איז אַנטלאָפֿן. נאָך זיין אַנטלויפֿן האָט די געסטאַפּאָ וועלכע האָט די גאַנצע צייט געזוכט אַ געלעגנהייט אונז צו ליקווידירן אויסגענוצט די געלעגנהייט און דורכגעפֿירט א גענויע רעוויזיע אין אונזער קוואַרטיר. אַזאַ גענויע אונטערזוכונג איז דורך די גאַנצע 6 חדשים נישט פֿאָרגעקומען. דער געסטאַפּאָ שעף האָט אָנגעכאַפּט אברהם רובינען ביי די האָר און אים דורכ־

געשאָסן דאָס אויער. רובין האָט לאַנגע חדשים נישט געהערט אויף דעם דאָזיקן אויער. דערנאָך האָט ער אַרויסגערופן פון דער אַרבעט דעם מייסטער פון דער גרופּע אברהם בוכמאַן און ביי דער אויספאָרשונג אים מערדערלעך צעשלאָגן, ביז ער איז געפאַלן אין חלשות. פון די דאָזיקע קלעפּ ליידט נאָך אברהם בוכמאַן ביזן היינטיקן טאָג. דער געסטאַפּאָ־שעף האָט געפאָדערט פון בוכמאַנען, אַז ער זאָל אים זאָגן ווו אַהין איז געלאָפן עפּשטיין און ווו עס געפונען זיך אויסבאַהאַלטענע יידן. ער האָט צוגעגעבן, אויב עס וועט זיך געפינען איין אויסבאַהאַלטענער ייד וועט די גאַנצע גרופּע דערשאָסן ווערן. בוכמאַנען האָט אַרויסגעראַטעוועט פון דעם געסטאַפּאָ־שעף'ס הענט דער אויבערלייטענאַנט האוער. מען קען זיך פאָרשטעלן אונזער שרעק אין דער צייט ווען מיר ווייסן, אַז פּונקט אין דער זעלבער צייט איז ביי אונז געווען אויסבאַהאַלטן משה יחיאל ריקמאַנ'ס 12 יעריקער זון. מיט צוויי טעג פריער איז די פרוי פון דעם זעלבן אברהם בוכמאַן און די פרוי פון חיים שמולעוויטש אַרויסגעגאַנגען פון דעם זעלבן באַהעלטעניש דאָרטן זענען זיי געווען 2 חדשים אויסבאַהאַלטן. עס האָט פּאַסירט ממש אַ נס, אַז די געסטאַפּאָ האָט דאָס קינד נישט געפונען. עס איז כדאי צו באַמערקן, אַז דער זעלבער זון פון ריקמאַנען איז שפּעטער דערמאָרדעט געוואָרן דורך די פּאַלאַקן ביי וועלכע ער איז געווען אויסבאַהאַלטן.

דער פאַרדאַכט ביי דער געסטאַפּאָ איז אַנטשטאַנען דערפאַר, ווייל זיי האָבן געוווּסט, אַז מיר דערטיילן הילף די אויסבאַהאַלטענע יידן וועלכע ווענדן זיך צו אונז. און דאָך האָבן זיי דורך דער גאַנצער צייט קיין איין מאָל אונז געקענט כאַפּן דערביי. אויסער דעם האָבן זיי אונז אויך חושד געווען, אַז מיר האָבן קאָנטאַקטן מיט די יידן פון וואַרשעווער געטאָ.

אַזוי האָבן מיר מיט שרעק און מיט נסים, איבערגעלעבט אַ תקופה פון 6 מיט אַ האַלבן חודש צייט, ביז דעם 21סטן יולי 1943.

דעם טאָג האָט זיך פאַר אונז איבערגעחזרט די טרויעריקע טעג פון 9טן אָקטאָבער 1942 — די ערשטע אַקציע און פון דעם 6טן יאַנואַר 1943 די צווייטע אַקציע.

אונזער הויז איז אַרומגערינגלט געוואָרן דורך באַוואָפנטע זשאַנדאַרמעריע. זיי האָבן אונז אַלע לעצטע 40 יידן צוזאַמענגענומען און מודיע געווען, אַז מיר ווערן איבערגעשיקט אין דעם אַרבעטס־לאַגער פּיאָנקי. פאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן זיי נישט געגלויבט, אָבער וואָס האָבן מיר געקאָנט טון?

גלייכצייטיק האָבן זיי געבראַנגט די לעצטע 32 יידן פון זשאַרקי און צוזאַמען מיט אונז האָבן זיי אַלע אָנגעלאָדן אויף צוויי לאַסט־אויטאָס און אונטער אַ שטאַרקע באַוואָפנטע וואַך וועלכע איז באַשטאַנען פון די פּיאָנקער ווערקשוץ, אונז טאַקע אַוועקגעשיקט אין פּיאָנקער אַרבעטס־לאַגער.

פּיאָנקי געפינט זיך 23 קילאָמעטער פון ראַדאָם און דאָרטן איז אַ פאַבריק ווו מען האָט אויסגעאַרבעט פּולווער און אויפרייס־מאַטעריאַלן.

און ראַדאָמסק איז אין דעם טאָג געוואָרן אין דערווירקלעכקייט יידנריין.

אינעם געטא און אויפן „האסאג"

זאב סאבאטאווסקי

דער נס אויפן טאָפּיש

דאָס טייכל טאָפּיש, צו וועלכן די יוגנט פלעגט אָפט גיין שפּאַצירן מיטן זאַקשעווער וועג, אין די שבת־דיקע נאָכמיטאָגן, און ווו זי האָט פאַרבראַכט אַזוי פיל אָנגענעמע צייט, איז אין יאָר 1941, בעת דער דייטשער אָקופּאַציע, פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מקום־פורעניות.

אין יאָר 1941 האָבן די דייטשן באַשלאָסן צו רעגולירן דעם גאַנג פונעם טייכל, אַז עס זאָל פליסן צוזאַמען מיט די וואַסערן פון די באָברעס אין טייך וואַרטאַ. דער יודנראַט האָט געמוזט צושטעלן צו די דאָזיקע אַרבעטן 300 מענטשן, וועלכע זענען געשטאַנען אונטער דער אויפזיכט פון אַ פּויזנער פּאָליאַק, אַ צורר־יהודים.

די אַרבעטער זענען אַרויס אויפן טייכל אין שיפלעך. אין אַ שיפל, וואָס איז געווען באַשטימט פאַר זעקס מאַן, האָט מען אַריינגעפּאַקט 12 מאַן. האָט טאַקע געטראָפן, אַז אַזאַ שיפל האָט זיך איבערגעקערט און עס זענען דערטרונקען געוואָרן פיר יינגלעך, פון וועלכע דער עלטסטער איז אַלט געווען קוים 14 יאָר. זייערע נעמען זענען געווען: קאַלוזשינסקי, זאַנדבערג, גורקעוויטש און נאָר דריי פון די קרבנות איז געלונגען גלייך אָפּצוגעפינען אין טייך, נאָר דעם פערטן האָט מען טראָץ אַלע זוכענישן נישט באַוויזן צו געפינען.

די דייטשן האָבן מורא געהאַט, אַז צוליב דעם פערטן טויטן־קערפּער, זאָל נישט אויסברעכן קיין מגיפה צווישן מיליטער. זיי האָבן זיך געווענדעט צו דעם יודנראַט ער זאָל קומען צוהילף. די יידן האָבן באַקומען פּאַסיר־שיינען צוצוגיין צום טאָפּיש, וואָס איז געווען אויסער דעם געטאָ. עס איז אויך אַרויס דער מורה־הוראה און אַלע האָבן געזאָגט תפילות. ווען דאָס האָט נישט געהאָלפן, האָט דער מורה־הוראה אַריינגעשטעלט אַ ליכט אין אַ חלה און געלאָזט עס אויפן וואַסער. נאָכדעם ווי די חלה מיטן ליכט איז אָפּגעשוווּמען אַ שטיקל וועג, איז זי פּלוצים שטיין געבליבן אויף איין אָרט. די דייטשע סאָפּערן זענען דאָרט צוגעפאָרן און גענומען זוכן אין וואַסער. נאָך עטלעכע מינוטן האָבן זיי אַרויסגעצויגן דעם פערטן קרבן. די דייטשן זענען געווען דערשטוינט פון דעם וואָס איז געשען מיט דעם מורה־הוראה'ס כוח...

טויט־עקזעקוציע פאַר אַ פוטער

אָנהויב פרילינג 1942 זענען קיין ראַדאָמסק אָנגעקומען אַ סך יידן, פּליטים פון פּוילישע שטעט און שטעטלעך, וואָס זענען איינגעגלידערט געוואָרן אין דייטשן רייך. די דאָזיקע פּליטים האָבן זיך מיט דער צייט איינגעבירגערט ביי אונדז אין שטאָט און מיטגעמאַכט זייערע שפּעטערדיקע ליידן. צווישן די דאָזיקע פּליטים האָט זיך געפונען אַ משפּחה פון שטעטל דזיאַלאָשין, מיטן נאָמען טיל. ווי אַ סך משפּחות אין יענער צייט, האָט אויך די משפּחה זיך פאַרנומען מיט שמוגלען פאַרשידענע זאַכן כדי זיך צו דערנערן. ליידער האָט ניט געפעלט אין שטאָט קיין מוסרים, וואָס האָבן דערטראָגן אין „געסטאַפּאָ" ווער מיט וואָס עס פאַרנעמט זיך. די „געסטאַפּאָ" פלעגט מאַכן רעוויזיעס ביי די געמסר'טע, קאָנפיסקירן די סחורות אָדער שפּייז־מיטלען, און על־פּי־רוב האָט מען זיך געקענט אויסקויפן מיט

אַ סומע געלט. די מסירה אויף דער פֿאַמיליע טיל האָט זיך אָבער פֿאַרענדיקט אַ סך טראַגישער.

ווען צוויי „געסטאַפּאָ״־לייט זענען געקומען מאַכן די רעוויזיע אין הויז פֿון דער פֿאַמיליע טיל, האָבן זיי דאָרט געפֿונען אויך אַ פּוטער, וואָס איז פֿאַרווערט געווען צו האַלטן. (בעת די דייטש־סאָוויעטישע מלחמה איז אויסגעבראָכן, האָבן די יידן געמוזט אָפּגעבן זייערע פּוטערס פֿאַר דער אַרמיי, אונטער דראָונג פֿון טויט־שטראָף). די צוויי „געסטאַפּאָ״־לייט זענען געווען באַקאַנט אין ראַדאָמסק: איינער איז געווען דער פֿאָלקס־דייטש שמאַלץ, אַ הויז־וועכטער ביי אַ יידישן בעל־הבית פֿאַרן אויסברוך פֿון דער מלחמה; דער צווייטער — אַן אַלטער אונטערוועלט־מענטש, סטאַשעק וויסאָמיק, וואָס פֿלעגט יעדן דאָנערשטיק, אינעם מאַרק־טאָג וואַרפֿן קאָרטן אויפֿן מאַרק און אויסנאַרן ביי די תמימותדיקע פּויערן געלט. (בעת דער היטלעריסטישער מאַכט איז ער געוואָרן שעף פֿון דער געהיים־פּאָליציי). טראָץ אַלע תחנונים, האָבן זיי דאָס מאָל נישט געוואָלט נעמען קיין געלט, כאָטש מען האָט זיי פֿאָרגעלייגט גרויסע סומעס. זיי האָבן מיטגענומען אַלע וואָס זענען געווען אין שטוב ווי אויך די אַלטע מאַמע מיט אירע צוויי געהייראַטע טעכטער און איידעמס. דער פֿאָטער מיט דער ייִנגסטער טאָכטער, ווי אויך צוויי אייניקלעך (פֿון דריי און פֿיר יאָר) זענען צופֿעליק געזעסן אין גאַס און דעריבער זענען זיי נישט אַרעסטירט געוואָרן.

טראָץ אַלע לויפֿענישן, באַמיאונגען און פּראָטעקציעס, איז נישט געלונגען צו באַפֿרייען די אַרעסטירטע. נאָך אַ קורצער צייט איז אין געטאָ באַקאַנט געוואָרן, אַז מען האָט די צוויי איידעמס אַרויסגעפֿירט אין וואַלד און זיי דערשאָסן. אין עטלעכע טעג שפּעטער האָט מען געזען דורך די שול־גאַס דורכפֿירן אַ דראָזשקע מיט 5 פֿרויען. — די דריי אַרעסטירטע פֿון דער פֿאַמיליע טיל און נאָך 2 אַנדערע, וועלכע מען האָט געכאַפּט אויסערן געטאָ, אָן אַ דערלויבעניש. די אַלע 5 פֿרויען זענען אַוועקגעפֿירט געוואָרן אויפֿן בית־הקברות, און דאָרט דערשאָסן געוואָרן.

דער איינציקער ייִד, וואָס האָט נאָכגעפֿאָלגט די עקזעקוציע אויפֿן בית־הקברות, איז געווען דער לאַנגיעריקער שומר פֿון בית־הקברות, וואָס האָט זיך צוגעוווינט צו מתים און האָט קיין פּחד נישט געהאַט. דאָס מאָל, אָבער, איז ער אַ דערשיטערטער דערשינען אין יודנראַט, אויסגעבראָכן מיט אַ יאָמערלעכן געוויין און זיך גע־טרייסלט פֿון שרעק .ער האָט דורכאויס געפֿאָדערט מען זאָל אים באַפֿרייען פֿון זיין פֿונקציע, ווייל דאָס יאָמערן פֿון די 5 דערמאָרדעטע פֿרויען טראָגט זיך, סיי־טאָג סיי־נאַכט איבערן בית־הקברות...

דער לעצטער ייִד וואָס איז געשטאָרבן אין געטאָ

יום־כּיפּור תש״ב (1942) דער יידישער ישוב איז שוין דאַן געווען איינגעשרומפּן אין דעם איינגעשלאָסענעם קליינעם געטאָ, און דאָס באַווייזן זיך פֿון אַ ייִד אין גאַס, האָט געשמעקט מיט טויט. דאָך האָבן אין טאָג פֿון יום־כּיפּור זיך צונויפֿגעזאַמלט אייניקע מנינים יידן, געפּייניקטע, און פֿון זייערע געבראָכענע הערצער האָבן זיך געריסן תּפֿילות, באַגלייט מיט אַ יאָמערלעכן געוויין. אין אַ ים פֿון טרערן האָט זיך געוויקט דער בעל־תּפֿילה, דער גוט־באַקאַנטער גידזעלער שוחט.

ווי אַ דונער האָט זיך פּלוצלינג אַריינגעריסן די טרויעריקע ידיעה, אַז טשענסטאָכאָוו איז אַרומגערינגלט פֿון די מערדער און אַז די אַקציע האָט זיך שוין דאָרט אָנגעהויבן. אַ פּאַניקע האָט באַהערשט די מתפּללים — אַ טייל איז זיך צעלאָפֿן, און אַ טייל איז געבליבן באַקלאָגן דעם פֿרישן אומגליק, וואָס דערנענטערט זיך צו אונדזער שטאָט. אַלע האָבן דערפֿילט, אַז דער מעסער פֿון מלאך־המוות דערנענטערט זיך צום אייגענעם האַלדז. ווי אַן אונטערגעשניטענער בוים האָט זיך דער בעל־תּפֿילה אַרונטערגעלאָזט אויף דער ערד און געפֿאַלן אין חלשות. עס איז געוואָרן אַ טומל: יידן לויפֿן אים ראַטעווען, ווען ער האָט, נאָך עטלעכע מינוטן, געעפֿנט די אויגן, זענען זיינע ערשטע ווערטער געווען: „צו־וואָס האָט איר מיך אויפֿגעוועקט, איך זאָל שטאַרבן פֿון די דייטשע הענט; ס׳איז דאָך מיר שוין אַזוי גוט געווען״...

מיט צען טעג שפּעטער, אַ טאָג נאָך שמיני־עצרת, ווען דער גלאָק פֿון טויט האָט אויסגעקלונגען זיין שחיטה־קלאַנג איבער אונדזער שטאָט, האָט די האַנט פֿון גורל פֿאַרמיידן פֿונעם שוחט אַ מיתה־משונה.

מיט 6 וואָכן שפּעטער, ווען אינעם קליינעם געטאָ זענען געבליבן בלויז 6 הייזער (אין דער שול־גאַס), מיט אַ גאָר קליינער צאָל יידן, האָט ווידער דער טויט זיך פֿאַרבייגעטראָגן נעבן שוחט און נישט פֿאַרשניטן זיין לעבן. דער שוחט איז דאַן געווען פֿאַרשטעקט אין אַ פֿאַרלאָזט הויז און דאָרט אַריינגעטאָן אין לערנען תּורה. אין אַ געוויסן פֿינצטערן אָוונט איז דאָרט פֿאַרביי־געגאַנגען דער באַוווּסטער מאַסן־מערדער קערבער, מיטן רעוואָלווער אין האַנט און באַגלייט פֿון אַ ווילדן הונט. ער האָט דערהערט ווי פֿון הויז טראָגן זיך די כאַראַקטעריסטישע טענער פֿון אַ לערנענדיקן ייִד און באַפֿוילן עפֿענען די טירן פֿון הויז. איך בין צופֿעליק אויך פֿאַרביי־געגאַנגען דאָרט, מיט מיינע צוויי יידישע שכנים, און מיר זענען אַריין די ערשטע אין הויז. דער מערדער איז שטיין געבליבן ביי דער טיר, האָט אויסגעגלאָצט זיינע מיט־בלוט־באַגאָסענע אויגן, אַריינגעשניטן זיין בליק אין דעם פּנים פֿון אַלטן שוחט, און איז געבליבן שטיין ווי פֿאַרגליווערט. ער האָט דערזען פֿאַר זיך אַן אַלטן צעבראָכענעם יידן, מיט אַ לאַנגער ווייסער באָרד און מידע אויסגעלאָשענע אויגן, וועמענס ליפּן ס׳האָבן געשעפּטשעט אַ הייליקע תּפֿילה צו גאָט. מעגלעך, אַז אין אָנבליק פֿון דער דאָזיקער ספּעציפֿישער אַנטפּלעקונג פֿון אַ יחיד, האָט אַ ציטער געטאָן דאָס האַרץ ביים בלוטדורשטיקן מאַסן־מערדער. דער דאָזיקער האָט אַ פּאָר מינוטן געשוויגן און שפּעטער אַ ברום געטאָן: „אויפֿשטעלן — מאַרש״. דער אַלטער שוחט האָט זיך לאַנגזאַם אויפֿגעשטעלט, דערנאָך צוגעלייגט זיין בלאַסע, אויסגעדאַרטע האַנט צום האַרצן, זיך אויסגעקלאַפּט 3 מאָל אויפֿן האַרץ און מיט אַ הויכן קול געזאָגט: „ברוך דיין אמת״. ער איז אַוועק צוזאַמען מיט זיין פֿאַנגער, אָבער געבליבן ווידער ביים לעבן.

מיט 3 טעג שפּעטער, זענען מיר געוויר געוואָרן, אַז ראַדאָמסק איז איינגעשלאָסן געוואָרן צווישן 3—4 שטעט אין פּוילן, ווו יידן וועלן קענען בלייבן וווינען. עס איז פֿאַרגרעסערט געוואָרן דער געטאָ, ווייל מען האָט געבראַכט צו אונדז געכאַפּטע יידן אין די וועלדער און פֿון די תּפֿיסות, און מיט זיי האָט זיך אויך באַוויזן דער שוחט. ער האָט זיך ווידער אַנידערגעזעצט לערנען, אין דעם זעלבן צימער וואָס האָט אַמאָל געהערט צו זיין טאָכטער. ווען איך האָב אים געפֿרעגט, ווי אַזוי איז ער ניצול געוואָרן דעם לעצטן מאָל, האָט ער מיר אַזוי געענטפֿערט: „דאָס לעבן איז אין די הענט פֿון רבונו־של־עולם, און נאָר ער באַשטימט ווען דאָס לעבן אַוועקצונעמען״.

דער שוחט האָט געלעבט די גאַנצע צייט אויף דעם ברויט, וואָס ער האָט זיך פֿון פֿריער צוגעגרייט. דעם 2־טן יאַנואַר 1943 האָט ער אומגעקערט זיין כּשרע נשמה צו גאָט — זוכה געווען צו שטאַרבן מיט אַ נאַטירלעכן טויט. ער איז געווען דער לעצטער ראַדאָמסקער ייִד, וועלכער איז געשטאָרבן אויף זיין בעט, און געבראַכט געוואָרן צו קבר־ישראל אויף דעם ראַדאָמסקער בית־הקברות.

מיט 3 טעג שפּעטער, דעם 6־טן יאַנואַר 1943, איז פֿאָרגעקומען די לעצטע פֿאַרניכטונג־אַקציע, ביי וועלכער עס זענען דערשאָסן געוואָרן אויפֿן אָרט הונדערטער מענטשן. זיי און די איבעריקע, וואָס זענען דאַן דעפּאָרטירט געוואָרן קיין טרעבלינקע, האָבן שוין דעם זכות פֿונעם שוחט נישט געהאַט...

ראַדאָמסקער קרבנות אין טשענסטאָכאָוו

דעם 23־טן סעפּטעמבער 1943, בעת דאָס דייטשע פייער האָט געבושעוועט ביים ליקווידירן די רעשטלעך יידן אין טשענסטאָכאָ־ווער געטאָ, האָט אויך אונדזער שטאָט בייגעטראָגן איר חלק אויף דעם דאָרטיקן היטלעריסטישן מזבח. ס'זענען דאָרט דאַן דער־שאָסן געוואָרן די פֿאָלגנדיקע ראַדאָמסקער תושבים: אבא ווינער, משה בערגער, אברהם קזשעפּיצקי און פרוי, טעלמאַנס טאָכטער, אייגל באַרקאָווישציק, שמואל ליפשיץ, אליעזר הויפּטמאַן און פרוי.

דאָס מאָל האָט די דייטשע פּאַרניכטונגס־מאַשין נישט געקלאַפּט מיט דער זעלבער פּינקטלעכקייט, ווי זי פלעגט קלאַפּן ביי פֿרי־ערדיקע אַקציעס, ווען אויף דעם קליינעם געטאָ־מערקל פלעגן קאָנ־צענטרירט ווערן טויזנטער יידן און דער דעגענעראַט מיט זיינע בלוט־דאָרשטיקע זשאַנדאַרן האָבן דורכגעפירט די סעלעקציעס. בעת יענע סעלעקציעס פלעגט מען אויסקלייבן, מערסטנטייל, יונגע מענער און געלאַדנט זיי אויף פֿון־פּאַרויס צוגעגרייטע אויטאָס, וואָס האָבן זיי געפירט אויפן בית־עולם צום דערשיסן. בעת אַזאַ אַקציע האָבן זיך געפונען אויף איין אויטאָ מיינע דריי ברידער: חיים, מרדכי און הארצקע סאבאטאווסקי.

חיים איז געקומען אין טשענסטאָכאָוו מיט אַ גרופּע, וואָס איז אַנטלאָפן פון סקאַרזשיסקער לאַגער און ער האָט דעריבער געביטן דעם פאַמיליע־נאָמען אויף שמוליעוויטש (די פאַמיליע פון אונדזער מוטער ע"ה). צו־יענער־צייט האָבן די דייטשן דווקא געזוכט מענטשן מיטן פאַמיליע־נאָמען שמוליעוויטש, צוליב אַ טראַנספּאָרט געווער וואָס איז אַריינגעשמוגלט געוואָרן אין טשענסטאָכאָווער געטאָ אויף דעם פאַמיליע־נאָמען (אַלע שמוליעוויטשעס זענען דעריבער דער־שאָסן געוואָרן). חיים איז אַרעסטירט געוואָרן מיט אַ טאָג פריער איידער די אויבנדערמאָנטע אַקציע און איז געבראַכט געוואָרן צום מערקל דירעקט פון אַרעסט.

דעם זעלבן טאָג האָט דער צווייטער ברודער מרדכי, וועלכער האָט געאַרבעט אין דער זשאַנדאַרמעריע, געגאַנגען אינטערווענירן מען זאָל באַפרייען חיים'ען פון אַרעסט. מרדכי איז גלייך אַרעסטירט געוואָרן, געבראַכט געוואָרן צום מערקל און פאַרלאַדנט געוואָרן אויף דעם זעלבן אויטאָ אויף וועלכן ס'האָט זיך שוין געפונען חיים און נאָך צוויי ראַדאָמסקער: ישראל האזע און יחזקאל עלפערט.

דער יינגסטער ברודער, הארצקע, איז פאַרלאַדנט געוואָרן אויף דעם זעלבן אויטאָ, ווייל ער האָט געוווינט אויף דער נאַדזשעטשנע־גאַס נר. 88, דאָרט ווו מען האָט צוגעגרייט האַנט־גראַנאַטן צום געטאָ־אויפשטאַנד.

בעת דער אויטאָ, מיט די פאַרלאַדענע 45 מענטשן, האָט זיך געפונען אויפן וועג צום בית־עולם, האָט מיין ברודער חיים געשלאָגן דעם זשאַנדאַרם און אים אַרויסגעשליידערט פון אויטאָ. עס איז באַלד געוואָרן אַ פּאַניקע, אַלע האָבן אָנגעהויבן שפּרינגען פון אויטאָ אין פעלד אַריין, וואָס איז געווען הויך באַדעקט מיט תבואה. עס איז געוואָרן אַ געשיסעריי און עס זענען געפאַלן טויטע איינער נאָכן צווייטן. דאָך האָבן זיך עטלעכע פאַרשטעקט אין דעם קאָרן. זיי זענען אין איינעם געלאָפן, און ווען זיי האָבן זיך צוזאַמענגעשטויסן מיט דעם ערשטן זשאַנדאַר, האָבן זיך אַלע אויף אים געוואָרפן, מיט די הענט דערוואָרגן און צוגענומען ביי אים דאָס מאַשין־געווער. נאָכן אַפּלויפן אַ האַלבע־שעה האָבן זיי באַגעגנט אַ צווייטן זשאַנדאַר, האָבן אים דערשאָסן און צוגענומען אויך זיין האַנט־אָטאָמאַט. מיט צוויי כלים האָבן זיי זיך געלאָזט אין ווייטערדיקן וועג צום וואַלד.

פיר פון די חברה, אויסשליסלעך טשענסטאָכאָווער, זענען ביי נאַכט צוריקגעגאַנגען אין שטאָט. איינער פון זיי, חיים כאַצקיעלע־וויטש, איז געוואָרן דערקענט דורך אַ זשאַנדאַר און אויפן אָרט דער־שאָסן געוואָרן. צוויי פון זיי איז געלונגען זיך אַריינצוקריגן אויף דעם אַרבעטס־פּלאַץ גאַריבאַלדי גאַס נר. 28 און שפּעטער זענען זיי גע־קומען אויף דעם „האסאג“ ווו איך בין געווען.

מיט דער הילף פון אריה גרינשפּאַן (געפינט זיך אין ישראל), איז מיר דאַן געלונגען צו באַקומען די אויבנבאַשריבענע אינפאָר־מאַציע — פון גרינעם פורמאַן, וועלכער איז געווען אַן עדות פון דער בלוטיקער דראַמע. מיט אַכט מאַנאַטן שפּעטער, ווען איך האָב זיך באַגעגנט מיט אַ ראַדאָמסקער באַקאַנטן שייגעץ, וואָס האָט אויך געאַרבעט אויפן „האסאג“, בין איך געוואָר געוואָרן, אַז מיינע ברידער לעבן און געפינען זיך אין וואַלד, ווו זיי קעמפן קעגן דעם מערדערישן דייטשן שונא. דעם 20־טן יאַנואַר 1945 ווען איך בין נאָך דער באַפרייאונג געקומען אין ראַדאָמסק, האָב איך פעסטגעשטעלט, אַז מיינע ברידער זענען געווען פּאַרטיזאַנער. זיי האָבן אָנטייל גע־נומען אין דער אַקציע פון איבערקערן צוגן מיט דייטשן אויף דער ליניע פּיעטרקאָוו־ראַדאָמסק. מיינע ברידער זענען אומגעקומען פון די הענט פון זייערע פוילישע חברים־פּאַרטיזאַנער, אין די קאָנסקער וועלדער.

אויפן „האסאג“

אַ ספּעציעלן קאַפּיטל אין דער בלוטיקער מאַרטיראָלאָגיע, שטעלט מיט זיך פאָר דער טשענסטאָכאָווער אַרבעטס־לאַגער „האסאג“, דאָרט האָט זיך אויך געפונען אַ גרויסער טייל ראַדאָמסקער יידן. ביי די ערשטע סעלעקציעס זענען אַרויסגעריסן געוואָרן פון דעם לאַגער פיל ראַדאָמסקער יידישע לעבנס, צווישן זיי: זיסמאַן עפּשטיין און פרוי, חיים שמוליעוויטש און טאָכטער, ליפּא אפמאַן, ווי אויך רעגינא גאָלדבערג און אירע קינדער, עלפערט, מאכיל האָלצבערג און קינד, לעהמאַנס פרוי, צדוק קאָניעצפּאָלער א"אַ. עס האָבן אויך נישט געפעלט קיין טויט־פאַלן פון ראַדאָמסקער צוליב די שווערע וווינונג־באַדינגונגען און הונגער־נויט, וואָס האָבן געהערשט אין לאַגער. דער ערשטער הונגער־קרבן, וואָס האָט ניט געקענט איבערטראָגן די שווערע אַרבעט אונטער שטענדיקע קלעפּ, איז געווען שמואל פייער־מאַן. נאָך צוויי טעג זוכן, האָט מען אים געפונען אַ דערטרונקענעם אין דעם וואַסער־גרוב פון לאַגער. דאַן איז אויך געשטאָרבן יעקב לעהמאַנס טאָכטער, פאַליע, נאָך איר — די פריילן סטאַראַווינסקי. עס איז דערשאָסן געוואָרן פייבל האזע.

אַנטלאָפן פון לאַגער און שפּעטער אומגעקומען דורך פּאָליאַקן זענען: מרדכי ווינטרויב, הערשל הערצבערג, יוקל פּזשעראָווסקי, יואל שווערשעווסקי און יעקב לעהמאַן.

צוליב דעם נישט געלונגענעם אַקט פון מאַניעק פלאַווענער, האָבן באַצאָלט מיטן לעבן אַ סך מענטשן. מאַניעק האָט אַריינגעברענגט געווער אין געטאָ פאַר די יידישע אויפשטענדלער, אויף אַ פאַמיליע־נאָמען שמוליעוויטש. ווי ס'איז שוין אויבן באַטאָנט געוואָרן, האָט דער דאָזיקער אַקט געקאָסט דאָס לעבן פון אַלע שמוליעוויטשעס, בתוכם אויך דאָס לעבן פון זייער שוואָגער ישראל־בונים שמוליע־וויטש. מאניעק און זיינע פיר שוועסטער זענען אַרעסטירט געוואָרן אין לאַגער דורך דער „געסטאַפּאָ“ און זענען נאָך שווערע פייני־קונגען דערשאָסן געוואָרן דעם 24.1.1943 אויפן טשענסטאָכאָווער בית־הקברות.

צווישן די ראַדאָמסקער, וועלכע זענען געווען אויפן „האסאג“ ביז די לעצטע אויסזידלונגען, האָבן זיך געפונען: אליהו, רושקע און רחל עפּשטיין; שלמה קראַקאָווסקי און טאָכטער; יעקב און דניאל שפּירא; גוטע און שפרה אייכנער; דוד גוריכטער; מיכאל ראָזענבערג; משה ראָזענבערג, שרה און טעמא האפמאַן, וואָלף האָפמאַן, פייערמאַן, משה שווארץ, דוד קאָניעצפּאָלער און פרוי, די שוועסטער קאָניעצפּאָלער, יצחק און טוביה קאלקא, יידל

בערגער און שוועסטער, מאַניע האָפּמאַן, פֿראַניע שמוליעוויטש, אַריה גרינשפּאַן, יוחנן און חיה־רחל פֿאַקטאָר, שמחה פֿאַקטאָר, יידל קעסעלמאַן און פֿרוי, צעלאַ קעסעלמאַן, קלמן קאָרנפעלד, דאָראַ טעלמאַן, קזשעפּיצקי, מענדל אַליבאַרדאַ, אברהם גליקסמאַן, משה גליקסמאַן, גליקסמאַן־פּראַלניק, יעקב ווייסבערג, חיה־רחל פּעלמאַן, קרויזע, רושקע האַמפּעל און שוועסטער, חיים־יוסף שקלאַרטשיק און שוועסטער, יעקב און יוסף וויגאַצקי, חיים און לאַטקע שמוליעוויטש, גענייע שאַץ און טאָכטער העלאַ, אַ זון פֿון חיים שמוליעוויטש, בונים שטראַסבערג, שלמה דיאַמענט, גאַצעק זיידמאַן, שרה פּישלעוויטש, חיה פּישלעוויטש, מיכאל גאַנשעראַוויטש, מיכאל שטינלאָוף, ברידער פּזשעדבאָרסקי, קליינערמאַנס טאָכטער, שמעון האָפּמאַן, חיים עקיבא און אַלעק מאַרקאָוויטש, חיים אַראַנאָוויטש, דוד יאַקובאָוויטש, קונא קופּיטלאָווסקי און פֿרוי, מענדל האַזאַ און פֿרוי, העלאַ און אהרן ביאַליסטאָק, מיעדוויעד, מאַנעטאַ, שרה עלפּערט, רובינאָוויטש, משה שוויאַטלאָווסקי, גיטאַ ראַבינאָוויטש, מאיר־דוד גאָלדבערג, פֿרוי און 2 זין, איטאַ אייזען און קינדער, חנה און גיטאַ לידקעוויטש, פּייגל בלאַגער, שרה אַרבאַך, סלאַביאַק, צוקערמאַן, משה רובינשטיין, שלמה פּישמאַן, יעקב לאַנדאַ, יוליעק גאַנשעראַוויטש און ברודער, זאב־וואָלף סאַבאַטאָווסקי און יחיאל גאָלדבערג.

אין דעם „האָסאַג" האָבן נישט געפֿעלט קיין טערער און קיין שיקאַנעס, פֿון דער דייטשער זייט און זייערע צוהעלפֿער. אַ געוויסע פֿאַרלייכטערונג האָבן די ראַדאָמסקער געפֿילט, ווייל זיי האָבן איינער דעם צווייטן נישט פֿאַרגעסן און געהאָלפֿן. מיר קענען שטאָלץ זיין מיט שימעק האָפּמאַן, וועלכער האָט מיט שווערער מי, צוזאַמען מיט דאָראַ טעלמאַן, געשאַפֿן אַ קוך ספּעציעל פֿאַר קראַנקע, פֿון וועלכער ס'האָבן אויך געגעסן פֿיל ראַדאָמסקער. אַ גרויסער טייל פֿון די ווירטשאַפֿטלעכע פּלאַצוווּקעס איז געלעגן אין ראַדאָמסקער הענט. אין אינערן־דינסט, אין דער קוך, אין די פֿייער־סטראַזש, אין דער אַפּראָוויזאַציע איבעראַל זענען געווען פֿאַרטראָטן ראַדאָמסקער. האָט וועמער געקענט קויפֿן אַ ברויט, אַ הערינג, אַ ציבילקעלע, אַ ביסל צוקער, אַ קאַרטאָפֿל־פּלעצל, אַ טעפּל שוואַרצע קאַווע, אַ שטיקל זייף — האָט מען דאָס געקריגן ביי די ראַדאָמסקער. האָט וועמער געהאַט צו פֿאַרקויפֿן אַ פּאָר הויזן, אַן אַנצוג, אַ העמד, אַ פּאָר שיך, — איז ער אויך געגאַנגען צו די ראַדאָמסקער.

טראָץ אַלע אויסגערעכנטע מעלות, האָט דאָך אַ גרויסער טייל ראַדאָמסקער שווער געאַרבעט און געהונגערט. די וועלכע האָבן זיך נישט געשעמט מיט זייער הונגער און האָבן וועגן דעם דערציילט, פֿאַר באַקאַנטע, האָבן שוין די בני־עיר פֿאַר זיי געזאָרגט.

פֿיל האָט געהאָלפֿן מענדל אַלעבערדאַ, וואָס האָט געאַרבעט אין דער קוך. אויב מען האָט אים געזאָגט, אַז אַ ראַדאָמסקער הונגערט, האָט ער לאַנג נישט געקלערט נאָר אַ זאָג געגעבן: „זאָל ער נאָר קומען מיט אַ גרויסן טאָפּ, וועט ער שוין נישט הונגערן"...

דער דאָזיקער שטריך פֿון קעגנזייטיקער לאַנדסמאַנשאַפֿטלעכער יידישער הילפֿס־גרייטקייט, איז געווען דער איינציקער ליכט־שטראַל אין דער גערדיכטער פֿינצטערניש וואָס האָט אויסגעפֿילט דעם גאַנצן אַרום. אין די גרויליקסטע טעג פֿון אומקום, אין געווירבל פֿון פּיינ־לעכן האַס, ווען מענטש צו מענטש איז געווען חיה, ווען עס איז אויסגעלאָשן געוואָרן יעדער פֿונק פֿון מענטשלעכקייט, ווען יעדער איינער אויב ער האָט נאָך געהאַט כוח און מוט צו טראַכטן האָט געטראַכט נאָר ווי אַזוי זיך זעלבסט גרינגער מאַכן דעם הונגער און פּיין — אין אָט דעם גיהנום און קאָשמאַר פֿלעגט זיך פּלוצלינג אָנ־צינדן אַ פֿייערל פֿון מענטשלעכן געפֿיל ווען מען האָט געטראָפֿן אַ לאַנדסמאַן און געווען ביכולת אים מיט עפּעס וואָס צו העלפֿן. אין אַנבליק פֿון דער אַבסאָלוטער קאָלעקטיווער אחריות פֿאַרן טויט, וואָס דער בלוטיקער שונא האָט אַרויפֿגעלייגט אויף די יידן, האָט זיך ביי די יידן גופֿא אין געוויסע מאָמענטן געשטאַרקט דאָס געפֿיל פֿון קאָלעקטיווער אחריות פֿאַרן נישטיקן לעבן, דאָס געפֿיל פֿון יידישער קעגנזייטיקער הילף וואָס האָט בולט כאַראַקטעריזירט דעם פֿאַר־מלחמהדיקן יידישן לעבן אין גאַנץ פּוילן.

די דריי ברידער פֿון זאב סאַבאַטאָווסקי (פֿון לינקס: חיים, מרדכי און הערצקע), וועלכע זענען געווען אין טשענסטאָכאָווער געטאָ, שפּעטער געקעמפֿט אַלס פּאַרטיזאַנער אין דער אומגעגנט פֿון פּיעטרקאָוו—ראַדאָמסק און געפֿאַלן פֿון די הענט פֿון זייערע פּוילישע חברים־פּאַרטיזאַנער אין די קאָנסקער וועלדער.

די „אריערין"

האלינא פאריזש

די אויטאָרין פון דעם ליד, אַ טאָכטער פון שמואל פּאַריזש, האָט מיטגעמאַכט אַ טייל פון דער אומקום־תקופה אין ראַדאָמסק און טשענסטאָכאָוו, אַלס „אַריערין" אויף דער פּוילישער זייט א. ג. העלענא סאמבאָרסקא. אַלס אַזאַ איז זי שפּעטער מאָביליזירט געוואָרן אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד און האָט מיטגעמאַכט אַ געוויסע צייט אין אַן אַרבעטס־לאַגער אין מינכען (1943). נאָך דער מלחמה האָט זי עמיגרירט קיין אַרגענטינע, פון דאָרט האָט זי אונדז צוגעשיקט דעם ליד און די צוויי בילדער וואָס מיר פאַרעפנטלעכן דאָ. דאָס ליד איז אין אַ פרייער יידישער איבערזעצונג פון פּוילישן אָריגינאַל. (רעד).

כ׳האָב נישט איינמאָל דעם טויט אין די אויגן געקוקט
כ׳האָב אים אַפילו מיט באַוווּסטזיין געזוכט;
אין טאָג ווען מען האָט דעם געטאָ צעשטערט
האָב איך מיינע טריט אַהינצו געקערט.

כ׳בין געגאַנגען דורך וואַלד עלנט ווי אַ שטיין
געקומען אין שטאָט און געבליבן אַליין;
געטראָפן דאָרט מענטשן פרעמדע נישט מיינע
נישט יידן נישט ברידער נישט דיינע נישט זיינע.

איך בין מיט פּאָליאַקן געשטאַנען צוזאַמען
געהערט ווי אין געטאָ די קוילן דאָרט פלאַמען;
דאָס האַרץ האָט געוויינט און דאָס פּנים געלאַכט
אַזוי ווי אַן „אַריערין" האָט דאַן לאַכן באַדאַרפט...

פּלוצלינג מיר דוכט זיך איך זע דאָרט מיין טאַטן
דאָס האַרץ הייבט אָן קלאַפּן ווי גרויסע האַרמאַטן;
איך זע מיינע נאָענטסטע זיי רופן זיי בעטן
זיי ווינקען און שעפּטשען איך זאָל נישט אָפּטרעטן.

אַן אמתע אַרישע האַנט האָט צוריק מיך געצויגן;
„דו ביסט נאָך יידיש־גאָלד אַהין דאָרט געפלויגן
ניטאָ וואָס צו זוכן אין געווירבל פון טויט".
כ׳בין ווידער אַן „אַריערין" פון פּיין און פון נויט.

צו שפּילן די ראָל פון אַן „אַריערין" געניי צום טאַקט
ווען דאָס האַרץ אָן אויפהער אויס מורא קלאַפּט.
זיי פריילעך פּאַיאַץ, ווען טרערן דיך שטיקן
מ׳דאַרף שפּאַסן און לאַכן דעם פּיין צו דערדריקן.

אין איין גוף האָבן נשמות געפּלאָנטערט זיך צוויי
די ערשטע מיט בענקשאַפט דורך צער און וויי;
די צווייטע באַשפּיגן אָבער אַ קאַלטע ווי אייז
צו רעטן דאָס לעבן פאַר יעטוועדן פּרייז.

כ׳האָב ליגנס געזאָגט און גלייכצייטיק געלאַכט
איין נשמה האָט דערביי געוויינט און געטראַכט;
די צווייטע האָט געזאָגט — דו נאַרישע מויד
האָסט שוין געזען דעם שפּאָט פונעם טויט?..

Sammel-Lager VIII a. d. Schenkendorfstr. München-Nord

Lagerausweis Nr. 89

Name: Samborska Wohnort: München 13

Vorname: Helena Straße: Schenkendorfstr.

geb. am: 27. 6. 27. Firma: Siemens

Nationalität: Polen

Sammel-Lager VIII a. d. Schenkendorfstr. München-Nord

München, den 27. 6. 1943

Lagerführer

eim Ausscheiden aus der Lagergemeinschaft abzugeben.

נוקמים ונוטרים

גרינשפאן הרשל

הירייה בצירות הגרמנית בפאריס

מאת: ד"ר מארק דבורז'צקי

כבר בשנת 1938 חש העולם באימת היטלר. חוזה מינכן היה סימן בולט, שאירופה אין לה כוח ואומץ להילחם בהיטלר. ואחרי ה„אנשלוס" של אוסטריה (מארס 1938), ירד גל של גזירות על היהודים: החרמות המוניות (26 באפריל 1938), הדבקת כינוי לכל יהודי „ישראל" או „שרה" (18 באוגוסט 1938), החתמת תעודות־הזיהוי של היהודים באות „י" — „יהודי" (7 באוקטובר 1938).

ביום בו גזרה ממשלת היטלר את החתמת תעודות־הזיהוי הוציאה ממשלת פולין הוראה, שאזרחים פולניים ממוצא יהודי הגרים בחוץ־לארץ יותר מ־5 שנים, מאבדים אוטומאטית את אזרחותם הפולנית. הגזירה פגעה ב־20.000 יהודים. מיד ציוותה הממשלה הנאצית על גירושם של היהודים חסרי־האזרחות, אולם ממשלת פולין הודיעה, שלא תרשה כניסתם לגבולותיה.

הגירוש הפתאומי של יהודי פולין אלה מגרמניה בוצע באכזריות נאצית טיפוסית. רוב המוגלים הוכנסו לקרונות־משא, בצפיפות מחניקה, והותר להם לקחת עמם חפציהם האישיים רק במידה שיכלו לשאת בידיהם. הם הורדו בתחנת־הגבול זבונשין, בקטע המפורז שבין גרמניה ופולין.

באותם הימים הפך השם זבונשין לשם בלהות. על מלאכת ההגלייה ניצח רינהארד היידריך, שהיה אחר כך מפקדו האכזרי של מיבצע חיסול יהדות אירופה („הפתרון הסופי"). בזבונשין התגוללו היהודים שבועות (בימי הקור של אוקטובר), זקנים, ילדים וחולים, ללא קורת גג. שם נתגלתה לעולם תמונת־האימים של ה„דיפורטציה".

לזבונשין הוגלתה גם משפחת גרינשפאן, שישבה בהאנובר. בנם בן ה־17, הרשל, שהתגורר בפאריס, החליט לנקום בנאצים ולירות בשגריר הנאצי בצרפת ולעורר את מצפונה של אירופה. ב־7 בנובמבר בא לשגרירות וביקש שיחה עם השגריר. הוא הוכנס לחדרו של היועץ הראשון אֶרנסט פום ראַט. שם נפלה הירייה שפגעה בו קשה. אחרי יומיים מת מפצעיו.

שנה שנה נהגו היטלר ואנשיו לערוך חגיגות לכבוד ה„פוטש" במינכן, בשנת 1923. הפעם, במלאת 15 שנה ל„פוטש", נערכו ברחבי גרמניה פרעות ביהודים בסיסמא: „נקמה על הריגתו של ארנסט פום ראַט!" הפרעות שניצח עליהן היידריך, כונו במסימכים הנאציים בשם „ליל הגביש" („קריסטאל־נאכט"). אותו ליל נחרבו כ־7500 חנויות של יהודים, הוצתו בתי כנסת רבים ונשדד רכוש יהודי. עשרות נהרגו, ועשרות נפצעו קשה. באותם הימים גורשו מגרמניה למחנה הריכוז בוכנואלד יותר מ־10.000 יהודים. שם סבלו עינויים קשים. לא ידוע, אם נשאר אחד מהם בחיים.

העם הגרמני כולו היה עד לפרעות „ליל הגביש", אולם אף גרמני אחד לא יצא בדברי מחאה. „ליל הגביש" היה נקודת־מיפנה בתולדות יהדות גרמניה, ואילו המנהיגים הנאציים ניכחו, שלא צפוי להם שום עונש על מעשי הזוועה ביהודים.

ואכן, בועידת ראשי הנאצים שנערכה סמוך ל„ליל הגביש", ב־12 בנובמבר, בברלין, שם נפלו החלטות חמורות וגורליות בנוגע לעתידם של יהודי גרמניה.

ימי יריתו של הרשל גרינשפאַן, ו„ליל הגביש" נכנסו להיסטוריה כקריאת אזעקה והזהרה לצפוי ליהדות אירופה ולעמי אירופה, אם יתעצם השלטון הנאַצי. קריאת־העזרה לא נפלה על אזניים קשובות. אירופה נתגלגלה אלי תהום. ורק זיק אור אחד שרד: יריתו של הרשל גרינשפאַן, שהיתה אחר כך בגיטאות, ביערות ובארצות הכיבוש סמל לקריאת נקם בנאצים.

נוקם כבוד עמו

מקום מיוחד במינו בשורת הלוחמים בחיה הנאצית תופס הרשל גינשפאַן, אותו צעיר יהודי בן ה־17, אשר בראשית נובמבר 1938 נכנס לבנין הצירות הגרמנית בפאריס והמית בירית־אקדח את יועץ הצירות, הבארון פון־ראט, כאות־מחאה וכנקמה נגד רדיפות היהודים.

אפיזודה טראגית זו, הרעישה בשעתו את העולם. הגרמנים ניצלוה למטרות נקם ביהודי ארצם — ערכו בהם פוגרומים, שרפו בתי־כנסת והטילו על יהודי גרמניה קנס קיבוצי בסך מיליארד מארק. אך יחד עם זאת שימש מעשהו של הרשל גרינשפן הפגנה נגד אדישותו של העולם, לתעלולי הדמים של שליטי גרמניה ביהודיה ונגד השלמה עם המשטר הנאצי.

הרשל גרינשפאַן נולד לאביו זונדל מראדומסק, אשר היגר ממנה בצעירותו ונשתקע בגרמניה.

משפחת גרינשפן היתה משפחה מושרשת בראדומסק והיתה ידועה בכינויה „הקוזקים", סימן לעוז רוח ואומץ־לב. אביו של הרשל, זונדל גרינשפן היה מראשי המיסדים של ההגנה העצמית בראדומסק בשנת 1906 והצטיין באומץ־לבו, דבר אשר מנע מאת הפורעים שהתקבצו אז בעיר מלבצע אַת זוממם.

הרשל הצעיר נתחנך בגרמניה. הוריו ניהלו חיים שקטים והתפרנסו בכבוד עד הגיעו של היטלר לשלטון. מאז התחילו הצרות. יום יום וגזרותיו עד אשר לבסוף נושלו היהודים מפרנסותיהם והרגישו את עצמם במצוק.

לכשגמר הרשל הצעיר את חוק לימודיו, רצה ללמוד מקצוע על מנת לעלות לארץ־ישראל, אולם, דרך הלימוד היתה חסומה בפניו ובלית ברירה יצא לפאריס, בה התגורר דודו. בפאריס למד הרשל מקצוע וכאשר רצה, כעבור שנה, לחזור לגרמניה, סירב הקונסול הגרמני להעניק לו ויזה באמרו: „יהודים אינם רצויים בגרמניה".

בינתיים הוחמר מצב ה„זרים" בצרפת. את הפאספורט הפולני איבד הרשל וחדש לא קיבל. באין לו ניירות וללא אפשרות לחזור הביתה נאלץ להסתתר מפני המשטרה.

במצב נפשי זה הגיע אליו מכתב מהוריו, בו הודיעו לו, כי ב־28 באוקטובר 1938 הוצאו בחמש לפנות בוקר ממיטותיהם ע"י אנשי הגיסטפו, הועמסו על הרכבת, לתוך קרנות המיועדים לבהמות, ובלי להרשות להם לקחת דבר מביתם, בלי בגדים חמים, דברי אוכל, בלי כסף הובאו לגבול הפולני ובחשכת הלילה „הושלכו" אל מעבר לגבול. במכתבם לבנם תיארו הוריו של הרשל את העינויים אשר סבלו ואת מצבם בעיירת הגבול זבונשין בה הם נמצאים.

המכתב הרתיח את הרשל הצעיר והרגיש, בדמיונו חי את כל אשר עבר על המגורשים והחליט לקחת נקם ולעורר את העולם ע"י הפגנת מחאה.

בבית מסחר לכלי נשק בפאריס קנה אקדח ועשרים כדורים והחל מתאמן בקליעה.

בשביעי לנובמבר 1938, ב־9 בבוקר פנה לשומר הצירות הגרמנית כי יכניסוהו אל הציר. „יש לי ידיעה סודית בשביל הציר", אמר. הוא דיבר גרמנית רהוטה והשומר בחשבו כי לפניו אחד המרגלים הגרמנים אשר שרצו אז בפריס לא חשד בו והניחו להיכנס. הציר עצמו, נעדר אותה שעה מהעיר, ובמקומו קיבל אותו סגנו, הברון פון־ראט.

הברון הזמין את הרשל להשמיע את דברו. הרשל הזדקף, הציג את עצמו ואמר: „שמי הרשל גרינשפן, באתי לנקום את נקמת דם אחי המומתים והנענים בגרמניה". תוך כדי דברו שלף אקדח וירה בבארון שלושה כדורי מות.

בבהלה שקמה נמלט הרשל מבנין הצירות, אולם ברצונו להפגין בפני העולם את המניע למעשהו, הסגיר עצמו באותו יום למשטרה.

מעשהו של הצעיר היהודי הסעיר את כל העולם, ועורר רגשות אהדה בחוגים הנאורים. הסתדרות הסופרים הליברלים בארה"ב העבירה אליו המחאה על סך 40 אלף דולאר, אולם הרשל סירב לקבלה וביקש להעביר את הסכום למחנה הפליטים היהודים בזבונשין. יחס השלטונות הצרפתיים היה אוהד. הוא קיבל מכתבי־עידוד רבים. שני הפרקליטים המפורסמים בצרפת טורז ודיז'פרה התנדבו להגן עליו חינם אין כסף.

המשפט התקיים בנובמבר 1939 (שלושה חדשים אחרי שפרצה המלחמה בין גרמניה וצרפת) והסתיים בהחלטת חבר המושבעים, כי גרינשפן חף מפשע. לפי הצעת שר המשפטים הצרפתי, אשר הסביר, כי שחרורו של גרינשפן עלול להציף בגל פוגרומים חדש את יהודי גרמניה ופולין הכבושה, הוחלט להשאירו בכלא כמשוחרר תחת הגנת המשטרה.

כעבור חדשים, משפלשו הגרמנים לצרפת הועבר הרשל לטולוז ושם שוחרר. במשך זמן רב הסתובב הרשל בצרפת גלמוד ועריריר, ללא תעודות, ללא כסף וללא מחסה. רק בשנת 1941 הצליח להתקשר עם המחתרת הצרפתית ולהתקבל בה כחבר נכבד. נמסרו לו תפקידים נכבדים והשתתף בפעולות נועזות. כתוצאה מהלשנה נתפס הרשל יחד עם קבוצת אנשי מחתרת צרפתיים ע"י הגרמנים אשר הצליחו לגלות את זהותו. מיד העבירוהו באוירון מיוחד לגרמניה למרכז הגיסטאפו.

על גורלו של הרשל גרינשפן ועל סופו המר נודע מפי פליטים, תושבי פאריס. לדבריהם הועבר הרשל ע"י הגיסטאפו למחנה הריכוז בזקסנהויזן, שלושה שבועות הוחזק שם כשהגרמנים מתעללים בו ונוקמים בו על מעשהו.

על מותו ישנן עדויות שונות. לדברי הגב' וייל־גודשו, עורכת־דין, אחת מסנגוריו של הרשל, הוצב גרינשפן למשפט מהיר בפני בית דין גרמני וראשו הותז בגרזן. אולם ישנה עדות אחרת אשר נמסרה ע"י עד ראיה להוריו השכולים. העד הזה סיפר כי הרשל פנה אליו ואמר: „מרגיש אני כי מחר בבוקר יובילו אותי לתאי הגאזים. אם תזכה לצאת מכאן השתדל נא למסור להורי כי זכרתים עד הרגע האחרון, ואמור לכל צעירי היהודים כי יגיבו בגאוה על כל פגיעה והשפלה. זה יזקוף את קומתם".

5, Avenue Paul-Vaillant-Couturier
FRESNES
(Seine)

le 21 2 1939

Ich glaube,
das du schon weißt, was für
einen Ackt der Verzweiflung
ich getan habe. Ich hoffe aber,
das Frankreich einsehen wird
warum ich dieses getan habe,
und mich nicht wie ein Ver-
brecher behandeln wird. Mir
geht es sonst sehr gut. Wie geht
es dir? Schreib mir mal etwas
vom Leben aus Palestina, weil
mich das sehr interessiert.

קטע מאחד המכתבים שכתב הרשל גרינשפן מבית־הכלא ב־9 בי"ן אל דנדנו אריה גלברד.

„...אני מאמין, כי כבר ברור לך מהו מעשה היאוש שביצעתי. מקווה אני, כי צרפת תתחשב בנימוק למה עשיתי זאת, ולא תתייחס ולא תטפל בי כאילו הייתי רוצח. בדרך כלל „הולך לי" טוב. כיצד „הולך" לך? כתוב לי פעם משהו על החיים בפלסטינה, כי זה מעניין אותי מאוד"...

ממכתביו של הרשל מבית כלאו ואף מהתעודות עליו שנתגלו בארכיוני הגיסטאפו הננו רואים לפנינו טיפוס בלתי רגיל, דמות מופלאה באומץ לבה ברגישותה לכבוד יהודי ובמסירותה לעמה, דמות היודעת את אשר לפניה.

באחד ממכתביו לידידיו אשר נמצא בארכיוני הגיסטאפו הננו קוראים: „בלילות אני חולם על הגיטו, על נשים יהודיות וילדים יהודים הבורחים על נפשם מפני אנשי ס. ס. מזויינים בשוטים הרודפים אחריהם.

המכתבים להוריו הם מלאים רגש. באחד מהם הוא כותב:

מ... לא יכולתי לנהוג אחרת. כיהודי הייתי מוכרח לעשות את אשר עשיתי. אני חושב שהעולם הנאור לא יראני כפושע אלא כיהודי גאה שהגיב כיאות על מעשי הפשע שהעם הגרמני המיט על עמו..."

כזה היה הרשל גרינשפן, גיבור יהודי, אשר רגישותו לסבלם של בני עמו, ואהבתו להוריו, הציבו אותו לעמו והעלוהו בשורת דמויות הנוקמים, והוא נרשם בתולדות האומה לכבוד יהדות ראדומסק, עיר מוצאו.

א. ש.

דער נוקם פון יידישן כבוד

הערשל גרינשפּאַן איז דער נאָמען פון אַ נייעם העלד אין דער יידישער געשיכטע. אויב אַפילו זיין טאַט האָט אַרויסגערופן פיל קריטיק, באַוווּנדער איך דעם הערצאישן קעמפער פאַר יידישע רעכט, און איך בין שטאָלץ מיט אים אַלס לאַנדסמאַן.

ער איז געבאָרן געוואָרן אין האַנאָווער, דייטשלאַנד, מיט 17 יאָר צוריק. זיין פאָטער, זונדל גרינשפּאַן, איז אַ זון פון יאַנקל גרינשפּאַן, וועלכער איז געווען אַ נאָוואָ־ראַדאָמסקער איינוווינער (די משפחה האָט געטראָגן דעם צונאָמען „קאַזאַקן"). זונדל איז אין די יונגע יאָרן מיטגעריסן געוואָרן מיט דעם שטראָם פון עמיגראַציע, און איז געצוווּנגען געוואָרן צו פאַרלאָזן די ליבע היים־סביבה, די משפחה, חברים און פריינד, און אויסוואַנדערן אין דער ווייטער וועלט, צו זוכן אַן עקזיסטענץ־מעגלעכקייט. אַ סך פון זיינע חברים איז געלונגען אַריבערצוקומען קיין אַמעריקע, אָבער אים האָט דער גורל פאַרוואָרפן אין האַנאָווער. דאָרט איז הערשל גרינשפּאַן אויף דער וועלט געקומען. די עלטערן האָבן אים געגעבן אַ גוטע יידישע דערציונג און אים איינגעפלאַנצט ליבע צו זיינע קרובים, לאַנדסלייט און צו כּוילישע יידן בכלל, וועלכע גרופּירן זיך דאָרט אין אַ באַזונדערן שטאָט־טייל.

עס איז געווען אין דער צייט פון דער ווײַמאַרער רעפּובליק. הערשל האָט זיך נאָך אַלס קינד, צוגעקוקט צו די פּאָליטישע קאַמפן וואָס האָבן זיך אָפּגעשפּילט אין דער שטאָט אין וועלכער דער גענעראַל פעלד־מאַרשאַל הינדענבורג האָט באַשלאָסן נאָך דער מלחמה אויסצולעבן זיינע לעצטע יאָרן. הערשל האָט געזען ווי עס הויבט זיך אָן אַ נייע רעאַקציע, ווי הינדענבורג איז געוואָרן דער נאָכפאָלגער פון סאָציאַליסט עבערט, און איז אַוועקגעפאָרן זיך באַזעצן אין בערלין אַלס זייער פּרעזידענט אין דייטשלאַנד. ווען הערשל איז נאָך געגאַנגען אין שולע, האָבן זיך שוין אָנגעפאַנגען אָרגאַניזירן שטורם־טרופּן. היטלערס ברוין־העמדלדיקע אַרמיי האָט שוין מאַרשירט איבער די גאַסן און געזונגען אַנטיסעמיטישע מאָרד־לידער, מיט דעם רעפריין: „ווען יודן בלוט פון מעסער שפּריצט". זיי האָבן געטראָגן שילדן אויף וועלכע עס איז געווען געשריבן מיט גרויסע אותיות „יודע פאַרעקע". מער ווי איין מאָל האָט זיך זיין יונגע האַנט צוזאַמענגעבײַלט אין אַ פויסט און ער פלעגט זיך צעוויינען, ניט קענענדיק פאַרטראָגן די ווילדע צעלאָזנקייט פון די היטלעריסטן.

זיינע עלטערן האָבן געפירט אַ שטיל לעבן. דער פאָטער, אַ שניידער, האָט זיך כלל נישט באַשעפטיקט מיט פּאָליטיק, איז געווען צופרידן וואָס ער האָט געקאָנט ערנערן דורך זיין מלאכה זיין משפחה און נישט דאַרפן אָנקומען צו צדקה. און אַזוי האָט זיך די גרינשפּאַן פאַמיליע געלעבט ביז עס האָט זיך צעבושעוועט דער היטלער־רעזשים. יעדער טאָג האָט נייע גזרה געבראַכט, און מיט יעדן נייעם דעקרעט זענען אונטערגעגאַנגען הונדערטער יידישע פּרנסות. דאָס אַרויסשטויסונג פון יידן פון אַלע זייערע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס האָט געבראַכט צו דעם, אַז הערשל האָט דערזען, אַז פאַר אים איז מער קיין צוקונפט אין דייטשלאַנד נישט מעגלעך. ער האָט דעריבער גענומען דעם וואַנדער־שטעקן אין האַנט און עמיגרירט קיין פּאַריז, וווּ עס האָט שוין זיך געפונען אַ קאָלאָניע פון כּוילישע יידן. דאָ האָט ער געהאָפט זיך צו דערשלאָגן צו אַ ציל.

דעם 28טן אָקטאָבער, 1938, פינף אַ זייגער פאַרטאָג, זענען די מלאכי־חבלה פון דער „געסטאַפּאָ" באַפאַלן די וווינונגען פון די פּוילישע יידן אין דייטשלאַנד. מען האָט זיי פון די בעט אַרויסגעשלעפּט, פון לאַנד אַרויסגעשיקט, נישט דערלויבנדיק זיי מיטצונעמען מיט זיך קיין וואַרעמע קליידער, קיין וועש, קיין עסנוואַרג, און קיין געלט אויך ניט. מען האָט אַוועקגעריסן מענער פון זייערע פרויען, קינדער פון זייערע עלטערן. מען האָט זיי געפירט ווי שווערע פאַרברעכער אין דער באַגלייטונג פון פּאָליציי איבער די גאַסן פון האַנאָווער ביז דער באַן־סטאַציע. נישט רעכענענדיק זיך מיט משפחה־אָנגעהעריקייט, האָט מען אָנגעלאָדן די יידן אין וואַגאָנעס ווי בהמות און זיי אַוועקגעשיקט אין פאַרשידענע פּוילישע גרענעץ־שטעט. געווויסע באַנען זענען געגאַנגען טעג נאָכאַנאַנד ביז זיי האָבן אַ גרענעץ דערגרייכט, און מענטשן זענען געשטאָרבן פון הונגער, דורשט און מורא. עטלעכע באַנען זענען יאָ אָנגעקומען אין פּוילן גופא, און די רייזנדע האָבן געקענט פאָרן צו זייערע היים־שטעט. אָבער דער גרעסטער אומגליק האָט געטראָפן די וואָס זענען אָנגעקומען צו דער גרענעץ־שטאָט זבאָנשין. דאָ האָט די פּוילישע רעגירונג זיך ענטזאָגט אַריינצולאָזן אירע אייגענע בירגער, כאָטש זיי האָבן אַלע געהאַט גילטיקע פּאַספּאָרטן. אַ ספּעציעל בינטל צרות איז פאַרבונדן מיטן נאָמען פון אָט דעם גרענעץ־שטעטל זבאָנשין.

צווישן די קרבנות וואָס זענען פון די היטלעריסטן פאַרשלעפּט געוואָרן קיין זבאָנשין געפינען זיך אויך די עלטערן פון הערשל גרינשפּאַן. זיי האָבן אין אַ בריוו צו אים געשילדערט די עינויים קשים וואָס זיי האָבן דורכגעמאַכט זינט מען האָט זיי פון דייטשלאַנד אַרויסגעטריבן. לעזענדיק די ווערטער פון זיינע עלטערן, האָט ער אין פאַנטאַזיע איבערגעלעבט זייער גאַנצע טראַגעדיע. זיין בלוט איז אויפגעקאָכט געוואָרן. ער האָט די צרות וואָס האָבן געטראָפן נישט נאָר זיינע עלטערן, נאָר אַלע זיינע פריינט און באַקאַנטע אין האַנאָווער, נישט געקאָנט אויסהאַלטן. ער האָט די וועלט געוואָלט אויפציטערן מיט אַ געוואַלדיקן פּראָטעסט. און דער שאָס וואָס האָט געטראָפן דעם סעקרעטאַר פון דער דייטשער אַמבאַסאַדע פאָנראַט, איז אַ צאָרנדיקער פּראָטעסט קעגן דער נאַצישער בעסטיאַליטעט. ער האָט אַזוי געוואָלט דעמאָנסטרירן דעם ווייטאָג וואָס זיין יונגע נשמה האָט געשפּירט צוליבן היטלערישן גיהינום. זיין ווייטאָג האָט געלאָזט אויפרודערן אַלע מענטשלעכע הערצער, וואָס האָבן פאַרשוויגן די היטלעריסטישע אכזריות.

מיר ראַדאָמסקער זענען נאָענט צו אים — ער איז אונדזער לאַנדסמאַן. זיין שאָס איז געווען אַ רעוואָלוציאָנערע אויפטרייסלונג פון דער יידישער יוגנט, וואָס קאָן נישט שווייגן בעת דער שונא רודפט בעסטיאַליש יידישע לעבנס און האָב־און־גוטס. מיט כבוד וועלן מיר שטענדיק דערמאָנען דעם נאָמען פון הערשל גרינשפּאַן.

משה שוואַרץ

רייגעווירץ מאניעק

נולד בראַדומסק; חבר „פרייהייט", פעל ב„החלוץ" בקראקוב; בימי הכיבוש עבר לוואַרשה. חבר פלוגה לוחמת של „דרור". בסתיו 1942 יצא עם פלוגת פאַרטיזאַנים ליערות הרובײשוב, שם נפל. בן 27 היה בנפלו.

(מתוך „ספר הפרטיזנים היהודים", כרך ב,' יד ללוחמים, 770).

דער אויפשטענדלער פון ראדאמסק

מאניעק רייגעווירץ איז געבוירן אין ראַדאָמסק, אַ בן־יחיד אין אַ פאַרמעגלעכער משפחה. ווען ער איז אַלט געווען 12 יאָר איז די מוטער מיט אים אַריבערגעפאָרן קיין לאָדזש. דאָרטן איז ער אַרײנגעטראָטן אין דער קינדער־אָרגאַניזאַציע „פרייער סקויט", די יונגע שיכט פון דער פועלי־ציוניסטישער (צ. ס.) יוגנט־אָרגאַניזאַציע „פרייהייט". מאניעק איז געווען אַ באַוועגלעכער, הויכגעוויקסיקער און מאָגערער בחור, מיט אַ שײנער טשופּרינע און פונעם שמאָלן פּנים האָבן ארויסגעקוקט לעבעדיקע אויגן מיט אַ שטאַרקן אויסדרוק, פון ווילנסקראַפט. ווי אַ בן־יחיד איז ער געווען זייער געצערטלט און דעריבער עמפינדלעך, אָבער ער האָט זיך גאָר גיך אײנגעלעבט אין דער נײער סביבה און זיך צוגעוווינט צו דעם קאָלעקטיוון און דיסציפּלינירטן לעבנסשטייגער. ער איז געוואָרן אַקטיוו אין דער „פרייהייט"־אָרגאַניזאַציע און אויסגעפירט פאַראַנטוואָרטלעכע אויפגאַבן. געהאַט אַ גרויסע השפעה אויף דער יוגנט, געוווסט צו געפינען אַ געמיינזאַמע שפּראַך מיט איר, און זי צוציען צו דער באַוועגונג. אַלס אָנפירער אין „פרייען סקויט" און דערנאָך אין „פרייהייט" האָט ער געווידמעט דעם גרעסטן טייל פון זיין צייט און פון זיין ענערגיע די קינדער פון דער יידישער אָרעמקייט, פונעם לאָדזשער באַלוט, די קינדער, וועלכע האָבן נישט געוווסט פון קיין קינדהייט, פון לעבנספרייד, וועלכע פלעגן שטיין אין די גאַסן־ווינקלען ביי נאַכט און טרייסלענדיק זיך פון קעלט אויסרופן מיט מידע און הייזעריקע שטימען וועגן זייערע „סחורות". אָט די קינדער האָט ער דערצויגן און אַריינגענומען אין דער „פרייהייט"־אָרגאַניזאַציע. די השפעה פון דער נייער סביבה פלעגט זיך באַלד לאָזן דערקענען. אין די שבתים און ימים־טובים פלעגט ער געוויינלעך אַרויסלאָזן זיך מיט אַ גרופּע יוגנטלעכע אויף שפּאַצירן אין די הינטערשטאָטישע וועלדער און פלעגט מיט זיי פאַרברענגען די אָפּרו־שעהן אויף שמועסן וועגן גורל פון דער יידיש־פּראָליטאַרישער יוגנט אין גלות און איר ראָל אין דער אויפלעבונג פון פאָלק, אינעם אויפבוי פון ארץ־ישראל און קאַמף פאַר דער וועלט־באַפרייאונג. אין די לעצטע פאַר־מלחמה־יאָרן, ווען די אַנטיסעמיטישע כוואַליע האָט פאַרפלייצט די פוילישע שטעט און אָנפאַלן אויף יידן אין מיטן העלן טאָג זענען געוואָרן אַ „נאָרמאַלע" דערשיינונג, פלעגט ער אָפט אַרויסטרעטן אויף פאַרזאַמלונגען און זיצונגען פון „פרייהייט" און אויפפאָדערן, מען זאָל געבן די חברים אַ מיליטערישע אויסבילדונג און צוגרייטן יעדעס ייִנגל און יעדעס מיידל צום ווידערשטאַנד. אין 1938 האָט ער פאַרלאָזט זיין מוטער און זיין גוטן פּאָסטן אין דער לאָדזשער דעפּאָזיטן־באַנק, און איז מיט אַ גאַנצער גרופּע אָרגאַניזאַציע־מיטגלידער, וועלכע האָבן גלייכצייטיק אויך געהערט צום החלוץ, אַוועקגעפאָרן אין קיבוץ. דאָרט האָט ער פאַרפולקאָמט זיינע ידיעות, ער האָט געלערנט זיך העברעאיש און יידישע געשיכטע און פאַרטיפט זיינע קענטעניש אין די פּראָבלעמען פון דער באַוועגונג. ער האָט ווייטער אַקטיוו מיטגעאַרבעט אין דער אָרטיקער „פרייהייט"־אָרגאַניזאַציע, געווען אַ מיטגליד פון ראַיאָן־ראַט, אָנטייל גענומען אינעם לאַנד־סעמינאַר און אין דער פאַרייניקונגס־קאָנפערענץ פון „פרייהייט" און „החלוץ הצעיר". אַ קורצע צייט נאָכדעם איז ער געשיקט געוואָרן אין נאָמען פון דער באַוועגונג צו אַרבעטן אין קראָקעווער „דרור".

בשעת דער דייטשער אָקופּאַציע איז ער אַריבער קיין וואַרשע און האָט זיך געפונען אין קיבוץ אויף דזשעלנע־גאַס 34. ער האָט געאַרבעט אינעם אונטערערד פון דער באַוועגונג, ווו ער האָט דערפילט צענטראַלע אויפגאַבן און אויסגעפירט וויכטיקע שליחותן. ער האָט אָרגאַניזירט די יוגנט און זי כסדר געמוטיקט און געמונטערט צו מעשים. ער איז געווען אַ מיטגליד פון אַ קאַמף־אָפּטיילונג פון „דרור". אין די שווערע צייטן אין וואַרשעווער געטאָ האָט ער דערוויזן זיינע אָרגאַניזאַטאָרישע פעאיקייטן, זיין ווילנס־כוח און זיין גייסטיקע קראַפט. ער איז געפאַלן צוזאַמען מיט דער גרופּע פאַרטיזאַנער וועלכע איז געשיקט געוואָרן פון וואַרשע אין די הראָביעשאָווער וועלדער, אין האַרבסט 1942 אַלט זייענדיק 27 יאָר. זיין נאָמען געפינט זיך אין דער ליסטע פון געפאַלענע וואַרשעווער געטאָקעמפער. אין יענער גרופּע איז אויך געפאַלן זיין חברטע פעסיע פּומאַנאָוויטש.

מלך נײשטאַדט

(פון „חורבן און אויפשטאַנד פון די יידן אין וואַרשע")

אל־נא תאמר: „הנה דרכי האחרונה,
את אור היום הסתירו שמי־הענגה".
זה יום נכספנו לו עוד יעל ויבוא,
ומצעדנו עוד ירעים: „אנחנו פה!"

זאָג נישט קיינמאָל, אַז דו גייסט דעם לעצטן וועג,
הימלען בלײַענע פאַרשטעלן בלויע טעג.
קומען וועט נאָך אונדזער אויסגעבײנקטע שעה,
ס'וועט אַ פּויק טאָן אונדזער טראָט: מיר זיינען דאָ!
(„פאַרטיזאַנער־ליד" פון הירש גליק)

פישלביץ מנדל

בשיניים - ציפורניים מול נשק אוטומטי

ההופעה המזויינת הראשונה של ארגון־הלוחמים שאורגנה באופן לקוי, היתה ב־4 בינואר 1943. על־פי פקודתו של דאַגאנהאַרט נתחייבו אז כל היהודים, שעבדו בגיטו גופא, להתייצב ב„שוק הקטן״. ממפקדת ארגון הלוחמים נמצא אותה שעה בגיטו רק מנדל פישלביץ׳ מפלוגת־הקרב „נאַדז׳אצנה 66״, אשר בשמה היה מיוצג במפקדה הכללית של אירגון־הלוחמים בצ׳נסטוכוב.

מפלוגות־הקרב עצמן נמצאו בגיטו הרוב של פלוגת „נאדז׳אצנה 66״ וחברים אחדים מפלוגת־הקרב הכללית. לאחר שיקול־דעת ממושך החליטו הלוחמים ברוב דעות לצאת גם הם אל „השוק הקטן״. נשק לא היה בידיהם, האקדחים הספורים, שכבר היו ברשות הארגון, חולקו בין חברי המפקדה, שנמצאו מחוץ לגיטו לשם משימות מיו־חדות. אקדח אחד נמצא רק בידי פישלביץ׳. את האקדח הזה לקח אמנם אתו, וחברו הקרוב ביותר, איזידור (יצחק) פיינאַר, לקח איתו רק סכין.

ברחוב נאדז׳אַצנה 66 קיים היה בימי הגיטו קולקטיב של צעירים מצ׳אנסטוכוב; משקם אה״ל במקום הפך הקולקטיב לקבוצת־לחימה. מזויינים בכלי־נשק אלה יצאו הלוחמים הצעירים אל „השוק הקטן״. על המשמר בגיטו נשארה רק פוליה שצ׳אַקאטש. כל יהודי הגיטו נתכנסו זה כבר על הכיכר.

האקציה שפיקד עליה הלויטאַנאַנט ראהן, היתה כבר במלוא תוקפה. עשרות זקנים, אמהות ותינוקות, כבר כלואים היו, נתונים למשמר של הפאשיסטים האוקראיניים.

לפי פקודתו של ראהן הוקפה מיד כל חבורת הצעירים, וכעונש על שאיחרה לבוא, הועברה אל קבוצת היהודים הכלואים כבר. מיד החליטה חבורת־לוחמים זו למות מיתה של כבוד. משהוציאם לכיכר והתחילו לערכם בשורה, כדי להוליכם מכאן, התנפל פישלביץ׳ באקדחו על ראהן, ופיינאר — בסכין על הלויטאַנאַנט סאפארט. ראהן נפצע בידו וסאפארט הסתלק מן הכיכר, דקור, והמונדיר והמגפים שלו גזוריו. אקדחו של פישלביץ׳ נסתם פתאום — תרמיל הכדור שנורה נשאר תקוע בקנהו. פישלביץ התחיל נאבק בשיניו ובצפרניו, אבל בשרו נוקב ככברה בצרור כדורים ששילחו בו הגרמנים מנשק אבטומאטי והוא נפל. גם פיינאר נפל, פצוע אנוש. בזה לא סיימו הרוצחים את לקח הדמים שלהם. הם הוציאו עוד 25 איש מן השורה. חילקו אותם לשתי קבוצות והמיתום ביריות לעיני הכל.

רק לאחר שכל אלה נפחו נשמותיהם ניתן לשארית היהודים המכונסים לחזור לתוך הגיטו. את המחנה היהודים העצורים, כשלוש מאות איש בערך, הוליכו לרחוב פילסודסקי 21, ששם נמצא הקומי־סריון של המשטרה הפולנית. בין שלוש מאות האנשים הללו היתה גם קבוצת לוחמים, שלא הצליחה בשעת המאבק הטרגי להתחמק מתוך מחנה־יהודים מוקף, שנועד להיות מוסע מכאן. מן הקומיסריון הצליחה אחר־כך להתחמק רק הלוחמת הצעירה דאשה שצ׳אקאטץ.

המפקדה של ארגון־הלוחמים לא ידעה מנוחה, היא שלחה אל החברים וחברות מכשירים לנסר בהם את סריגי־החלונות. למחרת הובלו כל הכלואים, בלוויית משמר חמור של ז׳נדרמים, לראדומסק, ששם החל אז גירושם של היהודים האחרונים שנתכנסו לתוכה. הלוח־מים החליטו לברוח בדרך. הראשונה ברחה שרה גוטהולד, השניה היתה צריכה להיות יאדזיה מאס, שבשעת מנוסתה מעדה רגלה והיא נפלה. מיד נתפשה, והמשמר מסביב הוגבר. מקרה זה שם לאַל את המשכו של נסיון הבריחה.

אבל מפקדת הלוחמים לא שקטה, ושלחה שני שליחים לראדומסק, את יצחק וינדמאן ואת צבי לוסטיגר, לאמץ את כל הכוחות במקום כדי להוציא מן המאסר את חבריהם וחברותיהם. לראדומסק הגיעו השליחים בעצם הריתחה של האקציה ולא היה בידם לפעול דבר. האוקראינים ששוחדו, אמנם קיבלו את הכסף, אבל אחר־כך איימו עליהם כי יירו באם מישהו ינסה לברוח משם. הלוחמות החליטו אז לשלוח יד בנפשן ולא להיכנס לקרונות. הראשונה תלתה עצמה יאדזיה מאס, השניה עמדה להתאבד מאריסיה רוזנצווייג, שאר היהו־דים, שנמצאי יחד אתן, התנגדו לכך בכוח ולא הניחו לבצע התאב־דויות נוספות.

משום כך החליטו הלוחמות לנקוט באמצעי האחרון — לקפוץ מן הרכבת תוך כדי מרוצתה, הן נתכנסו כולן לקרון אחד, ועמהן המכשירים שהמציאה להן המפקדה עוד בצ׳נסטוכוב. בדרך פרצו את סריגי האשנבים המרושתים של קרון־הסוסים, והתחילו קופצות מתוכו, אחת אחת. באפשרות זו השתמשו גם נשים אחרות. רק נשים מעטות, ובתוכן גם הלוחמת הפעילה צאֶשיה בורקובסקה, הגיעו חזרה לצ׳נסטוכוב. רובן נורו בשעת קפיצתן מתוך הקרונות והשאר ניספו בנדודים בדרך חזירתן לצ׳נסטוכוב.

מתוך „כפר מלחמות הגיטאות״ (דפים מס׳ 333—335), הוצאת הקיבוץ המאוחד.

דער העראישער טויט פון מענדל פישעלעוויטש

מענדל איז געבוירן געוואָרן אין ראַדאָמסק אויף דער רעי־מאָנט־גאַס. זיין פאָטער איז געווען מנחם וואָלף פישלעוויטש (פּי־צעלע). אין שטוב זענען זיי געווען דריי קינדער, ער און נאָך צוויי שוועסטער. שוין אין דער שול האָט ער אַרויסגעוויזן שטאַרקע פעיקייטן. ער איז געווען איינער פון די בעסטע שילערס און דער אָנפירער ביי פאַרשיידענע שפילערייען. די קינדער האָבן נישט אָנגעהויבן קיין שפיל אויב זיי האָבן זיך צום ערשטן נישט באַראַטן מיט מענדלען, שטענדיק זיך געפרעגט וואָס זאָגט צו דעם „פּיצעק״.

פון די פריסטע יוגנט אָן האָט ער געהערט צו אַ ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע, אָבער ער האָט קיינמאָל נישט אויסגעהאַלטן

אין איין אָרגאַניזאַציע מער ווי עטלעכע וואָכן, שטענדיק זי געטוישט אויף אַן אַנדערע און מיט אים זענען מיטגעגאַנגען אַ סך יוגנטלעכע. צום סוף האָט ער געפונען זיין אָרט אין בית״ר. לערנענדיק אין וויינטרויבס יידישער גימנאַזיע, האָט ער דאָרט געפירט אַ שטאַרקע ציוניסטישע אַרבעט און באַוויזן פיל פון זיינע שול־חברים אַריינצוטרעטן אין בית״ר. ווען ס׳האָט זיך געשאַפן די „מסדה״ איז מענדל געשטאַנען בראש פון איר. ער איז געווען פיל מיט ענערגיע, האָט קיינמאָל נישט געקאָנט זיצן ליידיק, שטענדיק געזוכט עפעס אויפצוטון. ער האָט געשאַפן קורסן פאַר עברית, יעדן טאָג האָט ער צונויפגענומען יוגנטלעכע, נישט דווקא חברים פון ‚מסדה״, נאָר ווער ס׳האָט נאָר געהאַט חשק זיך צו לערנען, אַריינגעפירט צו זיך אין שטיב און דאָרט האָט מען געלערנט עברית. אין די ערשטע צייטן האָט ער אויסגעזוכט אַ דערוואַקסענעם וועלכער איז געווען דער לערער, שפּעטער האָט ער אַליין געלערנט מיט דער חברה.

מענדל האָט קיינמאָל נישט מוותר געווען אויפן יידישן כבוד, ער האָט קיינמאָל נישט אַראָפּגעבויגן דעם קאָפּ נאָר מיט שטאָלץ רעאַגירט אויף יעטוועדן אַנטי־יידישן אַרויסטריט. אין די לעצטע יאָרן, פאַר דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען דער אַנטיסעמיטיזם האָט גענומען בושעווען אין פּוילן, איז ראַדאָמסק געוואָרן באַקלעפּט מיט אַנטי־יידישע לאָזונגען און אַנטיסעמיטישע אויפרופן. מענדל האָט צונויפגענומען די חברים פון „מסדה״ און האָט געפאָדערט עס זאָלן זיך מעלדן פרייוויליקע אַרויסצוגיין ביי נאַכט און פאַרשמירן די דאָזיקע לאָזונגען. ס׳האָבן זיך געמאָלדן 30 חברה; מענדל האָט זיי איינגעטיילט אין גרופּן, צו פיר אין איין גרופּע. יעטוועדע גרופּע האָט באַקומען אַן עמער מיט סמאָלע און אַ באַרשט, צוויי האָבן פאַרשמירט און די אַנדערע צוויי זענען געשטאַנען אויף דער וואַך ז.ון געהיטן, צי די פּאָליציי קומט נישט אָן.

די חברה זענען טאַקע צוריקגעקומען פון דער דאָזיקער אַקציע אויסגעשמירטע אין סמאָלע, און אָן די כלים, ווייל די פּאָליציי האָט זיי געיאָגט. זיי האָבן געמוזט אַוועקוואַרפן די כלים, אָבער געבליבן פול מיט קוראַזש. מענדל האָט שטענדיק געטענהט צו דער חברה, אַז מען דאַרף זיך נישט לאָזן, מען דאַרף צוריקגעבן נישט וויכטיק ווער עס זאָל נישט זיין. אַזוי איז אויך געווען ביי די שפּאַצירן אויף דעם זשאַקזשעווער־וועג אָדער ביי די באַברעס ביים באָדן זיך. יעדן שבת האָבן די שקצים אָפּגעוואַרט די יידישע יינגלעך, וועלכע זענען געגאַנגען זיך באָ‎דן, און זיי פאַרטשעפּעט. אַ סך זענען אַנטלאָפן צוריק אַהיים, אָבער נישט מענדל. ער איז נישט איינמאָל אַהיים געקומען מיט אַ לאָך אין קאָפּ, אָבער דעם אַנדערן שבת איז ער ווייטער געגאַנגען און ווייטער געקעמפט מיט די שקצים.

מענדלס הויפּטציל איז געווען צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. צוליב דעם האָט ער געלערנט העברעאיש און האָט אויך געוואָלט קענען שיסן. ער איז אַריינגעטרעטן אין פ.וו. (יוגנט־אָרגאַניזאַציע פאַר מיליטערישער צוגרייטונג) און יעדן זונטיק געווען אַ גאַנצן טאָג זיך לערנען שיסן. ווען ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די אומלעגאַלע עליה קיין ארץ־ישראל (1938), האָט מענדל „איינגעריסן וועלטן״ מען זאָל אים דערלויבן פאָרן, אָבער ער איז געווען צו יונג און מען האָט אים נישט דערלויבט. ווען דער קריג האָט אויסגעבראָכן איז מענדל אַלט געווען בלויז 16 יאָר. זיינע עלטערן זענען אַוועק קיין טשענסטאָכאָוו און ער — קיין קאָלאָמיי, אָבער ער איז פון דאָרט צוריקגעקומען אין דעם טשענסטאָכאָווער געטאָ אַריין.

מענדל פּישעלעוויטש איז געווען פון די ערשטע יוגנטלעכע, וועלכע האָבן זיך אָנגעשלאָסן אָן דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג אין קליינעם געטאָ פון טשענסטאָכאָוו. אין חודש נאָוועמבער 1942 האָט זיך דאָרט, אויף נאַדזשעטשנע 66, אָרגאַניזירט אַ קאָלעקטיוו פון זעקס יונגע מיידלעך, מיטן צוועק צו שאַפן אַרום זיך אַ ווידערשטאַנד־גרופּע. די דאָזיקע זעקס מיידלעך האָבן אַריינגעצויגן אין זייער קאָלעקטיוו זייערע יוגנט־חברים, מיט וועלכע זיי האָבן שוין פריער מיטגעאַרבעט, אין גרויסן געטאָ, אין די „טאָז״־שוויעטליצעס, אין די הויף־קאָמיטעטן און ביים פאַרשפּרייטן אומלעגאַלע ליטעראַטור. צווישן די ערשטע פיר חברים, וועלכע זענען צוגעשטאַנען צו דעם אויבנדערמאָנטן קאָלעקטיוו האָט זיך געפונען מענדל פּישעלעוויטש. שפּעטער איז די אַלגעמיינע צאָל מיטגלידער פון דעם קאָלעקטיוו געוואָקסן ביז 23 יוגנטלעכע, אין עלטער פון 17 ביז 20 יאָר. זיי האָבן זיך גענומען גרייטן צום ווידערשטאַנד — זיך באַנוגנט מיט עסן בלויז טרוקן ברויט, אָפּגעשפּאָרט און געזאַמלט געלט אויף געווער. נאָך דעם ווי זיי האָבן זיך איינגעשאַפט צוויי רעוואָלווערן, האָבן זיי זיך דערקלערט אַלס קאַמפס־גרופּע, איינגעטיילט זיך אין „פינפטלעך״ און אויסגעוויילט אַ קאָמענדאַנט. דאָס איז געווען די צווייטע יינגסטע קאַמפס־גרופּע, וואָס איז אין אָנהויב דעצמבער 1942 אַנטשטאַנען אין טשענסטאָכאָווער קליינעם געטאָ. די דאָזיקע גרופּע האָט זיך גערופן „נאַדזשעטשנאַ 66״, און זי איז מיט אַ חודש שפּעטער באַקאַנט געוואָרן אין געטאָ, בעת דעם ערשטן באַוואָפנטן אַרויסטריט פון דער קאַמפס־אָרגאַניזאַציע, ביי וועלכן מענדל פּישעלעוויטש האָט אָפּגעשפּילט די הויפּט־ראָל.

אַ גענויע באַשרייבונג וועגן דעם דאָזיקן באַוואָפנטן אַרויסטריט ווערט געבראַכט אינעם בוך פון ל. ברענער, „ווידערשטאַנד און אומקום אין טשענסטאָכאָווער געטאָ״ (אויסגאַבע פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין פּוילן), וווּ ס׳ווערט דערציילט דאָס פאָלגנדיקע.

דער ערשטער באַוואָפנטער אָבער שוואַך־אָרגאַניזירטער אַרויסטריט פון דער קאַמף־אָרגאַניזאַציע איז פאָרגעקומען דעם 4־טן יאַנואַר 1943. אויפן באַפעל פון דעגענהאַרטן האָבן דאַן אַלע יידן, וואָס האָבן געאַרבעט אויף פּליאַצוווקעס אין געטאָ גופא, זיך געמוזט צושטעלן אויפן „רינעטשעק״. פון דער קאָמענדאַטור פון דער קאָמף־אָרגאַניזאַציע איז אין געטאָ געווען בלויז מענדל פּישעלעוויטש, פון דער קאַמף־גרופּע „נאַדזשעטשנאַ 66״, אין וועמענס נאָמען ער איז געווען פאַרטרעטן אין דער אַלגעמיינער קאָמענדאַנטור. פון די קאַמף־גרופּן ווידער זענען אין געטאָ געווען דער גרעסטער טייל פון דער „נאַדזשעטשנאַ 66״ און איי‌ניקע מיטגלידער פון די אַלגעמיינע קאַמף־גרופּן. נאָך אַ לענגערן ישוב־הדעת האָבן די קעמפער, מיט אַ מערהייט שטימען, באַשלאָסן אויך אַרויסצוגיין אויפן „רינעטשעק״. קיין געווער האָבן זיי ניט געהאַט. די געציילטע רעוואָלווערן, וואָס די אָרגאַניזאַציע האָט שוין דעמאָלט יאָ געהאַט, זענען געווען פאַרטיילט צווישן די מיטגלידער פון דער קאָמענדאַטור, וואָס האָבן זיך געפונען אויכערן געטאָ מיט ספּעציעלע אויפגאַבן. איין רעוואָלווער בלויז האָט געהאַט מענדל פּישעלעוויטש. דעם דאָזיקן רעוואָלווער האָט ער טאַקע מיטגענומען מיט זיך, און זיין נאָענטסטער חבר, איזידאָר (יצחק) פיינער, האָט מעטגענומען בלויז אַ מעסער. אָט מיט דעם דאָזיקן געווער זענען די יונגע קעמפער אַרויס אויפן „רינעטשעק״. בעת אויף דער וואַך אין געטאָ איז געבליבן בלויז פּאָליא שטשעקאַטש.

אַלע יידן פון געטאָ זענען שוין לאַנג געווען צונויפגעזאַמלט אויפן פּלאַץ. די „אַקציע״, מיט וועלכער עס האָט אָנגעפירט דער לויטענאַנט ראַהן, איז שוין געווען אין גאַנג. צענדליקער זקנים, מאַמעס און קינדער זענען שוין געווען באַזונדער אָפּגעשלאָסן אויף

דער וואַך פון די אוקראַינישע פאַשיסטן. אויפן באַפעל פון ראַהנען איז די גאַנצע גרופּע יוגנטלעכע גלייך אַרומגערינגלט געוואָרן און אַלס שטראָף, וואָס זי איז אָנגעקומען שפּעטער ווי אַלע יידן, איז זי איבערגעפירט געוואָרן צו דער גרופּע יידן, וואָס איז שוין געווען פאַרשפּאַרט. דאָ האָט די דאָזיקע קעמפער־גרופּע אויפן אָרט באַשלאָסן אומצוקומען מיט כבוד. ווי נאָר מען האָט זיי אַרויסגעפירט אויפן פּלאַץ און אָנגעהויבן אויסצושטעלן אין אַ ריי אויף אַוועקצופירן, האָט מענדל פישעלעוויטש זיך געוואָרפן מיטן רעוואָלווער אויף ראַהנען און יצחק פיינער האָט זיך געוואָרפן מיטן מעסער אויפן לויטענאַנט סאפּארט. ראַהן איז פאַרוווּנדעט געוואָרן אין האַנט און סאפּארט האָט אַ צעשטאָכענער, מיט אַ צעשניטענעם מונדיר און צע־שניטענע שמיוול, זיך צוריקגעצויגן פון פּלאַץ. דער רעוואָלווער ביי מענדל פישעלעוויטשן האָט זיך פאַרהאַקט, ווייל די גילזע פון דער אויסגעשאָסענער קויל איז געבליבן שטעקן אין דער לופט. מענדל פישעלעוויטש, האָט אָנגעהויבן קעמפן מיט ציין און נעגל און איז געפאַלן אַ דורכגעלעכערטער פון אַ סעריע קוילן, וואָס די דייטשן האָבן אויף אים אַרויסגעלאָזט פון אויטאָמאַטיש־געווער. אויך יצחק פיינער איז געפאַלן אַ שווער פאַרוווּנדעטער.

דערמיט האָבן די מערדער זייער בלוטיקע לעקציע נישט פאַר־ענדיקט. נאָך 25 מאַן האָבן זיי אַרויסגענומען פון דער ריי, איינ־געטיילט זיי אין צוויי גרופּעס און דערשאָסן פאַר אַלעמען אין די אויגן. 27 יונגע לעבנס זענען ווידער פאַרשניטן געוואָרן, צווישן זיי: די צוויי יונגע קעמפער מענדל פישעלעוויטש און יצחק פיינער; ווי אויך — הערשל פרידמאַן, דער באַקאַנטער באַיאָוועץ פון זינט 1905; אַדוואָקאַט נאַטאַן ראָזענשטיין; ווערניק, ראדאל, שעלצער, טרעמבאַצקי, האפּטקע, שטאלפּ, וויגאָדזקי, זילבערשאַץ, עקשטיין, גאָלדבערג, ראדאשיצקי; און נאָך 13 מאַן, אומבאַקאַנטע. נישט אַלע פון די געפאַלענע זענען פון די קוילן תיכף אומגעקומען. אייניקע פון זיי, צווישן וועלכע ס'האָט זיך אויך געפונען יצחק פיינער, האָבן זיך שעהן־לאַנג געמאַטערט אין טויט־קאָנווולסיעס. ערשט נאָך דעם, ווי אַלע האָבן אויסגעהויכט זייערע נשמות, זענען די רעשט פאַר־זאַמלטע יידן צוריק אַריינגעלאָזט געוואָרן אין געטאָ. די אָפּגע־שלאָסענע מחנה יידן, פון אַן ערך 300 מאַן, איז אַוועקגעפירט גע־וואָרן אויף פּילסודסקי־גאַס 21, ווו עס האָט זיך געפונען דער קאָ־מיסאַריאַט פון דער פּוילישער פּאָליציי... אויף מאָרגן זענען אַלע פאַרהאַלטענע, אונטער אַ שטרענגער באַוואַכונג פון זשאַנדאַרן, אי־בערגעפירט געוואָרן קיין ראַדאָמסק, ווו עס איז דעמאָלט פאָרגעקומען דער גירוש פון די לעצטע דאָרט צונויפגעזאַמלטע יידן.

דעם ערשטן מאַי 1945, מיט 10 טעג פריער איידער ס'האָט זיך אָפיציעל פאַרענדיקט די צווייטע וועלט־מלחמה, האָט די יידישע וואָכנבלאַט „דאָס נייע לעבן", וואָס איז דאַן דערשינען אין לאָדזש, פאַרעפנטלעכט אַ רשימה פון פופציק העלדישע געטאָ־קעמפער, צווישן וועלכע עס געפינט זיך דער נאָמען פון מענדל פישעלעוויטש. די דאָזיקע פופציק יידישע געטאָ־קעמפער זענען אין צווייטן יאָר־טאָג פון וואַרשעווער־געטאָ־אויפשטאַנד (אַפּריל 1945) באַשאַנקען געוואָרן דורכן גענעראַל־שטאַב פון דער פּוילישער אַרמיי מיט מילי־טערישע אויסצייכענונגס־אָרדערס פאַר זייער העלדישן קאַמף קעגן דעם נאַצישן אָקופּאַנט.

מענדל פישעלעוויטש האָט אָפּגעגעבן זיין יונג־לעבן אין טשענ־סטאָכאָוו ווי אַ העלד, אין קאַמף פאַרן יידישן כבוד, אין איינקלאַנג מיט די אידעען וואָס ער האָט פריער איינגעזאַפּט און פּראָפּאַגירט צווישן דער יוגנט אין ראַדאָמסק.

ישראל וואַקסמאַן

בוז'יקובסקי טוביה

משבאנו להציב לטוביה מזכרת בספר, מיד ניצבו בסף, זה בצד זה, כל אותם מאמרים, רשימות וחוברות שנכתבו לזכרו מאז פטירתו ועד עתה. כשהם מתנצחים ביניהם וטוענים כל אחד לזכותו להיות שותף בהנצחת דמותו הנשגבה.

במידה שיש בכוחן של מלים, — שנכתבו מתוך רטט קדושה כדי לגלם את דמותו הקורנת של טוביה, יבוא המעט שלוקט בזריזות ובחיבה על ידי זבריו, מתוך האוסף הרב, ויצרור בצרור הזכרונות את הכוכב המופלא שזרח בשמי ראדומסק.

תבואנה הרשימות, שנכתבו בידי אנשים שחזו בפעלו מקרוב ועמדו על סוד גדולתו ויספרו לדור שידע את טוביה ולאלה שיבואו אחריו ולא ידעוהו, על האיש שנתגלה משכמו ומעלה, על החבר היקר שהלך ואיננו ואשר זכרו הנעלה לא ימוש מלב.

העתונות מבכה את מותו

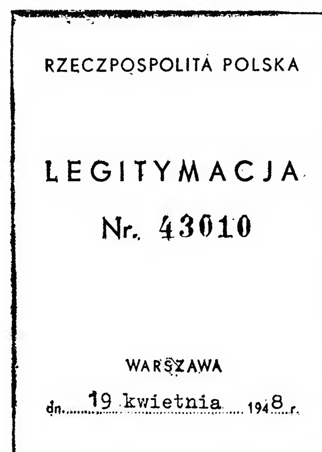
טוביה נולד בשנת 1911 בראדומסק (פולין המרכזית). משחר נעוריו התקשר עם „פרייהייט", תנועת הנוער של פועלי־ציון צ. ס. הוא מילא תפקידים אחראיים בתנועת א"י העובדת בעירו. היה ספרן אחרון בספריה ע"ש שלום עליכם והציל את הספריה מהשמדה. השתתף בסמינרים כמרצה בספרות יידיש ובתולדות תנועת הפועלים.

אחרי הכיבוש הנאצי, באביב 1940, נקרא לוארשה למרכז „החלוץ" ולתנועת המחתרת של „דרור". השתתף באירגון הסמינרים הבלתי ליגאליים וכן בעתונות המחתרת. פיתח פעולה חינוכית והדרכתית ענפה. ב־1942 יצא לפלוגת הכשרה וניהל שם את העבודה התרבותית. בשלהי שנה זו חזר לגיטו וארשה והשתלב בפעולות „האירגון היהודי הלוחם". השתתף בפעולה המזויינת הראשונה של האירגון בינואר 1943. במרד הגדול נלחם בגיטו המרכזי; היה בין היוצאים דרך תעלות הביוב. בימי המרד הפולני באוגוסט 1944 נלחם בשורות הפלוגה היהודית של האירגון היהודי הלוחם.

מיד עם השיחרור חידש את פעולתו הציבורית בין הניצולים והנוער החוזר מרחבי ברית המועצות. בעשרות מאמרים בעתוני התנועה הביא את דבר הציונות המגשימה. במציאות החדשה של פולין העממית, בימי היציאה הגדולה, עמד בשער מול המתנכרים. בשנת 1949 הוציא מרכז „החלוץ" בפולין את ספרו „צווישן פאלנדיקע ווענט", שהיא ספר עדות ראשוני על גיטו וארשה הלוחם. הספר הופיע בשנת 1950 בתרגום עברי, בהוצאת הקיבוץ המאוחד, בשם „בין קירות נופלים".

בשנת 1949 עלה ארצה והצטרף לקיבוצו, הוא קיבוץ לוחמי הגיטאות בגליל המערבי. עד יום נפלו למשכב, ממנו כבר לא קם, שילב את העבודה בענפי המשק עם פעולה ציבורית וספרותית. היה בין מייסדי „בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון". בימי מחלתו המשיך בכתיבת פרקי זכרונותיו על שנות הכיבוש הראשונות.

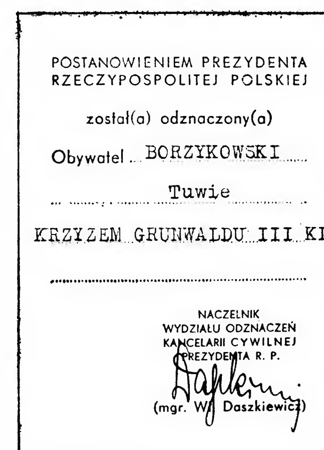
RZECZPOSPOLITA POLSKA

LEGITYMACJA

Nr. 43010

WARSZAWA

dn. 19 kwietnia 1948 r.

POSTANOWIENIEM PREZYDENTA
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

został(a) odznaczony(a)

Obywatel BORZYKOWSKI

Tuwie

KRZYŻEM GRUNWALDU III KL

NACZELNIK
WYDZIAŁU ODZNACZEŃ
KANCELARII CYWILNEJ
PREZYDENTA R. P.

(mgr. W. Daszkiewicz)

אות ההצטיינות „צלב גרונבאלד דרגה ג'", שהוענק לבוז'יקובסקי טוביה בשם הנשיא של מדינת פולין.

מותו הישרה אבל כבד על ציבור החברים במשק, על מוקיריו, ידידיו וחניכיו ברחבי הארץ.

*

קבר ראשון נכרה באדמת קיבוץ לוחמי הגיטאות, שבגליל המע־רבי, עת הובא למנוחת עולמים חבר המשק ממשתתפי מרד גיטו וארשה, טוביה בוז'יקובסקי.

הארון, עטוף דגלי לוחמי הגיטאות, הונח לפני מסע ההלוויה במשכן הזמני של בית קצנלסון כשרבים מחבריו ומוקיריו של המנוח עוברים על פניו. בורה, חבר המשק, שנפרד מהמנוח בשם חבריו וידידיו הרבים ציין בדבריו, שנאמרו בבכי עצור: „עוד נוספים קרבנות על 6 מיליון שנספו באירופה, עוד מתמוטטים חיי אדם בטרם עת. טוביה היה בין אלה שהקימו את המרד ואת העם להציל את נפש האדם ואת האדם להציל את נפש העם".

אחרי הארון העטוף בזרי פרחים שהובא לקבורה בקבר הראשון שנכרה באדמות המשק צעדו חברי המשק, חברים ממשקי הסביבה, לוחמים ממרד הגיטאות ממקומות שונים בארץ, חברי מזכירות הקיבוץ המאוחד, מרכז אחה"ע־פוע"צ ופועלים מעכו ונהריה. דברי הספד נישאו על ידי חברים שליוו את המנוח בדרך חייו מלאות הסבל מצעירותו ועד הלום.

יצחק טבנקין, שהספיד את המנוח לפני סתימת הגולל אמר: „טוביה, הנה אנחנו חופרים קבר מתחת לעפר ואפר, הנאצים רצו להכניס תחת עפר ואפר את כל העם היהודי, אבל טוביה וחבריו גילו את האש ויחידים לפני כולם הרימו את נס המרד נגד החיה הנאצית. הוא יכול היה למות אלף פעם", המשיך טבנקין בדבריו, „מרעב, מכדורי הנאצים בתעלות השופכין ובזמן המרד, אלא שהגיע עד כאן למדינת ישראל, לקיבוץ לוחמי הגיטאות העוטה ירק. וכך אנו עומדים על קברו של טוביה, מתוך ידיעה שמתחת לעפר יש אש".

*

עתה נפגש עם סופו, עם המוות. והן לא זר היה המוות לטוביה, אשר בא אלינו מ„בין קירות נופלים". הן אותן השנתיים שהעלה בספרו, למן „ברקים ביום ינואר" 1943 עד „אביב בינואר" 1945, שנתיים בווארשה הנכחדת והמורדת, בין חרבות, על גגות בבונקרים ובתעלות — הן אותן השנתיים אינן בעצם אלא קורות פגישה אריכתא אחת עם המוות. ולא עם „מיודענו", המתהלך מאז מסביב לביתנו, הקוצר הנצחי וחרמשו התמים בידו — אלא עם מוות „מודרני" טוטאלי, מצויד ציודי הכחדה, הולם הלמויותיו ביד טיב־טונית.

פגישה עם המוות, עין בעין, פנים אל פנים — ועמידה נגדו, ומרידה בו. פנים הרבה היו לו למוות זה: אימה וכדור ושריפה, רעב ורדיפות והתחתי עלטה, צמא ושברון, וחדלון חברים וכליון עם — וחלל שנתרוקן מכל, רק לא מן האימה. הנה הוא קרב ובא, משתער ומוחץ — והנה הוא מרתיע ושם לו סתר־פנים; נדרש ואינו נמצא, יבוקש — ואינו נענה. משל אין הוא רוצה בכנועים ובממוגרים: את הגאים והאמיצים יבקש, את הקמים נגדו.

והרבה פנים לה למרידה זו: לבוא במערה ולהסתתר מפני המוות, ואף לרוץ לקראתו; לפנות לו דרך, להניח לו לעבור — ולהקבילו בטבור הרחוב; להטיח נגדו שארית הכוח והזעם — ואף לכבוש פנים וחרון. „עד יעבור".

בכפיפה אחת עם המוות דרים היו כאן הבחורים. הכל כאן שלו — ורק לא הם, יתומי־העם. נצחונם של מנוצחים!

ספר פגישות עם המוות — איזו ריאליות דמיונית, איזו מציאות של כללות־כל־הקצין, שאין אחריה כל ממש. ואף על פי כן, מידבר־חיים זה מלא תנועה והוא נושם נשימה כבדה של מאמצים ודריכות; חליפות לו ותמורות, וחדים המיפנים, והמעברים חותכים כאותו רחוב לֶאשנה שבספר, שהוא תל־שממה מצידו היהודי מזה, ועומד על תלו, בנוי בלתי פגוע, מן העבר הארי מזה. ליד שבילי האש ושבילי השלג, ליד הסיטואציות הקיצוניות של אדמה חרוכה, מאורות־תמוטה יתעלות־מדמנה — חורשה מאחורי וארשה וירק אילנות ודשא. וז'וליבושז' הנאה ויום קיץ בביאלאנה משתעשע בחיק הטבע ויפה לו. איים בתוך ים האש, נאות־דשא בישימון! ואף בתוך תוכם של מצבים אחרונים — חילופי גוונים ואור וצל, תקוות וייחולים, מועקה שמתרווחת, מיצר שנפתח. נרות של שבת נדלקים ביד אשה במחתרת, קול תפילה עולה מן החצר ליד המחבוא. וער הלב לקולו של עולם. ודברי דעת ותורה והתבדחות מאחורי קירות כולאים וזה הסיוע וזו ההסתכנות של שאינם־בני־ברית, נלבבים ושומרי־הגחלת! אכן, יש רגעים ירוקי־נצח בשלכת ימינו, יש שעות גם במקום הזה ובזמן הזה בעבורם אולי יש אחרית ותקווה גם לקוסמוסדום זו.

שאינם־בני־ברית, אשר לא הפרו את הברית עם חברינו המחבר ועם חבריו, משהוא זוכר אותם קשה עליו הפרידה מעליהם והרי הוא משהה אותנו ומפליג בסיפורם ובשבחם. משל נתחייב הוא להם ולא הם לנו ולגורלנו.

אכן, הספר — כולו שלנו, של גורלנו היהודי: ההישמדות מתחת רקיע — ויצר החיות של קם מאבלו ומאפרו; ההיצמדות לכל שירטון של חיים — והמורא מפני החסד המיטיב שמא משטה הוא; ואף חבלי תודה אלו לחסידי־עולם כפוי־תודה וחשוך מרחמים, — המעטים ובודדים בעולמם, כמוהם כאותה חבורה חלוצית אחרונה שלא שלטה בה האש. עתה טורחים הם הללו לסייע בידי הגורל היהודי להציל את המוצלים בשביל ההיסטוריה, מניאים אותם מהוסיף להתגרות עם הגורל. מוקירים הבחורים חרדה זו, אך אינם מרתיעים „ממשימה" אחרונה, חוזרים ומפליגים אל רעשם של החיים ולקראת נסיונות נוספים. אולם בכל אשר ילכו לא יברחו עוד מאותה שליחות דבוקה וצמודה בהם, פליטי הכלייה ומורדיה.

„אף ימים רבים לאחר מכן" — מסופר באחד הפרקים האחרונים של הספר — „לא יכולתי לעבור בשלווה על פני ברז של מים, אף על פי שכבר שתיתי לרוויה". לא הירפה ולא נתרווה הצמאון למים זכים, הלא הוא הצמאון לחיים שיש עמהם התנערות והתחדשות. אותו צמאון של הגרעין החלוצי כולו, שקורות הצלתו המופלאת, חסד אחרון שעשה עמנו השר האכזרי של יהדות פולין — מעלה לפנינו בתום ובענווה אחד מבניו. טוביה בוז׳יקובסקי מעלה פרשה זו, כפרשיות אחרות, בחרדה יתירה לדמות ולטיפוס שלא יישכחו, למאורע שלא יאבד, לחוויות המונים ולרגשות של יחיד. משא כבד הוא, משא אבדננו.

ודאי: מאורעות אחרונים מסיגים גבולם של ראשונים. מלחמת השיחרור, „ניסים" שנעשו לה וגבורות שעשתה תפשה את כל לבנו, דוחקת פעמים מלפניה טרגדיה ותפארת. אך היא, אף היא, כלום לא נפל עליה, הרבה או מעט, מאורם של „ברקים בינואר" ובאפריל 1943 בוואראשה, „מאביב של ינואר" 1945? השואה ומלחמת השיחרור — שכנות הן זו לזו בזמן, ודומה: גם קרובות קירבת קרקע ושרשי. האסון „פירנס" את הגבורה. מכוחן של המנוצחים שאב גם נצחוננו. ואף בלב ובהכרה הלא יתאחדו ספרי העם שתם־לגווע, ספרי „בין קירות נופלים" עם ספרי בניו שקמו בארץ, התרוממו לגבהי הנצחון.

משה בסוק („למרחב")

הפעילות היתה לו סם חיים

יש ומתוך כאב על מותו של אדם, עולים במוחך זכרונות בהירים ומלאי זוהר הקשורים בדמותו. דומה שיש צורך נפשי להזכיר את ההולך לבלי שוב דווקא ברגעי חייו הטובים, לראותו שוב חי ותוסס ומאושר. כאילו מתעורר בנו הרצון לזכור אותו בחיוכו, בצחוקו, בבדיחות דעתו. פגישה כזאת עם החבר שאיננו עוד מחזירה אותו לתוך חיינו ואפילו מסייעת לחיות אתו מחדש את החוויות הגדולות, העמוקות.

לא על טוביה של השנים האחרונות אספר. מסך כבד של טרא־גיות עוטה את תקופת־חייו האחרונה. היתה זו שרשרת של סבל ויסורים, שכבלה אותו במאבקו הנואש עם המחלה, עם הגורל, עם חוסר־האונים.

אני שוב רואה את טוביה כפי שהכרתיו לפני שנים. כאשר חי חיים מלאים דווקא בעולם של מוות וזוועות, חי בלב שלם, ודומה גם מתוך סיפוק עמוק. ימי השואה — אלה היו ימיו היפים ביותר. אז נתגלה לנו וגם לעצמנו, במלוא המרץ וכושר החיות וההיאבקות.

ראיתיו לראשונה בקומונה שלנו בדז׳ילנה 34, בה התקיים הסמינר הראשון של „דרור"־במחתרת. טוביה הרצה על בורוכוביזם. דיבר יידיש. לא היה לו כושר ריטורי ואף לא שפה מבריקה. דבריו היו פשוטים כלחם, אך נבע מהם שיכנוע שלכד את לבותינו. עכשיו נדמה לי, כי בלענו מתוך דבריו אמונה, כי תורת חיים מסר לנו. הרגשנו כולנו, כי טוביה יודע זאת, וטוב היה לו לחיות בהכרת האמת הנמסרת לצעירים ממנו.

*

בפעולת המחתרת היה עתון התנועה הבלתי־ליגאלי צפור נפשו. הכתיבה היתה תמיד אהובה עליו, ועד ימיו האחרונים מצא בה ס פוק רוחני עז. בגיטו היה כולו שקוע במלאכת העתון, והיה גאה על כך.

לא אשכח אותה תמונה בליל ה־17 באפריל 1942 — ליל השחיטה הראשונה בגיטו וארשה. עשרות אנשי־ציבור יהודים הוצאו אז מדירותיהם והומתו ביריות בשערי בתיהם. אנשי ס. ס. עלו גם לדירת הקומונה והיו להם ברשימותיהם כמה מחברינו.

טוביה ישב באחד החדרים רכון על גבי מכונת־הכתיבה, ובה דפי העתון שלנו. כשנשמעו צעדי הגרמנים מחדר המדרגות, אצו הבחורים להתחבא. ועד היום אני רואה את דמות של טוביה, מכונת־הכתיבה בידיו, והוא רץ עם האחרונים למקום המחבוא בעליית־הגג. גם ברגעי אימה הוא לא שכח, לא הפקיר את העתון, את חבריו, את עבודתו בתנועה.

וטוב היה לו אז עם הרגשה זו של נאמנות ופעילות פנים אל פנים עם המוות.

*

המלחמה ומחנה הריכוז ניתקו אותי מחברי ומטוביה הקנאי, השלם והלוחם בימים טרופים וטורפים. ושוב פגשתיו בפולין המשוחררת, בימי הפעולה הקדחתנית לחידוש התנועה. שוב ראיתיו שקוע כל־כולו בעבודת העתון, כותב, עורך, עומד בעקשנות ומתפלמס בקנאות על דעותיו וקשוב בלהיטות למאורעות העולם ולמתרחש סביבו. תמיד — נאמן לדרכו, ער לכל החדש הנרקם סביבו, מאמין בכוחות־המחר — אף התמורות והסטיות שבהם, אינו נתפס לאכזבות נמהרות ונלחם בחריפות בכל גילוי נגד הציונות והסוציאליזם.

ובימי המאבק על עליית יהודים מפולין, בפולמוסיו עם מתנגדים, בזמן כתיבת ספרו, המשיך טוביה בחייו האידיאיים המלאים, שהציפו את כל ישותו.

לעתים נדמה לי, שבשנים האחרונות שרד בקרבו רק זכר והד לאותה תקופה מלאת סכנות ופעילות. אך ערנותו למתרחש לא פגה אף בימיו האחרונים. יום לפני מותו ביקש מהחבר שישב ליד מיטתו את העתון. הוא הסתכל בעיניים כבות לעולם המוסיף לחיות ונראה כמקשיב לקולות מתרחקים והולכים ממנו.

חייקה פ.

פרק שלא נכתב

שקט ועניו היה טוביה בוז׳יקובסקי, אולי שקט ועניו יתר על המידה. תכונתו זו לא עמדה לו כמכשול בדרך חייו, ומי יודע אם לא החישה בעקיפין גם את מותו ללא עת.

המחנך הנלהב של הנוער החלוצי, של „דרור", נעשה בשנות־הגיטו הקודרות איש מאבק אקטיבי נגד הצורר, חייל נאמן בארגון היהודי הלוחם, והוויית הימים ההם מילאה את כל ישותו.

נתון היה כולו לחוויות של ימי הכיבוש והשואה — הכליון והמרד. בכך אפשר להסביר את צמאונו הגדול להשיח דברים, אם ברבים ואם בחוג חברים מצומצם, וכן רצונו העז להעלות זכרונות על הכתב. וכאן הורתו ולידתו של ספרו המעניין „צווישן פאַלנדיקע ווענט", המצטיין גם בדיוקו ההיסטורי. ספר זה, שעניינו תיאור ההכנות לקראת המאבק בגיטו וארשה הלוחמת, הופיע בשנת 1948

בשפת מקורו, ביידיש, ורק לאחר מכן תורגם לעברית וראה אור בארץ.

על החוש ההיסטורי בו ניחן טוביה מעידה העובדה, כי בשבתו בצד הארי במחבואו, לאחר דיכוי המרד, עורך היה רשימותיו בפולנית והעלה בהם את קורות הימים — לא רצה לדחות מלאכה זו מחשש של שיכחה וטישטוש. למזלנו ניצלו רשימות אלה מכליון, והן ששימשו יסוד לספרו.

הספר, בדומה לטוביה האיש, אינו מהלך בגדולות. דבריו צנועים וקולו שקט. במלים פשוטות מתאר הוא את אשר קרה. ואם כי חלקו כמשתתף במרד ודאי לא היה מן הקטנים, אין הוא מדגיש את הדבר הזה, ובזאת נבדל הוא מכותבי־זכרונות רבים.

לא כל מה שהתרחש בימים ההם היה ידוע למחבר — על דברים שלא ידעם לא כתב בספרו. ויש לראות בכך יתרון גדול. טוביה לא נהג כמחברים אחרים, שהכניסו לתוך יומנים כל מה שנודע להם לאחר מעשה. טוביה רשם רק מה שראה ושמע ממש. אבל בתחומי הידיעה שלו בוטח הוא בדבריו, כי בתוך חוויותיו הוא מהלך, בתוך דברים שחזה אותם מבשרו. עמדה עקבית זו, שיש בה בטחון עצמי, באה לידי ביטוי, בימי הוויכוח הגדול על מהות המרד, אשר נערך ע״י המכון היהודי ההיסטורי בוואַרשה בשנת 1948. בויכוח סוער זה עמד טוביה בדין־ודברים עם בעלי פלוגתא רבים, מהם רציניים יותר ומהם רציניים פחות, אשר ייצגו זרמים שונים ודעות שונות. מן הוויכוח הזה יצא טוביה כמנצח. שום סברה מסברותיו לא הוכחשה, פרט, כמובן, לדברים שהיו מחוץ לתחום פעולתו וידיעותיו.

ב־1949 מגיע טוביה לארץ וכאן נקלע הוא לתוך מציאות שונה לחלוטין. החיים אינם נותנים לו להמשיך בחוט זכרונותיו מימי המאבק בגיטו. עוד בהיותו בפולין התחיל לכתיב את זכרונותיו מגיטו וארשה, מן התקופה אשר קדמה למרד. גם בארץ המשיך בעבודה זאת, אך לא התקדם בה הרבה. חסר לו הכוח לחזור לתקופת הגיטו, אם כי חברים וידידים האיצו בו והשתדלו להשפיע עליו שימשיך בכיוון זה. לעומת זאת התחילו להטריד את טוביה בעיות כלליות של התנהגות היהודים בימי הכליון. שאלות היסטוריוזופיות הן שדחקו לקרן זוית את זכרונותיו. הוא אפילו על נושא זה כתב מאמר מקיף, שנועד להת־פרסם בקובץ ג׳ של „דפים לחקר השואה והמרד״, אלא שבקובץ זה לא ראה, כידוע, אור.

וכך לא נכתב פרק בהיסטוריה החדישה שלנו, ומי יודע מתי ומי ימלא את החסר. על כל פנים, מה שטוביה יכול היה למסור לנו ושהיה קניינו שלו — הלך לאיבוד.

נחמן בלומנטל

מתוך דפים לזכרו של טוביה

(בהוצאת משק לוחמי הגיטאות)

— — — בכל יום ישנה גבורה, וכל העמים חיים את זכרון הגבורה. האם היתה לנו גבורה גדולה מזו, שנתגלתה בגיטו? הרי כולם חשבו שאין לעמוד מול היטלר! והנה נמצאו צעירים שלנו, שלא היה להם צה״ל ולא היה להם נשק, והם קמו ועמדו ופתחו במלחמה עם הגרמנים. ראשונים למרידה, לאחר ארבע שנים של מפלות — — —

— — — מלחמת היהודים בימי הבית השני, מלחמת השיחרור ומלחמת סיני צריכות לעמוד דום בפני גבורה זו, גבורה בלי צה״ל, בלי מדינה, בלי תקוה. — — —

— — — בכל המרידות השתתף טוביה ולאחר מכן נשאר עוד בפולין והקים את „דרור״. יש לו מאות תלמידים אצלנו, ברחבי הארץ. ברוכים החיים שהוא לא נפל בגיטו, בתעלות, באושביץ, אלא במשק חקלאי בארץ. מחיי איש כזה יש הרבה חיות, לי, לבני ולנכדי.

י. טבנקין

*

זוכר אני את שיחתי הראשונה עם טוביה, והוא אז בן 15, נער ער, שקט ומרוכז: ב־1926 ייסדנו ארגון־נוער ציוני־סוציאליסטי בראדומסק עירנו. הלכתי מבית אל בית ולקטתי נערים. קראתי לטוביה החוצה — לא יכולתי לשוחח על דברים כגון אלה בנוכחות ההורים. הזמנתיו לאסיפה המיסדת בשבת הקרובה. הוא שאל: „על מה ידברו שם?״ — עניתי לו: „על קשר הנוער היהודי לארץ־ישראל״, ואז ענה שיבוא ברצון.

הוא בא, — ונתפס כולו, בכל ישותו להסתדרות־הנוער. לכל פגישה היה מביא חברים חדשים. קשוב היה לדברי הסברה ורציני בכל שעה. יחס מיוחד היה לו לאות המודפסת שלנו, לעתון התנועה „פרייהייט״. היה מפיץ אותו בין הנוער ובתחילת כל חודש רץ לדואר, לקבל את חבילת העתונים. לא היתה לו סבלנות לחכות לבואו של הדוור.

כעבור שנה, בגיל 16, ניהל כבר חוג ולכל שיחה היה מתכונן בשקידה וברצינות. לא עוד היה הנער המתבודד כמקודם, תמיד סובבוהו צעירים. היה לוקח אותם בשבתות לפינות־החמד בסביבות העיר, ביערות זקשובק או ב„עמק השווייצי״, לא שעה להפרעות וליידוי־האבנים מצד נערים פולנים והרביץ שם, בחיק הטבע, את תורתנו בחוג חניכיו.

חייט היה, בן חייטים. בהיותו נער, בן־הזקונים בחמשת הילדים במשפחה, שלח אותו אביו, לאחר כמה שנות־לימוד בחדר מסורתי, ללמוד מלאכת החייטות. כשנתבגר בעבודה ובתנועה, הוטל עליו התפקיד לפעול באגודת פועלי־המחט, ארגון מקצועי ששלט בו השמאל הקיצוני האנטי־ציוני. טוביה נבחר כסגן יו״ר האגודה. היה מופיע בנאומים ציוניים גלויים. מתנגדיו שמעוהו בחריקת שיניים, אך גם ביחס של כבוד.

חיבה יתרה היתה לו למוסדות התרבות של התנועה, לספרייה ע״ש שלום־עליכם ולאוניברסיטה העממית. לאחר שנים, עם ראשית הכיבוש הנאצי, החביא יחד עם קבוצת חברים את הספרייה „לזמנים יותר טובים״, ולאחר השואה בא לעירו המיותמת, שרדו בה בודדים מבין עשרת אלפי יהודיה, הוציא את הספרים ממחבואם והעבירם לוואַרשה.

באמצע שנות השלושים עלתה ארצה קבוצה גדולה של האקטיב הציוני־סוציאליסטי בעירנו. טוביה הבטיח — מתוך רגש של אחריות שקולה — להישאר זמן מסויים בעיר ולדאוג לתנועה. ידענו כולנו, העולים לארץ, כי הנכס היקר לנו הופקד בידיים נאמנות. הוא הוסיף לשאת את דגלנו ללא ליאות.

לא קלים היו חייו. בביתו שרר עוני וטוביה היה עושה ימיו בעבודה וערביו ושבתותיו בתנועה. עקביות היתה בו, שגבלה בעקשנות. לא היה במילונו המונח „גמישות״ — ידענו זאת וסלחנו לו תמיד. אבל גורלו לא היה, כנראה, סלחני כמונו, חבריו. והוא נשבר.

מאושר היה כשקיבלנוהו בשמחה וביקר בני־עירו עם בואו ארצה. מאושר למראה מאות הניצולים, מאושר שהיכו שרשים במולדת, בין קירות איתנים שלא יפלו לעולם. הבטיח לכתוב זכרונות לספר הזכרון לקהילת ראדומסק — וקיים הבטחתו בשנות מחלתו, כתב בעקשנות ובכאב.

היינו גאים עליו, כגאוותנו על שלושת בני־עירנו: הרשל גרינ־שפאן, מנדל פישלביץ ומונייק ריינגבירץ, שהרימו ידם נגד העריצים הנאציים. שמחנו, שהרביעי בחבורה, טוביה בוז׳יקובסקי, חי אתנו ובינינו.

וכשהסתלק מאתנו טוביה, האחרון, גדול הכאב שבעתיים.

חיים גולדבו׳ג

"בין קירות נופלים"

מגילת ספר. בשנים הראשונות שלאחר החורבן השלישי ראה הספר את אור העולם ושם קורא לו „בין קירות נופלים". מי הגה את השם הזה לראשונה? כלום הירש גליק, משוררו של המנון הפארטיזאנים, ושמא מחברו של הספר אשר לפנינו — מי ידע תעלומות־לבב.

דין וחשבון הוא, מן המקור הראשון, מפיו של אחד הלוחמים בגיטו וארשה — אחד מאלה אשר חזו מבשרם, בשלווה סטואית כמעט, את כל מדורי הזוועה. אחד מבין אלה אשר שקעו עד צוואר בין אבני־המפולת שעל פני האדמה ועד צוואר גם עברו במי־הזוהמה, אשר מתחת לפני האדמה — בתוך ביבי השופכין שורצי העכברים והתולעה. ספר האמת והאמונה — הגיגי אדם שהרבה־הרבה יש עמו לגלות; וגם אם ימים ולילות יספר, לא יהא מספיק, על מה, איפוא, יבדה דברים מלבו? ושמו של מחבר הספר — שם פולני ויהודי כאחד — טוביה בוז'יקובסקי, שם כל־כך פולני־יהודי. שום אמן בעל טעם דק ואוזן בוחנת לא היה מצליח לקרוא שם נאה יותר לספר ושם נאה יותר לגיבורו הראשי — למחבר המגילה.

אוהל־מגורים. איתן וממשי יסודו של האוהל אשר בקיבוץ לוחמי הגיטאות. אמנם הרוח מזעזעת את קירות־יריעותיו, ואף־על־פי־כן חזקים קירותיו... זה לא מכבר קירות נופלים, ואילו עתה קירות מרטטים ברוח... גלגולי עתים.

אוהל־מגורים, ובו מיטת־שדה, שולחן קטן, כסאות מספר ואגרטל עם פרחים. והעיקר — כוננויות שונות — מקופסות־עץ ומלוחיות־עץ, מלבנים ומדיקט עשויות הכוננויות, ובהן אוצר ספריו של יהודי מודרני; ספרים ביידיש ובעברית, בפולנית ובאנגלית, ובין כל אלה איש צעיר ובריא שקומתו בינונית, ועיניו כחולות־בהירות. פניו אמנם גלויים ועליזים, אך שקט ומנומס האיש. דמות סלאבית טיפוסית עם מזיגה שמית כלשהי. 1950 היתה השנה. כבר נקפו ימים רבים מאז הגיע לארץ־ישראל, ושמו של האיש — טוביה בוז'יקובסקי.

תל־אביב, והשנה היא 1955. יום־יום אייסר את עצמי: כבר עבר זמן רב מאז הגעתי לארץ, אנשים שונים ורבים כבר פגשתי ורק את טוביה בוז'יקובסקי, אשר רושם יצירתו ואישיותו חזק היה עלי כל־כך, אותו לא שבתי עדיין לראות. אין זאת כי גם הוא מייסר את עצמו ואומר: כה רבים הימים מאז הגיע לארץ מלך ראוויטש, כה רבים המכתבים אשר שיגרנו זה לזה, אך היפגש לא נפגשנו משום־מה. לא ייתכן הדבר. יש איפוא למצוא אותו ולראותו פנים.

נקישה בדלת והיא נפתחה. בפתח הופיע איש צעיר, משמין במקצת ונשאר עומד באפלולית. ממבט ראשון לא הכרתיו.

— האפשר לדעת מה שם אדוני — שאלתי.

— טוביה בוז'יקובסקי — היתה התשובה.

ומיד סבבה־והלכה השמחה וכבר שוטפים היינו בשיחת־רעים ערה, שיחה בענייני קיבוצו — קיבוץ לוחמי הגיטאות, אשר נטל על עצמו להיות מקיימה הגדול של מצוות־הזכרון: „זכור את אשר עשה לך עמלק" — בנוסחה החדש של המאה החמישים ושמונה מאז בריאת העולם...

..וכמו אז בין אבני־המפולת ומי הביבים, שוב שקוע היה עד צוואר בתוך־תוכם של הארועים ההיסטוריים מן הימים ההם. אירועים הרשומים על־פני אלף־אלפי דפים ועל פני מאות־מאות ספרים.

במחיצתו של טוביה בוז'יקובסקי ובמחיצתם של אלה הדומים לו, ממלא אותן, את החוויות מבין הקירות הנופלים, איזה בטחון גדול, כי זכרונן יישמר לנצח.

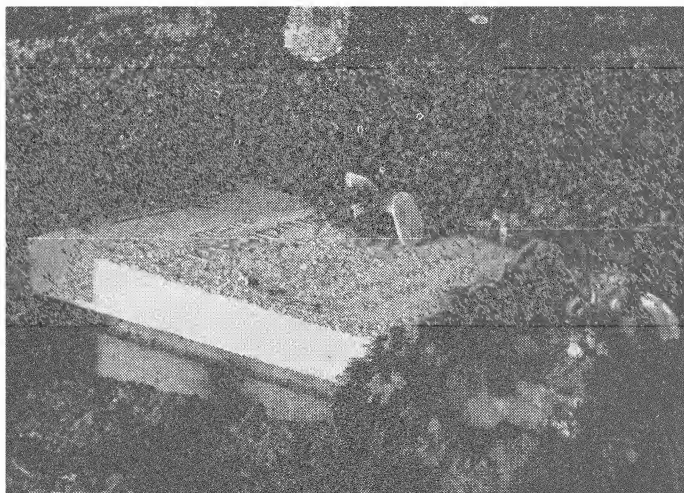
מלך ראוויטש

(מתוך ספרו „מיין לעקסיקאָן", מיידיש: אהרן מאירוביץ)

הוא נצרף בכור האימה והגבורה

עד היום קשה להתרגל למחשבה, שאנו עורכים אזכרה לטוביה. כמה פעמים שוחחנו אתו על הדרכים להזכרת כל אלה שלא זכו לבוא אתנו. פתאום מצאנו את עצמנו, לאחר הגעש, מתי מספר חיים, יתומים, שכולים. חשבנו, כי לא נוכל להמשיך בלעדיהם ונשבענו לקחת אותם אתנו, לזכור את כולם, להזכיר, להציב מצבה.

וכעת אנו מזכירים את טוביה יחד עם כולם. כי גם קברו זה בשדותינו שייך למיליונים, הוא בשורת־הכבוד של קברים שאינם — קברי לוחמים בגיטאות וביערות שלא נכרו כלל. שריד היה טוביה, שריד הארגון היהודי הלוחם, שריד שארית הפליטה, שריד מה:גרעה החלוצית המפוארת, אשר יכלה למשימתה והוציאה רבבות מצעירי העם, מדלת־העם, מבתיהם ועיירותיהם, והשרישה אותם בחיי עבודה עצמאיים וחפשיים.

קברו של טוביה בוז'יקובסקי בקיבוץ ע"ש לוחמי הגיטאות

בכוחותיו הוא, בלי עזרת הורים ומורים, רכש טוביה מטען עשיר של ידיעות ומטען יותר גדול של אמונה. זו נצרפה בכור האימים והגבורה בגיטו, באש התבערה והמרד. משבא אלינו, לקיבוץ, החלה תקופה קשה בחייו. כנראה שלא פשוט הוא לאנשים, שהציצו לתהום החדלון, לבנות אחרי זה חיים נורמאליים. מי שהקים משפחה היה לו יותר קל. טוביה נשאר גלמוד, ובבדידותו הוא נשרף.

מוזר ומשונה הדבר, אבל הוא נכון: תקופת חייו היפה ביותר היו — שנות השואה. היתה זו תקופה, שתבעה את האדם במלואו — וטוביה נתן את עצמו כולו. היה זה ב־1940, כשהכרתיו מקרוב, ומאז היינו יחד שנים רבות וקשות. באותה שנת 1940 פתחה פרומקה בחיפושיה אחרי פעילים. היא שהביאה את טוביה מראדומסק. למחרת בואו כבר הרצה בסמינר. לא ידענו עדיין מה הביא טוביה באמתחתו הרעיונית, אך מדבריו הראשונים ראינו, שהוא כמונו, בגישתו לחיים ולבעיות. ומאז היה טוביה מחנך התנועה.

ספוג אמונה היה, גם כשהרשע שלט מסביב. לא אשכח את יום ה־1 במאי בתוך הגיטו הבוער. היה זה טוביה שתבע ודירבן אנשים למפקד של חג האמונה בנצחון האדם העובר. הכל מסביב בוער, עולה בלהבות — וטוביה קורא אותנו למפקד 1 במאי, להאמין כי למרות הכול ועל אף הכל יקום עולם חדש, בו ירום, ישגב אדם.

כיצד ננציח את זכרו של טוביה? יהיו ערכיו לערכי חיינו.

צביה לובטקין

(מתוך דברים ביום השלושים)

„יום הקרבות הראשון נגמר בנצחוננו"

מיומנו של הלוחם טוביה בוז'יקובסקי

ערב פסח תש"ג. יום אביב רענן. הבחורים בעמדותיהם הצטערו מאוד שהטבע חמד לו לצון אתם. ואנו ציפינו שהקרב האחרון שלנו יתחולל מתחת לשמי עופרת, בשעת סופה וסערה. ב־6 בבוקר בא בריצה אל מפקד קבוצתנו יוסף ועיניו השחורות מבריקות ובלוריתו השחורה פרועה. הוא מביא מהמפקד פקודה להתחיל בהתקפה. הגרמנים כבר נמצאים על יד עמדותינו, בפינת רחוב נלבקי וגנשה ניתנה פקודה „אש"! ברד יריות ורימונים ניתך על ראש הגרמנים. התפוצצות הפצצות עולה כהד בכל הגיטו. בכל שלוש העמדות של פלוגתנו מתגעש הקרב. המקשרים רצים מעמדה לעמדה ומעבירים את פקודות המפקד. יעקב, גברתן צעיר, יורה באקדוח אוטומאטי מחלון. אברהם (ברמאר) ומשה (רובין) מנהלים את ההתקפה בשתי העמדות הנשארות. המפקד זכריה (ארטשטיין) נמצא בכל מקום, נותן הוראות ומלהיב לקרב עז. צביה (לובטקין) האמיצה בשיקול דעתה והשלטת ברוחה מרסנת כל גילוי של עצבנות. רבקה, הממלאת תפקיד של צופה, באה ומודיעה שהגרמנים נסוגו, וכי אין לראות אפילו גרמני אחד ברחוב. המפקד, אחרי סקרו את זירת הקרב מודיע לכולנו, שהגרמנים השאירו אחריהם יותר מ־40 הרוגים, מצדנו לא היו שום אבידות.

בפלוגה — ששון ושמחה. כולם יודעים, שעוד יגיע לידי קרב מכריע ולמרות קרבנות הגרמנים — סוף כולנו ליפול בקרב. שמחתנו היחידה טרם מותנו היא — מראה חללי הגרמנים הסרוחים על פני הרחוב. בינתיים חלה הפסקה...

פתאום באה הצופה במרוצה ומודיעה למפקד, כי מצד מורא־נובסקה מתקרבים טאנקים, ומהמשולש גינשה־נאלבקי־פרנצ'יסקאנ־סקה נראים גדודים גרמניים. הגרמנים הולכים בסך לאורך הבתים וחוסים בצל החומות. המפקד זכריה נתן פקודה להתכונן לקרב מכריע. עוד לא הושמעו דברי הפקודה האחרונים וכבר הדהימני ברד יריות שהיה מופנה אלינו מכל העברים. בגינת נאלבקי ופרנצ'יס־קאנסקה הקימו הגרמנים מיתרס ומאחוריו — ירו בעמדותינו. אחרי הרעשה כבדה שנמשכה חצי שעה ללא הפסק קבענו בשמחה, כי כדורינו ורמונינו הפילו שוב כמה עשרות הרוגים ופצועים. מהלוחמים לא נפל איש. הגרמנים ירו יריות־סתם ופחדו לצאת מאחורי המיתרס. אנחנו ירינו ולא החטאנו את המטרה. דאגנו לכך, ששום יריה לא תעלה בתוהו. יום הקרבות הראשון נגמר בנצחוננו.

במשך שעות אחדות לא נותר גם גרמני אחד בגיטו. בשעה 12 בערך הכניסו הגרמנים לקרב טאנקים. גם הפעם נתנו להם לגשת קרוב מאוד לעמדותינו והתקפנו אותם בבקבוקי תבערה. שני טאנקים עלו באש. גדוד חיל הרגלים הגרמני, שהתקדמו אחר הטאנקים, נסוגו מהר. המטרנו עליהם ברד כדורים. באותו יום לא נכנסו יותר הגרמנים לגיטו.

אחרי הקרבות והתגרות הראשונות, שנסתיימו בנצחון הלוחמים, נקטו הגרמנים בתכסיס חדש — להעלות באש ולהשמיד את כל מה שפגשו בדרכם. הם הכניסו לקרב חטיבות חזקות מכל סוגי האש. גם האירגון היהודי הלוחם נאלץ, איפוא, לשנות את שיטות הקרב. במקום התקפות גדולות, מרוכזות, ערכו קבוצות לוחמות קטנות גיחות תדירות ובלתי פוסקות נגד המשמרות הגרמניים ופלוגותיהם הקטנות במקלט, ברחוב מילא 29, נמצא אחד הבסיסים הגדולים של הארגון וממנו יצאו הקבוצות לפעולות הקרב. לא פעם היו חוזרות וחברים רבים נעדרים. אולם רוחם הלוחמת לא נשברה וכל אחד מהחברים היה מתנדב למילוי התפקידים המסוכנים ביותר. — — —

(מתוך „חורבן ומרד יהודי ווארשה", ספר עדויות ואזכרות, לוקט בידי מ. ניישטאט, הוצאת הוועד הפועל של הסתדרות העובדים)

שפירא רוזיא

הפרטיזנית של ברוז טיטו

רוזיא נולדה בשנת 1923 בראדומסק, להוריה אברהם־משה ואס־תר שפירא. אחיה אליעזר (לייזער) ואחיותיה מאליה, מאניה ורענה הצטיינו בפעולתם למען הקק"ל ובאירגון „הפועל" בעירנו.

בשנת 1942, לפני החיסול של גיטו ראדומסק, נמלטה רוזיא לווארשה והצליחה להסתדר שם בצד ה„ארי", תחת שם פולני בדוי. בעת „לאפאנקא" (חטיפה) של נשים פולניות ברחוב, נחטפה גם היא ונשלחה לעבודה בגרמניה. לאחר שמונה חודשי־עבודה קשים בגרמניה, ברחה עם קבוצה פולנית לטירול. משם הצליחה להתקשר עם הפרטיזנים היוגוסלביים של ברוז טיטו והצטרפה לאחת היחידות שלהם בשם „הגיבורים" (יחידה זו כבשה אח"כ את הנמל טריאסט).

עם גמר המלחמה הוענקו לה מטעם הממשלה היוגוסלבית כמה אותות הצטיינות על השתתפותה בקרבות נועזים ועל מעשי־גבורה שביצעה בעצמה. היא נישאה לאחד מחבריה הפרטיזנים ונשארה אתו ביוגוסלביה.

מעשיה הנועזים של בת־עירנו רוזיא שפירא כפרטיזנית־לוחמת נתפרסמו לתהילה במדינה שם היא נקלטה ובנתה את ביתה. אך גם בקרב בני־עירנו בישראל ובארצות אחרות לא יישכח שמה והוא יישמר יחד עם שמותיהם האחרים של בני־עירנו, שנמנו עם הנוקמים והנוטרים לדם היהודי הטהור, שנשפך בידי רוצחי־אדם בתקופת השו־אה האיומה.

ד"ר פ. שפירא

חלק עשירי
צענטער טייל

ניצולים מספרים
אפגעראטעוועטע דערציילן

חלק עשירי / צענטער טייל

התוכן / אינהאלט

*

אות־חיים ראשון מניצולי השואה

מ. ה.

ועד האירגון של יוצאי ראדומסק בישראל, פירסם (בדצמבר 1945) שני מכתבים, שהגיעו לידיו מראדומסק: האחד — של הוועד היהודי הזמני שם (מיום 19 באוקטובר 1945); השני — של איש הבריגדה הארצישראלית, יוצא ראדומסק, שביקר שם (מיום 18 בנובמבר 1945). להלן שני המכתבים.

ועדת המערכת

ליהודי ראדומסק
בחיפה.
אחים ואחיות יקרים!

תודה לבבית בעד התענינותכם בנו, בעד המלים הלבביות והשאיפה האצילית שלכם להקל על גורלנו. אחרי שעברנו את כל הגיהנום ההיטלריסטי — גילוי רגשות אלה מצדכם כלפינו משמש לנו נחמה רבה. אנו מרגישים כי הנכם קרובים לנו, והנכם מצטרפים אלינו בכאבנו הגדול לאחר אבדן האנשים הקרובים לנו ביותר. כיום, אנו כל יהודי ראדומסק, המפוזרים ברחבי עולם, חייבים להיות משפחה אחת גדולה, באשר משפחותינו הושמדו. נשארנו רק אנשים בודדים, שרידים, בלי משפחות משלהם, ואנו משתדלים לקיים קשר קבוע בינינו. כתבו אלינו ואנו נודיעכם ברצון על חיינו הנוכחים.

אנו מודים לכם בעד השתדלותכם ובעד משלוח הבגדים. לצערנו, עד עתה לא קיבלנו מאומה. איך שלחתם, אולי לא לפי הכתובת המתאימה שלחתם? אם תודיעו לנו לאן החבילות היו מופנות, נשתדל לדרוש אותן. אם ברצונכם לשלוח לנו משהו בעתיד, אנא שילחו לפי הכתובת של אחד מחברי הוועד המוכר לכם, ואשר אתם רוחשים לו אמון. בעת ובעונה אחת, במכתב בדואר אויר, ציינו שהחבילה נועדה לוועד. באופן כזה יהיה לנו יתר פיקוח ובטחון בקבלת החבילות.

נשתדל לפי הסדר לענות על הנקודות המפורטות על ידכם, במכתבכם אלינו.

1. את רשימת היהודים הנמצאים כעת בראדומסק נמציא לכם. בעיירות ובכפרים הסמוכים אין יהודים.

2. אשר לכתובות של קרובים באירופה ובאמריקה: בקרוב נמציא לכם רשימת הקרובים שכתובותיהם לא ידועות לנו ונבקשכם לחפשם.

3. הוועד היהודי ששימש עד ראשון לספטמבר ש. ז. היה מורכב מהחברים: אברהם אופמן, ל. פאַנסקי, יששכר מינסקי, א. בוכמן, א. ליכטנ־שטיין. בהמשך הזמן אי־אלו מחברי הוועד נסעו ובא שינוי; כיום מורכב הוועד מהחברים: ניסן נסט (יו״ר), לאה פישל־פאַנסקי (מזכירה), חיים בנימין ניקרון, יעקב פישמן, אברהם סטודניברג.

4. בענין העזרה שברצונכם להגיש לנו: הננו מבקשים בעיקר נעליים, לבנים ובגדים, ביחוד בעבור שלושה ילדים יתומים, הנמצאים תחת פיקוחנו.

5. אשר לעבר שלנו, המענין אותכם, הרי הוא איום וטראגי. ואיננו יודעים אם נצליח לתאר לפניכם במלים את השואה. נמסור לכם רק עובדות חשובות, אשר ישקפו במידה מעטה את סבלנו. ב־1940 הושלכנו והוסגרנו לתוך הגיטו, אשר הקיף רק חלק מן הרחובות פשדבורסקה, דלוגה וסצלקוב־סקה. פה היינו בצפיפות, הואיל ונוספו הרבה אנשים מערים שונות, שכאילו, מתוך הרגשת האבדון, נהרו לעיר מולדתם. בפחד ממושך, תחת מורא הגיסטאפו ציפינו לרעה אשר באה אחרי־כן. ב־9 לאוקטובר 1942 אספו בכיכר אחת 16,000 מיהודי ראדומסק, מהמחוז והכפרים, ובאופן אכזרי התקלסו בהם, הובילום לקרונות חתומים והסיעום לטרבלינקה, אושווינצ׳ים, ולמחנות ריכוז אחרים.

ככה הושמדו האנשים מתוך עינויים נוראים־אכזריים, בתאי־גזים ומשרפות, או עונו באופן אכזרי על־ידי הבריונים ההיטלריסטיים. הזקנים והחולים נורו במקום. אנשים רבים, ביניהם אמהות וילדים, הסתתרו במחבו־אים, במרתפים ובעליות־גג, משם הוצאו. כמה מאות מהם הושמדו בבית־העלמין בראדומסק ואחרי־כן זרקום לקברים המוניים. המוציא־לפועל של ההשמדה היה גרמני מקומי — שמאלץ, אשר במשך שנים רבות היה שומר בבית יהודי (אופמן, ברחוב דלוגה). שמאלץ ניתפס, עכשיו, הושם לבית־הכלא ונידון למות בפסק־דין.

אחרי ה„אקציה״ הראשונה ב־1942 נשארו עוד בראדומסק 150 יהודים ליגליים, במקומות עבודה שונים. אז נוספו עוד רבים מתוך המחבואים וכמו כן הובאו מז׳רקי עוד יהודים, באופן, שמספר היהודים הגיע ל־4000 נפש. ב־6 בינואר 1943 באה ה„אקציה״ השניה, שהוצאה לפועל באותה האכזריות, רק בהבדל זה שחלק קטן נשלח למחנות עבודה וריכוז. למה התכוונו הגרמנים בסלקציות הללו לא ידוע. לעתים תכופות שלחו את הצעירים והביאום למחנות המוות ואת הזקנים והחלשים למחנות־ריכוז, שם מתו מרעב ומעינויים איומים. רק קומץ קטן ניצל מהם. בקרב הציבור היהודי כיום יש גם כאלה, אשר במשך כל הזמן הסתתרו ביערות, בבונקרים וגם חיו לפי תעודות „אריות״ מזויפות. איומים היו חיינו בתנאים כאלה והמוות הציץ תמיד לעינינו. חיינו כהיות נרדפות בפחד מתמיד. ואכן רבים לא החזיקו מעמד ונפלו במלחמת חיים זו — למה? אנו שניצלנו בנס מתפלאים לעתים תכופות, כיצד?

מיום השיחרור, ז. א. 19 בינואר 1945, היו כאן מאתיים נפש, אך חלק גדול נסע כבר. כרגע ישנן 86 נפשות. רבים נסעו לגרמניה, הנמצאת תחת כיבוש האמריקאים, לשם חיפוש משפחותיהם, אבל לשוא. חלק ניכר נמצא במינכן, לאנדסברג ופעלדאפינג.

אלה שנשארו בראדומסק עדיין מצפים לשיבת קרוביהם. בזמן הקרוב אנו מחכים לשיבתם של הרבה מוחזרים מרוסיה.

תארנו לפניכם בקצרה את המענין אתכם ביותר. איננו יודעים אם זה יספק אתכם, אולי בקורספונדנציה הבאה נתאר לכם פרטים נוספים. אנו מבקשים מכם, בני־עיר, יקרים, שתזכרו ותנחמו אותנו בבדידותנו.

אנו שולחים לכם דרישות שלום לבביות.

הוועד היהודי הזמני בראדומסק.
ניסן נסט (יו״ר); ל. פאנסקי (מזכירה)

הוועד היהודי בראדומסק (1945)
עומדים: (מימין): לייבל דימאנד, יששכר מינסקי (בישראל), אברהם בוכמן (בישראל), ח. פשיבילסקי. יושבים (מימין): הגב׳ ליכ־טנשטיין, א. אופמן, הגב׳ פאנסקי־פישל.

מניצולי־השואה ליד קבר־האחים

לאירגון יוצאי ראדומסק,
בארץ־ישראל

ח. נ.

איתרע מזלי ובדרך־נס נתגלגלתי לראדומסק, ביום כ״ה חשון תש״ו (1.11.45). הגעתי שמה עם ערוב היום והתאכסנתי אצל הח׳ ניסן נסט (ריימונטה 40). הוא עצמו אחד הפעילים במקום. יחד אתו ואשתו ביקרתי אצל הגברת לאה פאנסקי (רח׳ נרוטוביצ׳ה 20), המזכירה של ה„קומיטט" היהודי במקום. שוחחתי אתם ארוכות, ואלה הדברים אשר העליתי:

נוסף לרשימה של 127 יהודים שהגיעה אליכם, חזרו לראדומסק עוד כמאה וחמישים יהודים, אולם כעת נמצאים שמה רק כחמישים נפש, היתר עזבו בדרכם אל ארצות ה„בריחה". גם הנותרים יושבים במקום זמנית, כי אין בטחון במקום. זה גורל כל הישובים הקטנים. בחדשים האחרונים נהרגו במקום חמישה יהודים: נחה קסלמן ובתה דורה קסלמן (אליהו הבן נפצע וברח), יעקב צוקרמן, לזר דנקוביץ׳ ויוסף קראוזה.

אבקשכם להודיע למר דוד קראוזה מתל־אביב שאת המכתב ממנו קיבלתי. הוא ביקשני לברר היכן נמצא בן־אחותו יוסף קראוזה, שקיבל ממנו ידיעה ממחנה בוכנוואלד. כל העת לא הצלחתי לברר את הדבר משום מקור. עד שנודע לי בראדומסק: הוא חזר מבוכנוואלד ונרצח בשעה 8 בערב של יום 26.8.45. את הבשורה המכאיבה הזאת אני מעביר אליכם ולא ישר אל דודו.

נא למסור למר בנימין ימיני בחיפה: בני משפחתו — פישלביץ שמעון, אופמן אברהם, ואופמן פולושה, נמצאים בלאנדסברג על־ידי מינכן, גרמניה.

ביקשתי ממזכירת ה„קומיטט" היהודי רשימות ויתר פרטים. היא אמרה לי, שטרחתי חינם משום שנשלחו אליכם בדואר כל הפרטים והדינים־וחשבונות האחרונים מן הנעשה אצלם. כן ראיתי אצלם טלגרמה שלכם ומכתבים המודיעים, שאתם עושים את כל אשר ביכולתכם למענם. הם קיבלו ידיעה על משלוח בגדים עבורם, אך הבגדים עדיין לא הגיעו. בעצמי לא יכולתי להושיע להם בהרבה או במעט. בעצם, המצב החמרי כמעט טוב, אך עתיד אין. ושהכרח לצאת משם, כי אין בטחון. העצה, היחידה שיכולתי ליעץ, היתה — ל„עזוב" בדרכי העזיבה של כל העם. חשבתי לשוב עוד לשם באחד הימים, אבל לא יכולתי מסיבות שונות.

רחוב בית־הכנסת (שול גאס) נהפך בשעתו למרכז הגיטו המקומי. כל זה הרוס כעת. פינו את ההריסות ועשו שמה רחבה. סיפרו לי על סבא שלי, עליו השלום, הרב ישראל־פנחס הכהן רבה האחרון של ראדומסק, בשעות הקשות ביותר. אחד שראהו שעות מספר לפני חיסול הגיטו, וגם בשעות איסוף היהודים לגיטו, סיפר לי, שהסבא שלט ברוחו, הדריך צעירים, עודד אותם לבריחה וחיזק את הרוחות ועודד את הנופלים והכושלים. יהי זכרו ברוך!

ולבסוף אומר לכם שלום, באיחולים ובברכות ובשאיפה לגאולה מהירה של כל שארית הפליטה אשר שרדה לנו — בציון.

שלכם

יחזקאל רבינוביץ (בן שלמה בהרב)

טילטולי־גורל בתקופת־המלחמה

רוז׳יה לדרמן (יעקוביביץ)

הבריחה מראדומסק לביאליסטוק

חודשיים וחצי עשיתי בראדומסק, לאחר שהגרמנים כבשו את העיר. פרק־זמן זה תחת השלטון הנאצי, הספיק בהחלט כדי להוכיח, שאין יותר מקום לשום אשליות־שוא וכי הדרך היחידה להצלת החיים — היא הבריחה לשטחיה המזרחיים של פולין, שנכבשו על ידי הצבא הסובייטי. דרך זו הובילה לנהר בסביבת מלקיניא, שם היו חוצים את הנהר ועוברים לשטח הסובייטי.

ב־20 לנובמבר 1939 עזבתי את ראדומסק, יחד עם בעלי שמואל רוזנשטיין, שני האחים הניאֶק ומשה גרונדמן ונער אחד מרחוב לימנובסקי. עברנו את וארשה והגענו אח״כ לתחנת־הגבול מלקיניא, שם השגנו איכר מאנשי־המקום, שעסק בהעברת אנשים לצדו השני של נהר בוג. בלילה צירף אותנו האיכר לקבוצת־אנשים קודמת, מורכבת אף־היא פליטים כמונו, והוביל את כולנו דרך יער עבות. לחוף הנהר. במרחק לא רב מהנהר נשארנו אנו לחכות, עד שהאיכר יעביר בסירתו את הקבוצה הקודמת ויחזור לקחת אותנו.

פתאום נתגלו לנגד עינינו שני אנשים וקרדומים בידיהם, כשהם מאיימים להרגנו, אם לא ניתן להם כופר־נפש. רק הודות לערנותו של משה גורנדמן הצלחנו להסתדר איתם בסכום־כסף קטן, יחסית, כי מרחוק נשמעו צעדיו של האיכר שלנו, שחזר לקחתנו.

בגדה השניה של הנהר, עשינו את הלילה בביתו של איכר אחר. כשהאיר הבוקר, הסביר לנו הלז את הדרך באיזור המפורז — בכיוון הכפר שנראה מרחוק. החייל הסובייטי הראשון, שנתקלנו בו במבואות־הכפר, הוביל אותנו לבית כפרי, שם האכילו אותנו והסבירו כיצד להגיע לעיר ביאליסטוק.

קולקטיב ראדומסקאי בסביסלוץ׳

ביאליסטוק היתה מלאה פליטים, וקשה היה להשיג שם מקום־לינה. על כל עמוד ובכל חלון־ראווה היו מודבקות מודעות של אנשים שונים, שחיפשו את קרוביהם ומכריהם, שאבדו בדרכי־הבריחה משטחי־הכיבוש הגרמניים. גם אנו חיפשנו אנשים מראדומסק ואף פגשנו כמה מהם. היינו נפגשים במסעדה יהודית, ברחוב קופיצקה, שם אכלנו יחד ושוחחנו על העבר ועל העתיד. מן הפגישות

ההן זכורים לי: יוליק פשרובסקי, לנקוביץ, קשפיצקי, סטאשאק רוזנבלאט ואחרים. נפגשנו גם עם ד״ר רוזנביץ, שהחליט לחזור לראדומסק, באמרו: „לכם מוטב אולי להישאר פה, אולם בשבילי לא כאן המקום״. כן נפגשנו עם יחזקאל כהן, שבזמן השלטון הפולני הורשע בעוון קומוניזם ונכלא לכמה שנים. עם כניסת הסובייטים לביאליסטוק, שוחרר יחזקאל כהן מבית־הסוהר והתחיל לעבוד.

קשה היה לנו להשיג עבודה בשביל כל חברי הקבוצה הראדומ־סקאית בביאליסטוק. לכן החליט חלק של אנשי ראדומסק לצאת לחפש עבודה בעיירה קטנה סביסלוץ׳. כשבאנו לסביסלוץ׳ התברר לנו, כי גם כאן תנאי־הדיור הם קשים וגם העבודה אינה מצויה. הגברים לא בחלו בשום עבודה קשה: חטבו עצים, קירצפו את הקרח ליד בארות־המים וכיו״ב. בקושי רב נתקבלו כמה מהגברים לעיבוד עורות, שם היתה העבודה יציבה יותר. עבדו שם: אשר כץ, שמואל רוזנשטיין ומשה פשרובסקי. למרות שהעבודה בבית־החרושת היתה קשה, הצטיינו אנשינו בפריון ובתפוקה. אשר ושמואל השיגו שיא בפריון־העבודה (2½ מכסות במקום אחת) והנהלת בית־החרושת היתה מאוד מרוצה מהם.

לאחר שעשינו את חודשי החורף (1940) באכסניות מקריות (גם בבית־הכנסת), הצלחנו עם בוא האביב לסדר לחלק מאנשינו דיור־קבע, אצל משפחות יהודיות. דאגנו קודם־כל לסידורם של הזוגות: אשר כץ ואשתו חנה; משה גוטמן ואשתו גוצ׳יה (ואחותו שרה); שמואל רוזנשטיין ואשתו רוז׳יה; משה פשרובסקי ואשתו ברוניה. עם הרווקים נמנו: ליפמן, ברז׳יקובסקי (אחיה של חנה), מאיר גולדשטיין ואחיו הצעיר, אשר שנקר ועוד כמה בחורים.

בגלל המחסור בעבודה והתנאים הקשים, החלטנו לחיות בצוותא ויסדנו קולקטיב. כל הרווחים הוכנסו לקופה משותפת, וזו דאגה לכך ששום ראדומסקאי לא יסבול חרפת־רעב. דאגנו לצרכיו האישיים ההכרחיים של כל אחד ואחד, והיה לכולנו סיפוק רב מגילויים של אחווה ורעות בתוכנו. הרצון המשותף להמשיך, גבר על כל הקשיים והתלאות. בתוך הימים האפורים של אותם הזמנים, מצאנו נחמה־פורתא ברגשי האחריות והעזרה ההדדית, שפעמו בלבותינו. חסרי חמימות־משפחתית, יצרנו כאן לעצמנו משפחה מלוכדת, שכל חבריה היו מוכנים בכל עת ובכל שעה לעזור אחד לרעהו. רק תודות ליחסים אלה, שנוצרו בקולקטיב הראדומסקאי שלנו, אפשר היה לשאת את נטל ההפרדה וההבדידות מבני־המשפחה היקרים ביותר (אמי, שתי אחיותי ושני אחי הצעירים נשארו בראדומסק, ואילו אחי הגדול שמעון יעקובוביץ היה אותה שעה בלבוב, שם גוייס לאחר־מכן, ביוני 1941, לצבא הסובייטי, ומאז נעלמו עקבותיו).

שניים מאנשי הקולקטיב שלנו (אחד בשם פישלביץ), הגיעו לסביסלוץ׳ מהצבא הפולני, שפורק מנשקו ברוסיה־הלבנה. הם החליטו לחזור לראדומסק (פישלביץ בכדי להביא את אשתו וילדיו) ועזבו אותנו בחודש ינואר, או בתחילת פברואר של שנת 1940. מאוחר יותר (במאי וביולי 1940) קיבלתי מכתבים מהבית, בהם כתבה לי אחותי אדז׳יה שהשניים הגיעו לראדומסק, וכן כתבה לי על המתרחש בעיר ובמשפחה (המפרנסים של המשפחה היו 2 אחי הצעירים, מוניאק והניאק, שקיבלו כל אחד שכר של 6 זל׳ לשבוע ולחם אחד).

על נהר הוולגה שבמחוז ארכנגאלסק

אחרי המפקד של הפליטים, שנערך ע״י הסובייטים, באופן פתאומי, באביב של שנת 1941 — נאסרו גם אנשי הקבוצה שלנו והובלו הרחק לתוך תחומי רוסיה, יחד עם אלפי אנשים אחרים כמונו. אחרי נסיעה ארוכה למדי, ברכבת ובספינה, הגענו לירכתי הצפון של המדינה הסובייטית רחבת־הידיים — למחוז ארכנגלסק, על הנהר ולוגדה, שם נקבע מקום־מושבנו. היינו שם כ־100 משפחות, מהן 4 משפחות מראדומסק: אשר כץ ואשתו חנה; אני ובעלי שמואל; משה גוטמן ואשתו גוצ׳יה ואחותו שרה; משה פשרובסקי ואשתו ברוניה.

אסור היה לנו לעזוב את המקום. עבדנו בחטיבת־עצים ביערות ובהורדת הקליפות מהגזעים. היינו מוכרחים למלא את המכסה היומית, אחרת אי־אפשר היה להתקיים. הגברים היו עובדים בנסירת־העצים ובקטיעת־הענפים, ואילו הנשים היו שורפות את הענפים. היתה זו עבודה קשה מאוד, ביחוד בחורף, ולא פעם חשבנו בלבנו: האם נזכה להשתחרר מכאן ולראות את קרובי משפחותינו?.. הנחמה היחידה היו בשבילי המכתבים שקיבלתי מהבית. אמי ע״ה כתבה, שנשמור על עצמנו שלא להתקרר... אחותי כתבה: שכולם בראדומסק היו רוצים להיות שם — יחד אתנו... (את המכתב האחרון מהבית קיבלתי ב־22.2.1941).

כל אנשי ראדומסק, גרנו בצריף אחד והגברים שלנו עבדו כולם בקבוצה אחת. אחרי גמר יום־העבודה היינו יוצאים יחד ללקט גרגירים או פטריות שצמחו ביערות בשפע, ושעליהם היתה עיקר תזונתנו. גם כשנשלחנו לעבוד בריחוק ממקום־מגורינו, השתדלנו להיות תמיד יחד. העבודות שמחוץ לתחום־מגורינו היו קשורות בהשטת מעבורות של בולי־עץ לאורך הנהר וולוגדה, בכיוון לנמל ארכנגיאלסק. עבודות אלו היו מבוצעות בעונות האביב והקיץ, הקצרות שם מאוד, ואז היו עובדים כל שעות־היממה, במשמרות רצופות. באחת המשמרות האלה, בלילה, כשעבדנו בטעינת עצים על מגררות, נשמט מוט־עץ מידי אחד הפועלים שבקבוצתנו והנחית מכה עזה בזרועו השמאלית של בעלי שמואל. הרופא, פליט מווארשה (בשם מצקביץ׳), טיפל בשמואל וקבע, שכתוצאה מהמכה זועזעה אצלו מערכת העצבים. שמואל הועבר לעבודה קלה יותר, אולם מחוסר תרופות במקום התרושש מצבו הבריאותי מיום־ליום, והוא התהלך חולי ומר־נפש.

קציר־המוות באסיה־התיכונה

אחרי שיחרורנו מוולוגדה התפזרנו לכיוונים שונים. המשפחות כץ ורוזנשטיין הגיעו לאסיה־התיכונה, למחוז סאמרקנד. גרנו בקול־

קברו של שמואל רוזנשטיין ז״ל, שנפטר ב־7 בפברואר 1942 באוזב־קיסטאן והובא לקבורה בבית־עלמין של יהודי בוכרה, בעיירה הטירצ׳י (ליד סאמרקנד).

בפתיחת המאוזוליאום בטרבלינקי

הניק זילברשטיין

מתוך מכתב שנתקבל בראשית שנת 1965 מראדומסק

...ב־10 במאי 1964, הייתי נוכח בפתיחת המזואיליאום בטרבלינקי. קשה לי לכתוב על מה שעיני ראו ועוד יותר קשה לי למסור את ההרגשה שאנחנו, היהודים האחרונים בראדומסק, חשנו במעמד מזעזע זה.

נוראה ומזעזעת היא התמונה של המון מאות האבנים הפשוטות, המשמשות כמצבות על הקהילות היהודיות שהושמדו. זוהי תמונה בלתי־נשכחת. כל אבן היא זכר לעיר, וכולן ביחד — הן בית־הקברות הגדול ביותר בעולם, בית־הקברות של היהדות הפולנית.

כשאנחנו, קומץ היהודים האחרון בראדומסק, עמדנו ליד המצבה של עירנו, ניגש אלינו אחד השרידים המעטים מעיר־המות טרבלינקי — היהודי גולאשבסקי. הוא סיפר לנו על מלחמת־הגבורה והמוות של קבוצת קצבים יהודים מראדומסק, שהוא ראה אותה במו עיניו.

באוגוסט שנת 1942 הגיעה לטרבלינקי, בין שאר המגורשים, קבוצת קצבים מראדומסק. ביצאם מקרונות ובראותם שהם מובלים למות, הם התנפלו על שומריהם האוקראינים ואנשי הס.ס. למעלה ממחצית השעה ארך קרב בלתי שווה זה והוא נסתיים במותם של הלוחמים היהודים, אך יחד אתם מצאו את מותם אחדים מהרוצחים.

בקשר לסיפור זה, נזכר אני, כי סמוך לפני גירושם של יהודי ראדומסק, שלח מנהל משרד־העבודה בגיטו ראדומסק, הגרמני קון, קצבים יהודים להובלת בהמות, כביכול, בשביל הצבא הגרמני. איש מהם לא חזר.

גורלם — מלחמתם הנואשת ומותם — הוחוורו לי רק עתה.

אני כותב זאת, על־מנת שזכרם יונצח בספרנו על ראדומסק. הם ראויים לכך שבצד הקדושים והגיבורים של העם היהודי לא יעדרו גם לוחמים אלמונים אלה, מבני־עירנו.

מניצולי ראדאָמסק ליד המצבה „ראדומסקו" בעת פתיחת המאוזוליאום במחנה־ההשמדה טרבלינקי.

אָפּגעראַטעוועטע לאַנדסלייט ביי דער מצבה „ראדאָמסקא" אין פאַר־ניכטונגס־לאַגער טרעבלינקע, בעת דער דערעפענונג פונעם מאוזאלעאום און בית־הקברות (מאי 1964).

פון לינקס: שלמה בן יחזקאל בעסער און פרוי, צווישן זיי — העניעק זילבערשטיין; פרוי זשאַלאָדנזש (פון פזשעדבורזש), די אלמנה נאָך שמחה רובינאָוויטש און איר איצטיקער מאַן (אַ פּאָליאַק), פרוי יאַנעצקאַ.

(המשך מעמוד 393)

חוז ועבדנו שם בשדות, בכל מיני עבודות. גם שמואל עוד עבד זמן מסויים, עד שחלה בדיזנטריה. הכנסנו אותו לבית־חולים, אך מצבו לא הוטב. לפי בקשתו לקחתי אותו חזרה הביתה ואחרי כמה ימים נפטר. הבאנו אותו לקבורה בבית־העלמין היהודי (הבוכארי), בעיירה הטירצ׳י.

כעבור כמה חודשים חלה גם אשר כץ בדיזנטריה ומת אף־הוא מאפיסת כוחות. נשארנו שתי נשים בודדות־מסכנות והמשכנו לעבוד יחד בקולחוז (בקטיפת כותנה). לאחר־מכן עזבנו את הקולחוז, בו רעבנו ממש ללחם, ועברנו לעיירה הטירצ׳י, שם עבדנו בכל מיני עבודות. שתינו חלינו בקדחת קשה, אך למזלנו יצאנו מכך בשלום.

בשנת 1946 חזרתי לפולין ונסעתי מיד לבקר בעיר־הולדתי ראדומסק. במקום שעמד פעם ביתנו, מצאתי מגרש ריק. מכל משפחתי הענפה פגשתי אז רק את דודי אברהם וילהלם, שהיה בכמה מחנות־ריכוז (ביניהם באושוויץ). הוא סיפר לי, שעוד לפני ההריגה הראשונה בראדומסק, תפסו הנאצים שני נערים, בני 16, שלחו אותם לאושביץ, שרפו שם את גוויותיהם והחזירו בקופסאות את אפרם להוריהם בראדומסק. אחד הנערים היה הבן הצעיר ממשפחת פישמן (בפינת רחוב מיצקביץ׳), ואילו הנער השני — היה אחי הצעיר הניק יעקובוביץ׳.

מפי דודי הנ״ל, נודעו לי הפרטים על גורלם של שאר בני־משפחתי. בעת ה„אקציה" הראשונה נלקחו לטרבלינקה: אמי שיינדלה יעקובוביץ׳, אחותי אדז׳יה ובעלה ישעיה מרקוביץ׳, ואחי מוניאק. אחותי השניה, שהיתה נשואה לאברהם פרלשטיין, הסתתרה אחרי מות בעלה, בהיותה בחודש השישי להריונה. פולני מלשין גילה ל„גסטאפו" את מקום־מחבואה, היא הוצאה משם עם עוד אנשים שהיו איתה וכולם נורו ע״י הגרמנים בבית־הקברות העירוני.

זהו סיפורה של ניצולה אחת, שיד־הגורל טילטלה בתקופת המלחמה־השואה הרחק מחיק־משפחתה בראדומסק והביאה לאחר־מכן לחיק־מולדתה בישראל.

בעת דער דערעפנונג פון דעם טרעבלינקער מאַוזאָלעאום

(פון אַ בריוו וואָס איז דערהאַלטן געוואָרן אָנפאַנג 1965 פון ראַדאָמסק, פון לאַנדסמאַן העניעק זילבערשטיין)

...דעם 10־טן מאַי 1964 בין איך געווען ביי דער דערעפנונג פון דעם מאַוזאָלעאום אין טרעבלינקי. עס איז מיר שווער צו באַשרייבן וואָס מיינע אויגן האָבן געזען און גאָך שווערער איבערצוגעבן וואָס מיר, די לעצטע יידן אין ראַדאָמסק, האָבן געפילט אין דעם דאָזיקן דערשיטערלעכן מאָמענט.

גרויזאַם און שוידערלעך איז דאָס בילד פון די מאַסע פון הונדערטער פשוטע שטיינער, וועלכע דינען אַלס מצבות פון די פאַרטיליקטע יידישע קהילות. דאָס איז אַן אומפאַרגעסלעך בילד: יעדער שטיין איז אַ שטאָט, און אַלע צוזאַמען — דאָס גרעסטע בית־הקברות אין דער וועלט, דאָס בית־הקברות פון פוילישן יידנטום.

ווען מיר, די לעצטע יידן אין ראַדאָמסק, זיינען געשטאַנען ביי דער מצבה פון אונזער שטאָט, איז צו אונז צוגעגאַנגען איינער פון די געציילטע איבערגעבליבענע פון דער טויטנשטאָט טרעבלינקי — דער ייד גולאשעווסקי. ער האָט אונז דערציילט די געשיכטע פון דעם העראָאישן קאַמף און אומקום פון אַ גרופּע יידישע ראַדאָמסקער קצבים, וועלכע ער האָט מיט זיינע אייגענע אויגן געזען.

אין אויגוסט 1942 איז אָנגעקומען קיין טרעבלינקי, צוזאַמען מיט פאַרשיקטע פון אַנדערע שטעט, אַ גרופּע יידישע קצבים פון ראַדאָמסק. אַרויסגייענדיק פון די וואַגאָנען און זעענדיק אַז מען פירט זיי צום טויט, האָבן זיי זיך געוואָרפן אויף די אוקראַינער און ס. ס. לייט. מער ווי אַ האַלבע שעה האָט געדויערט דער אָנגלייכער קאַמף, און ער האָט זיך פאַרענדיקט מיטן אומקום פון די יידישע קעמפער, אָבער צוזאַמען מיט זיי האָבן אויך אייניקע רוצחים זייער טויט געפינען.

אין צוזאַמענהאַנג מיט דער דאָזיקער געשיכטע, דערמאָן איך אויך זיך, אַז אַ קורצע צייט פאַר דער פאַרשיקונג פון די ראַדאָמסקער יידן, האָט דער דייטשער לייטער פון יידישן אַרבייטס־אַמט אין ראַדאָמסקער געטאָ — קון, פאַרשיקט יידישע קצבים צום טרייבן כביכול בהמות פאַרן דייטשן מיליטער. פון די פאַרשיקטע איז קיינער נישט צוריקגעקומען.

זייער גורל, — זייער העלדישער קאַמף און אומקום, — איז מיר ערשט יעצט קלאָר געוואָרן.

איך שרייב דאָס, כדי איר זאָלט די דאָזיקע געשיכטע פאַראייביקן אין אונזער ראַדאָמסקער בוך. זיי האָבן עס זיך פאַרדינט, אַז ביים דערמאָנען די מאַרטירער און העלדן פון יידישן פאָלק זאָלן אויך נישט פעלן די אומבאַקאַנטע קעמפער פון ראַדאָמסק.

צעזייט און צעשפּרייט איבער גאַנץ אייראָפּע

רעד. קאָם.

די אַלגעמיינע פּליטים־כוואַליע, וואָס האָט זיך געטראָגן איבער אייראָפּע נאָכן פאַרענדיקן די צווייטע וועלט־מלחמה, האָט מיטגעריסן מיט זיך אָדער געבראַכט צו דער אַנטפּלעקונג פון צענדליקער ראַדאָמסקער יידן, געראַטעוועטע פון אומקום אויף פאַרשידענע אופנים.

אין די יאָרן 1945/46 האָבן זיך אויסגעפורעמט ראַדאָמסקער לאַנדסמאַנשאַפט־גרופּעס איבער גאַנץ אייראָפּע: אין עסטרייך (ווין, זאַלצבורג, לינץ); איטאַליע (רוים, מילאַנא); פראַנקרייך (פּאַריז); בעלגיע און שוועדן (דאָרט האָבן זיך אַנטפּלעקט מערערע קראַנקע לאַנדסלייט אין די שפּיטאָלן און רעקאַנוואַלעסצענץ־הייזער פון שטאָקהאָלם, הוסקוואַווונא, בורלאַנגע, באַראַס, פאַלאון, סטראַטענבאַ־אַספּעוואַדע א״אַ).

דער קאָמיטעט אין לאַנדסבערג

די גרעסטע קאָנצענטראַציע פון ראַדאָמסקער לאַנדסלייט, נאָך דער מלחמה, איז געווען אין דייטשלאַנד: אין די „די־פּי־קעמפּס" (פּליטים־לאַגערן) פון לאַנדסבערג, ווײַדען, מינכען, פעלדאַפינג, טירקהיים, מינדעלהיים, באַד־רייזענהאַל, זיסענהיים, נוי־אולם; ווי אויך אין שפּיטאָלן און סאַנאַטאָריומס, ווי גאַוטינג א״אַ. אין לאַנדסבערג (בייערן) — דער ערשטער צענטער פון די שארית־הפליטה (אין די יאָרן 1945/46) — האָט זיך קאָנסטיטואירט אַ „נאָווא־ראַדאָמסקער לאַנדסלייט־קאָמיטעט", וואָס האָט אַרומגענומען נאָר ראַדאָמסקער פּליטים. אין באַשטאַנד פון דעם קאָמיטעט זענען געווען: פאָרזיצער — יעקב שוואַרצהאַוער; וויצע־פאָרזיצער — אברהם אפּמאַן; סעקרעטאַר — יצחק קאַרפּ; סעקר.־פאַרטרעטער — אשר דיקערמאַן; קאַסירער — יוסף קירשענצווייג; רעוויזיאָנס־קאָמיטעט — משה מלינקעוויטש, אברהם בוכמאַן, אייזעל פּשיראָווסקי; פאַרטרעטער אין קאָמיטעט — עליאש עפּשטיין און עליאש וויגאָדזקי.

דער ראַדאָמסקער לאַנדסמאַנשאַפט־פאַרבאַנד אין ישראל, האָט אין יאַנואַר 1946 אָנגעקניפּט אַ קאָנטאַקט מיט דעם לאַנדסבערגער לאַנדסמאַנשאַפט־קאָמיטעט. דער ערשטער בריוו פונעם לאַנדסבערגער קאָמיטעט צו די לאַנדסלייט אין ישראל דאַטירט זיך פון 20־טן מאַרס 1946 און לייענט זיך אַזוי:

אַן אזכרה אין לאַנדסבערג (דייטשלאַנד, 1946) געווידמעט דעם אָנדענק פון ראַדאָמסקער קדושים.

פון רעכטס: סעני אקרענט, טוביה קאלקא, ברײַנדל קאַלקא, אברהם אָפּמאַן, יצחק וואַרגאַן.

אל כבוד אחים יקרים מעיר ראדומסק! מיר, די 168 ראַדאָמסקער, כמעט די אַלע וואָס געפינען זיך אין דייטשלאַנד און וואָס זענען געבליבן פון אונדזער שטאָט, האָבן שוין פיל מאָל געוואָלט מיט אייך זיך פאַרבינדן. די אַמעריקאַנער ראַדאָמסקער יידן האָבן אונדז געשריבן, אַז אין ארץ־ישראל איז פאַראַן אַ ראַדאָמסקער קאָמיטעט און צוגעזאָגט אונדז צו שיקן אייער אַדרעס. ערשט נעכטן האָבן מיר באַקומען פון אייך דעם ערשטן בריוו פון 28־טן יאַנואַר ד.י. און באַלד גערופן אַ פאַרזאַמלונג פון אַלע לאַנדסלייט און באַשלאָסן זיך ווענדן צו אייך מיט אַן הייסער בקשה און אַ וויי־געשריי: העלפט אונדז, אחים יקרים!

מיר דאַרפן נישט אייער מאַטעריעלע הילף. מיר זענען שוין צוגעווינט צו עסן ווינציקער, דאָס האָט אונדז שוין די טרויעריקע מלחמה אויסגעלערנט. דאָס וואָס מיר דאַרפן פון אייך, איז גייסטיקע הילף. מיר זענען שוין מער ווי אַ יאָר באַפרייט, אָבער נאָך ווייט נישט פריי. רייסט אונדז אַרויס פון די רוצחישע הענט. נעמט אונדז אַוועק פון דער פאַרשאָלטענער ערד. מיר האָבן זיך שוין גענוג אַרומגעוואַלגערט אויף דער דאָזיקער ערד, נע־ונד צווישן מערדער, קאַצעטן און וועלדער. עס איז שוין די העכסטע צייט, אַז מיר זאָלן ווערן צוריק כאָטש שטיקלעך מענטשן, ווייל קיין פולע מענטשן וועלן מיר שוין קיינמאָל נישט זיין. מיר האָבן דער וועלט אַזוי פיל געגעבן — אַזוי פיל בלוט, און וואָס האָט די וועלט אונדז געגעבן? די וועלט איז געבליבן צו אונדז אַזוי שטום ווי פריער.

מיר ווייסן, אַז איר קענט אונדז נישט פיל העלפן. דאָך דאַרפט איר געדענקען, אַז מיר וואַרטן דאָ אויף אייערע בריוו, אויף אַייערס אַ גוט־וואָרט, און אַז עניי־עירך קודמים... העלפט אונדז ווי אַמשנעלסטן, אַז מיר זאָלן קענען האָבן די זכייה מקיים צו זיין דעם פסוק „טוב למות בעד ארצנו". מיר ווילן זיך שוין נישט שלאָגן פאַר פרעמדע לענדער. מיר ווילן נישט לעבן אויף אַ בית־הקברות. זעט, אַז מיר זאָלן וואָס גיכער קומען צו אייך אַ היים.

האַלט אָן מיט אונדז קאָרעספּאָנדענץ. שיקט אונדז ביכער צום לייענען (יידישע). גיט צו וויסן וועגן אונדזער אַלע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט. מיר האָפן אַז איר וועט אונדז נישט פאַרגעסן, איר וועט אונדז גוט פאַרשטיין און ווי אַמשנעלסטן העלפן. מיר דאַנקען אייך פאָרויס און ווינטשן פיל גליק אין אייער אַרבעט. מיט פיל ברכות".

צו דעם בריוו איז געווען בייגעלייגט אַ רשימה פון 168 ראַדאָמסקער לאַנדסלייט, וואָס האָבן זיך צו־יענער־צייט געפונען אין מערב־דייטשלאַנד. דער לאַנדסמאַנשאַפט־פאַרבאַנד אין ישראל האָט צעוויסן געגעבן אַלע זיינע מיטגלידער די נעמען פון די אָפּגעראַטעוועטע און דעם אינהאַלט פון זייער בריוו. עס איז אויך צושטאַנדגעקומען אַ ספּעציעלע באַראַטונג פון אַקטיווע מיטגלידער, וועגן דער ווענדונג פון דעם „נאַווע־ראַדאָמסקער־קאָמיטעט" אין לאַנדסבערג. דער קאָמיטעט פון די ראַדאָמסקער אין ישראל, האָט געענטפערט אויף דער ווענדונג (דעם 9־טן אַפּריל 1946) מיט אַ ברייטערער אויפקלערונג, אין וועלכער ס'איז געזאָגט געוואָרן:

ס'איז אונדז זייער שווער צו ענטפערן אויף אייער וויי־געשריי. מיר וואָלטן געוואָלט, אַז אונדזער ענטפער זאָל זיין מיט מעשים, אָבער לײדער איז אונדזער האַנט צו קורץ. מיר פאַרזיכערן אייך אָבער, אַז מיר יידן אין ארץ־ישראל וועלן נישט רוען ביז איר אַלע וועט זיין מיט אונדז צוזאַמען. זאָרגט נישט — איר וועט זיין ביי אונדז נוצלעכע מענטשן און מיר וועלן נאָך צוזאַמען לעבן און בויען.

מיר וועלן אייך שיקן ביכער צום לייענען. שרייבט אונדז אין וואָס איר נויטיקט זיך. אפשר דאַרפט איר הילף פאַר קינדער? מיר וועלן פאַר אייך טאָן אַלץ וואָס ס'איז נאָר מעגלעך".

דער קאָנטאַקט מיט די ראַדאָמסקער אין דייטשלאַנד, ווי אויך אין אַנדערע מערב־אייראָפּעאישע לענדער, איז אָנגעהאַלטן געוואָרן אין משך פון דער גאַנצער צייט, נאָך דער עטאַבלירונג פון דער מדינת־ישראל (1948) איז דער גרעסטער טייל פון זיי געקומען קיין ישראל.

קאָנטאַקטן מיט ראדאמסק

מיטן מאָמענט ווען די שטאָט ראַדאָמסק איז באַפרייט געוואָרן פון די דייטשיש־נאַצישע אָקופּאַנטן (19 יאַנואַר 1945), האָבן די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין דער גאַנצער וועלט געמאַכט אַלע אָנשטרענגונגען כדי אָנצוקניפּן אַ קאָנטאַקט מיט זייער היימאַטשטאָט. די קליינע צאָל געראַטעוועטע פון בונקערס, וועלדער און קאָנצענטראַציע־לאַגערן, ווי אויך די גרעסערע צאָל פון „ביעזשענצעס" און פאַרשיקטע, וואָס האָבן דורכגעמאַכט די מלחמה אין סאָוויעט־רוסלאַנד — ווער נאָר פון דיביידע קאַטעגאָריעס ס'האָט געהאַט די מעגלעכקייט דערצו, האָט גלייך נאָך דער באַפרייונג געצויגן צוריק אין דער אַלטער היים. אין חודש מאי 1945 האָט שוין אין ראַדאָמסק עקזיסטירט אַ קאָמיטעט פון די צוריקגעקערטע, וואָס האָט געזאָרגט פאַר זייער מאַטעריעלער און סאָציאַלער רעסטאַווּרירונג.

צווישן די ערשטע ידיעות וועגן געציילטע לעבעדיקע יידן אין ראַדאָמסק, אין די ערשטע חדשים נאָכן פאַרענדיקן די מלחמה, איז פאַרשפּרייט געוואָרן די ידיעה וועגן דערמאָרדן צוויי יידן, דורך אָרטיקע פּאָליאַקן (דעם 16־טן אויגוסט 1945). די דערמאָרדעטע זענען געווען: יעקב צוקערמאַן, אַן אָפיציר פון דער פּוילישער זיכערהייט־פּאָליציי, און יוסף קראַוזע, וואָס האָט מיט 6 וואָכן פריער זיך צוריקגעקערט אַ היים (אין צייט פון קריג האָט ער דורכגעמאַכט די שרעקלעכסטע טויט־לאַגערן פון אוישוויץ, בוכענוואַלד, מאַטהאַוזען און גראָסראָזען).

אמת, די אָרטיקע מאַכט־אָרגאַנען פון נייעם נאָכמלחמהדיקן פּוילן, האָבן איינגעאָרדנט אַן אימפּאָזאַנטע לוויה די צוויי אומשולדיקע יידישע קרבנות. ביים אָפענעם קבר האָבן פאָרשטייער פון דער פּוילישער געזעלשאַפטלעכקייט געהאַלטן רעדעס וועגן ברידערקייט, גלייכהייט און פרייהייט פאַר די יידן אין דעמאָקראַטישן פּוילן, און האָבן געטאַדלט דעם נידערטרעכטיקן מאָרד. דער פאָרזיצער פון יידישן קאָמיטעט האָט אָבער ביים אָפענעם קבר געזאָגט דאָס פאָלגענדיקע:

מיר גלויבן אין די גוטע אינטענציעס פון דער נייער פּוילישער מאַכט און אין דער אויפריכטיקייט פון אירע אָפיציעלע פאָרשטייער, מיר ווייסן אָבער, צום באַדויערן, אַז אין די ברייטע שיכטן פון דעם פאָלק ברענט נאָך די שנאה צו יידן. ס'איז דעריבער גאַנץ קלאָר ווי אַזוי ס'וועלן זיך אויספורמען די באַציונגען אין דאָזיקן לאַנד — די יידן וועלן פאַרלאָזן פּוילן. די יידן מוזן פאַרלאָזן פּוילן, ווייל אַרום זיי זענען פאַרבליבן בלויז קברים און יעדעס שטיקל ערד אינעם דאָזיקן לאַנד איז דורכגעזאַפּט מיטן בלוט פון יידישע קדושים. פאַר די לעבעדיקע יידן איז דאָס לאַנד דער גרעסטער בית־הקברות אין דער געשיכטע פונעם יידנטום, און אויף אַ בית־הקברות קען מען נישט לעבן. דאָס פאַרבליבענע הייפל פּוילישע יידן וויל ווייטער לעבן, צו להכעיס אַלע זייערע שונאים.

דאָס יידישע פאָלק האָט איבערגעלעבט די מצרישע פּרעהס, דאָס רוימישע אימפּעריום, די שפּאַנישע אינקוויזיציע, דאָס צאַרישע רוסלאַנד, דאָס היטלעריסטישע דייטשלאַנד. גענוג יידיש בלוט איז פאַרגאָסן געוואָרן פאַר פרעמדע אינטערעסן. מיר סאָלידאַריזירן זיך איצט פולשטענדיק מיטן רוף פון פּראָמינענטן יידיש־דייטשישן שריפטשטעלער טאָמאַס מאַן, וועלכער האָט מיט אַ פּאָר טעג פריער זיך געווענדעט צו די דייטשישע יידן אויף דער גאָרער וועלט און זיי געוואָרנט זיך נישט צוריקקערן קיין דייטשלאַנד — נישט העלפן צוריקבויען דאָס

לאַנד, וואָס האָט געבראַכט צו דער פאַרניכטונג פונעם יידישן פאָלק אין אייראָפּע. זאָל די קללה פון פאָלק ישראל פאַרפאָלגן דייטשלאַנד עד סוף כל הדורות. און זאָלן אויך די פוילישע יידן־מערדער וויסן, אַז די קללה פון די צופעליק געראַטעוועטע יידן אין פוילן וועט אויך זיי באַגלייטן און דערגרייכן.

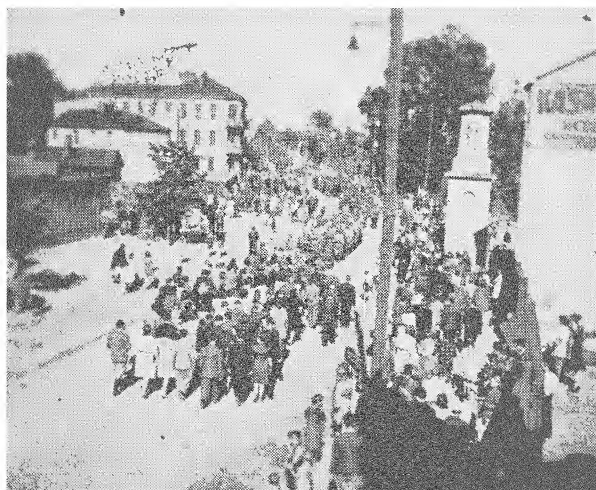
אַ גענויער באַריכט וועגן דעם מאָרד פון די צוויי יידן אין ראַדאָמסק און וועגן פארלויף פון זייער לוויה — איז באַקומען געוואָרן אין לאַנדסמאַנשאַפט־פאַרבאַנד אין ישראל און גאָר אַ קורצער צייט נאָכדעם ווי דאָס איז געשעען. אין צווישנצייט האָט זיך די צאָל צוריקגעקערטע יידן אין ראַדאָמסק פאַרגרעסערט, אין רעזולטאַט פון דער רעפּאַטריאַציע פון פוילישע בירגער, וואָס האָבן אין צייט פון דער מלחמה זיך אויפגעהאַלטן אין סאָוויעט־רוסלאַנד.

אין משך פון יאָר 1945 האָבן קיין ראַדאָמסק זיך צוריקגעקערט בערך 300 לאַנדסלייט, וועלכע האָבן בהדרגהדיק פאַרלאָזן די שטאָט מיט דער אַלגעמיינער פליטים־כוואַליע, וואָס האָט דאַן געצויגן קיין מערב־אייראָפּע. אין יאָר 1945 זענען אין דאָרטיקן יידישן קאָמיטעט געווען טעטיק: אברהם אָפּמאַן, לאה פאנסקא, יששכר מינסקי, א. בוכמאַן, א. ליכטענשטיין, ניסן נעסט, בנימין נייקראן, יעקב פישמאַן, אברהם סטודניבערג.

אין יאָר 1946 האָט די צאָל לאַנדסלייט אין ראַדאָמסק זיך פאַרקלענערט אויף קנאַפּע 50 משפחות, צווישן זיי בלויז 5—7 קינדער, געבוירענע אין רוסלאַנד אין די מלחמה־יאָרן. דער גרעסטער טייל פון זיי האָט שפּעטער פאַרלאָזן ראַדאָמסק און זיך דערשלאָגן קיין ישראל.

אין יאָר 1947 אין נאָוועמבער האָט דויד קאַניעצפּאָלער, אויפן ווונטש פון די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין אַמעריקע — אָרגאַניזירט צו דער 5־טער יאָרצייט פון דער פאַרניכטונג פון די ראַדאָמסקער יידן דורך די נאַציס, אַ יזכור־פייערונג אויפן ראַדאָמסקער בית־הקברות. עס זענען זיך צוזאַמענגעקומען פון פאַרשיידענע שטעט אין פוילן, ביז 50 ראַדאָמסקער לאַנדסלייט. אין ראַדאָמסק גופא האָבן זיך צו יענער צייט געפונען אַ 2 אָדער 3 יידישע משפחות. קיין סידור האָט זיך ביי אונדז נישט געפונען.

אויבן: קלאָפּסידרעס אין די גאַסן פון ראַדאָמסק נאָך די דערמאָרדעטע יעקב צוקערמאַן און יוסף קראוזע. אונטן: די לוויה.

די לוויה פון פאָליאַ סטראַווינסקי (פון ראַדאָמסק), וואָס איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך פוילישע כוליגאַנעס באַנדיטן אין יאָר 1945 (נאָך דער מלחמה), אין לאָדזש, בעת זי האָט זיך דאָרט געפונען אַלס דעלעגאַטין צו אַ ציוניסטישער קאָנפערענץ.

דער ערשטער חודש פון נאַציסטישער הערשאַפט

ישעיהו פייערמאַן

אויפן שוועל פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, איז פאַרשטאַרקט געוואָרן אין פוילן די אַנטיסעמיטישע קאַמפאַניע קעגן דער יידישער באַפעלקערונג. אין די גרויסע שטעט האָבן זיך געמערט די אָנפאַלן אויף יידישע סטודענטן און אויף סתם־יידן. דער סאַנאַציע־רעזשים האָט ארויסגעשיקט יידן פון די גרענעץ־פונקטן, אַלס נישט־זיכערער עלעמענט. די מאַכט־אָרגאַנען האָבן געפאָדערט, אַז די יידישע בעלי־מלאכות זאָלן זיך אויסווייזן מיט אַרבעטס־דיפלאָמען. אויף די יידישע סוחרים האָט מען אַרויפגעלייגט גרויסע שטייערן און סטימולירט אַ פוילישע קאָנקורענץ. ספּעציעל־געשולטע פיקעטן־באַנדעס האָבן באַשווערט דאָס לעבן פון יידישן קרעמער.

די אַלע דאָזיקע שיקאַנעס האָבן נישט אויסגעמיטן אונדזער ליבע היים־שטאָט — ראַדאָמסק. דאָס לעבן ביי אונדז אין שטאָט איז געוואָרן וואָס אַמאָל שווערער. די פיקעטן־באַנדעס פלעגן יעדן טאָג פיקעטירן די יידישע געשעפטן און נישט דערלאָזן קיין פוילישע קונים. איבערהויפט אין דעם מאַרק־טאָג (דאָנערשטיק), פלעגן שטיין לעבן יעדן געשעפט 2 פיקעטניקעס, מיט גראָבע שטעקנס און נישט צוגעלאָזן די פויערן אַריינגיין צו אַ יידישן קרעמער. די יידישע מאַרק־שטייער פלעגן די פיקעטניקעס ממש שלאָגן און אַוועקנעמען מיט כוח זייער ביסל סחורה. ביינאַכט פלעגן כוליגאַנעס פאַרטשעפען יעדן יידן און אים גוט אָנשלאָגן. אין איינעם אַזאַ אָנפאַל, איז געפאַלן אַ קרבן מיין פרויס אַ קוזין, אַברהם באָום, וועלכער האָט געוווינט ביי בוגייסקען אין הויז, אויף בזשעזניצקע גאַס. אַ כוליגאַן האָט אים קאַלט־בלוטיק אַריינגעהאַקט אַ מעסער אין קאַרק, דורכגעשניטן אים די אַרטעריע פון האַלדז און דערהרגעט אויפן אָרט. דעם מערדער האָט גאָרנישט פאַסירט, ער איז אַרומגעגאַנגען פראַנק־און־פריי ווי אַ העלד, ביי דעם פאַרדאָרבענעם סאַנאַציע־רעזשים.

ביים אויסברוך פון דער וועלט־מלחמה

דעם 1־טן סעפטעמבער 1939, פרייטיק פאַרטאָג (6 אַזייגער פרי), האָט אונדז אויפגעוועקט אַ שטאַרקער אויפרייס. אין ערשטן מאָמענט האָבן מיר געקלערט, אַז עס האָט אויפגעריסן דער קעסל אין דער פאַבריק „מעטאַלורגיע”. איך האָב דאַן געוווינט אין מאַרק נו׳ 3, ביי ליטמאַנאָוויטשן, אין דעם לעצטן הויז וואָס האָט זיך געגרענעצט מיטן גאָרטן פון קלאַשטאָר. איך בין אַרויס אויפן באַלקאָן און געזען פון צפון־זייט פון דער „מעטאַלורגיע” אַ שטאַרקן רויך. אַלע שכנים זענען אַרויס פון די הייזער, אָבער קיינער האָט נישט געוווּסט וואָס ס׳האָט פאַסירט. שפעטער איז אונדז אַלעמען קלאָר געוואָרן, אַז אַ דייטשער עראָפלאַן האָט געוואָרפן אַ באָמבע און געטראָפן אין דער „מעטאַלורגיע”־פאַבריק (8 מענטשן זענען דערהרגעט געוואָרן און העכער צוואַנציק פאַרוווּנדעט). אין דער זעלבער צייט איז נאָך אַ באָמבע געפאַלן אויף דלוגע־גאַס, אונטערן משוגעים־הויז.

עס זענען געווען אויך יידישע קרבנות, און עס איז געוואָרן טרויעריק אויף דער יידישער גאַס. מען האָט אָנגעהויבן זוכן עצות איינער ביים צווייטן, און די וואָס האָבן געהאַט אַ ביסל געלט ביי זיך, האָבן גלייך פאַרלאָזן די שטאָט, וואָס ווייטער פון דער גרענעץ (ראַדאָמסק האָט זיך געפונען נישט־ווייט פון דער גרענעץ־שטעטל בזשעזשניצע), אָבער די מערהייט האָט זיך נישט געקענט דערצו דעצידירן. איך בין דאַן געווען פון די יעניקע, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין גראָשן ביי דער נשמה, און אַזוי אַרום האָב איך דעצידירט צו בלייבן אויפן פלאַץ, צוזאַמען מיט מיין פרוי און 2 יאָריקן קינד (דאָס זעלבע האָט אויך באַשלאָסן מיין שכן עזל פשערובסקי, וואָס איז געווען אין דער זעלבער לאַגע ווי איך. בכדי צו באַרויקן די נערוון, האָב איך אָנגעהויבן צו בויען אַ באַהעלטעניש פון לופט־אַטאַקן, מיט אַלע באַקוועמלעכקייטן: וואַסער, עלעקטרע, בעטן צום שלאָפן, סאַניטאַרע איינריכטונגען אד״ג. דאָרט איז געווען פלאַץ פאַר 20 משפחות, און מיר האָט מען אויסגעקליבן אַלס קאָמענדאַנט. אַ סך אַלטע־לייט און קראַנקע פון אונדזער הויף האָבן זיך אַריבערגעטראָגן צו באַקאַנטע און צו משפחה, אין אַנדערע הייזער.

ביינאַכט האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז דער סטאַראָסטע און אַלע אַנדערע מלוכהשע אָנגעשטעלטע האָבן זיך עוואַקואירט פון שטאָט. אַ גאַנצע נאַכט האָבן זיך געצויגן אויך פון די אַרומיקע דערפער די פוילישע אָסאַדניקעס, וועלכע האָבן געטריבן סטאַדעס פון זייער לעבעדיקן אינווענטאַר. די פאָליציי האָט געשריען, אַז יידן מאַכן אַ פאַניק, און אַליין זענען זיי אַרומגעלאָפן ווי פאַרסמטע מייז. אויפן פאַרטאָג האָט זיך עוואַקואירט דער פאָליציי־קאָמיסאַריאַט, און די שטאָט איז געבליבן הפקר.

די איינוווינער פון אונדזער באַהעלטעניש („סכראָן”), האָבן באַשלאָסן אַרויסצוגיין פון שטאָט ביז ס׳וועט אַריבערגיין דער ערשטער שטורם. איך און עזל פשערובסקי, מיט אונדזערע משפחות, זענען אַרויס דורך נייקראַנס הינטערשטן טויער, מיט דער כוונה, צו גיין קיין קאַמינסק, ווו מיר האָבן געהאַט אַ זומער־וווינונג. ווען מיר זענען דערגאַנגען ביזן סטראַזשאַצקן גאָרטן, ביים קינאָ, האָבן מיר באַגעגנט חיים־מענדל אַהראָנאָוויטש מיט זיין ערשטער פרוי בעלא, פון דער היים גראָסמאַן (זי איז געווען אין 9־טן מאָנאַט). פלוצלינג האָבן מיר באַמערקט אַ גרויסן לאַסט־וואָגן מיט מענטשן וואָס האָבן פאַרלאָזט די שטאָט, און חיים־מענדל האָט אויפגעהאַלטן די פערד. אונדזערע דריי משפחות (מיט די קינדער) האָבן אָנגעהויבן אַרויפקלעטערן אויפן וואָגן, אָבער מיט אַמאָל האָט זיך דערהערט אַן אויפרייס און אַ גרופע באָמבאַרדיר־עראָפלאַנען האָבן דורכגעפלויגן איבער אונדזערע קעפ. די פערד האָבן זיך צעטראָגן בעת עזל פשערובסקעס פרוי מיט אונדזערע 3 קינדער זענען שוין געווען אויפן וואָגן. מיר האָבן נאָכגעשריען, אַז זיי זאָלן אויף אונדז וואַרטן ביי קאַמינסק, אין סטראַווינסקיס וואַלד און זאַלבע־דריט (איך, מיין פרוי און עזל, מיט די 2 פוסטע קינדער־וועגעלעך), האָבן מיר זיך געלאָזט אין וועג אַריין. אויפן וועג האָבן אונדז די באָמבאַרדיר־עראָפלאַנען באַשאָסן פון מאַשין־געווער. מיר האָבן זיך אָנגעשטויסן אויף איבערגעלאָזטע אויף־הפקר בעטגעוואַנט, וואַליזעס, פעקלעך — פון די יידן, וואָס זענען געלאָפן פאַר אונדז ראַטעווען זייער לעבן. אַ סך פון זיי זענען צום וואַלד נישט דערגאַנגען, ווייל זיי זענען געפאַלן טויט אויפן וועג. דאָס דאָזיקע טרויעריקע בילד איז געוואָרן פאַר אונדז נאָך טרויעריקער, ווען מיר זענען אָנגעקומען אין וואַלד און נישט געטראָפן דאָרט פשערובסקיס פרוי מיט אונדזערע קינדער. דאַקעגן האָבן מיר זיך דאָרט אָנגעשטויסן אויף 2 באַקאַנטע פוילישע „העלדן”: אַרלינסקי, דער קאָמענדאַנט פון פאָליציי, און דער וויצע־סטאַראָסטע — איינער מיט אַ ביקס און דער צווייטער מיט אַ רעוואָלווער האָבן געשאָסן צו די דייטשע באָמבאַרדיר־עראָפלאַנען...

מיין זומער־ווינונג אין קאַמינסק איז געוואָרן פאַרוואַנדלט אין אַ מקום־מקלט פאַר 10 ראַדאָמסקער משפּחות. מיר זענען געלאָפן ווייטער, כּדי צו געפינען פשערובסקעס פרוי מיט די קינדער. אין משך פון 5 טעג האָבן מיר דורכגעגנישטערט 10 אַרומיקע דערפער, און געטראָפן אויף דעם וועג צענדליקער „ביעזשענצעס" פון ראַדאָמסק, צווישן זיי אַ סך אַלטע און קראַנקע פרויען. דאָרט איז צב״ש געווען אַברהמעלע שענקערס פרוי, וואָס איז יאָרן־לאַנג געלעגן מיט געשוואָלענע פיס, און איצט האָט איר דער אימפּעט געיאָגט זיך צו ראַטעווען.

דער צוריקקער אין שטאָט

נישט האָבנדיק געפונען די קינדער, האָבן מיר באַשלאָסן זיך צוריקקערן אין שטאָט, אין וועלכער ס'האָבן שוין געבאַלעבאַטעוועט די דייטשן. מיר זענען אַריין אין שטאָט דורך דער סטזשאלקאָווסקע־גאַס, פון רעכטן זייט צמענטאַזש. די גאַנצע געגנט, וואָס איז געווען באַווינט כּמעט 99% דורך יידן, האָבן די פּוילישע כוליגאַנעס פאַרברענט און צעראַבירט. מיר זענען געגאַנגען דורך די דלוגע־גאַס, דורך אייכנערס הויז. דאַן אַרויף אויף פשעדבאָרסקי גאַס, זיך אַריינגעגנבעט אין רבס הויז און געקומען צוריק דורך נייקראַנס הינטערשטן טויער אין מיין הויף. מיר זענען געווען די ערשטע וואָס האָבן זיך צוריקגעקערט אין דעם הויף און געטראָפן אַלץ חרוב, ווייל אַ באָמבע איז געפאַלן 4 מעטער פון הויז.

כ'האָב זיך דערמאָנט, אַז אברהם גראָסמאַנס שווער, אייזיק קליינערמאַן, אַ ייד פון איבער 90 יאָר, איז געלעגן לאַנגע יאָרן קראַנק אין בעט און כ'האָב פאַרשטאַנען, אַז ער האָט אַוודאי נישט געקענט אַנטלויפן. כ'בין אַריין זען וואָס הערט זיך דאָרט און טאַקע אים געטראָפן ליגנדיק אַ טויטן אויף דער ערד, 2 מעטער פון בעט (ווייזט אויס, אַז ער האָט געפּרוווט זיך צו ראַטעווען). שפּעטער האָבן מיר אים קובר געווען אויפן בית־הקברות.

מיר האָבן נאָך אַלץ נישט געוווּסט ווו זענען אונדזערע פאַרלאָרענע קינדער. ערשט אויפן 8־טן טאָג האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן אַנדערע צוריקגעקערטע אין שטאָט, פון זיי האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז די גאַנצע גרופּע מיט וועלכער די פרוי פשערובסקי און די קינדער זענען געווען אויפן וואָגן, געפינען זיך אין אַ דאָרף ביי אַ פּויער. מיט 2 טעג שפּעטער זענען זיי אַלע געקומען צוריק אין שטאָט.

דער „שוואַרצער דינסטיק"

די דייטשן האָבן געמאַכט אָפּטע אַבלאַוועס אויף מענער און געכאַפּט זיי צו צוואַנגס־אַרבעט. מען האָט אָנגעפאַנגען ווידער צו קלערן ווו זיך אויסצובאַהאַלטן. בעת די אַבלאַוועס האָבן די דייטשן געזוכט אין אַלע פלעצער און ביי דער געלעגנהייט אויך געראַבירט. מיין פרוי האָט אָנגעפאַנגען צו בויען אַ דאָפּלטע וואַנט אויפן בוידעם (ברעטער דערצו האָבן מיר גענומען פון די צעשטערטע הייזער). מיר האָבן פאַרהאַנגען די וואַנט מיט אַלטע זאַכן, ס'זאָל זיין שווער צו דערקענען אַז דאָרט געפינט זיך נאָך אַ צימער. בעת דעם „שוואַרצן דינסטיק" האָבן עטלעכע שכנים גענאָסן פון דער באַהעלטעניש.

יענעם דינסטיק, ביז 9 אַזייגער פרי, זענען שוין פאָרגעקומען 6 אַבלאַוועס אין אונדזער הויז. אין גערער „שטיבל", וואָס איז געווען אין נייקראַנס הויף, אַ 30 מעטער פון מיין הויז, האָבן זיך די מענטשן דערוווּסט פון אונדזער באַהעלטעניש („בונקער") — זיי זענען אַריבער צו אונדז מיטנעמענדיק אַ 10 ספרי־תורות. (אַ גאַנצער מנין חסידים זענען אַריבער). די ס.ס.־לייט זענען עטלעכע מאָל געווען אויפן בוידעם, אָבער זיי האָבן אונדז נישט אַנטדעקט. די חסידים האָבן געזאָגט תהילים און די אַנדערע האָבן געריסן די האָר פון קאָפּ. ביי יעדן באַזוך האָבן די דייטשן מיט די ביקסן־קאָלבעס דעמאָלירט דעם בוידעם. מיינע נערוון האָבן דאָס נישט געקענט אויסהאַלטן און כ'האָב זיך דעצידירט אַרונטערצוגיין צו דער אַרבעט.

כ'האָב גענומען אַ רידל אין האַנט און זיך צוגעשלאָגן צו אַ גרופּע אַרבעטנדיקע אין די גאַסן. מיר האָבן געדאַרפט פאַרשיטן אין מאַרק די לופט־שוץ־גריבער, וואָס די פּאָליאַקן האָבן געהייסן גראָבן. ס'האָבן דאָרט געאַרבעט אַן ערך 100 יידן, צום טאַקט פון די דייטשע געשרייען: האָפּ, האָפּ. ווער ס'האָט קיין רידל נישט געהאַט האָט געמוזט שפּרינגען צום טאַקט האַלטנדיק זיך ביים האַלדז. ווער ס'האָט נישט געקענט אַרבעטן לויטן טאַקט, פלעגט באַקומען געשלאָגן איבערן קאָפּ. די דייטשן האָבן געשאָטן ערד אין פּנים און מען האָט נישט געטאָרט זיך איינבייגן אָדער אומדרייען. דער טאַקט האָט געיאָגט, טרערן און בלוט האָבן זיך געגאָסן אַזוי ווי וואַסער.

פרייע „מיטאָג־שטונדע"

אַרום 12 אַזייגער האָט געהייסן „מיטאָג־שטונדע". מען האָט זיך פאָרמירט אין רייען, צו 6 מאַן, און מאַרשירט ביז צו דער בריק. דאָרט האָט דער ס.ס.־אָפיצער אונדז פאַרזאָגט מיר זאָלן זיך רואיק פאַרהאַלטן, אַוועקלייגן זיך אויף דער ערד, נישט קוקן און נישט הויבן דעם קאָפּ. מיר זענען געלעגן כּמעט איינער אויפן אַנדערן, און אויב עמעצנס פּיס האָבן אַרויסגעשטעקט פון דער ריי, האָבן די דייטשן אויסגעגלייכט די שורה מיט שמיץ פון די שפּיצריטן. זיי האָבן געשלאָגן מכּת־רצח, אַרויסגענומען פון די רייען יידן מיט בערד און אויסגעריסן די בערד צוזאַמען מיטן פלייש. זיי האָבן די גאַנצע צייט געשאָסן פון אַ מאַשין־געווער אין דער לופט און געדראָט, אַז זיי וועלן אונדז אַלעמען אויסשיסן. די דאָזיקע „מיטאָג־שטונדע" האָט געדויערט ביז 1 אַזייגער, און מען האָט אונדז געטריבן צוריק צו דער אַרבעט — צום „באָבע־דזיאַדע"־גאָרטן, ווו מיר האָבן ווידער געדאַרפט פאַרשיטן די לופט־שוץ־גריבער, אונטער דעם זעלבן אַקאָמפּאַנאַמענט: האָפּ, האָפּ.

די יידן, וואָס מען האָט געכאַפּט ביי די אַבלאַוועס, האָבן די דייטשן געבראַכט צו אונדז דורכן טייכל ראַדאָמקע. מען פלעגט זיי צופירן גרופּנווייז צום ברעג פון טייכל, ביז צו די שפּיציקע שטיינער, און דאַן אַריינשטויסן זיי פון דער הויך אין וואַסער אַריין. זיי פלעגן קומען צו אונדז נאַסע, פאַרשמירטע מיט בלאָטע, צעקאַלעטשעטע פון די שטיינער און איינגאַנצן פאַרבלוטיקטע. עטלעכע פון זיי האָבן די דייטשן געהייסן אַריינגיין אין די באָמבע־גריבער, זיך אַראָפּלאָזן ביז צום האַלדז כּדי זיי צו באַגראָבן לעבעדיקערהייט. די דאָזיקע האָט מען געהייסן זינגען „התקווה" און בלויז על־פּי־נס האָט מען זיי צוריק אַרויסגעצויגן פון די גריבער (איינער פון די באַגראָבענע איז געווען מיין פעטער יששכר מאַרטענפעלד).

אַ גאַנצן טאָג האָבן מיר געאַרבעט, אָן עסן און אָן אַ לעק וואַסער. 5 אַזייגער נ״מ, פאַרן אָפּלאָזן פון דער אַרבעט, האָט מען אַלעמען באַזוכט און אַרויסגעלאָזן אויף דער קאַליסקע־גאַס. דאָרט איז געשטאַנען אַ לאַנגער שפּאַלער פון פאָלקס־דייטשן, מיט זייערע פאַמיליעס, און סתם פּוילישע כוליגאַנעס און אַנטיסעמיטן. זיי פלעגן אונדז ווידער שלאָגן, אונטערשטעלן אַ פוס מען זאָל פאַלן, און אָנטאָן פאַרשידענע צרות. די זעלבע סצענעס האָבן זיך איבערגעחזרט אויף אַלע איבעריקע אַרבעט־פּלעצער (ביי „מעטאַלורגיע", אויפן מאַרק, ביים סטראַזשאַצקן גאָרטן אאַ״וו). אין סטראַזשאַצקן גאָרטן האָט אַ ס.ס.־מאַן געשיקט פריימאַנס אַ זון (פון האָלץ־סקלאַד) ברענגען אַ פלאַש לעמאָנאַד. נאָכדעם ווי דער דייטש האָט אַ העלפט אויסגעטרונקען, האָט ער דאָס איבעריקע געגעבן דעם יידן צו טרינקען, אָבער ווען דער לעצטער האָט דאָס פלעשל גענומען צום מויל, האָט דער דייטש אַ קאָפּע־געטאָן מיטן פוס אין פלעשל און אויסגעהאַקט דעם יידן אַלע ציין.

דריי קרבנות אין א מאַנטיק

אַ געוויסן מאָנטיק, האָט מען צווישן אַנדערע געכאַפּט אויך מיין שוואָגער חיים־אהרן גאָסלאַוויסקי (אַ קאַמאַשן־שטעפּער), צוזאַמען מיט בערלינערן און דאָמבראָווערן, און זיי געבראַכט אַרבעטן אין דער „מעטאַלורגיע״. ביים ענדע דער אַרבעט האָט מען אַלע אַרבעטער רעווידירט און ביי יעדן איינעם געפרעגט: ווו ער האָט געאַרבעט דעם לעצטן שבת. די 3 אויבנדערמאָנטע האָבן געענטפערט, אַז זיי האָבן שבת אויך געאַרבעט אין דער „מעטאַלורגיע״. זיי האָבן אָבער נישט געוווּסט, אַז די ס.ס.־לייט האָבן פאַרזאָגט די אַלע יעניקע וואָס האָבן טאַקע שבת געאַרבעט אין דער „מעטאַלורגיע״, אַז זיי זאָלן פרייוויליק זיך צושטעלן מאָנטיק צוריק צו דער אַרבעט, אַנדערש וועלן זיי באַקומען טויט־שטראָף. היות ווי די 3 דערמאָנטע זענען געוואָרן געכאַפּט מאָנטיק ביי אַן אָבלאַווע, האָט מען זיי אַוועקגעפירט אין קאַמינסקער וואַלד און דאָרט דערשאָסן.

דאָס אַלץ וואָס כ׳האָב אויבן דערציילט, איז פאָרגעקומען אינעם ערשטן חודש פון דער שוידערלעכער אומקום־תקופה (פון 1־טן סעפּטעמבער ביז 1־טן אָקטאָבער 1939), בלויז איין חודש פון דער נאַציסטישער הערשאַפט אין ראַדאָמסק.

אין קאשמאר פון די בונקערס

אברהם גליקסמאן

דאָס וואָרט „בונקער״ איז געווען זייער פּאָפּולער אין געטאָ. בדרך־כלל שטעלט מען זיך פאָר, ווען מען זאָגט „בונקער״, אַ פאַרשטעקט־פּלאַץ פון אייזן־בעטאָן מיט טורעמס איבערן שטח, פון וועלכע עס קוקן אַרויס מאַשין־געווער. אָבער די געטאָ־בונקערס זענען געווען פּשוטע באַהעלטענישן וועלכע האָבן געדינט די פאַרפאָלגטע זיך אויסצובאַהאַלטן אין אַן עת־צרה פאַר די דייטשן.

שוין אין דער ערשטער תקופה פון דער מלחמה האָבן זיך אין ס׳רוב דירות אין געטאָ געפונען א״ג בונקערס. דאָס זענען געווען פּרימיטיווע באַהעלטענישן, ווי למשל, אַ פאַרמאַסקירטע שאַנק, אַ קעמערל אָדער אַן אַריינגאַנג אין אַ קעלער, וועלכער איז געווען פאַרשטעלט דורך אַ קאַסטן. דאָ האָט מען זיך אויסבאַהאַלטן בעת מען האָט געכאַפּט צו דער אַרבעט („לאַפּאַנקעס״ זענען פאָרגעקומען על־פּי רוב ביינאַכט). מען האָט דעמאָלסט געגומען מענטשן אויפצורוימען דעם שניי פון די וועגן אין ווינטער אָדער צו פאַרשידענע אַנדערע צוואַנגס־אַרבעטן. ווען עס האָט זיך נישט געמאָלדן די געהעריקע צאָל מענטשן, וועלכע דער אַרבעטס־אַמט האָט באַשטימט, האָט מען צוקאָמפּלעטירט דורך כאַפּן צופעליקע מענטשן. די הויפּטראָל האָבן אָבער די בונקערס געשפּילט בעת די „אַקציעס״.

ווען עס האָבן אָנגעהויבן דערגיין קיין ראַדאָמסק די ידיעות וועגן אַקציעס אין די פּוילישע שטעט און שטעטלעך, האָט זיך אויך דאָ אָנגעהויבן די בהלה פון אַרבעטס־קאַרטן מיט סטעמפּלען. אָבער אין געטאָ איז אַרומגעגאַנגען אַ ווערטל: „גוט פאַרשטעקט איז בעסער ווי גודעקט״, וואָס עס האָט געהייסן, אַז אַ גוט באַהעלטעניש איז זיכערער ווי די אַלע דייטשע הבטחות. מען דאַרף זיך בעת דער אַקציע אויסבאַהאַלטן און שפּעטער אַרויס און זיך אויסמישן מיט די פאַרבליבענע אין געטאָ. קודם כל האָט מען באַהאַלטן זקנים און קינדער, וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין שום שאַנסן אַרויסצודרייען זיך פון די אַקציעס. מען האָט אָנגעהויבן בויען „בונקערס״ און זיי זענען געבויט געוואָרן בשותפות פון גאַנצע משפחות אָדער גרופּעס שכנים. אין די דאָזיקע בונקערס האָט מען געדאַרפט פאַרזיכערן דעם צופלוס פון לופט, אָנזאַמלען שפּייז און וואַסער און ווי מעגלעך אידעאַל פאַרמאַסקירן. די בונקערס האָט מען געבויט על־פּי־רוב אין קעלערס אָדער אויף בוידעמס, מען האָט אָפּגעטיילט אַ חלק פון קעלער אָדער בוידעם און מען האָט אויסגעבויט אַ ווענטל וואָס איז געווען אין גאַנצן ענלעך צו די אַרומיקע ווענט. שפּעטער האָט מען פאַרטראַכט אַ גוט־פאַרמאַסקירטן אַריינגאַנג און פאַרזאָרגט זיך מיט נויטיקע זאַכן און שפּייז פאַר די באַהאַלטענע, אויף עטלעכע טעג. אַ גרויסער מכשול אין די קעלערס איז געווען דער מאַנגל אין לופט, וואָס איז געווען אַ סיבה פון אַ סך דורכפאַלן.

געווען אַ סך בונקערס וואָס זענען געוואָרן זייער שכלדיק אַראַנזשירט: איינער אַזאַ בונקער איז געווען אין גאָרטן פון די מינשקעוויטשעס אויף דער סטזשאַלקאָווסקע־גאַס; ער האָט זיך געפונען טיף אין דער ערד און צו אים האָט געפירט אַ גוט־פאַרמאַסקירטער אַריינגאַנג פון די קוסטעס. דער בונקער איז געווען פאַרזאָרגט מיט לופט און שפּייז און אין אים האָבן זיך געפונען אַ סך מענטשן בעת דער ערשטער אַקציע. אין הויז אויף מיצקעוויטשאַ 3 (דאָס צווייטע הויז פון דער קהילה, אין וועלכן איך האָב געוווינט, זענען אויפגעשטעלט געוואָרן דריי בונקערס: איינער אין קעלער, דורך די משפחות פישמאַן און זאַמבעק; און צוויי אויפן בוידעם (איינער דורך אונדז און דער צווייטער דורכן פאָטאָגראַפיסט ווילהעלם).

פאַר די אַקציעס האָט זיך יעדער בונקער אויסגעזוכט אַ פאַרטרויאונגס־מאַן על־פּי־רוב פון צווישן די פּאָליציי־לייט. די פּאָליציאַנטן, וועלכע זענען געווען זיכער אַז זיי וועלן פאַרבלייבן נאָך דער אַקציע, האָבן זיך געדאַרפט קאָנטאַקטירן מיט די באַזונדערע בונקערס נאָכן סוף פון דער אַקציע און אינפאָרמירן זיי וועגן מצב אינדרויסן. בלויז אַ קליינע צאָל מענטשן האָט בכלל פאַרלאָזן דאָס געטאָ כדי אויסצובאַהאַלטן זיך ביי קריסטן.

עטלעכע טעג פאַר דער לעצטער אַקציע בין איך געוואָרן קאָשאַרירט צוזאַמען מיט די אַנדערע אַרבעטער פון זנאַמיראָווסקיס טאַרטאַק אין פּייערמאַנס הויז אויף דער פּשעדבאַרסקע־גאַס. אַ טייל פון מיין משפחה האָט זיך דאַן געפונען אויסערן געטאָ, בלויז דער טאַטע איז פאַרבליבן אין געטאָ און באַשלאָסן זיך אויסבאַהאַלטן אין בונקער, וועלכן מיר האָבן צוגעגרייט.

ערב דער אַקציע האָב איך מיך אַריינבאַקומען אויף דער מיצקעוויטשער גאַס, כדי זיך געזעגענען מיטן טאַטן און משפּיע זיין אויף אים ער זאָל ווי אַמגיכסטן אַריין אין בונקער. דער טאַטע האָט מיך צוגערעדט אַז איך זאָל זיך מיט אים אויסבאַהאַלטן, אָבער מיין חשבון איז געווען אַ פּשוטער: עמיצער מוז פאַרבלייבן אין דרויסן כדי צו העלפן די באַהאַלטענע.

עס האָט זיך דערנענטערט די לעצטע נאַכט פאַר דער אַקציע און דאָס געטאָ איז געוואָרן הערמעטיש אַרומגעשטעלט דורך ס.ס.־לייט און אוקראַינער. איך האָב זיך געפונען צווישן אַ גרויסע גרופּע טאַרטאַק־אַרבעטער, וואָס האָט זיך קאָנצענטרירט אין פּייערמאַנס הויז, אויף דער פּשעדבאַרסקע. דער ערשטער קרבן אין דעם הויז איז געווען פרוי לאַכמאַן, וועלכע איז געשטאָרבן אין בונקער־קעלער און איז דאָרטן ציטווייליק געקומען צו קבורה. מיר זענען געזעסן אַ גאַנצע נאַכט נישט צומאַכנדיק קיין אויג. באַלד אינדערפרי האָט זיך אָנגעהויבן די אַקציע לויט דעם פון־פאָרויס צוגעגרייטן דייטשן פּלאַן.

ראַדאָמסקער יידן אין סקאַרזשיסקער „האַסאַג״

משה האַרטמאַן

קיין סקאַרזשיסק (סקאַרזשיסקאָ־קאַמיעננאַ) זענען אָפּגעשיקט געוואָרן צוויי טראַנספּאָרטן פון ראַדאָמסקער יידן. די ערשטע גרופּע וואָס האָט געציילט 150 נפשות, איז געפירט געוואָרן אַהין דעם 29־טן אָקטאָבער 1942 — דריי וואָכן נאָך דער ערשטער „אויסזידלונג״.

די צווייטע און לעצטע גרופּע איז אָפּגעשיקט געוואָרן צוויי טעג נאָך דער צווייטער „אַקציע״ אין ראַדאָמסק — דעם 9טן יאַנואַר 1943. די דאָזיקע גרופּע האָט געציילט 224 יידן און איז באַשטאַנען על־פּי רוב פון די אַרבעטער אויף זנאַמיעראָווסקיס האָלץ־פּלאַץ (טאַרטאַק). דאָס איז געווען דער איינציקער אַרבעטס־פּלאַץ בעת דער ליקווידאַציע פון דער „יידן־שטאָט״ ראַדאָמסק. (אַחוץ דער קליינער גרופּע פון אַן ערך 40 מאַן, וועלכע האָבן געאַרבעט אין דער זשאַנדאַרמעריע).

אין צווייטן טראַנספּאָרט, וועלכער איז באַשטאַנען פון בלויז מענער, האָבן זיך אויך געפונען מיליץ־לייט פון געטאָ און אַ באַדייטנדיקע צאָל יידן פון זשארקי.

די טראַנספּאָרטן זענען געווען שטאַרק באַוואַכט דורך דעם ווערקשוץ פון סקאַזשיסקער „האסאג״ — דאָס איז געווען אַ גרויסע דייטשער קאָנצערן פון אַמוניציע־פאַבריקן א.נ. הוגא שניידער געזעלשאַפט אין לייפּציג. נאָכן אָנקומען קיין סקאַרזשיסק זענען אַלע אַדורכגעגאַנגען אַ גענויע רעוויזיע, מיט וועלכער עס האָט אָנגעפירט באַטנשלאַגער, דער הויפּט־וואַך־פירער פון דער האַסאַגער ווערקשוץ. ער האָט אויפגעפאָדערט אַלעמען אַוועקצוגעבן דאָס געלט, ווערטזאַכן און גאָלד, דראָענדיק דערביי מיט שיסן יעדן איינציקן ביי וועלכע מען וועט עפּעס געפינען נאָך דער רעוויזיע.

דער פּחד צווישן די אָנגעקומענע איז געווען גרויס און די יידן האָבן על־פּי־רוב אַוועקגעגעבן דאָס גאַנצע געלט און צירונג וואָס זיי האָבן פאַרמאָגט. די דייטשע און אוקראַינישע וואַכלייט האָבן זיך נישט באַנוגנט מיט דעם וואָס מען האָט זיי אָפּגעגעבן פון אייגענעם ווילן, נאָר זיי האָבן נאָך אַדורכגעפירט אַ גרינטלעכע רעוויזיע און צוגענומען אַ חוץ געלט — זייגערלעך, אויך מלבושים און וועש. הקיצור, דאָס לעצטע האָב־און־גוטס, וואָס איז נאָך עמעצן פאַרבליבן. בלויז זייער אַ קליינער צאָל יידן איז געלונגען אויסצובאַהאַלטן אַביסל געלט.

דער „האַסאַג״ האָט פאַרמאָגט אין סקאַרזשיסק דריי פאַבריקן, וועלכע זענען געווען באַצייכנט: ווערק ‚א׳, ווערק ‚בע׳ און ווערק ‚צע׳. אַ גרויסער טייל פון די ראַדאָמסקער האָט געאַרבעט אויפן ווערק ‚א׳, די איבעריקע זענען אַוועקגעפירט געוואָרן אויף די ווערק ‚בע׳ און ‚צע׳.

ביי יעדער פון די דריי פאַבריקן איז געווען אַ לאַגער אין וועלכן די יידן האָבן געוווינט. דער לאַגער איז געווען אַרומגעצוימט מיט שטעכיקער דראָט. אינעווייניק האָט אים געהיט די יידישע מיליץ און פון דרויסן די ווערקשוץ. די ווערקשוץ איז באַשטאַנען פון אוקראַינער, ווייסרוסן און פאָלקס־דייטשן, וועלכע האָבן געהאַלטן אויך די שמירה אין די פאַבריקס־בנינים.

אַ חוץ די וואַכלייט, געסטאַפּאָ און ס.ס.־לייט, וועלכע זענען געווען די אַפּוטרופּסים פון לאַגער, האָט קיינער נישט געטאָרט אין אים אַריינקומען. די פאַרוואַלטונג פון לאַגער האָט זיך געפונען אין יידישע הענט. אין שפּיץ פון לאַגער אין ווערק „א״ איז פון אָנהויב (סוף 1941) געשטאַנען אַ לעמבערגער ייד מיטן נאָמען זאַלצמאַן, וועלכער איז שפּעטער דערשאָסן געוואָרן דורך דער געסטאַפּאָ. נאָך אים האָט דעם פּאָסטן פון לאַגער־קאָמענדאַנט פאַרנומען אַ קעלצער ייד מיטן נאָמען אַלבירט.

די אויספיר־מאַכט פון לאַגער איז געלעגן אין די הענט פון דער יידישער מיליץ. בראש פון דער מיליץ אויפן ווערק „א״ איז געשטאַנען טעפּערמאַן פון ראַדאָם און קזשעפּיצקי פון ראַדאָמסק. די עיקר־אויפגאַבע פון דער מיליץ איז געווען צו היטן דעם לאַגער בייטאָג און ביינאַכט ווי אויך פירן די יידן צו דער אַרבעט. אין דער מיליץ און אין דער לאַגער־פאַרוואַלטונג האָבן זיך געפונען מענטשן אומפאַראַנטוואָרטלעכע, וועלכע זענען זיך אַכזריותדיק באַגאַנגען מיט זייערע ברידער.

די וווינונגס־באַדינגונגען אין די לאַגערן זענען געווען זייער שלעכטע. די מענטשן האָבן געוווינט אין האָלץ־באַראַקן מיט פּריטשעס אויף דריי־פיר שטאָק. אויף איין געלעגער זענען געשלאָפן צוויי מענטשן. אויפן ווערק „א״ האָט מען ביז מאַי 1943 געוווינט אין גרויסע־לאַנגע באַראַקן, וואָס האָבן געמאַכט דעם איינדרוק פון פערד־שטאַלן. אויף די פּריטשעס איז געלעגן בלויז שטרוי און די מענטשן האָבן אַפילו נישט באַקומען קיין קאָלדרעס צוצודעקן זיך.

למען האמת, דאָרט איז אויך געווען אַ געמויערטע געביידע, אָבער אין איר האָבן געוווינט די לייט פון דער מיליץ און פון דער לאַגער־פאַרוואַלטונג, סאַניטאַרן און אַ קליינע גרופּע פאַרמעגלעכע, וועלכע האָבן דערפאַר באַצאָלט.

די סאַניטאַרע באַדינגונגען זענען געווען שוידערלעכע. די מענטשן האָבן נישט באַקומען קיין וועש איבערצובייטן. נישט בעסער האָט אויסגעזען מיט דער דערנערונג. מען האָט באַקומען 200 גראַם ברויט טעגלעך און אַ שיטערע זופּ. די קיך איז געווען זייער אַ שלעכטע און דאָס עסן האָט נישט אַנטהאַלטן קיין שום פעטסקייטן. אין דער פרי און אין אָוונט האָט מען פאַרטיילט שוואַרצע קאַווע. נישט קיין וווּנדער טאַקע, אַז די מענטשן זענען געווען נישט דערנערט און אָפּגעשוואַכט.

נישט לייכט איז געווען די אַרבעט פון די ראַדאָמסקער, וועלכע זענען געווען באַשעפטיקט אויפן ווערק „א״. אַן אויסנאַם זענען געווען די, וואָס האָבן געאַרבעט אין דער טישלעריי און ביי די אויטאָמאַטן. די אַרבעט האָט געדויערט צוועלף שעה טעגלעך און אויף געוויסע אָפּטיילונגען האָט מען אויך געאַרבעט ביי נאַכט.

אין דער פאַבריק זענען די יידן געקומען אין קאָנטאַקט מיט פּאָליאַקן, וועלכע האָבן דאָרט געאַרבעט. דער רוב פון זיי האָט זיך באַצויגן צו יידן פיינטלעך און כדי אויסצופּרעסן געלט האָבן זיי געטריבן די יידן צו דער אַרבעט מיט שטעקנס און געשלאָגן מכות־רצח. די פּאָלאַקן זענען געווען פאָראַרבעטער און געהאַט די השגחה איבער די יידן, אַז זיי זאָלן מאַכן די באַשטימטע נאָרמע.

אַ באַזונדער קאַפּיטל פאַר זיך איז געווען דער ווערק „צע״. די פאַבריק האָט זיך געפונען דריי קילאָמעטער הינטער דער שטאָט און מען האָט דאָרט אויסגעאַרבעט פּיקרין און טראָטיל. די מענטשן, וועלכע האָבן געאַרבעט ביים פּיקרין זענען געווען געל. דער שטויב האָט זיך איינגעפרעסן אינעם פּנים, אין די האָר און אין די מלבושים פון די אַרבעטער און, פאַרשטייט זיך, שלעכט געווירקט אויפן געזונט. (דאָ האָבן געאַרבעט צוויי זין פון יצחק וואַרגאַן פון ראַדאָמסק). מיט טראָטיל האָט מען אָנגעפילט גראַנאַטן און די אַרבעט איז פאָרגעקומען ביי אַ זייער הויכער טעמפּעראַטור. אויך דער דאָזיקער אויפרייס־מאַטעריאַל האָט שלעכט געווירקט אויפן געזונט. די פּאָליאַקן,

וועלכע האָבן געאַרבעט אויף די אָפּטיילונגען, האָבן באַקומען ספּע־ציעלע פּאַרציעס פון ווורשט און מילך. פאַר די יידן האָט דאָס אַלץ נישט עקזיסטירט.

דער רוב ראַדאָמסקער אויפן ווערק „צע״ האָט געאַרבעט ביים טראַנספּאָרט. די אַרבעט איז באַשטאַנען פון אויסלאָדן וואַגאָנעס מיט גראַנאַטן, קאַסטנס כעמישע מאַטעריאַלן און זיי צושטעלן צו די פאַבריק־האַליעס. צו דער אָפּטיילונג האָט אויך געהערט דאָס אַוועק־שיקן די פאַרטיקע פּראָדוקציע. באַזונדערס שווער איז געווען דאָס פאַרלאָדן די „קעלבער״, ווי מען האָט גערופן די גראַנאַטן, פון וועלכע יעדער איינער האָט געוווגן 56 קילאָ. די אַרבעטער האָבן געמוזט גוט אַכטונג געבן און זיין זייער פאָרזיכטיק, ווייל ביי אַ שטאַרקן שטויס האָבן די גראַנאַטן געקענט עקספּלאָדירן. די אָפּטיילונג האָט געהאַט אַ סטאַבילע טאָג־און נאַכט־שיכט. אויב די אַרבעט איז נישט פאַרטיק געוואָרן אין די באַשטימטע אַרבעטס־שעהן, האָט מען די מענטשן געהאַלטן לענגער צו 14 און 16 שעה נאָכאַנאַנד.

אין די ערשטע חדשים פון יאָר 1943 האָט זיך אין די לאַגערס פון ווערק „א״ און ווערק „בע״ פאַרשפּרייט די טיפוס־קראַנקהייט. די עפּידעמיע האָט נישט געמאַכט קיין אונטערשיד צווישן יונג און אַלט, שוואַכע און פיזיש־שטאַרקע. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס לעבן אין קאָמפּאַקטע מאַסן און אין שלעכטע סאַניטאַרע באַדינגונגען האָט גורם געווען, אַז די קראַנקהייט זאָל זיך שנעל פאַרשפּרייטן און אומברענ־גען אַ גרויסע צאָל אויסגעמאַטערטע און נישט־דערנערטע מענטשן. די קראַנקע האָט מען איזאָלירט אין אַ ספּעציעלן באַראַק, ווו זיי זענען געווען אונטער דער אויפזיכט פון סאַניטאַרן. אויפן ווערק „א״ האָט די קראַנקע באַזוכט איין מאָל טעגלעך דער לאַגער־דאָקטאָר און זיין אויפגאַבע איז געווען פעסטצושטעלן, צי די קראַנקע זענען נישט פעאיק צו אַרבעטן און צי מען דאַרף זיי דעריבער נאָך האַלטן אין לאַגער. (אויפן ווערק „צע״ האָבן די דאָזיקע מיסיע דערפילט סאַניטאַרן, ווייל ס׳איז דאָרט נישט געווען קיין דאָקטאָר).

טרויעריק איז געווען די לאַגע פון די קראַנקע, וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין נאָענטן וואָס זאָל זיך מיט זיי פאַרנעמען. די סאַניטאַרן האָבן ווייניק געזאָרגט פאַר זיי. אַן אויסנאַם האָבן זיי געמאַכט פאַר די, פון וועלכע זיי האָבן באַקומען געלט. אויפן ווערק „צע״ האָט אַ לענגערע צייט געאַרבעט אַלס סאַניטאַר מלך גאָלד־בערג פון אונדזער שטאָט, וועלכער האָט זיך גוט באַצויגן צו די לאַנדסלייט און עטלעכע פון זיי האָט ער אויך פערזענלעך געהאָלפן אין זייער לאַגע. אויפן ווערק „א״ האָט געאַרבעט אַלס סאַניטאַר חיים־מנדל אַראַנאָוויטש.

די ראַדאָמסקער האָבן בדרך כלל אַרויסגעוויזן אַ סך האַרץ פאַר זייערע חברים און לאַנדסלייט. זיי האָבן געזאָרגט, אַז זייערע באַקאַנטע זאָלן באַקומען צו טרינקען, אַ קאַלטן קאָמפּרעס אויפן קאָפּ, אַ וואַרעמע קאָלדרע, עפּעס וואַרעמעס צום עסן אדג״ל. זיי האָבן אויך אינטערוועניר̇ט ביים דאָקטאָר, ער זאָל באַזוכן דעם קראַנקן אדג״ל. אין די באַדינגונגען איז דאָס געווען זייען פּיל, אָבער נישט גענוג צוריקשטעלן די קראַנקע אויף די פיס.

אַ סך קראַנקע האָבן געליטן פון קאָמפּליקאַציעס נאָכן טיפוס — אַ לונגען־אָדער געהירן־אַנצינדונג, און דעמאָלט איז שוין נישט געווען קיין שום האָפענונג דעם קראַנקן צו דערהאַלטן ביים לעבן. די קראַנקע ווייטער, וועלכע האָבן בשלום אַדורכגעמאַכט דעם קריי־זיס און אָן קאָמפּליקאַציעס, האָט מען תיכף צוריקגעשיקט צו דער אַרבעט. עס איז איבעריק צו זאָגן, אַז די מענטשן זענען גע־ווען אָפּגעשוואַכט און אויסגעמאַטערט און לגמרי נישט פעאיק געווען צו קיין שום אַרבעט. זיי האָבן זיך קוים געהאַלטן אויף די פיס. אויפן ווערק „צע״ האָט מען פאַר די **רעקאָנוואַלעסצענטן** אויסגעזוכט אַ „לייכטע״ אַרבעט — רייניקן דעם פאַבריקס־שטח אָבער אויך דאָס איז געווען איבער זייערע כוחות.

אין די סקאַרזשיסקער לאַגערס זענען פון טיפוס געשטאָרבן הונדערטער מענטשן נאָך מער פון זיי האָבן די דייטשן אויסגע־שאָסן. און אָט זענען די נעמען פון די ראַדאָמסקער, וועלכע זענען געשטאָרבן פון טיפוס:

1) שטיצקי סעוועק בן בעריש, 2) ערליכמאַן יעקל בן דוד, 3) צוקער־מאַן אהרן, 4) אַפּמאַן זיינוול בן שמעון, 5) פאַצאַנאָווסקי, 6) פאַצאַנאָווסקיס זון, 7) פּרעגנטקי, 8) ווידיסלאָווסקי יענקל, 9) פאַגעל־מאַן הערשל, 10) וואַלדפאָגעל אברהם, 11) זיידמאַן נתן, 12) זיידמאַן אבא, 13) אַקרענט מאַקס, 14) ראָזענבאַום אברהם, 15) מינסקי נחמיה בן אברהם, 16) בוגייסקי דוד בן יודל, 17) אברהם וואַקסמאַן, 18) לאַנדוי חיים, 19) דרו־זידזיק הערשל א״אַ.

זומער 1943 איז אויפן ווערק „א״ קראַנק געוואָרן אויף טיפוס מינסקי. מיט אים האָט זיך פאַרנומען זיין עלטערער ברודער נחמיה, וועלכער האָט אַרויסגעוויזן אַן אַ שיעור מסירת נפש. אויפ־געוועזן גאַנצע נעכט און נישט אַוועק פון ברודערס בעט, כדי צו ראַטעווען דעם איינציקן און לעצטן וואָס איז אים געבליבן פון זיין גאַנצער משפחה. יששכר מינסקי איז געזונט געוואָרן. נחמיה איז אַוועקגעפאַלן אויף טיפוס און נאָך עטלעכע טעג געשטאָרבן. זיין טויט האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם אויף די ראַדאָמסקער, וועלכע האָבן אים שטאַרק געשעצט צוליב זיינע אויסערגעוויינלעכע מידות. באַזונדערס איז עס געווען אַ שווערער קלאַפּ פאַר יששכר מינסקי, וועלכער האָט פאַרלוירן אַן איבערגעגעבענעם ברודער מיט לייב און לעבן.

די קראַנקע און שוואַכע האָבן די דייטשן באַטראַכט פאַר אַן איבעריקן עלעמענט פון וועלכן זיי קענען שוין נישט האָבן קיין נוצן. זיי האָבן דעריבער אַדורכגעפירט צווישן זיי סעלעקציעס און אַוועקגעשיקט די געפּסלטע אויפן „שיס־שטאַנד״ פון ווערק „צע״. דער פּלאַץ האָט זיך געפונען אין אַ וואַלד און דאָרט איז געוויינלעך אויסגעפּרוווט געוואָרן די אויסגעאַרבעטע אַמוניציע.

בעת די סעלעקציעס האָבן זיך אָפּגעשפּילט האַרצרייסנדיקע סצענעס. די דייטשן האָבן בעסטיאַליש געשלאָגן די קרבנות, וועלכע זענען נישט אימשטאַנד געווען גענוג שנעל אַרויפצוקלעטערן אויף די לאַסט־אויטאָס מיט וועלכע מען האָט אַוועקגעפירט זיי צום עקזעקוציע־פּלאַץ. מענטשן האָבן מיט אַלע כוחות באַמיט זיך אויסצומיידן דעם ביטערן גורל דורך אויסבאַהאַלטן זיך. בעת אַ גרויסער סעלעקציע אויפן ווערק „א״ איז געלונגען דעם יינגסטן זון פון מענדל יוסטמאַן פון קאַמינסק, אויסצובאַהאַלטן זיך אונטער אַ בעט. ליידער איז דער בחור שפּעטער אומגעקומען. אין עטלעכע פאַלן איז די יידן געלונגען אָפּצוראַטעווען זיך אויף אַזאַ אָדער אַנדערן אופן און זיי לעבן ביזן היינטיקן טאָג.

פאַר די צום טויט־פאַרמשפּטע האָט מען פריער אויסגעגראָבן אַ גרויסע גרוב, די ווערקשוץ־לייט האָבן זיי געהייסן אויסטון די קליידער און די שיך, און אויסשטעלנדיק זיי אַרום דעם גרוב דערשאָסן.

אין סקאַרזשיסק זענען דערשאָסן געוואָרן די פאָלגנדיקע ראַדאָמסקער:

1) גרונדמאַן מאיר בן אליהו, 2) ליכטענשטיין חיים בן דוד, 3) פישמאַן אברהם־וואָלף, 4) פישמאַן שמואל, 5) ראַפּאַפּאָרט ישעיהו בן חיים, 6) שטיין ישראל בן משה־דוד, 7) וואַלדפאָגעל אברהם, 8) שאַיעוויטש איסר 9) גערייכטער ישראל.

ווייסנדיק וואָס עס דראָט זיי האָבן אַ סך קראַנקע מיט 39 און 40 גראַד היץ געשלעפּט זיך צו דער אַרבעט, אויס מורא צו גיין אין קראַנקן־באַראַק פון וואַנען די דייטשן האָבן אַרויסגעשלעפּט **די קראַנקע צו שיסן.**

די מאַסן־עקזעקוציעס אין די סקאַרזשיסקער לאַגערס האָבן געדויערט זייער אַ לאַנגע צייט. אַן ענדערונג איז ערשט אַריינ־געטרעטן סוף יאָר 1943, בעת די דייטשן האָבן שוין נישט געהאַט פון וואַנען צו ברענגען יידן.

אַ חוץ יידן פון ראַדאָמסק האָבן זיך אין סקאַרזשיסק געפונען יידן פון קעלץ, ראַדאָם, צוזמיר (סאַנדאָמיעזש), סטאַשעוו, אָפּט (אָזשאַראָוו), טשענסטאָכאָוו, פּיעטערקאָוו, שידלאָוויעץ, כמיעלניק, אָסטראָוויעץ און פון סקאַרזשיסק גופא.

נאָכן ליקווידירן די לעצטע רעשטן פון די יידן אין די דער־מאָנטע שטעט, האָט די געסטאַפּאָ אין יוני 1943 געבראַכט אַ טראַנס־פּאָרט 1500 יידן פון מאַידאַנעקער לאַגער. די מענער פון דאָזיקן טראַנספּאָרט האָבן זיך צוזאַמענגעבראָכן און אין פאַרלויף פון אַ קורצער צייט זענען פון זיי אויסגעשטאָרבן עטלעכע הונדערט מאַן און קרוב צו צוויי הונדערט האָט מען אויסגעשאָסן. די פרויען האָבן זיך פאַרהעלטניסמעסיק בעסער געהאַלטן.

דאָס עסן אויפן ווערק „צע״ איז געווען ערגער ווי אין מאַידאַ־נעק און די אַרבעט איז געווען אַ פיל שווערערע. טויזנטער יידן זענען אויסגעשטאָרבן אין די לאַגערס פון הונגער און קעלט. ספּעציעל גרויס איז געווען די שטערבלעכקייט אויפן ווערק „צע״. עס זענען געווען טעג, ווען די צאָל מתים איז דערגאַנגען ביז דרייסיק.

פינף חדשים נאָכדעם ווי עס איז געבראַכט געוואָרן דער מאַי־דאַנעקער טראַנספּאָרט האָט זיך ווידער געלאָזט פילן אַ מאַנגל אין אַרבעטס־הענט. אַזוי ווי צו יענער צייט איז געוואָרן ליקווידירט דער לאַגער אין פּלאַשעוו ביי קראָקע האָט די געסטאַפּאָ געבראַכט פון דאָרט אַלע יידן נאָך סקאַרזשיסק. דאָס איז געווען דער לעצטער טראַנספּאָרט פון יידן, וואָס איז געבראַכט געוואָרן קיין סקאַרזשיסק. ער האָט געציילט 2200 נפשות.

צו יענער צייט איז אַריינגעטרעטן אַ ווענדונג צום גוטן אינעם שטרענגן רעזשים. די דייטשן האָבן זיך געכאַפּט, אַז די לעצטע רעזערוון יידן זענען שוין אויסגענוצט און מען דאַרף מילדערן די שווערע באַדינגונגען, כדי צו דערהאַלטן דאָס הייפל שקלאַפן ביים לעבן. מען האָט דעריבער אויסגעבויט נייע באַראַקן, איינגעאָרדנט אַ שפּיטאָל אויפן ווערק „צע״, געבראַכט מעדיקאַמענטן און גע־זאָרגט צו פאַרבעסערן די באַשפּייזונג. ספּעציעלע געסטאַפּאָ־קאָ־מיסיעס, וועלכע זענען אַהערגעקומען, האָבן אַדורכגעפירט אינס־פּעקציעס אין די באַראַקן, אין דער קיך און אין די פאַבריק־האַלעס. עס איז דעמאָלט אַפילו געשען אַ פאַל, ווען מען האָט אַ קראַנקן אויף אַן אויג געגעבן אַ מעגלעכקייט צו באַזוכן אַ דאָקטאָר אין שטאָט, וועגן וואָס מען האָט פריער נישט געקענט אַפילו חלומען.

אין מערץ 1944 איז אָנגעקומען נאָך סקאַרזשיסק אַ גרויסער טראַנספּאָרט שוכוואַרג פון אַ פאַרניכטונגס־לאַגער אין וועלכן יידן זענען אומגעבראַכט געוואָרן; נאָך פריער זענען אָנגעקומען קליידער פון פּאָניאַטאָוו, נאָכדעם ווי די יידן זענען דאָרטן אויסגעהרגעט געוואָרן. דאָס האַרץ האָט געבלוטיקט, ווען מען האָט באַטראַכט די קליידער און נישט איינער האָט דערקענט זאַכן פון זיינעם אַ קרוב. די קליידער און די שיך, וועלכע מען האָט די מענטשן פאַר־טיילט זענען זיי שטאַרק צונוץ געקומען, וואָרעם זיי זענען אַרומ־געגאַנגען אָפּגעריסן און אין ווינטער זיך אָפּט אַרומגעפּאַקט מיט פּאַפּירן.

די באַציונגען צווישן די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין סקאַר־זשיסק זענען געווען אין אַלגעמיין זייער גוטע. איך דערמאָן זיך, אַז אָנקומענדיק אויפן ווערק „א״ האָב איך געטראָפן מיינס אַ שכן ישראל שטיין, משה־דוד שטיינס זון (געוווינט אויף דער רעי־מאָנטאַ, די אַמאָליקע קאַליסקאַ, סטאַציע־גאַס). ער האָט זיך מיט מיר האַרציק באַגריסט און מיר אינפאָרמירט וועגן די פאַרהעלט־נישן אין לאַגער. ער האָט אויך געזאָרגט פאַר מיר וועגן אַ גע־לעגער און ווען איך בין געגאַנגען צו דער אַרבעט, האָב איך ביי אים איבערגעלאָזן מיינע זאַכן וועלכע זענען מיר פאַרבליבן נאָך דער רעוויזיע. דער ביטערער גורל האָט ליידער נישט אויסגעמיטן דעם שטילן און איידעלן ישראל שטיין. ער איז קראַנק געוואָרן אויף טיפוס און מען האָט אים צוזאַמען מיט אַנדערע ראַדאָמ־סקער געשאָסן נאָך דער סעלעקציע פון סוף יאַנואַר 1943.

אַ סך ראַדאָמסקער זענען געווען אין דער מיליץ, צווישן די סאַניטאַרן, פאָראַרבעטער און אויפזעער פון די באַראַקן. די מערהייט פון זיי האָט זיך באַמיט אַרומצוגיין די פאַראָרדנונגען אָדער מיל־דערן זיי. פאַרשטייט זיך, אַז דערצו האָט זיך געפאָדערט אַ סך מוט און שטאַרקער ווילן.

עס זענען אָבער אויך געווען אַזעלכע, ליידער, וועלכע האָבן געשטרעבט נושא חן זיין אין די אויגן פון די קאָמענדאַנטן און אויסגעפירט זייער אכזריותדיקע באַפעלן. צו אַזעלכע האָט געהערט למשל, דוד בוגייסקי, דער אויפזעער איבער דער ריינקייט אין די באַראַקן אויפן ווערק „צע״. אַ צווייטער בן־עיר אונדזערער האָט להיפך, איינגעשטעלט זיך און דערמעגלעכט די אַרבעטער פון דער נאַכט־שיכט צו שלאָפן אין די באַראַקן בייטאָג, טראָץ די כסדרדיקע קאָמיסיעס, וועלכע זענען געקומען פאָרשן צי די באַראַקן זענען ריין און אין אָרדענונג.

באַזונדערס דאַרף אויך דערמאָנט ווערן צום גוטן הענריק פּאַנסקי. ער איז באַשטימט געוואָרן אַלס אַ פאָראַרבעטער אויף דער האַלע 51, וווּ די אַרבעט איז באַשטאַנען אין סאָרטירן גראַנאַטן און צושטעלן זיי אין די פאַרשידענע האַלעס. פּאַנסקי האָט זיך באַצויגן צו די אַרבעטער זייער מילד און זיי האָבן זיך קיינמאָל אויף אים נישט באַקלאָגט.

ווי איך האָב שוין פריער דערמאָנט זענען די פאָראַרבעטער אויף די האַלעס געווען בעיקר פּאָליאַקן און זייער באַציונג צו די יידן — באַזונדערס אויף דעם ווערק „צע״ — איז געווען זייער אַ שלעכטע. אַסך יידן האָבן זיי געהאַט אויף זייער געוויסן. די יידן, וועלכע האָבן געהאַט דאָס מזל צו אַרבעטן ביי פּאַנסקין האָבן לייכ־טער אָפּגעאָטעמט און מען האָט זיי באַטראַכט ווי אַ שיכט אויס־דערוויילטע.

הענריק פּאַנסקי איז געווען אַ געבילדעטער און ערלעכער מענטש. ער האָט געשטאַמט פון אַן אַסימילירטער משפחה. עט־לעכע יאָר פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז ער צוגעשטאַנען צו דער ציוניסטישער באַוועגונג. זיין געפינען זיך אין סקאַרזשיסק איז פאַר יעדן ראַדאָמסקער געווען אַ חידוש. זיין פרוי, קינד, שוועסטער און שוואָגער — יוזעף פּאַנסקי — זענען געווען אויסבאַהאַלטן אויף אַרישע פּאַפּירן. ער האָט געהאַט מיט זיי אַ פאַרבינדונג און באַקומען פון זיי געלט. זיי האָבן אים געוואָלט אַרויסציִען פון לאַגער און געשיקט אַפילו איין מאָל צו דעם צוועק אַ פּאָליאַק. ער איז אָבער געווען אַפּאַטיש און נישט געטרויט די פּאָליאַקן.

עס האָט מיט אים אַ מאָל געטראָפן אַ פאַל וואָס האָט זיך גע־קענט ענדיקן זייער טראַגיש פאַר אים און זיין גאַנצער משפחה. פּאַנסקי האָט באַקומען אַ בריוו דורך אַ פּאָלאַק, וואָס האָט געאַרבעט אין דער פאַבריק. זייענדיק נייגעריק צו וויסן וואָס זיינע נאָענטסטע מאַכן, האָט ער זיך אָוועקגעזעצט פאַר דער האַלע און געלייענט דעם בריוו. דאָס האָט באַמערקט אַ דייטשער מייסטער, וועלכער האָט צוגענומען דעם בריוו און געפאָרשט פּאַנסקין עטלעכע טעג. דער מייסטער האָט דורכויס געוואָלט אַרויסבאַקומען פּרטים וועגן פּאַנסקיס

משפחה און דעם נאָמען פון קריסט וואָס האָט דעם בריוו געבראַכט*. אים אַליין האָט געדראָט אַ האַרבע שטראָף פאַר שיקן בריוו, וואָס עס איז געווען שטרענג פאַרבאָטן. אַ חוץ דעם איז געשטאַנען אין קאָן דאָס לעבן פון זיין משפחה, וועלכע מען וואָלט דאָך אויסגעשאָסן אין פאַל ווען מען כאַפּט זיי. עס איז טאַקע געווען אַ גרויס גליק וואָס די אויספאָרשונג איז געוואָרן איבערגעריסן.

צום סוף דאַרף אויך דערמאָנט ווערן, אַז אונדזערע לאַנדסלייט האָבן אָרגאַניזירט און זיך באַטייליקט אין הילפס־אַקציעס מיטן צוועק ארויסצוהעלפן נויטבאַדערפטיקע וואָס האָבן דערויף פאַרדינט מיט זייער האַלטונג, באַזאָרגט רפואות פאַר קראַנקע אדג״ל.

איידער איך פאַרענדיק די שילדערונג פון סקאַרזשיסקער גיהי־נום וויל איך פריער איבערגעבן עטלעכע פון מיינע פערזענלעכע איבערלעבענישן, וועלכע וואַרפן אַ ליכט אויף דער באַציונג פון די פּאָלאַקן צו יידן.

קיין סקאַרזשיסק בין איך אָנגעקומען אין יאַנואַר 1943 מיטן צווייטן טראַנספּאָרט. פון אָנפאַנג האָב איך געאַרבעט אויפן ווערק „א“. נאָך צוויי חדשים האָב איך באַשלאָסן צו אַנטלויפן פון לאַגער קיין טשענסטאָכאָוו. דער טיפוס האָט געבושעוועט אין לאַגער און קיינער האָט נישט געגלויבט, אַז מען וועט פון דאָרט אַרויס אַמאָל לעבעדיקע. עס זענען שוין פריער געמאַכט געוואָרן פרווון פון אַנטלויפן און צווישן זיי ראַדאָמסקער: אשר דיקערמאַן, טוביה קאַל־קאַ, ראַבינאָוויטש. פאַר אַנטלויפן פון לאַגער האָט, פאַרשטייט זיך, געדראָט טויט. די געכאַפּטע האָט מען דערשאָסן אָן א אויספאָרשונג אין די אויגן פון די לאַגער־יידן. אויפן ווערק „בע“ האָבן די דייטשן דערשאָסן די טאָכטער פון משה בערגער (זלאטא) מיט איר מאַן כענטשיסקי.

איך האָב געאַרבעט מיט אַ פּאָלאַק אויף דער האַלע און ער האָט מיר צוגעזאָגט מיך צו באַגלייטן מיט דער באַן קיין טשענסטאָ־כאָוו פאַר אַ געוויסער סומע געלט. איך בין געווען קוים צוויי שעה אויסער די פאַבריקס־דראָטן, ווען איך האָב מיר טיף אַנטוישט אין מיין באַגלייטער. ער האָט מיר פאַרפירט אין אַ וואַלד און צוזאַמען מיט זיינעם אַ חבר אָנגעפאַלן אויף מיר מיט געווער. זיי האָבן צו־גערויבט ביי מיר אַלץ וואָס כ׳האָב נאָר פאַרמאָגט, נישט איבערלאָ־זנדיק מיר אַפילו מיינע שטיוול. נאָך אַ פאַרצווייפלטן קאַמף איז מיר געלונגען זיך צו באַפרייען פון מיינע רוצחים. איך האָב מיר אָבער אָנגעשטויסן אויף אַנדערע פּאָלאַקן אין שטעטל בזין. און די האָבן מיר אויסגעליפערט אין די הענט פון דער דייטשער זשאַנדאַר־מעריע. איך בין געוואָרן אינטערנירט אין דער סקאַרזשיסקער תפיסה און פון דאָרט האָט מען מיר אַריבערגעשיקט אונטער דער עסקאָרטע פון וואַכפירער זאַנדער און דעם אוקראַינישן ווערקשוץ איוואַניענקא אויפן ווערק „צע“. צוויי מעת־לעת האָט מען מיר געהאַלטן אין צימער פון ווערקשוץ און מיר מכבד געווען מיט פעסטע קלעפּ. נאָכדעם האָט מען מיר געשיקט אין לאַגער אויפן ווערק „צע“ און נאָכן אָפּ־זיצן אַ געוויסע צייט אין דער תפיסה האָט מען מיך באַפרייט.

עס איז געווען אַ ריינער צופאַל, וואָס מען האָט מיך נישט דער־שאָסן. די דייטשן האָבן נישט געוואָלט מיר שיקן אין פאַבריק אַרבעטן אויס מורא, אַז איך זאָל אויפסניי נישט אָנקניפּן אַ קאָנטאַקט מיט פּאָלאַקן און נאָכאַמאָל פרווון אַנטלויפן. זיי האָבן אָבער נישט פאַר־שטאַנען, אַז די טרויעריקע דערפאַרונג מיט די פּאָליאַקן האָט מיר אָנגעלערנט זיי נישט טרויען.

אין יולי 1944, ווען די רוסן האָבן זיך דערנענטערט צו לובלין, האָבן די דייטשן עוואַקואירט אַלע יידן פון סקאַרזשיסק. טייל פון זיי זענען אָפּגעשיקט געוואָרן קיין טשענסטאָכאָוו אינעם דאָרטיקן „האַ־סאַג“, דער רוב איז אָבער אַוועקגעפירט געוואָרן קיין דייטשלאַנד. די פרויען — אין לייפּציגער „האַסאַג“ די מענער — קיין בוכענוואַלד.

אין דער נאַכט פאַרן אָפּטראַנספּאָרטירן קיין דייטשלאַנד האָבן פון לאַגער אויפן ווערק „צע“ געפּרוּווט אַנטלויפן 245 יידן — מענער און פרויען. דערונטער זענען אויך געווען די לאַגער־קאָמענדאַנטן און אַ סך מיליציאַנטן. די פּאָלאַקן האָבן אָבער אויסגעליפערט כמעט אַלע אין די הענט פון די דייטשן פאַרן פרייז פון אַ פלעשל בראַנפן און אַ קילאָ צוקער פון אַ קאָפּ. צווישן די דערשאָסענע האָט זיך גע־פונען יצחק לאַנדויס טאָכטער — רבקה גוואזדזש. פון דער גאַנצער גרופּע זענען פאַרבליבן קוים 15 מענטשן אין צווישן זיי העניעק זילבערשטיין פון אונדזער שטאָט. זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין די וועלדער און אויסגעשטאַנען אַ סך צרות פון די א.ק.־לייט.

פאַר דער ליקווידאַציע פון סקאַרזשיסקער לאַגער האָבן די דייטשן אַדורכגעפירט אַ סעלעקציע און אויסגעשאָסן קראַנקע און עלטערע מענטשן. צווישן די פאַראורטיילטע צום דערשיסן האָט זיך אויך גע־פונען שלמה קראַקאָווסקי, דער סעניאַר צווישן די ראַדאָמסקער. ער האָט זיך אויסבאַהאַלטן בעת דער סעלעקציע און נאָכדעם האָט מען אים געשיקט קיין טשענסטאָכאָוו און פון דאָרט קיין בוכענוואַלד.

צווישן די דערשאָסענע אין סקאַרזשיסק האָט זיך אויך געפונען די דענטיסטין קורכין־בערקענשטאַט. געשטאָרבן דאָרט זענען נאָך:

1. יודל דאַווידאָוויטש, 2. הערש־לייב זיידמאַן, 3. וואַרגאַן בן יצחק 4. אפמאַן בן אלימלך, 5. בוגייסקי פעליקס בן שלמה, 6. יצחק שטשוצקי, ר׳ משה־בנימין לעמאַנס איידעם.

אין אויגוסט 1944 זענען אין בוכענוואַלד דערהרגעט געוואָרן פון די הענט פון יידישע נקמה־נעמער: יוסף קשעפּיצקי, ד״ר זאַקס און דוד בוגייסקי.

פון בוכענוואַלד האָט מען געשיקט אויף אַרבעט קיין שליבען — אַ שטאָט נעבן כעמניץ. בעת אַן אויפרייס וואָס איז דאָרט פאָרגעקו־מען זענען דערהרגעט געוואָרן יוסף בריל און זיין פאָטער (אַ שטריקמאַכער פון מאַרעק). אין שליבען איז אויך געשטאָרבן שלמה ראָזענבאום.

אין דער גרופּע אַוועקגעשיקטע פון שליבען קיין פלאָסענבורג האָט זיך געפונען העניק פאַנסקי. ער איז קראַנק געוואָרן אין שליבען און אונדזערס אַ בן־עיר האָט אים דאָרט געשטיצט און אונטערגעהאַלטן. פאַנסקי איז געשטאָרבן אין פלאָסענבורג.

צווישן די עוואַקואירטע יידן פון בוכענוואַלד אין אַפּריל 1945 האָבן זיך אויך געפונען דער דענטיסט יעקב (קובא) מאַרקאָוויטש, יעקל שפּירא מיט זיין זון דניאל און ווי עס שיינט מיר אויך די ברידער טייכנער־טאַדעק און קובא (דער לעצטער אלי גרונדמאַנס איידעם).

למען האמת מוז איך צוגעבן, אַז אַ באַדייטנדיקער פּראָצענט פון אונדזערע בני־עיר האָבן איבערגעלעבט סקאַרזשיסק אַ דאַנק דעם, וואָס זיי האָבן באַקומען געלט און זאַכן פון ראַדאָמסקער פּאָ־לאַקן, וועלכע זיי האָבן עס פריער איבערגעגעבן. עס זענען פאַר־שטייט זיך, פאָרגעקומען געוויסע מיסברויכן און אויך די פאַרמיט־לער זענען נישט תמיד געווען גענוג ערלעך, אָבער דעם פאַקט גופא ענדערט דאָס נישט. אָן דער דאָזיקער הילף וואָלט די רשימה פון די ביים לעבן פאַרבליבענע, וועלכע מיר ברענגען ווייטער, גע־ווען אַ קלענערע.**

און צום סוף, בעת מיר מאכן אַ סך הכל פון לעבן אין סקאַרזשיסק, דאַרף אונטערגעשטראָכן ווערן, אַז הגם אייניקע מענטשן פון אונדזער שטאָט האָבן אונדז ניש געבראַכט קיין כבוד, האָבן

* דער דאָזיקער דייטשער מייסטער האָט צוגערויבט ביי צענדליקער יידן געלט, שפּעטער צוגעפירט זיי צו די דראָטן און דערשאָסן.

** אויפן ווערק „א“ האָבן די דייטשן אויפגעהאָנגען אַ פּאָליאַק מיטן נאָמען נאָוואַק פאַר פאַרקויפן יידן ברויט.

אָבער די ראַדאָמסקער ווי אַ כלל געהאַט אַ גוטן נאָמען. דער רוב האָט נישט פאַרלוירן דעם צלם אלוקים. אין אונדזערע רייען זענען געווען חברים, וועלכע האָבן געפירט אַ ברייטע הילפס־אַקציע און נישט נאָר לגבי די אייגענע פון אונדזער שטאָט. זיי זענען געווען דער אַדרעס פאַר געזעלשאַפטלעכע טוער, שרייבער און אינטעליגענץ, וועלכע האָבן ביי זיי באַקומען הילף און שטיצע.

רשימה פון ראדמסקער וועלכע האבן איבערגעלעבט דעם סקארזשיסקער לאגער

1) אַראַנאָוויטש חיים מענדל, 2) אורבאך נחמיה, 3) אפמאן וואָלף, (וויטעק), 4) בלאגער מאניא, 5) בלאגער פעלא, 6) בליבאום רוזשקא, 7) גאָלדבערג מלך, 8) גוואזדזש חיים, 9) געריכטער דוד, 10) גליקסמאן ישראל 11) דאָמבראָווער מאיר, 12) דיאמענט לייב, 13) דיאמענט שרה (פון דער היים דאָמבראָווער), 14) הארטמאַן משה, 15) העפטלער סטאשעק, 16) העפטלער שרה (פון דער היים פישעלעוויטש), 17) וואַרגאָן, 18) ווייסבערג יעקב, 19) זיידמאַן גרשון, 20) זיידמאַן רוזשקא (פון דער היים עפשטיין), 21) זילבערשטיין העניעק, 22) טייכנער שלמה, 23) יאקובאָוויטש, 24) לעמקאָוויטש (געריכטערס איידעם), 25) לודקעוויטש, 26) לודקעוויטש אַנדזיא, 27) מאַרקאָוויטש אלכסנדר, 28) מאַרקאָוויטש חיים, 29) מינסקי יששכר, 30) סאבעל רענא, 31) עפשטיין אליהו (עלעק), 32) עפשטיין רחל, 33) פישמאן יעקב, 34) פישמאן שלמה, 35) קאָרנפעלד, 36) קראקאָווסקי שלמה, 37) קאלקא טוביה, 38) רובינאוויטש שמחה, 39) רובינשטיין משה (מאניעק), 40) שוואַרצענבערג נתן, 41) שטראַוסבערג, 42) שמולעוויטש אַנדזשא (חנה), 43) שמולעוויטש יעקב, 44) שמולעוויטש, 45) קירשענצווייג יוסל, 46) קזשעפיצקי העלא, 47) פעלמאן העלא, 48) קראוזע יוסף.

אויף די ברענענדיקע חורבות

יששכר מינסקי

טיפע גריבער, רויטער ליים
כ'האָב אַמאָל געהאַט אַ היים...
פרילינג — פלעגן סעדער בליען,
האַרבסט־צייט — פלעגן פויגלען ציען,
ווינטער — פלעגט דאָרט פאַלן שניי,
איצטער — בליט דאָרט ווינד און וויי.

ס'האָט מיין היים אַ בראָך געטראָפן,
טיר און טויער זיינען אָפן
פאַר די רוצחים, פאַר די שינדער,
די, וואָס קוילן קליינע קינדער,
די ,וואָס הענגען אויף די זקנים,
די, וואָס שאַנעווען ניט קיינעם.

טיפע גריבער, רויטער ליים —
כ'האָב אמאָל געהאט א היים...

(שמואל האלקין)

יאַנואַר 1945. שוין 2 וואָכן ווי איך בין פריי פון די נאַציס. ווען איך אָבער אויך אַמאָל באַפרייט ווערן פון זייער דערדריקנדיקער ירושה? אַ כוח וועלכער לאָזט זיך נישט באַהערשן יאָגט דיר אַ היים. עס העלפן נישט די ברידערלעכע בקשות און עצות פון פריינט און חברים, וועגן אויסרוען זיך, וועגן נישט זיכערקייט אויף די וועגן, כאָטש דו אַליין ווייסט דאָך גוט, אוי ווי גוט, אַז נישט קיין בענקענדיק־הארץ וואַרט אויף דיר און נישט קיין טרער פון צוריק־געפרנעם נעם גליק וועט דיר באַגריסן.

צעשטערט איז דיין היים, חרוב איז דיין וועלט. דיין היים איז איצט מיט דיר, אין דיר, אין דיינע חלומות — דו אַליין. און דאָך גיי איך, כ'גיי און בויג זיך טיף אונטער דער לאַסט פון דער פאַרבליבענער ירושה. כ'גיי אויף די פוילישע שליאַכן, מיט דער צוריקגעווונענער פרייהייט אונטערן האַרץ, און מיט אַ בינטל זכרונות פון דער אין פיין־און אוממענטשלעכע ליידן געלייטערטער היים.

קאַלט איז די פוילישע ערד, טיף פאַרשנייט זענען אירע וועגן, פעלדער און וועלדער. איך שלענגל זיך דורך מיט גרויס מי צווישן דעם פאָרויס־גייענדיקן מיליטער און וואָיענדיקן געוויטער.

ס'לויפט אַ טאַנק נאָך אַ טאַנק. ס'יאָגט איין כוואַליע שניי די אַנדערע, און איין געדאַנק דעם אַנדערן. וואָס באַטראַכסטו מיר אַזוי, סאָלדאַט — איך ווייס נישט, דאָס טריפט נאָר אַזוי דער שניי פון מיין דערוואַרעמטן פנים...

די נאַכט פאַלט צו. פון די אַרומיקע וועלדער הילכן אָפּ שאָסן. דאָרט קעמפן נאָך פאַרביטערטע רוצחישע מאַרודערן פאַר זייער נאַקעטן לעבן, דאָרט דערגרייכט זיי די נקמה־נעמנדיקע האַנט פון גערעכטיקייט. וועט זי, די האַנט, זיין אַזוי לאַנג, כדי אַלעמען צו דערגרייכן ?

ס'איז שוין נאַכט, ווייטער גיין איז אוממעגלעך. ס'איז נישט דאָ קיין כוח און ס'האָט נישט קיין זין. איך בין שוין ביי קלאַמניץ. ביי אַ קרעטשמער געפין איך אַ גאַסטפריינטלעכן ווינקל, אַ הייסן געטראַנק און אַ בינטל שמעקנדיקן שטרוי. נעבן מיר שלאָפן סאַוויעטישע אָפיצערן. מיר שלאָפן נישט לאַנג. זיי וועקט אויף דער באַפעל — מיר דער קאַלטער שווייס און די ביטערע חלומות. ערשט איצט פיל איך מיין מידקייט און דאָך יאָגט עס מיר אַרויס פון סטאָדאָלע.

כ'בין שוין ווידער אויף דעם הויפט־וועג. די נאַכט־שטילקייט האַלט ביים אָפּטרעטן, דאָס פינצטערניש ביים פאַנאַדערפאַלן. ס'באַגלייט מיר נאָר דער שניי, וועלכער מאַכט מיר ענלעך צו דער אַרומיקער וועלט. ס'באַווייזן זיך שוין די ערשטע זון־שטראַלן, וועלכע ברעכן זיך דורך צווישן דער מאַסע פון פאַלנדיקן שניי. זייער אָפּ כאַפּט אויף דיין בליק אַ רויט־טונקעלן פלעק, איינגעגראָבן טיף אין ווייסן פוך. דו ווייסט גאַנץ גוט וואָס דאָס באַדייט, אָבער דו גייסט ווייטער. דאָס איז בלוט פון די, וועלכע זענען געפאַלן כדי אויך מיר זאָלן קענען לעבן. וואָס האָב איך „העני ממעש" אים אין הימל צו זאָגן ? אויב אָבער דאָס בלוט איז פון די, וועלכע האָבן חרוב־געמאַכט אונדזער וועלט — איז אָ גאָט, פאַרוואָס ווייסלען־זיך־נישט פלעקן ווייסע צווישן רויטן שניי ?

מיטאָג־צייט געפין איך זיך שוין אויף די פאָדערגאַסן פון דער שטאָט. אַ פויליש יינגל האָט מיר באַמערקט און מיין יידישקייט פון מיר אַראָפּגעלייענט. ער האָט שנעל זיינע נאָענטע אַרויסגערופן, און אויגן שפּיזיקע, דורכדרינגענדיקע, פאָרשנדיקע, האָבן מיר באַטראַכט פון קאָפּ ביז צו די פיס. אַלץ האָבן די אויגן פאַראַטן, נאָר נישט קיין פריינדשאַפט. כ'קער זיך צום מאַרק און פון דאָרט צום האַרץ פון יידישן ראַדאָמסק — צו דער שול־גאַס.

איבער דער שול טראָגן זיך נאָך שוואַרצע רויך־וואָלקנס. דאָס האָבן די אָפּציענדיקע דייטשן אונטערגעצונדן די שול — דערקלערן מיר די דורכגייענדיקע פּאָליאַקן. כ'האָב געלויבט, אַז צו דעם זענען פּעאיק אויך די פּוילישע אונטערוועלט־יונגען, די זעלבע וואָס האָבן בלויז מיט 5 יאָר צוריק געשענדעט, געפּליגדערט און פֿאַרברענט די שול אין טשענסטאָכאָוו. אַז דאָס וועט זיין דער קבלת־פּנים מיין אָנקומענדיקער פֿרייהייט, האָט נאָר דער שטן אַליין געקענט אויסטראַכטן. דער זעלבער רויך פֿון ברענענדיקן יידישן האָב־און־גוטס איז מיט צוויי יאָר צוריק געווען אונדזער באַגלייטער אין די טויט־לאַגערן — דער זעלבער רויך האָט אונדז איצט מקבל־פּנים געווען. דער ווינט יאָגט דעם רויך אין די אויגן אַריין, אַז דו מוזט זיי פֿאַרמאַכן. מיט די פֿאַרמאַכטע אויגן זעסטו דאָס קליינע געסעלע, איינגעהילט אין הייליקייט פֿון דורות. דאָ האָבן זיי געלעבט און געליטן, געטרוימט און גאָט געלויבט. פֿון דאַנען זענען זיי אין דער וועלט געגאַנגען און דעם צלם־אלוקים קיינמאָל נישט פֿאַרלוירן. דו דערמאָנסט זיך פֿון חומש, וועגן דעם עמוד־הענן און עמוד־האש, וואָס האָבן אַמאָל אין די אַלטע צייטן אונדזערע אָבות דעם וועג געוויזן און פֿון שונא אָפּגעהיט. און עס ווילט זיך אַזוי אַ פֿרעג טאָן — פֿאַרוואָס ?... פֿאַרוואָס האָט רויך און פֿייער יענעם דור פֿאַר שלעכטס געהיטן, און פֿאַרוואָס איז אונדזער דור אין פֿייער און פֿלאַמען געגאַנגען.

כ'עפֿן ווידער די אויגן און זע צווישן די רויך־וואָלקנס, אויף די חורבות פֿון דער שול די עשרת־הדברות — ס'גלאַנצן דאָרט די גאָלדענע אותיות : „לא תרצח". פֿאַר וועמען גלאַנצן זיי ?...

אַ בריוו צו אַ פריינד אין ארץ־ישראל

עלקע קריינדלער

נאָך שווערע לאַנגע 6½ מלחמה־יאָרן וואָס מיר האָבן דורכגעמאַכט אין רוסלאַנד, זענען מיר געקומען צוריק אין אונדזער געבורטלאַנד פּוילן.

די יידן האָבן זיך געפֿילט נישט היימלעך. מיר האָבן אָבסערווירט די באַציונג פֿון דער פּוילישער באַפֿעלקערונג צו אונדז, יידן, איבערגעבליבענע פֿון גרויסן חורבן, געראַטעוועטע מיט נסים, און מיר זענען געקומען צום באַשלוס, אַז אין פּוילן איז מער קיין פּלאַץ פֿאַר אונדז נישטאָ.

צו יענער צייט האָב איך באַזוכט אין ראַדאָמסק. אָנקומענדיק אין שטאָט, האָב איך מיט מיינע אייגענע אויגן דערזען דעם גרויסן חורבן און מיט מיינע אייגענע אויערן אויסגעהערט די אָפּגעראַטעוועטע פֿון גיהינום. זעענדיק און אויסהערנדיק דאָס אַלץ וואָס איז געשען, האָבן מיר מיינע געדאַנקען אַריבערגעטראָגן גאָר ווייט־צוריק אין דער גליקלעכער אַטמאָספֿער פֿון די קינדער־יאָרן.

אַלס אַ קליין מיידעלע, פֿלעג איך שטענדיק מיט אַ געמישטן געפֿיל פֿון פֿרייד און צער דערוואַרטן יעדעס יאָר דעם תשעה־באב אין שול. ביים לייענען „מגילת איכה" פֿלעג איך זיצן אויף אַ קליין בענקעלע, נעבן מיין מוטער ע"ה, און מיט אַן אויפֿגעהאַלטענעם אָטעם אויסהערן די שרעקלעכע געשיכטע פֿון חורבן בית־המקדש, די געשיכטע פֿון הונגער, נויט און טויט, וואָס יידן האָבן איבערגעלעבט מיט 2 טויזנט יאָר צוריק. דאָס קינדערישע האַרץ פֿלעגט מיר צעגיין פֿון ווייטיק, און מיינע טרערן פֿלעגן זיך צוזאַמענגיסן מיט דער מאַמעס טרערן — מיר ביידע האָבן באַקלאָגט דעם גרויסן יידישן חורבן פֿון אַמאָל. אָבער דער דאָזיקער חורבן, ווי טיף ער זאָל נישט זיין איינגעבירגערט אין יידישן פֿאָלקס־באַוווסטזיין, האָט דאָך קיין שום פֿאַרגלייך, אין הינזיכט פֿון צייט און פֿאַרנעם, מיט דעם לעצטן חורבן, וואָס איז פֿאָרגעקומען אויף אונדזערע אויגן און פֿאַרשניטן אַלץ און אַלעם, וואָס איז געווען ממש אונדזערס — פֿלייש פֿון אונדזער פֿלייש, ביין פֿון אונדזער ביין.

בעת מיין לעצטן באַזוך אין ראַדאָמסק, אויסהערנדיק די דערציילונגען וועגן לעצטן חורבן, בין איך נישט געזעסן נעבן מיין מאַמען אין שול, אַרומגערינגלט דורך הונדערטער לעבעדיקע מענער, פֿרויען און קינדער — געבאָרענע און אויסגעכאָוועטע אויף מיינע אויגן. כ'בין געזעסן אַן איינזאַמע, אַ שווייגנדיקע, אַ צעבראָכענע גייסטיק און פֿיזיש, און אויסגעהערט די טרויעריקע מגילת־היסורים נישט פֿון „איכה" נאָר פֿון לעבעדיקע עדות, וואָס האָבן דאָס אַלץ אַליין איבערגעלעבט. זיי האָבן מיר דערציילט וועגן די „אַקציעס" אין געטאָ, וועגן פֿאַמיליעס וואָס זענען געווען פֿאַרשטעקט ביי קריסטן און מען האָט זיי אַרויסגעגעבן, וועגן יידיש האָב־און־גוטס וואָס איז צערויבט געוואָרן, וועגן געציילטע גוישע שכנים וואָס האָבן יאָ געהאָלפֿן (ספּאַז, דער אַפּטייקער, און אַנדערע).

אין דעם בריוו, וואָס כ'האָב אַרויסגעשיקט פֿון פּוילן (קלאַדזקאַ) אין חודש מאַי 1946, גלייך נאָך מיין באַזוך אין ראַדאָמסק, צום פֿריינד ש. לאַכמאַן אין ישראל (תל־אביב), האָב איך אויך פֿאַרצייכנט די פֿאָלגנדיקע פּרטים, וואָס שפּיגלען אָפּ דעם גורל פֿון בלויז איין פֿאַמיליע.

די מיטער פֿון ש. לאַכמאַן איז געשטאָרבן אין דער צייט פֿון דער ערשטער „אַקציע". זי האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין די קעלערס פֿון פֿייערמאַנס קנעפּל־פֿאַבריק, איז דאָרט אויסגעגאַנגען און דאָרט האָבן איר יידן מקבר געווען. דער פֿאָטער איז געווען אינעם טראַנספּאָרט, וואָס איז געשיקט געוואָרן, וואַרשיינלעך, אין לאַגער טרעבלינקע, וווּ טויזנטער ראַדאָמסקער האָבן געפֿונען דעם טויט. די שוועסטער איז געווען צווישן די פֿרויען, וואָס זענען אַריבערגעפֿאָרן קיין באַכניע, ווייל דאָרט זענען מכלומרשט געווען „גוטע דייטשן", און זענען דאָרט אומגעקומען. איר מאַן איז געווען צוזאַמען מיט איר פֿאָטער אינעם טראַנספּאָרט קיין טרעבלינקע. גאָר טראַגיש איז אומגעקומען זייער טאָכטער, וועלכע איז געווען אַ לענגערע צייט, צוזאַמען מיט האַניע הערצבערג (פֿון סטשאַלקאַווער־גאַס), אויסבאַהאַלטן ביי אַ קריסטין, נעבן גינטערס גאָרטן. עמעצער האָט אויסגעגעבן די דאָזיקע ביידע מיידלעך, און מען האָט זיי דערשאָסן צוזאַמען מיט דער קריסטין.

איך קען נישט איבערגעבן מיין צער ווען כ'האָב געלייענט דעם טאָג־בוך, וועלכן עס האָט געשריבן מרים כאַשטשעוואַצקי, אַ שוידער גייט אַדורך ווען מען לייענט די ווערטער, וואָס זי האָט געשריבן עטלעכע טעג פֿאַרן טויט : „גאָט, גאָט ווו ביסטו ? מיר האָבן אַזוי פֿיל געוויינט דעם יום־כיפּור און דו שווייגסט און העלפֿסט אונדז נישט. איך וויל לעבן, איך בין בלויז 17 יאָר אַלט — פֿאַרוואָס דאַרף איך שטאַרבן ? ווער האָט געגעבן אַ רעכט מיר צו טויטן"... מיר האָבן דעם דאָזיקן טאָג־בוך איבערגעשיקט קיין לאָדזש, אין דער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע.*

כ'בין געקומען פֿון ראַדאָמסק אַזוי נידערגעשלאָגן, אַז כ'האָב מיך אַוועקגעלייגט שווער קראַנק. מען מוז זיך אָבער שטאַרקן, ווייל מען מוז ווייטער לעבן, כאָטש מען מוז ווידער נעמען דעם וואַנדערשטאָק אין האַנט.

---

* דער טאָג־בוך איז פֿאַרעפֿנטלעכט אינעם דאָזיקן בוך (רעד.)

דאס אנטלויפן קיין רוסלאנד

שמשון גראנעק

אין מאָנאַט נאָוועמבער 1939 האָט זיך פֿאַרשטאַרקט די אויסוואַנדערונג פון דער יוגנט אויף דער זייט פון פוילן, וועלכע איז געווען פאַרנומען פון דער רויטער אַרמיי. דעם 20־טן נאָוועמבער בין איך אַוועק פון ראַדאָמסק, צוזאַמען מיט אברהם וואלדפויגל, און מיט דעם זעלבן צוג זענען אַרויסגעפאָרן מער ווי 20 יוגנטלעכע, הויפּטזעכלעך מיטגלידער פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי. ביינאַכט זענען מיר אָנגעקומען קיין קראָקע אויפן וואָקזאַל, דאָרט האָבן מיר געטראָפן עטלעכע ראַדאָמסקער יוגנטלעכע, וועלכע האָבן זיך צוריקגעקערט פון דער גרענעץ, ווייל די „געסטאַפּאָ" האָט נישט אַדורכגעלאָזט די גרענעץ. נישט קוקנדיק דערויף, זענען מיר דאָך געפאָרן ווייטער.

דער וועג איז געווען זייער אַ שווערער און דאָס איבערגיין די גרענעץ — נאָך שווערער. ענדלעך זענען מיר אַריבער בשלום די גרענעץ און אָנגעקומען קיין פּשעמישל, פון דאָרט זענען זיך אַלע צעפאָרן. איך בין געבליבן אין פּשעמישל עטלעכע מאָנאַטן, ביז מאַי 1940.

דאַן איז אַרויס אַ פאַראָרדענונג פון דער סאָוויעטישער מאַכט וועגן אַרויסנעמען סאָוויעטישע פּאַספּאָרטן. אַלע פּליטים האָבן באַדאַרפט פאַרלאָזן פּשעמישל, ווייל פּשעמישל איז געווען אַ גרענעץ־שטאָט און בלויז תושבים האָבן דאָרט געקענט פאַרבלייבן. די פּליטים וועלכע האָבן זיך נישט צוגעפּאַסט צו דער פאַראָרדענונג, זענען אַרעסטירט געוואָרן און פאַרשיקט געוואָרן קיין סיביר. איך בין אַוועק קיין לעמבערג, דאָרט האָב איך זיך אויסבאַהאַלטן אַ וואָך צייט, מיט נאָך 3 ראַדאָמסקער: הענעך קליינמאַן, לייבל גראָסמאַן און יעקב שמולעוויטש. אויך פון לעמבערג האָבן מיר געמוזט אויסוואַנדערן און מיר זענען געפאָרן אין אַ קליין שטעטל, נעבן ראָוונע — קאָסטאָפּאָל. אין דעם שטעטל האָבן געוווינט עטלעכע ראַדאָמסקער, און מיר האָבן זיך געווענדעט צו הערמאַן ראדאל („דער פעטער"). ער האָט אונדז זייער פריינדלעך אויפגענומען אין זיין וווינונג און דאָרט איז געווען דער צוזאַמענקונפט פון אַלע ראַדאָמסקער. יעדן אויפדערנאַכט האָבן מיר זיך דאָרט געטראָפן און די פרוי ראדאל האָט אַרויסגעוויזן פיל פריינטשאַפט צו אַלע ראַדאָמסקער.

דעם 22־טן יוני 1941, ווען עס איז אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד, האָבן מיר זיך אַלע געגרייט ווידער צו וואַנדערן קיין רוסלאַנד. אויפן 5־טן טאָג פון דער מלחמה זענען מיר געוויר געוואָרן, אַז אין 2 טעג אַרום וועלן די דייטשן זיין אין קאָסטאָפּאָל. אַלע ראַדאָמסקער פּליטים זענען אַוועק פון קאָסטאָפּאָל. בלויז 3 משפחות זענען פאַרבליבן אויפן פּלאַץ: הערמאַן ראדאל און פרוי; די משפחה צוקערמאַן, וועלכע איז באַשטאַנען פון 4 פּערזאָן; ד"ר רובין און זיין פרוי חנה אייכנער.

אין סאַרנע איז דאַן פאַרבליבן אַ ראַדאָמסקער מיידל, פראַניע מאָשקאָוויטש (געווען אַ חברטע אין „גורדוניה"). אין אַ קליין שטעטל נעבן קאָסטאָפּאָל זענען פאַרבליבן: יעקב שמולעוויטש; לייביש ראָזענצווייג מיט זיין פרוי און שוואָגער. קיינער פון די דאָזיקע פאַרבליבענע האָט זיך נישט אָפּגעראַטעוועט. דאַקעגן, די וואָס זענען אַוועק טיף אין רוסלאַנד, זענען כמעט אַלע געבליבן ביים לעבן.

דורך וועגן און אומוועגן צו א נייעם לעבן

יצחק קופפער

ווען ס'איז געפאַלן דער ערשטער דייטשער שאָס אויף אונדזער שטאָט (1.9.1939), איז גלייכצייטיק אַרויסגעטראָגן געוואָרן דער גזר־דין אויפן יידישן קיבוץ דאָרט, וואָס האָט געציילט דאַן בערך 10.000 נפשות. אין דער ערשטער פאַזע האָבן מיר נאָך נישט פאַרשטאַנען וואָס עס דערוואַרט אונדז, ווייל דאָס לעבן איז געגאַנגען זיין וועג. אָבער שוין אין די ערשטע טעג פון געטאָ האָט מען געקענט זען וואָס עס דערוואַרט אונדז. ליידער, האָט נאָר אַ קליינער טייל פון אונדז באַמערקט דאָס באַצייטנס און באַוויזן צו אַנטלויפן קיין רוסלאַנד. צווישן דעם קליינעם טייל גליקלעכע (דעמאָלט אומגליקלעכע) האָב איך זיך געפונען.

אין יענע שווערע טעג, האָב איך געאַרבעט, אַזוי ווי אַלע ראַדאָמסקער יידן, 3 טעג אין דער וואָך, צוואַנגס־אַרבעט ביי די דייטשן. צופעליק האָב איך געאַרבעט אַלס געהילף־שאָפער. דעם געסטאַפּאָאָנפירער איז אָבער ניט געפעלן געוואָרן, וואָס אַ ייד אַרבעט ביי אַזאַ „בכבודיקע" אַרבעט, און זיצט מיט אַן „אַריער" אויף איין געזעס. ער האָט מיר אַרויסגערופן און געפרעגט, צו איך ווייס, אַז איך בין באַגאַנגען אַ פאַרברעכן דערמיט, וואָס איך בין געזעסן צוזאַמען מיט אַן „אַריער" אויף איין געזעס. איך האָב געענטפערט: ערשטנס, ווייס איך נישט אויב דאָס איז אַ פאַרברעכן; צווייטנס, ווער האָט באַגאַנגען דעם פאַרברעכן, איך צי דער „אַריער". מען האָט מיך גלייך אַוועקגעפירט אין דער געסטאַפּאָ און דאָרט האָב איך באַקומען מיין פּסק: 10 שמיץ. אַרויסגייענדיק האָב איך באַשלאָסן, אַז איך פאַרלאָז מיין היים־שטאָט ראַדאָמסק.

פאָרן מיט דער באַן איז פאַר יידן געווען שטרענג פאַרבאָטן. בכלל איז דאָס אַרויספאָרן פון שטאָט געווען זייער שווער, ווייל מען האָט נישט געטאָרט אַרויסגיין פון געטאָ. דאָך איז מיר געלונגען דעם 1־טן מערץ 1940, אַרויסצופאָרן פון ראַדאָמסק קיין פּיעטרקאָוו, מיט אַן אויטאָ פון אַ באַקאַנטן פּאָליאַק, און פון דאָרט האָב איך זיך שוין דערשלאָגן ביז וואַרשע. דעם 4־טן מערץ 1940, אין אָוונט, בין איך אָנגעקומען קיין וואַרשע, און דעם זעלבן אָוונט באַוויזן צוצוקריכן צום פּראַגער וואָקזאַל. קומענדיק אַהין האָב איך זיך דערוווּסט, אַז די באַן קיין שעדלעץ גייט אָפּ 5 אַזייגער אין דער פרי. אויפן גאַס האָט מען געמעגט גיין נאָר ביז 7 אָוונט, ווייל ביינאַכט איז געווען אויסנאַם־צושטאַנד, און אין וואָקזאַל האָט מען יידן נישט דערלויבט צו זיין. אַזוי אַרום האָבן יידן געמוזט שטיין פאַרן וואָקזאַל, אַ גאַנצע נאַכט, אויפן שניי.

צומאָרגנס מיטאָג־צייט בין איך אָנגעקומען קיין שעדלעץ, און דאָרט געטראָפן עטלעכע ראַדאָמסקער, וועלכע זענען געווען אויפן וועג קיין ראַטן־פאַרבאַנד. דאָס זענען געווען: אנקע אייכנער (די טאָכטער פון חיים אייכנער), וועלכע האָט געוואָלט אָנקומען צו איר

מאַן, ד״ר משה רובין; חנה פישלעיוּוטש (די טאָכטער פון נחמן־וואָלף); עדזיע פישמאַן און שלמה פישמאַן; לייבל גראָסמאַן (דער זון פון אַברהם); חיים מינץ, אַ זייגערמאַכער; קאַפּלאָוויטש; און משה בירנבאום (אַ קאַמאַשנמאַכער, וועלכער האָט געוווינט אין מאַרק נר. 19). אַלע צוזאַמען האָבן זיך געלאָזן ווייטער אין וועג אַריין.

דער דאָזיקער וועג איז ניט געווען קיין לייכטער, מ׳האָט געדאַרפט גיין 18 קילאָמעטער אין שניי, און דערנאָך אַריבערגיין דעם בוג (דער דאָזיקער טייך איז געווען די גרענעץ). נישט געקוקט אויף דעם, וואָס עס זענען דערגאַנגען צו אונדז קלאַנגען, אַז דוד סאָבאָל איז געפּרווירן געוואָרן אויף־טויט, גייענדיק דעם זעלבן וועג, האָבן מיר דאָך אַלע באַשלאָסן, אַז מיר גייען. מיר האָבן זיך געלאָזט אין וועג אַריין, און דעם 7־טן מערץ 1940 זענען מיר אָנגעקומען קיין קאָוועל, דאָרט בין איך געווען 4 וואָכן. איך האָב זיך אויפגעהאַלטן ביי אבא בריסקער (דער מאַן פון פאָלא זאַלצמאַן, דאָס אייניקל פון שמואל־מאיר פייערמאַן). אין מיטן חודש אפּריל 1940 בין איך אָנגעקומען קיין לעמבערג, דאָרט האָב איך געטראָפן אַ סך ראַדאָמסקער, צווישן זיי: די ברידער בראַצקי; לאָלע ראַפּאָפּאָרט (די טאָכטער פון חיים) און איר מאַן פּראָפ. ראָזענצווייג מיט זיין פאַמיליע; דער די־רעקטאָר פון יידישן גימנאַזיום, פּאָלושעק מיט זיין פאַמיליע; אַ טאָכטער פון יעקל־טיימאַכער (פון איר מאַן גנאַט); ציפּורה יודקעוויטש (די טאָכטער פון דעם מלמד שלמה־חיים דוד׳ס); ראובן נייקראַנס צוויי זין; די צוויי ברידער קאַלקע (זין פון בצלאל); צוויי זין מיט אַ טאָכטער פון מרדכי גאָלדבערג; אברהם קאַפּלאַן א״אַ.

מיר זענען געווען אַ גרויסע גרופּע ראַדאָמסקער, וועלכע האָבן געלעבט שווערלעך אָבער פריי, ביז עס איז געקומען דער חודש יוני 1940. אין דעם דאָזיקן חודש איז אַרויס אַ באַפעל פון דער סאָוויעטישער מאַכט, צו אינטערנירן די אַלע געוועזענע פּוילישע בירגער, וואָס באַזיצן נישט קיין סאָוויעטישע פּעסער. דער באַפעל איז אויסגעפירט געוואָרן שנעל און אָן אָפּהאַלט: די אַלע וואָס האָבן נישט באַזיצט קיין סאָוויעטישע פּעסער, האָט מען אַרעסטירט דעם 13 יוני 1940 אין דער פרי. נאָכן אָפּהאַלטן מיר 4 וואָכן צייט, האָט מען מיר אַוועקגעשיקט קיין קאַרעליע, ביים פינלענדישן אויסגוס.

דער וועג אַהין האָט געדויערט 41 טעג. דער טראַנספּאָרט, אין וועלכן איך בין געפאָרן, האָט געציילט 800 פאַרשיקטע (פון דעם 90% יידן). מען האָט אונדז געפירט אין פאַרמאַכטע וואַגאָנעס. דאָס עסן איז באַשטאַנען פון: 400 גראַם שוואַרץ־ברויט, אַ טיי־לעפעלע בוימל און אַ לעפעלע צוקער — אַ טאָג. מיר זענען געפאָרן איבער צענטראַל־רוסלאַנד ביז צום ווייסן ים, דאָרט האָט מען אונדז געפירט עטלעכע הונדערט קילאָמעטער אין די טייגעס, ווו מיר האָבן געדאַרפט אָנהויבן אַ „ניי לעבן״.

מיר האָבן געזען פאַר אונדזערע אויגן נאָר דריי זאַכן: הימל, וואַלד און אָזשערעס. דער קלימאַט איז דאָרט — דריי חדשים זומער (25 גראַד היץ), אין דעם בלויז 2 חדשים פול־טאָג, און 9 חדשים ווינטער (55 גראַד קעלט). די אַרבעט איז באַשטאַנען — שניידן בוימער; דאָס עסן איז געווען ווינציק און שלעכט; די סאַניטאַרישע באַדינגונגען גאָר שלעכט. אין די ערשטע דריי חדשים זענען געווען ביי אונדז 250 טויט־פאַלן. אַזוי האָבן מיר געלעבט אַ יאָר צייט, ביזן אויסברוך פון דער דייטשיש־רוסישער קריג, ווען מען האָט אונדז עוואַקואירט קיין אוראַל, דאָרט האָבן מיר ווייטער געאַרבעט אין די וועלדער.

אין דעם דאָזיקן אָרט האָבן מיר געאַרבעט 2 יאָר צייט. ווען עס איז געשלאָסן געוואָרן דער אָפּמאַך מיט גענעראַל שיקאָרסקי האָט מען אונדז באַפרייט. איך האָב באַקומען אַרבעט אין אַ רוסישער קריגס־פאַבריק און דאָרט אָפּגעאַרבעט ביז אָקטאָבער 1944. פון דאָרט בין איך געפאָרן קיין מאָסקווע ווו איך האָב פאַרבראַכט עטלעכע וואָכן און שפּעטער געפאָרן קיין פּאָלטאַווע, דאָרט בין איך אַריינגעטראָטן אין פּוילישן מיליטער און געוואָרן געשיקט אויפן שלאַכט־פעלד. אין יאַנואַר 1945 בין איך אָנגעקומען קיין לובלין, דאָרט האָב איך זיך געטראָפן מיטן ערשטן ראַדאָמסקער ייד יצחק זאַלצמאַן, דער זעלבער וועמען איך האָב באַגעגנט אין אָנהויב קריג אין קאָוועל (דעמאָלט איז ער געווען מיט זיין פאַמיליע און איצט עלנט אַליין).

יצחק זאַלצמאַן האָט מיר דערציילט וועגן דעם גורל פון זיין פאַמיליע. ביז ווינטער 1943 זענען זיי נאָך אַלע געווען צוזאַמען — די שוועסטער פאָלע מיט איר מאַן, אַבא בריסקער און זייער קינד, ווי אויך די יינגערע שוועסטער. נאָך דער ליקווידאַציע פון דעם קאָוולער געטאָ זענען זיי אַלע געווען אויסבאַהאַלטן אין אַ קעלער אין פאַרלויף פון עטלעכע חדשים. די דייטשן זענען אָבער געקומען אויף זייערע שפּורן, מען האָט זיי אַלעמען אַוועקגעפירט אויף דעם יידישן בית־הקברות. 2 מענער פון דער גרופּע — יצחק זאַלצמאַן און אַ קאָוולער ייד — האָבן באַדאַרפט אויסגראָבן די גרוב. ווען די גרוב איז געווען פאַרטיק, האָט מען אויסגעשטעלט די גאַנצע גרופּע ביים ראַנד פון קבר און אַלעמען אויסגעשאָסן. געבליבן זענען נאָר יצחק זאַלצמאַן און דער אַנדערער ייד, וועלכע האָבן געדאַרפט פאַרשיטן דעם קבר. מיט זיי זענען אויך פאַרבליבן 2 אוקראַאינער, וועלכע האָבן געדאַרפט דערשיסן די צוויי יידן נאָך דעם ווי זיי וועלן פאַרשיטן די גרוב מיט די קרבנות. יצחק זאַלצמאַן מיט זיין חבר האָבן אָבער אויסגענוצט די געלעגנהייט: ווען די 2 אוקראַאינער האָבן זיך דערנענטערט איינער צום אַנדערן, כדי צו פאַרויכערן אַ ציגאַרעט, האָבן די יידן זיך אויף זיי געוואָרפן מיט די לאָפּאַטעס. די אוקראַאינער זענען געבליבן טויט און יצחק זאַלצמאַן מיט זיין חבר זענען אַנטלאָפן.

אין מערץ 1945 האָב איך פאַרלאָזן לובלין און געפאָרן קיין ראַדאָמסק. די שרעק, אַז איך וועל קיינעם פון מיין פאַמיליע נישט טרעפן, האָט מיר נישט געגעבן קיין רו, אָבער ליידער איז עס טאַקע אַזוי געווען. דעם 9טן מערץ 1945, בין איך אָנגעקומען קיין ראַדאָמסק, און אַראָפּגייענדיק פון דער באַן, האָב איך מיר געשטעלט די פראַגע: ווו אַהין גייט מען? דער אַלטער אַדרעס עקזיסטירט שוין נישט מער. מיינע ברידער און שוועסטער, פאַמיליע און קרובים, קיינער איז נישטאָ. די גאַסן, וואָס זענען גאָר נישט לאַנג געווען פול מיט יידיש לעבן עקזיסטירן נישט מער. אַלץ וואָס איז געווען, געהערט צו דער פאַרגאַנגנהייט. איך גיי זוכן קברים פון די מענטשן, וועלכע האָבן אַמאָל עקזיסטירט, אָבער קיין קברים זענען אויך נישטאָ. זיי אַלע זענען לעבעדיקע אַוועק פון דאַנען און אומגעקומען שפּעטער מיטן רויך פון טרעבלינקע.

אין ראַדאָמסק בין איך געווען בלויז עטלעכע טעג און זיך דאָרט אויפגעהאַלטן ביי מיין פריינט יששכר מינסקי, וועלכער איז אויך געבליבן איינער אַליין פון דער גאַנצער משפּחה (ער האָט אַדורכגעמאַכט דעם אַרבעטס־לאַגער אין טשענסטאָכאָוו). פאַרשטייט זיך, אַז אין ראַדאָמסק, ווו יעדער שטיין איז באַפלעקט מיט יידיש בלוט, האָב איך לאַנג נישט געקענט זיין. איך האָב באַשלאָסן ווייטער צו וואַנדערן, געמאַכט עטלעכע רייזעס איבער גאַנץ פּוילן, אפשר וועל איך וועמען געפינען פון מיין משפּחה, אָבער ליידער קיינעם נישט געפונען. איך האָב באַשלאָסן, אַז דער איינציקער אויסוועג איז צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. אויך דער וועג איז נישט געווען אַזוי פּשוט, אָבער איך האָב אים אַדורכגעמאַכט. דעם 8.11.1945 בין איך אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל און אָנגעהויבן פירן אויף אַן אמת אַ נייעם לעבן.

ווי אזוי כ'בין געבליבן לעבן

רבקה קראקאווסקי

בעת די מלחמה איז אויסגעבראָכן (1939) זענען מיר געווען אין לאָדזש, די גאַנצע פאַמיליע. שפּעטער זענען מיר צוריקגעפאָרן קיין ראַדאָמסק, און בלויז די מוטער איז נאָך פאַרבליבן אין לאָדזש, דאָרט איז שוין געווען אַ געטאָ, ביז מיר האָבן אַ״ר אויך אַרויסבאַקומען. מען האָט איר אַרויסגעפירט אין דער עגלה פון „חברה־קדישא״, צוזאַמען מיט אַ טויטן, וואָס מען האָט געפירט אויפן בית־הקברות. אַזוי אַרום האָט זי פאַרלאָזן לאָדזשער געטאָ און אָנגעקומען קיין טשענסטאָכאָוו.

אָנקומענדיק קיין ראַדאָמסק זענען מיר אַריין אין אונדזער הויז (ריימאָנטא 29). דאָרט זענען מיר געווען בלויז עטלעכע טעג, ווייל מען האָט אונדז אַרויסגעיאָגט אין דעם געטאָ, אויף די פּשעדבאָרסקע גאַס. ווען מיר זענען נאָך געווען אין אונדזער הויז, האָט שוין דער געוועזענער סטרוזש אָנגעטאָן אַלע לאָקאַטאָרן אויסערגעוויינלעכע צרות. ער פלעגט אויפוועקן אַלע איינוווינער גאָר פרי און געשלעפּט צו דער אַרבעט. „איצט — האָט ער געזאָגט — איז געקומען די צייט, אַז איך וועל אייך שיקן צו דער אַרבעט; איך וועל זיין באַלעבאָס און איר וועט רוימען מיסט״.

מיין גאַנצע פאַמיליע איז געפאָרן קיין טשענסטאָכאָוו און איך בין געבליבן אין ראַדאָמסק, צוזאַמען מיט מיין מאַן יחזקאל אוקרענט (הערשל אוקרענטס זון), מיט וועלכן כ'האָב חתונה געהאַט מיט עטלעכע מאָנאַטן פריער.

ס'איז אַרויס אַ באַפעל, אַז יידן טאָרן נישט האָבן קיין פוטערס. צופעליק האָבן די דייטשן געמאַכט אַ רעוויזיע ביי דער פאַמיליע ראָזענבלום, וואָס האָט געוווינט אין הויז פון בערל אפּמאַן (אַלעיניק) און געפונען אַ שטיקל פוטער. האָבן די דייטשן אויפגעזעצט די גאַנצע פאַמיליע ראָזענבלום אויף אַ דראָזשקע און געפירט איר דורך דעם געטאָ צום בית־עולם. מען האָט דאָרט אַלעמען געהייסן זיך אויסטון נאַקעט און זיי האָבן פאַר זיך זעלבסט געמוזט אויסגראָבן קברים, ביי וועלכע מען האָט זיי דערשאָסן.

אין טשענסטאָכאָוו האָט מיין פאָטער געהאַנדלט מיט דראָבנע גאַלאַנטעריי־זאַכן (נאָדלען, גאַרן א.אַ.). מיין עלטסטע שוועסטער סאלא האָט געבראַכט די סחורה פון סאָסנאָוויעץ, איבערגעטאָן אַלס קריסטין, און אַזוי זיך איינגעשטעלט דאָס לעבן כדי זיך צו דערנערן. פּסח 1940 האָב איך באַזוכט מיינע עלטערן. מיין פאָטער האָט אָפּגעריכטעט דעם סדר אין אַ ווייסן קיטל און די גאַנצע משפּחה איז נאָך געווען צוזאַמען. מיט אַ פּאָר טעג פריער האָט מען אונדז געמסרט, אַז מיר האַנדלען. אין מיטן סדר־אָפּריכטן איז אַריינגעקומען אַ פאָלקס־דייטש, שאבעלסקי, מיט אַ שוואַרצע שפּיץ־רוט אין האַנט, און געפרעגט מיין פאָטער: „דו ביסט קראקאווסקי?״ ער האָט מיט דער שפּיץ־רוט אַ שמיגע געגעבן מיין פאָטער אין אויג און דער פאָטער האָט מאָמענטאַל אויפגעהערט צו זען. דער פאָלקס־דייטש האָט אים אַרויסגענומען פון שטוב און אויפגעזעצט אויף אַ דראָזשקע. אין דער דראָזשקע איז שוין פון פריער געווען מיין פאָטערס שוואָגער יעקב בערגער, פון לאָדזש. מען האָט ביידע ארומגעפירט איבער די גאַסן, אָפּגעשפּאָט פון זיי און דאַן זיי אַרעסטירט אויף זאוואדזיע, דאָרט איז דער פאָטער געווען אַרעסטירט אַ מאָנאַט. מיין מוטער האָט פאַרקויפט איר צירונג און מיט דעם געלט אַרויסגענומען דעם פאָטער אויף אַ זדראוואטנעם־אורלויב אויף איין וואָך. ער איז געפאָרן קיין וואַרשע צום באַוווסטן אויגן־דאָקטאָר פּינעס — ער האָט געזאָגט, אַז פונעם קלאַפּ איז פאַרברענט דאָס גרין פון אויג און אַז דאָס צווייטע אויג איז אויך אין אַ גרויס געפאַר. נאָך דער באַפרייאונג איז דער פאָלקס־דייטש שאבעלסקי אַרעסטירט געוואָרן און ער האָט זיך אויפגעהאָנגען אין תּפיסה נאָכן משפּט.

נאָך צוויי מאָנאַט זיין אין טשענסטאָכאָוו, בין איך מיט מיין מאַן צוריקגעפאָרן קיין ראַדאָמסק אין געטאָ און מיר האָבן זיך דערוווּסט, אַז מען וועט אויסזידלען פון געטאָ. מיין מאַן האָט געהאַט אַ גוטן חבר, אַ קריסט, וולאַדעק, וועלכער האָט צוגעזאָגט אונדז צו באַהאַלטן ביי אים. ערב יום־כיפּור האָב איך געשריבן אַ בריוו צו מיינע עלטערן אין טשענסטאָכאָוו, דורך אַ באַן־אַרבעטער, און צווויסן געטאָן, אַז איך האָב ווו זיך אויסצובאַהאַלטן און געבעטן שיקן צו מיר די ייִנגסטע שוועסטער, רוזשא. דער באַן־אַרבעטער האָט דעם זעלבן אָוונט געבראַכט צו מיר מיין שוועסטער. מיין בעסטע חברטע ריווטשע שיטענבערג (יחיאל־שלמהס טאָכטער), האָט געוווּסט, אַז איך גיי זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ קריסט און אויך זי איז גרייט געווען מיטצוגיין. אָבער ווען איך האָב דאָס דערציילט איר מוטער, האָט זי שטאַרק געוויינט און געבעטן, אַז איך זאָל נישט מיטנעמען ריווטשען, ווייל זי האָט געהאַט אין געטאָ אַ סטאַבילן אַרבעט־פּלאַץ און מען האָט געגלויבט אַז אַזעלכע וועט מען נישט אַרויסשיקן.

איך בין אַרויס מיט מיין שוועסטער אַלס קריסטין, און מיין מאַן האָט געדאַרפט קומען אין אָוונט, ווען ס'וועט שוין זיין פינצטער. אָבער אין אָוונט איז דער געטאָ פאַרמאַכט געוואָרן, מען האָט געהערט שיסערייען און מיין מאַן האָט שוין נישט באַוויזן אַרויסצובאַקומען זיך. דער גוי ווו איך מיט מיין שוועסטער האָבן זיך אויסבאַהאַלטן האָט געוווינט קעגנאיבער דעם יידישן בית־עולם. ביי דעם גוי האָבן מיר געגנעכטיקט 2 נעכט און דאַן זענען מיר געוווירגעוואָרן אַז אין יענער געגנט זוכט מען יידן. דער גוי האָט אונדז אַריבערגעפירט צו זיינע עלטערן, דאָרט איז שוין געווען צוגעגרייט פאַר אונדז אין סטאָדאַלע אַ באַהעלטעניש ווו מיר האָבן זיך אויפגעהאַלטן, צוזאַמען מיט נאָך אַ פרוי (קאפּלעוויטש) מיט אירע צוויי טעכטער.

די אַלטע מוטער פון אונדזער רעטער האָט אונדז יעדן אָוונט אַריינגעבראַכט הייסע זופּ מיט ברויט. וולאַדעקס פאָטער איז געווען אַ שוסטער און ער האָט געאַרבעט אויך פאַר די דייטשן, אַזוי אַרום אַז מיר האָבן געמוזט זיצן אין סטאָדאָלע אין אַ שטענדיקער שרעק. ווען ס'איז נאָך דערצו געוואָרן זייער קאַלט, האָבן מיר געזען, אַז מיר וועלן לענגער דאָרט נישט קאָנען אויסהאַלטן. אויך וולאַדעק האָט אונדז געזאָגט אַז מיר וועלן מוזן פאַרלאָזן דעם פּלאַץ.

אין אָוונט בין איך אַרויס פון באַהעלטעניש און אַוועק צו דעם הויז פון גמינע, דאָרט זענען געווען קאָנצענטרירט די לעצטע פאַרבליבענע „נוצלעכע״ יידן — די יידישע פּאָליציי און דער יודנראַט. ביי דער גמינע איז געווען אַ הויז, ווו ס'האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אויפן בוידעם עטלעכע צענדליק יידן. ס'איז נישט מעגלעך איבערצוגעבן אין וואָס פאַראַ אוממענטשלעכע באַדינגונגען די דאָזיקע „אומנוצלעכע״ יידן האָבן דאָרט געלעבט. דאָך האָב איך זיך דאָרט פאַרהאַלטן און אין דער צווייטער נאַכט האָט וולאַדעק געבראַכט מיין שוועסטער און די פאַמיליע קאפּלעוויטש. מיט עטלעכע שעה שפּעטער איז פאָרגעקומען אַן אַקציע און די אַלע וועלכע האָבן זיך געפונען אויף דעם בוידעם, זענען אַרויסגעפירט געוואָרן אין לאַסטאויטאָס און שוין מער זיך נישט צוריקגעקערט.

איך בין געבליבן לעבן אַ דאַנק דעם, וואָס איך האָב זיך אָנגעגעבן אַלס אַ קראַנקן־שוועסטער ביי אַ יידישן פּאַליציאַנט, וועלכער איז קראַנק געוואָרן אויף פלעק־טיפוס. מיט עטלעכע מאָנאַטן שפּעטער (יאַנואַר 1943) איז ווייטער אויסגעפירט געוואָרן אַן אַקציע.

מען האָט צוזאַמענגענומען די רעשטלעך יידן אין דער סטשאַלקאַסקע גאַס ווו עס איז געווען אַ טראַנזיט־לאַגער. דאָס איז געווען די לעצטע אַקציע אין ראַדאָמסק.

ביי דער אַקציע האָבן די אוקראַינער אונדז געהיטן. מיר האָבן זיך צוזאַמענגענומען 10 פרויען, באַצאָלט אַן אוקראַינער 1000 זלאָטעס, און ער האָט אונדז צוגעזאָגט אַרויסצולאָזן פון געטאָ. ווען מיר זענען אַרויס, האָט ער אָנגעהויבן שיסן און געהרגעט 8 פרויען. איך בין געלעגן אין שניי אַ גאַנצע נאַכט. נאָך דער באַפרייאונג האָב איך געטראָפן די צווייטע וואָס האָט זיך דאַן געראַטעוועט — רחל אוקרענט, וועלכע געפינט זיך איצט אין טאָראָנטאָ (קאַנאַדע).

ביינאַכט בין איך ווידער אַוועק צו וולאַדעקן. ער האָט שטאַרק מורא געהאַט, ווייל די דייטשן האָבן זיך דערוווּסט, אַז ער האָט פריער אויסבאַהאַלטן יידן. ער האָט מיר אַרויסגעפירט מיט אַ לאַסט־אויטאָ קיין טשענסטאָכאָוו, דאָרט בין איך אַריין אין געטאָ און געאַרבעט אין „האסאג" ביז דער באַפרייאונג.

ביי אונדזער טאַטע מאַמע זענען מיר געווען 9 קינדער. געבליבן ביים לעבן איז דער פאָטער, איך און צוויי ברידער. די מוטער פערל און די איבעריקע קינדער: סאלא, פראניע, משה, פעלא, מאניע און רוזשע, זענען אומגעקומען אין טרעבלינקע, ווו אַהין זיי זענען אַרויסגעפירט געוואָרן פון טשענסטאָכאָווער געטאָ.

פון קאלטן סיביר צום זוניקן היימלאנד

יעקב וועגלינסקי

אָט זע איך מיין היימיש שטעטל, ווען מיר זענען געווען תלמידים ביי יוסף ־בער וולאשטשאווסקי מלמד, איטשע־מאיר מלמד, פישל מלמד, יעקל גאנצארסקי מלמד, אָדער געלערנט ביים לעליווער לערער, אין אַנדערע. אָט דערמאָן איך זיך בלומשטיינס גרויסן הויף און די מיטל־שולע, אין שטשאָלקאַווער גאַס, און די וויינטראובס יידישע גימנאַזיום, אין קראָקאָווער גאַס, ווו ס'האָבן געלערנט און זיך געשפּילט אין די פרייע צייטן הונדערטער יידישע פריילעכע קינדער. אָט זע איך אין מיין זכרון די אַלטע קאַשטאַנען־בוימער, ווו מען פלעגט קלויבן קאַשטאַנעס צו באַפּוצן די סוכות, דעם קליינעם פּאַרקל ביים מאַגיסטראַט, דעם וואַסער ספּאָרט־פּאַרק, ווו זומער פלעגט מען זיך לאָזן אויף קליינע לאָדקעס און ווינטער זיך גליטשן אויפן פאַרפראָרענעם אייז. אָט איז דער „זאקשוועק", אָט איז דער וואַלד גופא, און אָט זענען די באברעס ווו מען פלעגט אין די הייסע זומער־טעג זיך באָדן. אָט זענען די פּאַלוואַרקעס, דער פּלאַוונער וואַלד, דער סוכאוויעשער וואַלד, גונטערס־גאַרטן, און „אויפן־בוגיי" ביי אויסטראוויטשן ווו מען פלעגט זיך לערנען פאַרן אויפן ראַווער. אָט איז דער גרויסער וויאַטראַק, ווו יידישע קינדער ווי אויך דערוואַקסענע פלעגן גיין שפּאַצירן און פאַרברענגען די פרייע צייט פון שבתים און יום־טובים. אָט איז די ריימאנטא גאַס, ביי די „באַבע דזשאַדעס", ווו מען פלעגט זיצן זומער ביז אין די שפּעטע אָוונט־שעהן, איינזאַפּן דעם ריח פון בעז און מאַצייקעס. דאָס אַלץ דערוועקט אַ שטאַרקע בענקשאַפט צום היימיש־שטעטל.

ראַדאָמסק איז געווען פול מיט לעבן. די שטאָט האָט פאַרמאָגט ליטעראַרישע קרייזן, ספּאָרט־קלובן, גרויסע געזעלשאַפטלעכע ביבליאָטעקן, אָרגאַניזירטע פאָלקס־כאָרן, פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען, וויכטיקע הילפס־אָרגאַניזאַציעס אאַ"וו אאַ"וו.

די פּאָליטישע פּאַרטייען זענען געווען גוט אָרגאַניזירט, מיט שטאָלצע עסקנים, תמיד גרייט אויף אַלע קאַמפּס־פונקטן, מיט פולער אחריות און איבערגעגעבנקייט צו פאַרטיידיקן די קלענסטע און גרעסטע אַלגעמיינע פאָלקס־אינטערעסן און פּאָליטישע אויפגאַבן.

כבוד דעם אָנדענק פון אַלע געוועזענע פּאַרטיי־קעמפער און געזעלשאַפטלעכע טוער פון אונדזער שטאָט ראַדאָמסק.

מיטן צעקלאַפּטן פוילישן מיליטער

מיט אַ וואָך פריער, איידער ס'איז אויסגעבראָכן די דייטשע־פוילישע מלחמה (1939), איז דערקלערט געוואָרן אַן אַלגעמיינע מיליטער־מאָביליזאַציע. די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג איז אויפגעטרייסלט געוואָרן און אינסטינקטיוו דערפילט, אַז ס'הויבן זיך אָן טעג פון ליידן און פיינלעכער שפּאַנונג.

ווען איך בין אַריין אין באַן, וואָס האָט מיך באַדאַרפט אָפּפירן קיין פּיעטרקאָוו צו מיין מיליטערישער איינהייט, האָב איך געהערט די ערשטע אויסרופן קעגן יידן, פון אַנטיסעמיטישע הפקר־יונגען. פון פּיעטרקאָוו איז אונדזער איינהייט געפאָרן קיין טשענסטאָכאָוו, צוריק דורך ראַדאָמסק. פון טשענסטאָכאָוו זענען מיר געגאַנגען צו פוס ביז גנאשין צו דער גרענעץ־ליניע, דאָרט האָבן מיר צוגעגרייט אָקאָפּעס און פאַרנומען אַ פאַרטיידיקונגס־פּאָזיציע. אַ געוויסן טאָג פאַרן אויסברוך פון קריג, האָב איך געהערט שרעקלעכע געשרייען, אַז נאָענט פון אונדז איז געכאַפּט געוואָרן אַ שפּיאָן, מיט אַ ראָווער. איך בין אַרויס פון די אָקאָפּעס און גלייך דערקענט דעם „שפּיאָן" — דאָס איז געווען אַ בחור פון ראַדאָמסק, מיטן נאָמען קעסעלמאַן, וואָס איז געקומען באַזוכן זיין ברודער אידל קעסעלמאַן. איך האָב אים אַרויסגענומען פון די סאָלדאַטסקע הענט, געהייסן פאַרלאָזן דעם גרענעץ־פּאַס און נישט רעדן צו מיר קיין וואָרט.

אויף דער ערשטער פראָנט־ליניע ביי גנאשין זענען געווען, דער גרעסטער טייל, יוגנטלעכע פון ראַדאָמסק. פרייטיק דעם 1.9.39, געגנוי 5 מינוט צו פיר פאַרטאָג, האָבן זיך באַוויזן די ערשטע דייטשע אויסשפּיר־עראָפּלאַנען. שפּעטער זענען אָנגעקומען באָמבאַרדירעראָפּלאַנען, וואָס זענען געפלויגן אויף טשענסטאָכאָוו, און מיר האָבן געהערט פון ווייט די שטאַרקע באָמבאַרדירונג פון דער שטאָט. צומאָרגנס, שבת פאַרנאַכט, האָבן מיר באַקומען אַ באַפעל איינצופּאַקן די זאַכן און זיין גרייט צו פאַרלאָזן דעם פּלאַץ. מיר האָבן זיך צוריקגעצויגן דורך טשענסטאָכאָוו, מיט וועג אויף אָלשטין, בעת די גאַנצע לופט אַרום איז שוין געווען פאַרסמט פון באָמבע־אויפרייסן און אַלע וועגן זענען געווען באַלויכטן פון גרויסע פלאַמען. אויף די וועגן זענען געווען אויך גרויסע פאַרשטאָפּונגען פון דער ציווילער באַפעלקערונג, וואָס האָט פאַרלאָזן די פאַרניכטעטע היימען און געוואָלט זוכן אַ דאַך איבערן קאָפּ, אויס מורא פאַר די אָנקומענדיקע נאַציסטישע מערדער. אונדזערע שטעטלשע יידן האָבן זיך געלאָזט מערקן אויף אַלע וועגן. (אין דעם גרויסן אָלשטינער וואַלד, למשל, האָב איך געטראָפן אלתר גאנצארסקי און אַנדערע).

אַ געוויסן טאָג האָט זיך באַוויזן אין אונדזער איינהייט אַ הויכער פוילישער אָפיצער און אויסגערופן, אַז מיר זענען פריי — יעדער איינער זאָל זיך ראַטעווען. איך קוק זיך אַרום: פון אַלע זייטן שטראָמען די נאַצי־חיות מיט זייערע ווילדע טאַנקן. מיר האָבן

קיין אויסוועג אויף צוריק, און פאָרויס — אַ גרויסע בריק דורך וועלכער מיר מוזן זיך פּרוּוון אַדורכצורייסן. אַרויפקומענדיק אויף דער בריק, האָבן די זעלנער גענומען פאַלן ווי פליגן, ווייל דער גאַנצער פייער איז געווען קאָנצענטרירט אין דער ריכטונג צו אונדז. מיר איז געלונגען אַדורכצורייסן זיך און כ׳האָב זיך דערשלאָגן ביז צו אַ נאָענטן וואַלד. מיט מיר זענען דאָרט געווען: פישל גראשקע, משה פייערמאַן און נאָך פיל ראַדאָמסקער.

די דייטשן האָבן שפּעטער באַשאָסן דעם וואַלד און געמאַכט דאָרט אַ בלוט־באָד. מיר האָבן פאַרלאָזן דעם פּלאַץ און געגאַנגען ביז דזיאַלאשין, און דערנאָך קיין קאָניעצפּאָל, אָבער אויך דאָרטן זענען שוין געווען די דייטשן. ווען כ׳בין געקומען קיין יענדזשעיאָוו האָב איך דאָרט געטראָפן יאמע ראָזענשטיין און בעריש גאָטליב. מיר האָבן קוים באַוויזן זיך צו באַגריסן און ווידער אַ פרישע באָמבאַרדירונג. איך געדענק יאמע ראָזענשטיינס געשריי: „פלינק אַרויס פון שטאָט, נישטאָ אויף וואָס צו וואַרטן, די ערד ברענט אונטער אונדזערע פיס”. מיר זענען אַריין אין אַ וואַלד און געגאַנגען דורך די בערג פון זלאטע־גורא, אויף קעלץ, סוכעדניאָוו, סקאַרזשיסק, ראַדאָם, און דערגאַנגען נאָענט פון די גרויסע פּאָטאָצקעס וועלדער. אָבער אויך דאָ האָט אונדז באַגעגנט אַ פייער. דאָס האַרץ וויינט פון שרעק, דער גאַנצער קערפּער איז פאַרגליווערט, מיר ווייסן נישט וואָס צו טאָן ווייל וואָס ווייטער אַלץ ערגער איז די לאַגע. איך באַשליס צו גיין ווייטער מיטן וואַלד, ווייל קיין צווייטער אויסוועג איז נישטאָ. די ביימער זענען די איינציקע רעטונג פאַר מיר, און אַזוי האָב איך געלאָפן פון בוים צו בוים ביז ס׳איז שטאַרק פינצטער געוואָרן. די מערדערישע אַרטילעריע האָט געשפּילט מיט די ווילדסטע און העכסטע קאַליבער־טענער, אָבער איך האָב שוין מער קיין אַכט נישט געלייגט אויף דעם.

ווען ס׳האָט אָנגעהויבן טאָגן, האָב איך זיך אָנגעשטויסן אויף אַ מיליטער־גרופּע פון פּאָליאַקן. ס׳ווערט מיר ביסלעכווייז לייכטער אויפן האַרצן. דאָס איז געווען דעם 16־טן טאָג פון דער פויליש־דייטשער מלחמה, ווען דער דייטשער ראַדיאָ האָט געמאָלדן, אַז דריי דיוויזיעס פון פוילישן מיליטער זענען אַרומגערינגלט אין די גרויסע פּאָטאָצקער וועלדער. אויף צומאָרגנס איז אין דער דאָזיקער פוילישער איינהייט אָנגעקומען אַ באַפעל, אַז אַלע ביקסן דאַרפן צעבראָכן ווערן, אַלע אַרטילעריע־וועגנער דאַרפן צעשרויפט ווערן און די פערד דאַרפן אויסגעשפּאַנט ווערן און געלאָזט פריי. מיר זענען געווען אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן, און כ׳האָב ווידער באַדאַרפט זוכן אַ וועג, אויף אייגענער האַנט, ווי אַזוי זיך צו ראַטעווען.

די פוילישע אָפיצירן האָבן אויפגעעפנט קאַסטנס מיט געלט און מאַפּעס, און פאַרטיילט צווישן די זעלנער. בלויז איינצלנע האָבן גענומען, ווייל אַ געפיל פון פיין און שרעק האָט אַלעמען באַהערשט. איך בין געווען פון די איינצלנע, וואָס האָבן זיך געפּאָרעט ביי דעם, און אַזוי אַרום האָט איינער פון די אָפיצירן געוואָרפן אויף מיר אַן אויג. ער איז צוגעגאַנגען צו מיר און אַזוי געזאָגט: „איך זע אַז דו ביסט אַ כוואַט, אַ יונג מיט ביינער און טויגסט זיך אויס; מיר וועלן אָרגאַניזירן אַ גרעסערע גרופּע זעלנער און זיך פּרוּוון ראַטעווען”. איך גיב אים מיין הסכמה און אונטערשטרייך, אַז די גרופּע דאַרף זיין פון דריי העכסטנס פיר מענטשן, ווייל וואָס מער מענטשן אַלץ מער זאָרגן און שוועריקייטן. דער אָפיציר האָט זיך דערויף אָנגעכאַפּט און האָט אויסגעקליבן אַ באַקאַנטן פעיקן שייגעץ, וואָס זאָל זאָרגן פאַרן עסן. מיר האָבן זיך געגעבן די הענט, דאָס מיר וועלן זיך האַלטן צוזאַמען און נישט פאַרראַטן איינער דעם צווייטן. איך האָב גענומען די מאַפּעס מיטן קאָמפּאַס, די לאַרנעטע און רעוואָלווער, און מיר האָבן זיך געלאָזן גיין מיטן וואַלד, וואָס איז געווען אַרומגערינגלט דורך טויזנטער מערדער און שווערע טאַנקן פון אַלע זייטן.

אַ גאַנצן־טאָג זענען מיר געלעגן אין אַ טאָרף־זומפּ, ביז עס איז שטאַרק פינצטער געוואָרן. אין אָוונט האָבן מיר זיך דערנענטערט צו דעם טייך ווייסלע, אָבער די בריק איז שוין געווען אויפגעריסן. מיר באַמערקן פונדערווייטנס אַ קליין שיפעלע און רופן דעם גוי צו זיך, אָבער ער דערקלערט אונדז, אַז דאָס אַריבערפאָרן קאָסט 5 זלאָטעס אַ מאַן. איך האָב אַרויסגענומען דאָס געלט, באַצאָלט פאַר אַלע דריי און געזאָגט צום אָפיציר (אַן אַדוואָקאַט פון קאַטאָוויץ): „דו זעסט, אַפילו אין צייט פון קריג ברענגט דאָס געלט אַ נוצן; דו האָסט נישט געוואָלט נעמען מיט זיך קיין געלט, דאָרט אין פּאָטאָצקעס וועלדער, בעת איר האָט צעלאָזן די אַרמיי”... האָבנדיק ביי זיך גענוג געלט, האָבן מיר זיך טאַקע גאָר גיך דערשלאָגן קיין דעמבלין און דערנאָך קיין לובלין. מיר האָבן אַ סך טעג און נעכט כמעט נישט געגעסן און נישט געשלאָפן, אַבי זיך אַרויסצוקריגן פון דער דייטשער אַרומרינגלונג און אָנקומען וואָס גיכער אין יענע געביטן, וואָס זענען געווען פריי פון היטלעריסטישן מיליטער.

אַ צוזאַמענשטויס מיט אוקראַינער־כוליגאַנעס

פון לובלין זענען מיר אַריין אין די וועלדער, מיטן וועג צו פּיאסקי, און אָנגעקומען אַהין אין טאָג פון יום־כיפור, בעת אַ שטאַרקער באָמבאַרדירונג (יידן זענען אַרומגעלאָפן איבער די גאַסן אָנגעטאָן אין די קיטלען און טליתים). אויף דעם ווייטערדיקן וועג האָבן מיר געטראָפן, אין די וועלדער: משה פייערמאַן; משה וואָלף; פ. קליינערמאַן (פיאַלעק), דעם געוועזענעם גוטן פוטבאָל־שפּילער; מאציעק ראדאל, אַ זון פון דוד ראדאל. שפּעטער האָב איך אין כעלם געטראָפן כאַלטשע גאסלאווסקי, מיט טוכמייערן. מיר אַלע זענען געווען הונגעריק און געזוכט עפּעס צום עסן. זיי האָבן פאָרגעשלאָגן, אַז מיר זאָלן זיך פּרוּוון דורכרייסן צוריק אַהיים, אָבער איך האָב באַשלאָסן זיך אַריבערצוקריגן אויפן צווייטן זייט פון טייך בוג.

די בריק אויפן בוג איז שוין געווען אויפגעריסן, כ׳בין אַריבער בשלום דאָס וואַסער און אָנגעקומען קיין לובאָמיל. די דייטשע מערדער זענען שוין דאָ געווען און זיך צוריקגעצויגן און אַלע האָבן געוואָרט אויף דעם אַריינמאַרש פון די רוסן. דערווייל זענען די הערשער אין שטאָט געווען די אוקראַינער, זיי האָבן געמאָרדעט יידן אין די גאַסן און געשאָסן פראַנק־און־פריי אויך אויף די פּאָליאַקן. איך בלייב שטיין איינזאַם אין מיטן גאַס און טראַכט וועגן מיין טרויעריקן גורל.

פלוצלינג באַווייזט זיך אַ פויליש־יינגל און זאָגט: „קום, איך וועל דיר ווייזן ווו די דייטשן האָבן באַהאַלטן געווער, וואָס זיי האָבן צוגענומען פון אונדזערע זעלנער” (ער האָט מיך אָנגענומען פאַר אַ „אונדזעריקן” פוילישן זעלנער). כ׳בין געגאַנגען מיט דעם יינגל אין מאַרק אַריין, צו אַן אַפּטייק, ווו עס איז טאַקע געלעגן אַ באַרג מיט געווער. כ׳האָב מיר גענומען אַ ביקס און אַ פולן טאָרניסטער מיט קוילן און אַרויס אין גאַס. כ׳האָב גענומען אויסרופן אויפן קול: „זעלנער, פוילישע בירגער, אַלט ווי יונג, גייט נעמען געווער אין די הענט און קעמפט קעגן די ווילדע היידאמאַקעס, אויב נישט וועל איך שיסן יעדן דעזערטיר”. מיין נישט־יידישער אויסזען און קלאָרע פוילישע שפּראַך האָט געווירקט — ס׳איז געוואָרן אַ גרויס גערודער, ממש אַ בהלה נאָך געווער. מיר האָבן אָנגעהויבן צו באַשיסן די אוקראַאינישע כוליגאַנעס, און דער קאַמף מיט זיי איז אָנגעגאַנגען פון 6 ביז 8 שעה אונטער מיין קאָמאַנדע. איך האָב די אוקראַינער באַצאָלט פאַר אַלע מיינע פריערדיקע שמערצן און ליידן, און די שטאָט איז אַריבער אין אונדזערע הענט.

בעתן קאַמף, ביי דער באַן־סטאַציע, האָב איך באַמערקט פונדערווייטנס וואָלף בירנצווייג, ווי ער שטייט ביי אַ וואַנט, די הענט אין דער הויך, און נעבן אים עטלעכע פוילישע זעלנער גרייט צום שיסן. זעענדיק דאָס טראַגישע בילד האָב איך אַ געשריי געטאָן מיט דער גאַנצער ענערגיע: סטאָפּ! דערנאָך בין איך צוגעגאַנגען מיט

מיינע מיטקעמפער און אים באַפרייט. ער האָט זיך אָריענטירט אין דער לאַגע און זיך נישט געווענדעט צו מיר ווי צו אַ חבר, אָבער שפּעטער ווען עס איז פינצטער געוואָרן, האָבן מיר זיך שטאַרק געקושט און געוויינט פאַר גרויס פרייד. ווען כ׳דערמאָן זיך יענעם טאָג אין לובאָמיל, מיט העכער 20 יאָר צוריק, פאַרשטיי איך נישט עד־היום, פון וואַנען ס׳האָט זיך צו מיר גענומען אַזוי פיל מוט און אַזאַ ענערגיע, נאָך אַזוי פיל ליידן און הונגער־נויט.

מיר זענען געפאָרן צוריק צום בוג, אַרויסגענומען דאָס גאַנצע געווער וואָס דאָס פּוילישע מיליטער האָט פאַרלאָזן און באַגראָבן עס אין וואַלד, נישט ווייט פונעם בריק. דערנאָך זענען מיר געפאָרן קיין מאַציעיאָוו, דאָרטן האָב איך געטראָפן די ברידער בוגייסקי עזריאל און פייוול, וואָס זענען אַמאָל געווען מיט זייערע עלטערן אין ארץ־ישראל, ווי אויך יאַמעלע אויפמאַן. נאָך אַ קורצן שמועס מיט זיי האָב איך פאַרלאָזן דאָס שטעטל און אָנגעקומען קיין קאָוועל, דערנאָך ווייטער קיין ראָוונע. דאָרט האָב איך זיך ערשט אָנגעשטויסן אויף רוסישע זעלנער און אויף זייערע רויטע פענער. זיי האָבן אונדז באַגריסט הערצלעך, מיט פיל פרייד, און געזאָגט: „פון איצט אָן זייט איר אַלע פריי. איר אַלע פּוילישע זעלנער וואָס האָבן געקעמפט פאַר אייער מדינה. מיר נעמען אייך צו אונדז אין אונדזער גרויסער סאָציאַליסטישער פאָטערלאַנד, וווּ איר וועט זיין גלייכע בירגער״. מיט די ווערטער האָט מען אונדז פאַרלאָדן אויף וואַגאָנעס און דורך דער פּויליש־סאָוועטישער גרענעץ־סטאַציע שעפּעטאָווקע אַרויסגעשיקט קיין סאָוועט־רוסלאַנד און אינטערנירט אין אַ לאַגער פאַר מיליטעריש־געפאַנגענע.

...דאָרט וווּ ס׳איז בלויז 3 חדשים זומער

15 טויזנט פּוילישע מיליטער־לייט זענען דאָרט געווען אינטערנירט, אין שעפּעטאָווקע. יעדע 24 שעה האָבן מיר באַקומען אַ ביסל סופּ מיט ברויט און אַ קליין שטיקל צוקער, און אויף דעם האָט מען געמוזט שטיין אין „אָטשערעד״ פון 4 ביז 5 שעה. געלעגן איז מען אויף אַ הוילער בעטאָן־פּאָדלאָגע, ווען אין דרויסן איז שוין געפאַלן אַ שניי. אַזוי זענען פאַרביי 4 וואָכן, אין הונגער און פולשטענדיקער שמוציקייט, אָן וואַסער זיך צום וואַשן. פון ראַדאָמסק זענען דאָרט געווען: יאַמעלע זיידמאַן, פישל באָרושיקאָווסקי, משה גוטמאַן, דעם „כאַפּערס״ איידעם, וואָלף בירנצווייג און אַנדערע. קיין ראַדיאָ־נייעס האָבן מיר נישט געהערט און זענען געווען אָפּגעריסן פון דער אויסערלעכער וועלט. עטלעכע פּוילישע אָפיצירן האָבן איינגעריכטעט אין געהיימניש אַ קעסטל, און ווער ס׳האָט עפּעס געהערט אין פאַרלויף פון טאָג, פון די רוסן, האָט אָנגעשריבן אַ צעטל און אַריינגעלייגט אין קעסטל. אַזוי איז יעדן אָוונט געוואָרן צונויפגעשטעלט אַ געוויסער קאָמוניקאַט. יעדן טאָג פלעגן מיליטערישע אויטאָס נעמען זעלנער אויף אַרבעט און יעדער איינער פון אונדז האָט זיך געריסן צו דעם מיט פרייד, ווייל אויפן פלאַץ פון דער אַרבעט האָט מען באַקומען אַביסל מער צום עסן, מען האָט געקענט עפּעס קויפן און געוואָר ווערן וואָס הערט זיך אין דער גרויסער וועלט.

אַ געוויסן טאָג האָט מען גענומען ריידן אין לאַגער וועגן אַן אויסטויש פון געפאַנגענע זעלנער מיט די דייטשן. אין געציילטע טעג אַרום האָבן זיך טאַקע באַוויזן רוסישע יידן און אַגיטירט שטאַרק, אַז מיר, פּוילישע יידן זאָלן בלייבן אין רוסלאַנד. זיי האָבן אונדז צוגעזאָגט פון בעסטן און שענסטן: אַרבעט, געלט און אמתדיקע פרייהייט. איך האָב זיי דאַן געגלויבט מיט אַן אויפריכטיקן צוטרוי און באַשלאָסן צו בלייבן אין רוסלאַנד. הגם די בענקשאַפט אַ היים איז ביי מיר געווען זייער גרויס, אָבער אין יענעם מאָמענט האָב איך זיך געמאַכט אַ קלאָרן חשבון וואָס מיר קען דערוואַרטן אין דער היים, וווּ די נאַציסטישע מערדער געפינען זיך. איך האָב געפּרובירט איינצורעדן מיט די איבעריקע חברים פון ראַדאָמסק, וואָס זענען דאָרט געווען, אַז זיי זאָלן אויך בלייבן, אָבער קיינער פון זיי האָט נישט געוואָלט הערן פון דעם. מיר האָבן זיך שטאַרק געקושט ביים צעשיידן און געווונטשן גליק איינער דעם אַנדערן. איך האָב געבעטן, אַז זיי זאָלן איבערגעבן גרוסן און ווונטשן מיין משפּחה, חברים און פריינט, און געהאָפט אַז ס׳וועט קומען אַ צייט ווען מיר וועלן זיך ווידער טרעפן און דערציילן אין פריידן אַלע אונדזערע שווערע און טראַגישע איבערלעבונגען. אָבער דער גורל האָט געוואָלט און באַשטימט אַנדערש...

נאָך דער באַפרייאונג פון מיליטערישן לאַגער, בין איך אָנגעקומען אַרבעטן אין אַ צוקער־פאַבריק. די פאַרדינסטן און די באַדינגונגען דאָרט זענען געווען זייער נידעריקע. שפּעטער האָבן מיר זיך איינגעאָרדנט ווער פּריוואַט און ווער אין אַ קאָלעקטיוו און אַזוי האָבן מיר געלעבט בערך 2½ חודש. אין חודש יאַנואַר 1940 בין איך געווען אויף אַ באַזוך אין קיעוו און דאָרט אויף דער באַן־סטאַציע האָב איך געטראָפן אַ זון מיט אַ טאָכטער פון דער משפּחה בלומשטיין פון סטשאַלקאָווער גאַס. צוריקקומענדיק קיין שעפּעטאָווקע האָב איך געטראָפן אונדזער גאַנצע גרופּע אַרעסטירט און אויך איך בין באַלד אַרעסטירט געוואָרן. ווען כ׳האָב געפרעגט פאַר וואָס? האָט מען מיר אַזוי געענטפערט: „ערשטנס, ביי אונדז פרעגט מען נישט; צווייטנס, אַלע פּאָליאַקן זענען שפּיאָנען און פאַררעטער״. מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָט מען אונדז אַרויסגעפירט קיין דאָנבאַס, דאָרט וווּ די גרויסע קוילן־גרובן געפינען זיך נאָענט פון אַזאָווישן ים און איינגעקוואַרטירט אונדז אין שטעטל נאָווי־טרויסק, אין אַ מיליטערישן געפאַנגענען־לאַגער. דאָרט האָבן מיר בייטאָג געאַרבעט אין גרויסע שטיינגריבער און ביינאַכט האָבן מיר געהאַט אויסצושטיין רעוויזיעס און פאַרשונגען און שיקאַנעס פון **יידישע** און נישט־יידישע פּראָוואָקאַטאָרן.

אין חודש מאַי 1940 האָבן מיר פאַרלאָזן נאָווי־טרויסק. מען האָט אונדז געפירט אין פאַרמאַכטע וואַגאָנעס, אונטער אַ שטרענגער וואַך, דורך יעלענאָווקע, סטאַלינאָ, זאַפּאַראָזשע, כאַרקאָוו, סמאָלענסק, גאָרקי, קיראָוו — קיין קאָטלאַס, און דאָרט ווידער איינגעקוואַרטירט אין אַ לאַגער. קאָטלאַס איז אַ מדינה פאַר זיך. מיט ספּעציעלע געזעצן, אַ צענטער פון תפיסות און שטראָף־לאַגערן, וואָס ציען זיך ביז צום ווייסן פאַרפראָרענעם ים. די דאָזיקע גאַנצע געגנט ווערט אָנגערופן מיטן נאָמען „נייער־צפון״ און זי נעמט אַרום אַרכאַנגעלסק און קאָמי סס״ר. דאָרט איז בלויז דריי חדשים זומער און דאַן איז דער הימל באַלויכטן פון דער נאַטור מיט ווייסע און ליכטיקע נעכט. דאַקעגן ווינטער, זענען די הימלען 9 חדשים באַדעקט מיט פינצטערע וואָלקנס, 21 שעה אין מעת לעת (בלויז דריי שעה אין טאָג איז ליכטיק). דער אַרומיקער שטח, הונדערטער קילאָמעטער, איז באַדעקט מיט טייגעס, איבער וועלכע ס׳זענען צעזייט און צעשפּרייט אַרבעטס־לאַגערן פון פאַרשיידענע מינים אַרעסטירטע און פאַרשיקטע, וואָס האָבן זייער שווער געאַרבעט און געלעבט אין גאָר פיינלעכע באַדינגונגען. ס׳איז נישט דאָ דער פּלאַץ צו שילדערן גענוי די דאָרטיקע באַדינגונגען, אין וועלכע מיר איז דאָרט אויסגעקומען צו אַרבעטן און לעבן צוגלייך מיט צענדליקער טויזנטער אַנדערע פאַרשיקטע, — פון אַלע עלטערס, פון אַלע נאַציאָנאַליטעטן, פון אַלע לענדער...

אַ געוויסן טאָג, ביים צוריקקערן זיך פון דער אַרבעט, האָב איך זיך אָנגעשטויסן אויף יעקל אַלפּערד און מיר האָבן זיך ביידע שטאַרק דערפרייט — צוויי איינזאַמע חברים פון דער אַמאָליקער היים. מיר האָבן זיך ביידע געהאַלטן און איינער דעם צווייטן געהאָלפן אין אונדזער געמיינזאַמער נויט, און געהאָפט אַז מיר וועלן נאָך אויסגעלייזט ווערן. די אויסלייזונג איז טאַקע געקומען: אין יאָר 1942 האָט מען אונדז באַפרייט, אויפן סמך פון „שיקאָרסקע־אָפּמאַך״ וועגן שאַפן אין רוסלאַנד אַן אַרמיי פון געוועזענע פּוילישע בירגער, וואָס זאָל קעמפן קעגן די נאַצי־דייטשן.

איראַן — איראַק — עבר־הירדן — ארץ־ישראל

פון ווייטן און קאַלטן סיביר זענען מיר געפאָרן דורך וויאזשניק, סווערדלאָווסק, קויבישעוו, טשקאַלאָוו — ביז טאצקאיע, ווו ס׳האָט זיך פאָרמירט די ערשטע מיליטערישע פוילישע איינהייט. איך בין געווען פון די ערשטע זעלנער אין דער איינהייט, און שפּעטער זענען אַהין אָנגעקומען וואָלף און נתן וויטענבערג, העניאַק פייערמאַן און ראובן יאַקובאָוויטש (אַלע איצט אין ישראל). נאָכן אויספאָרמירן די פוילישע איינהייט, האָט מען אונדז טראַנספּאָרטירט דורך ארסק, סאמאַרקאַנד, טאַשקענט — קיין אוזבעקיסטאַן. מיר האָבן זיך איינגעקוואַרטירט אין אַ קליין שטעטל יאקאוויאַק, אין דרומדיקן טייל פון מיטל־אזיע, נישט־ווייט פון די פאמירער בערג, נעבן דער סאָוויעטיש־טערקישער גרענעץ.

אַ חוץ אַנדערע פאַרשיידענע צרות, וואָס אונדז איז אויסגעקומען מיטצומאַכן אין דעם דאָזיקן פוילישן מיליטער, האָט זיך אויך אָנגערוקט די „יידישע צרה״. אַ געוויסן טאָג האָט מען זיך דערוווּסט, אַז לויט אַ געהיימען באַפעל וועלן באַפרייט ווערן פון מיליטער אַלע יידן — זיי וועלן פאַרבלייבן אין רוסלאַנד, בעת די פּאָליאַקן וועלן פאַרלאָזן דאָס לאַנד און זיך איבערטראָגן אין אַן אַנדער מדינה, נישט ווייט פון ארץ־ישראל. די דאָזיקע גזירה איז טאַקע אויסגעפירט געוואָרן: טויזנטער יידישע זעלנער זענען באַפרייט געוואָרן, מכלומרשט דורך אַ געזונטהייטס־קאָמיסיע. בלויז אַ קליינע צאָל יידן איז געלונגען אויסצומיידן די גזירה, און איך בתוכם.

פון רוסלאַנד האָט מען אונדז איבערגעפירט קיין איראַן (פּערסיע) און געבראַכט אין דער שטאָט פּאַכלעווי, דאָרט האָבן אונדז איבערגענומען די מיליטערישע אינסטאַנצן פון דער ענגלישער אַרמיי און איינגעגלידערט אין זייער מיליטער, אַלס אויטאָנאָמישע פוילישע פאָרמאַציע. נאָכן אויסריכטן אונדזער פאָרמאַציע, זענען מיר אָפּגעטראַנספּאָרטירט געוואָרן קיין איראַק, דאָרט האָב איך זיך געטראָפן מיט נתן וויטענבערג, דוד טעמער און ראובן יאקובאָוויטש. ס׳איז דאַן געווען פסח־צייט און די יידישע זעלנער האָבן געקראָגן אורלויב, כדי צו פייערן דעם יום־טוב צווישן די דאָרטיקע יידן. ס׳איז ראוי צו אונטערשטרייכן, אַז די איראַקישע יידן פון ראבאט און באַגדאַד האָבן אונדז אויפגענומען מיט גרויס פרייד און האַרציקייט — ס׳האָט זיך געפילט, אַז טראָץ די עטנישע פאַרשידנהייט צווישן זיי און אונדז, עקזיסטירט דאָך איין יידיש פאָלק וואָס טראָגט געמיינזאַם דעם יאָך פון גלות.

פון איראַק זענען מיר דורך עבר־הירדן אָנגעקומען ביז צום בריק בנות־יעקב — דער גרענעץ־פּונקט מיט ארץ־ישראל (אין יאָר 1943). מיין האַרץ האָט שטאַרק גענומען קלאַפּן, ווען כ׳האָב פאַר מיינע אויגן דערזען דעם אויפשריפט „ארץ־ישראל״ און כ׳האָב אין יענעם מאָמענט באַשלאָסן, אַז קודם־כל וועל איך גיין צום כותל־מערבי און אָפּדאַנקען דאָרט די השגחה דערפאַר, וואָס נאָך אַזוי פיל פּיין און ליידן האָב איך זוכה געווען אָנצוקומען אין לאַנד פון מיינע אָבות. כ׳האָב טאַקע דערפילט דעם דאָזיקן באַשלוס, נאָך איידער כ׳האָב אָנגעהויבן אַרומפאָרן איבערן לאַנד, כדי אויפצוזוכן פריינט און באַקאַנטע פון מיין היימאַט־שטעטל ראַדאָמסק.

שטעלנדיק מיינע ערשטע טריט אין ארץ־ישראל, האָב איך ביי די אַלע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט געפונען אַ גאָר פריינדשאַפטלעכע באַציונג און וואַרעמע היים. נאָכדעם ווי איך האָב זיך איינגעאָרדנט, האָב איך ערשט דערפילט דעם טעם פון אמתער פרייהייט, ברידערלעכקייט און גלייכהייט צווישן יידן, אין דעם אייגענעם לאַנד — בפרט, אַז דער ווידער־טעם פון דעם אַלעם האָט מיך אַזוי פאַרפאָלגט במשך אַלע שוידערלעכע יאָרן, וואָס כ׳האָב אַדורכגעמאַכט איידער כ׳בין אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל. ערשט דאָ איז מיר קלאָר געוואָרן, וואָס כ׳האָב אַדורכגעמאַכט אויף מיין לאַנגן מלחמה־וועג פון ראַדאָמסק, דורכן קאַלטן סיביר, ביז כ׳האָב דערגרייכט צו דער וואַרעמקייט פון ארץ־ישראל.

אין שטאָט פון אונדזער טראַגעדיע

י. פישמאַן

אונגעהויער טראַגיש איז געווען מיין באַגעגעניש מיט מיין געבורטס־שטאָט ראַדאָמסק נאָכן צוריקקומען פון רוסלאַנד.

פאַרלאָזנדיק ראַדאָמסק, זענען אין איר געבליבן מיין משפחה, פריינט און באַקאַנטע, און צוריקקומענדיק האָב איך מער קיין איינעם פון זיי נישט געטראָפן. אַלע זענען פאַרטיליקט געוואָרן, זייער האָב און גוטס איז אויסגערויבט און פאַרניכטעט געוואָרן און זייערע היימען זענען פאַרברענט געוואָרן.

טאָג־איין־טאָג־אויס האָב איך געוואַנדערט איבער די חורבות, און האָב זיך נישט געקענט באַפרייען פון דעם שרעקליכן קאָשמאַר וואָס האָט געדריקט אויף מיין געמיט.

איך האָב געפילט אַז איך קען נישט און דאַרף נישט פאַרלאָזן די דאָזיקע פינסטערע „היים״ מיינע. נישט נאָר אַז איך דאַרף פריער אין מיר איינזאַפּן די גאַנצע שוידערלעכע אימה וואָס רינגלט מיך אַרום. נאָר איך מוז אויך פריער זען, דערשנאַפּן און אפשר אויך געפינען וועמען פון מיין משפחה, פון מיינע פריינט, פון מיינע ראַדאָמסקר יידן. נישט וועגן לעבעדיקע יידן האָב איך געחלומט, דאָס האָב איך געוווּסט איז מער נישט מעגלעך. דער שונא האָט שוין געזאָרגט פאַר דעם, אַז עס זאָל מער קיין לעבעדיקער ייד נישט בלייבן. טויטע יידן האָב איך געזוכט, יידן דערמאָרדעטע און באַגראָבענע ערגעץ אין מאַסן־קברים; אָט די יידן האָב איך געזוכט כדי זיי צו ברענגען צו קבר־ישראל.

דער געדאַנק וועגן די דערמאָרדעטע יידן, באַגראָבענע און פאַרהוילענע קברים האָט מיך נישט נאָכגעלאָזט, און איך האָב אַזוי לאַנג געזוכט ביז איך האָב זיך דערוווּסט, אַז 12 קילאָמעטער פון ראַדאָמסק.

עקסהומאַציע פון קדושים נאָך דער מלחמה (1947).

אין דעם דאָרף לענק, קרושינער גמינע, געפינט זיך אַ יידישער ברודער־קבר.

איך האָב אַלץ געטאָן, אַז די דערמאָרדעטע זאָלן קומען צו קבר ישראל, און אין נאָוועמבער 1948 איז אַדורכגעפירט געוואָרן די עקסהומאַציע פון די פאָלגנדע קרבנות:

1) מאַקס קליינער מיט זיין פרוי און זון; 2) פרוי באריס; 3) ברודער און שוועסטער גוואָזדזש; 4) פישל גרושקא; 5) מיין שוועסטער מאַניע האָניקמאַן מיט איר קינד; 6) אברהם זילבערשטיין; 7) משה זעלקאָוויטש.

דעם זעלבן טאָג איז אויך געבראַכט געוואָרן צו קבר ישראל די דערמאָרדעטע משפחה פאַרבמאַן, (דער פאַרוואַלטער פון טאַר־טאַק), דער פאָטער, מוטער און קינד און זענען באַגראָבן געוואָרן אויפן יידישן בית־הקברות.

די פּאָר יידן וועלכע האָבן זיך געפונען ביי דעם פרישן קבר, האָבן נישט אויפגעהויבן זייערע אויגן צום הימל — זיי זענען גע־שטאַנען מיט אַראָפּגעבויגענע קעפּ און טיף געזונקענע אויגן צו דער ערד, צו דער דאָזיקער ערד וועלכע האָט איצט אין זיך איינגעטר־ליעט די קערפּערס פון די קדושים וטהורים.

✶

זייענדיק אין ראַדאָמסק איז מיר געלונגען צו אַנטדעקן דעם מערדער פון פרוי קעסעלמאַן און איר טאָכטער. זיי זענען דער־מאָרדעט געוואָרן שוין נאָך דער מלחמה, אין 1945 דורך אַ פּאָלאַק, וועלכער האָט אויך שווער פאַרוווּנדעט דעם ייִנגן קעסעלמאַן (ער געפינט זיך היינט אין אַרגענטינע), וועלכער איז דאָסמאָל לעבן געבליבן מאַכנדיק דעם אָנשטעל פון אַ טויטן.

דעם מערדער האָב איך צופעליק אַנטדעקט, ווען אַ פּוילישע פרוי האָט זיך פאַר מיר באַקלאָגט, אַז איר מאַן ווערט כסדר פאַרפאָלגט דורך זייערע באַקאַנטע אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם מאָרד פון די קעסעלמאַנס. נאָך אַן ענערגישע אינטערווענץ פון דער אָרטיקער זיכערהייט־מאַכט, האָט מען געפונען דעם מערדער אין אַ שטאָט פון די באַזיגטע פּוילישע מערב־געביטן, ער האָט דאָרט געדינט אַלס פּאָליציאַנט. מען האָט ביי דעם מערדער געפונען קעסעלמאַנס רע־וואָלווער, וועלכן ער האָט געהאַט באַקומען פון דער ראַדאָמסקער זיכערהייטס־פּאָליציי צו פאַרטיידיקונגס־צוועקן. דער מערדער איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד בשעת דער אויספאָרשונג.

עס איז מיר אויך געלונגען צו אַנטדעקן, אַ דאַנק פאַרשידענע באַמיאונגען און מיט דער הילף פון צבי האַזע, וועלכער געפינט זיך היינט אין רמת־גן, די פּוילישע מערדער, וועלכע האָבן דערמאָרדעט די פריילין מאַניע וויטענבערג און צוזאַמען מיט איר אַן אָפּאָטש־נער יידיש מיידל.

צוזאַמען מיט די צוויי מיידלעך איז אויך געווען דער ה׳ האזע, אים איז געלונגען צו אַנטלויפן פון די מערדער.

דער מערדער פון די 2 מיידלעך איז געבראַכט געוואָרן פאַר דעם קרייז־געריכט און איז פאַרמישפּט געוואָרן אין 1948 צום טויט.

עקסהומאַציע פון קדושים נאָך דער מלחמה (1947).

דאָס ערשטע בילד פון אויבן איז געמאַכט געוואָרן בעתן אויסגראָבן די קערפּערס פון דער פאַמיליע גוייצער, וואָס איז דערמאָרדעט געוואָרן אין פרייען פעלד, 30 ק״מ פון ראַדאָמסק. אויפן צווייטן בילד פון אויבן זענען באַצייכנט די לאַנדסלייט, וואָס האָבן זיך מתעסק געווען מיט דער מצווה פון אויפגראָבן די צעשפּרייטע קברים און ברענגען די ביינער צו קבורה אויפן ראַדאָמסקער בית־הקברות. ס׳שטייען (פון לינקס): יעקב פישמאַן, העניעק זילבערשטיין, עליאש מארקאָוויטש, חנוך קליינמאַן, דוד סאָנ־דאמיערסקי, משה רובינשטיין, משה יענעצקי, חיים גוואָזדזש.

אויפן דריטן בילד — די זעלבע פערזאָנען בעתן פאַרשיטן די קברים פון די הרוגים־קדושים.

א באזוך אין ראדאמסק אין 1960

משה שווארץ

א שטימונג פון יאוש און מרה־שחורה האט מיך באהערשט באזוכנדיק אין יוני 1960 מיין היימשטאט ראדאמסק, ווו איך האב זיך געטראפן מיט אירע לעצטע ביסל יידישע איינוווינער.

ס׳איז איבעריק צו זאגן, אז ס׳איז אוממעגלעך איבערצוגעבן די דאזיקע שווערע, דערדריקנדע שטימונג וועלכע האט מיך באגלייט אין מיין באזוך אין דער שטאט און האט מיך נישט אפגעלאזט פון מיין ערשטן טריט אין אירע גאסן.

עס איז נישט נאר דער טרויער און ווייטאק וועלכע איך האב געפילט זייענדיק אויף דעם ראדאמסקער בית־הקברות — דאס זיינען פארשטענדליכע און נארמאלע געפילן; ווען מען פארלאזט דעם בית־עולם און מען פאלט צוריק אריין אין די אפענע ארעמס פון ברויזנדען לעבן, ווערן די דאזיקע געפילן אפגעשטילט און דער צער ווערט שוואכער און ביסלעכווייז פארגעסן.

פארלאזנדיק דעם ראדאמסקער בית־עולם בלייבט נישט דער ווייטיק אונטער זיינע טויערן; ער באגלייט דיך און לאזט דיך נישט נאך ווו די זאלסט זיך נישט קערן און ווענדן. דער ארומיקער לעבן קען דעם טרויער נישט מאכן פארגעסן; פארקערט, ער פארשטארקט אים נאך, און אפילו דאס בינטל איבערגעבליבענע יידן און די איינצלנע חסידי־אומות־העולם וועלכע האבן איינגעשטעלט דאס לעבן פאר זייערע יידישע פריינט — קענען דיר נישט ברענגען קיין טרייסט.

מיין באזוך ביי אונזערע איבערגעבליבענע ברידער אין דער שטאט, האט ביי מיר פארשטארקט מיין הארצווייטאק; איך האב זיך געטראפן מיט מענטשן, וועלכע זיינען נאר כלומרשט לעבעדיקע מענטשן, און קיין דאקטאר האט נישט פעסטגעשטעלט זייער טויט; דאס זענען מענטשן וואס טוען אלע פעולות וואס א לעבעדיקער מענטש טוט, אבער דאס לעבן איז ווייט פון זיי, אוועק פון זיי... ביי זייערע פוילישע שכנים הייסן זיי „די נישט־דערהרגעטע״, און אין זייערע אייגענע אויגן זענען זיי אויך ווי אפגעטויטע.

ווען איך האב זיך געטראפן מיט די סאנדאמירסקיס, בעסערס, זילבערשטיינס און אנדערע, האבן זיי צו מיין ערשטוינונג אנגעהויבן רעדן צו מיר פויליש, און נאר אויף מיין בקשה האבן זיי גערעדט מיט מיר יידיש. זיי האבן מיך צוגעפירט צו א פוילישע פאמיליע, וועלכע האט זיי אפגעראטעוועט. די פאמיליע האט אויף מיר געמאכט א גוטן איינדרוק, אבער מיין בקשה זיי צו פאטאגראפירן האבן זיי אפגעזאגט, טענהדיק, אז זיי מוזן זיך היטן פאר זייערע שכנים, און אז עס איז בעסער און זיכערער, אז קיינער זאל נישט וויסן, אז זיי האבן אפגעראטעוועט יידן פון טויט.

באזוכנדיק, אין באגלייטונג פון די עטלעכע ראדאמסקער יידן, דעם בית־הקברות, בין איך געבליבן שטיין א דערציטערטער ביי דעם גרויסן מאסן־קבר פון דערשאסענע יידן. דער בית־עולם איז ווילד־פארוואקסן און פארווארלאזט. אלע מצבות, אויסער די מארמארנע וועלכע זענען אוועקגעגנבעט געווארן — זיינען פארוואקסן מיט הויך און ווילד גראז און עס איז כמעט אוממעגלעך צו לייענען די נעמען.

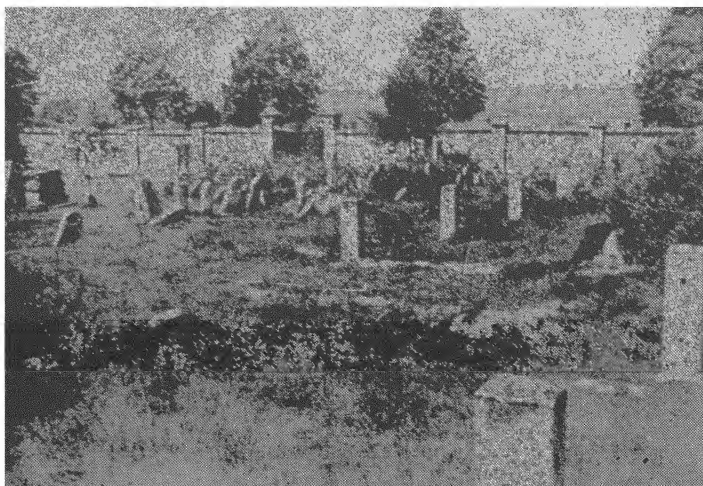
א דערשיטערטער בין איך געבליבן שטיין ביי די קברים פון תפארת־שלמה, חסד לאברהם, כנסת יחזקאל און אנדערע צדיקים זצ״ל. מיר האבן דארט ביי זייערע מצבות געזאגט מיט שווערע הערצער קאפיטלעך תהילים און אנגעצונדן ליכט.

נאך יעצט שטייען פאר מיינע אויגן די ברענענדע ליכט אויף די הייליקע קברים, נאך יעצט פיל איך די טרערן וואס האבן געטריפט פון מיינע אויגן און אין מיינע אויערן הילכט נאך דער יתגדל ויתקדש...

אויפן בית־עלמין אין ראדאמסק אין יאר 1960

(פאטאגראפירט דורך משה שווארץ ז״ל בעת זיין באזוך)

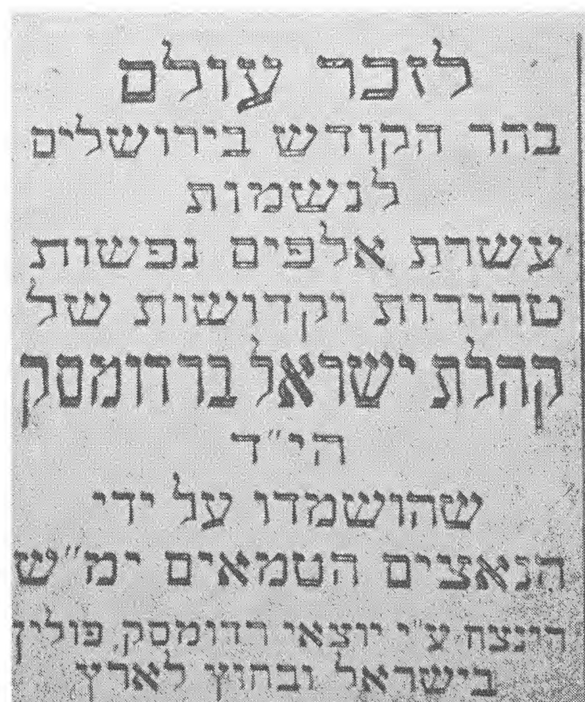

רעכטס: די איינצלנע פארבליבענע יידן אין ראדאמסק (ה. זילבערשטיין, יוסף בעסער, שרה סאנדאמירסקי, דודזיא סאנדאמירסקי) ביים ברודער־קבר אויפן בית־עלמין.
לינקס: א טייל פונעם בית־עלמין.

די מצבה וואָס אָפגעראַטעוועטע לאַנסדלייט האָבן נאָך דער מלחמה אויפגעשטעלט אויפן ברודער־קבר אין ראַדאָמסק.

די מצבה וואָס ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין ישראל האָבן אויפגעשטעלט אין מרתף־השואה אויפן הר־ציון אין ירושלים.

חלק אחד־עשר

עלפטער טייל

דמות ודיוקן

געשטאלטן און פּאָרטרעטן

חלק אחד־עשר / עלפטער טייל

התוכן / אינהאלט

חלק זה הורכב מן החומר שנתקבל מבני־עירנו בישראל ובתפוצות, בעקבות פניה כללית מטעם ועדת הספר, להנציח בחלק מיוחד זה את זכרם של בני־משפחה, קרובים, ידידים ומכרים. כל הציונים והרשימות מובאים כאן לפי סדר הא״ב של שמות המשפחה, תוך שמירה על שפת המקור וללא הכנסת שינויים בתוכן הדברים.

דער דאזיקער טייל איז צוזאמענגעשטעלט פונעם מאטעריאל וואס איז דערהאלטן געווארן פון לאנדסלייט אין ישראל און תפוצות, אלס רעזולטאט פון אן אלגעמיינער ווענדונג פון דעם בוך־קאמיטעט, צו פאראייביקן אין דעם ספעציעלן טייל דעם אנדענק פון פאמיליע־מיטגלידער, קרובים, פריינד און באקאנטע. אלע אפשאצונגען און פארצייכנונגען ווערן דא געבראכט לויטן סדר א״ב פון די פאמיליע־נעמען, אפהיטנדיק די שפראך פונעם מקור און אן וועזנטלעכע ענדערונגען פונעם צוגעשטעלטן מאטעריאל.

...הנני אני מביא עליכם חרב ואיבדתי במותיכם ...ונתתי את־פגרי בני ישראל לפני גילוליהם וזריתי את עצמותיכם סביבות מזבחותיכם;
...כה אמר אדני יהוה לעצמות האלה: הנה אני מביא בכם רוח וחייתם;
ונתתי עליכם גידים והעליתי עליכם בשר וקרמתי עליכם עור ונתתי בכם רוח וחייתם וידעתם כי־אני יהוה.

(יחזקאל)

לזכר העצמות היבשות

שלמה בהרב

מתוך דברים שנאמרו בכנס־זכרון לקהילת ראדומסק, ביום כ״ח תשרי תשכ״ו, בבית־הקברות בנחלת־יצחק, ליד מצבת־הזכרון לשואת טרבלינקה

אנו, שרידי בית ראדומסק אשר בישראל, עומדים פה בחרדת קודש, רכוני ראש, אפופי אבל ושכול נוקב תהום, מול השריד הסמלי של תפארת ראדומסק עיר מכורתנו, אשר הושמדה מתחת שמי השם, ומתייחדים עם זכר קדושיה — קרובינו, שהומתו באכזריות במחנות־ההשמדה, ולא הובאו לקבר־ישראל.

עם כל תודעת השואה וההשמדה האופפת כל אחד מאתנו, זה כחצי יובל שנים, בכל זאת, במעמד זה, מול גלעד אפר ועצמות של קדושי מחנה המוות טרבלינקה, המזכיר לנו מחדש את הזוועות ואת סופם המר והנמהר של קרובינו המושמדים — פורצת מלבנו מחדש זעקת אימים: האם אמת הדבר?

האם מקהילת ראדומסק בת רבבת תושביה היהודים, לא נשאר רק חלקיק זעיר של אפר?

האם בהיסטוריה האנושית, היודעת לספר על רצח עמים והשמדות — היתה השמדה כזאת?

והאם גם בהיסטוריה של העם היהודי, העקובה מדם מימי קדם: בתקופות של חורבנות וגלויות אכזריות של אשור, בבל, יוון ומלכות הרשעה רומי, אשר הטביעה בנהר נחלי־דם את עצמאות היהודית, וחורבן בית שני, דרך רציחות המוניות של משא־הצלב בימי הביניים, ושריפות יהודים על קידוש־השם על מוקדי טורקבמדה, ושחיטות המוני יהודים וחורבן הקהילות באוקראינה בשנות ת״ח—ות״ט, — האם בכל אלה יש דמיון לאותה השמדה טוטאלית של ששים מאות רבבות יהודים בדורנו, בתוכם כמיליון ילדים רכים, בלי להשאיר מהם זכר, ואין לנו שיור — רק המצבה הזאת?

כאשר לפני שתי עשרות בשנים, כשהגיעו אלינו בשורות־איוב מעמק־הבכא, אז נוסף לחרון אין־אונים שתקף את כולנו — התחילו גם מחשבות של יאוש לכרסם בלבנו: האם יש תקווה לעם שככה עוללו לו? האם עם ששליש מבניו הושמד יוכל לקום לגאולה?

וכמו הנביא יחזקאל, כאשר ראה את ענות העם בגולה, זעקנו גם אנו: „התחיינה העצמות היבשות האלה״? ו„אבדה תקותנו, נגזרנו לנו״?!

ואז — מול החורבן והכליון — **בא המאורע הכביר בדורנו, הנס הגדול של תקומת ישראל! חלום וערגת דורות, תקווה משיחית של** „אחכה לו בכל יום שיבוא״ — קרמה עור וגידים, קמה מדינת־ישראל!

וכאן, חורבן מול — גאולה, והם קשורים אחד בשני, כי תודעת התקוה הכתה מאז שרשים עמוקים בעם, כי: „מתוך צרה — רווחה; ו„ביום שחרב ביהמ״ק — נולד המשיח!״

ובדורנו, כאשר „כלו כל הקיצין״ ו„נתמלאה הסאה״ של חורבן וצרות ישראל, התעורר מצפון העולם, וגם מצפונו של העם היהודי. בארץ ובתפוצות קם גל של התנדבות ורצון עז לגאולה תקף את העם. מיטב הנוער היהודי נתן את נפשו על „גאולתנו ופדות נפשנו״ ועצמאות ישראל היתה למציאות.

במעמד זה, נמצאים בתוכנו גם אלו אשר הם שרידי שואת ראדומסק, אודים מוצלים מאש החורבן, שראו במו עיניהם את כליון קרוביהם. ואם יש בשפת אנוש נחמה עבורם — היא רק נחמת ציון וירושלים, כדברי ישעיה בן אמוץ: „כאיש אשר אמו תנחמנו — כן אנכי אנחמכם, ובירושלים תנוחמו״.

וברכות עם יחולו על ראש אלו אשר הגו וביצעו את הרעיון הנעלה והקדוש להעלות את אפר הקדושים אל אדמת־ישראל, והגשימו במעשה קדוש זה את דברי הנביא: „כה אמר השם, הנה אני פותח את קברותיכם, והעליתי אתכם מקברותיכם עמי, והבאתי אתכם אל אדמת ישראל״.

התפללנו רק לפני ימים ספורים התפילה הנרגשת: „הושענה! למען קדושים משלכים באש״. וקדושינו אנו בדורנו שהושלכו באש המשרפות, ברגעי חייהם האחרונים, כשידעו שפסה כל תקווה להצלתם — חשו שקרבנם לא יהיה לשוא, שגאולת ישראל בוא תבוא! הם האמינו שמזימת הצורר של: „לכו ונכחידם מעם, ולא יזכר שם ישראל עוד״ — תופר! ולכן ברגע הכנסם לשערי המשרפות פצו בשירת „אני מאמין!״

ודברי צוואתם ברגע עלותם באש — **עלינו לקיים: לשמור מכל משמר על עצמאותנו וקוממיותנו; לעזור לבנינן בכל מאודנו ונפשנו; ועל ידי זה ננציח את זכרם בבחינת: „ונתתי להם בביתי ובחומותי — יד ושם, שם עולם, אשר לא יכרת!״.**

יוצאי ראדומסק בישראל ובתפוצות מנציחים את זכר קרוביהם

ראדאמסקער לאנדסלייט אין ישראל און תפוצות פאראייביקן דעם אנדענק פון זייערע קרובים

ישראל

אברך יעקב:
הורים — מרדכי ושרה; אחיות — חנה, רבקה ובעלה האופטמן מאיר וילדיהם; קרובים — האופטמן יעקב, וולפוביץ ביילה, ביברמן הרש־לייב, פרידה וילדיהם.

אופמן דב:
הורים — פנחס ורבקה; אחים — לייביש, משה וגיטמה; חותן — אפשטיין לייביש וגוציה.

אופמן נתן:
אחים — שמעון ויעקב; אחות — גנדלמן רייזל וילדיה.

אייזן איטה:
אם — חוה; אחיות עם משפחותיהן — פקטור ינטל, רוזנבלום פעסע, גנט רבקה, ברין אייגל; אחים — פישל, אברהם־בונים, גרשון, ויוחנן־מנדל.

אלנברג שמואל:
הורים — גודל־וולף וחיה־גיטל; אחיות — רבקה־לאה וחוה־רייזל; אחים — משה־פרץ ומרדכי־בר; קרובים — אלנברג יחיאל, גולדה, לייבוש, חוה, לייבל ומרגלית; בעסר שלמה־יצחק, שיינדל, אהרון־לייב וחנה.

אלפרט יעקב:
הורים — משה־דוד ורחל; אחים — שלמה־זלמן, שמעון, פנחס ואברהם; קרובים — אופמן חיים, אסתר וילדיהם.

ארטמן־שמולביץ ינטה:
הורים — משה ורבקה; אחים — חיים, ישראל־בונים, יעקב, אביגדור ואשתו לאה; קרובים — גליקסמן יצחק, לאה, הרשל, מינה ושרה; שמולביץ חיים, פרל ויעקב; איצקוביץ זלמן וחיה.

באום ישראל־צדוק:
הורים — מרדכי ורייזל; אשתו חוה והילדים משה ושלמה; אחים — משה־לייב ושמואל; אחיות — חוה, קלרה, מינדל, בריינדל ורחל.

בהרב (רבינוביץ) שלמה:
הורים — הרב ר׳ ישראל־פנחס הכהן ושרה־קריינדל; אחיות — פרידמן פרימט ובעלה חיים־יוסף, בוציא שיינדל־מטיל ובעלה יחזקאל, זנמירובסקי חיה־הינדה ובעלה, פרידמן גיטל ובעלה אברהם ובנם צבי־מאיר; אחים — אברהם־יששכר, כתריאל־נתן (נטע) ואשתו גיטל וילדיהם, צבי־מאיר ואשתו בת־שבע וילדיהם.

בוים־שייה בלה:
אב יצחק; אחים — אלחנן ומשה־דב; קרובים — ורוצלבסקי וולף, רצה, פרידה, מרים, מינדל, יהושע, ינטה, יפה וברכה; גרוסמן מלך, מינדל, רחל, אברהם ויעקב; לונרייך מלך, גולדה ורבקה; ליברמן יהושע ואשתו וילדיהם; משפחת זמל וילדיהם; משפחת אילנברג וילדיהם; משפחת מושקוביץ וילדיהם.

בוכמן אברהם ואופמן ידזיה:
אחיות — וקסמן רוחמה ובעלה אברהם וילדיהם שרה ולאה, לנדאו מטיל ובעלה חיים וילדיהם יהודה ושרה; הורים — אופמן יוסף ופייגל; אחיות — אסתר, צירל וחיה; אח — דוד.

בוכמן חיים:
אם — ברכה; אחיות — שרה, גולדה, קלרה, רייזלה ובריטברג אנדזיה.

בורז׳יקובסקי שמואל:
הורים — יעקב והינדה; אחות — חנה; אח — יצחק; קרובים — טוביאש משה, יטה, חנה, פריידל ויעקב; בורז׳יקובסקי יצחק, הינדה, משה, גיטל, איסר, אברהם ושמואל; אופמן יידל, אסתר, אברהם, שמואל, חנה, שמעון, פרימט ויעקב; זילברשטיין חיים־יחזקאל, חנה, עוזר, מנוחה, משה וחוה; שכנים — המשפחות שקלרצ׳יק, ארליך, נוימן וקונובסקי.

ביאליסטוק שמואל:
אם — צירל; אחים — קופל ומשה; אחות — רבקה; קרובים — גוסלבסקי יוסף, מלכה, גרשון וסלה; חפר רייזל ובעלה.

בלאושטין אברהם־משה:
הורים — וולף־יידל ופייגל־חנה; אחים — דוד, זוסמן, יחזקאל, אלתר ועזריאל; אחות — ביילה.

בנגלסדורף־גלברד שיינדל:
אחות — בוגייסקי גיטל ובעלה פייבל; דודה — יעקובוביץ פייגל.

בס קריינדל:
אם — הנדל; אחות — שרה; אחים — זליג, הרצקה והרש־יעקב עם שני ילדים.

בעהם הלנה:
אחים — וולף ומוטק; אחות — אידה ובעלה ד״ר מרקוביץ שמואל ובתם גיטלר גוסטבה.

ברוינליך־קראוסקוף מרים:
הורים — יחזקאל וחוה; אחיות — בריינדל ואלה; קרובים — קראוסקוף הרשל ואשר; צביליגג שמשה, חוה ופלה; גליקסמן שלמה וסלקה; גבוז׳גי ברל ושפרה; קברט יצחק ורבקה.

ברין־בוגייסקי משה:
הורים — יעקב ופייגה; אח — וולף; אחות — ויטנברג דורקה ובעלה קובה ובתם שרה; קרובים — בוגייסקי אברהם־הרש, רבקה, שרה, דורקה, מוריץ, בלה, אליעזר וסלק.

בריסקר־רוזנבלט טולא:
הורים — יעקב־ראובן ומלציה; אח — ישראל; אחיות — הלה ובלומה.

ברלינר נחום:
הורים — צבי ורבקה; אח — חיים; אחות — פולציה.

ברלינר־וייסברג ברכה:
הורים — מרדכי וגולדה; אחיות — חנה ואדה; אח — ירו.

ברנר שלמה:
אם — אדל; אחים — משה, וולף ויחזקאל; אחיות — נחה ורחל.

גולד־אנגלרד חוה:
אחות — זילברברג אסתר.

גולדברג חיים:
הורים — שמואל ושרה; אחיות — רחל ופייגל־דבורה ובעלה יהודה קוזיוודה; אח — אברהם־וולף ואשתו רגינה וילדיהם; קרובים — גליקסמן שלמה ושרה; מרגולבסקי יחיאל ואשתו חיה־בריינדל וילדיהם; מכרים — יעקובוביץ הרשל, שרה, חוה, יצחק ויצחק־מאיר; פרנק פייגל; לוריא פייבל; פייפקוף ברל ושרה; רפפורט דוד ומלכה; יעקובוביץ אדל, פנינה, אבוש ומירה; ידידים — אייזן אברהם־בינם, מלכה ושרה; ניימן שמואל ושרה.

גולדברג יצחק:
אחים — יחיאל ויוסף; אחות — מירלה; קרובים — זליג ויחזקאל־שמואל.

גולדברג מרדכי:
אב — מאיר־דוד; אח — בצלאל.

גולדברג־פיירמן פולה:
הורים — יצחק ואסתר; סב וסבתא — שבתאי וברונה; אחות — מרים; קרובים — יוסף, נחה, משיה, פולה, מרים, רבקה, וולף ופולה; רייס יוסף, מלכה, סיני ואברהם; זומבק הלל, חיה, אברהם, פרימה ושפרה; פיירמן גיטלה, דוד, פולה, שרה, אסתר, אשר וישעיהו.

גולדשטיין־שניצר טובה:
אחים — דוד ואשתו ביילה וילדיהם; פנחס, ליפמן וטובה; אביגדור, ואשתו מלכה ובנם; אחות — קוטלבסקי רחל ובעלה אביגדור ורבקה; קרובים — פדרמן ישעיהו ואשתו אסתר וילדיהם (טובה, חנה ולאה); אופמן חיים והילדים (לאה, מלכה, יחזקאל, משה ומיכאל).

גונשורוביץ מיכאל:
הורים — יצחק־יעקב ובריינדלה; אחות — שיינדלה; אחים — מרדכי ויוסף; קרובים — גונשורוביץ שמעון ולאה וילדיהם; גונשורוביץ חנה, אברהם, סלה, זושיה, העלא, שמואל, היגדה ודויד.

גיטלר יוסף:
אב — משה; אחים — דוד, אהרן וליבוש; קרובים — גיטלר יעקב ועמנואל; ליבסקינד טובה; דובלין אסתר; לסקה שרה; ניימן חיה, שמואל, שעיה, משה, דוד, טובה, אסתר ומיכאל.

גיל־פיירמן נחמה:
הורים — יעקב־דוד ומרגלית; אחיות — פולה וריבה.

גליקסמן דוד־לייב:
הורים — יצחק ומלכה; אחים — הירש־מאיר, מנדל ויעקב; קרובים — גליקסמן ישראל, פייגל, דוד־לייב ויעקב; אופמן יעקב ופריידל וילדיהם; קורנברג דוד־מאיר ושרה־רבקה.

גליקסמן חיים:
הורים — מנדל וחנה; אח — יעקב.

גליקסמן מאיר:
אחים — שלמה וצרטול, דוד ובריינדל, עמנואל ורבקה וילדיהם.

גליקסמן שלמה:
אשה — לאה; אחות — בלה דומברובר ובעלה דוד וילדיהם זיוטה והניה.

גרוסברג גרשון:
אחות — פרל גוטמן ובעלה נתן; בני־דודים — גוטמן.

גרוסמן אברהם־יצחק:
הורים — יעקב־דוד ופריידל; אחיות — רבקה ואסתר עם בעלה וילדיהם.

גרוסמן יחזקאל:
הורים — דוד ורבקה; אח — פנחס; קרובים — יעקב, פייגל, גיטל, משה, חיה, חנה ושפרינצה.

גרוסמן יצחק:
אב — אברהם; אחיות — הנדל וייטה; קרובים — גולדברג אברהם, רחל, דוד, הניה, אהרון־מרדכי, יעקב, ספפי, זליג, ברוך, הניג, יצחק, אהרן, פלה ושמואל־יחזקאל; רוז׳נסקי יוסף, קיילה, אהרן, שיינדל, אברהם, מאיר, פלה וזלמן; סלומונוביץ הלה ופינקוס; סובול פרניה ומשה; זיידמן גוציה ויעקב; גרוסמן ישעיהו, דבורה, אברהם־יוסף, שיינדל שבע ויעקב־הרש; דווידוביץ פריידל, משה, שמחה־גדליה, ברכה ונתנאל־יששכר; פסקה יצחק־מאיר; הוניגשטיין טייבל ויעקב.

גרוסמן ליאון:
הורים — אברהם ופייגל; אחיות — ביילה, פריינדל, מניה, לאה, גיטל ורחל; אחים — משה ונחום; סבא — קליינרמן אייזיק.

גרין ישראל:
אם — איידל; אח — משה־שמואל ואשתו הינדה.

גרינברג־רוזנבאום מרים־גיטה:
הורים — אליאש והלה; אח — גבריאל.

גרינשפן זינדל:
אם — גיטל; בת — אסתר ביילה ובעלה; בן — הרש־פייבל; אחות — שרה גלברד; אחים — אברהם, יצחק ואשתו חוה וילדיהם; שלמה ואשתו וילדיהם; גיסה — ז׳ולטי ייטה ובעלה שלמה.

גרנק שמשון:
אם — אלטה־נכה; אח — הרשל; אחיות — רחל ופרל.

דודקביץ יוסף:
הורים — עמנואל והנדל; אחיות — חנה רוזנברג ובעלה אברהם; פייגל לימן ובעלה מנחם; קרובים — דוטקביץ חרה, אהרן ודבורה.

דווידוביץ יחזקאל:
הורים — זוקין והנדל; אחיות — אסתר־גיטל, רייזל ולאה; ילדים — רחל־לאה, קופל ומנדל.

דימנט דב:
הורים — משה ואסתר; אחים — אברהם וילדיו; שמואל ואשתו משה; אחות — זיסל וילדיה; קרובים — צימברקנוף אברהם; דימנט אברהם; ייחימוביץ שמואל וחנה וילדיהם.

האזע־קלינר אירנה:
הורים — מקס־מלך וראלה; אח — אדם.

הורוביץ־זילברשטיין רושקה:
אב — זילברשטיין ליטמן; אחים — יחזקאל, שלמה, משה, ישראל ואלי; אחות — הינדה; בעל — אלפרט זלמן והוריו שמואל ורחל; גיס — אלפרט שלום ואשתו נחמה.

הורנשטיין־קרקובסקי פלה:
הורים — יחיאל־מאיר ורחל; אחים — שמעון ואשתו רוזיה; טוביה ואשתו רניה; קרובים — מניה, הנוך, פרידה ופישל.

המפל שמחה, ד״ר:
הורים — אברהם־שלמה ואסתר־הינדה; אחות — פרלה; קרובים — שלמה־יצחק וזלה וילדיהם; דוד־בריש ולאה אשתו; גרונס, רחל, יצחק, אדלה, יעקב ורבקה; גולדברג יוסף; חותנים — יוסטמן מנדל וטאובה־פייגה; גיסים — שמחה־בונים; דוד ואשתו בלה; יצחק־מאיר ואשתו אסתר ובנם; סבתא — רבינוביץ מלכה; דוד — יחיאל ורבקה וילדיהם; גיסה — אלקה גוטסמן ובעלה נח ובתם מרים.

המר יצחק:
אחים — חיים זאב ואשתו מרים וילדיהם; יעקב־מאיר ואשתו דבורה וילדיהם; ירחמיאל אפרים ואשתו רחל־דבורה וילדם; אחות — נחה יעקובוביץ ובעלה מנחם־אהרן וילדיהם.

הפטלר־פישלביץ שרה:
אם — ביילה; אחים — אברהם, פייבל, משה, דוד ומאיר; קרובים — הפטלר רחל; ויינטראוב לודביקה; רוטשטיין יעקב ואשתו גוציה וילדיהם; רוזנברג אברהם־שלמה ואשתו יוכבד, מוניעק ואשר; פישלביץ יעקב ואשתו פייגה וילדיהם; שכנים — ברם מכל, פייגל, ישעיהו, יוסף, שמעון והנקה.

הרברט ירחמיאל:
הורים — חיה ויצחק; אחים — בריש ואברהם; אחות — רבקה; קרובים — סקורניצקי פנחס, יהושע, גיטל, יחזקאל, צבי, יחזקאל ורבקה; אשתו — אסתר; דיקרמן אשר.

הרטמן משה:
הורים — יעקב ופרימט; אחים — שמשון, חיים ואשתו גיטל ובנם מרדכי; קרובים — הרטמן משה, הנדל, אברהם, מנדל, בצלאל, פרידל ומשה; סבתא — גליקסמן רוזה; גליקסמן דוד, ליבה ופייבל.

הרטמן משה:
קרובים — גליקסמן יצחק ולאה; בנותיהם — מינה, שרה וחנה; בניהם — הרשל וברוך.

ויטנברג וולף:
אם — מינה; אחיות — חנה ומרים.

ויטנברג שפרה:
אב — יעקב; אחות — דינה; אח — יששכר ופייגה.

וילהלם אברהם:
אשתו — גניה; בנו — לולק; בתו — פלה; אחים — הרשליק ואשתו רוזיה; חנוך ואשתו שפרינצה וילדיהם; קרובים — וילהלם אהרן, יענטלה, פייבל, פייגה ובלומה; מורטקוביץ מרגולה; וולקוביץ משה־וולף, צביה ומיכאל.

וילונסקי דוד:
אחים — שמעון, יעקב ואלחנן; אחות — ביילה צביימן ובעלה הרש ובתם ייטה.

ווינטר פנחס־גרונים :
הורים — יעקב ורייזל ; אחים — בארו וחיים ; אחיות — נחה, רחל ואסתר ; קרובים — טוביש משה ואשתו ייטה, חנה ויעקב.

ווינבאום־אייכנר גוטה :
בנה — חיים־ישראל ; אחים — יעקב ואשתו פלה ; דניאל ואשתו זושיה ; אחיות — מרים ובעלה יעקב וילדיהם ; אנקה רובין ובעלה משה ; הניה קבקוביץ ובעלה צבי וילדיהם.

ווינטרויב יחיאל :
אחיות — קמינסקי פייגלה וילדיה ; יצחק ואשתו צפורה, לוי, שרה, נח, רייזל, גרשון, מנדל ופרימה ; ברכה בוגייסקי ובעלה עזריאל, אברהם־משה, יצחק, פייגלה, חנה, רחל, פרידה־גיטל ויעקב־דוד ; קרובים — ורגון חנה, לאה־פייגלה, ירחמיאל ומשה־דוד ; ליברמן גיטל.

ווינשטוק־בליבוים שושנה :
הורים — לייזר־חיים ודבורה ; אחיות — שרה־תמר וזלדה ; סבא — דנקוביץ לייב־הרש ; קרובים — דנקוביץ רפאל ואשתו פסיה וילדיהם ; פייגה וילדיה ; יצחק ואשתו אסתר וילדיהם ; שלמה ואשתו רחל וילדיהם ; משה ואשתו רבקה וילדיהם ; אברהם ואשתו רוזה וילדיהם ; רדושיצקי יוסף ואשתו פייגלה וילדיהם ; מרגוליס מנשה ואשתו אסתר ובנם ; רוזנבלט ואשתו אסתר.

וייסברג יעקב :
הורים — יצחק וחיה־אסתר ; אח — יוסף ; אחיות — טאובה, הנדל, שרה, רייזל ורחל.

ולדפוגל אברהם :
הורים — שמעון וחנה ; אחיות — פערל וחיה־בריינדל ; אחים — שמואל, חיים, לייביש, יוסף ומשה ; קרובים — ולדפוגל הרש ואשתו פרל ; זלקוביץ הרש ואשתו רבקה וילדיהם ; ונגלינסקי עזרה, משה, פסיה, לייב ורבקה ; בורז׳י־קובסקי זיסמן ואשתו שרה וילדיהם ; המבורגר ישעיהו ואשתו גיטל ; מכרים — קליינרמן דוד ואסתר וילדיהם ; ניימן איכה־שלום ואשתו אלטה ; שקלרציק וולף־לייב ; ויטנברג שמואל־לייב ; הניג משה ורבקה ; פריימן משה־דוד ; לוסטיגר חיים ; פישמן שלמה, רבקה ויצחק ; קירשנבוים שלמה, הנקה וניוטה ; רוזזובסקי אברהם.

ולדפוגל דב :
אח — אברהם ואשתו חנה ; אחות — קוטלבסקי היינה ובעלה הרש וילדיהם ; קרובים — קאופמן יהודה ואשתו שפרינצה וילדיהם.

ונגלינסקי יעקב :
אם — גולדה ; אח — אברהם־יוסף וילדיו ; אחיות — מאטל וילדיה ; רחל וילדיה ; חנה יחימוביץ ובעלה זנבל וילדיהם.

וקסמן יהודה :
הורים — מיכאל וגיטל ; אח — מנדל ; אחות — איידל ; קרובים — וקסמן דוד ; דונסקי דבורה וגיטל ; מרקוביץ פסיה והרשל.

ורשבסקי־וקסמן רחל :
הורים — משה־מרדכי וחנה־לאה ; אחים — אברהם ושלמה ; קרובים — זליגפלד ליפמן ואשתו פרימט וילדיהם.

ז׳ולטי אהרן :
אב — שלמה ; קרובים — רוזנשטיין רחל וזיסל ; חנצ׳ינסקי יעקב ואשתו רחל וילדיהם ; רוז׳נסקי רוזה.

זוקין־ווינטר אסתר :
אם — ליבה ; אחים — יעקב־גרונם, שלמה, וולף ; אחות — רייזל.

זיידנבוטל־סובל רנה :
הורים — יונה ושרה ; אח — יוסף ; קרובים — סובל נתן, סטפה, פלה, רנה, דוד, משה, ננה, רנה, גוטה, שרה ושלמה ; טיגר הרש, ייטק, שרה, מרק, בלה, וולף, יוסף, מניה וחנה־רייזל ; זיידמן דוד ונתן ; פיפקוף פלה ; בוגייסקי פלק ; גונשו־רוביץ הלה ; שפירא זיסמן ; טננבאום רוזיה ; דומב חנה.

זיידנוורם־מינץ חיה :
הורים — יהודה־זלמן ושרה ; אחות — רבקה ; קרובים — קוניצפולסקי הנדל, נחמן, יהודה־מרדכי, אברהם־יוסף, יעקב־דוד, בלומה, רבקה, צפורה, נחמן ואברהם־משה ; רייטברגר שלמה ואשתו יפה וילדיהם ; זיידמן חנה, יהודה־מרדכי, דוד, רחל ויהודה־זיינבל.

זילברברג רחל :
בעלה — לייבל ; בתה — חיה.

זילברשטיין ישראל :
אם — פרימט ; אחיות — בלומה, אטה, חנה, שרה וייטה ; גיסים — קמלגרן אברהם ; ניעמיעץ לייביש ; חבאט דוד ; פיסרק שלמה ; חברים — רוזנצווייג יחזקאל ; קרז׳פיצקי אברהם ; גרוסמן סנו.

חילר־נונברג לאה :
אחים — הרשל ואשתו פרניה ובתם גיטה ; לייב ואשתו הניה ובתם גיטה ; אחיות — פקטור שרה ובעלה מרדכי ובתם גיטה ; קרובים — נונברג אברהם ומלכה וילדיהם ; קורנברג הרשל ואשתו אדלה וילדיהם ; קורנברג פייבל ובניו ; וינטר וולף ואשתו שרה ובתם גיטה.

חתומי־זיגלמן מרדכי :
אחות — גרונדמן אסתר ; גיסה — ורשבסקי אוה ; קרובים — ציצורה בריש ואשתו דבורה וילדיהם ; מושקוביץ משה ואשתו מלכה וילדיהם ; מושקוביץ יעקב ופישל ; חברה — דונסקי פלה ; שכנים — הרבי ר׳ אברהם קליש ואשתו ציפה ובתם לאה ; שמולביץ ליבל.

טוכמאיר משה :
הורים — צבי ורחל ; אחיות — אדלה, גיטל, פסיה, חיה והניה ; קוקוט פולה ובעלה גרשון וילדיהם ; קוזלובסקי מניה ובעלה אברהם וילדיהם.

יעקבי־קראוזה זהבה:
הורים — מנחם ורבקה; אח — קראוזה צבי ואשתו קיילה, אסתר וחנה; אחות — חיה ובעלה מיכאל־יהודה ואסתר; קראוזה יוסף וצבי.

לבקוביץ־גיטלר רבקה:
אחות — שמיגלסקי צשיה.

לדרמן־יקובוביץ רוזיה:
אם — שיינדלה; אחים — שמעון, מוניעק והניעק; אחיות — רגינה ובעלה אברהם פרלשטין; אדזיה ובעלה ישעיה מרקוביץ; קרובים — יקובוביץ שרה, לייב, יענקל, אטל, רוזיה ומשה; וולקוביץ חיים־וולף ואשתו צביה ובנם מיכאל.

לחמן יצחק:
הורים — מנדל ופסיה; אחות — קנדל ויינרייך ובעלה משה וילדיהם; ידידים — חשצ׳בסקי דוד ואשתו שרה וילדיהם; לגז׳יצקי אלי וסבינה.

ליברמן אברהם:
קרובים — טננבאום יעקב־יוסף וישכר; שמולביץ יעקב, נחה, יחזקאל ורחל־לאה; רובינשטיין לאה ובעלה וילדיהם; ילין מרים ובעלה וילדיהם; לנדאו מנחם־מנדל ואשתו רחל וילדיהם; בוגייסקי יצחק; פקטור הרשל; פלמן הרשל; פלמן זלמן־דוד; גולדברג פנחס ובני־משפחתו; קוז׳ולק ישראל ובני־משפחתו; דודקביץ אהרן ובני־משפחתו; זנדברג אליעזר ובני־משפחתו; יקובוביץ אלימלך ובני־משפחתו; דייך אברהם־מיכאל.

ליברמן יהודה:
הורים — ראובן ושרה; אחים — יעקב, יוסף, משה וברל; אחיות — רחל, מינדל והנדל ובעלה חיים זומבק; קרובים — ווידוסלבסקי חיה ושמואל ובני־משפחותיהם.

לינדן זלמן:
הורים — נפתלי־הרץ ורייזל; אח — פרץ; אחיות — פולה, טובה, בלה ושפרה; גיסים — ליברמן אפרים ושולזינגר.

ליפשיץ אברהם וריבק לאה:
הורים — הרש והניה; אחים — שמעון, חיים ואשתו פייגל ובתם שיינדל; קרובים — שמואל, הינדה־רחל, מינדל ודוד־ירחמיאל; זיידמן וולף, בריינדל, זיסל ובעלה, הניה ובעלה, פישל ואשתו, מאיר ואשתו.

ליפשיץ פנחס ואלפרט חנה:
אם — דבורה־מרים; אחים — הרש־אבא, נתן וילדיו; אחיות — טאובה, פרניה מנדלזון, יורה הלר ובני־משפחתה.

לנדיס־גולדברג חיה:
הורים — זנבל ופרל; סבא וסבתא — ויצנטובסקי חנה וצבי; אחיות — ריבה, אסתר, ויטה ושפרה; אח — אריה; קרובים — קרדוביץ אלתר ויוכבד וילדיהם; הניך משה ואשתו רבקה.

מושקוביץ יעקב־שמואל:
הורים — עמנואל ולאה; אחות — פרידה; אחים — מרדכי ואשתו גנדל וילדיהם; לייביש ואשתו חנה וילדיהם; אברהם־משה ואהרן; קרובים — מושקוביץ רחל־לאה ואריה בנה; פישלביץ יחזקאל ואשתו ברײנה־רבקה; דוטקביץ אהרן; גרין ביילה, בלומה, שיינע־יפה, לאה, פרידה־ריבה, מרדכי, הרשל ומשה עם חמישה ילדים; לוסטיג חיים, פרומה, אטל, רייזל וגנדל; קמלשטפר לאה, לייביש, יהודית ישראל, מטלי ואברהם־משה.

מינסקי יששכר:
אם — רחל; אח — נחמיה; אחיות — אסתר והניה; קרובים — מרקוביץ מרים, זוסמן, ישעיה, רפאל וגוטה.

מינסקי ראובן:
אם — אסתר־ריבה; אח — אברהם ואשתו חנה וילדיהם; אחיות — חיה ברונר ובעלה וולף ובתם יהודית; גולדה דלוז׳נובסקי.

מינץ חיים:
הורים — יהודה ושרה; אחות — רבקה; אח — דוד; קרובים — קוניצפולסקי הנדל, מרדכי, נחמן, אברהם־יוסף, יעקב־דוד, בלומה, משה, רבקה, צפורה, אסתר ונחמן; ריטברגר שלמה, שיינדל, וולף, אלטה, אייזיק ושרה; הרמן רחל ויהודה; זיידמן חנה, מרדכי ודוד.

מנדל יוסף־אליעזר:
הורים — משה ודבורה; אחים — אברהם וטוביה.

מרגולבסקי דוד:
אם — אסתר; אחיות — פולה ובלומה; אח — ברל ואשתו רוחמא; סבא וסבתא — ראובן ופרימט; סבא — ויטמן מרדכי; קרובים — קרקובסקי דוד ואשתו פייגל; רוזנבלום יעקב־דוד ואשתו פייגל.

נומברג משה:
אשתו — חיה; בתו — מלכה; אמו — וולהנדלר מאשה; אחיו — קלמן.

נייקרון חיים־בנימין:
אשתו — גוציה; בנותיו — חנה וחסיה; אחים — ראובן ואשתו רוזה וישראל.

סבטובסקי זאב:
הורים — אליהו ויינטה; אשתו — רגינה ובנם הרצקה; אחיות — הניה, מרים, שרה ובעלה דוד ולושצ׳ובסקי; אחים — משה־שמואל ואשתו לאה; דוד ואשתו ברוניה; חיים ואשתו מניה; בינם, שלמה, הרצקה ומרדכי; קרובים — שמולביץ ישראל־יוסף ויצחק; מיליונר רבקה; ודיסלבסקי ינטה, יעקב ורבקה; שמולביץ גוציה; גולדברג פנחס ואשתו חנה וילדיהם; לנדאו אהרן־יהודה וביילה; יקובוביץ סלה ונתן וילדיהם; סלוביק חוה; ברונר דב ובלומה; צ׳בירצ׳בסקי לוי.

סטופניצקי ישראל:

הורים — ניסן ובריינדל; אח — ירחמיאל; אחיות — רחל, פייגל, רבקה, שרה ופרידה; קרובים — הרב ר' בוקי טוביה ואמו שבע.

פינקר־לבקוביץ הלנה:

אב — אדולף; אח — היפוליט ואשתו לונה ובתם הלינה; אחיות — אבוש צ׳סלבה ובעלה סמואל ובנם ליאון; ויינמן אוגניה ובעלה אברהם.

פיירמן־גוסלבסקי פסיה:

אב — יעקב; סבתא — גיטל־מלכה רוז׳נסקי; אחיות — פרידה; וינדמן יוכבד; רוזנצווייג מרים ובעלה ישעיהו; אח — אהרן־חיים ואשתו גניה וילדיהם; קרובים — רבקה, דוד, אידה, מאיר־גרשון, מניה, ליבה, הניה, רבקה ומשה; רוז׳נסקי לייזר, רייזל ושרה; רוזנצווייג רודל; כץ יוסף ואברהם; באום רייזל, נעמה; מייטליס משה ואשתו מרים ויצחק.

פיירמן ישעיהו:

סבא וסבתא — שבתי וברוניה; אחים — הרש־לייב, דוד ואשתו צפורה וילדיהם פסיה וחיים. אחות — אסתר גרנטמן ובעלה יוסף ובתם רוזה; קרובים — משה, ישעיהו, טובה, פסיה, אשר, שרה, אסתר, שיינדל, ישעיהו ויוסף; רוזנברג גיטל ודוד; קופלוביץ פייגה; יקובוביץ רבקה, זיסמן־דוד, אסתר, פרנדל, פומה וישעיהו; קאופמן דבורה; מורטנפלד מילק, בלצ׳יה, רוזה ומנדל.

פישלביץ אהרן ומשה:

הורים — שרגא ומניה; אחיות — פייצ׳ונטקה נחה ובעלה זאב וילדיהם; שקלרצ׳יק טובה ובעלה זלמן וילדיהם; קוז׳וק זיסל ובעלה וילדיהם; בייגלמן פרינדל ובעלה וילד; פישלביץ חנה; אחים — זלמן ומשפחתו; ישראל ומשפחתו; קרובים — פישלביץ חיים, זאב, צביה, ביילה והרש; גליקסמן גיטל; גרוסמן רחל; דיאמונט משה ואברהם; יקובוביץ משה.

פישלביץ שמעון:

הורים — זאב ומלכה; אחיות: נחה ופסיה; סבא — ישעיהו קמלגרן; קרובים — משה קמלגרן ומשפחתו; שרה קשפיצקי ומשפחתה; טולה אופמן ומשפחתה; רחל, נחה ושמחה.

פישמן־לודקביץ חנה:

הורים — מרדכי ורחל; בעלה — משה; בנה — יצחק; אח — יצחק; אחות — גנדל רונצ׳קה; קרובים — הונגמן יוכבד ואליעזר; קונרסקי צירלה ומאיר.

פישמן יעקב:

אם — גלה; אחיות — חוה גולדקורן ובעלה ובנם; מניה הוניגמן ובעלה דוד ובנם; חנהויינר ובעלה יעקב וילדיהם; פישמן רחל.

פכטר הלל וגרונדמן פולה:

הורים — צבי וזלדה; אח — מנחם־אהרן; אחות — ציפלר לאה־יוכבד; הורים — גרונדמן אליהו וטובה; אחות — טייכנר לאה; אחים — משה ואשתו אסתר ובנם; נחמיה ואשתו אדזיה ובנם; לייב ומאיר; ידידות — טיגר בלה; בריסקר־זלצמן פולה.

פנסקי־פישל לאה ופנסקי יוסף:

אם — סופיה; בעל — הנריק; אחיות — קריבין אדוורדה ובעלה אבסיי ובנם; פרידמן הלנה; קרובים — פרידמן פרד; מנלי הנריק; ידידים — ברנשטיין לוציה, סטפן ואידה; גליקמן פרניה וונדה; וויינטראוב לודוויקה; מינץ יוסף.

פרומן־טריימן ברוניה:

הורים — פנחס ושרה; אחיות — פייגל־דבורה וחנה־גיטל; אחים — ברל, עוזיאל, אהרן־יצחק, שאול ואשתו פייגל ויורק; בעלי — פישמן אליהו; הוריו — יצחק־מאיר ופריידל; קרובים — פישמן ישראל־בנימין ונחמה ובתם אסתר, בעלה רובינשטיין וולף־לייב וילדיהם; פישמן דוד; רוזנבאום אברהם, רחל וישראל; רוטנברג יהודית; בראונר ברל ופריידל וילדיהם; אלישע, יצחק, פנחס, פלה ואברהם; וולהנדלר יצחק ואשתו מאשעלה.

פרידמן יצחק:

אם — לאה; אחים — הרש־מנדל ואשתו מלכה וילדיהם; ישראל־דוד ואשתו לאה וילדיהם; פייביש ואשתו רחל וילדיהם; פנחס־יוסף ואשתו רחל ובנם; אחות — קירש רבקה־רחל ובעלה חיים־אליהו וילדיהם; קרובים — פרידמן ייטקה וחיה; פיכטנצווייג פייגה, ישראל־דוד, יעקב, עמנואל, משה, חנוך ושרה־דבורה; ריקמן הנדל־קיילה, יעקב־יוסף, חיים, הרש־מאיר, צפורה ודבורה־לאה.

פרלשטיין פנחס:

אב — שלום; אחיות — רחל; ז׳רק גיטל ובעלה דוד וילדיהם; אח — שלמה־אליהו; קרובים — פרלשטיין עמנואל ואשתו טובה וילדיהם; פרלשטיין יוסף, יעקב וזהבה; חברים — קרקובסקי יצחק; גרוסמן יחזקאל; רוזנבאום משה; קופלוביץ שלמה.

פשירובסקי משה:

הורים — יצחק וברטה; אחים — הלל ויחזקאל; אחיות — ז׳רנוביצקי רחל ובעלה אברהם; מייטליס שרה ובעלה יצחק; בת־אחות — קרמויל אוה.

צוקרמן הניך־זלמן:

אם — ינטל; אח — מאיר; אחיות — מינדל ושרה.

צימרמן שמעון וזליג:

הורים — יעקב ואלטה; אחים — יוסף וטוביה; אחיות — פריידה ודבורה; קרובים — חיה וילדיה; חנה־רחל וילדיה; זרצקי אליעזר; וולהנדלר קלמן ואסתר־חיה; ליברמן דובה.

ציפלר צבי:

אם — רוזה; בנו — משה־פנחס; אחים — אריה, ישראל, יצחק וברכיה; אחיות — פולה ושרה.

צרטה אברהם:

אם — אלטה־חוה; אחיות — פייגל־שיינדל וצירל; אח — וולף.

צ׳רנוברודה ישראל וזיידמן פייגה:

הורים — יהודה ורחל; אחים — הרש ויצחק; הורים — זיידמן נחמן וטובה; אחות — ידז׳יה, אח — שלמה; קרובים — שקלרצ׳יק אסתר, וישליצקי שלום.

קופרשטוך יצחק:
אחים — שמעון־אליעזר וישראל־אהרן; אחות — רייזל; קרובים — בסר משה ואשתו שרה וילדיהם; איבושיץ נחום ואשתו גיטל וילדיהם; בוז'יקובסקי טייבה; ברמן רחל ולייביש; בלכשטיין פייגל ונחה.

קורן־וינר מגדלנה:
אחים — יוליאן ואשתו אליאנונורה וילדיהם; גבריאל ואשתו הלנה וילדיהם; גיסה — ברברה ובתה פלורה; אחות — ריין ידז'ה וילדיה; קרובים — פולטבסקי אסתר; אפשטין גוסטבה ובעלה יעקב.

קניגסברג רבקה:
בנה — יעקב־הרש ואשתו מרים ובנם אברהם; אחים — יעקב ואשתו טייבה וילדיהם; אחות — קוטלבסקי הינדה ובעלה הרשל; קרובים — ויינשטיין מרקל, קיילה ובילה; אופוצ'נסקי הרשל וגיטל; חוינצקי יצחק, גיטל ופייגה.

קראוזה דוד ושושנה:
אח — הרשל ואשתו קיילה ובנותיהם; קרובים — מיכאל־אידל ואשתו חיה וילדיהם; גרשונוביץ פישל ואשתו רבקה וילדיהם.

קרוקובר־פצנובסקי מרים:
הורים — יצחק וצפורה; אחות — גרוסמן הניה ומשפחתה; קרובים — נחום ומשפחתו; מוטק ומשפחתו; וולינסקי גוטה; כהן משה ואברהם; פיירמן אסתר.

קרפקה מאיר:
אחים — שמואל־הרש ואשתו גיטל ובנותיהם; יעקב ואשתו לאה וילדיהם.

קרקובסקי־רייכמן חנה:
הורים — שמחה־בונים ושרה־פייגה; אחיות — תמר, נחמה וחיה־רבקה; אחים — מאיר, פייבל, יהודה־הרש ומנדל־מנחם.

קרקובסקי שלמה:
אשתו — פרל־מלכה; בנו — משה; בנות — שרה, פרניה, פלה, מרים ורחל.

רבינוביץ צבי־מאיר:
הורים — הרב יצחק־מרדכי ורוזה; אחיות — גיטל, ויוטה־מלכה ובעלה לווינטל רפאל־חיים; חברים — ביגלמן משה; זילברשטיין יחזקאל.

רבינוביץ־סטרובינסקי איידל־רבקה:
הורים — טוביה־אליעזר ואלה; אחים — יואל, ירחמיאל וישראל־יצחק; אחיות — נחמה, מלכה ואסתר; בן — יצחק־הרש.

רובין משה־אלכסנדר ועופר רחל:
הורים — יצחק וחיה; אחים — ברל ואברהם; אחות — רבקה ומשפחתה; שכנים — יודקביץ גרונם, בלומה, יטה, הניה ודבורה; ויימן אשר, רוזה־גיטל, לאה, שרה, פרימט, שמחה־ליפמן ושלמה.

רובינשטיין חיים:
הורים — יעקב ושרה; אחות — בלומה; אחים — שלמה ונח; קרובים — רחל, יצחק, נחה, יעקב, מלה, הרש־מאיר וגוטה; ילן מניה; רפפורט דוד, מלכה והניה.

רוזנבאום יצחק:
הורים — יעקב ושרה; אחים — אליהו ואליעזר ומשפחותיהם; אחות — זגייסקי חוה; אם — סצ'מסקה חוולה; אח — ארטק; אחיות — ריטרבנד מניה ובעלה יוסף וילדיהם; וייס פרנקה, בעלה וילד.

רוזנבלט אברהם־יחזקאל:
אם — טייבה־רחל; אח — שלמה־אלי ואשתו מלכה ובתם חיה; אחות — הופמן שיינה־אלטה ובעלה נחמן וילדיהם; קרובים — זמל יעקב, רייזל וילדיהם; גולדברג יעקב־יוסף, גולדה וילדיהם.

רוזנברג משה:
הורים — אברהם ורייזל; אחיות — פייגל, שרה, בריינדל ופרימט; קרובים — משה, פייגה־חנה, אביגדור ואשתו, יעקב, לאה, יחזקאל, אברהם, דוד וברל; בוריס שמעון וטובה; קשפיצקי אברהם, חנה, בלה, יוכבד ורייזל; הנדלמן פייבל ושרה.

רוזנמן־יקובוביץ חנה:
הורים — זליג וחיה־פסיה; אח — מרדכי; סבא — לנקינסקי; סבתא וסבא — יקובוביץ הניה ודוד־הרשל.

רוזנצווייג יחיאל:
אם — ביילה פיירמן; אח — שמואל־יוסף; אחיות — מלכה ושפרינצה; קרובים — פייטלוביץ יעקב־דוד, חוה, אלחנן־יצחק ופריבה; מחלזון בילה; פייפקוף ברל ושרה וילדיהם; רובינ־שטיין רחל ויצחק; זלבר דוד, מרים־רייזל, וולף.

רוזנצווייג־פדרמן טובה:
הורים — אהרן ושבע; אח — טוביה; אחות — פלה.

רוזנקר־גולדשטין מלכה:
הורים — אהרן־דוד וחנה־לאה; אח — יחזקאל ואשתו ליבה וילדיהם; אחיות — שרה, פסיה, פרל, בריינדל קלוז'ינסקי ובעלה שלמה ובנותיהם; קרובים — גולדשטיין מנה ואשתו לאה וילדיהם; פלדמן אברהם ואשתו שיינדל ובניהם; גוסלבסקי דוד ואשתו גיטל וילדיהם; סקורפה שמואל ואשתו אסתר; בורנשטיין יוסף ואשתו שרה־מנדזה.

רושצקי הרש:
הורים — ראובן ורייזה; אחיות — אסתר־מלכה, חיה ובעלה אהרן וילדיהם; בן־אח — פנחס.

רושצקי חיים ואפרים:
הורים — משה־ויגדור ואיטה; אחים — אהרן, שלמה, פנחס וישעיהו; אחיות — אסתר, רבקה ורחל.

רייך יוסף:
הורים — שלמה־זלמן וחנה; קרובים — יעקב־לוי וצביה.

רייס־זילבערבערג יפה:
אב — לייבל; אחות — חיה.

רפפורט רפאל:
הורים — חיים־אהרן ופרל; אחים — דוד וישעיהו; אחיות — שרה, לולה, פטיה ובעלה ישעיהו וילדה; שליט אסתר ובעלה יעקב; יקוביץ לביאה; קרובים — רפפורט הרשל ואשתו פרידה, דוד, מאיר, יצחק, דודל, מלכה וחנה.

שטוב־קרש יפה:
אחות — דלוז'נובסקי רחל־דבורה וילדיה ברוניה־לאה ואברהם־צבי; קרובים — סנדומיירסקי אביגדור ואשתו הנדל ובניהם; סנדומיירסקי בצלאל ואשתו שרה ובנם אביגדור.

שטיין יעקב ובנימין:
הורים — משה־דוד וצירל; אחות — דבורה; אחים — ישראל, סיני, נח, פנחס, לייבוש ואשתו שרה וילדיהם; סבא וסבתא — אופמן ברל ורבקה; קרובים — אופמן זיסמן ואשתו פרניה ובנותיהם; הרשל ואשתו דבורה וילדיהם; ורטהיים שלמה־דוד ואשתו זלדה וילדיהם; בוברובסקי מנדל ואשתו זיסל ובנותיהם.

שייקה־בלומשטין חוה:
אב — יצחק; אחות — גניה; סבתא — בלומשטיין שרה; סבתא — רפלוביץ מלכה; דודה — רפלוביץ גולדה; ידידות — קופל ביניה ואלה.

שניצר־אפשטיין רחל:
הורים — זוסמן ודבורה; אחים — מנדל וקלמן; אחות — חוה.

שפירא נח:
אחים — וולף, אלי וישראל־יצחק; קרובים — רוזנצווייג הרשקה, קריינדל, חיים־יחזקאל, אפרים ובלומה.

שפירא פנחס, ד״ר
הורים — אברהם־משה ואסתר; אחים — זוסמן, ליאון ואשתו ובתם; אחיות — מלה פוקס ובעלה ובתם; מניה ויטנברג ובעלה ובנם; קרובים — שפירא וולף ואשתו; אליאש ואשתו ובנם.

שרמן אברהם:
הורים — משה ושרה; אחים — מרדכי ולייבל; אחיות — מניה, זיסל וגניה־הנדל; קרובים — פוקס יעקב־פישל ואשתו בריינדל וילדיהם; זילברמן יעקב, חנה, פישל, ראובן ואסתר־מינדל.

ארגענטינע

געלבארד סאלא און פעלא:
עלטערן — חיים און רחל; ברידער — יוסף־בער און לייבל.

טיבערג (די גאנצע משפּחה):
קרובים — זוסמאן און חנה מיט זייערע קינדער רעגינא, יאסל און מאניעק.

מארקאוויטש־רובין רחל:
פאטער — יעקב־דוד; באָבע — רייגעווערץ פייגע; פעטער — מאיר מיט זיין משפּחה.

מאסקאוויטש־פּאַריז' האלינקא:
עלטערן — שמואל און שרה; זיידע — משה; באָבע — חיה; קרובים — באלא, יצחק און שרה; פאריס פישל און פּרוי; פעלדבערג שלמה.

מערקין (ברידער):
קרובים — יוסף, לאה, עזריאל, שרה'לע, איציק, מירעלע, לייביש, רחל־לאה און דינקע מיט אירע קינדער.

קעסעלמאן עטקע:
קרובים — חנה, שרה־רבקה, אברהם־משה, טובה, ראובן, מאָטל, יוכבד, שלום, גיטל און מלכה.

קראקאווסקי פישל:
קרובים — שמואל, שמעון, דבורה, חנה, מלכה, רייזל, פייגל און טאובע.

ראזענבלאט אברהם:
עלטערן — אפרים־יוסף און אסתר־רייזל; ברידער — בעריש און וואלף; שוועסטער — רבקה און חוה; קרובים — דאנקא־וויטש לייבל, זעלדע, רפאל, דוד, אברהם, משה, יצחק, פייגל און דארקע.

ראזענשטיין שלמה:
עלטערן — לייביש און רחל־לאה; ברודער — משה; שוועס־טער — שרה מיט איר משפּחה.

ראזענשטיין־שרייבער מינדל:
עלטערן — זאקין און גאלדע; שוועסטער — אסתר; ברודער — לייבל; קרובים און פריינד — קודירעמסקי משה און פרימעט, יעקב, שלמה און חנה־שרה; שרייבער קאפל, אסתר, רבקה, ביילע און שרה.

שטיצקי שמחה:
מוטער — מירל; שוועסטער — גיטע; קרובים און פריינד — בעריש, מארקל, יצחק, שמחה און הלל; סאנדאמיערסקי ירחיהו און שרה־חנה; שטיצקי אסתר־רבקה; באריס חיה; זיידע — יחזקל; באָבע — מייטע.

פאראייניקטע שטאטן און קאנאדע

אפמאן דוד:
מוטער — רחל־לאה; שוועסטער — כאסיא; ברודער — לייביש; שטיף־פאטער — סרעבניק דוד.

אפמאן מאיר:
עלטערן — פנחס און שרה; ברידער — בנימין, חיים־וואלף, יעקב און דוד־לייב; שוועסטער — פעלא און גוציא.

אפמאן מיכאל:
עלטערן — שלמה און רייזל; ברודער — מענדל; שוועסטער — מאטע, גיטל, מינדל און קינדער (הערצקע, אהרן, רבקה און שרה).

בוגייסקי שלמה:
שוועסטער — אסתר, חיה; סאנדאווסקי ראזע, מאן רפאל און צוויי קינדער.

בעלסקי־אפמאן מאניע און הערי:
עלטערן — שמעון און יוכבד; ברידער — זיינוול, בנימין און פרוי אסתר.

בראצקי יעקב:
עלטערן — חיים־צבי און פערל; שוועסטער — גיטל.

געלבארד לייבל:
שוועסטער — מרים; ברידער — יהושע־וואלף; אברהם, זיין פרוי קריינדל און טאכטער קאראלינא.

געלבאַרד־זיסער:
קרובים — מלכה און פיניע ברים מיט פאמיליע; הערשל און הענדל אלטמאן מיט פאמיליע; בריינדל און קינדער.

דימאנט יהודה:
עלטערן — פישל און רחל; שוועסטער — טאובע און רעלא; ברודער — שמואל.

דימאנט־דאמבראווער שרה:
עלטערן — נפתלי און שפרה; ברודער — משה; שוועסטער — רחל און זיסל מיטן מאן יצחק בייגעלמאן; קוזין — דאמבראווער נפתלי.

דימאנט־ליכטענשטיין אננא און ד״ר ישעיהו:
עלטערן — דוד און לאה; ברידער — חיים און מאיר־אהרן.

זארסקי יעקב:
קרובים — דוד, ראָזאַ און יצחק זארסקי; פערעלמאן אננא; פוטערמאן אסתר.

טערעזעסניעווסקי העלמא און לייב:
מוטער — רודניצקי ראָזע; פאָטער — ליבער.

יאקובס־יאקובאוויטש יעקב
און יאקובס־באנד בראניא:
מוטער — יאקובאוויטש רבקה; שוועסטער — חנה, גאלדע און רחל; עלטערן — באנד שמואל און רבקה ף ברידער — עמנואל און ניסן; שוועסטער — מינדל און רייזל.

כלופאק־סלאוויאק פעלא:
עלטערן — יצחק און מאניא; שוועסטער — דינטשע; ברודער — שלאַמעק.

לעדערמאן יעקב:
קרובים — שמעון און חיים שטערנפעלד.

לעפקאָוויטש דוד און אברהם:
קרובים — לעפקאוויטש יצחק און קינדער (מאניע, פרימעט און פריידל אפמאן).

מאסקאוויטש היימאן:
שוועסטער — וויינמאן בלומא מיט זעקס טעכטער, א זון און אייניקלעך.

מארקס מאריס־מרדכי:
עלטערן — מאקאווסקי משה־אהרן און פריידל; ברידער — דוד, ישעיהו און שמעון; שוועסטער — מירל, איידל און יעטא.

סיידענבערג־קשעפיצקי זלאטע:
ברידער — אברהם, בערל, עמנואל און זעליג; שוועסטער — אסתר און רבקה.

עלבוים־בלוגער פאני:
עלטערן — דוד און אלא; ברידער — אברהם־אבא, פרוי פריידל און דריי קינדער; יעקב, פרוי לאה און צוויי קינדער; אהרן, פרוי און זון; שוועסטער — פריידל־לאה; גענענדל גאלדבערג, מאן ישראל און דריי קינדער; חנה רייכמאן, מאן מרדכי און זון.

קאמעלגארן יחיאל:
עלטערן — שלמה און ראזא; ברודער — אברהם.

קופערמאן־שווארץ פעלא און שווארץ משה:
עלטערן — אהרן־וואלף און לאה; שוועסטער — רייזל מיטן מאן לעאָן שטאם און טאכטער שרה׳לה; חיה מיטן מאן יצחק־משה קאלקא און טאכטער.

קאלקא טוביה:
קרובים און פריינד — יוסף מיט דריי קינדער; גאלדא קאלקא; דאָבראַ מיטן מאן וואלף האניגמאן און פינף קינדער; אסתר מיטן מאן אהרן־בעריל און פיר קינדער; לאה מיטן מאן בונים־מאיר זאַרעצקי און דריי קינדער; חיה מיטן מאן יעקב מיצענמאכער און צוויי קינדער.

קאלקא־בערגער דבורה :
פאטער — משה ; שוועסטער — זלאטע און מאן כענטשינסקי יצחק.

רודניצקי דניאל :
קרובים — חיים־יעקב, איידל, ליבע, גיטל און עקיבא ; ליפשיץ שרה־קיילע, מענדל, רבקה, ליבע און הערש־לייב ; קארמאזין מאטל און חיה.

רודניצקי־בריל סילוויא :
ברודער — אלטער און משפחה.

ריקמאן מאריס :
מוטער — חנה ; מיין פרוי הענדל און אונדזערע קינדער (יעקב־יוסף, צפורה, מיכאל, דבורה און חיים) ; ברידער — אברהם, נתן און יחזקאל.

שווארץ מאָזעס :
פאטער — מאָטל ; מיין פרוי אסתר און אונדזערע קינדער (יצחק און יעקב) ; שוועסטער — טעמע, יאָכעד, מירל, און ביילע מיט זייערע משפחות ; ברידער — חיים, כעמע, הערשל מיט זיירע משפחות.

שווארצהאוער יעקב :
ברודער — יצחק וויגאָצקי ; שוועסטער — פאָלאַ און מלכה מיט צוויי קינדער.

שוויאטלאָווסקי אננא :
מוטער — העלענא ; שוועסטער — שרה און רות ; ברידער — חיים און ישעיהו.

שקלארטשיק טשארלעס־יוסף :
עלטערן — וואלף־לייב און יענטל ; מיין פרוי איטע און טאָכטער יענטל ; ברידער — מאיר, פרוי דבורה און פיר קינדער ; אברהם, פרוי דאָבע און צוויי קינדער ; שמואל, פרוי אסתר און צוויי קינדער ; שוועסטער — גיטל, מאן שמעון־וואָלף גאָלדבערג און פינף קינדער ; חיה, מאן יוסף יורקעוויטש און דריי קינדער ; מאניע, מאן שמחה קאופערמאן און קינד.

פראנקרייך

וואקסמאן מלכה און מרדכי :
פאָטער — עמנואל ; ברודער — הלל און פרוי פערל ; שוועסטער — פעסיע, מאן מאיר פלאוונער און קינדער חנה און בער.

קריסטאל־גאָלדבערג רחל :
מוטער — בריינדל ; שוועסטערן — ראָזא, לאה און גיטל.

דעם הייליקן אנדענק פון אונדזערע ליבסטע און טייערסטע :

די באָבע חווה און זיידע שמשון קאנאָווסקי ; די באָבע ברכה זילבערשטיין ; די שוועסטער — רחלע און מאן וועלוול וואַסערשטיין, הינדע און מאן מענדל מאנעלא, רויזע און לאהלע קאַנאָווסקי ; און דער איינציקער ברודער יצחק־משה קאַנאָווסקי ;

אלע אומגעבראכט דורך די נאצישע רוצחים אין אוישוויץ און טרעבלינקע.

רייזל (קאנאָווסקי) און מאן ענזיל פשעראָווסקי
(פאַריס)

הסבא והסבתא **ברל ורבקה אופמן** (אולייניק),

בנם **זוסמן**, רעיתו **פרניה** ובתם **צירל**

וכל קרובי משפחתנו

שנרצחו על לא עוול בכפם במחנה ההשמדה טרבלינקי.

הסבא נרצח בראדומסק בעת הגירוש למחנה ההשמדה; הוא לא רצה לעזוב את ביתו, התנגד לגרמנים שבאו לקחתו וגידפום; הם הוציאוהו בכוח החוצה ורצחוהו נפש; הי"ד. הילד שבין הסבא והסבתא הוא נינם יעקב זלוטניק שנפל אח"כ בארץ במלחמת־הקוממיות.

יהא זכרם ברוך.

הנכדים בישראל

האחים והאחיות שטיין

אונדזער טייערע און ליבע פאַמיליע, וועלכע איז אַזוי טראַגיש אומגעקומען על קידוש השם פון די הענט פון נאַציִשע רוצחים:

שמעון און יוכבד אַפמאַן

דער זון **בנימין** און זיין פרוי **אסתר** (געלבאַרד)

אַרויסגעפירט קיין טרעבלינקע אין נאָוועמבער 1942

דער זון **זיינוול**

(אומגעקומען בעת דער טיפוס־עפּידעמיע אין סקאַרזשיסקער לאַגער, אין אַפּריל 1943)

מיר וועלן זייער אָנדענק שטענדיק אָפּהיטן אין אונדזערע הערצער.

מאַניע און האַרי בעלסקי און קינד

(ניו־יאָרק)

חיים-ישראל ווינבאום
(בנם של אברהם וגוטה)

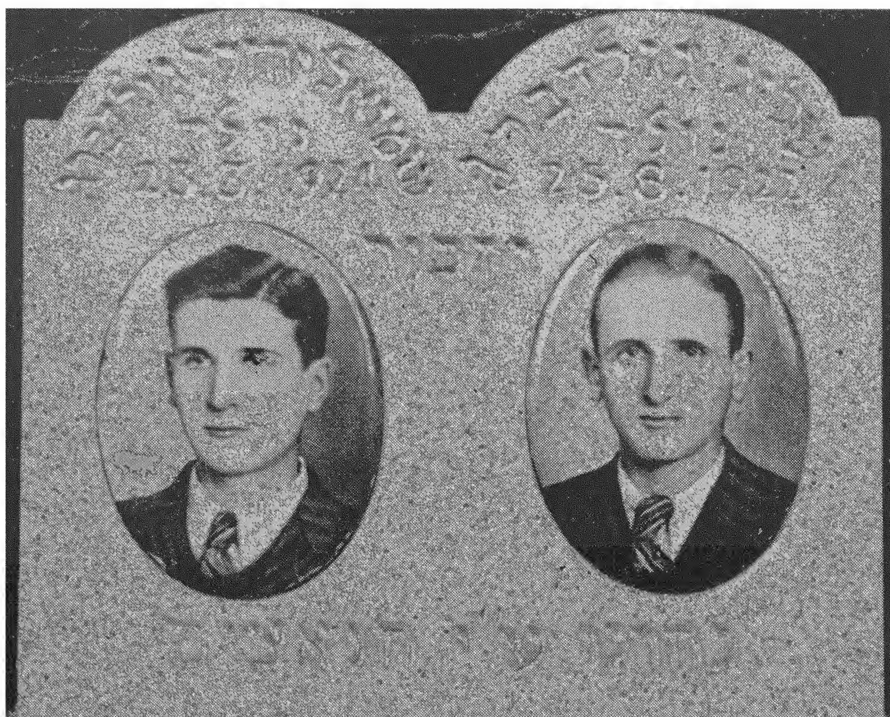
ת. נ. צ. ב. ה.

מימין:
מניה שפירא (בעלה יעקב וילדיהם — דניאל, חיים ולאה)
אנקה רובין (בעלה משה־מוניק)

הלה ויינבאום (בעלה צבי בן שמעון אורי)
הניה קצ׳קוביץ (בעלה צבי ובנותיהם לאה ומרים)
וכן:
יעקב אייכנר ואשתו פלה (פייפלוביץ)
דניאל אייכנר ואשתו זושיה (טרוסקולסקי)
חוה אייכנר
יצחק טיגר ובנו חיים

גוטה ויינבאום-אייכנר

ילדינו היקרים
זליג ושמואל-יחזקאל גולדברג
שנקטפו מאיתנו בדמי־חייהם בעת ה„אקציה" הראשונה הובלו מראדומסק למחנה־ההשמדה טרבלינקי ונספו שם ביום ל׳ תשרי תש״ג (11.10.42).

בלבותינו הנכם חיים לנצח

ההורים השכולים
יאכיט ומשה גולדברג
(ניו־יורק)

הגב׳ **בורז׳יקובסקי** ז״ל

(האם של טוביה בורז׳יקובסקי)

שנספתה בשואת יהודי ראדומסק

ת. נ. צ. ב. ה.

הגב׳ **צעשא גיטלר** ז״ל

נולדה בשנת 1912 בראדומסק; חניכת הגימנסיה של הגב׳ ויינטרויב; מפעילות תנועת הנוער הציונית והגדוד למען קק״ל; נשאה לל. שמיגלסקי בלודז׳ (בשנת 1938), שניהם תכננו לעלות לא״י ולהצטרף למשפחתנו; בשנת 1940 נמלטה מגיטו לודז׳ לסלונים, שם נספתה (1941).

בלב דואב
אחותה רבקה

עפשטיין שלמה־יצחק און פרוי טעמער (קליינער) ז״ל

ר׳ שלמה־יצחק עפשטיין (מ׳האָט אים גערופן „קוקאסקא״), געהערט צו דער תקופה ווען די השכלה האָט אַריינגעדרונגען אין די ישיבות, בתי־מדרשים און חסידים־שטיבלעך און אַראָפּגעפירט פון „דרך הישר״ פיל לערנער, צוקונפטיקע רבנים, שוחטים אד״ג. זיי האָבן זיך דאַן געוואָרפן אויף וועלטלעכע בילדונג און זענען געוואָרן שפּעטער באַקאַנטע דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן, זשורנאַליסטן, רעדאַקטאָרן, וועלכע זענען מיט דער צייט געוואָרן די אָנערקענטע פירערשאַפט פון רוסיש־פּוילישן יידנטום.

ס׳זענען אָבער געווען אויך אַזעלכע, וואָס זענען געבליבן אין מיטן, זיי זענען אַראָפּ פון „דרך הישר״ און נישט געגאַנגען ווייטער... צו די אָ געהערט שלמה־יצחק עפשטיין. ער האָט זיך פאַרנומען מיט מסחר, געווען באַקאַנט אַלס שטאָטישער וויצלער, מיט פיל הומאָר, רעאַגירט גיך און שאַרף אויף אַלע פּאַסירונגען אין שטאָט.

ער איז געווען באַפריינדעט מיטן שרייבער ה. ד. נאָמבערג, געהערט צו זיינע נאָענטסטע חברים וועלכע האָבן איבערגעריסן מיט די חסידישע קרייזן.

די וועלטלעכע בילדונג צו וועלכער ער האָט געשטרעבט האָט ש. י. עפשטיין געגעבן זיינע קינדער.

כבוד זיין אָנדענק.

הארי
(לאָס־אַנזשעלעס)

אלי גרונדמן ז״ל

אלי גרונדמן היה סוחר אמיד, בעל בית־מסחר לברזל וחמרי־בנין בכיכר ה־3 למאי מס׳ 5, בית מסחר שהיה גם קודם לכן במשך כמה דורות נחלתם של משפחת גרונדמן מהוותיקות והמושרשות בראדומסק.

אלי גרונדמן היה צנום וזריז, תמיד במצב רוח מרומם, נוח לבריות ומושיט יד עוזרת לזולת בצנעה ובלטיפה. הוא היה אדוק, מבאי ה„שטיבל״ של חסידי סוכאצ׳ב ואף שימש שם לעתים קרובות כבעל־תפילה בשבתות ובחגים. היה מעורה בחיי הציבור, שימש שנים רבות חבר פעיל בהנהלת קופת גמ״ח ובהנהלת הבנק (בראשותו של משה ברגר), וכן בחברת „לינת־הצדק״.

היה ציוני נלהב ובשנת 1924 הצטרף לקבוצת ה„מרגלים״ מראדומסק, שנסעה לתור את ארץ־ישראל. חזר משם מלא רשמים חיוביים עם החלטה נחושה לחסל את עסקיו ולעלות להשתקע בארץ, אך סיבוכים עסקיים ומשפחתיים לא איפשרו לו לבצע את הדבר.

משפחת אלי גרונדמן

בתמונה (משמאל): אם המשפחה טויבה („טייבעלע״), נהרגה ביריה בחוצות העיר אחרי הגירוש הראשון של תושבי ראדומסק (1942), לאחר שהוצאה ע״י אנשי הגיסטפו מתוך „בונקער״ והיא חצי משותקת; אלי גרונדמן, נהרג ביריה יחד עם בתו לודז׳יה אחרי הגירוש השני (1943), בעת שיצאו מתוך „בונקער״ לשאוף אויר צח; הכלה אסתר (מבית יעקב סופר), אשת הבן הבכור משה גרונדמן, נספתה בגיטו צ׳נסטוחוב יחד עם בנם הקטן יעקב (1942); הבן משה, נהרג בווארשה בשנת 1942; הבן לייב (עק) נהרג בווארשה; הבת לודז׳יה; הבן נחמיה, נספה בעת החיסול של גיטו ראדומסק (1942) יחד עם אשתו אדז׳יה (מבית אפשטיין) ובנם הקטן שמעון (יש אומרים שנשלחו לטרבלינקה ושם נספו); הבן מאיר („מאַיאַרעק״), נורה במחנה העבודה סקארזשיסק (1942), כשהוא חולה טיפוס וללא הכרה.

ארץ, אל תכסי דמם!

פולה פכטר (גרונדמן) ומשפחתה

נעלה נר־תמיד לזכרם של בני־משפחתנו היקרים:

שמואל ושרה־רבקה גולדברג; יידל ופייגל־דבורה קוזיוודה;
אברהם־וולף ורבקה גולדברג וילדיהם — צשיה, מרדכי, ברוניה ודז׳יוניה;
מאיר־דוד גולדברג ובנו בצלאל; זליג וחיה־פסיה יעקובוביץ ובנם מרדכי;
רחל גולדברג.

משפחת חיים גולדברג / חוה ומרדכי גולדברג / חנה רוזנמן (יעקובוביץ) ומשפחתה

זיינוול ופרל גולדברג ז״ל

אבי ז״ל נולד בקינסק. לאחר נישואיו עבר לראדומסק, שם התגורר עד סוף ימיו. היה איש דגול, עסקן „אגודת ישראל", מחסידי גור, ממיסדי „יסוד התורה" וחבר הנהלת „בית־יעקב". שנים רבות נמנה עם הצמרת של קהילת ראדומסק, היה בין מארגני „תלמוד התורה" ובנק גמילות־חסדים.

שמות הילדים היו: ריבה, אסתר, ויטל, אריה־לייבל, שפרה.

יהא זכרם ברוך לנצח! **הבת חיה לנדס**

צום אָנדענק מיין טאַטע אהרן, מאַמע דבורה־מינדל, ברודער משה־שמואל, זיין פרוי און קינדער — אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע. מיין ברודער חיים־יחזקאל; מיין פרוי רויזעלע מיטן זון גבריאל און טאָכטער חיה־זיסעלע; מיין שוועגערין לאָטי מיט 2 קינדער (ראשעל און מארסעל) — אַלע אומגעקומען אין אוישוויץ.

כבוד זייער אָנדענק.

בערל דודקעוויטש
(פאַרי״ס)

האמער חיים־שמואל

מיין פעטער חיים־שמואל האמער איז געווען אַ מענטש פון גרויס שכל, דערצו האָט ער פאַרמאָגט אַ גוט האַרץ און אַ טיפן הומאָר, געווען דער עצה געבער פון דער משפחה און פריינד. אין די שפּע־טערדיקע יאָרן האָט ער מיט זיין פאַמיליע זיך איבער־געצויגן קיין טשענסטאָ־כאָוו, געפירט דאָרטן זייער אַ באַשיידן לעבן, דאָך איז זיין טיר אַלעמאָל געווען אָפן פאַר פריינד און אָרעמעלייט.

אין טשענסטאָכאָווער געטאָ איז ער שווער קראַנק געוואָרן, האָבן דייטשישע רוצחים אים אַרויסגעשלעפּט פון בעט און אויפן הויף דערשאָסן.

זיין פרוי איז אויך אומגעקומען פון די רוצחישע הענט אין יענער תקופה. זיין זון איז אַוועק קיין סאָוויעטן־רוסלאַנד און דאָרט אומגעקומען אין נויט און הונגער.

זיינע צוויי טעכטער האָבן איבערגעלעבט די אומקום־תקופה, אויסגעוואַנדערט קיין טאָראָנטאָ (קאַנאַדע) צו זייער עלטסטער שוועסטער, וועלכע האָט זיך שוין דאָרטן פון פריער געפונען.

שרה האמער־דזשאַקלין
(ניו־יורק)

אבי המפל **אברהם־שלמה** נולד בשנת 1889. אמי **אסתר־הינדה** (מבית רייך) נולדה בשנת 1887. הורי היו ידועים בצניעותם הרבה ואת מיטב שנותיהם הקריבו לחינוך ילדיהם ולעזרה למשפחה הענפה. את דרכם האחרונה למחנות המות עשו עם יהודי העיר, בה נולדו ועמלו. יחד איתם נספתה אחותי **חיה** (נולדה בשנת 1930).

ד"ר שמחה המפל

צום הייליקן אָנדענק!

געהייליקט זאָל זיין דער ליכטיקער אָנדענק פון פרוי און קינדער; פון אונדזערע שוועסטער — **מינדל, פערל, צעשע, טויבע** און **חנה** מיט איר קינד; פון אונדזער ברודער **אברהמלע**; — וועלכע זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די היטלער־מערדער אין אונדזער היימשטאָט ראַדאָמסק. זאָלן די שורות דינען אַלס מצבה נאָך זייערע הייליקע נשמות, וועלכע וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן ווערן.

משה לוי און יצחק ווײנמאַן
(בוענאָס־איירעס)

איך וועל אייך תמיד געדענקען:

מיין פרוי **געניא**

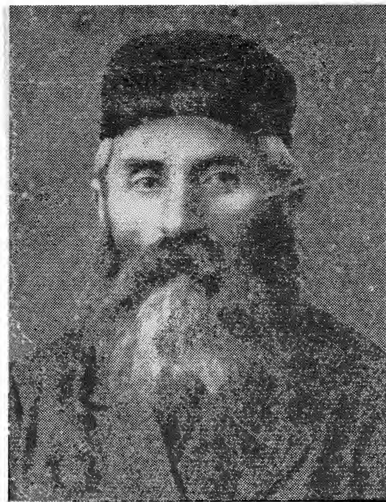
מיין זונעלע **לייביש** (לאָליעק)

מיין טאָכטערל **פעלא**

מיין ברודער **הערשל**

און זיין פרוי **רוזיא** (רייזל)

אברהם ווילהעלם

זילברברג לייבל, הי״ד

עניו וצנוע ומיטיב לרבים; ממייסדי „המזרחי״, ציוני נלהב, פעיל למען הקרנות הציוניות.

יהא זכרו ברוך.

בתו רחל ומשפחתה

מיינע טייערע עלטערן בלומע און מאיר זעליקאָוויטש; מיין עלטסטע שוועסטער רחל און מאַן גילטער; יוסף זעליקאָוויטש און פרוי מיט 2 קינדער; אסתר און יאקל ראָזענצווייג; רבקה און יאנקל פעלדזענשטיין; מלך זעליקאָוויטש און זיין זון יאנאשעק; פאַליאַ און יעקב גאָטעסמאַן. — געבענטשט זאָל זיין אייער אָנדענק!

איטע זעליקאָוויטש

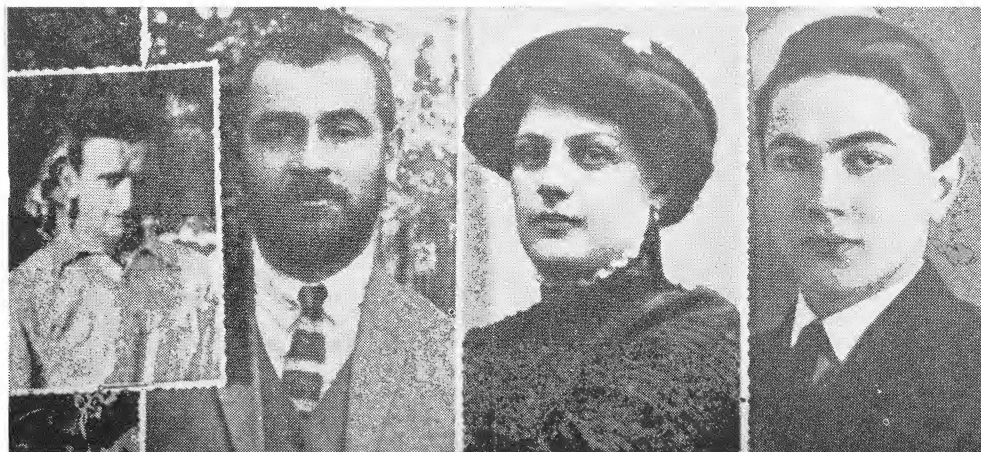
(פאַריס)

לזכרון עולם:

אבי־מורי **ר׳ פנחס טריימן**
אמי־מורתי **שרה לבית ברונר**
אחי היקר **יצחק־אהרן טריימן**
בעלי המסור **אליהו פישמן**

ובני משפחתי שנרצחו בידי הנאצים: ברל טריימן, פייגל־דבורה טריימן, שאול טריימן ואשתו, חנה־גיטל טריימן, עוזיאל טריימן, יוסף (יורעק) טריימן.

ברוניה טריימן

יצחק־אהרן טריימן | שרה טריימן (לבית ברונר) | ר׳ פנחס טריימן | אליהו פישמן

משפחת ר׳ מנחם־מנדל יוסטמן

אבינו ז״ל, מחשובי חסידי גור, היה נין ונכד לשושלת היחוסין של רבי מנדלי מקוצק ושל חדושי הרי״ם. גדול היה בתורה, אך לא עשה ממנה קרדום לחפור בה (כל ימיו עסק במסחר עצים ויערות). עסק בצרכי ציבור באמונה — כיו״ר של סניף „אגודת ישראל״ וכעוזר לכל קשיי־יום. כן היה ידוע בחכמתו הרבה ובגישתו הטובה לכל אדם, גם לרחוקים ממנו בהשקפת עולם.

כשנשאל פעם ע״י אחד מחסידי גור, מדוע זה התיר לבתו ללמוד תורה והרי ידוע הפסוק „שכל המלמד בתו תורה כמלמדה טפלות״ ענה אבא ז״ל מניה וביה: הרי טפלות (לימודי חול) במילא למדה ומדוע זה אמנע ממנה ללמוד תורה.

נספה יחד עם רעיתו טאובה (לבית רבינוביץ) מצאצאי „היהודי הקדוש״; — ואיתם אחינו הבכור יצחק־מאיר ורעיתו אסתר (לבית גנצוויך) ובנם יחידם ישראל; אחותנו אלקה ובעלה נח גיטסמן עם ילדתם הקטנה מרים; אחינו דוד ואשתו בלה (לבית ציגלמן); ואחרון אחרון, אחינו בן־הזקונים שמחה־בונם. זכרם היקר חרות בלבנו עד סוף ימינו עלי אדמות.

פסיה ישורון

משפחת יודקעוויטש ז״ל

לזכר אבי־מורי ר׳ שלמה בן חיים־דוד יודקביץ, תלמיד־חכם ומפיץ תורה ברבים.
צום אייביקן אָנדענק פון אונדזער גאַנצער פאַמיליע. וואָס איז טראַגיש אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַצישע מערדער.
כבוד זייער אנדענק.

אברהם יצחק יודקעוויטש
(פאריס)

מלמעלה למטה:

הבעל שמואל רוזנשטיין	האח משה יעקובוביץ	האח שמעון יעקובוביץ	האם שיינדל יעקובוביץ
האחות אסתר מרקוביץ	הגיס ישעיה מרקוביץ	הגיס אברהם פרלשטיין	האחות רגינה פרלשטיין

אבי **חיים יעקובוביץ** החזיק בית־מלאכה לרהיטים ברחוב ב. יוסלביץ 10. היה ידוע כאומן מעולה, בעל דיפלומה מקצועית, שקיבל אותה בצ'נסטוחוב בשנת 1922. הוא נפטר בשנת 1928.

אמי **שיינדל**, נכדתו של הרשל פרידמן, בעל אחוזה נודע במקסימוב ליד פז'דבוזש, אחי משה, אחותי אסתר ובעלה ישעיה מרקוביץ — נספו בטרבלינקי. אחי **הרשל**, בגיל 16, נשלח לאושביץ ונספה שם. אחותי **רגינה** נורתה בבית־העלמין בראדומסק, והיא בחודש השמיני להריונה. אחי **שמעון** נלחם בשורות הצבא האדום ונפל בקרב בהיותו בדרגת קצין. בעלי הראשון **שמואל רוזנשטיין** נפטר באוזבקיסטן שברוסיה.

ת.נ.צ.ב.ה.

רוזיה **יעקובוביץ** (לדרמן)

די פאַמיליע פון רחל און מרדכי לוטקעוויטש

אונדזערע עלטערן **רחל** און **מרדכי לוטקעוויטש** האָבן געהאַט אַ גלאַז־געשעפט אין דער שול־גאַס. בעת דער אַקציע אין יאָר 1942 האָבן זיי זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ בונקער, שפּעטער דעפּאָרטירט געוואָרן קיין טשענסטאָכאָוו און צום סוף קיין טרעבלינקע. די שוועסטער **גענענדל** איז אומגעקומען צוזאַמען מיט די עלטערן און דער ברודער **יצחק** איז אומגעקומען אין סקאַרזשיסקער לאַגער.

זאָל געהייליקט זיין זייער אָנדענק!

די שוועסטער חנה און גוטשע לוטקעוויטש

משפחת ליברמן ראובן

אבי נולד בלילוב (עיירה קט־נה במחוז קילצה). אביו ר׳ יש־ראל־בר ז״ל, היה שוחט בעיירה, חסיד נאמן של ה„תפארת שלמה״ ז״ל ועד לאחרון האדמו״רים מה־שושלת הראדומסקאית.

אבי היה בעל הכרה לאומית ועוד בנעוריו שאף בכל נפשו לעלות לארץ ישראל. לצורך זה החליט ללמוד מקצוע, נסע ללודז׳ ולמד תפרות, מקצוע „מיוחס״ שהחזיקו בו אנשים שומרי דת ומסורת.

לאחר שנשא לאשה את שרה בת חנוך אלפרט (המלמד מפשד־בוז׳, עלה ארצה ב־1913) עברו הורי לגור בראדומסק, ברחוב פשדבורסקה 14 (בית אצקובסקי) בשכנות עם משה לבקוביץ ז״ל, ממבשרי התנועה הציונית בעירנו. אבי היה בידידות עם משה לבקוביץ ונמנה על החוג הציוני שיסד. אבי תיכנן והתכונן כמה פעמים לעלות ארצה (ב־1913, ב־1921, ב־1924), אך בגלל סיבות אובייקטיביות לא הצליח להגשים את הדבר.

ההורים ובני־המשפחה עברו ללודז׳ לפני פרוץ מלחמת־העולם השנייה ושם השיגה אותם השואה. אחי יעקב לא רצה לעזוב את ההורים התשושים ולברוח מעבר לגבול, הוא מת מטיפוס בגיטו לודז׳ בשנת 1942. אחי יוסף היה חייל בצבא הפולני בזמן פרוץ המלחמה, נפל בשבי הרוסים ב־1939 והיה במחנה שבויים עד להסכם שיקורסקי־סטאלין, לאחר השיחרור נעלמו עקבותיו. אחי משה נשלח מלודז׳ למחנה־עבודה בגרמניה ולא חזר יותר. אחותי רחל נספתה כנראה בקראקוב, שם היתה בזמן כיבוש פולין ע״י הנאצים. אחי ואחותי הצעירים מינדל וברל היו בבריסל לפני המלחמה ונשלחו משם למחנה־השמדה.

בני משפחתי היו כולם ציונים מסורים ופעילים בחיי התנועה, התכוננו לעלות ארצה ולבנותה, אך משאת נפשם זו לא קמה.

זכרם בל ימוש לנצח. **יהודה**

אונדזערע ליבע עלטערן
לאה און דוד־נח ליכטענשטיין

און אונדזערע טרייע ברידער
חיים און מאיר־אהרן ליכטענשטיין

וועלכע זענען אומגעבראכט געוואָרן דורך די נאַציִשע פאַרברעכער אין טרעבלינקע און סקאַרזשיסקאָ —

וועלן מיר תמיד געדענקען!

ד״ר ישעיה ליכטענשטיין
אננא ליכטענשטיין (דיאמנט)
(ניו־יאָרק)

צום אייביקן אָנדענק פון מיין אומפאַרגעסלעכער מוטער **מרים מארקאָוויטש**, מיינע טייערע ברידער **זוסמאַן**, **רפאל** און **ישעיה** און שוועסטער **גוציע**, וועלכע זענען אין די גאָטלאָזע יאָרן פון פיין און טויט אַזוי גרויזאַם פאַרשניטן געוואָרן.

נאדיא מאַרקאָוויטש־וואלפאוויטש
(בריסעל־בעלגיע)

לזכר
נשמת אמי היקרה
מרת **אסתר**
שנשלחה לטרבלינקה
באקציה הראשונה של
יהודי ראדומסק
כ״ח תשרי תש״ב
אוקטובר 1942

לזכר
נשמת אבי היקר
ר׳ **דוד מאיר**
ליברמן
שנרצח בידי הנאצים
ימ״ש בביתו בשעה
שסרב להצטרף למשלוח
יהודי ראדומסק
לטרבלינקה

לזכר
נשמת אחותי הנדיל מלכה
ונשמת אחותי איידיל
שנשלחו לטרבלינקה ביחד עם אמינו

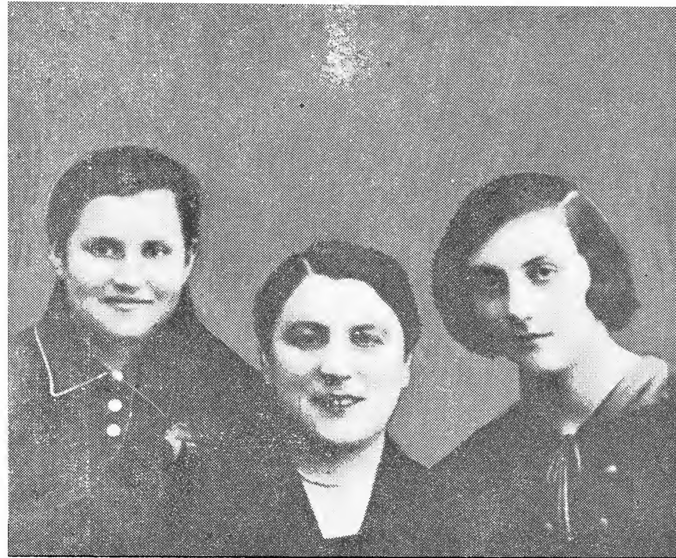
תנצב״ה

לאה ועמנואל מושקוביץ
הבנים **מרדכי ולייביש** ובני־משפחותיהם, **אהרן ואברהם־משה** והבת **פרידה**
נספו בטרבלינקי

יהא זכרם ברוך!

הבן יעקב־שמואל והבת ייטה

מיין פרוי
גוטע נייקראַן
(אומגעקומען אין בערגן־בעלזן)

מיינע טעכטער
חנה און **חיה נייקראַן**
(אומגעקומען אין טרעבלינקע)

צום הייליקן אָנדענק!

מאַן און פאָטער
חיים־בנימין נייקראַן

מיין פאָטער **איטשע סלאַוויאַק** (ריימאָנטא־גאַס 19) איז געווען אַקטיוו אין דער פאַרוואַלטונג פון האַנטווערקער־פאַרבאַנד און אין דער לייטונג פון דער י.ל. פּרץ־ביבליאָטעק. ער, מיין מוטער **מיניע**, שוועסטער **דינטשע** און ברודער **שלאַמעק** — זענען אומגעקומען אין טרעבלינקע אין יאָר 1942.

כבוד זייער אָנדענק!

פעלא כלאַפּאַק־סלאַוויאַק
(קאַנאַדע)

אבי-מורי פצנובסקי יצחק ז״ל

אבי היה אדם פרוגרסיבי, הוא הסכים עם ההשקפות של הדור החדש, אולם עם זאת קשה היה עליו ניתוק החוטים הקושרים עם החינוך הישן. אפשר היה לדבר אתו על כל שטחי־החיים ותמיד גילה אורך־רוח והבנה לקשרים שלי עם התנועה.

היה ישר עד לקיצוניות, הדבר הזה הכשיל אותו לא פעם במסחר, אעפ״כ ברוח זו חינך אותנו. מבחינת אהבתו לאדם באשר הוא אדם, נחשב היה כמהפכן בדורו. נמנה על חוגי הציונים ובזמנו הפנוי התיחד עם הטבע בטיולים מחוץ לעיר. כל שאיפתו היתה לעלות ארצה, אבל לא עלה בידו הדבר. ביום פרוץ המלחמה כתב לי, כי הגיש בקשה לעליה ארצה. אך איחר את המועד. את אבי ואת ביתי לא אשכח לעולם.

מרים קרקובר־פצנובסקי

מיין פרוי און קינד; מיין מאַמע פייגע, ברידער שמואל און שמערל, און מיין פאַרשניטענע משפחה — וועל איך תמיד געדענקען.

עזיל פשעראווסקי
(פאריז)

כבוד דעם אָנדענק פון
פייגל און **נחום**
פאַצאַנאָווסקי
און זייערע 2 זין

אומגעקומען דורך די
נאַצישע רוצחים

זייער קוזין
יחזקאל פאַצאַנאָווסקי
(ניו־יאָרק)

הורינו **יצחק ואסתר פייארמן**
אחותנו **מרים** ואחינו **ישעיהו, יששכר וסיני פייארמן**

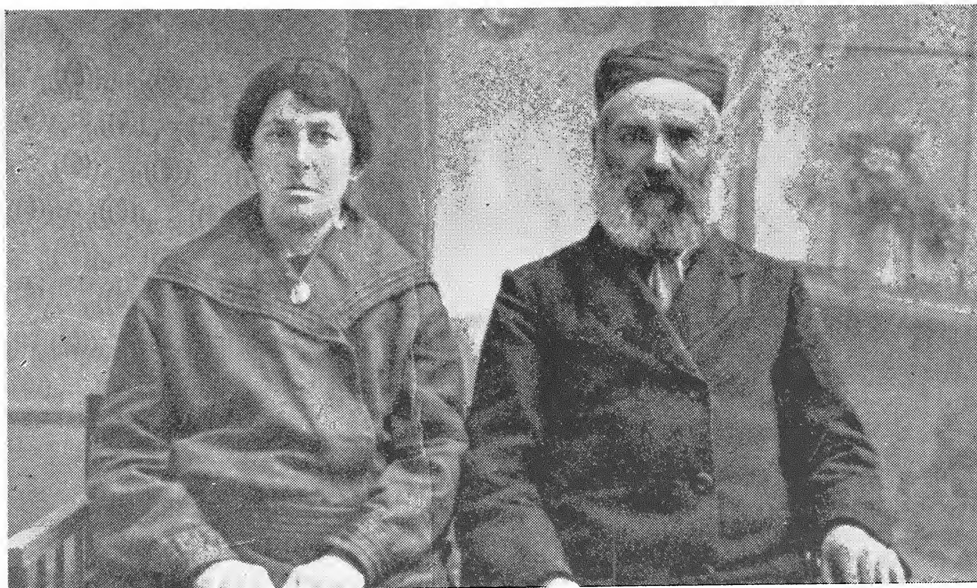
יצחק פייארמן היה נודע בראדומסק בנדיבות לבו ותכונה זו שהתבטאה בעיקר בהכנסת אורחים סיגלו לעצמם כל בני ביתו. אחרי מלחמת־העולם הרא־שונה עברה המשפחה לגור בוואר־שה, השתקעה שם וחיש מהר הקימה שם את „בית פייארמן" שהפך לאכסניה מבוקרת ע"י כל הראדומסקאים שהזדמנו לווארשה. בשנת 1923 נסע יצחק פייארמן עם קבוצת בני־עיר לתור את ארץ ישראל ובביקורו זה רכש מגרש בתל־אביב. הוא חזר לפולין ולא־חר שנה עלה ארצה, השתקע בתל אביב והקים בה שוב את „בית פייארמן" על תילו, שהפך בית ועד לכל יוצאי ראדומסק בארץ. בגלל משבר כלכלי חזר לווארשה, שם הקים את „בית פייארמן" בשלישית ושם נחרב הבית...

אחינו **דוד פייארמן**, אשתו **פולה** ובנם **קובוש**,
שנרצחו על־ידי רוצחי־אדם על לא עוול בכפם.

זכרונם של כל בני־משפחתנו
לא ימוש מלבנו

פולה גולדברג (פייארמן) ומשפחתה
מלכה ונגלינסקי (פייארמן) ומשפחתה

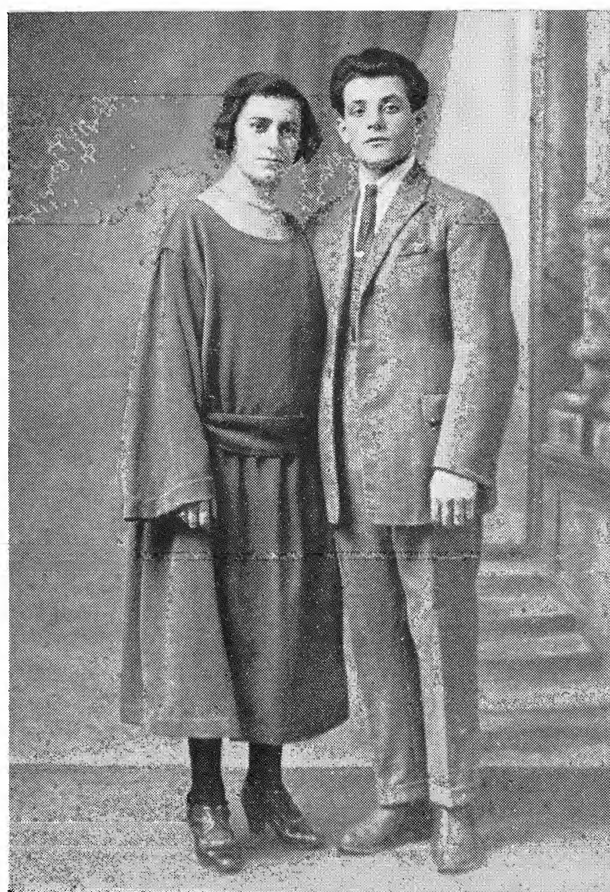

הערשל און **שרה פינקאָוויטש**

געבוירן און געלעבט אַלע יאָרן אין ראַדאָמסק, געפירט אַ טראַדיציאָנעל־רעליגיעזע יידישע הויז און צום סוף אָוועקגעריסן גע־וואָרן מיט אַ שרעקלעכן טויט דורך די הענט פון בעסטיעס־פאַרברעכער.

כבוד זייער אָנדענק!

איזידאָר פינקאָוויטש
(לאָס־אַנדזשעלעס)

נאכא פינקאָוויטש און איר מאַן **חיים** (כאַמיל) **שווארץ**

זענען אָוועקגעריסן געוואָרן פון זייער היים אין פאַריס (פראַנק־רייך), דעפּאָרטירט געוואָרן אין אַ טויט־לאַגער און דאָרט טראַגיש פאַרלאָרן זייערע יונגע לעבנס.

כבוד זייער אָנדענק!

די פאַמיליע פינקאָוויטש
(לאָס־אַנדזשעלעס)

מיט אַן אַנגעווייטיקט האַרץ באַווין איך דעם פריצייטיקן טויט פון מיין טייערן ברודער

אלטער בריל

מיט זיין פרוי און זייערע ליבע קינדער, וועלכע זענען אויף אַ טראַגישן אופן אומגעקומען בעת דער היטלעריסטישער הערשאַפט.

די איינציק־פאַרבליבענע שוועסטער
סילוויא
(ניו־יאָרק)

שמואל און שרה פאריז׳

מיט טיפן טרויער פאַראייביק איך דעם אָנדענק פון מיינע טרייע עלטערן

זייער טאָכטער

העלענקא פאריז־מאסקאוויטש און פאמיליע

(בוענאָס־איירעס)

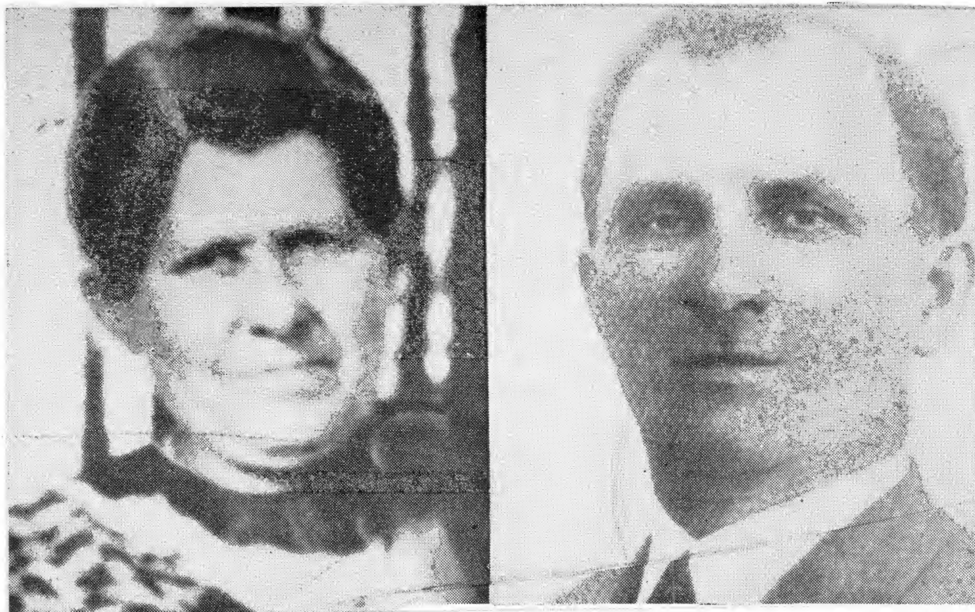

צום אנדענק פון דער משפחה קעסעלמאן

פון רעכטס: **רוזשקא** (אומגעקומען אין ווארשע); **צעלינא** (לעבט אין אַרגענטינע); **הערשל** (לעבט אין פראַנקרייך); דער פאָטער **אברהם־משה** (אומגעקומען אין אַ וואַלד־בונקער); די מוטער **נעכע** און טאָכטער **דבורה** (אומגעקומען נאָך דער מלחמה פון די הענט פון פוילישע רוצחים); **יידל** און **אליהו** (לעבן אין אַרגענטינע).

צעלינא, יידל און אליהו

(בוענאָס־איירעס)

דעם אָנדענק פון
אונדזערע טרייע עלטערן
צלאל ומרים קאלקא
(אומגעבראַכט אין 1942)

וועלן מיר תמיד מיט ליבשאַפט
און כבוד אָפּהיטן

די אָפּגעראַטעוועטע זין:

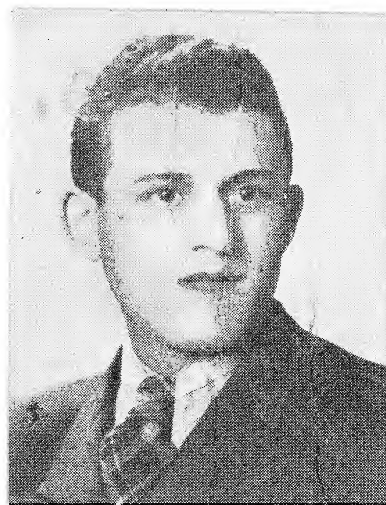
פאול קאלקא
(לאָס־אַנדזשעלעס)

יוסף וצבי קאלקא
(ישראל)

יאנקל און גיטל קאראפקא
מיט זייערע קינדער
דבורה, פנחס און יאָסעלע
דערמאָרדעט אין ראַדאָמסק אין יאָר 1942
כבוד זייער אָנדענק!

די פאַמיליעס **קאראפקא און עלענבערג**
(ניו־יאָרק)

מיין טייערער ברודער
בערל קזשעפיצקי

איך וועל דיין אָנדענק
תמיד טראָגן אין מיין האַרץ

זלאַטע סיידענבערג (קזשעפיצקי)
(ניו־יאָרק)

אבינו יעקב-ראובן רוזנבלט, אמנו מלכה, אחיותינו ואחינו וכל קרובינו
שנרצחו על לא עוול בכפם.
ה' ינקום דמם!

טולא בריסקר (רוזנבלט) ומשפחתה
יצחק־שמואל רוזנבלט ומשפחתו

מבכים אנו את מותם הטרגי של בני משפחתנו המסועפת שניספו בשואה הגדולה
אבינו משה-דוד שטיין, אמנו צירל (בת רבקה וברל אופמן), אחינו לייביש
ואשתו שרה (כהן) וכן ישראל, סיני, נח ופנחס, ואחותנו דבורה.
יהא זכרם ברוך!

חנה (איגל), נעמי (זלוטניק), בנימין ויעקב שטיין

אבינו־מורנו **יצחק רובין**, אמנו־מורתנו **חיה** (לבית ברונר), ואחינו היקר **ברל**, הובלו בספטמבר 1942 לטרבלינקי ושם ניספו. אחותנו היקרה **רבקה** נשלחה לאושביץ בשנת 1943 ושם נספתה. אחינו הקטן **אברהם** נרצח בראדומסק לפני כניסת הרוסים וגופתו הובאה לקבורה בבית־העלמין העירוני לאחר שיחרור העיר. אחינו הגדול **יעקב** נפטר מאפיסת כוחות בגרמניה, אחרי השיחרור.

הבן משה רובין
והבת רחל עופר (רובין)

נעיטאַן ריקמאַן
(מיין ברודער)

מיין ערשטע פרוי **הערדעל** און אונדזערע דריי קינדערלעך **יעקב־יוסף, דבורה** און **חיים** — אומגעקומען אין די גאַז־קאַמערן פון טרעבלינקי. אויך מיין מוטער **חנה** און ברידער — **אברהם, נתן** און **יחזקאל** — זענען אומגעקומען אין טרעבלינקי.

כ'וועל מיין גאנצן לעבן נאך אייך טרויערן.

משה (מאָרים) ריקמאַן
(ניו־יאָרק)

אונדזערע ליבע עלטערן **אהרן-וואָלף און לאה שווארטץ**

אונדזער שוועסטער **רייזל** און איר
מאַן **לעאָן שטאם** (טאָכטערל **שרהלע**)

אונדזער שוועסטער **חיהלע** און איר
מאַן **יצחק-משה קאלקא** (טאָכטערל **דזיאַשנא**)

מיר וועלן אויף אייביק אָפּהיטן דעם כבוד
פון זייער הייליקן אָנדענק!

פעלא (קופּערמאַן) און **משה שווארטץ** (ניו-יאָרק)

לזכר
נשמת אמי היקרה
מרת אסתר שולמית
בת ר׳ שלמה ז״ל
אוקרנט
שנרצחה בידי
הנאצים ימ״ש
ביום כ״ז תשרי תש״ב
בביתה בעיר רדומסק
(18.11.1942)

לזכר
נשמת אבי היקר
ר׳ יקותיאל
בן ר׳ יעקב ז״ל
אוקרנט
שגורש מהעיר רדומסק
ביום כ״ז תשרי תש״ב
ונרצח בידי
הנאצים ימ״ש
(18.11.1942)

לזכר
נשמות אחי ואחיותי היקרים
מרים, שרה, אברהם־יצחק, רבקה, רחל־לאה, ראכל,
משה־אהרן, רוזה, בעליהן, נשותיהם וילדיהם
שגורשו מהעיר רדומסק ביום כ״ז תשרי תש״ב (18.11.42)
ונרצחו בידי הנאצים ימ״ש

תנצב״ה

בנימין אוקרנט (ישראל)

לזכר
נשמת אמי היקרה
מרת דינה
בת חיים יוסף ז״ל
רוטשטיין
שנפטרה ה׳ אדר
1933
בעיר רדומסק

לזכר
נשמת אבי היקר
ר׳ עמנואל
בן ר׳ אברהם כתריאל ז״ל
קירשנצווייג
שנפטר ט״ז טבת
1920
בעיר רדומסק

לזכר
נשמות אשתי היקרה שרה,
ובנות היקרות חבולה מינדל, פריידל לאה,

ונשמות אחי ואחיותי היקרים
אשר זעליק, זלאטע, לאה, ישראל
רבקה, פרימיט.
שגורשו מהעיר רדומסק ביום כ״ז תשרי
תש״ב (18.11.42) ונרצחו בידי הנאצים ימ״ש.

תנצב״ה

יוסף קירשנצווייג (ניו־יאָרק)

אבי צבי (הרשל) פכטר בן יהושע המלמד
אמי זלדה בת משה לנדאו

אחי מנחם־אהרן ואחותי לאה־יוכבד
אחי ורעיתו קרולה (הרץ) נפלו מות קדושים בעיר בנדין

יהא זכרם ברוך!

הבן והאח הלל פכטר ומשפחתו

משפחת יעקב רוזנבוים

אבי־מורי יעקב רוזנבוים נולד בפודשווירק־ראדומסק להוריו יצחק רוזנבוים מאחוזת דוברושיץ (ליד ראדומסק) ושרה ילידת צ'נסטוכוב. בשנת 1891 נשא לאשה את שרה בראון לבית פראפורט וקבע מושבו בראדומסק, בה ישב כארבעים שנה. (עסק במסחר יערות ושדות). היה חבר במועצת העירייה ובוועדותיה השונות, וכן חבר ועד הקהילה היהודית, יו"ר חברות „בית־לחם" וגמילות־חסדים, ועוד (נמנה על חסידי „בית ראדומסק").

עם פרוץ המלחמה וכיבוש ראדומסק, הטילו הנאצים על אבי יעקב רוזנבוים היטל־עונשין גדול, לבסוף גירשוהו מביתו והוא נאלץ לעזוב את העיר ולעבור לבית חתנו זאגייסקי בקילץ, שם נשאר עד לגירוש כל בני הקהילה היהודית בשנת 1941.

נר נשמה לזכר הורי וכל בני־משפחתנו. הבן **יצחק רוזנבוים**

הארטמן יעקב (יענקל) ופרימט

אבי ר' יעקב ז"ל היה חסיד נאמן של הרבי שלמה־זלמן וועלטפרייד זצ"ל מטומאשוב (השושלת של רוספשא); אהב את הבריות ותמך ביד רחבה לקרנות הלאומיות לבנין ארץ־ישראל; דאג להשכלה רחבה וחינוך יהודי־לאומי לילדיו. את דרכו האחרונה למחנה ההשמדה טרבלינקי עשה יחד עם אשתו פרימט ובנם **שמשון** (מפעילי גדוד הקק"ל ותנועת בית"ר בעירנו).
בנם **חיים** נרצח ע"י פולנים בראדומסק (ינואר 1943).

יהא זכרם ברוך! הבן **משה הארטמן**

משה-שמואל גרין

משה־שמואל בן איידל וישעיהו גרין נולד בשנת 1909 בעיירה בז׳זניצה הסמוכה לראדומסק, במשפחה מסורתית מחסידי אלכסנדר. בנערותו נשלח ללמוד תורה ודעת בעיר ראדומסק, בה עשה עד שנת 1926 ונתערה שם בחוגי הנוער הציוני־החלוצי. בשובו לבז׳זניצה נאחז במקצוע התפרות ובנה את ביתו בעיירה כאיש עבודה, כעסקן ציבורי (חבר ועד־הקהילה ומנהל קופת גמ״ח) וכפעיל במוסדות התנועה הציונית.
נספה יחד עם אמו, אשתו ובתם בשואת קהילתו בז׳זניצה.
ת. נ. צ. ב. ה.

ישראל גורן (גרין)

לזכר
נשמת אמי היקרה
מרת שיפרה
בת בעריל ז״ל
קשעפיצקי
שגורשה מהעיר צ׳ינסטוכוב
ונרצחה בידי הנאצים ימ״ש
ביום כ״ט תשרי תש״ב
20.11.42

לזכר
נשמת אבי היקר
ר׳ נפתלי
בן ר׳ חיים ז״ל
דאמבראווער
שנפטר כ״ז חשון
1935
בעיר רדומסק

לזכר
נשמות אחי ואחיותי היקרים
משה, זיסעל, רחל, בעליהן, נשותיהם וילדיהם
ונרצחו בידי הנאצים ימ״ש.
ביום כ״ט תשרי תש״ב 20.11.42

תנצב״ה

סאלא דימאנד (ניו־יארק)

יחזקאל סקורניצקי

יחזקאל בן הערשל סקורניצקי איז געבוירן אין יאר 1910, ביי א רעליגיעזער, באלעבאטישער משפחה (דער פאטער איז געווען א קליינהענדלער).

יחזקאל האט געארבעט אלס שלאסער אין דער אייזן־פאבריק פון א. מ. שפירא און זיך גערעכנט פון די ערשטע „פרייהייט״־חברים אין שטאט. א געוויסע צייט האט ער פארנומען אין „פרייהייט״ דעם אמט פון סעקרעטאר און געווען זייער אקטיוו אין די אנפירנדיקע אינסטאנצן פון דער ארגאניזאציע. אין יאר 1931 איז ער איבערגעגאנגען אין דער פארטיי „פועלי־ציון״ (צ. ס.), אקטיוו מיטגעארבעט אין קאמיטעט פארן קרן־קיימת, און שפעטער פארנומען דעם אמט פון לייטער אין דער „שלום־עליכם״ ביבליאטעק.

אין יאר 1937 האט יחזקאל פארלאזט ראדאמסק, ארויסגעפארן ארבעטן אין טשענסטאכאוו, און שפעטער דארט אומגעקומען.

כבוד זיין אנדענק!

ש. גראנעק

משפחת ר׳ מנדלה אפשטיין ז״ל

ר׳ מנדלה אפשטיין, מחסידי גור בראַדומסק, היה מקובל ומכובד כעסקן וכבורר בעיקר בחוגי המסחר בעיר ובסביבה. בהיותו סוחר אמיד, הוגן ומצליח, שעשה גם בקרב חרשתנים עשירים שלא מבני ברית, הוא ניצל את קשריו הנרחבים לענייני חסד וצדקה למען נצרכי עירו. עוד במלחמת־העולם הראשונה הצטיין בדאגתו ועזרתו לנדכאים ולמרושישים ומצא כנראה תנחומים בעבודתו זו לאחר פטירתן הפתאומית של שתי בנותיו הצעירות (בשבוע אחד, בזמן האפידמיה). ר׳ מנדלה זכה לפטירת אנוש בתקופת השואה (1940), בראדומסק. נכדו ק. קורנפלד עבר את השואה ונמצא בארץ.

בנו יחידו זוסמן אפשטיין, אף הוא מקובל ומכובד בעירו, הוא וחלק ממשפחתו עברו בתקופת השואה לגור בצ׳נסטוחוב וניספו בעיר זו. הבת חוה ובעלה סטפן רוזנשטיין מצאו את מותם במחנה טרבלינקי, ואילו הבן קלמן הגורל הובילוהו אל מחנה בוכנבלד. מכל המשפחה נשארו לפליטה: הבת רחל שניצר (ישראל), הבת רוז׳קה זיידמן והבן אליהו אפשטיין (ארה״ב).

הנכדים בישראל ובארה״ב

זוסמן אפשטיין וילדיו קלמן ואליהו

קלמן אפשטיין | דבורה אפשטיין (מבית איצקוביץ, קלצה) | חוה אפשטיין

אישי־ציבור ועסקנים
געזעלשאפטלעכע פערזענלעכקייטן און עסקנים

אהרונוביץ יעקב, ד״ר

ד״ר יעקב אהרונוביץ, בנו של יצחק ומרים, נולד בראדומסק בשנת 1896. בילדותו ונעוריו למד מדעי היהדות ומקצועות כלליים אצל מורה פרטי, בגלל ההגבלות שחלו אז על היהודים בבתי־ספר ממלכתיים.

בתקופת מלחמת־העולם הראשונה היה י. אהרונוביץ בין מייסדי האגודה „קולטורא״, שמטרתה היתה להפיץ ידע והשכלה בקרב האוכלוסיה היהודית. איגוד זה אירגן שיעורי־ערב למבוגרים, ספריה, הרצאות והופעות אמנים, וכך הוחדר קרן־אור לחיים האפורים בעיר, בזמן המלחמה. בהגיע שמועה, כי חוליגאנים עומדים לערוך פוגרום, באותה תקופה, על האוכלוסיה היהודית, אירגון י. אהרו־נוביץ „הגנה״ מבין צעירי־העיר.

אחרי המלחמה הראשונה, כאשר רוח האמנסיפציה עברה על פולין, התיישב על ספסל הלימודים, למרות היותו בחור מבוגר. הוא היה היחידי בעירו, שעמד אז בנסיון זה: למד רפואה בשוויץ, אחר־כך בווילנה, והשתלם בברלין אצל פרופיסור בואז. כאשר האנ־טישמיות התחילה לתת את אותותיה בפולין, הוא נענה לקריאתו של ד״ר שאבאד מווילנה ויצא לעיירה איגנאלינו, ע״י הגבול הליטאי, שם נתפנה המקום של רופא, ומצבה של האוכלוסיה היהודית המקו־מית היה תלוי בעמדת־מפתח זו. כעבור שנתיים הוא חזר לעיר מולדתו.

את הרפואה ראה ד״ר י. אהרונוביץ כשליחות ולא כמקצוע, ומסר לעבודתו זו את כל לבו וזמנו. לכן היה נערץ על כל תושבי־העיר, יהודים ולא־יהודים כאחד. הוא היה גם הרופא של „החלוץ״ ועשה רבות למען החלוצים שהיו בקבוצות־ההכשרה בעיר.

בפרוץ מלחמת־העולם השניה ברח ד״ר י. אהרונוביץ עם מש־פחתו לוורשה, וגם שם, בגיטו, פעל כרופא, עד שיד־המרצחים שמה קץ לחייו.

היה איש מצניע לכת ואוהב את הבריות.

שלמה קרקובסקי

אייזען יצחק

יצחק אייזען איז געשטאָרבן אין יולי 1931, אין עלטער פון 62 יאָר. אַ זעלטענער טיפּ ייד, האָט אין זיך פאַראייניקט קעגנזעצלעכע אייגנשאַפטן, פאַר וועלכע ער איז געווען באַליבט און געאַכטעט ביי אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג: פון איין זייט — חסידיש־רעליגיעז ביז גאָר, פלעגט פאָרן נאָך אַלעקסאַנדער; פון דער צווייטער זייט — נאַציאָנאַל־מאָדערן, מיט אַ טיפער פאַרשטענ־דעניש, אַלס אַלטער חובב־ציון, פאַר דער נאַציאָנאַלער אויפלעבונג פון יידישן פאָלק. אויף יעדער ציוניסטישער פייערונג, צי דאָס איז געווען אַ קאָנפערענץ פון ק.ק.ל. צי אַ טרויער־אָוונט נאָך ד״ר הערצל, האָט י. אייזען זיך שטענדיק אַרויסגעזען צווישן פובליקום, מיט זיין שמייכלדיק פנים, און האָט געשלונגען יעדעס וואָרט וואָס האָט זיך געהערט וועגן דער ערוואַכונג פון ישראל־סבא.

אָפּגעבן דעם לעצטן כבוד דעם פאַרשטאָרבענעם, זענען געקו־מען פיל הונדערטער מלווים — אַ צאָל וואָס מען האָט דאָן זעלטן געזען ביי אַ לוויה אין ראַדאָמסק. א. צ.

בוגייסקי דוד

ס׳זענען פאַראַן נעמען וואָס סימבאָליזירן אַ געוויסע שטעלונג, אַן אָנזען, אָדער אַמט. ווען מען האָט אין ראַדאָמסק — אינעם אָנהויב פון אונדזער יאָרהונדערט — אַרויסגעזאָגט דעם נאָמען פון ר׳ דוד בוגייסקי, האָט מען געוווּסט אַז מען מיינט דעם דאָזאָר פון דער שטאָט, דעם אָנגעזעענעם סוחר, דעם „פּאַדראַטשיק״ פון שאָסייען אין דער פּיעטריקאָווער גובערניע, דעם חשובן בעל־הבית צווישן בעלי־בתים און דעם באַליבטן פאָטער פון דער פיינער משפחה.

גרויס און פאַרצווייגט איז אין ראַדאָמסק געווען די משפחה בוגייסקי, ווייל זיי זענען געווען עטלעכע ברידער מיט קינדער, אָבער ר׳ דוד איז געווען אַן אויסנאַם, סיי מיט זיינע מעלות און סיי מיט זיין רייכטום. צו דעם אַלעמען איז ער געווען אַ פּשוטער ייד, נישט געהאַלטן זיך גרויס, געווען צוגעלאָזן צו אַלעמען.

אפילו ווען ער איז געווען שוין אויס דאָזאָר, האָט ער זיך אינטערעסירט מיט אַלע קהלשע ענינים און תמיד געווען גרייט צו העלפן, בעת מען האָט געדאַרפט אינטערווענירן אין די אַפּיציעלע מאַכט־אָרגאַנען, וואָס האָבן זיך צו אים באַצויגן מיט צוטרוי און דרך־ארץ. אין יאָר 1917, למשל, האָט זיינס אַן אינטערווענץ פאַר־זיכערט מצות דאָס גאַנצע יידישע באַפעלקערונג, און געשען איז דאָס אַזוי:

די עסטרייכישע אָקופּאַציע־מאַכט האָט אַרויסגעלייגט אויפן ספּע־ציעלן מעל (וואָס איז געווען אַ ראַציאָנירט אַרטיקל) אַזאַ הויכן שטייער־אָפּצאָל אַז ס׳איז געווען אוממעגלעך דאָס די מערהייט באַפעלקערונג זאָל קענען דעם פּרייז פאַר די מצות באַצאָלן. האָט ר׳ דוד בוגייסקי זיך אָנגענומען מיט מוט, אַוועק אַליין צו די מאַכט־האָבער וואָס האָבן וועגן דעם דעצידירט און אויסגעפּועלט אַז דאָס פּסחדיקע מעל זאָל נישט קאָסטן טייערער ווי דאָס חמצדיקע, און אַזוי אַרום האָבן אַלע יידן געגעסן מצות אום פּסח.

ד. ק.

בעהם יוסף

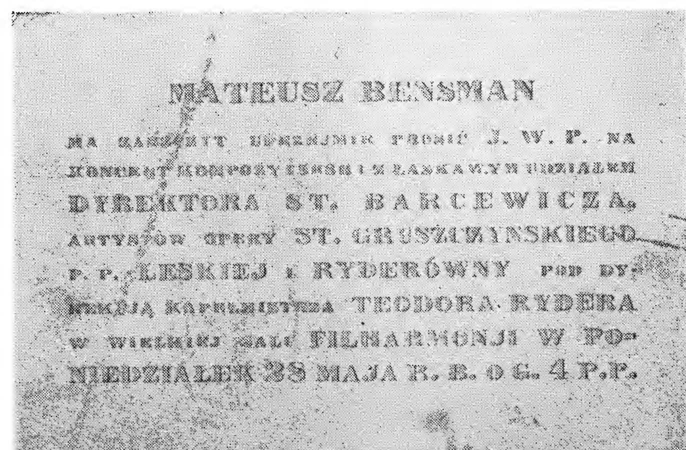
יוסף בעהם איז געווען פון די אָנגעזעענע בעלי־בתים אין שטאָט, אַן אַקטיווער ציוניסט, אַן העברעאיסט, אַ קענער פון דער העברעאישער און יידישער ליטעראַטור. אויב ס׳זענען נאָך געווען די געהעריקע באַדינגונגען פון דער צווייטער זייט, האָט ער גערן זיין קאָרעספּאָנדענץ געפירט אין עברית. זיינע זין האָבן אַ חוץ דאָס טראַדיציאָנעלע יידישע דערציאונג באַקומען אויך וועלטלעכע וויסנשאַפט און געלערנט ביי דעם ה׳ פיינזילבער עברית. יוסף בעהם איז געווען איינער פון די געציילטע אַבאָנאַמענטן אויף דער „הצפירה״.

זיינע ידיעות אין תורה און אין אַלגעמיינער בילדונג האָבן אים געדינט זייער אָפט ביים פירן בוררותן צווישן סוחרים און אַנדערע שיכטן פון דער באַפעלקערונג, סיי יידן און סיי פּאָליאַקן. ער איז אויך געווען זייער אַקטיוו אין די פילאַנטראָפּישע שטאָטישע חברות, באַזונדערס אין לינת־הצדק.

ד. ק.

בענסמאן מאטעאוש

מיט אַ באַזונדערער סאַטיספאַקציע דאַרף ווערן אונטערגע־שטראָכן דער קולטורעלער ניוואָ און שוונק וואָס האָט באַהערשט די ראַדאָמסקער יוגנט, נאָכדעם ווי די סאטראפּיש־צאַרישע מאַכט האָט מיט אַן אייזערנעם קולאק דערדריקט די רעוואָלוציאָנערע אויפברויזונג נאָך די יאָרן 1905/7. ווי אין אַנדערע יידישע שטעט,

MATEUSZ BENSMAN

MA ZASZCZYT UPRZEJMIE PROSIĆ J. W. P. NA

[illegible]

DYREKTORA ST. BARCEWICZA,

ARTYSTÓW OPERY ST. GRUSZCZYNSKIEGO

P. P. LESKIEJ i RYDERÓWNY POD DY-

REKCJĄ KAPELMISTRZA TEODORA RYDERA

W WIELKIEJ SALI FILHARMONJI W PO-

NIEDZIAŁEK 28 MAJA R. B. O G. 4 P.P.

איינלאַדונג פון מאַטעאוש בענסמאַן צו זיינס אַ קאָמפּאָזיטאָרן־קאָנצערט אין דער מלוכהשער פילהאַרמאָניע אין וואַרשע.

איז אויך אין ראַדאָמסק דאַן געשאַפן געוואָרן דער „הזמיר״ און די ראַדאָמסקער יוגנט — מיט דער הילף פון עטלעכע עלטערע עסקנים — האָבן איינגעלאַדן איינעם פון די אָנגעזעענסטע מוזי־קאַלישע קרעפטן אין דעמאָלטיקן פּוילן, דעם ה׳ מ. בענסמאַן, אַלס דירעקטאָר פון דער מוזיקאַלישער אויסבילדונג אינעם ראַדאָמסקער „הזמיר״.

נישט קיין סך שטעט אין פּוילן קענען זיך רימען דערמיט, אַז אין די יאָרן 1912/13 האָט אונטער דער דירעקציע פון מ. בענסמאַן אויפגעפירט דער ראַדאָמסקער „הזמיר״ דעם ערשטן אַקט פון דער אָפּערע „די יידן״ פון הלוי אין העברעאיש. אויב ס׳געפינען זיך נאָך ערגעץ אין דער וועלט ראַדאָמסקער לאַנדסלייט, וואָס האָבן אָנטייל־גענומען אין יענער אויפפירונג, געדענקן זיי אוודאי וויפל אָנ־שטרענגונג דאָס האָט געקאָסט. ס׳איז באמת געווען איינע פון די גרויסע קינסטלערישע לייסטונגען סיי פון דער ראַדאָמסקער יוגנט סיי פונעם גרויסן מוזיקער מ. בענסמאַן.

שווער איז געווען פאַרן „הזמיר״ אויסצוהאַלטן דעם דירעקטאָר מ. בענסמאַן, אָבער טראָץ זיין שווערן מאַטעריעלן צושטאַנד האָט ער נישט געוואָלט פאַרלאָזן ראַדאָמסק. ער האָט זיך געמוזט אונטער־געבן און אויפפירן די לייכטע אָפּערעטע „דאָס פינטעלע ייד״ כדי אַ ביסל צו שטאַרקן דעם פינאַנציעלן מצב.

זיינע תלמידים און סימפּאַטיקער פלעגן אָפטמאָל האָבן אַ גרויסן גייסטיקן גענוס, ווען ער האָט באַפוילן אויסצולעשן די נאַפט־לאָמפּן (קיין עלעקטרע איז נאָך דעמאָלט נישט געווען אין ראַ־דאָמסק), זיך אַוועקגעזעצט ביים קלאַוויר שפּילן קלאַסישע שאַפונ־גען, און גלייכצייטיק געגעבן קורצע אויפקלערונגען וועגן די שאַ־פונגען.

מ. בענסמאַן איז נישט נאָר געווען אַ גרויסער מוזיקער און די־ריגענט, נאָר אויך אַ מחבר פון גרעסערע מוזיקאַלישע שאַפונגען, דערונטער אַ סימפאָניע א״נ „ארץ־ישראל״ וואָס איז אויפגעפירט געוואָרן אין וואַרשעווער פילהאַרמאָניע און אין אַמעריקע, ווו מ. בענסמאַן האָט זיך שפּעטער געפונען ביז זיין טויט.

ד. ק.

בראמבערג ישראל, פּראָפ.

געקומען איז ער צו אונדז אַלס לערער, פון דער וויטער קאָ־לאָמיי. נישט לייכט איז אים אָנגעקומען צו געפינען אַ בשותפותדיקע שפּראַך מיט זיין נייער סביבה און נאָך שווערער איז אים אָנגע־קומען צו געווינען די אַלגעמיינע סימפּאַטיע. דער ערשטער עפנט־לעך־געזעלשאַפטלעכער אַרויסטריט זיינער האָט זיך פאַרענדיקט מיט

אַ דורכפאַל, און די ערשטע פרווון זיינע „ברעכן דאָס אייז" אין שול האָבן אָנגעטראָפן אויף אַ פאַרעקשנטן ווידערשטאַנד.

די צייט האָט אָבער געטאָן דאָס איריקע. נישט לאַנג האָט גע־דויערט און מען האָט אָנגעהויבן זעען אין דעם דאָזיקן ניט אָנזעעוו־דיקן, איינגעבויגענעם לערער, אַ טייערן מענטש און גוטן חבר.

ברייט און טיף זענען געווען זיינע קענטעניש — נישט געווען קיין געביט ווו ער זאָל זיך נישט פילן ווי אינדערהיים, נישט געווען קיין טעמע וואָס זאָל אים זיין פרעמד. ער האָט זיך באַצויגן מיט גרויס דרך־ארץ צום צוהערער, ווער עס זאָל נישט זיין, און געפילט אַן אומגעהויערע אחריות פאַרן אַרויסגעזאָגטן וואָרט. דאָס איז געווען זיין נוסח אין דער שול און בעת זיינע צאָלרייכע רעפעראַטן אין דער פאָלקס־אוניווערזיטעט פון דער „שלום־עליכם" ביבליאָטעק, ווו ער איז געווען דער הויפּט־לעקטאָר.

ישראל בראמבערג איז נישט געווען קיין ציוניסט, ער איז אָבער געווען געקניפּט און געבונדן מיט אַלעם וואָס איז געווען שעפעריש אויף דער יידישער גאַס, געפרייט זיך ווי אַ קינד מיט יעטוועדער דערגרייכונג אויפן קולטורעלן געביט און מיט יעטוועדער אַנטפּלע־קונג פון אַ נייעם טאַלאַנט.

די מלחמה האָט אים געטראָפן אין זיין היימשטאָט קאָלאָמיי. ווען דער שטורעם איז פאַרביי, האָבן זיינע ביים־לעבן געבליבענע פריינט און תלמידים געהאָפט, אַז אפשר האָט ער זיך אָפּגעראַטע־וועט. די דאָזיקע האָפענונג איז אָבער ליידער נישט מקויים געוואָרן.

י. מינסקי

ברגר משה

משה ברגר היה ידוע בעיר כעסקן ציבורי בשטחים שונים. הוא לא היה יליד ראדומסק, לעירנו בא מפיוטרקוב כחתנו של ר' סנדר קמלגרן לבתו איטה, ואחרי שאיטה מתה במגיפת הטיפוס, נתן לו ר' סנדר את בתו הצעירה רחל־לאה.

חמשת האחים קמלגרן היו מוותיקי העיר, והם: ר' סנדר, ר' ישעיהו (שהיה בארץ וחזר לפי בקשת ה„חברה־קדישא" שהיה חבר בה כל ימי חייו), ר' בעריל, ר' שלמה ור' שמואל (שעבר לגור לצ'נסטחוב). האחים הללו יסדו בעיר „לאָמבארד" (בית־משכון) והיו ידועים בכינוי „די מעשענע קעפ" — ראשי הנחושת, הן בגלל ראש־הנחושת שהיה תלוי מעל ה„לאָמבארד" שהיה בבית ר' מרדכי שפירא, והן בגלל פיקחותם המיוחדת.

האחים לבית קמלגרן היו משופעים בבנות ודאגו להשיאן לאברכים בני־טובים. את משה ברגר הביאו איפוא מפיוטרקוב ובבואו לעירנו השתלב בחברה ובעסקנות הציבורית שבה המשיך עד סוף ימיו.

יהדות ראדומסק, שמראשית המאה הנוכחית עמדו בראשה עסקנים מוכשרים ומסורים, נשארה בשלהי שנות העשרים והתחלת השלושים עניה בעסקני־ציבור, ביחוד אצל החוגים האזרחיים בעיר. העסקנים הקודמים הזדקנו, בחלקם נפטרו, ואלה שבאו במקומם לא תמיד העמידו את דאגת הכלל בראש דאגתם וגם עסקו במריבות אישיות.

משה ברגר היה אחד העסקנים הטובים, בעל מרץ ויזמה, ובשאי־פתו לקריירה ציבורית הצליח להגיע תוך זמן קצר לשלב הגבוה ביותר בציבוריות היהודית בראדומסק. העסקנות היתה טבועה בדמו והוא התחיל לארגן את הסוחרים הזעירים (קליינהענדלער) שמאז ומתמיד היו בלתי־מאורגנים מבחינה פוליטית ובלתי יציבים מבחינה כלכלית.

השנים היו שנות ה„באיקאט" — החרם הפולני על המסחר היהודי והדבר פגע בעיקר בסוחרים הזעירים. משה ברגר יסד את האירגון שלהם והקים לידו בנק שמתפקידו היה לעזור לסוחר הזעיר. בבחירות לוועד הקהילה בשנת 1931 ובבחירות לעיריית ראדומסק שהיו אחר כך, הופיע משה ברגר בראש רשימת הקליינהענדלער. הרשימות שלו זכו בהצלחה והוא נבחר לנשיא ועד הקהילה וגם לחבר במועצת העיר (בנשיאות ועד הקהילה החזיק עד הכיבוש הנאצי).

השלטון הנאצי בעיר הטיל עליו לארגן את ה„יודנראט" והוא הועמד בראשו. בגלל סכסוכים שהיו בתוך ה„יודנראט" סילקו הגרמ־נים את מ. ברגר מראשותו באמצע שנת 1941 ובמקומו מינו את גוטשטאט. מ. ברגר נעצר והושב במאסר בצ'נסטחוב, אך קרוביו הצליחו לשחררו תמורת סכום כסף והוא עבר לווארשה.

עם חיסול גיטו ווארשה חזר מ. ברגר לגיטו צ'נסטחוב (שם היו קרובי משפחתו) ועמד בקשר עם אנשי המחתרת שפעלו בגיטו. בשעת חיסול הגיטו מצא מ. ברגר את מותו יחד עם מאות יהודי צ'נסטחוב ונקבר בבית־הקברות היהודי בצ'נסטחוב.

אשתו רחל־לאה הועברה לטרבלינקה, בתו הבכירה זלטה ובעלה יצחק חנצ'ינסקי ניסו להמלט מסקרז'יסקו בעזרת גוי „מציל" שהוציא מהם בערמה את כל רכושם ואחר כך מסר אותם לידי הגיסטאפו שהרגו אותם במקום.

נשארו בחיים בתו דבורה, בעלה טוביה קאלקה ושני בניהם; כמו כן נשארו בחיים בנו יהודה, אשתו ושני ילדים (כולם בארצות־הברית).

ב. י.

הארטמאן חיים

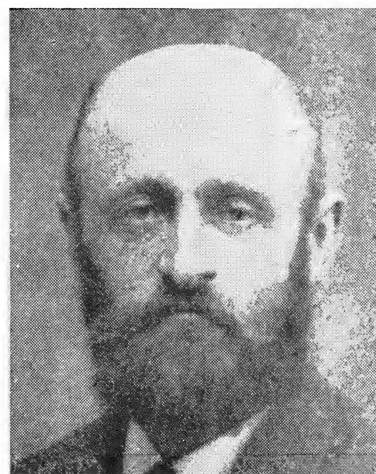
שוין דער ערשטער בליק האָט געזאָגט, אַז מען האָט קיין טעות נישט געהאַט: עס קוקן פון הינטער די ברילן — שאַרפע, פאָרשנ־דיקע און אומצופרידענע אויגן. **קודם כל אומצופרידענע, אומצופרידן פון זיך און פון דער גאַנצער וועלט.**

איינמאָל זיך איינגעשפּאַנט אינעם שווערן וואָגן פון דער טאָג־טעגלעכער אַרבעט פאַרן קרן־קיימת. האָט חיים אים געשלעפּט יאָרלאַנג. נישט לייכט געווען מיט אים מיטצושלעפּן, אָבער נאָך שווערער — אָן אים. האָט די הכנסה אַ חודש נישט דערגרייכט די אָנגעצייכנטע הויך, איז שטאַרק און הייליק געווען זיין צאָרן. זענען ווידער די הכנסות געווען מער־ווייניקער אין די גרענעצן וואָס זענען פאַרויסגעזען געוואָרן, איז עס דאָך אוודאי און אוודאי דער בעסטער סימן, אַז עפּעס איז געוואָרן פאַרנאַכלעסיקט און אַז ביי אַביסל מער ענערגיע און איבערגעבנקייט האָט דער חודש גע־קענט געבן אַ רעקאָרד־הכנסה...

ער האָט פאַרשטאַנען און געוואָלט, אַז אַלע זאָלן עס פאַרשטיין, אַז יעטוועדער דונאַם אויסגעלייזטע ערד איז אַ שריט נאָענטער צו דער יידישער גאולה. ווען די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע האָט באַנייט איר טעטיקייט, איז חיים געוואָרן אַ טעטיקער חבר אין איר. ער האָט קיינמאָל נישט אויפגעגעבן די האָפענונג פון עליה, זיינע טרוימען זענען אָבער נישט מקוים געוואָרן. צוזאַמען מיט זיינע טויזנטער און טויזנטער ברידער איז אומגעקומען פון די רוצחישע הענט חיים האַרטמאַן, איינער פון די בויער פון דער יידישער מלוכה אונטער־וועגנס.

ישׂשכר מ.

וואַקסמאַן מיכאל

געבוירן י״ד סיון תרמ״ז (1887) ביי משה־הירש און לאה וואַקסמאַן — אַן אַלטע און פאַרצווייגטע ראַדאָמסקער אַרבעטער־פאַמיליע. נאָכן חדר האָט ער געלערנט אין דער ראַדאָמסקער ישיבה, גלייכצייטיק אויך געלערנט יידישע בוכהאַלטעריע, און געגרייט זיך אויף אַ בעל־קורא ביי שטאָטלערן, דעם הייסן ציוניסט. פון אים האָט ער זיך טאַקע אָנגעשעפּט מיטן ציוניסטישן גייסט און גע־וואָרן איינער פון די איבערגעגעבנסטע רעליגיעזע ציוניסטן אין יענער צייט. געווען פון די ערשטע „הצפירה״־אַבאָנענטן אין שטאָט. נאָכן ענדיקן די ישיבה און די בוכהאַלטעריע־קורסן ביי שטאָטלערן, איז ער געוואָרן דער געשעפטס־לייטער ביי מינטשעלען אין מאַנו־פאַקטור־געשעפט.

חתונה געהאַט אין יאָר 1913 מיט גיטל, די טאָכטער פון הייסן אַמשינאָווער חסיד — ר׳ אברהם־יצחק פעלדמאַן (דער בענדלמאַ־כער) און געעפנט אַ געשעפט אונטער דער פירמע „20 קאָפּיקעס״. געהאַט פיר קינדער — דריי זין און איין טאָכטער. צוויי זין האָבן איבערגעלעבט דאָס נאַצי־גיהנום און געפינען זיך אין ישראל.

מיכאל וואַקסמאַן האָט געפירט אַ וואַרעמע רעליגיעז־ציוניסטישע שטוב און דערצויגן זיינע קינדער אין דעם דאָזיקן גייסט, לאָזנדיק זיי לערנען אין דער איינציקער העבּרעאישער שול אין ראַדאָמסק פון דוד ערליכמאַן.

אין יאָר 1923 האָט ער שוין געהאַט אַ סערטיפיקאַט אויף עליה נאָר געמוזט רעזיגנירן פון עולה זיין צוליב משפּחה־אָנגעלעגנהייטן. טראָץ אַלע זיינע שפּעטערדיקע באַמיאונגען האָט נישט געקענט מקיים זיין זיין לעבנס־ווונטש — עולה זיין קיין ארץ־ישראל.

מיכאל וואַקסמאַן איז געווען זייער טעטיק אין ראַדאָמסקער געזעלשאַפטלעכן לעבן. ער האָט געהאָלפן גרינדן דעם האַנטווערקער פאַראיין און די י. ל. פּרץ־ביבליאָטעק, געווען מיטגרינדער פון „מז־רחי״, סעקרעטאַר פון פּאַלעסטינאַ־אַמט און מיטגעאַרבעט פאַר דער גמילות־חסדים קאַסע אין שטאָט.

זיין עיקר־טעטיקייט האָט ער געווידמעט דער האַנטווערקער־באַנק, וואָס ער האָט געגרינדעט צוזאַמען מיט ווייסבערגן אין יאָר 1925. געווען לאַנגע יאָרן אין דער דאָזיקער באַנק קאַסירער און שפּעטער וויצע־דירעקטאָר.

צוליב דער אַרבעט אין דער באַנק, וועלכע האָט אים גענצלעך אַבסאָרבירט, איז ער געווען געצוווּנגען אין יאָר 1928 צו ליקווידירן זיין געשעפט. אין יאָר 1929 איז אויסגעבראָכן אין פּוילן אַ שאַרפער ווירטשאַפטלעכער קריזיס פון וועלכן עס איז געפאַלן אַ קרבן אויך דער האַנטווערקער־באַנק (אויפגעהערט צו עקזיסטירן אין יאָר 1931). פאַר מיכאל וואַקסמאַן, וועלכער האָט שוין געהאַט ליקווי־דירט אַלע זיינע פּריוואַטע געשעפטן, האָט זיך אָנגעהויבן אַ שווערע תקופה, און אַזוי האָט עס זיך געצויגן ביז צום אויסברוך פון קריג אין יאָר 1939.

שבת, דעם 2טן סעפּטעמבער 1939, ווען די דייטשן האָבן באַמ־באַרדירט די שטאָט, איז מיכאל וואַקסמאַן מיט דער משפּחה — ענלעך ווי אַלע ראַדאָמסקער יידן — אַנטלאָפן פון דער שטאָט. אומ־קערנדיק זיך נאָך אַ געוויסער צייט קיין ראַדאָמסק, האָט ער שוין נישט געפונען קיין דאַך איבערן קאָפּ. שלמה גליקסמאַנס הויז נר. 11 (אין מאַרק) איז צוזאַמען מיט אַ האַלבער שטאָט יידישע הייזער פאַרברענט געוואָרן. מיכאל האָט געוווינט ביי די קרובים און שפּעטער איבערגעגאַנגען מיט אַ גרויסן טייל יידן אין געטאָ.

דעם 9טן אָקטאָבער 1942, בעת דער ערשטער „אויסזידלונג״ אין ראַדאָמסק, איז מיכאל וואַקסמאַן צוזאַמען מיט דער משפּחה געווען אויסבאַהאַלטן אין אַ בונקער. נאָך דריי וואָכן האָבן די דייטשן אַנטדעקט דעם בונקער און די דאָרט געפונענע 60 יידן אַוועקגעשיקט צום טראַנספּאָרט קיין טשענסטאָכאָוו.

פאַראַן אַ סברה, אַז מיכאל וואַקסמאַן, איטשעלע „דער קברות־ייד״ און נאָך זעקס יידן זענען נישט אָפּגעפירט געוואָרן קיין טשענסטאָכאָוו, נאָר מען האָט זיי פאַרשפּאַרט אין דער ראַדאָמסקער תפיסה, געפייניקט אַ גאַנצע נאַכט און צומאָרגנס דערשאָסן אויפן יידישן בית־הקברות.

יהודה וו.

וויינבערג לודוויק

אויפן שוועל פונעם 20טן יאָרהונדערט האָט זיך אין ראַדאָמסק געפונען אַ פאָטאָגראַפישער אַטעליע פונעם פאָטאָגראַפיסט לודוויק וויינבערג. דער סופיט און צוויי ווענט פונעם אַטעליע זענען געווען פון גלאָז, באַהאַנגען מיט קאָלירטע פאָרהאַנגלעך, וואָס האָבן גע־שאַפן ליכט און שאָטן פאַר די בילדער. אַ חוץ דעם, זענען דאָרט געווען פאַרשידענע דעקאָראַציעס, ווי אַ גאָרטן נעבן אַ וואַסער

אד"ג. פאַרן פאָטאָגראַפירן פלעגט זיך דער פאָטאָגראַפיסט באַהאַלטן הינטער אַ טונקעלער טוך און האָט דאָרט געמאַכט זיין „געהיימע קונסט".

דער פאָטאָגראַף ל. וויינבערג האָט גערעדט נאָר פויליש און דאָס האָט שוין געשאַפן אַ געוויסן דיסטאַנץ צווישן אים און זיינע יידישע קליענטן. אָבער לודוויק וויינבערג האָט באַזיצט אַ נאַטיר־לעכע נייגונג צו עסקנות פאַר דער יידישער געזעלשאַפט. די ראַ־דאָמסקער יוגנט האָט זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן (אין די יאָרן 1915/16) שאַפנדיק דעם „יוגנט־פאַראיין" (אין דעם דאַך־שטיבל איבער דער סאָדע־וואַסער־פאַבריק פון אהרון־וואָלף שוואַרץ). ווען

מען האָט געדאַרפט אַריבערגיין אין אַ גרעסערן לאָקאַל (אין הויז פון ה' קאַרפ), האָט ער פאַרלאַנגט, אַז דעם קאָנטראַקט זאָל אונ־טערשרייבן אַ בעל־הבית און נישט סתם „יינגלעך". דאַמאָלט איז געפאַלן דער גורל אויפן פאָטאָגראַפיסט לודוויק וויינבערג, און ער איז געוואָרן דער פרעזעס פון „יוגנט־פאַראיין".

דאָס יידישע געזעלשאַפט אין ראַדאָמסק בויט אויס זיינע אינסטיטוציעס און ווען עס אָרגאַניזירט זיך דער יידישער האַנט־ווערקער־פאַראיין, ווערט ל. וויינבערג דער פאָרזיצער פונעם פאַר־איין און העלפט דעם יידישן בעל־מלאכה זיך צו אָרגאַניזירן און שטייגן העכער אין זיין פראָדוקטיוו־שאַפנדיקער פּאָזיציע.

אויך אין ראַדאָמסק איז פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה געווען אַ געזעלשאַפטלעכע באַנק, געשטיצט פון י.ק.א., אָבער די מלחמה האָט די דאָזיקע באַנק ליקווידירט. ווען עס שאַפט זיך אַ נייע יידישע קאָאָפּעראַטיווע באַנק (נאָך דעם ערשטן וועלט־קריג), האָט זיך לודוויק וויינבערג געשטעלט אין איר שפּיץ. ער האָט מיט אַלע זיינע מעגלעכקייטן געפירט די אינסטיטוציע אין די שווערסטע עקאָנאָמישע צייטן. זיכער איז עס נישט זיין שולד געווען, וואָס די שטאַרקע אַנטי־יידישע כוואַליע פון דער פּוילישער מאַכט, האָט ערב דעם צווייטן וועלט־קריג רואינירט די דאָזיקע אינסטיטוציע.

לודוויק וויינבערג האָט אין משך פון זיין 20 יאָריקער געזעל־שאַפטלעכער אַקטיווער אַרבעט אין ראַדאָמסק, נישט וויניק געליטן. זיינע חברים האָבן נאַטירלעך אַרויסגעוויזן אַלע מענטשלעכע שוואַכ־קייטן, ווי אָפּאָזיציע, רכילות אד"ג, און זיין פרנסה האָט ער שוין נישט געקענט אָפּהיטן. פון די אַלע אַרומרייסענישן איז אויך דער געזונט זיינער אָפּגעשוואַכט געוואָרן, אַזוי אַרום האָט ער דורכגע־מאַכט דאָס אַלץ וואָס געזעלשאַפטלעכע עסקנים דאַרפן זיין גרייט דורכצומאַכן...

ד. ק.

ואַלדפוגל שמעון

מעטים היו האנשים בעירנו, שהתמסרו לעבודה ציבורית באותו להט, כפי שעשה זאת ר' שמעון ואַלדפוגל (נולד בשנת 1886). מדי שבת בשבתו היה הולך מבית לבית ואוסף מצרכי אוכל בשביל הנצרכים. היה זה בתקופת מלחמת־העולם הראשונה, כשלעירנו הגיעו המוני פליטים בעירום ובחוסר כל (מהמחוזות המזרחיים).

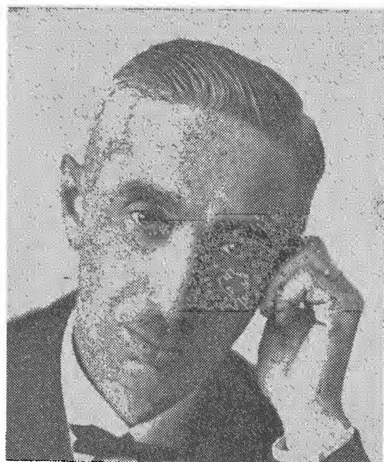
לפי יוזמתו ויוזמת מר שמואל־לייב ויטנברג, ואחרים, נוסדה בשנת 1921 קופת גמ־לות־חסדים, שחילקה הלוואות ללא־ריבית לתקופה של עשרה חודשים. רבים היו שלא האמינו בקיום הקופה, אבל העסקנים לא רפו ידיהם.

הקופה יצאה למרחב רק לאחר שקיבלה סכום הגון מהנדבן הידוע ר' מנדל לחמן, וכמו כן הענקות מה„ג'וינט". ההלוואות שהיו תחילה בסך שלושים זהובים, הגיעו במרוצת הזמן לסכום של מא־תיים זהובים.

שמעון ואַלדפוגל היה הנפש החיה בקופה, וכן היה פעיל באירגון בעלי־המלאכה והסוחרים הזעירים. איש פשוט היה, אבל יהודי טוב ומסור לצרכי־ציבור.

א. וו.

וולקוביץ יחיאל־מאיר

עם הסתלקותו (בשנת 1935), נעלם מעל פני במת־העיר עסקן־ציבורי במשמעות הנעלה של מושג זה: עתונאי אחראי, אדם תוסס, התגלמות חיה של נושא בעול העבודה השחורה, היום־יומית כפוית־הטובה, למען המדינה היהודית שבדרך.

י.מ. וולקוביץ הגיע לראדומסק מן העיירה קרושין, בשנת 1921, מבית של „חובבי־ציון". לא עברו ימים מרובים והוא הנכרי והבלתי מוכר נעשה פופולרי ואהוד על השכבות הרחבות של יהודי ראדומסק. בקיאותו בניהול־חשבונות סייעה לו בכך, וכן היותו בא־כוח של חברות־ביטוח פתח לפניו את בתיהם של סוחרים ושל האינטליגנציה העובדת.

כבר בימים הראשונים לבואו, נתפס בכל ישותו לפעולה למען הקרן־הקיימת־לישראל. הוא פעל יחד עם אברהם־משה וקסמן, ולאחר שהלז עלה ארצה — נעשה י.מ. וולקוביץ המורשה של הקק"ל ושי־מש בתפקיד זה עד ימיו האחרונים. עבודתו המסורה למען הקרנות נעשתה מתוך רגש אחריות לתנועה הציונית.

החיפושים התמידיים אחרי שיטות־עבודה חדשות ואי־שביעות־רצון מן ההישגים, הניעו אותו לארגן את „הגדוד למען הקק"ל". פעולותיו של הגדוד, שעם חבריו נימנו גם בני־נוער בלתי־מפלגתיים, הביאו לתוצאות בלתי־רגילות והיו לדוגמה ולמופת לרבות מערי פולין.

במקביל לעבודתו למען הקרנות, הקדיש י. מ. וולקוביץ את זמנו ואונו לעבודה האירגונית והפוליטית של התנועה הציונית. יחד עם דוד חשצ'בצקי, קריינדלר והאחים לחמן, יסד את ה„התאחדות", שגילתה פעילות רבה בחוגי העיר.

בבחירות לשלטונות הקהילה, נבחר ל„פרנס" ובתמיכת האיר־גונים המתקדמים והפרו־ציוניים נתמנה סגן־יושב־ראש של הקהילה הראדומסקאית. בתפקידו זה הצטיין, בעיקר, בעמידתו האיתנה נגד השחיתות, שהיתה שכיחה ברבות מקהילות פולין.

הוא גילה הבנה והערכה לגבי דברים שבכתב בכל המערכות הציבוריות והפוליטיות שניהל. החלק הראדומסקאי של השבועון „פיאָטרקאָוו־ראַדאָמסקער צייטונג", שהוא היה עורכו, הצטיין במקו־ריות ובסגנונו הנקי ושימש במה חשובה לשינויים שהונהגו בחיים היהודיים.

באמצע הקרב ובדמי־חייו נפל האיש. הנהלת הספריה ע"ש שלום עליכם בראַדאָמסק, הנציחה את זכרו בפתיחת מדור עברי בספריה שנשא את שמו של י. מ. וולקוביץ. רוב הספרים נאספו בארץ־ישראל ע"י בני־עיר ונשלחו לראדומסק באמצעות ברית עברית עולמית.

כל חייו של י. מ. וולקוביץ היו קודש למען ארץ־ישראל ולענ־ייני־ציבור נשגבים, המאירים את דרכנו מאז ועד עתה.

י. מ.

ויטנברג ברל

ר' ברל היה מחשובי בעלי־הבתים בעיר, תלמיד־חכם ובר־אורין. בזמנו שימש מוהל יחיד בראדומסק וסביבתה, היה מוחזק כמומחה ב„מקצוער" זה ומספר הנימולים על־ידו הגיע לאלפים. כשהוזמן לברית מילה — ויהי זה בכפר נידח במרחק של כמה מילים מן העיר — היה נענה ברצון רב ושום מכשול לא היה בו כדי לעכב אותו מלהחלץ לקיים מצוה זו, לא חום־הקיץ ולא קור־החורף. גם לעת זקנתו, כשמצב בריאותו לא הרשה לו לעזוב את הבית, היה שש תמיד לקיים את המצוה הזאת שכן נחשבה בעיניו כעבודת־קודש שהיה מקבלה על עצמו מתוך התנדבות, שלא על מנת לקבל פרס.

לימים, התחיל רושם לפניו את כל התינוקות שעברו תחת האזמל שלו, את שמותיהם, שמות ההורים ושם משפחתם, תאריך לידתם וכו', עד שברבות הימים נצטברו הרשימות האלה והיו לכרך עבה מאוד. שלטון העיר (המגיסטראט) הכיר ברשימות הללו כמסמך רשמי לצורך הענינים הנוגעים לחיי היהודים בעיר.

ר' ברל הגיע לזקנה ושיבה, אך שיבתו לא היתה טובה ביותר, שכן חלה במחלת השיתוק בחצי גופו. למרות מחלתו היה ער תמיד לכל המתרחש בחיי העיר, בחיי העם היהודי, ובתנועה הציונית.

ש. ק.

ויטנברג יעקב

בנו של ר' ברל ויטנברג. כאביו נמנה אף הוא עם האנשים החשובים בעיר. בעל סגולות ומדות טובות היה, שהביא עמו מבית אבא ונוסף לזה ניחן בחן אישי מיוחד שחיבב אותו על כל יודעיו ומכריו. אפילו הגויים שבעיר העריצוהו וכבדוהו מאד, בגלל אדיבותו ונועם הליכותיו. בחוגי הסוחרים — עליהם נמנה — העריכוהו מאד וכל הבאים אתו בקשרי־מסחר היו תמיד מתיחסים אליו ואל מוצא פיו באימון מלא.

היה המדפיס הראשון שבעיר. היות וחלק גדול מבין נותני העבודה שלו היו המפלגות והחברות השונות, נהפך במשך הזמן בית־הדפוס שלו למעין בית־ועד לכל מנהיגי המפלגות והעומדים בראש החברות השונות.

לעתים קרובות קרה, שנותני העבודה „שכחו" לסלק לו את שכר־עבודתו, אבל יעקב ויטנברג היה רגיל לעבור על דברים שכאלה לסדר היום, הוא לא רגז, לא התקצף, לא הגיש איש מהם לערכאות, ואף לא הזמינם לדין־תורה. אם באו לאחר זמן, להזמין עבודות „ציבוריות", היינו, כשעמדו שוב לפני בחירות בעיר או כיוצא בזה, לא השיב אף פעם את פניהם ריקם, אלא קיבל אותם בסבר פנים יפות כאילו לא קרה דבר. עדין־נפש ואציל־רוח היה האיש ונזהר היה, שלא להלבין פני איש ולא להעמיד את הזולת במצב בלתי־נעים.

ר' יעקב היה גם נדבן ומשכיל אל דל. לא היתה בעיר אף חברה של צדקה וחסד שלא היה נמנה עם חבריה ותומכיה. אף כי לא היה מן העשירים הגדולים ביותר, היה חלקו במוסדות העיר גדול מחלקם של רבים שעלו עליו מבחינת מצבם החמרי.

במיטב שנותיו קרהו אסון, בהילקח ממנו רעיתו הנדיבה והאצילה חיה־איידל. אף כי בנה מחדש את ביתו, אך חדוות־החיים שהיתה מלווה אותו תמיד בשנותיו הקודמות, סרה ממנו. בשנים האחרונות שלפני היטלר ימ"ש כשיהדות פולין נתונה היתה במצב פוליטי ירוד ובמצוקה כלכלית, התחיל ר' יעקב לממש ברצינות את שאיפתו התמידית וחלום־חייו, לעלות ארצה, אבל מסיבות שונות, לא קל היה לו להוציא את רעיונו הטוב לפועל ובינתיים הקדימה אותו השואה. הוא ניספה יחד עם שני ילדיו (יששכר ודינה) ורק בתו הבכירה שפרה נשארה לפליטה, בעלותה בשנת 1931 לארץ־ישראל.

ש. ק.

חשצ'בצקי דוד

בשלהי מלחמת־העולם הראשונה, עת העולם היהודי היה שרוי במבוכה, הן בשל הבשורה על מהפיכה וגאולת־האדם שבעקבותיהן באו הרס ושפיכת־דמים, פרעות והשמדת יהודים, והן בשל בשורת הישועה של העם היהודי והאפשרות להקמת מדינת־יהודים בארץ־ישראל — הגיע לעירנו ראדומסק מורה לעברית, מפליטי אוקראינה — דוד חשצ'בצקי.

הוא נתגלה מהר כאדם בעל מרץ רב ואופי חזק. שונה היה במנהגיו ובתכונותיו: „טיפוס מוזר" היו הבריות אומרים עליו. זמן קצר לאחר בואו הצליח לרכז סביבו את הנוער, שהושפע מהמאורעות האחרונים בעולמנו, על מנת להקנות לו את השפה העברית, וזאת עשה בהתלהבות ומסירות רבה.

במעשיו ופעליו העניק השכלה טובה לבנות ולנערים שבעירנו. הוא השתדל לחבב עליהם ולהחיות בלבם את השפה העברית, וזאת עשה בסבלנות רבה, בהסבירו בחריפות ובעמקות את נושאי שיעוריו המעניינים. הוא השכיל לחבב על תלמידיו את התנ"ך ואת שירי ביאליק, אשר אהב. לא הקפיד על השעות המזומנות, על־פי־רוב הוסיף עליהן והשתדל להקל את הלימוד ע"י השאלת ספרים מספריו. פעמים היה אף מוותר על שכר־לימוד לתלמידים חסרי־יכולת ולמתמידים בלימודים (דבר שהכביד עליו מאד בשל מצבו הכלכלי הקשה). הוראתו נשאה פרי ולא עבר זמן רב ופה ושם נשמעו צלילי שפת העברית.

אם כי היה חופשי בדעותיו, לימד גם בביה"ס „המזרחי". בחגי־גות חג־החנוכה, שכל ילדי ביה"ס השתתפו בהן, השקיע בהכנות ממיטב רוחו והכל עלה יפה. הילדים דיקלמו ושרו משירי־הארץ והדבר הרטיט את לבות ההורים שנוכחו בחגיגות עד שדמעות גיל ואושר נראו בעיניהם.

בפגישות של דוברי עברית היה מעודד להחלפת דעות, קריאת קטעי ספרות יפה ועתונות, והמריץ ליסד חוגים עבריים, ואמנם כך נוסדה ה„פינה העברית".

ד. חשצ׳בצקי לא הסתפק רק בלימודים ולקח חלק גם בחיים הציבוריים והפוליטיים שבעיר. היה חבר פעיל ב„התאחדות" (ערך שם שיעורים לעברית) ואף לימד ב„השומר" וב„החלוץ".

העמיד תלמידים לעשרות, שרבים מהם מתגוררים בישראל. מסיבות חשובות ביותר לא זכה לעלות ארצה, אף שרצונו לכך היה בראש מאוייו. ניספה בשואה עם רעיתו שרה ובתם מרים, זו שהש־אירה אחריה את יומנה מהגיטו, המתפרסם בספר זה.

לאה ט.

טענצער לייזער

ר׳ לייזער טענצער האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט אַן אייגנאַרטיקן טיפּ אינעם ראַדאָמסקער ציבור. געווען איז ער פון מיטעלן וווּקס, אַ חסיד, אַן אינהאָבער פון דעם גרויסן און שיינעם האָטעל און רעסטאָראַן אין פּערשטערס הויז. אויב מיטן רעסטאָראַן האָט זיך פאַרנומען זיין פרוי מרים, האָט זיך מיטן האָטעל און פיינעם בופעט פאַרנומען ר׳ לייזער. זיינע געסט זענען געווען פּולישע פּריצים און גוטבאַזיצער, וועלכע האָבן זייערע קאַרעטן געהאַלטן אינעם דער־בייאיקן פּאַרפּאַר־הויז.

ר׳ לייזער טענצער האָט שטענדיק פאַרשאַפט כבוד מיט זיין ערלעכקייט און אַנשטענדיקייט. אין די מיטעלע און עלטערע יאָרן האָט ער זיך פאַרנומען מיט קהלשע ענינים, געווען אַ לענגערע צייט אַ דאָזאָר און מיטגעאַרבעט אין אַנדערע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס. איבעראַל האָט ער געזוכט דעם „גאָלדענעם מיטן", נישט צופיל עקסטרעם, אַבי עס זאָל הערשן שלום.

פאַר די ימים־נוראים זענען אין האָטעל איינגעשטאַנען פיל רייכע חסידים, וועלכע פלעגן קומען צום רבין אויף יום־טוב. ר׳ לייזער טענצער איז געווען אַ חסיד פונעם בעסטן טיפּ, שטענדיק געווען גרייט צו העלפן מיט וואָס מען האָט נאָר געקענט און באַדאַרפט. אויך זיין פרוי מרים האָט נישט אין איין הויז געהאָלפן מיט אַ וואַרעם געקעכטס, אַ מלבוש און אַנדערע נויטווענדיקע זאַכן.

ד. ק.

לבקוביץ׳ משה

דמותו ומנהגיו של משה לבקוביץ׳ נחרתו עמוק בלבם של רבים וסיפוריו אודות ד"ר הרצל וחזונו, שסיפרם מתוך הערצה כאילו המדובר היה במלך ישראל, הביאו את כל השומעים לידי התלהבות עצומה לרעיון הציוני וחזו בדמיונם את מדינת־ישראל הקמה לתחיה.

בכל ימות החג וביחוד בליל־פורים היו רבים מצטופפים בצל קורתו, לבלות בחברתו ובחברת אורחיו הנכבדים, ביניהם שטטלר המורה וקופל השמש, שהתבלטו בין המסובים. אחרי הכיבוד הרב והטעים, שהגישה אשתו הנאמנה, וכטוב לבו של משה ביין, היה שר משירי ורשבסקי וגולדפאדן ותוך כדי כך ממלא מצווה חשובה בקרבו לבבות למטרה הנשגבה של שיבת־ציון ובאספו תרומות למען ארץ־ישראל. הוא גם השפיע על כמה מנכבדי עירנו, לשלוח את בניהם ללמוד בגימנסיה „הרצליה" שבתל־אביב.

לשם פרנסתו, היה משה מנגן בחתונות, שנערכו ברוב פאר עד אור־הבוקר, באולם שהשתייך לאלמנתו של החזן שלמה זקס ז"ל, ברחוב פשדבורסקה. הוא היה הכנר הראשי ועימו היו עוד: כנר שני — לייבלה „כלי־זמר"; חליל — יוסף אורבך; אלטובקה — וואלף; חצוצרה — חותנו של משה; בס — משה סקורקא; ושני מנגנים נוספים. שיא ההתרגשות בליל־החתונה היתה הופעתו של משה עצמו כמנגן סולו לפני הכלה והחתן, בראש השולחן, בנגנו „יהי־רצון" (שחיבר לבד), נגינה שהרעידה את לבות כל שומעיה והביאה אותם עדי דמעות.

ש. ק.

*

יאָר 1906, ס׳איז געווען נאָך שבת נחמו. משה לעווקאָוויטש האָט אויף אַ חתונה געשפּילט. ס׳איז געווען מיט אַ פּאָר וואָכן שפּעטער ווי ס׳האָט אויפגעהערט צו קלאַפּן דאָס האַרץ פון אַ שר וגדול בישראל. די קרעכצן וואָס זענען פון פידלערס האַרץ אַרויס, די זיפצן וואָס זיין פידל האָט אַרויסגעגעבן, האָבן מיטגעוויינט אויף דער גרויסער אבידה פון יידישן פאָלק. מ׳האָט דעמאָלט אין ווין נאָר־וואָס געהאָט מקבר געווען דעם גרויסן יידן ד"ר הרצל ז"ל.

מיט זעקס יאָר שפּעטער האָב איך אים ווידער אויף אַ חתונה געהערט שפּילן. איך האָב מיך עראינערט אין זיינע קרעכצן מיט זעקס יאָר צוריק. איך האָב שוין איצט גוט פאַרשטאַנען די יאָמערלע־כע טענער, וואָס האָבן זיך דעמאָלט פון זיין פידל אַרויסגעריסן. ווען ער האָט איצט געשפּילט „התקווה", און „במקום שם ארזים", איז געווען גאָר לייכט צו מערקן, אַז דאָס שפּילט נישט קיין כלי־זמר פאַרן רובל, נאָר אַ פידלער וואָס רעדט, פאַנטאַזירט און

טרוימט מיט אַ הייס יידיש האַרץ וועגן דער גרויסער צוקונפט פון זיין פאָלק...

אַ דריטן מאָל האָב איך זיך מיט אים צוזאַמענגעטראָפן אין יאָר 1915. ס׳איז געווען אין סאַמן ברען פון דער מלחמה, ווען די גרעסטע אָפּטימיסטן פון ציוניסטישן לאַגער האָבן זיך מתיאש געווען פון זייערע אידעאַלן און געדאַכט האָט זיך, אַז די מלחמה וועט מאַכן אַ תל פון ציוניסטישן טרוים, אַ תל פון דעם אַלעם וואָס איז ביז דעמאָלט דערגרייכט געוואָרן אין ארץ־ישראל. מיט אַזאַ פאַרלאָשענעם אידעאַל, מיט אַזאַ אָפּגעשטאָרבענעם פעסימיזם וועגן ציון, האָב איך מיך צוזאַמענגעטראָפן מיט משה לעווקאָוויטש. און בלויז איינציקע שעה האָבן מיר צווישן זיך גערעדט, ריכטיקער געזאָגט — ער האָט גערעדט, און עס איז געשען אַ ווונדערלעכע זאַך: די אמונה, דאָס גלויבן, וואָס איז געווען ביי מיר אָפּגעשטאָרבן צוויי יאָר, איז אים געלונגען מיט זיינע איבערצייגענדע ווערטער, מיט זיין נאַיוון גלויבן אין דער גרויסער זאַך, צוריק אויפלעבן ביי מיר, צוריק אָנצוצינדן אין מיין האַרץ דעם „נר קודש״ וועגן ציון, וועלכער זאָל שוין קיינמאָל נישט פאַרלאָשן ווערן.

(„אונדזער צייטונג״, 22.1.1926, צום 5טן יאָרצייט נאָך מ. לעווקאָוויטש).

ד״ר י. מיטעלמאַן

ד״ר י. מיטעלמאַן געהערט צו די געשטאַלטן, וועלכע זענען אין זייערע מעשים און האַנדלונגען אַזוי טיף מענטשלעך, אַז די קלענסטע באַרירונג מיט זיי קריצט זיך איין אין זכרון אויפן גאַנצן לעבן. זיין אויסערלעך־ערנסטער געז׳כט, האָט שטענדיק געלויכטן מיט אַ ליבן שמייכל און איז געווען פאַרענדיקט מיט אַ פיין־געשניצטער קאַנטיקער באָרד. פון־צייט צו־צייט פלעגט ד״ר י. מיטעלמאַן זיך אַריינכאַפּן אין „חדר״ פון ר׳ מיכאל מלמד, וועלכער האָט געשמ׳ט אויך דערפון, אַז ביי אים האָט מען געקענט באַקומען אַ ספּעציעל „מילך־וואַסער״, וואָס האָט געדינט אַלס גוטע רפואה אויף בראַנד־ווונדן. שפּעטער האָט מען זיך דערוווסט, אַז די רפואה האָט ער צוגעגרייט לויט די פאַרשריפטן פון ד״ר י. מיטעלמאַן...

אין דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ד״ר י. מיטעלמאַן מאָבי־ליזירט געוואָרן, אַלס דאָקטאָר, אין דער צאַריסטישער אַרמיי.

ווען די מלחמה־וואָלקנס האָבן פאַרדעקט דאָס שטעטל, הונגער און נויט האָבן אָנגעהויבן אַלץ מער אַריינדרינגען אין די אָרעמע יידישע הייזער, האָבן זיך אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן עפּידעמישע קראַנקהייטן, וועלכע האָבן אָוועקגענומען נישט ווייניק קרבנות. דעמאָלט האָט משה פישהאָף, אַן איבערגעגעבענער פריינט און תלמיד פון ד״ר י. מיטעלמאַן, גענומען אויפשטעלן אַ יידישן עפּידע־מיש־שפּיטאָל (אין אַן אַלטער הילצערנער געביידע, אויף עק פּשעדבאָזשער גאַס, אין צוויי קליינע צימערלעך).

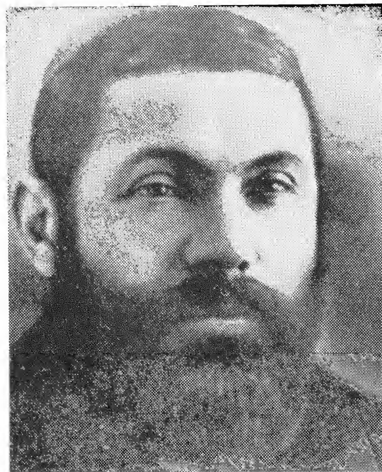
ווען ד״ר י. מיטעלמאַן האָט זיך צוריקגעקערט, אין יאָר 1917, פון פראָנט, האָט ער איבערגענומען די לייטונג פונעם דאָזיקן שפּיטאָל און מיט אַ טאָפּלטער ענערגיע גענומען אָרגאַניזירן די מעדיצינישע פאָלקס־הילף פאַר דעם יידישן ראַדאָמסק. שפּעטער איז דאָס שפּיטאָל אַריבערגעטראָגן געוואָרן אין אַ צווייטן פאַסיקן לאָקאַל און איז געווען טעטיק אונטער ד״ר י. מיטעלמאַנס אָנפירונג.

צו יענער צייט האָט ד״ר י. מיטעלמאַן באַוויליקט די בקשה פון דער אָרגאַניזירטער יוגנט און פלעגט אויפטרעטן יעדן דאָנערשטיק אָוונט אין „אַרבעטער־היים״, מיט לעקציעס אויף מעדיציניש־היגיענישע טעמעס. נישט לאַנג האָט דאָס געדויערט, ווייל ד״ר י. מיטעלמאַן איז קראַנק געוואָרן אויף טיפוס און ליידער מער נישט אויפגעשטאַנען פון בעט. דער גרויזאַמער טויט, וועלכן ד״ר י. מיטעלמאַן האָט באַקעמפט ביי אַנדערע, האָט איבערגעריסן דאָס לעבן פון אַ טייערן יידן, אַ ווונדערבאַרן מענטש, וועלכער האָט געטריי געדינט מיט זיין וויסן די ברייטסטע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ראַדאָמסק.

ד. ק.

מינסקי אברהם

ר׳ אברהמצ׳י מינסקי נמנה עם „חובבי־ציון״ הראשונים ברא־דומסק והיה ממיסדי „המזרחי״ בעיר. חובב־ציון היה בכל לבבו, בכל נפשו ובכל מאודו, ולא רק את ציון ואת ארץ־ישראל אהב וחיבב, כי אם גם, ובעיקר, אהב את ישראל.

כל העיר ידעה, את טוב לבו ונדבת רוחו, הגם שאפשרויותיו היו מצומצמות מאוד. היה פקיד (במגיסטראַט), פקיד יהודי יחיד בימי הרוסים, שניהל את „השולחן היהודי״ בעיריה. תפקידו העיקרי היה, החלפת הפאַספּורטים, שבימים ההם היתה חובה על כל האזרחים להחליפם מדי שנה. ההחלפה היתה קשורה בתשלום מיוחד, שהמח־ליף צריך היה לשלם לקופת העיריה, ותשלומים אלה היוו את המשכורת שלו. לא היה זה מן המקרים הנדירים ביותר, שר׳ אברהמצ׳י ויתר על התשלום לכשידע שאין ידו של המחליף משגת...

ר׳ אברהמצ׳י היה יהודי שומר תורה ומצוות, חרד ואדוק בדתו ודבק במסורת היהודית. עם זאת לא הפלה בין יהודי חרד לבלתי־חרד, כל יהודי ויהודי היה אוהב וחביב עליו ולכולם היה מתיחס בחיבה ובידידות. באותה מידה היו כל בני־העיר מודדין לו וכולם מקטון ועד גדול אהבוהו וכבדוהו. אפילו הנוצרים שבעיר אהבו אותו וגילו כלפיו יחס של כבוד ודרך־ארץ.

כל ימי־חייו חלם את חלומו לעלות לארץ־ישראל ולהתנחל על האדמה כחקלאי, אלא שהמוות המר הקדים אותו (בגיל שישים שנה).

ש. ק.

*

בלויז מיט יאָרן שפּעטער, האָט מען זיך דערוווּסט, אַז ר׳ „אברהמטשע פון מאַגיסטראַט" האָט אויך אַ פאַמיליע־נאָמען. מען האָט דאָס אַבסאָלוט נישט געדאַרפט וויסן, גלייך ווי עס איז נישט נויטיק געווען צו קענען דעם נאָמען פון דער גאַס, ווו עס האָט זיך געפונען די געביידע פון מאַגיסטראַט. יעדעס קינד אין שטאָט האָט געוווּסט ווו עס איז דער מאַגיסטראַט און אַז דאָרט זיצט אַ טייערער, אַ האַרציקער און גוטמוטיקער ייד ר׳ אַברהמטשע, וואָס פירט אָן מיט דער יידישער מעטריקע־אָפּטייל.

ווען אַ גרופּע יידן זענען געקומען צופאָרן אין יאָר 1914, אַ נאַכט פאַר ערב יום־כיפור, מיט פערד און וואָגן, פון טשענסטאָכאָוו, האָט זיי אויפן פּלאַוונער וועג פאַרהאַלטן אַ דייטשער פּאַטרול און אָפּגעפירט אין מאַגיסטראַט. דער דיזשורירנדיקער דייטשער סאָלדאַט האָט אויפגעוועקט דעם שלאָפנדיקן פּוילישן באַאַמטן ער זאָל דערקענען צי דאָס זענען ראַדאָמסקער. דאָס ערשטע וואָרט, וואָס דער באַאַמטער האָט אויפכאַפּנדיק זיך פון שלאָף אַרויסגעזאָגט איז געווען: „אַברהמטשע ניעמאַ" (אַברהמטשע איז נישטאָ)...

ר׳ אַברהמטשע איז געווען אַ מוסטער פון אַ באַאַמטן. ער האָט געגעבן געוווּסט, ווו מען דאַרף זוכן אין די גראָבע ביכער, ווען דער זיידע אָדער טאַטע איז געבוירן געוואָרן, ווו ער האָט געווױנט אָדער ווען און ווו ער האָט זיך געדאַרפט שטעלן צום פּריזיוו. אין דער הינזיכט איז ער געווען ממש אַ „גייענדיקער אַרכיוו". מען האָט געקענט צו אים אָנקומען צו יעטוועדער צייט און אויב מען האָט אים נישט געפונען אין ביוראָ, האָט ער קיין פּאַראיבל נישט געהאַט אַז מען איז געקומען צו אים אַ היים. ער איז שטענדיק געווען דער גוטער, איידעלער און איבערגעגעבענער ייד, גרייט צו דינען און העלפן יעטוועדערן.

ד. ק.

נייקרון ראובן — בנו של ר׳ יוסיל

השם ראובל׳ה (שם חיבה לראובן) נייקרון היה ידוע בראדומסק לכל איש, כ„שם־דבר" של עסקן ציבורי, עושר וגדולה גם יחד. אביו המנוח ר׳ יוסיל (יוסף) נייקרון היה בעל יחוס אבות מדורי־דורות, אף שלא השתייך ל„גבירים" שמקרוב באו, אשר בין־יום זרח אורם, הביטו על „עמך" מגבוה וביקשו להטיל צילם על יתר נכבדי העיר, שאינם עשירים כמוהם, כאדם האומר: „אני — ואפסי עוד"! הוא — ר׳ יוסיל נייקרון — היה אוהב שמחה מימיו וכל איש שנפגש בו, בלי הבדל מעמד, עשיר או עני, קיבלו בשמחה ובסבר פנים יפות.

עסקני העיר בצדקה ובגמילות־חסדים העידו על ר׳ יוסיל נייקרון, שכל מה ששייך ל„מתן בסתר" ולסתם גמילות־חסד, בגופו ובממונו, לא היה צורך להזכירו. ר׳ יוסיל היה שייך למקדימים לתת, כדי שגם אחרים ילמדו ממנו ויתנו גם הם.

ר׳ יוסיל נייקרון היה חסידו של הרבי מרדושיץ זצ״ל והתפלל ב„שטיבל" של חסידי רדושיץ בראדומסק. כל איש שהיה זקוק לעצה ולתושיה ידע את הכתובת של ר׳ יוסיל נייקרון והיה בטוח שאת פניו לא ישיב ריקם.

בבוא הרבי מרדושיץ לעיר היה מתאכסן בבית ר׳ יוסיל נייקרון. באותם הימים, שהרבי זצ״ל שהה במחיצתו, היה בית ר׳ יוסיל — בית הרבי: הדלת לא נסגרה, חסידים יוצאים וחסידים באים, כל איש ואשה מרי־נפש היו באים לשפוך שיח לפני הרבי ולבקש עצה, וכל הבאים הרגישו עצמם כבביתם־הם. מהרבי קיבלו ברכה ומרבי יוסיל — גמ״ח ועידוד: ה׳ יתברך יעזור! אל דאגה! יש אלוקים בשמים ומפי הרבי — לאזני הקב״ה. „דמי־קדימה" קיבלו מר׳ יוסיל, כדי שיהיה לברכת הרבי על מה לחול וכשר׳ יוסיל נתן הוא נתן ביד רחבה ביחוד בעת רצון, בשעה שהרבי נמצא בביתו, וזאת לא חלילה כדי לזכות לפרסום ולהתפרסם אלא מתוך שכך צריך להיות. הרבי זצ״ל אמר: שהאדם נוצר להיות לעזר לאחרים, ה׳ נתן לו עושר, כדי לשמש גזברו של הקב״ה — עליו איפוא להיות גזבר נאמן, ואם ח״ו לא — הרי יקח עשרו ממנו וימנה גזבר אחר במקומו. המלה „ונתנו" נקראת ישר והפוך — אתה נותן לַנצרך והקב״ה נותן לך, זהו גלגל חוזר בעולם, היום אתה נותן ומחר, חלילה, עליך לקבל...

ר׳ יוסיל קיים את הנאמר בפרקי אבות: „ויהיו עניים בני־ביתך" (אבות א, ה) ולא רק עניים סתם, אלא כל הזקוק לעצה ולעזרה והוא עני באותה שעה, אפילו נחשב עשיר בעיני אחרים, ידע כי לפני ר׳ יוסיל הוא יכול לגלות לבו ולא יצא ריקם מלפניו.

האנשים הקרובים לביתו ידעו לספר, כמה צנועים היו חייו בביתו, הם לא היו שונים מחיי כל יהודי־העיר הפשוטים ביותר, ולא מתוך קמצנות אלא מתוך כך שהוא ראה עצמו כ„עמך" לכל דבר. ויש לשמור על הרכוש ולחסוך ולא להוציאו לבטלה כי לא תדע מה ילד יום. כן, לעולם־הבא צריך לדאוג!

חתונת בנו חיים־בנימין חלה בעצם ימי מלחמת־העולם הרא־שונה, עת רעמו התותחים והרבה משפחות בעיר רעבו ללחם. אנשים הזוכרים אותם הימים יודעים לספר, כי העניים והרעבים נשמו לרווחה ואכלו לשובע לפני החתונה ואחריה. בתלמוד־תורה, בו למדו ילדים עניים, סידרו סעודה כיד המלך. גם בבית ר׳ יוסיל נערכו השולחנות ביום החתונה, בראש וראשונה לעניי העיר, לכל דכפין, והם השתתפו, ברוב עם, בשמחת הגביר ר׳ יוסיל׳י נייקרון. לאחר הסעודה חולק לכל עני „מתן־בסתר" ומנת־אוכל לבני־הבית, לאשה ולילדים הרעבים בבית.

חלפו הזמנים, שנה רודפת שנה, הדור ההוא חי את חייו והשיב נשמתו ליוצרו, כפקדון שהופקד בידו עד בוא העת, ודור חדש בא לעולם. גם ר׳ יוסיל החזיר נשמתו בשיבה טובה ובמטען של מעשים טובים, שלקח עמו לעולם הבא. ארבעת בניו חילקו ביניהם ירושת אביהם חלק כחלק, אך ראובן ירש גם את חלק העסקנות של אביו, הוא מילא מקום אביו בכל השייך לעסקנות הציבורית. אמנם את מקום ה„שטיבל" מלאה ההסתדרות הציונית, שראובן שימש בה יושב־ראש, הוא גם נבחר לנשיא התאחדות הסוחרים בעיר, ל„ראט־מאן" ול„לאווניק" במועצת־העיר (מאגיסטראט). אבל... נחת לא שבע מעסקנותו זו, כי היה עליו להלחם בשתי חזיתות: א. בשנאת ישראל של חברי־המועצה הנוצרים, מחד, נגדם השתמש בלשונו

החריפה ללא חת; ב. בדעותיהם של אחיו היהודים, מבין הנציגים שנבחרו למועצה ולא הבינו איש את רעהו. כך רכש לו שם מתנגדים מכל צד וגם בעבודתו הציבורית רכש שונאים, לעומת זאת, עלתה הצלחתו בעסקים מעלה מעלה, וכאשר ירבה עשרו כן הוסיפו שנוא אותו, על רכושו ועל דבריו באסיפות. בראותו כך, הסתלק מהעסקנות הציבורית והתמסר לעניינים הקרובים ללבו, וכך חי לו ראובן נייקרון עד פרוץ מלחמת־העולם השניה.

עם הכיבוש הנאצי היה גורלו כגורל אחיו היהודים. הנאצים ימ״ש שדדו רכושו, גרשוהו מדירתו ומביתו וסופו — על מזבח טרבלינקה!

ת.נ.צ.ב.ה. בנימין ימיני

נייקראַן גוטע

גוטע נייקראַן, די פרוי פון חיים־בנימין נייקראַן, געבוירן אין יאָר 1897, איז געווען אַ טאָכטער פון מאיר דאַנציקער, איינער פון די גרינדער פון דער פאַבריק „לודזיה" אין ארץ־ישראל. טראָץ איר גביריש־אַריסטאָקראַטישער אָפּשטאַמונג און פאַרצווייגטן מש־פּחה־לעבן, האָט גוטע נייקראַן זיך געווידמעט פולשטענדיק דער געזעלשאַפטלעך־פילאַנטראָפּישער טעטיקייט צווישן די ברייטע מאַסן אין שטאָט. זי איז געווען אַקטיוו אין קאָמיטעט פאַרן „קרן־קיימת", אין דער „שלום־עליכם" ביבליאָטעק און אין כמעט אַלע סאָציאַלע פאַראיינען און אינסטיטוציעס.

גוטע נייקראַן האָט אויפגעשטעלט די ציוניסטישע פרויען־אָר־גאַניזאַציע „וויצאָ", אָבער קאַטעגאָריש זיך קעגנגעשטעלט צו זיין דאָרט אַ פּרעזידיום־מיטגלידערין. דער דאָזיקער שטריך פון ענוות, באַשיידנקייט און צוריקגעהאַלטנקייט, האָט שטענדיק באַגלייט איר טעטיקייט און לעבנס־שטייגער. אַ חוץ דער טעטיקייט אין די ראַמען פון פאַריינען און אינסטיטוציעס, האָט זי געטאָן גאָר וויכטיקע אַרבעט אין געהיימעניש און פאַרבאָרגעניש. זי האָט געטיילט צווישן אָרעמעלייט חלה אויף שבת, באַזאָרגט זיי מיט הייל־מיטלען, צוגע־שיקט קליידונג און שוכונג, אונטערגעוואָרפן אַ פּאָר זלאָטעס אא״וו. נאָר איינצלנע אין שטאָט האָבן געוווּסט וועגן אָט די געהיימע קאָנטאַקטן צווישן דער נגידישער פרוי און דער אָרעמקייט...

אין איר פולער פּראַכט האָט גוטע נייקראַן אויפגעשטראַלט אויך אין די פינצטערע טעג פון פאַרניכטונג. געפינענדיק זיך אין פּיעטרקאָווער לאַגער האָט זי ווי אַ מוטער פאַר אירע אייגענע קינדער געזאָרגט פאַר אַלע אומגליקלעכע יידישע יתומים, וועלכע האָבן דאָרט פאַרלאָרן זייערע טאַטע־מאַמע. זי האָט די גאַנצע צייט געהאַלטן ביי זיך אַ 5־יאָריק מיידעלע, אלא פּאַזשענסקא, אַ קיילעכ־דיק יתומה׳לע, און ניט איינמאָל פאַרדעקט דאָס מיידעלע מיט איר אייגן קערפּער, ווען מען האָט דורכגעפירט ספּעציעלע קינדער־אַקציעס.

גוטע נייקראַן איז געשטאָרבן פון נויט און הונגער אין קאָנ־צענטראַציע־לאַגער בערגן־בעלזן, אין דער לעצטער נאַכט פאַר דער באַפרייאונג...

ח. ב.

פּאַליוואָדא י. אינזש׳

דער אינזשיניער פּאַליוואָדא איז געקומען קיין ראַדאָמסק אַלס לערער אין דעם יידישן גימנאַזיום, ביים סוף פונעם ערשטן וועלט־קריג. ער האָט זיך גאָר גיך באַקאַנט מיטן אַלגעמיין־יידישן געזעל־שאַפטלעכן לעבן און ספּעציעל זיך פאַראינטערעסירט מיט דער יידי־שער יוגנט, וואָס האָט געלעכצט נאָך וויסן סיי אין דער יידישער און סיי אין דער אַלגעמיינער קולטור.

אינזשיניער פּאַליוואָדא האָט צו דעם זייער פיל מיטגעהאָלפן, מיט זיינע רעפעראַטן און פאַרלעזונגען, וועלכע האָבן שטענדיק אויסגענומען מיט זייער נאַציאָנאַלן און קולטורעלן אינהאַלט. ער איז געווען קלאָר אין דער רייכער גאַלעריע פון יידישע קולטור־שעפער אין מערב־אייראָפּע און די יוגנט האָט זייער פיל געוואָסן פון זיינע ידיעות אויף דעם געביט.

נאָכן ווערן אַ ראַדאָמסקער איידעם, האָט ער זיך איבערגעשיכ־טעט מאַטעריעליש, אָבער ווייטער פיל געלייסטעט פאַרן געזעל־שאַפטלעכן און קולטורעלן לעבן. ער איז געווען פאָרשטייער פון די האַנטווערקער אין שטאָטראַט, אין דער באַנק און אַנדערע געזעל־שאַפטלעכע אינסטיטוציעס.

ד. ק.

פיינזילבער מנדל

ר׳ מנדל בא לראדומסק מפיוטרקוב, לאחר שנשא אשה מבנות־העיר. התחיל בהוראת העברית לבני־העיר ומשלא הצליח ביותר בשטח זה פנה למסחר. היה מהעומדים בראש אגודת „בית־יעקב" ועזר הרבה להגדלת מספר חבריה. סיסמתו היתה תמיד: לא לבדוק בציציותיו של הרוצה להתקבל כחבר באגודה, אם בעל הכרה הוא אם לא, אלא להשתדל למשוך לאגודה דווקא את אלה שאינם ציונים ומתוך שלא לשמה יבואו לשמה. דעתו זו היתה בניגוד לדעתם של

כמה מהעומדים בראש האגודה, שהעדיפו מיספר קטן של חברים חדורי רוח ציונית ולאומיות מאשר הרבה חברים שאין להם כל ידיעה בציונות ובדרכי היהדות. ר׳ מנדל סבל אישית מחוגי החסי־דים, שהיו רחוקים מהציונות, אעפ״כ לא נשבר מכך גם כאשר הדבר פגע במקור־הפרנסה שלו.

היה גם נסיון מצדו, לעלות לארץ־ישראל על מנת להשתקע בה. לשם כך יסד, עם עוד כמה מהציונים הפעילים בעיר, חברה בשם „התאחזות״, שמטרתה היתה התישבות החברים הרדומסקיים בארץ וגם ביקר בשם החברה בארץ. אולם הנסיון — כנסיונות רבים מסוג זה — לא הצליח ולאחר זמן קצר התפרקה החברה. אעפ״כ הוא השאיר אחריו שורה של צעירים ותלמידים אשר המ־שיכו בדרכו הציונית המיוחדת.

ש. ק.

✶

מענדל פיינזילבער איז געשטאָרבן אין מארס 1930. ער איז געווען איינער פון די ערשטע פיאָנערן, וואָס האָבן צווישן דערנער און שטיינער געבויט אַ וועג פאַר דער אויפלעבונג פון יידישן פאָלק. ער איז געווען פון די, וואָס „ידם האחת עושה במלאכה והשניה מחזיקה בשלח״, וואָס מיט איין האַנט האָט ער צוזאַמען מיט אַנדערע אַנטוויקלט דעם רעיון־הציוני, און מיט דער אַנדערער האַנט געמוזט אָפּקלאַפּן די פאַרפאַלגונגען פון דער קליקע, וואָס האָט אים גערודפט אָן רחמנות, און האָט אים פאַרשאַפט פערזענלעך ווייטיק און שאָדן. דאָך איז ער געשטאַנען אין קאַמף פאַר דער ציוניסטישער אידעע.

ער האָט אין פאַרלויף פון יאָרן, אין ציוניסטישן „בית־יעקב״, פאַרנומען דעם אַמט פון אַ „בילדונגס־מיניסטער״. אַלס משכיל און תלמיד־חכם, האָט ער פאַרשפּרייט אין יענעם בין־השמשות אויף דער יידישער גאַס, די גייסטיקע תורה פון ציוניזם.

אין די לעצטע יאָרן האָט ער זיך דערווייטערט פון דער אַקטי־ווער ציוניסטישער אַרבעט. דאָס איז די פערזענלעכע טראַגעדיע פון טויזנטער, פון די ערשטע „חולמים־ולוחמים״, וואָס האָבן זיך דערווייטערט פון אַקטיווער אַרבעט ווען דער ציוניזם איז געוואָרן אַ ווירקלעכקייט. ער האָט אָבער איבערגעלאָזט נאָך זיך אַ גאַנצע ריי פון יונגע לייט און תלמידים, וואָס האָבן נאָכגעפאָלגט דעם ציוניסטישן וועג, וואָס ער האָט זיי אָנגעוויזן.

א. צ.

ראַפּאַפּאָרט בריינדעלע

בריינדעלע ראַפּאַפּאָרט איז געווען פון די אויסדערוויילטע יידישע פרויען, וועלכע האָבן אַ חוץ זייער הויז און משפחה שטענ־דיק זיך פאַרנומען מיט נויטבאַדערפטיקע. זי האָט נישט געוואַרט ביז מען וועט איר אָנווייזן, אַז אָט די פרוי דאַרף געבוירן און מען דאַרף צוגרייטן נישט נאָר פאַר דעם נייגעבוירן קינד, נאָר אויך פאַר דער מוטער און פאַרן שטוב גופא. בריינדעלע האָט זייער גוט גע־ווּסט אין וועלכע בכבודיקע יידישע הייזער קאָכט מען אויף שבת און יום־טוב — נאָר וואַסער... האָט געוווסט און געטראָגן הילף.

בריינדעלע ראַפּאַפּאָרט האָט שטענדיק געהאַט צייט אויסצוהערן די בקשות ביי איר אין שטוב פון אָרעמע הענדלער און בעלי־מלא־כות, וועגן אַ גמילות־חסד. זי האָט אויך געוווסט פון די יעניקע וואָס האָבן ניט געהאַט גענוג מוט קומען צו איר אין שטוב, זי איז געגאַנגען צו זיי און געהאָלפן מיט וואָס מען האָט באַדאַרפט. קיינ־מאָל איז איר די סאָציאַלע אַרבעט נישט געווען צו פיל, שטענדיק מיט אַ באַזונדערן שמייכל האָט זי געפירט די דאָזיקע אַרבעט.

בריינדעלע ראַפּאַפּאָרט האָט צו דעם אַלעם נאָך געהאַט צייט אויף מבקר־חולים־זיין קראַנקע אָדער מנחם־אבל־זיין, באַזונדערס אלמנות. שטענדיק האָט די איידעלע און פרומע פרוי געהאַט אַ פאַסיקן וואָרט פאַר יעדן ליידענדן און די נויטיקע הילף פאַר יעדן נויטבאַדערפטיקן. זי האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט כמעט אַ סאָציאַל־געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציע אין בעסטן זין פון דאָזיקן באַגריף.

ד. ק.

רוזנבאום דורה

דורה רוזנבאום, לבית הורוביץ, נולדה בשנת 1885 בעיירה טורק, מחוז קליש. בשנת 1903 נישאה ליעקב רוזנבאום, ומשנת 1910 גרה בקביעות בראדומסק.

הייתה ממייסדי הגימנסיה העברית בעיר, פעילה מאוד באירגון הנשים הציוניות ובחיים הציבוריים היהודיים בכלל.

עם פלישת הנאצים, נשארה עם בעלה בראדומסק והייתה עם שאר היהודים בגיטו. היא יסדה בגיטו בית־מחסה ליתומים שהוריהם ניספו קודם לכן. ביום חיסול הגיטו, נשארה עם בעלה בביתה (ברחוב לימנובסקי 35) ולא התיצבה במקום־הריכוז. באותו יום, בשעות הבוקר, ניספו דורה ויוסף רוזנבאום מידי הנאצים ונקברו יחד בקבר־האחים, בבית־העלמין בראדומסק.

ב. נ.

רוזביץ' ליאון ד"ר

בנו הצעיר של גדול עשירי־העיר, התעשיין ישעיה רוזביץ'. זה האחרון, היה מהמתבוללים המעטים שבעיר, לא התערב במאומה בחיי היהודים והיה רחוק מאוד מן ההווי של הציבור והפרט. אכן, החינוך שליאון הצעיר קיבל, היה רחוק מאוד מלהיות חינוך יהודי, דווקא צעיר זה היה מן הראשונים שנענו לקריאתו של ד"ר הרצל ונעשה ליד ימינו של משה לבקוביץ ז"ל ולעוזרו הראשי בפעולה הציונית, וזה, למורת רוח הוריו וכל בני־משפחתו.

אבל למגינת לב כל הציונים בעיר לא ארכה פעילותו של ליאון רוזביץ' זמן רב. באמצע עבודתו הציונית, נעשה לחתנו של ר' בריש פרשטר, אף הוא מגבירי העיר אבל הוא מאציליו. ר' בריש העביר את חתנו לוורשה בעניני עסק, גם שם המשיך ליאון במשך זמן רב בעבודה פעילה בשדה הציונות.

ד"ר ל. רוזביץ' חזר לראדומסק בשנות השלושים בתור רופא כללי, המשיך בעיר בפרקטיקה שלו עד פרוץ המלחמה, אח"כ ניספה בשואה.

ד. ל.

שאָץ יוסף

ר' יוסף שאַץ, דער אייגנטימער פון דעם געשעפט מיט שרייב־מאַטעריאַלן, איז געווען אַן „אינסטיטוציע" פאַר זיך. אַ דאַזאַר פון אַלטן שניט, אַן אַנדערער ווי שפּעטערדיקע דאַזאַרעס פון דער קהילה. אמת, אויך צווישן די שפּעטערדיקע דאַזאַרעס זענען געווען טיכטיקע און איבערגעגעבענע מענטשן (דוד בוגייסקי, לייזער טענ־צער, פישל דונסקי א.א.), אָבער קיינער פון זיי איז נישט געווען אַזוי פּאָפּולער און אַזוי פּאָלקסטימלעך ווי ר' יוסף שאַץ.

בעת אַ קאָנפליקט, וואָס איז אויסגעבראָכן צווישן די שילער פון דער רעגירונגס־שול („זשאנדוווקע") און דעם לערער גאָלאַמב, האָבן די שילער באַשלאָסן צו אָרגאַניזירן אַ „שטרייק" און גיין מיט אַ „דעמאָנסטראַציע" צום געשעפט פון ר' יוסף שאַץ, כדי צו אויפקלערן אים — דעם דאַזאַר — די האַנדלונג פונעם לערער און זוכן ביי אים הילף קעגן דער עוולה. ר' יוסף, מיט זיין שיינער גרויער באָרד, האָט אויפמערקזאַם אויסגעהערט די טענות, באַרואיקט די שילער און געהייסן זיי צוריקגיין אין שול. ער האָט טאַקע דעם ענין מיטן לערער דערליידיקט.

ר' יוסף איז געזעסן אין בית־מדרש נעבן רב, ביי דער מזרח־וואַנט. באַזונדערס פייערלעך האָט ער אויסגעזען בעת די פייערונגען פון די רוסישע „גאַלוווקעס", אַדער ווען ער איז געשטאַנען נעבן „בורמישטש", וועלכער האָט געטראָגן אַ נאַפּאָלעאָנישן הוט מיט גאָלד־פּאַרצירטע קאַנטן. דער בירגערמייסטער האָט רעפּרעזענטירט די שטאַט, און ר' יוסף שאַץ — די אַלגעמיינע יידישע באַפעלקע־רונג.

ר' יוסף האָט אויך דערפילט אין שטאַט אַן אַ צאָל אָפיציעלע פונקציעס. האָט אַ ייד באַקומען געלט דורך דער פּאָסט, האָט די ראַזע „פּאָוויעסטקע" געמוזט דורך אים באַשטעטיקט ווערן. איז אַ זון, אַדער אַ ברודער, געווען אין אויסלאַנד, און נישט געשטעלט זיך צום פּריזיוו, האָט מען באַשטראָפט דעם פאָטער אַדער ברודער מיט אַ קנס פון 300 רובל, וועלכע מען האָט געדאַרפט איינצאָלן אין מאַגיסטראַט. אין אַזאַ פאַל, האָבן ר' יוסף שאַץ אַלס דאַזאַר, און גבריאל גאָלדבערג, אַלס אָפיציעלער יידישער פאַרשטייער אין מאַגיסטראַט, געמוזט אונטערשרייבן, אַז די אויפגעפאָדערטע זענען נישט בכוח צו באַצאָלן די שטראָף. איז געשטאָרבן אַ נאָענטער אין דער משפחה און ר' מענדל פייערמאַן, דער גבאי פון דער „חברה־קדישא", האָט נישט דערליידיקט גלייך די קבורה, איז מען **געלאָפן צום דאַזאַר ר' יוסף שאַץ.**

זעלטן וועט עס האָט געוווסט, ווו עס האָט זיך געפונען דער קהילה־לאָקאַל, דערפאַר אָבער האָבן אַלע געקענט ר' יוסף שאַץ'ס געשעפט, און די „ביורקע" אויפן קאַנטואַר, אין וועלכער עס האָט זיך געפונען דער גרויסער רונדיקער „זיגל", דער חותם פון דאַזאַר.

ר' יוסף שאַץ האָט געהערט צו דעם טיפּ עסקנים פון אַלטן דור, וועלכע האָבן אַריינגעבראַכט מיט זייער האַרציקייט און פאָלקסטימלעכקייט אַ שטראַל פון ליכט אין דער גרויער טאָגטעג־לעכקייט.

ד. ק.

שטאטלר בריש

ממפיצי ההשכלה העברית הראשונים בראַדומסק, וכך הלך בדרך אביו, ר' יואל המלמד האלקשי, שהתחיל בזאת. אלא שהאב היה מלמד כשאר המלמדים בעיר והתלמידים ב„חדר" שלו לא נבדלו מאלו שביתר החדרים בעיר, פרט לכך, שהוסיף עליהם את הוראת העברית. ואילו הבן ר' בריש שטטלר פעל במשך תקופה של שנים רבות ביחוד בשדה הפצת השפה העברית ודקדוקה ובמשך שנים רבות היה המורה היחיד בעיר.

את דרכו העצמאית התחיל בהנהלת פנקסים בכבשני־הסיד שבסביבת ראדומסק ורק לאחר מכן פנה להוראה. דור תלמידים גדול של יודעי עברית כהלכה אמנם לא הקים, אבל את מלאכתו עשה באמונה ובמסירות. אי־הצלחתו בשטח זה יש לזקוף על חשבון תושבי־העיר, שלא מצאו שום ענין בלימוד העברית לבניהם בימים ההם.

יהודי צנוע היה ר' בריש, נחבא אל הכלים ולא התבלט יותר על המדה. תלמידיו המעטים והוריהם הוקירו וכיבדו אותו מאד. היה חבר מסור באגודת הציונים הראשונה בעיר ועם היווסד האגודה „בית יעקב" נמנה על חבריה הראשונים. בעבודת האגודה לא יכול כבר לקחת חלק פעיל, מפאת זקנתו, אולם, לעומת זאת, מצא סיפוק בקריאה ב„ספר" בבית־הכנסת ליד „בית יעקב" בשבתות ובחגים. זמן רב שימש ככתב של „המליץ" בראדומסק ושלח ידיעות לעתון זה.

יעקב ז.

תאומים־פרנקל מנדלי

ר' מנדלי תאומים־פרנקל היה מצאצאי הרבי מחנצ'ין והרבי יהושע משינאבא וחתן בית הרבי מראדומסק לשושלת „תפארת־שלמה", „חסד־לאברהם" ו„כנסת־יחזקאל", זצ"ל.

עם היותו בר אבהן ובר־אורין, היה מעורה בין הבריות, דבריו

נאמרו בנחת ובת־צחוק מעולם לא סרה מעל שפתיו. הוא היה בין העוסקים בצרכי־ציבור באמונה וכולם נשמעו לדעותיו, כי ידע להשפיע על הכל מרוחו הטובה והנעימה.

ר׳ מנדלי היה מראשוני „המזרחי" בעירנו. כשעלה הרעיון ליסד גם בית־ספר „מזרחי", שילמדו בו תורה ותלמוד בעברית ויתנו לחניכים השכלה כללית, עזר בכל לבו ונפשו ליסוד בית־הספר. מן הראוי להעיר, שאם בשביל רוב המיסדים של בית־הספר היה בזה צעד נועז שעורר את חמת ה„אגודה", הרי לגבי ר׳ מנדלי היה בכך מסירות־נפש ממש. הוא היה יו"ר הוועד של ביה"ס ודבר זה עלה לו בדמים (תרתי משמע), כשקופת ביה"ס היתה ריקה, היה משלם מכיסו למורים, שלא יבטלו תלמידיהם מתלמוד תורה.

ביתו היה פתוח לרווחה לכל יהודי, לעצה טובה ולגמילות־חסד לכולם, ללא הבדל של השקפה פוליטית או דתית. עם היות ר׳ מנדלי מעורה ב„חצר" הרבי, לא מנע מבנותיו ומבנו ללמוד עברית ולהשתתף בכל פעולה למען ארץ־ישראל.

ר׳ מנדלי היה תלמיד־חכם במלוא מובן המלה, בעל קומה זקופה, איש יפה־תואר ויפה־נפש להפליא. כל ימיו התגעגע לארץ־ישראל (פעמיים ביקר בה ועשה גם מאמצים להשתקע). כל ימיו הטיף לאהבת ישראל, לבנין הארץ ברוח התורה והעבודה, להתישבות בכפרים, לעבודת אדמה, לשמרה ולהגן עליה בעת הצורך.

כשהתכונן לעליה של ממש, פרצה מלחמת־העולם השניה. בנותיו וחתניו בארץ עשו מאמצים להצילו, שלחו דרישה לו ולמשפחה. אולם, בהגיע המברק המבשר על האפשרות של עליה, היו התושבים בראַדומסק נתונים כבר בתוך המצור ואיחרו את המועד... חבל על דאבדין!

ימיני ב.

אישי־דת וכלי־קודש

רעליגיעזע געשטאַלטן און כלי־קודש

אלפערט העניך (דער מלמד)

ר׳ העניך דער פשעדבאָרזשער מלמד, געדענק איך צוליב צוויי טעמים. דער ערשטער — צוליב זיין שיינער טאָכטער יענטל, וואָס האָט געאַרבעט אין מיין פאָטערס זאָקן־פאַבריק, ווו זי איז געווען די אויפזעערין פונעם געשעפט. זי האָט געהאַט אַ צונאָמען: די „פרינצעסין" — דאָס האָט מען איר אַזוי געקרוינט צוליב איר שיינעם מאַיעסטעטישן אויסזען. די צווייטע סיבה פאַר מיין געדענקען העניך דעם מלמד איז דאָס, וואָס ער איז אין זיין טיפן עלטער געוואָרן מיין שטיף־זיידע.

איך זע אים נאָך איצט קלאָר פאַר מיינע אויגן: אַ הויכע געשטאַלט מיט אַ ביסל־געבויגענער פלייצע, אַ לאַנגע, שיין פאַרקעמטע גרויע באָרד, מיט טאָרבעלעך אונטער זיינע גרויע אויגן. ער איז אַלע מאָל געווען אַ פאַרטראַכטער, אַריינגעטאָן אין אַנדערע וועלטן, די בעסערע, די אייביקע.

העניך דער פשעדבאָרזשער מלמד, ווי מען פלעגט אים רופן, האָט געשטאַמט פונעם שטעטל פזשעדבאָרזש, און אויך פון גרויסן יחוס. ער איז געווען אַ גליד־געשוועסטערקינד פון תפארת־שלמה׳ס רביצין גיטעלע און איז געווען אַ שטענדיקער אַריינגייער אין נאָוואָ־ראַדאָמסקער רבינס הויף. איז אָבער אויף העניכס מזל אויסגעפאַלן צו זיין אַ מלמד: ער האָט געלערנט מיט גמרא־בחורים און גאָר אַ סך פון די ראַדאָמסקער דרדקי־מלמדים פלעגן פרייטיק־צונאַכטס קומען צו אים לערנען די פרשה פון דער וואָך.

אין מיין קינדערישן מוח האָט אויף אייביק זיך איינגעזאַפּט יענע געטלעכע טענער פון דער גמרא. איך בין דעמאָלט געווען אַכט אָדער ניין יאָר אַלט, ווען יענטל פלעגט מיך מיטנעמען צו איר טאַטע־מאַמעס שטוב. ביינאַכט פלעגט זי אויפעפענען די שלאָף־באַנק, וואָס איז געווען דאָס געלעגער פאַר אונדז ביידן, און איך האָב מיך אַ צופרידענע געלייגט שלאָפן. אַ פרעמד בעט מיט פרעמדע הייזער האָבן מיך אַלע מאָל געלאָקט, שוין אין מיינע קינדער־יאָרן האָט אין מיר געזידט וואַנדער־בלוט. האָב איך מיך פאַר עפּעס אָנגעברוגז׳ט, האָט מיך מיין מאַמע קיינמאָל נישט געקענט איבערבעטן מיט אַ צוקערל, טשאָקאָלאַדע אָדער אַפילו אַ לאַלקע... זי פלעגט מיר בלויז דאַרפן צוזאָגן, אַז איך וועל גיין נעכטיקן אין אימיצענס אַ הויז, אָדער פאָרן צו גאַסט צו אַ משפחה, און איך בין גלייך געוואָרן אַ גליקלעכע, אַ צושטראַלטע.

אַנדערע קינדער אין מיינע יאָרן, פלעגט זיך מיין מאַמע באַקלאָגן, טוליען זיך צו דער מאַמעס פאַרטוך, אָבער נישט מיין טאָכטער. אין איר מוז זיצן עפּעס „נישט גוטע", גיב איר אַ „קאָליע", אַ פערד און וואָגן, און היידא!

איינע פון מיינע באַליבסטע שטובן איז דאַמאָלט געווען, אַחוץ מיין מומע חוה׳ס, דעם פזשעדבאָרזשער מלמד׳ס הויז. געדענק איך, ווי באַגינען ווען דורך די לאָדנס פלעגן זיך דורכרייסן פאַסן גרויע ליכט פון אַן אויפגעענדיקן טאָג — פלעגן זיך פון דער לערן־שטוב טראָגן אַזעלכע האַרציקע טענער פון די גמרא־בחורים און איבער אַלץ האָט זיך געהערט דאָס קול פון זייער רבין. פלעג איך מיך דאַמאָלט טיפער איינבורען אין דער פערענע, צורוקן זיך נעענטער צו יענטל׳ס וואַרעמען קערפּער און פאַרוויגט ווערן אין טיפן זיסן שלאָף...

ביי העניך מלמד איז אויך געווען אַ מין אַכסניה פאַר אַלע יידן, וואָס זענען געקומען זאַמלען געלט פאַר ארץ־ישראל. אין זיין היים האָבן זיי געגעסן, געטרונקען און געשלאָפן, און ער איז געווען גליקלעך, וואָס ער איז מקיים די מצווה פון צדקה. דערצו איז זיין גרויסער חלום געווען זיך צו באַזעצן אין ארץ־ישראל, און אַז איבער הונדערט יאָר זאָלן זיינע ביינער רוען אין דער הייליקער ערד. ס׳האָט גאָר אָפט געטראָפן, אַז כיטרע שנאָרער האָבן אויסגענוצט זיין גוט יידיש האַרץ, אַבי זיי האָבן אים געזאָגט, אַז זיי זאַמלען געלט פאַר ארץ־ישראל, זענען זיי געוואָרן געסט אין זיין פרייער אַכסניה...

געוווינט האָט דער פזשעדבאָרזשער מלמד ביי אצקאָווסקען אויפן הויף און דאָרטן ביי אים איז אויך געווען דאָס ראָספּזשער שטיבל. ווען זיין ווייב איז געשטאָרבן, איז ער געבליבן צעבראָכן און אַליין, בלויז דער חלום נאָך זוכה צו זיין צו באַטרעטן די הייליקע ערד פון ארץ־ישראל האָט אים אויפגעהאַלטן ביים לעבן.

איצט די מעשה, ווי אַזוי ר׳ העניך מלמד איז געוואָרן מיין שטיף זיידע.

מיין זיידע יוחנן, וואָס איז געווען אַ גרויסער למדן, און דער עלטסטער גבאי אין הויף פון ר׳ יחזקאלע ראַדאָמסקער, האָט אויך געהאַט אַ חלום זיך צו באַזעצן אין ארץ־ישראל. אָבער צוליב זיין שוואַכן געזונט, וואָס איז אים געקומען פון פאַסטן תעניתים אַלע מאָנטיק און דאָנערשטיק, האָט ער געמוזט אויפגעבן זיין חלום. אָבער מיין באָבע חיה, וואָס איז געווען אַ שטאַרקע, פעסטגעבויטע אידענע און די הויפּט־פרנסה געבערין, האָט בשום אופן זיך נישט געקענט שיידן

מיטן חלום פון באַטרעטן די ערד פונעם הייליקן לאַנד. זי האָט שטאַרק געפּילנעוועט דעם מאַן אירן, געשמירט זיין שוואַכן גוף מיט זאַלבן, אים געגעבן צו טרינקען פאַרשידענע קרייטיכצער, געקאָכט פאַר אים יאַכעלעך. ס'האָט אָבער נישט געהאָלפן און נאָך אַ לאַנגער קראַנקהייט איז ער נפטר געוואָרן און מיין באָבע איז געבליבן אויף די עלטערע יאָרן אַן אלמנה.

אַ יאָר נאָך מיין זיידנס פּטירה האָט מיין באָבע חתונה געהאַט מיט העניך מלמד. דער הויפּט נדן, וואָס זי האָט אים געגעבן, איז געווען דער צוזאָג, אַז זי וועט מיט אים פאָרן קיין ארץ־ישראל... פיר וואָכן נאָך זייער חתונה האָבן זיי פאַרלאָזט נאָוואָראַדאָמסק (אַ האַלב שטעטל האָט זיי דאַמאָלט באַגלייט צום וואָקזאַל). זיי האָבן אויך פאַנטאַזירט און געמאַכט פּלענער פון אַריבערברענגען קיין ארץ־ישראל זייערע חתונה־געהאַטע קינדער און אייניקלעך.

אָבער, נאָך זעקס חדשים זיין אין ארץ־ישראל, איז העניך מלמד נפטר געוואָרן (1914). מיט אַ יאָר שפּעטער איז אויך מיין באָבע אַוועק דעם אייביקן וועג. אָבער זייער גרויסער חלום צו רוען אין הייליקן לאַנד פון די אָבות, איז דאָך מקוים געוואָרן (זיי רוען אויפן הר הזיתים אין ירושלים). זיינע קינדער האָבן נישט זוכה געווען עולה צו זיין, אָבער זיינע און אירע אייניקלעך געפינען זיך אין ישראל.

שרה האַמער־דזשאַקלין

גולדמאַן זיינבל

לפני כשבעים שנה לערך גזרה הממשלה הצארית על ילדי ישראל בערי פולניה הקונגרסאית לרכוש להם, נוסף על הלימודים שלמדו ב„חדר", גם „השכלה" חילונית (רוסית וקצת חשבון). לשם זה מינתה מורים „מטעם" והטילה על כל מלמדי התינוקות להעסיק את המורים האלה לפחות שעתיים ביום.

באחד הימים הופיעו גם בראדומסק שני מורים „מטעם" כאלה: האחד היה ר' זיינבל גולדמן (קראו לו המורה הלילובי) והשני היה המורה מפּז'דבורשז'. שני אלה היו שונים זה מזה תכלית שינוי. הפּז'דבורז'י היה חופשי בדעותיו ורחוק מן הדת (בלימודי הקודש היה בור גמור), בחיצוניותו ובלבושו ובכל הליכותיו עשה רושם של לא־יהודי. ואילו ר' זיינבל גולדמן לא היה שונה במאומה מכל אברכי בית־המדרש של הימים ההם, לא בחיצוניותו ולא בלבושו, להפך, הוא „הצטיין" ועלה על האחרים בבטלנותו וברשלנותו. הגיע הדבר עד כדי כך, שמלמדי העיר שהיו כולם יהודים יראים ושלמים, העדיפו בכל זאת את הפרז'דבורשז'י עליו... ואלה שר' זיינבל נפל בגורלם לא היו שמחים בחלקם כלל וכלל...

במשך הזמן בטלה הגזירה והפרז'דבורשז'י עזב את העיר, אבל ר' זיינבל נשאר תושב העיר ומורה לילדים.

היה בן־תורה וירא־שמים. עם הופעת ד"ר הרצל התקרב אל הציונות והיה מחסידיה.

ש. ק.

גלידמאַן קאַפּל

ער איז געווען באַקאַנט אין שטאָט אַלס קאַפּל שמש און געווען באַליבט ביי אַלעמען. ער איז געווען באַקאַנט נישט נאָר דערפאַר, ווייל ער איז געווען אַ תלמיד־חכם, נאָר ווייל ער איז געווען אַ „פּאָליטיקער" און אַ „סטראַטעגיקער". גאַנץ שטאָט האָט געוווּסט, אַז אין דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט קאַפּל „געפירט די סטראַטעגיע" — אין גרויסן בית־המדרש... אין דרויסן איז דאַן אַוודאי געפּאַלן אַ שניי, דער פראָסט האָט פאַרפרוירן די פענסטער, אָבער אין בית־המדרש איז געווען אַ ליבע וואַרעמקייט: זענען טאָקע יידן געשטאַנען און זיך געוואַרעמט ביים הייסן אויוון און אויסגעהערט קאַפּלס „סטראַטעגיע"... ווען הינדענבורגס אַרמיי האָט אַדורכמאַרשירט ראַדאָמסק, האָט קאַפּל מיט זיכערקייט פּאַרויסגעזאָגט וועלכן פראָנט די דייטשן וועלן אָנגרייפן, און ער האָט אויך טאָקע געטראָפן...

אָבער נישט נאָר אַ „גוטער סטראַטעגיקער" איז קאַפּל געווען, נאָר אויך אַן איבערגעגעבענער „חובב־ציוניק". ווען אין ראַדאָמסק האָבן זיך באַוויזן די ערשטע אַקציעס פון דער יידישער קאָלאָניאַל־באַנק פאַר ארץ־ישראל, האָט קאַפּל אַגיטירט מ'זאָל קויפן די אַקציעס. ער האָט אויך אַגיטירט פאַרן נאַציאָנאַל־פאָנד קרן־קיימת־לישראל. ערב יום־כיפּור איז אַ דאַנק קאַפּלען אַוועקגעשטעלט געוואָרן אין זיין בית־המדרש, צווישן אַנדערע קערות, אויך אַ קערה פון נאַציאָנאַל־פאָנד (אין אַנדערע בתי־תפילות איז דאָס צו־יענער־צייט געווען געשטערט). מ'האָט געדאַרפט האָבן מוט און אָפּפערוויליקייט צו פּראָפּאַגירן און זיך עסקנען פאַר ארץ־ישראל אין זיינע צייטן, און בלויז געציילטע מענטשן האָבן דאָס געטאָן, קאַפּל שמש איז געווען איינער פון די געציילטע.

יעדן פאַרנאַכט, צווישן מנחה און מעריב, האָט ער זייענדיק אַרומגערינגלט מיט אַן הייפל „בעלי־חלומות" פאַרגעלייענט פאַר זיי די „הצפירה". דעם טאָג פון דער אוניווערסיטעט עפענונג אין ירושלים, איז ער געקומען אין שול אָנגעטאָן אין זיין שבת־בגד און זיין פּנים האָט געשטראַלט פון פרייד.

קאַפּל גלידמאַן איז נפטר געוואָרן אין פּסח 1929, אין עלטער פון 70 יאָר. אין זיין לוויה, וואָס איז פאָרגעקומען אחרון־של־פּסח, האָבן אָנטיילגענומען עטלעכע טויזנט פּערזאָן, מיטן ראַבינאַט און מיטן אַמשינאָווער רבי בראש.

א. צ.

וויינטרויב יעקב־דוד

הרב ר' יעקב־דוד וויינטרויב נולד בוורשה בכ' ניסן תר"י, לאביו ר' יצחק־אייזיק יו"ט, בנו של הרב ר' אליהו אב"ד דמזריץ', פולין. בעיר הזאת שימשו בן־אחרי־בן עשרה דורות ברבנות, עד „למעלה בקודש", בעל „מגלה עמוקות" הרמ"א, ועד רש"י ז"ל.

בקטנותו הכירוהו לעילוי. בשנתו השתים־עשרה קיבל סמיכה מגדולי הרבנים בוורשה, וכשהגיע למצוות התחתן עם בת ר' אברהם, סופר מראדומסק. הוא התמסר כולו לתורה ועבודת ה' והיה מתחסד עם קונו ועם הבריות. כל מעשיו היו בצניעות נפלאה, להסתירם ולהצניעם מעין הזולת. בכל זאת בקעו קרני־ההוד ונודע ופורסם ברבים, בעיר ראדומסק ומחוצה לה, כי הנהו איש קדוש ומורם בעם. התחילו לזרום אליו לבקש תורה מפיו ולשאול בעצותיו, והוא השיא עצה ישרה לכל אחד כיד הטובה עליו. בינתים נטפלו אליו מחברת „ביקור חולים" והוא התחיל ללמד שם כל ערב פרק במשנה, ובשבת אחה"צ דרש לפניהם את פרשת השבוע. חסידיו ומעריציו התרבו מיום ליום, נהרו אליו רבים, והוא את כולם קיבל בסבר פנים יפות. כחמישים שנה לימד את הרבים תורה ודעת. בסוף ימיו באו אל ביתו כדי לשמוע תורה מפיו ועמדו בחוץ, כי הבית לא יכול להכיל את כולם.

הוא לא ידע עייפות, היה מתאמץ במרץ רב לכל דבר שבקדושה והירבה להתפלל ולעורר רחמים עבור כל מי שהיה בצרה ומועקה.

תצוין הרגשתו בבואם של הכובשים הגרמנים לראדומסק, במלחמת־העולם הראשונה, כאשר יהודי העיר ראו בתמורה זו דבר המביא הקלה למצב היהודים, שהיה ברע בימי שלטון הרוסים. אז גער בהם וצעק, שלפי דעתו יש להתכנס לבתי־התפילה, לעורר רחמי־שמים, כי עת צרה היא ליעקב כניסת הגרמנים לפולין.

בשנתו האחרונה יעץ לכל אחד לצאת מפולין ואמר: „אם היה

לי כוח, הייתי הולך מבית אל בית והייתי אומר לברוח מכאן, כי כאן לא יהיה טוב". הוא ראה את השחורות לעתיד היהודים במדינה זו. בעצמו התכונן לעלות לארץ־ישראל וכבר סידר תעודות, אולם פטירתו שמה לאל את תכניתו זו. (דברי אבינו ז"ל גרמו לכך, שחמשת הבנים יצאו את פולין בזמן הנכון).

פעם קרה, כאשר רצו לקבל שו"ב חדש בעיר, היו אסיפות רבות ולא יכלו לבוא לידי החלטה. אמר הרה"ק „כנסת־יחזקאל" זצ"ל, שיתנו לו כל הענין בידו, ומסרו לו. שלח הרה"ק זצ"ל לקרוא לר' יעקב וביקש ממנו שיסע לאיזה שו"בים ואת מי שיקבל הוא יהיה השו"ב. אז הביא את השו"ב ר' אברהם־יצחק בוטשן.

נמצא אצלי מכתב מהרב מיכלסון, מוורשה, שלמד אצל אבי־מורי בשנת תרל"ה וקורא לאבא: טהור וצדיק נישגב. אבי לא הירבה לבוא אל כ"ק האדמו"ר בעל „כנסת־יחזקאל", כי כ"ק זצ"ל לא ישב כל הזמן שאבי־מורי זצ"ל היה אצלו. אבא היה בקשרי משפחה בראדומסק. עם המשפחות: וקסמן, שפירא, זילברשטיין, רוזנבלט, אפשטין, ויטנברג ועוד.

אשתו הראשונה, בת ר' אברהם סופר, קראו לה „בובלה" עד שהת־התנה ובפקודת האדמו"ר „תפארת שלמה", ביום החופה, נתנו לה שם פרימיט ונולדו לה שתי בנות: אחת פייגילי, שבעלה היה ר' גרשון קמינסקי; והשניה, רייזל, שבעלה היה ר' חיים וורגון ז"ל. כן היה לה בן אחד, שהיה גר בעיר ראווה. בפעם השניה התחתן ונשא את בתו של ר' משה־צבי ז"ל קמינסקי (מקמינסק) ונולדו לו שתי בנות וחמישה בנים.

בסוף ימיו התפללו בבית אבי והיה ביתו בית ועד לחכמים. כבוד ר' יחזקאל שו"ב פוזננסקי ור' אברהם־יצחק שו"ב בוטשן ור' חנוך רובינשטיין ור' יוסף שו"ב מגידזל, ועוד, כולם באו כל יום לביתו, התפללו שם ועסקו בתורה.

כבוד גדול עשו יהודי ראדומסק במותו. הלוויתו התקיימה ביום ה', שהיה יום־השוק, ובכל זאת התפנו כולם מהעבודה לכבודו, הכניסוהו לביהכ"נ. הוא ניטמן ע"י ה„אהל" של בעל ה„תפארת־שלמה" זצ"ל. בן פ"ד היה במותו.

הוא נולד ביום כ' ניסן תר"י ונפטר ביום כ' ניסן תרפ"ד.
יהי זכרו ברוך.

הרב יחיאל ויינטרויב

זאקס שלמה

החזן ר' שלמה זאַקס היה אחד החזנים המעולים בפולין והקסים בתפילתו הערבה וקולו הנעים את כל שומעיו. על חבריו למקצוע וידידיו האישיים נמנו החזנים המפורסמים: גרשון סירוטה, הרשמן ובירנבאום מצ'נסטוחוב. ר' שלמה היה מלחין מקורי שניגוניו עשו רושם בל ימחה על השומעים. נוסף לכך היה גם אדם בעל מידות נעלות, חסיד וירא־שמים, בעל־צדקה, עסקן ציבורי וציוני נאמן, מחבריו הנאמנים של ד"ר הרצל.

ר' שלמה נולד בכפר אודמנין בסביבת ראדומסק בשנת 1868 (תרכ"ח) לאביו ר' אברהם. בעודנו צעיר לימים ניכרו בו כשרונות יוצאים מהכלל בנגינה ושירה. כבר בהיותו בן 21 נתקבל לחזן בראדומסק בהמלצת האדמו"ר ר' יחזקאל הכהן רבינוביץ בעל „כנסת יחזקאל" ובמשך עשרים־ושתיים שנה היה עובד בעבודת־הקודש בעיר ובסביבה. הוא היה מחסידי ראדומסק הנלהבים ומבאי ביתו של הרבי ר' יחזקאל. היה יוצא ונכנס אצל רב העיר ר' צבי־מאיר הכהן רבינוביץ וידידות גדולה שררה ביניהם. ר' שלמה חזן היה נערץ על־ידי תושבי ראדומסק וראשיה — ר' צבי בנקיר וישראל רכטרמן.

משקמה התנועה הציונית בראדומסק היה ר' **שלמה אחד מפעיליה החשובים ביותר. ועורר בכך את התנגדותם הנמרצת של הקנאים** לגביו. תחילה ידעו על ציוניותו רק ידידיו הנאמנים ביותר, שהיו מתאספים בביתו כדי לשמוע מפיו על הנעשה בציונות. הוא חתם על השבועון הציוני הראשון „די וועלט", שהופיע בווינה והקריא לידידיו את המאמרים שהתפרסמו שם. בסופו של דבר לא יכול הענין להישאר בגדר סוד ולעיני כל נתגלה, כי בראדומסק נוסדה אגודה ציונית ובראשה עומד לא אחר אלא החזן שלמה זאַקס. נקל לשער את הרעש שידיעה זו הקימה בעיר. החסידים ובראשם הפרנס שץ (בעל בית־מסחר לנייר) הציעו להחרים את החזן. לשיא הגיעה ההתרגזות כשנתפרסם ב„די וועלט" מאמרו של שלמה זאקס, אז קרא שץ תיכף לאסיפה את נכבדי העיר ובה הוחלט לדרוש ממנו שיפסיק בפרסום מאמרים ב„די וועלט" ולהסכים לכך שבשבת אחר הקריאה יכריז השמש כי החזן חזר בתשובה ועזב את האגודה הציונית, אחרת יוכרז עליו חרם. תשובתו היתה נמרצת — הוא לא יסכים לעולם לעזוב את התנועה הציונית ועם זאת „הרגיע" את הנכבדים שהוא עומד לעבור ללובלין והראה להם את חילופי־המכתבים עם קהילת לובלין, שהסכימה לכל תנאיו. בשמעם את הודעתו נפלו הנאספים ברוחם וחזרו מהם מדרישותיהם.

ר' שלמה זאקס המשיך בפעילותו הציונית ביתר מרץ ונסע בגלוי לקונגרסים אם כי לא כציר, כי האגודה בראדומסק היתה קטנה מדי שתיוצג ע"י ציר. בקונגרסים האלה התידד עם ד"ר הרצל ובכל עונת־קיץ לקח חופשה, כדי לנסוע לווינה ולהתראות אתו שם. הידידות בין החזן הראדומסקאי לבין המנהיג הציוני הגדול היתה גדולה מאד ועל כך תעיד העובדה הבאה:

כשתיכנן הרצל את נסיעתו המפורסמת למיניסטר הרוסי פלבה החזיק את הדבר בסוד כמוס. שני אנשים בלבד ידעו על הנסיעה ה'את — נחום סוקולוב ושלמה זאקס. כשיצא הרצל לדרכו מווינה שלח מברק לשלמה זאקס והודיעו, כי בשעה 2 בלילה יעבור האכספרס על פני ראדומסק. זקס כמובן יצא לקבל את פני הרצל ומשנכנס לקרון מצא את ד"ר הרצל ואת סוקולוב והצטרף אליהם בנסיעתם.

כשחזר לאחר כמה ימים לראדומסק וסיפר על נסיעתו עם הרצל לפטרבורג, באו אליו הציונים בטענה על שהעלים מהם קודם לכן את הדבר.

ר' שלמה זאקס יצא בשנת 1911 לברלין, לשם ניתוח, ושם נפטר. האדמו"ר ר' שלמה־חנוך מראדומסק נסע במיוחד להלוויתו בברלין.

אינעם קרייז פון פאַמיליע און גאָר נאָענטע באַקאַנטע פלעגט מען וועגן שלמה זאקס דערציילן דעם קומענדיקן עפּיזאָד:

אויף אַ חתונה ביי גאָר רייכע יידישע אַרענדאַטאָרס אין די גיטער פון קניאַזש לובאָמירסקי האָט זיך באַטייליקט דער קניאַזש און די קניאַגיניע. ווען פון אונטער דער חופה האָט זיך צעטראָגן דער הילכיק־לירישער קול פונעם חזן שלמה זאקס בעתן זינגען די ברכות, האָט די קניאַגיניע נישט געקענט פאַרבאָרגן איר בולטע איבעראַשונג. צו מאָרגנס האָט דעם קניאַזשס אַ קאַרעטע געבראַכט שלמה זאקס אינעם פּריצישן פּאַלאַץ, דאָרט האָט די קניאַגיניע אים געבעטן אויסצופירן אַ ריי אַריעס פון באַקאַנטע אָפּערעס און זי האָט אים אַקאָמפּאַנירט אויף קלאַוויר.

ווען נישט דאָס דרוק פון באַקאַנטע, וואָלט שלמה זאקס צוריק־געשיקט דעם קניאַזשס קאַרעטע און נישט געפאָרן אין פּריצישן פּאַלאַץ... אָבער ווען דער קניאַזש האָט אים נאָך דעם אַריען־קאָנצערט פאָרגעלייגט צו שיקן אויף זיין קאָסטן סטודירן אויפן וואַרשעווער קאָנסערוואַטאָריום, האָט שלמה זאַקס זיך נערוועז אויפגעהויבן און גיך פאַרלאָזן דעם פּריצישן פּאַלאַץ...

רנה זומבק (זאַקס)

לאכמאן מנדל

ר׳ מנדל זצ״ל, כל מי שבא במחיצתו, הכיר בו כי היה מתלמידיו של אברהם אבינו, כי היה מחונן בשלוש המידות שמנו חכמים בהם: עין טובה, ורוח־נמוכה, ונפש שפלה. את מידת טובו קשה להגדיר. הוא לא היה מאלה המטיבים עם אחרים שהם באים ומבקשים מהם טובה ואינם יכולים להשיב ריקם. לא כן. הוא חיפש יהודים כדי להיטיב עמם, כדי לעזור להם ולתמוך בהם, להעמידם על רגליהם שהתמוטטו, והכל בהסתר. לא למען רכוש לו פרסום, לא למען הנחיל כבוד לעצמו, כי אם מפני שהיתה בו עין טובה, ומה שהיה לו מרכושו לא ראה כקנין פרטי אלא כגבאי של צדקה שהוטל עליו מן השמים והופקד בידו רכוש, למען חלקם לעניים ולכל הזקוק. ולכן כשעזר לאדם עזר לו בעין טובה ומתוך שמחה של מצוה. הוא לא הלך הביתה בשבת מבית הכנסת בלי שיבוא לשולחנו אורח, ואם לא מצא אורח בבית־התפילה של חסידי אלכסנדר וסטרוקוב, שם התפלל — הלך לחפש אורח בבית תפילה אחר.

לא עבר עליו יום שלא יקיים מצוות צדקה לא בלבד לעניים החוזרים על הפתחים, אלא בעיקר לאלה שמטה ידם. והוא עשה זאת ברוח נמוכה בענווה שהנתמך והנעזר לא הרגיש כלל שנעשים לו טובה. כי ר׳ מנדל לא ראה בהטבתו לאחרים, טובה לשני אלא להיפך טובה לעצמו. כי הרי לא את שלו הוא נותן, כך טען תמיד וזה בא לידי ביטוי במכתביו לבניו בארץ, שתמיד היה מודיע להם בשמחה רבה על כל פעולה טובה שעשה לכלל ולפרט והדגיש שאשרו רב שזכה להיות שליח מצווה, שליח נאמן לשולחו ב״ה, כי מידו הכל. והוא בעצמו, למרות שפיזר הרבה מרכושו, היה אדם אמיד, אבל יחד עם זה היה נפש של אדם שלא הלך בגדולות, לא בדירתו, לא בלבושו ולא בשום מותרות. הוא „ביזבז״ את כספו רק למצוות ולמעשים טובים, להרבות תורה וגמילות חסדים. לדברים אלה לא קימץ כספו ונתן ביד רחבה ובנפש חפצה.

הוא היה מאמין אמיתי. האמין בד׳ ובתורתו והיתה לו אמונת־חכמים ללא סיג וגבול. בהם התייעץ גם במילי דעלמא וגם במילי דשמיא.

הוא ראה את העולם הזה כפרוזדור בלבד. וזאת לא היתה אצלו ראייה בעלמא, בכל רמ״ח אבריו היה חש ומרגיש את הפרוזדורות שבעולם הזה והיה כולו קודש להתקין עצמו בפרוזדור בכדי להכנס לטרקלין. ואף על כך הוא כותב לבניו, כשמבשר להם על מצווה זו או אחרת שעלה בידו, בין אם זו כתיבת ספר תורה, אם זה בנין הכנסת־אורחים, אם זה עזרה לישיבות, הוא מדגיש כי הרי בכל זה אין משום טובה לאחרים כי אם לעצמו: התקנה בפרוזדור לשם כניסה לטרקלין.

כשנצטווה לצאת לריפוי למעינות־רחצה בחו״ל, נפרד ממשפחתו כאילו הוא נוסע לקיים את צווי הרופאים, אולם הוא שם פניו לחפץ־חיים זצ״ל וישב שם כמה שבועות כדי „לקנות שלימות״ ומידות טובות מבעל־חפץ־חיים, זצ״ל.

היה אדם חלש וכמה שנים אף סבל יסורים, אולם הוא קיבל הכל באהבה באמונתו העמוקה שיסורין ממרקין. במכתב אחד לבניו הוא מספר בין השאר שאין הוא מודאג ממחלתו, כי עוד לפני הרבה שנים התחיל להכין לו צידה לדרך במצוות ומעשים טובים כפי יכולתו ולמעלה מזה, ומה יש לו לדאוג ממחלתו, אם הגיעה שעתו לעבור לטרקלין יבוא מצויד, אלא בינתים הוא סובל יסורין הרי הם ממרקין עונותיו.

כמה היה מלא שמחה שבשעת המלחמה הראשונה זכה לרכוש אתרוג בהון תועפות בכדי שיוכל לקיים הוא וביתו מצוות נטילת לולב ולזכות בו את הרבים, כמעט את כל תושבי רדומסק שרצו לברך על האתרוג. לא היה גבול לשמחתו, פניו אורו ושבעו נחת, היה בזה שקוי לעצמותיו מבחינה גופנית ורוחנית כאחד.

הוא לא סבל לשמוע לשון־הרע ורכילות ובמידה שהיו עיתותיו בידו היה מקדיש אותם ללמוד בתורה. ולמרות שהיה סוחר גדול ועשיר קבע עתים לתורה, כי אהב לא רק לומדי תורה אלא גם בעצמו למד. והיה תלמיד חכם, חסיד ובעל מידות. הלימוד היה לא רק לשם ידיעה אלא בעיקר לשם עשייה. גדול התלמוד המביא לידי מעשה. והוא הרבה ללמוד ולעיין בספרים בכל שעות הפנאי בכדי לדעת כיצד להתהלך בעולמו של הקדוש־ברוך־הוא, כי בזה שם כל מעייניו; מה יעשה האדם בעולם הזה ויידבק במידותיו של הקב״ה; מה יעשה האדם בפרוזדור כדי שיכנס לטרקלין.

בכל נפשו ובכל מאודו היה מקיים: „הדבק במידותיו״. כולו היה רחום וחנון, טוב ומטיב. ביתו היה פתוח לרווחה, וקול התורה היה נשמע בו.

ועל ידו עמדה רעיתו האצילה פעסיל ע״ה שהיתה דורשת ממנו לשים לב גם לעצמו לבריאותו ולשמור על נפשו. אולם משראתה שכל מצווה הבאה לידו מוסיפה לו בריאות גופא ונהורא מעליא, עמדה לימינו ועזרה לו לקיים כל מצווה שבאה לידו ללא החמצת פנים. רגילה היתה בפיו האימרה החסידית: מצווה הבאה לידך אל תחמיצנה, אל תעשה אותם בפנים חמוצים. הוא קיים את צוו התורה ואל ירע לבבך בתתו לו, הוא נתן בסבר פנים יפות. הוא עודד את המקבל, את הזקוק, ניחם אותו והרבה פעמים גם יעץ כיצד להחלץ מן המיצר.

שמו הטוב הלך לפניו. בית ר׳ מנדל לאכמאן היה מפורסם לא בעירו בלבד כי אם גם בסביבה, כי נודעה ברבים לתהילה מידת טובו של ר׳ מנדל לאכמאן הטוב והמטיב.

הוא נולד ברדומסק לאביו החסיד ר׳ ירחמיאל נכדו של ר׳ ישראל לאכמאן מזאלושין ונכדו של הרב הצדיק ר׳ יעקב אהרן מזאלושין, שהיה אחר כך רב באלכסנדר. אף אשתו פעסיל היתה מגזע חסידים, בתו של החסיד המפורסם ר׳ שמואל רעדליך זצ״ל מטומשוב, תלמיד חכם מופלג מחסידי ראדזין.

ר׳ מנדל לאכמאן וביתו, הליכותיהם בחיים, מידותיהם הטובות ישמשו לעולם כדמות של האדם מישראל השלם. ר׳ מנדל היה האדם הישר והיהודי הכשר.

ש. ז. שרגאי

לפני שמזכירים את ר׳ מנדל לאכמאן צריכים להזכיר את דברי המשנה: „כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו, חכמתו מתקיימת וכל שמעשיו מרובה מחכמתו, וכו׳״. דברים אלה יפים לגבי ר׳ מנדל, שכן

לא היה דבר שבצדקה שר׳ מנדל לאכמאן לא לקח חלק בו מתוך מידת נדיבות שירש מאביו ר׳ ירחמיאל ז״ל, לא ניתן לתאר את מידת נדיבותו. כל קשי יום וכל איש דחוק מצא אצלו סעד, בעל גמילת חסד גדול היה. והוא שהעמיד בית הכנסת־אורחים, בנין גדול ומפואר עם חדרים הרבה ושקד על כך שלא יחסר בו דבר. האורחים שבאו בצל קורת בית הכנסת־אורחים, לא יצאו מעולם רעבים והוא שסיפק להם צרכיהם. מדי מוצאי שבת היה מופיע סועד בחברתם ודואג להספקת פחמים למען יחם להם. הקמצנים היו אומרים שבגלל ר׳ מנדל לאכמאן באים אורחים לעיר.

בפולניה היה מנהג המקום שהאורחים באים לביה״כ או לבית החסידים ומשם היו שולחים אותם לבתים שונים שבעיר כדי להתארח שם בשבת. ר׳ מנדל לאכמאן היה מזמין תמיד לביתו אורחים לרוב. אני בתפקידי כגבאי הייתי מתנגח עמו כיון שרציתי לשלוח אורחים גם לבתי יהודים אחריו ואף הבנתי שהדבר עשוי להקשות בבית, שכן אשתו היתה חייבת לטרוח עבור האורחים נוסף על עבודתה כחנוונית. זכורני פעם, כשלא הגיעו לחג הפסח אורחים וקשה היה לו ללכת הביתה בלי אורח, בא אלי והבטיח לי „קידוש״ אם אשיג בשבילו אורח. משהבאתי לו אורח לביתו בליל הסדר, קרנו פניו משמחה, שכן עתה יוכל לומר בלב שלם „כל דכפין ייתי ויאכל״. ירא שמים גדול היה וכל מעשיו היו מחושבים. זכורני שביקשנו פעם את ר׳ מנדל לאכמאן להתפלל מנחה של יו״כ והוא ערך את התפילה בעל פה בלי מחזור, שכן בעל זכרון גדול היה. הוא היה מחסידי וורקו ולאחר פטירת האדמו״ר מאלכסנדר נסע לבעל ה„חפץ חיים״ שנתרשם מספרו ואותו ביקש לבחור לו לרבי ולקיים בכך המשנה: „עשה לך רב״...

הוא בא לרדין וחיכה עד שנתנו לו להכנס. משנשאל למה בא, אמר שבחר לו את בעל ה„חפץ חיים״ לרבי. אמר לו ה„חפץ חיים״: אספר לך סיפור — פעם אמר המלך להכין לו מקום בו יֵשב אחת לשבוע ויקבל את אלה שיבואו אליו בבקשות ויענה להם בחיוב. וככה היה יושב המלך מדי יום ששי בשבוע בבית גדול ורחב והיה פותח דלתותיו לרחוב. פעם שמעו השוטרים רעש ממקום מסויים בבית. רצו לשם ומצאו איש בעל לבוש קרוע נכנס מבעד לארובה. הם חשבו אותו לרוצח וכששמע המלך הרעש באולם שאל לפשר הדבר ואמרו לו אדם חדר לבית מבעד לארובה וחושדים בו שהוא רוצח. אמר המלך להביא את האיש לפניו ושאל אותו לפשר הדבר. אמר האיש כי יש לו בקשה למלך. הסתכל המלך באיש ואמר לו: שוטה שבעולם, הלא אני יושב כל הזמן ומחכה שיבואו, לשם כך הכינותי אולם גדול וכניסה רחבה ולמה זה נכנסת דרך הארובה? — מה אותו אדם אף אתה כך. כתוב „קרוב ה׳ לכל קוראיו״, וקרוב אליך ואתה יכול לדבר אתו ולמה לך שתדלנים?

לא לכלה עניה אחת היה ר׳ מנדל מסלק נדוניה, ואולי בזכות זאת זכו שני בניו להינצל ולבוא לארץ. תשוקתו לארץ היתה לאין גבול ובאחרית ימיו השתדל לבוא ולא עלתה בידו. נספה בשואה הוא ואשתו ובתו ובני־משפחתה.

יהודי שלם היה ר׳ מנדל לאכמאן, עסק בתורה ובעבודה ובגמילת חסדים בכל נפשו ובכל מאודו. רגיל היה לומר „תן לו משלו״. מידותיו היו תרומיות להפליא. זכותו יעמוד לזרעו.

יחיאל ויינטרוב

רובינשטיין נח

ר׳ נח שוחט נולד בפשדבוז׳ בשנת תקצ״ה (1835) לאביו ר׳ אליקים שו״ב, שנתמנה אח״כ לשו״ב ראשי בעיר לובלין. ר׳ נח נפטר בראדומסק בשנת תר״פ (1920).

לפני שר׳ נח נתמנה על־ידי בעל „תפארת שלמה״ לשו״ב בראדומסק (בשנת תרכ״א) היה בעיר רק שו״ב אחד, ר׳ מיכאל שוחט הידוע. פעם כשר׳ מיכאל הביא לר׳ שלמה את החלף כדי להוכיח, כי חד וחלק הוא, התאונן לפני הרבי על הפרנסה שהיא לקויה. ענה לו הרבי: „אם אתה מתאונן על פרנסה, סימן הוא שיש צורך בראדומסק בשוחט נוסף...״ אמר ועשה: שכר בעל־עגלה ושלח אתו שליח מיוחד לפשדבוז׳ להביא משם את ר׳ נח שנתמנה על־ידי הרבי לשוחט בראדומסק.

ר׳ נח היה חתנו מזווג ראשון של ר׳ יעקלה מווידמה וכידוע היה ר׳ יעקלה מווידמה תלמידו וידידו של הרבי בעל „תפארת שלמה״. ומה שקרה לר׳ נח בזמנו של בעל „תפארת שלמה״, קרה לבנו הניך שוחט בזמנו של בעל „חסד לאברהם״, שמינה אותו לשוחט בעירנו. מינוי זה עורר התנגדות רבה בין חסידי אלכסנדר וכדי למנוע מחלוקת בעיר נסע הרבי אתו לבית המטבחיים ועמד לידו בשעה ששחט שחיטה ראשונה. בעל „חסד לאברהם״ הוא גם שיעץ לר׳ נח שוחט ללמד את בנו הניך שחיטה והבטיח שימנה אותו לשוחט בראדומסק. מה שהבטיח קיים וכל מתנגדיו של השוחט החדש ענו בעל כרחם „אמן״ מפני כבודו של הרבי.

על תמימותו ויושר לבו של ר׳ נח שוחט, ניתן ללמוד ממעשה שהיה.

כידוע, היה עוד ר׳ נח שוחט אצל ר׳ מנדלי מקוצק. אחר פטירתו של ר׳ מנדלי נסע להרי״מ לגור ולר׳ הניך מאלכסנדר ואח״כ לבעל „שפת אמת״. פעם קיבל ר׳ נח טלגרמה מבעל „שפת אמת״: „לבוא תיכף ומיד לגור״, מובן שברכבת הראשונה נסע לשם. כשבא לבית הרבי ראה אותו יושב ליד השולחן וסביבו כמה רבנים ונראה היה שמתנהלת מעין ישיבה. הרבי נתן לר׳ נח שלום ואמר לו: „טוב שבאת, אני מחכה לך. לך לאכסניה זו וזו, שם מחכה שוחט, נסה אותו אם ראוי הוא לשמש בתור שו״ב בוורשה הבירה״.

ר׳ נח הלך כמובן תיכף לאכסניה כמצוות הרבי, שהה שם כמה ששהה ושכחזר לביתו של הרבי מצא אותו יחידי בחדרו. שאל אותו הרבי: „נו, איך נראה בעיניך השוחט, האם ראוי הוא לפי דעתך לאותה אצטלא?״ ענה ר׳ נח: „הבר־נש אינו מוצא חן בעיני״. „למה — שאל הרבי — האם אינו בקי בהלכות שחיטה, או שאינו מומחה לחד וחלק?״ — „לא זאת, הוא יודע פרק בהלכות שחיטה וגם בקי בהשחזת סכין השחיטה״ — ענה ר׳ נח. „אם כן — שאל הרבי — למה אינו מוצא חן בעיניך?״ — „לא אוכל לבטא זאת במלים — ענה ר׳ נח — אולם הוא לא נראה לי כלל״. „והנה — אמר הרבי — הרבנים שאותם ראית יושבים כאן המליצו עליו שהוא אדם כשר וירא שמים. מלבד זאת קיבלתי כמה מכתבי המלצה עליו לטוב״. „רבי — השיב ר׳ נח — אני אמרתי מה שהיה עם לבבי; אינני מתפעל מרבנים, ההוא לא נראה לי כלל וכלל״.

רק אז גילה לו הרבי את כל לבו ואמר: „משום כך שלחתי לקרוא לך, כי כזאת היא גם דעתי, אבל הרבנים כמעט ששכנעו אותי. חשבתי שמא טועה אני, אבל ידעתי שאתה היית בקוצק, לא תעשה שקר בנפשך ותגיד את האמת שבלבבך. יישר כוחך, וסע בשלום הביתה״.

טוביה רובינשטיין

עסקנים מפלגתיים – פאַרטייאישע טוער

אורבאַך איטשע

איטשע אורבאַך, דער באַשיידענער היטן־מאַכער, וואָלט זיכער אַדורכגעמאַכט זיין לעבן ווי אַנדערע הונדערטער פאָלקס־מענטשן אין ראַדאָמסק, ווען נישט דער פאַקט, וואָס ער איז דערצויגן געוואָרן אין אַ היים ווו מען האָט גערעדט פּויליש. דער דאָזיקער פאַקט האָט באַווירקט, דאָס איטשע אורבאַך איז לאַנגע יאָרן געווען דער פאַר־שטייער פון די יידישע אַרבעטער אינעם ראַדאָמסקער שטאָט־ראָט.

געווען איז דאָס באַלד נאָכן ערשטן וועלט־קריג, ווען אין אומ־אָפּהענגיקן פּוילן זענען פאָרגעקומען די ערשטע דעמאָקראַטישע וואַלן צו די אָרטיקע זעלבסט־פאַרוואַלטונגען. לויט דער וואַל־אָר־דינאַציע, האָט אַ קאַנדידאַט אויף אַ ראַטמאַן געמוזט אַלט זיין לכל הפחות 30 יאָר, און אין די רייען פון דער „פּועלי־ציון"־פּאַרטיי אין ראַדאָמסק זענען אַ סך אַזעלכע חברים נישט געווען. איז טאַקע דער גורל געפאַלן אויף דעם סימפּאַטיקער פון דער ציוניסטישער אַרבעטער־באַוועגונג איטשע אורבאַך, וועלכער איז שוין געווען עלטער פון 30 יאָר און האָט גוט באַהערשט די פּוילישע שפּראַך. ער האָט גערן אָנגענומען דעם פאָרשלאָג און צוזאַמען מיט אַנדערע חברים איז ער געוויילט געוואָרן אינעם ערשטן שטאָט־ראָט פון ראַדאָמסק.

יאָרן לאַנג איז אים אויסגעקומען צו קעמפן פאַר די נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע רעכט פון יידישן אַרבעטער און נישט לייכט איז געווען דער קאַמף. מען האָט געמוזט שטרייטן נישט נאָר מיט דער אַנטיסעמיטישער פאַרשטייערשאַפט אין שטאָט־ראָט, אַפילו אויך מיט די „חברים" פון דער פּוילישער סאָציאַליסטישער פאַרטיי פּ.פּ.ס. און אַנדערע. איטשע אורבאַך האָט זיין שליחות דערפילט מיט גרויס אחריות און איבערגעבענהייט. אַלע זיינע אַרויסטרעטונגען אויפן פאָרום פונעם שטאָט־ראָט און אין די קאָמיסיעס זענען שטענדיק גע־ווען דורכגעדרונגען מיט אַ געפיל פון נאַציאָנאַלן שטאָלץ און סאָ־ציאַלער באַוווסטזיניקייט. איטשע אורבאַך האָט זיך נישט געבויגן אַפילו דעמאָלט ווען די דיקטאַטאָרישע „אָזאָן"־קליקע האָט געהערשט מיט שטאַרקער האַנט קעגן דער יידישער באַפעלקערונג און דער־פאַר האָט ער שטענדיק געהאַט דעם צוטרוי פון דעם יידישן וויילער.

ד. ק.

איצקאָוויטש חיים

חיים איצקאָוויטש, דער אַרבעטער און פאָלקס־מענטש, איז אין די יאָרן פונעם ערשטן וועלט־קריג געווען אַן אָנגעזעענסטער חבר פונעם „בונד". צוזאַמען מיט זיין חבר ווינער, האָבן זיי געפירט דאַמאָלט די בונדישע אָרגאַניזאַציע אין ראַדאָמסק, אָבער טראָץ די פאַרטייאישע אונטערשיידן, זענען זיי געווען פערזענלעכע פריינט פון די ציוניסטישע אַרבעטער־עסקנים. עס האָט דאַן אַבסאָלוט נישט געשטערט, אַז אין דעם הויז פון דער „פּועלי־ציון"־פּאַרטיי זאָלן די אויבן דערמאָנטע בונדישע חברים געהאַט געפירט פאַר־האַנדלונגען מיט זייערע קעגנער.

אַזוי זענען אַדורך יאָרן. חיים איצקאָוויטש איז שפּעטער אַוועק אין אַנדערע פּאָליטישע וועגן. אין סעפּטעמבער 1942 איז ער אין ראַדאָמסקער געטאָ געלעגן שווער קראַנק און מיט האַלב־אויסגעלאָש־שענע אויגן גערעדט וועגן די אַמאָליקע יאָרן, ווען די יידישע יוגנט האָט געהאָפט אויף אַ שענערער און בעסערע וועלט און אין דער רעכטונג געווידמעט איר גאַנצע ענערגיע...

ד. ק.

אייזען אברהם־בינם

אברהם־בינם אייזען נולד בשנת 1905, לאם חוה ולאב יצחק, שהיה סוחר זעיר של בדים ודברי־סידקית. האב היה איש חסיד וירא־שמים, חסיד נלהב של „חצר" אלכסנדר, ובהיוולד בנו זה — פרץ ויכוח במשפחה: מה השם יינתן לילד? אבי האם ר' יוחנן, הגבאי הראשון אצל הרבי „כנסת־יחזקאל", עמד על־כך, שהילד יקרא בשם אברהם, על שם הרב הצדיק והגאון ר' אברהם, הנודע בשם „חסד־לאברהם". ואילו אבי הנולד, ר' יצחק, עמד על־כך, שהילד יקרא על שם הרבי מפשיסחה, ר' שמחה־בינם, אף הוא צדיק־גאון נודע, מיוחס ונערץ בעולמם של החסידים. השם שניתן לילד הוא איפוא צירוף של פשרה, על שמותיהם של שני הצדיקים־הגאונים: אברהם־בינם.

רחשי הלב של המשפחה, בהיוולד אברהם־בינם, שייעודו להיות רב צדיק־גאון, — לא נתאמתו. הילד עשה, אמנם, תקופה ארוכה ב„חדר" ואף היה מחובשי ספסל ה„ישיבה", אולם כבר מצעירותו הלך לבו שבי אחרי מכמני העולם הנאור. עוד בהיותו לבוש ב„יופי־

צע״ של משי וחבוש „קאַשקיעט״ של קטיפה לראשו, היה מתחמק בימי־שבתות מ„השטיבל״ (בעת קריאת־התורה) ורץ להשתתף באסיפה של „החלוץ״ ו־צ.ס., חוזר לאחר־מכן לתפילת „מוסף״ לצדו של אביו.

בגיל צעיר הצטרף אברהם־בינם ל„החלוץ״ והיה אחד מ„הר־ביעיה״ שייסדה את „החלוץ״. כן היה ממארגניה הראשונים וממיסדיה של תנועת „צעירי־ציון״ (צ.ס.). תוך תקופה קצרה רכש לעצמו אהדה והוקרה בשורות התנועה ונבחר לשמש בה בתפקיד המזכיר. בתוקף תפקידו זה פעל רבות בכל שטחי החיים הציבוריים בעיר והעלה במידה רבה את הרמה ואת ההישגים של הפעולה הציונית בתוכה, בעיקר למען קרן־קיימת וקרן־היסוד.

במפלגה האמוחדת היה עם הפעילים שעמדו בראש המפלגה מאז היווסדה בשנת 1925 ועד ליומו האחרון, במשך 15 שנה רצופות. בשנת 1931, לאחר שאביו נפטר והוא הטיל על עצמו את כל העול של קיום המשפחה, לא ניתק אברהם־בינם את קשריו עם התנועה והמשיך לשאת גם בעול שלה. בשלהי שנות השלושים נשאר הוא כמעט היחידי מבין הוותיקים לשאת בעול התנועה, מצא שפה משותפת עם הדור הצעיר שהצטרף אליה והוכר על־ידי הצעירים כמנהיג הבלתי־מוכתר של „פועלי־ציון״ (צ.ס.) בראדומסק, זו המפלגה שתפסה באותה תקופה את המקום הראשון בקרב הציבוריות היהודית בעיר.

בשנת 1938 נבחר אברהם־בינם ע״י מפלגתו לשמש נציגה בוועד הקהילה היהודית, ובשנת 1939 נבחר מטעם הרשימה המאוחדת של מפלגתו ושל „פועלי־ציון״ (שמאל) לשמש נציגם במועצה העירונית הכללית. בבחירות אלה למועצה העירונית זכו המפלגות הסוציאליסטיות לנצחון גדול וקיבלו ביחד 2/3 מכלל מספר המנדטים במועצה. אברהם־בינם נועד אז, על־ידי שתי המפלגות הציוניות־סוציאליסטיות הנ״ל, לשמש גם כנציגן בהנהלת העירייה (בהנהגת ה־פ.פ.ס.). אולם השלטונות הפולניים פסלו את הבחירות, בגלל הפחד מפני שלטון סוציאליסטי בעיר, ובינתיים פרצה המלחמה בין פולין לגרמניה.

בשנת 1941 הפעילו השכבות העממיות בעיר לחץ על אברהם־בינם, שיצטרף כחבר במועצה היהודית בגיטו („יודענראַט״). לאחר שידולים רבים הוא נאות לקבל על עצמו תפקיד זה ועשה רבות להקלת המצוקה הכלכלית והדכאון הנפשי, ששררו בגיטו. בעת חיסול הגיטו (1942), ניתנה לו האפשרות להישאר בעיר, הוא ומשפחתו, עם אותה הקבוצה הזעומה שהגרמנים החליטו להשאירה בראדומסק. אולם אברהם־בינם דחה את האפשרות הזאת, בהצהירו: „את מיטב שנותי עשיתי עם כלל יהודי העיר ואני אעשה איתם גם בדרכם האחרונה״.

אברהם־בינם אייזן בחר את הדרך למחנה־המוות טרבלינקה, שם נספה יחד עם אשתו רבקה־מלכה לבית לנדוי (היתה עסקנית פעילה למען קרן־קיימת) ובתם שרה׳לע, שטרם מלאו לה שלוש שנים...

זאב ס. — שמשון ג.

אלעבארדא אלי

ער איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1880 אין טאָמאַשאָוו־מאַזאָוויעצק, געלערנט אין דער ישיבה אין לאָדזש און גאָר פרי באקומען היתר־הוראה. צו אים אין בית־מדרש זענען אָבער דערגאַנגען די אַפּיקורסישע געדאַנקען, וואָס עס האָבן געגומען פאַרשפּרייטן די יידישע וועבער און אַנדערע בעלי־מלאכות. איז אלי געזעסן ווייטער ביי דער אָפענער גמרא, און בגנבה אויך אַרייגעקוקט אין די „טרי־פהנע״ ביכלעך, וואָס ער האָט געהאַלטן ביי זיך בסוד. ווען דער סוד

איז אויפגעדעקט געוואָרן האָט מען דעם יונגן וויל־לערנער פאַרטריבן פון בית־מדרש. מ׳האָט אים באַלד חתונה געמאַכט, כדי ער זאָל נישט נאָך מער אַראָפּ פון דרך־הישר. באַזעצט האָט מען אים אין ראַדאָמסק, ווו ער איז אויך באַזאָרגט געוואָרן מיט פרנסה — אַ קאָלאָניאַל־קראָם.

אָבער איין מאָל אַ רעוואָלוציאָנער — שטענדיק אַ רעוואָלוציאָנער. אלי אַלעבאַרדא איז טאַקע אויסערלעך געבליבן אַ ייד, ווי אַלע יידן: אַ לאַנגע קאַפּאָטע, אַ קליין חסידיש היטעלע און אַ לאַנגע, שיינע געלע באָרד; אַ פאַרמעגלעכער באַלעבאַטישער ייד, מיט אַ פרוי, 2 זין און 3 טעכטער — און פאָרט נישט דער זעלבער ווי אַלע.

אין די צאַרישע צייטן האָט ער זיך באַטייליקט אין די סאַמע פאַראַנטוואָרטלעכסטע און געפערלעכסטע אַרבעטן, נישט איין מאָל האָבן זשאַנדאַרמען געמאַכט רעוויזיטן ביי אים. זיין לעצטע אַרבעט אויף דעם געביט איז געווען, דאָס „אָרגאַניזירן די״ גרענעץ״ פאַר די דעלעגאַטן צום 8־טן צוזאַמענפאָר פון „בונד״, וואָס האָט זומער 1914 געזאָלט פאָרקומען אין ווין און איז צוליבן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה ניט פאָרגעקומען.

זיין פאַרבינדונג מיטן „בונד״ האָט אַלעבאַרדא דעמאָנסטרירט אָפן. אין דער רעוואָלוציע־צייט אַרום 1905, פלעגט ער אויף גאַנצע טעג פאַרלאָזן זיין געשעפט, פאַרברענגען אויף „דער בערזע״ אָדער מאַרשירן אין דעמאָנסטראַציעס און קעמפן קעגן די דראַגונער און קאָזאַקן. ער האָט אויך ניט געמאַכט קיין סוד פון זיין אַפּיקורסות און געפירט אַ קאָנסעקווענט פריי לעבן.

פונדעסטוועגן האָט מען אים אין די יינגערע יאָרן פון־צייט־צו־צייט געזען שבת אין דער פרי גיין מיטן טלית־זעקל אונטערן אָרעם. זיין וועג האָט געפירט אין אַ קאָנספּיראַטיווע דירה, דאָרט האָבן שוין געוואַרט זעלנער פון ראַדאָמסקער גאַרניזאָן. מיט אַ שמייכל אויף זיין פנים האָט ער פון טלית־זעקל אַרויסגענומען פעקלעך רעוואָלוציאָנערע אויפרופן צום מיליטער, וואָס די מיטגלידער פון דער געהיימער מיליטערישער אָרגאַניזאַציע האָבן פאַרשפּרייט אין די קאַזאַרמעס.

די גאַנצע צייט איז ער געווען אַקטיוו אין געזעלשאַפטלעכן לעבן, געהאָלפן יעדן נויטבאַדערפטיקן, געווען דערביי באַשיידן ביז גאָר און פלעגט פראָטעסטירן, ווען מ׳האָט אים גערופן „רעב אלי״ („רופט מיך ניט רעב״ — פלעגט ער זיך בייזערן).

די לעצטע יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט אַלעבאַרדאַ זיך באַזעצט אין טשענסטאָכאָוו. ווען די דייטשן האָבן פאַרנומען די שטאָט און אָנגעהויבן זייער טעראָר־הערשאַפט, האָט דער אַלטער רעוואָלוציאָנער זיך געשטעלט אינגאַנצן אין דינסט פון דער אונטערערדישער בונדישער באַוועגונג. אויפן בוידעם פון זיין הויז האָט ער איינגעמויערט אַ גוטן ראַדיאָ־אַפּאַראַט, כדי די יידישע באַפעלקערונג זאָל קאָנען וויסן וואָס עס טוט זיך אויף דער וועלט. ער

האָט זיך ענערגיש פאַרנומען מיט פאַרשפּרייטן די געהיימע אויפרופן פון אונטערערדישן „בונד".

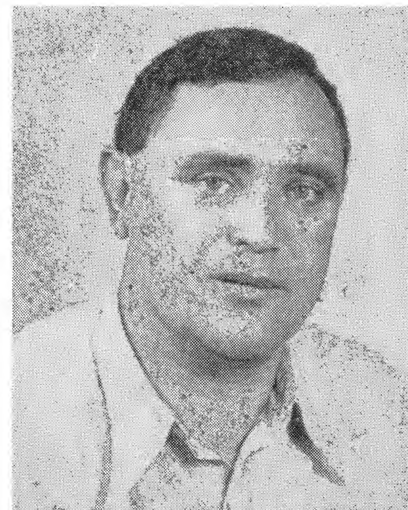
דאָ איז אָבער געשען אַ מכשול. אַ פּוילישע פרוי, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיטן צעפירן אויפרופן פון אונטערערדישן „בונד", איז אַרעסטירט געוואָרן. און זי האָט דערביי אַרויסגעגעבן אַ טשענסטאָ־כאָווער טוער. פון דעם טוער, וועמען די „געסטאַפּאָ" האָט שרעקלעך געפּייניקט, איז מען געוואָר געוואָרן, אַז אַלעבאַרדאַ האָט אַ שייכות צו דעם ענין. מ'האָט געפאָדערט פון „יודענראַט", אַז ער זאָל צו־שטעלן אַלעבאַרדאַן, אָבער אַ פריינט האָט אים געלאָזט וויסן, און ער איז אַוועק פון שטאָט. ביים גזעגענען זיך מיט זיין פאַמיליע, זענען זיינע לעצטע ווערטער געווען אַן אָנזאָג, נישט צו טראָגן קיין פאַרדרוס אויף דעם אַרעסטירטן חבר, ווייל מען האָט אים אַרויסגעריסן די נעגל, אָנגעטאָן אַנדערע ווייטאָגן און ער האָט פּשוט נישט גע־קאָנט אויסהאַלטן.

אלי אַלעבאַרדאַ איז אַוועק קיין פּעטריקאָוו קיין סילעוו און לסוף קיין וואַרשע, ווו ער האָט ווידער זיך פאַרבונדן מיט דער אונטער־ערדישער בונדישער באַוועגונג. אין וואַרשעווער געטאָ, ווו ער האָט געלעבט אונטערן נאָמען „אַלפאַ", איז אים געלונגען צו פאַרבלייבן ביזן סוף פון געטאָ־אויפשטאַנד (אין 1943), דאַן דאָרט איז ער אַרויס אויף דער „אַרישער" זייט. אַ דאַנק דער אונטערערדישער פּוילישער סאָציאַליסטישער פאַרטיי (פּ.פּ.ס.) האָט ער זיך אויפגעהאַלטן צווישן די פּאָליאַקן ביז סוף זומער 1944 ווען ס'איז אויסגעבראָכן דער וואַר־שעווער אויפשטאַנד.

בעת דעם דאָזיקן אויפשטאַנד איז פאַרשוואונדן געוואָרן יעדער שפּור פון דעם אייגנאַרטיקן יידישן רעוואָלוציאָנער אַלי אַלעבאַרדאַ, וואָס האָט אין די יונגע יאָרן זיך געגרייט צו ווערן אַ רב. ער האָט זיין לעבן אַוועקגעגעבן אין קאַמף קעגן דעם אוממענטשלעכן נאַצי־שונא.

א. צ.

גאָלד דוד און נחמן

גאָלד נחמן

בעת ראַדאָמסק איז באַזעצט געוואָרן דורך דער עסטרייכישער אַרמיי אין דער ערשטער וועלט־מלחמה (1914), האָט די יוגנט ספּאָנ־טאַניש אויפגעלעבט. עס איז ענטשטאַנען אַ באַוועגונג פאַר קול־טורעלער טעטיקייט און די ברידער נחמן און דוד גאָלד זענען געשטאַנען אין סאַמע צענטער פון דער דאָזיקער באַוועגונג.

נאָך פריער, זיצנדיק ביי דער גמרא אין גערער־שטיבל, זענען די צוויי ברידער גאָלד שוין געווען פאַרכאַפּט פון דער השכלה, און אין געהיימניש געפירט אַ קולטור־טעטיקייט צווישן די שטיבל־זיצער און בית־המדרש־בחורים. שפּעטער זענען די ברידער גאָלד, מיט זייער דינאַמישן כוח, געוואָרן דער לעבעדיקער נערוו אין דער אַרבעט.

מיט דער גרינדונג פון דער ביבליאָטעק און פון דער געזעל־שאַפט „קולטורא", האָט דוד דאָרט פאַרנומען דעם אויבנאַן. אַדאַנק זיין וויסן און אינטענסיווער אַרבעט, האָבן זיך אַרום דער ביבליאָטעק קאָנצענטרירט אַלע קרייזן פון דער יידישער פּראָגרעסיווער באַפעל־קערונג און זיך דאָרט אויסגעלעבט קולטורעל און נאַציאָנאַל.

אין יאָר 1916 האָבן אָנגעהויבן אויפצולעבן אויך אַלע יידישע אַרבעטער־פּאַרטייען און די „קולטורא" איז געוואָרן אַ זאַמלפּונקט פאַר זייער טעטיקייט. דאָס האָט זיך אויסגעווירקט צום שלעכטן אויף דער אָביעקטיווער קולטור־טעטיקייט און די ברידער גאָלד זענען נישט געבליבן גלייכגילטיק צו דער דאָזיקער דערשיינונג. זיי האָבן גערופן די יוגנט צו די „צעירי־ציון", וואָס האָבן זיך קאָנצענטרירט אַרום דער ציוניסטישער שול „בית־יעקב".

נחמן איז געווען אַ מיטגליד אין דעם צענטראַל־קאָמיטעט פון „צעירי־ציון" אין וואַרשע.

אין יאָר 1920 האָט ער אָנגעפירט מיט דעם פּאַלעסטינע־אַמט אין קראָקע.

דוד האָט אין יאָר 1917 פאַרלאָזט ראַדאָמסק און געוואָרן דער הויפּט־סעקרעטאַר פון דעם צענטראַל־קאָמיטעט פון „צעירי־ציון" אין וואַרשע. ער האָט דערפילט די שליחות ביז ער האָט פאַרלאָזט פוילן און עולה געווען קיין ארץ־ישראל.

ביידע ברידער גאָלד האָבן געבראַכט קיין ארץ־ישראל אַ גרויסן „באַגאַזש" פון נאַציאָנאַלן און קולטורעלן וויסן. אָבער דער ביטערער גורל האָט געוואָלט, אַז אַט די דאָזיקע צוויי בליענדע בוימער זאָלן ווערן אין זייערע בעסטע יאָרן פּריצייטיק אונטער־געהאַקט...

דוד קרויזע

גורפינקל אבנר

אבנר גורפינקל איז געווען אַ ציוניסטישער עסקן, דער פּאָק־טישער אויפלעבער פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין אונ־דזער שטאָט, אין די לעצטע יאָרן פאַר דער מלחמה, אַן אומדערמיד־לעכער „שנאָרער" פאַר די נאַציאָנאַלע פאָנדן. נאָכן „חדר" איז ער אַריינגעטרעטן אין „פרייהייט", דאָרט האָט ער באַקומען זיין ציו־ניסטישער דערציונג.

אַבנר גורפינקל איז געווען אין געטאָ אַ שטילער העלד, אַן אָפּפערוויליקער פריינט פון הילפלאָזע און פאַרפלאָגטע. אין די אכזריותדיקע געטאָ־באַדינגונגען איז ער געגאַנגען מיט זיין איי־

געגעם שווערן וועג, קודם כל — וואָס ווייטער פון „יודענראַט". ער האָט זיך קאַטעגאָריש אָפּגעזאָגט מיטצואַרבעטן אָפילו מיט דער אומשלדיקסטער קאָמיסיע, פילנדיק אינסטינקטיוו, אַז „עברה גוררת עברה", און אַז דאָס וואָס ווייזט אויס צו זיין היינט אומשולדיק, איז עלול פאַרוואַנדלט צו ווערן דורך די רוצחים אין אַ ווערקצייג פאַר די שווידערלעכסטע צוועקן. זיין דאַזיקע שטעלונג האָט געבראַכט דערצו אַז ער האָט איבערגעריסן די באַציאונגען אין געטאָ.

שטייענדיק מיטן רוקן צו די געטאָ־מושלים, האָט ער זיך אָבער געווענדעט מיטן פנים צו די געדרודפטע און געפּייניקטע. און דאָס דאַזיקע פנים האָט תמיד אויסגעדריקט גלויבן און מוט, כאָטש דאָס האַרץ איז געווען פול מיט אומרו און שרעק. אינעם פינצטערן געטאָ, דאָרט ווו יעטוועדער האָט ביטער געקעמפט פאַר זיין קיום, האָט אבנר קודם כל געזאָרגט פאַר קראַנקע, הילפסלאָזע, זקנים און יתומים, אַוועקגעגעבן זיין אייגן העמד און געטיילט זיך מיטן לעצטן ביסן.

אבנר גורפינקל איז פאַרשיקט געוואָרן מיט די לעצטע ראַ־דאָמסקער יידן קיין פיוואָק און אויך דאָרט פאַרבליבן געטריי זיך און זיינע לײדנס־חברים. שבת־יום־טובדיקס האָט פון אים געשטראַלט אויך אין זיינע לעצטע טעג. ער איז שפּעטער אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ און איז דאָרט אומגעקומען.

י. מ.

גרוסמן מלך

מלך גרוסמן, בנו של הינדה וישראל־יעקב, נסתלק בגיל 77 שנה, ביום כ"א תשרי תשכ"א, בטורונטו שבקנדה.

אדם יקר ודמות מופלאה בבחרותו, עזב את בית־המדרש הישן והתמסר לעבודה אירגונית־ציבורית וציונית־סוציאליסטית. הוא היה ממייסדי „פועלי־ציון" וגם מיוזמי ההגנה היהודית בעירנו. הוא לקח חלק בהגנת ובהצלת יהודים בעירנו ובעיר הקרובה צ'נסטוכוב בשנת 1905.

היה ממייסדי האגודות המקצועיות בעירנו ועמד בראש השבי־תות של התפרים, האופים, החייטים והסנדלרים, ועובדי בית־החרושת לגרביים. היה ממייסדי הספריה הסוציאליסטית הראשונה בעירנו של „פועלי־ציון" והתמסר בהתלהבות למכירת השקל הציוני בזמנים ההם.

בשנת 1911 עזב את עירנו והיגר לטורונטו שבקנדה. בשנת 1958 שלח את בנו, מפעילי „בני ברית" בקנדה, לביקור בישראל. לאחר שהבן חזר, תיכנן מלך עצמו לבוא ולבקר בישראל, אך לא זכה לכך.

יצחק גרוסמן

האזע יעקב־שמואל

יעקב־שמואל האזע, אַ זון פון שמעון האזע, האָט נאָכן פאַרענ־דיקן די שולע געלערנט גאָלדשמידעריי ביי זיין פאָטער און איז אַריינגעצויגן געוואָרן אין די רייען פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אַלס פאַרשטייער אין די מוניציפּאַלע אָרגאַנען. ער איז געווען אַ לאַווניק, דאָס הייסט אַ מיטגליד פון דער שטאָט־פאַרוואַל־טונג (מאַגיסטראַט) דורך מערערע קאַדענצן. נישט געקוקט דערויף, וואָס ער האָט אין משך פון דער צייט פאַרטראַטן מער ווי איין פאַרטיי, האָט ער אָבער שטענדיק מיט מוט פאַרטיידיקט די יידישע אַרבעטער־אינטערעסן און נישט געבויגן זיך פאַר די רעזשימען פון לינקס אָדער רעכטס. אַזוי האָט ער זיך געפירט די גאַנצע צייט צווישן דעם ערשטן און צווייטן וועלט־קריג, ביז די היטלעריסטישע האָרדעס האָבן חרוב געמאַכט אַלץ וואָס האָט געלעבט און געווירקט אין יידישן לעבן.

יעקב־שמואל האַזע מיט זיין פאַמיליע האָבן איבערגעלעבט דעם צווייטן וועלט־קריג דורך אויסבאַהאַלטן זיך אין אַ בונקער. ער איז אַרויס אויף דער פריי צעבראָכן פיזיש און גייסטיק און איז גע־שטאָרבן אין די ערשטע יאָרן נאָך דער דער באַפרייאונג.

ד. ק.

הארראָוויטש אדאש

אַדאַש האַראָוויטש איז דערצויגן געוואָרן אין אַן אַסימילאַטאָריש הויז. דער פאָטער איז געווען אַ באַאַמטער ביי דער פירמע פערש־טער, און ער מיט אַ צווייטן ברודער האָבן פון זייערע יונגע יאָרן געפירט אַ פאָטאָגראַפישן אַנשטאַלט. דער דריטער ברודער האָט שטודירט קונסט־מאָלעריי אין רוים, פאַריז און אַנדערע פלעצער.

אַדאַש האַראָוויטש איז צוגעצויגן געוואָרן צו דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין דער צייט פונעם ערשטן וועלט־קריג, זיך אויסגעלערנט יידיש, און לאַנגע יאָרן געווען דער פאַרשטייער פון די „פאַראייניקטע" אינעם שטאָט־ראָט. ער האָט צוזאַמען מיט אַנ־דערע יידישע אַרבעטער־פאַרשטייער פאַרטיידיקט די רעכט און פאָדערונגען פון די יידישע אַרבעטער און פאָלקס־מאַסן.

ער איז אומגעקומען צוזאַמען מיט זיין משפחה אין דעם אַלגע־מיינעם יידישן חורבן.

ד. ק.

ואקסמן אברהם־משה

בין עסקני העיר, שהיו מוכנים לעזור לזולת בלב ונפש, התבלטו ר׳ אברהם־משה ואקסמן ורעיתו. הם היו ערים לכל דבר ציבורי: ר׳ אברהם־משה דאג לגברים, למוסדות־צדקה־וחסד, ואילו אשתו היתה דואגת לנשים, להכנסת־כלה, לאלמנה עניה, ליתומים. כל קשה־יום ידע את הכתובת: „החנות של צורכי כתיבה של ר׳ אברהם־משה". ובחנות הזאת, לא־רק מכרו מחברת בפרוטה, שם יכולת להשיג ביטחון! נכנסת מלא צער, כאילו רק להתייעץ: „מה עושים ר׳ אברהם־משה"? ויצאת מלא ביטחון. לאחר שיחה עם ר׳ אברהם־משה הרגשת, כי הוקל לך במעמסת הלב וידעת כי המצב אינו כה רציני וכה טרגי כמו שחזית אותו לפני שבאת לבקש עצה ותושיה...

ר׳ אברהם־משה ואשתו היו חשוכי־בנים, אולם בני־העיר ראו אותם כאבות של כולם, ביחוד של הסובלים והמדוכאים, כי הם היו כאב־ואם לכל סובל. מן הראוי לציין, שמשפחת וקסמן לא נחשבה בין האמידות, היא התפרנסה מהחנות הקטנה. עיקר עיסוקם היו מעשי־צדקה־וחסד וזה נתן להם את הסיפוק בחייהם יותר מאשר סיפוק בצרכיהם הגשמיים.

ר׳ אברהם־משה היה מעסקני „המזרחי" הראשונים בעירנו, בעל שכל ישר, מתון בדעותיו, מסור ונאמן לתנועתו בכל רמ"ח אבריו. הוא ורעיתו היו לא רק נאה דורשים אלא גם נאה מקיימים בשטח זה: עם האפשרות הראשונה לעלות ארצה, הם מכרו את כל אשר להם ועלו ארצה. בשכונת „נווה־שלום" של ירושלים שכרו חנות קטנה וחדר־מגורים ד׳ על ד׳ ומכרו שם צרכי־כתיבה. גם כאן הפכו „כתובת" לכל עולי ראדומסק, כי כל אחד המשיך לראות את ביתם כביתו. הנכנס רעב — יצא שבע, ורעבים לא חסרו בימים ההם. מי שלא היה לו מקום־לינה, הסתדר איכשהו ב„דירה" של ר׳ אברהם־משה. איש לא אמר: „צר לי המקום אצל ר׳ אברהם־משה", כי הוא ואשתו מעולם לא התאוננו, מכרו מחברת ודיו בפרוטה — ברוך ה׳!

„ואם לא, יש אלוקים בעולם, הוא לא עזבונו וגם לא יעזבונו" — היה אומר ר׳ אברהם־משה. הם לא הלכו בגדולות ולא ביקשו הרבה, משום כך היה להם הכל, ותמיד היו רגילים לומר: „החנות של ראדומסק עלתה גם היא עמנו ארצה; ה׳ לא יעזבנו; ובכלל מה צריך האדם? לחם לאכול ובגד ללבוש, וזה יש לנו ב"ה בשפע! העיקר הביטחון".

אין כל ספק, כי הביטחון האישי שאכן מובטח להם חלקם ב„עולם הבא", ליווה את שניהם בדרכם האחרונה. ר׳ אברהם־משה ורעיתו זכו לשיבה טובה ומנוחתם כבוד בירושלים עיר־הקודש.

ב. ימיני

טיגער יחיאל

יחיאל טיגער האָט געשטאַמט פון אַ רעליגיעזער משפחה, אָבער געווען ערלעך איבערגעגעבן די פועלי־ציוניסטישע אידעען. אין דער אָרגאַניזאַציע איז ער געווען אַ גרויסער שווייגער, זעלטן אָנטיילגענומען אין די דיסקוסיעס; דאָך האָט מען אים כמעט אַלע מאָל אויסגעוויילט אין די פּאַרטיי־אינסטאַנצן. ער איז געווען שטענדיק גרייט אויסצופירן יעטוועדע אַרבעט, וואָס מען האָט אים אָנפאַרטרויט, נישט אָפּשטעלנדיק זיך פאַר קיין שום שטערונגען. צוליב זיין דאָזיקע איבערגעבנהייט איז ער געווען באַליבט אין אַלע אַרבעטער־קרייזן.

בעת די „פועלי־ציון" האָבן געפירט אַ ברייטע ווירטשאַפטלעכע טעטיקייט, געשאַפן שפּייז־קאָאָפּעראַטיוון, אַ בעקעריי אדג"ל, איז יחיאל טיגער געווען פון די, וועלכע האָבן אַרויסגעוויזן די גרעסטע ענערגיע און איניציאַטיוו. ער איז דאַן געוואָרן אויסגעוויילט פון די לינקע פוע"צ אין ראַדאָמסקער שטאָטראַט און האָט פאַרטיידיקט דאָרט די אַלגעמיינע אינטערעסן פון די יידישע אַרבעטס־מאַסן.

ד. ק.

כהן דוד

דוד כהן, אַ בלעכער פון פאַך, איז געווען אַ מיטגליד פון די „פאַראייניקטע" און דער פאַרטרויאונגס־מאַן פון ד"ר יוסף קרוק. געווען אַ צייט, ווען דוד כהן האָט אַליין, מיט זיין געלט, אויסגעהאַלטן די דאָזיקע אָרגאַניזאַציע אין ראַדאָמסק. נאָכדעם ווי אַ סך מיטגלידער פון די „פאַראייניקטע" האָבן פאַרלאָזט די שטאָט, איז דוד כהן געווען כמעט דער איינציקער, וואָס האָט אָנגעהאַלטן די פאַרבינדונג מיטן צענטער, רעפּרעזענטירנדיק מיט כבוד זיין אָרגאַניזאַציע.

בעת דעם אַריינמאַרש פון דער היטלער־אַרמיי, האָבן אים די דייטשע רוצחים מערדערלעך צעשלאָגן, אויפן וועג קיין טשענסטאָכאָוו, אַזוי אַז ער האָט שוין נישט באַוויזן קומען צו זיך. אין יאָר 1940 האָט ער אויסגעהויכט די נשמה. זיין פרוי און טעכטערל זענען אומגעקומען אין טשענסטאָכאָוו.

ר. ק.

ליברמן יעקב

יעקב ליברמן נולד בשנת 1910 בבית של שומרי־מסורת ואנשי־עמל. אביו ראובן ליברמן היה מחובבי־ציון וממיסדי „המזרחי" בעיר.

יעקב קיבל חינוך מסורתי ב„חדר", למד בבית־הספר של „המז־

רחי" בשנים המעטות לקיומו ואחר־כך בבית־הספר העממי בהנהלת ת. קריינדלר. לאחר שגמר את בית־הספר נכנס לעבודה לעזרת אביו.

בגיל 15 (בשנת 1925) הצטרף יעקב לקבוצת הנוער של צ. ס. שהתארגנה אז והיה ממייסדי „פרייהייט" בשלהי 1926. הוא גדל עם התנועה והתחנך על ערכיה, ובהיותו בעל כושר ארגוני ומצטיין בשכל בהיר ובתפיסה טובה, ידע לבצע פעולות שונות בהצלחה והיה מסור מאוד לתנועה. הוא גם ידע להופיע בפני הציבור כנואם מוכ־שר, והצטיין בין העסקנים הצעירים שגדלו ב„החלוץ" וב„פרייהייט".

בשנת 1931 עבר יעקב עם בוגרי „פרייהייט" למפלגה המאוחדת של פוע"צ עם צ. ס. וגם כאן המשיך להצטיין במסירותו למפלגה. היה תמיד בין הפעילים, שלא ידעו ליאות למען התנועה. הוא קיבל על עצמו תפקידים אחראיים במפלגה, בספריה ע"ש שלום־עליכם שנוסדה ע"י המפלגה, ב„החלוץ", בקרנות הציוניות, ובמיוחד התמסר לליגה למענארץ־ישראל העובדת. במחצית שנות השלושים, כאשר פעילי המפלגה עלו ארצה, התיצב יעקב בשורה הראשונה למען התנועה ומילא את תפקידיו באחריות ובהצלחה.

בתחילת 1938 עברו ההורים לגור ללודז' ויעקב עבר אתם. למרות קשיי ההסתגלות במקום החדש, ניכנס לפעילות בתנועה בלודז' והתרכז גם שם בעיקר בעבודת הליגה למען א"י העובדת, בה ייצג את המפלגה.

יחד עם ד"ר י. טרטקובר (מ„התאחדות") עמד בלודז' בראש הליגה עד הפלישה הנאצית, אשר שמה קץ לחיי היהודים בפולין. הוא והוריו בגיטו לודז' עברו את כל התלאות שנפלו בחלקם של יהודי המקום תחת ה„שלטון" של רומקובסקי ועוזריו. לפי הידי־עות שנתקבלו, נפטר יעקב ליברמן בשנת 1942 ממחלת טיפוס בגיטו לודז'.

י. ל.

ניימן שמואל

שמואל ניימן נולד בשנת 1906 במשפחה של מעוטי־יכולת, שעמלה קשה לקיומה. המשפחה התגוררה מחוץ לעיר (באיזור של ה„גויים") ועסקה במכירת תוצרת חקלאית שקנתה בכפרים של הסביבה.

שמואל עצמו התמחה בענף היערות, כי עירנו היתה לפני מלח־מת־העולם הראשונה מרכז לייצוא עצים למערב־אירופה. עסקים אלו היו מקור־פרנסה לעשרות משפחות וגם ענף המנסרות ותעשיית הרהיטים היו מאוד מפותחים בעירנו.

שמואל היה ממייסדי „החלוץ" וצעירי־ציון (צ.ס.) בעירנו, אחר־כך הצטרף למפלגה המאוחדת, שנוסדה בשלהי 1925. הוא היה פעיל בתנועה, חבר בוועד „החלוץ" ובוועד הסניף של המפלגה, וייצג את התנועה בוועד המקומי של קרן־היסוד וקק"ל.

לא פעם נעדר מהעיר לתקופות ממושכות, כאשר נשלח על ידי מעבידיו מזרחה, שם הם כרתו יערות. במשך ההיעדרויות שלו מהבית, לא הפסיק להתעניין בתנועה ועמד עם חבריה בקשרי־מכתבים, לדעת כל מה שנעשה.

במחצית שנות השלושים, לאחר שפעילי התנועה עלו ארצה, היה שמואל אחד מאלה שעברו לשורה הראשונה של פעילות והנהגת העניינים. הוא פעל בהצלחה יחד עם א. ב. אייזן, יעקב ליברמן ואחרים.

בשנת 1938 עבר לגור ללודז', יחד עם אשתו שרה קרקיבסקי, גם היא חברה מסורה לתנועה. גורלם שם היה כגורל כל יהודי לודז' בתקופת השואה.

י. ל.

פאריז' פישל

בחדרנו, ליד הכניסה מצד ימין, עמדה מטתו של פישל פאַריז'. פישל היה נציגה של תנועת הפועלים בעירייה או בקהילה של עירו ראדומסק, בגלל היותו איש־ציבור מובהק. על אומץ־לבו ויושרו לא היה מוכן לוותר לאיש, כל עוול וקיפוח, כל התנהגות בלתי־נכונה זכו לטיפול שבט לשונו. פישל מסוגל היה לייסר אדם במשך שעות בגלל מלה שנאמרה ללא־צורך ופגעה באדם. לפעמים תקפו השיעול באמצע ההטפה אך למרות המחסור באוויר המשיך לפלוט מלים תוך כדי שיעול, כי יותר מאשר סבל פישל מחמת ההתקפה, סבל הוא על שאינו יכול להמשיך ולסיים את אשר התחיל לומר.

הייתי שכנו למיטה ותמיד לאחר התקפה כזו, הייתי חוזר ומוכיחו על השטות שהוא עושה במסירת לחמו, חצי מכמות הלחם הצר, בעד טבק או סיגריות. הוא הקשיב לי ברצון, אך החיוך שהופיע אז בקצוות פיו רצה לומר: בחור זה רוצה ללמדני בינה, אותי, את פישל פאריז', המסגר המומחה נציג... בכל זאת השתדל להסביר לי בסבלנות, מדוע הוא חייב לנהוג כך. היות ולא יכולתי להסכים לדעתו, עניתי כאשר עניתי, אז פניו לבשו קדרות, עיניו התיזו גיצי־אש ועצם הגרגרת שבלטה אצלו מאוד התנועה בעצבנות. אעפ"י שהאיש כחש וכוחותיו כלו, יתכן שהיה יכול להציל את נפשו אילו לא היה ממשיך לעשן והיה אוכל לפחות את האוכל שקיבל במחנה. אך הוא המשיך בשלו, היה יושב במיטה ומעשן, שום דבר שבעולם לא היה קיים בשבילו באותם הרגעים. באיזה תאווה מגלגל היה את הסיגריה, כל קלסתר פניו השתנה, קימט מצחו, הגביה גבות־השיבה שלו, כיווץ נחיריו ופיו, הידק וגילגל את הסיגריה היטב היטב. כל הפעולה סביב העישון הפכה אצלו לפולחן ותוך כדי שאיבת העשן היה נוהג לעקוב אחרי

סלסולי העשן, איך הוא מתאבך ונע, לאָן הוא נעלם, מי עוד נהנה ממנו. מנסה הייתי לתהות על קנקנו של המעשן, מסתכל בכיוונו ורוצה להבין, אך כשפישל השגיח בי, היה מוציא מסקנה שאני להוט אחרי הסיגריה, לכן שואל הוא: אולי רוצה אתה משיכה, אתן לך בנפש חפצה...

ראיתי בשנות הסבל אנשים תלושים גופנית אך בעלי אופי חזק, עמידתם הנפשית היתה איתנה מאוד. ראיתי כמובן גם מקרים אחרים והפוכים, אעפ״כ לא יכולתי להסביר לעצמי לאיזו קבוצה ניתן לשייך את פישל פאריז׳. הנה הוא נותן 125 גרמים לחם, מחצית ממנתו היומית, בעד טבק והוא מסביר כי „לא על הלחם לבדו יחיה האדם״ ומפרש כי לאדם יש גם נפש, ולזה אני מסכים אף כי איני יכול להסכים כי את הנפש מזינים בסיגריות... והנה כל תנועותיו, כל התנהגותו בזמן העישון, מעידים שאינו מאמין במה שהוא מנסה להסביר לאחרים. אך בלי להתיחס לעישון ולסיגריות ובלי לעשות הכללות, אין ספק, שפישל פאריז׳ היה איש בעל אופי. כל ישותו אמרה כוח סבל ועמידה גאה, מראשו ועד רגליו מתוח היה כקפיץ, כל כולו חיים ותנועה. למרות גילו הגבוה לא פיגר בשום דבר אחרי צעירים ממנו ויכול היה וודאי ללמדם הרבה, אך צריך היה כמו כל אדם לנסות ללמוד. למרות מאמציו להישאר בחיים למרות האופטימיזם הסוער שלו, הרעיב והרעיל את עצמו, פישל נתן לגופו פחות מזון מאשר הנאצים הקציבו לו.

פישל פאריז׳ לא הזניח מאומה. הנה יושב הוא על המיטה ומתקן בגדיו, הכפתור בשפתיים והידיים עובדות. אין לו וודאי טבק, אחרת מה עושה הכפתור בפיו?.. הוא מציע לי כי אתן לו לתקן את שרוול מעילו, נתתי, אך בטרם התחיל בעבודה שמעתי קודם דברי מוסר ואחר כך תיקן ולימד אותי את המלאכה. תענוג היה לראות את האיש בעבודה — הכל כאילו מדוד וגזור, קו לבן מול קו לבן, הכל מדוייק.

פישל פאריז׳ עזר לרבים אך מי עזר לו? קשה להבין איך הצליח איש זה להגיע עד לשחרור, רק הכוחות הרוחניים והנפשיים קיימוהו. פגשתיו לאחר המלחמה בבית־חולים לחולי־ריאה בשלזיה התחתית, שם נפח את נשמתו היפה — — —

מלבד מיליוני האנשים שהושמדו על ידי הנאצים בצורות שונות, היו וישנם עד היום הזה קרבנות נוספים. פישל פאריז׳ נמנה על אלה ש„נותרו בחיים״ כאמור רק בגלל כוח רצונו הגדול. הצליח לראות את השיחרור ולהבהב עוד קצת.

חשוב מאוד שנדע כולנו, כי בארצות השונות חיים ועובדים אנ־שים שהנאצים גזלו מהם חלק משנות חייהם והרסו לתמיד את עולמם.

(מתוך ספרו של אברהם לנצמן „נעורים בדרכים״. 1945—1939).

*

פישל פאריז׳ איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1895, אין פּיעטרקאָוו. אין זיינע גאָר יונגע יאָרן האָבן זיך זיינע עלטערן אַריבערגעצויגן קיין ראַדאָמסק און איבערגענומען דאָס שפּייז־געוועלב פון זיין זיידן, וואָלף ווינער.

פישל איז גאָר פרי צוגעשטאַנען צו דער „פועלי־ציון״ באַוועגונג און געטריי איר געדינט ביז צו זיין לעצטן אָטעם. אַלס זון פון אַ גאָר־שטרענג פרומען פאָטער, האָבן זיינע פרייע און רעוואָלוציאָנערע איבערצייגונגען אָפט דערפירט צו שאַרפע קאָנפליקטן אין זיין משפחה. זייענדיק ממש „איבערן האַלדז״ פאַרטאָן אין פאַרטיי־אַרבעט, האָט ער נישט געהאַט קיין צייט צו דערגענצן זיין פאַכבילדונג אַלס שלאָסער.

ער האָט זיך שטענדיק אַרומגעטראָגן מיט גרויסע פּלענער צו שאַפן „אינסטיטוציעס״ פון סאָציאַל־געזעלשאַפטלעכן כאַראַקטער, ווי אַ גמילות־חסדים־קאַסע, פאַר נישט פאַרמעגלעכע חברים, און אַ „לינת־הצדק״, פאַר נאַכט־דיזשורן ביי קראַנקע חברים, אדג״ל.

שפּעטער, ווען ער האָט חתונה געהאַט און זיין פאַמיליע האָט זיך פאַרגרעסערט, איז אים, נאַטירלעך, נישט געוואָרן לייכטער. ער האָט זיך אָבער קיינמאָל נישט באַקלאָגט. „מען וועט זיך שוין ווי עס איז אַרויספאַרבעטן״, איז געווען זיינס אַ ווערטל.

אין יאָר 1939, ווי עס האָט זיך נאָר אָנגעפאַנגען דאָס פינסטער־ביטערע גהינום, איז פישלס גאַנצע פאַמיליע אומגעקומען. ער זעלבסט, קראַנק און צעבראָכן, האָט איבערגעלעבט די שוידערלעכע יאָרן. אָנהויב 1946 האָט זיך פישל געפונען אין נידערשלעזיע, אין אַ רע־גירונגס־סאַנאַטאָריום פאַר לונגען־קראַנקע. סוף יאָר 1947 האָט ער פאַרלאָזן דאָס סאַנאַטאָריום, איבערגענומען דעם סעקרעטאַר־אַמט פון די לינקע „פועלי־ציון״ אין ליגניץ און געפּרוווט צוריק אויפבויען אַ פאַמיליע־לעבן. מיט דער האָפנונג, אַז זיין געזונט־צושטאַנד וועט זיך ווי עס איז פאַרבעסערן. סוף יאָר 1948 האָט ער אויסגעהויכט די נשמה.

ד. ק.

ציפלר אריה

נולד בשנת 1900 לאביו פנחס, שהיה מעסקני ה„חברה קדישא״ בעיר. אריה קיבל חינוך מסורתי ב„חדר״ וגם רכש השכלה כללית בגימנסיה־ערב שנוסדה בשנת 1915 ע״י שלטונות הכיבוש האוסטריים.

הוא ידע עברית והיה מחונן באינטליגנציה טבעית. היה בעל השפעה חינוכית וחילק את ידיעותיו שרכש עם אחרים; בעיקר עם הנוער העובד, שלא היתה לו השכלה מינימלית.

לראשונה הכרתי את אריה באסיפת היסוד של „החלוץ״, שזומנה ע״י החבר ורשטצקי ונתקיימה בבית־הכנסת הציוני „בית־יעקב״. בשנת 1924 (תרפ״ד) הוא היה בין החברים המבוגרים יותר שהשתתפו באסיפה הנ״ל, כי רוב־רובם היו בני 16—17 בלבד.

אריה ידע להופיע בציבור, השתתף בוויכוחים, התלהב מהרעיון ונמנה עם חברי הוועד היוזם. הוא לקח חלק פעיל בפעולות „החלוץ״ עד שעבר לגור ללודז׳ (וגם הצטרף לצ.ס. שנוסדה אחר כך). עיקר פעולתו היה בקרב הנוער — ניהל חוגים, הופיע בהרצאות ועמד בראש הסניף.

עקב מצב כלכלי עבר לגור לעיר לודז׳, שם היה מוגבל בזמן ולא הצטרף ל„החלוץ״, אך כל ימיו שאף לעלות ארצה ולא זכה לזה: הוא נספה בשואת יהודי לודז׳.

היה חבר טוב ומסור לרבים.

י. ל.

קאלקא שמחה

שמחה קאלקא איז געווען די דינאַמישע טרייב־קראַפט אין דער פאַרטיי „עס־עס" אין טשענסטאָכאָוו. נאָך זייענדיק אַ חבר ביי די „תפארת־בחורים" אין ראַדאָמסק, האָט ער שוין אַרויסגעוויזן גרויסע אָרגאַניזאַציאָנעלע פעיקייטן. ווען ער האָט געענדיקט די לערע ביי לייבל געלבאַרט אַלס דרוקער, האָט ער פאַרלאָזט ראַדאָמסק, אַריבער קיין טשענסטאָכאָוו און דאָרט געאַרבעט ביי באטשאַנען אין דרוקעריי ביזן יאָר 1913, ווען ער איז אָפּגעפאָרן קיין אַמעריקע.

געטריי האָט ער געדינט די פאַרטיי און געווען איר איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן. אין 1906 איז געשען אַ זאַך, וואָס האָט געשטעלט די פאַרטיי „עס־עס" פאַר אַ רעטעניש. דער פאַל וואָס איז פאָרגעקומען, האָט געוויזן, אַז אין דער פאַרטיי איז פאַראַן אַ פּראָוואָקאַטאָר. עס איז ביי אַ חבר פאָרגעקומען אַ קאָנספּיראַטיווע זיצונג און פּלוצלינג איז אָנגעקומען אַ גרויסע מחנה קאָזאַקן און סטראַזשניקעס און אַלע חברים זענען אַרעסטירט געוואָרן. דעמאָלט האָט דער חבר שמחה גענומען אויף זיך אויסצוגעפינען ווער ס'האָט פּראָוואָצירט די זיצונג.

לאַנג האָט נישט געדויערט און חבר שמחה האָט אָפּגעגעבן אַ באַריכט פון זיין אויספאָרשונג, מיט פאַקטן האָט ער באַוויזן ווער ס'דינט די „אָכראַנע". דאָס איז געווען אַזאַ איינער, וואָס האָט געוווּסט געהיימענישן.

אויף אַ געהיימער זיצונג איז אַרויסגעטראָגן געוואָרן אַ טויט־אורטייל אויף דעם פּראָוואָקאַטאָר און חבר שמחה האָט גענומען און אויסגעפירט דעם אורטייל וואָס די פאַרטיי האָט אַרויסגעגעבן.

ס'איז געווען אַ גענוס אים צו הערן רעדן, ווייל ער האָט גערעדט און דערציילט מיט פאַטאָס. די נאַטור האָט אים באַשאָנקען מיט אַ טאַלאַנט און חכמה וואָס ער האָט געירשנט פון זיין פאָטער ר' טוביה קאלקא, וואָס איז געווען אַ תלמיד־חכם און אָנגעזעענער חסיד אין ראַדאָמסק.

אין יאָר 1919, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט חבר שמחה זיך געגרייט צו קומען קיין פּוילן. אָבער דער גורל האָט געוואָלט, אַז ער זאָל שטאַרבן אין זיינע בליענדסטע יאָרן אין אַמעריקע.

צ. ב.

קורנברג דוד-מאיר

היה מהעסקנים הצעירים בתנועת פוע"צ (צ. ס.) ו„החלוץ". שטח־פעולתו העיקרי היה למען הקרן־קימת־לישראל. היה ממייסדי גדוד הנוער למען קק"ל ופעל רבות בתוכן. יחד עם מאיר וולקוביץ ז"ל וחיים הרטמן (נספה בשואה) עמד בראש הפעולה למען קק"ל במשך שנים רבות.

לאחר עלייתם ארצה של ראשי פוע"צ (צ. ס.) (בשנים 35־1933) נכנס ד. מ. קורנברג גם בעול ענייני המפלגה ופעל יחד עם חבריו העסקנים: א. ב. אייזן, שמואל ניימן, יעקב ליברמן ואחרים.

בימי השואה נשאר ד. מ. קורנברג בראדומסק ונשא את מר הגורל של היהודים בעיר. היה בין המעטים שלא נפלו ברוחם ופעלו להרים את המוראל בגיטו.

ב„מגילת היסורים" של ד"ר המפל וי. מינסקי, מסופר בין השאר על פתיחת בית־היתומים בגיטו ע"י העסקנית דורה רוזנבאום ועל הרושם החזק שהשאירה הופעתו של החוג הדרמטי בגיטו, שקורנברג היה ממייסדיו והשתתף בהופעותיו.

טוביה בוז'יקובסקי בזכרונותיו על תקופת השואה מספר, בין השאר, כי בעת ביקורו השני בגיטו ראדומסק (בשנת 1941), במטרה לארגן שם הגנה עצמית נגד פורעים מקומיים, במקרה של נסיגה גרמנית, נפגש עם החה' ד. מ. קורנברג. בהיותו מפעילי העסקנים בעיר לפני השואה, לכן ראה אותו טוביה כאיש מתאים לפעולת ההגנה; וכיוון שהיה מקובל על הבריות — אפשר היה להכניס אותו בסוד הכמוס. אכן, קורנברג התייחס בחיוב לתכנית ולא נרתע מהסכנות שהיו כרוכות בכך.

לדאבון הלב חיסלו הגרמנים את יהדות פולין לפני נסיגתם. רוב רובם של יהודי ראדומסק, וקורנברג ביניהם, נשלחו למחנה ההשמדה בטרבלינקה.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.   י. ל.

קרויזע הערשל

הערשל קרויזע איז געווען דער אָנערקענטער אַרבעטער־טוער אין ראַדאָמסק. ער איז געווען דער ליים־קנעטער און ציגל־טרעגער פון דער ראַדאָמסקער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג, וועלכע ער האָט

געהאָלפן בו׳ען מיט שוויס און מי. זיין גאַנג באַרג־אַרויף איז געווען אַ שווערער, פאַרלייגט מיט שטיינער, ער איז אָבער געגאַנגען שפּאַן נאָך שפּאַן ביז ער האָט זיך דערוואָרבן זיין בכבודיקן נאָמען, נישט נאָר אין זיין פּאַרטיי „עס־עס", נאָר ביי אַלע אַרבעטער־פּאַרטייען און ביי די פאָלקס־מאַסן.

ביי פערצן יאָר האָט ער געענדיקט לערנען אין „חדר" ביי חיים־דוד מלמד איין דער שול־גאַס. טאַטע־מאַמע האָבן זיך געווונטשן אים אָנצוהאַלטן אַלס בית־המדרש־בחור, דעריבער האָט דער טאַטע אים איבערגעגעבן אין די הענט פון צוויי דעמאָלדיקע בית־המדרש בחורים: לייבל זילבערבערג און יחיאל־שלמה שיטנבערג. ער האָט געלערנט אין בית המדרש צוויי יאָר. אין דער זעלבער צייט האָט ער געלערנט רוסיש און פּויליש ביים לעלעווער לערער און אין געהיים געלייענט די דאַמאָלדיקע העברעאישע צייטונג „הצפירה". נאָך די צוויי יאָר לערנען אינעם בית־המדרש איז אים דער ענין נמאס געוואָרן און ער האָט גענומען זוכן אַ תכלית. ביי זעכצן יאָר האָט ער אָנגעהויבן לערנען אַ מלאכה און עס האָט נישט לאַנג געדויערט און ער איז געוואָרן דער פירער פון דער ראַדאָמסקער טעריטאָריאַליסטישער אַרבעטעס־פּאַרטיי „עס־עס".

כאָטש ער איז געווען אַן אויסגעשפּראָכענער קעגנער פון ארץ־ישראל, האָט ער דאָך געשטיצט די עמיגראַציע אַהין. ער איז געווען דער גרינדער פון אַ קאָנסום־קאָאָפּעראַטיוו אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, געווען פאַרטראָטן אין „דזשוינט"־קאָמיטעט און אין דער יידישער ליי־און שפּאָר־קאַסע דערוועַרבנדיק זיך איבעראַל דעם צוטרוי פון אַלעמען.

ווען פּוילן איז געוואָרן זעלבסטשטענדיק און ס׳זענען פאָרגעקומען — אין יאָר 1918 — וואַלן צום שטאָט־ראַט, איז ער אויסגעוויילט געוואָרן אַלס ראַטמאַן און מוטיק פאַרטיידיקט די יידישע אַרבעטער־אינטערעסן. מיט זיין רעדנער־טאַלאַנט האָט ער שטענדיק געצוווּנגען די אַנטיסעמיטישע ראַטמענער צוריקציען זייערע פאָרשלאַגן, וועלכע האָבן געצילט צו טרעפן דעם יידישן בעל־מלאכה און קליינהענדלער.

פאַר דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען דער אַנטיסעמיטיזם אין פּוילן האָט זיך פאַרשטאַרקט, האָט מען אים צוגערעדט, אַז ער זאָל פאַרלאָזן ראַדאָמסק און קומען קיין ארץ־ישראל. אָבער ער האָט געענטפערט, אַז ווען עס ברענט אַ פייער דאַרף מען נישט אַנטלויפן נאָר פּרוּוון ראַטעווען. אין יאָר 1941 איז ער געשטאָרבן אין ראַדאָמסקער געטאָ.

צ. בן־מנחם

ראזענבלאט מרדכי־זעליק

נאָך אַלס בית־מדרש־בחור האָט מרדכי־זעליק מיט זיין חריפות איבערגעשטיגן די עלטערע פון אים בחור ם. זיין פאָטער הערשל מלמד (הערשל קורצאבע), האָט אים תמיד מיטגענומען אויף די יום־טובים צום רבין קיין אַלעקסאַנדער, אָבער פון מרדכי־זעליקן איז קיין חסיד נישט אַרויסגעוואָקסן. נאָך לערנענדיק אין בית־המדרש, האָט ער אין געהיים געלייענט די השכלה ליטעראַטור.

ער איז געווען איינער פון די גרינדער פון דער חברה „תפארת־בחורים" און איר הויפּט־רעדנער, און רעדן האָט ער דווקא געקענט. ער האָט געהאַט אַ שפּרודלדיקע שפּראַך און גערעדט מיט איבערצייגונג וועלכע האָט מיטגעריסן די צוהערער. מרדכי־זעליק איז געווען פון די ערשטע גרינדער פון דער „פועלי־ציון"־באַוועגונג אין ראַדאָמסק.

נאָך אין יאָר 1909 איז ער געווען דער דעלעגאַט פון די ראַדאָמסקער יידישע אַרבעטער צו דער צווייטער פועלי־ציוניסטישער קאָנפערענץ אין קראָקע, אין וועלכער עס האָט זיך באַטייליקט בער באָראָכאָוו.

פאַרן ערשטן וועלט־קריג, האָט מרדכי־זעליק באַקומען פון דער רוסישער מאַכט אַ דערלויבעניש צו עפענען אַ ביבליאָטעק און לעזעזאַל אין ראַדאָמסק. צו אַ לעזע־זאַל איז ער דאַמאָלט נישט געקומען, אַבער יידישע ביכער האָט די יוגנט געהאַט. ער האָט זיך פאַרבונדן מיט די גרויסע ביכער־פאַרלאַגן אין פּוילן און אין אַמעריקע. די ראַדאָמסקער יוגנט האָט באַקומען די מעגלעכקייט צו לייענען די נייסטע אויסגאַבעס פון די אָריגינעלע און איבערזעצטע יידישע ביכער.

עס קומען די יאָרן 1915/16. עס בושעוועט דער ערשטער וועלט־קריג, אָבער מרדכי־זעליק רוט נישט. ער רופט צונויף די עלטערע אַרבעטער־טוער (פון די יאָרן 1905/6) און שאַפט דעם ערשטן קולטור־קרייז און שפּעטער דעם „יוגנט־פאַראיין". מיט דער דערלויבעניש פון דער רוסישער מאכט, בעת די „קולטורא" האָט שוין געהאַט איר לעגאַליזאַציע פון דער עסטרייכישער מאַכט. מ. ז. ראָזענבלאַט איז געווען אין יענע יאָרן איינער פון די אַקטיוויסטע טוער ביים אָרגאַניזירן די יידישע יוגנט און איר וועג־ווייזער.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן, ווען עס אָרגאַניזירן זיך די אַרבעט־פּאַרטייען, איז אָט דער עלטסטער „פועלי־ציון"־טוער געווען זייער אַקטיוו ביי דער ווידעראַנטשטייאונג פון דער אָרגאַניזאַציע אין ראַדאָמסק. ער בלייבט אָבער געטריי זיין ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע וועלט־אָנשויאונג און קען נישט שלום מאַכן מיט דער מער לינקערער ריכטונג פון דער „פועלי־ציון"־פּאַרטיי אין פּוילן. ער לעבט דאַמאָלט איבער אַ טיפע געזעלשאַפטלעכע טראַגעדיע, צוזעענדיק ווי זיינע תלמידים נעמען איבער די לייטונג און ער — דער וועטעראַן, וועלכער איז געבליבן טריי זיין אָנשויאונג — מוז זיך אָפּרוקן אין אַ זייט. ער האָט זיך דאַמאָלט נישט געבויגן און ווען דאָס לעבן ווייזט זיין גערעכטיקייט, שטעלט ער זיך ווידער אין די פאָדערשטע רייען פון דער ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער באַוועגונג אין ראַדאָמסק.

יאָרן גייען. מרדכי־זעליק ווערט אַ פאָטער פון צוויי קינדער. אין ראַדאָמסק פעלט אַ שולע פאר די יידישע קינדער, וואָס זאָל אַרומנעמען סיי דעם „חדר" און ס׳יי דעם אָנפאַנג פונעם נאַציאָנאַלן לימוד, העברעיִש אד"ג. ער אַלס העברעאיסט און פעדאַגאָג עפענט אַזאַ שולע און צענדליקער יידישע קינדער האָבן באַקומען דורך אים די ערשטע דערציאונג אין מאָדערנעם נאַציאָנאַלן גייסט.

מרדכי־זעליק ראָזענבלאַט נעמט אָנטייל אין דער געזעלשאַפטלעכער אַרבעט אויף אַלע געביטן. צווישן דעם ערשטן און צווייטן וועלט־קריג, הויבט אָן פליסן גרעסערע אונטערשטיצונגען פון די ראַדאָמסקער אין אַמעריקע און דאָס ווערט צעטיילט לויט דעם אַלטן סיסטעם פון פילאַנטראָפּיע. דאַן שטורעמט ער אויף און שרייבט אַן אָפענעם בריוו צו די לאַנדסלייט אין אַמעריקע: „מאַכט אונדז נישט פאַר קיין שנאָרער, העלפט די ראַדאָמסקער יידן מיט קאָנסטרוקטיווער הילף"!

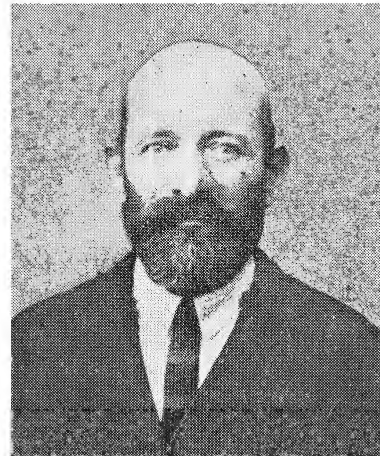
שווער איז געווען זיין יוגנט, געבוירן און דערצויגן ביי זייער אָרעמע עלטערן. אויך זיין זעלבסטשטענדיק לעבן איז נישט געווען

פיל בעסער, אָבער ער האָט זיך קיינמאָל נישט אונטערגעגעבן, סיי פּאָליטיש, סיי גזעלשאַפטלעך.

אויך ווען געטרייע קינדער פונעם יידישן פאָלק, ווילן אין אָנהויב פונעם צווייטן וועלט־קריג ראַטעווען דאָס יידישע און העברעאישע בוך פון היטלעריסטישן רוצח, געפינען זיי אין מ. ז. ראָזענבלאַט זייער טרייען מיטהעלפער. ער נעמט אַריין צו זיך אַ גרויסן טייל פון דער „שלום־עליכם" ביבליאָטעק, נעמט אַן אַקטיוון אָנטייל אין דער שאַפונג פון דער אונטערגרונט־באַוועגונג, און צום סוף, טיילט ער דעם גורל פון גאַנצן ראַדאָמסקער יידנטום.

דוד קאָניעצפּאָלער

רייכער מרדכי־אהרן

לויטן אויסזען איז מרדכי־אהרן רייכער געווען אַ טיפּיש־יידישער בעל־מלאכה: ער האָט געהאַט אַ גרוילעך־בלאָנדע באָרד, געטראָגן אַ „יידיש־היטל" אויפן קאָפּ און אַ קורצע מאַרינאַרקע. די וועלכע האָבן אים אָבער געקענט האָבן געוווּסט, אַז אָט דער דאָזיקער רואיקער שניידער, איז גרייט זיך מקריב צו זיין פאַר דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג.

כאָטש ער איז געווען אַן אַקטיווער מיטגליד פונעם „בונד", האָט עס אים אָבער נישט געשטערט אָנצוהאַלטן די וואַרעמסטע חברישע באַציאונגען מיט מיטגלידער פון אַנדערע גרופּירונגען. די צווישן־פּאַרטייאישע באַראַטונגען זענען טאַקע על־פּי־רוב פאָרגעקומען אין זיין וווינונג. אין יאָר 1930 האָט ער זיך אָנגעשלאָסן אין „פּועלי־ציון" (צ.ס.) און געשיקט געוואָרן דורך דער פּאַרטיי אַלס ראַטמאַן אין דער קהילה.

אין דער תקופה פון אומקום איז מרדכי־אהרן אַרומגעגאַנגען אַ פאַרשלאָסענער אין זיך און געמאַסטן מיט זיינע אויסגעשראָקענע אויגן די גרויל־ווירקלעכקייט אין ראַדאָמסקער געטאָ. דער גאַנצער יידישער צער און פּיין האָבן אַרויסגעקוקט פון די דאָזיקע אויגן.

ד. ק.

שפּירא וואָלף

וואָלף שפּירא, געבוירן און דערצויגן אין אַ פאַרמעגלעכע און פרומער משפחה, איז מיטגעריסן געוואָרן מיט דעם נאַציאָנאַלן גזועל־שאַפטלעכן אויפברויז אין די יאָרן פונעם ערשטן וועלט־קריג. ער האָט פאַרלאָזן זיין פאָטערס אייזן־געשעפט און געפאָרן אין יאָר 1922 קיין ארץ־ישראל, דורכגעמאַכט דאָ אַ חלוציש־לעבן און מיטגעהאָלפן אינעם אויפבוי פונעם לאַנד. אין די שפּעטערדיקע שווערע קריזיס־יאָרן איז ער געקומען קיין ראַדאָמסק מיטן געדאַנק זיך ווידער אומצו־קערן, ליידער איז דאָס אים שוין נישט געלונגען. ער האָט געמוזט

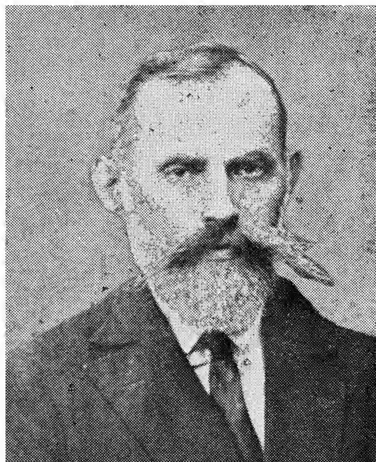

איבערנעמען דאָס אייזנגעשעפט פון זיין אַלטן פאָטער און אַזוי אַרום זענען זיינע האָפענונגען אָפּגעשטופּט געוואָרן ביז עס איז אויסגע־בראָכן די פינצטערע צווייטע וועלט־מלחמה.

אין 1942 האָט ער אין לאָקאַל פון דער יידישער קהילה אָנגעפירט מיט דער געטאָ־קיך פאַר דער אומגליקלעכער יידישער באַפעלקערונג (צוזאַמען מיטן חבר אברהם קאַמעלגאַרן דער געוועזענער סעקרעטאַר פון דער קהילה). זיי ביידע זענען שפּעטער פאַרטיליקט געוואָרן צו־זאַמען מיט די אַנדערע יידישע קדושים.

ד. ק.

שרייבער זקן

צוויי טיפּן, באַזונדערע אינעם כלל אָבער ענלעכע צווישן זיך, האָבן זיך אויסגעטיילט פון צווישן אַנדערע, אין אונדזער סביבה. איינער פון זיי איז געווען מיט אַ בלאָנדער באָרד געטראָגן תמיד אַ „יידיש היטל" אויפן קאָפּ — דאָס איז געווען אַלעבאָרדע. וועגן אים האָבן אַלע געוווּסט, אַז ער האָט געטראָגן אין יאָר 1905 די רויטע פאָן. דער צווייטער זקן שרייבער, מיט שפּיציקע לאַנגע וואָנצעס, גע־דרייטע אַרויף, ווי ביי די פּאַליאַקן, און מיט אַ וועליסאָפּעדן־היטל אויפן קאָפּ, איז אויך געווען באַקאַנט אַלס אַרבעטער־טוער פונעם שטורמישן יאָר 1905.

זקן שרייבער האָט געניייט קינדערישע מלבושים׳לעך, ווי אַלע שניידערס. מען האָט אים אָבער קיינמאָל נישט געזען צו מנחה־מעריב אין זילבערשאַצס שטיבל, און ווו דאַווענט ער שבת האָט מען אויך געוויס נישט געוווּסט...

אָט ביי דעם שניידער פון קינדער־אָנצוגלעך האָט זיך געפונען אַ

גאָר רייכע ביבליאָטעק, מיט ווערק וועגן דער אַרבעטער־באַוועגונג און פון יידישע און אייראָפּעישע קלאַסיקער. זיצנדיק ביי דער שניידער־מאַשין האָט זקן שרייבער אונטערגעברומט רעוואָלוציאָנעדע לידער און געשעפּטשעט די שענסטע פּערל פון דער יידישער און אַלגעמיינער דיכטונג. אַ באַזונדערע ליבשאַפט האָט זקן שרייבער אַרויסגעוויזן פאַר דעם דיכטער ה. לייוויק, וועלכן ער האָט פּערזענלעך געקענט און מיט אים קאָרעספּאָנדירט.

אין דער תקופה צווישן די צוויי וועלט־מלחמות האָט זקן שרייבער זיך אַקטיוו מיטבאַטייליקט אינעם געזעלשאַפטלעכן לעבן. נאָך דער פאַראייניקונג פון „פּועלי־ציון" מיט צ. ס. איז ער אויסגעוויילט געוואָרן צו רעפּרעזענטירן די פּאַרטיי אין דער יידישער קהילה. ער האָט געהערט צו די טעטיקע מיטגלידער פון דער קהילה און צו זיינע פאָרשלאַגן האָבן זיך באַצויגן מיט גרויס דרך־ארץ אויך פּאָליטישע קעגנער. אויך איז ער טעטיק געווען אינעם האַנטווערקער־פאַראיין און אין אַנדערע געזעלשאַפטלעכע און סאָציאַלע אינסטיטוציעס, וווּ ער האָט געטריי געדינט די אינטערעסן פון יידישן אַרבעטסמענטש.

מתפרנס געווען האָט זיך זקן שרייבער, זיין גאַנץ לעבן, פון שניידעריי: געזעסן אַליין ביים וואַרשטאַט און גענייט שיינע און מאָדערנע מלבושים׳לעך פאַר יידישע קינדער.

בעת דער דייטשער אָקופּאַציע האָט זיך זקן שרייבער פאַראיינזאַמט אין זיין געטאָ־נאָרע. ער און זיין פרוי זענען געווען געבויגן און פולשטענדיק צוזאַמענגעבראָכן. מיט טרערן אין די אויגן פלעגט ער דערציילן וויפל פּיין און ליידן עס האָבן אים פאַרשאַפט די דייטשן און נאָך מער די „פאָלקס־דייטשן". בעת אַ צוזאַמענטרעף אין געטאָ, צווישן זקן שרייבער און דוד קאָניעצפּאָלער (הערבסט, 1941), האָט ער אַרויסגענומען אַ פיין־פאַרפּאַקט קאָנווערט און מיט אַ געהויבענער שטימע געזאָגט: „די מענטשן־חיות האָבן מיר נישט דערלויבט מיטצונעמען מיינע זאַכן פון מיין וווינונג אין געטאָ אַריין און מיר מערדערלעך געשלאָגן. דעם בריוו, אָבער, פון אונדזער גרויסן יידישן דיכטער ה. לייוויק, געשריבן צו מיר, האָב איך אונטער אַ האָגל פון קלעפּ דאָך מיטגענומען. אפשר וועט עמעצער פון אונדז ביידן איבערלעבן די ביטערע אַכזריות׳דיקע צייט. זאָל מיין גרויסער פריינט ה. לייוויק וויסן, ווי שטאַרק איך האָב אים געשעצט".

נאָכן גרויסן חורבן האָט ד. קאָניעצפּאלער דערפילט די בקשה פון זקן שרייבער, און איבערגעגעבן דעם בריוו ה. לייוויק.

ד. קאַן

דראמאטישער קרייז פון די לינקע פועלי־ציון

ערשטע שורה, אויבן (פון רעכטס): פינטשע קאָניעצפּאָלער, משה דודקעוויטש, לייביש וולאָשטשאווסקי, מרדכי מאָשקאָוויטש, וויינשטאָק, נפתלי פּלאטעק, איטע זילבערשטיין, ...

צווייטע שורה: ישראל ווייסבערג, הערשל ליבערמאַן, גאלא וולאָשטשאָווסקי, יחיאל טיגער, ..., ראָזענבלאַט, פייוול האזע, יחיאל־מאיר ראָזענצווייג.

זיצן: יעקב־שמואל האזע, זאָשע ראטשטיין, מרים וואַרגאַן, פישל פאריז׳ ..., חינע בירענצווייג, רושקע קאפּלאוויטש־העפּטלער.

ס׳האַלטן דעם פּלאַקאַט: ....., משה וולאָשטשאווסקי, רושקע האמפּעל.

חלק שנים־עשר

צוועלפטער טייל

סביבת ראדומסק

ראדאמסקער געגנט

התוכן / אינהאלט

סביבת ראדומסק — ראַדאָמסקער געגנט:

רוב החומר בחלק זה נכתב ע״י צבי־מאיר רבינוביץ (צ.מ.ר.).

שלוש הרשימות על בז׳זניצה נכתבו על־ידי: ישראל גורן (גרין); י. קוקצינסקי; עליזה בסר־ליפשיץ. הרשימה „עיירתי קמינסק״ נכתבה ע״י פסיה ישורון (יוסטמן).

די צוויי אָפּהאַנדלונגען: „די פּזשעדבאָזשער דינאַסטיע״ און „ר׳ דודל לעלעווער״ — זיינען פון י. פיינקינד׳ס בוך „גוטע יידן אין פוילן״.

סביבת ראדומסק

בז׳ז׳ניצה

דמותה של העיירה

בז׳ז׳ניצה היתה עיירה קטנה במרחק של 20 ק״מ דרומית־מערבית מראדומסק. שוכנה ע״י הנהר „פישה״ שמימיו נשפכו לתוך הנהר הגדול „ורטה״.

לפי המסורת הפולנית נולד בבז׳זניצה המורה יאן דלוגוש, שהיה מורהו של המלך הפולני קזימיש ווילקי (Kažimierz Wielki). והודות למורה הנ״ל, הרשה המלך להתישב ליהודים גם בעיירה הזאת.

הקהילה היהודית בבז׳ז׳ניצה מנתה בזמננו כ־120 משפחות, בתוך כ־1000 (אלף) משפחות פולנים... רוב היהודים גרו במקובץ במרכז העיירה מסביב לשוק (Rynek). לרוב היהודים היו חנויות מכולת, שעיקר הלקוחות היו הפולנים מן העיירה והאיכרים מן הכפרים שמסביב לעיירה. מלבד חנויות המכולת התעסק חלק מן היהודים במסחר, כגון: תבואה, בקר, וכו׳ וכו׳. היו גם „דארפס־געהער״, כלומר אנשים שמצאו את פרנסתם ע״י זה, שהביאו את מעט סחורתם (בשק על הגב) לכפר למכירה.

המצב הכלכלי של היהודים היה די עלוב וזאת היתה הסיבה שהאוכלוסיה היהודית לא גדלה, משום כך עזב הנוער וגם אנשים בגיל העמידה את העיירה ונסעו לעבוד ולהשתקע בערים הגדולות כגון, ראדומסק, צ׳נסטוחוב, לודז, ורשה.

בשנת 1930 הוטב בהרבה המצב הכלכלי של היהודים בבז׳ז׳ניצה, וזאת הודות למוסד הכספי שנוסד אז ע״י ה„דז׳וינט״ בשם הידוע „גמ״ח קאסע״ (קופת גמילות־חסד). את הקופה הזאת ניהלו בכשרון רב משה שמואל גרין (בתור יו״ר) ומיכאל לסקר (בתור גזבר).

השיפור הכלכלי הזה שחל אצל היהודים בעיירה, עורר קנאה בין האוכלוסיה הפולנית. ועקב זה גדלה והתגברה התנועה האנטישמית בין הפולנים...

הקהילה הקטנה בבז׳ז׳ניצה, עם המשפחות הותיקות והמסועפות שלה (כגון משפחת גרין, גלסטר, בוכמן ועוד), היתה תמיד קשורה קשר אמיץ עם היהודים בראדומסק. כשבאה איזו שהיא גזירה־רעה או סתם עת־צרה ליהודים בבז׳ז׳ניצה — מיד נסעו פרנסי העיירה לראדומסק כדי להזעיק ולשפוך את מר לבם בפני שתדלנים בקהילה בראדומסק, ולא פעם יצאה העיירה בז׳ז׳שניצה ממצוקה לרווחה, הודות לפעולתם של אנשי ראדומסק. היהודים בבז׳ז׳ניצה ראו ביהודי ראדומסק כעין אפוטרופסים שלהם, ותמיד נסעו אליהם בכדי לקבל מהם עצה והדרכה.

היהודים בבז׳ז׳ניצה ידעו לשתף את היהודים מראדומסק, לא רק בימי מצוקה שלהם, אלא גם בשמחות. כך למשל הוזמנו אנשי ראדומסק לרוב השמחות הכלליות ואף הפרטיות אשר התקיימו בבז׳ז׳ניצה, וסופר לי בביתי: כשבאה להקת הכלי־זמרים מראדומסק לנגן בבז׳ז׳ניצה, היה בתוכם אחד בשם משה לבקוביץ׳, שהוא היה תמיד נוהג לסיים את המסיבה בנגינת „התקוה״ וכשהוא ניגן את „התקוה״ — דמעות זלגו מעיניו.

החיים היהודיים הפנימיים בבז׳ז׳ניצה, היו שקטים ושלוים וכמעט בלי „מחלוקת״ (סכסוך, ריב), ככה שהחסידים מאלכסנדר והחסידים מגור התפללו יחד בבית־המדרש. היו גם חסידים מלפני הרבה שנים שהיו נוסעים ל„תפארת שלמה״ ולרבי ר׳ יחזקאל מראדומסק.

בין היהודים בבז׳ז׳ניצה היתה נפוצה האגדה הזאת: כשרבי ר׳ דויד מלילוב היה משוטט בסביבת בז׳ז׳ניצה (יש אומרים שהוא היה מצאצאי בז׳ז׳ניצה), פגש פעם בקבצן פולני אחד כשהוא יושב ומנגן מנגינה של הלוים בבית־המקדש. לקח ר׳ דוד מלילוב פרוטות ושלשל לקבצן וצוה עליו שינגן את המנגינה הזאת בלי הפסקה, אך מיד נשכחה המנגינה מהקבצן, וברוב שמחה המשיך ר׳ דוד את דרכו.

בשנים האחרונות לפני השואה, כשמישהו מן העיירה עלה לארץ־ישראל — היה זה מאורע גדול וחוויה עמוקה בחיי היהודים. כל העיירה יצאה להיפרד מהעולה וליוותה אותו כמעט עד לראדומסק, לתחנת־הרכבת.

גורל הקהלה הקטנה בבז׳ז׳ניצה, היה כגורל אחותה הקהלה הגדולה בראדומסק, שהושמדה בידי המרצחים הנאציים.

יהי זכר יהודי בז׳ז׳ניצה ברוך!

ישראל גורן (גרין)

עם פרוץ המלחמה

מיד כשפרצה המלחמה, עזבו אנשי העיירה את המקום והלכו באשר הלכו. חלק מהם הגיע לראדומסק, אבל גם רחובות העיר היו ריקים מאדם. כי בימים הראשונים לפרוץ המלחמה הופצצה ראדומסק. יהודים אחדים (אהרון קוקצ׳נסקי, שרצקי וקרקובסקי) חזרו, איפוא, לבז׳ז׳ניצה אבל העיירה היתה כבר חרבה, הדלתות פרוצות ומשפחות אחרות התחבאו במרתף של משפחת יעקב־שלמה גלסטר.

ביום 3.9.1939 שרפו הגרמנים את העיירה. וכשבאו היהודים פליטי העיירה, העלילו עליהם הגרמנים שהם שרפו את העיירה, כדי שלחיילים הגרמנים לא יהיה מקום כניסה. הגרמנים כלאו מיד את היהודים ואת הפולנים במקום מגודר, אבל הפולנים דרשו מיד, שיבדילו ביניהם לבין היהודים והסיתו את הגרמנים ביהודים, בספרם עליהם שהיו עשירים מופלגים. הגרמנים שמעו לעצתם ונתנו לפולנים אוכל ותבן למשכב וליהודים לא נתנו. ב־5 בספטמבר הובילו את היהודים לכפר אוסטרוב, ובדרך הוציאו יהודים אחדים לתוך היער והרגו אותם (יוסף שרצקי, אברהם אייזנר, יחיאל ודויד רודניצקי, יעקב הירש רוזן, ישראל לאסקר ועוד). כשחזרו היהודים לעיירה מצאו את השרידים בחרפה גדולה, מגוזזי זקן וקצוצי־בגדים, עניים ושדודים. בקושי רב מצאו את הגויות היהודיות, שהתגוללו ביערות ובדרכים והביאום לקבר ישראל.

י. קוקצינסקי

חיסול הקהילה

במרחק 20 ק״מ מראדומסק שכנה בז׳ז׳ניצה. יהודי העיירה היו מרוכזים בשנים שלשה רחובות. הם באו לכאן לפני כמה מאות שנים. מספר המשפחות עבר על מאה. הם סחרו בתבואה ובבקר. לאחדים מהם היו חנויות מכולת. אחרים עסקו במלאכה: חייטים, סנדלרים ועוד. פעם בשבועים היה כאן יריד, שבו מכרו היהודים לאכרי הסביבה את סחורותיהם. רופא לא היה בעירה ואת החולים הובילו לראדומסק. היחסים בין היהודים לפולנים לא היו טובים ביותר. תמיד נמצאו פולנים אנטישמיים, שהטיפו לפני הכנסיה, להחרים את המסחר והמלאכה של היהודים. בשנת 1937 היו גם פרעות בקנה מדה קטן, באחד מימי היריד, הכו יהודים ושדדו את רכושם. גם שרפות גדולות פקדו את העיירה מזמן לזמן.

בדרך כלל חיו היהודים בשלום ובאהבה, רב העיר ר׳ ישראל לסקר היה אהוב על בני המקום. אחרי מותו מילא את מקומו חתנו ר׳ יחיאל אורבאך. במגרש שע״י ביהכנ״ס שיחקו ילדי היהודים בלי פחד מהגוים. מספר הילדים שלמדו בביה״ס הכללי הגיע ל־40 בערך, כי רק בכיתות הנמוכות למדו ילדי היהודים. כשגדלו עזרו בבית ועבדו במלאכות שונות ולא הגיעו לגמר ביה״ס. אחר הצהרים ביקרו ב„חדר״ ולמדו תורה. הציוני הראשון בעיר היה גודל רוזן, הוא אירגן את המגביות לקרנות ואצלו קרא הנוער „ספרות ציונית״ אסורות.

בביתו למדו עברית והיסטוריה ישראלית. אחדים מהנוער נסעו ל„הכשרה" והגיעו ארצה. מזמן לזמן ערכו גם „הצגה".

היתה קופת גמילות חסד שבה קיבלו יהודי העיירה הלואה בימי מצוקה. כשפרצה המלחמה בשנת 1939 (ספטמבר) כל אנשי העיירה ברחו לראדומסק, לפשדבורז וגם לכפרי הסביבה. בשני לחודש שרפו את השוק ואת רחובות היהודים. בחמישי לחודש הובילו את כל הגברים לעבודה ביערות אוסטרוב מבלי לתת להם לאכול. מיד בימים הראשונים הומתו: אברהם קוקצינסקי, יוסף שירצקי, אברהם אייזנר, ישראל ואברהם לסקר, יעקב־הירש רוזן, יחיאל ובנו דוד רודניצקי.

הגרמנים שינו את שם העיירה ל„ברנטל" והיא סופחה לרייך השלישי. בעיירה התישבו גרמנים „פולקס דויטשן". הנשים הגרמניות לקחו להן עוזרות מבנות היהודים. לכל משפחה היו כ־2, 3 עוזרות. גם הפולנים שועבדו למשפחות הגרמניות. מי שרצה לנסוע לראדומסק או לצ׳נסטוחוב היה זקוק לרשיון מיוחד. כך חיו היהודים בשלווה יחסית והצליחו גם להסתדר בעבודה ובמסחר בלתי־ליגלי בין ה„רייך" ל„פראטעקטאראט". אולם בשנת 1941 בערב ט׳ באב, נקראו כל יהודי העיר למקום אחד וששים גברים נשלחו למחנות עבודה. אחרי כמה ימים חזרו כעשרים, שנמצאו בלתי מתאימים לעבודה, או צעירים יותר מדי, והשאר נשלח למחוז פוזנא לעבודה במסלות־ברזל. וכך נשארו כארבעים משפחות בלי אפשרות של קיום. אחרי שבועות אחדים נתקבלו מכתבים מהם, בבקשה לשלוח להם חבילות. נשי המשפחות חסכו מפיהן ושלחו חבילות, אולם עד מהרה נתקבלו ידיעות שרובם מתו מתוך עינויים ועבודה קשה או נשלחו לאושוויץ לבירקנאו, ורק אחדים מהם נשארו בחיים ונמצאים בארץ. בשנת 1942, בימי הפסח הראשונים, העבירו את רוב האוכלוסיה היהודית לגיטו בפאיענטשנא. נשים אחדות נשארו בבז׳ז׳ניצה והועסקו בעבודת פרך. כל הרכוש היהודי שנשאר נשדד ע"י הפולנים. באוגוסט 1942 שולחו הנשים היהודיות האחרונות מבז׳ז׳ניצה לכיוון בלתי ידוע.

בצורה טרגית כזאת נגמרה תקופת יהודי בז׳ז׳ניצה. לדאבוני, נשארתי היהודיה האחרונה, שנמצאה בחודש ניסן בבז׳ז׳ניצה 1942. אני שראיתי בפעם האחרונה את אמותינו, הנשים והטף, לעולם לא אסלח לשכנינו הפולנים, שאתם חיינו, שחקנו וחונכנו יחד בבית־הספר. כולם עמדו ברחובות להסתכל באסוננו, כאילו היה זה טקס חגיגי. במחיאות כפים ובצחוק הסתכלו בטרגדיה שלנו בגירוש אבותינו ובנינו ובמשלוח למוות של נשותינו וילדינו. פולנים וגרמנים, ארורים אתם לדורי דורות! כבוד לאהובינו, יהודי בז׳ז׳ניצה, יהי זכרם ברוך!

עליזה בסר-ליפשיץ

וולושצ׳ובה

וולושצ׳ובה היתה קהילה חשובה ועתיקה בסביבת ראדומסק. היהודים התישבו בעיירה במחצית השניה של המאה הי"ז. לפי הספירה בשנת 1765 היה מספר היהודים 282. אולם בשנת 1857 הגיע המספר הכללי של התושבים ל־2102 ורובם יהודים — 1257. אחרי זה כשמספר תושבי העיירה הגיע ל־4536, היה מספר היהודים 3253 ובזמן האחרון הגיע מספר היהודים ל־3454. בעיירה היו 14 רחובות בלתי מרוצפים, מוארים בשתים־עשרה מנורות נפט [1]. העיירה וולושצ׳ובה היתה מפורסמת כמרכז החסידות. בה ביקרו גדולי הצדיקים בפולין ובה נולד ר׳ שלמה הכהן, רבה הראשון של ראדומסק.

העיירה בכלל נוסדה במאה ה־14 ובקרבתה בכפר טשארניצה, נולד המצביא הפולני הידוע סטפן טשארניצקי.

(צ.מ.ר.)

[1] הפרטים לקוחים מן האנציקלופדיה הרוסית־היהודית כרך 5, עמ׳ 667.

סולמירזיצה

העיירה סולמירזיצה נמצאת במרחק 18 ק"מ מראדומסק. אולם עיירה קטנה זו, שמספר תושביה היהודים בזמן האחרון הגיע לשלושים משפחות, היתה עתיקה מראדומסק, ובזמן שראדומסק היתה אסורה לישוב יהודי, ורק יהודים מספר נמצאו בה, שלחו לקבר את מתיהם בסולמירזיץ. בית־הקברות בעיירה היה קיים מאות שנים. בקהילה הקטנטנה הזאת נמצאו בית־כנסת, בית־מדרש ושאר מוסדות הקהילה. עם עליתה הכללית של ראדומסק נעזבה סולמירזיץ לאט לאט מתושביה היהודים. מספר התושבים בסולמירזיץ בכלל הגיע בזמן האחרון ל־990. תחילת יסוד העיירה במאה ה־18.

(צ.מ.ר.)

פלאוונא־גידלה

העיירה פלאוונא

פלאוונא — עיירה יהודית טיפוסית בסביבת ראדומסק. פלאוונא קדמה לראדומסק בשנים. בזמן שהישיבה בראדומסק היתה אסורה ליהודים, גרו כבר יהודים בפלאוונא. ולא עוד אלא שרוב עשירי ראדומסק ומכובדיה — מפלאוונא מוצאם, כמשפחת רוזנבוים ועוד.

פלאוונא שוכנת בעמק על־יד נהר הוורטא. בדרך מראדומסק לוולושצ׳ובה. מספר התושבים עלה ל־1709 בזמן האחרון, וביניהם מאה משפחות יהודים. הידיעות הראשונות על פלאוונא ככפר פולני, נובעת מן המאה ה־16. אז היתה פלאוונא שייכת לגידלה הקרובה. אולם במאה ה־18 נחשבה כישוב עירוני עצמאי. בשנת 1827 היו בה 77 בתים ו־695 תושבים; בשנת 1862 נמצאו 165 בתים, 1583 תושבים. בשנת 1897 נמצאו בעיר 1436 תושבים — 752 יהודים (50%).[2]

אין לנו ידיעות מדויקות על תולדות הקהילה בימים קדומים. יש לשער שתחלת ישוב היהודים היתה במאה הי"ז. מרבני פלאוונא הידועים: במאה הי"ט ר׳ נטע לערנער,[3] ר׳ ישראל יצחק ממלאווה, ר׳ אברהם קליינפלאץ מחבר הספר „צלותא דאברהם" חידושי תורה על „יורה דעה" (פייטרקוב תרנ"ה; תרע"א) ור׳ בעריש פאטישמאכער מחבר הס׳ „יד הלוי" וחידוש סוגיות (פייטרקוב תרס"ז). הרב האחרון היה האדמו"ר ר׳ יצחק־מרדכי הכהן רבינוביץ (בנו של ר׳ צבי־מאיר, רבה של ראדומסק). הוא חיבר את הספרים: „אהל שלמה" (פייטרקוב תרפ"ד) „עטרת שלמה" (פייטרקוב תרפ"ו) ו„אהל שלמה" ח"ב (פיטרקוב תרצ"ה). שלשת הספרים מכילים ביוגרפיה של ר׳ שלמה הכהן מראדומסק. מלבד זה הוציא לאור את הספר „בית שלמה" (פייטרקוב תרפ"ז) המכיל חידושי תורה על מסכתות יבמות כתובות קידושין מאת ר׳ שלמה מפינטשוב, זקנו של ר׳ שלמה מראדומסק. לספר צורף קונטרס בחידושי תורה בשם „שיח יצחק".

הכפר גידלה

הכפר גידלה נמצא במרחק קילומטר מפלאוונא. כפר זה מפורסם בפולניה בגלל קדושתו לנוצרים. מספר תושביו הגיע בשנת 1827 ל־513. בזמן האחרון נמצאו בגידלה 1132 תושבים וביניהם כארבעים משפחות יהודיות. לכפר גידלה נהרו נוצרים עולי רגל לרבבות מפורסמת כנסית־העץ שלה, מהראשונות בפולין, נבנתה בשנת 1059. מלבד זה נמצא בכפר מנזר דומיניקני שנתפרסם בין האוכלוסיה הפולנית כמקום שנעשו בו נסים. בכפר ביקרו לעתים תכופות מלכי פולין, ביניהם ולדיסלב הרביעי, יאן קזימיר ומיכאל וישנוביצקי, שהשאירו אחריה חפצי־קדושה מוזהבים בכנסיות ובמנזר. העליה לרגל שימשה לתושבי הכפר וליהודים בתוכם מקור הכנסות.

[2] האנציקלופדיה הרוסית־היהודית ערך „נובוראדומסק".

[3] גליקסמן „רבנו אליקים געץ" עמ׳ 41.

בכפר גידלה ישבו יהודים בערך באותן השנים כמו בעיירה פלאוונא. שני הישובים פלאוונא וגידלה, היו מפורסמים באוכלוסיה היהודית — בני תורה ויראי שמים. חסידים מפורסמים גרו בהם. בפלאוונא ידוע שמו של ר׳ שמואל זיינוויל צבי ב״ר יהודה שרגא, שהיה ממקורביו של ר׳ שלמה מראדומסק וסופרו הנאמן. הוא גם כתב את רוב הספר „תפארת שלמה". בפלאוונא גר גם ר׳ יהודה׳לה טיברג, מחסידי ר׳ דב ביר מרדושיץ ור׳ שלמה הכהן מראדומסק, ממנו הסתעפה משפחת־החסידים טיברג. אחד מצאצאיו הוא הרב ר׳ יהודה משה טיברג, האדמו״ר מאלכסנדר, עכשיו בבני־ברק. בחתונת ר׳ הירשלי צבי טיברג, בנו של יהודה׳לי, בא לפלאוונא האדמו״ר הזקן ר׳ יצחק מווארקי. ביקורו היה מאורע חשוב בסביבה.

בכפר גידלה חי אחד מחשובי החסידים־הצדיקים בשם ר׳ הירשלה מגידלה. הוא היה מפורסם לצדיק נסתר מ„ל״ו הצדיקים". עד היכן הגיעה חשיבותו, יעידו העובדות שר׳ יצחק מווארקי ביקר אצלו בגידלה ופעם באו ר׳ שמחה בונם מפשיסחא ותלמידו ר׳ מנדיל מקוצק לבקר בביתו. ר׳ הירשלה יצא לקראתם עד פלאוונא והביאום לביתו. בבית הדליק נרות לכבודם באמרו שלפי דעת ה„זהר" תלמיד חכם — הנהו במדרגת שבת ומשום זה הדליק „נרות שבת" לכבוד רבותיו. מספרים כי פעם כיבדהו ר׳ שמחה בונם מפשיסחה באמירת תורה על שולחנו בפשיסחה. בשבת קראו אז פרשה „ראה אנכי". ר׳ הירשלה מגידלה הצטדק שהוא איש כפר ואינו יכול לומר „תורות" אלא ככפרי הוא מתרגם את המלים „ראה אנכי" ב־ patrz sobie! (ז. א. הסתכל בעצמך, קשוט עצמך!). הדברים מצאו חן בעיני רש״ב ושבחם. אחרי מותו בשנת תקצ״א, הוקם „אוהל" לזכרו בבית־הקברות בפלאוונא וביום ההילולא היו באים להשתטח על קברו של הצדיק הנסתר.

יהודי פלאוונא

יהודי העיר התרכזו במרכז העיירה: מגרש רחב־ידיים, המיועד לימי השוק ומסביב לו מארבע רוחותיו נמצאו הבתים והחנויות. היהודים גרו ביחד עם הפולנים, חיי שכנות טובה. פרעות לא היו בזמני, מחוץ לפעילות אנטישמית מוגבלת נגד המסחר היהודי. מהשוק־המרכזי הסתעפו כמה רחובות צדדיים שגם בהם גרו יהודים. באחד הרחובות האלה נמצאו בית הכנסת הגדול, בנין בעל שתי קומות, שנבנה בסוף המאה הי״ט. על ידו נמצא בית־המדרש, בית הרב ובית השוחט והמקווה. בסימטא זו התרכזו החיים היהודיים. בבוקר ובערב באו אנשי הקהילה להתפלל. כאן סיפרו חדשות מהעולם, מהמדינה ומהסביבה הקרובה. כאן נחתכו עניני הקהילה וכאן קבעו שיעורים מיוחדים לתורה.

לפני המלחמה העולמית הראשונה, ניהל מר אבי הרב זצ״ל ישיבה קטנה שבה למדו בחורים מהעיירה ומהסביבה. אחרי המלחמה העולמית הראשונה, נדם קול התורה בבית־המדרש. העיירה ירדה ונתדלדלה. בחורים אחרים המשיכו ללמוד בבדידות בבית־המדרש, או נסעו לישיבות אמסטוב, וורשה ועוד.

בימי מלחמת העולם קמה תנועה ציונית בעיר. הנוער התארגן ב„צעירי ציון" ועוד, נסעו ל„הכשרה" ועניני ארץ־ישראל לא ירדו מן הפרק. נמצאו בעיר באי־כוח מכל המפלגות ולפני הבחירות ל„סיים" הגיעה ההתענינות עד לעלבונות והכאות ובית־המדרש. כשוך סערת הבחירות, חזרו החיים למסלולם ו„גר אגודאי עם ציוני ביחד", ואין פרץ ואין צווחה ברחובות פלאוונא וגידלה.

ביחוד היתה פעילה אגודת „צעירי ציון" (צ.ס.פ.) בגידלה. הנוער מפלאוונא היה הולך לגידלה לשמוע את הרצאותיהם של דוד ונחמן גולד מראדומסק, מ. שיטנברג וחיים גולדברג. גם אגודת „מזרחי" ו„צעירי מזרחי" לא חסרה בגידלה, ובחורים משתי המפלגות עסקו במכירת „שקלים" ובאוסף כספים למען הקרנות הציוניים.

מלבד משפחות בודדות עשירות (רוזנבוים, רוזנברג ועוד), היו יהודי העיר ברובם עניים. עסקו במסחר, בעיקר בנסיעות ל„ימי־השוק" שבעיירות הסביבה, כדי למכור את סחורותיהם. משפחות מספר עסקו במלאכה: סנדלרות, חייטות, נגרות ועוד. חלק חשוב מיהודי העיר נקראו „דארפסגעהער" — רוכלים בכפרים שבסביבה. אלה היו קמים השכם בבוקר להתפלל תפילת ותיקין ושוטטו בכפרים עד הערב. בסביבת פלאוונא נמצאו שתי אחוזות של יהודים ביאשין (שם גרו ר׳ בעריש פישמאן ובניו) וברזיק נמצא בית־חרושת גדול לתוצרת ניר (בלומנפלד). יהודים בודדים נמצאו בכפרי הסביבה כמו בתחנת הרכבת קלומניץ. בכפרים אחרים נמצאו גם יהודים־אכרים שעסקו בחקלאות מדורי דורות. לימים „הנוראים" באו כפריים אלה לפלאוונא, להתפלל פעם בשנה. אחרי הימים הנוראים חזרו לכפרם ולעבודתם.

יהודי העיירה היו מחולקים לחסידים עממיים, שנסעו לראדושיץ (לר׳ חיים אשר׳ל — הרבי האחרון), לרוזפשא (לר׳ אברהם משה׳ל ולבניו) ולחסידי בני־תורה, שנסעו לראדומסק, גור, אלכסנדר ועוד. בין האחרונים היו בני תורה וגם למדנים מצוינים. ביניהם ר׳ לייביל בוגייר, שנעשה אחר־כך ראש־ישיבה בוורשה בישיבת הגביר ר׳ נתן שפיגלגלס, גיסו יבדל״ח הוא הרב דוד צבי זילברשטיין, מועד הרבנים בתל־אביב, שנתפרסם בפולין ובארץ כמטיף ועסקן אגודאי. בין האישים הידועים: ר׳ בונם טיברג, בא־כוח היהודים במועצה, תלמיד חכם חסיד ופיקח, מחסידי אלכסנדר.

הרב מפלאוונא הי״ד

הרב יצחק מרדכי הכהן רבינוביץ (נרצח ע״י הנאצים ביום י״ט אלול תרצ״ט).

א״א הרב יצחק מרדכי הכהן רבינוביץ, הרב מפלאוונא, — היה אישיות ידועה בסביבת ראדומסק. ביחוד היה אהוד ונערץ בגלל פקחותו ומתינותו. מזמן לזמן הוזמן לפשר כ„בורר" בדיני־תורה מסובכים, והיה ידוע כאיש ישר שהאמת נר לרגליו. היה מקבל כל אדם בסבר פנים יפות, ואם כי היה למדן ועוסק בתורה יומם ולילה, מחבר וסופר, היה חביב על האנשים הפשוטים בני עירו, בגלל פשטותו וענותנותו. לא התרברב ולא התבלט בידיעותיו וידע להתהלך עם אנשים שונים מדעותיו ולהתחבר אתם.

את עניני העיר היה מנהל בחכמה ובתבונה. הספיקה, לפעמים, בדיחה אחת כדי לשכך את רגזם של בעלי מחלוקת ובעלי מריבה בעיירה. זכורני, כי בימי האינפלאציה, אחרי תקומת מדינת פולין, ירד ערכו של המטבע הפולני ומשכורת הרב לא היתה בה כדי לפרנס את בני ביתו. אבא נסע, איפוא, ללודז ופתח לו בית־מסחר למנופקטורה בשותפות עם אחד מחשובי העיירה ר׳ בונם טיברג. **פלאוונא נשארה בלי רב. באו נשים לשאול שאלות באיסור והיתר — ואין רב. כשחזר** אבא הביתה לשבת קראו אנשי העיירה לאסיפה גדולה, והזמינו אותו

לבירור על התנהגותו המוזרה של הרב שנעשה סוחר. אבא התחיל את דבריו בשאלה: רבותי — אמר, ידוע לכם, שהרב אינו עצמאי לעשות בעיר ככל העולה על רוחו, עליו תמיד להיועץ ב„בעלי־בתים" הנכבדים שבעירו. וידוע ש„בעל בית" נכבד, נקרא זה, הנושא בעול מסי־הקהלה. הנה, למשל, התעשיין מר בלומנפלד, המשלם כשליש התקציב של הקהלה, בודאי שצריך להתחשב בהשקפתו על עניני הקהלה והרב !..

— נכון, הסכימו אנשי העיירה „למי המטבע — לו הדעה !"

ואם נמצא בעל־בית בעיירה — המשיך אבא במתינות להסביר לצאן מרעיתו — המכלכל את הרב ב־70% ממשכורתו, בוודאי שיש לו „דעה" על הרב...

— בודאי — ענו כולם — מובן מאליו.

— ובכן — רבותי — אני הוא בעל הבית הזה שבעיירה. אני מפרנס את הרב ב־70% ממשכורתו ובכן לי „הדעה" — לנסוע ללודז ילעסוק במסחר עד שתוכלו אתם לפרנס אותי ולתת לי את ה־70% החסרים לי.

אנשי האסיפה נשתתקו כולם ובו במקום ערכו מערכת־מסים והכנסות חדשות, כדי שאבא יוכל לשבת במנוחה בעיירה ולעסוק בצרכי העיר...

אבא היה דואג לעניי העיר ולעניים עוברים — להמציא להם מקום אוכל ולינה. מזמן לזמן היו מתאכסנים בביתנו יהודים עניים, (וזכורני איך אמי ז"ל עמדה למחרת וכבסה מחדש וניקתה את הכרים והכסתות של „ארחי פרחי" אלה, שלא הצטיינו בנקיון ביותר...). בימי המלחמה היו באים עשרות עניים „קבצנים", עוברים ממקום למקום, לעיירה שלנו והיו לנים בבית־המדרש העירוני. הדבר גרם קשיים למתפללים, כי בבוקר השכם, כשבאו לתפילה, היה כל בית־המדרש מלא עניים שוכבים על השולחנות, על הריצפה, על מזרונים ושמיכות. אחד מבעלי הבתים התרעם על אבא, הגר בשכנות לבית־המדרש, מדוע אינו מגרש את הקבצנים. אבא, כדרכו, השיב לו ברכות: שמעני, אדוני, אני לבדי אין לי כוח לגרש את כל העניים מבית־המדרש, שהרי רבים הם כל יום, כעשרה או כעשרים, העצה היא, איפוא, שגם אתה וגם עוד „נכבדים" אחרים יבואו כל ערב לבית־המדרש ונגרש החוצה את כל העניים האלה, שיתגלגלו בשלג ובקור ברחובות...

המתרעם הבין את ה„עוקץ" שבדברי אבא ונשתתק בבושת פנים.

כפי שהזכרתי, היו כל ימיו קודש לתורה ולעבודה. היה קם כל יום בארבע בחמש לפנות בוקר ללמוד בבית־הכנסת ובימי החורף בביתו. אחרי התפילה היו לו שוב שיעורים עם תלמידים עד שעה מאוחרת בלילה. אבא חיבר ספרים שונים בתולדות החסידות ובחידושי תורה (הוזכרו לעיל בקטע הראשון). הרבה מהם נשארו בכתב־יד. כשנסעתי ארצה, דאג אבא מאוד, וכתב לי מכתבים שאמשיך ללמוד. ומכיוון שבימים הראשונים לבואי ארצה לא היתה שעתי פנויה ללימוד תורה, היה כותב לי בכל מכתב דף מחידושי תורתו והיה גוזר עלי „בגזרת כבוד אב" לקרוא לכל הפחות, את חידושי תורתו. מזמן לזמן היה שולח לי ספרים, כדי שאוכל ללמוד בבית.

היה מסור לחינוך ילדי העיירה. פעם רצה להתקבל „מורה לדת" היהודית בבית־ספר הפולני, יהודי חפשי בדעותיו ובעל מוסריות פגומה. אבא התנגד בכל תוקף למינויו וכשאיים ה„מורה לדת" כי ילשין עליו ועל חברי ועד הקהילה ויושיבם בבית־סוהר בגלל סירובו זה, ענה לו אבא, כי הוא וחברי ועד הקהלה מוכנים לשבת שנים רבות בבית־סוהר ובשום אופן לא יחתמו על מינויו כ„מורה לדת". ואם כי היה אז אבא בסכנה גדולה, לא שם לב לאיומי הלשנה.

אבא היה בין הקרבנות הראשונים של הנאצים, מיד ביום השני לפרוץ המלחמה נכנסו החיילים הגרמנים ורצחוהו — בי"ט באלול תרצ"ט. הי"ד.

צ. מ. רבינוביץ

פשדבורז

דמות העיר

פשדבורז, עיר האם של ראדומסק, נחשבת בין הקהלות הקדו־מות בפולין, אמנם היא לא נחשבה בין הקהלות הראשיות, מספר היהודים לא היה בה רב. מלכי פולין שמו עינם לרעה על העיר, שלא להגדיל את מספר תושביה היהודים. משום זה היתה שייכת במאה ה־16 לגליל קראקא־צויזמיר. לגליל זה היו שייכות גם הקהלות וולושצ'ובא וקוניצפול, הסמוכות לראדומסק.[1] הן היו כפופות בכל עניני המסים והנהגת הקהלות והשתתפותן בועד ארבע־ארצות לגליל קראקא־צויזמיר הנזכר.

בסוף המאה ה־16 (1595) הוציא המלך זיגמונד השלישי פקודה להגביל את מספר הבתים היהודים בעיר.[2] באותה המאה נבנה גם בית הכנסת העתיק בפשדבורז.[3] הקהלה נודעה כבר אז במוסדותיה המסודרים. בתחילת המאה השבע־עשרה (1636) היתה דליקה גדולה בעיר ובית הכנסת נשרף, אולם שנתיים אחרי זה (1638 — שצ"ח) חודש בית הכנסת ונבנה מחדש. באותה שריפה נשרפו הפריבילגיות של היהודים, שלפיהם מותר היה להם לעסוק בעיקר במסחר ובמלאכה.[4]

בשנת 1657 (תי"ז) בתקופת התנפלות השבדים על פולניה, נחרבו כל הקהלות בגליל קראקא שנצלו מזעם ההריגות של שנת ת"ח — מרד הקוזקים. הכרוניקן של מלחמת שבדיה־פולין, ר' שמואל פייביש בר' נתן, מספר גם על חורבן הקהלות בסביבת פייטרקוב־ראדומסק ופשדבורז בתוכם, ואלה דבריו: „משם הלכו (האויבים) לק"ק נאוויפאל ושם חמישים בעלי־בתים ונהרגו כמעט כולם; ומשם הלכו לק"ק ברעזנה ושם מאה ב"ב ונהרגו כמעט כולם; ומשם הלכו לק"ק פייטרקוב ושם חמישים ב"ב ונהרגו כמעט כולם; ומשם הלכו לק"ק פשדבורז ושם חמישים ב"ב ונהרגו כמעט כולם".[5] מהידיעה המצומצמת הזאת אנו רואים, שקהלת פשדבורז לפני חורבנה, היתה גדולה במספר בני הקהלה כפייטרקוב.

מספר היהודים בפשדבורז פחת אחרי החורבן, אולם במשך שנים אחדות הקהלה חזרה והתאוששה, שהרי משנת 1684 (תמ"ד) יש לנו ידיעה על הרב אב"ד ר' אהרן בפשדבורז.[6] בשנת 1745—תק"ה נתן המלך אוגוסט השלישי פריבילגיה לעשרים וחמשה בתים בפשדבורז. אולם בשנת 1765—תקכ"ה כבר נמצאו בעיר 665 יהודים, ומאז הולך וגדל מספר היהודים בעיר, עד שבשנת 1827 נמצאו בעיר 2717 תושבים ובינהם 1801 יהודים (66,3%); בשנת 1857 נמצאו בה 4268 תושבים וביניהם 1801 יהודים (66,3%); בשנת 1887 נמצאו בה 5927 תושבים וביניהם 4089 יהודים (69%); בשנת 1921 נמצאו 5885 תושבים ובינהם 3749 (63,7%).[7] יש לציין כאן שמספר היהודים בקהלת פשדבורז הוכפל בסוף המאה הי"ט. קהלת פשדבורז שעלתה כפורחת בסוף המאה ה־18 ותחילת המאה

---

1 M. Balaban "Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu (Kraków 1912)

2 האנציקלופדיה הרוסית־יהודית ערך פשדבורז.

3 שם.

4 שם.

5 „טיט היון" (ויניציא חש"ד) לפי המהדורה של ח"י גורלאנד ב„אוצר הספרות" לש. א. גרבר (קראקא תרנ"ב) עמ' 427; ע"י גרץ „דברי ימי ישראל" כרך ח', עמ' 152.

6 ע"י ח. ד. פרידברג „לוחות זכרון" (פפד"מ תרס"ד) עמ' 108 וע"י להלן, בסעיף על רבני פשדבורז.

7 האנציקלופדיה הרוסית־יהודית שם וביחוד Bodan Wasiutyński "Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX XX (Warszawa 1930),

ה־19, חדלה מלהתפתח מהמחצית השניה של המאה ה־19. את התו־פעה הזאת יש לזקוף לעלייתה בכמות של קהלת ראדומסק, שקלטה את עודף האוכלוסיה היהודית מפשדבורז ושאר עיירות הסביבה.

רבני פשדבורז וצדיקיה

קהלת פשדבורז הקטנה היתה מפורסמת ברבניה וצדיקיה. הנה הידועים ביותר מבין גדולי התורה שגרו בעיר:

הרב הראשון בעיר פשדבורז ידוע לנו בשנ' ר' אהרן, החתים „אהרן חב"ק (חונה בקהלת) פרעדבורז" בשנת תמ'ד (1684) במכתב לטובת ר' דוד לידא, הרב באמשטרדם, במריבה שפרצה בקהלה בגללו[1].

אחריו ידוע לנו הרב נפתלי הירץ לאנדא, חתן רבי צבי אשכנזי בעל „חכם צבי"[2].

בשנת תקט"ו (1755) חתם אחד מרבני פשדבורז הרב ר' שאול ב"ר שמואל לנדא על חרם נגד השבתאים[3].

אחריו נמצאת חתימת הרב יהודה־ליב[4] על הסכמה להדפסת הספר „ראש יוסף" מאת ר' יוסף מטיקטין (פיורדא תקכ"ד 1764).

אחריו מילא את מקומו הרב ר' נתן־נטע אייבשיץ (בן אחיו של ר' יהונתן אייבישיץ מאלטינא), שהסכים בשנת 1783—תקמ"ג על הדפסת הש"ס בנובידבור[5].

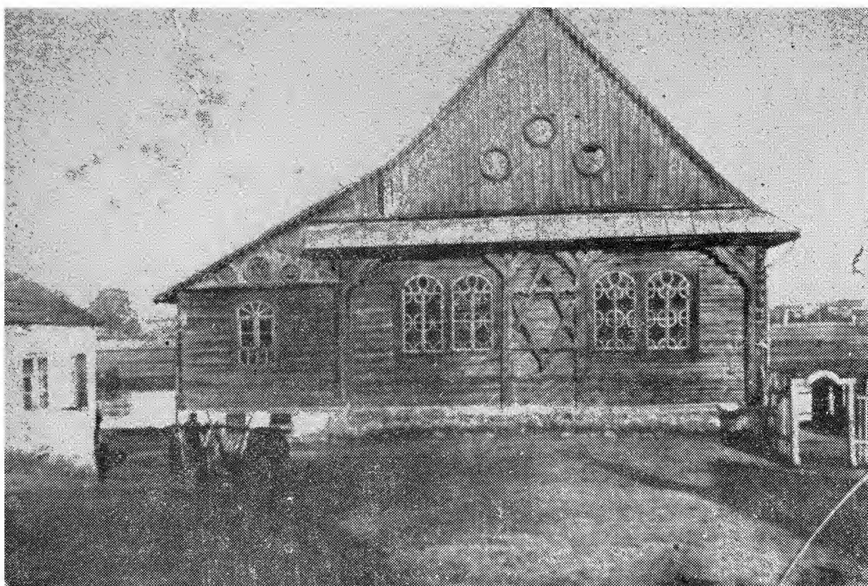
בתקופה ההיא היה כנראה רב בפשדבורז הרב ר' אריה לייב חריף היילפרין, מחבר הספר „חידושי מהר"א", שנתקבל אחר־כך לרב באפטא ולסוכטשב[6]. רב זה מפורסם בשני תלמידים חשובים שנעשו אחר כך למאורות גדולים ביהדות פולין. הלא הם רבי יעקב יצחק מפשיסחה ה„יהודי הקדוש" וחברו ר' ישעי' ולטפריד, שנתקבל אחר כך לרב בפשדבורז. שניהם היו מגדולי תלמידיו של „החוזה מלובלין" בחסידות. ה„יהודי הקדוש" היה יליד פשדבורז, בנו של „מגיד ישרים" בפשדבורז, הרב רבי אשר ששימש לפני זה כאב"ד בגרודזיסק[7].

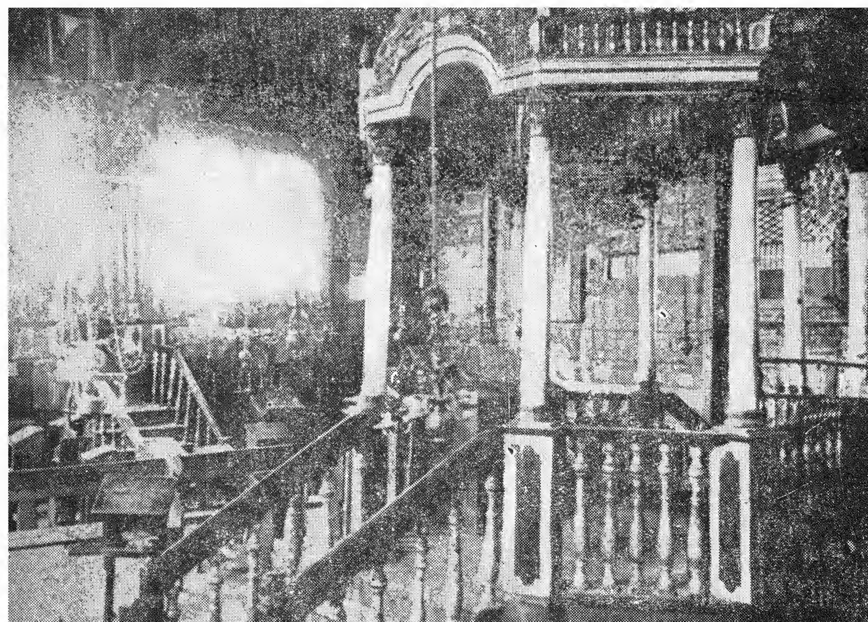
ר' ישעיה ולטפריד (פרעזלא) רבה של פשדבורז, היה יליד לאסק. אביו ר' מאיר היה בנו של ר' אליקים גץ רבה של לאסק. רבי ישעי'לה — כך נקרא בפי הבריות — הצטיין כבר בימי ילדותו בחריפות שכלו ונקרא בשם „העילוי מלאסק". שמע כשרונותיו הגיע עד לפשדבורז ואחד מתושביה ר' דן לעוועגבערג לקח את ר' ישעי' לחתן לבתו נחה, בעודנו כבן ארבע עשרה, והיה סמוך על שולחן חותנו שנים אחדות[8].

בפשדבורז התחבר לידיד נעוריו ר' יעקב יצחק ה„יהודי הקדוש". שניהם למדו יחד בבית המדרש בפשדבורז. שניהם נסעו אחר־כך לליסא ללמוד בישיבת הרב ר' דוד טעבלי. החסידים מספרים כי הרבי מלובלין שמע על שני האברכים המצויינים בפשדבורז, ושלח את רבי דוד מלילוב, כשליח מיוחד להשפיע עליהם שיצטרפו לחסידות. רבי דוד הצליח בשליחותו. רבי יעקב יצחק ה„יהודי הקדוש" נעשה לצדיק מפורסם, מיסד חסידות פשיסחא, החסידות שהטיפה ללמדנות ועיון מחודש ביסודות החסידות. לעומתו חברו ר' ישעיה מפשדבורז, נתקבל עודנו צעיר לרב בפשדבורז, ונתפרסם לצדיק וגדול בתורה. החסידים מספרים ש„החוזה" מלובלין אמר עליו ש„אור תורתו זורח מסוף העולם ועד סופו"[9].

על ר' ישעי' מפשדבורז מספרים החסידים נפלאות מצדקתו הגדולה. בכל לילה לא שכב לישון עד שהיה מחלק לצדקה את כל הכסף שנמצא ברשותו. ופעם — מספרים החסידים — נדדה שנתו ולא יכול להרדם. הבין אותו צדיק שבודאי נמצא ברשותו איזה „פדיון". הוא שאל את אשתו אם לקחה כסף ממישהו והיא ענתה בשלילה, אולם אחרי ששלח למלון להודע, נמסר לו כי שליח הביא בשבילו כסף־פדיונות. ר' ישעי' נתן מיד את הכסף לצדקה ורק אחר כך נרדם.

החסידים מספרים עוד כי פעם אחת בליל יום הכפורים, נשאר ר' ישעי' כדרכו בכל שנה, בבית המדרש ועסק עם תלמידיו בתורה

בית־הכנסת בפשדבורז (מבחוץ ומבפנים).

---

[1] החתימה נדפסה בס' „באר עשק" שנדפס מחדש ב„ספר היובל לנחום סוקולוב" (ורשה תרס"ט), במאמרו של ד"ר אהרן פריימאן, „ר' דוד לידא והצטדקותו בבאר עשק" עמ' 470.

[2] ר' אפרים זלמן מרגליות במעלות היוחסין (לבוב תר"ס) עמ' ס"ה מביא „שנהרג בין פשדבורז ובין הענטשין ולא הניח אחריו זרע" והיה חתן הגאון ר' צבי אשכנזי בעל „חכם צבי", עי' ר"י יעבץ „מגילת ספר" עמ' 59.

[3] עי' ח. ד. פרידנברג „לוחות זכרון", עמ' 108.

[4] ע' שם.

[5] עי' ח. ד. פרידברג „תולדות הדפוס העברי בפולניה" (ת"א תש"י) עמ' 78.

[6] עי' צ. מ. רבינוביץ „רבי יעקב יצחק מפשיסחה" (פיוטרקוב תרצ"ב).

[7] הרב יוסף לוונשטיין ב„נפלאות היהודי" מאת י. ק. רקץ. (פיטרקוב תרס"ט), עמ' 12.

[8] עי' פ. ז. גליקסון „עיר לאסק וחכמיה" (לודז' תרפ"ו), עמ. י"א.

[9] ר' אהרן מרכוס „החסידות", עמ' 128.

ובתפילה. בין הנשארים נמצא גם אחד מעשירי פשדבורז ואמר תהילים, ר' ישעי' פנה אליו: ידוע לך, לפי חוקי הצבא, חייל הבורח מגדוד אחד לאחר, מתחייב בנפשו, אם כי אינו עורק לגמרי מהצבא. גם לקדוש ברוך הוא יש הרבה גדודים, יש גדוד לומדי תורה, גדוד אומרי תהלים ויש גדוד נותני צדקה. אתה, כעשיר, שייך לגדוד נותני צדקה, אל תערוק לגדודם של אומרי תהלים. לך הביתה ותדאג לעניים לצרכי חג הסוכות ואחר כך תספק להם עצים ופחמים להסקה בימות החורף, ואנחנו נמלא את תפקידנו כאומרי תהלים...[10].

בשנת תקע"ה, אחרי פטירת הרבי מלובלין נעשה לרבי של חסידים. גדולי תלמידיו היו: ר' משה, בנו של ר' דוד מלילוב, ר' יוסף מעיר־חדש, ר' אהרן מקראקא (בני ר' קלונימוס מקראקא בעל „מאור ושמש"), ר' שלמה הכהן מראדומסק ועוד. בספר „תפארת שלמה" מובאים דברי חסידות בשמו פעמים רבות[11]. בשנת תקצ"א (1831) נפטר בגיל למעלה משבעים שנה. מסביב לקברו נבנה „אהל" של לבנים ורבים נהרו אליו להתפלל לעת מצוא. נשארו ממנו כתבים שונים שלא נדפסו[12].

בנו יחידו ר' עמנואל ולטפריד, לא רצה למלא את מקום אביו מגודל ענותנותו, בהיותו עדיין צעיר לימים, ונתקבל לרב בפשדבורז הרב דב בער מראדושיץ, שהיה רב בשתי הקהלות פשדבורז ורדושיץ. את המשכורת שלח אמנם לר' עמנואל ובשנת תר"ג אחרי פטירת ר' דוב בער, נתקבל במקומו ר' משה מלילוב בנו של ר' דוד מלילוב[13]. בשנת תרי"א, אחרי שעלה ר' משה מלילוב לא"י, נתקבל ר' עמנואל לרב ואב"ד בפשדבורז. גם ר' עמנואל נערץ בגלל מדותיו הטובות והיה מחבריו של ר' שלמה הכהן מראדומסק ויחסים טובים מאד היו ביניהם. בשנת תרכ"ה (1865) נפל למשכב ונסע לוורשה לדרוש ברופאים ושם נפטר בן 63 שנה.

אחרי מותו של ר' עמנואל פרצה מחלוקת בפשדבורז. חלק מאנשי העיר רצו לבחור בחתנו של ר' ישעיה מפשדבורז הרב בעריש ויינבערג, וחלק רצו לבחור בר' אברהם משה, בנו של ר' עמנואל. את המחלוקת השקיט הגאון רבי חיים מצאנז, שכתב מכתב לטובת ר' אברהם משה: „ואם כי עודנו רך בשנים, עוד פניו תאיר ביראה וחכמה". ר' אברהם משה נתקבל איפוא לרב בפשדבורז. הסופר החסיד ר' פנחס זעליג גליקסמן, שהכיר את כל בני המשפחה, מתאר אותו בדברים דלהלן:

„האדמו"ר ר' משהל, כאשר נקרא בפי הבריות, הי'ה איש צורה גבה קומה ופניו היו בהירים ומפיקים זיו, חן ואצילות. זכיתי פעם לראותו וליהנות מאור פניו. ולפי המסופר היה איש טוב ומיטיב לבריות ובעל צדקה במדה מרובה. איש חי רב פעלים... אלפי ישראל נהרו אליו ויהנו ממנו עצה ותושיה. הוא היה מקרב מאד אליו אנשים פשוטים, חסידים המוניים, שאין להם שאיפה רמה לדעת דרכי ה', והוא הדריכם ללכת בדרך התורה והמצוה ורבים השיב מעוון, ובזה התפאר אותו צדיק. פעם היה אומר: „אני הנני רבי של ואלמדה פושעים דרכיך". „רביים אחרים" אמר „משגיחים על חסידיהם שיעשו לפנים משורת הדין. שיניחו תפילין דרבנו תם, בעוד אשר עלי להשתדל, שהנלוים אלי יעשו כשורת הדין ולא יפרצו פרצות בדת". לרביים ידועים אמר: „יש יער ומלאכה נקיה וקלה לכרות עצים מתוכו, ולי נשארו שרשים בתוך האדמה (פיענקעס) אשר קשה לשרש אותם"... ואם שמע שאחד מחסידיו מתרשל בקיום מצוות, היה מדבר עמו רכות וקשות ודבריו עשו רושם... בהתפללו לפני התיבה בימים הנוראים, הפליא כאביו את שומעיו בקולו הערב והחזק והשפיע עליהם לטובה"[14].

שנים רבות ישב ר' אברהם משה'ל בפשדבורז, אולם שוב מסיבת מחלוקת נגדו מצד החסידים המתנגדים לדרכו העממית־הפשוטה, עבר משם לסולעיאוו. שם העלילו עליו הגויים „עלילת דם". נער נוצרי אבד ועד שמצאוהו — שדדו ובזזו הגויים את כל רכושו. משם עבר לרוזפשא — ונקרא בשם „רוזפשאר רבי". גם שם סבל מאסונות שונים. בסוף ימיו חזר לפשדבורז וישב שם מכובד ונערץ מכל הסביבה עד שנת מותו בתרע"ח (1918)[15].

בניו של ר' אברהם משה היו כולם אדמו"רים מפורסמים ואהובים על המוני חסידים. ביניהם ר' שלמה זלמן ולטפריד, הרבי מטומשוב—לודז', אחיו ר' עמנואל מפביאניץ—לודז', ר' ישראל מראדומסק ועוד. כולם צדיקים עממיים, מקבלים כל אדם בסבר פנים יפות וחביבים על הבריות[16].

בין גדולי התורה בדור האחרון מפורסם רבה של פשדבורז הרב יהודה לייביש בר' דוב בעריש ליכט. נולד בשנת תקצ"ט בעיר בלזיץ (מחוז לובלין). ר' יהודה לייב הצטיין בילדותו בכשרונות מעולים והיה מפורסם כ„עילוי". כבר בהיותו בן עשר חידש חידושי תורה, שנאמרו לפני האדמו"ר הגאון ר' יצחק מאיר מקור (בעל „חידושי הרי"מ) והפליא אותם. רי"ל נסמך להוראה מהצדיק והגאון ר' צדוק הכהן מלובלין. בשנת תרכ"ב (1862) נתקבל לדיין בקוז'ניץ, ואחרי זה בפשיסחה ובפיאסק. בשנת תרמ"ה (1885) נתקבל לרב אב"ד בפשדבורז ונתפרסם לגאון ופוסק בסביבה. רי"ל חיבר ספר חשוב בשם „הבאר" שהכיל פירוש לתרגומים שעל התורה בהשוואה לתלמוד ומדרשים. כמו כן חיבר ספר על ארבעת חלקי „שולחן ערוך" והשיב תשובות רבות לשואלים.

צ. מ. רבינוביץ

די פּשעדבאָזשער דינאַסטיע

א.

דער רבי ר' ישעיהלע איז געווען איינער פון די 18 תלמידים פון רבין פון לובלין (דעם „חוזה"), וועלכע זענען אַליין געוואָרן רביים. ווען ער איז געקרוינט געוואָרן אַלס רבי, איז ער אויך גע־גאַנגען אין די דרכים פון זיין גרויסן רבין.

אין דער שטאָט לאַסק, ביי לאָדזש, איז דער רבי געבוירן. ער שטאַמט פון אַ גרויס־יוחסדיקער רבנישער פאַמיליע אין פוילן. זיין עלטער־זיידע, ר' מאיר געץ, איז געווען רב אין לאַסק און אין פּעטריקאָוו, און איז געווען שטאַרק אָנגעזעען אין דער לומדישער וועלט. זיין פאָטער, ר' מאיר, איז אים יונגערהייט געשטאָרבן, נישט איבערלאָזנדיק מער קיין קינדער ווי אים אַליין. דער אָרעמער, פאַר־וואָגלטער יתום, איז געגאַנגען אין די וועגן פון זיינע אָבות, גע־לערנט ביים „עטרת פז" און געשמט אַלס לאַסקער עילוי. און קוים איז ער אַלט געוואָרן 14 יאָר, האָט אים אַ פּשעדבאָזשער בעל־הבית גענומען פאַן אַן איידעם, בתנאי, אַז ער זאָל ווייטער זיצן און לערנען תורה לשמה.

אין פּשעדבאָזש האָט זיך ר' ישעיהלע באַקענט מיטן זון פון דאָרטיקן מגיד, ר' יעקב־יצחק, וועלכן מען האָט שוין דאַן גערופן דער „יוד הקדוש" און ביידע זענען זיי, פאַרלאָזנדיק זייערע ווייבער, געפאָרן קיין ליטע לערנען אין דער ישיבה פון ר' דוד טעוועלע. ווו זיי האָבן געלעבט מיט „פת־במלח", מיט אַ שטיקל טרוקן ברויט און מיט אַ געלעגער אויף דער גאָלער ערד... ווען זיי זענען אַ היים געקומען קיין פּשעדבאָזש, נאָך עטלעכע יאָר לערנען אין ליטע, האָט זיי פאַרבעטן צו זיך דער „חוזה" (דורך ר' דוד לעלעווער).

[10] פ. ז. גליקסמן „רבנו אליקים געץ" (לודז' תרצ"ו), עמ' 53.

[11] דברי תורתו לוקטו בקונטרס „חזון ישעיהו" ובס' „תפארת חיים" להרב נתן נטע מקולביל (פיטרקוב, תרפ"ה), עמ' 50—48.

[12] עי' פ. ז. גליקסמן, שם.

[13] עי' מ. פיינקינד, „גוטע יידן אין פוילן" (עמ' 277—270 „די פשעד־באזשער דינאסטיע").

[14] פ. ז. גליקסמן, שם עמ' 59.

[15] שם עמ' 60.

[16] שם.

אַזוי ווי ר׳ ישעיהלע איז געווען שטאַרק מפורסם אין דער לומדישער וועלט מיט זיין גאונות און חסידות, האָט מען באַלד נאָך דער פטירה פון „חוזה״ (תקע״ה), ווען דער עולם האָט זיך צעטיילט מיט דער „ירושה״, געקרוינט ר׳ ישעיהלען אַלס פּושעדבאָזשער רבי. זיין חבר, ווידער, דער „יוד הקדוש״, איז נאָך נתגלה געוואָרן בעת דער „חוזה״ האָט נאָך געלעבט.

ר׳ משה לעלעווער, ר׳ דודלס אַ זון, ר׳ יאָסעלע ניישטעטישער, ר׳ אהרן קראָקאָווער, דער „תפארת־שלמה״, און נאָך אַנדערע גרויסע לומדים און צדיקים, זענען געוואָרן ר׳ ישעיהלעס חסידים און „יושבים״. דער רבי ר׳ ישעיהלע איז געווען כל ימיו אַ יושב־אוהל, געפירט אַ באַשיידענעם לעבן. היות ווי אַלס שטאָט־רב האָט ער געהאַט קוים בצימצום חיונה פון זיין קהילה, האָט ער אויך געמוזט נעמען פדיונות. אָבער דאָס געלט, וואָס ער האָט געמוזט צונויפנעמען פון די אָרעמע, פון די ביטערע הערצער, וואָס זענען צו אים געקומען, האָט ער פאַרווענדעט אויף דברים שבצדקה. ווער ס׳איז אַריין צום רבין ר׳ ישעיהלע הונגעריק — איז אַרויס זאַט. די שטאָט האָט געהאַט גרויס יראת־הכבוד צו אים. נישט אומזיסט: ער האָט אויף זיין קהילה זיין גאַנץ לעבן מגין געווען.

ב.

מען האָט דערציילט אין שטעטל וועגן אים אַ זייער כאַראַקטעריסטישע מעשה. קיין פּושעדבאָזש זענען געקומען דייטשע טוכמאַכערס (אַזוי גערופענע „סוקיעניקעס״) און האָבן דאָרט, נעבן דער פּיליצע, אויפגעבויט אַ טוך־פאַבריק, וואָס האָט אַריינגעבראַכט אַ שפע אין דער שטאָט. דערפון האָבן מייסטנס גענאָסן יידן, וואָרעם נישט־קאָנענדיק קיין אַנדער שפּראַך, ווי דייטש, האָבן די דייטשן זיך געקאָנט פאַרשטענדיקן נאָר מיט די יידן. האָבן זיך טאַקע די בעל־הבתישע טעכטער מיט די דייטשן שטאַרק געחברט, אַרומגעשפּאַצירט מיט זיי פראַנק און פריי איבער די גאַסן. דערביי איז אויך קאַרטאָפל אין פּושעדבאָזש טייער געוואָרן, און דער אָרעמאַן האָט נישט געהאַט פאַרוואָס צו קויפן קאַרטאָפלעס. דערוויסנדיק זיך דערפון, האָט ר׳ ישעיהלע אויפגעהויבן אַ שטורעם קעגן די יידישע טעכטער און זייערע עלטערן, מוסרנדיק און שטראָפנדיק זיי מיט האַרבע רייד. די דייטשן, דערהערנדיק אַז דער יידישער רבי שרייט געוואַלד, וואָס די יידישע טעכטער חברן זיך מיט זיי, האָבן צום רבין ר׳ ישעיהלע אַריינגעשיקט „גוטע פריינט״, צוזאָגנדיק אים אַ גרויסע אַפּותיקי, אַבי ער זאָל די יידישע מיידלעך לאָזן צורו... כאָטש ר׳ ישעיהלע איז געווען דעמאָלט אַ גרויסער נצרך, האָט ער, פאַרשטייט זיך מיט גרויס פאַראַכטונג אָפּגעוואָרפן דעם פאָרשלאַג און טאַקע פאַרשאָלטן די פאַבריק, אַז זי זאָל איינגעזונקען ווערן...

מיט אַ מאָל — דערציילט ווייטער די לעגענדע — האָט די אַרבעט אין דער פאַבריק אָנגעהויבן גיין באַרג־אַראָפּ: די בעל־הבתים פון דער פאַבריק האָבן געמוזט אָפּשטעלן די אַרבעט, די אַרבעטער זענען צוליב דעם זיך צעפאָרן איבער דער וועלט, און קאַרטאָפל איז טאַקע אויך באַלד ביליקער געוואָרן... ווען די פּושעדבאָזשער יידן פלעגן דערציילן וועגן דעם דאָזיקן מופת, פלעגן זיי צוגעבן: איר קענט נאָך היינט זען די איינגעפאַלענע, מיט גראָז און מאָך באַוואָקסענע טויערן פון דער טוך־פאַבריק, וואָס די דייטשן האָבן אויפגעבויט און וואָס דער רבי ר׳ ישעיהלע האָט פאַרשאָלטן.

מען פלעגט אויך דערציילן וועגן דעם דאָזיקן צדיק די פאָלגענדיקע פאַסירונג. ווען ר׳ ישעיהלע איז געווען רבי, האָט די מאַכט גענומען פאָדערן, אַז יעדער ייד זאָל זיך אויסוויילן אַ פאַמיליע־נאָמען. דער וואָס איז געווען דער ממונה איבער די „נעמען״, האָט נאַטירלעך דערביי אויך געזוכט אַ ביין אָפּצולעקן. ווען מען האָט אים קיין געלט נישט געגעבן, האָט ער געגעבן אַ מיאוסן ביי־נאָמען, כדי די פאַמיליע זאָל זיך שעמען דערמיט...

ווען מען האָט געפאָדערט פון רבין ר׳ ישעיהלע, אַז ער זאָל זיך אויסוויילן אַ ביי־נאָמען, האָט ער זיך געהייסן פאַרשרייבן: „וועלט־פרייד״. דער באַאַמטער, וועלכער האָט גוט פאַרשטאַנען די באַדייטונג פון דאָזיקן אויסדרוק, האָט נישט געוואָלט דעם נאָמען פאַרשרייבן, וועלנדיק דערפאַר שוחד, אָבער דער רבי, אַ גרויסער שונא־בצע, האָט קיין געלט נישט געהייסן געבן. דער דאָזיקער באַאַמטער איז דאַן פלוצלינג געפערלעך קראַנק געוואָרן און אַ צווייטער, וואָס האָט אים פאַרטראָטן, האָט דעם רבינס נאָמען „וועלט־פרייד״ פאַרשריבן אָן שום ווידערשטאַנד און אָן באַלוינונג...

ג.

מיטן רבי ר׳ ישעיהלע האָט זיך טאַקע די גאַנצע וועלט געפרייט, ער האָט נישט געהאַט קעגן זיך כמעט קיין מתנגדים, ווי די אַנדערע גוטע יידן אין זיין צייט. מיט זיינע תפילות, זאָגן חסידים, האָט ער מבטל געמאַכט אַ סך גזירות אויף יידן. ווער ס׳האָט נאָר איבערגעטראָטן די שוועל זיינע, איז שוין געוואָרן געהאָלפן הן מיט פּרנסה, הן מיט אַנדערע ישועות.

כל־זמן ר׳ ישעיהלע האָט געלעבט, זענען די יידן אין פּושעדבאָזש ממש געשווומען אין כל־טוב — אַזאַ שפע פון פּרנסה איז געווען אין שטעטל — אָבער ער זעלבסט איז געווען אַ שמח־בחלקו. ווען ר׳ יעקל ווידאַמער האָט זיך באַזעצט אויף יענער זייט שטאָט (אין דאָרף ווידאַמע), הינטער דער פּיליצע, און אָנגעהויבן פירן רבישקייט, געבנדיק ברכות און סגולות, האָט זיך ר׳ ישעיהלע דערפון גאַנץ ווייניק געמאַכט... אַדרבה, זאָל נאָך אַ ייד אַ צדיק מגין־זיין אויף דער זינדיקער וועלט... אָבער ווען מען האָט אים צוגעטראָגן, אַז ר׳ יעקעלע ווידאַמער חנפעט זיך צו אים, האָט ר׳ ישעיהלע געענטפערט אויף האַלב־פּויליש און האַלב־העברעיש: „טו יאַק טו, ותם מה הוא אומר״ — ד.ה. דו ווי דו, אָבער ביי זיך וואָס זאָגט ער? (אויפן רבישן שטייגער האָט ער אים געוואָלט אַ שטאָך געבן, אָנרופנדיק אים „תם״).

אין עלטער פון 75 יאָר איז ר׳ ישעיהלע נפטר געוואָרן (ד׳ אלול תקצ״א). ביי זיין קבר שטייט אַן „אוהל״, צו וועלכן דער פרומער עולם פלעגט עולה־רגל־זיין.

ד.

דער רבי ר׳ ישעיהלע האָט געהאַט אַן איינציקן זון, ר׳ עמנואל, וועלכער איז ביי דער פטירה פון זיין פאָטער געווען נאָך יונג און דעריבער האָט ער נישט געוואָלט איבערנעמען דאָס רבנות אין פּושעדבאָזש. האָט דערווייל פאַרטראָטן זיין אָרט ר׳ משהלע לעלעווער, און ערשט נאָך זיין אָפּפאָרן קיין ארץ־ישראל איז דער רבי ר׳ עמנואל געוואָרן דער ממלא־מקום פון זיין גרויסן פאָטער. אין עלטער פון 63 יאָר איז ר׳ עמנואל נפטר געוואָרן אין וואַרשע (כ״ז שבט תרכ״ה) און איז דאָרט געקומען צו קבורה (זיין „אוהל״ געפינט זיך נישט ווייט פון וואָרקערס „אוהל״).

זיין זון, ר׳ אברהם־משהל וועלטפרייד, דער ממלא־מקום פון ר׳ עמנואלן, איז דורכגעגאַנגען אין זיין לעבן גרויסע נסיונות.

ווען ער האָט (אין יאָר 1872) געוווינט אין שטעטל סולעיאָוו, נעבן פּיעטריקאָוו, האָט מען אויף אים געמאַכט א בלוט־בלבול. ס׳איז גראָד פון שטעטל אַוועקגעקומען אַ שייגעצל, און דאָס איז געווען פאַר פּסח. האָט מען באַשולדיקט דעם „ראַבין״, אַז ביי אים האָט מען ס׳קינד געשאָכטן „אויף בלוט צו מצות״. דער המון איז באַפאַלן צום סדר דעם רבין, מען האָט אַלץ אין זיין שטוב דעמאָלירט און צוגערויבט, געריסן די פּאָדלאָגע און די ווענט. צומאָרגנס האָט מען געפונען דעם שייגעצל אַרומבלאָנדזשען אין שטאָט־וועלדל.

ר׳ אברהם־משהל איז דערנאָך געוואָרן רבי אין פשעדבאָזש, אָבער צוליב געוויסע סיבות האָבן די דאָרטיקע „פני" גערודפט אים און פאַריאָגט פון שטעטל. דאַן האָט זיך ר׳ אברהם־משהל מיט זיין הויף באַזעצט אין ראספשע (דעריבער האָט מען אים אויך גערופן: „ראספשער רבי"). אָבער אויך דאָ האָט ער נישט געהאַט גרויס נחת, כאָטש די שטאָט גופא האָט אים שטאַרק נוהג־כבוד געווען.

צוערשט האָט אים דאָרט געטראָפן אַזאַ מין זאַך: אַ שבת־גויע פלעגט קומען הייצן ביים רבין אין ווינטער אין אויוון. איינמאָל האָט די רביצן איר מכבד געווען על־פי־טעות מיט אַ גלעזל לאיעק (אַ סם, מיט וועלכן מען האָט געפוצט דאָס קופּער) אָנשטאָט מיט בראָנפן, און די גויע איז דערפון געשטאָרבן. די אָרטיקע גויים האָבן זיך באַלד געוואָרפן אויפן רבינס הויז. אָבער דעם רבין איז גע־לונגען מיט פאַרשידענע מיטלען דעם כעס און צאָרן פון דעם המון איינצושטילן.

בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה איז אויסגעקומען דעם אַלטן רבין מיט זיין הויף צו הונגערן. באַנדיטן זענען באַפאַלן מיט גע־ווער זיין וווינונג, זוכנדיק געלט אין דער געפאַנצערטער קאַסע. דער רבי האָט דאַן פאַרלאָזט ראספשע און באַזעצט זיך אין ראַדאָמסק. זיינע פשעדבאזשער שונאים האָבן געהאַט חרטה אויף זייערע אַלטע זינד, מפייס געווען דעם רבין און האָבן אים צוריק גענומען קיין פשעדבאָזש, דאָרט איז ער נפטר געוואָרן כ״ב תרע״ח, אין עלטער פון 78 יאָר. כאָטש ער האָט פאַרזאָגט, אַז מען זאָל אים נישט קובר־זיין אין „אוהל" פון זיין גרויסן זיידן, האָט אָבער אַ בית־דין גע־פסקנט, אַז אים קומט הייליק דאָס אָרט אין „אוהל".

דער רבי ר׳ אברהם־משהל איז געווען אַ גרויסער חכם. א גאַנצע וועלט איז צו אים געפאָרן און אַפילו קריסטן האָבן פון אים שטאַרק געהאַלטן. אַ געוויסער פריץ פון יענער געגנט, טוראבאָווסקי, האָט גאָרנישט געטאָן און באַשלאַסן נישט האַלטנדיק פריער אַן עצה מיטן ראספשער „פּראָראָק". פירנדיק פּראָצעסן וועגן ירושה־מאַיאָנטקעס, האָט דער פריץ — ווי ער האָט שטענדיק באַטאָנט פאַר זיינע קריסטלעכע פריינט — אין זכות פון ראספשער רבין זיי אַלע געוואונען... ווען ער האָט נאָך דער פטירה פון ר׳ אברהם־משהל פאַר־שפּילט אַ פּראָצעס, האָט ער אויסהערנדיק דעם אורטייל, אין גרעס־טער אויפרעגונג אויסגעשריען אין געריכט: „כל־זמן מיין רבי האָט געלעבט האָט קיין שום געריכט נישט געהאַט קיין שליטה איבער מיר" און דערביי האָט ער זיך שטאַרק צעוויינט. דער דאָזיקער פריץ פלעגט אָפט באַזוכן דעם קבר פון „זיין רבין" און אויסוויינען דאָרט זיין ביטער האַרץ...

„דעם ראספשערס" זין זענען געווען: דער פאביאניצער רבי און דער טאָמאַשאָווער רבי, און דער רבי ישראל׳טשע פון ראַדאָמסק.

י. פיינקינד

טחנת־קמח ליד קמינסק.

קלשצ׳וב

בקלשצ׳וב גרו יהודים מזמנים קדומים. הם עסקו בעיקר בחקלאות ודרך אגב גם במסחר ובמלאכה. בשנת 1897 נמצאו בקלשצ׳וב 512 תושבים ובתוכם 226 יהודים. בשנת 1917 נמצאו שם 375 יהודים. בזמן המלחמה העולמית הראשונה, גורשו היהודים מהעיירה בכוח, על־ידי הצבא הרוסי, והונם נשדד עד היסוד.

(צ.מ.ר.)

קמינסק

בקמינסק גרו כבר יהודים במאה הי״ח.

מסורת מספרת, כי באותן השנים, באו שני יהודים אחים מגרמניה, וקנו בסביבת קמינסק יערות והתישבו שם. הם הביאו מלמד לילדיהם, ולאט לאט גדל הישוב. ומפני שהיהודים האלה נקראו בשם קמינסק, נקרא גם הישוב על שמם. עד היום נשארו יהודים רבים יוצאי עיירה זו בשם קמינסקי.

את מתיהם קברו יהודי קמינסק בבית העלמין ברוזפשא או בסולמירזיץ. בית העלמין בקמינסק הוא מתקופה מאוחרת. המצבה העתיקה ביותר היא משנת תקצ״א (1831). פנקס ה„חברה קדישא" התחיל משנת תר״ה (1845).

בעיירה קמינסק כיהן כרב הרב ר׳ חיים מוולברום, מתלמידי ה„חוזה" מלובלין ורבי מאיר מאפטא. הוא חיבר ספר בחסידות בשם „זכרון חיים". היה מפורסם כ„בעל מופת". חסידי קוצק התנגדו לר׳ חיים והוכרח לעזוב את קמינסק ולעבור לוולברום. רב מפורסם בקמינסק היה ר׳ ישראל שטיגליץ, תלמיד חכם ופיקח, מחשובי הרבנים בסביבה, מחסידי ראדומסק. בגלל פקחותו היו באים להשפט אצלו בעניני מסחר מסובכים. ר׳ ישראל כיהן ברבנות למעלה מארבעים וחמש שנה.

שלושה בתי כנסת היו בקמינסק וכולם נשרפו בזה אחר זה. בשנת 1856 (תרט״ו) נמצאו בקמינסק 689 נוצרים, 531 יהודים; בשנת 1897 — 1064 נוצרים, 787 יהודים; בשנת 1917 הגיע מספר היהודים ל־1143. האוכלוסיה היהודית עסקה בעיקר במלאכה: חייטות, סנדלרות ומסחר זעיר. הרב האחרון היה ר׳ ראובן רבינוביץ מידלינסקי.

(צ.מ.ר.)

עיירתי קמינסק

עיירתי הקטנטונת, שאף את שמך המדויק לא אדע. בשמות רבים כינו אותך: קמינסק, וויציחוב, קלטנה גומוניצה. על מה באו לך שמות רבים אלה לא אדע עד היום...

בקמינסק היו מספר קטן של משפחות יהודיות מתוך מספר כולל של 400 משפחה. אך איש מהבאים לקמינסק לא שיער שהיהודים בה מהווים רק אחוז קטן ואף אנו ילדי המקום הרגשנו עצמנו בטוחים כאילו היתה העיירה יהודית טהורה. לאנטישמים לעגנו והיינו מלאי בטחון בכוחנו ובמעמדנו.

אף כי לא רבים היו בני המעמד המבוסס מבחינה כלכלית שלטו היהודים בענפי הכלכלה של העיירה, שהיתה מוקפת כפרים נוצריים רבים. המנסרה הגדולה של הורי העסיקה מאות פועלים נוצריים, ואלה, בשל היותם עובדים אצל בעלים יהודיים, הרכינו

ראשם גם בפני יהודים אחרים. היה בעיירה גם בית חרושת גדול לרהיטים, ששמו נודע בפולין כולה והוא וויציחוב (מכאן אחד השמות של העיירה), שאף הוא העסיק מאות פועלים. מבין כל הפועלים שעבדו בוויציחוב אינני זוכרת אף פועל יהודי אחד, כי פועל תעשיה יהודי פשוט לא היה בנמצא. היהודים עסקו, כאמור, בתעשיה כבעלים, כפקידים, כסוחרים, כבעלי מלאכה וכמלמדי דרדקי.

היו בעירנו יהודים שפרנסתם היתה בשפע רק בחדשי הקיץ, עת התקבצו ובאו ליערות קמינסק מאות נופשים. אז הפכו רבים מהתושבים היהודים לבעלי פנסיונים ומלונים, וסתם משכירי דירות ובימות החמה צברו סכומי כסף למחיתם.

לעומת הבדלי המעמדות שהיו בקמינסק לא היתה בה מלחמת מעמדות. היתה אחוה יהודית גדולה. עשירים וקבצנים התפללו באותן ה„שטיבלעך”, ילדיהם למדו באותו ה„חדר”, וחתונה או לוויה בעיירה אם היתה אצל עשיר או עני, כינסה את כל היהודים שהיו שותפים לצער ולשמחה.

מי מבני קמינסק לא יזכור את חג „שמחת־תורה” בעיירה? יהודים היו שותים לרוב ורוקדים בחוצות העיירה כשהם חובקים בעוז את ספרי התורה לגופם, לבושים קפוטת משי וכומתת שערות הקרויה „שטריימל” חבושה לראשם. בהתלהבות היו רוקדים כשהם דבקים בתורה ושוכחים כדי־כך את תלאות השנה ואת פגעי החורף המתקרב, שלרבים היה קשה מבחינה חמרית.

הנוער היהודי בקמינסק, ביחוד הבנות, למדו בבתי ספר תיכוניים בראדומסק הסמוכה או בצ׳נסטוחוב המרוחקת יותר. בין קמינסק וראדומסק היתה מהלכת רכבת מיוחדת בת שני קרונות להסעת התלמידים לגימנסיה עם בוקר והחזרתם לביתם בשעות הצהרים. בקרונות אלה היוו הגויים רוב מוחלט ולכן היתה האוירה אנטישמית מובהקת.

כך חיו יהודי קמינסק על הנוער שבו, בלי מסגרת ארגונית ובלי לדעת על ההתעוררות הגדולה שבאה עקב הצהרת בלפור וראשית העליה השלישית לארץ־ישראל. מבני משפחות העשירים למדו הבנות בגימנסיות והבנים בישיבות ולעומתם למדו בני עניים מלאכה או מסחר והמשיכו לעסוק במקצועות בהם עסקו הוריהם.

*

בראשית שנות העשרים, קם בחור אחד אברהם אנקר ז״ל, בן להורים אמידים בעלי אחוזה בסביבה, שהתגוררו בקמינסק, והביא לאחוזתם (לאנקבה) קבוצת־הכשרה מ„החלוץ”.

אנשי הקבוצה התגוררו בבית קטן שהיה שייך למשפחת אנקר ועבדו בעבודות שונות שהיהודים במחוזנו לא הורגלו בהן — כרתו עצים ביער, עבדו במנסרה ובשדות של משפחת אנקר הציונית.

קרבת לאנקבה לקמינסק הביאה מדי פעם את החלוצים לעיירה והדבר הביא למפנה בהלך המחשבה של בני הנוער. השיר העברי בשפתי הבחורים בעלי החולצות השחורות והבנות בעלות הפנים השזופות עוררו תסיסה בקרבנו.

חברי ההכשרה ניסו, בעזרת חברים מפועלי ציון ימין מבלחטוב, להקים סניף פועלי ציון צ. ס. אך הדבר לא נתקבל על לב הנוער המקומי, כיון שהיה כרוך במלחמת מעמדות. בני קמינסק לא ראו באותם ימים אפשרות להצטרף למפלגה שחרטה על דגלה מלחמת מעמדות, כיון שהמציאות היהודית בגולה לא היתה רקע מתאים לסיסמא זו ואף לא היה במי להילחם. הדאגה היסודית חייבת היתה להיות נתונה לפרודוקטיביזציה של ההמונים של אותם היהודים שהיו סוחרים ורוכלים בכורח המציאות המרה של חיי הגולה, שלא נתנה להם להיאחז בצורת חיים אחרת, טובה הימנה. הרגשנו אז שמתפקידה של מפלגה ציונית הוא לפקוח את עיניהם של בני העיירה לראות את הכיעור של חייהם ולעורר בלבם את השאיפה לברוח מצורת חיים זו ולחתור לקראת התחדשות במולדת הנבנית. אף על פי כן נתנה התסיסה שהביאה עמה קבוצת ההכשרה את פריה ובהש־פעת חברים מראדומסק, וולקוביץ וחשצבצקי, קמה מפלגה ציונית בשם „התאחדות” ובני העיירה הצטרפו אליה בלב שלם, שכן ראו בה אפשרות לאגד את הנוער מבני העשירים ומבני דלת העם כאחד. במקום ה„התאחדות” ועם ייסודה (בפולין הקונגרסאית) של תנועת „גורדוניה” — הצליחו שתי תנועות אלו להקיף כמעט את כל הנוער פרט לאחד או שניים שנתפסו לרעיון הקומוניסטי, ומעטים אחרים שמפאת היותם אדוקים בדתם, אירגנו סניף של „צעירי מזרחי”.

בינתים קרה אסון כשמיסדה של קבוצת ההכשרה בסביבה א. אנקר נרצח בידי גויים בני בליעל. לא אזכור עוד אם היה זה בכוונת שוד או רצח לשם רצח. מעשה הרצח הביא בלב הנוער את הרצון להקים מצבה חיה לנרצח ולשם־כך נשכר חדר להקמת ספריה על שמו. החדר והספריה שבו ליכדו את כל בני הנוער; שם התאספו חברי „התאחדות”, „גורדוניה” ו„צעירי מזרחי” ונערכו הרצאות על נושאים שונים. הוקם גדוד קק״ל שהצטיין בפעולתו ונוסדו שיעורי ערב לעברית, שהרוח החיה בהם היה בחור עדין־נפש וחריף מחשבה מיכאל וינטרויב. מיכאל היה משכיל במובן הטוב של המלה; הוא היה המרכז והמפעיל של כל הפעולות בעיירה. חבר „צעירי מזרחי” היה אך טיפל בנאמנות בחברי „גורדוניה” ו„התאחדות” והיה מורשה של הקק״ל. הוא גם נתן שעורים בעברית בהתנדבות, למרות שמצבו החמרי היה קשה ושימש כפקיד במנסרה, שכן מוטלת היתה עליו פרנסת אם זקנה מוכת נפש. בשל מצב בריאותו לא זכה לקבל „סרטיפיקט” והלך יחד עם כל בני העיירה לטרבלינקי. מיכאל היה אידיאליסט במובן הנעלה של המלה. חתום היה על עתון עברי ובקיא בכל הנעשה בארץ־ישראל כאילו היה אחד מאזרחיה. באהבה רבה לימד אותנו את השפה העברית והשעורים שלו בתולדות הציונות היו לשם דבר. מדי שבת, אחר הצהרים, היה מתאסף הנוער לשמוע שעור בהיסטוריה העברית, בתולדות הציונות, והנואם ברוב אהבתו את הארץ היה מלהיב את שומעיו, בני־הנוער.

כך היה לראש המדברים והעושים בכל מפעלי הנוער. כאילו היה זה היום אזכור עוד את נאומו של מיכאל ביום פתיחת האוני־ברסיטה בירושלים. הבאנו את כל יהודי העיירה ואפילו את האדר־קים שבהם לידי כך שידליקו נרות על אדני החלונות כנהוג בימי חנוכה כאות לחג ולנס.

התלהבות עצומה אחזה אז בכולנו וביתר עוז חדרה בנו ההכרה על ההכרח שבעליה לארץ. אילולא המצב האומלל שרק אחד מכל 100 מועמדים זכה לקבל סרטיפיקט היו רוב בני קמינסק נמצאים כיום הזה אתנו כאן. חוסר התקוה לעליה הביא את הנוער ליאוש ולאט לאט התחילו לבנות את חייהם בגולה. עד אשר בא ההרג הגדול והעיירה על יהודיה כולם נמחתה מעל פני האדמה.

*

בני עיירתנו הצטיינו מכל יתר בוגרי המחוז בעבודתם למען הקרן הגואלת — הקרן הקיימת לישראל; הקופסה הכחולה היתה אזרח כבוד ברוב רובם של בתי התושבים. מארגנים היינו ימי סרט ועצרות־עם כולם קודש למטרה זו. נהוג היה בפולין בימים ההם להטיל מכסה מסויימת שאותה יש לאסוף מדי שנה. אנו בני קמינסק, עברנו על המכסה פי כמה וכמה. אולם לא רק לרעיון הקהק״ל היינו מסורים. כל מפעל ציוני מצא בנו מבצעים נאמנים.

לא חסרו בקמינסק גם יהודים שונאי ציון. אין כוונתי דווקא לאותם שנים שלושה קומוניסטים שהיו בינינו, אלא לחסידי גור. אלה הפריעו לנו לא במעט; וביחוד אזכור את היהודי הקנאי ר׳ אהרן, אשר מדי התקרבו למועדון הציוני עבר למדרכה השניה, באומרו שיהודי שומר מצוות אינו עובר ליד „טומאה” (הכינוי לכנסיה נוצרית). בני הנוער ידעו ללחום בתופעות מסוג זה והדבר לא הפריע בעדם מלהשיג מטרותיהם.

בנות העיירה אף הן הצטיינו בכל שטחי הפעולה. ידיעות הגיעו אליהן על תנועת הפועלות בארץ ישראל וספרה של עדה

פישמן, כעת מימון, היכה גלים. הרגשנו כי לגבינו המהפכה היא כפולה ומכופלת. שחרור האדם היהודי ושחרור האשה שדורות על גבי דורות היה מעמדה בבחינת „כבוד בת מלך פנימה" וכך הן זנקו ועמדו בראש כל הפעולות.

עולה בזכרוני מקרה אופייני לאותה תקופה. היה זה בימי הבחירות לסיים הפולני; היהודים מכל הזרמים הופיעו בבלוק לאומי שבו השתתפו כל המפלגות היהודיות, החל מ„אגודת ישראל", אני בשם ה„התאחדות". אף כי לא היה זה לפי רוחו של אבי ז"ל, לשבת עם נשים באסיפות, גאה לבו על שבתו לבה היה נתון לעניני עמה. היה זה בחול המועד פסח, ואבי לקחני שאלך לס־עוד עמו אצל ידידו מ„אגודת ישראל". בשעת הארוחה התפתחה שיחה על הדור הצעיר ועל הקושיות שהוא מקשה בהן בשעת קריאת ה„הגדה". אחדים מהמסובים סיפרו על הכלימה שגורמים להם בניהם בעת שהם מקשים את הקושיות. פתח אבי ואמר: לא רק בנים מקשים. הרי לפניכם בתי זו היושבת לפניכם אף היא „מקשה" לא במעט בשעת קריאת ההגדה בליל הסדר. קפץ הדיין שנוכח באותה ארוחה ושאל: הייתכן. רב מנדל, שבתך למדה טפלות, שהרי כתוב בפירוש שכל המלמד את בתו תורה כמלמדה „טפלות". ולעולם לא אשכח את תשובתו של אבא: „הרי כתוב „טפלות" ואם לימדתיה „טפלות" הרי מוטב שלמדה משלא למדה. הלוואי ירבו כמותה בגולה ולא היו יוצאות בנות רבות לשמד ולתרבות רעה שכן רק הקשר עם לימודי היהדות והשפה העברית שמרו על הדור מהתבוללות".

בקיץ 1937 ביקרתי בבית הורי בקמינסק, לאחר שמונה שנות חיי עבודה בארץ. מצאתי בה אותה שאיפה ציונית מפעמת בלב בני הנוער הבוגרים. המצב החמרי אצל רוב בני העיירה קשה היה. האנטישמיות הרימה ראש וגם היהודים העשירים התדלדלו ומוצא אין. שערי ארץ ישראל נעולים היו. ועדת פיל הכינה אז את תכנית החלוקה ותקוה קלושה התעוררה בלב בני העיר שמא יוחלט על חלוקת הארץ ותקום מדינה קטנטונת אך יהודית. בקנאה ובהע־רצה הסתכלו בכל הבא מן הארץ. לקבלת פני יצאו כל בני העיירה, זקן, נער וטף לא היה כל ספק בלבי שלא התכוונו לחלוק לי כבוד אישי. היה זה ביטוי של ערגה וגעגועים לארץ השמש, לארץ תקוות אבות ובנים.

לא זכו בני קמינסק היקרים להגשים חלומם ולא זכה מיכאל שהחדיר בלבות שני דורות ערגה לארץ ישראל — לחזות בקום מדינת ישראל. בודדים בלבד הגיעו לארץ לפני השואה ומעטים אחרים הגיעו אליה לאחר תלאות רבות שעברו עליהם בימי הצורר האיום. רובם הושמדו במשרפות טרבלינקי, אליהן הובאו יחד עם בני ראדומסק הסמוכה.

יהי זכרם הטהור של יהודי קמינסק, וכן זכרם היקר של משפחתי, חברותי, צרורים בצרור החיים של מדינת ישראל.

פסיה ישורון (יוסטמן)

רוזפשא

רוזפשא — עיירה קטנה בסביבת ראדומסק — פיוטרקוב מנתה בתקופה האחרונה 955 תושבים ורובם יהודים (593). היתה זו קהילה עתיקה וגדולה בשנים מפיוטרקוב הגדולה. בסביבה ידוע הפתגם: „רוזפשא עתיקה מפיוטרקוב". רוזפשא נחשבה עד שנת 1875 לעיר, אולם מאז נחשבה למקום ישוב (osada). העיר נזכרה כבר בתעודות עתיקות החל משנת 1065 ואז נחשבה ל„כפר ממלכתי". משום זה יכלו היהודים, כבני חסותם של מלכי פולין, לגור ברוזפשא בלי מפריע ומבלי לשלם ל„פריצים" הפיאודלים שום תשלום.

כנראה גרו היהודים ברוזפשא עוד לפני מלחמת השוודים— הפולנים (1655). ליהודים היה כאן בית קברות מיוחד, שנמצא על יד היער בדרך לפיוטרקוב. היהודים שגרו בפיוטרקוב קברו את מתיהם בבית הקברות ברוזפשא. ויש אומרים שגם אפרו של הקדוש ר' מתתיהו קלהרי, שנשרף בפיוטרקוב על קידוש השם, על גידוף הדת הנוצרית, נאסף על ידי אמו ונקבר ברוזפשא.

בבית הקברות האחרון המצבה העתיקה ביותר היתה משנת 1769 (תקכ"ט).

בשנת 1782 (תקמ"ב) נוסדה „חברה קדישא" ברוזפשא, כפי שנזכר בפנקס החברה שנשרף בשריפה בשנת תרפ"ח.

בית הכנסת האחרון הוקם בשנת 1898 — תרנ"ח, על מקום בית הכנסת הישן שנשרף בשנת 1884—תרמ"ד. בבית הכנסת נמצא לוח כסף על ספר תורה משנת 1714—תע"ד.

הרבנות ברוזפשא עברה בזמן האחרון בירושה מאב לבן. החל מר' אלעזר מלונטשיץ, בנו ר' יחיאל מיכל (מת 1831—תקצ"א), חתנו ר' אליה זיסקינד מחמלניק (חמלניצקי) ואחריו בנו ר' יעקב יצחק (מת 1913). רבה האחרון של רוזפשא היה ר' שמואל דוידוביץ חתן קודמו.

בפנקס „חברה קדישא" ברוזפשא נרשם, שלפני הרב ר' יעקב יצחק חמלניצקי, כיהן כרב ר' חיים מנחם לאנדו מנשלסק, אולם בגלל הלשנה נגדו שהשתתף במרד 1863 לטובת הפולנים, הוגלה הרב על ידי השלטונות הרוסיים. מטעם זה נאסר על המלשין וצאצאיו להת־קבל כחברים ב„חברא קדישא".

במאה ה־18 היו חברי אגודת האומנים ברוזפשא ברובם יהודים. לפי ידיעה סטטיסטית משנת 1829 מנתה רוזפשא 204 יהודים, 210 נוצרים, ביחד 414 תושבים בגיל שלמעלה מארבע עשרה.

בשנת 1834 מנתה האוכלוסיה 376 תושבים וביניהם 186 יהודים. לפי משלוח ידם: 1 סוחר, 4 אופים, 9 בעלי מלאכה (סנדלרים, חייטים, כובענים, פרוונים ועוד), 3 מוזגים, 1 עושה אוכפים, 4 מעבדי עורות, 3 רוכלים, 1 מנגן, 2 נפחים, 1 קצב.

יהודי רוזפשא עסקו גם בחקלאות ועיבדו את שדותיהם שהיו להם בירושה משנים קדמוניות.

בשנת 1856 גרו בעיר 247 יהודים, 166 נוצרים; בשנת 1897 — יהודים — 557 ונוצרים — 344.

בשנת 1917 הגיעה האוכלוסיה היהודית ל־930, אולם בימי מדינת פולין שוב ירד מספר היהודים בעיירה ל־70 משפחות.

בסביבת רוזפשא נמצאו הישובים: גורזקוביץ, ניחציץ, פרזני־ביצה, רנטשנא ועוד. פרזניביצה היתה אחוזת יהודי בשם זלמן אברמזון שישב במקום יהודים, במחצית הראשונה של המאה הי"ט. אחרי מכירת האחוזה וחלוקתה נשארו במקום שתים עשרה משפחות יהודיות.

בשנת 1917 נמצאו בגורזקוביץ 961 יהודים. בניחציץ וניסקי 215 יהודים, בפרזניביצה 139 יהודים וברנטשנא 35 יהודים.

בשנת 1927 היה תקציב הקהילה היהודית ברוזפשא 5,531 זהובים פולניים, שנגבו מ־175 משלמי מס, מהם היו ברוזפשא 65 משלמים, בגורזקוביץ 76, ברנטשנא 15, במסלוביץ 5 ועוד. בשנת 1928 הגיע התקציב ל־18 אלף זהובים. בשנת 1928 נשרפו בתי היהודים כולם *.

(צ.מ.ר.)

* החומר לרשימה זו על רוזפשא לוקט מתוך ה„סלובניק הגיאוגרפי" של פולין וכן מתוך ספרו של מ. פיינקינד (בפולנית) „תולדות יהודי פיוטרקוב והסביבה". אחד מנכבדי רוזפשא היה החסיד ר' גרשון לנדו, נכדו של ר' יצחק הלוי לנדו אב"ד בקראקא, המוזכר ב„אהל שלמה" הנ"ל.

שצ'ולקוב־פודשווירק

בכפר שצ'ולקוב שעל־יד פלאוונא גרו יהודים אחדים. הכפר נתפרסם באגדה אחת, המסופרת בפי כל יהודי הסביבה והנה המעשה:

לפני שנתגלה ר' משה מלילוב, בנו של ר' דוד מלילוב, היה מלמד תינוקות בכפר שצ'ולקוב. הוא היה צנוע בהליכותיו ואף אחד לא ידע שר' משה הוא בנו של ר' דוד וחתן ה„יהודי הקדוש" בפשיסחה. ר' משה ישב על התורה והעבודה וחי חיי צמצום. פעם אחת בא ר' דוד'ל לבקר אצל בנו. ר' דוד יצא בלילה מלילוב וביום ששי בבוקר השכם, הגיע לכפר פודשווירק הקרוב לפלאוונא. הימים היו ימי חורף והקור גדול. ומכיון שבשצ'ולקוב לא היתה מקוה, שיבר ר' דוד'ל את מכסה־הקרח שעל הנהר הסמוך וטבל בנהר לכבוד שבת. באותו רגע עבר בקרבת הנהר הכפרי ר' יעקב מפודשווירק והנה ראה לתמהונו, שיהודי יוצא מהנהר כשהוא קופא מקור. ר' יעקב ירד מיד מהעגלה, הלביש במהירות את ר' דוד'ל בפרוותו החמה, העלהו על העגלה, הביאו לביתו והושיבו ליד התנור להתחמם. שאל ר' יעקב את ר' דוד: למי באת לשבת? — לבני ר' משה המלמד — ענה ר' דוד'ל. ובמה הנך מתפרנס? שאל ר' דוד'ל את ר' יעקב. האחרון התחיל לספר לו על פרנסתו הדלה, מהמחלבה, ועל עבודתו המפרכת. ר' דוד'ל חשב ואמר לו: — ר' יעקב הגיע כבר הזמן שתקנה את האחוזה בפודשווירק ותהיה ל„בעל אחוזה" של הכפר. ר' יעקב פרץ בצחוק בשמעו את דברי ר' דוד'ל וחשבו לבלתי שפוי בדעתו. אולם ר' דוד'ל עמד על דעתו: הגיע הזמן שתהיה לבעל־אחוזה ומה' לא יפלא דבר.

הכפר פודשווירק היה שייך אז לבעל־אחוזה, אציל־פולני, שגר בקראקא ורק לעתים רחוקות בא לבקר באחוזתו. באותה שבת בא לכפר ה„פריץ" ודרש דין וחשבון ממנהל האחוזה. מהדו"ח נודע ל„פריץ" שכל נכסיו מתבזבזים והולכים לטמיון בשעת העדרו מהכפר. והנה באותו ליל שבת שמע ר' יעקב דפיקות בדלת בחצות הלילה. ר' יעקב התעורר בבהלה, ומה התפלא לראות את שליחו של הפריץ עומד על סף ביתו ומצווה אותו לבוא לארמון האציל, כי דבר דחוף אליו מאת ה„פריץ". ר' יעקב חשב בלבו כי בודאי עומדים לגרשו מהכפר ולקפח את פרנסתו. בפיק ברכים מיהר ר' יעקב לבית הפריץ.

כשעמד ר' יעקב לפני הפריץ, הציע לו האחרון לקנות את האחוזה, כי נמאסו עליו ההוצאות המרובות והבזבוז הרב, שנוהגים באי־כוחו באחוזתו. ר' יעקב הסביר לפריץ, שאין לו כסף כדי קנית אחוזה גדולה כזאת. הפריץ אמר לו, שהוא מוכן למכור לו את האחוזה בתשלומין והגביל לו זמן לבוא אליו ביום שני הבא, לקראקא, כדי לגמור את המכירה. ר' יעקב נזכר עכשיו בדברי הצדיק ר' דוד'ל מלילוב ומיד במוצאי שבת רתם את העגלה ונסע לשצ'ולקוב לשאול בעצת ר' דוד'ל.

ר' דוד'ל ישב אז בסעודת מלוה מלכה ושר „זרענו וכספנו ירבה כחול" ו„אל תירא עבדי יעקב". ר' יעקב סיפר לר' דוד'ל על ה„שגעון" של הפריץ, שהתעקש דווקא למכור לו את אחוזת פודשווירק. ר' דוד'ל זירז את ר' יעקב ואמר לו שיסכים לכל התנאים של הפריץ וברכהו בעושר ובכל טוב.

ביום שני נסע ר' יעקב לקראקא, קנה את האחוזה בתשלומין של אלף זהובים לשנה עד שנת מותו של הפריץ. אולם אחרי שנים אחדות מת הפריץ ואחוזת פודשווירק נשארה בידי ר' יעקב וצאצאיו.

צאצאי ר' יעקב מפודשווירק היו: ר' אליהו מפודשווירק, משפחת ר' יוסף רוזנבוים, משפחת ר' בעריש פישמאן, — כולם חסידים ואנשי מעשה, עשירים ובני תורה. „פריצים" יהודים — שעסקו בתורה ובעבודה ובגמילת חסדים.

צ. מ. רבינוביץ

ר' דודל לעלעווער

א.

איידער ר' משהל לעלעווער, ר' דודל לעלעווערס אַ זון, איז עולה לגדולה געוואָרן אויף דעם פּאָטערס אָרט, איז ער געווען אין דאָרף שטשולקאָוו. נעבן פּלאָוונע, אַ דרדקי־מלמד. קיינער האָט אין דאָרף נישט געוווּסט, אַז דער דאָזיקער אָרימער מלמד איז אַ זון פון ר' דודל לעלעווער און אַן איידעם פון „יוד הקדוש", פון פשיסכע — אַזאַ עניו איז געווען ר' משהל. געזעסן איז ער זיך אין דאָרף על התורה ועל העבודה, אָפּגעטאָן פון כל תאוות שבעולם, און דאָרט געהונגערט צוזאַמען מיט זיין ווייב און קינדערלעך.

האָט זיך איינמאָל ר' דודל לעלעווער פאַרגלוסט צו זעען, וואָס זיין זון מאַכט, האָט ער זיך אַרויסגעגנבעט פון שטוב פאַרטאָג, אין אַ ווינטער־פרייטיק, ווען דער פראָסט האָט געקנאַקט, און הענדום־פענ־דום געלאָפן קיין שטשולקאָוו. דער וועג צו דעם דאָזיקן דאָרף האָט געפירט דורך פּאָדשווירק, און ווען ער איז אָנגעקומען אַהין, האָט שוין אָנגעהויבן טאָגן. דערזעענדיק נעבן פּאָדשווירק אַ טייך, האָט ר' דודל אויפגעהאַקט אַ שטיק אייז און זיך געטובלט לכבוד שבת, מחמת ער וואָלט שוין נישט באַוויזן זיך צו טובלען אין שטשולקאָוו, אַ מהלך רב פון פּאָדשווירק. גראָד אין דער צייט ווען ר' דודל האָט זיך געטובלט, איז פאַרבייגעפאָרן מיט זיין פערד־און־וועגעלע דער פּאָדשווירקער „שווייגער" (מילך פּאַכטער) ר' יענקל, פירנדיק זיך אַהיים אַ ביסל האָלץ פון אַ דערבייאיק וועלדל. דערזעענדיק, ווי אַן אַלט יידל, מיט אַ גרייז־גרויער באָרד, קריכט נאַקעט אַרויס פון דעם פאַרפרוירענעם טייך, ציטערנדיק פאַר קעלט, איז „דער שווייגער" אַראָפּגעשפּרונגען פון זיין וועגעלע, אויף־גיך פון זיך אַראָפּגעוואָרפן זיין ד'ובליאַנען־פעלץ און איינגעהילט אין אים דאָס פאַרציטערטע יידל. אַראָפּוואַרפנדיק דאָס האָלץ פון וואָגן, האָט ער אים אויך וואַ־רעם אַרומגעגעבט מיט שטרוי און היי און געיאָגט די שקאַפּע, כדי וואָס גיכער ברענגען דעם פאַרחלשטן קיין פּאָדשווירק.

אין שטוב ביי זיך האָט „דער שווייגער" דערוואַרעמט ר' דודל לעלעווערן מיט וואַרעמפּלעשער און הייסן טיי. ווען ער איז געקו־מען צו זיך, האָט ר' דודל אויסגעפרעגט ביים אַרענדאַר ווי ס'גייט אים מיט פּרנסה אאַ"וו. „דער שווייגער" האָט זיך פאַר ר' דודלען שטאַרק מתנצל געווען, אַז פּרנסה האָט ער פּיל־ווייניק, אָבער ער מוז זייער שווער האָרעווען, און האָט נישט קיין טאָג און קיין נאַכט. ער מוז, אַזוי ווי גאָט גיט דעם טאָג, פאָרן מיט די קאַנען מילך אין שטאָט אַריין. און ער קאָן אויך נישט נאָכקומען דאָס אַלץ וואָס דער פּריץ פאָדערט פון אים.

האָט ר' דודל שווער אָפּגעזיפצט און ווי כלאחר־יד צום אַרענדאַר אַזוי געזאָגט: ס'וואָלט שוין די העכסטע צייט געווען, אַז דו זאָלסט זיך דאָס גוט קויפן און ווערן אויס שווייגער. ר' יענקל, הערנדיק די דאָזיקע ווערטער, האָט זיך שטאַרק צולאַכט, אָבער געטראַכט האָט ער זיך: הלוואי פון זיין מויל אין גאָטס אויערן...

ר' דוד'ל האָט זיך אָפּגעזעגנט מיט דעם אַרענדאַר און זיינע בני־בית און זיך געלאָזט ווייטער אין וועג אַריין, צו זיין זון קיין שטשולקאָוו. פאַר ליכט צינדן האָט ער נאָך באַוויזן אַריינצוקומען צו זיין זון אין שטוב אַריין.

ב.

פּאָדשווירק האָט דעמאָלט געהערט צו אַ גרויסן פּריץ, וועלכער האָט געוווינט אין קראָקע און אין גוט זיינעם האָט ער געהאַט זיצן אַן אַדמיניסטראַטאָר. דער פּריץ פלעגט באַזוכן זיין גוט פון־צייט צו־צייט, כדי אַ קוק טאָן, וואָס מען הערט דאָרט און אָפּרעכנען זיך מיט זיין אַדמיניסטראַטאָר.

מאַכט זיך אַ מעשה, אַז אין דעם זעלבן פרייטאָג־צונאַכט, ווען ר׳ דודל לעלעווער האָט זיך געפונען ביי זיין זון ר׳ משהלע אין שטשולקאָוו, איז גראָד געקומען דער פריץ אין זיין גוט אַריין אין פאַדשוויערק. קאָנטראָלירנדיק דעם צושטאַנד, איז ער געוואָרן שטאַרק אויפגערעגט צוליב דער שלעכטער ווירטשאַפט פון דעם אַדמיניסטראַטאָר, און באַלד אין דער פרי האָט ער געהייסן צו זיך רופן דעם יידישן פאַכטער ר׳ יענקל. אַריינקומענדיק צום פריץ, אין־דרייען געבראָכן, מיט דעם היטל אין דער האַנט, האָט דער „יאשניע פאַן" אים פאָרגעלייגט, אַז ער זאָל זיך שאַפן געלט און ביי אים אָפּקויפן דאָס גוט. ר׳ יענקל האָט געטענהט, אַז ער האָט נישט אַזוי פיל געלט, וואָס דאָס גוט ברויכט צו קאָסטן, האָט אים דער פריץ באַרואיקט, אַז ער זאָל זיך נישט שטאַרק קימערן, ווייל ער וועט אים צולייגן אויף ראַטעס. דער פריץ האָט אים געהייסן קומען גלייך מאָנטיק קיין קראָקע, ווו מען וועט מאַכן דעם פאַרקויפס־אַקט.

פאַרלאָזנדיק דעם פריץ, האָט זיך ר׳ יענקל דערמאָנט אָן די רייד, וואָס דער אַלטיטשקער האָט אים געזאָגט ערשט פרייטיק, ביים פאַרלאָזן זיין הויז. ווי נאָר ער האָט דערזען מוצאי־שבת די ערשטע דריי שטערן אויפן הימל, האָט ער געמאַכט הבדלה און זיך געלאָזט מיט זיין פערד און וועגעלע קיין שטשולקאָוו, דאָרט האָט ער זיך ערשט דערוווּסט, אַז „דער אַלטיטשקער" וועלכן ער האָט געטראָפן ביים טייך זיך טובלען איז דער גרויסער צדיק ר׳ דודל לעלעווער.

ג.

אַריינקומענדיק צו ר׳ דודל, האָט ר׳ יענקל אים געטראָפן, ווי ער האָט געזונגען „זרעינו וכספנו ירבה כחול". ווי נאָר ר׳ דודל האָט געענדיקט דעם זמר, האָט ער צוגערופן צו זיך דעם פאַדשוויערקער אַרענדאַר און אים געפרעגט: נו, ווי האַלטסטו מיטן פריץ ?... איז ר׳ יענקל געוואָרן שטארק צעטומלט, זעענדיק אַז דער רבי ווייסט שוין אַלץ.

דער פאַכטער האָט אים דערציילט די גאַנצע מעשה און צום סוף צוגעגעבן: פון וואַנען נעמט מען דערויף געלט, הייליקער רבי, איך בין דאָך אַן אָרעמער אַרענדאַר ? האָט ר׳ דודל דערויף אים נישט געענטפערט און ווייטער זיך בנעימות געזונגען און צוגעבאָמקעט מיט די הענט די זמירות פון דער „פולער וואָך". ווען ער האָט געהאַלטן ביי „אל תירא עבדי יעקב", האָט ער אַזאָג געטאָן: — ווייסט יענקל, פאָר קיין קראָקע, קויף מיט מזל דאָס גוט פון פריץ, זאָרג גאָרנישט, גאָט וועט העלפן, האָסט דאָך אַ יידן געראַטעוועט פון טויט !...

מאָנטיק ביים באַגינען איז פאַרפאָרן דער פריץ מיט זיין קאַרעטע, איינגעשפּאַנט אין 4 צוג־פערד, צו ר׳ יענקלס הויז און מיטגענומען אים קיין קראָקע. דער פריץ האָט אַוועקגעגעבן דאָס גוט פאַדשוויערק צום אויסצאָלן אין ראַטעס, כתוב וחתום לויט אַלע כללים פון געזעץ, ביי אַ נאָטאר. די קרובים פון פריץ האָבן געמאַכט אַ בהלה און באַשולדיקט דעם ייד, אַז ער האָט אויסגענאַרט דאָס גוט און האָבן פאַרפירט קעגן אים אַ פּראָצעס. איז ר׳ יענקל ווידער געלאָפן צו ר׳ דודל לעלעווער, און ער האָט אים מבטיח געווען אַז דער פּראָצעס וועט בטל ווערן. ר׳ יענקל האָט טאַקע אין אַלע אינסטאנצען געוווּנען און איז געוואָרן א גרויסער גביר און אויך אַ גרויסער מכניס־אורח.

מ. פיינקינד

(פונעם בוך „גוטע יידן אין פוילן")

גידזעל (גידלע)

צוגאָב־באַשרייבונג צום מאַטעריאַל אויף די זייטן 486—487.

דאָס שטעטעלע גידזעל געפינט זיך בערך 12 ק״מ פון ראַדאָמסק. דאָרט זענען ס׳רוב געווען יידן — פּראָסטע, האָרעפּאַשנע, שטילע מענטשן. גידזעל איז פון שטענדיק אָן געווען אַ מקור פון שנירס און איידעמס פאַרן יידישן ראַדאָמסק און אַן הייליק אָרט פאַר די קריסטן פון דער גאַנצער סביבה. אין די צייטן פון הייליקן „יאצעק", זענען זיך פון דער גאַנצער אַרומיקער געגנט צוזאַמענגעפאָרן די קריסטן אויף „אַטפּוסט" אין גידזעל. די פּויערן פלעגן, לויט זייער שטייגער, זיך גוט אָנשיכורן, האַקן יידישע שויבן און ראַבירן קלייטן. דאָך האָבן דאָרט יידן געלעבט, געהאָט פּרנסה, חתונה געמאַכט קינדער.

ווען די קריג האָט זיך אָנגעהויבן, האָט דאָס שטעטעלע אויך באַקומען אַן אַנדער פּנים. דער טייך ווארטא, וואָס האָט הונדערטער יאָרן רואיק געשטראָמט מערב־זייט פון שטעטל, האָט פּלוצים אָנגעהויבן שטעכן די דייטשע אויגן. מען האָט אָנגעהויבן רעגולירן דאָס וואַסער מיט יידישן שווייס און בלוט. דאָס גאַנצע שטעטעלע אין פאַרוואַנדלט געוואָרן אין איין גרויסע אַרבעטס־קאַזאַרמע. פון אַלע אַרומיקע שטעטלעך האָט מען אויך צוזאַמענגעטריבן יידן צו דעם צוועק, זיי אַריינגעפּאַקט אין קאַלטע שמוציקע סטאָדאָלעס, און געניצט אַלס „אַרבעטס־קראַפט".

די ערשטע קרבנות פון דעם שטעטל, פאַר וועלן העלפן די געפאַלענע יידן, זענען געווען: לייביש טייכנער, העלא געלדבאַרט און נפתלי אורבאַך. זיי האָט מען נאָך אין יאָר 1941 אַוועקגעשיקט אין אוישוויץ, פון וואַנען זיי זענען נישט צוריקגעקומען.

אונטער שטענדיקן טעראָר האָבן די גידזעלער יידן געלעבט ביז דעם 9טן אָקטאָבער 1942, ווען זיי זענען געוואָרן אַרויסגעטריבן פון זייערע היימען אין ראַדאָמסקער געטאָ. שפּעטער, זענען זיי צוזאַמען מיט אַלע ראַדאָמסקער יידן געוואָרן אַוועקגעשיקט אין די גאַזקאַמערן פון טרעבלינקע.

...שמעו־זאת הזקנים והאזינו כל יושבי הארץ, ההיתה זאת בימיכם ואם בימי אבותיכם; עליה לבניכם ספרו ובניכם לבניהם ובניהם לדור אחר.

...והיה אחרי־כן אשפוך את־רוחי על־כל־בשר ונבאו בניכם ובנותיכם, זקניכם חלומות יחלמון, בחוריכם חזיונות יראו; ...ונתתי מופתים בשמים ובארץ דם ואש ותמרות־עשן; השמש יהפך לחשך והירח לדם לפני בוא יום יהוה הגדול והנורא; והיה כל אשר־יקרא בשם יהוה ימלט כי בהר־ציון ובירושלים תהיה פליטה כאשר אמר יהוה ובשרידים אשר יהוה קורא.

(יואל, א׳—ג׳)

חלק שלושה־עשר
דרייצנטער טייל

ראדומסקאים בתפוצות
ראדאמסקער אין דער וועלט

חלק שלושה־עשר / דרייצנטער טייל

התוכן/אינהאלט

✶

די ענגלישע אָפּשניטן אין דער ערשטער אָפּהאַנדלונג, זענען צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן דורך האַרי רודניצקי פון ניו־יאָרק, בעת זיין באַזוך אין ישראל אין חודש מאי 1967.

די נאָוואָ־ראַדאָמסקער סאָסייטי אין די פאַראייניקטע שטאַטן פון אַמעריקע

דוד קאָניעצפּאָלער

דוד קאָניעצפּאָלער

ביזן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה

ביים סוף 19־טן און אָנהויב 20־טן יאָרהונדערט האָט דאָס יידישע ראַדאָמסק געציילט ביז 8 טויזנט נפשות. אַ דאַנק די אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען וווּ עס זענען געווען באַשעפטיקט אייניקע טויזנט פּוילישע אַרבעטער, האָבן די יידישע קרעמער און בעלי־מלאכות געקאָנט ווי עס איז אַרויסברענגען זייער פּרנסה, ווי אויך די וועלכע האָבן באַדינט די טויזנטער צוגערייזטע חסידים צום רבין, אין משך פונעם יאָר און באַזונדער אויף די ימים־נוראים. עס זענען אויך געווען אייניקע גרעסערע הורט־געשעפטן, וואָס האָבן באַדינט די אַרומיקע קלענערע דערפער און שטעטלעך.

מיטן וואַקסן פון דעם נאַטירלעכן נאָכוווּקס, האָבן די א״ד פּרנסות נישט געקאָנט סטייען פאַר אַלעמען און מאַנכע האָבן געזוכט די הילף אין אויסוואַנדערונג. שוין צום סוף פונעם 19־טן יאָרהונדערט האָט אַ קליינע גרופּע נאָוואָ־ראַדאָמסקער יידן זיך געפונען אינעם גרויסן ניו־יאָרק אָפּגעפרעמט, מיט אַ גרויסן בענקשאַפט־געפיל צו דער אַלטער היים־שטאָט.

דעם 6־טן פעברואַר 1898 איז פאָרגעקומען די גרינדונגס־פאַרזאַמלונג פון אָט דער גרופּע לאַנדסלייט אין דער וווינונג פון שלמה זילבערשאַץ, מיט דער באַטייליקונג פון: מרדכי גרויסבערג, יעקב־יוסף ליטמאַן, יעקב בורשטיין, ניימאַן אייכנער, סעם ליטמאַן, משה ניישטאַדט, היימאַן ראַטשטיין, ה. פיין, מ. בעסער, אייב קורץ, מאָריץ גראַנעק, סעם טיעל, מ. ווינער, י. צימבערג, חיים וויאַטראָווסקי און סעם קורץ. עס איז דאַן באַשלאָסן געוואָרן: גרינדן אַ פאַראיין א.ב. „נאָוואָ־ראַדאָמסקער קראַנקן אונטערשטיצונג־פאַראיין״; יעדער ראַדאָמסקער לאַנדסמאַן (און פון דער סביבה) קען זיך אָנשליסן אין פאַראיין לויט 1 דאָלאַר איינטריט־אָפּצאָל. שוין ביי דער צווייטער פאַרזאַמלונג זענען צוגעקומען לאַנדסלייט און דאָסגלייכן ביי אַלע ווייטערדיקע פאַרזאַמלונגען.

די ערשטע וועלכע האָבן זיך געווענדעט צום פאַראיין נאָך שטיצע איז געווען די שול „חתם סופר״ פון די טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט און זי באַקומט די פאַרלאַנגטע צוויי דאָלאַר אונטערשטיצונג.

ביי דער דריטער פאַרזאַמלונג (דעם 27־טן פעברואַר 1898) ווערט באַשלאָסן צו אַנגאַזשירן אַ דאָקטאָר פאַרן פאַראיין, צו דערטיילן מעדיצינישע הילף די מיטגלידער.

צוליב דער קליינער צאָל נאָוואָ־ראַדאָמסקער אין ניו־יאָרק, ווערט באַשלאָסן צוצונעמען מיטגלידער אויך פון אַנדערע שטעט אין פּוילן. דעם 12־טן מאַי 1901 האָט געציילט דער פאַראיין 46 מיטגלידער.

נאָך די ערשטע דריי יאָר עקזיסטענץ פונעם פאַראיין, איז באַשלאָסן געוואָרן אויסצוברייטערן די טעטיקייט אין פאַרשידענע ריכטונגען. מען שליסט זיך אָן — לויט אַ יערלעכן אָפּצאָל — צום „פאַראייניקטן עסטרייכישן היברו טשאַרטי אַסאָסיאיישן״, וועלכע האַלט אויף אַ מעדיצינישן צענטער פאַר אָרעמע יידישע קראַנקע (אַלס דעלעגאַט דאָרט איז געווײלט געוואָרן ד״ר סענדעלמאַן).

אין די יאָרן 1902—1905 צעוואַקסט זיך דער פאַראיין לויט דער צאָל מיטגלידער און ברייטערט אויס זיין טעטיקייט אין דער ריכטונג פון באַקענען זיך מיט אַנדערע לאַנדסמאַנשאַפטן און זייערע אינסטיטוציעס. מען שטיצט פאַרשידענע פריינטלעכע אָרגאַניזאַציעס און מען פירט אַדורך דערפאָלגרייכע טעאַטער־בענעפיטן וואָס טראָגן אַריין באַדייטנדיקע געלט־מיטלען. פיל מיטגלידער פונעם פאַראיין ווערן שוין אַמעריקאַנער בירגער און דאָס האָט געהאַט גאָר אַ בולטע ווירקונג אויפן פאַראיין אין אַלגעמיין.

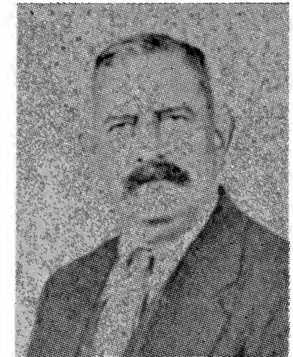

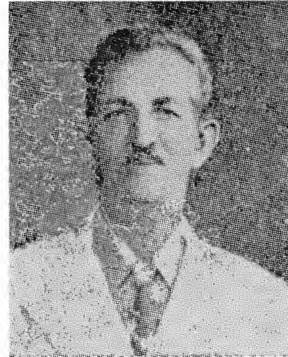
דער עמבלעם פון די סאָסייטי

די הילפס־אַרבעט צווישן די נויטבאַדערפטיקע מיטגלידער ווערט שטאַרק אויסגעברייטערט. דער פאַראיין באַמיט זיך צו דערגרייכן מיט זיין הילף צו יעדן נויטבאַדערפטיקן מיטגליד און אין יעדער פאָרם. בכלל שטעלט מיט זיך פאָר די מיטגלידערשאַפט ווי איין פריינטלעכע משפחה: קומט פאָר ביי וועמען אַ שמחה — פרייען זיך אַלע, און ווען חלילה אַן אומגליק — באַטייליקן זיך אַלע אין דעם טרויער. אין דעם גרויסן אַנטוויקלטן ניו־יאָרק, שטעלט מיט זיך פאָר די לאַנדסמאַנשאַפט ממש אַן אינזל פון היימישע באַקאַנטע פריינט, וועלכע זאָרגן קעגנזייטיק פאַר די נויטיקע באַדערפענישן אין יעדן אָרט און פאַל.

די געשעענישן אין דער אַלטער היים, אין דער גרויסער רוסישער אימפּעריע בכלל און אין פּוילן בפרט, האָבן נאַטירלעך אַ גאָר שטאַרקן איינפלוס אויפן פאַראיין. די רוסיש־יאַפּאַנישע מלחמה האָט גאָר שטאַרק באַווירקט די עמיגראַציע קיין אַמעריקע אויך פון נאָוואָ־ראַדאָמסק. ווען ס׳זענען אָנגעקומען דאַן גרויסע גרופּעס יידן, געפינען זיי שוין אַן אַדרעס וווּ זיך צו ווענדן. לויט די דעמאָלדיקע מעגלעכקייטן ווערט אַלץ געטאָן צו פאַרלייכטערן זיי דאָס איינאָרדענען זיך.

פון די ערשטע ראַדאָמסקער עמיגראַנטן אין ניו־יאָרק

אהרן גליקסמאַן (1904)

שלמה (סאַל) גרינבערג (1905)

וואָלף דיקערמאַן (1906)

אין רוסלאַנד ברעכן אויס די רעוואָלוציאָנערע געשעענישן פון יאָר 1905 און זייער אונטערדריקונג ווערט באַגלייט מיט אַ שטראָם פון יידן־פּאָגראָמען. דער פאַראיין וועלכער צייכנט זיך אויס מיט זיין געזעלשאַפטלעך־פּאָליטישער אויפפאַסונג אויפן אַלגעמיינעם לעבן, באַשליסט אויף אַ זיצונג פון 21־טן נאָוועמבער 1905 צו שטיצן דעם רעליעף פאָנד און העלפן די קרבנות פון די רוסישע פּאָגראָמען מיט אַ סומע פון 40 דאָלאַר (15 דאָלאַר פון דעם פאַראיינס קאַסע און 25 דאָלאַר פון אַ ספּעציעלער מיטגלידער־באַשטייערונג).

דעם 1־טן מאַי 1906 ווערט געשאַפן אַ ספּעציעלע קאָמיסיע מיט דער אויפגאַבע אויסצואַרבעטן אַ פּלאַן פאַר אַ קראַנקן־בענעפיט. צו דער צייט פאַרמאָגט דער פאַראיין 578 דאָלאַר און עס ווערט פּראָיעקטירט צו שאַפן אַ הילפס־פאָנד פאַר נויטבאַדערפטיקע מיטגלידער. אין אַ קורצער צייט שפּעטער ווערט באַשלאָסן אַז אין אויגוסט 1906 זאָל דער קראַנקן־בענעפיט אָנפאַנגען צו פונקציאָנירן און צו דעם צוועק ווערט יעדער מיטגליד באַשטייערט מיט 1 דאָלאַר.

עס שאַפן זיך ביי פאַרשידענע לאַנדסמאַנשאַפטן (ווי לאָדזשער און אַנדערע) ספּעציעלע הילפס־קאָמיטעטן צו שטיצן די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג אין פּוילן. דער נאָוואָ־ראַדאָמסקער פאַראיין שטיצט די אַלע קאָמיטעטן מיט באַדייטנדיקע געלט־מיטלען און בכלל העלפט דער פאַראיין יעדע אינסטיטוציע וועלכע ווענדעט זיך נאָך מאַטעריעלע הילף.

דעם 3־טן סעפּטעמבער 1907 שליסט זיך אָן דער פאַראיין מיט אַ יערלעכער באַשטייערונג צו דער „היברו אימיגראַנט סאָסייטי".

דעם 18־טן יאַנואַר 1908 באַשליסט דער פאַראיין צו קויפן אַ סעמעטרי (אַ פּלאַץ פאַר אַ בית־עלמין) און אַ ספּעציעלע קאָמיסיע ווערט געשאַפן דעם פּראָיעקט צו רעאַליזירן. דעם 3־טן מערץ 1908 קומט פאָר דער ערשטער טויט־פאַל, ס'איז געשטאָרבן די פרוי פון ברודער מאַקס ווינער, און דער פאַראיין באַטייליקט זיך אין אָפּגעבן איר דעם לעצטן כבוד מיט 2 קרענץ און אַ געהעריקע דעלעגאַציע צו דער לוויה.

דעם 22־טן יולי 1908 ווערט באַשלאָסן אויף אַ ספּעציעלער פאַרזאַמלונג פון פרויען מיטגלידערינס, צו שאַפן אַ פרויען־פאַראיין. שוין דעם 18־טן אויגוסט 1908 ערשיינט אויף אַ פאַרזאַמלונג די ערשטע דעלעגאַציע פון דעם ניי־געשאַפענעם פרויען־פאַראיין, וועלכער פאַרשפּרעכט צו העלפן דעם מענער־פאַראיין אין זיין טעטיקייט.

דעם 4־טן אויגוסט 1908 ווערט באַשלאָסן, אַז דער פאַראיין שליסט זיך אָן אין דעם ניי־געגרינדעטן „פאַרבאַנד פון די רוסיש־פּוילישן יידן", מיט אַ יערלעכן אָפּצאָל פון 10 דאָלאַר (די ברידער מ. גראָסבערג און ד. זיסקינד ווערן געוויילט אַלס דעלעגאַטן צום פאַרבאַנד).

דעם 2־טן נאָוועמבער 1909 ווערט באַשלאָסן צו שטיצן דעם „ריטייל פרייגודס קלורקס יוניון" מיט אַ געלט־אַקציע פאַר זייער שטרייק. אויך דער אַפּיל פון רעווערענד צבי־הירש מאַסליאַנסקי צו שטיצן דעם „דענווער סאַנאַטאָריום" ווערט פּאָזיטיוו אויפגענומען: ס'ווערט באַשלאָסן זיך צו באַשטייערן מיט 10 דאָלאַר און זיך אָנצושליסן אין דעם סאַנאַטאָריום מיט אַ יערלעכע באַשטייערונג.

אין יאָר 1910 ווערט אויסגעברייטערט די הילפס־טעטיקייט צווישן די מיטגלידער. הילף ווערט געגעבן פון 10, 15, 25 און אין גאָר באַזונדערע פאַלן אַפילו 100 דאָלאַר. אין דער צייט קומט פאָר אַ גרויסער שטרייק פון די קלאָוד־מאַכער, די שטרייקנדיקע מיטגלידער פונעם פאַראיין ווערן באַפרייט פון מיטגליד־בייטראָג.

אין יאָר 1914 איז געשאַפן געוואָרן אַ ספּעציעלער „ליי־פאָנד" וועלכער גיט דאָס רעכט יעדן מיטגליד צו באַקומען אַ הלוואה. די וויכטיקייט פון דעם „ליי־פאָנד" באַשטייט אין דעם, וואָס דער מיטגליד דאַרף זיך נישט ווענדן נאָך שטיצע נאָר באַקומט אַ הלוואָה וועלכע ער צאָלט צוריק לויט זיינע מעגלעכקייטן.

אויפן שוועל פון 20־יאָריקן יובל

ווען די ערשטע וועלט־מלחמה איז אויסגעבראָכן און אַ וואַנט פון פייער און בלוט איז געשטאַנען צווישן דעם פאַראיין און די היימשטאָט נאָוואָ־ראַדאָמסק, האָט יעדער לאַנדסמאַן געציטערט וועגן דעם גורל פון זיינע נאָענטע. שוין אין נאָוועמבער 1914 האָט דער ראַדאָמסקער פאַראיין גערופן אַ גרויסע מאַסן־פאַרזאַמלונג ביי וועלכע עס איז געשאַפן געוואָרן אַ רעליעף־קאָמיסיע פאַר די יידן אין ראַדאָמסק. אין די ערשטע יאָרן פון דער מלחמה איז יעדע פאַרבינדונג מיט פּוילן בכלל און ראַדאָמסק בפרט געווען אָפּגעשניטן און די קאָמיסיע האָט מיט דער צייט רעדוצירט איר טעטיקייט. ערשט אין מערץ 1916 באַשליסט אַ גרופּע חברים (סעם שמערלינג און הערי גליקסמאַן אין דער שפּיץ) איבערצושיקן קיין ראַדאָמסק 200 דאָלאַר. דער אָנפירענדיקער דאָזאָר פון דער קהילה אין ראַדאָמסק ה' פישל דונסקי האָט דערהאַלטן די סומע.

מיט דער אַקציע האָט דער נאָוואָ־ראַדאָמסקער פאַראיין אין ניו־יאָרק אָפּגעשלאָסן אַ געהויבן קאַפּיטל אין זיין טעטיקייט פון אינערלעכער אָרגאַניזירונג, געגנזייטיקער הילפס־אַרבעט פאַר עמיגראַנטן זיך צו „אַקלימאַטיזירן" אין דער ספּעציפישער צר־יענער־צייט לאַגע אין אַמעריקע. דער ראַדאָמסקער ייד איז געווען געוווינט צו זען זיך אַלס מיטגליד פון זיין שטאָטישער אָרגאַניזירטער קהילה, וועלכע האָט געהאַט געשאַפן — בעסערע אָדער ערגערע — נויטיקע אַנשטאַלטן ווי שולן, בתי־מדרשים, בתי־קברות אד"ג. אָבער אין דער נייער היים, אין דעם-גרויסן שמעלץ־טאָפּ וואָס הייסט ניו־יאָרק, האָט דער פאַראיין דאָס געמוזט אַליין אויפסניי שאַפן און אָרגאַניזירן. דער נאָוואָ־ראַדאָמסקער פאַראיין האָט זיך באַמיט מיט אַלע זיינע בעסטע כוונות צו

שאַפן און עפענען אַ נייעם קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון זיין ווייטערדיקער אַרבעט.

אין יאָר 1917 קומען אָן די ערשטע ידיעות וועגן פאַרוווּנדעטע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי: די ברידער פּוירס, גראַסבערג און אברהם זאַבערמאַן, שפּעטער — סעם גאָלד און מאַקס גאָלדבערג. אַ קאָמיסיע פון די חברים ב. ביאַליק, סעם שמערלינג און מ. גאָלדבערג האָט זיך שריפטלעך פאַרבונדן מיט די פאַרוווּנדעטע און זיי באַזאָרגט מיט אַלעם נויטיקן. אַ חוץ דעם ספּעציעלן „סאָלדאַטן־פאָנד" פאַר דעם צוועק ווערט אויך געשאַפן אַ פאָנד פון 500 דאָלאַר פאַר שפּעטערדיקער שטיצע פון די ראַדאָמסקער פאַרוווּנדעטע ברידער נאָכן אומקערן זיך פון דער אַמעריקאַנער אַרמיי.

דער פאַראיין באַשטייערט זיך (אין דער זעלבער צייט) מיט 50 דאָלאַר פאַר דעם „יידישן וועלפאַר פאָנד" און קויפט פאַר 400 דאָלאַר „ליבערטי באָנדס".

דעם 7־טן דעצעמבער 1918 באַשליסט דער פאַראיין — אויף דער ווענדונג פון „פּיפּלס רעליעף קאָמיסיע" — צו שטיצן די אַלגעמיינע יידישע מלחמה־קרבנות און באַשטימט פאַר דעם צוועק 100 דאָלאַר.

אין אַפּריל 1919 פייערט די ראַדאָמסקער „ליידיס סאָסייטי" איר 10־יאָריקן יובילעאום. צו יענער צייט קומען אָן פון פּוילן די ידיעות וועגן פּאָגראָמען אין פאַרשידענע שטעט, אין די ערשטע האָניק־חדשים פון איר אומאָפּהענגיקייט. אונטער דער אָנפירונג פון אַ ספּעציעל געשאַפענער קאָמיסיע, נעמט אָנטייל דער גאַנצער פאַראיין אין אַ ריזיקער פּראָטעסט־דעמאָנסטראַציע פונעם אַמעריקאַנער יידנטום (דעם 21־טן מאַי 1919) און באַשטייערט זיך מיט אַ געהעריקן געלט־בייטראָג.

אין יאָר 1919 שטאַרבט דער פאַרדינסטפולער טשערמאַן פון דער סעמעטרי־קאָמיסיע מענדל בעסער ז"ל און אויף זיין אָרט ווערט געוויילט דער ברודער אַהרון גליקסמאַן. צו דער צייט האָט דער פאַראיין אייגענע צוויי סעמעטריס: „מאַונט סיני סעמעטרי" מיט 8 פּלאַטס און „מאַונט חברון סעמעטרי" מיט 16 פּלאַטס.

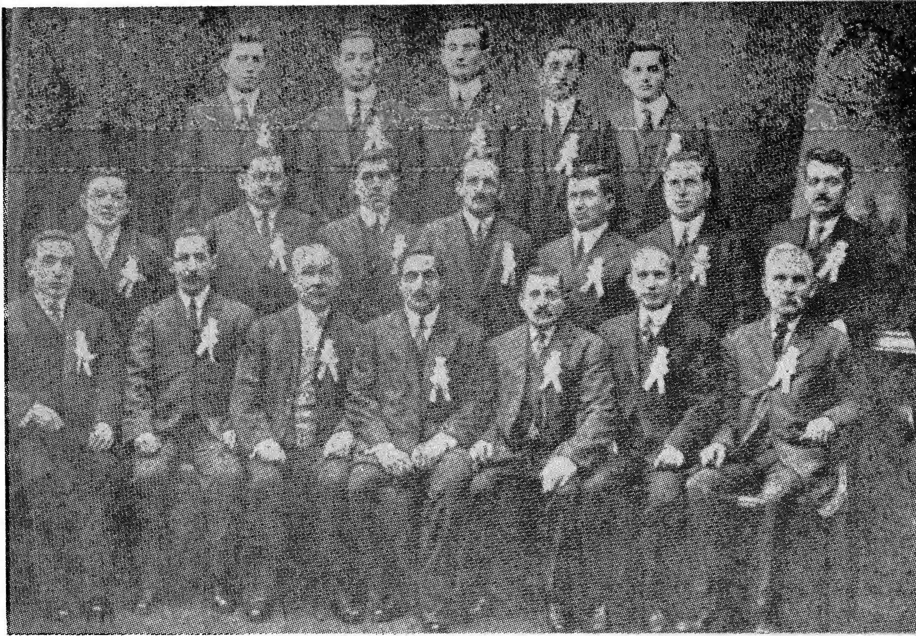
דעם 21־סטן דעצעמבער 1919 פייערט דער פאַראיין זיין 20־יאָריקן יובל מיט אַ שיינעם באַנקעט. די אָרגאַניזיר־קאָמיסיע פאַרן באַנקעט איז געלייטעט געוואָרן פון טשערמאַן חיים־משה גראָסבערג, ווייס־טשערמאַן וו. וויאַטראַפּסקי און סעקרעטאַר ר. קרייצבערג. אַ גאַנצע רייע דעלעגאַציעס פון אַנדערע לאַנדסמאַנשאַפטן באַגריסן דעם פאַראיין און ס'ווערט אונטערגעשטראָכן די אָנגעשטרענגטע טעטיקייט פון די פאַרדינסטפולע חברים אין משך פון זיין עקזיסטענץ, ספּעציעל פון ברודער אהרון גליקסמאַן.

אַלזייטיקע פינאַנסיעלע שטיצע און געזעלשאַפטלעכע אַקטיוויטעט

מיט דעם 20־יאָריקן יובל פון ראַדאָמסקער פאַראיין אין ניו־יאָרק, ווערן געענדערט זיין סטרוקטור, זיינע אויפגאַבן און צילן. דאָס לעבן אַליין, בעסער געזאָגט, דער ביטערער גורל האָט דאָס דיקטירט, אַז יידן וואָס האָבן פאַרלאָזט ראַדאָמסק און זיך איינגעאָרדנט אין דער גרויסער פרייער אַמעריקע זאָלן נעמען אויף זיך די לאַסט צו העלפן זייערע איבערגעבליבענע אין ראַדאָמסק עלטערן, ברידער, שוועסטער און בכלל דער דאָרטיקער יידישער באַפעלקערונג.

דעם 17־טן פעברואַר 1920 שלאָגן פאָר די חברים אהרון און פיליפּ גליקסמאַן, אַז עס זאָל געשאַפן ווערן אַן אייגענער „רעליעף פאָנד". דעם 21־טן פעברואַר 1920 איז פאָרגעקומען אַ מאַסן־מיטינג פאַר דעם צוועק פון ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין אַמעריקע, וועגן וועלכן מיר לייענען אין „אַלמאַנאַך" דאָס פאָלגנדיקע:

„דער דאָזיקער מיטינג וועט זיכער פאַרבלייבן היסטאָריש אין דער געשיכטע פון אונדזער רעליעף־טעטיקייט. אין זאַל האָט זיך געפילט

דער אָרגאַניזיר קאָמיטעט אין יאָר 1916. ערשטע ריי — שטייען (פון רעכטס): מ. זילבערמאַן, גאָלד, מ. גאָלדבערג, א. ז. זאָבערמאַן, ס. שלאַמקאָוויטש; צווייטע ריי: ל. ווייסקאָפּף, מ. גאָלדמאַן, ב. שלאַמקאָוויטש, א. באַנאַס, טש. וויאַטראַפּסקי, טש. באָרנשטיין, פ. גליקסמאַן; זיצן: י. באָרנשטיין, ש. שמערלינג, חיים־משה גראָסבערג, אַנטיגנאַס, מ. בעסער, פּייוולאָוויטש, ה. גליקסמאַן.

אַ געדריקטע שטימונג, יעדער איינער האָט זיך געפילט שולדיק פאַר גאָרנישט טאָן פאַר אונדזער געבוירן־שטאָט. די רעדנער וועלכע זענען אַרויסגעטראָטן אויף דעם מיטינג, האָבן מער באַשולדיקט ווי געוועקט רחמנות. יעדן איינעם האָט באַהערשט דער פאַרלאַנג גוט־צו־מאַכן דאָס וואָס עס איז פאַרנאַכלעסיקט געוואָרן ביז היינט".

אויף דעם מיטינג איז געשאַפן געוואָרן אַ סומע פון 132 דאָלאַר און ס'איז געוויילט געוואָרן אַ ספּעציעלער קאָמיטעט אונטערן פאָרזיץ פון פיליפּ בראַכמאַן און מאָריס שוואַרץ אַלס סעקרעטאַר. דער קאָמיטעט האָט געזאָלט אונטערנעמען אַ גרויסע הילפס־אַקציע, לײַדער איז די אַנטוישונג געווען זייער גרויס ווען אַלע רופן פון דעם קאָמיטעט זענען געווען ווי אַ „קול קורא במדבר". שפּעטער, מיטן צושטיין פון אַ יונגער גרופּע אַקטיוויסטן, האָט געשטיגן די טיכטיקייט און איבערגעגעבנהייט פאַרן רעליעף־קאָמיטעט. די גרופּע איז באַשטאַנען פון פּאול רובין, מאָריס שוואַרץ, מאַקס שאַפּירא און איזי האַבער. די ערשטע זאַמלונג האָט באַטראָפן 150 דאָלאַר, סאל גרינבערג האָט דערלייגט 50 דאָלאַר און דעם 12־טן מערץ 1920 ווערט איבערגעשיקט קיין ראַדאָמסק 200 דאָלאַר. דעם 4־טן אַפּריל 1920 ווערט אויף אַ ספּעציעלער רעליעף־פאַרזאַמלונג געשאַפן נאָך אַ סומע פון 300 דאָלאַר, וואָס ווערט גלייך איבערגעשיקט קיין ראַדאָמסק. דעם זעלבן חודש ווערן ווידער געזאַמלט 700 דאָלאַר און גלייך איבערגעשיקט קיין ראַדאָמסק.

דעם 19־טן יוני 1920 קומען פאָר וואַלן צום רעליעף־קאָמיטעט און עס ווערן דאַן געוויילט: חיים משה גראָסבערג, פּאול רובין און מאָריס שוואַרץ

דעם 4־טן פעברואַר 1921 ווערן געשיקט 300 דאָלאַר קיין ראַדאָמסק אויף פּסח.

אין משך פון די אויבן דערמאָנטע חדשים איז אויך געשאַפן געוואָרן ביי דעם פאַראיין אַ קרעדיט־קאַסע, וואָס האָט אָנגעהויבן צו פונקציאָנירן דעם 16־טן אַפּריל 1921 אין אַרויסגעבן הלוואות פאַר מיטגלידער.

דעם 4־טן יוני 1921 באַשליסט דער רעליעף־קאָמיטעט צו גרינדן אַ גמילות־חסד־קאַסע אין ראַדאָמסק און דער ברודער סאָל גרינבערג פאַרפּליכטעט זיך צו פאַרטאָפּלען יעדע געזאַמלטע סומע אויף דעם צוועק.

אין יאָר 1920 איז געגרינדעט געוואָרן דער ציוניסטישער אויפ־בוי פאָנד „קרן היסוד". די חברים הערי פישמאַן, פ. גליקסמאַן און א. פּיוולאָוויטש ווערן דעלעגירט צו רעפּרעזענטירן דעם ראַדאָמס־קער פאַראיין אויף אַ קאָנפערענץ פון קרן היסוד, גערופן דורך דער פעדעראַציע פון די פּוילישע יידן אין אַמעריקע. דער פאַראיין נעמט אַ גאַר טיכטיקן אָנטייל אין דער קרן־היסוד אַקציע (די ראַדאָמסקער סאָסייטי האָט בייגעשטייערט אין דער צייט פאַרן קרן־היסוד 1243 דאָלאַר) און דערמיט געשטאַרקט דעם נאַציאָנאַל־ציוניסטישן באַ־וווסטזיין פון אונדזערע לאַנדסלייט אין אַמעריקע.

סוף יאַנואַר 1921 באַשליסט דער פאַראיין צו שטיצן די טע־טיקייט פון קאָמפּאָזיטאָר בענסמאַן, וועלכער איז געווען פריער דער דיריגענט און מוזיקאַלישער לייטער פון „הזמיר" אין ראַדאָמסק.

דעם 21 יאַנואַר 1922 ווערט באַשלאָסן צו שיקן 100 דאָלאַר פאַרן קינדערהיים אויפן נאָמען פון ד"ר מיטלמאַן אין ראַדאָמסק. גלייכצייטיק ווערט באַשלאָסן צו שטיצן דעם „היאַס" קאַמפּיין מיט 100 דאָלאַר, געטריי דעם פּרינציפּ פון פאַראיין אָנטיילצונעמען מיט ראָט און טאָט אין יעדע געזעלשאַפטלעכע אַקציע פונעם אַמעריקאַ־נער יידנטום. אין מערץ 1922 ווערט באַשלאָסן צו שטיצן דעם „5 מיליאָן דאָלאַר קאַמפּיין" פונעם „היאַס" מיט נאָך 200 דאָלאַר. אין דער זעלבער צייט ווערט יעדער מיטגליד פונעם פאַראיין באַשטייַ־ערט מיט 3 דאָלאַר פאַר דער גמילות־חסד־קאַסע אין ראַדאָמסק. דעם 16 סעפּטעמבער 1922 ווערט באַשלאָסן צו שיקן פאַרן גמילות־חסד אין ראַדאָמסק נאָך 300 דאָלאַר, נאָכדעם ווי דער דערהאַלטענער באַ־ריכט פון דאָרט ווערט באַשאָנקען מיט צוטרוי. דעם זעלבן מאָנאַט ווערט באַשטימט פאַרן „פּיפּלס רעליעף" 50 דאָלאַר.

די סאָסייטי פירט אָן אַ פאַרצווייגטע און ענערגישע אינערלעכע טעטיקייט אַ חוץ דער קרעדיט־קאַסע סעמעטרי און אַנדערע הילפס־אַקציעס, סיי פאַרן יחיד און כלל. גאַר אָפט ווערן איינגעאָרדנט טע־אַטער־בענעפיטן, געזעלשאַפטלעכע פאַרווייַלונגס־אונטערנעמונגען וואָס ברענגען באַדייטנדיקע איינקונפטן. דאָס דערמעגלעכט דעם פאַראיין צו נעמען אָנטייל מיט ברייטער מאַטעריעלער אונטערשטי־צונג אין פאַרשידענע נאַציאָנאַלע, געזעלשאַפטלעכע און פילאַנטראָ־פּישע אַקציעס פון די אַמעריקאַנער יידישע אינסטיטוציעס, באַזונדער מיט אַ ברייטער אונטערשטיצונג פאַר ראַדאָמסק.

דעם 17־טן פעברואַר 1923 ווערט באַשטעטיקט אַרויסצושיקן קיין ראַדאָמסק 200 דאָלאַר „מעות חיטים" אויף פּסח און אויך שיקן מיטן חבר פלאַקאָוויטש, וועלכער פאָרט אויף אַ באַזוך קיין ראַדאָמסק, נאָך 300 דאָלאַר. דעם 25־טן מערץ 1923 אויף אַ קבלת־פּנים פאַרזאַמלונג נאָך זיין צוריקקומען פון ראַדאָמסק, באַריכטעט דער חבר פלאַקאַ־וויטש וועגן מצב: ער שילדערט דעם טרויעריקן מצב פון די יידן אין ראַדאָמסק און אַפּעלירט צו פאַרשטאַרקן די הילפס־אַרבעט פאַר אונדזערע ברידער דאָרט. עס ווערן גלייך געשיקט 100 דאָלאַר אויף מלבושים פאַר דער קינדער־היים און ס'ווערט באַשלאָסן אונטערצו־נעמען אַ ברייטע הילפס־טעטיקייט פאַר ווייטערדיקער געלט־שטיצע אויף דעם געביט.

זינט דער אַנטשטייאונג פון „רעליעף" (מערץ 1920) ביז מערץ 1924 איז קיין ראַדאָמסק געשיקט געוואָרן אַ סומע פון 2300 דאָלאַר, אַ חוץ פּריוואַטע שטיצע וואָס איז געמוטיקט געוואָרן דורך דעם פאַראיין.

דער 30־טער און 40־טער יובילעאום

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט אַ גאַר באַדייטנדיקער טייל פון דער יידישער יוגנט אין ראַדאָמסק זיך געלאָזט אויף עמי־גראַציע, וועגן קיין ארץ־ישראל און ווער קיין אַמעריקע. די לעצטע זענען פריינדלעך אויפגענומען געוואָרן אין ניו־יאָרק דורך דעם פאַראיין און זענען דאָרט געוואָרן מיט דער צייט איבערגעגעבענע עסקנים.

אין יאָר 1921 קומט יחזקאל רודניצקי. זינט 1926 איז ער איי־נער פון די אַקטיווסטע סאָסייטי מיטגלידער, שפּעטער דער פּרע־זידענט פון פאַראיין.

אין יאָר 1921 קומט שלמה עפּשטיין. ער ווערט באַלד אַן אַק־טיווער און טרייער טוער פאַרן ראַדאָמסקער „רעליעף" אין ניו־יאָרק.

עמיגראַנטן פון די 20־קער יאָרן

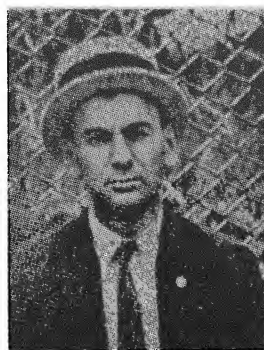

שלמה עפּשטיין (1921) יחזקאל רודניצקי

יחזקאל פּאַצאַנאָווסקי (1923) דוד לעפּקאָוויטש

פישל גליקסמאַן (1924)

פיניע קאַלקע (1925)

אין יאָר 1923 קומט יחזקאל פּאַצאַנאָווסקי. ער איז איינער פון די שפּעטערדיקע פּראָמינענטע און איבערגעגעבענע עסקנים פונעם פאַראיין, לאַנגיאָריקער סעקרעטאַר איינשליסלעך די תקופה פון דער טראַגישער אויסראָטונג פון אונדזער פאָלק.

אין יאָר 1923 קומט דוד לעפּקאָוויטש. ער איז איינער פון די שפּעטערדיקע אַקטיווסטע טוער און פּרעזידענט פון דער סאָסייטי.

אין יאָר 1924 קומט פישל גליקסמאַן. זיין שטילע און צניעות־דיקע געזעלשאַפטלעכע אַרבעט אין ראַדאָמסק האָט ער איבערגעטראָגן קיין אַמעריקע און דער „רעליעף" האָט אין אים געהאַט אַ געטרייען חבר.

אין 1925 ווערט פאָרגעשטעלט אין פאַראיין דער ראַדאָמסקער געזעלשאַפטלעכער עסקן פּיניע קאַלקע, וועלכער ווערט איינער פון די איבערגעגעבנסטע חברים אין דעם ראַדאָמסקער פאַראיין אין ניו־יאָרק.

אין יאָר 1925 באַשליסט דער פאַראיין צו אָרגאַניזירן פאַר די מיטגלידער מעדיצינישע און שפּיטאָל־הילף, וואָס איז צו יענער צייט געווען אַ שווערער פּראָבלעם אין די פאַראייניקטע־שטאַטן בכלל און פאַר פרישע אימיגראַנטן בפרט.

דעם 20־סטן אָקטאָבער 1925 שטאַרבט איינער פון די איבערגעגעבענע ברידער, געוועזענער פּרעזידינט, חיים־משה גראָסבערג.

דעם 6־טן פעברואַר 1926 ווערט דרינגענד געשיקט קיין ראַדאָמסק 1000 דאָלאַר, אין דעם 200 דאָלאַר אויף מצות פאַר דער אָרעמער באַפעלקערונג.

דעם 20־סטן מערץ 1926 אָרדנט איין דער פאַראיין אַ פייערלעכן קבלת־פּנים פאַרן שריפטשטעלער ה. ד. נאָמבערג, וועלכער שילדערט די טרויעריקע לאַגע פון די יידן אין פּוילן בכלל און אין ראַדאָמסק בפרט. אויפן אָרט ווערט געזאַמלט אַ סומע פון 370 דאָלאַר וואָס ווערט גלייך איבערגעשיקט קיין ראַדאָמסק. סוף 1927 איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן אַ טרויער־פאַרזאַמלונג נאָכן פּלוצימדיקן טויט פון שריפטשטעלער ה. ד. נאָמבערג ז"ל.

אין דעצעמבער 1924 פייערט דער פאַראיין זיין זילבערנעם 25־יאָריקן יובילעאום. אונטער דער אָנפירונג פון ברודער הערי ב. איסראַעל פייערט דער פאַראיין אין דעצעמבער 1929 זיין 30־יאָריקן יובילעאום.

אין יאָר 1930 ווערט אויפגעלעזט די פאַרוואַלטונג און עס ווערט באַשלאָסן אַז די סאָסייטי וועט אויך אָנפירן מיט דער רעליעף אַרבעט. דער ברודער פיליפּ פלאַקאָוויטש איז דאַן געווען דער פּרעזידענט פון פאַראיין.

דעם 18־טן יולי 1931 ווערט באַשלאָסן צו שאַפן אַ פאָנד פון 1000 דאָלאַר, וואָס זאָל דערמעגלעכן אַנטקעגנצוקומען די גרויסע צאָל ביטעס צו שטיצן מיטגלידער אין נויט אָדער קראַנקהייט.

אין סעפּטעמבער 1931 גיט איבער פּנחס קאַלקע אַ באַריכט פון זיין רייזע קיין ראַדאָמסק און ארץ־ישראל און שילדערט די טעטיקייט און שווערן קאַמף פון די יידן אין פּוילן בכלל און אין ראַדאָמסק בפרט.

אין די יאָרן 1931—1933 איז די טעטיקייט סיי פון רעליעף און סיי פון דער סאָסייטי געווען זייער אָפּגעשטאַנען. דער ברודער הערי פישמאַן נעמט איבער (צום ערשטן מאָל) דעם פּריזידענט־אַמט און פאַרשפּרעכט אויפצולעבן די טעטיקייט. ער זאָגט אויך צו ווידער צו אַקטיוויזירן די פרויען סעקציע.

אין אַפּריל 1933 נעמט דער פאַראיין אָנטייל אין דער גרויסער פּראָטעסט־אַקציע קעגן היטלעריזם און שליסט זיך אָן אין דער בויקאָט־אַקציע קעגן דייטשע סחורות.

אין יאָר 1934 ווערט געגרינדעט אַ „ראַדאָמסקער הילפס־פאַראיין" צו שטיצן די פּאָליטישע אַרעסטירטע און קרבנות פון פּוילישן פאַשיזם, העלפן די אַרעסטירטע מיט אַדוואָקאַטן און געלט מיטלען.

פה. פלאַקאָוויטש

הערי פישמאַן

אין יאָר 1936 ווערט געשיקט קיין ראַדאָמסק אַ באַגריסונג צו דער 25־יאָריקער פייערונג פון לינת־הצדק, מיט אַ מתנה פון 50 דאָלאַר.

דעם 15־טן פעברואַר 1936 שיקט דער פאַראיין אַ פּראָטעסט־טעלעגראַמע צום פּוילישן אַמבאַסאַדאָר אין אַמעריקע, קעגן די רדיפות פון דער פּוילישער מאַכט לגבי די פּוילישע יידן. שפּעטער איז אָרגאַניזירט געוואָרן אַ פּראָטעסט־קאָנפערענץ דורך דעם ראַדאָמסקער פאַראיין אין ניו־יאָרק (דעם 5־טן אַפּריל 1936), ביי דער אָנוועזנהייט פון 400 דעלעגאַטן פון 180 פאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס (פון דער קאָנפערענץ האָט זיך שפּעטער געשאַפן דער יידישער אַלגעמיינער פאָלקס קאָמיטעט קעגן די רדיפות אויף יידן אין פּוילן).

דער 40־יאָריקער יובילעאום פון פאַראיין איז פאָרגעקומען אין יאָר 1939, אונטער דער אָנפירערשאַפט פון ברודער יחזקאל רודניצקי. אויף דער פייערלעכער אַקאַדעמיע זענען באַצייכנט געוואָרן די באַזונדערע פאַרדינסטן פון די ברידער: משה־חיים גראָסבערג, פיליפּ לאגער, אַברהם האָבער, סאול גרינבערג, הערי סעדלעצקי, מענדל גאָלדמאַן, משה לעווקאָוויטש, אהרון גליקסמאַן, מאָריס שוואַרץ, פישל גליקסמאַן, יחזקאל פּאצאנאָווסקי, פּיניע קאַלקע, יחזקאל רודניצקי, לעאָן עלענבערג, דוד לעפּקאָוויטש, קאַרל עלענבערג און פיל אַנדערע.

אין דעם ספּעציעלן „אַלמאַנאַך" אַרויסגעגעבן צום 40־יאָריקן יובילעאום ווערט געזאָגט: „מיר שליסן אונדזערע 40 יאָר געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט ווי אַ פאַראייניקטע משפּחה. מיר עפענען אַ ניי קאַפּיטל אין לעבן פון אונדזער אָרגאַניזאַציע מיט דעם באַוווסטזיין, אַז מיר זענען אַ טייל פון דעם גרויסן דינאַמישן כוח פון דעם אַמעריקאַנער יידנטום, וואָס שטייט אין דעם איצטיקן מאָמענט גרייט צו פאַרטיידיקן און באַשיצן אונדזערע ברידער און שוועסטער וואָס ווערן פאַרפאָלגט אין פאַרשידענע טיילן פון דער וועלט".

אין צוזאַמענהאַנג מיטן 40־יאָריקן יובילעאום האָט געשריבן ד"ר ש. מאַרגאָשעס אינעם „טאָג": „פערציק יאָר איז אַ לאַנגע צייט אין לעבן פון יעדע אָרגאַניזאַציע, בפרט אין לעבן פון אַ לאַנדסמאַנשאַפט־אָרגאַניזאַציע דאָ אין לאַנד. איר האָט געהאָלפן אַלע נאַציאָנאַלע יידישע אינסטיטוציעס אָן פאַרטייאישקייט און אָן צופיל פּאַבליסיטי. געשטאַרקט זאָלן ווערן אייערע הענט".

הלל ראָגאָף פון „פאָרווערטס" שרייבט: „די נאָוואָ־ראַדאָמסקער סאָסייטי געהערט צו יענער גרופּע יידישע לאַנדסמאַנשאַפט־אָרגאַניזאַציעס, וואָס האָבן פאַרבונדן דאָס יידישע אַמעריקע מיט דעם יידישן לעבן אין אַנדערע לענדער, ספּעציעל מיט דעם גרויסן יידישן ישוב אין פּאַלעסטינע. איך ווייס דאָס איר זייט אימער צווישן די ערשטע זיך אָפּצורופן אויף אַלע וויכטיקע יידישע אונטערנעמונגען דאָ אין לאַנד און אויך אין אַנדערע לענדער. איר זייט פאַרבונדן מיט אַזעלכע רעליעף אַרגאַניזאַציעס ווי דער „אָרט", „הדסה", פּוילישער פאַרבאַנד און אַזוי ווייטער. אין דער היינטיקער צייט איז די אַרבעט

MEMORIAL PAGE

IN LOVING MEMORY OF OUR SONS

WHO HAVE MADE THE SUPREME SACRIFICE

PAUL DICKMAN

JOSEPH HERTZBERG

ALEX HEIMAN

ALVIN NIRENBERG

BENJ. RUBIN

MANNY SHAPIRO

יזכור־עמוד צום אָנדענק פון די 6 געפאַלענע ראַדאָמסקער זין

וועלכע האָבן אָפּגעגעבן זייער לעבן אין הייליקן קאַמף קעגן דייטשישן שונא בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה.

(פונעם גאָלדענעם־יובילײ זשורנאַל 1899—1949)

די וויכטיקסטע וואָס אָרגאַניזירטע יידן דאָ אין לאַנד קאָנען טאָן. איך גראַטולירן אייך פאַר אייער שיינער פאַרגאַנגענהייט און ווינטש אייך נאָך אַ שענערע צוקונפט״.

בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה

דאָס יידישע ראַדאָמסק האָט אין די ערשטע טעג פונעם קריג דערפילט אויף זיך די פינצטערע און טראַגישע סיטואַציע פון מאָרד, רויב און פאַרפאָלגונגען. די ראַדאָמסקער סאָסייטי אין ניו־יאָרק איז גלייך צוגעטרעטן צו אַן אָרגאַניזירטער הילפס־אַקציע, אין דער ערשטער ריי, פון שיקן שפייז־פעקלעך קיין ראַדאָמסק, פאַר משפחות און יחידים וועמענס אַדרעסן ס׳האָבן זיך געפונען אין „רעליעף״. עס איז אויך אָרגאַניזירט געוואָרן דאָס שיקן שפייז־פעקלעך אין די ראַמען פון אַן אַלגעמיין יידישער הילפס־אַקציע, פאַר סתם יידן וועלכע עס איז געלונגען צו אַנטלויפן פון פוילן קיין רוסלאַנד. שפּעטער, האָט דער ראַדאָמסקער פאַראיין אין ניו־יאָרק צוגעטרעטן צו שאַפן אַ „צען־טויזנט־דאָלאַר־פאָנד״ פאַר די ראַדאָמסקער יידן וועלכע וועלן בלייבן לעבן נאָכן קריג. אויף דעם צוועק איז דעם 27־טן פעברואַר 1943, אויף אַ באַנקעט ביים חבר שעדלעצקי, געזאַמלט געוואָרן 2500 דאָלאַר (סאול גרינבערג, שעדלעצקי און אַנדערע האָבן זיך באַשטייערט מיט גרעסערע סומען אייף דעם צוועק).

78 קינדער פון ראַדאָמסקער לאַנדסלייט האָבן זיך רעגיסטרירט אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי צום קאַמף מיט היטלער־דייטשלאַנד. פון זיי זענען געפאַלן 6 קרבנות אין קאַמף קעגן דעם פינצטערן נאַצישן שונא: 1. פאַול דיקמאַן; 2. אַלעקס היימאַן; 3. בענז׳ רובין; 4. יוסף הערצבערג; 5. עלווין נירענבערג; 6. מאַני שאַפּיראָ.

אין לויף פון דער לאַנגער צווייטער וועלט־מלחמה האָט דער ראַדאָמסקער „רעליעף״ געשטיצט אַלע מיטגלידער אָדער קינדער פון מיטגלידער אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי, מיט אַלעם וואָס עס איז געווען נויטיק. אין דער שפּיץ מיט סאול גרינבערג האָט די סאָסייטי צו דעם צוועק געשאַפן אַ ספּעציעלן קאָמיטעט מיטן אָנטייל פון: הערי איסראַעל, וויטראָפּסקי, דוד לעפקאָוויטש, רודניצקי, קאַלקע, פּאַצאַנאָווסקי, סיעדלעצקי, היימאַן און אַנדערע. ס׳איז באַשטימט געוואָרן צו פאַרטיילן יעדן צוריקגעקומענעם ראַדאָמסקער סאָלדאַט 25 דאָלאַר און סאול גרינבערג האָט צו די 25 דאָלאַר דערלייגט זיינע 25 דאָלאַר.

פאַר דער שארית־הפליטה

אין יאָר 1945, באַלד נאָך דער נאַצישער מפּלה, האָט דער פאַראיין געלאָזט וויסן סיי אין די אַמעריקאַנער און סיי אין אַלע אַנדערע צייטונגען, אַז אַלע אָפּגעראַטעוועטע לאַנדסלייט זאָלן זיך גלייך ווענדן און מען וועט זיי שטיצן מיט אַלעם וואָס עס איז נאָר מעגלעך. טויזנטער פעקלעך מיט שפּייז און באַקליידונג האָבן געשטראָמט אין די פאַרשידענע דייטשע לאַגערן אין וועלכע עס האָבן זיך געפונען ראַדאָמסקער לאַנדסלייט. אויך אין פאַרשידענע לענדער פון אייראָפּע און אין אַלע שטעט פון פוילן ווו עס האָבן זיך נאָר געפונען ראַדאָמסקער, האָט דערגרייכט די הילף. פאַר דער צושטערטער קהילה אין ראַדאָמסק האָט מען געשיקט פאַר די דאָרט איבערגעבליבענע איינצלנע יידן אַ סומע פון 800 דאָלאַר.

ראַדאָמסקער יידן האָבן זיך נאָך דער מלחמה גרופּירט אין דייטשלאַנד אין די לאַגערן: לאַנדסבערג, ווידן פעלדאפינג, זיסלהיים. אויך אין עסטרייך, פראַנקרייך, איטאַליע און שוועדן האָבן זיך קאָנצענטרירט ראַדאָמסקער פּליטים. טויזנטער דאַנק־בריוו פון די אויסגערעכנטע לאַגערן און פון שוועדן, בעלגיע, סאָוויעטן־פאַרבאַנד, כינע און ציפּערן זענען באַקומען געוואָרן פאַר דערהאַלטענע שפּייז און קליידונג־פעקלעך, געלט און מעדיקאַמענטן, אין איינצלנע פאַלן אויך מאַשינען און רייזע־הוצאות, וואָס דער פאַראיין האָט געשיקט. אייניקע צענדליק־טויזנטער דאָלאַר איז אין דער צייט אויף דעם צוועק אויסגעגעבן געוואָרן אַ דאַנק די אומבאַשרייבלעכע אָנשטרענגונג פון די איבערגעגעבענע עסקנים אין דער סאָסייטי און רעליעף: מ. ש. עפּשטיין, פּאַצאַנאָווסקי, רודניצקי, קאַלקע, ד. לעפקאָוויטש און אַנדערע. זיי האָבן נאָך דער שווערער אַרבעט זיך געווידמעט נישט נאָר די געלט־זאַמלונגען, נאָר אַליין געפּאַקט די שפּייז און קליידונג־פעקלעך, געענטפערט אויף טויזנטער בריוו אד״ג.

בעת אַ געזעגענונגס־באַנקעט לכבוד דעם אומערמידלעכן רעליעף־טוער און פּרעזידענט הערי רודניצקי פאַר זיין רייזע קיין ישראל (אין יאָר 1952), איז געשאַפן געוואָרן די ערשטע סומע פון 1500 דאָלאַר פאַר בויען אַ פאָלקס־הויז אין ישראל א.נ. פון די ראַדאָמסקער קדושים. בעת דעם באַנקעט פאַר האַרי רודניצקי אין ישראל, איז באַשלאָסן געוואָרן אויפצושטעלן אין ישראל אַ גמילות־חסד־קאַסע און ה. רודניצקי האָט דעם באַשלוס געבראַכט צו דיסקוסיע, נאָך זיין צוריקקער, פאַר דער סאָסייטי־פאַרוואַלטונג. די סאָסייטי האָט גלייך איבערגעשיקט קיין ישראל פאַר דעם צוועק די סומע פון 1500 דאָלאַר (אין דעם 300 דאָלאַר אַ שפּענדונג פון האַרי רודניצקי, וועלכער האָט צעטיילט די סומע נויטבאַדערפטיקע.

אין דער זעלבער צייט האָט די סאָסייטי געשטיצט די אַלגעמיינע אַמעריקאַנער הילפס־אינסטיטוציעס ווי: „ראַשן וואָר רעליעף״; „רעד־קראָס״; „בריטיש וואָר רעליעף״; „יונייטיד וואָר רעליעף״; יונייטיד דזשואיזש אַפּיל״; „רויטער מגן דוד״; „הסתדרות קאַמפּיין״ און אַנדערע פאָנדן (אויף די אַלע אונטערשטיצונגען האָט דער פאַראיין אויסגעגעבן צען טויזנט דאָלאַר).

דער ברודער יחזקאל רודניצקי האָט באַזוכט ישראל אין דער צייט ווען עס האָבן אָנגעהויבן אָנקומען אַהין ראַדאָמסקער אָפּגעראַטעוועטע לאַנדסלייט. און עס איז באַשלאָסן געוואָרן די דאָרטיקע גמילות־חסדים קאַסע שטאַרק אויסצוברייטערן און פאַר דעם צוועק איז געשאַפן געוואָרן (לויט דער איניציאַטיוו פון די ברידער רודניצקי, פּאַצאַנאָווסקי און עפּשטיין) אַ סומע פון 2672 דאָלאַר. ליידער איז דער איבערגעגעבענער ברודער שלמה עפּשטיין אין דער צייט געשטאָרבן און ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן די גמילות־חסדים־קאַסע אין תל־אביב אָנצורופן אויף זיין נאָמען.

דער 50־יאָריקער יובילעאום

אַ חוץ דער גיגאַנטישער הילפס־אַרבעט פאַר דער שארית־הפליטה, איז די סאָסייטי אָנגעגאַנגען מיט איר נאָרמאַלער אָרטיקער אַרבעט אויף אַלע געביטן פון קולטורעלער, סאָציאַלער און געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט.

דער באַגאַבטער ראַדאָמסקער שריפטשטעלערין שרה האַמער־דזשאקלין האָט די סאָסייטי מיטגעהאָלפן אַרויסצוגעבן אירע ביכער „לעבנס און געשטאַלטן״ (1946) און „שטאַמען און צווייגן״ (1954).

סוף יאַנואַר 1949 איז געפייערט געוואָרן דער 50־יאָריקער יובל פון דער סאָסייטי. אונטער דער רעדאַקציע פון פריינט פּיניע קאַלקע איז דאַן דערשינען אַ שיינער זשורנאַל אין יידיש־ענגליש, ווו דער רעדאַקטאָר שרייבט:

„מיר האָבן אַוועקגעגעבן 50 יאָר פון שווערער מי און אַרבעט צו פאַרשענערן דאָס אַלגעמיינע יידישע פאָלקס־לעבן: געשאַפן טויזנטער דאָלאַר פאַרן קרן־היסוד; געהאָלפן מיט גרויסער הילף אונדזערע אַלע יידישע נאַציאָנאַלע אָרגאַניזאַציעס; געהאָלפן אַלע יאָרן אונדזער געבוירן־שטאָט מיט אַלע אירע נויטבאַדערפטיקע אינסטיטוציעס; איבערגעגעבן זיך מיט לייב און לעבן צו העלפן די שארית־הפליטה פון דעם גרעסטן יידישן וועלט־

די עקזעקוטיווע פון רעליף — הילפס־קאָמיטעט אין יאָר 1949 :
שטייען פון רעכטס — ה. רודניצקי, ס. שוואַרץ, ה. איסראַעל, מ. שאפירא
זיצן פון רעכטס — פ. קאלקע, ד. לעפקאָוויטש, ש. עפשטיין, ה. סעדלעצקי, י. פאצאנאווסקי

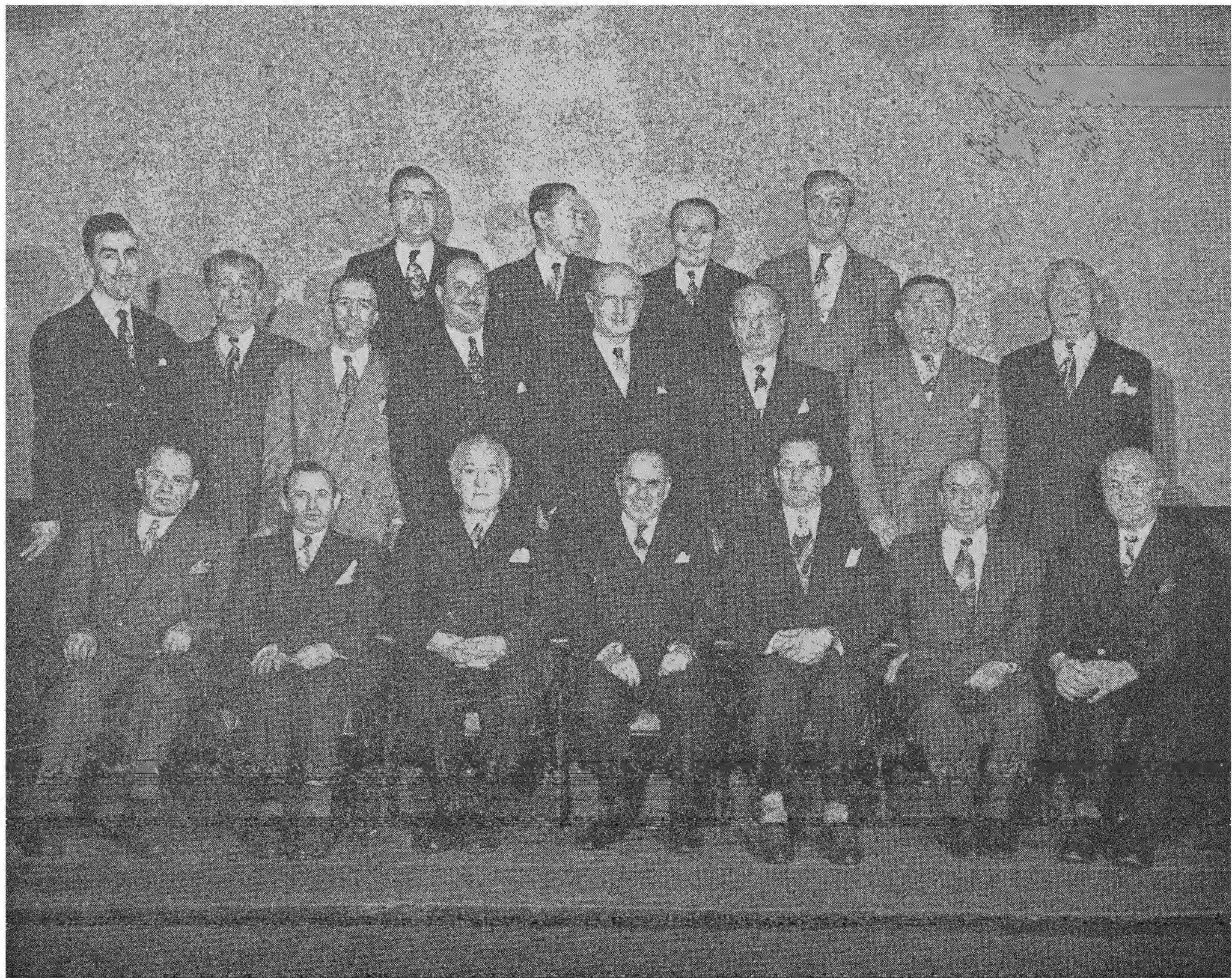
די אַקטיווע טוערינס פון דער פרויען־סעקציע ביי דער ניו־יאָרקער סאָסייטי.
(די סעקציע האָט זיך געגרינדעט אין יאָר 1934 ; די אויפנאַמע איז געמאַכט געוואָרן אין יאָר 1949)
שטייען פון לינקס—ה.ב. איסראַעל (אָרגאַניזאַטאָר); שרה ה. דזשאקלין, ל. שאפירא, מ. צימבערג, וו. קנאָפף, ר. אָבערמאַן, ר. שפירא, ה. רודניצקי (אָרגאַניזאַטאָר)
זיצן פון לינקס — ה. וויטראָפסקי, ל. לאגער, ד. קראוס, ס. רודניצקי, ג. קאסאי.

חורבן; געשטאַנען מיט גלייכע אין דעם גרויסן וועלט־געראַנגל כדי אָנצוהאַלטן מיט אַלע כוחות אונדזערע געראַכטע יידישע קאַמפּס־פּאָזיציעס. ווי אַזוי קאָן מען פאַרשווייגן אַזאַ גאָלדענע געלעגנהייט ווי אַ 50־יאָריקן יובליי און נישט דערמאָנען האַרציקע, טייערע פאָלקס־מענטשן, וועלכע האָבן אַוועקגעגעבן זייער צייט, געלט און געזונט פאַרן קיום פון יידישן פאָלק. אַ סאָסייטי מיט אַזאַ רייכער טראַדיציע און אַזעלכע איבערגעגעבענע פּאַטריאָטן ווי ברודער סאָל גרינבערג, וואָס זיין גייסט און נשמה זענען אַדורכגעדרונגען מיט די טיפעליידן פון די אָרעמע, נויטליידנדיקע מענטשן. זאָלן אויך דערמאָנט ווערן: די ליבע פאַמיליעס שעדלעצקי, וועלכע האָבן זיך אַזוי באַליבט געמאַכט צוליב זייערע האַרציקע מעשים טובים פאַרן ראַדאָמסקער „רעליעף״; דער חשובער מאַקס דיקער־מאַן; די ברידער משה לעווקאָוויטש, אהרון גליקסמאַן, הערי פּיש־מאַן, קלמן ראטשטיין, פּישל גליקסמאַן און אַנדערע טייערע ברי־דער וואָס זייערע מעשים טובים זענען געווען דער גייסטיקער כוח אויף פאַרן גרויסן זיג פון ישראל״.

אין אַ צווייטן אָרט אין דעם דערמאָנטן זשורנאַל לייענען מיר:

„זאָלן מיר היינט מיט אונדזער פייערונג דעמאָנסטרירן אונדזער גרויסע פרייד פאַר דעם גליק וואָס עס איז אונדז אַלעמען באַשערט געווען צו דערלעבן דאָס ווידערגעבורט פון אונדזער יידישער מדינה, נאָך צוויי טויזנט יאָר פאַרשקלאַ־פונג, פּיין און פאַרפאָלגונגען. זאָל דער גרויסער פריידיקער מאָמענט שטאַרקן אונדזערע הענט און אונדז אַלעמען דער־מוטיקן צו ווייטערדיקער נויטיקער הילפס־אַרבעט פאַר אונ־דזערע לאַנדסלייט צו היילן די שווערע ווונדן פון אונדזער שוידערלעכער פאָלקס־טראַגעדיע״.

די סאָסייטי איז געווען פון די ערשטע אַמעריקאַנער לאַנדס־מאַנשאַפטן, וואָס האָבן וואַרם אונטערשטיצט יעדע אַקציע פאַר ישראל. מיט דער הילף פון אַקטיווע איבערגעגעבענע חברים אין ישראל איז געלונגען אויפצובויען צוויי הייזער אין חולון פאַר אונדזערע נייע עולים אין ישראל (15 טויזנט דאָלאַר האָט מען אויף דעם צוועק איבערגעשיקט).ליידער האָט די אַקציע סיי דער סאָסייטי און סיי די חברים אין ישראל פאַרשאַפט נישט ווייניק פאַרדרוס, ווייל מען האָט נישט געקענט באַפרידיקן אַלע פאָדערונגען מיט די 8 וווינונגען וואָס מען האָט אויפגעבויט.

דער אַראַנזשיר־קאָמיטעט צום 50־יאָריקן יובילעאום (1949)

זיצן פון לינקס — י. פּאצאנאווסקי, ד. לעפקאָוויטש, ה. סעדלעצקי, ה. ב. איסראַעל, ס. שוואַרץ, י. קאַסאָי, פּ. קאַלקע;
צווייטע שורה פון לינקס — י. וויטראָפּסקי, ה. הובערמאַן, פּ. קנאָפּף, אַל. היימאַן, ג׳. א. צימבערג, א. האַבער, ש. עפּשטיין, מ. סעלקאָוויטש;
אויבן פון לינקס — ה. וויטראָפּסקי, מ. שאַפּירא, ה. רודניצקי, א. קראוס.

מען טרינקט „לחיים” אין הויז פון י. פאצאנאווסקי (ניו־יאָרק)
לכבוד דאָס לייגן דעם גרונדשטיין פאַר די 2 הייזער אין ישראל (נאָוועמבער 1951)

בעתן בויען איינע פון די 2 הייזער אין חולון א. נ. פון סאָל גרינבערג ז"ל

HARRY RUDNITSKY, RELIEF CHAIRMAN

Harry Rudnitsky donated many years and much health and energy to his beloved organization. Great is his register of activities in the Society and relief activities. He is always ready to help the needy and welcomes all with a warm heart and a ready hand. With his strength of character and untering devotion he supports the nowo Radomsko Society and their activities.

DAVID LEFKOWITZ, President

He is the experienced president of the unceasing Society and relief committee. Unbounded were his effort in the relief activities of our society, activities on the behalf of the surviving victims of World War II and a belief of perpetuating the memory of the deceased. His devoted colleague is Vice President Harry Israel, who is always there by his side participating in the hard work of the society.

נאָך די שווערע, אָנגעשטרענגטע יאָרן פון אַרבעט האָט זיך געלאָזט מערקן אין דער סאָסייטי אַ געוויסע מידקייט און נאַטירלעכער שטילשטאַנד. דאָך האָבן די וועטעראַנען, ווי יחזקאל פּאַצאַנאָווסקי, יחזקאל רודניצקי, דוד לעפקאָוויטש, לעאָן עלענבערג און אַנדערע וואַרם אויפגענומען דעם רוף פון די ראַדאָמסקער אין ישראל, וועגן העלפן אַרויסגעבן דעם יזכור־בוך צום אָנדענק פון דער ראַדאָמסקער יידישער קהילה.

י ח ז ק א ל ר ו ד נ י צ ק י. אַ סך יאָרן און געזונט האָט ער געווידמעט זיין באַליבטע אָרגאַניזאַציע און גרויס איז זיין רעיעסטער פון אַקטיוויטעט אין דער סאָסייטי און אין רעליעף.

ד ו ד ל ע פ ק אָ ו ו י ט ש. ער איז דער פיל־יאָריקער פּרעזידענט פון דער אומערמידלעכער אַרבעט פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער סאָסייטי און רעליעף. אומבאַגרענעצט זענען זיינע אָנשטרענגונגען אין דער גרויסער הילפס־אַקציע פאַר אונדזער סאָסייטי און רעליעף, פאַר די שווער־געליטענע לאַנדסלייט פון דעם היטלער־חורבן וועלכע זענען געבליבן לעבן און פאַר דער פאַראייביקונג פון אונדזערע קדושים.

ה ע ר ש ל ע פ ש ט י י ן. זיין געזעלשאַפטלעך־סאָציאַליסטישע פאַרגאַנגענהייט אין ראַדאָמסק, האָט אים נישט געלאָזט רוען ביז ער האָט אין יאָר 1944 אָרגאַניזירט אַ לאַנדסלייט־אָרגאַניזאַציע אין זיין וווין־שטאָט לאָס־אַנדזשעלעס. זייער אַקטיוו און קאָליִרפול איז זיין טעטיקייט, שטענדיק דער ערשטער צו לייסטן זעלבסט און באַגייסטערן אַנדערע צו דעם צוועק. אַ באַזונדערער שטריך אין זיין טעטיקייט איז די אַרבעט פאַר ארץ־ישראל, אַקטיוו אין געווערקשאַפטס־קאַמפּיין אדג"ל.

דער שרייבער פון ד שורות האָט אין משך פון לאַנגע וואָכן זיך באקענט מיטן אַרכיוו פון די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין ניו־יאָרק און איז באמת געווען איבעראַשט פונעם אַלזייטיקן אָרגאַניזאַציאָנעלן און גייסטיקן כוח וואָס עס האָבן אַרויסגעוויזן דאָרט זיינע יוגנט־פריינט פון נאָוואָ־ראַדאָמסק. ווי אַ גאָלדענער שנור ציט זיך זייער טעטיקייט באַגלייט מיטן שטאַרקן ווילן צו העלפן די פאַרבליבענע יידן אין ראַדאָמסק. אַליין נישט פריי פון נויטווענדיקער הילף אין דעם רייכן ניו־יאָרק פאַר זייערע חברים, סיי מאַטעריעלע סיי סאָציאַלע, האָט אויף זיי תמיד געלעגן דער חוב צו העלפן די פאַרבליבענע יידן אין ראַדאָמסק אויפצובויען דאָרט זייערע אינסטיטוציעס, וועלכע זאָלן מיטהעלפן אין די דאָרטיקע באַדערפענישן.

באַזונדערס האָט זיך אַרויסגעוויזן די גרייטקייט און איבערגעגעבנהייט צו העלפן אין דער צייט פון אונדזער פאָלקס־טראַגעדיע, בעת אַרבעטס־מענטשן האָבן זיך דערהויבן צו אימפּאָזאַנטע מעשים אין אָט דער צייט. נישט נאָר וואָס עס זענען געזאַמלט געוואָרן פיל צענדליקער טויזנטער דאָלאַרן, נאָר זיי האָבן אַליין געפּאַקט און געשיקט הילפס־פּאַקעטן באַגלייט מיט די וואַרעמסטע געפילן און ברכות אין אַלע פלעצער וווּ נאָר עס האָט זיך געפונען אַ לעבנס־געבליבענער ראדאָמסקער לאַנדסמאַן.

זאָל אויך אונטערגעשטראָכן ווערן די פּאָזיטיווע טעטיקייט אינעם אַלגעמיין־נאַציאָנאַלן יידישן לעבן אין אַמעריקע. די וואַרעמע אָפּרופן פון דער דאָרטיקער פּרעסע וועגן אָט דער טעטיקייט איז דער בעסטער באַווייז, אַז אונדזערע לאַנדסלייט דאָרט האָבן מיט זייער באַשיידענער הילף נישט ווייניק בייגעשטייערט אויך דערצו.

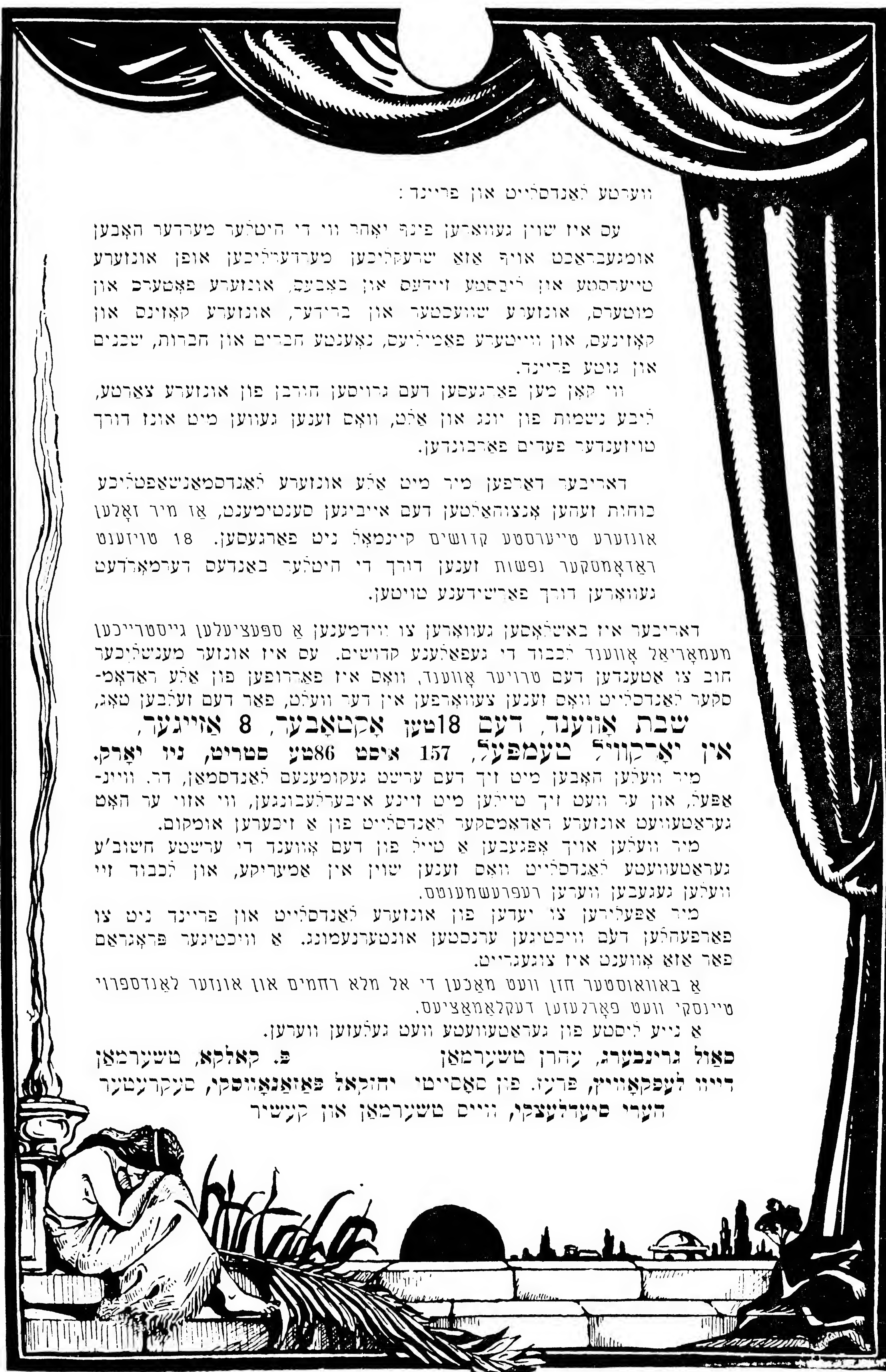

בעת דער פייערונג פונעם 60־יאָריקן יובילעאום פון דער סאָסייטי (1958)

נאָוואָראַדאָמסקער סאָסייטי און נאָוואָראַדאָמסקער רעליף אָרגאַניזאַציע

אַ יזכור אָוונט

געווידמעט פאַר די אומגעקומענע קדושים פון אונזער הײמשטאָט נאָוואָראַדאָמסק.

וועדטע לאַנדסלייט און פריינד :

עס איז שוין געוואָרען פינף יאָהר ווי די היטלער מערדער האָבען אומגעבראַכט אויף אַזאַ שרעקליכען מערדעריליכען אופן אונזערע טייערסטע און ליבסטע יידעס און באָבעס, אונזערע פאָטערס און מוטערס, אונזערע שוועסטער און ברידער, אונזערע קאָזינס און קאָזינעס, און ווייטערע פאַמיליעס, נאָענטע חברים און חברות, שכנים און גוטע פריינד.

ווי קאָן מען פאַרגעסען דעם גרויסען חורבן פון אונזערע צאַרטע, ליבע נשמות פון יונג און אַלט, וואָס זענען געווען מיט אונז דורך טויזענדער פעדים פאַרבונדען.

דאריבער דארפען מיר מיט אַלע אונזערע לאַנדסמאַנשאַפטליכע כוחות זעהען אָנצוהאַלטען דעם אייביגען סענטימענט, אַז מיר זאָלען אונזערע טייערסטע קדושים קיינמאָל ניט פאַרגעסען. 18 טויזענט ראַדאָמסקער נפשות זענען דורך די היטלער באַנדעס דערמאָרדעט געוואָרען דורך פאַרשידענע טויטען.

דאריבער איז באַשלאָסען געוואָרען צו ווידמענען אַ ספעציעלען גייסטרייכען מעמאָריאַל אָוונט לכבוד די געפאַלענע קדושים. עס איז אונזער מענשליכער חוב צו אטענדען דעם טרויער אָוונט, וואָס איז פאַרופען פון אַלע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט וואָס זענען צעוואָרפען אין דער וועלט, פאַר דעם זעלבען טאָג,

שבת אָוונט, דעם 18טען אָקטאָבער, 8 אַזייגער,

אין יאָרקוויל טעמפעל, 157 איסט 86טע סטריט, ניו יאָרק.

מיר וועלען האָבען מיט זיך דעם עריסט געקומענעם לאַנדסמאַן, דר. וויינאפעל, און ער וועט זיך טיילען מיט זיינע איבערלעבונגען, ווי אזוי ער האָט געראַטעוועט אונזערע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט פון אַ זיכערען אומקום.

מיר וועלען אויך אָפּגעבען אַ טייל פון דעם אָוונט די ערשטע חשוב'ע געראַטעוועטע לאַנדסלייט וואָס זענען שוין אין אמעריקע, און לכבוד זיי וועלען געגעבען ווערען רעפרעשמענטס.

מיר אַפּעלירען צו יעדען פון אונזערע לאַנדסלייט און פריינד ניט צו פאַרפעהלען דעם וויכטיגען ערנסטען אונטערנעמונג. אַ וויכטיגער פּראָגראַם פאַר אַזאַ אָוונט איז צוגעגרייט.

אַ באוואוסטער חזן וועט מאַכען די אל מלא רחמים און אונזער לאַנדספּרוי טיינסקי וועט פאָרלעזען דעקלאַמאַציעס.

אַ נייע ליסטע פון געראַטעוועטע וועט געלעזען ווערען.

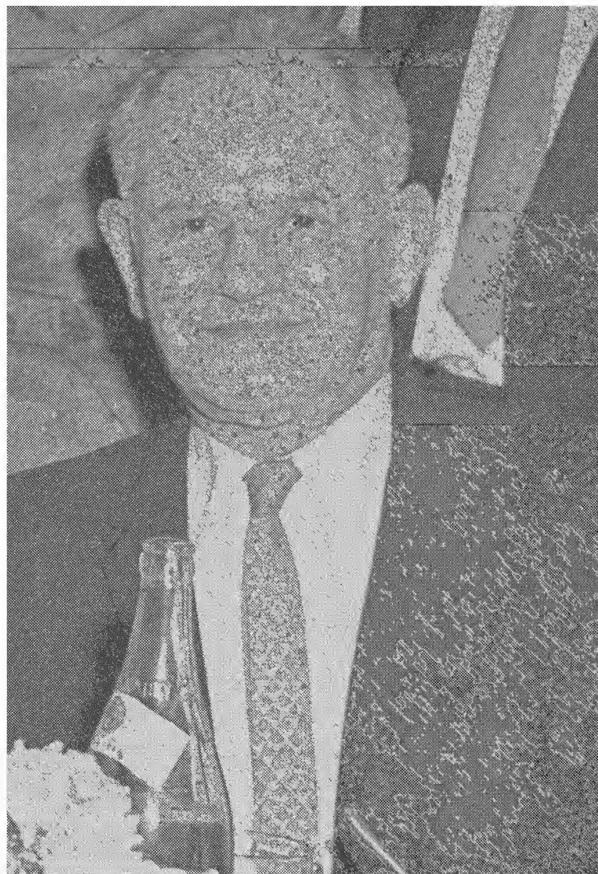
פאַול גרינבערג, עהרן טשערמאַן — פ. קאלקא, טשערמאַן

דייוו לעפּקאָוויץ, פרעז. פון סאָסייטי — יחזקאל פּאַזאַנאָווסקי, סעקרעטער

הערי סיעדלעצקי, וויים טשערמאַן און קעשיר

פאָטאָקאָפּיע פון אַן אויפרוף צום 5־טן יאָרטאָג נאָך דער ליקווידאַציע פון ראַדאָמסקער געטאָ (1946)

יחזקאל פאצאנאוווסקי ז״ל

יחזקאל פאצאנאווסקי — דער בן־יחיד ביי זיינע עלטערן — יצחק און פייגעלע — פון זיי האָט ער געירשנט שטילקייט און איידלקייט און שטענדיק גרייטקייט צו העלפן דעם צווייטן.

אַ קינד פון יענעם דור, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אידיאַלע שטריכן פונעם געזעלשאַפטלעכן, סאָציאַלן און קולטורעלן לעבן ,אַ דור וועלכן עס איז פרעמד געווען דאָס עגאָיסטישע און במילא אַכזריותדיקע אויפפאַסונג פונעם לעבן. דערפאַר האָט זיין האַרץ אַזוי געבלוטיקט ווען ער האָט צוגעזען וויפל ברוטאַליטעט עס ווערט באַגאַנגען קעגן דעם מין מענטש בכלל און לגבי זיין יידיש פאָלק בפרט.

באַלד נאָכן ערשטן וועלט־קריג, ווען יחזקאל פאצאנאווסקי באַקענט זיך מיט די פּראָבלעמען פון דעם אַרבעטער־ציוניזם, באַשליסט ער צו פאַרלאָזן זיין טאַטע־מאַמע מיט פאַמיליע און אויס־געצערטלטע היים, און פאָרט קיין ארץ־ישראל. קיין שום אַרבעט איז אים דאָ נישט געווען שווער, נישט באַקלאָגט זיך קיינמאָל אויף די נישט־לייכטע לעבנס־באַדינגונגען אין ארץ־ישראל. פּערזענלעכע סיבות האָבן אים געשטויסן צו פאָרן צייטווייליק נאָך אַמעריקע (ניו־יאָרק) און יחזקאל פאצאנאווסקי פאַרבלייבט אין אַמעריקע, בויט דאָרט זיין פאַמיליע און ווידמעט זיין גאַנצע ענערגיע און קולטור און וויסן דער אָרגאַניזאַציע פון די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין אַלע אירע טעטיקייטס־געביטן.

העכער 20 יאָר איז ער געשטאַנען אַלס אַקטיווער טוער ביי דער גרויסער און פאַרצווייגטער סאָסייטי־און רעליעף־טעטיקייט, — אַלס סעקרעטאַר איז ער געווען דער לעבעדיקער נערוו פון דער אַרבעט, אָרגאַניזירט נישט נאָר די ברייטע טעטיקייט פונעם פאַרבאַנד אין אַמעריקע נאָר באַזונדער די הילפס־אַרבעט פאַר זיין געבוירן־שטאָט ראַדאָמסק. אין פעריאָד פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז אַ גרויסע לאַסט געלעגן אויף אים: טאָג און נאַכט — אין בוכשטעב־לעכן זין — האָט ער אָפּגעגעבן פאַר דער הייליקער הילפס־אַרבעט. אַלס סעקרעטאַר האָט ער נישט נאָר געלעזן די הונדערטער בריוו פון אונדזערע פליטים און גלייך געגעבן אַלעמען תשובה, נאָר צוזאַמען מיט אַנדערע טוער געפּאַקט טויזנטער פּעקלעך שפּייז און קליידונג און פאַנאַנדערגעשיקט אין פאַרשידענע טיילן פון דער וועלט.

אַ גאָר שטאַרקן אָנטייל האָט יחזקאל פאַצאַנאָווסקי גענומען אין דער צוגרייטונגס־אַרבעט וואָס די לאַנדסלייט אין ישראל האָבן אונטערגענומען אַרויסצוגעבן דעם יזכור־בוך. ער איז געקומען זען מיט די אייגענע אויגן די לעבן־געבליבענע לאַנדסלייט וועלכע זענען עולה געווען קיין מדינת ישראל, און ווי אַזוי זיי האָבן זיך איינגע־אָרדנט. ער האָט אין יאָר 1961 צוזאַמען מיט זיין פרוי באַזוכט ישראל און זיך באַקענט מיט די אַלע פּראָבלעמען און באַזונדערס מיט די צוגרייטונגען פאַרן ספר־הזכרון.

קומענדיק צוריק אַהיים, האָט ער זיין אַרבעט פאָרגעזעצט מיט מער ענערגיע, נישט געקוקט אויפן אָפּגעשוואַכטן געזונט, ביז דאָס גוטע האַרץ פון דעם דאָזיקן זעלטן־טייערן מענטש האָט אין סעפּטעמ־בער 1963 זיך אָפּגעשטעלט אויף אייביק.

HARRY PAZANOWSKY, Blessed Memory

Harry Pazanowsky, the only son of his parents, Isaac and Figele, inherited their sedateness, gentile nature, and constant readiness to help others.

He was a child of that generation which exemplified the ideals of a socially orientated and cultural life, a generation which was estranged from an egocientic and inhumane outlook on life. For that reason, his heart bled as he witnessed brutality against mankind in general and the Jewish nation in particular.

Immediately following world war I when Harry Pazanowsky became acquainted with the problems of Workers Zionism he decided to Leave his parents and family and the security of his home, and went to the land of Israel. There was no task that was too difficult for him; not did he ever complain of the difficult living conditions in Israel. However, personal considerations caused him to go to New York, U.S.A. and so Harry Pazanowsky remained in America. He reased his family there and dedicated all of his physical and spiritual resources to the Noworadomsker Society.

For over twenty years he remained active in the numerous branches of society and relief work; as secretary he was the nerve center of this work.

Harry Pazanowsky donated tremendous aid towards the completion of the Yizkor Book, a work which was started by Radomsko compatriots in Israel. He witnessed with his own eyes the way of life of the survivors that settled in Israel, as in 1961 he and his wife visited Israel and became acquainted with the warious problems that confronted the Radomsko survivors, especially problems concerning the preparation of the Yizkor Book.

After his return home, he continued his work with even more vim and vigor, disregarding his overworked heart, until in Sept. 1963, it ceased forever.

שלמה (סאַל) גרינבערג ז״ל

דאָ איז דער פּלאַץ פאַר אַ ספּעציעלער דערמאָנונג פון סאָל גרינבערג ז״ל, דער פאָלקס־מענטש וואָס זיין איינציקער ציל אין לעבן איז געווען צו העלפן נויטליידנדיקע מענטשן. פיל מאָל האָט ער געהאָלפן מיט דער זעלבער גרייטקייט סיי יידן און סיי נישט־יידן, אָבער זיין איבערגעגעבנהייט צו זיין געבוירן־שטאָט ראַדאָמסק האָט נישט געהאַט קיין גרענעץ. נישט קיין מיליאָנען האָט ער פאַרמאָגט, נאָר אַ באַזונדער וואַרעם האַרץ וואָס האָט קיינמאָל זיך

שלמה (סאַל) גרינבערג לייענט די באַשטעטיקונג פון ק.ק.ל. וועגן פלאַנצן אויף זיין נאָמען 18 (ח״י) ביימער דורכן ראַדאָמסקער אירגון אין ישראל.

נישט גערעכנט מיט דעם וואָס יענער גיט נאָר שטענדיק געווען גרייט צו שפּענדן נאָך מערער.

אין יאָר 1958 איז זיין אַרכיוו איבערגעפירט געוואָרן קיין ישראל און געפינט זיך אין אַ ספּעציעלן צימער וואָס טראָגט זיין נאָמען (דער צימער איז אַ טייל פון דער וווינונג אויף חולדה 9 אין תל־אביב, וואָס דינט דעם אירגון יוצאי ראַדאָמסק). די וווינונג איז געקויפט געוואָרן פאַר 6000 דאָלאַר וואָס די סאָסייטי האָט איבערגעשיקט און איז מעבלירט געוואָרן מיט אַן עקסטראַ־סומע וואָס איז געשיקט געוואָרן פון די 1000 דאָלאַר וואָס דער פאַר־שטאָרבענער סאָל גרינבערג ז״ל האָט איבערגעלאָזט אין זיין צוואה.

עס ליגט פאַר אונדז זיין באַגריסונג צום 40־יאָריקן יובילעאום (1939) פון דער ראַדאָמסקער סאָסייטי אין וועלכער ער זאָגט:

„אין דעם איצטיקן מאָמענט שיק איך מיין האַרציקן גרוס צו מיינע אָרעמע ברידער און שוועסטער אין מיין געבוירן־שטאָט ראַדאָמסק. עס איז מיין ווונטש און האָב דערויף רע־זערווירט 1000 דאָלאַר, וואָס וועלן פאַרטיילט ווערן: 400 דאָלאַר פאַרן לינת־הצדק, 400 דאָלאַר פאַרן גמילות־חסד און 200 דאָלאַר פאַרן הכנסת־אורחים אין ראַדאָמסק״.

אַזוי ווי קיין ראַדאָמסק האָט מען שוין דאַן נישט געקענט שיקן דאָס געלט, איז די סומע געשיקט געוואָרן קיין ארץ־ישראל.

אין יאָר 1945 גיט ער די ערשטע 5000 דאָלאַר אויף צו בויען וווינונגען פאַר דער ראַדאָמסקער שארית־הפליטה אין ישראל.

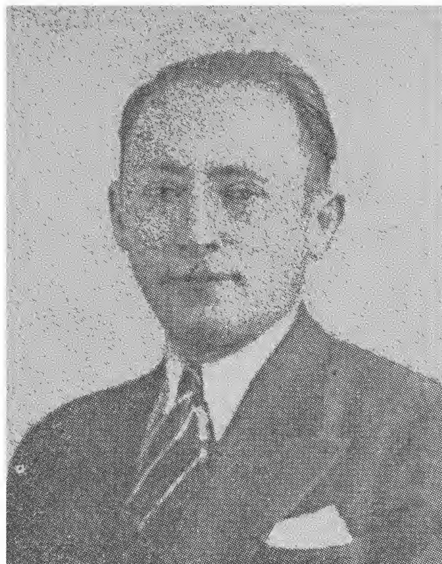
וועגן זיין צדקה טעטיקייט אין ניו־יאָרק האָט ער זיך איינמאָל אַזוי אויסגעדריקט: „די יידן און יידענעס וועלכע קומען צו מיר אין שטוב, אָדער זעצן זיך נעבן מיר אין פּאַרק, וואָלטן זיכער געווען אומגליקלעך ווען זיי וואָלטן געדאַרפט דורכגיין די „שרייבעכצן״ פון אָרגאַניזירטע סאָציאַלע אינסטיטוציעס. איך קאָנקוריר נישט מיט די הילפס־אָרגאַניזאַציעס ווו איך בין אַ מיטגליד (אין העכער 40 פון זיי), אָבער מיינע פריינט וועלכע קומען צו מיר ווייסן אַן אַנ־דערן וועג און איך דאַנק גאָט וואָס זייער וועג פירט דירעקט צו מיר... געלט? וואָס דאַרף איך עס? גאָט גיט מיר עס אַנצוהאַלטן אַ ווײַלע כדי אָפּגעבן עס צו אַנדערע... איך פרעג נישט צופיל דעם באַדערפטיקן. ווען אַזאַ איינער קומט צו מיר און בעט הילף איז נאָך קיינער חלילה נישט אַוועק מיט קיין ליידיקע הענט. און אַזוי פיל נחת ווי איך האָב פון דעם קען מען נישט קויפן פאַר קיין מיליאָנען דאָלאַרן״.

מיט אַ באַזונדער ליבשאַפט האָט ער געשטיצט די אַקציעס פאַר ארץ־ישראל, אַלס סטאַבילער שפּענדער פאַרן קרן־היסוד, קרן קימת לישראל און אַנדערע מגביות. ער איז אויך געווען אַ טרייער און איבערגעגעבענער, פריינט פון די „געווערקשאַפטס קאַמפּיינען פאַר דער הסתדרות״ (ביי איינעם אַזאַ קאַמפּיין האָט ער געגעבן אַן אַנטיק־געגענשטאַנד וואָס איז אויסגעפלעט געוואָרן פאַר צען טויזנט דאָלאַר). זיין רייכער אַרכיוו פון פאַרשידענע דאָקומענטן, אַדרעסן און דאַנק־בריוו (אפילו פון פּרעזידענט רוזוועלט) פאַרלאַנגט אַ ספּעציעלן שטודיום, וואָס זאָל אַרויסברענגען די פּערזענלעכקייט פון אָט דעם גרויסן יידן.

דעם 25טן יאַנואַר 1952 האָט ער אויסגעהויכט זיין איידעלע נשמה.

זיין טאָכטער און איידעם (אַלטמאַן) זעצן פאָר ווייטער די הילפס־אַרבעט פון סאָל (שלמה) גרינבערג ז״ל, אָנהאַלטנדיק די טראַדיציע פון זייער ליבן פאָטער.

מאַקס שאַפּירא ז״ל

מאַקס שאַפּיראָ, דער זון פון מענדל און מאשעלע, איז געבוירן אין ראַדאָמסק (נאָוועמבער 1892). געקומען נאָך אַמעריקע אין 1913, געװאָרן אַ מיטגליד אין די סאָסייטי אין יאָר 1921.

מאַקס שאפּירא האָט געהערט צו די אייגנאַרטיקע יידישע עסקנים וועלכע קענען נישט רוען אויב נישט צו העלפן אַ צווייטן חבר און פריינט. זיין הייליקע לעבנס־אויפגאַבע איז געווען אויסצוזוכן די אַלע וועלכע נויטיקן זיך אין הילף, אָבער זענען נישט אומשטאַנד אַליין זיך צו ווענדן וועגן אָט דער הילף. נישט האָבנדיק אַליין די מאַטעריעלע מעגלעכקייטן ווענדעט ער זיך צו חברים און פריינד וועלכע גיבן אים די מיטלען ער זאָל קאָנען אויספירן זיין אידעע. אַזוי האָט דער גרויסער נדבן ברודער שלמה גרינבערג גערן געדעקט אַלע פאַרלאַנגען פון מאטעלע שאפּירא צו העלפן די נויטבאַדערפטיקע לאַנדסלייט און אַנדערע.

אין די יאָרן 1925—1930 האָט שאַפּיראָ דורכגעמאַכט אַ שווערע קראַנקהייט. אַז ער איז געזונט געוואָרן, האָט ער איבערגענומען די מיסיע צו זיין דער האָספּיטאַלער פון די ראַדאָמסקער סאָסייטי און דאָס האָט אים געגעבן די געלעגנהייט מקיים צו זיין די מצווה פון ביקור חולים, צו ברענגען מאָראַלישע און מאַטעריעלע הילף די קראַנקע פריינד און חברים.

אין יאָר 1951 האָט דער טויט איבערגעריסן דאָס לעבן פון אַ באַזונדער פיין פילנדיקן מענטשן און ברודער — מאַקס שאַפּיראָ ז״ל.

✶

Max Shapiro, Blessed Memory Born in 1892 to a well-to-do family in Radomsk, he decided to leave his home and his native land the Reactionary Poland to the open world the free world of all opportunities in the U.S. America, arrived 1913, become a member 1921 in the Radomsker society. He become active in all of our charitable, cultural and Relief activities in the Later years he become a helping hand to our beloved Sal Greenberg, which managed and carried out all his charitable transactions, Max Shapiro than become sick and in 1951 his delicate heart ceased forever.

SAL GREENBERG, Blessed Memory

This is the proper place for a special remembrance of Sal Greenberg, of blessed memory, a common man whose only goal in life was to help needy people. Many were the times in which he helped both jew and Gentile alike. Yet, his devotion to his native town Radomsk was one word. He did not possess millions, only an especially warm heart which never took into consideration that which others were giving but was always ready to give even more.

In 1958 his archives were transported to Israel and are now found in a special room which bears his name. This room is part of an apartment on 9 Chuldah Street in Tel-Aviv which is used by the "Irgun Yotzei Radomsk". The apartment was bought for $6000 and was furnished with funds taken from the $1,000 sum which Sol Greenberg left the Society in his will.

We have possession of a written copy of his greeting on the occasion of the Society's 40 year Jubilee (1939) in which he says:

> "At this moment, I send a heartfelt greeting to my poor brothers and sisters in my home-town Radomsk. It is my wish to donate $1,000 to the following causes. $400 to be given to "Linat Hatzedek", $400 to "G'milat Chesed", and $200 to "Hachnasat Orchim B'Radomsk."

Since at that time it was already impossible to send the money to Radomsk, the sum was sent to Israel.

In 1945, he gave the first $5,000 towards the cause of building houses in Israel for refugees of Radomsk.

Of his charitable activities in New York, he expressed himself as follows: "The Jewish men and women who come to my home or set next to me in the park would surely be miserable if they had to go through the formal red-tape of social organizations. I am not trying to compete with the charity organizations (over 40 of which I belong to) but the friends which have come to me know of another way and I thank God that their path leads directly to me... Money? what do, I need it for? God gives it to me so that I may keep it a short while and then pass it on others.. I don't ask many questions of the one in need. When one such a person comes to me begging for help, he never goes away empty-handed. And millions of dollars can't buy the gratitude I have gained in this way".

He supported all charities involving Israel with a special fondness, including Keren Kayemet and Keren Hayisod. He was also a true and devoted friend of Workers Campaigns for Histadrut. (In one such campaign he donated an antique which was auctioned for $10,000).

On January 25, 1952 his dear soul departed.

His daughter and son-in-law, Mr. and Mrs. George Altman, perpetuate the charitable work of Sal Greenberg, of blessed memory, in keeping the tradition of their dear, beloved father.

שלמה עפּשטיין ז״ל

שלמה עפּשטיין איז געקומען פון ראַדאָמסק קיין אַמעריקע דעם 16־מאי 1921, ער האָט זיך גלייך אָנגעשלאָסן אין דער ראַדאָמסקער סאָסייטי און גאָר גיך זיך באַקאַנט געמאַכט מיט זיין אַקטיווער אַרבעט לטובת די אָרעמע ברידער און שוועסטער פון אונדזער היימשטאָט. זיין גאַנץ לעבן האָט ער געווידמעט דער דאָזיקער אַרבעט, וואָס איז פאַר אים געווען ממש אַן הייליקייט און דערפאַר טאַקע האָט ער זיך דערוואָרבן דעם נאָמען פון אַ טייערן און איבערגעגעבענעם ברודער־מעמבער אין דער סאָסייטי.

ער האָט געזאָרגט פאַר די ערשטע מיטלען אויפצושטעלן אין ראַדאָמסק אַ גמילות־חסדים־קאַסע, וואָס האָט צוגעטיילט אָנפּראָצענטיקע הלוואות געדריקטע סוחרים, אָרעמע בעלי־מלאכות און סתם נויט־באַדערפטיקע. ער האָט געזאָרגט פאַר צוטיילן מצות אויף פּסח, פאַר געבן מעדיצינישע הילף אָרעמע קימפּעטאָרינס און קראַנקע, און זיך וואַרעם אָפּגערופן אויף אַלע ווענדונגען פון יחידים. און ס׳דאַרף אונטערשטרייכט ווערן, אַז ביים זאַמלען דאָס געלט פאַר די א״ד צוועקן, און ער האָט געזאַמלט און איבערגעשיקט קיין ראַדאָמסק טויזנטער דאָלאַרן, האָט שלמה עפּשטיין זייער שווער געאַרבעט און אַריינגעלייגט אין דער דאָזיקער אַרבעט זיין האַרץ און נשמה.

אין פּעריאָד פון דער צווייטער וועלט־מלחמה און נאָך דעם, אין משך פון 10 יאָר, איז ער געווען דער טשערמאַן פון רעליעף. אין דעם פּעריאָד האָט ער פאַרדאָפּלט און פאַרדרייפאַכיקט זיינע אָנשטרענגונגען פאַר דער לאַנדסמאַנשאַפט־אַרבעט, געזאַמלט און געטראָגן הילף יעדן ראַדאָמסקער יידן וואָס האָט געוויזן אַ שפּור פון לעבן בעת דער מלחמה און שפּעטער — די אַלע אָפּגעראַטעוועטע פון היטלער־גיהנום, ווו נאָר זיי האָבן זיך געפונען.

נאָך דעם ווי ס׳איז קלאָר געוואָרן, אַז אין ראַדאָמסק זיינען שוין מער קיין יידן נישטאָ און אַז דער גרעסטער טייל פון די אָפּגעראַטעוועטע האָבן זיך צונויפגעזאַמלט אין ישראל, האָט שלמה עפּשטיין קאָנצענטרירט זיין טעטיקייט אַרום די נויטן און באַדערפענישן פון די ראַדאָמסקער עולים אין ישראל. אויך דער דאָזיקער לעצטער קאַפּיטל פון זיין טעטיקייט פאַרן ראַדאָמסקער לאַנדסמאַנשאַפט־פאַרבאַנד אין ישראל, איז פול מיט זאָרג, פריינדשאַפט, איבערגעבנקייט און אַ סך מעשים טובים אויף אַלע געביטן פון דער געזעלשאַפטלעכער אַרבעט וואָס איז אָפּגעטאָן געוואָרן דורך דעם אירגון אין ישראל.

אַלס אָנערקענונג פאַר זיין אומדערמידלעכער לאַנדסמאַנשאַפט־אַרבעט אין און אויסער אַמעריקע, איז ער דערוויילט געוואָרן אַלס פּרעזידענט פון דער ראַדאָמסקער סאָסייטי, ווייס־פּרעזידענט און טשערמאַן פון די רעליעף־פאָנדן. נאָך זיין טויט, האָבן די דאָזיקע ראַדאָמסקער לאַנדסמאַנשאַפט־אינסטיטוציעס אין אַמעריקע באַשלאָסן צו פאַראייביקן זיין נאָמען דורך גרינדן ביי דער לאַנדסמאַנשאַפט־אָרגאַניזאַציע אין ישראל אַ ליי־קאַסע א.נ. פון שלמה עפּשטיין ז״ל.

ער איז געשטאָרבן דעם 7־טן מאַי 1952.

SAM EPSTEIN, Blessed Memory

Sam Epstein came to America from Radomsk on May 16, 1921. He immediately became a member of the Radomsko Society, and soon became well known for his activities in the interests of the poor brothers and sisters in his home town. He dedicated his entire life to this noble work, a work which became sacred to him. And thus, he earned for himself the reputation of a dear and devoted brother and member of the Society.

He was active in establishing a free Loan Association in Rodomsk, an organization which gave loans at no interest to pressured businessmen, poor tradesmen, and needy people in general. He was concerned with the problem of providing Passover matzot and medical aid to poor new mothers and to the sick; he responded warmly to any needy individuals who turned to him. And, it must be stressed that in the act of collecting funds for the abovementioned causes (funds which amounted to thousands of dollars), Sam Epstein worked hard and with heart and soul.

During the period of World War II and for ten years thereafter he had the position of Relief Chairman. At this time he doubled and trippled his efforts in the Societys work. He collected funds and brought aid to any Jew of Radomsk who survived the agony of Hitler's world, no matter where such a jew was to be bound.

After it became evident that no more jews were to be found in Radomsk and that the greater part of the survivors had settled in Israel, Sam Epstein concentrated his activities upon the needs and wants of the Radomsko community in Israel. This last chapter in the story of his activities in behalf of the Radomsko jews in Israel is full of concern, friendship, dedications and many charitable deeds in all aspects of the social work which was carried on by the Israeli "Irgun".

Radomsko in recognition of his untireng efforts in behalf of his hometown both in America and abroad, he was noted President of the society and Chairman of the Relief. After his death, the various Rodomsko Institutions in America decided to immortalize his name by the establishment in Israel of the Sam Epstein free Loan Association.

משה (מאָריס) שוואַרץ ז״ל

געבוירן אין אַ פאַרמעגלעך בעל־הבית׳שער משפּחה אין ראַ־דאָמסק, באַקומען אַ טראַדיציאָנעל־יידישע דערציונג און גלייכצייטיק אין זיינע יונגע יאָרן איינגעזאַפּט די גרויסע פרייהייטס־אידעאַלן

וואָס האָבן אין יענער צייט מיטגעריסן די יידישע יוגנט. ער האָט געגלויבט, מיט פיל פיל אַנדערע, דאָס יענע גרויסע פרייהייט־באַוועגונגען וועלן פאַרטרייבן דאָס שלעכטס פון דער מענטשהייט בכלל און פון אונדזער יידיש־פאָלק בפרט.

קומענדיק קיין אַמעריקע נאָך פאַרן ערשטן וועלט־קריג, אינעם לאַנד פון גרויסע פרייהייטס־מעגלעכקייטן, האָט ער זיין וויסן, קולטורעלע און געזעלשאַפטלעכע פעאיקייטן געווידמעט קודם־כל זיינע לאַנדסלייט, אין דעם ברייטן שטח פון זייער אָרגאַניזאַציאָנעלער, קולטורעלער, געזעלשאַפטלעכער און סאָציאַלער טעטיקייט. נאָך דער פינצטערער טראַגעדיע פון אונדזער פאָלק, האָט ער זיך אויסגעצייכנט ביים אָרגאַניזירן די גרויסע הילפס־אַקציע וואָס די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין אַמעריקע האָבן אונטערגענומען לטובת די ביים־לעבן געבליבענע ברידער זייערע.

זיינע טיף־מענטשלעכע און פרייהייט־געפילן, האָבן אים אין די 30־קער יאָרן באַוויגן צו זיין איינער פון די גרינדער פון דער הילפס־אַרבעט פאַר פּאָליטיש־געליטענע אין רעאַקציאָנערן פּוילן (דער „פּאַטראָנאַט״).

סימבאָליש איז געווען זיין לעצטע רייזע אין 1962, אין דער באַגלייטונג פון זיין בעסטן פריינט־חברה — זיין פרוי. ער האָט דאַן באַזוכט מדינת ישראל, געזען דעם וווּנדערבאַרן נאַציאָנאַלן אויפשטייג, און שפּעטער באַזוכט אייראָפּע, געווען אין פּוילן און אין ראַדאָמסק. ער האָט געזען מיט זיינע אייגענע אויגן וואָס עס איז געוואָרן פון די אַמאָליקע גרויסע פרייהייט־לאָזונגען אין וועלכע ער האָט אַזוי טיף געגלויבט. זיין הייס־יידיש האַרץ האָט כנראה נישט געקאָנט איבערטראָגן דעם ווייטיק פון דער פּערזענלעכער און נאַציאָנאַלער טראַגעדיע. גאָר קורץ נאָכן צוריקקער קיין אַמעריקע, האָט דאָס איידל־האַרץ פון משה (מאָריס) שוואַרץ אויפגעהערט קלאַפּן. ער איז געשטאָרבן אין מיאַמי פלאָרידא דעם 15.10.1963.

כבוד זיין אָנדענק!

MORRIS SCHWARTZ, Blessed Memory

Born to a well-to-do, prominent family in Radomsk, Morris Schwartz received a traditional jewish upbringing At the same time he became imbued with the ideals of freedom which were so attractive to the Jewish youth of his era. He was not alone in his belief that freedom were so attractive to the Jewish youth of his era. He eradicate many of the evils of humanity in general and the Jewish nation in particular.

Before World War I., On arrived in America, the land of freedom and opportunity. He at once directed all of his cultural and intellectual, intelligence first and foremost to his compatriots. After our nations tragedy, he excelled in the organization of the relief activities that american compatriots of Radomsk undertook for the benefit of their surviving brothers.

His deep appreciation of freedom and humanism inspired him to be one of the founders of the social welfare work for the oppressed in politically reactionary Poland, during the 1930's.

His last trip to Israel in 1962 was symbolic. He then visited the land of Israel and saw the wonderful national establishment. He later visited with his dear wife Bella which wer so pacient to him in his work Europe and was in Poland and Radonsk. He witnessed with his own eyes what became of the once great declarations of freedom in which he had so strongly believed. His passionately Jewish heart could apparently not withstand the pain of this personal and national tragedy. Shortly after his Return to America, the delicate heart of Morris Schwartz ceased forever.

פּיניע קאַלקע ז״ל

פּ י נ י ע ק אַ ל ק ע. אַ טייערער מענטש, אַ טייערע נשמה, אַ באַשיידענער אַרבעטער. געווען שטענדיק גרייט צו דינען יעדן חבר, יעדן נאָענטן, יעדן אַרבעטס־מענטש. שטענדיק געחלומט וועגן אַ שיינער, ליכטיקער און בעסערער צוקונפט. ער האָט פון־צייט צו־צייט געמאַכט רייזעס, איינגעזאַפּט די דונקעלע בילדער פון דער אַלטער היים אין פּוילן און די העלע אויפגייענדיקע זונען־שטראַלן פון דעם נייעם יידישן לעבן אין מדינת ישראל.

ער איז אַוועק פון ראַדאָמסק קיין אַמעריקע אין יאָר 1925. אָבער דער מוראדיקער אימפּעט פון אַמעריקאַנער לעבן, באַזונדער אין דער ריזן־שטאָט ניו־יאָרק, דער שווערער געראַנגל צו „מאַכן אַ לעבן", די יאָגעניש אין שאַפּ און דער „האַרי־אַפּ" — דאָס אַלץ האָט נישט געהאַט קיין שליטה אויף דעם געטרייען קינד פון נאָוואָ־ראַדאָמסק, דעם איבערגעגעבענעם לאַנדסמאַן און געזעל־שאַפטלעכן טוער.

פּיניע קאַלקע פלעגט ווערן אָנגעצונדן פאַר רעליעף־אַרבעט, אויפנעמען איר. מיט באַגייסטערונג און באַגייסטערן אַנדערע צו דער אַרבעט. מיט דעם כוח איז „דער טרוימער פון נאָוואָ־ראַדאָמסקער לאַנדסמאַנשאַפט" יאָרן־לאַנג געווען דער רעליעף־טשערמאַן. אַ דאַנק אים, האָבן די פּסח־קאָנצערטן פון רעליעף זיך קונה שם געווען מיט זייער גרויסן דערפאָלג, אַזוי אויך די יזכור־אָוונטן, אָדער די אָוונטן פאַר מדינת ישראל.

פּיניע קאַלקע האָט פיל געלייסטעט מיט זיין געזעלשאַפטלעכן אימפּעט פאַר פאַרשידענע סאָציאַלע און אַלגעמיין־יידישע אינסטי־טוציעס און פאַראַנשטאַלטונגען. אויך דערביי האָט ער קיינמאָל נישט פאַרגעסן און קיינמאָל נישט פאַרווישט, אַז ער שטאַמט פון אַן האָרעפּאַשנער פאַמיליע פון ראַדאָמסק און אַז ער אַליין געהערט תמיד צו דער מאַסע פון האַרעפּאַשניקעס און בעלי־מלאכות. אַזוי אַרום האָט ער אין אַמעריקע פאָרגעזעצט זיין וועג פון געזעלשאַפט־לעכער און קולטורעלער טעטיקייט, מיט וועלכן ער איז שוין גע־גאַנגען אין די יונגסטע יאָרן זיינע אין זיין היימשטאָט ראַדאָמסק.

פּיניע קאַלקע איז געווען דער מיטרעדאַקטאָר פון „נאָוואָ־ראַדאָמסקער אַלמאָנאַך" צוזאַמען מיט משה שוואַרץ — דער הויפּט־רעדאַקטאָר.

אין אָנהויב 1956 האָט ער געהאַט די זכיה צו זיין ווידער אין ישראל און זיין פרייד האָט גאָר קיין סוף נישט געהאַט, ווען ער האָט באַגעגנט זיין משפּחה, אַלטע און נייע פריינד.

ער האָט אויסגעהויכט זיין נשמה אין חודש אָקטאָבער 1956 אין ניו־יאָרק.

כבוד זיין אָנדענק!

PINCHAS KALKA, Blessed Memory

A dear man, a beloved soul, and modest worker, he was always eager in the service of a friend. He Forever dreamed of a brighter and better tomorrow. From time to time he took trips and thus he was able to contrast the bleak pictures of the old home in Poland with the bright rays of the emerging Jewish life in Israel.

Pinchas Kalka was the symbol of the cultural work in the Radomsko Society. We took pride in him and proudly recognized his work as a victory for our society. He never pushed himself to the foreground, but quietly inspired others to do work so that they might take the credit. For this he was loved by all his modesty, his humility, and his warm smile.

Shortly before his death in 1956, he once more had the opportunity to be in Israel. His joy was endless when he met his family and old friends as well as new. He died on October 2, 1956 in New York, several weeks after his return from Israel.

איזי אלפּערט ז״ל

מיר באַדויערן דעם פאַרלוסט פון אונזער מעמבער איזי אלפּערט, מיר האָבן פאַרלוירן אַ מענטשן וואָס האָט זיך וואַרעם אָפּגערופן צו אונזערע זאַמלונגען מיט באַדייטנדע געלד סומעס. אַ פאַרוואַלטונג מיטגליד פון אלפּערט און מייערס.

✶

We regret the Loss of our member Isidor Alpert which has donated big sums of money to all of our appiels an Executive member of Alpert and Meyers

דער הילפס־פאראיין אין לאס־אנדזשעלעס

הערשל עפשטיין

הערשל עפשטיין

אין יאר 1917 איז אונדזער פאמיליע געווען די ערשטע ראדאמ־סקער פאמיליע וואס האט זיך באזעצט אין לאס־אנדזשעלעס. אין יאר 1922 זענען צוגעקומען נאך עטלעכע אונדזעריקע פאמיליעס, אזוי איז אויך געשען שפעטער אין די ערשטע דרייסיקער יארן (ס׳רוב צוגעקומענע זענען געווען פון ניו־יארק און טשיקאגא). אין יאר 1935 האבן מיר שוין געציילט 15 ראדאמסקער פאמיליעס, געוווינט אלע אין איין קווארטאל כמעט און זיך געהאלטן נאענט ווי מיטגלידער פון איין משפחה. צו יענער צייט האבן זיך אין סאן־פראנציסקא (450 מייל פון לאס־אנדזשעלעס) שוין געפונען 5 ראַ־דאמסקער פאמיליעס און מיר האבן אנגעהאלטן קאנטאקט מיט זיי, באזוכט זיך קעגנזייטיק און געהאלפן איינער דעם צווייטן.

דעם 16־טן נאוועמבער 1944 האט א גרופע לאנדסלייט (בער־לינער, בארענשטיין, דאווידסאן, עפשטיין, פינק און קוגעל) זיך פארזאמלט אין הויז פון גיטל און פישל גליקסמאן און באשלאסן צו גרינדן א נאווע־ראדאמסקער הילפס־פאראיין צו וועלכן ס׳זענען צוגעשטאנען אלע 17 ראדאמסקער פאמיליעס וואס האבן זיך דאן געפונען אין לאס־אנדזשעלעס. כאטש מיר האבן נאך דאן נישט געהאט קיין געוויסע טעטיקייטס־פלאן, האבן מיר אלע געפילט אז ס׳איז אונדזער הייליקער חוב זיין ארגאניזירט כדי צו העלפן אונדזערע ברידער אין ראדאמסק וואס וועלן זיך אפשר אפראטעווען פון אומ־קום אין דער צווייטער וועלט־מלחמה.

מיר פלעגן זיך אלע צונויפזאמלען צוויי מאל אין חודש, זיך דורכשמועסן און דערמאנען די אלטע היים און דורכפירן געלט־אקציעס פאר הילף און שטיצע. ווי נאר ס׳האט זיך געענדיקט די מלחמה און ס׳זענען צו אונדז דערגאנגען די רופן נאך הילף און שטיצע, האבן מיר גלייך אויסגעשטעקט אונדזער ברידערלעכע האנט. מיר האבן געשיקט פעקלעך מיט שפייז, מלבושים און מעדיקאמענטן צו אונדזערע אפגעראטעוועטע לאנדסלייט אין פראנקרייך, דייטש־לאנד, פוילן, בעלגיע און ישראל. שפעטער האבן מיר גענומען שטיצן די אלגעמיין לאנדסמאנשאפטלעכע טעטיקייט פון דעם אירגון יוצאי ראדאמסק אין ישראל אויף אלע געביטן פון זיין אקטיוויטעט.

אין משך פון אלע יארן האבן מיר אקטיוו מיטגעווירקט אין אלע הילפס־אקציעס וואס זענען אונטערגענומען געווארן דורך דעם לאנדסמאנשאפט־פאראיין אין ניו־יארק און אנגעהאלטן קאנטאקט מיט די דארטיקע טוער. אין די יארן 1946 — 1948 האבן אונדז באזוכט פון ניו־יארק די חשובע לאנדסלייט און דארטיקע עסקנים: משה שווארץ, שרה האמער־דזשאקלין, מרדכי שפירא און יחזקאל רודניצקי. מיר האבן זיי אויפגענומען מיט הארץ און מיט כבוד, ארומגערעדט בשותפותדיקע פראבלעמען און געזוכט נייע וועגן ווי אזוי צו אויסברייטערן די לאנדסמאנשאפטלעכע באציאונגען.

אין יאר 1958 איז צום באדויערן אפגעשטעלט געווארן אונדזער טעטיקייט, ווייל די לאנדסמאנשאפט־משפחה איז אין צווישנצייט געווארן איינגעשרומפן צוליבן טויט פון אונדזערע טייערע חברים און פריינד. מיר האבן פארלארן די פאלגנדיקע מיטגלידער פון אונדזער ראדאמסקער משפחה אין לאס־אנדזשעלעס: אפמאן און פרוי; אהרן בוגיינסקי; שרה בירנצווייג; משה בערלינער און פרוי; פישל גליקסמאן; י. קוגעל; אפרים גרייצער און פרוי; שלמה דינער און פרוי; מענדל דעווידסאן און פרוי; קאמינסקי; יאסל ראזענבאום. ת.נ.צ.ב.ה.

אונדזער ראדאמסקער משפחה אין לאס־אנדזשעלעס נעמט איצט ארום די פאלגנדיקע פאמיליעס און יחידים: בארענשטיין, בירנצווייג, זאלצמאן, טשערווין, מושקארד, נירנבערג, סטאן, עפשטיין, פינק, קאלקא, קאנעצפאלסקי, פרוי ראזענבאום.

שרה בירנצווייג ז״ל

די טייערע הברה אונדזערע שרה בירנצווייג איז געשטארבן אין לאס־אנדזשעלעס דעם 28־טן נאוועמבער 1961, אין עלטער פון 74 יאר. זי איז געווען פון אונדזערע פראמינענטסטע און אקטיווסטע לאנדסלייט, וועלכע האט זיך אויסגעצייכנט מיט איר ווארעם יידיש הארץ און נשמה.

שרה בירנצווייג מיט איר פאמיליע האט זיך אנגעשלאסן אין אונדזער הילפס־פאראיין אין יאר 1945 און זיך גלייך געווידמעט דער אלזייטיקער טעטיקייט פון טראגן הילף און שטיצע פאר אונדזערע ראדאמסקער לאנדסלייט. א חוץ דעם האט זי גאר אקטיוו מיטגע־ארבעט אין דער ציוניסטישער פיאנערן פרויען־ארגאניזאציע און ביים פארשפרייטן באנדס פארן אויפבוי־ווערק פון ישראל. א סך אמעריקאנער יידן וועלן איר נאמען דערמאנען מיט כבוד און ליבשאפט און לאנדסלייט וועלן איר תמיד געדענקען.

דער נאָוואָ־ראַדאָמסקער רעליעף־קאָמיטעט אין לאָס־אַנדזשעלעס — קאַליפאָרניע (דעם 10־טן אַפּריל 1948)

נאווא־ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין לאָס־אַנדזשעלעס — קאַליפאָרניע (1961)

ראַדאָמסקער אין אַרגענטינע

ישראל מערקין

ישראל מערקין

די ווייטערדיקע שורות פּרעטענדירן נישט צו זיין די פולע געשיכטע אָדער אַן אויסשעפּנדיקער באַריכט וועגן די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין אַרגענטינע. טראָץ מיין בעסטן ווילן איז מיר נישט געלונגען צונויפצוזאַמלען מער ווי ברעקלעך ידיעות און אָנדייטונגען וועלכע איך ברענג דאָ, טיילווייז אויפן סמך פון דירעקטער באַקאַנטשאַפט און טיילווייז געשטיצט אויף דעם וואָס לאַנדסלייט האָבן מיר איבערגעגעבן.

עס איז אַן אַלטער יידישער מנהג צו דערמאָנען קודם כל די יעניקע וואָס געפינען זיך שוין נישט צווישן די לעבעדיקע. טאָ זאָלן דאָ דערמאָנט ווערן די נעמען פון: בוכשרייבער, אברהם־יעקב טיבערג, אברהם און שרה־פייגע געלבאַרד, הירש־בער ברוינער, מייטע ראָזענשטיין, משה טיבערג, שרה און פריידע אייזן, בערל האפער, שלמה פעלדבערג. תהיינה נשמותיהם צרורות בצרור החיים!

✶

צוערשט וועגן דער גרופּע לאַנדסלייט, וואָס זענען פאַרוואָרפן געוואָרן אין דער צפונדיקער אַרגענטינער פּראָווינץ פון טוקומאַן. דער ערשטער ראַדאָמסקער, וואָס האָט זיך דאָרטן באַזעצט, איז געווען משה טיבערג (ווי עס גיבן איבער זיינע קרובים). אין יאָר 1906 איז ער אָנגעקומען אַהינצו פון לאָנדאָן מיט אַ גרופּע ייקאַ־קאָלאָניסטן. אָבער קיין קאָלאָניסט איז ער נישט געוואָרן און האָט זיך גענומען צו פעדלעריי, שפּעטער געגרינדעט אַ האַנדלס־פירמע. ביסלעכווייז האָט ער זיך איינגעבירגערט און נאָך אַ קורצער צייט ברענגט ער אַריבער פישל קראַקאָווסקי מיט זיין פרוי חנהלע. מיט אַ קורצער צייט שפּעטער קומען אַהין אַריבער: וואָלף טיבערג, אַנדזשע קעסעלמאַן, צירעלע טיבערג, אברהם געלבאַרד מיט זיין פרוי און קינדער — יאָסל, לייבל, בלומע, זיסמאַן און רעגינאַ. נאָך שפּעטער קומען: בערל איצקאָוויטש און זיין פרוי שיינדעלע טיבערג, מלכה איצקאָוויטש, שלמה ראָזענשטיין, מייטע ראָזענשטיין, אברהם ראָזענבלאַט, מינדל שרייבער, ביילע שרייבער און עזריאל יאַקובאָוויטש. די דאָזיקע גרופּע בילדעט דעם קערן פון אונדזער ראַדאָמסקער לאַנדסלייט וואָס זענען טריי געבליבן דער קולטור־טראַדיציע פון אונדזער היים־שטעטל.

נישט קוקנדיק אויף די שווערע באַדינגונגען מיט וועלכע מען האָט אין יענער צייט באַדאַרפט ראַנגלען זיך פאַר עקזיסטענץ, געפינען זיי צייט און כוח אָפּצוגעבן זיך מיט לעבהאַפטער קולטור־טעטיקייט. צוזאַמען מיט אַ גרופּע אָרטיקע תושבים שאַפן זיי אַ קולטור־פאַרבאַנד מיט אַ פיינעם דראַמקרייז, וואָס האָט זיך דערוואָרבן אַ גוט־פאַרדינטן אָנזען און וועגן וועלכן די היגע פּרעסע האָט זיך זייער וואַרעם אָפּגערופן.

נאָכן ערשטן קריג קומען צו פאָרן און באַזעצן זיך אין טוקומאַן די שוועסטער האַלינאַ און פעלאַ געלבאַרד, צעלינאַ קעסעלמאַן און אַנדערע. די ראַדאָמסקער משפּחה אין טוקומאַן פאַרגרעסערט זיך און צוזאַמען מיט דעם אַנטוויקלט זיך אויך מער זייער געזעלשאַפטלעכע און קולטור־טעטיקייט.

✶

אין בוענאָס־איירעס האָט זיך די לאַגע אויסגעוויקלט אויף אַ גאַנץ אַנדערן אופן, וואַרשיינלעך דערפאַר, ווייל דער מענטשן־מאַטעריאַל איז דאָ געווען אַ גאַנץ אַנדערער.

דער ערשטער פון אונדזערע לאַנדסלייט אין בוענאָס־איירעס איז געווען בוכשרייבער (זיין פאָטער האָט מען גערופן „קוינדל"), פון פאַך אַ היטלמאַכער. ער איז אָנגעקומען אַהערצו אין 1912, נאָך דאַן ווען שרה האַמער־דזשאַקלין האָט געוווילט אין בוענאָס־איירעס. נישט קוקנדיק אויף זיין שווערער עקאָנאָמישער לאַגע האָט ער זיין גאַנצע פרייע צייט געווידמעט דער „יידישער ראַציאָנאַליסטישער געזעלשאַפט" אין ב. איירעס, וווּ ער איז לאַנגע יאָרן געווען סעקרעטאַר.

אין 1924 איז אָנגעקומען קיין ב. איירעס אבא מערקין, וואָס האָט שפּעטער געהאַט די מעגלעכקייט אַריבערצוברענגען אַ גרויסן טייל פון זיין פאַמיליע: יהושע מערקין, ר. מערקין, ישראל און ד. מערקין, ע. ווינטער א"אַ. אין אַ נישט־ווייטן פאָרשטאָט פון ב. איירעס געפינען זיך דאַן: יחיאל אייזן, שרה אייזן און ווייסענבערג.

פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה קומט צו פאָרן לוי וויינמאַן און זיין זון ישראל וויינמאַן, וועלכע בירגערן זיך שנעל איין און דערווערבן זיך אַ גאַנץ פיינע עקאָנאָמישע פּאָזיציע.

שלמה פעלדבערג

אין דער זעלבער צייט איז אויך געקומען קיין בוענאָס־איירעס שלמה פעלדבערג. ער איז געווען זייער אַ פילבאַרער אויף דער

ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין בוענאָס־איירעס (1963):
זיצן פון רעכטס — צעליא מערקין־מאָרגענשטערן, געניאַ קעסעלמאַן, רחל מערקין, חנה קראַקאָווסקי, אַנדזיע קעסעלמאַן, צירעלע טיבערג, עטקע קעסעלמאַן, צעשע אייזן, צעלינאַ קעסעלמאַן.
שטייען אין די ערשטע ריי — פרוי געלבאַרד, נאַשיעלסקי, קופערמאַן, פאַני מערקין־סטאמלער, אבא מערקין, וואָלף טיבערג, יידל קעסעלמאַן, שיקע האסקל, משה וויינמאַן, ישראל מערקין, יאָסל געלבאַרד און פרוי, בלומאַ געלבאַרד
די לעצטע ריי — יצחק וויינמאַן, שייע מערקין, פישל קראַקאָווסקי, האַלינקאַ פאריז און מאַן מאָשקאָוויטש, אַלעק קעסעלמאַן און פרוי.

נויט און די אומגליקן פון אונדזער פאָלק און פון זיינע נאָענטע בפרט. גלייך נאָך זיין אָנקומען אַהערצו גרינדעט ער אַן אינדוסט־ריעלע אונטערנעמונג, וואָס אַנטוויקלט זיך שטאַרק און דערוועבט אַן אָנגעזעענע עקאָנאָמישע פּאָזיציע. אָבער די שרעקלעכע ידיעות וואָס קומען אָן פון דער אַלטער היים לאָזן אים ניט רוען, עס מאַטערט אים די גרויסע זאָרג פאַר זיינע נאָענטסטע. ער אַליין איז געקומען אַהערצו פון דייטשלאַנד, פון וואַנען ער איז אַרויס ווי נאָך אַ שריפה. ווען די מלחמה ענדיקט זיך און הענט שטרעקן זיך אויס צו אים פון אַלע זייטן, פאָרט ער קיין פּאַראַגוויי און אַ דאַנק זיינע פאַרבינדונגען באַקומט ער אַריינפאָר־שיינען פאַר דרייסיק פאַמיליאַרן, וועלכע ער רופט זיינע „קינדער”. מיט דער דאָזיקער גרופּע קומען אָן קיין ב. איירעס די ראַדאָמסקער לאַנדס־לייט האַלינקא פאריז און יעקב שלאָמקאָוויטש. אַ דאַנק שלמה פעלדבערגס אינטערווענץ קומען אָן שפּעטער די ברידער יידל און אַלעק קעסעלמאַן, צעשע אייזן, פרוי רובין און גוטע נייקראָן, יצחק וויינמאַן, סאַלציע זיידמאַן און שמחה שאַטיצקי.

שלמה פעלדבערגס געשיכטע וויקלט זיך דאַן אויס אויף גאָר אַ מאָדנעם אופן. ער האָט צו יענער צייט פאַרמאָגט אַזעלכע פאַר־בינדונגען און אָנזען אַז ער איז באַשטימט געוואָרן אַלס קאָנסול פון פּאַראַגוויי. דאָס האָט אָבער לאַנג נישט געדויערט ווייל די אומשטענדן האָבן אים געצוווּנגען צו פאַרלאָזן זיין היים און אַוועק־פאָרן קיין פאריז. ער האָט דאָרט געוווינט ביי צוויי יאָר צייט און זיך אומגעקערט אַהיים אַ צעבראָכענער, זיין אונטערנעמונג איז דערווייל געגאַנגען צו גרונט און געשטאָרבן איז ער אַן איינזאַמער, אַ פאַרלאָזענער.

✶

דאַקעגן האָבן מיר דאָ איבערגעלעבט אַ סך דערהויבענע מאָ־מענטן בעתן באַזוך פון שרה האמער־דזשאקלין. אַלס **שטענדיקע** מיטאַרבעטערין פון „די יידישע צייטונג” געניסט זי פון פּרעסטיזש און אָנזען אין היגן יידישן ישוב און גאָר באַזונדערס צווישן די היגע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט. דעם שרייבער פון די שורות איז צוגעטיילט געוואָרן דער כבוד צו באַגריסן איר אין נאָמען פון די ראַדאָמסקער אויף אַן אויפנאַמע וואָס די היגע קולטור־אינסטי־טוציעס האָבן לכבוד איר איינגעאָרדנט. מיר האָבן אויך געהאַט דאָס פאַרגעניגן איר אויפצונעמען אין מיין הויז אין דער אָנווע־זנהייט פון אַ גרויסער צאָל ראַדאָמסקער און ספּעציעל איינגעלאַדענע קולטור־טוער. דאָס איז געווען אַן אָוונט וואָס איז אויף לאַנג פאַרבליבן איינגעקריצט אין זכרון פון אַלע ביַיוועזנדיקע, עס איז געווען אַ היימיש־ראַדאָמסקער און אויך אַן אַלגעמיינע קולטור־מסיבה, בעת וועלכער עס איז געקומען צום אויסדרוק אונדזער אָנערקענונג און וואַרעמע באַציונג צו אונדזער בת־עיר די שריי־בערין שרה האַמער־דזשאַקלין (פון פּ. ש. א.).

✶

לסוף וועלן מיר זיך דאָ אָפּשטעלן אויף נאָך אַ לאַנדסמאַן וואָס פאַרנעמט אַ גאָר באַזונדערן אָרט אין אַרגענטינע: יאָסל געלבארד, דער זון פון אבר׳הם און שרה־פייגע געלבארד. ווען ער איז געקומען קיין אַרגענטינע איז ער אַלט געווען ניט מער ווי אַ יאָר 9 אָדער 10, און שוין יינגלווייז האָט ער זיך פאַרנומען מיט דעם וואָס אַלע האָבן זיך צו יענער צייט דאָ פאַרנומען — ער האָט געפּעדלט, געהאַנדלט און דערביי אויך געלערנט. אין לויף פון די יאָרן איז זיין נאָמען אַרויפגעשווומען ווי אַן אָנגעזעענע פּערזענלעכקייט אין די אָפיציעלע רעגירונגס־קרייזן. יאָסל געלבארד ווערט גאָר שנעל פאַרוואַנדלט אין אַ ספּעץ פאַר עקאָנאָמישע און פינאַנץ־ענינים און ביי דער פריערדיקער רעגירונג געווען „אַ רעכטע האַנט” **פון דעם** דעמאָלטיקן מושל פון לאַנד.

דער מאָנומענט אין פּאַריז, אויפגעשטעלט דורך דער פּאַראייניקטער ראַדאָמסקער לאַנדסמאַנשאַפט אין פראַנקרייך, צום אָנדענק די קדושים.

יוכבד און אברהם־עליע דודקעוויטש ז״ל

יוכבד, די פרוי פון א. ע. דודקעוויטש, איז געשטאָרבן אין פּאַריז דעם 12־טן מאַרס 1960, בעת אַ רעפעראַט פון איר מאַן אויף אַ פאָרלעזונג פון דער סאָסיעטע. א. ע. דודקעוויטש איז געווען דער לאַנגיעריקער קולטור־לייטער פון דער סאָסיעטע און איינער פון אירע אַקטיווסטע טוער אויף אַלע געביטן.

ער איז געשטאָרבן אין פּאַריז מיט אָנדערטהאַלבן יאָר שפּעטער, דעם 19־טן נאָוועמבער 1961, אַ קורצע צייט נאָך זיין צוריקקער פון אַ באַזוך אין ישראל. ער איז געווען זייער איבעראַשט פון דעם באַזוך, האָט מיטגעבראַכט מיט זיך אַ גרויסן פּאַק מיט ביכער, פאָטאָגראַפיעס, אַלבאָמען און אייגענע פאַרשרייבונגען פון זיינע איינדרוקן, און האָט זיך אָפּגעשלאָסן אין זיין וווינונג צוצוגרייטן אַן אויסשעפּלעכן רעפעראַט וועגן ישראל. אין לויף פון דער דאָזיקער אַרבעט, האָט ער זיך געהאַט אויסגעדריקט: נאָך דעם ווי איך וועל האָבן באַאַרבעט און פּרעלעגירט דעם רעפעראַט, וועל איך קענען רואיק שטאַרבן...

ער איז געשטאָרבן אין מיטן פון דער דאָזיקער אַרבעט.

אונדזער לאַנדסמאַן בערל דודקעוויטש, אַ געוועזענער ק.צ.־טלער אין אוישוויץ, טראָגט אַ קעסטל מיט אַש פונעם דאָזיקן לאַגער, בעת דעם צערעמאָניאַל פון אָנטהילן אַ דענקמאָל אין פּיטיוויע (פראַנקרייך), וואָס האָט געדינט אַלס אומשלאַגס־פּלאַץ פון וועלכן ס׳זענען געשיקט געוואָרן די טראַנספּאָרטן אין די דייטשישע טויט־לאַגערן אוישוויץ און בירקענאו.

נאָוואָ־ראַדאָמסקא צענטער אין מעלבורן

י. וויינטרעטער

אָט אַזוי רופט זיך די לאַנדסמאַנשאַפט־אָרגאַניזאַציע פון ראַדאָמסקער אין אויסטראַליע, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין אָנהייב יאָר 1963 אין מעלבורן, דורך לאַנדסלייט וועלכע האָבן עמיגרירט אַהין נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה.

בעת דער גרינדונגס־פאַרזאַמלונג זענען געווען אָנוועזנד 14 לאַנדסלייט און זיי האָבן אויסגעוויילט אַ קאָמיטעט פון 3 פערזאָן: י. ה. זילבערשאַטץ — פרעזידענט; י. וויינטרעטער — האָנאָר. סעקרעטאַר; י. גאנשעראָוויטש — קאַסיר.

דער נאָוואָ־ראַדאָמסקא צענטער אין מעלבורן, פאַרנעמט זיך מיט פאַרשידענע לאַנדסמאַנשאַפטלעכע און געזעלשאַפטלעכע פראָבלעמען און האַלט אָן אַ גאָר ענגן קאָנטאַקט מיט דעם אירגון יוצאי ראַדומסק בישראל. דער צענטער האָט געשפּענדעט זיין טייל פאַרן צוועק פון אַרויסגעבן דעם דאָזיקן יזכור־בוך און שאַצט אָפּ די אָנשטרענגונגען וואָס ס'האָבן געמאַכט די לאַנדסלייט אין ישראל פאַר דעם הייליקן צוועק.

בעת דער גרינדונגס־פאַרזאַמלונג פונעם צענטער אין מעלבורן:
זיצן פון רעכטס — פ' שטיינלאוף, פ' זילבערשאַטץ, יאַקובאָוויטש, זילבערשאַטץ, יאַקובאָוויטש (פון אַמעריקע), פ' שקלאַרטשיק, פ' גאנשעראוויטש
שטייען פון רעכטס — פ' פייערמאַן, זעלווער, פייערמאַן, וויינטרעטער, שקלארטשיק, שטיינלאוף, גאנשעראוויטש.

חלק ארבעה־עשר
פערצנטער טייל

ושבו בנים לגבולם...
ראדאמסקער אין ישראל

חלק ארבעה־עשר / פערצנטער טייל

התוכן / אינהאלט

לתולדות העליות של בני ראדומסק וארגונם בארץ

דוד קוניצפולר

לזכר חברי הנאמן וידיד נפשי חיים גולדברג ז״ל, שטרח לאסוף את החומר והתווה את הפרקים לכתיבת סקירה זו, הטיל עלי בימיו האחרונים לעשות את המלאכה ואף קרא בשכבו על ערש־דוי את הטיוטה שכתבתי יידיש ושתורגמה לאחר מכן לעברית בידי חברו המסור א. שינטל (מדפוס „אות״ חיפה).

ד. ק־ר

יוצאי ראדומסק ובני משפחותיהם בישראל מונים כיום יותר מאלף נפש, כן ירבו. הם מפוזרים על פני כל הארץ לישוביה השונים — בערים ועיירות, בכפרים ומושבות, במושבים וקיבוצים, בישובים ותיקים ובעיירות פיתוח. בני ראדומסק ובנותיה פעילים עתה בכל ענפי היצירה בישראל וחלקם ניכר היה בתולדות היישוב ובארגוניו השונים, לרבות „השומר״, ה„הגנה״ וארגוני המרי האחרים. מבני ראדומסק תרמו רבות לפיתוחה הכלכלי של הארץ, בייחוד להקמת תעשייתה הצבאית.

התהוותה של אוכלוסיית יוצאי ראדומסק בישראל נמשכת מזה דורות. עוד בטרם הנץ הרעיון הציוני ברחוב היהודי בגולה, קיימה יהדות ראדומסק קשר הדוק עם ארץ־ישראל. קשר זה ידע עליות ומורדות, אבל הוא התמיד לאורך דורות עד שקיבל את ממדיו הגדולים עם התעוררות הציונות ונתגלם בזרם העליה הגדולה, שתנועה זו עוררה ברחוב היהודי.

הכמיהה לציון לא היתה נחלת יהודי ראדומסק בלבד. כמיהה זו היתה חיה בלב היהודים בכל אתר ואתר מיום שגלו מארצם והיא מצאה את ביטויה בתפילותיהם ומנהגיהם, ובכל אורח חייהם, וקודם כל בתנועות המשיחיות שהסעירו בשעתן את יהדות הגולה. היתה זו כמיהה ערטילאית, שבדרך כלל לא באה לידי הגשמה והזינה רק זרם חלש, אף כי בלתי־פוסק, של עליה לארץ. כדי שכמיהה זו לציון תצא מגדר ערטילאיותה, היו דרושים תנאים מיוחדים. אכן, בתולדות היהודים בגולה ידועים רק מקרים בודדים בהם לבשה השאיפה לציון אופי מעשי של עליה לארץ.

במה איפוא זכו יהודי ראדומסק, שרבים מתוכם הגשימו באותה תקופה רחוקה את הרעיון של עליה לארץ הלכה למעשה? מי היו יוזמיה ומטפחיה של הגשמת הרעיון הנעלה הזה בקרב יהדות העיירה?

ה„תפארת שלמה״ ורעיון חיבת ציון

השפעה גדולה מאוד בקרב יהודי ראדומסק בטיפוח האהבה לא״י ועידוד העליה אליה, היתה לרבה הראשון של ראדומסק, רבי שלמה הכהן רבינוביץ זצ״ל, בעל ה„תפארת שלמה״. מנהיג חסידי דגול זה, שפעל במאה הקודמת, אליו נהרו רבים מגדולי התורה של התקופה, בצידו הסתופפו המוני יהודים מפולין וגליציה, — היה חדור אהבה עמוקה וגעגועים עזים לא״י לא רק מתוך אמונה בגאולה המשיחית לעתיד לבוא, אלא למען העליה לארץ, יישובה ופיתוחה. יתר על כן, בעל ה„תפארת שלמה״ התנגד לרעיון של נסיעה לארץ, שמגמתה היתה רק ללמוד בה תורה ולהתפרנס מהתמיכה מחו״ל. בתשובה ליהודי ששאלו, אם עליו לנסוע לא״י ולהתפרנס בה מכספי ה„חלוקה״, אמר: „מוטב לשבת בחוץ־לארץ ולצפות לארץ־ישראל, מאשר לשבת בארץ־ישראל ולצפות לחוץ־לארץ״ (ראה „אהל שלמה״). בספרו „תפארת שלמה״ נאמר עוד: „כאשר היושבים בארץ־ישראל ומחשבותיהם פתוחות לחוץ־לארץ, הרי הם כיושבי חוץ־לארץ״.

הימים בהם שהו שליחים מארץ־ישראל בעיירה היו ימי־חג בשביל הרבי, השליחים התגוררו בביתו וכל ימי שבתם בעיירה היה הרבי מקדיש לענייני ארץ־ישראל. הוא היה שרוי בימים ההם במצב־רוח מרומם, ולא אחת ראו אז חסידיו וסתם יהודים שעת־כושר לעצמם לבקר אצל הרבי ולהעלות בפניו את משאלותיהם.

אהבת הרבי לא״י באה לידי גילויים רבים ושונים.

מעת לעת היה חוסך שטר כסף ומעבירו לירושלים לאחד מחסידיו, ר׳ פנחס מראדום, כדי שהלה יערוך „סעודה שלישית״ בשבת ובה יזמרו את מנגינות הרבי. הסעודות הללו כונו בירושלים „הסעודה השלישית הראדומסקאית״.

במאמר בשם „כוחן של חיטים מארץ־ישראל״, שפורסם בעתון דתי, מסופר על השמחה הגדולה ב„חצר״ הרבי בעת שקיבל חיטים מא״י לאפיית „מצה שמורה״. וכך נאמר שם: „משכלו ההכנות והכל כבר שרויים בפסח, התכנסו תלמידיו וחסידיו אל בית־המדרש, פתחו באמירת הלל ומאמנים עצמם למלאכת־קודש המיוחדת להם. הקמח מחיטי ארץ־הקודש הוצא מן הארון והכל נטרדו למעשה האפיה, בחינת טקס או פולחן מקודש, משל עמדו ואפו את לחם הפנים אשר בבית־המקדש״.

בשנת תרי״א הגיע לראדומסק הרבי ר׳ משה מלליב, בנו של הרבי ר׳ דוד׳ל מלליב וחתנו של ה„יהודי הקדוש״ ר׳ יעקב־יצחק מפשיסחא. הרבי ר׳ משה הגיע לרגל עלייתו ארצה לקחת ברכת־פרידה מהרבי ר׳ שלמה הכהן בעל ה„תפארת שלמה״. הפרידה נתקיימה בבית־המדרש של הרבי באווירה מרוממת ופני הרבי ר׳ שלמה הכהן קרנו משמחה על שאחד ממקורביו זכה לעלות לארץ־הקודש וע״י עלייתו יתהדק גם הקשר שלו עם הארץ.

בספרו „תפארת שלמה״ אנו קוראים: „כתוב, בני־ציון יגילו במלכם ויהללו שמו במחול. בני־ציון הם הצדיקים, שכל ימיהם הם מצפים רק לבנין ציון במהרה, לכן הם נקראים בשמה. והם יהללו שמו במחול לעתיד, כשיעשה הקב״ה מחול צדיקים״.

לצערו על גלות השכינה ופיזור עם ישראל בין הגויים, מצרף הרבי את כאבו הגדול על כך, שארץ־ישראל נמצאת בידי שליטים זרים. כמו שעם ישראל זקוק לגאולה, כך צריכה ארץ־ישראל להשתחרר מידיהם של שליטים זרים. חזקה אמונתו, שעם ישראל חייב להיות מאוחד לקראת המטרה הקדושה של „גאולת העם והארץ״. ובספרו הנזכר לעיל הוא אומר: „מכל שכן בזמן הזה, אשר בעוה״ר יד הישמעאלים ויבלעוה זרים וירשוה, והנה באו גויים בנחלתך, טמאו את היכל קודשך, שמו את ירושלים לעיים. מכ״ש שצריך לקרוע לבב איש, לצעוק על זה אל הקב״ה, לעורר רחמים אל הארץ ועל קיבוץ גלויות לתורה בשמחה במהרה. והנה ההתעוררות הזאת של תשוקת הארץ כשתהיה באמת בנפשו על כבוד ארץ הקדושה, הנה בזה מעורר למעלה הרחמנות והרצון על הגאולה במהרה... וע״י תשוקתם ודאבון נפשם על הארץ הנה יתעוררו הגאולה והם יהיו האחרון קודם הגאולה״.

הרבי ר׳ שלמה הכהן, אשר שאב את אהבתו לא״י והתמסרותו אליה מהספרים הקדושים, היה גם בקיא בכתביהם של רבני התקופה, הרב ר׳ צבי הירש קלישר זצ״ל (1795—1874) והרב אליהו גוטמכר

(1796—1874), שהטיפו לרעיון חיבת־ציון ויישוב הארץ. בספריו „אמונה ישרה", „דרישת ציון" ואחרים קרא הרב קלישר לשיבת ציון אשר לפי אמונתו החיש את הגאולה וביאת המשיח, והרב גוטמכר קבע: „אין נשמת־ישראל יכולה להיגאל אלא אם תשוב אל המקום הקדמון שלה — אל ארץ־ישראל". הרבי מראדומסק לא זו בלבד שהתיחס בחיוב לקריאות הללו אלא (כפי שנמצא להלן) קרבתו לאישי „חיבת־ציון" היתה בולטת ואמיצה.

בתולדות התנועה הציונית תופסת מקום נכבד דמותו של הפרופסור אהרן מרקוס (1842—1916), שעל אף השכלתו החילונית ומחקריו הפילוסופיים הגיע לידי הכרה שעליו לעזוב את ארץ־מולדתו גרמניה ולהתחבר אל היהדות הדתית של מזרח־אירופה. הוא למד בישיבות הגדולות אצל הרבנים הנודעים הרב ר' ברוך־יצחק בן ישראל ליפשיץ (בעל „תפארת ישראל"), הרב ר' שמעון סופר ואחרים. לאחר פגישתו עם הרב יצחק פרידמן (בשנת 1882) בקטוביץ, החליט הפרופסור מרקוס להצטרף לתנועת „חיבת ציון" ופעל אחר־כך רבות להחדרת הרעיון של הציונות ההרצלאית בקרב „חצרות" האדמו"רים של אותה תקופה. הפרופסור מרקוס עשה במשך תקופה מסויימת ב„חצר" הראדומסקאית כתלמידו של ה„תפארת שלמה" והקדיש לו בספרו „דער חסידיסמוס" (בשפה הגרמנית) קטעים נרחבים, שם נאמר בין השאר: „מורי ורבי רבינו שלמה הכהן רבינוביץ מראדומסק, שזכיתי להכירו בארבע שנות חייו האחרונות (משנת תרנ"ב עד שנת תרנ"ו) היה איש שגדלות נשמתו המקסימה היתה בה מן הדמיון לנביאינו הגדולים".

אישיות גדולה אחרת של היהדות הפולנית באותה תקופה, הרופא־פרופסור ד"ר ברנארד, נמנה גם הוא עם תלמידיו של הרבי מראדומסק. הפרופסור ברנארד גר בראדומסק במשך שנים אחדות, לימים הפך לבעל־תשובה, הסב את שמו לרבי ר' חיים דוד ונודע ברבים כחובב ציון נלהב, בהשפעתו של ה„תפארת שלמה".

אישיותו הגדולה של הרבי מראדומסק לא זו בלבד שספגה את כל החיוב שבקריאה לחידוש פני הארץ והגשמת רעיון יישובה, הרבי פעל ללא־ליאות בעל פה ובכתב, למען הפצת הרעיון הזה בקרב חסידיו ובני עירו וגם בקרב כל אלה שבאו במחיצתו.

עלייתו של ר' יחיאל לנדאו לארץ־ישראל

בשנות התשעים של המאה הקודמת עלה ר' יחיאל לנדאו, חתנו של ה„תפארת שלמה", לא"י והתיישב בצפת. ר' יחיאל היה בעל לב חם ומסור מאוד לרעיון ארץ־ישראל, אך כדי להגשים את שאיפתו לעליה היה עליו להתגבר על קשיים רבים. אשתו לא התפעלה מהרעיון לעזוב את עיר מולדתה ולנוד למרחקים, היא עמדה בסירובה זה עד שר' יחיאל קראה לדין־תורה; בפני הרב מראדומסק, ר' צבי מאיר זצ"ל. ר' יחיאל טען, שעל אשתו להתרצות לעלות אתו לא"י אחרת יהיה נאלץ לתת לה כתב־גירושין... הרב ר' צבי מאיר, שהיה אחי אשתו של ר' יחיאל לאנדאו, פסק שהצדק עם גיסו ורק אז הסכי־מה האשה לעלות עם בעלה לארץ־ישראל.

המעשה הזה של ר' יחיאל הסעיר את כל יהודי העיר וכשהגיעה שעת־הפרידה ליוותה כל האוכלוסיה היהודית את זוג הנוסעים והע־ניקה לו את ברכותיהם לדרך.

את בואם של ר' יחיאל ואשתו לארץ ונסיעתם מחיפה לצפת, תיאר ר' הרשל'ה משמש, תושב צפת ותיק, (זקן מופלג בן 90 ומעלה), במסה שלהלן.

זה היה לפני שנים רבות. אולי לפני 60 או 70 שנה. אוטובוסים לא נסעו אז עדיין לצפת ובכלל לא ידעו בני צפת של אותה תקופה על קיום אוטובוסים. את הדרך מצפת לחיפה ומחיפה לצפת עשו ברכיבה על חמורים

שהיתי אז בחיפה והתגוררתי אצל משפחה יהודית שהתפרנסה מהשכרת חדרים. היו יהודים לנים אצלה, אוכלים ארוחת בוקר, שותים כוס תה וכו'.

יום אחד, בשעות הבוקר לפני התפילה, כשהתכוננתי לצאת לצפת ברכיבה על חמור כדרכי, פנה אלי בעל האכסניה בשאלה:

— ר' הרשלה, אתה נוסע היום לצפת?
— כן, אמרתי.
— טוב מאוד.
— במה הענין?
— יש כאן יהודי, הרוצה גם הוא לנסוע היום לצפת.
— נו?
— יהודי זה אינו מכאן, הוא בא הנה מחוץ־לארץ.
— מי הוא?

תוך כדי השיחה ניגש אלינו יהודי בעל מראה של תלמיד־חכם, הושיט לי את ידו לשלום־עליכם ואמר:

— הגעתי הנה מנובו־ראדומסק.
— ואתה רוצה לרכב לצפת?
— אם מוכרחים לרכב... ולנסוע בעגלה אי אפשר?...
— לא, עניתי.
— מילא, אז נרכב בעזה"י.
— רוכבים על חמורים.
— יהיה כן, העיקר שנמצאים בא"י.
— מי אתה?
— שמי יחיאל לנדאו.
— מה בדעתך לעשות בצפת?
— לשבת וללמוד לכבוד הבורא עולם, כמו שלמדתי בבית אצל חותני בראדומסק.
— מי היה חותנך?
— בעל ה„תפארת שלמה".
— למה לא אמרת זאת מיד?... נו, טוב, כשה„תפארת שלמה" היה בא לליזנסק היה תמיד מתארח אצל סבי ר' פישלה. נו, נרכב איפוא בעזה"י יחד לצפת.

פניתי לחצר הקרובה בה נמצא פונדק ערבי. בפונדק זה התאכסנו ערבים ממקומות שונים וברשותם חמורים להשכרה. התחלתי במו"מ עם אחד הערבים האלה ושכרתי אצלו שלושה חמורים וכעבור כמח־צית השעה עלינו שלושתנו: ר' יחיאל, אשתו מרת רבקה ואני — על החמורים ויצאנו לדרך.

לפנינו רכב ערבי, פרוע בגדים ויחף רגלים, על חמורו, כדי להורות לנו את הדרך ואנחנו רכבנו בעקבותיו. דרכים סלולות לא היו אז. בארץ שלטו התורכים, שגבו מסים, אבל לא נתנו מאומה תמורתם. רכבנו איפוא על פני דרכים רעועות ושבילים צרים ומסולעים. הערבי ואנכי היינו רגילים בישיבה על חמורים וברכיבה, ר' יחיאל ואשתו לא נתנסו מעולם ברכיבה. הדרך קשתה עליהם במאוד והיה צריך להאיט בנסיעה ולהרבות בהפסקות כך, שבמקום יומיים ארכה הנסיעה יומיים וחצי ובמקום שני לילות לינה אצל ערבים היינו נאלצים ללון בדרך שלושה לילות.

כשעה אחרי שיצאנו לדרך ירד ר' יחיאל מעל חמורו ופנה אלי.

— ר' הרשלה, זה לא הולך.
— זה ילך, ר' יחיאל.
— אלך ברגל לצפת.

אחרי הפצרות מרובות הושבתיו על חמורו והמשכנו בדרך. החום באותו יום היה גדול מאוד וכולנו היינו שטופים בזיעה.

המשכנו ברכיבה. בדרך נפל ר' יחיאל פעמיים מעל חמורו ובטח הכאיב לעצמו, אבל לא התאונן. אחרי שעות אחדות, לעת תפילת מנחה, הגענו לעכו.

אחרי שהכנסנו את חמורינו לחצר ערבית נכנסנו לבית יהודי

להתפלל תפילת מנחה ומעריב. לאחר מכן, כשישבנו ליד השולחן, אחרי ארוחה חמה, פניתי לר׳ יחיאל:

— ר׳ יחיאל, איבריך ודאי כואבים מאוד.

— לא, לא כואב לי כלום. זה שנפלתי מעל החמור היה מעשה השטן... הוא אינו רוצה שאהיה בארץ־ישראל, אבל מן השמים גזרו שאשב בצפת.

למחרת היה צפוי לנו המשך של נסיעה מיגעת וההכרח לקום עם הנץ החמה. אמרתי זאת לר׳ יחיאל וביקשתיו שילך לשכב, אבל הוא סירב, יצא מהבית, אסף שברי עצים, הדליק מדורה, התישב לידה והתחיל לזמר פרקי תהלים.

לאחר שלא הועילו הפצרותיה של אשתו שיחזור לחדר וישכב לנוח, יצאתי אליו ואמרתי:

— לפנינו, ר׳ יחיאל, עוד דרך ארוכה ועלינו לישון קודם ולנוח.

— עלי להחזיר קודם כמה פרקי תהלים לבורא העולם, אני בעל־חוב גדול כלפיו, אשלם לו לפחות באמירת תהלים.

— ר׳ יחיאל, הרי אתה יכול לומר תהלים גם בפנים הבית.

— כאן, כאן ליד האש, אין לשטן שליטה... אתה מבין ר׳ הרשלה?.. בוא, שב לידי ונאמר שנינו תהלים, הלואי והיו לנו מנין, אוי כמה טוב היה לו היה לנו מנין...

התישבתי לידו על אבן ואמרנו שנינו תהלים לאור המדורה. הוא אמר פרק ואני פרק ואני התחלתי להרגיש כיצד עיפותי הולכת ופגה, ואני הולך ומתרענן.

בגמר אמירת התהלים אמרתי:

— נו, ר׳ יחיאל, הבה נכנס פנימה.

— מה אתה אומר? אה, אילו בעל־הבית היה ער...

— ומה היה אילו היה ער? — שאלתי.

— הייתי מבקש ממנו שיגיש י״ש ורקיקים.

— תיקון?

— כן.

— תיקון נערוך אי״ה כשנגיע לצפת, ועתה נכנס קצת.

— אוי, ר׳ הרשלה — התפילה האמיתית לאלהים, וביחוד כאן בארץ־ישראל, היא בחוץ, באוויר הפתוח, מתחת לכיפת השמים.

קמתי ממקומי והלכתי לשכב. הוא נשאר לשבת במקומו. כעבור מספר שעות קמתי ממשכבי. השחר התחיל להפציע. לבשתי את בגדי, רחצתי את ידי ופני ויצאתי החוצה. ר׳ יחיאל ישב ליד המדורה ועיין בספר.

אמרתי:

— ר׳ יחיאל, הבה נתפלל, מהר.

— כיצד זה נתפלל מהר?

— הרי עלינו להמשיך בדרך.

— חתנו של ה„תפארת שלמה" אינו מתפלל מהר. להתפלל יש בכוונה. וכי מיהרנו באמירת תהלים? אינך יכול לשער עד כמה הקטנתי את חובי שם בשמיים... ואמירת התהלים שאמרנו שנינו.

לבשנו שנינו את הטליתות, הנחנו את התפילין והתחלנו בתפילה. התפללנו ארוכות. בתום התפילה ניגשתי לחצר, בה חיכה לנו הערבי עם חמוריו.

הערבי בא עלינו בתביעה לסלק לו מיד את דמי הנסיעה, על אף שהוסכם כי אלה יינתנו לו רק בהגיענו לצפת. באין ברירה מילאנו אחרי דרישתו ויצאנו לדרך.

כל היום ארכה הנסיעה ורק לפנות ערב התעכבנו בכפר ערבי למנוחת לילה. המרחק מהכפר לצפת לא היה רב ביותר, כשלוש עד ארבע שעות רכיבה, אבל נמנענו מלהמשיך מחשש הסכנה של נסיעה בלילה.

קניתי אצל ערבי פתות טריות ואחרי ארוחה מורכבת מהפתות וכוסות תה חם שכבנו מתחת לכיפת השמים לישון.

עם שחר התעוררנו ואני שאלתי את ר׳ יחיאל:

— ר׳ יחיאל, האם רצונך שנתפלל כאן?

— מוטב שנתפלל בצפת.

הסכמתי.

— מתי נגיע לצפת?

— בעוד כשלוש שעות אי״ה.

עלינו על החמורים ויצאנו לדרך.

אחרי נסיעה של כרבע שעה נפל ר׳ יחיאל מעל החמור. ניגשתי אליו להרימו וראיתי כיצד הוא מתפתל מכאב ואוחז בבטנו. נבהלתי, כשהשגיח בכך אמר:

— כבר הוטב לי, ברוך השם.

— האם נחבלת?

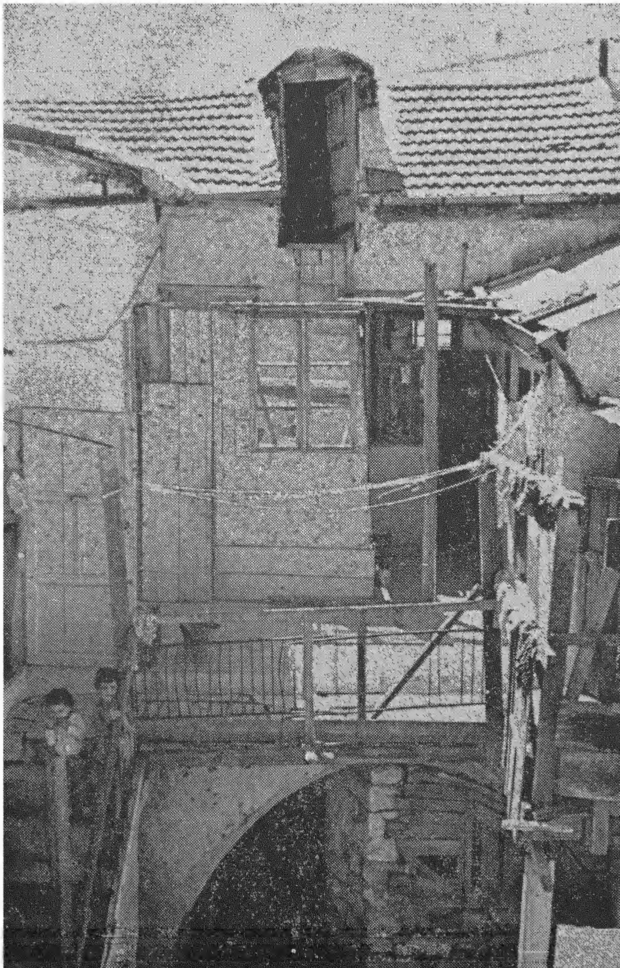
— הרי זה השטן, ר׳ הרשלה. הוא מנסה לעצור בעדי מלהגיע לצפת.

הושבתיו על חמורי ואני רכבתי על חמורו. המשכנו לנסוע ובערך בשעה 10 לפני־הצהרים הגענו בשעה טובה לצפת.

מצאתי את בני ביתי שרויים בדאגה. הם חששו שמא קרא לי משהו חס ושלום בדרך. נכנסנו לבית מדרש, בו ישבו יהודים ולמדו, ואנחנו הצטרפנו לתפילה במנין.

עתה עמדה לפני ר׳ יחיאל הבעיה של השגת מקום מגורים. באותו תקופה ניהל ר׳ חיים רדזינר את בית „מושב זקנים" בצפת והוא הקצה בבית זה חדר אחד לר׳ יחיאל ואשתו.

בצפת היה ר׳ יחיאל ידוע בשם ר׳ יחיאל דער ראַדאָמסקער. לימים היה לו בית־כנסת משלו ויחד עם ר׳ חיים רדזינר עסק בחינוך יתומים ואף השיא אחדים מהם. הוא הקים „תלמוד־תורה" ו„מושב זקנים". מדי לילה, לאחר עריכת חצות, היה נוהג יחד עם ר׳ שמעון לרדומיר

בית־הכנסת של ר׳ יחיאל בצפת

ומר שוחט להכין רשימה של נצרכים, כדי לחלק ביניהם את הכספים שנצטברו במשך היום. הם עשו זאת בשעות הלילה המאוחרות, כדי להסתיר את הדבר מעיני הציבור.

תושבי צפת הוותיקים יודעים לספר על אשתו של ר׳ יחיאל, מרת רבקה, כי כל ימיה סרגה גרביים, אפודות וכדומה בשביל בחורי הישיבה וכמתנת־נשואים קיבל כל אחד ממנה 12 זוגות גרבי־צמר ואפודה.

כך עלה, חי ופעל בארץ־ישראל נציג הדור שלאחר ה„תפארת שלמה״, הרבי דראדומסק

קורותיו של אהרן זקס בארץ־ישראל

בשנת 1909 עלה מראדומסק לארץ־ישראל אהרן זאקס, בנו של החזן והעסקן הציוני בעירנו ר׳ שלמה זאקס. ר׳ שלמה נמנה עם החוג של תלמידי־חכמים מובהקים וחובבי ציון נלהבים, שהטיפו לשיבת ציון עוד לפני הקונגרס הציוני הראשון. עם הופעת החזון הציוני של ד״ר הרצל ברחוב היהודי, ביקשו אנשי החוג להגשים את שאיפותיהם ולעלות לארץ־ישראל. כל מחשבותיהם ומאווייהם היו נתונים לרעיון זה, אך הגשמתו בתנאי הזמן ההוא היתה מעל לכוחותיהם של אנשי החוג, שהיו רובם בגיל גבוה. אהרן זאקס, בנו של ר׳ שלמה, שגדל באווירת הכיסופים לציון של אביו, החליט בהגיעו לשנתו העשרים להגשים את הרעיון.

בהגיעו ארצה לא מצא בתוכה אהרן זאקס אלא מעטים מבני ראדומסק: ר׳ יחיאל לאנדאו, אח ובן של קופל שמש ומספר זקנים שהסתופפו בצלו של הכותל המערבי. תנאי הקיום בארץ היו אז קשים ביותר, רבים לא הצליחו להתגבר עליהם וחזרו לארצות מוצאם — אך אהרן זאַקס לא נמנה עמהם. הוא לא מאס בשום עבודה, קיבל את חבלי ההסתגלות באהבה והצטרף לקבוצה של שומרים יהודיים ברחובות. באחת ההתנגשויות עם גנבים ערבים נפצע קשה, נותח ואושפז למשך תקופה ארוכה בבית־חולים בירושלים. הוא עזב את בית־החולים במצב־בריאות רעוע ולא היה מסוגל לעבודה קשה. בהגיע הידיעה על כך לאביו, שלח לו הלה כסף להוצאות־הדרך חזרה הביתה, אך אהרן החזיר לאביו את הכסף ונשאר בארץ.

אהרן זאקס נמנה עם הראשונים והמייסדים של תנועת־העבודה בארץ. בשנת 1910 הקים יחד עם פעילים אחרים מטבח פועלים ביפו וכן מועדון וספריה לפועלים העברים בעיר זו.

בתקופת מלחמת־העולם הראשונה הוגלה יחד עם אחרים למצרים, אך מיד עם סיומה חזר ארצה וחי בה חיים צנועים עד סוף ימיו. הוא נפטר בשנת 1959.

ר׳ הניך אלפרט הגשים את חלומו

כבר צוין לעיל, כי עמדתה החיובית של „חצר״ הרבי מראדומסק לרעיון ישוב ארץ־ישראל היתה לה השפעה גדולה על היהדות הדתית בראדומסק. חלק גדול ממנה לא הסתפק בגעגועים ובתפילות בהן מוזכרות ציון וירושלים, אלא חלמו ואף תיכננו כל ימי חייהם לעלות לארץ־הקודש ולשבת בה.

אחד היהודים האלה היה ר׳ הניך אלפרט, ר׳ הניך מלמד, או כפי שכינוהו „דער פשעדבאָרזשער מלמד״, תלמיד־חכם מופלג שהרביץ תורה לבחורי־גמרא. הוא היה מאוד מקובל בקרב חוגי הלומדים בראדומסק והיה קרוב משפחה של הרבנית, אשתו של ה„תפארת שלמה״.

ר׳ הניך, למרות שהיה טרוד תמיד בדאגות פרנסה לכלכלת משפחתו, גילה מסירות בלתי־רגילה לרעיון גאולת הארץ. תמיד היה מראשוני התורמים כאשר שליחים הגיעו מהארץ והיה מזמינם להתאכסן בדירתו. כשנוצרה הקרן הקימת לישראל התבלט ר׳ הניך כאחד מנאמניה המסורים ביותר. עוד בטרם החלו הציונים והנוער הציוני בעיר להתעסק בפעולת ההתרמה, השיג ר׳ הניך בדרכים משלו קופסאות „כחול־לבן״ (ולפני הופעתן קופסאות מצבע אחר), ועסק באיסוף כספים למען א״י. הוא היה חוזר על פתחי היהודים, בעיקר על פתחי המלמדים בעיר, תולה במו ידיו על משקופי „חדריהם״ את הקופסאות ובא אח״כ לרוקנם. נקל לשער איזו השפעה היתה לפעולה זו על לבותיהם הרכים של ילדי ה„חדרים״, ואכן אלה מהם שעלו ארצה כעבור שנים עשו זאת בהשפעת הזרע שנזרע ע״י פעולתו של ר׳ הניך.

במשך הרבה שנים חלם ר׳ הניך על עליה לארץ־ישראל, אך לא קל היה ליהודי מסוגו להגשים את חלומו. הוא זכה בשנות 1913 לעזוב את ראדומסק בדרכו לא״י ושמחתו היתה גדולה לאין שיעור. שותפים לשמחה זו היו כל יהודי ראדומסק, שליוו אותו עד לתחנת הרכבת ונפרדו ממנו בחמימות גדולה. לר׳ הניך נלוותה אשתו השניה, מרת חיה, אלמנתו של ר׳ יוחנן האמר, הגבאי של הרבי יחזקאל ז״ל (בעל „כנסת יחזקאל״), נכדו של ה„תפארת שלמה״.

שנה לאחר עלייתו של ר׳ הניך פרצה מלחמת־העולם הראשונה. ילדאבון לבו של ר׳ הניך ראה כיצד המלחמה שׂמה לאַל את חלומו הגדול, להביא ארצה את משפחתו. צערו על כך היה גדול מנשוא והשפיע לרעה על מצב בריאותו שהתרופף וקיצר את חייו. (הוא נפטר בשנת 1914).

רק לאחר שנים עלו אחדים מבני משפחתו בעקבות הסבא הנערץ, אחד מהם הוא נכדו יהודה ליברמן, יו״ר הארגון של יוצאי ראדומסק בישראל.

בנו של ר׳ קופל שמש ויעקובוביץ

סוגי עולים מלפני מלחמת־העולם הראשונה

לפני מלחמת־העולם הראשונה הגיעו ארצה עוד עולים מראדומסק, יוצאי שכבות שונות, שהפכו בארץ לפועלים ושומרים. היו ביניהם: משה שוורץ, איטשע גרוסמן וכן אחיו ובנו הנ"ל של ר' קופל שמש. אחיו של קופל נודע בארץ בשם „הדוד נחום" שהיה קשור כל חייו עם הארועים ליד הכותל המערבי ונחרת בזכרונם של רבים כדמות מסתורית. (בן־אחיו גלידמן הצטרף עם יעקובוביץ ואחרים לקבוצת פועלים והתפרנסו מיגיעת כפיהם).

כאן ראוי להזכיר את הרב ר' יהושע־נחום, בנו של הרב ר' צבי־מאיר, נכדו של ה„תפארת שלמה" זצ"ל, שגם הוא עלה באותה תקופה (ר' יהושע היה פעיל לאחר־מכן כשליחם של מוסדות שונים בירושלים לחוץ־לארץ).

ראוי לציין כאן את הרב ר' שבתי בורנשטיין ואשתו שרה־פייגה, קרובי משפחתו של הרבי מראדומסק. עלו בשנות השלושים וגרים מזה שנים בירושלים (הרב ר' שבתי ידוע כתלמיד חכם ובעל רגש לאומי חם).

רבים מבני ראדומסק היו נוהגים, בהגיעם לעת זקנה לעלות לארץ־ישראל וכאן בילו את שנותיהם האחרונות. עם סוג זה של עולים יש למנות את משפחת יורבורסקי ואחרים.

לאחר „הצהרת בלפור" (העלייה השלישית)

הקשר הנפשי של יהודי ראדומסק עם ארץ־ישראל קיבל מפנה ריאלי אחרי מלחמת־העולם הראשונה. הידיעה על „הצהרת בלפור" עוררה בהם התרגשות עצומה ועם עזיבת צבא הכיבוש האוסטרי את העיר (בשנת 1918) פרצה ההתלהבות החוצה — נערכה עצרת חגי־גית בה השתתפו כל יהודי ראדומסק מגדול ועד קטון. לא זו בלבד שיהודי ראדומסק הרימו בעצרת זו תרומות כספיות גדולות למען ארץ־ישראל, נשים מסרו עדייהן ותכשיטיהן לטובת בנין הארץ וגאולת אדמותיה, אלא שבאותו מעמד נתארגנו בעיר קבוצות גדולות של נוער יהודי במטרה ברורה לעלות מיד ארצה. אכן, בעקבות התארגנות זו באה עליית הראדומסקאים בשנים 1919־1920 אשר זרמה לארץ בדרכים שונות כשהיא עמוסה תלאות למכביר.

עם העליה הזאת נמנו: שלמה וקסמן, ישראל וינצנטובסקי, יהושע והניך קאלקה, יחיאל־דוד בוכמו, יחזקאל פאצאנובסקי, יוסף רוזנצווייג, שלמה'לה ואקסמן, יעקב לנדאו, ברל רוזנשטיין, יחיאל ארונוביץ, וולף ונח שפירא, דוד קרויזה, לייביש ומשה זנדברג, פנחס גולדברג, האחים נחמן ודוד גולד ואחותם דבורה, מאיר קאראפקה, ישעיה־לוזר רובינשטיין, שלמה רבינוביץ, משה טיגר, יצחק אלברט, נח וויינטרויב, יוסף ריס, א. ארביסמן ורבים אחרים. לאחר תקופה קצרה העלו הללו את נשותיהם וקרוביהם, רבו הזיווגים והנשואים של יוצאי ראדומסק, ולמרות המצב הכלכלי הקשה בארץ הוקמו משפחות והעמיקה ההשתרשות באדמת המולדת המחודשת.

דרכי השתלבותם של העולים מראדומסק בארץ היו מגוונות ואפיקיהן רבים. ר' שלמה רבינוביץ בן הרב ונינו של ה„תפארת שלמה" היה לאחד ממיסדיו של „כפר חסידים". אחרים הצטרפו למוש־בים (קאראפקה למשל) ולקיבוצים (יוסף האזה לקיבוץ חפצי־בה, ביאליסטוק לקיבוץ יגור). קבוצה גדולה של בני ראדומסק נקלטו והתמחו בעבודות בנין לסוגיהן ועשו חיל בעבודות אלו.

לא קלה היתה הסתגלותם של יוצאי עירנו, שבאו עם גלי העליה השלישית, לתנאים ששררו אז בארץ. מספר על כך יהושע קאלקה: „...בכלל, לא היו העולים מפולין, אנשי העליה השלישית, מסוגלים לעמוד בהתחרות עם חבריהם מרוסיה. נותני העבודה, שהיו רובם יוצאי רוסיה, לא רחשו אמון רב לפועלים יוצאי פולין. אך אחר היה היחס ליוצאי ראדומסק אחרי שהללו עבדו תקופה מסוימת בעבודות־בנין פשוטות. הובאה למקום הבניה מכונה לעשיית לבנים, כשהתיצב־תי אני וחברי מבני ראדומסק לעבוד ליד מכונה זו, הבטחנו להוציא עד 150 לבנים ביום. לשמע הבטחה זו הטיחו כלפינו: „דברי־גדולות, פולנים". אך כעבור זמן מה, כשהגענו לייצור של 350 לבנים ליום, הפכו הראדומסקאים לפועלים המבוקשים ביותר בעבודות הבנין".

אחדים מיוצאי ראדומסק לא יכלו לעמוד בתנאים הקשים ועזבו את הארץ, אך אלה היוו מיעוט. רובם מבין הראדומסקאים התגברו על חבלי־הקליטה, נשארו בארץ והמשיכו בעבודה קשה.

מבלי שהיו בידם האמצעים כדי להקל על חבריהם שנמצאו במצוקה, השתדלו יוצאי ראדומסק ליצור ביניהם מגע הדדי קרוב. אחדים מהם גרו יחד ועבדו יחד, כן היתה קיימת דאגה הדדית למציאת מקומות־עבודה עבור בני־העיר ובמקרים של חוסר עבודה הפרישו אלה שעבדו חלק משכרם למובטלים. אלה ששיחק להם מזלם והיו עסוקים בעבודות מכניסות, או שהסתדרו כבעלי־מקצוע מער־

הקבוצה הראשונה של ראדומסקאים שהגיעו ארצה בשנת 1920.
עומדים (מימין): מרדכי ליברמן, ..., פנחס גולדברג, יחיאל אהרונוביץ, טוביה רובינשטין, ..., ..., יוסף רוזנצוויג; שורה שניה: יהושע קאלקה, יעקב לנדאו, יחזקאל פצנובסקי; למטה: משה רובינשטיין, אברהם ליפשיץ, יצחק טוביאס, נח שפירא.

מתישבי כפר חסידים לאחר יום־עבודה ראשון.
1. בן־עירנו ר' שלמה רבינוביץ; 2. הרבי מיאבלונה, מייסד הכפר.

לים, (כגון: הניך קאלקה, שלמה'לה וקסמן ובייחוד יהושע קאלקה ואשתו שרה) — פתחו את בתיהם לרווחה ואף את כיסיהם לעולים חדשים מראדומסק והושיטו עזרה חומרית לאלה שמקרוב באו.

בשנות 1923־1925 הגיעו ארצה ראשוני העולים מקרב חברי התנועות החלוציות, ביניהם: משה קאמלגרן, דוד־מאיר גולדברג, מאיר פוטשביץ, חיים ויטנברג, מאיר'ל גליקסמן, משה־יצחק שיטנ־ברג, האחים גרוסמן (זעירא), פרייברג, ז'וקין אדבוקט, בירנצוויג (אביו של איסר בארי), יעקב סופר, יחיאל טרון, ישעיה רוזנצוויג, שמואל־יצחק רוזנבלט ורבים אחרים. לרוע מזלם חזרו אחדים מה־קבוצה הזאת לראדומסק ונספו שם בתקופת השואה.

עם ההתגברות על חבלי־הקליטה, החלו רבים מיוצאי ראדומסק להשתלב באופן פעיל בפעולות ציבוריות שונות ואחרים מהם תפסו עמדות חשובות בחיים המדיניים, החברתיים והתרבותיים של הארץ.

קבוצת ראדומסקאים שעלו ארצה בשנת 1925. (מימין): משה־יצחק שיטנברג, ישעיה רוזנצוויג, דוד־מאיר גולדברג, משה קאמלגרן, מאיר גליקסמן.

בעת הנחת אבן־פינה לבית יצחק פיירמן בלב תל־אביב, שנבנה בחלקו המכריע ע"י פועלי בנין מיוצאי ראדומסק.

בייחוד יש לציין כאן את האחים גולד: נחמן כעובד בכיר ברשת הדואר; ודוד גולד־קלעי כסופר, עורך, היסטוריון ואיש מדע מחונן בהרבה שטחים, שתרם תרומה נכבדה להתפתחותה התרבותית של הארץ, בייחוד במסגרת ההסתדרות הכללית. דוד גולד־קלעי נמנה עם מיסדי שכונות ברוכוב וגבעתיים, בה התגורר עד יום מותו.

העלייה הרביעית ועד פרוץ מלחמת־העולם השניה

חלקם של עולי ראדומסק בעליה הרביעית היה גדול, יחסית, הגדול ביותר בין ערי פולין (היתה זו עליית המעמד הבינוני). אמנם, לא כולם מבין עולי ראדומסק אלה הצליחו להשתרש בארץ, כי לא כולם מצוידים היו בכושר ההסתגלות, ההתמדה וכוח הרצון להתגבר על יסורי הקליטה, אעפ"כ הצליחו לא־מעטים מהם להתגבר על כל הקשיים וחלקם אף תרם תרומה נכבדה לבנינה של תל־אביב וישובים אחרים.

עם עליה זו נמנו: יצחק פיירמן, חיים גרוסמן, חיים גלבארד, הלל זומבק, אברהם הירש בוגייסקי, יעקב יודקביץ, משפחת ארונוביץ ואחרים. רובם הקימו בתים במקומות־ישוב שונים ולא־מעטים מהם הפסידו את הונם במשברים שפקדו אז את הארץ. יצויין, שבני ראדומסק אלה עזרו בהרבה להשתרשותם בארץ של בני־עירם הפוע־לים והעובדים, הן ע"י העסקתם בעבודה והן ע"י המצאת מקומות־מגורים בשבילם, הענקת הלוואות וכו' (בייחוד יש לציין את היוזמה שגילו בשטח זה מר יצחק פיירמן ואחרים).

על אף שנות המשבר והפסקת העליה בשנות השלושים, לא פסק זרם העולים מראדומסק. הורים באו אל ילדיהם (כדוגמת המשפחות של חיים גרוסמן וקרפקה), אחיות הגיעו אל אחים (כדוגמת העלמה ליפשיץ) וכיו"ב, וכן הגיעו יחידים מחברי התנועות החלוציות על־פי סרטיפיקטים. אחרי מאורעות תרפ"ט, עם התחדשות העליה החלוצית, הגיע יעקב־שמואל מושקוביץ, (חבר ההכשרה בקלוסוב) שהצטרף מיד לקיבוץ רמת־רחל ואח"כ עבר לקיבוץ עין־הכרמל.

עם פתיחת „המכביה" הגיעו ארצה: שפרה ויטנברג, טוביה אהרו־נוביץ, משה־יצחק שיטנברג (שיטה) ואהרן פישלביץ. אחריהם הגיע ארצה נתן אופמן (כתושב־חוזר) ובשנת 1933 עלה יהודה ליברמן (על סמך סרטיפיקט, בתור עסקן ציוני). אליעזר מנדל, יצחק ושמואל לחמן עלו כבעלי הון בשנת 1934 (איתם עלתה גם מרים פצנובסקי, חברה בקיבוץ נגבה). בשנת 1935 עלה חיים גולדברג, אחריו משה־יצחק שיטנברג (בפעם השניה) ורבים אחרים.

בשנת 1935 הגיעה ארצה גם המשפחה נונברג, שאחד מבניה נודע אח"כ כלוחם גיבור למען קוממיות ישראל — יענקלה חבלן. באותה שנה עלה פישל קארפ, שנמנה עם מתישביה הראשונים של חולון. ביגיעתו המקצועית ורצונו העז התגבר הוא על הרבה מכשו־לים והקים מפעלי־תעשייה, שסייעו ל„הגנה" בייצור ציוד מלחמתי, על אף הסיכון שהיה בכך (במפעלים אלה מצאו תמיד בני ראדומסק תעסוקה).

שלבי ההתארגנות של עולי ראדומסק בארץ־ישראל

בדומה לתל־אביב, יצרו גם יוצאי ראדומסק בחיפה והסביבה מגע הדוק ביניהם. ח. גולדברג, ט. רובינשטיין, גרוסמן, מינסקי, ליפ־שיץ ואחרים, שהיו תושבים ותיקים של העיר חיפה, קיימו מגע קבוע ביניהם והיו באים לעזרתם של העולים מראדומסק שנקלעו לעי־רם. חברים אלה קיימו גם מגע מתמיד והדוק עם בני ראדומסק בתל־אביב וירושלים (אז עוד לא היתה קיימת לא בתל־אביב ולא בחיפה מסגרת ארגונית של יוצאי ראדומסק).

יוצאי ראדומסק בירושלים ניסו בשנת 1927 להשיג אישור מטעם השלטון המנדטורי להקים אירגון בשם „התאחדות עולי ראדומסק — משכנות ירושלים". האישור ניתן במכתב „בשם מושל גליל ירושלים", מיום 25 בנובמבר 1927, אל מזכיר האירגון הלל ליברמן בירושלים,

— בו נאמר: „הנני מתכבד לאשר קבלת מכתבו מ־8 בנובמבר 1927 ולהודיע, כי התקנון של חברת „התאחדות עולי ראדומסק" נרשם במשרדנו לפי המספר 3939/508. כבודו מתבקש להודיע למשרד הזה על כל השינויים שיחולו בעתיד בהרכב הוועד שלפי הרשימה שהוגשה".

עם ועד המיסדים נמנו: יהושע־נחום רבינוביץ, נח ויינטראוב, משה ליברמן, מרדכי־יעקב גולד; המזכיר — הלל ליברמן.

מספרם של יוצאי ראדומסק בירושלים, באותה תקופה לא היה רב וה„התאחדות" לא הצטיינה בפעילותה. במכתב מא' אלול תרצ"ט, כתב הלל ליברמן לבן־עירו בתל־אביב:

„לצערי הרב, אין לי כל אפשרות לקחת על עצמי שום יוזמה של ארגון או איזה דבר שהוא. טרדותי מונעות ממני כל פעולה בשטח זה או אחר. אולם הנני מוכן להתחבר לארגון כזה אם יתארגן ע"י אנשים מעירנו אשר אינם כה טרודים... כדאי, איפוא, שתמצאו אנשים מתאימים, היכולים להקדיש את זמנם ומרצם ולהתמסר לעבודה הזאת".

בתל־אביב ובחיפה, בהן התרכז מספר גדול של יוצאי ראדומסק, פורסם ביוני 1939 — סיון תרצ"ט, ע"י קבוצה יוזמת, הכרוז הבא:

„לתשומת לב כל בני עירנו עולי ראדומסק בא"י.

הננו שמחים להודיע לכם, שקבוצת־חברים איניציאטיבית בתל־אביב, החליטה בפגישתה האחרונה לארגן את כל יוצאי עירנו בארץ לפעולת עזרה חברית־הדדית בכל המובנים. אנו סבורים, שכל אחד מאתנו יודע להעריך את עצם הרעיון החשוב הזה בארץ־ישראל, בכלל, ולרגל המצב הנוכחי בישוב בפרט.

ברור לכל, שהפעולות בשטח זה הן בלתי מוגבלות. מטרתנו היא לרכז כוחותינו במקום אחד ובחוג אחד פעיל ומפעיל, בלתי־מפלגתי, לא פוליטי, כדלקמן:

א. ליצור יחס חברי־אינטימי בחיים היום־יומיים בין החברים עצמם.

ב. ליסד קופת־תגמולים לעזרה קונסטרוקטיבית, לתועלת החברים בשעת הצורך.

ג. לעמוד בקשר תמידי עם המוסדות הכספיים בחו"ל הקרובים לנו ברוח הפעולה ההדדית לטובתנו וכו' וכו'.

כ"כ החלטנו לבחור בוועד זמני, שישמש בתפקידו עד לבחירות באסיפה הכללית הבאה, ולפנות בקריאה לכל בני עירנו בארץ להרשם בתור חברים ולהתחייב במס חודשי, איש כפי יכולתו.

אנו תקווה, שכל אחד יענה לקריאתנו ויתן לנו את עזרתו המלאה.

חבר! הנך מתבקש לבוא ולהרשם בהקדם האפשרי במשרד „החץ", ת"א, רח' זבולון 31, בכל יום משעה 7—8 בערב".

על הכרוז חתומים חברי הוועד הזמני: חיים גרוסמן, שלמה וכסמן, שמואל לחמן, יהושע קאלקה, יוסף קמלגרן, דוד קראוזה, שלמה קרקובסקי, משה שיטנברג.

כרוז זה משמש עדות מובהקת לרצונם של יוצאי ראדומסק, ליצור קשר הדוק ביניהם ולעזור זה לזה בכל המובנים. בהקמת הארגון היה משום תחושת הבאות, כאילו חשו את הטרגדיה האיומה העומדת להתרחש בקרב יהדות אירופה. היתה הרגשה, כי מתקרבת השעה אשר תטיל חובה על כל הנמצאים מחוץ לשואה העומדת להתרחש, להגיש את עזרתם לאחים הנמצאים בתוכה.

אירגון העזרה לפליטים ולנצולי השואה

אכן, שלושה חדשים לאחר־מכן פרצה מלחמת־העולם השניה ומיד התחילו מגיעות בשורות מחרידות על גורלם של יהודי פולין. בהתחלה נתקבלו הידיעות בחוסר אמון, קשה היה לתפוס את הטרגדיה האיומה המתרחשת שם. אך המכתבים שהחלו להגיע ארצה מיוצאי ראדומסק שנמלטו לרוסיה, אִמתו את השמועות המרות. ממכתבים אלה נודע לנו על גורלם האיום של בני־עירנו שנלכדו בצפרני הכיבוש הנאצי ועל המצוקה החומרית שפקדה את אלה מבניהם שמצאו את עצמם בגלות רוסיה.

בהגיע המכתבים הללו, נחלצו מיד יוצאי עירנו בארץ למבצע של משלוח חבילות לבני עירנו ברוסיה. פעולה זו נעשתה בתיאום עם יוצאי ראדומסק בארה"ב והיתה לעזר רב לבני עירנו בברית־המועצות ומקור עידוד עבורם באותה תקופה קשה שעברה עליהם.

בהמשך שנות־המלחמה פג כליל הספק באמיתות הבשורות האיומות על מצב היהודים תחת השלטון הנאצי. ממצרים הגיע ארצה לביקור מ. זנדברג והביא ידיעות מחרידות שהגיעו אליו מאירופה על השואה המתרחשת. ידיעות אלו קיבלו את אישורן מפי יעקב קורץ, תושב הארץ, שהצליח להימלט מידי הנאצים ולחזור ארצה (הוא ביקר בפיוטרקוב בשנת 1939 ועם פרוץ המלחמה נתקע בפולין למשך חודשים אחדים). במשך הזמן ששהה בפולין היה עד ראייה להתעללות הגרמנים ביהודים ועם שובו ארצה סיפר ואף פירסם ספר על מעשי התועבה של הנאצים בשם „ספר עדות", שם מסופר גם על שואת יהודי ראדומסק.

ועד האירגון בשנת 1944.
עומדים (מימין): מרדכי וחנה חתומי, משה־יצחק שיטנברג, דוד מרגולבסקי;
יושבים: דוד קראוזה, שלמה וקסמן, לאה בירנבוים־טלמן, יהושע קאלקה.

בעת אריזת חבילות למשלוח לבני־עיר באירופה (1945).

נוסף על הכאב והתדהמה שפקדו את יוצאי ראדומסק בארץ לשמע הידיעות על גורלם המר של יקיריהם שם, הרגיש כל אחד את האחריות הגדולה להגיש עזרה מכסימלית לכל המעונים תחת השל־טון הנאצי. העובדה שהישוב היהודי בארץ נמצא באותה תקופה במצב מדיני חמור, לא יכלה להסיח את הדעת מהטרגדיה המתרחשת שם ולפטור מן החובה הדחופה ליצור כלים ארגוניים ואמצעים כס־פיים לשם הגשת עזרה מהירה ויעילה לסובלים, ביחוד לאלה שהצלי־חו להינצל מידי הרוצחים ונשארו בחוסר־כל וחסרי ישע.

בשנת 1944 הוקם בתל־אביב ועד זמני לאירגון בהרכב החח״ח: שלמה וקסמן, יו״ר; מ. חתומי, מזכיר; יהושע קאלקה, דוד מרגולבס־קי, לאה בירנבוים־טלמן, דוד קראוזה ומשה שיטנברג. הצעד הראשון של ועד זה היה, יצירת קרן עזרה למען הניצולים בכל אתר ואתר. גם בחיפה התארגנה קבוצת חברים לפעולה דומה ובמשותף הוחל באיסוף כספים בין יוצאי ראדומסק ובארגון פעולות העזרה.

בסוף שנת 1945 הגיעו ארצה הראשונים מפליטי השואה, ביניהם: זאב סבטובסקי, קופרשטוך ואחרים, שתיארו כעדי־ראייה את האסון שנתרחש על אדמת פולין.

שאיפתם של ניצולי השואה לעלות ארצה, נתקלה בהתנגדותה הנמרצת של ממשלת המנדט. אלה שהצליחו להגיע לחופי הארץ בספינות רעועות, בתנאי בריחה־העפלה, לא הורשו לעלות לחוף הנכסף והוגלו לקפריסין. בדרכים שונות, בייחוד באמצעותו של בן־עירנו דוד קלעי, שנשלח ע״י ההסתדרות הכללית לקפריסין, הצלחנו ליצור מגע עם בני־עירנו שהיו שם במחנות־הסגר, ומיד אורגנה למע־נם פעולת־עזרה רבת־ממדים. מצרכי מזון, חבילות בגדים וכיו״ב הועברו לבני ראדומסק בקפריסין ובמחנות הפליטים בגרמניה ובארצות אחרות, כמו־כן אורגנה בשבילם עזרה רפואית, הכול תוך שיתוף־פעולה עם בני־עירנו בארצות־הברית.

פעולת העזרה התנהלה בהתלהבות, מסירות וקדחתנות. מצרכי־המזון והבגדים אוחסנו בדירתו של שלמה׳לה וקסמן ורבים מיוצאי ראדומסק, גברים ונשים, עסקו באיסופם, אריזתם ומשלוחם למקומות ריכוזם של בני־עירנו ניצולי השואה.

ארגון יוצאי ראדומסק, שהתרחב וקלט יותר ויותר בני עיר, פנה אל בני ראדומסק ששירתו בבריגדה היהודית וביקשום לחפש אחרי בני־עיר במחנות הפליטים בגרמניה, אוסטריה, איטליה, צרפת, בלגיה ובארצות אחרות — להגיש להם עידוד ועזרה.

הארגון פנה בבקשה למוסדות ולארגונים יהודיים בפולין וביקשום להתעניין בגורלם של שרידי־השואה בני־ראדומסק הנמצאים בפולין, ולהעביר לארגון בארץ־ישראל את כתובות מגוריהם.

לפניה זו נתקבלה ברמת־גן, ביום 20 ביוני 1945, טלגרמה מאת פרופסור סאק בוורשה, טלגרמה שנועדה בשביל יהודה ליברמן וחיים גולדברג ואשר כללה רשימה של 127 בני ראדומסק ששרדו בחיים והתגוררו אז בראדומסק. הארגון עשה מאמצים רבים כדי למצוא קשר אתם ועם רבים אחרים, שהיו פזורים על פני ארצות רבות, ופירסם בכתב־העת „לקרוב ולרחוק" (מ־27 בנובמבר 1945) רשימה של למעלה מ־300 שמות של בני־ראדומסק ניצולי־השואה.

בשנת 1946 ביקר בראדומסק יחזקאל רבינוביץ, בנו של בן־הרב שלמה רבינוביץ, במכתבו משם לאירגון הוא תיאר את מצבם העגום של 70 היהודים שמצא בעיר, כולם שבורים ברוחם ובגופם. רושם מזעזע עשה עליו רחוב בתי־הכנסת („שול־גאַס"), שנתגלה לעיניו ריק לחלוטין מתושביו היהודים, וכן קבר־האחים הגדול של קדושי ראדומסק שנתווסף בבית־הקברות היהודי.

למען קוממיות ישראל

המצב המדיני בארץ הוחמר בינתיים וההתנגשויות עם שלטונות המנדט הלכו והחריפו. כן הלכו ותכפו מעשי הטרור של הערבים עם הסיכוי שהסתמן, למצוא פתרון ליישוב בעיית הארץ ע״י חלוקתה למדינה יהודית וערבית. הישוב היהודי במצור התגייס לאגור כוח, להתגונן בזעף, להשיב מלחמה שערה, ללחום למען קוממיותו.

חלקם של בנינו יוצאי ראדומסק במחנה הלוחמים הוא רב, הם נמצאו בכל ארגוני הלוחמים ותנועות המרי, — בבריגדה היהודית, בשורות ה„הגנה", האצ״ל והלח״י.

עם הכרזת המדינה, התיצבו כולם לשורות צה״ל ולהגנת עצמ־אות ישראל. ניכר מספרם של צעירים בני ראדומסק בשורות הלוח־מים במלחמת־העצמאות וגם בין הנופלים על הגנת המדינה הצעירה ועל חיי תושביה. לבנינו שנפלו למען המולדת מוקדש מדור מיוחד בחלק זה של הספר. כבוד ותהילה לזכרם!

קליטה חומרית ורוחנית

עם הקמת מדינת ישראל ופתיחת שערי הארץ לרווחה, החלו מגיעים עם גלי העליה ההמונית גם בני־ראדומסק ניצולי־השואה וארגון יוצאי ראדומסק הועמד בפני הצורך למצוא דרכים נאותות לעזור בקליטתם. הללו היו זקוקים לא רק לעזרה חומרית אלא גם לגילוי חיבה ולמלה מעודדת, ואכן, יוצאי ראדומסק מצאו כאן בקרב אחיהם יד מושטת בנדיבות ולב פועם בחמימות בצעדיהם הראשונים בארץ.

מבני ראדומסק, בעלי אמצעים ורגישים יותר לצרת אחיהם, היו הראשונים שתרמו סכומי כסף להקמת קופת גמילות־חסדים, שתושיט עזרה לעולים הזקוקים לה. בד בבד עם עזרה זו, שהוגשה לעולים החדשים, לא הפסיק הארגון את עזרתו לאלה מבני עירנו שעדיין נשארו באירופה. המכתבים הרבים שהגיעו לארגון באותה תקופה, מעידים על ממדי העזרה שהוגשה ועל ההדים שעוררה בקרב מקבליה.

עזרת הארגון לבני־עיר עולים חדשים בארץ, התבטאה לא־רק בגישה אנושית מתוך קרבת אחים ובמתן הלוואות להקל עליהם את קליטתם החומרית והרוחנית אלא גם בדאגה לסידורם בעבודה ומציאת מקומות־מגורים עבורם. חברי הארגון חיים גולדברג ואחרים בחיפה, וכן ש. וקסמן, האחים קאלקה, וינצנטובסקי ואחרים בתל־אביב, נעזרו בנדון בקשריהם עם מוסדות ואישים והשקיעו מאמצים גדולים לסידורם של לא־מעטים מהעולים בעבודה ובקבלת דיור־שיכון עבורם.

קופות גמ״ח בתל־אביב חיפה

ממדיה של העזרה בכללה שהוגשה לנצרכים, דרשו כספים מרובים שלא היו מצויים בקופות גמילת־חסדים בחיפה ובתל־אביב, לכן נעשו מאמצים לשתף את בני־עירנו בארה״ב בפעולת הגמ״ח הללו. מאמצים אלה הוכתרו בהצלחה גדולה בעת ביקורו בארץ (בשנת 1951) של מר יחזקאל רודניצקי, שכיהן אז כנשיא ההתאחדות של יוצאי ראדומסק בארצות־הברית. הלה מסר מיד סכום נכבד לקו־פות גמילות־חסדים, שהוציא אותן מן המיצר ואיפשר להן להעניק הלוואה לכל עולה יוצא ראדומסק שהיה זקוק לה.

קופת הגמ״ח בתל־אביב הוסבה לאחר זמן בשמו של בן־עירנו בארה״ב, המנוח שלמה אפשטיין ז״ל, שהקדיש את זמנו הפנוי לעזרה לנצרכים ולגיוס האמצעים לכך. בשנים 1953/54 חל תהליך של ריאורגניזציה בקופת הגמ״ח הנ״ל ונבחר ועד חדש בהרכב החברים: יוסף להמן, דב ולדפוגל, אברהם ולדפוגל ודוד קראוזה. עם העברת הקופה לידי הוועד שנבחר בראשית שנת 1955, הסתכם המאזן שלה כדלקמן:

מזומנים	—	146.71 ל״י
פקדונות	—	1697.00 ״
הלוואות	—	1252.00 ״
סה״כ	—	3095.71 ל״י

ועד הגמ״ח בתל־אביב בא לידי הסכם עם המוסד לעזרה הדדית של ההסתדרות הכללית „משען" והפקיד בו סכום של 1,500 ל״י למתן הלוואות לבני־עירנו, ואילו „משען" מצדו הכפיל את הסכום עד

3,000 ל״י (הלווים הגרים בת״א והסביבה מקבלים את ההלוואה מה־קרן המשותפת ואילו אלה הגרים מחוץ לת״א והסביבה — מקבלים ישירות מקופת הגמ״ח). פעולה דומה נעשתה גם בחיפה.

הבקשות להלוואות, מספרן היה גדול באותן השנים מיכולתה של הקופה למלאותן. אך נמצאו חברים שנתנו ערבויות אישיות כדי להגדיל את האמצעים הדרושים ולסייע ככל האפשר לבני עירם בקלי־טתם. נוסף לכך קיבלה הקופה בשנות 1956־1960 מבני עירנו בארה״ב תרומות בסך כולל של 2,300 ל״י, וסכום ההלוואות שנתנה הקופה בת״א בשנים הללו הגיע ל־35,000 ל״י (ל־170 חברים).

שיכון לעולי ראדומסק החדשים

אך העזרה הכספית הנדונה, שהושטה ע״י קופות הגמ״ח, לא מיצתה את כל צרכי הקליטה, שהיתה עמוסה קשיים מרובים. זרם העליה החדשה שהלך וגבר, העמיד את הממשלה והסוכנות היהודית בפני הדאגה למצוא להם מקומות מגורים — אז הופיעו על מפת הארץ המעברות, בהן התגוררו גם יוצאי ראדומסק.

תנאי המגורים הקשים של בני־עירנו העולים החדשים הטרידו את עסקני הארגון בארץ ובארצות־הברית, והם חיפשו דרכים כיצד להוציאם מהמעברות. מניו־יורק באה הצעה בדבר הקמת 2 בנייני־דירות מיועדים לדרי המעברות, אך לא היה קל להוציא אל הפועל את ההצעה שפירושה המעשי היה לפתור את בעיות הדיור של 8—10 משפחות כאשר הנזקקים לכך מספרם היה פי־עשרה. אחרי התלבטויות מרובות החליט ועד הארגון בתל־אביב לקבל את ההצעה לאחר הבטחה, שזאת תהא התחלה וההמשך יבוא. בעקבות ניסוח זה באנו לידי הסכם עם מרכז „שיכון" של ההסתדרות, להקים את שני הבתים בחולון שישמשו לשיכונם של יוצאי ראדומסק הנמצאים במעברות. יוצאי ראדומסק בארה״ב פתחו במגבית למטרה זו ויש לציין בעיקר את תרומתו הגדולה של בן־עירנו ס. גרינברג. גם יוצאי ראדומסק בישראל נרתמו בכל מאודם למפעל חשוב זה.

הוועד ניגש לביצוע התכנית וקיבל בכך עידוד מלא מכל יוצאי עירנו בארץ. טכס הנחת אבן־הפינה להקמת הבתים נקבע ליום א׳ 11 בנובמבר 1951. ולקראת מאורע זה פירסם ועד הארגון כרוז מיוחד בו נאמר (בין היתר):

„יום ה־11 בנובמבר 1951, הוא יום חג לנו. בשעה 3 אחה״צ יתקיים טכס חגיגי להנחת אבן־הפינה לבתים ב„שיכון ליוצאי ראד־דומסק". בטכס זה ישתתפו נציגי מוסדות בארץ וכן שליחי אחינו יוצאי־עירנו בארה״ב — ב. קוגל ורעיתו.

נאומו של ח. גולדברג בטכס הנחת אבן־הפינה לשיכון

אכן, במעמדם של מאות יוצאי ראדומסק מכל קצווי הארץ ובנוכ־חותם של ראש העיר חולון ד״ר ד. קוגל, יו״ר התאחדות עולי פולין אינז׳ א. רייס, נציגי הסוכנות היהודית, חברת „שיכון" ומוסדות אח־רים, נפתח הטכס ע״י חיים גולדברג, שאמר בין היתר:

„נקבל בברכה את באי־כוח המוסדות שנענו להזמנתנו ובאו להשתתף אתנו בכינוס זה. ברכתי נתונה לכם בני־עירי היקרים — ממקומות שונים בארץ באתם והנכם מייצגים כאן את כל שכבות האוכלוסיה של עירנו ושל הישוב בישראל. מכלול רב־גונים של סבל וגבורה, קשת רחבה של מרץ וכשרון יצירה — מרוכזים כאן אתנו. אני רואה ביניכם מראשוני הבונים את הארץ, מסוללי כביש חיפה—ג׳דה, ממיסדי כפר חסידים, מֵמקימי קיבוץ יגור. נמצאים ביניכם אחים עולים שזה מקרוב באו — מקימי מפעל „לוחמי הגיטאות" מזה ודרי מעברות מזה, שעדיין נושאים על גבם את סבל התקופה שעבר עליהם ושרק תמול־שלשום דרכה רגלם על אדמת המולדת".

„אין זה כינוסנו הראשון, כבר התכנסנו פעמים לא־מעטות כדי להעלות ולקדש את זכר קדושי עירנו, עריסת חלומותינו, נוף ימי ילדותינו ונעורינו, אשר נטבעה במבול הרשע והזדון. בכינוסינו הקוד־מים ניסינו להעלות לנגד עיני רוחנו את הנסיון האיום בו עמדו בני עירנו שם, ניסינו לחוש את מועקת האימים של הנדונים לגרדום, ניסינו לצעוד בדמיוננו את צעדיהם הכושלים בדרך היסורים שהביאה את יקירנו לסופם המר. אולם תמיד ידענו, כי דמיוננו לא יספיק לכך, כי לעולם לא נוכל אנחנו בהיותנו כאן לחדור לנבכי האימים שאפפו אותם שם, תמיד ידענו, כי הרע היה רע שבעתיים והאיום — איום שבעתיים".

ח׳ גולדברג תיאר בדבריו את ראדומסק היהודית והדגיש את השפעתה של „חצר" הרבי „תפארת שלמה" על חיי העיר ותולדותיה. הוא הזכיר את אהבת ארץ־ישראל שפיעמה בלבותיהם של יהודי ראד־דומסק וציטט מדבריו של הרבי הדגול שנכתבו לפני שנים רבות: „כי הנה צריך כל איש להשתוקק בכל לבו אל א״י וקדושתה. צריך לקרוע לבב כל איש ולצעוק על זה להקב״ה, לעורר רחמים על הארץ ועל קיבוץ גלויות לתוכה בשמחה במהרה".

בהמשך דבריו גולל חיים גולדברג את פרשיות הגבורה והמסי־רות של הנוער בראדומסק, במאבקו להשתחרר מעול הצאריזם ובימים האפלים של השלטון הנאצי המתועב. הוא אמר: „כזאת היתה עירנו — נדיבת לב, ערה, תוססת ומאמינה; כזה היה הנוער שלה — נלהב לחיים סוערים ועשירים. כאלה היו הנערים שלנו כל ימי חייהם, עד יומם האחרון, לכן כה קשה להשלים עם מיתת החטף שהתרחשה עליהם, לכן כה גדול הכאב".

בהמיית לבו קרא ח. גולדברג לקהל הנאספים בטכס הנדון: „נקום ונתיחד במעמד זה עם זכרה של קהילת ישראל ראדומסק, על עשרת אלפי הנפשות הטהורות, טף וזקן, איש ואשה, אשר הומתו באלפי מיתות משונות. נבכה את סופם של חיים אלה, עמוסי התקוות, השאיפות והסגולות הנעלות. נעלה את זכרם של אלה מבני עירנו, שהתקוממו נגד המרצחים האיומים של עמנו ולחמו בהם. נזכור את הרב שלמה־חנוך רבינוביץ, זכרונו לברכה, אחרון האדמו״רים לשל־שלת הראדומסקאית, שנרצח ע״י הגרמנים בגיטו ורשה. נזכור את הרשל גרינשפאן הגיבור, אשר במעשה הגבורה שלו הסעיר את העולם. נזכור את מנדל פישלביץ, אשר נתן את האות בצ׳נסטוכוב למרוד ברוצחים הנאצים. וכן נתייחד כאן עם זכר הבנים היקרים של יוצאי ראדומסק בישראל, אשר לחמו ונפלו למען חירותנו ומולדתנו. נזכור, כי הם מסרו את היקר מכל יקר, את חייהם הצעירים, — למען נוכל אנחנו ובנינו לחיות כאן חיי חופש ודרור ושלווה".

בסיום דבריו אמר חיים גולדברג: „הבנינים להם אנו מניחים

ח. גולדברג נואם בטכס.

כאן אבן־פינה, מיועדים לאלה בתוכנו אשר הגיעו לארצנו בשנים האחרונות ועדיין לא זכו לקורת־גג. ישמש מפעל זה, שאנו מתחי־לים היום בבנינו, ביטוי לרגש האהבה העצור בתוכנו כלפי בני־עירנו, סמל לסגולותיה היקרות ועדות עולם לקהילת ראדומסק הזויה בקרבנו".

אחרי שורה של ברכות מטעם עירית חולון, הסוכנות היהודית, התאחדות עולי פולין ואחרים, קרא החבר מ. חתומי את מגילת היסוד בה נאמר:

„עדה המגילה הזאת, כי היום י"ב חשון שנת תשי"ב (11.11.51), השנה הרביעית למדינת ישראל, התכנסנו אנחנו יוצאי ראדומסק בישראל, ושליחי אחינו יוצאי ראדומסק בארצות־הברית, ובמעמד נציגי הסוכנות, התאחדות עולי פולין, עירית חולון, חברת „שיכון" ועוד, ירינו פה על אדמת הלאום אבן־פינה לקריה ע"ש קהילת ראדומסק, שנספתה ביום כ"ה תשרי תש"ג, בתוך שאר קהילות ישראל שהושמדו ע"י אנשי בליעל גרמנים מנואצים ימ"ש".

הטכס עשה רושם רב על כל משתתפיו וצוינה בו העובדה, כי יוצאי ראדומסק היו הראשונים בארץ אשר גילו יוזמה ותושיה לבוא בצורה זו לעזרת אחיהם בני־עירם, להוציאם ממצוקת המעברות ולהעניק להם תנאי־מגורים נאותים.

חנוכת בתי־השיכון בחולון וגילוי לוח־זכרון בהר־ציון

לאחר חודשים מספר, עם השלמת בניינם של 2 הבתים, נתקיים טכס חנוכת־הבית, שוב בהשתתפותם של מאות מיוצאי ראדומסק בישראל ואורחים מארצות־הברית — ה"ה הרשל אפשטיין מלוס־אנג'לס וי. אופמן מניו־יורק ורעיותיהם.

הבתים הכילו שמונה דירות בני 2 חדרים כל אחת, בתוספת מטבח ופרוזדור מרווח. נוכח מספרם הרב של הנזקקים לדיור, החליט ועד הארגון לשכן דייר־משנה רווק ליד כל אחת משלוש המשפחות מחוסרות הילדים, כך שבסה"כ שוכנו 8 משפחות ו־3 רווקים.

למרבית הצער, גרם שיכון זה לא מעט דאבון־לב לפעילי האר־גון. בעיית דיירי־המשנה ובעיות אחרות והסכסוכים שנתעוררו בעקבותיהן סיכלו לא במעט את התוכניות להמשך הבנייה ואף גרמו בזמנו לשיתוק זמני של פעילות הארגון. ביחוד גדול היה הצער על השתבשות היחסים בקרב בני־העיר בארה"ב, שעשו מאמצים כה גדולים להקמת הבתים, במחשבה טובה ורצוייה.

פרשת השיכון בחולון גילתה, כי אכן לעתים מזומנת כפיות־טובה לעסקני ציבור, המוסרים מזמנם, מכספם ומבריאותם לטובת הזולת. עם כל זאת, היה בהקמת השיכון משום מאורע חשוב בתול־דות הארגון והוא שימש דוגמה לארגונים של יוצאי ערים אחרות בנסיונותיהם לבוא לעזרת בני עריהם.

בסופו של דבר סודרה פרשת השיכון בחולון והארגון חידש את פעולתו הסדירה, אחרי שיתוק זמני, הן בתל־אביב והן בחיפה. מדי שנה נערכה האזכרה המסורתית לקדושי ראדומסק וכן הוצב ביוזמת הארגון, ב„מרתף השואה" על הר־ציון בירושלים, לוח־זכרון לקהילת ראדומסק, ליד מאות הלוחות של קהילות־ישראל אחרות שהושמדו ע"י הגרמנים.

טכס גילוי לוח־הזכרון נערך ביום כ"ו תשרי תשט"ו (11 באוק־טובר 1955), בנוכחותם של רבים מיוצאי ראדומסק. מאז הוצב לוח־הזכרון נערכות לידו מפעם לפעם האזכרות השנתיות לקדושי עירנו.

מפעל ספר־הזכרון

בלבות אחדים מעסקני הארגון, שמסרו 25 שנים (משנת 1939) למען הפעולה בקרב בני עירם בישראל, התחילה לפעם ההרגשה, כי פעילותם זו עם כל החשיבות שבה לא תהיה שלמה אם לא תימצא הדרך להנצחת קדושיהם וקהילתם ולהציב להם יד וזכר בצורת ספר־זכרון. הרעיון של הוצאת ספר־זכרון לקהילת ראדומסק התחיל במרוצת הזמן להעסיק את חוג הפעילים של ארגוננו כאשר נודע להם, כי יקירנו חיים גולדברג ז"ל, בהיותו חדור הכרת החשיבות שיש לספר־זכרון, התחיל מיוזמתו הוא לטפל בדבר לפני האחרים והשתדל להשפיע על האחרים שיעזרו לו בעבודתו החשובה. פניותיו בענין זה ליוצאי ראדומסק בארה"ב נתקלו תחילה ביחס אדיש, אך בעת ביקורם בארץ של החברים רודניצקי ופיניה קאלקה, שראו את החומר אשר כבר נאסף, גילו שניהם התלהבות לרעיון הוצאת הספר. הם הבטיחו לעשות כל אשר בידם כדי להניע את יוצאי ראדומסק בארה"ב, לתת את ידם להגשמת הרעיון וליצור קרן נאותה למטרה זו. לרוע המזל, נפטר פ. קאלקה באופן פתאומי מיד אחרי שובו מהביקור בארץ והשפעת פעילותו ההתחלתית בקרב בני העיר למען הוצאת הספר דעכה עד מהרה. לכשלון מפעל השיכון בחולון, היתה השפעה ניכרת ביצירת יחס שלילי למפעל הספר, בקרב בני עירנו בארה"ב.

באותה תקופה נפטר בארה"ב סול גרינברג, אחד מ־יקירי בני־ראדומסק, עסקן מסור ונדבן למופת. בצוואתו הוריש סכום כסף נכבד להקמת בית־זכרון בתל־אביב על שם קדושי ראדומסק שנרצחו בידי הנאצים, בו תוקצה פינה נאותה גם לזכרו של המוריש, להצגת פעילותו הציבורית והפילנטרופית. דבר זה, עם כל השפעתו החיובית שהסתמנה לגבי המשך פעולתו של הארגון והרחבתה, עלול היה לסכן את הגשמת הרעיון של הוצאת ספר ראדומסק. לכן, החב־רים שעסקו בהגשמת רעיון הוצאת הספר, דרשו כי הכסף יוקדש קודם־כל לרעיון זה, אך דרישתם לא נתקבלה על דעתם של רוב חברי הוועד, שהחליטו לקבל את ההצעה כלשונה. הכסף שהועבר מניו־יורק להקמת הבית, הספיק כדי רכישת דירה ברחוב חולדה 9 בתל־אביב, המשמש לארגון יוצאי ראדומסק כמועדון, בו מתקיימות האסיפות והאזכרות השנתיות ובו מתרכזת כל הפעילות של הנהלת הארגון וועדותיה, לרבות הפעולה של קופת גמ"ח. במועדון זה הוקצה הדר לזכרו של הנדבן סול גרינברג ז"ל, בו מצוי הארכיון הפרטי שלו שהובא ארצה.

הרכישה הנדונה שיתקה במשך תקופה מסויימת את הפעולה למען ספר־הזכרון ואף נוצר משבר פיננסי שהשפיע לשלילה על האווירה בכללה בתוך הארגון. באווירה זו, שהורגשה במיוחד בשנת 1958, הועמד יהודה ליברמן בראש הארגון.

אחרי שורה של נסיונות להגביר את פעולות הארגון ובדיקת הענינים שהיו בטיפולו, פירסם י. ליברמן בשנת 1961 דין־וחשבון מפעולות ועד־הארגון — לקראת האסיפה הכללית שנועדה לבחור ועד חדש. בדו"ח זה אנו קוראים: „לאחר שהכרתי את המצב השורר בארגון, הגעתי למסקנה, שכל עוד לא יבואו עניני השיכון בחולון על תיקנם, לא יוכל ועד־הארגון להמשיך, לצערו, בפעולה כלשהי. בעזרת אחדים מחברי הוועד הצלחנו להגיע לידי הבנה עם מרבית הדיירים ועתה ממלאים כולם, פרט לאחד, אחרי התחיבויותיהם. אחרי הסדר ענייני השיכון, עומדים אנו לפני השאלה החשובה, המעסיקה את חברי הוועד וחברי הארגון, הלא היא שאלת הוצאת ספר־הזכרון לעירנו. הוברר לנו, כי כל עוד ענין זה יהיה מסור לטיפולם של 2־3 חברים, הוא לא יגיע לידי גמר מוצלח. התפקיד של הוצאת ספר, שישמש מצבת־זכרון לעיר בה נולדנו וגדלנו ובה נספו יקירינו, מוטל על כל בני עירנו. אין זה קל לאסוף את האמ־צעים הדרושים לכך ולהגיע לכל יוצאי עירנו הפזורים על פני הארץ. בכל זאת הצלחנו להתרים עד עתה כ־150 מבין 350 המשפחות של יוצאי ראדומסק הנמצאות בארץ וכבר התחלנו בפעולת ההכנה לקראת הוצאת הספר ואף התקשרנו לשם כך עם דפוס „אחדות" בתל־אביב".

הקשיים בהגשמת הוצאת הספר הלכו ורבו על אף הטיפול המסור מצד כמה חברים. מלכתחילה היו חברים מעטים שגילו ענין בהוצאתו

ועד האירגון בשנת 1963.
עומדים (מימין): יהודה וקסמן, אברהם ולדפוגל, פולה גוסלבסקה־פיירמן, זאב סבטובסקי, יעקב אַלפרט, מרדכי חתומי; יושבים: משה הרטמן, יהושע קאלקה, יהודה ליברמן, חיים גולדברג, משה שיטנברג.

ועם ריבוי הקשיים הלך גם מספרם ופחת, דבר שהקשה על השלמת החומר הדרוש. לא פחות חמור היה המצב הכספי ורק עם ביקורו בארץ של מזכיר הארגון של יוצאי ראדומסק בארה״ב, החבר יחזקאל פצנובסקי, חל מפנה לטובה בשטח זה. תרומותיהם הכספיות של יוצאי ראדומסק בארה״ב לטובת הספר התחילו לזרום בצורה ניכרת מאוד, הם גם העבירו לישראל את הארכיון של ארגונם, המקיף 60 שנה. מאז הצטרפותם של בני־עירנו בארה״ב וארגנ־טינה למפעל הספר, לא חלה עוד הפסקה בפעולות ההכנה לקראת הוצאתו לאור, כאשר יהודה ליברמן, שראה בכך את תפקידו העיקרי, הקדיש למפעל הספר מאמצים רבים ויחד עם עוזריו הקרובים הביא להגשמת הדבר.

בד בבד עם הטיפול בהוצאת הספר התנהלו שאר פעולות הארגון כסידרן. בבחירות שנערכו ביום 2 ביולי 1961 נבחר ועד בהרכב הח״ח: יהודה ליברמן, (יו״ר), משה הרטמן, (מזכיר), יהושע קאלקה (גזבר), יהודה וקסמן (גמ״ח); חיים גולדברג, אברהם ולדפוגל, יעקב אלפרט, משה שיטנברג, מרדכי חתומי, פולה גוסלבסקה־פיירמן וזאב סבטובסקי.

בינתיים חלו שינויים מהותיים בקרב יוצאי עירנו בארץ, רובם ככולם נקלטו בתוכה ומצבם הכלכלי משביע רצון, בדרך כלל. שינויים אלה השפיעו בראש־וראשונה על פעולתה של קופת גמ״ח, שנחלשה כפי שנחלשה בכלל פעולת הארגון, הן כתוצאה מהשינויים הנ״ל והן מחמת עליית גילם של רבים מעסקנינו.

עם הופעתו של ספר־הזכרון, חובה היא לציין כאן את חלקם בכך של שניים מפעילי הארגון — חיים גולדברג ז״ל ויהודה ליברמן יב״ל.

חיים גולדברג, כאמור, היה הראשון שעורר את כולם להוצאת הספר והעמידום על חשיבות הדבר. הוא טרח בכל נפשו ומאודו באיסוף החומר בקרב בני עירנו, במשך שנים פעל והפעיל אחרים, וגם בשנות חייו האחרונות, עת פקדה אותו מחלה קשה, לא נתן מנוחה לעצמו ולא ויתר על השתתפותו בהוצאת הספר.

שותף נאמן למאמצים הנ״ל היה יהודה ליברמן, יו״ר הארגון, שהקדיש את כל זמנו (ביחוד בשנים האחרונות) להשלמת החומר ולאיסוף הכספים הדרושים. הוא גם היה האחראי והמקשר לענייני הדפוס, תיקן הגהות, עזר בעריכת החומר, והשקיע מאמץ רב בכדי להתגבר על הקשיים הבלתי־פוסקים שנערמו על דרך הגשמתו של רעיון הוצאת הספר.

ארוכה ומפותלת היתה דרך־עלייתם של בני ראדומסק לישראל: ראשיתה בכמיהה לציון, שפיעמה בלבות אבותינו ובאהבת ארץ־ישראל של ה„תפארת שלמה״ ותלמידיו; המשכה בנאמנותם ועוז רוחם של עולי העליה השלישית, הרביעית והעליות החלוציות, שהיו רצופות תלאות עד אין קץ, יסורים גדולים ומאמצים על־אנושיים; וסיומה — בטרגדיה האיומה שפקדה את קהילת ראדומסק בשואת קהילות ישראל בפולין.

מסכת ארגונם של יוצאי ראדומסק בישראל, ארוגה גם היא עליות ומורדות. חיבת הלבבות, רגש האחווה והחברותא שציינו את עירנו, היו לסימני ההיכר של ארגוננו בארץ. בפקוד האסון האיום את עירנו, התעוררו בקרב בני־עירנו סגולות־היקר של אבותינו והן נתגלו בכל זהרם, נדיבות־הרוח ומסירות־הנפש, העצה והתושיה, תחושת האחווה והדחף להושיט עזרה לבן־העיר הנתון במצוקה. בכוח אלה עשה הארגון את פעולתו החשובה והפוריה.

ישמשו שורות אלו ביטוי של הוקרה לדרך עלייתם של בני־עירנו למולדתם הקדומה ועדות להתנערותם, התגברותם והשתר־שותם במדינת־ישראל.

צו דער געשיכטע פון ראַדאָמסקער עליות און לאַנדסמאַנשאַפטלעכער טעטיקייט אין ישראל

דוד קאַניעצפאַלער

געווידמעט דעם אנדענק פון מיין טרייען חבר און הארציקן פריינד חיים גאלדבערג ז״ל, וועלכער האט מיט אפפערווילקייט און מי געזאמלט דעם מאטעריאל און אנגעצייכנט דעם פלאן פאר דער דאזיקער באשרייבונג. האט אין זיינע לעצטע טעג ארויפגעלייגט אויף מיר צו מאכן די דאזיקע ארבעט און נאך באוויזן ליגנדיק אויפן קראנקן־בעט צו לייענען דעם ערשטן נוסח פון דער באשרייבונג, געשריבן אין יידיש, וואס איז שפעטער איבערזעצט געווארן אין עברית דורך זיין איבערגעגעבענעם חבר א. שיינטאל (פון דרוקעריי „אות״, חיפה).
ד. ק־ר

די צאָל ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין ישראל איז מער ווי טויזנט נפשות, כן ירבו. זיי זענען צעשפרייט אין אַלע טיילן פון לאַנד, שטעט און שטעטלעך, דערפער און מושבות, מושבים און קיבוצים — אין דעם אַלט־באַזעסענעם יישוב און אין די נייע ראַיאָנען. ראַדאָמסקער זין און טעכטער זענען טעטיק אין אַלע שעפערישע געביטן פונעם לאַנד און האָבן אַ גרויסן חלק אין דער אַנטוויקלונג פון יידישן יישוב און אין דער געשיכטע פון זיין פאַרטיידיקונג („השומר״, „הגנה״ און אַנדערע). די ראַדאָמסקער האָבן פיל מיטגעווירקט ביי דער עקאָנאָמישער אַנטוויקלונג פונעם לאַנד, ספּעציעל גרויס איז זייער טייל אין דער בוי־אַרבעט און שאַפונג פון דער קריגס־אינדוסטריע.

דאָס אַנטשטיין פון דער ראַדאָמסקער באַפעלקערונג אין ישראל ציט זיך פון דורות. נאָך פאַר דער דערשיינונג פון דעם ציוניסטישן געדאַנק אויף דער יידישער גאַס, האָט דאָס יידישע ראַדאָמסק געהאַט פאַרבינדונגען מיט ארץ־ישראל. די דאָזיקע פאַרבינדונגען זענען דורכגעגאַנגען פאַרשידענע פאַזן, האָבן אָנגעהאַלטן דורות־לאַנג און זענען מיטן אויפקום פון ציוניזם פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ שטראָם פון פערמאַנענטער עליה קיין ארץ־ישראל.

ס׳פאַרשטייט זיך, אַז די בענקשאַפט נאָך ציון איז נישט געווען קיין אויסשליסלעכע אייגנשאַפט פון דעם ראַדאָמסקער יידנטום. די דאָזיקע בענקשאַפט האָט זיך אָפּגעשפּיגלט אין אַלע יידישע הערצער דורות־לאַנג, איז געקומען צום אויסדרוק אין תפילות און מנהגים, אין גאַנצן יידישן לעבנס־שטייגער, און הויפּטזעכלעך אין די משיחישע באַוועגונגען, וועלכע האָבן אויפגעברויזט דאָס גאַנצע יידנטום. אָבער די דאָזיקע בענקשאַפט איז געווען אַן אַבסטראַקטע, אַ הימלשע, און האָט נישט דערפירט צו קיין פאַרווירקלעכונג, כאָטש דער שטראָם פון עולים קיין ארץ־ישראל איז געווען אַן אונאויפהערלעכער. כדי די שטרעבונג קיין ציון זאָל באַקומען מער רעאַלע פאָרמען, האָבן באַדאַרפט זיין ספּעציעלע באַדינגונגען און די יידישע געשיכטע ווייזט נאָר אויף זעלטענע פאַלן ווען די בענקשאַפט נאָך ארץ־ישראל איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ ממשותדיקער עליה.

אויב אַזוי, טאָ מיט וואָס האָבן די ראַדאָמסקער יידן זוכה געווען צו פאַרווירקלעכן נאָך אין ווייטע יאָרן זייער בענקשאַפט נאָך ציון? ווער זענען געווען די אינספּיראַטאָרן און איניציאַטאָרן פון דער דאָזיקער פאַרווירקלעכונג אין דעם שטעטל נאָוואָ־ראַדאָמסק?

דער „תפארת שלמה״ און זיין באַגער צו ציון

שטאַרק איז געווען דער אײַנפלוס פון אהבת ארץ־ישראל פונעם ראַדאָמסקער רבי דער „תפארת שלמה״ — ר׳ שלמה הכהן ראַבינאָוויטש זצ״ל. דער דאָזיקער אָנגעזעענער מנהיג פון חסידות אין 19־טן יאָרהונדערט, האָט צוגעצויגן צו זיך, מיט זיין גרויסן רעליגיעזן אויטאָריטעט, באַדייטנדיקע מאַסן פונעם פּוילישן און גאַליצישן יידנטום און איז מיט זיין גאַנצן וועזן געווען באַהערשט דורך בענקשאַפט און טריישאַפט פאַר ארץ־ישראל, נישט נאָר צוליבן רעליגיעזן־משיחישן גאולה־געדאַנק, נאָר צוליבן ממשדיקן געדאַנק פון ישוב ארץ־ישראל.

דער „תפארת שלמה״ איז געווען אַ קעגנער פון פאָרן קיין ארץ־ישראל בלויז דאָרט צו לערנען תורה און באַקומען שטיצע פון חוץ־לארץ. ענטפערנדיק אַן אָרימען יידן, וועלכער האָט אים געפרעגט, צי זאָל ער פאָרן קיין ארץ־ישראל און דאָרט זיך מפרנס זיין פון דער חלוקה, האָט ער געזאָגט: „מוטב לשבת בחוץ־לארץ ולצפות לארץ־ישראל מאשר לשבת בארץ־ישראל ולצפות לחוץ־לארץ״ (זע „אהל שלמה״); דאָס הייסט: בעסער זיצן אין חוץ־לארץ מיטן באַגער וועגן ארץ־ישראל איידער זיצן אין ארץ־ישראל מיטן באַגער וועגן חוץ־לארץ. אין זיין ספר „תפארת שלמה״ ווערט געזאָגט: „כאשר היושבים בארץ־ישראל מחשבותיהם פתוחות לחוץ־לארץ, הרי הם כיושבי חוץ־לארץ״; דאָס הייסט: ווען די וואָס זיצן אין ארץ־ישראל ווענדן זייערע מחשבות צו חוץ־לארץ, איז דאָס זעלבע ווי זיי וואָלטן געזעצן אין חוץ־לארץ.

די יום־טובדיקע טעג פונעם רבין זענען געווען ווען עס פלעגן קומען שליחים פון ארץ־ישראל, זיי האָבן געוווינט ביים רבין אין הויז און גאַנצע טעג האָט מען זיך דאָרט עוסק געווען אין ענינים וועגן ארץ־ישראל. עס איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז חסידים און פּשוטע פאָלקס־מענטשן האָבן אויסגענוצט די דאָזיקע טעג כדי צו באַזוכן דעם רבין, ווייל זיין מצב־רוח איז דעמאָלט געווען זייער אַ געהויבענער.

בכלל האָט דער רבי געלעבט מיטן געדאַנק פון ארץ־ישראל. ער האָט אָפּגעשפּאָרט פון־צייט צו־צייט אַ רובל און דאָס געשיקט קיין ירושלים צו איינעם פון זיינע חסידים ר׳ פנחס פון ראַדאָם, אויף איינצואָרדענען שבת די „סעודה שלישית״, צו זינגען דאָרט די באַוווסטע רביישע ניגונים. (די דאָזיקע סעודה האָט מען גערופן אין ירושלים „סעודה שלישית ראדומסקאית״).

אין אַ מאמר א״נ „כוחן של חיטים מארץ־ישראל״ ווערט געשילדערט די גרויסע פרייד אין רבינס הויף ווען מען האָט באַקומען ווייץ פון ארץ־ישראל צו באַקן מצה שמורה. ס׳ווערט אין דעם מאמר אַזוי דערציילט: „ווען ס׳האָבן זיך פאַרענדיקט אַלע הכנות צום פסח, האָבן זיך צונויפגעזאַמלט די תלמידים און חסידים פון „תפארת שלמה״ אין בית־מדרש און אָנגעהויבן זינגען הלל ווי זיי וואָלטן זיך געגרייט צום הייליקן גאָט־דינסט. דאָס ווייצענע מעל פון ארץ הקודש האָט מען אַרויסגענומען פון אַ ספּעציעלער קאַסטן און אַלע האָבן זיך אַ נעם געטאָן צום באַקן די מצה שמורה אַזוי ווי ס׳וואָלט דאָ פאָרגעקומען אַ צערעמאָניאַל. ס׳האָט זיך געפילט אין גאַנצן אַרום אַז די מענטשן זענען באַהערשט געוואָרן פון הייליקן

קולט אַזוי ווי זיי וואָלטן איצט געבאַקן דעם „לחם הפּנים" וואָס מען פלעגט באַקן אין בית־המקדש".

ווען דער רבי ר׳ משה לעלעווער, דער זון פון ר׳ דוד׳ל לעלעווער און איידעם פון „יהודי הקדוש" ר׳ יעקב־יצחק פון פשיסחא, האָט אין יאָר תרי"א עולה געווען קיין ירושלים, איז ער פריער געקומען קיין ראַדאָמסק צו נעמען אַ ברכה פונעם צדיק און גרויסן אוהב ארץ־ישראל ר׳ שלמה־הכהן. דאָס געזעגענונג איז פאָרגעקומען אינעם רבינס בית־מדרש און די שטימונג איז געווען זייער אַ געהויבענע. דער רבי האָט געשטראַלט פאַר שמחה אַז איינער פון זיינע גרויסע ידידים איז זוכה געווען עולה צו זיין אין הייליקן לאַנד און אַזוי אַרום וועט די פאַרבינדונג פון רבי ר׳ שלמה הכהן מיט ארץ־ישראל ווערן אַ גאָר נאָענטע.

אין א"ד ספר „תפארת שלמה" לייענען מיר: „כתוב, בני־ציון יגילו במלכם ויהללו שמו במחול". און דער רבי איז מפרש: די בני־ציון דאָס זענען די צדיקים וואָס וואַרטן זייער גאַנצן לעבן אַז ציון זאָל אויפגעבויט ווערן און אַז דאָס וועט מקויים ווערן וועלן זיי זיך פרייען מיט זייער גאָט און לויבן זיין נאָמען מיט טענץ.

דעם רבינס צער צוליב גלות השכינה, און דאָס צעשפּרייטונג פונעם יידישן פאָלק צוזאַמען מיט זיין תורה צווישן די פעלקער, איז פאַרבונדן מיט צער וואָס ארץ־ישראל געפינט זיך אין די הענט פון פרעמדע הערשער. ער האָט געגלייבט אַז אַזוי ווי דאָס יידישע פאָלק דאַרף אויסגעלייזט ווערן מוז אויך ארץ־ישראל באַפרייט ווערן פון פרעמדע הערשער, און לויט זיין טיפער איבערצייגונג האָט דאָס יידישע פאָלק באַדאַרפט זיין געאייניקט אין דער הייליקער אויפגאַבע פון גאולת העם והארץ. אין ספר „תפארת שלמה" ווערט וועגן דעם געזאָגט: דאָס געפינען זיך פון ארץ ישראל אין די הענט פון פרעמדע הערשער, וועלכע האָבן מטמא געווען דאָס לאַנד, דאַרף אויפטרייסלען אַלע יידישע הערצער מיט אַ געמיינזאַמען אויסגעשריי צום הקב"ה, ער זאָל זיך דערבאַרעמען אויף דאָס לאַנד און ברענגען צו קיבוץ גלויות און צו אַ גאולה שלמה כדי אומצוקערן וואָס גיכער דעם כבוד פון פאַרשוועכטן לאַנד.

דער ראַדאָמסקער רבי ר׳ שלמה הכהן ראַבינאָוויטש זצ"ל, וועלכער האָט זיין גרויסע ליבשאַפט און איבערגעבנהייט צו ארץ־ישראל געשעפּט פון די הייליקע ספרים, איז געווען באַהאַוונט אין די שאַפונגען פון די רבנישע אויטאָריטעטן פון זיין צייט ווי הרב צבי־הירש קאַלישער זצ"ל (1795—1874) און הרב ר׳ אליהו גוטמאַכער (1796—1874), וועלכע האָבן פאַרשפּרייט דעם געדאַנק פון חיבת־ציון אין פאַרשידענע פאָרמען. אין די ספרים: „אמונה ישרה", „דרישת ציון" און אַנדערע, האָט דער גרויסער גאון הרב קאַלישער גערופן צו שיבת־ציון, וואָס וועט פאַרשנעלערן די גאולת המשיח. הרב גוטמאַכער האָט געפּריידיקט: „אין נשמת ישראל יכולה להיגאל אלא אם תשוב אל המקום הקדמון שלה — אל ארץ־ישראל"; דאָס הייסט: די יידישע נשמה קען נישט דערלייזט ווערן נאָר אויב זי וועט זיך אומקערן צו איר אוראַלטן פּלאַץ — קיין ארץ־ישראל.

אין דער געשיכטע פון ציוניזם פאַרנעמט אַן אָנגעזעענעם פּלאַץ די פּערזענלעכקייט פון פּראָפעסאָר אהרן מאַרקוס (1842—1916), וועלכער איז טראָץ זיין וועלטלעכע בילדונג און פילאָזאָפישע פאַרשונגען געקומען נאָך אַ געוויסער צייט צו איבערצייגונג, אַז ס׳איז נויטווענדיק פאַר אים צו פאַרלאָזן זיין געבורט־לאַנד דייטשלאַנד און זיך פאַרבינדן מיט מזרח־אייראָפּעישן רעליגיעזן יידנטום. ער האָט שפּעטער טאַקע געלערנט אין גרויסע ישיבות ביי אָנגעזעענע רבנים ווי הרב ברוך־יצחק בן ישראל ליפשיץ בעל „תפארת־ישראל", הרב ר׳ שמעון סופר און אַנדערע. אין יאָר 1882, ווען ער האָט זיך געטראָפן מיט הרב יצחק פרידמאַן אין קאַטאָוויץ, האָט פּראָפ׳ מאַרקוס באַשלאָסן אַקטיוו זיך צו באַטייליקן אין דער „חיבת ציון" באַוועגונג און געמאַכט פיל אָנשטרענגונגען צו אַקטיוויזירן די רביישע הויפן פאַרן הערצליאַנישן ציוניזם.

פּראָפעסאָר מאַרקוס איז געווען עטלעכע יאָר אַ תלמיד פון „תפארת שלמה". אין זיין ספר „דער חסידיסמוס" (**אין דער דייטשער שפּראַך**) שרייבט פּראָפ׳ מאַרקוס: מורי ורבי רבנו שלמה הכהן ראַבינאָוויטש פון ראַדאָמסק, האָט מיט דער גרויסקייט פון זיין צוויבערדיקער נשמה, פאַרקערפּערט אין זיך אַ ענלעכקייט פון אונדזערע גרויסע נביאים.

אויך פּראָפעסאָר בערנאַרד, וועלכער האָט געלעבט אין ראַדאָמסק, געוואָרן אַ באַרימטער בעל תשובה א"נ רבי ר׳ חיים דוד און אַ גרויסער אוהב ציון, האָט געהערט צו די תלמידים פונעם ראַדאָמסקער צדיק „תפארת שלמה" זצ"ל.

דער גרויסער צדיק האָט נישט נאָר איינגעזאַפּט אין זיך אַלע פּאָזיטיווע געדאַנקען וועגן ווידעראויפלעבן דאָס הייליקע לאַנד, נאָר אויך אומערמידלעך מיטגעהאָלפן צו פאַרשפּרייטן דעם הייליקן אידעאַל פון ישוב ארץ־ישראל.

ר׳ יחיאל לאנדאו פאָרט קיין ארץ־ישראל

אין די 90ער יאָרן פון 19טן יאָרהונדערט האָט דער איידעם פון „תפארת שלמה" ר׳ יחיאל לאנדאו באַשלאָסן עולה זיין קיין ארץ־ישראל און זיך באַזעצט אין צפת. ר׳ יחיאל לאנדאו, מיט אַ וואַרעם יידיש־האַרץ און התלהבות פאַר דעם געדאַנק פון ישוב ארץ־ישראל, האָט געהאַט נישט ווייניק שוועריקייטן ביים רעאַליזירן זיין באַשלוס. זיין פרוי איז נישט געווען אַנטציקט פונעם געדאַנק צו פאַרלאָזן איר היים און פאָרן אין גאָר ווייטע מקומות. האָט ר׳ יחיאל ז"ל איר טאַקע גערופן צו אַ דין־תורה צום ראַדאָמסקער רב ר׳ צבי מאיר זצ"ל, דער ברודער פון זיין פרוי. ער האָט געטענהט: אָדער זאָל זיין פרוי רבקה מיטפאָרן מיט אים קיין ארץ־ישראל, אָדער זיי וועלן זיך גטן, און אַזוי אַרום האָט ער אַרויסבאַקומען דער פּרויס הסכמה צוזאַמען פאָרן.

די דאָזיקע עליה האָט אויפגערודערט דאָס גאַנצע שטעטל און ווען ס׳איז געקומען דער טאָג פונעם אָפּפאָרן, האָט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג באַגלייט ר׳ יחיאלן און זיין פרוי צו דער באַן און מיטגעשיקט זיי ברכות.

דער העכער 90־יאָרקער צפתער תושב ר׳ הערשעלע משמש, שילדערט ווי אַזוי ער מיט ר׳ יחיאלן און זיין פרוי רבקה זענען געפאָרן פון חיפה קיין צפת — אויפן פאָלגענדן אופן:

דאָס איז געווען מיט אַ סך יאָרן צוריק, אפשר 60 אָדער 70 יאָר, דאַמאָלט זענען נאָך קיין אויטאָבוסן נישט געפאָרן קיין צפת און אין צפת האָט מען בכלל גאָר נישט געוווסט אַז ס׳עקזיסטירן אויטאָבוסן. פון צפת קיין חיפה און פון חיפה קיין צפת איז מען געריטן אויף אייזלען.

אין אַ געוויסן טאָג בין איך אין חיפה איינגעשטאַנען ביי אַ יידישע משפחה, וועלכע האָט געהאַט עטלעכע צימערן מיט בעטן צום פאַרדינגען. דאָרט פלעגן יידן נעכטיקן, עסן אַ מאָלצייט, טרינקען אַ גלעזל טיי אד"ג. איינמאָל אינדערפרי פאַרן דאַווענען, ווען איך האָב זיך געגרייט צוריקצורייטן אויף אַן אייזל קיין צפת, איז צוגעקומען צו מיר דער בעל־הבית און געפרעגט: ר׳ הערשעלע, איר רייט היינט קיין צפת?

— יאָ, האָב איך געענטפערט.

— זייער גוט.

— וואָס איז דען?

— עס איז דאָ אַ ייד וואָס דאַרף אויך היינט רייטן קיין צפת.

— נו?

— ער איז אָבער נישט פון הי, ער איז פון חוץ־לארץ.

— ווער איז ער?

און אַזוי רעדנדיק איז צו אונדז צוגעקומען אַ ייד מיט אַ תלמוד־חכמיש פּנים, ער האָט מיר געגעבן שלום־עליכם און געזאָגט:

— איך בין אַ הער געקומען פון נאָווא־ראַדאָמסק.

— און איר ווילט רייטן קיין צפת?

— אַז מען מוז רייטן... און פאָרן אויף אַ פור קאָן מען נישט?

— ניין, האָב איך געענטפערט.

— מילא, וועט מען מיט גאָטס הילף און ווילן רייטן.

— מען רייט אויף אייזלען.

— זאָל זיין, אַבי מען איז אין ארץ־ישראל.

— ווער זייט איר?

— איך הייס יחיאל לאנדאו.

— וואָס ווילט איר טאָן אין צפת?

— זיצן און לערנען מיט דער הילף פונעם בורא עולם, אַזוי ווי איך האָב געלערנטביים שווער אין נאָווא־ראַדאָמסק.

— ווער איז אייער שווער?

— דער „תפארת שלמה".

— טאָ פאַרוואָס האָט איר באַלד נישט געזאָגט... נו גוט. ווען דער „תפארת שלמה" פלעגט קומען צום רבין קיין ליזענסק — איז ער תמיד איינגעשטאַנען ביי מיין זיידן ר' פישעלע... נו גוט, מיר וועלן שוין מיט גאָטס הילף צוזאַמען רייטן.

איך בין גלייך אַוועק אין אַ חצר ווו עס איז געווען אַן אַלט אַראַביש קאַפע־הויז — דאָרט זענען איינגעשטאַנען פיל אַראַבער פון פאַרשידענע מקומות מיט אייזלען. איך האָב געדונגען ביי אַן אַראַבער דריי אייזלען, זיך משווה געווען מיט אים, און נאָך אַ האַלבער שעה האָבן מיר אָנגעהויבן רייטן, יעדער אויף איין אייזל: ער, ר' יחיאל לאנדאו, זיין פרוי מרת רבקה, און איך.

פון פאָרנט האָט געריטן דער אַראַבער, אַ באָרוועסער, געוויזן דעם וועג. קיין גוטע וועגן זענען דאַמאָלט נישט געווען, אין לאַנד האָבן נאָך געהערשט די טערקן וואָס האָבן גענומען שטייערן און גאָרנישט געבויט. זענען מיר געריטן אויף שלעכטע וועגן, שמאָלע סטיעזשקעס. דער אַראַבער און איך זענען שוין געווינט געווען צו זיצן אויף אייזלען, געווינט געווען צו רייטן, אָבער ר' יחיאל לאנדא און זיין פרוי זענען קיין רייטערס נישט געווען. איז אַנשטאָט צוויי טעג, האָבן מיר געמוזט רייטן צוויי מיט אַ האַלבן טאָג ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין צפת. אַנשטאָט צוויי נעכט צו נעכטיקן אינטערוועגנס ביי אַראַבער האָבן מיר גענעכטיקט דריי נעכט...

אויפן וועג האָבן מיר זיך געמוזט פיל מאָל אָפּשטעלן. אַ שעה נאָך דעם ווי מיר זענען אַרויסגעריטן פון חיפה האָבן מיר זיך אָפּגעשטעלט. ר' יחיאל לאנדא איז אַראָפּ פון אייזל און האָט געזאָגט צו מיר:

— ר' הערשעלע, עס גייט נישט.

— עס וועט שוין גיין, נאָר בטחון.

— איך וועל גיין צופוס ביז צפת...

איך בין אַראָפּ פון אייזל, האָב צוריק אַרויפגעזעצט ר' יחיאלן אויף זיין אייזל און מיר זענען ווייטער געריטן. עס איז געווען אַ הייסער טאָג, מיר אַלע האָבן גוט געשוויצט. ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין עכו איז שוין געווען פאַרנאַכט. פאַר מנחה, אויפן וועג איז ר' יחיאל עטלעכע מאָל אַראָפּגעפאַלן, מן הסתם האָט אים אויך וויי געטאָן נאָר ער האָט גאָרנישט געזאָגט.

אין עכו זענען מיר מיט די אייזלען אַריין אין אַ חצר פון אַן אַראַבער. דאַן זענען מיר געגאַנגען צו אַ יידן, געדאַוונט מנחה און מעריב. שפּעטער, ווען מיר זענען געזעסן ביים טיש און געגעסן האָב איך געפרעגט:

— ר' יחיאל, עס מוזן אייך ווי טון די גלידער?

— עס טוט גאָרנישט וויי. דאָס וואָס איך בין אַראָפּגעפאַלן — איז דעם שטנס אַרבעט... ער וויל נישט אַז איך זאָל זיין אין ארץ־ישראל... אָבער אין הימל איז פאַראַן אַ גזר־דין, אַז איך זאָל זיצן אין צפת.

מיר האָבן געדאַרפט אויפשטיין מיטן שפּראָץ פון טאָג. איך האָב געוואָלט אַז ער זאָל זיך לייגן און אויסרוען, ווייל מאָרגן דאַרפן מיר ווייטער רייטן, האָט ער נישט געוואָלט. ער איז אַרויסגעגאַנגען אין דרויסן, האָט צוזאַמענגענומען שטיקלעך האָלץ, געמאַכט אַ פייער און זיך אַנידערגעזעצט דערנעבן אויף אַ שטיין און געזאָגט תהילים מיט אַ ניגון. עס האָט נישט געהאָלפן דאָס רופן פון זיין פרוי רבקה, אַז ער זאָל אַריינקומען אין שטוב.

איך בין אַרויס צו אים און געזאָגט:

— מיר האָבן נאָך אַ סך וועג ביז צפת, מען מוז זיך אויסשלאָפן.

— צוערשט קומט אַ פּאָר קאַפּיטלעך תהילים דעם בורא, איך בין אים אַ גרויסער בעל חוב... לאָמיך כאָטש אים אָפּצאָלן מיט תהילים.

— ר' יחיאל, איר קענט דאָך תהילים זאָגן אין שטוב.

— דאָ, דאָ, ביים פייער האָט דער שטן נישט קיין שליטה... איר פאַרשטייט ר' הערשעלע. קומט זעצט זיך צו, וועלן מיר ביידע זאָגן תהילים. נאָך בעסער וואָלט געווען ווען עס איז דאָ אַ מנין... אוי וואָלט דאָס געווען גוט...

איך האָב מיך אַנידערגעזעצט נעבן אים אויף אַ שטיין. דאָס פייער האָט געפלאַקערט אַז מען האָט גאָרנישט געדאַרפט האָבן קיין ליכט. ער האָט געזאָגט אַ קאַפּיטל תהילים און איך האָב געזאָגט אַ קאַפּיטל תהילים. איך האָב געשפּירט ווי די מידקייט פאַרשווינדט און איך ווער פרישער גאָר...

נאָכן ענדיקן דעם תהילים האָב איך געזאָגט:

— נו, ר' יחיאל, קומט אַריין.

— וואָס רעדט איר? ווען אונדזער בעל־הבית, דער ייד, וואָלט געווען אויף...

— טאָ וואָס וואָלט געווען? פרעג איך.

— וואָלט איך אים איצט געהייסן דערלאַנגען בראָנפן מיט קיכלעך...

— תיקון?

— יאָ.

— תיקון וועלן מיר שטעלן אם ירצה־השם ווען מיר וועלן אָנקומען אין צפת און איצט קומט אַביסל אַריין אין שטוב.

— אוי, ר' הערשעלע — די אמת'ע תפילות צו גאָט, איז דאָך נאָר דאָ אין לאַנד — דרויסן, אויף דער פריי, אינטערן הימל...

איך בין אויפגעשטאַנען פון שטיין און אַריין זיך צולייגן. ער איז געבליבן אין דרויסן. נאָך אַ פּאָר שעה בין איך אויפגעשטאַנען. עס האָט שוין אָנגעהויבן טאָגן. איך האָב זיך אָנגעטאָן, געוואַשן און בין אַרויס. ער איז נאָך געזעסן ביים פייער און אַריינגעקוקט אין אַ ספר.

איך האָב געזאָגט:

— ר' יחיאל, לאָמיר איצט דאַווענען שנעל.

— וואָס הייסט עפּעס דאַווענען שנעל? „תפארת שלמה"ס איידעם דאַוונט נישט שנעל... איך דאַוון מיט כוונה... תהילים האָבן מיר דען געזאָגט שנעל? איר ווייסט גאָרנישט ווי אַזוי איך האָב מיין חוב אין הימל קלענער געמאַכט מיט אייער און מיין תהילים זאָגן...

מיר האָבן ביידע אָנגעטאָן די טלתים, געלייגט תפילין און גע־דאַוונט לענגער. דאַן זענען מיר צוגעגאַנגען צום חצר ווו דער אַראַבער מיט די אייזלען האָבן שוין געוואַרט. דער אַראַבער האָט פאַרלאַנגט דאָס געלט, איך האָב צוגעזאָגט אין צפת אים גוט צו באַצאָלן. מיר האָבן זיך געלאָזט רייטנדיק אין וועג אַריין.

פאַרנאַכט האָבן מיר זיך אָפּגעשטעלט אין אַן אַראַביש דערפל, נישט ווייט פון צפת. עס איז געווען צו רייטן נאָך אַ דריי־פיר שעה.

מיר האָבן איבערגענעכטיקט די נאַכט אין דערפל און צומאָרגנס גאַנץ פרי האָב איך זיך געפרעגט:

— ר׳ יחיאל, איר ווילט אַז מיר זאָלן דאָ דאַווענען?

— בעסער וואָלט געווען אין צפת.

— גוט.

— ווען וועלן מיר אָנקומען אין צפת?

— אין אַ דריי שעה אַרום.

מיר האָבן זיך ווידער אויפגעזעצט אויף די אייזעלעך. ווען מיר האָבן געהאַט אָפּגעריטן אַ קילאָמעטער פונעם אַראַבישן דערפל, איז ר׳ יחיאל אַראָפּגעפאַלן פונעם אייזל. איך בין באַלד צוגעלאָפן און אים אויפגעהויבן. ער האָט זיך איינגעבויגן, געהאַלטן ביים בויך. איך בין געוואָרן אומרוהיק. האָט ער עס באַמערקט און געזאָגט:

— עס איז שוין ברוך השם בעסער.

— איר האָט אַייך עפּעס געטאָן?

— דאָס איז דאָך דער שטן... ר׳ הערשעלע, ער פּרובירט שטערן אָנצוקומען קיין צפת.

איך האָב אים אַרויפגעזעצט אויף מיין אייזל און האָב זיך געזעצט אויף זיין אייזל. אַרום 10 פאַר מיטאָג זענען מיר אין אַ גוטע שעה אָנגעקומען אין צפת.

ביי מיר אין דער היים האָט מען שוין נישט געוווּסט וואָס צו קלערן, געמיינט אַז עס איז עפּעס חס ושלום געשען. מיר זענען אַריין אין אַ קלויז, ווו יידן זענען געזעסן און געלערנט, און האָבן מיט זיי געדאַוונט מיט אַ מנין.

דערנאָך איז געווען אַ פּראָבלעם אַ דירה. דאַמאָלט האָט ר׳ חיים ראַדזינער פאַרוואַלטעט מיטן הויז פון היגן מושב זקנים. ער האָט צוגעגרייט אַ שטוב פאַר ר׳ יחיאל לאנדא, דאָרט האָט ער געוווינט און געלערנט תורה.

אין צפת האָט מען אים גערופן ר׳ יחיאל ראַדאָמסקער, ער האָט געהאַט זיינס אַ שול, און צוזאַמען מיט ר׳ חיים ראַדזינער זיך פאַרנומען מיט דערציען יתומים און זיי אַפילו חתונה געמאַכט. ער האָט געשאַפן אַ תלמוד תורה און אַ מושב זקנים. צוזאַמען מיט ר׳ שמעון לודמיר און מ. שוחט האָט ער געמאַכט אַ רשימה פון נויט־באַדערפטיקע און געטיילט זיי דאָס געלט וואָס ער פלעגט צונויפזאַמלען.

אַלטע תושבים פון צפת וויסן צו דערציילן, אַז זיין פרוי רבקה האָט איר גאַנץ לעבן געניייט און געשטריקט שקאַרפּעטן, שטרומפּן, סוועדערס אד״ג פאַר אָרעמע ישיבה־בחורים און צו זייערע חתונות האָט יעדער באַקומען פון איר אַ מתנה 12 פּאָר וואָלענע שקאַרפּעטן און אַ סוועטער.

אַזוי האָט עולה געווען און געלעבט אין ארץ־ישראל, אין תורה און מעשים טובים, איינער פונעם צווייטן דור נאָכן ראַדאָמסקער „תפארת שלמה״.

די איבערלעבונגען פון אהרן זאַקס אין ארץ־ישראל

אין יאָר 1909 איז געקומען קיין ארץ־ישראל אהרן זאַקס, דער זון פונעם ראַדאָמסקער חזן און ציוניסטישן עסקן ר׳ שלמה זאַקס. ר׳ שלמה האָט געהערט צו אַ גרופּע איבערגעגעבענע ציונים אין ראַדאָמסק, נאָך פאַרן ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס, וועלכע זענען געווען סיי יידן תלמידי־חכמים און סיי הייסע אָנהענגער פון ארץ־ישראל. מיטן דערשיינען פונעם ציוניסטישן געדאַנק פון ד״ר הערצל אויף דער יידישער גאַס, האָבן זיי — אָט די דאָזיקע ציונים — געוואָלט פּערזענלעך רעאַליזירן דעם ציוניזם דורך עולה זיין קיין ארץ־ישראל. זייער דענקען, זייער היים, אַלץ איז געווען באַהערשט פון אָט דעם געדאַנק, אָבער נישט לייכט איז געווען דאָס צו רעאַליזירן אין יענער צייט. ווען אָבער דער עלטסטער זון פון ר׳ שלמה זאַקס — אהרן איז אַלט געוואָרן 20 יאָר איז פאַר אים נישט געשטאַנען קיין פראַגע וואָס צו טאָן? — ער האָט עולה געווען קיין ארץ־ישראל, דאָרט צוזאַמען מיט אַנדערע ציוניסטן־אידעאַליסטן זיך באַהעפטן מיט דער אַנטוויקלונג פון אונדזער אַלט־ניי־לאַנד.

ווייניק, גאָר ווייניק ראַדאָמסקער האָט אהרן דאַמאָלט באַגעגנט אין ארץ־ישראל: ר׳ יחיאל לאנדא, קאָפּל שמש, גלידמאַנס אַ זון און אַ ברודער, און נאָך אייניקע עלטערע תושבים אין ירושלים. נישט לייכט איז דאַמאָלט געווען דאָס לעבן אין לאַנד, אַ סך האָבן נישט געקענט באַקעמפן אַלע שוועריקייטן און האָבן פאַרלאָזן ארץ־ישראל. אָבער נישט אהרן זאַקס, פאַר אים איז קיין שום אַרבעט נישט געווען צו שווער, ער האָט זיך אָנגעשלאָסן אין אַ גרופּע יידישע שומרים און שפּעטער טאַקע פאַרוווּנדעט געוואָרן אין רחובות בעת אַ קאַמף מיט אַראַבישע גנבים. ער האָט אַ לענגערע צייט געלעגן אין בית־חולים אין ירושלים, דאָרט אויך אָפּערירט געוואָרן, און דאָס אַלץ האָט געווירקט שלעכט אויף זיין געזונט־צושטאַנד, אַזוי אַז ער איז שוין נישט געווען פעיק צו קיין שווערע אַרבעט. דער פאָטער, דערוויסנדיק זיך דערפון, האָט געשיקט געלט, אַז דער קראַנקער זון זאָל צוריק אַהיימקומען, אָבער אהרן האָט געשיקט צוריק דאָס געלט און פאַרבליבן אין ארץ־ישראל.

אהרן זאַקס געהערט צו די גרינדער פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין ארץ־ישראל. אין יאָר 1910 האָט ער צוזאַמען מיט אַנדערע געשאַפן די ערשטע אַרבעטער־קיך אין יפו, און דאָרט אויך אַ קלוב און אַ ביבליאָטעק פאַר יידישע אַרבעטער.

אין דער ערשטער וועלט־קריג ווערט ער אַרויסגעשיקט מיט אַנדערע יידן קיין מצרים. נאָך דער מלחמה קערט ער זיך צוריק אין לאַנד און האָט דאָ געפירט אַ שטיל באַשיידן לעבן ביזן לעצטן טאָג.

ר׳ הענעך אַלפערט האָט פאַרווירקלעכט זיין חלום

די פּאָזיטיווע איינשטעלונג פון רביישן „הויף״ אין ראַדאָמסק צ־ישוב ארץ־ישראל, האָט געהאַט אַן אומגעהויער גרויסן איינפלוס אויף די ראַדאָמסקער רעליגיעזע יידן. אַ גרעסערע צאָל פון זיי האָבן זיך נישט באַנוגנט מיט די תפילות נאָר געחלומט און אַפילו געפּלאַנט זייער גאַנץ לעבן זיך צו באַזעצן אין הייליקן לאַנד. איינער פון אָט די יידן איז געווען ר׳ הענעך אַלפערט (ר׳ הענעך מלמד), אָדער ווי מען האָט אים גערופן „דער פּשעדבאָזשער מלמד״. ער איז געווען אַ ייד אַ תלמיד חכם, געלערנט נאָר מיט גמרא־בחורים, געווען זייער אָנגעזען אין די לומדישע קרייזן פון ראַדאָמסק, געווען אַ קרוב פון דער משפחה פון דער ראַדאָמסקער רביצן — די פרוי פון „תפארת שלמה״.

נישט לייכט איז געווען פאַר אַזאַ ייד ווי ר׳ הענעך צו רעאַליזירן אַזאַ אונטערנעמונג — ס׳ווערן דאָך געבוירן קינדער און מען דאַרף זיי דערציען. עס זענען כסדר געווען דאגות פרנסה אין ס׳גלייכן. דאָס אַלץ האָט אָבער ביי ר׳ הענעך מלמד חס־ושלום נישט פאַרשטעלט זיין הויפּט אידעע — דאָס עולה זיין קיין ארץ־ישראל. ער האָט קיינמאָל נישט געקאַרגט קיין געלט פאַר ארץ־ישראל שליחים, זיי האָבן אַפילו ביי אים אין הויז געוווינט, און ווען עס האָט זיך געשאַפן דער קרן־קימת־לישראל איז ער געוואָרן גלייך אַן איבערגעגעבענער אָנהענגער פון דעם פאָנד. נאָך איידער די ציוניסטישע יוגנט און עסקנים אין ראַדאָמסק האָבן אָנגעפאַנגען די אַרבעט פאַרן קרן־קימת, האָט ער שוין פאַרשפּרייט „פּושקעס״ אין יידישע הייזער פאַר דעם צוועק און געזאַמלט געלט פאַר ארץ־ישראל. ער פלעגט אַליין אויפהענגען אין די הייזער די פּושקעס, ביי מלמדים אין זייערע „חדרים״ און ביי אַנדערע בעלי־בתים, און עס איז זיך לייכט פאָרצושטעלן אַז צווישן די „חדר״־תלמידים וועלכע זענען אין די שפּעטערע יאָרן עולה געווען קיין ארץ־

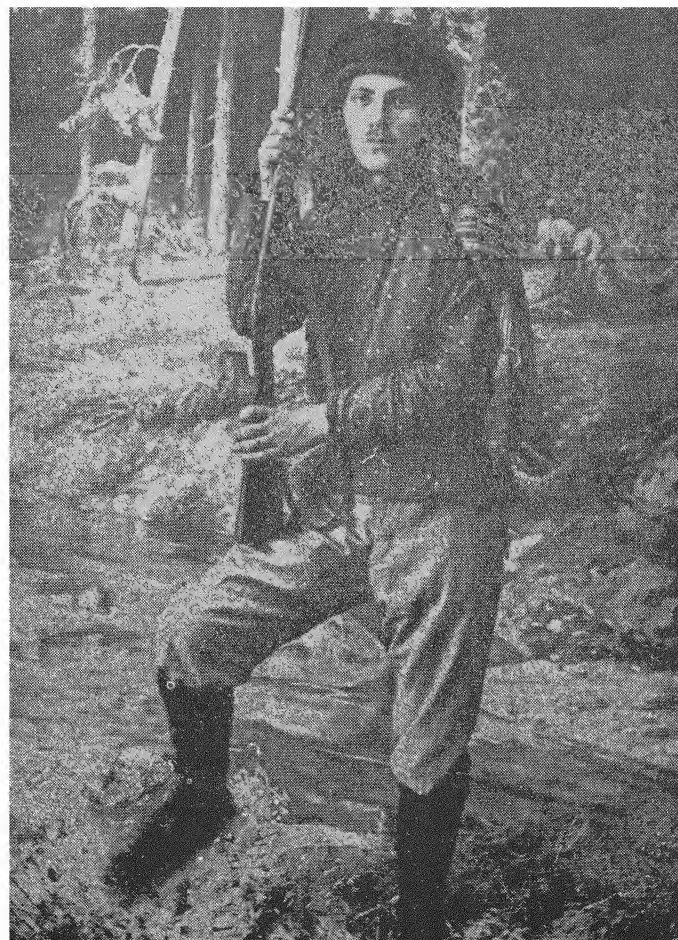
ישראל זענען געווען ס׳רוב די וואָס האָבן איינגעזאַפּט דעם איינדרוק פון אָט די ארץ־ישראל „פּושקעס״.

לאַנגע יאָרן האָט ר׳ הענעך נישט געקאָנט רעאַליזירן זיין הייליקן חלום, אָבער ער האָט קיינמאָל נישט פאַרלאָרן די האָפענונג. ענדלעך, אין יאָר 1913, האָט ער זוכה געווען צו פאַרלאָזן ראַדאָמסק און מאַכן זיין רייזע קיין ארץ־ישראל. זיין פרייד איז געווען גאָר גרויס, אויך דאָס גאַנצע יידישע ראַדאָמסק האָט זיך מיטגעפרייט און כמעט אַלע יידן האָבן אים באַגלייט צו דער באַן. ער האָט עולה געווען מיט זיין צווייטער פרוי חיה האַמער, די אַלמנה פון ר׳ יוחנן האַמער, דער ערשטער גבאי ביים רבין ר׳ יחזקאל (בעל „כנסת יחזקאל״).

נישט לאַנג נאָך ר׳ הענעכס עליה איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־קריג. ר׳ הענעך האָט געזען אַז זיין גרויסער חלום אַראָפּ־צוברענגען קיין ארץ־ישראל זיין גאַנצע משפחה, וועט צוליב דער מלחמה צונישט ווערן. זיין צער און בענקשאַפט זענען דעריבער געווען גאָר גרויס, דאָס האָט זיך אויסגעווירקט שלעכט אויף זיין געזונט־צושטאַנד און אין יאָר 1914 איז ער אין ארץ־ישראל נפטר געוואָרן. זיינע אייניקלעך האָבן שפּעטער אין די דרייסיקער יאָרן, עולה געווען קיין ארץ־ישראל און אַזוי אַרום, נאָכן טויט פון זייער זיידן, ממשיך געווען רעאַליזירן זיין חלום וועגן עליה קיין ארץ־ישראל. זיין פרוי חיה האַמער איז געשטאָרבן מיט אַ יאָר שפּעטער, אין 1915.

עולים־קאַטעגאָריעס פון פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה

צו אָט דער תקופה געהערן נאָך אַ גאַנצע ריי ראַדאָמסקער יידן, וועלכע זענען געקומען קיין ארץ־ישראל און דאָ זיך איינגעטיילט אין נייע פאַרשידענע שיכטן ווי צב״ש אַרבעטער אָדער שומרים.

איטשע גראָסמאַן אַלס שומר

צווישן זיי זענען געווען: משה שוואַרץ ווי אויך דער ברודער און זון פונעם ראַדאָמסקער חובב־ציון קאָפּל שמש. זיין ברודער האָט זיך באַקאַנט געמאַכט אין ארץ־ישראל אַלס „פּעטער נחום״, איז געווען פאַרבונדן זיין גאַנצן לעבן מיטן כותל מערבי און בכלל געשמט אַלס אַ מיסטישע פיגור. זיין זון דאַקעגן געהערט שוין צו דער גר־פּע אָרגאַניזירטע יידישע אַרבעטער, וועלכע האָבן צוזאַמען מיט יצקר באַוויטשן און אַנדערע זיך פאַרנומען מיט שווערער פיזישער אַרבעט און שמירה. איטשע גראָסמאַן פון ראַדאָמסק, האָט זיך באַקאַנט גע־מאַכט אַלס שומר נאָך אין יאָר 1912.

זאָל דאָ אויך דערמאָנט ווערן דער אייניקל פונעם „תפארת שלמה״ — ר׳ יהושע־נחום, דער ברודער פונעם לעצטן ראַדאָמסקער רב. ר׳ יהושע־נחום איז אויך אין דער א״ד תקופה געקומען קיין ארץ־ישראל, געווען טעטיק אַלס שליח קיין חוץ־לארץ פון פאַר־שידענע מוסדות אין ירושלים.

אַ גאַנצע ריי יידישע משפחות פון ראַדאָמסק, האָבן אין משך פון דורות, אויף די עלטערע יאָרן, געפאָרן קיין ארץ־ישראל דאָ צו אויסלעבן זייערע לעצטע יאָרן (צום ביישפּיל, די משפחה יורבורסקי און אַנדערע).

עס דאַרף דאָ אויך דערמאָנט ווערן די פּערזענלעכקייט פון הרב ר׳ שבתי בארנשטיין און פרוי שרה־פייגע, געקומען אין ארץ־ישראל אין די 30־ער יאָרן. די משפחה איז אַ וויטערדיקער דור פון דער רביישער משפחה אין ראַדאָמסק. הרב ר׳ שבתי און פרוי וווינען לאַנגע יאָרן אין ירושלים, ער איז באַקאַנט אַלס גרויסער תלמיד־חכם, אַנגעזעענער עסקן אין דער לומדישער וועלט און הייסער נאַציאָנאַלער ייד.

נאָך דער „באַלפור דעקלאַראַציע״ (די דריטע עליה)

דער גאָלדענער פאָדים וואָס האָט פאַרבונדן מיט ארץ־ישראל דאָס יידישע ראַדאָמסק, פון אַלע שיכטן און ספערן, האָט זיך מער און רעאַלער געוועבט נאָך דער ערשטער וועלט־קריג. דאָס יידישע ראַדאָמסק האָט מיט באַגייסטערונג אויפגענומען דאָס פּראָק־לאַמירן די „באַלפור דעקלאַראַציע״ און האָט געפייערט דעם דאָזיקן אַקט אין יאָר 1918, נאָכדעם ווי די עסטרייכער וועלכע האָבן באַזעצט ראַדאָמסק אין יאָר 1914, זענען פון דאָרט אַרויסגעטריבן געוואָרן. די ראַדאָמסקער יידן האָבן בעת דער פייערונג געגעבן גרויסע ביישטייערונגען אין געלד פאַר ארץ־ישראל. יידישע פרויען האָבן אַראָפּגע־נומען פון זיך זייער צירונג און פייערלעך עס איבערגעגעבן פאַר ארץ־ישראל. גרעסערע גרופּן פון דער יידישער יוגנט האָבן דעקלאַ־רירט אויפן אָרט זייער גרייטקייט גלייך צו פאָרן דורך אַלע וועגן קיין ארץ־ישראל.

אין די יאָרן 1919־20 האָבן טאָקע עולה געווען שלמה וואַקסמאַן, ישראל ווינצענטאָווסקי, יהושע און הענעך קאַלקע, יחיאל־דוד בוכ־מאַן, יחזקאל פּאַצאַנאָווסקי, יוסף ראָזענצווייג, שלמה׳לע וואַקסמאַן, יעקב לאַנדאו, בערל ראָזענשטיין, ראובן מינסקי, אברהם ליפשיץ, ראובן גאָלדבערג, איטשע טאַביאַס, טוביע רובינשטיין, יחיאל אראָ־נאָוויטש, נח און וולף שפּירא, דוד קרויזע, לייביש און משה זאַנדבערג, פּנחס גאָלדבערג, די ברידער נחמן און דוד גאָלד און זייער שוועסטער דבורה, מאיר קאַראַפּקע, שלמה ראַבינאָוויטש, משה טיגר, יצחק אַלבערט, נח וויינטרויב און פיל אַנדערע. אין אַ קורצער צייט אַרום זענען געקומען אויך זייערע פרויען און זייערע באַקאַנטע בחורות אין לאַנד אַריין, מען האָט חתונה געהאַט און טראָץ די נישט־לייכטע באַדינגונגען אויפגעבויט משפחות און זיך איינגעוואָרצלט אין דער יידישער היים.

נישט לייכט איז געווען דער וועג פון די ראַדאָמסקער עולים פון דער דריטער עליה, וואָס האָבן שוין געהאַט איבערגעלעבט די שווע־ריקייטן פונעם ערשטן וועלט־קריג, די רוסישע רעוואָלוציע פון יאָר

1917 און דאָס ווידעראַנטשטיין פונעם אומאָפּהענגיקן פּוילן. נאָך דער „באַלפור דעקלאַראַציע" האָבן זיי זיך ממש געריסן קיין ארץ־ישראל צו זיין צוזאַמען מיט אַנדערע בויער פון אונדזער אַלט־ניי־היימלאַנד.

פאַרשידן זענען געווען די וועגן מיט וועלכע עס זענען געגאַנגען די עולים פון ראַדאָמסק כדי זיך אָנשליסן אין דעם אויפּ־בוי־ווערק פון יענער שאַפונגס־תקופה אין ארץ־ישראל. אַזוי איז שלמה ראַבינאָוויטש, דער בן־הרב און אוראייניקל פון „תפארת שלמה" געווען איינער פון די גרינדער פון כפר חסידים אין עמק יזרעאל. אַנדערע (ווי קאראפּקע) זענען געגאַנגען אין מושב אָדער קיבוץ (יוסף האזע — קיבוץ חפצי־בה; ביאַליסטאָק — קיבוץ יגור). אַ גרעסערע גרופּע האָבן זיך דערוואָרבן אַרבעט־פּאָזיציעס בייַם בוי־ווערק אין אַלע זייַנע פאָרמען.

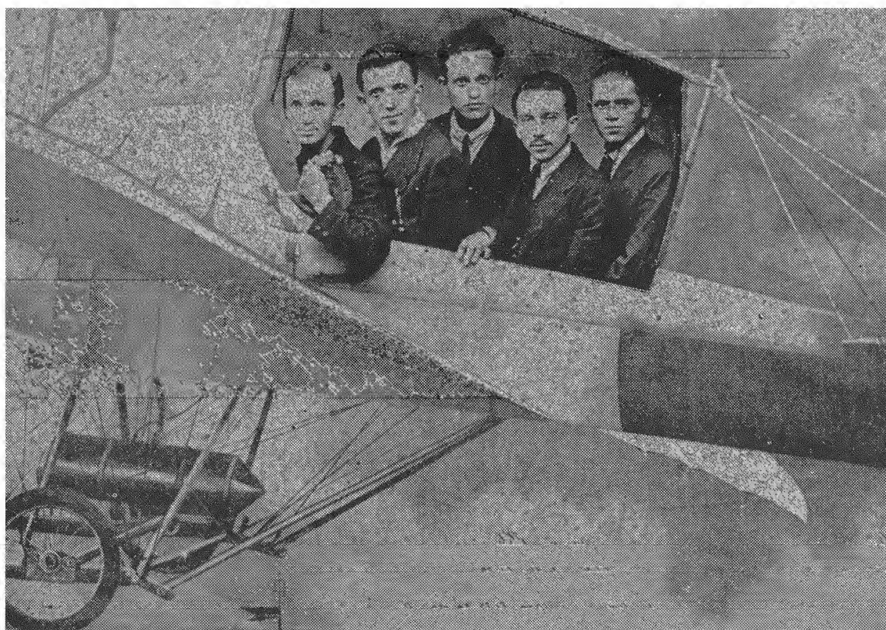
אָט וואָס עס דערציילט יהושע קאָלקע וועגן די ראַדאָמסקער בוי־אַרבעטער: „די פּוילישע עולים פון דער דריטער עליה, האָבן נישט שטענדיק געקאָנט קאָנקורירן מיט זייערע חברים פון רוסלאַנד. אויך די אַרבעטסגעבער, וועלכע די מערהייט זענען אויך געווען רוסישע יידן, האָבן נישט געהאַט קיין צוטרוי צו די „פּאָליאַקן", אַנדערש איז געווען מיט די ראַדאָמסקער עולים. נאָך דעם ווי זיי האָבן געאַרבעט אַ לענגערע צייט ביי פאַרשידענע בוי־אַרבעטן, איז געבראַכט געוואָרן אַ מאַשין צו פּרעסן בלאָקן. ווען איך מיט אַנדערע ראַדאָמסקער חברים האָבן זיך געמאָלדן צו דער אַרבעט און האָבן פאַרשפּראָכן צו מאַכן ביז 150 בלאָקן אַ טאָג, האָט מען אונדז אויסגעלאַכט: זעט נאָר די פּוילישע אַרבעטערס. שפּעטער, ווען מיר זענען דערגאַנגען צו 350 בלאָקן אַ טאָג זענען מיר געוואָרן די אַממערסטן געזוכטע אַרבעטער".

זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז אַ טייל פון די ראַדאָמסקער עולים האָט זיך צוזאַמענגעבראָכן פון די שווערע באַדינגונגען און פאַר־לאָזט דאָס לאַנד, אָבער נאָר איינצעלנע האָבן נישט געקאָנט זיך איינגלידערן אין די דאַן שווערע לעבנסבאַדינגונגען אין לאַנד.

נישט האָבנדיק קיין אָרגאַניזאַציאָנעלע ראַם, וואָס זאָל מיט וואָס עס איז בייהילפיק זיין די עולים, האָבן דאָך די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט זיך באַמיט צו זיין אין נאָענטן קאָנטאַקט צווישן זיך, מען האָט געוווינט צוזאַמען און געאַרבעט צוזאַמען. האָט איינער געהאַט וועלכע עס איז מעגלעכקייט, האָט ער פאַרשאַפט אַרבעט פאַר זיין לאַנדסמאַן, איז געווען חוסר עבודה האָט מען זיך געטיילט מיט די פאַרדינסטן. געווען אויך פאַלן ווען געוויסע אַרבעטער־פּאַר־לייט האָבן זיך גיכער אַיינגעאָרדנט און בעסער פאַרדינט (הענעך קאָלקע, שלמה'לע וואַקסמאַן, יהושע קאלקע מיט זיין פרוי שרה) זענען זייערע וווינונגען נישט נאָר געווען זאַמלפּונקטן פאַר די ראַדאָמסקער פרישגעקומענע עולים, נאָר אויך די קעשענעס זענען געווען אָפן צו טיילן שטיצע.

אין די יאָרן 1923־1925 קומען אָן אין לאַנד די ערשטע חברים פון דער חלוצישער באַוועגונג: מאיר פּאָטאַשעוויטש, חיים וויטענבערג, משה פישעלעוויטש, משה קאמעלגארן, מאיר־דוד גאָלדבערג, די ברידער גראָסמאַן (זעירא), פרייבערג, מאיר גליקסמאַן, משה־יצחק שיטנבערג, ישעיהו ראזענצווייג, שמולקע ראזענבלאַט, זוקין אַדוואָ־קאַט, בירענצווייג (דער פאָטער פון איסר בארי), יעקב סופר, יחיאל טראָן און אַנדערע. לייַדער, אַ טייל פון זיי זענען צוריקגעפאָרן אַ היים און דאָרט אומגעקומען, אין דער תקופה פון אומקום.

נאָכן אַדורכמאַכן די ערשטע קליטה־שוועריקייטן, האָבן די ראַדאָמסקער פאַרנומען באַדייטנדע פּאָזיציעס אינם געזעלשאַפטלעכן, פּאָליטישן און קולטורעלן לעבן. באַזונדערס דאַרפן דערמאָנט ווערן די ברידער גאָלד: נחמן, אלס אַקטיווער מיטאַרבעטער אינעם פּאָסט־וועזן פון לאַנד; און דוד (קלעי), וועלכער האָט פאַרנומען אַן אָנגע־זעענעם פּלאַץ אינעם קולטורעלן לעבן פון לאַנד, אַלס שריפטשטעלער, רעדאַקטאָר, היסטאָריקער און אַלזייטיקער וויסנשאַפטלער. ער האָט אין זיין קורץ לעבן געלייסטעט בעיקר פאַרן קולטור־וועזן פון דער הסתדרות העובדים הכללית, געווען איינער פון די גרינדער פון שכונת בורוכוב און שפּעטער גבעתיים, ווו ער האָט געלעבט ביז זיין לעצטן טאָג.

ראַדאָמסקער בחורים אין ווין (עסטרייך) אין יאָר 1919, אויף זייער עליה־וועג קיין ארץ־ישראל. (פון לינקס): יהושע קאָלקע, דוד בוכמאַן, משה זאַנדבערג, יוסף ראָזענצווייג, יחזקאל פּאַצאַנאָווסקי.

די פערטע עליה און ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה

אַ גאָר באַדייטנדן אָנטייל האָבן ראַדאָמסקער יידן גענומען אין דער עליה רביעית, פּראָצענטועל, פיל גרעסער ווי פון אַנדערע שטעט אין פּוילן. עס קומען דאַן די אַזוי גערופענע „מיטלשטאַנד עולים", אויך פון זיי האָבן נישט אַלע מצליח געווען, ווייל נישט אַלע

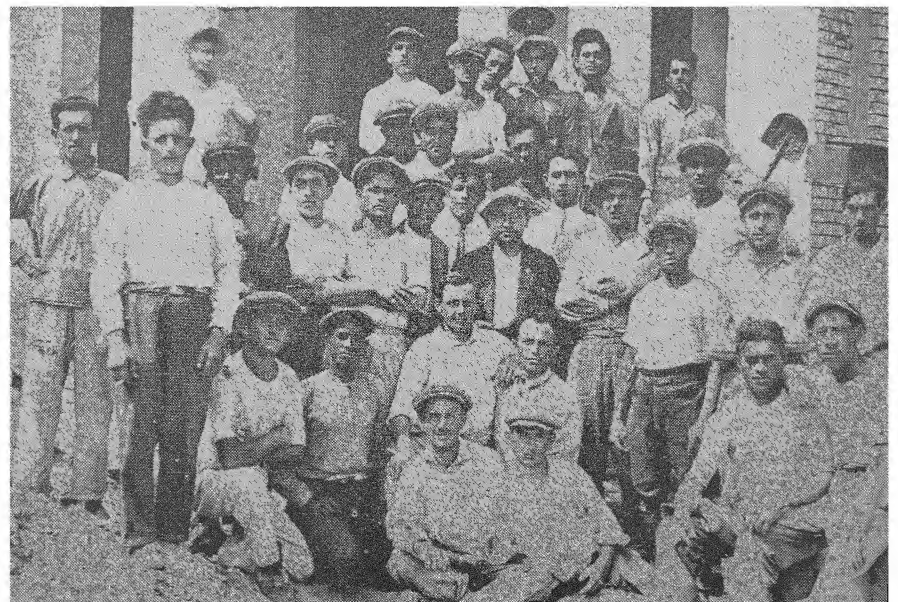
אַ גרופּע ראַדאָמסקער טוריסטן אין יאָר 1924 אויפן הר־הכרמל אין חיפה. פון רעכטס: הענעך זלאָטניק, הלל זאָמבעק, יצחק פייערמאַן, אלי גרונדמאַן, יוסף גליקכמאַן, אהרן־וואָלף שוואַרץ, ראובן מינסקי און ענזל בערגער.

אַ גרופּע ראַדאָמסקער אין יאָר 1923 אין נוה־צדק (פון רעכטס): סיני פייג־גאָלד, ש. וואַקסמאַן, בלה פייגנגאָלד, רעגינאַ ראָזענבוים־ראָזענצווייג, אברהם בירענבוים, דוד בוכמאַן.

האָבן געהאַט דעם שטאַרקן אויסדויער־ווילן און כח דערצו. נישט ווייניק פון זיי האָבן דאָך אַ גרויסן חלק אין דעם אויפבוי פון תל־אביב און אַנדערע שטעט. יצחק פייערמאַן, חיים גראָסמאַן, חיים געלבאַרד, הלל זאמבעק, אַברהם־הערש בוגייסקי, יעקב יודקעוויטש, די משפחה אַראָנאָוויטש און אַנדערע, האָבן אויפגעבויט הייזער אין פאַרשידענע שטעט און אַ טייל פון זיי האָבן ביי דעם פאַרלוירן זייערע קאַפּיטאַלן בעת די שפּעטערדיקע שווערע עקאָנאָמישע קריזיסן, נאָך די ערשטע פּראָספּעריטי־יאָרן. זאָל אויך דערמאָנט ווערן, אַז אָט די ראַדאָמסקער האָבן פיל געהאָלפן די אַנדערע ראַדאָמסקער אַרבע־טער סיי מיט אַרבעט, סיי מיט דירות און הלוואות (באַזונדערס דאַרף דערמאָנט ווערן די איניציאַטיוו אין דעם געביט פון יצחק פייערמאַן און אַנדערע).

טראָץ דעם עקאָנאָמישן קריזיס וואָס האָט געהערשט אין לאַנד און דאָס אָפּשטעלן די עליה, זענען דאָך געקומען נאָך עולים פון ראַדאָמסק קיין א״י: ווי עלטערן צו קינדער (גראָסמאַן חיים און קאראפּקע) אָדער ווי די פריילין ליפשיץ צו אירע ברידער.

אַ גרופּע ראַדאָמסקער בוי־אַרבעטער אין די 20־ער יאָרן

ס׳קומען אויך דאַן פון־צייט־צו־צייט חלוצים פון ראַדאָמסק און נאָך די תרפ״ט־געשעענישן האָט זיך באַנייט צו ביסלעך די חלוצישע עליה דורך סערטיפיקאַטן וואָס די מאַנדאַט־מאַכט האָט געגעבן פון־צייט צו־צייט. (מיט דער עליה איז געקומען אין לאַנד, אין 1930, יעקב־שמואל מאָשקאָוויץ, וואָס האָט דורכגעמאַכט פריער די הכשרה אין קיבוץ קלאָסאָווע).

צו דער דערעפענונג פון דער „מכביה״ (אין 1932) זענען געקומען שפרה וויטענבערג, טוביה אַראַנאָוויטש, משה־יצחק שיטנבערג (שיטה) און א. פישעלעוויטש, שפּעטער נ. האָפמאַן אַלס צוריקגעקער־טער תושב. אין 1933 איז געקומען יהודה ליבערמאַן מיט אַ סערטי־פיקאַט, שפּעטער יצחק לאַכמאַן און זיין ברודער שמואל, ביידע אַלס „קאַפּיטאַליסטן״. לייזער מאַנדל איז געקומען אין יאָר 1934 און מיט אַ יאָר שפּעטער (אין 1935) האָט עולה געווען חיים גאָלד־בערג, נאָך אים משה־יצחק שיטנבערג (צום צווייטן מאָל) און פיל אַנדערע.

אין יאָר 1935 איז געקומען אין לאַנד אויך די משפחה נאנבערג, די עלטערן פון דעם שפּעטערדיקן ישראל־קעמפער און העלד „יענקעלע חבלן״. פישל קאַרפּ, איינער פון די ערשטע איינוווינער אין חולון, איז אויך דאַן געקומען אין לאַנד און האָט מיט זיין פאַכמענישקייט און שטאַרקן ווילן גובר געווען פיל שטרויכלונגען און אויפגעבויט אַן אינדוסטריע־אונטערנעמונג וואָס האָט שפּעטער נישט־ווייניק געהאָלפן דער „הגנה״, הינטער די פּלייצעס פון דער מאַנדאַטאָרן־מאַכט צו פאַרשאַפן די נויטיקע כלים פאַרן קאַמף. (ראַ־דאָמסקער עולים האָבן שטענדיק געפונען אַרבעט אין דער אינדוסט־ריע־אונטערנעמונג).

אָרגאַניזירונג פון ראַדאָמסקער עולים אין ארץ־ישראל

אַן ענגער קאָנטאַקט צווישן די ראַדאָמסקער האָט געהערשט אין חיפה. די דאָרטיקע חברים: חיים גאָלדבערג, טוביה רובינשטיין, גראָסמאַן, מינסקי, ליפשיץ און אַנדערע, זענען שטענדיק געווען גרייט צו העלפן מיט וואָס עס איז נאָר געווען מעגלעך די ראַדאָמס־קער לאַנדסלייט, וועלכע האָבן זיך באַזעצט אין חיפה און סביבה. זיי האָבן אויך אָנגעהאַלטן אַ שטענדיקן קאָנטאַקט מיט תל־אביב און ירושלים.

אין תל־אביב און אין חיפה, איז צו יענער צייט נאָך נישט געווען קיין שום אָרגאַניזאַציאָנעלע פאָרם פון די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט. אין ירושלים איז אין יאָר 1927 געמאַכט געוואָרן אַ פּרווו צו לעגאַליזירן ביי דער ענגלישער מאַנדאַט־מאַכט אַ געזעל־שאַפט א״נ „התאחדות עולי ראַדומסק — משכנות ירושלים״. אין אַ בריוו פון מושל גליל ירושלים, פון 25 נאָוועמבער 1927, אַדרעסירט צום סעקרעטאַר פון דער געזעלשאַפט הלל ליבערמאַן אין ירושלים ווערט געזאָגט: „איך האָב דעם כבוד צו באַשטעטיקן אייער ווענדונג פון 8טן נאָוועמבער 1927 און טייל מיט, אַז דער רעגולאַמין פון דער געזעלשאַפט „התאחדות עולי ראַדומסק״ איז רעיעסטרירט געוואָרן אין אונדזער ביוראָ מיטן נומער 3939/508. איר ווערט געבעטן צו אינפאָרמירן אונדז וועגן אַלע ענדערונגען וואָס וועלן פאָרקומען אין צוזאַמענשטעל פון דער אָנגעגעבענער פאַרוואַלטונג״.

די גרינדער פון דער „התאחדות״ זענען געווען: יהושע־נחום ראַבינאָוויטש, נח וויינטרויב, משה ליבערמאַן, מרדכי־יעקב גאָלד; סעקרעטאַר — הלל ליבערמאַן.

נישט גרויס איז געווען די צאָל ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין ירושלים צו יענער צייט, און אויך די טעטיקייט דאָרט איז נישט געווען אינטענסיוו. אין אַ בריוו פון א׳ אלול תרצ״ט, שרייבט הלל ליבערמאַן צום לאַנדסמאַן יוסף קאמעלגארן אין תל־אביב: „צו מיין גרויס באַדויערן, האָב איך קיינע מעגלעכקייט נעמען אויף זיך וועלכע ניט איז אָרגאַניזאַציאָנעלע איניציאַטיוו אָדער אַנדערע.

מיינע זאָרגן דערלויבן מיר נישט צו טאָן וואָס נישט איז אויף דעם געביט אָדער אַנדערן. דאָך בין איך גרייט זיך אַנצושליסן אינעם פאַרבאַנד אויב אַנדערע אונדזערע לאַנדסלייט וועלכע זענען נישט אַזוי באַשעפטיקט וועלן אַזאַ פאַרבאַנד אָרגאַניזירן. ס'איז כדאי אויסצוזוכן פּאַסיקע מענטשן וועלכע האָבן די מעגלעכקייט צו ווידמען צייט און ענערגיע פאַר דעם און זיין איבערגעגעבן דער דאָזיקער אַרבעט".

אין תל־אביב, ווי אין חיפה, ווו עס האָבן זיך קאָנצענטרירט אַ גרעסערע צאָל ראַדאָמסקער לאַנדסלייט, איז געוואָרן אַקטועל דאָס שאַפן פון אַן אָרגאַניזאַציע פון אַלע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין לאַנד. אין יוני 1939 — סיון תרצ"ט, ווערט דורך אַ גרופּע חברים פאַרעפנטלעכט דער פאָלגענדער אויפרוף:

מיר גיבן צו וויסן אַלע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין ארץ־ישראל, אַז אַן איניציאַטיוו־גרופּע אין תל־אביב האָט אויף איר לעצטער פאַרזאַמלונג באַשלאָסן צו אָרגאַניזירן אַלע אונדזערע לאַנדסלייט אין אַ פאַרבאַנד פאַר די פאָלגענדיקע אויפגאַבן:

א. געמיינזאַמע הילף אין אַלע הינזיכטן, וואָס איז זייער נויטיק אין לאַנד בכלל און אין דעם איצטיקן מצב בפרט. אין דעם געביט וועט די אַרבעט זיין אומבאַגרענעצט און אונדזער ציל איז, אַז זי זאָל געפירט ווערן מיט געמיינזאַמע כחות דורך איין קרייז און איין צענטער, אָן קיין שום פּאָליטישע טענדענצן.

ב. פלעגן חברישע און אינטימע באַציאונגען צווישן אונדזערע לאַנדסלייט אינעם טאָגטעגלעכן לעבן.

ג. שאַפן אַ גמילות־חסדים קאַסע פאַר קאָנסטרוקטיווע הילף אין פאַל פון נויט.

ד. אָנקניפּן קאָנטאַקט מיט פינאַנציעלע־פאָנדן פון אונדזערע לאַנדסלייט אין חוץ־לארץ, וואָס זייער טעטיקייט איז אין גייסט פון אונדזערע אויפגאַבן.

מיר האָבן אויסגעוויילט אַ צייטווייליקן קאָמיטעט וואָס וועט אָרגאַניזירן די אַרבעט ביז דער קומענדיקער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג. מיר ווענדן זיך צו אַלע אונדזער׳ע לאַנדסלייט און רופן אייך זיך רעיעסטרירן אַלס מיטגלידער פונעם פאַרבאַנד און זיך פאַרפליכטן צו צאָלן אַ חודשלעכן מיטגליד־אָפּצאָל, אָדער לויט די מעגלעכקייטן. מיר האָפן אַז די אַלע וועלן זיך אָפּרופן אויף אונדזער ווענדונג און העלפן אויפשטעלן אונדזער פאַרבאַנד.

איר ווערט געבעטן זיך ווענדן ווי אַמגיכסטן אין אונדזער רעיעסטראַציע־ביוראָ לויטן אַדרעס: „החץ", רח' זבולון 31, תל־אביב, אין די שעהן 7—8 אָוונט".

דעם אויפרוף האָבן געחתמעט: חיים גראָסמאַן, שלמה וואָקסמאַן, שמואל לאַכמאַן, יהושע קאַלקא, יוסף קאַמעלגאַרן, דוד קראָוזע, שלמה קראַקאָווסקי, משה־יצחק שיטנבערג.

דער ציטירטער אויפרוף ווייזט אָן אויף דעם ווילן פון די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין ארץ־ישראל זיך ענגער צוזאַמענצולעבן און זיך קעגנזייטיק אַרויסהעלפן אין יעדער הינזיכט. אין אָנבליק פון דער שפּעטערדיקער פאָלקס־טראַגעדיע, איז עס געווען ממש אַ נביאיש פאַרגעפיל צו אָרגאַניזירן זיך כדי זיין גרייט צו דער אַקציע פאַר די ראַדאָמסקער ברידער אינעם צווייטן וועלט־קריג און פאַר די אָפּגעראַטעוועטע פון אומקום.

הילף פאַר די פליטים און אָפּגעראַטעוועטע

עס ברעכט אויס די צווייטע וועלט־קריג, און באַלד זענען אָנגעקומען די פינצטערע ידיעות פונעם פוילישן יידנטום בכלל און פון אונדזערע ברידער אין ראַדאָמסק בפרט. דער נאָרמאַלער מענטשלעכער פאַרשטאַנד האָט בכיים אָנהויב אַבסאָלוט נישט געקענט אויפנעמען די טראַגישע געשעענישן, די פינצטערע ליידן פון די יידן, די רוצחישע מעשים פון דייטשע־היטלעריסטישע באַנ־דעס. פון־צייט צו־צייט, האָבן זיך אַדורכגעשלאָגן די ידיעות, אָבער די גרויסע וועלט האָט נישט געגלויבט, אָדער נישט געוואָלט גלויבן.

ס'האָבן אָנגעהויבן אָנקומען ידיעות פון ראַדאָמסקער, וועלכע עס איז געלונגען זיך צו ראַטעווען אין רוסלאַנד. די ראַדאָמסקער אין ישראל האָבן גלייך אָרגאַניזירט אַ הילפס־אַקציע צו שיקן שפּייז־פּעקלעך און מלבושים קיין רוסלאַנד פאַר זייערע לאַנדסלייט (כמעט אויף יעדן אַדרעס פון אַ ראַדאָמסקער, וואָס איז מעגלעך געווען צו באַקומען). די טעטיקייט איז אויך קאָאָרדינירט געוואָרן מיט די לאַנדסלייט אין אַמעריקע און נישט איינער פון די ראַדאָמסקער אין ראַטן־פאַרבאַנד האָט זיך אין די שווערסטע מלחמה־יאָרן גע־קוויקט מיט דער דאָזיקער הילף.

אין די שפּעטערדיקע מלחמה־יאָרן זענען שוין די שוידערלעכע בשורות געווען קלאָר. עס איז אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל דער ראַ־דאָמסקער לאַנדסמאַן מ. זאַנדבערג פון עגיפּטן און געבראַכט פרטים וועגן דעם אומקום. שפּעטער איז צוריקגעקומען יעקב קורץ וועלכער האָט באַזוכט פּיעטרקאָוו ערב דער וועלט־מלחמה און איז דאָרט געבליבן שטעקן, האָט דאָך זיך אַרויסגעריסן און צוריקגע־קומען אין לאַנד אין דער מלחמה־צייט. ער האָט דערציילט וועגן דעם גרויסן חורבן פון פוילישן יידנטום, ספּעציעל וועגן פּיעטרקאָוו און ראַדאָמסק, און אויך וועגן דעם שפּעטער פאַרעפנטלעכט אַ בוך א"נ „ספר עדות".

צוגלייך מיט דעם אומגעהויער גרויסן צער און טיפן ווייַ־טיק פון יעדן ראַדאָמסקער באַזונדער, איז דאָך אָבער גלייך קלאָר געוואָרן די גרויסע אחריות וואָס עס ליגט אויף דעם קליינעם ראַדאָמסקער קיבוץ אין ארץ־ישראל אין אַזאַ מאָמענט. טראָץ דעם, וואָס די יידישע באַפעלקערונג אין ארץ־ישראל האָט זיך אין יענער צייט געפונען אין אַן אָנגעשטרענגטער פּאָליטישער לאַגע, האָט דאָס נישט אָפּגעהאַלטן פון צוטרעטן צו שאַפן אַן אָרגאַניזאַציאָנעלע ראַם פאַר דער הילפס־אַקציע וואָס עס דאַרף אונטערגענומען ווערן פאַר די אַלע וועלכע וועלן זיך ראַטעווען פון דעם היטלעריסטישן גהינום.

אין יאָר 1944 שאַפט זיך אין תל־אביב אַ צייטווייליקע פאַר־וואַלטונג פונעם אירגון עולי ראדומסק בישראל, מיט די פאָלגענדע חברים: שלמה וואָקסמאַן (פאָרזיצער), מ. חתומי (סעקרעטאַר), יהושע קאַלקא, דוד מאַרגאַלעווסקי, לאה בירנבוים־טעלמאַן, דוד קרויזע און משה שיטנבערג. גלייך ווערט געשאַפן אַ הילפס־פאָנד פאַר די ראַדאָמסקער לעבנגעבליבענע אין אייראָפּע און עס אָרגאַ־ניזירט זיך אַן איניציאַטיוו־גרופּע פון ראַדאָמסקער אין חיפה. די גרופּע ראַדאָמסקער אין חיפה האָט צוגלייך מיט די לאַנדסלייט אין תל־אביב געמאַכט אַלע אָנשטרענגונגען צו אָרגאַניזירן הילף פאַר די ברידער פון ראַדאָמסק ווי נאָר די אויסראָטונג אין אייראָפּעישן גהינום וועט זיך אָפּשטעלן.

סוף יאָר 1945, הויבן אָן אָנצוקומען אין לאַנד איינציקע פון די אָפּגעראַטעוועטע ראַדאָמסקער, ווי זאב סאַבאַטאָווסקי, יצחק קופּער־שטאָך און אַנדערע, וועלכע שילדערן די אויסראָטונג פון אונדזערע טאַטעס און מאַמעס, ברידער און שוועסטער.

די ענגלישע מאַנדאַט־מאַכט אין לאַנד, מאַכט כלערליי שוועריִ־קייטן און שטערט די רעשטלעך פונעם פוילישן יידנטום אַריינצוקומען קיין ארץ־ישראל, זיי ווערן פאַרשיקט קיין קאַפּריסין, ווידער אין פינצטערע לאַגערס. דורך פאַרשידענע וועגן איבערהויפּט דורך אונדזער לאַנדסמאַן דוד קלעי, וועלכער איז געווען דעלעגירט דורך דער הסתדרות הכללית קיין קאַפּריסין, איז געלונגען דעם אירגון אָנצובינדן אַ קאָנטאַקט מיט די ראַדאָמסקער פליטים דאָרט.

נישט קליין איז געווען די הילפס־אַקציע וואָס איז דאַמאָלט אָרגאַניזירט געוואָרן דורך די ראַדאָמסקער אין ארץ־ישראל. שפּייז און מלבושים איז געשיקט געוואָרן סיי אין די לאַגערן פון קאַפּריסין

און סיי אין דייטשלאַנד און אַנדערע לענדער ווו עס האָבן זיך געפרנען ראַדאָמסקער. אויך מעדיצינישע הילף ווערט אָרגאַניזירט פאַר די געליטענע, דורך צוזאַמענאַרבעט מיט אונדזערע ברידער אין אַמעריקע. די טעטיקייט דאַמאָלט איז געווען אַ פיבערהאַפטע:ביים חבר שלמה וואַקסמאַן האָט זיך געפונען אַ לאַגער פון פראָדוקטן און מלבושים; אַלע חברים זענען געוואָרן אַריינגעצויגן אין דער אַקטיווער אַרבעט. אַ גאַנצע רייע ראַדאָמסקער פרויען האָבן געאַרבעט זייער אינטענסיוו ביי זאַמלען, פּאַקן און איבערשיקן די הילף־פּאַקעטן אומעטום ווו ס'איז געלונגען צו באַקומען אַ ידיעה פון אַ געראַטעוועטן ראַדאָמסקער ייד.

דער אירגון איז אין דער צייט געווען זייער אַקטיוו און צוגעצויגן צו דער אַרבעט אַלץ מער לאַנסדלייט. דער אירגון ווענדעט זיך דאַן צו די ראַדאָמסקער וועלכע האָבן זיך געפונען אין דער ארץ־ישראל־בריגאַדע, זיי זאָלן זיך פאַראינטערעסירן אומעטום אין אייראָפּע, ווו זיי וועלן נאָר האָבן אַ מעגלעכקייט, מיט אָפּגעראַטעוועטע לאַנדסלייט און העלפן זיי. אין די ד.פּ.־לאַגערן אין דייטשלאַנד, עסטרייך, איטאַליע, קאַפריסין, פראַנקרייך און בעלגיע, ווי אויך אין אַנדערע לענדער, האָבן זיך טאַקע אָפּגעפונען אונדזערע געראַטעוועטע ברידער און שוועסטער. דער אירגון ווענדעט זיך דאַן אויך קיין פּוילן, צו די צענטראַלע יידישע אינסטיטוציעס, צו באַקומען אינפאָרמאַציע וועגן אונדזערע לאַנדסלייט. אין רעזולטאַט דערפון איז דעם 20סטן יוני 1945 דערהאַלטן געוואָרן פון פּראָפעסאָר יוסף סאַק פון וואַרשע אַ טעלעגראַפישע מיטטיילונג פאַר יהודה ליבערמאַן און חיים גאָלדבערג מיט אַ רשימה פון 127 ראַדאָמסקער יידן, וועלכע זענען געבליבן לעבן און האָבן זיך געפונען צייטווייליק אין ראַדאָמסק. דער אירגון האָט זיך באַמיט צו פאַרבינדן מיט אַלע לעבנסגעבליבענע לאַנדסלייט און אַזוי איז אין דער צייטונג „לקרוב ולרחוק" פון 27סטן נאָוועמבער 1945 פאַרעפנטלעכט געוואָרן דורכן אירגון אַ רשימה פון איבער 300 אָפּגעראַטעוועטע ראַדאָמסקער יידן.

דער זון פון שלמה ראַבינאָוויטש — יחזקאל ראַבינאָוויטש האָט באַזוכט אין יאָר 1946 אין ראַדאָמסק, און אין בריוו פון דאָרט געשילדערט דעם טרויעריקן אויסזען פון די 70 יידן וועלכע ער האָט געפונען, אַלע כמעט האַלב־טויטע, צעבראָכענע גייסטיק און פיזיש. אַ שרעקלעכן איינדרוק האָט אויף אים געמאַכט די „שול־גאַס" און באַזונדער דער גרויסער ברודער־קבר אויפן בית־הקברות. דער איינדרוק איז געווען אַזוי שוידערלעך אַז ער איז ממש אַנטלאָפן פון שטאָט.

פאַר דער אומאָפּהענגיקייט פון ישראל

ארץ־ישראל איז אין דער צייט אַריינגעצויגן געוואָרן אין אַ שווערן קאַמף מיט דער ענגלישער מאַנדאַט־מאַכט און מיט די אַראַבישע טעראָריסטן. די ראַדאָמסקער יוגנט אין ארץ־ישראל נעמט זייער אַן אַקטיוון אָנטייל אין דער א"י־בריגאַדע, אין דער „הגנה", אצ"ל, לח"י און שפּעטער אין צה"ל. גאָר באַדייטנדיק איז געווען זייער ביישטייער אין דער באַפרייאונגס־מלחמה פאַר מדינת־ישראל. צוזאַמען מיט אַנדערע טייערע קעמפער וועלכע זענען געפאַלן פאַר דער אומאָפּהענגיקייט פון ישראל. אונדזערע ראַדאָמסקער בחורים רוהען אויף די מיליטערישע בתי־קברות איבערן גאַנצן לאַנד. זייער אָנדענק איז געווידמעט אַ ספּעציעלע אָפּטיילונג אין דעם טייל בוך. כבוד זייער אָנדענק!

מאַטעריעלע און גייסטיקע אַבסאָרבציע

מיט דער אַנטשטייאונג פון מדינת־ישראל, עפענען זיך ברייטע טויערן, פאַר אַלע על־פּי־נס ניצול־געוואָרענע פון אומקום און אויסראָטונג. דער ראַדאָמסקער אירגון מאָביליזירט זיך צו לייזן די פאַרשידענע פּראָבלעמען פון זיינע לאַנדסלייט עולים. זיי האָבן זיך גענויטיקט אין אַ וואַרעמע ברודערלעכע האַנט, אַ וואַרעם וואָרט, ווי אויך אין קאָנסטרוקטיווע הילף ביים איינאָרדענען זיך אין לאַנד.

אַ געוויסע גרופּע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין תל־אביב און חיפה האָבן געשאַפן גלייך אַ גרעסערע סומע געלט פאַר אַ גמילות־חסדים קאַסע, צו קאָנען העלפן די עולים וועלכע האָבן באַדאַרפט אָנהייבן אַ ניי לעבן, סיי די וועלכע האָבן זיך געראַטעוועט פון מערדערישן דייטשן היטלעריזם, סיי די וועלכע האָבן זיך אומגעקערט פון רוסלאַנד.

צענדליקער בריוו פון יענער צייט, זאָגן עדות וועגן דער גיגאַנטישער הילף וואָס עס איז דעמאָלט געגעבן געוואָרן ווען די לאַנדסלייט זענען געקומען אין לאַנד. די עסקנים פונעם אירגון, וועלכע האָבן געהאַט גוטע פאַרבינדונגען אין לאַנד, ווי גאָלדבערג חיים און אַנדערע אין חיפה, ש. וואַקסמאַן, די ברידער קאלקא, ווינצענטאָווסקי און אַנדערע אין תל־אביב, האָבן זיך באַמיט דורך פאַרשידענע אינטערווענצן צו פאַרלייכטערן די קליטה פון זייערע לאַנדסלייט.

גמ"ח־קאַסעס אין תל־אביב און חיפה

די סומע געלט אין די גמילות־חסדים קאַסעס סיי אין חיפה און סיי אין תל־אביב, האָבן זיך אַרויסגעוויזן פאַר נישט גענוגנד. אין יאָר 1951 האָט באַזוכט ישראל דער דאַמאָלדיקער פּרעזידענט פון דעם ראַדאָמסקער הילפס־פאַראיין אין אַמעריקע — יחזקאל רודניצקי און ער האָט באַלד נאָך זיין צוריקקער אין אַמעריקע איבערגעוויזן אַ גרעסערע סומע וואָס האָט דערמעגלעכט כמעט יעדן ראַדאָמסקער עולה צו באַקומען אַ הלוואה.

די גמ"ח קאַסע איז שפּעטער אָנגערופן געוואָרן אויפן נאָמען פונעם פאַרשטאָרבענעם לאַנדסמאַן אין אַמעריקע שלמה עפּשטיין ז"ל, וועלכער איז געווען איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן צו העלפן די נויטבאַדערפטיקע לאַנדסלייט אין ישראל.

אין די יאָרן 1953/54, ווען די נייע לאַנדסלייט האָבן זיך שוין צו ביסלעך איינגעאָרדנט און די ביטעס אויף הלוואות זענען שוין נישט געפלאָסן גאָר אָפט, איז די טעטיקייט פון דער גמ"ח קאַסע געוואָרן שוואַכער. אין יאָר 1955 איז די גמ"ח קאַסע רעאָרגאַניזירט געוואָרן און עס איז געוויילט געוואָרן אַ נייע פאַרוואַלטונג פון די פאָלגענדע חברים: יוסף לעהמאַן, דב וואַלדפאָגל, אַברהם וואַלדפאָגל און דוד קרויזע.

ביים איבערנעמען די גמילות־חסדים קאַסע דורך דער נייער פאַרוואַלטונג, איז דער בילאַנס געווען פאָלגענדער:

מזומן	—	146.70 ל"י
דעפּאָזיטן אין באַנק	—	1,697.00 ל"י
הלוואות	—	1,252.00 ל"י
ס"ה	—	3,095.71 ל"י

אונדזער גמ"ח קאַסע אין תל־אביב האָט זיך פאַרשטענדיקט מיט דער צענטראַלער גמ"ח קאַסע פון דער הסתדרות („משען"), וואָס האָט פאַרטאָפּלט די סומע פאַר די הלוואות און דערמעגלעכט צו פאַרטיילן הלוואות פאַר ראַדאָמסקער נישט נאָר אין די שטעט נאָר איבערן גאַנצן לאַנד (דאָס זעלבע האָט אויך געמאַכט די גמ"ח קאַסע אין חיפה).

עס זענען געווען פאַלן ווען די בקשות זענען געווען גרעסער ווי די מעגלעכקייטן, דאַן האָבן אייניקע חברים געגעבן פּערזענלעכע התחיבותן צו קענען אַרויסהעלפן לאַנדסלייט מיט קאָנסטרוקטיווע הילף. במשך די יאָרן 1956—1960 זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן 170 הלוואות אויף אַן אַלגעמיינער סומע פון 35,000 ל"י (נאָר אין תל־אביב).

אַ שיכון פאַר ראַדאָמסקער נייע עולים

די קאָנסטרוקטיווע הילף פון די גמ״ח קאַסעס האָט ווייט נישט אויסגעשעפּט די קליטה־פּראָבלעמען פון די עולים בכלל און פון די ראַדאָמסקער בפרט. די עליה האָט געשטראָמט מאַסנווייז, די סוכנות און די רעגירונג האָבן געמוזט זאָרגן פאַר אַ צייטווייליקן דאַך איבערן קאָפּ. עס זענען דאַן אַנטשטאַנען אין לאַנד די א״ג מעברות אין וועלכע עס האָבן זיך אויך געפונען ראַדאָמסקער לאַנדסלייט און דאַן איז אויפגעשווומען דער פּלאַן פון דער סאָסייטי אין ניו־יאָרק וועגן אויפבויען אייניקע וווינונגען פאַר אָט די ראַדאָמסקער עולים. נאָך לאַנגע פאַרהאַנדלונגען איז באַשלאָסן געוואָרן זיך צו פאַרבינדן מיט דער בוי־געזעלשאַפט „שיכון״ פון דער הסתדרות העובדים הכללית וועגן אויפבויען 2 הייזער אין חולון, אַלס שיכון פאַר ראַדאָמסקער עולים פון די מעברות.

די לאַנדסלייט אין אַמעריקע האָבן באמת געמאַכט גרויסע פּינאַנציעלע אָנשטרענגונגען פאַר דעם צוועק און די לאַנדסלייט אין ישראל (סיי אין תל־אביב, סיי אין חיפה) האָבן געלייסטעט נישט ווייניק צו פאַרווירקלעכן דעם געדאַנק. ענדלעך איז דער זונטאָג פונעם 11טן נאָוועמבער 1951 באַשטימט געוואָרן אַלס טערמין צו לייגן דעם גרונטשטיין פון 2 הייזער אַלס „שיכון יוצאי ראַדומסק״.

די באַגייסטערונג ביי די חברים אין ישראל איז געווען זייער גרויס. די פאַרוואַלטונג פון אירגון האָט פאַרעפנטלעכט אַ פייערלעכן אויפרוף אין וועלכן עס ווערט צווישן אַנדערע געזאָגט: „ליבע חברים! זונטאָג דעם 11 נאָוועמבער 1951, 3 אַ זייגער נאָך מיטאָג, וועט באַצייכנט ווערן אונדזער יום־טוב. אין דעם טאָג וועט פייערלעך געלייגט ווערן דער גרונטשטיין פאַר די הייזער פון „שיכון יוצאי ראַדומסק״ און ס׳וועלן זיין אַנוועזנד פאָרשטייער פון פאַרשידענע אינסטיטוציעס פון לאַנד, ווי אויך אַ דעלעגאַט פון אונדזערע ברידער אין אַמעריקע דער חבר ב. קוגעל און פרוי״.

ביי דער אַנוועזנהייט פונעם ראש־העיר פון חולון ד״ר ד. קוגעל, פאָרזיצער פון התאחדות עולי פולין אינז׳ א. רייס, פאָרשטייער פון דער סוכנות, חברת „שיכון״ און פיל אַנדערע געסט און ביי דער באַטייליקונג פון עטלעכע הונדערט לאַנדסלייט, האָט חיים גאָלדבערג ז״ל געעפנט די פייערונג.

חיים גאָלדבערג האָט געמאַכט אַן איבערבליק איבער דער אַלגעמיינער טעטיקייט פון אירגון און זיינע פאַרבינדונגען מיט ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין גאָר דער וועלט. ער האָט געשילדערט דאָס יידיש לעבן און קעגנזייטיקע הילף אין אַמאָליקן ראַדאָמסק, ווען איינער האָט אַרויסגעהאָלפן דעם צווייטן אין אַ נויט אָדער עת צרה, און דערמאָנט דעם גרויסן אומגליק פון חורבן און אומקום וואָס האָט אָפּגעווישט אויף אייביק די שטאָט און איר יידישע באַפעלקערונג. ער האָט אויך דערמאָנט אונדזערע טייערע ראַדאָמסקער בחורים וועלכע זענען געפאַלן אין דער באַפרייאונגס־מלחמה פאַר מדינת־ישראל און די ראַדאָמסקער קעמפער און אויפשטענדלער וועלכע האָבן זיך קעגנגעשטעלט דעם דייטשן באַרבאַריזם, פאַרטיידיקט דעם יידישן כבוד, נקמה גענומען פאַרן פאַרגאָסענעם אומשולדיקן יידישן בלוט.

חיים גאָלדבערג האָט פאַרענדיקט זיין רעדע * מיט די פאָלגענדע ווערטער: „די 2 בנינים וואָס מיר לייגן פאַר זיי דאָ דעם גרונטשטיין, וועלן פאַרלייכטערן די אַבסאָרבציע פון אונדזערע אָפּגעראַטעוועטע ברידער ניי־געקומענע קיין ישראל. זאָל דער דאָזיקער אויפטו, וואָס מיר הייבן דאָ אָן רעאַליזירן, דינען אַלס אויסדרוק פון סאָלידאַריטעט און ברידערלעכקייט וואָס הערשן צווישן אונדזערע לאַנדסלייט, וועלכע זענען צעשפּרייט איבער דער וועלט — 2 טייערע

* גרעסערע אויסצוגן פון דער דאָזיקער רעדע, געהאַלטן אין העברעיש, ווערן געבראַכט אינעם העברעישן טעקסט פון דער דאָזיקער אָפּהאַנדלונג (רעד).

אייגנשאַפטן וואָס האָבן כאַראַקטעריזירט אונדזער פאַרשניטענע קהילה ראַדאָמסק וואָס לעבט אין אונדזערע הערצער״.

נאָך אַ גאַנצע ריי באַגריסונגען פון די פאָרשטייער פון אינסטיטוציעס וועלכע האָבן זיך באַטייליקט אין דער געגעבענער צערעמאָניע, האָט דער סעקרעטאַר מ. חתומי פאַרגעלייענט די פייערלעכע מגילה פאַרפאַסט פאַר דעם צוועק. די אַלגעמיינע שטימונג איז געווען זייער אַ געהויבענע און די פייערונג האָט איבערגעלאָזט אַ גרויסן רושם אויף אַלע אַנוועזנדע. ס׳איז אונטערגעשטראָכן געוואָרן, אַז די ראַדאָמסקער אין ישראל און אַמעריקע זענען געווען די ערשטע וועלכע האָבן זיך נישט אָפּגעשטעלט פאַר קיין שום שוועריקייטן ביים שאַפן אַ דאַך איבערן קאָפּ פאַר די שווער־געליטענע ראַדאָמסקער ברידער און שוועסטער, וועלכע האָבן זוכה געווען נאָך אַזעלכע טראַגישע איבערלעבונגען צו קומען קיין ארץ־ישראל און בויען דאָ אויפסניי זייער היים.

חנוכת הבית אין חולון און דאָס ענטהילונג אַ מצבה אין מרתף־השואה אויפן הר־ציון אין ירושלים

אין עטלעכע חודשים זענען די 2 הייזער פאַרטיק געוואָרן. דעם 6.7.52 איז פאָרגעקומען אַ חנוכת הבית צערעמאָניאַל אין דער אָנוועזנהייט פון אַ גרויסע צאָל לאַנדסלייט פון ישראל און די געסט הערשל עפּשטיין און אדי אויפמאַן און זייערע פרויען פון אַמעריקע.

די הייזער האָבן אַרומגענומען 8 דירות צו צוויי צימערן מיט אַ קוך און אַ גרויסער האָל. היות די צאָל ראַדאָמסקער וועלכע האָבן זיך גענויטיקט אין דירות, איז געווען גענוג גרויס, האָט דער אירגון צוגעטיילט 3 איינזאַמע בחורים צו די 3 קינדערלאָזע משפחות וואָס האָבן פאַרנומען וווינונגען, אַזוי אַרום, זענען אין די 8 וווינונגען באַזעצט געוואָרן 8 משפחות און 3 איינזאַמע בחורים. ליידער האָבן די הייזער פאַרשאַפט נישט ווייניק בייז־בלוט און פאַרדרוס, ווייל דער פּלאַן פון בויען נאָך הייזער און אַרויסנעמען אַהין די „סובלאָקאַטאָרן״ איז ליידער נישט פאַרווירקלעכט געוואָרן. ס׳איז דערגאַנגען דערצו, אַז די טעטיקייט פון אירגון איז כמעט פאַראַליזירט געוואָרן, און צו די לאַנדסלייט אין אַמעריקע וועלכע האָבן באמת געמאַכט די גרעסטע פינאַנציעלע אָנשטרענגונגען ביים בויען די הייזער, זענען דערגאַנגען פאַרשידענע נישט־אָנגענעמע ידיעות. ליידער האָט זיך אין דעם פאַל אַרויסגעוויזן, אַז דאָס פּראַקטישע לעבן איז טיילמאָל זייער אַכזריותדיק פאַר עסקנים וועלכע אָפּפערן זייער צייט, געזונט

דער לאַנדסמאַן פון אַמעריקע ב. קוגעל שרייבט אונטער די פייערלעכע מגילה

און געלט כדי בייהילפיק זיין דעם נאָענטן. טראָץ דעם אַלעם, איז דאָך געשאַפן געוואָרן אַ גרויסע זאַך, וואָס האָט אָנגערעגט אַנדערע לאַנדסמאַנשאַפטן צו רעאַליזירן ענלעכע פּלענער פון שיכונים פאַר נייע עולים.

די עסקנים צווישן די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין תל־אביב און חיפה האָבן טראָץ דעם אַלעם פאָרגעזעצט זייער אַרבעט אין דער גמ״ח־קאַסע, ביים שיכון און ביי דער אָרגאַניזירונג פון די יערלעכע אזכרות נאָך די אומגעקומענע קדושים פון ראַדאָמסק. דער אירגון האָט אויך אַיינגעמויערט אַ מצבה צום אָנדענק פון די קדושים אין דער פאָרם פון אַ מאַרמאָר־טאָפל אין „מרתף־השואה״ אויפן הר־ציון אין ירושלים. די פייערלעכע ענטהילונג פון דער מצבה איז פאָרגעקומען דעם 11.10.55 ביי אַ גרויסער צאָל אָנוועזנדע לאַנדסלייט. פון־צייט צו־צייט ווערן די יערלעכע אזכרות איינגעאָרדנט אין ירושלים אויפן הר־ציון ביי אָט דער מצבה.

די אויסגאַבע פון יזכור־בוך

די שווערע אַרבעט פון די ראַדאָמסקער עסקנים אין ישראל אין משך פון 25 יאָר (זייט דעם יאָר 1939) האָט נישט אָפּגעשוואַכט די איניציאַטיוו ביי אייניקע חברים צו טראַכטן און פּלאַנירן די פאַראַנטוואָרטלעכע אונטערנעמונג פון אַרויסגעבן דעם יזכור־בוך צום אָנדענק פון דער קהילה ראַדאָמסק. דער חבר חיים גאָלדבערג ז״ל אין חיפה, אָפּגעבנדיק זיך אַ חשבון וועגן דער קאָלאָסאַל־שווערער אויפגאַבע אַרויסצוגעבן אַזאַ ספר, האָט שוין מיט יאָרן צוריק אָנגעהויבן זאַמלען מאַטעריאַלן (דאָקומענטן, בילדער אד״ג) און אָנגערעגט אויך אַנדערע חברים, אַז זיי זאָלן מיטהעלפן אין דער דאָזיקער אַרבעט.

די לאַנדסלייט אין אַמעריקע האָבן אין אָנהויב אַרויסגעוויזן צו דעם גלייכגילטיקייט, אָבער נאָך די באַזוכן אין לאַנד פון די חברים רודניצקי און פיניע קאַלקע, וועלכע האָבן זיך באַקאַנט דאָ מיט די שוין־צונויפגעזאַמלטע מאַטעריאַלן, האָבן זיי צוגעזאָגט מאַכן אַלע אָנשטרענגונגען בעיקר פינאַנציעלע אַז דער ספר זאָל קאָנען דערשיינען. ליידער איז חבר פ. קאַלקע קורץ נאָכן באַזוך אין ישראל פּלוצלינג געשטאָרבן און די אַמעריקאַנער לאַנדסלייט זענען ווידער געוואָרן פּאַסיוו (אויך דער דורכפאַל מיט די הייזער אין חולון האָט געווירקט נעגאַטיוו). אינצווישן איז אין אַמעריקע געשטאָרבן סאָל גרינבערג, איינער פון די פּראָמינענטע דאָרטיקע יידישע פּערזענלעכקייטן און איבערגעגעבענער ראַדאָמסקער לאַנדסמאַן, פון די אָנגעזעענסטע נדבנים און געזעלשאַפטלעכע עסקנים. ער האָט איבערגעלאָזט אין זיין צוואה אַ געוויסע סומע פאַר אַ „בית־זכרון״ אין תל־אביב צום אָנדענק פון די געפאַלענע, אומגעקומענע און פאַרטיליקטע ראַדאָמסקער יידן. אין דעם הויז האָט געזאָלט זיין אַצימער א״נ פון דעם פאַרשטאָרבענעם נדבן, אין וועלכן ס׳זאָל ווערן געזאַמלט אַלע מאַטעריאַלן וועגן זיין געזעלשאַפטלעך און פילאַנטראָפּישע טעטיקייט. דער פאָרשלאָג האָט אַרויסגערופן אין ישראל אַ שטאַרקע קעגנערשאַפט ביי די אַקטיווע טוער פאַרן ספר־זכרון, וועלכע האָבן פאַרלאַנגט אַז דאָס געלט זאָל פאַרווענדעט ווערן קודם כל פאַרן ספר און שפּעטער זאָל מען קויפן אַ לאָקאַל פאַרן אירגון. זייער פאַרלאַנג איז אָבער געבליבן אין דער מינדערהייט און דאַן איז געקויפט געוואָרן אַ לאָקאַל אויף רחוב חולדה 9 אין תל־אָביב, אין איינקלאַנג מיט דער צוואה.

אין דעם אייגענעם לאָקאַל ווערן איינגעאָרדנט יאָר־יערלעך די פאַרזאַמלונגען און אזכרות פון אירגון, דאָרט קומען אויך פאָר די אויפנאַמעס פאַר די געסט־לאַנדסלייט, וועלכע קומען קיין ישראל, דאָרט פירט זיך די אַרבעט פון דער גמ״ח־קאַסע און פון אַנדערע לאַנדסמאַנשאַפטלעכע פאָראַנשטאַלטונגען. דער לאָקאַל איז אַ וויכטיקע דערגרייכונג כאָטש אין זיינער צייט האָט דאָס פינאַנציעל שלעכט זיך אויסגעווירקט אויף דער טעטיקייט פאַרן ספר, וואָס האָט זיך כמעט אין גאַנצן אָפּגעשטעלט.

דאַן שטעלט זיך אין דער שפּיץ פון אירגון דער עסקן יהודה ליבערמאַן (אין יאָר 1958). אין זיין באַריכט פון יאָר 1961 צו דער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג פון אירגון, לייענען מיר צווישן אַנדערן: „נאָך דעם ווי איך האָב זיך באַקענט מיט דער לאַגע אין אירגון, בין איך געקומען צום באַשלוס דאָס אַזוי לאַנג ווי עס וועלן נישט רעגולירט ווערן די ענינים פון שיכון אין חולון, וועט ליידער נישט קענען געפירט ווערן קיין שום נאָרמאַלע טעטיקייט פון אירגון. צוזאַמען מיט אַנדערע ועד־חברים איז מיר געלונגען ברענגען צו אַ פאַרשטענדיקונג כמעט מיט אַלע אַיינוווינער און איצט דערפילן זיי אַלע זייערע פינאַנציעלע פאַרפליכטונגען (מיטן אויסנאַם פון אייניגעם). נאָכן רעגולירן דעם שיכון־פּראָבלעם איז די שווערסטע און וויכטיקסטע פראַגע פאַרן אירגון בכלל און פאַר יעדן לאַנדסמאַן בפרט — אַרויסצוגעבן דעם ספר־זכרון. עס איז קלאָר, אַז אַזוי לאַנג ווי עס וועלן זיך מיט דער פראַגע באַשעפטיקן נאָר אַ 2 אָדער 3 חברים, וועט די זאַך נישט קענען דערפירט ווערן צו אַ פּאָזיטיוון סוף. אַלע לאַנדסלייט דאַרפן נעמען אַן אָנטייל אין דער שאַפונג פון אַ מצבה פאַר דער שטאָט אין וועלכער זיי זענען געבוירן און דערצויגן געוואָרן. אמת, נישט לייכט איז דורכצופירן די געלט־זאַמלונג ביי די חברים לאַנדסלייט, וועלכע זענען צעשפּרייט איבערן גאַנצן לאַנד, דאָך האָבן מיר אַלץ געטון. ביז איצט האָבן 150 פון די 350 לאַנדסלייט זייער צושטייער געגעבן און מיר באַמיען זיך צוגרייטן דאָס בוך צום דרוק. מיר האָבן שוין געמאַכט אַן אָפּמאַך מיט דער דרוקעריי „אַחדות״ וועגן אַרויסגעבן דעם ספר״.

אַ יאָר נאָך אַ יאָר זענען פאַרביי און די שוועריקייטן ביים רעאַליזירן דעם אַרויסגעבן פון בוך זענען געוואַקסן אָן אויפהער. נאָר אַ קליינע צאָל חברים האָבן מיטגעהאָלפן אין דער אַרבעט און וואָס ווייטער איז די צאָל געוואָרן קלענער. אויך די פינאַנציעלע שוועריקייטן זענען געווען גרויס, ערשט נאָכן באַזוך פון סעקרעטאַר פון דעם ניו־יאָרקער פאַראיין פון די ראַדאָמסקער לאַנדסלייט — חבר יחזקאל פּאַצאַנאָווסקי ז״ל, זענען די פינאַנציעלע לייסטונגען פון די אַמעריקאַנער ברידער עטוואָס געשטיגן. זיי האָבן אויך איבערגעשיקט קיין ישראל זייער אַרכיוו וואָס נעמט אַרום העכער 60 יאָר טעטיקייט פונעם ראַדאָמסקער לאַנדסמאַנשאַפט־פאַראיין אין אַמעריקע.

נאָך דעם ווערט די אַרבעט פאַרן בוך פאָרגעזעצט מיט מער איניציאַטיוו, יהודה ליבערמאַן האָט געזען אינעם אַרויסגעבן פונעם בוך דעם הויפּט־ציל פון זיין טעטיקייט אין אירגון און אַ דאַנק דעם איז דער ציל דערגרייכט געוואָרן מיט דער הילף פון זיינע נאָענטע מיטאַרבייטער.

ס׳ווערן אויך נישט פאַרנאַכלעסיקט די אַנדערע אַרבעטן פון אירגון. אויף אַן אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג וואָס איז פאָרגעקומען דעם 2.7.61 זענען אויסגעווילט געוואָרן אין דער פאַרוואַלטונג די פאָלגענדע חברים: ליבערמאַן יהודה (פאָרז.), האַרטמאַן משה (סעקר.), קאַלקא יהושע (קאַסיר), וואַקסמאַן יהודה (גמ״ח), חיים גאָלדבערג, אברהם וואַלדפויגל, משה שיטנבערג, מרדכי חתומי, יעקב אַלפּערט, פאָלאַ גאָסלאָווסקאַ־פייערמאַן, זאב סאַבאַטאָווסקי.

אין משך פון דער צייט זענען פאָרגעקומען ענדערונגען ביי אונדזערע שטאָטישע אין ישראל. די אַמאָליקע נייע־עולים האָבן זיך פאַרוואָרצלט אין לאַנד, אַזוי ווי אַלע אַנדערע, אַזוי אַרום, איז דער דראַנג אויף דער גמ״ח־קאַסע באַדייטנדיק אַרונטער. בכלל איז די טעטיקייט פון אירגון אָפּגעשוואַכט — די יאָרן האָבן זייער ווירקונג, פיל טוער זענען פיזיש צעבראָכן און קראַנק, קיין עליה פון ראַדאָמסק קומט נישט מער, דער אַלטער דור ווערט ווינציקער.

איצט ווען דער ספר־זכרון איז שוין פאַרענדיקט, דאַרפן פאַרצייכנט ווערן דאָ אונדזערע צוויי עסקנים — חיים גאָלדבערג ז״ל

און יהודה ליבערמאַן יב״ל, וועלכע האָבן דעם גרעסטן חלק אין רעאַליזירן דער דאָזיקער אונטערנעמונג.

חיים גאָלדבערג איז געווען דער ערשטער וואָס האָט פאַרשטאַנען און אַרויסגעבראַכט די גרויסע וויכטיקייט פון אַזאַ בוך, און האָט דעם געדאַנק פאַרשפּרייט צווישן די חברים פון אירגון. ער האָט דער אַרבעט פאַרן בוך געווידמעט פיל צייט און מי, געזאַמלט מאַטעריאַל (דאָקומענטן, בילדער אאַ״וו) און באַאיינפלוסט אַנדערע לאַנדסלייט זיי זאָלן אים העלפן. אַפילו אין זיינע לעצטע וואָכן, טראָץ דער שווערער קראַנקהייט, האָט ער נישט אויפגעהערט צו טראַכטן וועגן דעם בוך און נאָך געמאַכט אָנשטרענגונגען אַז דער ספר־זכרון זאָל זיין רייך אין זיין אינהאַלט און שיין אין זיין פאָרם.

אַ געטרייען שותף אין די דאָזיקע אָנשטרענגונגען האָט חיים גאָלדבערג געפונען אין דעם פאָרזיצער פון אירגון יוצאי ראַדאָמסק, יהודה ליבערמאַן, וועלכער האָט געווידמעט ספּעציעל אין די לעצטע יאָרן (פון 1959) אַלע זיינע כוחות צו שאַפן די נויטיקע געלט־מיטלען, זאַמלען צוגאָב־מאַטעריאַלן און געזאָרגט פאַר אַלע ענינים וואָס זענען געווען פאַרבונדן מיטן צונויפשטעלן און אַרויסגעבן דאָס בוך.

✶

לאַנג און קאָמפּליצירט זענען געווען די עליה־וועגן פון די ראַדאָמסקער קיין ארץ־ישראל. זיי ציען זיך פון דער ציון־בענקשאַפט פון אונדזערע עלטערן און פון דער אהבת ארץ־ישראל פון דעם „תפארת־שלמה״ און זיינע תלמידים, דורך דער דריטער און פערטער און חלוצישע עליות. די עליה־וועגן זענען געווען אויסגעפלאַסטערט מיט געוואַלדיקע שוועריקייטן, גרויסע יסורים און איבערמענטשלעכע אָנשטרענגונגען און האָבן זיך פאַרענדיקט מיט דער גרויזאַמער טראַגעדיע פון אונדזער שטאָט און פון פוילישן יידנטום בכלל.

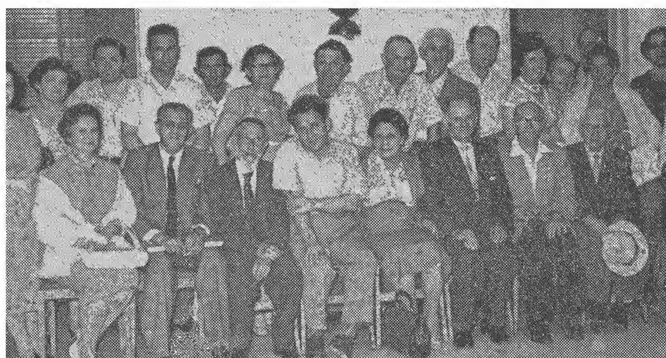
אויך די געשיכטע פון אירגון יוצאי ראדומסק בישראל איז אַ געוועב פון איבערגעבנקייט, ברידערלעכע געפילן און קעגנזייטיקע הילף, וואָס זענען געווען די עיקרדיקע צייכנס פון אונדזער שטאָט ראַדאָמסק. ווען דאָס שרעקלעכע אומגליק האָט געטראָפן אונדזער שטאָט, האָבן זיך די דאָזיקע איידעלע אייגנשאַפטן פון אונדזערע עלטערן דערוועקט אין די הערצער פון די ראַדאָמסקער זין און טעכטער אין ישראל. עס זענען דאָ ווידער אַנטפּלעקט געוואָרן אין זייער פולן גלאַנץ די האַרציקייט, דאָס מסירות־נפש, צוזאַמען מיט פּראַקטישער אַקטיוויטעט, ביים אַרויסהעלפן ליידנדיקע לאַנדסלייט־ברידער. אַ דאַנק די דאָזיקע אייגנשאַפטן איז דעם אירגון יוצאי ראַדומסק געלונגען דורכצופירן זיין חשובע און פרוכטבאַרע טעטיקייט, איינשליסלעך דאָס אַרויסגעבן דעם דאָזיקן בוך.

זאָלן די שורות זיין אַ באַשיידענער אויסדרוק פון טיפער פאַרערונג פאַר די ראַדאָמסקער עולים פון אַלע דורות און פון אַלע עליות און דינען אַלס עדות פון זייער מוט, איבערגעבנקייט, אויסדויער און שאַפונגס־קראַפט, וואָס האָבן געשלאָגן טיפע וואָרצלען אין מדינת־ישראל.

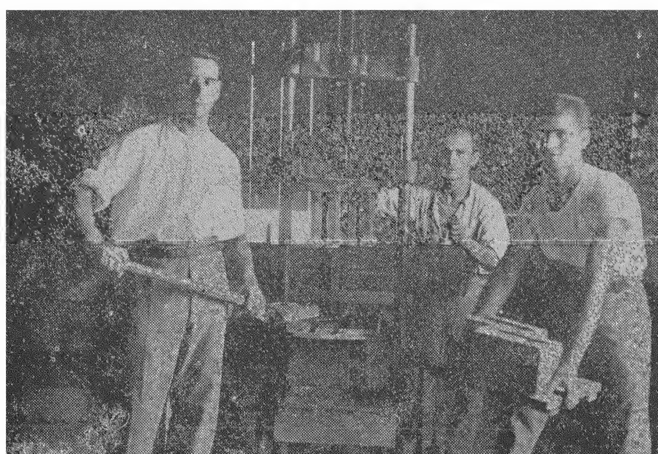
ראַדאָמסקער לאַנדסלייט אין ישראל

...פון דער דריטער עליה

י. פאַצאַנאָווסקי פון ניו־יאָרק צווישן לאַנדסלייט אין חיפה (1961)

...ביי שווערער אַרבעט פון ציגל־מאַכן

...בעת דאָס לייגן דעם גרונטשטיין פאַרן שיכון אין חולון

יוצאי ראדומסק שנפטרו בישראל

אהרונוביץ מרים
אופמן חיים
אלבוים יעקב־יהודה
אלברט יצחק
אלפרט חנוך־הניך
אנגלארד חנה
ארביסמן שלום־מאיר

בארי איסר
בוז'יקובסקי טוביהו
בוכמן אליעזר
בוכמן אריה
בוכמן חיה
בוכמן שלמה
בורנשטיין הרב אברהם־בנציון
ביאליסטוק אהרן
בירנבוים אברהם
בירנבוים גרונה
בירנבוים שלמה
בירנצווייג מנדל
בלצ'אק מאיר

גולד (קלעי) דוד
גולד חוה
גולד יעקב
גולד נחמן
גולדברג חיים
גולדברג פנחס
גולדברג שלמה
גיטלר הניה־טובה
גיטלר חיים
גליקסמן דבורה
גליקסמן חיים־יצחק
גרוסמן חיים
גרוסמן רבקה
גרינשפן רבקה

דאבנר שרה
דימנט נתן

האזה יוסף
האמר־אלפרט חיה
הולצברג משה־אהרן

ויטנברג אברהם
ויטנברג וואלף
ויטנברג נתן
וינטרויב נח
ויצנטובסקי (גלברד) בלה
ויצנטובסקי ישראל
ויצנטובסקי רחל
וקסמן אברהם־משה
וקסמן פייגה
ורשבסקי ברכה
ורשבסקי (שרביט) מרדכי

זוקין סיירדל
זיידמן חנה
זילבערברג לאה
זלוטניק הניך
זלצמן שלמה
זנדברג משה
זקס אהרון

טמר טובה

יוסקוביץ גיטל־ביילה
יוסקוביץ (טרון) יחיאל
ימיני (קמלגרן) שושנה
יעקובוביץ אהרן

לדרמן הלל
ליברמן יוכבד
ליברמן משה
ליהמן משה
לנדאו יחיאל
לנדאו רבקה

מינסקי מאיר

נונברג אסתר
נונברג דוד

סופר יעקב
סופר רחל
סטרובינסקי יחיאל

פישלביץ משה־לייב
פשרובסקי זאב
פשרובסקי ישראל

צערטה אברהם

קויפמן טובה
קירש משה
קלקה חנוך
קלקה שרה
קניגסברג גיטל
קנינגסברג לייביש
קניגסברג נעטל
קראוזה דוד
קריינדלר אלקה
קרפ לייב־יואל
קרפ שאול
קרפקה טובה
קרפקה יששכר
קרקובסקי דבורה
קרקובסקי שלמה

רבינוביץ ישעיה־אליעזר
רובינשטיין טוביהו
רובינשטיין שרה
רוזנבלט יצחק־שמואל
רוזנצווייג (פדרמן) טוניה
רוזנשטיין ברל
רפופורט רפאל

שטיבל שמואל
שניצר תמר
שפירא נח

לזכר הנפטרים בישראל
געשטאָרבענע אין ישראל

באַזשיקאָווסקי טוביה

דער נאָמען טוביה באַזשיקאָווסקי איז שוין אויסגעקריצט מיט בולטע אותיות אויפן בכבודיקן לוח פון די באַוווּסטע געטאָ־קעמפער און אויפשטענדלער אין פּוילן, וואָס האָבן אין דער גרויזאַמער אומקום־תקופה פאַרטיידיקט דעם כבוד פון יידישן פאָלק און נקמה גענומען פונעם נאַציסטישן שונא פאַר דאָס פאַרגאָסענע אומשולדיקע יידישע בלוט. זיין נאָמען וועט אויף אייביק בלייבן איינגעקריצט אין דער געשיכטע פון דער ציוניסטיש־חלוצישער באַוועגונג אין פּוילן און ישראל און אין די הערצער פון זיינע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט, וועלכע האָבן אים פּערזענלעך געקענט אָדער וואָס וועלן סטודירן און לייענען זיינע ביכער־זכרונות וועגן דער אומקום־תקופה און די אָפּהאַנדלונגען־אָפּשאַצונגען פון אַנדערע וועגן זיין פּערזענלעכקייט און העלדישקייט *.

טוביה באַזשיקאָווסקי איז געבוירן געוואָרן אין ראַדאָמסק אין יאָר 1914, אַלס דער פינפטער זון אין אַ שניידער־משפחה פון דורי־דורות. נאָך עטלעכע יאָרן „חדר"־לערנען האָט אים דער טאַטע אַוועקגעזעצט ביים שניידער־טיש און אַזוי אַרום איז דער יינגל אַריין אין זיינע פריסטע יאָרן אין דער אַטמאָספער פון עול פרנסה און נויטווענדיקייט זיך דורכשניידן מיט אייגענע כוחות זיין וועג אין לעבן.

צו 15 יאָר איז שוין טוביה געווען אַן אַקטיווער חבר ביים גרינדן אַן אָרגאַניזאַציע פון ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער אַרבעטער־יוגנט און מיט אַ יאָר שפּעטער האָט ער שוין אָנגעפירט מיט אַ גאַנצער גרופּע אין דער אָרגאַניזאַציע. מיט 2 יאָר שפּעטער האָט די אָרגאַניזאַציע אַרויפגעלייגט אויף אים די אויפגאַבע דורכצוברעכן די אַנטי־ציוניסטישע איינשטעלונג וואָס האָט געהערשט דאַן אין דעם נאָדל־פאַראיין פון די יידישע שניידער־אַרבעטער אין שטאָט און ער האָט די אויפגאַבע דערפילט — ער איז אויסגעוויילט געוואָרן אַלס וויצע־פאָרזיצער פונעם פאַראיין און דאָרט אָפן אַגיטירט פאַרן געדאַנק פון סאָציאַליסטישן ציוניזם.

גאָר גיך איז טוביה באַקאַנט געוואָרן אין שטאָט אַלס אַקטיווער עסקן אין אַ ריי אינסטיטוציעס און געזעלשאַפטן און אַלס קולטור־טוער וועלכער האָט מיט זיינע אייגענע כחות (ווי אַן אויטאָדידאַקט) זיך דערוואָרבן וויסן און זעלבסט־בילדונג אין פאַרשידענע שטחים. ער איז געווען פון די אָנפירנדיקע חברים אין „פרייהייט" די יוגנט־באַוועגונג פון פּועלי־ציון צ. ס., פון די אַקטיוווסטע חברים אין „החלוץ" און אין דער ליגע פאַרן אַרבעטנדן ארץ־ישראל, פון די בולטע רעדנער אויף ציוניסטישע עפנטלעכע פאַרזאַמלונגען און באַליבסטע פרעליגענטן בעת אינערלעכע פאַרטייאישע סעמינאַרן (וועגן יידישע ליטעראַטור און געשיכטע פון דער אַרבעטער באַוועגונג). ער איז געווען אַן אַקטיווער פאַרוואַלטונגס־מיטגליד פון דער פאָלקס־אוניווערסיטעט און דער ביבליאָטעק א. נ. פון שלום־עליכם, און איר לעצטער ביבליאָטעקאַר. בעת די דייטשן האָבן אָקופּירט ראַדאָמסק, האָט ער מיט נאָך עטלעכע חברים אַריבערגעטראָגן די ביבליאָטעק אין אַ באַהעלטעניש און גלייך נאָך דער מלחמה האָט ער די ביבליאָטעק אַריבערגעפירט קיין וואַרשע צו דער דיספּאָזיציע פון ציוניסטישע פליטים־אינסטיטוציעס.

נאָכדעם ווי ער האָט אויסבאַהאַלטן די ביבליאָטעק (פרילינג 1940) איז ער גערופן געוואָרן דורך די צענטראַלע קערפּערשאַפטן פון „החלוץ" און „דרור" (פרייהייט) קיין וואַרשע, זיך אָנצושליסן אין דער אָרגאַניזירונג פון דער אונטערערדישער באַוועגונג. זיין עיקר־דיקע אַרבעט איז געווען: אָרגאַניזירן סעמינאַרן, אַרויסגעבן פלוגבלעטלעך און דורכפירן קולטורעל־דערציערישע פאַראַנשטאַלטונגען צווישן אונטערערדישע יוגנט־גרופּעס. אין אָנהייב יאָר 1942 האָט ער אָנגעפירט מיט אַ ציוניסטיש־חלוצישער אונטערערדישער הכשרה־גרופּע הינטער וואַרשע און גלייך נאָכדעם האָט ער זיך צוריקגעקערט קיין וואַרשע און זיך אָנגעשלאָסן אין די רייען פון דער יידישער קאַמפס־אָרגאַניזאַציע וואָס האָט זיך אָרגאַניזירט אין געטאָ. אין שליחות פון דער דאָזיקער קאַמפס־אָרגאַניזאַציע האָט ער עטלעכע מאָל באַזוכט ראַדאָמסק און געפּרוווט דאָרט אָרגאַניזירן אַ גרופּע יוגנטלעכע וועלכע זאָלן זיין גרייט צו קעמפן קעגן די דייטשן.

טוביה באַזשיקאָווסקי האָט אָנטיילגענומען אין וואַרשעווער געטאָ אין דער ערשטער קאַמפס־אַקציע קעגן די דייטשן, אין יאַנואַר 1943. בעת דעם וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד (אַפּריל 1943) האָט ער געקעמפט אין די רייען פון דער גרופּע וואָס האָט זיך פאַרפעסטיקט אין דעם צענטראַלן ראַיאָן פון געטאָ און איז מיט די רעשטלעך פון דער דאָזיקער גרופּע אַרויס פון געטאָ דורך דער אונטערערדישער קאַנאַליזאַציע. בעת דעם פּוילישן אויפשטאַנד קעגן די דייטשן אין

* אין דעם 9־טן טייל פון דעם בוך („אומקום און נקמה") ווערן געבראַכט אין העברעיש עטלעכע קאַפּיטלעך פון זיינע נישט פאַרעפנטלעכטע זכרונות און ווייטער (אין דעם אָפּטייל „נוקמים ונוטרים") אייניקע אויסצוגן פון אָפּהאַנדלונגען־אָפּשאַצונגען וועגן זיין פּערזענלעכקייט, וואָס זיינען פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין ישראל נאָך זיין טויט (געשריבן פון: משה בסוק, חייקה פ., נחמן בלומענטאַל, חיים גאָלדבערג, יצחק טאַבענקין, מלך ראַוויטש, צביה לובעטקין, מ. ניישטאַט).

אויגוסט 1944, האָט טוביה געקעמפּט אין די רייען פון דער יידישער איינהייט וואָס האָט נאָכן וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד זיך אַנ־געשלאָסן אין דער פוילישער פּאַרטיזאַנער־אַרמיי — „אַרמיאַ לו־דאָוואַ". לויט אַ באַשלוס פונעם פּרעזידענט פון דער נייער פוילישער פאָלקס־רעפּובליק, האָט טוביה באָזשיקאָווסקי באַקומען דעם 19־טן אַפּריל 1948 די מיליטערישע אויסצייכענונג „גרונוואַלד" פאַר זיין אָנטייל אין קאַמף פון דער פוילישער פּאַרטיזאַנער־אַרמיי.

באַלד נאָך דער באַפרייאונג פון דער דייטשישער אָקופּאַציע, האָט ער באַנייט זיין ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע טעטיקייט צווישן דער שארית־הפליטה אין פוילן און גערופן די אָפּגעראַטעוועטע יידן פאַרלאָזן דאָס פאַרשאָלטענע אייראָפּע און עולה זיין קיין ארץ־ישראל. אין יאָר 1949 האָט ער אַליין עולה געווען קיין ארץ־ישראל און זיך באַלד אָנגעשלאָסן אינעם ניי־געשאַפענעם קיבוץ פון אָפּגעראַטעוועטע געטאָ־קעמפער (קיבוץ לוחמי הגיטאות) אין גליל. אין קיבוץ האָט ער געטאָן פאַרשיידענע פיזישע אַרבעטן און אין דער פרייער צייט זיך פאַרנומען מיט געזעלשאַפטלעך־קולטורעלער טעטיקייט, בעיקר מיט פאַרשרייבן און באַאַרבעטן זיינע וויכטיקע שוידערלעכע זכרונות, זיי זאָלן דינען אַלס עדות פאַר די קומענדיקע דורות. ער איז געווען פון די גרינדער פון דאָקומענטאַציע־צענטער א. נ. פון באַוווסטן געטאָ־פּאָעט יצחק כצנלסון, וואָס איז אויפגע־שטעלט געוואָרן אין קיבוץ לוחמי־הגיטאות און אין דעם צענטער געפינט זיך די פולע זאַמלונג פון טוביהס אַרויסגעגעבענע שריפטן * ווי אויך זיינע נישט פאַרעפנטלעכטע מאַנוסקריפּטן.

דער ערשטער קבר וואָס איז געגראָבן געוואָרן אין דעם ניי־געשאַפענעם קיבוץ לוחמי הגיטאות, איז געווען אַ פרישער קבר פאַרן העלדישן געטאָ־קעמפער טוביה באָזשיקאָווסקי, וועלכער איז נישט באַזיגט געוואָרן דורך די דייטשע מערדער, האָט נקמה גענומען פון זיי און אָפּגעגעבן זיין גוף דער הייליקער ערד פון מדינת־ישראל.

אַ שאָד, אַ גרויסער שאָד וואָס אַזוי פריצייטיק.

ל. ל.

בורנשטיין הרב אברהם בן־ציון

הרב ר' אברהם בן־ציון בורנשטיין נולד להוריו הרב שבתאי בורנשטיין שליט"א והרבנית חיה־פייגא לבית ליטמנוביץ בראדומסק, ביום ח' שבט תרע"ט. הוא בא לארץ־ישראל עם הוריו במרחשון תרפ"ה, קיבל חינוך דתי־תורני שלם ב„חדרים" ובישיבות שבירו־שלים.

הצטיין ביראת־שמים אמתית, לב טוב לבריות, למדנות מעמיקה בתורה שבכתב ובעל־פה וידיעה גדולה במדע הכללי. כמה שנים היה רבה של ביה"כ „משכן מאיר" שבשיכון הוותיקים בנתניה, בשנותיו האחרונות היה רבה של בנימינה. ביתו היה פתוח לרווחה לכל דורשיו.

הגיגי רעיונותיו שהשמיע ברבים, העלה בכתב והדפיסם בחייו. ספריו „רסיסי טל" (על התורה) הופיעו בתל־אביב, תשכ"א.

נפטר בביה"ח „בילינסון" בגיל 44 שנה, ב' ר"ח אלול תשכ"ג, ולמחרתו הובא למנוחת עולמים בהר המנוחות בירושלים, מחלקת החסידים.

אחרי פטירתו הדפיסה אלמנתו הרבנית אסתר בורנשטיין וילדיה ספר שלישי שהשאיר בכתב־ידו: „רסיסי טל" (על „תנובות השנה").

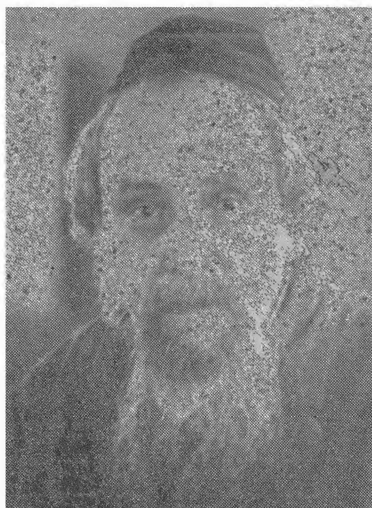
יהא זכרו ברוך.

אביו השכול

---

* אין דריי דערשינענע ביכער שפּיגלען זיך אָפּ די זכרונות פון טוביה באָזשיקאָווסקי וועגן דער אומקום־תקופה: „בליצן אין יאַנואַר" (1941־1942); „צווישן פאַלנדיקע ווענט" (1943־1944); „פרילינג אין יאַנואַר" (1945).

גולד ר' יעקב מרדכי

אבי נולד בשנת 1867; עלה ארצה בשנת 1926; נפטר בשנת 1946 (בחודש ניסן).

ר' יעקב־מרדכי גולד היה אחד הלמדנים המופלגים בין חסידי גור ב„שטיבל" הרדומסקאי. בחכמתו ושנינותו היה מפורסם, וכן בכל הליכותיו בין איש לרעהו התבטא בעדינות ואצילות־רוח.

בנעוריו היה תלמידו של הרב המפורסם מאַמסטוב (ע"י צ'נסטר־כוב) ובהיותו בן 16 קיבל ממנו היתר־הוראה וסמיכה.

זכרו שמור בתוכנו לנצח.

דבורה

גולדברג חיים

קצרו שנותיו. הוא נפטר בגיל 59. מחלתו האנושה הוציאה אותו ממעגלי החיים הפעילים כשנה—שנתיים קודם פטירתו. בכל זאת, היתה יריעת־חייו ארוכה וססגונית מאין כמוה. במותו הותיר אחריו שפע של מעשים ברוכים ומעגלים־מעגלים של מתאבלים בקרב חוגים שונים זה מזה — במרכז־הקואופרציה וברחבי התנועה הקואו־פרטיבית בארץ, ב„מגן" ופעיליו, בין חבריו בקואופרטיב „אות", בין חבריו למפלגה, ועל הכל — בקרב בני עירו ראַדומסק, הנושאים את זכרו בחיבה ומבכים את מותו ביגון עמוק.

★

חיים גולדברג נולד בשנת 1906 בראדומסק, לאביו שמואל ואמי

שרה־רבקה. הוריו היו אנשים צנועים, שומרי מסורת, אשר העניקו לילדיהם חינוך דתי, הלכות נימוסין ודרך־ארץ ואהבת־הבריות. מהריו, שהיו מכניסי־אורחים וגומלי־חסדים, ירש אחת מתכונותיו הבולטות של רגישות לצרת הזולת והחובה הנפשית להגיש עזרה לנצרך.

ימי ילדותו ונעוריו עברו עליו ב„בית האולפנה" של העיירה היהודית הפולנית — ב„חדר". אך כבר בגיל צעיר התעניין בבעיות חברה והתבלט בחושו הציבורי ובפעלתנותו, אשר שימשו לו קו מנחה כל שנות חייו.

משחר נעוריו הוא כולו — תורה ועבודה ועיסוק בצרכי־ציבור, כולו תסיסה, מרץ ונאמנות עד כלות הנפש. בהיותו בן 17 הצטרף לתנועה הציונית והיה ממייסדי „החלוץ" בעיר. גל ההתעוררות הציבורית, שפקד בשנות העשרים את יהדות פולין, מצא בראדומסק קרקע פוריה. במשך הזמן הפכה ראדומסק לאחד המרכזים התוססים של פעילות ציבורית ותרבותית, בייחוד בשדה הציונות על שלוחותיה. וניתן לומר ללא הגזמה, כי חלק רב מאד בפעילות זו יש לייחס לחיים הצעיר, שאמונתו הנלהבת ופעלתנותו היתירה הפכוהו עד מהרה למוקד עיקרי לכל הפעולה הציונית־סוציאליסטית בעיר.

בד בבד עם פעילותו ב„פרייהייט", „החלוץ", מפלגת פ"צ (צ.ס.) הליגה למען א"י העובדת, „העובד", קק"ל וקרן־היסוד וכו', עשה רבות בענייני האיגוד המקצועי, במוסדות החינוך והתרבות, בארגונים משקיים־כלכליים וכו'. לכולם נתן מחילו ומזמנו ואין פלא כי תשומת־לב המוסדות המרכזיים בבירה הופנתה לעֶלם התוסס מראדומסק והם הועידו לו תפקידים היאים לו.

בשלהי שנת 1933 הוא נקרא ע"י מרכז מפלגתו (פ"צ—צ.ס.) לווארשה והוטל עליו התפקיד של מזכיר סניף המפלגה בעיר־הבירה. היה זה תפקיד רב־אחריות, כי התנועה היתה אז בעליה מתמדת, שהביאה עמה בעיות ארגוניות ואחרות, ולא קל היה אפילו לעסקן בוגר ומנוסה להתגבר עליהן. והנה נתברר שבן־ראדומסק הצעיר הצליח לעמוד יפה־יפה בתפקידו — בנאמנותו לרעיון, מסירותו לתפקיד, והעיקר, גישתו האנושית לחבר הבודד. בכל אלה רכש לו עד מהרה הערכת חברי צמרת המפלגה ושל חברים מן השורה כאחד, כי הוא ידע לחדור לסתרי התורות הפוליטיות ונבכי היחסים הבין־מפלגתיים בויחוב היהודי של אותה התקופה.

במשך כל אותה התקופה של פעילות, כולל השליחות שלו כציר לקונגרס הציוני ולכנס העולמי של הנוער הסוציאליסטי בווינה, שמר חיים בלבו את היעוד המוטל על אדם יהודי — העליה והעבודה בארץ־ישראל. בסוף שנת 1935 נטש את כהונתו המכובדת בווארשה הבירה ועלה ארצה.

טבעי הדבר, שעם בואו ארצה, הוצעו לו תפקידים מתאימים לכשרונותיו ולנסיונו בניהול סניף המפלגה פ"צ (צ.ס.) הגדול ביותר ברחבי הגולה. אך לא איש כחיים יעשה שקר בנפשו ויסטה מהדרך שהטיף לאחרים — ההגשמה העצמית. במשך 3 שנים עבד כסולל כבישים בסביבות חיפה וכפועל בביח"ר „פניציה", ובשנת 1938 נתקבל כחבר לדפוס הקואופרטיבי „אות" בחיפה.

כ־26 שנים עשה ב„אות" והטביע את חותמו עליו בנטייתו הטבעית לחיי שיתוף, בנאמנותו לקואופרטיב ומסירותו לחברים. מרצו הבלתי נלאה, וכשרונותיו המשקיים, עשוהו מיד עם כניסתו לקואופרטיב, לאחד החברים הקובעים בתוכו. לא־תמיד בא לו הדבר בדרך הקלה; כי בהיותו נאמן לעקרונות לחם עליהם, אם ביחס לקבלת חברים או בענינים עקרוניים אחרים. אך השפעתו בקואופרטיב היתה רבה מאד, ואכן לא אחת היה „נביא בעירו" וזאת בכוח כנותו וגישתו האנושית.

מיד עם כניסתו לקואופרטיב „אות" התחילה פעילותו בתנועת הקואופרציה היצרנית־שירותית למוסדותיה; בעיקר בוועדת הקוארפרציה בחיפה. כחבר הקואופרטיב הקדיש הרבה ממחשבתו לבעיית העזרה ההדדית, לדאגה לחבר הקואופרטיב המזדקן והנכה, לאלמנות ולשאירים, והיה מיוזמי הפעולות השונות בשטח זה. בפעילותו זו הבין, כי הקואופרטיב הבודד לא יוכל לשאת לבדו בעומס ויש להקים למטרה זו מוסד משותף לתנועה כולה. כך הצטרף לאותה קבוצה קטנה של חברים, בהדרכתו של פרופ' מ. בננסון, שיזמו הקמת קרן פנסיה של הקואופרציה היצרנית־שירותית „מגן" ומיום ייסודה היה אחד מחבריה הפעילים והמסורים ביותר. בכוח השפעתו ואמונתו ביעודה של הקרן ובעמל ללא ליאות הצליח להחדיר את רעיון קרן הפנסיה לכל חברי הקואופרטיבים והביא להצטרפותם של מרבית הקואופרטיבים לקרן.

פרשה בפני עצמה מהווה פעילותו למען בני־עירו, בפעילות הזאת לא היה בשבילו דבר גדול מדי ולא קטן מדי, הוא התמסר באותה מידה ובאותה סערת־הנפש לכל מפעליו החברתיים והכלליים של אירגון יוצאי ראדומסק בישראל: בעזרתו לעולה החדש והוותיק, בייסוד קופות גמ"ח בתל־אביב וחיפה, בהקמת 2 בתי־מגורים בחולון עבור עולים חדשים, בטיפול בהוצאת ספר־הזכרון לקהילה שנחרבה.

גם ביתו הפרטי הפך בית־ועד הומה, כתובת לכל נזקק ונצרך, וכל פעילותו בשטח זה היא מסכת מפוארת משובצת גילויים אנושיים זוהרים, שהם חבויים בלב רבים ברגשי תודה.

קטע נוסף בתולדותיו היא פעילותו המסורה ב„הגנה". הוא, שדבק בתורות פציפיסטיות, בחל מטבעו בכל אלימות והתרחק מטכסים צבאיים, הצטרף ל„הגנה" מיד עם בואו ארצה. מתוך הבנת ההכרח בקיום כוח־מגן יהודי, התגבר על נטיות־לבו ומילא כחבר מן השורה אחרי כל הציוויים והפקודות מפי הממונים עליו, ובכל עת שנדרש לכך.

חיים גולדברג ניחן בהרבה סגולות, אך הסגולה הבולטת ביותר היתה הרצון לעזור לזולת. שאיפתו היתה להטיב ולהקל ולא היתה זאת שאיפה נאצלת גרידא, הנשארת בגדר רצון ערטילאי ואינה מתגשמת במעשים, — אצלו השאיפה להטיב נתגלגלה תמיד במעשה טוב.

הלהיטות הנפשית להושיט יד לכל נצרך ולהקל על מצוקת הזולת, הפכה אותו לבעל אמצאות ותושיה בעוז נפש וחשפה בו תכונות של איש המעלות במובן העמוק ביותר.

גם כאשר למסתכל מן הצד נראה היה לפעמים כאיש ביצוע מובהק, מעין „ביצועיסט"־פעלתן רב־מרץ, היה זה למעשה „ביצועיזם" מיוחד במינו, שמניעיו היו רגשיים. אהבת האדם, שהוא הקרין על סביבותיו, הקנתה לו את ההשפעה הרבה, שזכה לה בכל החוגים וגמלה לו אהבה והוקרה מצד כל אלה שבאו עמו במגע.

משפקדה אותו המחלה האכזרית וריתקה אותו למיטתו, ובלבו ההששות המכרסמים את הנפש והדאגה לעתיד משפחתו, חששות ודאגות כבדים מנשוא, התופסים את האדם כולו ואינם מניחים לו להתפנות לדאגות הזולת, — גם אז נתגלה חיים גולדברג בכל גודל רוחו. על אף מצבו הנפשי ויסוריו הגדולים לא נסתגר בפינת יסוריו ולא שקע בחמלה עצמית. כמקודם, גילה ענין, סקרנות ודאגה לענייניהם של אחרים, כמקודם לא נח ולא שקט ולא פסק להגיש עזרה לכל דורש ולהיטיב לפונה אליו. ניכר היה בעליל, כי עשייתו למען אחרים, על אף חולשתו הפיסית ועל אף היגע הכרוך בדבר, היתה סם־חיזוק לנפשו הדוויה.

נוגע עד הלב היה המאבק שניהל עם מחלתו תוך מעקב רצוף אחרי העבודה להוצאת ספר ראדומסק. הוא האיש שייזם את רעיון הוצאת הספר לזכר קדושי עירו ובמשך שנים ליקט מכל קצווי העולם את החומר הרב למען כתיבתו — היה מלא חרדה לגורל הספר בתקופה האחרונה. כשהכוחות הפיסיים הלכו ואזלו אצלו, מצא עדוד ונחמה בעובדה שנמצא האיש אשר מגשים את הרעיון שלו ואילו נתנו לו עוד שנתיים של חיים היה גורם לו הדבר שמחה רבה, כי היה זוכה לראות את הגשמת הרעיון במלואו.

בשכבו על ערש־דוי שיתף חיים את עצמו בכל העניינים של הוצאת הספר, קרא הגהות, תיקן וניסח, ובימיו האחרונים ממש זכה לראות במו־עיניו חלק מודפס של הספר וזה גרם לו התרוממות־נפש והיה עבורו כסם־מרפא במכאוביו הקשים שהתנסה בהם.

חבל, חבל מאד שלא זכה לראות את התגשמות רעיונו במלואו.

אריה שינטל

***

חיים גאָלדבערג האָט געלעבט און געווירקט אין דער עפּאָכע וואָס איז געווען גאָר רייך אין שאַפנדיקע כוחות אין דער יידישער געזעלשאַפט — די עפּאָכע פון אונזער נאַציאָנאַלן רענעסאַנס, אין דער פאָרם פון ציוניזם. חיים גאָלדבערג, מיט זיין טיפן גלויבן, אומגעהויערער איבערגעבנקייט און שטאַרקן אחריות־געפיל, איז געווען דער אידעאַלער פאָרשטייער פון אָט דער עפּאָכע אין יידישן ראַדאָמסק.

חיים גאָלדבערג איז געבוירן געוואָרן אין אַ פאַמיליע פון אַרבעטער און פאָלקס־מענטשן. פון זיין זיידן ר׳ מרדכי סקאלקע און פאָטער, ביידע לייטנדיקע מיטגלידער פון דער חברה־קדישא, האָט ער געירשנט די ליבע צום יידישן ארבעטס־און פאָלקס־מענטש און די ליבע האָט אים דערפירט צום געדאַנק פון סאָציאַליסטישן ציוניזם. אין זיין געבוירן־שטאָט ראַדאָמסק, האָט חיים גאָלדבערג געשאַפן און אָנגעפירט פאַרשידענע אינסטיטוציעס פון דער יוגנט אינעם ציוניסטיש־סאָציאַליסטישן גייסט, געווען אַקטיוו אין קולטור־און ספּאָרט־פאַראיינען, אין ק.ק.ל. און קרן־היסוד אד״ג. שפּעטער — אין מרכז פון זיין פאַרטיי אין וואַרשע, איז חיים גאָלדבערג געווען דער נישט־געוויילטער אָבער פאַקטישער פאַרטרעטער פון די אַלע פאַרטיי־חברים, וועלכע האָבן זיך גענויטיקט אין ראַט אָדער הילף, ווייל ער איז שטענדיק געווען גרייט יעדן באַהילפיק צו זיין.

זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז מיט זיין עולה זיין קיין ארץ־ישראל (ענדע 1935) זענען חיים גאָלדבערגן פאָרגעשלאָגן געוואָרן פאַרשידענע אַרבעטס־פּלעצער וואָס האָבן אַנטשפּראָכן זיינע פעהיקייטן, פאַרדינסטן און אַדמיניסטראַטיווע דערפאַרונג. אָבער נישט אַזאַ מענטש ווי חיים גאָלדבערג האָט געזאָלט אָפּלייקענען און פאַרלאָזן דעם וועג פון חלוצישער פיזישער אַרבעט וואָס ער האָט זיין גאַנץ לעבן געפּריידיקט און געהאַלטן פאַר ריכטיק. די ערשטע 3 יאָר האָט ער טאַקע געאַרבעט אַלס איינפאַכער אַרבעטער ביים שאָסיי־בוי אין דער געגנט פון חיפה און אַ קורצע צייט אַלס אַרבעטער אין דעד גלאָז־פאַבריק „פעניציא״.

אין יאָר 1938 איז ער אַריינגעטראָטן אַלס מיטגליד אין דעם דרוקער־קאָאָפּעראַטיוו „אות״ אין חיפה, אין וועלכן ער איז געווען טעטיק אין פאַרלויף פון 26 יאָר. אין פאַרלויף פון דער צייט האָט ער גרינדלעך סטודירט די געשיכטע און יסודות פון דער קאָאָפּעראַטיווער באַוועגונג אין ישראל, זיך איינגעלעבט אין איר אידעאישער און אָרגאַניזאַציאָנעלער ראַם און געוואָרן איינער פון אירע פּראָמינענטסטע עסקנים און אַקטיווסטע בויער. זיין ספּעציעלע זאָרג פאַר דער סאָציאַלער זיכערקייט און צוקונפט פון די מיטגלידער אין די קאָאָפּעראַטיווע אונטערנעמונגען און זייערע משפחות, האָט אים געבראַכט אין דער ערשטער ריי פון די איניציאַטאָרן, גרינדער און הויפּט־אָנפירער פונעם ספּעציעלן קאָאָפּעראַטיוון פּענסיע־פאָנד „מגן״, אין וועלכן ער איז געווען טעטיק ביז די לעצטע טעג פון זיין לעבן.

אַ באַזונדערער קאַפּיטל איז זיין לעבן אין ישראל, איז זיין טיפע מענטשן־ליבשאַפט, וואָס האָט אים געשאַפן אַ גאָר גרויסן קרייז פון פריינד צווישן אַלע געזעלשאַפטלעכע שיכטן, קולטור־שעפער און געזעלשאַפטלעכע עסקנים, פּאָליטיקער און אַקאַדעמיקער, לאַנדסלייט און מיטאַרבעטער. באַזונדער פאַר דעם אַרבעטנדיקן פּשוטן מענטש, פאַר דעם מענטש פון גאַס, איז ער שטענדיק געווען גרייט מיט יעדן ראַט און טאַט, אומעטום איז ער דערפאַר געווען באַליבט און געשעצט.

עס איז געקומען די גרויזאַמע שואה, דאָס אויסראָטן דורך די דייטשע נאַציס דעם אייראָפּעאישן יידנטום און אויך די יידן פון ראַדאָמסק. זיין האַרץ און נשמה, זיין גאַנץ וועזן, האָבן נישט נאָר אויפגעשווידערט פון דעם אַכזריותדיקן אויסראָטונגס־פּראָצעס, נאָר געטריי זיין לעבנס־גאַנג פון אינספּירירן און אָרגאַניזירן, האָט ער — צוזאַמען מיט געוויסע אַנדערע חברים־לאַנדסלייט — זיך גענומען צו דער רעטונגס־אַקציע פאַר די ביים־לעבן געבליבענע יחידים פון זיינע בני־עיר. סיי ווען זיי זענען געווען נאָך אין ראַדאָמסק אָדער אין די ד. פּ.־מחנות, אָדער אויפן וועג קיין ארץ־ישראל, און שפּעטער ווען זיי זענען שוין אָנגעקומען קיין ישראל, — האָט חיים נישט גערוט און געטאָן אַלץ כדי זיי צו העלפן. צו זיינע פאַרצווייגטע געזעלשאַפטלעכע פליכטן, האָט ער אויף זיך גענומען — ממש מיט ליבשאַפט — די גאָר נישט־לייכטע אויפגאַבע פון אינטערווענצן ביי אינסטיטוציעס און יחידים לטובת די נייע עולים. אַ חוץ דעם האָט ער מיטגעהאָלפן צו שאַפן די גמילות־חסדים קאַסעס אין ת״א און חיפה, וואָס האָבן טאַקע אַרויסגעהאָלפן זיינע ראַדאָמסקער לאַנדסלייט ביים איינאָרדנען זיך אין דער נייער היים.

די יידן אין ראַדאָמסק זענען פאַרשניטן געוואָרן, זיי זענען שוין מער נישט פאַראַן, מען דאַרף זיי שטעלן אַ מצבה, מען דאַרף פאַראייביקן אין אַ ספר־זכרון אַלץ וואָס האָט געלעבט און געווירקט אין יידישן ראַדאָמסק — אַ גיגאַנטישע אויפגאַבע. חיים גאָלדבערג האָט אויף זיך גענומען די הייליקע אַרבעט און אין לויף פון יאָרן אומערמידלעך געזאַמלט מאַטעריאַלן וועגן ראַדאָמסק בכלל און וועגן יידישן ראַדאָמסק בפרט.

עס איז אוממעגלעך צו באַגרייפן די אָנשטרענגונגען, גייסטיקע און פיזישע, וואָס ער האָט געמאַכט ביי זאַמלען אַזאַ קאָלאָסאַלן מאַטעריאַל, אין שריפט און בילד, פאַר אָט דעם ספר־זכרון. אויך דאָ האָט זיך אַרויסגעוויזן זיין גייסטיקער ניוואָ, ער האָט אַלעס אַרומגענומען מיט זיין פילנדיקער נשמה, נישט אַדורכגעלאָזט קיין איין שיכט פון דער יידישער געזעלשאַפט אין ראַדאָמסק. ער האָט געזוכט יעדן שפּור, יעדע ידיעה וועגן אַמאָליקן ראַדאָמסק און געזאַמלט ממש אַן אוצר פון דאָקומענטאַציע וועגן די גייסטיקע פּערזענלעכקייטן פון דער ראַדאָמסקער רבי׳שער דינאַסטיע, דאָסגלייכן וועגן יעדע אַנדערע געזעלשאַפטלעכע, אָדער עקאָנאָמישע גרופּע.

אַפילו פאַר די יעניקע וועלכע האָבן מיטגעאַרבעט מיט אים אויף דעם געביט, איז עס געווען אַן איבעררעשונג צו זעען דעם גרויסן גייסטיקן כוח וואָס האָט באַוועגט דאָס זוכן און זאַמלען דאָקומענטן און צייטונגען, אין אַרכיוון און ביי פּריוואַטע זאַמלער. חיים האָט געוווּסט און פאַרשטאַנען אַז אַלץ דאַרף געזאַמלט און פאַראייביקט ווערן, אַלץ האָט ער סעגרעגירט, פאַר יעדע טעמע געשאַפן אַ געהעריקן אָפּטייל און געזוכט די פאַסיקע מענטשן וועלכע קענען די אָפּטיילן געהעריק באַאַרבעטן.

דער גורל האָט דעם גרויסן און איידעלן מענטש גרויזאַם באַהאַנדלט, ער איז גאָר שווער קראַנק געוואָרן. אָבער אַפילו דאַן האָבן די שווערע פיזישע יסורים אים נישט צוריקגעהאַלטן פאָרצוזעצן זיין הייליקע שליחות ביים אַרויסגעבן דאָס בוך.

חיים גאָלדבערג, דער גרויסער מענטש און ייד, אויף וועמען עס האָט געלאַסטעט די אחריות צו פאַראייביקן דאָס יידישע לעבן אין זיין געבוירן־שטאָט ראַדאָמסק, האָט ליידער נישט געהאַט די זכיה צו זעען זיין ווערק פאַרטיק. זאָל דאָס בוך דינען אויך אַלס הייליק אָנדענק פאַר זיין טייערע נשמה.

דוד קאָניעצפּאָלער

גיטלר חיים וטובה־הניה

משפחת גיטלר התגוררה בראדומסק ברחוב ריימאנטא 29, בבית שהיה שייך לה ולשלמה קרקובסקי (הגיס). בביתם היה ה„שטיבל" של חסידי אלכסנדר, כי חיים גיטלר היה אחד מהם — מסור ונאמן.

בהיותם ציונים עלו ארצה בשנת 1935, עם בני משפחתם. חבלי קליטתם בארץ היו לא־קלים (הילדים היו קטנים אז). אעפ"כ היו ההורים מאושרים שזכו לעלות ארצה לפני השואה.

אבא נפטר בשנת 1946 ואמא נפטרה בשנת 1949.

ת. נ. צ. ב. ה.

הבנים והבנות ומשפחותיהם

גרוסמן חיים וחיה־רבקה

בית אבא־אמא היה „בית יהודי"־מסורתי. אבא היה בן־סוחרים ואנשי־עסק מובהקים. בשנות הבגרות שלו למד תורה בישיבת סוכטשוב ויצא משם בר־הכי. אם כי לא התחנך בין „קירות האסכולות" החדשות, ידע להטות אוזן לנעשה ב„עולם החופשי" המתקדם ועל כן שקד לחנך את בניו ובנותיו לפי רוח הזמן.

הוא לא נמנה עם חברי איזושהי מפלגה, ברם מדי שנה רכש „שקל" ותרם סכומים יפים לקרנות הציוניות. עם קום מדינת פולין „המחודשת" (1918) הרגיש ביתר שאת את מועקת הגלות, לכן דאג שבניו ילמדו מקצוע, אם כי מבחינה כלכלית לא היה צורך בזה.

מבלי להיות מושפע מהמאורעות בארץ בשנת 1929, החליט לחסל את עסקיו, לעלות ארצה ולהצטרף אל שלושת בניו שעלו קודם לכן. בארץ בנה בית ונטע פרדס ואם כי ההצלחה החומרית לא האירה לו פנים, הרי כל ימי שבתו בארץ לא השמיע תלונה או תרעומת על כך. אדרבה, הוא לא נשא פנים לאלה שיכולים היו לעלות ולא עשו כן.

נפטר בתל־אביב, ז' באייר תשכ"ד, בגיל הגבורות.

✶

אמא — הנפש החביבה והיקרה, שופעת אור וחמימות בבית — היתה בת־טובים, נינה של ה„תפארת שלמה".

נשמה טהורה בגוף עמל — האחת חפפה את השני. אדוקה באמונה ובמצוות ונזהרת בקלה כבחמורה. בשבתנו בלילות־שבת ליד השולחן הערוך והנרות הדולקים, כשעל פניה נהרה של קדושה, שלום ושלווה — חשנו תחושה בלתי־אמצעית, כי „שני מלאכי השרת, מלאכי עליון" שוהים אתנו ליד השולחן.

עמלה במסירות ועד כלות הכוחות בעבור ביתה וילדיה.

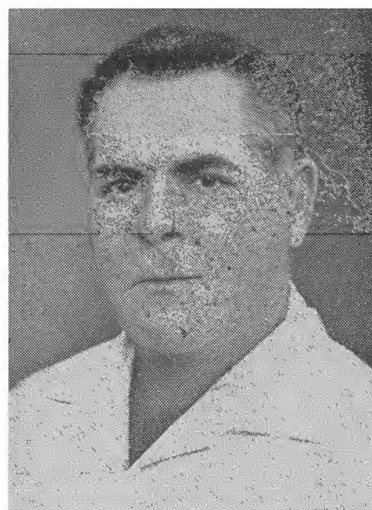
סובלנית היתה וגידלה את ילדיה תוך אהבת עבודה, עודדה אותם לרכישת מקצוע, על מנת להכשירם לחיי עמל בא"י. העריצה את צורת־החיים של תקופת החלוציות בארץ וכשהגיעו אליה (בשנת 1929) השמועות החרדות על הנעשה בארץ — דווקא אז החליטה לחסל את עסקיה הטובים ולעלות.

ביגון רב ומתוך עמידת כבוד והערצה, קיבלה את הידיעה על נפילת נכדה צבי ז"ל במלחמת הקוממיות.

נפטרה בתל־אביב, ג' בסיון תשי"ט, בשיבה טובה.

אחד הבנים

האזע יוסף

יוסף בן שמעון האזע איז געבוירן געוואָרן אין ראַדאָמסק אין יאָר 1905. אַלס יוגנטלעכער איז ער שוין געשטאַנען אין קאַמף קעגן אַנטיסעמיטישע אַרויסטרעטונגען אין שטאָט ווי אויך אין שולע.

אין יאָר 1926 רייסט ער איבער די לערע אין גימנאַזיום „זיע־לינסקי" און איז עולה קיין ארץ־ישראל פון דער באַוועגונג „השומר־הצעיר". ער טרעט אַריין אין קיבוץ תל־יוסף, ווו ער אַרבעט אַלס חקלאי. נאָכהער בויט ער אַן אייגענעם משק אין צופית און לעצטנס ספעציאַליזירט זיך ביי אויפלעבן פאַרלעגענע פרדסים און פלאַנצן נייע פרדסים, אַלס פקיד פון דער סוכנות.

געשטאָרבן פלוצלינג ביים איינקויפן פלאַנצונגען פאַר אַ פרדס אין גליל (דעם 7־טן מאי 1962).

ד. ב.

וויינטרויב הרב נח

אחי הרב נח וויינטרוב נולד בשנת תרמ"ט לאביו הרה"צ ר' יעקב־דוד זצ"ל מראדומסק. היה בחור־ישיבה ובשנת העשרים התחתן עם בת הר' שמואל־צבי טייטלבוים מפז'דבורז', ז"ל. בזמנו עסק בהוצאת פיס יחד עם ר' ירוחם הכהן בוגיינסקי וכן עסק קצת במסחר ותוך כדי כך חיבר ספרים רבים (יותר ממאה ספרים הוציא).

היה חובב־ציון מנעוריו ובשנת תרפ"א נסע לארץ־ישראל, חמדת נפשו. חסיד ועניו היה ועוד בראדומסק, במעט הכנסותיו, זכור לי, שהירבה בצדקה, הביא לחם לבתים רבים חסרי־לחם, וזאת בהצנע לכת. כאן בארץ, כל איש כושל הכניס לבית — האכילוהו והשקהו. קודם בנווה־צדק, ואח"כ בירושלים, בכל מקום, היה ביתו פתוח לרווחה. לב חם היה לו. הוא לווה כסף כדי להביא לארץ עוד משפחה ועוד קרוב.

רבני ירושלים סמכוהו להוראה והיתה לו הסמיכה מהרה"ג ראב"ד מדזיקוב (בפולין) והרה"ג ישראל־ניסן אב"ד מאקאווע.

הוא אהב את האמת ושנא את השקר והחניפה. היה אוהב נאמן לכל יהודי והתפלל תמיד לשלום עם ישראל.

ביום ד' תשרי תשט"ו, ביום שנולד לפני ששים ושש שנים, נחלש פתאם והמחלה התגברה עליו. ביום ז' תשרי תשט"ו הוציא את נשמתו בטהרה אל על.

ת.נ.צ.ב.ה.

יחיאל וויינטרוב

ויצנטובסקי ישראל ורחל

ישראל בן צבי ויצנטובסקי נולד בעיר ראדומסק, בשנת 1896. אביו היה סוחר ובעל בי"ח לגזוז ומשקאות מרווים. הוא היה חסיד נלהב ואדוק, שדבק במצוות הדת והמסורת, וישראל בנו — חונך כמקובל בימים ההם: תחילה ב„חדר" ואחר כך בבית־ספר כללי, באשר סרב ללמוד בישיבה.

כבר בהיותו נער, מאס ישראל בהווי המקובל, לפיו נידון כל יהודי לעסוק במסחר. הוא אהב את הטבע ואת אורח־החיים הקשור בו וכבר אז קננה בנפשו המשיכה לארץ־ישראל — הן בהשפעת לימודיו ב„חדר" והן בהשפעת ההטפה הציונית בחוגי־הנוער. בהגיעו לגיל העמידה ברשות עצמו, החליט לעלות ארצה, למרות התנגדותם הנמרצת של הוריו (בשנת 1921).

בארץ עבד כפועל חקלאי במושבות יהודה. כחלוץ מסור, קיבל

על עצמו לעמוד בכל הקשיים של התפקיד הזה, ידע גם רעב ומחסור וגם מחלה ומצוקה. אך אף פעם לא התאונן ולא התחרט. כפועל הוא נקלע לזכרון־יעקב, אל חיק משפחת ר' נתן כהן, שם הכיר את בתו — מרת רחל. היתה זו בת־כפר מופתית: חרוצה בעבודת־המשק, בעלת מידות תרומיות וגם צעירה נועזת, שידעה לדהור על סוסה ערבית אצילה ולאחוז בנשק בעת הצורך.

בשנת 1922 נשא ישראל את רחל לאשה והתישב בזכרון־יעקב. הזיווג עלה יפה משום ששניהם היו בעלי סגולות חלוציות מובהקות, שניהם ידעו להסתגל לתנאי הארץ, לקשיי העבודה החלוצית ולסכנות שארבו להם בימי פרעות ודמים.

ישראל ויצנטובסקי היה איש אמיץ לב וגאה על חיי ההגשמה החלוצית. הוא היה תמיד ראשון לכל הסתכנות, בשעה שנקרא להגנת היישוב ומשימות הדור.

בשנת 1934 הצטרף לתחבורה בארץ בהכנסו כחבר ל„אגד". בימי המאורעות של תרפ"ט ותרצ"ו, ובשנים שלאחר מכן, הוא לא נרתע מלקבל על עצמו כל שליחות מסוכנת בכל מקום מיועד לפורענות, ביצע את תפקידו ליד ההגה כשהוא משמש לא־פעם מטרה נוחה לקליעות האויב. בעוז רוח למופת הציל לא־אחת את הנוסעים עמו, הודות לקור רוחו בעת סכנה.

בימי מלחמת־העולם השניה גוייס להעביר בשיירות ציוד מלחמתי מן הארץ דרך המדבר ועיראק לפרס ומשם (מטהראן), הביא את ילדי „עלית הנוער". בימי מלחמת־השיחרור, תוך סכנת חיים מתמדת — והוא כבר אז בגיל העמידה — הוביל חיילים ואספקה למקומות התורפה — לצפון והגליל המנותק, ומשם, מן הקיבוצים הנתונים במצור, הביא את ילדיהם למקום מבטחים.

בשנת 1954, עקב מחלת לב, יצא לפנסיה. אך משנפטרה רחל זוגתו (בשנת 1952) לא האריך ימים אחריה. הוא נפטר ביום 20 ליולי 1956 והובא לקבר אבות בזכרון־יעקב, בצד זוגתו.

צאצאיו הם: בתו יהודית, אשת יוסף פלדמן, בנם דוד ובתם חנה (בתל־אביב); בתו תקוה, אשת אריה רבינוביץ, בנם ישראל, הנקרא על שמו (בתל־אביב); בנו מרדכי, מהנדס, אשתו אראלה־בירוניקה (לבית כהן־צדק) ובניהם דני וגדי (בתל־אביב); בתו צביה, אשת המהנדס אילן־אפשטיין ובניהם איתן ואיל (בתל־אביב).

מ. ו"י.

זילברמן-דאבנר שרה

בת חייט היתה שרה, מבית עני בראדומסק. חניכת „פרייהייט", מסורה ונאמנה היתה תמיד לתפקידיה, בהיותה תקופה ארוכה בהכשרה של „החלוץ". צו התנועה היה עבורה בבחינת חלום שמת־גשם. בארץ התמסרה בעיקר לא. א. ע. וזכתה לשבחים רבים על פעילותה. באחד הכנוסים של א. א. ע. בחיפה היא כרעה ונפלה בעת שנשאה דבריה בפני קהל מאזינות.

על החיבה וההערכה שרכשו לה מכריה־מוקיריה יעידו הרשימות לזכרה שהופיעו בעתונות.

✶

מתרחבת תל־אביב ובמרחבה של העיר סניפים חדשים של ארגון אמהות עובדות. ושמות הסניפים יעידו על המוצא של מתישביהם: מח"ל, צהלה, רמת־החייל וכו'.

בין החברות הפעילות בסניף רמת־החייל — **שרה זילברמן**, המרכזת, העובדת בהתנדבות, — פעילה וערה לכל. הנה פתיחת מוסד הילדים, חנוכת הבית, ושרה, כמובן, בין מארגניה. הקניית השפה, מיפקד חברות, אירגון אספה, טיול, יום סרט, חוג רעיוני של ההסתדרות, והיא בין הראשונות. אין קוראים לה בשמה הפרטי, אלא מכנים אותה — „ארגון אמהות עובדות", ודרכה, דרך כל אם עובדת, דרך פועלת בארץ.

מתנועת־נוער הגיעה לארץ לפני 21 שנה. הכשרה, עבודה וחיי משפחה, אם לילדים, אשת פועל המתקיים על יום עבודתו. דירה בת חדר אחד, באחת הפינות בעיר. היאבקות על תקציב, איחוי קרעים המתפרמים מדי פעם. חיי הבית בולעים את הכל, אין זמן ואין אפשרות של חיי תרבות. והחבר, גם דרכו דרך־רבים: הגנה, גיוס, חייל במלחמת השחרור, ועם קום המדינה זכה כחייל משוחרר בשיכון חיילים. בין חברים וחברות בני מעמד אחד וגיל אחד דירה צנועה עם חלקת אדמה סביב, פרח, גן־ירק, אוויר לנשימה – לגוף ולרוח. הנה הופיע בשיכון ארגון אמהות עובדות, ממש אליה התכוון ולחברות כמוה. עקרת בית, אם לילדים — לה קורא הארגון והיא מתמסרת לו במלוא המרץ המחודש.

(„דבר הפועלת")

✶

מראשית בואה לרמת־חייל הקדישה את מיטב כוחותיה ומרצה לפעולה ציבורית — בצרכניה, במפלגת פועלי א"י, בהסתדרות, בארגון אמהות עובדות. בפרק זמן קצר ריכזה כ־400 חברות בסניף, עבדה במסירות וללא רתיעה. במכתבה אל דבורה נצר, המכתב האחרון שלה, הציעה לכינוס בחיפה (ממנו לא חזרה) הצעה להעביר עולים מפרברי תל־אביב, והיתה מוכנה להירתם לפעולה זו.

לא שמענו מפיה דבר על מצב בריאותה, תמיד — במלוא כוח העשיה ועם חיוך על השפתיים.

ללא עת, באמצע נלקחה פתאום.

זכרה שמור בפעולותיה.

א. ר—ם

(„דבר")

ימיני שושנה

שושנה, בת ר׳ ישעיה קאמלגארן הי״ד מראדומסק, היתה ידועה בצעירותה כזמרת במקהלת „הזמיר" ובארגון „בנות ציון" בעיר.

בשנת 1917 נישאה לבעלה בנימין ימיני (קרמזין) שאירגן את ביה״ס „המזרחי" והיה מנהלו עד יום עלותו ארצה (בשנת 1920). שושנה ובנה הקטן ישראל הגיעו ליפו, באחד במאי 1921, ביום הפרעות, וניצלה בנס מידי הפורעים.

שני בניה, ישראל ויגאל, היו בין המתנדבים הראשונים לבריגדה היהודית הלוחמת ועזרו להציל ילדי ישראל מידי הנאצים ומן המנזרים. למרות תנאי־הדיור שלה בימים ההם, היה ביתה פתוח לכל עולה שבא ארצה מעירנו.

בשנת 1954 נסעה עם בעלה בשליחות־הוראה לארצות צפון־אפריקה, שם חלתה. אחרי שובה ארצה נפטרה.

השאירה אחריה שני בנים, שתי בנות ושמונה נכדים.

ת.נ.צ.ב.ה.

א. מ.

נונברג אסתר ודוד

אסתר נונברג (בת דוד קורנברג) נולדה בראדומסק, בשנת 1886.

היא נפטרה בירושלים, בשנת 1942.

דוד בן יששכר־דב נונברג, נולד אף הוא בראדומסק, בשנת 1878.

הוא נפטר בתל־אביב בשנת 1959.

ביתם היה פתוח לכל בני עירנו. השאירו אחריהם בנים, בנות ונכדים מעורים בחיי הארץ.

בנם יעקב („יענקלה החבלן") נפל בשנת 1948, בעת מלחמת־השחרור, במבצע הגנה על קיבוץ גל־און בנגב.

ל. י.

סופר יעקב ורחל

אבי־זקני יהודה אפרים־פישל סופר (או כפי שקראו לו ר׳ לייב־פישל סופר) היה מראשוני היהודים בראדומסק. מקום מגוריו היה בחצר הרבי בעל „תפארת שלמה״ זצ״ל, חסידו ואוהבו היה ומסתופף בצל קורתו (שמורה בידי עדיין גלויה, שקיבל אבי־זקני ז״ל מאת האדמו״ר). כאשר קהילה בישראל ביקשה להזמין כתיבת ספר־תורה ולא ידעו למי לפנות, פנו לרבי מראדומסק והרבי המליץ בחתימת ידו על אבי־זקני ז״ל כעל איש ירא־שמים וכתבא־רבא. גם חתימת ידו של בנו האדמו״ר „חסד לאברהם״ רשומה על אותה גלויה.

את מקצועו הוריש לבנו ר׳ יעקב סופר ז״ל, אבי־מורי, שהיה בנעוריו מחובשי ישיבת אמסטוב, ואח״כ בין המשכילים הראשונים בראדומסק. קרא את „המליץ״ ו„הצפירה״ ועם האברכים חובבי־ציון שהתקבצו סביבו, התווכח תמיד על ענינים שעמדו אז ברומו של עולם. אין זאת אומרת שהיה בין המפגינים למען ציון, כי בימים ההם עלול היה הדבר לגרום לו אי־נעימויות רבות, אבל בין חבריו וידידיו היה מקובל כנמנה על הנאמנים לתורת הרצל.

זכורני, פעם בא אבא הביתה בפנים משולהבות, לקח אותי בזרועותיו ואמר לי: „בוא לבית־המדרש ונאמר הלל״. לשאלתי „מה פתאום הלל ביום חול״?, ענה לי בהתלהבות: „חג גדול לנו היום, אנגליה קיבלה את המנדט על ארץ־ישראל וכי אין זאת סיבה מספיקה להגיד הלל״.

עם החבריה הנ״ל נמנו: ר׳ מנדלי פרנקל, ר׳ אברהמצ׳י מינסקי, ישעיהו יודקביץ, חיים־יוסף ועוד אברכי־משי, שלא העיזו להרים את דגל ציון בגלוי, אבל בלבם היו נאמני ציון ואהבוה אהבה עזה.

בשנת 1922 עלה אבא יחד עם חברו ר׳ יחיאל טרון ארצה. תחילה עבדו שניהם בגידול טבק ובקטיף במושבות יהודה והשומרון, אולם לאחר מכן נאלץ אבא להפסיק את עבודתו כפועל, התישב בתל־אביב והביא את משפחתו לארץ.

אגרותיו ששלח לראדומסק נקראו בענין רב בבית־הכנסת ובבית־המדרש ועוררו רושם רב בקרב חבריו וידידיו שנותרו בראדומסק. לא מעטים היו אלה שהלכו בעקבותיו, בהשפעת אותם המכתבים, ועלו ארצה על מנת להתישב בה.

מרדכי חתומי

קאלקה ר׳ טוביה

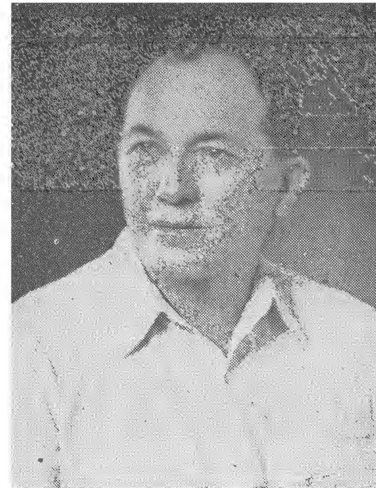
אביהם של האחים משה, בצלאל, מלך, פיניה והענעך ז״ל; ויבדלו לחיים ארוכים של יהושע, מיכאל, ואליעזר, החיים בארץ.

ר׳ טוביה קאלקה היה מחסידי אמשינוב, בר־אורין ותלמיד־חכם. נפטר בשיבה טובה, י״ח תמוז תרע״ת.

ת. נ. צ. ב. ה.

ק. מ.

קאלקא הענעך

הענעך קאלקא איז געבוירן געוואָרן אין ראַדאָמסק אין יאָר 1897, ביי אַ חסידישע פאַמיליע. שוין אין דער פריסטער יוגנט איז ער געווען אַן אַקטיווער מיטגליד אין ס.ס. (סיימיסטן־סאָציאַליסטן) און דערנאָך איז ער געוואָרן אַ סימפּאַטיקער פון די קאָמוניסטן. אין יאָר 1920 איז ער אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישראל.

קומענדיק אין לאַנד איז ער אַריינגעטראָטן אַלס מיטגליד אין הסתדרות און געוואָרן אַן אַקטיווער טוער אין אגודת־פועלי־העץ. ער איז געווען תמיד פון די ערשטע און פאַרביסנסטע קעמפער פאַר זיכערן און אויסבעסערן די אַרבעטס־באַדינגונגען, און האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיינע איינפאַלן און שפּיצלען בעת אַרבעטער האָבן געשטרייקט.

אין יאָר 1923 איז אויסגעבראָכן אַ שטרייק ביי קריניצין (איצטיקער ראש־העיר פון רמת־גן, וועלכער האָט צו־יענער־צייט געהאַט אַ סטאָלעריי אין תל־אביב). די אַרבעטער האָבן באַשלאָסן אָפּצוהאַלטן אַ פאַרזאַמלונג ביי די נישט־אויסגעענדיקטע בניינים. ווען ס'האָבן זיך באַוויזן די ענגלענדער, כדי צו פאַנאַנדערטרייבן די פאַרזאַמלטע, האָט הענעך אַראָפּגעלאָזן דעם באַן־שלאַבאַן, וואָס האָט אָפּגעטיילט דעם שטח, און אַזוי אַרום פאַרשטעלט דעם וועג פאַר די רייטנדיקע ענגלישע פּאָליציאַנטן. בעת דער ענגלישער פּאָליציי־קאָמענדאַנט ריקס האָט זיך פאַרהאַלטן, איז הענעך קאלקא צוגעלאָפן און אים אַראָפּגעוואָרפן פון פערד. ס'איז אַנשטאַנען אַ גרויסע מהומה און די אַרבעטער האָבן זיך צעלאָפן, מיט זיי אויך הענעך.

אין יאָר 1927 איז ה. קאלקא געוואָרן זעלבסשטענדיק און אַליין באַשעפטיקט אַרבעטער. דאָן איז ער געוואָרן אַקטיוו אין התאחדות־בעלי־מלאכה אין תל־אביב. ער האָט אָרגאַניזירט די סטאָלאַרעס, כדי זיי זאָלן זיין אַ ממשותדיקער כוח.

אין די יאָרן 1929/31 איז די עקאָנאָמישע לאַגע אין לאַנד געווען אַ שווערע, די סטאָלאַרעס זענען געבליבן אָן אַרבעט און מערערע פון זיי האָבן ממש ניט־ט געהאַט צום עסן. ה. קאלקא, פון נאַטור אַ גוטהאַרציקער, האָט דאַן פיל געהאָלפן נויטבאַדערפטיקע חברים. ער האָט געגעבן אין געהיימניש — „מתן בסתר". גוטסקייט און אָפּפער־וויליקייט האָבן שטענדיק באַגלייט זיין וועג.

אין יאָר 1936, ווען ס'איז אויסגעבראָכן די איטאַליעניש־אַביסי־נישע מלחמה און די לאַגע איז געוואָרן ערגער, האָט ה. קאלקא גענומען די איניציאַטיוו צו זאָרגן פאַר באַשעפטיקונג פון אַרבעטס־לאָזע חברים־סטאָלאַרעס. מיט אַ יאָר שפּעטער (1937), ווען די לאַגע איז געוואָרן נאָך ערגער, איז ה. קאלקא אויסגעוויילט געוואָרן אין דער צענטראַלער אָנפירונג פון התאחדות־בעלי־מלאכה. ער האָט אַריינגעטראָגן אַ פאָרשלאָג צו שאַפן אַ צרכניה, כדי די חברים זאָלן קענען קויפן דאָרט זייערע פּראָדוקטן צו ביליקערע פּרייזן. מיט זיין איניציאַטיוו איז די צרכניה געשאַפן געוואָרן, און קיינער איז פון דאָרט נישט אַוועק מיט ליידיקע הענט. ה. קאלקא האָט געהייסן געבן אַלעמען די נויטיקע פּראָדוקטן און אַליין באַצאָלט.

ער האָט אויך באַשלאָסן שאַפן אַ ליי־אינסטיטוציע און מיט זיין איניציאַטיוו איז געשאַפן געוואָרן אַ גמילות־חסדים־קאַסע, וואָס איז שפּעטער געוואָרן די אַלגעמיינע קאַסע פון התאחדות־בעלי־מלאכה.

ה. קאלקא האָט מיטגעווירקט אויך אויף אַנדערע געביטן פון סאָציאַלער הילף. אַזוי, למשל, ווען מענטשן וועלכע האָבן באַקומען פאַרשידענע געלט־שטראָפן, האָבן געדאַרפט אָפּזיצן דעם שטראָף אין תפיסה, ווייל זיי האָבן נישט געהאַט צו באַצאָלן, — פלעגט ה. קאלקא גיין צום בעל־תובע, מיט אים רעדן און איינטענה'ן, אַז ער זאָל מוותר זיין דעם באַשטראָפטן. אין אַ סך פאַלן האָט ה. קאלקא זיך ממש מקריב געווען פאַר אַרעסטירטע און נישט־איינמאָל באַצאָלט פון זיין אייגן־טאַש די געלט־שטראָפן פון פרעמדע מענטשן, כדי זיי צו באַפרייען פון תפיסה.

אין יאָר 1952 האָט ה. קאלקא פאַרגעלייגט צו בויען אַ נייעם בנין פאַר דער התאחדות, און אַ דאַנק זיין איניציאַטיוו האָט מען גענומען בויען דעם היכל־מלאכה. די סעקציע פון די בוי־סטאָלאַרעס האָט זיך באַשטייערט אויף דעם צוועק מיט 15 טויזנט פונט און קאלקא האָט געזאָרגט, אַז דער בנין זאָל זיין גוט און שיין אויסגע־פּערטיקט, פונקט ווי עס וואָלט געווען זיין אייגן הויז.

ה. קאלקא איז געווען נישט נאָר אַ גוטער געזעלשאַפטלעכער טוער, נאָר אויך אַ גוטער מאַן, טאַטע און זיידע.

זיין פאַרצווייגטע און טיכטיקע געזעלשאַפטלעכע אַרבעט איז איבערגעריסן געוואָרן דעם 5־טן מאַי 1958. די בוי־סטאָלאַרעס האָבן פאַראייביקט זיין נאָמען מיט גרינדן אַ ספּעציעלע ליי־קאַסע, וואָס טראָגט דעם נאָמען „הענעך קאלקא קאַסע".

ל. ר.

קאלקא שרה

היא היתה ילידת צ׳נסטחוב, אך משעלתה לארץ ונשאה ליהושע קאלקה, נבלעה כולה ברדומסקאים והיתה לבת־לתפארת להם.

הגיעה לארץ בשנת 1922, עם קבוצת חלוצים, אשר רובם ככולם באו בגפם, בלי אשה ובלי אבא—אמא. היו אלה שנות־תלאות רבות. היו שלא מצאו להם עבודה פרק־זמן רב; היו שעסקו בעבודה מפרכת.

כבחפירת חול וזיפזיף והובלתם בגמלים; הבדידות העיקה; רבו מרי־נפש; העדר פינה חמה לשפיכת־הלב ולפורקן המועקה, נתן אותותיו על־פני כל, עד לידי עזיבת הארץ.

זכו הראדומסקאים ויהושע קאלקה בנה את קנו עם זוגתו שרה, רעיה נאמנה וטובת־לב, ואט־אט החלו אורות מנצנצים מקן זה. והראדומסקאים החלו נמשכים כצפורים אל הקן הזה, והרוח החיה בקן היתה שרה, אשה נבונה, בקיאה בבעיות־העולם, בעלת השכלה ונסיון בחיים. לב ומוח פעלו בה יחד, היא האירה פנים לכל, רבים נתאוו לראותה ולהסתייע בעצתה, זו שניתנה לא בחפזה, כדי יציאת חובה לשמה, כי אם תוך שיקול וראית הדברים בבהירותם. ביתה היה פתוח לכל דצריך ודכפין, במשמעותן הטובה של המלים, דיבוריה ומעשיה השלימו אלה את אלה, והיא שאפה להרנין לב שוחרי־ביתה ולהעניק להם כף־נחת. אכן היתה שרה לרבים אם ואחות: מעולם לא קמצה ידה — לזה מתן־בסתר כיכולתה, לזה הלוואה ולזה ערבות להלוואה, תוך ענוותנות ובלי הבלטה עצמית, כל עיקר.

למשמע קשייה של נערה (פלונית) ראדומסקאית, ערב כניסתה לחופה, עמלה שרה בכל כוחותיה, ולמעלה מהם, בקיום מצוות „הכנסת־כלה" והצליחה להביא הכל על מקומו בשלום.

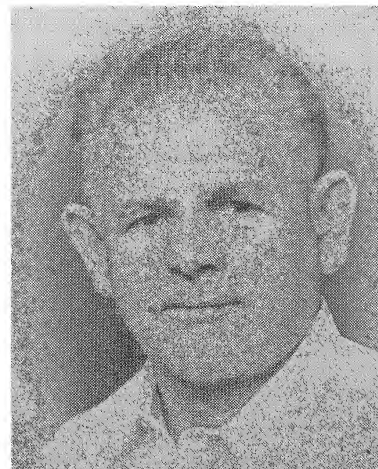
והנה המקרה של ברל רוזנשטיין ז"ל. בצוק־העתים נאלץ ברל לעזוב את הארץ ונסע לרוסיה. לימים, לאחר ש„הציץ ונפגע" וחזר ארצה בחוסר כל, מצא את פתח ביתה של שרה פתוח לפניו, ונחשב לאחד מבני ביתה. כשניספה ברל בתאונת־עבודה, ירד האבל על בית קאלקה וצללי־היגון עטפו את קורות־ביתו.

בשנים שלאחר מכן, עת שרבו המשפחות בין הראדומסקאים, וכל אחד בנה את ביתו לאשתו ולילדיו, היה בית קאלקה מקור הידיעות מראדומסקאים ומקום־מיפגש לבילוי זמן, סתם. כוס־התה הוגשה תוך עליצות נעימה וההסתופפות בצלה של שרה קאלקה הסיבה נחת.

אך לא לעולם נחת. באביב־ימיה חלתה פתאום שרה במחלה ממארת ומכלה. היא סבלה קשות וכאשר רק הוקל לה קצת, התאוששה, אזרה כוח להיאחז בחיים והשקיעה עצמה בענייני־עזרה שונים. אך אט־אט הכריעתה המחלה. ב־17.2.43 גאלה המוות מיסוריה.

ח. ט.

קרויזה דוד

דוד קרויזה היה ידוע בראדומסק בשנת 1905 כעסקן ציבורי — מראשי „פועלי ציון", מיוזמי ההגנה העצמית נגד פורעים, מפעילי השביתה הנודעת של התפרים. בתקופת מלחמת־העולם הראשונה היה ממייסדי ומפעילי „צעירי ציון", ממייסדי אגודת התרבות „קולטורה", ראש וראשון לפעילות ציונית וציבורית בתחומים רבים. בכל תחומי פעולתו הצטיין תמיד בלבביותו, במאור פניו, במסירותו ובנאמנותו, ומעל לכל — באהבתו את הזולת.

הוא עלה ארצה מראדומסק, הוא ורעייתו, עם ראשוני העלייה השלישית ונקלט בעבודה בתל־אביב. תחילה פנה לעבודה שכירה כתפר במקצועו, אח"כ הצטרף לקבוצת המייסדים של קואופרטיב לייצור נעליים בשם „תועלת" (קואופרטיב זה נוסד ביוזמתו של דוד בלוך־בלומנפלד, מנהל קפא"י בארץ). דוד קרויזה היה ממנהלי ומפעילי הקואופרטיב במשך כל שנות קיומו.

המזל לא האיר לו פנים לדוד קרויזה במשך כל שנות חייו בארץ. תקופה מסויימת עסק בחלוקת חלב בעיקר בין בני־עירו ומכריו, אח"כ פתח מסעדה וקיוסק בתוך הצריף הדל בו התגורר עם משפחתו. כל שנותיו בארץ חי בתוך צריף זה, בתנאים סניטריים ירודים, ולא זכה לחלץ את עצמו מחיי מצוקה ועבודה קשה. אף בשנות חייו האחרונות לא הפסיק מר הגורל להתנכל בו והוסיף עליו תלאות ומחלות — של בנו ושל עצמו.

אעפ"כ לא נשבר דוד קרויזה ברוחו ועד יומו האחרון נשאר נאמן לראשית דרכו בראדומסק. הוא נשאר נאמן להסתדרות העובדים הכללית, שהיה חבר בה מיסודה, וכן למפלגתו „אחדות העבודה" שהיה מראשוניה־מייסדיה. הוא היה מראשוני וממייסדי אירגון יוצאי ראדומסק בתל־אביב, בפעולתו השקיע את מיטב מרצו ויכולתו ובו מצא נחמה פורתא בתלאותיו ומכאוביו האישיים. הוא תרם מזמנו ומכוחותיו למען איסוף החומר ועבודות ההכנה להוצאת ספר־זכרון זה לקדושי ראדומסק, אך לא זכה לראות במו עיניו את הספר מושלם ומודפס.

הוא נפטר בתל־אביב בחג הסוכות תשכ"ו, אוקטובר 1965.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

יצחק גרוסמן

**
*

דוד קרויזע איז געבוירן געוואָרן אין ראַדאָמסק אין יאָר 1890, ביי בעלי־בתיש־רעליגיעזע עלטערן. צוערשט האָט ער באַקומען די טראַדיציאָנעל יידישע דערציאונג און ווען ער איז אַלט געוואָרן 13 יאָר האָט ער זיך אָנגעהויבן לערנען שטעפּעריי. זיין עלטערער ברודער הערשל האָט אים געוויזן דעם וועג פון לערנען אַ פאַך (דרוקעריי).

דוד קרויזע האָט געשטעלט זיינע ערשטע טריט אין לעבן אין דער צייט ווען דאָס פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעך לעבן אין מזרח־אייראָפּע האָט אויפגעברויזט מיט די רעוואָלוציאָנערע געשעענישן פונעם יאָר 1905. דאָס האָט זיך נאַטירלעך אויסגעווירקט אויך אויף דער יידישער גאַס בכלל און אויף אָט דעם יוגנטלעכן אַרבעטער. ער איז טאַקע גיך אַריינגעצויגן געוואָרן אין דעם סאָציאַליסטיש־פּאַרטייאישן לעבן, געוואָרן אַקטיוו אין דעם דעמאָלדיקן „פּועלי־ציון", אָנטייל גענומען אין אַלע אַקציעס, שטרייקן, דיסקוסיעס, געהיימע פאַרזאַמלונגען און זעלבסט־שוץ. ווען ראַדאָמסק איז פאַר אים געוואָרן צו ענג און פּאָליטיש נישט־זיכער, איז ער אַפּגעפאָרן קיין לאָדזש, וווהין עס האָט געפירט דאַמאָלט דעם שטראָם פון טויזנטער יידישע אַרבעטער פון דער גאַנצער פּראָווינץ.

אין לאָדזש האָט דוד קרויזע געאַרבעט ביי זיין פאַך און געווען זייער אַקטיוו אין דער פּאַרטיי־אַרבעט. פאַר דעם איז ער געווען פאַרפאָלגט פון פאַרשידענע פּאָליצייאישע „שפּיצלעס", אָבער זיך נישט אונטערגעגעבן. נאָכן דערשטיקן דעם רעוואָלוציאָנערן אויפבּרויז פון 1905, ווען די וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פון דער תליה אָדער סיביר, זענען געקומען צוריק אין זייערע היימען, איז אויך דוד קרויזע געקומען צוריק קיין ראַדאָמסק.

*

די אָרגאַניזירטע און באַוווסטזיניקע יידישע יוגנט שאַפט פאַר־

שידענע קולטורעלע אינסטיטוציעס — אין ראַדאָמסק אַנטשטייט דער „הזמיר". דוד קרויזע נעמט אַן אַקטיוון אָנטייל אין אָט דער אינסטיטוציע, איבערהויפּט אין דער דראַמאַטישער סעקציע. שפּעטער נעמט ער אַן אַקטיוון אָנטייל אין דער גרינדונג פון דער „קולטורא" און באַטייליקט זיך אין פּאָליטישן און קולטורעלן לעבן פון יידישן ראַדאָמסק.

נאָך דער „באַלפור דעקלעראַציע", ווען טויזנטער יידישע יוגנטלעכע ציען דורך פאַרשידענע וועגן און אומוועגן קיין ארץ־ישראל, ציט אויך מיט זיי דוד קרויזע און זיין יונגע פרוי. אין יאָר 1921/22 קומען זיי אָן קיין ארץ־ישראל, אלס חברים פון „צעירי־ציון" אין ראַדאָמסק. דאָ האָט דוד קרויזע נישט געהערט צו די יעניקע וועמען די קליטה איז אָנגעקומען לייכט. שווער, זייער שווער, זענען געווען די יאָרן פון זיין אַריינפּאַסן זיך אין דער ארץ־ישראלדיקערווירקלעכקייט. אַליין שוואַך אין געזונט, דערצו אַ פרוי מיט קליינע קינדער, האָט ער געליטן אין די שווערע יאָרן פון אַרבעטסלאָזיקייט, ער האָט געליטן פיזיש און מאַטעריעל, אָבער גייסטיק גיט ער זיך נישט אונטער. איינמאָל „פאַרברענט די בריקן אונטער זיך", ער קלערט נישט חלילה פון צוריקפאָרן אין גלות, להיפך, ער באַמיט זיך אַראָפּצוברענגען זיין פאַמיליע. זיין גלויבן אין ציוניזם, אין דער ווידעראויפלעבונג פונעם יידישן פאָלק אין זיין לאַנד, שטאַרק זיך אַלץ מער און מער אין זיין האַרצן, טראָץ זיין פּערזענלעכן מצב.

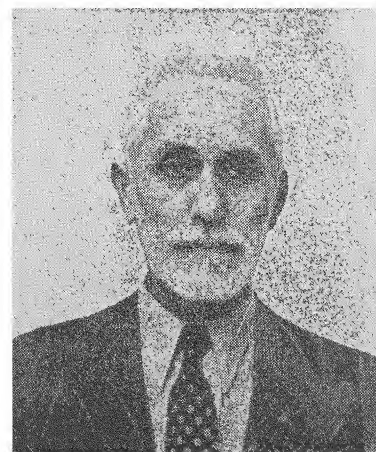
די צאָל ראַדאָמסקער אין ארץ־ישראל ווערט אַלץ גרעסער, עס שאַפט זיך דאָ דער אירגון פון די לאַנדסלייט. דוד קרויזע ווערט אַ חבר אין דער פאַרוואַלטונג און איז לאַנגע יאָרן געווען איינער פון די אַקטיווע מיטגלידער פון אירגון און טעטיק אין ועד פאַר דער גמילות־חסדים־קאַסע.

אין זיינע לעצטע יאָרן האָט ער זיך געווידמעט דער אַרבעט פאַרן דאָזיקן ספר־הזכרון און דערצו בייגעשטייערט אויך מיט זיינע זייער אינטערעסאַנטע זכרונות, וואָס וועלן דינען אַלס אַן אָפּשפּיגלונג פון דעם אַמאָליקן לעבן אינעם יידישן ראַדאָמסק אין פּוילן.

ליידער האָט דער טויט איבערגעריסן זיין לעבן און ער האָט נישט זוכה געווען צו זען דעם ספר־הזכרון.

ד. ק.

קרקובסקי שלמה ודבורה

שלמה קרקובסקי, מחובשי ספסל בית־המדרש, משכיל, אוהב־ספר, חובב השפה העברית, מחותמי „הצפירה" וממעריצי נחום סוקרלוב. ידוע היה כציוני נלהב ופעיל בתנועה הציונית בעיר מולדתו ראדומסק, שהעניק גם לבניו חינוך עברי־ציוני.

בראשית שנת 1925 עלה ארצה עם אשתו דבורה, בת יששכר־דב ויטנברג, עם שלושת ילדיהם הצעירים, כששני בניו הגדולים נשארו בגולה לשם השלמת לימודיהם. התנאים בהם נקלעו בשנים הראשונות לשהותם בארץ היו קשים ביותר, הפרנסה לא היתה מצויה והמצוקה היתה רבה. רק ברבות הימים נזדמנה לאבי המשפחה עבודה פקידותית כלשהי, שאף משכורתה לא השתלמה במועדה.

בעת המשבר הגדול של שנת 1928, חזרו וירדו לגולה רבים מן העולים וביניהם גם הרבה מן הקרובים — אחיות וגיסים. גם בפני שלמה קרקובסקי הועמדה השאלה, אם לעזוב את הארץ, אולם למרות המצב הקשה, גמר אומר שאין המשפחה חוזרת לגולה. גם בימים הקשים ביותר לא בא בטינות אל ארץ־ישראל, לא רטן ולא נרגן, אף נאחז בצפרניו ממש ובלבד שלא לעזוב את הארץ, משאת נפשו משכבר הימים. כי מאז ומתמיד היה ציוני מסור בכל נימי נפשו ועלז לכל התקדמות ולוא הקטנה ביותר בבנין העם והארץ.

דבורה קרקובסקי מיהרה גם היא להתערות בארץ, על אף העמל המפרך, למדה מהר את השפה העברית והיתה עזר נאמן כנגד בעלה בכל המצבים הקשים שעברו עליהם.

ואכן זכו שניהם להגיע להתגשמות שאיפתם הלאומית בקום מדינת ישראל.

דבורה קרקובסקי נפטרה ב־ח׳ תשרי תשי"א (1950), ובעלה שלמה ב־כ׳ שבט תשי"ז (1957).

בניהם, עוד בחיי ההורים, שינו את שם־המשפחה לשם קריב וגרים בתל־אביב.

א. ק.

רבינוביץ׳ יהושע־אליעזר

יהושע־אליעזר רבינוביץ נולד בשנת 1894 בראדומסק, לאביו הרב ישראל־פנחס הכהן, נכד רבי שלמה בעל „תפארת שלמה", חתנו של ר׳ טוביה־לייזר סטרובינסקי מראדומסק. יהושע הצטיין בענוותנותו ושקידתו בלימוד התורה. עוד בנערותו בלט באהבתו הרבה לארץ־ישראל ויחד עם כמה חברים ייסד את תנועת „המזרחי" בראדומסק. עלה ארצה בשנת 1935.

אחד מבניו, יצחק, נספה בשואה ובנו השני, שלמה, היה מגיל 15 פעיל ב„הגנה" ונפל בקרב על ליביה, ביום ז׳ תמוז תש"ח (1948). בעלי והורים אחרים הקימו בית־כנסת „יד לגיבורי ישראל" בחצר הטכניון בחיפה. בבית־כנסת זה מתאספים מדי שבת ההורים השכולים לתפילה, ללימוד משניות ותורה ומתייחדים עם זכר בניהם היקרים.

יהושע־אליעזר רבינוביץ׳ נפטר בשנת 1958. יהי זכרו לעד.

רבקה רבינוביץ

רובינשטיין טוביה ושרה

אבי טוביה רובינשטיין ז״ל, יליד ראדומסק, היה בנו של ר׳ נח־אריה רובינשטיין ז״ל — זקן השוחטים בעיר. אבי היה חבר ההסתדרות הציונית בראדומסק. עלה לארץ כחלוץ (בשנת 1921) והתיישב בתל־אביב.

אמי שרה רובינשטיין (לבית אהרונוביץ) ז״ל, גם היא ילידת ראדומסק, היתה בתו של ר׳ יצחק אהרונוביץ ז״ל — מראשוני „חובבי ציון״. אמי עלתה לארץ בשנת 1922 (שנה אחרי עליית אבי), יחד עם בתם רוחמה, שהיתה אז בת שנה וחצי.

אבי, אמי ואחותי היוו את המשפחה הראדומסקאית הראשונה בתל־אביב (כל היתר היו רווקים). אכן, צריפם הדל שימש בית־הורים לכל הרווקים והרווקות בני־העיר ומקום מיפגש להם בשבתות וחגים. רבים מאלה שנפגשו בבית הורי, הקימו אח״כ משפחות בישראל ואמי היתה להם כאם.

להורי היתה מסעדה בנוה־שלום (על הגבול בין יפו ותל־אביב), אליה היו באים כל הראדומסקאים לסעוד ולשמוע דברי־תורה וחידודין מפי אבא, שהיה מלא וגדוש דברי חכמה וסיפורי הווי מן העבר הראדומסקאי.

בשנת 1925 העתיקו הורי את מקום מגוריהם לחיפה וגם כאן הפך ביתם חיש מהר למקום ועד לכל יוצאי ראדומסק בעיר ובסביבה. אבי שימש עסקן בקופת הגמ״ח של ארגון יוצאי ראדומסק בחיפה ובתפקידו זה הצטיין בדייקנות ובסדר למופת. נוסף לכך, התמסר לפעולות עזרה וסעד שונות למען בני־העיר, כשאשתו משמשת לו עזר כנגדו בכך, ושניהם מקיימים בביתם את מצוות הכנסת אורחים במלוא משמעותה.

תחילה האיר המזל פנים להורי בחיפה, בתחום עיסוקם, אך לאחר־מכן פקדו אותם תלאות משפחתיות וגם הפרנסה הפכה למצוקה. אעפ״כ לא נס לחו של אבי עד אחרית ימיו, לא איבד את חוש ההומור שהיה טבוע בו והיה פוגש כל אדם במאור פנים ובנפש חפצה.

אמי שרה נפטרה בחיפה ביום כ׳ בשבט תשכ״ו (10.2.66), בגיל 72; אבי טוביה נפטר בחיפה ארבעה חודשים לאחר מכן, ביום כ׳ בסיון תשכ״ו (8.6.66), בגיל 74.

רוחמה רובינשטיין

אחותי רוחמה נפטרה ביום ג׳ בכסלו תשכ״ב (11.11.61) בגנואה שבאיטליה, בגיל 43, והשאירה אחריה בעל (לוינזון) ובת — דניאלה.

יהא זכרם של הורי ושל אחותי שמורה איתנו לנצח!

תמר חסון (רובינשטיין)

פישלביץ משה־לייב

משה־לייב פישלביץ נולד בשנת 1907 בראדומסק להוריו שרגא־פייבל ומאניה — אנשים צנועים ושומרי מסורת. בבית אבא וב„חדר״ ספג אהבה לארץ־ישראל וכשעמד על דעתו לעלות ארצה לבנותה — למד נגרות לשם כך. הוא עלה בשנת תרפ״ד (בתחילת העליה הרביעית) בהיותו עלם בן 17 בלבד.

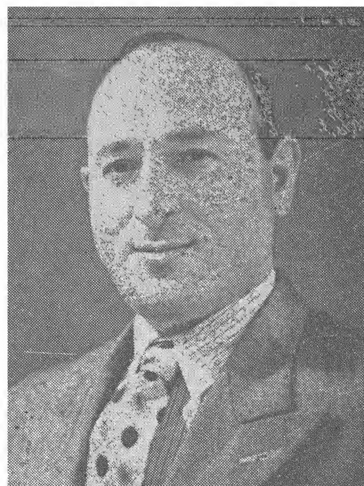
תחנתו הראשונה בארץ היתה ירושלים, בה התגורר 9 שנים והתנסה בקשיים רבים (היו זמנים שסבל שם רעב ומחסור).

במחצית שנות השלושים עבר לעבוד בתל־אביב והסביבה ויחד עם שותפים הקים כאן נגריה בשם „פישלביץ ואייזנברג״ שנהייתה במשך השנים לאחת הנגריות הגדולות בארץ והעסיקה עשרות עובדים. על אף הצלחתו זו, נשאר משה־לייב בטבעו איש עבודה ועמל.

בשנת תשכ״ז הותקף כמה וכמה פעמים ע״י חולשת הלב ולבסוף רותק למיטת־חולי. בערב חג הפסח תשכ״ז (24.4.67) נדם לבו לנצח.

י. ל.

רוזנשטיין דב־ברל

ד״ב רוזנשטיין נולד בראדומסק, בשנת 1902. עד גיל 12 עשה ב„חדר״ ואח״כ למד פולנית ומקצועות כלליים אצל מורה פרטי. יחד עם זאת היה מרבה לקרוא, בגילו הצעיר, ספרי־עיון בכלכלה מדינית ובתולדות האומה היהודית והיה „בולע״ ממש כל ספר, שענייננו התנועה הציונית ובניין ארץ־ישראל.

הוא היה מראשוני החברים של מפלגת „פועלי־ציון״ בעירנו ומן הפעילים ביותר בעבודה הציונית־סוציאליסטית של אותה תקופה לעצמה דרך בלתי־ליגלית כדי להגיע לארץ־ישראל. ב־20 לאוגוסט 1920 הגיעה הקבוצה ליפו. רוב חברי־הקבוצה נשארו בתל־אביב (1918—1920). בשנת 1920 הצטרף לקבוצת־החלוצים שהבקיעה ופנו לעבודות־בנין, אולם ברל עם עוד שלושה חברים לא רצו להישאר בעיר והם פנו לגליל, לכביש טבריה־צמח.

בימים הראשונים סבלו רבות עד שהסתגלו לעבודה הפיזית הקשה. ברל היה היחידי שלא התאונן על כאב שרירים ולא הוציא אף פעם הגה מפיו, אלא קיבל את כל יסוריו באהבה, התערה מהר בעבודה והתחבב על כולם. הפועלים דאז גרו שמונה אנשים באוהל אחד, שכבו על מחצלות ורק כר קטן למראשותיהם. לברל לא היה כר, והוא היה שם מתחת למחצלת את נעלי־העבודה שלו וישן שנת־ישרים. על אף הצפיפות הגדולה באהל, היה ברל עוד מכניס אורחים בנפש שמחה, כאשר היו מגיעים עולים חדשים להצטרף לעבודה.

כזה היה ברל בכביש טבריה־צמח, בייבוש ביצות, בבניין בתים, בעבודות נמל ובכל העבודות האחרות שבהן עסק בארץ.

בשנת 1930 יצא ברל את הארץ לסייר קצת בעולם, וגם ברוסיה הסוביטית, לראות מה מתרחש אצל עמים אחרים וכיצד הם בונים את חייהם. בהיותו אז בפולין „קפץ״ לכמה ימים הביתה, לראדומסק, הוא חזר ארצה מלא רשמים, רענן ושלם עם עצמו, וחזר שוב לחיי־עמל־ויצירה כמקודם.

ביום 5 למאי 1940 התמוטטו החפירות לבנין חדש על שפת הים בתל־אביב. ד״ב רוזנשטיין היה בין הפועלים שנספו במפולת זו. הוא נפל על משמרתו — משמרת העבודה והבנייה.

ש. וו.

אסתר־ריבה ומאיר מינסקי ז״ל

אמי אסתר־ריבה, בת ר׳ יוסף גרנק, נולדה בשנת 1865, נספתהבשואת יהודי ראדומסק.
אבי ר׳ מאיר בר׳ שמואל הלוי מינסקי, נולד בשנת 1863; נפטר בחיפה בשנת 1937.
יהא זכרם ברוך לנצח!

בנם ראובן מינסקי

לזכר הבנים שנפלו למען קוממיות ישראל

ביאליסטוק אהרון

גלברד אריה

ואלדפוגל יוסף

זלוטניק (זהבי) יעקב

זעירא צבי

טונדובסקי משה

מינץ דוד

נונברג יעקב

רבינוביץ שלמה

רובינשטיין מנחם

רוזנבלט דב

ביאליסטוק אהרון

אהרון נולד ב־15 לדצמבר 1932 בראדומסק, להוריו קופל ביאליסטוק והלה לבית גולדברג. בעודנו נער רך בשנים, עברו עליו התלאות האיומות של תקופת השואה. לאחר מכן, בעודו עלם צעיר, התנסה בחיי פליט עקור במערב אירופה, אח״כ כמעפיל בעליה הבלתי־ליגאלית לארץ־ישראל, כאסיר־מגורש בקפריסין וכעציר במחנה עתלית. לאחר כל אלה הגיע בדצמבר 1947 עם קבוצת הנוער „איתן" לקיבוץ בית־השיטה, שם עשה שנתיים במסגרת חברת נוער. בדצמבר 1949 עלה עם קבוצתו להתישבות לבית־נטיף בעמק האלה, למרגלות הרי יהודה, היא הקבוצה נתיב הל״ה. כאן הותקף במחלה, והוא בא מן הקבוצה אל אמו בתל־אביב לתקופה של הבראה והחלפת כוח. אכן, תחילה התאושש קמעה ואף שקע בלימודי השתלמות, אך המחלה לא הרפתה ממנו עד שכרע ונפל (ב־20 בינואר 1954).

היקר שבידידי

חברי היקר! לא ראיתי אותך במותך ואף על קברך לא בקרתי, ולא אבקר שם לעולם. מספיק ראיתי בחיי הקצרים מתים וקברות ודמעות, ויודע אני לבטח שתבין ותסלח...

הדבר קרה ב־1949, נודע לי שאהרון הגיע ארצה ונמצא בבית השיטה. בשבת נסעתי לראותו ופגישתנו היתה כגון של שני אחים שנפגשו אחרי פרידה ממושכת. חבריו מעלית הנוער התפעלו מהרגש והאהבה שבפגישתנו זו. ואמנם זר לא יבין זאת. יחד חיינו וסבלנו והנה נפגשים אנו שוב והפעם בארץ ישראל.

א. ביאליסטוק

התזכור אהרון את ימי גיטו ראדומסק? אתה היית הצעיר שבחבורה בחצר קנטור, ואיך אחרי תלאות כה רבות הגעת ברכבת לצ׳נסטוכוב ונכנסת לגיטו. ובגיטו הקטן כשעבדנו יחד במטבח והובלת. הזבל ואיך היינו עדים להריגת אנשים מסביבנו. ויחד הרי הורדנו ממכונית המות, ושם החזקנו אחד את השני בידים, כדי שיהיה לנו האומץ למות. התזכור איך הוריד אותנו ליס מהמכונית ונתן לנו את החיים? ושוב ברכבת לבוכנוולד. וחיי במחנה ריכוז אכזרי זה, שאלפים מתו מרעב ועלי היה לדאוג אף לאבי. ושוב רכבת המות מבוכנוולד לטרזיינשטד שם נלחמנו ויכולנו, וכאן נשברת והמוות שרדף אחריך זמן כה רב ניצח אותך.

התזכור אהרון שלך חייב אני את החיים. הדבר קרה אחרי גמר המלחמה ואני חליתי בטי־פוס והוכנסתי לבית חולים רוסי בטרזיינשטד. כמובן שהמצב שם היה ללא נשוא, אלפים מתו יום יום ללא מטות והשגחה רפואית ואף סופי היה למות בין הזרים.

אתה, אהרון, הוא זה שהחזרת לי את החיים, גנבת אותי משם והברחת אותי החוצה, כשרק כתונת לעורי, והכנסת אותי לבית חולים יהודי ששם הצילוני ממות. היאומן שחברי זה לא ישוב יותר לעולם, וחיוכך המבין ופניך הצוהלות לא ייראו יותר?

נכון, אהרון, אשם הנני. הנני מודה ומתוודה, לא בקרתיך בבית חולים. הייתי בירושלים, נסעתי לשם לראותך, הסתובבתי שעות לפני בית החולים ולא היה לי אומץ להכנס פנימה ולא נכנסתי. הרי תבין אהרון, לא רציתי לראותך שבור ורצוץ על מטת המות האכזרית. אני רציתי לזכור אותך כידיד בחיוך רענן וחברי, אני זוכר את „וורושילוב" (כנוי שניתן לו בגיטו צ׳נסטוכוב על הכובע הרוסי שלבש), את החבר הטוב והבריא שהיה קיים בזכרוני מאז ולעולם.

סבלת די אהרון, דורנו דור הגיטאות ומחנות המות ראה די בחייו הקצרים. ואתה גאה היית ואהבת את אדמת המולדת יותר מכל, שהרי כה הרגשת בבשרך אתה מה רע בלעדיה. ואף בארץ כאן בחרת בקשה ביותר בחיי הגשמה ובנין משק־ספר חדש, שם חלית ומכך נפטרת אחרי יסורים כה רבים וממושכים.

מרדכי גולדברג

הארז שבחברה

קשה להשלים עם העובדה שאהרון הארז שבחברה — נגדע.

מפליא הדבר כיצד הצליח אהרון לשמור על צלם האדם שבו, על זוך נפשו, למרות שנות הגיהנום הנאצי. משוחרר מכל תסביך, בריא בגופו ובנשמתו ומלא חדוות יצירה.

עלם־חמודות, זקוף וחסון — הגיע אהרון עם חברת „איתן" לבית־השיטה, ועל אף פיתויי משפחתו — סירב להיפרד מהחברה.

בבית־השיטה עבד במספוא והיה סדרן־עבודה של חברתו. ער ללימודים ולעבודה ולכל בעיות הזמן.

הצטרף עם קבוצתו למשק צעיר — נתיב הל״ה שבהרי יהודה מול גוש־עציון, ובמשך השנה שהספיק לחיות במשק — התבלט ככוח מרכזי בפלחה וכאדם עולה ומבטיח רבות.

שלוש שנים התענה במחלתו, נאבק עם החולי בכל כוח נעוריו, עד שכרע.

עד ימיו האחרונים לא חדל להתעניין במשק. אחת ממשאלותיו האחרונות היתה לשבת עוד פעם על טרקטור ולחרוש שדות.

חבר

המתמיד בעבודה

המגע שלי עם אהרן היה בעבודה. היתה לי זו פגישה עם נער, אשר בילה את שנות ילדותו באירופה השסועה והפרועה, במלחמת העולם השניה. ופלא היה בעיני שנער אשר עבר את כל זה ומובן שלא יכול להיות תמים, בכל זאת שמר על טוהר לבו.

כפי שאהרון ספר לי עבד בחדשים הראשונים להכשרתו בסיקול. אחר כך נכנס לענף הצאן. העבודה הזאת של הליכה במרעה וחליבה — לא מצאה חן בעיניו. הוא עבר לעבודה בענף המספוא. הרבה בחורים עבדו אתי בעבודה זו. הצעירים אוהבים את עבודת הקציר בחרמש שמנערת אותם ומפתחת את שריריהם, אבל יותר העבודות משעממות אותם. אין הם מתענינים בגידול הצמח מן הזרע ועד ההבשלה. אהרון היה אחד המעטים שהתמיד בעבודה זו.

אני לא אשכח את הנער הגבוה הזה, בעל הפנים הילדותיים במקצת והעינים המביעות טוב לב!

אורי אולמן

מתוך מכתב: „מארב לילה"

ביום חמסין אחד אחר הצהרים, באה פקודה לחברת הנוער שלנו, שהבחורים אשר גמרו לא מזמן את האמונים, צריכים להיות מוכנים בשעה שמונה בבגדי עבודה לפני חדר האוכל. לשעורים כבר לא הלכנו, אמרו לנו להתכונן. תארנו לעצמנו למה קוראים אותנו וחיכינו בלי סבלנות לשעה שמונה.

השמש שקעה כבר מאחורי הגבעה באופק ואנחנו היינו מוכנים ליציאה. כולנו ישבנו על הדשא שלפני חדר האוכל, ושוחחנו עם הבנים והבנות, אשר לא היו צריכים להשתתף ביציאה. שוחחנו כאילו שהיינו נפרדים לזמן רב.

התאספו גם חברי משק מוכנים עם נשק וידענו שנצא לפעולה. ראינו את ההבדל שבינינו וביניהם: הם היו מאומנים והשתתפו בהרבה פעולות ואנחנו שלא מזמן באנו ארצה, והתאמנו רק כמה ימים כבר משתתפים בפעולה. נגש אלינו המפקד, הוציא חמישה בחורים: שלושה למקשרים, אחד לכתה הראשונה ואותי לכתה השניה. קבלתי רובה, כדורים ושני רמונים ויצאתי למיפקד. היתה בס״ה מחלקה מחולקת לכיתות. כולנו הקשבנו למפקד אשר מסר לנו את

כל הפרטים. עמדתי במצב נוח כחיל ותיק מאומן. רובי במצב הצג. מסרו לנו שיוצאים למארב לילה. לפי פקודה שקטה זזנו בשורה ערפית לדרך, שהובילה אותנו למקום, שהיינו צריכים לפעול שם. מאתנו היו רק חמישה בחורים, היתר נשארו במחנה, מוכנים לבוא לעזרתנו בעת הצורך. עלינו על הגבעה שהיתה במרחק מאות מטרים מן הכפר הערבי שבו לא היתה שום נפש חיה. בהליכה כפו־פה נכנסנו לשטח הפעולה, בתוכו עבר פס ריק קצור של 20 מטר רוחב. שנים שכבנו בצד אחד של הקו לכל האורך. המיטה והעזרה הראשונה היו מאחורינו. הפקודה היתה לעשות מחסה ולחכות לערבים שהיו צריכים להופיע בתחילת הלילה לקצור דורה. ואם יופיעו בצד השני של הקו — לפי פקודה — אש. תכף נזכרתי במה שלמדתי במשך הימים האחדים באמונים, והתחלתי עם החבר שהיה אתי, להוציא את האדמה מתחתנו. עשינו גבעה קטנה לפנינו וזאת היתה העמדה שלנו.

שכבנו בשקט. הרובה היה טעון ומוכן לימיני. החושך ירד כבר. היתה רוח חמה מן המזרח ולא מרחוק הגיע רעש של טרקטור. אנו שוכבים ומחכים לאויב. כל מיני מחשבות עוברות במוחי: אנו חברת נוער שלפני חדשים מספר באנו ארצה והתאמנו רק כמה ימים, וכבר משתת־פים במארב לילה שממנו יכול לפרוץ קרב רציני. לפעמים תקף אותי פחד ושוב מחשבות. אני נזכר איך שאני במחנה ריכוז מאחורי גדר השמלית ולידי שומרים מזוינים, רעב וקופא מקור ומבקש ארץ ובית ולחיות בשקט ובשלוה. ופה הנה אני שוכב כבר בשדה פתוח ולוחם בעד ארצי ובעד החרות.

התקרב כבר אמצע הלילה ואנו שוכבים ושוכבים. לפעמים היה נדמה שהנה מתקרבת איזו דמות מרחוק. עם כל רשרוש חשבתי: הנה מתחילים. וכך עבר חצי לילה. לפעמים היינו שומעים את רעש המקשרים, שהיו לצד הכפר. היו רגעים שבקשתי בלבי, שיבואו כבר כדי לירות בהם או לזרוק רימון — ואין.

הערבים לא באו. באחת בלילה קבלנו פקודה להתאסף בדרך, חוזרים למשק. בשורה ערפית חזרנו ובשמחה גדולה פגשנו את החברים המחכים לנו, שהיו צריכים לבוא לעזרתנו.

אהרון ב.

גלברד אריה

נולד בגרמניה, למד בבית ספר עממי, אך בגלל המצב הכלכלי והחוקים האנטי־יהודיים נאלץ להפסיק את לימודיו. עבד כשנתיים. בגיל 16 עלה לארץ ישראל במסגרת חברת נוער, לגבעת ברנר. הוא לא גמר הכשרתו ועבר לחולתא. כאן נכנס לחיי החברה ולעבודה בדייג. עם פרוץ

א. גלברד

המלחמה נאבק כל הזמן על גיוסו ואף ניסה להתגייס על דעת עצמו.

עמד כל הזמן בקשר מכתבים הדוק עם בן־דודו הרשל גרינשפן,* שנקם בפון־ראט, הציר הנאצי בצרפת. הרגיש כי מחובתו ללכת בדרכיו. כשנראתה אפשרות להתגייס לשירות ימי מיוחד, מיהר לעשות זאת. לאחר הקורס הימי, כשהתברר לו התפקיד העומד לפניו, פיקפק אם דווקא הוא האיש המתאים לכך. אולם לאחר היסוסים רבים קיבל עליו את התפקיד, וכשקיבלו התמסר לו בכל השלימות האופיינית לו.

לא רב הזמן שאריה היה בתוכנו. חברים גם לא הכירוהו היטב. הוא בא אלינו בעודו צעיר, בטרם סיים את הכשרתו. קשה היתה עליו הקליטה בתוכנו, אולם תמיד השתדל להתגבר על הקשיים ולהתערות בחברה. מיעט בדיבור והסתגר בתוך עצמו. לאט לאט נכנס לעבודת הדייג, התקשר אליה והתחבב על חבריו בעבודה, אלא שמחשבה אחת ניקרה במוחו תמיד: נקמה.

בפרוץ המלחמה רצה מיד להתגייס לצבא. במאמצים רבים עלה בידינו לעכבו, בעיקר מפאת גילו הצעיר. הסברנו לו את עדיפות התגייסותו לשורות הבטחון הישובי. זאת קיבל. ועם הגיוס הראשון ליחידה ימית התנדב מיד, אף על פי שידע את הסכנות הכרוכות בפעולת היחידה הזאת. כשהיינו מזכירים לו סכנות אלו היתה בת צחוק מרחפת על שפתיו והיה חוזר ומדגיש כי שאיפתו היא לקחת נקם. אך לא נתנו הגורל למלא מאווייו: עם יציאתו הראשונה לפעולה נעלם מאתנו ואף את מקום קבורתו לא נדע.

להנצחת שמו נקראת אחת הסירות שלנו בשמו — אלו הסירות אשר אהב ואליהן היה קשור.

(מתוך „מגן בסתר" בהוצאת הסוכנות היהודית, תש"ט, חולתא).

*** אריה גלברד — בנם של שרה ועזרה גלברד, שניהם ראדומסקאים. האם אחותו של זונדל גרינשפן.**

ואלדפוגל יוסף

לזכרו

יוסף ואלדפוגל נולד בשנת 1927 בתל־אביב, להוריו דב ויהודית — משפחת פועלים שעלתה מראדומסק לארץ־ישראל עם העליה השלישית (1925). בבית ספג לתוכו מערכי היהדות ומתנועת הפועלים ורשומי חינוך זה ניכרו בו היטב. משגמר את בית הספר העממי הצטרף יוסף למשפחת העמלים הצעירה והיה אחד מפעילי הנוער העובד. נרתם לארגון החיים התרבותיים והמקצועיים של הסניף בתל־אביב. במסירות ובהתלהבות רבה מילא כל תפקיד אשר התנועה הטילה עליו, נפשו בקשה תפקידים אשר מלאו את כל ישותו.

חיבה מיוחדת היתה בו ביוסף לנוף ארצנו, שהכירו בטיוליו הרבים. כל שעת כושר שנזדמנה לידו, השתדל שלא להחמיצה ולהכיר פינה נוספת של ארצנו היפה. התלהב מהנוף והצמחיה הרבה של הגליל ומן ההוד הפראי והחבוי בהרי יהודה השוממים. עם העליה לנגב הצטרף יוסף לעולים לנחביר, ומאז גדלה חיבתו לנגב השמם והרחב. מה רבה היתה שמחתו, כאשר שמע כי לאחר ימי בצורת רבים התמלאו פתאום בריכות עסלוג' מים. „השמעת, יש מים בנגב, הבריכות בעסלוג' מלאו" — צעק בשמחה. יוסף שימש בתפקידים אחראיים ב„הגנה", ומשום פעולה של סיכון לא נרתע. את כל המשימות שהוטלו עליו מילא בשמחה ובמסירות נפש.

לפני עליתו למצדה שח לי: „ברצוני לראות את מצדה, את המקום ההיסטורי, בו נפלו אחרוני המורדים ברומי, יודע אני כי קשה הדרך, אולם עז רצוני להיות שם".

בעליתו דובבו שפתיו: „לראות את מצדה — ולמות". הוא השתתף במסע החי"ש למצדה בשנת 1947, כארבעה חדשים לפני מלחמת השחרור. במסע הזה מת ואל מצדה לא הגיע.

דוד

מעזבונו

„רשימת הנופלים במערכה"

מוקדש לאלה שהלכו ואינם אתנו

אני בן עשרים ובאחת מפעולות המרי העברי נפלתי ולרגל הבחירות לקונגרס קמתי לתחיה ואני מרשה לעצמי להפתיע ברשימה מיוחדת „רשימת הנופלים במערכה". הייתי חבר בתנועה ציונית־סוציאליסטית, קיבלתי חינוך חלוצי, למדתי את בעיות תנועת הפועלים, הבעיה היהודית, פרשת „השומר" וההגנה בישראל, ספגתי לתוכי את כל הערכים והאידיאלים האלה, ומתוך הכרה מלאה ביעודנו בארץ, מתוך אמונה נחלצתי לצו השעה. לפני גמר המלחמה התגייסתי למשק. **הייתי חבר בהכשרה. קראתי על ששת מיליון אחים טבוחים, שמעתי על העינויים והאכזריות של הנאצים, אולם ידעתי כי ידי קצרה מלהושיע.**

י. ואלדפוגל

ובינתיים עבדתי והתאמנתי, חכיתי בכליון עינים לגמר המלחמה, לקראת אותו יום בו אוכל גם אני לקחת חלק במערכה להצלת אחים רדופים — הצלת שארית הפליטה. יום הנצחון הגיע. גרמניה הנאצית נוצחה וניצחה — ששה מיליון אחים נרצחו ולי היה זה יום אבל.

שלושה חדשים עברו מיום הנצחון, אלפים מתו במחנות הרכוז, העליה סגורה ובארץ — שקט. מתוכחים על בילטמור, עליה חפשית, מדינה דו לאומית וכדומה. התשובה — הצהרת בוין. הוכרזה המלחמה. האכזבה קשה, ושוב ויכוחים. ללכת או לא ללכת לועדת החקירה. וכרגיל הולכים. אי־שם תוסס משהו בארץ. המאבק התחיל. אניות מעפילים מגיעות לחוף. בקיצור — „שמח“.

באחד הימים, היה זה מזג אויר נחמד, הכל תוסס וחי, נקראתי... ידעתי כי הגיע הרגע. כל היום התרוצצתי ובמוחי מחשבה אחת: הנצליח? לפנות ערב הכל מוכן, יצאנו. הלכתי ובלבי אמונה ותקוה. לא ידעתי כי לא אשוב עוד. אך ידעתי כי הולך אני בשביל אלה החיים, בשביל אלה הרוצים לחיות. נפלתי בעד המולדת, בעד ההעפלה וחופש העליה.

ייתכן שלא הייתי קם לתחיה, אך בגלל הבחי־רות נאלצתי לעשות כך. הרגשתי שאני חסר, כי רשימתי חסרה: — רשימת הנופלים במערכה.

והנה ראשית מלאכה, אחרי קומי לתחיה: עברתי על כל העתונים מאותו יום מר ונמהר שנפלתי: ב־29 ליוני נכלאו המנהיגים — חיפו־שים. מאסר אלפים, חיפושי הנשק ביגור. הייתי בטוח, כי עוד באותו שבוע אמצא את תגובת הישוב. חיפשתי בכל העתונים היומיים, בכל השבועונים, — לשוא. קראתי כי מליאת הועד הלאומי התכנסה והוחלט על „תכנית ישובית“, ואני ממשיך לקרוא בכל יום, כי דנים על ביצוע התכנית הישובית, דנים על מאבק הישוב, על אי שיתוף עם השלטון, דנים ודנים. המנהיגים עודם כלואים, החיפושים עודם נמשכים. רפיח עודה גדושה. איני יכול לתאר — פשוט קשה להעלות זאת על הניר. רצים ללונדון ומלונדון לפריס ומפריס לושינגטון, מתרפסים. התכנית הישובית הוכנסה לארכיון הציוני בירושלים, לבית המוסדות.

אני קורא וקורא, והנה נזדעזעתי: גירוש מעפילים מהארץ. לא יתכן. איני מאמין. איני תופס. ודמי זועק. אני מחפש וממשיך לקרוא: אספות מחאה בתל־אביב, ירושלים וחיפה, שבתון, ויכוחים, נאומים, כנוס הועד הלאומי. עומדים להפעיל את התכנית הישובית. אני נרגע. בקוצר רוח עברתי על העתונים והגעתי לאותו יום בו אני עתיד לקרוא: „הוכרז מרי אזרחי, אי שתוף עם הממשלה“ וכו'. אך מה קרה? איני יכול לתאר.. פשוט, קשה להעלות זאת על הניר. אני קורא: הסוכנות היהודית מחכה בכליון עינים לקבלת הזמנה לשולחן עגול. חושב אני, שמא פסחתי על כמה עתונים ואפשר מרוב חפזון לא עמדתי על הכתוב. אולי כבר שוחררו המנהיגים, פסקו החפושים ונשלחו לביתם האלפים בלטרון ורפיח, שמא פסקה הרדיפה והציד אחרי המע־פילים ?..

חזרתי וקראתי את העתונים, ומצאתי את הכרזת הממשלה הבריטית על ההעפלה, על האנשים חסרי המצפון, מצאתי את הדיאגנוזה, שבריטניה מצאה למחלת היהודים — חידקי פשיזם. ואני ממשיך לקרוא על הטיסות והפגישות הרשמיות והבלתי רשמיות, על הויכוחים והדינים והחשבונות ולבסוף אני קורא על הצעת החלוקה, שהנהלת הסוכנות הגישה, ועל הדיונים עם הממשלה הברי־טית על שתוף פעולה בדיכוי הטרור בארץ וכו'. כשהגעתי עד הלום החלטתי לחזור למקום שממנו באתי — לקבר. אולם שני דברים עכבוני — הבחי־רות והבושה. הוטלה עלי שליחות וככל בא כח של מפלגה אני צריך לעשות תעמולה. ואיך אוכל להופיע בפני חברי שנפלו ולספר להם? האם לשם כך הלכו למות ?... האם בשביל חלוקה, שחרור שלושה מנהיגים ודיכוי הטרור בארץ נפלו? אני מעז לאמר כי רימו אותם! הם הלכו כשדגלם הוא עליה חפשית, הם נפלו על מזבח ההעפלה והמ־דינה העברית. לפנים היו מפולגים לזרמים ולמפ־לגות, אולם עכשיו כולם מאוחדים, הם דורשים המשך המאבק, הגברתו והקפתו את כל שדרות העם. חברים, בשם רשימתי „רשימת הנופלים במערכה“, אני פונה לבוחר ולבוחרת, לאלה העתי־דים עוד ליפול במערכה — דעו לשם מה אתם נאבקים, לשם מה אתם הולכים למות. בחרו בהנה־גה חדשה, במנהיגות לוחמת, אשר תדע לרכז סביבה את העם למאבק רציני וממושך, לעליה חפשית ולקוממיות עברית בארץ־ישראל. זוהי הצואה, צואת הרשימה ט"ז, היו נאמנים — כי דמם לא ישקוט ולא ינוח עד אם יתגשמו האידיאלים אשר עליהם נפלו.

(„בשער“)

מתוך מכתבים

— — אינני יודע אם אוכל לכתוב לך הרבה, אינני יודע אם בכלל תקבלי עוד מכתב ממני. יתכן, כי זה המכתב האחרון, — הימים הם טרופים כל־כך, — מסוכנים ומעניינים. — — אינני יודע באיזו זכות אני יושב וכותב, ובכלל באיזו זכות אני חי, כששנים מחברי אינם עוד. האם את יכולה לתאר לך מה פירוש הדבר, ששני חברים שהייתי אתם יחד, פעלנו יחד בתנועה, הלכו ולא ישובו עוד.

— — היודעת את מה פירוש הליכה למכל־אות? היודעת את מה פירוש השפלה? היודעת את, מה זאת גסות. שפלות, דכאון? ומה זו כבוד, כבוד עם, כבוד אדם. — — — ודאי זוכרת את את התכנית היפה והדמיונית לבוא לשווייץ, לעשות טיול, לחיות, לראות. כל זה גז ואיננו. הכריזו עלינו מלחמה, ואנחנו בחזית. — —

יתכן שתכעסי קצת עלי שאני עושה לך מצב רוח רע, אולם תחת להתקנא בך, כי את בשווייץ, ארץ יפת הנוף, בטוחני, שהיוצרות התחלפו והיית מסכימה להתחלף אתי ולהיות כאן. — —

(20 באוגוסט 1946).

— — יושב אני כרגע ליד הרדיו. הסימפוניה ה־5 של בטהובן נשמעת, הצלילים חולפים על פני וממשיכים את דרכם... עד לחדרך הקטן בג'נבה. את יושבת ליד השולחן ועובדת, פתאום נשמעת דפיקה בדלת. יבוא! הדלת נפתחת בזהירות ולאט לאט.. הצלילים נכנסים, את שואלת, מי שם? והם: ה צ י ל ו ! —

מה להציל? איך להציל? והם חולפים עוברים על פניך ומושכים אותך אחריהם. והם ממשיכים ועוברים את פריס, דרכם נמשכת לבריסל ומשם לכפר נידח ובו מחנה הסגר. את מתקוממת: לא אוכל להמשיך! אך אינך יכולה להם, כי הם יפים כל כך, הם זועקים כל כך. את מוותרת על תכניותיך היפות, את אינך יכולה לעמוד בזרם ואת ממשיכה. והנה... מה קרה? הצ־לילים פסקו. נשמעות שלוש דפיקות בדלת. הדלת נפתחת ולפניך שני אנשים, איש ואשה, פניהם חיורים וניכר בהם רוב סבלם. אנשים אלה היו במשך שש שנים במחנות ריכוז ואיבדו את בנם היחיד, את כל משפחתם, בודדים, גלמודים, ללא תקוה. הם נושאים את עיניהם אלי, אלינו, אליך ולכל יהודי. את משתוממת... על הרצון הכביר לחיות, על הסבל הרב, אך הם ממשיכים לשדר, הם שולחים את צליליהם לכל העולם. צלילים אלה הגיעו אלי והם נשלחו אליך ונקוה כי הם יגיעו לתעודתם...

(10 בדצמבר 1946)

זלוטניק (זהבי) יעקב

דיבורו בנחת. גינוניו של אצילות טבעית. אין חיפזון ואין בהילות. זהיר בכבוד החבר וברגשותיו. ואולם מאחורי המעטה הזה של עדינות ואדיבות, שכן כוח רצון מחושל, עם שנאה עזה למשעבד ולכל צורה של שעבוד.

נוטה שכמו לעבודה ולכל פעולה בלא אבק של רהבתנות והחזקת טובה לעצמו. בר לב ומצניע לכת — והוא רוכש את אמונך ואת אהדתך כבר בהיכרות הראשונה. וכלפי חוץ — איש המראה הטוב וההדר בכל הליכותיו והופעותיו.

✶

יעקב זלוטניק נולד בניסן תרפ״ו בבאר־טוביה, לאביו ר׳ שמואל זאבל זלוטניק (מצאצאי הרבי דוד מלאלוב זצ״ל) ולאמו מרת נעמי מבית שטיין מראדומסק — משפחה מהעליה השלישית שהתנחלה על הקרקע.

י. זלוטניק (זהבי)

כעבור מספר שנים עבר לגור עם הוריו בחיפה. סיים את בית הספר „יבנה" החרדי, למד בביה״ס ולבסוף בטכניון. עודנו תלמיד בבית אולפנא זה וכבר נכנס אל המחתרת (אצ״ל), לאחר שהיה שנים אחדות חבר בית״ר. בימי הרדיפות בשנת תש״ה, נודע שמו לבולשת הבריטית ונאלץ לנטוש את לימודיו בטכניון ונמלט לרחובות. אולם גם כאן המשטרה באה בעקבותיו ונאלץ לברוח.

יעקב זלוטניק (נמרוד) מגיע לפתח תקוה. יד רודפיו אינה משיגתו שם. כשנה תמימה הוא שקוע ראשו ורובו בפעולות הארגון. ממלא תפקידים אחראיים ויוצא לעתים גם לפעולות קרב. מפקדיו, הממונים עליו וחניכיו רוחשים לו אהדה רבה. הכל ידעו כי כל הדבר הקשה, הדרוש התמצאות מרובה ואחריות חמורה זלוטניק־„נמרוד" יבצענו. הוא לא הכזיב מעולם. הוא לא אמר די בתפקידים שהוטלו עליו. ביקש עוד ועוד. נפשו, השקטה כלפי חוץ, לא שבעה פעילות. רק ענינים קשים, רק אחריות קשה ורק מאמצים מרובים עשויים היו לספקה. ולאשר פנה ובאשר עסק — תמיד חיוך של טוב לב על שפתיו. חיוך זה היה מפתיע את חומרת המעשים והשעה ומביא הקלה ללבר־תיהם של הסובבים אותו.

בהתקפה על תחנת המשטרה ברמת־גן (באסרו חג פסח, כ״ב בניסן תש״ו) שימש יעקב מפקד עמדה שמאלית בתוך התחנה. בשמחה קיבל את פני „הסמלים" ברדתם מלמעלה עמוסים שלל הנשק, בדרך אל המכונית מבחוץ. כשהגיעה הפעו־לה לסיומה והנשק הבריטי מונח במכונית, פגע כדור ביעקב והוא כרע תחתיו. על פניו הצחות, בנפלו, לא מחאה ולא רוגז, רק הבעת תמיהה: האין זה מוקדם מדי? והרי יש בנפשו עוד אוצ־רות של רצון, של אחריות, של מסירות ללא גבול לרעיון, זה הנשק העיקרי כנגד האויב!

ורק בן עשרים היה במותו!

יעקב חורגין

(מתוך החוברת: „התקפת משטרת רמת־גן")

מתוך חיבוריו בבית־הספר

א. שחרור יהודה

אני ישׂשכר בן ירמיה הנפח, כותב את קורות אחי במלחמת שחרור יהודה מידי היוונים.

אנו התלכדנו בהר־אפרים מנינו כאלפים איש. אנו גרנו במערות, התפרנסנו מהצמחים והעשבים הגדלים בנקיקי־הסלעים. אבי היה מספק את נשקנו. עד כי לכל אחד היה מקלע, חנית ופגיון קטן. זמן רב היינו בטלים. כי לא במהרה עברו פה גדודים יונים. והיה בעבור גדוד יוני היינו מגיחים עליו מבין הסלעים, תחילה היינו רוגמים אותם באבנים גדולות וכבדות ואחרי כן במקלעות. ע״י כך היינו מצליחים לפזר את הגדוד וכאן התחילה מלחמת פנים אל פנים, מעטים כנגד רבים. כך חיינו כשנה. בינתיים נספו רבים. וגם באו חדשים וביחוד באו אלינו הצעירים, נערים עדיין. ואני שהצטיינתי בכמה קרבות מינו אותי למצביא הנערים האלה. הייתי מלמדם כל תרגילי המלחמה העיקריים. הם היו מספקי המים והמזון. והם גם היו שודדים בלילות רמחים ומגי־נים ממחנות היונים. תחת פיקודי כשש מאות נערים. והנה הגיעתנו פקודה מיהודה־המכבי לעלות ירושלימה. ובהתקרבנו לעיר כמרחק אלף רוס הוקפנו ע״י מחנה גדול של יונים, מזוינים מכף־רגל עד ראש. אנו הסתתרנו ביום במערות ובחורי הסלעים, ובלילות היינו מגיחים על החילים מן המארב והורגים בהם. כך נלחמנו כמה ימים. המזון פסק ומים אין, רבים החלו להתמסר לידי היונים. ראינו שאם ימשך המצב הזה זמן רב אנו אבודים. לכן בלילה אחד שלחתי עשרה נערים למצוא את מחסן המזון של היונים, ולפנות בוקר חזרו ארבעה מהם, ורק אחד נשאר שלם, השאר נפצעו. המחסן היה במרחק יום הליכה. והנערים סיפרו כי המחסן נמצא בין ההרים ומוקף כולו חילים כעשרת אלפים חיל. המחסן נמצא במקום המוקף כולו סלעים כחומה. השומרים הרגישו בהם וחשדו בהם לכן רצו לתפסם. הנערים התנגדו ולחמו כנאה לגבורים. שלושה נהרגו ושלושה נפלו חיים בידי היונים והשאר נמלטו.

אנו מוכרחים לשדוד את המזון בכדי לחזק את צבאנו ובזה להחליש את היונים. אני וחמישים נערים התקרבנו בלילה למקום המזון כמטוח המקלע ונתור את המקום מסביב — ותיכננתי תכנית כי עשרה נערים יעלו אל המקום הגבוה הנשקף מעל המחסן, ידליקו המון לפידים ויגוללו אבנים ויקימו רעש של מאות אנשים, ושאר הנערים ילכו אתי. כך עשינו למחרת בלילה, ואני עם שאר האנשים נצבנו מלמטה למחסן המזון. השומרים בראותם הלפידים ובשמעם את הרעש, חשבו כי באו עליהם המון חיילים, תחילה רצו להגן על עצמם, אבל לא יכלו לעלות ההרה נגד מטר האבנים. לכן נסוגו למטה וכאן נפלו לידינו ונהרגם, ורק מעטים הצליחו לברוח מידינו.

ונבוא כולנו אל המחסן ונותרו מן הנערים ארבעים ושנים איש. השאר נהרגו בקרבות וכל אחד העמיס על כתפו כמה שיכול מזון והחלנו להתקדם אל מחננו. החילים היונים שהצליחו לברוח, הזעיקו את כל המחנות מסביב והחלו לרדוף אחרינו. אנו רצנו ככל האפשר עד אשר האיר השחר ונראה כי המון רב של חילים נוהר אחרינו. ונחבא במערות ובנקיקים, ונקבע כי עם תחילת האשמורה השניה נצא ונתאסף כולנו ליד עץ השקמה היחידי. וציויתי לכולם לבל יצאו במשך היום מן המערות, החילים לא ידעו כי נחבאנו במערות וימהרו הלאה לחפשנו, ולפנות ערב חזרו עיפים ורצוצים והיו ביניהם רבים פצועים ונדע כי נלחמו אחינו בהם וירו בהם מכה רבה. בתחילת האשמורה השניה התאספנו כולנו ליד השקמה, ונלך אל מחננו עמוסים מזון־רב. הגענו למחננו ונותרנו כמחצית אנשינו אחרי הקרב שהיה להם עם הגדודים היונים שרדפו אחרינו. וישמחו כולם על המזון. וילבשו כולם רוח גבורה, ונחליט כי בלילה הבא נתקיף את שארית החילים היונים.

כאשר היינו מוכנים להתקיף את היונים, בא רץ מירושלים ויודיענו כי יהודה המכבי כבש את העיר וטיהר את המקדש. ונשמח שמחה רבה ונמלא עוז. ונתקיף את שארית גדודי היונים. המלחמה היתה קשה מאד אף כי שיתפנו גם את הנערים עמה. ובקרב זה רציתי לתפוש חי את שר־צבא היונים והוא כבר היה בידי, והנה קבלתי חנית בצדי השמאלי מחיל יוני, ואפול מתבוסס בדמי. ונער מנערי ראה את המעשה ויקלע מקלע בחיל ובשר־צבאו, ויריא אלי וישאני אל מחוץ הקרבות, וישקני מים ויחבש את פצעי. הקרב ערך עד למחרת בערב. ויסוגו שארית היונים, מאתנו נשאר אלף ומאתים איש ומהנערים ארבע מאות נער...

ביום אספנו את אנשינו, ונאסף את הפצועים ונחבשם. ונקח את נשקי החילים היונים ההרוגים ונלך לבוא ירושלימה. ואני נשוא בידי נערים מנערי. ונכנס לתוך העיר בסך כיונים. והעם מריע בקול לעומתנו. ונלך לבית־המקדש ואראה את

האורה הנשקפת מן המקדש. ויותר לא אוכל לכתוב כי מרגיש אנכי כי בא קצי...

שלום לכם אחי משחררי יהודה.
ברוכים תהיו נערי הגבורים לי לעד,
יהודה שוחררה ונשמתי שוחררה מגופי...

9.12.1942

יששכר בן ירמיה הנפח
שר צבא גדודי הנערים.

זעירא צבי

צבי זעירא נולד בתל־אביב ב־27 ביוני 1929 לאביו משה ואמו רחל. נכדם של ר׳ חיים וחיה רבקה גרוסמן מראדומסק, מגזע האדמו״ר ר׳ שלמה רבינוביץ בראדומסק, בעהמ״ח „תפארת שלמה״ שהיה מפורסם בחוגי החסידים בפולין.

צ. זעירא

גמר את בית־הספר העממי בת״א, זריז ושובב בכיתה, וכבר אז בלטו בו סימני עצמאות וכשרו־נות. הוריו שחפצו לחנכו בחיק־הטבע, שלחוהו ללמוד במוסד החנוכי במשמר־העמק. שם הרגיש הנער את עצמו בעולם חדש, ונקלט מהרה בחוג החברים החדשים ואף עשה חיל בלמודים, בעבודה וכו׳. שם בגר והרהיב עין רואיו. נתגלתה בו נטיה למכניקה והוכנס לביה״ס המקצועי שליד הטכניון בחיפה. הפליא את מוריו בשקידתו, בתפיסתו וביחסו האחראי ללמודים. ב־1947 גמר את בית־הספר והוא אז בן 18. כולו ער ותוסס ומלא כח עלומים. התגייס לחיל הנוטרים. יצא לבטחון הדרכים. נלחם ונפל.

✶

„צבר״ במובן הטוב של המלה. נטע עמוק שרשים במולדת, מזיגה נפלאה של עוז־רוח ותמי־מות ילדותית. חסון וזקוף־קומה, מוצק ולפוף שרירים, טוב־לב ואהוב על הכל.

עוד לא מלאו לו 18 שנה וכבר מצא את מקומו בתוך תופשי־הנשק של הישוב. עשה את חובתו בלי היסוסים ובלי בעיות. בן־חורין היה במחשבתו ובמעשיו. „גבור״ — לאו דוקא. האווירה שבה גדל וחונך הביאתו לידי מילוי חובתו כאל דבר המובן מאליו. לא אידיאה — אלא טבע, אינסטי־נקט. שפע החיים התוסס בקרבו ואהבת החופש הטבועים בנפש ה„צבר״ הם המזרזים אותו בשעת הסכנה, לקום ולאחוז בשלח, כאותה החיה המתמ־תחת ומתכוננת לקראת רחש הסכנה המתקרבת.

כשראיתיו בפעם הראשונה במדים, הבחנתי בפניו את העשוי ללא־חת. לאחר ששוחחתי אתו על אהבת המולדת ועל קדושת הגנתה הפסיקני באמצע, כביכול, אל תשחת מליך על דברים המובנים מאליהם, וביקשני להסביר לו את השוני בין רובה אנגלי ואיטלקי, ולאחר כך: על ההבדל בין פצצה תוצרת „בית״ לבין פצצת מילס. וכאן היתה הקשבתו רבה להבין דברי. וכך בכל הפגי־שות להבא. תוך כדי פעולותיו יום־יום גדלו בו האמונה והבטחון־העצמי, כמו שמעידים דבריו באחד ממכתביו:

„חולון, 19.8.47. לפני על השולחן נמצאים מכתבך ומימיני רובה טעון. ברגע שכתבתי מלים אלו לקחתי את הרובה ביד ובחנתיו היטב. אומר לך את האמת, נתקלתי בעובדה מענינת והיא, שבשעה שאני מחזיק את הרובה הזה ביד, איזה מין רגש־בטחון אופף אותי... זהו ידידי הטוב ברגע זה. אני יודע שאוכל לסמוך עליו בעת צרה. ואני כאילו מרגיש שאף הפלדה הקרה מבינה אותי״.

מילא את חובתו בשלימות, בתמימות ובדרך הטבע. ונפל. נפל ונשקו בידו.

ב־22 לינואר 1948 יצאו בטנדר ששה נוטרים ובינהם צבי, לבדוק את הכביש ירושלים־תל־אביב ולהבטיח את שירות המכוניות בדרך זו. לא הרחק מהכפר הערבי יעזור, נכנסו בקרב עם ערבים שארבו להם בדרך. מיכל הבנזין של הטנדר נפגע והמכונית התלקחה. הנוטרים מצאו להם מחסה בצדי הדרכים. נתלקח קרב, אך הערבים גברו והכריעו את השבעה.

צבי ועוד כאלה הביאו לנו בנפשם את המדינה. תהא זאת משום נחמה פורתא למשפחה השכולה.

„הרובה של ההגנה בידי״

לעץ שתול על פלגי מים דימיתיו. לא לאחד מעצי־נוי אלה, שכל רוח מצויה עלולה לעקם את גזעו, אלא לעץ אלון צעיר, מושרש היטב בתוך אדמה פוריה, העומד בפני כל סערה וכל פגע רע והמבטיח גידול ארוך־ימים; לא כחל ולא שרק אלא קיום פשוט ובריא לטובת הכלל.

בן־בית היה בתל־אביב עיר מולדתו, אפס, הר־בה סיפוק נפשי לא מצא בה, ובהגיעו יחד עם אחי משה — הוא אביו — למרחביה, והוא אז נער בן 13, נבלע מהר בין אנשי הקיבוץ ונעשה בשר מבשרו.

צבי לא היה איסטניס ביותר ועל אחת כמה וכמה לא אהב להתפנק. כל עבודה קשה היתה בשבילו עבודה קלה, כי מתוך חדוה אץ אליה ומה־גם כשידע, שעבודה זו תהיה לתועלת הזולת. לא חיבב ביותר דברי־עיון, כי לבו היה נתון למעשים, דברים ממשיים, עבודה, יצירה. והוא שאף לא רק להכיר את הדברים, אלא גם לעמוד על שרשם. ומכאן — חיבתו לבית הספר במשמר־העמק, בו גמר את לימודיו הראשונים, ואח״כ — לביה״ס למלאכה שליד הטכניון בחיפה.

וכצורת מעשיו כך גם צורת הביטוי שבינו ובין רעהו: לא פילוסופיה, לא פלפול, לא ויכוח־סרק, אלא הדי־מעשה, תמונות אמיתיות, בבואות של דברים כמות שהם. אכן, מבעד לתיאוריו המצומצמים ושיחותיו המקוטעות היו נשמעים רחשי נפשו, נפש נער עליז, פשוט ומעשי, טוב־לב ומסור להוריו, לחבריו, לעמו ולמולדתו כל הימים.

זכורני, שפעם „עינו״ מורי ביה״ס את צבי בבחינות־נוספות בשפה האנגלית והוא נעזר במקצת על־ידי בענין זה. פתאום הפסיק את קריאתו ואמר: „אמנם, על ספסל הלימודים אני מתקשה לפעמים בהא ובדא, אבל, לעומת־זה, בבית־המלאכה אני שר שיר־מזמור לנפחיה בלי צליל מזויף כלשהו; והרי אני עסוק עכשיו בעשיית פטיש, פטיש לתפארת״.

בעבודה, הגנה והחשת עזרה לזולתו — ראה לא אידיאה סתם אל חויה אישית.

המימרא השגורה בפיו היתה: „השבוע עזרתי לאמא בזה ובזה״. בעזרה ראה זה מה שיהודי אדוק רגיל לראות בלימוד פרק משניות...

בפעם האחרונה ראיתיו עובר את הדר הכרמל בחפזון כשהוא עומד בתוך טנדר ואומר לי „שלום״ בנפנפו את רובהו באויר, כולו צוהל וצוחק, כאילו רצה לומר לי: „ראה, סו״ס הרובה של ההגנה בידי״.

ועץ־אלון זה נגדע לפני גמרו י״ח שנה!

שלמה זעירא

(מתוך חוברת „השבעה״, לזכרם של שבעת נוטרי חולון).

ממכתביו לגדעון

חולון, 31.8.1947

לגדעון, בקריית־חיים שלום רב!

ובכן, אני כבר בתפקיד נוטר, כפי שהידעתיך. קיבלתי את מכתבך רק אתמול ושמחתי לו מאוד. ודאי ידוע לך מה שהתחולל בסביבתנו משך השבוע האחרון, לפי הרדיו. הרוכלים הערבים חדלו לבוא זה יותר משבוע. כל האינצידנטים קרו בדרך לחולון; יהודים נדקרו ונרצחו, אוטו־מובילים של נוסעים נרגמו בדרך ע״י ערבים והיה הכרח לנסוע בדרכים צדדיות. הגיע לידי־כך שחיכו אצלנו לפורעים מבני־דודנו, אך הם לא העיזו להיכנס לישובנו.

אמי נסערת ודואגת לי. כשאני עומד ללכת לאיזה מקום — מתעורר אתה ויכוח, היא אחוזת פחד ומצטערת שנתנה לי להיות נוטר. אני, כמובן, צוחק ואומר שהנני מרוצה.

אבל מהיום שקט קצת, אחרי העוצר שהוטל על שכונות־הספר בין יפו ותל־אביב. תאר לך, משמרות שוטרים ליוו את השיירות שלנו ואף אלו נרגמו באבנים בלי שהגיבו על כך. מה שמרגיז הוא — שוטרים בריטיים אלה שומרים עלינו שלא נגיב.

אשר לשנת־שירות: זה לי חודש ראשון בתפקיד, הרגשתי טובה ואין לי להתאונן.

כידוע לי, אתה צריך להתכונן לבחינות, עליך להתחיל ואח״כ תסתדר בבית־הספר. מה נשמע בקריה ובחוגנו? אמור שלום לאמך ולאביך, גם לרותי, עליה להיות ילדה טובה. ד״ש לכל החברה, לבנדקובסקי ולכל פרחחי הקריה.

חולון, 27.11.47.

לגדעון, שלום רב,

כפי שהנך יכול להיוכח אני שוב בחולון וממלא את תפקידי במשטרת הישובים העבריים. זמן רב לא כתבתי לך, יקירי, ורשאי אתה להאשימני ברשלנות, אך סיבות חשובות מנעו ממני לכתוב לך. אנו עסוקים בשבועות אלה בשמירה 16 שעות ביום, שומרים בעיקר בתל־אביב, ביום ובלילה. מצב הבטחון רופף; לעתים קרובות נשמעות יריות, ודאי מצד אויבינו, ועל הנוטרים מוטלת עבודה אחראית — האם לא נקיימה באחריות?

בלילות־השמירה נתכבדנו במגדנות בבית־חרושת סמוך, ובעתונים ושבועונים במערכת „הבוקר" ע״י מכירים ותיקים שלי. בשעת בטלה מפטפטים עם הטלפוניסטיות, וכך עוברות שעות המשמרת והנני חוזר לביקור בבית, כי שם דואגים לי, בעיקר אמי, כמה היא מסורה לי!

בימים אלה עומד הישוב בציפיה לתוצאות הויכוחים בלייק־סכסס על הקמת מדינתנו; נקוה לנצחון. האם עוד לא הגיעה שעתנו, גדעון? בינתיים הציבור שלנו מעוצבן וכולו מרוכז בדיונים ואף אנו הנוטרים כך.

חולון, 30.12.47

לחברי גדעון, שלום רב.

זה זמן התכוננתי לענות למכתבך, אך לא יכולתי. האמן לי, שלא היה לי פשוט זמן לכתיבה, כי בתור נוטר במקום בימים טרופים וקשים אלה אינני ברשותי. אינני נפרד, כמעט, מהרובה מאותו יום שהחלט על הקמת מדינתנו. אני יוצא בבוקר וחוזר מאוחר בערב. כל היום אני בעמדות ובנסיעות בטנדר, זהו תפקידנו כעת, תפקיד חשוב ואחראי מאוד.

מצב הבטחון מחייב עמידה על המשמר של כוחות הבטחון ואנו — אנשי השירות הרשמי, לבושי־מדים ומחזיקי־נשק — דרושים מכמה טעמים. לא־פעם אנו יורים בכיוון לעמדות האויב, כי הוא מטרידנו ורוצה לפגוע בנו. הנוכל לסבול ולשתוק? אילו לא היה השליט הזר — ודאי שהיינו מסתדרים יותר טוב. זה שבועות שכדורי־האויב מגיעים לרחובות של חולון, ולא־אחת נפל בחלקי להשתתף בחילופי־היריות. בכל אופן אָנו עומדים עמידה איתנה ואמיצה, אף אחד אינו מפחד וכולם נכונים לקבל את פני המחר בשמחה ולהגן על מדינתנו.

להתראות,

צבי

טונדובסקי משה

משה (מוסה) נולד ב־18 בינואר 1925 בפולין, להוריו אליעזר וחיה אסתר (בוגייסקי) מראדומסק, (נכדו של מיכאל בוגייסקי).

בהיותו בן 4 עלה עם הוריו ארצה והשתקעו בחיפה.

לפני סיימו את ביה״ס התיכון כבר הלך בעקבות אחיו הגדולים והתגייס אף הוא לצבא הבריטי (1942). בצבא שירת בתפקידים שונים ונדד בארצות רבות. בהיותו עם הצבא בבלגיה למד שם הסרטה, ובמקצוע זה עבד גם לאחר שחרורו מהצבא.

מ. טונדובסקי

משה עבד בקולנוע נודד מטעם המרכז לתרבות של ההסתדרות הכללית. עבודתו זו איפשרה לו לעבור את הארץ לרחבה ולארכה — הארץ שכל כך אהב אותה והיה נדמה לו שטרם מלא את חובתו כלפיה.

אחרי שנה וחצי של חיי אזרח חזר לשורות הצבא.

משה היה חייל אמיץ וחבר מסור, בין המתנדבים הראשונים למילוי כל משימה קשה.

חלומות רבים רקם ולא זכה להגשימם.

בעת שיחרור חיפה שם קץ לחייו כדור של צלף ערבי (18 באפריל 1948). והוא רק בן עשרים ושלוש שנים.

מינץ דוד

חיילי הגדוד ומפקדיו עומדים דום על קברו של חברם דוד מינץ שמת בעת מילוי תפקידו בשירות פעיל ביום שבת, ח' באב תשי״ד (7.8.1954).

ד. מינץ

דוד מינץ נולד בעיר ראדומסק (פולין) ב־5 ביולי 1923 להוריו יהודה ושרה. לאחר שסיים בי״ס עממי התחיל ללמוד מקצוע. בפרוץ מלחמת־העולם השניה ברח דוד מפולין לרוסיה, שם נחשד כאויב המשטר הסוביאֶטי ונכלא במחנה מעצר. שם נתגלה כאדם יהודי גאה, שלא הניח כי ישפילוהו. בשנת 1942 שוחרר ממחנה־המעצר והתגייס לצבא האדום. הוא לחם בחזית האוקראינית ונפצע בקרב. אחרי המלחמה חזר דוד לפולין ועסק הרבה בהברחת יהודים לארץ־ישראל (ביום האחרון לחייו גילה אחד מאותם יהודים „מוברחים" בתוך הגדוד). בשנת 1947 עבר דוד מפולין לגרמניה המערבית מחופש כחייר אמריקאי. בראשית מלחמת־השחרור עלה לארץ באניה „אלטלינה" והתגייס מיד לצה״ל. פעל בחזית הדרום וסיים בהצלחה קורס מרגמות. כתום מלחמת־השחרור עבר לגור בתל־עריש ועבד כשען. לפני כחצי שנה נשא אשה, עבר לגור בחיפה, שם עבד כשרברב ורכש דירה.

בארבע השנים האחרונות נמצא דוד בגדוד שלנו, ועד מהרה נעשה אהוב על כל חבריו ומפקדיו. יצא אתנו לכל תקופות השירות הפעיל. כאן נתגלה דוד באופיו האמיתי: בחור שקט וחייל למופת, ועם זאת אוהב חיים ועליצות. יצא בזמן לאמונים, התנדב לכל עבודה קשה והיה אחד הקלעים הטובים ביותר בפלוגתו (הפלוגה המסייעת). בשעות מנוחה אהב לשבת בקרב חבריו, לספר זכרונות מן העבר או להשמיע בדיחות, בשעות ערב היה מאריך לשבת בחדר השק״ם.

ביום האחרון לחייו ישב מתחת לעץ וסיפר, כמנהגו, הלצות. עד שפתאום הרגיש שלא בטוב...

זכרו של החייל והחבר דוד מינץ יישאר חרות לעד בדפי קורותיו של הגדוד.

(מתוך „עלון הגדוד", 13.8.54)

נונברג יעקב

אחי יענקלה

אחי יענקלה ז״ל נולד בשנת 1919 בעיר ראדומסק שבפולין. חביב היה יענקלה על כל הילדים בגלל קולו הערב והנעים. הוא שר שירים יפים ולימים אף למד זמרה אצל חזן בית־הכנסת הגדול שבעיר. הוא היה מקובל על חבריו הילדים, בגלל אומץ הרוח הטבוע בו משחר חייו. ליענקלה יצאו אז בעיירה מוניטין בתור ילד יהודי, היודע להשיב לפורעים ולבריונים כגמולם, ושלב יהודי נאמן פועם בו. ב־1935 הזמינה נבחרת הכדור־רגל של העיר ראדומסק, את קבוצת הכדור־רגל המפורסמת „הכח״ מבנדין, שהיתה אז אחת הקבוצות המעולות בפולין, למשחק ידידותי. קבוצת „הכח״ היהודית ניצחה, כמובן, את נבחרת ראדומסק בתוצאות 0—8 (השוער של קבוצת „הכח״ היה נתן נונברג ז״ל, בן־דודנו, שנרצח בידי הנאצים). בסוף המשחק, משנוכחו השקצים שקבוצתם עומדת להפסיד, החלו להתקיף את היהודים בסכינים. למשחק זה נזדמנו יהודים רבים וביחוד מבין הנוער היהודי מכל הסביבה — ויענקלה ז״ל הלהיב את הנוער לעמידה על הכבוד הלאומי והוא עצמו יצא לקראת הפורעים וקרש בידו.

ב־1935 עלה ארצה עם הוריו. בן חמש עשרה וחצי היה בהגיעו לארץ. כעבור חדשים אחדים פרצו מאורעות תרצ״ו. עם התחלת המאורעות הצטרף יענקלה על אף גילו הצעיר לשורות ארגון ההגנה. לאט לאט הכירו מפקדי ההגנה את כוחו וכשרונותיו, ונמסרו לו תפקידי הגנה ושמירה אחראיים ביותר. בשנת 1937 נפצע באחת ההתנגשויות עם הפורעים הערבים ברגלו השמאלית. הוא התרפא בבית ואמנו הטובה והמסורה ז״ל חבשתו כמה חדשים. הדבר היה כרוך בקשיים מרובים, כי היה צורך לשמור בסוד, ולהכחיש את השמועה שיענקלה נפצע בקרב נגד הערבים.

בסוף שנת 1937 היה יענקלה בין המתנדבים הראשונים לחיל הנוטרים, ועם יסוד פלוגות הלילה של הגנרל וינגייט הצטרף אליהן. לכל התקפה נגד כנופיה מסוכנת, בה השתתף וינגייט עצמו, היה לוקח עמו גם את יענקלה וקרא לו „ידי החביב״. באחת הפעולות נפצע שוב בפניו ובאפו ונותח. הפעם קיבל טפול רפואי בבית חולים צבאי, והגנרל וינגייט היה בא לבקרו לעתים קרובות ומביא לו מתנות לבית החולים.

באוקטובר 1939, בפרוץ מלחמת העולם השניה, שוב היה יענקלה בין המתגייסים הראשונים לפלוגה היהודית בצבא הבריטי. אחרי זמן קצר נשלח למצרים, שם השתתף במלחמה נגד האיטלקים במרסה־מטרוק.

בחזית המדבר שירת 4 שנים. בבקוריו בארץ, לחופשה, כל כמה חדשים, היה מביא עמו מטען יקר שמסרו לרוב לאחד הקבוצים. לא אחת סיכן חייו בהעברת הנשק מהמדבר המערבי למצרים, דרך הבקורת הקפדנית של המשמרות הצבאיים

י. נונברג

הבריטיים והוא חדור תחושת שליחות לאומית נעלה.

עם יסוד הבריגדה היהודית הצטרף יענקלה אליה. הוא נלחם באומץ לב ובהתנהגותו האמיצה הלהיב את יתר החיילים.

אחרי שהאויב הגרמני נכנע ללא תנאים, היה יענקלה בין הראשונים, אשר נשלחו ע״י הבריגדה היהודית, להדריך את הפליטים בזרימתם אל חופי הארץ ובסיוע לנחשלים בהעברת הגבולות.

במאי 1946 שוחרר יענקלה מהצבא, אחרי שש וחצי שנות שירות, אולם בעוד שנה, ב־29 בנובמבר 1947, ביום החלטת או״ם על הקמת המדינה היהודית ויום פרוץ מלחמת השדרור והעצמאות — התייצב לפני מפקדת החזית בחולון. הוא הציג עצמו בתור חבלן מנוסה ומומחה, ומהרגע הראשון להתגייסותו, הרגיש האויב הערבי את נחת זרועו. ידי יענקלה היו מלאות עבודה בהנחת מוקשים, בריכוז חמרי נפץ והרכבתם וכו׳. בחמשת החדשים הראשונים למלחמת השחרור, היה יוצא כמעט בכל לילה לשתי פעולות חבלה ומניח אחריו תל חרבות.

באפריל 1948 השתתף יענקלה בקרבות בחזית לטרון, ושם נפל בשבי הלגיון הערבי, אבל כחות ישראלים הצליחו לכבוש בחזרה את השטח והוא שוחרר יחד עם כל שאר החיילים היהודים שהיו בשבי.

אחרי זה הועבר יענקלה לחטיבת גבעתי בתור קצין חבלה, ונשלח לחזית הנגב — החזית המכרעת בימים ההם. הוא קיבל תפקידים חשובים מאד של מיקוש בקבוצי הנגב המרוחקים, ומלא את תפקידו באמונה, ובמסירות נפש ובהצלחה מרובה.

ב־10 ביוני 1948, ג׳ בסיון תש״ח, יום לפני ההפוגה הראשונה, נשלח שוב לעזרת קיבוץ „גלאון״. באותו היום הפגיזו המצרים קשה את כל האזור. על אף זאת יצא עם עוד שני חבלנים, תחת מטר ההפגזה, למקש את באר המים שבמקום. בראותו שהפגזות המצרים גוברת והולכת, פנה לחבריו — אנשי קבוץ „גלאון״ ובקש מהם להתרחק קצת מהמקום ולהתחפר נגד צליפות המצרים. הוא אמר להם כי יוכל לבדו לזרוע את המוקשים. חבריו הפצירו בו שיפסיק בפעולתו ויחכה למחר, כיון שכבר החשיך היום והפעולה כרוכה בסכנות מרובות. אבל יענקלה סירב וענה, כי סכנה היא להשאיר את המקום, מבלי לזרוע סביבו מוקשים.

והנה אחרי כמה דקות נשמעה התפוצצות גדולה, ששמה קץ לחייו של יענקלה. אחרי חיפושים נמצאו חלקי גופו המרוסקים ואחרי ימים אחדים הוצא ארונו מהקבר הזמני, בחצר הקיבוץ, לבית הקברות הצבאי שבמקום, בהלויה צבאית ובכבוד צבאי מלא... יהא זכרו ברוך ותהא נשמתו צרורה בצרור החיים!

דב נונברג

בשורות הבריגדה

מתוך הספר „יענקלה חבלן״ קובץ לזכרו של קצין החבלה יעקב נונברג, יצא לאור בסיוע חזית 5 צה״ל, תל־אביב — פרים, חשון תש״י, נובמבר 1949.

יעקב איננו. יעקב בעל הנפש הסוערת, הנלהב ומלהיב אחרים, בעל הלב היוקד, איש החזון והמציאות כאחת. יעקב איננו. זה הבחור היקר והצנוע, שהעלה כל חייו קרבן עולה על מזבח המולדת. מיחידי סגולה, שאין להם תמורה.

ואכן, לא רק ההורים, הקרובים, והידידים שיכלוהו, אלא כל הישוב הלוחם. הכרתיו מילדותו. נכנס ויוצא היה בביתנו, כחבר לאחי הקטן ממני בשנים. לא רבים הכירוהו היטב כמוני, לא כולם עמדו על פאר סגולותיו.

הוא עלה לארץ ב־1936. בעל מקצוע מושלם בעבודות נגרות. ומיד נחלץ לתפקידי המגן — עד שנבלע בהם כולו.

ב־1936 פגשתיו ליד גדר־התיל בצפון („חומת טיגארט״), והוא נמנה כבר אז עם ותיקי ההגנה בירושלים. מזה שנים עמד על משמרתו בכל המקומות המסוכנים בארץ, בלי להוציא נשקו מידיו. ורק בעטיו של הצד הפנימי הזה להשתתף בגופו ובנפשו בהגנת הישוב, לא החזיק מעמד בבית הוריו, לא אזר כוח לשבת בשלווה ולבנות עתידו האישי בארץ. להט אהבתו לעם ולמולדת לא ידע גבולות.

במלחמת העולם השניה התגייס, עם הראשונים, לצבא הבריטי. רוב הזמן שירת בפלוגתי. משנסתבכו היחסים בינינו (מי חייל ולא נסתבך פעם עם הסרג׳נט מייג׳ר שלו) — פנה אלי ואמר:

— אתה אל־נא תתחשב בי, ודרוש להענישני, כאילו לא הכרתני כלל. ואכן, לא הועילו הפצרותי, בקושי הסכים לשמש קורפורל. תמיד טען, שאיננו להוט אחר דרגות. „אמלא תפקידי גם בלי הדרגות״ —אמר. כזה היה.

שום חייל אחר לא העז, לא היטיב לעשות כמוהו בעניגים הקרובים ללבנו בימים ההם. קשה כיום למנות את המקרים המרובים, בהם מצא יעקב דרכים, בנסבות המחתרת, להעביר כל מיני נשק קל לארץ. כשלעצמי, אודה, לא ניסתי אף למלא תפקידי משטח זה. בתור סרג׳נט מייג׳ר

בטחתי ביעקב, שימצא לו, במובן זה, את הדרכים הנחוצים להעברת הנשק לתעודתו.

הנני נזכר במקרה אפייני אחד, כאשר נכנס פעם בריצה למשרדי בדארנה (קירנייקה) ומכונית־יריה „ברן" בידו. מבלי לחכות להסבר מצדו הבינותי מיד בקשתו — ומיד ניתן לו חופש לנסוע לארץ ישראל...

את דבר הברחת הנשק לא הטיל על שום אדם, או גוף צבורי. היה זה מפעלו העצמי של יחיד, שסיכן עצמו חדור הכרת שליחותו הקדושה.

עם הקמת הבריגדה היהודית, היה היא הראשון שביקש ממני להמליץ על העברתו לפלוגת השדה של חיל־ההנדסה. זו היתה פלוגה קרבית שעתידה היתה לבצע פעולות מסוכנות ביותר בחזית. לא היתה לו שום סבה אחרת לעזיבת הפלוגה הבלתי־קרבית בה שירת, בה היה אהוב על חבריו ובפרט על הסרג'נט מייג'ר שלו — מלבד רצונו להיות שותף ליצירה מושלמת יותר, היא החטיבה היהודית הלוחמת, שהיא כיום כבר נחלת ההיסטוריה.

לא ארחיב את הדיבור על חייו לאחר השחרור מהצבא. הדברים ודאי יועלו על־ידי אחרים. אציין רק, שפרק זמן זה בחייו לא היה אלא המשך לשלשלת עשייתו והקרבתו עד אז.

פרצו מאורעות ה־29 בנובמבר. ואנחנו, הקצינים, הסמלים והחיילים יוצאי הצבא הבריטי, בעלי הנסיון בחבלה, הרגשנו צורך להתארגן לפעולה. בין הראשונים שנלחצו לקרב — ליתר דיוק: שלא הפסיקו כלל עמידתם בשרות העם, היה יעקב. ואכן, באחת הפעולות המסוכנות, אחת מני רבות במשך שנים, חירף נפשו — נתרסק במוקש.

אחד מטובי הבנים, אחד הלוחמים המסורים והגבורים והנעלים — הלך מאתנו לעד.

סרן חיים רובינשטיין

תפארת שבצניעות

לא ידע איש מיהו, מאין ולאן... לפתע הופיע, בלאט נכנס לפני ולפנים של מטה ההגנה במקום: הציץ ו„נפגע"... נפגע, כי מיד העמיד את כל עצמו לרשות הענין. והימים — ימי בראשית למלחמת־השיחרור שלנו, והדאגה במקום רבה. תל־עריש וג'בליה (היא גבעת־עליה דהיום) ממטירים בלא הרף אש קטלנית על חולון ובת־ים. יום יום נפגעים אנשים, נשים וילדים מכדורי המרצחים; בידי האויב ציוד רב ונשק חדש, ביצוריו חזקים וחולשים על כל הסביבה. ואילו הנשק שברשותנו מועט ופרימי־טיבי; עמדות־המגן שלנו דלות וריקות. מאין יבוא עזרנו?

יענקלה החבלן (כן הציג עצמו) מקיים התיעצויות סודיות עם המפקדים ותובע שיעשה משהו לשנוי פני־הדברים, „משהו" נועז וגדול. בדרך זה יעלה בידו, אולי (כך האמין) להשתיק את קולות־הנפץ ולשתק את ההטרדה מצד האויב. וכמובן — הוא יעמוד בראש העושים.

מי שלא ראה את הלהט של יענקלה לפני צאתו ל„פעולה", את פניו הקורנות משמחה לאחר הפעולה (כשהיא הצליחה), — לא ראה מסירות כנה והתלהבות תמימה למפעל. הקו האופייני, שהתבלט בכל ישותו, קו הצניעות. רק לעתים רחוקות פגשת בימים ההם אדם, ואם עוד בעל תפקיד הוא, שלא יעשה עליך רושם, שכאילו כל דאגת החזית רבוצה עליו. לא כן יענקלה. בצניעות ובשקט מילא תפקידו, ללא שמץ של התרברבות והתפארות, ותמיד בבת־צחוק לבבית על שפתיו.

זכורני לילה אחד כשמספר בחורים, ויענקלה בתוכם, יצאו לפעולה לתל־עריש הרצחנית, והמגמה — פיצוץ הבית הגדול, בו רוכז האויב וממנו נשלחו כדורי המרצחים לחולון וסביבתה; זה הבית שבגללו הדירו עיניהם משינה מאות בחורים מגינים ואלפי תושבים שקטים במקום. הלילה אפל. מטר עז ירד. כמנין „בטלנים" יושב במטה ומחכה בצפיה דרוכה לתוצאות הפעולה... הד הפעולה לא בושש לבוא, ומיד אחריו — הופיעו הבחורים, ויענקלה בראשם. רטוב עד לשד העצמות, מלוכלך בבוץ ומיוגע, אולם גם במצב זה — אין החיוך הלבבי עוזבו.

כולנו התרוצצנו סביבו, ביקשנו לדעת פרטים, והוא עונה לכל אחד בפשטות, משל כאילו היה זה דבר המובן מאליו: „מילאנו את התפקיד, ולא היו אבדות, והרי זה הכל..." ובאמת זה היה הכל, וכי מה עוד יספר? היספר התלאות שמצאו אותם בדרך למטרה? או על הסכנות הרבות שצריך היה להתגבר עליהן בעת הפעולה ואחריה? היספר על הפגישה „הנעימה" עם האויב המזוין? כן, זה „אינו מענין". העיקר — הפעולה בוצעה ברוב הצלחה.

ויש, לפעמים, שהיה רוטן ורוגז. ולא מחמת התנאים הקשים בהם נתון היה וחי את חייו במקום, ללא קרוב וללא גואל, ללא בית וללא משפחה. אלא משום, — שלדעתו, אפשר ואפשר היה להלום ביתר עצמה באויב, אולם „למעלה" אין נותנים... ושעל כך זעף וכעס. והרי אתו תכניות רבות לפעולה, והעיקר — רצון כביר ואמונה בלתי מעורערת ביכלתו.

כשנתרחקה החזית מאתנו, לא נשאר יענקלה ב„עורף". וכשם שלא ידענו מאין בא — לא ידענו מתי ולאן הלך...

כעבור זמן נודע לפתע (שוב, לפתע...) כי יענקלה החבלן נפל, ואז ידעת, כי הלך למקום שנזקקו לרצונו ויכולתו.

לערבות הנגב הלך, ולא שב עוד... על שחרור הנגב הקריב את חייו, והוא כה צעיר ורענן...

אכן, על אלה שר המשורר „יהי חלקי עמכם, ענוי עולם, אלמי נפש... ממעטי דברים ומרבי תפארת".

פנחס אלון (צוקר)
(ראש עיריית חולון)

רגעיו האחרונים

הכרנו את יעקב רק כמה ימים. היו אלה הימים המכריעים לנקודתנו. ביצורים כמעט ולא היו לנו עוד, אף בונקרים ותעלות־קשר לא היו, היינו גלויים לעיני האויב, שהתבצר בשלשת עברי הנקודה. גם נשק־המגן לא היה מעולה: הסטן עם הרובה האיטלקי היה אז הנשק היחידי, כמו בכל יתר נקודות־הספר. בימים אלה הגיע אלינו יעקב. תפקידו היה למקש את הגדר מסביב למחנה והבאר הנמצאת כ־1500 מטר דרומית מן המחנה.

יום לפני ההפוגה הראשונה טעמנו בפעם הראשונה את טעמה של הפגזת האויב. תחילה לא ידענו בדיוק מנין באה ההתקפה, אבל עד מהרה תפסנו עמדות והכינו להסתערות, אך ההסתערות לא באה. אחרי כמה שעות של הפגזה נדם האויב. יעקב ידע בעת ההפגזה לחזק את רוח החברים ולעודדם בכל מיני צ'יזבטים, אבל יחד עם זה להדריך וליעץ בכל.

ב־2.30 אחה"צ נפסקה ההפגזה, ובשעה 4 קבלתי פקודה לצאת לשמירת הבאר. ירדנו שלשה חברים מהקיבוץ ושנים מהצבא; אתנו ירד גם יעקב לסיים את מיקוש גדר הבאר, כי ידענו שהאויב ינסה לכבוש את הנקודה לפני התחלת הפוגה. יעקב ניגש במרץ לעבודה, דרש מאתנו להקים גדר ארעית סביב למוקשים. „אחרת לא אתחיל בעבודה", — אמר לנו, כי חרד היה שמא יעלה אחד החברים על מוקש. השעה היתה מאוחרת, ובכל זאת הצלחנו להקים את הגדר השניה, והוא — יעקב, דרוך לגמור את המלאכה, קרא אותי לעזרה, למרות שלא הייתי חבלן. לא יכולתי לסרב, כי בנפשו ובנפש הנקודה היה הדבר. מן ההכרח היה להבטיח את הבאר.

בשעה 10.30 בלילה פניתי ליעקב ואמרתי לו: „יעקב הרי העבודה הזו היא כה מסוכנת, מסביב חושך, אין רואים למתוח את החוטים. נשאר לנו להרכיב רק שני מוקשים, אולי נשאירם למחר, עם שחר נגמור?"

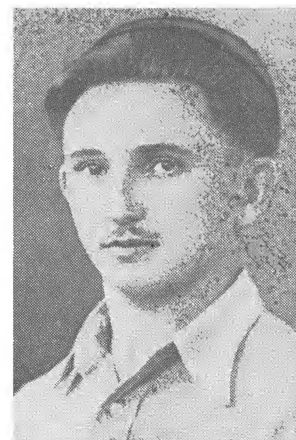
„לא — ענה בתוקף, את המלאכה, אנחנו מוכרחים לגמור כעת, שמא לפנות בקר לא נספיק"... ובאמת לא הספיק... בעבדו אחרי בערוץ הקטן, המתפתל מהבאר לתוך הוואדי, דרך על שני מוקשי־נעל שהיו טמונים באדמה מלפני זמן רב, וכך מצא את מותו הטראגי מבלי להוציא הגה. ואני רק שני מטרים ממנו, מהעבר השני של הערוץ. מהרתי לגשת אליו, הארתי את המקום במצית, כי אסור היה לי להדליק אור, ומצאתי את יעקב שוכב בלי כל סמני־חיים... עוד באותו לילה הבאנו את יעקב למנוחות עולמים בחצר, בלי הספדים ודברי־הערכה לחבר שמסר את חייו, להגנת המקום.

זכרו יהיה שמור בלבנו לעד. בבנין המשק וגידולו ננציח זכרו הטהור.

חיים (גל־און)

רבינוביץ שלמה

שלמה רבינוביץ, בן יהושע־אליעזר הכהן ואיידל־רבקה, נולד ביום א׳ בניסן תר״פ (1930) בראדומסק. בן יחיד להוריו ממשפחת רבנים ותיקה (נכד הרב מראדומסק ונין הרב שלמה רבינוביץ מראדומסק בעל „תפארת שלמה״). עלה ארצה בשנת 1935, למד בישיבה וקנה גם השכלה כללית.

ש. רבינוביץ

בשנת 1945 כבר היה פעיל בשורות ההגנה ונמנה בין הפעילים בהאבקות עם ממשלת המנדט על אדמת ביריה ובחיפה — במעלות הנבאים, במקום הרגיש על־יד בית־הכנסת „הדרת קודש״. כאחראי פעל וביצע משימות שונות בהגנה והע־ביר גם נשק במחתרת למקומות מסוכנים.

אחרי שהתגייס לצבא, היה מקומו הראשון בעין גב. אחר־כך, במלחמת טבריה העתיקה, בזמן המצור, כאחראי לפעולות, נשאר בין המתגו־ננים היחידים שהיו מנותקים בקרב, שארך מאה וארבעים שעה, ואוכל לא בה לפיהם יותר משבוע ימים, בלי כל מנוחה ושינה. הצטיין בזריקת רמונים והצליח לגרום הרס לאויב. השתתף בקרב על צמח ועל המשטרה בגשר.

נפל בקרב על לוביה, כשרצו חיילינו להשתיק פעולת טנקים של האויב. שלמה נפל יחידי, בשליחות ביצוע פעולה מתנדבת נועזה, — ביום 14.7.1948 (ח׳ בתמוז תש״ח) ונקבר למחרתו בט׳ בתמוז תש״ח, בכפר תבור.

החייל מגדוד 12

שלמה היה בין המתגייסים הראשונים לשורות הצבא עוד בינואר שנת 1948. נפגשנו בעין־גב בהשתלמות. שלמה מילא תמיד את תפקידו בר־צינות ורצון טוב. בפרוץ המלחמה באנו יחד לט־בריה. שלמה השתתף בשחרור העיר העתיקה, אח״כ נלחם ברגניה ובגשר. אחרי הפסקה קצרה הגענו לסג׳רה. שלמה גמר קורס מרגמות של 3 אינצ׳. לאחר קרב של ימים ספורים אזלו הפגזים שלנו וחיכינו לרמונים חדשים. בינתים התקרבו הטנקים של האויב והמכונות המשוריינות שלו, עד למטרים ספורים בלבד. שלמה לחם באויב ברובה ועלה בידינו להדפו.

בני ראהט

שלמה בעיני חבר

פגשתיך בעודך ילד ולמדתי להכירך משתיק־תך רבת־התבונה והתוכן. במכתביך להוריך, מן החזית, רבות השתדלת להרגיעם: „אל תדאגו, תגידו לאמא לא לדאוג״...

עת היינו כלנו בקלחת האש עמדת איתן בעמדתך. הגנת בגבורה והרפת את נפשך להעביר נשק למקומות המסוכנים ביותר, בעמדת „הדרת קודש״ הידועה ללוחמים המגינים בחיפה.

בכל הקרבות בגליל השתתפת! גשר, צמח, לוביה, טבריה, סג׳רה ושוב לוביה. צמח — ונקרב האיתנים על הרגניות!

הצטיינת בשימוש במרגמה בקרבות, כשם שהצטיינת בלימודיך בישיבות ירושלים. בתמהון ובהערצה כותב קרובך, אברהם יששכר קניג מטבריה, לאביך: „בנך ממשיך את מסורת אבות־יך, במצבים המסוכנים ביותר לא חדל מלהניח תפילין כל יום, כובע הפלדה מתמזג עם „פאר הראש״! בן יחיד היית להוריך, אולם במקום להגיד „קדיש יתום״ אמרת בחייך ובמותך „קדיש שלם״ — יתגדל ויתקדש שמיה רבא! — קדשת שם שמים ושם המולדת!

ברוך שפירא

מתוך מכתביו

טבריה ... את המכתב הזה אני שולח לכם על־ידי חבר הנוסע לחופש. אני עצבני מאד ועיף לאחר שלא ישנתי שבעה ימים, ואספקה לא קבלנו ולא אנשים. בסך הכל היינו 21 חיילים, שהצלנו את טבריה העתיקה. כעת יותר שקט...

כעת אני נמצא בעין גב. עד עכשיו הייתי בטבריה בעיר העתיקה, שבה השתתפתי בפעם הראשונה בחיי, בקרב של חמשה ימים וחמשה לילות, וברוך השם יצאתי שלם ובריא. בעין גב אני לומד בקורס של נשק כבד. אמא, אני מקוה שלא תדאגי לי, כי אני נמצא במקום בטוח, יחד עם עוד מאות חיילים תל־אביביים...

✶

אני בריא ושלם ומרגיש טוב מאד, אני נמצא כעת בסג׳רה שלש מאות מטר מהערבים, אני הייתי שבוע בגשר, כעת אני צריך להשאר פה שבוע. אני מקוה לבוא לחופש בעוד שבוע אי״ה. אתמול היה אצלנו חג השבועות והיה שמח מאד, אולם אני לא יכלתי לשמוח, כי שני החברים שלי מאותה כתה נפצעו קשה.

✶

התמונה מוצלחת באופן יוצא מהכלל. הצטל־מתי כמאה פעמים, אולם לעת עתה לא קיבלתי את התמונות, כי אני לא נמצא במקום אחד, בכל מקום ששמח, לשם אני נשלח...

רובינשטיין מנחם

מנחם בן חיים־זאב רובינשטיין נולד בתל־אביב ב־9.2.1928. מנחם היה חניך ביה״ס העממי „אחד־העם״ בתל־אביב. אחר־כך למד בביה״ס המקצועי ע״ש מונטיפיורי את המקצוע חשמלאות מכנית. בנעוריו היה בתנועת צופי בתי־הספר. משנת 1942 חניך הגדנ״ע — ומאז היתה שאיפתו — שחרור המולדת. הצטיין בפשטותו הטבעית. חינך את הנוער מבלי להתעלות עליהם. הצטיין באימוניו ואהב את הארץ, שלמענה נלחם.

מ. רובינשטיין

ב־6.7.45 התגייס לפלמ״ח כסייר וחבלן והש־תתף בפעולות פיצוץ הרכבות, הראדאר באולגה, בעליה ב׳ ועוד. ערך פעולות סיור בנגב השומם ופילס את הדרך להתישבות בנגב. אחרי שנתיים בפלמ״ח, עבר לרזרבה הפלמ״חית בעיר, שעשתה למעשה את הפעולות הראשונות בערביי יפו והכפרים מסביב. מנחם היה בין מלווי השיירות לירושלים במשך כל הזמן. יש לציין כי גם בחופ־שתו פעל עם יחידות אחרות כחבלן מקצועי. לא ידע פחד מהו. בהגישו עזרה לנוה אילן נפצע ברגלו, אבל המשיך להוציא פצועים מהאש ודבריו היו אז: „העיקר שהרבצנו בהם וגרשנו אותם״.

ב־24.4.48 הותקפה שיירה בשער הגיא. 14 מכוניות נשרפו. בחצות הלילה נקראו מנחם וחבריו לחלץ את השיירה תחת מטר אש. הם הצליחו להבקיע את הדרך לירושלים. ב־27.4 יצאה שיירה לגוש עציון. בדרכם חזרה מהגוש הותקפה השיירה קשות, חלק מהשיירה נסוג לגוש ובתוכה המשוריינת של מנחם. מאז נותק הקשר בין הגוש לבין יתר חלקי הארץ. מנחם הוכיח את יכולתו ומסירותו בביצור הגוש המבו־דד בעבודה פשוטה יום־יום ובלחימה. ב־12.5 נשלחה מחלקה ממשואות יצחק ובתוכה מנחם כדי להגן על כפר־עציון. לאחר תום הקרבות, עם כניעת הגוש נודע, כי המחלקה שנחלצה לעזרת הכפר נפלה ובתוכה היה מנחם ז״ל.

לוחם ממדרגה ראשונה

טרם הגיע לפלמ״ח לא הכרתיו כלל. הוא בא כפי שבאו עשרות בחורים אחרים „מן העיר״: בהתחלה לא נבדל ולא הצטיין בין האחרים. רק מעטים ידעו את שמו המלא רובינשטיין מנחם, ורק מעטים קראו לו בשם „מנחם״.

קראו לו מנדל. חסון, אמיץ ועשוי לבלי חת. תמיד עליז היה וחביב מאוד על החבריא. הכרתיו בבואו למחלקת הסיירים במשמר־העמק. הוא היה העירוני היחידי בכתת ה„המושבניקים״, אך לא ניכר בו אף שמץ „שוויץ״ מהעירוני. מיד נקלט לחברה והיה ציר לסבלותיה ושמחותיה של הכיתה.

הצטיין כאיש שדה בעירנותו ובסבילותו.

לחם תמיד לזכותו להשתתף בג׳ובים ואף זכה להשתתף בכולם: הורדת מעפילים, גבעת אולגה, סיורים וכדומה.

בעבודה במשק צוין לשבח בפי מנהלי הענפים.

בתום שנתיים של שירות השתחרר, אך לא לזמן רב. המאורעות קראוהו בחזרה. היה מלוה את השיירות לירושלים.

בהמשך הזמן היה למפקד שיירות.

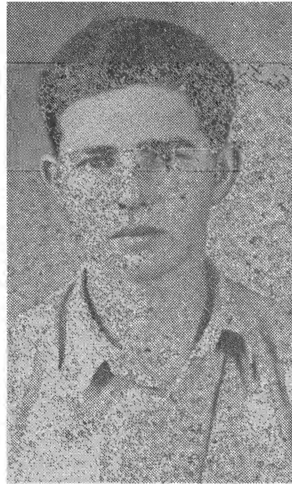
פגשתיו פעם בתל־אביב. היה עליז, וזמנו דחוק. היתה שעת צהרים והוא מהר להעלות עוד שיירה לירושלים. גם שם היה חביב על מפקדיו ופיקודיו. סיפר לי שיש לו משפט בגלל עשותו למעלה מן הפקודה אשר קיבל.

מנחם ליווה שיירה לגוש עציון הנצור ונשאר שם. מאז אין יודעים עליו. כנראה שנפל שם בקרב האחרון. משוכנע אני, שלא בייש מנחם שלנו את הלוחם הישראלי. במותו אבדנו איש ישר, נאמן ולוחם ממדרגה ראשונה.

רפאל שפר
חברו ובן־כתתו בפלמ״ח

רוזנבלט דב

בן שמואל־יצחק ומלכה, מיוצאי ראדומסק, נולד בירושלים ב־21.5.28. נתחנך וגדל בבית

ד. רוזנבלט

הוריו שומרי מסורת, ובגיל חמש התחיל ללמוד ב„חדר״ ולמד בשקידה רבה עד אשר נכנס לעול המצוות. אחר כך ביקר בבית ספר דתי וסיימו בהצטיינות. עבד בבית־מסחר בפקידות ובערבים המשיך להשתלם. מגיל 17 חבר ההגנה. עבר אי־מונים בסדום וגם נשלח לקורס חובשים.

עם פרוץ מלחמת השחרור, התייצב מיד לשו־רות המגינים על עיר מולדתו ירושלים, והשתתף בפעולות הראשונות נגד הערבים, בעת ההתנפלות על המרכז המסחרי החדש שליד העיר העתיקה. אח״כ הועבר לעמדות בשכונת מקור־חיים שבדרום העיר. השתתף בליווי שיירות להר־טוב ולכפר עציון. בשיירה האחרונה שעלתה לגוש עציון, עלה גם הוא והשתתף בכל הקרבות להגנת הגוש. דחה את ההצעה לנטוש את הגוש ולעזבו תחת חסות הצלב האדום, שהוציא את הפצועים, ועמד בתוקף על רצונו להשאר עם חבריו בכפר עציון. נפל עם נפול הגוש ב־13/12.5.1948 (ד׳ באייר תש״ח). ב־17.9.1949 הובא לקבורה עם חבריו לקרב, בבית הקברות הצבאי בהר הרצל בירושלים.

מחיבוריו

כל דברי אביע בחרוזים לפי מנגינה.
ואני עצמי שומע ומבחין בתוי
הנגינה. כולי משתוקק לזמרה. אך איני
יכול להבחינה כראוי. כולם לועגים על
זיופי בתוים. אך לי נדמה כי אני מבחין יותר
מהם בנפשי את הבדלי התוים. כי כל נפשי
מלאה זמרה. לעג ילעגו לי, אבל יודע אני
כי עולה אני עליהם. כל חיי נבנים לפי תוי־
המנגינה. ואני חי על הנגינה שבנפשי.

✶

אומרים כי החיים נבנים על חורבנם של חיים אחרים. אך חיי נבנים לא על חורבנם של אחרים, כי הם נבנים מחדש מבלי יסוד של אחרים. מרגיש אני בזאת כי לפי רצוני ורצון אלהים נבנים חיי.
לא אדע איך זאת, אך מרגיש אני בזאת, כי נפשי היא הבונה את חיי ואלהים הוא משגיח על נפשי שלא תסטה מדרך החיים.

שבט תש״ג, 20.1.1943

...סוד נצחוננו במלחמה על קוממיות ישראל יש למצוא בדברי הבנים שנפלו, כי במלחמה זו ניצח הרוח הצרור בדבריהם. רק מעט מזעיר מירושתם זו הטראגית והמפוארת נתפרסם ובמעט זה הוקמה מצבת־זכרון לא של אבן ושיש אלא של רוח־אלמוות לתפארת־הגבורה של דור חדש בישראל, דור אחרון לשיעבוד וראשון לגבורה.

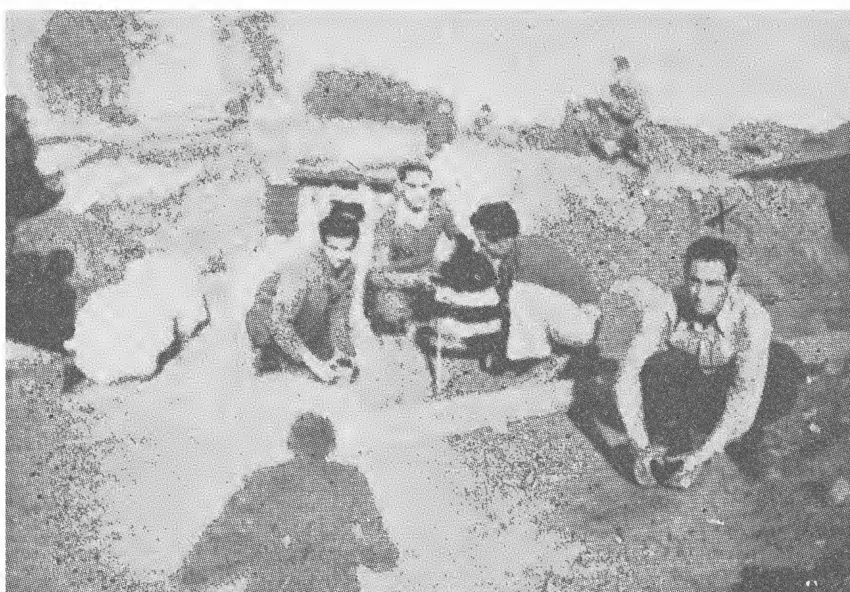
עם פרסומו המלא של החומר על הבנים שנפלו נדע מה אבד לנו במלחמה שאנו קוראים לה מלחמת־השיחרור וגם נדע מאיין שאבו בנים אלה עוז רוחם, עדנת נפשם וגבורת זרועם. וכן נדע ברכת ההורים — האמהות והאבות — שנתנו לעמם לוחמי השיחרור, ומי גדול ממי: הבנים הגיבורים האלה שנתנו חייהם על קוממיות ישראל — או ההורים היקרים האלה שחינכו דור כזה!

ד. בן־גוריון

תמונות שפורסמו בעלונים לזכר הבנים שנפלו

צבי זעירא (הנוטר הראשון משמאל) עם חבריו לפני יציאה לפעולה

× יעקב גונברג („יענקלה החבלן") בעת זריעת מוקשים

↙ מנחם רובינשטיין בין חבריו בפלמ"ח לאחר פעולה

חלק חמשה־עשר
פופצנטער טייל

התוכן / אינהאלט

השלמות והוספות
צוגאב־מאטעריאלן

ר' יצחק־שמואל רוזנבלט ז"ל

נפטר בירושלים ביום ב' לחודש אייר תשכ"ז (12.5.67)

מוצאו מן המשפחה הידועה בראדומסק, עירנו — משפחת אפשטיין־שפירא, שהיתה נקראת על שם אמו ז"ל: מ ל צ ׳ה ד ב ו ר ה ז י ס מ ן ׳ס..

יצחק קיבל את חינוכו, כרגיל בימים ההם, ב„חדר" ובבית המדרש. בהיותו בגיל 12 בלבד, ביקש להצטרף אל אירגון „צעירי־המזרחי" שנוסד בעירנו ע"י הנוער הדתי לאומי, עם פרסום „הצהרת בלפור", (בשנת 1917). ולמרות היותו הצעיר שבחבורה, מילא כל תפקיד שהוטל עליו ב א ה ב ה ו ב מ ס י ר ו ת. באיסוף כספים למען הקרן־הקיימת היה בין המרבים להביא; ובעזרה בלימודים לתלמידים מבוגרים בבית־הספר „המזרחי" היה יצחק בין העוזרים הראשונים.

גם בשטחים אחרים, היה מקדים לעזור לנצרך בטרם פנו אליו ועשה זאת מתוך פשטות וידידות. והנצרכים היו רבים בימים ההם — שלהי מלחמת־העולם הראשונה.

בשנת 1926 קיים הלכה למעשה את רעיון ישוב הארץ — עזב את בית אביו, שלא חסר בו כלום, ועלה ארצה. כאן סבל לא־מעט, ככל העולים הראשונים בימים ההם, עד שהצליח להסתדר בעבודה. הוא לא בחל בשום עבודה: עבד בצבעות, בבנין וכיו"ב; קיבל כל עבודה באהבה, ומילא אותה באחריות ובמסירות.

הוא נשא לאשה את מרת מלכה, בתו של בן־עירנו ר' מרדכי־יוסף (מלינוביצר) בן־צבי ז"ל, שהיה מן העולים הראשונים מבני־עירנו לארץ הקודש ונפטר כאן בשיבה טובה.

ר' יצחק־שמואל היה תמים־דרך, מחסידי הרב מלילוב וממ־קורביו. ביתו היה פתוח לכל דכפין, ובעלות בן־עירנו לצורך כלשהו ירושלימה לא שאל: היכן אלון?..

את בניו חינך ר' יצחק־שמואל לתורה ולעבודה, לבנין ולהגנת הארץ. בנו ד ב ז"ל מסר את נפשו על הגנת גוש־עציון בשנת תש"ח.

יהא זכרם של האב והבן ברוך, ותהא נשמתם צרורה בצרור החיים.

בנימין ימיני

חבריי־ידידי היקר ר' י. שמואל

בראדומסק היה פעיל בעיקר בתנועת „החלוץ המזרחי" ובוועדת קק"ל, והשתתף בכל המוסדות הציוניים במסירות. כן השתתף בכל השיעורים בחוגים לתנ"ך ולתלמוד.

בארץ־ישראל, מתוך עבודה מייגעת חסך קצת כסף והגיע סוף־סוף אל המנוחה ואל הנחלה. התנהג ביושר־לב, כאיש חסיד, נועם הליכות, שתמיד אהב לעזור לנזקק. תמך בהרבה מוסדות, החזיק את ישיבת האדמו"ר מלילוב והיה הגזבר שלה, ותמך בראשי ישיבות. הרבה אנשים מבני־עירנו נעזרו על־ידו, מי בענייני מסחר ומי בכדי להשיא בת. חילק הלוואות גמ"ח מכספו הפרטי.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

דוד מרגולבסקי

לדמותו של אבא

אבי־מורי יצחק־שמואל עלה ארצה בשנת 1926, והוא אז רווק בן 20. מעולם לא שוחחנו עם אבא על המניעים שהביאוהו לעזוב באותם ימים בית מסודר ומרווח, וכן „עיר שכולה יהדות" (כפי שנהג להתבטא, בדברו על ראדומסק). אך ברבות הימים, משלמדתי להכיר את אבא התברר לי, שהמניע העיקרי לכך היה: האתגר המיוחד שבעליה לארץ־ישראל בתקופה ההיא, הרצון לקיים בגופו את המצווה של בנין הארץ, כיהודי פשוט החייב במצווה זו. ואמנם, מעולם לא עלה על דעתו לעזוב את הארץ, אפילו בעתות־המשבר החמורות שעברו עליו. אבא לא התמכר למפלגה מסויימת, עליתו ודרכו בארץ לא היו קשורות בשיקולים של טובת־הנאה כלשהי מטעמם של גופים מפלגתיים. היתה בו מידה גדולה של אהבת הארץ והעם וברוח זו חינך את בניו. במלחמת השיחרור השתתפו 3 אחים. שני האחים הגדולים התגייסו לשירות העם זמן רב לפני קריאת המוסדות הלאומיים; האח הבכור דב נפל במלחמת השיחרור.

קו האופי שבלט אצל אבינו ביותר, היה — השאיפה לעשות כל דבר בשלמות. לא לוותר ולא ללכת לפשרות. הוא לא סבל את המבטיחים שאינם מקיימים, ואת העושים מלאכתם לחצאין. הוא לא חסך מעצמו כל מאמץ כדי להשיג מטרה שהציג בפניו, לו גם היה כרוך הדבר בהוצאות מרובות (והוא כלכל הכל בחשבון מדוייק). חושבני, שהציון הגבוה ביותר שאבא הדביק למישהו, היה כאשר אמר: „אדם זה עושה מלאכתו באמונה ובידיעה".

שני סוגי אנשים היו מקובלים וחביבים עליו: תלמידי־חכמים, בפניהם התבטל משום כבוד התורה שהיתה יקרה לו מכל; ובעלי־מלאכה, העושים מלאכתם באמונה. מעולם לא התכחש לאותם ימים קשים שעברו עליו ועל משפחתו, כאשר עבד בעמקי יזרעאל והירדן כבעל־מלאכה וכקבלן. בימים ההם התחשלה בקרבו האמונה היהודית וגאוותו של אדם היוצר, שהוציא מתחת ידיו עבודה מושלמת ונקיה.

אין אני מרגיש בטוב, לשבח את אבא בפרהסיה ובטחוני, שהוא עצמו לא היה מרשה לי זאת. אבל איני יכול שלא לציין תכונה בולטת נוספת שהיתה בו ושהוא פיתח אותה לפי דרכו, — הרצון לעזור לזולת. ביתו היה פתוח תמיד בפני כל אדם, בין אם לשם „מתן בסתר" או הענקת גמ"ח, בין אם לשם מתן עצה, או עשיית שלום בין אדם לחברו.

ולסיום אצטט קטע מתוך הגהות שהיה רושם בשעה שישב ולמד. דברים אלה מתמצתים את דרישותיו מאחרים ומעצמו ואין הם אמורים בשופטים דווקא.

„שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך". המילה ,לך' באה ללמד, כי ראשית כל מצווה השופט־הדיין בישראל לשפוט את עצמו, להתקשט בכל מידה נכונה וטובה, להיות נקי מה' ומישראל, כאמרם חז"ל: ,כל דיין שמוציאים ממנו ממון בדין אין שמו דיין'. וזהו גם מה שכיפל הכתוב: ,צדק צדק תרדוף' צדק עצמך ואחרי־כן צדק אחרים".

הבן משה

סרן יעקב עילם (בוכמן) ז״ל
מגיבורי מלחמת ששת־הימים תשכ״ז

הוא הבן של בני־עירנו רחל ודוד בוכמן.

נולד ביום כ׳ אייר תרצ״ז (1 במאי 1937). את ביה״ס היסודי סיים בבית־הכרם ירושלים (בשנת 1952). השכלה תיכונית רכש במוסד החינוכי של קיבוץ משמר־העמק, בו עשה משנת 1952 ועד 1961. על אף עזיבתו את הקיבוץ (בגלל כמיהתו הגדולה להשכלה גבוהה) נשאר אהוב ונערץ על כל חברי הקיבוץ וקשור איתם בנימי נפשו עד יומו האחרון.

סיים מדעי הרוח והחברה (ב.א.) באוניברסיטה העברית בירושלים. אח״כ למד 4 שנים מדעי הרפואה בביה״ס הגבוה לרפואה שליד „הדסה״ בירושלים. בכל שטחי הלימוד והמחקר בהם עסק, נמנה עם הסטודנטים המוכשרים והמצטיינים, שזכו להערכה ולסיוע מצד המוסדות הנ״ל.

כן הצטיין בעת לימודיו האוניברסיטאיים בכמה וכמה תחומי ספורט ואטלתיקה. הוא היה מטובי הספורטאים בקרב הסטודנטים בשחיה, בכדור־סל ובהדפת כדור־ברזל, ואגר מדליות רבות בעת תחרויות בתחומים אלה. כן עסק והתמחה בהרמת משקלות והיאבקות, אף שימש מדריך לכך בחוגי סטודנטים ונוער בירושלים ונכלל בנבחרת הלאומית להיאבקות שהיתה צריכה להתמודד בנובמבר 1967 במפגש ספורטיבי בינלאומי בהודו.

ב־1958 השתתף במשלחת צבא־הגנה לישראל לצעדת 4 הימים המסורתית בהולנד. אז הכיר את אשתו לעתיד רות (גם היא השתתפה במשלחת צה״ל) — איתה נישא ב־1962 (ולהם בן אלון, יליד 1963).

נוסף לפעילותו הספורטיבית מגיל צעיר, נמשך בהיותו נער גם למוסיקה, ולמד לנגן פסנתר, אבוב ואקורדיון. מגיל 11 השתתף בהתמדה ובקביעות בחידונים המוסיקליים של שירותי הרדיו „קול ישראל״, וקיבל מהם פרסים הרבה בחידונים משודרים ו„חיים״. לאחרונה הוצע לו מטעם התזמורת הקבועה של „קול ישראל״ להצטרף אליה כמנגן קבוע (אבוב שני). קודם לכן היה מהנגנים הראשיים בתזמורת הנוער של „הקיבוץ הארצי״ השומר־הצעיר ובתזמורת האוניברסיטה העברית בירושלים.

התגייס לשירות פעיל בצה״ל ביולי 1956. שלושה חודשים לאחר־מכן השתתף ב„מלחמת סיני״ והיה עם אלה שהצטיינו אז בקרב על רפיח. הועבר לקורס קצינים ועם סיומו בהצלחה הוצב ליחידת הסיור של חטיבת „גולני״. בחטיבה זו עשה בתפקידים קרביים שונים עד שהשתחרר והועבר לחיל המילואים (במרס 1959) בדרגת סרן. בחיל המילואים הוצב כמפקד חולית סיור של יחידת צנחנים ולתפקיד זה נקרא במלחמת ששת־הימים תשכ״ז. נפל ב־7 ביוני 1967 בקרב הצנחנים לשיחרור ירושלים העתיקה, בקטע שבין „שער האריות״ והר־הזיתים. עת זינק בראש חוליתו, בדביקות ובגבורה, לחלץ חברים פצועים מתחת אש צולבת של האויב.

תהילת עולם לבן־עירנו סרן יעקב עילם (בוכמן) — מגיבורי מלחמת ששת־הימים תשכ״ז עטורי־הנצחון, אשר חרפו את נפשם ומסרו את חייהם למען עם־ישראל ומדינת־ישראל. **ד. ב.**

הצנחנים בירושלים: הקרב על הפצועים

בליל־הקרב על ירושלים הוטל על סיירת הצנחנים לעלות ולתפוס את הר־הזיתים וסביבתו. ראשית התנועה ליעד היתה בסיוע טאנקים, שהאיטו את התנועה — המפקד הורה לג׳יפי הסיירת לעקפם ולעלות בלעדיהם. הג׳יפים נסעו בדרך העוברת ליד החומה, ממש מתחתיה, וממול לשער האריות היא עוברת את גיא בן־הנום לכיוון הר־הזיתים. משעבר הרכב הראשון את המעבר שמעל הגיא, נפתחה עליו אש עזה מטאנק מוסווה, שניצב ממול ותיכף אחריו פתחו באש גם העמדות שבחומה. שלושה מנוסעי הג׳יפ הראשון נפצעו, אך הצליחו להפנות את רכבם ולחזור למעלה; שלושת הג׳יפים שנסעו בעקבותיהם נפגעו והחלו לבעור; שאר הרכב נותר מחוץ לקו האש.

תחת אש כבדה ויעילה של מקלעים, שהיו מטווחים היטב ואשר נסתייעו בפגזי־תאורה שנורו כל הקרב ממרגמות 81 מ״מ ירדניות, החלו חוליות מאנשי הסיירת בחילוץ. עם אנשי החוליה הראשונה נמנה סרן יעקב עילם (בוכמן) ז״ל שעל גבורתו המופלאה ודביקותו בחילוץ הפצועים, הומלץ על ידי מפקדו לקבלת ציון לשבח.

כשעה־וחצי תחת אש כבדה שלא פסקה לרגע, הצליח עילם, בסיוע אחרים, לעשות את הדרך שבין הפצועים ועד מהויץ לקו האש שלוש פעמים, כשבכל אחת מהן הם גוררים עמם את חבריהם הפצועים. בסוף מסר עילם כי על הגשר נותרו שלושה פצועים קשה. נסיון שנעשה להוריד טאנק למטה, כדי שישתק באשו את העמדות שבחומה נשתהה בגלל קשיים טופוגראפיים. לאחר כשעתיים, הצליחו בוכמן ועוד שניים מאנשי הסיירת להגיע אל הפצועים, — הם הסירו מעליהם את חגורם, נתלו על ידיהם בדפנות הגשר כך עשו דרכם לאורכו. לאחר שהצליחו להרגיעם, נפגעו שנים מהמחלצים מהאש הכבדה, והצליחו לחזור למעלה, בעוד עילם נותר עם שלושת הפצועים.

מקלע שהוצב לפי הצעתו של אחד המפקדים יורם, לשם חיפוי, לא הביא להפחתת עוצמת האש מעמדות הירדנים שבחומה, שהיו מבוצרות וממוקמות היטב. יותר מאוחר הגיע למטה הטאנק, אשר לא הצליח לפגוע בעמדה ותחמושתו אזלה.

בשעה הרביעית לקרב, החמיר מאוד מצב הפצועים והדבר נודע מקשר־קול שקיימו אנשי הסיירת עם עילם. הוא הציע כי טאנק יחסום בגופו את קו־האש שבין עמדת המקלע הירדנית לפצועים, ואז אולי אפשר יהיה לגרום ולחלצם. הטאנק הגיע קרוב מאוד לפצועים, נפגע והחל לבעור. בעוד שלושת אנשיו מצליחים להיחלץ ממנו. מהחום הרב שנוצר מאש הטאנק החלה תחמושתו להתפוצץ, ולאור להבותיו הגבירו הירדנים את האש לכיוון הפצועים. עם שוך התפוצצות התחמושת, כבר לא היה קול מעילם. נסיון נוסף להוריד קבוצה, אשר סרקה, תחת אש כבדה, את הגיא, מתוך תקוה שאולי הגיע לשם אחד מהארבעה, נסתיים ללא תוצאות.

קרב זה לחילוץ שלושת הפצועים הצטיין בגילויי־הקרבה אישיים למופת. הלוחמים שירדו למטה, אל עבר הגיא, ידעו, שצריך לעבור בשטח פתוח המכוסה באש כבדה ומדויקת, כדי לחלץ משם את הפצועים.

עילם בלט, מספר דובי, בדביקות הרבה שגילה כדי להגיע אל הפצועים ובכל מחיר. מתוך סיכון רב נשאר עמם על הגשר, הרגיעם ועודדם. שמר עמנו קשרקול ושם נהרג. אישית, מניחים חבריו, יכול היה להחלץ מהגשר. אך העקרון המקודש של הצנחנים הוא, כי אין משאירים פצועים בשדה הקרב.

(„הארץ״)

דוד קוניצפולר ז"ל

נפטר בחולון אור ליום כ"ט תשרי תשכ"ח (2.11.1967)

דוד קוניצפולר — חבר יקר וידיד נאמן — מן הראשונים שנחלצו להגשים את הרעיון של הוצאת ספר־זכרון זה, ומן הפעילים שתרומתם להכנתו ולהשלמתו בולטת כמעט בכל חלקיו — הלך מאתנו עם סגירת גליונותיו אלה האחרונים להדפסה, ממש בסיומה של עבודה ציבורית קדושה זו לה הקדיש הוא את שנותיו האחרונות בארץ. הוא התהלך בתוכנו כאחד מזקני העדה של שארית־פליטתנו, שעשה בגופו ובנפשו בקרבת קהילתנו את תקופת שואתה וחורבנה, ואשר בתקופות צמיחתה וחייה קודם־לכן היה בה דמות בולטת בשדה העסקנות הפוליטית, הציונית והציבורית עליהן מסופר בהרחבה על־ידו ועל ידי חבריו בספר־זיכרון זה.

הוא נולד בראדומסק בשנת 1896 להוריו חנה ושלמה בן צדוק קוניצפולר, מן המשפחות של אנשי עבודה ועמל בעירנו. אביו היה אחד משנים־עשר החברים (כמספר שבטי ישראל) של חברת „משמרת הקודש", שנוסדה ע"י הרה"ג ר' צבי־מאיר הכהן רבינוביץ ושמתפקידה היה להקים את בית־הכנסת הגדול בראדומסק ולדאוג לאחזקתו. בסביבה זאת ספג דוד את מסורת החסידות ועיקרי היהדות בילדותו, אך משהתחיל לבוא בסודות הנוער בני־גילו נתגלו גם בפניו אותם אידיאלים של שוויון אנושי וקידמה סוציאלית אשר אליהם נמשך הנוער היהודי שגדל תחת השלטון הצאריסטי ברוסיה ובפולין הכבושה לפני מלחמת־העולם הראשונה. מאותו יום שעמד על כך, התקרב דוד אל אותם חוגי־נוער אשר התלכדו סביב משנתם הסוציאלית־הלאומית של בורוכוב—סירקין, שהטיפו לסינתזה בין האידיאלים הנ"ל לבין אלו שמשמעותם שיחרורו הלאומי של העם היהודי מדיכוי והפלייה, וריכוזו הטריטוריאלי בארץ־ישראל.

על־סף מלחמת העולם הראשונה ובשנותיה הראשונות, התנהלה הפעילות הפוליטית הנדונה בצורה בלתי־ליגאלית — לשם הסוואתה נוסד א: תחת הכיבוש הצבאי האירגון היהודי להשכלה ולתרבות „קולטורה", שבין מייסדיו ופעיליו בראדומסק היה דוד קוניצפולר. כאשר במהלך המלחמה התיר הכובש האוסטרי קצת את הרצועה (1916) והחלה התארגנות פוליטית חופשית, הוקם בעירנו סניף ליגאלי של מפלגת פועלי־ציון שהתלבט תחילה בוויכוחים רעיוניים ונתגבש תוך זמן קצר לתא פוליטי־ציבורי חשוב, כשבראשו דוד קוניצפולר. סניף זה התייצב אחר־כך בראש הפעולה להקלת המחסור במזון ולפיזור המצוקה הכלכלית שפגעו קשה באוכלוסיה היהודית של עירנו בתקופת־המעבר 1917—1920 (הסניף הקים צרכניה קואופרטיבית ומטבח עממי ודאג לתעסוקה).

בשנת 1920 העתיק דוד קוניצפולר את מקום־מגוריו אל צ'נסטוחוב השכנה והשתלב שם בחוגי הפעילים של חיי הציבור והחברה. על אף היותו „זר" בעיר זו, שלא חסרו בה אנשי־ציבור ועסקנים מקומיים, עלה הוא גם בצ'נסטוחוב חיש־מהר בסולם העסקנות — ניבחר כחבר לוועד הקהילה והיה לדמות בולטת באוכלוסיה היהודית כולה. הוא הקים שם יחד עם אשתו לאה חברת־נעוריו בית יהודי לתהילה, שנחרב אח"כ עם חורבן כל בית ישראל — אך שניהם ניצלו מאבדון בזכות בית־המלאכה שלו לנגרות, בו ביצע בתקופת השואה עבודות פרטיות בשביל ראשי המשטרה הגרמניים. במשך כל שנות חייו בצ'נסטוחוב, לרבות שנות השואה, היה בקשר הדוק מאד עם בני משפחתו, חבריו ומכריו בעיר־הולדתו ראדומסק, — הוא גם ביקר בה לעתים תכופות וחזר אליה אחרי מלחמת־העולם השניה לחפש שרידי־חרב ולהשתתף באזכרה לקדושיה בה נכחו סה"כ כ־10 ניצולים (בשנת 1947)...

בשנת 1949 עלו דוד קוניצפולר עם אשתו ארצה (התיישבו בחולון) והוא נקלט בהכרה ובסיפוק לעבודתו המקצועית בנגריית סולל־בונה — שם רכש לעצמו תוך זמן קצר אהדה והוקרה כעובד וכאדם. הוא חזר והתערה חיש־מהר בחיי האירגון של יוצאי ראדומסק והיה, כאמור, בין הראשונים שנענו לקריאתו של יקירנו חיים גולדברג ז"ל — לאסוף וללקט ולהכין חומר בשביל ספר־זיכרון זה. וכאשר העמיס הח"מ על עצמו, להמשיך במפעל הספר ולסיימו, היה שוב דוד קוניצפולר בין הראשונים שנחלצו להשלמת ולכתיבת חומר שחסר עדיין במידה רבה. הוא התמכר ממש גם למשימה זו בדביקות ובמסירות שאפיינו אותו לאורך דרכו הארוכה בעסקנות ציבורית, שהיתה טבועה בדמו, והדגיש

דוד קוניצפולר ואשתו לאה בבית משפט השלום בתל־אביב (פברואר 1966) בעת גביית־עדותם ע"י בית־דין־חוקר מלינבורג שבגרמניה.

לא־פעם כי הוא רואה בעבודתו זו למען ספר־הזיכרון שלנו פורקן לגודש הזכרונות שהוא נשא עימו מעיר־הולדתו־נעוריו־ובחרותו ולפרעון החוב כביכול לגבי קהילת ראדומסק וקדושיה שאת כליונה והשמדתם ראה מקרוב. פורקן־מה לזכרונות־האימים שלו מגיטו צ'נסטוחוב מצא בהו־פעותיו המזעזעות בפני בתי־דין גרמניים לשפיטת פושעים נאציים, כאשר מסר עדויות על מעשי־הרצח הנפשעים של ראשי המשטרה הגרמנית בצ'נסטוחוב. באוגוסט 1958 הוא נסע לגרמניה להעיד בנדון בפני בית־דין־חוקר, ואילו בפברואר 1966 בא בית־דין כזה לישראל לגבות במיוחד עדות שלו, כי מחמת מצב־בריאותו לא יכול היה לנסוע לגרמניה.

למרות בריאותו הרופפת לא נח ולא שקט כשהיה עליו לעשות למען ספר־הזיכרון. אכן, השתתפותו בו בולטת כמעט בכל חלקיו — פרקי־הזכרונות שלו, רשימותיו וחיבוריו משתרעים על־פני עשרות עמודים ומקיפים נושאים רבים ושונים. הוא כתב על ראדומסק במלחמת־העולם הראשונה (עמוד 135), נר־התמיד בבית־הכנסת הגדול (159), מפלגת „פועלי־ציון" (202), הפעולה למען קק"ל (211), הקהילה היהודית (229), פעולות חינוך ותרבות (251), אירגון ה„קולטורה" (259), בית־היתומים (270). הוא חיבר את הסקירה על ה„סאסייטי" של הראדומסקאים בארה"ב (499), עיבד את תולדות העליות של בני ראדומסק ואירגונם בארץ (527), התקין את מפתח השמות (585—600). במפתח זה, תחת שמו המלא של דוד קוניצפולר וקיצוריו (597) מצויים שלושים ציונים שבחלקם הגדול מתייחסים לדברים שהם מפרי־עטו. ויש להוסיף על כך חיבור ושיכתוב של רשימות וקטעים שהוכנו על־ידו לצרכי עיבוד מערכתי והם מצויים פזורים כמעט בכל חלקי הספר, בעיקר בחלק אחד־עשר (אישי ציבור ועסקנים מפלגתיים), כשבראשם או בסופם מופיע המחבר בראשי־תיבות (ד. ק.), בשמות בדויים או שאולים.

תרומתו הגדולה הזאת של דוד קוניצפולר לספר שלפנינו, צויינה בשער שלו במשפט קצר וסתמי בלבד, כי הדברים שם נכתבו והודפסו עוד בחייו כשמידת ענוותנותו עמדה לפנינו. אך ייאמר כאן בפה מלא ובמלוא ההדגשה, כי אלמלא תרומתו היה הספר שלפנינו חסר פרשיות־חיים, עובדות וגילויים, דמויות אישים ועסקנים, שהכללתם בספר מוסיפה לו חשיבות היסטורית, משקל תעודתי ועניין ציבורי.

במכתביו האחרונים של דוד קוניצפולר אל הח"מ בשפת יידיש (זו השפה בה כתב את כל החומר שלו למען הספר) נאמר: „ווען מיר וועלן דערלעבן זעען אַן אויסגעפּערטיקטן און איינגעבונדענעם ספר, וועט דאָס זיין אונדזער שכר פאַר די יאָרן ענערגיע, געזונט און צייט וואָס זיינען אָפּגעגעבן געוואָרן דער דאָזיקער היסטאָרישער אונטערנעמונג. טאָ זאָלן מיר דערלעבן דעם מאָמענט פון עפענען דעם ערשטן ספר און פאַרגיסן ווידער אַן ערשטע טרער צום אָנדענק פון אונדזערע טייערע קדושים". („כאשר נזכה לראות את הספר מושלם וכרוך, יהיה זה שכרנו בעד שנות מאמץ, בריאות וזמן שהוקדשו למען מפעל היסטורי זה. מי יתן שנזכה לרגע בו ייפתח הספר הראשון ונזיל שוב דמעה ראשונה לזכר קדושינו היקרים").

הוא לא זכה לרגע זה המיוחל, אך דמעתו זו הנכספת צורפה לנחל הדמעות של כולנו ונפשו צרורה בצרור כל הנשמות היקרות של קדושי ראדומסק.

יהודה ל.

רשימת התמונות / זובצעטל פון די בילדער

חלק שביעי: מוסדות ציבור וסעד

חלק שמיני: תרבות וחינוך

חלק תשיעי: שואה ונקם

חלק עשירי: ניצולים מספרים

חלק אחד־עשר: דמות ודיוקן

חלק שניים־עשר: סביבת ראדומסק

חלק שלושה־עשר: ראדומסקאים בתפוצות (ראדאמסקער אין דער וועלט)

פרק ארבעה־עשר: ושבו בנים לגבולם...

מפתח השמות / אינדעקס פון נעמען

השמות המוזכרים בחלקו הקדמי של הספר ובחלקו האחד־עשר (עמ' 417—482) לא נכללו במפתח זה.

ב

ד

ז

ח

ט

י

כ

ל

מ

נ

ס

ע

פ

ר

ש

ת.

תוכן הענינים-אינהאלט

חלק ראשון — ערשטער טייל

חלק שני — צווייטער טייל

חלק שלישי — דריטער טייל

חלק רביעי — פערטער טייל

חלק חמישי — פינפטער טייל

חלק שישי — זעקסטער טייל

חלק עשירי — צענטער טייל

חלק אחד-עשר — עלפטער טייל

חלק שנים-עשר — צוועלפטער טייל

חלק שלושה-עשר — דרייצנטער טייל

חלק ארבעה-עשר — פערצנטער טייל

חלק חמשה-עשר — פופצנטער טייל

... שמעו-זאת הזקנים והאזינו כל יושבי הארץ, ההיתה זאת בימיכם ואם בימי אבותיכם; עליה לבניכם ספרו ובניכם לבניהם ובניהם לדור אחר.

(יואל, א׳)

... ונתתי מופתים בשמים ובארץ דם ואש ותמרות-עשן; השמש יהפך לחושך והירח לדם לפני בוא יום יהוה הגדול והנורא; והיה כל אשר-יקרא בשם יהוה ימלט כי בהר-ציון ובירושלים תהיה פליטה כאשר אמר יהוה ובשרידים אשר יהוה קורא.

(יואל, ג׳)

די לעצטע פאָטאָגראַפיע פון מאי 1967

דער אהל פון די רביים (רעכטס) אויפן ראַדאָמסקער בית־עלמין

(פאָטאָגראַפירט דורך דעם ראַדאָמסקער לאַנדסמאַן בערל דודקעוויטש פון פּאַריס, בעת זיין באַזוך אין ראַדאָמסק אין מאַי 1967, נאָכדעם ווי ער האָט זיך באַטייליקט אינעם צערעמאָניאַל פון אַנטהילן דעם מאוזאלעאום אין פאַרניכטונגס־לאַגער אוישוויץ, ווו ער איז געווען אינטערנירט בעת דער מלחמה).

ראדומסק

קהילה קדושה שנסחפה בסערת השואה, השמדה ונחרבה עד היסוד, נמחתה מספר החיים, אפסה ואיננה עוד

ת. נ. צ. ב. ה.

תיקונים

עמוד	טור	שורה	כתוב	צריך להיות
61	ימין	אחרונה	פון די חסידים	פון די גנבים
89	"	19	עזב... ועלה...	עזבו... ועלו... (שניהם)
89	"	28	יסיפר	וסיפר
143	מתחת לתמונה	אחרונה	אחרי מ. בירנבוים חסרים: א. קפלן ומלך קליינר	
143	מתחת לתמונה	אחרונה	דיצפלר	ציפלר
159	ימין	34	ווייסן האָלץ	דעמבאָווע האָלץ
185	מתחת לתמונה 2	2	יוחנן פטקור	יוחנן פקטור
187	מתחת לתמונה 2	3	יטה זילברשטיין	חיה זילברשטיין
216	שמאל	1	זעליגמאַן	זעליגזאָן
217	ימין	15	יוסף זעליגמאַן	יוסף זעליגזאָן
219	ימין	17	צוקערמאַן	דיקערמאַן
235	שמאל	35	זעליגמאַן	זעליגזאָן
235	שמאל	38	ישראל וואלדפאָגעל	ישראל גליקסמאַן
238	שמאל	14	18־טן יאָרהונדערט	19־טן יאָרהונדערט
239	שמאל	41	די הייבוועו	די אקושערקע
240	מתחת לתמונה	4	וואָלף פריימאַן	משה־דוד פריימאַן
240	מתחת לתמונה	4	י. וואַלדפאָגעל	שמעון וואַלדפאָגעל
240	מתחת לתמונה	5	גרוינער פישמאַן	גרוינעם פישמאַן
250	שמאל	41	הרץ־הירש (קובל)	האזע צבי (העזיק)
286	שמאל	1	שורה זו מקומה אחרי השורה 7	
378	ימין	3	גינשפאַן	גרינשפאַן
429	מתחת לתמונה	אחרונה	ענזיל פשעראווסקי	מענדל פשעראָווסקי

459 מתחת לתמונה של קאלקה ר' טוביה ז"ל צריך להיות כתוב: אביהם של האחים ישראל משה, צלאל, שמחה, פיניה והענעך ז"ל; ויבדלו לחיים ארוכים — של יהושע, מיכאל ואליעזר, החיים בארץ. ר' טוביה קאלקה, נפטר בשיבה טובה ביום י"ח בתמוז תרע"ו.

564 שמאל שורה זו מקומה אחרי השורה 3

צפון

נאָך פיעטרקוב

נאָך פשעדבורז'

MIŁACZKI

מעטאַלורגיע

סטוק

נאָך סטרזשאַלקוב

נאָך סוכו-וויעש

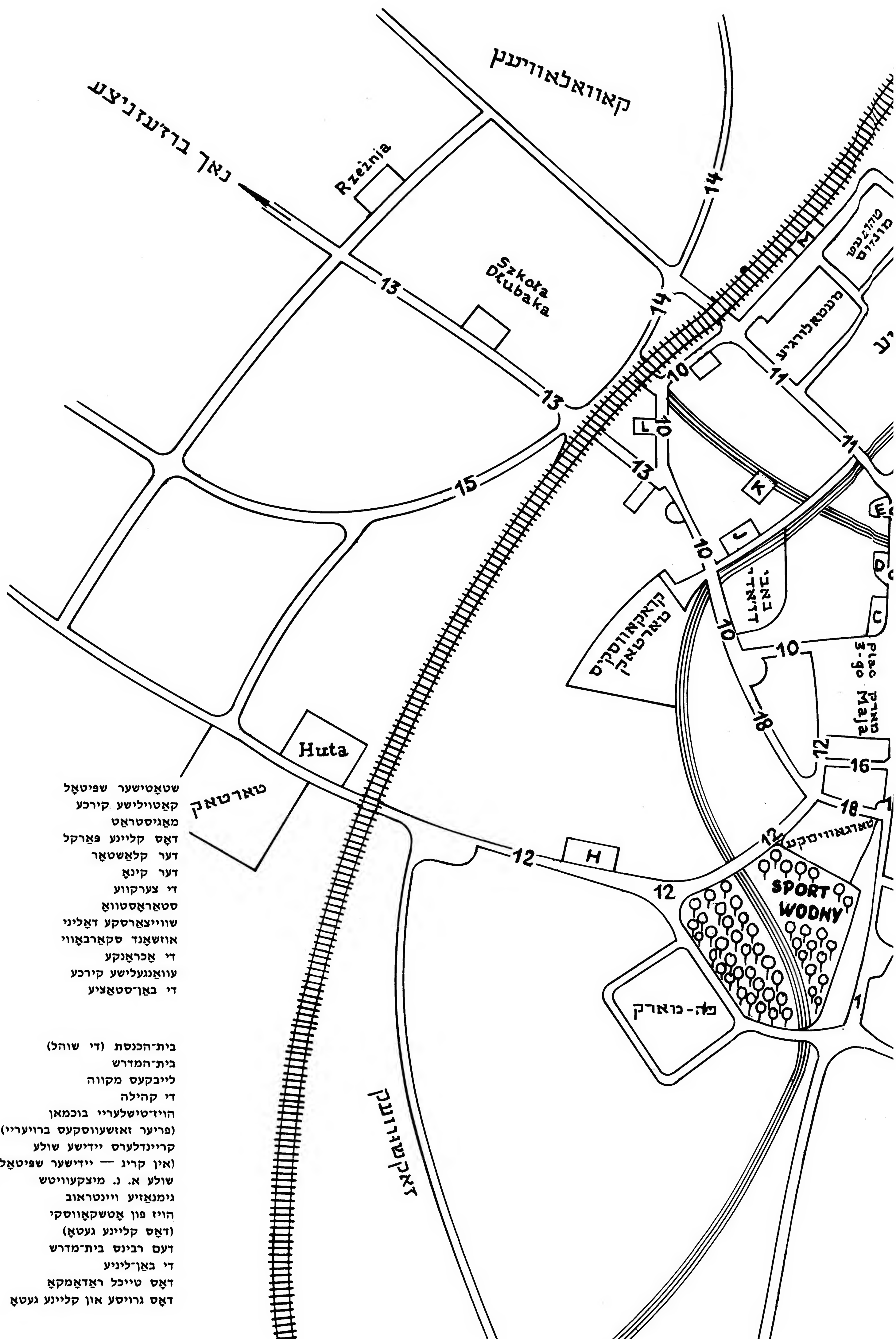
באַלוואַרקעס

יאָך פלאַוונע-גידזעל

Pociecha

1. קראַקאָווסקע גאַס (ul. P.O.W.)
2. פשעדבאָרזשער גאַס
   Ul. Limanowskiego
3. סטזשאַלקאָווע גאַס
4. דלוגאַ גאַס
   Ul. Reymonta
5. ראָלנאַ גאַס
6. סטאָדאָלנאַ גאַס
7. שול גאַס
   Ul. B. Joselewicza
8. מיצקעוויטש גאַס („בוגאַי")
9. פיאָטרקאָווע גאַס
   Ul. Narutowicza
10. קאַליסקאַ גאַס
11. אַלעיע קאָשצושקאָ („נייער וועג")
12. טשענסטאָכאָווער גאַס
   Ul. Pilsudskiego
13. בושעושניצקאַ גאַס
14. דאָבראָשיצקאַ גאַס
15. זשעלאָזנע גאַס
16. מינעראַלנע גאַס
17. שוויענטאָ-ראָזאַליאַ גאַס
18. זשאַביע גאַס
   Ul. Zeromskiego

*PXV (Radomsko) 1967

A	שטאָטישער שפּיטאָל
B	קאַטוילישע קירכע
C	מאַגיסטראַט
D	דאָס קליינע פּאַרקל
E	דער קלאַשטאָר
F	דער קינאָ
G	די צערקווע
H	סטאַראָסטוואָ
I	שווייצאַרסקע דאָליני
J	אוזשאָנד סקאַרבאָווי
K	די אָכראָנקע
L	עוואַנגעלישע קירכע
M	די באַן־סטאַציע

I	בית־הכנסת (די שוהל)
II	בית־המדרש
III	לייבקעס מקווה
IV	די קהילה
V	הויז־טישלעריי בוכמאן (פריער זאזשעווסקעס ברויעריי)
VI	קריינדלערס יידישע שולע (אין קריג — יידישער שפּיטאָל)
VII	שולע א. נ. מיצקעוויטש
VIII	גימנאַזיע ווינטראוב
IX	הויז פון אָטשקאָווסקי (דאָס קליינע געטאָ)
X	דעם רבינס בית־מדרש
	די באַן־ליניע
	דאָס טייכל ראַדאָמקאָ
	דאָס גרויסע און קליינע געטאָ